Theodor Mommsen

Istoria romană

Ediţia a II-a revăzută

Traducere de Joachim Benno Nikolaus

Studiu introductiv de Zoe Petre

POLIROM
2009

Studiu introductiv

În 1902, Academia Suedeză conferea Premiul Nobel pentru literatură pentru prima dată unui autor german. Tot pentru prima – şi, cel puţin pînă azi, ultima – dată, conferea acest premiu unui istoric, şi anume lui Theodor Mommsen, pe care îl preferase dintr-o listă ilustră unde strălucea pînă şi numele lui Lev Tolstoi. Opera care se bucura de această excepţională distincţie era *Istoria romană*, pe care Editura Polirom o readuce astăzi în atenţia publicului românesc.

Paradoxul acestui destin unic al unei lucrări de severă cercetare şi critică istorică, aflat totuşi în atenţia atîtor nespecialişti, este unul cel puţin dublu. Pe de-o parte, autorul ei nu şi-a dorit cu tot dinadinsul să o publice – a redactat-o doar la cererea editorului său şi nu a completat-o niciodată: după primele trei volume, care tratează istoria Cetăţii Eterne de la origini pînă la sfîrşitul Republicii, Mommsen a publicat volumul al V-lea, referitor la provinciile imperiului, lăsînd – deliberat sau nu – o lacună majoră în locul a ceea ce ar fi trebuit să fie istoria Imperiului sau măcar cea a Principatului. Voi reveni. Pe de altă parte, Mommsen a fost considerat încă din timpul vieţii paradigma absolută a istoricului Antichităţii – sub multe aspecte a rămas astfel pînă astăzi. Arnold J. Toynbee[1] scria: „Asupra oricărui punct din istoria Romei am zăbovi, putem fi sau nu de acord cu Mommsen, cu riscurile de rigoare; în ambele cazuri însă, cercetarea lui va fi temeiul propriei noastre cercetări; punctul acela va fi unul pe care el, înaintea oricui, l-a intuit şi l-a formulat şi ne vom da seama că, dacă Mommsen n-ar fi fost cel dintîi pe teren, problema în discuţie ar fi putut rămîne pînă azi în afara orizontului nostru”. Cu toate acestea, în faimosul, azi, *Codicil* la testamentul său, devenit public abia după patru decenii de la moartea savantului, dar redactat în anii în care acesta publica ultimul volum al *Istoriei Imperiului*

Roman, Mommsen – unul dintre monştrii sacri ai istoriografiei din toate timpurile – cerea familiei să nu încurajeze în nici un fel publicarea vreunei biografii dedicate lui, motivînd această interdicţie astfel: „În ciuda succesului aparent, viaţa mea nu s-a împlinit. Împrejurări exterioare m-au situat printre istorici şi clasicişti, deşi formaţia mea, ca şi, presupun, înzestrările mele nu erau suficiente pentru aceste două discipline. Sentimentul dureros de inadecvare, de a părea mai mult decît am fost în realitate, nu m-a părăsit nicicînd în cursul vieţii, şi el nu poate fi nici mascat, nici pus în lumină într-o biografie”2.

În pofida acestei amare autocritici, nu există domeniu al cercetării referitoare la Roma şi la imperiul acesteia care să nu fi fost influenţat de intervenţia lui Mommsen, în aşa măsură încît, de un secol încoace, aproape nimeni nu-şi mai aminteşte ce însemna istoria romană înainte ca Mommsen să o fi ilustrat în uriaşa sa operă. E inutil să adaug că, după ce a fost depăşită data (1933) pînă la care documentele referitoare la viaţa lui Mommsen au stat închise în arhiva familiei – de unde o parte s-au şi pierdut –, interdicţia testamentară nu a mai fost respectată. Biografii lui Mommsen, în frunte cu Lothar Wickert, care i-a consacrat nu mai puţin de patru tomuri (mai degrabă pedante decît pasionante, în ciuda faptului că biografia eroului pe care îl evocă este, înainte de toate, încărcată de pasiune)3, şi-au multiplicat strădaniile în a reconstitui o viaţă închinată – cu o dîrzenie rar întîlnită chiar în epoca sa, care rămîne singulară prin excelenţa academică a multor savanţi, dar şi cu o resemnare imposibil de ghicit dacă n-ar fi propria-i mărturie – cercetării trecutului Romei.

Amintesc aici doar cîteva repere biografice legate direct de formarea intelectuală şi de cariera ştiinţifică a autorului *Istoriei romane*. Theodor Mommsen s-a născut la Garding, un orăşel din vecinătatea Altonei, în Ducatul de Schleswig (aparţinînd pe atunci Regatului Danez), la 30 noiembrie 1817, în familia unui pastor mai degrabă modest, dar cultivat. A învăţat mai întîi acasă cu părintele său, apoi la liceul din Altona, unde a studiat intens latina şi greaca, teologia, filozofia, retorica, limba şi literatura germană, daneza,

franceza, istoria, matematica şi fizica. În 1838, devine student al Facultăţii de Drept de la Universitatea din Kiel. Deşi era o mică universitate de provincie, avea totuşi cîţiva profesori străluciţi care l-au influenţat decisiv pe tînărul Mommsen; între aceştia se numără Burchardi, elev şi continuator al marelui romanist Savigny, şi mai ales tînărul profesor Otto Jahn, cu care Mommsen va rămîne prieten pînă la sfîrşitul vieţii. Jahn era filolog, elev al lui August Boeckh, întemeietorul epigrafiei ştiinţifice şi editorul primului *corpus* modern de inscripţii greceşti. În acest context intelectual, cariera lui Mommsen s-a orientat în mod decisiv către dreptul roman, pe care însă a înţeles că nu-l poate cerceta şi explica fără o cunoaştere aprofundată a societăţii care l-a elaborat şi a evoluţiei ei în timp.

Tot în studenţie se împrieteneşte şi cu poetul Theodor Storm; împreună cu acesta şi cu fratele său, Tycho Mommsen, publică, în 1834, volumul de poezii *Liederbuch dreier Freunde*. În acelaşi an apare şi teza sa de doctorat[4]. Tot împreună cu Storm plănuia alcătuirea unei culegeri de folclor literar şi de basme din ţinuturile natale, după modelul fraţilor Grimm, pentru a dovedi apartenenţa ducatelor de Schleswig şi Holstein la cultura germană şi pentru a legitima astfel sentimentul naţional fervent împărtăşit de o întreagă generaţie de intelectuali care agitau conştiinţele în favoarea alipirii celor două ducate la Prusia.

La încheierea studiilor, Mommsen obţine o bursă consistentă din partea statului danez, al cărui supus rebel era, şi petrece trei ani de intense studii savante în Franţa şi mai ales în Italia, pe lîngă Institutul Arheologic German de la Roma, faimosul *Germanico*, inaugurat în 1829 şi devenit curînd locul ideal al studiilor consacrate Antichităţii. Format în tradiţia lui Savigny şi Boeckh, care dezvoltaseră o nouă concepţie referitoare la valoarea inscripţiilor antice pentru istoria greco-romană, Mommsen plănuia iniţial să realizeze în Italia o culegere de inscripţii privitoare la istoria dreptului roman, dar foarte repede a ajuns la un proiect mult mai vast, anume acela de a publica un *corpus* complet al inscripţiilor latine cunoscute pînă atunci.

În cel puţin două sensuri, această decizie reprezintă un moment

de răscruce în biografia intelectuală a savantului. Pe de-o parte, ea semnifică momentul în care Mommsen, care va continua să consacre o bună parte a cercetărilor sale dreptului roman, decide să-şi extindă investigaţiile şi sfera de cercetare la întreaga istorie a Romei şi a imperiului edificat de aceasta. Fără această decizie – cu siguranţă izvorîtă din conştiinţa acută a interdependenţei tuturor componentelor şi proceselor istorice pe care le codifică legislaţia, dar şi din insatisfacţia crescîndă faţă de opera predecesorilor săi, inclusiv a celor mai iluştri dintre ei, cum era marele Niebuhr (pe care nu s-a sfiit să-l critice cu asprime) –, *Istoria romană* nu ar fi fost concepută niciodată de Mommsen. Pe de altă parte, a doua ruptură majoră faţă de tradiţia care l-a precedat a fost organizarea şi instituţionalizarea cercetărilor de echipă. Astăzi, cînd atîtea institute, centre de cercetare, catedre şi academii publică atît de frecvent rezultatele unor cercetări colective (dicţionare, *corpora* de documente etc.), această idee ne e atît de familiară, încît nu mai avem reprezentarea revoluţiei intelectuale şi academice pe care Mommsen a declanşat-o în acest fel. Dar la jumătatea secolului al XIX-lea aproape că nu exista, mai ales în domeniul ştiinţelor umaniste, alt model în afara travaliului solitar, aşa încît eventuala glorie care ar fi încununat reuşita nu era împărţită cu nimeni. Or, Mommsen, confruntat cu multitudinea problemelor pe care le ridicau atît de necesara culegere şi editarea critică a documentelor epigrafice, pe care progresul fulgurant al arheologiei secolului al XIX-lea le sporea atunci în progresie geometrică, imaginează o instituţionalizare a ştiinţelor şi o ierarhie a echipelor de lucru care inaugurează un nou model al cunoaşterii şi al progresului acesteia. Patru decenii mai tîrziu, în 1890, cînd marea operă a editărilor colective îşi arătase din plin roadele, în discursul ţinut cu ocazia primirii lui Adolf Harnack în Academia Prusacă, Mommsen avea să formuleze conceptul echipelor de cercetare pe care îl aproxima încă din anii de formare italiană: „Asemenea marelui stat modern (*der Großstaat*), asemenea marii industrii moderne (*die Großindustrie*), tot astfel şi marea ştiinţă modernă (*die Großwissenschaft*), realizată de mulţi, dar condusă de o singură minte directoare, este un element necesar al dezvoltării

culturii noastre”.

Pînă la punerea efectivă în operă a acestei *Großwissenschaft*, Mommsen elaborează şi publică neobosit opere personale, adună texte epigrafice, nu doar cu caracter juridic, ci şi inscripţii care atestă dialectele înrudite cu latina, alcătuieşte cataloage ale monedelor antice, afirmîndu-se tot mai mult, el însuşi, ca un adevărat institut de cercetări istorice. Tot în aceşti ani, se împrieteneşte cu mari eruditi ai Italiei din acea vreme, cum au fost Bartolomeo Borghesi, epigrafist şi numismat de renume, sau Giovanni Battista de Rossi, care cerceta atunci catacombele Romei şi vechile inscripţii creştine. Dintre cele peste 80 de titluri elaborate şi publicate doar în aceşti trei ani ai studiilor italiene se distinge culegerea de inscripţii descoperite în, pe atunci, Regatul Neapolelui, un *corpus* regional care avea să servească drept model pentru marele proiect al unui *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Profunda cunoaştere a surselor foarte variate pe care se poate întemeia studiul istoriei şi atenţia – neobişnuită pînă la el – pe care o acorda surselor non-literare, dar şi capacitatea singulară de a asocia şi corela informaţii extrem de disparate pentru a înţelege în profunzime procesele istorice şi de a vedea, prin prisma acestor fragmente, tabloul întregului au fost, fără nici o îndoială, fundamentul contribuţiei mommseniene la dezvoltarea ştiinţelor care îşi propuseseră cercetarea Antichităţii.

Întors acasă în 1847, lucrează o vreme ca jurnalist la *Schleswig-Holsteinische Zeitung* – o activitate pe care n-o va părăsi definitiv nici în anii săi de glorie, cînd nu înceta să scrie şi să publice, zi de zi, vreme de decenii, editoriale, adesea incendiare, în marile ziare liberale ale vremii. De altfel, anii 1847 şi 1848 sînt dominaţi de febra politicului, de aspiraţii revoluţionare şi de acţiuni publice care atestă ferventul naţionalism german şi viziunea liberală foarte decisă, chiar dacă nu radicală, favorabilă unei monarhii constituţionale. Devenit profesor *extraordinarius* de drept roman la Universitatea din Leipzig, îl regăseşte acolo pe prietenul Otto Jahn şi se apropie de alţi liberali entuziaşti, ca Moritz Haupt sau Karl Reimer – editorul care îi va deveni socru şi căruia i se datorează ideea redactării *Istoriei romane*. Într-adevăr, entuziasmat de o prelegere înflăcărată a lui Mommsen

despre Tiberius Gracchus, tribunul plebei care a încercat să revoluţioneze instituţiile Romei republicane, Reimer îi oferă lui Mommsen ocazia de a publica o lucrare, oricît de amplă, despre istoria Romei, de la origini pînă la prăbuşirea imperiului: o istorie îmbogăţită cu noile documente şi mai ales cu noile concepte pe care Mommsen le dezvolta în lecţiile sale.

Primul volum, consacrat epocii de început a Romei, va fi încheiat însă în exil, la Zürich, în Elveţia, căci, între timp, în februarie 1848, Mommsen, Jahn şi Haupt participaseră activ la evenimentele revoluţionare din acest an, fuseseră arestaţi şi, cu toate că evitaseră condamnarea, fuseseră daţi afară de la Universitate fiindcă purtarea lor stîrnea scandal şi dădea un prost exemplu tineretului studios.

Mommsen este invitat ca profesor la Zürich, dar nu se adaptează mediului intelectual de aici. De altfel, cei mai severi şi mai critici comentatori ai operei sale, de atunci şi din anii care au urmat, erau profesori la aceeaşi universitate: Bachofen, care va deveni celebru ca autor al faimoasei teze despre matriarhat, *Das Mutterrecht*, Nietzsche, prietenul de atunci al lui Richard Wagner, şi el rezident în Elveţia (şi pe care Mommsen l-a detestat toată viaţa), care pregătea revoluţionara *Naşterea tragediei*, sau Burkhardt, istoricul atît de cunoscut al civilizaţiilor, priveau cu suspiciune viziunea lui Mommsen asupra Romei şi legilor ei. O considerau modernizatoare, excesiv de raţionalizantă şi seculară, în vreme ce, din punctul lor de vedere, reminiscenţele unui mod arhaic de organizare socială şi de gîndire meritau să fie prioritar relevate, iar legislaţia romană trebuia să fie înţeleasă în esenţa ei ca o legislaţie sacră, formulată în termeni teologici. Atmosfera nu foarte amicală de la universitatea elveţiană se adăuga impacienţei cu care Mommsen suporta amînarea marilor sale proiecte de *Großwissenschaft*, pe care le considera posibile doar sub auspiciile Academiei din Berlin. De aceea, în 1852 acceptă cu bucurie o catedră la Breslau şi, după alţi patru ani, o poziţie de *ordinarius* (profesor titular) la Universitatea din Berlin, unde rămîne vreme de 45 de ani, pînă la moartea survenită la 1 noiembrie 1903, mai întîi la Facultatea de Drept, apoi la cea de Filozofie şi Litere.

În paralel, desfăşoară o intensă activitate politică, în calitate de

publicist, dar şi de fondator, apoi de parlamentar al Partidului Progresist German (*Deutsche Fortschrittspartei)* de orientare liberală. În 1870, după o recenzie demolatoare a lui Mommsen[5], Bachofen se va îndrepta explicit împotriva acestuia ca încarnare, împreună cu Ranke, a „Prusiei lui Bismarck". Această caracterizare e greu de acceptat *ad litteram* pentru Mommsen, aflat ani de zile într-un disidiu făţiş, constant şi, nu o dată, violent cu Bismarck, pe care îl considera principalul vinovat de deficitul democratic al Prusiei wilhelmine, în aşa măsură încît „Cancelarul de Fier" îl va da în judecată pentru calomnie. La procesul intentat de Bismarck, Mommsen se apără singur cu strălucire, este achitat triumfal, dar renunţă la cariera politică activă şi se retrage în cercetare şi jurnalism de opinie, rămînînd la fel de critic faţă de Prusia contemporană pînă şi în testamentul său, unde scria: „Nu am avut niciodată o funcţie politică şi influenţă politică, dar nici nu am năzuit să le deţin[6]. Însă în eul meu cel mai profund – şi cred că în ceea ce era mai bun în mine –, am fost întodeauna un *animal politicum* şi am dorit să fiu un cetăţean. Asta nu e cu putinţă în naţiunea noastră; chiar şi cei mai buni dintre noi nu se ridică niciodată dincolo de a-şi face simpla datorie la locul lor, tratînd autoritatea politică drept fetiş. Această ruptură dintre eul meu interior şi poporul căruia îi aparţin m-a determinat cu tărie şi constanţă să apar cît mai puţin posibil ca persoană în faţa publicului german, pentru care nu am nici un respect".

Nici asemănarea cu Ranke nu e atît de evidentă pe cît îi putea părea lui Bachofen: deşi Mommsen se referă la documentele epigrafice ca la o arhivă, într-un sens apropiat de cel pe care Ranke îl conferea conceptului de *Archiv* atunci cînd publica documentele veneţiene, există deosebiri importante sub aspect metodologic şi conceptual între cei doi mari istorici ai secolului al XIX-lea. Dar, într-un sens mai general, transformarea ştiinţelor germane ale Antichităţii, *Altertumswissenschaft*, într-o disciplină de cercetare pozitivistă şi extrem de specializată, întemeiată pe editarea critică şi pe utilizarea sistematică a surselor primare, se înscrie perfect în atmosfera unei epoci care instituţionalizează, ordonează, unifică –

disciplinează chiar – universul social[7]. Tensiunea dintre stabilitatea instituţiilor şi aspiraţia către revoluţionarea acestora, perceptibilă în opera de istoric al Romei pe care Mommsen a lăsat-o posterităţii, transpare deopotrivă şi în opţiunile sale politice, constant liberale şi totuşi destul de contradictorii în relaţie cu puterea.

Membru şi, din 1874, secretar al Academiei Regale Prusace, Mommsen este un fondator de instituţii savante, care construieşte, organizează şi controlează direct un număr impresionant de mari opere colective. Mommsen a publicat şi editat lucrări, considerate şi astăzi de referinţă, ale cercetării moderne în domeniul istoriei Antichităţii, înainte de toate marele *Corpus Inscriptionum Latinarum*, în 17 volume – dintre care 15 au apărut între 1863 şi 1903 sub directa îngrijire a lui Mommsen; publicarea întregului *Corpus* se va încheia definitiv abia în 1959 –, cuprinzînd *toate* inscripţiile latine cunoscute sau descoperite pînă la data apariţiei. Bazat pe autopsie, adică pe examinarea directă a fiecărei lespezi descrise, desenate şi transcrise, riguros organizat pe criterii regionale, *Corpus Inscriptionum Latinarum* este şi astăzi fundamentul oricărui studiu referitor la prosopografia, administraţia, economia, finanţele, demografia şi istoria socială, militară, politică şi religioasă a lumii romane. Acestui adevărat monument i se adaugă şi *corpus*-ul de surse scrise referitoare la istoria germană, *Monumenta Germaniae Historica*, în care tot Mommsen s-a ocupat de autorii *antiquissimi* – cu deosebire Cassiodor şi Iordanes –, dar şi de *Liber Pontificalis*; de asemenea, participă la editarea marelui *Thesaurus Linguae Latinae*, ca şi a colecţiei de texte ale autorilor creştini; publică el însuşi *Corpus Iuris Civilis*, *Digestele* lui Iustinian, actele pontifilor, iar moartea îl surprinde lucrînd încă la ediţia de referinţă a *Codex Theodosianus*. De asemenea, înfiinţează şi conduce comisia de cercetare a *limes*-ului roman, care funcţionează şi astăzi. Între 1871 şi 1888 elaborează şi publică opera sa personală fundamentală, *Römisches Staatsrecht* (*Dreptul constituţional roman*), în trei tomuri, însumînd nu mai puţin de 3.500 de pagini, iar în 1899, monografia *Römisches Strafrecht* (*Dreptul penal roman*). Publică şi comentează pentru prima dată marea inscripţie testamentară a lui Augustus, *Res*

Gestae Diui Augusti, o serie de lucrări şi azi de referinţă consacrate numismaticii romane, studiul *Die Örtlichkeit der Varusschlacht* (1885), în care identifică pentru prima dată locul catastrofalei înfrîngeri a trupelor romane comandate de Varus, în Pădurea Teutoburg, şi evidenţiază impactul acesteia asupra politicii imperiale de la Augustus la Traian – pe scurt, o întreagă bibliotecă.

În acelaşi timp, este un profesor exigent, dar prietenos şi foarte atent la evoluţia elevilor săi, dintre care nu puţini devin celebri – e de ajuns să-i amintim aici pe marele elenist Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf şi pe istoricul şi sociologul Max Weber, ambii crescuţi în preajma magistrului, căruia îi devin chiar rude, căci Mommsen, căsătorit în 1854 cu Marie Reimer, era şi un *pater familias* dăruit cu 16 copii, dintre care 12 aveau să-i supravieţuiască. Wilamowitz se căsătoreşte cu Marie, una dintre cele şase fiice ale familiei Mommsen, iar unul dintre fii, Ernst, se căsătoreşte cu Clara Weber, sora lui Max Weber; fiul lor, Theodor Ernst Mommsen, va deveni el însuşi un istoric de renume.

Într-un sens, *Istoria romană* participă la această aventură savantă şi umană. Dacă primele trei volume aparţin anilor de tinereţe ai istoricului, fiind elaborate şi publicate între 1854 şi 1856, volumul al V-lea apare trei decenii mai tîrziu, în 1885, cînd autorul ei era de multă vreme celebru. E greu de spus astăzi ce ar fi fost opera lui Mommsen fără această *Istorie*, dar e o certitudine faptul că ea i-a adus, dincolo de notorietatea oarecum distantă şi greu accesibilă a unui autor care scrie – enorm şi excelent – adresîndu-se comunităţii academice, celebritatea pe care doar interesul publicului larg o poate conferi unui savant.

Scriitura pasionantă şi clară, de o viguroasă eleganţă şi rigoare, viziunea amplă şi capacitatea rară de a „traduce” cele mai aride detalii într-o expunere narativă captivantă sînt calităţi ale acestei opere pe care cititorii le vor putea lesne remarca. Dar opera este demnă cu prisosinţă de faima ei şi prin arhitectura care dă sens ansamblului, şi prin subtextul care o înscrie între marile constructe intelectuale ale secolului său. Căci, pentru Mommsen, Roma şi tradiţia ei nu sînt un simplu pretext de erudită disertaţie, ci o

realitate vie, purtătoare a unui mesaj care se adresează direct cititorului: celui contemporan cu autorul, în căutarea legitimităţii şi sensului istoric al propriei viziuni despre imperativele veacului, dar şi celui contemporan nouă, care s-a format în mare măsură, ştiind-o sau nu, ca fiu şi moştenitor al secolului al XIX-lea, dar a cărui sensibilitate faţă de problematica structurilor profunde ale istoriei sociale, culturale sau a mentalităţilor este, într-o măsură aproape surprinzătoare, satisfăcută să găsească în *Istoria romană* prevestirea unei neaşteptate modernităţi.

Cu toate acestea, cartea este, în esenţa ei, o operă de pionierat, dar o operă a secolului al XIX-lea, de la care moşteneşte deopotrivă elanul „primăverii naţiunilor" şi vocaţia ei constructivă. Mommsen nu se încrede în presupusele surse arhaice cu privire la începuturile Romei (ipoteza lui Niebuhr) ; în schimb, îşi concentrează atenţia asupra originilor şi istoriei proprietăţii agrare a cetăţenilor romani încă din epoca „regală", deschizînd un „şantier" activ pînă în zilele noastre. Adoptînd o poziţie personală şi novatoare în marea dispută a epocii sale8, care opunea elementele de proprietate obştească, atribuite germanilor (şi slavilor), proprietăţii individuale asupra pămîntului, considerată de sorginte greco-romană, el evocă o Romă arhaică în care pămîntul arabil se afla în proprietatea comună indiviză a ginţilor, *gentes*, redistribuită periodic prin rotaţie, în vreme ce nucleele familiale ar fi dispus doar de două iugăre fiecare – terenul unei grădini sau al unei mici livezi. La jumătatea secolului al VI-lea î.Cr., cînd Servius Tullius ar fi iniţiat reforma censitară, militară şi politică deopotrivă, la Roma stratificarea socială evoluase decisiv către proprietatea privată asupra pămîntului şi către acumularea ei inegală, în dauna proprietăţii gentilice. Aşadar, pentru Mommsen nu marca germană, ci proprietatea gentilică romană s-ar afla la originile evoluţiilor care au structurat istoria profundă a Europei pînă în pragul epocii moderne. Această teză a fost şi continuă să fie dezbătută şi astăzi : cercetările arheologice referitoare la mileniul al II-lea î.Cr. şi la începutul celui următor, dar mai ales antropologia au amendat multe dintre tezele referitoare la *gens* şi la gintă în general. Şi la Roma, ca şi în Grecia, *genos*,

respectiv *gens* par mai degrabă constructe relativ artificiale ale epocii de formare a cetăţilor, şi nu reminiscenţe autentice ale unui stadiu prepolitic.

Dar este remarcabil totuşi că Mommsen, care aşeza astfel istoria Romei arhaice pe o bază documentară cît mai fiabilă, diferită ca natură şi semnificaţie de tradiţia legendară, declanşează o mare dezbatere, continuată de Max Weber, apoi de Rostovţev şi Finley, care se instituie ca o temă fundamentală a istoriei romane şi îndeobşte a istoriei societăţilor antice. Dacă Mommsen vedea la originile civilizaţiei romane o lume rustică ce îşi apăra cu îndîrjire proprietatea prin instituţiile cetăţii căreia îi aparţinea, Weber se va concentra asupra unui stadiu ulterior, în care aviditatea marilor latifundiari fragilizează pînă la disfuncţie aceste instituţii, în vreme ce Rostovţev, analizînd sfîrşitul lumii antice prin prisma tragicelor experienţe ale Rusiei sale devastate de revoluţie, va pune, dimpotrivă, prăbuşirea civilizaţiei romane pe seama ţăranilor-soldaţi ai Imperiului, care se simţeau acum cu totul străini de viaţa urbană şi, ca atare, o urau şi aveau să o distrugă definitiv9.

În multe feluri, tezele lui Weber cu privire la rolul destructiv al latifundiilor la Roma îşi au obîrşia în dispreţul lui Mommsen faţă de oligarhia senatorială a secolului I î.Cr. În contrast cu această oligarhie avidă de bogăţie şi de putere, dar incapabilă să le gestioneze, Mommsen vădeşte o admiraţie fără rezerve faţă de Caesar, de energia şi de capacitatea lui de organizare raţională a spaţiului politic. Fervoarea caesaristă domină partea a doua a *Istoriei romane*, care se încheie odată cu bătălia de la Thapsus, din 46 î.Cr. – momentul de apogeu al puterii lui Caesar.

Această atitudine, favorizînd pînă la părtinire puterea absolută a unui dictator în raport cu instituţiile tradiţionale ale Romei, pe care, de altfel, le consideră fundamentul civilizaţiei europene, contrazice, cel puţin aparent, atît viziunea sa despre Roma şi instituţiile ei, cît şi opţiunile politice liberale. Mommsen considera că tradiţia juridică romană reprezenta elementul fundamental de unificare a Europei antice (prin urmare, şi a celei moderne), fiind aşadar elementul central care legitimează şi dă soliditate unei Europe a naţiunilor, iar

republica romană era modelul absolut al instituţionalizării suveranităţii populare, simbolizată de dreptul oricărui cetăţean roman care se considera nedreptăţit de a se adresa adunării poporului ca ultimei instanţe de apel (*prouocatio ad populum*). Doar că, în condiţiile crizei politice majore din secolele II-I î.Cr., suveranitatea poporului era îngrădită şi diminuată de oligarhia senatorială – pe care Mommsen o asemăna, indirect, cu *Junker*-ii prusaci –, iar funcţia normativă a comiţiilor era periclitată de abuzurile acestei oligarhii.

În aceste condiţii, apariţia personajului salvator – Caesar, acest „legislator eroic", după expresia lui J.J. Rousseau – restituie legiferării funcţia sa ordonatoare şi instituie o nouă formă de suveranitate – fie şi mediată –, în care *populus Romanus* e reprezentat de împărat şi apărat de acesta. Alfred Heuss[10] mergea chiar mai departe: invocîndu-l pe Hegel, considera că, pentru Mommsen, Caesar era întruparea spiritului universal. E drept că nu există nici o dovadă – o recunoaşte Heuss însuşi – că Mommsen ar fi fost familiarizat cu ideile lui Hegel, dar am putea presupune că această interpretare şi altele asemenea pluteau în aerul rarefiat al Academiei Germane. Dacă am spune că Mommsen vedea luptele dintre optimaţi – senatorii cei mai conservatori – şi populari ca pe o confruntare între partidele politice moderne, o versiune antică a liberalismului secolului al XIX-lea, nu am greşi întru totul, dar am risca să dăm o lectură vulgar-anacronică unui text extrem de nuanţat şi de pertinent pentru Antichitate. Oricum, istoricul – a cărui vocaţie de autocrat ordonator al ştiinţei e cu atît mai greu de negat cu cît oponenţii săi din mediul savant îi denunţau periodic „caesarismul" – urma într-un fel modelul lui Polibiu, care lansase conceptul de *constituţie mixtă* pentru a legitima dominaţia Romei republicane ca amestec între regalitate – electivă însă, nu ereditară –, aristocraţie şi democraţie moderată; în viziunea lui Mommsen, dictatura lui Caesar şi succesiunea acesteia îmbinau tradiţia cvasimonarhică şi electivă a magistraturilor tradiţionale, cea ordonatoare a legiferării şi suveranitatea moderată, abstractizată acum şi mediată, a corpului civic, eludînd dominaţia absolută a senatului şi a oligarhiei de latifundiari, a căror aviditate generase

criza şi decăderea Republicii.

În plan politic, rezultatul acestei destul de contradictorii concluzii a istoriei „măririi şi decăderii" Romei republicane nu avea să fie niciodată sintetizat de Mommsen într-un nou volum al *Istoriei romane*: aşa cum am mai spus, volumul IV al acestei opere nu a fost redactat şi publicat de autorul primelor trei. E drept, Mommsen avea să predea mulţi ani cursuri universitare pe tema istoriei imperiale, iar note de curs ale generaţiilor succesive de auditori ai acestor prelegeri au circulat multă vreme, doar că, în opinia lui Wilamowitz cel puţin, care urmase el însuşi cursurile magistrului, aceste note nu erau nici pe departe la înălţimea ameţitoare a magisteriului şi reputaţiei lui Mommsen. În 1980 însă, răscolind rafturile unui anticariat din Nürnberg, Alexander Demandt – succesorul îndepărtat al lui Mommsen la Catedra de Istorie Antică a Universităţii din Berlin – a avut surpriza de a descoperi două voluminoase caiete de note, foarte complete, de la cursurile lui Mommsen, care se refereau la istoria politică a Imperiului – adică exact la ceea ce ar fi trebuit să conţină volumul IV. Textul acestor caiete, transcris şi editat de Barbara şi Alexander Demandt, a văzut lumina tiparului pentru prima dată în 1992, la Editura Beck din München[11].

În notele de la expunerile orale ale lui Mommsen, anacronismele deliberate sînt cu mult mai explicite decît în volumele publicate, adîncind subtextul polemic contemporan al demersului său, dialogul constant – şi foarte critic – cu Germania wilhelmiană şi viziunea, în ultimă instanţă raţionalizatoare şi modernizatoare, proprie nu doar lui Mommsen, ci unei întregi şcoli istorice, printre corifeii căreia s-a numărat. Acest Mommsen inedit, fie şi într-o formă mediată, a suscitat un interes enorm în Germania, atît datorită celebrităţii lui Mommsen, cît şi a faptului că punea în discuţie alternativele constituţionale cu care Germania se confruntase în secolul al XIX-lea şi cu care era din nou confruntată odată cu unificarea, discutînd, în termeni antici, dar cu puternice reverberaţii contemporane, problemele puterii, ale statului şi ale revoluţiilor – probleme devenite stringente pe fondul prăbuşirii Germaniei de Est, un stat hipercentralizat şi totalitar.

Aşa cum am precizat, perspectiva modernizatoare devine izbitoare pentru cititorul contemporan al celui de-al V-lea volum al *Istoriei romane*, consacrat descrierii provinciilor Imperiului şi evocării destinului fiecăreia dintre ele, de la Caesar pînă la Diocleţian. Volumul a apărut în 1885, în epoca de glorie a autorului, dar şi de triumf al Europei naţiunilor, şi mai ales al Prusiei, care obţinuse o victorie răsunătoare în războiul cu Franţa (deşi apropiat de colegii săi francezi, Mommsen, naţionalist consecvent, publică în 1871 o pledoarie în favoarea anexării Alsaciei şi Lorenei, întîmpinată cu revoltă şi ostilitate în mediile savante de dincolo de Rin). Mă grăbesc să adaug că naţionalismul lui Mommsen nu a deviat niciodată spre şovinism. Dimpotrivă, deşi cîndva apropiat de Heinrich von Treitschke, Mommsen, spre onoarea sa, reacţionează prompt şi foarte dur împotriva scrierilor antisemite ale acestuia, aruncînd în această polemică întreaga sa notorietate şi credibilitate12.

Volumul al V-lea al *Istoriei romane* e dominat de tensiunea dintre forţa unificatoare a Imperiului şi aspiraţia fiecărei provincii către o dezvoltare de sine stătătoare, expresie a unui specific naţional *in nuce*, sau chiar mai mult decît atît. Sub acest aspect, trebuie să recunoaştem că volumul consacrat provinciilor Imperiului solicită, poate în mai mare măsură decît cele care îl precedă, vigilenţa critică a cititorului contemporan, nu numai fiindcă o cantitate absolut copleşitoare de documente arheologice, epigrafice, numismatice şi papirologice au modificat, uneori radical, din 1885 pînă astăzi, detaliile concrete ale istoriei provinciale, ci şi fiindcă cercetări importante au deschis noi perspective şi au întemeiat noi viziuni cu privire la sensurile majore ale acestei componente a discursului istoric despre Imperiu. Ca în multe alte cazuri, rămîne de spus că, fără uriaşul efort de analiză şi sinteză întreprins de Mommsen, aceste noi perspective nu ar fi apărut. Dacă astăzi putem afirma că atît istoria mommseniană a Romei republicane, cît şi cea a Imperiului Roman, ca organism complex de exercitare şi gestiune a puterii, poartă înscrise în profunzime semnele epocii în care savantul le-a conceput, o facem în mare măsură tocmai fiindcă le scrutăm de la înălţimea la care le-au înălţat opera însăşi a lui Mommsen şi ideea,

ilustrată prin excelenţă de această operă, că cercetarea trecutului e importantă pentru înţelegerea, ba chiar pentru construirea prezentului şi a viitorului. Mai mult, cînd e vorba de istoria provinciilor Imperiului în mod special, trebuie să începem prin a recunoaşte că însăşi această direcţie de cercetare a fost „inventată" de Mommsen şi că, fără opera lui de pionierat, probabil nu ar fi existat niciodată.

La moartea sa, în 1903, Mommsen era, poate, cel mai cunoscut savant din întreaga lume, cel puţin în domeniul literelor şi al ştiinţelor umaniste. Gloria sa, dar şi a domeniului cu care a fost şi, în bună măsură, a rămas pînă astăzi identificat – cercetarea istoriei romane ca fundament al identităţii şi valorilor europene – s-a datorat într-o măsură cu totul excepţională talentului de scriitor şi geniului de cercetător care au conferit *Istoriei romane* o celebritate fără egal în epocă, dar şi în perioadele care au urmat. Dar această glorie se datorează, de asemenea, şi ideii potrivit căreia Antichitatea slujeşte modernităţii – o idee pe care a ilustrat-o în propria operă şi a difuzat-o în mediile intelectuale cele mai diverse. Sinteza unică între detaliul ştiinţific, fervoarea avîntată a scriiturii şi ascuţişul polemic de generoasă viziune a întregului, susţinute de cunoaşterea desăvîrşită a documentelor antice, dar şi de experienţa angajamentului personal şi a participării directe la lupta politică, fac din acest monument al istoriografiei clasice o „lucrare pentru toate timpurile", cum scria cîndva Tucidide: *ktema eis aiei*.

Zoe Petre

1. A.J. Toynbee, *Hannibal's legacy*, vol. I, Oxford University Press, Oxford, 1965, p. X.
2. Th. Mommsen, „Last Wishes", *Past and Present*, nr. 1, 1952, p. 71.
3. Lothar Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, vol. I-IV, Frankfurt/Main, 1959-1980; mai nou, Stefan Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, Beck Verlag, München, 2002.
4. Mommsen va mai compune cînd şi cînd versuri, iar în 1879 va publica, în colaborare cu marele elenist Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, traducerea din italiană a unor poeme scrise de Giosuè Carducci.
5. „Zum romischen Bodenrecht", *Hermes*, nr. 27 (1892), pp. 79-117 (*Gesammelte Schriften*, V [Berlin, 1908], pp. 85-122).

6. Ciudată afirmaţie din partea unui deputat în Reichstag. Mommsen se referă, probabil, la poziţia de ministru pe care, într-adevăr, nu a avut-o, dar uită că avea o influenţă considerabilă asupra miniştrilor, cu deosebire asupra miniştrilor Culturii şi Educaţiei, dar nu numai.
7. Vezi şi Karl, Christ ; Arnaldo, Momigliano (eds.), *L'Antichità nell'Ottocento in Italia e Germania*, Il Mulino-Dunken-Humbolt, Bologna-Berlin, 1988.
8. În deceniul care a urmat apariţiei *Istoriei romane*, o serie de lucrări majore consacrate de H. Maine, J.J. Bachofen, N.D. Fustel de Coulanges, E.B. Taylor formelor arhaice de proprietate şi de organizare socială dovedesc modernitatea problematicii ridicate de Mommsen. Vezi A. Momigliano, „From Mommsen to Max Weber", *History and Theory*, vol. 21, nr. 4, 1982, pp. 16-32.
9. Karl Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*, Darmstadt, 1972.
10. A. Heuss, *Theodore Mommsen und das 19 Jahrhundert*, Kiel, 1956, p. 79; vezi şi recenzia lui A. Momigliano, în *Gnomon*, nr. 30, 1958, pp. 1-6, dar şi Chr. Meier, „Das Begreifen des Notwendigen. Zu Theodore Mommsen's «Römischer Geschichte»", în Reinhard Koselleck (ed.), *Formen der Geschichtsschreibung*, München, 1982, pp. 201-244.
11. Barbara und Alexander Demandt (eds.), *Römische Kaisergeschichte, hrsg. nach den Vorlesungsmitschriften von Sebastian und Paul Hensel 1882/1886*, Beck Verlag, München, 1992. În 1996, Editura Routgers din Londra a publicat versiunea engleză a volumului, sub titlul *A History of Rome under the Emperors*.
12. S. Rebenich, *op. cit.*, pp. 346-364.

Nota traducătorului

Această traducere a fost realizată pe baza ediţiilor din anii 1865 şi 1984 ale *Istoriei romane* (Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, vierte Auflage, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1865; Th. Mommsen, *Römische Geschichte, in acht Bänden,* München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1984). Precizările care urmează intenţionează să limpezească tehnica de lucru utilizată.

Traducătorul a încercat să respecte un stil corespunzător cerinţelor limbii române actuale, fără a aduce prejudicii stilului şi formei literare ale originalului. Din această cauză, sintaxa stufoasă, specifică secolului al XIX-lea, care creează dificultăţi chiar şi cititorului german contemporan, nu a putut fi înlăturată întru totul. Pentru a uşura înţelegerea, traducătorul şi-a permis deseori să intervină cu tact în sistemul de punctuaţie al originalului.

De asemenea, caracterul operei ne-a împiedicat să trecem la o uniformizare integrală a numelor proprii, a toponimelor, hidronimelor şi etnonimelor. Numele proprii păstrează în general forma greacă sau latină originară. Numai atunci cînd Th. Mommsen a fost inconsecvent, folosind atît forma iniţială, cît şi pe cea germană (de exemplu, „Philippos", dar şi „Philipp"), am ales forma uzuală din limba română (Filip): numele adaptate consecvent germanei au fost redate întotdeauna în forma românească. Termenii de specialitate greceşti sau latineşti au fost preluaţi neschimbaţi din original, fiind trecuţi între paranteze.

Din raţiuni asemănătoare, traducătorul a evitat modernizarea excesivă a unor termeni folosiţi de către Th. Mommsen în sensul lor originar, apropiat de cel etimologic, fără a ţine seama de caracterul lor istoric determinat (de exemplu, „capitalist" = „cel care posedă capital"; „proletar" = „procreatorul de copii, lipsit de mijloace de

subzistenţă”; „naţiune”, folosit atît în sensul de „trib”, cît şi în cel de „populaţie” sau „popor”).

Efortul perfectării acestei traduceri nu ne aparţine în întregime. Prietenia şi recunoştinţa îl îndeamnă pe traducător să mulţumească profesorului său dr. Nicolae Branga, iniţiatorul strădaniilor sale, şi colegului de catedră Ioan Pavel, care l-a ajutat în eliminarea inadvertenţelor stilistice şi gramaticale.

Joachim Benno Nikolaus

Cartea întîi

Pînă la abolirea regalităţii romane

τὰ παλαιότερα σαφῶς μὲν εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν· ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐτὶ μακροτάτον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει οὔ μεγάλα νομίω γενέθαι, οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα.

Evenimentele mai îndepărtate nu au putut fi pătrunse temeinic din cauza scurgerii timpului; însă, pe baza mărturiilor care mi s-au părut demne de încredere în urma cercetării, cred că n-au fost importante nici prin războaie, nici în celelalte privinţe.

Thukydides

Capitolul I

Introducere

Marea Mediterană, cu ţărmurile sale bogat articulate, crestînd adînc împărăţia uscatului, formează cel mai mare golf al oceanului; cînd îngustată de insule sau de promontorii îndrăzneţe, cînd extinzîndu-se iarăşi la o lăţime considerabilă, desparte sau leagă cele trei părţi ale lumii vechi. În jurul ei s-au aşezat, în negurile timpurilor, triburi care, privite din punct de vedere etnografic şi lingvistic, fac parte din rase diferite, dar formează un întreg istoric. Acesta este întregul numit îndeobşte, nepotrivit, „istoria lumii vechi”; „istoria civilizaţiei popoarelor mediteraneene” ar fi mai aproape de realitate. În cele patru mari etape de dezvoltare, ea aduce în faţa noastră istoria ramurii copte sau egiptene, pe cea a naţiunii aramaice sau siriene, care se întinde adînc în interiorul Asiei pînă la Eufrat şi Tigru, cuprinzînd coasta de est, şi istoria popoarelor gemene ale elenilor şi italicilor, care au primit ca parte de moştenire ţinuturile riverane europene ale Mării Mediterane. La începuturile ei, fiecare dintre aceste istorii se leagă, desigur, de cele ale altor naţiuni şi civilizaţii, însă, curînd, fiecare se îndreaptă spre o identitate proprie şi particulară. Naţiunile neînrudite sau chiar înrudite care locuiesc în jurul acestei mari unităţi, berberii şi negrii Africii, arabii, perşii şi indienii Asiei, celţii şi germanii Europei, au venit în mod sigur în contact cu locuitorii ţărmurilor mediteraneene, dar nici nu le-au dat, nici nu au primit de la ei un real impuls; în măsura în care se poate delimita aria unei civilizaţii, pot să fie demarcate ca unităţi acelea al căror apogeu îl constituie Teba, Cartagina, Atena sau Roma. După ce fiecare a ajuns pe o cale proprie la o civilizaţie specifică şi măreaţă, cele patru naţiuni au elaborat şi au dezvoltat, pătrunzător şi abundent, în relaţii de reciprocitate dintre cele mai felurite, toate elementele naturii umane, pînă cînd s-a desăvîrşit şi această unitate,

pînă cînd alte seminţii, care au scăldat pînă atunci ţinutul Mării Mediterane, aşa cum valurile scaldă ţărmul, s-au revărsat peste ambele maluri şi, despărţind istoric coasta de sud de cea nordică, au mutat centrul de civilizaţie din Marea Mediterană la Oceanul Atlantic. Istoria veche se separă astfel nu numai întîmplător şi cronologic de cea modernă. Ceea ce noi numim istorie modernă este într-adevăr formarea unei noi arii culturale, care se leagă de aceea şi mai veche, indo-germanică, în mai multe etape ale dezvoltării sale. Ca şi aceasta însă, este destinată să străbată un făgaş propriu şi să trăiască din plin toate aspectele fericirii şi nefericirii popoarelor. A cunoscut epocile dezvoltării, ale puterii depline şi bătrîneţii, mulţumirea generată de efortul creator în religie, stat şi artă, savurarea comodă a bogăţiei materiale şi spirituale cîştigate, uneori poate chiar şi decadenţa forţei creatoare epuizată de satisfacţia ţelului atins. Dar şi acest ţel va fi numai unul efemer. Civilizaţia cea mai grandioasă are periferiile sale pe care şi le poate duce la împlinire; niciodată însă neamul omenesc, căruia tocmai atunci cînd se crede ajuns la ţintă i se pune din nou misiunea veche, mai cuprinzătoare şi într-o accepţiune superioară.

Sarcina noastră este înfăţişarea ultimului act al acelei grandioase drame a umanităţii – istoria veche a naţiunii care ocupă peninsula mijlocie dintre cele trei, care, pornind din continentul nordic, se întind în Marea Mediterană. Ea este formată din munţii care pornesc din Alpii Occidentali şi se ramifică spre sud. Apeninii coboară mai întîi în direcţia sud-estică între golful vestic, mai extins, şi cel estic, îngust, al Mării Mediterane. Apropiindu-se de acesta din urmă, abia dacă ating limita zăpezii veşnice prin culmea cea mai înaltă a Abruzzilor. De la Abruzzi, munţii se îndreaptă în direcţia sudică, la început unitari şi de o înălţime considerabilă. În continuarea unei depresiuni care formează un peisaj colinar, se despart în două lanţuri muntoase, unul sud-estic, mai domol, şi unul sudic, mai abrupt, ambele încheindu-se prin două peninsule înguste. Şesul care se întinde în partea nordică, între Alpi şi Apenini, pînă la Abruzzi nu face parte, sub aspect geografic, din ţinutul muntos şi deluros sudic şi, pînă în epoci tîrzii, nici sub aspect istoric, din acea Italie a cărei

istorie ne preocupă aici. Ţărmul de la Sinigaglia pînă la Rimini a fost încorporat Italiei abia în secolul al VII-lea al Romei (secolul II î.Cr.)1, Valea Padului abia în secolul al VIII-lea (**I**). Vechea graniţă de nord a Italiei nu o formează aşadar Alpii, ci Apeninii. Aceştia nu se înalţă din nici o parte într-un lanţ de munţi prăpăstioşi, ci, revărsîndu-se larg prin ţară şi incluzînd o multitudine de văi şi podişuri legate prin trecători uşor accesibile, oferă chiar şi oamenilor un loc de aşezare potrivit; avantaj pe care îl oferă şi ţinutul de la poalele lor, ca şi cel riveran estic, sudic şi vestic. Pe coasta de est se desfăşoară, ce-i drept, Cîmpia Apulică, o întindere monotonă, cu ţărmurile nearticulate şi săracă în rîuri, închisă la nord de masivul Abruzzilor şi întreruptă insolit numai de coama abruptă a Garganului. Pe litoralul sudic însă, între cele două peninsule cu care se termină Apeninii, un şes întins se sprijină, în interior, de ţinutul deluros, sărac în porturi, dar bogat în ape şi fertil. Coasta de vest, în fine, un teritoriu larg străbătut de fluvii importante, îndeosebi de Tibru, este împărţită de rîuri şi de vulcani, cîndva numeroşi, în foarte variate văi, coline, porturi şi insule. Aici se formează, din ţinuturile Etruria, Latium şi Campania, nucleul pămîntului italic; regiunea submontană dispare treptat la sud de Campania, iar lanţul munţilor este scăldat aproape nemijlocit de Marea Tireniană. Precum Peloponesul Greciei, Sicilia se ataşează Italiei. Această insulă, cea mai mare şi cea mai frumoasă din Marea Mediterană, al cărei interior este muntos şi parţial pustiu, e înlănţuită, mai ales în est şi în sud de o bordură de splendizi munţi riveranі, majoritatea de origine vulcanică. Aşa cum, geografic, munţii sicilieni sînt continuarea Apeninilor, abia întrerupţi de îngusta fisură (Ῥήγιον) a strîmtorii, sub aspect istoric Sicilia este o parte a Italiei, aşa cum Peloponesul este o parte a Greciei, locul de confluenţă a aceloraşi triburi şi sediul comun al aceleiaşi civilizaţii superioare. Peninsula Italică împărtăşeşte cu cea greacă clima temperată, aerul sănătos de pe dealurile de înălţime medie, coborînd pînă în văi şi cîmpii. În privinţa varietăţii ţărmului este întrecută de Grecia; lipseşte arhipelagul care i-a transformat pe eleni într-o naţiune de navigatori. În schimb, Italia se impune în faţa vecinului prin văile mănoase ale rîurilor şi pantele fertile şi bogate în ierburi, propice

agriculturii şi creşterii vitelor. Ca şi Grecia, este o ţară frumoasă, care antrenează şi răsplăteşte truda oamenilor şi deschide năzuinţelor neînfrînate accesul spre depărtări; în egală măsură, aspiraţiilor potolite le oferă posibilităţile unui cîştig paşnic în patrie. Dacă Peninsula Greacă este deschisă spre est, cea Italică priveşte spre vest. Pentru Elada, ţărmul acarnanian şi epirotic, pentru Italia, coastele apulice şi mesapiene sînt de o importanţă secundară; şi dacă acolo meleagurile purtătoare ale dezvoltării istorice, Atica şi Macedonia, sînt orientate înspre Asia, Etruria, Latium şi Campania privesc spre Occident. Astfel, cele două peninsule, aşa de mult învecinate şi aproape înfrăţite, se află concomitent despărţite una de cealaltă. De la Otranto se pot zări crestele acroceraunienе; italicii şi elenii s-au întîlnit însă mai devreme şi în relaţii mai strînse pe alte căi de navigaţie decît pe cea proximă peste Marea Adriatică. Destinul istoric al popoarelor a fost prescris şi de data aceasta, ca de atîtea alte ori, de natura terenului: cele două ramuri mari, din care a rezultat civilizaţia lumii vechi, şi-au aruncat umbra, ca şi sămînţa lor, una spre Orient, cealaltă spre Occident.

Urmează să abordăm aici Istoria Italiei, nu cea a oraşului Roma. Chiar dacă, după dreptul de stat formal, comunitatea urbană din Roma a fost aceea care a dobîndit mai întîi stăpînirea asupra Italiei, apoi asupra lumii, aceasta nu se poate susţine în sensul istoric mai cuprinzător. Ceea ce, în mod curent, se numeşte *subjugarea Italiei de către romani* apare în sensul acesta mai degrabă ca unificarea într-un singur stat a întregii seminţii a italicilor, din rîndul cărora romanii sînt într-adevăr cei mai puternici, însă, cu toate acestea, numai o parte. Istoria italică se împarte în două perioade principale: istoria internă a Italiei, pînă la unificarea sub conducerea tribului latin, şi istoria stăpînirii italice mondiale. În consecinţă, trebuie să prezentăm stabilirea poporului italic în peninsulă, primejduirea existenţei sale naţionale şi politice, subjugarea sa parţială de către populaţii străine cu o civilizaţie mai veche, de către greci şi etrusci, revolta italicilor împotriva străinilor şi nimicirea sau supunerea acestora; în fine, luptele dintre cele două ramuri italice principale, latinii şi samniţii, pentru hegemonie în peninsulă şi victoria latinilor la sfîrşitul

secolului al V-lea al Romei (**IV**). Acestea vor forma conţinutul primelor două cărţi. Următoarea secţiune este deschisă de războaiele punice. Ea cuprinde extinderea rapidă a dominaţiei romane pînă la şi dincolo de frontierele naturale ale Italiei, lungul *status-quo* al imensului Imperiu Roman şi prăbuşirea sa. Toate acestea vor fi relatate în cartea a treia şi următoarele.

1. Th. Mommsen a folosit cronologia Romei, deci numărarea anilor de la legendara întemeiere a Oraşului (754 î.Cr.). Pentru a scuti cititorul de efortul recalculării, am indicat şi datele cronologice conforme cronologiei uzuale. Ele vor fi redate prin litere aldine alături de celelalte, fără adaosul „î.Cr.” (de exemplu: anul 364, **390**).

Capitolul II

Primele migraţii în Italia

Nici o ştire, ba chiar nici o legendă nu ne-a parvenit relativ la prima imigrare a speciei umane în Italia. În Antichitate a circulat credinţa universală că aici, ca, de altfel, pretutindeni, primii oameni au răsărit din pămîntul însuşi. Ţine de preocupările naturalistului să studieze originea diferitelor rase şi influenţele climatice asupra caracterului acestora; din punct de vedere istoric, nu este nici posibil, nici important de stabilit dacă populaţia unei ţări, considerată cea mai veche, este autohtonă sau imigrată. Ţine însă de domeniul istoricului să cerceteze straturile succesive ale populaţiei dintr-o ţară, pentru a urmări din timpurile cele mai îndepărtate sporul progresiv al civilizaţiei şi înlocuirea triburilor mai puţin receptive la cultură sau mai puţin dezvoltate de către naţiuni aflate pe o treaptă istorică superioară. Italia este însă surprinzător de săracă în vestigii ale epocii primitive şi, sub acest aspect, se găseşte într-un contrast remarcabil faţă de alte zone de civilizaţie. Descoperirile arheologiei germane au demonstrat că, înaintea aşezării triburilor indo-germanice, Anglia, Franţa, Germania de Nord şi Scandinavia au fost locuite sau, mai degrabă, cutreierate de un popor de rasă, probabil, ugro-tătarică. Acesta trăia din vînat şi pescuit, îşi confecţiona uneltele din piatră, lut sau os şi se împodobea cu dinţi de animale sau chihlimbar; însă nu cunoştea agricultura şi prelucrarea metalelor. Într-un mod asemănător, în India, populaţia indo-germanică a fost precedată de una negroidă, mai puţin receptivă la cultură. În Italia, dimpotrivă, nici nu întîlnim urmele unei naţiuni alungate, aşa cum sînt finlandezii şi laponii în teritoriile celto-germanice şi triburile negroide în munţii Indiei, nici n-au fost puse în evidenţă, pînă în prezent, vestigiile unui popor primitiv, aşa cum osemintele ciudate, vetrele şi mormintele par să-i releve cazul aşa-numitei epoci de piatră

a Antichităţii germane. Pînă în prezent n-a fost descoperit nimic care să îndreptăţească presupunerea că existenţa speciei umane în Italia este anterioară cultivării pămîntului şi topirii metalelor. Dacă, într-adevăr, umanitatea s-a găsit cîndva în interiorul graniţelor Italiei pe o treaptă primitivă de civilizaţie, pe care obişnuim s-o numim *starea sălbăticiei*, atunci n-a rămas pur şi simplu nici o urmă.

Elementele constitutive ale istoriei primitive sînt populaţiile şi triburile. Dintre cele pe care le întîlnim mai tîrziu în Italia, putem considera atestate istoric migraţia elenilor, pe de o parte, deznaţionalizarea brutienilor şi a locuitorilor sabini, pe de alta. Eliminînd aceste două populaţii, rămîne un număr de triburi a căror migraţie nu se poate dovedi prin mărturii istorice, ci se poate stabili doar cu ajutorul inducţiei *a priori*, naţionalitatea lor nesuferind o transformare decisivă venită din exterior; ele sînt cele a căror individualitate naţională trebuie să fie determinată mai întîi de cercetare. Dacă am fi limitaţi numai la masa confuză a numelor de triburi şi la tradiţia, zisă istorică, alterată, compusă din şi fixată convenţional de puţinele notiţe utilizabile ale unor călători civilizaţi şi de o serie de legende lipsite de valoare, îndeobşte fără înclinaţie ori pentru ficţiune, ori pentru istorie, am putea abandona sarcina ca fiind nerealizabilă. Ni se deschide însă încă o sursă a tradiţiei, care oferă, ce-i drept, tot numai fragmente, dar autentice: este vorba de limbile indigene ale triburilor stabilite din timpuri imemoriale în Italia. Pecetea evoluţiei acestor limbi, care au devenit una cu poporul, s-a imprimat prea profund pentru a putea fi ştearsă cu desăvîrşire de către o civilizaţie posterioară. Chiar dacă dintre dialectele italice numai unul este cunoscut în întregime, de la celelalte s-au păstrat totuşi suficiente mărturii pentru a conferi cercetării istorice un punct de referinţă asupra deosebirilor şi înrudirilor dintre triburi şi dintre idiomurile acestora. Astfel, lingvistica ne învaţă să deosebim trei idiomuri italice primitive: cel al iapigilor, cel al etruscilor şi cel al italicilor, cum vrem să-l denumim pe acesta din urmă, care se desparte în două ramuri principale, cea latină şi cea căreia îi aparţin dialectele umbrilor, marsilor, volscilor şi samniţilor.

Despre tribul iapigilor avem puţine cunoştinţe. În extremitatea sud-estică a Italiei, în Peninsula Mesapiană sau Calabria, au fost descoperite destul de multe inscripţii redactate într-o limbă dispărută cu desăvîrşire. Sînt indubitabil vestigii ale idiomului iapigilor, pe care inclusiv tradiţia istorică îi consideră diferiţi de samniţi şi italici. Afirmaţii demne de încredere şi numeroase vestigii conduc la concluzia că acelaşi trib şi aceeaşi limbă au fost cîndva indigene şi în Apulia. Ceea ce ştim în momentul de faţă despre acest popor este îndeajuns pentru a-l deosebi cu certitudine de ceilalţi italici, nu însă pentru a determina cu exactitate locul care se cuvine acestei limbi şi acestui trib în istoria umanităţii. Inscripţiile nu au fost descifrate şi este puţin probabil că vor fi vreodată. Formele genitivale *aihi* şi *ihi*, corespunzătoare celor sanscrite *asya* şi greceşti οιο, par a arăta că dialectul aparţine ramurii indo-germanice. Alte urme, ca, de exemplu, folosirea consoanelor aspirate şi evitarea sunetelor *m* şi *t* în terminaţii, demonstrează diferenţa esenţială a dialectului iapigilor faţă de cele italice şi o anumită afinitate cu cele greceşti. Supoziţia unei înrudiri strînse dintre naţiunea iapigilor cu, în special, elenii îşi găseşte confirmarea în numele greceşti ale zeităţilor, care apar de mai multe ori în inscripţii, şi în uşurinţa uimitoare cu care iapigii s-au elenizat, în contrast cu lipsa de maleabilitate a celorlalte naţiuni italice în faţa acestei influenţe. Apulia, care în vremea lui Timaios (anul 400, **354**) era considerată încă o ţară barbară, a devenit în secolul al VI-lea (**III**) un teritoriu eminamente grecesc, fără să fi avut loc o colonizare nemijlocită din Grecia; chiar şi la tribul sălbatic al mesapilor se observă indiciile unei dezvoltări similare. Cercetarea istorică trebuie să se limiteze deocamdată, pînă ce se va întrevedea un rezultat mai decisiv şi mai sigur, la stabilirea acestei înrudiri prin origine sau afinitate, care însă nu ne îndreptăţeşte să privim limba iapigilor ca pe un dialect nefinisat al elinei. Lacuna nu este de fapt prea dureroasă, întrucît tribul acesta se afla deja în decădere la începutul istoriei noastre. Caracterul puţin rezistent, receptiv la influenţele venite din partea altor naţionalităţi, îndreptăţeşte concluzia, susţinută şi de poziţia lor geografică, că aceştia sînt probabil primii imigranţi sau, istoric vorbind, autohtonii Italiei.

Primele migraţii ale popoarelor au avut loc, indubitabil, pe uscat, şi aceasta mai ales în cazul celor îndreptate înspre Italia, ale cărei ţărmuri puteau fi abordate numai de către navigatori foarte pricepuţi, motiv pentru care în epoca lui Homer erau încă necunoscute elenilor. Dacă primii imigranţi au venit prin Apenini, istoricul, precum geologul care desluşeşte formarea munţilor din stratificarea lor, poate să avanseze ipoteza potrivit căreia triburile împinse în regiunea extrem sudică au fost primii locuitori ai Italiei; şi tocmai la extremitatea aceasta sud-estică întîlnim naţiunea iapigilor.

Centrul peninsulei este locuit, în conformitate cu tradiţia demnă de crezare, de două popoare sau, mai degrabă, de două triburi ale aceluiaşi popor. Poziţia acestora în cadrul familiei indo-germanice se poate determina cu o siguranţă mai mare decît în cazul naţiunii iapigilor. Sîntem îndreptăţiţi să numim acest popor *italic*, întrucît pe el se bazează importanţa istorică a peninsulei. El se împarte în cele două triburi ale latinilor, pe de o parte, iar pe de alta, în tribul umbrilor şi neamurile înrudite din sud, marsii şi samniţii, şi coloniile fondate de samniţi încă de la începutul timpurilor istorice. Analiza idiomurilor acestor triburi a arătat că ele, toate, fac parte din familia indo-germanică şi că epoca în care au format o singură limbă este relativ recentă. În sistemul consonantic apare la ei spiranta ciudată *f*, ceea ce constituie un element de legătură cu etruscii, dar, concomitent, şi o deosebire notabilă faţă de toate triburile elene sau eleno-barbare, ca şi faţă de sanscrită. Aspiratele însă, care sînt întru totul familiare grecilor, iar cele dure şi etruscilor, sînt la origine străine italicilor. Ele sînt înlocuite de unele dintre elementele lor, fie prin consoanele oclusive sonore (*b*, *d*, *g*), fie prin pronunţia distinctă a lui *f* sau *h*. Aspiratele mai delicate *s*, *w*, *j*, pe care grecii le înlătură pe cît posibil, sînt păstrate aproape integral în limbile italice şi au fost, pe alocuri, chiar dezvoltate. Suprimarea accentului şi distrugerea terminaţiilor provocată de aceasta sînt comune italicilor, unor triburi greceşti şi etruscilor; italicii au aplicat-o însă mai mult decît grecii şi mai puţin decît etruscii. Confuzia extremă a terminaţiilor în dialectul umbrian nu este, în mod sigur, contemporană originilor acestui idiom, ci rezultatul unei corupţii

ulterioare, care s-a manifestat şi în limba Romei, însă mult mai moderat. Din această cauză, vocalele scurte slăbesc, de regulă, în terminaţiile limbilor italice; cele lungi, foarte frecvent. Consoanele finale sînt menţinute, în schimb, cu tenacitate în latină, şi mai mult încă în samnită, în timp ce umbriana le suprimă. Cu aceasta trebuie să fie pus în conexiune faptul că forma medială a lăsat puţine urme în limbile italice şi a fost înlocuită de un pasiv ciudat, format prin adăugirea lui *r*; că cele mai multe timpuri sînt formate prin combinarea rădăcinilor *es* şi *fu*, în timp ce sistemul de terminaţii mai bogate şi folosirea augmentului permit grecilor să se dispenseze de verbele auxiliare. Idiomurile italice, ca şi dialectul eolic au renunţat la dual; ele au conservat în general ablativul, pe care grecii l-au pierdut, şi locativul. Logica severă a italicilor pare că s-a scandalizat la perspectiva înlocuirii ideii de pluralitate prin cea de dualitate sau de multitudine; ei au conservat în schimb obiceiul de a exprima relaţiile dintre cuvinte printr-o flexiune riguroasă. O particularitate a limbii italice, necunoscută nici măcar sanscritei, este obiceiul de a conferi verbului o formă substantivată prin folosirea frecventă a gerunziilor şi a supinelor. Aceste exemple, selectate dintr-un număr considerabil de fenomene analoage, sînt suficiente pentru a demonstra individualitatea limbii italice faţă de oricare alt idiom indo-germanic şi indică, lingvistic, ca şi geografic, limba greacă drept ruda cea mai apropiată a ei; grecul şi italicul sînt fraţi, celtul, germanul şi slavul, verii lor. Unitatea esenţială a tuturor dialectelor şi triburilor italice, ca şi a celor greceşti, trebuie să se fi relevat de timpuriu chiar celor două naţiuni mari. Găsim în limba latină un cuvînt străvechi de origine problematică, *Graius* sau *Graicus*, care îi desemnează pe toţi elenii, şi în acelaşi timp denumirea analoagă de Ὀπικός, aplicată tuturor triburilor latine şi samnite cunoscute de către greci în Antichitate, dar niciodată iapigilor şi etruscilor. În cadrul idiomurilor italice însă, latina contrastează profund cu dialectele umbro-samnite. Numai două dintre acestea sînt oarecum cunoscute, dar, de asemenea, într-o manieră incompletă şi nesigură. Din rîndul lor, unele dialecte, precum cel al volscilor şi marsilor, ne-au parvenit prea fragmentar pentru a ne permite să le evidenţiem

caracterul sau chiar numai să clarificăm, cu certitudine şi precizie, varietăţile dialectale. Altele, precum cel sabin, au dispărut complet, exceptînd cîteva ciudăţenii dialectale conservate în latina provincială. Analiza factorilor străvechi şi istorici atestă indubitabil că toate aceste dialecte aparţin ramurii umbro-samnite a marelui idiom italic şi că această ramură, deşi mult mai apropiată de rădăcina latină decît de cea greacă, se deosebeşte totuşi în mod cert de prima. În cazul pronumelui şi, în general, al limbii, deseori samnitul şi umbrul pronunţau *p* acolo unde latinul rostea *q* – astfel, *pis* în loc de *quis*. Acestea sînt diferenţe care se stabilesc în general între idiomuri de origine comună; astfel, *p* este propriu bretonei şi valonei, *k*, galezei şi irlandezei. Diftongii nu apar aproape deloc în latină şi, în general, în dialectele nordice, conservîndu-se în schimb mai bine în dialectele italice din sud; în directă legătură cu aceasta stă faptul că romanii slăbesc în compunere vocala radicalului, păstrată atît de grijuliu în alte cazuri, ceea ce nu se întîmplă în limbile de aceeaşi origine. Genitivul cuvintelor cu terminaţia în *-a* este la acestea, ca şi la greci, în *-as*, iar în limba împlinită a romanilor în *-ae*; cel al cuvintelor terminate în *-us*, este *-eis* în samnită, *-es* în umbră, *-ei* la romani. Locativul dispare treptat din structura limbii la aceştia din urmă, în timp ce îşi păstrează rolul în celelalte dialecte italice; dativul cu terminaţia în *-bus* nu s-a conservat decît la latini. Romanii nu cunosc infinitivul umbro-samnit terminat în *-um*, în timp ce viitorul osco-umbrian, format din rădăcina *es* după modelul grecesc (*her-est*, precum λέγ-σω) dispare la romani şi este înlocuit prin optativul verbului simplu sau prin structuri analoage lui *fuo* (*amabo*). În multe dintre aceste situaţii, în formele cazurilor, de exemplu, deosebirile dintre cele două idiomuri se manifestă numai în momentul maturităţii lor, chiar dacă originile lor sînt congruente. Dacă, în consecinţă, limba italică este independentă de cea greacă, atunci dialectul latin se află faţă de cel umbro-samnit în aceeaşi relaţie în care se află dialectul ionic faţă de cel doric; diferenţele dintre oscă şi umbriană şi dialectele înrudite pot fi comparate cu cele dintre dialectul doric din Sicilia şi cel din Sparta. Fiecare dintre aceste fenomene lingvistice este rezultatul şi mărturia unui eveniment istoric. Se poate conchide

de aici, cu o certitudine absolută, că din creuzetul comun al popoarelor şi limbilor a descins o ramură care îi includea concomitent atît pe strămoşii grecilor, cît şi pe cei ai italicilor. Italicii s-au desprins de ramura aceasta şi s-au împărţit din nou în populaţiile vestice şi estice, iar cele estice în umbri şi osci. Bineînţeles, limba nu ne poate învăţa unde şi cînd au avut loc aceste sciziuni; gîndirea cea mai temerară nu poate îndrăzni să cerceteze aceste revoluţii, dintre care cele mai vechi au avut loc cu mult înaintea migraţiilor ce au condus strămoşii italicilor peste Apenini. Dimpotrivă, comparaţia limbilor, abordată cu precauţie şi corectitudine, poate să ne ofere o idee aproximativă despre nivelul de cultură atins de începuturile istoriei, care nu este nimic altceva decît dezvoltarea civilizaţiei. Limba, în special în epoca de formare, este imaginea fidelă şi mijlocul de cunoaştere a treptei de civilizaţie atinse de către un popor. Marile revoluţii ale artei şi ale spiritului sînt păstrate în ea ca într-o arhivă, din ale cărei documente viitorul nu va întîrzia să se informeze despre acele timpuri asupra cărora orice tradiţie nemijlocită a amuţit.

În epoca în care popoarele indo-germanice, astăzi separate, formau încă un trunchi unic, cu limbă comună, ele au atins un anumit grad de cultură şi un vocabular adecvat acestuia. Acesta a format moştenirea comună pe care toate popoarele au preluat-o, cu regulile gramaticale stabilite, pentru a continua construirea edificiului lingvistic pe fundaţia dată. În acest vocabular nu întîlnim numai denumirile primare ale existenţei, ale activităţii, ale percepţiilor, precum *sum*, *do*, *pater*, altfel spus aspectul primitiv al impresiilor pe care lumea exterioară le exercită asupra sufletului uman, dar şi un anumit număr de cuvinte care atestă activitatea umană, comune nu numai prin rădăcină, dar ajunse la o formă definitivă în urma folosirii lor. Acesta este patrimoniul comun al trunchiului indo-germanic, care nu poate fi explicat nici printr-o evoluţie simultană a popoarelor, nici prin eventualele împrumuturi posterioare. Astfel, există mărturii cu privire la dezvoltarea vieţii pastorale din acea epocă îndepărtată – denumirile animalelor domestice, fixate o dată pentru totdeauna: sanscritul *gâus* este latinescul *bos*, în greacă βοῦς; sanscritul *avis*

este latinescul *ovis*, în greacă ὄϊς> : sanscritul *açvas* este latinescul *equus*, în greacă ἵππος; sanscritul *hañsas* este latinescul *anser*, în greacă χήν; în sanscrită avem *âtis*, în greacă νῆσσα, în latină *anas*; *pecus, sus, porcus, taurus, canis* sînt, la fel, cuvinte sanscrite. În acele timpuri îndepărtate, acest neam, pe care se bazează ascensiunea spirituală a umanităţii din epoca lui Homer pînă în zilele noastre, a depăşit stadiul primar al civilizaţiei, vîrsta vînătorii şi a pescuitului, şi a trecut la o viaţă sedentară, cel puţin relativ. În schimb, nu deţinem dovezi sigure pentru a afirma că agricultura i-a fost cunoscută. Limba dovedeşte mai degrabă contrariul. Printre numele greceşti şi latine ale cerealelor nu se întîlneşte nici unul în sanscrită, cu excepţia lui ζέα, care, lingvistic, corespunde sanscritului *yavas*, desemnînd de fapt în indiană orzul, iar în greacă alacul. Trebuie subliniat că, în raport cu concordanţa esenţială existentă la denumirile animalelor domestice, această deosebire frapantă dintre denumirile plantelor de cultură nu exclude implicit şi posibilitatea vieţii agricole în comun. În viaţa primitivă, transportul şi aclimatizarea plantelor erau mai dificile decît în cazul animalelor; iar cultura orezului la indieni, cea a grîului şi a alacului la greci şi la romani, cea a orzului şi a ovăzului la germani şi la celţi pot fi raportate la o agricultură comună la origine. Pe de altă parte, denumirea comună a unei cereale la greci şi la indieni constituie o dovadă în plus că, înainte de separaţia triburilor, se culegeau şi se mîncau grăunţe de orz şi de alac în Mesopotamia, nu şi o dovadă a faptului ca în această epocă se cultivau cereale. Dacă nu putem obţine un rezultat convingător prin avansarea acestei ipoteze, cercetarea este ajutată în schimb de o altă observaţie; multe dintre cuvintele cele mai importante care se referă la cultură se întîlnesc şi în sanscrită, dar întotdeauna cu o semnificaţie mai largă; *agras* indică la indieni cîmpul, în general; *kûrnu*, tot ceea ce se macină; *aritram* înseamnă cîrmă şi vas; *venas*, ceea ce este agreabil, în general, şi, în special, o băutură plăcută. Cuvintele acestea sînt deci străvechi, însă raportarea lor exactă la ogor (*ager*), la cerealele care urmează să fie măcinate (*granum*; „grîu”), la uneltele care brăzdează pămîntul aşa cum corabia brăzdează suprafaţa mării (*aratrum*), la

mustul strugurelui (*vinum*) nu se produsese în momentul în care a avut loc separaţia triburilor. În consecinţă, nu trebuie să ne mirăm dacă analogiile prezintă în parte diferenţe sensibile; de exemplu, atît grîul care urmează să fie măcinat, cît şi moara care macină şi-au primit numele (goticul *quairnus*; în lituaniană, *girnôs*) de la sanscritul *kûrnu.* Putem deci să considerăm ca probabil că poporul indo-germanic primitiv n-a cunoscut agricultura şi ca sigur faptul că, dacă a cunoscut-o, ea a jucat totuşi un rol secundar în economie: dacă în această epocă agricultura ar fi fost ceea ce va deveni mai tîrziu pentru greci şi romani, limba ar fi păstrat urme mai profunde. În schimb, pentru construcţia de case şi de bordeie la indo-germanici stau mărturie în sanscrită *dam (-as)*, în latină *domus*, în greacă δόμος; în sanscrită *vecas*, în latină *vicus*, în greacă οἶκος; în sanscrită *dvaras*, în latină *fores*, în greacă θύρα; ne este transmisă de asemenea existenţa construcţiei de bărci, prin numele bărcii – în sanscrită, *nâus*, greacă ναῦς; în latină *navis* – şi a ramei – în sanscrită *aritram*, în greacă ἐρετμός; în latină *remus, tri-res-mis*. De asemenea, constatăm folosirea carului şi domesticirea animalelor pentru a le pune în jug şi la oişte: în sanscrită *akshas* („osie" şi „car"), în latină *axis*, în greacă ἄξων, ἅμ-αξα; în sanscrită *iugam*, în latină *iugum*, în greacă ζυγόν. Denumirile veşmintelor – în sanscrită *vastra*, în latină *vestis*, greacă ἐσθής – şi ale cusutului – în sanscrită *siv*, în latină *suo*; în sanscrită *nah*, latină *neo*, greacă νήθω – sînt şi ele aceleaşi în toate limbile indo-germanice. În cazul îndeletnicirilor mai complicate, cum ar fi ţesutul, nu putem spune acelaşi lucru. În schimb, folosirea focului pentru prepararea mîncărurilor şi a sării pentru condimentarea acestora este o moştenire străveche a naţiunilor indo-germanice; acelaşi lucru este valabil şi în cazul întrebuinţării metalelor pentru unelte şi podoabe. Cel puţin denumirile date cuprului (*aes*) şi argintului (*argentum*), poate şi cea a aurului, se întîlnesc în sanscrită, ele neputînd să apară înaintea meşteşugului de reducere a minereurilor şi folosirii metalelor; cuvîntul sanscrit *asis* şi cel latin *ensis* dovedesc folosirea primitivă a armelor din metal.

De asemenea, tot din aceste timpuri datează ideile fundamentale pe care se bazează, la urma urmei, întreaga dezvoltare a tuturor

statelor indo-germanice: poziţia bărbatului şi a femeii şi relaţiile dintre ei, împărţirea în triburi, sacerdoţiul părintelui familiei şi absenţa unei preoţimi în sine, ca şi a unei diviziuni în caste, sclavia ca instituţie legală, stabilirea zilelor destinate justiţiei în perioadele de lună nouă şi lună plină. În schimb, din epoci mai recente datează organizarea constituţională a comunităţii, distincţia dintre regalitate şi suveranitatea comunităţii, dintre ereditatea privilegiilor regale şi nobiliare şi egalitatea absolută dintre cetăţeni. Înseşi elementele ştiinţei şi ale religiei poartă semnele unei origini comune. Numeralele sînt aceleaşi pînă la o sută (sanscrită *çatam*, *êkaçatam*, latină *centum*, greacă ἐ-κατόν, gotic *hund*); în toate limbile, Luna stă la baza măsurării timpului după mersul ei (*mensis*). Credinţa în divinitate (în sanscrită *devâs*, în latină *deus*, în greacă θεός), ca şi cele mai vechi concepţii religioase şi simbolurile naturale aparţin patrimoniului comun al popoarelor. Conceperea Cerului, de exemplu, ca părinte, a Pământului, ca mamă a fiinţelor, procesiunile triumfale ale zeilor, care trec, în propriile lor caruri, dintr-un loc într-altul pe căi nivelate cu grijă, viaţa viitoare a sufletelor în împărăţia umbrelor sînt idei fundamentale ale teologiei indiene, dar şi ale celei greceşti şi romane. Înseşi numele unor zei de la Gange corespund cu cele ale zeilor veneraţi la Ilissos sau pe Tibru: astfel, Uranos al grecilor este Varunas, Zeus-ul lor, Iovis pater, Diespiter este Djâus pitâ al *Vedelor*. Mai multe figuri enigmatice ale mitologiei elene au putut fi reconsiderate datorită cercetării teologiei indiene mai vechi. Figurile străvechi şi misterioase ale Eriniilor nu sînt născociri elene, ci au venit din Orient odată cu primii emigranţi. Ogarul divin Saramâ, care păzeşte pentru suveranul cerului turma aurită a stelelor şi a razelor solare şi adună pentru el norii de ploaie, într-un fel vacile hrănitoare ale cerului, dar care conduce fidel şi sufletele pioase către tărîmurile preafericiţilor, a devenit pentru greci fiul lui Sarama, Saramêyas sau Hermeias. Povestea enigmatică în care grecii relatează furtul vitelor lui Helios şi care concordă cu legenda romană a lui Cacus apare acum ca un ultim ecou de neînţeles al acestei fireşti fantezii străvechi şi pline de înţelesuri.

Sarcina de a determina gradul de cultură la care au ajuns indo-

germanicii înainte de despărţirea triburilor aparţine mai degrabă istoriei generale a lumii antice; însă este sarcina specială a istoriei Italiei de a stabili, în limita posibilităţilor, stadiul de dezvoltare a naţiunii greco-italice înainte de despărţirea elenilor şi italicilor. Aceasta nu este o muncă de prisos; descifrăm astfel începutul civilizaţiei italice şi punctul de plecare al istoriei naţionale.

Toate indiciile concordă în a dovedi că, în timp ce indo-germanicii duceau, probabil, o viaţă pastorală şi cunoşteau, în cel mai bun caz, cerealele sălbatice, greco-italicii au fost, dimpotrivă, un popor care cultiva grîul, poate chiar şi viţa-de-vie. Pentru această teză nu pledează însă cunoaşterea agriculturii, care le este comună şi care, în general, nu dovedeşte nicidecum comunitatea lor de origine. Cu greu se poate contesta o legătură istorică a agriculturii indo-germanice cu cea a etniilor chineze, aramaice sau egiptene; şi totuşi, aceste etnii ori sînt de altă origine decît indo-germanicii, ori au fost despărţite de aceştia într-o epocă în care agricultura a fost cu siguranţă necunoscută. Realitatea este că popoarele cele mai civilizate ale lumii antice, ca şi cele de astăzi, au schimbat în continuu uneltele şi plantele de cultură; şi dacă analele Chinei atribuie invenţia agriculturii unui anumit rege, sub care au fost importate cinci specii de cereale într-un anumit an, atunci această poveste ne oferă o idee exactă, cel puţin în trăsăturile ei generale, despre situaţia existentă în această epocă primitivă a civilizaţiei. Cunoaşterea comună a agriculturii, ca şi a alfabetului, a carului de luptă, a purpurei şi a unor unelte şi podoabe dovedeşte mai degrabă relaţiile dintre popoare decît o comunitate a originii. În ceea ce-i priveşte pe greci şi pe italici însă, relaţiile dintre ei fiind relativ bine cunoscute, nu se poate admite supoziţia că agricultura şi scrierea, ca şi arta de a bate monedă, ar fi fost aduse în Italia abia prin intermediul grecilor. Drept dovadă pentru legătura foarte strînsă între agricultura şi scrierea celor două popoare invocăm comunitatea celor mai vechi expresii care se referă la aceste activităţi: *ager*, ἀγρός; *aro, aratrum*, ἀρόω, ἄροτρον; *ligo*, λαχαίνω; *hortus*, χόρτος; *hordeum*, χοριθή; *milium*, μελίνη; *rapa*, ῥαφανίς; *malva*, μαλάχη; *vinum*, οἶνος; comunitatea originară a agriculturii celor două popoare

este dovedită, de asemenea, prin forma plugului, care este aceeaşi pe monumentele străvechi ale Aticii şi Romei; prin alegerea celor mai vechi soiuri de cereale – meiul, orzul, alacul; prin obiceiul de a tăia spicele cu secera şi a le treiera pe aria nivelată, lăsînd vitele să le calce; în fine, prin modul de preparare a cerealelor: *puls*, πόλτος; *pinso*, πτίσσω; *mola*, μύλη (coacerea este de dată mai recentă); de aceea, în ritualul roman, în locul pîinii se foloseşte întotdeauna aluatul sau păsatul. Cultivarea viţei-de-vie în Italia este anterioară celei mai vechi imigraţii greceşti; aceasta o dovedeşte denumirea de „Ţară a vinului" (Οἰνωτρία), care pare a fi la fel de veche precum primele colonii greceşti. Decurge de aici că trecerea de la viaţa pastorală la agricultură – sau, mai corect, împletirea economiei agrare cu cea pastorală – trebuie să fi avut loc după ce indienii au părăsit matca comună a naţiunilor, însă înainte ca elenii şi italicii să se fi despărţit. De altfel, se pare că odată cu apariţia agricultrii elenii şi italicii n-au fost uniţi numai între ei, ci şi cu alţi membri ai marii familii; cert este că cele mai importante cuvinte referitoare la agricultură sînt, ce-i drept, străine membrilor asiatici ai familiei indo-germanice, dar comune grecilor şi romanilor, triburilor celtice, germane, slave şi lituaniene. Separarea patrimoniului comun al naţiunilor de contribuţia fiecăreia în parte, în domeniul obiceiurilor şi al limbii, este departe de stabilirea definitivă a întregii varietăţi a structurilor şi a gradaţiilor acestora. În această privinţă, studierea limbilor se află abia la început, iar istoriografia recompune imaginea preistoriei de cele mai multe ori cu ajutorul mărturiilor obscure ale tradiţiei, în loc să se inspire din tezaurul preţios al limbii. Din această cauză, în momentul de faţă trebuie să ne limităm la a indica diferenţele existente între civilizaţiile familiei indo-germanice, cînd ele se aflau încă în aceeaşi matcă, şi cele ale epocii în care greco-italicii duceau încă o viaţă comună. Deosebirea dintre rezultatele civilizaţiei comune membrilor europeni ai familiei, dar străine membrilor asiatici, de cele realizate de fiecare grup – cum ar fi cel greco-italic, germano-slav – în parte nu poate oferi rezultate mulţumitoare pînă ce nu se vor înregistra progrese decisive în cercetarea lingvistică şi istorică. Cu siguranţă însă, agricultura a

devenit, pentru naţiunea greco-italică, dar şi pentru toate celelalte, germenul şi nucleul vieţii publice şi private şi a intrat sub această formă în conştiinţa popoarelor. Casa şi vatra permanentă pe care şi le întemeiază agricultorul, în locul colibei fragile şi al focului itinerant ale păstorului, au intrat în domeniul religios şi au fost idealizate prin zeiţa Vesta sau Ἑστία, poate unica divinitate care, nefiind de sorginte indo-germanică, este totuşi, de la origine, comună ambelor naţiuni. Una dintre cele mai vechi legende ale Italiei atribuie regelui Italus sau, cum trebuie să fi pronunţat italicii, Vitalus sau Vitulus, trecerea poporului de la păstorit la agricultură şi leagă ingenios legislaţia primitivă a Italiei de acest eveniment. Alte versiuni le întîlnim în legenda samnită care transformă taurul în primul conducător al coloniilor originare, sau în cele mai vechi nume naţionale ale latinilor, care aplică poporului denumirile de *secerători* (*siculi*, poate şi *sicani*) sau de *agricultori* (*opsci*). Aparţine caracterului contradictoriu al aşa-numitei legende originare romane faptul că aici apare un popor de păstori şi de vînători drept ctitor de cetăţi; tradiţia şi credinţa, legile şi obiceiurile se leagă întotdeauna, la italici, ca şi la eleni, de agricultură. Agricultura în sine, denumirile măsurilor de suprafaţă şi modul de delimitare se bazează, la amîndouă popoarele, pe acelaşi fond originar; de altfel, cultivarea pămîntului nu poate fi imaginată fără o delimitare, chiar şi rudimentară, a acestuia. *Vorsus*-ul umbrian şi toscan de 100 de picioare pătrate corespunde exact *plethron*-ului grecesc. Şi principiul delimitării este acelaşi. Agrimensorul se orientează după unul dintre cele patru puncte cardinale, trasează două linii, de la nord la sud şi de la est la vest şi se plasează în punctul lor de intersecţie (*templum*, τέμενος de la τέμνω). După aceea, trage la distanţe egale linii paralele celor principale, născîndu-se astfel o serie de suprafeţe rectangulare, extremităţile lor fiind marcate prin stîlpi de hotar (*termini*, în inscripţiile siciliene τέρμονες de obicei ὅροι). Acest mod de delimitare, care este şi etrusc, dar puţin probabil de origine etruscă, îl întîlnim la romani, umbri, samniţi, dar şi în documentele foarte vechi ale heracleoţilor tarentini. Aceştia l-au împrumutat probabil tot aşa de puţin de la italici, precum italicii de la tarentini, el fiind, dimpotrivă, un patrimoniu comun

tuturor. Particulară romanilor şi caracteristică pentru ei este numai aplicarea consecventă a principiului cvadraturii, astfel încît chiar şi acolo unde fluviile şi marea formau o graniţă naturală, ei nu o luau în considerare, ci încheiau diviziunea proprietăţii cu ultimul pătrat întreg. Strînsa înrudire a italicilor cu grecii este neîndoielnică nu numai în ceea ce priveşte agricultura, dar şi în celelalte sfere ale activităţii umane străvechi. Casa grecească, aşa cum o descrie Homer, diferă foarte puţin de cea construită şi conservată în Italia. Partea principală a casei latine, iniţial întreaga suprafaţă de locuit din interior, este *atrium*-ul, mai exact camera „neagră", cu altarul domestic, patul nupţial, masa pentru servirea mîncării şi vatra. Ea corespunde exact megaronului homeric, cu altarul domestic, vatra şi tavanul înnegrit de fum. Despre construcţia de corăbii nu se poate spune acelaşi lucru. Barca cu rame este un patrimoniu indo-germanic. Trecerea la corăbii cu vele însă aparţine foarte puţin probabil perioadei greco-italice, întrucît nu există expresii, referitoare la navigaţia pe mare, comune grecilor şi italicilor care să nu fie în egală măsură comune tuturor indo-germanicilor. Străvechiul obicei italic al meselor de prînz comune ale ţăranilor, de care mitologia a legat originea agriculturii, a fost comparat, în schimb, de către Aristotel cu sisitele cretane; obiceiurile vechilor romani corespund cu cele ale cretanilor şi laconienilor şi prin aceea că nu mîncau lungiţi pe o bancă, precum urmau să o facă ambele popoare mai tîrziu, ci aşezaţi la masă. Aprinderea focului prin frecarea a două lemne de esenţă diferită este comună tuturor popoarelor; în mod sigur însă, nu este un capriciu al sorţii faptul că grecii şi italicii au dat celor două lemne acelaşi nume: „sfredelul" (τρύπανον, *terebra*) şi „suportul" (στορεύς, ἐσχάρα, *tabula*, probabil de la *tendere*, τέταμαι). De asemenea, vestimentaţia celor două popoare este în esenţă identică, întrucît tunica este corespondentul perfect al chitonului, iar toga nu este nimic altceva decît un *himation* mai complet. Chiar şi în domeniul foarte diferenţiat al armelor, principalele arme de atac sînt, la amîndouă popoarele, suliţa şi arcul, fapt atestat, în ceea ce priveşte Roma, de denumirile originale date luptătorilor (*quirites*, *samniteas*, *pilumni* – *arquites*) şi care se

acordă, de altfel, cu modul cel mai vechi de luptă, care nu se dădea corp la corp. Astfel, în limba, ca şi în obiceiurile grecilor şi ale italicilor, toate cele referitoare la bazele materiale ale existenţei umane se întemeiază pe aceleaşi elemente; cele mai vechi probleme pe care natura le-a pus omului au fost rezolvate, cîndva, de cele două popoare împreună, în epoca în care alcătuiau încă o singură naţiune.

Alta este situaţia în plan spiritual. Serioasa problemă propusă omului, aceea de a trăi cu sine însuşi, cu semenii săi şi cu comunitatea într-o armonie conştientă, oferă tot atîtea soluţii cîte provincii există în Regatul Părintelui nostru. Aceasta este sfera, şi nu cea materială, unde caracterele indivizilor şi ale popoarelor îşi manifestă diversitatea lor. În perioada greco-italică, cauzele care vor da naştere acestui contrast interior nu existau încă. Numai după separarea elenilor şi italicilor s-a produs acea deosebire spirituală profundă, ale cărei efecte se vor perpetua pînă în timpurile prezente. Familia şi statul, religia şi arta au fost dezvoltate în Grecia şi în Italia atît de original, atît de profund naţionalist, încît fundamentele comune pe care se bazau şi în acest caz amîndouă popoarele au dispărut aproape complet din faţa ochilor noştri. Iată geniul elen care sacrifica întregul individualului, naţiunea comunităţii, comunitatea cetăţeanului, pentru care idealul vieţii era existenţa frumoasă şi bună, dar de multe ori dulcea lenevie, a cărui evoluţie politică consta în adîncirea particularismului originar al ţinuturilor şi, mai tîrziu, chiar în dizolvarea totală a puterii de stat; geniul grec, a cărui gîndire religioasă a creat zeii după chipul oamenilor şi care le-a negat apoi existenţa, care acorda toată libertatea membrelor nude ale adolescenţilor în exerciţiile lor corporale şi dădea frîu liber spiritului în toată măreţia şi grozăvia sa. Şi iată caracterul roman, care creştea fiul sub autoritatea tatălui, cetăţeanul sub autoritatea stăpînului şi pe toţi sub autoritatea zeilor, care nu cerea şi nu onora nimic altceva decît activitatea utilă, care-i obliga pe toţi cetăţenii să dedice fiecare clipă a scurtei lor existenţe unei munci continue, care impunea chiar şi băiatului obligaţia de a-şi acoperi, cu modestie, nuditatea corpului, care-l detesta ca pe un cetăţean neloial pe cel care voia să se ridice deasupra celorlalţi, pentru care statul însemna totul, iar mărirea

statului era unica pasiune scuzabilă. Cine ar putea deduce prin gîndire aceste contraste izbitoare din unitatea originară a celor două popoare, care a pregătit formarea şi existenţa lor? A încerca să ridici vălul ar fi o temeritate nechibzuită. Noi ne vom mulţumi să determinăm cu cîteva aluzii începuturile naţionalităţii italice şi legăturile ei cu perioada primitivă, dar nu pentru a oferi cuvinte intuiţiei cititorului inteligent, ci pentru a-l ghida.

Tot ceea ce, într-un stat, putem numi element patriarhal se întemeiază, în Grecia, ca şi în Italia, pe aceleaşi fundamente. Acestora le aparţin înainte de toate relaţiile morale şi respectabile care unesc cele două sexe, care impun bărbatului monogamia şi pedepsesc sever infidelitatea femeii, proclamă egalitatea celor două sexe şi sacralitatea căsătoriei, conferind mamei o poziţie înaltă în interiorul sferei domestice. Grecii însă nu cunosc dezvoltarea severă şi lipsită de consideraţie faţă de individ a puterii soţului, dar mai ales a puterii paterne; aceasta este o trăsătură particulară italicilor, singurii care au transformat supunerea morală în servitute legală. De asemenea, incapacitatea juridică absolută a sclavului, care decurge din esenţa sclaviei, a fost menţinută de romani cu o severitate neîndurătoare şi împinsă pînă la limitele sale ultime. La greci, dimpotrivă, situaţia sclavilor a fost ameliorată de timpuriu de fapt şi de drept; căsătoria lor, de exemplu, a fost recunoscută prin lege. Clanul, mai exact, comunitatea urmaşilor aceluiaşi strămoş, se întemeiază pe ideea de familie, iar clanul a fondat statul, atît la greci, cît şi la romani. În timp ce în evoluţia politică mai puţin riguroasă a Greciei clanul şi-a păstrat o putere aparte în faţa statului pînă într-o epocă foarte înaintată a timpurilor istorice, statul italic se dovedeşte a fi de la început solid închegat, întrucît clanurile sînt complet neutralizate în faţa sa, statul nedevenind o comunitate a clanurilor, ci una a cetăţenilor. Dimpotrivă, în Grecia individul ajunge de timpuriu la o independenţă mai mare faţă de clan şi la o evoluţie mai originală decît în Roma. Faptul e dovedit de evoluţia numelor proprii; la origine foarte asemănătoare între greci şi romani, ele ajung să difere foarte mult. La numele greceşti mai vechi, numelui individului i se adauga deseori numele clanului în formă adjectivală, în timp ce

erudiţii romani ştiau că strămoşii lor nu purtau decît un singur nume. În timp ce în Grecia numele clanului în forma adjectivală dispare de timpuriu, el devine la italici, şi nu numai la romani, numele principal, astfel încît numele propriu-zis al individului, prenumele, i se subordonează. Se pare că în numărul din ce în ce mai restrîns şi în importanţa minoră a numelor propriu-zise la italici, şi mai ales la romani, comparativ cu amploarea poetică şi stufoasă a numelor greceşti, se reflectă imaginea acestei nivelări care, la romani, închide individul în cadrul statului, pe cînd grecii ofereau posibilitatea dezvoltării neîngrădite a personalităţii. Viaţa comună în comunităţi familiale, sub autoritatea unor conducători de clanuri, aşa cum ne-o putem imagina pentru epoca greco-italică, nu se aseamănă deloc cu structurile politice ulterioare ale grecilor şi italicilor. Totuşi, ea trebuie să fi conţinut în mod necesar germenii din care s-a dezvoltat legislaţia celor două popoare. „Legile regelui Italus", care mai erau aplicate în epoca lui Aristotel, pot fi suficiente pentru a demonstra că instituţiile celor două naţiuni corespundeau în esenţă. Ordinea şi justiţia în interiorul comunităţii, războiul şi legea marţială în afara ei, conducerea prin căpetenie a clanului, un sfat al bătrînilor, adunarea oamenilor liberi în stare să poarte armele, o anumită constituţie trebuie să fi fost conţinute în acestea. Procedura judiciară (*crimen*, κρίνειν), pedeapsa (*poena*, ποίνη), răzbunarea (*talio*, ταλάω, τλῆναι) sînt concepţii greco-italice. Legea severă a datoriilor prin care debitorul devine răspunzător cu persoana sa pentru înapoierea a ceea ce datorează este comună italicilor şi heracleoţilor tarentini, de exemplu. Ideile fundamentale ale constituţiei romane, regalitatea, senatul şi o adunare a poporului pentru aprobarea sau respingerea propunerilor supuse ei de către rege sau senat nu se găsesc nicăieri exprimate cu mai multă exactitate ca în judecăţile lui Aristotel asupra vechii constituţii cretane. Germenii unor alianţe statale mai mari, întemeiate fie pe fraternitate politică, fie prin contopirea triburilor anterior independente („liga", συνοικισμός), sînt în aceeaşi măsură comuni ambelor naţiuni. Trebuie evidenţiată bine această comunitate fundamentală a structurii politice elene şi italice, deoarece nu se întîlneşte la celelalte ramuri ale familiei indo-germanice; organizaţia

comunală a germanilor, de exemplu, nu este bazată pe regalitatea efectivă. Pasajele următoare vor arăta pînă la ce punct grecii şi italicii au construit un edificiu politic diferit, cu toate că au pornit de la aceeaşi bază, şi din ce moment evoluţia naţională este individuală şi originală. Această evoluţie se manifestă şi în religie. În Grecia, ca şi în Italia, credinţa populară a păstrat acelaşi tezaur de concepţii asupra naturii simbolizate şi alegorizate; acesta constituie, atît la greci, cît şi la romani, fundamentul lumii asemănătoare a zeilor şi a spiritelor, care vor îndeplini în epoci ulterioare un rol atît de mare în istoria lor. Prin nenumărate concepţii particulare, prin figura amintită a lui Zeus-Diovis şi Hestia-Vesta, prin ideea spaţiului sacru (τέμενος, *templum*), prin unele sacrificii şi ceremonii, cele două culte se apropie nu numai întîmplător. Aceste figuri s-au profilat totuşi, în Grecia şi în Italia, cu caracteristici atît de naţionale şi de individuale, încît a devenit foarte dificil de stabilit ce anume provine din patrimoniul comun; foarte des, acesta ori n-a fost înţeles, ori a fost interpretat greşit. De fapt, nici nu putea fi altfel; căci aşa cum între cele două naţiuni s-au cristalizat diferenţele de caracter ce s-au menţinut într-un stadiu latent în epoca greco-italică, la fel s-a produs separaţia dintre ele sub aspect religios, sub aspectul ideii şi al imaginii, care-şi păstrase pînă atunci caracterul de unitate numai în sufletul lor. Acei ţărani antici au putut să-şi închipuie, cînd norii goneau pe bolta cerului, că ogarul zeilor ar aduna vacile rătăcite ale turmei; grecul uită că vacile erau, de fapt, norii şi-l metamorfozează pe acest fiu al ogarului zeilor, formă imaginară pentru confirmarea concepţiei religioase, într-un mesager abil şi oricînd la dispoziţia zeilor. Dacă tunetele vuiau în munţi, îl vedea pe Zeus aruncînd trăsnete de pe înălţimile Olimpului; dacă apărea din nou albastrul cerului, privea în ochii strălucitori ai fiicei lui Zeus, Atena. Aceste imagini s-au cuibărit atît de adînc în sufletul său, încît, foarte curînd, nu a văzut în ele nimic altceva decît fiinţe umane, stăpîne suverane şi puternice ale naturii, pe care le-a modelat după idealul său de frumuseţe. Cu aceeaşi intensitate, însă altfel, s-a manifestat sentimentul religios al ramurii italice; el s-a ataşat strîns ideii şi n-a permis formei să o umbrească. Dacă grecul înalţă ochii spre cer

atunci cînd jertfeşte, romanul îşi acoperă fruntea; rugăciunea celui dintîi este contemplaţie, a celui din urmă este meditaţie. În natura întreagă el venerează spiritualul şi universalul. Toate existenţele, omul, ca şi arborele, satul, ca şi cămara, sînt însoţite de către un geniu, care se naşte şi piere odată cu ele, model spiritual al fenomenului fizic care oferă bărbatului Geniul masculin, femeii, pe zeiţa Iuno, graniţelor, pe zeul Terminus, pădurii, pe Silvanus, ciclului anului, pe Vertumnus şi aşa mai departe. În privinţa ocupaţiilor, este simbolizat fiecare moment al activităţii; astfel, în rugăciunile pentru agricultor este invocat spiritul pîrloagei, al aratului, al brazdei, al semănatului, al acoperitului cu pămînt etc., pînă la cel al căratului şi al adăpostirii grîului în hambare şi al deschiderii acestora. În mod asemănător, căsătoria, naşterea şi orice sentiment firesc primesc o existenţă sacră. Cu cît se abstractizează mai mult, cu atît mai departe este plasată zeitatea, iar veneraţia oamenilor creşte implicit. Iupiter şi Iuno sînt, astfel, abstracţiile fiinţei masculine şi ale fiinţei feminine. Dea Dia sau Ceres este puterea zămislitoare, Minerva, cea a aducerii-aminte, Dea Bona sau, la samniţi, Dea Cupra, zeitatea binefăcătoare. În timp ce grecilor totul le părea a fi concret şi corporal, romanul nu voia decît abstracţiuni cu totul transparente; iar dacă grecul a abandonat vechiul tezaur de legende ale timpurilor primitive, întrucît conferea ideii o formă prea vaporoasă, romanul nu a putut să-l păstreze nici atît, deoarece ideile religioase îi deveneau obscure chiar dacă erau filtrate prin cel mai uşor voal al alegoriei. La romani nu găsim nici o urmă a celor mai vechi şi universale mituri – de exemplu, a legendei, cunoscută indienilor, grecilor şi chiar semiţilor, privind descinderea întregii umanităţi dintr-un singur om, ultim supravieţuitor al potopului. Zeii lor nu puteau să se căsătorească sau să zămislească copii, precum cei ai elenilor; ei nu se plimbau invizibili printre muritori şi nu aveau nevoie de nectar. În spiritualitatea lor însă, care apare uniformă numai unei judecăţi uniforme, ei au indus romanilor sentimente religioase mai puternice şi mai energice decît zeii Eladei. Faptul ar putea fi dovedit, chiar dacă istoria ar păstra tăcerea, de denumirea romană, atît de străină limbii greceşti şi spiritului grecesc, de *religio*, adică acţiunea de a

lega. Aşa cum dintr-un tezaur comun India a dezvoltat bogăţia de forme a epopeilor sale, iar Iranul abstracţiile din *Zend-Avesta*, la fel constatăm în mitologia greacă predominanţa persoanei, iar în mitologia romană, pe cea a ideii; acolo, libertatea, aici, necesitatea. Ceea ce este grav pentru părţile serioase ale existenţei nu este mai puţin grav pentru părţile ei uşoare şi plăcute, care, peste tot, dar mai ales în simplitatea existenţei primitive, nu încearcă să elimine gravitatea, ci s-o voaleze. Elementele cele mai primitive ale artei sînt aceleaşi în Latium, ca şi în Elada: dansul războinic decent, „saltul" (*triumphus*, θρίαμβος, δι-θύραμβος); mascarada „oamenilor sătui" (σάτυροι, *satura*) care, înveliţi în piei de oaie şi de berbec, încheie sărbătoarea cu glume; în fine, flautul, care acompaniază şi domină dansul vesel sau ceremonios cu melodii adaptate împrejurărilor. Poate în nici o altă parte înrudirea strînsă dintre eleni şi italici nu apare aşa de pronunţată ca aici; şi totuşi, evoluţia celor două naţiuni nu s-a îndepărtat în nici o altă privinţă mai mult decît în cazul acesta. Educaţia tineretului din Latium rămînea închisă cu desăvîrşire în interiorul spaţiului domestic; în Grecia, aspiraţiile spre o dezvoltare variată şi armonioasă a trupului şi a spiritului au creat ştiinţele gimnasticii şi educaţiei, cultivate în aceeaşi măsură de către naţiune şi individ ca pe bunul cel mai de preţ. Latium, prin sărăcia evoluţiei sale artistice, nu depăşeşte nivelul popoarelor necivilizate; în Elada, din concepţiile religioase au rezultat, cu o rapiditate incredibilă, mitul şi cultul imaginilor, iar din acestea lumea mirifică a poeziei şi a sculpturii, care nu-şi găseşte egal în istorie. În Latium, în viaţa publică şi privată, inteligenţa, bogăţia şi puterea sînt singurele valori; le-a fost menit elenilor să simtă superioritatea îmbătătoare a frumuseţii, să slujească băiatul frumos, iubit cu un entuziasm în acelaşi timp senzual şi ideal, şi să regăsească în cîntecele de război ale bardului divin curajul pierdut. Cele două naţiuni prin care Antichitatea şi-a atins apogeul stau astfel una alături de cealaltă, diferite prin evoluţie, însă egale prin valoare. Preeminenţa elenilor asupra italicilor este mai uşor de înţeles, dînd seamă de o faimă mai mare; profundul sentiment al prezenţei universalului în particular, devotamentul şi puterea de sacrificiu ale individului, credinţa

nestrămutată în zeii proprii – iată tezaurul bogat al naţiunii italice. Amîndouă naţiunile s-au dezvoltat unilateral şi, în consecinţă, amîndouă complet. Ar fi un gest de meschinărie sufletească să i se reproşeze atenianului că n-a ştiut să-şi organizeze statul precum Fabii sau Valerii, sau romanului că n-a învăţat să sculpteze ca Fidias sau să scrie ca Aristofan. Caracterul cel mai frumos şi mai original al geniului grecilor a fost cu certitudine acela care nu le-a permis trecerea de la unitatea naţională la unitatea politică fără a schimba concomitent politica lor cu despotismul. Lumea ideală a frumuseţii a însemnat totul pentru greci şi le-a compensat, în anumite limite, tot ce le lipsea în lumea reală. Oriunde a răsărit în Grecia o tendinţă spre unitate, ea nu se baza pe principiile nemijlocit politice, ci pe artă şi jocuri. Grecii n-au cunoscut altă unitate decît Jocurile Olimpice, poemele homerice şi tragediile lui Euripide. Italicul, dimpotrivă, sacrifica hotărît propria voinţă salvării publice şi învăţa să se supună tatălui, pentru a şti, mai tîrziu, să se supună statului. Individul putea să piară prin această supunere, iar germenii umani cei mai promiţători puteau să degenereze din cauza ei; italicul cîştiga în schimb o patrie şi un spirit patriotic, aşa cum grecul nu le-a cunoscut niciodată, şi, singur dintre toate naţiunile Antichităţii, a reuşit să instituie unitatea naţională bazată pe constituţie, a cărei temelie a fost autoguvernarea. Această unitate naţională îi va aduce într-o zi supremaţia nu numai asupra Greciei divizate, ci şi asupra întregii lumi cunoscute.

Capitolul III

Aşezarea latinilor

Patria familiei indo-germanice este partea orientală a Asiei Centrale. Ea s-a extins de aici asupra Indiei în direcţia sud-estică, iar în direcţia nord-vestică asupra Europei. Este dificil de stabilit cu exactitate aria originară de locuire a indo-germanicilor; oricum, ea trebuie să fi fost în interiorul continentului şi la depărtare de mare, deoarece limbile indo-germanice ale Asiei şi Europei nu au un termen comun pentru a desemna marea. Unele urme se pronunţă în favoarea meleagurilor Eufratului, astfel încît patria primitivă a celor două familii de o importanţă extraordinară în istoria civilizaţiilor, cea a indo-germanicilor şi cea a arameilor, se găseşte, în mod ciudat, în acelaşi spaţiu geografic – circumstanţă care pare să sprijine ipoteza unei origini comune a celor două familii. Chiar admiţînd supoziţia, comunitatea aceasta n-a putut să existe decît înaintea evoluţiei civilizaţiei şi a limbii. Precizarea acestei situaţii originare, ca şi urmărirea triburilor în migraţiile lor îndepărtate, a fiecăruia în parte, sînt deopotrivă de dificile. Ramura europeană a petrecut poate mai mult timp în Persia şi în Armenia după emigrarea indienilor; căci, după toate probabilităţile, aici se află leagănul agriculturii şi viticulturii. Orzul, alacul şi grîul sînt indigene în Mesopotamia, viţa-de-vie, la sud de Caucaz şi de Marea Caspică; tot aici pămîntul adăposteşte prunul, nucul şi alţi pomi fructiferi uşor de transplantat. De asemenea, e remarcabil că majoritatea naţiunilor europene, latinii, celţii, germanii şi slavii, au un termen comun pentru desemnarea mării; aceasta dovedeşte că ele au atins, înaintea separării, ţărmurile Mării Negre sau ale Mării Caspice. Pe ce drum au ajuns italicii la poalele Alpilor şi unde au poposit în timpurile în care mai erau încă uniţi cu grecii? La această întrebare nu se poate răspunde pînă cînd nu se stabileşte calea, Asia Mică sau ţinuturile

dunărene, pe care elenii au pătruns în Grecia. Se poate afirma cu certitudine că italicii, ca şi indienii, au pătruns dinspre nord în peninsula lor. Trecerea tribului umbro-sabelic pe creasta muntoasă centrală a Italiei în direcţia nord-sud se poate urmări încă foarte bine; ultimele etape ale acestei migraţii aparţin, ce-i drept, timpurilor istorice. Vestigii mai puţine ne vorbesc despre căile de migraţie ale latinilor. Probabil ea s-a desfăşurat într-o direcţie asemănătoare, de-a lungul coastei de vest, cu mult înaintea mişcării primelor triburi sabelice. Puhoiul a atins înălţimile numai după ce fuseseră ocupate şesurile, iar faptul că ei se aşază în lungul ţărmului în această epocă explică de ce sabelii au trebuit să se mulţumească cu munţii arizi pe care i-au părăsit ulterior pentru a se infiltra printre triburile latine. Este arhicunoscut că între malul stîng al Tibrului şi Munţii Volscilor locuia un trib latin. Aceşti munţi însă, care par să fi fost dispreţuiţi în timpul primei migraţii, cînd cîmpiile din Latium şi Campania erau încă deschise imigranţilor, au fost ocupaţi de către un trib ce pare să fi fost prin origine mai apropiat de sabeli decît de latini, aşa cum o arată inscripţiile volsce. Fără îndoială însă, în Campania trăiau latini înainte de migraţia greacă şi samnită, căci denumirile italice *Novla* sau *Nola* (Oraşul Nou), *Campani*, *Capua*, *Volturnus* (de la *volvere*), ca şi *Iuturna* (de la *iuvare*), *Opsci* („lucrători”) sînt mai recente decît invazia samnită şi dovedesc că un trib italic şi, probabil latin, ausonii, era stăpîn în Campania cînd Cumae a fost fondată de către greci. Mai mult, primii locuitori ai regiunilor ocupate mai tîrziu de către lucanieni şi brutieni, *Itali* propriu-zişi (locuitori ai „ţării vitelor”), sînt alăturaţi de cei mai buni observatori nu populaţiei iapigilor, ci celei italice. Nimic nu ne împiedică să îi apropiem de tribul latin, întrucît elenizarea acestor ţinuturi încă înainte de începutul dezvoltării politice a Italiei şi invazia ulterioară a hoardelor samnite au dus la dispariţia totală a urmelor acestei naţionalităţi antice. Legende străvechi stabilesc legături şi între tribul, de asemenea dispărut, al siculilor şi Roma; astfel, cel mai vechi istoriograf italic, Antiochus din Siracusa, povesteşte că un om, numit Sikelos, a venit ca transfug din Roma la Morges, regele Italiei (însemnînd aici peninsula brutienilor). Aceste legende par să se întemeieze pe identitatea etnică a siculilor,

dintre care se mai întîlneau descendenţi în Italia pe timpul lui Thukydides, şi a latinilor – ipoteză acceptată de către istorici. Asemănarea izbitoare a cîtorva particularităţi lingvistice dintre elina din Sicilia şi latină trebuie să fie explicată, neîndoielnic, nu prin identitatea originară a celor două limbi, ci prin vechile relaţii comerciale care s-au stabilit între Roma şi grecii din Sicilia. Totuşi, nu numai teritoriul latin, dar şi ţinuturile din Campania şi Lucania, Italia propriu-zisă dintre golfurile de la Tarentum şi Laos şi partea orientală a Siciliei, au fost locuite de diferitele populaţii ale familiei latine.

Destinele acestor populaţii au fost foarte diferite. Cele care se stabiliseră în Sicilia, în Grecia Mare şi în Campania au venit în contact cu grecii într-o epocă în care n-au putut să opună nici o rezistenţă civilizaţiei acestora şi ori au fost elenizaţi complet, precum în Sicilia, ori slăbiţi în aşa măsură, încît au sucombat fără rezistenţă în faţa energiei juvenile a ţăranilor samniţi. Sicilienii, italii, morgeţii n-au reuşit astfel să joace un rol activ în istoria peninsulei. Situaţia din Latium a fost alta. Aici n-au fost întemeiate colonii greceşti şi, după lupte grele, locuitorii au reuşit să se impună atît faţă de sabini, cît şi faţă de vecinii din nord. Să aruncăm o privire asupra ţinutului care-şi va exercita, ca nici o altă regiune, influenţa asupra destinelor lumii antice.

Cîmpia din Latium a fost, din timpurile cele mai îndepărtate, scena celor mai grandioase cataclisme prin care acţiunea lentă a aluviunilor şi erupţiile vulcanilor gigantici au alcătuit, strat peste strat, acest pămînt pe care urma să se decidă cărui popor îi va aparţine stăpînirea lumii. Latiumul este străjuit la est de Munţii Sabinilor şi Ecvilor, care aparţin Apeninilor, în sud de Munţii Volscilor, care ating o înălţime de 4.000 de picioare, fiind separaţi de lanţul principal al Apeninilor prin platoul lui Sacco (Trerus, afluent al lui Liris), teritoriul vechi al hernicilor şi care, extinzîndu-se către vest, se termină cu promontoriul de la Terracina; la vest este marea, care, pe ţărmul acesta, are porturi puţine şi mici; în nord, cîmpia pătrunde pe alocuri în peisajul muntos al Etruriei. Astfel înconjurat, Latium formează o cîmpie încîntătoare, udată de Tibru, „Torentul

munţilor”, care izvorăşte din munţii Umbriei, şi de Anio, care porneşte din Munţii Sabinilor. Munţii se înalţă din cîmpie ca nişte insule; unii sînt stînci calcaroase abrupte, precum Soracte, la nord-est, sau promontoriul de la Circe, în sud-est, şi colina asemănătoare, mai domoală însă, a Ianiculumului de la Roma; alţii sînt ridicături de teren de origine vulcanică, ale căror cratere au devenit lacuri, unele dăinuind pînă astăzi. Cei mai importanţi dintre aceştia sînt Munţii Albani, care se ridică, izolaţi din toate părţile, între Munţii Volscilor şi fluviul Tibru. Aici s-a stabilit populaţia pe care istoria o cunoaşte sub numele de latini sau, cum s-au denumit mai tîrziu pentru a putea fi deosebiţi de alte comunităţi latine, venite ulterior în Latium, „latinii vechi” (*prisci Latini*). Numai că teritoriul stăpînit de ei, Latium, nu este decît o mică parte a acestei cîmpii central-italice. Întregul teritoriu de la nord de Tibru este o ţară străină latinilor, ba chiar potrivnică, ai cărei locuitori n-au putut fi legaţi niciodată printr-un tratat durabil, nici printr-o pace generală, şi cu care, se pare, au fost încheiate numai armistiţii temporare. Înspre nord, graniţa Tibrului este străveche şi se pare că nici istoria, nici tradiţia cea mai demnă de crezare nu au păstrat vreo amintire referitoare la cînd şi cum s-a statornicit această delimitare aşa de bogată în consecinţe. În momentul în care începe istoria noastră, găsim întinderile joase şi mlăştinoase din sudul Munţilor Albani sub stăpînirea unei populaţii umbro-sabelice, a rutulilor şi a volscilor; Ardea şi Velitrae n-au fost socotite, la origine, printre oraşele latine. Din acest teritoriu, numai partea centrală, cuprinsă între Tibru, zona premontană a Apeninilor, Munţii Albani şi mare, o suprafaţă de aproximativ 34 de mile pătrate germane, puţin mai mare decît actualul canton Zürich, formează *Latium*, „Cîmpia largă”, aşa cum se poate admira de pe înălţimile lui Monte Cavo. Deşi întins, peisajul nu este uniform. Cu excepţia ţărmului nisipos al mării, format şi de către aluviunile Tibrului, cîmpia este întreruptă de coline de tuf de o înălţime medie, deseori abrupte însă, şi de crăpături adînci în pămînt. Între aceste ridicături şi depresiuni ale terenului, iarna se formează acele bălţi care se evaporă din cauza caniculei din timpul verii, dînd naştere aerului infestat de miasme care bîntuie ţinutul, astăzi, ca şi atunci. Este o

eroare să punem aceste miasme pe seama decăderii agriculturii, cauzată de guvernarea deficitară din ultimele secole; originea lor, nu se ştie foarte bine cum, pare să rezide în înclinarea mică a terenului şi aceasta este cauza lor de atunci, ca şi de acum, după milenii. Este adevărat însă că aerul dezagreabil se poate înlătura pînă la o anumită limită prin intensificarea agriculturii; suprafaţa cultivată accelerează desecarea terenurilor cu ape stătătoare. Făcînd abstracţie de această constatare, rămîne o enigmă dezvoltarea unei populaţii dense de agricultori în nişte ţinuturi cum ne apar astăzi cele din Cîmpia Latină şi şesurile de la Sybaris şi Metapontion, în care o populaţie nu poate prospera în condiţii salubre şi în care călătorul evită să petreacă chiar şi numai o singură noapte. Trebuie să ne amintim că omul aflat pe o treaptă mai joasă a civilizaţiei percepe mai îndeaproape cerinţele naturii şi li se supune mai uşor; poate şi constituţia sa fizică este mai elastică şi se ataşează gliei mai intim. În Sardinia, agricultura persistă în condiţii identice; aerul infestat este prezent şi aici, iar ţăranul se sustrage efectelor lui prin precauţia în alegerea îmbrăcămintei, a mîncării şi a orelor de muncă. Într-adevăr, nimic nu protejează mai eficient de *aria cattiva* decît purtarea hainelor din piei de animale şi focul nedomolit; aşa se explică de ce ţăranul roman mergea întotdeauna îmbrăcat în haine grele de lînă şi nu lăsa niciodată să se stingă focul în vatra sa. De altfel, aceste meleaguri trebuiau să pară primitoare unei populaţii agricole migratoare; ţărîna se poate lucra uşor cu sapa şi cu săpăliga cu trei colţi şi dă roade şi fără îngrăşăminte, deşi oferă recolte mediocre faţă de cele din alte ţinuturi italice. La grîu se recoltează, în medie, de cinci ori cantitatea însămînţată. Un surplus de apă bună nu există; cu atît mai preţuit şi mai sacru a fost pentru populaţie orice izvor limpede.

Cu privire la desfăşurarea aşezării latinilor în ţinutul care le va purta numele nu s-a păstrat nici o tradiţie şi, în această privinţă, sîntem constrînşi aproape în exclusivitate la simple deducţii. Unele lucruri însă pot fi recunoscute sau presupuse cu mare probabilitate. Marca romană se împărţea din timpuri străvechi într-un număr de cantoane ale clanurilor, care au fost utilizate mai tîrziu pentru fundamentarea împărţirii în cartiere rurale (*tribus rusticae*). Conform

tradiţiei, numele cartierului claudin provine de la aşezarea clanului Claudiilor pe malul lui Anio; şi în numele celorlalte clanuri întîlnim urme ale împărţirii asemănătoare a altor districte. Acestea nu sînt derivate de la denumirile unor locuri, ci sînt formate, fără excepţie, din denumirile clanurilor. Aceste clanuri care au dat nume cartierelor teritoriului originar roman, în măsura în care n-au dispărut cu totul (precum *Camilii*, *Galerii*, *Lemonii*, *Polii*, *Pupinii*, *Voltinii*), sînt, cu certitudine, primele familii patriciene ale Romei (*Aemilii*, *Cornelii*, *Fabii*, *Horatii*, *Menenii*, *Papirii*, *Romilii*, *Sergii*, *Veturii*). Este remarcabil că dintre toate aceste clanuri nu există nici unul despre care să se poată spune cu certitudine că a imigrat mai tîrziu în Roma. Fiecare comunitate italică şi, fără îndoială şi elenă, trebuie să fi fost împărţită, ca şi cea romană, într-un număr de clanuri, concomitent în baza comunităţii de teritoriu şi a înrudirii de sînge. Aceasta este „casa" (οἰκία) grecilor, care a format în Grecia comele şi demele, iar la Roma *tribus*-urile. Denumirea italică cuprinzătoare, „casă" (*vicus*) sau „clădire" (*pagus* de la *pangere*), indică, de asemenea, locuirea comună a membrilor unui clan, ajungînd să desemneze cătunul sau satul printr-o mutaţie lesne de înţeles, datorată uzului limbii. Aşa cum fiecare familie deţinea un lot, tot astfel clanul reunit îşi avea pămînturile sale, care au fost cultivate, pînă în timpuri relativ tîrzii, după modelul proprietăţii familiale, altfel spus, după principiul indiviziunii. Întrebarea dacă clanurile s-au grupat în sate abia în Latium ori au pătruns aici ca o comunitate deja formată nu poate fi elucidată. De asemenea, nu putem să determinăm în ce măsură clanul se forma, pe lîngă cei de o origine comună, şi din indivizi neînrudiţi prin sînge. De la începuturi însă, aceste comunităţi nu au fost privite drept unităţi de sine stătătoare, ci ca părţi integrante ale unui edificiu politic (*civitas*, *populus*). Acesta se prezintă mai întîi ca o reuniune de sate de aceeaşi origine, de aceeaşi limbă şi cu aceleaşi obiceiuri, supuse aceloraşi legi şi bucurîndu-se de aceeaşi justiţie, asociate în scop defensiv şi în vederea atacului în afară. Un canton astfel organizat avea nevoie de un centru stabil, în aceeaşi măsură ca şi clanul. Dar întrucît membrii clanului, mai exact locuitorii cantonului, trăiau în sate, centrul lui nu putea să fie un spaţiu locuit,

un oraş, ci numai un loc de adunare comun. Acesta includea locul în care desfăşurau actele de justiţie şi sanctuarul cantonului; aici, locuitorii lui se adunau în fiecare a opta zi pentru tîrg şi pentru distracţie şi tot aici ei, ca şi animalele lor erau mai bine apăraţi în faţa incursiunilor inamicului. În timpuri normale, de altfel, aceste centre au fost foarte puţin sau deloc populate. Locuri de refugiu asemănătoare se întîlnesc încă frecvent în zona deluroasă a Elveţiei orientale pe o serie de vîrfuri muntoase. Un astfel de loc se numeşte în Italia „înălţime" (*capitolium*, precum ἄκρα, „vîrful dealului") sau „citadelă" (*arx* de la *arcere*); acesta nu este încă un oraş, dar constituie temelia unui viitor oraş, urmînd ca edificiile să se grupeze în jurul acropolei şi să se împrejmuiască mai tîrziu cu o „incintă" (*urbs*, înrudit cu *urvus*, *curvus*, poate şi cu *orbis*). Diferenţa exterioară dintre citadelă şi oraş constă în numărul porţilor, cît mai puţine în cazul citadelei, cu mai multe în cazul oraşului; citadela are, de regulă, o singură poartă, oraşul, cel puţin trei. Pe aceste fortificaţii se bazează constituţia preurbană a cantoanelor Italiei; ea s-a păstrat pînă în zilele noastre în acele ţinuturi italiene, precum ţinutul marsilor şi unele districte ale Abruzzilor, în care stadiul urban a fost atins abia foarte tîrziu sau nici pînă în prezent. Ţinuturile ecvilor, care în timpul cezarilor trăiau încă în nenumărate sate deschise, şi nu în oraşe, prezintă un număr apreciabil de ziduri antice de incintă care, fiind considerate drept „oraşe părăsite", cu temple solitare, au provocat uimirea arheologilor romani, ca şi pe cea a arheologilor din zilele noastre; primii au încercat să-i plaseze aici pe „locuitorii lor primitivi" (*aborigines*), ceilalţi pe pelasgi. Sîntem convinşi că ar fi mai corect să recunoaştem în aceste locuri nu oraşe înconjurate de ziduri, ci refugii pentru locuitorii cantonului, aşa cum, fără îndoială, trebuie să fi existat odinioară pe întregul cuprins al Italiei, într-o formă prea puţin artistică poate. Este firesc ca, în epoca în care oamenii ajunşi să locuiască în oraşe şi le înconjurau cu ziduri de piatră, locuitorii acestor sate deschise, care continuau să habiteze în locuinţele lor, să înlocuiască valurile de pămînt şi palisadele cu fortificaţii din piatră. În epocile următoare, cînd, în condiţiile unei păci asigurate, n-a mai fost nevoie de aceste fortificaţii, refugiile au

fost părăsite şi au devenit enigme pentru generaţiile posterioare.

În consecinţă, aceste ţinuturi, în care acropola îndeplinea rolul de centru şi care includeau un anumit număr de clanuri, formează primele unităţi politice, care constituie punctul de plecare al istoriei Italiei. Unde şi în ce proporţii s-au format în Latium cantoane asemănătoare nu se poate determina cu exactitate, dar nici nu este de vreun interes istoric deosebit. Culmile izolate ale Munţilor Albani, care au oferit imigranţilor aerul cel mai sănătos, izvoarele cele mai limpezi şi cea mai mare securitate, într-un cuvînt, fortăreaţa naturală a Latiumului, au fost ocupate neîndoielnic primele de către nouveniţi. Într-adevăr aici, pe lungimea îngustului platou care domina Palazzuola, între Lacul Alban („Lago di Castello") şi Muntele Albei („Monte Cavo"), a fost întemeiată Alba, considerată unanim sediul originar al populaţiei latine şi metropola Romei, la fel ca şi a tuturor celorlalte comunităţi latine. Pe aceste pante se află, de asemenea, străvechile localităţi latine Lanuvium, Aricia şi Tusculum. Aici se găsesc încă acele construcţii străvechi care indică începutul civilizaţiei şi care dovedesc posterităţii că Pallas Athena a intrat adultă în lume. Astfel trebuie să fie privită acea cioplire a peretelui prăpăstios de stîncă, dominat de Alba înspre Palazzuola care, apărată de povîrnişurile abrupte ale Muntelui Cavo înspre sud, este în aceeaşi măsură inabordabilă dinspre nord şi nu poate fi atacată decît de pe două cărări înguste, de la est şi de la vest, uşor de apărat şi pe care se desfăşura comerţul oraşului. Astfel trebuie să fie privită galeria imensă, înaltă de un stat de om, tăiată în peretele dur de lavă, de o grosime de 6.000000 de picioare, prin care lacul care se formase în craterul Muntelui Alban a fost redus la adîncimea lui actuală, lăsînd astfel pe muntele însuşi un teren larg pentru agricultură. Culmile ultimilor pinteni ai Munţilor Sabini sînt, de asemenea, acropole naturale ale Cîmpiei Latine, iar oraşele celebre Tibur şi Praeneste au rezultat, la fel, din astfel de acropole ale cantoanelor. Labicii, Gabii şi Nomentum, situate în cîmpia care se întinde între Munţii Albani, Sabini şi Tibru, Roma, pe Tibru, Laurentum şi Lanuvium, pe ţărm, sînt centre mai mult sau mai puţin vechi ale colonizării latine, fără a aminti de numărul mare al cetăţilor

mai mici sau date cu totul uitării. Toate aceste cantoane au fost suverane în timpurile străvechi şi au fost conduse fiecare de către o căpetenie a lor, ajutată de sfatul bătrînilor şi de adunarea bărbaţilor înarmaţi. Totuşi, nu numai sentimentul comunităţii de origine şi de limbă a menţinut unitatea acestor cantoane, ci ea s-a manifestat şi printr-o instituţie religioasă şi politică de cea mai mare importanţă – federaţia eternă a tuturor cantoanelor latine. La origine, conform uzanţei universale în Italia, ca şi în Grecia, conducerea revenea acelui canton între ale cărei graniţe se afla centrul de adunare al federaţiei; acesta a fost cantonul de la Alba, care, cum am menţionat mai sus, a fost considerat cel mai vechi şi mai renumit dintre toate cantoanele latine. Iniţial au fost 30 de cantoane care alcătuiau baza, număr pe care îl regăsim deseori în Grecia şi în Italia în cazul părţilor unei alianţe politice. Tradiţia nu ne-a păstrat şi noi nu mai putem determina care au fost cele treizeci de cantoane latine vechi sau cum erau denumite, în baza drepturilor de metropolă ale Albei, cele treizeci de colonii albane vechi. Evenimentul central al acestor adunări era, precum Panbeoţiile şi Panionienele pentru confederaţia beoţienilor şi cea a ionienilor, „Sărbătoarea latină" (*Feriae Latinae*), în timpul căreia latinii, reuniţi într-o zi fixată de către un magistrat, jertfeau anual pe Muntele Alban (*Mons Albanus*, „Monte Cavo") un taur „Zeului Latin" (*Iupiter Latiaris*). Fiecare comunitate trebuia să contribuie la ofranda adusă cu o anumită cantitate de vite, de lapte şi de brînză, avînd în schimb dreptul să primească o bucată din carnea animalului sacrificat. Aceste obiceiuri s-au perpetuat timp îndelungat şi ele sînt bine cunoscute; însă în ceea ce priveşte efectele juridice mai importante ale acestei asociaţii nu putem să avansăm decît presupuneri. Din timpuri străvechi, sărbătorilor de pe Muntele Alban li s-a asociat adunarea conducătorilor acestor comunităţi; aceasta se desfăşura pe locul de justiţie vecin, la izvorul Ferentinei (la Marino). O asemenea confederaţie nu se poate imagina nicidecum fără o conducere supremă şi fără o legislaţie aplicabilă tuturor participanţilor. Tradiţia ne-o confirmă şi este verosimil ca federaţia să fi avut mijloacele de represiune necesare în cazul violării legilor alianţei şi să fi putut pronunţa, în acest caz, chiar şi condamnarea la

moarte. Ca părţi integrante ale acestei vechi legislaţii a confederaţiei, putem considera că egalitatea de drepturi şi cea referitoare la căsătorie erau comune triburilor latine; de aici decurge faptul că fiecare latin putea să conceapă copii legitimi cu fiecare latină cu care se căsătorea, putea să achiziţioneze proprietăţi oriunde în Latium şi să se dedice aici comerţului. Confederaţia trebuie să fi instituit, de asemenea, un tribunal de arbitraj confederativ, care reglementa neînţelegerile ivite între diferitele cantoane; în schimb, nu se poate dovedi existenţa unei limitări a puterii suverane deţinute de fiecare canton în privinţa declarării păcii sau a războiului. De asemenea, nu poate fi pus la îndoială faptul că prin constituţia confederaţiei trebuie să se fi oferit posibilitatea de a putea duce un război defensiv sau chiar ofensiv; în cazul acesta, devenea necesară prezenţa unui general, a unui *dux* al ligii. Nu avem însă nici un temei să admitem că, în acest caz, comunitatea ar fi fost silită să contribuie cu un contingent înarmat sau că, dimpotrivă, i s-ar fi interzis să poarte un război pe cont propriu, chiar şi împotriva unui membru al confederaţiei. În schimb, există urme care dovedesc că, în timpul Sărbătorii Latine, la fel ca la sărbătorile federative elene, se instaura în Latium o pace impusă de zei şi că, probabil, triburile aflate în război îşi asigurau pe durata ei trecere liberă. E şi mai greu să definim privilegiile cantonului conducător; putem afirma doar că nu există vreo raţiune de a atribui conducerii albane o reală hegemonie politică asupra Latiumului, ci, mai degrabă şi aproape sigur, aceasta nu semnifica în Latium mai mult decît conducerea onorifică a Elidei în Grecia. În general, întinderea şi sfera de activitate a acestei confederaţii pare să fi fost liberă şi nestatornică; ea a fost şi rămîne însă nu o adunare accidentală a unor comunităţi mai mult sau mai puţin înrudite, ci expresia justă şi necesară a unităţii populaţiei latine. Chiar dacă confederaţia latină n-a cuprins mereu toate comunităţile latine, n-a permis în schimb niciodată primirea în rîndurile ei a unei comunităţi nelatine. Instituţia ei corespondentă din Grecia nu este amficţionia delfică, ci confederaţia beoţiană sau etoliană. Aceste contururi generale trebuie să fie suficiente; orice încercare de a îngroşa liniile ar deforma imaginea. Jocul variat, care

a apropiat şi a îndepărtat rînd pe rînd pe unele sau pe altele dintre cantoanele latine, ca un fel de atomi politici, a dispărut pentru totdeauna din faţa ochilor noştri, fără a lăsa urme vizibile. Ajunge să reţinem existenţa unică şi persistentă a acestor comunităţi care, deşi nu au abandonat autonomia lor grupîndu-se în jurul unui centru comun, au cultivat şi au promovat totuşi sentimentul comunităţii naţionale. Acest sentiment a pregătit trecerea de la particularismul cantonal, prin care începe şi trebuie să înceapă istoria oricărui popor, la unitatea naţională, cu care se termină sau ar trebui să se termine istoria oricărui popor.

Capitolul IV

Începuturile Romei

Aproximativ la trei mile germane de la gurile Tibrului, în amonte, pe ambele maluri ale fluviului, se înalţă coline domoale, mai înalte pe cel drept, mai scunde pe cel stîng. De acestea din urmă se leagă, de cel puţin 2.500 de ani, numele romanilor. Desigur, nu putem determina cum şi cînd a apărut acest nume. Putem afirma cu destulă siguranţă că, sub forma cea mai timpurie sub care ne sînt cunoscuţi, locuitorii acestui canton nu se numeau *romani*, ci – datorită unei mutaţii consonantice foarte frecvente în limbile primitive şi în special în latina veche – ramni (*Ramnes*), mărturie a vechimii imemoriale a acestui nume. Etimologia lui nu poate fi stabilită cu certitudine; este posibil ca *ramnes* să semnifice „oamenii pădurii" sau „ai desişurilor". Ei n-au rămas însă unicii locuitori ai colinelor de pe malul Tibrului. În structurarea celei mai vechi comunităţi romane s-a păstrat dovada originii ei; ea a fost formată prin contopirea a trei cantoane, probabil cîndva independente: al ramnilor, al titiilor şi al lucerilor; aceste trei populaţii s-au unit într-o singură comunitate, formînd un fel de συνοικισμός asemănător acelui care, în Attica, a dat naştere Atenei. Antichitatea străveche a acestei diviziuni tripartite este atestată cu putere de faptul că romanii folosesc, în materie de drept constituţional, pentru „a împărţi" şi „parte" *tribuere* („a împărţi în trei") şi *tribus* („o treime"); ca şi cuvîntul nostru „cartier", această expresie şi-a pierdut însă de timpuriu semnificaţia numerică originară. Chiar după unire, fiecare dintre aceste trei comunităţi, devenite diviziuni, deţinea treimea ei din teritoriul comun şi era reprezentată proporţional în garda cetăţenească şi în sfatul bătrînilor. În ritualul însuşi, numărul divizibil cu trei al membrilor celor mai vechi colegii – Vestalele, *Saliens*, *Fratres Arvales*, *Luperci*, *Augures* – derivă fără îndoială de la această diviziune tripartită.

Asupra acestor trei elemente în care se împarte populaţia primitivă a Romei s-au tras concluziile cele mai extravagante. În legătură cu această diviziune s-a emis ipoteza, inconsistentă, că naţiunea romană ar fi luat naştere dintr-un popor amestecat şi s-a încercat, prin diferite mijloace, să se prezinte cele trei mari rase ale Italiei drept părţi integrante ale Romei primitive şi să se transforme poporul, care a demonstrat prin limba, politica şi religia sa o evoluţie atît de pură şi de originară, într-un amalgam confuz de rămăşiţe etrusce, sabine, elene şi chiar pelasge. După ce am înlăturat ipotezele acestea iraţionale şi contradictorii, putem să rezumăm în cîteva cuvinte ceea ce se poate spune despre naţionalitatea elementelor componente ale comunităţii romane primitive. Faptul că ramnii aparţin familiei latine nu se poate pune la îndoială, întrucît ei au conferit numele lor noii comunităţi romane şi, în consecinţă, trebuie să fi influenţat în mod esenţial naţionalitatea populaţiei unite. Tot ce se poate afirma despre originea lucerilor este că nimic nu ne împiedică să-i considerăm, ca şi pe ramni, o populaţie latină. A doua dintre aceste populaţii este recunoscută unanim ca fiind originară din Sabinia; concluzia îşi găseşte confirmarea într-o tradiţie, păstrată în interiorul confreriei titiilor, conform căreia aceasta a fost întemeiată cu ocazia intrării titiilor în comunitate, pentru păstrarea ritualului sabin particular. De asemenea, se pare că, în timpuri foarte îndepărtate, în care familia latină şi cea sabelică prezentau în limba şi în obiceiurile lor o opoziţie mai atenuată decît cea care va exista mai tîrziu între romani şi samniţi, o comunitate sabelică intrase într-o asociaţie cantonală latină. Acest lucru este posibil, întrucît constatăm în tradiţia mai veche şi demnă de încredere că titiii îşi impun, fără excepţie, întîietatea faţă de ramni şi că titii imigranţi impun συνοικισμός-ul ramnilor, stabiliţi mai demult aici. În consecinţă, trebuie să fi avut loc un amestec de naţionalităţi; dar el nu a avut o influenţă mai profundă decît aşezarea la Roma a sabinului Attus Clauzus sau Appius Claudius, a clanului şi a clienţilor săi, care a urmat cîteva secole mai tîrziu. Imigrarea mai veche a titiilor la Roma, ca şi primirea Claudiilor în rîndul romanilor nu ne îndreptăţeşte să includem acest popor în rîndul popoarelor amestecate. Cu excepţia cîtorva instituţii

naţionale care se leagă de ritual, nu putem dovedi existenţa unor urme sabelice la Roma şi nici limba latină nu ne oferă vreun punct de sprijin pentru susţinerea acestei ipoteze. Într-adevăr, ar fi mai mult decît extraordinar dacă aderarea unei singure comunităţi, strîns înrudite cu etnia latină, ar fi fost suficientă pentru a tulbura într-un mod simţitor naţionalitatea latină; trebuie să remarcăm îndeosebi că, în perioada în care titii s-au aşezat alături de ramni, naţionalitatea latină se întemeia pe Latium, şi nu pe Roma. Comunitatea romană cu diviziunea ei tripartită, cu toate elementele probabil de origine sabelică, n-a fost nimic altceva decît fusese comunitatea ramnilor – o parte a naţiunii latine.

Cu mult înaintea întemeierii vreunui oraş pe Tibru, acei ramni, titii şi luceri, la început separaţi, ulterior uniţi, trebuie să fi avut o acropolă a lor pe colinele romane şi un număr de sate în teritoriul din jur, pe care-l cultivau. O tradiţie care îşi are originea în aceste timpuri străvechi trebuie să fie sărbătoarea Lupercaliilor, celebrată de clanul lui Quinctus pe Muntele Palatin; sărbătoare a ţăranilor şi a păstorilor, care a păstrat, ca nici o alta, glumele fireşti ale simplităţii patriarhale şi care, printr-un destin aparte, a supravieţuit, dintre toate celelalte sărbători păgîne, o perioadă îndelungată în Roma creştină. Roma s-a născut din aceste aşezări. Desigur nu poate fi vorba nicidecum de o întemeiere a oraşului în sens propriu, cum este atestată de legendă; Roma n-a fost construită într-o singură zi. Merită însă o cercetare aprofundată căile prin care Roma a putut să ajungă la această poziţie politică proeminentă în interiorul Latiumului; întrucît natura terenului nu pare să fi favorizat această ascensiune. Locul pe care este aşezată Roma este mai puţin salubru şi mai puţin fertil decît cel al majorităţii celorlalte oraşe latine. Viţa-de-vie şi smochinul nu dau roade în vecinătatea imediată a Romei şi lipsesc izvoarele abundente, întrucît nici izvorul, de altfel excelent, al Camenilor în faţa Porţii Capene, nici cel, îngrădit mai tîrziu, din Tullianum nu oferă o cantitate mare de apă. La acestea se adaugă inundaţiile frecvente ale fluviului care, din cauza scurgerii sale lente, nu poate face faţă afluenţilor vijelioşi din anotimpul ploilor şi acoperă văile şi şesurile dintre coline, transformîndu-le în mlaştini. Locul nu

este atrăgător pentru imigranţi; de aceea, s-a opinat încă din Antichitate că spre acest petic de pămînt insalubru şi nefertil, aşezat în mijlocul unui ţinut binecuvîntat, nu s-a putut îndrepta prima colonizare firească a ţăranilor migratori, ci nevoia ori, mai degrabă, o cauză deosebită trebuie să fi determinat întemeierea acestui oraş. Însăşi legenda a resimţit această particularitate; povestioara despre întemeierea Romei de către emigranţi albani sub conducerea lui Romulus şi Remus nu este altceva decît o încercare naivă a pseudoistoriei vechi de a explica singularitatea acestei aşezări într-un loc atît de puţin favorabil şi de a lega originea Romei de metropola comună a Latiumului. Istoria trebuie să se debaraseze înainte de toate de astfel de poveşti, care vor să fie istorie, dar nu sînt altceva decît explicaţii improvizate ; putem să înaintăm însă cu un pas. După ce am examinat împrejurimile, putem trece la o evaluare nu a originii localităţii, ci a cauzelor creşterii sale rapide şi surprinzătoare şi ale poziţiei sale privilegiate în Latium. Înainte de toate, să privim cele mai vechi graniţe ale teritoriului roman. Înspre est se află oraşele Anatemnae, Fidenae, Caenina, Collatia, Gabii, unele foarte apropiate, altele la nici o milă germană faţă de porţile Romei serviene: hotarele cantonului trebuie să fi trecut foarte aproape de porţile oraşului. Înspre sud, la o distanţă mai mică de trei mile germane, se găsesc puternicele comunităţi Tusculum şi Alba, iar teritoriul roman nu pare să se fi întins în această direcţie dincolo de groapa Cluila, aflată la o milă germană de Roma. Înspre sud-est, frontiera dintre Roma şi Lavinium se găsea, de asemenea, foarte aproape, la a şasea bornă miliară. În timp ce ţinutul roman este limitat spre interiorul ţării de graniţe cît se poate de înguste, el se revarsă în schimb pe ambele maluri ale Tibrului, din cele mai vechi timpuri nestingherit în drumul spre mare, fără a întîlni între Roma şi litoral vreo localitate care să se impună ca vechi centru al cantonului sau vreo urmă a unui hotar vetust. Legenda, care ştie să stabilească originile tuturor lucrurilor, ne relatează, bineînţeles, că posesiunile romane situate pe malul drept al Tibrului, „Cele şapte coline” (*septem pagi*) şi salinele importante care se găsesc lîngă estuarul fluviului, ar fi fost cucerite de la veienţi de către regele Romulus; de asemenea, că regele Ancus

ar fi fortificat pe malul drept capul de pod „Muntele lui Ianus” (*Ianiculum*) şi ar fi întemeiat pe malul stîng Pireul roman, portul „Estuarului” (*Ostia*). O dovadă mai convingătoare decît posesiunile situate pe malul etrusc, aparţinînd odinioară teritoriului roman, o constituie altarul, ridicat tocmai aici, la a patra bornă miliară a drumului înspre Ostia, consacrat zeiţei creatoare (*dea Dia*), sanctuarul străvechi al sărbătorii agricole şi al confreriilor ţăranilor. De fapt, din timpuri imemoriale, clanul Romiliilor, poate cel mai nobil dintre toate clanurile romane, s-a stabilit pe aceste meleaguri; Ianiculum a fost o parte integrantă a oraşului, iar Ostia o colonie de cetăţeni, altfel spus, o suburbie a Romei. Această situaţie nu poate fi atribuită întîmplării. Tibrul este calea comercială naturală a Latiumului, estuarul său, de-a lungul ţărmului lipsit de porturi, este locul de ancorare natural al navigatorilor. De asemenea, din timpuri străvechi, Tibrul a fost valul de apărare împotriva vecinilor din nord. Nici un alt loc decît Roma, care îngemăna, deopotrivă, avantajele unei poziţii solide şi vecinătatea imediată a fluviului, nu se preta mai bine pentru antrepozitul comerţului fluvial şi maritim latin ca bastion maritim al Latiumului; ea domina cele două maluri ale Tibrului pînă la gura lui şi servea, de asemenea, fie corăbierilor de pe Tibru sau Anio, fie marinarilor care urcau cu micile ambarcaţiuni de care se foloseau pe atunci; în plus, împotriva piraţilor, oferea un adăpost mai sigur decît localităţile situate nemijlocit pe ţărm. Chiar dacă Roma nu datorează întemeierea ei acestor circumstanţe comerciale şi strategice, ea le datorează, în mod sigur, importanţa ei; în acest sens, deţinem numeroase dovezi care au o pondere mai mare decît indiciile transmise de către povestioarele istorizate. De aici decurg relaţiile străvechi cu Caere, care a fost pentru Etruria ceea ce a fost Roma pentru Latium şi care, în consecinţă, a devenit vecinul cel mai apropiat şi aliatul său comercial; aşa se explică, de asemenea, importanţa podului peste Tibru şi, în general, a arhitecturii podurilor în comunitatea romană. De aici provine galera care figurează pe blazoanele oraşului. De aici vine, de asemenea, străvechiul drept de vamă, impusă de romani importurilor şi exporturilor din Ostia, care greva asupra mărfurilor destinate vînzării (*promercale*), şi nu asupra

bunurilor destinate trebuinţei personale a armatorului (*usuarium*); aceasta era în realitate o taxă pe comerţ. De aici decurge, de asemenea, pentru a anticipa, folosirea relativ timpurie a monedei la Roma şi tratatele comerciale stipulate cu state aflate dincolo de mare. În acest sens, Roma ar putea să fie considerată, precum o propune şi legenda, mai degrabă un oraş creat decît unul devenit şi, dintre oraşele latine, mai degrabă cel mai tînăr, decît cel mai vechi. Fără îndoială, ţinutul era cultivat într-o oarecare măsură, iar Munţii Albani, ca şi înălţimile care înconjoară Campania („Cîmpia") erau protejaţi de fortificaţii în momentul în care emporiul latin de la graniţă se afla în devenire pe Tibru. Dacă Roma a fost înfiinţată printr-o hotărîre a confederaţiei latine, prin intuiţia genială a unui ctitor de oraşe dat uitării sau prin dezvoltarea naturală a relaţiilor comerciale, acesta e un fapt asupra căruia nu ne este permisă nici o prezumţie. O altă observaţie se leagă însă de această funcţie a Romei, aceea de a fi *emporium*-ul Latiumului. Din momentul în care istoria începe să prindă contururi în faţa ochilor noştri, Roma ne apare în raport cu confederaţia latină un oraş unitar. Obiceiul latin de a locui în sate deschise şi de a nu se servi de acropola comună decît pentru sărbători, pentru consfătuiri sau pentru protecţie trebuie să fi fost limitat în cantonul roman mai de timpuriu decît oriunde în Latium. Aceasta nu înseamnă că romanul renunţă la a-şi cultiva el însuşi pămîntul sau la a-l considera proprietatea sa de drept; dar aerul infestat din Campania l-a silit să se aşeze, în limita posibilităţilor, pe colinele cu un aer mai bun şi mai salubru; iar alături de ţărani trebuie să se fi aşezat din timpuri străvechi o numeroasă populaţie neagricolă străină şi indigenă. Astfel se explică populaţia densă a vechiului teritoriu roman, care a cuprins cel mult 5,5 mile pătrate de teren, în parte nisipos şi mlăştinos, care, chiar în timpul celei mai vechi configuraţii a oraşului, putea să înarmeze o gardă cetăţenească de 3.300 de oameni liberi, ceea ce presupune o populaţie de cel puţin 10.000 de locuitori. Mai mult, cine îi cunoaşte pe romani şi istoria lor ştie că particularitatea activităţii lor private şi publice era dată de caracterul ei citadin şi comercial şi că deosebirea care s-a stabilit între ei şi ceilalţi latini este, înainte de toate, aceea

dintre citadin şi ţăran. Roma nu este, ce-i drept, un oraş comercial precum Corint sau Cartagina; căci Latiumul este, în esenţă, o regiune agricolă, iar Roma a fost şi a rămas înainte de toate un oraş latin. Deosebirea dintre Roma şi mulţimea celorlalte oraşe latine trebuie căutată în poziţia sa comercială şi în spiritul pe care această poziţie l-a insuflat locuitorilor săi. Dacă Roma a fost emporiul ţinuturilor latine, este lesne de înţeles că pe lîngă şi deasupra vieţii agricole s-a dezvoltat, puternic şi repede, o viaţă urbană care a pus piatra de temelie a destinului ei particular. Urmărirea acestei evoluţii mercantile şi strategice a oraşului Roma este mai importantă şi mai promiţătoare decît analizarea amănunţită a comunităţilor, nesemnificative şi foarte asemănătoare între ele, din timpurile străvechi. Noi îi regăsim urmele în tradiţiile care au reţinut formarea succesivă a valurilor şi a şanţurilor Romei; executarea lor trebuie să fi mers obligatoriu mînă în mînă cu dezvoltarea comunităţii romane spre importanţa urbană.

Structura urbanistică iniţială, de la care Roma a evoluat în decursul secolelor, a cuprins, după mărturii demne de încredere, numai Palatinul, numit în epocile de mai tîrziu şi „Roma pătrată” (*Roma quadrata*), denumire derivată de la forma patrulateră neregulată a colinei palatine. Porţile şi zidurile acestei incinte originare s-au păstrat, vizibile, pînă în epoca imperială. Două dintre acele porţi, *Porta Romana* de la S. Giorgio Velabro şi *Porta Mugionis* de lîngă Arcul lui Titus ne sînt cunoscute şi nouă datorită amplasării lor, iar incinta palatină a fost descrisă de către Tacitus pe baza propriilor observaţii, cel puţin în privinţa laturilor orientate spre Aventin şi Caelius. Indicii numeroase ne arată că aici s-a aflat centrul şi vatra originare aşezării urbane. Pe Palatin se găsea simbolul sacru al acesteia, „camera de înzestrare” (*mundus*), cum a fost denumită, unde primii locuitori au depus din belşug tot ceea ce e de trebuinţă într-o gospodărie, alături de o brazdă din pămîntul strămoşilor. Aici se afla, de asemenea, edificiul unde se adunau toate curiile, fiecare la vatra proprie, pentru ceremoniile religioase sau în alte scopuri (*Curiae Veteres*). Aici se afla edificiul pentru reuniunile „săritorilor” (*Curia Saliorum*), dar, în acelaşi timp, şi cel de păstrare a scuturilor

sacre ale lui Marte, sanctuarul „lupilor” (*lupercal*) şi locuinţa preotului lui Iupiter. Pe colină şi în jurul acesteia s-a ţesut în principal legenda despre întemeierea oraşului şi aici au fost arătate celor de bună-credinţă locuinţa acoperită cu paie a lui Romulus, stîna tatălui său adoptiv Faustulus, smochinul sacru, sub care cei doi gemeni au fost aduşi de valuri, cireşul, care a crescut din coada lăncii pe care fondatorul oraşului a azvîrlit-o de pe Aventin peste valea Circului pînă în interiorul acestui spaţiu şi alte asemenea lăcaşuri sacre. Epoca aceasta însă n-a cunoscut temple propriu-zise: nu vom găsi urmele lor pe Palatin. Locurile de reuniune ale comunităţii au fost mutate de timpuriu şi au dispărut în consecinţă; se poate doar presupune că spaţiul care a înconjurat *mundus*-ul, numit mai tîrziu *Area Apollinis*, s-ar putea să fi fost primul loc de întrunire a cetăţenilor şi a senatului, iar tribuna ridicată pe *mundus*-ul propriu-zis trebuie să fi fost primul loc de justiţie al oraşului roman. Pe de altă parte, amintirea extinderii aşezării în jurul Palatinului a fost păstrată în „Sărbătoarea celor şapte coline” (*septimontium*). Aşezări suburbane au răsărit pe rînd, fiind apărate de incinte proprii mai puţin redutabile şi alipite de incinta originară a Palatinului, aşa cum digurile exterioare se ataşează de digul principal în ţinuturile mlăştinoase. „Cele şapte incinte” sînt Palatinul însuşi, Cermalul, o pantă a Palatinului, cu înclinaţia orientată spre mlaştina care se întindea odinioară între acesta şi Capitoliu (*velabrum*); Velia, care leagă Palatinul şi Esquilinul şi care, ulterior, a dispărut în totalitate sub edificiile imperiului; Fagutal, Oppius şi Cispius, cele trei proeminenţe ale Esquilinului; în fine, Sucusa sau Subura, fortificaţie construită în afara valului de pămînt şi care apăra oraşul nou dinspre Carine, în şesurile care se întind între Esquilin şi Quirinal, mai jos de San Pietro in Vincoli. Aceste adăugiri, care au fost neîndoielnic rezultatul unei extinderi succesive, oferă, pînă într-un anumit punct, o imagine bine conturată a Romei palatine, mai ales dacă le comparăm cu împărţirea în districte a lui Servius, bazată pe această diviziune originară. Palatinul a fost vatra originară a comunităţii romane, cea mai veche şi, iniţial, unica incintă a oraşului. Aşezarea urbană a început însă la Roma, ca pretutindeni, nu în interiorul, ci în

afara acropolei, iar cele mai vechi părţi ale oraşului, pe care le cunoaştem şi care vor alcătui mai tîrziu primul şi al doilea cartier din împărţirea lui Servius, se află în jurul Palatinului. O astfel de regiune este, de exemplu, aceea care se găseşte pe panta Cermalului, care înglobează „Strada toscanilor", nume care aminteşte, desigur, de relaţiile comerciale animate existente între caeriţi şi romani, şi aşezarea de pe Velia, care, împreună cu acropola, au format amîndouă un cartier al oraşului servian. Mai departe, componentele cartierului al doilea de mai tîrziu: suburbia situată pe Caelius, care a acoperit probabil numai extremitatea acestuia, aflată deasupra Coloseumului, aceea de pe Carine, înălţime prin care Esquilinul se prelungeşte înspre Palatin, în fine valea şi fortificaţia avansată a Suburei, care a dat ulterior numele său întregului cartier. Amîndouă cartierele constituiau oraşul iniţial. Regiunea suburbană, care se întinde în valea situată sub acropolă, poate de la Arcul lui Constantin pînă la San Pietro in Vincoli, pare să fi fost mai importantă, poate şi mai veche, decît părţile incluse în districtul palatin prin împărţirea lui Servius, întrucît ea are întîietate în ordinea cartierelor. Deosebirea dintre aceste două părţi ale oraşului a lăsat urme într-unul dintre cele mai vechi obiceiuri sacre ale Romei : sacrificiul calului din luna octombrie, care se desfăşura anual pe Cîmpul lui Marte. Pînă în epoci tîrzii, bărbaţii din Subura se întreceau la această sărbătoare cu cei de pe *Via Sacra* pentru posesia capului de cal şi, după cum victoria revenea uneia sau alteia dintre părţi, capul era bătut în cuie fie pe turnul mamilian (poziţie necunoscută), fie pe palatul regal situat sub Palatin. Cele două părţi ale vechiului oraş au fost cele care se întreceau aici în luptă egală. În această epocă *Esquiliae* – nume care exclude, în accepţiunea strictă, Carinele – au fost, de asemenea, ceea ce semnificau, anume construcţiile din afară (*ex-quiliae*, ca şi *inquilinus* de la *colere*) sau oraşul suburban. Acest cartier a devenit al treilea prin împărţirea ulterioară şi se va bucura întotdeauna de o consideraţie mai redusă decît cel suburan sau palatin. Alte înălţimi învecinate, precum Capitoliul sau Aventinul, au putut, de asemenea, să fi fost ocupate de comunitatea celor şapte coline; îndeosebi „podul de lemn" (*pons sublicius*), ridicat peste pila

naturală formată de insula Tibrului, trebuie să fi existat de pe atunci – colegiul pontifical constituie o dovadă consistentă – şi nici capul de pod, înălţimea Ianiculumului situată pe malul etrusc, nu a putut să fie trecut cu vederea; cu toate acestea, oraşul nu le-a cuprins încă în fortificaţiile incintei sale. Regula, care s-a menţinut pînă tîrziu ca parte a ritualului, ca podul să fie construit în exclusivitate din lemn, fără elemente din fier, dovedeşte că destinaţia lui esenţială a fost aceea de a servi drept pod mişcător, putînd fi retras sau incendiat oricînd cu uşurinţă. Această realitate ne arată cît de îndelungată a fost perioada în care comunitatea romană a stăpînit această punte de trecere vremelnică. Nu se poate întrezări o relaţie între aceste aşezări în dezvoltare ale oraşului şi cele trei comunităţi în care, din timpuri imemoriale, se împărţea, sub aspectul dreptului constituţional, populaţia Romei. Întrucît ramnii, titiii şi lucerii par să fi alcătuit iniţial comunităţi independente, ei trebuie să fi avut la început aşezări separate; pe cele şapte coline însă, în mod sigur, n-au trăit între valuri distincte, iar adaosurile ficţiunii antice sau moderne referitoare la acest fapt trebuie să fie aşezate de cercetătorul cu bun-simţ în aceeaşi categorie cu bătălia de pe Palatin sau cu istorioara atrăgătoare despre Tarpeia. Dimpotrivă, toate cele trei triburi, ale ramnilor, titiilor şi lucerilor, trebuie să fi fost răspîndite în cele două cartiere ale oraşului vechi, Subura şi Palatin. De această diviziune se leagă o realitate: mai tîrziu, nu numai în Subura şi pe Palatin, ci şi în fiecare dintre cartierele adăugate succesiv oraşului au existat trei grupuri de cîte două capele argeene. Oraşul palatin al celor şapte coline a avut probabil istoria sa; nu ne-a rămas însă altă relatare despre aceasta decît existenţa lui în sine. Aşa cum frunzele din pădure lasă locul mugurilor din primăvară, chiar dacă moartea lor nu se petrece sub ochii oamenilor, la fel acest oraş dispărut al celor şapte coline a pregătit terenul Romei istorice.

Oraşul palatin n-a fost însă unicul care a existat odinioară în interiorul incintei, închisă mai tîrziu de către zidul lui Servius; în faţa lui, în imediata vecinătate, se afla un al doilea oraş, pe Quirinal. „Cetatea veche” (*Capitolium vetus*), cu un sanctuar al lui Iupiter, al Iunonei şi al Minervei şi un templu consacrat zeiţei Fidelităţii, unde

au fost expuse public tratatele de stat, formează replica evidentă a Capitoliului de mai tîrziu, cu templul lui Iupiter, al Iunonei şi al Minervei alături de un templu închinat Fidelităţii romane, destinat, la fel, arhivei drepturilor popoarelor, dovadă certă că Quirinalul a fost, de asemenea, centrul unei comunităţi independente. Acelaşi lucru îl confirmă cultul dublu al lui Marte pe Palatin şi pe Quirinal, căci Marte este idolul războinicului şi cea mai veche divinitate principală a comunităţilor urbane ale Italiei. La aceasta trebuie să adăugăm faptul că preoţii lui, cele două colegii străvechi, ale „săritorilor" (*salii*) şi „lupilor" (*luperci*), existau în paralel în Roma de mai tîrziu; alături de *salii* de pe Palatin au existat, de asemenea, *salii* de pe Quirinal; alături de *luperci* quinctieni de pe Palatin, a existat corporaţia fabiană a *luperci*-lor, care-şi aveau sanctuarul, după toate probabilităţile, pe Quirinal. Toate aceste indicii, în sine de o mare importanţă, devin şi mai semnificative dacă ne aducem aminte că incinta bine-cunoscută a oraşului palatin al celor şapte coline nu includea Quirinalul. Mai tîrziu, chiar în Roma lui Servius, în timp ce primele trei districte corespundeau vechiului oraş palatin, a fost format un al patrulea cartier din Quirinal şi Viminalul învecinat. Astfel se explică şi rostul fortificaţiei de la Subura, construită în afara zidului oraşului, între Esquilin şi Quirinal; practic, aici se întîlneau cele două teritorii, iar romanii palatini, după ce ocupaseră şesurile, au fost constrînşi de necesitate la construirea unui bastion, pentru a se apăra de romanii de pe Quirinal. Numele, în fine, care deosebea locuitorii de pe Quirinal de vecinii lor de pe Palatin, n-a fost dat uitării. Oraşul de pe Palatin se numea „al celor şapte munţi", cetăţenii numindu-se „cei de pe munţi" (*montani*), iar denumirea de „munte" se aplica tuturor colinelor oraşului lor, dar mai ales Palatinului; dimpotrivă, înălţimea Quirinalului şi aceea a Viminalului, care au fost puţin mai înalte decît Palatinul, nu s-au bucurat niciodată, în sensul strict al limbii, de alt nume decît de acela de „colină" (*collis*). În registrele sacre, Quirinalul este denumit deseori *Collina*, fără altă apoziţie. Poarta care se deschide de pe această înălţime se numeşte, de asemenea, „poarta de pe colină" (*Porta Collina*); preoţii lui Marte care îşi aveau sediul acolo erau numiţi

„preoţii de pe Colină” (*salii collini*), spre deosebire de cei de pe Palatin (*salii palatini*), iar al patrulea cartier, care a fost format de către Servius Tullius din acest district, a primit numele de „cartierul colinei” (*tribus collina*). Numele de „romani”, asociat la origine acestui loc, a fost probabil adoptat, ca şi de cei de pe „munţi”, şi de locuitorii Colinei, aceştia numindu-se „romanii de pe Colină” (*Romani collini*). La originea distincţiei dintre aceste două oraşe ar putea sta deosebirea etnică; ne lipsesc însă cu desăvîrşire dovezile pentru a afirma că o comunitate de altă etnie, cea de pe Quirinal, s-a stabilit pe solul latin.

În epoca aceasta, pe locul aşezării comunităţii romane, stăteau faţă în faţă „romanii muntelui” de pe Palatin şi „romanii Colinei” de pe Quirinal, comunităţi separate şi, neîndoielnic, deseori în luptă una cu cealaltă, asemănătoare cu Montigiani şi Trasteverini din Roma de astăzi. Încă din această epocă, comunitatea celor şapte munţi a întrecut-o cu mult pe cea de pe Quirinal, fapt dovedit cu certitudine de întinderea mai mare a cartierelor sale noi şi suburbane, ca şi de poziţia inferioară ocupată de către romanii de pe Colină în urma organizării serviene. Dar nici în interiorul oraşului palatin n-a avut loc o fuziune veritabilă şi completă a diferitelor elemente originare ale comunităţii. Felul în care Subura şi Palatinul îşi disputau anual capul de cal a fost explicat mai sus; diferitele coline, ba chiar şi diferitele curii – încă nu exista o vatră comună a oraşului, iar vetrele curiilor, chiar dacă se aflau în acelaşi loc, erau totuşi distincte – erau mai mult separate decît unite. Roma era mai degrabă o aglomeraţie de aşezări decît un oraş unitar. Numeroase mărturii dovedesc că edificiile unor familii vechi şi puternice au fost construite ca fortăreţe, cu scop de apărare, ceea ce pare că n-a fost inutil. Abia construcţia măreaţă a zidului atribuit regelui Servius Tullius a inclus, într-o largă incintă, nu numai cele două oraşe de pe Palatin şi Quirinal, dar şi înălţimile Aventin şi Capitoliu, creînd astfel Roma nouă, Roma istoriei lumii. Însă înainte ca această operă grandioasă să fi fost înfăptuită, poziţia Romei faţă de ţinuturile înconjurătoare se modificase neîndoielnic într-un mod radical. Perioadei în care agricultorul brăzda cu plugul cele şapte coline ale Romei, dar şi

celelalte ale Latiumului, în care numai locurile de refugiu de pe înălţimi izolate, nelocuite în perioadele obişnuite, ofereau un început de aşezări permanente, îi corespunde istoria străveche a populaţiei latine – epocă nesemnificativă atît sub aspectul comerţului, cît şi sub cel al extinderii. Perioadei aşezării înfloritoare de pe Palatin şi de pe cei şapte munţi îi corespunde ocuparea estuarului Tibrului de către comunitatea romană şi, în general, progresul latinilor pe calea relaţiilor mai libere şi mai active, progresul spre civilizaţie, în special la Roma, spre o unitate politică mai solidă în fiecare stat în parte, ca şi în cadrul confederaţiei. Zidul lui Servius, care devine temelia unui mare oraş unitar, este legat astfel de această epocă în care cetatea Roma era capabilă să pretindă şi să ajungă să domine confederaţia latină.

Capitolul V

Constituţia originară a Romei

Tatăl şi mama, fiii şi fiicele, moşia şi locuinţa, sclavii şi vitele – acestea sînt elementele naturale din care se compune casa, pretutindeni acolo unde mama nu dispare din cauza poligamiei. Însă ceea ce diferenţiază popoarele mai civilizate este felul în care aceste instituţii naturale au fost înţelese şi dezvoltate; unele le-au înţeles cu mai multă sau mai puţină profunzime, altele dintr-un punct de vedere moral, altele dintr-unul juridic. Nimeni nu i-a egalat pe romani în aplicarea simplă, dar inexorabilă, a principiilor de drept prescrise de către natura însăşi.

Familia se constituie ca o unitate; aceasta este alcătuită din bărbatul liber, care, după moartea tatălui său, devine stăpîn pe propriile drepturi, cu soţia legată de el prin ceremonia prăjiturii sacre (*confarreatio*), cu care împarte apa şi focul, fiii şi fiii fiilor lor, cu soţiile lor legitime, cu fiicele lor necăsătorite şi fiicele fiilor lor, împreună cu toate bunurile lor, care revin unuia singur dintre ei. Din această unitate sînt excluşi însă copiii fiicelor, întrucît, fiind născuţi în urma căsătoriei, aparţin familiei soţului sau, dacă sînt născuţi în afara căsătoriei, nu aparţin nici unei familii. Casa proprie şi cît mai mulţi copii apar romanului drept scopul şi esenţa existenţei. Moartea nu este o nenorocire întrucît este necesară; dar stingerea familiei sau chiar a neamului este o nenorocire pentru comunitatea însăşi, care a oferit celui fără copii mijlocul juridic de a evita acest destin prin adoptarea copiilor altora. Familia romană a purtat de la origine germenii unei dezvoltării mai înalte, prin relaţiile morale care i-au apropiat pe membrii ei unul de celălalt. Numai bărbatul poate să fie capul familiei; femeia însă nu este plasată în inferioritate în raport cu bărbatul în ceea ce priveşte dobîndirea proprietăţii şi a banilor; dimpotrivă, fiica moşteneşte aceeaşi parte ca şi fratele, mama

aceeaşi parte ca şi copiii. Însă femeia aparţine întotdeauna şi în mod necesar casei, şi nu comunităţii şi chiar în casă este în mod obligatoriu supusă: fiica, tatălui, femeia, bărbatului, femeia nemăritată şi orfană de tată, bărbaţilor cu cel mai apropiat grad de rudenie. Aceştia o judecă în caz de nevoie, şi nu regele. Înăuntrul casei însă, femeia nu este slugă, ci stăpînă. Eliberată de muncile de la moara de grîu şi din bucătărie, care, potrivit concepţiei romane, revin sclavilor, mama familiei romane se consacră îndeosebi supravegherii servitoarelor şi torsului lînii; acesta este pentru femeie ceea ce este plugul pentru bărbat. Îndatoririle morale ale părinţilor faţă de copii au pătruns adînc în conştiinţa romană şi se considera o nelegiuire gravă faptul că părintele îşi neglija sau îşi corupea copilul sau că îşi cheltuia averea în detrimentul acestuia. Juridic însă, familia este condusă şi guvernată necondiţionat de singura şi atotputernica voinţă a capului familiei (*pater familias*). În faţa lui, tot ce vieţuieşte în interiorul proprietăţii este lipsit de drepturi: taurul şi sclavul, femeia şi copilul. În momentul în care tînăra fată devine, prin libera alegere a bărbatului, soţia lui, depinde de voinţa acestuia să crească sau nu copilul dăruit de soţie. Acest principiu nu s-a impus din indiferenţă faţă de familie; dimpotrivă, romanul a fost absolut convins că întemeierea unei familii şi procrearea de copii este o necesitate morală şi o obligaţie cetăţenească. Poate unicul exemplu de sprijin acordat de către comunitatea Romei este cel al unei subvenţii atribuite unui tată a cărui soaţă i-a dăruit trei gemeni. Repulsia arătată faţă de abandonarea copiilor este demonstrată de interzicerea religioasă a acesteia, relativă la toţi fiii, cu excepţia copiilor diformi, şi cel puţin la prima născută dintre fiice. Oricît de reprobabilă şi de dăunătoare pentru comunitate a fost abandonarea copiilor, dreptul de a recurge la ea nu putea fi luat tatălui, întrucît, înainte de toate, el era stăpîn absolut în casa sa şi astfel trebuia să rămînă. *Pater familias* nu numai că îi ţinea pe ai săi sub o disciplină severă, dar avea dreptul şi îndatorirea de a exercita asupra lor puterea judecătorească şi de a-i pedepsi, după propria apreciere, chiar cu moartea. Fiul adult poate să-şi întemeieze o gospodărie proprie sau, după expresia romană, să obţină de la tatăl său „şeptelul

propriu” (*peculium*); juridic însă, tot ce puteau cîştiga ai săi rămînea în proprietatea tatălui, fie că fusese obţinut prin muncă proprie, fie prin donaţie; atîta timp cît trăieşte tatăl, persoana supusă nu poate să deţină niciodată o proprietate. De aceea, nu poate să înstrăineze nimic decît cu consimţămîntul tatălui şi niciodată nu poate să lase ceva ca moştenire. În această privinţă, femeia şi copilul au acelaşi statut ca şi sclavul, căruia i-a fost permis destul de des să conducă o casă privată şi să înstrăineze bunuri cu autorizaţia stăpînului. *Pater familias* putea să cedeze unei terţe persoane proprietatea asupra fiului, ca şi asupra sclavului său; dacă cumpărătorul era un străin, fiul devenea sclavul acestuia; dacă acesta era un roman, întrucît un roman nu putea fi sclavul unui roman, fiul ţinea doar locul unui sclav. În realitate, autoritatea de părinte şi de soţ a fost nelimitată de drept. Religia îşi arunca anatema în cîteva circumstanţe revoltătoare; de exemplu, în afara amintitei limitări a dreptului de abandonare a copiilor, era blestemat acela care-şi vindea soţia sau fiul căsătorit. De asemenea, s-a impus obiceiul ca, în exerciţiul jurisdicţiei domestice, în calitate de soţ, bărbatul să nu pronunţe sentinţa asupra copilului sau soţiei sale fără să fi consultat în prealabil rudele lui cele mai apropiate, ca şi pe cele ale soţiei. Aceste restricţii nu îi reduceau, de fapt şi de drept, cu nimic puterea, întrucît executarea anatemelor revenea zeilor, şi nu justiţiei terestre, iar rudele convocate să asiste la o judecată domestică erau acolo nu pentru a judeca, ci pentru a-l sfătui pe *pater familias*, care-şi exercita dreptul de judecată. Autoritatea capului de familie nu este numai nelimitată şi faţă de nimeni responsabilă pe pămînt, ci este, atît cît durează viaţa acestuia, irevocabilă şi indestructibilă. Fiul adult, care din punct de vedere material este independent de tatăl său, devine independent şi de drept, atît după legislaţia greacă, cît după legile germanice; puterea lui *pater familias* însă nu poate fi anulată în timpul vieţii sale nici de vîrstă, nici de senilitate şi nici de propria lui voinţă. Numai printr-o căsătorie legitimă fiica poate să treacă de sub autoritatea tatălui sub cea a soţului; astfel, ea părăseşte familia proprie şi protecţia zeilor acesteia şi va fi supusă de acum soţului, aşa cum înainte fusese supusă tatălui. După dreptul roman, sclavului îi este

mai uşor decît fiului să se desprindă de autoritatea lui *pater familias*. Emanciparea sclavilor a fost reglementată de timpuriu şi pe baza unor formalităţi simple; cea a fiului n-a fost posibilă decît cu mult mai tîrziu şi numai pe căi ocolite. Mai mult, dacă stăpînul îşi vindea sclavul şi părintele fiul, iar dacă cumpărătorul îi elibera pe amîndoi, sclavul cîştiga libertatea, în timp ce fiul se reîntorcea sub autoritatea părintească de mai înainte. Datorită consecvenţei inexorabile cu care romanii au conceput autoritatea părintească şi de soţ, ei au convertit-o într-un veritabil drept de proprietate. Cu toate afinităţile existente între autoritatea de soţ asupra femeii şi cea de tată asupra copilului, pe de o parte, şi între dreptul de proprietate asupra sclavilor şi vitelor, pe de alta, membrii familiei rămîn, de fapt şi de drept, profund separaţi de bunurile familiei. Puterea părintelui, pe lîngă faptul că se exercită în interiorul casei, are un caracter tranzitoriu şi, dintr-un anumit punct de vedere, reprezentativ. Femeia şi copilul nu există numai pentru *pater familias*, precum proprietatea numai pentru proprietar, aşa cum, în statele absolutiste, supuşii există numai pentru rege; desigur, ei constituie pentru el obiectul dreptului, însă păstrează şi drepturi proprii: nu sînt lucruri, ci persoane. Numai că exercitarea drepturilor lor este blocată, întrucît unitatea familiei presupune guvernarea din partea unui singur reprezentant. Dacă stăpînul familiei moare, fiii devin implicit ei înşişi stăpîni şi preiau, la rîndul lor, drepturile exercitate mai înainte de părintele lor asupra femeilor, copiilor şi proprietăţii, în timp ce situaţia sclavului nu se schimbă cu nimic prin moartea lui *pater familias*. Unitatea familiei este atît de puternică încît nici moartea conducătorului ei nu poate să o distrugă în întregime. Descendenţii, deveniţi independenţi datorită acestei circumstanţe, se consideră încă în multe privinţe o unitate; aceasta a avut o mare influenţă asupra succesiunii şi asupra multor alte relaţii, îndeosebi pentru reglementarea poziţiei văduvei şi a fiicelor nemăritate. În realitate, după vechea convingere romană, femeia nu este capabilă să-şi exercite puterea nici asupra ei, nici asupra altora; astfel, ea rămîne sub autoritatea altora sau, pentru a folosi un termen mai binevoitor, sub tutela (*tutela*) altora, în cadrul familiei căreia îi aparţine. Aceasta este exercitată, în locul capului

familiei decedat, de către toţi membrii masculini ai familiei mai apropiaţi; aşadar, de regulă, asupra mamei de către fii, asupra surorilor de către fraţi. Odată întemeiată, familia păstra neschimbată această structură pînă cînd se stingeau urmaşii, pe linie masculină, ai strămoşului. De la o generaţie la alta, unitatea trebuia să slăbească în mod necesar şi, pînă la urmă, să dispară chiar şi posibilitatea dovedirii unităţii originare. Pe aceasta şi numai pe aceasta se bazează diferenţa dintre familie şi gintă sau, după expresia romană, dintre *agnati* şi *gentiles.* Amîndouă desemnează descendenţa masculină; însă familia cuprinde numai acei indivizi care pot dovedi din generaţie în generaţie descendenţa lor de la un strămoş comun; ginta, dimpotrivă, se compune şi din acei membri care pretind că descind dintr-un strămoş comun, fără a putea atesta însă toate generaţiile intermediare şi nici gradul de înrudire. Distincţia este vizibilă în numele romane; cînd se spune: „Quintus, fiul lui Quintus, nepotul lui Quintus şi aşa mai departe, al Quintilor", familia se extinde, în timp ce ascendenţii pot fi nominalizaţi; acolo unde înşiruirea se termină, intervine, prin suplinire, ginta, pentru a indica descendenţa dintr-un strămoş comun, care a transmis tuturor urmaşilor săi numele de „copii ai lui Quintus".

Acestor unităţi, guvernate atît de sever de către un stăpîn în timpul vieţii sale, familiilor sau ginţilor rezultate de pe urma disoluţiei acestei autorităţi le aparţin, de asemenea, „supuşii" (*clientes* de la *cluere*). Acest termen nu îi desemnează pe oaspeţi, care sînt membrii altor cercuri asemănătoare şi nu se află decît temporar într-o casă străină, nici pe sclavi, care sînt consideraţi de drept ca proprietate, şi nu ca membri ai familiei, ci pe indivizii care, fără a fi membri liberi ai unei comunităţi, se găseau totuşi într-o comunitate în condiţiile unei libertăţi protejate. Acestei clase îi aparţineau refugiaţii care fuseseră primiţi de către un stăpîn străin sau sclavii aceia în favoarea cărora stăpînul a renunţat temporar la exercitarea puterii suverane şi care se bucurau de o libertate de fapt. Această relaţie n-a avut o reglementare juridică, cum a fost aceea care-l lega pe stăpîn de oaspetele sau sclavul său; clientul rămînea un om dependent, chiar dacă lipsa de libertate a fost uşurată prin

cuvîntul de onoare şi obicei. Împreună cu sclavii propriu-zişi, clienţii contribuie la formarea „slujitorimii” (*familia*), supusă voinţei „cetăţeanului” (*patronus*, ca şi *patricius*). De aceea, după dreptul originar, cetăţeanul este îndreptăţit să retragă, parţial sau integral, averea clientului, dacă este cazul, să-l readucă în sclavie sau chiar să-l pedepsească cu moartea. Numai datorită unei deosebiri de fapt, autoritatea lui *pater familias* faţă de client nu este exercitată cu deplină rigurozitate, ca în cazul sclavului; pe de altă parte, obligaţia morală impusă stăpînului de a se ocupa de oamenii săi şi de a-i reprezenta cîştigă în importanţă cînd este vorba de client, care se bucură de o libertate mai mare, decît atunci cînd este vorba de sclav. Libertatea de fapt a clientului trebuia să se apropie de cea de drept, îndeosebi acolo unde relaţia se perpetuase timp de mai multe generaţii. Dacă emancipatorul şi emancipatul decedaseră, libertatea urmaşilor emancipatului nu putea fi contestată de către urmaşii legali ai emancipatorului fără a se comite o impietate gravă. Astfel, chiar în interiorul casei se forma un grup de oameni liberi şi totuşi dependenţi; aceştia se deosebeau în egală măsură de sclavi, ca şi de persoanele care aparţineau ginţii şi care se bucurau de drepturi egale.

Statul roman se întemeiază pe familia romană, atît sub aspectul părţilor constitutive, cît şi sub cel al formei sale. Comunitatea poporului s-a născut din uniunea, indiferent de forma sub care a avut loc aceasta, a clanurilor vechi ale Romiliilor, Voltiniilor, Fabiilor şi aşa mai departe, teritoriul roman din ţinuturile unite aparţinînd acestor clanuri. Cetăţean roman se putea numi acela care aparţinea uneia dintre aceste ginţi. Fiecare căsătorie încheiată în formele consacrate în cadrul acestui cerc a fost considerată autentic romană şi asigura dreptul de cetăţenie copiilor care urmau să se nască; cine se năştea în urma unei căsătorii nelegitime sau în afara căsătoriei era exclus din comunitate. Din această cauză, cetăţenii romani se numeau „copiii părintelui” (*patricii*), întrucît numai ei aveau un părinte de drept. Ginţile au fost încorporate statului, aşa cum se aflau, împreună cu toate familiile pe care le înglobau. Cercurile familiei şi ale ginţilor continuau să subziste în stat, numai că ierarhia existentă în interiorul

lor nu era valabilă din perspectiva statului; astfel, în casă fiul era subordonat tatălui, dar în privinţa îndatoririlor şi drepturilor politice era egalul tatălui. Situaţia persoanelor dependente şi protejate se schimba, în sensul că liberţii şi clienţii unui patron erau toleraţi în comunitate datorită lui, dar, în realitate, ei rămîneau dependenţi de protecţia familiei căreia îi aparţineau. Totuşi, ei nu puteau fi excluşi cu desăvîrşire de la cultul zeilor, nici de la sărbătorile comunităţii, chiar dacă erau privaţi de adevăratele drepturi şi sarcini cetăţeneşti. Această situaţie este valabilă cu atît mai mult în cazul persoanelor dependente de comunitatea însăşi. Astfel, ca şi familia, statul se compune din cei care îi aparţin de drept şi din cei care îi aparţin de fapt, din cetăţeni şi din locuitori.

Aşa cum statul îşi regăseşte elementele în ginţi, care se bazează pe familie, la fel, forma organelor politice este modelată, în parte ca şi în totalitate, după structura familiei. Natura însăşi dăruieşte familiei un *pater familias*, care este întemeiată prin el şi dispare odată cu el. În comunitatea politică însă, care trebuie să fie nepieritoare, nu există un suveran natural, şi aceasta mai ales în comunitatea romană, alcătuită din ţărani liberi şi egali, care nu putea să se laude cu o nobilime dăruită de Dumnezeu. Unul dintre ei devine aşadar conducător (*rex*) şi suveran (*dictator*), dascăl al poporului (*magister populi*) şi stăpîn în casa comunităţii romane. Acest lucru este dovedit în epocile de mai tîrziu de faptul că regăsim, în sau lîngă reşedinţa sa, focul veşnic, ca şi tezaurul bine păstrat al comunităţii – Vesta romană şi Penaţii romani, toate la un loc reprezentînd unitatea vizibilă a familiei supreme care cuprindea Roma întreagă. Puterea regală începe, imediat şi de drept, după ce succesorul a fost desemnat, iar magistratura anterioară încheiată; însă comunitatea nu datorează regelui fidelitate şi supunere decît după ce acesta a convocat adunarea oamenilor liberi în stare să poarte armele şi a obţinut de la aceştia jurămîntul formal de credinţă. De acum încolo, în cadrul comunităţii, el deţine toată puterea care îi revine în casă lui *pater familias* şi comandă, ca şi acesta, pe timpul vieţii sale. El ţine legătura cu zeii comunităţii, pe care-i consultă şi le satisface dorinţele (*auspicia publica*), numind toţi preoţii şi toate preotesele.

Tratatele încheiate de el cu străinii în numele comunităţii sînt obligatorii pentru întregul popor, cu toate că, de altfel, nici un membru al comunităţii nu este legat de vreun străin printr-un tratat. Puterea sa (*imperium*) este deplină în timp de pace, ca şi în timp de război, motiv pentru care „vestitorii" (*lictores* de la *licere*, „a aprecia") îi merg înainte cu securi şi fascii, peste tot unde apare în exerciţiul funcţiunii. Numai el deţine dreptul de a vorbi cetăţenilor în public şi el este acela care păstrează cheile tezaurului public. Ca şi lui *pater familias*, lui îi aparţine dreptul de a pedepsi şi dreptul de a judeca. El poate ordona pedepse pentru încălcări de ordine şi îndeosebi pentru delicte militare. El judecă toate procesele şi decide, ca suveran, asupra vieţii sau morţii, ca şi asupra libertăţii, astfel încît poate adjudeca un cetăţean unui alt cetăţean, în locul unui sclav, sau chiar poate să-i impună cetăţeanului sclavia de fapt, prin vînzarea sa în afara ţării. El poate da curs unui apel al poporului împotriva unei sentinţe de moarte pe care a pronunţat-o, însă nu este obligat să o facă. El convoacă poporul la serviciul militar şi conduce armata; în acelaşi timp însă, trebuie să se prezinte personal la locul de incendiu în eventualitatea unei alarme. La fel cum stăpînul este în casa sa nu numai cel mai puternic, ci unicul puternic, regele nu este primul, ci unicul suveran al statului. El poate alcătui consilii din bărbaţii cunoscători ai regulilor dreptului public sau sacru, pentru a le cere sfatul; pentru a-şi uşura exercitarea puterii, el poate să încredinţeze altora diferite atribuţii: comunicările către cetăţeni, comanda în timpul războiului, deciziile în procesele cu o importanţă minoră, descoperirea crimelor; în special dacă este obligat să părăsească teritoriul oraşului, el poate să transfere întreaga putere unui „administrator al oraşului" (*praefectus urbis*), cu împuternicirea deplină a unui locţiitor; dar fiecare funcţie alăturată celei regale este derivată din aceasta şi nu dăinuieşte mai mult decît doreşte regele. Toţi magistraţii acestor timpuri, administratorul extraordinar al oraşului, ca şi „cvestorii înaltei trădări" (*quaestores paricidii*), numiţi probabil la intervale regulate, comandanţii unităţilor (*tribuni*, de la *tribus*, „trib, parte") de pedestraşi (*milites*) şi cavaleri (*celeres*) nu sînt altceva decît însărcinaţi ai regelui şi nicidecum magistraţi în

sensul conferit ulterior acestui termen. Puterea regală nu cunoaşte o limitare legală externă şi nici nu poate s-o cunoască; pentru suveranul comunităţii nu există un judecător în interiorul comunităţii, cum nu există pentru *pater familias* în interiorul casei. Numai moartea pune capăt puterii sale; după toate probabilităţile însă, chiar şi în acest caz, nu numai că i-a fost permis în mod legal, dar a intrat în sfera îndatoririlor dreptul de a-şi numi un succesor după propria voinţă. În nici un caz nu-i revine sfatului bătrînilor o contribuţie formală la alegerea regelui, iar cetăţenilor, numai după numirea acestuia; din punct de vedere juridic, noul rege era instalat în funcţie de către predecesorul său; prin aceasta „graţia divină sub care a fost întemeiată renumita Romă" era transmisă de la primul reprezentant regal urmaşilor acestuia în succesiune neîntreruptă, iar unitatea statului era păstrată neschimbată, chiar dacă se schimba persoana suveranului. Această unitate a poporului roman, reprezentată în plan religios de romanul Diovis, este reprezentată de drept de către rege şi, în consecinţă, chiar vestimentaţia sa este aceea a zeului suprem: carul cu care era purtat prin cetate, unde toată lumea mergea pe jos, sceptrul de fildeş cu vulturul, fardul roşu, cununa de stejar, cu fructe, din aur, revin în aceeaşi măsură zeului roman ca şi regelui roman. Ar fi însă o gravă eroare dacă s-ar atribui constituţiei romane caracterul unei teocraţii; italicii n-au identificat niciodată conceptele de *zeu* şi *rege* în maniera egiptenilor sau a orientalilor. Regele nu este zeul poporului, ci, înainte de toate, proprietarul statului. În consecinţă, romanii nu ştiau nimic despre binecuvîntarea specială acordată vreunui neam sau despre vreo magie tainică, după care regele ar fi de altă esenţă decît ceilalţi oameni; originea nobilă, înrudirea cu conducătorii de odinioară constituie o recomandare, dar nicidecum o condiţie; de drept, fiecare bărbat adult, sănătos fizic şi spiritual, putea să acceadă la regalitate. În consecinţă, regele este numai un cetăţean obişnuit, pe care l-a instituit meritul sau norocul, dar mai ales necesitatea ca fiecare casă să-şi găsească un stăpîn; el este stăpîn asupra celor de o seamă cu el: ţăranul deasupra ţăranului, militarul deasupra militarului. Aşa cum fiul ascultă necondiţionat de tatăl său, fără a se considera de o condiţie inferioară, la fel şi

cetăţeanul se supune regelui, fără a-l considera superior lui. În aceasta rezidă limitarea morală şi reală a puterii regale. Ce-i drept, regele putea să comită multe nedreptăţi, chiar fără să încalce legile ţării; putea să diminueze o parte din prada tovarăşilor săi de arme, putea să impună corvoade istovitoare şi să violeze proprietatea cetăţeanului prin impozite exagerate. Însă cînd acţiona astfel, el uita că toată puterea sa venea nu din partea zeului, ci din partea poporului cu consimţămîntul zeului şi că el reprezenta acest popor: cine îl va apăra dacă îşi va călca jurămîntul pe care îl rostise? Limitarea de drept a puterii regale consta însă în faptul că regele era împuternicit să aplice legea, dar nu să o modifice. Practic, fiecare abatere de la litera legii trebuia sancţionată, în prealabil, de către adunarea poporului sau de către sfatul bătrînilor, altfel fiind considerată un act ilegitim şi tiranic, din care nu puteau să decurgă urmări legale. Astfel, la romani, puterea regală a fost profund deosebită faţă de suveranitatea din zilele noastre, atît din punct de vedere moral, cît şi legal, şi nimic din viaţa modernă nu ne oferă un model corespunzător casei romane, nicidecum statului roman.

Împărţirea cetăţenilor se bazează pe principiul străvechi conform căruia zece familii formează o gintă (*gens*), zece ginţi sau o sută de familii, o curie (*curia*, înrudit probabil cu *curare* = *coerare*, κοίρανος), zece curii sau o sută de ginţi sau o mie de familii – comunitatea. Apoi, fiecare familie trebuia să furnizeze un pedestraş (de aici *mi-les*, „cel care merge pentru o mie”, ca şi *equ-es*), fiecare gintă, un cavaler şi un consilier. În cazul comunităţilor mixte, fiecare dintre ele apare drept o parte (*tribus*) a comunităţii întregi (*tota*, în umbriană şi în oscă), iar unitatea primitivă se multiplică cu numărul acestor părţi. Această împărţire se raporta mai întîi numai la numărul cetăţenilor, dar a fost aplicată şi la teritoriu, în măsura în care acesta a fost împărţit. Curiile, ca şi triburile, aveau pămînturile lor; acest fapt poate fi pus la îndoială cu atît mai puţin cu cît printre cele cîteva denumiri de curii romane păstrate găsim, alături de cele cu o reală descendenţă gentilică, precum *Faucia*, nume care demonstrează o clară origine teritorială, ca, de exemplu, *Veliensis*. Mai mult, întîlnim o unitate de măsură a pămîntului, care corespunde curiei de o sută

de case; aceasta este „a o suta” (*centuria*), cuprinzînd o sută de vetre a cîte două *iugera* fiecare. Pămînturile clanurilor, despre care am vorbit mai sus, trebuie să fi fost în această etapă de posesiune comună unitatea cea mai mică a împărţirii pămîntului cultivabil. Această constituţie o găsim în forma ei cea mai simplă în comunităţile latine sau de cetăţeni, născute mai tîrziu sub influenţa Romei; fără excepţie, acestea numără o sută de consilieri executivi (*centumviri*) şi fiecare dintre aceşti consilieri este numit „conducătorul a zece case” (*decurio*). În tradiţia străveche referitoare la diviziunea tripartită a Romei, apar, de asemenea, aceleaşi numere consacrate: treizeci de curii, trei sute de ginţi, trei sute de cavaleri, trei sute de senatori, trei mii de vetre şi tot atîţia pedestraşi. Nimic nu este mai sigur decît faptul că această constituţie originară n-a fost concepută la Roma; ea este un drept străvechi, comun tuturor latinilor, care aminteşte poate de o perioadă anterioară despărţirii triburilor. Tradiţia constituţională romană, demnă de încredere în astfel de probleme, explicînd istoric toate celelalte diviziuni ale cetăţenilor, vorbeşte numai despre împărţirea în curii ca fiind contemporană cu originea oraşului. Constituţia bazată pe curii apare, în deplină concordanţă cu această idee, nu numai la Roma, ci şi în schema, descoperită recent, a organizării comunităţilor latine, în general ca o parte integrantă a dreptului municipal latin. În schimb, sînt dificil de explicat satisfăcător ţelul şi valoarea practică ale acestui plan de organizare. Diviziunea în curii a fost, evident, nucleul acestuia. „Triburile” nu pot să fi avut o prea mare importanţă, întrucît formarea, ca şi numărul lor ţin de domeniul accidentului; acolo unde ele apar nu presupun altă semnificaţie decît aceea că reamintesc de o epocă în care ele însele au format un întreg. Nici o tradiţie nu ne transmite că fiecare trib în parte ar fi avut magistraţi separaţi sau adunări speciale; şi este foarte probabil ca, în interesul comunităţii, triburile care i-au dat naştere prin fuziunea lor să nu fi avut în realitate niciodată asemenea instituţii. În armată, ce-i drept, pedestrimea numără cîte doi comandanţi pentru fiecare trib în parte; însă fiecare dintre aceşti tribuni militari nu comanda contingentul tribului, ci, atît fiecare în parte, cît şi toţi laolaltă, comandau întreaga

pedestrime. Ginţile şi familiile trebuie să fi avut în acest sistem constituţional, asemănător triburilor, mai degrabă un rol teoretic decît unul practic, din cu totul alte cauze însă. Graniţele populaţiilor şi ale familiilor sînt stabilite natural. Puterea legislativă impune acestei diviziuni anumite modificări; ea poate subîmpărţi în două o gintă prea mare sau poate uni mai multe ginţi mici într-una singură; ea poate să lărgească sau să micşoreze familia în aceeaşi măsură. Cu toate acestea, înrudirea de sînge li s-a părut romanilor întotdeauna drept piatră de temelie a unităţii ginţii şi mai ales a familiei, iar comunitatea romană nu putea să-şi exercite influenţa în aceste cercuri decît în limitele conciliabile cu caracterul ei fundamental, acela al înrudirii. În consecinţă, chiar dacă, la origine, numărul familiilor şi al ginţilor a fost considerat ca invariabil în comunităţile latine, curînd trebuie să se fi produs mutaţii datorită accidentalului care domină faptele umane. Planul consacrat, a exact o mie de familii şi o sută de ginţi, nu poate să fi avut o importanţă practică decît la începutul acestei instituţii, care ne apare definitivată de la originea ei. Inutilitatea practică a acestor numere este demonstrată incontestabil prin absenţa totală a unor ocazii în care ele să fi fost aplicate. Nici mărturia tradiţiei şi nici probabilitatea nu ne permit să presupunem că fiecare familie trebuia să echipeze un pedestraş, iar fiecare gintă un cavaler. Deşi au fost aleşi din timpuri străvechi trei mii de pedestraşi şi trei sute de cavaleri, acest lucru a fost determinat, fără îndoială, în toate timpurile de considerente practice; iar dacă romanii n-au abandonat cu desăvîrşire aceste numere consacrate, cauza rezidă numai în tendinţa caracterului latin de a respecta unitatea logică sau, mai degrabă, sistematică, a proporţiilor. Dacă aceste observaţii sînt juste, unica parte care îndeplinea funcţii reale şi importante în această organizare constituţională rămîne curia; dintre acestea existau zece sau, acolo unde existau mai multe triburi, zece pentru fiecare trib. O astfel de curie a fost o unitate corporativă reală, în care membrii se adunau cel puţin cu ocazia sărbătorilor comune. Fiecare dintre acestea se afla sub îndrumarea unui tutore special (*curio*) şi fiecare avea un preot (*flamen curialis*). Perceperea de impozite şi recrutările se desfăşurau, neîndoielnic, în

conformitate cu diviziunea în curii; cetăţenii se întruneau pe curii în timpul adunării şi votau în ordinea curiilor. E imposibil ca această organizare să fi fost adoptată în vederea alegerilor, întrucît în cazul acesta numărul subdiviziunilor ar fi fost impar.

Pe cît de categorică a fost opoziţia dintre cetăţean şi necetăţean, pe atît de desăvîrşită a fost egalitatea în drepturi între cetăţeni. Probabil că n-a existat niciodată vreun popor care să-i fi egalat pe romani în inexorabila severitate cu care au aplicat aceste două principii. Deosebirea profundă dintre cetăţeni şi necetăţeni nu se arată în nici un alt loc mai evidentă ca în tratarea instituţiei străvechi a dreptului de cetăţean onorific, care a fost iniţial un intermediar între cele două situaţii. Cînd, prin hotărîrea comunităţii, un străin era acceptat în rîndul cetăţenilor, el putea renunţa pe deplin la titlul de cetăţean deţinut anterior şi astfel intra cu totul în noua comunitate; însă putea, de asemenea, să combine originarul drept de cetăţean cu acela care i-a fost acordat. Acesta a fost obiceiul străvechi, menţinut la fel şi în Grecia, unde chiar în epocile posterioare aceeaşi persoană putea să deţină simultan dreptul de cetăţenie în mai multe comunităţi. Numai că, pentru latini, sentimentul mai pronunţat al comunităţii nu îngăduia nimănui să facă parte concomitent din două comunităţi; în cazul în care cetăţeanul nou-ales nu-şi propunea să renunţe la cetăţenia veche, dreptul de cetăţean onorific nu implica altă obligaţie decît aceea de a primi şi proteja oaspeţii, recunoscută dintotdeauna şi străinilor. Menţionarea acestor bariere ridicate împotriva celor din afară a fost însoţită însă de absenţa oricăror diferenţe între drepturile membrilor comunităţii romane. Am precizat mai sus că deosebirile existente în interiorul casei, care nu puteau fi, desigur, înlăturate, erau cel puţin ignorate în cadrul comunităţii; fiul, care în această calitate era un obiect în proprietatea tatălui, putea, în calitate de cetăţean, să-i comande tatălui. Nu au existat însă diferenţe între stări; întîietatea titiilor faţă de ramni şi a amîndurora faţă de luceri nu influenţa cu nimic egalitatea în drepturile civile. Faţă de infanterişti, cavaleria civilă, care în epoca aceasta a fost folosită pentru lupta individuală, călare sau pedestră, a fost mai degrabă o trupă de elită sau de rezervă decît o armă specială; din

această cauză, ea îi includea pe cei mai bogaţi, pe cei mai bine înarmaţi şi mai antrenaţi cetăţeni, fiind, bineînţeles, mai respectată decît pedestrimea; această distincţie a fost însă numai una de fapt şi, în mod sigur, fiecare patrician putea să se înroleze în cavalerie. Numai structurarea constituţională a cetăţenilor putea produce deosebiri din punctul de vedere al dreptului. Egalitatea înaintea legii a tuturor cetăţenilor a fost realizată chiar şi în aspectele ei exterioare. Îmbrăcămintea îl distingea pe conducătorul comunităţii de membrii ei, pe senator de cetăţeanul care nu aparţinea senatului, pe bărbatul obligat la serviciul militar de băiatul care nu putea fi înrolat încă; din altă perspectivă însă, bogatul şi nobilul, ca şi săracul şi omul de rînd, nu puteau apărea altfel în public decît cu aceeaşi manta simplă (*toga*) din lînă albă. Neîndoilenic, această desăvîrşită egalitate în drepturi a cetăţenilor îşi are originea în modelul constituţional al indo-germanicilor, însă precizia concepţiei şi a traducerii în realitate adoptată de către latini este una dintre particularităţile cele mai semnificative şi pline de consecinţe ale acestei naţiuni. Aici este cazul să ne reamintim că în Italia nu întîlnim nici o rasă indigenă, mai puţin civilizată, supusă de către imigranţii latini (pp. 23-24)[1]. Absenţa unei rase cucerite n-a oferit condiţiile care au dat naştere sistemului de caste indian, aristocraţiei spartane, tesalice şi a celei greceşti, în general, şi, poate, distincţiei stărilor la germani.

Întreţinerea statului era suportată, bineînţeles, de către cetăţeni. Cea mai importantă îndatorire cetăţenească a fost serviciul în armată, căci numai cetăţenii aveau dreptul şi obligaţia de a purta armele. În acelaşi timp, cetăţenii sînt „grupul de războinici” (*populus*, înrudit cu *populari*, „a devasta” şi cu *popa*, „sacrificatorul”); în litaniile vechi se cerea ca binecuvîntarea lui Marte să coboare asupra „războinicilor înarmaţi cu suliţe” (*pilumnus populus*), iar regele, cînd li se adresează, îi numeşte „lăncieri” (*quirites*). Modul de constituire a armatei de atac, „reuniunea” (*legio*), a fost explicat mai sus. În comunitatea romană tripartită, ea se compunea din cele trei centurii (*centuriae*) ale cavalerilor (*celeres*, „cei iuţi”, sau *flexuntes*, „cei care învăluiesc”), sub cei trei comandanţi ai detaşamentelor cavaleriei

(*tribuni celerum*), şi cei trei mii de pedestraşi (*milites*), sub cei trei comandanţi ai detaşamentelor pedestrimii (*tribuni militum*); acestea au constituit probabil de la origine nucleul contingentului comunităţii. Lor li s-ar mai putea adăuga un număr de luptători uşor înarmaţi, mai ales arcaşi, care luptau în afara formaţiei. Generalul a fost cu regularitate regele însuşi. În afara serviciului militar, cetăţeanul putea avea şi alte sarcini personale, ca, de exemplu, obligaţia de a prelua misiunile din partea regelui în timp de pace şi de război, corvezile pentru cultivarea ogoarelor regale sau pentru construcţia unor edificii publice. Cît de împovăraţi au fost cetăţenii îndeosebi în cazul ridicării zidurilor oraşului o dovedeşte numele de „corvezi" (*moenia*) păstrat pentru zidurile de incintă. Un impozit regulat direct era la fel de rar, ca şi cheltuielile de stat regulate. Sarcinile comunităţii nu impuneau acest lucru, întrucît statul nu plătea nici un fel de soldă pentru serviciul militar, nici pentru corvezi şi, în general, nu retribuia nici un fel de serviciu public; în măsura în care aceasta a fost totuşi necesară, ea a fost oferită fie de districtul care a fost servit, fie de către acela care nu putea sau nu voia să servească. Animalele de jertfă necesare pentru cultul public al zeilor erau procurate printr-o taxă de proces, partea condamnată într-un proces ordinar fiind obligată să achite faţă de stat o despăgubire în vite (*sacramentum*) proporţională cu valoarea obiectului în litigiu. Despre cadouri regulate oferite regelui de către membrii comunităţii nu ni s-a păstrat nici o ştire. Cei stabiliţi la Roma fără cetăţenie (*aerarii*) par să fi plătit o recompensă în schimbul protecţiei oferite. Regele primea în plus taxele portuare (p. 48), ca şi veniturile de pe domenii, în special tributul pentru păşunat (*scriptura*), în cazul vitelor mînate pe păşunile comune, şi plata în natură (*vectigalia*) pe care arendaşii pămînturilor statului trebuiau s-o achite în locul unei rente. La acestea se adaugă sumele obţinute din amenzi asupra vitelor, confiscările şi prada de război. În cazuri extreme a fost impusă o contribuţie (*tributum*), care a fost apreciată însă drept împrumut silit, fiind restituit în conjuncturi mai favorabile. Nu se poate stabili cu siguranţă dacă aceasta îi privea pe toţi locuitorii, cetăţeni ori nu, sau dacă era suportată numai de către cetăţeni;

ultima supoziţie este însă mai probabilă. Regele administra mijloacele băneşti. Proprietatea statului nu coincidea însă cu proprietatea regală privată, care trebuie să fi fost întotdeauna însemnată, după cum rezultă din vastele posesiuni teritoriale deţinute de ultima dinastie regală, cea a Tarquinilor. Teritoriile cucerite prin forţa armelor par să fi fost considerate întotdeauna ca proprietate de stat. Astăzi nu se mai poate stabili dacă şi în ce măsură cutumele au limitat puterea regelui în administrarea bunurilor de stat; organizarea ulterioară arată numai că cetăţenii n-au fost consultaţi niciodată în această problemă. În schimb, trebuie să fi existat obiceiul ca senatul să fie consultat în privinţa impunerii *tributum*-ului şi împărţirii pământurilor cucerite prin război.

Totuşi, cetăţenii romani nu apar numai plătind şi servind, ci şi participînd la conducerea publică. În scopul acesta, toţi membrii comunităţii, cu excepţia femeilor şi copiilor incapabili să poarte armele, într-un cuvînt, „lăncierii" (*quirites*), se întruneau pe locul de adunare dacă regele îi convoca pentru a le comunica ceva (*conventio*, *contio*) sau îi cita (*comitia*) anume pentru a treia săptămînă (*in trinum noundinum*), pentru a-i consulta pe curii. În mod normal, această adunare se desfăşura de două ori pe an, la 24 martie şi la 24 mai, şi, în general, ori de cîte ori regelui i se părea necesar. Niciodată însă cetăţenii n-au fost invitaţi pentru a vorbi, ci întotdeauna pentru a asculta ; nu pentru a întreba, ci pentru a răspunde. Nimeni în afara regelui nu vorbea în adunare sau numai cel căruia acesta credea de cuviinţă să-i acorde cuvîntul. Cetăţenii se rezumau la un simplu răspuns la întrebarea regelui, fără discuţii, fără a pune întrebări. Cu toate acestea, adunarea cetăţenilor romani este, ca şi cea germană şi, probabil, cea indo-germanică (mult mai veche), purtătoarea reală şi ultimă a ideii de suveranitate a statului; numai că această suveranitate se află într-o stare latentă în cursul obişnuit al lucrurilor sau nu se manifestă acum decît într-o singură formă; cetăţenii se angajează voluntar să dea ascultare conducătorului lor. În acest scop, regele, după ce şi-a început magistratura, întreabă curiile adunate dacă vor să-i fie fidele şi supuse şi să-l recunoască pe el, ca şi pe servitorii săi, pe „cercetători" (*quaestores*) şi pe „vestitori" (*lictores*)

– întrebare la care nu se putea răspunde negativ, la fel cum în toate monarhiile ereditare nu putea fi refuzat omagiul datorat suveranului. Urmează în mod logic că, deşi suverană, comunitatea cetăţenilor nu putea participa la afacerile publice în circumstanţe ordinare. În timp ce activitatea publică se restrînge la punerea în practică a legislaţiei în vigoare, puterea de stat suverană propriu-zisă nu poate şi nu are voie să intervină; guvernează legile, nu legislatorul. Situaţia se schimbă însă atunci cînd devine necesară o schimbare a ordinii de drept în vigoare sau numai o deviere de la aceasta într-un caz particular. În constituţia romană apar aici, în sfîrşit, şi cetăţenii în acţiune, fără excepţie, astfel încît un asemenea act este îndeplinit prin colaborarea cetăţenilor şi a regelui sau a regelui interimar. Aşa cum relaţia legală dintre guvern şi guvernat este ratificată printr-un contract de tipul întrebare-răspuns oral, la fel fiecare act suveran al comunităţii a fost completat printr-o întrebare (*rogatio*), pe care regele – numai el însă, niciodată reprezentantul său – o adresa cetăţenilor, la care majoritatea curiilor răspundeau afirmativ. În acest caz, consimţămîntul putea fi neîndoielnic refuzat. Din această cauză, legea la romani nu este, la origine, cum o înţelegem noi, o poruncă adresată de către suveran tuturor membrilor comunităţii, ci, înainte de toate, un contract încheiat între puterile constituante prin întrebare şi răspuns. Un asemenea contract a fost cerut de către lege în toate cazurile care implicau o deviaţie de la sistemul legal ordinar. După cursul ordinar al legii, fiecare putea să transfere oricui proprietatea sa fără restricţii, însă cu condiţia de a renunţa imediat la aceasta; a dori ca proprietatea să rămînă temporar posesorului, pentru a trece după moartea sa altuia, a fost o imposibilitate legală, cel puţin atunci cînd comunitatea nu o îngăduia. Acest consimţămînt putea fi dat de către cetăţenii adunaţi pe curii, ca şi de cei reuniţi pentru război. Aceasta este originea testamentului. După cursul ordinar al legii, bărbatul liber nu putea să piardă, nici să înstrăineze bunul inalienabil al libertăţii; în consecinţă, cel care nu era supus unui *pater familias*, nu putea intra în calitate de fiu în altă familie, cel puţin dacă comunitatea nu accepta acest lucru. Aceasta este *arrogatio*. După cursul ordinar al legii, dreptul de cetăţean putea fi

obţinut numai prin naştere şi nu se putea pierde, cel puţin dacă comunitatea nu conferea patriciatul sau nu permitea renunţarea la acesta, ceea ce, iniţial, nu s-a putut îndeplini legal decît printr-o hotărîre a curiilor. Tot după cursul ordinar al legii, incriminatul, a cărui faptă atrăgea asupra lui pedeapsa cu moartea, trebuia să fie executat îndată ce regele sau reprezentantul său pronunţase sentinţa în acord cu legea şi cu justiţia, întrucît regele nu putea decît să judece, şi nu să graţieze – cel puţin dacă cetăţeanul condamnat la moarte nu invoca îndurarea comunităţii şi dacă judecătorul nu-i permitea să pledeze pentru obţinerea graţierii. Aceasta este originea provocaţiei, care, în consecinţă, a fost acordată nu acuzatului care a refuzat să se declare culpabil şi care a fost condamnat, ci celui care şi-a recunoscut vina, implorînd circumstanţe atenuante. După cursul ordinar al legii, tratatul încheiat cu un stat vecin nu putea fi încălcat, cel puţin dacă cetăţenii nu se considerau absolviţi de acesta din cauza vreunei nedreptăţi suferite. De aceea, ei trebuiau să fie consultaţi cînd era plănuit un război de atac ; însă nu şi în cazul unui război de apărare, în care celălalt stat încălca tratatul, şi nici la încheierea păcii. Această întrebare însă pare să fi fost adresată nu adunării ordinare a cetăţenilor, ci armatei. În fine, dacă regele intenţiona să facă o inovare, o derogaţie de la dreptul comun, era necesară consultarea cetăţenilor; din acest punct de vedere, dreptul de legiuitor aparţine, din strămoşi, comunităţii, şi nu regelui. În cazul acesta, ca în toate celelalte asemănătoare, regele nu putea să acţioneze legal fără concursul comunităţii. Bărbatul declarat cetăţean numai de către rege rămînea necetăţean ca şi înainte, iar actul ilegal nu va avea decît consecinţe de fapt. Adunarea poporului, cu toate limitele şi restricţiile impuse drepturilor ei, a fost considerată de la început un element constitutiv al societăţii romane; de drept, se afla mai degrabă deasupra regelui decît alături de el.

În cea mai veche constituţie a comunităţii, pe lîngă rege şi adunarea cetăţenilor apare însă o a treia putere fundamentală; fără a fi destinată acţiunii (ca regele) sau decretării (ca adunarea cetăţenilor), este aşezată în acelaşi rînd cu ambele puteri şi, în cadrul instituţional propriu, deasupra lor. Acesta este sfatul bătrînilor sau

senatus-ul. El s-a dezvoltat neîndoielnic din constituţia gentilică. Tradiţia veche, după care în Roma originară toţi capii de familie ar fi format senatul, corespunde dreptului public în măsura în care fiecare dintre clanurile Romei ulterioare, care nu a imigrat mai tîrziu, îşi declina originea de la unul dintre acei străvechi capi de familie ai oraşului, acesta fiind strămoşul şi patriarhul său. În epoca aceea nici senatul n-a fost nimic mai mult decît o adunare a bătrînilor clanului, dacă, aşa cum este foarte probabil, a existat la Roma sau în Latium o epocă în care, ca şi statul însuşi, fiecare unitate constitutivă, altfel spus, fiecare gintă a fost organizată monarhic. Fiecare gintă se afla sub conducerea unui bătrîn, fie ales de către membrii ei, fie numit de către predecesorul său. În consecinţă, senatul a constituit o instituţie independentă faţă de rege şi faţă de adunarea cetăţenilor, iar comparativ cu aceasta (formată din totalitatea cetăţenilor), într-un anumit sens, un supleant reprezentativ al poporului. Această independenţă faţă de stat a ginţilor a fost înlăturată la populaţia latină în timpuri imemoriale. Pentru a modela din orînduirea gentilică o comunitate, primul şi, probabil, cel mai greu pas, înlăturarea bătrînilor ginţilor, a fost realizat în Latium poate cu mult înaintea întemeierii Romei. După cunoştinţele noastre despre ginta romană, ea se prezintă fără un conducător real şi nu este de preferat în mod deosebit nici unul dintre tovarăşii de gintă în viaţă pentru a reprezenta pe patriarhul comun de la care se trag sau cel puţin susţin că se trag toţi bărbaţii ginţii. Astfel, chiar moştenirea şi tutela sînt revendicate de către toţi membrii ginţii, dacă le revin prin decesul unuia dintre ei. Cu toate acestea, multe dintre trăsăturile semnificative ale sfatului originar al bătrînilor au trecut şi asupra senatului roman; poziţia senatului, conform căreia acesta este altceva decît un simplu consiliu de stat, altceva decît adunarea unui număr de prieteni, ale căror sfaturi regele consideră oportun să le ceară, se bazează pur şi simplu pe adunarea principilor şi regenţilor poporului care stăteau cîndva la sfat în jurul regelui, asemănător cu adunarea acelora pe care ni-i descrie Homer. Numărul membrilor sfatului originar al bătrînilor a fost în mod necesar invariabil, corespunzînd numărului ginţilor care alcătuiau statul ; calitatea de membru

dăinuia, în mod necesar, toată viaţa. Aceste caracteristici sînt valabile şi pentru senatul roman. Numărul locurilor în senat nu numai că a rămas în toate timpurile constant, ci a fost de la început acelaşi, corespunzînd comunităţilor gentilice care alcătuiau statul. Astfel, prin contopirea celor trei comunităţi originare, presupunînd că fiecare se compunea din cîte o sută de comunităţi gentilice, a devenit necesară, din punctul de vedere al dreptului constituţional, sporirea locurilor în senat la numărul de trei sute, consacrat de atunci. Senatorii au fost desemnaţi întotdeauna pe viaţă; iar dacă în epocile ulterioare această rămînere pe viaţă în magistratură s-a menţinut mai mult de fapt decît de drept, dacă revizuirile listei senatorilor, efectuate din cînd în cînd, ofereau o ocazie de eliminare a unui senator nevrednic sau, mai degrabă, a unuia incomod, atunci acest obicei s-a dezvoltat cu certitudine numai în decursul timpului. Alegerea senatorilor a fost întotdeauna un drept al regelui; nici nu putea fi altfel, de vreme ce nu mai existau bătrînii ginţilor. În epocile timpurii cel puţin, atît timp cît individualitatea ginţilor s-a perpetuat în conştiinţa poporului, trebuie să fi existat regula ca, după moartea unui senator, regele să desemneze în locul acestuia un alt bărbat vîrstnic şi cu experienţă din aceeaşi comunitate gentilică, astfel încît în senatul comunităţii romane să nu fie nici o gintă nereprezentată sau reprezentată de două ori. La acest principiu s-a renunţat probabil numai cu timpul, în urma contopirii treptate şi unificării interne a comunităţii cetăţeneşti. Alegerea senatorilor a ajuns astfel, în întregime, la libera apreciere a regelui, întrucît numai neocuparea locurilor devenite vacante se mai considera un abuz.

Competenţele acestui sfat al bătrînilor se întemeiază pe concepţia potrivit căreia stăpînirea asupra comunităţii formate din ginţi revine de drept tuturor bătrînilor ginţilor, chiar dacă, după concepţia fundamental monarhică a romanilor, care se conturase deja în familie, ea putea fi exercitată numai de către unul dintre aceşti bătrîni, adică de către rege. În această calitate, fiecare membru al comunităţii este, în consecinţă, în cadrul comunităţii, asemănător regelui, dar nu din punctul de vedere al exerciţiului, ci din cel al competenţei. Din această cauză, însemnele lui sînt, ce-i drept,

cantitativ inferioare celor regale, în privinţa calităţii însă, absolut egale cu acestea. El poartă purpură pe togă şi încălţăminte roşie, asemenea regelui, cu deosebirea că întreaga togă a regelui este purpurie, pe cînd cea senatorială are numai un tiv de purpură (*latus clavus*), iar încălţămintea roşie a regelui este mai înaltă şi mai impunătoare decît cea a senatorilor. Pe aceasta se bazează faptul că în comunitatea romană puterea regală nu poate să dispară. Dacă regele moare fără să-şi fi desemnat un succesor, bătrînii îl înlocuiesc imediat şi îndeplinesc competenţele puterii regale. Însă după principiul, de neclintit, conform căruia numai unul singur poate să fie stăpîn, şi în această situaţie stăpîneşte numai unul dintre ei. Un astfel de „rege interimar" (*interrex*) se deosebeşte de cel ales pe viaţă prin durata, nu prin deplinătatea puterii. Durata *interregnum*-ului este fixată la cel mult cinci zile pentru fiecare deţinător în parte. Acesta se transmite între senatori, în aşa fel încît, după încheierea perioadei, deţinătorul respectiv predă funcţia celui care urmează în succesiunea trasă la sorţi, pînă cînd regalitatea este atribuită din nou pe viaţă. Din motive lesne de înţeles, regelui interimar nu-i este făcut un legămînt de credinţă din partea comunităţii. În rest, regele interimar este însă îndreptăţit şi obligat nu numai să se achite de toate obligaţiile care decurg din magistratură, ci şi să desemneze el însuşi un rege pe viaţă; numai primului desemnat din rîndul lor îi lipseşte acest drept, probabil pentru că investitura lui este considerată incompletă, întrucît n-a fost numit de către predecesorul său. Adunarea bătrînilor este, la urma urmei, purtătoarea puterii suverane (*imperium*) şi a protecţiei divine (*auspicia*) a comunităţii romane şi prin ea este dată garanţia duratei neîntrerupte a acesteia şi a monarhiei sale, nu însă şi a monarhiei ereditare. Aşadar, dacă mai tîrziu senatul li s-a părut grecilor ca o adunare de regi, aceasta corespunde întru totul adevărului; la origine, senatul a fost, de fapt, o adunare de acest fel.

El nu este însă o parte esenţială a constituţiei comunităţii romane numai în măsura în care concepţia regalităţii perpetue şi-a găsit concretizarea vie în această adunare. Sfatul bătrînilor nu se poate amesteca, desigur, în activitatea regelui, aceasta decurgînd din

magistratura însăşi. Întotdeauna însă regele şi-a ales reprezentanţii din rîndul senatorilor, dacă nu a fost capabil să conducă armata sau să decidă într-un proces; din această cauză, de regulă, comandamentele supreme au fost conferite şi mai tîrziu numai senatorilor şi, de asemenea, ca juraţi au fost convocaţi de preferinţă senatori. Senatul n-a fost chemat însă niciodată în totalitatea sa la conducerea armatei sau pentru a decide în materie de drept. Din această cauză, în Roma de mai tîrziu n-a existat niciodată un drept de comandă militară şi o justiţie ale senatului. În schimb, sfatul bătrînilor trecea drept păstrătorul competent al constituţiei în vigoare, chiar în faţa regelui şi a cetăţenilor. De aceea, ţinea de competenţa lui să examineze fiecare hotărîre luată de către aceştia la cererea regelui şi să refuze confirmarea ei dacă ea părea să contravină legilor în vigoare. În toate cazurile care, după constituţie, necesitau consultarea comunităţii, altfel spus la fiecare modificare a constituţiei, la primirea de noi cetăţeni, la declararea unui război de agresiune, sfatul bătrînilor avea drept de veto. Aceasta nu înseamnă însă că puterea legislativă ar fi fost o prerogativă comună adunării cetăţenilor şi senatului, asemănătoare cu aceea a celor două camere în statul constituţional de astăzi. Senatul a fost mai degrabă supraveghetorul legilor decît legiuitorul şi putea să anuleze hotărîrea adunării numai în cazul în care aceasta îşi depăşise competenţele sau dacă i se părea că, prin hotărîrea ei, lezase obligaţiile consacrate faţă de zei ori de state străine sau faţă de instituţiile organice ale comunităţii. De o importanţă majoră însă rămîne situaţia în care, de exemplu, regele roman propunea declaraţia de război, iar adunarea cetăţenilor îi conferea calitatea de hotărîre, atunci cînd satisfacţia pe care trebuia s-o acorde o comunitate străină fusese reclamată în van; atunci, trimisul roman invoca zeii drept martori ai nedreptăţii şi încheia prin cuvintele: „...despre aceasta însă o să ne consultăm noi, bătrînii, în patrie, pentru a obţine satisfacţia noastră”. Numai după ce sfatul bătrînilor se declarase de acord, războiul hotărît de către cetăţeni şi aprobat de către senat era declarat în mod formal. În mod sigur, această regulă n-a urmărit şi n-a avut drept consecinţă un amestec continuu al senatului în hotărîrile adunării cetăţenilor,

despuind-o prin tutelare de puterea ei suverană; însă, aşa cum în cazul vacanţei funcţiei supreme senatul garanta menţinerea constituţiei comunităţii, şi în cazul acesta senatul era păstrătorul ordinii de drept, chiar şi în faţa puterii suverane a comunităţii.

După toate probabilităţile, de aceasta se leagă şi obiceiul străvechi ca regele să prezinte propunerile, care urmau să fie supuse adunării poporului, mai întîi sfatului bătrînilor şi aştepta ca, pe rînd, toţi membrii să-şi dea avizul. Regele era interesat în a obţine garanţia că aici nu era de aşteptat nici o opoziţie, întrucît senatului îi revenea dreptul de a casa hotărîrea luată. În general, exista obiceiul roman de a nu lua nici o decizie în probleme importante, fără să fi cerut în prealabil sfatul altor bărbaţi; pe de altă parte, prin toată structura lui, senatul era chemat să stea alături de stăpînul comunităţii în calitate de consiliu de stat. Cu o certitudine mult mai mare putem afirma că plenitudinea puterii de mai tîrziu a senatului s-a născut mai degrabă din această consultare, decît din competenţele analizate pînă acum. Însă începuturile sînt obscure şi se bazează de fapt pe competenţa senatorilor de a răspunde numai după ce au fost întrebaţi. Trebuie să fi existat obiceiul de a consulta senatul în prealabil cu ocazia unor probleme importante, care nu erau neapărat de natură judecătorească sau militară – de exemplu, în afara propunerilor care urmau să fie supuse adunării poporului, cu ocazia impunerii unor corvezi şi, în general, a unor servicii extraordinare sau a împărţirii teritoriului cucerit. Chiar dacă exista obiceiul acesta, consultarea prealabilă n-a fost necesară din punct de vedere constituţional. Regele convoacă senatul cînd crede el de cuviinţă şi-i formulează întrebările; nici un senator nu-şi poate exprima neîntrebat părerea, iar senatul nu se poate întruni fără să fi fost convocat. O excepţie o constituie cazul în care acesta se întruneşte în timpul vacanţei tronului, pentru a stabili prin tragere la sorţi succesiunea „regilor interimari". Faptul că regelui îi era permis să convoace şi să consulte, pe lîngă senatori, şi alţi bărbaţi care-i inspirau încredere nu se poate dovedi, ce-i drept, prin material faptic, însă cu greu se poate pune la îndoială. Totuşi, sfatul nu este o poruncă; regele poate să-l ignore, fără ca senatului să-i stea la

dispoziţie alt mijloc pentru a-şi traduce în fapt convingerea decît dreptul de casaţie amintit mai sus ; dar nici acesta nu avea o aplicabilitate generală. „Eu v-am ales nu pentru a fi condus de către voi, ci pentru a vă porunci”; aceste cuvinte, atribuite ulterior regelui Romulus de către un scriitor, definesc în esenţă poziţia senatului.

Să rezumăm. Comunitatea cetăţenilor romani era aceea de care se lega conceptul de suveranitate; dar ea nu avea niciodată dreptul de a acţiona singură, ci posibilitatea de a coopera, însă numai atunci cînd ordinea în vigoare urma să fie derogată. Alături de ea se afla adunarea bătrînilor comunităţii – un colegiu de magistraţi cu putere regală, desemnaţi pe viaţă. Aceasta era menită să administreze, prin membrii săi, magistratura regală în cazul vacanţei, pînă la reocuparea definitivă a acesteia, şi împuternicită să abroge hotărîrile ilegale ale adunării poporului. Puterea regală a fost, cum spune Sallustius, absolută şi, în acelaşi timp, limitată de legi (*imperium legitimum*); absolută, întrucît porunca regelui, dreaptă sau nedreaptă, trebuia să fie îndeplinită necondiţionat; limitată, întrucît o poruncă, contrară ordinii consacrate şi nesancţionată de către autenticul suveran, poporul, nu putea să genereze consecinţe legale durabile. Aşadar, cea mai veche constituţie romană a fost, în anumite privinţe, monarhia constituţională inversă. În această ultimă formă de guvernare, regele este privit drept posesorul şi purtătorul puterii suverane de stat şi, în consecinţă, numai el are dreptul de graţiere; în loc de a fi un apanaj al coroanei, ca în Anglia, era o prerogativă a poporului, în timp ce întreaga guvernare revenea conducătorului comunităţii. În fine, dacă ne întrebăm care era relaţia statului însuşi cu părţile sale componente, constatăm că statul roman se distanţează în egală măsură de inconsistenţa unei simple federaţii defensive, ca şi de ideea modernă a unei omnipotenţe absolute. Comunitatea îşi exercita, desigur, puterea asupra persoanei cetăţeanului prin stabilirea de sarcini publice şi pedepsirea contravenţiilor şi delictelor; însă o lege specială care să pedepsească sau să ameninţe individul pentru fapte nerecunoscute de către toţi drept reprobabile, chiar dacă procedura era respectată întocmai, li s-a părut romanilor întotdeauna ca un act injust şi arbitrar. Comunitatea a fost şi mai

limitată cu privire la dreptul de proprietate şi, legat de acesta mai mult întîmplător decît dependent de el, la dreptul familial; la Roma, familia n-a fost distrusă ca în statul militarizat al lui Licurg, comunitatea mărindu-se pe cheltuiala acesteia. Unul dintre principiile cele mai incontestabile şi mai remarcabile ale vechii constituţii romane este acela că statul putea să întemniţeze şi să execute cetăţeanul, însă nu putea să-i înlănţuiască fiul, nici să-i ia pămîntul şi nici chiar să-i impună o taxă. În aceste privinţe şi în altele asemănătoare, însăşi comunitatea a fost limitată în raport cu cetăţeanul. Această limitare nu exista doar formal, ci şi-a găsit expresia şi aplicarea practică în vetoul constituţional al senatului, care, în mod sigur, a fost îndreptăţit şi obligat să caseze fiecare hotărîre a comunităţii, care contravenea dreptului ordinar. Nici un stat n-a fost atotputernic în interior aşa cum a fost statul roman; însă în nici un alt stat cetăţeanul cu o comportare ireproşabilă nu trăia într-o securitate mai deplină, atît faţă de concetăţenii săi, cît şi faţă de statul însuşi. După aceste principii s-a guvernat comunitatea romană, un popor liber, care ştia să asculte, renunţînd la toate înşelăciunile mistice sau sacerdotale, într-o egalitate deplină, atît de lege, cît şi de cetăţeni, păstrînd totodată caracterul riguros al naţionalităţii proprii, în timp ce, pe cît de mărinimos, pe atît de înţelept – după cum vom vedea mai jos –, porţile erau larg deschise relaţiilor cu celelalte cetăţi şi popoare. Această constituţie n-a fost nici făurită, nici împrumutată, ci s-a dezvoltat în interiorul şi prin intermediul poporului roman. Se înţelege că ea se bazează pe mai vechea constituţie italică, greco-italică şi indo-germanică, însă între constituţiile pe care le întîlnim în poemele homerice sau în relatarea lui Tacitus despre Germania şi vechea organizare a statului roman se află totuşi o lungă succesiune de forme statale. O expresie a puterii suverane a comunităţii găsim şi în aclamaţia adunării elene, şi în lovirea scutului la cea germană; aceste forme elementare sînt însă foarte departe de jurisdicţia organizată şi deliberarea ordonată a adunării curiilor latine. De asemenea, este posibil ca, aşa cum regalitatea romană a împrumutat în mod sigur mantaua de purpură şi sceptrul de fildeş de la greci – şi nu de la etrusci –, ea să fi preluat de

la alte popoare şi pe cei doisprezece lictori şi alte asemenea elemente exterioare. Exprimarea tuturor conceptelor ei prin cuvinte latine dovedeşte că dezvoltarea constituţiei romane a aparţinut exclusiv Romei sau cel puţin numai Latiumului şi că elementele împrumutate sînt puţine şi nesemnificative. Această constituţie a statornicit principiul de bază al statului roman pentru toate timpurile; în ciuda formelor sale diferite, este limpede că, atît timp cît va exista o comunitate romană, magistratul va avea *imperium* nelimitat. Sfatul bătrînilor sau senatul este cea mai înaltă autoritate consultativă în stat, iar fiecare derogare de la lege necesită sancţiunea din partea suveranului sau a adunării poporului.

1. Trimiterile la pagini se referă la ediţia tipărită. Cifrele romane indică numărul volumului (a se vedea Cuprinsul); acolo unde acesta nu apare, trimiterea se face în cadrul aceluiaşi volum.

Capitolul VI

Non-cetăţenii şi constituţia reformată

Istoria fiecărei naţiuni, a celei italice însă înainte de toate, este un vast sistem de încorporări. Roma celor mai străvechi timpuri despre care ni s-au păstrat mărturii este o unitate tripartită, iar încorporări asemănătoare nu încetează decît odată cu încremenirea romanităţii. În afara acestei prime contopiri a ramnilor, titiilor şi lucerilor, despre care nu cunoaştem decît că s-a petrecut, încorporarea cea mai veche de acest fel este aceea prin care romanii Colinei se integrează în Roma palatină. În momentul în care urmau să se contopească, organizarea celor două comunităţi trebuie să fi fost identică în esenţă, iar problema ivită din cauza unificării a fost pusă probabil în aşa fel, încît a trebuit să se aleagă între menţinerea instituţiei duble sau abolirea unuia dintre sisteme şi extinderea celuilalt asupra celor două comunităţi unite. În ceea ce priveşte sanctuarele şi instituţiile sacerdotale, s-a respectat prima soluţie. Comunitatea romană avea de acum înainte două corporaţii de *salientes* şi de *luperci* şi, cum avea un Marte dublu, avea doi preoţi ai lui Marte, dintre care unul, cel de pe Palatin, se va numi mai tîrziu „preot al lui Marte”, în timp ce acela de pe Colină se va numi „preot al lui Quirinus”. Deşi nu se poate dovedi, este probabil că colegiile sacerdotale vechi ale Romei, auguri, pontifi, vestale, feţiali s-au născut din combinarea colegiilor comunităţilor de pe Palatin şi Quirinal. În diviziunea teritorială, oraşul colinar de pe Quirinal a fost adăugat ca al patrulea cartier celorlalte trei ale oraşului palatin: Subura, Palatin şi suburbia *Esquiliae*. În timp ce în încorporarea originară comunităţile unite au fost recunoscute şi după fuziune, cel puţin ca o parte a noului corp de cetăţeni, şi şi-au păstrat astfel, într-un anumit sens, entitatea politică, acest fenomen nu s-a mai repetat nici în cazul romanilor Colinei, nici în cel al proceselor de anexiune de mai tîrziu. După unire,

comunitatea romană a continuat să fie divizată, ca şi înainte, în trei triburi, fiecare cuprinzînd cîte zece curii, iar romanii de pe Colină, care erau sau nu împărţiţi în triburi, au fost încorporaţi în triburile şi curiile existente. Probabil că această fuziune s-a petrecut astfel încît fiecare trib şi fiecare curie să primească un anumit număr de cetăţeni noi, fără ca aceştia să se fi confundat în întregime cu cei vechi. Altfel spus, fiecare trib s-a dedublat, astfel încît titii, ramni şi luceri s-au împărţit încă o dată în „primii" şi „cei din urmă" (*priores*, *posteriores*). Tocmai de această realitate se leagă dispunerea în perechi în toate instituţiile organice ale comunităţii. Astfel, cele trei perechi ale fecioarelor sacre sînt desemnate în mod special ca reprezentante ale celor trei triburi, cu primul şi al doilea rang al acestora; şi este aproape sigur că cele şase capele argeene şi perechea de Lari adorată în fiecare stradă au o origine asemănătoare. Această organizare apare înainte de toate în armată; după unire, fiecare jumătate de trib al comunităţii tripartite furnizează o sută de cavaleri; astfel, cavaleria civilă a sporit la şase centurii, iar numărul centurionilor, de la trei la şase. Tradiţia nu ne-a păstrat nici o ştire referitoare la o înmulţire corespunzătoare a pedestrimii, dar aceasta este însă fără îndoială originea obiceiului de mai tîrziu de a recruta legiunile două cîte două; iar dublarea recrutării a condus, fără îndoială, la numărul de şase comandanţi ai detaşamentelor legiunii, dublîndu-se cei trei originari. Este sigur că nu a avut loc o înmulţire corespunzătoare a locurilor în senat; numărul de trei sute de senatori a rămas, pînă în secolul al VII-lea (**I**), cel consacrat, ceea ce nu exclude posibilitatea ca un anumit număr dintre bărbaţii cei mai de vază ai comunităţii anexate să fi intrat în senatul oraşului palatin. Aceleaşi reguli au fost respectate în cazul magistraturilor; comunitatea unită era comandată de un singur rege, iar despre reprezentantul său principal, administratorul oraşului, se poate afirma acelaşi lucru. Instituţiile sacre ale oraşului de pe Colină au fost, după cum s-a văzut, menţinute, iar numărul de cetăţeni astfel dublat trebuia să furnizeze un contingent dublu; din alte puncte de vedere însă, încorporarea oraşului quirinal în cel palatin a însemnat subordonarea primului faţă de al doilea. Există temeiuri care sprijină

presupunerea că această distincţie între cetăţenii vechi de pe Palatin şi cei noi de pe Quirinal s-a confundat iniţial cu aceea existentă între primii şi secunzii dintre titii, ramni şi luceri, iniţial triburile din cetatea Quirinal fiind, în consecinţă, „secunzii”. Această deosebire a oferit desigur mai degrabă un avantaj onorific decît unul efectiv, asemănător celui consacrat mai tîrziu cu ocazia votărilor din senat, de a-i interoga mai întîi pe senatorii din ginţile mai vechi şi apoi pe cei din *minores gentes.* La fel, cartierul colinar a fost de un rang inferior chiar faţă de suburbia cartierului palatin, preotul de pe Quirinal al lui Marte, inferior celui de pe Palatin, *salientes* şi *luperci* de pe Quirinal, inferiori celor de pe Palatin. Încorporarea aceasta, prin care comunitatea palatină a asimilat-o pe cea quirinală, desemnează aşadar o etapă intermediară între contopirea cea mai veche a titiilor, ramnilor şi lucerilor şi toate încorporările de mai tîrziu. Comunitatea încorporată nu putea să formeze un trib separat în noul întreg, ci o parte distinctă în cadrul fiecărui trib. Instituţiile ei sacerdotale nu numai că au fost menţinute, ceea ce se va întîmpla şi mai tîrziu, cu ocazia cuceririi Albei de exemplu, ci au fost înălţate la rangul de instituţii ale comunităţii unite, ceea ce nu se va mai întîmpla în cazul anexiunilor ulterioare.

Această contopire a două comunităţi asemănătoare prin elementele lor esenţiale a produs mai degrabă o creştere cantitativă decît o transformare intrinsecă a comunităţii existente. De asemenea, din această epocă datează primele începuturi ale unui al doilea proces de încorporare, care s-a desfăşurat mult mai lent şi a avut urmări mult mai profunde; aceasta este contopirea dintre cetăţeni şi locuitori. În toate timpurile au existat, alături de cetăţeni, dependenţi, „supuşii” (*clientes*), cum au fost numiţi, fiind legaţi de diversele familii de cetăţeni, sau „mulţimea” (*plebs*, de la *pleo*, *plenus*), cum au fost numiţi, cu un sens peiorativ, din cauza lipsei drepturilor politice. Elemente ale acestei clase intermediare, situată între oamenii liberi şi sclavi, au existat, cum s-a arătat (p. 57), şi în interiorul casei romane; în cadrul comunităţii însă, această clasă trebuia să cucerească, de fapt şi de drept, o importanţă mai mare, şi aceasta din două cauze. În primul rînd, comunitatea însăşi putea să

aibă clienţi pe jumătate liberi, ca şi sclavi; trebuie să se fi întîmplat deseori ca, după cucerirea unui oraş şi în urma dizolvării comunităţii, comunitatea victorioasă să fi crezut de cuviinţă să nu vîndă masa cetăţenilor ca sclavi, ci să le acorde în continuare o libertate de fapt, astfel încît aceştia să intre într-o relaţie clientelară faţă de ea – fiind în realitate liberţii ei – sau, mai bine spus, faţă de rege. De asemenea, comunitatea, în virtutea puterii ei asupra indivizilor, putea să protejeze clienţii de folosirea abuzivă a puterii pe care dreptul i-o conferea stăpînului familiei. Din timpuri imemoriale a fost introdus în dreptul roman principiul care a constituit punctul de plecare al situaţiei legale a locuitorilor: dacă un stăpîn, cu ocazia unui act legal public – testament, proces, cens –, renunţa deschis sau tacit la dreptul său de stăpîn, nici el, nici urmaşii lui nu aveau puterea de a retracta acest act şi de a reclama un drept asupra persoanei libertului sau asupra descendenţilor acestuia. Clienţii şi urmaşii lor nu aveau, este adevărat, nici dreptul de cetăţenie, nici pe cel de oaspeţi; căci pentru primul era necesară acordarea acestui privilegiu din partea comunităţii, iar celălalt presupunea deţinerea unui drept de cetăţenie într-o comunitate legată de Roma printr-un tratat. Ceea ce obţineau era o libertate protejată de lege, cu toate că, de drept, erau în continuare dependenţi. În consecinţă, timp îndelungat relaţiile lor referitoare la proprietate au fost considerate, prin lege, ca şi acelea ale sclavilor, ca fiind dependente de patron, iar acesta i-a reprezentat fără îndoială în procesele civile; la fel, acesta avea privilegiul de a le impune contribuţii în caz de nevoie şi de a-i cita în procese. Cu timpul, locuitorii s-au debarasat însă de aceste îngrădiri; au început să achiziţioneze şi să înstrăineze în numele lor propriu, să reclame şi să obţină justiţia tribunalelor romane, fără medierea formală a patronului lor. Egalitatea în drepturi în ceea ce priveşte căsătoria şi moştenirea a fost acordată mai degrabă străinilor decît acestor oameni, care n-au fost liberi în realitate şi nu aparţineau nici unei comunităţi (p. 43); ei n-au putut fi totuşi împiedicaţi să încheie căsătorii în cercul propriu şi, în consecinţă, să acceadă la raporturile legale izvorîte din căsătorie – puterea maritală şi paternală, de agnaţiune şi de gintă, relaţiile de moştenire şi de tutelă –, care s-au

modelat după cele ale cetăţenilor. Exercitarea dreptului de ospitalitate a produs consecinţe asemănătoare, în măsura în care străinii, în virtutea acestuia, s-au aşezat permanent la Roma, întemeind un cămin propriu sau chiar cumpărînd bunuri imobiliare. În această privinţă, trebuie să fi dominat la Roma, din timpuri imemoriale, principiile cele mai liberale. Dreptul roman nu cunoaşte nici calitatea masei succesorale, nici sechestrarea bunurilor imobiliare; pe de o parte, permite fiecărui bărbat care avea dreptul de a semna acte să dispună neîngrădit de averea sa, pe de alta, după cîte ştim, a oferit fiecărui individ, care a fost autorizat să aibă relaţii cu cetăţeni romani, chiar şi străinilor şi clienţilor, dreptul nelimitat de a deţine bunuri mobile şi, după ce imobilele au putut intra în proprietatea particulară, dreptul de a deţine şi bunuri imobiliare la Roma. Căci Roma era un oraş comercial, care datora începutul importanţei sale relaţiilor internaţionale şi care, cu un liberalism mărinimos, a acordat dreptul de şedere fiecărui copil născut dintr-o căsătorie neconsacrată, fiecărui sclav eliberat, fiecărui străin imigrat care renunţa la drepturile de cetăţean din patria sa şi chiar unui număr mare de străini care îşi păstrau drepturile de cetăţeni ai unei comunităţi străine.

Aşadar, la început, cetăţenii au fost într-adevăr protectorii, iar non-cetăţenii protejaţii; numai că, la fel ca în toate comunităţile care permit aşezarea, dar îşi rezervă dreptul de cetăţenie, menţinerea acestei relaţii de drept în armonie cu cea de fapt a devenit şi la Roma dificilă şi, mai tîrziu, tot mai problematică. Înflorirea comerţului, dreptul de a se aşeza în capitală, acordat tuturor latinilor datorită Ligii latine, frecvenţa eliberărilor din sclavie, în creştere datorită sporirii bunăstării, trebuie să fi produs, chiar şi în timp de pace, o afluenţă disproporţionată a imigranţilor. Numărul acestora sporea în cea mai mare parte prin populaţia oraşelor vecine, învinse cu forţa armelor şi încorporate Romei; această populaţie, fie că era mutată la Roma, fie că rămînea în cetatea de origine, redusă la rangul de sat, îşi schimba dreptul originar de cetăţean cu cel de „metec” roman. Pe de altă parte, războiul împovăra în exclusivitate pe cetăţenii vechi şi rărea mereu rîndurile urmaşilor patricienilor, în timp ce imigranţii

profitau de succesele obţinute în războaie fără a plăti cu sîngele lor pentru aceasta. Este surprinzător că în astfel de condiţii patriciatul roman nu s-a împuţinat cu mult mai repede decît s-a întîmplat în realitate. Cauza conservării lui încă un timp foarte îndelungat, ca o comunitate numeroasă, este greu explicabilă prin acordarea dreptului de cetăţenie romană mai multor familii distinse din afară, în urma emigrării acestora din patria lor sau în urma cuceririi cetăţii lor, întrucît se pare că atribuirea acestui drept a fost caracterizată de la început de zgîrcenie şi a devenit tot mai sporadică, de vreme ce acest privilegiu a fost tot mai preţuit. De o importanţă mai mare trebuie să fi fost introducerea căsătoriei civile, prin care un copil născut din părinţi patricieni, care trăiau împreună ca persoane căsătorite, fără *confarreatio* însă, primea dreptul de cetăţean cu drepturi depline, la fel ca şi copilul născut din căsătoria prin *confarreatio*. Căsătoria civilă, existentă la Roma înaintea Legii Celor Douăsprezece Table, cu certitudine o instituţie neoriginară însă, a fost introdusă tocmai pentru a frîna împuţinarea patriciatului, fapt care poate fi acceptat cel puţin ca probabil. La aceasta se adaugă măsurile care au fost adoptate încă din cele mai vechi timpuri pentru a asigura numeroşi descendenţi în cadrul fiecărei familii (p. 54); şi nu este imposibil ca, într-un scop asemănător, toţi copiii născuţi de mame patriciene într-o căsătorie neconsacrată sau în afara căsătoriei să fi fost admişi, mai tîrziu, în rîndul cetăţenilor. Totuşi, nefiind supus nici unei îngrădiri, numărul imigranţilor creştea continuu, în timp ce acela al cetăţenilor putea numai, în cazul cel mai fericit, să nu scadă; în consecinţă, locuitorii au dobîndit cu necesitate, pe nesimţite, o situaţie diferită şi mai liberă. Non-cetăţenii nu mai erau în exclusivitate sclavi eliberaţi şi străini care aveau nevoie de protecţie; în rîndurile lor erau şi foşti cetăţeni ai oraşelor latine învinse în război şi mai ales colonişti latini, care trăiau la Roma nu prin favoarea regelui sau vreunui alt cetăţean, ci în virtutea dreptului confederaţiei. Ei dobîndeau în patria nouă bunuri mobile şi imobile, nefiind stingheriţi de dreptul patrimonial, şi îşi lăsau proprietatea ca moştenire copiilor şi nepoţilor lor, la fel ca şi cetăţenii. Dependenţa umilitoare care îi lega de casele particulare slăbea din ce în ce mai

mult. Sclavul eliberat şi străinul imigrat rămîneau totuşi complet izolaţi în stat; acest fapt nu mai era însă valabil pentru copiii lor, cu atît mai puţin pentru nepoţii lor, iar relaţiile cu patronul pierdeau astfel tot mai mult din importanţa lor originară. În timpurile vechi, clientul era obligat să recurgă la medierea patronului pentru apărarea drepturilor sale; în urma consolidării statului şi a diminuării importanţei clanurilor şi familiilor, clientul putea din ce în ce mai des să obţină sentinţa într-un proces din partea regelui însuşi, fără medierea patronului. Un număr mare al non-cetăţenilor, în principal membrii comunităţii latine dizolvate, s-au găsit, aşa cum am amintit mai sus, de la început nu în relaţie clientelară faţă de un particular, ci faţă de rege şi suveran, servind aşadar unui singur stăpîn căruia, deşi într-un fel diferit, îi datorau supunere şi cetăţenii. Regelui, a cărui putere depindea la urma urmei de bunăvoinţa supuşilor săi, trebuie să-i fi convenit să aibă prin clienţii săi o asociaţie de obligaţi: cadourile şi succesiunile fără moştenitor îi umpleau tezaurul – chiar şi impozitul pentru protecţie, pe care locuitorii îl plăteau regelui, trebuie să fi fost o sursă de venituri pentru el; corvezile le putea reclama în nume propriu şi îi găsea întotdeauna gata să se înroleze în suita protectorului lor. Astfel, alături de cetăţeni, a prosperat a doua comunitate a Romei; din clienţi au rezultat plebeii. Această schimbare de nume este semnificativă; de drept, nu există nici o deosebire între client şi plebeu, între supus şi bărbatul din popor; de fapt însă, deosebirea este una foarte însemnată, întrucît prima denumire defineşte relaţia de dependenţă faţă de un membru al comunităţii cu drepturi depline, în timp ce a doua desemnează numai lipsa drepturilor politice. După ce a dispărut sentimentul unei dependenţe speciale, locuitorul liber l-a resimţit pe acela al inferiorităţii politice şi numai autoritatea regelui, care-i guverna în mod egal pe toţi, a putut împiedica izbucnirea unei lupte politice între comunitatea privilegiată şi cea neprivilegiată.

Primul pas spre contopirea celor două părţi ale poporului nu s-a realizat însă pe calea revoluţiei pe care părea s-o prevestească această opoziţie. Reforma constituţională, care a împrumutat numele regelui Servius Tullius, este învăluită de obscuritatea caracteristică

tuturor evenimentelor unei epoci care ne este cunoscută nu prin tradiţia istorică, ci numai datorită deducţiilor bazate pe instituţiile posterioare. Caracterul ei dovedeşte însă că nu a putut fi cerută de către plebei, întrucît noua constituţie le impunea numai îndatoriri, fără a le acorda şi drepturi. Ea îşi datorează originea fie iscusinţei unuia dintre regii Romei, fie dorinţei presante a cetăţenilor de a fi parţial eliberaţi de serviciul militar prin impunerea acestei obligaţii non-cetăţenilor. Prin constituţia servianã, obligaţia serviciului militar şi, legată de aceasta, aceea de a-i furniza statului bani în caz de nevoie (*tributum*) au fost impuse nu numai cetăţenilor propriu-zişi, ci şi proprietarilor de pămînturi, „domiciliaţi" (*adsidui*) sau „bogaţi" (*locupletes*), fie ei cetăţeni sau numai locuitori. Serviciul militar s-a transformat dintr-o sarcină impusă persoanei într-una impusă proprietăţii. Într-o prezentare detaliată, această organizare s-a desfăşurat după cum urmează. Fiecare bărbat domiciliat avea obligaţia de a se afla sub arme de la vîrsta de şaptesprezece pînă la cea de şaizeci de ani; în această categorie au intrat şi băieţii născuţi în casa unui părinte imigrat, fără deosebire de origine, astfel încît şi libertul trebuia să se înroleze dacă, în mod excepţional, dobîndise o proprietate. Nu ştim cum au fost trataţi străinii care au devenit proprietari la Roma; probabil că a existat o prevedere conform căreia nici un străin nu putea achiziţiona proprietate romană fără a se muta cu totul la Roma, intrînd astfel în rîndul locuitorilor şi, implicit, al celor obligaţi la serviciul militar. După mărimea proprietăţii lor, bărbaţii obligaţi la serviciul militar au fost împărţiţi în cinci „chemări" (*classes*, de la *calare*), numai cei din prima „chemare", compusă din aceia care deţineau un lot întreg de pămînt, trebuind să apară în armură completă; astfel, ei au fost consideraţi prin excelenţă drept cei chemaţi la serviciul militar (*classici*). Următoarele patru categorii, ale proprietarilor mai mici – posesorii a trei sferturi, ai jumătăţilor, sferturilor şi optimilor de lot –, au fost obligate la serviciul militar, dar nu cu armură completă. Conform împărţirii pămîntului din această epocă, mai mult de jumătate din totalul ţăranilor cultivau loturi întregi, în timp ce fiecare dintre categoriile care deţineau trei sferturi, jumătate sau un sfert de lot formau abia a

opta parte din numărul total. Din această cauză, s-a stabilit regula ca, pentru pedestrime să fie recrutaţi, alături de optzeci de proprietari ai unui lot întreg, cîte douăzeci din fiecare categorie următoare şi douăzeci şi opt din ultima categorie. În cazul cavaleriei s-a procedat în mod similar; numărul detaşamentelor a fost triplat şi s-a deviat de la regulă atît de puţin, încît au rămas numele vechi (*Tities*, *Ramnes*, *Luceres*, *primi* şi *secundi*) ale celor şase detaşamente existente, fără ca non-cetăţenii să fie excluşi de la serviciul militar în cadrul acestora sau să li se interzică cetăţenilor să servească în cele douăsprezece detaşamente noi. Cauza acestei deviaţii trebuie căutată fără îndoială în faptul că detaşamentele pedestrimii erau formate pentru fiecare campanie în parte şi lăsate la vatră după întoarcerea din război, în timp ce în cavalerie bărbaţii şi caii rămîneau mobilizaţi, din considerente militare, şi pe timp de pace, organizînd periodic exerciţii care s-au perpetuat ca serbări ale cavalerilor romani pînă în epocile tîrzii. Astfel, şi cu ocazia acestei reforme escadroanele existente şi-au păstrat denumirile lor consacrate. Pentru cavalerie au fost recrutaţi proprietarii cei mai avuţi şi respectabili dintre cetăţeni şi non-cetăţeni şi, din epoci timpurii, poate chiar de la început, se pare că o anumită suprafaţă de pămînt a impus posesorului ei obligaţia de a servi în cavalerie. Alături de aceştia, exista un număr de locuri vacante, întrucît femeile nemăritate, tinerii minori şi bătrînii fără copii, care deţineau pămînt, au fost îndemnaţi să furnizeze cai unor militari – fiecare cavaler avea doi cai – şi să-i hrănească, în schimbul serviciului propriu. În general, unui cavaler îi reveneau nouă pedestraşi; însă în cadrul serviciului efectiv, cavalerii au fost menajaţi într-o mai mare măsură. Clasa celor care nu erau proprietari („procreatorii de copii”, *proletarii*) trebuia să furnizeze geniştii şi muzicanţii, ca şi un număr de supleanţi (*adcensi*, „daţi peste număr”), care însoţeau neînarmaţi trupele (*velati*) şi care, în cazul în care se formau breşe în linia de luptă, intrau în front cu armele celor răniţi sau căzuţi.

În scopul recrutării pedestrimii, cetatea a fost împărţită în patru „părţi”, prin care a fost înlăturată vechea diviziune tripartită, cel puţin ca importanţă teritorială. Acestea erau Palatinul, care

cuprindea înălţimea omonimă şi Velia; Subura, căreia îi aparţineau strada numită astfel, Carinele şi Caelius, Esquilinul şi regiunea colinară, formată din Quirinal şi Viminal, „colinele”, cum au fost denumite pentru a le distinge de „munţii” Capitoliului şi Palatinului. Despre formarea acestor districte s-a vorbit mai sus (pp. 50-51) şi s-a arătat cum ele s-au născut din vechiul oraş dublu, palatin şi quirinal. În afara zidurilor, fiecare district trebuie să fi cuprins teritoriul agrar care îi aparţinea, Ostia făcînd parte din cel palatin. Cele patru districte au avut aproximativ aceeaşi populaţie, după cum o dovedesc contingentele de recrutare egale. Această împărţire, care s-a aplicat iniţial asupra pămîntului şi, în consecinţă, asupra celui care îl deţinea, a avut întotdeauna numai un caracter administrativ; niciodată nu a implicat o semnificaţie religioasă. Cele şase capele ale misterioşilor argeeni existente în fiecare district al oraşului nu le conferea acestora un caracter sacral, aşa cum ridicarea unui altar consacrat Larilor în fiecare stradă nu „sacraliza” străzile. Fiecare dintre aceste districte militare trebuia să furnizeze nu numai a patra parte din forţa militară totală, ci şi a fiecărei subdiviziuni militare, astfel încît fiecare legiune şi fiecare centurie să numere la fel de mulţi înrolaţi din fiecare regiune. Fără îndoială, această măsură avea drept scop anularea tuturor contradicţiilor de natură gentilică sau teritorială înăuntrul singurului contingent al comunităţii şi, mai ales, contopirea locuitorilor şi cetăţenilor într-un singur popor, prin puterea uriaşă a spiritului militar nivelator.

Populaţia în stare să poarte armele a fost împărţită, din punct de vedere militar, în două contingente; primul, „tinerii”, cuprinzînd bărbaţii de la şaptesprezece pînă la patruzeci şi şase de ani, a fost folosit cu precădere în campanii, în timp ce „bătrînii” apărau zidurile în patrie. Unitatea militară a pedestrimii a rămas în continuare vechea legiune (p. 63), o falangă completă, înarmată şi organizată după vechea tradiţie dorică, cuprinzînd trei mii de militari pe şase rînduri în adîncime şi formînd un front de cinci sute de soldaţi dotaţi cu armament greu; la aceştia se adaugă 1.200 de soldaţi neînarmaţi (*velites*, p. 63). Primele patru rînduri ale fiecărei falange le formau hopliţii în armură completă, fiind cei care deţineau un lot întreg de

pământ; în rîndurile cinci şi şase au fost aşezaţi ţăranii, mai puţin înarmaţi, din categoriile a doua şi a treia; ultimele două categorii se adăugau falangei formînd ultimele rînduri sau luptînd alături de aceasta, ca trupe uşor înarmate. Au fost astfel luate măsuri pentru închiderea rapidă a unor breşe accidentale, atît de funeste pentru falangă. Aşadar, în fiecare legiune intrau 42 de centurii sau 4.200 de militari, dintre care 3.000 de hopliţi (2.000 din prima categorie şi cîte 500 din următoarele două categorii) şi 1.200 de soldaţi uşor înarmaţi (500 din categoria a patra, 700 din cea de-a cincea); fiecare district de recrutare furniza fiecărei legiuni 1.050 de militari, iar fiecărei centurii, 25. În mod normal, în campanie plecau două legiuni, iar celelalte două îndeplineau serviciul de garnizoană în patrie. Contingentul ordinar al pedestrimii se ridica astfel la patru legiuni, adică 16.800 de militari, 80 de centurii din prima categorie, cîte 20 din următoarele trei şi 28 din ultima categorie, fără a lua în calcul cele două centurii de rezervă, geniştii şi muzicanţii. La toţi aceştia se adaugă cavaleria, cu 1.800 de cai; în campanie se obişnuia însă să se alăture fiecărei legiuni numai trei centurii. Efectivul normal al armatei romane, compusă din primul şi al doilea contingent, se ridica astfel la aproape 20.000 de militari, număr care, atunci cînd a fost introdusă noua organizare, trebuie să fi corespuns, neîndoielnic, efectivului real al celor în stare să poarte armele. Creşterea populaţiei n-a determinat sporirea numărului centuriilor, ci întărirea diferitelor detaşamente, fără a abandona cu totul numărul consacrat. De fapt, corporaţiile romane, limitate foarte sever la un anumit număr de membri, au nesocotit adesea limitele care le-au fost impuse, admiţînd un surplus de membri.

Concomitent cu această nouă organizare a armatei, s-a impus statului revizuirea mai atentă a situaţiei proprietăţii funciare. Fie alcătuită pentru prima dată, fie organizată acum cu mai multă rigoare, cert este că din această perioadă datează introducerea unei cărţi funciare, în care orice proprietar de pământ trebuia să-şi înscrie terenurile, anexele, servitorimea, sclavii, animalele de tracţiune şi de povară. Orice înstrăinare care nu avusese loc în public şi în prezenţa martorilor era declarată nulă, iar din patru în patru ani trebuia să

aibă loc o revizuire a registrului funciar, care constituia şi documentul de referinţă pentru recrutare.

După toate aparenţele, această constituţie a avut la origine un caracter exclusiv militar. În nici un detaliu al structurii ei nu întîlnim vreo trăsătură care să indice altă destinaţie a centuriilor decît cea militară; celui obişnuit să reflecteze asupra acestor lucruri, observaţia ar trebui să-i fie suficientă pentru a lămuri că aplicarea acestei constituţii în scopuri politice a fost o inovaţie ulterioară. De asemenea, regula prin care toţi cei trecuţi de şaizeci de ani erau excluşi din centurii devine absurdă, dacă acestea ar fi fost destinate iniţial să reprezinte, precum centuriile şi alături de ele, comunitatea cetăţenilor. Chiar dacă organizarea pe centurii a fost introdusă numai pentru mărirea capacităţii militare prin includerea locuitorilor – nimic nefiind mai eronat, în consecinţă, decît prezentarea constituţiei serviene ca moment al introducerii timocraţiei la Roma –, noua obligaţie impusă locuitorilor, aceea de a purta arme, a exercitat o puternică influenţă asupra poziţiei lor politice. Cine trebuie să devină soldat poate deveni şi ofiţer, cel puţin atît timp cît statul nu este corupt; neîndoielnic, la Roma şi plebeii puteau acum să fie numiţi centurioni şi tribuni militari. Chiar dacă instituţia centuriilor n-a fost destinată să micşoreze privilegiile deţinute exclusiv de cetăţeni, anterior reprezentaţi de curii, drepturile exercitate pînă atunci de ei, nu în virtutea adunării curiilor, ci în virtutea contingentului cetăţenilor, trebuiau să treacă inevitabil asupra noilor centurii ale cetăţenilor şi imigranţilor. În consecinţă, centuriile sînt cele care sancţionează testamentele soldaţilor înainte de bătălie (p. 64) şi pe care regele trebuia să le consulte înainte de a începe un nou război de cucerire. Luînd în considerare evoluţia ulterioară, este important să remarcăm aceste prime indicii ale unei participări a centuriilor la viaţa publică; centuriile au dobîndit însă aceste drepturi mai mult pe calea consecinţelor naturale decît printr-o acţiune premeditată; acum, ca şi înaintea reformei serviene, adunarea cetăţenilor a fost considerată o veritabilă comunitate a cetăţenilor, al cărei omagiu obliga întregul popor faţă de rege. Alături de aceşti cetăţeni autentici se aflau clienţii, domiciliaţii sau, cum au fost numiţi mai tîrziu,

„cetăţenii fără drept de sufragiu” (*cives sine suffragio*). Aceştia luau parte la lucrările publice, la serviciul militar, la corvezi (de aici *municipes*) şi plăteau impozit; dar ei nu mai plăteau taxa de protecţie, obligatorie în continuare numai străinilor, aflaţi în afara *tribus*-urilor, altfel spus, „metecilor” fără domiciliu (*aerarii*). Dacă în rîndurile comunităţii n-au existat iniţial decît două clase, cetăţenii şi clienţii, acum au fost stabilite trei clase politice: cetăţenii activi, cei pasivi şi cei protejaţi. Aceste categorii vor exercita, timp de mai multe secole, o influenţă determinantă asupra dreptului constituţional al Romei.

Asupra modului şi momentului apariţiei acestei noi organizări militare în viaţa comunităţii romane nu putem face decît supoziţii. Ea presupune existenţa celor patru cartiere; altfel spus, zidul servian trebuie să fi fost ridicat înaintea implementării reformei. Totuşi, teritoriul oraşului trebuie să fi depăşit cu mult graniţele sale originare, de vreme ce putea să furnizeze 8.000 de proprietari (sau fii ai acestora) ai unui lot întreg de pămînt şi tot atîţia proprietari (sau fii ai acestora) ai unei părţi de lot şi, pe lîngă aceştia, un număr de proprietari mai mari sau pe fiii lor. Ce-i drept, nu cunoaştem suprafaţa unui lot roman, însă el nu poate fi estimat la o suprafaţă mai mică de 20 de *iugera*. Dacă acceptăm ca limită inferioară 10.000 de proprietari ai unui lot întreg, obţinem o suprafaţă de nouă mile pătrate germane; adăugînd calculului şi păşunile, locul ocupat de clădiri şi dune, acest teritoriu trebuie să fi ocupat, în perioada în care a fost realizată această reformă, cel puţin o suprafaţă de 20 de mile pătrate, dacă nu chiar una şi mai întinsă. Dacă respectăm tradiţia, trebuie să presupunem un număr de 84.000 de cetăţeni proprietari şi în stare să poarte armele; atîţia, se spune, ar fi numărat Servius cu ocazia primului *census*. O privire pe hartă ne învaţă însă că acest număr este eronat; probabil că nu se bazează pe tradiţia originară, ci a fost calculat pornindu-se de la cei 16.800 de bărbaţi în stare să poarte armele, care constituiau forţa ordinară a pedestrimii; adoptînd drept medie un număr de cinci persoane pentru o familie, au rezultat 84.000 de cetăţeni liberi, activi şi pasivi. Acest număr a fost confundat cu numărul celor în stare să poarte armele. Chiar admiţînd

numai aceste estimaţii moderate, cu un teritoriu de aproximativ 16.000 de loturi, respectiv cu o populaţie de aproape 20.000 de bărbaţi în stare să poarte armele şi cel puţin încă de trei ori atîtea femei, atîţia copii şi bătrîni, persoane fără proprietate şi sclavi, nu se poate respinge ipoteza că, înainte de implementarea constituţiei serviene, era ocupat nu numai teritoriul dintre Tibru şi Anio, ci a fost cucerit şi ţinutul alban. Aceste supoziţii concordă cu tradiţia. Proporţia numerică originară a patricienilor şi plebeilor în armată nu poate fi stabilită. În general, este evident, pe de o parte, că această instituţie servianǎ nu s-a născut dintr-un conflict între categoriile de cetăţeni, ci poartă amprenta unui legiuitor reformator, asemenea constituţiei lui Licurg, a lui Solon, a lui Zaleucos; pe de alta, că s-a dezvoltat sub influenţă greacă. Analogii singulare ne-ar putea înşela: de exemplu, coincidenţa, remarcată şi de către antici, că atît la Corint, cît şi la Roma văduvele şi orfanii trebuiau să furnizeze cai cavalerilor; însă armura şi formaţiunea de luptă specifice sistemului grecesc al hopliţilor nu sînt, desigur, o simplă coincidenţă. Dacă luăm în considerare faptul că tocmai în secolul al II-lea al Romei (**VII**), statele greceşti din Italia sudică trec de la o constituţie autentic gentilică la una mai avansată, care aşază puterea în mîinile proprietarilor, recunoaştem aici imboldul care a dat naştere reformei serviene – o modificare de constituţie, care se întemeiază în esenţă pe aceeaşi idee fundamentală, cursul ei nefiind deviat decît de severa formă monarhică a statului roman.

Capitolul VII

Hegemonia Romei în Latium

Curajoasa şi pătimaşa populaţie italică nu trebuie să fi dus niciodată lipsă de confruntări, atît în interiorul său, cît şi cu vecinii; odată cu progresul civilizaţiei şi al culturii, confruntările trebuie să fi degenerat treptat în războaie, incursiunile de pradă, în expediţii de cucerire şi trebuie să fi început conturarea puterilor politice. Însă nici un Homer italic nu ne-a transmis imaginea acestor lupte originare şi a acestor incursiuni de jaf, prin care se formează şi se exteriorizează caracterul popoarelor, precum cel al bărbatului în jocurile şi peregrinările adolescentului; nici tradiţia istorică nu ne permite să recunoaştem, fie şi aproximativ, dezvoltarea relaţiilor politice ale fiecărui canton latin în parte. Doar în cazul Romei putem urmări, într-o oarecare măsură, extinderea puterii şi a teritoriului. Graniţele cele mai vechi ale comunităţii romane unite au fost determinate mai sus; înspre interiorul ţării ele se aflau, în medie, la o distanţă de numai o milă germană faţă de localitatea principală a cantonului şi numai înspre ţărm se extindeau pe o distanţă de peste trei mile germane, pînă la gura Tibrului (*Ostia*). „Triburi mai mari şi altele mai mici," – spune Strabon în descrierea celei mai vechi Rome – „dintre care unele trăiau în sate independente şi n-au fost supuse nici unei uniuni de triburi". Primele extinderi ale teritoriului roman par să fi avut loc în detrimentul acestor vecini înrudiţi.

Comunităţile latine situate pe cursul superior al Tibrului şi între Tibru şi Anio, Antemnae, Crustumerium, Ficulnea, Medullia, Caenina, Corniculum, Cameria, Collatia, fiind aşezate în imediata vecinătate, reprezentau cel mai mare pericol pentru Roma; se pare că acestea şi-au pierdut libertatea din cele mai vechi timpuri prin forţa armelor romanilor. Singura comunitate care-şi păstrează pînă mai tîrziu independenţa în acest district este Nomentum, care şi-a salvat

libertatea printr-o alianţă cu Roma; pentru stăpînirea Fidenei, capul de pod al etruscilor de pe malul stîng al Tibrului, au luptat cu sorţi schimbători latinii şi etruscii, mai exact romanii şi veienţii. Soarta luptei împotriva Gabiei, care stăpînea cîmpia dintre Anio şi Munţii Albani, a stat mult timp în cumpănă; pînă în epoci tîrzii, veşmîntul gabian a fost sinonimul echipamentului de război, iar teritoriul gabian, prototipul pămîntului duşmanilor. În urma acestor cuceriri, teritoriul roman s-a extins, poate, pe o suprafaţă de nouă mile pătrate. O altă străveche faptă de arme a romanilor, chiar dacă este ţesută în haina legendei, s-a păstrat mai vie în memoria urmaşilor decît aceste lupte date uitării; Alba, vechea metropolă sacră a Latiumului, a fost cucerită de către trupele romane şi distrusă. Tradiţia nu ne spune cum a izbucnit conflictul şi care i-a fost deznodămîntul. Lupta celor trei fraţi gemeni romani împotriva celor trei fraţi gemeni albani nu este altceva decît o personificare a conflictului dintre două cantoane puternice şi de origine comună, dintre care cel puţin unul, cel roman, constituia o unitate tripartită. Realitatea este că nu ştim nimic mai mult decît faptul în sine al cuceririi şi distrugerii Albei de către romani. Ipotetic, nu este neverosimil ca, în acelaşi timp în care Roma se extindea în lungul rîului Anio şi pe Munţii Albani, Praeneste, care apare mai tîrziu ca metropolă a opt localităţi vecine, Tibur şi alte comunităţi latine să-şi fi rotunjit teritoriile lor în aceeaşi măsură, întemeindu-şi puterea care, mai tîrziu, va deveni considerabilă.

Mai mult decît lipsa detaliilor militare legate de desfăşurarea cuceririlor deplîngem inexistenţa mărturiilor despre caracterul şi efectele lor sub aspectul dreptului. În general, se poate aprecia că oraşele au fost tratate după acelaşi sistem de încorporare care a dat naştere Romei tripartite; dar cantoanele constrînse prin forţa armelor să intre în această comunitate nu şi-au păstrat, asemenea celor trei originare, o independenţă relativă, formînd cartiere separate în noua comunitate unită, ci au fost integrate fără a lăsa vreo urmă (pp. 73-74). În întreaga zonă de putere a cantonului latin, de la bun început acesta n-a suportat nici un alt centru politic în afara propriei capitale şi n-a recurs niciodată la întemeierea de

aşezări independente, precum cele ale grecilor şi fenicienilor, care, prin coloniile lor, au creat mai întîi clienţi, dar şi viitori rivali ai oraşului-mamă. Tratamentul pe care Roma i l-a rezervat Ostiei este semnificativ din acest punct de vedere; romanii n-au putut şi nici n-au dorit să împiedice fondarea a unui oraş pe acest loc. Însă nu au lăsat aşezării nici un fel de independenţă politică şi, în consecinţă, n-au acordat celor aşezaţi aici dreptul de cetăţeni ai locului, ci le-au permis numai să păstreze, în măsura în care le deţineau, drepturile generale ale oraşului roman. De asemenea, acest principiu a fost determinant pentru destinul cantoanelor mai slabe, care au devenit subordonate unuia mai puternic fie prin forţa armelor, fie printr-o supunere voluntară. Acropola cantonului era dărîmată, teritoriul său era înglobat în cel al învingătorului şi o nouă patrie le era dată locuitorilor, ca şi zeilor celor învinşi: capitala cantonului victorios. Aceasta nu implică, ce-i drept, o emigrare efectivă a cuceriţilor în noua capitală, aşa cum era practica uzuală a întemeierii oraşelor în Orient. Oraşele din Latiumul acestei perioade nu puteau fi mai mult decît acropolele şi tîrguri de ţărani; de fapt, era suficient să se strămute în noua capitală piaţa şi adunările. Templele înseşi rămîneau deseori pe vechiul teren, ceea ce se poate argumenta prin exemplul Albei şi Caeninei, oraşe cărora li s-a făcut concesia, chiar după distrugerea lor, de a avea o viaţă religioasă proprie. Chiar în cazurile în care poziţia strategică a oraşului distrus ar fi impus o efectivă strămutare a locuitorilor săi, aceştia trebuie să fi fost colonizaţi deseori în sate deschise, situate pe fostul teritoriu al oraşului. De multe ori, învinşii sau o parte dintre ei trebuie să fi fost obligaţi să se aşeze în noua capitală; pentru aceasta stă mărturie, poate mai elocventă decît toate istoriile din epoca legendară a Latiumului, o maximă a dreptului roman, conform căreia numai cel care a extins limitele teritoriului putea să lărgească zidurile de incintă (*pomoerium*). Bineînţeles, învinşii, transferaţi sau nu, au fost siliţi, de regulă, să accepte situaţia de clienţi; uneori, unii indivizi sau unele familii au fost onoraţi însă şi cu dreptul de cetăţenie, mai exact cu patriciatul. După căderea patriei lor, familiilor albane încorporate în rîndul cetăţenilor Romei le era recunoscută distincţia în epoca

imperială; acestea au fost, printre altele, Iulii, Servilii, Quinctilii, Cloelii, Geganii, Curiatii, Metilii. Amintirea originii li s-a perpetuat prin altarele lor de familie, dintre care sanctuarul ginţii Iuliilor de la Bovillae şi-a cucerit din nou un mare renume în timpul imperiului. Acest mod de centralizare, prin care mai multe comunităţi mai mici au fost absorbite de una mai mare, nu constituie desigur o idee specifică romanilor. Nu numai evoluţia Latiumului şi a triburilor sabelice se grupează în jurul distincţiei dintre centralizarea naţională şi independenţa cantonală; acelaşi lucru este valabil şi pentru dezvoltarea elenilor. Roma în Latium şi Atena în Attica s-au născut din contopirea mai multor cantoane într-un singur stat; şi înţeleptul Thales a propus federaţiei ameninţate a oraşelor ioniene o fuziune asemănătoare, ca singura cale de a-şi salva naţionalitatea. Dintre toate cantoanele italice, Roma a fost aceea care s-a ataşat acestei idei de unitate cu mai multă perseverenţă, energie şi noroc; şi, aşa cum poziţia proeminentă a Atenei în Elada a fost urmarea centralizării sale timpurii, Roma îşi datora măreţia aceluiaşi sistem, înfăptuit aici cu mult mai multă energie.

Chiar dacă victoriile Romei în Latium pot fi considerate extinderi ale teritoriului şi creşteri ale populaţiei sale, prezentînd caracteristici uniforme, cuceririi Albei îi revine totuşi o semnificaţie aparte. Nu numai întinderea discutabilă şi bogăţia presupusă a oraşului au îndreptăţit legenda să reliefeze în mod deosebit această cucerire. Alba era considerată metropola confederaţiei latine şi deţinea conducerea în cadrul celor treizeci de comunităţi din care se alcătuia aceasta. Bineînţeles, distrugerea Albei nu a însemnat sfîrşitul confederaţiei, la fel cum distrugerea Tebei n-a însemnat sfîrşitul confederaţiei beoţiene; dimpotrivă, în conformitate deplină cu caracterul privat al legii de război a latinilor, Roma ridica pretenţii la conducerea confederaţiei, ca succesoare de drept a Albei. Nu putem stabili dacă recunoaşterea acestor pretenţii a fost precedată sau urmată de crize şi care a fost natura acestora. În general, se pare că hegemonia romană asupra Latiumului a fost recunoscută în curînd fără excepţie, deşi unele comunităţi, ca, de exemplu, Labici şi Gabii, s-ar putea să i se fi sustras temporar. În această epocă, Roma trebuie

să fi fost, neîndoielnic, o putere maritimă în comparaţie cu „continentul” latin, un oraş, în comparaţie cu satele latine, un stat unitar, în comparaţie cu confederaţia latină; numai prin Roma sau cu ajutorul ei latinii au putut să-şi apere ţărmurile împotriva cartaginezilor, elenilor şi etruscilor şi să-şi menţină sau să-şi lărgească graniţele în faţa triburilor turbulente ale sabelilor. Nu se poate stabili dacă cîştigul material pe care Roma l-a dobîndit datorită înfrîngerii Albei a fost mai semnificativ decît creşterea puterii datorată cuceririi Antemnei sau Collatiei; este foarte posibil ca înfrîngerea Albei să nu fi însemnat momentul în care Roma a devenit cel mai puternic oraş al Latiumului, întrucît ea a deţinut acest rol cu mult înainte. Ceea ce s-a cîştigat însă datorită Albei a fost preşedinţia în timpul „Sărbătorii Latine” şi, concomitent, hegemonia viitoare a comunităţii romane asupra întregii confederaţii latine.

Forma hegemoniei romane asupra Latiumului a fost, în general, cea a unei alianţe, stabilită în condiţii de egalitate între comunitatea romană, pe de o parte, şi confederaţia latină, pe de alta; prin această alianţă a fost stabilită o pace eternă pe întreg cuprinsul mărcii latine şi o ligă eternă, atît ofensivă, cît şi defensivă. „Atît timp cît va dura cerul şi pămîntul, să fie pace între romani şi toate comunităţile latinilor; să nu poarte război între ei, să nu cheme duşmanul în ţară, nici să nu permită trecerea acestuia prin teritoriul lor; celui atacat să-i fie acordat ajutor în aceeaşi măsură de către toţi, iar ceea ce a fost obţinut în războiul comun să fie împărţit în mod egal.” Egalitatea în drepturi, asigurată în modul de viaţă, în circulaţia creditului, ca şi în dreptul de succesiune, a împletit interesele comunităţilor, legate de multă vreme prin aceeaşi limbă şi aceleaşi obiceiuri şi prin numeroasele relaţii comerciale; prin aceasta s-a realizat ceva asemănător cu suprimarea barierelor vamale din zilele noastre. E drept că fiecare comunitate îşi va păstra, în mod formal, propriile legi; pînă la războiul confederaţiei, dreptul latin n-a fost în mod necesar identic cu dreptul roman şi constatăm, de exemplu, că posibilitatea intentării unei acţiuni împotriva logodnei, care a fost abolită de timpuriu la Roma, a continuat să subziste în comunităţile latine. Evoluţia simplă şi pur naţională a dreptului latin şi străduinţa

de a menţine, pe cît posibil, uniformitatea legilor au avut totuşi ca rezultat faptul că legile relative la dreptul privat au rămas aceleaşi, în esenţa şi forma lor, pentru întregul Latium. Această uniformitate a legilor se conturează în special în cadrul principiilor referitoare la pierderea şi redobîndirea libertăţii cetăţeanului. În urma unui vechi şi venerabil principiu de drept latin, nici un cetăţean nu putea deveni sclav şi nu-şi putea pierde drepturile de cetăţean în statul în care fusese liber; dacă urma să fie pedepsit prin retragerea drepturilor de cetăţean, ceea ce însemna acelaşi lucru, trebuia să fie expulzat din statul respectiv şi să intre în sclavie printre străini. Acest principiu al legii a fost extins acum asupra întregului teritoriu al confederaţiei; nici un membru al statelor confederate nu putea să trăiască ca sclav în interiorul teritoriului ligii. Aplicaţii ale acestui principiu le constituie, pe de o parte, dispoziţia inclusă în Legea Celor Douăsprezece Table – care stabilea că fiecare debitor insolvabil, în cazul în care creditorul său voia să-l vîndă, trebuia să fie vîndut dincolo de malul Tibrului, altfel spus, în afara teritoriului confederaţiei –, iar pe de altă parte, prevederea din cuprinsul celui de-al doilea tratat încheiat între Roma şi Cartagina, care stipula că fiecare aliat al Romei făcut prizonier de către un cartaginez era liber din momentul în care punea piciorul într-un port roman. Ca probabilă a fost considerată mai sus şi egalitatea căsătoriei, cuprinsă în uniformizarea federală, ca şi dreptul fiecărui cetăţean al unei comunităţi latine de a contracta o căsătorie legitimă ca oricare cetăţeană latină. Bineînţeles, nici un latin nu putea să-şi exercite drepturile politice decît acolo unde avea cetăţenie; însă egalitatea dreptului privat implica, pe de altă parte, ca fiecare latin să-şi poată stabili domiciliul în oricare dintre localităţile latine sau, pentru a folosi terminologia actuală, deţinea, pe lîngă drepturile speciale ale comunităţilor individuale, şi un drept general de domiciliere în cadrul confederaţiei. Este uşor de înţeles de ce această dispoziţie s-a dovedit a fi în general favorabilă capitalei, care, singura în Latium, oferea relaţii de tip urban, cîştiguri şi desfătări urbane, şi de ce numărul imigranţilor a crescut la Roma cu o rapiditate remarcabilă, de cînd teritoriul latin a ajuns să trăiască într-o pace veşnică cu

capitala. Fiecare comunitate nu numai că rămînea independentă şi suverană în constituţia şi în administraţia ei, în măsura în care nu interveneau obligaţiile faţă de ligă, dar, ceea ce este mai important, confederaţia celor treizeci de comunităţi îşi conserva şi autonomia faţă de Roma. Cînd afirmăm că poziţia Albei faţă de cetăţile federale a fost superioară celei deţinute de către Roma şi că distrugerea ei a însemnat totodată autonomia pentru celelalte cetăţi, facem acest lucru în măsura în care Alba a fost un membru important al ligii, în timp ce Roma a avut de la început mai degrabă statutul unei entităţi politice separate de confederaţie. Însă, aşa cum statele confederaţiei renane au fost formal suverane, în timp ce acelea ale Imperiului German au avut un stăpîn, la fel, neîndoielnic supremaţia Albei n-a fost nimic altceva decît un drept onorific, asemănător celui al împăratului german, în timp ce protectoratul Romei a fost de la început o suveranitate asemănătoare cu aceea a lui Napoleon. Alba pare să fi deţinut în realitate dreptul de a prezida consiliul federaţilor, în timp ce Roma a permis deputaţilor latini să-şi desfăşoare consfătuirile independent, sub preşedinţia unui magistrat ales, fără îndoială, din rîndurile lor, şi se mulţumea cu preşedinţia onorifică la sărbătoarea federală, unde era adusă o jertfă pentru Roma şi Latium, şi cu înălţarea unui al doilea sanctuar federal la Roma, templul Dianei de pe Aventin. Astfel, pe de o parte, erau aduse sacrificii pe teritoriul roman pentru Roma şi Latium şi, pe de alta, pe teritoriul latin pentru Latium şi Roma. În egală măsură, era în interesul ligii ca romanii să se angajeze în tratatul lor cu Latium că nu vor încheia o alianţă separată cu vreo comunitate latină, fapt care, evident, demonstrează îngrijorarea, într-adevăr întemeiată, pe care i-o inspira confederaţiei viguroasa comunitate care o guverna. În sistemul militar, situaţia Romei se conturează cu precizie nu în interiorul Latiumului, ci alături de acesta; cu aceeaşi evidenţă apare poziţia de egalitate care se stabilise între oraş şi confederaţie. Armata federală a fost alcătuită, după cum o dovedeşte sistemul de recrutare de mai tîrziu, dintr-un contingent roman şi unul latin, cu forţe egale. Conducerea supremă alterna între Roma şi Latium şi numai în anii în care Roma numea comandantul, contingentul latin

apărea înaintea porţilor Romei şi saluta prin aclamaţii pe cel desemnat a fi conducătorul său militar, după ce romanii, aleşi în mod special de către consiliul federal latin, declaraseră, în urma observării zborului păsărilor, că zeii privesc favorabil alegerea făcută. Ţinutul cucerit sau prada obţinută într-un război federal au fost împărţite în mod egal între Roma şi Latium. Astfel, dacă în toate relaţiile interne a fost respectată cu rigurozitate egalitatea în drepturi şi îndatoriri, federaţia romano-latină nu putea să fi fost reprezentată în relaţiile ei externe din această epocă numai de către Roma. Tratatul de alianţă nu interzicea nici Romei, nici Latiumului să întreprindă un război de cucerire pe cont propriu; iar cînd, fie printr-o rezoluţie federală, fie în urma unei invazii străine, războiul era declarat de către ligă, consiliul federal latin avea dreptul să participe atît la conducerea, cît şi la încheierea ostilităţilor. În realitate, Roma deţinea totuşi încă de pe atunci hegemonia, întrucît prin alianţa durabilă încheiată între un stat individual şi o federaţie, preponderenţa va înclina întotdeauna spre statul respectiv.

Nu mai putem stabili modalitatea prin care Roma, stăpînă asupra unui teritoriu relativ considerabil, fiind puterea conducătoare în cadrul confederaţiei latine, şi-a extins şi mai mult, după căderea Albei, dominaţia ei directă sau indirectă. Cu etruscii, dar mai întîi cu veienţii au avut loc numeroase conflicte, îndeosebi pentru stăpînirea Fidenei; se pare însă că romanii nu au reuşit să aducă acest avanpost etrusc, situat pe malul latin al fluviului, la mai bine de o milă depărtare de Roma, sub stăpînirea lor definitivă şi să-i alunge pe veienţi din această bază ofensivă redutabilă. În schimb, îşi păstrează incontestabil posesiunea asupra Ianiculumului şi asupra celor două maluri ale estuarului Tibrului. Faţă de sabini şi de ecvi, Roma apare într-o poziţie superioară; alianţa strînsă pe care o va lega mai tîrziu de hernicii mai îndepărtaţi trebuie să fi existat din timpul regilor, iar latinii, uniţi cu hernicii, i-au înconjurat şi i-au dominat din două părţi pe vecinii lor din est. Teatrul de război permanent a fost însă graniţa de sud, teritoriul rutulilor şi îndeosebi cel al volscilor. În această direcţie, ţinutul latin s-a lărgit foarte de timpuriu; aici întîlnim mai întîi acele comunităţi constituite ca părţi autonome ale confederaţiei

latine, ctitorite de Roma şi de Latium în ţara duşmană, aşa-numitele colonii latine, dintre care cele mai vechi par să dateze din epoca regalităţii. Însă în nici un fel nu se poate determina pînă unde se întindea puterea romanilor în momentul suprimării regalităţii. Analele romane din timpul regilor abundă în relatări despre conflictele cu comunităţile învecinate latine şi volsce; însă numai cîteva informaţii, precum cucerirea Suessei din cîmpia de la Pometium, conţin probabil un dram de adevăr istoric. Perioada regilor nu numai că a pus fundamentele structurii statale romane, dar, neîndoielnic, a întemeiat puterea romană şi în exterior. Poziţia Romei, mai degrabă în fruntea decît în sînul confederaţiei statelor latine, s-a statornicit cu certitudine la începutul republicii şi ne permite să recunoaştem că Roma a intrat chiar din timpul regilor pe făgaşul unei energice expansiuni a puterii sale înspre exterior. Desigur, fapte măreţe şi succese nemaipomenite au dispărut aici fără urme; strălucirea acestora este reflectată însă de epoca regală a Romei, în special de familia regală a Tarquiniilor, ca un amurg îndepărtat în care contururile îşi pierd limpezimea.

Populaţia latină s-a unit astfel sub conducerea Romei şi şi-a extins teritoriul înspre est şi sud; Roma însăşi a evoluat, datorită favorurilor destinului şi energiei cetăţenilor, de la oraşul important pentru comerţ şi agricultură la capitala puternică a unui ţinut înfloritor. Modificarea sistemului militar al romanilor şi reforma politică pe care acesta o conţine în germene, cunoscută nouă sub denumirea de *constituţie serviană*, se află în strînsă legătură cu schimbarea interioară a caracterului comunităţii romane. Odată cu mijloacele materiale crescînde, cu pretenţiile tot mai ridicate şi cu lărgirea orizontului politic, caracterul oraşului trebuia să se schimbe însă şi în elementele sale exterioare. Contopirea comunităţii quirinale cu cea palatină trebuie să fi avut loc înaintea reformei serviene, iar după ce această reformă a unit şi a consolidat forţa militară a comunităţii : cetăţenii nu se mai puteau mulţumi cu valurile care înconjurau diferitele coline, acoperite treptat de edificii, şi cu ocuparea insulei de pe Tibru şi a înălţimilor de pe malul opus, pentru a domina cursul fluviului. Capitala Latiumului avea nevoie de un sistem de apărare

nou şi închegat; romanii au trecut la construirea zidului servian. Noul zid de incintă se afla în apropierea fluviului, sub Aventin, şi îmbrăţişa această colină, pe care s-au descoperit de curînd (1855), în două locuri, pe panta vestică dinspre Tibru şi pe panta opusă, ruinele acestei străvechi şi colosale fortificaţii. Porţiunile din zidul astfel descoperit sînt la fel de înalte precum cele de la Aletrium şi Ferentinum, construite din mari blocuri de tuf fasonate, de diferite dimensiuni; ele sînt martorii unei epoci măreţe, reînviaţi pentru a certifica puterea unui geniu naţional la fel de nepieritor ca şi zidurile din stîncă pe care le-a ridicat, şi chiar mai durabil decît acestea, întrucît realizările sale spirituale vor dăinui veşnic. Zidul de incintă înconjura apoi Caelius şi întreaga suprafaţă ocupată de Esquilin, Viminal şi Quirinal. Lipsa unor fortificaţii naturale a fost înlocuită aici de un val, descoperit tot de curînd (1862); consolidat înspre exterior cu blocuri de peperino, precedat de un şanţ de apărare, el se prelungeşte printr-un taluz care duce înspre cetate, impunîndu-se prin mărimea lui chiar şi astăzi. De aici se continua pînă la Capitoliu, a cărui pantă abruptă dinspre Cîmpul lui Marte înlocuia o parte a zidului, şi ajungea din nou la fluviu mai sus de insula de pe Tibru. Insula, podul de lemn şi Ianiculum nu aparţineau oraşului propriu-zis, înălţimea acestuia din urmă constituind, fără îndoială, un avanpost fortificat. Dacă Palatinul îndeplinise pînă atunci funcţia de acropolă, această colină a fost cedată acum urbanizării neîngrădite. Noua „cetăţuie” (*arx*, *capitolium*) a fost amplasată în schimb pe colina tarpeiană, liberă înspre toate părţile şi uşor de apărat din cauza circumferinţei sale reduse, împreună cu fîntîna cetăţii, puţul scrupulos îngrădit (*tullianum*), trezoreria (*aerarium*), închisoarea şi cel mai vechi loc de adunare a cetăţenilor (*area Capitolina*), pe care, şi mai tîrziu, s-au anunţat în mod regulat fazele lunare. Ridicarea unor clădiri private cu caracter permanent pe acropola cetăţii n-a fost permisă la început. Spaţiul cuprins între cele două proeminenţe ale colinei, sanctuarul „severului zeu” (*Ve-diovis*) sau, cum a fost denumit în perioada influenţei elene, „Azilul”, era acoperit de pădure şi destinat, probabil, primirii ţăranilor cu turmele lor, dacă inundaţiile sau războaiele îi constrîngeau să abandoneze cîmpia. Capitoliul a

fost, nominal şi de fapt, acropola Romei, o fortăreaţă independentă, care putea să fie apărată şi după cucerirea oraşului. Poarta acestuia se orienta probabil spre forul de mai tîrziu. Aventinul pare să fi fost fortificat într-un mod asemănător, deşi mai puţin trainic, fiind lipsit de orice aşezare civilă permanentă. De aceasta se leagă faptul că, într-un scop specific urban, de exemplu distribuirea apei, locuitorii Romei au fost împărţiţi în locuitori ai oraşului propriu-zis (*montani*) şi cei ai districtelor, situate, ce-i drept, în interiorul zidului de incintă comun, dar apreciate ca fiind în afara oraşului (*pagani Aventinenses*, *Ianiculenses*, *collegia Capitolinorum et Mercurialium*).

În consecinţă, suprafaţa cuprinsă în interiorul noului zid de incintă includea, în afara aşezărilor originare de pe Palatin şi Aventin, şi cele două fortăreţe ale Capitoliului şi Aventinului şi, de asemena, Ianiculum. Palatinul, fiind oraşul propriu-zis şi cel mai vechi, era înconjurat ca de o coroană de celelalte înălţimi circumscrise de zid şi aşezat la mijloc între cele două citadele. Opera nu era desăvîrşită, însă atît timp cît pămîntul, apărat prin eforturi susţinute în faţa inamicului extern, nu era ocrotit în aceeaşi măsură şi în faţa apei, care umplea mereu valea dintre Palatin şi Capitoliu, aveau loc inundaţii periodice care transformau valea dintre Palatin şi Aventin, ca şi pe aceea dintre Capitoliu şi Velia în mlaştină. Canalele de drenaj subterane, existente şi astăzi, construite din uluitoare blocuri dreptunghiulare, admirate de posteritate ca o operă miraculoasă a Romei regale, ar trebui apropiate mai degrabă de epoca următoare, întrucît sînt construite din travertin, iar noi ştim că mai multe construcţii au fost ridicate din acest material în timpul republicii. Instalaţia în sine însă aparţine neîndoielnic epocii regale, deşi, probabil, unei epoci mult mai recente decît zidul lui Servius şi decît acropola de pe Capitoliu. Terenul, astfel drenat şi desecat, a putut oferi locul pentru pieţe publice, necesare noii metropole. Locul de adunare a comunităţii, care fusese pînă atunci piaţa capitolină pe acropola însăşi, a fost transferat pe suprafaţa care se prelungea de pe acropolă spre oraş (*comitium*) şi se întindea de aici între Palatin şi Carine, în direcţia Veliei. Spaţiul apropiat de Capitoliu şi de zidul cetăţii, care se înălţa deasupra acestuia în formă de terasă, era

rezervat membrilor senatului şi oaspeţilor cetăţii, care ocupau locurile de onoare cu ocazia sărbătorilor şi adunărilor poporului; după scurt timp, nu departe de acest loc, s-a construit, special pentru senat, un edificiu care a primit de la cel care l-a ridicat numele de *Curia Hostilia*. Estrada pentru scaunul de judecată (*tribunal*) şi tribuna de la care se vorbea cetăţenilor (*rostra* de mai tîrziu) au fost ridicate chiar pe locul de adunare a poporului. Prelungirea acestuia către Velia a devenit noua piaţă (*forum Romanum*). Pe partea vestică a forului, la poalele Palatinului, se înălţa casa comunităţii, care includea reşedinţa oficială a regelui (*regia*) şi rotonda templului Vestei, vatra comună a oraşului; nu departe de acesta, pe partea sudică a forului, s-a construit un al doilea edificiu circular, care se leagă de primul; este vorba de camera comunităţii sau templul Penaţilor, care există şi astăzi, formînd pronaosul bisericii Sfinţii Cosma şi Damian. O trăsătură definitorie a noului oraş, unit într-o formă cu totul diferită de cea a aşezării „celor şapte coline", este aceea că, alături de şi deasupra celor treizeci de vetre ale curiilor, pe care Roma palatină s-a mulţumit să le reunească într-o singură clădire, Roma serviană a stabilit această unică vatră universală. De-a lungul părţilor longitudinale ale forului se înşirau tavernele măcelarilor şi ale altor comercianţi. În valea situată între Aventin şi Palatin a fost delimitat spaţiul pentru curse; acesta a devenit mai tîrziu Circul. Piaţa pentru animale a fost amplasată în nemijlocita apropiere a rîului şi aici s-a dezvoltat unul dintre cele mai populate cartiere ale Romei. Pe toate înălţimile se profilau temple şi sanctuare, dominate de sanctuarul federal al Dianei de pe Aventin şi de templul lui Diovis (*pater Diovis*), vizibil din depărtare, fiind situat pe vîrful acropolei; acesta a îngăduit poporului său să se bucure de toată splendoarea şi triumfa, precum romanii, asupra naţiunilor înconjurătoare şi, împreună cu ei, asupra zeilor supuşi ai învinşilor. Numele bărbaţilor la îndemnul cărora au fost ridicate toate aceste mari monumente ale oraşului au fost date uitării, aşa cum au dispărut şi cele ale comandanţilor militari care au condus şi au cîştigat cele mai vechi bătălii ale Romei. Fireşte că tradiţia atribuie aceste opere diferiţilor regi: edificiul senatului lui Tullus Hostilius, Ianiculum şi

podul de lemn lui Ancus Marcius, *cloaca maxima*, circul şi templul lui Iupiter lui Tarquinius Priscus, templul Dianei şi zidul de incintă lui Servius Tullius. Unele dintre aceste date ar putea să fie juste şi nu se poate datora numai accidentului faptul că edificarea noului zid de incintă este asociată, atît temporal, cît şi personal, reformei sistemului militar, care se află în legătură directă cu apărarea zidurilor cetăţii. În general, trebuie să ne mulţumim a înţelege prin această tradiţie ceea ce este evident prin realitatea însăşi, anume că această a doua creaţie a Romei se află în strînsă legătură cu extinderea hegemoniei ei asupra Latiumului şi cu reconstituirea armatei cetăţenilor şi că, deşi născută dintr-una şi aceeaşi grandioasă concepţie, nu este opera nici a unui singur om, nici a unei singure generaţii. Neîndoielnic, şi această transformare a caracterului comunităţii romane a suferit influenţa elenă; este însă imposibil să determinăm particularităţile şi intensitatea acesteia. Mai sus s-a constatat că reforma militară serviană este în esenţă de natură elenă (pp. 80-81); vom constata mai jos că jocurile din circ vor fi rînduite după modelul elen. Mai mult, noul palat al regelui, cu vatra comună, nu este nimic altceva decît un *prytaneum* grecesc, iar templul circular al Vestei cu deschiderea spre est, care n-a fost niciodată consacrat de către auguri, a fost construit după canoanele greceşti, nicidecum după cele italice. Din această cauză, nu pare a fi neverosimilă tradiţia conform căreia confederaţia ioniană a Asiei Mici a servit, într-o anumită măsură, drept model pentru cea romano-latină, iar noul sanctuar al confederaţiei de pe Aventin a fost construit după modelul templului Dianei din Efes.

Capitolul VIII

Triburile umbro-sabelice. Începuturile samniţilor

Migraţia triburilor umbriene pare să fi început mai tîrziu decît cea a latinilor; ca şi aceasta, a fost orientată spre sud, însă menţinîndu-se mai mult în centrul peninsulei şi îndreptîndu-se spre coasta orientală. Este foarte dificil să vorbim despre ea, întrucît ceea ce cunoaştem cu privire la acest popor a ajuns la noi asemenea sunetelor clopotelor unui oraş scufundat în mare. Poporul umbrilor se întindea, după Herodot, pînă la Alpi şi nu este neverosimil ca, în timpuri foarte îndepărtate, el să fi ocupat întreaga Italie de Nord, pînă în ţinuturile unde a întîlnit, spre est, triburile ilirice, iar spre vest, ligurii, în legătură cu care tradiţia ne-a păstrat amintirea luptelor cu umbrii. În privinţa extinderii timpurii a acestora putem trage concluzii pe baza unor denumiri izolate, ca, de exemplu, aceea a insulei Ilva (Elba), analoagă cu liguricul *Ilvates*. Acestor epoci ale grandorii umbriene le datorăm, probabil, originea denumirilor italice ale celor mai vechi aşezări din Valea Padului, Hatria („Oraşul Negru”), Spina („Oraşul Spinului”), dar şi numeroasele urme umbriene pe care le descoperim în Etruria meridională (rîul Umbro, Camars, numele vechi al Clusiumului, Castrum Amerinum). Urmele unei populaţii anterioare etruscilor se remarcă îndeosebi în extremitatea sudică a Etruriei, între Pădurea Ciminiană (la sud de Viterbo) şi Tibru. La Falerium, oraşul etrusc cel mai apropiat de Umbria şi de ţara sabinilor, se vorbea, după mărturia lui Strabon, o altă limbă, diferită de etruscă; de curînd, au fost descoperite aici inscripţii care întăresc această afirmaţie. Alfabetul şi cuvintele prezintă, într-adevăr, elemente de legătură cu etrusca, însă, în general, sînt asemănătoare latinei. Cultul local prezintă, de asemenea, urme sabelice; relaţiile străvechi şi sacrale dintre Caere şi Roma pot fi asociate aceloraşi tradiţii. Etruscii i-au deposedat pe umbri de aceste teritorii probabil cu mult

mai tîrziu decît de meleagurile situate la nord de Pădurea Ciminiană, dar o populaţie umbriană s-a putut menţine aici chiar şi după cucerirea etruscă. În comparaţie cu conservarea dîrză a limbii şi a obiceiurilor etrusce în nordul Etruriei, latinizarea relativ rapidă a părţii sudice a Etruriei, care s-a produs după cucerirea romană, se poate explica tocmai în acest mod. Ca dovadă a faptului că, după lupte crîncene, umbrii au fost împinşi dinspre nord şi vest în strîmta regiune deluroasă situată între cele două braţe ale Apeninilor, pe care o vor păstra şi mai tîrziu, este însăşi realitatea poziţiei lor geografice, la fel cum situaţia actuală a locuitorilor cantonului elveţian Grizon şi ai Ţării Bascilor arată un destin similar. De asemenea, tradiţia ne aminteşte că etruscii au smuls umbrilor 300 de cetăţi şi, ceea ce spune şi mai mult, în rugăciunile naţionale ale iguvinilor umbrieni care ne-au fost transmise, pe lîngă alte neamuri, sînt blestemaţi îndeosebi toscanii, ca duşmani ai ţării. Probabil că presiunea exercitată dinspre nord a avut drept consecinţă emigrarea umbrilor spre sud, ei ţinîndu-se mai ales de lanţul muntos, întrucît cîmpiile fuseseră ocupate mai înainte de către populaţiile latine; neîndoielnic, ei au făcut dese incursiuni şi expediţii de cucerire în teritoriul populaţiei înrudite, amestecîndu-se cu aceasta cu atît mai uşor, cu cît deosebirea dintre limbile şi tradiţiile lor nu putea fi în această epocă atît de pronunţată ca mai tîrziu. În această sferă a tradiţiei intră legendele despre pătrunderea reatinilor şi sabinilor în Latium, ca şi luptele lor cu romanii: evenimente similare trebuie să fi avut loc de-a lungul întregului ţărm occidental. Sabinii s-au impus în general în zona muntoasă ca locuitori ai ţinutului vecin cu Latiumul, căruia i-au şi dat numele, şi în ţara volscilor, probabil pentru că populaţia latină era absentă aici sau avea o densitate scăzută; pe de altă parte, cîmpiile dens populate puteau rezista mai bine în faţa invadatorilor fără a putea sau dori să împiedice pătrunderea unor grupuri izolate, precum cel al Titiilor sau, mai tîrziu, cel al Claudiilor (pp. 45-46). Astfel, populaţiile s-au contopit în amîndouă regiunile, ceea ce explică relaţiile numeroase care au subzistat între volsci şi latini, ca şi latinizarea rapidă a ţinutului lor şi a ţării sabinilor. Ramura principală a populaţiei umbriene a emigrat însă din Sabina

din direcţie estică, în Munţii Abruzzi şi în ţinutul deluros care continuă spre sud. Aici, ca şi pe coasta occidentală, au ocupat ţinuturile muntoase, ale căror populaţii disperate n-au putut rezista în faţa atacatorilor sau li s-au supus de bunăvoie. În cîmpie însă, de-a lungul coastei Apuliei, populaţia originară a iapigilor n-a cedat în faţa invadatorilor, deşi a fost antrenată în lupte nesfîrşite, în special la graniţa de nord, în jurul Luceriei şi Arpiei. Desigur, perioada acestor migraţii nu poate să fie determinată; totuşi, ea trebuie să fie situată probabil în epoca guvernării regilor la Roma. Tradiţia ne relatează că sabinii, presaţi de umbri, „au consacrat o primăvară", altfel spus, au jurat să lase în voia sorţii şi să ducă dincolo de graniţe, atunci cînd vor deveni adulţi, fiicele şi fiii născuţi în anul războiului, astfel încît zeii, după voinţa lor, să-i nimicească sau să le ofere noi vetre în alte ţinuturi. Una dintre aceste cete a fost condusă de către taurul lui Marte; ei sînt viitorii safini sau samniţi, care s-au aşezat mai întîi în munţii din vecinătatea rîului Sagrus, ocupînd mai tîrziu minunata cîmpie ce se întinde la est de Munţii Matese, lîngă izvoarele lui Tifernus. În vechiul, ca şi în noul lor teritoriu, ei au numit locul de adunare, fixat mai întîi la Agnone, apoi la Bojano, *Bovianum*, după numele animalului care i-a condus. Ciocănitoarea lui Marte a condus a doua ceată, viitorii picenţi, „poporul ciocănitoarei", care au ocupat ţinutul numit astăzi Marca Anconei. O a treia ceată, viitorii hirpini, a fost condusă de un lup (*hirpus*) în zona Beneventumului. Într-un mod asemănător s-au desprins din ramura comună celelalte triburi mai mici: pretuţii, lîngă Teramo, vestinii, lîngă Gran Sasso; marucinii, lîngă Chieti; frentanii, lîngă graniţa apulică; pelignii, pe Muntele Maiella; în fine, marsii, lîngă Lacul Fucinus, venind în contact cu volscii şi cu latinii. Toate aceste triburi au conservat, cum o demonstrează cu evidenţă legendele, un viu sentiment al înrudirii lor şi al originii comune din ţara sabină. În timp ce umbrii au sucombat într-o luptă inegală, iar triburile vestice s-au contopit cu populaţia latină sau elenă, triburile sabelice, situate în izolarea ţinutului lor muntos, au prosperat, protejate împotriva tuturor atacurilor: ale etruscilor, ale latinilor şi ale grecilor, în egală măsură. Viaţa urbană a cunoscut la ei o dezvoltare slabă sau a fost cu totul inexistentă;

poziţia lor geografică le interzicea aproape cu totul accesul la drumurile comerciale, iar vîrfurile munţilor, cu citadelele lor, au fost suficiente pentru apărare, în timp ce ţăranii continuau să trăiască în sate deschise sau oriunde găseau izvoare, păduri şi păşuni. Constituţia lor a rămas astfel în stadiul în care s-a aflat iniţial; ca şi la arcadienii din Elada, aşezaţi într-o regiune similară, comunităţile n-au trecut la încorporarea lor într-un singur stat, ci au format, în cazul cel mai fericit, confederaţii mai mult sau mai puţin unite. Îndeosebi în Abruzzi, separarea accentuată a văilor pare să fi produs o izolare riguroasă atît între cantoanele înseşi, cît şi faţă de lumea exterioară. Acestea au menţinut unele legături sporadice între ele şi au fost izolate complet de restul Italiei. În consecinţă, cu toată vitejia locuitorilor lor, ele au exercitat asupra evoluţiei istorice a peninsulei o influenţă mai redusă decît oricare alt element al naţiunii italice. Dimpotrivă, dintre naţiunile care aparţin ramurii orientale a italicilor, poporul samniţilor a atins evoluţia politică cea mai completă, poziţie ocupată în cadrul ramurii occidentale de către latini. Din epoci îndepărtate, poate de la începutul imigrării ei, naţiunea samnită a fost unită într-o alianţă relativ stabilă, care i-a conferit forţa de a lupta cu Roma de pe poziţii egale pentru obţinerea supremaţiei în Italia. Nu ştim cum şi cînd s-a format această ligă, nici care a fost constituţia ei; însă este cert că în Samnium nici o comunitate nu predomina în faţa celorlalte şi că populaţia samnită nu era unită în jurul unui centru urban, ca aceea latină în jurul Romei; forţa naţiunii era dată de comunităţile de ţărani, puterea ei, de adunarea formată din reprezentanţii lor, care desemna, în caz de necesitate, comandantul militar al ligii. O consecinţă a acestei stări de lucruri a constituit-o politica acestei confederaţii, care n-a fost agresivă, precum cea a romanilor, ci se limita la apărarea graniţelor; numai într-un stat unitar puterea este suficient de centralizată şi dorinţa destul de mare pentru a urmări în mod sistematic extinderea teritoriului. Astfel, întreaga istorie a celor două naţiuni este prescrisă în sistemele lor de colonizare diametral opuse. Ceea ce cucereau romanii era achiziţionat de către stat; ceea ce ocupau samniţii era cucerit de către cetele lor de jaf formate din voluntari care, fie că

acţiunea lor era încununată de succes, fie că erau învinse, erau abandonate de patria-mamă. Cuceririle care i-au adus pe samniţi pe ţărmurile Mării Tireniene şi a celei Ionice aparţin unei epoci mai recente; în perioada regalităţii romane, se pare că nu au cucerit alte aşezări decît acelea în care îi întîlnim mai tîrziu. Ca un eveniment singular al mişcării produse printre popoarele vecine de aşezarea samniţilor putem evoca atacul asupra cetăţii Cumae, organizat de către tirenienii de la Marea Superioară, de către umbri şi daunieni, în anul 230 al Romei (**524**). Dacă putem avea încredere în relatările despre acest eveniment, foarte romantice de altfel, se pare că în această împrejurare, ca şi în altele asemănătoare, invadatorii s-au unit cu invadaţii într-o singură armată; etruscii s-au unit cu duşmanii lor umbrieni, iar aceştia, la rîndul lor, cu iapigii, pe care colonişti umbrieni i-au împins înspre sud. Acţiunea a eşuat însă; superioritatea elenilor în arta războiului şi vitejia tiranului Aristodemos au reuşit, de data aceasta, să îndepărteze iureşul barbarilor de acest frumos port al mării.

Capitolul IX

Etruscii

Poporul etruscilor sau al rasenilor, aşa cum îşi spuneau ei înşişi, prezintă un contrast izbitor faţă de italicii latini şi sabeli, ca şi faţă de greci. Şi aceasta începînd chiar cu aspectul lor fizic; în locul proporţiilor cumpănite şi elegante ale grecilor şi italicilor, sculpturile etruscilor prezintă numai figuri mici şi îndesate, cu capul mare şi braţele groase. Cutumele şi obiceiurile lor ne permit să deducem, din perspectiva cunoştinţelor noastre, că, de la origine, această naţiune s-a deosebit profund de populaţiile greco-italice. Religia îndeosebi, care, la toscani, are un caracter misterios şi fantastic, iubind combinaţiile mistice de numere, ca şi practicile haotice şi oribile, aminteşte la fel de puţin de raţionalismul clar al romanilor, ca şi de umanul şi seninul cult al imaginilor la greci. Aceste supoziţii sînt confirmate de documentul cel mai semnificativ al naţionalităţilor : limba. Resturile care ne-au parvenit din limba etruscilor, oricît de bogate ar fi şi oricîte puncte de reper ne-ar oferi pentru descifrarea limbii, ocupă un loc atît de izolat, încît, departe de a putea fi interpretate, nu au putut ajuta nici măcar la determinarea locului exact al etruscei în clasificarea limbilor. În mod cert, în istoria limbii se pot distinge două perioade. În aceea mai veche, vocalizarea a fost introdusă în întregime, contactul nemijlocit dintre două consoane a fost evitat aproape fără excepţii. Datorită eliziunii terminaţiilor vocalice sau consonantice şi slăbirii sau abandonării vocalelor, această limbă blîndă şi melodioasă s-a alterat continuu şi a devenit intolerabil de aspră şi de guturală; astfel *ramuqaf* s-a schimbat cu *ramqa*, *Tarquinius*, cu *Tarchnaf*, *Minerva* cu *Menrva*, *Menelaos*, *Polydeukes*, *Alexandros* cu *Menle, Pultuke, Elchsentre.* Caracterul nedesluşit şi gutural al pronunţiei este demonstrat cu evidenţă de faptul că, de foarte timpuriu, etruscii nu făceau distincţia între *o* şi *u*,

b şi *p*, *c* şi *g*, *d* şi *t*. În acelaşi timp, accentul a fost retras pe prima silabă, ca în latină şi în dialectele greceşti mai aspre. Consoanele aspirate au fost tratate într-un mod asemănător: în timp ce italicii le-au abandonat, cu excepţia aspiratei *b* sau *f*, iar grecii, dimpotrivă, le-au suprimat pe acestea, păstrîndu-le pe celelalte, ϑ, φ, χ, etruscii au renunţat la cea mai blîndă şi plăcută dintre ele, φ, păstrată numai în cuvintele împrumutate, folosindu-le în schimb pe celelalte trei chiar şi acolo unde nu era cazul : *Thetis*, de exemplu, a devenit la ei, *Thethis*, *Telephus-Thelaphe*, *Odysseus-Utuze* sau *Uthuze*. Dintre puţinele terminaţii şi cuvinte al căror sens a fost descifrat, cele mai multe nu prezintă nici o analogie cu idiomul greco-italic; astfel, terminaţia *-al* era folosită pentru a indica descendenţa, îndeosebi pe linie maternă – de exemplu, *Canial*, este tradus pe o inscripţie bilingvă de la Chiusi cu *Cainia natus*; terminaţia *-sa* în numele de femei se folosea pentru a indica ginta în care au intrat prin căsătorie – de exemplu, *Lecnesa* înseamnă „soţia lui Licinius". *Cela* sau *clan*, cu flexiunea *clensi*, înseamnă „fiu" ; *sex* înseamnă „fiică", *ril*, „an"; zeul *Hermes* devine *Turms*; *Aphrodite – Turan*, *Hephaestos – Sethlans*, *Bakchos – Fufluns*. Pe lîngă aceste forme şi sunete neobişnuite, întîlnim totuşi unele analogii între etruscă şi limbile italice. Numele proprii sînt formate, în general, după modelul valabil pentru toţi italicii. Terminaţia frecventă, de sorginte gentilică, *-enas* sau *-ena*, se reîntîlneşte în terminaţia *-enus*, caracteristică numelor ginţilor italice şi îndeosebi sabelice; astfel, numele etrusce *Vivenna* şi *Spurinna* corespund întru totul celor romane, *Vibius* (sau *Vibienus*) şi *Spurius*. Mai mult, nume de divinităţi, care apar drept etrusce pe monumentele etruscilor sau la scriitori au în tema şi chiar în terminaţia lor o formă latină desăvîrşită; dacă aceste nume sînt într-adevăr de origine etruscă, cele două limbi trebuie să fi fost strîns înrudite; astfel, *Usil* („soare" şi „aurora", înrudit cu *ausum*, *aurum*, *aurora*, *sol)*, *Minerva (menervare)*, *Lasa (lascivus)*, *Neptunus*, *Voltumna*. Întrucît aceste similitudini pot să provină din relaţiile politice şi religioase ulterioare dintre etrusci şi latini şi, în consecinţă, din împrumuturile reciproce care au urmat acestora, nu se infirmă concluzia enunţată anterior, potrivit căreia limba toscană

diferă tot aşa de mult de idiomurile greco-italice ca şi limba celţilor de cea a slavilor. Acesta a fost cel puţin efectul produs asupra romanilor: „toscana şi galica" sînt limbi barbare, „osca şi volsca" sînt dialecte rustice. Etrusca nu poate fi atribuită ramurii greco-italice şi nimeni n-a reuşit încă s-o pună în legătură cu alt idiom cunoscut. Au fost cercetate cele mai felurite dialecte pentru a descoperi vreo afinitate cu etrusca; ele au fost fie doar apropiate, fie „torturate", însă întotdeauna în zadar. Poziţia geografică a naţiunii basce a sugerat, bineînţeles, ideea unei înrudiri cu etrusca, însă nu s-a putut descoperi nici o analogie convingătoare. Mărturiile rare rămase din limba ligurilor, cu nume proprii sau toponime, nu indică nici o legătură cu etruscii. Nici acea naţiune dispărută, care a construit acele mii de turnuri sepulcrale enigmatice, numite nuragi, în insulele Mării Etruriei, înainte de toate în Sardinia, nu poate fi legată de cea etruscă, întrucît nu găsim nici un monument similar în Etruria. Numai cîteva urme, după toate aparenţele demne de crezare, permit ca etruscii să fie aşezaţi, în general, în rîndul indo-germanicilor. Astfel *mi*, de la începutul multor inscripţii mai vechi, este cu certitudine ἐμί, εἰμί, iar forma genitivală a temelor *veneruf*, *rafuvuf* se reîntîlneşte în latina veche şi corespunde străvechii terminaţii sanscrite *-as*. De asemenea, numele corespondentului etrusc al lui Zeus, Tina sau Tinia, este probabil în relaţie cu sanscritul *dina* „ziuă", aşa cum Ζάν este în legătură cu sinonimul *diwan*. Chiar admiţînd aceste concesii, poporul etrusc nu apare mai puţin izolat. „Etruscii" – spunea deja Dionysios – „nu se aseamănă cu nici un alt popor prin limbă şi obiceiuri"; nici noi nu putem adăuga mai mult la această afirmaţie.

Şi mai dificilă este determinarea ţinutului din care etruscii au imigrat în Italia; ceea ce nu trebuie să constituie un motiv de regret, întrucît această migraţie aparţine necondiţionat vîrstei copilăriei acestui popor, a cărui istorie începe şi se sfîrşeşte în Italia. Totuşi, poate nici o altă problemă n-a fost dezbătută mai mult decît aceasta, urmîndu-se principiul arheologilor de a cerceta îndeosebi acele lucruri care nu se pot descoperi, dar nici nu merită să fie descoperite (de exemplu, „Cine a fost mama Hecubei?", pentru a-l cita pe

împăratul Tiberius). Întrucît oraşele cele mai vechi şi cele mai importante ale etruscilor sînt situate adînc în interiorul ţării, în apropierea nemijlocită a mării neaflîndu-se nici un oraş etrusc remarcabil – în afară de Populonia care, precum ştim cu certitudine, nu s-a numărat printre cele douăsprezece oraşe vechi –, întrucît, de asemenea, migraţia etruscilor este orientată în epocile istorice de la nord spre sud, se pare că ei au imigrat în peninsulă dinspre continent. În plus, stadiul puţin dezvoltat al culturii, pe care îl întîlnim la începutul istoriei lor, nu concordă cu ipoteza venirii lor pe calea mării. Deja în timpurile străvechi, popoarele traversau o strîmtoare ca pe un fluviu; o debarcare pe coasta de vest a Italiei presupunea însă cu totul alte condiţii. De aceea, patria primitivă a etruscilor trebuie să fie căutată la vest sau la nord de Italia. Nu este cu totul imposibil ca etruscii să fi venit în Italia trecînd Alpii Retici, întrucît cei mai vechi colonişti stabiliţi în Grizon şi Tirol, reţii, au vorbit etrusca pînă în epoci istorice şi chiar numele lor prezintă similitudini cu cele ale rasenilor. Ei pot fi consideraţi, bineînţeles, supravieţuitorii coloniilor etrusce din Valea Padului; însă e tot aşa de probabil ca ei să reprezinte partea naţiunii care a rămas pe loc după emigrare. Într-o opoziţie izbitoare cu această opinie simplă şi naturală se situează însă povestea după care etruscii sînt lidieni emigraţi din Asia Mică. Această poveste este foarte veche. O întîlnim la Herodot, urmat de toţi scriitorii de mai tîrziu, cu variante şi înfloriturі nenumărate, deşi unii istoriografi inteligenţi, Dionysios, de exemplu, s-au declarat împotriva ei şi au arătat că nu există nici o analogie între lidieni şi etrusci, nici în privinţa religiei, nici în privinţa legilor, nici a obiceiurilor şi nici a limbii. Este posibil ca o ceată izolată de piraţi să fi ajuns din Asia Mică în Etruria şi ca prezenţa lor în această ţară să fi dat naştere acestor poveşti; este probabil însă ca întreaga istorioară să se bazeze numai pe un simplu *qui pro quo*. Etruscii italici sau *Turs-ennae* – întrucît aceasta pare să fi fost forma originară şi cea care a stat la baza grecescului Τυρσηνοί, Τυῤῥηνοί, a umbrianului *Turs-ci* şi a celor două forme romane *Tusci* şi *Etrusci* – se apropie prin nume de poporul lidian al Τυῤῥηνοι-ilor (sau poate şi Τυῤῥ-ηνοί-ilor), numiţi astfel după oraşul Τύῤῥα. Această asemănare

de nume, evident întîmplătoare, pare să fi fost unicul temei al acestei ipoteze, pe care vîrsta ei înaintată n-a îmbunătăţit-o cu nimic, şi a întregului turn Babel de speculaţii istorice la care ea a dat naştere. Legînd vechiul comerţ maritim al etruscilor cu pirateria lidienilor şi amestecîndu-i pînă la urmă şi pe piraţii torebieni cu poporul de piraţi al pelasgilor – Thukydides a fost primul căruia i se poate atribui această confuzie –, s-a produs una dintre complicaţiile cele mai deplorabile ale tradiţiei istorice. Numele tirenienilor desemnează cînd torebienii lidieni – în cele mai vechi izvoare, precum poemele homerice –, cînd naţiunea pelasgă sub forma tireno-pelasgi sau, simplu, tirenieni, cînd etruscii italici, deşi aceştia din urmă nu au stabilit niciodată o legătură de lungă durată cu pelasgii sau torebienii şi nu aveau aceeaşi origine.

Pe de altă parte, prezintă interes istoric stabilirea primelor aşezări ale etruscilor şi direcţiile în care au pornit, părăsindu-le. Diferite dovezi susţin afirmaţia că, înainte de marea invazie celtică, ei locuiau ţinuturile situate la nord de Pad, învecinîndu-se la est, de-a lungul rîului Adige, cu veneţii ilirici (albanezii?) şi, la vest, cu ligurii. Acest fapt este demonstrat îndeosebi de existenţa dialectului etrusc gutural, menţionat mai sus, pe care locuitorii Alpilor Retici îl mai vorbeau încă pe vremea lui Titus Livius, şi de faptul că Mantua a rămas toscană pînă în epoci recente. La sud de Pad şi la gurile acestui rîu s-au amestecat etrusci şi umbri, primii ca populaţie dominantă, ceilalţi ca populaţie mai veche, care a fondat oraşele comerciale Hatria şi Spina, în timp ce Felsina (Bologna) şi Ravenna par să fi fost colonii toscane. S-a scurs mult timp pînă cînd celţii au ajuns să traverseze Padul; datorită acestui fapt, etruscii şi umbrii au prins rădăcini mult mai adînci pe malul drept al rîului decît pe cel stîng, pe care au trebuit să-l părăsească mult mai devreme. În general, toate ţinuturile situate la nord de Apenini au fost locuite succesiv de prea multe naţiuni pentru a permite uneia dintre ele să se dezvolte mai temeinic. Aşezarea toscanilor în ţara care le poartă şi astăzi numele are o importanţă cu mult mai mare. Chiar dacă aceste locuri au fost ocupate cîndva de către liguri şi umbri (p. 91), urmele lăsate de ei au fost şterse cu desăvîrşire de ocupaţia şi civilizaţia

etruscă. În această regiune, care se întinde de-a lungul litoralului de la Pisae pînă la Tarquinia şi este îngrădită spre est de Apenini, naţionalitatea etruscă şi-a găsit adăpostul stabil, pe care l-a menţinut cu o tenacitate admirabilă pînă în epoca imperială. Graniţa de nord a teritoriului toscan propriu-zis a fost formată de Arnus, ţinutul din nordul rîului pînă la vărsarea Macrei şi pînă la Apenini. Fiind o zonă de frontieră în litigiu, cînd a ligurilor, cînd a etruscilor, nu s-au putut dezvolta niciodată aşezări mai mari. Graniţa de sud a constituit-o probabil, la început, Pădurea Ciminiană, un lanţ de munţi situaţi la sud de Viterbo, iar mai tîrziu fluviul Tibru. Mai sus (p. 97) s-a observat că teritoriul situat între Munţii Ciminieni şi Tibru, cu oraşele Sutrium, Nepete, Falerii, Veii şi Caere, pare să fi fost ocupat de etrusci într-o epocă mult posterioară cuceririi districtelor din nord, poate abia în secolul al II-lea al Romei (**VII**); aşadar, populaţia italică originară s-a menţinut aici, îndeosebi la Falerii, chiar dacă s-a aflat într-o relaţie de dependenţă. După ce Tibrul a devenit linia de demarcaţie care separa Etruria de Umbria şi Latium, se pare că s-au stabilit în general relaţii paşnice şi că n-au mai avut loc mutaţii de graniţă, în ceea ce-i priveşte pe latini cel puţin. Oricît de pregnant se perpetua la romani sentimentul că etruscii erau pentru ei nişte străini şi că latinii erau confraţii lor, se pare că s-au temut mai puţin de pericolul de pe malul drept decît, de exemplu, de populaţia de acelaşi neam din Gabii şi din Alba. Ceea ce este normal, întrucît romanii au fost favorizaţi nu numai de existenţa graniţei naturale, formată de fluviul larg, ci şi de circumstanţa, atît de importantă pentru dezvoltarea mercantilă şi comercială a Romei, că nici unul dintre oraşele etrusce mai puternice nu se găsea în vecinătatea imediată a fluviului, asemenea Romei pe malul latin. Cei mai apropiaţi de fluviu au fost veienţii; ei au fost aceia cu care Roma şi Latiumul au intrat deseori în conflicte sîngeroase, în special pentru stăpînirea Fidenei, care servea veienţilor drept cap de pod pe malul stîng, aşa acum Ianiculum era pe cel drept; astfel, localitatea se găsea cînd în mîinile latinilor, cînd în cele ale etruscilor. Relaţiile Romei cu oraşul Caere, mai depărtat, au fost în general mult mai paşnice şi mai amicale decît se obişnuia în vremurile acelea între

vecini. Ce-i drept, există legende vagi care se pierd în negurile timpurilor şi care amintesc de lupta dintre Latium şi Caere; Mezentius, rege din Caere, ar fi repurtat succese răsunătoare asupra latinilor şi le-ar fi impus o taxă în vin; însă o dovadă mult mai concludentă decît aceea care atestă un stadiu originar de ostilităţi o constituie tradiţia comerţului continental şi maritim, care a unit aceste două străvechi centre ale Latiumului şi Etruriei. Pătrunderea etruscilor pe uscat dincolo de Tibru nu este confirmată de urme sigure. Etruscii sînt menţionaţi, ce-i drept, printre primii în cadrul marii armate barbare pe care Aristodemos a distrus-o în anul 230 al Romei (**524**) sub zidurile Cumei (p. 94). Chiar dacă admitem însă veridicitatea acestei relatări pînă în cele mai mici amănunte, ea nu dovedeşte decît că etruscii au luat parte la o mare expediţie de jaf. Mult mai importantă este constatarea că, la sud de Tibru, nu se poate identifica nici o aşezare etruscă a cărei origine să se datoreze unor întemeietori veniţi pe uscat şi că nu se observă un pericol serios care să fi ameninţat naţiunea latină din partea etruscilor. Stăpînirea asupra Ianiculumului şi asupra celor două maluri ale gurii Tibrului a rămas, după cîte ştim, necontestat în mîinile romanilor. În ceea ce priveşte imigraţia unor comunităţi etrusce la Roma, există o relatare izolată extrasă din analele toscane; aceasta spune că o ceată de toscani, condusă de către Caelius Vivenna din Volsinii şi, după moartea lui, de tovarăşul său devotat Mastarna, a fost călăuzită de acesta din urmă la Roma şi aşezată aici pe muntele Caelius. Acestei tradiţii îi putem da crezare, cu toate că adăugirea conform căreia Mastarna ar fi devenit rege la Roma sub numele de Servius Tullius nu este mai mult decît o supoziţie improbabilă a acelor arheologi care au cercetat paralelismul legendelor. Numele de „cartier toscan”, conferit unei regiuni de la poalele Palatinului (pp. 87-88), aminteşte de o altă colonizare asemănătoare. De asemenea, se poate pune cu greu la îndoială faptul că ultima familie care a guvernat Roma, cea a Tarquiniilor, a fost de origine etruscă, fie că s-a tras din Tarquinii, precum o certifică legenda, fie din Caere, unde a fost descoperit de curînd mormîntul familiei *Tarchnas*-ilor. Numele de femeie Tanaquil sau Tanchvil, introdus în legendă, nu este latin ; în schimb, e

răspîndit în Etruria. Însă povestea tradiţională, după care Tarquinius ar fi fost fiul unui grec emigrat din Corint la Tarquinii şi stabilit la Roma ca metec, nu este nici istorie şi nici legendă, iar lanţul istoric al evenimentelor nu numai că este încurcat aici, ci rupt cu desăvîrşire. Din această tradiţie nu poate fi dedus mai mult decît simplul fapt, lipsit de importanţă, că o familie de origine toscană a fost ultima care a purtat sceptrul la Roma; tot ce putem afirma e că această dominaţie a unui bărbat de origine toscană nu poate fi interpretată nici ca o dominaţie a toscanilor sau a vreunei comunităţi toscane asupra Romei, nici, în sensul opus, ca o dominaţie a Romei asupra sudului Etruriei. De fapt, nici una, nici alta dintre aceste ipoteze nu este temeinic fondată. Istoria Tarquiniilor se derulează în Latium, nu în Etruria, şi, după cele cunoscute nouă, Etruria n-a exercitat o influenţă esenţială în timpul regilor nici asupra limbii, nici asupra obiceiurilor din Roma şi n-a întrerupt cu nimic evoluţia firească a statului roman sau a confederaţiei latine. Cauza acestei pasivităţi relative a Etruriei faţă de ţara latină vecină trebuie să fie atribuită, în parte, luptelor etruscilor cu celţii din Valea Padului, pe care aceştia din urmă probabil că nu l-au trecut decît după expulzarea regilor din Roma, în parte, înclinaţiei etruscilor spre navigaţie şi stăpînirea mării şi a coastelor, tendinţă care se concretizează în aşezările lor din Campania, despre care vom mai vorbi în capitolul următor.

Constituţia etruscă se întemeiază, precum cea a grecilor şi latinilor, pe comunitatea care evoluează spre o comunitate urbană. Înclinaţia timpurie a acestei naţiuni spre navigaţie, comerţ şi industrie pare să fi dat naştere la comunităţi urbane propriu-zise mult mai repede decît a fost cazul în restul Italiei. Caere este primul oraş al Italiei care a fost menţionat în analele greceşti. În schimb, constatăm că etruscii au fost în general mai puţin războinici şi mai puţin înzestraţi pentru luptă decît romanii şi sabelii; obiceiul neitalic de a face apel la mercenari se întîlneşte aici de timpuriu. Constituţia cea mai veche a comunităţilor trebuie să fi avut, în trăsăturile ei generale, similitudini cu cea romană. Conducători au fost regii sau *lucumonii*, care deţineau însemnele similare şi, fără îndoială, o plenitudine a puterii asemănătoare celei a regilor romani. Un

contrast izbitor exista între nobili şi oamenii de rînd. Asemănarea organizării gentilice este dovedită de aceea a numelor; numai că, la etrusci, descendenţa pe linie maternă s-a bucurat de mai multă consideraţie decît la romani. Constituţia federaţiei pare să fi fost foarte liberală. Ea nu corespunde cu naţiunea întreagă; etruscii din nord şi cei din Campania au fost asociaţi în confederaţii separate, similare celei dintre Etruria propriu-zisă. Fiecăreia dintre aceste ligi îi corespundeau douăsprezece comunităţi, care recunoşteau, ce-i drept, o metropolă, în special în vederea cultului zeilor, şi un conducător al ligii sau, mai degrabă, un preot suprem. Aceste comunităţi par să fi avut aceleaşi drepturi, cîteva dintre ele fiind atît de puternice, încît nu s-a putut forma nici o hegemonie şi nu s-a putut consolida nici puterea centrală. Volsinii a fost metropola în Etruria propriu-zisă. Din rîndul celor douăsprezece oraşe, mai cunoaştem, prin tradiţia demnă de încredere, numai Perusia, Vetulonium, Volci şi Tarquinii. În realitate, acţiunea concertată a fost la etrusci la fel de rară, precum contrarul acesteia în cazul confederaţiei latine. De regulă, războaiele erau purtate de către o singură comunitate, care încerca să-i implice pe vecini în sprijinul cauzei ei ; dacă, în mod excepţional, se hotăra război federal, se întîmpla deseori ca unele oraşe să se retragă din luptă. Încă de la începuturile ei, confederaţiei etrusce i-a lipsit, se pare, mai mult decît altor ligi italice asemănătoare, o conducere supremă solidă şi autoritară.

Capitolul X

Grecii în Italia. Supremaţia maritimă a etruscilor şi cartaginezilor

În istoria popoarelor Antichităţii, lumina zilei nu pătrunde dintr-o dată; şi aici ziua începe cu răsăritul. În timp ce Peninsula Italică mai era încă învăluită de semiobscuritatea mijirii zorilor, regiunile din partea orientală a Mării Mediterane, cu o cultură bogată din toate punctele de vedere, intraseră deja în lumina plină a civilizaţiei. Destinul celor mai multe popoare în primele etape ale dezvoltării este acela de a găsi mai întîi, printre naţiunile de aceeaşi origine, un stăpîn şi un dascăl; popoarele Italiei au cunoscut şi ele această soartă. Însă condiţiile geografice ale peninsulei n-au permis ca această influenţă să se exercite dinspre continent. Nu găsim nici o urmă din timpurile vechi care să ateste folosirea dificilului drum care lega Grecia de Italia pe uscat. Desigur, din vremuri imemoriale au existat drumuri comerciale care duceau din Italia în ţinuturile transalpine; cea mai veche rută pentru comerţul cu chihlimbar de la Marea Baltică ajungea în Marea Mediterană pe la gurile Padului; de aceea, în tradiţia greacă Delta Padului trece drept patria chihlimbarului. De această rută se leagă alta, care traversează peninsula peste Apenini, ajungînd la Pisa; însă elementele de civilizaţie nu au putut să ajungă la italici din această direcţie. Naţiunile maritime ale Orientului sînt acelea care, în timpurile străvechi, au adus în Italia toate elementele datorate în general străinătăţii. Cel mai vechi popor civilizat de pe coastele Mării Mediterane, egiptenii, n-au fost o naţiune de navigatori şi, în consecinţă, n-au putut exercita vreo influenţă asupra Italiei. Însă nu se poate afirma acelaşi lucru şi despre fenicieni. Ce-i drept, dintre popoarele cunoscute, ei au fost primii care au părăsit patria lor îngustă, situată la extremitatea orientală a Mării Mediterane,

avîntîndu-se cu locuinţele plutitoare mai întîi pentru a pescui şi a draga, în curînd şi pentru a face comerţ, primii care au deschis relaţiile maritime şi, într-o perioadă de o vechime greu de conceput, au pătruns pînă la limitele occidentale ale Mării Mediterane. Aproape în toate ţinuturile constatăm că staţiunile maritime feniciene le precedă pe cele ale grecilor: în Elada propriu-zisă, în Creta şi în Cipru, în Egipt, Libia şi Spania, chiar şi pe coasta de vest a Italiei. În jurul întregii Sicilii, povesteşte Thukydides, înainte să fi venit grecii sau, cel puţin, înainte de a se fi stabilit în număr mare, fenicienii au fondat factorii pe toate promontoriile şi insuliţele în vederea negoţului cu indigenii, nu pentru a cuceri teritorii. În schimb, situaţia se prezintă cu totul altfel în cazul Italiei continentale. O singură aşezare feniciană a fost identificată cu oarecare siguranţă; o factorie punică de lîngă Caere, a cărei amintire s-a păstrat, în parte, în numele unei mici localităţi de pe litoralul Caerei, Punicum, în parte, în al doilea nume pe care îl poartă oraşul Caere însuşi, acela de Agylla. Acesta nu este, cum s-a speculat, de origine pelasgică, ci feniciană şi semnifică „Oraşul rotund”, nume perfect aplicabil Caerei dacă e privită dinspre mare. Această staţiune şi aşezările asemănătoare care s-au putut întemeia pe coastele Italiei n-au fost, desigur, de mare importanţă şi, probabil, n-au dăinuit mult timp; acest lucru este dovedit de dispariţia lor aproape fără urmă. De asemenea, nu există nici un temei pentru a le considera anterioare aşezărilor elene de pe acelaşi ţărm. O dovadă incontestabilă care atestă că Latiumul n-a cunoscut oamenii din Canaan decît prin intermediul elenilor este denumirea lor latină de *poeni*, împrumutată de la greci. Toate relaţiile străvechi ale italicilor cu civilizaţia Orientului sînt îndreptate cu certitudine înspre Grecia, iar întemeierea unei factorii feniciene la Caere se poate explica foarte bine, fără apelul la o perioadă preelenă, prin relaţiile, bine-cunoscute de mai tîrziu, dintre oraşul comercial Caere şi Cartagina. În realitate, dacă ne aducem aminte că navigaţia antică a fost şi a rămas în esenţă la stadiul de cabotaj, nici un alt ţinut mediteranean n-a fost mai îndepărtat pentru fenicieni decît Italia. Ei au putut s-o abordeze numai de pe coasta de vest a Greciei sau din Sicilia şi este foarte

probabil ca navigaţia elenă să fi înflorit destul de timpuriu pentru a-i devansa pe fenicieni în explorarea Adriaticii şi a Mării Tireniene. Din această cauză, nu există nici un motiv de a pretinde că fenicienii au exercitat cîndva o influenţă directă asupra italicilor. Asupra relaţiilor care s-au stabilit mai tîrziu între fenicieni, deţinători ai supremaţiei maritime în vestul Mediteranei, şi italicii care locuiau pe litoralul Mării Tireniene vom reveni mai jos.

După toate aparenţele, navigatorii greci au fost primii dintre locuitorii bazinului oriental al Mării Mediterane care au explorat coastele Italiei. Însă dintre întrebările semnificative, din ce ţinut şi în ce epocă au ajuns aceştia aici, doar prima poate primi un răspuns precis şi complet. Ţărmul eolic şi ionic al Asiei Mici a fost acela unde comerţul grec a înflorit pentru prima dată şi de unde grecii au pornit în cercetarea atît a interiorului Mării Negre, cît şi a coastelor italice. Numele de Marea Ionică, atribuit apelor ce separă Epirul de Sicilia, şi cel de Golf Ionic, cu care grecii au desemnat la început Marea Adriatică, au păstrat amintirea descoperirii de odinioară a ţărmului de sud şi de vest al Italiei de către corăbierii ionieni. Cea mai veche aşezare grecească din Italia, Cumae, este, după nume, ca şi după tradiţie, o colonie a oraşului omonim de pe coasta Anatoliei. Conform tradiţiei elene, foceenii din Asia Mică au fost primii dintre eleni care au străbătut Marea Occidentală mai îndepărtată. În curînd au urmat şi alţi greci pe aceste căi deschise de către cei din Asia Mică; ionienii din Naxos şi din Chalkis, din Eubeea, ahei, locrieni, rodieni, corinteni, megarieni, mesenieni, spartani. După descoperirea Americii, naţiunile civilizate ale Europei s-au întrecut în a naviga într-acolo şi în a se aşeza pe acele meleaguri; noii coloni, stabiliţi printre barbari, au păstrat sentimentul lor de solidaritate ca europeni civilizaţi cu mai multă putere decît în vechea lor patrie. Acelaşi lucru este valabil şi pentru greci. Navigaţia către Occident şi aşezarea în ţinuturile apusene nu a fost un privilegiu particular al uneia dintre cetăţi sau al unuia dintre neamurile greceşti, ci patrimoniul comun al naţiunii elene; şi aşa cum zămislirea Americii de Nord se datorează amestecării şi întrepătrunderii aşezărilor engleze şi franceze, olandeze şi germane, la fel s-au contopit şi în Sicilia greacă şi „Grecia

Mare" populaţii provenite din cele mai diferite neamuri elene, astfel încît nu au mai putut fi deosebite unele de altele. Lăsînd la o parte aşezările care ocupă o poziţie mai izolată, precum cele ale locrienilor, cu coloniile lor Hipponion şi Medama, şi cele ale foceenilor, care n-au fost fondate decît la sfîrşitul acestei perioade, Hyele (Velia, Elea), se pot distinge trei grupe principale. Grupa, la origine ionică, cunoscută sub denumirea de *oraşele chalcidice*, din care fac parte, în Italia, Cumae şi celelalte colonii vecine de lîngă Vezuviu şi Region, iar în Sicilia, Zancle (mai tîrziu Messana), Naxos, Catana, Leontini şi Himera. Grupa aheană cuprinde Sybaris şi majoritatea coloniilor din Greacia Mare. Grupa dorianã înglobează Siracusa, Gela, Acragas, în general majoritatea coloniilor din Sicilia, iar din Italia numai Taras (Tarentum), cu colonia acesteia, Heracleea. În general, preponderenţa înclină în favoarea imigranţilor aparţinînd triburilor elene mai vechi ale ionienilor şi populaţiei stabilite în Pelopones înaintea pătrunderii doriene. Dintre dorieni nu au participat activ decît comunităţile cu o populaţie eterogenă, precum Corint şi Megara; ţinuturile autentic doriene n-au deţinut decît un rol secundar în colonizare. Nici nu putea fi altfel, căci ionienii deveniseră din timpuri străvechi o naţiune de comercianţi şi navigatori, în timp ce dorienii părăsiseră relativ recent munţii lor continentali şi, aşezîndu-se în ţinuturile riverane, au păstrat întotdeauna o atitudine mai rezervată faţă de comerţul maritim. Diferitele grupe de imigranţi se disting cu precizie prin etalonul lor monetar. Imigranţii foceeni îşi bat monedele după etalonul babilonian, care a fost dominant în Asia. Oraşele chalcidice au preluat la început etalonul eginatic, mai exact pe acela care a prevalat la origini în toată Grecia europeană, şi acea modificare a lui pe care o reîntîlnim în Eubeea. Comunităţile aheene îşi bat monedele după etalonul corintic, iar dorienii după acela introdus de către Solon în Attica (160, **594**), cu excepţia Tarasului şi a Heracleei, care imită în linii mari mai degrabă etalonul vecinilor lor ahei, decît pe cel al dorienilor Siciliei. Epoca primelor călătorii şi a primelor aşezări va rămîne întotdeauna învăluită într-o adîncă obscuritate. Ce-i drept, putem întrezări în aceasta o anumită ordine. În cel mai vechi document al grecilor, poemele homerice, care

aparţin, ca şi relaţiile iniţiale cu Occidentul, ionienilor din Asia Mică, orizontul nu se extinde cu mult dincolo de bazinul oriental al Mării Mediterane. Navigatori abătuţi de furtună în Marea Occidentală ar fi putut să aducă în Asia Mică vestea despre existenţa unui continent în vest, ca şi despre vîrtejurile marine şi insulele muntoase care scuipă foc; numai că în epoca poeziei homerice lipsea cu desăvîrşire orice informaţie verosimilă asupra Italiei şi Siciliei chiar în acel ţinut grecesc care a fost primul ce a înnodat relaţiile cu Occidentul. Fabuliştii şi poeţii Orientului au putut să populeze aşadar spaţiile deşerte ale Occidentului cu fantomele lor inconsistente, precum o vor face, la timpul lor, poeţii Occidentului cu Orientul fabulos. În poemele lui Hesiod, contururile Italiei şi ale Siciliei se precizează deja; în ele apar numele unor populaţii indigene, ale unor munţi şi oraşe din cele două ţări; totuşi, Italia este considerată încă un grup de insule. În schimb, în întreaga literatură posterioară lui Hesiod, Sicilia şi chiar totalitatea coastelor Italiei apar ca fiind cunoscute elenilor, cel puţin în liniile lor generale. De asemena, ordinea succesivă a coloniilor greceşti se poate determina cu o oarecare certitudine. Aşezarea cea mai veche a fost considerată, chiar de către Thukydides, Cumae ; fără îndoială, supoziţia sa nu este eronată. Într-adevăr, multe locuri de acostare se găseau mai la îndemînă navigatorului grec; însă nici unul n-a fost mai bine protejat împotriva furtunilor, ca şi împotriva barbarilor, decît insula Ischia, locul originar al oraşului; că aceste considerente au fost determinante pentru fondarea acestei aşezări o dovedeşte poziţia care, ulterior, a fost aleasă pe continent, stînca prăpăstioasă, însă apărată, care poartă şi astăzi venerabilul nume al metropolei din Anatolia. De altfel, în nici o parte a Italiei scenele legendelor din Asia Mică nu sînt localizate cu mai multă statornicie şi vivacitate ca pe meleagurile cetăţii Cumae, unde primii navigatori spre Occident, fermecaţi de legendele despre minunăţiile acestuia, au purces către ţara miracolelor, lăsînd urmele nepieritoare ale acestei lumi feerice pe care au crezut că o străbat în numele date Stîncii Sirenelor şi Lacului Averna, care ar conduce spre lumea tenebrelor. De asemenea, dacă la început grecii au ajuns vecinii italicilor datorită cetăţii Cumae, se poate explica foarte uşor de ce

numele neamului italic care trăia în apropierea imediată a acesteia, cel al opiciilor, a fost folosit secole de-a rîndul pentru desemnarea italicilor în general. O tradiţie demnă de încredere afirmă că, între întemeierea cetăţii Cumae şi imigrarea masivă a elenilor în Italia de Sud şi în Sicilia, dar şi în cadrul acestei imigrări, ionienii din Calcida şi din Naxos ar fi fost, din nou, cei care au deschis calea celorlalţi, Naxos din Sicilia fiind, se spune, cel mai vechi dintre toate oraşele greceşti întemeiate în Italia şi în Sicilia printr-o colonizare propriu-zisă; numai după aceea au urmat, mai tîrziu, coloniile aheene şi doriene. Cu toate acestea, par imposibil de stabilit, chiar şi cu aproximaţie, datele acestei serii de evenimente. Drept punct de reper ar putea servi întemeierea oraşului aheean Sybaris în anul 33 al Romei (**721**) şi a oraşului dorian Taras în anul 46 al Romei (**708**); acestea sînt cele mai vechi date din istoria Italiei a căror exactitate, cel puţin aproximativă, nu poate fi contestată. Cu cît această epocă a fost precedată de primele colonii ioniene este un fapt la fel de nesigur ca şi vîrsta naşterii poemelor lui Hesiod sau, mai ales, a poemelor lui Homer. Dacă Herodot a delimitat corect epoca homerică, atunci, cu un secol înaintea întemeierii Romei grecii nu cunoşteau Italia. Dar această datare, ca şi toate celelalte din timpul vieţii lui Homer, nu poate fi considerată o mărturie, ci numai o concluzie; şi cel care analizează cu grijă istoria alfabetului italic şi realitatea, concludentă, că italicii îi cunoscuseră pe greci înainte ca numele mai nou de eleni să-l fi înlocuit pe acela, mai vechi, de *Graeci*, va fi înclinat să devanseze cu mult relaţiile originare ale italicilor cu grecii.

De fapt, istoria grecilor italici şi a sicilienilor nu face parte din cea a Italiei; coloniştii eleni din Occident au păstrat întotdeauna cele mai strînse legături cu patria lor şi participau la sărbătorile naţionale şi la drepturile elenilor. Dar şi în cazul Italiei este important să se indice diversităţile de caracter care au apărut în aşezările greceşti ale acestei ţări sau, cel puţin, să se releve principalele trăsături care au permis colonizării greceşti să exercite o influenţă atît de variată asupra Italiei. Dintre toate aşezările greceşti, pentru foarte multă vreme şi-au păstrat caracterul lor activ şi exclusivist cele care au dat

naştere ligii cetăţilor aheene, formată din oraşele Siris, Pandosia, Metabus sau Metapontion, Sybaris cu coloniile sale Poseidonia şi Laos, Crotona, Caulonia, Temesa, Terina şi Pyxus. Coloniştii lor au aparţinut, în ansamblu, unui trib grec care s-a cramponat în păstrarea dialectului său particular, diferit de cel dorian cu care avea, de altfel, multe afinităţi – de exemplu lipsa literei *h* –, care nu s-a îndepărtat de vechea scriere naţională elenă, neadoptînd alfabetul recent intrat în uzul general şi păstrîndu-şi, de asemenea, particularitatea naţională atît faţă de barbari, cît şi faţă de ceilalţi greci, datorită unei constituţii federale trainice. Despre aceşti ahei italici se poate afirma ceea ce relata Polybios referitor la liga aheeană din Peloponeș: „nu numai că vieţuiesc într-o uniune federală şi frăţească, dar se folosesc şi de aceleaşi legi, aceleaşi greutăţi, măsuri şi monede, ca şi de aceiaşi magistraţi, consilieri şi judecători”. Această ligă de oraşe aheene a fost o colonizare propriu-zisă. Oraşele erau lipsite de porturi, cu excepţia Crotonei, care avea o radă acceptabilă, şi de un comerţ propriu. Sibaritul se mîndrea că poate încărunţi între podurile oraşului său lagunar, iar cumpărarea şi vînzarea ar fi rămas în seama milesienilor şi etruscilor. În schimb, grecii nu dominau în locul acesta numai imediata vecinătate a ţărmului, ci stăpîneau, de la o mare la alta, în Ţara vinului şi Ţara vitelor (Οἰνωτρία, Ἰταλία) sau „Elada Mare”; populaţia aborigenă de agricultori trebuia să trăiască în relaţii clientelare sau chiar de sclavie, cultivînd pămîntul sau plătind tribut grecilor. Sybaris, cel mai mare oraş al Italiei în acele timpuri, avea patru triburi barbare şi douăzeci şi cinci de localităţi în subordinea sa şi a putut să fondeze Laos şi Poseidonia pe ţărmul opus al Italiei. Şesurile nemaipomenit de fertile ale rîurilor Cratis şi Brandanos au oferit sibariţilor şi metapontinilor recolte îmbelşugate – poate că aici s-a cultivat pentru prima dată grîu pentru export. Prosperitatea extraordinară la care au ajuns statele acestea într-un răstimp relativ scurt este atestată într-un mod convingător de operele de artă, unicele, de altfel, care ne-au parvenit de la aceşti ahei italici; monedele lor, executate într-un stil tradiţional sever, care sînt şi primele monumente ale artei scrierii în Italia, au început să fie bătute, cum s-a dovedit, în anul 174 al Romei

(**580**). Aceste monede dovedesc, nu numai că aheii din Occident participau la evoluţia magnifică a artei plastice care se produce tocmai în această perioadă în patria-mumă, dar şi că ei i-au fost poate superiori în domeniul tehnicii. În locul groaselor piese de argint, deseori bătute numai pe o singură parte şi întotdeauna anepigrafice, care se aflau în circulaţie în Grecia propriu-zisă, ca şi la dorienii din Italia, aheii italici, cu o originală măiestrie, au bătut cu ajutorul a două ştanţe, în parte în relief, în parte gravate, mari monede de argint întotdeauna inscripţionate. Aceasta trădează organizarea avansată a unui stat civilizat, căci modalitatea de ştanţare le conferea o garanţie împotriva falsificării monetare, comună acestei epoci, prin placarea unui nucleu din metal inferior cu straturi subţiri de argint. Totuşi, această înflorire rapidă n-a dat roade. Din cauza existenţei lipsite de griji, netulburată de opoziţia energică a populaţiei indigene, devenită pasivă din cauza muncii deloc aspre, înşişi grecii au pierdut aici de timpuriu elasticitatea trupului şi a spiritului. Nici un nume strălucitor al artei sau al literaturii greceşti nu-i glorifică pe aheii italici, în timp ce Sicilia poate oferi un şir nesfîrşit de nume, iar, în Italia, Regionul calcidic pe Ibykos şi Tarentumul doric pe Archytas. La acest popor, unde frigarea se rotea în permanenţă deasupra vetrei, n-a putut înflori nici o altă artă în afara pugilismului. Puternica aristocraţie, care, în cele mai multe comunităţi, a ajuns de timpuriu la conducere şi care a găsit întotdeauna un reazem de nădejde în guvernarea federală, nu permitea ascensiunea tiranilor. Unicul pericol de temut era ca guvernarea celor mai buni să se transforme în guvernarea celor puţini, mai ales dacă familiile privilegiate din diferitele comunităţi s-ar fi aliat şi sprijinit reciproc. Astfel de tendinţe se manifestă în societatea „prietenilor”, angajaţi unul faţă de celălalt în mod solidar, purtînd numele de Pythagoras. Ea propovăduia adularea clasei dominante, „egală cu zeii”, supunerea celei conduse, „egală animalelor”, şi a provocat prin această teorie şi practică o reacţie teribilă, care s-a încheiat cu suprimarea „prietenilor” pitagoreici şi cu înnoirea vechii constituţii federale. Numai că ostilităţile ireconciliabile dintre partide, răscoalele generale ale sclavilor, abuzurile sociale de toate felurile, punerea în

practică a unei filozofii de stat nepractice, într-un cuvînt toate viciile unei civilizaţii corupte nu au încetat să bîntuie în sînul comunităţilor aheene, pînă cînd puterea lor politică nu s-a prăbuşit din aceste cauze. Astfel, nu este de mirare că aheii aşezaţi în Italia au exercitat o influenţă mai redusă asupra civilizaţiei ei decît ceilalţi colonişti greci. Popor devotat agriculturii, ei n-au fost capabili, asemena statelor comerciale, să-şi extindă înrîurirea dincolo de graniţele lor politice; în interiorul teritoriului lor, ei au aservit populaţia indigenă şi au călcat în picioare germenii unei civilizaţii naţionale fără să-i ofere însă, printr-o elenizare deplină, o nouă direcţie evolutivă. Astfel, la Sybaris şi Metapontion, la Crotona şi Poseidonia, spiritul grecesc, care s-a conservat cu vitalitate în alte locuri în ciuda tuturor nenorocirilor politice, a dispărut mai repede, fără urme şi fără glorie, cum nu s-a întîmplat în nici un alt ţinut. Nici populaţiile mixte, bilingve, care s-au născut mai tîrziu din rămăşiţele italicilor indigeni şi ale aheilor, ca şi din imigranţii mai recenţi de origine sabelică, n-au atins vreodată o prosperitate reală. Această catastrofă însă ţine, cronologic, de perioada următoare.

Coloniile celorlalţi greci au avut un caracter diferit şi au exercitat o cu totul altă influenţă asupra Italiei. Neîndoielnic, nici ei nu au dispreţuit agricultura şi cuceririle teritoriale; nu era propriu mentalităţii elenilor, cel puţin după ce au atins dezvoltarea lor deplină, să se mulţumească, precum fenicienii, cu întemeierea de factorii în ţara barbară. Dar toate aceste oraşe au fost întemeiate mai ales în vederea comerţului şi, în consecinţă, spre deosebire de cele aheene, au fost amplasate alături de cele mai bune porturi şi locuri de debarcare. Originea, ocazia şi epoca acestor întemeieri au fost foarte diferite; totuşi, s-a statornicit între ele, cum nu s-a întîmplat în liga oraşelor aheene, o anumită comunitate de acţiune – în toate oraşele s-a folosit, în general, alfabetul grecesc recent şi ele au conservat un caracter doric în limba lor, care s-a răspîndit şi în oraşele care, precum Cumae, de exemplu, au vorbit la origine dialectul fluid al ionienilor. Aceste aşezări au devenit, în moduri foarte diverse, de o importanţă mai mare sau mai mică pentru Italia; este suficient să amintim aici pe acelea care au determinat într-un

mod hotărîtor destinele populaţiei italice, Tarentumul doric şi Cumae ionică. Dintre toate coloniile greceşti ale Italiei, Tarentumului i-a revenit rolul cel mai strălucitor. Portul său excelent, unicul utilizabil pe întreaga coastă de sud, a transformat acest oraş în antrepozitul natural al comerţului din Italia de Sud şi, în oarecare măsură, chiar în acela al circulaţiei mărfurilor pe Adriatica. Pescuitul prodigios în golful său, producerea şi prelucrarea lînii sale alese, ca şi vopsirea acesteia cu purpura tarentină, care a putut rivaliza cu cea din Tyr – ambele industrii încetăţenite aici din Miletul Asiei Mici –, au solicitat mii de mîini de lucru şi au adăugat exportul comerţului de tranzit. Monedele bătute la Tarentum într-un număr mai mare decît în orice alt loc al Italiei greceşti, ele fiind destul de frecvent din aur, atestă şi astăzi, indubitabil, caracterul activ şi extins al comerţului tarentin. Relaţiile comerciale ale Tarentumului trebuie să se fi extins chiar în epoca în care aceasta încă îşi disputa cu Sybaris locul întîi între coloniile din Italia de Sud. Se pare însă că tarentinii n-au urmărit niciodată cu eforturi permanente şi norocoase lărgirea consistentă a teritoriului lor, precum coloniile aheene.

Dacă colonia greacă situată în extremitatea orientală a Italiei s-a ridicat atît de repede şi atît de grandioasă, oraşele situate mai spre nord, în vecinătatea Vezuviului, au atins o prosperitate mai modestă. Aici, locuitorii din Cumae au trecut de pe binecuvîntata insulă Aenaria (Ischia) pe continent şi au înălţat pe o colină un al doilea oraş, situat în imediata vecinătate a mării, de unde au fondat apoi portul Dikaearchia (mai tîrziu, Puteoli), oraşele Partenope şi Neapolis. Ei au trăit, ca toţi locuitorii coloniilor calcidice în general, după legile pe care le-a emis Charondas din Catana (în jurul anului 100, **650**), sub o constituţie democratică, moderată însă datorită unui cens foarte ridicat, care a conferit puterea unui consiliu ales din rîndurile celor mai bogaţi. Această constituţie s-a dovedit viabilă, îndepărtînd în general de oraşele respective pericolul tiraniei unui uzurpator sau al sărăciei. Despre relaţiile externe ale grecilor din Campania ştim foarte puţin. Ei s-au limitat, fie din necesitate, fie prin libera alegere, la un teritoriu şi mai îngust decît cel al tarentinilor; necucerind şi neasuprind indigenii, ci stabilind cu aceştia relaţii

comerciale paşnice, şi-au creat pentru ei înşişi o situaţie prosperă şi au ocupat primul loc în rîndul misionarilor civilizaţiei greceşti în Italia.

În timp ce de ambele părţi ale strîmtorii Region, pe continent, pe întreaga coastă de sud şi de vest pînă la Vezuviu şi pe jumătatea mai mare a Siciliei, se întindeau teritoriile greceşti, coasta occidentală a Italiei de la nord de Vezuviu şi întreaga coastă orientală s-au aflat într-o situaţie cu totul diferită. Nici o aşezare greacă nu se ridică pe ţărmul italic al Adriaticii, fapt care se leagă neîndoielnic de numărul redus şi de importanţa secundară a coloniilor greceşti de pe malul iliric opus şi din numeroasele insule adiacente. Ce-i drept, două oraşe considerabile, Epidamnus sau Dyrrhachion (azi Durazzo) – 127, **627** – şi Apollonia (lîngă Avlona) – 167, **587** – au fost întemeiate pe coasta cea mai apropiată de Grecia încă din timpul regilor; mai la nord însă, cu excepţia coloniei nesemnificative de pe insula Corcyra-Neagră (Curzola), întemeiată în jurul anului 174 (**580**), nu putem semnala existenţa nici unei aşezări greceşti vechi. Încă nu s-a explicat îndeajuns de temeinic de ce colonizarea greacă a fost aşa de săracă tocmai în aceste ţinuturi. Natura însăşi pare să-i fi îndrumat pe eleni tocmai în această direcţie; de fapt, din timpurile cele mai îndepărtate au existat căi comerciale permanente, care, pornind de la Corint şi, înainte de toate, de la colonia de pe Corcyra, întemeiată la puţin timp după Roma, în jurul anului 44 (**710**), îşi aveau antrepozitele pe coasta italică, în oraşele de la gurile Padului, Spina şi Hatria. Furtunile Mării Adriatice, inospitalitatea, cel puţin a coastelor ilirice, sălbăticia indigenilor nu sînt suficiente pentru a explica această stare de lucruri. Pentru Italia, faptul că elementele de civilizaţie venite din Orient nu şi-au exercitat mai întîi influenţa asupra ţinuturilor sale orientale, ci au ajuns aici numai prin intermediul celor occidentale a avut însă consecinţe dintre cele mai semnificative. Însuşi comerţul adriatic desfăşurat de Corint şi de Corcyra a fost împărţit cu cel mai estic oraş comercial din Grecia Mare, Tarentumul doric, care, deţinînd Hydrusul (Otranto), a stăpînit intrarea în Marea Adriatică dinspre partea italică. Întrucît pe coasta de est, exceptînd porturile de la gurile Padului, nu existau în vremurile acelea emporii care

merită să fie amintite – înflorirea Anconei se petrece într-o epocă mult ulterioară, iar dezvoltarea Brundisiumului chiar mai tîrziu –, este verosimilă ipoteza că navigatorii din Epidamnos şi Apollonia şi-au descărcat deseori mărfurile la Tarentum. De asemenea, tarentinii au stabilit relaţii multiple cu Apulia, urmînd căile de uscat; lor li se datorează toate elementele de civilizaţie greacă din sud-estul Italiei. Dar în această epocă putem constata numai începuturile procesului; elenismul Apuliei nu se va dezvolta decît într-o epocă ulterioară.

Pe de altă parte, nu se poate pune la îndoială faptul că ţărmul Italiei occidentale a fost explorat destul de către eleni în timpurile cele mai vechi, şi chiar la nord de Vezuviu, şi că au existat factorii elene pe insulele şi promontoriile acestuia. Prima mărturie despre aceste călătorii este localizarea legendei lui Ulise pe coastele Mării Tireniene. Dacă identificăm insula lui Eol cu Insulele Lipare, dacă în promontoriul lacinian recunoaştem insula lui Calipso, în cel misenian, Insula Sirenelor, iar în cel circeic, insula Circei, dacă promontoriul abrupt de la Tarracina este interpretat drept mormîntul lui Elpenor, dacă lestrigonii vieţuiau la Caieta şi Formiae, dacă cei doi fii ai lui Ulise şi ai Circei, Agrios, „cel Sălbatic”, şi Latinos, stăpîneau asupra tirenienilor „în colţul cel mai ascuns al Insulelor sacre” (după o tradiţie mai recentă, Latinus ar fi fiul lui Ulise şi al Circei, iar Auson, fiul lui Ulise şi al lui Calipso), atunci toate acestea sînt rodul imaginaţiei navigatorilor ionieni, care se gîndeau la patria scumpă în timp ce traversau Marea Tireniană. Aceeaşi vivacitate a sentimentului care a pătruns în poemul ionian al călătoriilor lui Ulise se regăseşte în localizarea legendei la Cumae însăşi, ca şi în toate zonele străbătute de corăbierii cumeieni. Alte urme ale acestor călători străvechi se găsesc în numele grecesc al insulei Aethalia (Ilva, Elba), care, împreună cu Aenaria, pare să facă parte din primele locuri ocupate de greci, şi poate şi în cel al portului Telamon din Etruria. Lor li se pot adăuga cele două localităţi situate pe ţărmul Caerei, Pyrgi (lîngă S. Severa) şi Alsion (lîngă Palo); originea greacă a acestora este dovedită nu numai de numele lor, ci şi de arhitectura particulară a zidurilor de a Pyrgi, al căror caracter diferă fundamental de cel al zidurilor Caerei, ca şi de cel al zidurilor de

incintă etrusce în general. Aethalia, „Insula Focului”, cu minele ei bogate în cupru şi îndeosebi în fier, trebuie să fi deţinut neîndoielnic rolul principal în acest comerţ şi aici trebuie să-şi fi găsit centrul colonizarea străinilor, ca şi relaţiile lor cu indigenii; şi aceasta cu atît mai mult cu cît topirea minereurilor nu se putea realiza pe insula mică şi săracă în păduri fără a întreţine relaţii cu continentul. Poate că minele de argint de la Populonia, situate pe promontoriul din faţa Elbei, au fost cunoscute şi exploatate de către grecii acestei epoci. Dacă, ceea ce nu se poate pune la îndoială, străinii, practicînd întotdeauna în această epocă, alături de comerţ, pirateria şi jaful, nu se sfiau să prade indigenii şi să-i ducă în sclavie ori de cîte ori aveau ocazia, atunci şi aceştia aplicau, la rîndul lor, dreptul de răzbunare; faptul că latinii şi tirenienii au avut, în această îndeletnicire, mai multă energie şi mai mult noroc decît vecinii lor din Italia de Sud e dovedit nu numai de legendele, ci şi, îndeosebi, de rezultatul acestor lupte. Italicii au reuşit să se debaraseze în aceste zone de străini şi să rămînă sau să redevină după scurt timp nu numai stăpînii oraşelor şi porturilor lor comerciale, dar şi stăpînii propriei lor mări. Aceeaşi invazie elenă, care a supus şi a deznaţionalizat triburile din Italia de Sud, a îndrumat popoarele din Italia Centrală, bineînţeles cu totul împotriva intenţiei dascălilor lor, spre comerţul maritim şi spre întemeierea de oraşe. Aici, italicul trebuie să fi schimbat pentru prima dată pluta şi barca cu galera cu rame feniciană şi greacă. Aici întîlnim pentru prima dată mari oraşe comerciale, îndeosebi Caere în Etruria sudică, Roma pe Tibru, care, judecînd după numele lor italic, ca şi după poziţia lor la o anumită distanţă de mare, au fost, ca şi oraşele comerciale de la gurile Padului, Spina şi Hatria, şi Ariminum, mai la sud, aşezări italice, şi nicidecum greceşti. Se înţelege că nu putem să relatăm cursul acestei reacţii străvechi a naţionalităţii italice împotriva invaziei străine; ceea ce se poate recunoaşte însă este o realitate de cea mai mare importanţă pentru evoluţia ulterioară a Italiei; această reacţie a urmat în Latium şi în Etruria sudică o altă direcţie decît în ţinuturile toscane propriu-zise şi pe meleagurile adiacente.

Într-un mod semnificativ, legenda însăşi îi opune pe latini

„tirenienilor sălbatici” şi ţărmul liniştit de la vărsarea Tibrului coastei neprimitoare a volscilor. Aceasta nu înseamnă că aşezarea grecilor a fost tolerată în unele ţinuturi ale Italiei Centrale, în timp ce în altele nu. În timpurile istorice, la nord de Vezuviu n-a existat nici o comunitate grecească independentă, iar dacă Pyrgi a deţinut cumva vreodată această poziţie, ea trebuie să fi revenit în posesia italicilor, mai exact a locuitorilor din Caere, înaintea perioadei de la care debutează tradiţia noastră. Dar în Etruria meridională, în Latium şi pe coasta orientală, relaţiile paşnice cu comercianţii străini au fost protejate şi încurajate, ceea ce nu se întîmpla în alte locuri. Cu totul remarcabilă a fost poziţia Caerei. „Caeriţii – spune Strabon – s-au bucurat de o mare reputaţie printre greci datorită curajului şi dreptăţii lor şi pentru că, deşi au fost atît de puternici, nu se dedau la jafuri”. Prin aceasta el nu se referă la piraterie, pe care navigatorii caeriţi au practicat-o la fel ca toţi ceilalţi; Caere a fost însă un port liber atît pentru fenicieni, cît şi pentru greci. Am amintit deja de staţiunea feniciană – numită mai tîrziu Punicum – şi de cele două elene, de la Pyrgi şi de la Alsion. Acestea au fost porturile pe care caeriţii evitau să le jefuiască şi aceasta a fost neîndoielnic cauza pentru care Caere, care nu avea decît o radă mediocră şi nici o mină în apropiere, a putut să atingă aşa de repede o mare prosperitate şi să cucerească pentru comerţul grec originar o importanţă şi mai mare decît oraşele italice, destinate prin natura lor să devină antrepozite la gurile Tibrului şi Padului. Oraşele amintite aici au fost şi cele care au întreţinut străvechi raporturi religioase cu Grecia. Primul dintre toţi barbarii care a oferit daruri lui Zeus Olimpianul a fost regele toscan Arimnos, poate un conducător din Ariminum. Spina şi Caere au deţinut tezaure particulare în templul lui Apollo de la Delfi, ca şi celelalte comunităţi ce întreţineau legături directe cu acest sanctuar, care, ca şi oracolul din Cumae, intră de timpuriu în tradiţiile străvechi ale Caerei şi Romei. Aceste oraşe, în care italicii cîrmuiau paşnic şi aveau relaţii amicale cu negustorii străini, au devenit bogate şi puternice înaintea celorlalte şi au ajuns să fie locurile de depozitare atît pentru mărfurile, cît şi pentru germenii civilizaţiei elene.

Astfel s-au dezvoltat relaţiile „tirenienilor sălbatici”. Aceleaşi cauze care au condus în ţinutul latin şi pe meleagurile de pe malul drept al Tibrului şi de pe cursul inferior al Padului, acestea din urmă fiind mai degrabă tributare etruscilor decît aflate sub supremaţia lor, la emanciparea locuitorilor lor de puterea maritimă a străinilor au condus în Etruria propriu-zisă la dezvoltarea pirateriei şi a puterii maritime; alte cauze sau poate un caracter naţional diferit au împins evoluţia acestui popor spre violenţă şi jaf. În cazul acesta ei nu s-au mulţumit să-i înlăture pe greci din Aethalia şi Populonia; nici comerciantul particular n-a fost tolerat aici şi, în curînd, piraţii toscani au străbătut mările în toate direcţiile, numele tirenienilor semănînd groaza printre greci; pe bună dreptate, aceştia considerau cangea drept o invenţie a etruscilor şi au numit Marea Occidentală a Italiei „Marea Toscanilor”. Rapiditatea cu care aceşti corsari s-au răspîndit îndeosebi în Marea Tireniană e dovedită bine de aşezările lor de pe coasta latină şi campaniană. Ce-i drept, latinii s-au menţinut în Latiumul propriu-zis, iar grecii în jurul Vezuviului; lîngă şi între ei însă, etruscii stăpîneau la Antium, ca şi la Surrentum. Volscii au devenit clienţi ai etruscilor; pădurile lor furnizau lemnul pentru carenele galerelor etrusce, iar dacă pirateria celor din Antium nu a luat sfîrşit decît după ocupaţia romană, putem lesne înţelege de ce navigatorii greci au numit ţinutul sudic al volscilor „Ţara lestrigonilor”. Promontoriul înalt de la Surrentum împreună cu stînca şi mai prăpăstioasă, însă lipsită de port, de la Capri au format un punct de observaţie excelent pentru corsarii care stăpîneau marea între golfurile de la Neapolis şi Salerno; ele au fost ocupate din vreme de către etrusci. Tradiţia spune că ei au fondat în Campania chiar o ligă proprie de douăsprezece oraşe, iar comunităţi vorbitoare de etruscă au existat în interiorul continentului chiar în epoci istorice. Aceste aşezări au fost probabil rezultatul indirect al dominaţiei maritime a etruscilor în Marea Campaniei şi al rivalităţii cu cumeienii de la Vezuviu. Totuşi, etruscii nu s-au limitat la jafuri şi piraterie. Relaţiile paşnice cu oraşele greceşti sînt atestate îndeosebi de monedele de aur şi de argint, care, cel mai tîrziu după anul 200 (**554**), au fost bătute în special la Populonia, după modelul şi etalonul

greceşti. Faptul că ele sînt modelate după ştanţele atice, chiar după cele din Asia Mică, şi nu după cele din Grecia Mare, constituie, de altfel, un indiciu mai mult pentru dovedirea atitudinii ostile a etruscilor faţă de grecii italici. Ei ocupau în realitate poziţiile cele mai favorabile pentru comerţ, mult mai avantajoase decît cele deţinute de către locuitorii Latiumului. Trăind într-o ţară care se întindea de la o mare la alta, ei dispuneau pe ţărmul occidental de marele port liber al Italiei, pe cel oriental, de gurile Padului şi de Veneţia acelor vremuri; de asemenea, de drumul pe uscat, care, din timpuri străvechi, conducea de la Pisa, de lîngă Marea Tireniană, la Spina, de la Adriatică; în plus, de mănoasele cîmpii de la Capua şi Nola din Italia meridională. Ei deţineau principalele articole italice destinate exportului; fierul din Aethalia, cuprul de la Volaterra şi din Campania, argintul de la Populonia şi chihlimbarul adus de la Marea Baltică (p. 101). Sub protecţia pirateriei, un fel de „acte de navigaţie" brutale, comerţul lor propriu nu întîrzia să înflorească. De asemenea, nu se poate surprinde concurenţa dintre comercianţii etrusci şi milesieni pentru piaţa de la Sybaris, ca şi faptul că îmbinarea aceea dintre comerţ şi piraterie a dat naştere unui lux fără rost şi fără măsură, în care energia Etruriei s-a consumat de timpuriu.

Dacă în Italia etruscii şi, într-o măsură mai redusă, latinii se aflau în opoziţie faţă de eleni, acest antagonism a avut implicit o anumită influenţă asupra rivalităţii care stăpînea pe atunci comerţul şi navigaţia pe Marea Mediterană: rivalitatea dintre fenicieni şi eleni. Nu este cazul să relatăm aici în amănunt cum, în timpul perioadei regale romane, aceste două naţiuni şi-au disputat supremaţia pe toate ţărmurile Mediteranei – în Grecia, în Asia Mică, în Creta, Cipru, pe litoralul african, pe ţărmurile spaniole şi celtice. Aceste lupte n-au fost disputate nemijlocit pe pămîntul Italiei; consecinţele lor însă au fost resimţite totuşi profund şi pe o durată mai lungă şi aici. Energia juvenilă şi aptitudinile mai diversificate ale concurentului mai tînăr îi oferă acestuia, de la început, un avantaj cert : elenii s-au debarasat nu numai de factoriile feniciene din patria lor, din Europa şi din Asia, ci i-au alungat şi din Creta şi din Cipru, au prins rădăcini în Egipt şi în Cyrene şi s-au înstăpînit asupra Italiei meridionale şi a jumătăţii

mai mari a insulei siciliene. Peste tot, micile stabilimente ale fenicienilor au cedat colonizării greceşti mai energice. După scurt timp au fost întemeiate Selinus (126, **628**) şi Acragas (174, **580**), pe coasta de vest a Siciliei. Marea Occidentală, mai îndepărtată, a fost străbătută de neînfricaţii foceeni din Asia Mică. Massalia a fost ridicată pe ţărmul celtic (în jurul anului 150, **604**) şi a fost descoperită coasta spaniolă. Cam pe la mijlocul secolului al II-lea (**VII**) însă, fenomenul colonizării greceşti scade în intensitate, cauza acestei stagnări constituind-o, fără îndoială, ascensiunea rapidă a celui mai puternic oraş fenician din Libia, Cartagina – probabil pentru a contracara pericolul care ameninţa întreaga seminţie feniciană din cauza concurenţei greceşti. Chiar dacă naţiunea care a deschis comerţul pe Mediterana s-a văzut înlăturată de pe poziţia unei dominaţii exclusive a Mării Occidentale de către rivalul ei mai tînăr, pierzînd concomitent stăpînirea ambelor căi de legătură dintre bazinul oriental şi cel occidental şi monopolul relaţiilor comerciale dintre Orient şi Occident, ea a reuşit totuşi să salveze pentru orientali supremaţia maritimă la vest de Sardinia şi de Sicilia; pentru menţinerea acestei supremaţii, Cartagina a folosit întreaga energie tenace şi circumspectă proprie rasei aramaice. Aşezările feniciene mai vechi, precum cele siciliene, pe care le descrie Thukydides, au fost factorii comerciale; Cartagina şi-a supus teritorii întinse, dens populate şi cu fortăreţe puternice. Dacă, pînă atunci, coloniile feniciene s-au aflat izolate în faţa celor greceşti, puternicul oraş libian a centralizat acum toate resursele militare ale celor care intrau în sfera lui de influenţă, cu o vigoare căreia istoria grecilor nu-i poate opune nimic asemănător. Momentul cel mai bogat în consecinţe al acestei reacţii a fost constituit poate de relaţiile strînse pe care fenicienii, mai slabi, le-au stabilit cu indigenii Siciliei şi Italiei pentru a rezista în faţa grecilor. Cînd cnidienii şi rodienii au încercat, în jurul anului 175 (**579**), să se stabilească la Lilybaeon, în mijlocul aşezărilor feniciene din Sicilia, ei au fost alungaţi de către indigeni, elimii din Segeste, aliaţi cu fenicienii. Cînd foceenii s-au aşezat în jurul anului 217 (**537**) în Alalia (Aleria) din Corsica, în faţa Caerei, pentru a-i alunga de acolo, etruscii şi cartaginezii şi-au unit flotele, numărînd

astfel 120 de vele; deşi flota foceană, cu numai jumătate din totalul corăbiilor inamice, şi-a atribuit victoria în această bătălie navală – una dintre cele mai vechi din cîte cunoaşte istoria –, etruscii şi cartaginezii şi-au atins totuşi scopul; foceenii au abandonat Corsica şi au preferat să se aşeze pe ţărmul mai puţin expus al Lucaniei, la Hyele (Velia). Tratatul încheiat între Etruria şi Cartagina nu stabilea numai reguli referitoare la importul de mărfuri şi la dreptul maritim, ci includea şi o alianţă militară (συμμαχία), despre a cărei importanţă vorbeşte însăşi bătălia de la Alalia. O trăsătură caracteristică a poziţiei locuitorilor din Caere o constituie lapidarea prizonierilor foceeni în piaţa de la Caere, urmată, pentru a expia acest sacrilegiu, de daruri oferite lui Apollo din Delfi. Latiumul nu a participat la această luptă împotriva elenilor; mai mult, în timpuri străvechi constatăm stabilirea unor relaţii amicale între romani şi foceenii de la Hyele şi Massalia; se spune chiar că ardeaţii ar fi fondat împreună cu zachintienii o colonie în Spania, Saguntumul de mai tîrziu. Totuşi, latinii nu s-au asociat elenilor; faptul e dovedit atît prin relaţiile strînse existente între Roma şi Caere, cît şi prin raporturile străvechi dintre latini şi cartaginezi. Neamul canaaneenilor a ajuns cunoscut romanilor prin intermediul elenilor, întrucît ei l-au denumit întotdeauna cu termenul grecesc (p. 102). Totuşi, ei nu au împrumutat de la greci nici numele oraşului Cartagina, nici pe cel al poporului afrilor; faptul că la romanii mai vechi mărfurile celor din Tyr au fost desemnate prin termenul *sarranus*, înlăturînd astfel orice posibilitate a unei medieri greceşti, dovedeşte, ceea ce va fi confirmat şi prin tratatele încheiate în epocile următoare, anume că între Latium şi Cartagina au existat relaţii comerciale din cele mai vechi timpuri. Puterea unită a italicilor şi fenicienilor a reuşit într-adevăr să domine partea occidentală a Mării Mediterane. Nord-estul Siciliei, cu porturile importante de la Soloeis şi Panormos, pe coasta de nord, de la Motye, situat pe promontoriul orientat înspre Africa, a rămas sub stăpînirea nemijlocită sau indirectă a cartaginezilor. În timpul lui Cyrus şi Cresus, tocmai cînd înţeleptul Bias a încercat să-i determine pe ionieni să părăsească Asia Mică în totalitatea lor şi să se aşeze în Sardinia (în jurul anului 200, **554**), generalul cartaginez

Malchus le-a zădărnicit planul, supunînd prin forţa armelor o parte considerabilă din această insulă importantă; jumătate de secol după acest eveniment, întregul cuprins al Sardiniei se găsea în stăpînirea incontestabilă a comunităţii cartagineze. Corsica, dimpotrivă, cu oraşele sale Alalia şi Niceea, a revenit etruscilor, iar indigenii au plătit acestora tribut din produsele săracei lor insule: răşină, ceară şi miere. În Marea Adriatică, dar şi în apele din vestul Siciliei şi al Sardiniei, au dominat etruscii aliaţi cu cartaginezii. Ce-i drept, grecii n-au renunţat la luptă. Rodienii şi cnidienii izgoniţi din Lilybaeon s-au aşezat pe insulele situate între Sicilia şi Italia şi au format aici oraşul Lipara (175, **579**). În ciuda izolării sale, Massalia a înflorit şi a monopolizat în curînd comerţul, de la Nizza pînă la Pirinei. Tocmai aici, Lipara a întemeiat o colonie la Rhoda (astăzi Rosaas) şi zachintienii s-au aşezat, se spune, la Saguntum; chiar şi la Tirgis (Tanger), în Mauretania, ar fi domnit dinaşti greci. Expansiunea s-a terminat însă şi pentru greci; după fondarea Acragasului n-au mai reuşit să ocupe teritorii însemnate în Marea Adriatică şi nici în Marea Occidentală, iar apele Spaniei, ca şi cele ale Oceanului Atlantic, le-au rămas inaccesibile. În fiecare an, liparii s-au răfuit cu „piraţii" toscani, cartaginezii cu massalioţii, iar cirenienii în special cu grecii din Sicilia; nici una dintre cele două părţi n-a obţinut succese durabile, iar rezultatul acestor lupte seculare a fost, în general, doar menţinerea *status-quo*-ului. Astfel, cel puţin indirect, Italia datora fenicienilor faptul că provinciile sale din nord şi din centru au rămas necolonizate şi că aici, în special în Etruria, s-a dezvoltat o putere maritimă naţională. Nu lipsesc însă mărturiile că fenicienii au crezut de cuviinţă să manifeste nu împotriva Latiumului, ci împotriva confederaţiei etrusce, mai puternică, acea invidie pe care o implică de obicei orice supremaţie maritimă. O relatare, adevărată sau nu, relevă predominanţa intereselor rivale; este vorba de refuzul cartaginezilor de a-şi da acordul pentru întemeierea unei colonii în Insulele Canare.

Capitolul XI

Dreptul şi justiţia

Istoria singură nu poate să redea o imagine completă asupra vieţii unui popor în diversitatea ei infinită; ea trebuie să se mulţumească cu expunerea evoluţiei ansamblului. Creaţia şi acţiunea, gîndirea şi năzuinţele individului, oricît de mult ar fi dominate de spiritualitatea naţională, nu intră în sfera istoriei. Cu toate acestea, este necesar să se încerce determinarea acestor trăsături, chiar numai a contururilor lor generale, întrucît ne aflăm în epocile străvechi care, sub aspect istoric, se pierd în obscuritatea uitării. Acesta este, de fapt, unicul domeniu care ne poate face conştineţi de prăpastia care separă gîndirea noastră şi sentimentele noastre de cele ale popoarelor Antichităţii. Tradiţia care a ajuns pînă la noi, cu multitudinea ei de denumiri încîlcite ale popoarelor şi de legende neclare, se aseamănă cu frunzele uscate, despre care e greu să crezi că au fost cîndva verzi. În locul parcurgerii acestui labirint arid şi încercării de clasificare a acestor frînturi ale umanităţii, chonieni şi oenotrieni, siculi şi pelasgi, ar fi mai potrivită cercetarea felului în care viaţa reală a poporului din Italia antică s-a exprimat în legislaţie, cea spirituală în religie, care au fost agricultura şi comerţul ei, cum au deprins diferitele sale populaţii arta scrierii şi celelalte elemente ale culturii. Deşi cunoştinţele noastre sînt foarte sărace în ceea ce priveşte poporul roman, şi chiar mai incomplete cele referitoare la sabeli şi etrusci, această imagine mediocră şi imperfectă va permite cititorului să găsească totuşi, în locul simplului nume, o realitate sau cel puţin o idee apropiată de aceasta. Anticipînd rezultatul principal al unei asemenea cercetări, putem afirma că, la italici, şi îndeosebi la romani, s-au păstrat mai puţine ştiri despre viaţa primitivă decît la oricare alt popor de origine indo-germanică. Arcul şi săgeata, carul de luptă, imposibilitatea ca femeile să deţină proprietate, căsătoria

prin cumpărarea soţiei, ritualul primitiv de înmormîntare, legea talionului, lupta dintre constituţia gentilică şi puterea comunităţii, un simbolism al naturii în plină înflorire – toate acestea şi multe alte fenomene asemănătoare trebuie să fie presupuse drept temelia civilizaţiei italice; însă în epoca în care această civilizaţie ne apare mai bine conturată germenii aceştia dispăruseră cu desăvîrşire şi numai prin comparaţie cu populaţiile înrudite putem deduce existenţa lor într-o perioadă anterioară. Din acest punct de vedere, istoria italică începe într-o epocă a civilizaţiei mult mai tîrzie decît cea grecească sau germană şi poartă de la începuturi un caracter relativ modern.

Legile majorităţii populaţiilor italice dispăruseră; cîteva indicii regăsim în tradiţia romană referitoare la dreptul latin asupra pămîntului. Întreaga jurisdicţie revine comunităţii, mai exact regelui, care ţine judecata sau „autoritatea" (*ius*) în zilele fixate pentru audienţe (*dies fasti*) de la tribuna justiţiei (*tribunal*), din locul adunării poporului, şezînd pe scaunul curul (*sella curulis*); alături de el se află lictorii (*lictores*), iar în faţa lui acuzatul sau părţile (*rei*). Ce-i drept, sclavul este judecat mai întîi de către stăpîn, iar femeia de către tată, soţ sau ruda cea mai apropiată pe linie bărbătească (p. 55); la început însă, sclavii şi femeile nu intrau în rîndul membrilor comunităţii. Asupra fiilor şi nepoţilor, supuşi autorităţii părinteşti, puterea tatălui se exercita în concurenţă cu jurisdicţia regală; ea nu a constituit însă o jurisdicţie reală, ci numai o consecinţă inerentă decurgînd din dreptul de proprietate al părintelui asupra copiilor săi. Nicăieri nu găsim urme despre o jurisdicţie proprie ginţilor şi nici despre vreo altă formă de judecată care să nu fie derivată din cea regală. În ceea ce priveşte dreptul de răzbunare personală, în special cea a sîngelui, un ecou al principiului străvechi se găseşte poate în legende, conform cărora ucigaşul şi toţi cei care l-au protejat în mod ilegal puteau fi omorîţi de rudele cele mai apropiate ale victimei; aceleaşi legende găsesc însă condamnabil acest principiu, iar dreptul de răzbunare a sîngelui pare să fi fost suprimat de timpuriu la Roma datorită iniţiativei energice a comunităţii. De asemenea, în dreptul roman străvechi nu găsim nici o urmă a acelei influenţe asupra

sentinţei care, în vechiul drept germanic, era exercitată de către prieteni şi de către adunare; la fel, nu întîlnim nimic care să amintească de dispoziţia, atît de frecventă în dreptul germanic, potrivit căreia voinţa şi puterea de a-ţi susţine dreptul cu arma în mînă erau considerate necesare sau cel puţin admisibile din punct de vedere juridic. Procedura judiciară adoptă forma unui proces public, dacă regele intervine din proprie iniţiativă, sau a unui proces privat, dacă o face numai în urma apelului părţii lezate. Prima formă n-a fost folosită decît în cazul tulburării ordinii publice; astfel, înainte de toate, în cazul trădării de ţară sau a alianţei cu inamicul public (*proditio*) ori a răzvrătirii împotriva autorităţii publice (*perduellio*). Ordinea publică era tulburată însă prin paricid (*parricida*), prin sodomie, prin violarea onoarei unei fete sau a unei femei, prin incendiere, prin mărturie falsă, de cel care vrăjea recolta prin magie reavoitoare sau secera în timpul nopţii grîul de pe ogorul pus sub protecţia zeilor şi a populaţiei; tuturor acestor culpabili li se rezerva aceeaşi soartă ca şi celor vinovaţi de înaltă trădare. Regele deschidea şi conducea procesul şi pronunţa sentinţa, după ce se sfătuise cu senatorii convocaţi. El era însă împuternicit ca, după ce a deschis procesul, să încredinţeze dezbaterea judiciară şi pronunţarea sentinţei unui reprezentant, desemnat întotdeauna din rîndul senatorilor. Astfel de reprezentanţi extraordinari sînt cei desemnaţi pentru anchetarea răzvrătirii armate (*duoviri perduellionis*). Reprezentanţii permanenţi par să fi fost „cercetătorii omorului” (*quaestores parricidii*), cărora le-a revenit la început obligaţia găsirii şi arestării ucigaşilor, ei îndeplinind astfel un fel de activitate poliţienească. Detenţia preventivă era regula, acuzatul putînd fi însă eliberat pe cauţiune. Tortura pentru smulgerea mărturiilor a fost aplicată numai sclavilor. Cel condamnat pentru tulburarea ordinii publice plătea întotdeauna cu viaţa; pedepsele capitale erau diferite. Cel care depunea mărturie falsă era aruncat de pe înălţimea stîncii cetăţii; hoţul de grîne era spînzurat, incendiatorul era ars. Regele nu putea acorda graţierea, acest drept aparţinînd comunităţii; însă putea să acorde sau să refuze condamnatului dreptul de a recurge la graţiere (*provocatio*). Dreptul cunoaşte, de asemenea, o graţiere a

vinovatului prin intervenţia zeilor; cel care îngenunchează înaintea preotului lui Iupiter nu poate fi bătut cu nuiele în ziua aceea; cel care intră legat în templul acestuia trebuie să fie descătuşat; iar condamnatul care, mergînd spre supliciu, întîlneşte din întîmplare o vestală îşi redobîndeşte dreptul la viaţa. După propria apreciere, regele impune amenzi pentru violarea ordinii publice şi pentru delicte de poliţie; ele constau dintr-un anumit număr (de aici numele *multa*) de vite sau oi. De asemenea, lui îi revine dreptul de a pronunţa condamnarea la loviturile cu nuiaua. În toate celelalte cazuri în care a fost tulburată pacea individului şi nu cea publică, statul intervine numai în urma apelului făcut de către cel ofensat, care-l obligă pe incriminat, dacă este cazul, folosind chiar forţa, să compară împreună cu el înaintea regelui. După ce amîndouă părţile s-au prezentat înaintea regelui şi după ce acuzatorul şi-a expus singur cauza, iar cel acuzat a refuzat să se conformeze, regele poate să cerceteze el însuşi cazul sau să însărcineze un reprezentant pentru a-l rezolva în numele său. Forma obişnuită a satisfacţiei pentru acest fel de vinovăţie a constituit-o un compromis încheiat între ofensator şi ofensat; statul intervenea numai în cazul în care hoţul nu dădea satisfacţie, printr-o compensaţie îndestulătoare (*poena*), celui de la care furase, păgubitorul, celui pe care-l păgubise, dacă cineva îşi tăinuise proprietatea sau nu dăduse curs unei pretenţii legale. Nu se poate preciza dacă şi în care circumstanţe furtul putea fi ispăşit în această epocă şi cît anume era îndreptăţit păgubaşul să ceară de la hoţ în cazul acesta. Bineînţeles că reclamantul cerea hoţului prins asupra faptului mai mult decît aceluia care era descoperit mai tîrziu, întrucît indignarea este mai mare în primul caz. Dacă furtul nu putea să fie ispăşit sau dacă hoţul era incapabil să plătească suma cerută de reclamant şi aprobată de către judecător, hoţul dvenea proprietate a reclamantului. În cazul prejudiciilor (*iniuria*) fizice sau relative la proprietate, care nu sunt de natură gravă, partea păgubită trebuia să accepte necondiţionat compensaţia; dar dacă acest delict cauzase pierderea unui membru, cel mutilat putea să ceară „ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte”. Întrucît pămîntul arabil a fost lucrat la romani timp îndelungat în

sistemul indiviziunii şi a fost împărţit relativ tîrziu, ideea de proprietate a fost asociată, de la început, cu sclavii şi animalele (*familia pecuniaque*), şi nu cu imobilele. Ca fundament legal al acesteia n-a fost considerat dreptul celui mai puternic, ci, dimpotrivă, se considera că întreaga proprietate era concesionată cetăţeanului în posesie şi spre folosinţă de către comunitate; în consecinţă, numai cetăţeanul şi cel pe care comunitatea îl tratează, sub acest raport, egal cu cetăţeanul sînt capabili să deţină proprietate. Întreaga proprietate se poate transmite liber de la un individ la altul. Dreptul roman nu face diferenţă esenţială între bunurile mobile şi cele imobile, îndeosebi după ce noţiunea de proprietate privată s-a extins şi asupra bunurilor imobile, şi nu recunoaşte nici un drept necondiţionat al copiilor sau al celorlalte rude asupra averii părinteşti sau familiale. Cu toate acestea, tatălui nu-i este dată posibilitatea de a-şi dezmoşteni copiii în mod arbitrar, întrucît el nu poate să anuleze puterea părintească şi nici să întocmească un testament fără consimţămîntul întregii comunităţi, care îl poate refuza şi care, desigur, s-a folosit în astfel de cazuri de acest drept. În timpul vieţii sale, părintele putea, într-adevăr, să recurgă la unele dispoziţii în detrimentul copiilor săi, întrucît legea a fost parcimonioasă cu restricţiile personale faţă de proprietar şi, în general, permitea fiecărui bărbat adult să dispună liber de proprietatea sa. Însă dispoziţia prin care cel ce-şi înstrăina proprietatea şi îi priva astfel pe copiii săi de aceasta era asimilat cu demenţii şi pus sub tutelă judiciară trebuie să dateze din epoca în care pămîntul arabil fusese deja împărţit, proprietatea particulară cîştigînd astfel în ochii comunităţii o importanţă sporită. În felul acesta, cele două principii opuse, dreptul de decizie nelimitat al proprietarului şi menţinerea proprietăţii familiale, au fost conciliate în dreptul roman în limitele posibilului. Restricţii permanente ale dreptului proprietăţii n-au fost permise în nici un caz, exceptînd servituţile indispensabile pentru agricultură. Embaticul şi renta funciară permanentă nu au fost autorizate de către lege; în locul amanetării, pe care dreptul roman n-a cunoscut-o, s-a recurs la trecerea imediată a proprietăţii, care servea drept amanet, în posesia

creditorului, ca şi cum el ar fi fost cumpărătorul proprietăţii, care îşi dădea cuvîntul de onoare (*fiducia*) că nu va înstrăina amanetul înaintea scadenţei şi că îl va restitui debitorului după înapoierea sumei împrumutate. Contractele încheiate între stat şi un particular şi obligaţiile celor care interveneau ca şi chezaşi pentru o datorie faţă de stat (*praevides, praedes*) erau valide fără alte formalităţi. Dimpotrivă, contractele încheiate între particulari în circumstanţe ordinare nu se bucurau de asistenţă juridică din partea statului; creditorul se putea baza numai pe cuvîntul de onoare al debitorului, considerat sacru după cutumele comerţului, şi, poate, pe teama inspirată de zeii răzbunători ai sperjurului, în cazul în care s-a recurs, cum s-a procedat mai întotdeauna, la depunerea unui jurămînt. Singurele contracte care puteau genera o acţiune legală erau cele ale logodnei, potrivit cărora părintele care nu-şi dădea fiica promisă ca logodnică trebuia să plătească o compensaţie; de asemenea, cele ale cumpărării (*mancipatio*) şi referitoare la împrumut (*nexum*). Cumpărarea era considerată legal încheiată atunci cînd vînzătorul punea lucrul cumpărat în mîinile cumpărătorului (*mancipare*) şi cînd cumpărătorul plătise, concomitent, vînzătorului preţul stabilit, în prezenţa martorilor. După ce cuprul a înlocuit vitele şi oile ca etalon al valorii, această plată se făcea prin cîntărirea cantităţii de cupru convenite pe un cîntar ţinut de către o persoană nepărtinitoare. În aceste condiţii, atît vînzătorul, cît şi cumpărătorul trebuiau să îndeplinească fiecare stipulaţie specială convenită dinainte; în caz contrar, se îndatorau faţă de cealaltă parte contractantă, ca şi cum ar fi sustras lucrul respectiv. Reclamaţia în cazul unei cumpărări se putea face numai atunci cînd fuseseră îndeplinite de către ambele părţi toate condiţiile cerute; cumpărarea pe credit nu conducea la schimbul de proprietate şi, astfel, nu putea fi temeiul unei acuzaţii. Împrumuturile erau contractate într-un mod asemănător; creditorul plătea în prezenţa martorilor cantitatea de cupru prestabilită, cu obligaţia înapoierii acesteia (*nexum*). Debitorul trebuia să ramburseze, pe lîngă capitalul împrumutat, şi o dobîndă, care, în circumstanţe ordinare, trebuie să se fi ridicat la 10% pe an. Restituirea împrumutului se desfăşura în epoca aceea sub aceeaşi

formă. Dacă debitorul nu îndeplinea angajamentele sale faţă de stat, el însuşi împreună cu ceea tot ce deţinea era vîndut fără proces; pretenţia statului era suficientă pentru constatarea datoriei. Dacă, dimpotrivă, un particular reclama regelui violarea proprietăţii sale (*vindiciae*) sau dacă împrumutul nu era înapoiat, forma procedurii era diferită, fie că faptele în cauză trebuiau să fie stabilite prin dovezi, fie că erau suficient de edificatoare prin ele însele. Aceasta se întîmpla foarte rar în problemele legate de proprietate; în reclamaţiile referitoare la împrumuturi însă, cauza putea fi stabilită uşor, după normele de drept în vigoare, prin intermediul martorilor. Stabilirea faptelor în cauză se făcea sub forma unui pariu, fiecare dintre părţi depunînd un gaj (*sacramentum*), drept garanţie pentru cazul pierderii procesului; în cauzele importante, care depăşeau valoarea a zece vite, se depuneau cinci vite; pentru cele mai puţin importante, cinci oi. Judecătorul decidea apoi care dintre părţi a cîştigat pariul, după care gajul părţii care pierduse revenea preoţilor în vederea utilizării la sacrificiile publice. Cel care pierduse şi lăsa să treacă treizeci de zile fără să fi dat satisfacţie oponentului său, sau partea a cărei obligaţie de a plăti fusese stabilită de la început, deci debitorul care nu putea dovedi prin martori rambursarea datoriei intrau sub incidenţa procedurii „sechestrului” (*manus iniectio*); reclamantul îl înhăţa, oriunde l-ar fi găsit, şi îl tîra înaintea judecătorului pentru a achita datoria recunoscută. Partea inculpată nu putea să se apere singură; o terţă persoană putea să intervină în favoarea ei şi să arate că acest act de violenţă fusese ilegal (*vindex*), în acest caz procedura fiind suspendată. Acest mod de reprezentare făcea ca responsabilitatea să treacă asupra reprezentantului şi, în consecinţă, numai proprietarii puteau să devină reprezentanţi în cazul proprietăţii. Dacă nu intervenea satisfacţia şi nici reprezentarea, regele lăsa persoana sechestrată în seama creditorului, care o putea lua şi trata drept căzută în sclavie. După şaizeci de zile, perioadă în care debitorul era expus de trei ori în for, întrebîndu-se de fiecare dată dacă nu simte nimeni milă faţă de el, în cazul în care toate acestea rămîneau fără rezultat, creditorii obţineau dreptul de a-l omorî şi de a-şi împărţi bunurile sale sau de a-l vinde în

străinătate ca sclav, împreună cu copiii săi şi cu bunurile sale, sau de a-l păstra în locul unui sclav, întrucît, după dreptul roman, el nu putea să devină pe deplin sclav, atît timp cît rămînea pe teritoriul comunităţii romane (p. 85). În felul acesta, cu o severitate riguroasă, comunitatea romană proteja bunurile şi proprietatea fiecăruia, atît împotriva hoţilor şi persoanei ofensatoare, cît şi împotriva deţinerii ilegale de proprietate, proprietăţii ilegale şi a debitorului insolvabil. Aceeaşi protecţie a fost extinsă asupra bunurilor persoanelor incapabile să poarte armele, în consecinţă incapabile să-şi apere proprietatea, asupra minorilor, debililor mintal şi îndeosebi asupra proprietăţii femeilor. În asemenea cazuri, moştenitorii cei mai apropiaţi au fost chemaţi să exercite tutela asupra acestora. După moartea unei persoane, proprietatea trecea în mîinile celor mai apropiaţi moştenitori. Toţi cei cu gradul de rudenie identic, inclusiv femeile, primeau părţi egale; văduva intra în posesia unei părţi egale cu cele ale copiilor. Numai adunarea poporului putea să acorde dispensa de la regula succesorală ordinară, în prealabil fiind necesar consimţămîntul preoţilor, din cauza obligaţiilor sacre legate de proprietate. Astfel de dispense par să fi fost de timpuriu destul de frecvente, iar cînd lipseau, ele puteau fi suplinite oarecum, datorită puterii, necondiţionate în timpul vieţii, a fiecăruia asupra proprietăţii sale; întreaga proprietate era cedată unui prieten, care o distribuia după moartea proprietarului în conformitate cu voinţa defunctului. Emanciparea a fost necunoscută timpurilor vechi. Proprietarul putea, bineînţeles, să renunţa la exercitarea dreptului său de proprietate; însă aceasta nu putea suprima imposibilitatea, pentru stăpîn, de a contracta cu sclavul obligaţii mutuale; cu atît mai puţin era permis ca acesta să obţină, relativ la comunitate, drepturile de ospitalitate sau chiar pe cele de cetăţean. În consecinţă, emanciparea trebuie să fi avut loc numai de fapt şi de drept şi nu-i răpea stăpînului posibilitatea de a-l trata pe emancipat după bunul său plac, ca pe un sclav. Însă, în cazurile în care stăpînul se obliga nu numai înaintea sclavului, ci şi faţă de comunitate să-i acorde acestuia libertatea, se făcea o excepţie de la această regulă. Nu exista însă o anumită procedură legală pentru această obligaţie a stăpînului – dovada cea

mai concludentă este faptul că, la început, nu exista emancipare –, ci au fost folosite procedurile oferite de lege în alte cazuri: testamentul, procesul, censul. Dacă stăpînul îl declarase liber pe sclav, stabilindu-şi înaintea adunării poporului conţinutul testamentului său, sau dacă i se permisese sclavului său să-şi reclame el însuşi libertatea înaintea judecătorului sau să se înscrie pe listele cenzoriale, libertul nu era considerat cetăţean; era însă liber faţă de fostul său stăpîn, ca şi faţă de moştenitorii acestuia, intrînd astfel în categoria clienţilor şi, mai tîrziu, în aceea a plebeilor (pp. 73-74). Emanciparea fiului a avut de înlăturat mai multe piedici decît aceea a sclavului, întrucît, în timp ce relaţia dintre stăpîn şi sclav se datorează unui accident şi poate să fie înlăturată în mod arbitrar, părintele nu poate înceta să deţină această calitate. Din această cauză, pentru a ieşi de sub autoritatea părintească, fiul a fost obligat să intre mai întîi în sclavie şi abia apoi să fie eliberat; în perioada în cauză nu pare să fi existat însă vreo emancipare a fiului.

Acestea au fost legile sub care trăiau cetăţenii şi clienţii la Roma; în măsura în care putem urmări faptele, între cele două clase a existat de la început cea mai deplină egalitate a dreptului privat. Străinul, dimpotrivă, dacă nu îşi găsise un patron şi avînd, în consecinţă, statutul unui client, era în afara legii, atît în privinţa persoanei, cît şi a proprietăţii sale. Ceea ce îi lua cetăţeanul roman valora, sub aspect legal, cît scoica adunată de pe ţărmul mării; de fapt, pămîntul situat în afara graniţelor romane putea fi luat în proprietate de către cetăţean, de drept însă acesta neputînd deveni proprietarul lui, întrucît particularul nu era îndreptăţit să lărgească limitele teritoriului comunităţii. În război, situaţia era alta; ceea ce era cucerit de soldatul care lupta sub stindardele legiunii, bunuri mobile şi imobile, nu-i revenea lui, ci statului şi, în consecinţă, depindea de acesta dacă frontiera era lărgită sau restrînsă. Excepţii de la aceste reguli generale se produc în condiţiile unor tratate de stat speciale, care asigură anumite drepturi membrilor unor comunităţi străine în cadrul statului roman. Îndeosebi liga perpetuă dintre Roma şi Latium a declarat toate contractele încheiate între romani şi latini drept legale şi a instituit o procedură civilă

expeditivă, prin intermediul unor „recuperatori juraţi” (*reciperatores*); contrar uzanţei romane, care, în alte împrejurări, încredinţa decizia unui singur judecător, aceştia judecau întotdeauna după principiul majorităţii şi în număr impar. Într-un fel, ei pot fi consideraţi ca formînd un tribunal comercial, alcătuit din judecători ai ambelor naţiuni şi un preşedinte. Procesul se desfăşura pe locul unde se încheiase contractul şi trebuia terminat în cel mult zece zile. Bineînţeles, formele care reglementau relaţiile dintre romani şi latini au fost, în general, aceleaşi care reglementau raporturile mutuale ale patricienilor şi plebeilor; căci *mancipatio* şi *nexum* n-au fost la origine nişte acte formale, ci expresia semnificativă a ideilor de drept care au dominat, cel puţin în regiunile de limbă latină. Relaţiile cu ţinuturile propriu-zis străine au fost reglementate altfel şi prin forme deosebite. În timpurile străvechi, Roma trebuie să fi încheiat tratate privind comerţul şi legislaţia cu locuitorii din Caere şi alte popoare prietene. Acestea au devenit fundamentul dreptului privat internaţional (*ius gentium*), care s-a dezvoltat la Roma treptat, paralel cu dreptul public. O reminiscenţă a formării acestui sistem îl constituie straniul *mutuum*, „schimbarea” (de la *mutare*, precum *dividuus*), o formă a împrumutului care nu se bazează pe recunoaşterea obligatorie a debitorului, declarată în mod necesar înaintea martorilor, precum *nexum*-ul, ci numai pe simpla transmitere a banilor de la un individ la altul, şi care s-a născut neîndoielnic în relaţiile cu străinii. Este semnificativ să constatăm că acest cuvînt reapare în greaca siciliană drept μοῖτον; cu aceasta trebuie să fie pusă în legătură reapariţia latinului *carcer* în cuvîntul sicilian κάρκαρον. Întrucît s-a dovedit că ambele cuvinte sînt de origine italică, prezenţa lor în dialectul sicilian este o mărturie importantă a frecvenţei relaţiilor dintre navigatorii latini şi populaţia acestei insule, care îi obliga să împrumute bani aici, devenind astfel pasibili de recluziune pentru neplata datoriilor; aceasta constituie, în primele sisteme de legi, consecinţa comună în cazul neachitării împrumutului. În schimb, numele închisorii siracuzane „Carierele” sau λατομίαι a fost transferat de timpuriu asupra închisorii romane de stat lărgite, *lautumiae*.

Dacă luăm în considerare ansamblul instituţiilor descrise mai sus, care, în esenţă, sînt cele mai vechi documente ale dreptului roman privat, consemnate aproximativ la o jumătate de secol după suprimarea regalităţii, existenţa lor (dacă nu în toate detaliile, atunci cel puţin în ansamblu) neputînd fi pusă la îndoială nici pentru epoca regilor, recunoaştem legile unui oraş cu o viaţă agricolă şi comercială remarcabile prin liberalismul şi consecvenţa lor. În aceste legi, limbajul convenţional al simbolurilor, reprezentat şi de dreptul germanic, a dispărut cu desăvîrşire în această epocă. Cu certitudine, el trebuie să fi existat cîndva şi la italici; urme ciudate ale acestuia sînt, de exemplu, percheziţia domiciliară, pe durata căreia cel care o făcea trebuia să apară numai în cămaşă, fără alte veşminte, atît după cutumele romane, cît şi după cele germane, şi mai ales forma latină străveche a declarării războiului. Aceasta ne prezintă cel puţin două simboluri care apar şi la celţi, şi la germani: „iarba pură” (*herba pura*, în franconă, *chrene chruda*), simbol al gliei natale, şi bastonul ars şi însîngerat, semn al începutului ostilităţilor. Cu puţine excepţii, în care consideraţii religioase au conservat uzanţele străvechi – de exemplu la declararea războiului de către colegiul feţialilor se mai adaugă în special *confarreatio* –, dreptul roman, în măsura în care îl cunoaştem, respinge în mod uniform şi din principiu simbolul şi reclamă întotdeauna, nici mai mult, nici mai puţin, exprimarea întreagă şi clară a voinţei. Transmiterea unui obiect, somaţia de a depune mărturie, încheierea căsătoriei au fost considerate întotdeauna îndeplinite numai atunci cînd părţile îşi exprimaseră intenţiile într-un mod inteligibil; a existat, ce-i drept, obiceiul de a-i înmîna noului proprietar obiectul în cauză, de a trage de ureche pe cel citat drept martor, de a pune un voal pe capul miresei şi de a o conduce într-o procesiune solemnă în casa soţului; însă toate aceste uzanţe străvechi au devenit, încă din epoca celor mai vechi legi romane, obiceiuri lipsite de semnificaţie legală. Aşa cum din religie a fost înlăturată alegoria, ca şi orice personificare, la fel, în principiu, a fost înlăturată din drept orice simbolistică. De asemenea, a fost suprimat cu desăvîrşire acel stadiu primitiv pe care îl prezintă instituţiile elene şi germane, în care puterea comunităţii se mai află

încă în luptă cu autoritatea asociaţiilor gentilice şi cantoanele mai mici integrate în corpul comunităţii; nu există o alianţă mutuală ofensivă şi defensivă legală în sînul comunităţii, care să suplinească ajutorul justiţiei, nici mărturii convingătoare ale răzbunării sîngelui sau ale restricţiilor asupra proprietăţii, care îngrădeau autoritatea individului asupra bunurilor sale. Asemenea instituţii trebuie să fi existat la început şi în Italia; poate urme ale lor se mai regăsesc în unele instituţii ale dreptului sacru, precum ţapul ispăşitor pe care ucigaşul involuntar trebuia să-l dea rudelor celor mai apropiate ale victimei; întorcîndu-ne însă la începuturile istoriei Romei, pe care le putem surprinde prin deducţie, constatăm că acest stadiu a fost depăşit demult. Ce-i drept, ginta şi familia n-au fost anihilate în interiorul comunităţii romane, dar omnipotenţa teoretică şi practică a statului în sfera sa proprie nu este limitată prin aceste asociaţii şi nici prin libertatea acordată şi garantată cetăţenilor de către stat. Întotdeauna, statul constituie fundamentul legii; libertatea nu este decît o altă expresie a dreptului de cetăţean în accepţiunea sa cea mai largă; întreaga proprietate are la bază concesionarea din partea comunităţii, explicită sau implicită, către un privat; contractul nu este valabil decît după ce comunitatea l-a confirmat prin reprezentanţii ei, testamentul, numai după ce a fost confirmat de către obşte. Sfera dreptului public este delimitată cu precizie faţă de cea a dreptului privat; crimele comise împotriva statului generează nemijlocit un act de justiţie din partea acestuia şi sînt pedepsite întotdeauna cu moartea; crimele comise împotriva concetăţeanului sau oaspetelui sînt reglementate, de regulă, pe calea compromisului, prin expiaţie sau prin acordarea satisfacţiei din partea părţii ofensatoare, şi nu sînt ispăşite niciodată cu moartea, ci în cel mai rău caz cu pierderea libertăţii. Liberalismul cel mai larg în exercitarea comerţului se găseşte alături de cea mai riguroasă procedură de execuţie, la fel cum în statele comerciale ale zilelor noastre dreptul universal de a emite cambii este însoţit de procedura severă care asigură rambursarea. Cetăţeanul şi clientul se găsesc în relaţii de deplină egalitate; de asemenea, tratatele publice acordă şi oaspeţilor o cuprinzătoare egalitate în drepturi; femeile sînt considerate egale

barbaţilor în ceea ce priveşte capacitatea juridică, deşi sînt îngrădite în ceea ce priveşte administrarea bunurilor lor; adolescentul devenit adult poate dobîndi imediat drepturile cele mai largi pentru a dispune de proprietatea sa şi fiecare individ care deţine, sub orice formă, dreptul de a dispune de proprietate este tot atît de suveran în sfera lui, precum statul în sfera publică. Sistemul de credit este foarte caracteristic; nu există un credit funciar, în locul datoriei ipotecare intervine trecerea imediată a proprietăţii de la debitor asupra creditorului, procedeu cu care se încheie astăzi procesul ipotecar. Pe de altă parte, creditul personal este garantat în modul cel mai complet, întrucît legea îl împuterniceşte pe creditor să îl trateze pe debitorul insolvabil ca pe un hoţ şi să-i aplice cu seriozitate, printr-o dispoziţie legală, ceea ce Shylock a cerut mai mult în batjocură de la duşmanul său de moarte; mai mult, articolul referitor la „a tăia ceea ce e prea mult" este, în cazul acesta, mai bine îngrădit prin clauze decît a făcut-o evreul. Legea nu putea să exprime cu mai multă claritate dezideratul ei de a stabili concomitent o proprietate funciară neîndatorată şi un credit comercial, de a suprima cu o energie inexorabilă orice proprietate aparentă şi fiecare încălcare de cuvînt. Dacă la cele spuse se adaugă faptul că dreptul de şedere a fost acordat de timpuriu tuturor latinilor (p. 86) şi că validitatea căsătoriei civile a fost pronunţată puţin mai tîrziu, înţelegem de ce statul acesta, care a impus cetăţenilor cele mai grele sarcini şi care a împins ideea subordonării individului faţă de societate pînă la limite necunoscute pînă atunci şi după aceea, n-a putut realiza lucrul acesta decît suprimînd barierele relaţiilor comerciale şi acordînd spaţiu libertăţii tot atît de mult pe cît o îngrădise. Permiţînd sau interzicînd, dreptul apare întotdeauna ca o necesitate absolută; dacă străinul neprotejat este aidoma unei sălbăticiuni hăituite, oaspetele este pe picior de egalitate cu cetăţeanul. Un contract nu oferă, în mod obişnuit, un motiv de acuzaţie; dar dacă dreptul creditorului a fost recunoscut, atunci acesta devine atotputernic, încît debitorului nu i se oferă salvarea din nici o parte şi nici îngăduinţă sau aprobare; s-ar putea spune că legea îşi face o plăcere din prezentarea celor mai aspre prevederi, din

antrenarea consecinţelor extreme, pentru a impune, chiar şi celei mai reduse minţi, caracterul tiranic al conceptului de drept. Forma poetică, simbolismul vioi, care se manifestă atît de plăcut în legiuirile germanilor, sînt străine romanilor; în dreptul roman, totul este limpede şi concis ; el nu cunoaşte nici simbolul, nici vreo instituţie inutilă. Dreptul roman nu este crud; tot ceea ce este necesar se traduce în fapt, fără ceremonii, chiar şi pedeapsa cu moartea; faptul că omul liber nu poate fi torturat constituie un principiu ancestral al dreptului roman, pentru a cărui dobîndire alte popoare au trebuit să lupte milenii de-a rîndul. Acest drept este totuşi înfricoşător din cauza severităţii sale inexorabile, care nu poate să fie atenuată prin practica umană, întrucît este un drept naţional; mai teribile decît toate acoperişurile de plumb şi camerele de tortură au fost aceste morminte vii, pe care debitorul le vedea deschizîndu-se în faţa lui în „turnurile pentru datornici” ale bogaţilor. Grandoarea Romei însă este conţinută în şi întemeiată tocmai pe realitatea că poporul roman şi-a creat el însuşi şi a îndurat un drept în care principiile eterne ale libertăţii şi ale supunerii, ale proprietăţii şi ale pedepsirii legale au dominat fără restricţii şi mai domină încă şi astăzi.

Capitolul XII

Religia

Lumea zeilor romani s-a născut, cum am amintit mai sus (p. 34), din transpunerea Romei pămîntene într-o sferă mai elevată şi mai spirituală, în care grandiosul şi măruntul se repetau cu o exactitate scrupuloasă. Statul şi ginta, fenomenul natural singular, ca şi fiecare activitate spirituală în parte, fiecare om, fiecare loc şi obiect, chiar fiecare acţiune petrecută în spaţiul dreptului roman se regăsesc în lumea zeilor romani; şi cum cele pămînteşti sînt caracterizate de un du-te-vino perpetuu, aceeaşi fluctuaţie e reflectată şi de lumea zeilor. Geniul tutelar care domină fiecare acţiune nu trăieşte mai mult decît durează acţiunea ; geniul tutelar al individului trăieşte şi moare odată cu aceasta, iar eternitatea nu revine acestor fiinţe zeieşti decît în măsura în care acţiuni asemănătoare şi oameni de acelaşi fel şi, în consecinţă, spirite similare se nasc în mod perpetuu. Aşa cum zeii romani guvernează asupra romanilor, zeii proprii guvernează fiecare comunitate străină în parte; dar oricît de severă a fost distincţia dintre cetăţean şi străin, dintre zeul roman şi zeul străin, atît omul, cît şi zeul străin pot fi încetăţeniţi la Roma printr-o hotărîre a comunităţii, iar atunci cînd cetăţenii unui oraş cucerit au fost mutaţi la Roma, trebuie să fi fost invitaţi şi zeii acestei cetăţi să-şi pregătească aici un nou sediu. Sfera originară a zeilor, structura sa înainte de contactul cu grecii le putem recunoaşte din listele sărbătorilor publice (*feriae publicae*) ale comunităţii romane, care sînt conţinute în calendarul acesteia şi constituie, indubitabil, documentele cele mai vechi care ne-au parvenit din Antichitatea romană. În listele acestea, prioritatea îi revenea lui Iupiter şi lui Marte, ca şi *alter ego*-ului acestuia din urmă, Quirinus. Lui Iupiter îi sînt consacrate toate zilele cu lună plină (*idus*), de asemenea toate sărbătorile vinului, dar şi alte zile asupra cărora vom reveni mai jos;

lui „Iovis cel Rău” (Vediovis) îi este consacrată ziua de 21 mai (*Agonalia*). Lui Marte, în schimb, îi e închinată ziua de Anul Nou, celebrat la 1 martie, şi, în general, marea sărbătoare a războinicilor din luna martie, numită după zeul însuşi. Aceasta, introdusă de cursa de cai (*equirria*) desfăşurată la 27 februarie, înregistrează momentele culminante în zilele „faurului scutului” (S*equirria* sau *Mamuralia*, 14 martie), în cele ale dansului războinic pe locul adunării comunităţii (*Quinquatrus*, 19 martie), şi ale consacrării trompetelor (*Tubilustrium*, 23 martie). Aşa cum războiul începea întotdeauna cu această sărbătoare, tot aşa, după reîntoarcerea din expediţie, urma o nouă sărbătoare consacrată lui Marte, sărbătoarea consacrării armelor (*Armilustrium*, 19 octombrie). Celui de-al doilea Marte, lui Quirinus, i-a fost consacrată ziua de 17 februarie (*Quirinalia*). Dintre celelalte sărbători, cele referitoare la agricultură şi la cultivarea viţei-de-vie ocupă primul loc, iar sărbătorile pastorale au o importanţă secundară. În categoria acestora intră cu precădere lungul şir al sărbătorilor primăverii, din luna aprilie, cînd sînt aduse jertfe lui *Tellus*, altfel spus, ţărînei hrănitoare (*Fordicidia*, jertfa vacii gestante), la 15 aprilie, lui Ceres, zeiţa creşterii care dă vlăstare (*Cerialia*), la 19 aprilie, zeiţei turmelor, Pales, care fecundează (*Parilia*), la 21 aprilie, lui Iupiter, ca protector al viţei-de-vie şi al butoaielor care se deschid în ziua aceasta (23 aprilie) pentru prima dată după culesul din anul precedent (*Vinalia*), duşmanului înverşunat al semănăturilor, Ruginei (*Robigus*: *Robigalia*), la 25 aprilie. De asemenea, după munca îndeplinită şi după încheierea cu succes a depozitării darurilor pămîntului în hambare, se desfăşoară o sărbătoare dublă, consacrată zeului şi zeiţei strîngerii şi depozitării recoltei, lui Consus (de la *condere*) şi lui Ops; mai întîi, imediat după seceriş (*Consualia*, la 21 august, *Opiconsiva*, la 25 august), apoi la solstiţiul de iarnă, cînd hambarele îşi dezvăluie nemijlocit menirea (*Consualia*, la 15 decembrie; *Opalia*, la 19 decembrie). Viziunea înţeleaptă a vechilor maeştri de ceremonii a intercalat între aceste două zile de sărbătoare pe aceea a însămînţării (*Saturnalia*, de la *Saëturnus* sau *Saturnus*, la 17 decembrie). În acelaşi mod, sărbătoarea mustului sau vindecării (*Meditrinalia*), la 11 octombrie,

denumită astfel pentru că mustului tînăr i se atribuiau puteri tămăduitoare, a fost consacrată lui Iovis, ca zeu al vinului, după încheierea culesului, în timp ce semnificaţia originară a celei de-a treia sărbători a vinului nu este stabilită cu certitudine (*Vinalia*, la 19 august). La aceste sărbători se adaugă, la sfîrşitul anului, sărbătoarea lupului (*Lupercalia*, la 17 februarie), a păstorilor în onoarea zeului bun, Faunus, sărbătoarea pietrelor de hotar (*Terminalia*, o sărbătoare a agricultorilor, celebrată la 23 februarie), sărbătoarea de vară de două zile a dumbrăvilor (*Lucaria*, la 19 şi 21 iulie), dedicată probabil zeităţilor pădurii (*Silvani*), sărbătoarea izvoarelor (*Fontinalia*, la 13 octombrie) şi sărbătoarea celei mai scurte zile care aduce soarele nou (*An-geronalia*, *Divalia*, la 21 decembrie). Aceeaşi importanţă o au, nici nu se putea altfel în portul Latiumului, sărbătorile navigatorilor consacrate zeităţilor mării (*Neptunalia*, la 23 iulie), ale portului (*Portunalia*, la 17 august) şi ale Tibrului (*Volturnalia*, la 27 august). În schimb, meşteşugurile şi artele sînt reprezentate în cercul zeilor numai de către Volcanus – zeul focului şi al artei fierăritului, căruia, în afara zilei care-i poartă numele (*Volcanalia*, la 23 august), îi este dedicată şi o a doua sărbătoare, a consacrării trompetelor (*Tubilustrium*, 23 mai) – şi, eventual, şi de către Carmentis – venerată iniţial ca zeiţă a descîntecelor şi a cîntecelor şi numai ulterior ca protectoare a naşterilor (*Carmentalia*, la 11 şi 15 ianuarie). Sărbătoarea zeiţei vetrei şi a geniilor cămării de provizii, a Vestei şi a Penaţilor (*Vestalia*, la 9 iunie) era dedicată vieţii domestice şi familiale; în acelaşi sens trebuie interpretate sărbătoarea zeiţei naşterii (*Matralia*, la 11 iunie), sărbătoarea belşugului de copii, consacrată lui Liber şi Libera (*Liberalia*, la 17 martie), sărbătoarea sufletelor celor decedaţi (*Feralia*, la 21 februarie) şi sărbătoarea, care dura trei zile, a stafiilor (*Lemuria*, la 9, 11 şi 13 mai). La relaţiile publice se referă două sărbători al căror sens nu-l putem desluşi – cea a fugii regelui (*Regifugium*, la 24 februarie) şi cea a fugii poporului (*Poplifugia*, la 5 iulie), dintre care cel puţin ultima a fost consacrată lui Iupiter – şi sărbătoarea celor şapte coline (*Agonia* sau *Septimontium*, la 11 decembrie). De asemenea, zeului începutului, lui Iupiter, i-a fost

consacrată o zi proprie (*Agonia*, la 9 ianuarie). Alte cîteva sărbători, cea a Furrinei (la 25 iulie) şi cea consacrată lui Iupiter şi lui Acca Larentia, poate o sărbătoare a Larilor (la 23 decembrie), au fost uitate cu timpul. Acest tablou este complet în ceea ce priveşte sărbătorile publice fixe; şi chiar dacă pe lîngă aceste sărbători periodice s-au adăugat, cu certitudine, din cele mai vechi timpuri, sărbători ocazionale, această enumerare, atît cu cele menţionate, cît şi cu cele omise, ne deschide totuşi o perspectivă de ansamblu asupra perioadei străvechi, dispărută pentru noi aproape cu desăvîrşire. Ce-i drept, unirea dintre comunitatea romană veche şi romanii de pe Colină se realizase înaintea perioadei în care s-a stabilit lista sărbătorilor, întrucît îl întîlnim pe Quirinus alături de Marte; însă templul capitolin încă nu fusese construit, întrucît lipsesc Iuno şi Minerva, încă nu fusese ridicat sanctuarul Dianei de pe Aventin şi nici nu fusese împrumutat de la greci vreun termen referitor la cult. Nucleul cultului roman şi, în general, al celui italic l-a constituit în epoca aceea, în care fiecare neam vieţuia de sine stătător în peninsulă, adorarea zeului Maurs sau Mars, zeul ucigaş, imaginat cu precădere ca apărătorul divin al comunităţii, cel care aruncă suliţa, cel care protejează turmele, cel care înfrînge inamicul – bineînţeles, în măsura în care fiecare comunitate îşi avea propriul Marte şi îl venera ca pe cel mai puternic şi mai sacru dintre toţi zeii. Din această cauză, fiecare grup care pleca să întemeieze o nouă comunitate, fiecare „primăvară consacrată" avea un Marte propriu. Lui Marte îi este consacrată prima lună, atît în calendarul romanilor, de altfel lipsit de zei, cît şi în cele ale celorlalţi latini şi ale sabelilor; dintre numele proprii romane, care, de asemenea, nu ne amintesc de nici un alt zeu, apar din timpuri străvechi cu precădere Marcus, Mamercus, Mamurius; de Marte şi de ciocănitoarea lui sacră se leagă cel mai vechi oracol; lupul, animal sacru al lui Marte, este, concomitent, şi simbolul comunităţii romane, iar ceea ce fantezia romană a putut produce în domeniul legendelor sacre ale triburilor se referă în exclusivitate la zeul Marte şi la *alter ego*-ul său, Quirinus. În lista sărbătorilor, Părintele Diovis, o reflectare mai autentică şi mai degrabă civilă decît războinică a spiritului comunităţii romane, ocupă

un spaţiu mai mare decît Marte, aşa cum preotul lui Iupiter îi întrece prin poziţie pe cei doi preoţi ai zeului războiului. Marte deţine totuşi un rol extraordinar în această listă şi este cu totul verosimil ca, atunci cînd s-a stabilit această ordine a sărbătorilor, Iovis să se fi aflat alături de Marte, precum Ahuramazda alături de Mithra. Adevăratul nucleu al cultului zeilor în comunitatea romană războinică trebuie să fi fost pe atunci zeul războinic al morţii şi sărbătoarea lui din martie; alături de el, ca zeu al vinului „care-ţi înveseleşte inima", nu „cel care-ţi ia toate grijile", introdus mai tîrziu de către greci, a fost celebrat părintele Iovis însuşi.

În această prezentare nu ne-am propus o analiză detaliată a divinităţilor romane; din punct de vedere istoric, este însă important să se atragă atenţia asupra caracterului lor particular, în acelaşi timp modest şi profund. Abstracţia şi personificarea constituie baza mitologiei romane, ca şi a celei greceşti; şi zeul elen s-a născut dintr-un fenomen al naturii sau dintr-un concept şi îi apare grecului, ca şi romanului sub forma sa personală; faptul este demonstrat de conceperea divinităţilor ca masculine şi feminine şi de modul de a invoca o zeitate străină: „eşti zeu sau zeiţă, bărbat sau femeie". La aceasta se adaugă credinţa că numele adevăratului geniu tutelar al comunităţii nu trebuie să fie pronunţat niciodată, pentru a nu fi cunoscut de către duşman, care, chemîndu-l, îl ademeneşte în afara teritoriului. O urmă a acestei concepţii profund corporale a rămas legată îndeosebi de Marte, cea mai veche şi cea mai naţională divinitate italică. În timp ce abstracţia, care constituie fundamentul oricărei religii, încearcă pretutindeni să se ridice la concepţii mai vaste şi mai cuprinzătoare şi să pătrundă tot mai adînc în esenţa lucrurilor, formele credinţei romane stagnează sau se reduc la un nivel al concepţiei şi al înţelegerii incredibil de modest. Dacă, pentru grec, fiecare noţiune semnificativă se lărgeşte repede spre grupuri figurate, spre ciclul de legende şi de idei, pentru roman, ideea fundamentală se conservă în rigiditatea ei originară. Religia romană nu poate oferi nici pe departe ceva asemănător cu transfigurarea morală pămînteană a religiei lui Apollo, cu entuziasmul dionisiac divin, cu cultele htoniene şi mistice, cu ideile lor profunde şi

misterioase. Ea cunoaşte, ce-i drept, un „zeu rău” (*Vediovis*), arătări şi fantome (*lemures*), mai tîrziu şi zeităţi ale aerului infestat, ale febrei, ale bolilor, poate chiar ale furtului (*laverna*); ea nu a putut să producă însă acel fior misterios după care tînjeşte sufletul omului, nici să personifice elementele de neînţeles şi chiar rele care sălăşluiesc în om şi în natură şi care trebuie să facă parte dintr-o religie, dacă această religie are pretenţia de a reflecta omul în întregime. În religia romană nu a existat nimic misterios în afara numelor divinităţilor cetăţii, Penaţii; iar caracterul real al acestora a fost cunoscut, de altfel, de către toţi. Teologia naţională a romanilor a încercat, înainte de toate, să-şi formeze noţiuni precise despre fenomenele importante şi despre proprietăţile lor, să le confere o terminologie şi să le claseze sistematic – ţinînd seama de împărţirea persoanelor şi a lucrurilor, care a constituit şi fundamentul dreptului privat –, astfel încît cetăţeanul să poată invoca zeităţile şi familiile de zeităţi în ordinea corectă şi pentru a impune mulţimii invocarea corectă (*indigitare*). Astfel de noţiuni, produse ale abstracţiei pozitiviste, avînd, concomitent, un caracter respectabil şi ridicol, au constituit esenţa teologiei romane. Semănătura (*saëturnus*), munca cîmpului (*ops*), ţărîna (*tellus*) şi piatra de hotar (*terminus*) sînt printre divinităţile cele mai vechi şi mai venerate ale romanilor. Cea mai originală dintre toate divinităţile Romei şi poate unica pentru care s-a inventat o imagine de cult de o veritabilă factură italică a fost Ianus *bifrons*; totuşi, nici această zeitate nu se bazează decît pe o idee semnificativă pentru intensitatea sentimentului religios al romanilor, care constă în invocarea „Spiritului deschiderii” înaintea demarării oricărei acţiuni. Această concepţie dovedeşte, de asemenea, profunda convingere că ierarhizarea zeităţilor a fost la fel de necesară la romani ca şi individualizarea zeilor mai personali ai elenilor. Dintre toate cultele Romei, cel al geniilor, care guvernează în casă, asupra ei, dar şi în cămară, este poate cel mai profund; acestea au fost pentru cultul public Vesta şi Penaţii, pentru cultul familiei, zeităţile pădurii şi ale cîmpurilor, Silvanele, iar înainte de toate zeităţile propriu-zise ale casei. Lazii sau Larii, care primeau întotdeauna partea lor din masa familiei şi în faţa cărora, chiar şi în

timpul lui Cato cel Bătrîn, *pater familias* era dator să-şi rostească rugăciunea imediat după întoarcerea sa acasă. Dimpotrivă, în ierarhia zeilor, aceste genii ale casei şi ale cîmpului ocupă mai degrabă ultimul decît primul loc; nici nu putea să fie altfel într-o religie care renunţă la idealizare: nu abstracţia cea mai largă şi generală, ci cea mai simplă şi cea mai individuală a fost aceea în care inima pioasă îşi găsea adevărata împlinire. În legătură directă cu această indiferenţă faţă de elementul ideatic se află tendinţa practică şi utilitaristă a religiei romane, care se manifestă cu evidenţă în lista sărbătorilor prezentată mai sus. Mărirea proprietăţii şi abundenţa de bunuri dobîndite din agricultură, păstorit, navigaţie şi comerţ sînt lucrurile pe care romanul le cere zeilor săi; astfel, este corect să afirmăm că zeul fidelităţii (*Deus Fidius*), zeiţa hazardului şi a norocului (*Fors Fortuna*) şi zeul comerţului (*Mercurius*), născuţi din relaţiile umane cotidiene, deşi nu figurează în acea străveche listă a sărbătorilor, au apărut totuşi de timpuriu, fiind veneraţi pe tot cuprinsul locuit de romani. Severul spirit de economie şi speculaţia mercantilă au fost prea adînc înrădăcinate în caracterul roman pentru a nu-şi găsi abstracţia corespunzătoare în lumea zeilor.

Despre lumea spiritelor sînt puţine de spus. Sufletele născute din muritori, „cei buni" (*manes*), continuă să existe sub forma unor umbre, fiind legate de locul unde se odihnea trupul (*dii inferi*) şi primind mîncare şi băutură de la cei în viaţă. Numai că ei dăinuiau în spaţiile abisului şi nici o punte nu ducea din lumea inferioară înspre oamenii de pe pămînt sau înspre zeii din înălţimi. Cultul grec al eroilor este cu totul străin romanilor, iar originea recentă, ca şi invenţia mediocră a legendei întemeierii Romei sînt dovedite prin transformarea, cu totul neromană, a regelui Romulus în zeul Quirinus. Numa, numele cel mai vechi şi mai venerat din tradiţia romană, n-a fost adorat niciodată ca zeu, aşa cum, de exemplu, Theseus era venerat la Atena.

Cele mai vechi corporaţii sacerdotale se leagă de cultul lui Marte; mai ales preotul zeului comunităţii, ales pe viaţă, „aprinzătorul lui Marte" (*flamen Martialis*), cum a fost numit datorită jertfei pe care o aducea în cinstea zeului, şi cei doisprezece „săritori" (*salii*), un grup

de oameni tineri care executau în luna martie dansul războinic, acompaniindu-se cu cîntece. Am văzut deja (pp. 72-73) că fuziunea comunităţii de pe Colină cu cea de pe Palatin a produs dublarea lui Marte şi, în consecinţă, introducerea unui al doilea preot al lui Marte, *flamen Quirinalis*, şi a unui al doilea grup de dansatori, *salii collini*. La acestea se adaugă alte culte publice; unele dintre ele au avut, probabil, o origine cu mult anterioară întemeierii Romei, iar celebrarea lor a fost încredinţată fie unor preoţi individuali – pentru Carmentis, pentru Volcanus, pentru zeul portului sau fluviului –, fie unor colegii speciale de preoţi sau unor familii care o exercitau în numele poporului. O astfel de corporaţie a fost probabil colegiul celor doisprezece „fraţi ai cîmpului" (*fratres arvales*), care invocau în luna mai „zeiţa creatoare" (*dea dia*) pentru creşterea semănăturilor; cu toate acestea, nu este sigur că el se bucura în epoca aceasta de consideraţia deosebită pe care a cunoscut-o în epoca imperială. Lui îi urmează confreria *Titii*-lor, care a fost instituită pentru conservarea cultului particular al sabinilor romani (pp. 45-46), ca şi cei treizeci de „aprinzători curiali" (*flamen curialis*), instituţii pentru vetrele celor treizeci de curii ; de asemenea, amintita „sărbătoare a lupului (*Lupercalia*), care a fost celebrată în onoarea „zeului favorabil" (*Faunus*), pentru protejarea turmelor de către ginta Quinctiilor şi, după venirea romanilor de pe Colină, şi de cea a Fabiilor; ea era sărbătorită în luna februarie şi constituia un veritabil carnaval al păstorilor, în care „lupii" (*luperci*) alergau goi, încinşi numai cu pielea berbecului, şi loveau oamenii cu biciurile. Alte culte gentilice implică şi prezenţa comunităţii. La aceste culte străvechi ale comunităţii romane s-au adăugat treptat noi rituri. Cel mai important este acela care se bazează pe oraşul unit, întemeiat oarecum pentru a doua oară datorită ridicării zidului de incintă şi a acropolei; odată cu el apare cel mai mare, cel mai bun Iovis de pe Capitoliu, geniul poporului roman, situat în vîrful ierarhiei divinităţilor romane, iar „aprinzătorul" care-i este consacrat, *flamen dialis*, formează împreună cu cei doi preoţi ai lui Marte triada sacră a marilor preoţi. Concomitent, se introduce cultul noii vetre unice a oraşului – al Vestei – şi, legat de el, cel al Penaţilor comunităţii (pp. 89-90). Şase

fecioare neprihănite, oarecum fiicele nemăritate ale poporului roman, îndeplineau acest oficiu pios şi trebuiau să păstreze aprinsă tot timpul flacăra de pe vatra comunităţii, spre a servi cetăţenilor drept exemplu şi semn distinctiv. Acest cult, jumătate domestic, jumătate public, a fost cel mai venerat de către romani; dintre toate riturile păgîne, el a opus la Roma rezistenţa cea mai îndîrjită în faţa creştinismului. Aventinul era consacrat Dianei, care reprezenta confederaţia latină (p. 86); însă tocmai din această cauză nu i-a fost acordat un sacerdoţiu roman anume. Comunitatea s-a deprins astfel să aducă numeroaselor divinităţi omagii prin sărbători generale sau corporaţii speciale afectate serviciului acestora; de asemenea, ea a stabilit în unele cazuri „aprinzători" speciali – de exemplu, zeiţei florilor (*Flora*) şi fructelor (*Pomona*) –, astfel încît numărul acestora s-a ridicat la cincisprezece. Cu toate acestea, întotdeauna s-au remarcat din rîndul lor cei trei „mari aprinzători" (*flamines maiores*), care, pînă în epoci recente, nu puteau fi aleşi decît din rîndul cetăţenilor vechi, la fel cum corporaţiile vechi ale saliilor de pe Palatin şi Quirinal pretindeau întotdeauna întîietatea faţă de toate celelalte colegii ale preoţilor. În consecinţă, ceremoniile necesare şi permanente consacrate zeilor au fost încredinţate de către stat, odată pentru totdeauna, unor corporaţii sau unor sacerdoţi permanenţi; iar acoperirea cheltuielilor sacrificiilor, fără îndoială ridicate, era asigurată în parte prin donaţiile de terenuri primite de temple, în parte prin amenzi (pp. 63, 118). Nu se poate pune la îndoială faptul că cultul public al celorlalte comunităţi latine şi al comunităţilor sabelice a fost în esenţă acelaşi; cel puţin flaminii, salii, lupercii şi vestalele nu sînt, după cum s-a dovedit, instituţii specifice Romei, ci comune tuturor latinilor; cel puţin primele trei colegii nu par să se fi format în comunităţile înrudite după model roman. În sfîrşit, aşa cum statul dă dispoziţii referitoare la zeii statului, în mod asemănător fiecare cetăţean în parte putea reglementa cercul său individual şi oferi zeilor nu numai sacrificii, dar le putea consacra şi spaţii şi preoţi proprii.

Aşadar, Roma a avut destule colegii sacerdotale şi destui preoţi, însă cel care avea nevoie de un favor divin nu se adresa preotului, ci

zeului însuşi. Cel care imploră şi cel care întreabă se adresează zeităţii – comunitatea, bineînţeles, prin gura regelui, curia prin *curio*, iar cavalerii prin comandanţii lor –şi nici o ingerinţă sacerdotală nu putea să voaleze sau să umbrească relaţia aceasta simplă şi originară. Totuşi, nu este un lucru uşor să comunici cu zeitatea. Zeul are felul său propriu de a vorbi, care poate fi înţeles numai de către iniţiat; cel care a deprins această vorbire nu numai că poate să afle voinţa zeului, dar o poate şi dirija şi chiar, în caz de necesitate, înşela sau constrînge. Din această cauză, este firesc faptul că adoratorul zeului solicită întotdeauna oameni iniţiaţi şi ascultă de sfatul lor; acest lucru a dat naştere corporaţiilor de specialişti în religie, o instituţie pe deplin naţional-italică, care a influenţat evoluţia politică cu mult mai mult decît preoţii individuali sau colegiile. În mod eronat, au fost confundate uneori cu acestea. Colegiilor le revenea sarcina oficierii cultului unei anumite divinităţi, acestor corporaţii însă, păstrarea tradiţiei relativă la îndeplinirea acţiunilor generale legat de cult, care presupuneau, pentru a corespunde tradiţiei, o anumită cunoaştere, impunînd astfel statului obligaţia de a veghea asupra transmiterii corecte a acestor cunoştinţe în propriul său interes. Aceste corporaţii exclusiviste, completîndu-şi singure locurile vacante, bineînţeles tot cu cetăţeni, au devenit, datorită acestei calităţi, păstrătorii artei divinaţiei şi ai ştiinţelor legate de aceasta. În cadrul constituţiei romane şi, în general, a celorlalte comunităţi latine, nu se găsesc la origine decît două asemenea corporaţii, augurii şi pontifii. Cei şase auguri puteau interpreta voinţa zeilor după zborul păsărilor, această artă a tălmăcirii fiind exersată cu atîta seriozitate, încît aproape că se ajunsese la constituirea unui sistem ştiinţific. Cei cinci „constructori de poduri” (*pontifices*) au împrumutat numele lor de la activitatea, pe cît de sacră, pe atît de importantă din punct de vedere politic, de a construi şi a demola podul peste Tibru. Inginerii romani erau cei care cunoşteau şi păstrau tainele măsurătorilor şi ale numerelor; de aici a derivat sarcina lor de a corecta calendarul statului, de a anunţa poporului perioadele cu lună nouă şi cu lună plină şi pe cele ale sărbătorilor, de a veghea ca fiecare act religios şi judiciar să se desfăşoare în zilele

faste. Întrucît ei aveau o privire de ansamblu asupra tuturor ceremoniilor religioase, erau consultaţi în prealabil şi în materie de căsătorie, testament şi *arrogatio*, şi asupra posibilităţii contravenţiei împotriva dreptului divin în cazul unei întreprinderi propuse. Ei fixau şi proclamau prescripţiile exoterice generale, cunoscute sub numele de „legi regale". În felul acesta, ei au obţinut, deşi într-o măsură mai restrînsă pînă la suprimarea regalităţii, conducerea generală a cultului roman şi a tot ceea ce se lega de acesta. Şi ce nu se lega de acesta!? Ei înşişi şi-au desemnat cunoştinţele prin expresia „cuprinderea lucrurilor divine şi umane". Într-adevăr, începuturile jurisprudenţei temporale şi sacrale, ca şi cele ale consemnării istoriei s-au născut în sînul acestei corporaţii. Arta de a scrie istoria a fost în realitate asociată cu calendarul şi cu cărţile analelor; şi cum în condiţiile organizării curţilor de judecată romane nu se putea forma o tradiţie în interiorul lor, a devenit necesară conservarea cunoaşterii principiilor legale şi a procedurii în cadrul colegiului pontifilor, unicul competent să-şi dea avizul referitor la zilele de judecată şi la problemele de drept religios. Acestor două corporaţii de experţi în divinaţie, foarte vechi şi importante, le putem adăuga, într-o anumită măsură, colegiul celor douăzeci de soli ai statului (*fetiales*, cuvînt de origine incertă), destinaţi să păstreze, ca arhive în viaţă, memoria tratatelor încheiate cu comunităţile vecine, să decidă în cunoştinţă de cauză în cazul lezării pretinse a dreptului internaţional şi să ceară, cînd era necesar, satisfacţie sau declararea războiului. Relativ la dreptul popoarelor, ei îndeplineau aceeaşi funcţie pe care o îndeplineau pontifii relativ la dreptul sacru şi deţineau, în consecinţă, ca şi aceştia, sarcina de a indica legea, dar fără s-o poată traduce în fapt. Dar de oricîtă consideraţie s-ar fi bucurat aceste colegii şi oricît de importante şi cuprinzătoare au fost funcţiile ce li s-au acordat, niciodată nu s-a uitat, îndeosebi cînd era vorba de cele care ocupau poziţiile supreme, că sarcina lor nu era de a da ordine, ci sfaturi competente şi că n-au fost împuternicite să solicite nemijlocit o favoare din partea zeilor, ci să explice celui care-i întreba răspunsurile obţinute. În felul acesta, cel mai renumit preot nu numai că era inferior regelui în ceea ce priveşte ierarhia publică, dar nici

nu-l putea sfătui dacă regele îl solicita. Regelui îi revenea atribuţia de a stabili dacă şi cînd trebuia observat zborul păsărilor; cel care „observa zborul păsărilor” îl asista numai şi îi interpreta, dacă era cazul, semnele mesagerilor cerului. De asemenea, feţialul şi pontiful nu se pot amesteca în treburile referitoare la dreptul internaţional sau public dacă cei în drept nu îi solicită; cu tot zelul lor religios, romanii au respectat cu o tenacitate remarcabilă principiul ca preotul să rămînă cu totul neputincios în conducerea statului şi, fiind exclus de la toate poziţiile guvernante, să dea ascultare celui mai mărunt magistrat, ca oricare cetăţean de rînd.

La popoarele latine, adorarea zeilor se bazează în principal pe ataşamentul omului faţă de cele lumeşti şi numai într-o măsură redusă pe frica de forţele nestăvilite ale naturii; înainte de toate, ea constă în manifestări ale bucuriei, în cîntece şi poeme, în jocuri şi în dansuri, mai ales în ospeţe. La fel ca la toate celelalte populaţii agricole la care alimentele obişnuite sînt vegetalele, tăierea animalelor a devenit şi în Italia o sărbătoare de familie şi, în acelaşi timp, un act de cult; porcul este ofranda cea mai agreată de zei, întrucît asigură bucatele atît de obişnuite în timpul sărbătorilor. Orice risipă şi orice exces de bucurie sînt însă contrare caracterului roman echilibrat. Zgîrcenia faţă de zeii înşişi este una dintre trăsăturile cele mai frapante ale cultului latin străvechi; şi jocul liber al fanteziei este reprimat cu o severitate de fier, datorită disciplinei consecvente pe care şi-a impus-o naţiunea însăşi. Din această cauză, monstruozităţile imaginaţiei, care sînt de nedespărţit de astfel de excese, au rămas străine romanilor. Ce-i drept, şi religia latină are în esenţă acea profundă trăsătură morală, care îndeamnă omul să stabilească o legătură între delict, pedeapsă şi lumea zeilor şi să considere delictul ca pe o ofensă adusă zeilor, iar pedeapsa, ca pe o ispăşire a acesteia. Executarea celui condamnat la moarte este un sacrificiu expiatoriu oferit divinităţii, ca şi uciderea inamicului într-un război drept; hoţul care fură roadele cîmpului în timpul nopţii îşi ispăşeşte fapta în faţa zeiţei Ceres prin spînzurare, aşa cum inamicul răuvoitor este consacrat, prin uciderea sa pe cîmpul de luptă, Pămîntului-mumă şi geniilor bune. Ideea profundă şi teribilă a

substituirii se întîlneşte tot cu această ocazie; dacă zeii se mînie pe comunitate, fără a se putea găsi un vinovat anume, ei pot fi împăcaţi prin cineva care se oferă voluntar (*devovere se*); crăpăturile infestate ale pămîntului se închid la loc, bătăliile aproape pierdute se transformă în victorii dacă un cetăţean pur se aruncă drept victimă expiatorie în abis sau în rîndurile inamice. „Primăvara consacrată" se întemeiază pe un principiu asemănător; tot ce se naşte în rîndul oamenilor şi animalelor într-o anumită perioadă este consacrat zeilor. Dacă putem să desemnăm asemenea practici drept sacrificii umane, atunci ele aparţin în mod esenţial credinţei latine; trebuie să adăugăm totuşi că, atît cît putem pătrunde în trecut, această sacrificare, în măsura în care priveşte viaţa, se limitează la cel vinovat condamnat de către un tribunal civil şi la cel nevinovat care alege moartea în mod voluntar. Sacrificii umane de altă natură, ireconciliabile cu principiul de bază al sacrificiului în general, nu au fost admise niciodată la romani, iar dacă se întîlnesc la alte populaţii indo-germanice, ele constituie începutul decadenţei şi barbariei; la romani vom găsi cu greu o împrejurare în care superstiţia şi desperarea au căutat o soluţie extraordinară folosindu-se de astfel de mijloace revoltătoare. Cu privire la credinţa în fantome, teama de vrăjitorii şi practici misterioase, se găsesc la romani urme relativ puţine. Instituţiile oraculare şi profetice n-au atins niciodată în Italia importanţa pe care au dobîndit-o în Grecia şi n-au reuşit niciodată să exercite o influenţă reală asupra vieţii private şi publice. Pe de altă parte însă, religia latină a intrat de timpuriu într-un stadiu al prozaismului şi aridităţii şi s-a redus la un ceremonial penibil şi searbăd. Înainte de toate, zeul italicului este, cum s-a amintit mai sus, un instrument pentru obţinerea unor bunuri lumeşti foarte concrete. Tendinţa care a imprimat credinţelor italice predilecţia lor pentru lucrurile palpabile şi reale se recunoaşte şi astăzi cu claritate în cultul sfinţilor Italiei moderne. Zeii stau în faţa oamenilor precum creditorul în faţa debitorului; fiecare dintre ei deţinea un drept de necontestat asupra anumitor ceremonii şi ofrande şi, întrucît numărul zeilor a fost la fel de mare ca şi cel al momentelor vieţii umane, neglijarea sau adoraţia incompletă a fiecărui zeu în parte se

răzbuna într-o împrejurare asemănătoare: cunoaşterea obligaţiilor religioase care-i reveneau cetăţeanului roman a constituit o sarcină dificilă şi delicată. Din această cauză, preoţii, pontifii, cunoscători ai legilor divine şi îndrumători în aplicarea acestora, trebuiau să dobîndească o influenţă remarcabilă. Bărbatul corect îndeplineşte obligaţiile impuse de ritual cu aceeaşi riguroasă punctualitate cu care se conformează angajamentelor sale lumeşti, adaugînd ceva acestora, dacă şi zeul, la rîndul său, o făcuse în prealabil pentru el. Bărbatul chiar speculează cu zeul său; practic, legămîntul este un contract formal încheiat între zeu şi om: în schimbul unui anumit serviciu îndeplinit, omul promite zeului o recompensă echivalentă; principiul legal al romanilor, conform căruia nici un contract nu putea fi încheiat de către reprezentanţi, nu constituie ultimul argument pentru care a fost eliminată în Latium orice mijlocire a sacerdoţilor în problemele religioase ale oamenilor. Aşa cum comerciantul roman, fără a aduce prejudicii reputaţiei sale, nu îndeplineşte contractul decît textual, la fel, în relaţiile cu zeii, după prescripţiile teologilor romani, a fost oferită şi luată imaginea unui lucru în locul lucrului în sine. Romanii ofereau stăpînului bolţii cereşti căpăţîni de ceapă şi de mac, pentru ca fulgerele lui să le lovească pe acestea, şi nu capetele oamenilor; pentru a împăca cererea de ofrande a Tatălui Tibru, în apele sale se aruncau anual treizeci de păpuşi făcute din papură. Ideile graţiei divine şi ale împăciuirii sînt amestecate aici pînă la contopire cu şiretenia pioasă, prin care se încearcă inducerea în eroare şi concilierea stăpînului primejdios printr-o satisfacere aparentă. În felul acesta, frica faţă de zei exercită, într-adevăr, o influenţă puternică asupra spiritelor mulţimii, dar în nici un caz nu este vorba de acea obedienţă faţă de natura atotstăpînitoare sau faţă de un zeu atotputernic care stă la temelia panteismului sau monoteismului; dimpotrivă, ea îmbracă un caracter foarte terestru şi, în esenţă, nu se deosebeşte de acea şovăială cu care debitorul roman se apropie de creditorul său corect, de neînduplecat şi foarte puternic. Astfel, este evident că o asemenea religie a fost favorabilă mai degrabă lichidării decît dezvoltării oricărei concepţii artistice şi speculative, în timp ce grecul a conferit ideilor simple ale preistoriei

substanţa cărnii şi sîngelui uman. Aceste idei n-au devenit numai elementele artelor plastice şi ale poeziei, ci au dobîndit, de asemenea, universalitatea şi elasticitatea care constituie particularitatea cea mai profundă a naturii umane şi, din această cauză, esenţa tuturor religiilor care aspiră la guvernarea lumii. Datorită acestor idei, simpla contemplare a naturii a putut evolua spre concepţii cosmogonice, noţiunea morală modestă, spre concepţii umaniste şi, timp îndelungat, religia greacă a reuşit să cuprindă în sînul ei concepţiile fizice şi metafizice, întreaga dezvoltare ideatică a naţiunii, şi a evoluat în lărgime şi profunzime pînă cînd imaginaţia şi speculaţia au spart vasul care le-a adăpostit. În Latium însă, personificarea conceptelor referitoare la zei a continuat să rămînă atît de transparentă, încît nici artistul şi nici poetul nu s-au putut forma la umbra acestora, religia latină menţinîndu-se întotdeauna pe o poziţie indiferentă şi chiar ostilă faţă de artă. Întrucît zeul n-a fost şi nici nu putea fi nimic altceva decît spiritualizarea unui fenomen terestru, el îşi afla locul (*templum*) său şi obiectivarea sa tocmai în această replică terestră. Ziduri şi efigii făcute de mîna omului păreau să întunece şi să tulbure concepţiile spirituale. Din această cauză, cultul roman originar nu cunoştea nici imagini ale zeilor, nici edificii ale lor; şi cu toate că şi în Latium zeul a fost adorat de timpuriu într-o imagine şi i s-a construit o capelă mică (*aedicula*), probabil după model grecesc, această reprezentare figurativă a fost considerată contrară legilor lui Numa şi, în general, o inovaţie impură şi străină. Cu excepţia lui Ianus *bifrons*, religia romană nu poate oferi nici o imagine particulară a unui zeu; Varro persifla mulţimea că rîvnea la păpuşi şi imagini. Absenţa totală a capacităţii creatoare în religia romană a constituit cauza esenţială a sărăciei desăvîrşite a poeziei şi, mai ales, a speculaţiei romane. Aceeaşi deosebire se manifestă şi în domeniul practic al religiei. Beneficiul practic pe care comunitatea romană îl datora religiei a fost un cod moral de reguli dezvoltat de către preoţi, în special pontifi, alături de procedura legală. Această lege morală a înlocuit, pe de o parte, tutela poliţienească într-o perioadă în care legea nu trecuse încă la protejarea cetăţeanului prin poliţia de stat, pe de alta, a predat tribunalului zeilor şi a pedepsit cu

sancţiuni divine infracţiunile împotriva obligaţiilor morale, care nu lezau sau lezau numai într-o anumită măsură legea statului. Primei categorii îi aparţine, de exemplu, în afara determinării precise a zilelor sacre şi a unei cultivări pricepute a cîmpurilor şi a viţei-de-vie, despre care vom vorbi mai jos, şi cultul focului sau cel al Larilor, care sînt în strînsă legătură cu consideraţiile poliţieneşti-sanitare; înainte de toate însă, practica incinerării cadavrelor, adoptată de romani într-o epocă timpurie, cu certitudine mai devreme decît au făcut-o grecii, care presupune o concepţie raţională asupra vieţii şi a morţii, străină preistoriei şi chiar contemporaneităţii. Faptul că religia latină a reuşit să impună această practică şi alte inovaţii asemănătoare trebuie să fie considerat un mare progres. Efectul moral al acestei legi a fost însă cu mult mai important. Putem înţelege acest lucru dacă avem în vedere că fiecare sentinţă, cel puţin pedeapsa capitală, a fost concepută iniţial ca o anatemă a divinităţii ofensate prin crimă. Această anatemă nu numai că sprijinea judecata înfăptuită de către comunitate, ci o şi suplinea. Dacă soţul îşi vindea soţia, iar părintele, fiul căsătorit, dacă un copil îşi bătea tatăl sau nora socrul, dacă patronul încălca obligaţiile sale faţă de oaspete sau faţă de client, dreptul civil nu prevedea pedepse pentru asemenea delicte; însă blestemul divin urma să apese asupra nelegiuitului. Nu trebuie să interpretăm aceasta ca o scoatere în afara legii a celui blestemat (*sacer*); o asemenea măsură, contrară oricărei ordini civile, nu a fost impusă decît în circumstanţe extraordinare, pentru agravarea anatemei religioase, în timpul luptelor dintre stările Romei. Executarea blestemului divin nu revine jurisdicţiei civile şi cu atît mai puţin cetăţeanului particular sau preotului lipsit de orice putere; cel blestemat nu este condamnat înaintea oamenilor, ci înaintea zeilor. Însă credinţa populară sinceră pe care se bazează această anatemă trebuie să se fi extins în aceste timpuri străvechi şi asupra celor nechibzuiţi şi înrăiţi; cu atît mai profund trebuie să se fi exercitat în cazul acesta puterea morală a religiei, întrucît nu se întina printr-un apel la judecata seculară. Religia nu a avut în Latium merite mai mari decît sprijinirea ordinii publice şi a moralei. Din acest punct de vedere, Grecia a înregistrat un progres imens faţă de Latium, întrucît

nu datorează religiei numai întreaga dezvoltare spirituală, ci şi unitatea sa naţională, în măsura în care a putut fi realizată; în jurul oracolelor şi sărbătorilor zeilor, în jurul templului de la Delfi şi de la Olimpia, în jurul muzelor, fiicele credinţei, se grupează tot ceea ce a devenit semnificativ în viaţa elenă şi tot ceea ce este moştenire comună a naţiunii. Totuşi, tocmai în această privinţă Latiumul este superior Eladei prin unele trăsături. Religia latină, redusă la nivelul unei viziuni ordinare, este înţeleasă în întregime de către toţi şi accesibilă tuturor în aceeaşi măsură; din această cauză, comunitatea romană şi-a păstrat egalitatea între cetăţeni, în timp ce Elada, unde religia se situa la nivelul gîndirii celor aleşi, a trebuit să suporte din primele timpuri toate binecuvîntările şi nenorocirile pe care le poate aduce aristocraţia spiritului. Religia latină s-a născut, ca şi toate celelalte, din efortul pătrunderii în abisul gîndirii; numai contemplării superficiale, care estimează greşit adîncimea fluviului, întrucît apele sale sînt limpezi, poate să-i pară searbădă lumea transparentă a spiritelor ei. Această credinţă sinceră a dispărut, bineînţeles, în decursul timpurilor la fel ca roua care piere sub razele soarelui; în consecinţă, şi religia latină a degenerat ulterior, latinii păstrînd totuşi simplitatea credinţei lor un timp mult mai îndelungat decît majoritatea popoarelor, îndeosebi decît grecii. Aşa cum culorile sînt nu numai efectele, dar şi obscurităţile luminii, arta şi ştiinţa sînt nu numai creatoarele, dar şi distrugătoarele credinţei; la fel cum necesitatea guvernează această evoluţie şi distrugere, aceeaşi lege a naturii rezervă şi epocii primitive anumite rezultate, pe care generaţiile următoare au încercat în van să le atingă. Tocmai evoluţia spirituală grandioasă a elenilor, care a creat acea desăvîrşită unitate religioasă şi literară, a determinat imposibilitatea atingerii adevăratei unităţi politice; ei au sacrificat astfel simplitatea, docilitatea, devotamentul, spiritul de asociere, care constituie principalele condiţii ale oricărei unităţi statale. De aceea, ar fi timpul să abandonăm acea viziune infantilă asupra istoriei care-i ridică în slăvi pe greci în detrimentul romanilor şi pe romani în detrimentul grecilor. Aşa cum trandafirul este preţuit şi alături de stejar, nu trebuie să fie lăudate sau defăimate cele două organisme măreţe pe

care le-a zămislit Antichitatea, ci trebuie să înţelegem că preeminenţa lor se condiţionează reciproc prin imperfecţiunile specifice. Cea mai profundă şi esenţială cauză a diversităţii celor două naţiuni constă, neîndoielnic, în faptul că Latiumul, spre deosebire de Grecia, n-a intrat, în perioada formării sale, în contact cu Orientul. Nici un popor din lume n-a fost capabil să repete prin eforturi proprii minunăţiile civilizaţiei greceşti şi, mai tîrziu, pe cele ale civilizaţiei creştine; istoria nu a produs asemenea străluciri decît acolo unde ideile religiei aramaice au germinat într-un sol indo-germanic. Dacă, din această cauză, Elada este considerată prototipul evoluţiei pur umane, atunci, cu nimic mai prejos, Latiumul constituie prototipul evoluţiei naţionale, iar noi trebuie să o admirăm atît pe prima, cît şi pe cealaltă şi să învăţăm din amîndouă.

În felul acesta a existat şi a acţionat religia romană în dezvoltarea ei pură, individuală şi cu totul naţională. Caracterul ei naţional nu este nicidecum prejudiciat prin faptul că, din timpurile cele mai vechi, au fost preluate conţinutul şi formele unor culte străine, aşa cum nici concesionarea dreptului de cetăţenie unor străini n-a deznaţionalizat statul roman. Neîndoielnic, Roma şi Latiumul şi-au schimbat de timpuriu zeităţile, ca şi mărfurile; mai remarcabilă este transferarea la Roma a zeităţilor şi cultelor neînrudite. Despre cultul distinct al sabinilor, care a fost menţinut de către Tities, am vorbit mai sus (p. 129). Mai îndoielnică este supoziţia împrumutării unor concepţii religioase de la etrusci; *lases*, străvechiul termen pentru genii (de la *lascivus*), şi Minerva, zeiţa minţii (*mens, menervare*), care, în general, sînt considerate a fi, la origine, divinităţi etrusce, sînt mai degrabă originare din Latium, avînd în vedere criteriul etimologic. De necontestat şi, oricum, în concordanţă cu tot ceea ce ştim despre relaţiile romane este realitatea pătrunderii cultelor greceşti la Roma, mai devreme şi mai intens decît oricare altele de origine străină. Oracolele Greciei au constituit prima cauză a acestei pătrunderi. Limbajul zeilor romani se reducea, în general, la cuvintele „da” sau „nu” şi cel mult la transmiterea voinţei lor prin sistemul tragerii la sorţi, care pare să fi fost de origine italică, în timp ce, din timpuri străvechi, sub influenţa orientală, zeii greci, mai

vorbăreţi, rosteau adevărate profeţii. Romanii s-au străduit de timpuriu să adune aceste sfaturi, iar copiile prorocirilor preotesei lui Apollo, ale Sibyllei din Cumae, au constituit un dar foarte preţuit al oaspeţilor lor greci din Campania. Pentru lectura şi interpretarea acestor copii a fost desemnat de timpuriu un colegiu format din doi experţi (*duoviri sacris faciundis*), care n-au fost inferiori în rang decît pontifilor şi augurilor, asistaţi de doi sclavi cunoscători de limbă greacă, întreţinuţi pe cheltuiala statului. Aceşti conservatori ai oracolului erau consultaţi în cazuri îndoielnice, cînd trebuia îndepărtat un pericol iminent, fără a se şti care divinitate urma să fie invocată şi cum trebuie îndeplinit ritualul. În căutarea sfatului divin, romanii s-au adresat încă de timpuriu chiar şi lui Apollo din Delfi. Exceptînd legendele referitoare la aceste legături despre care am vorbit mai sus (p. 112), găsim dovada lor mai întîi în integrarea cuvîntului *thesaurus* în toate limbile italice cunoscute nouă, apoi în cea mai veche formă a numelui lui Apollo, *Aperta*, „Deschizătorul”, o denaturare etimologică a doricului Apollo, a cărei vechime este trădată tocmai de barbaria ei. Grecul Herakles s-a încetăţenit, de asemenea, de timpuriu în Italia ca Herclus, Hercoles, Hercules şi a fost conceput mai întîi, într-un mod foarte straniu, ca zeul cîştigului temerar şi al extinderii extraordinare a proprietăţii. Din această cauză, atît comandantul militar, cît şi comerciantul îi depuneau, drept ofrandă, pe altarul principal (*ara maxima*) situat în Piaţa vitelor a zecea parte din prada sau din bunurile dobîndite. Astfel, el a devenit zeul tratatelor comerciale în general, care, în timpurile mai vechi, erau contractate lîngă acest altar şi întărite prin jurămînt, identificîndu-se din acest punct de vedere cu zeul latin al fidelităţii (*deus fidius*). Cultul lui Hercule a devenit de timpuriu unul dintre cele mai răspîndite; el a fost, pentru a parafraza un scriitor antic, adorat în toate părţile Italiei, iar pe străzile oraşelor, ca şi lîngă drumuri, i-au fost consacrate numeroase altare. De asemenea, zeităţile navigatorilor, Castor şi Polydeukes sau, la romani, Pollux, zeul comerţului, Hermes, la romani Mercurius, şi zeul medicinei, Asklapios sau Aesculapius, au fost cunoscuţi romanilor de timpuriu, chiar dacă venerarea lor publică datează din epoci ulterioare. Din

această perioadă trebuie să dateze şi numele sărbătorii „bunei zeiţe” *(bona dea)*, *Damium*, corespunzător grecescului δάμιον sau δήμιον. Un împrumut străvechi trebuie să stea şi la temelia faptului că vechul *Liber pater* al romanilor a fost conceput mai tîrziu ca „Părintele eliberator”, contopindu-se astfel cu zeul vinului la greci, „Eliberatorul” (*Lyaeos*), şi că zeul roman al adîncurilor s-a numit „Cel care dăruieşte belşugul” (*Pluton – Dispater*). Soţia acestuia însă, Persephone, s-a schimbat, datorită transformării primei silabe şi a sensului, în romana Proserpina, ceea ce înseamnă „Germinatoarea”. Însăşi divinitatea confederaţiei latino-romane, Diana de pe Aventin, pare să fi imitat zeiţa ligii ionienilor din Asia Mică, Artemida din Efes; cel puţin imaginea sculptată a acesteia a preluat tipul efesian (p. 89). Numai pe aceste căi, prin miturile lui Apollo, Dionysos, Pluto, Hercule şi Artemida, religia aramaică a exercitat o influenţă îndepărtată şi mijlocită asupra Italiei. Se observă cu uşurinţă că pătrunderea religiei greceşti se bazează înainte de toate pe relaţiile comerciale şi că negustorii şi navigatorii au fost primii care au adus divinităţile greceşti în Italia. Aceste cazuri izolate de împrumuturi străine sînt însă de importanţă secundară, iar urmele simbolismului natural al timpurilor primitive, dintre care una ar putea să fie legenda despre vitele lui Cacus (p. 29), au dispărut aproape cu desăvîrşire; în toate trăsăturile sale principale, religia romană a fost o creaţie organică a poporului în mijlocul căruia o întîlnim.

Religia sabelică şi umbriană se bazează, cum rezultă din puţinele date care ni s-au păstrat, pe concepţii fundamental identice cu cele latine, aducînd însă unele variaţii locale de conţinut şi de formă. Deosebirea ei de cea latină este demonstrată cu prisosinţă de întemeierea unei corporaţii proprii la Roma, pentru conservarea obiceiurilor sabine (p. 46); dar tocmai din această cauză oferă o explicaţie instructivă aspra naturii acestei diferenţe. Observarea zborului păsărilor a constituit pentru ambele populaţii modul ordinar de consultare a zeilor. Tities însă căutau alte păsări pe cer decît augurii Ramnes-ilor. Oriunde ni se oferă termenul de comparaţie se vădesc relaţii asemănătoare; amîndouă triburile îşi consideră zeii ca abstracţii impersonale ale lumii terestre, însă diferă în expresia pe

care le-o conferă şi în ritual. Cu siguranţă, aceste diferenţe le-au părut esenţiale adoratorilor din timpurile acelea; noi nu mai putem desluşi astăzi deosebirea caracteristică, chiar dacă a existat una.

Însă referitor la viaţa sacră a etruscilor, fragmentele păstrate emanau un alt spirit. Caracterul ei predominant îl constituie o mistică obscură şi totuşi plictisitoare, combinaţiile cifrice şi divinaţia, şi acel cult pompos al absurdului, care-şi cucereşte întotdeauna adepţi. Ce-i drept, nu cunoaştem cultul etrusc nici pe departe aşa de detaliat şi precis cum îl cunoaştem pe cel latin; şi chiar dacă este neîndoielnic faptul că multe dintre trăsăturile sale au fost adăugate de subtilitatea meticuloasă a unei epoci mai recente şi că tocmai principiile sumbre şi fantastice, care se îndepărtau cel mai mult de natura cultului latin, au fost transmise cu predilecţie de către tradiţie, rămîn totuşi destule elemente pentru a arăta că misticismul şi barbaria acestui cult îşi au bazele în profunzimile caracterului poporului etrusc. Întrucît cunoaştem foarte puţin despre concepţiile religioase etrusce, nu putem stabili contradicţii evidente faţă de cele latine; în mod sigur însă, zeii dominanţi au fost cei mînioşi şi răutăcioşi, aşa cum şi cultul lor este crud şi include îndeosebi sacrificarea prizonierilor; astfel au fost măcelăriţi prizonierii foceeni la Caere, iar prizonierii romani la Tarquinii. În locul lumii paşnice a „Spiritelor bune” ale celor decedaţi, care, la romani, vieţuiesc netulburate în sferele inferioare, religia etruscă prezintă un veritabil infern, în care bietele suflete sînt condamnate la tortură prin bătăi şi muşcături de şerpi, fiind terorizate de căpetenia morţilor, o făptură sălbatică, bătrînă, pe jumătate animal, cu aripi, purtînd un ciocan mare. Această figură a servit mai tîrziu la luptele de gladiatori din Roma: în acest fel era travestit cel care trebuia să elibereze arena de trupurile celor ucişi. Tortura se lega atît de strîns de condiţia umbrelor, încît s-a imaginat o eliberare din această stare, care, după anumite jertfe misterioase, avea drept urmare trecerea nefericitului suflet în mijlocul zeilor din înălţimi. Demn de reţinut este faptul că, pentru a popula lumea lor subterană, etruscii au împrumutat de timpuriu cele mai sumbre viziuni ale grecilor, precum învăţătura lui Acheron şi pe Charon, care au ocupat o poziţie remarcabilă în înţelepciunea etruscă. Dar, înainte

de toate, etruscul este preocupat de tălmăcirea semnelor şi miracolelor. Romanii recunoşteau, într-adevăr, şi ei voinţa zeului în natură; însă augurul lor nu înţelegea decît semnele simple şi recunoştea numai la modul general dacă acţiunea va comporta binele sau răul. Perturbările din natură erau considerate de ei aducătoare de nenorociri şi întrerupeau orice acţiune; astfel, de exemplu, fulgerul şi tunetul determinau sistarea desfăşurării adunării poporului. În plus, se încerca evitarea lor, omorînd, de exemplu, copilul diform cît mai repede posibil. De cealaltă parte a Tibrului însă, etruscii nu s-au mulţumit cu atît. Înzestrat cu un spirit profund, etruscul tălmăcea credinciosului, din fulgere şi din intestinele animalelor de jertfă, viitorul său pînă în cele mai mici detalii, iar cu cît semnul sau miracolul fusese mai neobişnuit, cu atît mai convins declara semnificaţia acestuia şi indica, eventual, mijloacele prin care nenorocirea ar putea fi evitată. Astfel s-au născut învăţătura despre fulgere, haruspiciile, interpretarea miracolelor, toate născocite de o minte care s-a rătăcit în meticulozitatea absurdului: în acest sens, foarte semnificativă e ştiinţa fulgerelor. Un pitic, numit Tages, cu o înfăţişare de copil, dar cu părul cărunt, care a fost scos la lumina zilei de plugul unui ţăran din Tarquinii – s-ar putea crede că aceste practici, concomitent puerile şi senile, s-au caricaturizat prin însăşi persoana acestuia – ar fi revelat etruscilor această ştiinţă şi a murit imediat după aceea. Discipolii şi urmaşii lui ştiau care dintre zeităţi obişnuiau să arunce fulgere, cum se putea recunoaşte zeul după culoarea fulgerului şi regiunea bolţii cereşti în care se produce, dacă fulgerul anunţa o schimbare de lungă durată sau numai un eveniment singular şi, în cazul acesta, dacă evenimentul era irevocabil hotărît sau dacă putea fi amînat pînă la o anumită dată prin anumite practici, dar şi alte asemenea cunoştinţe stranii, oferite, bineînţeles, în schimbul unor sume de bani. Toate aceste fantasmagorii contraveneau spiritului roman, fapt dovedit prin aceea că, chiar dacă mai tîrziu această artă a fost folosită şi la Roma, nu s-a întreprins totuşi niciodată încercarea de a o încetăţeni; în această perioadă, romanii se mulţumeau încă cu oracolele lor şi cu cele ale grecilor. Religia etruscă se situează pe o treaptă mai înaltă decît cea romană,

întrucît ea a dezvoltat cel puţin începuturile unei speculaţii voalate sub formele religioase, care romanilor le lipseşte cu desăvîrşire. Asupra lumii, cu zeii ei, stăpînesc zeii ascunşi, pe care îi interoghează însuşi Iupiterul etruscilor. Această lume este însă finită şi, aşa cum a primit existenţa, va trebui s-o piardă după scurgerea unei anumite perioade de timp, ale cărei etape sînt *saecula.* Despre valoarea spirituală conţinută cîndva în această cosmogonie şi despre filozofia etruscă nu ne putem face o idee sigură; însă şi ele par să fi fost caracterizate de la început de fatalism searbăd şi de calcule insipide.

Capitolul XIII

Agricultura, meşteşugurile şi comerţul

Agricultura şi comerţul se leagă atît de strîns de constituţie şi de istoria relaţiilor externe ale statului, încît trebuie să fie luate mereu în seamă pe parcursul acestei prezentări. Vom încerca aici, continuînd referirile izolate, să prezentăm într-un mod unitar economia italică şi îndeosebi pe cea romană.

S-a remarcat deja faptul că trecerea de la viaţa pastorală la cea agricolă este anterioară imigrării italicilor în peninsulă (p. 29). Agricultura a rămas principalul mijloc de dobîndire a celor necesare existenţei în toate comunităţile Italiei, la sabeli, etrusci şi, în aceeaşi măsură, la latini. În timpurile istorice n-au existat niciodată triburi propriu-zise de păstori, cu toate că, fără îndoială, diferitele populaţii au îmbinat într-o anumită măsură economia pastorală cu viaţa agricolă, în funcţie de natura locului. Cît de adînc a fost imprimat sentimentul necesităţii agriculturii pentru existenţa oricărei comunităţi o arată frumosul obicei de a începe edificarea unor oraşe noi prin trasarea unei brazde pe locul unde urma să fie ridicat zidul de incintă. La Roma în special, unicul caz în care putem vorbi cu certitudine despre situaţia agriculturii, reforma serviană dovedeşte clar nu numai că ţăranii au format iniţial piatra de temelie a statului, dar şi că s-a încercat constant menţinerea tuturor proprietarilor funciari ca nucleu al comunităţii. Întrucît în cursul secolelor o mare parte din proprietatea funciară a romanilor a trecut în mîinile non-cetăţenilor, iar drepturile şi îndatoririle cetăţeanului n-au fost condiţionate de proprietate, constituţia reformată a înlăturat o dată pentru totdeauna această neconcordanţă şi pericolele care izvorau din ea, împărţind membrii comunităţii, indiferent de situaţia lor politică, în „proprietari” şi „producători de copii” (*proletarii*) şi impunînd primilor sarcini publice. Întreaga politică a războiului şi a

cuceririlor romane s-a bazat, ca şi constituţia, pe principiul proprietăţii; cum numai proprietarul deţinea drepturile în stat, ţelul războaielor l-a constituit înmulţirea numărului proprietarilor. Comunitatea învinsă era obligată să se integreze deplin în rîndul populaţiei agricole romane sau, dacă nu s-a recurs la această măsură extremă, ea nu trebuia să plătească o contribuţie de război sau un tribut fix, ci trebuia să cedeze o parte, de obicei a treia, din teritoriul său, care era colonizată, de regulă, de către ţăranii romani. Multe popoare au învins şi au cucerit precum romanii; nici unul nu i-a egalat însă în modul de a-şi însuşi pămîntul cucerit, muncindu-l cu sudoarea frunţii lor, dobîndind cu brăzdarul de plug, pentru a doua oară, ceea ce fusese cucerit cu lancea. Ceea ce este cucerit prin război poate fi pierdut prin război; nu însă şi cucerirea plugarului. Romanii au pierdut multe bătălii, n-au cedat însă aproape niciodată o palmă de teren roman la încheierea unei păci; faptul se datorează tenacităţii cu care ţăranii se ataşau de ogorul şi de bunurile lor. În stăpînirea pămîntului este consacrată puterea bărbatului şi a statului; măreţia Romei s-a înălţat pe proprietatea neîngrădită şi nemijlocită a cetăţenilor asupra pămîntului şi pe unitatea de nezdruncinat a acestei comunităţi de ţărani astfel constituite.

Am arătat mai sus că, la început, pămîntul cultivabil era lucrat în comun, probabil de către fiecare clan în parte, recolta sigură fiind împărţită între diferitele familii care intrau în componenţa acestuia (pp. 39-40); de fapt, există o relaţie strînsă între cultivarea în comun a pămîntului şi forma societăţii gentilice; în Roma de mai tîrziu, locuirea în comun şi munca în comun au fost, de altfel, foarte uzuale la coproprietari. Însăşi tradiţia referitoare la dreptul roman ne informează că averea consta, la început, din vite şi din dreptul de folosinţă a pămîntului şi că pămîntul n-a fost împărţit cetăţenilor sub forma proprietăţii private decît mult mai tîrziu. O dovadă şi mai concludentă o constituie desemnarea proprietăţii prin termeni care înseamnă „deţinere a vitelor” şi „sclavi şi vite” (*pecunia*; *familia pecuniaque*) şi a bunurilor personale ale copiilor casei şi ale sclavilor prin „oiţă” (*peculium*); de asemenea, cea mai veche formă de achiziţionare a proprietăţii era desemnată prin „punerea în mînă”

(*mancipatio*), care se poate aplica numai bunurilor mobile (p. 117) ; îndeosebi, cea mai veche măsură a proprietăţii (*heredium*, de la *herus*, stăpîn), de două *iugera* sau pogoane prusace, se putea aplica numai grădinilor, şi nu lotului propriu-zis. Nu putem şti cînd şi cum s-a produs împărţirea terenului arabil. Istoric, este dovedit că cea mai veche formă a constituţiei n-a fost bazată pe proprietatea personală, ci pe proprietatea colectivă, în timp ce constituţia serviană presupune împărţirea anterioară a pămîntului. Din aceeaşi constituţie rezultă că cea mai mare parte a proprietăţii funciare era reprezentată de ferma de dimensiune mijlocie, care asigura munca şi mijloacele de subzistenţă pentru o familie, permiţînd întreţinerea vitelor de tracţiune şi întrebuinţarea plugului. Suprafaţa medie a unei întregi ferme romane nu poate fi stabilită cu certitudine, însă ea nu poate să fi avut, cum s-a afirmat mai sus (p. 80), mai puţin de 20 de *iugera*. Agricultura se concentra în esenţă asupra cultivării cerealelor, în special alacul (*far*), dar au fost cultivate intens şi legumele cu păstăi, rădăcinoasele şi multe altele. Cultura viţei-de-vie n-a fost introdusă odată cu venirea coloniştilor greci (p. 30), ceea ce este dovedit de listele de sărbători ale comunităţii romane anterioare epocii grecilor, care consemnează trei sărbători consacrate vinului, dedicate Părintelui Iovis, şi nu „Părintele eliberator”, mai tînărul zeu al vinului împrumutat de la greci. Foarte vechea legendă care-l prezintă pe regele din Caere, Mezentius, cerînd latinilor sau rutulilor un impozit asupra vinului, diferitele versiuni ale legendei care afirmă că celţii au fost ademeniţi să traverseze Alpii datorită relatărilor despre nobilele roade ale Italiei, îndeosebi viţa-de-vie şi vinul, vorbesc despre orgoliul latinilor privind planta magnifică care a stîrnit invidia vecinilor. Preoţii latini au tins de timpuriu către o modalitate perfecţionată de cultivare a viţei-de-vie. La Roma, culesul începea abia după ce marele preot al comunităţii, *flamen*-ul lui Iupiter, îşi dăduse consimţămîntul şi-l începuse el însuşi; de asemenea, dreptul sacru al toscanilor interzicea punerea în vînzare a vinului nou înainte ca preotul să fi anunţat sărbătoarea deschiderii butoaielor. La aceste mărturii trebuie să fie adăugate nu numai uzanţa generală a libaţiilor cu vin în ritualul de sacrificii, dar şi

indicaţia susţinută de către preoţii romani, statuată legal de către regele Numa, de a nu oferi zeilor niciodată vin obţinut de la viţa-de-vie netăiată; la fel cum, pentru a introduce practica de uscare a grîului, ei au interzis folosirea în sacrificii a grîului neuscat. Cultura măslinului este de dată mai recentă şi a fost adusă în Italia, în mod sigur, de către greci. Măslinul pare să fi fost cultivat mai întîi pe coastele occidentale ale peninsulei, către sfîrşitul celui de-al II-lea secol al Romei (**VII**); această mărturie concordă cu rolul, subordonat sevei viţei-de-vie, pe care-l deţine ramura de măslin şi măslina în cultul roman. Stima pe care romanii au purtat-o, de altfel, ambelor plante nobile e dovedită de butucul de viţă-de-vie şi de măslinul îngrijite în mijlocul forului oraşului, în apropierea Lacului lui Curtius. Dintre pomii fructiferi, a fost cultivat îndeosebi smochinul, cu fructe hrănitoare, fiind probabil indigen. Legenda originilor Romei s-a ţesut în jurul vechilor smochini şi mai mulţi pomi de acest fel au crescut pe Palatin şi în for. Ţăranul şi fiii lui erau aceia care brăzdau cu plugul şi îndeplineau, în general, muncile cîmpului; este neverosimil ca sclavii şi zilierii liberi să fi fost folosiţi în mod normal la muncile unei ferme obişnuite. Plugul era tras de boi, dar şi de vaci; pentru transportarea poverilor se foloseau cai, măgari şi catîri. Creşterea vitelor pentru carne şi lapte nu a existat ca ramură specială sau, cel puţin, a fost foarte restrînsă pe pămînturile care aparţineau clanului; însă pe lîngă animalele mici, care erau duse la păscut pe păşunile comune, în curtea ţăranului se creşteau porci şi păsări de curte, îndeosebi gîşte. În general, ţăranul nu obosea să are de mai multe ori pe an; ogorul era considerat neglijent cultivat dacă brazdele nu erau trase atît de dese încît grăparea să devină inutilă; culturile erau însă mai degrabă intensive decît raţionale şi nu i s-a adus nici o îmbunătăţire plugului deficitar şi nici procedeelor necorespunzătoare ale recoltării şi treieratului. Probabil că acest fapt a fost condiţionat mai mult de dezvoltarea redusă a mecanicii raţionale decît de cramponarea încăpăţînată a ţăranilor în tradiţie, întrucît italicului, caracterizat de simţ practic, i-a fost străină comoditatea generată de ataşamentul faţă de un sistem de cultivare ereditar; de timpuriu, trebuie să fi fost preluate sau dezvoltate de ingeniozitatea proprie o serie de

ameliorări evidente ale agriculturii, precum cultivarea furajelor şi irigarea cîmpului. Însăşi literatura latină debutează cu un tratat teoretic de agricultură. Munca perseverentă şi înţeleaptă era urmată de odihna bine-venită, şi aici, religia îşi traduce în fapt sarcina de uşurare a muncii omului de rînd, oferindu-i perioade de linişte şi o libertate de mişcare mai mare. De patru ori pe lună, în medie, în fiecare a opta zi (*nonae*), ţăranul mergea la oraş pentru a vinde şi cumpăra şi pentru a-şi rezolva celelalte afaceri. Odihna propriu-zisă era rezervată însă numai sărbătorilor şi îndeosebi lunii de repaus care urma terminării însămînţatului de iarnă (*feriae sementivae*); în aceste perioade, plugul se odihnea, urmînd poruncile zeilor, şi se odihneau atît ţăranul, cît şi sclavul şi boul. În mare, în felul acesta era cultivat un lot roman obişnuit în timpurile vechi. În cazul administrării neglijente a bunurilor, moştenitorii nu aveau altă protecţie decît dreptul de a pune sub tutelă, ca lipsit de discernămînt, pe cel care risipea în mod iresponsabil proprietatea moştenită. Dreptul de a dispune asupra moştenirii a fost retras femeilor, iar dacă se căsătoreau, de obicei le era ales un soţ din aceeaşi gintă, pentru a menţine unitatea proprietăţii în cadrul acesteia. Legea a încercat să prevină înglodarea în datorii a proprietăţii funciare, prevăzînd, în cazul datoriei ipotecare, trecerea imediată a proprietăţii de la debitor la creditor; dacă era vorba de un simplu împrumut, în mod normal, procedura executivă aducea cu sine falimentul real; acest ultim mijloc nu şi-a atins scopul decît parţial, aşa cum vom vedea în continuare. Nici o restricţie n-a fost impusă prin lege împărţirii libere a proprietăţii. Oricît de bine-venit ar fi fost ca urmaşii să rămînă în posesia nedivizată a proprietăţii moştenite, legea originară permitea dizolvarea unei asemenea comunităţi oricînd, în favoarea oricărui coproprietar; nimic mai frumos dacă doi fraţi trăiesc paşnic împreună, însă a fi constrînşi să o facă era străin spiritului liberal al dreptului roman. Constituţia serviană arată că, încă din timpurile regalităţii, Roma n-a fost lipsită de proprietari de vile şi grădini, în care plugul era înlocuit de săpăligă. Împiedicarea divizării exagerate a pămîntului a fost încredinţată cutumei şi bunului-simţ al populaţiei; faptul că nu s-a

greşit cu această metodă, proprietăţile rămînînd, în majoritatea lor, unitare, e dovedit de obiceiul general roman de a le desemna cu nume individuale invariabile. Comunitatea nu exercita decît o influenţă indirectă prin întemeierea unor colonii, care antrena formarea unui anumit număr de loturi întregi şi, de asemenea, suprimarea unui anumit număr de mici proprietari, întrucît coloniştii se recrutau din rîndurile lor.

Cu mult mai greu ne putem da seama de structura proprietăţii mai întinse. Numărul acestora trebuie să fi fost considerabil, avînd în vedere poziţia cavalerilor în cadrul constituţiei serviene, şi se explică cu uşurinţă prin împărţirea pămînturilor gentilice, care trebuiau să determine apariţia, în sînul lor, a categoriei unor proprietari funciari mai mari, din cauza numărului inegal al membrilor pe care îi includeau ginţile şi care participau la această distribuţie, ca şi a afluenţei capitalului comercial la Roma. O economie latifundiară propriu-zisă, bazată pe un număr considerabil de sclavi, cum se va întîlni mai tîrziu la Roma, e imposibil să fi existat în epoca aceea. Dimpotrivă, acestei epoci trebuie să-i fie asociată vechea definiţie care-i desemna pe senatori ca *patres*, din cauza pămînturilor pe care le distribuiau oamenilor săraci, precum un părinte copiilor săi; şi la început, proprietarul trebuie să fi distribuit acea parte din domeniul său pe care nu putea să o cultive cu forţe proprii, uneori chiar întreaga proprietate, unor oameni dependenţi care lucrau pămîntul divizat în parcele mici, aşa cum se obişnuieşte şi astăzi în Italia. Cel care primea pămîntul putea fi un copil al casei sau sclavul donatorului; dacă era un om liber, el se încadra în situaţia care a fost desemnată mai tîrziu prin termenul „ocupaţie prin încredinţare” (*precarium*). Acesta ocupa pămîntul atîta timp cît îi convenea proprietarului, neavînd nici un mijloc legal pentru păstrarea lui; dimpotrivă, proprietarul îl putea alunga oricînd credea de cuviinţă. Această relaţie nu implica automat plata unei taxe din partea celui care primea pămîntul în folosinţă, însă deseori a existat o plată constînd, de regulă, în cedarea unei părţi a recoltei, ceea ce apropie această relaţie de sistemul de arendare. Totuşi, ea a fost întotdeauna diferită de acesta, întrucît lipsea o scadenţă care trebuia respectată,

ca şi dreptul de a-şi intenta reciproc proces. Unica protecţie acordată de lege în cazul nerespectării arendei consta în dreptul proprietarului de a-şi alunga arendaşul. Cert este că această relaţie se baza pe o reciprocă fidelitate, care n-a putut să subziste fără ajutorul unei puternice sancţiuni a obiceiului consacrat prin religie; această sancţiune n-a lipsit. În ultimă instanţă, instituţia religioasă şi morală a clientelei s-a bazat, neîndoielnic, pe această concesionare spre folosinţă a pămîntului. Introducerea ei n-a fost nicidecum posibilă numai după abolirea proprietăţii comune asupra pămîntului, întrucît, la fel ca şi individul de mai tîrziu, ginta putea acorda celor dependenţi dreptul de folosinţă asupra pămîntului ei şi tocmai de aceasta se leagă faptul că clientela romană n-a fost de natură personală: clientul cu ginta lui intra de la început sub protecţia şi fidelitatea patronului şi a gintei acestuia. Această antică formă a proprietăţii funciare explică de ce din marii proprietari romani s-a constituit o nobilime rurală, şi nu una urbană. Întrucît instituţia dăunătoare a intermediarilor a rămas străină romanilor, proprietarul rămînea la fel de legat de pămîntul său, ca şi cel căruia i se concesionase un lot sau ca şi ţăranul; el urmărea toate activităţile, ajutînd personal; romanul bogat considera că e o mare onoare să fie stimat ca un bun gospodar. Casa lui se găsea în mijlocul proprietăţii; în oraş deţinea numai o locuinţă, pentru a încheia afacerile şi, poate, pentru a respira un aer mai plăcut în timpul căldurilor mari. Această organizare a oferit însă, înainte de toate, o bază morală pentru relaţiile dintre nobili şi oamenii de rînd, diminuînd esenţial pericolele care s-ar fi putut naşte de aici. Posesorii „prin încredinţare”, recrutaţi din familii de ţărani ruinaţi, clienţi şi liberţi, au alcătuit marea masă a proletariatului (p. 75) şi nu depindeau de proprietar mai mult decît micul arendaş de seniorul său. Numărul sclavilor care lucrau pe pămîntul stăpînului a fost cu siguranţă mai mic decît cel al arendaşilor liberi. Pretutindeni acolo unde o naţiune imigrantă nu a subjugat o populaţie în întregime, sclavii par să fi existat numai într-o proporţie redusă, lucrătorii liberi deţinînd astfel un rol cu totul diferit de cel pe care îl vor deţine ulterior în stat. La fel, în Grecia, „zilierii” (θῆτες) au avut deseori rolul sclavilor din epocile ulterioare, iar în

cîteva comunităţi, la locrieni de exemplu, sclavia n-a existat pînă în timpurile istorice. La început, sclavul însuşi a fost, de regulă, de origine italică; prizonierul de război volsc, sabin, etrusc avea cu stăpînul său relaţii diferite decît cele care se vor stabili mai tîrziu între acesta şi un sirian sau celt. Mai mult, avînd un lot în folosinţă, deţinea, chiar dacă nu de drept, cel puţin de fapt, pămînt, vite, o soţie şi copii, asemenea proprietarului, iar după instituirea emancipării (p. 119) nu era fantezistă speranţa eliberării prin muncă. Dacă acesta a fost stadiul proprietăţii funciare din timpurile străvechi, atunci ea n-a constituit un flagel pentru comunitate, ci i-a fost de un real folos. Nu numai că a asigurat subzistenţa unui număr mare de familii, ce-i drept, sub nivelul proprietăţii medii şi mici, dar din rîndurile proprietarilor liberi şi situaţi într-o poziţie relativ înaltă s-au recrutat conducătorii şi magistraţii fireşti ai comunităţii, în timp ce posesorii prin „încredinţare", agricultorii şi cei fără pămînt constituiau materialul potrivit pentru politica de colonizare romană, care n-ar fi putut reuşi fără ei. Este adevărat că statul poate să-i dea pămînt celui care nu are o proprietate, însă celui care nu este agricultor nu-i poate insufla voinţa şi tăria de a lucra cu plugul.

Păşunile n-au fost afectate prin distribuirea pămînturilor. Statul, şi nu clanul, este considerat proprietarul păşunilor comunităţii; el le foloseşte, în parte, pentru turmele sale, destinate jertfelor şi altor scopuri, menţinute permanent într-un număr considerabil datorită amenzilor în vite, în parte le concesionează proprietarilor de vite în schimbul unui impozit moderat (*scriptura*). La origine, dreptul de păşunat pe domeniile publice trebuie să fi avut o oarecare legătură cu proprietatea asupra pămîntului; la Roma n-a existat însă nici o conexiune legală între loturile particulare şi un anumit drept de folosinţă asupra păşunii comune, întrucît proprietatea putea fi achiziţionată şi de locuitori. Dreptul de folosinţă a păşunilor comune a rămas însă întotdeauna un privilegiu al cetăţeanului şi îi era acordat locuitorului numai în mod excepţional, prin graţia regală. În această epocă, terenul public pare să fi deţinut, în general, o poziţie secundară în economia naţională, întrucît păşunile originale ale comunităţii nu puteau fi prea întinse, iar teritoriul cucerit era

distribuit, în cea mai mare parte, ca pămînt arabil ginţilor sau, într-o epocă ulterioară, indivizilor.

Neîndoielnic, agricultura a constituit ocupaţia iniţială şi principală a romanilor; au fost însă prezente şi ramuri ale industriei, aşa cum se poate deduce din dezvoltarea timpurie a vieţii urbane în acest *emporium* al latinilor. Într-adevăr, printre instituţiile regelui Numa, mai exact printre organizaţiile existente la Roma din timpuri imemoriale, sînt enumerate opt corporaţii ale meşteşugarilor: flautiştii, orfevrii, lucrătorii în cupru, dulgherii, piuarii, boiangii, olarii şi cizmarii. Cu acestea, numărul meşteşugarilor care lucrau la comandă pentru vînzare este în esenţă epuizat pentru timpurile cele mai vechi, întrucît coptul pîinii şi arta medicinei nu erau cunoscute încă, iar femeile torceau ele însele lîna pentru îmbrăcăminte. E destul de straniu faptul că nu apare o corporaţie particulară a fierarilor. Astfel, se confirmă din nou constatarea că prelucrarea fierului a început în Latium relativ tîrziu; de aceea, plugul sacru şi cuţitul de tuns al preoţilor folosite în ritual au rămas pînă în epoci tîrzii confecţionate în exclusivitate din cupru. Aceste corporaţii trebuie să fi deţinut în perioada de care ne ocupăm o importanţă majoră pentru viaţa urbană a Romei şi pentru poziţia ei în Latium, care nu poate fi estimată la reala ei valoare în comparaţie cu condiţiile mizere în care se va găsi industria latină de mai tîrziu, datorită introducerii masive a muncii servile şi importului din ce în ce mai mare de mărfuri de lux. Vechile cîntece ale Romei nu îl elogiau numai pe puternicul zeu al războiului, Mamers, dar şi pe iscusitul armurier Mamurius, care s-a priceput să făurească pentru concetăţenii săi scuturi asemenea celui de sorginte divină căzut din cer. Zeul focului şi al forjei, Volcanus, apare şi el pe străvechile liste de sărbători romane. În consecinţă, şi la Roma, ca în toate locurile, meşteşugul de a prelucra fierul de plug şi sabia a mers mînă în mînă cu arta de a le mînui şi nu se observă nimic din dispreţul arogant care se va încetăţeni mai tîrziu. După ce constituţia serviană a impus serviciul militar exclusiv proprietarilor, industriaşii au fost excluşi, de fapt, dacă nu prin lege, din cauza situaţiei lor de non-proprietari, de la dreptul de a purta armele, exceptînd detaşamentele speciale

formate din lucrători în cupru şi muzicanţi, ataşate legiunilor. Probabil că aşa a început deprecierea morală şi inferioritatea politică a meşteşugarilor. Instituţia corporaţiilor a îndeplinit acelaşi scop ca şi colegiile preoţilor, cărora li se aseamănă, după cum arată şi denumirea lor; cunoscătorii în materie se uneau întru conservarea mai solidă şi mai sigură a tradiţiei. Persoanele incapabile au fost excluse probabil printr-o metodă oarecare; nu se găsesc însă urme ale unor tendinţe monopoliste şi nici ale unor măsuri de protecţie în faţa pericolului fabricaţiei necorespunzătoare; cert este că despre nici o altă latură a vieţii romane mărturiile nu sînt aşa de sporadice precum cele referitoare la meşteşuguri.

Comerţul italicilor s-a limitat, lucru de la sine înţeles, la schimbul de mărfuri în interior. Tîrgurile (*mercatus*), care nu trebuie confundate cu piaţa săptămînală (*nundinae*), au o tradiţie străveche în Latium. Ele urmau, probabil, întîlnirilor şi sărbătorilor internaţionale; la Roma, ele trebuie să fi fost aşadar în legătură cu sărbătoarea care se celebra în sanctuarul federal de pe Aventin. Latinii, care, în acest scop, veneau anual la Roma pe 13 august, foloseau această ocazie pentru a-şi încheia afacerile şi a cumpăra cele necesare. O importanţă asemănătoare, poate chiar mai mare, a deţinut-o pentru Etruria adunarea anuală care se ţinea lîngă templul lui Voltumna (poate lîngă Motenfiascone), pe teritoriul oraşului Volsinii. Această adunare a constituit şi o ocazie de tîrg şi era frecventată de către indigeni, dar şi de către comercianţii romani. Cel mai important dintre toate tîrgurile italice a fost însă cel care se desfăşura la poalele lui Soracte, în dumbrava Feroniei, situată într-o poziţie cum nu se putea mai favorabilă pentru schimbul de mărfuri între cel trei mari naţiuni. Acest vîrf izolat şi înalt, pe care natura însăşi pare să-l fi aşezat în mijlocul cîmpiei Tibrului pentru a servi drept punct de reper călătorului, se află pe graniţa care separă ţinutul etrusc de cel sabin; totuşi, se pare că a aparţinut mai degrabă celui din urmă, fiind uşor accesibil atît din Latium, cît şi din Umbria. Comercianţii romani apar în mod regulat în acest loc, iar daunele pe care le-au suferit au generat multe discordii cu sabinii. Este neîndoielnic faptul că schimbul de mărfuri cu ocazia acestor tîrguri a

avut loc cu mult înaintea sosirii în Marea Occidentală a vreunei corăbii greceşti sau feniciene. În aceste împrejurări, ţinuturile învecinate se într-ajutorau cu grîne în cazul unor recolte insuficiente; cu aceste ocazii, se făcea schimb de vite, sclavi, metale în general, în sfîrşit tot ceea ce putea să pară util sau dorit în acele timpuri străvechi. Cel mai vechi etalon de schimb consta în vite şi în oi, o vită valorînd zece oi. Recunoaşterea acestora ca etalon valoric, într-un cuvînt, ca monedă, ca şi stabilirea unei proporţii între animalele mari şi mici, ne amintesc, aşa cum o dovedeşte şi obiceiul răspîndit la germani, nu de perioada greco-italică, ci de o epocă cu o pură economie pastorală. Pe lîngă acestea, în Italia, unde metalul devenise necesar în cantităţi considerabile, îndeosebi pentru cultivarea pămîntului şi producerea de armament, dar unde puţine ţinuturi îşi puteau satisface nevoile din resursele proprii, a apărut de timpuriu un al doilea etalon de schimb, cuprul (*aes*); latinii, săraci în cupru, desemnau evaluarea cu termenul „arămire" (*aestimatio*). În această stabilire a cuprului drept echivalent valabil pe întregul cuprins al peninsulei, ca şi în inventarea semnelor numerice elementare, asupra cărora vom reveni mai jos (p. 153), în fine, în sistemul duodecimal al italicilor, regăsim urme ale sărbătorilor internaţionale ale populaţiilor italice din timpul în care erau încă unicii stăpîni ai ţării.

Modul în care comerţul maritim şi-a exercitat influenţa asupra italicilor rămaşi independenţi a fost relatat, în linii generale, mai sus. Triburile sabelice nu au resimţit aproape deloc efectul acestuia. Ele populau numai o fîşie de ţărm îngustă şi neospitalieră şi tot ce şi-au însuşit de la alte naţiuni, alfabetul de exemplu, le-a parvenit prin intermediul toscanilor sau latinilor, ceea ce explică şi lipsa dezvoltării urbane. Şi comerţul Tarentumului cu apulii şi mesapii pare să fi fost puţin extins în această epocă. Cu totul altfel se prezintă situaţia pe coasta de vest, unde greci şi italici conviеţuiau în Campania, păstrînd relaţii paşnice şi unde, în Latium şi mai ales în Etruria, se desfăşura un schimb de mărfuri bogat şi regulat. Cele mai vechi articole de import pot fi determinate, în parte, prin obiecte găsite în mormintele străvechi, mai ales din Caere, în parte, prin urme păstrate în limba şi instituţiile romanilor şi, cu predilecţie, prin influenţele asimilate de

către meşteşugul roman; căci, înainte ca bunurile străine să fie imitate, ele trebuie să fie cumpărate timp îndelungat. Ce-i drept, nu putem stabili nivelul dezvoltării meşteşugurilor pînă la separarea popoarelor, nici cum au evoluat în continuare în perioada în care Italia a rămas în întregime a italicilor; nu putem şti în ce măsură piuarii, boiangii, tăbăcarii şi olarii italici şi-au făurit meşteşugul în mod independent sau dacă au primit influenţe din Grecia sau Fenicia. În mod sigur, arta orfevrilor, care a existat la Roma din timpuri imemoriale, nu poate să fi apărut decît după începerea comerţului maritim, care a răspîndit folosirea podoabelor de aur pe o întindere mare a peninsulei. Astfel, în cele mai vechi camere mortuare de la Caere şi Vulci (în Etruria) şi de la Praeneste (în Latium) întîlnim plăcuţe de aur gravate cu imaginile unor lei înaripaţi şi cu alte ornamente, similare celor babiloniene. Pot fi purtate discuţii nesfîrşite despre fiecare obiect în parte, dacă e din import sau doar e o imitaţie locală; este însă indiscutabil că, în general, întreaga coastă occidentală a Italiei a importat în aceste timpuri obiecte metalice din Orient. Cînd va fi vorba despre artă, vom arăta mai explicit că arhitectura, ca şi modelarea în lut şi în metal au primit un imbold puternic prin înrîurirea greacă, mai exact, că cele mai vechi unelte şi modele au venit din Grecia. În camerele mortuare menţionate, în afara podoabelor din aur mai erau depuse vase acoperite cu un email albastru sau din argilă verzuie, de origine egipteană, dacă e să judecăm după material şi stil, ca şi după hieroglifele gravate pe ele; vase din alabastru pentru unguente, de origine orientală, dintre care cele mai multe o reprezintă pe Isis; ouă de struţ ornamentale cu sfincşi şi cu grifoni pictaţi sau incizaţi; mărgele din sticlă şi chihlimbar. Acestea din urmă ar fi putut să provină din nord, aduse pe uscat, însă celelalte obiecte dovedesc importul de unguente şi de podoabe de toate felurile din Orient. Tot de aici au fost aduse pînzeturile şi purpura, fildeşul şi tămîia, fapt dovedit de folosirea timpurie a fişiilor din pînză, a veşmintelor din purpură şi a sceptrului din fildeş purtate de către rege, a tămîiei, cu ocazia sacrificiilor, ca şi de străvechile nume împrumutate (λίνον, *linum*; πορφύρα, *purpura*; σκῆπτρον, σκίπον, *scipio*, probabil şi ἐλέφας, *ebur* ; θύος, *thus*).

Aceeaşi semnificaţie trebuie acordată unui anumit număr de cuvinte care se referă la unele alimente şi băuturi, în special numele uleiului, al cănilor (ἀμφορεύς, *amp[h]ora, ampulla*; κρατήρ, *cratera*), al banchetului (κωμάζω, *comissari*), al unei delicatese (ὀψώνιον, *oposnium*), al aluatului (μάζα, *massa*) şi al diferitelor prăjituri (γλυκοῦς, *lucuns*; πλακοῦς, *placenta*; τυροῦς, *turunda*), în timp ce, dimpotrivă, unele nume latine, al farfuriei (patina, πατάνη) şi al slăninii (*arvina*, ἀρβίνη), au pătruns în greaca siciliană. Obiceiul de mai tîrziu de a aşeza în morminte vase de lux de origine attică, corciriană şi campaniană dovedeşte, ca şi aceste mărturii lingvistice, importul străvechi al vaselor greceşti în Italia. Pielăria grecească trebuie să se fi impus în Latium cel puţin în domeniul armamentului, ceea ce este dovedit prin faptul că latinii desemnează scutul (*scutum*, precum *lorica*, de la *lorum*) cu cuvîntul grecesc pentru piele (σκοῦτος). În fine, trebuie să enumerăm în acest context numeroşii termeni referitori la navigaţie, deşi principalele cuvinte din acest domeniu, velă, catarg, vergă, sînt, foarte curios, de origine pur latină; de asemenea, denumirea greacă a scrisorii (ἐπιστολή, *epistula*), a mărcii (τέσσαρα, *tessera*), a balanţei (στατήρ, *statera*) şi a banilor daţi ca avans (ἀρραβών, *arrabo*, *arra*) în limba latină şi, în schimb, preluarea unor termeni juridici latini în greacă siciliană, ca şi împrumuturile lingvistice pentru proporţiile şi denumirile monedelor, măsurilor şi greutăţilor, asupra cărora vom reveni. Dovada cea mai concludentă a vechimii lor este îndeosebi caracterul barbar pe care-l trădează toate aceste împrumuturi; înainte de toate, formarea caracteristică a acuzativului din nominativ (*placenta* = πλακοῦντα; *ampora* = ἀμφορέα; *statera* = στατῆρα). De asemenea, cultul zeului comercianţilor (*Mercurius*) pare să fi fost condiţionat mai întîi de ideile greceşti, iar sărbătoarea lui a fost fixată la idele lui mai tocmai pentru că poeţii eleni îl celebrau ca fiu al frumoasei Maia. În consecinţă, atît Italia străveche, cît şi Roma imperială îşi procurau articolele de lux din Orient, înainte de a se fi încercat fabricarea pe plan local după modelele importate. În schimb, ea nu putea să ofere decît produsele sale brute, constînd, înainte de toate, în cupru, argint şi fier, apoi în sclavi şi lemn pentru corăbii, în chihlimbarul venit de la

Marea Baltică şi în grîul său, dacă dincolo de mare se înregistrase cumva o recoltă insuficientă.

Din aceste relaţii care s-au stabilit între cerere şi ofertă, ceea ce s-a explicat şi mai sus, rezultă cauza pentru care comerţul din Latium se deosebeşte atît de profund de cel din Etruria. Latinii, care duceau lipsă de principalele articole de export, nu puteau să desfăşoare decît un comerţ pasiv şi au fost obligaţi, chiar în timpurile cele mai vechi, să importe de la etrusci cuprul, de care nu se puteau lipsi, oferind în schimb vite şi sclavi. Străvechiul obicei de a vinde sclavii pe malul drept al Tibrului a fost amintit mai sus (p. 85). Astfel, balanţa comercială toscană trebuia să se încline cu necesitate în favoarea cetăţilor Caere, Populonia, Capua şi Spina. Este şi cauza rapidei dezvoltări a bunăstării în aceste ţinuturi, pe cînd Latiumul rămîne cu precădere un ţinut agricol. Acelaşi contrast se repetă în toate celelalte aspecte; cele mai vechi morminte construite şi amenajate după exemplul grec, însă de o extravaganţă pe care grecii n-au cunoscut-o, se află la Caere, în timp ce ţinutul latin, cu excepţia cetăţii Praeneste, care pare să fi deţinut o poziţie singulară datorită relaţiilor sale cu Falerii şi cu Etruria meridională, nu se poate mîndri cu nici un singur mormînt fastuos în această epocă; aici, ca şi la sabeli, o simplă pajişte pare să fi fost suficientă pentru a adăposti corpul neînsufleţit. Cele mai vechi monede, care sînt cu puţin posterioare celor din Grecia Mare, aparţin Etruriei, îndeosebi Populoniei; Latiumul s-a mulţumit, pe durata întregii epoci regale, cu bucăţi de cupru evaluate după greutate şi nu a introdus monedele străine – foarte puţine au fost găsite aici, de exemplu, una emisă de Poseidonia. În arhitectură, plastică şi toreutică s-au exercitat aceleaşi influenţe asupra Etruriei şi Latiumului, dar numai în Etruria capitalul le vine în sprijin şi determină o răspîndire largă şi o tehnică înaintată. În general, trebuie să fi fost aceleaşi mărfuri care au fost cumpărate, vîndute şi fabricate în Latium şi în Etruria; în ceea ce priveşte intensitatea schimburilor însă, ţinutul sudic a fost depăşit cu mult de cel nordic. Tocmai de această realitate trebuie să legăm faptul că articolele de lux produse în Etruria după modele greceşti şi-au găsit cumpărători şi în Latium, în special la Praeneste, şi în Grecia însăşi,

în timp ce Latiumul n-a exportat niciodată ceva asemănător.

O diferenţă similară celei din domeniul comerţului se manifestă şi în alegerea căilor comerciale. Despre comerţul străvechi al etruscilor în Marea Adriatică nu putem decît să avansăm presupunerea că el s-a orientat dinspre Spina şi Hatria cu predilecţie înspre Corcyra. Mai sus (p. 111), s-a remarcat faptul că etruscii occidentali se încumetau să pătrundă în mările orientale şi stabileau relaţii de schimb nu numai cu Sicilia, dar şi cu Grecia propriu-zisă. Vechile relaţii cu Attica sînt atestate nu numai de vasele ateniene – pe care le întîlnim într-un număr atît de mare în mormintele etrusce mai recente şi care au fost importate în această epocă pentru alte scopuri decît cel de împodobire a mormintelor, în timp ce, pe de altă parte, candelabrele din bronz şi cupele tireniene din aur au devenit de timpuriu un articol căutat pe piaţa ateniană –, ci mai ales de monede. Piesele de argint de la Populonia sînt bătute după un model străvechi, prezentînd pe avers capul Gorgonei, iar pe revers un pătrat ştanţat. Ele au fost descoperite la Atena şi de-a lungul vechiului drum al chihlimbarului, în zona Poznaniei, şi constituie, după toate probabilităţile, moneda bătută la Atena din porunca lui Solon. De asemenea, excluzîndu-i pe greci, am remarcat că etruscii au negociat, mai ales după constituirea alianţei maritime etrusco-cartagineze, cu precădere cu cartaginezii; este remarcabil faptul că, în cele mai vechi morminte din Caere, obiectele indigene din bronz şi argint sînt depăşite de mărfurile orientale care ar fi putut fi, într-adevăr, aduse de către comercianţii greci, dar şi, cu mai mare probabilitate, importate de către navigatorii fenicieni. Totuşi, nu trebuie să fie acordată acestor relaţii cu fenicienii o importanţă exagerată şi, mai ales, nu trebuie uitat niciodată că alfabetul, ca şi toate celelalte influenţe şi împrumuturi ale culturii indigene au venit în Etruria prin mijlocirea grecilor, şi nu a fenicienilor. Comerţul latin şi-a ales o altă direcţie. Cu toate că sînt destul de rare circumstanţele în care putem compara integrarea elementelor elene la romani şi la etrusci, totuşi, acolo unde este posibil, se vădeşte o independenţă desăvîrşită a fiecăruia dintre aceste două popoare. Această afirmaţie este dovedită pregnant de alfabet; cel adus etruscilor din coloniile

chalcido-doriene din Sicilia sau Campania diferă foarte mult de cel transmis latinilor din acelaşi ţinut; amîndouă popoarele s-au adăpat la acelaşi izvor, fiecare însă la timpul său şi în alt loc. Acelaşi fenomen se repetă, în parte, şi în lexic; romanul Pollux şi toscanul Pultuke sînt, fiecare, forme corupte ale grecescului Polydeukes; toscanul Utuze sau Uthuze s-a format din Odysseus; latinul Ulixes reproduce forma consacrată în Sicilia; de asemenea, toscanul Aivas corespunde vechii forme greceşti a acestui nume, latinul Aiax, unei forme secundare, probabil tot de origine siciliană; latinul Aperta sau Apello şi samnitul Appellun s-au născut din doricul Apellon; toscanul Apulu, din Apollon. În felul acesta, limba şi scrierea latină indică direcţia comerţului latin, care s-a îndreptat în exclusivitate spre Cumae şi Sicilia. Toate urmele care ni s-au păstrat din timpurile acelea îndepărtate conduc la aceeaşi concluzie: moneda din Poseidonia găsită în Latium; cumpărarea grînelor în anii cu recolte proaste de la volsci, cumeieni, siculi şi, bineînţeles, de la etrusci; înainte de toate însă, corespondenţa dintre sistemul monetar latin şi cel sicilian. Aşa cum denumirea locală dorico-chalcidică a monedei de argint, νόμος, şi măsura siciliană ἡμίνα au intrat cu acelaşi înţeles în limba latină ca *nummus* şi *hemina*, la fel, denumirile italice pentru greutăţi, *libra, triens, quadrans, sextans, uncia*, folosite în Latium la cîntărirea cuprului care servea drept monedă, au pătruns în limba populară a Siciliei în secolul al III-lea al Romei (**VI**) sub formele corupte şi hibride de λίτρα, τριᾶς, τετρᾶς, ἑξᾶς, οὐγκία. Mai mult, dintre sistemele greceşti de greutate şi monetare, cel din Sicilia este singurul ordonat într-o proporţie determinată faţă de sistemul de piese din cupru din Italia; nu numai argintul a fost fixat convenţional, poate şi legal, la o valoare de 250 de ori mai mare decît cea a cuprului, ci echivalentul livrei de cupru siciliene (1/120 din talantul attic, 2/3 din livra romană), urmînd acest sistem, a fost bătut ca monedă de argint într-o epocă foarte îndepărtată la Siracusa (λίτρα, ἀργυρίου, ceea ce ar însemna „livră de cupru în argint”). Astfel, nu putem pune la îndoială de faptul că lingourile de cupru italice au circulat şi în Sicilia ca substituenţi ai monedei; şi aceasta confirmă cu strălucire ipoteza conform căreia comerţul latinilor în Sicilia a fost de

natură pasivă, iar banii latini se scurgeau, în consecinţă, spre Sicilia. Alte argumente care dovedesc vechimea comerţului dintre Sicilia şi Italia – de exemplu, denumirile italice pentru preţul comercial, închisoare, farfurie, preluate de către dialectul sicilian şi invers, introducerea cuvintelor siciliene în latină – au fost menţionate mai sus (pp. 120, 148). De asemenea, se întîlnesc mărturii, deşi mai puţin edificatoare, despre străvechile relaţii comerciale ale latinilor cu oraşele chalcidice din Italia meridională, Cumae şi Neapolis, şi cu foceenii din Elea şi Massalia. Faptul că acest comerţ a fost cu mult mai puţin intens decît cel stabilit cu sicilienii e dovedit cu prisosinţă de realitatea potrivit căreia toate numele greceşti pătrunse în Latium într-o epocă timpurie – este suficient să ne amintim de *Aesculapius*, *Latona*, *Aperia*, *machina* – sînt de origine dorică. În cazul în care comerţul cu oraşele de sorginte ionică, precum Cumae şi coloniile foceene, s-ar fi ridicat la aceeaşi intensitate care îl caracterizează pe cel cu dorienii sicilieni, ar fi trebuit să apară şi forme ionice alături de cele dorice; trebuie să menţionăm totuşi că şi în aceste colonii ionice elementul doric a pătruns de timpuriu şi că dialectul lor a fost foarte instabil. În timp ce toate datele atestă un comerţ intens al latinilor cu grecii Mării Occidentale, în general, şi cu cei din Sicilia, în special, mărturiile care ar putea atesta relaţiile cu alte popoare lipsesc cu desăvîrşire; înainte de toate, este remarcabil faptul că, exceptînd unele nume de localităţi, ne lipsesc complet dovezile lingvistice ale străvechilor relaţii ale latinilor cu naţiunile care vorbeau limba aramaică. Dacă, în continuare, dorim să cunoaştem modul în care s-a desfăşurat acest comerţ, dacă a fost întreprins de către comercianţi italici în exteriorul Italiei sau de către comercianţi străini în interiorul ei, prima ipoteză se bucură de mai mult credit, cel puţin în ceea ce priveşte Latiumul; este greu de conceput că termenii latini care desemnau echivalentul monedei şi preţul comercial ar fi putut să pătrundă în limbajul comun al locuitorilor din Sicilia, dacă negustorii sicilieni s-ar fi deplasat la Ostia pentru a schimba podoabele lor cu cupru. În sfîrşit, în ceea ce priveşte persoanele şi stările care desfăşurau acest comerţ în Italia, putem afirma că la Roma nu s-a dezvoltat o pătură de mari comercianţi,

independentă şi opusă celei a proprietarilor funciari. Cauza acestui fenomen surprinzător rezidă în faptul că marele comerţ din Latium s-a găsit de la început în mîinile marilor proprietari funciari – o supoziţie care nu este atît de ciudată cum pare la prima vedere. Într-un ţinut brăzdat de mai multe rîuri navigabile, marele proprietar, răsplătit de arendaşii săi prin dări în produse, trebuie să fi avut bărci încă de timpuriu; lucru firesc şi, de altfel, atestat. În consecinţă, comerţul maritim trebuie să fi revenit cu atît mai mult proprietarilor de pămînturi, cu cît numai ei deţineau concomitent ambarcaţiunile şi produsele de export: roadele pămîntului. Într-adevăr, contradicţia dintre aristocraţia funciară şi cea financiară nu este cunoscută vechilor romani; marii proprietari au fost în acelaşi timp şi speculanţi, şi capitalişti. Dacă comerţul ar fi fost foarte intens, această confuzie nu s-ar fi putut menţine; însă, cum am arătat, la Roma exista într-adevăr un comerţ de o anumită importanţă, în măsura în care toate schimburile ţinutului latin se concentrau aici. În esenţă însă, Roma n-a fost un oraş comercial, precum Caere sau Tarentum, ci a fost şi a rămas centrul unei comunităţi agricole.

Capitolul XIV

Măsurile şi scrierea

Arta de a măsura îi supune omului lumea; însă arta de a scrie face cunoştinţele sale nepieritoare, aşa cum omul nu este; amîndouă îi conferă ceea ce natura i-a refuzat: atotputernicie şi eternitate. Este dreptul şi datoria istoriei să analizeze popoarele şi pe aceste căi.

Pentru a se putea ajunge la măsurare, este necesară, în prealabil, dezvoltarea unor concepte; cele de timp, spaţiu şi greutate, întreg compus din părţi egale, mai exact numărul şi sistemul numeric. Natura ne pune la îndemînă o serie de puncte de reper: pentru timp, mişcările ciclice ale Soarelui şi ale Lunii sau ziua şi luna; pentru spaţiu, lungimea piciorului uman, care măsoară mai uşor decît braţul; pentru greutate, povara pe care bărbatul o poate cîntări cu braţul întins (*librare*) sau „greutatea" (*libra*). Ca punct de reper pentru imaginea unui întreg compus din părţi egale nu există exemplu mai natural decît mîna cu cele cinci degete sau mîinile cu cele zece degete; pe aceasta se bazează sistemul decimal. S-a remarcat deja că toate aceste elemente ale măsuratului şi ale număratului datează nu din epoca premergătoare separării ramurilor greceşti şi latine, ci din timpurile cele mai îndepărtate. Vechimea măsurării timpului după ciclul lunii, de exemplu, e dovedită de limbă (p. 29); însăşi modalitatea de a număra zilele care se scurg între diferitele faze ale lunii, nu pornind de la ultima care a început, ci socotind în urmă de la cea care trebuie să înceapă, este cel puţin mai veche decît separarea grecilor şi latinilor. Cea mai evidentă mărturie a vechimii şi folosirii exclusive a sistemului decimal la indo-germanici este oferită de cunoscuta concordanţă, existentă în toate limbile indo-germanice, a denumirii numerelor pînă la o sută inclusiv (p. 29). În ceea ce priveşte Italia, toate instituţiile originare sînt dominate de sistemul decimal; e suficient să amintim aici consacrarea numărului

zece pentru martori, chezaşi, soli, magistraţi, apoi echivalentul legal între o vită şi zece oi, împărţirea cantonului în zece curii şi, în general, folosirea sistemului decimal, *limitatio*, a zecea parte de la sacrificii şi dijma în agricultură, decimarea, în sfîrşit, prenumele Decimas. Printre aplicaţiile acestui vechi sistem decimal în sfera măsurării şi scrierii, un loc important îl deţin ciudatele cifre italice. Semnele numerice convenţionale nu existau înainte de separarea grecilor şi italicilor. În schimb, pentru cele mai vechi şi indispensabile trei numere, unu, cinci şi zece, găsim trei semne, I, V sau A, X, imitaţii evidente ale degetului întins, mîinii deschise şi mîinilor încrucişate, care nu sînt împrumutate nici de la greci şi nici de la fenicieni, ci sînt comune romanilor, sabelilor şi etruscilor. Acestea sînt primele începuturi ale formării unei scrieri naţional italice şi, concomitent, mărturii despre intensitatea vechiului comerţ continental al italicilor, care-l precedă pe cel maritim (pp. 146-147); bineînţeles, e imposibil de stabilit care dintre triburile italice a inventat aceste semne şi care le-a împrumutat. Alte urme ale sistemului decimal sînt puţine în acest domeniu; putem să includem aici *vorsus*-ul, unitatea de măsură pentru suprafaţă a sabelilor, echivalent cu o suprafaţă de 100 de picioare pătrate (p. 30), şi anul roman format din zece luni. Dintre celelalte măsuri italice care nu se leagă de sistemul grecesc şi care au existat probabil înainte ca italicii să fi venit în contact cu grecii, este preponderentă împărţirea „întregului" (*as*) în douăsprezece „unităţi" (*unciae*). După sistemul duodecimal au fost organizate cele mai vechi colegii sacerdotale, cele ale saliilor şi arvalilor (pp. 128-129), ca şi confederaţiile oraşelor etrusce. Acelaşi număr prevalează în sistemul roman de greutăţi, dar şi în cel al unităţilor de măsură pentru lungime, în care livra (*libra*) şi piciorul (*pes*) erau divizate, de obicei, în douăsprezece părţi; unitatea de măsură romană pentru suprafaţă este „actul" (*actus*), de 120 de picioare pătrate, concepută pe baza sistemului decimal şi duodecimal. Trebuie să fi căzut în uitare modalităţile similare folosite pentru măsurarea volumelor. Dacă reflectăm asupra originii sistemului duodecimal, asupra apariţiei, aşa de timpuriu şi pretutindeni, împreună cu cifra zece, a cifrei douăsprezece, nu vom

găsi altă explicaţie decît cea oferită de compararea dintre ciclurile solare şi cele lunare. Mîinile cu cele zece degete şi ciclul solar, echivalînd cu aproximativ douăsprezece lunaţii, au fost primele elemenete care au sugerat omului profunda concepţie asupra unei unităţi alcătuite din mai multe părţi identice şi, cu aceasta, ideea unui sistem numeric, primul pas către gîndirea matematică. Dezvoltarea duodecimală coerentă a acestei gîndiri pare să fi fost de origine naţional-italică şi să fi precedat primul contact cu elenii.

După ce comercianţii greci au deschis calea către coasta de vest a Italiei, măsurile de suprafaţă au rămas, ce-i drept, aceleaşi, dar cele de lungime, de greutate şi mai ales de volum, altfel spus, acele sisteme fără de care comerţul şi schimbul nu sînt posibile, au suferit consecinţele acestui nou comerţ internaţional. Piciorul roman, care a devenit mai tîrziu puţin mai mic decît cel grecesc, dar care avea în acea epocă aceeaşi dimensiune sau cel puţin era considerat astfel, a fost împărţit, exceptînd diviziunea romană a celor douăsprezece părţi egale, şi în patru lăţimi de mînă (*palmus*), şi în şaisprezece lăţimi de degete (*digitus*), după sistemul grecesc. În continuare, sistemul roman de greutăţi a fost pus în relaţii stabile cu cel attic, care era răspîndit în întreaga Sicilie, nu însă şi la Cumae – o nouă dovadă semnificativă a faptului că negoţul latin se orienta cu precădere spre insulă; patru livre romane au fost echivalate cu trei mine attice sau, mai degrabă, livra romană a fost considerată echivalentul unei *litra* şi jumătate din Sicilia sau a unei jumătăţi de mină. Imaginea cea mai bizară şi multicoloră o oferă însă măsurile romane de volum, în parte datorită numelui lor, în parte datorită proporţiilor. Numele lor au fost preluate din greacă fie prin denaturarea acestora (*amphora*, *modius*, după μέδιμνος, *congius*, din κοεύς, *hemina*, *cyathus*), fie prin traducerea lor (*acetabulum* din ὀξύβαφον), în timp ce ξέστης este forma coruptă de la *sextarius*. Însă nu toate măsurile frecvent folosite sînt identice; pentru lichide, *congius*-ul sau *chus*-ul, *sextarius*-ul, *cyathus*-ul, ultimele două valabile şi pentru mărfuri solide; amfora romană este echivalentă, ca măsură a lichidelor, talantului attic şi se află în relaţie stabilă cu grecescul *metretes* în proporţie de 3 : 2, iar cu grecescul *medimnos*, de 2 : 1. Celui care poate interpreta

asemenea semne, aceste nume şi cifre îi relevă intensitatea şi importanţa comerţului dintre Sicilia şi Latium. Semnele cifrice greceşti n-au fost adoptate; romanul s-a servit totuşi de alfabetul grec, în momentul în care i-a devenit accesibil, pentru a forma numerele 50, 100 şi 1.000 cu ajutorul celor trei litere aspirate, de altfel inutile lui în alt scop. În Etruria, semnul care va desemna 100 pare să fi fost obţinut într-un fel asemănător. Mai tîrziu, cum se întîmplă de obicei, sistemul numeric al celor două naţiuni vecine s-a echilibrat prin adoptarea, în Etruria, a sistemului roman în trăsăturile sale esenţiale.

În acelaşi fel, calendarul roman şi, probabil, cel italic în general, după începuturi independente, a ajuns mai tîrziu sub influenţă greacă. În împărţirea timpului, atenţia oamenilor este atrasă cu necesitate de repetarea răsăritului şi apusului soarelui, a lunii noi şi a celei pline; în consecinţă, ziua şi luna, determinate nu după un calcul ciclic, ci prin observare directă, au servit timp îndelungat drept unicele mijloace pentru măsurarea timpului. Pînă în epoci recente, răsăritul şi apusul soarelui erau anunţate în forul roman de către crainicul public şi putem presupune că preoţii proclamau, odată cu fiecare dintre cele patru faze lunare, numărul zilelor care o despărţeau pe cea anunţată de următoarea. În consecinţă, în Latium şi, probabil, într-un mod asemănător nu numai la sabeli, dar şi la etrusci, zilele au fost calculate, cum s-a spus mai sus, nu plecînd de la ultima fază spre cea care urma, ci numărînd înapoi de la cea care urma să se producă. Acest calcul a dat naştere săptămînilor lunare, care alternau de la şapte la opt zile, cu o durată de 7 zile şi 3/8, şi lunilor, care, la rîndul lor, numărau 29 sau 30 de zile, durata medie a lunii sinoidale fiind de 29 de zile, 12 ore şi 44 de minute. Mult timp ziua a rămas la italici cea mai mică unitate de timp, iar luna, cea mai mare. Abia mai tîrziu, ziua şi noaptea au fost împărţite în cîte patru diviziuni; mult mai tîrziu, au început să se servească de sistemul orar: acest fapt explică de ce şi cele mai apropiate populaţii diferă în modul de fixare a începutului zilei, romanii situîndu-l la miezul nopţii, iar sabelii şi etruscii la amiază. Nici anul n-a fost reglementat calendaristic înainte de separarea grecilor şi romanilor, întrucît

denumirile anului şi părţilor acestuia sînt cu totul deosebite în cele două limbi. Totuşi, italicii par să fi recurs în perioada preelenă nu la un sistem calendaristic, ci la instituirea a două unităţi mari de timp. Simplificarea, uzuală la romani, a calculului după lunaţii prin aplicarea sistemului decimal, desemnarea unei perioade de zece luni ca un „cerc" (*annus*) sau un an complet conţin, toate, elementele caracteristice unei antichităţi îndepărtate. Mai tîrziu, însă neîndoielnic într-o epocă foarte timpurie, dar tot înaintea influenţei greceşti, în Italia s-a dezvoltat, cum am remarcat, sistemul duodecimal; şi întrucît s-a născut tocmai din observarea faptului că revoluţia soarelui corespunde cu douăsprezece lunaţii, el a fost aplicat cu siguranţă mai întîi şi înainte de toate la calcularea timpului. Aceasta concordă cu o altă constatare; numele individuale ale lunilor care n-au putut exista înainte ca luna să fie concepută ca o parte a anului solar, îndeosebi cele ale lunilor martie şi mai, corespund în cazul diferitelor triburi ale italicilor, dar diferă de cele greceşti. Problema de a stabili un calendar practic, care să corespundă concomitent atît soarelui, cît şi lunii – o problemă comparabilă cu cvadratura cercului, a cărei soluţie n-a fost recunoscută ca imposibilă decît după cîteva secole –, pare să fie preocupat spiritul uman din Italia înaintea epocii în care au început legăturile cu grecii; aceste tentative exclusiv naţionale au căzut însă în uitare.

Aşa cum îl cunoaştem, cel mai vechi calendar al Romei şi al mai multor oraşe latine – tradiţia nu ne-a păstrat nimic cu privire la cronologia sabelică şi etruscă – se bazează, cu siguranţă, pe străvechiul sistem grecesc, ce corespundea atît fazelor lunare, cît şi perioadelor anului solar, presupunînd durata lunaţiei de 29 zile şi 1/2, durata unei revoluţii solare de 12 lunaţii şi 1/2 sau de 368 de zile şi 3/4 şi alternarea lunilor „pline", sau de 30 de zile, cu cele „goale", sau de 29 de zile, a anilor cu douăsprezece luni cu cei de treisprezece luni; acest calendar a menţinut o oarecare concordanţă cu fenomenele celeste reale prin eliminări sau intercalări arbitrare. Este posibil ca această organizare grecească a anului să fi fost preluată de către latini, fără mari modificări. Cea mai veche formă a anului care

se poate recunoaşte istoric diferă la romani de modelul său nu atît în rezultatul ciclic şi cu atît mai puţin în alternanţa anilor de douăsprezece şi treisprezece luni, cît prin denumirea şi măsurarea fiecărei luni în parte. Anul roman începe odată cu primăvara; prima lună şi singura care şi-a împrumutat numele de la un zeu este cea a lui Marte (*Martius*), următoarele trei sînt ale germinaţiei (*aprilis*), creşterii (*maius*) şi abundenţei (*iunius*); următoarele pînă la a zecea sînt denumite după ordinea lor (*quinctilis*, *sextilis*, *september*, *october*, *november*, *december*), a unsprezecea este cea a „deschiderii" (*ianuarius*, p. 128), raportîndu-se, neîndoielnic, la începutul muncii agricole care urmează după repausul din mijlocul iernii, a douăsprezecea şi, într-un an ordinar, ultima, îşi datorează numele purificării (*februarius*). La această ordine se adaugă în mod periodic, în anii bisecţi, o lună anonimă a „muncii" (*mercedonius*) la sfîrşitul anului, deci după luna februarie. Calendarul roman este original nu numai în privinţa denumirilor lunilor, preluate probabil din vechiul fond naţional, ci şi în privinţa duratei acestora; în locul celor patru ani ai ciclului grec, alcătuit fiecare în parte din şase luni de cîte treizeci de zile şi şase luni de cîte douăzeci şi nouă de zile, cu o lună intercalată în fiecare al doilea an, cînd de treizeci, cînd de douăzeci şi nouă de zile (354 + 384 + 354 + 383 = 1.475 de zile), calendarul roman a fixat patru ani cu cîte patru luni de treizeci şi una de zile – prima, a treia, a cincea, a opta – şi şapte luni de douăzeci şi nouă de zile, cu un februarie de douăzeci şi opt de zile timp de trei ani şi douăzeci şi nouă de zile în al patrulea, şi o lună intermediară de douăzeci şi şapte de zile, intercalată în fiecare al doilea an (355 + 383 + 355 + 382 = 1.475 de zile). Acest calendar devia, de asemenea, de la împărţirea iniţială a lunilor în săptămîni cînd de şapte zile, cînd de opt zile; în locul acestei diviziuni, el a stabilit, o dată pentru totdeauna, primul sfert al lunilor cu treizeci şi una de zile în ziua a şaptea din lună, al lunilor cu douăzeci şi nouă de zile în ziua a cincea, şi luna plină, la primele, în ziua de 15, iar la celelalte în ziua de 13; în felul acesta, a doua şi a patra săptămînă a lunii aveau opt zile, a treia, de regulă, nouă zile şi numai în februarie cu douăzeci şi opt de zile, opt, iar în luna intercalată de douăzeci şi şapte de zile,

şapte zile, prima avînd şase zile în luna cu treizeci şi una de zile şi patru în celelalte cazuri. Întrucît cursul ultimelor trei săptămîni era, în esenţă, asemănător, era necesară numai proclamarea duratei primei săptămîni a fiecărei luni; de aici, prima zi a primei săptămîni a primit denumirea de „zi a proclamării" (*kalendae*). Primele zile ale săptămînilor a doua şi a patra, întotdeauna de opt zile, au fost desemnate – conform obiceiului roman de calcul ce cuprindea şi cele două numere extreme – drept „cele nouă zile" (*nonae, noundinae*), pe cînd prima zi a celei de-a treia săptămîni şi-a păstrat vechiul nume de *idus* (însemnînd poate „ziua despărţirii"). Motivul care a stat la baza acestei reforme stranii a calendarului pare să fi fost în principal credinţa în puterea tămăduitoare a numerelor impare; şi dacă, în general, împărţirea sa se întemeiază pe cea mai veche formă a anului grecesc, atunci devierile de la această structură dovedesc cu prisosinţă influenţa doctrinelor lui Pythagoras, care tocmai atunci erau dominante în Italia de Sud, întemeindu-se în principal pe credinţa în forţa mistică a numerelor. Consecinţa a fost că acest calendar roman, cu toate că are trăsături evidente ale dorinţei de armonizare atît cu mersul soarelui, cît şi cu cel al lunii, nu corespundea deloc fazelor lunare, aşa cum se întîmplă, într-o oarecare măsură, în cazul modelului grecesc în ansamblul său; în ceea ce priveşte ciclurile solare, el nu le putea respecta, asemenea celui mai vechi calendar grec, decît prin frecvente eliminări arbitrare şi deseori defectuoase, întrucît este puţin probabil ca acest calendar să fi fost mînuit cu mai multă abilitate decît ne-o demonstrează structura sa originară. De asemenea, păstrînd modalitatea de calcul după luni sau, ceea ce reprezintă acelaşi lucru, după ani de cîte zece luni fiecare, se recunoaşte tacit, dar de ferm, iregularitatea şi incertitudinea vechiului an solar roman. Cel puţin în structura sa de bază, calendarul roman trebuie să fi fost comun tuturor latinilor. Reglementările generale privind momentul schimbării începutului anului şi numele lunilor se asociază cu uşoare modificări în ordinea şi denumirea acestora, fără a părăsi baza comună; cu un asemenea sistem calendaristic, care, în realitate, face abstracţie de cursul lunii, latinii au putut ajunge cu uşurinţă la luni cu o durată arbitrară, ale

căror limite erau marcate de sărbători anuale. În calendarul alban, lunile variază între şaisprezece şi treizeci şi şase de zile. Aşadar, este verosimil faptul ca *trieteris*-ul grec a fost introdus de timpuriu din Italia sudică, în Latium cel puţin, şi poate chiar şi în alte ţinuturi italice, suferind apoi unele modificări secundare în calendarul diferitelor cetăţi. În scopul măsurării perioadelor de mai mulţi ani s-a putut folosi durata domniei regilor; este însă îndoielnic că această metodă de datare, curentă în orient, a fost cunoscută în Grecia sau în Italia timpurilor străvechi. Pe de altă parte, perioada intercalată la fiecare al patrulea an, censul, ca şi purificarea comunităţii, care se leagă de acesta, par să fi sugerat un calcul prin lustri, asemănător în esenţă cu numărarea grecească a olimpiadelor, însă din cauza iregularităţilor care s-au produs de timpuriu în desfăşurarea censului, şi-au pierdut importanţa lor cronologică.

Arta scrierii fonetice este mai recentă decît aceea a măsurătorilor. Italicii, ca de altfel şi grecii, n-au creat această artă prin eforturi proprii, deşi putem desluşi începuturi în acest sens în semnele numerice ale italicilor şi, poate, în obiceiul străvechi, dezvoltat independent de greci, de a trage la sorţi folosind tăbliţe de lemn. Dificultăţile întîmpinate în prima încercare de individualizare a sunetelor care apar într-o asemenea varietate de combinaţii nu pot fi demonstrate mai bine decît prin realitatea că un singur alfabet, transmis de la un popor la altul şi din generaţie în generaţie, a corespuns întregii civilizaţii aramaice, indiene, greco-romane şi corespunde şi celei de astăzi; acest produs atît de important al inteligenţei umane a fost creaţia comună a arameilor şi indo-germanicilor. Tulpina comună a limbilor semitice, în care vocala deţine un rol secundar şi nu poate să apară niciodată ca iniţială de cuvînt, prezintă, tocmai de aceea, facilităţi pentru individualizarea consoanelor; de aceea, semiţii au elaborat primul alfabet – ce-i drept, fără vocale. Indienii şi grecii, fiecare prin metode diferite şi independent unii de alţii, au fost aceia care au preluat scrierea prin consoane, ajunsă la ei datorită comerţului, şi au creat un alfabet complet, adăugînd vocalele. Pe acestea le-au format din patru litere nesemnificative pentru greacă, folosite ca semne pentru consoane,

vocalele *a*, *e*, *i*, *o*, şi prin crearea semnului pentru *u*; astfel, s-a ajuns la introducerea în scriere a silabei în locul simplei consoane sau, cum spunea Palamedes al lui Euripides:

> Inventînd, aşadar, remedii împotriva uitării,
> Am aşezat consoanele şi vocalele în silabe
> Şi am oferit muritorilor ştiinţa scrierii.

Acest alfabet arameo-elen a fost adus în Italia de către elenii sicilieni sau italici, dar nu de către cei din coloniile agricole ale Greciei Mari, ci de către comercianţii de la Cumae sau Naxos, de la care trebuie să fi ajuns mai întîi la cele două străvechi puncte de tranzit ale comerţului internaţional din Latium şi Etruria, Roma şi Caere. Alfabetul pe care l-au adoptat italicii nu este nicidecum cea mai veche creaţie elenă; el suferise deja cîteva modificări, îndeosebi prin adăugarea celor trei litere ξ, φ, χ, dar şi prin schimbarea semnelor pentru ι, γ, λ. De asemenea, cum s-a observat mai sus, alfabetul etrusc şi cel latin n-au fost derivate unul din celălalt, ci amîndouă descind nemijlocit din cel grecesc; mai mult, acest alfabet a ajuns sub forme esenţial diferite în Etruria şi în Latium. Alfabetul etrusc include un dublu *s* (sigma *s* şi san *sch*) şi numai un *k* simplu, iar de la *r* numai forma mai veche *R*; cel latin include, în măsura în care sîntem informaţi, numai un *s* simplu, în schimb un dublu *k* (kappa *k* şi koppa *q*), iar de la *r* numai forma mai recentă *R*. Cea mai veche scriere etruscă nu cunoaşte rîndul şi se răsuceşte asemenea unui şarpe; cea mai recentă foloseşte rînduri paralele, scrise de la dreapta spre stînga. Scrierea latină nu cunoaşte, în măsura în care ni s-au păstrat mărturii din această epocă, decît ultima modalitate de scriere, cu rînduri paralele, care, probabil, puteau fi scrise atît de la stînga la dreapta, cît şi de la dreapta spre stînga; la romani s-a perpetuat prima direcţie, la falisci cea de-a doua. Alfabetul model adus în Etruria, cu toate că suferise unele inovaţii, trebuie să dateze totuşi din epoci destul de îndepărtate, întrucît cele două siflante, *sigma* şi *san*, au fost întotdeauna tratate de către etrusci ca două sunete separate, iar alfabetul grecesc care a fost introdus în Etruria trebuie să le fi înregistrat încă sub forma unor componente vii. Însă

dintre toate dialectele cunoscute ale limbii greceşti nici unul nu prezintă în alfabetul său sigma şi san folosite în mod paralel. Alfabetul latin prezintă, în general, caracteristicile unei origini mai recente; este posibil ca în Latium să nu fi avut loc o preluare singulară, cum fusese cazul în Etruria, ci ca latinii să fi ţinut pasul cu alfabetul folosit în Sicilia, datorită relaţiilor intense stabilite cu această insulă, şi să fi urmat evoluţia acestuia. Astfel, constatăm, de exemplu, că formele mai vechi /WP şi Σ nu erau necunoscute romanilor, dar că ele au fost înlocuite în limba vorbită de M, R şi Z, mai recente; aceasta nu se poate explica decît prin supoziţia că latinii au folosit pentru o perioadă de timp mai îndelungată alfabetul grecesc, fie că scriau în limba maternă, fie în cea greacă. De aceea, din cauza caracterului mai recent al alfabetului grec pe care-l întîlnim la Roma, în comparaţie cu cel adus în Etruria, este hazardat să se tragă concluzia că scrierea a fost cunoscută în Etruria înaintea apariţiei ei la Roma. Impresia sublimă pe care a produs-o însuşirea tezaurului literelor asupra celor care şi l-au însuşit şi ardoarea cu care au intuit puterea care sălăşluia în aceste semne umile sînt dovedite de un vas straniu, descoperit într-unul din vechile morminte din Caere, ridicat înaintea inventării arcului de boltă. Pe el este înscris vechiul alfabet grecesc, în forma în care a ajuns în Etruria, iar alături de el a fost incizat un abecedar etrusc, derivat din acesta, comparabil cu cel al lui Palamedes – după toate aparenţele, o relicvă sacră a introducerii şi aclimatizării scrierii alfabetice în Etruria.

Istoria dezvoltării alfabetului pe pămîntul italic nu este mai puţin importantă decît aceea a introducerii lui (poate încă şi mai semnificativă), întrucît prin aceasta se răspîndeşte o rază de lumină asupra comerţului continental al Italiei, învăluit în obscuritate într-o măsură mai mare decît comerţul de pe litoral cu străinii. În epoca cea mai îndepărtată a alfabetului etrusc, în care etruscii s-au folosit de alfabetul preluat fără să-l fi modificat, utilizarea lui pare să se fi limitat la etruscii din Valea Padului şi la cei din actuala Toscana. În decursul timpului, acest alfabet s-a răspîndit de la Hatria şi Spina probabil în direcţia sudică, de-a lungul coastei estice, pînă la Munţii Abruzzi, în direcţia nordică pînă la veneţi, mai tîrziu chiar şi pînă la

celţii de dincoace şi din Alpi, ba chiar şi dincolo de aceştia, pînă în Tirol şi Stiria. Epoca mai recentă debutează cu o reformă a alfabetului, care se limitează în principal la introducerea scrierii în rînduri paralele, la suprimarea literei *o*, care nu mai putea fi deosebită în pronunţare de litera *u*, şi la asimilarea noii litere *f*, pentru care alfabetul preluat nu prezenta semnul corespunzător. Această reformă a fost realizată probabil de către etruscii occidentali şi, dacă n-a reuşit să pătrundă dincolo de Apenini, ea s-a încetăţenit, în schimb, la toate triburile sabelice, îndeosebi la umbri. În evoluţia sa, alfabetul a suferit diverse modificări la diferitele populaţii etrusce de pe Arno şi din jurul oraşului Capua, la umbri şi samniţi; deseori, medialele au fost pierdute integral sau parţial, alteori au fost adăugate noi vocale şi consoane. Acea reformă alfabetică a Etruriei occidentale nu numai că nu este posterioară celor mai timpurii morminte descoperite în acest ţinut, dar datează din epoci cu mult mai îndepărtate, întrucît amintitul abecedar, găsit într-unul din aceste morminte, prezintă probabil alfabetul reformat într-o formă în esenţialmente modificată şi modernizată; şi întrucît alfabetul reformat este relativ recent în comparaţie cu cel primitiv, gîndirea aproape că nici nu îndrăzneşte să-şi imagineze vechimea timpurilor în care alfabetul a ajuns în Italia. În timp ce etruscii au deţinut astfel rolul de propagatori ai alfabetului în nordul, estul şi sudul peninsulei, alfabetul latin s-a limitat la regiunea Latium şi s-a afirmat aici cu puţine modificări esenţiale; literele ɣ, ϰ, ζ şi σ au dobîndit treptat aceeaşi pronunţie, iar consecinţa a fost că, în ambele cazuri, semnele omofone (ϰ, ζ) au dispărut. În cazul Romei, se poate dovedi că aceste semne fuseseră abandonate înaintea perioadei în care au fost scrise Legile Celor Douăsprezece Table. Cel care are în vedere faptul că în cele mai vechi abrevieri distincţia dintre ɣ şi c, ϰ şi k era menţinută încă în mod regulat, aşadar, că epoca în care au căpătat aceeaşi pronunţie şi, înaintea acesteia, epoca în care abrevierile s-au fixat se situează în timpuri cu mult mai îndepărtate faţă de acelea în care au apărut Legile Celor Douăsprezece Table, că, în fine, trebuie să se fi scurs un interval de timp considerabil între introducerea scrierii şi stabilirea unui sistem convenţional de abrevieri, va data începutul

artei scrierii, în ceea ce priveşte Etruria şi Latiumul, într-o epocă ce se apropie mai mult de începutul perioadei lui Sirius din Egiptul timpurilor istorice, adică de anul 1322 î.Cr., decît de anul 776 î.Cr., cu care începe în Grecia cronologia olimpiadelor. Marea vechime a artei scrierii este dovedită pentru Roma şi de alte mărturii numeroase şi convingătoare. Existenţa documentelor din epoca regală este satisfăcător certificată – de exemplu, tratatul dintre Gabii şi Roma, încheiat de un rege Tarquinius, care nu poate fi unul şi acelaşi cu ultimul care a purtat acest nume. Tratatul a fost scris pe pielea taurului sacrificat cu această ocazie şi a fost păstrat în templul lui Sancus de pe Quirinal, bogat în antichităţi şi care, probabil, n-a fost distrus de incendiul galic. Acestei categorii îi aparţine şi tratatul pe care regele Servius Tullius l-a încheiat cu Latiumul şi pe care Dionysios l-a mai putut vedea în templul Dianei de pe Aventin, fiind scris pe o tablă de cupru – bineînţeles, o copie a unui exemplar latin, realizată după incendiu, căci este puţin probabil ca în epoca regală să se fi gravat pe metal. Însă în acea epocă se inciza (*exarare*, *scribere*, înrudit cu *scrobes*) sau se picta (*linere*, de aici *littera*) pe foi (*folium*), pe rafie (*liber*) sau tăbliţe de lemn (*tabula*, *album*), mai tîrziu şi pe piele sau pînză. Analele sacre ale samniţilor, ca şi cele ale confreriei din Anagnia au fost scrise pe suluri din pînză; la fel şi cele mai vechi registre ale magistraţilor romani, păstrate în templul zeiţei „aducerii-aminte” (*Iuno moneta*) de pe Capitoliu. Aproape că n-ar mai fi necesar să amintim de însemnarea străveche a vitelor mînate pe păşunea comună (*scriptura*), de cuvintele de adresare din senat „părinţi conscrişi” (*patres conscripti*), de vîrsta înaintată a cărţilor oraculare, a registrelor ginţilor şi a calendarului alban şi roman. Dacă, pentru perioada alungării regilor, tradiţia romană aminteşte deja de sălile din for, în care fiii şi fiicele aristocraţilor învăţau să citească şi să scrie, acest fapt poate fi, dar nu obligatoriu, o ficţiune. Noi am pierdut mărturiile din epoca aceea nu din cauza necunoaşterii scrierii, poate nici din cauza lipsei de documente, ci din aceea a incapacităţii istoricilor timpurilor ulterioare, propice cercetării istorice, de a prelucra datele oferite de către arhivă şi din cauza greşelii care i-a condus la sacrificarea tradiţiei de dragul

descrierii de motive şi caractere, de dragul relatărilor despre bătălii şi revoluţii, neglijînd prin această străduinţă informaţiile care n-ar fi fost trecute cu vederea de către cercetătorul serios şi dezinteresat.

Istoria scrierii latine confirmă influenţa redusă şi indirectă a spiritului elen asupra sabelilor, în comparaţie cu alte populaţii din occident. Ei au preluat alfabetul de la etrusci, nu de la romani, probabil în momentul în care şi-au început migraţia de-a lungul Apeninilor: sabinii şi samniţii şi l-au însuşit, se pare, odată cu ei, înainte de a fi părăsit patria-mumă. Istoria scrierii conţine, pe de altă parte, un avertisment salutar adresat ipotezei, care s-a născut mai tîrziu datorită devoţiunii romanilor faţă de mistica şi antichităţile etrusce şi care a fost preluată necritic de către cercetarea modernă şi recentă, conform căreia civilizaţia romană şi-a împrumutat germenii şi esenţa din Etruria. Dacă faptul ar fi adevărat, ar trebui să întrevedem o urmă în acest context de idei; dimpotrivă însă, fondul scrierii latine este grecesc, iar dezvoltarea ei atît de naţională, încît nu şi-a mai însuşit mult doritul semn etrusc pentru *f*. Mai mult, acolo unde întîlnim împrumuturi, în semnele numerice, etruscii sînt aceia care le-au preluat de la romani, cel puţin semnul pentru 50. În sfîrşit, este un fapt caracteristic pentru toate populaţiile italice că evoluţia din alfabetul grecesc a trecut mai întîi printr-o corupere a acestuia. Astfel, medialele au dispărut din toate dialectele etrusce, în timp ce umbrii au pierdut γ şi *d*, samniţii *d*, romanii γ; la aceştia chiar şi *d* ameninţă să se contopească cu *r*. De asemenea, la etrusci *o* şi *u* s-au confundat de timpuriu; şi chiar printre latini întîlnim o tendinţă către acest fenomen. Tocmai contrariul se remarcă în ceea ce priveşte siflantele; în timp ce etruscii au menţinut cele trei semne *z*, *s*, *sch*, în timp ce umbrii l-au abandonat pe ultimul dintre ele, înlocuindu-l însă cu două siflante noi, samniţii şi faliscii se mulţumesc cu *s* şi *z*, asemenea grecilor, iar romanii de mai tîrziu numai cu *s*. După cum se poate constata, diferenţele mai subtile de sunet au fost simţite de cei care au introdus alfabetul, oameni cultivaţi şi familiarizaţi cu două limbi; dar după ce scrierea naţională s-a detaşat în întregime de alfabetul-sursă elen, medialele şi cele apropiate lor s-au confundat treptat, siflantele şi vocalele au intrat în dezordine – categorii de

mutaţii sau, mai degrabă, distrugeri fonetice, dintre care mai ales primul caz a fost cu totul străin limbii greceşti. Distrugerea formelor de derivaţie şi de flexiune a fost paralelă cu această corupere a literelor. În consecinţă, cauza acestei barbarizări nu este nimic altceva decît decăderea necesară a unei limbi, dacă nu i se pune stavilă prin literatură şi raţiune; numai că, în cazul acesta, dovezile au fost conservate parţial în scrierea fonetică. Această barbarizare i-a afectat pe etrusci în mai mare măsură decît pe oricare dintre celelalte populaţii ale Italiei – o dovadă în plus pentru inferioritatea lor în domeniul culturii. Faptul că, dimpotrivă, dintre italici, umbrii au resimţit cel mai intens această degradare a limbii, romanii mai puţin, iar sabelii din sud aproape deloc se explică, cel puţin în parte, prin relaţiile mai intense pe care le-au întreţinut primii cu etruscii, iar ultimii cu grecii.

Capitolul XV

Arta

Poezia este un discurs pătimaş, ale cărui sunete modulate alcătuiesc melodia; în acest sens, nu există nici un popor fără poezie şi muzică. Numai că naţiunea italică nu a fost şi nu este printre cele înzestrate cu harul poeziei; italicilor le lipseşte pasiunea, dorinţa de a idealiza umanul şi de a umaniza cele neînsufleţite şi, cu aceasta, elementul suprem al artei poetice. Vivacitatea şi agilitatea percepţiei le permit să exceleze în ironie şi în arta de a povesti, aşa cum le întîlnim la Horatius şi Boccacio, în graţioasele fantezii ale dragostei şi ale cîntecului, exemplificate de Catullus şi de cîntecele napolitane, în fine, înainte de toate, în comedia minoră şi în farsă. Pe pămîntul italic s-a născut, în timpurile străvechi, tragedia parodică, în cele mai noi, poemul eroic burlesc. În retorică şi în arta teatrală îndeosebi, nici o altă naţiune nu i-a egalat şi nu-i egalează pe italici. În genurile artei mai pretenţioase însă, ei n-au reuşit să depăşească cu uşurinţă stadiul execuţiei şi nici una dintre epocile lor literare n-a izbutit să producă o epopee veritabilă şi o dramă originală. Înseşi cele mai reuşite opere literare din Italia, poezii divine precum *Divina Commedia* a lui Dante sau *Istoriile* lui Sallustius şi Macchiavelli, Tacitus şi Colleta sînt susţinute de o pasiune în care retorica deţine o pondere mai însemnată decît naivitatea. De asemenea, în timpurile vechi şi moderne, realul talent de creaţie este întîlnit în mai mică măsură decît facilitatea în execuţie, care se ridică repede la virtuozitate şi impune în locul artei veritabile şi profunde un idol golit de conţinut şi fără suflet. Sfera interioară a artei, dacă este permis a distinge în artă interiorul şi exteriorul, nu este domeniul preferat al italicului; pentru a-şi produce efectul deplin, frumosul nu trebuie să se înfăţişeze sub forma ideală spiritului său, ci perceptibil ochilor săi. Din această cauză, el excelează în arhitectură şi în artele plastice şi a

devenit, în epoca antică, cel mai bun discipol al grecilor, iar în timpurile moderne, dascălul tuturor naţiunilor.

Din cauza lacunelor tradiţiei, nu ne stă în putinţă să urmărim evoluţia ideilor artistice la diferitele populaţii italice; mai ales, nu sîntem în măsură să vorbim despre poezia italică, ci numai despre poezia Latiumului. Poezia latină, ca şi a tuturor celorlalte naţiuni, a început cu forma lirică sau, pentru a fi mai exacţi, cu sărbătorile entuziaste primitive în care dansul, muzica şi cîntecul se întrepătrundeau încă inseparabil. În acest context, este remarcabil că, în cele mai vechi cutume religioase, dansul, urmat îndeaproape de muzica instrumentală, deţinea un loc mai important decît cîntecul. În marea procesiune care deschidea la romani sărbătoarea victoriei, dansurile sobre şi cele vesele urmau imediat după imaginile zeilor şi după luptători. Dansatorii sobri erau împărţiţi în trei grupuri, al bărbaţilor, al tinerilor şi al băieţilor, toţi îmbrăcaţi în tunică roşie, cu o cingătoare din cupru, înarmaţi cu săbii şi lăncii scurte, bărbaţii avînd în plus coif, în general defilînd în armură completă. Dansatorii veseli erau împărţiţi în două grupuri; unul al „oilor", acoperiţi cu blănuri de oaie şi, pe deasupra, cu mantale multicolore, şi altul al „berbecilor", goi pînă la brîu şi avînd o blană de capră petrecută peste umeri. De asemenea, „săritorii" (p. 128) au constituit poate cea mai veche şi cea mai sacră dintre toate corporaţiile sacerdotale, iar dansatorii (*ludii*, *ludiones*) nu puteau lipsi de la nici o ceremonie publică şi în special de la nici un cortegiu funerar; astfel, dansul a devenit de timpuriu o îndeletnicire obişnuită. Însă oriunde apar dansatorii, li se asociază şi muzicanţii sau, ceea ce este acelaşi lucru pentru timpurile străvechi, flautiştii. Nu lipsesc de la nici un sacrificiu, de la nici o căsătorie, de la nici o înmormîntare; alături de străvechiul colegiu al dansatorilor se află, deşi într-o poziţie cu mult inferioară, „colegiul flautiştilor" (*collegium tibicinum*). Aceştia s-au bucurat de privilegiul antic, pe care l-au păstrat în ciuda severităţii poliţiei romane, de a colinda străzile cu ocazia sărbătorii lor anuale, mascaţi şi ameţiţi de vinul dulce. Dacă dansul se prezintă aşadar ca o ocupaţie onorabilă, iar muzica drept una subordonată, dar necesară, şi dacă, în consecinţă, au fost instituite colegii publice pentru aceste

două arte, poezia nu apare decît ca un fenomen accidental şi, într-un fel, indiferent, fie că s-a născut pentru sine, fie că a servit dansatorilor pentru ritmarea săriturilor lor. Cel mai vechi cîntec receptat de către romani a fost acela al frunzelor în singurătatea verde a pădurilor. Ceea ce „geniul binevoitor” (*faunus*, de la *favere*) şopteşte şi fluieră în dumbravă este repetat de cei care au dobîndit harul de a-l înţelege, în limbajul sobru ritmat (*casmen*, mai tîrziu *carmen*, de la *canere*). Aceste cîntece oraculare ale bărbaţilor şi femeilor stăpînite de zeitate (*vates*) sînt înrudite cu formulele magice propriu-zise, cu incantaţiile împotriva bolilor şi împotriva altor năpaste şi cu formulele răuvoitoare, prin care este stăvilită ploaia şi chemat trăsnetul asupra cuiva sau este „ademenită” semănătura de pe un cîmp pe altul. În aceste cazuri însă, existau, probabil de la origine, forme de muzică primitivă alături de partea rostită. Sîntem mai temeinic edificaţi asupra litaniilor religioase, tot atît de vechi, cîntate şi dansate de către *salii* şi alte corporaţii sacerdotale; unica păstrată este un cîntec antifonic, însoţit de dansul acelor *fratres arvales* în onoarea lui Marte, care merită să fie reprodus şi aici:

Enos, Lares, iuvate!
Ne velue rue, Marmar, sins incurrere in pleores!
Satur fu, fere Mars! *limen sale*! *sta*! *berber*!
Semunis alternie advocapit conctos!
Enos, Marmar, iuvato!
Triumpe!

Larilor, ajutaţi-ne!
{
Nu lăsa moartea, o Marte, să se năpustească asupra mai multora!
Satură-te, crudule Marte!
Sări peste prag, împetre-te, bate-l!
Semănătorilor fraţilor ajută-i pe toţi, mai întîi voi, pe urmă voi!
Marte, Marte, ajută-ne!
Fiecărui frate în parte:

Latina acestui cîntec şi cea a fragmentelor de cîntece înrudite ale

saliilor, care au fost considerate de filologii epocii lui Augustus drept cele mai vechi documente ale limbii lor materne, se află cu latina Legii Celor Douăsprezece Table în acelaşi raport ca, de exemplu, limba Nibelungilor cu aceea a lui Luther; noi putem să comparăm aceste litanii venerabile, atît în privinţa limbii, cît şi în cea a conţinutului, cu *Vedele* indiene. Unei epoci mai recente îi aparţin panegiricele şi pamfletele. Dacă nu am avea mărturia vechilor măsuri luate de poliţie împotriva acestora, din caracterul naţional al italienilor am putea deduce că aceste cîntece satirice erau, în timpurile vechi, numeroase în Latium. Panegiricele au fost însă mai importante. Dacă un cetăţean era dus către mormînt, catafalcul era urmat de o femeie înrudită sau prietenă, care, acompaniată de un flautist, intona bocetul (*nenia*). De asemenea, cu ocazia banchetelor, băieţii, care trebuiau să-şi urmeze părintele, după obiceiul consacrat, chiar şi la sărbătorile celebrate în afara casei, cîntau alternativ în onoarea strămoşilor lor, uneori fiind acompaniaţi de flaut, alteori declamînd fără muzică (*assa voce canere*). Obiceiul ca la banchete să cînte, pe rînd, şi bărbaţii a fost împrumutat neîndoielnic de la greci, într-o epocă posterioară. Nu deţinem detalii despre aceste cîntece ale strămoşilor, dar este lesne de înţeles că ele descriau şi povesteau, dezvoltînd, alături de elementul liric al poeziei, pe cel epic. Alte elemente ale poeziei erau puse în evidenţă în timpul carnavalurilor populare originare, care, fără îndoială, premerg separarea triburilor; este vorba de dansul comic sau satura (p. 36). Cîntecul nu a lipsit niciodată la aceste sărbători; era însă în natura lucrurilor ca, la aceste petreceri, care aveau loc cu ocazia sărbătorilor publice sau cu ocazia căsătoriilor, care au primit de timpuriu o accentuată tentă practică, mai mulţi dansatori sau mai multe grupuri de dansatori să formeze partide opuse, dansul preluînd o anumită acţiune, care avea, de regulă, un caracter comic şi deseori licenţios. Astfel s-au născut nu numai cîntecele antifonice, care apar mai tîrziu sub numele de „cîntecele fescenine”, ci şi elementele unei comedii populare, care a fost implantată în aceste împrejurări pe un teren primitor, avînd în vedere simţul accentuat al italicilor pentru manifestările exterioare şi comice, ca şi preferinţa lor pentru pantomimă şi mascaradă. Din

aceste incunabule ale dramei romane nu ni s-a păstrat nimic. Cîntecele strămoşilor erau tradiţionale, ceea ce nici n-ar mai trebui să fie subliniat; faptul este dovedit prin aceea că ele erau recitate întotdeauna de către copii; însă înainte de epoca lui Cato cel Bătrîn, ele dispăruseră cu desăvîrşire. Comediile însă, dacă ne este permis să folosim acest termen, erau încă improvizate în această epocă şi chiar mult timp după aceea. În consecinţă, din această poezie şi din această melodie populară nu s-a putut păstra nimic altceva decît măsura, acompaniamentul instrumental şi coral şi, poate, măştile. Este foarte greu de stabilit dacă în timpurile cele mai vechi a existat ceea ce noi numim astăzi metrică; litania fraţilor arvali nu respectă o schemă metrică impusă din afară şi apare mai degrabă ca o recitaţie ritmică. În schimb, în epoci mai recente, întîlnim un metru străvechi, cunoscut sub numele de *saturnin* sau *faunic*, care este străin grecilor şi care s-a născut, probabil, odată cu poezia populară latină străveche. Poezia care urmează, făcînd bineînţeles parte dintr-o epocă mult posterioară, ne va oferi o idee:

[image]

Ce, temîndu-se de nenorocirea – grav lovitei bunăstări,
Strămoşul făgădui cu grijă – şi juruinţa i se împlini
Pentru ospăţ a zecea parte – cu bucurie o aduc copiii
Ca dar lui Hercule – cel care a meritat-o;
Ei te imploră şi pe tine ca – să-i asculţi cît mai des.

Panegiricele, ca şi cîntecele comice de altfel, par să fi fost cîntate în metrul saturnin, bineînţeles în sunetul flautului şi, probabil, în aşa fel încît cezura fiecărui vers să fie accentuată puternic; în cîntecul antifonic, al doilea cîntăreţ relua cu siguranţă versul în acest punct. Metrul saturnin este, ca şi toate celelalte care se întîlnesc în Antichitatea greacă şi romană, de natură cantitativă; dar dintre toţi metri antici, acesta este cel mai puţin cizelat, întrucît îşi permite, pe lîngă alte libertăţi, suprimarea în cel mai înalt grad a silabelor scurte neaccentuate şi este, de asemenea, cel mai rudimentar din punctul de vedere al structurii, întrucît aceste semistihuri, în parte iambice,

în parte trohaice, nu sînt indicate pentru a dezvolta un sistem ritmic cuprinzător poeziei mai pretenţioase. Elementele primitive ale muzicii naţionale şi ale artei coreuţilor Latiumului, care trebuie să fi luat naştere tot în această epocă, au dispărut pentru totdeauna; ştim numai că flautul latin era un instrument muzical scurt şi subţire, înzestrat cu patru orificii şi confecţionat, la origine, precum o indică şi numele, din tibia vreunui animal. În sfîrşit, măştile care, ulterior, au servit caracterelor consacrate ale comediei latine populare sau ale aşa-numitei atelane – Maccus, „Arlechinul", Bucco, „Mîncăul", Pappus, „Bătrînul", şi Dossennus, „Înţeleptul" – (măşti care au fost comparate cu ingeniozitate şi justeţe cu cei doi servitori, Pantalon şi Dottore, din comedia lui Pulcinel) aparţin comediei latine populare primitive. Bineînţeles, aceasta nu se poate dovedi; dar întrucît folosirea măştilor pe scena populară este de o vechime foarte mare în Latium, iar teatrul grecesc din Roma nu le-a adoptat decît după un secol de la introducerea sa, întrucît aceste măşti atelane sînt în mod cert de origine italică şi întrucît, în fine, crearea ca şi executarea unei drame improvizate nu se poate concepe uşor fără măşti consacrate care stabilesc, o dată pentru totdeauna, caracterul actorului în piesă, folosirea lor trebuie să fie asociată cu începuturile dramei romane sau, mai degrabă, ele trebuie să fie considerate însuşi începutul acesteia.

Dacă avem atît de puţine mărturii despre cea mai veche civilizaţie indigenă şi despre arta Latiumului, este lesne de înţeles de ce ştim şi mai puţine despre primele înrîuriri pe care romanii le-au primit din exterior. Într-un anumit sens, putem să includem aici iniţierea lor în limbile străine şi în special în greacă. Firește, aceasta din urmă a fost în general străină latinilor, precum o dovedeşte dispoziţia cu privire la oracolul sibilin (p. 136); ea trebuie să fi fost întîlnită încă destul des în rîndul comercianţilor şi acelaşi lucru se poate susţine referitor la ştiinţa scrisului şi cititului, atît de intim legate de cunoaşterea elinei (p. 157). Formarea lumii antice însă nu s-a bazat nici pe cunoaşterea limbilor străine, nici pe abilităţile tehnice elementare; pentru dezvoltarea Latiumului au fost mai importante elementele datorate Muzelor, pe care le-a împrumutat de la eleni în timpurile

străvechi. Căci numai elenii, şi nu fenicienii sau etruscii, sînt aceia care şi-au exercitat înrîurirea sub acest raport asupra italicilor; la aceştia nu se găseşte nici un impuls artistic care ar putea fi atribuit Cartaginei sau Caerei şi, în general, fenicienii şi etruscii pot fi consideraţi drept purtători ai unor civilizaţii sterile, incapabilă să se continue într-o altă civilizaţie. N-a lipsit însă influenţa din partea grecilor. Lira grecească cu şapte coarde, „coardele" (*fides*, de la σφίδη, „maţ" şi *barbitus*, βάρβιτος) nu este indigenă în Latium, ca flautul, şi a fost considerată întotdeauna un instrument străin; vechimea începătăţenirii ei e dovedită, în parte, de trunchierea barbară a numelui grecesc, în parte, de folosirea ei în cadrul ritualului. Cîteva din istoriile legendare ale grecilor au pătruns chiar din această epocă în Latium; mărturie stau primirea binevoitoare a imaginilor greceşti cu reprezentările lor întru totul identice tezaurului poetic al naţiunii, ca şi barbarizarea în latina veche a Persephonei în Prosepna, a lui Bellorophontes în Melerpanta, a lui Kyklops în Cocles, a lui Laomedon în Alumentus, a lui Ganymedes în Catamitus, a lui Neilos în Melus, a Semelei în Stimula – toate semnificative pentru epocile îndepărtate în care astfel de povestiri au fost auzite şi repetate de către latini. În sfîrşit, cea mai de seamă sărbătoare romană şi, prin excelenţă, sărbătoarea oraşului (*ludi maximi, Romani*) trebuie să-şi datoreze influenţei greceşti dacă nu originea, în orice caz structura ei de mai tîrziu. Aceasta a fost o sărbătoare extraordinară, celebrată în onoarea lui Iupiter Capitolinul şi zeilor asociaţi în mod regulat acestuia în urma unui jurămînt depus de către unul dintre generali înainte de bătălie şi, în consecinţă, îndeobşte toamna, la întoarcerea armatei. Se mergea în procesiune pînă la hipodrom, care se întindea între Palatin şi Aventin, dotat cu o arenă şi tribună pentru spectatori; înaintea tuturor, mergeau adolescenţii Romei, rînduiţi după modelul armatei cetăţeneşti în detaşamente ale infanteriei şi cavaleriei; urmau luptătorii şi grupurile de dansatori pe care le-am descris mai sus; în urma lor veneau slujitorii zeilor cu vasele de tămîie şi alte obiecte sacre şi cu suporturile pe care erau aşezate imaginile zeilor înşişi. Spectacolul în sine era o imitaţie a războiului din cele mai vechi timpuri, în care s-a luptat cu carul, călare şi pedestru. Mai întîi

defilau carele de luptă, fiecare, în felul descris de Homer, cu un vizitiu şi un luptător, apoi luptătorii care săriseră de pe car, urmaţi de călăreţi, care se prezentau fiecare, după modul de luptă al romanilor, cu doi cai, unul dintre ei de rezervă (*desultor*); în fine, pedestraşii, dezbrăcaţi pînă la centura purtată în jurul şoldurilor, se întreceau în alergări, lupte şi pugilism. În fiecare categorie de întreceri nu se lupta decît o singură dată şi numai între doi combatanţi. Învingătorul era răsplătit cu o cunună, iar veneraţia acordată acestei ramuri modeste este atestată de lege care permitea depunerea ei pe mormîntul învingătorului, după deces. Sărbătoarea dura o singură zi, iar întrecerile lăsau timp suficient pentru carnavalul propriu-zis, în cursul căruia grupurile de dansatori îşi vor fi demonstrat măiestria, dar mai ales îşi vor fi jucat farsele, şi în care aveau loc probabil şi alte reprezentări – de exemplu, întrecerile lirice ale adolescenţilor. De asemenea, onorurile cucerite în războiul real deţineau un rol însemnat; războinicul curajos expunea în această zi armurile duşmanilor ucişi şi, asemenea cîştigătorului în întrecere, primea o cunună din partea comunităţii recunoscătoare. În felul acesta se desfăşura sărbătoarea romană a victoriei sau a oraşului; celelalte festivităţi publice ale Romei trebuie să fi avut un aspect asemănător, deşi erau mai modeste. La funeraliile publice, dansatorii erau întotdeauna prezenţi, iar dacă erau mai grandioase, aveau loc şi întreceri hipice; în aceste cazuri, cetăţenii erau invitaţi în mod special prin crainicul public. Această sărbătoare a oraşului, aşa de strîns legată de obiceiurile şi practicile romanilor, se acordă în toate privinţele cu sărbătorile populare elene, mai ales prin ideea fundamentală de a combina o sărbătoare religioasă cu o întrecere războinică; prin alegerea exerciţiilor, care, după mărturia lui Pindar, la Jocurile Olimpice originare constau în alergare, luptă, pugilism, cursă de care, aruncarea suliţei şi a pietrei; prin forma de răsplată a victoriei care, la Roma, ca şi în Grecia, este o cunună şi revine, aici ca şi acolo, nu celui care conduce carul, ci posesorului atelajului; în fine, prin includerea acţiunilor şi recompenselor patriotice în această mare sărbătoare naţională. Această concordanţă nu poate fi atribuită accidentului, ci trebuie să fie ori o mărturie a uniunii originale a celor

două popoare, ori o consecinţă a comerţului internaţional primitiv, ultima supoziţie bucurîndu-se de un credit mai mare. Sărbătoarea oraşului, aşa cum ni s-a transmis, nu este una dintre cele mai vechi instituţii ale Romei, întrucît Circul n-a fost amenajat decît într-o epocă tîrzie (p. 89). Aşa cum reforma constituţională a avut loc sub influenţă grecească (p. 81), sărbătoarea oraşului a putut să includă cursele greceşti, iar acestea au putut să înlocuiască în anumite privinţe amuzamentele arhaice, precum „săritura" (*triumphus*, p. 36) şi, poate, legănatul, un obicei italic străvechi, rămas mult timp în uz în cadrul sărbătorii de pe Muntele Alban. De asemenea, regăsim urme ale folosirii frecvente a carului de luptă în Grecia, dar nicidecum în Latium. În fine, termenul grec στάδιον (în doriană σπάδιον) a trecut de timpuriu în vocabularul latin, avînd aceeaşi semnificaţie cu *spatium*, fiind altă mărturie evidentă a faptului că romanii au împrumutat cursele de cai şi de care de la locuitorii Turiei; ce-i drept, o altă indicaţie pledează pentru originea etruscă a acestora. Astfel, alături de înrîuririle pe care elenii le-au exercitat în muzică şi poezie, romanii par să le datoreze şi ideea fecundă a întrecerii gimnastice.

Aşadar, nu numai că în Latium au fost prezente aceleaşi elemente care au dat naştere civilizaţiei şi artei greceşti, dar acestea din urmă au exercitat asupra lui, din cele mai vechi timpuri, o puternică influenţă. Latinii stăpîneau deja elementele gimnasticii, în sensul că tînărul roman ştia, ca fiu de ţăran, să mîne caii şi carul şi să mînuiască suliţa de vînătoare, fiecare cetăţean fiind concomitent şi soldat; de asemenea, dansul s-a bucurat de timpuriu de ocrotirea publică şi a primit un puternic imbold prin introducerea întrecerilor elenice. În poezie, lirica şi tragedia elenă s-au dezvoltat din cîntecele asemănătoare celor de sărbătoare din Roma; cîntecul strămoşilor conţinea germenii epopeii, farsele mascate, germenii comediei. Influenţa grecească nu lipseşte nici în această privinţă. De aceea, este foarte ciudat că, în asemenea circumstanţe, aceşti germeni n-au încolţit sau au fost opriţi în creşterea lor. Educaţia fizică a tineretului latin a continuat să fie solidă şi substanţială; ea rămînea străină de orice idee a desăvîrşirii estetice a corpului, ideal urmărit de

gimnastica elenă. Întrecerile publice ale elenilor nu şi-au modificat în Italia forma, dar şi-au schimbat caracterul. Trebuiau să fie lupte între cetăţeni, aşa au şi fost la început, dar au devenit lupte ale cavalerilor şi gladiatorilor specializaţi; dacă dovada unei descendenţe libere şi elene a fost prima condiţie pentru participarea la jocurile grecilor, cele romane au trecut în curînd în mîinile liberţilor şi străinilor, chiar şi ale sclavilor. În consecinţă, mulţimea competitorilor s-a transformat într-o masă de spectatori, iar coroana învingătorului, considerată pe bună dreptate simbolul Eladei, aproape că nici nu mai este amintită în Latium. Un destin asemănător au avut poezia şi surorile ei. Numai grecii şi germanii deţin un izvor de cîntece care se revarsă de la sine; din vasul de aur al Muzelor numai cîteva picături au căzut pe pămîntul verde ale Italiei. Nu s-a ajuns la formarea legendelor propriu-zise. Zeii italici au fost şi au rămas abstracţiuni şi nu s-au ridicat sau, altfel spus, nu s-au întruchipat niciodată într-o formă cu adevărat personală. La fel, oamenii, chiar cei mai mari şi mai nobili, au rămas pentru italic întotdeauna muritori şi n-au fost înălţaţi în ochii poporului, ca în Grecia, în rîndul eroilor, printr-o amintire duioasă şi o tradiţie cultivată cu pioşenie. Înainte de toate însă, în Latium nu s-a dezvoltat nici o poezie naţională. Consecinţa cea mai profundă şi mai nobilă a artelor şi mai ales a poeziei este aceea că anulează barierele existente între comunităţile particulare şi creează din triburi o naţiune, iar din naţiuni o singură lume. Aşa cum astăzi contradicţiile dintre naţiunile noastre civilizate sînt suspendate în şi prin literatura universală, tot astfel arta poetică a grecilor a transformat spiritul de trib, îngust şi egoist, într-o conştiinţă naţională, iar pe aceasta din urmă în ideea umanismului. În Latium nu s-a produs însă nimic asemănător; poate că au existat poeţi la Alba şi la Roma, dar aici nu s-a născut o epopee latină şi nici, ceea ce ar fi mai uşor de conceput, un catehism al ţăranilor latini în genul *Muncilor şi zilelor* lui Hesiod. Sărbătoarea federală a latinilor ar fi putut să devină o sărbătoare naţională consacrată Muzelor, precum Jocurile Olimpice şi Istmice ale grecilor. Căderea Albei ar fi putut să genereze un ciclu de legende, asemenea celor ţesute în jurul cuceririi Ilionului, iar fiecare comunitate şi fiecare gintă nobilă a

Latiumului ar fi putut să-şi redescopere şi să-şi lege propriile începuturi de acest eveniment. Dar nici una dintre aceste posibilităţi nu a fost fructificată şi Italia a rămas lipsită de o poezie şi o artă naţională. Din aceste concluzii reiese că, în Italia, evoluţia artelor frumoase a fost mai degrabă o veştejire decît o înflorire; acest punct de vedere este confirmat într-un mod incontestabil de către tradiţie. Probabil că începuturile poeziei se datorează pretutindeni mai degrabă femeilor decît bărbaţilor; incantaţiile şi cîntecele funebre ţin exclusiv de sfera lor şi, nu fără noimă, geniile cîntecului, Casmenele sau Camenele şi *Carmenitis*-ele Latiumului, au fost concepute, ca şi Muzele Eladei, ca fiind de sex femeiesc. Însă în Elada a sosit epoca în care poetul a trecut în locul cîntăreţei şi în care Apollo a preluat conducerea Muzelor; Latiumul nu cunoaşte un zeu naţional al cîntecului, iar limba latină mai veche nu conţine vreun termen pentru a desemna poetul. Puterea cîntecului s-a manifestat aici cu mult mai timid şi a degenerat repede. Exercitarea acestor arte a fost rezervată aici de timpuriu fie femeilor şi copiilor, fie artizanilor încorporaţi sau neîncorporaţi. Am remarcat deja faptul că melodiile funebre erau cîntate de femei, iar cîntecele de banchet, de copii; dar şi litaniile religioase au fost executate în principal de către copii. Muzicanţii constituiseră o corporaţie a îndeletnicirii lor, dansatorii şi bocitoarele (*praeficae*) însă, nu. În timp ce dansul, muzica şi cîntecul au rămas în Grecia ceea ce fuseseră iniţial şi în Latium, ocupaţii onorabile pentru cetăţeni şi pentru comunitatea căreia îi aparţineau, în Latium partea mai distinctă a cetăţenilor s-a dezis treptat de aceste arte inutile, şi aceasta cu atît mai hotărît cu cît ele erau expuse în public şi cu cît erau pătrunse mai profund de înrîuririle salutare venite din exterior. Folosirea flautului naţional a putut să se perpetueze, dar lira a fost desconsiderată, iar dacă jocul naţional al mascaradei a fost îngăduit, atunci întrecerea străină pe scenă a fost privită nu numai cu indiferenţă, dar şi cu repulsie. În timp ce în Grecia artele frumoase devin tot mai mult proprietatea fiecăruia şi a tuturor elenilor laolaltă, dezvoltîndu-se astfel o cultură universală, în Latium ele părăsesc treptat conştiinţa poporului; şi întrucît degenerează din toate punctele de vedere la gradul de îndeletniciri desconsiderate, nici nu

s-a putut naşte ideea unei culturi generale a naţiunii, care ar trebui să fie transmisă tineretului. Educaţia tinerilor a rămas îngrădită de limitele celei mai severe domesticităţi. Băiatul nu-şi părăsea părintele niciodată şi-l însoţea nu numai la cîmp cu plugul şi secera, dar şi în casa amicului şi în sala de consiliu dacă tatăl său fusese invitat la un banchet sau fusese chemat în senat. Această educaţie domestică era destinată întru totul conservării omului în exclusivitate pentru familie şi în exclusivitate pentru stat. Pe această comunitate de viaţă între tată şi fiu şi pe respectul reciproc pe care-l purta omul în devenire faţă de cel format şi bărbatul matur faţă de inocenţa adolescenţei s-a bazat tăria tradiţiei familiale şi statale, profunzimea legăturilor de rudenie şi, în general, serioasa „greutate" (*gravitas*) şi caracterul demn şi moral ale vieţii romane. Această modalitate de educaţie a tineretului a fost de fapt una dintre acele instituţii care, fiind de o înţelepciune domestică şi modestă, sînt concomitent simple şi profunde; dar dincolo de admiraţia pe care o stîrneşte, nu trebuie ignorat că ea nu putea fi şi nu a fost concretizată decît prin sacrificarea educaţiei individuale propriu-zise şi printr-o renunţare completă la darurile seducătoare şi atît de periculoase ale Muzelor.

Despre dezvoltarea artelor frumoase la etrusci şi la sabeli nu ştim aproape nimic. Oricum, se poate remarca faptul că şi în Etruria dansatorii (*histri*, *histriones*) şi flautiştii (*subulones*) n-au întîrziat să-şi transforme arta într-un mijloc de a-şi cîştiga existenţa; probabil mai devreme decît la Roma, ei îşi exhibau public talentele şi nu numai în patrie, ci şi la Roma, pentru o răsplată măruntă şi fără a obţine lauri. Mult mai important este că, la sărbătoarea naţională a etruscilor, unde cele douăsprezece oraşe erau reprezentate printr-un preot federal, s-au desfăşurat jocuri asemănătoare celor ale sărbătorii cetăţii romane; totuşi, nu putem răspunde la întrebarea sugerată de această afirmaţie, anume dacă etruscii au reuşit mai bine decît latinii în formarea unei arte naţionale care să depăşească limitele comunităţilor individuale. Pe de altă parte, în Etruria pare să fi început de multă vreme acea acumulare searbădă de reverii savante, îndeosebi astrologice şi teologice, care, mai tîrziu, atunci cînd diletantismul a înflorit în decăderea generală, i-au aureolat pe

etrusci cu onoarea, disputată cu evreii, caldeenii şi egiptenii, de a deţine sursa originară a înţelepciunii divine. Mult mai puţin cunoaştem despre arta sabelică; nu trebuie totuşi să conchidem că, sub acest raport, sabelii au fost inferiori vecinilor lor. Dimpotrivă, avînd în vedere caracterul, de altfel cunoscut, al celor trei ramuri italice principale, putem concluziona că, în privinţa menirii artistice, samniţii se apropie cel mai mult de greci, iar etruscii li se îndepărtează cel mai mult. Această ipoteză este confirmată oarecum de faptul că cei mai însemnaţi şi mai originali poeţi latini, ca Naevius, Ennius, Lucilius, Horatius, aparţin meleagurilor samnite, în timp ce Etruria nu are alţi reprezentanţi în literatură decît pe aretinul Maecenas, cel mai insuportabil dintre poeţii de curte, care îţi seacă inima şi-ţi răstălmăcesc cuvintele, şi pe volaterranul Persius, veritabilul ideal al unui tînăr care excelează într-o poezie pretenţioasă şi linguşitoare.

Aşa cum s-a observat mai sus, elementele arhitecturii au fost patrimoniul comun al populaţiilor italice. Locuinţa a fost întotdeauna începutul oricărei arhitectonici; ea este aceeaşi la greci, ca şi la romani. Construită din lemn şi avînd un acoperiş ţuguiat din paie sau şindrilă, ea formează o cameră de locuit rectangulară, care permite fumului să iasă şi lumii să intre printr-o deschizătură din acoperiş (*cavum aedium*), ce corespunde cu o adîncitură din podea pentru scurgerea apei de ploaie. Sub acest „acoperiş negru” (*atrium*) sînt preparate şi servite bucatele; aici sînt adoraţi zeii casei şi sînt instalate patul nupţial, ca şi catafalcul; aici bărbatul îşi primeşte oaspeţii şi aici şade femeia, torcînd în mijlocul slujnicelor. Casa n-a avut vestibul, dacă nu luăm în considerare spaţiul neacoperit dintre uşa casei şi stradă, care şi-a primit numele (*vestibulum*, „locul de îmbrăcare”) în urma obiceiului romanilor de a umbla prin casă îmbrăcaţi numai în tunică şi de a-şi pune toga numai cînd părăseau locuinţa. Lipsea, de asemenea, împărţirea locuinţei în camere, cu excepţia încăperilor pentru dormit şi pentru provizii, dispuse în jurul atriului; cu atît mai puţin trebuie să ne gîndim la scări sau etaje. În ce măsură a putut să se nască din aceste începuturi o arhitectonică naţional-italică este greu de spus, întrucît influenţa grecească s-a

manifestat de timpuriu în această sferă şi a sufocat tendinţele naţionale care, poate, au precedat-o. Cea mai veche arhitectură a Italiei pe care o cunoaştem se află, ca şi aceea din timpul lui Augustus, sub influenţa celei greceşti. Străvechile morminte de la Caere şi Alsion, dar şi, probabil, cel mai vechi dintre cele descoperite de curînd, cel de la Praeneste, sînt acoperite, ca şi tezaurele de la Orchomenos şi Micene, cu pietre fasonate aşezate una peste alta, îngustînd treptat spaţiul interior, fiind închise cu o mare dală de piatră. În acelaşi fel era acoperită o construcţie antică descoperită lîngă zidul de incintă de la Tusculum şi la fel a fost, la origine, „casa izvorului" (*tullianum*) de la picioarele Capitoliului pînă cînd a fost demolat vîrful acoperişului din cauza clădirii care s-a ridicat deasupra. Porţile, construite după acelaşi sistem, sînt identice la Arpinum şi Micene. Sistemul de scurgere al Lacului Alban este foarte asemănător cu cel al Lacului Copais. Aşa-numitele ziduri ciclopice se întîlnesc foarte frecvent în Italia, mai ales în Etruria, Umbria, Latium şi în ţara sabinilor ; neîndoielnic, din punctul de vedere al structurii, aparţin celor mai vechi construcţii din Italia, cu toate că majoritatea acestora, existente încă şi astăzi, au fost ridicate mult mai tîrziu, unele cu siguranţă abia în secolul al VII-lea al Romei (**II**). Ca şi zidurile greceşti, ele sînt construite fie din blocuri de piatră grosiere, nefasonate, amestecate cu pietre mai mici care umplu golurile, fie din asize fasonate, aşezate în poziţie orizontală, fie din blocuri poliedrice aşezate astfel încît să închidă spaţiile libere. Alegerea unuia sau altuia dintre aceste sisteme era determinată, fără îndoială, de natura materialului; în consecinţă, la Roma, unde în timpurile cele mai vechi se folosea pentru construcţii numai tuful, nu întîlnim sistemul de construcţie poligonal. Analogia primelor două sisteme mai simple trebuie să fie pusă pe seama analogiei materialului de construcţie şi a destinaţiei edificiului; însă nu putem considera întîmplător faptul că sistemul de construcţie poligonal artistic şi poarta cu drumul de acces spre interior, care este orientată întotdeauna spre stînga, pentru a descoperi partea dreaptă, neapărată, a atacatorilor, sînt caracteristice atît fortăreţelor italice, cît şi celor greceşti. Indicii preţioase ne oferă şi împrejurarea că

acest sistem de construcţie a fost folosit numai în acea parte a Italiei care n-a fost supusă de către eleni, dar nici nu a fost privată de relaţiile cu aceştia, şi că sistemul de construcţie poligonal propriu-zis se găseşte în Etruria numai la Pyrgi şi în cetăţile apropiate de aceasta, la Cosa şi Saturnia. Întrucît sistemul de construcţie a zidurilor de la Pyrgi, dacă ţinem seama de numele semnificativ de „turnuri", poate fi atribuit grecilor la fel de bine ca şi zidurile de la Tirint, este neîndoielnic că avem de-a face cu un model după care italicii au deprins meşteşugul construirii zidurilor. În sfîrşit, aşa-numitul templu toscan din epoca imperiului, care a fost privit ca un gen apropiat diferitelor tipuri de temple greceşti, aminteşte de acesta nu numai în liniile generale, fiind o construcţie rectangulară obişnuită (*cella*), deasupra căreia pereţi şi coloane susţin un acoperiş în două ape, dar şi în cele particulare, înainte de toate datorită coloanei şi altor trăsături arhitectonice specifice sistemului grec. După toate aceste constatări, putem accepta drept posibil şi verosimil faptul că arhitectura italică n-a depăşit faza edificiilor de lemn, a îngrăditurilor de paie şi a valurilor de pămînt sau de piatră înainte de stabilirea legăturilor cu grecii şi că sistemul de construcţie în piatră n-a fost adoptat decît după exemplul grecilor şi cu ajutorul uneltelor perfecţionate ale acestora. Aproape că nu putem pune la îndoială faptul că italicii au învăţat abia de la aceştia folosirea fierului, prepararea mortarului (*cal[e]x*, *calecare*, de la χάλιξ), maşina (*machina* μηχανή), nivela (*groma*, corupt din γνώμων, γνῶμα) şi broasca (*clathri*, κλῆθρον). În consecinţă, nu putem să vorbim despre o arhitectură italică propriu-zisă, exceptînd unele elemente originale care s-au păstrat în construcţia de lemn a casei de locuit italice şi acceptînd şi aici schimbări, datorate influenţei greceşti sau dezvoltate ulterior cu repercusiuni asupra construirii templelor italice. Dezvoltarea arhitecturală a casei italice porneşte însă de la etrusci. Latinul şi chiar sabinul rămăseseră încă la casa de lemn moştenită şi la bunul şi vechiul obicei de a oferi zeului, ca şi geniului nu o locuinţă, ci numai o încăpere consacrată, în timp ce etruscul începuse deja să-şi transforme domiciliul în mod artistic şi să ridice, după modelul casei de locuit umane, zeului un templu, iar sufletului o

cameră mortuară. Trecerea la înălţarea unor asemenea clădiri de lux abia sub influenţă etruscă este demonstrată şi de desemnarea celui mai vechi ordin de arhitectură religioasă şi civilă prin sintagma „cel toscan”. În ceea ce priveşte caracterul acestei preluări, trebuie să admitem că templul grec imită, într-adevăr, şi el contururile generale ale cortului sau ale locuinţei, însă el este construit în principal din blocuri de piatră fasonate, este acoperit cu ţiglă şi, datorită proporţiilor determinate de piatră şi de lut ars, şi-a dezvoltat legile necesităţii şi frumuseţii. Etruscului însă i-a rămas străină distincţia reală pe care o realiza grecul între locuinţa omului, obligatoriu construită din lemn, şi aceea a zeilor, obligatoriu construită din piatră. Caracteristicile particulare ale templului toscan, planul care se apropie mai mult de pătrat, frontonul mai înalt, lărgimea mai mare a spaţiului care separă coloanele, înclinaţia accentuată a acoperişului şi proiectarea singulară a antablamentului în afara coloanelor care-l susţin, toate acestea se datorează asemănării mai mari a templului cu locuinţa şi cu particularităţile arhitecturii în lemn.

Artele plastice şi desenul sînt mai recente decît arhitectura; casa trebuie să fie construită înainte de a trece la decorarea frontonului şi a pereţilor. În privinţa Italiei, este puţin probabil ca aceste arte să fi realizat progrese însemnate în perioada regală; numai în Etruria, unde s-au concentrat de timpuriu mari bogăţii datorită comerţului şi pirateriei, s-a putut dezvolta arta sau, mai degrabă, posibilităţile pentru formarea ei. Arta greacă, în stadiul în care şi-a exercitat influenţa asupra Etruriei, se află încă, aşa cum o dovedeşte imitaţia etruscă, pe o treaptă de dezvoltare foarte primitivă; etruscii au deprins de la greci arta de a prelucra lutul şi metalul într-o epocă ce nu poate fi cu mult posterioară aceleia în care s-a împrumutat alfabetul. Monedele de argint de la Populonia, unicele opere care pot fi atribuite cu oarecare siguranţă acestei epoci, nu oferă o imagine tocmai strălucită asupra artei etrusce din această perioadă; totuşi, cele mai reuşite opere etrusce lucrate în bronz, cărora scriitorii Romei de mai tîrziu le-au acordat o mare consideraţie, trebuie să fi aparţinut tocmai acestei epoci primitive. Nici teracotele etrusce nu trebuie să fie subapreciate, întrucît cele mai vechi statui de lut

aşezate în templele romane – statuia lui Iupiter Capitolinul şi cvadriga expusă pe acoperişul templelor acestuia – au fost comandate la Veii, iar monumentalele ornamente de genul acesta, aşezate pe acoperişurile templelor, au fost considerate de către romanii de mai tîrziu drept „opere toscane”. Pe de altă parte, la italici, nu numai la triburile sabelice, dar şi la latini, în această epocă abia se năşteau sculptura şi pictura propriu-zise. Cele mai importante opere de artă par să fi fost executate în străinătate. Statuile din lut, realizate după toate probabilităţile la Veii, au fost amintite mai sus; cele mai recente săpături au arătat că opere din bronz realizate în Etruria şi ornamente cu inscripţii etrusce s-au aflat în circulaţie cel puţin la Praeneste, dacă nu în întreg Latiumul. Statuia Dianei din templul federal romano-latin de pe Aventin, apreciată drept cea mai veche statuie a unei divinităţi din Roma, aminteşte prin toate detaliile ei de statuia massaliotă a Artemidei din Efes şi a fost realizată probabil la Elea sau Massalia. Corporaţiile olarilor, lucrătorilor în cupru şi orfevrilor (p. 146), care au existat la Roma din cele mai vechi timpuri, sînt aproape unicele mărturii pe care le deţinem cu privire la existenţa unei arte naţionale; astăzi însă este imposibil să ne formăm o imagine concretă asupra stadiului de dezvoltare a acestei arte.

Dacă încercăm să tragem concluzii istorice din aceste arhive ale tradiţiei şi practicării artei primitive, este evident, înainte de toate, că arta italică, dar şi măsurile italice şi scrierea italică nu s-au dezvoltat sub influenţă feniciană, ci în exclusivitate sub cea a elenilor. Nu există nici o singură tendinţă a artei italice care să nu-şi găsească corespondentul de netăgăduit în arta veche a Greciei; şi, în această privinţă, trebuie să fie luată în serios legenda care afirmă că arta de a produce statuile din lut pictate, neîndoielnic forma cea mai veche a artei, a fost deprinsă în Italia de la cei trei artişti greci: „Modelatorul”, „Organizatorul” şi „Desenatorul”, Eucheir, Diopos şi Engrammos, cu toate că nu este clarificată problema dacă această artă a venit mai întîi de la Corint şi a ajuns mai întîi la Tarquinii. De asemenea, există puţine urme ale unei imitaţii directe a modelelor orientale, ca şi ale unei forme independente de dezvoltare artistică;

chiar dacă cioplitorii în piatră etrusci au păstrat forma egipteană originară a cărăbuşilor sau scarabeilor, scarabeii au fost imitaţi totuşi de foarte timpuriu în Grecia – de exemplu, a fost găsită o piatră în formă de scarabeu cu o foarte veche inscripţie grecească la Egina –, ele putînd, în consecinţă, să fi parvenit etruscilor prin intermediul grecilor. Italicii au putut, desigur, cumpăra de la fenicieni, dar au învăţat numai de la greci. O altă întrebare, şi anume de la care trib al grecilor au primit etruscii primele modele de artă, nu poate primi nici un răspuns categoric; există însă relaţii evidente între arta etruscă şi arta attică veche. Cele trei forme ale artei dominante în Etruria, cel puţin în timpurile ulterioare, dar foarte puţin răspîndite în Grecia, pictura sepulcrală, ornamentarea oglinzilor şi gravarea pietrelor, au fost atestate pînă în prezent numai la Atena şi Egina. Templul toscan nu corespunde de fapt nici celui doric, nici celui ionic; dar în componentele distincte esenţiale, în dispunerea coloanelor în jurul cellei, ca şi în obiceiul de a aşeza sub fiecare coloană un postament separat, genul etrusc îl copie pe cel ionic nou; dintre toate ctilurile greceşti, tocmai cel ionico-attic, dominat încă de elementul doric, se apropie, în trăsăturile sale esenţiale, cel mai mult de cel toscan. Referitor la regiunea Latium, sîntem privaţi de toate mărturiile demne de crezare în privinţa istoriei artei. Dar, în cazul în care, şi aceasta se înţelege de la sine, relaţiile comerciale au determinat concomitent introducerea de forme artistice, putem să afirmăm cu certitudine că grecii din Campania şi din Sicilia au fost dascălii Latiumului atît în artă, cît şi în privinţa alfabetului; cel puţin analogia dintre Diana de pe Aventin şi Artemida din Efes nu vine în contradicţie cu această observaţie. Alături de arta greacă, cea etruscă, mai veche, a servit şi ea drept model pentru Latium. Triburile sabelice au preluat în mod sigur arta plastică şi arhitecturală, ca şi alfabetul grecesc, dacă acestea au pătruns pînă la ele, prin intermediul triburilor italice occidentale. În fine, dacă trebuie să pronunţăm verdictul asupra capacităţii artistice a fiecărei naţiuni italice în parte, putem să întrezărim o realitate care se va contura cu o claritate şi mai mare în etapele următoare ale istoriei artei. Etruscii au deprins diferitele arte mai devreme şi au produs

opere mai masive şi mai bogate, ele fiind întrecute în schimb de cele latine şi sabelice în ceea ce priveşte finalitatea şi utilitatea lor, ca şi din punctul de vedere al creaţiei şi frumuseţii. În epoca de care ne ocupăm acum, această inferioritate se remarcă însă numai în arhitectură. Sistemul de construcţie poligonal, atît de adecvat scopului şi esteticii, este frecvent în Latium şi în ţinuturile învecinate; dimpotrivă, în Etruria este rar şi nici zidurile Caerei nu sînt făcute din blocuri poligonale. În însăşi importanţa religioasă acordată în Latium arcului de boltă (p. 127) şi podului (p. 130), demnă de a fi remarcată din punctul de vedere al istoriei artei, putem să recunoaştem începuturile apeductelor şi drumurilor consulare romane. În chimb, etruscii au preluat edificiul măreţ al arhitecturii greceşti, dar l-au şi corupt, întrucît, aplicînd la arhitectura în lemn legile stabilite pentru construcţiile în piatră, n-au dat dovadă de iscusinţă şi au conferit templului lor, din cauza acoperişului mult prelungit în jos şi deschiderilor prea largi dintre coloane, „un aspect greoi, turtit şi forţat” – parafrazînd un arhitect antic. Latinii au găsit în varietatea bogată a artei greceşti puţine elemente susceptibile de a fi adoptate gustului cu desăvîrşire realist; însă ceea ce au adoptat a fost însuşit în esenţă şi în profunzime, şi poate chiar i-au întrecut pe magiştrii lor în arhitectura poligonală a zidurilor. Arta etruscă constituie o dovadă remarcabilă a unor deprinderi însuşite şi perpetuate mecanic ; ca şi cea chineză, nu a făcut nicidecum dovada unei receptivităţi geniale. De mult timp s-a abandonat ideea derivării artei greceşti din cea etruscă; oricît ne-am împotrivi, trebuie să ne resemnăm să conferim etruscilor nu primul, ci ultimul loc în istoria artei italice.

Cartea a doua

De la abolirea regalităţii romane pînă la unificarea Italiei

δεί οὐκ ἐκπλήττειν τὸν συγγραφέα τερατευόμενον διὰ τῆς ἱστορίας τούς ἐντυγχάνοντας.

Istoricul să nu-i uimească pe cititorii săi prin poveşti impresionante.

Polybios

Capitolul I

Modificarea constituţiei. Limitarea puterii magistraţilor

Credinţa fermă în unitatea şi atotputernicia comunităţii în cazul tuturor problemelor ei, acest centru de greutate al constituţiei italice, a pus în mîinile unui singur reprezentant ales pe viaţă o putere extraordinară, resimţită fără îndoială de inamicul ţării, dar extrem de apăsătoare pentru cetăţeanul însuşi. Abuzurile şi opresiunile nu puteau lipsi, iar consecinţa necesară a acestora au constituit-o încercările de a îngrădi această putere. Trăsătura distinctă a încercărilor de reformă şi revoluţiilor romane este că nu s-a trecut niciodată la limitarea puterii comunităţii în sine, nici la suprimarea organelor ei, că nu s-a încercat niciodată să se proclame drepturile naturale ale individului în faţa celor ale comunităţii, ci întotdeauna întreaga furie s-a îndreptat împotriva formei politice prin care era reprezentată comunitatea. De la Tarquini pînă la Gracchi, strigătul partidului progresist din Roma n-a cerut limitarea puterii statului, ci a puterii magistraţilor; chiar şi atunci, nu s-a uitat niciodată faptul că nu poporul trebuie să guverneze, ci că el trebuie să fie guvernat.

Această luptă s-a dat între cetăţeni. Alături de ea s-a desfăşurat o altă contradicţie: strigătul non-cetăţenilor care reclamau egalitatea în privinţa drepturilor politice. În această categorie intră agitaţiile plebeilor, latinilor, italicilor, liberţilor, care, cu toţii, fie că purtau titlul de cetăţeni, precum plebeii şi liberţii, fie că nu, precum latinii şi italicii, erau privaţi de egalitatea politică şi, în consecinţă, o reclamau.

O a treia contradicţie este de natură şi mai generală: aceea între cei avuţi şi cei săraci – în special cei care fuseseră degradaţi sau erau ameninţaţi cu pierderea proprietăţii. Relaţiile juridice şi politice ale Romei au determinat naşterea a numeroase gospodării ţărăneşti – în

parte, mici proprietari care depindeau de bunăvoinţa capitaliştilor, în parte, mici arendaşi care depindeau de bunăvoinţa proprietarului funciar –, dar şi, adeseori, pierderea proprietăţii atît a indivizilor, cît şi a unor comunităţi întregi, fără să li se compromită libertatea personală. În felul acesta, proletariatul agricol a devenit de timpuriu destul de puternic pentru a influenţa hotărîtor destinele comunităţii. Proletariatul urban a cîştigat mult mai tîrziu o importanţă politică.

În contextul acestor opoziţii se desfăşoară istoria internă a Romei, dar şi aceea a celorlalte comunităţi latine, uitată cu desăvîrşire. Mişcările politice în rîndurile cetăţenilor cu drepturi depline, războiul dintre cei excluşi şi cei care excludeau, conflictele sociale dintre proprietari şi neproprietari, oricît se intersectează şi se înlănţuie ducînd deseori la alianţe bizare, sînt totuşi, în esenţa lor, deosebite. Întrucît reforma serviană, care, din punct de vedere militar, a pus locuitorul pe picior de egalitate cu cetăţeanul, pare să se fi născut mai mult din considerente administrative decît dintr-o tendinţă politică a unui partid, putem considera încercarea de limitare a puterii magistraţilor drept primul dintre conflictele care au determinat crizele interne şi modificările constituţionale. Primul succes al acestei vechi opoziţii romane îl constituie suprimarea puterii pe viaţă a reprezentantului comunităţii, altfel spus, suprimarea regalităţii.

O dovadă că această schimbare a fost rezultatul dezvoltării naturale a lucrurilor o constituie faptul că aceeaşi modificare constituţională s-a produs în mod asemănător în întregul spaţiu al lumii greco-italice. Nu numai la Roma, ci şi la ceilalţi latini, ca şi la sabeli, etrusci şi apuli, în general la toate comunităţile italice, ca şi la greci, conducătorii aleşi iniţial pe viaţă au fost înlocuiţi cu magistraţi anuali. Pentru ţinutul lucanian este semnificativ faptul că se guverna democratic în timp de pace şi că numai în caz de război magistraţii numeau un rege, mai exact un conducător asemănător cu dictatorul roman. De asemenea, comunităţile urbane sabelice, de exemplu cele de la Capua şi Pompei, s-au supus mai tîrziu unui „tutore al comunităţii” (*medix tuticus*), iar instituţii similare putem presupune şi în cazul celorlalte comunităţi ale Italiei. În consecinţă, cauzele care

au dus la înlocuirea regilor cu consulii nu necesită altă explicaţie. Organismul politicii greceşti şi romane antice a dezvoltat mai degrabă de la sine, printr-un fel de legitate naturală, limitarea puterii pe viaţă la o durată mai scurtă, în general de un an. Oricît de simplă a fost cauza acestei schimbări, ocaziile au putut fi foarte diverse. După moartea unui conducător pe viaţă se putea hotărî ca un altul să nu mai fie ales – încercare întreprinsă, conform tradiţiei, de către senatul roman după moartea lui Romulus. De asemenea, regele putea să abdice voluntar, ceea ce ar fi intenţionat Servius Tullius, sau poporul se putea răzvrăti împotriva unui conducător tiranic şi-l putea alunga. În acest fel a sfîrşit şi regalitatea romană. Chiar dacă în jurul istoriei alungării ultimului dintre Tarquinii, a „Superbului", s-au ţesut multe anecdote şi poveşti, nu putem sta în dubiu asupra hotărîrilor fundamentale ale acesteia. Tradiţia desemnează, verosimil, drept cauze ale răzvrătirii refuzul de a consulta senatul şi de a completa locurile devenite vacante, pronunţarea de condamnări la moarte şi confiscări fără consimţămîntul prealabil al consilierilor, acumularea de provizii imense de grîne în hambarele sale şi impunerea de însărcinări militare şi corvezi extenuante cetăţenilor. Cu privire la îndîrjirea poporului stă mărturie legămîntul formal, rostit de cetăţeni atît pentru ei, cît şi pentru urmaşii lor, de a nu mai accepta niciodată un rege şi ura nestăvilită care se leagă de atunci de titlul de rege şi mai ales dispoziţia ca „regele de sacrificiu", care trebuia să fie creat pentru ca zeii să nu simtă lipsa intermediarului obişnuit, să nu poată deţine o altă magistratură şi să fie, în consecinţă, primul, dar şi cel mai neputincios dintre magistraţii romani. Împreună cu ultimul rege a fost exilată întreaga sa gintă – dovadă a trăiniciei de care se bucurau încă legăturile gentilice în acea epocă. Ca urmare, Tarquiniii s-au mutat la Caere, probabil patria lor strămoşească (p. 99), unde mormîntul lor a fost descoperit de curînd. În fruntea comunităţii romane au trecut doi conducători anuali în locul celui ales pe viaţă. Sub aspect istoric, numai atîta este sigur în legătură cu acest important eveniment. Cert este că, într-o comunitate mare, cu o dominaţie extinsă, precum a fost cea romană, puterea regală, mai ales dacă s-a păstrat timp de mai multe generaţii în sînul aceleiaşi

familii, era mai rezistentă şi că lupta trebuie să fi fost mai aprigă decît în alte state mai mici. Însă nimic nu indică amestecul unor state străine în acest conflict. Marele război cu Etruria, care, de altfel, nu s-a apropiat atît de mult de data alungării Tarquiniilor decît prin confuzia cronologică din analele romane, nu poate fi interpretat ca o intervenţie a etruscilor în favoarea unui concetăţean nedreptăţit la Roma, pentru simplul fapt că etruscii, cu toate că au repurtat o victorie completă, n-au restaurat nici regalitatea romană şi nici nu i-au readus pe Tarquinii.

Dacă ne scapă conexiunea istorică a acestui important eveniment, în schimb, din fericire, sîntem mai temeinic informaţi asupra naturii modificării constituţionale. Puterea regală n-a fost nicidecum suprimată, lucru dovedit prin faptul că „regele interimar" era numit în cazul unei vacanţe, ca şi înainte. Regele unic numit pe viaţă a fost înlocuit prin doi regi anuali, care erau denumiţi conducători militari (*praetores*), judecători (*iudices*) sau simpli colegi (*consules*). Principiul colegialităţii, de unde provine acest nume atît de răspîndit ulterior, al regilor anuali apare aici într-o formă cu totul particulară. Puterea supremă n-a fost încredinţată celor doi magistraţi împreună, ci fiecare dintre cei doi consuli o deţinea şi o exercita cu aceeaşi plenitudine şi libertate, ca şi regele însuşi. Şi dacă, iniţial, avea loc o împărţire a atribuţiilor, de exemplu, unul dintre consuli prelua comanda armatei, celălalt, administrarea justiţiei, această uzanţă nu era nicidecum obligatorie şi fiecare dintre cei doi consuli era, sub aspect juridic, liber să intervină în sfera de atribuţii a colegului său. În consecinţă, atunci cînd puterea supremă se opunea ei însăşi, unul dintre consuli interzicînd ceea ce celălalt ordona, hotărîrile suverane consulare se anulau reciproc. Această instituţie ciudată, poate neromană, dar oricum latină, a unor puteri supreme concurente, care în totalitatea ei s-a dovedit viabilă pentru republica romană, dar pentru care e dificil de găsit o paralelă într-un alt stat mai mare, s-a născut, evident, din încercarea de a menţine puterea regală în plenitudinea ei, sub formă legală însă, şi, în consecinţă, de a nu împărţi magistratura regală sau de a o transfera de la un individ asupra altui colegiu, ci de a o dubla, pur şi simplu, distrugînd-o prin

aceasta, în caz de nevoie, prin ea însăşi. Cu aceeaşi logică s-a procedat şi în cazul delimitării acestei perioade, pentru care străvechiul interregn de cinci zile oferea un pretext juridic. Reprezentanţii ordinari ai comunităţii erau obligaţi să nu rămînă mai mult de un an în magistratură, începînd cu ziua preluării ei; însă ei nu încetau să fie magistraţi odată cu expirarea acestui termen, ci numai după ce depuneau public magistratura şi într-un cadru solemn. Astfel, dacă se încumetau să păstreze magistratura dincolo de anul stabilit, actele lor oficiale nu pierdeau cu nimic din valabilitate, iar la începutul republicii ei nu-şi atrăgeau prin aceasta decît o responsabilitate morală. Contradicţia dintre puterea supremă şi ocuparea ei temporară, stabilită prin lege, a fost atît de viu resimţită, încît durata pe viaţă a fost înlăturată numai printr-o declaraţie a magistratului, care-şi proclama propria voinţă, liberă într-un anumit sens, astfel încît magistratul n-a fost îngrădit direct prin lege, ci numai determinat să se limiteze el însuşi. Cu toate acestea, limitarea magistraturii supreme, pe care deţinătorii ei abia dacă au îndrăznit s-o depăşească o dată sau de două ori, a fost de cea mai mare importanţă. Datorită ei, în cazul consulului se anula, înainte de toate, iresponsabilitatea de fapt a regelui. Ce-i drept, în comunitatea romană chiar şi regele a fost întotdeauna subordonat legii, şi nu mai presus de ea, dar, după lege, suveranul nu putea fi chemat în faţa propriei sale instanţe: putea să comită o crimă fără să existe pentru el tribunal sau pedeapsă. Şi consulul era apărat de magistratura pe care o ocupa, în cazul în care comitea o crimă sau se făcea vinovat de înaltă trădare, dar numai atîta timp cît dura aceasta; după retragerea ei, cădea sub jurisdicţia penală, la fel ca oricare alt cetăţean.

Acestor modificări principale şi fundamentale li se adaugă altele mai puţin importante şi mai degrabă formale, dar care au produs totuşi, în parte, efecte profunde. Privilegiul regelui de a-şi cultiva pămînturile prin corvezi şi relaţiile agricole de protecţie pe care le angaja cu imigranţii au căzut odată cu durata pe viaţă a magistraturii. Pînă acum, în procesul penal, ca şi în cazul amenzilor şi pedepselor corporale, regelui nu i-a revenit numai cercetarea şi judecarea cazului, dar şi hotărîrea de a-l graţia sau nu pe condamnat.

Legea Valeria din anul 245 al Romei (**508**) stabilea obligaţia consulului de a autoriza apelul condamnatului, dacă pedeapsa cu moartea sau cea corporală n-a fost pronunţată prin legea marţială; o lege mai recentă (de dată incertă, dar anterioară anului 303 al Romei, **451**) a extins această prevedere asupra unor amenzi substanţiale. Drept garanţie a acestui drept de apel, cînd consulul apărea ca judecător, şi nu ca general, lictorii consulari depuneau securile pe care le purtaseră pînă atunci în virtutea jurisdicţiei penale a stăpînului lor. Pe de altă parte, legea îl amenința pe magistratul care nu dădea curs apelului cu o pedeapsă la fel de gravă ca şi infamia, care, în timpurile acelea, nu era mai mult decît o pată morală şi putea cel mult să-i suspende unui cetăţean dreptul de a compărea ca martor. Iată, din nou, acelaşi principiu după care legea n-a putut să diminueze vechea putere regală, iar limitările impuse deţinătorului puterii supreme în urma revoluţiei nu au avut de fapt decît o valoare practică şi morală. În consecinţă, dacă consulul acţionează în limitele vechii puteri regale, poate să comită o nedreptate, dar nicidecum un delict, şi astfel nu poate să fie adus în faţa judecătorului. O limitare asemănătoare s-a produs în jurisdicţia civilă, întrucît este probabil ca acestei epoci să îi aparţină modificarea potrivit căreia dreptul magistratului de a încredinţa unui particular cercetarea unui caz, după ce s-au stabilit circumstanţele acestuia, este transformat într-o obligaţie. E probabil să se fi ajuns la aceasta în urma unei reglementări generale privind transmiterea magistraturii unor reprezentanţi sau succesori. În timp ce regele se bucura de o libertate absolută în ceea ce priveşte numirea de reprezentanţi, fără a fi însă obligat să o facă, consulului, în schimb, pare să-i fi fost limitat, prin două modalităţi, dreptul de a-şi transmite puterea. Delegările puterii, atît de extinse cîndva şi care contribuiau la splendoarea ce înconjura regalitatea, precum aceea a administratorului oraşului, pentru jurisdicţie, şi aceea a comandantului cavaleriei, pentru conducerea armatei (p. 59), au încetat să existe în fapt prin introducerea regelui anual. Căci numirea unui administrator al oraşului, la care se mai recurgea doar pentru cîteva ore, în care ambii consuli trebuiau să părăsească Roma pentru

a participa la sărbătoarea latină, a constituit o simplă formalitate şi a fost considerată ca atare. De fapt, unul dintre ţelurile atinse prin colegialitatea magistraturii era că numai în cazuri excepţionale era nevoie de un reprezentant pentru jurisdicţie. Deşi în război comandantul suprem nu putea fi oprit să încredinţeze comanda, chiar şi asupra întregii armate, unui reprezentant, acesta ocupa acum numai poziţia unui simplu delegat (*legatus*) al comandantului. Noua republică n-a tolerat nici regele şi, cu atît mai puţin, nici reprezentantul cu puteri regale depline; în schimb, mai ales dacă un război dificil părea să recomande necesitatea restabilirii unicităţii originare a magistraturii, consulul avea puterea de a suspenda egalitatea colegială şi de a numi un al treilea coleg, cu titlul de *dictator*, căruia trebuia să i se supună atît consulul care l-a desemnat, cît şi colegul său; în mod excepţional, dar temporar, acesta exercita puterea regală în plenitudinea accepţiunii ei. A doua limitare impusă consulilor cu privire la posibilitatea delegării puterii lor a fost, poate, şi mai bogată în consecinţe. Ea consta în faptul că, dacă, în calitate de comandant al armatei, consulul avea dreptul de a transfera toate atribuţiile sale sau numai una dintre ele, în ceea ce priveşte atribuţiile civile, în anumite cazuri era obligat să le transfere, iar în toate celelalte îi era interzis. În această categorie de cazuri în care reprezentantul comunităţii deţinea teoretic competenţa, dar în care era obligat să nu acţioneze decît prin delegaţi – denumiţi, bineînţeles, de el –, intră procesele civile, pentru judecarea delictelor, pe care regele le încredinţa celor doi „cercetători ai crimei" (*quaestores*, p. 59), dar şi sarcina importantă de administrare a tezaurului public şi a arhivei de stat, care a fost adăugată competenţelor consacrate ale celor doi cvestori. În consecinţă, prin lege, cvestorii au devenit magistraţi permanenţi, aşa cum erau în fapt de mult timp, şi, întrucît erau desemnaţi de către consul, aşa cum înainte erau numiţi de către rege, trebuiau să părăsească funcţiile odată cu aceştia, la încheierea magistraturii anuale. În celelalte cazuri în care activitatea sa nu era limitată, magistratul suprem trebuia să acţioneze personal sau deloc : de exemplu, procesul nu putea fi judecat în faţa unui reprezentant al

consulului. Această reglementare distinctă a delegării puterii civile şi militare explică de ce în conducerea propriu-zisă a statului roman nu este posibilă nici o autoritate delegată (*pro magistratu*), de ce magistraţii urbani propriu-zişi nu sînt niciodată reprezentaţi prin cetăţeni nemagistraţi şi de ce, pe de altă parte, reprezentanţii militari (*pro consule*, *pro praetore*, *pro quaestore*) sînt excluşi de la toate acţiunile din interiorul comunităţii propriu-zise. De asemenea, dreptul de a-şi desemna succesorul, pe care regele l-a exercitat neîngrădit, n-a fost nicidecum retras noului reprezentant al comunităţii, însă acesta era obligat să-l desemneze pe cel propus de comunitate. Prin aceasta, numirea magistratului suprem ordinar trecea, în esenţă, în mîinile comunităţii, însă în practică s-a menţinut o distincţie considerabilă între dreptul de a propune şi dreptul numirii formale. Consulul care conducea alegerile nu era un simplu preşedinte electoral ci, în virtutea prerogativelor sale, în esenţă asemănătoare cu cele ale regelui, putea să respingă anumiţi candidaţi şi să nu ţină seama de voturile care le-au fost acordate la început, putea chiar să limiteze alegerea la lista de candidaţi propusă de el însuşi şi, ceea ce era mai important, comunitatea nu avea, în baza dreptului ei de propunere, şi dreptul de destituire a unui magistrat, drept pe care ar fi trebuit să-l deţină dacă, într-adevăr, l-ar fi numit. Dimpotrivă, întrucît şi în această perioada succesorul era desemnat în exclusivitate de către predecesorul său şi întrucît, în consecinţă, niciodată un magistrat activ nu-şi deriva puterea de la un alt magistrat încă în exerciţiu, vechiul şi importantul principiu al dreptului public roman, după care magistratul suprem nu putea să fie niciodată destituit, a rămas în vigoare şi în perioada consulară. În sfîrşit, desemnarea preoţilor, care fusese o prerogativă regală (p. 58), nu a fost transferată consulilor, ci colegiul preoţilor hotăra în cazul eventualelor locuri vacante, iar vestalele şi preoţii simpli erau numiţi de colegiul pontifical, căruia îi revenea, de asemenea, şi exercitarea jurisdicţiei domestice a comunităţii asupra preoteselor Vestei. În vederea executării acestor activităţi, care nu puteau fi îndeplinite în mod satisfăcător decît de o singură persoană, colegiul a numit, probabil abia în epoca aceasta, un conducător, pe *pontifex maximus*.

Această separare a autorităţii supreme sacrale de cea civilă, înainte ca „regele de sacrificiu”, despre care am vorbit, să-şi fi însuşit alături de titlu puterea civilă şi pe cea sacră a regalităţii, ca şi poziţia noului preot suprem, pe jumătate magistrat (ceea ce-l deosebea cu desăvîrşire de caracterul consacrat al sacerdoţiului roman), constituie una dintre cele mai semnificative şi prestigioase particularităţi ale unei revoluţii politice, al cărei obiectiv a fost, evident, impunerea unor limite puterii regale în interesul aristocraţiei. Am remarcat mai sus că inclusiv în manifestările exterioare consulul a rămas cu mult în urmă comparativ cu autoritatea şi respectul care-l înconjurau pe rege, că numele de rege şi consacrarea sacerdotală i-au fost suprimate, că securile le-au fost retrase lictorilor săi. Mai mult, în locul veşmîntului regal din purpură, pentru a se deosebi de ceilalţi cetăţeni, el nu purta decît o fîşie de purpură aplicată pe togă şi, pe cînd regele se înfăţişa în public în mod regulat în carul său, consulul trebuia să se conformeze ordinii generale şi să meargă în interiorul Cetăţii pe jos, ca oricare alt cetăţean. Aceste limitări ale plenitudinii, ca şi ale atributelor puterii magistratului nu se aplicau în realitate decît reprezentantului ordinar al comunităţii. Aşa cum am remarcat, în circumstanţe extraordinare cei doi conducători aleşi de către comunitate erau înlocuiţi printr-unul singur, „conducătorul poporului” (*magister populi*) sau „stăpînul” (*dictator*). Comunitatea nu exercita nici o influenţă asupra alegerii dictatorului; această numire depindea numai de unul dintre cei doi consuli în funcţie. Împotriva lui, *provocatio* era valabilă numai în măsura în care fusese şi pentru rege, deci numai dacă se supunea în mod voluntar. Odată numit, toţi ceilalţi magistraţi îi deveneau subordonaţi de drept. Durata magistraturii lui a fost, în schimb, limitată prin două restricţii: o dată, întrucît fiind coleg de magistratură cu acei consuli dintre care unul îl numise, nu putea să ocupe magistratura mai mult decît ei; în plus, durata maximă a magistraturii dictaturii a fost limitată la şase luni. O instituţie specifică a dictaturii a fost, de asemenea, împlinită prin obligaţia „comandantului armatei” de a-şi alege imediat un „comandant al cavaleriei” (*magister equitum*), care acţiona în subordinea sa ca un

adjunct dependent, precum cvestorul pe lîngă consul, şi depunea magistratura odată cu aceasta. Această instituţie este, neîndoielnic, în legătură cu faptul că, prin constituţie, comandantului armatei, probabil în calitate de conducător al pedestrimii, îi era interzis să încalece. Avînd în vedere aceste prevederi, dictatura trebuie înţeleasă ca o instituţie care s-a născut concomitent cu aceea a consulatului şi în scopul înlăturării temporare a carenţelor puterii divizate, îndeosebi în caz de război, şi al reînvierii, pentru un timp, a puterii regale. Căci mai ales în cazul unui război, egalitatea în drepturi a consulilor trebuie să fi dat de gîndit; nu numai mărturii certe, ci mai ales cea mai veche denumire a magistratului însuşi şi a ajutorului său, ca şi limitarea magistraturii la durata expediţiei de vară şi excluderea apelului (*provocaţio*) certifică destinaţia preponderent militară a dictaturii originare. În general, consulii au continuat să fie ceea ce fuseseră regii : administratori, judecători şi generali supremi. Faptul era valabil chiar şi din punct de vedere religios, căci un *rex sacrorum* era numit numai pentru consemnarea numelui, consulul fiind cel care se ruga şi aducea jertfe pentru comunitate şi care cerceta, în numele acesteia, voinţa zeilor prin intermediul cunoscătorilor divinaţiei. Pentru cazuri extreme a fost păstrată posibilitatea renaşterii puterii regale nelimitate, fără interogarea prealabilă a comunităţii, prin suprimarea limitelor impuse de colegialitate şi a barierelor speciale ale diminuării competenţei. În felul acesta, problema de a conserva autoritatea regală de drept, dar de a o limita în fapt a fost rezolvată într-o modalitate într-adevăr romană, pe cît de perspicace, pe atît de simplă, de către oamenii de stat necunoscuţi care au realizat această revoluţie.

Aşadar, prin modificarea constituţiei, comunitatea cîştiga cele mai importante prerogative; aceea de a desemna anual magistraţii şi aceea de a decide în ultimă instanţă asupra vieţii sau morţii unui cetăţean. Dar aceste drepturi nu puteau să revină acelei comunităţi pe care am avut-o în vedere pînă acum, altfel spus, patriciatului, care devenise în realitate o nobilime. Puterea poporului rezida în „mulţime”, care îngloba acum un număr mare de oameni renumiţi şi

înstăriţi. Excluderea acestei mulţimi din adunarea poporului putuse fi tolerată, deşi ea contribuia în egală măsură la sarcinile publice, atît timp cît însăşi adunarea poporului nu intervenea în funcţionarea mecanismului statal şi atîta timp cît puterea regală, prin poziţia ei elevată şi independentă, era la fel de temută pentru cetăţeni, ca şi pentru locuitori, asigurînd astfel egalitatea în drepturi în cadrul naţiunii. Cînd însă comunitatea a fost chemată să aleagă ea însăşi şi să decidă în mod regulat, iar reprezentantul ei a decăzut de la rangul de stăpîn la cel de delegat temporar, relaţia aceasta nu mai putea fi menţinută, cu atît mai mult cu cît statul fusese reconstituit printr-o revoluţie care n-ar fi putut fi realizată fără colaborarea dintre patricieni şi locuitori. O lărgire a acestei comunităţi era inevitabilă şi ea a fost înfăptuită într-un mod cuprinzător prin admiterea în curii a întregii plebe, deci a totalităţii de non-cetăţeni care n-au fost nici sclavi şi nici cetăţeni ai unor comunităţi străine şi care locuiau la Roma în virtutea dreptului de ospitalitate, suspendîndu-se în felul acesta dreptul vechilor cetăţeni, care alcătuiau pînă acum curiile, de a se aduna şi hotărî singuri. Concomitent însă, adunării curiale, care pînă atunci fusese, de drept şi de fapt, prima autoritate în stat, i se anulează aproape toate privilegiile constituţionale. Numai în acţiunile pur formale sau în cele consacrate particularilor, ca, de exemplu, jurămîntul de credinţă care trebuia să fie depus în faţa consulului sau dictatorului după începerea magistraturii, aşa cum înainte era depus înaintea regelui (p. 58), sau ca dispensele legale necesare pentru *arrogatio* sau pentru testament, curiile îşi păstrau competenţa consacrată: în viitor însă, ele nu vor mai hotărî asupra nici unei acţiuni cu caracter politic. Sistemul curial a fost dezrădăcinat din cauza modificării constituţionale şi în baza faptului că el se întemeia pe ordinea gentilică, care se menţinea nealterată numai la vechii cetăţeni. Admiţînd plebeii în rîndul curiilor, li s-a permis şi lor, de drept, să se constituie în familii şi ginţi, ceea ce odinioară se putea întîmpla numai de fapt; tradiţia ne spune însă, şi în sine este lesne de înţeles, că numai o parte dintre plebei a adoptat structura gentilică şi că, în consecinţă, noua adunare curială număra, spre deosebire de componenţa ei originară, mulţi membri care nu aparţineau nici uneia

dintre ginţi. Toate privilegiile politice ale adunării poporului, ca şi decizia asupra apelurilor în procese penale, mai ales a celor de natură politică, numirea magistraţilor şi adoptarea sau respingerea legilor au fost transferate sau redobîndite de către adunarea celor chemaţi sub arme, astfel încît centuriile au primit şi drepturile cetăţeneşti, după ce au suportat mult timp numai sarcinile. Prin această măsură, modoficările iniţiate de constituţia serviană, prin care armata dobîndea dreptul de a consimţi la declararea unui război de atac (p. 80), s-au dezvoltat în aşa fel încît curiile au fost umbrite cu desăvîrşire şi pentru totdeauna de către centurii şi s-a ajuns la obiceiul de a le considera pe acestea drept poporul suveran. Nici în această adunare nu se dialoga, cu excepţia cazului în care magistratul suprem lua cuvîntul sau delega pe alţii să vorbească; bineînţeles, în cazul unei *provocatio*, trebuiau să fie audiate ambele părţi. Decizia era luată pur şi simplu prin majoritatea centuriilor. Evident, această cale a fost aleasă din cauză că în adunarea curială toţi cei care deţineau dreptul de vot se aflau pe picior de deplină egalitate. După admiterea tuturor plebeilor în curii, rezultatul ar fi fost o democraţie desăvîrşită dacă decizia în problemele politice ar fi rămas o prerogativă a acestora. Adunarea centuriilor garanta nu preponderenţa nobilimii, ci a proprietarilor şi dreptul întîietăţii la vot, care, de cele mai multe ori, decidea soarta alegerilor, cavalerilor, altfel spus a celor înstăriţi.

Senatul n-a fost vizat în aceeaşi măsură de reforma constituţională precum fusese comunitatea. Colegiul consacrat al bătrînilor nu numai că a continuat să rămînă în exclusivitate rezervat patricienilor, dar şi-a menţinut şi principalele prerogative: dreptul de a numi regele interimar şi de a repudia sau confirma drept constituţionale sau ilegale hotărîrile luate de către comunitate. Mai mult, aceste prerogative s-au înmulţit prin reformarea constituţiei, întrucît, de acum înainte, numirea magistraţilor era determinată nu numai de alegerea comunităţii, dar şi de confirmarea sau respingerea lor de către senatul patrician. Numai în cazul apelului (*provocaţio*) nu s-a cerut niciodată confirmarea, în măsura în care sîntem informaţi, întrucît este vorba aici de graţierea unui vinovat, iar dacă aceasta

fusese acordată de către suverana adunare a poporului, nu se putea trece la anularea actului. Însă cu toate că prin suprimarea regalităţii drepturile constituţionale ale senatului patrician au fost mai degrabă sporite decît reduse, s-a produs totuşi o lărgire a lui; conform tradiţiei, imediat după suprimarea regalităţii, pentru probleme care erau discutate de obicei în senat şi care permiteau o abordare mai liberă, s-a permis şi accesul plebeilor, ajungîndu-se astfel la modificarea completă a întregii instituţii. Din cele mai vechi timpuri, senatul a avut, ce-i drept, însă nu singur şi nu cu precădere, şi calitatea de consiliu de stat; dacă nici în epoca regală nu se considerase anticonstituţional ca şi cetăţenii care nu erau senatori să participe la adunare (pp. 68-69), acum s-a instituit practica de a ataşa senatului patrician (*patres*), în asemenea ocazii, un număr de „adăugaţi" (*conscripti*) nepatricieni. Aceasta nu corespunde nicidecum cu o omologare; plebeii din senat n-au devenit senatori, ci au rămas membri ai stării cavalerilor, nu se numeau *patres*, ci *conscripti* şi n-au avut dreptul de a purta însemnele demnităţii senatoriale, tivul din purpură şi încălţămintea roşie (p. 67). Ei au rămas şi în continuare excluşi necondiţionat nu numai de la exercitarea autorităţii publice (*auctoritas*), care aparţinea senatului, ci chiar şi atunci cînd era vorba doar de un sfat (*consilium*) trebuiau să accepte să asiste pasiv la întrebarea adresată patricienilor şi numai la terminarea adunării să-şi exprime părerea, votînd cu picioarele (*pedibus in sententiam ire, pedarii*), precum spunea orgolioasa aristocraţie. Cu toate acestea, datorită noii constituţii, plebeii şi-au deschis cale liberă nu numai spre for, dar şi spre senat; acesta a fost primul şi cel mai anevoios pas spre egalitatea în drepturi. În ceea ce priveşte celelalte aspecte ale activităţii a senatului nu s-au făcut modificări esenţiale. Curînd, printre membri patricieni s-a remarcat, mai ales la *interrogatio*, o deosebire de rang, în sensul că aceia care fuseseră desemnaţi să urmeze la consulat sau fuseseră deja consuli erau trecuţi pe listă şi întrebaţi înaintea celorlalţi, iar poziţia primului dintre ei, principele senatului (*princeps senatus*), a devenit repede un loc de onoare foarte rîvnit. În schimb, consulul în exerciţiul funcţiunii valora, ca membru al senatului, tot

atît de puţin ca şi regele, motiv pentru care votul lui n-a fost luat în considerare. Alegerile pentru senat, atît în senatul cel mai restrîns, patrician, cît şi în cel de *conscripti*, erau făcute de către consuli, la fel cum înainte erau făcute de către rege; numai că, dacă atunci regele mai lua, poate, în considerare întrucîtva reprezentarea în senat a diferitelor ginţi, acum, avînd în vedere că la plebei ordinea gentilică era dezvoltată doar parţial, acest considerent putea fi abandonat cu totul; în felul acesta, relaţia senatului cu ordinea ginţilor slăbea din ce în ce mai mult. Nu ştim nimic despre vreo limitare impusă consulilor alegători în direcţia respectării alegerii unui anumit număr de plebei în senat; o asemenea reglementare nici n-a fost necesară, întrucît consulii înşişi făceau parte din aristocraţie. În schimb, consulul s-a bucurat de la început de mult mai puţină libertate şi a fost îngrădit, prin interese de clasă şi cutume, mai mult decît regele. Îndeosebi regula prin care deţinerea consulatului presupunea intrarea în senat pe toată durata vieţii, dacă consulul nu fusese încă membru al senatului în momentul alegerii sale (ceea ce se mai putea întîmpla în epoca aceasta), trebuie să se fi stabilit de timpuriu ca o axiomă. De asemenea, pare să se fi instituit de timpuriu obiceiul ca locurile senatoriale devenite vacante să nu fie imediat ocupate, ci numai cu ocazia censului. Prin urmare, în mod regulat, în fiecare al patrulea an, lista senatorială era revizuită şi completată; cu acest prilej, a fost introdusă o limitare, deloc neglijabilă, privind colegiul însărcinat cu alegerea. Numărul total al senatorilor a rămas acelaşi, în el fiind incluşi şi *conscripti*; de aici putem conchide că patriciatul trebuie să se fi redus numeric.

După cum se poate constata, în comunitatea romană totul a rămas, în limitele posibilului, legat de vechea stare, chiar şi după transformarea monarhiei în republică. În măsura în care o revoluţie poate fi conservatoare, cea romană a fost; prin ea nu s-a abolit practic nici unul dintre elementele constitutive ale statului. Aceasta constituie o caracteristică a întregii mişcări. Alungarea Tarquiniilor nu a fost opera unui popor îmbătat de entuziasmul libertăţii şi al caritătii, cum o prezintă unele relatări mult falsificate, ci opera a două mari partide politice, aflate de mai înainte în luptă şi conştiente

de continuarea acesteia şi în viitor, patricienii şi plebeii, care, precum Tories şi Whigs în Anglia anului 1688, s-au unit pentru un moment în faţa pericolului comun care ameninţa transformarea statului într-o dominaţie tiranică, pentru a se dezbina imediat după eliminarea acestuia. Cetăţenii vechi nu se puteau debarasa de regalitate fără ajutorul celor noi; noii cetăţeni însă au fost atît de puternici încît le vor smulge întîietatea. Astfel de tranzacţii se limitează cu necesitate la cele mai mici concesiuni mutuale, obţinute prin negocieri interminabile, lăsînd viitorul să decidă care dintre cele două elemente constitutive va deţine preponderenţa şi dacă vor conlucra sau se vor afla în conflict unul cu celălalt. Se trag concluzii greşite asupra proporţiilor primei revoluţii romane dacă se iau în considerare numai inovaţiile nemijlocite, de exemplu modificarea duratei magistraturii supreme. Consecinţele indirecte au fost şi aici de departe mai importante şi, desigur, mai profunde decît le-au intuit chiar iniţiatorii.

Într-un cuvînt, aceasta a fost epoca în care s-a constituit corpul cetăţenilor romani în accepţiunea dată mai tîrziu acestei expresii. Plebeii fuseseră pînă atunci imigranţi, obligaţi la plata impozitelor şi la alte sarcini; totuşi, prin lege nu fuseseră nimic altceva decît străini toleraţi, iar situaţia lor faţă de străinii propriu-zişi nu părea să fie delimitată cu exactitate. Acum au fost trecuţi în registrele curiilor în calitate de cetăţeni şi, chiar dacă erau încă departe de egalitatea în drepturi, deşi în continuare cetăţenii vechi erau singurii îndreptăţiţi la acţiunile de autoritate rezervate prin constituţie senatului, deşi rămăseseră în continuare singurii eligibili în magistraturile civile şi sacerdotale şi singurii deţinători ai unor avantaje, ca, de exemplu, dreptul de folosinţă a păşunilor publice, a fost realizat primul şi cel mai dificil pas spre o egalitate deplină de cînd plebeii nu serveau numai în armată, ci votau şi în adunarea poporului, şi în senat; prin cererea consimţămîntului lor în cadrul acestui for, chiar şi cel mai sărac dintre imigranţi a fost la fel de protejat prin dreptul de *provocatio*, ca şi cel mai bogat dintre vechii cetăţeni. O consecinţă a acestei contopiri a patricienilor şi plebeilor într-o nouă corporaţie de cetăţeni romani a fost transformarea cetăţenilor vechi într-o

aristocraţie a ginţilor, incapabilă de înnoire, întrucît aristocraţia nu mai deţinea dreptul de a hotărî exclusiv într-o adunare, iar primirea de noi familii în rîndul aristocraţiei prin hotărîrea comunităţii părea, în fapt, imposibilă. În timpul regilor, o atare izolare a fost străină aristocraţiei romane şi primirea de noi ginţi n-a fost un fenomen singular; acum s-a făcut simţită închistarea aristocraţiei, ca un simptom sigur al apropiatei pierderi a drepturilor ei politice şi a poziţiei în stat. Excluderea plebeilor de la toate magistraturile publice, de la toate sacerdoţiile, deşi au fost admişi în posturi de ofiţeri şi în senat, şi menţinerea cu o tenacitate anacronică a imposibilităţii juridice a unei căsătorii între vechii cetăţeni şi plebei au imprimat în continuare patriciatului însemnele nobilităţii exclusiviste şi absurd privilegiate. O a doua consecinţă a noii unificări a cetăţenilor trebuie să fi fost un regulament mai bine definit al dreptului de aşezare, atît pentru confederaţii latini, cît şi pentru celelalte state. Formularea cu mai multă precizie a condiţiilor în care putea fi dobîndit dreptul plebeian şi distingerea corpului de cetăţeni lărgit de noii non-cetăţeni devenea necesară nu atît pentru dreptul de vot din centurii, care, oricum, revenea numai proprietarului, ci mai ales pentru dreptul de *provocatio*, care a fost acordat plebeului, însă nu şi călătorului sau străinului. Aşadar, din această epocă datează, în sentimentul şi în spiritul poporului, atît ostilitatea dintre patricieni şi plebei, cît şi delimitarea severă şi orgolioasă dintre *cives Romani* şi străini. Cea dintîi a fost de natură tranzitorie, cea de-a doua însă, de durată, iar sentimentul unităţii politice astfel implantat în inimile naţiunii a fost suficient de puternic, mai întîi pentru a submina, iar apoi pentru a purta într-un curent irezistibil toate aceste deosebiri minore.

De asemenea, acesta a fost momentul în care a început să se deosebească legea de edict. Distincţia era implantată în intimitatea caracterului statului roman, căci, la Roma, însăşi puterea regală a fost subordonată şi nu s-a situat deasupra dreptului public. Numai că veneraţia profundă şi practică a romanilor, ca a oricărui popor născut pentru activitate politică, pentru principiul autorităţii a produs o regulă remarcabilă a dreptului constituţional şi privat, conform

căreia fiecare ordin dat de un magistrat, necorespunzător legii, era valabil pe durata magistraturii sale, deci expira odată cu aceasta. Este evident că, din acest punct de vedere, atîta timp cît conducătorii au fost aleşi pe viaţă, trebuia să dispară de fapt deosebirea dintre lege şi edict, iar activitatea legislativă a adunării poporului nu putea să cunoască nici o dezvoltare. Dimpotrivă, i s-a deschis un cîmp vast de activitate din momentul în care magistraţii erau schimbaţi anual; căci dacă prin hotărîrea adoptată în cazul unui proces un consul comitea o ilegalitate, succesorul său putea să ordone o nouă cercetare a cazului.

În sfîrşit, acesta a fost momentul în care s-au separat puterea civilă de cea militară. În cazul celei dintîi, domină legea; în al celei de-a doua, securea. Pentru prima au fost determinate limitările constituţionale ale apelului (*provocatio*) şi ale delegării regulate, căci generalul acţiona neîngrădit, ca şi regele. S-a stabilit principiul potrivit căruia generalul şi armata să nu aibă acces în oraşul propriu-zis în circumstanţe ordinare. Hotărîrile organice şi durabile nu puteau să fie luate decît sub autoritatea puterii civile; era un fapt imanent spiritului, şi nu literei constituţiei. Bineînţeles, s-a întîmplat ca magistratul, ignorînd acest principiu, să-şi convoace armata aflată în tabără ca adunare a cetăţenilor; asemenea ordonanţă nu era, de fapt, împotriva legii, numai că obiceiul dezaproba asemenea procedee şi ele au căzut în curînd în desuetudine, ca şi cum ar fi fost interzise. Opoziţia dintre quiriţi şi soldaţi s-a manifestat treptat şi s-a înrădăcinat adînc în spiritul cetăţenilor.

Totuşi, a fost nevoie de timp pentru a dezvolta consecinţele acestui republicanism nou; oricît de viu s-au răsfrînt efectele ei asupra posterităţii, revoluţia aceasta trebuie să fi apărut contemporanilor sub un aspect diferit. Într-adevăr, cetăţenii au primit dreptul de cetăţeni; iar noul corp de cetăţeni a cîştigat în adunarea comunităţii prerogative largi; însă dreptul de reprobare al senatului patrician, care se ridica şi se considera faţă de adunare ca o cameră a nobilimii, neutraliza juridic liberul-arbitru al acesteia chiar şi în problemele cele mai importante; fără a fi capabil să anuleze voinţa reală a maselor, putea în fapt s-o tergiverseze şi s-o tempereze. Dacă

aristocraţia părea să nu fi pierdut prea mult renunţînd la pretenţia de a reprezenta singură comunitatea, ea a cîştigat categoric în alte privinţe. Regele fusese, bineînţeles, patrician, ca şi consulul, iar numirea membrilor senatului a fost prerogativa ambilor ; aflat însă, datorită poziţiei sale excepţionale, atît deasupra plebeilor, cît şi a patricienilor, putea să se sprijine pe mase împotriva aristocraţiei; în schimb, consulul, deţinător al autorităţii doar pe o perioadă determinată, rămînea, atît înainte, cît şi după alegere, un aristocrat în cadrul stării sale, ordonînd azi, dar supunîndu-se mîine; astfel încît, în sufletul său, aristocratul trebuia să fie cu mult mai puternic decît magistratul. Dacă, accidental, în magistratură era desemnat un patrician potrivnic dominaţiei aristocraţiei, atunci puterea sa era paralizată fie de către colegiile sacerdotale pătrunse de un sever spirit aristocrattic, fie de către colegul său, dacă nu era mai lesne suspendată prin dictatură; lucru foarte important, îi lipsea primul element al puterii politice: timpul. Conducătorul unui stat, cu oricîtă autoritate ar fi investit, nu va cîştiga niciodată puterea politică dacă nu va rămîne un timp îndelungat în fruntea comunităţii, întrucît condiţia necesară a oricărei stăpîniri este durata ei. În consecinţă, consiliul comunităţii, ales pe viaţă, a cîştigat mai ales datorită dreptului de a da sfaturi magistratului în toate acţiunile acestuia; aşadar, nu consiliul restrîns, al patricienilor, ci acela lărgit, al patricienilor şi plebeilor, a dobîndit automat asupra stăpînilor anuali o asemenea influenţă, încît relaţiile juridice s-au inversat, în sensul că senatul a preluat, în esenţă, puterea guvernării, iar cel care fusese pînă atunci regentul a decăzut în poziţia de preşedinte al senatului, ale cărui ordine le executa. În cazul unei propuneri care urma să fie supusă comunităţii spre acceptate sau respingere, consultarea prealabilă a senatului şi obţinerea acordului acestuia, deşi n-au fost necesare constituţional, au fost consacrate prin obicei şi eludate numai din motive grave. Acelaşi lucru era valabil pentru tratate de stat importante, pentru distribuirea şi administrarea pămîntului public, în general pentru fiecare act ale cărui consecinţe se prelungeau peste durata anuală a magistraturii, iar consulul nu se ocupa decît de rezolvarea afacerilor curente, de conducerea

proceselor civile şi comanda armata pe timp de război. Deosebit de importantă prin efectele sale a fost inovaţia prin care nu-i era permis nici consulului, dar nici dictatorului, înzestrat, de altfel, cu puteri nelimitate, să aibă acces la tezaurul public fără încuviinţarea senatului. Senatul a impus consulului obligaţia de a încredinţa administrarea casei comunităţii, pe care o administrase sau ar fi putut s-o administreze regele însuşi, la doi magistraţi permanenţi, ce-i drept, subordonaţi consulilor şi aleşi de ei, dar care, se înţelege de la sine, depindeau de senat mai mult decît consulii (p. 181). Senatul a preluat aşadar conducerea tezaurului public, iar acest drept de administrare a banilor publici, asumat de către senat, poate fi comparat, datorită efectelor sale, cu dreptul de consimţire în privinţa impozitelor în monarhiile constituţionale ale timpurilor noastre. Consecinţele acestui fapt se dezvăluie de la sine. Prima şi cea mai importantă condiţie a oricărei guvernări aristocrattice se bazează pe faptul că toată puterea în stat nu-i revine unui individ, ci unei corporaţii. La Roma, o corporaţie preponderent aristocrattică, senatul, a preluat guvernarea şi, concomitent, puterea executivă, care nu numai că a rămas în mîinile aristocraţiei, dar a fost supusă cu desăvîrşire corporaţiei guvernante. Ce-i drept, în senat se găseau destui bărbaţi care aparţineau nobilimii, dar deoarece nu puteau să ocupe magistraturi sau să participe la luarea hotărîrilor, deci întrucît erau excluşi de la orice participare activă la guvernare, aveau, cu necesitate, un rol secundar în senat şi erau ţinuţi într-o dependenţă pecuniară faţă de această corporaţie prin privilegiul economic, foarte important, de folosire a păşunilor publice. Dreptul consulilor patricieni (care se forma treptat) de a revizui şi de a modifica cel puţin la patru ani lista senatorilor, lipsit de semnificaţie pentru aristocraţie, putea fi folosit foarte uşor în interesele ei şi, prin acest mijloc, unui plebeu incomod i se putea bara intrarea în senat sau chiar putea fi exclus. Deşi cu totul justă, aserţiunea potrivit căreia urmarea imediată a revoluţiei a fost stabilirea dominaţiei aristocraţiei nu constituie însă întregul adevăr. Dacă majoritatea contemporanilor credeau că revoluţia a însemnat pentru plebei numai un despotism şi mai inflexibil, noi, cei de astăzi, discernem în ea înşişi germenii

libertăţii născînde. Ceea ce au dobîndit patricienii nu a însemnat o pierdere pentru comunitate, ci pentru puterea magistraţilor; ce-i drept, comunitatea n-a dobîndit decît puţine drepturi, foarte strict limitate, care au fost cu mult mai puţin practice şi palpabile decît cuceririle aristocraţiei şi a căror valoare nu putea fi recunoscută nici de unul dintr-o mie, însă în ele sălăşluia garanţia pentru viitor. Pînă atunci, imigranţii nu avuseseră nici o valoare din punct de vedere politic, vechii cetăţeni reprezentaseră totul. Acum, cînd sînt incluşi în comunitate, vechii cetăţeni sînt depăşiţi. Oricît de mult ar lipsi pînă la deplina egalitate cetăţenească, prima breşă este aceea care decide căderea unei fortăreţe, şi nu ocuparea ultimului post. Republica deţinea aşadar temeiul dotării existenţei sale politice chiar de la începutul consulatului. Totuşi, dacă revoluţia republicană, deşi mai întîi a mărit puterea politică a aristocraţiei, putea fi considerată o victorie a vechilor imigranţi sau a plebeilor, revoluţia n-a avut nici sub acest aspect caracterul pe care noi, astăzi, sîntem obişnuiţi să-l denumim democratic. Simplul merit personal, fără recomandarea originii şi a avuţiei, putea să asigure mai uşor intrarea în senat sub domnia regilor decît sub cea a patricienilor. În vremea regalităţii, accesul în senat nu îi era interzis nimănui prin lege; acum, cel mai înalt ţel al ambiţiei plebeiene devenise primirea în apendicele redus la tăcere din senat. Natura lucrurilor a dovedit că, dacă aristocraţia admitea plebeii în senat, aceştia nu erau aleşi dintre cei mai înzestraţi, ci cu predilecţie dintre conducătorii bogatelor şi notabilelor familii plebeiene, care, odată admise, vegheau cu suspiciune asupra păstrării locurilor ce le-au fost oferite. Aşadar, în timp ce în cadrul vechilor cetăţeni a existat o deplină egalitate în drepturi, noii cetăţeni sau imigranţii de odinioară s-au divizat din capul locului într-un număr de familii privilegiate şi o mulţime ţinută într-o stare de inferioritate. Puterea statului însă a revenit, prin organizarea centurială, acelei clase care, începînd cu reforma serviană a sistemului militar şi a impozitelor, a purtat în exclusivitate sarcinile cetăţeneşti: proprietarii. Nu marilor proprietari, nici micilor ţărani, ci stării proprietarilor mijlocii. Vechii cetăţeni, deşi mai puţini, deţineau încă privilegiul de a avea tot atîtea voturi ca şi cei noi.

Aşadar, în timp ce vechilor cetăţeni şi aristocraţiei ginţilor li se apropia cuţitul de os, au fost aşezate temeliile pentru un nou corp de cetăţeni, în cadrul căruia accentul era pus pe proprietate şi vechime. Aici se pot constata primele semne ale formării unei noi aristocraţii, bazată în primul rînd pe consideraţia efectivă de care se bucurau aceste familii. Aceasta era nobilimea viitorului. Caracterul conservator al republicii romane nu s-a putut revela mai clar; revoluţia care a dat naştere republicii a trasat primele contururi ale unei noi organizaţii politice, la fel de conservatoare şi aristocratice.

Capitolul II

Tribunatul poporului şi decemvirii

Datorită noii organizări a comunităţii, corpul vechilor cetăţeni a ajuns prin mijloace legale în posesia deplină a puterii politice. Guvernînd prin magistratură, care a fost redusă la un simplu instrument, avînd rolul preponderent în senat, deţinînd în exclusivitate toate funcţiile şi sacerdoţiile, înzestraţi cu cunoaşterea exclusivă a lucrurilor divine şi umane şi familiarizaţi cu rutina practicii politice, influenţi în adunarea comunităţii datorită mulţimii de aderenţi devotaţi, ataşaţi diverselor familii, în fine, autorizaţi să examineze şi să dezaprobe orice hotărîre a comunităţii, patricienii au putut să-şi păstreze încă mult timp stăpînirea efectivă, tocmai pentru că au renunţat la timp la pretenţiile lor de posesiune exclusivă a autorităţii legale. Plebeii, ce-i drept, nu puteau să rămînă indiferenţi faţă de lipsa lor de putere politică; totuşi, nobilimea nu trebuia încă să se teamă de o opoziţie de natură pur politică, dacă reuşea să ţină mulţimea, care nu dorea mai mult decît o administraţie corectă şi protejarea intereselor sale materiale, departe de lupta politică. Într-adevăr, în perioada care a urmat expulzării regilor, găsim diferite măsuri, îndeosebi din punct de vedere economic, care au fost, sau cel puţin păreau, menite cîştigării omului de rînd pentru guvernarea aristocraţiei. Taxele vamale portuare erau reduse; cînd preţul grîului creştea peste măsură, statul cumpăra mari cantităţi de cereale, iar comerţul cu sare a fost transformat în monopol de stat tocmai pentru a putea vinde cetăţenilor grîul şi sarea la preţuri minime; în sfîrşit, sărbătoarea naţională a fost prelungită cu o zi. În acelaşi context intră şi ordonanţa menţionată mai sus (p. 180), cu privire la amenzile aplicate în funcţie de avere, care au fost destinate nu numai pentru a limita prerogativa particulară care permitea magistraţilor să impună amenzi, dar care, în mod special, a avut destinaţia intenţionată de a

proteja micile proprietăţi. Căci dacă magistratului i-a fost interzis să pedepsească în aceeaşi zi o persoană cu o amendă mai mare decît două oi şi treizeci de vite, exceptînd cazul în care îi acorda dreptul de *provocatio*, raţiunea acestei dispoziţii ciudate nu poate fi găsită decît în faptul că, atunci cînd era vorba de o persoană care nu avea decît cîteva oi, trebuia să fie stabilit un alt *maximum* decît cel pentru bogatul proprietar de turme şi cirezi. Faptul constituia o luare în considerare a bogăţiei sau sărăciei celui pedepsit şi ar putea să ofere o lecţie legislaţiilor moderne. Numai că aceste reglementări ţin de aparenţe; curentul principal se propagă mai degrabă în direcţia opusă. Odată cu modificarea constituţiei se produce şi o revoluţie cuprinzătoare în relaţiile financiare şi economice ale Romei. Guvernarea regilor s-a opus din principiu creşterii puterii capitalului şi a încurajat, atît cît i-a stat în putinţă, înmulţirea numărului gospodăriilor ţărăneşti. Dimpotrivă, noua guvernare aristocratică pare să fi tins de la început spre distrugerea claselor mijlocii, mai ales a proprietăţii mici şi mijlocii, şi spre dezvoltarea stăpînilor funciari şi capitalişti, pe de o parte, iar pe de alta, a proletariatului agricol.

Reducerea taxelor vamale portuare, deşi era în general o măsură populară, a favorizat în primul rînd marele comerţ. Un avantaj şi mai însemnat a fost acordat puterii capitalului prin sistemul administrării indirecte a finanţelor. Cu greu se pot determina cauzele profunde care i-au dat naştere; dar chiar dacă originile datează din epoca regală, introducerea consulatului a mărit ponderea intervenţiei particulare în afacerile publice, fie datorită succesiunii rapide a magistraţilor, fie datorită extinderii influenţei financiare a tezaurului prin afaceri de genul celor ale cumpărării şi vînzării grînelor şi sării. În felul acesta au fost puse bazele acelui sistem de arendare a finanţelor a cărui dezvoltare a luat proporţii atît de funeste pentru comunitatea romană. Rînd pe rînd, statul a pus toate veniturile sale indirecte şi toate plăţile şi afacerile mai complicate în mîinile unor intermediari, care dădeau sau primeau în schimb o sumă globală şi acţionau în continuare în interes propriu. Bineînţeles, numai capitaliştii bogaţi şi, întrucît statul veghea asupra securităţii

garantate, numai marii proprietari funciari puteau să participe la aceste afaceri. Astfel, s-a ridicat o clasă de arendaşi de impozite şi de antreprenori, care, prin creşterea rapidă a averilor lor, prin puterea lor asupra statului, ai cărui servitori păreau să fie, şi prin fundamentul imoral şi steril al dominaţiei lor financiare, pot fi comparaţi foarte bine cu speculanţii de la bursă din zilele noastre. În primul rînd şi cu efecte nefaste, noua direcţie a administrării financiare s-a manifestat în mînuirea pămînturilor publice, ducînd îndeosebi la distrugerea materială şi morală a claselor mijlocii. Folosirea păşunilor publice şi, în general, a domeniilor statului a fost prin însăşi natura sa un privilegiu al cetăţenilor; dreptul formal îl excludea pe plebeu de la folosirea lor. Dar întrucît, exceptînd conversiunea terenurilor publice în proprietate particulară prin *assignatio*, dreptul roman nu cunoştea reglementări stabile privind folosirea acestor pămînturi de către particulari, cel puţin nici un drept aşa de respectabil precum era cel al proprietăţii private, depindea numai de bunul plac al regelui de a permite sau de a limita această folosire, atîta timp cît terenurile publice rămîneau ca atare; neîndoielnic, a făcut deseori uz de dreptul său, ori cel puţin de puterea sa, în favoarea plebeilor. Dar odată cu instaurarea republicii, revine în vigoare severul principiu potrivit căruia folosirea păşunilor publice este permisă de drept numai cetăţenilor cu drepturi depline, altfel spus, numai patricienilor; şi chiar dacă senatul accepta, ca şi înainte, excepţii în favoarea bogatelor familii plebeiene care au intrat în cadrul său, au fost prejudiciaţi, în schimb, micii proprietari plebei şi zilierii, care aveau nevoie de păşunile publice mai mult decît toţi ceilalţi. De asemenea, pînă atunci se plătea o taxă de păşunat pentru vitele mînate pe terenurile publice, care a fost, ce-i drept, destul de moderată, lăsînd întreţinerii vitelor pe aceste pămînturi caracterul unui privilegiu, dar care aducea în tezaurul public o sumă nicidecum neglijabilă. Acum cvestorii patricieni percepeau această taxă foarte neglijent şi tolerant şi au permis ca ea să cadă treptat în desuetudine. Pînă cînd erau cîştigate prin război noi domenii, în timpul regalităţii erau ordonate distribuiri regulate de pămînturi, în care au fost incluşi toţi cetăţenii săraci şi imigranţii; numai acel teritoriu care nu se

preta agriculturii era anexat păşunii publice. În timpul republicii, acestea n-au fost abandonate cu desăvîrşire, nici n-au fost înfăptuite numai în favoarea celor bogaţi; numai că au devenit mai rare şi mai meschine, iar în locul lor s-a dezvoltat vătămătorul sistem al ocupaţiei. Altfel spus, pămînturile publice n-au fost date nici în proprietate, nici în arendă formală pe o perioadă definită, ci au fost acordate cu drept de uzufruct primului ocupant şi urmaşiilor săi legitimi, astfel încît statul putea să reintre oricînd în posesia lor, ocupantul trebuind să dea visteriei statului a zecea parte din grîu sau a cincea din recolta de ulei sau vin. Este vorba de *precarium*-ul descris mai sus (p. 144), aplicat în privinţa domeniilor de stat; se poate ca acesta să fi fost utilizat în cazul pămîntului public mai demult, mai ales ca instituţie tranzitorie pînă la traducerea în viaţă a distribuirilor. Acum însă, această posesie „precară" nu numai că a devenit permanentă, dar, cum era şi de aşteptat, numai persoanele privilegiate şi protejaţii lor au avut acces la ea, iar dările, a zecea sau a cincea parte, au fost strînse cu aceeaşi neglijenţă ca şi taxa de păşunat. Proprietarii mici şi mijlocii au fost loviţi aşadar de trei ori: ei au fost privaţi de folosirea comunităţilor cetăţenilor; povara impozitelor creştea din cauza neregularităţilor înregistrate de intrarea veniturilor din domenii în tezaurul public; au stagnat distribuirile de pămînturi care deschiseseră pentru proletariatul agricol un debuşeu permanent, asemănător celui care ar crea astăzi un sistem de migraţie grandios şi bine organizat. La acestea se adăuga marea proprietate, ale cărei începuturi datează probabil din această epocă, care a alungat micii clienţi agricoli, făcînd loc sclavilor – o lovitură mai greu de suportat şi, cu certitudine, mai funestă decît toate uzurpările politice la un loc. Războaiele împovărătoare, deseori cu un sfîrşit nefericit, impozitele exorbitante de război şi corvoadele au contribuit din plin la deposedarea proprietarului de domeniul său şi la transformarea lui în slugă, dacă nu în sclav, a creditorului său. Capitaliştii, înaintea cărora se deschidea un nou cîmp de sigure speculaţii lucrative, în parte şi-au mărit pe această cale proprietatea funciară, în parte i-au lăsat ţăranului, ale cărui persoană şi proprietate erau date în mîna lor prin

legea debitorilor, proprietatea nominală şi posesia temporară. Este cazul obişnuit şi cel mai funest, chiar dacă astfel putea fi evitată ruinarea completă a particularului. Această situaţie precară a ţăranului dependent de mila creditorului, în care proprietatea nu presupunea decît sarcini, ameninţa să demoralizeze şi să distrugă politic întreaga stare a ţăranilor. Intenţia legislatorului de a contracara insolvabilitatea şi de a transmite sarcinile statului asupra proprietarilor reali de pămînt, prin înlocuirea datoriei ipotecare cu trecerea imediată a proprietăţii la creditor (pp. 121-122), a fost eludată prin sistemul de credit riguros şi personal, foarte propice pentru comercianţi, dar ruinător pentru ţărani. Divizibilitatea liberă a pămîntului conţinea în ea însăşi pericolul creării unui proletariat agricol îndatorat peste măsură; sub imperiul acestor consecinţe, cînd toate sarcinile au sporit, toate căile de eschivare s-au blocat, mizeria şi deznădejdea nu au întîrziat să se răspîndească cu o rapiditate exasperantă în rîndul clasei mijlocii a ţăranilor.

Contradicţia dintre bogaţi şi săraci, care s-a născut din aceste relaţii, nu este nicidecum identică cu aceea dintre *gentes* şi plebei. Dacă cea mai mare parte a patricienilor era alcătuită din proprietari înstăriţi, nu lipseau nici familiile bogate şi cu vază din rîndul plebeilor; şi întrucît senatul – care, chiar şi atunci, se compunea poate în majoritate din plebei, excluşi, ce-i drept, din magistraturile patricieniene – şi-a asumat conducerea finanţelor, este lesne de înţeles că toate avantajele economice, pentru obţinerea cărora se abuzase de privilegiile politice ale nobilimii, erau în favoarea tuturor bogaţilor şi că povara apăsa cu atît mai mult asupra omului de rînd, cu cît cei mai înzestraţi şi mai rezistenţi trecuseră, prin admiterea lor în senat, din clasa exploatată în cea a exploatatorilor. Prin aceasta însă, poziţia politică a aristocraţiei nu se putea permanentiza. Dacă ea s-ar fi putut converti, guvernînd drept şi protejînd clasele mijlocii – aşa cum au încercat unii consuli din rîndul ei, fără a se putea impune din cauza poziţiei magistraturii –, ar fi reuşit să se menţină mult timp în posesia exclusivă a magistraturilor. Dacă ar fi consimţit să acorde plebeilor bogaţi şi cu vază deplina egalitate în drepturi, legînd, poate, conferirea patriciatului de admiterea în senat, ambele

clase ar fi putut guverna şi specula, nepedepsite, încă mult timp împreună. Însă nici una, nici alta n-a avut loc; egoismul şi miopia politică, privilegiile propriu-zise şi necesare ale oricărei nobilimi adevărate nu s-au dezminţit nici la Roma şi au dezbinat comunitatea puternică în lupte inutile, fără finalitate şi fără glorie.

Însă criza care a urmat nu a pornit de la cei prejudiciaţi din punct de vedere politic, ci de la ţăranii nevoiaşi. Analele scrise cu mult timp după aceea au fixat revoluţia politică în anul 244 (**510**), cea socială în anii 259 (**495**) şi 260 (**494**); într-adevăr, ele par să se fi succedat destul de repede, intervalul de timp dintre ele a fost probabil mai extins. Aplicarea riguroasă a legii datoriilor – spune tradiţia – a provocat indignarea întregii clase a ţărănimii. Aşadar, cînd, în anul 259 (**495**), s-a trecut la recrutările pentru un război primejdios, bărbaţii obligaţi la serviciul militar au refuzat să se supună ordinului, astfel încît consulul Publius Servilius a trebuit să suspende temporar aplicarea legii datoriei şi a dat ordin de punere în libertate a persoanelor întemniţate pentru datorii, interzicînd alte eventuale arestări. Ţăranii s-au prezentat şi au contribuit la dobîndirea victoriei. Reîntorşi de pe cîmpul de bătălie, pacea cucerită datorită lor le-a readus închisoarea şi lanţurile; celălalt consulul, Appius Claudius, a aplicat cu o severitate nemiloasă legea datoriilor, iar colegul său, implorat de foştii săi soldaţi, nu a îndrăznit să se opună. Părea că principiul colegialităţii nu fusese introdus pentru apărarea poporului, ci în sprijinul perfidiei şi al despotismului, însă trebuia îndurat ceea ce nu putea fi schimbat. Iar cînd, în anul următor, războiul a reînceput, cuvîntul consulului n-a fost ascultat. Ei s-au supus numai dictatorului desemnat, Marius Valerius, în parte din teamă faţă de autoritate, în parte încrezîndu-se în sentimentele sale favorabile cauzei populare. Valerii fuseseră una dintre vechile *gentes* în ochii cărora guvernarea era un privilegiu şi o onoare, nu o sursă de venituri. Victoria a poposit iarăşi sub stindardele romane; dar cînd victorioşii s-au reîntors şi dictatorul a prezentat proiectele sale de reformă, acestea au eşuat din cauza opoziţiei îndărătnice a senatului. Armata se afla încă sub arme, ca de obicei, în faţa porţilor oraşului; cînd a sosit vestea, s-a dezlănţuit furtuna care plutea de mult în aer,

spiritul de colectivitate şi organizarea militară solidară i-au antrenat şi pe cei mai fricoşi sau indiferenţi; armata şi-a abandonat comandantul şi tabăra şi s-a deplasat în formaţiunea militară condusă de către comandanţii de legiune, tribunii militari, majoritatea plebei, în zona districtului Crustumeria, între Tibru şi Anio, unde a ocupat o colină şi şi-a manifestat intenţia de a fonda în acest loc, cel mai fertil al teritoriului roman, un nou oraş, al plebeilor. Secesiunea a demonstrat într-un mod palpabil, chiar şi celor mai aprigi opresori, că un astfel de război civil se va sfîrşi cu propria lor ruinare; senatul a cedat. Dictatorul a mijlocit înţelegerea, cetăţenii s-au reîntors între zidurile oraşului, unitatea exterioară a fost restabilită. După aceea, poporul a conferit lui Marius Valerius supranumele de „cel Mare” (*Maximus*), iar dealului de dincolo de Anio, „cel Sfînt”. Ce-i drept, era ceva grandios şi sublim în această revoluţie, începută şi tradusă în fapt de către mulţimea însăşi, fără un comandament definit, sub conducerea întîmplătoare a ofiţerilor numiţi întîmplător, şi fără vărsare de sînge; cetăţenii şi-o aminteau cu plăcere şi cu un sentiment de mîndrie. Consecinţele ei se vor face simţite de-a lungul multor secole; din ea s-a născut tribunatul poporului.

În afara prevederilor tranzitorii de genul acelora care remediau situaţia celor mai oprimaţi datornici şi care reglementau situaţia unui număr de ţărani prin fondarea diferitelor colonii, dictatorul a reuşit să impună, constituţional, o lege, pe care trebuia să jure fiecare membru al comunităţii, care asigura amnistierea cetăţenilor pentru călcarea jurămîntului militar; aceasta a fost depusă apoi într-un templu, sub supravegherea şi în grija a doi magistraţi speciali aleşi din rîndul plebeilor: „stăpînii casei” (*aediles*). Această lege prevedea, pe lîngă cei doi consuli patricieni, doi tribuni plebei, aleşi de către plebeii constituiţi în curii. Puterea tribunilor era neputincioasă în faţa *imperium*-ului militar, altfel spus, în faţa autorităţii dictatorilor, oriunde s-ar fi aflat, şi în faţa celei a consulilor, în afara oraşului; puterea tribuniciană era pe picior de egalitate cu puterea civilă ordinară, aceea exercitată de către consuli, deşi, în realitate, nu avusese loc o separaţie a puterilor. Tribunii au obţinut, pe de o parte, dreptul de a anihila, printr-un protest personal şi imediat, orice ordin

emis de către un magistrat, prin care cetăţeanul vizat se simţea lezat, iar pe de altă parte, şi-au primit sau şi-au asumat privilegiul de a pronunţa nestingheriţi sentinţele capitale şi de a le apăra în faţa adunării poporului, dacă se recurgea la *provocatio*. La aceste prerogative s-a adăugat în curînd şi aceea de a se adresa poporului în general şi de a prezenta proiecte de lege.

Aşadar, la început, puterea tribunicianã a inclus dreptul de a opri arbitrar actele de administraţie şi executarea legilor, de a permite unei persoane obligate la serviciul militar să se sustragă nepedepsită de la recrutare, de a împiedica sau a anula arestarea unui debitor condamnat sau detenţiunea sa preventivă. Pentru ca aceste garanţii legale să nu fie zădărnicite de absenţa supraveghetorilor, s-a hotărît, de asemenea, că tribunul nu-şi putea petrece noaptea în afara oraşului şi că poarta sa trebuia să rămînă deschisă zi şi noapte. Tribunii nu puteau totuşi să împiedice ca judecătorul să-şi pronunţe sentinţa, senatul să-şi adopte decretul, centuriile, să-şi dea voturile. În virtutea magistraturii judiciare, ei puteau să cheme înaintea lor, prin mesagerii de care dispuneau, pe oricare cetăţean, chiar şi pe consulul în exerciţiu; dacă acesta refuza să dea curs cererii lor, puteau să-l aresteze şi să-l întemniţeze pe perioada instrucţiei sau să-i permită să-şi găsească o cauţiune şi apoi să-l condamne la moarte sau la o amendă în bani. În cazul acesta, cei doi edili plebei, numiţi în acelaşi timp, erau ataşaţi tribunilor ca ajutoare şi subordonaţi acestora ; la fel erau şi „cei zece bărbaţi pentru instrucţia procesului” (*iudices decemviri*, mai tîrziu *decemviri litibus iudicandis*); competenţa acestora era cunoscută. Edilii au deţinut puteri judiciare ca şi tribunii, dar mai ales pentru cazurile minore care se încheiau cu amenzi în bani. Dacă se făcea apel împotriva hotărîrii lor, în nici un caz acesta nu ajungea în faţa centuriilor, cu care tribunii n-au avut dreptul să stabilească legături, ci în faţa totalităţii plebeilor, care trebuia să se adune şi să voteze, şi în cazul acesta, pe curii. Această procedură a fost mai degrabă un act de violenţă decît unul juridic, mai ales dacă era aplicată împotriva unui neplebeu, cum trebuie să se fi întîmplat de regulă. Nu se putea pune în concordanţă nici cu spiritul şi nici cu litera constituţiei faptul că patricianul urma să fie

tras la răspundere de către autorităţi, care nu reprezentau colectivitatea cetăţenilor, ci numai o asociaţie constituită în interiorul acesteia, şi să fie silit să apeleze tocmai la această asociaţie, şi nu la colectivitatea cetăţenilor. Aceasta a fost procedura linşajului; ea a fost impusă, partizanii ei străduindu-se cel puţin să-i dea o înfăţişare legală.

Această nouă jurisdicţie a tribunilor şi a edililor şi deciziile, care decurgeau de aici, prin *provocatio* ale adunării plebeilor au fost destinate, fără îndoială, prin intenţia lor, să fie la fel de legale ca şi jurisdicţia consulilor şi cvestorilor sau judecata prin *provocatio* a centuriilor. Dar concepţiile de drept asupra crimei împotriva comunităţii (pp. 115-116) şi asupra convenţiei impotriva ordinii (pp. 115-116) au fost atît de labile, iar definirea lor juridică atît de dificilă, ba chiar imposibilă, încît aplicarea justiţiei bazată pe aceste categorii a purtat, aproape inevitabil, amprenta unui caracter arbitrar. Din această epocă, în care însăşi ideea dreptului s-a alterat din cauza luptelor dintre stări şi în care conducătorii partidelor recunoscute deţineau fiecare jurisdicţia lor concurentă cu cealaltă, aceasta a început să se apropie tot mai mult de o simplă poliţie arbitrară. Prima victimă a fost magistratul. Cît timp acesta deţinea magistratura, după dreptul de stat roman nu era supus nici unei jurisdicţii şi nu era responsabil nici după aceea, în măsura în care acţionase ca magistrat, deci în sfera competenţelor sale. Chiar după ce s-a introdus *provocatio*, nimeni nu a îndrăznit să se depărteze de aceste principii (p. 180). Acum însă, puterea tribuniciană a devenit în fapt un control exercitat asupra fiecărui magistrat, în parte imediat, în parte mai tîrziu, care a fost cu atît mai apăsător cu cît nici crima şi nici pedeapsa nu fuseseră stabilite formal de către lege. De fapt, datorită jurisdicţiei concurente a tribunilor şi consulilor, proprietatea, persoana şi viaţa cetăţenilor au fost expuse capriciului adunărilor partidelor. Acestei jurisdicţii concurente i s-a adăugat şi concurenţa în iniţiativa legislativă. Întrucît tribunii trebuiau să se adreseze poporului pentru a-şi apăra sentinţa în proces, era în interesul lor să convoace adunarea poporului şi în alte scopuri pentru a-i vorbi sau pentru a o lăsa să vorbească. Acest drept a fost garantat prin Legea

Iulia (262, **492**), care ameninţa cu pedeapsă aspră orice persoană ce ar fi întrerupt discursul unui tribun sau care ar fi îndemnat adunarea să se împrăştie. În aceste condiţii, este neîndoielnic faptul că tribunul nu putea fi contrazis şi că nu puteau fi supuse votării alte propuneri decît confirmarea sentinţelor sale. Aceste rezoluţii ale mulţimii (*plebi scita*) n-au fost adevărate decrete ale poporului, ci, la început, ceva asemănător hotărîrilor actualelor adunări populare; cum însă deosebirea dintre adunarea centuriilor şi adunarea mulţimii a fost de natură formală, validitatea acestor hotărîri autonome ale comunităţii era recunoscută imediat, cel puţin din partea plebeiană; şi Legea Iulia, de exemplu, a fost votată astfel. În felul acesta, tribunii poporului au fost desemnaţi, o dată pentru totdeauna, ca pavăză protectoare a individului, conducători şi îndrumători ai tuturor; au fost înzestraţi cu o putere judiciară nelimitată în procesele penale pentru a putea să confere autoritate ordinului lor; în fine, persoana lor a fost declarată inviolabilă (*sacrosancti*). Poporul jura, fiecare bărbat pentru sine şi copiii lui, că va apăra tribunul, iar cel care atenta la persoana sa nu numai că era considerat ca aflîndu-se sub jurisdicţia zeilor, dar chiar era scos în afara legii şi blestemat.

Tribunii mulţimii (*tribuni plebis*) provin din tribunii militari şi le datorează numele; din punct de vedere juridic însă, nu există nici o legătură între ei. Dimpotrivă, în ceea ce priveşte puterile, tribunii poporului sînt omologii consulilor. Apelul consulului către tribuni şi dreptul de *intercessio* al tribunului împotriva consulului sînt întru totul echivalente cu apelul şi cu *intercessio* al unuia dintre consuli către, respectiv împotriva celuilalt, iar cele două cazuri nu sînt nimic altceva decît aplicarea principiului general al legii că între două autorităţi egale aflate în conflict, cel care interzice are prioritate faţă de cel care ordonă. De asemenea, tribunilor şi consulilor le sînt comune numărul originar, curînd mărit, durata anuală a magistraturii – care începea la fiecare 10 decembrie pentru tribuni – şi inamovibilitatea; la fel, colegialitatea ciudată care se conferea fiecărui consul şi fiecărui tribun, dar şi întreaga putere ce decurgea din magistratură şi care, în cazul neînţelegerilor dintre colegi, nu lua în considerare voturile, ci dădea întîietate lui „nu” în raport cu „da”.

Din această cauză, acolo unde tribunul interzicea, era suficient vetoul individual, cu toată opoziţia colegilor săi, însă cînd acuza, putea fi oprit de către oricare dintre ei. Consulii şi tribunii deţin, amîndoi, o jurisdicţie completă, în concurenţă; aşa cum consulii sînt ajutaţi de cei doi cvestori, tribunii sînt ajutaţi de cei doi edili. Consulii sînt în mod obligtoriu patricieni, tribunii, în mod obligtoriu plebei. Primii deţin o putere mai deplină, ultimii, una mai puţin limitată, întrucît consulul se supune interdicţiei şi jurisdicţiei tribunului, pe cînd tribunul nu se supune în faţa consulului. În felul acesta, puterea tribuniciană constituie o copie a celei consulare, dar este, concomitent, şi contrariul ei. Puterea consulilor este, în esenţă, pozitivă, cea a tribunilor, negativă. De aceea, numai consulii, nu şi tribunii, sînt magistraţi ai poporului roman; primii sînt aleşi de întreaga colectivitate a cetăţenilor, ceilalţi, numai de către plebei. Ca simbol al acestei realităţi, consulul apare în public cu însemnul şi suita care revin magistratului comunităţii, tribunul însă stă pe un taburet în locul scaunului curul şi este lipsit de suită, de tivul de purpură şi, în general, de orice însemn al magistraturii; în senat, tribunul nici nu ocupă loc şi nici n-are drept de vot. Astfel, în această instituţie ciudată, dreptul de veto absolut este opus în modul cel mai sever şi cel mai izbitor dreptului de poruncă absolută, consacrarea şi reglementarea legală a disensiunilor dintre bogaţi şi săraci fiind sinonimă cu aplanarea ei.

Dar care au fost avantajele acestei creaţii care a compromis unitatea statului, care a supus magistraţii unui control oficial variabil, aflat sub tensiunile momentului, care, în ceasul pericolului, putea opri administraţia după bunul-plac al unui singur şef al opoziţiei, ridicat pe tronul rival, şi care, conferind tuturor magistraţilor o jurisdicţie concurentă, a transferat legal această administrare din domeniul dreptului în cel al politicii, corupînd-o pentru toate timpurile? Nu se poate contesta faptul că tribunatul, chiar dacă n-a contribuit nemijlocit la egalitatea politică a stărilor, a servit totuşi ca o armă redutabilă în mîinile plebeilor atunci cînd aceştia au cerut admiterea în magistraturile statului. Dar aceasta n-a fost veritabila destinaţie a tribunatului. Tribunatul n-a fost o concesie

din partea stării privilegiate din punct de vedere politic, ci din partea bogaţilor stăpîni funciari şi a capitaliştilor; el trebuia să asigure mulţimii garanţii legale şi să furnizeze o administrare mai echitabilă a finanţelor. Acest scop nu l-a îndeplinit şi nici nu putea să-l îndeplinească. Tribunul putea să reglementeze injustiţii particulare, pedepse revoltătoare, dar greşeala nu rezida în ilegalitatea care a fost proclamată drept legalitate, ci în drept, care era el însuşi nedrept. Dar cum ar fi putut tribunul să oprească cursul obişnuit al justiţiei? Chiar dacă ar fi putut, nu i-ar fi servit la nimic, atîta timp cît nu erau secate izvoarele sărăciei, sistemul greşit de impozitare, proasta organizare a creditului, ocuparea nefastă a domeniilor. Împotriva acestora nimeni n-a îndrăznit să ia măsuri, probabil pentru că plebeii bogaţi erau la fel de interesaţi în menţinerea acestor abuzuri, ca şi patricienii. Astfel, o magistratură ciudată a fost creată cu scopul de a prezenta poporului un instrument palpabil, dar care nu putea să opereze reforma economică necesară. Ea nu constituie o mărturie a clarviziunii politice, ci un compromis neizbutit între aristocraţia bogată şi mulţimea fără căpetenii. S-a susţinut că tribunatul poporului ar fi scutit Roma de tiranie. Dacă această afirmaţie ar fi adevărată, ar însemna foarte puţin; modificarea formei de stat nu constituie în sine un rău pentru popor; dimpotrivă, a fost o nenorocire pentru romani că monarhia a fost introdusă prea tîrziu, după ce energia fizică şi morală a naţiunii se epuizase. De altfel, această aserţiune nici nu este corectă, lucru dovedit prin faptul că statele italice au fost cu regularitate lipsite de tirani, pe cînd în cele elene aceştia s-au ridicat cu regularitate pretutindeni. Cauza rezidă în simplul fapt că tirania este pretutindeni o consecinţă a votului universal şi că italicii au exclus, timp mai îndelungat decît grecii, cetăţenii neproprietari de la adunarea comunităţii; cînd soarta Romei era în pericol, monarhia n-a întîrziat să se instaleze, ba chiar s-a legat direct de magistratura tribuniciană. Utilitatea tribunatului poporului nu poate fi negată de nimeni: el a netezit calea legală pentru opoziţie şi a împiedicat deseori injustiţia. Dar în aceeaşi măsură este evident că, acolo unde şi-a dovedit utilitatea, a fost folosit pentru scopuri cu totul străine celor pentru care a fost înfiinţat. Experimentul hazardat

de a oferi conducătorilor opoziţiei un *veto* constituţional şi de a-i înzestra cu puterea de a şi-l exercita fără menajamente rămîne totuşi un expedient, prin care statul este dezechilibrat politic şi prin care neajunsurile sociale au fost prelungite ca urmare a folosirii paliativelor inutile.

Războiul civil fusese însă organizat; el putea să-şi urmeze calea. Partidele stăteau faţă în faţă aliniate ca pentru bătălie, fiecare cu conducătorii săi. O parte dorea restrîngerea puterii consulare şi extinderea celei tribuniciene ; suprimarea tribunatului era ţelul celeilalte părţi. Impunitatea asigurată prin lege în caz de nesubordonare, refuzul de a se înrola pentru apărarea ţării, preocupările care urmăreau condamnarea la închisoare sau la amendă, îndreptate mai ales împotriva magistraţilor care violaseră drepturile comunităţii sau chiar suscitaseră nemulţumirea ei – toate acestea au fost armele plebeilor, cărora patricienii le opuneau violenţa, înţelegerea cu inamicii politici, uneori chiar şi pumnalul asasinului. Străzile deveniseră scena încăierărilor; şi de o parte, şi de cealaltă se viola caracterul sacru al magistraţilor. Multe familii de cetăţeni ar fi emigrat, se spune, căutînd un loc mai liniştit în comunităţile învecinate; nu avem motive să nu credem. Ceea ce ne dovedeşte energia politică a acestui popor nu rezidă în faptul că a adoptat o asemenea constituţie, ci că a suportat-o şi, în ciuda celor mai violente convulsii, comunitatea a rămas unită. Incidentul cel mai bine cunoscut din timpul acestor conflicte este istoria lui Gaius Marcius, un aristocrat viteaz care a primit porecla de Coriolan după cucerirea Corioliei. Indignat de refuzul centuriilor de a-i acorda consulatul, în anul 263 al Romei (**491**), ar fi propus, după versiunea unora, suspendarea vînzării de grîne din hambarele statului pînă cînd poporul, flămînzit, ar fi abandonat tribunatul; după versiunea altora, ar fi cerut direct suprimarea tribunatului. Acuzat de tribuni, temîndu-se pentru viaţa şi libertatea sa, ar fi părăsit oraşul, dar numai pentru a se reîntoarce în fruntea unei armate volsce, cu care a fost pe punctul de a cuceri oraşul străbunilor săi pentru inamicul public. Cuvintele grave ale mamei sale i-ar fi trezit conştiinţa, el expiînd prima trădare printr-o a doua şi pe amîndouă prin moarte. Cît adevăr

cuprinde această istorioară nu se poate spune, dar, cu certitudine, povestea este veche, fiind caracterizată de aroganţa naivă a analiştilor romani cu o aureolă patriotică şi aruncînd o lumină asupra caracterului josnic şi imoral al acestor lupte dintre stări. În aceeaşi categorie intră povestea despre atacul asupra Capitoliului, în anul 294 (**460**), înfăptuit de o ceată de refugiaţi politic, conduşi de sabinul Appius Herdonius; ei au chemat sclavii sub arme şi numai după o luptă aprigă şi cu ajutorul tusculanilor, veniţi în goană, această gloată catilinară a putut fi înfrîntă de armata romană. Acelaşi caracter al exasperării fanatice îl implică şi alte evenimente ale acestor timpuri, a căror semnificaţie istorică nu mai poate fi desprinsă de înşelătoarele naraţiuni de familie; de exemplu, preponderenţa gintei Fabia, dintre ai cărei membri a fost cîte un consul între anii 269 şi 275 (**485-479**), şi reacţia împotriva ei, emigrarea Fabiilor şi exterminarea lor de către etrusci la Cremera (277, **477**). În legătură cu acest eveniment se află poate faptul că dreptul de a-şi numi succesorul, acordat pînă atunci magistratului, a fost abolit, cel puţin în ceea ce priveşte pe unul dintre cei doi consuli (în jurul anului 273, **481**). Un fapt şi mai odios a fost uciderea tribunului poporului Gnaeus Genucius, care îndrăznise să îi tragă la răspundere pe amîndoi consulii şi care a fost găsit mort în patul său în dimineaţa zilei fixate pentru acuzaţie (281, **473**). Urmarea imediată a acestei nelegiuiri a fost legea Publilia (283, **471**), una dintre cele mai bogate în consecinţe din cîte cunoaşte istoria umană. Două dintre cele mai importante reglementări, introducerea adunării triburilor plebeiene şi asimilarea, deşi condiţionată, a plebiscitului cu legea formală, hotărîtă de întreaga comunitate, trebuie să fie atribuite, prima, în mod incontestabil, a doua, probabil, propunerii tribunului poporului Valero Publilius din anul 283 (**471**). Plebeii îşi rostiseră pînă atunci hotărîrile în curii; în consecinţă, în această adunare particulară a lor s-a votat, pe de o parte, fără deosebire de avere şi de locuire, ci numai după numărul capetelor; pe de altă parte, graţie spiritului intrinsec al adunării curiilor, care-i lega pe toţi membrii înrudiţi, clienţii marilor familii patriciene au votat şi ei în adunarea plebeilor. Amîndouă circumstanţele au oferit aristocraţiei prilejul de a-şi

exercita deseori influenţa asupra acestei adunări şi, mai ales, de a dirija alegerea tribunului în interesul ei; amîndouă au căzut în desuetudine prin noul sistem de votare după cartiere. Prin constituţia serviană fuseseră formate patru asemenea cartiere, în vederea recrutării; acestea cuprindeau concomitent şi oraşul şi teritoriul acestuia (p. 77); mai tîrziu, poate în anul 259 (**495**), teritoriul roman a fost împărţit în 20 de districte, dintre care primele patru au rămas cele vechi, restrînse acum la oraş şi vecinătatea lui imediată, iar celelalte 16 au fost formate din teritoriul oraşului, avînd la bază districtele cantonale gentilice, cel mai vechi pămînt roman din ţinutul rural. La acestea s-a adăugat, probabil numai în urma legii Publilia şi pentru a obţine inegalitatea dorită a totalităţii secţiunilor de votare, al 21-lea *tribus*, cel crustuminian, care-şi lua numele de la localitatea unde plebeii se constituiseră ca entitate şi unde a luat naştere tribunatul (p. 194). De acum înainte, adunările particulare ale plebeilor nu se mai desfăşurau după diviziunea în curii, ci după cea în triburi. În aceste secţiuni, care se bazau în exclusivitate pe proprietatea funciară, votau numai bărbaţii proprietari, fără deosebire de mărimea proprietăţii, din sate şi cătune. Această adunare a triburilor, care, de altfel, a format structura curiilor, a fost în adevăratul sens al cuvîntului o adunare a stării de mijloc independente, din care erau excluşi liberţii şi majoritatea clienţilor, întrucît nu erau proprietari; pe de altă parte, marea proprietate nu deţinea preponderenţa ca în centurii. Această întrunire a mulţimii (*concilium plebis*) a fost o adunare generală a cetăţenilor, într-o măsură şi mai redusă decît adunarea curiilor plebee, întrucît nu numai că îi excludea pe toţi patricienii, precum aceasta, dar şi pe toţi plebeii neproprietari; mulţimea a fost însă destul de puternică pentru a impune egalitatea legală a hotărîrii ei cu aceea a centuriilor, dacă aceasta fusese aprobată în prealabil de către senat. Este cert că această ultimă reglementare a fost statornicită legal înaintea decretării Legii Celor Douăsprezece Table; nu se mai poate stabili dacă a fost introdusă tocmai cu ocazia plebiscitului publilian sau dacă a fost creată printr-o lege astăzi necunoscută, fiind aplicată numai în cazul plebiscitului publilian. De asemenea, este nesigur dacă prin

această lege numărul tribunilor a fost ridicat de la doi la cinci sau dacă această schimbare se produsese deja înainte.

O operă cu mai multă clarviziune decît toate aceste manevre de partide a fost încercarea lui Spurius Cassius de a distruge omniprezenţa financiară a celor bogaţi şi de a seca astfel adevăratul izvor al răului. El a fost patrician şi nimeni din ordinul său nu-l egala prin rang şi glorie; după două triumfuri, în al treilea consulat al său 268 (**486**) a supus adunării cetăţenilor propunerea de a măsura pămîntul public, o parte fiind arendată în folosul tezaurului public, iar cealaltă împărţită între cei nevoiaşi; altfel spus, a încercat să smulgă senatului puterea de decizie asupra domeniilor publice şi, cu sprijinul cetăţenilor, să pună capăt sistemului egoist de ocupaţie. El s-a gîndit neîndoielnic că distincţia personalităţii sale, legitimitatea şi înţelepciunea măsurii propuse vor fi hotărîtoare chiar şi în cadrul acestui conflict al pasiunii şi al slăbiciunii, dar s-a înşelat. Aristocraţia a ripostat ca un singur om, plebeii bogaţi au trecut de partea ei; omul de rînd a fost nemulţumit, întrucît Spurius Cassius, respectînd dreptul federal şi justeţea, a vrut, cu ocazia acestei asignaţii, să acorde jurisdicţia şi confederaţilor latini; Cassius trebuia să moară. Acuzaţia că ar fi vrut să dobîndească puterea regală cuprinde un crîmpei de adevăr, întrucît încercase, precum regii, să protejeze cetăţenii liberi în faţa ordinului său. Legea sa a fost înmormîntată odată cu el, dar, de atunci, fantoma ei a neliniştit necurmat sufletul bogaţilor şi a reînviat necontenit, pînă cînd conflictele care i-au urmat au dus la distrugerea republicii.

Atunci s-a întreprins o nouă încercare de înlăturare a puterii tribuniciene asigurînd omului de rînd egalitatea în drepturi pe o cale mai regulată şi mai eficientă. Tribunul poporului Gaius Terentilius Arsa a propus, în anul 292 (**462**), numirea unei comisii, alcătuită din cinci membri, pentru a elabora o culegere de legi publice pe care consulii trebuiau să le respecte de acum înainte în exercitarea puterii lor juridice. Senatul însă a refuzat sancţionarea acestei propuneri şi au trecut zece ani pînă cînd aceasta a fost realizată – ani de conflicte foarte violente între stări, agitaţi, în plus, de războaie şi tulburări interne. Cu o îndărătnicie constantă, partidul aristocraţiei a

împiedicat votarea acestei legi în senat, iar poporul a numit iarăşi aceiaşi tribuni. S-a încercat înlăturarea atacului prin concesiuni de altă natură; în anul 297 (**457**) s-a aprobat ridicarea numărului tribunilor de la cinci la zece – desigur, un cîştig foarte îndoielnic; în anul următor, printr-un plebiscit care a fost admis în cadrul privilegiilor comunităţii întărite prin jurămînt, Aventinul, care pînă atunci fusese o dumbravă sacră nelocuită, a fost împărţit între cetăţenii mai săraci, pentru a-şi construi locuinţe transmisibile prin succesiune. Poporul a primit ceea ce i s-a oferit, dar n-a încetat să ceară legea publică. În sfîrşit, un compromis a fost adoptat în anul 300 (**454**), cînd senatul a cedat în principiu. A fost hotărîtă redactarea dreptului public; în acest scop, urmau să fie aleşi în mod extraordinar de către centurii 10 bărbaţi, care urmau să exercite, concomitent, şi magistratura supremă în locul consulilor (*decemviri consulari imperio legibus scribundis*); pentru funcţia respectivă urmau să fie eligibili nu numai patricienii, dar, pentru prima dată, şi plebeii. Faptul a constituit un important pas înainte spre egalitatea politică deplină şi n-a fost prea scump plătit prin suspendarea tribunatului poporului şi a dreptului de *provocatio* pe durata decemviratului; cei zece bărbaţi au fost obligaţi doar să nu violeze libertăţile constituţionale ale comunităţii. Înainte însă a fost trimisă o delegaţie în Grecia pentru a aduce la Roma legile lui Solon şi alte legi greceşti; abia după întoarcerea delegaţiei au fost aleşi cei 10 bărbaţi pentru anul 303 (**451**). Deşi exista posibilitatea de a alege şi plebei, voturile au fost acordate totuşi doar patricienilor – atît de puternică era încă aristocraţia – şi numai după ce prima comisie n-a reuşit în întreprinderea ei şi devenise necesară o nouă alegere pentru anul 304 (**450**) au fost desemnaţi şi cîţiva plebei – primii magistraţi de origine nearistocratică care au stat în fruntea statului roman. Dacă aceste măsuri sînt judecate în conexiunile lor, nu putem pune la îndoială recunoaşterea scopului lor: limitarea puterii consulare prin legea scrisă, în locul intervenţiei tribuniciene. În ambele părţi trebuie să se fi format convingerea că lucrurile nu puteau să evolueze în felul acesta şi că permanenţa anarhiei ar duce inevitabil la ruinarea comunităţii, nicidecum la realizarea unui cîştig de către o parte sau

cealaltă. Oameni serioşi trebuie să fi recunoscut că intervenţia tribunilor în administraţie, ca şi activitatea lor de acuzator produceau efecte într-adevăr negative, iar unicul beneficiu pe care tribunatul l-a adus omului de rînd a fost protecţia împotriva unei jurisdicţii partinice, acţionînd asemenea unei curţi de casaţie împotriva arbitrajului magistratului. Fără îndoială că atunci cînd plebeii au cerut o lege scrisă, patricienii au răspuns că, în acest caz, protecţia juridică a tribunilor era inutilă; amîndouă părţile par să fi fost de acord cu acest compromis. Nu se cunoaşte şi probabil nu a existat niciodată o înţelegere privind situaţia care ar fi urmat redactării legii; asigurarea dată plebeilor, anume că libertăţile lor constituţionale nu vor fi violate, trebuie să fie interpretată în sensul că tribunatul poporului şi celelalte instituţii ale plebeilor nu urmau să fie suprimate prin codificarea iminentă, ceea ce, de altfel, nici nu s-a întîmplat. Dar, neîndoielnic, intenţia a fost ca decemvirii să propună poporului, în momentul retragerii lor, să abandoneze puterea tribuniciană şi să se încreadă în consuli, care nu ar mai fi judecat după bunul lor plac, ci după legea scrisă.

Dacă a fost conceput astfel, planul a fost înţelept; totul depindea de acceptarea acestei rezolvări paşnice de către spiritele învrăjbite ale ambelor părţi. Decemvirii anului 303 (**451**) au supus legea poporului şi, confirmată, aceasta a fost gravată pe 10 table de cupru, care au fost aşezate în for, fixate de tribuna rostrelor, în faţa senatului. Întrucît părea necesară o adăugire, în anul 304 (**450**) au fost aleşi din nou 10 bărbaţi care au redactat încă două table; astfel s-a născut prima şi singura culegere de legi a Romei, Legea Celor Douăsprezece Table. Ea a fost rezultatul unui compromis între partide şi, din această singură cauză, nu poate să fi conţinut modificări profunde ale dreptului existent, între acestea unele privind ordonanţe de poliţie sau simple reglementări adaptate circumstanţelor momentului. Nici în sistemul de credit nu s-a produs o altă atenuare decît stabilirea unui *maximum* – probabil mai scăzut – pentru dobînzi (10%) şi fixarea unui pedepse severe pentru cămătar, care, printr-o circumstanţă foarte caracteristică, era cu mult mai aspră decît cea care ar fi lovit hoţul, necruţătorul proces pentru

datorii rămînînd neschimbat, cel puţin în trăsăturile sale principale. Neîndoielnic, intenţiile de schimbare a ordinii stărilor au fost şi mai puţin prezente; mai mult, deosebirea juridică dintre proprietari şi neproprietari, invaliditatea căsătoriei dintre patricieni şi plebei au fost din nou întărite prin lege. De asemenea, pentru a restrînge capriciile magistratului şi a apăra cetăţeanul, s-a stipulat în mod special că ultima lege deţine întotdeauna prioritatea faţă de cea precedentă şi nici o hotărîre a poporului nu poate fi luată împotriva unui singur cetăţean. Trăsătura cea mai remarcabilă a constituit-o suprimarea dreptului de *provocatio* pentru comiţiile triburilor în cazuri capitale, drept confirmat însă pentru centurii; acest fapt poate să fie explicat numai prin ipoteza că jurisdicţia penală fusese într-adevăr uzurpată de către plebei, iar decemvirii au crezut, chiar fără a atenta la libertăţile constituţionale ale acestora, că vor putea să anuleze astfel cel puţin instrumentul cel mai periculos al tribunilor, procesul capital tribunician. Adevărata semnificaţie politică a acestei măsuri a rezidat nu atît în conţinutul legislaţiei, cît în obligaţia consulilor, acum statuată formal, de a judeca în conformitate cu procedura şi cu regulile stabilite prin Legea Celor Douăsprezece Table; de asemenea, în expunerea publică a legilor, prin care administrarea justiţiei era supusă unui control public şi prin care consulul era obligat să pronunţe o sentinţă într-adevăr nepărtinitoare şi publică.

Sfîrşitul decemviratului este învăluit într-un întuneric desăvîrşit. Conform tradiţiei, decemvirii nu mai trebuiau decît să publice ultimele două table şi să cedeze apoi locul magistraturii ordinare. Însă ei au tergiversat lucrurile: sub pretextul că legile nu fuseseră terminate încă, şi-au prelungit magistratura după încheierea anului, fapt posibil în baza dreptului constituţional roman, întrucît magistratul numit pentru o anumită perioadă nu înceta să fie magistrat decît odată cu depunerea formală a magistraturii. Facţiunea moderată a aristocraţiei, în frunte cu Valerii şi Horatii, ar fi încercat, se spune, să impună în senat votarea abdicării decemvirilor; dar conducătorul lor, Appius Claudius, de fapt un aristocrat înnăscut care s-a transformat în aceste împrejurări în demagog şi tiran, a

dobîndit autoritatea necesară în senat, iar poporul s-a supus. Recrutarea a două armate s-a realizat fără opoziţie şi a început războiul împotriva volscilor, ca şi împotriva sabinilor. Atunci, fostul tribun al poporului, Lucius Siccius Dentatus, cel mai viteaz bărbat din Roma, care luptase în 120 de bătălii şi se putea lăuda cu 45 de cicatrice glorioase, a fost găsit mort în faţa taberei decemvirilor, ucis mişeleşte, după cum se spunea. Ideea de revoluţie cuprinsese spiritele ; izbucnirea ei a fost precipitată de sentinţa injustă pronunţată de Appius în procesul împotriva libertăţii fiicei centurionului Lucius Verginius, logodnica fostului tribun al poporului Lucius Iulius. Această sentinţă o despărţea pe fată de ai săi, răpindu-i libertatea şi condiţia legală, şi l-a determinat pe tatăl ei să-i împlînte el însuşi pumnalul în piept pentru a o feri de o ruşine sigură. În timp ce poporul, înmărmurit din cauza acestei fapte nemaiîntîlnite, înconjura leşul frumoasei fete, decemvirul a ordonat lictorilor să aducă în faţa tribunalului său pe părintele şi, după aceea, pe logodnicul fetei, pentru a i se da socoteală lui, a cărui sentinţă nu mai putea fi atacată prin *provocatio*, de rebeliune împotriva autorităţii sale. Acum paharul se umpluse. Apăraţi de mulţimea furioasă, părintele şi logodnicul fetei scăpară din mîinile lictorilor despotului şi, în timp ce senatul tremura şi era nehotărît, cei doi s-au înfăţişat cu numeroşi martori ai oribilului eveniment în faţa celor două tabere. Nemaiauzitul fapt a fost relatat : înaintea ochilor tuturor s-a deschis prăpastia creată în securitatea juridică prin suprimarea tribunatului, şi ceea ce făcuseră părinţii au repetat fiii. Din nou, armatele îşi părăsesc comandanţii, mărşăluiesc în formaţii prin oraş şi spre Muntele Sacru, îşi aleg din nou tribunii. Decemvirii refuză în continuare să-şi depună puterea, iar armata intră cu tribunii săi în oraş şi-şi stabileşte tabăra pe Aventin. În sfîrşit, acum cînd războiul civil devenise iminent, decemvirii renunţă la puterea lor uzurpată şi dezonorantă. Lucius Valerius şi Marcus Horatius au mijlocit un al doilea compromis, prin care tribunatul poporului a fost restaurat. Acuzaţiile împotriva decemvirilor se sfîrşesc cu sinuciderea în închisoare a lui Appius Claudius şi Spurius Oppius, cei mai vinovaţi dintre ei; ceilalţi opt au luat calea exilului, iar statul le-a confiscat

proprietatea. Prudentul şi moderatul tribun al poporului, Marcus Duilius, a împiedicat alte urmări judiciare, utilizînd la timpul potrivit vetoul său.

Aceasta este povestea, aşa cum a fost ea permanentizată de condeiul aristocraţiei; făcînd abstracţie şi de circumstanţele secundare, este totuşi imposibil ca marea criză care a produs Legea Celor Douăsprezece Table să se fi terminat cu asemenea aventuri romantice şi incomprehensibilităţi politice. Decemviratul a fost a treia mare victorie a plebeilor, după suprimarea regalităţii şi instituirea tribunatului poporului; de aceea, este lesne de înţeles îndîrjirea partidului de opoziţie împotriva instituţiei, ca şi împotriva căpeteniei acesteia, Appius Claudius. Plebeii obţinuseră astfel dreptul de vot pasiv pentru suprema magistratură în stat şi dreptul public comun. Deci nu ei au fost aceia care aveau motive să se răzvrătească împotriva noii magistraturi şi să restaureze prin forţa armelor regimul consular, prin excelenţă patrician. Acest ţel putea fi urmărit numai de partidul aristocraţiei şi, dacă decemvirii patriciano-plebei au încercat să se menţină în magistratură dincolo de perioada consacrată, aristocraţia trebuie să fi fost aceea care s-a împotrivit în primul rînd şi nu va fi uitat, bineînţeles, să argumenteze că şi plebeii pierduseră prin aceasta drepturile lor constituţionale, îndeosebi tribunatul. În momentul în care aristocraţia a reuşit să înlăture decemvirii, se poate presupune, desigur, că plebeii au pus din nou mîna pe arme pentru a-şi asigura atît rezultatele revoluţiei de mai înainte (din 260, **494**), cît şi pe acelea ale ultimei mişcări. Legile valerice şi horatice (305, **449**) nu se pot înţelege decît ca un compromis realizat în urma acestui conflict. Noul compromis s-a încheiat, fireşte, din nou, în favoarea plebeior şi a însemnat o nouă şi sensibilă limitare a puterii aristocraţiei. Se înţelege de la sine că a fost reînfiinţat tribunatul poporului şi că a fost definitiv stabilită legea scrisă, obţinută prin presiuni asupra aristocraţiei, iar consulii au fost obligaţi s-o respecte în jurisdicţia lor. Ce-i drept, prin această lege tribunii au pierdut jurisdicţia în cazurile penale; dar hotărîrea centuriilor luată în urma propunerii consulilor, ca, de acum înainte, fiecare magistrat, în consecinţă şi dictatorul, să fie obligat, din

momentul desemnării sale, să permită dreptul de *provocatio*, trebuie să fi fost o compensaţie suficientă pentru această pierdere; dacă cineva va numi un magistrat în alte condiţii, va ispăşi fărădelegea cu moartea. În rest, dictatorul şi-a păstrat puterea anterioară, iar actele sale oficiale nu puteau fi suspendate, asemenea celor ale consulilor, de vetoul tribunilor. Prin dreptul de a pronunţa fără *provocatio* sentinţa pentru amenzi şi de a aduce această sentinţă în faţa comiţiilor triburilor, tribunii au păstrat destule mijloace pentru a anula existenţa civilă a unui adversar.

O altă limitare a omnipotenţei consulare a constituit-o transferarea administrării fondurilor pentru armată în mîinile a doi trezorieri aleşi de către comunitate (*quaestores*), care însă au fost aleşi prima dată (307, **447**) din rîndurile aristocraţiei, în timp ce numirea trezorierilor care administrau tezaurul oraşului a rămas în continuare o atribuţie a consulilor. Adunarea în care, sub conducerea unuia dintre consuli, au fost aleşi trezorierii casei militare a fost cea a tuturor bărbaţilor proprietari, fie ei patricieni sau plebei, votîndu-se după cartiere: în aceasta găsim o concesie acordată ţărănimii plebee, care domina cu mult mai mult această adunare decît comiţiile centuriale. O concesie şi mai bogată în consecinţe a constituit-o admiterea triburilor la dezbaterile senatului. Într-adevăr, admiterea tribunilor în sala de şedinţe i se părea senatului un act ireconciliabil cu demnitatea sa; de aceea, le-a fost rezervat un taburet lîngă uşă, pentru a putea urmări de aici dezbaterile. Dar nu se putea obstacula intervenţia tribunilor împotriva unei hotărîri a senatului care nu le convenea şi nici stabilirea, deşi treptată, a noului principiu, potrivit căruia orice rezoluţie a senatului sau a adunării poporului era suspendată prin intervenţia unuia dintre tribuni. În fine, pentru a preîntîmpina deformările şi falsificările decretelor senatului, de a căror valabilitate depindea doar valabilitatea celor mai importante plebiscite (p. 201), s-a ordonat ca, de acum înainte, acestea să fie depuse nu numai în templul lui Saturn, sub oblăduirea cvestorilor oraşului, dar şi în templul lui Ceres, sub îngrijirea edililor plebei. În felul acesta, conflictul început pentru suprimarea puterii tribunilor s-a încheiat prin desăvîrşirea dreptului lor de a anula după propria

judecată nu numai acte de administrare singulare, în urma apelului adresat de către persoane lezate, dar şi toate rezoluţiile puterilor constituante ale statului. Securitatea persoanei tribunului, ca şi durata neîntreruptă şi integritatea colegiului tribunului au fost consfiinţite cu jurămintele cele mai sacre şi cu toate garanţiile venerabile pe care le putea oferi religia. De atunci, la Roma nu s-a mai întreprins niciodată încercarea de a suprima această magistratură.

Capitolul III

Egalizarea stărilor şi noua aristocraţie

Tulburările legate de tribunat par să se fi născut mai degrabă din disproporţiile de ordin social decît din cele de ordin politic şi există suficiente dovezi care conţin supoziţia că o parte dintre plebeii bogaţi, admişi în senat, au fost la fel de potrivnici transformărilor ca şi patricienii. Ei beneficiau de fapt de aceste privilegii împotriva cărora era orientată în primul rînd mişcarea şi chiar dacă sub alte aspecte se simţeau umiliţi, nu li se părea sosit momentul pentru a-şi proclama dreptul de participare la magistraturi, în situaţia în care întregul senat era ameninţat în privinţa puterii sale exclusive asupra finanţelor. Astfel se explică de ce în primii cincizeci de ani ai republicii nu s-a făcut nici un pas care să vizeze nemijlocit egalizarea politică a stărilor. Numai că această alianţă dintre patricieni şi plebeii bogaţi nu presupune nicidecum o garanţie a duratei ei. Neîndoielnic, o parte dintre familiile notabile ale plebeilor s-a raliat din capul locului partidului revoluţionar, în parte dintr-un sentiment de solidaritate cu cei egali lor, în parte datorită alianţei naturale care se formează între toţi cei prejudiciaţi, în fine, în parte întrucît au înţeles că, în perspectivă, concesiile faţă de mulţime vor fi inevitabile şi că, dacă vor fi bine dirijate, vor avea ca urmări suprimarea drepturilor exclusive ale patriciatului şi vor conferi astfel aristocraţiei plebeiene influenţa preponderentă în stat. Cum era de aşteptat, această convingere a pătruns în cercuri tot mai largi şi, în fruntea stării sale, aristocraţia plebeiană a început lupta împotriva aristocraţiei patriciene. Prin tribunat ea a deţinut un instrument legal de luptă şi putea să dea bătălii folosind arma mizeriei sociale, astfel încît să ajungă să dicteze nobilimii condiţiile păcii şi, ca mediatoare între cele două partide, să impună admiterea ei la magistraturi. O asemenea cotitură s-a produs în poziţia partidelor după căderea decemviratului.

Faptul că tribunatul poporului nu se putea înlătura a devenit pentru oricine o realitate incontestabilă; aristocraţia plebeiană nu putea să facă nimic mai potrivit decît să se înstăpînească asupra acestei pîrghii formidabile şi s-o folosească pentru înlăturarea desconsiderării stării sale.

Un singur fapt e eficient pentru a demonstra neputinţa aristocraţiei patriciene în faţa plebeilor uniţi; principiul fundamental al partidului exclusivist, invalidarea căsătoriilor dintre aristocraţi şi plebei, a căzut din prima lovitură, la nici patru ani după revoluţia decemvirală. În anul 309 (**445**), prin Legea Canuleia s-a stipulat că uniunile maritale dintre aristocraţi şi plebei erau valabile, copiii născuţi în astfel de familii dobîndind starea tatălui. Concomitent, s-a impus ca în locul consulilor să fie numiţi tribuni militari – în mod normal şase ; după toate aparenţele, cîte unul pentru fiecare legiune – înzestraţi cu puterea consulară şi pe durata magistraturii consulare, fiind aleşi de către centurii. După vechea lege, oricare cetăţean sau imigrant obligat la serviciul militar putea să avanseze la gradul de ofiţer (pp. 79-80); în virtutea acestui principiu, magistratura supremă, după ce fusese temporar accesibilă plebeilor prin decemvirat, a fost deschisă în mod şi mai cuprinzător tuturor cetăţenilor născuţi liberi. Ne întrebăm însă ce interes urmărea aristocraţia prin renunţarea la deţinerea exclusivă a magistraturii supreme şi prin concesiile făcute, refuzînd plebeilor titlul de consul, dar acordînd acestora consulatul sub această formă neobişnuită. Pentru a putea răspunde, trebuie să ne reamintim că învestitura în magistratura supremă aducea cu sine drepturi onorifice, în parte personale, în parte ereditare; astfel, onoarea triumfului a fost condiţionată juridic de deţinerea magistraturii supreme şi n-a fost acordată niciodată unui ofiţer care n-o administrase el însuşi; tot astfel, urmaşii unui magistrat curul au avut libertatea de a expune, în anumite circumstanţe, imaginea unui asemenea strămoş în *atrium* sau în public, ceea ce nu era permis în cazul celorlalţi strămoşi. Deşi se poate dovedi mai greu, la fel de uşor se poate explica faptul că aristocraţia guvernantă a cedat mai degrabă conducerea însăşi decît drepturile onorifice legate de aceasta, mai ales cele ereditare; şi, de

aceea, atunci cînd a fost obligată să împartă puterea cu plebeii, nu a conferit magistratului suprem dreptul de a deţine juridic scaunul curul, ci i-a acordat numai titlul de ofiţer superior, a cărui evidenţiere a fost numai de natură personală. De o importanţă politică mai mare decît refuzul dreptului de a-şi expune strămoşii şi decît onoarea triumfului a fost însă faptul că excluderea de la dezbateri a acestor plebei care şedeau în senat devenea o necesitate caducă pentru aceia dintre ei care intrau în rîndul senatorilor şi care trebuiau să fie interogaţi, întrucît erau sau fuseseră consuli desemnaţi. Astfel, a avut o însemnătate majoră pentru aristocraţie faptul de a permite plebeilor numai accesul la o magistratură consulară, dar nu la consulatul însuşi. În pofida acestei desconsideraţii umilitoare, datorită noii instituţii, privilegiile *gentes*-urilor, sub aspectul valorii lor politice, au fost înlăturate pe cale legală; dacă aristocraţia romană ar fi fost demnă de numele ei, ar fi trebuit să renunţe la luptă din momentul acesta. Numai că n-a făcut-o. Deşi de acum înainte o opoziţie legală şi înţeleaptă devenise imposibilă, îi mai rămînea un cîmp larg pentru opoziţia mizeră a procedeelor mărunte, a şicanelor şi intrigilor; cu toate că această rezistenţă a fost puţin onorabilă şi lipsită de prudenţă politică, într-un anumit sens s-a dovedit totuşi victorioasă.

Ea a obţinut într-adevăr concesii pentru omul de rînd, pe care aristocraţia romană unită nu le-ar fi acordat atît de uşor, dar, concomitent, a contribuit la prelungirea războiului civil cu încă un secol şi, în ciuda legilor, a permis nobilimii să menţină de fapt conducerea timp de alte cîteva generaţii. Mijloacele de care s-a servit aristocraţia au fost la fel de numeroase ca şi cele permise de răzbunarea politică în general. În loc să decidă o dată pentru totdeauna în problema primirii sau excluderii plebeilor din magistraturi, aristocraţii au trecut la concesii, deoarece au fost obligaţi s-o facă, dar numai pentru fiecare alegere; astfel, anual, reînvia lupta, dusă în van, relativă la numirea consulilor, patricieni sau tribuni militari din amîndouă stările; acest sistem de a învinge adversarul obosindu-l şi plictisindu-l n-a fost deloc cea mai ineficientă armă de care s-a servit aristocraţia. De asemenea, puterea supremă,

pînă atunci indivizibilă, a fost împărţită pentru a întîrzia înfrîngerea inevitabilă, înmulţind punctele de atac. În felul acesta, stabilirea bugetului, a listelor de cetăţeni şi de impozite, care fuseseră supravegheate pînă atunci de către consuli, au fost încredinţate încă din anul 319 (**435**) unor „evaluatori” (*censores*), doi la număr, numiţi de centurii pe cel mult 18 luni, din rîndul aristocraţiei. Noua magistratură a devenit treptat o pavăză a partidului aristocraţiei, nu atît datorită influenţei ei financiare, cît datorită dreptului, legat de aceasta, de a ocupa locurile devenite vacante în senat şi în ordinul ecvestru şi de a şterge, cu ocazia redactării listelor senatului, ale cavalerilor şi ale cetăţenilor, anumite persoane din cuprinsul acestora. În această epocă, cenzura n-a deţinut totuşi marea importanţă şi supremaţia morală care i-au fost asociate ulterior.

Acest succes al partidului aristocraţiei a fost contrabalansat de importanta modificare referitoare la cvestură (din anul 333, **421**). În această epocă au existat patru cvestori, dintre care doi erau însărcinaţi cu administrarea tezaurului municipal, fiind aleşi de către consuli, iar ceilalţi doi, trezorierii militari, erau aleşi de către tribuni; toţi patru însă erau desemnaţi din rîndul aristocraţiei. Acum, chiar şi primii dintre cei patru cvestori erau desemnaţi de către adunarea triburilor, care unea şi patricienii, şi plebeii, din dreptul de alegere consulul păstrînd numai conducerea alegerilor. Şi mai bogat în consecinţe a fost însă faptul că poporul, avîndu-se probabil în vedere că cei doi trezorieri militari erau mai degrabă ofiţeri decît magistraţi civili şi, în consecinţă, plebeii puteau să aspire atît la cvestură, cît şi la tribunatul militar, a cîştigat prin aceasta pentru prima dată privilegiul de eligibilitate, alături dreptul de alegere pe care-l deţinea dinainte; pe bună dreptate, pentru unii a fost o mare victorie, pentru ceilalţi o gravă înfrîngere faptul că, de acum înainte, patricienii şi plebeii aveau în egală măsură dreptul de a alege şi de a fi aleşi în cvestura militară, ca şi în cea civilă. În ciuda rezistenţei obstinate, aristocraţia înregistra eşec după eşec; înverşunarea creştea în măsura în care puterea ei se diminua. Ce-i drept, a mai încercat să atace direct drepturile acordate poporului prin contract, dar aceste tentative nu au fost manevre de partid bine cumpănite, ci acţiunile

unei neputincioase dorinţe de răzbunare. O asemenea încercare a fost în special procesul împotriva lui Maelius. Spurius Maelius, un plebeu bogat, a vîndut într-o perioadă critică (315, **439**) grîul la preţuri derizorii, aşa încît l-a făcut de ruşine şi l-a jignit pe administratorul grînelor (*praefectus annonae*), Gaius Minucius. Acesta l-a acuzat de dorinţa de a accede la puterea regală; nu putem şti pe cei temei, dar este puţin probabil ca un bărbat care nu deţinuse nici măcar tribunatul să se fi gîndit într-adevăr la regalitate. Cu toate acestea, autorităţile au luat reclamaţia în serios, iar numele de „rege" a exercitat întotdeauna asupra mulţimii Romei o înrîurire asemănătoare cu aceea manifestată în rîndul maselor engleze la auzirea numelui de „papă". Titus Quinctius Capitolinus, consul pentru a şasea oară, l-a desemnat pe octogenarul Lucius Quinctius Cincinnatus ca dictator fără drept de *provocatio*, violînd fără menajamente legile în vigoare (p. 205); Maelius, citat în faţa acestuia, a încercat să se sustragă chemării; atunci, comandantul cavaleriei dictatorului, Gaius Servilius Ahala, l-a ucis cu propria mînă. Casa celui asasinat a fost dărîmată, grînele din hambarele sale au fost împărţite poporului în mod gratuit, iar cei care ar fi putut să răzbune moartea lui au fost înlăturaţi în secret. Această crimă judiciară mîrşavă, o ruşine mai degrabă pentru poporul orb şi credul, decît pentru perversul partid al aristocraţiei, a rămas nepedepsită; dar dacă această facţiune a sperat că va suprima astfel dreptul de *provocatio*, atunci violase degeaba legile şi degeaba vărsase sînge nevinovat. Mai eficiente decît oricare alte mijloace din mîinile aristocraţiei s-au dovedit a fi intrigile electorale şi trucurile preoţeşti. Gradul pe care trebuie să-l fi atins aceste intrigi electorale este demonstrat cel mai bine prin faptul că, în 321 (**432**), a părut deja necesar să se decreteze o lege specială împotriva manevrelor electorale care, bineînţeles, n-a servit la nimic. Cînd cei cu dreptul la vot nu puteau fi influenţaţi, prin corupţie sau ameninţări, rezolvarea problemei cădea în sarcina magistraţilor care prezidau alegerile; ei admiteau atîţia candidaţi plebei cîţi erau necesari pentru a anihila voturile opoziţiei sau îi excludeau de pe lista candidaţilor pe cei care urmau să fie aleşi de majoritate.

Cu toate acestea, dacă era impusă o alegere incomodă, atunci era consultat preotul, pentru a şti dacă în timpul alegerilor nu interveniseră unele semne nefavorabile la auspicii sau la alte ceremonii religioase; în asemenea cazuri, aceştia nu întîrziau să le descopere. Fără a ţine seama de consecinţe şi fără a respecta exemplul înţelept al strămoşilor, a fost lăsată să se încetăţenească regula potrivit căreia avizul colegiilor sacerdotale referitor la zborul păsărilor, miracole şi altele de felul acesta îl obliga pe magistrat din punct de vedere juridic şi ţinea de competenţa colegilor să caseze orice act de stat, fie el consacrarea unui templu sau oricare altă activitate administrativă (fie lege sau alegere), pe temeiul unor nimicuri religioase. Pe această cale, s-a ajuns ca primul plebeu să ocupe cvestura abia în anul 345 (**409**), deşi eligibilitatea plebeilor pentru funcţie fusese stabilită încă din anul 333 (**421**), fiind recunoscută din acest moment ca legală; în mod asemănător, tribunatul militar cu puteri consulare a fost deţinut pînă în anul 354 (**400**) aproape în exclusivitate de către patricieni. Aşadar, a devenit evident că suprimarea legală a privilegiilor patricienilor n-a însemnat nicidecum asimilarea reală şi de fapt a aristocraţiei plebeiene cu aristocraţia *gentes*-urilor. La aceasta au contribuit mai multe cauze: teoretic, opoziţia obstinată a aristocraţiei putea să fie învinsă mult mai uşor într-un moment de derută, decît reprimată într-un mod durabil în alegerile care se desfăşurau anual; cauza principală a fost însă dezbinarea dintre conducătorii aristocraţiei plebeiene şi masa ţărănimii. Starea de mijloc, ale cărei voturi erau decisive în comiţii, nu şi-a asumat misiunea înălţării pe scut a celor care nu erau nobili, atîta timp cît doleanţele ei erau respinse în egală măsură de aristocraţia plebeiană şi de cea patriciană.

În timpul acestor conflicte politice, problemele sociale au fost în general date uitării sau tratate cu mai puţină energie. De cînd aristocraţia plebeiană îşi însuşise tribunatul în propriul ei interes, nu s-a mai pus în mod serios nici problema domeniilor, nici cea a reformei sistemului de credit, deşi nu lipseau nici teritorii nou-cucerite, nici ţărani ruinaţi sau pe cale de a se ruina. Cîteva distribuiri de pămînturi avuseseră loc îndeosebi în regiunile de

graniţă nou-cucerite – de exemplu, pe teritoriul Ardeii, în 312 (**442**), Labiciei, în 336 (**418**), şi Veii, în 361 (**393**). Ele s-au întemeiat mai ales pe raţiuni militare, şi nu pe ajutorarea ţăranului, şi nicidecum în proporţii suficiente. Unii dintre tribuni, ce-i drept, au întreprins încercarea de a reactualiza legea lui Cassius; astfel, în anul 337 (**417**), Spurius Maecilius şi Spurius Metilius au prezentat o propunere pentru distribuirea tuturor pămînturilor statului, dar au eşuat din cauza opoziţiei propriilor lor colegi, altfel spus, a aristocraţiei plebeiene, ceea ce este definitoriu pentru situaţia de atunci. Unii dintre patricieni au încercat să remedieze criza generală, dar au avut aceiaşi sorţi de izbîndă pe care îi avusese odinioară Spurius Cassius. Un patrician precum Cassius, ca şi el evidenţiat prin glorie militară şi vitejie personală, Marcus Manlius, salvatorul Capitoliului în timpul asediului galilor, s-a prezentat drept campionul poporului oprimat, de care era legat prin camaraderie militară, dar şi prin ura amară faţă de rivalul său, celebrul general şi conducător al partidului optimaţilor, Marcus Furius Camillus. În momentul în care un ofiţer viteaz urma să fie întemniţat din cauza datoriilor, Manlius a intervenit în favoarea lui şi l-a eliberat plătind cu banii proprii; concomitent, şi-a scos pămînturile la mezat, declarînd în public că, atîta timp cît va deţine o palmă de pămînt, nu se vor comite asemenea nedreptăţi. Faptul a fost mai mult decît suficient pentru a uni întregul partid de guvernămînt, patricieni şi plebei, împotriva novatorului periculos. Procesul de înaltă trădare, acuzaţia de a fi intenţionat restabilirea regalităţii s-au combinat cu influenţa funestă exercitată asupra mulţimii orbite de frazeologia stereotipă a partidelor. Poporul însuşi l-a condamnat la moarte, iar renumele său nu a avut nici un efect: poporul a fost adunat pentru acest proces într-un loc de unde votanţii nu puteau zări acropola, acest simbol lipsit de grai care le-ar fi putut reaminti că patria lor fusese salvată în clipele cele mai grele de mîna aceluiaşi bărbat care era acum predat călăului. În timp ce încercările de reformă erau sufocate în germene, nedreptatea socială devenea tot mai vizibilă, întrucît, pe de o parte, posesiunile de domenii se lărgeau tot mai mult pe seama războaielor norocoase, iar pe de altă parte, se extindeau îndatorarea şi

pauperizarea ţărănimii, mai ales din cauza războiului cu Veii (348-358, **406-396**) şi incendierii capitalei în timpul invaziei galilor (364, **390**). Ce-i drept, în momentul în care, cu ocazia războiului împotriva veienţilor, a devenit necesară prelungirea stagiului militar al soldaţilor, ei urmînd să rămînă sub arme, în mod extraordinar, nu numai în timpul verii, dar şi în timpul iernii, şi cînd ţărănimea era gata să refuze consimţămîntul ei în vederea unei declaraţii de război, prevăzînd ruina totală a poziţiei ei economice, senatul a făcut o concesie importantă: a pus solda, care fusese strînsă pînă atunci din contribuţiile districtelor, pe seama casei publice – altfel spus, pe seama banilor proveniţi din impozite indirecte şi din domenii (348, **406**). Numai în cazul în care casa statului ar fi fost temporar goală, solda urma să fie plătită prin intermediul unei contribuţii generale (*tributum*), care însă a fost considerată un împrumut forţat şi trebuia să fie restituită de către stat mai tîrziu. Instituţia a fost echilibrată şi înţeleaptă, însă întrucît nu se baza pe fundamentul esenţial, acela de a exploata domeniile în beneficiul real al casei publice, la sarcinile mărite ale serviciului militar s-au adăugat contribuţii frecvente; prin faptul că nu fuseseră proclamate oficial impozite, ci numai avansuri, nu erau mai puţin ruinătoare pentru omul de rînd.

Este lesne de înţeles de ce în asemenea împrejurări, în care aristocraţia plebeiană se vedea privată în fapt de egalitatea politică în drepturi din cauza opoziţiei aristocraţiei şi indiferenţei poporului, iar ţărănimea oprimată era neputincioasă în faţa unei aristocraţii unite, amîndouă taberele trebuiau să se ajute printr-un compromis. În acest scop, tribunii poporului Gaius Licinus şi Lucius Sextius au supus atenţiei mulţimii mai multe propuneri: mai întîi, să fie suprimat tribunatul consular, cel puţin unul dintre consuli să fie plebeu, să fie permis accesul plebeilor în cel puţin unul dintre cele trei mari colegii sacerdotale, acela al păstrătorilor oracolelor, al cărui număr urma să fie ridicat la zece (*duoviri*, mai tîrziu *decemviri sacris faciundis*, p. 136); apoi, în ceea ce priveşte domeniile, să nu fie îngăduit nici unui cetăţean să întreţină pe păşunile publice mai mult de 100 de vite şi 500 de oi şi să ocupe mai mult de 500 de *iugera* (echivalentul a 494 de pogoane prusace) din teritoriile domeniale oferite spre ocupaţie;

de asemenea, proprietarii să fie obligaţi să folosească la muncile cîmpului un număr de oameni liberi, proporţional cu cel al sclavilor lor rurali; în fine, să fie ameliorată situaţia debitorilor, reducîndu-se datoria lor prin scăderea dobînzilor plătite din capitalul împrumutat şi stabilindu-se perioade mai lungi la scadenţă. Tendinţa acestor propuneri este evidentă. Ele erau menite să deposedeze nobilimea de exclusivitatea magistraturii curule şi de distincţiile ereditare legate de aceasta. În mod semnificativ, se considera că proiectul putea fi realizat numai prin excluderea legală a nobililor din unul dintre cele două posturi consulare.

În consecinţă, propunerile urmau să scoată membri plebei admişi în senat din poziţia umilă în care se găseau, ca asistenţi fără dreptul de a interveni (p. 186), sau cel puţin să obţină ca aceia care deţinuseră consulatul să dobîndească dreptul de a-şi da verdictul alături de foştii consuli patricieni, înaintea celorlalţi senatori patricieni (pp. 185, 207). Ele vizau, de asemenea, să sustragă nobilimii deţinerea exclusivă a demnităţii sacerdotale. Din motive lesne de înţeles, vechii cetăţeni rămîneau în posesia străvechilor sacerdoţii latine ale augurilor şi pontifilor, dar erau siliţi, în schimb, să deschidă noilor cetăţeni cel de-al treilea mare colegiu, de origine mai recentă, aparţinînd iniţial unui cult străin. În sfîrşit, aceste propuneri au urmărit să permită oamenilor de rînd participarea la drepturile cetăţeneşti comune, să aducă înlesniri debitorilor nenorociţi şi să ofere zilierilor fără lucru o ocupaţie. Suprimarea privilegiilor, reforma socială, egalitatea civilă – acestea au fost cele trei mari idei care se doreau a fi materializate. În zadar au utilizat patricienii ultimele lor mijloace de opoziţie împotriva acestor propuneri legale: nici dictatura şi nici venerabilul erou Camillus n-au reuşit decît să tergiverseze, dar nu să înlăture adoptarea lor. Poporul ar fi acceptat bucuros propunerile: ce semnificaţie putea să cîştige consulatul şi păstrarea oracolelor în comparaţie cu uşurarea datoriilor şi libertatea domeniului public? Dar, din nefericire, nobilimea plebeiană n-a fost populară; ea a cuprins toate aceste propuneri într-un singur proiect de lege şi, după o luptă prelungită care a durat, conform tradiţiei, unsprezece ani, senatul şi-a dat

consimţământul, iar proiectul a fost adoptat în anul 387 (**367**).

Cu alegerea primului consul nepatrician – care a fost unul dintre autorii acestei reforme, fostul tribun al poporului Lucius Sextius Lateranus –, aristocraţia gentilică a încetat de fapt şi de drept să se numere printre instituţiile politice ale Romei. Întrucît, după votarea finală a acestor legi, bătrînul campion al ginţilor, Marcus Furius Camillus, a ctitorit un sanctuar al Concordiei, la poalele Capitoliului, într-un loc unde senatul obişnuia să se întrunească deseori (*comitium*), sîntem înclinaţi să credem că el a recunoscut în acest fapt împlinit sfîrşitul unei discordii care se prelungise prea mult. Consacrarea religioasă a noii înţelegeri în sînul comunităţii a constituit ultima acţiune publică a bătrînului erou şi om de stat şi sfîrşitul demn al lungii şi glorioasei sale cariere. Şi nu s-a înşelat întru totul: partea mai clarvăzătoare a *gentes*-urilor a acceptat de atunci pierderea privilegiilor politice exclusive şi s-a mulţumit să împartă conducerea cu aristocraţia plebeiană. În rîndul majorităţii patricienilor însă, spiritul incorigibil al nobililor nu s-a dezminţit. În virtutea privilegiului care a fost arogat de către apărătorii legitimităţii în toate timpurile, de a se supune legilor numai atunci cînd concordă cu interesele lor de partid, aristocraţii romani şi-au permis în diferite circumstanţe, violînd fără înconjur regulile stipulate, să numească doi consuli patricieni. Dar întrucît, ca răspuns la o asemenea alegere din anul 411 (**343**), poporul a hotărît formal ca amîndouă posturile consulare să fie ocupate de către nepatricieni, s-a înţeles ameninţarea ascunsă; poate şi-au dorit-o şi în continuare, dar n-au îndrăznit să se atingă de al doilea loc de consul. Aristocraţia lovea, de asemenea, în interesele sale, încercînd, în momentul votării legilor licino-sextine, să salveze cel puţin cîteva rămăşiţe ale vechilor privilegii prin intermediul unui sistem politic de basculare. Sub pretextul că aristocraţia era singura care cunoaştea dreptul, administrarea justiţiei a fost separată de consulat atunci cînd acesta a trebuit să fie accesibil plebeilor; în scopul acesta, a fost numit un al treilea consul sau, cum este cunoscut îndeobşte, un pretor. De asemenea, controlul pieţii şi drepturile de poliţie judiciară legate de acesta, ca şi celebrarea sărbătorii oraşului au fost trecute sub

autoritatea a doi edili, desemnaţi acum, care, pentru a se distinge de edilii plebei, au fost denumiţi, datorită jurisdicţiei lor legate de un loc anume, „edili ai scaunului judiciar” (*aediles curules*). Numai că edilitatea curulă a devenit imediat accesibilă şi plebeilor, ea fiind îndeplinită succesiv de către patricieni şi de către plebei. Mai mult, în anul 398 (**356**), dictatura a devenit accesibilă plebeilor, aşa cum în anul care a precedat legile licino-sextine (386, **368**) se întîmplase cu funcţia de comandant al cavaleriei, în anul 403 (**351**), cu cele două locuri de cenzori, în anul 417 (**337**), cu pretura; în acelaşi timp, în 415 (**339**), aristocraţia a pierdut în mod legal un loc de cenzor, aşa cum se întîmplase mai înainte şi în privinţa consulatului. Zadarnic un augur patrician a mai găsit la alegerea unui dictator plebeian neajunsuri ascunse ochilor profanilor (427, **327**) şi în van cenzorul patrician nu a îngăduit colegului său, pînă la sfîrşitul acestei perioade (474, **380**), să aducă sacrificiul solemn prin care se încheia censul; asemenea şicane n-au însemnat nimic mai mult decît capriciile nefaste ale patricienilor. La fel de puţin au putut să schimbe ceva şicanele făcute plebeilor de către conducătorii senatului, din cauza dreptului acestora de a participa la dezbateri; mai mult, s-a stabilit regula ca, la *interrogatio*, să nu se mai respecte originea patriciană, ci aceia care deţinuseră una dintre cele trei magistraturi ordinare supreme, consulatul, pretura sau edilitatea curală, să fie întrebaţi în această ordine, fără deosebire de stare, în timp ce acei senatori care nu ocupaseră nici una dintre aceste magistraturi să participe, ca şi pînă atunci, numai la exprimarea voturilor. În fine, dreptul senatului patrician de a respinge o hotărîre a comunităţii ca anticonstituţională, pe care, probabil, a îndrăznit să-l exercite foarte rar, i-a fost suspendat prin legea Publilia din anul 415 (**339**), iar prin legea Maenia, care n-a fost decretată înainte de jumătatea secolului al V-lea, patriciatul a fost silit să-şi facă publice eventualele temeri constituţionale din momentul stabilirii listei candidaţilor sau avansării propunerii legii, ceea ce înseamnă de fapt că sancţiona din capul locului toate legile. Redus în felul acesta, ca drept pur formal de confirmare a decretelor poporului, a rămas în mîinile nobilimii pînă în ultimii ani ai republicii.

Din motive lesne de înţeles, ginţile şi-au păstrat mai mult timp privilegiile religioase; multe astfel de privilegii, care nu mai aveau nici o importanţă politică, n-au fost niciodată atacate – îndeosebi eligibilitatea exclusivă pentru demnitatea celor trei *flamines* supremi, ca şi pentru aceea a regelui de sacrificiu şi a celor două colegii ale salilor. În schimb, cele două colegii ale pontifilor şi augurilor erau prea importante pentru a rămîne prerogativa exclusivă a patricienilor, întrucît implicau o influenţă considerabilă asupra jurisdicţiei şi asupra comiţiilor. Legea Ogulnia, din anul 454 (**344**), a permis accesul plebeilor şi la acestea, mărind numărul pontifilor de la cinci la opt, cel al augurilor, de la şase la nouă, distribuind locurile în mod egal între patricieni şi plebei în amîndouă colegiile. Lupta, care durase 200 de ani, va fi încheiată prin legea dictatorului Q. Hortensius, la originea căreia a stat o răzmeriţă primejdioasă a poporului, care stabilea egalitatea necondiţionată a hotărîrilor comiţiilor cu cele ale tribunilor, în locul egalităţii condiţionate. Situaţia s-a modificat astfel în sensul că acea parte din rîndul cetăţenilor care, cîndva, deţinuse de una singură dreptul la vot nu mai participa la votare în adunările tribute, forma cea mai importantă şi mai frecventă a luării deciziilor care se refereau la toţi cetăţenii.

În esenţă, lupta dintre ginţile romane şi oamenii de rînd se încheiase. Dacă, din importantele sale privilegii, nobilimea mai păstra încă deţinerea unui loc de consul şi a unui loc de cenzor, ea a fost exclusă, în schimb, de la tribunat, de la edilitatea plebee, de la al doilea loc de consul şi de cenzor şi de la participarea la votările triburilor, care se aflau, din punct de vedere juridic, pe picior de egalitate cu cele ale comiţiilor. Aceasta a fost pedeapsa cuvenită pentru rezistenţa sa anacronică şi îndărătnică: să vadă cum privilegiile patriciene de odinioară se transformau în tot atîtea dezavantaje. Cu toate acestea, aristocraţia romană a ginţilor nu a dispărut pe motiv că devenise o formă fără conţinut. Cu cît a devenit mai nesemnificativă şi mai neputincioasă, cu atît spiritul de castă s-a dezvoltat mai pronunţat în sînul ei. Orgoliul „*ramnes*-ilor” a supravieţuit ultimului lor privilegiu timp de secole; după ce au luptat cu îndîrjire pentru „a scoate consulatul din noroiul plebeian” şi s-au

convins, în sfîrşit cu repulsie, de zădărnicia acestei întreprinderi, şi-au arătat cu aroganţă şi înverşunare nobleţea. Pentru înţelegerea corectă a istoriei Romei în secolul al V-lea şi al VI-lea, nu trebuie trecută cu vederea această aristocraţie care se considera prejudiciată; de fapt, nu putea face altceva decît să-şi piardă cumpătul şi să-i enerveze pe alţii, dar a făcut-o cît a putut mai bine. La cîţiva ani după legea Ogulnia (458, **296**), s-a întîmplat ceva edificator în acest sens. O femeie patriciană căsătorită cu un plebeu notabil, care deţinuse cele mai înalte demnităţi în stat, a fost exclusă, din cauza acestei mezalianţe, din societatea femeilor nobile şi i s-a refuzat dreptul de participare la sărbătoarea comună a castităţii; în urma acestui fapt, la Roma s-a adorat separat o zeitate a castităţii patriciană şi una plebeiană. Fără îndoială că asemenea veleităţi nu prezentau o primejdie reală, iar partea cea mai mare a *gentes*-urilor nu s-a întinat cu o astfel de mizerabilă politică de şicane.

Totuşi, au determinat apariţia de ambele părţi a unui sentiment neplăcut şi, în timp ce lupta poporului împotriva patricienilor fusese, în sine, o necesitate politică şi întrucîtva chiar morală, aceste eforturi convulsive de a o prelungi, aceste genuri de inutile bătălii de ariergardă după ce victoria fusese decisă, ca şi competiţiile fără sens pentru poziţie şi situaţie au iritat şi au tulburat necontenit viaţa publică a cetăţenilor romani.

Unul dintre obiectivele compromisului din anul 387 (**367**), încheiat între cele două părţi ale plebeilor, vizînd înlăturarea patriciatului a fost realizat în întregime. În ce măsură putem afirma acelaşi lucru despre celelalte două obiective avute în vedere în cadrul acestui compromis? Noua ordine a lucrurilor a remediat lipsurile sociale şi a stabilit oare egalitatea politică? Ambele probleme sînt foarte strîns unite, întrucît, dacă nevoile economice ar fi ruinat starea de mijloc şi ar fi împărţit corpul cetăţenilor într-o minoritate bogată şi un proletariat nevoiaş, egalitatea cetăţenească ar fi fost anihilată, iar comunitatea republicană ar fi fost de fapt distrusă. De aceea, păstrarea şi creşterea stării de mijloc, mai ales a ţărănimii, a fost pentru fiecare om de stat patriot al Romei nu doar o sarcină importantă, ci cea mai importantă dintre toate. Plebeii, chemaţi acum

pentru prima dată să participe la conducere, avînd obligaţii, datorită noilor lor drepturi politice, mai ales faţă de proletariat, care, în suferinţa lui, aştepta de la aceştia ajutor şi protecţie, au fost constrînşi din punct de vedere politic şi moral să încerce să-i uşureze situaţia prin măsuri guvernamentale, cel puţin în măsura în care asemenea ajutor era posibil. Înainte de toate, să reflectăm asupra remediilor reale cuprinse în această parte a legislaţiei din 387 (**367**) care s-a referit la această problemă. Reglementarea în favoarea zilierilor liberi nu putea să-şi atingă scopul propus: acela de a îngrădi sistemul latifundiilor şi munca cu sclavi şi de a asigura proletariatului liber cel puţin o parte din muncă. Aceasta se înţelege de la sine. Dar aici nici legislaţia nu putea să intervină fără a zgudui fundamentele ordinii civile din acea vreme, în aşa fel încît să depăşească cu mult orizontul acesteia. Dimpotrivă, în problema domeniilor publice, legislatorii ar fi putut să impună o cotitură, dar ceea ce s-a înfăptuit a fost cu totul insuficient. Noua organizare domenială, conferind atît dreptul de a mîna turme numeroase pe păşunile publice, cît şi pe acela de a ocupa, pînă la o cotă destul de ridicată, pămînturile domeniale care nu erau destinate păşunatului, a oferit bogaţilor o parte foarte considerabilă şi poate chiar disproporţionată din veniturile domeniale: prin ultima dispoziţie a conferit posesiei domeniale şi sistemului de ocupaţie, într-un anumit sens, o sancţiune legală, deşi acesta a rămas pasibil de zeciuială de drept şi putea să fie oricînd revocat. Aceste circumstanţe au fost agravate prin faptul că noua legislaţie nici nu a înlocuit, prin cîteva măsuri de constrîngere mai eficace, reglementările existente şi, evident, insuficiente cu privire la strîngerea impozitului pe păşunat şi a zeciuielii, nici n-a prescris o revizuire profundă a posesiei domeniale şi nici n-a instituit o magistratură care să traducă noua legislaţie în fapte. Distribuirea pămînturilor domeniale ocupate, în parte, acelora care le deţineau în limite rezonabile, în parte, plebeilor care nu deţineau proprietate, în amîndouă cazurile însă sub formă de proprietate deplină, suprimarea, pe viitor, a sistemului de ocupaţie şi instituirea unei autorităţi suficient de puternice pentru a realiza o distribuire imediată a tuturor viitoarelor achiziţii de teritorii, toate

acestea erau atît de necesare în condiţiile existente, încît nu putem atribui această omisiune unei carenţe de clarviziune. Trebuie să ne amintim că aristocraţia plebee, deci tocmai acea parte care a fost realmente privilegiată în privinţa folosirii domeniilor, a fost cea care a propus noua ordine şi că unul dintre promotorii ei, Caius Licinius Stolo, s-a aflat printre primii condamnaţi pentru depăşirea maximului agrar; trebuie deci să ne punem întrebarea dacă legiuitorii au acţionat cinstit şi dacă n-au evitat deliberat să propună problemei spinoase a domeniilor o soluţie care să fi fost într-adevăr în avantajul tuturor.

Cu toate acestea, nu dorim să negăm avantajele care decurgeau din dispoziţiile legilor licino-sextine, aşa cum au fost ele, pentru micul fermier şi pentru zilier. De asemenea, trebuie să fie recunoscut faptul că, în perioada care a urmat imediat după votarea legii, autorităţile au vegheat, cel puţin relativ, la respectarea regulilor fixate asupra maximumului şi au sancţionat frecvent cu amenzi substanţiale pe deţinătorii de turme mari şi pe ocupanţii domeniului public. Şi în sistemul de impozite şi de credit s-au întreprins eforturi susţinute în această epocă, mai mari ca în cele anterioare sau ulterioare, pentru a tămădui rănile economiei naţionale, în măsura în care legislaţia în vigoare nu era compromisă. Obligaţia instituită în anul 397 (**357**), de a da 5% din valoarea unui sclav eliberat, a fost – fără a lua în considerare stavila care a fost pusă nedoritei înmulţiri a liberţilor – primul impozit perceput cu seriozitate din partea bogaţilor din Roma. De asemenea, au fost depuse eforturi pentru a remedia sistemul de credit. Legile împotriva cametei, stabilite încă de Cele Douăsprezece Table (p. 202), au fost reînnoite şi au devenit treptat tot mai severe, astfel încît limita maximă a dobînzii a fost redusă succesiv de la 10% (fixată în 397, **357**), la 5% (în 407, **347**), pentru anul cu 12 luni, pentru ca, în 412 (**342**), perceperea dobînzii să fie interzisă cu desăvîrşire. Ultima dispoziţie, naivă, a rămas formal în vigoare, dar, bineînţeles, nu va fi niciodată aplicată. Procentajul consacrat folosit mai tîrziu, de 1% pentru o lună sau de 12% pentru anul civil comun – ceea ce, după valoarea capitalului din Antichitate, corespunde întrucîtva procentajului actual de 5% sau 6% –, trebuie

să fi fost stabilit, încă din această epocă, ca limita maximă a unei dobînzi rezonabile. Pentru sume mai mari se refuza dreptul de acuzaţie şi se permitea, poate, chiar retrocedarea judiciară; în plus, nu rareori, cămătari cunoscuţi au fost citaţi înaintea tribunalului poporului şi condamnaţi de către tribuni, fără menajamente, la amenzi substanţiale. Modificarea, prin legea Poetilia, a procedurii în caz de datorii a fost încă şi mai importantă (428 sau 411, **326** sau **313**). Prin aceasta, fiecare debitor care declara sub jurămînt solvabilitatea sa putea să-şi salveze libertatea personală prin cedarea proprietăţii; pe de altă parte, s-a suprimat procedura sumară în cazul unei datorii pe bază de împrumut şi s-a stabilit regula ca nici un cetăţean roman să nu poată fi adus în starea de sclavie fără sentinţa juraţilor. Este evident că toate aceste mijloace au putut să amelioreze ici-colo inegalităţile economice, dar nu le-au putut suprima. Continuarea stării de criză se vădeşte prin numirea unei comisii de bancă pentru reglementarea relaţiilor de credit şi pentru achitarea de avansuri tezaurului public (402, **352**), prin fixarea unor termene legale de plată (407, **347**) şi, înainte de toate, prin primejdioasa răscoală a poporului din jurul anului 467 (**287**). Poporul, care nu reuşise să cadă de acord cu partidul opus asupra acordării de noi facilităţi în problema achitării datoriilor, s-a retras în afara zidurilor, pe Ianiculum, iar pacea comunităţii n-a putut fi restabilită decît la apariţia inamicului extern şi prin înlesnirile acordate de legea Hortensia (p. 213). Totuşi, ar fi foarte nedrept dacă acestor încercări serioase de stăvilire a sărăcirii stării de mijloc le-am opune insuficienţa lor; a considera inutilă aplicarea unor remedii parţiale şi a unor paliative în cazul unor lipsuri radicale numai pentru că ajută doar în parte constituie, ce-i drept, una dintre evangheliile propovăduite simplităţii, niciodată fără succes, dar, cu toate acestea, la fel de absurde. Dimpotrivă, trebuie să ne punem întrebarea dacă spiritul funest al demagogiei nu s-a înstăpînit de pe acum asupra acestei probleme şi dacă utilizarea unor astfel de mijloace violente şi primejdioase, cum fusese, de exemplu, diminuarea dobînzilor asupra capitalului împrumutat, erau într-adevăr necesare. Documentele de care dispunem nu ne permit să decidem asupra echităţii sau

inechităţii acestei măsuri; dar recunoaştem cu suficientă limpezime că starea proprietarilor de mijloc a continuat să se afle, din punct de vedere economic, într-o situaţie periculoasă şi critică; că zadarnic au fost întreprinse de sus diverse încercări, prin legi prohibitive şi amînări, pentru a-i ajuta; că, totuşi, guvernul aristocratic a continuat să fie neputincios în faţa membrilor săi şi prea preocupat de interesele sale egoiste de castă pentru a veni în ajutorul stării de mijloc prin singurul mod eficient care se afla la îndemîna conducerii, abandonarea deplină şi irevocabilă a sistemului de ocupaţie a pămîntului statului. Aceasta ar fi contribuit, înainte de toate, la anihilarea reproşului adus guvernului, anume că beneficia de pe urma situaţiei mizere a celor guvernaţi. O îndreptare mai eficientă decît oricare alta pe care guvernul dorise sau putuse s-o acorde a fost adusă stării de mijloc prin succesele politice ale comunităţii romane şi prin extinderea treptată a dominaţiei romanilor asupra Italiei. Numeroasele şi marile colonii care au trebuit să fie fondate pentru consolidarea dominaţiei, dintre care cele mai multe aparţin secolului al V-lea, au oferit proletariatului agricol proprietatea asupra unor ferme, în timp ce emigraţia a uşurat situaţia celor care au rămas la vatră. Creşterea veniturilor indirecte şi extraordinare, starea strălucită a finanţelor romane în general au impus de acum înainte necesitatea de a recurge rareori la a impune fermierilor o contribuţie sub forma împrumutului forţat. Proprietarii mici de odinioară au fost neîndoielnic pierduţi pentru totdeauna, însă creşterea prosperităţii romanilor i-a aşezat pe vechii proprietari mai înstăriţi în categoria fermierilor, înmulţind astfel rîndurile stării de mijloc. Nobilimea a căutat să ocupe, în principal, marile terenuri nou-cîştigate; bogăţiile care se îndreptau spre Roma în cantităţi nemaiîntîlnite, datorită războiului şi comerţului, trebuie să fi determinat scăderea dobînzilor; populaţia din capitală, în creştere, aducea beneficii tuturor fermierilor din Latium; un înţelept sistem de corporaţii a unit un număr de comunităţi vecine, mai înainte supuse, cu comunitatea romană, întărind astfel îndeosebi starea de mijloc; în fine, victoriile glorioase şi succesele însemnate au dus la aplanarea conflictului dintre facţiuni. Situaţia disperată a fermierilor n-a fost

nicidecum ameliorată, cu atît mai puţin au fost secate izvoarele acesteia; totuşi, nu ne putem îndoi că la sfîrşitul acestei perioade starea de mijloc a Romei se afla în general într-o poziţie cu mult mai puţin umilitoare decît în primul secol de după alungarea regilor.

În sfîrşit, egalitatea civilă a fost într-un anumit sens atinsă sau, mai degrabă, restabilită prin reforma din anul 387 (**367**), prin acestea fiind hotărîtă şi evoluţia consecinţelor ei legitime. Ca şi odinioară, cînd patricienii alcătuiseră în fapt corpul cetăţenilor, aflîndu-se între ei necondiţionat pe picior de egalitate în ceea ce priveşte drepturile şi îndatoririle, acum, în sînul lărgit al corpului cetăţenilor n-au existat deosebiri arbitrare în faţa legii. Diferenţierile, care, într-o societate civilă, sînt generate cu necesitate de vîrstă, înţelegere, educaţie şi avere, au pătruns, bineînţeles, şi în sfera vieţii publice; numai că spiritul care stăpînea cetăţenii şi politica guvernului au tins să reducă aceste deosebiri la limitele cel mai de jos posibile. Întregul sistem roman avea în vedere ridicarea cetăţenilor la nivelul mediu al unor bărbaţi destoinici, dar şi împiedicarea apariţiei naturii geniale. Nivelul cultural al romanilor a rămas cu mult în urma evoluţiei puterii statului şi, instinctiv, a fost mai degrabă reprimat decît încurajat de către guvernanţi. Existenţa bogaţilor şi săracilor nu se putea suprima; ca într-o adevărată comunitate ţărănească însă, stăpînul mîna plugul la fel ca şi zilierul şi, atît pentru bogat, cît şi pentru sărac, s-a stabilit buna regulă potrivit căreia trebuie să trăieşti chibzuit şi, în consecinţă, să nu deţii nici un fel de capital mort. Cu excepţia solniţei şi a vasului pentru libaţii nu se întîlnea argintărie în nici una din casele romane ale acestor timpuri. Nu este un lucru lipsit de importanţă. Succesele considerabile repurtate de către comunitatea romană în secolul care s-a scurs între ultimul război cu Veii şi războiul cu Pyrrhos arată cu prisosinţă că patriciatul a fost înlocuit de către starea de mijloc, că moartea nobilului Fabius n-ar fi fost regretată de către întreaga comunitate, atît de către plebei, cît şi de către patricieni, mai mult sau mai puţin decît moartea plebeului Decius, că nici celui mai bogat aristocrat consulatul nu-i revenea de la sine. Un ţăran sărac din Sabina, Manius Curius, a putut să-l înfrîngă pe regele Pyrrhos pe

cîmpul de bătălie şi să-l alunge din Italia, fără a înceta să fie un simplu fermier sabin şi să-şi cultive personal grîul pentru a avea pîine. Cu toate acestea, dincolo de impresionanta egalitate republicană, nu trebuie uitat că ea a fost, aproape în exclusivitate, de natură pur formală şi că ea a dat naştere sau, mai corect, a conţinut în germene o aristocraţie foarte bine conturată. Familiile nepatriciene bogate şi de vază se separaseră demult de mulţime şi se aliaseră cu patriciatul întru beneficiul drepturilor senatoriale şi urmărirea unei politici distincte şi deseori contrare celei a mulţimii. Legile licino-sextine abrogaseră deosebirile legale din sînul aristocraţiei şi transformaseră limitele care excludeau omul de rînd de la guvernare dintr-o barieră legală insurmontabilă într-un obstacol real, ce-i drept, nu de netrecut, însă greu de învins. Într-un fel sau altul, sîngele clasei conducătoare a Romei s-a împrospătat; în esenţă însă, guvernul a rămas, ca şi înainte, aristocratic. Şi în această privinţă, comunitatea romană a rămas o veritabilă republică de ţărani, în care proprietarul unui lot întreg nu se distingea, aparent, prin nimic de cel sărac şi trata cu el pe picior de egalitate, dar în care aristocraţia conducea cu o asemenea autoritate, încît un cetăţean neînstărit putea deveni mai degrabă conducătorul cetăţenilor din oraş decît primar în satul său. Într-adevăr, a însemnat foarte mult şi a fost extrem de promiţător faptul că, după noua legislaţie, şi cel mai sărac cetăţean putea să deţină magistratura supremă, ceea ce n-a constituit un impediment pentru ca un bărbat din păturile inferioare ale societăţii să ajungă foarte rar în această condiţie şi chiar şi atunci, cel puţin către sfîrşitul acestei perioade, numai printr-o alegere impusă de opoziţie. Fiecare guvernare aristocratică atrage de la sine un partid de opoziţie; şi, întrucît egalizarea stărilor n-a contribuit decît la modificarea aristocraţiei, întrucît noua pătură de conducători nu numai că a urmat vechiului patriciat, dar s-a grefat pe acesta şi s-a contopit cu el, opoziţia a continuat să existe în aceeaşi măsură şi şi-a urmat cursul din toate punctele de vedere. Deoarece discriminarea nu îi mai privea acum pe plebei, ci pe omul de rînd, noua opoziţie apare din capul locului ca reprezentanta claselor de jos şi mai ales a micilor proprietari şi, aşa cum noua aristocraţie s-a aliat

cu patriciatul, tot astfel aceste prime mişcări ale noii opoziţii s-au întrepătruns cu luptele definitive împotriva privilegiilor patricienilor. Primele nume din rîndul conducătorilor populari au fost Manius Curius (consul în anii 464, 479, 480, **290**, **275**, **274**; cenzor în anul 482, **272**) şi Gaius Fabricius (consul în anii 472, 476, 481, **282**, **278**, **273**; cenzor în anul 479, **275**), amîndoi fără strămoşi şi fără avere, amîndoi desemnaţi în fruntea statului prin voturile comunităţii, de trei ori, în pofida principiului aristocratic de a limita realegerea în magistratura supremă, amîndoi adversari ai privilegiilor patriciene ca tribuni, consuli şi cenzori şi apărători ai stării micilor fermieri împotriva aroganţei crescînde a marilor familii. Partidele viitorului se conturaseră; interesele de partid au fost însă suspendate de ambele părţi în faţa intereselor comunităţii. Nobilul Appius Claudius şi ţăranul Manius Curius, adversari personali impetuoşi, au reuşit să înfrîngă împreună, prin sfat înţelept şi faptă îndrăzneaţă, pe regele Pyrrhos; iar dacă Gaius Fabricius, fiind cenzor, l-a amendat pe Publius Cornelius Rufinus pentru sentimentele şi deprinderile sale aristocratice, aceasta nu l-a împiedicat să-l ajute să ajungă la un al doilea consulat, avînd în vedere destoinicia sa recunoscută ca general. Ruptura era deschisă, dar adversarii îşi întindeau încă mîinile deasupra ei.

Am înfăţişat pînă aici sfîrşitul luptelor dintre vechii şi noii cetăţeni, diversele tentative, în parte încununate de succes, de a uşura situaţia stării de mijloc, începuturile formării, datorită egalităţii civile nou-cucerite, a unui nou partid aristocratic şi a unui nou partid democratic. Ne mai rămîn de descris constituţia guvernului în noile circumstanţe şi poziţiile în care se vor afla, după înlăturarea politică a nobilimii, cele trei elemente ale comunităţii republicane: cetăţenii, magistraţii şi senatul.

În adunările lor ordinare, cetăţenii au continuat să rămînă autoritatea supremă în stat şi guvernul legal; prin lege s-a stabilit numai ca, exceptînd hotărîrile care au fost deferite, o dată pentru totdeauna, centuriilor, şi anume alegerea consulilor şi a cenzorilor, voturile triburilor să fie la fel de valabile ca şi cele centuriilor, fapt care pentru adunarea plebeo-patriciană a fost stabilit prin legea

valero-horaţiană din 305 (**449**) şi lărgit de Legea Publilia (din 415, **335**), iar pentru adunarea triburilor, prin Legea Hortensia din jurul anului 467 (**287**) (p. 214). Aceasta nu constituie de fapt o inovaţie radicală, avînd în vedere că, în general, erau aceleaşi persoane care deţineau dreptul de a vota în cele două adunări: totuşi, nu trebuie uitat că în comiţiile curiilor toţi votanţii se aflau pe picior de egalitate, pe cînd în comiţiile centuriilor operaţia sufragiului era graduală, respectînd averea votantului; din acest punct de vedere, schimbarea a fost în mod sigur o inovaţie nivelatoare şi democratică. De o importanţă mult mai mare a fost faptul că, spre sfîrşitul acestei perioade, străvechea condiţie a dreptului la vot, proprietatea, a început să fie desconsiderată. Appius Claudius, cel mai îndrăzneţ inovator pe care l-a cunoscut istoria romană, a stabilit, în timpul cît a fost cenzor, în anul 442 (**312**), fără a consulta senatul sau poporul, lista cetăţenilor, în aşa fel încît omul care deţinea pămînt era primit în tribul pe care şi l-a ales şi, după aceea, în funcţie de avere, era introdus în centuria corespunzătoare. Această schimbare depăşea însă cu mult spiritul timpului pentru a fi definitiv acceptată. Unul dintre succesorii imediaţi ai lui Appius, Quintus Fabius Rullianus, faimosul învingător al samniţilor, nu a înlăturat-o cu desăvîrşire în timpul cît a fost cenzor, în anul 450 (**304**), dar a încercat s-o restrîngă în asemenea limite, încît puterea reală în adunările cetăţenilor a continuat să rămînă în mîinile posesorilor de pămînturi şi de bani. El a încorporat pe toţi aceia care nu aveau pămînt, ca şi pe liberţii a căror proprietate a fost evaluată la mai puţin de 30.000 de sesterţi (2.175 de taleri) în cele patru triburi urbane, care nu mai ocupau astfel primul, ci ultimul loc. Dimpotrivă, cartierele rurale, care între anii 367 (**487**) şi 513 (**241**) au crescut treptat de la 17 la 31 – aşadar partea majoritară a votanţilor tinzînd către o preponderenţă absolută – au fost rezervate prin lege tuturor cetăţenilor născuţi liberi care erau proprietari, ca şi liberţilor a căror proprietate depăşea valoarea de 30.000 de sesterţi. În cadrul centuriilor, egalitatea între cetăţenii născuţi liberi, proprietari sau neproprietari, a rămas aşa cum fusese stabilită de către Appius; în schimb, liberţii care n-au fost primiţi în triburile rurale au fost privaţi

de dreptul de vot. În felul acesta, s-a asigurat preponderenţa proprietarilor în cadrul comiţiilor triburilor, pe cînd în cadrul comiţiilor centuriilor, unde erau necesare mai puţine măsuri de precauţie din cauza preferinţei statutare faţă de cei înstăriţi, liberţii nu puteau să producă nici un rău. Datorită acestei măsuri înţelepte şi moderate a bărbatului care, în urma faptei sale războinice, dar încă şi mai mult în urma celei paşnice, a primit pe drept numele „cel Mare" (*Maximus*), pe de o parte, s-a impus obligativitatea serviciului militar, cum era de aşteptat, şi asupra cetăţenilor neproprietari, pe de altă parte, s-a ridicat o stavilă în faţa puterii crescînde a foştilor sclavi, ceea ce constituia, din nefericire, o necesitate indispensabilă într-un stat care sancţiona sclavia. O jurisdicţie morală particulară, care s-a asociat treptat censului şi revizuirii listelor de cetăţeni, a exclus din această categorie şi pe indivizii consideraţi nedemni de către comunitate şi a conservat cetăţenilor deplina puritate morală şi politică. Comiţiile manifestau în această perioadă o tendinţă de lărgire a competenţei, dar şi aceasta numai treptat. Creşterea numărului magistraţilor care urmau să fie aleşi de către popor aparţine într-o anumită măsură acestei epoci; este semnificativ faptul că din anul 392 (**362**) tribunii militari ai unei legiuni, iar din anul 443 (**311**) cîte patru din fiecare dintre primele patru legiuni n-au mai fost desemnaţi de către comandantul militar, ci de către cetăţeni. În general, în această perioadă cetăţenii nu puteau să intervină în administraţie; numai dreptul de a declara război a fost păstrat cu tărie, cum este şi firesc, iar acesta era valabil nu de drept, ci de fapt (327, **327**) şi în cazul în care un armistiţiu prelungit, încheiat în locul unei păci, expira şi începea un nou război. În celelalte circumstanţe, o problemă de administraţie a fost supusă poporului numai atunci cînd autorităţile conducătoare intrau în conflict, iar una dintre ele supunea cazul adunării, dar şi atunci cînd fruntaşilor partidului moderat din cadrul aristocraţiei, lui Lucius Valerius şi Marcus Horatius sau primului dictator plebeu, Gaius Marcius Rutilus, nu le-au fost acordate din partea senatului triumfurile meritate în anul 305 (**449**), respectiv 398 (**356**); cînd consulii anului 459 (**295**) nu s-au putut înţelege în privinţa competenţei lor mutuale şi cînd senatul a

hotărît, în anul 364 (**390**), predarea unui sol, care nu şi-a îndeplinit îndatoririle, galilor, un tribun consular adresîndu-se comunităţii din această cauză. Acesta din urmă a fost primul caz în care un decret al senatului a fost anulat de către popor, iar comunitatea a plătit-o scump. Uneori, guvernul oferea intenţionat poporului decizia în probleme dificile; de exemplu, cînd Caere, căreia poporul îi declarase război, a cerut pacea înainte ca ostilităţile să fi început efectiv (401, **353**), senatul a ezitat să execute hotărîrea poporului fără un consimţămînt formal din partea comunităţii; mai tîrziu, cînd senatul a vrut să respingă umila cerere de pace a samniţilor, vrînd să evite indignarea produsă de o asemenea declaraţie, a deferit-o poporului (436, **318**). Numai spre sfîrşitul acestei epoci constatăm o extindere considerabilă a competenţei comiţiilor triburilor şi în problemele de administraţie, îndeosebi prin consultarea acestora la încheierea unor tratate de pace sau a unor alianţe. Această extindere datează foarte probabil de la Legea Hortensia din anul 467 (**287**). Însă cu toată lărgirea competenţei adunărilor cetăţenilor, influenţa practică a acesteia asupra afacerilor de stat a început mai degrabă să scadă, îndeosebi către sfîrşitul acestei epoci. Înainte de toate, semnificaţia originară a adunării poporului a fost anihilată de extinderea graniţelor romane. Ca adunare a unor persoane care trăiau pe teritoriul originar al comunităţii, ea putuse să se întrunească într-un număr suficient şi să-şi cunoască intenţiile fără discuţii; dar corpul cetăţenilor romani nu mai era acum o comunitate, ci mai degrabă un stat. Ce-i drept, în măsura în care localităţile încorporate au rămas asociate în triburile rurale, aşa cum în tribul Papiria decideau cu precădere voturile tusculanilor, sentimentul municipal, dintotdeauna predominant în Italia, a pătruns şi în comiţiile romane şi a introdus în acestea, cel puţin atunci cînd se vota pe triburi, o anumită solidaritate intimă şi un spirit de comunicare propriu, care, bineînţeles, a dat naştere la animozităţi şi rivalităţi de toate genurile. În circumstanţe extraordinare, votările primeau, ce-i drept, energie şi independenţă; de regulă însă, comiţiile au rămas, atît în alcătuirea, cît şi în puterea lor de decizie, dependente de personalitatea preşedintelui ori de accident, dacă nu au fost dominate de cetăţenii

domiciliaţi în capitală. De aceea, este pe deplin explicabil de ce adunările cetăţenilor, care deţinuseră în primele două secole ale republicii o mare importanţă practică, încep să devină treptat o simplă unealtă la îndemîna magistratului care le prezida; desigur, o unealtă foarte periculoasă, întrucît magistraţii chemaţi să le prezideze au fost foarte numeroşi şi fiecare hotărîre a comunităţii a fost considerată, în ultimă instanţă, drept expresia legală a voinţei poporului. Lărgirea drepturilor constituţionale ale cetăţenilor n-a fost de mare interes în momentul acela, întrucît, ca niciodată înainte, n-au fost practic capabili de o voinţă sau de o acţiune personală şi întrucît încă nu exista o demagogie în adevăratul sens al cuvîntului. În cazul în care ar fi existat un asemenea spirit demagogic, nu ar fi încercat lărgirea competenţei corpului cetăţenilor, ci dezlănţuirea dezbaterilor politice înaintea lor; în schimb, pe durata întregii perioade, romanii se vor conforma vechilor principii în virtutea cărora numai magistratul putea să convoace cetăţenii şi să deţină dreptul de a interzice toate discuţiile şi fiecare propunere de amendament. În această epocă, devalorizarea crescîndă a constituţiei se manifesta, în principal, numai prin faptul că adunările originare luau o atitudine prin excelenţă pasivă şi nu interveneau în guvernare nici în favoarea şi nici în detrimentul ei.

În ceea ce priveşte puterea magistraţilor, deşi diminuarea ei n-a fost tocmai ţelul luptelor purtate între cetăţenii vechi şi cei noi, ea a fost totuşi una dintre cele mai semnificative urmări ale lor. La începutul luptelor dintre stări, mai exact al divergenţelor legate de deţinerea puterii consulare, consulatul a însemnat încă unica şi indivizibila magistratură, în esenţă de natură regală; consulul, asemenea regelui de odinioară, îşi desemna încă toţi subordonaţii după libera alegere. La sfîrşitul acestei lupte, atribuţiile cele mai importante – jurisdicţia, poliţia străzilor, alegerea senatorilor şi a cavalerilor, censul şi administrarea finanţelor – au fost separate de consulat şi transferate unor magistraţi care, ca şi consulul, erau numiţi de către comunitate şi care se aflau mai degrabă pe picior de egalitate cu acesta, decît în subordinea lui. Consulatul, cîndva unica magistratură ordinară a statului, n-a mai rămas necondiţionat prima

dintre ele. În noua ordine a rangului şi a succesiunii ordinare a magistraţilor, consulatul se afla, ce-i drept, înaintea preturii, edilităţii şi cvesturii, dar după cenzură, de care erau legate, în afara prerogativelor financiare foarte importante, stabilirea listelor de cetăţeni, de cavaleri şi de senatori şi, implicit, un control moral destul de arbitrar asupra întregii comunităţi, ca şi asupra fiecărui cetăţean în parte, fie el de condiţie umilă ori nobilă. Ideea unei autorităţi limitate a magistraţilor sau a unei competenţe speciale, care păruse vechiului drept constituţional al romanilor ca ireconciliabilă cu noţiunea de putere supremă, a început să cîştige teren şi să distrugă ideea primară a unui *imperium* unic şi indivizibil. Un început în această direcţie a fost realizat prin instituirea magistraturilor permanente subordonate, îndeosebi a cvesturii (p. 181); ea a fost definitivată prin legile licino-sextine (387, **367**), care au stabilit trei magistraţi supremi ai comunităţii, primii doi pentru administraţie şi conducerea războiului, cel de-al treilea pentru conducerea justiţiei. Consulii, deşi au fost întotdeauna şi pretutindeni egali în privinţa puterii, şi-au împărţit de fapt din primele timpuri diferitele sfere de atribuţii (*provinciae*). La început, s-a convenit asupra acestei diviziuni prin înţelegere, iar în lipsa acesteia prin tragere la sorţi; cu timpul însă, vor interveni celelalte puteri constituţionale întru uzurparea acestor delimitări de competenţă efectivă. În mod obişnuit, senatul delimita anual aceste *provinciae* şi, cu toate că nu le împărţea nemijlocit între magistraţii concurenţi, el putea să acţioneze într-un mod decisiv şi asupra persoanelor, în urma consultării şi rugăminţilor. În cazuri deosebite, senatul ar fi obţinut şi o decizie din partea comunităţii, care ar fi rezolvat definitiv o problemă de competenţă (pp. 219-220); totuşi, guvernul a recurs foarte rar la acest expedient îndoielnic. Cele mai importante chestiuni, ca, de exemplu, tratatele de pace, le-au fost retrase consulilor, care au fost obligaţi să recurgă în asemenea circumstanţe la senat şi să acţioneze în conformitate cu instrucţiunile acestuia. În sfîrşit, în cazuri extreme, senatul putea oricînd să-i suspende pe consuli din magistratură, întrucît, după un obicei niciodată stabilit prin lege, dar niciodată încălcat în practică, proclamarea dictaturii

depindea numai de rezoluţia senatului, iar desemnarea persoanei care urma să fie promovată, deşi, constituţional, revenea consulului, era uzurpată în mod obişnuit de către senat. Vechea unitate şi plenitudinea *imperium*-ului s-a păstrat mai mult timp în cadrul dictaturii decît al consulatului, deşi, fiind o magistratură extraordinară, avea bineînţeles din capul locului o competenţă specială, care, din punct de vedere legal, era expusă restricţiilor mai puţin decît consulatul. Totuşi, prin noile concepţii asupra competenţei care şi-au creat loc în viaţa juridică a Romei, a fost afectată treptat şi dictatura. Mai întîi, în anul 391 (**363**) întîlnim un dictator numit dintr-un scrupul teologic: numai pentru îndeplinirea unei ceremonii religioase. Şi chiar dacă acesta, fără îndoială în conformitate cu constituţia, nu ţinea deloc seama de această limitare a puterii sale şi preluase conducerea armatei, opoziţia magistratului nu se va mai manifesta cu ocazia numirilor ulterioare (la fel limitate), consemnate mai întîi în anul 403 (**351**), iar după aceea destul de frecvent. Dimpotrivă, dictatorii se vor considera şi ei de acum înainte legaţi de competenţele lor speciale. În ultimă instanţă, mai multe limitări serioase ale magistraturii au fost cuprinse în interdicţia din anul 412 (**342**) de acumulare a sarcinilor curule ordinare, şi, concomitent, în ordonanţa prin care o persoană nu putea deţine, în împrejurări ordinare, aceeaşi magistratură înainte de scurgerea unei perioade de zece ani, iar cenzura nu putea fi ocupată în nici un caz de două ori de către o persoană. Guvernul era încă destul de puternic pentru a nu se teme de instrumentele sale şi putea să renunţe, din această cauză, tocmai la cele mai redutabile. Ofiţeri destoinici au fost adesea absolviţi de aceste reguli şi s-au înregistrat cazuri asemănătoare celui al lui Quintus Fabius Rullianus, care a fost de cinci ori consul într-un interval de 28 de ani, şi al lui Marcus Valerius Corvus (384-483, **370**-**271**), care, după ce deţinuse şase consulate – primul la 23, ultimul la 72 de ani – şi fusese timp de trei generaţii nădejdea concetăţenilor şi spaima inamicilor, a fost coborît în mormînt la vîrsta de 100 de ani.

Aşadar, în timp ce magistratul roman se transforma tot mai mult şi tot mai sigur din stăpîn absolut într-un însărcinat al statului, adică

într-un administrator al comunităţii, vechea magistratură opusă, tribunatul poporului, a suferit o transformare asemănătoare, nu atît exterioară, cît interioară; acesta a avut în sînul comunităţii o dublă menire. La început a fost destinat să-l apere pe cel nevoiaş şi pe cel umil, printr-un ajutor oarecum revoluţionar (*auxilium*), de violenţa abuzivă a magistraţilor; mai tîrziu, a fost întrebuinţat pentru înlăturarea incapacităţii legale a plebeilor şi a privilegiilor nobilimii gentilice. Acest ultim deziderat a fost îndeplinit. Nu numai că destinaţia originară a fost în sine mai mult un ideal democratic decît o realitate politică, dar a fost la fel de odioasă şi aristocraţiei plebee, în mîinile căreia trebuia, în mod necesar, să se găsească, şi se şi găsea, tribunatul; de asemenea, ea era incompatibilă cu noua ordine – născută din egalizarea stărilor, avînd, poate, o tentă şi mai aristocratică decît cea precedentă şi dezarmată de aristocraţia gentilică şi de neîmpăcat cu constituţia consulară patriciană. Dar în locul suprimării tribunatului au fost preferate transformarea lui dintr-o armă a opoziţiei într-un instrument de conducere şi introducerea tribunilor poporului, care au fost excluşi de fapt de la orice participare în administraţie şi, în categoria autorităţilor guvernamentale, nu erau nici magistraţi, nici membri ai senatului. Dacă din punctul de vedere al jurisdicţiei fuseseră, de la început, egalii consulilor şi dobîndiseră, asemenea lor, încă din primele etape ale luptelor dintre stări, iniţiativă legislativă, acum vor primi (nu cunoaştem data exactă, dar probabil cu ocazia sau imediat după egalizarea stărilor) o poziţie egală cu aceea a consulilor înaintea autorităţii care exercita de fapt conducerea, senatul. La început, asistau doar la dezbaterile senatului, şezînd pe un scaun în dreptul uşii; acum, vor obţine, ca toţi ceilalţi magistraţi şi alături de aceştia, un loc în senat şi dreptul de a participa la discuţii. Dacă le-a fost refuzat dreptul la vot, cauza rezidă în acel principiu general al dreptului constituţional roman, potrivit căruia putea să dea sfat numai cel care nu era îndreptăţit la faptă. În consecinţă, în timpul anului lor de exerciţiu, toţi magistraţii aveau numai un loc, nu şi un vot, în cadrul consiliului de stat (p. 185). Urmările nu se vor opri însă aici. Tribunii au primit prerogativa distinctă a magistraturii supreme,

care, în rîndul magistraţilor ordinari, se cuvenea numai consulilor şi pretorilor: dreptul de a convoca senatul, de a-l consulta şi de a obţine din partea lui un decret. Faptul a fost necesar, deoarece, după ce guvernarea a trecut de la aristocraţia gentilică la aristocraţia unită, conducătorii aristocraţiei plebee trebuiau să fie asimilaţi în senat cu cei ai patricienilor. Aşadar, în măsura în care acest colegiu al opoziţiei, exclus la început de la orice participare la administrarea statului, îndeosebi de la afacerile într-adevăr urbane, a devenit a doua putere executivă supremă şi unul dintre instrumentele cele mai utilizate şi necesare guvernului, mai exact ale senatului, pentru a comunica cu cetăţenii şi mai ales pentru a stăvili excesele magistraţilor, tribunatul a fost privat de caracterul său originar şi anihilat din punct de vedere politic. Această stare de lucruri a fost însă determinată de necesitate. Cu toate că lipsurile aristocraţiei romane sînt evidente, iar creşterea continuă a supremaţiei aristocraţiei trebuia să fie corelată cu înlăturarea reală a tribunatului, nu putem nega faptul că nu se putea guverna veşnic cu o autoritate nu numai lipsită de destinaţie şi menită doar înşelării prin nişte perspective iluzorii a unui proletariat suferind, ci, concomitent, şi foarte revoluţionară, aflîndu-se în posesia unei puteri anarhice de limitare a autorităţii magistraţilor, ba chiar a statului însuşi. Dar crezul în ideal, în care este statuată toată puterea, ca şi întreaga neputinţă a democraţiei, era legat în spiritul romanilor în modul cel mai intim de tribunatul poporului şi nu trebuie să ne amintim de Cola Rienzi pentru a fi convinşi că acesta, oricît de minor ar fi fost avantajul pe care l-ar fi oferit mulţimilor, nu putea fi înlăturat fără o teribilă lovitură de stat. În consecinţă, cu abilitatea politică înnăscută acestor republicani, s-a încercat distrugerea tribunatului prin mijloace cît mai puţin sesizabile. Aşadar, numele acestei magistraturi, revoluţionară în esenţa ei, a fost păstrat în continuare de către conducerea aristocratică a republicii; o anomalie pentru prezent şi viitor, o armă periculoasă şi tăioasă în mîinile unui partid revoluţionar, care se va forma. În această epocă şi pentru mult timp încă, aristocraţia a deţinut o atît de mare putere şi un control atît de desăvîrşit asupra tribunatului, încît nu putem depista nici o

urmă a unei opoziţii colegiale a tribunilor faţă de senat; în cazul unor tentative izolate de opoziţie a vreuneia dintre aceşti magistraţi, guvernul rămînea stăpîn asupra situaţiei fără dificultate şi, de obicei, prin intermediul tribunatului însuşi.

Într-adevăr, după egalizarea stărilor, senatul era acela care guverna comunitatea şi aproape fără nici o opoziţie. Însăşi componenţa lui devenise alta. De la suprimarea regalităţii, conducerea neîngrădită a magistraţilor supremi, aşa cum era după înlăturarea vechii reprezentanţe gentilice (p. 67), a suferit însă restricţii substanţiale (p. 185). Pasul următor spre emanciparea senatului de sub autoritatea magistraturii a fost realizat prin trecerea listelor senatoriale de la magistraţii supremi ai comunităţii în competenţa unei autorităţi subordonate, de la consuli la cenzori (p. 208). Ce-i drept, atunci sau puţin timp după aceste evenimente, chiar dacă n-a devenit obligatoriu, a fost totuşi formulat mai categoric dreptul magistratului însărcinat cu stabilirea listei de a-i elimina pe senatorii cu defecte morale şi de a-i exclude, în consecinţă, din rîndurile senatului. Astfel, s-a constituit acea jurisdicţie morală stranie pe care se baza în principal prestigiul înalt de care se bucurau cenzorii. Desigur, asemenea incriminări au putut să contribuie la îndepărtarea unor persoane care dăunau prestigiului adunării sau care se opuneau spiritului majorităţii, dacă amîndoi cenzorii erau de acord asupra acestui lucru, dar nu puteau să le transpună într-o relaţie de dependenţă faţă de magistratură. Dreptul magistraţilor de a constitui senatul după propria lor apreciere a fost limitat decisiv la Legea Ovinia, votată aproximativ la mijlocul acestei perioade, probabil imediat după legile licino-sextine. Această lege a conferit un loc şi un vot în senat oricărui cetăţean care fusese edil curul, pretor sau consul şi îi obliga pe cenzori ca, la începerea magistraturii lor, fie să-i înscrie din oficiu în listele senatoriale fie să-i excludă de pe aceste liste, dar numai din acele motive care ar fi fost suficiente şi pentru excluderea unui senator ordinar. Numărul acestor ex-magistraţi n-a fost, bineînţeles, nici pe departe suficient pentru a menţine senatul la cifra ordinară de 300 de senatori, cifră care nu putea să scadă întrucît lista senatorială era, în acelaşi timp,

şi cea a juraţilor. În felul acesta, a rămas destulă libertate de acţiune pentru dreptul electiv al cenzorilor. Numai că senatorii, care nu deţinuseră anterior o magistratură, aleşi de cenzori – îndeosebi cetăţeni care administraseră o magistratură publică necurulă, care se remarcaseră prin vitejia personală, care omorîseră un inamic în luptă sau salvaseră viaţa unui cetăţean – participau la votare, dar nu şi la discuţii (pp. 212-213). Nucleul senatului, acea parte a acestuia în care se concentrau guvernarea şi administraţia, nu se mai baza astfel, după Legea Ovinia, pe bunul-plac al unui magistrat, ci, indirect, pe alegerea de către popor; în felul acesta, comunitatea romană nu va ajunge pînă la marea instituţie a timpurilor moderne, întrucît totalitatea senatorilor care nu participau la discuţii formau o masă compactă de membri capabili de judecată şi cu drept de judecată, dar care au votat în linişte, ceea ce, pentru colegiile guvernante, era pe cît de necesar pe atît de dificil de realizat. Competenţa senatului a cunoscut puţine modificări formale. Senatul s-a ferit cu grijă să ofere un motiv de acţiune opoziţiei sau ambiţiei prin schimbări de constituţie nepopulare sau prin violări evidente ale acesteia, dar nu s-a împotrivit – chiar dacă nici nu a încurajat – extinderii în sens democratic a competenţei cetăţenilor. Dar dacă cetăţenii au cîştigat aparenţa, senatul a dobîndit esenţa puterii: influenţa decisivă asupra legislaţiei şi a alegerilor magistraţilor şi controlul deplin al statului. Fiecare nou proiect de lege era supus unei deliberări preliminare în senat şi foarte rar un magistrat se aventura să prezinte comunităţii o propunere fără consimţămîntul senatului sau împotriva voinţei lui. Dacă totuşi se întîmpla, senatul avea, prin facultatea de *intercessio* a magistraţilor şi prin casaţia preoţilor, o multitudine de mijloace pentru a sufoca în germene orice propunere incomodă sau pentru a o înlătura mai tîrziu. În cazuri extreme, deţinea, ca autoritate administrativă supremă, nu numai executarea, dar şi puterea de a refuza executarea decretelor comunităţii. În afară de acestea, senatul, cu consimţămîntul tacit al comunităţii, şi-a atribuit dreptul de a suspenda aplicarea legilor în circumstanţe critice, sub rezerva ratificării acestei rezoluţii de către comunitate, rezervă care a fost de la început nesemnificativă şi care

a devenit treptat o formalitate desăvîrşită; ulterior, nici nu se va mai face efortul de a cere decretul de ratificare al comunităţii. În ceea ce priveşte alegerile, ele au trecut, în măsura în care depindeau de magistraţi şi erau de importanţă politică, realmente în mîinile senatului. În felul acesta, el şi-a asumat, aşa cum am arătat mai sus, dreptul de a desemna dictatorul. O consideraţie mai mare era necesară în relaţiile cu comunitatea; nu i-a putut fi suspendat dreptul de a conferi magistraturile, dar, precum s-a remarcat, s-a vegheat cu grijă ca această alegere a magistraţilor să nu se transforme în conferirea unor competenţe, ca, de exemplu, aceea de comandant al armatei, atunci cînd războiul era iminent. Pe de altă parte, concepţia nou-introdusă despre competenţă, ca şi dreptul conferit senatului de a hotărî asupra legilor au oferit acestuia o influenţă considerabilă asupra desemnării magistraţilor. Mai sus (p. 223), s-a vorbit despre influenţa pe care senatul a exercitat-o asupra sferelor de atribuţii, îndeosebi ale consulilor.

Una dintre aplicaţiile cele mai importante ale dreptului de dispensă a fost dezlegarea magistratului de termenul legal al oficiului său; ce-i drept, fiind contrară legilor fundamentale ale statului, nu putea fi acordată în interiorul teritoriului propriu-zis al oraşului, dar era valabilă în afara acestuia, cel puţin în măsura în care consulul sau pretorul, al cărui termen fusese prelungit, continua să-şi exercite atribuţiile după încheierea termenului legal ca „în locul consulului sau pretorului” (*pro consule*, *pro praetore*). Acest drept important de a prelungi termenul unei magistraturi, în esenţă identic cu dreptul de desemnare, aparţinea, de drept, exclusiv comunităţii şi a fost utilizat iniţial numai de către aceasta; totuşi, în anul 447 (**307**) şi în mod regulat după aceea, autoritatea comandantului suprem a fost prelungită printr-un simplu decret al senatului. La acestea se adaugă influenţa covîrşitoare şi abil concertată a aristocraţiei asupra alegerilor, pe care, de obicei, dar nu întotdeauna, le orienta spre candidaţii agreaţi de către guvern. În sfîrşit, în ceea ce priveşte administraţia, războiul, pacea şi tratatul, întemeierea de colonii, asigurarea pămînturilor, construcţia edificiilor, în principiu orice problemă de importanţă permanentă şi generală şi îndeosebi întregul

sistem al finanţelor, totul depindea numai de senat. Senatul a fost acela care, din an în an, transmitea instrucţiunile generale magistraţilor pentru a limita sferele lor de atribuţii şi pentru a stabili trupele şi banii care reveneau fiecăruia dintre ei; se recurgea la el în toate împrejurările importante. Administratorii tezaurului public, cu excepţia consulului, nu puteau opera nici o plată unui magistrat sau unui particular fără să fi fost autorizaţi în prealabil de un decret al senatului. Numai în rezolvarea afacerilor curente şi în administraţia judiciară şi militară specială colegiul de guvernare suprem nu se amesteca; aristocraţia romană avea prea mult simţ şi prea mult tact politic pentru a dori transformarea controlului asupra republicii într-o tutelă a funcţionarului, iar a mecanismului într-o maşină. Este evident că noua guvernare a senatului, cu toată menajarea formelor existente, implica o transformare completă a vechii republici. Activitatea liberă a cetăţenilor a fost frînată şi blocată, magistraţii au fost reduşi la simpli preşedinţi ai adunărilor şi la comisari executivi ai acestora, o corporaţie cu caracter exclusiv consultativ a preluat succesiunea ambelor autorităţi constituţionale şi a devenit, deşi într-o formă destul de modestă, guvernul central al statului; aceasta a însemnat într-adevăr revoluţie şi uzurpare. Totuşi, dacă fiecare revoluţie şi fiecare uzurpare este judecată în faţa instanţei istoriei exclusiv prin capacitatea de a guverna, atunci chiar şi sentinţa ei severă trebuie să admită că această corporaţie a înţeles din timp şi şi-a îndeplinit cu demnitate marea ei îndatorire. Ajuns la putere nu prin vanul hazard al naşterii, ci, în esenţă, prin alegerea liberă a naţiunii; confirmat din patru în patru ani prin judecata morală gravă a celor mai demni bărbaţi; numit pe viaţă şi nelegat de expirarea unei magistraturi sau de opinia nestatornică a poporului; acţionînd în înţelegere şi cu rîndurile unite după egalizarea stărilor; însumînd în sine cu inteligenţă, abilitate politică şi practică tot ceea ce naţiunea deţinea; deţinînd o putere absolută în legătură cu toate problemele financiare şi în conducerea politicii externe, avînd o autoritate nelimitată asupra executivului datorită duratei scurte a acestuia şi datorită intercesiunii tribuniciene, care intrase în serviciul senatului după înlăturarea luptelor dintre stări, senatul roman a constituit

expresia cea mai nobilă a naţiunii şi, sub aspectul consecvenţei şi al priceperii în politică, al unităţii şi al patriotismului, al plenitudinii de putere şi al curajului nestrămutat, a fost şi este încă prima corporaţie politică a tuturor timpurilor, „o adunare de regi" care a ştiut să îmbine energia despotică cu dezinteresul republican. Niciodată un stat n-a fost reprezentat, în relaţiile sale externe, cu mai multă fermitate şi mai demn decît a fost Roma în timpurile sale bune prin intermediul senatului. În administraţia internă însă, nu se poate ascunde faptul că aristocraţia financiară şi funciară, cu precădere reprezentate în senat, au acţionat partinic în problemele care ameninţau interesele lor şi că înţelepciunea şi energia corporaţiei au fost, în asemenea cazuri, deseori folosite în dezavantajul statului. Dar marele principiu, statornicit după lege, ca toţi cetăţenii romani să fie egali înaintea legii în ceea ce priveşte drepturile şi îndatoririle şi posibilitatea carierei politice care se oferea astfel, mai exact a intrării oricui în rîndurile senatului, au menţinut, împreună cu gloria succeselor militare şi politice, armonia statului şi a naţiunii şi au scutit inegalitatea stărilor de îndîrjirea şi ura care caracterizează lupta dintre patricieni şi plebei. Întrucît turnura fericită a politicii externe a putut oferi bogaţilor, timp de peste un secol, un cîmp de afirmare pentru interesele lor, fără a trebui să treacă la asuprirea clasei mijlocii, poporul roman a fost capabil, prin intermediul senatului, să înfăptuiască cea mai grandioasă dintre realizările umane, o autoconducere înţeleaptă şi fericită, pe o durată mai mare decît aceea hărăzită de obicei unui popor.

Capitolul IV

Prăbuşirea puterii etrusce. Celţii

După ce a fost prezentată evoluţia constituţiei romane pe parcursul primelor două secole ale republicii, istoria din afara Romei şi a Italiei ne recheamă la începutul acestei epoci. Atunci, în momentul în care Tarquinii au fost alungaţi din Roma, puterea etruscilor atinsese apogeul. Toscanii şi cartaginezii, aliaţii lor, deţineau supremaţia necontestată în Marea Tireniană. Cu toate că Massalia îşi menţinea independenţa prin lupte grele şi necontenite, toate porturile Campaniei şi ale meleagurilor volscilor, iar după bătălia de la Alalia (pp. 102-103) şi Corsica se aflau sub autoritatea etruscilor. În Sardinia, fiii generalului cartaginez Mago desăvîrşeau grandoarea neamului şi patriei lor prin cucerirea întregii insule (în jurul anului 260, **500**), în Sicilia, în timp ce coloniile greceşti se măcinau prin vrajbe interne, fenicienii au menţinut posesia jumătăţii occidentale fără a întîlni o opoziţie serioasă. Cu nimic mai prejos a fost dominaţia corăbiilor etrusce în Marea Adriatică, iar piraţii lor erau temuţi chiar şi în apele orientale ale Mediteranei. Pe continent, puterea lor părea de asemenea în creştere. Dobîndirea ţinutului latin a fost de o importanţă majoră pentru Etruria, care nu era despărţită decît de Latium de oraşele volsce, care se aflau în clientela sa, şi de posesiunile sale din Campania. Pînă atunci, bastionul solid al puterii romane a apărat Latiumul în suficientă măsură şi a menţinut cu succes graniţa pe Tibru împotriva intenţiilor Etruriei. Dar, atunci cînd, profitînd de confuzia şi de slăbiciunea statului roman de după alungarea Tarquiniilor, întreaga ligă toscană şi-a reînnoit atacul cu mai multă vervă decît înainte, sub regele Larth Porsena din Clusium, nu a întîlnit rezistenţa obişnuită. Roma a capitulat şi, prin pacea încheiată (după tradiţie în anul 247, **507**), nu numai că a cedat comunităţilor toscane adiacente toate teritoriile de pe malul drept al

Tibrului, abandonînd astfel dominaţia exclusivă asupra fluviului, dar a înmînat învingătorului toate armele sale şi a jurat că, de acum înainte, va folosi fierul numai pentru făurirea brăzdarului de plug. Se părea că unificarea Italiei sub supremaţia toscană nu mai ţinea de viitorul îndepărtat.

Dar subjugarea cu care naţiunea etruscă şi cea cartagineză îi ameninţau pe greci şi pe italici a fost evitată într-un mod fericit printr-o alianţă strînsă a popoarelor, care au fost ataşate unele de altele atît prin afinitatea neamului, cît şi din cauza pericolului comun. Armata etruscă, pătrunsă în Latium după căderea Romei, şi-a văzut oprită înaintarea victorioasă în faţa zidurilor Ariciei, din cauza intervenţiei oportune a locuitorilor din Cumae, care veniseră pentru despresurarea aricienilor (anul 248, **506**). Nu ştim cum s-a terminat războiul şi mai ales dacă Roma a încălcat în aceste circumstanţe acea pace ruşinoasă şi funestă; cert este că nici de data aceasta toscanii nu şi-au putut păstra multă vreme stăpînirile lor de pe malul stîng al Tibrului.

Curînd după aceea, naţiunea elenă a fost obligată să se angajeze într-o luptă mai vastă şi mai decisivă cu barbarii din Occident, ca şi cu cei din Orient. Aceasta s-a petrecut în vremea luptelor cu perşii. Relaţiile în care se aflau tyrienii cu Marele Rege au antrenat şi Cartagina pe făgaşurile politicii persane, aşa cum informează, în mod verosimil, tradiţia despre existenţa unei alianţe dintre cartaginezi şi Xerxes. Etruscii i-au urmat pe cartaginezi. A fost una dintre cele mai grandioase combinaţii politice, care arunca în acelaşi timp hoardele asiatice asupra Greciei şi pe cele feniciene asupra Siciliei, pentru a anihila dintr-o lovitură libertatea şi civilizaţia de pe suprafaţa pămîntului. Bătălia de la Salamina (274, **480**) a salvat şi a răzbunat Elada propriu-zisă; tradiţia spune că, în aceeaşi zi, tiranii Siracusei şi Acragasului, Gelon şi Theron, au învins la Hiera armata uriaşă a generalului cartaginez Hamilcar, fiul lui Mago, atît de decisiv, încît războiul a luat sfîrşit, iar fenicienii, care nu nutreau încă planul de a supune întreaga Sicilie, au revenit la politica defensivă anterioară. Ni s-au păstrat unele dintre marile piese de argint care au fost bătute în scopul acestei campanii, bijuterii ale soţiei lui Gelon, Damareta, şi ale

altor siracuzane nobile, iar generaţiile posterioare îşi vor aduce aminte cu gratitudine de regele blînd şi neînfricat al Siracusei şi de glorioasa victorie pe care Simonides a celebrat-o în operele sale. Efectul imediat al umilirii Cartaginei a fost decăderea supremaţiei maritime a aliaţilor ei, etruscii. Deja Anaxilas, tiran la Region şi Zancle, blocase strîmtoarea Siciliei împotriva piraţilor lor, prin intermediul unei flote permanente (272, **482**); puţin timp după aceea, cumeienii şi Hieron al Siracusei vor cîştiga o victorie decisivă la Cumae (280, **474**) asupra flotei tireniene, căreia cartaginezii vor încerca în zadar să-i acorde un ajutor. Aceasta este victoria cîntată de către Pindar în prima sa odă pitică şi se mai păstrează coiful etrusc pe care Hieron l-a trimis la Olimpia cu următoarea inscripţie: „Hieron, fiul lui Dinomenes, şi siracuzanii, lui Zeus, pradă tireniană de la Cumae" (Ἱιάρον ὁ Δεινομένεος καὶ τοὶ Συρακόσιοι τοῖ Δὶ Τύραν ἀπὸ Κύμας). Dacă aceste succese extraordinare împotriva cartaginezilor şi etruscilor aduceau Siracusa în fruntea oraşelor greceşti din Sicilia, dintre elenii italici se ridicase, după ce, pe vremea alungării regilor din Roma (243, **511**) se prăbuşise Sybarisul aheean, Tarentumul doric ca primă putere; înfrîngerea dezastruoasă suferită de tarentini în faţa iapigilor (280, **474**), cea mai gravă pe care o suferise o armată greacă pînă atunci, a declanşat numai, precum în Elada invazia perşilor, puterea covîrşitoare a sentimentului naţional în sensul unei energice dezvoltări democratice. De acum înainte, nu cartaginezii şi etruscii vor deţine rolul principal în apele italice, ci tarentinii, în Marea Adriatică şi Marea Ionică, masalioţii şi siracuzanii, în Marea Tireniană; îndeosebi aceştia din urmă vor restrînge tot mai mult pirateria etruscă. După victoria de la Cumae, Hieron ocupase insula Aenaria (Ischia) şi întrerupsese astfel legătura dintre etruscii campanieni şi cei din nord. În jurul anului 302 (**452**), pentru a suprima pirateria toscană, Siracusa a trimis o expediţie care a pustiit insula Corsica şi coastele etrusce şi s-a încheiat prin ocuparea insulei Aethalia (Elba). Cu toate că pirateria etrusco-cartagineză n-a fost reprimată definitiv – de exemplu, cuibul de piraţi din Antium pare să se fi menţinut pînă în secolul al V-lea al Romei –, puternicul oraş Siracusa a fost totuşi un bastion redutabil în faţa

toscanilor şi a fenicienilor reuniţi. Pentru moment, este adevărat, s-a creat impresia anihilării supremaţiei siracuzane de către atenieni, a căror expediţie maritimă împotriva Siracusei în cursul războiului peloponeziac (339-341, **415-413**) a fost sprijinită de către etrusci, vechii aliaţi comerciali ai Atenei, prin trei corăbii a cîte 50 de rame. Cu toate acestea, victoria a rămas, după cum se ştie, atît în vest, cît şi în est, dorienilor. După eşecul ruşinos al expediţiei attice, Siracusa a devenit în mod necontestat prima putere maritimă grecească, astfel încît bărbaţii care se aflau aici la conducerea statului puteau să plănuiască extinderea puterii lor asupra Siciliei şi Italiei Meridionale şi asupra ambelor mări ale Italiei. În schimb, cartaginezii, care îşi vedeau ameninţată în mod serios stăpînirea lor în Sicilia, trebuiau, la rîndul lor, să-şi orienteze politica spre înfrîngerea siracuzanilor şi supunerea întregii insule. Decăderea statelor siciliene mijlocii şi creşterea puterii cartagineze în insulă nu pot fi redate aici. În ceea ce priveşte Etruria, noul conducător al Siracusei, Dionysios (348-387, **406-367**), i-a provocat cele mai grave înfrîngeri. Ambiţiosul rege şi-a extins noua sa putere colonială îndeosebi în marea estică a Italiei, ale cărei regiuni septentrionale vor ajunge acum pentru prima dată sub stăpînirea unei puteri maritime greceşti. În jurul anului 367 (**387**), Dionysios a ocupat şi a colonizat pe ţărmul iliric portul Lissos şi insula Issa, pe cel italic, porturile Ancon, Numana şi Hatria. Amintirea cu privire la stăpînirea siracuzană în acest ţinut îndepărtat nu a fost păstrată numai de „şanţurile lui Philistos", fără îndoială un canal amenajat la vărsarea Padului de către cunoscutul istoriograf, prieten cu Dionysios, care şi-a petrecut anii exilului (după 368, **386**) la Hatria, dar şi de denumirea schimbată a mării de la est de Italia, pentru care apare, în locul denumirii mai vechi de „Golful Ionic" (p. 102), aceea, valabilă şi astăzi, „Marea de la Hatria". Nesatisfăcut doar de aceste atacuri asupra posesiunilor şi legăturilor comerciale ale etruscilor în Marea Orientală, Dionysios va lovi puterea etruscă în inima ei, prin cucerirea şi prădarea bogatului oraş portuar al Caerei, Pyrgi (369, **385**), care nu-şi va mai reveni niciodată după această lovitură. Cînd tulburările interne care au urmat morţii lui Dionysios au oferit cartaginezilor mai multă libertate de acţiune şi flota lor a

recîştigat supremaţia în Marea Tireniană, pe care o vor păstra de atunci cu rare întreruperi, ea va apăsa cu aceeaşi greutate asupra etruscilor, ca şi asupra grecilor. Astfel, atunci cînd Agathocles al Siracusei a făcut pregătiri pentru un război cu Cartagina în anul 444 (**310**), el a fost sprijinit de 18 corăbii de război toscane. Etruscii se temeau probabil pentru Corsica, pe care o păstraseră pînă atunci; în felul acesta, vechea alianţă etrusco-feniciană, care mai exista încă în vremea lui Aristotel (370-432, **384**-**332**), a fost distrusă, dar, prin aceasta, n-a fost distrusă puterea maritimă a etruscilor.

Declinul rapid al puterii maritime etrusce nu ar fi explicabil dacă, în timp ce grecii sicilieni îi atacau pe mare, n-ar fi fost năpăstuiţi şi pe uscat de cele mai grave nenorociri venite din toate părţile. În perioada bătăliilor de la Salamis, Himera şi Cumae, a izbucnit, conform relatărilor din analele romane, un război violent şi îndelungat între Roma şi Veii (271-280, **483**-**474**). Romanii au suferit grave înfrîngeri în cursul acestui război. A fost păstrată în memorie catastrofa Fabiilor (277, **477**), care s-au exilat voluntar din capitală (p. 200) din cauza tulburărilor interne şi au preluat apărarea graniţei cu Etruria; aici, la pîrîul Cremera, au fost măcelăriţi pînă la ultimul om în stare să poarte armele. Dar armistiţiul pe o perioadă de 400 de luni, care a înlocuit pacea şi un război amînat, a fost favorabil pentru romani, în sensul că restabilea cel puţin *status-quo*-ul epocii regale; etruscii au renunţat la Fidenae şi la districtul pe care-l cuceriseră pe malul drept al Tibrului. Nu putem stabili în ce măsură războiul romano-etrusc se afla într-o legătură nemijlocită cu cel eleno-persan şi cu cel siciliano-cartaginez; chiar dacă romanii au fost sau nu aliaţii învingătorilor de la Salamina şi de la Himera, există oricum între ei o coincidenţă de interese, ca şi de consecinţe. Asemenea latinilor, şi samniţii se vor repezi asupra etruscilor ; imediat după ce aşezarea din Campania a fost separată de metropolă ca urmare a dezastrului de la Cumae, ei nu vor mai fi capabili să reziste atacurilor muntenilor sabeli. Capua, capitala, a căzut în anul 330 (**424**) şi, curînd după aceea, populaţia toscană a fost alungată sau exterminată de către samniţi. Cert este că şi grecii din Campania, izolaţi şi slăbiţi, au avut multe de îndurat de pe urma acestora; însăşi Cumae a fost cucerită în

anul 334 (**420**) de către sabeli. Totuşi, grecii se vor menţine, mai ales la Neapolis, poate graţie ajutorului siracuzanilor, în timp ce numele de etrusc campanian va dispărea din istorie; doar cîteva comunităţi etrusce răzleţe îşi vor prelungi în acest ţinut o existenţă precară şi uitată. Dar evenimente şi mai bogate în consecinţe s-au petrecut în aceeaşi epocă în Italia nordică. O nouă naţiune bătea la porţile Alpilor, celţii, iar etruscii au fost cei care au suportat prima lor invazie.

Naţiunea celtică, galată sau galică, a primit de la sursa comună o zestre foarte diferită de cea a surorilor sale, naţiunile italică, germanică şi elenă. Cu multe calităţi remarcabile, a fost totuşi lipsită de aptitudinea mai profundă, morală şi politică pe care se bazează tot ceea ce este mare şi bun în evoluţia umanităţii. După Cicero, cultivarea pămîntului cu propriile mîini era considerată ruşinoasă pentru un celt liber. Ei preferau viaţa pastorală în locul agriculturii şi chiar în mănoasa cîmpie a Padului se ocupau, în principal, cu creşterea porcilor, hrănindu-se cu carnea turmelor lor şi petrecînd împreună cu ele ziua şi noaptea în pădurile de stejari. Ataşamentul faţă de glia natală, atît de caracteristic italicilor şi germanilor, lipseşte la celţi; în schimb, ei preferau să se aşeze în oraşe şi în tîrguri, care, în consecinţă, se vor extinde şi vor creşte în importanţă mai repede decît în Italia. Evoluţia lor politică este nedesăvîrşită: nu numai că unitatea naţională este aproape inexistentă, lucru valabil pentru toate naţiunile în stadiul începuturilor, dar şi comunităţilor singulare le lipseşte unitatea de vederi şi controlul riguros, sentimentul cetăţenesc serios şi perseverenţa consecventă. Unica ordine pe care au acceptat-o a fost cea militară, în care rigorile disciplinei au despovărat pe individ de dificilul efort de autoeducare. „Trăsăturile de caracter proeminente ale rasei celtice” – spune istoricul Thierry – „sînt vitejia personală, în care întrec toate popoarele, un temperament deschis şi impetuos, orientat către toate impresiile; multă inteligenţă, dar, pe lîngă aceasta, labilitatea cea mai mare, lipsa de perseverenţă, aversiunea faţă de disciplină şi ordine, lăudăroşenia şi o discordie necontenită, urmarea unei vanităţi fără limite”. Cato cel Bătrîn spune aproximativ acelaşi lucru mai concis:

„Celţii pun un accent deosebit pe două lucruri: pe război şi pe arta de a vorbi" (*Pleraque Gallia duas res industriosissime persequitur*: *rem militarem et argute loqui*). Asemenea calităţi de buni soldaţi, dar şi de cetăţeni neizbutiţi explică de ce celţii au zdruncinat toate statele, dar n-au întemeiat nici unul. Peste tot îi găsim pregătiţi să migreze, mai exact să mărşăluiască, preferînd bunurile mobile proprietăţii funciare, îndeletnicindu-se cu meşteşugul armelor, conceput ca un sistem de jaf organizat sau chiar ca un mod de supravieţuire, cu un asemenea succes încît însuşi istoriograful roman Sallustius le recunoaşte, în materie de mînuirea armelor, întîietatea faţă de romani. Ei sînt veritabilii mercenari ai Antichităţii. Imaginile şi descrierile ni-i prezintă ca avînd o statură impunătoare, dar puţin flexibilă, cu părul vîlvoi şi mustăţi lungi – în contrast evident cu grecii şi romanii, care îşi tundeau părul şi îşi rădeau mustaţa, în veşminte colorate, brodate, de care se debarasau deseori în timpul bătăliei, purtînd în jurul gîtului un colier lat de aur, fără coif şi fără arme de lansat, ci apăraţi de un scut uriaş şi înarmaţi cu o sabie lungă, slab oţelită, cu pumnal şi cu lance, toate acestea ornate cu aur, căci nu erau deloc neîndemînatici în prelucrarea metalelor. Totul este la ei ostentativ, chiar şi rana, de multe ori adîncită ulterior, pentru ca să se poată lăuda cu o cicatrice mai evidentă. De obicei luptau ca pedeştri, cu toate că anumite triburi luptau şi călare; în acest caz, fiecare om liber era urmat de doi aserviţi, de asemenea călare; ei s-au servit de timpuriu de carele de luptă, ca şi libienii sau elenii. Multe trăsături amintesc de cavalerismul Evului Mediu, cum ar fi instituţia duelului, străin romanilor şi grecilor. Nu numai că în timpul războiului aveau obiceiul de a provoaca un singur inamic, insultîndu-l în prealabil cu vorbe şi gesturi, dar chiar şi în timp de pace se luptau pe viaţă şi pe moarte în armuri strălucitoare. Asemenea fapte erau urmate, bineînţeles, de banchete. În felul acesta, ei duceau, sub stindardele proprii sau străine, o viaţă nestatornică de soldat, care i-a răspîndit din Islanda şi Spania pînă în Asia Mică, întotdeauna ocupaţi cu războiul şi cu aşa-zisele fapte eroice. Dar pretutindeni totul s-a topit ca zăpada primăvara şi nicăieri nu au creat un stat mare, nici nu au dezvoltat o civilizaţie proprie.

Astfel ne descriu anticii această naţiune. Originea ei poate fi numai presupusă. Răsăriţi din aceeaşi tulpină din care s-au născut şi popoarele elene, italice şi germanice, celţii au imigrat, fără îndoială ca şi acestea, dinspre partea orientală a Europei, atingînd de timpuriu Oceanul de vest, întemeind în Franţa de astăzi aşezările lor principale, colonizînd la nord insulele britanice, traversînd către sud Pirineii pentru a lupta cu populaţiile iberice pentru stăpînirea acestora. Această primă mare migraţie a lor a trecut însă de-a lungul Alpilor şi numai din ţinuturile vestice vor porni, în număr mai redus şi în direcţie opusă, acele mişcări care-i vor conduce dincolo de Alpi şi de Haemus, ba chiar şi dincolo de Bosfor, şi prin care au devenit şi au rămas pentru multe secole spaima tuturor naţiunilor civilizate ale Antichităţii, pînă cînd victoriile lui Caesar şi apărarea frontierelor organizată de către Augustus le vor sfărîma puterea pentru totdeauna. Legenda naţională asupra migraţiilor lor, transmisă îndeosebi de către Titus Livius, relatează despre aceste mişcări de dată mai tîrzie, după cum urmează. Confederaţia galică, în fruntea căreia se afla atunci, ca şi pe vremea lui Caesar, ţinutul biturigilor (în jurul oraşului Bourges), ar fi trimis pe vremea regelui Ambiatus două mari cete militare conduse de cei doi nepoţi ai regelui. Unul dintre aceştia, Sigovesus, ar fi pătruns dincolo de Rin, în direcţia Pădurii Negre; celălalt, Bellovesus, ar fi coborît în Valea Padului, traversînd Alpii Graici (Micul Saint-Bernard). Primul ar fi întemeiat aşezarea galică de pe Dunărea mijlocie, al doilea cea mai veche aşezare din Lombardia de astăzi, Mediolanum (Milano, capitala ţinutului insubrilor). Curînd după aceea, ar fi urmat o a doua ceată, a cenomanilor, care ar fi fondat oraşele Brixia (Brescia) şi Verona. De acum încolo, fluxul de dincolo de Alpi se va îndrepta necontenit spre frumoasa şi marea ţară de aici; triburile celtice împreună cu cele ligurice, care au fost dislocate şi antrenate de către acestea, au smuls etruscilor aşezare după aşezare, pînă cînd întregul mal stîng al Padului s-a aflat în mîinile lor. După cucerirea bogatului oraş etrusc Melpum (probabil în ţinutul oraşului Milano), pentru înfrîngerea căruia celţii aşezaţi în Valea Padului s-au aliat cu triburi nou-sosite (358, **396**), acestea din urmă au trecut pe malul drept al rîului şi au

început să-i ameninţe pe umbri şi pe etrusci în aşezările lor străvechi. Cei care au întreprins aceasta au fost îndeosebi boii, care, se spune, ar fi pătruns în Italia peste Alpii Poenini (Marele Saint-Bernard). Ei s-au aşezat în Romagna actuală, unde vechiul oraş etrusc Felsina, numit de noii săi stăpîni Bononia, a devenit capitala lor. Spre sfîrşit au venit senonii, ultimul trib celtic de proporţii care a traversat Alpii. Ei s-au stabilit de-a lungul ţărmului Mării Adriatice, de la Rimini pînă la Ancona. Dar grupuri răzleţe de colonişti celţi trebuie să fi pătruns pînă în inima Umbriei, ba chiar pînă la hotarele Etruriei propriu-zise, întrucît şi la Todi, pe Tibrul superior, s-au găsit inscripţii în limba celtică. Graniţele Etruriei dinspre nord şi est s-au restrîns tot mai mult şi, pe la jumătatea secolului al IV-lea, naţiunea toscană era limitată cu precădere la acel teritoriu care îi poartă de atunci şi pînă astăzi numele.

Sub atacurile simultane ale acestor diferite popoare, pornite parcă de comun acord, ale siracuzanilor, latinilor, samniţilor şi, cu precădere, ale celţilor, naţiunea etruscă, aceea care puţin mai înainte fusese atît de măreaţă şi se extinsese atît de repede în Latium şi Campania şi pe amîndouă mările italice, va suferi o decădere pe cît de rapidă, pe atît de violentă. Pierderea supremaţiei maritime, cucerirea Campaniei etrusce s-au verificat în aceeaşi epocă în care insubrii şi cenomanii s-au aşezat în Valea Padului; tocmai în această perioadă, cetăţenii romani, umiliţi, cu cîteva decenii înainte, în cel mai înalt grad şi aproape aserviţi de regele Porsena, au adoptat o atitudine agresivă faţă de Etruria. Prin armistiţiul încheiat în anul 280 (**474**) cu Veii au redobîndit ceea ce pierduseră şi au restabilit, în linii generale, situaţia statornicită în timpul regilor între cele două naţiuni. Cînd acest armistiţiu va expira în anul 309 (**445**), conflictul va reizbucni, este adevărat, dar se va manifesta numai prin lupte de graniţă şi incursiuni de jaf, fără rezultate deosebite pentru nici una dintre părţi. Etruria era încă prea puternică pentru ca Roma să poată întreprinde un atac de amploare. Numai în urma răzvrătirii fidenaţilor, care au alungat garnizoana romană şi s-au supus regelui veienţilor, Larth Tolumnius, va izbucni un război mai important, care se va încheia favorabil pentru romani. Regele Tolumnius a pierit în

cursul bătăliei de mîna consulului roman Aulus Cornelius Cossus (326, **428**), Fidenae a fost ocupată şi, în anul 329 (**425**), s-a încheiat un nou armistiţiu, pe o perioadă de 200 de luni. În cursul acestui repaus, situaţia Etruriei va deveni din ce în ce mai gravă, armatele celţilor se vor apropia tot mai mult de aşezările de pe malul drept al Padului, cruţate pînă atunci. În momentul în care armistiţiul a expirat (la sfîrşitul anului 346, **408**), romanii hotărăsc, la rîndul lor, să întreprindă un război de cucerire împotriva Etruriei, care se va purta acum nu numai împotriva, ci în favoarea cetăţii Veii. Relatarea istoriei războiului împotriva veienţilor, capenaţilor şi faliscilor şi a asediului oraşului Veii, care ar fi durat zece ani, precum cel de la Troia, nu se bucură de prea mult credit. Legenda şi poezia s-au înstăpînit asupra acestor evenimente, şi pe bună dreptate, căci lupta a fost dusă cu eforturi extraordinare, şi aceasta pentru un trofeu fără egal. Pentru prima dată o armată romană a rămas sub arme, vara şi iarna, timp de mai mulţi ani, pînă cînd a fost atins ţelul propus; pentru prima dată comunitatea a plătit armatei o soldă din tezaurul public. Dar a fost, de asemenea, pentru prima dată cînd romanii au încercat să-şi supună o naţiune de altă origine şi să-şi poarte armele dincolo de vechile hotare ale ţinutului latin. Lupta a fost crîncenă, rezultatul cert. Romanii s-au bucurat de sprijinul latinilor şi hernicilor, pentru care nimicirea temutului vecin nu presupunea o satisfacţie şi un avantaj mai reduse decît pentru romanii înşişi; cetatea Veii, dimpotrivă, a fost părăsită de însăşi naţiunea sa şi a fost ajutată numai de oraşele cele mai apropiate, Capena, Falerii şi Tarquinii. Atacurile simultane ale celţilor ar fi suficiente pentru a explica lipsa de participare a oraşelor din nord; se spune însă că, şi sînt prea puţine motive de îndoială, inactivitatea celorlalţi etrusci a fost determinată de facţiunile interne ale ligii oraşelor etrusce şi îndeosebi de opoziţia guvernelor aristocratice ale celorlalte oraşe faţă de guvernarea monarhică adoptată sau restaurată de către veienţi. În cazul în care naţiunea etruscă ar fi putut sau ar fi vrut să participe la luptă, comunitatea romană n-ar fi fost probabil în stare, avînd în vedere stadiul de dezvoltare destul de redus al artei asediului, să ducă la bun sfîrşit uriaşa sarcină de a înfrînge un mare

oraş fortificat; izolată şi abandonată însă, localitatea va fi cucerită după o ripostă dîrză, în anul 358 (**396**), datorită eroismului perseverent al lui Marcus Furius Camillus, primul care a deschis poporului său glorioasa şi periculoasa carieră a cuceritilor. Ecoul freneziei generate la Roma de marele succes s-a menţinut pînă în epocile tîrzii prin obiceiul roman de a încheia sărbătoarea Cetăţii printr-o „vînzare a veienţilor"; printre obiectele de pradă parodice aduse la licitaţie se afla şi cel mai bătrîn schilod, care încheia festivitatea îmbrăcat în mantaua de purpură şi împopoţonat cu aur ca „rege al veienţilor". Oraşul a fost distrus. Pămîntul condamnat la sterilitate eternă. Valerii şi Capena s-au grăbit să încheie pace; puternicul Volsinii, care, în contextul indiferenţei confederaţiilor, asistase liniştit la agonia Veii, dar ridicase armele după căderea acestuia, a consimţit, de asemenea, la încheierea păcii după cîţiva ani (363, **391**). O legendă melancolică ar putea fi relatarea potrivit căreia cele două bastioane ale naţiunii etrusce, Melpum şi Veii, au căzut în aceeaşi zi; primul în mîinile celţilor, al doilea, în cele ale romanilor; oricum, ea conţine un profund adevăr istoric. Atacul dublu dinspre nord şi sud şi cucerirea celor două fortificaţii de graniţă a însemnat pentru marea naţiune etruscă începutul sfîrşitului.

Dar, pentru un moment, se părea că cele două popoare, prin ale căror acţiuni simultane Etruria era ameninţată în existenţa sa, se vor distruge unul pe celălalt şi că puterea renăscîndă a Romei va fi călcată în picioare de barbarii străini. Această modificare a cursului evenimentelor, în contradicţie cu evoluţia naturală şi politică, romanii şi-au cauzat-o prin propria aroganţă şi miopie. Hoardele celtice, care trecuseră rîul după căderea Melpumului, au invadat cu o rapiditate extraordinară Italia nordică: nu numai ţinutul deschis de pe malul drept al Padului şi de-a lungul Mării Adriatice, dar şi Etruria propriu-zisă de dincoace de Apenini. Cîţiva ani mai tîrziu (363, **391**), Clusium, situat în inima Etruriei (Chiusi, la graniţa dintre Toscana şi statul papal), a fost asediat de către celţii senoni; etruscii au fost umiliţi în aşa măsură, încît oraşul toscan, strîmtorat, a cerut ajutorul celor care au distrus cetatea Veii. Poate că ar fi fost mai înţelept ca acesta să fi fost acordat, aducîndu-i pe gali, prin forţa armelor, şi pe

etrusci, datorită ajutorului primit, în dependenţă faţă de Roma; numai că un asemenea act, cu un ţel atît de îndepărtat, care ar fi obligat pe romani să pornească un război serios la graniţa nordică cu Etruria, nu intra încă în orizontul politicii lor de atunci. De aceea, nu puteau să facă altceva decît să se abţină de la orice intervenţie. Dar, în mod nechibzuit, refuzînd contingentul, au fost trimişi soli la celţi şi, încă şi mai nechibzuit, aceştia au vrut să li se impună prin lăudăroşenie; după ce a eşuat această metodă, au crezut că, tratînd cu barbarii, pot să violeze nepedepsiţi dreptul ginţilor şi au participat la o încăierare din rîndurile clusinilor; cu această ocazie, unul dintre ei a doborît un comandant gal de pe cal. Barbarii au acţionat în acest caz cu moderaţie şi prudenţă. Ei au trimis la Roma mai întîi o ambasadă, pentru a cere extrădarea celor care violaseră dreptul ginţilor. Senatul a fost de acord să dea curs acestei cereri rezonabile, dar în rîndurile mulţimii mila pentru concetăţeni a ieşit învingătoare în faţa dreptăţii străinilor. Cetăţenii vor refuza satisfacţia; după unele relatări, vitejii campioni ai patriei au fost desemnaţi ca tribuni consulari pentru anul 564 (**390**), atît de fatal în analele romane. Atunci, Brennus sau, în alţi termeni, „regele armatei galilor" a ridicat asediul Clusiumului, iar întreaga oştire celtă – numărul ei fiind evaluat la 70.000 – a înaintat împotriva Romei. Astfel de expediţii pe meleaguri necunoscute şi îndepărtate nu însemnau nimic deosebit pentru gali, care mărşăluiau în hoarde de emigranţi înarmaţi, fără să se preocupe de problemele acoperirii sau retragerii; la Roma însă, nimeni nu-şi putea imagina pericolele pe care le ascundea această invazie neaşteptată şi extraordinară. Numai după ce galii au traversat Tibrul şi s-au aflat la nici trei mile germane depărtare de porţile Romei, drumul le-a fost barat de un contingent roman la pîrîul Allia, la 18 iulie 364 (**390**). Chiar şi atunci, romanii s-au aruncat în luptă nu ca împotriva unei armate, ci ca împotriva unor vagabonzi, cu aroganţă şi nechibzuinţă, sub conducerea unor generali neexperimentaţi – Camillus se retrăsese din cauza disensiunilor dintre stări. Cei împotriva cărora urmau să lupte erau doar sălbatici; la ce bun o tabără şi asigurarea retragerii? Numai că aceşti sălbatici erau viteji, curajul lor dispreţuia moartea, iar modul lor de a lupta a

fost pe cît de nou, pe atît de teribil pentru italici. Cu săbiile în mîini, celţii se vor arunca cu furie asupra falangei romane, dispersînd-o din prima lovitură. Nu numai că înfrîngerea a fost desăvîrşită, dar fuga dezordonată a romanilor, care se grăbeau să vadă fluviul între ei şi urmăritorii barbari, a dus cea mai mare parte a armatei învinse pe malul drept al Tibrului, aproape de Veii. În felul acesta, capitala a fost lăsată la discreţia galilor. Puţinele trupe care rămăseseră în capitală sau care se refugiaseră aici n-au fost suficiente pentru apărarea zidurilor şi, la trei zile după bătălie, învingătorii vor intra în Roma prin porţile deschise. Dacă ar fi făcut acest pas în prima zi, cum ar fi putut, nu numai oraşul, dar şi statul ar fi fost pierdut. Scurtul interval a făcut însă posibilă transportarea şi îngroparea obiectelor sacre şi, ceea ce a fost mai important, ocuparea acropolei şi aprovizionarea ei în grabă cu alimente. Cei care nu puteau să poarte armele n-au fost admişi pe acropolă – nu era pîine pentru toţi. Mulţimea celor fără apărare s-a refugiat în oraşele vecine ; mulţi însă, îndeosebi bătrînii distinşi, n-au vrut să supravieţuiască căderii oraşului şi şi-au aşteptat moartea, prin sabia barbarilor, în casele lor. Aceştia au venit, au masacrat şi au prădat tot ceea ce au găsit, oameni şi bunuri, iar în final au incendiat oraşul din toate părţile, sub ochii apărătorilor de pe Capitoliu. Dar au fost nepricepuţi în arta asediului, iar blocarea stîncii abrupte a Capitoliului a fost obositoare şi dificilă, întrucît proviziile pentru marea armată puteau fi procurate numai prin cete de pradă, cărora comunităţile latine învecinate, îndeosebi ardeaţii, li se opuneau deseori cu vitejie şi sorţi favorabili. Celţii au rezistat totuşi şapte luni sub Capitoliu, cu o energie fără seamăn în acele împrejurări ; garnizoana, care n-a scăpat de un atac prin surprindere într-o noapte întunecoasă decît datorită gîştelor sacre din templul de pe Capitoliu şi datorită trezirii accidentale a viteazului Marcus Manlius, vedea deja cum i se termină proviziile, cînd celţii au fost informaţi despre o invazie a veneţilor în teritoriul nou-cucerit al senonilor de pe Pad; acest fapt i-a determinat să accepte banii de răscumpărare oferiţi. Aruncarea sfidătoare în balanţă a sabiei galice, a cărei greutate trebuia să fie echilibrată de aurul roman, desemnează foarte bine starea adevărată a lucrurilor.

Fierul barbarilor cîştigase, dar ei şi-au vîndut victoria, iar prin aceasta au pierdut-o. Teribila catastrofă a înfrîngerii şi a incendiului, 18 iulie şi pîrîul Allia, locul unde au fost îngropate obiectele sacre şi unde a fost evitată luarea prin surprindere a acropolei – toate aceste detalii ale evenimentului au trecut din amintirile contemporanilor în fantezia urmaşilor; chiar şi astăzi abia dacă realizăm că s-au scurs două milenii de cînd acele gîşte de celebritate istorică s-au dovedit mai vigilente decît santinelele Capitoliului. Şi totuşi, deşi la Roma s-a hotărît ca, pe viitor, nici unul dintre privilegiile legale să nu poată dispensa pe cineva de serviciul militar la o eventuală invazie a celţilor, deşi anii au fost număraţi de la data cuceririi oraşului, deşi acest eveniment şi-a găsit ecoul în întreaga lume civilizată de atunci, fiind consemnat chiar şi de analele greceşti, bătălia de la Allia, cu rezultatele ei imediate nu poate fi socotită printre evenimentele istorice bogate în consecinţe. Ea n-a schimbat nimic în cadrul relaţiilor politice. Din clipa în care galii au plecat cu aurul lor, care, după o legendă tardivă şi stîngaci născocită, a fost readus la Roma de către eroul Camillus, din momentul în care refugiaţii au luat iarăşi drumul spre casă, după ce ideea smintită a unor politicieni slabi de înger de a determina emigrarea cetăţenilor la Veii a fost abandonată în urma discursului inimos al lui Camillus, după ce locuinţele s-au înalţat în grabă şi nesistematic din ruine – străzile înguste şi întortocheate ale Romei datează din această epocă –, Roma şi-a regăsit vechea sa poziţie dominantă. Nu e imposibil ca acest eveniment să fi contribuit substanţial, deşi nu din capul locului, la o diminuare a antagonismului dintre Roma şi Etruria şi îndeosebi la o uniune mai strînsă dintre Roma şi Latium. Lupta romanilor şi galilor n-a fost, precum aceea între Roma şi Etruria sau dintre Roma şi Samnium, o coliziune între două puteri politice care se întrepătrund şi se modifică reciproc; ea este comparabilă cu catastrofele naturale, după care organismul, dacă n-a fost distrus, îşi recapătă imediat echilibrul. Galii au revenit deseori în Latium, de exemplu în anul 387 (**367**), cînd au fost înfrînţi de Camillus la Alba, ultima victorie a bătrînului erou, care a fost de şase ori tribun militar consular, de cinci ori dictator şi a urcat de patru ori Capitoliul în triumf; în anul

393 (**361**), cînd dictatorul Titus Quintus Pennus îşi organizase tabăra lîngă podul peste Anio, la nici o milă depărtare de oraş, dar, înainte de a se ajunge la bătălie, hoarda galilor şi-a continuat marşul spre Campania; în anul 396 (**358**), cînd dictatorul Gaius Sulpicius Peticus le-a provocat o înfrîngere dezastruoasă; în 404 (**350**), cînd şi-au petrecut chiar şi iarna pe Muntele Alban şi s-au bătut pentru pradă cu piraţii greci de-a lungul coastei, pînă cînd, în anul următor, au fost alungaţi de către Lucius Furius Camillus, fiul renumitului general, un eveniment despre care a auzit Aristotel (370-432, **384**-**322**) la Atena. Dar aceste incursiuni de pradă, oricît de teribile şi incomode, au fost mai degrabă accidente nenorocoase decît evenimente istorice, iar rezultatul lor principal a fost că romanii au fost tot mai mult consideraţi, în propria ţară, ca şi în ţinuturi tot mai îndepărtate, drept bastionul naţiunilor civilizate ale Italiei în faţa atacurilor temuţilor barbari. Această concepţie a contribuit mai tîrziu, mai mult decît se crede îndeobşte, la consolidarea imperiului lor universal.

Toscanii, care profitaseră de atacul celţilor împotriva Romei pentru a asedia Veii, n-au obţinut nici un rezultat, deoarece au întreprins această acţiune cu forţe insuficiente; barbarii abia părăsiseră ţinutul, cînd braţul greu al Latiumului i-a lovit cu o forţă cu nimic micşorată. După înfrîngeri repetate ale etruscilor, întreaga Etrurie de sud, pînă la dealurile ciminiene, a ajuns în mîinile romanilor, care au fondat patru noi districte de cetăţeni în ţinuturile Veii, Capenei şi Faleriiei (367, **387**) şi au consolidat frontiera de nord prin construirea cetăţilor Sutrium (371, **383**) şi Nepete (381, **373**). Acest ţinut fertil, populat cu colonişti romani, s-a îndreptat cu paşi repezi spre romanizarea completă. În jurul anului 396 (**358**), oraşele etrusce cele mai apropiate, Tarquinii, Caere, Falerii, au încercat, ce-i drept, să se răzvrătească împotriva agresiunii romane; profunzimea pe care o atinsese exasperarea în Etruria e dovedită de masacrul tuturor prizonierilor romani făcuţi în cursul primei campanii, 307 la număr, care au fost măcelăriţi în piaţa din Tarquinii; era însă exasperarea neputinţei. Prin pacea din anul 403 (**351**), Caere, care a avut cel mai mult de suferit, fiind mai apropiată de Roma, a trebuit să-i cedeze jumătate din teritoriul său şi, cu teritoriul restrîns cu care

a rămas, a trebuit să părăsească confederaţia etruscă pentru a intra într-o relaţie de dependenţă faţă de Roma. Totuşi, nu părea înţelept a obliga această comunitate mai îndepărtată şi străină să primească dreptul roman civil în deplinătatea sa, aşa cum s-a procedat în situaţii similare cu comunităţile latine şi volsce, mai apropiate şi înrudite. În schimb, comunitatea caerită a primit dreptul roman civil fără dreptul de alegere, activ sau pasiv (*civitas sine suffragio*), o formă de dependenţă politică ce se întîlneşte acum pentru prima dată, prin care un stat, independent înainte, este transformat într-o comunitate neliberă, dar care se administrează singur. Puţin timp după aceea, Valerii, care îşi păstrase naţionalitatea originară latină şi sub dominaţia toscanilor, a părăsit confederaţia etruscă (411, **343**) şi a intrat într-o alianţă eternă cu Roma; prin aceasta, întreaga Etrurie de sud a fost supusă într-o formă sau alta supremaţiei romane. În cazul cetăţii Tarquinii şi, în general, al Etruriei nordice, romanii s-au mulţumit să le supună, pentru o perioadă îndelungată, printr-un tratat de pace încheiat pe o durată de 400 de luni (403, **351**).

În Italia nordică, popoarele care se întrepătrundeau şi se luptau între ele se organizează din nou într-un mod mai durabil şi în cadrul unor frontiere clar delimitate. Migraţia de dincolo de Alpi a încetat, în parte, probabil datorită apărării exasperate a etruscilor din noul teritoriu restrîns şi datorită rezistenţei hotărîte a romanilor, în parte, desigur, în urma unor transformări, necunoscute nouă, din nordul Alpilor. Între Alpi şi Apenini şi spre sud pînă la Abruzzi, celţii erau acum, în general, naţiunea dominantă, îndeosebi stăpînii teritoriului de cîmpie şi ai păşunilor mănoase; dar din cauza politicii de colonizare lipsite de energie şi superficiale, dominaţia lor nu se va înrădăcina profund în ţara nou-cucerită şi nu se va constitui într-o posesie cu caracter exclusiv. Modul în care s-au petrecut lucrurile în Alpi şi punctul pînă la care coloniştii celţi s-au amestecat cu mai vechile populaţii etrusce sau de altă origine nu pot fi stabilite din cauza cunoştinţelor noastre lacunare asupra naţionalităţii popoarelor alpine de mai tîrziu. Este însă cert că etruscii sau, cum sînt numiţi aici, reţii au rămas în Grizonul şi Tirolul actual, iar umbrii, în văile Apeninilor. Partea nord-estică a Văii Padului a rămas în posesia

veneţilor, care vorbesc altă limbă, în regiunea colinară vestică s-au menţinut triburi ligurice, care se întindeau spre sud pînă la Pisa şi Arezzo şi despărţeau Etruria de ţara propriu-zisă a celţilor. Celţii au vieţuit numai în părţile de cîmpie din mijloc; la nord de Pad, insubrii şi cenomanii, la sud boiii, de-a lungul coastei Adriaticei de la Ariminum pînă la Ancona, în aşa-numita „ţară a Galilor" (*ager Gallicus*), senonii; nu am amintit triburile mai mici. Dar chiar şi aici coloniile etrusce trebuie să-şi fi păstrat existenţa, cel puţin în parte, aşa cum Efes şi Milet au rămas greceşti şi sub suzeranitate persană. Mantua cel puţin, care a fost favorizată de poziţia sa insulară, a rămas pînă în epoca imperială un oraş toscan; la Hatria, de asemenea, unde au fost făcute numeroase descoperiri de vase, caracterul etrusc pare să se fi păstrat; *Descrierea ţărmurilor*, atribuită lui Skylax şi alcătuită în jurul anului 418 (**336**), numeşte ţinutul Hatriei şi Spinei, „ţară toscană". Numai aşa se lămureşte cum s-a putut ca piraţii etrusci să bîntuie Marea Adriatică pînă spre sfîrşitul secolului al V-lea şi de ce nu numai Dionysios din Siracusa a împînzit coastele acesteia cu colonii, dar chiar şi Atena, după cum ne învaţă un document ciudat, recent descoperit, a hotărît în jurul anului 429 (**325**) să fondeze o colonie în Adriatică pentru protejarea navigatorilor de piraţii tirenieni. Oricum, dacă aceste ţinuturi au păstrat mai mult sau mai puţin din caracterul etrusc, acesta s-a limitat la rămăşiţe şi frînturi ale supremaţiei lor de odinioară; naţiunea etruscă propriu-zisă n-a avut nici un beneficiu de pe urma succeselor dobîndite de particulari în comerţul paşnic sau în războiul maritim. Pe de altă parte, de la aceşti etrusci pe jumătate liberi pornesc începuturile civilizaţiei pe care o întîlnim ulterior la celţi şi, în general, la popoarele Alpilor (p. 158). Însuşi faptul că hoardele celtice din cîmpiile Lombardiei, ca să folosim limbajul lui Skylax, au abandonat viaţa războinică pentru a se sedentariza trebuie atribuit în parte acestei influenţe; dar şi începuturile meşteşugurilor şi artelor şi alfabetul le-au parvenit celţilor din Lombardia, iar popoarelor din Alpi pînă în Stiria de astăzi, prin intermediul etruscilor.

În consecinţă, după pierderea din Campania şi a întregului ţinut de la nord de Apenini şi de la sud de Pădurea Ciminiană, etruscii au

fost reduşi la un teritoriu foarte limitat; epoca puterii şi a creşterii lor a apus pentru totdeauna. În strînsă interdependenţă cu această decădere exterioară se află degradarea internă a naţiunii, ai cărei germeni apăruseră, bineînţeles, cu mult mai devreme. Scriitorii greci din această perioadă abundă în descrierea opulenţei nemăsurate a vieţii etrusce; poeţii latini din secolul al V-lea care au cîntat Italia sudică laudă vinul tirenian, iar redată de istoriografii contemporani Timaios şi Theopomp, o imagine a vieţii femeilor şi a banchetelor etrusce nu este cu nimic mai prejos de corupţia morală bizantină şi franceză. Oricît de puţină crezare putem acorda amănuntelor din aceste relatări, pare să fie totuşi admisibilă informaţia că detestabilul amuzament al luptelor de gladiatori, boala canceroasă a Romei de mai tîrziu şi, în general, a ultimei epoci a Antichităţii, a apărut mai întîi la etrusci; în orice caz, ele nu lasă nici o îndoială asupra degenerării profunde a naţiunii, care va străbate şi situaţia politică a naţiunii. În măsura în care ne sprijină rarele informaţii de care dispunem, găsim că predomină tendinţele aristocratice, la fel ca în Roma contemporană, dar ele sunt mai frapante şi mai periculoase. Suprimarea regalităţii, care pare să fi avut loc în toate statele Etruriei pe vremea asediului cetăţii Veii, a dat naştere în multe dintre ele unei conduceri patriciene, care nu va cunoaşte decît foarte puţine limitări din partea alianţei federale. Rareori se reuşea unirea tuturor oraşelor etrusce, chiar şi în scopul apărării naţionale, iar hegemonia nominală a cetăţii Volsinii nu poate fi în nici un fel comparată cu vigoarea extraordinară pe care o dobîndea naţiunea latină datorită supremaţiei romane. Lupta împotriva pretenţiilor vechilor cetăţeni de a deţine toate funcţiile şi drepturile publice, care ar fi trebuit să distrugă şi statul roman dacă succesele externe n-ar fi făcut posibilă satisfacerea, cel puţin în parte, a cererilor proletarilor asupriţi pe seama popoarelor străine şi n-ar fi deschis ambiţiei alte căi, lupta aceasta împotriva privilegiilor exclusive şi, ceea ce se conturează cu pregnanţă în Etruria, împotriva monopolului sacerdotal al familiilor aristocratice, a ruinat Etruria din punct de vedere politic, economic şi moral. Proprietăţi nemăsurate, îndeosebi funciare, se concentrau în mîinile cîtorva aristocraţi, în timp ce masele sărăceau. Revoluţiile

sociale care decurgeau de aici au adîncit mizeria pe care urmăreau s-o abolească şi, din cauza neputinţei puterii centrale, aristocraţilor strîmtoraţi nu le-a rămas altă posibilitate decît aceea de a-i chema în ajutor pe romani; de exemplu, la Arretium (403, **351**) şi la Volsinii (408, **266**). Aceştia au pus, într-adevăr, capăt dezordinii, dar, concomitent, şi restului de independenţă. Energia acestui popor a fost frîntă după zilele de la Veii şi Melpum. Ce-i drept, au mai fost întreprinse cîteva încercări serioase de sustragere de sub supremaţia romană, dar şi atunci impulsul le-a venit etruscilor din afară, din partea altui popor italic, samniţii.

Capitolul V

Supunerea latinilor şi campanienilor de către Roma

Marea operă a epocii regale fusese stabilirea hegemoniei Romei asupra Latiumului. Cert este că transformarea constituţiei romane nu putea rămîne fără o influenţă profundă atît asupra acestei relaţii a comunităţii romane cu Latiumul, cît şi asupra organizării interne a comunităţii latine. Acest punct de vedere este confirmat de tradiţie. Fluctuaţiile generate de către revoluţia din Roma în cadrul confederaţiei romano-latine sînt atestate prin legenda, povestită în culori vii, neobişnuite, a victoriei de la Lacul Regillus, dobîndită de dictatorul sau consulul Aulus Postumius (255? **499**, 258? **496**) asupra latinilor cu ajutorul Dioscurilor, şi, încă şi mai mult, prin reînnoirea alianţei dintre Roma şi Latium de către Spurius Cassius, în al doilea consulat al său (261, **493**). Aceste povestiri ne oferă totuşi foarte puţine date asupra problemei principale, relaţiile juridice dintre tînăra republică romană şi confederaţia latină: iar ceea ce ştim din alte surse ne-a parvenit fără dată şi poate fi încadrat aici numai cu o probabilitate destul de mare. Este propriu hegemoniei faptul de a se transforma treptat, prin simpla deplasare a centrului de greutate, în suveranitate; nici aceea romană asupra Latiumului nu face excepţie de la această regulă. Ea a fost întemeiată pe o egalitate deplină în drepturi între statul roman, pe de o parte, şi confederaţia latină, pe de alta (p. 85); dar tocmai această egalitate nu putea fi realizată, în general şi îndeosebi, în timp de război sau la împărţirea teritoriilor cucerite, fără a distruge practic hegemonia. Conform constituţiei originare a confederaţiei, probabil n-a fost păstrat numai dreptul fiecăruia de a declara război şi de a încheia pace cu state străine, aşadar întreaga suveranitate statală, atît de către Roma, cît şi de către Latium, ci, în momentul în care izbucnea un război federativ, Roma şi Latium furnizau contingente egale, de obicei cîte „o armată”

de două legiuni sau 8.400 de soldaţi, care îşi desemnau, pe rînd, comandantul suprem, iar acesta numea, după libera alegere, ofiţerii statului său major, cîte şase comandanţi de divizie (*tribuni militum*) pentru fiecare dintre cele patru diviziuni ale armatei. În caz de victorie, atît partea mobilă a prăzii, cît şi teritoriul cucerit erau împărţite în mod egal între Roma şi confederaţie, iar dacă se hotăra întemeierea de cetăţi în noul teritoriu, nu numai că garnizoana şi populaţia acestora erau formate în parte din colonişti romani, în parte din colonişti confederaţi, dar comunitatea nou-întemeiată era primită ca stat suveran în confederaţia latină, cu loc şi drept de vot în dietă. Aceste prevederi, a căror executare, dacă ar fi fost înfăptuită întocmai, ar fi anulat hegemonia în esenţa ei, nu puteau să ocupe decît o importanţă practică redusă, chiar şi în epoca regală; în epoca republicană trebuiau să sufere modificările necesare şi în privinţa formei lor. Printre primele care au căzut în desuetudine s-au aflat, fără îndoială, dreptul confederaţiei de a declara război şi de a încheia pace cu străinii, ca şi prevederea care stipula numirea alternativă a comandantului militar anual; războiul, pacea şi comandantul suprem au revenit exclusiv Romei. De aici decurge faptul că şi pentru trupele latine ofiţerii de stat-major erau numiţi întotdeauna de către comandantul suprem roman; acestei inovaţii i se va adăuga în curînd alta, aceea ca în calitate de ofiţeri de stat-major ai contingentului roman să fie numiţi în exclusivitate cetăţeni romani, iar în cazul celui latin, chiar dacă nu întotdeauna, aceştia să formeze majoritatea. Pe de altă parte, ca şi pînă atunci, nu se putea cere, de regulă, un contingent mai numeros decît cel furnizat de către comunitatea romană, iar comandantul roman era obligat să nu dezmembreze contingentele latine şi să considere detaşamentul trimis de fiecare comunitate ca o diviziune separată a armatei, sub conducătorul care fusese desemnat de către comunitatea respectivă. Dreptul confederaţiei latine asupra unei părţi egale cu aceea a Romei din prada mobilă şi din pămîntul cucerit a rămas forma în vigoare; cu toate acestea, de timpuriu, rezultatele importante ale războiului au revenit, de fapt, fără îndoială, statului conducător. Chiar la fondarea cetăţilor confederate sau a aşa-numitelor colonii latine, cei mai mulţi

au fost, de regulă, dacă nu chiar în totalitate, coloniştii romani; deşi, prin această mutare, din cetăţeni romani ei deveneau membrii unei comunităţi confederate, noul oraş fondat arăta probabil un ataşament deosebit faţă de metropola sa, realitate durabilă şi primejdioasă pentru confederaţie. Dimpotrivă, drepturile care, prin tratatele federate, erau asigurate cetăţenilor ca membri ai fiecărei cetăţi în parte n-au fost modificate. Acestea vizau îndeosebi egalitatea deplină în ceea ce priveşte achiziţionarea de proprietăţi funciare şi de bunuri mobile, comerţul şi libertatea de mişcare, căsătoria şi testamentul, dreptul nelimitat de a-şi alege domiciliul; ca urmare, bărbatul încetăţenit în una dintre cetăţile federate nu numai că se putea aşeza în mod legal în oricare din celelalte, ci participa, în calitate de cetăţean pasiv (*municeps*), la toate drepturile şi obligaţiile private şi politice, cu excepţia dreptului de alegere pasivă, şi era chiar autorizat, însă într-un sens limitat, să voteze în adunarea districtuală a comunităţii. În felul acesta trebuie să se fi constituit relaţia dintre comunitatea romană şi confederaţia latină, fără să putem determina care dintre elemente se bazează pe principii mai vechi şi care pe revizuirea din anul 261 (**493**) a alianţei.

Cu o certitudine ceva mai mare putem caracteriza drept o inovaţie (şi o putem aşeza în acest din urmă context) modificarea ordinii din comunităţile care aparţineau confederaţiei latine în conformitate cu modelul constituţiei consulare din Roma, cu toate că diferitele comunităţi au trecut, probabil din proprie iniţiativă, la suprimarea regalităţii (p. 177); coincidenţa între numirea noilor „regi" anuali din constituţia romană şi din cele ale comunităţilor latine şi aplicarea largă a principiului colegialităţii evidenţiază o legătură exterioară. Într-un moment oarecare, după alungarea Tarquiniilor din Roma, constituţiile comunităţilor latine trebuie să fi fost revizuite după modelul constituţiei romane. Punerea de acord a constituţiilor latine cu aceea a oraşului hegemon trebuie să aparţină, bineînţeles, unei epoci mai tîrzii. Logica pledează însă în favoarea supoziţiei potrivit căreia aristocraţia romană, după ce a obţinut suprimarea regalităţii pe viaţă la Roma, a dorit să impună aceeaşi schimbare constituţională şi comunităţilor din confederaţia latină; pînă la urmă,

guvernul aristocratic a fost introdus peste tot în Latium, şi aceasta cu toată rezistenţa acerbă pe care a întîmpinat-o (punînd în pericol chiar existenţa alianţei romano-latine) fie din partea Tarquiniilor alungaţi, fie din partea *gentes*-urilor regale sau partidelor monarhice. Creşterea vertiginoasă a puterii etrusce tocmai în această perioadă, atacurile necontenite ale veienţilor, expediţia militară a lui Porsena trebuie să fi contribuit substanţial la menţinerea de către naţiunea latină a formei de unitate stabilită cîndva, mai exact la recunoaşterea în continuare a hegemoniei Romei şi, din aceste considerente, la dispunerea unei modificări a constituţiei, fără îndoială, pregătită, din multe puncte de vedere, dinainte, în sînul comunităţilor latine, poate chiar la supunerea în faţa unor drepturi hegemone lărgite.

Naţiunea permanent unită a reuşit nu numai să-şi menţină, dar şi să-şi lărgească în toate direcţiile poziţia dominantă. Am relevat deja faptul că etruscii n-au putut deţine decît pentru puţină vreme supremaţia asupra Latiumului şi că relaţiile vor reveni la poziţia deţinută în epoca regală; însă abia după un secol de la alungarea Tarquiniilor din Roma vom asista la o extindere propriu-zisă a graniţelor romane în această direcţie. Cuceririle republicane timpurii şi cele din epoca regală se vor îndrepta numai împotriva vecinilor din est şi din sud, împotriva sabinilor dintre Tibru şi Anio, a ecvilor de pe cursul superior al lui Anio şi a volscilor de la Marea Tireniană. Poziţia de mai tîrziu a ţinutului sabin ne va arăta cît de timpuriu ajunsese sub dominaţia Romei; încă din perioada războaielor samnite, armatele romane au traversat acest ţinut ca pe o ţară paşnică şi, foarte de timpuriu, mult mai repede decît volscii, de exemplu, sabinii vor abandona dialectul propriu în favoarea celui roman. Expansiunea romană nu pare să fi întîmpinat aici dificultăţi considerabile. O participare relativ redusă din partea sabinilor la rezistenţa disperată a ecvilor şi volscilor se poate deduce din analele lor; dar, ceea ce este mai important, în această zonă nu întîlnim fortăreţe, atît de numeroase în cîmpia volscă. Se prea poate ca absenţa opoziţiei sabine să se datoreze deplasării hoardelor sabine în Italia sudică, ce datează probabil din această epocă; ademeniţi de aşezările fermecătoare de la Tifernus şi Volturnus, nu şi-au mai disputat cu

romanii meleagurile lor natale, iar aceştia vor fi pus stăpînire, fără prea multă opoziţie, pe teritoriul sabin pe jumătate părăsit.

Opoziţia ecvilor şi a volscilor a fost mult mai energică şi durabilă. Nu ne propunem să relatăm aici despre ostilităţile care izbucneau în fiecare an între aceste popoare şi care sînt relatate în cronica romană în aşa fel încît nu se poate distinge între incursiunea neînsemnată şi războiul plin de consecinţe, conexiunea istorică fiind abandonată cu desăvîrşire; ne vom limita la indicarea succeselor permanente. Putem recunoaşte însă cu uşurinţă că ţelul principal al romanilor şi latinilor a fost dezbinarea ecvilor şi volscilor şi controlul asupra căilor de comunicaţie dintre ei; în acest scop, au fost întemeiate aşa-numitele colonii latine, Cora, Norba (în jurul anului 262, **492**), Signia (după tradiţie reîntărită în anul 259, **495**), toate de-a lungul liniei de demarcaţie dintre ţinutul ecvilor şi cel al volscilor. Aderarea hernicilor la alianţa latinilor şi romanilor (268, **486**) a contribuit la izolarea desăvîrşită a volscilor şi a oferit federaţiei un bastion în faţa triburilor sabelice, care se întindeau spre sud şi est; aşa se explică de ce acestui popor puţin numeros i s-a acordat egalitatea deplină cu celelalte două în consiliul ligii şi în împărţirea prăzii. Ecvii, mai puţin redutabili, n-au mai constituit de atunci un pericol; a fost suficientă, din cînd în cînd, o expediţie de jaf împotriva lor. Volscii au opus o rezistenţă mai serioasă, iar liga n-a putut să li se impună decît avansînd treptat prin construirea de fortăreţe pe teritoriul lor. Velitrae a fost fondată din anul 260 (**494**) ca un bastion pentru Latium; au urmat Suessa Pometia, Ardea (312, **442**) şi, destul de curios, Circeii, fondată sau cel puţin întărită în anul 361 (**393**), care, atîta timp cît Antium şi Tarracina se bucurau încă de libertate, nu putea să comunice cu Latium decît pe calea apei. S-a încercat de mai multe ori cucerirea Antiumului, însă ea a reuşit temporar abia în anul 287 (**467**); în 295 (**459**), oraşul şi-a redobîndit libertatea şi abia după incendiul galic romanii vor cuceri, în urma unui război violent de treisprezece ani, o supremaţie decisivă asupra teritoriului pomptin (365-377, **389-377**), care a fost consolidată prin fondarea fortăreţelor Satricum (369, **385**) şi Setia (372, **382**, întărită în 375, **379**); în anul 371 (**383**), acesta a fost împărţit în loturi şi în

districte cetăţeneşti. După această dată, volscii s-au mai revoltat, poate, dar n-au mai purtat războaie împotriva Romei.

Dar cu cît liga romanilor, latinilor şi hernicilor obţinea succese mai răsunătoare împotriva etruscilor, sabinilor, ecvilor şi volscilor, cu atît mai mult îşi abandona spiritul de înţelegere. Cauza acestei stări de lucruri a constituit-o, probabil, în parte, creşterea puterii legendare a Romei, despre care am vorbit mai sus, ea născîndu-se cu necesitate în împrejurările date, dar care le apărea totuşi latinilor ca o povară grea, în special prin actele de odioasă injustiţie comise de către comunitatea conducătoare. Lor le aparţine ruşinoasa sentinţă în arbitrajul dintre aricieni şi ardeaţi din anul 308 (**446**); romanii, chemaţi ca arbitri pentru un teritoriu disputat de către cele două oraşe, şi l-au însuşit, iar atunci cînd, din cauza acestei sentinţe, la Ardea se vor isca disensiuni interne, poporul vrînd să treacă de partea volscilor, în timp ce aristocraţia rămînea ataşată Romei, romanii vor exploata fără ruşine şi acest conflict, folosindu-l ca pretext pentru a trimite în bogatul oraş colonişti romani, cărora le-au fost distribuite proprietăţile adepţilor partidului antiroman (312, **442**). Cauza principală a dizolvării interne a ligii a constat tocmai în subjugarea inamicilor comuni, menajamentele şi devotamentul dintre părţi sfîrşindu-se atunci cînd a apărut convingerea că ele nu mai au nevoie una de alta. Ruptura deschisă dintre latini şi hernici, pe de o parte, şi romani, pe de alta, a fost prilejuită parţial de cucerirea Romei de către celţi şi de slăbirea ei temporară cauzată de acest eveniment, parţial de ocuparea definitivă şi distribuirea teritoriului pomptim; aliaţii de odinioară se vor găsi în curînd faţă în faţă pe cîmpul de luptă. Un mare număr de voluntari latini participaseră deja la ultima rezistenţă disperată a volscilor, iar acum cele mai vestite oraşe latine, Lanuvium (371, **383**), Praeneste (372-374 şi 400, **382-380** şi **354**), Tusculum (373, **381**) şi Tibur (390 şi 400, **360** şi **354**), ba chiar şi multe fortăreţe întemeiate de liga romano-latină, precum Velitrae şi Circeii, au trebuit să fie supuse prin forţa armelor, iar tiburtinii nu se vor sfii să facă front comun împotriva Romei cu hoardele galice care năvăleau din nou. Nu s-a ajuns însă la o răscoală concertată, iar Roma a putut, fără eforturi exagerate, să le vină de

hac oraşelor răzvrătite. Tusculum a fost chiar obligat (373, **381**) să renunţe la republica sa şi să intre în corpul de cetăţeni romani – primul caz în care un întreg corp de cetăţeni a fost integrat comunităţii romane –, în timp ce i se lăsau zidurile şi o anumită autonomie comunală. Puţin după aceea, Satricum va avea o soartă asemănătoare. Lupta împotriva hernicilor a fost mai dificilă (392-396, **362-358**) : primul general consular din rîndurile plebei, Lucius Genucius, va muri în luptă, dar şi în cazul acesta romanii vor triumfa. Criza se va termina prin reînnoirea tratatelor (396, **358**) Romei cu confederaţia latină şi cu hernicii. Conţinutul exact al acestora nu ne este cunoscut, dar, probabil, cele două confederaţii s-au supus din nou, şi chiar în condiţii mai dureroase, hegemoniei romane. Instituirea, în acelaşi an, a două noi districte cetăţeneşti în teritoriul pomptin demonstrează fără tăgadă imensul progres pe care l-a realizat puterea romană.

Criza în relaţiile dintre Roma şi Latium a fost nemijlocit legată de dizolvarea confederaţiei latine, care a avut loc în jurul anului 370 (**384**), cu toate că nu se poate determina cu siguranţă dacă efectul său a fost revolta Latiumului prezentată mai sus. Conform dreptului pe atunci în vigoare, fiecare oraş suveran fondat de către Roma şi Latium intra în rîndul comunităţilor îndreptăţite să participe la sărbătoarea federală şi la dietă, în timp ce fiecare comunitate încorporată de alta şi, prin urmare, anihilată din punct de vedere politic, era scoasă de pe lista membrilor ligii. Concomitent însă, după uzanţa latină, numărul de treizeci de comunităţi federate a rămas neschimbat în sensul că, dintre oraşele participante, dreptul de vot o dată stabilit l-au avut numai treizeci de cetăţi: un număr de comunităţi care aderaseră mai tîrziu au fost ignorate din cauza importanţei lor scăzute, în vreme ce, din cauza încălcărilor prin care s-au compromis, altele au fost private de acest drept. În jurul anului 370 (**384**), configuraţia confederaţiei se prezenta astfel: dintre localităţile latine vechi, cu excepţia cîtorva dispărute sau a căror poziţie nu este cunoscută, au mai rămas autonome şi cu drept de vot următoarele: Nomentum, între Tibru şi Anio; Tibur, Gabii, Scaptia, Labici, Pedum şi Praeneste, între Anio şi Munţii Albani; Corbio,

Tusculum, Bovillae, Aricia, Corioli şi Lanuvium, de-a lungul drumurilor acestor munţi; în sfîrşit, Laurentum şi Lavinium, în cîmpia care se întinde de-a lungul ţărmului. La acestea se adaugă coloniile fondate de către Roma şi liga latină: Ardea, pe fostul teritoriu al rutulilor, şi Velitrae, Satricum, Cora, Norba, Setia şi Circeii, pe cel al volscilor. În plus, şaptesprezece localităţi, ale căror nume nu sînt transmise cu exactitate, puteau participa la sărbătoarea latină, însă nu aveau drept de vot. Confederaţia latină a rămas de atunci neschimbată, compusă din 47 de comunităţi cu drepturi parţiale şi 30 cu drept de vot; nici comunităţile latine fondate mai tîrziu, precum Sutrium, Nepete (p. 238), Cales, Tarracina, nu vor intra în confederaţie şi nici comunităţile latine despuiate mai tîrziu de autonomie, precum Tusculum şi Satricum, n-au fost şterse de pe listă.

De această închidere a confederaţiei se leagă şi fixarea limitelor geografice ale Latiumului. Atîta timp cît confederaţia latină fusese deschisă, limitele Latiumului s-au deplasat în măsura în care au fost întemeiate noi oraşe federale; dar, întrucît coloniile latine mai recente nu au primit dreptul de participare la sărbătoarea latină, ele n-au fost considerate sub aspect geografic ca făcînd parte din Latium – probabil din această cauză Ardea şi Circeii au fost socotite drept oraşe din Latium, în timp ce Sutrium şi Tarracina, nu. Oraşele cărora le-a fost acordat dreptul latin după anul 370 (**385**) nu numai că au fost excluse din comunitatea confederată, dar au fost şi izolate unele de altele din punctul de vedere al dreptului privat. Relaţiile comerciale şi, probabil, căsătoria (*commercium et conubium*) erau permise fiecăreia dintre ele doar cu comunitatea romană, dar nu şi cu celelalte comunităţi latine, astfel încît un cetăţean din Sutrium putea să deţină în proprietate deplină un lot de pămînt la Roma, însă nu şi la Praeneste, şi putea să aibă copii legitimi cu o romană, dar nu cu o soţie tiburtină. De asemenea, dacă pînă acum oraşele s-au bucurat de o libertate destul de largă şi dacă s-a putut constitui, de exemplu, o ligă separată a celor cinci comunităţi latine vechi – Aricia, Tusculum, Tibur, Lanuvium şi Laurentum – şi a celor trei cetăţi latine noi – Ardea, Suessa Pometia şi Cora –, în jurul sanctuarului Dianei din Aricia, în epoci mai tîrzii, deloc întîmplător, nu mai întîlnim asemenea

confederaţii speciale ce ar fi putut pune în pericol hegemonia romană. La fel, putem atribui acestei epoci transformarea progresivă a constituţiilor comunităţilor şi modelarea lor deplină după constituţia Romei. Pe lîngă cei doi pretori, vor apărea mai tîrziu doi edili, cu elemente caracteristice magistraturii latine, însărcinaţi cu intendenţa poliţiei urbane şi a pieţei şi cu administrarea justiţiei, care se leagă de aceasta. Instituirea acestor funcţionari urbani trebuie să fi avut loc, bineînţeles, în acelaşi timp şi sub influenţa puterii conducătoare în toate comunităţile federaţiei şi, cu siguranţă, nu a putut precede instituirea edilităţii curule la Roma (387, **367**); probabil că a avut loc în acelaşi timp. Fără îndoială, această reglementare a constituit numai o verigă dintr-un lanţ de măsuri menite să restrîngă libertăţile şi să modifice organizarea comunităţilor municipale în interesul politicii aristocraţiei. După căderea cetăţii Veii şi cucerirea teritoriului pomptin, Roma s-a simţit destul de puternică pentru a strînge hăţurile hegemoniei şi a aduce toate oraşele latine într-o asemenea stare de dependenţă, încît să devină practic supuse din toate punctele de vedere. În această perioadă (406, **348**) cartaginezii s-au angajat, printr-un tratat comercial încheiat cu Roma, să nu aducă nici o vătămare latinilor supuşi ei, îndeosebi oraşelor maritime Ardea, Antium, Circeii, Tarracina; însă în cazul în care una dintre cetăţile latine ar fi părăsit alianţa romanilor, fenicienii aveau dreptul de a o ataca, iar în eventualitatea că o cucereau, se angajau să nu-i dărîme zidurile, ci să predea cetatea romanilor. Acest lucru arată cu claritate prin ce constrîngeri comunitatea romană cel puţin, dacă nu şi aceea a hernicilor, a păstrat dreptul formal asupra unei treimi din prada de război şi poate încă alte cîteva rămăşiţe ale egalităţii în drepturi de odinioară; dar ceea ce s-a pierdut a fost destul de important pentru a explica înverşunarea împotriva Romei care domnea în această perioadă printre latini. Nu numai că oriunde Roma era combătută de armate, numeroşi voluntari latini luptînd, sub steaguri străine, împotriva comunităţii care îi comanda, dar în anul 405 (**349**) însăşi adunarea federală latină le-a refuzat romanilor contingentul său. După toate aparenţele, era iminentă o nouă revoltă a întregii

confederaţii latine ori de cîte ori se prefigura un conflict cu o altă naţiune italică, în mod sigur capabilă să ţină piept puterii reunite a întregii naţiuni latine. După înfrîngerea volscilor, pentru moment, romanii nu vor trebui să înfrunte în sud nici o populaţie mai importantă; legiunile lor s-au apropiat de Liris fără a întîmpina vreo rezistenţă. În 397 (**357**) au luptat cu succes împotriva privernaţilor, în 409 (**345**), cu auruncii, cărora le-a fost smulsă Sora, de pe Liris. Astfel, armatele romane au sosit la graniţa samniţilor şi tratatul de prietenie încheiat în anul 400 (**354**) de cele mai puternice şi cele mai curajoase naţiuni italice a fost semnul cel mai sigur al unei lupte apropiate pentru supremaţie în Italia, luptă care va izbucni concomitent cu criza din interiorul naţiunii latine.

Naţiunea samnită, care, în epoca expulzării Tarquiniilor din Roma, era de mai mult timp în posesia ţinutului deluros care se întinde între cîmpiile Apuliei şi Campaniei dominîndu-le pe amîndouă, a fost împiedicată în înaintarea ei, într-o direcţie, de către daunieni – puterea şi înflorirea Arpiei aparţine acestei epoci –, în cealaltă, de către greci şi etrusci. Prăbuşirea puterii etrusce către sfîrşitul secolului al III-lea, amurgul coloniilor greceşti în decursul celui următor i-au deschis însă calea spre vest şi sud, iar samniţii nu vor întîrzia să înainteze, hoardă după hoardă, pînă la mările meridionale ale Italiei, iar uneori şi dincolo de acestea. Mai întîi vor apărea în cîmpia din jurul golfului, unde numele de campanieni se va încetăţeni începînd cu secolul al patrulea; etruscii fuseseră anihilaţi aici, grecii strîmtoraţi: primii vor pierde Capua (330, **424**), ceilalţi, Cumae (334, **420**). În acelaşi timp, poate chiar mai devreme, lucanienii îşi vor face apariţia în Grecia Mare; ei se aflau angajaţi într-un conflict cu populaţiile din Terinae şi Turii şi se vor stabili în oraşul grec Laos cu mult timp înainte de anul 364 (**390**). În această perioadă, efectivele lor armate se ridicau la 30.000 de pedestraşi şi 4.000 de călăreţi. Spre sfîrşitul secolului al IV-lea se poate vorbi pentru prima dată de confederaţia separată a brutienilor care, spre deosebire de celelalte triburi sabelice, nu s-au detaşat sub formă de colonie, ci în urma unui război cu lucanienii, amestecîndu-se cu foarte multe elemente străine. Grecii Italiei sudice au încercat, bineînţeles, să se apere în

faţa presiunii barbarilor; liga cetăţilor aheene a fost reconstituită în anul 361 (**393**), stabilindu-se ca, în eventualitatea unui atac al lucanienilor asupra unuia dintre oraşele confederate, toate celelalte să trimită contingente, comandanţii contingentelor absente urmînd a fi pedepsiţi cu moartea. Dar nici uniunea Greciei Mari n-a mai ajutat la nimic, întrucît stăpînul Siracusei, Dionysios cel Bătrîn, se aliase cu italicii împotriva conaţionalilor săi. În timp ce Dionysios smulgea flotelor Greciei Mari supremaţia asupra mărilor italice, cetăţile greceşti erau ocupate sau distruse una după alta de către italici; într-un interval incredibil de scurt, această strălucitoare constelaţie de oraşe greceşti a fost nimicită şi pustiită. Numai cîteva aşezări greceşti, ca, de exemplu, Neapolis, au reuşit, cu eforturi uriaşe şi mai mult prin tratate decît cu puterea armelor, să-şi păstreze cel puţin existenţa şi naţionalitatea. Numai Tarentumul a rămas pe deplin independent. El s-a menţinut datorită poziţiei sale mai îndepărtate şi datorită spiritului războinic al cetăţenilor, întreţinut de luptele neîncetate cu mesapii. Dar şi această cetate a trebuit să lupte necontenit cu lucanienii pentru existenţa sa şi a fost nevoită să caute aliaţi şi mercenari în patria grecească. În perioada în care Veii şi cîmpia pomptină au devenit romane, hoardele samnite stăpîneau întreaga Italie de Sud, cu excepţia cîtorva colonii greceşti, fără legătură între ele, şi a coastei apulo-mesapiene. *Periplul* grec, redactat în jurul anului 418 (**336**), îi situează pe samniţii propriu-zişi, cu cele „cinci limbi” ale lor, de la o mare la cealaltă şi îi plasează în vecinătatea lor pe campanieni, lîngă Marea Tireniană, la nord, iar pe lucanieni, la sud. Printre aceştia sînt cuprinşi, aici, ca şi în multe alte cazuri, şi brutienii. Ei se extind deja pe întreaga lungime a ţărmului, de la Paestum, lîngă Marea Tireniană, pînă la Turii, lîngă Marea Ionică. Într-adevăr, dacă comparăm succesele dobîndite de cele două mari naţiuni ale Italiei, latinii şi samniţii, înainte de a intra în contact, vom constata că traiectoria cuceririlor samnite a fost cu mult mai cuprinzătoare şi mai strălucitoare decît cea a romanilor. Dar caracterul acestor cuceriri a fost cu totul deosebit. De la solidul centru urban pe care Latium îl avea în Roma, dominaţia acestei naţiuni se va extinde treptat în toate direcţiile – ce-i drept, în limite

relativ restrînse, dar prinzînd rădăcini după fiecare pas, în parte prin fondarea de cetăţi după modelul oraşelor dependente, în parte prin romanizarea teritoriului cucerit. Nu la fel s-a întîmplat în Samnium. Aici nu există nici o comunitate hegemonă şi, de aceea, nici o politică de cuceriri. În timp ce cucerirea teritoriului veienţilor şi a celui pomptin a însemnat o lărgire reală a puterii Romei, Samnium a fost mai degrabă slăbit decît fortificat prin naşterea cetăţilor din Campania, a confederaţiei lucaniene şi a celei brutiene, întrucît fiecare hoardă, după ce a găsit noile aşezări pe care le căuta, îşi va urma propriul destin. Triburile samnite ocupau un teritoriu disproporţionat de mare, fără a vădi intenţia de a şi-l însuşi în întregime ; oraşele greceşti mai mari, Tarentum, Turii, Crotona, Metapontion, Heracleia, Region şi Neapolis, deşi slăbite şi deseori dependente, continuau să existe, elenii fiind toleraţi chiar în zonele de cîmpie şi în oraşele mai mici. Cumae, de exemplu, Poseidonia, Laos şi Hipponion au rămas, precum o dovedesc *Periplul* şi monedele, oraşe greceşti chiar şi sub dominaţia samnită. În felul acesta au luat naştere populaţii eterogene, ca, de exemplu, brutienii, cu cele două limbi cuprinzînd elemente greceşti, alături de cele samnite şi, poate, chiar rămăşiţe ale vechilor autohtoni. Dar şi în Lucania, şi în Campania trebuie să fi avut loc astfel de amestecuri, deşi într-o proporţie mai redusă. Farmecului primejdios al culturii elene nu i s-a putut sustrage nici naţiunea samnită, mai ales în Campania, unde Neapolis a intrat de timpuriu în relaţii amicale cu imigranţii şi unde cerul îi umaniza chiar şi pe barbari. Capua, Nola, Nuceria, Teanum, cu toate că aveau o populaţie pur samnită, au adoptat obiceiurile greceşti şi o constituţie greacă; de fapt, forma indigenă a constituţiei cantonale nu putea să supravieţuiască în noile circumstanţe. Oraşele samnite ale Campaniei au început să bată monede, în parte cu caractere greceşti; ca mărime, Capua a devenit, prin comerţ şi agricultură, al doilea oraş al Italiei; prin bogăţie şi lux era deja primul. Corupţia prin care, după relatările anticilor, acest oraş le întrecea pe toate celelalte din Italia se reflectă mai ales în sistemul de recrutare a mercenarilor şi în luptele de gladiatori cu care şi-a cîştigat renumele. Nicăieri recrutorii nu găseau un asemenea aflux ca

în această metropolă a civilizaţiei imorale; pe cînd Capua însăşi nu ştia cum să se apere de atacurile samniţilor, tineretul belicos al Campaniei se precipita, sub conducerea comandanţilor aleşi din rîndurile lui, îndeosebi înspre Sicilia. Influenţa pe care aceste deplasări ale mercenarilor o vor exercita asupra Italiei o vom trata mai jos; ele prezintă o trăsătură a moravurilor campaniene la fel de caracteristică precum luptele de gladiatori care, dacă nu s-au născut la Capua, au fost totuşi dezvoltate aici pînă la perfecţiune. Aici, cupluri de gladiatori vor apărea chiar şi în timpul banchetelor, iar numărul lor era determinat de rangul oaspeţilor invitaţi. Această degenerare a celui mai important oraş samnit, care a avut la origine, fără îndoială, şi influenţa spiritului etrusc, va avea circumstanţe funeste pentru întreaga naţiune; chiar dacă aristocraţia campaniană a reuşit să asocieze bravura cavalerească şi o înaltă cultură spirituală cu cea mai profundă corupţie, nu putea deveni niciodată pentru naţiunea sa ceea ce nobilimea romană era pentru naţiunea latină. Deşi cu o intensitate mai scăzută, influenţa elenă s-a exercitat şi asupra lucanienilor şi brutienilor, aşa cum se exercitase şi asupra campanienilor. Obiectele găsite în toate mormintele acestor ţinuturi dovedesc că arta elenă a fost cultivată aici cu o frenezie barbară; bogatele podoabe din aur şi chihlimbar, splendida ceramică pictată, găsite astăzi în lăcaşurile morţilor, ne ajută să constatăm cît de mult se îndepărtaseră aceşti oameni de obiceiurile strămoşilor. Alte indicaţii ne sînt oferite de scriere; vechea scriere naţională adusă din nord a fost abandonată de lucanieni şi de brutieni în favoarea celei greceşti, în timp ce, în Campania, alfabetul naţional, probabil şi limba însăşi, s-a dezvoltat independent, sub înrîurirea modelatoare a celei greceşti, atingînd o claritate şi o fineţe mai mare. Se întîlnesc chiar urme izolate ale influenţei filozofiei greceşti. Doar ţara samnită propriu-zisă a rămas neatinsă de aceste inovaţii care, oricît de frumoase şi naturale au putut fi, au contribuit totuşi în mare măsură la slăbirea treptată a legăturilor de unitate naţională, de altfel foarte fragile de la început. Din cauza influenţei spiritului elen s-a produs o ruptură adîncă în ramura samniţilor. „Filoelenii” civilizaţi ai Campaniei au început, precum elenii înşişi, să tremure în faţa

triburilor mai sălbatice ale muntenilor, care nu conteneau să pătrundă în Campania şi să tulbure coloniştii originari degeneraţi. Roma a fost un stat închis, care dispunea de întreaga forţă a Latiumului; locuitorii puteau să cîrtească, dar se supuneau. Naţiunea samnită a fost însă dispersată şi divizată, iar dacă confederaţia din ţara propriu-zis samnită a păstrat cu fidelitate moravurile şi curajul strămoşilor, ea se deosebea profund şi sub acest aspect de celelalte populaţii şi cetăţi samnite.

De fapt, această neînţelegere dintre samniţii din cîmpie şi cei din zona muntoasă îi va conduce pe romani dincolo de Liris. Sidicinii din Teanum şi campanienii din Capua au cerut ajutor romanilor împotriva propriilor conaţionali, care le atacau teritoriul în număr tot mai mare, ameninţînd să se aşeze aici (411, **343**). Cînd alianţa solicitată a fost refuzată, delegaţia campaniană a negociat în schimbul protecţiei supunerea sub suzeranitatea Romei; romanii n-au putut rezista unei asemenea momeli. Delegaţi romani au fost trimişi la samniţi pentru a-i informa despre noua achiziţie şi a-i îndemna să respecte teritoriul puterii prietene. Nu se mai poate stabili în detaliu cum au decurs evenimentele în continuare; constatăm numai că, fie după o campanie, fie după un război, între Roma şi Samnium s-a încheiat un acord în urma căruia romanii au obţinut libertatea de acţiune în privinţa cetăţii Capua, samniţii asupra Teanumului, iar volscii pe cursul superior al Lirisului. Consimţămîntul pe care samniţii l-au dat în privinţa tratatului se explică prin eforturile susţinute pe care tarentinii le făceau în această epocă pentru a se debarasa de vecinii lor sabeli; dar şi romanii aveau motive întemeiate de a ajunge cît mai repede la o înţelegere cu samniţii, deoarece trecerea apropiată a ţinutului care se învecina la sud cu Latium în proprietate romană a transformat nemulţumirile care îi frămîntau de mult pe latini în revoltă deschisă. Toate oraşele latine originare, chiar şi tusculanii, primiţi în liga cetăţenilor romani, s-au ridicat împotriva Romei, cu o singură excepţie, cea a laurentinilor. În schimb, toate coloniile romane din Latium, cu excepţia celei de la Velitrae, au respectat alianţa romană. Este uşor de explicat de ce capuanii, cu toată supunerea lor recentă şi voluntară, au folosit neconstrînşi prima

ocazie pentru a se descotorosi de dominaţia romană şi de ce, cu toată opoziţia partidului optimaţilor, devotat alianţei cu Roma, comunitatea a făcut cauză comună cu confederaţia latină ; înţelegem, de asemenea, că volscii au întrevăzut în această revoltă latină ultima posibilitate de a-şi recîştiga libertatea şi, în consecinţă, au luat armele; în schimb, nu ne putem edifica asupra motivului pentru care hernicii, ca şi aristocraţia campaniană, nu au participat la această răscoală.

Poziţia romanilor a fost critică, legiunile care trecuseră Lirisul şi ocupaseră Campania au fost despărţite de patrie de grupurile de latini şi de volsci şi numai o victorie le putea salva. Bătălia decisivă (414, **340**) a fost dată la Trifanum (între Minturnae, Suessa şi Sinuessa); consulul Titus Manlius Imperiosus Torquatus a cîştigat o victorie strălucită asupra latinilor şi volscilor; în măsura în care mai opuneau rezistenţă, au fost silite să capituleze; luate cu asalt, au fost reduse toate la supunere.

Consecinţa victoriei a fost dizolvarea ligii latine, care a devenit, dintr-o confederaţie politică independentă, o simplă asociaţie pentru celebrarea sărbătorilor religioase: drepturile consfinţite ale confederaţiei, referitoare la un maximum al trupelor recrutate şi la prada de război, au fost abandonate şi au avut, dacă au fost acordate, caracterul unor favoruri. În locul tratatului dintre Roma, pe de o parte, şi confederaţia latină, pe de alta, au fost realizate alianţe veşnice între Roma şi fiecare localitate confederată în parte. Izolarea între comunităţi, instituită iniţial pentru localităţile fondate după anul 370 (**384**), a fost extinsă în felul acesta asupra întregii naţiuni. Din mai multe puncte de vedere, diferitele aşezări îşi vor păstra privilegiile anterioare şi autonomia. Tibur şi Praeneste, în schimb, au trebuit să cedeze Romei părţi din teritoriile lor, iar în cazul altor comunităţi latine sau volsce, dreptul învingătorului a fost speculat cu şi mai mare asprime. La Antium, cea mai importantă şi mai redutabilă cetate volscă, atît pe uscat, cît şi pe mare, au fost trimişi colonişti romani, iar vechii cetăţeni nu numai că au fost obligaţi să le cedeze acestora terenurile necesare, dar au fost siliţi să intre ei înşişi în corpul cetăţenilor romani (416, **338**). Colonişti romani vor fi

stabiliţi şi în a doua, ca importanţă, cetate maritimă volscă, Tarracina (425, **329**), vechii cetăţeni fiind în parte expulzaţi, în parte integraţi în noua comunitate cetăţenească; Lanuvium, Aricia, Nomentum, Pedum şi-au pierdut, de asemenea, independenţa şi au devenit municipii romane. Zidurile cetăţii Velitrae au fost dărîmate, senatul a fost expulzat în totalitate şi a fost exilat în Etruria romană; oraşul a fost constituit probabil ca o comunitate supusă, după dreptul caerit. Din terenul obţinut, o parte, de exemplu, proprietăţile senatorilor din Velitrae, a fost distribuită cetăţenilor romani; aceste distribuiri speciale, ca şi numeroasele comunităţi recent admise în corpul cetăţenesc roman vor genera în anul 422 (**332**) instituirea a doi noi triburi. Semnificaţia extraordinară a succesului obţinut a fost pe deplin înţeleasă la Roma; o mărturiseşte coloana comemorativă care a fost ridicată dictatorului victorios din anul 416 (**338**), Gaius Maenius, în forul roman şi împodobirea tribunei vorbitorilor, plasată în acelaşi loc, cu rostrele de pe galerele Antiumului, cărora nu li s-a găsit nici o altă menire. În acelaşi fel, deşi în forme întrucîtva deosebite, stăpînirea romană a fost stabilită şi consolidată în teritoriile sudice ale volscilor şi campanienilor. Fundi, Formaiae, Capua, Cumae şi un număr de alte cetăţi mai mici au devenit comunităţi dependente de Roma în baza dreptului caerit; pentru siguranţă, la Capua, oraş atît de important, a fost accentuată cu multă dibăcie disensiunea dintre aristocraţie şi popor, iar constituţia cetăţii a fost revizuită şi controlată în interesul romanilor. Aceeaşi procedură va fi urmată şi în cazul Privernumului; cetăţenii acestuia, sprijiniţi de neînfricatul partizan fundan Vitruvius Vaccus, au avut onoarea de a da ultima bătălie pentru libertatea latină. Ea se va încheia cu luarea prin asalt a oraşului (425, **329**) şi cu executarea lui Vaccus în închisoarea romană. Pentru constituirea, în aceste locuri, a unei populaţii romane, teritoriul cucerit, îndeosebi cel al Privernumului şi al cetăţii Falernae, a fost împărţit cetăţenilor romani într-un număr de loturi atît de mare, încît cîţiva ani mai tîrziu (436, **318**) au putut fi instituite şi aici două noi triburi. Întemeierea a două colonii cu drept latin a dat, în final, mai multă siguranţă ţinutului dobîndit de curînd. Una a fost Cales (420, **334**), în mijlocul cîmpiei

campaniene, de unde puteau fi supravegheate Teanum şi Capua, cealaltă Fregellae (426, **328**), care domina trecerea peste Liris. Ambele au fost deosebit de puternice şi au înflorit repede, cu toate piedicile puse de sidicini creării Calesului şi de samniţi cetăţii Fregellae. De asemenea, la Sora a fost staţionată o garnizoană romană, măsură care a provocat demersul inutil al samniţilor, cărora acest ţinut le fusese cedat printr-un tratat. Fără nici o abatere, Roma înainta spre ţelul său, dovedind în consolidarea ţinuturilor cîştigate o politică mai măreaţă şi mai energică decît o făcuse pe cîmpul de bătălie, împînzindu-le politic şi militar cu o reţea de apărare de nepătruns. Este de la sine înţeles că samniţii nu priveau cu ochi buni înaintarea ameninţătoare a romanilor; fără îndoială, au ridicat şi stavile înaintea lor, dar, cu toate acestea, acum, cînd poate nu era prea tîrziu, au neglijat să le închidă, cu energia cerută de împrejurări, noua cale de cuceriri. Ce-i drept, se pare că, în urma tratatului cu Roma, ei au ocupat Teanumul, fortificîndu-l foarte bine; căci, dacă înainte oraşul căutase ajutor la Capua şi Roma împotriva Samniumului, în luptele de mai tîrziu apare că bastion al puterii samnite în direcţia vestică. Ei s-au extins, într-adevăr, pe Lirisul superior, cucerind şi distrugînd totul, dar s-au aşezat aici în mod permanent. Au distrus astfel oraşul volsc Fregellae, facilitînd întemeierea coloniei romane amintite mai sus şi înspăimîntînd alte două oraşe volsce, Fabrateria (Falvaterra) şi Luca (localizare nesigură), încît acestea vor urma exemplul cetăţii Capua, trecînd de partea Romei (424, **330**). Înainte de a se împotrivi în mod serios, confederaţia samnită a permis ca expansiunea romană în Campania să devină o realitate; cauza acestei încetineli trebuie să fie căutată, în parte, în luptele contemporane ale naţiunii samnite cu elenii italici, în parte, totuşi, în politica lipsită de forţă şi de unitate a confederaţiei.

Capitolul VI

Italicii împotriva Romei

În timp ce romanii se băteau pe Liris şi pe Volturnus, sud-estul peninsulei era zguduit de alte lupte. Bogata republică comercială tarentină, din ce în ce mai ameninţată de hoardele lucaniene şi mesapiene, neîncrezîndu-se, şi pe bună dreptate, în propriile arme, a cîştigat cu vorbe frumoase şi bani buni condotierii patriei-mamă: regele Spartei, Archidamos, a venit în ajutorul compatrioţilor săi cu trupe numeroase şi a fost bătut de lucanieni în aceeaşi zi în care Filip a învins la Chaeroneia (416, **338**) – drept pedeapsă, au spus grecii pioşi, pentru participarea lui şi a oamenilor săi, cu nouăsprezece ani în urmă, la jefuirea sanctuarului din Delphi. Locul lui a fost luat de un comandant mai puternic, Alexandru Molossul, fratele Olimpiei, mama lui Alexandru cel Mare. În afara trupelor pe care le-a adus, a reunit sub stindardele sale contingentele cetăţilor greceşti, îndeosebi pe cele ale tarentinilor şi metapontinilor, de asemenea poediculii (din jurul localităţii Rubi, astăzi Ruvo), care, precum grecii, se simţeau ameninţaţi de naţiunea sabelică, şi, în fine, chiar pe exilaţii lucanieni, al căror număr considerabil denotă violentele tulburări din sînul acestei confederaţii. Astfel, s-a văzut în curînd superior inamicului. Consetia (Consenza), sediul confederaţiei, a căzut în mîinile sale. În van samniţii se grăbesc în ajutorul lucanienilor; Alexandru învinge forţele lor unite la Paestum, îi îngenunchează pe daunieni lîngă Sipontum şi pe mesapi în partea sud-estică a peninsulei. A ajuns fulgerător să stăpînească de la o mare la alta şi era în măsură să le întindă romanilor mîna pentru a-i ataca în comun pe samniţi în inima teritoriilor lor. Dar asemenea succese nesperate nu erau dorite de comercianţii din Tarentum, care s-au înspăimîntat; între ei şi căpitanul lor, care venise ca un soldat mercenar şi care era pe cale de a întemeia în Occident un imperiu elen, precum nepotul său în

Orient, a izbucnit războiul. Alexandru s-a aflat la început în avantaj; el a smuls tarentinilor Heracleia, a restaurat Turii şi se pare că a lansat o chemare către ceilalţi greci din Italia de a se uni sub scutul său împotriva tarentinilor, încercînd, concomitent, să mijlocească pacea între aceştia şi populaţiile sabelice. Proiectele sale grandioase au găsit însă un slab ecou la grecii dezarmaţi şi descurajaţi, iar inevitabila schimbare de partide i-a înstrăinat pe primii săi aliaţi, lucanienii; el a fost ucis la Pandosia de mîna unui emigrat lucanian (422, **332**). Odată cu moartea sa, lucrurile se vor întoarce în esenţă în matca lor originară. Oraşele greceşti s-au văzut din nou izolate şi au fost nevoite să se apere, după propriile puteri, prin tratate, achitarea unui tribut sau ajutor extern; de exemplu, Crotona i-a respins în anul 430 (**324**) pe brutieni cu ajutorul Siracusei. Triburile samnite au cîştigat din nou preponderenţa şi, în pofida grecilor, puteau să-şi orienteze din nou atenţia spre Campania şi Latium.

Aici însă se produsese o cotitură profundă. Confederaţia latină fusese sfărîmată şi distrusă, ultima rezistenţă a volscilor anulată, meleagurile campaniene, cele mai bogate şi mai frumoase ale peninsulei, se aflau în stăpînirea bine consolidată şi necontestată a romanilor, al doilea oraş al Italiei trecuse sub suzeranitate romană. În timp ce grecii şi samniţii se luptau între ei, Roma se înălţase aproape nestingherită la o poziţie dominantă care nu mai putea fi primejduită de nici un popor din peninsulă, dacă ar fi acţionat singur, şi care îi ameninţa pe toţi cu jugul roman. O acţiune simultană a tuturor popoarelor, care, fiecare în parte, n-ar fi fost capabile să se opună în faţa Romei, ar fi putut rupe eventual lanţurile înainte de făurirea lor definitivă, dar clarviziunea, curajul şi dăruirea necesare unei asemenea coaliţii a nenumăratelor comunităţi urbane sau populaţii, în cea mai mare parte ostile sau străine unele de altele, nu au fost întrunite; ele vor apărea atunci cînd va fi prea tîrziu.

După prăbuşirea puterii etrusce şi după declinul republicilor greceşti, confederaţia samnită a rămas cea mai importantă putere din Italia, alături de Roma, şi, concomitent, cea care era cel mai mult şi mai nemijlocit ameninţată de spiritul cuceritor al romanilor. În consecinţă, ei i-a revenit primul loc şi povara cea mai grea în lupta

pentru libertate şi autonomie pe care au trebuit s-o poarte italicii împotriva Romei. Samniţii puteau să conteze pe sprijinul micilor populaţii sabelice – vestinii, frentanii, marucinii – şi pe cel al altor cantoane mai mărunte, care trăiau într-o izolare rurală în ţinuturile lor muntoase şi care n-au rămas surde la chemarea unui trib înrudit ce-i îndemna la apărarea bunurilor comune. Mai important ar fi fost ajutorul elenilor campanieni şi al celor din Grecia Mare, îndeosebi al tarentinilor, cel al puternicilor lucanieni şi brutieni. Însă în parte, moliciunea şi nestatornicia demagogilor care dominau Tarentumul şi amestecul cetăţii în problemele siciliene, în parte disensiunile interne din sînul confederaţiei lucaniene, în parte şi înainte de toate, ura profundă care-i diviza pe elenii din Italia de Sud şi opresorii lor, lucanienii, ofereau slabe speranţe pentru o alianţă a Tarentumului şi a lucanienilor cu samniţii. Din partea marsilor, vecinii cei mai apropiaţi ai romanilor, cu care trăiau de mult timp în relaţii paşnice, nu se putea aştepta mai mult decît o participare formală sau neutralitatea; apulii, străvechi şi îndîrjiţi inamici ai sabelilor, erau, firesc, aliaţii romanilor. În schimb, se putea spera ca îndepărtaţii etrusci, după ce va fi înregistrată prima victorie, să se asocieze ligii şi n-ar fi fost imposibilă nici o răscoală în Latium sau în ţinutul volscilor şi hernicilor. Înainte de toate însă, samniţii, etolienii italici, care conservaseră întreaga energie naţională, trebuiau să aibă încredere în propria putere pentru a rezista într-o luptă inegală, ceea ce ar fi făcut astfel încît celelalte popoare să se ruşineze de inactivitatea lor, să poată delibera fără constrîngere şi să-şi poată uni forţele. O singură victorie ar fi putut mai apoi să aprindă văpaia insurecţiei în jurul Romei. Istoria nu-i poate refuza acestui popor nobil meritul de a-şi fi înţeles şi îndeplinit datoria.

Vrajba dintre Roma şi Samnium dura de mai mulţi ani din cauza agresiunilor continue pe care şi le permiteau romanii pe Liris, dintre care aceea terminată cu întemeierea cetăţii Fregellae în 426 (**328**) a fost ultima şi cea mai importantă. Motivul izbucnirii conflictului l-au oferit însă grecii din Campania. Cetăţile gemene Palaeopolis şi Neapolis, care au format o unitate politică şi au stăpînit, după toate aparenţele, şi insulele greceşti din golf, erau singurele comunităţi de

pe teritoriul roman care nu fuseseră încă supuse. Informaţi asupra intenţiilor Romei de a lua în stăpînire aceste cetăţi, tarentinii şi samniţii au hotărît să le-o ia înainte; şi dacă tarentinii, atît din cauza moliciunii lor, cît şi a depărtării, n-au putut să traducă acest plan în fapt, samniţii vor cantona, într-adevăr, o garnizoană puternică la Palaeopolis. Imediat însă, romanii vor declara războiul – nominal, palaeopolitanilor, dar, de fapt, samniţilor (427, **327**) – şi vor începe asediul cetăţii. Prelungirea acestuia a atras însă nemulţumirea grecilor, lezaţi de perturbarea comerţului lor şi de prezenţa garnizoanei străine; romanii, ale căror sforţări au fost îndreptate în întregime spre îndepărtarea statelor de mîna a doua sau a treia de coaliţia a cărei formare se prefigura, se vor grăbi, din momentul în care grecii se vor arăta dispuşi să negocieze, să le acorde condiţiile cele mai favorabile: deplina egalitate în drepturi şi scutirea de serviciul militar pe uscat, alianţă egală şi pace perpetuă. După ce palaeopolitanii s-au dezbărat prin viclenie de garnizoană, tratatul a fost semnat în anul 428 (**326**). Oraşele sabelice de la sud de Volturnus, Nola, Nuceria, Herculanum şi Pompei, au luat, la începutul războiului, partea samniţilor; numai că, fie datorită poziţiei lor expuse, fie datorită uneltirilor romanilor, care vor încerca, prin vicleşug şi promisiuni, să atragă partidele optimaţilor din aceste oraşe de partea lor, avînd un precedent fericit în cazul cetăţii Capua, puţin după căderea Palaeopolisului aceste oraşe se vor declara în favoarea Romei sau neutre. Un succes şi mai important a fost înregistrat de romani în Lucania, unde poporul, instinctiv, se pronunţase pentru tabăra samnită; dar întrucît alianţa cu samniţii ar fi implicat şi încheierea unei păci cu tarentinii, iar majoritatea stăpînilor Lucaniei nu era dispusă să înceteze fructuoasele expediţii de jaf, romanii au reuşit să încheie cu Lucania un tratat care s-a dovedit de nepreţuit: tarentinii vor fi ţinuţi permanent ocupaţi, întreaga putere a Romei putîndu-se astfel concentra împotriva samniţilor.

În felul acesta, Samnium a fost izolat din toate părţile; abia dacă i-au trimis contingente unele dintre districtele muntoase din est. În anul 428 (**326**) a început războiul pe teritoriul propriu-zis al

samniţilor; unele cetăţi de pe graniţa campaniană, ca Rufrae (între Venafrum şi Teanum) şi Allifae au fost ocupate de romani. În anii următori, armatele romane au străbătut teritoriul samnit, luptînd şi jefuind pînă în ţinutul vestic şi pînă în Apulia, unde au fost primite cu braţele deschise; peste tot s-au aflat într-un avantaj decisiv. Samniţii au fost descurajaţi; ei au trimis prizonierii romani în patrie şi, odată cu ei, cadavrul şefului partidei adepte a războiului, Brutulus Papius, care nu i-a aşteptat pe călăii romani după ce adunarea poporului samnit a hotărît să ceară pacea şi să-şi asigure condiţii mai puţin dure prin extrădarea celui mai valoros comandant. Dar după ce rugămintea umilă, aproape imploratoare, a fost refuzată de către adunarea populară romană (432, **322**), samniţii se vor pregăti pentru o ultimă şi disperată rezistenţă sub noul lor conducător Gavius Pontius. Armata romană, care, sub conducerea celor doi consuli din anul care a urmat (433, **321**), Spurius Postumius şi Titus Veturius, se afla lîngă Calatia (între Caserta şi Maddaloni), a primit ştirea, confirmată de spusele multor prizonieri, că samniţii ar fi înconjurat Luceria şi că importanta cetate, care era cheia Apuliei, s-ar afla în mare primejdie. Tabăra a fost părăsită fără întîrziere. Pentru a putea ajunge la timp nu s-a ales alt drum decît cel care trecea prin teritoriul inamic, acolo unde, mai tîrziu, drept continuare a *Viae Appiae,* va fi construit drumul roman de la Capua, prin Beneventum, în Apulia. Acest drum conducea înspre localităţile actuale Arpaja şi Montesarchio, printr-o vale mlăştinoasă înconjurată de coline împădurite înalte şi abrupte, accesibilă doar prin nişte defilee înguste care mărgineau intrarea şi ieşirea. Aici, samniţii aşteptau în ambuscadă. Romanii au intrat în vale fără să fi întîlnit vreun obstacol; ieşirea era însă baricadată şi puternic apărată; retrăgîndu-se, ei vor găsi şi intrarea închisă într-un mod similar şi, concomitent, pe înălţimi au apărut cohortele samnite. Au înţeles prea tîrziu că se lăsaseră păcăliţi de o stratagemă militară şi că samniţii nu-i aşteptau la Luceria, ci în pasul de la Caudium. Au atacat, dar fără speranţă şi fără un plan preconceput; total incapabilă de manevră, armata romană a fost înfrîntă, practic, fără luptă. Generalii romani au capitulat. Numai o retorică naivă a putut pretinde că generalul

samnit a trebuit să se decidă fie pentru eliberarea, fie pentru măcelărirea armatei romane; el nu putea să acţioneze mai înţelept decît să accepte capitularea şi să facă prizonieră armata duşmană, care reprezenta întreaga forţă militară activă a comunităţii romane în momentul acela, împreună cu cei doi comandanţi supremi. În acest fel, calea spre Campania şi Latium ar fi fost deschisă şi, în condiţiile date, în care volscii şi hernicii, ca şi majoritatea latinilor, l-ar fi primit cu braţele deschise, existenţa politică a Romei ar fi fost serios primejduită. Dar, în loc să acţioneze şi să încheie o alinaţă militară, Gavius Pontius – fie că a împărtăşit o inexplicabilă năzuinţă de pace a confederaţilor, căreia îi căzuse victimă în anul precedent Brutulus Papius, fie că nu s-a putut opune partidei obosite de război – a considerat că poate fructifica această victorie excepţională soluţionînd întregul conflict printr-o pace echitabilă. Condiţiile stipulate au fost destul de moderate: Roma să dărîme cetăţile Cales şi Fregellae, întemeiate contrar prevederilor tratatului, şi să reînnoiască alianţa cu Samnium în aceiaşi termeni. După ce romanii au subscris la aceste condiţii şi au fost desemnaţi 600 de ostatici din rîndul cavaleriei drept garanţie pentru îndeplinirea lor, cărora li se adăuga cuvîntul tuturor ofiţerilor de stat-major, armata romană a fost eliberată, nevătămată, dar dezonorată, întrucît samniţii, ameţiţi de victorie, nu s-au putut abţine de a nu impune inamicului detestatul gest de depunere a armelor şi trecerea pe sub jug. Numai că senatul roman, fără a ţine seama de jurămîntul ofiţerilor şi de soarta ostaticilor, a anulat tratatul şi s-a mulţumit să-i predea pe cei care-l încheiaseră, ca fiind personal responsabili de îndeplinirea lui, în mîinile inamicului. Istoria imparţială nu trebuie să se preocupe dacă, în această situaţie, cazuistica avocaţilor şi preoţilor Romei a urmărit litera legii sau dacă aceasta a fost încălcată de decretul senatului; din punct de vedere uman şi politic, romanii nu pot fi învinuiţi. Dacă, după dreptul public roman formal, generalul putea sau nu să încheie pacea fără obţinerea ratificării din partea cetăţenilor e o problemă care nu prezintă un interes deosebit; în spiritul şi practica constituţiei era foarte precis stabilit că, la Roma, fiecare convenţie de stat, care nu era de natură pur militară, intra în competenţa

autorităţilor civile şi că un general care încheia pacea fără însărcinare din partea senatului şi a adunării poporului îşi depăşea autoritatea. Eroarea generalului samnit de a fi oferit generalilor romani alegerea între salvarea armatei şi depăşirea autorităţii lor a fost mai mare decît vina celor romani de a nu fi avut mărinimia să refuze categoric orice propunere de acest gen. Neratificarea unei asemenea convenţii din partea senatului roman a fost aşadar corectă şi necesară. Nici o mare naţiune nu renunţă la ceea ce deţine decît sub presiunea unor constrîngeri extraordinare, toate tratatele care fac concesii fiind o recunoaştere a acestora, dar neconstituind obligaţii morale. Dacă o naţiune consideră o datorie de onoare să anuleze tratatele ruşinoase cu ajutorul armelor, cum i s-ar putea impune atunci onoarea de a respecta cu răbdare un asemenea tratat ca acela de la Caudium, la care un general nenorocos a fost silit, într-un moment în care ruşinea recentă îi înflăcăra, iar vigoarea naţiunii nu era încă zdrobită.

În felul acesta, tratatul de pace de la Caudium nu a instaurat pacea la care au aspirat necugetat entuziaştii ei din Samnium, ci numai război şi iarăşi război, purtat de ambele părţi cu îndîrjire sporită din cauza ocaziei irosite, violării unui angajament solemn, onoarei militare pîngărite, camarazilor care fuseseră abandonaţi. Ofiţerii romani predaţi nu au fost primiţi de către samniţi, prea mărinimoşi, pe de o parte, pentru a-şi îndrepta răzbunarea împotriva acestor nenorociţi, pe de alta, din cauza faptului că ar fi recunoscut astfel că tratatul îi obliga numai pe cei care juraseră, şi nu statul roman însuşi. Generoşi, i-au cruţat chiar şi pe ostatici, a căror viaţă le aparţinea în baza legii războiului, şi au preferat să reînceapă imediat lupta. Luceria a fost ocupată. Fregellae a fost atacată prin surprindere (434, **320**) înainte ca romanii să-şi fi reorganizat armata aflată în debandadă; ceea ce s-ar fi putut realiza dacă avantajul ar fi fost fructificat ne-o dovedeşte trecerea satricanilor de partea samniţilor. Dar Roma era paralizată numai pentru moment, nu slăbită; ruşinaţi şi plini de îndîrjire, romanii vor mobiliza toate mijloacele lor umane şi materiale şi-l vor numi pe experimentatul Lucius Papirius Cursor, distins atît ca soldat, cît şi ca general, în

fruntea noii armate. Aceasta a fost divizată; o parte străbătu Sabina şi litoralul adriatic pînă la Luceria, cealaltă se îndreptă prin Samnium, către aceeaşi destinaţie, împingînd, datorită unor lupte norocoase, armata samnită în faţa ei. Joncţiunea a avut loc sub zidurile Luceriei, al cărei asediu a fost cu atît mai îndîrjit, cu cît aici erau închişi cavalerii romani. Apulii, mai ales arpanii, au oferit un ajutor preţios, îndeosebi prin procurarea de provizii. După învingerea samniţilor în bătălia pentru despresurarea cetăţii, Luceria se va preda romanilor (435, **319**); Papirius a avut dubla satisfacţie de a elibera camarazii consideraţi ca şi pierduţi şi de a răspunde garnizoanei samnite din Luceria pentru umilinţa de la Caudium. În anii următori (435-437, **319-317**) războiul s-a desfăşurat nu atît pe teritoriul ţării samnite, cît în ţinuturile vecine. Romanii îi vor pedepsi mai întîi pe aliaţii samniţilor din ţinutul apulic şi frentanic şi vor încheia noi convenţii cu teanii apulici şi cu canusinii. Concomitent, a fost readus sub ascultare Satricum, aspru pedepsit pentru trădare. După aceea, războiul s-a deplasat spre Campania, unde romanii vor cuceri Saticula (poate S. Agata de' Goti), cetate de la graniţa cu Samnium (438, **316**). Din acest moment însă, sorţii războiului păreau să li se întoarcă din nou împotrivă. Samniţii i-au atras de partea lor pe nucerini (438, **316**) şi, curînd după aceea, pe nolani; pe Lirisul superior soranii vor alunga chiar şi garnizoana romană; ausonii se pregăteau de revoltă, ameninţînd importantul Cales; chiar şi la Capua, partida opusă Romei se agita cu violenţă. O armată samnită a pătruns în Campania şi s-a aşezat în faţa oraşului, în speranţa că va oferi partidei naţionale, prin vecinătatea ei, un ascendent (440, **314**). Dar Sora a fost atacată imediat de către romani şi recucerită, după ce o armată samnită care îi venise în ajutor a fost învinsă (440, **314**). Mişcările din rîndul ausonilor au fost reprimate cu cruzime înainte de a se fi declanşat răscoala şi, concomitent, a fost desemnat un dictator special pentru a conduce procesele politice împotriva conducătorilor partidei samnite din Capua. Cei mai iluştri membri ai acestui partid au preferat călăului roman moartea voluntară (440, **314**). Armata samnită din faţa cetăţii Capua a fost învinsă şi silită să se retragă din Campania; urmărindu-şi inamicul pas cu pas, romanii au traversat

Munţii Matese şi s-au aşezat, în iarna anului 440 (**314**), în faţa capitalei Samniumului, Bovianum. Nola a fost astfel abandonată de aliaţii săi; romanii au fost destul de inspiraţi cînd, printr-o convenţie foarte favorabilă, asemănătoare celei încheiate cu napolitanii, au despărţit pentru totdeauna oraşul de partidul samnit (441, **313**). Fregellae, cea mai importantă cetate de pe Liris, care ajunsese după catastrofa de la Caudium în mîinile partidei antiromane, a fost în sfîrşit cucerită, după opt ani de stăpînire samnită; două sute de cetăţeni, cei mai notabili din rîndurile partidei naţionale, au fost aduşi la Roma, unde au fost decapitaţi în for, pentru a servi ca exemplu şi avertisment tuturor patrioţilor, oriunde s-ar fi agitat. Prin aceasta, Apulia şi Campania au intrat în stăpînirea romanilor. Pentru consolidarea şi stăpînirea perpetuă a teritoriului cucerit, între anii 440 şi 442 (**314-312**) au fost întemeiate o serie de fortăreţe: Luceria în Apulia, unde, datorită poziţiei sale izolate şi expuse, a fost incartiruită o jumătate de legiune, apoi Pontiae (insulele Ponza), pentru a garanta siguranţa cursurilor de apă din Campania; Saticula, pe graniţa campano-samnită, bastion împotriva Samniumului; în sfîrşit, Interamna (lîngă Monte Cassino) şi Suessa Aurunca (Sessa) pe drumul care duce de la Roma la Capua. Garnizoane au fost plasate, de asemenea, la Calatia, Sora şi alte puncte de importanţă militară. Drumul dintre Roma şi Capua, care a fost pietruit de cenzorul Appius Claudius în anul 442 (**312**) şi îndiguit în zona mlaştinilor pomptine, a definitivat consolidarea cuceririi Campaniei. Intenţiile romanilor deveneau din ce în ce mai vizibile; era în joc supunerea Italiei, înţesată tot mai mult de sistemul roman de fortăreţe şi de drumuri. Samniţii fuseseră deja învăluiţi din două părţi; frontul de la Luceria a despărţit nordul de sudul Italiei, aşa cum cetăţile Cora şi Norba îi izolaseră cîndva pe volsci de ecvi; şi, aşa cum atunci romanii se bazaseră pe hernici, acum se vor baza pe arpani. Italicii ar fi trebuit să înţeleagă faptul că era în pericol libertatea tuturor dacă Samniumul ar fi fost învins şi că era timpul să se grăbească cu întreaga energie în ajutorul viteazului popor de munteni care susţinuse timp de cincisprezece ani o luptă inegală împotriva romanilor.

Cei mai apropiaţi aliaţi ai samniţilor ar fi trebuit să fie tarentinii; dar ţine de fatalitate, care a apăsat asupra samniţilor, ca şi, în general, asupra Italiei, faptul că în acest moment plin de semnificaţii pentru viitor, decizia s-a aflat în mîinile acestor atenieni ai Italiei. De cînd constituţia aristocratică a Tarentumului, alcătuită la origini după severul model dorian, se transformase în una a celei mai depline democraţii, o viaţă incredibil de agitată se dezvoltase în acest oraş, locuit îndeosebi de corăbieri, pescari şi meşteşugari; cugetul şi conduita acestei populaţii, mai degrabă bogată decît distinsă, au înecat toate preocupările serioase în tumultul şi ironia vieţii cotidiene, oscilînd între curajul cel mai măreţ şi înălţarea cea mai îndrăzneaţă a spiritului, pe de o parte, şi o frivolitate şi fantezii copilăreşti condamnabile, pe de alta. Nu este inutil să amintim în acest context, în care s-au decis sorţii fiinţei sau nefiinţei unor naţiuni talentate şi cu un străvechi renume, că Platon, care vizitase Tarentumul cu aproximativ şaizeci de ani înainte de aceste evenimente, a văzut, după propria-i mărturie, întregul oraş îmbătat cu ocazia sărbătorilor lui Dionysios şi că farsa parodică, aşa-numita „tragicomedie”, a fost concepută la Tarentum tocmai în perioada marelui război samnit. Această comportare coruptă şi această poezie licenţioasă a filfizonilor şi literaţilor tarentini se completează cu politica nestatornică, nechibzuită şi lipsită de clarviziune a demagogilor cetăţii, care se amestecau cu regularitate în probleme ce nu-i priveau şi se ţineau departe de acelea în care erau puse în joc interesele lor cele mai vitale. Cînd, după catastrofa caudină, romanii şi samniţii se aflau faţă în faţă în Apulia, ei au trimis soli care au cerut ambelor tabere să depună armele (434, **320**). Această intervenţie diplomatică în lupta decisivă pentru soarta Italiei nu putea, bineînţeles, să însemne mai mult decît hotărîrea Tarentumului de a părăsi poziţia de neutralitate pe care o păstrase pînă atunci. Existau motive suficiente pentru aceasta, oricît de dificil şi de periculos ar fi fost pentru Tarentum să se lase antrenat în război; politica democratică orientase toată energia spre dezvoltarea flotei care, bazată pe puternica flotă comercială a Tarentumului, ocupa primul loc printre puterile maritime ale Greciei Mari; în schimb, forţa

armată de uscat, necesară mai ales acum, se recruta aproape în exclusivitate din mercenari şi se afla în cea mai profundă decadenţă. În aceste împrejurări, participarea republicii tarentine la lupta dintre Roma şi Samnium n-ar fi fost o întreprindere uşoară, chiar dacă facem abstracţie de conflictul jenant cu lucanienii, în care politica romană a ştiut să-i atragă pe tarentini. Dar aceste neajunsuri puteau fi depăşite printr-o voinţă hotărîtă şi ambele părţi aflate în luptă au interpretat în sensul acesta îndemnul solilor de a înceta ostilităţile. Samniţii, mai slabi, au părut că se conformează; romanii i-au răspuns arborînd însemnele luptei. Înţelepciunea şi onoarea ar fi trebuit să-i determine pe tarentini ca, în urma imixtiunii arogante a trimişilor lor, să dea curs unei declaraţii de război împotriva Romei; numai că la Tarentum nu guverna nici înţelepciunea, nici onoarea şi ei doar s-au jucat copilăreşte cu nişte lucruri foarte serioase. Declaraţia de război împotriva Romei n-a mai fost făcută; i s-a preferat sprijinirea partidei oligarhice din Sicilia, angajată în lupta împotriva lui Agathocles al Siracusei, care se aflase odinioară în serviciul Tarentumului şi care, căzînd în dizgraţie, fusese concediat; urmînd exemplul Spartei, a fost trimisă spre Sicilia o flotă care urma să îndeplinească servicii mai utile în apele Campaniei (440, **314**). Mai energic vor acţiona popoarele din nordul şi centrul Italiei, care, se pare, au devenit conştiente de primejdie în urma întemeierii fortăreţei Luceria. Primii (443, **311**) au pornit etruscii, al căror armistiţiu stipulat în anul 403 (**351**) expirase cu cîţiva ani înainte. Fortăreaţa romană de graniţă Sutrium a trebuit să reziste unui asediu de doi ani, iar în încăierările sîngeroase de sub zidurile ei romanii vor fi, de regulă, cei înfrînţi pînă în 444 (**310**). Consulul acestui an, Quintus Fabius Rullianus, un general încercat în timpul războaielor samnite, nu numai că va restabili superioritatea armelor romane în Etruria romană, dar va pătrunde neînfricat în ţara propriu-zisă a etruscilor, rămasă aproape necunoscută romanilor pînă atunci din cauza deosebirii de limbă şi a dificultăţii în comunicare. Traversarea Pădurii Ciminiene, nestrăbătută încă de nici un legionar roman, şi jefuirea ţinutului bogat, ferit de mult timp de vitregiile războiului, a ridicat întreaga Etrurie la arme; guvernul roman, care dezaproba această expediţie

hazardată şi interzisese prea tîrziu temerarului general traversarea graniţei, se grăbea să adune cît mai repede noi legiuni pentru a putea rezista atacului ce era de aşteptat din partea întregii naţiuni etrusce. Dar o victorie oportună şi decisivă a lui Rullianus, în bătălia de la Lacul Vadimon, care va fi păstrată mult timp în amintirea poporului, a transformat fapta necugetată într-o acţiune eroică şi a anulat rezistenţa etruscilor. Spre deosebire de samniţi, care rezistau într-un război inegal de 18 ani, trei dintre cele mai puternice oraşe etrusce, Perusia, Crotona şi Arretium, vor consimţi după prima înfrîngere la o pace de 300 de luni (444, **310**), iar după ce, în anul următor, romanii vor înfrînge restul etruscilor la Perusia, tarquinienii vor semna şi ei o pace de 400 de luni (446, **308**); drept consecinţă, şi celelalte oraşe vor evita lupta, iar în Etruria se va instala o pace temporară. În timpul acestor evenimente, războiul a continuat şi în Samnium. Campania din anul 443 (**311**) s-a limitat, ca şi cele precedente, la asediul şi luarea prin asalt a unor localităţi samnite izolate; în anul următor însă, războiul va lua o altă întorsătură. Situaţia periculoasă a lui Rullianus în Etruria şi zvonurile despre zdrobirea armatei din nord i-au determinat pe samniţi la noi eforturi; consulul roman Caius Marcius Rutilus a fost învins şi rănit grav. Dar turnura luată de evenimentele din Etruria a distrus noile speranţe. Lucius Papirius Cursor a fost numit din nou în fruntea trupelor trimise împotriva samniţilor şi din nou va rămîne biruitor într-o mare şi decisivă bătălie (445, **309**), în vederea căreia confederaţii au folosit ultimele resurse; floarea armatei lor, tunicile colorate cu scuturile aurite şi tunicile albe cu scuturile din argint, a fost nimicită aici, iar armurile orbitoare ale acestora vor orna de acum înainte sălile din jurul forului roman, cu ocazia unor festivităţi. Îndîrjirea crescu tot mai mult, lupta deveni tot mai exasperantă. În anul următor (446, **308**), etruscii vor depune armele; în acelaşi an, Nuceria, ultimul oraş al Campaniei care luase partea samniţilor, atacat de pe uscat şi de pe mare, se va preda romanilor în condiţii favorabile. Ce-i drept, samniţii vor găsi noi aliaţi în umbri, din partea nordică, în marsi şi peligni, din zona centrală a Italiei. Chiar şi din rîndul hernicilor mulţi se vor înrola voluntar în armata lor; dar ceea

ce ar fi înclinat balanţa mult în defavoarea Romei dacă etruscii s-ar mai fi aflat sub arme nu a contribuit acum decît la creşterea triumfului romanilor, fără să-l facă mai dificil. Umbrii, care se pregăteau să întreprindă o expediţie împotriva Romei, au fost opriţi de Rullianus cu armata din Samnium pe Tibrul superior, fără ca samniţii slăbiţi să-l poată împiedica, fapt care s-a dovedit suficient pentru a dispersa contingentul umbrian. Războiul s-a deplasat atunci din nou în Italia Centrală. Pelignii au fost învinşi, marsii aşijderea: cu toate că celelalte triburi sabelice au rămas, cel puţin nominal, inamicii Romei, ţara samniţilor se vedea totuşi abandonată treptat, treptat. Confederaţia hernicilor, cărora romanii le vor cere socoteală din cauza compatrioţilor lor găsiţi în rîndul prizonierilor samniţi, a declarat Romei război; probabil mai mult din disperare decît din chibzuinţă (448, **306**). Cîteva dintre comunităţile hernice cele mai importante nu vor adera la război din capul locului; dar Anagnia, evident cel mai renumit oraş al hernicilor, le va impune şi acestora declaraţia de război. Din punct de vedere militar, poziţia de moment a romanilor, cu o răscoală neaşteptată în spatele armatei ocupate cu asediul cetăţilor din Samnium, a fost într-adevăr foarte critică. Încă o dată norocul le-a surîs samniţilor; Sora şi Calatia au fost cucerite de către ei. Dar cei din Anagnia au fost învinşi cu o rapiditate neobişnuită de trupele trimise de Roma şi tot ei vor veni, oportun, în ajutorul armatei din Samnium; din nou, totul fusese pierdut. Samniţii au cerut pacea, dar degeaba; încă nu era posibilă o înţelegere. Decizia finală a fost rezervată campaniei din anul 449 (**305**). Cele două armate consulare au pătruns în Samnium, una, sub comanda lui Tiberius Minucius şi, după moartea acestuia, sub aceea a lui Marcus Fulvius, din Campania prin trecătorile montane, cealaltă, sub comanda lui Lucius Postumius, dinspre Marea Adriatică, prin Boferno; cele două armate vor realiza joncţiunea înainte de a ajunge la capitala ţării, Bovianum; victoria a fost decisivă, generalul samnit Statius Gellius a fost capturat, iar Bovianum luată cu asalt. Căderea capitalei ţinutului a pus capăt războiului care durase 22 de ani. Samniţii au retras garnizoanele lor din Sora şi Arpinum şi au trimis soli la Roma pentru a cere pacea; exemplul lor a fost urmat de

triburile sabelice, de marsi, marucini, peligni, frentani, vestini şi picenţi. Condiţiile impuse de Roma au fost acceptabile; este adevărat, au fost cerute cedări de teritorii, dar numai în unele cazuri, ca, de exemplu, de la peligni; se pare totuşi că acestea n-au fost considerabile. Alianţa pe picior de egalitate dintre statele sabelice şi Roma a fost reînnoită în anul 450 (**304**). Probabil tot în această perioadă şi, desigur, în urma alianţei cu samniţii, s-a încheiat şi pacea între Roma şi Tarentum. Ce-i drept, cele două state nu se aflaseră faţă-n faţă pe cîmpul de bătălie: tarentinii au asistat, de la început pînă la sfîrşit, pasiv la lunga luptă dintre Roma şi Samnium şi au continuat vrajba numai în alianţa cu salentinii împotriva lucanienilor, confederaţii Romei. Totuşi, în ultimii ani ai războiului samnit încercaseră să se pronunţe mai deschis. Poziţia strîmtorată, determinată de atacurile necontenite ale lucanienilor, ca şi sentimentul, din ce în ce mai puternic, că supunerea totală a Samniumului va ameninţa şi propria lor independenţă i-au dus la decizia, cu toată experienţa nefericită avută cu Alexandru, de a se încredinţa unui nou condotier. Un prinţ spartan, Kleonymos, va da curs chemării lor, prezentîndu-se cu 5.000 de mercenari, pe care i-a alăturat unui detaşament egal recrutat în Italia, ca şi contingentelor mesapienilor, ale oraşelor greceşti mai mici şi îndeosebi armatei cetăţeneşti a Tarentumului. Numărul armatei sale se ridica astfel la 22.000 de soldaţi. În fruntea acestei armate impunătoare, el i-a silit pe lucanieni să încheie pacea cu Tarentumul şi să instaleze un guvern pro-samnit ; în schimb, le-a fost jertfit Metapontion. Samniţii se aflau încă sub arme cînd se întîmplau acestea; nimic nu-l împiedica pe spartan să meargă în ajutorul lor şi să pună greutatea armatei sale puternice şi arta sa militară pe talgerul libertăţii popoarelor şi cetăţilor italice. Numai că Tarentum n-a acţionat cum ar fi acţionat Roma într-o situaţie similară; prinţul Kleonymos însuşi a fost cu totul altceva decît un Alexandru sau un Pyrrhos. Nu s-a grăbit să înceapă un război de unde erau de aşteptat mai multe lovituri decît pradă şi a preferat să acţioneze în comun cu lucanienii împotriva Metapontionului – el se deda plăcerilor în acest oraş, în timp ce vorbea despre o expediţie împotriva lui Agathocles din Siracusa şi

despre eliberarea grecilor sicilieni. În timpul acesta, samniţii au încheiat pacea, iar cînd, după încheierea ei, Roma a început să se preocupe în mod serios de sud-estul peninsulei şi cînd, de exemplu, în anul 447 (**307**) ţinutul salentinilor a fost pustiit sau mai degrabă „cercetat" din ordine superioare de către o armată romană, condotierul spartan se va îmbarca împreună cu mercenarii săi şi va lua prin surprindere insula Corcyra, care deţinea o poziţie excelentă pentru a întreprinde de aici expediţii piratereşti împotriva Greciei şi Italiei. Astfel, abandonaţi de către generalul lor şi totodată lipsiţi de aliaţii din Italia Centrală, tarentinii, ca şi ceilalţi aliaţi italici, lucanienii şi salentinii, nu au avut altă soluţie decît să ceară Romei un tratat care, se pare, a fost acordat în termeni suportabili. Curînd după aceea (451, **303**), o incursiune a lui Kleonymos, care debarcase în ţinutul salentin şi asediase Uria, a fost respinsă de localnici cu sprijin roman.

Victoria romană a fost deplină şi a fost pe deplin fructificată. Samniţilor, tarentinilor şi, în general, tuturor popoarelor mai îndepărtate nu le-au fost acordate condiţii atît de moderate din mărinimie sufletească, necunoscută romanilor, ci după o analiză înţeleaptă şi echilibrată. În primul rînd, ţelul Romei nu a fost recunoaşterea formală imediată a supremaţiei sale de către Italia de Sud, ci supunerea Italiei Centrale, în scopul căreia au fost puse bazele prin construirea drumurilor militare şi a fortăreţelor în cursul ultimului război din Campania şi Apulia şi care trebuia să fie completată şi desăvîrşită pentru a-i despărţi astfel pe italicii din nord de cei din sud în două grupuri lipsite de orice legătură nemijlocită. Acest ţel a fost urmărit de romani cu o consecvenţă impresionantă. Înainte de toate, Roma a sesizat ocazia, mult aşteptată, de a dizolva alianţa hernică şi de a distruge în felul acesta ultimul rest al confederaţiilor din ţinutul Tibrului, rivale puterii romane. Soarta Anagniei şi a celorlalte comunităţi hernice mai mici, care participaseră în ultima fază a războiului samnit, a fost, bineînţeles, mult mai dură decît aceea pe care au avut-o, cu o generaţie mai înainte, într-o situaţie similară, celelalte comunităţi latine. Toate şi-au pierdut autonomia şi au trebuit să accepte dreptul pasiv de cetăţenie

romană; pe o parte a teritoriului lor, pe cursul superior al lui Trerus (Sacco), a fost întemeiat un nou district de cetăţeni, iar un altul pe cursul inferior al lui Anio (455, **299**).

Romanii au regretat doar că cele trei comunităţi hernice, imediat următoare Anagniei ca importanţă, Aletrium, Verulae şi Ferentinum, nu se revoltaseră şi ele : întrucît vor refuza politicos invitaţia de a intra voluntar în corpul de cetăţeni romani şi nu exista nici un pretext de a le sili la aceasta, trebuia să li se acorde în continuare nu numai autonomia, ci şi dreptul la adunare şi la căsătorie, lăsînd astfel să persiste o umbră a vechii confederaţii hernice. În partea ţinutului volsc, care se aflase pînă atunci sub dominaţia samnită, asemenea menajamente nu au trebuit să fie luate în considerare. Aici, Arpinum a ajuns supusă, Frusino a pierdut o treime din teritoriul său, iar pe Lirisul superior, lîngă Fregellae, oraşul volsc Sora, ocupat pînă atunci de o garnizoană, a fost transformat pentru totdeauna într-o fortăreaţă latină apărată de o legiune de 4.000 de soldaţi. În felul acesta, vechea ţară a volscilor a fost supusă în întregime şi se îndrepta cu paşi repezi spre romanizare. În ţinutul care separă Samnium de Etruria au fost construite două drumuri strategice, amîndouă apărate prin noi fortăreţe. Cel din nord, care va deveni mai tîrziu *Via Flaminia*, a acoperit cursul Tibrului; el ducea prin Ocriculum, aliat cu Roma, spre Narnia, aşa cum a fost denumită vechea fortăreaţă umbrică Nequinum atunci cînd, în anul 455 (**299**), s-a fondat aici o colonie militară. Cel din sud, mai tîrziu *Via Valeria*, se întindea de-a lungul Lacului Fucino prin Carsioli şi Alba, care vor fi ocupate de colonişti (451-453, **303**-**301**); mai ales importanta Alba, cheia ţinutului marsilor, a primit o garnizoană de 6.000 de soldaţi. Populaţiile mai mici, în teritoriul cărora au avut loc aceste ctitorii, umbrii, care apăraseră Nequinum cu dîrzenie, ecvii, care au atacat Alba, marsii, care au atacat Carsioli, n-au putut opri înaintarea Romei; cele două mari zăvoare se vor introduce aproape fără rezistenţă între Samnium şi Etruria. Am vorbit mai sus despre marile construcţii de drumuri şi de fortăreţe în scopul de a garanta securitatea permanentă în Apulia şi mai ales în Campania; prin ele, Samnium a fost în continuare împresurat, dinspre est şi vest, de

sistemul de fortificaţii romane. Semnificativ pentru incapacitatea relativă a Etruriei este faptul că romanii nu au considerat necesară apărarea trecătorilor din Pădurea Ciminiană printr-un sistem asemănător de drumuri şi fortăreţe. Fortăreaţa de graniţă existentă, Satrium, a rămas aici şi în continuare punctul extrem al liniei lor de apărare, iar romanii s-au mulţumit să întreţină drumul de aici pînă la Arretium într-o stare acceptabilă pentru operaţiunile militare; această sarcină a fost încredinţată comunităţilor învecinate.

Eroica naţiune samnită a înţeles că o asemenea pace era mai distrugătoare decît războiul cel mai pustiitor şi a acţionat în consecinţă. Tocmai acum, celţii au reînceput să se agite în Italia de Nord după o îndelungată perioadă de armistiţiu; cîteva comunităţi etrusce îndepărtate se aflau încă sub arme împotriva Romei: în aceste ţinuturi, scurte armistiţii vor alterna cu bătălii violente, dar fără rezultat. Toată Italia Centrală se afla încă în fierbere şi, în parte, încă în stare de rebeliune deschisă; fortăreţele nu se aflau decît în stadiul de construcţie, comunicarea dintre Etruria şi Samnium încă nu fusese complet întreruptă. Poate nu era prea tîrziu pentru a salva libertatea; dar nu trebuia tărăgănat nimic; dificultatea atacului creştea, puterea atacatorilor scădea cu fiecare an al păcii prelungite. Armele zăboviseră abia cinci ani, iar rănile produse ţărănimii samnite de războiul de 22 de ani încă sîngerau cînd, în anul 456 (**298**), confederaţia samnită a reînceput lupta. Ultimul război fusese decis în favoarea Romei mai ales de alianţa ei cu Lucania şi de neutralitatea Tarentumului, care a decurs de aici. În urma acestei experienţe, samniţii se vor arunca acum cu toate forţele în primul rînd asupra lucanilor şi, într-adevăr, au reuşit să impună partida lor la conducere şi să încheie o alianţă între Samnium şi Lucania. Bineînţeles, romanii vor declara imediat război; în Samnium nici nu s-a aşteptat altceva. O dovadă semnificativă pentru starea de spirit o constituie faptul că guvernul samnit i-a informat pe solii romani că nu poate garanta pentru inviolabilitatea lor dacă vor pune piciorul pe teritoriul samnit. Aşadar, războiul a reînceput (456, **298**) şi, în timp ce o a doua armată se lupta în Etruria, armata romană principală a traversat Samniumul şi i-a silit pe lucani să încheie pacea şi să trimită ostatici la Roma. În

anul următor, ambii consuli s-au putut ocupa exclusiv de ţara samniţilor; Rullianus a învins la Tifernum, fidelul său tovarăş de arme, Publius Decius Mus, la Maleventium; timp de cinci luni, două armate romane vor fi staţionate în ţara inamică. Faptul a fost posibil întrucît statele toscane au început, din proprie iniţiativă, tratativele de pace cu Roma. Samniţii, care de la început au văzut în unirea întregii Italii unica posibilitate a victoriei, au încercat din răsputeri să împiedice realizarea primejdioasei păci separate dintre Etruria şi Roma; într-adevăr, cînd generalul lor, Gellius Egnatius, le-a propus etruscilor ajutor militar în propria lor ţară, consiliul ligii etrusce s-a hotărît la rezistenţă, apelînd încă o dată la arme. Samniţii au făcut eforturi extraordinare pentru a arunca în luptă trei armate deodată: una menită apărării propriului teritoriu, a doua, pentru o expediţie în Campania, a treia şi cea mai puternică, pentru Etruria. Aceasta din urmă, condusă de însuşi Egnatius, va reuşi să ajungă, în anul 458 (**296**), nevătămată în Etruria, trecînd prin ţinuturile marsilor şi umbrilor, cu ai căror locuitori Egnatius încheiase o înţelegere. În timpul acesta, romanii au ocupat cîteva localităţi fortificate din Samnium şi au subminat influenţa partidului samnit din Lucania; plecarea armatei conduse de Egnatius n-a putut s-o împiedice însă. Cînd la Roma a ajuns vestea că samniţii au reuşit să zădărnicească nemaipomenitele eforturi pentru separarea Italiei de Sud de cea septentrională, că intrarea trupelor samnite în Etruria va da semnalul pentru o ridicare generală de scuturi împotriva Romei, că cetăţile etrusce se grăbeau să pună propriile lor contingente pe picior de război şi să primească hoarde galice în soldă, şi aici situaţia a devenit tensionată şi au fost formate cohorte din liberţi şi cetăţeni căsătoriţi; de o parte şi de cealaltă se presimţea că deznodămîntul era aproape. Anul 458 (**296**) s-a sfîrşit însă, după toate aparenţele, cu înarmări şi marşuri. Pentru anul următor, 459 (**295**), romanii au numit pe cei mai buni generali, Publius Decius Mus şi bătrînul Quintus Fabius Rullianus, în fruntea armatei din Etruria, care a fost întărită cu toate trupele disponibile din Campania, numărînd cel puţin 60.000 de oameni, dintre care peste o treime erau cetăţeni romani; de asemenea, a fost formată o rezervă dublă – prima la Falerii, a doua

sub zidurile capitalei. Locul de adunare al italicilor a fost Umbria, unde se întretăiau drumurile din ţinutul galic, etrusc şi sabelic. Înspre Umbria se vor îndrepta şi consulii, unul pe malul stîng, celălalt pe malul drept al Tibrului, cu forţele lor cele mai importante, în timp ce prima rezervă executa concomitent o mişcare înspre Etruria, pentru a determina trupele etrusce să părăsească locul bătăliei decisive pentru apărarea patriei lor. Prima bătălie nu a decurs în favoarea romanilor, avangarda lor fiind învinsă în ţinutul de la Chiusi de către galii şi samniţii uniţi. Dar diversiunea şi-a atins scopul; mai puţin mărinimoşi decît samniţii, care trecuseră peste ruinele oraşelor lor pentru a nu lipsi de la întîlnirea decisivă, o mare parte dintre contingentele etrusce a părăsit armata aliată la aflarea veştii despre invazia rezervei romane în Etruria; rîndurile aliaţilor se răriseră mult cînd s-a ajuns la bătălia hotărîtoare pe versantul estic al Apeninilor, la Sentium. Totuşi, a fost o zi fierbinte. Pe aripa dreaptă a romanilor, unde Rullianus cu cele două legiuni ale sale se lupta cu samniţii, bătălia a rămas mult timp indecisă. Pe aripa stîngă, comandată de Publius Decius, cavaleria romană a fost dezorganizată de carele de luptă galice, iar aici legiunile au început să se retragă. Atunci, consulul îl chemă pe preotul Marcus Livius şi îi ordonă să consacre zeilor infernului concomitent capul generalului roman şi armata inamică; aruncîndu-se după aceea în mijlocul rîndurilor galilor şi-a căutat şi şi-a găsit moartea. Această disperare eroică a bărbatului superior, a iubitului general, nu va fi inutilă. Fugarii s-a reîntors la luptă, cei mai viteji s-au aruncat în mijlocul armatei inamice, urmînd exemplul generalului lor, pentru a-l răzbuna sau pentru a muri odată cu el; şi tocmai la momentul oportun a apărut în aripa stîngă, care era în pericol, trimis de către Rullianus, fostul consul Lucius Scipio împreună cu rezerva romană. Excelenta cavalerie campaniană, care i-a atacat pe gali din flanc şi din spate, a decis soarta bătăliei; galii au fugit şi, la sfîrşit, s-au retras şi samniţii, al căror general, Egnatius, a căzut în faţa taberei. Nouă mii de romani au acoperit cîmpul de bătălie; dar victoria dobîndită atît de scump a fost demnă de un asemenea sacrificiu. Armata coaliţiei a fost dizolvată şi, cu aceasta, coaliţia însăşi; Umbria a rămas sub puterea romană, galii s-au risipit,

ceea ce a mai rămas din armata samnită s-a retras în formaţiuni ordonate prin Abruzzi şi a intrat în patrie. Campania, care fusese invadată de către samniţi în timpul războiului etrusc, a fost reocupată cu uşurinţă de către romani după terminarea acestuia. Etruria a cerut pacea în anul următor (460, **294**); Volsinii, Perusia, Arretium şi toate celelalte oraşe care intraseră în liga împotriva Romei au promis un armistiţiu de 400 de luni. Dar samniţii vor acţiona altfel; ei se pregătiseră pentru o rezistenţă disperată cu un curaj de oameni liberi, care nu poate să comande norocului, dar îl poate umili. Aşadar, cînd cele două armate consulare vor intra în Samnium, vor întîlni pretutindeni rezistenţa cea mai dîrză. Marcus Atilus a suferit chiar o înfrîngere la Luceria, iar samniţii au putut să pătrundă în Campania şi să pustiască teritoriul coloniei romane Interamna, de pe Lirisul superior. În anul următor, Lucius Papirius Cursor, fiul eroului din primul război samnit, şi Spurius Carvilius au dat, lîngă Aquilonia, o mare bătălie împotriva armatei samnite, a cărei elită, cele 16.000 de tunici albe, juraseră că vor prefera să moară decît să fugă. Dar soarta implacabilă nu se sinchiseşte de jurăminte şi de rugi fierbinţi; romanul a învins şi a luat cu asalt cetăţile în care samniţii se refugiaseră împreună cu bunurile lor. Chiar şi după această mare înfrîngere, confederaţii se vor apăra încă mulţi ani în cetăţile şi în munţii lor, organizînd o rezistenţă demnă de admirat împotriva inamicului tot mai puternic şi reuşind să obţină cîteva succese izolate; braţul încercat al bătrînului Rullianus a trebuit să se ridice încă o dată împotriva lor (462, **292**), iar Gavius Pontius, fiul învingătorului de la Caudium, a reuşit poate să obţină o ultimă victorie în favoarea poporului său, pentru care romanii se vor răzbuna destul de josnic, executîndu-l, după ce căzuse în captivitate, în închisoare (463, **291**). Nici o revoltă n-a mai avut loc în Italia; căci războiul început în 463 (**293**) de către Falerii nu merită acest nume. De multe ori, Samnium îşi va întoarce privirile cu melancolie spre Tarentum, singurul care mai era în stare să acorde ajutor; dar acesta nu se va ivi. Cauzele inactivităţii Tarentumului au fost aceleaşi ca şi în trecut: deplorabila guvernare internă şi noua trecere a lucanienilor în partida romană, în anul 456 (**298**). La acestea se mai adăuga

teama, deloc lipsită de temei, de Agathocles al Siracusei, care se afla tocmai atunci în culmea puterii sale şi începea să se îndrepte spre Italia. În anul 455 (**299**) el se va aşeza la Corcyra, de unde Kleonymos fusese alungat de către Demetrios Asediatorul, amenințîndu-i pe tarentini atît dinspre Marea Adriatică, cît şi dinspre Marea Ionică. Cedarea insulei regelui Epirului, Pyrrhos, în anul 459 (**295**), a înlăturat, ce-i drept, în cea mai mare parte îngrijorarea; dar tarentinii au continuat să se amestece în problema Corcyrei; astfel, în anul 464 (**290**), îl vor ajuta pe regele Pyrrhos să păstreze dominaţia asupra insulei, în detrimentul lui Demetrios şi Agathocles, care nu înceta să-i neliniştească pe tarentini cu politica sa relativă la Italia. Cînd a murit (465, **289**) – odată cu acest eveniment va decade şi puterea Siracusei în Italia –, era prea tîrziu; Samnium, extenuat de războiul de treizeci şi şapte de ani, încheiase în anul precedent pacea (464, **290**) cu consulul roman Manlius Curius Dentatus şi reînnoise în mod formal alianţa cu Roma. Nici de data aceasta, ca şi în cazul păcii din anul 450 (**304**), viteazului popor nu i s-au impus condiţii umilitoare sau inacceptabile; se pare că nu au avut loc nici cedări de teritorii. Previziunea politică a romanilor a preferat să păşească pe făgaşul pe care intrase şi, înainte de a trece la cucerirea nemijlocită a ţinuturilor interioare, să fie ataşate tot mai strîns de Roma ţărmurile campaniene şi adriatice. Campania fusese într-adevăr de mult supusă; dar politica romană, prevăzătoare, a considerat de cuviinţă să fondeze două cetăţi de coastă, Minturnae şi Sinuessa (459, **295**), pentru securitatea litoralului campanian, ai căror cetăţeni să beneficieze, după principiul stabilit pentru coloniile maritime, de drepturile cetăţeneşti depline. Extinderea dominaţiei romane în Italia Centrală a fost urmărită cu şi mai multă energie. Aici, tuturor sabinilor le-a fost impus, după o rezistenţă scurtă şi deznădăjduită, dreptul roman al supuşilor (464, **290**), iar în Abruzzi, nu departe de ţărm, a fost întemeiată puternica fortăreaţă Hatria (465, **289**). Dar cea mai mare importanţă a avut-o Venusia (463, **291**), unde a fost stabilit numărul impresionant de 20.000 de colonişti. Oraşul, întemeiat la hotarele Samniumului, Apuliei şi Lucaniei, pe importanta rută dintre Tarentum şi Samnium, într-o poziţie inexpugnabilă, era

menit să devină cetatea care să stăpînească populaţiile înconjurătoare şi, mai ales, să întrerupă legătura dintre cei doi mari inamici ai Romei din Italia de Sud. Fără îndoială că, simultan, a fost prelungit pînă la Venusia şi drumul către sud pe care Appius Claudius îl construise numai pînă la Capua. În felul acesta, la sfîrşitul războiului samnit, teritoriul roman se întindea, spre nord, pînă la Pădurea Ciminiană, spre est, pînă la Abruzzi, spre sud, pînă la Capua, în timp ce Luceria şi Venusia, cele două avanposturi întemeiate la est şi sud pe linia de joncţiune a inamicilor, îi izolau pe aceştia din toate direcţiile. Roma nu era numai prima putere, ci deja puterea dominantă în peninsulă cînd, către sfîrşitul secolului al cincilea, naţiunile pe care favoarea zeilor şi propria lor destoinicie le aşezaseră în fruntea ţinutului lor, au început să se apropie unele de altele în politică şi pe cîmpul de bătălie; şi, aşa cum la Olimpia învingătorii în luptă se pregătesc pentru o nouă întîlnire, mai decisivă, tot aşa, pe scena mai mare a istoriei popoarelor, Cartagina, Macedonia şi Roma se pregăteau pentru ultima şi decisiva confruntare.

Capitolul VII

Regele Pyrrhos împotriva Romei şi unificarea Italiei

În perioada dominaţiei mondiale incontestabile a Romei, grecii obişnuiau să-i sîcîie pe romani, stăpînii lor, atribuind grandoarea romană febrei care l-a doborît pe Alexandru al Macedoniei la 11 iunie 431 (**323**). Întrucît întoarcerea spre trecut nu era prea plăcută, grecii vor zăbovi, nu fără satisfacţie, asupra gîndului la ceea ce s-ar fi putut întîmpla dacă marele rege, conform intenţiei pe care şi-ar fi mărturisit-o înainte de a muri, s-ar fi întors împotriva Occidentului şi ar fi disputat cu cartaginezii marea, cu ajutorul flotei sale, iar cu romanii dominaţia asupra pămîntului, cu ajutorul falangelor. Nu este neverosimil ca Alexandru să fi nutrit asemenea gînduri; şi nu este nevoie, pentru a argumenta, să se demonstreze că un autocrat, însetat de luptă şi înzestrat cu soldaţi şi corăbii, recunoaşte cu greu limitele ambiţiilor sale militare. Ţinea de demnitatea unui mare rege grec să-i protejeze pe sicilieni împotriva Cartaginei, pe tarentini împotriva Romei şi să pună capăt pirateriei de pe cuprinsul celor două mări. Soliile italice ale brutienilor, lucanienilor, etruscilor, care, pe lîngă multe altele, s-au înfăţişat la Babilon, i-au oferit destule ocazii de a cunoaşte situaţia din peninsulă şi de a trage anumite concluzii. Cartagina, cu legăturile sale multiple în Orient, trebuie să fi atras cu siguranţă privirile puternicului bărbat şi este posibil ca acesta să fi intenţionat să schimbe dominaţia nominală a regelui persan asupra coloniei tyriene într-una reală; îngrijorarea cartaginezilor e dovedită de prezenţa spionului fenician în anturajul intim al lui Alexandru. Dar dacă acestea au fost vise sau planuri, regele a murit fără să se fi ocupat de problemele Occidentului şi aceste gînduri îl vor însoţi în mormînt. Pentru cîţiva ani numai, un grec a concentrat în mîinile sale întreaga putere intelectuală a elenismului şi întreaga plenitudine materială a Orientului; este

adevărat că opera vieţii sale, fondarea elenismului în Orient, nu va dispărea odată cu moartea sa, dar imperiul abia unit s-a divizat imediat şi, din cauza vrajbei necontenite între statele născute din ruinele lui, veritabila destinaţie istorică a acestui imperiu, propagarea culturii greceşti în est, a fost, dacă nu compromisă, cel puţin slăbită şi ştirbită. În asemenea împrejurări, nici statele greceşti şi nici cele asiatico-egiptene nu s-au putut preocupa de o politică durabilă în Occident şi nici întoarce împotriva romanilor sau cartaginezilor. Sistemul statal al Orientului şi cel al Occidentului au coexistat, iniţial fără interferenţe politice. Îndeosebi Roma a rămas străină de încîlcita perioadă a diadohilor. Numai relaţii de natură economică s-au statornicit între aceste popoare; astfel, de exemplu, statul liber Rodos, cel mai proeminent reprezentant al politicii comerciale neutrale din Grecia şi, prin aceasta, intermediarul universal al comerţului într-o perioadă de război perpetuu, a încheiat, în jurul anului 448 (**306**), un tratat cu Roma; bineînţeles, un tratat comercial, aşa cum poate fi conceput între un popor de negustori şi stăpînii ţărmurilor Caerei şi ale Campaniei. În problema înrolării mercenarilor, care porneau din cel mai important centru general de recrutare din acea epocă, Elada, spre Italia şi îndeosebi spre Tarentum, relaţiile politice, care existau, de exemplu, între Tarentum şi metropola acestuia, Sparta, aveau numai un rol secundar; în general, aceste recrutări n-au fost nimic altceva decît tranzacţii comerciale, iar Sparta, deşi le-a furnizat cu regularitate tarentinilor generali pentru războaiele italice, n-a intrat din această cauză în conflict cu italicii, aşa cum nu vor intra nici statele germane cu Uniunea în timpul Războiului de Independenţă american, deşi le-au furnizat inamicilor acesteia supuşi de-ai lor.

Nici Pyrrhos, regele Epirului, n-a fost altceva decît un căpitan de aventurieri; a fost un aventurier, chiar dacă, genealogic, se considera descendent din Eac şi Ahile şi chiar dacă, presupunînd că ar fi fost înzestrat cu un caracter paşnic, ar fi putut guverna asupra unui mic popor de munteni sub suzeranitate macedoneană, trăind şi murind într-o libertate izolată. El a fost comparat, este adevărat, cu Alexandru al Macedoniei. Ce-i drept, întemeierea unui imperiu grec

în Occident, al cărui nucleu l-ar fi format Epirul, Grecia Mare şi Sicilia, care ar fi stăpînit cele două mări italice şi care ar fi aşezat Roma şi Cartagina în rîndul popoarelor barbare de la frontiera sistemului statal elenic, la un loc cu celţii şi inzii, era un plan măreţ şi îndrăzneţ, similar celui care îl determinase pe regele macedonean să traverseze Helespontul. Dar nu numai rezultatul diferit deosebeşte expediţia orientală de cea occidentală. Alexandru a putut să-şi dispute întîietatea cu Marele Rege bazîndu-se pe armata sa macedoneană, care îl urma orbeşte; dar regele Epirului, care era faţă de Macedonia, aşa cum este astăzi Hessa faţă de Prusia, nu dispunea decît teoretic de o armată, alcătuită din mercenari şi din aliaţi pe al căror ajutor se putea bizui numai datorită unor combinaţii politice accidentale. Alexandru a intrat în Persia ca un cuceritor. Pyrrhos a sosit în Italia în calitate de general al unei coaliţii de state secundare; Alexandru şi-a părăsit ţara de baştină în siguranţă deplină, datorită supunerii necondiţionate a Greciei şi datorită armatei puternice pe care a lăsat-o sub comanda lui Antipater; Pyrrhos nu avea alte garanţii pentru integritatea propriei ţări decît cuvîntul unui vecin nestatornic. Pentru amîndoi cuceritorii, patria înceta cu necesitate să rămînă centrul de greutate al noului imperiu, dacă planurile lor reuşeau; dar mai degrabă ar fi fost realizabilă transferarea sediului monarhiei militare macedonene la Babilon decît întemeierea unei dinastii militare la Tarentum sau Siracusa. Democraţia republicilor greceşti, chiar dacă intrase de mult într-o agonie lentă, nu se mai putea înghesui în cadrele strîmte ale statului militar. Filip a ştiut bine de ce n-a încorporat republicile greceşti în imperiul său. În Orient nu era de aşteptat o rezistenţă naţională; naţiuni dominante şi naţiuni aservite au coexistat acolo de mult timp, iar schimbarea despoţilor a fost pentru masele populare indiferentă, chiar dacă, deseori, dorită. În Occident, romanii, samniţii, cartaginezii puteau fi şi ei înfrînţi; dar nici un cuceritor n-ar fi reuşit să-i transforme pe italici în felahi egipteni sau să facă din ţăranii romani tributarii unor nobili greci. Orice s-ar lua în considerare – puterea proprie, aliaţii, forţa adversarilor –, planul macedoneanului apare sub toate aspectele ca o întreprindere posibilă, cel al epirotului, ca una imposibilă; primul, ca

realizarea unei mari misiuni istorice, cel de-al doilea, ca o eroare ciudată; cel dintîi, întemeierea unui nou sistem politic şi a unei noi etape de civilizaţie, al doilea, ca un simplu episod istoric. Opera lui Alexandru i-a supravieţuit creatorului, deşi acesta a murit prematur; Pyrrhos a văzut cu ochii săi năruirea tuturor planurilor pe care le-a nutrit, înainte ca moartea să-l cheme. Amîndoi au fost caractere mari şi inteligente, dar Pyrrhos a fost doar primul general al timpurilor sale, iar Alexandru, înainte de toate, un genial om politic; şi dacă discernămîntul între posibil şi imposibil este acela care deosebeşte eroul de aventurier, atunci Pyrrhos trebuie să fie asimilat acestuia din urmă, putînd fi comparat tot aşa de puţin cu ilustrul său predecesor, precum conetabilul de Bourbon cu Ludovic al XI-lea. Şi totuşi, un farmec neobişnuit se leagă de numele epirotului, un interes particular care se adresează, în parte, personalităţii cavalereşti şi atrăgătoare a acestuia, dar se datorează mai mult circumstanţei că el a fost primul grec care i-a întîlnit pe romani pe cîmpul de bătălie. Cu el încep acele relaţii nemijlocite dintre Roma şi Elada, pe care se bazează întreaga înflorire de mai tîrziu a civilizaţiei antice şi o parte esenţială a celei moderne. Lupta dintre falange şi cohorte, dintre armata de mercenari şi armata de cetăţeni, dintre regalitatea militară şi guvernul senatorial, dintre talentul individual şi forţa naţională – această luptă între Roma şi elenism s-a dat pentru prima dată în bătăliile dintre Pyrrhos şi generalii romani; şi deşi deseori cei învinşi au apelat din nou la forţa armelor, toate bătăliile care au urmat nu vor face altceva decît să confirme primul rezultat. Dacă grecii vor sucomba pe cîmpul de bătaie, ca şi în curie, victoria nu va fi mai puţin decisivă în toate celelalte confruntări străine politicii. Aceste lupte lasă să se întrevadă că triumful Romei asupra elenilor va fi cu totul altfel decît cel asupra galilor sau fenicienilor; farmecul Afroditei nu va începe să se exercite decît după ce lancea va fi sfărîmată, iar coiful şi scutul vor fi puse deoparte.

Regele Pyrrhos a fost fiul lui Aekides, regele molosilor (în jurul Ianinei), care, fiind cruţat de Alexandru, ca rudă şi vasal credincios, a fost atras după moartea acestuia în tulburările politicii familiei macedonene, pierzîndu-şi cu această ocazie mai întîi regatul şi apoi

viaţa (441, **313**). Fiul său, atunci în vîrstă de şase ani, a fost salvat de regele taulanţilor din Iliria, Glaukias, şi, adolescent încă, a fost repus în drepturi de către Demetrios Poliorcetul, în cursul luptelor pentru tronul Macedoniei (447, **307**), pentru a pierde din nou, după cîţiva ani (în jurul anului 452, **302**), tronul părinţilor lui, din cauza influenţei partidului de opoziţie; ca prinţ exilat, el îşi va începe cariera militară în suita generalilor macedoneni. Personalitatea lui se va remarca în curînd. Sub conducerea lui Antigonos va participa la ultimele campanii ale acestuia; bătrînul mareşal al lui Alexandru se bucura de soldatul înnăscut, căruia, după aprecierea generalului încărunţit, îi lipseau numai anii pentru a fi considerat primul războinic al timpurilor sale. Nefericita bătălie de la Ipsos l-a adus în starea de ostatic la Alexandria, la curtea întemeietorului dinastiei lagide, unde, prin conduita sa îndrăzneaţă şi fermă, prin spiritul său soldăţesc, care desconsidera profund tot ce nu purta amprenta militară, a trezit atenţia diplomatului rege Ptolemeu, iar prin frumuseţea sa bărbătească, neprejudiciată de expresia dură a feţei sau de comportamentul nestăpînit, interesul doamnelor de la curte. Tocmai atunci, viteazul Demetrios îşi întemeia din nou un imperiu, de data aceasta în Macedonia, bineînţeles cu intenţia de a reînnoi de acolo monarhia lui Alexandru. Trebuia să fie înfrînt, trebuia să i se creeze dificultăţi în patrie, iar Lagidul, care uneltea cu măiestrie în politica sa delicată cu spiritele înfocate, aşa cum era cel al tînărului epirot, nu a satisfăcut numai un capriciu al soţiei sale, Berenice, dar a servit mai mult propriile interese căsătorindu-l pe tînărul prinţ cu fiica sa vitregă, prinţesa Antigona, şi favorizînd, prin ajutorul şi influenţa sa considerabilă, reîntoarcerea în patrie a iubitului „fiu” (458, **296**). Reîntors în ţara strămoşească, lui Pyrrhos totul i-a reuşit destul de bine; curajoşii epiroţi, albanezii Antichităţii, s-au ataşat cu fidelitatea tradiţională şi entuziasm reînflăcărat de viteazul tînăr, „Vulturul”, cum l-a numit. Datorită tulburărilor care s-au iscat după moartea lui Cassandru (457, **297**) pentru tronul Macedoniei, epirotul şi-a extins statul; treptat, a cucerit ţinuturile din jurul golfului ambracian cu importantul oraş Ambracia, insula Corcyra (p. 266), ba chiar o parte a teritoriului macedonean şi a ţinut piept regelui

Demetrios cu forţe mult inferioare acestuia, spre mirarea macedonenilor înşişi. Mai mult, după ce, din propria greşeală, Demetrios a fost detronat în Macedonia, coroana a fost oferită cavalerescului adversar, ruda Alexandrizilor (467, **287**). Într-adevăr, nimeni altul decît Pyrrhos nu ar fi fost mai demn să poarte diadema regală a lui Filip şi a lui Alexandru. Într-o epocă de decadenţă profundă, în care nobleţea şi mîrşăvia începuseră să devină sinonime, caracterul integru şi fără prihană al lui Pyrrhos a strălucit în mod deosebit. Pentru ţăranii liberi ai ţării macedonene propriu-zise, care, deşi reduşi numeric şi sărăciţi, se ţineau totuşi departe de decăderea moravurilor şi de moliciunea aduse de regimul diadohilor din Grecia şi Asia, Pyrrhos trebuie să fi apărut ca şi născut pentru demnitatea de rege; căci el, ca şi Alexandru, îşi păstra în cercul de prieteni din casa sa inima deschisă relaţiilor umane şi a respins întotdeauna moravurile unui sultan oriental, atît de detestate în Macedonia; ca şi Alexandru, a fost recunoscut drept primul tactician al timpurilor sale. Dar sentimentul naţional exagerat al macedonenilor, care prefera pe cel mai nemernic suveran macedonean celui mai destoinic străin, opoziţia necugetată a trupelor macedonene faţă de oricare conducător macedonean, în faţa cărora a trebuit să se plece cel mai mare general al şcolii lui Alexandru, cardianul Eumenes, au pus repede capăt şi stăpînirii prinţului epirot Pyrrhos, care nu putea guverna Macedonia fără asentimentul macedonenilor; lipsit de putere sau poate prea mărinimos pentru a se impune în faţa unui popor împotriva voinţei acestuia, a părăsit ţara după o guvernare de şapte luni, lăsînd loc deplorabilului regim naţional, şi s-a reîntors la epiroţii săi credincioşi (467, **287**). Dar bărbatul care purtase coroana lui Alexandru, cumnatul lui Demetrios, ginerele Lagidului şi al lui Agathocles din Siracusa, eruditul strateg care scria memorii şi tratate ştiinţifice despre arta războiului, nu putea să-şi lege viaţa de examinarea registrelor administratorului turmelor regale într-o anumită perioadă a anului, de primirea din partea sobrilor săi epiroţi a darurilor în vite şi oi, pentru a-i lăsa apoi să-şi reînnoiască jurămîntul de credinţă înaintea altarului lui Zeus şi să repete el însuşi jurămîntul de respectare a legilor şi, pentru a consfinţi toate acestea,

să benchetuiască cu ei pînă în zorii zilei. Dacă nu era loc pentru el pe tronul macedonean, în nici un caz nu era în patria sa; el putea să fie primul, niciodată al doilea. Regii care se învrăjbiseră din cauza tronului macedonean, deşi opuşi în toate celelalte privinţe, au fost repede unanimi în a-l exclude din competiţie pe periculosul adversar; iar Pyrrhos a fost convins că credincioşii săi tovarăşi de luptă îl vor urma oriunde îi va conduce. Tocmai atunci, evenimentele din Italia decurgeau astfel încît se părea că ar fi realizabil ceea ce încercase cu cîtva timp înainte ruda lui Pyrrhos, vărul tatălui său, Alexandru al Epirului (p. 253), şi la care visase şi mai mult socrul său, Agathocles (p. 266); astfel, Pyrrhos s-a decis să renunţe la planurile sale macedonene şi să întemeieze în Occident un nou imperiu pentru sine şi pentru naţiunea elenă.

Tăcerea armelor care se instalase în Italia prin pacea încheiată cu Samnium în anul 464 (**290**) n-a fost de lungă durată; îndemnul pentru formarea unei noi alianţe împotriva supremaţiei romane a venit de data aceasta din partea lucanienilor. Această populaţie, care i-a paralizat pe tarentini prin trecerea ei de partea Romei în războaiele samnite şi care a contribuit substanţial la deznodămîntul acestora, primise drept recompensă libertatea în privinţa cetăţilor greceşti din teritoriul lor; în consecinţă, după ce pacea fusese încheiată, ei s-au aliat cu brutienii pentru a subjuga pe rînd cetăţile. Turinii, atacaţi în repetate rînduri de către generalul lucanienilor, Stetius Statilius, epuizîndu-şi ultimele rezerve, s-au adresat senatului roman cu rugămintea de a-i ajuta împotriva lucanienilor, aşa cum odinioară campanienii apelaseră la ajutorul Romei împotriva samniţilor, plătind, bineînţeles, acelaşi preţ: pierderea libertăţii şi independenţei. Întrucît alianţa cu lucanienii devenise inutilă pentru Roma în urma construirii fortăreţei Venusia, romanii au cedat cererii turinilor şi i-au îndemnat pe aliaţii lor să abandoneze un oraş care se predase romanilor. Lucanienii şi brutienii, privaţi astfel de către aliaţii lor mai puternici de partea ce le revenea din prada comună, au intrat în tratative cu partidul de opoziţie samnito-tarentin pentru a înjgheba o nouă coaliţie a italicilor, iar cînd romanii i-au avertizat printr-un sol, ei l-au ameninţat şi au început războiul împotriva Romei

printr-un nou atac asupra Turiei (469, **285**); concomitent, i-au chemat la lupta pentru libertate nu numai pe samniţi şi pe tarentini, dar şi pe italicii din nord : etruscii, umbrii şi galii. Într-adevăr, confederaţia etruscă se va răscula şi va înrola numeroase trupe de mercenari gali; armata romană, condusă, în lupta pentru despresurarea aretinilor rămaşi credincioşi, de către pretorul Lucius Caecilius, a fost nimicită sub zidurile acestui oraş de către mercenarii senoni ai etruscilor; generalul însuşi va muri împreună cu 13.000 dintre soldaţii săi (470, **284**). Senonii se numărau printre aliaţii Romei; romanii vor trimite aşadar soli pentru a reclama înrolarea de mercenari senoni împotriva Romei şi pentru a cere eliberarea necondiţionată a prizonierilor romani. Dar, din ordinul conducătorului senonilor, Britomaris, care trebuia să se răzbune pe romani pentru moartea tatălui său, senonii îi vor ucide pe solii romani şi vor trece făţiş de partea etruscilor. Întreaga Italie de Nord, etruscii, umbrii şi galii, se afla aşadar sub arme împotriva Romei; s-ar fi putut obţine mari succese dacă şi ţinuturile sudice ar fi profitat de ocazie şi s-ar fi declarat împotriva Romei, chiar dacă n-o făcuseră pînă atunci. Într-adevăr, samniţii, întotdeauna gata de a apăra cauza libertăţii, par să fi declarat război romanilor; dar, slăbiţi şi înconjuraţi din toate părţile, n-au putut fi de mare folos aliaţilor, iar tarentinii au ezitat, ca de obicei. În timp ce în rîndul adversarilor se încheiau alianţe şi tratate pentru subsidii şi se înrolau mercenari, romanii au acţionat. Senonii au fost primii care au simţit cît de periculos este să-i învingi pe romani. Consulul Publius Cornelius Dolabella a înaintat cu o armată puternică în teritoriul lor; tot ceea ce n-a fost trecut prin sabie a fost alungat din Italia şi această populaţie a fost ştearsă din rîndul naţiunilor italice (471, **283**). Pentru un popor care trăia cu precădere din produsele turmelor sale, o asemenea emigraţie în masă a fost posibilă şi este probabil ca aceşti senoni alungaţi din Italia să fi contribuit la formarea hoardelor galice care vor invada în curînd ţinutul dunărean, Macedonia, Grecia şi Asia Mică. Vecinii cei mai apropiaţi ai senonilor, boiii, speriaţi şi înverşunaţi de o catastrofa atît de rapidă, se aliară imediat cu etruscii, care mai continuau războiul şi ai căror mercenari senoni nu mai luptau ca soldaţi

aventurieri, ci ca răzbunători disperaţi ai patriei lor. O imensă armată galo-etruscă s-a îndreptat spre Roma, capitala inamicilor, pentru a răzbuna distrugerea populaţiei senone şi a şterge Roma de pe suprafaţa pămîntului, mai temeinic decît o făcuse cîndva regele acelorași senoni. Dar la trecerea Tibrului, în apropierea Lacului Vadimon, armata unită a suferit o înfrîngere decisivă din partea romanilor (471, **283**). După ce, în anul următor, au mai îndrăznit să dea încă o bătălie în apropierea Populoniei, cu acelaşi rezultat, boiii îşi vor abandona aliaţii şi vor încheia pacea cu romanii (472, **282**). În felul acesta, elementul cel mai periculos al alianţei, poporul galilor, a fost înfrînt în mai multe etape, înainte ca alianţa însăşi să se fi constituit în forme durabile, lăsînd astfel romanilor mînă liberă pentru Italia de Sud, unde războiul nu fusese purtat cu prea multă energie între anii 469 şi 471 (**285**-**283**). Dacă mica armată romană rezistase pînă atunci cu greu în Turii împotriva lucanienilor şi brutienilor, în anul 472 (**282**) a apărut în faţa cetăţii o armată puternică, condusă de către consulul Gaius Fabricius Luscinus, care a eliberat cetatea, i-a înfrînt pe lucanieni într-o bătălie sîngeroasă şi l-a luat prizonier pe generalul Statilius. Cetăţile mai mici, nedoriene, care recunoşteau în romani pe salvatorii lor, li se supuneau peste tot din proprie iniţiativă; vor fi înfiinţate garnizoane romane în cele mai importante dintre ele, la Locri, Crotona, Turii şi îndeosebi la Region, asupra căruia au emis pretenţii, se pare, şi cartaginezii. Roma a fost peste tot într-un avantaj decisiv. Nimicirea senonilor le-a oferit romanilor o mare parte a litoralului Mării Adriatice; fără îndoială că, avînd în vedere conflictul cu Tarentumul, care mocnea sub cenuşă, şi invazia ameninţătoare a epiroţilor, romanii s-au grăbit să confere siguranţă acestui ţărm, ca şi Mării Adriatice. În jurul anului 471 (**283**) a fost întemeiată o colonie de cetăţeni în portul Sena (Sinigaglia), fosta capitală a ţinutului senonilor, şi, concomitent, flota romană a navigat din Marea Tireniană în apele orientale, probabil pentru a staţiona în Marea Adriatică şi a proteja aici posesiunile romane.

După tratatul din anul 450 (**304**), tarentinii trăiseră în pace cu romanii. Ei au asistat la lunga agonie a samniţilor, la nimicirea

necruţătoare a senonilor, au permis fondarea Venusiei, Hatriei, Senei, ocuparea Turiiului şi Regionului, fără a ridica vreo obiecţie. Dar cînd flota romană, în drumul ei din Marea Tireniană în cea Adriatică, a ajuns în apele tarentine şi a ancorat în portul oraşului prieten, nemulţumirea, mult timp reţinută, s-a manifestat în sfîrşit; vechile tratate, care interziceau romanilor să navigheze dincolo de promontoriul Lacinium, au fost puse în discuţie de conducătorii poporului în adunarea cetăţenilor; mulţimea se va năpusti mînioasă asupra corăbiilor de război romane, care, surprinse de atacul pirateresc, au trebuit să se predea după o luptă sîngeroasă. Cinci corăbii au fost capturate, iar echipajul lor a fost fie executat, fie vîndut în sclavie; amiralul roman fusese ucis în timpul bătăliei. Numai lipsa de judecată şi lipsa de stăpînire a mulţimii explică aceste evenimente infame. Tratatele respective aparţineau unei epoci demult trecute şi uitate; este evident că, cel puţin după fondarea Hatriei şi Senei, ele îşi pierduseră orice sens şi că romanii au navigat în golf bazîndu-se pe alianţa recentă; romanii nu au avut, de altfel, nici un interes, cum o vor dovedi evenimentele care au urmat, să ofere tarentinilor vreun pretext pentru o declaraţie de război. Dacă oamenii de stat ai Tarentumului au vrut să declare război romanilor, ei nu au făcut decît ceea ce ar fi trebuit să facă de foarte mult timp, iar dacă au preferat să nu-şi întemeieze declaraţia de război pe o cauză reală, ci pe violarea formală a unui tratat, nu putem obiecta nimic în această privinţă, întrucît diplomaţia tuturor timpurilor a considerat nedemn pentru poziţia ei să spună simplu lucrurile simple. Dar, în loc de a-l soma pe amiral să se întoarcă, ei au atacat flota fără avertisment, cu arma în mînă, ceea ce a constituit o prostie şi o barbarie, una dintre acele înfiorătoare barbarii ale civilizaţiei, cînd sentimentul moral părăseşte deodată cîrma şi cînd sîntem întîmpinaţi de josnicia cea mai cruntă, ca şi cum ea ar dori să ne avertizeze în faţa credinţei puerile că „civilizaţia” ar putea să dezrădăcineze bestialitatea din natura umană. Ca şi cum n-ar fi fost destule acţiuni eroice, tarentinii au atacat Turii, a cărei garnizoană romană, luată prin surprindere, va capitula în iarna anilor 472/473 (**282/281**); turinii, care de atîtea ori fuseseră vînduţi de către tarentini, prin

tratate, lucanienilor, fiind nevoiţi astfel să se predea Romei, au plătit scump faptul că au părăsit partida elenilor în favoarea barbarilor.

Aceşti barbari s-au purtat însă cu o moderaţie care stîrneşte consternarea, avînd în vedere jignirea suferită şi puterea de care dispuneau. Roma a fost interesată ca neutralitatea Tarentumului să fie menţinută cît mai mult posibil şi, de aceea, senatorii au respins propunerea, înaintată de o minoritate îndîrjită, de a declara imediat război tarentinilor. Mai mult, prelungirea păcii a fost legată din partea Romei de cele mai moderate condiţii care nu lezau onoarea romană: eliberarea prizonierilor, retrocedarea Turiiului, extrădarea celor care au provocat atacul asupra flotei. O delegaţie romană s-a îndreptat cu aceste propuneri spre Tarentum, în timp ce, concomitent, pentru a conferi mai multă putere de convingere cuvintelor lor, o armată romană condusă de consulul Lucius Aemilius a intrat în Samnium (473, **281**). Tarentinii ar fi putut accepta aceste condiţii fără a-şi prejudicia în vreun fel independenţa şi, avînd în vedere slabul spirit războinic al bogatului oraş comercial, romanii au avut motive întemeiate să creadă în încheierea unui acord. Numai că tentativa de a menţine pacea a eşuat; fie din cauza opoziţiei acelor tarentini conştienţi de necesitatea de a răspunde, cît mai repede posibil, cu armele extinderii dominaţiei romane, fie numai din cauza nesupunerii plebei urbane care, cu o veritabilă indisciplină greacă, se atinsese într-un mod nedemn de persoana solului. Consulul va pătrunde acum pe teritoriul tarentin; dar, în loc să deschidă imediat ostilităţile, a propus încă o dată pacea în aceleaşi condiţii; numai după ce a înţeles zădărnicia acestor tentative a început, într-adevăr, să pustiască cîmpiile şi vilele, învingînd miliţiile urbane; prizonierii nobili au fost însă eliberaţi fără răscumpărare, iar romanii nu şi-au pierdut speranţa că, în urma presiunii războiului, partidul aristocratic va cîştiga preponderenţa în cetate şi va consimţi la încheierea păcii. Cauza acestei tergiversări trebuie căutată în faptul că romanii nu doreau să împingă oraşul în braţele regelui Epirului. Planurile acestuia în legătură cu Italia nu mai constituiau pentru nimeni un secret. O delegaţie tarentină fusese deja trimisă la Pyrrhos şi se întorsese fără nici un rezultat; cererile regelui îi depăşiseră

competenţele. Trebuia luată o decizie. Între timp, devenise o certitudine faptul că armata cetăţenească nu ştia altceva decît să fugă din faţa romanilor; rămînea numai alegerea între pacea cu Roma, pe care romanii ar fi fost oricînd gata s-o acorde în condiţii acceptabile, sau încheierea unui tratat cu Pyrrhos, cu condiţiile impuse de rege; altfel spus, alegerea între supunerea faţă de Roma şi tirania unui militar grec. Partidele din cetate au fost aproape la fel de puternice; după multe şovăieli, partidul naţional va ieşi învingător. La aceasta trebuie să fi contribuit, pe lîngă motivul justificat că, dacă trebuie să fie ales un stăpîn, atunci să fie grec, şi nu barbar, şi teama demagogilor că Roma, cu toată clemenţa pe care i-o impuneau acum împrejurările, nu va întîrzia să se răzbune la proxima ocazie din cauza faptei mişeleşti săvîrşite de plebea tarentină. Cetatea se va alia aşadar cu Pyrrhos. El a primit comanda supremă a trupelor tarentine şi ale tuturor celorlalţi italici care se aflau sub arme; de asemenea, dreptul de a menţine o garnizoană la Tarentum. Se înţelege de la sine că oraşul trebuia să suporte cheltuielile de război. Pyrrhos a promis, în schimb, că nu va rămîne în Italia mai mult decît va fi nevoie, probabil cu gîndul ascuns de a stabili el însuşi cît timp va fi necesară prezenţa sa aici. Totuşi, era cît pe-aci ca prada să-i scape din gheare. În timp ce delegaţii tarentini – neîndoielnic conducătorii partidei favorabile războiului – se aflau la Epir, spiritele se schimbară în cetatea împresurată acum de către romani din toate părţile; guvernarea fusese deja încredinţată lui Agis, un filoroman, cînd reîntoarcerea solilor cu tratatul încheiat, însoţiţi de Kineas, ministrul de încredere al lui Pyrrhos, a adus partida războinică din nou la conducere. În curînd, hăţurile guvernării vor fi preluate de o persoană mai decisă, care va pune capăt şovăielii deplorabile. În toamna anului 473 (**281**), la Tarentum a debarcat Milon, generalul lui Pyrrhos, cu 3.000 de epiroţi şi a ocupat acropola oraşului; lui i-a urmat, după o traversare furtunoasă care a făcut multe victime, regele însuşi. El a adus la Tarentum o armată considerabilă, dar neomogenă, alcătuită în parte din soldaţi din regatul său (molosi, tesprotieni, chaonieni, ambracioţi), în parte din pedestrimea macedoneană şi din cavaleria tesaliană pe care i le oferise regele

Ptolomeu al Macedoniei conform tratatului, în parte din mercenari etolieni, acarnanieni şi atamanieni; în total, 20.000 de falangişti, 2.000 de arcaşi, 500 de prăştieri, 3.000 de călăreţi şi 20 de elefanţi – o armată puţin mai mică decît aceea cu care Alexandru traversase în urmă cu cincizeci de ani Helespontul. Situaţia coaliţiei nu era prea strălucită în momentul în care a sosit regele. Este adevărat, consulul roman se retrăsese în Apulia cînd în faţa lui au apărut, în locul miliţiilor tarentine, trupele lui Milon, dar, cu excepţia teritoriului tarentin, romanii stăpîneau practic întreaga Italie. Nicăieri în Italia de Sud coaliţia nu avea o armată pregătită pentru luptă, iar în Italia de Nord etruscii, unicii care se mai aflau sub arme, cunoscuseră în ultima campanie (473, **281**) doar înfrîngeri. Aliaţii, înainte ca regele să se fi îmbarcat, îi dăduseră comanda supremă asupra tuturor trupelor lor şi îi promiseseră că sînt capabili să alinieze o armată de 35.000 de pedestraşi şi 20.000 de călăreţi; realitatea contrasta izbitor cu aceste afirmaţii exagerate. Armata, a cărei comandă supremă i se încredinţase lui Pyrrhos, trebuia să fie mai întîi creată şi, în acest scop, doar resursele Tarentumului erau deocamdată la dispoziţie. Regele a ordonat recrutarea unei armate italice de mercenari cu ajutorul aurului tarentin şi a încorporat cetăţenii în stare să poarte armele. Tarentinii însă nu înţeleseseră tratatul în felul acesta. Ei crezuseră că în schimbul banilor au cumpărat victoria ca pe oricare altă marfă; în ochii lor, pretenţia regelui de a-şi dobîndi ei înşişi victoria constituia o încălcare a prevederilor tratatului. Pe cît de mult se bucuraseră cetăţenii la sosirea lui Milon care-i scăpa de obositorul serviciu de gardă, pe atît de indignaţi s-au înrolat acum sub stindardele regelui; pentru cei recalcitranţi a trebuit să se recurgă la ameninţarea cu moartea. Rezultatele de pînă acum îi favorizau pe cei din partida pacifistă şi au început să fie stabilite contacte cu Roma sau cel puţin păreau că vor fi realizate. Pyrrhos, pregătit pentru eventualitatea unei asemenea rezistenţe, a tratat oraşul de atunci încolo ca pe o cetate cucerită: soldaţii au fost încartiruiţi în case, adunarea poporului şi numeroasele cercuri (συσσίτια) au fost suspendate, teatrul a fost închis, promenadele baricadate, porţile păzite de santinele epirote. O parte dintre

cetăţenii distinşi ai oraşului au fost duşi dincolo de mare ca ostatici; alţii s-au sustras unei asemenea sorţi fugind la Roma. Aceste măsuri drastice au fost necesare, întrucît Pyrrhos nu se putea încrede, din nici un punct de vedere, în tarentini. Abia acum, bazîndu-se pe posesiunea importantului oraş, regele a putut să înceapă operaţiunile militare.

La Roma se ştia foarte bine ce bătălie urma să aibă loc: înainte de toate, pentru a asigura fidelitatea aliaţilor, mai exact a supuşilor, oraşele care nu prezentau încredere au fost ocupate de garnizoanele romane, iar conducătorii partidei pentru independenţă au fost întemniţaţi sau, dacă părea necesar, executaţi; acesta a fost cazul unui un număr de senatori din Praeneste. Pentru războiul propriu-zis au fost întreprinse mari eforturi: a fost impus un impozit de război, a fost cerut de la toţi supuşii şi aliaţii întregul contingent şi au fost chemaţi sub arme chiar şi proletarii care erau, de fapt, scutiţi de serviciul militar. O armată romană a rămas în capitală ca rezervă. O a doua a intrat în Etruria sub comanda consulului Tiberius Coruncanius şi a ocupat Volci şi Volsinii. Armata principală a fost destinată, bineînţeles, sudului Italiei, plecarea fiind urgentată cît mai mult cu putinţă, cu scopul de a-l surprinde pe Pyrrhos încă în apropierea Tarentumului, înainte ca el să se unească cu samniţii şi cu celelalte contingente sud-italice chemate sub arme împotriva Romei. Un dig temporizator împotriva extinderii influenţei regelui urma să fie asigurat de garnizoanele romane cantonate în cetăţile Italiei de Sud. O revoltă a trupelor staţionate la Region – 800 de campanieni şi 400 de sidicini, sub comanda campanianului Decius – i-a lipsit însă pe romani de acest oraş important, fără ca el să cadă însă în mîinile lui Pyrrhos. Chiar dacă la această revoltă militară a contribuit ura campanienilor faţă de Roma, Pyrrhos, care trecuse marea ca protector al elenilor, nu putea să primească în coaliţie această trupă, care îşi măcelărise gazdele din Region în propriile case; în felul acesta, ea va rămîne izolată, în alianţă strînsă cu rudele şi fraţii lor în fărădelegi, mamertinii, mai exact mercenarii campanieni ai lui Agathocles, care luaseră în stăpînire învecinata Messina într-un mod asemănător, incendiind şi pustiind pe cont propriu cetăţile greceşti

din împrejurimi – de exemplu, Crotona, unde au exterminat garnizoana romană, şi Caulonia, pe care au distrus-o. Deocamdată, romanii au reuşit cu un corp de armată puţin numeros, care s-a deplasat la graniţa lucaniană, şi cu ajutorul garnizoanei din Venusia să împiedice unirea lucanienilor şi samniţilor cu Pyrrhos, în timp ce forţa principală, compusă după cum se pare din patru legiuni, ridicîndu-se, împreună cu numărul cuprinzător de trupe ale aliaţilor, la cel puţin 50.000 de soldaţi, a înaintat, sub comanda consulului Publius Laevinius, în întîmpinarea lui Pyrrhos. Pentru a proteja colonia tarentină Heracleia, Pyrrhos şi-a plasat forţele proprii şi pe cele ale tarentinilor între acest oraş şi Pandosia (anul 472, **282**). Romanii au forţat trecerea peste Siris cu ajutorul cavaleriei, deschizînd bătălia printr-un atac năvalnic şi norocos al acesteia; regele, care-şi conducea el însuşi cavaleria, se prăbuşi, iar călăreţii greci, dezorientaţi de dispariţia comandantului, începură să se retragă din faţa escadroanelor inamice. Între timp însă, Pyrrhos se aşază în fruntea pedestrimii şi din nou se angajă o luptă decisivă. De şapte ori s-au ciocnit legiunile cu falangele, fără ca lupta să se decidă. Atunci a căzut Megakles, unul dintre ofiţerii cei mai capabili ai regelui, şi întrucît el purtase în această zi fierbinte armura regelui, armata a crezut, pentru a doua oară, că regele a fost ucis; rîndurile au început să se clatine, Laevinius a triumfat şi a direcţionat întreaga cavalerie asupra flancului grecilor. Pyrrhos însă, păşind cu capul descoperit printre rîndurile pedestraşilor, a ridicat din nou curajul acestora. Împotriva cavaleriei au fost introduşi în luptă elefanţii, pînă atunci ţinuţi în rezervă; caii s-au speriat în faţa lor, soldaţii n-au ştiut cum să lupte împotriva acestor animale uriaşe şi au început să fugă; cetele răzleţite de călăreţi, elefanţii care îi urmăreau pe fugari au rupt rîndurile încă compacte ale pedestrimii romane, iar elefanţii împreună cu excelenta cavalerie tesaliană au masacrat cumplit pîlcurile de fugari. Dacă un viteaz soldat roman, Gaius Minucius, primul lăncier al legiunii a patra, n-ar fi rănit un elefant, provocînd astfel dezordine în trupele urmăritoare, armata romană ar fi fost nimicită; aşa însă, restul trupelor a reuşit să treacă Sirisul. Pierderile lor au fost însemnate – 7.000 de romani ucişi sau răniţi au fost

număraţi de către învingători pe cîmpul de bătălie, 2.000 au fost făcuţi prizonieri; romanii înşişi au estimat pierderile lor, probabil incluzînd şi răniţii recuperaţi de pe cîmpul de luptă, la 15.000 de soldaţi. Dar nici armata lui Pyrrhos nu suferise mai puţin: aproape 4.000 dintre soldaţii săi cei mai buni acopereau cîmpul de bătaie şi mulţi dintre ofiţerii săi cei mai destoinici căzuseră în încleştare. Avînd în vedere că pierderile lui vizau mai ales militarii cu stagiu îndelungat, mult mai greu de înlocuit decît armata cetăţenească romană, şi că datora victoria numai surprizei produse de atacul elefanţilor, care nu se putea repeta la infinit, se poate ca regele, fiind şi critic al strategiei, să fi calificat mai tîrziu această victorie drept o înfrîngere, deşi n-a fost atît de nechibzuit să transmită această autocritică publicului în inscripţia votivă pe care a ridicat-o la Tarentum, aşa cum îşi vor imagina poeţii romani de mai tîrziu. Din punct de vedere politic, nu contau în acest moment sacrificiile făcute pentru obţinerea victoriei; mai mult, cîştigarea primei bătălii împotriva romanilor a însemnat pentru Pyrrhos un nepreţuit succes. Talentul său de general îşi găsise o afirmare strălucită şi pe acest cîmp de bătălie, iar dacă mai exista ceva ce putea să insufle unitate şi energie alianţei muribunde a italicilor, numai această victorie de la Heracleia o putea face. Dar şi consecinţele imediate ale victoriei au fost considerabile şi de durată.

Lucania a fost pierdută pentru romani; Laevinius a adunat trupele care fuseseră staţionate aici şi s-a retras în Apulia. Brutienii, lucanienii, samniţii s-au putut uni nestingheriţi cu Pyrrhos. Cu excepţia Regionului, care gemea sub jugul insurgenţilor campanieni, toate cetăţile greceşti trecuseră de partea regelui; Locri a extrădat de bunăvoie garnizoana romană. Ea a fost convinsă, şi pe drept, că nu va fi lăsată în mîna italicilor. Aşadar, sabelii şi grecii trecuseră de partea lui Pyrrhos, dar circumstanţele victoriei s-au limitat la atît. Latinii nu au fost înclinaţi să se debaraseze de dominaţia romană, oricît de apăsătoare ar fi fost, cu ajutorul unui rege străin. Venusia, deşi înconjurată acum din toate părţile de duşmani, a rămas neclintită de partea Romei. Prizonierilor luaţi pe Siris, a căror comportare vitează regele cavaler o răsplătea prin cel mai onorabil

tratament, le-a oferit, după obiceiul grecesc, posibilitatea înrolării în armata sa, dar a fost nevoit să înţeleagă că nu se lupta cu mercenari, ci cu un popor. Nici unul, fie el roman sau latin, nu a acceptat să servească în armata sa.

Pyrrhos le-a oferit romanilor pacea. El a fost un general prea prevăzător pentru a nu sesiza situaţia delicată în care se afla şi un om de stat prea avizat pentru a nu folosi ocazia cea mai favorabilă pentru încheierea păcii. Spera că, sub impresia grandioasei bătălii, putea obţine din partea Romei libertatea cetăţilor greceşti din Italia şi că între acestea şi Roma s-ar putea forma un număr de state de rang secund şi terţ, aliate şi tributare noii puteri greceşti. Acestea au fost condiţiile sale: abandonarea oraşelor greceşti, îndeosebi a oraşelor campaniene şi lucanieniene, şi retrocedarea teritoriului luat de la samniţi, daunieni, lucanieni, brutieni, altfel spus, părăsirea Luceriei şi Venusiei. Cu toate că un al doilea război cu Roma putea fi cu greu evitat, era totuşi mai de dorit ca acesta să înceapă numai atunci cînd elenii Occidentului ar fi fost uniţi sub un singur stăpîn, cînd Sicilia ar fi fost ocupată, poate după ce va fi fost cucerită Africa. Primimd aceste instrucţiuni, ministrul fidel al lui Pyrrhos, tesalianul Kineas, s-a dus la Roma. Iscusitul negociator, comparat de contemporanii săi cu Demosthenes (dacă omul de stat poate fi comparat cu retorul, conducătorul poporului cu favoritul), avea misiunea de a expune cu toate mijloacele consideraţia pe care învingătorul de la Heracleia o nutrea pentru învinşii săi, de a lăsa să se întrevadă dorinţa regelui de a veni el însuşi la Roma, de a cîştiga spiritele în favoarea regelui prin elogii, atît de măgulitoare dacă sînt rostite de un inamic, prin cele mai serioase linguşeli şi, în anumite ocazii, chiar şi prin daruri oferite cu rost; pe scurt, de a încerca împotriva romanilor toate mijloacele politicii de cabinet, care îşi dovediseră de nenumărate ori eficienţa la curţile din Alexandria şi Antiohia. Senatul a ezitat; mulţi au considerat că s-ar acţiona înţelept dacă s-ar face un pas înapoi şi s-ar aştepta pînă cînd inamicul periculos s-ar fi compromis el însuşi sau ar fi dispărut. Atunci bătrînul şi orbul Appius Claudius (cenzor în anul 442, **312**, consul în anii, 447-458, **307**-**296**), care se retrăsese de multă vreme din viaţa

publică, dar care ordonase să fie purtat în senat în acest moment decisiv, a insuflat, prin cuvintele sale înflăcărate, spiritului generaţiei mai tinere de senatori energia neînfrîntă a unei personalităţi măreţe. I s-a răspuns regelui prin orgolioasele cuvinte, rostite acum pentru prima dată şi devenite apoi un principiu de stat, că Roma nu negociază atîta vreme cît trupe străine se află pe teritoriul italic; pentru a traduce vorbele în fapte, solul a fost expulzat imediat din oraş. Scopul misiunii a fost ratat, iar diplomatul abil, în loc să impresioneze prin talentul său de orator, s-a lăsat el însuşi impresionat de această sobrietate virilă după o asemenea înfrîngere decisivă; reîntors la ai săi, el va declara că fiecare cetăţean din acest oraş i s-a părut a fi un rege; de fapt, Kineas văzuse un popor liber.

Pyrrhos, care în timpul acestor tratative înaintase în Campania, înştiinţat de insuccesul soliei s-a îndreptat imediat împotriva Romei pentru a se uni cu etruscii, a-i înspăimînta pe aliaţii Romei şi pentru a ameninţa oraşul însuşi. Dar romanii, aşa cum nu se lăsaseră cumpăraţi, nici nu se vor speria. La chemarea crainicului „de a se înrola în locul celor căzuţi”, imediat după bătălia de la Heracleia tinerii s-au înghesuit în cete la recrutare. Cu cele două legiuni nou-formate şi cu contingentul retras din Lucania, Laevinius mai puternic decît înainte, a mers în întîmpinarea regelui; a reuşit să protejeze Capua împotriva acestuia şi a anihilat încercările lui de a stabili legături cu Neapolis. Poziţia romanilor a fost atît de fermă, încît, cu excepţia grecilor din Italia de Sud, nici un stat aliat mai important n-a îndrăznit să părăsească alianţa romană. Pyrrhos s-a întors atunci împotriva Romei înseşi. A înaintat prin ţinutul bogat, a cărui rodnicie o admira, îndreptîndu-se spre Fregellae, pe care o va lua prin surprindere, a forţat trecerea peste Liris, ajungînd pînă la Anagnia, la o depărtare de nici opt mile germane de Roma. Nici o armată nu-i bara calea, dar peste tot cetăţile Latiumului i-au închis porţile, iar Laevinius îl urmărea cu paşi măsuraţi dinspre Campania, în timp ce, dinspre nord, consulul Tiberius Coruncanius, care se împăcase cu etruscii printr-un tratat de pace încheiat la momentul potrivit, conducea a doua armată romană, iar la Roma se pregătea pentru luptă rezerva comandată de către dictatorul Gnaeus Domitius

Calvinus. Împotriva acestora nu se putea întreprinde nimic, regele nu putea face altceva decît să se întoarcă. Cîtva timp va mai staţiona în Campania, aflîndu-se în faţa celor două armate reunite ale consulilor, dar nu se oferi nici o ocazie pentru a da o bătălie decisivă. Odată cu venirea iernii, regele se va retrage din teritoriul inamic, repartizîndu-şi trupele în cetăţile prietene, el însuşi alegînd ca tabără de iarnă Tarentumul. După aceea, şi romanii vor înceta operaţiile lor militare; armata şi-a stabilit taberele de iarnă lîngă Firmum, în Picenum, unde, conform ordinului senatului, legiunile înfrînte pe Siris trebuiră, ca pedeapsă, să-şi petreacă iarna în corturi.

Astfel se va încheia campania din anul 474 (**280**). Pacea separată pe care o încheiase Etruria cu Roma în momentul decisiv şi retragerea surprinzătoare a regelui, care a dezamăgit profund speranţele încordate ale aliaţilor italici, au anulat în mare măsură impresia victoriei de la Heracleia. Italicii au început să se plîngă de greutăţile războiului, îndeosebi de indisciplina mercenarilor cazaţi în casele lor, iar regele, obosit de tachinările necontenite, ca şi de conduita nepolitică şi nemilitară a aliaţilor săi, a început să înţeleagă că sarcina pe care şi-o asumase putea fi de nesoluţionat din punct de vedere politic, cu toate succesele tactice obţinute. Sosirea unei delegaţii romane, alcătuită din trei foşti consuli, printre care şi învingătorul de la Turii, Gaius Fabricius, a determinat renaşterea unei speranţe de pace; dar curînd s-a văzut că aceştia fuseseră învestiţi numai cu puterea de a trata despre răscumpărarea sau schimbul de prizonieri. Pyrrhos a respins propunerile, dar, cu ocazia sărbătorii Saturnaliilor, a dat drumul tuturor prizonierilor sub cuvînt de onoare; în epocile următoare s-a sărbătorit fidelitatea cu care şi-au respectat cuvîntul şi hotărîrea cu care delegatul roman a respins o tentativă de corupţie, dar cu o admiraţie care dovedea, nu atît tăria de caracter a strămoşilor, cît lipsa de cinste a descendenţilor. Odată cu primăvara anului 475 (**279**), Pyrrhos a reluat ofensiva şi a pătruns în Apulia, spre care se va îndrepta şi armata romană. În speranţa de a zdruncina printr-o victorie decisivă alianţa romană în aceste ţinuturi, Pyrrhos a căutat o a doua bătălie, iar romanii nu au evitat-o. Cele două armate s-au întîlnit la Ausculum (Ascoli di Puglia). Pe lîngă

trupele sale macedonene şi epirote, sub stindardele lui Pyrrhos luptau mercenarii italici, miliţiile cetăţenilor – aşa-numitele scuturi albe de la Tarentum – şi aliaţii lucanieni, brutieni şi samniţi, în total 70.000 de soldaţi pedeştri, mai mult de 8.000 de călăreţi şi 19 elefanţi. Împreună cu romanii s-au aliat în această zi latinii, campanienii, volscii, sabinii, umbrii, marucinii, pelignii, frentanii şi arpanii; şi ei au numărat peste 70.000 de soldaţi pedeştri, dintre care 20.000 de cetăţeni romani şi 8.000 de călăreţi. Ambii comandanţi făcuseră cîteva modificări în structura armatelor lor. Cu ochiul ager al soldatului, Pyrrhos recunoscuse avantajele sistemului manipulilor; el a schimbat pe flancurile sale frontul prelungit al falangelor cu o aliniere discontinuă a detaşamentelor, asemănătoare celei a cohortelor, şi, probabil mai mult din motive politice decît militare, a intercalat între unităţile sale cohortele tarentinilor şi samniţilor; falanga epirotă se afla singură, în rînduri strînse, în centrul liniei de bătaie. Romanii, pentru a se apăra de atacul elefanţilor, s-au folosit de un fel de car de luptă din care se înălţau bare de fier cu tăvi de jeratic la capăt şi pe care erau montate un fel de catarge mobile, care se terminau cu vîrfuri de fier – anticipau, într-un fel, punţile de abordaj care vor deţine un rol atît de mare în cursul primului război punic. Conform relatării greceşti a bătăliei care ne pare a fi mai puţin părtinitoare decît cea romană, grecii au fost în dezavantaj în prima zi, întrucît n-au reuşit nici să desfăşoare linia lor de bătaie şi nici să introducă elefanţii în luptă, din cauza malurilor abrupte şi mlăştinoase ale rîului lîngă care au fost siliţi să primească bătălia. A doua zi însă, Pyrrhos a luat-o înaintea romanilor, ocupînd terenul străbătut de rîu şi ajungînd în felul acesta fără pierderi în cîmpie, unde şi-a putut desfăşura falanga în voie. În zadar romanii se năpustiră cu sabia în mînă asupra sarisilor; falanga rămînea neclintită în urma fiecărui atac frontal, dar nici ea n-a reuşit să forţeze replierea legiunilor romane. Numai după ce numeroşii soldaţi de pe elefanţi i-au alungat pe cei din carele de luptă romane, cu ajutorul săgeţilor şi prăştiilor, şi au tăiat hamurile atelajelor, elefanţii, precipitîndu-se acum spre linia romană, au dezechilibrat-o. Retragerea soldaţilor de pe carele de luptă a dat semnalul pentru

fuga generală, care nu a costat însă prea multe victime, întrucît castrul apropiat a constituit un refugiu pentru cei urmăriţi. Doar relatarea romană pretinde că, în timpul încleştării, un contingent arpan, separat de grosul armatei, ar fi atacat tabăra epirotă slab apărată şi i-ar fi dat foc; chiar dacă aceasta corespunde realităţii, romanii au afirmat totuşi, pe nedrept, că bătălia s-ar fi terminat indecis. Ambele relatări sînt însă de acord cînd afirmă că armata romană s-a retras dincolo de rîu, iar Pyrrhos a rămas stăpîn pe cîmpul de bătaie. După relatarea greacă, numărul morţilor a fost de 6.000 de partea romană şi de 3.505 de partea greacă; printre cei răniţi s-a aflat însuşi regele, căruia o lance i-a străpuns braţul în timp ce se lupta, ca întotdeauna, acolo unde învălmăşeala era mai mare. Ceea ce cucerise Pyrrhos a fost într-adevăr o victorie, dar au fost lauri inutili; triumful a constituit o onoare pentru el ca general şi ca soldat, dar n-a favorizat atingerea ţelurilor sale politice. Pyrrhos avea nevoie de un succes răsunător, care să risipească armata romană şi care să ofere aliaţilor nehotărîţi ocazia şi pretextul pentru schimbarea partidei. Dar întrucît armata şi confederaţia romană au rămas nezdruncinate, iar armata greacă a fost condamnată la inactivitate din cauza rănirii generalului ei, fără de care nu valora nimic, Pyrrhos trebuia să abandoneze ideea continuării campaniei şi să se retragă în taberele de iarnă, pe care şi le-a stabilit la Tarentum, în timp ce romanii le vor alege de data aceasta în Apulia. Devenea din ce în ce mai evident că, din punct de vedere militar, resursele regelui erau inferioare celor romane, aşa cum, din punct de vedere politic, coaliţia largă şi capricioasă nu putea fi comparată cu alianţa romană bine consolidată. Fără îndoială, elementul-surpriză şi abilitatea grecească în conducerea războiului, geniul generalului ar mai fi putut cîştiga o victorie asemănătoare celei de la Heracleia sau de la Ausculum, dar fiecare nouă victorie ar fi uzat mijloacele în vederea unor noi întreprinderi şi era evident că romanii se simţeau de pe acum cei mai puternici şi că aşteptau victoria finală cu o răbdare de nezdruncinat. Acest război n-a fost inteligentul joc artistic pe care-l cunoşteau şi-l practicau prinţii greci; în faţa energiei integre a solidei armatei cetăţeneşti, toate combinaţiile strategice se

dovedeau zadarnice. Pyrrhos a înţeles situaţia; nemulţumit de victoriile sale şi dispreţuindu-şi aliaţii, a rămas numai pentru că onoarea militară îi interzicea să părăsească Italia înainte de a fi asigurat soarta protejaţilor săi în faţa barbarilor. Avînd în vedere firea sa nerăbdătoare, se poate presupune că s-a folosit de primul pretext pentru a se debarasa de această obligaţie incomodă; ocazia de a se îndepărta de Italia o vor oferi în curînd problemele siciliene.

După moartea lui Agathocles (465, **289**), grecii sicilieni au dus lipsa unui conducător. În timp ce în cetăţile greceşti demagogii şi tiranii incapabili se succedau, cartaginezii, vechii stăpîni ai regiunii occidentale, îşi extindeau nestingheriţi dominaţia. După ce Acragas a sucombat înaintea lor, au crezut de cuviinţă să întreprindă ultimul pas spre realizarea ţelului nutrit de secole şi să aducă întreaga insulă sub stăpînirea lor; ei s-au îndreptat împotriva Siracusei. Cetatea, care odinioară îţi disputase împotriva Cartaginei stăpînirea insulei cu armatele şi flotele sale, decăzuse din cauza disensiunilor interne şi slăbiciunii guvernării, atît de mult încît era obligată să-şi caute salvarea în interiorul zidurilor sale şi într-un ajutor extern; acesta nu putea fi oferit de altcineva decît de regele Pyrrhos. Pyrrhos era ginerele lui Agathocles, iar fiul său, Alexandru, pe atunci în vîrstă de 16 ani, are nepotul acestuia; amîndoi erau, din toate punctele de vedere, moştenitorii naturali ai planurilor ambiţioase ale tiranului de la Siracusa. Chiar dacă prin aceasta s-ar fi sfîrşit cu libertatea ei, Siracusa putea să găsească o compensaţie în a deveni capitala unui imperiu grec al Occidentului. În felul acesta, siracuzanii îi vor oferi de bunăvoie dominaţia, aşa cum o făcuseră şi tarentinii în condiţii asemănătoare (în jurul anului 475, **279**); în noua conjunctură, totul părea să conlucreze pentru reuşita planurilor ambiţioase ale regelui epirot, fondate deocamdată pe stăpînirea asupra Tarentumului şi Siracusei. Prima consecinţă a acestei alianţe dintre grecii italici şi cei sicilieni a fost, bineînţeles, coeziunea mai strînsă a adversarilor. Cartagina şi Roma au transformat acum vechile lor tratate comerciale într-o alianţă ofensivă şi defensivă împotriva lui Pyrrhos (475, **279**), conform căreia, atunci cînd Pyrrhos ar fi violat teritoriul roman sau cartaginez, partea neatacată trebuia să trimită întăriri pe

teritoriul părţii atacate şi să plătească ea însăşi trupele de ajutor. Într-un asemenea caz, Cartagina trebuia să pună la dispoziţie corăbiile de transport şi se angaja să-i sprijine pe romani şi cu corăbiile de război, al căror echipaj nu era însă obligat să lupte pe uscat pentru romani; în sfîrşit, ambele state au jurat să nu încheie pace separată cu Pyrrhos. Din perspectiva romanilor, scopul tratatului era de a înlesni un atac asupra Tarentumului şi de a tăia legăturile lui Pyrrhos cu patria sa, ambele deziderate irealizabile fără concursul flotei punice; din perspectiva cartaginezilor, scopul era reţinerea regelui în Italia, pentru a putea traduce în fapt, nestingheriţi, planurile împotriva Siracusei. Aşadar, era în interesul ambelor puteri să-şi asigure mai întîi dominaţia asupra mării dintre Italia şi Sicilia. O puternică flotă cartagineză de 120 de vele, comandată de amiralul Mago, a părăsit Ostia, unde Mago se aflase probabil pentru a încheia tratatul, în direcţia strîmtorii siciliene. Mamertinii, care, din cauza măcelăririi populaţiei greceşti din Messana, se puteau aştepta la o pedeapsă meritată dacă Pyrrhos ar fi obţinut supremaţia în Italia şi în Sicilia, s-au ataşat strîns de romani şi de cartaginezi şi le-au garantat partea siciliană a strîmtorii. Cu dragă inimă aliaţii ar fi adus sub stăpînirea lor şi Regionul de pe ţărmul opus, dar era de neconceput ca Roma să ierte garnizoana campaniană, iar o tentativă a romanilor şi cartaginezilor reuniţi de a-şi impune prin forţă stăpînirea asupra oraşului a eşuat. Flota cartagineză a navigat de aici în faţa Siracusei şi a blocat oraşul, în timp ce o armată feniciană puternică a început, concomitent, asediul de pe uscat (476, **278**). Sosise timpul ca Pyrrhos să-şi facă în sfîrşit apariţia la Siracusa; dar împrejurările din Italia nu i-au permis, bineînţeles, ca, împreună cu trupele lui, să poată părăsi continentul. Cei doi consuli ai anului 476 (**278**), Gaius Fabricius Luscinus şi Quintus Aemilius Papus, amîndoi generali încercaţi, au început noua campanie foarte energic şi, cu toate că romanii nu suferiseră decît înfrîngeri în acest război, nu ei, ci învingătorii erau aceia care se simţeau epuizaţi şi doreau pacea. Pyrrhos a mai întreprins o încercare de a realiza o înţelegere în condiţii tolerabile. Consulul Fabricius îi trimisese regelui un ticălos care-i făcuse propunerea de

a-l otrăvi pe rege în schimbul unei sume de bani. Recunoscător, Pyrrhos nu numai că a eliberat pe toţi prizonierii romani fără răscumpărare, dar a fost atît de copleşit de nobleţea de caracter a vitejilor săi adversari, încît le-a oferit drept răsplată o pace în condiţii cît se poate de avantajoase. Kineas s-a deplasat probabil încă o dată la Roma, iar cartaginezii au început să se teamă serios că Roma va accepta pacea. Dar senatul a rămas neclintit şi a repetat răspunsul său anterior. Dacă regele dorea să evite ca Siracusa să cadă în mîinile cartaginezilor şi ca planul său ambiţios să fie zădărnicit prin aceasta, nu avea altă posibilitate decît să-şi abandoneze aliaţii italici şi să se limiteze temporar numai la stăpînirea Tarentumului şi Locriului, cele mai importante porturi. În van l-au conjurat lucanienii şi samniţii să nu-i părăsească; zadarnic l-au somat tarentinii fie să-şi îndeplinească îndatoririle de general, fie să le retrocedeze oraşul. Reclamaţiilor şi reproşurilor lor, regele le-a răspuns îndemnîndu-i să spere într-un viitor mai favorabil sau prin refuzuri grosolane; Milon a rămas la Tarentum, fiul regelui, Alexandru, la Locri, iar Pyrrhos cu grosul armatei s-a îmbarcat la Tarentum în primăvara anului 476 (**278**), pornind către Siracusa.

Plecarea lui Pyrrhos a oferit romanilor deplina libertate de acţiune în Italia, unde nimeni nu era capabil să li se opună într-o bătălie deschisă şi unde toţi adversarii lor se retrăgeau în cetăţi sau păduri. Dar războiul nu s-a terminat atît de repede cum crezuseră, probabil, romanii, în parte, din cauza naturii lui (asedii şi lupte purtate în munţi), în parte şi în mod sigur, din cauza epuizării romanilor, pentru ale căror pierderi formidabile stă mărturie reducerea listei de cetăţeni cu 17.000 de unităţi între 473 (**281**) şi 479 (**275**). Consulul Gaius Fabricius a reuşit încă din anul 476 (**278**) să determine importanta colonie a Tarentumului, Heracleia, să încheie o pace separată, care i-a fost acordată în condiţiile cele mai avantajoase. În campania din anul 477 (**277**) au fost purtate mai multe bătălii în Samnium, unde un atac necugetat asupra unor înălţimi întărite s-a încheiat cu pierderi umane considerabile pentru romani; după aceea, romanii au pătruns în Italia de Sud, înfrîngîndu-i pe lucanieni şi brutieni. În schimb, încercarea de a surprinde Crotona

a fost devansată de către Milon, venit din Tarentum; garnizoana epirotă va întreprinde ulterior chiar un atac norocos împotriva armatei asediatoare. Consulul a reuşit totuşi să determine plecarea acesteia printr-o manevră tactică şi să pună stăpînire pe oraşul lipsit de apărare (477, **277**). De o importanţă mai mare a fost faptul că locrienii, care, anterior, extrădaseră regelui garnizoana romană, au ispăşit trădarea printr-o nouă trădare, ucigîndu-i pe epiroţi; cu aceasta, întreaga coastă de sud, cu excepţia Tarentumului şi Regionului, se afla în mîinile romanilor. Totuşi, aceste succese nu vor duce la un progres notabil. Italia meridională era de mult lipsită de apărare; dar Pyrrhos nu putea fi considerat învins atîta timp cît Tarentumul se afla în mîinile sale, el putînd aşadar să reînceapă războiul după bunul-plac, în timp ce romanii nici nu se puteau gîndi la asediul acestei cetăţi. Chiar făcînd abstracţie de faptul că, datorită războiului de asediere aşa cum fusese regîndit de către Filip al Macedoniei şi de către Demetrios Asediatorul, romanii aveau un mare dezavantaj în faţa unui comandant grec experimentat şi apărat de ziduri, ei ar fi avut nevoie de o flotă puternică şi, cu toate că tratatul cu Cartagina le asigura sprijin pe mare, situaţia cartaginezilor din Sicilia nu le permitea să dea curs angajamentului. Debarcarea lui Pyrrhos pe insulă, care avusese loc fără greutăţi în ciuda prezenţei flotei cartagineze, schimbase dintr-odată conjunctura. El a ocupat imediat Siracusa, a unit sub conducerea sa, în scurt timp, toate cetăţile greceşti şi, în calitate de comandant al confederaţiei siciliene, a deposedat pe cartaginezi de aproape toate stăpînirile. Cu greu şi numai cu ajutorul flotei lor, care domina Marea Mediterană fără concurenţă, cartaginezii s-au putut menţine la Lilybaeon, iar mamertinii la Messana, şi aceasta numai în condiţiile unor atacuri necontenite. În asemenea împrejurări, conform tratatului din anul 475 (**279**), mai degrabă romanii ar fi avut obligaţia de a asigura ajutor cartaginezilor în Sicilia, decît aceştia din urmă de a-i sprijini pe romani în cucerirea Tarentumului; dar nici una dintre părţi n-a fost dornică să asigure sau chiar să întărească puterea aliatului. Cartagina a oferit sprijin romanilor abia după ce trecuse pericolul propriu-zis; Roma, pe de altă parte, nu a întreprins nimic

pentru a împiedica plecarea regelui din Italia şi prăbuşirea puterii cartagineze în Sicilia. Mai mult, în contradicţie flagrantă cu textul tratatelor, Cartagina singură îi oferise regelui pacea şi se angajase, în schimbul autorităţii necontestate asupra Lilybaeonului, să renunţe la celelalte posesiuni siciliene şi chiar să-i pună la dispoziţie regelui bani şi corăbii de război, bineînţeles pentru înapoierea în Italia şi reînceperea războiului împotriva Romei. Dar era evident faptul că, prin stăpînirea Lilybaeonului şi îndepărtarea regelui, poziţia cartaginezilor ar fi redevenit aproximativ la fel ca aceea anterioară debarcării lui Pyrrhos; abandonate, cetăţile greceşti ar fi fost neputincioase, iar teritoriul pierdut ar fi fost recucerit cu uşurinţă. De aceea, Pyrrhos a respins această ofertă, de două ori perfidă, şi a început să-şi construiască el însuşi o flotă. Numai lipsa de înţelegere şi de clarviziune va duce ulterior la condamnarea acestui pas care, datorită resurselor insulei, era pe cît de necesar, pe atît de realizabil. În afara faptului că stăpînul de la Ambracia, Tarentum şi Siracusa nu putea să existe fără putere maritimă, Pyrrhos avea nevoie de flotă pentru cucerirea Lilybaeonului, apărarea Tarentumul şi atacarea Cartaginei propriu-zise, aşa cum au făcut-o, cu cunoscutul succes, înaintea lui şi după el, Agathocles, Regulus şi Scipio. Niciodată Pyrrhos nu s-a aflat mai aproape de ţelurile sale decît în vara anului 478 (**276**), cînd avea în faţa lui o Cartagină umilită, stăpînea Sicilia şi, controlînd Tarentumul, păstra un cap de pod puternic în Italia, şi cînd flota nou-creată, care urma să unească, să consolideze şi să mărească toate aceste succese, era ancorată în portul Siracusei, gata de plecare.

Slăbiciunea esenţială a poziţiei lui Pyrrhos stătea în greşelile săvîrşite în politica internă. El guverna Sicilia aşa cum îl văzuse pe Ptolomeu guvernînd Egiptul : nu respecta constituţiile comunităţilor ; îşi desemna favoriţii în posturile de guvernatori ai cetăţilor oricît timp şi oricînd dorea ; în locul magistraţilor locali avansa curteni în funcţiile de juraţi ; pronunţa, după propria apreciere, condamnări la confiscări, la exil şi la moarte, chiar şi asupra celor care grăbiseră cu cea mai mare ardoare venirea sa în Sicilia ; detaşa garnizoane în cetăţi. Nu guverna Sicilia ca un conducător al unei ligi naţionale, ci

ca un rege; şi chiar dacă se considera, după concepţia orientalo-elenă, un regent bun şi înţelept, şi poate chiar era, grecii n-au suportat această transpunere a sistemului de guvernare al diadohilor la Siracusa decît cu nerăbdarea unei naţiuni dezobişnuite, în cursul îndelungatei agonii a libertăţii, de orice asuprire; curînd, jugul cartaginez îi va părea poporului nechibzuit mai suportabil decît acest nou regim militar. Cetăţile cele mai însemnate au început să trateze cu cartaginezii, uneori chiar şi cu mamertinii; o puternică armată cartagineză a îndrăznit să debarce din nou pe insulă şi, sprijinită pretutindeni de greci, a înregistrat progrese neaşteptate. Ce-i drept, în bătălia pe care a angajat-o, soarta îl favoriza, ca de obicei, pe „Vultur", dar cu această ocazie s-a văzut care era starea de spirit de pe insulă şi ce anume putea şi trebuia să se întîmple dacă regele s-ar fi îndepărtat de ea. La această primă şi fundamentală greşeală, Pyrrhos a adăugat o a doua: în loc să se îndrepte cu flota spre Lilybaeon, a plecat la Tarentum. Cu siguranţă, el ar fi trebuit mai întîi, luînd în considerare nemulţumirea din sufletele sicilienilor, să-i alunge definitiv pe cartaginezi de pe această insulă, anulînd astfel orice sprijin pentru cei răzvrătiţi, şi numai după aceea să se întoarcă împotriva Italiei. Aici nu avea nimic de pierdut, întrucît Tarentumul se afla în siguranţă şi nu putea să conteze acum pe ceilalţi aliaţi, de vreme ce-i abandonase. Probabil că spiritul său de soldat l-a determinat să anuleze, printr-o reîntoarcere strălucită, impresia lăsată de plecarea puţin onorabilă din anul 476 (**278**) şi că inima îi sîngera cînd auzea tînguirea samniţilor şi lucanienilor. Însă sarcini ca acelea pe care şi le trasase Pyrrhos nu pot fi duse pînă la capăt decît de un caracter de fier, care ştie să-şi domine chiar şi sentimentul de onoare. Pyrrhos n-a avut o asemenea natură.

Îmbarcarea nefastă a avut loc spre finele anului 478 (**276**). Pe drum, noua flotă siracuzană a trebuit să susţină o bătălie cruntă cu flota cartagineză, în care a pierdut un număr considerabil de corăbii. Faptul că regele se afla departe şi vestea despre acest prim accident au fost suficiente pentru a duce la prăbuşirea regatului sicilian; toate oraşele au refuzat regelui banii şi trupele, iar efemerul stat s-a prăbuşit mai repede decît se născuse; în parte, deoarece regele

însuşi subminase în inimile supuşilor săi credinţa şi iubirea pe care se bazează orice stat; în parte, pentru că poporului îi era străină ideea sacrificiului libertăţii pentru salvarea, poate numai pentru scurt timp, a naţionalităţii. Cu aceasta, întreprinderea lui Pyrrhos naufragiase; planul vieţii sale era pierdut, fără speranţă de salvare; de acum încolo, nu va fi altceva decît un aventurier care simţea că fusese cineva şi că nu mai este nimic, care nu mai purta războiul ca mijloc pentru atingerea unui scop, ci pentru a se ameţi într-un năprasnic joc de hazard, pentru a-şi găsi, în vîltoarea luptei, o moarte de soldat. Ajuns pe ţărmul italic, regele a încercat cucerirea Regionului, dar campanienii au respins acest atac cu ajutorul mamertinilor, iar în bătălia vijelioasă din faţa oraşului, însuşi regele a fost rănit, în timp ce dobora un ofiţer inamic de pe cal. În schimb, a surprins Locri, ai cărei locuitori au plătit scump masacrarea garnizoanei epirote, şi a jefuit bogatul tezaur al templului Persephonei din acest oraş pentru a-şi umple visteria goală. În felul acesta, a ajuns la Tarentum, după cum susţine tradiţia, cu 20.000 de pedestraşi şi 3.000 de călăreţi. Dar aceştia nu mai erau veteranii încercaţi de altădată, iar italicii nu-i mai salutau ca pe nişte salvatori; încrederea şi speranţa cu care regele fusese primit cu cinci ani în urmă dispăruseră, aliaţilor li se terminaseră banii şi oamenii. În primăvara anului 479 (**275**), regele a înaintat în ajutorul samniţilor, în al căror teritoriu romanii petrecuseră iarna anilor 478/479 (**276/275**); la Beneventum, el l-a obligat pe consulul Manius Curius să accepte bătălia pe teritoriul arusinilor, înainte ca acesta să fi putut face joncţiunea cu colegul său, care se grăbea dinspre Lucania. Dar corpul de oaste care trebuia să-i atace pe romani din flanc s-a rătăcit în cursul marşului de noapte în păduri şi nu a putut să intervină în momentul decisiv. După o luptă aprigă, elefanţii vor decide şi de data aceasta soarta bătăliei, dar în favoarea romanilor, întrucît, dezorientaţi de gărzile care apărau tabăra, ei s-au năpustit asupra propriei armate. Învingătorii au ocupat tabăra; în mîinile lor căzură 1.300 de prizonieri şi patru elefanţi, primii care au fost văzuţi la Roma, şi o pradă extraordinară, din care a fost construit un apeduct care aducea apa rîului Anio de la Tibur la Roma. Rămas fără trupe şi

fără bani pentru a putea continua campania, Pyrrhos a trimis soli aliaţilor săi care-l ajutaseră să-şi pregătească expediţia din Italia, regilor Macedoniei şi Asiei; dar nici în patria sa nu mai era temut, aşa că rugămintea i-a fost respinsă. Pierzîndu-şi nădejdea într-o victorie împotriva Romei şi îndîrjit de aceste refuzuri, Pyrrhos va lăsa o garnizoană la Tarentum şi se va reîntoarce în acelaşi an în Grecia (479, **275**) ; mai degrabă aici i s-ar fi putut deschide perspective mai largi jucătorului exasperat, decît în cursul lent şi măsurat al evenimentelor italice. Într-adevăr, el nu numai că va recîştiga destul de repede tot ceea ce pierduse din regatul său, dar a mai întins încă o dată mîna spre coroana macedoneană; şi nu fără succes. Ultimele sale planuri vor eşua însă din cauza politicii chibzuite şi paşnice a lui Antigonos Gonatas şi, mai mult, din cauza propriei impetuozităţi şi incapacităţi de a-şi stăpîni orgoliul; el va mai cîştiga bătălii, dar nu va avea nici un succes durabil şi-şi va găsi moartea la Argos în Peloponeş (482, **272**), într-o mizerabilă încăierare de stradă.

În Italia, războiul se încheiase odată cu bătălia de la Beneventum; însă ultimele convulsii ale partidei naţionale se vor mai prelungi o vreme. Cît timp a trăit prinţul-general care încercase să forţeze mîna destinului, el a menţinut, deşi absent, puternica fortăreaţă Tarentum. Chiar dacă după plecarea regelui partida pacifistă a preluat conducerea în oraş, intenţiile acesteia au fost blocate de prezenţa lui Milon, reprezentantul lui Pyrrhos. Acesta i-a lăsat pe cetăţenii partizani ai Romei să încheie pacea din proprie iniţiativă, din fortăreaţa pe care şi-o ridicaseră pe teritoriul Tarentumului; însă nu a deschis porţile oraşului. Iar atunci cînd, după moartea lui Pyrrhos, o flotă cartagineză a intrat în port şi Milon a constatat că cetăţenii sînt gata să predea oraşul cartaginezilor, el a preferat să predea acropola consulului roman Lucius Papirius (482, **272**), cumpărîndu-şi astfel retragerea liberă pentru sine şi ai săi. Faptul a însemnat pentru romani un succes extraordinar. Avînd în vedere experienţele trăite de Filip în faţa cetăţilor Perint şi Bizanţ, de către Demetrios în faţa Rodosului, de Pyrrhos înaintea Lilybaeonului, e îndoielnic că strategia acestor timpuri ar fi fost într-adevăr în stare să oblige la capitulare un oraş bine întărit şi apărat, cu ieşire la mare; ce

întorsătură ar fi luat lucrurile dacă Tarentumul ar fi devenit pentru fenicieni ceea ce fusese pentru ei Lilybaeonul în Sicilia! Dar cele întîmplate nu mai puteau fi schimbate. Amiralul cartaginez, văzînd acropola în mîinile romanilor, declară că venise în faţa Tarentumului numai pentru a-şi sprijini, în baza tratatului, aliaţii în timpul asediului oraşului şi că urma să ridice velele înspre Africa. Delegaţia romană trimisă la Cartagina pentru a cere explicaţii în legătură cu această tentativă de ocupaţie şi pentru a adresa o plîngere în acest sens nu a putut obţine nimic altceva decît confirmarea solemnă, întărită prin jurămînt, a acestei intenţii amicale, datorită căreia spiritele s-au liniştit temporar la Roma. Tarentinii au obţinut, probabil datorită intervenţiei emigranţilor lor, autonomia faţă de romani; dar armele şi corăbiile trebuiau să fie predate, iar zidurile dărîmate. În acelaşi an în care Tarentumul a devenit roman, au fost supuşi, în sfîrşit, samniţii, lucanienii şi brutienii, ultimii fiind obligaţi să cedeze jumătate din pădurea Sila, atît de rentabilă şi atît de importantă pentru construcţia corăbiilor. În fine, gruparea care stăpînea Regionul de zece ani şi-a primit pedeapsa atît pentru încălcarea jurămîntului militar, cît şi pentru masacrarea cetăţenilor din acest oraş şi a garnizoanei de la Crotona. De fapt, Roma reprezenta aici cauza comună a grecilor împotriva barbarilor; de aceea, noul stăpîn al Siracusei, Hieron, i-a sprijinit pe romanii din faţa Regionului cu provizii şi ajutor militar; concomitent cu expediţia romană împotriva acestui oraş, el va întreprinde un atac combinat împotriva fraţilor lui întru rudenie şi complicitate, mamertinii din Messana. Asediul acestui oraş s-a prelungit însă foarte mult ; în schimb, Regionul, chiar dacă şi aici răzvrătiţii s-au apărat mult timp cu îndîrjire, a fost luat cu asalt de către romani în anul 484 (**270**), iar cei care au mai rămas din garnizoană au fost duşi la Roma, biciuiţi şi decapitaţi în for; vechii locuitori au fost rechemaţi şi reîmproprietăriţi în măsura posibilului. Astfel, anul 484 (**270**) marchează supunerea întregii Italii. Numai adversarii cei mai înverşunaţi ai Romei, samniţii, au continuat, în ciuda tratatului oficial de pace, lupta cu „hoţii”, astfel încît, în anul 485 (**269**), a fost nevoie să fie trimişi încă o dată amîndoi consulii împotriva lor. Dar şi cel mai viguros spirit naţional şi exasperarea cea

mai eroică trebuie să cedeze într-un sfîrşit; sabia şi spînzurătoarea au adus pînă la urmă pacea şi în munţii samniţilor. Pentru asigurarea acestor întinse cuceriri, au fost întemeiate din nou o seamă de colonii: Paestum şi Cosa, în Lucania (481, **273**) ; Beneventum (486, **268**) şi Aesernia (491, **263**), ca fortăreţe pentru Samnium ; ca avanpost împotriva galilor, Ariminum (486, **268**) ; Firmun, în Picenum (anul 490, **264**), şi colonia de cetăţeni Castrum Novum; au fost pregătite continuarea marii artere de sud, care primea prin Beneventum o nouă staţie intermediară între Capua şi Venusia, pînă la porturile Tarentum şi Brundisium, în fine, colonizarea acestei ultime localităţi maritime, pe care politica romană şi-o alesese drept concurent şi continuatoare a comerţului tarentin. Noile construcţii de fortăreţe şi de străzi au mai dat naştere la cîteva războaie cu populaţiile mai mici, al căror teritoriu a fost astfel limitat; cu picenţii (485-486, **269-268**), dintre care un anumit număr a fost colonizat în apropiere de Salernum, cu salentinii (487-488, **267-266**), cu sasinaţii Umbriei, care ocupaseră, probabil după alungarea senonilor, teritoriul Ariminumului. Prin aceste întemeieri, dominaţia romană s-a extins asupra Italiei de Sud şi, în general, de la Apenini pînă la Marea Ionică.

Înainte de a trece la analizarea structurii politice prin care Roma a guvernat Italia unificată, trebuie să aruncăm o privire asupra relaţiilor maritime din secolele al IV-lea şi al V-lea. În această perioadă, îndeosebi Cartagina şi Siracusa îşi disputau dominaţia în mările Occidentului; cu toate succesele remarcabile pe care le repurtaseră Dionysios (348-389, **306-265**), Agathocles (437-465, **317-289**) şi Pyrrhos (476-478, **278-276**) pe mare, în general Cartagina a fost aceea care deţinea supremaţia, iar Siracusa decădea treptat la rangul unei puteri maritime de ordin secundar. Importanţa maritimă a Etruriei luase sfîrşit pentru totdeauna (p. 229); insula Corsica, pînă atunci sub stăpînire etruscă, a ajuns, chiar dacă nu în posesia, cel puţin sub dominaţia maritimă a cartaginezilor. Tarentumul, care mai deţinuse un timp o oarecare importanţă, o pierdea din cauza ocupaţiei romane. Vitejii masalioţi au rămas stăpîni în apele proprii, dar nu au influenţat în mod deosebit evenimentele

din cele italice. Celelalte cetăţi maritime au pierdut aproape orice importanţă. Nici Roma nu s-a bucurat de altă soartă; în propriile ape navigau, de asemenea, flote străine. Ea a fost la origine o cetate maritimă, iar în epocile de prosperitate n-a dezminţit niciodată tradiţiile sale într-atîta încît să fi neglijat total marina de război şi n-a fost niciodată într-atît de necugetată încît să fi dorit să fie numai o putere continentală. Latiumul furniza cele mai bune trunchiuri de copaci pentru construcţia de corăbii, care le întreceau cu mult pe cele atît de lăudate din Italia de Sud, iar şantierele de la Roma s-au bucurat de o continuitate neîntreruptă, dovedind că cetatea n-a renunţat niciodată la ideea de a avea o flotă proprie. Dar în timpul crizelor periculoase provocate de alungarea regilor, de disensiunile din cadrul confederaţiei romano-latine şi de războaiele nefericite împotriva etruscilor şi celţilor, romanii nu au putut interveni în cursul evenimentelor de pe Marea Mediterană, politica romană fiind orientată tot mai mult spre supunerea regiunii italice continentale, iar puterea maritimă a degenerat. Pînă la sfîrşitul secolului al IV-lea, abia dacă avem mărturii despre existenţa unor corăbii de război latine: o singură galeră romană a fost trimisă la Delphi pentru a duce ofranda din prada veientină (360, **394**). Antiaţii, ce-i drept, şi-au desfăşurat comerţul pe corăbii de război şi s-au ocupat, în consecinţă, şi de piraterie. Corsarul tirenian Postumius, învins în anul 415 (**339**) de către Timoleon, putea fi într-adevăr un antiat; dar nu li se poate acorda în nici un fel rangul de putere maritimă pentru vremea aceea, chiar dacă romanii ar fi obţinut un avantaj după trecerea Antiumului de partea lor. Starea de decădere la care a ajuns puterea maritimă a Romei în jurul anului 400 (**354**) o putem deduce din jefuirea coastelor latine de către o flotă de război grecească, probabil siciliană, în anul 405 (**349**), în timp ce hoarde celtice au devastat concomitent teritoriul latin (p. 237). În anul următor, 406 (**348**), fără îndoială sub impresia acestor evenimente îngrijorătoare, comunitatea romană şi fenicienii cartaginezi au încheiat, între ei şi pentru confederaţii dependenţi, un tratat comercial de navigaţie, cel mai vechi document roman al cărui text ni s-a păstrat; bineînţeles, numai în limba greacă. Romanii se obligau prin acesta să nu

navigheze în apele „Promontoriului frumos” (Cap Bon) de pe coasta libiană, exceptînd cazurile de necesitate absolută; în schimb, au primit acces liber în Sicilia, în măsura în care aceasta era cartagineză, iar în Africa şi Sardinia, cel puţin dreptul de a-şi desface mărfurile la preţul stabilit de către agentul cartaginez şi garantat de către comunitatea cartagineză. Cartaginezii, se pare, obţineau dreptul de a face comerţ la Roma, poate în întregul Latium; dar ei s-au angajat să nu atace comunităţile latine supuse Romei (p. 246), iar dacă s-ar afla ca inamici pe teritoriul latin, să nu înnopteze în aceste localităţi – aşadar să nu-şi extindă expediţiile piratereşti pe continent – şi nici să nu-şi întemeieze fortăreţe în teritoriul latin. Aceleiaşi epoci îi aparţine probabil şi tratatul dintre Roma şi Tarentum, amintit mai sus (p. 273), despre a cărui redactare se ştie numai că a fost încheiată cu mult timp înainte de anul 472 (**282**); prin acesta, romanii se angajau, nu se spune în schimbul căror garanţii din partea cartagineză, să nu navigheze în apele situate dincolo de promontoriul lacinian, ceea ce îi elimina cu desăvîrşire din bazinul Mării Mediterane. Acestea au fost înfrîngeri la fel de grave ca aceea de la Allia, iar senatul roman pare să le fi considerat ca atare şi să fi profitat de modificarea favorabilă care s-a produs în relaţiile italice curînd după încheierea acestor tratate umilitoare cu Cartagina şi Tarentum, pentru a ameliora situaţia penibilă a marinei romane. Cele mai importante oraşe maritime au fost ocupate de coloniştii romani: portul Caerei, Pyrgi, a cărui colonizare datează probabil din această epocă, Antium, pe ţărmul latin, în 416 (**338**) (p. 251), Tarracina în anul 425 (**329**) (p. 258), actuala insulă Ponza în anul 459 (**295**) (p. 258). Întrucît Ostia, Ardea şi Circeii primiseră mai demult colonişti, toate porturile latine importante au devenit colonii latine sau colonii ale cetăţenilor romani. Mai tîrziu, pe coastele campaniene şi lucaniene, Roma a colonizat Minturnae şi Sinuessa, în anul 459 (**295**) (p. 266), Paestum şi Cosa, în anul 481 (**273**) (p. 288), iar pe litoralul adriatic, Sena Gallica şi Castrum Novum, în jurul anului 471 (**283**) (p. 274), Antiumul în anul 486 (**268**) (p. 288), la care se adaugă ocuparea Brundisiumului, imediat după terminarea războiului cu Pyrrhos. În majoritatea acestor localităţi, în coloniile de cetăţeni

romani şi în coloniile maritime, bărbaţii tineri au fost scutiţi de serviciul în legiuni şi obligaţi numai la supravegherea ţărmurilor. Privilegierea, bine gîndită, a grecilor din Italia de Sud, îndeosebi a cetăţilor puternice Neapolis, Region, Locri, Turii şi Heracleia, în comparaţie cu vecinii lor sabelici, şi scutirea lor de obligaţia de a trimite contingente pentru armata de uscat, impusă tuturor în condiţii egale, a desăvîrşit reţeaua pe care romanii au făurit-o în jurul coastelor Italiei. Dar, cu o siguranţă diplomatică din care generaţiile viitoare ar fi putut desprinde multe învăţăminte, conducătorii comunităţii romane au înţeles că toate aceste fortificaţii de coastă şi supravegheri vor rămîne ineficiente dacă marina de război a statului nu va fi adusă într-o poziţie care să impună respect. Începutul a fost realizat oarecum după supunerea Antiumului (416, **338**), prin transportarea galerelor de război utilizabile pe şantierele navale romane; dispoziţia simultană, care-i obliga pe anteaţi să se abţină de la orice fel de trafic maritim, evidenţiază cu claritate cît de neputincioşi se simţeau încă romanii pe mare, a căror politică maritimă se rezumase la ocuparea unor puncte de pe ţărm. După ce, mai tîrziu, oraşele Italiei de Sud, mai întîi Neapolis (428, **326**), intraseră sub clientela romană, corăbiile de război, pe care trebuia să le furnizeze fiecare dintre aceste oraşe ca ajutor de război stabilit contractual, au constituit primul nucleu al unei flote maritime. În anul 443 (**311**), au fost desemnaţi doi amirali (*duoviri navales*), în urma unui decret votat de către cetăţenii întruniţi tocmai în acest scop, iar flota astfel constituită a luat parte la războiul samnit prin asedierea Nuceriei (p. 261). Tot acestei epoci îi aparţine, poate, trimiterea, demnă de amintit, a unei flote romane alcătuită din 25 de vele, pentru fondarea unei colonii în Corsica, menţionată de către Teofrast în a sa *Istorie a plantelor*, scrisă în jurul anului 447 (**307**). Cît de puţin s-a realizat prin toate acestea o dovedeşte tratatul cu Cartagina, reînnoit în anul 448 (**306**). Dacă prevederile tratatului din anul 406 (**348**), referitoare la Italia şi Sicilia, au rămas neschimbate, romanii au fost excluşi acum de la navigaţia în apele Atlanticului, ca şi de la comerţul cu supuşii Cartaginei din Sardinia şi Africa; de asemenea, le-a fost interzis dreptul de a se stabili în Corsica,

rămînîndu-le astfel deschis numai comerţul cu Sicilia cartagineză şi cu Cartagina însăşi. Aici se recunoaşte pizma crescîndă a puterii maritime dominante în faţa extinderii dominaţiei romane asupra coastelor. Ea i-a forţat pe romani să se conformeze acestui sistem de prohibiţie, să se lase excluşi de la centrele producătoare ale Occidentului şi Orientului; în acest context trebuie încadrată şi povestirea despre ofiţerul fenician recompensat în public pentru că provocase naufragiul pe un banc al unei corăbii romane, pe care, sacrificîndu-şi propriul vas, o escortase din Oceanul Atlantic. Cartaginezii i-au obligat aşadar pe romani să-şi limiteze, conform tratatului, navigaţia la o suprafaţă redusă din vestului Mediteranei, numai pentru a preveni atacurile piratereşti pe coastele lor şi pentru a-şi asigura străvechea şi importanta legătură comercială cu Sicilia. Romanii au trebuit să se conformeze, dar n-au renunţat la strădaniile care urmăreau activizarea sistemului lor maritim. O măsură hotărîtoare în acest sens a fost instituirea celor patru cvestori ai flotei (*quaestores classici*) în anul 487 (**267**), dintre care primul şi-a avut reşedinţa la Ostia, portul maritim al Romei, al doilea trebuia să supravegheze din Cales, pe atunci capitala Campaniei romane, porturile din Campania şi Grecia Mare, al treilea trebuia să vegheze asupra porturilor transapeninice dinspre Ariminum; districtul celui de-al patrulea ne rămîne necunoscut. Aceşti noi magistraţi permanenţi n-au fost, ce-i drept, singurii, dar erau totuşi însărcinaţi în mod special cu paza coastelor şi construirea unei flote de război pentru apărarea acestora. Intenţia senatului roman de a redobîndi independenţa pe mare pentru a putea intercepta liniile maritime ale Tarentumului, pentru a închide Marea Adriatică flotelor care veneau din Epir şi pentru a se emancipa de sub supremaţia cartagineză, este evidentă oricui. Semnificative în acest sens sînt relaţiile cu Cartagina din timpul ultimului război italic, analizat mai sus. Regele Pyrrhos a obligat, într-adevăr, cele două cetăţi să încheie din nou – a fost ultima dată – o alianţă ofensivă, dar indiferenţa şi infidelitatea manifestate în ciuda prevederilor tratatului, încercările cartaginezilor de a se stabili la Region şi Tarentum, ocuparea precipitată a Brundisiumului de către romani, imediat după terminarea războiului, dovedesc cît de

mult intraseră interesele celor două puteri într-o stare conflictuală. Încercarea Romei de a se folosi de statele maritime greceşti împotriva Cartaginei a fost foarte firească. Relaţiile strînse de prietenie statornicite mai demult cu Massalia, au continuat şi în această perioadă. Ofranda trimisă de către Roma la Delphi după cucerirea cetăţii Veii a fost păstrată aici în tezaurul masalioţilor. După ocuparea Romei de către celţi, la Massalia, la fel ca în cazul tezaurului public, s-a făcut o colectă pentru cei năpăstuiţi; drept recompensă, senatul roman a acordat comercianţilor masalioţi priorităţi comerciale, iar la sărbătoarea jocurilor din for, le-a oferit locul de onoare (*graecostasis*), lîngă tribuna senatorilor. Aceleiaşi politici trebuie să-i fie atribuite tratatele comerciale şi de prietenie încheiate de către romani în anul 448 (**306**) cu Rodos şi, puţin timp după aceea, cu Apollonia, cetate comercială înfloritoare de pe coasta Epirului, şi îndeosebi apropierea, atît de tulburătoare pentru cartaginezi, a romanilor de Siracusa, imediat după sfîrşitul războiului cu Pyrrhos (p. 288). Aşadar, chiar dacă puterea navală a romanilor a rămas cu mult în urma uimitoarei dezvoltării a puterii lor continentale şi chiar dacă flota lor propriu-zisă n-a fost curînd ceea ce ar fi trebuit să fie în conformitate cu poziţia geografică şi comercială a statului, ea a început totuşi să iasă din starea de cvasi-inexistenţă la care decăzuse în jurul anului 400 (**354**); şi avînd în vedere resursele considerabile ale Italiei, fenicienii au asistat, pe bună dreptate, foarte îngrijoraţi la aceste încercări.

Criza care urma să decidă supremaţia pe mările italice se apropia; pe uscat, lupta fusese decisă. Pentru prima dată Italia era unită într-un stat sub dominaţia comunităţii romane. Care au fost drepturile politice suspendate tuturor celorlalte comunităţi italice şi rezervate numai celei romane, mai exact, ce concepţie de drept public a fost legată de această supremaţie a Romei nu se menţionează nicăieri cu claritate şi ne lipseşte, într-o manieră semnificativă, orice noţiune care să ne edifice asupra acestei concepţii. După mărturiile păstrate, comunităţii romane i-au aparţinut dreptul de război, de tratative şi de a bate monedă, aşa încît nici o comunitate italică nu putea să declare război vreunui stat din afara Italiei, nici să trateze cu acesta sau să

bată monedă de argint sau de aur; în schimb, orice declaraţie de război pronunţată de către comunitatea romană şi orice tratat de stat încheiat de ea obliga de drept toate celelalte comunităţi italice, iar moneda de argint romană avea curs legal în întreaga Italie; este probabil ca drepturile generale ale comunităţii dominante să nu se extindă formal mai departe. Totuşi, de acestea se vor lega prerogative ale supremaţiei care vor merge, în realitate, mult mai departe. Într-un cuvînt, situaţia italicilor faţă de republica romană era de o inferioritate netăgăduită şi, din acest punct de vedere, exceptînd deplina cetăţenie romană, putem să distingem trei clase diferite de supuşi. Cetăţenia romană a fost extinsă numai atît cît a fost posibil pentru a nu se pierde ideea de comunitate urbană pentru Roma. Vechiul teritoriu al oraşului n-a fost numai lărgit prin distribuiri particulare pînă la capătul Etruriei, pe de o parte, şi Campaniei, pe de altă parte, ci, după exemplul Tusculumului, mai multe comunităţi, mai apropiate sau mai îndepărtate, au fost încorporate în cea romană şi s-au contopit cu ea. Am relatat mai sus cum, în urma revoltelor repetate ale latinilor împotriva Romei, o parte considerabilă a membrilor originari ai ligii latine a trebuit să accepte deplinul drept de cetăţenie (pp. 245, 250-251). Acelaşi lucru s-a petrecut în anul 486 (**268**) pentru totalitatea comunităţilor sabinilor, rudele cele mai apropiate ale romanilor, şi care îşi dovediseră în ultimul război dificil, în suficientă măsură, fidelitatea faţă de romani. Într-un mod asemănător şi din cauze identice, mai mulţi locuitori din comunităţile fostului teritoriu al volscilor par să fi fost trecuţi din starea de supuşi în starea de cetăţeni romani. Aceste comune, la origine sabine sau volsce, probabil însă de pe atunci în esenţă romanizate, au fost primii membri de etnie străină care au fost încorporaţi în rîndul cetăţenilor romani. La acestea se adaugă aşa-numitele colonii maritime sau de cetăţeni, ai căror locuitori aveau, de asemenea, în totalitatea lor, dreptul deplin de cetăţeni romani. Este posibil ca, mai tîrziu, cetăţenia romană să fi caracterizat o zonă ce se întindea, spre nord, pînă în apropierea Caerei, spre est, pînă la Apenini, spre sud, pînă la şi dincolo de Formiae, cu toate că nu poate fi vorba aici de o graniţă propriu-zisă, întrucît cîteva

comunităţi cuprinse în acest teritoriu, ca Tibur, Praeneste, Signia şi Norba, erau private de acest drept, iar altele, situate în afara lui, precum Sena, îl deţineau; de asemenea, familii de ţărani romani trebuie să fi trăit probabil de pe acum izolate sau unite în sate, răspîndite pe întregul cuprins al Italiei. Din categoriile de comunităţi supuse, cea mai importantă şi cea mai căutată a fost aceea a oraşelor latine, care cuprindea mai multe comunităţi neînsemnate din străvechea confederaţie albană, cu excepţia Praenestei şi Tiburului, dar care a cunoscut o dezvoltare accelerată prin comunităţile autonome, aşa-numitele colonii latine, fondate la Roma în interiorul, dar şi, de pe acum, în afara Italiei şi care se lărgea continuu prin noi ctitorii de genul acestora. Aceste noi comunităţi urbane de origine romană, dar cu drept latin, au devenit într-o măsură tot mai pronunţată adevăratele susţinătoare ale dominaţiei romane asupra Italiei. Nu este vorba nicidecum de latinii cu care se purtaseră luptele de la Lacul Regillus sau de la Trifanum, nu de străvechii membri ai ligii de la Alba, care se credeau din capul locului egali comunităţii romane sau chiar mai presus de aceasta considerînd supremaţia Romei o povară foarte grea; dovada acestei atitudini o constituie extrem de severele măsuri de siguranţă luate la începutul războiului cu Pyrrhos în cazul Praenestei şi neînţelegerile confirmate care se vor perpetua, îndeosebi cu prenestinii, încă foarte mult timp. Latiumul perioadei republicane mai avansate se compunea aproape în exclusivitate din comunităţi care veneraseră de la început Roma ca pe o capitală şi o metropolă; care, în mijlocul unor meleaguri în care se vorbea altă limbă şi se practicau alte obiceiuri, erau legate de ea prin conexiunea de limbă, de drept, de tradiţii; care, ca mici tirani ai districtelor învecinate, trebuiau să se apropie de Roma pentru conservarea propriei fiinţe, precum avanposturile armatei principale; care, în fine, datorită avantajelor materiale crescînde ale cetăţeniei romane, obţineau un cîştig considerabil din egalitatea de drepturi, deşi restrînsă, cu romanii – se obişnuia să li se repartizeze o parte din domeniile romane pentru folosirea exclusivă, iar participarea la adunările de stat le era permisă ca şi romanilor. Un anumit pericol decurgea desigur pentru romani şi de aici. Inscripţii venusiene, din

perioada republicii romane, şi unele beneventane, ieşite de curînd la iveală, ne arată că Venusia avea, precum Roma, plebea sa şi proprii tribuni ai poporului şi că magistraţii din Beneventum au purtat titlul de consul, cel puţin în perioada războiului cu Hannibal. Ambele comunităţi intră în categoria coloniilor latine cu drepturi mai vechi şi se poate constata care au fost pretenţiile ridicate de acestea la mijlocul secolului al V-lea. Lucrurile nici nu puteau evolua altfel decît aşa cum s-au petrecut; aceşti aşa-numiţi latini, descendenţii cetăţenilor romani, considerîndu-se egalii lor în toate privinţele, au început să fie nemulţumiţi de statutul lor de federaţi subordonaţi şi au emis pretenţii de egalitate deplină. Din această cauză, senatul s-a străduit să limiteze pe cît posibil drepturile şi privilegiile acestor comunităţi latine şi, oricît de importante ar fi fost ele pentru Roma, să transforme statutul lor de aliaţi într-unul de supuşi, în limitele păstrării unor diferenţe între ele şi comunităţile nelatine ale Italiei. Mai sus a fost prezentată dizolvarea ligii comunităţilor latine şi pierderea principalelor drepturi politice, ca şi a egalităţii depline de odinioară; odată cu supunerea întregii Italii, s-a făcut pasul următor – începutul limitării drepturilor individuale ale cetăţeanului latin, pînă atunci neatinse, îndeosebi a dreptului, atît de important, al contribuţiei voluntare. Ce-i drept, n-au fost lezate privilegiile scrise ale vechilor comunităţi; începînd cu Ariminum, fondat în anul 486 (**268**), dar şi tuturor celorlalte comunităţi autonome constituite mai tîrziu nu li s-a acordat privilegiul de cetăţenie pasivă şi, odată cu aceasta, nici un anumit drept de vot prin stabilirea la Roma (p. 242); superioritatea comunităţilor latine de dată mai recentă faţă de ceilalţi supuşi a fost în principal limitată la egalitatea cu cetăţenii comunităţii romane în domeniul dreptului privat, în sfera comerţului, libertăţii de trafic şi a dreptului de moştenire. Numai cetăţenilor lor care deţinuseră o magistratură li se va acorda cetăţenia romană, fără nici o îngrădire a drepturilor. Aici se evidenţiază cu claritate schimbarea totală a poziţiei Romei. Atîta timp cît Roma fusese, chiar dacă prima, numai una dintre multele comunităţi urbane ale Italiei, admiterea în rîndurile celor cu cetăţenie romană fără restricţii a fost considerată întotdeauna un cîştig pentru comunitatea romană şi o

pierdere de drepturi pentru cei admişi, iar primirea acestui drept de cetăţean a fost facilitată prin toate mijloacele, deseori chiar impusă ca pedeapsă. Însă, din momentul în care comunitatea romană a ajuns singura stăpînitoare, iar toate celelalte au devenit supuse, raporturile s-au inversat; republica romană a început să vegheze cu stricteţe asupra dreptului ei de cetăţean, punînd capăt mai întîi vechii libertăţi depline de intrare; oamenii de stat ai acestor timpuri au fost totuşi suficient de înţelepţi, încît să lase, cel puţin conducătorilor şi bărbaţilor capabili din cele mai importante comunităţi supuse, posibilitatea de a obţine pe cale legală dreptul de cetăţenie romană. Aşadar, şi latinii au trebuit să înţeleagă faptul că Roma, după ce cucerise întreaga Italie cu sprijinul lor, nu mai avea nevoie de ei ca pînă atunci.

Celelalte două clase de supuşi romani se găseau într-o poziţie cu mult inferioară; este vorba de cele alcătuite din cetăţenii romani supuşi şi de comunităţile confederate nelatine. Comunităţile cu drept de cetăţenie romană, dar fără dreptul pasiv sau activ de alegere (*civitas sine suffragio*) s-au aflat, formal, mai aproape de deplinul drept de cetăţenie romană decît comunităţile latine autonome de drept. Membrii acestora, fiind cetăţeni romani, au fost supuşi tuturor sarcinilor publice, mai ales recrutării şi impozitelor, şi depindeau de tezaurul roman, în timp ce, cum arată numele lor, nu aveau acces la drepturile civile onorifice. Ei trăiau conform legilor romane şi erau judecaţi de magistraţi romani; situaţia lor era totuşi uşurată sub ambele aspecte, în sensul că dreptul lor naţional de pînă atunci le-a fost redat de către romani, după asigurarea exercitării jurisdicţiei, iar pretorul roman numea în fiecare an un „reprezentant” (*praefectus*). În schimb, aceste comunităţi îşi păstrau propria administraţie şi îşi alegeau ei înşişi magistraţii. Această situaţie legală, care a fost instituită o dată pentru totdeauna în anul 403 (**351**) la Caere (p. 238), pe urmă la Capua (p. 251) şi la alte comunităţi mai îndepărtate de Roma, a fost probabil cea mai apăsătoare dintre diferitele forme ale supunerii.

În sfîrşit, situaţia confederaţilor nelatini a fost supusă la o întreagă varietate de norme, aşa cum fuseseră stabilite prin fiecare

tratat de alianţă în parte. Unele dintre aceste alianţe perpetue, ca, de exemplu, cele ale comunităţilor hernice (p. 263), ale Neapolisului (p. 255), Nolei (p. 250), Heracleei (p. 284), au oferit drepturi destul de extinse, pe cînd altele, ca, de exemplu, tratatele tarentine sau samnite, s-ar putea să se fi apropiat de tiranie. Se poate considera că, de regulă, toate comunităţile de populaţii italice, îndeosebi cele samnite şi lucaniene, au fost dizolvate de drept sau au fost aduse totuşi într-o stare de insignifianţă, şi nu numai cele despre care sîntem informaţi, cea latină şi cea hermenică. În general, nici o comunitate italică nu putea să deţină, împreună cu alta, egalitatea în ceea ce priveşte comerţul sau căsătoria sau dreptul de a delibera şi a lua hotărîri în comun. De asemenea, trebuie să fi existat, deşi într-un mod diferenţiat, dispoziţii ca resursele militare şi financiare ale tuturor comunităţilor italice să rămînă sub oblăduirea comunităţii conducătoare. Cu toate că, în continuare, numai miliţia cetăţenilor, pe de o parte, şi contingentele cu „nume latin”, pe de alta, formau partea esenţială a armatei romane, care-şi păstra astfel, în ansamblu, caracterul naţional, aceasta cuprindea neîndoielnic şi cetăţenii pasivi; de asemenea, comunităţile federale nelatine, fie au fost obligate să furnizeze un număr de corăbii de război, precum comunităţile greceşti, fie au fost trecute în lista italicilor care trebuiau să trimită contingente (*formula togatorum*), cum s-a impus o dată pentru totdeauna sau treptat în cazul celor apulice, sabelice sau etrusce. Acest contingent pare să fi fost normat cu exactitate, ca şi pentru comunităţile latine, ceea ce nu înseamnă că comunitatea conducătoare, în caz de nevoie, nu putea cere mai mult. Aici se ascundea şi un impozit indirect, întrucît fiecare comunitate era obligată să-şi echipeze şi să-şi plătească ea însăşi contingentul. De aceea, cele mai costisitoare servicii de război au fost impuse cu predilecţie comunităţilor federale latine sau nelatine; marina de război a fost întreţinută aproape în întregime de către oraşele greceşti, iar cavaleria a fost alcătuită, cel puţin într-o perioadă mai tîrzie, de către aliaţi, într-o proporţie de trei la unu faţă de efectivul cerut cetăţenilor romani, în timp ce în cazul pedestrimii, vechiul principiu conform căruia contingentul aliaţilor nu putea fi mai

numeros decît armata cetăţenilor a rămas valabil încă mult timp, dacă nu în fapt, cel puţin ca regulă.

Sistemul după care au fost asamblate şi menţinute părţile acestui edificiu nu se mai poate reconstitui, din cauza puţinătăţii informaţiilor care ne-au parvenit. Chiar şi proporţia dintre cele trei categorii de supuşi, pe de o parte, şi dintre ele şi categoria celor cu cetăţenie deplină, pe de alta, nu se poate restabili decît cu aproximaţie; de asemenea, sîntem incomplet informaţi cu privire la repartizarea geografică a fiecărei categorii pe cuprinsul Italiei. În schimb, ideile călăuzitoare care stau la baza acestui edificiu sînt atît de uşor de descifrat, încît abia dacă mai este nevoie să fie elucidate. Înainte de toate, aşa cum am spus, cercul nemijlocit al comunităţii dominante a fost lărgit cît de mult a fost posibil, fără a duce la descentralizarea republicii romane, care era şi urma să rămînă urbană. Din momentul în care sistemul de încorporare a fost extins pînă la graniţele sale naţionale sau chiar dincolo de ele, comunităţile care i se vor ralia ulterior vor trebui să se mulţumească cu un raport de supunere, deoarece hegemonia nu putea garanta o relaţie durabilă. În felul acesta, nu printr-o monopolizare arbitrară a puterii, ci prin presiunea inevitabilă a împrejurărilor a apărut, pe lîngă clasa dominantă a cetăţenilor, o a doua, cea a supuşilor. Printre mijloacele dominaţiei s-a aflat, bineînţeles, în primul rînd, divizarea supuşilor, ca efect al suprimării confederaţiilor italice şi al instituirii unui număr cît mai mare de comunităţi cu o importanţă scăzută, ca şi aplicarea nuanţată a dominaţiei pentru diferitele categorii de supuşi. Aşa cum Cato avea grijă ca sclavii săi să nu se împace prea bine între ei şi întreţinea cu bună-ştiinţă neînţelegeri şi fricţiuni în rîndul lor, la fel a acţionat şi comunitatea romană în ansamblu; metoda n-a fost elegantă, dar eficientă. O simplă extensiune a aceluiaşi mijloc a fost modelarea constituţiei fiecărei comunităţi supuse după cea romană şi instituirea unui regim pentru familiile înstărite şi nobile, care se aflau automat într-o opoziţie mai mult sau mai puţin violentă cu mulţimea şi erau nevoite, în consecinţă, să se apropie de Roma prin interesele lor materiale şi de guvernare comunală. Exemplul cel mai remarcabil al acestei politici îl oferă Capua, care, fiind unicul oraş italic care ar

fi putut să rivalizeze cu Roma, pare să fi fost tratat de la început cu o precauţie suspicioasă. Aristocraţiei campaniene i s-a oferit un tribunal privilegiat, locuri de adunare speciale, în general, sub toate aspectele, o poziţie aparte şi i s-au distribuit 1.600 de pensii, deloc neînsemnate, din tezaurul public al Campaniei – 450 de statere pe an (aproximativ 200 de taleri). Prin neparticiparea lor la marea răscoală latino-campaniană din anul 414 (**340**), aceşti cavaleri campanieni au contribuit în mare măsură la înfrîngerea ei şi tot ei au decis, adică vitejii lor, lupta de la Sentinum în favoarea romanilor (455, **295**) (p. 265); dimpotrivă, pedestraşii campanieni din Region au fost primii care i-a trădat pe romani în cursul războiului cu Pyrrhos (p. 277). O altă mărturie memorabilă a practicii romane, de exploatare a conflictelor dintre stări în cadrul comunităţilor dependente prin favorizarea aristocraţiei, îl oferă tratamentul pe care l-a suferit Volsinii în anul 489 (**265**). Aici, ca şi la Roma, cetăţenii vechi trebuie să fi fost în opoziţie cu cetăţenii noi, iar ultimii trebuie să fi obţinut egalitatea politică pe cale legală. În urma acestor evenimente, cei dintîi s-au adresat senatului roman cu o cerere de restabilire a vechii constituţii: partidul care guverna oraşul a considerat-o, pe bună dreptate, ca înaltă trădare, iar cei care au conceput-o au suferit rigorile legii. Senatul roman a luat însă partea vechilor cetăţeni şi, întrucît oraşul nu s-a supus de bunăvoie, nu numai că a anulat cu forţa armată constituţia care fusese în vigoare pînă atunci, dar, distrugînd vechea capitală a Etruriei, el a lăsat să se înţeleagă, într-un mod cît se poate de tranşant şi printr-un exemplu izbitor, ce înseamnă dominaţia romană asupra italicilor. Cu toate acestea, senatul roman a fost destul de înţelept pentru a nu uita că singurul mijloc de a conferi durată dominaţiei constă în moderaţia celui care domină. De aceea, comunităţilor dependente li s-a acordat, în locul independenţei, dreptul de cetăţenie romană sau li s-a îngăduit o anumită autonomie cu vagi urme de independenţă, o participare la succesele politice şi militare ale Romei şi, înainte de toate, o constituţie municipală liberă; pe întregul cuprins al confederaţiei italice nu a existat nici o comunitate de hiloţi. De aceea, Roma a renunţat din capul locului, cu o clarviziune şi mărinimie poate fără

egal în istorie, la cel mai periculos drept al guvernării : dreptul de a pretinde impozite din partea supuşilor. Cel mult, cantoanele celtice dependente au fost, poate, obligate să plătească un tribut; pe întregul cuprins al confederaţiei italice n-au existat comunităţi tributare. De aceea, în fine, deşi serviciul militar a fost extins şi asupra supuşilor, niciodată nu au fost scutiţi cetăţenii dominanţi; contingentul acestora a fost cu mult mai puternic decît cel al confederaţilor şi, din rîndul lor, latinii au fost mult mai numeroşi, dacă nu decît cetăţenii pasivi, în orice caz decît confederaţii nelatini. Aşa că, dacă cea mai mare parte a prăzii de război a revenit mai întîi Romei şi abia apoi latinilor, faptul a fost oarecum echitabil. Administraţia centrală romană a rezolvat dificila problemă a păstrării privirii de ansamblu şi a controlului asupra mulţimii de comunităţi dependente, în parte, prin cei patru cvestori italici, în parte, prin extinderea cenzurii romane asupra tuturor comunităţilor supuse. Cvestorii flotei (p. 291) au avut, pe lîngă atribuţiile lor directe, şi obligaţia de a ridica veniturile de pe domeniile nou-cucerite şi de a controla contingentele noilor membri ai confederaţiei; ei au fost primii magistraţi romani a căror reşedinţă şi competenţă a fost stabilită prin lege în afara Romei şi au constituit instanţa intermediară necesară dintre Roma şi comunităţile italice. De asemenea, aşa cum o demonstrează constituţia municipală de mai tîrziu, conducerea fiecărei comunităţi italice, oricum s-ar fi numit, avea obligaţia de a face după fiecare patru sau cinci ani un recensămînt. Scopul principal al acestuia trebuie să fi fost acela de a oferi senatului, în corespondenţă cu cenzura romană, o privire de ansamblu asupra disponibilităţilor militare şi financiare ale întregii Italii. Această unificare militaro-administrativă a tuturor populaţiilor care locuiau dincoace de Apenini, pînă la promontoriul iapigian şi strîmtoarea maritimă de la Region, a determinat introducerea unui nume nou aplicat tuturor locuitorilor, „oamenii togii”, expresia cea mai veche după dreptul roman, sau „italicii”, uzuală mai întîi numai la greci, dar care a devenit ulterior denumire consacrată. Diferitele naţiuni care locuiau aceste meleaguri trebuie să fi simţit, o dată pentru totdeauna, unitatea lor şi să se fi apropiat unele de altele, în parte datorită opoziţiei faţă de eleni, în parte şi înainte de toate, în

vederea apărării comune împotriva celţilor; chiar dacă uneori o comunitate italică a acţionat alături de aceştia împotriva Romei folosindu-se de anumite circumstanţe pentru a-şi recîştiga independenţa, sentimentul naţional nu va întîrzia să se manifeste, curînd după aceea, cu vigoare. Aşa cum teritoriul galic a devenit mai tîrziu opusul, din punct de vedere juridic, al teritoriului italic, la fel „oamenii togii" au fost numiţi în opoziţie cu „oamenii pantalonilor" (*braccati*), celţii; e chiar probabil ca în cazul centralizării sistemului militar italic sub autoritatea Romei respingerea invaziilor celtice să fi deţinut un rol diplomatic important, fiind invocată drept pretext sau cauză. Întrucît romanii s-au aflat în fruntea marii confruntări naţionale şi i-au obligat pe etrusci, latini, sabeli, apuli şi eleni să lupte, în egală măsură, sub stindardele lor în cadrul graniţelor (despre care vom vorbi mai jos), unitatea, pînă atunci contestabilă şi mai mult interioară, a primit o soliditate închegată şi juridică, iar numele de *Italia*, care era aplicat de scriitorii secolului al V-lea, de exemplu Aristotel, numai Calabriei de astăzi, a fost extins asupra întregii ţări a purtătorilor de togă. Cele mai vechi graniţe ale acestei mari confederaţii militare conduse de Roma sau ale noii Italii au atins, pe litoralul de vest, împrejurimile localităţii Livorno, mai jos de Arnus, pe cel estic, rîul Aesis, mai sus de Ancona; localităţile colonizate de italici care se aflau în afara acestor graniţe, precum Sena Gallica şi Arminum, dincolo de Apenini, sau Messana, în Sicilia, chiar dacă au fost membre ale confederaţiei, precum Ariminum, sau colonii de cetăţeni romani, precum Sena, au fost considerate, din punct de vedere geografic, ca situate în afara Italiei. Într-o măsură şi mai redusă puteau fi alăturate purtătorilor de togă cantoanele celtice de dincolo de Apenini, cu toate că unele se aflau în sistemul clientelar al Romei. Italia nouă a devenit aşadar o unitate politică, urmînd să devină şi una naţională. Naţionalitatea latină dominantă îi asimilase pe sabini şi volsci şi răspîndise comunităţi latine în întreaga Italie; prin dezvoltarea acestor germeni, oricine va fi îndreptăţit mai tîrziu să poarte veşmîntul roman va folosi şi latina ca limba maternă. Faptul că romanii au fost deja conştienţi de acest ţel e dovedit de extinderea uzuală a numelui de *latin* asupra tuturor comunităţilor

italice dependente. Fiecare element pe care-l mai putem desluşi din acest măreţ edificiu politic relevă ascuţita inteligenţă politică a arhitecţilor săi anonimi; iar soliditatea exterioară pe care o va dovedi această confederaţie, alcătuită dintr-o multitudine de piese, în faţa loviturilor celor mai nimicitoare a imprimat acestei grandioase opere pecetea succesului. De cînd firele acestui năvod, ţesut atît de gingaş şi totuşi atît de solid, aruncat asupra Italiei se concentrau în mîinile republicii romane, aceasta a devenit o mare putere care urma să intre în sistemul statelor Mării Mediterane, în locul Tarentumului, Lucaniei şi al altor state mici şi mijlocii, dispărute, în timpul ultimelor războaie, din rîndul puterilor politice. Recunoaşterea oficială a noii sale poziţii a fost atestată într-un fel prin cele două delegaţii solemne care au fost trimise din Alexandria la Roma în anul 481 (**273**) şi din Roma la Alexandria; chiar dacă au reglementat pentru început numai relaţiile comerciale, au pregătit totuşi, fără îndoială, şi o alianţă politică. Aşa cum Cartagina lupta cu Egiptul pentru dominaţia asupra Cyrenei şi urma să lupte în curînd cu Roma pentru aceea a Siciliei, Macedonia va lupta cu Egiptul pentru preponderenţa în Grecia şi cu Roma pentru stăpînirea ţărmurilor Adriaticii; nu se putea evita ca noile lupte, care se pregăteau din toate părţile, să nu se întrepătrundă şi ca Roma, în calitate de stăpînă a Italiei, să nu fie implicată în spaţiul vast pe care victoriile şi planurile marelui Alexandru îl delimitase succesorilor săi ca loc de întîlnire.

Capitolul VIII

Dreptul. Religia. Arta războiului. Economia. Naţionalitatea

În evoluţia legislaţiei interne a republicii romane, noutatea materială cea mai importantă este, cu siguranţă, controlul moral particular pe care comunitatea însăşi şi, într-o măsură mai mică, magistraţii ei au început să-l exercite asupra cetăţenilor individuali. Germenii acestui obicei nu trebuie căutat atît în excomunicările religioase, care fuseseră odinioară utile pentru suplimentarea autorităţii poliţiei (p. 134), cît mai ales în dreptul magistratului de a impune amenzi asupra averii (*multae*) în cazul unor acte orientate împotriva autorităţii (p. 116). În cazul amenzilor mai mari de două oi şi treizeci de vite sau, după ce prin decretul public din anul 324 (**430**) amenzile în natură au fost schimbate în pedepse pecuniare, de pînă la 3.020 de aşi (218 taleri), curînd după alungarea regilor s-a instituit procedura ca decizia să ajungă, pe calea provocaţiei, înaintea comunităţii, conferind astfel delictelor o importanţă care le-a fost la început cu totul străină. Sub obscura noţiune de „rebeliune împotriva ordinii" se putea înţelege orice se dorea şi se putea obţine, în egală măsură, orice se dorea prin ridicarea amenzilor impuse pe avere; printr-o relativă relaxare, care mai mult relevă decît atenuează gravitatea acestui procedeu arbitrar, amenzile, dacă nu au fost stabilite prin lege la o sumă fixă, nu puteau să depăşească jumătate din averea celui pedepsit. În acest context intră şi legile poliţiei, domeniu în care comunitatea romană fusese din toate timpurile foarte prodigioasă; dispoziţiile Legii Celor Douăsprezece Table, care interziceau ungerea leşului de oameni plătiţi, o zestre mai mare de o pernă şi mai mult de trei pături brodate cu purpură, ca şi dăruirea de aur sau coroane, folosirea lemnului prelucrat pentru rug, tămîierile şi stropirea acestuia cu vin şi smirnă, care limitau numărul flautiştilor

din cortegiul funerar la cel mult zece şi interziceau bocitoarele şi banchetele funerare, au constituit, din anumite puncte de vedere, cea mai veche legislaţie romană împotriva luxului. Aici trebuie să fie situate legile, născute din luptele dintre stări, împotriva folosirii abuzive a păşunilor publice şi a luării exagerate în posesie a teritoriilor domeniale, ca şi împotriva cametei. Mult mai gravă decît acestea şi decît alte legi ale poliţiei, care cel puţin definiseră o dată pentru totdeauna contravenţia şi, în cele mai multe cazuri, şi gradul de penalitate, a fost prerogativa generală a fiecărui magistrat împuternicit cu jurisdicţie de a aplica o amendă pentru oricare contravenţie; dacă această penalitate atingea limitele provocaţiei, iar delincventul nu se executa, cazul era adus înaintea adunării poporului. În cursul secolului al V-lea s-a procedat pe cale penală în cazul conduitei imorale atît a bărbaţilor, cît şi a femeilor, în cazul speculei cu grîu, al vrăjitoriei sau al altor lucruri asemănătoare. Într-o legătură strînsă cu aceste dispoziţii se află cvasi-jurisdicţia conferită în această epocă cenzorilor, care se serveau de dreptul de a stabili bugetul roman şi listele de cetăţeni fie pentru a impune de la sine impozite asupra luxului, care nu se deosebeau de pedepsele aplicate în cazul luxului decît prin formă, fie pentru a limita sau a sustrage cetăţeanului imoral drepturile politice, în urma unor reclamaţii privind actele scandaloase ale acestuia (p. 225). Gradul la care a ajuns această tutelare e dovedit de faptul că asemenea pedepse erau aplicate în cazul cultivării neglijente a propriului pămînt sau că un cetăţean precum Publius Cornelius Rufinus (consul în anul 464 şi 477, **290** şi **277**), a fost eliminat de pe lista senatorilor de către cenzorii anului 479 (**275**), deoarece avea un serviciu de masă în valoare de 3.360 de sesterţi (240 de taleri). Este adevărat că, după regula aplicată tuturor decretelor magistraţilor (p. 188), dispoziţiile cenzorilor aveau o valabilitate juridică numai pe durata cenzurii lor, mai exact cinci ani, şi puteau fi reînnoite de cenzorii următori sau nu; dar, cu toate acestea, atribuţiile cenzoriale au fost de o asemenea importanţă, încît cenzura, care fusese ultima magistratură romană ca rang şi consideraţie, a ajuns pe primul loc (pp. 208, 222). Guvernarea senatului se baza în esenţă pe această

dublă poliţie principală şi secundară, a comunităţii şi a magistraţilor, care se exercita ca plenitudine a puterii atît de extinse şi atît de arbitrare. Ca oricare regim arbitrar, a făcut mult bine şi mult rău şi nu-i putem blama pe cei care susţin că răul a fost precumpănitor; dar nu trebuie uitat faptul că moralitatea, ce-i drept, exterioară, dar disciplinată şi energică, şi viu întreţinutul sentiment naţional al romanilor, caracteristic pentru această perioadă, au ţinut abuzurile grosolane departe de aceste instituţii; chiar dacă libertatea individuală a fost diminuată prin intermediul lor, forţa şi, deseori, violenţa spiritului public, ca şi menţinerea vechilor şi bunelor obiceiuri ale republicii romane se datorează tocmai acestor instituţii. Pe lîngă aceasta, în evoluţia dreptului roman se poate constata o tendinţă lentă, dar destul de pronunţată, spre umanitate şi progres. Cele mai multe dispoziţii ale Legii Celor Douăsprezece Table care corespund legilor lui Solon şi pot fi privite, în consecinţă, drept inovaţii materiale, poartă această pecete: de exemplu, libertatea dreptului de asociere şi autonomia corporaţiilor astfel constituite; reglementarea privind delimitarea proprietăţii, care interzicea încălcarea răzorului; atenuarea legii privind furtul, prin care hoţul care nu fusese prins asupra faptului se putea elibera din mîinile celui lezat, plătind acestuia de două ori valoarea bunului furat. Într-un mod asemănător, dreptul asupra datoriilor a fost atenuat un secol mai tîrziu, prin Legea Poetilia (p. 216). Libera dispoziţie asupra bunurilor, care-i revenea, după cel mai vechi drept roman, proprietarului pe timpul vieţii sale, dar era legată, în cazul morţii acestuia, de acordul comunităţii, s-a dezbărat şi de această opreliţte, întrucît Legea Celor Douăsprezece Table sau interpretarea acestei legi, conferea testamentului privat aceeaşi valabilitate ca şi celui stabilit în curii. Acesta a fost un pas important spre suprimarea relaţiilor gentilice şi spre desăvîrşirea libertăţii individuale în dreptul proprietăţii. Puterea părintească absolută şi teribilă a fost îngrădită prin dispoziţia ca fiul vîndut de trei ori de către tatăl său să nu mai revină sub autoritatea acestuia, ci să fie considerat liber; la aceasta s-a adăugat în curînd, datorită unei deducţii caracteristice spiritului dreptului roman, posibilitatea ca părintele să renunţe, prin emancipaţie, de bunăvoie

la autoritatea asupra fiului. Căsătoria civilă a devenit legală (p. 75) şi, cu toate că deplina putere a soţului se întemeia în egală măsură pe dreptul civil şi pe dreptul religios, autorizaţia de a încheia o alianţă fără această consacraţie (p. 54) a constituit primul pas înspre slăbirea autorităţii absolute a soţului. Începutul unei obligativităţi legale a căsătoriei l-a constituit impozitul instituit asupra celibatului (*uxorium*), cu a cărui introducere Camillus şi-a început cariera politică în calitate de cenzor, în anul 351 (**403**).

Modificări mai substanţiale decît dreptul în sine le-a suferit administrarea justiţiei, mai importantă din punct de vedere politic, supusă unor fluctuaţii mai mari. Aici intră, înainte de toate, limitarea puterii judiciare prin înlocuirea cutumelor cu legea şi prin obligarea magistratului de a decide în problemele de drept civil şi penal nu după reglementările foarte generoase ale cutumelor, ci după dreptul scris (303, 304, **451, 450**). Consacrarea, în anul 387 (**367**) (pp. 212-213), a unui magistrat roman însărcinat numai cu jurisdicţia şi constituirea simultană a unui tribunal special al poliţiei la Roma (pp. 212-213, 247), înfiinţat sub influenţa acestuia în toate comunităţile latine, a mărit rapiditatea şi siguranţa în justiţie. Aceşti magistraţi ai poliţiei sau edili au deţinut, bineînţeles, şi o anumită jurisdicţie. Ei au fost de obicei judecătorii civili ordinari pentru vînzările desfăşurate în piaţa publică, îndeosebi în cazul vînzării de sclavi şi de vite; de asemenea, ei au fost judecătorii primei instanţe în cazul proceselor legate de amenzi şi delicte sau îndeplineau funcţia unor acuzatori publici, ceea ce, conform dreptului roman, era acelaşi lucru. Datorită acestor atribuţii, aplicarea legilor penale şi, în general, dreptul penal însuşi, oricît de nedeterminat şi, totuşi, important din punct de vedere politic, se aflau în principal în mîinile lor. Funcţii asemănătoare, dar subordonate şi îndreptate îndeosebi împotriva oamenilor simpli, le reveneau celor trei supraveghetori ai nopţii sau ai morţii (*tres viri nocturni* sau *capitales*), numiţi pentru prima dată în anul 465 (**289**); ei erau însărcinaţi cu poliţia focurilor nocturne şi a siguranţei, ca şi cu supravegherea execuţiilor. La acestea s-a adăugat în curînd, sau poate existase dintotdeauna, o jurisdicţie sumară. Odată cu extinderea tot mai amplă a comunităţii romane, s-a dovedit

necesară, în parte datorită numărului celor judecaţi, instituirea unor judecători în localităţile mai îndepărtate, competenţi cel puţin în cazurile civile mai puţin importante; această instituţie a existat pentru comunităţile cetăţenilor pasivi (p. 294), dar se pare că a fost extinsă şi asupra comunităţilor mai îndepărtate care deţineau dreptul deplin de cetăţenie romană. Acestea au fost începuturile unei jurisdicţii municipalo-romane, care se va dezvolta alături de jurisdicţia romană propriu-zisă. În cazul justiţiei civile, care, după concepţia acestor timpuri, includea majoritatea delictelor care puteau fi comise de un cetăţean împotriva altui cetăţean, obiceiul de a împărţi procedura în stabilirea chestiunii juridice în faţa magistratului (*ius*) şi în decizia cazului de către un cetăţean privat (*iudicium*) desemnat de către magistrat a fost păstrat în legislaţia scrisă şi după suprimarea regalităţii; în principal, dreptul privat roman datorează acestei separaţii profunzimea şi precizia sa logică şi practică. În procesele referitoare la proprietate, dreptul, pînă atunci absolut, al magistratului de a decide asupra atribuirii proprietăţii a fost supus treptat unor reglementări legale, iar pe lîngă dreptul de proprietate a fost statornicit cel de posesiune, prin care puterea magistratului a suferit o nouă restrîngere importantă. În cazul justiţiei penale, judecata poporului, pînă atunci instanţă de graţiere, a devenit instanţă de apel asigurată prin lege. Dacă acuzatul fusese condamnat de către magistrat şi apela la popor, atunci cazul era discutat în trei adunări ale acestuia, în care magistratul care rostise verdictul trebuie să îl justifice, îndeplinind de fapt funcţiile unui acuzator public; abia la a patra adunare se adresa apelul (*anquisitio*), după care poporul confirma verdictul sau îl casa. Factori atenuanţi n-au fost permişi. Acelaşi spirit republican îl degajă axiomele de drept conform cărora domiciliul îl proteja pe cetăţean, a cărui arestare putea fi ordonată numai în afara casei, detenţiunea preventivă era omisă, iar acuzatul sau oricare cetăţean încă necondamnat se putea sustrage condamnării prin renunţarea la dreptul de cetăţean, în măsura în care aceasta se referea la persoana, şi nu la proprietatea sa. Acestea sînt reguli care n-au fost, desigur, nicidecum formulate sub formă de lege, neobligîndu-l aşadar pe magistratul acuzator din

punct de vedere juridic, dar care au fost totuşi de cea mai mare importanţă, întrucît prin presiunea lor morală au dus la limitarea pedepsei cu moartea. Dar dacă dreptul penal al romanilor oferă o mărturie remarcabilă pentru înaltul sentiment civic, ca şi pentru progresul umanismului în această epocă, el va suferi în practică din cauza luptelor dintre stări, care îşi vor impune funesta lor influenţă îndeosebi aici. Jurisdicţia penală concurentă, care fusese stabilită şi care aparţinea în prima instanţă tuturor magistraţilor (p. 197) a fost cauza pentru care în procedura penală romană nu mai exista un judecător de instrucţie stabil şi, în consecinţă, nici o instrucţie prealabilă serioasă; întrucît sentinţa penală de ultimă instanţă era dată de organele legislative sub forma unei legi fără a-şi tăgădui originea datorată procedurii graţierii, şi întrucît practica judecăţii poliţieneşti exercita o influenţă negativă asupra justiţiei penale aparent foarte asemănătoare, decizia în cazurile penale era luată, ce-i drept, nu în mod neconstituţional, dar nici după dreptul scris, ci după preferinţele arbitrare ale judecătorilor. În felul acesta justiţia penală romană a devenit neprincipială, fiind coborîtă la rangul de jucărie şi de unealtă a partidelor politice; acest lucru este cu atît mai puţin scuzabil cu cît această justiţie, pe lîngă adevăratele delicte politice, se aplica şi în cazul altora, ca, de exemplu, omuciderea sau incendierea. La aceasta se adaugă lipsa de supleţe a procedurii care, împreună cu desconsideraţia pe care aceşti orgolioşi republicani o nutreau pentru non-cetăţeni, au dus la un asemenea stadiu, încît, în cazul unor sclavi sau al unor oameni nevoiaşi, era din ce în ce mai tolerată, alături de dreptul formal, o procedură de justiţie penală sumară sau, mai degrabă, poliţienească. Şi aici, lupta pasională născută din competiţiile politice va depăşi graniţele fireşti şi va determina instituirea unor organisme care au contribuit substanţial la dezobişnuirea treptată a romanilor de ideea unei solide şi morale organizări judiciare.

Într-o mai mică măsură putem urmări evoluţia concepţiilor religioase în această epocă. În general, a fost conservată pietatea simplă a strămoşilor şi a fost îndepărtată, în egală măsură, superstiţia, ca şi impietatea. Cît de vie va fi fost, în această epocă,

ideea spiritualizării lucrurilor terestre, idee pe care se întemeia religia romană, o dovedeşte instituirea, probabil contemporană cu introducerea monedei de argint (485, **269**), a zeului consacrat argintului (*Argentinus*), care, în mod firesc, era fiul zeului mai vechi al cuprului (*Aesculanus*). Împrumuturile din exterior sînt aceleaşi ca înainte, dar şi aici, mai ales aici, se resimte tot mai mult influenţa elenă. Abia acum, în incinta Romei sînt consacrate temple zeilor eleni. Cel mai vechi a fost templul Castorilor, făgăduit în bătălia de la Lacul Regillus (p. 241) şi consacrat la 15 iulie 269 (**485**). Legenda care se leagă de acest eveniment, potrivit căreia doi tineri, de o frumuseţe şi o forţă supranaturale, ar fi fost văzuţi luptînd pe cîmpul de bătălie în rîndurile romanilor şi, imediat după bătălie, adăpîndu-şi caii în forul roman la izvorul Iuturnei şi anunţînd marea victorie, poartă o amprentă cu totul neromană şi a fost modelată, fără îndoială în timpuri îndepărtate, după epifania identică a Dioscurilor, legată de bătălia dintre crotonaţi şi locrieni, lîngă rîul Sagras, cu un secol înainte. Apollo nu numai că era venerat la Delphi, cum a fost obiceiul la toate popoarele care s-au aflat sub influenţa culturii greceşti, şi nu numai că i se oferea a zecea parte din pradă cu ocazia unor succese deosebite, ca, de exemplu, după cucerirea Veii (360, **394**), dar i s-a ridicat şi un templu în oraş (323, **431**, renovat în anul 401, **353**). Acelaşi lucru s-a întîmplat la sfîrşitul acestei epoci cu Aphrodita (459, **295**), care se va identifica într-un mod enigmatic cu Venus, vechea zeiţă a grădinilor romane ; este şi cazul zeului Asklepios sau Aesculapius, venerat la Epidauros, în Pelopones, şi al cărui cult a fost introdus în mod solemn de la Roma în anul 463 (**291**). În timpuri mai grele se fac auzite plîngeri izolate împotriva pătrunderii superstiţiilor străine, probabil ale haruspicilor etrusci (de exemplu în anul 326, **428**), iar poliţia nu întîrzie să exercite o supraveghere atentă. În Etruria, dimpotrivă, pe cînd naţiunea se găsea într-o totală inactivitate politică şi se degrada într-o opulenţă inertă, monopolul teologic al aristocraţiei, fatalismul stupid, misticismul confuz şi absurd, interpretarea semnelor şi divinaţia vor atinge treptat nivelul la care le vom întîlni mai tîrziu. În organizarea sacerdotală nu s-a petrecut, după cunoştinţele noastre, modificări substanţiale.

Înăspririle taxelor de proces, impuse în jurul anului 465 (**289**) pentru amortizarea cheltuielilor serviciului religios public, indică creşterea bugetului social al statului, determinat de numărul crescînd al zeilor de stat şi al templelor. Printre urmările funeste ale vrajbei dintre stări am semnalat mai sus şi importanţa tot mai mare ce se dădea colegiilor de divinatori şi utilizarea acestora pentru a anula acte politice (p. 209); prin aceasta, pe de o parte, s-a năruit credinţa în rîndul poporului, pe de altă parte, s-a conferit preoţilor o influenţă foarte dăunătoare asupra treburilor publice.

În arta militară, în această epocă s-a petrecut o revoluţie completă. Străvechea ordine de bătălie greco-italică, bazată, precum cea homerică, pe alegerea celor mai destoinici şi nobili războinici pentru lupta călare, care, de regulă, deschideau bătălia, a fost înlocuită în ultima perioadă a regalităţii prin vechea falangă dorică a hopliţilor, dispuşi probabil pe opt rînduri în adîncime (pp. 78-79). Aceasta a suportat de acum înainte principala lovitură, în timp ce călăreţii au fost dispuşi pe flancuri, fiind utilizaţi întotdeauna ca rezervă, luptînd după împrejurări, fie pe cai, fie ca pedeştri. Din această ordine de bătaie s-a născut, aproximativ în aceeaşi perioadă, falanga sarisilor, în Macedonia, şi legiunea manipulară, în Italia, prima caracterizîndu-se prin masivitatea şi profunzimea rîndurilor, a doua prin distanţarea şi multiplicarea lor. Vechea falangă dorică se bazase cu desăvîrşire pe lupta corp la corp cu sabia şi îndeosebi cu suliţa şi oferise armelor de aruncat numai un rol întîmplător şi secundar. În legiunea manipulară, lancea de împuns a fost limitată la rîndul al treilea, primele două fiind înzestrate cu o armă de aruncat nouă şi pur italică, *pilum*-ul, o prăjină de lemn, prismatică sau cilindrică, cu o lungime de cinci coţi şi jumătate, avînd un vîrf de fier în trei sau patru muchii, care fusese născocit probabil pentru apărarea valurilor taberelor, dar care a trecut curînd din ultimul în primul rînd, fiind aruncat de soldaţii acestuia în rîndurile inamice de la o distanţă de zece sau douăzeci de paşi. Concomitent, sabia a cîştigat un rol mult mai însemnat decît putuse să-l deţină pumnalul scurt al falangistului, întrucît aruncarea *pilum*-ului a servit mai întîi numai pentru a deschide cale unei lupte cu sabia. În cazul în care

falanga trebuia să se avînte ca o singură lance uriaşă asupra inamicului, micile unităţi, care s-au mai păstrat în noul sistem italic de falangă, dar care au fost indisolubil legate în ordinea de bătălie, se despărţeau din nou unele de altele. Careul compact se diviza în adîncime în trei părţi, cea a hastaţilor, a *principes*-ilor şi triariilor, măsurînd în profunzime, de regulă, numai patru rînduri, iar pe linia frontului se diviza în cîte zece grupe (*manipuli*), aşa încît între două părţi şi două grupe rămînea o distanţă apreciabilă. O simplă continuare a aceleiaşi individualizări o constituie faptul că şi în unitatea tactică redusă lupta comună îşi pierdea importanţa, pe primul loc fiind situată lupta individuală, aşa cum rezultă şi din rolul decisiv acordat luptei corp la corp şi celei cu sabia, menţionată mai sus. Într-un mod particular s-a dezvoltat şi sistemul de apărare al taberelor; locul unde se aşeza armata, chiar numai pentru o singură noapte, era înzestrat, fără excepţie, cu un val de aceeaşi mărime peste tot, locul fiind transformat astfel într-o fortăreaţă. Puţine modificări s-au petrecut în schimb în structura cavaleriei, care-şi conserva şi în legiunea manipulară rolul secundar pe care-l deţinuse alături de falangă. Sistemul de ofiţeri a rămas, de asemenea, în esenţă neschimbat; totuşi, în această epocă trebuie să se fi stabilit deosebirea categorică dintre ofiţerii subalterni, care trebuiau să-şi cîştige cu sabia în mînă locul din fruntea manipulilor şi care avansau treptat de la manipulii inferiori la cei superiori, şi tribunii militari, aşezaţi cîte şase în fruntea tuturor legiunilor, pentru care nu exista vreo avansare regulată, ei fiind aleşi de obicei din rîndul claselor superioare. O anumită modificare în acest domeniu trebuie să fi avut o oarecare importanţă: dacă, anterior, generalul îi numea în mod egal pe ofiţerii subalterni, ca şi pe cei de stat-major, începînd cu anul 392 (**362**), o parte dintre aceştia au fost aleşi de către adunarea cetăţenilor (p. 220). În sfîrşit, vechea şi teribila disciplină militară a rămas neschimbată. Ca şi înainte, generalul avea libertatea de a ordona decapitarea oricărui militar care servea în armata sa şi de a aplica bătaia cu vergile atît soldatului simplu, cît şi ofiţerului de stat-major; asemenea pedepse n-au fost aplicate numai în cazul unor abateri individuale, ci şi în cazul în care un ofiţer îşi permisese să nu

respecte întocmai ordinul primit sau dacă o diviziune se lăsase prinsă într-o ambuscadă sau fugise de pe cîmpul de bătălie. Noua ordine de război implica, în schimb, un stagiu militar mult mai îndelungat şi mai serios decît o ceruse cea falangistă, în care coeziunea masei îi antrena chiar şi pe cei neexersaţi. Dacă, cu toate acestea, nu s-a născut în această perioadă o pătură propriu-zis militară şi armata a rămas, ca şi înainte, o armată de cetăţeni, acest lucru se datorează în primul rînd renunţării la principiul clasării soldaţilor după situaţia lor pecuniară şi introducerii principiului clasării după vechimea serviciului. Recrutul roman intra acum mai întîi în divizia „prăştierilor" (*rorarii*) uşor înarmaţi, care luptau în afara liniei de bătălie cu praştii, şi avansa de aici treptat în prima şi apoi în a doua diviziune, pînă cînd soldaţii veterani şi experimentaţi se regăseau în diviziunea triariilor, cea mai puţin numeroasă, dar care imprima întregii armate tonul şi spiritul militar. Superioritatea acestei structuri militare, care a fost cauza principală a proeminentei poziţii politice a comunităţii romane, se întemeiază cu precădere pe cele trei mari principii militare ale rezervei, îmbinării luptei corp la corp cu cea de la distanţă şi a ofensivei cu defensiva. Sistemul de rezervă existase şi în utilizarea mai veche a cavaleriei, dar acum a fost dus la desăvîrşire prin structurarea armatei în trei părţi, cea constituită din veterani fiind ţinută în rezervă, pentru a da lovitura decisivă. Dacă falanga elenă a dezvoltat lupta corp la corp, iar escadroanele de cavalerie orientale, înarmate cu arcuri şi suliţe, luptau de la distanţă, dar amîndouă într-un mod unilateral, combinaţia romană a lăncii grele cu sabia a dat, cum s-a remarcat pe drept cuvînt, aceleaşi rezultate ca în cazul introducerii baionetei în arta militară modernă; salva de lănci a pregătit lupta cu săbiile tot aşa cum aceea de puşti a pregătit atacul la baionetă. În sfîrşit, ingeniosul sistem de tabără a permis romanilor să combine avantajele războiului defensiv cu cele ale războiului ofensiv şi, după împrejurări, să ofere sau să refuze bătălia, valurile taberei fiind similare zidurilor unei fortăreţe. Romanul, spune un proverb roman, cîştigă stînd locului. Este evident că această nouă ordine de bătălie este, în esenţă, o transformare şi o continuare romană sau cel puţin italică a vechii tactici a falangelor

elene; chiar dacă la strategii greci mai recenţi, îndeosebi la Xenohir, se remarcă anumite elemente ale sistemului de rezervă şi ale individualizării micilor diviziuni militare, aceasta nu denotă decît că deficienţele vechiului sistem au fost sesizate şi aici, dar că nu au fost găsite remedii. În războiul cu Pyrrhos, legiunea manipulară apare deplin constituită; cînd, în ce împrejurări şi dacă a apărut deodată sau treptat, nu se mai poate stabili cu certitudine. Prima tactică, fundamental deosebită de aceea italo-elenă mai veche, cu care s-au confruntat romanii a fost falanga celtică, înarmată cu săbii; este posibil ca structurarea armatei şi intervalele frontale dintre manipuli să fi vizat anihilarea primului şoc, de fapt unicul periculos, ceea ce s-a şi realizat. Această ipoteză este confirmată prin unele relatări disparate despre cel mai însemnat general roman al războaielor galice, Marcus Furius Camillus, care apare ca reformator al artei războiului la romani. Celelalte tradiţii, care se leagă de războiul samnit şi de cel cu Pyrrhos, nu sînt confirmate îndeajuns şi nici databile cu certitudine; totuşi, este probabil ca îndelungatul război samnit, desfăşurat în ţinut muntos, să fi contribuit la dezvoltarea individuală a soldatului roman, după cum confruntarea cu unul dintre cele mai mari talente militare din şcoala marelui Alexandru să fi contribuit substanţial la perfecţionarea laturii tehnice a sistemului armatei romane.

În economia naţională, agricultura a rămas, la fel ca înainte, temelia socială şi politică a comunităţii romane, ca şi a noului stat italic. Ţăranii romani constituiau atît adunarea poporului, cît şi armata; ceea ce cîştigaseră ca soldaţi cu sabia, consolidau apoi, în calitate de colonişti, cu plugul. Înglodarea în datorii a proprietăţii mijlocii a dus la teribilele crize interne ale secolelor al III-lea şi al IV-lea, care păreau că vor determina căderea tinerei republici romane; renaşterea ţărănimii latine, care s-a produs în cursul secolului al V-lea, în parte, datorită distribuirilor şi încorporărilor masive, în parte, datorită scăderii dobînzilor şi creşterii populaţiei Romei, a fost concomitent cauza şi efectul grandioasei dezvoltări a puterii romane. Cu ochiul ager al soldatului, Pyrrhos a recunoscut cauza preponderenţei politice şi militare a romanilor în situaţia înfloritoare

a gospodăriilor ţărăneşti. Naşterea marii proprietăţi agrare pare să aparţină tot acestei epoci. În timpurile mai îndepărtate existase o mare proprietate, cel puţin într-o anumită măsură; dar administrarea ei nu urmase sistemul marii culturi, ci pe cel al însumării culturilor mici. Cea mai veche mărturie a centralizării de mai tîrziu a proprietăţii poate fi considerată o dispoziţie a legii din anul 387 (**367**), care, ce-i drept, nu este ireconciliabilă cu vechiul sistem economic, dar se acordă mai mult cu cel nou; conform acesteia, proprietarul era obligat să angajeze, pe lîngă sclavii săi, un anumit număr de oameni liberi (p. 211); este demn de remarcat faptul că, în esenţă, marea proprietate s-a bazat de la început pe existenţa sclavilor. Împrejurările apariţiei ei sînt greu de constatat; este posibil ca plantaţiile cartagineze din Sicilia să fi servit deja vechilor proprietari romani drept modele şi poate că însăşi apariţia grîului alături de alac (p. 141), pe care Varro o datează în epoca decemvirilor, să fi stat în legătură cu această schimbare în structura economiei. Într-o măsură şi mai redusă putem stabili gradul de dezvoltare pe care l-a atins marea proprietate în această epocă; istoria războiului cu Hannibal arată că ea nu devenise încă preponderentă şi nu putuse, în consecinţă, să absoarbă clasa ţăranilor italici. Însă acolo unde şi-a făcut apariţia, a distrus vechea clientelă care se baza pe posesia concedată, la fel cum proprietatea funciară de astăzi s-a format în cea mai mare parte prin renunţarea ţăranilor la loturile lor şi transformarea acestora în bunuri ereditare. Este în afara oricărui dubiu faptul că diminuarea acestei clientele agricole a contribuit în mare măsură la precaritatea stării micilor ţărani.

Mărturiile scrise nu consemnează nimic în legătură cu situaţia comerţului intern al italicilor; unele indicaţii le desluşim numai datorită monedelor. Mai înainte s-a menţionat că, în Italia, exceptînd cetăţile greceşti şi Populonia etruscă, nu s-au bătut monede în primele trei secole ale Romei, folosindu-se drept mijloc de schimb vitele, iar mai tîrziu cuprul evaluat după greutate (p. 147). În această epocă, italicii au trecut de la troc la sistemul monetar, care, la început, a vut la bază, bineînţeles, monedele greceşti. În condiţiile

date însă, în Italia Centrală, pentru fabricarea monedelor, în locul argintului s-a folosit cuprul, iar unitatea monetară se apropia foarte mult de unitatea de valoare consacrată, livra de cupru; aceasta a determinat turnarea şi nu baterea monedelor, întrucît nici o ştanţă n-ar fi fost suficient de mare pentru asemenea piese mari şi grele. Totuşi, se pare că de la început a existat o regulă de comparaţie fixă între cupru şi argint (250:1), iar moneda de cupru a fost apropiată de această relaţie, aşa încît la Roma, de exemplu, cea mai mare piesă de cupru, asul, echivala valoric cu un scrupul de argint (= 1/288 de livră). Din punct de vedere istoric, este mai important faptul că moneda italică a fost creată, probabil la Roma, tocmai de acei decemviri care au găsit în legislaţia lui Solon şi un model pentru reglarea sistemului monetar şi că, de la Roma, s-a răspîndit într-un număr de comunităţi latine, etrusce, umbriene şi est-italice, oferind o dovadă semnificativă a poziţiei hegemone pe care Roma o apăra încă de la începutul secolului al IV-lea în Italia. Cum, formal, toate aceste comunităţi au fost independente unele de altele, şi etalonul monetar a fost, din punct de vedere juridic, local, iar fiecare teritoriu urban deţinea un raion monetar propriu; cu toate acestea, monedele Italiei Centrale şi de Nord se pot reuni în trei grupe de etaloane, în cadrul cărora monedele par să fi fost tratate în mod egal în relaţiile dintre oraşe. Acestea sînt monedele oraşelor etrusce şi umbriene situate la nord de Pădurea Ciminiană, monedele Romei şi Latiumului şi monedele litoralului de est. Am remarcat deja că monedele romane şi-au obţinut valoarea în comparaţie cu argintul, cele ale coastei italice orientale le întîlnim însă într-un raport fix cu monedele de argint care circulau de mult timp în Italia meridională şi al căror etalon şi-l însuşiseră şi imigranţii italici, de exemplu brutienii, lucanienii, nolanii, precum şi coloniile latine Cales şi Suessa şi chiar romanii pentru posesiunile lor din Italia de Sud. Pe aceste criterii, şi comerţul italic intern trebuie să se fi dirijat în aceleaşi ţinuturi, care comunicau între ele de parcă ar fi fost locuite de neamuri străine.

Relaţiile comerciale maritime siciliano-latine, etrusco-celtice, adriatico-tarentine, a căror existenţă am evidenţiat-o mai sus (p. 149), au continuat şi în această epocă sau, mai degrabă, îi sînt

caracteristice; căci, cu toate că faptele referitoare la ele, care ne-au parvenit fără să le putem data precis, au fost expuse deja în contextul primei perioade, pentru a oferi o imagine mai completă, ele sînt valabile în aceeaşi măsură şi în cazul epocii în discuţie. Monedele constituie şi aici mărturia cea mai sigură. Aşa cum monedele bătute de etrusci după etalonul attic (p. 150) şi pătrunderea cuprului italic, îndeosebi a celui latin în Sicilia (p. 151), sînt semnificative pentru primele relaţii comerciale dintre cele două ţări, la fel, pe lîngă multe alte vestigii, echivalarea monedei de argint din Grecia Mare cu moneda de cupru a Apuliei şi Picenumului, menţionată mai sus, vorbeşte despre comerţul intensiv al grecilor din Italia de Sud, mai ales al tarentinilor, cu litoralul oriental al Italiei. În schimb, comerţul dintre latinii şi grecii Campaniei, odinioară aşa de înfloritor, pare să fi fost întrerupt din cauza imigraţiei sabelilor şi să nu fi fost de prea mare importanţă în primii 150 de ani ai republicii. Refuzul samniţilor din Capua şi Cumae de a-i ajuta pe romani cu grîul lor în timpul foametei din anul 343 (**411**) ar putea constitui un indiciu cu privire la relaţiile dintre Latium şi Campania, perpetuate pînă la începutul secolului al V-lea, cînd armele romane vor restabili şi amplifica vechile raporturi. În particular, să ne fie îngăduit să amintim unul dintre puţinele fapte datate din relaţiile comerciale romane, păstrat în cronica ardeată, potrivit căreia primul bărbier a venit din Sicilia la Ardea în anul 454 (**300**), şi să zăbovim puţin asupra ceramicii pictate, importată în Lucania, Campania şi Etruria cu precădere din Attica, dar şi din Corsica şi Sicilia. Ea va folosi pentru împodobirea camerelor mortuare; întîmplător, sîntem mai bine informaţi despre căile comerciale pe care le-a urmat ceramica, decît despre oricare altă marfă care a făcut obiectul comerţului maritim. Începutul acestui import trebuie să dateze din perioada alungării Tarquiniilor, întrucît vasele celui mai vechi stil, care sînt foarte rare în Italia, trebuie să fi fost pictate în a doua jumătate a celui de-al III-lea secol al Romei, pe cînd numeroasele piese aparţinînd stilului sever datează din prima jumătate a secolului al IV-lea, iar cele aparţinînd desăvîrşitului stil frumos datează din a doua jumătate a acestui secol; masa enormă a acelor vase care excelează deseori prin mărime şi splendoare, dar

rareori prin trăinicie, datează în general din secolul următor. Din nou, elenii au fost aceia de la care italicii au împrumutat obiceiul de a orna mormintele; dacă pe greci bunul lor simţ înnăscut şi mijloacele mai modeste i-au împiedicat să depăşească limitele rezonabile, italicii au întrecut măsura cu o opulenţă şi o risipă barbară. Semnificativ este faptul că în Italia întîlnim această exaltare numai în regiunile incomplet civilizate de către greci; cel care ştie să descifreze această scriere *sui generis* va recunoaşte în necropolele etrusce şi campaniene minele pentru muzeele noastre, comentariul explicit pentru relatările anticilor despre semicivilizaţia etruscă şi campaniană care s-a sufocat în opulenţă şi somptuozitate (p. 239). Caracterul modest al samniţilor a rămas, în schimb, întotdeauna străin de acest lux prostesc; lipsa vaselor greceşti din morminte, ca şi absenţa unei monede samnite naţionale dovedesc modesta dezvoltare a relaţiilor comerciale şi a vieţii urbane pe aceste meleaguri. Şi mai remarcabil e faptul că şi Latiumul, deşi n-a fost mai departe de greci decît Etruria sau Campania şi se afla în strînse relaţii cu acestea, a rămas aproape în întregime străin de această modă de împodobire a mormintelor. E foarte verosimil să atribuim această situaţie severei moralităţi romane sau, dacă se preferă, riguroasei poliţii romane. Într-o legătură strînsă cu aceasta se află interdicţiile menţionate mai sus, pe care le formulase deja Legea Celor Douăsprezece Table, de a înzestra morţii cu giulgiuri de purpură şi podoabe de aur şi de a folosi argintăria în gospodăria romană, cu excepţia solniţei şi a vasului pentru libaţii; această interdicţie a fost acceptată cel puţin de codul moral şi respectată din cauza fricii de a fi admonestaţi de cenzor. Acelaşi sentiment ostil oricărui lux general sau aristocratic îl vom regăsi şi în arhitectură. Cu toate că, datorită acestei influenţe oficiale, Roma a putut să-şi păstreze timp mai îndelungat decît Volsinii şi Capua o anumită simplitate exterioară, nu trebuie să conchidem că viaţa comercială a Romei, care, împreună cu agricultura, a constituit originea prosperităţii sale, n-a deţinut o poziţie importantă şi n-a resimţit înrîurirea noii situaţii preponderente a Romei.

La Roma nu s-a dezvoltat o stare urbană mijlocie, o categorie

independentă de meşteşugari şi de comercianţi. Cauza trebuie să fi fost nu numai centralizarea nemăsurată a capitalului care a început de timpuriu, ci, îndeosebi, economia bazată pe sclavi. În Antichitate, ca o consecinţă necesară a sclavagismului, s-a instituit obiceiul ca măruntul comerţ din cadrul oraşelor să fie practicat de către sclavi, pe care stăpînul lor îi consacra ca meşteşugari sau negustori, sau de către liberţi, cărora stăpînul le avansa numai rareori capitalul necesar, dar le cerea cu regularitate o parte, deseori jumătate, din beneficiul realizat. Meşteşugul şi comerţul mărunt au fost neîndoielnic în creştere la Roma; într-adevăr, se găsesc mărturii care atestă că îndeletnicirile menite luxului unei metropole au început să se dezvolte în acest scop; de exemplu, caseta ornamentată, executată în secolul al V-lea al Romei de către un meşter praenestin, chiar dacă vîndută la Praeneste a fost totuşi lucrată în oraşul de pe Tibru. Dar întrucît şi beneficiul micilor ateliere ajungea în cea mai mare parte în casele marilor familii, nu s-a putut forma o clasă mijlocie de industriaşi şi comercianţi. La fel de puţin se poate trage o linie de demarcaţie strictă între marii industriaşi şi marii comercianţi. Pe de altă parte, aceştia au fost din timpuri străvechi (pp. 151, 192) concomitent oameni de afaceri şi capitalişti, iar în mîinile lor s-au concentrat datoria ipotecară, marele comerţ, ca şi lucrările în folosul statului. Pe de altă parte, datorită importanţei deosebite pe care proprietatea funciară o avea în comunitatea romană, asigurînd apanajul politic care a suferit unele limitări abia către sfîrşitul acestei epoci (p. 219), s-a instituit, neîndoielnic încă de pe acum, obiceiul ca speculantul norocos să investească o parte din capitalul său pentru a deveni proprietar. Favorizarea politică a liberţilor proprietari (p. 219) evidenţiază cu claritate că oamenii de stat romani au încercat să diminueze, prin acest mijloc, clasa periculoasă a bogaţilor neproprietari.

Cu toate că la Roma nu s-a format nici o clasă de mijloc prosperă şi nici o clasă puternică de capitalişti, trăsăturile caracteristice ale unui mare oraş se aflau totuşi într-un progres continuu. Acest lucru este confirmat în mod evident de numărul crescînd al sclavilor domiciliaţi în capitală, atestat de prima conspiraţie serioasă a lor din

anul 335 (**419**), şi, mai mult, de mulţimea liberţilor, care începeau să devină cu timpul incomozi şi primejdioşi; despre aceştia din urmă, mărturii certe ne oferă impozitul considerabil care a fost instituit în anul 397 (**357**) asupra emancipării şi limitarea drepturilor politice ale liberţilor în anul 450 (**304**) (p. 219). Nu numai că împrejurările au determinat trecerea majorităţii liberţilor în domeniul meşteşugurilor sau comerţului, dar emanciparea însăşi, precum s-a mai menţionat, n-a fost la romani un act de liberalism, ci o speculaţie industrială, întrucît stăpînul îşi dobîndea deseori mai mulţumitor sumele din partea pe care o lua din cîştigul meşteşugăresc sau comercial al liberţilor decît din venitul întreg al muncii sclavilor. Creşterea numărului liberţilor trebuie să fi mers aşadar mînă în mînă cu intensificarea activităţii comerciale şi industriale a romanilor. Un alt serios indiciu pentru o importanţă crescîndă a vieţii urbane la Roma ni-l oferă dezvoltarea impresionantă a poliţiei oraşului. Acestei epoci îi aparţine, în principal, măsura prin care cei patru edili şi-au împărţit oraşul în patru districte poliţieneşti; de asemenea, le-a fost încredinţată întreţinerea întregii reţele a micilor şi marilor canale care împînzeau Roma, sarcină pe cît de importantă, pe atît de dificilă, ca şi cea a edificiilor şi pieţelor publice, curăţirea periodică şi pavarea străzilor, înlăturarea clădirilor ameninţate cu prăbuşirea, a animalelor periculoase, a mirosurilor neplăcute, oprirea circulaţiei căruţelor pe timpul serii şi al nopţii şi, în general, menţinerea circulaţiei nestingherite prin oraş, aprovizionarea permanentă a pieţei capitalei cu cereale ieftine şi de bună calitate, sarcina de a distruge mărfurile care erau un pericol pentru sănătatea publică, măsurile şi greutăţile false, supravegherea termelor, hanurilor şi bordelurilor. Arhitectura a înregistrat în primele două secole ale republicii progrese mai neînsemnate decît în epoca regalităţii, îndeosebi în cea a marilor cuceriri. Monumente precum templele de pe Capitoliu şi de pe Aventin, ca şi marea suprafaţă pentru jocuri trebuie să fi fost o adevărată urgie pentru avarii părinţii ai oraşului, ca şi pentru cetăţenii supuşi la corvoadă şi este demn de remarcat faptul că templul lui Ceres, lîngă Circ, poate edificiul cel mai reprezentativ pentru epoca republicană de dinaintea războaielor

samnite, a fost opera lui Spurius Cassius (261, **493**), care a încercat să reînvie tradiţiile regilor în mai multe privinţe. Luxul particular a fost, de asemenea, suprimat de către aristocraţia dominantă cu o severitate pe care regalitatea n-ar fi putut s-o menţină mult timp. Dar nici senatul nu s-a putut opune veşnic forţei circumstanţelor. Appius Claudius a fost cel care, în perioada în care a fost cenzor (442, **312**), perioadă rămasă celebră, a pus capăt învechitului sistem rural de tezaurizare a banilor publici şi i-a învăţat pe concetăţenii săi să folosească mijloacele publice într-o manieră demnă. El a pus bazele grandiosului sistem al edificiilor de utilitate publică, care a justificat succesele militare ale Romei şi din punctul de vedere al binelui popoarelor şi care oferă şi astăzi, prin ruinele sale, miilor şi miilor de oameni care n-au citit niciodată o pagină din istoria romană o idee despre măreţia Romei. Lui Appius Claudius statul roman îi datorează primul drum militar, iar urbea romană, prima conductă de apă. Urmînd căile indicate de Claudius, senatul roman a împînzit Italia cu acel sistem de drumuri şi de fortăreţe, a cărui naştere a fost descrisă mai sus (p. 288) şi fără de care, precum ne învaţă istoria tuturor statelor militare, de la ahemenizi pînă la proiectanţii drumului peste Simplon, nu poate exista o hegemonie militară. Urmînd indicaţiile lui de Claudius, Manius Curius a construit, cu ajutorul cîştigului obţinut din pradă în urma războiului cu Pyrrhos, un al doilea apeduct pentru capitală (482, **272**); cîţiva ani înainte (464, **290**), cu prada din războiului samnit, deschisese un curs mai larg rîului Velino, existent şi astăzi, acolo unde se prăvăleşte, în amonte de Terni, în Nera; în felul acesta, a creat un spaţiu vast pentru o colonie în frumoasa vale de la Rieti, pe care a desecat-o, cîştigînd şi pentru sine o proprietate modestă. Asemenea opere au umbrit, chiar şi în ochii oamenilor înţelegători, maiestatea inutilă a templului elen. Dar şi viaţa cetăţenilor a început să se schimbe. În timpul lui Pyrrhos, pe mesele romanilor a început să apară argintăria, iar dispariţia acoperişurilor din şindrilă este datată de către cronicari în anul 470 (**284**). Noua capitală a Italiei a început, în sfîrşit, să abandoneze aspectul său rural şi să înceapă să se împodobească. Încă nu se instituise, ce-i drept, obiceiul ca templele oraşelor cucerite să fie jefuite pentru

ornamentarea Romei; dar tribuna rostrelor din for se fălea cu pintenii galerelor de la Antium (pp. 251-252), iar în zile sărbătorilor publice străluceau de-a lungul halelor scuturile încrustate cu aur, luate de pe cîmpurile de bătălie ale ţării samnite (p. 260). Veniturile minelor de aur serveau îndeosebi pentru pavarea străzilor sau pentru ridicarea şi decorarea edificiilor publice. Dughenele din lemn ale măcelarilor, care se întindeau pe ambele laturi ale forului, au trebuit să facă loc, mai întîi pe regiunea palatină, apoi şi în cea dinspre Carine, clădirilor de piatră ale cămătarilor; astfel, locul acesta a devenit bursa romană. Statuile oamenilor iluştri din trecut, ale regilor, preoţilor şi eroilor timpurilor mitologice, a oaspetelui grec care ar fi tălmăcit decemvirilor legile lui Solon, coloanele onorifice şi monumentele marilor generali care i-au învins pe veienţi, pe latini, pe samniţi, ale solilor care au pierit în timpul îndeplinirii misiunii, ale bogatelor femei care şi-au consacrat averea binelui public, ba chiar şi ale unor gînditori şi eroi greci, precum Pythagoras şi Alcibiades, au fost înălţate pe Capitoliu sau în forul roman. Aşadar, după ce comunitatea romană a devenit o mare putere, Roma însăşi a devenit un mare oraş.

În fine, la fel cum Roma, în calitate de capitală a ţinutului romano-italic, nu s-a putut sustrage legăturilor cu sistemul politic elenistic, ea a preluat şi sistemul monetar elen. Pînă atunci, comunităţile Italiei de Nord şi Centrale au avut, cu puţine excepţii, numai monedă de cupru, oraşele din Italia de Sud însă, de argint; astfel, numărul sistemelor monetare şi etaloanelor corespundea celui al comunităţilor suverane existente în Italia. Din anul 485 (**269**), toate aceste monetării nu au mai deţinut alt drept decît acela de a bate monedă divizionară şi a fost introdus un curs de argint valabil pentru întreaga Italie, iar baterea monedei de argint a fost centralizată la Roma. Numai Capua şi-a putut păstra propria monedă de argint, bătută, ce-i drept, cu efigie romană, dar respectînd un etalon diferit. Noul sistem monetar se baza pe proporţia legală dintre cele două metale, consacrată anterior (p. 307); unitatea monetară comună a fost piesa de zece aşi sau *denarius*-ul, care cîntărea 3.1/3 în cupru şi 1/72 în argint dintr-o livră romană, puţin mai mult decît o drahmă attică. Şi în viitor, moneda de cupru va fi preponderentă şi este

probabil ca primul denar de argint să fi fost bătut pentru Italia de Sud şi pentru relaţiile comerciale cu străinătatea. Aşa cum victoria romanilor asupra lui Pyrrhos şi asupra Tarentumului, ca şi ambasada romană trimisă la Alexandria trebuie să fi dat de gîndit diplomatului grec al acestei epoci, priceputul comerciant elen trebuie să fi privit cu interes aceste drahme romane noi, al căror tipar plat, grosolan şi uniform părea, bineînţeles, sărăcăcios şi neînsemnat pe lîngă splendidele monede contemporane ale lui Pyrrhos şi ale sicilienilor, care n-au fost deloc imitate în mod servil, fiind inegale în efigie şi în titlu, aşa cum s-a întîmplat cu monedele barbare ale Antichităţii. Datorită originalităţii şi preciziei titlului lor, pot fi comparate fără tăgadă cu oricare dintre monedele greceşti.

Aşadar, dacă atenţia se îndreptă de la evoluţia constituţiilor, de la luptele naţionale pentru dominaţie şi libertate, caracteristice pentru Italia şi îndeosebi pentru Roma, de la suprimarea Tarquiniilor, de la înfrîngerea samniţilor şi a grecilor Italiei spre sferele mai liniştite ale existenţei umane, care sînt totuşi dominante în istorie, întîlnim pretutindeni efectele evenimentelor memorabile, prin care cetăţenii romani s-au descătuşat de relaţiile gentilice şi au început să constituie treptat o Italie naţională în toată măreţia ei, formînd un singur popor. Deşi istoriograful n-a putut urmări marele curs al evenimentelor în diversitatea nelimitată a aspectelor individuale, el nu şi-a depăşit atribuţiile dacă, sesizînd o serie de fragmente ale unei tradiţii confuze, a remarcat principalele modificări ce s-au manifestat în epoca aceasta în viaţa privată a italicilor. Dacă elementul roman a fost prezent în şi mai mare măsură decît în capitolele anterioare, acest fapt nu se datorează numai lipsurilor accidentale din tradiţia transmisă, ci este, înainte de toate, o consecinţă firească a noii poziţii politice a Romei, a faptului că naţionalitatea latină a eclipsat celelalte naţionalităţi italice. S-a remarcat mai sus că în această epocă a început romanizarea ţinuturile vecine, Etruria sudică, Sabina, regiunea volscilor, chiar şi Campania, după cum o dovedesc lipsa aproape totală a monumentelor lingvistice al vechilor dialecte naţionale şi existenţa, în aceste ţinuturi, a unor inscripţii romane foarte vechi. Numeroasele distribuiri de pămînturi şi fondările de

colonii în întreaga Italie au fost avanposturi nu numai ale puterii militare, dar şi ale limbii şi naţiunii latine. Este adevărat că latinizarea italicilor nu poate fi considerată ca un scop al politicii romane de atunci; dimpotrivă, senatul roman pare să fi menţinut voit opoziţia dintre latini şi celelalte naţionalităţi; de exemplu, introducerea latinei în administraţia comunităţilor dependente de Roma nu pare să fi fost permisă necondiţionat. Natura lucrurilor este însă mai puternică decît cea mai autoritară guvernare; odată cu poporul latin, limba şi obiceiurile latine vor fi dominante în Italia şi încep de pe acum să submineze naţionalitatea celorlalţi italici. Concomitent, aceştia au fost confruntaţi, din altă parte şi prin alte mijloace, cu elenismul. Este epoca în care grecii încep să devină conştienţi de superioritatea lor spirituală în raport cu celelalte naţiuni şi să desfăşoare o propagandă intensă, oriunde s-ar afla. Nici Italia nu face excepţie. Fenomenul cel mai edificator al acestei influenţe îl oferă Apulia, care abandonase treptat idiomul său barbar începînd cu secolul al V-lea al Romei şi se eleniza încetul cu încetul. Ca şi în Macedonia şi Epir, acest rezultat n-a fost atins prin colonizare, ci prin civilizare, după toate aparenţele strîns legată de comerţul continental al Tarentumului. Această supoziţie este sprijinită de faptul că ţinuturile pediculilor şi ale daunienilor, prieteni ai Tarentumului, au cunoscut o elenizare mai profundă decît cele ale salentinilor, care se găseau mai aproape de Tarentum, dar erau mereu învrăjbiţi cu acesta, şi că oraşele care au fost grecizate cel mai de timpuriu – de exemplu, Arpi – n-au fost situate pe coastă. Influenţa culturii greceşti asupra Apuliei, mai puternică decît în oricare alt ţinut italic, se explică, în parte, prin poziţia sa, în parte, prin dezvoltarea mediocră a culturii naţionale, în parte, prin structura etnică, mai apropiată de cea grecească decît oricare altă naţionalitate italică (p. 26). Mai sus s-a remarcat (p. 249) că şi triburile sabelice din sud, cu toate că, iniţial, participaseră în alianţă cu tiranii Siracusei la ruinarea şi coruperea civilizaţiei elene în Grecia Mare, au adoptat, datorită contactului şi amestecului cu grecii, fie limba elenă, pe lîngă cea proprie, precum brutienii şi nolanii, fie cel puţin scrierea şi obiceiurile greceşti, precum

lucanienii şi o parte dintre campanieni. Vasele remarcabile descoperite în Etruria (p. 308), prin care aceasta rivaliza cu Campania şi Lucania, stau mărturie pentru începuturile, în aceeaşi epocă, ale unei civilizaţii avansate; dacă Latium şi Samnium au păstrat o atitudine mai rezervată faţă de elenism, nu lipsesc nici aici dovezile unei influenţe fertile şi mereu crescînde a civilizaţiei greceşti. În toate domeniile civilizaţiei romane a acestei epoci, în legislaţie şi în sistemul monetar, în religie, în constituirea legendelor naţionale, întîlnim urme ale spiritului grecesc; îndeosebi de la începutul secolului al V-lea, mai exact de la cucerirea Campaniei, influenţa grecească asupra spiritualităţii romane apare într-un progres rapid şi tot mai cuprinzător. Secolului al IV-lea îi aparţine ridicarea unei *graecostasis*, demnă de reţinut şi din punct de vedere lingvistic, o tribună din forul roman pentru străinii greci nobili, în primul rînd pentru masalioţi (p. 291). În secolul următor, analele ne dezvăluie numele unor romani de vază cu cognomene greceşti, precum Philippos sau, în latină, Philipus, Philon, Sophos, Hypsaeos. Obiceiurile greceşti încep să se răspîndească: de exemplu, uzanţa, străină italicilor, de a aşeza pe morminte inscripţii în onoarea celor decedaţi. Cea mai veche inscripţie funerară cunoscută este cea a lui Lucius Scipio, consul în anul 456 (**298**). De asemenea, obiceiul, necunoscut italicilor, de a înălţa strămoşilor monumente onorifice în locurile publice, inovaţie atribuită marelui reformator Appius Claudius, întrucît el a dat dispoziţia ca în noul templu al Bellonei să fie atîrnate scuturi de fier cu imaginile şi elogiile strămoşilor săi (442, **312**); la fel, obiceiul instituit în anul 461 (**293**), cu ocazia sărbătorii romane, de a decerna ramuri de palmier învingătorilor la jocuri; şi, înainte de toate, introducerea obiceiurilor greceşti de servire a mesei: acela de a sta la masă nu, ca altădată, pe bănci, ci culcaţi pe sofale; mutarea orei mesei principale de la jumătatea zilei la orele două sau trei ale după-amiezei, după sistemul nostru de numărare; introducerea de conducători ai libaţiilor, desemnaţi la banchete din rîndul oaspeţilor prin aruncarea zarurilor, care trebuiau să sugereze comesenilor ce, cît şi cînd să se bea; cîntecele de petrecere cîntate de către invitaţi, care, la Roma, n-au fost refrenuri,

ci cîntece despre strămoşi – toate acestea nu sînt originare la Roma, ci împrumutate de la greci foarte de timpuriu, întrucît în timpul lui Cato erau deja generalizate, unele chiar intrate în desuetudine. Adoptarea lor trebuie să fie plasată cel mai tîrziu în această perioadă. Caracteristică este înălţarea, în timpul războaielor samnite, din porunca lui Apollo Pythicul, de statui în forul roman, dedicate celui mai înţelept şi celui mai curajos dintre greci; au fost aleşi, probabil sub influenţa Siciliei sau Campaniei, Pythagoras şi Alcibiades, salvatorul şi acel Hannibal al grecilor din Occident. Răspîndirea largă a limbii elene în rîndurile aristocraţiei romane în secolul al V-lea este dovedită de solii romani trimişi la Tarentum, al căror orator vorbea, dacă nu într-o greacă impecabilă, cel puţin fără tîlmaci, şi de solia lui Kineas la Roma. Nu putem pune la îndoială că, din secolul al V-lea, tinerii romani destinaţi carierei diplomatice trebuiau să deprindă, fără excepţie, limba de circulaţie universală şi diplomaţia acelor timpuri. În felul acesta, elenismul se impunea în domeniul spiritului cu aceeaşi hotărîre cu care romanul se străduia să supună lumea; iar naţionalităţile secundare, precum samniţii, celţii, etruscii, împresurate din două părţi, pierdeau tot mai mult atît din extindere, cît şi din vigoare.

Dar în măsura în care cele două mari naţiuni ajunseseră la apogeul dezvoltării, ele au început să se intersecteze fie prin relaţii amicale, fie prin ostilităţi, iar deosebirile lor naturale apar mult mai bine conturate: pe de o parte, absenţa totală a oricărei individualităţi în spiritul italic şi îndeosebi în cel roman, pe de alta, diversitatea naţională, locală şi umană a elenismului. În istoria Romei nu există o epocă mai grandioasă decît aceea cuprinsă între instaurarea republicii şi supunerea Italiei. Acum a fost fondată viaţa politică atît în interior, cît şi cea externă, acum a fost creată Italia propriu-zisă, acum a fost clădit fundamentul tradiţional al dreptului naţional şi al istoriei ţării, acum au fost create *pilum*-ul şi manipulul, de acum datează începuturile sistemului de drumuri şi de apeducte, ale economiei agrare şi funciare, acum a fost turnată Lupoaica Capitolină şi a fost gravată caseta praenestină. Dar bărbaţii care au clădit elementele componente ale acestui monument gigantic au fost

daţi uitării, iar populaţiile italice s-au contopit cu cea romană la fel de desăvîrşit precum cetăţeanul Romei cu republica romană. Aşa cum mormîntul se închide atît asupra celui bogat, cît şi asupra celui sărac, tot aşa şi în lista consulilor republicii aristocratul anost nu poate fi deosebit de marele om de stat. Printre puţinele documente care ne-au parvenit din această perioadă nu există altul mai venerabil şi, totodată, mai caracteristic decît inscripţia funerară a lui Lucius Cornelius Scipio, care a fost consul în anul 456 (**298**) şi a luptat, trei ani mai tîrziu, în bătălia decisivă de la Sentinum (p. 265). Pe frumosul sarcofag în nobilul stil doric, care acum optzeci de ani mai adăpostea rămăşiţele pămînteşti ale învingătorului samniţilor, sînt dăltuite următoarele versuri:

Cornéliús Lucíus – Scípió Barbátus,
Gnaivód patré prognátus – fórtis vír sapiénsque,
Quoiús forma vírtu – teí parísuma fúit
Consól censór aidílis – queí fuít apúd vos
Taurásiá, Cisaúna – Sámnió cépit
Subigít omné Loucánam – ópsidésque abdoúcit.

Cornelius Lucius – Scipio Barbatus,
Fiul demn de tatăl său Gnaevus – bărbat pe cît de viteaz, pe atît de înţelept,
Frumuseţea trupului său – o egala pe aceea a virtuţii sale,
Care a fost consul, cenzor la – voi precum şi edil,
Taurasia, Cisauna – le-a ocupat în Samnium,
A supus întreaga Lucanie şi – a luat cu el ostatici.

Dintre cei care s-au aflat în fruntea republicii romane, despre mulţi se va fi transmis posterităţii, la fel ca despre acest om de stat şi războinic, mărturia că au fost bărbaţi nobili şi frumoşi, viteji şi înţelepţi; dar asta e tot ce se poate spune despre ei. Desigur, nu este numai vina tradiţiei dacă în toţi aceşti ani, între Cornelii, Fabii, Papirii şi cum s-or mai fi numit ei nu întîlnim nici o individualitate marcantă. Senatorul nu trebuie să fie nici mai bun şi nici mai rău şi, în general, să nu fie altfel decît toţi ceilalţi senatori; nu este necesar şi nici de dorit ca un cetăţean să-i întreacă pe ceilalţi, fie prin

argintăria scumpă sau educaţia elenă, fie prin înţelepciune sau curaj extraordinar. Cenzorul pedepseşte fiecare individualitate ieşită din comun şi acesteia nu-i este rezervat nici un loc în cadrul constituţiei. Roma acestor timpuri nu aparţine unuia singur; cetăţenii trebuie să semene cu toţii între ei, pentru ca fiecare să semene cu un rege. Pe de altă parte, începe să se manifeste încă din această epocă individualismul elen, iar genialitatea şi vigoarea acestei tendinţe poartă, ca şi aceea contrară, pecetea unei mari epoci. Un singur om poate fi numit din acest punct de vedere, dar persoana lui este sinonimă cu însăşi ideea progresului: Appius Claudius, cenzor în 442 (**312**), consul în anii 447 (**307**) şi 458 (**296**), stră-strănepotul decemvirului, bărbat din vechea aristocraţie, mîndru de lunga sa genealogie. El a fost totuşi acela care a anulat definitiv limitarea dreptului deplin de cetăţenie la patriciat (p. 220) şi care a rupt cu tradiţionalul sistem financiar (p. 311). Lui Appius Claudius nu i se datorează numai apeductele şi drumurile romane, ci şi jurisprudenţa, elocinţa, poezia şi gramatica; i se atribuie, de asemenea, publicarea unei tragedii, mai multe discursuri şi sentinţe pitagoreice, chiar şi unele inovaţii în domeniul ortografiei. Cu toate acestea, nu poate fi considerat necondiţionat un democrat, nici nu poate fi trecut în rîndurile partidului de opoziţie, care şi-a găsit exponentul în persoana lui Manius Curius (p. 219). În el s-a încarnat mai degrabă spiritul vechilor şi noilor regi, spiritul Tarquiniilor şi cel al Cezarilor, el reprezentînd pentru acest interregn de 500 de ani faptele extraordinare înfăptuite de oameni simpli. Atît timp cît Appius Claudius a participat la viaţa publică, în exerciţiul funcţiunii el s-a comportat ca în viaţa privată, cu dezinvoltura şi indisciplina unui atenian, lovind în dreapta şi în stînga în legi şi în obiceiuri. Mai tîrziu, după ce părăsise de mult scena vieţii politice, îl vom reîntîlni pe bătrînul orb, reîntors parcă din mormînt în ceasul hotărîtor pentru a triumfa în senat asupra regelui Pyrrhos şi pentru a fi primul care să exprime formal şi solemn supremaţia definitivă a Romei (p. 279). Dar bărbatul genial a apărut fie prea devreme, fie prea tîrziu; zeii l-au orbit pentru înţelepciunea sa anacronică. Căci nu geniul individual domina la Roma şi, prin Roma, în Italia, ci gîndirea politică de

nestrămutat, transmisă în senat din generaţie în generaţie, ale cărei maxime principale se întipăreau în sufletele copiilor de senatori, întrucît, însoţindu-şi părinţii, îşi făceau intrarea în sala de consiliu şi deprindeau înţelepciunea celor ale căror locuri urmau să le ocupe într-o zi. Astfel, au fost obţinute rezultate incredibile în schimbul unor sacrificii incredibile, întrucît şi Victoria este urmată întotdeauna de o Nemesis a ei. În viaţa politică a romanilor, nu era luată în seamă nici viaţa individului, nici cea a soldatului şi nici cea a generalului, iar orice originalitate a spiritului uman a fost sufocată prompt de jugul sever al obiceiurilor şi al poliţiei. Roma s-a mărit cum nici un alt stat din Antichitate nu o făcuse, dar şi-a plătit scump măreţia prin sacrificarea diversităţii fecunde, a comodităţii plăcute şi a libertăţii interioare caracteristice vieţii elene.

Capitolul IX

Arta şi ştiinţa

În Antichitate, dezvoltarea artei, îndeosebi a artei poetice, este strîns legată de evoluţia sărbătorilor publice. Sărbătoarea extraordinară instituită la Roma încă din epoca precedentă sub influenţa grecească, „marile jocuri" sau „jocurile romane" (p. 166), s-a amplificat în timpul republicii atît ca diversitate, cît şi ca divertisment. Sărbătoarea, la origine limitată la o singură zi, a fost prelungită cu cîte o zi după fiecare din cele trei mari revoluţii din anii 245, 260 (**509**, **494**) şi 387 (**367**), atingînd la sfîrşitul acestei perioade o durată de patru zile. Mai important a fost faptul că, odată cu instituirea edilităţii curule în anul 387 (**367**), care a fost însărcinată de la început cu organizarea şi supravegherea sărbătorii respective (p. 212), aceasta şi-a pierdut caracterul extraordinar şi, implicit, destinaţia – jocuri celebrate în onoarea unui general –, intrînd în rîndul sărbătorilor ordinare, care reveneau în fiecare an. Cu toate acestea, guvernul a persistat în a nu permite spectacolul adevărat, cursa de care, decît o singură dată la sfîrşitul sărbătorii; în celelalte zile, mulţimea trebuia să se mulţumească cu spectacolul propriu, susţinut de muzicanţi, dansatori, acrobaţi, scamatori, măscărici şi alţii asemenea, angajaţi sau neangajaţi. Însă în jurul anului 390 (**364**), s-a petrecut o modificare importantă, care se află în legătură nemijlocită cu fixarea şi prelungirea sărbătorii, decisă cu puţin timp înainte; din iniţiativa statului, a fost ridicată în primele trei zile o tribună din lemn pe locul de desfăşurare a cursei, unde se organizau reprezentaţii pentru amuzamentul mulţimii. Pentru a împiedica antrenarea excesivă a spiritelor în această direcţie, a fost fixată o sumă de 200.000 de aşi (14.500 taleri), plătită integral de la tezaurul public, şi care n-a fost majorată pînă la războaiele punice. Cheltuielile suplimentare trebuiau acoperite de edili din propria

avere, întrucît ei administrau această sumă; nu este probabil ca în această epocă ei să fi contribuit frecvent şi substanţial din propriul buzunar. Influenţa grecească asupra noii scene este dovedită de numele ei (*scaena*, σκηνή). Ce-i drept, ea a fost destinată iniţial numai pentru muzicanţi şi măscărici de toate categoriile; cei mai respectabil trebuie să fi fost dansatorii pe muzică de flaut, îndeosebi cei etrusci, renumiţi pentru arta lor. Oricum, la Roma apăruse o scenă publică, şi a fost deschisă de acum înainte şi poeţilor romani. Întrucît în Latium nu lipseau poeţii, „cîntăreţii" latini sau „saltimbanci" (*grassatores*, *spatiatores*) mergeau din oraş în oraş şi din casă în casă, prezentîndu-şi cîntecele (*saturae*, p. 36) acompaniate de flaut şi de un dans mimat. Unica măsură cunoscută a fost, bineînţeles, aşa-numita măsură saturnină (p. 166). Cîntecele nu se bazau pe o acţiune anume şi nici nu par să fi fost dialogate; ne putem crea o idee despre aceste balade şi tarantele pe un singur ton, jumătate improvizate, jumătate recitate, ascultîndu-le astăzi pe cele din hanurile romane. Asemenea cîntece au fost transpuse de timpuriu pe scena publică şi au constituit, într-adevăr, germenele teatrului roman. Aceste începuturi ale teatrului roman n-au fost numai modeste, ca, de altfel, pretutindeni, ci, lucru semnificativ, au fost desconsiderate din capul locului. Deja în Legea Celor Douăsprezece Table cîntecul era condamnat ca defăimător şi inutil, ordonîndu-se grele pedepse penale nu numai în cazul unor incantaţii, dar şi în cel al unor cîntece satirice compuse pe seama unor cetăţeni sau al intonării în faţa porţii acestora, interzicîndu-se totodată angajarea bocitoarelor la funeralii. Dar tînărul exerciţiu al artei a fost lovit mult mai puţin de restricţiile legale decît de gravitatea mic-burgheză a moravurilor romane, care au excomunicat aceste îndeletniciri frivole şi retribuite. „Meşteşugul de poet" – spune Cato – „n-a fost apreciat odinioară; dacă cineva i se consacra sau se lăsa antrenat de acesta în timpul banchetelor, acela era considerat «măscărici!»". Cel care, itinerant, practica dansul, muzica sau poezia, în schimbul banului, era însemnat cu o dublă infamie, ca urmare a desconsideraţiei cu care începe să fie privită, de altfel, orice persoană care-şi cîştigă traiul de pe urma serviciilor retribuite. Aşadar, dacă participarea la

obişnuitele farse de caracter mascate (p. 166) a fost considerată un capriciu scuzabil pentru tineret, apariţia pe scena publică pentru bani şi fără mască a trecut, dimpotrivă, drept scandaloasă, iar poetul a fost aşezat în aceeaşi categorie cu acrobatul şi măscăriciul. Asemenea oameni au fost declaraţi întotdeauna de către magistrul moravurilor drept incapabili de a servi în armata cetăţenilor şi de a vota în adunarea populară (p. 299). Mai mult, nu numai că organizarea spectacolelor a intrat în competenţa poliţiei oraşului, ceea ce spune deja foarte mult, dar aceasta a fost înzestrată, probabil încă din această perioadă, cu o extraordinară putere arbitrară asupra artiştilor profesionişti ai scenei. Nu numai că şefii poliţiei au deţinut suverana autoritate asupra acestora la sfîrşitul reprezentaţiei, atunci cînd, pe cît de îmbelşugat se revărsa vinul pentru cei iscusiţi, pe atît de nemiloase cădeau loviturile de nuia asupra celui neîndemînatic, dar toţi magistraţii oraşului au avut dreptul, prin lege, să ordone, oriunde şi oricînd, împotriva oricărui artist, pedepse corporale sau întemniţarea. Consecinţa firească a fost aceea că dansul, muzica şi poezia, cel puţin în măsura în care se manifestau pe scena publică, au ajuns în mîinile celor mai joase pături ale cetăţenilor romani şi îndeosebi ale străinilor ; iar dacă poezia a deţinut în general un rol prea nesemnificativ pentru a fi constituit îndeletnicirea unor artişti străini, putem considera încă valabilă aserţiunea potrivit căreia întreaga muzică sacrală şi profană a acestor timpuri a fost de origine etruscă, iar arta latină de a cînta la flaut, cîndva foarte apreciată la Roma (p. 165), a fost depăşită de cea străină. Nu se poate vorbi despre o artă poetică. Nici jocurile cu măşti, nici recitările de pe scenă nu puteau să aibă un text deja stabilit, ci erau compuse cu regularitate de către recitatorii înşişi, după nevoi. Mai tîrziu, nu s-a păstrat din opera literară a acestei perioade nimic altceva decît un fel de *Munci şi zile* romane, o serie de sfaturi date unui fiu de către părintele său, ca şi poeziile pitagoreice ale lui Appius Claudius (p. 315), mai sus menţionate, primele încercări ale poeziei romane elenizate. Drept mărturii ale acestor poezii nu ni s-au păstrat altceva decît cîteva inscripţii funerare în vers saturnin.

Şi începuturile istoriografiei romane aparţin, asemenea celor ale

artei dramatice, acestei epoci, atît prin consemnarea spontană a evenimentelor, cît şi prin consolidarea convenţională a preistoriei comunităţii romane. Istoriografia se leagă în această epocă de listele de magistraţi. Cea mai veche dintre ele, care a stat la dispoziţia istoricilor romani de mai tîrziu şi de care, indirect, ne folosim şi noi, pare să fi provenit din templul lui Iupiter Capitolinul, întrucît ea oferă numele conducătorilor anuali ai republicii, începînd cu consulul Marcus Horatius, care a consacrat templul în data de 13 septembrie a anului său consular. De asemenea este conform tradiţiei faptul că, cu prilejul unui legămînt depus în urma unei epidemii teribile, consulii Publius Servilius şi Lucius Aebutius (după datarea acceptată acum, în anul 291, **463**) au decretat ca, după fiecare o sută de ani, să fie bătut un cui în zidul templului capitolin. Mai tîrziu, erudiţii geometri şi scribi ai republicii, mai exact, *pontifices*, au fost aceia care au notat numele magistraţilor anuali, acest lucru fiind de competenţa lor, adăugînd astfel la mai vechea tablă lunară una anuală; de atunci încoace, amîndouă vor fi numite cu numele de *faste* – denumire care nu s-a aplicat iniţial decît listei zilelor de judecată. Această notare trebuie să fi început la puţin timp după suprimarea regalităţii, întrucît consemnarea oficială a magistraţilor anuali a fost o necesitate stringentă, pentru a putea avea o evidenţă asupra succesiunii actelor oficiale; dar dacă a existat un asemenea vechi registru oficial al magistraţilor republicii, acesta a fost probabil distrus cu ocazia incendiului galic (364, **390**), iar lista colegiului pontifical a fost completată mai tîrziu pînă în timpul la care a fost redactată cu ajutorul listei capitoline, care n-a fost vătămată de catastrofă. Este cert că lista de magistraţi de care dispunem a fost completată cu adăugiri, fiind împrumutate şi introduse, după pretenţiile aristocraţiei, elemente din genealogiile acesteia; dar, în general, de la origine se bazează pe înregistrări contemporane şi demne de încredere. Dimpotrivă, anii calendaristici sînt redaţi numai incomplet şi cu aproximaţie, întrucît magistraţii republicii nu intrau în funcţie odată cu începutul anului, nici măcar la o anumită zi fixă, ci aceasta varia după împrejurări, iar desele interregnuri care se intercalau frecvent între două consulate nici n-au fost luate în seamă

în calculul care s-a făcut în baza anilor de magistratură. Dacă totuşi urmărirea anilor calendaristici s-a făcut pe baza acestei liste, trebuie să se fi ţinut seama de prima şi ultima zi a fiecărui colegiu de magistraţi, ca şi de posibilele interregnuri, procedeu la care s-a recurs probabil de timpuriu. În plus, lista magistraţilor anuali a fost acordată cu cea calendaristică prin repartizarea, în fiecare an calendaristic, a unui colegiu de magistraţi, iar acolo unde lista se dovedea insuficientă s-au adăugat ani suplimentari, care, în tabelul de mai tîrziu al lui Varro, sînt desemnaţi prin cifrele 379-383, 421, 430, 445, 453. După anul 291 al Romei, anul 463 î.Cr., lista romană se suprapune – ce-i drept, nu în toate amănuntele, ci în general – cu calendarul roman, prezentînd aşadar o mărturie autorizată din punct de vedere cronologic, în măsura în care o permit deficienţele calendarului roman. Cei 47 de ani care se află înaintea acestui termen se sustrag controlului, dar trebuie să corespundă cel puţin în linii generale; ceea ce s-a petrecut înainte de anul 245 al Romei, anul 509 î.Cr., scapă controlului cronologic. O eră general valabilă n-a fost constituită, dar în sfera religioasă anii au fost număraţi de la consacrarea templului lui Iupiter Capitolinul, care a deschis şi lista magistraţilor. De la consemnarea numelor magistraţilor pînă la menţionarea celor mai importante evenimente ce au avut loc în timpul magistraturii acestora, trebuia să fie făcut un singur pas. Din aceste notiţe adăugate listei magistraţilor s-a născut cronica romană, aşa cum cronica Evului Mediu s-a născut din ştirile adăugate la tablele de la sărbătorile Paştelui. Mult mai tîrziu s-a trecut la conceperea unei cronici sistematice care să cuprindă numele tuturor magistraţilor şi toate evenimentele remarcabile din fiecare an, consemnate de către pontifi (*liber annalis*). Înaintea eclipsei solare, înregistrată la data de 5 iunie 351 (**403**), cu probabilă referire la cea din 20 iunie 354 (**400**), în cronica oraşului nu se mai găseşte trecută nici o altă menţiune a vreunei eclipse solare; listele cenzoriale se bucură de toată încrederea abia după secolul al V-lea (p. 80), iar execuţiile care s-au desfăşurat în faţa poporului şi semnele de bun augur pentru întreaga comunitate par să fi fost introduse în cronică cu regularitate abia în a doua jumătate a secolului al V-lea.

După toate aparenţele, instituirea unui calendar regulat şi, în strînsă legătură cu aceasta, redactarea listei mai vechi a magistraţilor par să fi avut loc în prima parte a secolului al V-lea. Dar şi după ce s-a încetăţenit obiceiul ca pontiful să noteze anual războaiele şi colonizările, epidemiile şi scumpirea vieţii, eclipsele şi miracolele, decesul preoţilor şi al altor bărbaţi distinşi, noile decrete ale poporului, situaţia tezaurului şi să expună aceste documente în locuinţa sa oficială pentru consultare publică şi păstrarea lor în memoria urmaşilor, sîntem încă foarte departe de o istoriografie reală. Cît de sumare au fost asemenea consemnări la sfîrşitul acestei perioade şi cîtă libertate de interpretare au oferit fanteziei analiştilor de mai tîrziu sînt lucruri dovedite cu evidenţă de comparaţia relatărilor despre campania anului 456 (**298**) din anale şi a celor de pe inscripţia funerară a consulului Scipio. Istoricii de mai tîrziu n-au fost în stare să înjghebeze din aceste notiţe din cronicile oraşului o relatare continuă şi cît de cît coerentă; nici noi, chiar dacă am dispune de aceste anale în forma lor originară, nu am putea decît cu greu scrie o istorie exactă despre acele timpuri. Asemenea anale ale oraşului n-au existat însă numai la Roma, ci fiecare cetate latină a avut, pe lîngă pontifii săi, analiştii proprii, aşa cum ne-o dovedesc unele notiţe referitoare la Ardea, Ameria, Interamna de pe Nar; cu totalitatea acestor anale ale oraşelor s-ar fi putut realiza ceva asemănător cu ceea ce s-a obţinut prin compararea diferitelor cronici mănăstireşti din Evul Mediu timpuriu. Din nefericire, romanii au preferat mai tîrziu să completeze lacunele prin „minciună elenă”, mai bine zis elenizată. Cu excepţia acestor cronici, care au fost concepute într-adevăr foarte sumar şi mînuite cu stîngăcie, menite să eternizeze epocile îndepărtate şi evenimentele trecute, nu par să fi existat alte scrieri care să fi servit în mod nemijlocit istoriei romane. Nu s-a descoperit nici o urmă de cronici private. În familiile distinse s-a instituit numai obiceiul de a stabili tabele genealogice, atît de importante sub aspectul dreptului, şi de a picta arborele genealogic pe peretele faţadei, întru memoria veşnică. Aceste liste, care menţionau cel puţin magistraturile, n-au oferit numai un punct de plecare pentru tradiţia familiei, dar de ele trebuie să se fi legat de

timpuriu notiţele biografice. Necroloagele, care la Roma nu puteau lipsi de la înmormîntarea nici unui om distins, fiind rostite, de regulă, de ruda cea mai apropiată a decedatului, cuprindeau în esenţă nu numai enumerarea virtuţilor şi titlurilor acestuia, dar şi relatarea faptelor şi virtuţile strămoşilor săi; în felul acesta, ele trebuiau să fi fost transmise de la o generaţie la alta. Astfel s-au putut conserva multe date preţioase, dar, în acelaşi timp, au putut fi introduse şi multe răstălmăciri şi falsificări grosolane.

Nu numai adevărata istoriografie, ci şi istoria convenţională a Romei îşi are începuturile în aceste timpuri. Izvoarele ei au fost, bineînţeles, aceleaşi ca peste tot. Cîteva evenimente şi cîteva nume, precum acelea ale regilor Numa Pompilius, Ancus Marcius, Tullus Hostilius, înfrîngerea latinilor de către regele Tarquinius şi alungarea Tarquiniilor, se vor fi perpetuat prin tradiţia orală. Alte fapte au fost furnizate de tradiţia familiilor aristocratice, de exemplu cele despre Fabii. În alte relatări au fost simbolizate şi prezentate cu deosebită vivacitate străvechile instituţii şi îndeosebi realităţile legislative, de exemplu caracterul sacru al zidurilor Romei în legenda despre moartea lui Remus, suprimarea legii talionului în cea referitoare la sfîrşitul regelui Tatius (p. 115), necesitatea reglementărilor în legătură cu podul de lemn peste Tibru în cea despre Horatius Cocles, naşterea dreptului de graţiere a comunităţii în frumoasa povestire despre Horatii şi Curatii, apariţia emancipării şi introducerea dreptului civil pentru liberţi în aceea privind conspiraţia Tarquiniilor şi a sclavului Vindicius. Tot din această categorie face parte însăşi istoria întemeierii Romei, care încearcă să lege originea acesteia de Latium şi de metropola latină consacrată, Alba. De cognomenele bărbaţilor iluştri s-au legat multe glose istorice: de exemplu, Publius Valerius, „Servitorul poporului” (*Poplicola*), a reunit în jurul numelui său un ciclu de anecdote contemporane. Dar mai ales smochinul sacru şi alte locuri şi curiozităţi ale Romei au dat naştere unui număr mare de povestiri pioase, de felul acelora care, după un mileniu, au format *mirabilia Urbis*. Din această epocă datează, în mod sigur, o anumită corelare a tuturor acestor legende, stabilirea succesiunii celor şapte regi, fixarea perioadei lor de guvernare, la 240 de ani în

total, care se bazează, neîndoielnic, pe calculul gentilic, şi chiar începutul redactării oficiale a relatării acestor fapte. Trăsăturile fundamentale şi mai ales cvasi-cronologia ei apar în tradiţia de mai tîrziu cu o asemenea neclintire, încît numai din cauza acestui fapt fixarea ei nu poate fi situată în epoca literară a Romei, ci înaintea ei. Dacă cei doi gemeni, Romulus şi Remus, sînt prezentaţi începînd cu anul 458 (**296**) ca fiind alăptaţi de lupoaică, aşezaţi lîngă smochinul sacru, atunci romanii care au supus Latiumul şi Samniumul nu pot să fi auzit istoria întemeierii oraşului lor natal altfel decît cum o citim şi noi în Titus Livius; chiar şi aborigenii, cu sensul de „cei de la începuturi", acest rudiment naiv al cercetărilor istorice despre neamul latinilor, apar deja în anul 465 (**289**) la scriitorul sicilian Kallias. Natura cronicii cere ca istoriei să-i fie adăugată preistoria şi să fie dusă, dacă nu pînă la crearea cerului şi pămîntului, cel puţin pînă la constituirea comunităţii; într-adevăr, este confirmat cu certitudine că tablele pontifilor consemnau anul întemeierii Romei. De aici putem deduce că, după ce în prima jumătate a secolului al V-lea a trecut la consemnările rare de pînă atunci, limitate, de regulă, la numele magistraţilor, la instituirea unei cronici anuale regulate, colegiul pontifilor a adăugat şi istoria regilor Romei şi a suprimării lor, care lipsea la început, şi a realizat, prin fixarea naşterii republicii la 13 septembrie 245 (**509**), ziua consacrării templului capitolin, o legătură, ce-i drept, numai aparentă, între povestirea atemporală şi relatarea analelor. Neîndoielnic că şi elenismul a contribuit la această determinare a originilor Romei : speculaţiile despre populaţia originară şi aceea de mai tîrziu, despre prioritatea vieţii pastorale faţă de agricultură şi transformarea omului Romulus în zeul Quirinus (p. 128) par cu totul greceşti; chiar mistificarea figurilor cu totul naţionale, a piosului Numa şi a înţeleptei Egeria, prin pătrunderea ştiinţelor pitagoreice străvechi, nu pare să fi aparţinut în vreun fel elementelor celor mai recente ale preistoriei romane. În mod asemănător acestor începuturi ale comunităţii au fost completaţi şi arborii genealogici şi ai familiilor nobile, fiind prelungiţi, după o cutumă heraldică larg răspîndită, întotdeauna pînă la strămoşi iluştri; astfel, de exemplu, Aemiliii, Calpurniii, Pinariii şi Pomponiii şi-au

susţinut descendenţa de la cei patru fii ai lui Numa, Mamercus, Calpus, Pinus şi Pompo; în plus, Aemiliii se considerau descendenţi şi de la unul dintre fiii lui Pythagoras, Mamercus, supranumit „Cel care vorbeşte bine” (αἰμύλος). În ciuda acestor reminiscenţe elene pretutindeni vizibile, preistoria comunităţii, ca şi cea a familiilor, poate fi considerată una naţională, întrucît, pe de o parte, s-a născut la Roma, iar pe de alta tendinţa ei principală a fost de la început îndreptată spre stabilirea unei punţi între Roma şi Latium, nu între Roma şi Grecia.

Naraţiunea şi poezia greacă au fost cele care şi-au asumat cealaltă sarcină. Legenda elenă relevă un efort constant de a ţine pasul cu descoperirile geografice, din ce în ce mai extinse, şi de a alcătui cu ajutorul nenumăratelor istorioare ale călătoriilor şi ale navigatorilor o istorie universală dramatizată. Dar procedeul este foarte naiv. Rareori întîlnim o relatare asemănătoare primei lucrări istorice greceşti care aminteşte de Roma, istoria siciliană a lui Antiochos din Siracusa (încheiată în anul 330, **424**), conform căreia un bărbat, pe nume Sikelos, ar fi mers din Roma în Italia, altfel spus în peninsula brutiană; se afirmă astfel înrudirea romanilor, siculilor şi brutienilor, fără vreo tendinţă elenizantă. În general, legenda este tot mai mult înclinată să prezinte întreaga lume barbară ca originîndu-se de la greci sau, dacă nu, ca fiind supusă de către aceştia; grecii au aruncat de timpuriu plasa acestor legende asupra Occidentului. Legendele despre Hercule şi despre argonauţi au dobîndit o importanţă mai redusă pentru Italia decît călătoriile de întoarcere după căderea Ilionului, cu toate că Hekataios (mort în anul 257, **497**) cunoştea deja calvarul lui Hercule, iar „Argo” străbate, după Marea Neagră, Oceanul Atlantic, apoi Nilul, întorcîndu-se în Marea Mediterană. Conform primelor informaţii despre Italia, Diomedes rătăceşte prin Marea Adriatică, iar Odiseu prin Marea Tireniană (p. 107); cel puţin această ultimă localizare a poemului homeric se află foarte aproape de legendă. Pînă în epoca lui Alexandru, regiunile de lîngă Marea Tireniană au ţinut, în domeniul fabulării greceşti, de sfera legendei lui Odiseu. Ephoros, care-şi încheie opera în anul 414 (**340**), şi aşa-numitul Skylax (în jurul anului 418, **336**) urmează, în

esenţă, aceeaşi ultimă legendă. Poezia mai veche nu consemnează nimic despre călătorii troieni; la Homer, după căderea cetăţii, Enea domneşte asupra troienilor care nu-şi părăsiseră patria. Abia marele tălmăcitor de mituri Stesichoros (122-201, **632-533**) îl aduce pe Enea în ţinuturile occidentale, în opera sa *Distrugerea Ilionului*, pentru a îmbogăţi poetic lumea fabuloasă a meleagurilor sale natale şi a patriei pentru care optase, Sicilia şi Italia meridională, punîndu-i în opoziţie pe eroii troieni şi eleni. De la el datează contururile consacrate ale acestei istorisiri, îndeosebi grupul eroului – părăsirea Ilionului în flăcări, împreună cu soţia, fiul şi bătrînul tată care poartă zeii casei –, şi identificarea importantă a troienilor cu autohtonii sicilieni şi italici, care se traduce mai ales prin legenda trîmbiţei lui Misenos, eponimul promontoriului misenian. Bătrînul poet a fost călăuzit de sentimentul că barbarii italici ar fi mai apropiaţi de eleni decît ceilalţi şi că relaţia dintre eleni şi italici nu putea să fie formulată poetic asemenea celei dintre aheii homerici şi troieni. Această nouă legendă troiană se va contopi în curînd cu mai vechea legendă despre Odiseu, incluzînd, în egală măsură, întreaga Italie. Potrivit lui Selanikos (care a scris în jurul anului 350, **404**), Odiseu şi Enea au ajuns în Italia prin ţinuturile tracice şi molose. Aici, femeile troiene captive vor incendia corăbiile, iar Enea va întemeia oraşul Roma, numindu-l după numele uneia dintre aceste femei. În mod asemănător, cu aceeaşi lipsă de acoperire, Aristotel (370-432, **384-322**) ne povesteşte că un grup de corăbii eşuate pe coasta latină au fost incendiate de către sclavele troiene, iar din descendenţii acestor bărbaţi ahei, nevoiţi să rămînă aici, şi din soţiile lor troiene s-ar fi născut latinii. În această tradiţie au fost preluate şi elemente ale legendei autohtone, pe care comerţul intens, cel puţin către sfîrşitul acestei epoci, dintre Sicilia şi Italia a colportat-o pînă în Sicilia. În versiunea asupra fondării Romei alcătuită de sicilianul Kallias (în jurul anului 465, **289**) s-au contopit povestiri despre Odiseu, Enea şi Romulus; dar adevăratul autor al versiunii, foarte cunoscută mai tîrziu, referitoare la călătoria troienilor a fost Timaios din Tauromenion, în Sicilia, care şi-a încheiat istoria sa în anul 492 (**262**). El este primul care-l „lasă” pe Enea să fondeze mai întîi Lavinium, cu

sanctuarul zeilor penaţi troieni, şi abia după aceea Roma; el trebuie să o fi introdus, de asemenea, pe tyriana Elisa sau pe Dido în legenda despre Enea, întrucît Dido apare la el ca întemeietoarea Cartaginei, iar Roma şi Cartagina au fost fondate, după el, în acelaşi an. Imboldul acestor inovaţii a fost dat, pe lîngă criza care îi implica pe romani şi cartaginezi în perioada şi în spaţiul unde Timaios îşi concepea opera, şi de anumite relatări despre obiceiuri şi tradiţii latine, care au ajuns pînă în Sicilia; dar, în general, această povestire nu poate să fi fost adusă din Latium, ci trebuie să fi fost o invenţie nesăbuită a acestui „palavragiu" bătrîn. Timaios a auzit, probabil, vorbindu-se despre străvechiul templu al zeilor casei din Lavinium, dar faptul că aceştia erau consideraţi de lavinaţi drept Penaţii aduşi de către Eneazi din Ilion nu poate să fie decît o născocire a sa. La fel şi paralela ingenioasă dintre „calul de octombrie" al romanilor şi calul troian, iar în cazul inventarierii exacte a obiectelor sacre din Lavinium, acestea au fost, ne relatează omul nostru de încredere, baghete din fier şi cupru şi un vas din argilă de fabricaţie troiană. Bineînţeles că tocmai Penaţii nu au putut fi văzuţi, de nimeni, sub nici o formă, încă multe secole după aceea; dar Timaios era unul dintre acei istorici care sînt foarte bine documentaţi cu privire la lucrurile care nu se pot cunoaşte. Polybios, care şi-a cunoscut omul, a recomandat, pe bună dreptate, să nu i se acorde nici cea mai mică încredere, mai ales acolo unde – ca în cazul de faţă – face referire la mărturii originale. Într-adevăr, retorul sicilian, care putea să arate mormîntul lui Thukydides în Italia şi care nu găsea pentru Alexandru un elogiu mai mare decît faptul că a cucerit Asia mai repede decît a terminat Isocrate *Panaegiricul* său, a fost omul potrivit să frămînte din poezia naivă a timpurilor de odinioară acel aluat pestriţ, căruia soarta i-a conferit o celebritate atît de ieşită din comun. Nu se poate stabili sigur în ce măsură istoria fabuloasă a grecilor cu privire la evenimentele italice, aşa cum se născuse ea acum în Sicilia, a pătruns în aceste timpuri în Italia însăşi. Legăturile cu ciclul *Odiseei*, pe care le întîlnim mai tîrziu în legendele despre întemeierea Tusculumului, Praenestei, Antiumului, Ardeii, Cortonei, s-ar putea să se fi născut de pe acum. De asemenea, trebuie să se fi impus la

Roma, la sfîrşitul acestei epoci, credinţa în originea troiană a romanilor, întrucît prima mărturie sigură despre o legătură dintre Roma şi Orientul grecesc o constituie o intervenţie a romanilor în favoarea „rudelor de sînge" din Ilion în anul 472 (**282**). Ceea ce dovedeşte că legenda lui Enea este relativ de dată recentă şi relativ superficială în comparaţie cu legenda despre Odiseu; iar redactarea definitivă a acestei povestiri, precum şi identificarea ei cu legenda despre întemeierea Romei aparţin în orice caz epocii următoare. În timp ce la eleni istoriografia, sau ceea ce se numea astfel, se străduia în felul ei să reconstituie istoria primitivă a Italiei, ea a uitat aproape în întregime de istoria contemporană a peninsulei, fapt semnificativ pentru decadenţa istoriei elene, pentru noi puţin îmbucurător. Theopomp din Chios (care îşi încheie relatarea în anul 418, **336**) abia dacă aminteşte în treacăt de cucerirea Romei de către celţi; Aristotel (pp. 236-237), Kleitarchos (p. 268), Teofrast (p. 290), Heracleides din Pont (mort în jurul anului 450, **304**) amintesc ocazional diferite evenimente referitoare la Roma. Numai cu Hieroymos din Candia, care, fiind istoriograful lui Pyrrhos, a scris şi istoria războaielor italice ale acestuia, istoriografia grecească devine şi izvor pentru istoria romană.

Dintre ştiinţe, jurisprudenţa a primit un nepreţuit fundament prin codificarea legilor Romei în anii 303 (**451**) şi 304 (**450**). Acest cod al înţelepciunii, cunoscut sub numele Legea Celor Douăsprezece Table, este probabil cel mai vechi monument roman care merită denumirea de carte. Unei epoci puţin mai tîrzii trebuie să-i fie atribuit şi nucleul aşa-numitelor „legi regale", mai exact al anumitor prescripţii, în principal sacrale, care se bazau pe cutume şi care au fost transpuse în domeniul public prin colegiul pontifilor, însărcinat, ce-i drept, nu cu legislaţia, ci cu jurisprudenţa. De asemenea, de la începutul acestei perioade s-a instituit probabil obiceiul de a consemna, dacă nu plebiscitele, cel puţin hotărîrile cele mai importante ale senatului. Am văzut că problema conservării lor a fost aprig disputată în primele lupte dintre stări (p. 206). Aşadar, în timp ce creşte numărul documentelor juridice, se stabilesc şi fundamentele unei ştiinţe propriu-zise a dreptului. Atît magistraţii anuali, cît şi juraţii luaţi din

rîndul poporului au fost obligaţi să se adreseze unor jurisconsulţi (*auctores*) care cunoşteau procedura juridică şi care puteau să propună o decizie pe baza cazurilor precedente sau, în lipsa acestora, pe baza principiilor. Pontifii, care, în mod obişnuit, au fost consultaţi atît în legătură cu fixarea zilelor de judecată, cît şi în legătură cu toate dubiile privind cultul zeilor şi actele juridice, au dat, la cerere, sfaturi şi asupra altor probleme de drept şi şi-au exprimat opiniile, atunci cînd le-au fost solicitate, cu privire la toate formele legale pentru fiecare caz în parte, dezvoltînd astfel în sînul colegiului lor tradiţia care va servi de temelie dreptului privat roman. Toate aceste formule împreună cu un calendar care indica zilele de judecată au fost aduse la cunoştinţa poporului în jurul anului 450 (**304**) de către Appius Claudius sau de către scribul acestuia, Gnaeus Flavius. Însă această tentativă de a formula ştiinţa, care încă nu luase conştiinţă de sine, a rămas mult timp un fapt izolat. Este de înţeles că însuşirea dreptului şi jurisprudenţei a constituit de pe acum un mijloc de a se recomanda în faţa poporului, în scopul de a accede la magistraturi, chiar dacă relatările, potrivit cărora primul *pontifex* plebeu, Publis Sempronius Sophus (consul în anul 450, **304**), şi primul *pontifex maximus* plebeu, Tiberius Coruncanius (consul în anul 474, **280**), îşi datorau titlurile lor onorifice cunoştinţelor de drept, sînt mai degrabă o anticipare a celor de mai tîrziu decît o tradiţie. Geneza propriu-zisă a limbii latine şi, probabil, şi a celorlalte limbi italice datează dintr-o epocă îndepărtată, iar în perioada de care ne ocupăm limba latină a fost fixată în trăsăturile ei principale. Faptul este dovedit prin Legea Celor Douăsprezece Table, păstrate, în parte, prin tradiţia orală, în parte, prin fragmente puternic modernizate, care conţin un număr de cuvinte arhaice şi de formulări nefinisate, îndeosebi omiterea subiectului nedefinit, dar care nu prezintă totuşi dificultăţile de interpretare ale cîntecului arvalilor şi se apropie mai mult de limba lui Cato decît de aceea a vechilor litanii. Dacă la începutul secolului al VII-lea al Romei romanii au avut dificultăţi în a înţelege documentele din secolul al V-lea, aceasta se datorează neîndoielnic absenţei unei cercetări propriu-zise, în special a unei cercetări de arhivă. În această perioadă de formare a jurisprudenţei şi a redactării

legilor trebuie să se fi dezvoltat şi limbajul specific, care, cel puţin în forma sa definitivă, nu poate să fi fost cu nimic mai prejos de limbajul juridic englez de astăzi, cu formule şi expresii imuabile, enumerări nesfîrşite de detalii şi fraze interminabile, dar care se recomandă iniţial prin precizia şi vigoarea sa, pe care omul de rînd le ascultă, fără să înţeleagă nimic, cu respect, nerăbdare sau enervare, după structura şi starea sa psihică. De asemenea, în această epocă, a început să se manifeste preocuparea naţională pentru limbile indigene. La începutul perioadei (p. 160), idiomul sabelic, ca şi cel latin erau ameninţate de barbarizare, întrucît suprimarea terminaţiilor, folosirea vocalelor mute şi abandonarea consoanelor mai delicate devenea o uzanţă, la fel ca în limbile romanice din secolele al V-lea şi al VI-lea d.Cr. Împotriva acestei tendinţe s-a produs însă o reacţie. Sunetele *d* şi *r*, în oscă, şi *g* şi *h*, în latină, care se contopiseră, vor fi din nou separate şi înzestrate fiecare cu semnul său separat; *o* şi *u*, pentru care osca nu avusese de la început semne distincte şi care au fost deosebite iniţial în latină, dar care erau acum ameninţate cu confundarea, se vor separa iarăşi; mai mult, în oscă, *i* va fi pronunţat şi scris în două feluri; în fine, scrierea se apropie cu mult mai mult de pronunţare, întrucît la romani *s* fusese frecvent înlocuit cu *r*. Elementele cronologice datează această reacţie în secolul al V-lea; *g* latin nu fusese prezent, de exemplu, în jurul anului 300; în jurul anului 500, primul din familia Papiriilor, care se numea Papirius în loc de Papisius, a fost consulul anului 418 (**336**); introducerea lui *r* în locul lui *s* i se atribuie cenzorului Appius Claudius. Fără îndoială că recurgerea la o pronunţie mai elegantă şi mai exactă merge mînă în mînă cu influenţa crescîndă a civilizaţiei greceşti, care se face simţită în această perioadă în toate domeniile spiritului italic; şi aşa cum monedele de argint din Capua şi Nola erau cu mult mai perfecţionate decît aşii contemporani din Ardea şi Roma, la fel limba şi scrierea par să se fi cristalizat mai repede şi mai complet în Campania decît în Latium. Cît de departe de o formă finită se aflau limba şi scrierea romană la sfîrşitul acestei epoci, cu toate eforturile depuse pînă acum, ne-o demonstrează inscripţiile păstrate din secolul al V-lea, în care domneşte cea mai liberă fantezie,

îndeosebi în scrierea sau omiterea literelor *m, d*, şi *s* la sfîrşit de cuvînt şi a lui *n* la început şi în deosebirea vocalelor *o-u* şi *e-i*; este foarte probabil ca sabelii să fi făcut progrese mai mari în această direcţie, în timp ce umbrii au fost puţin afectaţi de influenţa regeneratoare a elenilor.

Datorită acestui progres al jurisprudenţei şi al gramaticii, şi învăţămîntul elementar, care trebuie să fi apărut ca atare mai de timpuriu, a cunoscut o anumită dezvoltare. Aşa cum Homer a fost cartea greacă cea mai veche, Legea Celor Douăsprezece Table au constituit cea mai veche carte romană, amîndouă devenind în patria lor fundamentul esenţial al educaţiei, iar învăţarea pe de rost a catehismului juridico-politic a ajuns piatra de temelie a creşterii copiilor romani. Pe lîngă cunoscătorii latini ai literelor (*litteratores*), au existat, bineînţeles, după ce cunoaşterea limbii elene devenise o necesitate pentru fiecare om de stat sau comerciant, şi gramaticieni greci (*grammatici*), în parte, sclavi publici, în parte, învăţători particulari, care, în locuinţa lor sau a elevului, dădeau lecţii despre rostirea şi citirea corectă a limbii elene. Nuiaua îşi păstrează desigur importanţa în procesul educativ, ca, de altfel, în armată sau la poliţie. Dar învăţămîntul nu poate să fi depăşit în această perioadă treapta elementară; nu exista nici o diferenţă socială esenţială între romanul instruit şi romanul ignorant.

Romanii nu s-au distins niciodată în ştiinţele matematice şi mecanice; acest lucru este cunoscut şi e valabil pentru această epocă probabil printr-un singur fapt, care poate fi datat acum: încercarea decemvirilor de a regulariza calendarul. Ei au dorit să schimbe calendarul care se baza pînă acum pe *trieteris* (p. 156), atît de incomod, cu cel attic, care se baza pe *oktaeteris* care păstra luna lunară de douăzeci şi nouă de zile şi jumătate, dar care fixa anul solar de 365 de zile şi şase ore, în loc de 368 de zile şi şase ore, şi care, pentru o durată neschimbată de 354 de zile pe an, nu intercala, ca înainte, 59 de zile pentru fiecare patru ani, ci 90 pentru fiecare opt ani. În acelaşi sens, inovatorii calendarului roman au intenţionat, păstrînd neschimbat calendarul vechi, să nu scurteze lunile intercalate în cei doi ani bisecţi ai ciclului de patru ani, ci să scurteze

luna februarie cu şapte zile, altfel spus, să fixeze această lună în anii bisecţi la 22, respectiv 21 de zile în loc de 29, respectiv 28. Dar ignoranţa matematică şi speculaţiile teologice, îndeosebi cele privind sărbătoarea anuală a lui Terminus, care cădea exact în zilele lunii februarie ce urmau să fie suprimate, au denaturat în aşa măsură reforma intenţionată, încît luna februarie a anilor bisecţi a devenit de 24, respectiv de 23 de zile, noul an solar roman însumînd acum de fapt 366 de zile şi şase ore. Aceste neajunsuri practice au fost în parte remediate prin înlăturarea calculului după lunile calendaristice sau de zece luni (p. 155), care nu mai putea fi aplicat din cauza inegalităţilor create, şi introducerea calculului după perioada de zece luni ale unui an solar de 365 de zile sau a aşa-numitului an de zece luni cu 304 de zile, pentru socoteli mai exacte. Pe de altă parte, îndeosebi în mediul ţăranilor, a fost folosit şi în Italia, destul de timpuriu (în jurul anului 386, **368**), calendarul pentru agricultori, întemeiat de Eudoxos pe baza anului solar egiptean de 365 de zile şi şase ore. Domeniile care se găsesc în directă legătură cu ştiinţele mecanice, arhitectura şi sculptura, ne oferă o imagine mai bogată despre ceea ce au putut realiza italicii în această privinţă. Ce-i drept, nici aici nu întîlnim o originalitate propriu-zisă; dar dacă prin pecetea imitaţiei, care afectează aproape întreaga plastică italică, interesul artistic în sine scade foarte mult, ea atrage cu atît mai mult interesul istoric, întrucît, în parte, poartă mărturiile cele mai remarcabile ale unor relaţii dintre popoare dispărute, în parte, este singura capabilă să reînvie istoria diferitelor populaţii ale italicilor neromani, de altfel în totalitatea ei necunoscută. Despre această problemă nu putem spune nimic nou; putem exprima însă cu cea mai mare exactitate şi pe o bază mai largă ceea ce au arătat deja mai sus (p. 173); altfel spus, influenţa elenă a pătruns masiv printre etrusci şi italici, producînd la unii o artă mai bogată şi mai pretenţioasă, la ceilalţi, una mai accesibilă şi mai profundă.

Am arătat mai sus că arhitectura italică a tuturor ţinuturilor a primit, încă din cele mai vechi timpuri, elemente greceşti. Zidurile cetăţilor, cisternele de apă, mormintele acoperite în formă de piramidă, templul toscan nu sînt sau sînt foarte puţin diferite de cele

mai vechi construcţii elene. Despre o evoluţie ulterioară a arhitecturii la etrusci în această epocă nu ni s-a păstrat nici o mărturie; nu întîlnim aici nici un element nou receptat, nici o creaţie originală, cel puţin dacă nu vrem să luăm în considerare mormintele somptuoase de genul celui descris cu insistenţă de Varro, aşa-numitul „mormînt al lui Porsena" din Chiusi, care aminteşte de măreţia inutilă şi stranie a piramidelor egiptene. În Latium, cel puţin în primul secol şi jumătate al republicii, au fost păstrate vechile tipare ; am constatat mai sus că, odată cu instaurarea republicii, arta mai degrabă a decăzut decît a înregistrat vreun progres (p. 310). Din această epocă nu putem aminti alt monument arhitectonic latin de oarecare importanţă decît templul lui Ceres, construit la Roma, în Circ, în anul 261 (**493**), care a fost considerat în epoca imperială drept model al stilului toscan. Spre sfîrşitul acestei epoci însă, în arhitectura italică şi îndeosebi în cea romană (p. 310) pătrunde un suflu nou; apare grandioasa construcţie cu boltă. Ce-i drept, nimic nu ne îndreptăţeşte să declarăm arcada şi bolta drept invenţii ale italicilor. De asemenea, este un fapt stabilit că, în epoca genezei arhitecturii elene, grecii nu cunoscuseră arcada şi, de aceea, pentru templele lor foloseau tavanul plat şi acoperişul în două ape; arcada poate să fie însă o invenţie de dată mai recentă a elenilor, născută din mecanica raţională, aşa cum susţine tradiţia grecească, atribuind-o fizicianului Democrit (294-297, **360**-**357**). Această prioritate a construcţiei în arcade la greci faţă de romani concordă (opinie împărtăşită de cei mai mulţi) cu faptul că bolta de la *cloaca maxima* şi aceea care s-a ridicat mai tîrziu deasupra fîntînii capitoline (p. 170), iniţial cu un acoperiş piramidal, sînt cele mai vechi monumente păstrate la care s-a aplicat acest principiu, întrucît este mai mult decît probabil că aceste construcţii în boltă nu aparţin epocii regale, ci abia celei republicane (p. 89) şi că, în epoca regală, în Italia întîlnim numai acoperişuri plate sau în două ape (p. 171). Orice opinie am adopta în problema bolţii, larga ei utilizare este pretutindeni, şi mai cu seamă în arhitectură, cel puţin tot atît de importantă ca şi enunţarea principiului în sine; iar această utilizare revine în mod incontestabil romanilor. Odată cu secolul al V-lea încep să se construiască porţi, mai ales poduri şi apeducte cu

boltă, care va rămîne de acum înainte nedespărţită de numele romanilor. O inovaţie înrudită, străină grecilor, dar foarte familiară romanilor şi aplicată mai ales la cultele lor negreceşti, tipic romane, îndeosebi la cel al Vestei, este forma circulară a templului şi a acoperişului-cupolă. Consideraţii asemănătoare se pot face şi în legătură cu alte îmbunătăţiri minore, dar nelipsite de importanţă. Nu putem însă vorbi de originalitate sau de geniu artistic; dar pavajul solid al străzilor romane, drumurile lor indestructibile, cărămizile lor late şi de o duritate extraordinară, mortarul clădirilor făcut pentru eternitate dovedesc tăria de nezdruncinat, hărnicia energică a spiritului roman.

Ca şi artele tectonice, cele sculpturale şi ale desenului, poate chiar într-o măsură mai mare, nu sînt pe pămîntul Italiei atît produse ale influenţei greceşti, cît germinaţii din sămînţa elenă. Mai sus (p. 172), am amintit că, deşi sînt surorile mai tinere ale arhitecturii, au început să se dezvolte, cel puţin în Etruria, încă din timpul epocii regale; înflorirea lor e databilă, în Etruria şi mai ales în Latium, în perioada republicii; fapt ce rezultă cu evidenţă din aceea că, în ţinuturile ocupate în cursul secolului al IV-lea de către celţi şi samniţi, abia dacă descoperim o urmă a manifestărilor artistice etrusce. Plastica etruscă s-a restrîns la început îndeosebi la lutul ars, cupru şi aur, materii oferite artiştilor etrusci de depunerile bogate în argilă, de minele de cupru şi de activitatea comercială. Avîntul pe care l-a luat plastica în lut este demonstrat de masele enorme de reliefuri şi statui din acest material cu care au fost ornaţi pereţii, frontoanele şi acoperişurile templelor etrusce, păstrate în ruine pînă astăzi şi de exportul operelor de acest gen în Latium. Turnarea obiectelor de cupru nu se află mai prejos. Artiştii etrusci s-au încumetat să fabrice statui de bronz colosale, înalte de pînă la 50 de picioare, iar la Volsinii, Delphiul etrusc, au fost expuse în jurul anului 489 (**265**), conform tradiţiei, două mii de statui în bronz; în schimb, sculptura în piatră a început în Etruria, ca peste tot de altfel, cu mult mai tîrziu, întîrzierea fie provocată de cauze interne, dar şi de lipsa unei materii brute adecvate – carierele de la Carrara nu erau încă deschise. Cel care a văzut numeroasele şi filigranatele podoabe de

aur din mormintele Etruriei meridionale nu va considera neverosimilă relatarea potrivit căreia cupele de aur tireniene erau apreciate chiar în Attica. Concomitent, deşi de dată recentă, sculptura în piatră s-a răspîndit şi ea în Etruria. Elevi ai grecilor, desenatorii şi pictorii etrusci s-au distins în incizarea metalului şi în pictura murală monocromatică. Dacă comparăm acum ţinutul italicilor propriu-zişi cu cel al etruscilor, constatăm relativa inferioritate artistică a celui dintîi faţă de bogăţia etruscă. La o analiză mai atentă însă, nu ne putem sustrage impresiei că atît naţiunea latină, cît şi cea sabelică au avut aptitudini artistice superioare celei etrusce. Ce-i drept, pe teritoriul propriu-zis al sabelilor, în Sabina, în Abruzzi, în Samnium, practic nu se găsesc opere de artă şi nici monede. Însă triburile samnite care s-au stabilit pe ţărmurile Mării Tireniene sau ale Mării Ionice nu numai că şi-au însuşit arta elenă în formele ei de manifestare, dar au aclimatizat-o mai mult sau mai puţin complet în teritoriile lor. Deja la Velitrae, unde limba şi particularitatea volscă par să se fi păstrat cel mai mult, cu toate că oraşul a fost transformat într-o colonie latină şi, mai tîrziu, într-un oraş cu drept de cetăţenie fără sufragiu, s-au găsit teracote viu colorate într-o manieră originală. În Italia meridională, Lucania pare să fi fost influenţată în măsură mai redusă de arta elenă; dar în Campania şi în Bruttium, sabelii şi elenii s-au contopit în aşa măsură prin limbă şi naţionalitate, dar mai ales prin artă, monedele campaniene şi brutiene au fost realizate la un asemenea nivel artistic, încît, comparate cu cele greceşti contemporane lor, se deosebesc numai prin inscripţie. Un fapt mai puţin cunoscut, ceea ce nu-i diminuează însă certitudinea, este că Latiumul, dacă a fost inferior Etruriei sub aspectul multitudinii şi bogăţiei operelor de artă, a fost egalul acesteia în privinţa sentimentului artistic şi a practicii artistice. Aici lipseşte, ce-i drept, arta tăierii pietrei, atît de mult cultivată în voluptuoasa Etrurie, şi nu avem nici o mărturie despre exportul artizanatului latin, aşa cum avem despre orfevrăria şi plastica în lut etruscă. Templele latine n-au fost împodobite cu ornamente din bronz şi din ceramică precum cele etrusce, mormintele latine n-au fost umplute, asemenea celor etrusce, cu

podoabe de aur, iar zidurile lor nu străluceau în toate culorile, precum cele etrusce, graţie picturilor murale. Cu toate acestea, în general, cumpăna nu se înclină în favoarea naţiunii etrusce. Născocirea imaginii lui Ianus, care poate fi atribuită latinilor, ca şi zeitatea însăşi, nu este neîndemînatică, ci de o factură mai originală decît orice operă artistică etruscă. Despre activitatea la Roma a artiştilor greci renumiţi ne vorbeşte străvechiul templu al zeiţei Ceres; sculptorul Damophilos, care a realizat împreună cu Gorgasos figurile din lut pentru acest edificiu, pare să fi fost una şi aceeaşi persoană cu dascălul lui Zeuxis, Demophilos din Himera (în jurul anului 300, **454**). Cele mai instructive sînt operele de artă asupra cărora, în parte datorită unor relatări contemporane, în parte datorită unor observaţii proprii, ne este permisă o judecată prin comparaţie. Dintre operele artistice latine din piatră nu ni s-a păstrat altceva decît sarcofagul consulului Lucius Scipio, lucrat în stil doric la sfîrşitul acestei perioade; dar simplitatea nobilă a acestuia umbreşte toate operele etrusce de acelaşi gen. Din mormintele etrusce au fost recuperate multe bronzuri frumoase, lucrate în stil hieratic, îndeosebi coifuri, candelabre şi alte obiecte asemănătoare. Dar care dintre aceste opere se poate compara cu lupoaica din bronz, ridicată în anul 458 (**296**) lîngă smochinul ruminal din forul roman, din amenzi, şi astăzi încă podoaba supremă a Capitoliului? Turnătorii în metal din Latium nu se înspăimîntau nici ei în faţa unor opere monumentale, lucru dovedit de statuia colosală a lui Iupiter de pe Capitoliu, realizată de Spurius Carvilius (consul în anul 461, **293**) din armurile samnite topite, din ale cărei reziduuri rezultate la cizelare a putut fi turnată statuia învingătorului, aşezată la picioarele colosului. Această imagine a lui Iupiter se vedea şi de pe Muntele Alban. Dintre monedele de cupru turnate, cele mai frumoase sînt, incontestabil, cele din Latiumul meridional; cele romane şi umbriene sînt acceptabile, cele etrusce, fără imagine şi, deseori, cu adevărat barbare. Picturile murale, pe care Gaius Fabius le-a executat în templul dedicat, în anul 452 (**302**), Salvării, pe Capitoliu, au suscitat încă în epoca augustană uimirea cunoscătorilor de artă formaţi la şcoala elenă, datorită desenului şi culorilor lor; iar iubitorii de artă ai

epocii imperiale proslăveau frescele din Caere, dar cu şi mai multă ardoare pe cele din Roma, Lanuvium şi Ardea, drept capodopere ale picturii. Gravura în metal, cu care au fost împodobite în Latium casetele de toaletă, şi nu, ca în Etruria, oglinzile de mînă, a fost mai puţin apreciată, fiind cultivată aproape în exclusivitate la Praeneste. Opere de artă extraordinare se găsesc printre oglinzile de metal etrusce, cît şi printre casetele praenestine. Despre o piesă a acestei din urmă şcoli, realizată probabil în această epocă în atelierul unui artist din Praeneste, se poate afirma pe drept cuvînt că, cu greu s-ar găsi un alt produs al graficii antice care să poarte, precum cista ficoronină, pecetea unei arte desăvîrşite prin frumuseţe şi originalitate şi să fie totuşi complet pură şi sobră.

Caracteristica generală a operelor de artă etruscă este, pe de o parte, o anumită exuberanţă barbară atît în privinţa materialului, cît şi a stilului, pe de alta, lipsa totală a unei evoluţii originale. Acolo unde meşterul grec se mulţumeşte să schiţeze cu simplitate, elevul său etrusc îşi iroseşte şcolăreşte energia; în locul materialului uşor şi al proporţionării temperate a grecilor, la operele etrusce este evidentă mărimea şi preţiozitatea sau, uneori, numai curiozitatea. Arta etruscă nu este capabilă să imite fără a exagera; severul devine dur, plăcutul, dulce, înspăimîntătorul, monstruos, licenţiosul, obscen – şi aceasta cu atît mai mult cu cît impulsul original e mai îndepărtat, iar arta etruscă se limitează la propriile resurse. Şi mai frapantă este cramponarea de formele convenţionale, de stilul tradiţional. Fie că relaţiile iniţial amicale cu Etruria au permis elenilor să-şi răspîndească aici sămînţa artei, o epocă mai tîrzie de ostilităţi împiedicînd pătrunderea stadiilor de dezvoltare mai recente ale artei greceşti, fie că, ceea ce este mai probabil, obstinaţia intelectuală a naţiunii constituie cauza principală a acestei stagnări, cert este că arta etruscă a rămas pe treapta de evoluţie primitivă, pe care s-a aflat în momentul fecundării de cea elenă. Această situaţie explică probabil de ce arta etruscă, fiica vitregă a celei elene, a trecut mult timp drept izvorul artei elene. Mai mult decît ataşamentul obstinat de stilul tradiţional în categoriile artistice consacrate, tratarea deplorabilă a celor introduse mai tîrziu, îndeosebi sculptura în piatră

şi turnarea monedelor de cupru, ne dovedeşte cît de repede arta etruscă şi-a pierdut viaţa proprie. La fel de instructivă este ceramica pictată, care se găseşte într-un număr impresionant în necropolele etrusce de dată mai recentă. Dacă aceasta s-ar fi răspîndit tot aşa de timpuriu precum tăbliţele de metal gravate sau teracotele pictate, etruscii ar fi deprins fără îndoială fabricarea lor în număr mare şi într-o calitate acceptabilă; dar în epoca în care luxul a devenit dominant, reproducerea proprie a acestor obiecte a eşuat complet, aşa cum o dovedesc vasele cu inscripţii etrusce izolate, iar cumpărarea a înlocuit în întregime fabricarea lor pe plan local. Dar şi în interiorul Etruriei întîlnim un contrast izbitor între dezvoltarea artistică a ţinutului nordic faţă de cel sudic. Uriaşele tezaure de picturi murale, decoraţii ale templelor, podoabe de aur şi vase ceramice pictate s-au păstrat mai cu seamă în Etruria meridională, în teritoriile cetăţilor Caere, Tarquinii şi Volci. Etruria septentrională rămîne, din acest punct de vedere, cu mult în urmă şi nu s-a găsit, de exemplu, nici un hipogeu pictat la nord de Chiusi. Oraşele etrusce cele mai sudice, Veii, Caere, Volsinii, sînt, conform tradiţiei romane, cele mai importante sedii străvechi ale artei etrusce; oraşul cu poziţia cea mai nordică, Volaterrae, cea mai mare dintre toate comunităţile etrusce, este şi cel mai străin de manifestările artistice. Dacă în Etruria sudică s-a răspîndit o semicultură elenă, Etruria nordică excelează prin absenţa oricărei culturi. Cauzele acestei diferenţieri remarcabile trebuie să fie căutate, în parte, în naţionalitatea eterogenă din Etruria meridională, amestecată cu multe elemente neetrusce (p. 99), în parte în influenţa mai puternică sau mai slabă a civilizaţiei greceşti, care trebuie să se fi resimţit mai mult ca oriunde la Caere. Faptul în sine nu se poate contesta. Subjugarea timpurie a părţii sudice a Etruriei de către romani şi romanizarea, care s-a înfăptuit aici destul de repede, trebuie să fi fost cu atît mai mult fatale artei etrusce; ce anume a putut produce Etruria nordică, restrînsă la propriile resurse, din punct de vedere artistic, o dovedesc monedele de cupru care aparţin, în majoritatea lor, acestui ţinut.

Dacă ne întoarcem privirile din Etruria spre Latium, vom constata că nici aici n-a fost creată o artă nouă; unei epoci mult mai

îndepărtate i-a fost rezervată transformarea motivului bolţii într-o arhitectură nouă, diferită de tectonica elenă, împreună cu care va înflori în mod armonios o sculptură şi o pictură nouă. Arta latină nu este niciodată originală, ba chiar deseori mediocră; dar însuşirea rapidă şi cu un discernămînt plin de bun-simţ a elementului străin este totuşi un merit deosebit al sentimentului artistic. Arta latină nu s-a barbarizat decît arareori, iar în privinţa celor mai reuşite produse ale ei se află la acelaşi nivel cu tehnica elenă. Cu aceasta nu putem nega o anumită dependenţă a artei Latiumului, cel puţin în stadiile ei timpurii, de cea etruscă, în mod sigur mai veche (p. 173). Probabil pe bună dreptate, Varro a afirmat că, cu excepţia statuilor din lut ars ale templului zeiţei Ceres, realizate de artişti greci (p. 330), toate celelalte imagini care ornau templele romane au fost executate de meşteri etrusci; dar că arta latină e tributară în primul rînd nemijlocitei influenţe greceşti este un fapt evident şi dovedit încă şi mai mult tocmai de aceste statui, ca şi de monedele latine şi romane. Aplicarea gravării metalului numai la oglinzile de toaletă în Etruria, iar în Latium numai la casetele de toaletă indică încă o dată diversitatea influenţelor care s-au exercitat asupra acestor două ţinuturi. Cu toate acestea, nu Roma pare să fi fost cetatea în care arta latină a ajuns la maturitate. Denarii şi aşii romani sînt întrecuţi cu mult de monedele de cupru şi de argint, mai rare, latine, atît prin precizia, cît şi prin bunul-gust al execuţiei, iar capodoperele picturii şi desenului aparţin cu preponderenţă cetăţilor Praeneste, Lanuvium şi Ardea. Aceasta concordă, fără îndoială, cu spiritul realist şi utilitar al republicii romane, caracterizat mai sus, care, probabil, nu s-a impus cu aceeaşi severitate în restul Latiumului. În cursul secolului al V-lea însă, şi mai ales în a doua sa jumătate, se petrec totuşi mutaţii profunde şi în arta romană. Aceasta a fost epoca în care a început construirea bolţilor şi a drumurilor, în care s-au născut opere de artă precum Lupoaica de pe Capitoliu, în care un bărbat distins, aparţinînd vechii aristocraţii romane, a luat în mînă o pensulă pentru ornarea unui templu de curînd construit, primind de aceea cognomenul onorific de „Pictor”. Acestea nu sînt accidente. Fiecare epocă mare cuprinde omul în complexitatea sa; şi oricît de rigidă a

fost cutuma, oricît de severă a fost poliţia romană, avîntul luat de Roma ca stăpînă a peninsulei sau, mai exact, de Italia unită pentru prima dată într-un stat se remarcă cu aceeaşi forţă în avîntul artei latine şi îndeosebi al celei romane, aşa cum în decăderea celei etrusce se manifestă decadenţa politică şi morală a naţiunii. La fel cum uriaşa putere cetăţenească a Latiumului a învins naţiunile mai slabe, tot astfel şi-a lăsat pecetea eternă în fier şi marmură.

Cartea a treia

De la unificarea Italiei pînă la supunerea Cartaginei şi a statelor greceşti

...arduum res gestas scribere.

...este tare greu să scrii istorie.

Sallustius

Capitolul I

Cartagina

Ramura semitică, deşi situată din rîndul popoarelor Antichităţii clasice, le rămîne totuşi străină. Pentru ea, centrul de gravitaţie a fost plasat în Orient, pentru ceilalţi, la Marea Mediterană şi oricît de mult războaiele şi migraţiile au deplasat graniţele şi au amestecat popoarele, între popoarele indo-germanice de naţiunile siriene, israelite şi arabe a rămas şi rămîne un profund sentiment de separare. Acest lucru este valabil şi pentru poporul semitic care s-a extins cel mai mult spre apus: fenicienii. Patria lor este fîşia îngustă de litoral situată între Asia Mică, Podişul Sirian şi Egipt, numită Canaan, „Cîmpie". Naţiunea însăşi s-a numit pe sine numai cu acest cuvînt; chiar şi în perioada creştină, ţăranul din Africa îşi zicea canaanit. Elenii însă au dat Canaanului numele de „Ţara purpurie" sau „Ţara oamenilor roşii", *Phoenike*, iar italicii obişnuiau să le spună „puni"; pentru noi, ei sînt fenicieni sau puni. Solul se preta agriculturii; dar, înainte de toate, porturile excelente, abundenţa lemnului şi a metalelor au favorizat comerţul, care a apărut omului aici, unde continentul oriental se apropie de Marea Mediterană, atît de bogată în insule şi în golfuri, poate pentru prima oară în întreaga sa măreţie. Tot ceea ce cutezanţa, iscusinţa şi ardoarea au putut crea a fost folosit de către fenicieni pentru deplina dezvoltare a comerţului şi a îndeletnicirilor legate de el, navigaţia, meşteşugurile şi colonizarea, ceea ce le-a conferit rolul de intermediari între Orient şi Occident. Dintr-o perioadă incredibil de îndepărtată îi găsim în Cipru şi Egipt, în Grecia şi Sicilia, în Africa şi Spania, ba chiar şi în Atlantic şi în Marea Nordului. Domeniul lor comercial se extinde de la Sierra Leone şi Cornwallis în vest, pînă la est de coasta malabarică; prin mîinile lor au trecut aurul şi perlele Orientului, purpura tiriană, sclavii, fildeşul, blănurile de lei şi de leoparzi din

Africa, cuprul cipriot, argintul spaniol, cositorul englez, fierul de pe Alba. Navigatorii fenicieni aduc fiecărui popor tot ceea ce acesta ar avea nevoie sau ar putea cumpăra, ei cutreieră toată lumea şi totuşi se întorc întotdeauna în patria lor strîmtă, de care inima lor nu se poate despărţi. Fenicienii au într-adevăr dreptul de a fi aşezaţi în istorie în rînd cu naţiunea elenă sau latină, dar şi la ei, poate mai mult decît la alţii, se adevereşte că Antichitatea a dezvoltat forţele popoarelor în mod unilateral. Marile şi perenele creaţii intelectuale care au izvorît din naţiunea aramaică, nu aparţin nemijlocit fenicienilor; dacă credinţa şi sînt, într-un anumit sens, patrimoniul naţiunilor aramaice şi dacă le-au parvenit indo-germanicilor din Orient, nici religia feniciană, nici ştiinţa şi arta, în măsura în care o putem constata, n-au ocupat vreodată un loc aparte în cadrul culturii acestui neam. Concepţiile religioase ale fenicienilor sînt lipsite de formă şi de frumuseţe, iar cultul lor pare mai degrabă să stimuleze cupiditatea şi cruzimea decît să le frîneze. Cel puţin în epocile istorice bine cunoscute nu întîlnim nici o influenţă deosebită a religiei feniciene asupra altor popoare. Cu atît mai puţin întîlnim o arhitectonică sau o artă plastică feniciană care ar putea fi comparată cu cea italică, pentru a nu mai vorbi de patria-mamă a tuturor artelor. Cea mai veche metropolă a observării ştiinţifice şi a aplicării practice a descoperirilor a fost Babilonul sau, cel puţin, Ţara Eufratului; aici s-a urmărit probabil pentru prima dată mersul astrelor, aici au fost diferenţiate şi scrise pentru prima dată, aici a început omul să reflecteze întîia oară asupra timpului şi spaţiului şi asupra forţelor motrice ale naturii; aici conduc cele mai vechi urme ale astronomiei şi cronologiei, ale alfabetului, ale măsurării greutăţilor. Fenicienii au ştiut într-adevăr să utilizeze meşteşugurile perfecţionate şi de un înalt nivel artistic ale babilonienilor în folosul industriei, observaţiile astronomice pentru navigaţie, scrierea fonetică şi sistemul de măsuri pentru comerţ, răspîndind prin schimbul de mărfuri mai mulţi germeni esenţiali ai civilizaţiei. Cu toate acestea, nu se poate susţine că ei ar fi inventat alfabetul sau oricare altul dintre aceste produse geniale ale spiritului uman. Valorile religioase şi ştiinţifice ajunse la greci prin intermediu lor le-au răspîndit mai degrabă asemenea

păsării care pierde bobul de grîu, decît asemenea plugarului care seamănă. Puterea de a civiliza şi a asimila popoarele receptive la cultură cu care au venit în contact, pe care au avut-o elenii şi, într-o anumită măsură, italicii, le lipseşte cu desăvîrşire. În teritoriile cucerite de romani, idiomurile iberice şi celtice au dispărut în faţa limbii latine; berberii Africii vorbesc şi astăzi aceeaşi limbă ca pe vremea lui Hanno sau a Barcizilor. Dar ceea ce le lipseşte în primul rînd fenicienilor, ca de altfel tuturor naţiunilor aramaice, în comparaţie cu cele indo-germanice este facultatea organizării politice, concepţia genială a unei libertăţi care se guvernează singură. În timpul maximei înfloriri a oraşelor Sidon şi Tyr, Ţara fenicienilor era eternul măr al discordiei pentru statele dominante de pe Eufrat şi Nil, fiind supusă cînd de asirieni, cînd de egipteni. Cu numai jumătate din puterea acestora, oraşele elene ar fi devenit independente, dar bărbaţii precauţi ai Sidonului, calculînd că închiderea drumurilor de caravană spre est sau a porturilor egiptene ar fi fost plătită cu mult mai scump decît cea mai apăsătoare dominaţie, şi-au trimis cu punctualitate tributul fie către Ninive, fie către Memphis şi participau, dacă acest lucru nu se putea evita, cu corăbiile lor la bătăliile suveranilor respectivi. Aşa cum în patrie purtau cu umilinţă jugul stăpînului, fenicienii nu au fost tentaţi nici în exterior să schimbe căile paşnice ale politicii lor comerciale cu una de cuceriri. Coloniile sînt factorii; ei erau mai interesaţi să ia mărfurile de la indigeni şi să le aducă altele, decît să ocupe teritorii întinse în ţări îndepărtate şi să întreprindă aici lunga şi obositoarea colonizare. Ei evită războiul chiar şi cu concurenţii lor; teritoriile din Egipt, Grecia, Italia şi Sicilia orientală sînt cedate aproape fără nici o rezistenţă, iar în marile bătălii navale care au fost date în epoci timpurii pentru supremaţie în Mediterana Occidentală, la Alalia (217, **537**), şi Cumae (280, **474**), etruscii, şi nu fenicienii, au fost aceia care au purtat greul în lupta împotriva grecilor. Dacă uneori concurenţa nu se poate evita, se caută compromisul cel mai potrivit; fenicienii n-au încercat niciodată să cucerească Caere sau Massalia, fiind puţin potriviţi pentru războiul ofensiv. Singura dată cînd au apărut, în timpuri mai vechi, în ofensivă pe cîmpul de bătălie, în

marea expediţie siciliană a fenicienilor africani, terminată cu înfrîngerea de la Himera (274, **480**) prin Hieron al Siracusei, ei au pornit împotriva elenilor din vest numai pentru a se dovedi supuşi ascultători ai Marelui Rege şi pentru a evita participarea la campania împotriva elenilor din est. Căci confraţii lor sirieni au trebuit într-adevăr să se dea bătuţi în acelaşi an la Salamina (p. 229). Aceasta nu este laşitate; navigaţia în mări necunoscute şi cu corăbii înarmate cere inimi curajoase, iar acestea s-au găsit deseori printre fenicieni, aşa cum au dovedit-o cu prisosinţă; cu atît mai puţin este vorba de lipsa de tărie şi originalitate în privinţa sentimentului naţional; mai degrabă putem constata contrariul, arameii apărîndu-şi naţionalitatea cu o îndîrjire care nu este proprie nici unui popor indo-germanic şi care ni se pare nouă, occidentalilor, cînd mai mult cînd mai puţin umană, atît împotriva tuturor ademenirilor civilizaţiei greceşti, cît şi împotriva atacurilor despoţilor orientali, punînd în balanţă fie armele spiritului, fie sîngele lor. Este vorba de absenţa sentimentului politic care, alături de un sentiment naţional arzător, de neţărmuritul ataşament faţă de cetatea natală, caracterizează totuşi cel mai bine spiritul fenicienilor. Libertatea nu i-a sedus şi nu rîvneau să stăpînească. „Ei trăiau liniştiţi”, ne spune *Cartea Judecătorilor*, „după felul sidonienilor, în pace, veselie şi în bogăţie”.

Dintre toate aşezările feniciene nici unele n-au prosperat mai repede şi fără întrerupere decît cele întemeiate de către tierieni şi sidonieni pe coasta meridională a Spaniei şi pe cea nordică a Africii. În aceste ţinuturi nu se întindea puterea Marelui Rege şi nici rivalitatea periculoasă a corăbierilor greci, iar indigenii se situau faţă de străin pe aceeaşi poziţie pe care s-au aflat indienii din America faţă de europeni. Dintre numeroasele şi înfloritoarele cetăţi feniciene de pe aceste ţărmuri se distinge mai cu seamă „Oraşul nou”, Karthada sau, după denumirea dată de occidentali, Karchedon sau Kartago. Deşi n-a fost prima colonie feniciană în acest ţinut, iniţial aflată probabil sub dependenţa Uticei, aşezată în apropiere şi prima cetate feniciană în Libia, i-a întrecut curînd pe toţi vecinii săi, ba chiar patria însăşi, datorită unei poziţii incomparabil mai avantajoase şi activităţii neobosite a locuitorilor ei. Era situată în vecinătatea

fostei revărsări a rîului Bagradas (Medşerda), care străbate ţinutul cel mai bogat în grîu al Africii de Nord, o terasă fertilă împînzită şi astăzi de ferme şi de plantaţii de măslini şi de portocali, care coboară într-o pantă dulce către cîmpie şi se termină către mare cu un promontoriu scăldat de valuri, în centrul marelui port al Africii septentrionale. Golful de la Tunis, acolo unde acest frumos bazin oferă cel mai bun loc de ancorare pentru corăbiile mai mari şi apă de izvor în imediata apropiere a ţărmurilor, este atît de propice pentru agricultură, comerţ şi schimburile reciproce ale produselor, încît aşezarea tiriană nu numai că a devenit primul oraş comercial al fenicienilor, dar chiar şi în epoca romană Cartagina, abia reclădită, a ajuns al treilea oraş al imperiului. Astăzi, în circumstanţe mai puţin favorabile şi pe un teren nepotrivit, se găseşte încă pe aceste meleaguri un oraş comercial de 100.000 de locuitori. Înflorirea agricolă, comercială şi industrială a unui oraş într-o asemenea poziţie şi cu asemenea locuitori se explică de la sine: trebuie să fie găsit însă răspunsul la următoarea întrebare: pe ce cale aşezarea aceasta a ajuns la o evoluţie a puterii politice neatinsă de nici un alt oraş fenician?

Nu lipsesc mărturiile care atestă că naţiunea feniciană nu şi-a trădat pasivitatea politică nici în cazul Cartaginei. Cartagina a plătit pînă în epoca prosperităţii ei un impozit funciar berberilor indigeni – tribului maxylor sau maxitanilor – şi, cu toate că marea şi deşertul apărau oraşul de atacurile puterilor orientale, cartaginezii par să fi recunoscut suveranitatea Marelui Rege, cel puţin pe cea nominală, trimiţîndu-i ocazional tributul, pentru a-şi păstra legăturile comerciale cu Tyrul şi cu Orientul. Dar în ciuda obişnuinţei de a se supune şi de a se acomoda situaţiilor, au apărut totuşi anumite circumstanţe care i-au antrenat pe aceşti fenicieni într-o politică mai energică. În faţa torentului colonizării elene care se revărsa necurmat spre vest şi care îi alunga pe fenicieni din Grecia propriu-zisă şi din Italia, pregătindu-se să facă acelaşi lucru în Sicilia, Spania, şi chiar Libia, ei erau obligaţi să opună undeva rezistenţă, dacă doreau să evite anihilarea totală. Aici, unde trebuiau să facă faţă comercianţilor greci, şi nu Marelui Rege, umilinţa n-a fost suficientă

pentru a continua, în schimbul supunerii şi tributului, comerţul şi industria după vechiul obicei. Massalia şi Cyrene fuseseră fondate, întreaga Sicilie orientală intrase în mîinile grecilor; pentru fenicieni sosise timpul să se apere mai energic. Cartaginezii s-au încumetat să lupte; în cursul unor războaie lungi şi înverşunate, ei au barat înaintarea cirenienilor şi elenismul nu a reuşit să se statornicească la vest de deşertul Tripolitaniei. Cu ajutorul cartaginezilor, coloniştii fenicieni au reuşit să se menţină în partea occidentală a Siciliei în lupta împotriva grecilor, intrînd de bunăvoie în clientela puternicului oraş înrudit (p. 112). Aceste succese remarcabile, obţinute în cursul secolului al II-lea al Romei şi care le-au garantat fenicienilor partea sud-vestică a Mării Mediterane, au conferit oraşului care le-a dobîndit hegemonia naturală asupra naţiunii sale şi o poziţie politică cu totul deosebită. Cartagina n-a mai rămas doar un oraş comercial: ea tindea, era silită s-o facă, la dominaţia asupra Libiei şi asupra unei părţi a Mării Mediterane. La aceste succese a contribuit, probabil în mod substanţial, apariţia mercenariatului, care se constituie în Grecia aproximativ la jumătatea secolului al IV-lea al Romei, dar care a fost cu mult mai vechi la orientali, îndeosebi la carieni, şi care s-a născut, poate, tocmai la fenicieni. Prin sistemul înrolării în străinătate, războiul a devenit o sursă financiară extraordinară, pe gustul fenicienilor.

Reacţia în faţa acestor succese externe a fost probabil aceea care i-a determinat pe cartaginezi să renunţe la starea de posesori ai pămînturilor pentru care plăteau tribut şi să treacă în ipostaza de proprietari şi de cuceritori. Abia în jurul anului 300 (**454**), negustorii catarginezi par să se fi eliberat de tributul funciar pe care trebuiseră să-l plătească indigenilor. Acest pas a creat posibilitatea practicării mai intense a agriculturii. De mai multă vreme, fenicienii se simţiseră atraşi de investirea capitalurilor lor în proprietăţi funciare şi de practicarea agriculturii pe suprafeţe întinse cu ajutorul sclavilor sau zilierilor, la fel cum o mare parte dintre evrei prestaseră servicii similare la comercianţii tirieni, în schimbul unor sume de bani. Cartaginezii au putut acum să exploateze nestingheriţi fertilul pămînt al Libiei, aplicînd un sistem înrudit cu cel practicat de proprietarii de

plantaţii de astăzi; sclavi înlănţuiţi cultivau ogorul, iar unii cetăţeni deţineau pînă la 20.000 de sclavi. Ei nu s-au oprit aici. Satele agricole din împrejurimi – agricultura pare să fi fost introdusă în Libia din timpuri străvechi, probabil înaintea colonizării feniciene, sub influenţa Egiptului – au fost supuse prin forţa armelor, iar ţăranii liberi ai Libiei au fost transformaţi în felahi care trebuiau să dea stăpînilor lor a patra parte din produsele pămîntului şi care au fost forţaţi la un sistem de recrutare regulat, în scopul constituirii unei armate proprii a Cartaginei. Ostilităţile cu triburile nomade ale păstorilor (νόμαδες) n-au încetat niciodată, dar teritoriul pacificat a fost asigurat printr-un sistem de pază defensiv, astfel încît aceste triburi au fost respinse spre deşert şi munţi sau nevoite să recunoască supremaţia cartagineză, să plătească tribut şi să furnizeze contingente. În timpul primului război punic, cartaginezii au cucerit marele oraş Theveste (Tebessa, la izvoarele Medşerdei). Acestea sînt „oraşele şi triburile (ἔθνη) supuşilor": satele libiene aservite şi nomazii supuşi. Acestei puteri i se asociază dominaţia Cartaginei asupra celorlalţi fenicieni ai Africii, denumiţi îndeobşte *libio-fenicieni*. Acestora le aparţin, pe de o parte, coloniile întemeiate de Cartagina însăşi de-a lungul coastei de nord şi a celei nord-vestice a Africii, care trebuie să fi avut o importanţă considerabilă, avînd în vedere că numai la Oceanul Atlantic au fost aşezaţi dintr-odată 30.000 de colonişti ; pe de altă parte, aşezările feniciene vechi, situate îndeosebi pe coasta actualei provincii Constantine şi în departamentul Tunisului; de exemplu, Hippo, denumită mai tîrziu *Regius* (Bona), Handrumetum (Susa), Leptis Minor (la sud de Susa), al doilea oraş al fenicienilor în Africa, Thapsus (situat tot acolo) şi Leptis Magna (lîngă Tripoli). Nu se mai poate urmări cum au ajuns toate aceste oraşe sub suzeranitatea cartagineză. Au trecut de bunăvoie, poate pentru a fi protejaţi în faţa atacurilor cirenienilor sau numizilor, sau forţaţi? Cert este însă că ele sînt calificate drept supuse cartaginezilor chiar şi în documentele oficiale, că au fost silite să-şi dărîme zidurile şi să trimită Cartaginei impozite şi contingente. În schimb, nu au fost supuse recrutării şi nici impozitului funciar; furnizau un anumit număr de soldaţi şi o anumită sumă de bani.

Leptis Minor, de exemplu, plătea anual uriaşa sumă de 365 de talanţi (574.000 de taleri); în rest, se bucurau de aceleaşi drepturi ca şi cartaginezii şi puteau să contracteze cu cetăţenii metropolei căsătorii egale. Doar Utica, probabil mai mult datorită pietăţii cartaginezilor faţă de vechii lor protectori decît datorită puterii ei, a scăpat de această soartă şi şi-a păstrat zidurile şi independenţa; fenicienii au nutrit pentru asemenea relaţii un adînc respect, cu totul străin de indiferenţa grecească. Chiar şi în relaţiile externe, „Cartagina şi Utica" hotărăsc şi promit întotdeauna împreună, ceea ce nu exclude, bineînţeles, posibilitatea ca oraşul mai nou, cu mult mai puternic, să-şi fi impus de fapt hegemonia şi asupra Uticăi. În felul acesta, factoria feniciană a devenit capitala unui puternic imperiu nord-african, care se întindea de la deşertul tripolitan pînă la Oceanul Atlantic, rezumîndu-se, în partea occidentală (Maroc şi Algeria), cu o ocupare superficială a litoralului, stăpînind însă în cea orientală, mai bogată, prin actualele districte Constantine şi Tunis, dar şi în ţinuturile continentale care au fost mereu lărgite spre sud; cartaginezii deveniseră, după remarca unui scriitor antic, din tirieni, libieni. Civilizaţia feniciană a evoluat în Libia asemenea celei greceşti în Asia Mică şi Siria după expediţiile lui Alexandru, chiar dacă efectul n-a fost acelaşi. La curţile şeicilor nomazi se vorbea şi se scria în feniciană, iar triburile indigene civilizate au adoptat alfabetul fenician pentru limba lor; nu era însă în spiritul naţiunii şi în interesul politicii cartagineze de a-i transforma în fenicieni. Epoca în care a avut loc această metamorfoză a Cartaginei în capitala Libiei poate fi stabilită cu greu, această transformare petrecîndu-se, neîndoielnic, în mai multe etape. Scriitorul menţionat mai sus îl califică pe Hanno drept reformator al naţiunii şi, dacă este vorba de persoana cu acest nume care a trăit în timpul primului război cu Roma, el poate fi considerat numai cel care a finisat noul sistem, implementarea lui realizîndu-se probabil în secolele al IV-lea şi al V-lea ale Romei. Odată cu prosperitatea Cartaginei se constată decăderea marilor oraşe ale patriei, a Sidonului şi, mai ales, a Tyrului, a cărui creştere este curmată, în parte, ca urmare a conflictelor interne, în parte, din cauza calamităţilor venite din afară:

asediul lui Salmanassar în primul secol al Romei, al lui Nabucodonosor în al doilea, al lui Alexandru în al cincilea. Familiile nobile şi întreprinderile vechi ale Tyrului s-au mutat, în majoritatea lor, în colonia înfloritoare, aducînd cu ele inteligenţa, capitalurile şi tradiţiile lor. În momentul în care fenicienii au venit în contact cu Roma, Cartagina era, la fel de incontestabil, primul oraş canaanit, aşa cum Roma era prima dintre comunităţile latine.

Dominaţia asupra Libiei a constituit însă numai jumătate din puterea cartagineză: supremaţia ei maritimă şi colonială se dezvoltase, concomitent, în aceeaşi măsură. În Spania, Gades (Cadix), străvechea colonie feniciană, era capitala fenicienilor; pe lîngă aceasta, ei deţineau în dreapta şi în stînga acestui oraş o salbă întreagă de factorii, iar în interior, teritoriul minelor de argint, astfel încît ocupaseră ţinutul actual al Andaluziei şi Granadei sau cel puţin litoralul lor. Fenicienii nu s-au străduit să cucerească continentul locuit de războinicele naţiuni indigene; ei s-au mulţumit cu posesia minelor de argint şi a locurilor importante pentru comerţ sau bogate în peşte şi scoici, străduindu-se să le apere de atacurile băştinaşilor. Este foarte probabil ca aceste posesiuni să nu fi fost la origine cartagineze, ci tiriene, iar Gades să nu fi intrat în rîndul oraşelor tributare Cartaginei; dar el s-a aflat, ca toate aşezările feniciene occidentale, sub hegemonie cartagineză, aşa cum dovedesc ajutoarele trimise de Cartagina gaditanilor în lupta împotriva indigenilor şi stabilirea unor factorii cartagineze la vest de Gades. În schimb, Ebusus şi Balearele au fost ocupate de timpuriu de către cartaginezii înşişi, în parte, pentru pescuit, în parte, pentru a servi drept avanpost împotriva masalioţilor, cu care aici au fost purtate cele mai înverşunate bătălii. Cartaginezii s-au stabilit, de asemenea, în Sardinia încă de la sfîrşitul secolului al II-ea al Romei, exploatînd-o după acelaşi sistem practicat şi în Libia. În timp ce indigenii se sustrăgeau sclavajului agricol, refugiindu-se în regiunile muntoase al insulei, aşa cum numizii se refugiaseră la marginea deşertului, la Caralis (Cagliari) şi în alte locuri importante au fost fondate colonii feniciene, iar ţinuturile fertile ale coastei au fost exploatate prin agricultori libieni aduşi din patrie. În Sicilia, strîmtoarea de la

Messana şi cea mai mare parte din zona orientală a insulei au intrat într-adevăr în posesia grecilor, dar fenicienilor le-au rămas, datorită sprijinului acordat de cartaginezi, insulele mai mici din apropiere, Aegades, Melite, Gaulos, Kossyra, Malta, care a ajuns o colonie deosebit de bogată şi prosperă, şi coasta de vest şi de nord-vest a Siciliei, de unde au menţinut legătura cu Africa, prin Motya şi, mai tîrziu, prin Lilybaeon, iar cu Sardinia, prin Panormos şi Soloeis. Interiorul insulei a rămas în stăpînirea indigenilor : elymi, sicani şi siculi. După ce înaintarea grecilor a fost oprită, în Sicilia s-a instaurat o perioadă de relativă pace, asupra căreia n-a impietat nici măcar expediţia cartaginezilor, impusă de voinţa perşilor, împotriva vecinilor lor greci de pe insulă (274, **480**) şi care, în general, a fost menţinută pînă la data expediţiei attice împotriva Siciliei (339-341, **415-413**). Cele două naţiuni rivale s-au suportat reciproc şi fiecare s-a mulţumit cu teritoriul propriu. Toate aceste colonii şi posesiuni au fost importante prin natura lor, dar semnificaţia le-a fost şi mai mult sporită atunci cînd au devenit stîlpi ai supremaţiei maritime cartagineze. Prin ocuparea Spaniei meridionale, a Balearelor, Sardiniei, Siciliei de vest şi a insulei Melite şi prin oprirea colonizării elene atît pe coasta de est a Spaniei, cît şi în Corsica şi în zona Sirtelor, stăpînii litoralului nord-african au închis marea în folosul lor şi au monopolizat strîmtoarea Gibraltarului. Numai Marea Tireniană şi Marea Celtică au trebuit să le împartă cu alte naţiuni. Situaţia aceasta era suportabilă atîta timp cît etruscii şi grecii se aflau pe picior de egalitate; etruscii fiind adversarii mai puţin periculoşi, Cartagina s-a aliat cu ei împotriva grecilor. Însă, după prăbuşirea puterii etrusce, pe care Cartagina, cum se întîmplă de obicei în asemenea alianţe, nu a încercat s-o evite prin toate mijloacele posibile, şi cînd, după eşuarea planurilor fantastice ale lui Alcibiade, Siracusa s-a avîntat pe poziţia incontestabilă de principală forţă navală grecească, tinzînd în mod firesc atît la stăpînirea Siciliei şi Italiei meridionale, cît şi a Mării Tireniene şi Adriatice, şi cartaginezii au fost forţaţi la o politică mai energică. Prima consecinţă a luptelor îndelungate şi îndîrjite între ei şi puternicul şi teribilul lor adversar, Dionysios al Siracusei (348-389, **406-365**), a fost distrugerea sau

slăbirea statelor siciliene de rang secundar, care se situau în sfera de interese a ambelor părţi, urmată de împărţirea insulei între siracuzani şi cartaginezi. Cele mai înfloritoare oraşe ale insulei, Selinus, Himera, Acragas, Gela, Messana, au fost distruse din temelii în cursul acestor lupte de către cartaginezi. Dionysios observa cu o plăcere ascunsă decăderea elenismului în insulă, pentru a stăpîni ulterior cu atît mai bine ţinuturile devastate sau fortificate prin colonii militare, cu ajutorul mercenarilor tocmiţi în Italia, Galia sau Spania. Pacea, care a fost încheiată în anul 371 (**383**) după victoria de la Kronion a generalului cartaginez Mago, atribuia cartaginezilor oraşele greceşti Thermae (fosta Himera), Egesta, Heracleia Minoa, Selinus, iar o parte a teritoriului Acragasului, pînă la Halycos, a fost considerată de ambii combatanţi numai ca o soluţie provizorie; încercările de a-l înlătura pe rival pentru totdeauna vor fi reluate. De patru ori, în timpul lui Dionysios cel Bătrîn (360, **394**), al lui Timoleon (410, **344**), al lui Agathokles (445, **309**) şi în epoca lui Pyrrhos (476, **278**), cartaginezii au fost stăpînii întregii Sicilii, cu excepţia Siracusei, în faţa zidurilor căreia au trebuit să dea înapoi; aproape tot de atîtea ori, siracuzanii, conduşi de generali vrednici, precum Dionysios cel Bătrîn, Agathokles şi Pyrrhos, aproape că au reuşit să-i alunge pe africani de pe insulă. Dar balanţa s-a înclinat tot mai mult în favoarea cartaginezilor, care au reînceput cu regularitate ofensiva şi care, cu toate că nu au avut în urmărirea ţelului propus tenacitatea romană, au continuat atacurile cu o premeditare şi energie cu mult mai susţinută decît a reuşit să se apere oraşul grecesc dezbinat şi sleit din cauza luptelor dintre partide. Fenicienii au fost îndreptăţiţi să creadă că nu întotdeauna ciuma sau un condotier străin le vor lua prada ; deocamdată lupta fusese decisă cel puţin pe mare (p. 289); încercarea lui Pyrrhos de a reconstrui flota siracuzană a fost ultima. În urma eşuării acestei tentative, flota cartagineză stăpînea fără rival întreaga Mare Mediterană occidentală, iar încercările ei de a ocupa Siracusa, Region sau Tarentum demonstrau de ce erau capabili şi ce urmăreau. Mînă în mînă cu aceasta a evoluat tendinţa de a monopoliza comerţul maritim atît în detrimentul supuşilor proprii, cît şi în cel al străinilor, iar

cartaginezii n-au avut obiceiul de a da înapoi în faţa unei măsuri violente care ar fi putut să-i ducă la ţelul dorit. Un contemporan al războaielor punice, părintele geografiei, Eratosthenes (479-560, **275-194**), afirmă că fiecare corabie străină care naviga spre Sardinia sau în apropiere de Gades era scufundată dacă ajungea în mîinile cartaginezilor; cu această relatare concordă faptul că, prin tratatul din anul 406 (**348**) (p. 289), Cartagina a deschis porturile spaniole, sarde şi libiene pentru corăbiile romane; în schimb, prin cel din anul 448 (**306**) (p. 291) le-a închis pe toate, cu excepţia portului Cartaginei.

Aristotel, care a trăit cu aproximativ cincizeci de ani înaintea primului război punic, a caracterizat constituţia Cartaginei ca aflîndu-se în stadiul de transformare dintr-una monarhică într-una aristocratică sau ca o democraţie cu înclinaţii oligarhice; ambiguitatea se datorează folosirii ambilor termeni. Conducerea statului s-a aflat iniţial în mîinile sfatului bătrînilor alcătuit, asemenea gerousiei spartane, din doi regi, numiţi de către colectivitatea cetăţenilor din fiecare an, şi din 28 de gerusiaşti, care, de asemenea, par să fi fost desemnaţi anual. Acest sfat rezolva în principal afacerile de stat curente – de exemplu, pregătirile de război, ordonarea încorporărilor şi a recrutărilor, desemnarea comandantului militar, subordonînd acestuia un număr de gerusiaşti din rîndul cărora erau aleşi comandanţii de detaşamente. De asemenea, lui i se adresau depeşele oficiale către stat. Este puţin probabil ca, pe lîngă acest consiliu restrîns, să fi existat şi unul mai larg, chiar dacă n-a avut nici o importanţă. Se pare că nici regilor nu le-au fost încredinţate atribuţii substanţiale; în principal, ei îndeplineau funcţia de judecători supremi, aşa cum, de altfel, rezultă din denumirea care le este acordată uneori (*suffetes*, *praetores*). Cu mult mai mare era puterea generalului; Isocrate, contemporanul mai vîrstnic al lui Aristotel, ne informează că, în interior, cartaginezii se guvernau oligarhic, însă monarhic pe cîmpul de bătălie şi de aceea funcţia generalului cartaginez a fost pe deplin numită, după unii scriitori romani, o dictatură, cu toate că gerusiaştii care-l însoţeau trebuiau să-i fi diminuat autoritatea, iar la terminarea magistraturii îl

aştepta o justificare severă, necunoscută la romani. Magistratura generalului nu era limitată în timp şi, prin aceasta, el se deosebea substanţial de regele anual, deosebire remarcată şi de către Aristotel; dar la cartaginezi exista obiceiul ca o singură persoană să ocupe mai multe magistraturi, astfel încît acelaşi bărbat putea să apară simultan ca general şi ca sufet. Deasupra gerusiei şi a magistraţilor se afla Consiliul Celor 104 sau, altfel spus, al celor 100 de bărbaţi sau judecători, stîlpul oligarhiei cartagineze. În constituţia cartagineză originară nu-l întîlnim, dar el s-a născut, precum eforatul spartan, din opoziţia aristocratică faţă de elementele monarhice din sînul ei. Venalitatea şi numărul restrîns al înalţilor funcţionari au creat pericolul ca o singură familie, dominantă prin bogăţie şi prin reputaţie militară, aceea a lui Mago (p. 228), să concentreze în mîinile ei administraţia, în timp de pace sau de război, şi jurisdicţia; aceasta a contribuit, aproximativ în timpul decemvirilor, la o modificare a constituţiei şi la crearea acestei noi instituţii. Ştim că demnitatea cvesturii conferea titularului dreptul de a intra în corpul judecătorilor, dar respectivul candidat era supus unei alegeri încredinţate unei corporaţii de cinci bărbaţi, care-şi recruta singură membrii; judecătorii, deşi aleşi anual, rămîneau de fapt mai mult timp în magistratură, uneori toată viaţa, motiv pentru care grecii şi romanii îi numeau îndeobşte senatori. Oricît de obscure sînt detaliile, guvernarea îşi dovedeşte natura oligarhică, generată de cooptarea aristocratilor; o mărturie izolată, dar semnificativă o constituie existenţa la Cartagina a unor terme pentru judecători, în afara celor publice. Iniţial, aceştia erau nişte juraţi politic, care-i trăgeau la răspundere, înainte de toate, pe generali, dar, ocazional, neîndoielnic şi pe sufeţi sau pe gerusiaşti după depunerea magistraturii, judecîndu-i arbitrar şi condamnîndu-i fără drept de apel, în modul cel mai crud, uneori chiar la moarte. Bineînţeles că aici, ca peste tot unde magistraţii sînt supuşi controlului unei alte corporaţii, centrul de greutate al puterii se mută de la instituţia controlată la cea care exercită controlul şi este lesne de înţeles, pe de o parte, că instituţia aceasta intervenea deseori în administraţie, scrisorile importante fiind supuse de către gerusie mai întîi atenţiei judecătorilor şi numai

după aceea celei a poporului, iar pe de alta, că teama de acest control regulat, în urma căruia se luau decizii în baza succesului dobîndit, îl paraliza pe magistratul cartaginez în patrie şi pe general în iniţiativă şi acţiune. Cetăţenii cartaginezi, chiar dacă n-au fost reduşi la o existenţă pasivă faţă de afacerile de stat precum cei spartani, trebuie să fi avut totuşi numai o influenţă minimă asupra acestora. Cu ocazia alegerilor în gerusie s-a aplicat consecvent un sistem public de mituire; cu ocazia desemnării unui general, poporul era într-adevăr consultat, dar numai după ce numirea avusese deja loc, prin propunerea înaintată de către gerusie; iar în cazul altor probleme nu se apela la popor decît dacă gerusia considera oportun sau dacă nu putea ajunge la un consens. Jurisdicţia poporului nu era cunoscută la Cartagina. Incapacitatea politică a cetăţenilor a fost, probabil, determinată în mod hotărîtor de organizarea lor politică; este posibil ca *sisiţiile* cartagineze, care pot fi comparate cu *feidiţiile* spartane, să fi fost corporaţii administrate în mod oligarhic. În plus, a existat o deosebire între „cetăţeni ai oraşului" şi „lucrători manuali", ceea ce denotă poziţia umilă a acestora, poate chiar lipsa totală de drepturi. Dacă rezumăm aceste elemente particulare, constituţia cartagineză ne apare ca expresia unei guvernări capitaliste, lucru de înţeles într-o comunitate de cetăţeni lipsită de o stare mijlocie puternică, alcătuită, pe de o parte, dintr-o mulţime urbană fără mijloace de subzistenţă, trăind de azi pe mîine, pe de alta, din mari comercianţi, proprietari de plantaţii şi înalţi funcţionari. Sistemul de a-i îmbogăţi pe seama supuşilor pe seniorii ruinaţi, trimiţîndu-i ca administratori financiari sau ca agenţi ai fiscului în comunităţile dependente, această caracteristică inefabilă a unei oligarhii urbane corupte, nu lipseşte nici la Cartagina; Aristotel îl consideră cauza principală a longevităţii sistemului constituţional cartaginez. Pînă în epoca sa, în Cartagina nu avusese loc nici o revoluţie demnă de remarcat, organizată fie de sus, fie de jos; mulţimea a rămas fără conducător din cauza avantajelor materiale pe care oligarhia le-a putut oferi tuturor ambiţioşilor sau aristocraţilor ruinaţi şi se mulţumea cu fărîmiturile care cădeau de la masa acestora sau cu sumele cheltuite cu ocazia perioadelor electorale. O opoziţie

democratică la o asemenea guvernare trebuia să se nască; dar nici în timpul primului război punic aceasta nu a reuşit să se impună. Mai tîrziu, datorită înfrîngerilor suferite, influenţa ei politică a crescut necontenit şi cu mult mai repede decît cea a partidului omolog din Roma; adunările poporului hotărau în ultimă instanţă asupra opţiunilor politice şi ele au sfărîmat atotputernicia oligarhiei cartagineze. După încheierea războiului lui Hannibal, s-a impus chiar propunerea lui Hannibal însuşi, anume ca nici un membru al Consiliului Celor 100 să nu ocupe magistratura mai mult de doi ani consecutiv; s-a introdus astfel democraţia deplină, care, în situaţia creată, ar fi fost singura capabilă să salveze Cartagina, dacă ar mai fi fost timp pentru aceasta. Opoziţia se bucura de un puternic curent patriotic şi reformator; cu toate acestea, nu trebuie să fie trecut cu vederea fundamentul corupt şi putred pe care se baza. Cetăţenii cartaginezi, asemuiţi de către grecii contemporani cu cei din Alexandria, au fost atît de indisciplinaţi, încît meritaseră din plin să rămînă fără putere; aşadar, ne putem pune întrebarea : ce bun puteau aduce revoluţiile în cazul Cartaginei ?

Incontestabil, din punct de vedere financiar, Cartagina deţinea primul loc între toate statele Antichităţii. După mărturia celui mai mare istoriograf grec, în timpul războiului peloponeziac, acest oraş fenician a fost superior tuturor statelor greceşti în ceea ce priveşte finanţele, iar veniturile lui au fost comparate cu cele ale Marelui Rege; Polybios îl considera cel mai bogat oraş al lumii. Despre inteligenţa cu care a fost practicată agricultura cartagineză, pe care generali şi oameni de stat (aşa cum s-a întâmplat, mai tîrziu, la Roma) nu s-au simţit înjosiţi s-o practice şi s-o predea în mod ştiinţific, ne vorbeşte tratatul agronomic al cartaginezului Mago, care va fi considerat de către agricultorii greci şi romani de mai tîrziu codul fundamental al agriculturii raţionale, fiind tradus nu numai în greceşte, dar şi în limba latină, la porunca senatului roman care l-a recomandat oficial proprietarilor. Caracteristică este legătura strînsă dintre agricultură şi concepţia financiară cartagineză; ideea de a nu achiziţiona niciodată mai mult pămînt decît se putea cultiva în mod intensiv a fost o maximă pentru agricultura feniciană; de asemenea,

Cartagina a profitat de pe urma faptului că ţinutul era bogat în cai, vite, oi şi capre, prin al căror număr, datorită economiei pastorale, Libia întrecea, după mărturia lui Polybios, toate celelalte ţări ale lumii cunoscute. Dascăli ai Romei în exploatarea pământului, cartaginezii au avut acelaşi rol şi în ceea ce priveşte exploatarea supuşilor; de la aceştia le revenea nemijlocit impozitul funciar al „celei mai bune părţi a Europei" şi bogăţiile ţinutului Africii de Nord, în parte nemăsurat de fertil, de exemplu cel dintre Byzacium şi la Sirta Mică. Comerţul, care la Cartagina a fost considerat întotdeauna o ocupaţie onorabilă, închirierea de corăbii şi industria care au înflorit pe baza lui au adus în fiecare an venituri imense coloniştilor; s-a arătat mai sus cum cartaginezii au ştiut să concentreze în acest unic port, printr-o monopolizare întinsă şi tot mai severă, nu numai comerţul cu străinătatea, dar şi pe cel din cadrul Mediteranei occidentale, ca şi întregul tranzit dintre Occident şi Orient. Ştiinţa şi arta par să fi fost influenţate, ca şi la Roma, de către greci, dar fără ca, din această cauză, să fie neglijate. Literatura feniciană a fost considerabilă, iar la cucerirea oraşului s-au găsit valori artistice remarcabile, care, ce-i drept, n-au fost create la Cartagina, ci luate din templele siciliene, şi biblioteci cu un mare număr de volume. Dar pînă şi spiritul se afla aici în slujba capitalului; literatura pe care se punea un accent deosebit consta din scrieri agronomice şi geografice, precum tratatul lui Mago, menţionat mai sus, şi relatarea, expusă public într-unul dintre templele cartagineze, a amiralului Hanno despre periplul său pe coasta vest-africană, care s-a păstrat în traducere. Răspîndirea generală a anumitor cunoştinţe şi, îndeosebi, cunoaşterea limbilor străine, domeniu în care Cartagina acestor timpuri rezistă şi la comparaţia cu Roma imperială, dovedesc manifestarea întru totul practică a culturii greceşti în acest oraş. Dacă este imposibil de calculat cu exactitate masa de capital care se revărsa în această Londră a Antichităţii, se poate oferi totuşi o idee despre sursele veniturilor publice care, cu toată organizarea costisitoare a sistemului militar cartaginez şi cu toată administraţia neglijentă şi coruptă a tezaurului de stat, acoperea cheltuielile în întregime din impozitele ridicate de la supuşi şi din taxele vamale,

astfel încît cetăţenii nu trebuiau să plătească impozite directe. Imediat după cele de-al doilea război punic, cînd puterea statului fusese mult diminuată, cheltuielile curente şi contribuţia anuală de 340.000 de taleri plătită Romei au putut fi acoperite fără mărirea impozitelor, ci doar printr-o administrare întrucîtva mai severă a finanţelor, iar după 14 ani de la încheierea păcii, Cartagina s-a declarat capabilă să plătească într-o singură tranşă toate celelalte 36 de scadenţe rămase. Dar superioritatea sistemului financiar cartaginez nu se manifesta numai în suma veniturilor; în el găsim şi principiile economice ale unei epoci ulterioare şi mult avansate, necunoscute nici unui alt stat important al Antichităţii; este vorba de împrumuturile din străinătate şi de un sistem monetar în care se evocă, pe lîngă banii de aur şi argint, o monedă de schimb fără valoare intrinsecă, necunoscută, sub această formă, celorlalte state ale Antichităţii. Într-adevăr, dacă statul ar fi o chestiune de speculaţie, nici unul n-ar fi rezolvat problemele mai bine decît Cartagina.

Să comparăm puterea cartaginezilor şi a romanilor: Roma şi Cartagina au fost oraşe agricole şi comerciale, şi nimic altceva; poziţia întru totul subordonată şi întru totul practică a artei şi ştiinţei a fost caracteristică pentru amîndouă, numai că, sub acest raport, Cartagina a fost mult mai avansată decît Roma. Dar în Cartagina economia bancară deţinea o pondere mai însemnată decît cea agricolă, în timp ce la Roma raportul era invers, iar dacă cultivatorii cartaginezi erau, fără excepţie, mari proprietari de pămînturi şi de sclavi, în Roma acelor timpuri marea masă a cetăţenilor îşi lucra pămîntul cu braţele proprii. Majoritatea populaţiei Romei era proprietară, ceea ce înseamnă conservativă; la Cartagina, era proletară şi putea fi influenţată de aurul celor bogaţi ca şi de strigătul de reformă al democraţilor. La Cartagina domina deja opulenţa, caracteristică tuturor marilor centre comerciale; la Roma obiceiurile şi poliţia reuşeau să menţină, cel puţin în aparenţă, sobrietatea şi cumpătarea strămoşească. Cînd solii cartaginezi s-au întors din Roma, ei au povestit colegilor că relaţiile apropiate dintre senatorii romani întrec orice imaginaţie: un singur serviciu de argint,

adus în toate casele unde fuseseră invitaţi, fusese suficient pentru întregul senat. Batjocura reciprocă este semnificativă pentru situaţia economică a celor două state. Constituţiile amîndurora au fost aristocratice, judecătorii guvernau la Cartagina aşa cum senatul guverna la Roma; în amîndouă cetăţile era în uz acelaşi sistem poliţienesc. Dependenţa riguroasă în care guvernul cartaginez îi ţinea pe magistraţi şi ordinul dat cetăţenilor de a se abţine necondiţionat de la învăţarea limbii greceşti şi de a conversa cu un grec numai prin intermediul unui interpret public s-au născut din acelaşi spirit ca şi sistemul de guvernare roman, dar, pe lîngă duritatea nemiloasă şi severitatea, aproape paradoxale, ale acestei tutele exercitate de statul cartaginez, sistemul roman, cu amenzile şi cenzurile sale, ne apare înţelegător şi inteligent. Senatul roman, care privilegia meritele deosebite şi reprezenta naţiunea în sensul adevărat al cuvîntului, putea, de asemenea, să se încreadă în aceasta şi nu trebuia să se teamă de magistraţi. Senatul cartaginez, în schimb, se baza pe un control sever al administraţiei din partea guvernului şi nu proteja decît familiile distinse; esenţa sa a constituit-o neîncrederea manifestă de jos în sus sau invers, astfel încît nu putea fi niciodată sigur dacă poporul îl urma şi nici în ceea ce priveşte uzurpările magistraţilor nu se afla în siguranţă. De aici conduita fermă a politicii romane, care nu dădea nici un pas înapoi în perioadele de criză şi care nu risipea favorurile Fortunei prin neglijenţă sau nehotărîre, în timp ce cartaginezii se retrăgeau din luptă atunci cînd, poate, o ultimă sforţare ar fi salvat totul şi, sătui sau uitînd de marile speranţe naţionale, lăsau să se prăbuşească opera pe jumătate terminată, pentru a o reîncepe după cîţiva ani. De aceea, destoinicul magistrat roman acţionează întotdeauna în concordanţă cu guvernul său ; cel cartaginez, deseori într-o ostilitate declarată faţă de stăpînii săi şi silit să li se impună neconstituţional, făcînd cauză comună cu partidul din opoziţie. Cartagina, ca şi Roma, îşi guverna nu numai conaţionalii, ci şi un număr considerabil de comunităţi străine. Dar Roma a conferit treptat districtelor dreptul de cetăţenie şi a deschis comunităţilor latine căile legale către acesta; Cartagina s-a claustrat din capul locului şi nu a lăsat

districtelor dependente nici măcar speranţa unei egalităţi viitoare. Roma acorda comunităţilor de aceeaşi origine o parte din beneficiile victoriei, îndeosebi din domeniile dobîndite, şi încerca să cîştige în celelalte state cel puţin un partid pentru interesele Romei, prin favorizarea materială a aristocraţilor şi a celor înstăriţi. Cartagina, nu numai că păstra pentru sine toate roadele victoriei, dar anula oraşelor apropiate chiar şi libertatea comerţului. Roma nu priva comunităţile de întreaga lor autonomie, nici chiar pe cele mai slab administrate, şi nu stabilea nici uneia un impozit fix; Cartagina îşi trimitea guvernatorii peste tot şi impunea dări grele chiar şi oraşelor feniciene vechi, în timp ce populaţiile supuse erau considerate, de fapt, sclavi ai statului. În felul acesta, în uniunea politică cartaginezo-africană n-a existat, cu excepţia Uticăi, nici o singură comunitate care să nu fi beneficiat politic şi material de căderea Cartaginei; în cea romano-italică, nici una care să nu fi pierdut mai mult decît ar fi cîştigat prin răzvrătirea împotriva unei guvernări care ocrotea cu grijă interesele materiale şi nu provoca nicăieri, prin măsuri drastice, riposta opoziţiei politice. Dacă oamenii de stat cartaginezi au crezut că i-au legat pe fenicienii supuşi de interesele cartagineze prin teama mai mare pe care le-o inspirau libienii revoltaţi, pe proprietari prin banii fără valoare intrinsecă, ei aplicau un calcul mercantil acolo unde nu era cazul; experienţa va dovedi că liga romană, cu toate că aparent lipsită de coeziune, se va opune ca un zid lui Pyrrhos, iar cea cartagineză se va spulbera ca un păienjeniş în momentul în care o armată străină va debarca pe ţărmul african. Aşa s-a întîmplat cu ocazia debarcărilor lui Agathokles şi Regulus; la fel şi în războiul mercenarilor; o mărturie despre spiritul care domnea în Africa este faptul că femeile libiene îşi ofereau din proprie iniţiativă bijuteriile mercenarilor care luptau împotriva Cartaginei. Doar în Sicilia cartaginezii par să fi exercitat o dominaţie mai blîndă, obţinînd, în consecinţă, rezultate mai bune. Aici le-au îngăduit supuşilor o anumită libertate în comerţul cu străinătatea şi le-au permis, în comerţul interior, să folosească de la început şi în exclusivitate monede cu valoare intrinsecă – în general, o mai mare libertate de mişcare decît sarazinilor şi libienilor. În cazul în care Siracusa ar fi

ajuns în mîinile lor, situaţia s-ar fi schimbat neîntîrziat, dar aceasta nu s-a întîmplat ; astfel, datorită îngăduinţei calculate a guvernării cartagineze şi dezbinării nefaste a grecilor sicilieni, în Sicilia s-a format într-adevăr un partid care simpatiza cu Cartagina; constatăm, de exemplu, că, după căderea insulei în mîinile romanilor, Philinos din Acragas a scris istoria marelui război, evident dintr-o perspectivă favorabilă fenicienilor. În general însă, sicilienii, ca supuşi şi ca eleni, trebuie să fi fost cel puţin tot aşa de desconsideraţi de către stăpînii lor fenicieni, ca samniţii şi tarentinii de către romani. Din punct de vedere financiar, veniturile statului cartaginez le depăşeau cu mult pe cele ale romanilor. Echilibrul s-a menţinut prin faptul că sursele finanţelor cartagineze, tributurile şi vămile, secau cu mult mai uşor şi tocmai atunci cînd erau mai necesare, în comparaţie cu cele romane, dar şi deoarece sistemul militar al cartaginezilor a fost cu mult mai costisitor decît cel al romanilor. Resursele militare ale romanilor şi cartaginezilor au fost diferite, dar forţele lor erau comparabile din mai multe puncte de vedere. Colectivitatea cetăţenilor număra în momentul cuceririi oraşului 700.000 de indivizi, inclusiv femeile şi copiii, şi trebuie să fi fost la sfîrşitul secolului al V-lea cel puţin tot atît de numeroasă; în secolul al V-lea putea să pună pe picior de război o armată de 40.000 de hopliţi. O armată cetăţenească de aceleaşi proporţii fusese trimisă în bătălie de către Roma la începutul secolului al V-lea, în circumstanţe asemănătoare (p. 296). După lărgirea teritoriului naţional graţie marilor cuceriri, numărul cetăţenilor în stare să poarte armele trebuie cel puţin să se fi dublat. Dar, mai mult decît prin numărul celor în stare să poarte armele, Roma a fost superioară Cartaginei prin efectivul real al armatei sale de cetăţeni. Deşi guvernul cartaginez se străduia să cheme cetăţenii sub arme, el nu putea nici să opună meşteşugarul sau lucrătorul din fabrică agricultorului robust şi nici să înlăture antipatia înnăscută a fenicienilor faţă de meşteşugul războiului. În secolul al V-lea, în armatele cartagineze din Sicilia mai lupta încă „o cohortă sacră”, garda generalului, formată din 2.500 de cartaginezi, în secolul al VI-lea, în armatele cartagineze, de exemplu în cea spaniolă, nu se găsea nici un cartaginez, cu excepţia ofiţerilor. Dimpotrivă, ţăranii romani

nu se aflau numai pe listele de recrutare, ci şi pe cîmpurile de bătălie. O situaţie similară constatăm şi în cazul comunităţilor înrudite supuse celor două oraşe. În timp ce latinii nu ofereau Romei servicii mai neînsemnate decît trupele de cetăţeni, libio-fenicienii erau identici cu cartaginezii, lipsiţi de spirit militar şi, cum este lesne de înţeles, mai puţin entuziaşti faţă de război; astfel, au dispărut şi ei treptat din armată, în măsura în care oraşele obligate să trimită contingente şi-au răscumpărat, probabil, această sarcină prin bani. În mai sus-menţionata armată spaniolă, de aproximativ 15.000 de soldaţi, a existat un singur detaşament de 450 de călăreţi, şi acesta alcătuit doar parţial din libio-fenicieni. Nucleul armatei cartagineze a fost format din libieni, din care se puteau instrui, sub comanda unor ofiţeri destoinici, buni pedestraşi şi a căror cavalerie uşoară era, în felul ei, neîntrecută. La aceştia se adaugă trupele populaţiilor, mai mult sau mai puţin dependente, din Libia şi Spania şi faimoşii prăştieri din Baleare, care par să fi avut o situaţie intermediară între contingentele aliaţilor şi trupele de mercenari; în fine, trupele înrolate în caz de nevoie în străinătate. O asemenea armată putea fi înmulţită la nevoie oricît de mult şi putea să se compare cu cea romană şi în ceea ce priveşte vitejia ofiţerilor, mînuirea armelor şi curajul soldaţilor; dar nu numai că de la recrutarea mercenarilor pînă la trimiterea lor în bătălie putea trece o perioadă de timp preţioasă, în vreme ce miliţia romană era oricînd gata de luptă, ci, şi aceasta este problema principală, pe cînd trupele cartagineze nu erau unite decît prin jurămînt şi interese, cele romane erau sudate prin tot ceea ce le lega de patria comună. Pentru ofiţerul cartaginez rutinat, mercenarii săi, ba chiar şi ţăranii libieni, nu erau mai mult decît ar fi astăzi proiectilele de tun; de aici mîrşăviile, ca, de exemplu, trădarea armatelor libiene în anul 358 (**396**) de către generalul lor Himilco, urmată de o primejdioasă răscoală a libienilor; de aici faima, devenită proverbială, a „credinţei cartagineze", care a dăunat cartaginezilor atît de mult. Cartagina a cunoscut din plin toate neajunsurile pe care le pot aduce unui stat armatele de felahi sau de mercenari şi, nu numai o dată, s-a temut mai mult de soldaţii plătiţi decît de inamicii săi. Neajunsurile acestui sistem militar n-au putut rămîne ascunse

guvernului cartaginez şi el va încerca să le remedieze prin toate mijloacele. Casele şi arsenalele au fost întotdeauna pline, pentru ca mercenarii să poată fi angajaţi oricînd. O atenţie deosebită a fost acordată domeniului care înlocuia la antici artileria actuală: construcţiile de maşini de război, în care cartaginezii i-au întrecut întotdeauna pe sicilieni, şi elefanţii, după ce aceştia au înlocuit în armată carele de luptă mai vechi. În cazematele Cartaginei s-au găsit staule pentru 300 de elefanţi. Oraşele dependente n-au putut fi însă întărite, aşa încît fiecare armată inamică debarcată în Africa ocupa, odată cu terenul deschis, oraşele şi tîrgurile, spre deosebire de Italia, unde cele mai multe dintre oraşele supuse şi-au păstrat zidurile şi unde întreaga peninsulă era dominată de un lanţ de fortificaţii. În schimb, tot ceea ce puteau furniza banii şi arta a fost folosit pentru fortificarea capitalei. De multe ori, statul a fost salvat numai datorită grosimii zidurilor, în timp ce Roma a fost atît de bine asigurată din punct de vedere politic şi militar, încît n-a cunoscut niciodată un asediu propriu-zis. În fine, bastionul principal al statului l-a constituit marina de război, care se bucura de cea mai mare atenţie. În construcţia, ca şi în pilotarea corăbiilor, cartaginezii au fost superiori grecilor; la Cartagina au fost construite pentru prima dată corăbii cu mai mult de trei rînduri de rame, iar corăbiile de război cartagineze, în această epocă în majoritatea lor cu cinci punţi, erau, de regulă, veliere mai bune decît cele greceşti; vîslaşii, în întregime sclavi ai statului, nu proveneau de la galere şi erau antrenaţi foarte bine, iar căpitanii erau experimentaţi şi neînfricaţi. În această privinţă, Cartagina era de netăgăduit superioară romanilor, care, cu puţinele corăbii ale grecilor aliaţi şi cu cele, şi mai puţine, proprii, nici nu se puteau arăta în largul mării înaintea flotei care domina pe atunci nestînjenită Marea Occidentală. Dacă, în final, rezumăm posibilităţile celor două puteri, aşa cum rezultă din comparaţie, vom constata că se justifică opinia inteligentă şi imparţială a unui grec care spunea că Roma şi Cartagina au dispus, în general, de forţe egale în momentul în care au început lupta. Cu toate acestea, nu putem să nu constatăm că efortul depus de Cartagina pentru a crea mijloacele necesare atacului şi defensivei, folosind toată bogăţia şi inteligenţa, n-a putut

suplini lipsurile esenţiale: o armată cetăţenească proprie şi alianţe fondate în mod trainic. Nu putea să rămînă necunoscut faptul că Roma putea fi atacată în mod eficient numai din Italia, iar Cartagina numai din Libia, dar şi că cea de-a doua nu putea rămîne ferită multă vreme de un asemenea atac. Flotele nu erau încă patrimonii permanente în aceste timpuri ale copilăriei navigaţiei, ci se puteau construi oriunde existau copaci, fier şi apă; de mai multe ori, chiar şi în Africa, s-a dovedit că pînă şi puternicele state maritime n-au putut împiedica debarcarea unor duşmani care nu constituiau o putere maritimă. După ce Agathokles indicase drumul ce trebuia urmat, îl putea descoperi şi un general roman; dacă în Italia războiul începea odată cu pătrunderea în teritoriu a unei armate invadatoare, în Libia el se sfîrşea în acest moment şi se transforma într-un asediu căruia, dacă nu interveneau evenimente deosebite, trebuia să-i cedeze şi cel mai înverşunat eroism.

Capitolul II

Războiul dintre Roma şi Cartagina pentru stăpînirea Siciliei

Mai mult de un secol frumoasa Sicilie a fost devastată de războiul dintre cartaginezi şi armatele siracuzane. De ambele părţi, războiul a fost purtat, în parte, prin propagandă politică – Cartagina întreţinînd relaţii cu opoziţia aristocratico-republicană din Siracusa, distinşii siracuzani, cu partida naţională din oraşele greceşti tributare Cartaginei –, în parte, prin armate de mercenari, folosite atît de Timoleon şi Agathokles, cît şi de generalii fenicieni; şi aşa cum în luptă au folosit aceleaşi mijloace, ambele părţi au dat dovadă de o făţărnicie şi o perfidie nemaiîntîlnită în istoria Occidentului. Cei înfrînţi au fost siracuzanii. Cartagina s-a limitat, încă prin pacea din anul 440 (**314**), numai la o treime a insulei, la vest de Minoa şi Himera, şi a recunoscut formal hegemonia siracuzanilor asupra tuturor oraşelor din est. Alungarea lui Pyrrhos din Sicilia şi Italia (479, **275**) a lăsat cea mai mare parte a insulei şi mai ales importantul Acragas în mîinile cartaginezilor; siracuzanilor nu le-a rămas decît Tauromenion şi sud-estul insulei. În al doilea oraş ca mărime de pe coasta orientală se stabilise o hoardă de mercenari străini care guvernau cetatea fără a se sinchisi de siracuzani sau de cartaginezi. Cei care comandau la Messana erau mercenarii din Campania. Viaţa coruptă a sabelilor aşezaţi în Capua şi în împrejurimile ei transformase Campania secolelor al IV-lea şi al V-lea în ceea ce va deveni mai tîrziu Etolia, Creta sau Laconia: o pepinieră de soldaţi pentru prinţii şi oraşele în căutare de mercenari. Semicivilizaţia creată de grecii Campaniei în acest ţinut, opulenţa barbară a traiului în Capua şi în celelalte oraşe campaniene, neputinţa politică la care au fost condamnaţi prin hegemonia Romei, fără să le fie însă răpite libertăţile prin intermediul unei guvernări

autoritare – toate acestea au mînat tineretul campanian în masă sub stindardele ofiţerilor recrutori; şi este uşor de înţeles că necugetata şi lipsita de scrupule vînzare de sine a dus aici, ca peste tot, la înstrăinare de patrie, indiferenţă faţă de violenţe, excese ale soldaţilor şi încălcarea jurămîntului. Campanienii nu puteau deci înţelege de ce o hoardă de mercenari să nu ia în stăpînire oraşul a cărui apărare le fusese încredinţată, bineînţeles cu condiţia de a se putea menţine pe poziţia cucerită, dacă înşişi samniţii, în Capua, şi lucanienii, în mai multe oraşe greceşti, îşi fondaseră autoritatea tot prin aceleaşi mijloace necinstite. Nicăieri situaţia politică nu era mai prielnică pentru asemenea aventuri decît în Sicilia; încă din timpul războiului peloponeziac, căpitanii campanieni veniţi din Sicilia se cuibăriseră la Entella şi Aetna. În jurul anului 470 (**284**), o ceată campaniană, care servise înainte sub Agathocles şi continua, după moartea acestuia (465, **289**), fărădelegile pe cont propriu, s-a stabilit la Messana, al doilea oraş al Siciliei greceşti şi metropola partidei antisiracuzane din părţile insulei stăpînite încă de greci. Cetăţenii au fost masacraţi sau alungaţi, soţiile şi copiii lor au fost împărţiţi între soldaţi şi, în curînd, noii stăpîni ai oraşului, „Bărbaţii lui Marte", cum îşi spuneau, sau mamertinii au putut să reziste în faţa lui Pyrrhos, iar plecarea neaşteptată a acestuia le-a redat puterea de odinioară. Nu intră în atribuţiile istoriei nici să scuze fapta perfidă prin care aceştia au dobîndit conducerea şi nici să dea uitării faptul că zeul care pedepseşte fărădelegea, pînă la a patra generaţie, nu este zeul istoriei. Cine se consideră îndreptăţit să judece faptele reprobabile ale altora poate să îi condamne pe oameni; pentru Sicilia însă, ar fi putut fi o binecuvîntare faptul că în insulă începea să se formeze o autoritate războinică, în stare să trimită 8.000 de soldaţi pe cîmpul de luptă şi care se pregătea să preia, la momentul oportun şi cu forţe proprii, lupta împotriva străinilor, căreia elenii, din ce în ce mai dezobişnuiţi de meşteşugul armelor, cu toate bătăliile neîncetate, nu mai puteau să-i facă faţă.

Lucrurile s-au petrecut însă altfel. Un tînăr ofiţer siracuzan, care prin descendenţa din familia lui Gelon şi prin înrudirea apropiată cu regele Pyrrhos, ca şi prin bravura cu care luptase în campaniile

acestuia atrăsese atenţia concetăţenilor săi şi a militarilor siracuzani, Hieron, fiul lui Hierokles, a fost ales prin voinţa soldaţilor în fruntea armatei, învrăjbită acum cu cetăţenii (479/480, **275/274**). Datorită administraţiei înţelepte, caracterului nobil şi moderaţiei sale, el cîştigase repede inimile cetăţenilor siracuzani, deprinşi cu despotismul cel mai deşănţat al grecilor sicilieni. El s-a debarasat, ce-i drept, prin perfidie, de armata nesigură de mercenari, a regenerat miliţia cetăţenilor şi a încercat să restaureze mult decăzuta putere elenă, folosindu-se de trupele cetăţeneşti şi de recruţi noi, mai disciplinaţi, la început cu titlul de general, mai tîrziu cu acela de rege. Deocamdată, pacea cu cartaginezii care-i ajutaseră pe greci să-l alunge pe regele Pyrrhos de pe insulă se prelungea; inamicii cei mai apropiaţi au fost mamertinii, semenii mercenarilor detestaţi şi exterminaţi de curînd, ucigaşii oaspeţilor lor greci, stăpînii unei părţi a teritoriului siracuzan, tiranii şi incendiatorii unei mulţimi de cetăţi greceşti mai mici. Aliat cu romanii, care tocmai în această perioadă îşi trimiteau legiunile împotriva campanienilor din Region, aliaţii, semenii şi tovarăşii de crime ai mamertinilor (p. 288), Hieron s-a îndreptat spre Messana. După o mare victorie, în urma căreia Hieron a fost proclamat rege al sicilienilor (484, **270**), mamertinii au trebuit să se refugieze între propriile lor ziduri şi, asediaţi vreme de mai mulţi ani, au ajuns la strîmtorare, fiind incapabili să menţină cu forţe proprii oraşul împotriva lui Hieron. Era evident că nu putea fi vorba de o capitulare condiţionată şi că securea călăului îi aştepta pe campanienii din Messana la Siracusa, aşa cum îi lovise pe cei din Region la Roma; unica soluţie era predarea oraşului fie cartaginezilor, fie romanilor, ambele puteri fiind suficient de interesate în cucerirea acestui loc important pentru a renunţa la orice scrupul. Dar nu se putea şti care soluţie ar fi fost mai avantajoasă: predarea oraşului fenicienilor, sau stăpînilor Italiei? După îndelungi ezitări, majoritatea cetăţenilor campanieni a decis să ofere romanilor stăpînirea acestei fortăreţe care domina marea.

Apariţia solilor mamertini în senatul roman a fost un moment cu profunde semnificaţii pentru istoria universală. Ce-i drept, nimeni nu putea să prevadă atunci consecinţele legate de traversarea micii

strîmtori; însă faptul că hotărîrea luată, oricare ar fi fost, va fi urmată de evenimente cum nu succedaseră niciodată unui decret al senatului trebuie să fi fost unul evident pentru oricare dintre părinţii deliberatori ai cetăţii. Bărbaţii „ortodocşi” ar fi putut, bineînţeles, să se întrebe cum de era posibilă alianţa cu Hieron, de vreme ce campanienii din Region tocmai fuseseră pedepsiţi cu asprimea cuvenită de către romani, iar complicii lor, cu nimic mai puţin vinovaţi, urmau să fie acceptaţi ca aliaţi şi prieteni ai Romei şi să fie scutiţi de pedeapsa meritată. Prin aceasta se crea o dilemă care nu numai că oferea opoziţiei pretextul unor lungi discursuri, dar revolta orice suflet moral. Dar omul de stat, pentru care morala politică nu însemna o frază goală, se putea întreba, cu aceeaşi îndreptăţire, cum de se pot pune pe picior de egalitate cetăţenii romani care încălcaseră jurămîntul şi omorîseră mişeleşte aliaţi ai Romei cu străinii care săvîrşiseră o crimă faţă de străini, de vreme ce nimeni nu-i desemnase pe romani ca judecători sau răzbunători ai celorlalţi. Dacă s-ar fi pus numai problema stăpînirii siracuzanilor sau a mamertinilor la Messana, Roma ar fi putut rămîne indiferentă atît faţă de unii, cît şi faţă de ceilalţi; Roma rîvnea la stăpînirea asupra Italiei, precum Cartagina la aceea asupra Siciliei. Este greu de crezut că, pe atunci, planurile celor două puteri mergeau mai departe. Dar tocmai pentru aceasta, fiecare dintre ele dorea să deţină şi să menţină o putere intermediară – cartaginezii, Tarentumul, iar romanii, Siracusa şi Messana –, iar atunci cînd lucrul acesta a devenit imposibil, să păstreze ele însele aceste puncte de frontieră în defavoarea puterii rivale. Aşa cum Cartagina încercase în Italia, atunci cînd Region şi Tarentum urmau să fie cucerite de romani, să cîştige aceste oraşe în favoarea ei, fiind oprită numai printr-un accident, pentru Roma se oferea acum în Sicilia ocazia de a atrage Messana în alianţa ei; în cazul în care asemenea alianţă ar fi fost ratată, nu era de aşteptat ca oraşul să rămînă dependent sau siracuzan, ci ar fi fost aruncat cu siguranţă în braţele fenicienilor. Merita pierdută o asemenea ocazie, care nu se va mai ivi în condiţii aşa de sigure, de a ocupa capul de pod natural dintre Italia şi Sicilia şi de a-l asigura, din motive lesne de înţeles, cu o garnizoană

curajoasă şi puternică? Meritau sacrificate, odată cu renunţarea la Messana, stăpînirea asupra ultimei strîmtori libere dintre Mediterana orientală şi occidentală şi libertatea comercială a Italiei? Ce-i drept, împotriva ocupării Messanei s-ar fi putut invoca şi alte argumente decît scrupulele sentimentale şi politica onestă. Cel mai puţin cîntărea acela că ea ar fi dus la război cu Cartagina; oricît de dificil ar fi fost, Roma nu trebuia să se teamă de el. Dar cu mult mai important era faptul că, odată cu traversarea mării, Roma abandona politica pur italică şi pur continentală; se renunţa la sistemul graţie căruia strămoşii fondaseră măreţia Romei, pentru a alege un altul, ale cărui consecinţe nu le putea întrezări nimeni. Acesta a fost unul dintre acele momente în care raţiunea încetează şi în care numai credinţa în steaua proprie şi în steaua patriei ne oferă tăria de a apuca mîna care ne ademeneşte din tenebrele viitorului şi de a o urma cine ştie unde. Senatul a deliberat îndelung şi serios asupra cererii consulilor de a trimite legiunile în ajutorul mamertinilor; n-a reuşit să ajungă la o rezoluţie definitivă. În rîndul cetăţenilor care urmau să decidă asupra problemei se instaurase sentimentul acut al marii puteri fondate prin forţe proprii. Cucerirea Italiei insufla romanilor, precum aceea a Greciei macedonenilor, aceea a Sileziei prusacilor, curajul de a începe o nouă carieră politică. Sprijinul acordat mamertinilor a fost motivat formal prin protectoratul pe care romanii îl garantau tuturor italicilor. Italicii de peste mare au fost primiţi în confederaţia italică şi, la propunerea consulilor, cetăţenii au hotărît să li se acorde ajutor (489, **265**).

Marea întrebare a fost cum vor reacţiona cele două puteri siciliene direct interesate, pînă acum nominal aliate cu Roma, în urma acestei intervenţii făţişe a romanilor în treburile insulei. Hieron avea destule motive de a trata somaţia prin care romanii îi cereau să pună capăt ostilităţilor împotriva noilor aliaţi din Messana aşa cum o făcuseră samniţii şi lucanienii în cazul asemănător al ocupării oraşelor Capua şi Turii şi să răspundă printr-o declaraţie de război; dacă însă rămînea singur, un asemenea război ar fi fost o nebunie şi, judecînd după politica sa precaută şi moderată, era de aşteptat că va accepta inevitabilul în cazul în care Cartagina nu va acţiona. Faptul

nu părea imposibil. O solie romană se îndrepta acum spre Cartagina (489, **265**), la şapte ani după ce flota feniciană încercase să ia în stăpînire Tarentumul, pentru a cere explicaţii în legătură cu acest eveniment (p. 288); învinuirile, nu tocmai neîntemeiate, dar pe jumătate uitate, apăruseră din nou: nu părea cu totul superfluu ca, pe lîngă celelalte pregătiri militare, să se înzestreze şi arsenalul diplomatic cu motivaţii de război şi să se rezerve pentru momentele următoare, aşa cum obişnuiau romanii, rolul părţii atacate. Cel puţin se putea afirma, pe drept cuvînt, că acţiunile asupra Tarentumului, ca şi cele asupra Messanei fuseseră absolut egale în ceea ce priveşte intenţia şi pretextul legal, unica deosebire fiind numai succesul întîmplător. Cartagina a evitat ruptura deschisă. Solii s-au întors la Roma după ce obţinuseră dezavuarea amiralului cartaginez care condusese tentativa de ocupare a Tarentumului, pe lîngă falsele jurăminte necesare; învinuirile aduse romanilor, care nu puteau lipsi, erau moderate şi evitau să califice plănuita invazie a Siciliei drept un motiv de război. Un motiv era totuşi, întrucît, aşa cum Roma considera treburile italice ca pe nişte treburi interne, la fel proceda şi Cartagina în cazul celor siciliene. Numai că politica feniciană urma o cale mai tăinuită decît făţişa ameninţare de război. Cînd pregătirile forţelor romane de despresurare ca mamertinilor înaintaseră atît de mult, încît flota, alcătuită din corăbiile de război ale Neapolisului, Tarentumului, Veliei şi Locriei, şi avangarda armatei de uscat au ajuns la Region sub conducerea tribunului militar Gaius Claudius (primăvara anului 490, **264**), de la Messana le-a sosit neaşteptata veste că, în înţelegere cu partidul antiroman din Messana, cartaginezii ar fi mijlocit, ca putere neutrală, o pace între Hieron şi mamertini; că, în consecinţă, asediul ar fi fost ridicat şi că în portul de la Messana ar ancora o flotă cartagineză, iar în cetate s-ar afla o garnizoană cartagineză, ambele sub comanda amiralului Hanno. Mamertinii, constrînşi acum de prezenţa cartaginezilor, aduceau la cunoştinţă comandanţilor romani, alături de cuvenitele mulţumiri pentru rapiditatea cu care veniseră în ajutorul aliaţilor, că se bucură la gîndul că nu mai aveau nevoie de acesta. Abilul şi curajosul ofiţer care comanda avangarda a dat totuşi ordinul să fie ridicată ancora;

cartaginezii au respins corăbiile, au capturat chiar unele dintre ele, dar amiralul cartaginez, respectînd ordinele severe de a nu oferi pretexte pentru izbucnirea ostilităţilor, le-a înapoiat bunilor prieteni de dincolo de strîmtoare. Se putea crede că romanii s-au compromis la fel de inutil în faţa Messanei precum cartaginezii în faţa Tarentumului. Dar Claudius nu s-a lăsat intimidat şi, la o a doua încercare, traversarea a reuşit. Abia debarcat, el a convocat cetăţenii într-o adunare şi, la dorinţa lui, a venit şi amiralul, crezînd în van că va putea evita ruptura deschisă. În timpul adunării însă, romanii l-au luat prizonier, iar Hanno, ca şi puţin numeroasa garnizoană lipsită de conducător au fost suficient de laşi: primul a dat trupelor sale ordinul de retragere, iar acestea au dat ascultare generalului captiv şi au abandonat împreună oraşul. În felul acesta, capul de pod al insulei căzuse în mîinile romanilor. Guvernul cartaginez, înfuriat pe drept de incapacitatea şi slăbiciunea generalului său, a dat ordin să fie executat şi a declarat război romanilor. Înainte de toate trebuia să fie recîştigată poziţia pierdută. O puternică flotă cartagineză condusă de Hanno, fiul lui Hannibal, a apărut în faţa Messanei. În timp ce ea bloca strîmtoarea, armata cartagineză debarcată pe insulă începea asediul dinspre partea de nord; Hieron, care abia aşteptase atacul cartaginez pentru a porni războiul împotriva Romei, a adus armata, din nou, abia repliată, sub zidurile Messanei, preluînd atacul asupra părţii sudice a oraşului. Între timp, la Region sosise şi consulul roman Appius Claudius Caudex cu grosul armatei şi, în timpul unei nopţi întunecoase, reuşise traversarea, în ciuda flotei cartagineze. Îndrăzneala şi Fortuna au fost de partea romanilor; aliaţii, care, luaţi prin surprindere de atacul întregii armate romane, nu-şi uniseră forţele, au fost în consecinţă înfrînţi pe rînd de legiunile ieşite din oraş, asediul fiind apoi ridicat. În cursul verii, armata romană a deţinut supremaţia, încercînd chiar cucerirea Siracusei; dar, după ce această tentativă a eşuat şi după ce asediul Ehetlei (la graniţa teritoriilor siracuzane şi cartagineze) a trebuit să fie abandonat în urma unor pierderi însemnate, armata romană s-a reîntors la Messana şi, de aici, în Italia, lăsînd în Sicilia o garnizoană puternică. Succesele acestei prime campanii militare extra-italice a romanilor n-

au corespuns probabil tuturor aşteptărilor, deoarece consulul nu triumfase; cu toate acestea, apariţia hotărîtă a romanilor în Sicilia nu putea să nu-i impresioneze pe grecii de acolo. În anul următor, ambii consuli au debarcat nestingheriţi pe insulă cu o armată de două ori mai puternică. Unul dintre ei, Marcus Valerius Maximus, numit după această campanie „cel de la Messana" (*Messalla*), a obţinut o victorie strălucită asupra cartaginezilor şi siracuzanilor aliaţi. Cînd, după această bătălie, armata feniciană n-a mai îndrăznit să se opună romanilor în luptă deschisă, de partea romanilor au trecut nu numai Alaesa, Kentoripa şi, în general, oraşele greceşti mai mici, dar însuşi Hieron a părăsit partida cartagineză şi a încheiat pacea şi alianţa cu romanii (491, **263**). El a avut o politică clarvăzătoare încheind pacea înainte de a fi nevoit s-o cumpere prin cedări de teritorii şi alte sacrificii, întrucît, aşa cum se va vedea, romanii au luat intervenţia lor în Sicilia foarte în serios. Statele siciliene mijlocii, Siracusa şi Messana, care nu puteau duce o politică independentă, avînd de ales între hegemonia romană şi cea cartagineză, trebuiau s-o prefere pe prima, căci pe atunci romanii nu intenţionau, probabil, să cucerească insula pentru ei, ci numai să n-o lase să fie cucerită de Cartagina, şi, oricum, în locul sistemului tiranic şi monopolist cartaginez, ele se puteau aştepta din partea Romei la un regim mai tolerant şi la apărarea libertăţii comerciale. Din acest moment, Hieron a rămas cel mai important, mai statornic şi mai stimat aliat al romanilor de pe insulă. Romanii atinseseră astfel ţelul lor cel mai apropiat. Datorită dublei alianţe cu Siracusa şi Messana şi posesiunii necontestate a întregii coaste orientale, a fost asigurată aprovizionarea armatelor, foarte dificilă pînă atunci, iar războiul, pînă acum contestabil şi hazardat, pierduse mult din caracterul său temerar. De aceea, n-au fost făcute eforturi mai mari decît în cazul războaielor din Samnium şi Etruria; cele două legiuni cantonate, în anul care a urmat (492, **262**), pe insulă au fost suficiente pentru a-i respinge pe cartaginezi, în acord cu grecii sicilieni, pretutindeni în fortăreţele lor. Comandantul suprem al cartaginezilor, Hannibal, fiul lui Gisgon, s-a închis cu elita trupelor sale la Acragas, cu scopul de a apăra cel mai important oraş cartaginez din interior, pînă la limita ultimă a

posibilităţilor. Fiind incapabili să cucerească puternicul oraş prin asalt, romanii l-au blocat cu valuri întărite şi o tabără dublă; cei asediaţi, în număr de aproape 50.000, suferiră în curînd din cauza lipsei celor necesare. Pentru a le veni în ajutor, amiralul Hanno a debarcat la Heracleia, întrerupînd, la rîndul său, liniile de aprovizionare ale romanilor. De amîndouă părţile, lipsurile deveniră insuportabile; în fine, a fost hotărîtă ziua bătăliei pentru a scăpa de nenorociri şi de incertitudine. În timpul acesteia, cavaleria numidă s-a dovedit superioară celei romane, însă în aceeaşi măsură în care pedestraşii romani au fost superiori infanteriei feniciene; aceştia vor aduce victoria, dar pierderile romanilor au fost însemnate. Avantajul cîştigat prin bătălia victorioasă a fost parţial irosit prin faptul că, datorită extenuării învingătorilor, armata inamică a reuşit să se strecoare din oraş şi să ajungă la flotă. Cu toate acestea, victoria a fost importantă: Acragasul a căzut în mîinile romanilor şi, cu aceasta, aproape toată insula se afla sub controlul lor, exceptînd cetăţile maritime, în care generalul cartaginez Hamilcar, urmaşul lui Hanno la comanda supremă, se baricadase pe poziţii inexpugnabile, neputînd fi alungat nici prin forţă, nici prin înfometare. De acum încolo, războiul se va rezuma la ieşirile cartaginezilor din cetăţile siciliene şi la debarcarea lor pe coastele italice.

Într-adevăr, abia acum începură să se resimtă adevăratele privaţiuni ale războiului. Dacă, aşa cum se povesteşte, înainte de izbucnirea ostilităţilor, diplomaţii cartaginezi îi avertizaseră pe romani să nu ajungă la ruptura deschisă, deoarece împotriva voinţei lor nici un roman nu-şi va putea spăla mîinile în mare, ameninţarea fusese bine întemeiată. Flota cartagineză stăpînea marea fără rival şi nu ţinea sub ascultare numai oraşele de pe ţărmul sicilian, aprovizionîndu-le cu toate cele necesare, dar ameninţa cu o debarcare, ceea ce a făcut necesară staţionarea aici a unei armate consulare încă din anul 492 (**262**). Ce-i drept, nu s-a ajuns la o invazie propriu-zisă, însă detaşamente cartagineze de proporţii reduse au debarcat pe coastele italice, i-a jefuit pe aliaţi şi, ceea ce a fost mai grav decît toate celelalte, au paralizat în întregime comerţul Romei şi al aliaţilor săi. Nu era nevoie de prea mult timp ca, în aceste

condiţii, Caere, Ostia, Neapolis, Tarentum, Siracusa să fie ruinate, în timp ce cartaginezii compensau cu uşurinţă pierderea tributurilor siciliene prin contribuţiile stoarse şi bogatele prăzi al piraţilor. Romanii au luat cunoştinţă acum de ceea ce înţeleseseră înainte Dionysios, Agathocles şi Pyrrhos, anume că, pe cît de uşor puteau fi înfrînţi cartaginezii în bătălie, pe atît de greu puteau fi îngenunchiaţi. Aşadar, deveni evidentă necesitatea creării unei flote proprii şi s-a hotărît construirea uneia alcătuită din 20 de trireme şi 100 de pentere. Punerea în practică a acestei hotărîri energice n-a fost însă chiar aşa de simplă. Imaginea oferită de şcolile de retorică ce încearcă să ne facă să credem că romanii şi-au lăsat acum pentru prima dată vîslele în mare este, ce-i drept, o poveste pentru copii. Marina comercială a Italiei trebuie să fi fost destul de închegată în aceste timpuri şi nu lipseau nici corăbiile de război italice. Dar acestea erau bărci de război şi trireme, cum fuseseră folosite în vremurile trecute; penterele, care au fost folosite aproape în exclusivitate în linia de bătaie, mai ales după sistemul mai nou al războiului naval, conceput îndeosebi de Cartagina, încă nu fuseseră construite în Italia. Măsura romanilor a fost aşadar similară celei a unui stat maritim din zilele noastre: de a trece de la construcţia de fregate şi nave mici la aceea de vase de linie. La fel cum s-ar proceda şi astăzi, luînd un vas de linie străin drept model, şi romanii au indicat meşterilor lor constructori drept model o penteră cartagineză eşuată. Dacă ar fi vrut, romanii ar fi putut ajunge la ţintă cu mult mai repede prin intermediul siracuzanilor sau masalioţilor; dar oamenii lor de stat au fost mult prea clarvăzători pentru a încerca apărarea Italiei printr-o flotă neitalică. În schimb, au fost recrutaţi confederaţii italici atît în funcţii de ofiţeri navali, luaţi probabil în majoritatea lor din cadrul marinei comerciale italice, cît şi ca marinari, al căror nume (*socii navales*) demonstrează că, o perioadă de timp, aceştia proveniseră numai din această sursă. Alături de ei au fost folosiţi şi sclavi, oferiţi de stat sau de familiile bogate ; în curînd însă, a fost utilizată chiar şi pătura mai săracă a cetăţenilor. În asemenea condiţii şi dacă se ia în considerare, pe de o parte, nivelul tehnic scăzut, pe de alta, energia romanilor, ei au reuşit să rezolve în răstimp de un an

problema în faţa căreia va eşua Napoleon, aceea de a transforma o putere continentală într-una maritimă, şi să lanseze la apă o flotă de 120 de vele în primăvara anului 494 (**260**). Aceasta nu se putea compara nicidecum cu cea cartagineză în ceea ce priveşte numărul şi rapiditatea, calitate cu atît mai importantă cu cît tactica navală a acestor timpuri consta, înainte de toate, în manevre. În timpul bătăliei navale luptau într-adevăr hopliţi şi arcaşi de pe punte, unde erau montate şi maşinăriile pentru lansat proiectile, dar metoda consacrată şi decisivă consta în depăşirea prin viteză a corabiei inamice, în care scop prora a fost dotată cu un pinten din fier masiv; corăbiile inamice obişnuiau să se urmărească pînă cînd uneia sau alteia îi reuşea lovitura, care, de obicei, era decisivă în confruntare. Din această, cauză o triremă grecească obişnuită era echipată cu 200 de oameni, dintre care numai vreo zece erau soldaţi; în schimb, erau 170 de vîslaşi, 50-60 pentru fiecare punte. Echipajul penterei număra 300 de vîslaşi şi un număr corespunzător de soldaţi. Romanii au avut fericita idee de a suplini ceea ce, din cauze obiective, lipsea corăbiilor lor – ofiţeri navali şi echipaje de vîslaşi experimentaţi în manevrare – prin acordarea unui rol mai important soldaţilor în timpul bătăliei navale. La prora corăbiilor a fost montat un pod mobil, care putea fi coborît atît în faţa, cît şi în amîndouă părţile laterale ale corabiei; el a fost înzestrat la ambele margini cu o balustradă, avînd, în lăţime, suficient spaţiu pentru doi oameni. În momentul în care corabia inamică se năpustea, gata s-o străpungă, asupra celei romane sau cînd ciocnirea fusese evitată, corăbiile se aflau punte lîngă punte: podul mobil se fixa pe puntea corăbiei inamice, imobilizînd-o prin intermediul unui harpon din fier. Prin aceasta nu numai că era evitată străpungerea corabiei, dar pentru soldatul roman se crea posibilitatea de a trece peste pod pe puntea inamică şi de a o cuceri ca într-o bătălie pe uscat. O miliţie navală propriu-zisă nu a fost formată, ci, după necesităţi, pentru acest serviciu pe corăbii au fost folosite trupele de uscat; de exemplu, într-o mare bătălie navală, în care flota romană a avut la bord, bineînţeles, şi armata de debarcare, pe fiecare corabie au luptat pînă la 120 de legionari. În felul acesta, romanii îşi creaseră o flotă egală celei cartagineze. Cei care

transformă construcţia flotei romane într-un basm cu zîne se înşală şi nici nu-şi ating ţelul; trebuie să înţelegi pentru a putea să admiri. Construcţia flotei romane nu fusese nimic altceva decît o măreaţă operă naţională, prin care justa apreciere a necesarului şi posibilului, invenţia genială, energia în hotărîri şi în execuţie au salvat patria dintr-o situaţie care fusese mult mai periculoasă decît părea la prima vedere.

Începutul n-a fost favorabil romanilor. Amiralul roman, consulul Gnaeus Cornelius Scipio, care plecase cu primele 17 corăbii terminate spre Messana (494, **260**), a crezut că, în trecere, poate să ocupe Lipara printr-un atac surpriză. Dar un grup de corăbii cartagineze staţionate la Panormos au blocat portul în care ancoraseră corăbiile romane şi au capturat fără luptă întreaga flotilă, în frunte cu consulul. Flota principală nu s-a lăsat însă impresionată de acest accident şi, odată încheiate pregătirile, a ridicat ancora în direcţia Messanei. Ea a întîlnit în cursul coborîrii de-a lungul coastelor italice o escadră de recunoaştere cartagineză mai puţin numeroasă, căreia a reuşit să-i provoace o pierdere mai însemnată decît cea pe care o suferiseră romanii, ajungînd astfel nevătămată şi triumfătoare în portul Messanei. Aici, comanda a fost preluată de către al doilea consul, Gaius Duilius, în locul celui căzut în captivitate. În faţa promontoriului de la Myale, la nord-vest de Messana, venind de la Panormos sub conducerea lui Hannibal, flota cartagineză o întîlnise pe cea romană supusă aici primei încercări mai mari. Cartaginezii, văzînd în corăbiile romane greu manevrabile şi neajutorate o pradă uşoară, s-au năpustit asupra acestora fără să se aşeze în ordine de bătaie; dar nou-descoperitele poduri de abordaj şi-au dovedit pe deplin eficacitatea. Corăbiile romane blocară şi asaltară pe cele inamice ori de cîte ori acestea se apropiară prea mult; nu au fost vulnerabile nici din faţă şi nici de pe flancuri, datorită ameninţătorului pod aruncat pe puntea inamică. După ce bătălia se terminase, aproape 50 de corăbii cartagineze fuseseră fie scufundate, fie capturate, între acestea aflîndu-se şi corabia-amiral a lui Hannibal, cîndva a regelui Pyrrhos. Succesul a fost însemnat, dar şi mai însemnat a fost efectul moral. Roma devenise peste noapte o

putere navală şi deţinea mijlocul de a încheia în mod energic un război care păruse că se întinde la nesfîrşit şi ameninţase comerţul italic cu ruinarea.

Două căi se deschideau acum înaintea romanilor. Cartagina putea fi atacată în insulele italice, cetăţile maritime ale Siciliei şi Sardiniei putînd fi capturate una după alta, ceea ce ar fi fost posibil printr-o serie de operaţiuni bine combinate pe mare şi pe uscat; după ce acest prim pas ar fi fost realizat, fie s-ar fi încheiat pacea cu Cartagina pe baza renunţării ei la aceste insule, fie, dacă primul pas n-ar fi fost suficient sau n-ar fi reuşit, teatrul de război s-ar fi mutat în Africa. O a doua posibilitate consta în abandonarea insulelor de la început şi concentrarea tuturor forţelor în Africa, fără a urma exemplul aventuros al lui Agathocles, care arsese corăbiile în urma lui contînd numai pe victoria unei cete desperate, ci asigurînd legăturile dintre armata de invazie africană şi Italia prin intermediul unei flote puternice. În acest din urmă caz, se putea obţine o pace moderată ca urmare a consternării inamicilor după primele victorii sau, dacă se dorea, capitularea inamicului, folosind toate forţele existente. La început a fost adoptat primul plan de operaţii. În anul care a urmat bătăliei de la Mylae (495, **259**), consulul Lucius Scipio a ocupat portul Aleria din Corsica – ni s-a păstrat piatra funerară a generalului, care comemorează această faptă –, transformînd Corsica într-un bastion maritim împotriva Sardiniei. Încercarea de a se stabili la Olbia, pe coasta nordică a acestei insule, a eşuat, întrucît flota nu dispunea de trupe de debarcare. În anul următor (496, **258**), fost reluat atacul asupra Olbiei, ce-i drept cu mai mult succes, iar tîrgurile deschise au fost jefuite, dar romanii nu s-au putut stabili aici în mod definitiv. Tot aşa de încet s-a progresat şi în Sicilia. Hamilcar purta războiul energic şi cu multă dibăcie nu numai cu armele, pe mare şi pe uscat, dar şi prin propagandă politică; dintre micile comunităţi din interior, un număr mare părăsea anual alianţa cu romanii, fiind nevoie de eforturi considerabile pentru a le recuceri din mîinile cartaginezilor; în cetăţile de pe ţărm, cartaginezii se menţineau fără dificultate, îndeosebi în cartierul lor general de la Panormos şi în noua lor fortăreaţă de la Drepana, unde Hamilcar

mutase populaţia de pe Eryx graţie posibilităţilor mai mari de apărare navală. O a doua mare bătălie navală s-a desfăşurat în faţa promontoriului de la Tyndaris (497, **257**), ambele tabere atribuindu-şi victoria, fără ca situaţia să fi fost practic modificată. În felul acesta, nu s-a înregistrat nici un progres, indiferent dacă vina rezida în comanda supremă divizată şi în periodica schimbare a generalilor trupelor romane, ceea ce îngreuna nespus de mult conducerea unitară a unui şir de operaţii de proporţii modeste în circumstanţele strategice generale care, în stadiul în care se afla ştiinţa războiului, trebuie să fi fost nefavorabile pentru agresor în general (pp. 290-291) şi îndeosebi pentru romani, care se găseau încă la începutul artei războiului savant. Cu toate că se renunţase la incendierea coastelor italice, comerţul italic nu suferea mai puţin decît înaintea construirii flotei. Obosit de evoluţia fără rezultate a operaţiilor şi nerăbdător să pună capăt acestui război, senatul roman se hotărî să schimbe sistemul şi să atace Cartagina în Africa. În primăvara anului (498, **256**), o flotă de 330 de nave de linie a ridicat ancora îndreptîndu-se spre ţărmul libian; la revărsarea rîului Himera pe ţărmul meridional al Siciliei, ea a îmbarcat armata de uscat: patru legiuni conduse de cei doi consuli, Marcus Atilius Regulus şi Lucius Manilius Volso, amîndoi generali încercaţi. Amiralul cartaginez nu a împiedicat îmbarcarea trupelor inamice, dar, continuîndu-şi drumul spre Africa, romanii au găsit flota cartagineză în ordine de bătălie la Eknomos, pentru apărarea patriei. Cu greu s-ar putea imagina forţe mai numeroase într-o bătălie navală decît cele care s-au opus în această confruntare. Flota romană de 330 de catarge număra cel puţin 100.000 de oameni ca echipaj şi 40.000 de soldaţi ai armatei de debarcare; cea cartagineză, de 350 de catarge, avea un echipaj cel puţin tot atît de numeros, aşa încît în această zi au fost aruncaţi în luptă aproximativ 300.000 de oameni, într-o încleştarea care urma să decidă în favoarea uneia dintre aceste puternice naţiuni. Fenicienii se plasară într-o linie simplă, foarte extinsă, care se sprijinea cu flancul stîng de coasta siciliană. Romanii se aşezară în triunghi: corăbiile-amiral ale celor doi consuli se aflau în frunte, într-o linie oblică, în dreapta şi în stînga acestora se aflau prima şi a doua escadră; în fine,

cea de-a treia, împreună cu corăbiile construite pentru transportul cavaleriei şi care erau remorcate cu frînghii, închidea triunghiul. În felul acesta, se îndreptau în masă compactă spre inamic. O a patra escadră, de rezervă, se afla mai în urmă. Atacul în triunghi înaintă şi străpunse fără dificultate linia cartagineză, întrucît centrul atacat nemijlocit se retrăsese dinadins; bătălia s-a desfăşurat în trei încăierări separate. În timp ce amiralii urmăreau centrul cartaginez cu cele două escadre dispuse în flancuri, angajîndu-se în luptă, aripa stîngă a cartaginezilor, staţionată lîngă ţărm, s-a năpustit asupra celei de-a treia diviziuni romane, împiedicată să le urmeze pe celelalte două din faţă de un atac al corăbiilor de transport, împingînd-o, datorită atacului violent şi prin forţe superioare, spre mal. Concomitent, rezerva romană a fost ocolită prin larg de aripa dreaptă cartagineză şi atacată din spate. Prima dintre aceste lupte s-a terminat destul de repede; corăbiile din centrul cartaginez, probabil mai puţin numeroase decît cele romane, au ales fuga. Între timp, celelalte două diviziuni ale romanilor se menţinuseră cu greu în faţa inamicului mai numeros; în lupta din apropiere însă, punţile de abordaj le făcuseră servicii nepreţuite, reuşind să se menţină cu ajutorul acestora pînă la sosirea amiralilor cu corăbiile lor. Rezerva romană fusese astfel degajată, iar corăbiile cartagineze ale aripei drepte se retrăseseră în grabă din faţa forţelor superioare. Acum, după ce lupta fusese decisă şi aici în favoarea romanilor, toate corăbiile romane capabile să navigheze se năpustiră asupra aripii stîngi cartagineze, care-şi exploată cu înverşunare avantajul, astfel încît aceasta fu încercuită şi i-au fost capturate aproape toate corăbiile. Celelalte pierderi au fost aproximativ egale. Flota romană pierduse 24 de corăbii, cea cartagineză 30, 64 fiind capturate. Flota cartagineză, cu toate pierderile considerabile, n-a renunţat la ideea protejării Africii, retrăgîndu-se în acest scop spre golful Cartaginei, unde a aşteptat debarcarea, pregătindu-se să dea o nouă bătălie. Romanii însă, în loc să debarce pe partea vestică a peninsulei care formează golful, au ancorat pe cea estică, unde portul de la Clupea le oferea spaţiu suficient şi protecţie în faţa tuturor vînturilor, iar oraşul, situat în imediata apropiere a mării pe o proeminenţă în

formă de scut, apăra excelent portul. Fără a fi stînjeniţi de inamic, romanii au debarcat trupele şi s-au fortificat în acest oraş; în scurt timp a fost ridicată o tabără navală cu val de apărare, iar armata de uscat a putut să trimită 20.000 de sclavi la Roma. Favorizat de Fortuna, temerarul plan reuşise din prima lovitură şi cu sacrificii minime; ţelul părea să fi fost atins. Încrederea romanilor în reuşită este dovedită de hotărîrea senatului de a rechema în Italia cea mai mare parte a flotei şi jumătate din armată; Marcus Regulus a rămas singur în Africa cu 40 de corăbii, 15.000 de pedestraşi şi 500 de călăreţi. Această încredere a romanilor nu părea însă exagerată. Armata cartagineză, care nu îndrăznea să se aventureze în cîmpie, suferise pe deasupra o înfrîngere în defileele împădurite, unde nu putea să desfăşoare armele ei cele mai eficace, cavaleria şi elefanţii. Oraşele s-au predat unul după altul, numizii s-au răsculat şi au invadat cîmpia pe toată întinderea ei. Regulus trăia cu speranţa de a începe următoarea campanie cu asediul capitalei, scop în care a organizat tabăra de iarnă în imediata vecinătatea a acesteia, la Tunes. Curajul cartaginezilor fusese înfrînt, aşa că au cerut pacea. Dar condiţiile impuse de consul erau inacceptabile: acesta cerea nu numai cedarea Siciliei şi Sardiniei, dar şi acceptarea unei alianţe inegale cu Roma, care i-ar fi silit pe cartaginezi să renunţe la propria marină de război şi să furnizeze corăbii pentru războaiele romanilor. Aceste condiţii, care i-ar fi pus pe picior de egalitate cu Neapolis şi Tarentum, nu puteau fi acceptate atîta timp cît o armată cartagineză putea să susţină o bătălie, o flotă cartagineză se afla pe mare, iar capitala nu fusese atinsă. Înflăcăratul entuziasm care cuprinde popoarele orientale, chiar cele mai decăzute, la apropierea unui pericol extrem, această energie a ultimei sforţări i-a împins pe cartaginezi la eforturi care păruseră că nu pot fi atribuite unei naţiuni de negustori. Hamilcar, care purtase cu atîta succes războiul de gherilă în Sicilia împotriva romanilor, a apărut în Libia cu elita trupelor siciliene, care ofereau un nucleu preţios pentru noii recruţi; alianţele şi aurul le-au asigurat un număr considerabil de formidabili cavaleri numizi şi mercenari greci, între care celebrul căpitan Xanthippos din Sparta, al cărui talent organizatoric şi a cărui

clarviziune strategică au servit foarte mult noilor săi stăpîni. Aşadar, în timp ce cartaginezii se pregăteau în timpul iernii, generalul roman aştepta inactiv la Tunes. Fie că nu-şi putea imagina ce furtună se aduna deasupra capului său, fie că sentimentul onoarei militare îi interzicea să întreprindă ceea ce i se impunea în situaţia în care se afla – să renunţe la un asediu pe care n-ar fi fost capabil să-l înceapă şi să se închidă în cetatea de la Clupea –, el a rămas cu o mînă de oameni în faţa zidurilor capitalei inamice, neglijînd să-şi asigure posibilitatea de retragere spre tabără şi chiar să-şi procure ceea ce-i lipsea mai presus de toate şi ceea ce putea obţine aşa de uşor prin tratative cu triburile numide răzvrătite: o bună cavalerie uşoară. Nechibzuit, el a creat, pentru sine, ca şi pentru armata sa, aceeaşi situaţie în care se găsise cîndva Agathokles în disperata lui campanie de aventură. Odată cu venirea primăverii (499, **255**), situaţia se schimbase atît de mult, încît cartaginezii au fost aceia care au ieşit primii în cîmpie, provocîndu-i pe romani să accepte bătălia; lucru firesc, întrucît armata lui Regulus trebuia să fie învinsă înainte de sosirea întăririlor din Italia. Din acelaşi motiv, romanii ar fi trebuit să tergiverseze momentul bătăliei; dar orbiţi de încrederea în invincibilitatea lor în cîmp deschis, ei acceptară bătălia imediat, cu toate că armata lor era mai puţin numeroasă – deşi numărul pedestraşilor a fost aproximativ egal, cei 4.000 de călăreţi şi 100 de elefanţi confereau armatei cartagineze o superioritate decisivă – şi cu toate că terenul nu le era deloc favorabil, cartaginezii aliniindu-se pentru bătălie pe o cîmpie întinsă, probabil în apropiere de Tunes. Xanthippos, care-i comanda în ziua aceasta pe cartaginezi, a aruncat mai întîi cavaleria sa asupra celei inamice, care se afla, ca de obicei, pe cele două aripi ale liniei de bătaie. Puţinele escadroane romane s-au risipit imediat sub avalanşa maselor de călăreţi inamice, iar pedestraşii romani se vedeau înlănţuiţi şi încercuiţi. Fără a fi impresionate de aceasta, legiunile au trecut la atac împotriva liniei inamice; şi cu toate că şirul de elefanţi, aşezat în faţă pentru apărarea ei, a oprit aripa dreaptă şi centrul romanilor, aripa stîngă a reuşit să ocolească elefanţii şi să surprindă infanteria mercenară de pe aripa dreaptă inamică, respingînd-o în întregime. Tocmai acest

succes însă a divizat rîndurile romane. Grosul trupelor, fiind atacat din faţă de către elefanţi, din flancuri şi din spate de cavalerie, s-a repliat într-adevăr în careu şi s-a apărat eroic, dar pînă la urmă masele compacte au fost divizate şi risipite. Aripa stîngă, victorioasă, a ajuns în centrul cartaginez încă inactiv, unde infanteria libiană i-a pregătit o soartă asemănătoare. Datorită naturii terenului şi superiorităţii numerice a cavaleriei inamice, tot ceea ce lupta în rîndurile romane a fost măcelărit sau capturat; numai 2.000 de oameni, probabil cei din trupele uşoare şi călăreţii risipiţi la început, reuşiră cu greu să ajungă la Clupea, în vreme ce legiunile romane erau măcelărite. Printre puţinii prizonieri se afla consulul însuşi, care va muri puţin după aceea la Cartagina; familia sa, crezînd că nu fusese tratat conform uzanţelor războiului, s-a răzbunat într-un fel inuman asupra a doi nobili cartaginezi prizonieri, pînă cînd sclavii înşişi au fost cuprinşi de compasiune şi, în urma denunţului lor, tribunii au pus capăt acestor atrocităţi. Îndată ce teribila ştire a ajuns la Roma, prima grijă a fost bineînţeles, salvarea celor blocaţi la Clupea. O flotă de 350 de catarge a ridicat imediat ancora şi, după ce a repurtat o frumoasă victorie la promontoriul hermean, cartaginezii pierzînd 114 corăbii, a ajuns la Clupea tocmai la momentul potrivit pentru a scoate din strîmtorare resturile armatei înfrînte. Dacă ar fi fost trimisă înainte de momentul catastrofei, ea ar fi putut să transforme înfrîngerea într-o victorie, care ar fi pus probabil capăt războaielor punice. Romanii au fost însă atît de derutaţi, încît, după o încăierare victorioasă în faţa Clupeei, au îmbarcat toate trupele şi au navigat spre casă, abandonînd locul important şi uşor de apărat care le oferea posibilitatea debarcării în Africa şi lăsîndu-i pe numeroşii lor aliaţi africani în mîna răzbunătorilor cartaginezi. Cartaginezii n-au pierdut ocazia de a-şi umple casele goale şi de a arăta supuşilor lor care erau consecinţele trădării. A fost ridicată o contribuţie extraordinară de 1.000 de talanţi de argint (1.740.000 taleri) şi de 20.000 de vite, iar în toate comunităţile rebele, şeicii au fost răstigniţi; se spune că au fost aproximativ 3.000 şi că aceste atrocităţi ale autorităţilor cartagineze ar fi constituit cauza principală a revoltei care a izbucnit cîţiva ani mai tîrziu în Africa. În fine, ca şi

cum nenorocirile ar fi vrut să-i copleşească acum pe romani, aşa cum înainte o făcuse norocul, la înapoierea flotei, trei sferturi ale acesteia pieriră împreună cu întregul echipaj în timpul unei furtuni violente; numai 80 au ajuns în port (iulie 499, **255**). Căpitanii avertizaseră asupra pericolului, dar amiralii improvizaţi dăduseră totuşi ordinul de plecare.

După aceste succese remarcabile, cartaginezii au putut să reia ofensiva de mult abandonată. Hasdrubal, fiul lui Hanno, a debarcat în Lilybaeon cu o armată puternică, care a fost capabilă să înfrunte armata romană, îndeosebi datorită numărului enorm de elefanţi (140); ultima confruntare arătase că elefanţii şi cavaleria puteau să înlocuiască cu succes lipsa unei infanterii bune. Romanii au reînceput şi ei războiul sicilian; în senatul roman, nimicirea armatei de debarcare, ca şi evacuarea voluntară a Clupeei conferiseră instantaneu supremaţie partidei care nu dorea războiul african şi se mulţumea cu supunerea treptată a insulelor. Dar şi pentru aceasta era nevoie de o flotă; şi, întrucît aceea care luptase la Mylase, Eknomos şi la promontoriul hermean fusese distrusă, a fost construită una nouă. Pe şantierele navale a început construcţia a 220 de corăbii – niciodată nu fuseseră construite atîtea simultan; după numai trei luni, toate erau gata să ridice ancora. În primăvara anului 500 (**254**), flota romană, numărînd 300 de corăbii, în majoritatea lor noi, îşi făcu apariţia în faţa coastei de nord a Siciliei. Printr-un atac norocos dinspre mare a fost cucerit cel mai important oraş al Siciliei cartagineze, Panormos, în mîinile romanilor căzînd şi cetăţile mai mici, Solus, Kephaloedion şi Tyndaris, astfel încît, pe întreaga întindere a ţărmului nordic al insulei, cartaginezilor le-a rămas numai Thermae. Panormos a devenit de atunci unul dintre centrele principale ale romanilor în Sicilia. Însă războiul pe uscat nu înregistra nici un progres; cele două armate se aflau faţă în faţă la Lilybaeon; comandanţii romani, care nu ştiau cum să acţioneze în faţa elefanţilor, nu încercaseră să provoace o bătălie decisivă. În anul următor (501, **253**), în schimbul avantajelor sigure în Sicilia, consulii au preferat o expediţie în Africa, dar nu pentru a debarca, ci pentru a jefui oraşele de pe litoral. Ei şi-au realizat proiectul fără

impedimente, dar, după ce aproape că eşuaseră din cauza apelor din Sirta Mică, dificile şi necunoscute piloţilor lor, flota romană a fost surprinsă, între Sicilia şi Italia, de o furtună care a scufundat peste 150 de corăbii; şi de data aceasta piloţii au trebuit să navigheze la ordinul consulilor, cu toate argumentările şi rugăminţile lor de a urma traseul de-a lungul coastei, de la Panormos, prin larg, direct la Ostia. Părinţii cetăţii au fost cuprinşi de descurajare; ei au hotărît să reducă flota de război la 60 de corăbii şi să limiteze războiul naval la apărarea litoralului şi la escortarea corăbiilor de transport. Din fericire, tocmai acum războiul din Sicilia, care stagnase, a luat o întorsătură favorabilă romanilor. După ce în anul 502 (**252**) căzuseră în mîinile romanilor Thermae, ultima fortificaţie a cartaginezilor de pe coasta de nord, şi importanta insulă Lipara, sub zidurile cetăţii Panormos consulul Lucius Caecilius Metellus a obţinut în anul următor o victorie strălucită asupra armatei sprijinite de elefanţi (503, **251**). Animalele, nefericit conduse, au fost rănite de trupele uşoare ale romanilor plasate în şanţul de apărare al oraşului, prăbuşindu-se în parte în şanţ, năpustindu-se în parte asupra propriei armate care, într-o dezordine de nedescris, se îndrepta odată cu elefanţii spre ţărm, pentru a se refugia pe corăbiile feniciene. 120 de elefanţi au fost capturaţi, iar armata cartagineză, a cărei forţă se baza pe aceste animale, a trebuit să se retragă din nou în cetăţi. După ce Eryxul a fost ocupat de romani (505, **249**), cartaginezilor nu le rămăsese pe insulă decît Drepana şi Lilybaeon. Cartagina a cerut pentru a doua oară pacea; numai că victoria lui Metellus şi epuizarea inamicului au făcut ca în senat să prevaleze partida mai energică. Cererea a fost respinsă şi s-a luat hotărîrea de a organiza asediul celor două oraşe siciliene cu toată seriozitatea; în acest scop, a fost echipată din nou o flotă formată din 200 de corăbii. Asediul Lylibaeonului, primul mare asediu propriu-zis pe care l-au întreprins romanii şi unul dintre cele mai îndîrjite din cîte cunoaşte istoria, a fost deschis de romani cu un succes important: flota lor a reuşit să pătrundă în portul oraşului şi să-l blocheze dinspre mare. Dar asediatorii n-au reuşit să închidă în întregime accesul în port. În ciuda corăbiilor scufundate şi a palisadelor, în ciuda supravegherii

neîncetate, veliere rapide, cunoscînd cu exactitate traseele de navigaţie şi apele puţin adînci, întreţineau o legătură neîntreruptă între asediaţi, iar flota cartagineză de 50 de corăbii a reuşit chiar să pătrundă în port, să debarce în oraş alimente suficiente şi o întărire de 10.000 de soldaţi, întorcîndu-se apoi nestingherită în portul de bază. Nici armata de uscat n-a fost mai norocoasă în asediu. S-a început cu un atac după toate regulile, maşinile de asediu au fost instalate şi, după scurt timp, au fost dărîmate şase turnuri de incintă; breşa părea să fie în curînd practicabilă. Destoinicul comandant Himilko a prevenit însă acest atac, ridicînd un nou zid în spatele breşei. Încercarea romanilor de a ajunge cu garnizoana la o înţelegere a fost, de asemenea, dejucată la timp. Mai mult, cartaginezii au reuşit, după ce o primă ieşire fusese respinsă, să incendieze într-o noapte furtunoasă maşinile de asediu ale romanilor. După acest eveniment, romanii au renunţat la pregătirile în vederea asaltului şi s-au mulţumit cu blocarea oraşului dinspre mare şi uscat. Bineînţeles că perspectivele unui succes se îndepărtau considerabil, atîta timp cît nu erau găsite mijloacele pentru a închide definitiv accesul corăbiilor inamice; nici armata de uscat nu deţinea o poziţie cu mult superioară asediaţilor, întrucît convoaiele de aprovizionare au fost deseori interceptate de puternica şi temerara cavalerie uşoară a cartaginezilor, iar rîndurile ei au început să fie decimate de epidemiile endemice în acest ţinut insalubru. Cu toate acestea, cucerirea Lylibaeonului era destul de importantă pentru a impune perseverenţă şi răbdare, care promiteau să fie răsplătite, cu timpul, de succesul dorit. Noului consul, Publius Claudius, i se părea însă minoră sarcina de a împresura Lylibaeonul; lui i-a convenit mai mult ideea schimbării – pentru a cîta oară? – a planului de operaţii prin încercarea de a surprinde cu numeroasele sale corăbii, proaspăt echipate, flota cartagineză staţionată în portul de la Drepana. Cu întreaga flotilă de asediu, care luase la bord voluntari din rîndul legiunilor, el a ridicat ancora la miezul nopţii şi, navigînd în ordine de bătaie, cu aripa dreaptă spre ţărm, cu cea stîngă spre marea deschisă, a atins rada portului de la Drepana odată cu răsăritul soarelui. Aici comanda amiralul cartaginez Atarbas. Deşi surprins,

acesta nu şi-a pierdut prezenţa de spirit şi nu s-a lăsat închis în port, ci, în momentul în care corăbiile romane au intrat de-a lungul ţărmului în portul cu deschiderea spre sud în formă de seceră, el a navigat prin intrarea opusă, situată spre marea deschisă, şi s-a organizat în linie de bătaie în afara portului. Amiralul roman nu a putut să facă altceva decît să recheme grabnic corăbiile din port şi să se plaseze în faţa acestuia gata de luptă; dar, datorită acestei mişcări în sens opus, el a pierdut posibilitatea de a alege ordinea de bătaie şi a trebuit să accepte lupta într-o linie care, pe de o parte, era depăşită de cea inamică cu cinci corăbii, întrucît timpul nu permisese ieşirea tuturor corăbiilor din port, iar pe de altă parte, a fost împinsă aşa de mult spre ţărm, încît corăbiile sale n-au putut nici să se retragă, nici să navigheze în spatele liniei, în ajutorul celor în primejdie. Bătălia nu numai că a fost pierdută înainte de a începe, dar flota romană a fost împresurată în asemenea măsură, încît a fost capturată aproape în întregime de inamici. Ce-i drept, consulul scăpase, fugind primul, dar 93 de corăbii romane, mai mult de trei sferturi din flota de asediu, cu floarea legiunilor romane la bord, căzuse în mîinile cartaginezilor. Aceasta a fost prima şi unica victorie navală importantă a cartaginezilor în faţa romanilor. Lilybaeon a fost despresurat de fapt dinspre mare, căci, cu toate că resturile flotei romane se întorseseră în vechile lor poziţii, aceasta era mult prea slabă acum pentru a bloca portul, niciodată închis cu adevărat, ea însăşi putînd să se debaraseze de atacul corăbiilor cartagineze numai cu ajutorul armatei de uscat. Simpla neatenţie a unui ofiţer neexperimentat şi revoltător de naiv năruise tot ceea ce fusese obţinut în îndelungatul şi obositorul război de asediu; corăbiile care nu fuseseră victima nesăbuinţei acestuia vor fi pierdute în curînd prin nepriceperea colegului său. Al doilea consul, Lucius Iunius Pullus, care primise sarcina de a încărca proviziile destinate armatei de la Lilybaeon la Siracusa şi de a escorta flota de transport cu 120 de corăbii de război de-a lungul coastei meridionale a Siciliei, în loc să menţină unitatea flotilei sale, a comis greşeala de a lăsa primul transport să plece singur, el însuşi urmînd abia mai tîrziu cu al doilea. Cînd viceamiralul Karthalo, care blocase cu 100 de corăbii de elită

flota romană în portul de la Lilybaeon, află aceasta, s-a îndreptat spre sudul insulei, a despărţit cele două flote romane şi, plasîndu-se între ele, le-a silit să se adăpostească în zona ţărmurilor neospitaliere de la Gela şi Camarina, în două porturi de refugiu. Atacurile cartaginezilor au fost respinse vitejeşte cu ajutorul bateriilor de coastă, amplasate aici, ca pretutindeni, de-a lungul ţărmului, de mai multă vreme; dar întrucît joncţiunea flotelor şi continuarea călătoriei n-a fost realizabilă, Karthalo a putut să lase în seama elementelor naturii desăvîrşirea operei sale. Următoarea furtună puternică a şi distrus într-adevăr ambele flote romane în porturile lor de ocazie, pe cînd amiralul fenician a scăpat cu uşurinţă în largul mării cu corăbiile sale neîncărcate şi bine conduse. Romanii însă au reuşit să salveze cea mai mare parte a echipajului şi încărcătură (505, **249**).

Senatul roman era dezorientat. Războiul dura acum de 16 ani şi ţelul părea să fie mai îndepărtat în al şaisprezecelea an decît în primul. Patru flote mari se năruiseră în acest război, trei dintre ele cu armate romane la bord; o a patra armată terestră de elită fusese nimicită de inamic în Libia, fără a mai socoti numeroasele victime ale încăierărilor de pe mare, pe care le ceruseră bătăliile şi, mai mult încă, războiul de poziţii din Sicilia. Numărul mare de pierderi de vieţi omeneşti se poate calcula în baza listelor cetăţenilor, care au regresat, numai între anii 502-507 (**252-247**), cu 40.000 de capete, fără a socoti şi pierderile aliaţilor, care au suportat cel puţin în egală măsură cu romanii greutăţile războiului naval şi ale celui de pe uscat. Pierderile financiare nu se pot calcula; dar atît cele nemijlocite, în corăbii şi material, cît şi cele indirecte, generate de paralizarea comerţului, trebuie să fi fost extraordinare. Mai grav era faptul că se epuizaseră toate mijloacele prin care războiul ar fi putut fi încheiat. Se încercase o debarcare în Africa cu forţe proaspete în plină epocă victorioasă şi se suferise un eşec deplorabil. Se întreprinsese cucerirea Siciliei prin asaltarea succesivă a oraşelor; cetăţile minore fuseseră ocupate, dar cele două puternice fortăreţe maritime, Lilybaeon şi Drepana, deveniseră mai inexpugnabile decît fuseseră înainte vreodată. Ce era de făcut? Dezamăgirea stăpînea de-a binelea. Părinţii oraşului pierduseră toate speranţele; ei lăsară ca

lucrurile să-şi urmeze cursul : erau conştienţi că un război interminabil şi fără ţel era mai dăunător pentru Italia decît pierderea ultimului om şi a ultimului său denar, dar nu aveau nici curajul şi nici încrederea în popor şi în soartă pentru a cere noi sacrificii pe lîngă cele care fuseseră irosite fără rezultat. Flota a fost desfiinţată; cel mult, a fost încurajată pirateria, în acest scop oferindu-se corăbii ale statului căpitanilor care doreau să înceapă războiul de corsari pe propria răspundere. Războiul pe uscat a fost continuat formal, întrucît era unica posibilitate; dar el se restrîngea la supravegherea cetăţilor siciliene şi la păstrarea celor aflate în posesiune, ceea ce necesita, din cauza lipsei unei flote, o armată foarte numeroasă şi pregătiri foarte costisitoare. Acum sau niciodată, sosise momentul în care Cartagina ar fi reuşit să-şi umilească puternicul adversar. Se înţelege că şi aici se resimţea epuizarea resurselor; dar, în condiţiile respective, finanţele feniciene nu puteau fi atît de decăzute încît cartaginezii să nu fi putut continua într-un mod energic şi ofensiv războiul, care era, pentru ei, doar o problemă de bani. Numai că guvernul cartaginez n-a fost unul energic, ci slab şi delăsător dacă nu era stimulat de un cîştig uşor şi sigur sau de un pericol extrem. Bucuros că scăpase de flota romană, el a lăsat, nechibzuit, să se prăpădească şi cea proprie, începînd, după exemplul inamicilor, să se limiteze, pe mare, ca şi pe uscat, la războiul de gherilă în Sicilia şi în jurul ei.

Astfel s-au scurs alţi şase ani de război (506-511, **248-243**) fără evenimente deosebite, cei mai puţin glorioşi pe care îi cunoaşte istoria romană a acestui secol; de asemenea, au fost la fel de lipsiţi de glorie pentru poporul cartaginez. Însă un bărbat din rîndul acestora gîndea şi acţiona altfel decît naţiunea sa. Hamilcar numit Barac sau Barcas – adică „Fulgerul" –, un ofiţer tînăr şi promiţător, preluă comanda supremă în Sicilia în anul 507 (**247**). Armata lui, ca oricare alta cartagineză, era lipsită de o infanterie solidă şi încercată, iar guvernul, cu toate că ar fi fost capabil să furnizeze una – în orice caz, era obligat cel puţin să încerce –, se mulţumise să asiste la înfrîngeri şi, cel mult, dăduse ordin ca generalii învinşi să fie răstigniţi. Hamilcar s-a hotărît să acţioneze din proprie iniţiativă. El

ştia prea bine că, pentru mercenarii săi, Cartagina însemna tot atît cît Roma şi că din partea guvernului nu se putea aştepta să-i fie trimişi recruţi fenicieni sau libieni, ci cel mult la permisiunea de a salva patria din proprie iniţiativă, cu trupele sale, cu condiţia unor costuri minime. Se cunoştea însă pe sine şi cunoştea oamenii. Mercenarii au fost, bineînţeles, indiferenţi faţă de Cartagina; dar un adevărat general poate să înlocuiască patria cu propria-i personalitate, iar Hamilcar a fost un adevărat general. După ce, în timpul războiului de poziţie de la Drepana şi Lilybaeon, îşi obişnuise soldaţii să-i privească în faţă pe legionari, s-a aşezat pe culmea Eirkte (Monte Pellegrino, lîngă Palermo), care domina ţara asemenea unei fortăreţe, permiţînd soldaţilor să se instaleze împreună cu soţiile şi copiii lor şi să cutreiere ţinutul de cîmpie dimprejur, în timp ce piraţii fenicieni jefuiau coasta italică pînă la Cumae. Astfel, el îşi hrăni oamenii din abundenţă fără a cere bani de la cartaginezi şi, întreţinînd legătura pe mare cu Drepana, ameninţă cu un atac-surpriză importantul Panormos din imediata vecinătate. Nu numai că romanii n-au reuşit să-l alunge de pe stînca aceasta, dar, după ce lupta durase cîtva timp la Eirkte, Hamilcar şi-a creat o a doua poziţie asemănătoare pe Eryx. Acest deal, la jumătatea înălţimii căruia se afla oraşul cu acelaşi nume, iar în vîrf, templul Aphroditei, fusese pînă atunci în mîinile romanilor, care ameninţau de aici cetatea Drepana. Hamilcar a ocupat oraşul şi a început asediul templului, în timp ce romanii, la rîndul lor, îl blocaseră dinspre cîmpie. Dezertorii celţi din armata cartagineză, trimişi de romani pe acest post izolat – o bandă de tîlhari înrăiţi care au jefuit, în timpul acestui asediu, templul, comiţînd nenumărate alte fărădelegi –, apăraseră culmea muntelui cu curajul disperării; dar nici Hamilcar nu a abandonat oraşul, întreţinînd în permanenţă cu flota şi cu garnizoana de la Drepana legătura spre marea deschisă. Războiul sicilian părea să ia o întorsătură tot mai nefavorabilă pentru romani. Statul roman îşi pierdea prin el banii şi soldaţii, iar generalii romani, onoarea; devenise limpede că nici un general roman nu se va ridica la valoarea lui Hamilcar şi se putea calcula momentul în care mercenarul cartaginez va îndrăzni să se măsoare cu legionarul. Piraţii lui

Hamilcar se arătau tot mai neînfricaţi în largul coastelor italice şi fusese deja necesară intervenţia unui pretor împotriva unei expediţii de jaf cartagineze în aceste locuri. Ar mai fi fost nevoie de cîţiva ani şi Hamilcar ar fi întreprins dinspre Sicilia, cu ajutorul flotei, ceea ce fiul său va realiza mai tîrziu pe calea continentală, dinspre Spania. Senatul roman persevera însă în inactivitate, partida dezamăgiţilor deţinea fără tăgadă majoritatea. Atunci, o seamă de bărbaţi clarvăzători şi mărinimoşi se hotărîră să salveze statul şi fără intervenţia guvernului şi să pună capăt dezastruosului război din Sicilia. Norocoasele expediţii de piraţi, chiar dacă nu ridicaseră curajul naţiunii, treziseră totuşi energia şi speranţa în cercuri mai restrînse; piraţii se reuniseră deja în flotile, Hippo de pe coasta africană fusese incendiată şi avuseseră de partea lor norocul într-o luptă cu cartaginezii în faţa Panormosului. Prin conscripţii particulare, aşa cum s-a întîmplat şi la Atena, dar niciodată în asemenea proporţii, bogaţii patrioţi romani au finanţat construirea unei flote de război al cărei nucleu a fost format de corăbiile construite pentru piraterie şi de echipajul lor încercat; aceste corăbii au fost în general mult mai îngrijit lucrate decît cele comandate de către stat. Împrejurarea că un anumit număr de cetăţeni a oferit statului, în al douăzecişitreilea an al unui război dificil, 200 de nave de linie cu un echipaj de 60.000 de marinari, fără să fie constrînşi, este poate fără analogie în analele istoriei. Consulul Gaius Lutatius Catulus, care avusese onoarea de a comanda această flotă în marea siciliană, n-a întîlnit aici nici un adversar; cele cîteva corăbii cartagineze folosite de Hamilcar în timpul expediţiilor sale de jaf se retrăseseră în faţa supremaţiei adversarului, iar romanii au ocupat, aproape fără a întîmpina rezistenţă, porturile cetăţilor Lilybaeon şi Drepana, al căror asediu a fost început imediat. Cartagina a fost surprinsă; chiar şi cele două fortăreţe, slab aprovizionate, se aflau în mare pericol. În patrie a fost echipată o flotă, dar, în ciuda eforturilor, pînă la sfîrşitul anului nu se arătase nici măcar o velă în Sicilia; cînd, în fine, corăbiile, adunate în grabă, au apărut în dreptul Drepanei în primăvara anului 513 (**241**), ele alcătuiau mai degrabă o flotă de transport decît o flotă de război combativă. Fenicienii sosiseră cu

speranţa că pot arunca ancora nestingheriţi, descărca proviziile şi îmbarca trupele necesare pentru o bătălie navală; flota romană însă le-a barat înaintarea şi i-a silit, întrucît intenţionau să navigheze de la Insulele Sacre (astăzi Maritima) spre Drepana, să accepte bătălia la mica insulă Aegusa (Favignano) (10 martie 513, **241**). Soarta bătăliei a fost decisă de la bun început; flota romană, bine construită şi echipată, condusă excelent de destoinicul pretor Publius Valerius Falto, întrucît consulul era încă imobilizat la pat de rana primită în faţa Drepanei, a derutat de la primul asalt corăbiile inamice, greu încărcate, slab şi prost echipate; 50 de corăbii au fost scufundate, iar cu celelalte 20 învingătorii s-au reîntors în portul de la Lilybaeon. Ultimul mare efort al patrioţilor romani dăduse rezultatele scontate; el adusese victoria şi, cu aceasta, pacea.

Cartaginezii îl răstigniră mai întîi pe nefericitul amiral, ceea ce nu a schimbat nimic, conferindu-i apoi generalului sicilian puteri nelimitate în încheierea păcii. Hamilcar, care-şi văzu munca eroică de şapte ani distrusă de erorile altora, se supuse inevitabilului, fără a-şi trăda prin aceasta nici onoarea de soldat, nici poporul, nici proiectele sale. Sicilia nu putea fi menţinută, întrucît romanii dominau marea, şi nu se putea spera ca guvernul cartaginez, care încercase în zadar să-şi umple tezaurul gol printr-un împrumut de stat din Egipt, să întreprindă cel puţin o încercare de a înfrînge flota romană. El a renunţat aşadar la Sicilia. În schimb, a fost recunoscută independenţa şi integritatea statului şi a teritoriului cartaginez, Roma obligîndu-se să nu intre în alianţă cu liga cartagineză, nici Cartagina cu cea romană; altfel spus, comunităţile supuse şi tributare celor două părţi nu trebuiau să înceapă războiul, nici să-şi exercite suveranitatea sau să întreprindă recrutări în aceste teritorii. În ceea ce priveşte condiţiile secundare, ele conţineau, bineînţeles, restituirea gratuită a prizonierilor romani şi plătirea unei contribuţii de război; însă cererea lui Catulus de extrădare a dezertorilor romani şi de predare a armelor a fost respinsă cu hotărîre şi cu succes de cartaginezi. Catulus a renunţat la această cerere şi a permis fenicienilor, în schimbul unei răscumpărări moderate de 18 denari (14 taleri) pentru fiecare soldat, părăsirea nestingherită a Siciliei.

Dacă nu doreau continuarea războiului, cartaginezii puteau fi mulţumiţi cu aceste condiţii de pace. Probabil că dorinţa firească de a aduce patriei, odată cu victoria, şi pacea, amintirea lui Regulus şi mersul schimbător al războiului, sentimentul că un avînt patriotic asemănător aceluia care decisese în ultimă instanţă războiul nu se poate impune şi nici repeta, poate şi personalitatea lui Hamilcar însuşi au contribuit la această clemenţă a generalului roman. Cert este că la Roma proiectul de pace a provocat nemulţumiri, iar adunarea poporului, fără îndoială sub înrîurirea patrioţilor care echipaseră ultima flotă, a refuzat la început ratificarea păcii. Nu ştim în ce sens a fost pronunţat acest refuz şi nu putem să fim siguri dacă oponenţii, votînd împotriva proiectului, respingeau pacea numai pentru a mai obţine cîteva concesii din partea inamicului sau dacă îşi aminteau că Regulus ceruse de la cartaginezi renunţarea la independenţa politică, fiind decişi să continue războiul pînă la atingerea acestui ţel, nemaifiind vorba de pace, ci de supunere. Dacă refuzul a fost condiţionat de prima posibilitate, el a fost probabil greşit; pe lîngă obţinerea Siciliei, oricare altă concesie ar fi fost minoră şi, avînd în vedere dîrzenia şi geniul lui Hamilcar, ar fi fost foarte hazardat să se pună în cumpănă cîştigul principal pentru nişte concesii secundare. În schimb, dacă partida care se opunea păcii vedea în distrugerea politică completă a Cartaginei unicul ţel satisfăcător pentru comunitatea romană, ea dădea dovadă de tact politic şi de intuirea lucrurilor viitoare; dacă însă resursele Romei ar fi fost suficiente pentru repetarea expediţiei lui Regulus, dacă aceasta ar fi avut rezervele necesare ca să spulbere nu numai curajul, dar şi zidurile puternicului oraş fenician, este o altă întrebare la care nu poate răspunde nimeni. Decizia asupra acestei dificile probleme a fost încredinţată, în sfîrşit, unei comisii care urma s-o judece în Sicilia, la faţa locului. În esenţă, aceasta a sancţionat proiectul: numai despăgubirea de război a fost majorată la 3.200 de talanţi (5,5 milioane de taleri), dintre care o treime solvabilă imediat, iar restul în zece rate anuale. Dacă, în afara abandonării Siciliei, tratatul definitiv mai cuprindea şi renunţarea la insulele situate între Italia şi Sicilia, aceasta nu putea fi decît o precizare redacţională,

căci se înţelege de la sine că, renunţînd la Sicilia, Cartagina nu-şi putea rezerva drepturi asupra insulei Lipara, de mult ocupată de romani; nu este nici corectă şi nici probabilă presupunerea că, vizîndu-se Sardinia şi Corsica, s-ar fi introdus intenţionat un paragraf ambiguu în tratat. Acordul fusese în fine realizat. Generalul neînvins al unei naţiuni învinse a coborît de pe colinele sale îndelung apărate şi a predat noilor stăpîni cetăţile insulei pe care fenicienii le deţinuseră neîntrerupt timp de 400 de ani şi de pe zidurile cărora fuseseră respinse toate asalturile elenilor. Occidentul a obţinut pacea (513, **214**).

Să mai zăbovim un moment asupra acestei lupte care a extins graniţa romană dincolo de marea care înconjoară peninsula. A fost unul dintre cele mai îndelungate şi grele războaie din cîte au purtat romanii; cea mai mare parte dintre soldaţii care au luptat în bătălia decisivă nu se născuseră încă în momentul în care el începuse. Cu toate acestea şi în ciuda grandioaselor momente pe care le oferă, cu greu s-ar putea cita un alt război pe care romanii să-l fi purtat aşa de prost şi de nesigur, atît din punct de vedere militar, cît şi politic. Nici nu putea să fie altfel: el se situează în momentul tranziţiei de la un sistem politic la altul, de la politica italică, devenită insuficientă, la aceea a marelui stat, încă nematurizată. Senatul roman şi sistemul militar roman fuseseră organizate admirabil pentru politica pur italică. Războaiele provocate de aceasta fuseseră războaie propriu-zis continentale, bazîndu-se întotdeauna pe capitală ca ultimă bază de operaţii şi apoi pe sistemul de fortăreţe romane. Problemele de rezolvat au fost cu prioritate de ordin tactic, nu strategic; marşurile şi manevrele nu ocupaseră decît locul secund, primul fiind deţinut de bătălii; războiul de asediu se afla la începuturi, marea şi războiul naval nu fuseseră luate în consideraţie. Este de înţeles (mai ales dacă nu se uită că, în bătăliile de atunci, în care dominante erau armele albe, decidea în primul rînd lupta corp la corp), că o adunare de consilieri putea să dirijeze aceste operaţii şi, oricare ar fi fost magistratul, acesta putea să le şi comande. Deodată totul se schimbase. Cîmpul de bătălie se întindea în negura zărilor, pînă în ţinuturile necunoscute ale altui continent şi dincolo de întinderi

imense de apă; fiecare val putea servi inamicului drept cale, din orice parte putea să pornească o flotă de război. Romanii trebuiau să încerce acum pentru prima dată asediul unor locuri fortificate, mai ales al cetăţilor maritime, în faţa cărora fuseseră umiliţi cei mai renumiţi tacticieni ai Eladei. Armata de uscat şi miliţiile de cetăţeni nu mai erau suficiente. Trebuia să fie constituită o flotă şi, ceea ce era mai dificil, trebuia să ştii să te foloseşti de ea; trebuiau găsite adevăratele puncte de atac şi de apărare, reunite şi dirijate masele, calculate şi combinate expediţii îndepărtate şi îndelungate; dacă nu realizau toate acestea, un inamic mult mai slab tactic putea să-şi înfrîngă cu uşurinţă adversarul mai puternic. Ne mai putem mira că frîiele unui asemenea regiment scăpaseră unei adunări de consilieri şi comandanţilor? Cu siguranţă că, la începutul războiului, nimeni nu-i întrezărise circumstanţele; abia pe parcursul luptelor neajunsurile sistemului roman se manifestaseră tot mai insistent: lipsa unei puteri navale, lipsa unei conduceri militare permanente, incapacitatea generalilor, nulitatea amiralilor. În parte, ele au fost înlăturate prin acţiuni energice şi cu noroc: de exemplu, absenţa unei flote. Dar şi această creaţie impresionantă era o realizare de circumstanţă şi aşa a rămas pentru totdeauna. O flotă romană fusese constituită, ea a fost naturalizată însă numai nominal şi tratată întotdeauna ca o soră vitregă a armatei; serviciul maritim rămînea dezonorant faţă de respectatul serviciu în legiune, ofiţerii marinei s-au recrutat cu precădere dintre grecii italici, iar echipajul a fost alcătuit din supuşi sau chiar din sclavi şi din proscrişi. Ţăranul roman a avut şi şi-a păstrat oroarea faţă de apă; dintre cele trei lucruri pe care Cato le regreta în viaţa sa, unul a fost acela că a făcut pe mare o călătorie pe care ar fi putut-o face şi pe jos. Acestea derivă în parte din însăşi natura lucrurilor: corăbiile erau galere cu rame, iar serviciul la rame nu putea să fie onorabil; dar cel puţin s-ar fi putut forma legiuni navale proprii şi un corp de ofiţeri de marină recrutaţi dintre romani. Exploatînd impulsul naţiunii, s-ar fi putut forma treptat o putere maritimă considerabilă nu numai prin numărul ei, dar şi prin capacitatea de manevrare şi prin experienţa navală, un început în acest sens fiind dezvoltarea pirateriei în cazul acestui îndelungat

război. Guvernul n-a întreprins însă nimic în această direcţie ; şi totuşi, flota romană, în grandoarea ei neajutorată, este creaţia cea mai genială a acestui război, determinîndu-i atît începutul, cît şi sfîrşitul. Mult mai greu de depăşit s-au dovedit a fi acele neajunsuri care nu se puteau înlătura fără modificarea constituţiei. Că senatul oscila între modurile de a purta războiul după predominarea uneia sau a alteia dintre facţiuni, comiţînd astfel greşeli inimaginabile, de genul evacuării Clupeei şi reducerii repetate a flotei, că generalul unui an asedia oraşele siciliene, iar urmaşul său, în loc să obţină predarea lor, credea de cuviinţă să jefuiască coasta africană sau să dea o bătălie navală, că, în general, comanda supremă se schimba pe căi constituţionale în fiecare an – toate acestea nu puteau fi remediate fără a provoca discuţii legate de constituţie, a căror soluţionare era mai dificilă decît construirea unei flote ; în aceeaşi măsură, constituţia nu putea fi legată de cerinţele unui asemenea război. Înainte de toate însă, nimeni nu se putea orienta în acest nou sistem de război : nici senatul şi nici generalii. Expediţia lui Regulus constituie un bun exemplu pentru a dovedi cu cîtă obstinaţie se credea că superioritatea tactică este întotdeauna decisivă. Cu greu s-ar putea găsi un alt general căruia norocul să-i fi surîs de atîtea ori; în anul 498 (**256**), el se afla exact pe locul unde va sta cu cincizeci de ani mai tîrziu Scipio, numai că nu avea de înfruntat un Hannibal şi o armată inamică încercată. Senatul a retras însă jumătate din efectivul armatei în momentul în care superioritatea tactică a romanilor devenise evidentă; datorită încrederii oarbe în aceasta, generalul a rămas acolo unde se afla, pentru a fi învins din punct de vedere strategic, şi a acceptat bătălia acolo unde fusese provocat, pentru a fi învins şi din punct de vedere tactic. Faptul este cu atît mai semnificativ cu cît Regulus fusese, în felul lui, un general destoinic şi încercat. Tocmai metoda militară rustică, prin care fuseseră cucerite Etruria şi Samnium, a fost cauza înfrîngerii în cîmpia de la Tunes. Principiul, foarte adevărat în spaţiul său, potrivit căruia fiecare cetăţean avea şi calităţile unui general, devenise eronat; în noul sistem de război erau necesari generali cu şcoală militară şi cu calităţi de militar, cu care nu era dotat fiecare cetăţean. Mult mai

grav a fost faptul că, în ceea ce priveşte flota, comanda ei supremă a fost tratată ca subordonată comenzii supreme a armatei de uscat, fiecare magistrat de oraş considerîndu-se născut nu numai pentru a fi general, dar şi amiral. Cele mai dezastruoase înfrîngeri pe care le suferise Roma în acest război nu se datorează furtunilor şi, cu atît mai puţin, cartaginezilor, ci orgoliului cetăţenilor-amirali. Roma a biruit pînă la urmă; dar resemnarea la un cîştig cu mult mai mic decît fusese cerut, ba chiar oferit la început, ca şi opoziţia energică pe care pacea a provocat-o la Roma dovediseră cu claritate nesiguranţa şi superficialitatea victoriei şi păcii; iar dacă Roma a cîştigat, ea datorează această victorie favorurilor zeilor şi energiei cetăţenilor săi, ba chiar, în mai mare măsură, erorilor inamicilor săi, care depăşiseră cu mult neajunsurile sistemului de război roman.

Capitolul III

Extinderea Italiei pînă la hotarele sale naturale

Confederaţia italică, aşa cum ieşise din crizele secolului al V-lea ca stat al Italiei, reunea sub hegemonia romană comunităţile urbane şi cantoanele de la Apenini pînă la Marea Ionică. Dar încă înainte de sfîrşitul secolului al V-lea, aceste graniţe fuseseră depăşite în amîndouă direcţiile, comunităţi italice de dincolo de Apenini şi de mare fiind incluse în confederaţie. În nord, republica îi eliminase deja din anul 471 (**283**) pe senoni, răzbunînd afronturi mai vechi şi mai noi; în sud, îi izgonise pe fenicienii din Sicilia în urma marelui război dintre anii 490 şi 513 (**264-241**). În nord, în afară de colonia Sena, deţinea în primul rînd oraşul latin Ariminum, iar în sud, comunitatea mamertinilor din Messana, amîndouă incluse în confederaţia condusă de Roma. Întrucît, din punct de vedere etnic, erau de origine italică, ambele aveau drepturile şi obligaţiile comune tuturor confederaţilor italici. La aceste lărgiri se trecuse probabil graţie presiunii evenimentelor prezente, şi nu ca urmare a unei politici cu ţeluri îndepărtate; e de presupus însă că cel puţin acum, în urma marilor succese dobîndite în faţa cartaginezilor, guvernul roman a acceptat o idee politică nouă şi mai largă, sugerată de însăşi configuraţia naturală a peninsulei. Din punct de vedere politic şi militar, mutarea graniţei de nord de la Apenini, puţin înalţi şi uşor de trecut, la masivul perete care desparte Europa de Nord de cea sudică, era bine justificată, ca şi completarea stăpînirii Italiei cu aceea a mărilor şi insulelor din vestul şi estul peninsulei; şi odată terminată partea mai grea prin alungarea fenicienilor din Sicilia, mai multe împrejurări au concurat pentru a uşura romanilor desăvîrşirea operei.

În Marea Occidentală, care-i atrăgea pe italici cu mult mai mult decît Adriatica, cel mai important punct era marea insulă Sicilia, fertilă şi bogată în porturi, din care partea cea mai mare ajunsese în

mîinile romanilor după încheierea păcii cu Cartagina. Regele Hieron din Siracusa, care în ultimii 22 de ani de război respectase cu fidelitate alianţa cu romanii, ar fi putut ridica pretenţii de lărgire a teritoriului său, dar dacă staul roman începuse războiul în ideea de a tolera numai statele secundare pe insulă, la sfîrşitul acestuia el tindea cu siguranţă spre atotputernicie în Sicilia. Hieron putea fi mulţumit cu păstrarea integrităţii teritoriale – mai exact, în afara districtului nemijlocit al Siracusei, teritoriile de la Elores, Neeton, Acrae, Leontini, Megara şi Tauromenion – şi a independenţei în relaţiile sale cu străinătatea, în lipsa oricărui pretext care ar fi permis să i se anuleze această prerogativă, şi cu faptul că războiul nu se încheiase cu nimicirea completă a nici unuia dintre cei doi mari adversari, existînd astfel posibilitatea continuităţii unei puteri intermediare în Sicilia. În restul Siciliei, parte cu mult mai extinsă, la Panormos, Lilybaeon, Acragas şi Messana, romanii s-au instalat ca la ei acasă. Ei regretau numai că dominaţia asupra frumoasei insule nu era suficientă pentru transformarea Mării Occidentale într-o mare romană, atîta timp cît Sardinia rămînea cartagineză. Însă la puţin timp după încheierea păcii, s-a ivit o ocazie neaşteptată de a smulge cartaginezilor şi această a doua insulă. În Africa, imediat după încheierea păcii cu Roma, mercenarii şi supuşii se răsculaseră împreună împotriva fenicienilor. Vina principală pentru această periculoasă insurecţie o purta guvernul cartaginez. În ultimii ani de război, Hamilcar nu putuse să achite, ca de obicei, solda mercenarilor săi sicilieni din propriile resurse şi insistase în zadar ca banii să-i fie trimişi din patrie; i se răspunse să trimită trupele, în vederea plătirii soldei, în Africa. S-a supus, dar, cunoscîndu-şi compatrioţii, precaut, i-a îmbarcat în mai multe detaşamente, astfel încît guvernul să-i poată plăti separat sau cel puţin să-i aşeze în locuri diferite; după aceasta, a renunţat la comanda supremă. Toată prudenţa lui eşuase, însă nu atît din cauza trezoreriei goale, cît a rutinei guvernării şi a neghiobiei birocraţiei. S-a aşteptat pînă cînd întreaga armată a fost din nou unită în Libia şi, după aceea, s-a încercat diminuarea soldei promise iniţial. Bineînţeles că trupele s-au răzvrătit, iar comportamentul ezitant şi laş al autorităţilor a arătat

nemulţumiţilor cît de departe se putea merge. Cei mai mulţi dintre mercenari erau originari din districtele stăpînite sau dependente de Cartagina; ei cunoşteau starea de spirit generată de măcelul decretat de către guvern după expediţia lui Regulus (p. 363) şi de impozitele extraordinare stoarse de pretutindeni; îi cunoşteau, de asemenea, şi pe guvernatorii care nu-şi respectau niciodată cuvîntul dat şi nu iertau niciodată; ştiau ce-i aşteaptă dacă se răspîndeau la casele lor cu solda obţinută prin revoltă. De mult timp fusese pregătită mina în Cartagina, iar acum au fost desemnaţi oamenii care urmau să-i dea foc. Revoluţia s-a întins ca un incendiu, cuprinzînd garnizoană după garnizoană, sat după sat; femeile libiene îşi sacrificau bijuteriile pentru plata soldelor mercenarilor; o mulţime de cetăţeni cartaginezi, între care cîţiva dintre cei mai dotaţi ofiţeri ai armatei cartagineze, au căzut victimă furiei mulţimii; Cartagina era asediată deja din două părţi, iar armata care îndrăznise să iasă din oraş a fost nimicită din cauza incapacităţii generalului ei. Cînd romanii au văzut că inamicul lor detestat şi încă temut se afla într-un pericol mai mare decît toate cele cauzate de războaiele romane, au început să regrete tot mai mult pacea din anul 513 (**241**), care, dacă într-adevăr nu fusese precipitată, păru acum tuturor pripită, şi au uitat de epuizarea resurselor proprii şi de puterea de atunci a statului cartaginez. Ruşinea a interzis, ce-i drept, stabilirea de legături deschise cu rebelii cartaginezi; mai mult, în mod excepţional li s-a permis cartaginezilor să facă recrutări în Italia în scopul acestui război şi li s-a interzis marinarilor italici să întreţină relaţii cu libienii. Dar sinceritatea acestor dovezi de prietenie din partea guvernului de la Roma poate fi pusă la îndoială, întrucît relaţiile insurgenţilor africani cu corăbierii romani au continuat în pofida reglementărilor, iar Hamilcar, readus în fruntea armatei cartagineze de teama primejdiei externe, a capturat un număr de căpitani italici compromişi în astfel de afaceri, impunîndu-se intervenţia senatului pentru eliberarea lor. Insurgenţii înşişi păreau să recunoască în romani pe aliaţii lor fireşti; garnizoanele sarde, care se alăturaseră răsculaţilor, ca şi restul armatei cartagineze au oferit romanilor stăpînirea insulei (în jurul anului 515, **239**), după ce s-au văzut neputincioşi să înfrunte

atacurile locuitorilor indigeni ai ţinuturilor montane din interior; oferte asemănătoare le-au parvenit chiar din partea comunităţii Uticăi, care, trecută şi ea de partea răsculaţilor, era strîmtorată acum din toate părţile de armele lui Hamilcar. Ultima ofertă nu a fost acceptată la Roma, neîndoielnic pentru că se afla dincolo de graniţele naturale ale Italiei şi ar fi dus, în consecinţă, mai departe decît era dispus să meargă guvernul roman la data aceea; în schimb, s-au acceptat propunerile răzvrătiţilor din Sardinia, de la care s-a preluat partea insulei aflată sub stăpînire cartagineză. În această problemă, mai mult decît în cazul mamertinilor, romanii merită reproşul că naţiunea mare şi grandioasă nu s-a simţit înjosită să trateze cu o adunătură de mercenari şi să împartă prada cu aceştia şi nu s-a putut abţine să prefere cîştigul de moment unei conduite onorabile. Cartaginezii, aflaţi în cea mai mare strîmtorare tocmai în perioada ocupării Sardiniei, nu au reacţionat deocamdată la această violare nejustificabilă; după ce, datorită geniului lui Hamilcar, împotriva tuturor aşteptărilor şi probabil împotriva speranţelor romane, această primejdie a fost înlăturată, iar Cartagina şi-a recîştigat întreaga forţă în Africa 517 (**237**), solii cartaginezi au sosit în curînd la Roma pentru a cere retrocedarea Sardiniei. Romanii însă, deloc dispuşi să-şi piardă prada, au răspuns prin expunerea unor plîngeri nesemnificative, care nu aveau nimic comun cu problema în discuţie, invocînd prejudiciile aduse unor negustori romani de către cartaginezi, şi s-au grăbit să declare războiul. Apare aici în toată nuditatea sa principiul potrivit căruia este legitim tot ceea ce se face în politică. Îndîrjiţi, cartaginezii au acceptat războiul; dacă cu cinci ani înainte Catulus ar fi cerut cedarea Sardiniei, probabil că războiul ar fi continuat. Dar acum, cînd ambele insule fuseseră pierdute, Libia fremăta încă, statul era slăbit pînă la limita extremă în urma războiului de 24 de ani cu Roma şi a neîndurătorului război civil de aproape cinci ani, cartaginezii n-au putut face faţă ostilităţilor. Numai în urma unor rugăminţi repetate şi a angajamentului fenicienilor de a plăti o despăgubire de 1.200 de talanţi (2 milioane de taleri) pentru pregătirile de război inutile, romanii au renunţat, împotriva dorinţei, la război. Roma a dobîndit astfel Sardinia aproape fără luptă, la care

a adăugat Corsica, vechea posesiune etruscă, pe care fuseseră staţionate garnizoane probabil încă din timpul ultimului război (p. 364). Urmînd exemplul fenicienilor, romanii s-au limitat însă în Sardinia la ocuparea zonei litoralului, iar în Corsica sălbatică la şi mai puţin. Cu indigenii din interior se purtau războaie necurmate sau, mai bine spus, se practica vînătoarea de oameni; aceştia erau hăituiţi, cu ajutorul cîinilor, iar cei capturaţi erau duşi în tîrgurile de sclavi; dar nu s-a trecut la o supunere propriu-zisă. Insulele nu fuseseră ocupate pentru ele însele, ci pentru securitatea Italiei. De cînd pusese stăpînire pe cele trei mari insule, confederaţia putea să considere Marea Tireniană drept o mare a ei.

Ocuparea insulelor din marea italică occidentală a introdus în administraţia politică a Romei o contradicţie, care se născuse, după toate aparenţele, din cauze pur practice şi în mod accidental – fapt care nu-i diminuează cu nimic profunda semnificaţie pentru epocile care au urmat; este vorba despre contradicţia dintre forma de administraţie continentală şi cea transmarină sau, pentru a întrebuinţa termenii uzuali de mai tîrziu, distincţia dintre Italia şi provincii. Pînă acum, cei doi magistraţi supremi ai comunităţii, consulii, nu deţinuseră un teritoriu limitat prin lege, ci autoritatea lor se întindea tot atît cît şi stăpînirea romană însăşi; se înţelege de la sine că ei îşi împărţeau de fapt acest teritoriu şi că fuseseră limitaţi în autoritatea lor în fiecare district al acestuia prin reglementările anterioare, de exemplu, jurisdicţia asupra cetăţenilor romani trebuia să fie cedată pretutindeni pretorului, iar în comunităţile latine sau în cele autonome trebuiau să fie respectate tratatele existente. Cei patru cvestori, care fuseseră repartizaţi în Italia din anul 487 (**267**), nu limitau, de drept, autoritatea consulară, fiind consideraţi în Italia, ca şi la Roma numai suplinitori, dependenţi de consuli. Se pare că această formă de administrare a fost extinsă la început şi asupra teritoriilor luate de la cartaginezi, Sicilia şi Sardinia fiind guvernate pentru cîţiva ani de către cvestori sub supravegherea consulilor. Curînd însă, romanii au trebuit să se convingă că prezenţa unor magistraţi speciali pentru ţinuturile de dincolo de mare era indispensabilă. Aşa cum, după ce comunitatea s-a extins, se impusese

abandonarea concentrării jurisdicţiei în persoana pretorului prin trimiterea de judecători supleanţi în districtele mai îndepărtate (pp. 301-302), trebuia să se renunţe acum (527, **227**) şi la concentrarea administrativă şi politică în persoana consulilor. Pentru fiecare ţinut de dincolo de mare, atît pentru Sicilia, cît şi pentru Sardinia şi Corsica, a fost desemnat un consul auxiliar care, în rang şi titlu, era inferior consulului şi egal pretorului; în rest însă, asemenea consulului înainte de instituirea preturii, era în districtul său, concomitent, general, magistrat principal şi judecător suprem. Numai administrarea directă a finanţelor nu le-a fost subordonată acestor magistraţi supremi, aşa cum nu le fusese încredinţată din capul locului nici consulilor (p. 181), ei fiind însoţiţi de unul sau doi cvestori. Aceştia se aflau din toate punctele de vedere sub autoritatea lor şi, oficial, erau consideraţi, dacă ne putem permite expresia, ca fii ai casei pretorilor, dar ei deţineau însărcinarea specială de a administra finanţele, după încheierea magistraturii lor urmînd să dea socoteală înaintea senatului. Această deosebire în administraţia supremă este unica distincţie juridică dintre posesiunile continentale şi cele de dincolo de mare. În rest, în posesiunile extraitalice au fost transpuse principiile după care Roma organizase ţinuturile dependente de Italia. Se înţelege de la sine că aceste comunităţi îşi pierduseră fără excepţie independenţa în relaţiile lor externe. În ceea ce priveşte relaţiile interne, nici un provincial nu putea să achiziţioneze o proprietate legală în afara districtului său, poate nici să contracteze o căsătorie legală. În schimb, guvernul roman tolera, cel puţin în Sicilia, mai puţin periculoasa organizaţie federală a oraşelor şi chiar adunările ordinare siciliene cu dreptul lor inofensiv de petiţie şi reclamaţie. În sistemul monetar a fost imposibil să de declare de la început moneda romană drept unica valabilă în insule; aceasta a primit însă un curs legal şi, cel puţin de regulă, oraşelor din Sicilia romană le-a fost ridicat dreptul de a bate monede din metale preţioase. În schimb, nu numai că a fost respectată proprietatea funciară din Sicilia – principiul după care teritoriul extraitalic devenea proprietate privată romană prin drept de război nu era cunoscut încă în acest secol –, dar toate comunităţile siciliene

şi sarde îşi păstraseră administraţia proprie şi o anumită autonomie. Constituţiile democratice au fost înlăturate peste tot şi în toate comunităţile puterea a fost concentrată în mîinile unui consiliu reprezentant al aristocraţiei urbane; mai mult, comunităţile siciliene cel puţin au fost obligate să instituie la fiecare cinci ani o evaluare analoagă censului roman. Ambele măsuri au constituit o consecinţă necesară a subordonării faţă de statul roman, care, într-adevăr, nu putea guverna cu *ecclesiae* greceşti şi fără o evidenţă a mijloacelor financiare şi militare ale fiecărei comunităţi în parte. Acelaşi sistem fusese aplicat de fapt şi în ţinuturile italice. Dar pe lîngă această egalitate esenţială de drept, între comunităţile italice, pe de o parte, şi cele de dincolo de mare, pe de alta, s-a stabilit numai o diferenţă de fapt, dar foarte importantă în consecinţe. Comunităţile de dincolo de mare nu trebuiau să furnizeze un contingent stabil armatei sau flotei romane şi pierdeau dreptul de a purta arme, cel puţin în sensul că soldaţii lor nu puteau fi folosiţi decît pentru a-şi apăra patria la comanda pretorului şi că guvernul roman putea să trimită după propria voinţă trupe italice în insule; în schimbul contingentului, Sicilia trebuia să plătească Romei a zecea parte din produsele agricole şi un procent de 5% din valoarea tuturor mărfurilor exportate sau importate în porturile insulei. Aceasta nu era, în fapt, o măsură insolită. Dările plătite republicii cartagineze sau Marelui Rege fuseseră asemănătoare acestui impozit; chiar şi în Grecia, o asemenea taxă fusese asociată timp îndelungat cu tirania sau, cîteodată, cu hegemonia, după modelul oriental. Îndeosebi sicilienii trimiseseră de mult timp zeciuiala fie la Sardinia, fie la Cartagina şi percepuseră taxe portuare în folosul altora. „Noi am luat” – spunea Cicero – „comunităţile siciliene în clientela şi sub protecţia noastră, lăsîndu-le să trăiască după aceleaşi drepturi ca pînă acum şi punîndu-le să dea ascultare comunităţii romane în aceleaşi condiţii în care se supuseseră stăpînilor lor de pînă acum. Este adevărat, dar a continua nedreptatea înseamnă şi a comite nedreptate”. Nu pentru supuşi, care schimbaseră numai stăpînul, ci pentru noii stăpîni, renunţarea la înţeleptul şi mărinimosul principiu al politicii romane, care cerea supuşilor numai sprijin militar şi niciodată o compensaţie pecuniară,

a avut consecinţe fatale, în faţa cărora păleau toate reducerile şi modul de colectare a impozitelor, ca şi toate excepţiile particulare. Asemenea excepţii s-au făcut într-adevăr de mai multe ori. Messana a fost admisă direct în confederaţia bărbaţilor *togati*, furnizînd flotei romane contingentul său, asemenea oraşelor greceşti din Italia. O altă categorie de oraşe, chiar dacă n-au fost admise în confederaţia militară italică, a obţinut, pe lîngă alte avantaje, imunitate faţă de impozite şi zeciuială, astfel încît poziţia ei din punct de vedere financiar era mai favorabilă decît a multor comunităţi italice. Acestea au fost Egesta şi Halikyae, primele oraşe din Sicilia cartagineză care trecuseră de partea alianţei romane; Kentoripa, în ţinutul continental de est, menită să supravegheze teritoriul siracuzan din imediata apropiere; pe coasta de nord, Alaesa, primul oraş grecesc liber care trecuse de partea romană, şi, înainte de toate, Panormos, pînă nu demult capitala Siciliei cartagineze, destinat să devină capitala Siciliei romane. Romanii au aplicat, aşadar, şi în cazul Siciliei vechiul principiu al politicii lor de a ordona comunităţile independente în clase bine determinate, cu drepturi diferite; dar, în general, comunităţile siciliene şi sarde se aflau nu în situaţia de confederaţi, ci în evidente relaţii de supunere tributară. Ce-i drept, această distincţie profundă între comunităţile obligate să furnizeze un contingent şi cele tributare sau cel puţin neobligate să trimită contingentul nu coincide din punct de vedere legal cu distincţia dintre Italia şi provincii. Comunităţile de dincolo de mare puteau să aparţină confederaţiei italice aşa cum mamertinii se aflau pe picior de egalitate cu sabelii italici şi nu exista nici un impediment juridic care ar fi putut opri fondarea de comunităţi de drept latin în Sicilia şi Sardinia, ca şi în ţinutul de dincolo de Apenini. Şi comunităţile continentale puteau fi tributare şi private de dreptul de a purta armele, principiu care fusese introdus deja în cîteva districte celtice din Valea Padului şi care va fi extins în epocile ulterioare. În realitate însă, comunităţile care furnizau contingente erau preponderente pe continent, aşa cum în insule prevalau cele tributare; iar dacă romanii nu intenţionau să întemeieze aşezări în Sicilia şi în Sardinia, guvernul roman luase de pe acum hotărîrea nu numai de a supune ţara

barbară dintre Apenini şi Alpi, dar, în măsura în care înainta cucerirea, de a fonda noi comunităţi de origine italică şi cu drept italic. Astfel, posesiunile de dincolo de mare nu numai că au fost aduse într-o stare de supunere, ci sortite să rămînă în toate timpurile supuse; în schimb, noul teritoriu atribuit prin lege consulilor sau, ceea ce este acelaşi lucru, teritoriul continental roman urma să devină o Italie nouă şi lărgită, care să se întindă de la Alpi pînă la Marea Ionică. Bineînţeles că acum această concepţie, în primul rînd geografică, despre Italia nu coincide întocmai cu concepţia politică a confederaţiei italice, fiind în parte mai largă, în parte mai restrînsă. De pe acum însă, romanii considerau ca fiind *Italia* întregul spaţiu de pînă la Alpi, mai exact, ca fiind domeniul prezent sau viitor al purtătorilor de togă şi, aşa cum se proceda şi se procedează încă în America de Nord, graniţa a fost fixată mai întîi din punct de vedere geografic, pentru ca, treptat, teritoriul să fie ocupat şi din punct de vedere politic, prin colonizare progresivă.

În Marea Adriatică, la a cărei intrare importanta şi de mult plănuita, colonie Brundisium fuse fondată din timpul războiului cu Cartagina (510, **244**), supremaţia Romei a fost de la început incontestabilă. În Marea Occidentală, Roma a trebuit să-şi înlăture rivalul; în cea Orientală vrajba dintre eleni a uşurat lucrurile, în sensul că toate statele din peninsula greacă rămîneau sau deveneau neputincioase. Cel mai important dintre acestea, cel macedonean, a fost înlăturat, sub influenţa egiptenilor, din Marea Adriatică superioară de către etolieni, iar din Pelopones de către ahei, reuşind cu greu să apere graniţa de nord împotriva barbarilor. O mărturie elocventă despre dorinţa romanilor de a slăbi Macedonia şi pe aliatul ei natural, regele Siriei, şi despre cît de mult s-au apropiat de politica egipteană, care urmărea acelaşi ţel, este oferta ciudată pe care au făcut-o regelui Ptolemaeus al III-lea Euergetes, aceea de a-l sprijini în războiul pe care îl purta, din cauza uciderii Berenikei, împotriva lui Seleukos al II-lea Kallinikos al Siriei (anii de domnie 507-529, **247-225**), de partea căruia se situase, probabil, Macedonia. Relaţiile Romei cu statele elenistice devin în general mai intime; senatul trata şi cu sirienii, intervenind pe lîngă mai sus-numitul Seleukos în

favoarea troienilor, fraţii lor de sînge. Romanii nu s-au amestecat nemijlocit în afacerile puterilor orientale în aceste timpuri, întrucît Roma nu avea nevoie de ele pentru realizarea scopurilor sale. Liga aheeană, care fusese decapitată în plin avînt prin îngusta politică de coterie a lui Aratos, republica de soldaţi a etolienilor, decăzutul regat al Macedoniei se ameninţau reciproc, fiind inutilă vreo intervenţie romană; iar romanii mai degrabă evitau decît căutau să obţină teritoriile de dincolo de mare. Atunci cînd acarnanienii, invocînd pretextul că erau singurii dintre greci care nu participaseră la distrugerea Troiei, au chemat pe urmaşii lui Enea în ajutor împotriva etolienilor, senatul a încercat într-adevăr o mediere diplomatică, dar, după ce etolienii au răspuns în felul lor, deci obraznic, interesul de anticari n-a mers pînă acolo încît să-i determine pe senatori să declanşeze un război în urma căruia macedonenii ar fi fost eliberaţi de un duşman istoric (în jurul anului 515, **239**). Chiar efectul pirateriei, care, într-o asemenea situaţie, putea fi unicul meşteşug înfloritor pe coasta adriatică şi datorită căruia chiar comerţul italic avea mult de suferit, a fost îndurat de romani cu o răbdare admirabilă, legată nemijlocit de aversiunea lor profundă faţă de războiul naval şi de starea lamentabilă a flotei lor. Dar lucrurile se agravaseră prea tare. Sub scutul Macedoniei, care nu mai avea nici un motiv să continue vechea misiune de protecţie a comerţului elen faţă de piraţii Adriaticii în favoarea inamicilor săi, stăpînii de la Scodra au unit populaţiile ilirice, cele care locuiau în Dalmaţia, Muntenegru şi actuala Albanie de Nord, în vederea unor expediţii de pirateriе comune, în stil mare, cu flotile întregi formate din velierele lor rapide cu două punţi, renumitele „corăbii liburne”; ilirii purtau război împotriva oricui pe mare şi pe ţărm. Coloniile greceşti din aceste ţinuturi, oraşele insulare Issa (Lissa) şi Pharos (Lesina), importantele porturi continentale de la Epidamnos (Durazzo) şi Apollonia (la nord de Avlone pe rîul Aoos) au suferit cel mai mult, fiind asediate deseori de către barbari. Mai la sud însă, piraţii s-au stabilit la Phoenike, cel mai înfloritor oraş al Epirului; în parte siliţi, în parte de bunăvoie, epiroţii şi acarnanienii au intrat într-o alianţă împotriva firii cu bandiţii străini, litoralul devenind periculos pînă la

Elis şi Messene. În zadar şi-au unit etolienii şi aheii corăbiile pentru a face faţă fărădelegilor; ei au fost învinşi de piraţi, ajutaţi de aliaţii lor greci, într-o bătălie în largul mării; flota de corsari a reuşit, în fine, să ocupe bogata şi importanta insulă Corcyra (Corfu). Plîngerile marinarilor italici, cererile de ajutor ale vechilor aliaţi ai Romei, apolloniaţii, rugăminţile fierbinţi ale issenilor asediaţi au determinat, în sfîrşit, senatul să trimită cel puţin soli la Scodra. Fraţii Gaius şi Lucius Coruncanius s-au înfăţişat în faţa regelui Agron pentru a-i cere să pună capăt jafurilor. Regele a răspuns că, după dreptul public al ilirilor, pirateria este un meşteşug legal şi că guvernul nu are competenţa să se opună pirateriei particulare. La acestea, Lucius Coruncanius a răspuns că Roma se va preocupa de ameliorarea dreptului public al ilirilor. Din cauza acestei replici, într-adevăr, nu prea diplomatică, unul dintre soli a fost ucis pe drumul de întoarcere în patrie, după cum afirmă romanii, la porunca regelui, iar extrădarea ucigaşilor a fost refuzată. Senatul nu mai putea să aleagă. Odată cu venirea primăverii anului 525 (**229**), în faţa Apolloniei şi-a făcut apariţia o flotă formată din 200 de vase de linie, purtînd la bord o armată de debarcare. Bărcile corsarilor s-au răspîndit în toate direcţiile în faţa flotei, iar armata a asaltat toate cuiburile de piraţi; regina Teuta, care, după moartea soţului ei Agron, guverna în locul fiului lor minor, Pinnes, a trebuit să accepte condiţiile dictate de Roma, fiind asediată în ultimul ei loc de refugiu. Tiranii de la Scodra au trebuit să se limiteze, atît în nord, cît şi în sud, la teritoriul lor originar restrîns şi au trebuit să renunţe la hegemonia atît asupra tuturor oraşelor greceşti, cît şi asupra ardieilor din Dalmaţia, partinilor din jurul Epidamnosului şi atintanilor din Epirul de Nord; la sud de Lissos (Alessio, între Scutari şi Durazzo) nu putea să navigheze nici o corabie iliră înarmată şi niciodată mai mult de două neînarmate. Supremaţia maritimă a Romei pe Marea Adriatică a fost recunoscută din plin şi în modul cel mai durabil prin această represiune energică a pirateriei. Romanii au mers însă mai departe, aşezîndu-se concomitent pe coasta orientală a mării. Ilirii din Scodra deveniseră tributari Romei; pe insulele şi coastele dalmaţiene a fost pus, ca dinast dependent şi aliat al Romei, Demetrios din Pharos,

care trecuse din serviciile reginei Teuta în cele ale romanilor; oraşele greceşti Corcyra, Apollonia, Epidamnos şi comunităţile atintanilor şi partinilor au devenit dependente de Roma prin legăturile tolerabile ale alianţei. Aceste achiziţii pe coasta orientală n-au fost suficiente pentru instalarea unui proconsul; la Corcyra şi, poate, în alte comunităţi se pare că au fost trimişi guvernatori de rang secundar, iar controlul asupra acestor posesiuni pare să fi fost încredinţat magistraţilor care guvernau şi în Italia. Aşadar, imediat după Sicilia şi Sardinia, intraseră în dependenţă romană şi cele mai importante porturi din Marea Adriatică. Cum s-ar fi putut întîmpla altfel? Roma avea nevoie de o bună bază navală în Marea Adriatică superioară, iar teritoriile sale din Italia nu i-o puteau asigura; noii aliaţi, îndeosebi oraşele comerciale greceşti, îi considerau pe romani salvatorii lor şi au făcut cu siguranţă tot posibilul pentru a-şi asigura permanent această puternică protecţie; în Grecia propriu-zisă nu numai că n-a fost nimeni în stare să se opună, dar elogiul eliberatorilor răsuna în toate părţile. Ne putem întreba dacă în Elada a fost mai mare bucuria sau ruşinea, atunci cînd, în locul celor zece vase de linie ale ligii aheene, puterea navală cea mai redutabilă a Greciei, au intrat în porturi 200 de corăbii ale barbarilor, rezolvînd dintr-o singură lovitură problema care-i privea pe grecii înşişi şi în faţa căreia ei eşuaseră atît de lamentabil. Dar dacă grecii s-au ruşinat că salvarea compatrioţilor lor strîmtoraţi a trebuit să vină din afară, ei au ştiut să se revanşeze onorabil: nu au întîrziat să-i admită solemn pe romani în federaţia naţiunii greceşti, invitîndu-i să participe la jocurile istmice şi la misterele eleusine. Macedonia n-a reacţionat, nu a fost în stare să protesteze cu armele şi nu s-a înjosit s-o facă cu vorbele. Nicăieri nu a fost întîmpinată vreo rezistenţă, dar, cu toate acestea, luînd asupra sa cheile casei vecinului, Roma îşi crease un inamic, de la care se putea aştepta ca, atunci cînd îşi va recîştiga forţele sau cînd se va ivi o ocazie favorabilă, să întrerupă această tăcere. Dacă vajnicul şi înţeleptul Antigonos Doson ar fi trăit mai mult, probabil că el ar fi fost acela care ar fi ridicat mănuşa; căci, în clipa în care, cîţiva ani mai tîrziu, dinastul Demetrios din Phaleron s-a sustras hegemoniei romane, practicînd pirateria în acord cu istrienii şi

supunîndu-i pe atintani, declaraţi autonomi de către romani, Antigonos s-a raliat, iar trupele lui Demetrios au participat alături de armata lui Antigonos în bătălia de la Sellasia (532, **222**). Antigonos a murit (iarna anilor 533/534, **221/220**), iar urmaşul său, Philippos, adolescent încă, n-a reacţionat la atacul consulului Lucius Aemilius Paullus împotriva aliatului Macedoniei, la distrugerea capitalei acestuia şi la plecarea lui în exil (535, **219**).

Pe teritoriul Italiei propriu-zise, la sud de Apenini, domnea, de la căderea Tarentumului, o pace netulburată; războiul de şase zile cu Falerii (513, **241**) nu a fost mai mult decît o curiozitate. Dar, înspre nord, între teritoriul confederaţiei şi graniţa naturală a Italiei, lanţul Alpilor, se afla încă un spaţiu vast care nu dădea întotdeauna ascultare romanilor. Dincolo de Apenini ei nu deţineau decît fîşia îngustă dintre Aesis, deasupra Anconei, şi Rubicon, la sud de Cesena, aproximativ teritoriul actualelor provincii Forli şi Urbino. La sud de Pad se menţinuse încă puternicul trib celtic al boiilor (de la Parma pînă la Bologna), la est de aceştia, lingonii, la vest (în teritoriul Parmei), anarii, două cantoane celtice mai mici care ocupau această cîmpie aflîndu-se probabil în clientela boiilor. Acolo unde se sfîrşeşte cîmpia începeau teritoriile ligurilor; amestecaţi cu triburile celtice, ei locuiau în Apenini, la nord de Arezzo şi Pisa, stăpînind regiunea de la izvoarele Padului. Partea cîmpiei orientale situată la nord de Pad, de la Verona pînă aproape de coastă, era ocupată de către veneţi, populaţie care nu aparţine triburilor celtice, fiind probabil de origine iliră; între aceştia şi munţii occidentali locuiau cenomanii (în zona Bresciei şi Cremonei), care fraternizau rareori cu celţii, fiind amestecaţi cu veneţii şi insubrii (în zona Mediolanumului), care ocupau cel mai important dintre cantoanele celtice italice, aflîndu-se în legătură permanentă nu numai cu comunităţile mai mici, de neam celtic sau de altă origine, răsfirate în văile Alpilor, dar şi cu cantoanele celţilor de dincolo de Alpi. Porţile Alpilor, marele fluviu navigabil pe o distanţă de 50 de mile germane, cea mai mare şi mai fertilă cîmpie a Europei civilizate de atunci se aflau, ca şi înainte, în mîinile inamicilor învederaţi ai numelui italic; deşi umiliţi şi slăbiţi, erau numai nominal dependenţi şi rămîneau nişte vecini incomozi,

perseverînd în barbaria lor şi, răspîndiţi în comunităţi restrînse pe aceste spaţii întinse, continuau economia lor pastorală şi de jaf. Era de aşteptat ca romanii să se grăbească să ia în stăpînire aceste ţinuturi; cu atît mai mult cu cît celţii începuseră să uite înfrîngerile suferite în campaniile din anii 471 (**283**) şi 472 (**282**) şi să se agite din nou; mai neliniştitor era faptul că celţii transalpini se arătaseră din nou în partea sudică a Alpilor. Într-adevăr, boiii reînnoiseră războiul încă din anul 516 (**238**), iar conducătorii lor Atis şi Galatos, bineînţeles fără consimţămîntul adunării poporului, le propuseseră transalpinilor să se alăture cauzei comune; mulţi dăduseră curs acestei chemări şi, în anul 518 (**236**), în faţa Ariminumului tăbărîse o armată celtică, cum de mult nu mai fusese văzută o alta în Italia. Romanii, în momentul acela mult prea slăbiţi pentru a primi bătălia, au încheiat un armistiţiu şi, pentru a cîştiga timp, le-au permis solilor celţi să meargă la Roma pentru a cere senatului cedarea Ariminumului; se părea că reînviaseră timpurile lui Brennus. Dar un incident neaşteptat a pus capăt războiului înainte ca acesta să fi izbucnit propriu-zis. Boiii, nemulţumiţi de aliaţii lor nepoftiţi, temîndu-se probabil pentru propriul lor teritoriu, s-au încăierat cu celţii transalpini. Între cele două armate celte s-a ajuns la o bătălie în cîmp deschis şi, după ce comandanţii boii au fost ucişi de propriii lor oameni, transalpinii s-au reîntors acasă. Cu aceasta, boiii au fost abandonaţi în mîinile romanilor şi depindea de aceştia dacă îi vor expulza ca pe senoni şi dacă vor înainta cel puţin pînă la Pad; ei însă au preferat să le acorde pacea în schimbul cedării unor teritorii (518, **236**). Această toleranţă se datorează probabil aşteptatei reizbucniri a războiului cu Cartagina; dar după ce acesta a fost evitat prin cedarea Sardiniei, raţiuni politice au determinat guvernul roman să ocupe întreg ţinutul de pînă la Alpi cît mai repede posibil. Neliniştea permanentă a celţilor faţă de o asemenea invazie romană a fost aşadar pe deplin justificată; romanii nu se grăbeau însă. În felul acesta, celţii au început războiul din proprie iniţiativă, fie că deveniseră îngrijoraţi din cauza distribuirilor de pămînt făcute de romani pe coasta orientală (522, **232**), cu toate că acestea, deocamdată, nu îi priveau în nici un fel, fie că înţeleseseră

inevitabilitatea unui război cu Roma pentru stăpînirea Lombardiei, fie că, cel mai probabil, poporul celt, nestatornic, era plictisit de lunga inactivitate şi dornic de o nouă expediţie militară. Cu excepţia cenomanilor care, aliaţi cu veneţii, s-au aliat cu romanii, s-au reunit în acest scop toţi celţii italici, cărora li s-au alăturat în număr mare celţii văii superioare a Ronului, mai degrabă o bandă de aventurieri condusă de Concolitanus şi Aneroestus. Cu 50.000 de pedestraşi, cu 20.000 de călăreţi şi care de luptă, conducătorii celţilor s-au îndreptat spre Apenini (529, **225**). La Roma nimeni nu se aştepta la un atac din partea aceasta şi nu se credea posibil ca, neglijînd fortăreţele romane de pe coasta de est şi apărarea celor lăsaţi acasă, celţii să înainteze de-a dreptul asupra capitalei. Cu puţin timp înainte, un puhoi de celţi, asemănător cu acesta, invadase Grecia; pericolul era mare, dar părea şi mai mare. Credinţa că distrugerea Romei este inevitabilă de data aceasta şi că pămîntul roman ar fi sortit să devină proprietatea galilor a fost aşa de răspîndită în rîndul mulţimii din Roma, încît guvernul roman nu a găsit sub demnitatea sa să combată superstiţia absurdă a plebei printr-un act şi mai absurd, îngropînd de vii în forul roman, pentru îndeplinirea oracolului, un bărbat şi o femeie, amîndoi gali. Pe lîngă acestea, s-au luat măsuri mai serioase. Cele două armate consulare, fiecare numărînd aproximativ 25.000 de pedestraşi şi 1.000 de călăreţi, se aflau una în Sardinia, sub comanda lui Gaius Atilius Regulus, cealaltă lîngă Ariminum, sub conducerea lui Lucius Aemilius Papus; amîndouă primiră ordinul de a se deplasa cît mai repede spre Etruria, prima ameninţată. Celţii trebuiseră să lase o garnizoană în patrie, pentru a face faţă cenomanilor şi veneţilor aliaţi cu Roma; contingentul umbrian primise şi el ordinul de a părăsi colinele natale şi de a pătrunde în cîmpia boiilor, provocînd inamicului orice pagubă posibilă pe propriul teritoriu. Contingentul etruscilor şi sabinilor urma să ocupe Apeninii şi, dacă ar fi fost posibil, să blocheze trecătorile pînă cînd vor sosi trupele regulate. La Roma s-a alcătuit o rezervă de 50.000 de soldaţi; în întreaga Italie, care recunoştea de data aceasta în Roma apărătorul ei de drept, au fost înregistrate contingente incorporabile, au fost adunate provizii şi materiale de

război. Toate acestea cereau însă timp; romanii se lăsaseră surprinşi de data aceasta şi era prea tîrziu, cel puţin pentru salvarea Etruriei. Celţii au găsit Apeninii slab apăraţi şi jefuiau nestingheriţi bogatele cîmpii ale ţinutului toscan care nu văzuseră de mult vreun inamic. Ei se aflau deja la Clusium, la o depărtare de trei zile de marş de Roma, cînd armata de la Ariminum sub conducerea consulului Papus, apăruse în flancul lor; după ce galii traversaseră Apeninii, miliţia etruscă se reunise în spatele acestora urmărind coloana inamicilor. Într-o seară, după ce ambele poposiseră şi aprinseseră deja focurile, pedestrimea celtică s-a pus pe neaşteptate în marş, retrăgîndu-se spre Faesulae; cavaleria a ocupat avanposturile în timpul nopţii, urmînd contingentul principal în dimineaţa următoare. Cînd miliţia toscană, care se aşezase aproape de inamic, a sesizat plecarea acestuia, a interpretat-o drept o divizare a trupelor inamice şi a pornit grabnic în urmărire. Tocmai aceasta intenţionaseră galii; pe un cîmp de bătălie bine ales, pedestrimea lor odihnită şi bine rînduită a aşteptat miliţia romană, care s-a apropiat epuizată şi în dezordine după marşul forţat. Şase mii de soldaţi au căzut victimă după o luptă înverşunată şi ar fi fost pierdut şi restul miliţiei, care se refugiase, de bine, de rău, pe o colină, dacă armata consulară n-ar fi apărut la momentul oportun. Aceasta i-a determinat pe gali să se reîntoarcă în patrie. Planul lor, iscusit conceput, de a împiedica unificarea celor două armate romane şi de a o nimici pe aceea mai slabă, reuşise numai pe jumătate; pentru moment au crezut de cuviinţă să salveze prada considerabilă. În vederea unui marş mai uşor, ei au părăsit regiunea de la Chiusi, unde se aflau, plecînd spre zona litoralului; mărşăluind de-a lungul ţărmului, au dat pe neaşteptate de un obstacol. Legiunile din Sardinia debarcaseră la Pisae şi, întrucît sosiseră prea tîrziu pentru a închide trecătorile Apeninilor, se puseseră imediat în mişcare pe drumul de coastă, în direcţia opusă celei urmate de gali. La Telamon (la vărsarea rîului Ombrone), ei s-au întîlnit cu inamicul. În timp ce pedestrimea romană înainta pe drum în rînduri strînse, cavaleria, condusă de însuşi consulul Gaius Atilius Regulus, a întreprins o manevră de învăluire pentru a ajunge în flancul galilor şi a anunţa cît a putut de repede cealaltă armată

romană, condusă de Papus, despre sosirea lor. O bătălie înverşunată se dezlănţui între călăreţii celor două părţi, în care, pe lîngă mulţi alţi romani viteji, a căzut şi consulul Regulus; dar el nu-şi sacrificase viaţa degeaba: scopul său fusese atins. Papus văzuse bătălia şi-şi dăduse seama despre ce era vorba; el şi-a aşezat legiunile repede în ordine de bătaie şi armata celtică a fost atacată din două părţi de legiunile romane. Curajoşi, celţii acceptară bătălia; transalpinii şi insularii se îndreptară înspre trupele lui Papus, tauriscii alpini şi boiii împotriva legiunilor sarde; bătălia cavaleriei continua separat în flanc. Forţele au fost egale ca număr, iar situaţia disperată a galilor i-a silit să se apere cu înverşunare; dar transalpinii, obişnuiţi numai cu lupta corp la corp, se retrăgeau în faţa proiectilelor trupelor uşoare romane, iar în lupta de aproape, armele romane, mai bine călite i-au pus pe gali în inferioritate. În fine, bătălia a fost decisă de atacul din flanc al cavaleriei romane victorioase. Călăreţii celţi au scăpat; pentru pedestrime, blocată între mare şi cele trei armate romane, n-a existat nici o posibilitate de salvare. Zece mii de celţi, împreună cu regele Concolitanus, au fost luaţi prizonieri; 40.000 zăceau morţi pe cîmpul de bătălie; Aneroestus şi suita sa s-au sinucis, după obiceiul celtic. Victoria a fost deplină, iar romanii s-au decis să pună capăt unor invazii asemănătoare prin supunerea completă a celţilor de dincoace de Alpi. În anul următor (530, **224**), boiii s-au predat, împreună cu lingonii, fără rezistenţă; un an mai tîrziu (531, **223**), anarii le-au urmat exemplul; astfel, cîmpia din sudul Padului se afla în mîini romanilor. Lupte mai serioase au fost necesare pentru cucerirea malului nordic. Gaius Flaminius a forţat rîul plecînd din recent cîştigatul teritoriu al anarilor (în jurul actualului oraş Piacenza) (531, **223**); dar, la traversare, ca şi la stabilirea unui cap de pod pe malul opus, el a suferit pierderi atît de însemnate, încît a capitulat în schimbul retragerii nestingherite; insubrii au fost atît de nechibzuiţi încît au consimţit. Abia scăpat din această situaţie, el a pătruns pentru a doua oară în teritoriul lor, de data aceasta însă dinspre nord, din ţinutul cenomanilor şi împreună cu aceştia. Insubrii au înţeles prea tîrziu gravitatea situaţiei; luînd din templul zeiţei lor stindardele de aur numite „nestrămutabilele”, ei s-au pregătit cu

toate forţele, 50.000 de soldaţi, pentru bătălia cu romanii. Situaţia acestora a fost periculoasă; se aşezaseră cu spatele către un rîu (probabil Oglio), fiind despărţiţi de patrie prin ţinutul inamicilor şi nevoiţi să se bazeze, atît în bătălie, cît şi în ceea ce privea linia de retragere, pe prietenia nesigură a cenomanilor. Dar nu aveau de ales. Galii din rîndul armatei romane au fost aşezaţi pe partea stîngă a rîului; pe cea dreaptă, în faţa insubrilor, au fost plasate legiunile, iar podurile fuseseră distruse pentru a nu fi atacate din spate de către aliaţii nesiguri. Într-adevăr, adoptînd această ordine de bătaie, rîul le anula orice posibilitate de retragere, iar drumul spre patrie ducea numai prin mijlocul armatei inamice. Superioritatea armelor şi a disciplinei romane a cîştigat însă victoria, iar armata a reuşit să străbată liniile inamice; din nou, tactica romană reparase greşeala strategică. Victoria aparţinea soldaţilor şi ofiţerilor, nu generalilor, care triumfară împotriva hotărîrii drepte a senatului numai datorită favorurilor poporului. Insubrii ar fi acceptat pacea cu dragă inimă, dar Roma cerea supunerea necondiţionată şi nu se ajunsese încă acolo. Ei au încercat să-şi menţină poziţiile cu ajutorul triburilor înrudite din nord şi, cu 30.000 de mercenari recrutaţi din rîndul acestora împreună cu propria miliţie, s-au opus în anul următor (532, **222**) celor două armate consulare care pătrunseseră din nou din direcţia teritoriului cenomanilor. S-au mai dat multe lupte necruţătoare; cu ocazia unei diversiuni pe care insubrii au organizat-o împotriva cetăţii romane Clastidium (Casteggio, la sud de Pavia), pe malul drept al Padului, regele galic Virdumarus a fost ucis de mîna consulului Marcus Marcellus. Dar după o bătălie pe jumătate cîştigată de către celţi, însă decisă, pînă la urmă, tot în favoarea romanilor, consulul Gnaeus Scipio a luat cu asalt capitala insubrilor, Mediolanum, şi cucerirea acesteia ca şi a oraşului Comum a pus capăt rezistenţei. Astfel, celţii italici fuseseră învinşi pentru totdeauna şi, la fel cum le arătaseră grecilor în cazul războiului împotriva piraţilor, diferenţa dintre hegemonia maritimă romană şi cea greacă, romanii au dovedit acum într-un mod strălucit că Roma apără porţile Italiei în faţa incursiunilor altfel decît Macedonia pe cele ale Greciei şi că, în ciuda tuturor învrăjbirilor interne, în faţa

inamicului naţional Italia era tot atît de unită pe cît era de divizată Grecia. Graniţa Alpilor fusese atinsă, în sensul că întreaga Vale a Padului era supusă romanilor sau era stăpînită de aliaţi dependenţi precum ţinutul cenomanilor şi veneţilor. Totuşi, a fost nevoie de timp pentru a exploata consecinţele acestei victorii şi pentru a romaniza acest teritoriu. N-au fost aplicate peste tot aceleaşi modalităţi. În nord-vestul muntos al Italiei şi în districtele mai îndepărtate dintre Alpi şi Pad s-a tolerat, în general, prezenţa vechilor locuitori; numeroasele aşa-zise războaie, purtate îndeosebi împotriva ligurilor (primul în anul 516, **238**), par să fi fost mai degrabă vînători de sclavi şi, deşi cantoanele şi văile se supuneau de fiecare dată romanilor, dominaţia lor rămînea o noţiune fără conţinut. Expediţia în Istria (532, **222**) nu pare să-şi fi propus alt scop decît nimicirea ultimelor cuiburi de refugiu ale piraţilor din Adriatică şi stabilirea unei legături continentale de-a lungul coastei între posesiunile romane italice şi cele de pe ţărmul opus. În schimb, celţii din ţinuturile de la sud de Pad au fost sortiţi pieirii fără salvare; căci din cauza legăturilor oscilante din cadrul naţiunii celtice, nici unul dintre cantoanele celtice din nord nu se sinchisea de fraţii săi din sud dacă nu li se ofereau bani, iar romanii vedeau în aceştia nu numai pe inamicii lor naţionali, dar şi pe uzurpatorii moştenirii lor naturale. Vastele distribuiri din anul 522 (**232**) populaseră întregul ţinut dintre Picenum şi Ariminum cu colonişti romani; s-a perseverat în continuare pe această cale şi n-a fost greu să se înlăture şi să se nimicească o populaţie semibarbară, asemenea celei celtice, care se consacra numai ocazional agriculturii şi nu cunoştea oraşele cu ziduri de incintă. Marele drum din nord, care fusese construit probabil cu optzeci de ani înainte între Otricoli şi Narni, fiind prelungit cu puţin timp înainte pînă la noua fortăreaţă Spoletium (514, **240**), a fost continuat acum, sub denumirea de *Via Flaminia*, prin noul tîrg Forum Flaminii (lîngă Foligno), prin trecătoarea Furlo şi de-a lungul coastei pînă la Ariminum; aceasta a fost prima cale artificială care a traversat Apeninii, legînd cele două mări italice. Romanii se grăbiră să împînzească noul teritoriu, foarte fertil, cu localităţi romane; lîngă Pad a fost întemeiată puternica fortăreaţă Placentia (Piacenza);

pentru a acoperi trecerea, s-a fondat Cremona pe malul stîng, iar construcţia zidurilor de la Mutina (Modena), pe teritoriul cucerit de la boii, a avansat mult; se făceau în continuare pregătiri pentru noi distribuiri şi pentru continuarea drumului, cînd un eveniment neaşteptat i-a împiedicat pe romani în exploatarea succeselor lor.

Capitolul IV

Hamilcar şi Hannibal

Tratatul cu Roma din anul 513 (**241**) le oferise cartaginezilor pacea, dar cu ce preţ? Tributul celei mai mari părţi a Siciliei curgea acum în tezaurul inamicului, dar aceasta era pierderea cea mai mică. Mult mai dureros pentru cartaginezi era nu numai că pierdeau orice nădejde de a monopoliza toate căile maritime din estul spre vestul Mării Mediterane, speranţă ce păruse atît de aproape de împlinire, dar mai ales că vedeau sfărîmat întregul lor sistem comercial; bazinul de sud-vest al Mării Mediterane, stăpînit pînă atunci în exclusivitate de ei, ajunsese după pierderea Siciliei o rută comercială deschisă tuturor naţiunilor, iar comerţul italic devenise cu desăvîrşire independent de cel fenician. Cu toate acestea, bărbaţii sidonieni s-ar fi putut linişti şi în privinţa acestei situaţii. Ei primiseră asemenea lovituri şi înainte: au trebuit să împartă cu masalioţii, cu etruscii, cu grecii sicilieni ceea ce stăpîniseră odinioară singuri, iar ceea ce mai rămăsese, Africa, Spania, porţile Mării Atlantice, era suficient pentru a trăi cu sentimentul puterii şi în prosperitate. Dar cine putea garanta că le vor rămîne cel puţin acestea? Ceea ce ceruse Regulus – şi cît de puţin i-a lipsit să obţină – putea fi uitat numai de cine refuza să-şi aducă aminte; şi dacă Roma ar fi reluat de la Lilybaeon încercarea pe care o pornise cu atîta succes dinspre Italia, Cartagina ar fi fost negreşit pierdută, exceptînd cazul unei erori a inamicului sau al unei intervenţii neaşteptate. Într-adevăr, acum era pace, dar nu lipsise mult să nu fie ratificată şi se cunoştea opinia generală de la Roma asupra acestui tratat de pace. Se prea poate ca Roma să nu se fi gîndit încă la cucerirea Africii, mulţumindu-se cu Italia. Dar dacă existenţa statului cartaginez depindea de această suficienţă, perspectivele sale erau sumbre şi cine putea garanta că romanii nu vor crede de cuviinţă, tocmai datorită politicii lor italice, nu să-l

supună pe vecinul lor african, ci să-l nimicească? Într-un cuvînt, Cartagina trebuia să privească pacea din anul 513 (**241**) numai ca pe un armistiţiu şi trebuia s-o folosească pentru pregătirile în vederea reînceperii inevitabile a războiului; nu pentru a răzbuna, în primul rînd, înfrîngerea suferită, nici pentru a redobîndi cele pierdute, ci pentru a-şi cuceri o existenţă independentă de capriciile inamicului său naţional. Dar cînd un război de exterminare ameninţă în mod sigur, deşi într-un fel indefinit, un stat mai slab, bărbaţii mai inteligenţi, mai hotărîţi, mai devotaţi cauzei, care se pregătesc din timp pentru lupta inevitabilă, declanşînd-o în momentul oportun, acoperind astfel defensiva politică printr-o ofensivă strategică, se văd frînaţi pretutindeni de indolenţa şi fricoasa masă a adoratorilor banului, a senililor, a celor lipsiţi de judecată, care se străduiesc din răsputeri să cîştige timp, să trăiască şi să moară în pace, să amîne cît mai mult posibil data ultimei încleştări. Astfel, şi la Cartagina au existat două partide – una pentru pace, cealaltă pentru război, care s-au raliat, cum era şi firesc, celor două distincţii politice care existaseră deja între conservatori şi reformatori. Primii şi-au găsit un sprijin în aparatul de stat, în sfatul bătrînilor şi al celor o sută, în fruntea cărora se afla Hanno, cel Mare, cum a fost numit; ceilalţi, în conducătorii mulţimii, îndeosebi în Hasdrubal, bărbat respectat, şi în ofiţerii armatei siciliene, ale cărei mari succese obţinute sub conducerea lui Hamilcar, cu toate că fuseseră pînă la urmă fără rost, arătaseră totuşi patrioţilor drumul care ducea spre salvarea din acest pericol ameninţător. Trebuie să fi existat deja mai mult decît o duşmănie nemiloasă între aceste două partide, cînd războiul libian a întrerupt lupta. Am relatat mai sus cum a luat naştere acest război. După ce partidul de guvernămînt produsese răzvrătirea prin administrarea sa care neglijase toate măsurile de precauţie ale ofiţerilor sicilieni, după ce această răzvrătire se transformase într-o revoluţie din cauza urmărilor sistemului de guvernămînt nemilos şi după ce statul fusese gata să se destrame din cauza incapacităţii militare a guvernului şi îndeosebi a şefului acestuia, Hanno, care distrusese armata, eroul de la Eirkte, Hamilcar Barcas, a fost rugat, în situaţia extremă, de către guvernul însuşi, să-i salveze de urmările

greşelilor şi fărădelegilor săvîrşite. El a primit comanda şi a dat dovadă de atîta mărinimie sufletească, încît l-a acceptat pe Hanno drept coleg, fără să dimisioneze. După ce armata indignată l-a alungat pe acesta, a avut atîta stăpînire de sine încît l-a reprimit la rugăminţile stăruitoare ale guvernului, lăsîndu-i o parte din conducere. În ciuda inamicilor săi şi a unui asemenea coleg, datorită influenţei exercitate asupra răsculaţilor, a negocierii diplomatice cu şeicii numizi, a geniului său incomparabil de organizator şi de general, el a reuşit să înfrîngă în întregime revolta într-un timp foarte scurt şi să readucă Africa rebelă sub ascultare (sfîrşitul anului 517, **237**). Partida patrioţilor păstrase tăcerea în timpul acestui război; acum se agita cu atît mai tare. Pe de o parte, această catastrofă demonstrase toată corupţia şi incapacitatea oligarhiei dominante, neputinţa ei, politica de coterie, orientarea ei spre romani; pe de altă parte, confiscarea Sardiniei arătase cu claritate şi celui mai umil cetăţean faptul că sabia lui Damocles atîrna permanent deasupra Cartaginei, sub forma declaraţiei de război a romanilor, şi că, dacă se va ajunge la un conflict cu Roma în situaţia prezentă, acesta va conduce cu necesitate la sfîrşitul dominaţiei feniciene în Libia. Cartagina nu ducea lipsă de cetăţeni care, îngroziţi de viitorul patriei, propuneau emigrarea în insulele din Atlantic; cine-i poate blama? Caracterele mai nobile însă refuză să se salveze abandonînd naţiunea, iar inimile neînfricate beneficiază de privilegiul de a-şi trage entuziasmul tocmai din împrejurările în care masa celor buni disperă. Noile condiţii fuseseră acceptate aşa cum le dictase Roma; nu mai rămînea decît supunerea şi adăugarea urii noi celei vechi, hrănind-o şi perpetuînd-o – acest ultim capitol al unei naţiuni maltratate. După aceea s-a trecut însă la realizarea unei reforme. De imposibilitatea de a corecta partida dominantă se convinsese toată lumea; faptul că stăpînii guvernului nu-şi uitaseră orgoliul şi nu ajunseseră la o înţelepciune mai mare în urma ultimului război e dovedit de obrăznicia, soră cu naivitatea, cu care i-au intentat lui Hamilcar un proces, acuzîndu-l de provocarea războiului mercenarilor, întrucît ar fi făcut promisiuni de soldă soldaţilor săi sicilieni fără împuternicirea guvernului. Dacă grupul ofiţerilor şi al

conducătorilor poporului ar fi dorit să răstoarne acest guvern nesocotit şi aflat în putrefacţie, n-ar fi întîlnit probabil o rezistenţă redutabilă la Cartagina; dar cu siguranţă la Roma, cu care stăpînii guvernului de la Cartagina se aflau în relaţii care se apropiau de înalta trădare. La toate celelalte greutăţi se mai adăuga şi faptul că mijloacele pentru salvarea patriei trebuiau să fie făurite fără a prinde de veste nici romanii şi nici propriul guvern, apropiat de cel roman. Astfel, constituţia a rămas neatinsă, iar conducătorii guvernului au rămas în deplinătatea exerciţiului privilegiilor lor exclusiviste şi al folosirii bunurilor publice. Se făcuse numai propunerea, care fusese adoptată, ca, dintre cei doi generali care conduseseră războiul libian în ultima fază, Hanno să fie rechemat, iar Hamilcar să fie numit comandant suprem asupra întregii Africi pe o perioadă de timp nelimitată. De asemenea, se hotărîse ca el să se bucure de o poziţie independentă faţă de colegiile de guvernămînt – adversarii au numit-o putere monarhică neconstituţională, iar Cato, dictatură, putînd fi rechemat şi trimis în faţa judecăţii numai de către adunarea poporului. Nici alegerea unui succesor nu depindea de guvern, ci de armată, mai exact de cartaginezii care serveau în armată în calitate de gerusiaşti sau ofiţeri şi care sînt numiţi în tratate alături de general; adunarea poporului îşi rezervase, bineînţeles, dreptul de confirmare. Uzurpare sau nu, acest fapt arată limpede că partida războiului considera armata domeniul său şi o trata ca atare. Formal, misiunea lui Hamilcar era modestă. Războaiele cu triburile numide de graniţă nu se întrerupeau niciodată; cu puţin timp înainte, fusese ocupat în interiorul Africii „Oraşul celor o sută de porţi”, Theveste (Tebessa). Continuarea acestor încăierări de graniţă, care revenea noului comandant suprem al Africii, nu era în sine atît de importantă încît guvernul cartaginez, care avea libertate de acţiune în sfera sa, să asiste fără împotriviri la decretele hotărîte de adunarea poporului, iar romanii probabil că nici nu şi-au dat seama de semnificaţia lor.

În felul acesta, în fruntea armatei se afla acel bărbat care dovedise în timpul războiului sicilian şi libian că destinul îl alesese dintre toţi ca salvator al patriei. Poate că niciodată un om n-a dus cu mai multă grandoare lupta împotriva destinului. Armata urma să

saboteze statul; dar ce armată? Miliţia cetăţenilor cartaginezi luptase bine sub conducerea lui Hamilcar în timpul războiului libian; dar el ştia prea bine că una este a-i rîndui o dată pentru luptă pe comercianţii şi meşteşugarii unui oraş, şi alta e să faci soldaţi din ei. Partida patrioţilor cartaginezi îi dăduse ofiţeri excelenţi, dar aceasta era reprezentată aproape în exclusivitate de clasa cultă. Nu avea miliţii cetăţeneşti, cel mult cîteva escadroane de călăreţi libio-fenicieni. Trebuia creată o armată de recruţi libieni, înrolaţi cu forţa, şi de mercenari, ceea ce era posibil pentru un general ca Hamilcar, dar şi pentru el numai dacă era capabil să plătească oamenilor săi, periodic, o soldă mare. Experienţa din Sicilia îi dovedise însă că veniturile statului erau folosite în Cartagina pentru necesităţi mult mai stringente decît plata armatei care lupta împotriva inamicului. În consecinţă, acest război trebuia să se finanţeze singur şi trebuia realizat în stil mare ceea ce fusese încercat la scară redusă pe Monte Pellegrino. Mai mult, Hamilcar nu era numai comandant militar, ci şi şeful unei partide. Împotriva neîndurătoarei partide de guvernămînt, care aştepta cu ardoare dar răbdătoare prilejul de a-l răsturna de la putere, el trebuia să se sprijine pe cetăţeni şi, oricît de nobili şi de neîntinaţi ar fi fost conducătorii acestora, mulţimea era profund decăzută şi obişnuită, datorită nefastului sistem de corupţie, să nu dea nimic fără a primi ceva în schimb. Ce-i drept, în unele împrejurări, nevoia sau entuziasmul îi putea înflăcăra pe toţi, ceea ce se petrece uneori şi în comunităţile cele mai decăzute; dar dacă Hamilcar dorea să-şi asigure sprijinul permanent al comunităţii cartagineze pentru planul său, realizabil abia după cîţiva ani, el trebuia să trimită prietenilor săi din patrie în mod regulat sume pentru a păstra simpatia mulţimii. Silit astfel să cerşească sau să cumpere de la mulţimea pasivă şi venală dreptul de a o salva, constrîns să suporte cu umilinţă şi tăcere aroganţa inamicilor poporului său, întotdeauna învinşi de el, pentru a dobîndi timpul necesar înfăptuirii planurilor lui, silit să-şi ascundă desconsiderarea faţă de trădătorii de ţară, cum se numeau stăpînii oraşului său, nobilul bărbat se afla singur, împreună cu cîţiva prieteni devotaţi, între inamicii din afară şi cei din interior, mizînd pe nehotărîrea

amîndurora, înşelîndu-i şi înfruntîndu-i concomitent şi pe unii, şi pe alţii, numai pentru a strînge mai întîi mijloacele, banii şi soldaţii pentru lupta împotriva unei ţări care, chiar dacă armata ar fi fost pregătită, părea greu de egalat şi aproape imposibil de învins. El era însă un bărbat tînăr, nu mult peste treizeci de ani; se pare că presimţea, în momentul pregătirii acestei acţiuni, că nu-i va fi dat să-şi atingă ţelul străduinţelor sale şi să vadă ţara făgăduită altfel decît din depărtare. Înainte de a părăsi Cartagina, el îl pusese pe fiul său de nouă ani, Hannibal, să jure la altarul zeului suprem ură eternă numelui de roman şi îl creştea pe el, ca şi pe fiii mai mici, Hasdrubal şi Mago, „puii de leu" cum îi numea, în tabăra militară, ca să devină moştenitorii planului său, ai geniului şi ai urii sale.

Noul comandant suprem al Libiei a părăsit Cartagina imediat după terminarea războiului mercenarilor (probabil în primăvara anului 518, **236**). După toate aparenţele, întreprindea o expediţie împotriva libienilor liberi din vest; armata sa, bine dotată, îndeosebi cu elefanţi, înainta de-a lungul coastei; flota o însoţea îndeaproape, comandată de fidelul său aliat Hasdrubal. Deodată s-a iscat zvonul că ar fi traversat marea în zona Coloanelor lui Hercule, debarcînd în Spania, şi că ar purta război cu indigenii, oameni care nu-l vătămaseră în nici un fel, după cum reclama conducerea din Cartagina, fără însărcinarea guvernului. Cel puţin acesta nu se putea plînge că ar neglija problemele Africii; cînd numizii se răsculară din nou, locţiitorul său Hasdrubal i-a înspăimîntat în aşa măsură, încît pacea de la graniţă a fost statornicită pentru o perioadă îndelungată, iar mai multe triburi, pînă atunci independente, au consimţit să plătească tribut. Nu mai putem reconstitui în detaliu ce anume a săvîrşit în Spania. Cato cel Bătrîn, care, la o generaţie după moartea lui Hamilcar, a putut constata urmele încă proaspete ale activităţii acestuia, nu se putea opri să nu recunoască, cu toată ura sa împotriva punilor, că numele nici unui rege n-ar merita să fie alăturat celui al lui Hamilcar Barcas. Rezultatele ne arată, cel puţin în linii generale, ceea ce a realizat Hamilcar ca militar şi ca om de stat în ultimii nouă ani ai vieţii sale (518-526, **236-228**), pînă în clipa în care moartea l-a ajuns pe cîmpul de bătaie, precum pe Scharnhorst,

luptînd cu vitejie, tocmai cînd planurile sale începuseră să dea roade, dar şi ceea ce în următorii opt ani (527-534, **227-220**) a fost continuat de ginerele lui, Hasdrubal, moştenitor întru acelaşi spirit al funcţiei şi proiectelor sale. În locul micilor factorii comerciale care fuseseră stăpînite pînă atunci de Cartagina şi tratate ca dependente de Libia, pe lîngă protectoratul asupra Gadesului, în Spania a fost întemeiat un imperiu cartaginez, care a fost consolidat de iscusinţa diplomatică a lui Hasdrubal. Cele mai încîntătoare meleaguri ale Spaniei, coastele de sud şi de est, au devenit teritoriul provincial al fenicienilor; au fost fondate oraşe – înainte de toate, Cartagina Spaniei (*Cartagena*), de către Hasdrubal, în unicul port bun de pe coasta de sud, cu strălucitul „palat regal" al fondatorului; a înflorit agricultura şi, mai mult, extracţia metalelor, după ce au fost depistate cu destul noroc zăcămintele argintifere de lîngă Cartagena, care, cu un secol mai tîrziu, vor da o producţie anuală de peste 2,5 milioane de taleri (36 de milioane de sesterţi). Cele mai multe comunităţi de pînă la Ebru au devenit dependente de Cartagina şi plăteau tribut; Hasdrubal s-a priceput prin toate modalităţile, chiar şi prin căsătorii mixte, să atragă conducătorii în sfera de interese cartagineză. În felul acesta, Cartagina a obţinut aici o largă piaţă de desfacere pentru produsele şi pentru comerţul său, iar veniturile provinciei nu îndestulau numai armata, ci rămînea destul pentru a trimite şi în patrie şi pentru a economisi pentru viitor. Dar provincia furniza contingente şi, concomitent, exersa armata. În teritoriul supus Cartaginei se organizau recrutări periodice; prizonierii de război erau încorporaţi în trupele cartagineze; comunităţile dependente trimiteau contingente şi puteau să recruteze mercenari după necesităţi. În cursul îndelungatei vieţi militare, soldatul găsea în tabără o a doua patrie, iar în locul patriotismului, fidelitatea faţă de drapel şi devotamentul entuziast faţă de marii săi conducători. Conflictele continue cu vitejii iberi şi celţi au forjat o pedestrime destoinică, în stare să coopereze cu excelenta cavalerie numidă. Cartagina nu intervenea în treburile Barcizilor. Întrucît nu se ceruseră cetăţenilor contribuţii regulate, ci, deocamdată, le şi revenea cîte ceva, întrucît comerţul regăsise în Spania ceea ce

pierduse în Sicilia şi Sardinia, războiul spaniol şi armata spaniolă cu strălucitele victorii şi importantele succese deveniră în curînd atît de populare, încît devenea posibilă, în împrejurări deosebite, ca, de exemplu, după moartea lui Hamilcar, trimiterea de puternice trupe africane în Spania. Vrînd, nevrînd, partidul de guvernămînt nu putea decît să asiste la acestea şi nu-i rămînea decît să se plîngă, în particular sau în corespondenţa cu prietenii de la Roma, de ofiţerii demagogi şi de mulţimea nesimţitoare. Nici Roma nu întreprindea nimic serios pentru a da evenimentelor din Spania un alt curs. Prima şi principala cauză a inactivităţii romanilor rezida neîndoielnic în necunoaşterea situaţiei din îndepărtata peninsulă; de altfel, acesta a fost cu siguranţă motivul esenţial pentru care Hamilcar îşi alesese Spania pentru realizarea planului său, şi nu, cum ar fi fost mai realist, Africa însăşi; ce-i drept, explicaţiile pe care le oferiseră generalii cartaginezi comisarilor romani trimişi la faţa locului pentru a culege informaţii, asigurările că toate acestea n-au alt rost decît crearea posibilităţii de a plăti cu punctualitate contribuţiile de război datorate romanilor, nu puteau găsi nici un ecou în senat; dar probabil a fost sesizat numai ţelul imediat al planurilor lui Hamilcar; acela de a găsi în Spania o compensaţie pentru tributurile şi comerţul din insulele pierdute. Un război de agresiune din partea cartaginezilor şi, mai ales, o invazie a Italiei prin Spania a fost exclusă din capul locului, după cum o dovedesc date certe şi natura lucrurilor. Bineînţeles că în rîndul partidei pacifiste din Cartagina vor fi existat cîţiva care să fi intuit adevărul; dar oricum ar fi judecat, cu greu ar fi fost înclinaţi să-i lumineze pe prietenii lor romani despre furtuna ameninţătoare care de mult nu mai putea să fie prevenită de către autorităţile cartagineze. Această intervenţie n-ar fi înlăturat criza, ci, cel mult, ar fi accentuat-o, iar la Roma asemenea denunţuri de partid ar fi fost primite, pe drept, cu multă circumspecţie. Cu timpul însă, extinderea incredibil de rapidă şi cuprinzătoare a puterii cartagineze în Spania trebuia să trezească atenţia şi temerile romanilor; în ultimii ani, înainte de izbucnirea războiului, aceştia au încercat, într-adevăr, să-i pună stavilă. În jurul anului 528 (**226**) ei au încheiat, în virtutea elenismului lor de dată recentă, o alianţă cu cele două oraşe greceşti

sau semigreceşti de pe coasta spaniolă orientală, Zakynthos sau Saguntum (Murviedro, în apropiere de Valencia) şi Emporiae (Ampurias), şi, informîndu-l pe generalul cartaginez Hasdrubal asupra acestui fapt, l-au avertizat concomitent să nu întreprindă cuceriri dincolo de Ebru, ceea ce s-a şi promis. Această interdicţie nu şi-a propus nicidecum să împiedice invadarea Italiei pe cale continentală – generalul care s-ar fi încumetat la aceasta n-ar fi putut fi legat printr-un tratat –, ci, în parte, statornicirea unei limite pentru puterea cartaginezilor, care începea să devină ameninţătoare, în parte, asigurarea, prin comunităţile libere situate între Ebru şi Pirinei, aflate acum sub protectoratul Romei, a unui cap de pod sigur, în eventualitatea în care o debarcare şi un război în Spania ar fi devenit o necesitate. În ceea ce priveşte războiul iminent cu Cartagina, de a cărui inevitabilitate senatul nu s-a îndoit niciodată, nu se întrevedeau în afacerea spaniolă alte inconveniente decît necesitatea trimiterii unor legiuni în Spania şi lupta cu un inamic mai bine înzestrat cu bani şi soldaţi decît ar fi fost fără Spania. Doar se luase hotărîrea fermă, precum o dovedeşte planul campaniei din anul 536 (**218**), de a începe şi a încheia următorul război în Africa, fapt care ar fi decis concomitent şi soarta Spaniei. La aceste motive de tergiversare se adaugă în primii ani contribuţiile cartagineze, pe care le-ar fi suprimat o declaraţie de război, apoi moartea lui Hamilcar, în legătură cu care prietenii şi duşmanii ar fi putut judeca că proiectele sale dispăruseră odată cu el ; în fine, în ultimii ani, în care senatul a înţeles în sfîrşit că n-ar fi înţelept să mai amîne multă vreme declanşarea războiului, dorinţa foarte justificată de a-i linişti mai întîi pe galii din Valea Padului. Aceştia, ameninţaţi cu exterminarea, ar fi folosit probabil fiecare război de anvergură al romanilor pentru a ademeni din nou populaţiile transalpine să invadeze Italia, reînnoind astfel migraţiile celtice, în continuare extrem de periculoase. Se înţelege de la sine că nici consideraţiile faţă de partida pacifistă cartagineză şi nici tratatele existente nu îi opreau pe romani să acţioneze; mai mult, dacă războiul ar fi fost dorit, încăierările din Spania ar fi oferit destule pretexte. Aşadar, conduita Romei se poate explica; totuşi, nu putem nega faptul că senatul roman a dovedit în

aceste împrejurări un spirit îngust şi lipsit de vigoare, greşeală care s-a manifestat sub forme şi mai puţin scuzabile în abordarea afacerilor galice. Pretutindeni, politica romană este caracterizată mai degrabă de tenacitate, viclenie şi consecvenţă, decît de o clarviziune profundă şi organizare rapidă a lucrurilor; din acest punct de vedere, inamicii, de la Pyrrhos pînă la Mithridates, i-au fost deseori superiori Romei.

Norocul a surîs astfel genialului proiect al lui Hamilcar. Mijloacele de a susţine un război au fost asigurate: o armată puternică, obişnuită cu lupta şi cu victoria, şi un tezaur care se umplea necontenit. Dar atunci cînd urma să fie găsit momentul potrivit şi direcţia corectă pentru luptă, a lipsit conducătorul. Bărbatul, al cărui cap şi a cărui inimă au deschis unui popor disperat, într-o situaţie critică, calea spre izbăvire, nu mai exista în momentul în care împlinirea deziderateloг sale devenise posibilă. Nu putem preciza dacă urmaşul său, Hasdrubal, a renunţat la ofensivă întrucît i se părea că nu sosise încă momentul oportun sau pentru că, mai degrabă om de stat decît general, nu se simţea capabil să preia comanda supremă într-o asemenea aventură. Atunci cînd, la începutul anului 534 (**220**), acesta a fost asasinat, ofiţerii cartaginezi ai armatei spaniole l-au desemnat în locul său pe fiul cel mai vîrstnic al lui Hamilcar, Hannibal. În momentul acela, el era încă un bărbat tînăr, fiind născut în anul 505 (**249**) – altfel spus, abia împlinise 29 de ani, dar trăise deja foarte multe. Primele sale amintiri îl înfăţişau pe tatăl său luptînd într-o ţară îndepărtată şi triumfînd pe Eirkte; cunoscuse pacea lui Catulus, crunta întoarcere în patrie a tatălui neînvins, grozăviile războiului libian. Copil încă, îşi urmase tatăl în tabăra militară; în curînd se va distinge. Suplu şi viguros, trupul său putea fi al unui alergător şi al unui pugilist de neîntrecut sau al unui călăreţ temerar; el putea să se lipsească de somn, iar mîncarea putea s-o savureze sau s-o neglijeze după obiceiul soldaţilor. Cu toate că îşi petrecuse tinereţea în tabără, îşi însuşise educaţia fenicienilor distinşi din epoca aceea; în limba greacă a reuşit, abia ca general, sub îndrumarea prietenului său Sosilos din Sparta, să facă asemenea progrese încît a redactat el însuşi documente de stat. Ajungînd

bărbat, a intrat în armata tatălui său pentru a mînui sub ochii acestuia pentru prima dată armele şi pentru a-l vedea căzînd lîngă el pe cîmpul de bătaie. După aceea, a comandat cavaleria sub conducerea cumnatului său Hasdrubal, distingîndu-se prin vitejie nemărginită şi printr-un remarcabil talent de general. Acum, glasurile camarazilor săi îl chemau pe tînărul, dar încercatul general în fruntea lor şi el putea traduce în fapte idealurile pentru care luptaseră şi muriseră tatăl şi cumnatul lui. A acceptat moştenirea şi a fost demn de ea. Contemporanii săi au încercat în fel şi chip să-i critice caracterul; pentru romani, a fost crud, pentru cartaginezi, avar. Într-adevăr, el ura cum numai natura orientală poate să urască, iar un general care n-a primit niciodată subsidii sau provizii nici nu putea fi altfel decît avar. Dar cu toate că istoria i-a fost scrisă cu furie, invidie şi josnicie, ea n-a reuşit să tulbure această nobilă şi mare imagine. Lăsînd la o parte născocirile mizerabile, care se neagă ele însele, şi cîteva acţiuni întreprinse în numele său de locotenenţii lui, mai ales de Hannibal Monomachus şi de Mago Samnitul, nu putem găsi nimic în relatările epocii care n-ar putea fi justificat în condiţiile date şi după dreptul popoarelor de atunci. Opinia că, dimpotrivă, el a reuşit ca nimeni altul să unească chibzuinţa cu entuziasmul şi prevederea cu energia este unanimă. Remarcabilă i-a fost viclenia inventivă, una dintre trăsăturile de bază ale caracterului fenician; alegea cu plăcere căi neobişnuite şi imprevizibile: ambuscade şi stratageme de toate felurile i-au fost familiare; studia caracterul adversarilor săi cu o minuţiozitate extraordinară. Printr-un excelent serviciu de spionaj, îşi asigurase iscoade permanente chiar şi la Roma ; era permanent informat despre toate proiectele inamicului; el însuşi a fost văzut deseori purtînd alte haine şi păr fals, cercetînd cutare sau cutare lucru. Fiecare filă a istoriei acestor timpuri stă mărturie despre geniul său strategic, ca şi despre talentul său diplomatic, pe care l-a fructificat după pacea cu Roma, prin reforma constituţiei cartagineze şi prin influenţa rar întîlnită pe care o exercita ca străin exilat în cabinetele puterilor orientale. Puterea pe care o avea asupra semenilor e dovedită de prestigiul incomparabil pe care-l deţinea în faţa unei armate de naţiuni şi limbi diferite, care

nici în momentele cele mai critice nu s-a revoltat împotriva lui. A fost un om mare; oriunde mergea, atrăgea toate privirile.

Hannibal a hotărît declanşarea războiului imediat după înălţarea sa (primăvara anului 534, **220**). Hotărîrea a fost bine întemeiată, întrucît ţara celţilor încă nu fusese pacificată, iar un război între Roma şi Macedonia părea iminent; aşadar, putea să lovească fără întîrziere şi să ducă războiul acolo unde dorea, înainte ca romanii să-l fi început după placul lor, şi anume cu o debarcare în Africa. Armata a fost în curînd gata de plecare; tezaurul său a fost umplut în urma unor raiduri, dar guvernul cartaginez se dovedea a fi departe de dorinţa declanşării unui război împotriva Romei. Locul lui Hasdrubal, conducătorul partidei patriotice, a fost mai greu de ocupat decît cel al lui Hasdrubal, general al armatei din Spania; partida pacifistă deţinea acum supremaţia în patrie şi îi urmărea pe conducătorul partidei adepte a războiului cu procese politice. Guvernanţii, care mutilaseră şi criticaseră deseori planurile lui Hamilcar, nu erau deloc dispuşi să permită tînărului general, care comanda acum în Spania, să dea frîu liber patriotismului juvenil pe socoteala statului, iar Hannibal ezita să declare război în opoziţie deschisă cu autorităţile legitime. El a încercat să-i provoace pe saguntini la ruperea păcii, dar aceştia s-au mulţumit să se plîngă la Roma. Cînd romanii, în urma acestei plîngeri, au trimis o comisie la faţa locului, el a încercat să-i forţeze la o declaraţie de război, printr-un tratament infam; dar comisarii şi-au dat seama de starea lucrurilor; ei au tăcut în Spania, pentru a aduce acuzaţiile la Cartagina şi a relata la Roma că Hannibal ar fi pregătit şi că războiul ar fi iminent. Astfel se scurgea timpul; ajunsese deja vestea despre moartea lui Antigonos Doson, care dispăruse aproximativ în acelaşi timp cu Hasdrubal; în ţara italică a celţilor, romanii au sporit energia şi graba întemeierii de noi fortăreţe; la Roma au fost începute pregătirile pentru a suprima, în primăvara anului următor, insurecţia Iliriei. Fiecare zi devenise preţioasă; Hannibal se hotărî. El a transmis la Cartagina într-o formă lapidară că saguntinii i-ar ameninţa pe torboleţi, supuşi cartaginezi, şi că se vede nevoit să-i atace din această cauză. Fără a aştepta răspunsul, el începu asediul acestui oraş aliat cu Roma în primăvara

anului 535 (**219**), altfel spus, războiul împotriva Romei. Ne putem face o idee despre gîndurile şi rezoluţiile care prevalau la Cartagina, amintindu-ne de impresia pe care capitularea Yorkului a lăsat-o în diferitele cercuri. Toţi „bărbaţii onorabili" au dezaprobat atacul întreprins „fără ordin"; se discuta despre dezavuarea şi extrădarea impetuosului ofiţer. Dar, fie că teama, mai palpabilă, de mulţime şi de armată depăşea în consiliu teama faţă de Roma, fie că s-a înţeles imposibilitatea de a reveni asupra unei asemenea acţiuni, fie că, sub imperiul inerţiei, o acţiune hotărîtă devenise ceva de neconceput, s-a luat pînă la urmă decizia de a nu decide nimic şi de a lăsa să se poarte războiul fără a-l purta. Saguntumul se apăra aşa cum numai oraşele spaniole ştiu să se apere; dacă romanii ar fi dezvoltat numai o parte din energia protejaţilor lor şi nu şi-ar fi pierdut timpul cu mizerabilul război de bandiţi din Iliria în perioada celor opt luni de asediu al Saguntumului, ei ar fi reuşit, fiind stăpînii mării şi porturilor potrivite, să se lipsească de ruşinea de a nu fi acordat ajutorul promis şi să impună războiului o altă direcţie. Ei au întîrziat însă şi oraşul a fost luat prin asalt pînă la urmă. După ce Hannibal a trimis prada la Cartagina pentru a fi distribuită, patriotismul şi setea de război s-au trezit în sufletele multora dintre aceia care pînă atunci nu cunoscuseră astfel de sentimente, iar împărţirea a anulat orice posibilitate de înţelegere cu Roma. Astfel, cînd, după distrugerea Saguntumului, apăru o delegaţie romană la Cartagina, cerînd extrădarea generalului şi gerusiaştilor prezenţi în tabăra militară, şi cînd purtătorul de cuvînt roman, întrerupînd încercarea unei justificări, a încheiat discuţiile, adunîndu-şi toga şi spunînd că ţine într-însa pacea şi războiul, iar gerusia are libertatea de a alege, gerusiaştii au avut curajul de a răspunde că lasă alegerea pe seama romanului. Cînd acesta a oferit războiul, ei îl acceptară (primăvara anului 536, **218**).

Hannibal, care pierduse un an întreg din cauza îndîrjitei rezistenţe a saguntinilor, se retrăsese în timpul iernii (535/536, **219/218**), ca de obicei, la Cartagina, pentru a pregăti totul, pe de o parte, în vederea atacului, pe de altă parte, pentru apărarea Spaniei şi Africii, întrucît, aşa cum tatăl şi cumnatul său deţinuseră comanda

supremă în amîndouă ţinuturile, el trebuia să ia toate măsurile pentru apărarea patriei. Întregul efectiv al forţelor sale armate număra 120.000 de pedestraşi şi 16.000 de călăreţi, plus 58 de elefanţi, 32 de pentere echipate şi 18 neechipate, făcînd abstracţie de corăbiile şi elefanţii din capitală. Cu excepţia cîtorva liguri, repartizaţi în trupele uşoare, nu existau mercenari în această armată cartagineză; în afara cîtorva escadroane feniciene, trupele se alcătuiau în majoritatea lor din recruţii supuşilor cartaginezi, libieni şi spanioli. Pentru a se asigura de fidelitatea acestora din urmă, generalul, cunoscător de oameni, le-a acordat, în semn de încredere, un concediu general pe întreaga perioadă a iernii ; în schimb, libienilor le-a promis, sub jurămînt, în ciuda patriotismului exclusivist al fenicienilor, acordarea cetăţeniei cartagineze dacă se vor întoarce ca învingători în Africa. Acest efectiv de trupe era destinat însă numai în parte pentru expediţia italică : aproximativ 20.000 de soldaţi s-au deplasat spre Africa – un contingent mai mic pentru capitală şi teritoriul fenician propriu-zis, iar cea mai mare parte pentru coasta occidentală a Africii. Pentru acoperirea Spaniei au rămas 12.000 de soldaţi pedestraşi şi 2.500 de călăreţi, ca şi jumătate dintre elefanţi, precum şi flota care staţiona aici; comanda şi guvernarea au fost preluate în aceste părţi de fratele mai mic al lui Hannibal, Hasdrubal. Teritoriul Cartaginei a fost relativ slab ocupat, întrucît capitala însăşi dispunea de suficiente mijloace; de asemenea, în Spania, unde noi recrutări puteau fi făcute cu uşurinţă, a fost suficient un număr redus de pedestraşi, aici rămînînd, în schimb, o parte însemnată din armele specific africane, caii şi elefanţii. Grija majoră a fost acordată asigurării liniilor de legătură dintre Spania şi Africa; în acest scop, flota a rămas în Spania, iar Africa Occidentală a fost ocupată de un contingent foarte puternic. Fidelitatea trupelor a fost garantată nu numai de ostaticii comunităţilor spaniole închişi între zidurile puternice ale Saguntumului, dar şi de mutarea soldaţilor în afara districtelor lor de recrutare; miliţia Africii a fost transferată în Spania, cea spaniolă în Africa Occidentală, iar cea a Africii Occidentale la Cartagina. Astfel, se luaseră toate măsurile pentru apărare. În ceea ce priveşte atacul, o flotilă de 20 de pentere

cu 1.000 de soldaţi la bord urma să navigheze din Cartagina spre coasta de vest a Italiei, cu scopul de a o devasta ; o a doua, formată de 20 de vele, trebuia să încerce să recucerească Lilybaeonul; Hannibal considera că poate conta pe un ajutor modest din partea guvernului său. Cu armata principală dorea să invadeze el însuşi Italia, stratagemă care figurase neîndoielnic şi în planul originar al lui Hamilcar. Un atac decisiv asupra Romei nu era posibil decît în Italia, aşa cum Cartagina putea să fie atacată numai din Libia; şi, aşa cum Roma intenţiona să-şi înceapă următoarea campanie printr-o debarcare în Libia, la fel, Cartagina nu se putea limita de la început nici asupra unui cîmp de operaţii secundar, ca Sicilia, nici la simpla defensivă. Înfrîngerea ar fi dus în fiecare din aceste cazuri la o nimicire inevitabilă, dar victoria n-ar fi adus aceleaşi roade. Dar cum trebuia să fie atacată Italia? Peninsula putea să fie atinsă atît pe mare, cît şi pe uscat; dar dacă se dorea ca această campanie să nu se transforme într-o aventură disperată, ci într-o expediţie militară cu un ţel strategic, era necesară o bază de operaţii situată mai aproape decît Spania sau Africa. Hannibal nu putea să se bazeze pe o flotă şi o cetate maritimă, întrucît marea era acum stăpînită de romani. Teritoriul confederaţiei italice oferea un sprijin şi mai puţin solid. Dacă ea rezistase în vremuri cu totul diferite incursiunii lui Pyrrhos în ciuda simpatiilor elene, un era de aşteptat ca aceasta să se destrame odată cu apariţia generalului fenician; prinsă între sistemul de fortăreaţă roman şi confederaţia indestructibilă, armata invadatoare ar fi fost copleşită fără îndoială. Numai ţara ligurilor şi celţilor putea să fie pentru Hannibal ceea ce va deveni Polonia pentru Napoleon, cu ocazia campaniilor sale ruseşti foarte asemănătoare; aceste populaţii, încă fremătînde în urma luptelor pentru independenţă abia terminate, neînrudite cu italicii şi ameninţate în existenţa lor prin lanţul de fortăreţe şi drumuri romane care începuseră să le strîmtoreze, trebuiau să recunoască în armata cartagineză, în rîndul căreia luptau numeroşi celţi spanioli, pe salvatoarea lor. Numai aceasta putea să-i servească drept bază de operaţii, drept district de aprovizionare şi de recrutare. Tratate formale fuseseră încheiate cu boiii şi insubrii, prin care aceştia se

angajau să trimită armatei cartagineze ghizi, să le facă o primire ospitalieră la triburile înrudite, să le asigure aprovizionarea de-a lungul drumului şi să se răzvrătească împotriva romanilor în momentul în care armata cartagineză ar fi călcat pe pământul Italiei. În fine, relaţiile cu Orientul conduceau tocmai în acest ţinut. Macedonia, care-şi întărise poziţia în Pelopones în urma victoriei de la Sellasia, se afla în relaţii încordate cu Roma; Demetrios din Pharos, care abandonase alianţa romană în schimbul celei macedonene, fiind alungat de către romani, trăia ca refugiat la curtea macedoneană, care refuzase extrădarea cerută de către Roma. Dacă exista o posibilitate de joncţiune între armata de la Guadalquivir şi cea de la Carasu, aceasta urma să aibă loc numai în Valea Padului. Totul pleda aşadar pentru Italia de Nord; tatăl lui îşi îndreptase şi el atenţia spre acest ţinut, fapt dovedit de trupa de cercetaşi cartaginezi pe care o întîlniseră romanii, spre marea lor uimire, în Liguria în anul 524 (**230**). Raţiunea după care Hannibal a preferat ruta continentală în locul celei maritime este mai puţin evidentă, întrucît nici supremaţia navală a romanilor şi nici alianţa lor cu Massalia nu făceau imposibilă o debarcare la Genova; faptul e limpede, iar viitorul l-a dovedit. În tradiţia moştenită ne lipsesc destui factori care nu pot fi înlocuiţi cu supoziţii pentru a avea o opinie mulţumitoare. Hannibal trebuia să aleagă între două inconveniente. În loc să se expună sorţii schimbătoare şi imprevizibile a unei călătorii maritime şi a unui război naval, i s-a părut mai prudent să accepte asigurările insubrilor şi boiilor, indiscutabil serioase, cu atît mai mult cu cît armata debarcată la Genova ar fi trebuit oricum să traverseze munţii; el nu putea să ştie cu cît erau mai mari dificultăţile unei căi peste creasta principală a Alpilor, decît cele legate de traversarea Apeninilor. Drumul pe care-l alesese fusese doar calea străveche a celţilor; folosind-o, hoarde cu mult mai numeroase surmontaseră Alpii; aliatul şi salvatorul poporului celtic putea să urmeze fără grijă această trecere. În felul acesta, odată cu începerea anotimpului favorabil, Hannibal a concentrat la Cartagena toate trupele destinate marii armate; aceasta se compunea din 90.000 de pedestraşi şi 12.000 de călăreţi, dintre care aproximativ

două treimi africani şi o treime spanioli. Cei 37 de elefanţi au fost luaţi mai mult pentru a-i impresiona pe gali, decît pentru lupta propriu-zisă. Pedestrimea lui Hannibal nu mai era nevoită, ca aceea a lui Xanthippos, să se ascundă în spatele unei linii de elefanţi, iar generalul era destul de înţelept pentru a se folosi numai în cazuri extreme de această armă cu două tăişuri, care provocase atît de frecvent înfrîngerea inamicului, dar şi a propriei armate. Cu această armată, Hannibal a pornit de la Cartagena spre Ebru în primăvara anului 536 (**218**). Despre măsurile luate, mai ales despre legăturile cu celţii, despre sursele şi scopul expediţiei el a lăsat să se înţeleagă atît cît a fost nevoie ca şi luptătorul de rînd, cu instinctul militar format datorită războaielor necontenite, să simtă clarviziunea şi mîna fermă a conducătorului, urmîndu-l cu o încredere oarbă în zarea necunoscută. Alocuţiunea vibrantă, în care le-a expus situaţia patriei lor şi cererile romanilor – subjugarea necondiţionată a scumpului pămînt natal, ideea înjositoare a dezavuării iubitului general şi a statului său major – a avut darul de a aprinde în inimile tuturor un spirit războinic şi patriotic.

Statul roman se afla într-o situaţie care poate să survină şi în cele mai stabile şi mai lucide aristocraţii. Romanii ştiau, ce-i drept, ce vor şi, într-adevăr, au fost luate unele măsuri; dar nimic nu se făcea cum trebuia şi la timpul oportun. De multă vreme ar fi putut să fie stăpînii porţilor Alpilor şi să-i nimicească pe celţi; or, celţii erau şi acum de temut, iar trecătorile Alpilor deschise. Ei ar fi putut să trăiască în pace cu Cartagina, dacă ar fi respectat cu stricteţe pacea din anul 513 (**241**), sau, dacă acest lucru n-ar fi fost dorit, Cartagina ar fi putut fi supusă demult. Acea pace fusese într-adevăr încălcată prin ocuparea Sardiniei, dar în douăzeci de ani puterea Cartaginei s-a putut regenera nestingherită. Menţinerea păcii cu Macedonia nu prezenta mari dificultăţi, dar această prietenie fusese abandonată în schimbul unui cîştig neînsemnat. De asemenea, Roma ducea lipsă de un om de stat care să fie pe măsura situaţiei; pretutindeni se făcuse prea mult sau prea puţin. Acum începea războiul, ale cărui moment şi loc fuseseră lăsate la alegerea inamicului; iar datorită convingerii bine întemeiate despre superioritatea lor militară, romanii erau

indecişi asupra ţelului şi desfăşurării următoarelor operaţii. Ei dispuneau de mai mult de 500.000 de soldaţi, apţi pentru serviciu ; numai cavaleria romană era inferioară celei cartagineze prin calitate şi, relativ, prin numărul ei, cea romană însumînd o zecime, cea cartagineză o optime din totalul trupelor aflate în luptă. Flota romană de 220 de pentere, care se întorcea tocmai din Marea Adriatică în cea Occidentală, nu-şi găsea egalul printre cele ale statelor implicate în acest război. Utilizarea firească şi corectă a acestei superiorităţi covîrşitoare rezulta de la sine. Se hotărîse deja că un război cu Cartagina trebuia să fie deschis printr-o debarcare în Africa; întorsătura pe care au luat-o evenimentele ulterioare i-a obligat pe romani să introducă în planul lor de război o debarcare simultană în Spania, în principal numai pentru a împiedica armata spaniolă să apară în faţa zidurilor Cartaginei. Conform acestui plan, trebuia, cînd războiul izbucnise de fapt prin atacul lui Hannibal asupra Saguntumului (la începutul anului 535, **219**), să fie trimisă înainte de toate o armată în Spania, înainte ca oraşul să fie cucerit; au fost neglijate însă atît cerinţele avantajului, cît şi cele ale onoarei. Saguntumul a rezistat opt luni, dar în zadar; în momentul în care oraşul se preda, Roma nici nu-şi pregătise debarcarea în Spania. Ţinutul dintre Ebru şi Pirinei era încă neocupat, iar populaţiile lui nu numai că erau aliaţii naturali ai Romei, dar au primit, de asemenea, ca şi saguntinii, din partea emisarilor romani, promisiuni în vederea unui ajutor grabnic. Catalonia poate fi atinsă pornind din Italia pe calea mării aproximativ în acelaşi timp ca din Cartagina pe uscat; în cazul în care, în urma declaraţiei de război formale pronunţate între timp, romanii, ca şi fenicienii, ar fi pornit în aprilie, Hannibal ar fi putut să întîlnească legiunile romane pe linia Ebrului. Într-adevăr, cea mai mare parte a armatei şi a flotei au fost pregătite pentru expediţia din Africa, iar al doilea consul, Publius Cornelius Scipio, a primit ordinul de a se deplasa pe Ebru; acesta nu s-a grăbit însă şi, cînd în Valea Padului izbucni o răscoală, el a folosit armata, care se afla gata pentru îmbarcare, pentru reprimarea acesteia, iar pentru expediţia spaniolă a format legiuni noi. În felul acesta, Hannibal a întîmpinat, ce-i drept, cea mai înverşunată rezistenţă pe Ebru, dar

numai din partea autohtonilor, pe care i-a învins cu preţul unei pătrimi din armata sa, avînd în vedere că, în condiţiile date, timpul era mai preţios decît sîngele oamenilor ; astfel a ajuns pe linia Pirineilor. Prin această întîrziere, aliaţii spanioli ai Romei au fost sacrificaţi a doua oară; faptul putea fi prevăzut cu aceeaşi certitudine cu care ar fi fost posibilă evitarea acestui sacrificiu. Probabil că expediţia din Italia, pe care romanii n-au putut s-o prevadă pentru primăvara anului 536 (**218**), ar fi fost compromisă prin apariţia oportună a legiunilor în Spania. Hannibal nu nutrea nicidecum intenţia de a renunţa la „regatul" său spaniol, aruncîndu-se disperat asupra Italiei; timpul pe care-l consacrase cuceriririi Saguntumului şi supunerii Cataloniei, contingentul considerabil pe care-l lăsase între Ebru şi Pirinei în vederea ocupării teritoriului nou-cîştigat dovedesc în suficientă măsură că, dacă o armată romană ar fi venit pentru a-i disputa posesiunea asupra Spaniei, el nu s-ar fi mulţumit cu retragerea din faţa acesteia. Dar, ceea ce este cel mai important, dacă romanii ar fi fost capabili să-i întîrzie numai cu cîteva săptămîni plecarea din Spania, iarna ar fi făcut trecătorile Alpilor inaccesibile înainte ca Hannibal să le fi atins, iar expediţia africană ar fi putut să înceapă nestingherită.

Ajuns la poalele Pirineilor, Hannibal a lăsat o parte din trupele sale la vatră; o măsură hotărîtă de la început, pentru a demonstra soldaţilor că generalul este sigur de succesul campaniei şi pentru a suprima ideea că expediţia lui era una dintre acele întreprinderi de unde nu mai exista întoarcere. Cu o armată de 50.000 de soldaţi pedeştri şi 9.000 de călăreţi, în majoritate veterani, Hannibal a traversat fără dificultăţi munţii şi a înaintat de-a lungul coastei, prin Narbona şi Nîmes, traversînd teritoriul celtic, fie datorită înţelegerilor prealabile, fie datorită autorului cartaginez, fie prin forţa armelor. Abia cînd, la sfîrşitul lui iunie fusese atins fluviul Ron în dreptul Avignonului, se părea că armata va întîmpina aici o rezistenţă serioasă. Consulul Scipio, care în drumul său spre Spania ancorase la Massalia (spre sfîrşitul lui iunie), a fost informat aici că a ajuns prea tîrziu şi că Hannibal n-ar fi trecut numai Ebrul, dar şi Pirineii. Auzind aceste noutăţi, care par să-i fi luminat pe romani, în

sfîrşit, despre proiectele şi ţelul lui Hannibal, consulul şi-a abandonat deocamdată ideea unei expediţii spaniole şi s-a hotărît, intrînd în legătură cu populaţiile celtice din aceste ţinuturi, care se aflau sub influenţa masalioţilor şi, în consecinţă, sub aceea a romanilor, să-i aştepte pe fenicieni pe Ron şi să le bareze trecerea peste rîu şi marşul spre Italia. Norocul lui Hannibal a fost că în dreptul locului unde intenţiona să forţeze trecerea se afla deocamdată numai miliţia celtică, în timp ce consulul însuşi cu armata sa de 22.000 de pedestraşi şi 2.000 de călăreţi staţiona încă la Massalia, la patru zile de marş în aval. Curierii miliţiei galice se grăbiră să-l înştiinţeze. Hannibal trebuia să treacă armata cu cavaleria puternică şi cu elefanţii, sub ochii inamicului şi înainte de sosirea lui Scipio, peste fluviul torenţial, şi nu avea nici o singură barcă. Fără a zăbovi, a dat ordin ca toate bărcile disponibile să fie cumpărate la orice preţ de la numeroşii corăbieri de pe Ron, iar restul din necesarul de ambarcaţiuni să fie înlocuit cu plute înjghebate din copacii doborîţi, astfel încît toată această armată numeroasă să poată fi transbordată într-o singură zi. În timpul acestor activităţi, un detaşament puternic, condus de Hanno, fiul lui Hamilcar, s-a îndreptat în marş forţat în amonte, pînă la un punct de trecere, situat la două zile scurte de marş de Avignon, pe care l-a găsit nepăzit. Aici, el a traversat rîul cu nişte plute construite în grabă, pentru a coborî de-a lungul lui şi a ajunge în spatele galilor care împiedicau trecerea armatei principale. Dis-de-dimineaţă, în cea de-a cincea zi după sosirea pe Ron, în cea de-a treia după plecarea lui Hanno, semnalele de fum ale detaşamentului detaşat de pe malul celălalt al rîului, îi vestiră lui Hannibal sosirea aşteptatului moment al traversării. În momentul în care galii, observînd că flota de bărci a inamicului se pune în mişcare, se grăbeau să ocupe malul, ei văzură deodată tabăra din spatele lor cuprinsă de flăcări; surprinşi şi indecişi, n-au putut nici să reziste atacului şi nici să împiedice traversarea, împrăştiindu-se în plină derută. Între timp, Scipio convocase la Massalia mai multe consilii de război pentru stabilirea celor mai adecvate mijloace în vederea împiedicării traversării Ronului şi nu a acţionat nici în urma mesajelor alarmante ale conducătorilor celţi. El nu se încredea în

ştirile lor şi s-a mulţumit să trimită în recunoaştere un mic corp de cavalerie de-a lungul malului stîng al Ronului. Acesta a găsit deja aici întreaga armată inamică, ocupată numai cu trecerea elefanţilor, singurii care rămăseseră pe malul drept; după ce, în vecinătatea Avignonului, numai pentru a încheia recunoaşterea, a avut loc o încăierare aprigă cu cîteva escadroane cartagineze – prima luptă în care s-au întîlnit romanii şi fenicienii în acest război –, el s-a întors grabnic pentru a raporta la cartierul general asupra situaţiei. Scipio a pornit aşadar spre Avignon cu întregul său efectiv; dar, cînd a sosit acolo, chiar şi cavaleria cartagineză, care rămăsese în ariergardă pentru a proteja trecerea elefanţilor, plecase deja de trei zile, iar consulul nu putea să facă altceva decît să se întoarcă la Massalia cu trupele obosite şi o glorie ambiguă şi să se plîngă de „fuga ruşinoasă” a inamicului. Astfel, pentru a treia oară, aliaţii fuseseră abandonaţi şi fusese pierdută o linie de apărare importantă din cauza deplasării; trecînd, după această primă greşeală, de la o inactivitate inoportună la o precipitare cu nimic mai eficientă şi făcînd, fără sorţi de izbîndă, ceea ce ar fi reuşit cu cîteva zile înainte, s-a ratat ocazia reală de a repara această greşeală. Din momentul în care Hannibal se afla dincoace de Ron, în ţara celţilor, nimic nu-l mai putea împiedica să ajungă pînă la Alpi; dar dacă consulul Scipio, la aflarea acestei informaţii, s-ar fi întors cu întreaga armată în Italia – în şapte zile putea să ajungă în Valea Padului prin Genova – şi ar fi unit slabele detaşamente de aici cu armata sa, el ar fi putut să pregătească inamicului cel puţin aici o primire primejdioasă. Or, nu numai că pierduse timpul preţios prin marşul la Avignon, dar acestui bărbat, destoinic de altfel, îi lipsea fie curajul politic, fie clarviziunea militară de a schimba destinaţia armatei sale în conformitate cu împrejurările; cea mai mare parte a armatei a trimis-o în Spania sub conducerea fratelui său, Gnaeus, iar el s-a întors cu cele cîteva detaşamente la Pisae.

Hannibal, care, după traversarea Ronului, explicase trupelor, în cadrul unei adunări generale a armatei, ţelul expediţiei şi-i permisese conducătorului celţilor, Magilus, sosit din Valea Padului, să vorbească armatei prin mijlocirea unui translator, îşi continua între timp

nestingherit marşul spre trecătorile Alpilor. La început, el nu se putea decide pe care s-o aleagă, nici luînd în considerare distanţa mai mică, nici ţinînd seama de starea de spirit a populaţiei, cu toate că nu-şi putea permite să piardă timp fie prin ocolişuri, fie cu lupte. El trebuia să aleagă acea cale care era practicabilă pentru bagaje, pentru cavaleria sa puternică şi pentru elefanţi şi de-a lungul căreia o armată îşi putea procura mijloacele de subzistenţă fie cu vorba bună, fie prin forţă, căci, cu toate că Hannibal luase măsura de a transporta provizii cu animale de povară, acestea puteau să fie îndestulătoare, din motive obiective, numai pentru cîteva zile pentru o armată care, în ciuda pierderilor considerabile, mai număra încă aproximativ 50.000 de soldaţi. În afara drumului de-a lungul coastei, pe care Hannibal nu-l alesese, nu pentru că era baricadat de către romani, ci deoarece l-ar fi îndepărtat de la ţelul său, pentru a trece din Galia în Italia nu existau pe vremea aceea decît două pasaje peste Alpi demne de luat în considerare: pasajul peste Alpii Cottieni (Mont Genèvre), ducînd în teritoriul taurinilor (prin Susa sau Fenestrelelles la Torino) şi cel peste Alpii Graieni (Micul St. Bernard), ducînd în teritoriul salasilor (la Aosta şi Ivrea). Primul drum este mai scurt; dar după ce părăseşte valea Ronului, el şerpuieşte prin văile nepracticabile şi pustii ale rîurilor Drac, Romanche şi a cursului superior al lui Durance, printr-un ţinut muntos dificil şi sărac, necesitînd un marş prin munţi de cel puţin şapte-opt zile; un drum militar a fost construit aici abia sub Pompeius, pentru a stabili o legătură mai scurtă între Galia Cisalpină şi Galia Transalpină. Drumul peste Micul St. Bernard este ceva mai lung; dar, după ce a trecut peste primul perete al Alpilor care mărgineşte valea Ronului spre est, el păstrează cursul superior al rîului Isère, care se întinde de la Grenoble prin Chambéry pînă la poalele Micului St. Bernard, altfel spus sub lanţul principal al Alpilor, fiind dintre toate văile Alpilor cea mai largă, cea mai fertilă şi cea mai populată. De asemenea, drumul peste Micul St. Bernard, fără a fi cea mai joasă trecere naturală peste Alpi, este de departe cea mai lesnicioasă; cu toate că aici n-a fost construit un drum artificial, un detaşament austriac a traversat Alpii pe această cale, împreună cu artileria, chiar şi în anul 1815. Această cale, care nu traversează

decît două creste muntoase, a fost în fine, din cele mai vechi timpuri, marele drum militar din ţara celtică în cea italică. Armata cartagineză nu avusese aşadar posibilitatea alegerii; a fost o coincidenţă fericită, dar nu un motiv hotărîtor pentru Hannibal, că triburile celtice aliate din Italia se întindeau pînă sub Micul St. Bernard, în timp ce drumul peste Mont Genèvre l-ar fi condus mai întîi în ţinutul taurinilor, învrăjbiţi de mult timp cu insubrii. În felul acesta, armata cartagineză a urcat mai întîi de-a lungul Ronului spre valea superioară a Isèrei, nu, precum s-ar putea presupune, pe drumul cel mai scurt, de-a lungul cursului inferior al Isèrei, de la Valence la Grenoble, ci prin „insula" allobrogilor, regiunea joasă, bogată şi, de pe atunci, dens populată, mărginită spre nord şi vest de Ron, spre sud de Isère şi spre est de Alpi. Acest drum a fost ales întrucît cel mai scurt ar fi dus din nou printr-un ţinut muntos, arid şi sărac, pe cînd „insula" este netedă şi deosebit de fertilă, fiind despărţită de valea superioară a Isèrei, numai printr-o singură pantă. Marşul de-a lungul Ronului şi străbaterea „insulei" pînă la poalele Alpilor necesitaseră 16 zile; nu se iviseră dificultăţi deosebite, iar în ţinutul propriu-zis al „insulei" Hannibal a ştiut să se folosească de sfada izbucnită între doi şefi ai allobrogilor, cîştigînd pe cel mai însemnat dintre aceştia de partea sa, care nu numai că-l escortase prin întreaga regiune, dar îi completase şi proviziile şi îi înzestrase soldaţii cu arme, îmbrăcăminte şi încălţăminte. Însă la trecerea primului lanţ al Alpilor, care se înălţa abrupt sub forma unui perete şi peste care trece o singură potecă practicabilă (peste Mont du Chat, lîngă satul Chevelu), expediţia aproape că eşuase. Populaţia allobrogă ocupase poziţii puternice de-a lungul pasului. Hannibal aflase vestea destul de repede pentru a evita un atac prin surprindere şi a aşezat tabăra la poalele muntelui, pînă ce, după apusul soarelui, celţii se risipiră în localitatea cea mai apropiată; în cursul nopţii, a luat în stăpînire trecătoarea. Astfel a cucerit creasta; dar pe poteca, extrem de abruptă, care duce din vîrful muntelui la Lacul Bourget, animalele de povară şi caii alunecară şi căzură. Atacurile lansate de către celţi, în toate locurile favorabile, asupra armatei aflate în marş au fost foarte stînjenitoare, nu atît prin forţa

lor, cît prin dezordinea pe care o generau; iar cînd Hannibal se aruncă de sus cu trupele sale uşoare asupra allobrogilor, aceştia au fost alungaţi spre vale cu pierderi apreciabile, dar confuzia, îndeosebi la bagaje, a fost sporită din cauza zgomotului luptei. Ajungînd astfel cu pierderi însemnate în vale, Hannibal a cucerit imediat oraşul cel mai apropiat, pentru a-i pedepsi şi a-i înspăimînta pe barbari, dar şi pentru a înlocui pierderile în animale de povară şi cai. După o zi de repaus în încîntătoarea vale de la Chambéry, armata şi-a continuat drumul de-a lungul Isèrei, fără a fi oprită în acest ţinut larg şi îmbelşugat din cauza lipsurilor sau atacurilor. Abia în a patra zi, cînd se ajunse în ţinutul ceutronilor (Tarentaise de astăzi), unde valea se îngustează treptat, vigilenţa trebuia să fie din nou ţinută trează. Ceutronii au primit armata în zona teritoriului de graniţă (aproximativ la Couflans), cu ramuri şi coroane, oferind carne proaspătă, ghizi şi ostatici, iar cartaginezii au traversat ţinutul lor ca pe o ţară prietenă. Dar cînd trupele au ajuns la poalele Alpilor, acolo unde drumul părăseşte rîul Isère şi şerpuieşte printr-un defileu îngust şi dificil de-a lungul pîrîului Reclus spre vîrful St. Bernard, apăru deodată miliţia ceutronilor, în parte în spatele armatei, în parte pe crestele din stînga şi din dreapta trecătorii, sperînd să izoleze convoiul de aprovizionare şi de bagaje. Hannibal însă, al cărui discernămînt infailibil nu întrevăzuse în ospitalitatea ceutronilor nimic altceva decît o stratagemă pentru a evita jefuirea teritoriului lor şi a cîştiga o pradă bogată, trimisese, în aşteptarea unui asemenea atac, cavaleria şi convoiul de transport în avangardă, acoperind înaintarea cu întreaga pedestrime; cu aceasta el a dejucat intenţiile inamicului, cu toate că nu putea împiedica înaintarea simultană a celţilor pe culmile dealurilor, aceştia pricinuindu-i pierderi serioase prin intermediul pietrelor catapultate sau rostogolite la „Piatra Albă” (şi astăzi încă „la roche blanche”), o stîncă de calcar înaltă, izolată, care domină urcuşul spre St. Bernard. Hannibal a poposit cu pedestrimea, acoperind toată noaptea plecarea cailor şi animalelor de povară, care urcau cu greu, şi a ajuns, purtînd necontenit lupte sîngeroase, în ziua următoare pe înălţimea pasului. Aici, pe platoul protejat care se întinde în jurul unui mic lac, izvorul

Doriei, pe o suprafaţă de aproximativ 2,5 mile pătrate, el a ordonat repaus pentru armată. Descurajarea începuse să se strecoare în spiritele soldaţilor. Drumurile care deveneau din ce în ce mai dificile, lipsa de provizii, marşurile prin defilee sub atacurile necontenite ale inamicului invulnerabil, rîndurile grav rărite, situaţia desperată a rătăciţilor şi răniţilor, ţelul, care numai entuziasmului generalului şi apropiaţilor săi nu le mai apărea o himeră, începură să-i influenţeze şi pe veteranii africani şi spanioli. Încrederea conducătorului rămăsese însă nezdruncinată; mulţi rătăciţi regăsiră armata; galii aliaţi se aflau aproape, cumpăna de ape fusese atinsă, iar imaginea potecii de coborîre, acest spectacol atît de agreabil ochilor unui drumeţ al munţilor, se întindea în faţa lor; după un scurt popas, a fost atacată cu forţele înjumătăţite ultima şi cea mai dificilă etapă, cea a coborîrii. Marşul acesta n-a fost stînjenit prea mult de către inamici; dar anotimpul înaintat – se intrase deja în luna septembrie – a pricinuit la coborîre aceleaşi neplăceri pe care le cauzaseră atacurile barbarilor în timpul urcuşului. Pe panta abruptă şi alunecoasă de-a lungul Doriei, unde zăpada proaspătă ascunsese şi stricase potecile, oamenii, ca şi animalele se rătăceau şi se prăbuşeau în prăpăstii; mai mult, spre sfîrşitul primei zile de marş, se ajunse la o porţiune de drum de aproximativ 200 de paşi lungime, pe care cădeau în permanenţă avalanşe de pe stînca verticală a Cramontului, zăpada conservîndu-se aici tot anul în verile mai reci. Pedestrimea a trecut fără dificultăţi, dar caii şi elefanţii nu putură să treacă peste sloiurile de gheaţă alunecoase, deasupra cărora se cernise un strat subţire de zăpadă ; generalul se văzu nevoit să înnopteze cu bagajele, cavaleria şi elefanţii în faţa acestui loc periculos. În ziua următoare, călăreţii au amenajat, printr-un efort extraordinar, o potecă pentru caii şi animalele de transport; dar abia după o muncă de încă trei zile, cu schimbarea continuă a mîinii de lucru, au putut să traverseze şi elefanţii, pe jumătate morţi de foame. Astfel, după o staţionare de patru zile, întreaga armată se afla iarăşi reunită şi, după încă un marş de trei zile prin valea tot mai largă şi fertilă a Doriei, ai cărei locuitori, salasii, clienţii insubrilor, îi considerau pe cartaginezi drept salvatorii lor, armata a ajuns, la jumătatea lui septembrie, în cîmpia

de la Ivrea, unde trupele istovite au fost încartiruite în satele din împrejurimi pentru a se reface printr-o hrană corespunzătoare şi o pauză de paisprezece zile. Dacă romanii ar fi avut, cum ar fi putut să aibă, o armată de 30.000 de soldaţi odihniţi şi gata de luptă în zona Turinului şi ar fi provocat bătălia imediat, perspectivele marelui plan a lui Hannibal ar fi devenit incerte; spre norocul lui, ei nici acum n-au fost acolo unde ar fi trebuit să fie şi n-au tulburat trupele inamice în odihna lor, de care acestea aveau atîta nevoie.

Ţelul fusese atins, dar cu preţul unor sacrificii dureroase. Dintre cei 50.000 de veterani pedeştri şi 9.000 de călăreţi, cît numărase armata după traversarea Pirineilor, mai mult de jumătate căzuseră victimă luptelor, marşurilor şi forţărilor rîurilor; după propriile date, Hannibal nu avea acum mai mult de 20.000 de pedestraşi – dintre care trei cincimi libieni şi două cincimi spanioli – şi 6.000 de călăreţi, dintre care o parte fără cai. Pierderile relativ minore ale cavaleriei demonstrează, pe de o parte, calitatea deosebită a acestor trupe numide, pe de alta, precauţia bine gîndită a generalului în folosirea acestei arme de elită. Un marş de 526 de mile sau de 33 de marşuri zilnice moderate, a cărui continuitate şi finalizare nu fusese deranjată de vreun accident mai semnificativ imprevizibil, ba, dimpotrivă, devenise posibil numai datorită evenimentelor norocoase şi greşelilor grave ale inamicului şi care nu numai că ceruse atîtea sacrificii, dar obosise şi demoralizase armata în asemenea măsură, încît era nevoie de o odihnă prelungită pînă cînd să fie din nou capabilă de luptă, este o operaţie militară de o valoare contestabilă şi ne putem întreba dacă Hannibal însuşi o considerase o reuşită. Judecînd astfel, nu trebuie să-i acordăm generalului un vot de blam; putem, într-adevăr, să constatăm lipsurile planului de operaţiuni urmat de către acesta, dar nu putem decide dacă el ar fi putut să le intuiască – drumul său ducea doar prin ţara necunoscută a barbarilor – şi dacă un alt plan, acela de a înainta pe calea ţărmului sau îmbarcarea la Cartagena sau Cartagina, l-ar fi expus unor pericole mai mici. Executarea minuţioasă şi măiastră a planului în detaliile sale este, în orice caz, demnă de toată admiraţia şi, ceea ce contează pînă la urmă – fie prin favorurile Fortunei, fie prin dibăcia generalului

–, marea idee a lui Hamilcar, aceea de a decide în Italia conflictul cu Roma, devenise acum o realitate. Geniul acestuia a născocit expediţia. Aşa cum sarcina lui Stein şi Scharnhorst a fost mai dificilă şi mai măreaţă decît cea a lui York sau Blücher, tactul infailibil al tradiţiei istorice a privit întotdeauna acest ultim episod al pregătirilor, traversarea Alpilor, cu mai multă admiraţie decît bătăliile de la Lacul Trasimenus sau din cîmpia de la Cannae.

Capitolul V

Războiul lui Hannibal pînă la bătălia de la Cannae

Apariţia armatei cartagineze pe partea italică a Alpilor a schimbat dintr-o lovitură planul de război al romanilor. Dintre cele două armate romane principale, una debarcase în Spania, angajîndu-se deja în lupte cu inamicul; era imposibil să fie rechemată. Cealaltă, sub comanda consulului Tiberius Sempronius, destinată expediţiei din Africa, se afla încă, spre norocul romanilor, în Sicilia; tergiversarea romanilor se dovedi salutară în cazul acesta. Dintre cele două escadre cartagineze destinate luptelor din Sicilia şi Africa, una fusese distrusă de o furtună, unele corăbii fiind capturate de către siracuzani la Massalia; cea de-a doua încercase în van să cucerească prin surprindere Lilybaeonul, fiind înfrîntă puţin timp după aceea într-o bătălie navală în rada acestui port. Rămînerea escadrelor inamice în apele italice deranja atît de mult, încît consulul se hotărî ca, înainte de a naviga spre Africa, să ocupe micile insule din jurul Siciliei şi să alunge flota cartagineză care ameninţa Italia. Vara s-a scurs cu ocuparea insulei Melite şi în căutarea escadrei inamice, pe care o bănuia undeva lîngă Insulele Lipare, pe cînd aceasta acostase la Vibo (Monteleone) şi devasta coasta Bruttiumului, ca şi cu alegerea unui loc de debarcare potrivit pe coasta africană. Armata şi flota se găseau aşadar încă la Lilybaeon, cînd a sosit ordinul senatului de a se întoarce cît mai repede posibil pentru apărarea patriei. Aşadar, atîta timp cît cele două mari armate, fiecare în parte la fel de puternică ca şi aceea a lui Hannibal, se aflau la mare distanţă de Valea Padului, nimeni nu se aştepta aici la un atac din partea romanilor. Ce-i drept, o armată romană staţiona aici, din cauza unei insurecţii a celţilor, izbucnită înaintea sosirii lui Hannibal. Întemeierea celor două fortăreţe romane, Placentia şi Cremona, fiecare dintre ele cu cîte 6.000 de colonişti, şi mai ales pregătirile

pentru întemeierea Mutinei în ţara boiilor declanşaseră o revoltă în rîndurile acestora încă în primăvara anului 536 (**218**), deci înaintea timpului convenit cu Hannibal, insubrii alăturîndu-li-se imediat. Coloniştii aşezaţi deja pe teritoriul mutinens, atacaţi prin surprindere, se refugiaseră în oraş. Pretorul Lucius Manlius, care deţinea comanda supremă la Ariminum, se grăbi să ajungă cu unica sa legiune pentru a-i despresura pe colonişti; fiind însă surprins în pădure, nu a avut altă posibilitate decît, după pierderi grele, să se fortifice pe o colină, trebuind, la rîndul său, să suporte asediul boiilor pînă ce o a doua legiune, trimisă de la Roma sub comanda pretorului Lucius Atilius, a reuşit să elibereze armata şi oraşul şi să tempereze pentru moment răscoala galilor. Această revoltă prematură a boiilor care, pe de o parte, întîrziase plecarea lui Scipio spre Spania şi favorizase substanţial planul lui Hannibal, a fost, pe de altă parte, motivul pentru care el nu a găsit întreaga vale a Padului neocupată, exceptînd, bineînţeles, fortăreţele. Dar armata romană, ale cărei două legiuni puternic decimate nu mai numărau nici măcar 20.000 de soldaţi, a fost destul de ocupată cu ţinerea în frîu a celţilor şi nu se gîndea la ocuparea trecătorilor Alpilor, despre a cărei ameninţare şi Roma a fost informată abia cînd consulul Publius Scipio se întorsese de la Massalia fără armată, fiind probabil şi atunci desconsiderată, întrucît întreprinderea temerară trebuia să eşueze oricum la bariera Alpilor. Astfel, în ziua hotărîtoare nu se afla nici măcar un avanpost roman la locul hotărîtor; Hannibal a avut destul timp să acorde odihnă armatei sale, să cucerească, după un asediu de trei zile, capitala taurinilor, care îi închisese porţile, şi să obţină sau să impună cu forţa alianţa tuturor comunităţilor celtice şi ligure din valea superioară a Padului, înainte ca Scipio, care preluase comanda la Pad, să-i opună rezistenţă. Acestuia, cu o armată mult mai puţin numeroasă, îndeosebi slab dotată cu trupe de cavalerie, i-a revenit sarcina dificilă de a opri înaintarea armatei inamice şi de a suprima insurecţia celtică generală; el traversă Padul, probabil la Placentia, şi înaintă spre inamic în amonte, în timp ce Hannibal se deplasa în aval după cucerirea Turinului, cu scopul de a-i ajuta pe insubri şi pe boii. În cîmpia dintre Ticino şi Sena, în apropiere de Vercelli, cavaleria

romană, care avansase împreună cu trupele uşoare într-o recunoaştere, o întîlni pe cea cartagineză, care urmărea acelaşi scop; amîndouă detaşamentele erau conduse de către generalii lor în persoană. Scipio a acceptat bătălia oferită, cu toată superioritatea inamicului; dar trupele sale uşoare, rînduite înaintea cavaleriei, n-au putut să reziste loviturii cavaleriei grele inamice şi, în timp ce aceasta o angajă în luptă pe cea romană, cavaleria numidă uşoară, după ce a împins rîndurile dezorientate ale infanteriei romane într-o parte, a învăluit cavaleria inamică din flancuri şi din spate. Această manevră a decis lupta. Pierderile romanilor au fost însemnate; consulul însuşi, care-şi remediase ca soldat greşelile săvîrşite ca general, a fost grav rănit şi şi-a datorat salvarea numai devotamentului fiului său de şaptesprezece ani, care, aruncîndu-se curajos asupra inamicului, şi-a silit escadronul să-l urmeze şi l-a scos pe tatăl său din învălmăşeală. Scipio, edificat după această bătălie de forţa inamicului, a înţeles greşeala săvîrşită de a se rîndui în cîmpie cu spatele către rîu cu o armată mai slabă şi s-a decis să treacă sub privirile inamicului pe celălalt mal al Padului. În momentul în care operaţiunile se restrîngeau la un teritoriu limitat şi cînd pierduse deja iluziile cu privire la invincibilitatea romană, el şi-a regăsit talentul militar real, care fusese paralizat de planul îndrăzneţ, apropiat de aventură, al tînărului său adversar. În timp ce Hannibal se pregătea pentru lupta în cîmp deschis, Scipio a ajuns, printr-un marş conceput rapid şi executat cu precizie, pe malul drept al rîului, părăsit în momentul nepotrivit, şi a distrus podul peste Pad în urma armatei sale; aceasta a dus bineînţeles la izolarea şi capturarea detaşamentului roman de 600 de soldaţi, însărcinaţi cu acoperirea acestei operaţiuni. Întrucît cursul superior al rîului se afla în mîinile lui Hannibal, nimeni nu l-a putut împiedica să urce de-a lungul lui şi să-l traverseze cu ajutorul unui pod de vase, aflîndu-se după cîteva zile faţă-n faţă cu armata romană pe malul drept al Padului. Aceasta îşi ocupase poziţiile pe cîmpia din faţa Placentiei; dar revolta unui detaşament celtic din tabăra romană şi insurecţia galilor, care reizbucni pretutindeni, l-au silit pe consul să evacueze cîmpia şi să se fortifice pe colinele care dominau Trebia; această operaţiune a fost

îndeplinită fără mari pierderi, întrucît cavalerii numizi angajaţi în urmărire au pierdut timpul cu jefuirea şi incendierea taberei. În această poziţie puternică, cu flancul stîng sprijinit de Apenini, cu cel drept de Pad şi de fortăreaţa Placentia, protejat din faţă de Trebia, învolburată în acest anotimp, el nu putea, ce-i drept, să salveze bogatele depozite de la Clastidium (Casteggio), fiind despărţit de ele de către inamic, şi să împiedice mişcarea insurecţională a aproape tuturor cantoanelor galice, cu excepţia cenomanilor filoromani. Dar înaintarea lui Hannibal fusese compromisă cu desăvîrşire şi acesta s-a văzut nevoit să-şi aşeze tabăra în faţa celei romane; mai mult, poziţia ocupată de către Scipio, ca şi ameninţarea graniţelor insubrilor de către cenomani au împiedicat masa principală a insurgenţilor să se unească nemijlocit cu inamicul şi au oferit celei de-a doua armate romane, care, venind de la Lilybaeon, debarcase între timp la Ariminum, şansa de a ajunge printr-o ţară revoltată la Placentia, fără a întîmpina o rezistenţă deosebită, şi de a se uni cu armata Padului. Scipio se achitase aşadar cu desăvîrşire de sarcina sa ingrată. Armata romană, numărînd acum aproape 40.000 de soldaţi, deşi inferioară prin calitatea cavaleriei, era cel puţin egală inamicului în privinţa infanteriei şi nu trebuia decît să-şi menţină poziţiile pentru a-l sili pe adversar fie să rişte în timpul anotimpului rece trecerea rîului şi atacul asupra taberei romane, fie să suspende înaintarea şi să pună la încercare nestatornicia galilor în perioada rigorilor iernii. Însă oricît de evidente ar fi fost acestea, la fel de evident era că începuse luna decembrie şi, cu acest plan, victoria ar fi fost de partea Romei, dar nu a consulului Tiberius Sempronius, care preluase singur comanda supremă în urma rănirii lui Scipio şi a cărui magistratură se sfîrşea peste cîteva luni. Hannibal îl cunoştea şi n-a pierdut nici o ocazie de a-l atrage în luptă: satele rămase fidele romanilor au fost devastate cu toată cruzimea, iar cînd, cu acest prilej, s-a iscat o luptă între călăreţii celor doua armate, Hannibal a permis inamicului să se amăgească cu o victorie. Curînd după aceea, într-o zi ploioasă şi rece, s-a declanşat bătălia principală, neprevăzută de romani. Dis-de-dimineaţă, trupele romane uşoare se încăieraseră cu cavaleria uşoară a inamicului; aceasta se retrăgea treptat, iar

romanii înflăcărați de luptă o urmăreau cu scopul de a fructifica avantajul dobîndit, trecînd apele mari ale Trebiei. Deodată cavaleria se opri; avangarda romană se găsi față-n față cu armata cartagineză rînduită pentru luptă, pe cîmpul de bătălie ales de Hannibal; aceasta ar fi fost pierdută dacă grosul armatei nu trecea imediat rîul. Flămînzi, obosiți și uzi, romanii se grăbiră să se așeze în ordine de luptă: cavaleria, ca întotdeauna, pe flancuri, pedestrimea în centru. Trupele ușoare, care formau avangarda pe ambele părți, începură bătălia; dar cele romane își epuizaseră armele împotriva cavaleriei și se repliau, în timp ce cavaleria de pe flancuri, respinsă din față de către elefanți, a fost învăluită prin stînga și prin dreapta de cavaleria cartagineză, mult mai numeroasă. Dar infanteria romană s-a dovedit demnă de numele său; ea luptase la începutul bătăliei cu o superioritate evidentă împotriva celei inamice și chiar și atunci cînd replierea cavaleriei romane a permis celei cartagineze și trupelor ușoare să-și îndrepte atacul împotriva infanteriei romane, aceasta a renunțat, ce-i drept, la înaintare, dar n-a cedat o palmă de teren. Atunci apăru pe neașteptate un detașament cartaginez de elită, 10.000 de soldați pedeștri și tot atîția călare, ieșit dintr-o ambuscadă sub conducerea lui Mago, fratele cel mai mic al lui Hannibal; acesta a atacat armata romană din spate și a izbit rîndurile împresurate ale romanilor. Flancurile armatei și ultimele rînduri ale centrului roman au fost rupte și împrăștiate prin acest atac, în timp ce prima legiune, numărînd 10.000 de soldați, și-a strîns rîndurile și a străpuns linia cartagineză, croindu-și lateral, prin mulțimea adversarilor, un culoar, manevră care a cauzat pierderi însemnate infanteriei inamice, îndeosebi insurgenților gali. Această trupă valoroasă a ajuns la Placentia, fiind urmărită cu puține forțe. Restul armatei a fost măcelărit, în mare parte, la încercarea de a trece rîul de către elefanți și trupele ușoare ale inamicului; numai o parte a cavaleriei și cîteva detașamente ale infanteriei au reușit, traversînd rîul, să ajungă în tabără, unde n-au fost urmăriți de către cartaginezi, și să se închidă, de asemenea, la Placentia. Puține bătălii fac soldatului roman atîta onoare cît cea de la Trebia și puține constituie o acuzație mai gravă la adresa generalului care o comandase; judecătorul

imparţial nu va uita însă că o comandă supremă care expiră la o anumită dată este o instituţie nemilitară şi că din pînză de păianjen nu se face haină. Victoria îi costase scump şi pe învingători. Cu toate că pierderile au fost înregistrate în primul rînd de către insurgenţii celţi, mulţi dintre veteranii lui Hannibal au murit în urma bolilor contractate în această zi rece şi umedă de iarnă şi toţi elefanţii au pierit cu excepţia unuia singur. Efectul acestei prime victorii a armatei invadatoare a fost declanşarea şi organizarea nestingherită a insurecţiei naţionale în întreaga ţară a celţilor. Resturile armatei romane de pe Pad se refugiaseră în cetăţile de la Placentia şi Cremona; fiind izolate complet de patrie, ele trebuiau să se aprovizioneze pe calea apei. Consulul Tiberius Sempronius a scăpat ca prin miracol de la a fi luat ostatic atunci cînd, escortat de o trupă puţin numeroasă de călăreţi, s-a deplasat la Roma în vederea alegerilor. Hannibal, care nu dorea să compromită sănătatea trupelor sale prin continuarea marşurilor în anotimpul rece, şi-a aşezat tabăra acolo unde se afla şi s-a mulţumit, întrucît un atac general asupra fortăreţelor mai mari n-ar fi dus la vreun rezultat, să tulbure liniştea inamicului prin atacuri asupra portului fluvial şi asupra altor poziţii romane de importanţă secundară. S-a ocupat în principal cu organizarea insurecţiei galilor; se spune că mai mult de 60.000 de pedestraşi şi 4.000 de călăreţi celţi ar fi intrat în armata sa.

La Roma nu se făcură eforturi deosebite în vederea campaniei din anul 537 (**217**); senatul considera, şi, în parte, avea dreptate, că deşi fusese pierdută o bătălie, situaţia încă nu devenise cu adevărat dramatică. În afara garnizoanelor de coastă care se deplasară în Sardinia, Sicilia şi Tarentum şi a întăririlor trimise în Spania, cei doi consuli noi, Gaius Flaminius şi Gnaeus Servilius, au primit numai atîtea trupe cîte erau necesare pentru întregirea efectivului celor patru legiuni; doar cavaleria a fost întărită. Ei urmau să apere graniţa de nord şi, de aceea, ocupară poziţiile pe cele două drumuri care, pornind de la Roma, duceau spre nord şi dintre care cel vestic se termina, atunci, la Arretium, cel estic, la Ariminum; prima poziţie a ocupat-o Gaius Flaminius, a doua Gnaeus Servilius. Ei au retras trupele din fortăreţele Padului, probabil pe calea apei, unindu-le cu

noile forţe, şi au aşteptat începutul anotimpului favorabil ca să ocupe şi să apere trecătorile Apeninilor şi, trecînd la ofensivă, să coboare în Valea Padului, realizînd joncţiunea în apropierea cetăţii Placentia. Dar Hannibal n-a avut deloc intenţia să apere Valea Padului. El cunoştea Roma mai temeinic poate decît o cunoşteau romanii înşişi şi ştia foarte bine cu cît era şi rămînea el mai slab în pofida victoriei strălucite de la Trebia; el ştia, de asemenea, că ţelul final, umilirea Romei, nu putea fi smuls orgoliului încăpăţînat al romanilor nici prin înspăimîntare şi nici prin luarea lor prin surprindere, ci numai prin înfrîngerea reală a mîndrului oraş. Era limpede ca lumina zilei că confederaţia italică îi era cu mult superioară prin solidaritatea politică şi resursele militare, lui, care nu primea decît neregulat şi foarte puţin sprijin din patrie şi care, de la început, nu se bazase decît pe poporul capricios şi nestatornic al celţilor. Cu cît legionarul îi era superior, din punct de vedere tactic, infanteristului fenician, cu toate strădaniile depuse, era un fapt dovedit de defensiva lui Scipio şi retragerea strălucită a infanteriei învinse la Trebia. Din recunoaşterea acestor realităţi au izvorît cele două principii fundamentale care vor determina întregul plan de acţiune al lui Hannibal din Italia: să poarte războiul cu schimbarea necontenită a planului de operaţiuni şi a teatrului de luptă, într-un anumit sens apropiat de aventură, şi să nu aştepte încheierea acestuia prin succese militare, ci mai degrabă politice, prin slăbirea continuă şi, în final, prăbuşirea confederaţiei italice. Această conduită a fost necesară, întrucît singurul lucru pe care Hannibal putea să-l pună în cumpănă în faţa atîtor dezavantaje, geniul său militar, atîrna greu numai dacă-şi deruta neîncetat adversarii prin combinaţii neaşteptate ; ar fi fost pierdut în momentul în care războiul ar fi stagnat. Acest ţel a fost inspirat de o viziune politică corectă, întrucît el, marele general victorios, vedea foarte clar că de fiecare dată îi înfrîngea pe generali, şi nu oraşul în sine, şi că, după fiecare nouă bătălie, romanii continuau să rămînă superiori cartaginezilor aşa cum el rămînea superior comandanţilor romani. Hannibal, chiar şi în culmea norocului său, nu s-a înşelat niciodată asupra acestei realităţi – lucru mai admirabil decît cea mai admirabilă dintre bătăliile sale. Acestea

au fost motivele – şi nu rugăminţile galilor, care nu puteau să-l influenţeze, ca ţara lor să nu fie supusă devastărilor – pentru care Hannibal a abandonat vechea bază de operaţiuni şi a transferat teatrul de război în Italia însăşi. Înainte de plecare i-au fost prezentaţi toţi prizonierii de război. Romanii au fost separaţi şi încătuşaţi în lanţurile sclaviei – tradiţia după care Hannibal ar fi dat ordin să fie măcelăriţi toţi romanii în stare să poarte armele, acum şi în general, este neîndoielnic o exagerare grosolană. În schimb, toţi aliaţii italici au fost puşi în libertate fără răscumpărare, pentru a povesti acasă că Hannibal nu poartă războiul împotriva Italiei, ci împotriva Romei; că garantează fiecărei comunităţi italice vechea independenţă şi vechile frontiere şi că cei eliberaţi vor fi urmaţi în curînd de eliberatorul însuşi, ca salvator şi răzbunător. După trecerea iernii, el părăsi aşadar Valea Padului pentru a-şi căuta un drum prin defileele înguste ale Apeninilor. Gaius Flaminius şi armata etruscă se aflau încă la Arezzo, cu intenţia de a se deplasa de aici în apropiere de Lucca, pentru apărarea Văii Arnoului şi a trecătorilor Apeninilor, din clipa în care o va permite anotimpul. Dar Hannibal l-a devansat. Traversarea Apeninilor a fost realizată fără mari dificultăţi printr-o zonă cît mai vestică, altfel spus, cît mai departe de inamic; dar şesurile mlăştinoase dintre Serchio şi Arno erau atît de inundate din cauza topirii zăpezilor şi a ploilor de primăvară, încît armata a trebuit să meargă patru zile prin apă, fără a găsi pentru înnoptat alt loc uscat decît bagajele îngrămădite şi animalele de povară care muriseră. Trupele au suferit groaznic; îndeosebi pedestrimea galilor, care mergea în urma celei cartagineze, pe cărările deja desfundate, începu să murmure şi ar fi evadat fără îndoială în masă dacă, sub conducerea lui Mago, cavaleria cartagineză nu ar fi făcut imposibilă orice asemenea tentativă. Caii, răpuşi de o boală la copite, se prăpădeau în masă; alte epidemii au decimat soldaţii; Hannibal însuşi a pierdut un ochi în urma unei infecţii. Ţelul însă a fost atins. Hannibal se afla la Fiesole, pe cînd Gaius Flaminius aştepta încă la Arezzo ca drumurile să devină practicabile, pentru a le bloca. După ce poziţia defensivă a fost în felul acesta ocolită, consulul, care ar fi fost probabil destul de puternic pentru a apăra trecătorilor munţilor,

dar în nici un caz nu era capabil acum să-l întîlnească pe Hannibal într-o bătălie deschisă, nu putea face nimic mai potrivit decît să aştepte a doua armată, care devenise cu totul inutilă la Ariminum. El judecă însă altfel. În fond, era un conducător de partid politic, ajuns la putere în urma eforturilor de limitare a autorităţii senatului; pornit împotriva guvernului din cauza intrigilor aristocratice urzite împotriva lui în timpul consulatelor sale, antrenat în opoziţia, probabil justificată, faţă de rutina partinică a acestuia, negînd tot ceea ce însemna tradiţie şi obiceiuri, era îmbătat atît de iubirea oarbă a omului de rînd, cît şi de ura împotriva partidului nobililor, fiind pe deasupra, sclavul ideii fixe că ar fi un geniu militar. Expediţia sa împotriva insubrilor (din anul 531, **224**), care, pentru martorul imparţial, nu dovedise altceva decît că soldaţii destoinici repară deseori greşelile generalilor incapabili (p. 385), a fost privită de el şi de partizanii săi drept o dovadă irecuzabilă că ar fi de ajuns să-l pună pe Gaius Flaminius în fruntea armatei pentru a-i pregăti un sfîrşit grabnic lui Hannibal. Asemenea tirade îi procuraseră cel de-al doilea consulat şi asemenea speranţe aduseseră în tabăra sa o mulţime atît de mare de partizani neînarmaţi, avizi de pradă, încît numărul lor, după mărturia unor istorici serioşi, îl depăşea pe cel al legionarilor. Hannibal şi-a conceput planul bazîndu-se, în parte, pe această slăbiciune. Departe de intenţia de a-l ataca, el a trecut de tabăra sa şi a lăsat ca ţinutul vecin să fie prădat de către celţi, pricepuţi la jaf, şi de cavaleria sa numeroasă. Plîngerile şi indignarea mulţimii, ce se vedea jefuită sub ochii eroului care-i promisese că o va îmbogăţi, şi convingerea, care părea a-l stăpîni pe inamic, că nu era considerat destul de puternic şi de curajos pentru a întreprinde ceva înainte de sosirea colegului său trebuiau să-l determine pe un asemenea om să-şi pună în valoare geniul strategic şi să-i dea o lecţie dură inamicului neprevăzător şi încrezut. Niciodată un plan n-a reuşit mai bine. Consulul s-a grăbit să-l urmeze pe inamic, care înainta în apropiere de Arezzo şi se îndrepta încet înspre Perugia prin bogata vale a Chianei; el l-a ajuns în apropiere de Cortona, unde Hannibal, informat de toate manevrele duşmanului, avusese timp suficient pentru a alege cîmpul de bătălie: un defileu îngust între două pante

abrupte ale muntelui, limitat la ieşire de o colină înaltă, înainte de Lacul Trasimenus. Cu elita infanteriei a barat ieşirea; trupele uşoare şi cavaleria s-au ascuns în amîndouă părţile. Coloanele romane intrară fără ezitare în defileul neocupat; ceaţa groasă a dimineţii ascundea poziţiile inamicului. În momentul în care avangarda s-a apropiat de colină, Hannibal a dat semnalul de atac; concomitent, cavaleria ieşi din spatele colinelor şi ocupă intrarea în defileu, iar în dreapta şi în stînga, ceaţa care se risipea dezvălui pretutindeni arme feniciene. N-a fost o bătălie, ci un masacru. Ceea ce rămăsese în afara defileului a fost împins în lac de către cavalerie, masa trupelor din defileul propriu-zis a fost nimicită aproape fără nici o împotrivire, iar cei mai mulţi, printre care şi consulul, omorîţi în ordinea de marş. Vîrful coloanei romane, 6.000 de pedestraşi, reuşi, ce-i drept, să străpungă pedestrimea inamică şi dovediră din nou forţa irezistibilă a legiunilor; dar, izolaţi şi necunoscînd soarta restului armatei, ei au înaintat la întîmplare, fiind încercuiţi în ziua următoare de un detaşament de cavalerie cartaginez pe o colină pe care o ocupaseră; şi întrucît capitularea în schimbul retragerii nestingherite a fost respinsă de Hannibal, au fost trataţi cu toţii drept prizonieri de război. 15.000 de romani pieriseră, tot atîţia au fost luaţi prizonieri; altfel spus, armata fusese distrusă; pierderile cartagineze, neglijabile – 1.500 de soldaţi –, i-au lovit din nou îndeosebi pe gali. Şi ca şi cum n-ar fi fost destul, imediat după lupta de la Lacul Trasimenus, cavaleria armatei de Ariminum, aflată sub conducerea lui Gaius Centenius şi numărînd 4.000 de soldaţi, pe care Gnaeus Servilius o trimisese deocamdată în ajutorul colegului său, el însuşi urmînd-o încet, a fost încercuită şi ea de către armata feniciană, fiind, în parte, măcelărită, în parte, făcută prizonieră. Întreaga Etrurie fusese pierdută, iar Hannibal putea să se îndrepte nestingherit spre Roma. Romanii se pregăteau pentru cea mai sumbră eventualitate: au fost distruse podurile Tibrului, Quintus Fabius Maximus a fost numit dictator pentru a repara zidurile şi a conduce apărarea, în vederea căreia a fost constituită o armată de rezervă. Concomitent, au fost încorporaţi soldaţi pentru două noi legiuni în locul celor nimicite şi a fost mobilizată flota, care, în cazul unui asediu, putea să joace un rol

important.

Hannibal vedea însă mai departe decît regele Pyrrhos. El nu s-a îndreptat împotriva Romei, nici împotriva lui Gnaeus Servilius, general abil, care îşi menţinuse armata şi acum cu ajutorul fortăreţelor de pe drumul ce ducea spre nord şi n-ar fi cedat poate în faţa adversarului. Iarăşi s-a întîmplat ceva cu totul neaşteptat. El a trecut pe lîngă fortăreaţa Spoletium, a cărei cucerire prin surpriză nu reuşise, a intrat în Umbria, a devastat cumplit ţinutul Picenum, ocupat în întregime de ferme romane, şi s-a oprit pe malurile Mării Adriatice. Oamenii şi caii încă nu-şi reveniseră de pe urma campaniei din primăvară; aici a rămas un timp mai îndelungat, pentru a permite armatei sale să-şi refacă forţele în ţinutul încîntător şi în perioada anotimpului frumos, în vederea reorganizării pedestrimii libiene după sistemul roman; mijloacele i-au fost furnizate de mulţimea de arme romane capturate. De aici, el a reluat şi comunicaţiile cu patria sa, demult întrerupte, trimiţînd pe calea mării vestea izbînzii. În fine, după ce armata se refăcuse în mod mulţumitor, iar pedestrimea exersase suficient mînuirea noilor arme, a ridicat tabăra şi s-a deplasat încet, de-a lungul coastei, spre Italia meridională. El îşi alesese momentul oportun pentru această remaniere a infanteriei. Luarea prin surprindere a inamicilor săi, care în orice moment se aşteptau la un atac asupra capitalei, i-a oferit cel puţin şapte săptămîni de repaus netulburat pentru realizarea temerarului experiment, fără asemănare, de a transforma, în inima ţării adverse, întregul sistem militar folosind o armată, în continuare, mai puţin numeroasă şi de a întreprinde tentativa de a opune legiunile africane neînvinselor legiuni italice. Numai că speranţa de a vedea destrămîndu-se confederaţia nu se împlini. El nu putu să recurgă la etrusci, care-şi purtaseră deja ultimele războaie de independenţă cu mercenarii gali; nucleul confederaţiei, cel puţin din punct de vedere militar, era format de populaţiile sabelice (după cele latine, bineînţeles), şi pe bună dreptate Hannibal se apropiase de ele. Oraşele i-au închis însă porţile pe rînd; nici măcar o comunitate n-a încheiat alianţă cu fenicienii. Cu aceasta, romanii au cîştigat mult, putem spune totul. Totuşi, în capitală se prevedea că ar fi foarte

imprudent să se pună fidelitatea aliaţilor la o asemenea încercare, fără ca armata să se împotrivească inamicului. Dictatorul Quintus Fabius a reunit cele două legiuni suplimentare, formate la Roma, cu armata de la Ariminum, iar cînd Hannibal a trecut pe lîngă fortăreaţa romană Luceria, îndreptîndu-se către Alpi, stindardele romane au apărut în flancul său drept. Comandantul lor aplica însă o tactică diferită de cea a predecesorului său. Quintus Fabius era un bărbat înaintat în vîrstă, de o chibzuinţă şi o fermitate care păruseră multora drept ezitare şi încăpăţînare; fidel admirator al vremurilor de odinioară, al omnipotenţei politice a senatului, al conducerii de către cetăţeni, el considera că, după sacrificii şi rugăciuni, statul putea fi salvat numai printr-o metodică strategie de război. Adversar politic al lui Gaius Flaminius, chemat în fruntea afacerilor în urma unei reacţii la demagogia războinică nechibzuită a acestuia, el a plecat în campanie tot atît de decis să evite cu orice preţ o bătălie în cîmp deschis, pe cît fusese predecesorul său să o ofere. A trăit cu convingerea nestrămutată că primele elemente ale strategiei îi vor interzice lui Hannibal înaintarea, în timp ce armata romană se afla intactă în faţa lui, şi că, în consecinţă, va realiza fără dificultăţi deosebite slăbirea treptată a armatei inamice, care trebuia să-şi procure mijloacele de subzistenţă, prin atacuri de proporţii reduse şi înfometarea acesteia. Hannibal, bine servit de către spionii săi din Roma şi din armata romană, a înţeles imediat starea de lucruri şi şi-a conceput planul de campanie respectînd, ca întotdeauna, individualitatea generalului roman. Trecînd de armata romană, el a traversat Apeninii în inima Italiei, îndreptîndu-se spre Beneventum, unde a cucerit oraşul neîngrădit Telesia, aflat la graniţa dintre Samnium şi Campania, apropiindu-se apoi de Capua, cel mai însemnat dintre oraşele italice dependente de Roma şi, tocmai de aceea, cea mai umilită şi nedreptăţită comunitate din rîndul celor italice. Acolo stabilise legături care-l îndreptăţeau să spere într-o retragere din liga romană a campanienilor, dar aceste speranţe se dovediră deşarte. Reîntorcîndu-se, el a ales calea spre Apulia. Dictatorul urmărise întregul marş al armatei cartagineze de pe înălţimi, lăsîndu-le soldaţilor rolul trist de a vedea, cu armele în mîini,

cum cavaleria numidă jefuia teritoriile aliaţilor fideli în lung şi în lat şi cum satele erau incendiate în cîmpie. În fine, a oferit armatei romane îndîrjite ocazia dorită cu ardoare de a se încăiera cu inamicul. Cînd Hannibal începu marşul înapoi, Fabius i-a blocat trecerea la Casilinum (Capua actuală), fortificînd puternic acest oraş situat pe malul stîng al rîului Volturnus şi ocupînd cu grosul armatei pe cel drept, culmile dominante, în timp ce un detaşament de 4.000 de soldaţi se adăposti pe drumul care ducea de-a lungul apei. Dar Hannibal a dat ordin trupelor sale uşoare să escaladeze înălţimile din imediata vecinătate a drumului, lăsînd să alerge în faţa lor un număr de boi care aveau între coarne făclii aprinse, astfel încît se părea că armata cartagineză se retrăgea în timpul nopţii la lumina torţelor. Detaşamentul roman care bloca drumul, crezîndu-se ocolit şi considerînd că apărarea drumului devenise inutilă, s-a repliat lateral, urcînd spre aceleaşi înălţimi. Hannibal, eliberînd drumul în felul acesta, s-a retras cu grosul armatei sale fără a întîlni inamicul, degajîndu-şi în dimineaţa următoare trupele sale uşoare fără mare efort, dar cu pierderi simţitoare pentru romani. Nestingherit, el şi-a continuat apoi marşul în direcţia nord-estică şi, făcînd multe ocolişuri prin ţinuturile hirpinilor, campanienilor, samniţilor, pelignilor şi frentanilor, fără a întîmpina vreo rezistenţă şi jefuind necontenit, a ajuns, cu o pradă bogată şi tezaurul refăcut, din nou în zona Luceriei, unde tocmai începea strîngerea recoltei. În cursul acestui marş de durată, el nu întîlnise nicăieri o rezistenţă făţişă, dar nici nu găsise vreun aliat. Dîndu-şi bine seama că nu avea altă posibilitate decît să-şi instaleze tabăra de iarnă în mijlocul cîmpiei, a început dificila operaţiune de a aduna resursele necesare armatei pentru iarnă de pe lanurile inamicilor, folosind pentru aceasta armata însăşi. În acest scop, el alesese ţinutul nordic al Apuliei, predominant de cîmpie, care oferea din belşug cereale şi furaje şi putea fi stăpînit în întregime de către cavaleria sa, superioară. La Gerunium, la cinci mile germane la nord de Luceria, el a ridicat o tabără întărită, din care plecau în fiecare zi două treimi din armată, însărcinate cu strîngerea proviziilor, Hannibal rămînînd pe poziţie cu celelalte trupe pentru a acoperi tabăra şi detaşamentele dimprejur. Comandantul cavaleriei,

Marcus Minucius, care comanda în tabăra romană ca locţiitor în absenţa dictatorului, a considerat că e momentul oportun să se apropie mai mult de inamic şi şi-a deplasat tabăra în ţinutul larinat; pe de o parte, prin simpla prezenţă a deranjat aici detaşamentele şi, prin aceasta, aprovizionarea armatei inamice ; pe de altă parte, printr-o serie de încăierări norocoase, în care trupele sale au ieşit victorioase în faţa diferitelor detaşamente feniciene şi chiar în faţa lui Hannibal, a reuşit să-i respingă pe adversari din poziţiile lor înaintate şi să-i oblige să se concentreze la Gerunium. Vestea despre aceste succese, care au ajuns uşor exagerate în capitală, a dezlănţuit furtuna împotriva lui Quintus Fabius. În parte, era justificată. Oricît de înţelept fusese din partea Romei să se menţină în defensivă, aşteptînd victoria decisivă prin înfometarea inamicului, era vorba totuşi de un ciudat sistem de apărare şi de înfometare, graţie căruia inamicul pustiise nestingherit întreaga Italie Centrală sub privirile unei armate romane egale ca număr şi se aprovizionase, devastînd fără milă, pentru iarna întreagă. Nu la fel înţelesese Publius Scipio să menţină poziţia defensivă cînd comanda în Valea Padului, iar încercarea succesorului său de a-l imita eşuase într-o asemenea manieră la Casilinum, încît oferise destule motive pentru clevetitorii capitalei. Era uimitor că, după ce Hannibal le oferise exemple ale superiorităţii feniciene şi ale zădărniciei ajutorului acordat de către romani, comunităţile italice persistau în fidelitatea lor, dar cît timp vor mai putea suporta greutatea îndoită a războiului şi se vor mai putea lăsa jefuite sub privirile trupelor romane şi ale propriilor contingente? În sfîrşit, în ceea ce priveşte armata romană, nu se poate pretinde că ea îl obliga pe general la această strategie; ea se compunea, într-adevăr, în parte din miliţii recrutate în aceste împrejurări, dar nucleul ei era constituit totuşi de legiunile încercate de la Ariminum şi, departe de a fi descurajată de ultimele înfrîngeri, era indignată de sarcina puţin glorioasă pe care i-o impusese generalul său, „lacheul lui Hannibal”, şi cerea cu insistenţă să fie dusă în faţa inamicului. În adunările poporului s-au pronunţat invective violente împotriva bătrînului încăpăţînat; adversarii săi politici, în frunte cu fostul pretor Gaius Terentius Varro, preluară

conducerea opoziţiei – nu trebuie uitat că dictatorul era, practic, desemnat de către senat şi că această magistratură era considerată o chezăşie a partidului conservator – şi, în asentimentul soldaţilor nemulţumiţi şi al proprietarilor pămînturilor pustiite, impuseseră o rezoluţie absurdă şi neconstituţională, prin care dictatura, care era menită să elimine în vremuri de restrişte neajunsurile conducerii supreme divizate, fu conferită şi lui Marcus Minucius, pînă atunci locotenent al lui Quintus Fabius, împuternicindu-l aşadar cu aceeaşi autoritate ca şi pe acesta. Astfel, armata romană, după ce abia fusese reunită înlăturîndu-se astfel o periculoasă diviziune în două corpuri distincte, nu numai că a fost din nou separată, dar în fruntea celor două jumătăţi au fost numiţi comandanţi care aveau, evident, concepţii strategice cu totul opuse. Quintus Fabius s-a limitat, bineînţeles, şi mai mult decît înainte la inactivitatea sa sistematică; Marcus Minucius, nevoit să-şi justifice titlul de dictator pe cîmpul de bătălie, a atacat precipitat şi ar fi fost nimicit dacă colegul său, sosind la timp cu un contingent proaspăt, n-ar fi evitat o catastrofă de proporţii. Acest ultim eveniment justifica într-o anumită măsură sistemul rezistenţei pasive. Dar, în realitate, Hannibal atinsese pe deplin ceea ce putea fi atins în această campanie cu ajutorul armelor; nici una dintre operaţiunile sale majore nu-i fusese dejucată, nici de adversarul cumpătat, nici de cel impetuos, iar aprovizionarea, deşi întîmpinase greutăţi, reuşise în ansamblu atît de bine, încît armata din tabăra de la Gerunium a iernat fără dificultate. Nu „Zăbavnicul” a salvat Roma, ci structura solidă a confederaţiei şi, poate în aceeaşi măsură, ura naţională a occidentalilor faţă de bărbatul fenician.

Cu toate eşecurile, orgoliul Romei rămăsese tot atît de neştirbit ca şi confederaţia romană. Darurile oferite de către regele Hieron al Siracusei şi de către oraşele greceşti din Italia pentru campania următoare – războiul îi afecta pe greci în mai mică măsură decît pe ceilalţi aliaţi italici ai Romei, întrucît nu trebuiau să trimită contingente pentru armata confederată – au fost refuzate cu mulţumiri; conducătorii iliri au fost avertizaţi să nu amîne plata tributului; mai mult, s-a trimis o nouă solie regelui Macedoniei pentru a cere extrădarea lui Demetrius din Pharos. Cea mai mare parte a

senatului, în ciuda cvasilegitimării pe care evenimentele recente o conferiseră sistemului de temporizare al lui Fabius, era totuşi ferm decisă să părăsească această strategie care ruina statul încet, dar sigur; dacă dictatorul popular dăduse greş cu strategia sa mai activă, eşecul său era atribuit, şi poate nu pe nedrept, faptului că fusese luată o jumătate de măsură şi că-i fuseseră subordonate prea puţine trupe. Se luă hotărîrea de a remedia acest neajuns şi de a echipa o armată cum Roma nu mai văzuse; opt legiuni, fiecare cu cîte o cincime peste efectivul obişnuit şi un număr corespunzător de aliaţi, suficiente pentru a-l nimici pe inamicul care nu avea nici jumătate din aceste forţe. În afară de aceasta, s-a hotărît ca o legiune, sub conducerea pretorului Lucius Postumius, să se deplaseze în Valea Padului, pentru a-i determina, pe cît posibil, pe celţii care serveau în armata lui Hannibal să se reîntoarcă în patrie. Aceste hotărîri erau judicioase; nu mai rămînea decît să se ia o decizie la fel de judicioasă în ceea ce priveşte comanda supremă. Strategia rigidă a lui Quintus Fabius şi calomniile demagogilor pe care aceasta le generase făcuseră dictatura şi senatul mai nepopulare ca niciodată; în rîndul poporului circula zvonul, de care conducătorii lui nu erau, probabil, cu totul străini, că senatul ar prelungi războiul intenţionat. Cum nu se putea recurge la desemnarea unui dictator, senatul a încercat să asigure alegerea unor consuli capabili, ceea ce nu a avut alt efect decît aţîţarea slăbiciunii şi încăpăţînării. Senatul reuşi cu mari dificultăţi să impună pe unul dintre candidaţii săi, pe Lucius Aemilius Paullus, care condusese cu pricepere războiul iliric din anul 535 (**219**) (p. 381); majoritatea covîrşitoare a cetăţenilor i-a oferit drept coleg pe Marcus Terentius Varro, candidatul partidului popular, un bărbat incapabil, cunoscut numai prin opoziţia înverşunată împotriva senatului şi îndeosebi prin iniţiativa de a-l propune pe Marcus Minucius ca al doilea dictator, şi care nu oferea altă recomandare poporului decît o origine umilă şi o obrăznicie grosolană. În timp ce la Roma se făceau aceste pregătiri în vederea campaniei următoare, războiul reîncepuse deja în Apulia. Imediat ce anotimpul i-a permis-o, Hannibal, determinînd ca întotdeauna cursul războiului şi luînd iniţiativa ofensivei, a părăsit Gerunium îndreptîndu-se către sud, a

trecut Aufidus depăşind Luceria şi a cucerit fortăreaţa de la Canae (între Canosa şi Barletta), care domina cîmpia de la Canusium şi care fusese pînă atunci unul dintre principalele depozite ale romanilor. Armata romană, care, după ce Quintus Fabius îşi depusese candidatura la jumătatea toamnei, conform constituţiei, era comandată de Gnaeus Servilius şi Marcus Regulus, mai întîi consuli, apoi proconsuli, n-a putut evita pierderea substanţială. Atît din considerente militare, cît şi politice, devenise mai necesară decît oricînd oprirea progreselor lui Hannibal printr-o bătălie în cîmp deschis. Cu ordine în acest sens, cei doi noi comandanţi supremi, Paullus şi Varro, au ajuns în Apulia la începutul verii anului 538 (**216**). Împreună cu cele patru legiuni noi şi contingentul corespunzător al italicilor, armata romană număra 80.000 de soldaţi pedeştri, jumătate cetăţeni, jumătate aliaţi, şi 6.000 de călăreţi, dintre care o treime erau cetăţeni, două treimi aliaţi; armata lui Hannibal număra, dimpotrivă, 10.000 de călăreţi, dar numai 40.000 de pedestraşi. Hannibal nu dorea nimic mai mult decît o bătălie, şi aceasta nu din considerentele amintite mai sus, ci mai ales pentru că vasta întindere a cîmpiei apulice îi permitea să-şi pună în valoare întreaga superioritate a cavaleriei, iar aprovizionarea armatei sale numeroase devenise deosebit de dificilă, cu toată superioritatea cavaleriei, din cauza vecinătăţii inamicului de două ori mai puternic şi sprijinit de un sistem de fortăreţe. Comandanţii armatei romane erau, de asemenea, cum am spus, decişi să ofere bătălia şi se apropiaseră în acest scop de inamic: dar cei mai clarvăzători dintre ei, văzînd superioritatea poziţiei lui Hannibal, hotărîră să aştepte mai întîi, aşezîndu-se pur şi simplu în vecinătatea inamicului pentru a-l determina să se retragă şi să accepte bătălia pe un teren mai puţin favorabil lui. În acest scop, Paullus a aşezat în faţa poziţiei cartagineze de la Cannae de pe malul drept al lui Aufidus două tabere mai în amonte, una mai mare pe malul drept, una mai mică la o distanţă de aproximativ un sfert de milă de prima pe malul stîng, în apropierea celei a inamicului, pentru a-i stînjeni aprovizionarea cu furaje pe ambele maluri ale rîului. Dar o asemenea pedanterie militară i-a displăcut consulului democrat; se discutase doar că

această campanie nu era organizată pentru a-i lăsa pe soldaţi să stea de pază, ci ca să-şi întrebuinţeze săbiile. În consecinţă, el a dat ordinul ca inamicul să fie atacat oricînd şi oriunde s-ar fi aflat. După străvechiul obicei, atît de absurd, votul decisiv în consiliul de război aparţinea alternativ celor doi comandanţi supremi; supunerea era aşadar obligatorie şi voinţa eroului de pe stradă trebuia împlinită. Doar un detaşament de 10.000 de soldaţi a rămas în tabăra principală a romanilor cu ordinul de a pune stăpînire asupra celei cartagineze în timpul bătăliei, blocînd astfel retragerea armatei inamice prin traversarea rîului. În zorii zilei de 2 august, după calendarul necorectat, prin iunie, după cel corectat, grosul armatei romane a traversat rîul, în acest anotimp cu cotele scăzute, nestingherind astfel prea mult mişcările trupelor; trupele s-au rînduit în linie de bătaie lîngă tabăra romană secundară, mai apropiată de inamic, între cea romană principală şi cea cartagineză, care fusese deja scena luptelor dintre avanposturi în vasta cîmpie care se întinde pe malul stîng al rîului. Armata cartagineză i-a urmat, traversînd şi ea rîul pe care se sprijinea atît flancul drept roman, cît şi cel stîng cartaginez. Cavaleria romană era aşezată pe flancuri: o diviziune mai slabă, alcătuită din cetăţeni, pe flancul drept, lîngă rîu, fiind condusă de către Paullus, cealaltă, mai puternică, alcătuită din aliaţi, pe cel stîng, spre cîmpie, fiind condusă de către Varro. În centru se afla pedestrimea, în rînduri neobişnuit de dese, sub comanda proconsulului Gnaeus Servilius. În faţa acestuia, Hannibal şi-a rînduit pedestrimea în formă de semilună, astfel încît trupele celtice şi iberice, în armura lor naţională, formau partea avansată a centrului, libienii, înarmaţi ca romanii, formau, de amîndouă părţile, flancurile retrase. Întreaga cavalerie grea era plasată în partea orientată spre rîu, sub comanda lui Hasdrubal, iar în partea orientată spre cîmpie se afla cavaleria uşoară a numizilor. După o încăierare de scurtă durată între avanposturi, fu degajată întreaga linie. În locul unde cavaleria uşoară a cartaginezilor lupta împotriva cavaleriei grele a lui Varro, conflictul se prelungi indecis sub şarjele continue ale numizilor. În centru, dimpotrivă, legiunile spulberară, pur şi simplu, trupele spaniole şi galice cu care se angajase mai întîi lupta, învingătorii

fructificînd grabnic avantajul lor şi precipitîndu-se la atac. Între timp, Fortuna îi părăsise pe romani pe flancul drept. Hannibal încercase din nou să dea de lucru flancului stîng al cavaleriei inamice, pentru a-l putea folosi pe Hasdrubal cu întregul său efectiv împotriva celui drept, mai slab, pe care să-l risipească mai întîi. După o rezistenţă curajoasă, cavaleria romană începuse să piardă teren, iar cei care n-au fost măcelăriţi au fost urmăriţi de-a lungul rîului şi risipiţi în cîmpie; Paullus, rănit, galopă spre centru pentru a schimba soarta legiunilor sau, dacă nu, s-o împartă cu ele. Acestea, pentru urmărirea mai sigură a victoriei asupra infanteriei inamice înaintate, îşi transformaseră ordinea dintr-una frontală într-o coloană de atac care pătrundea precum o pană în centrul inamic. În această poziţie, ele au fost atacate violent de pedestrimea libiană, care le învăluise din dreapta şi din stînga, o parte dintre ele fiind obligate să se oprească pentru a face faţă atacurilor din flancuri; astfel, înaintarea stagna complet şi masa de infanterişti, şi aşa prea strînsă, nu mai avea posibilitatea să se desfăşoare. Între timp, Hasdrubal, după ce înfrînsese definitiv trupele lui Paullus, îşi adunase şi-şi rînduise din nou cavaleria, conducînd-o în spatele centrului inamic spre flancul lui Varro. Cavaleria italică a acestuia, deja ocupată suficient cu numizii, se risipi repede în faţa atacului îndoit. Hasdrubal, lăsînd urmărirea fugarilor pe seama numizilor, şi-a aranjat pentru a treia oară escadroanele, pentru a le arunca în spatele infanteriei romane. Această ultimă lovitură a fost decisivă. Fuga a fost imposibilă, cruţarea, o iluzie; poate niciodată o armată de asemenea proporţii n-a fost distrusă atît de complet pe cîmpul de bătălie, cu pierderi minime ale adversarului, aşa cum a fost aceea romană la Cannae. Hannibal nu pierduse decît 6.000 de soldaţi, două treimi dintre aceştia fiind celţi, loviţi de primul atac al legiunilor. În schimb, dintre cei 76.000 de romani rînduiţi în liniile de bătaie, 70.000 acopereau cîmpul, printre ei fiind consulul Lucius Paullus, proconsulul Gnaeus Scipio, două treimi dintre ofiţerii de stat-major, 80 de bărbaţi de rang consular. Numai consulul Marcus Varro a fost salvat de prezenţa sa de spirit şi de calul său iute; ajungînd la Venusia, el nu s-a sfiit să supravieţuiască acestui dezastru. Garnizoana taberei romane, care

număra 10.000 de soldaţi, a căzut, în majoritatea ei, în captivitate; numai cîteva mii de soldaţi, în parte din garnizoană, în parte din front, au reuşit să se refugieze la Canusium. Şi ca şi cum sfîrşitul ar fi fost hotărît, înainte de încheierea anului legiunea trimisă în Galia a intrat într-o ambuscadă şi a fost nimicită în întregime de către gali, împreună cu generalul ei, Lucius Postumius, consulul desemnat pentru anul următor.

Acest succes fără precedent părea să ducă în sfîrşit la realizarea marii combinaţii politice pentru care Hannibal venise în Italia. Ce-i drept, el îşi clădise planul în primul rînd pe armata sa; dar, cunoscînd bine puterea adversă, aceasta urma să fie în sistemul său numai avangarda, pentru a cărei susţinere urmau să se unească, treptat, puterile occidentale şi ale Orientului, întru nimicirea orgoliosului oraş. Sprijinul care-i păruse a fi cel mai sigur, reîmprospătarea forţelor din Spania, a fost anihilat din cauza acţiunii energice şi curajoase a generalului Gnaeus Scipio, care fusese trimis aici. După traversarea Ronului de către Hannibal, acesta navigase la Emporiae şi luase în stăpînire mai întîi coasta dintre Pirinei şi Ebru, iar după înfrîngerea lui Hanno, şi inclusiv partea continentală (536, **218**). În anul următor (537, **217**), nimicise flota cartagineză în faţa gurii Ebrului, iar după ce fratele său Publius, viteazul apărător al Văii Padului, îi completase forţele cu 8.000 de soldaţi, el traversase Ebrul şi înaintase pînă în apropiere de Saguntum. Ce-i drept, Hasdrubal încercase, conform ordinului primit de la fratele său, să treacă Pirineii cu o armată în anul următor (538, **216**); dar Scipionii îi blocaseră trecerea peste Ebru, învingîndu-l complet aproximativ în aceeaşi perioadă în care Hannibal triumfa la Cannae. Populaţia numeroasă a celtiberilor şi multe alte triburi spaniole trecuseră de partea Scipionilor; aceştia stăpîneau marea şi trecătorile Pirineilor şi, pe deasupra, coasta galică datorită masalioţilor fideli. Hannibal nu putea să se aştepte aşadar la nici un ajutor din Spania. Cartagina, la rîndul ei, făcuse pînă acum pentru generalul său ceea ce era de aşteptat de la ea; escadre feniciene ameninţau coastele Italiei şi cele ale insulelor romane şi apărau Africa în eventualitatea unei debarcări romane. Aceasta era tot. Un sprijin substanţial era împiedicat nu atît

de imposibilitatea cunoaşterii poziţiei lui Hannibal şi de lipsa unui port de ancorare în Italia, cît mai ales de obişnuinţa, deprinsă de-a lungul anilor, că armata spaniolă se întreţine singură şi, înainte de toate, de opoziţia partidei pacifiste. Hannibal suferea din plin de pe urma acestei pasivităţi de neiertat; în ciuda economiei de bani şi de soldaţi, visteria începuse să i se golească, solda era neplătită, iar rîndurile soldaţilor săi începuseră să se rărească. Dar acum, ştirea despre victoria de la Cannae a redus chiar şi partidul opoziţiei la tăcere. Senatul cartaginez a hotărît să-i pună la dispoziţie generalului subvenţii însemnate, în parte în bani, în parte în soldaţi recrutaţi din Spania şi Africa, printre altele 4.000 de cavaleri numizi şi 40 de elefanţi, şi să poarte războiul cu mai multă energie atît în Spania, cît şi în Italia. Alianţa ofensivă dintre Cartagina şi Macedonia, despre care se discuta de multă vreme, fusese amînată mai întîi din cauza morţii neaşteptate a lui Antigonos, apoi din cauza nehotărîrii succesorului său, Filip, şi a războiului inoportun declanşat împreună cu aliaţii săi împotriva etolienilor (534-537, **220**-**217**). Abia acum, după bătălia de la Cannae, Demetrius din Pharos a găsit audienţă la Filip făgăduindu-i că va renunţa la posesiunile sale ilirice în favoarea Macedoniei – acestea trebuiau, bineînţeles, să fie recucerite mai întîi de la romani; abia acum curtea de la Pella a intrat în alianţă cu Cartagina. Macedonia accepta să trimită o armată de debarcare pe coasta estică a Italiei, fiindu-i asigurată, în schimb, retrocedarea posesiunilor romane din Epir. În Sicilia, regele Hieron urmase în anii de pace o politică de neutralitate, în măsura în care aceasta nu periclita propria securitate, iar în timpul crizelor periculoase de după pacea cu Roma îşi dovedise bunăvoinţa faţă de cartaginezi, îndeosebi trimiţîndu-le grîu. Fără îndoială, a asistat cu părere de rău la noua ruptură dintre Cartagina şi Roma; el nu putea s-o împiedice însă şi, cînd aceasta s-a produs, el a rămas în continuare, prudent, fidelul Romei. La puţină vreme după acest eveniment (toamna anului 538, **216**), moartea îl răpi după o guvernare de 54 de ani. Nepotul şi succesorul înţeleptului bătrîn, tînărul şi incapabilul Hieronymus, a intrat imediat în negocieri cu diplomaţii cartaginezi; şi întrucît aceştia nu s-au opus cererii de a-i ceda Sicilia pînă la vechea graniţă

siculo-cartagineză şi apoi, cînd pretenţiile au devenit exagerate, de a-i asigura prin tratat posesiunea asupra întregii insule, el a intrat în alianţă cu Cartagina şi a dat ordin ca flota siracuzană să se unească cu aceea cartagineză care venise să ameninţe Siracusa. Situaţia flotei romane de la Lilybaeon, care avusese deja mult de furcă cu a doua escadră cartagineză staţionată la Insulele Aegate, deveni deodată foarte critică; în acelaşi timp, trupele concentrate la Roma în vederea îmbarcării spre Sicilia au trebuit să fie utilizate, după dezastrul de la Cannae, în alte scopuri mai presante.

Hotărîtor însă era faptul că, în sfîrşit, edificiul confederaţiei italice începea să se clatine, după ce rezistase doi ani loviturilor unui greu război. De partea lui Hannibal trecură Arpi, din Apulia, şi Uzentum, din Mesapia – două oraşe străvechi, prejudiciate serios de coloniile romane Luceria şi Brundisium; toate oraşele brutienilor – care luaseră de fapt iniţiativa –, cu excepţia petelinilor şi consentinilor, care trebuiră să fie mai întîi înfrînţi pentru a ceda; cea mai mare parte a lucanienilor; picenţii transplantaţi în zona de la Salernum; hirpinii, samniţii, cu excepţia pentrienilor; în sfîrşit, Capua, al doilea oraş al Italiei, care putea să desfăşoare în bătălie 30.000 de pedestraşi şi 4.000 de cavaleri şi a cărei trecere de partea cartaginezilor a antrenat-o şi pe aceea a oraşelor vecine Atella şi Calatia. Ce-i drept, partida aristocratică, legată prin multe fire de interesele romanilor, s-a opus pretutindeni, mai ales la Capua, acestei schimbări de alianţă, iar luptele interne îndîrjite care izbucniră din cauza aceasta au micşorat foarte mult avantajele pe care Hannibal le-a putut obţine prin această înmulţire a aderenţilor. La Capua, de exemplu, s-a văzut silit să aresteze pe unul dintre conducătorii partidei aristocratice, pe Decius Magius, care apăra cu înverşunare alianţa cu romanii chiar şi după ocuparea cetăţii de către fenicieni, şi să-l trimită la Cartagina, oferind astfel dovada, foarte dezavantajoasă pentru el, cu privire la valoarea minimă a libertăţii şi suveranităţii abia garantate solemn campanienilor de către generalul însuşi. În schimb, grecii din Italia meridională nu au renunţat la alianţa cu romanii, atitudine în care nu poate fi trecut cu vederea rolul garnizoanelor romane, dar mai ales datorită urii, tradiţionale, a

elenilor faţă de fenicieni şi faţă de noii aliaţi ai acestora, lucanienii şi brutienii, ca şi datorită ataşamentului lor faţă de Roma, care folosise fiecare prilej pentru a-şi manifesta filoelenismul şi arătase faţă de grecii Italiei o clemenţă neobişnuită. Astfel, grecii Campaniei, Neapolis îndeosebi, au rezistat curajoşi în faţa lui Hannibal însuşi; la fel au acţionat, în Grecia Mare, Region, Turii, Metapontion şi Tarentum, cu toată situaţia lor periclitată; Crotona şi Locri, în schimb, au fost, în parte, luate cu asalt de către brutienii şi fenicienii uniţi, în parte, au fost silite să capituleze, iar locuitorii din Crotona au fost transferaţi la Locri, după care colonişti brutieni ocupară acest important port maritim. Se înţelege de la sine că latinii din Italia meridională, stabiliţi la Brundisium, Venusia, Paestum, Cosa, Cales, au păstrat o fidelitate nezdruncinată faţă de Roma. Acestea erau doar fortăreţele cuceritorilor, stabilite într-o ţară străină, iar coloniştii fuseseră aşezaţi pe teritoriul indigenilor, fiind duşmăniţi de către vecinii lor; în interesele lor ar fi lovit în primul rînd adeverirea promisiunii lui Hannibal de a restabili străvechile frontiere ale comunităţilor italice. Acelaşi lucru este valabil şi pentru întreaga Italie de mijloc, cel mai vechi domeniu al stăpînirii romane, unde datina şi limba latină prevalau deja pretutindeni şi unde populaţia se simţea mai degrabă egală stăpînilor decît supusă acestora. Adversarii lui Hannibal din senatul cartaginez n-au uitat să aducă în discuţie faptul că nici un singur cetăţean roman, nici o singură comunitate latină nu se aruncase în braţele Cartaginei. Acest fundament al puterii romane nu putea să fie distrus decît asemenea zidurilor ciclopice, piatră cu piatră.

Acestea au fost consecinţele zilei de la Cannae, în care a fost nimicită floarea soldaţilor şi ofiţerilor confederaţiei, a şaptea parte din numărul total al italicilor în stare să poarte armele. A fost o pedeapsă crudă, dar meritată pentru gravele erori politice, care trebuie să fie imputate nu numai unor bărbaţi incapabili sau rău intenţionaţi, ci însuşi poporului roman. Constituţia croită pentru mica cetate nu se mai potrivea unei mari puteri; era pur şi simplu imposibil ca problema comandei armatelor oraşului într-un asemenea război să mai fie încredinţată an de an cutiei Pandorei, adică urnei

electorale. Întrucît o revizuire fundamentală a constituţiei, dacă era vreodată posibilă, nu putea fi întreprinsă în aceste circumstanţe, nu rămînea altă soluţie decît trecerea efectivă a responsabilităţii supreme în acest război în seama senatului, unica autoritate capabilă să confere şi să prelungească comanda, iar comiţiilor să li se rezerve numai simpla formalitate a confirmării. Succesele strălucite ale Scipionilor pe teatrul de război din Spania demonstraseră ce se putea obţine pe această cale. Dar demagogia politică, care atacase deja fundamentul aristocratic al constituţiei, pusese stăpînire asupra conducerii războiului din Italia; acuzaţia, absurdă, că nobilii ar fi conspirat cu inamicul extern produsese o impresie adîncă în rîndurile „poporului". Salvatorii, de la care mulţimea credulă aştepta minunile, Gaius Flaminius şi Marcus Varro, amîndoi „oameni noi" şi dintre cei mai devotaţi prieteni ai poporului, fuseseră desemnaţi, aşadar, de către această mulţime, după expunerea planurilor lor de operaţiuni în for, în mijlocul aclamaţiilor, să le traducă în fapte, iar rezultatele erau bătăliile de la Lacul Trasimenus şi de la Cannae. Sarcina de a conduce operaţiunile revenea în mod obligatoriu senatului. Era datoria senatului, care acum îşi înţelegea mai bine atribuţiile decît atunci cînd rechemase jumătate din armata lui Regulus din Africa, să preia conducerea operaţiunilor şi să se opună unor asemenea hotărîri funeste; dar şi el, atunci cînd prima dintre aceste înfrîngeri îi pusese cîrma în mînă, nu acţionase fără a se lăsa influenţat de interesele de partid. Oricît de deplasată ar fi comparaţia lui Quintus Fabius cu aceşti Cleoni romani, nici el nu purtase războiul numai ca militar, ci se cramponase de defensiva sa rigidă înainte de toate ca adversar politic al lui Gaius Flaminius, iar în abordarea disensiunilor cu locţiitorul său făcuse totul pentru a le adînci, şi aceasta într-o epocă ce impunea în primul rînd unitate. Prima consecinţă fusese că instrumentul cel mai important, pus la îndemîna senatului de către înţelepciunea strămoşilor tocmai pentru asemenea cazuri, dictatura, se spulberase în mîinile sale. Dar prăbuşirea catastrofală a puterii romane nu se datora nici lui Quintus Fabius, nici lui Marcus Varro, ci neîncrederii dintre guvernatori şi guvernaţi, antagonismului dintre senat şi cetăţeni. Dacă salvarea şi restaurarea statului era încă

posibilă, ea trebuia să debuteze cu restabilirea unităţii şi încrederii la Roma. Înţelegerea acestor necesităţi şi, fapt ce deţine o pondere mai mare, traducerea lor în fapt, realizarea lor prin suprimarea tuturor recriminărilor au constituit gloria şi onoarea perenă a senatului roman. În momentul în care Varro – unicul dintre generali care comandase în bătălie – s-a reîntors la Roma şi senatorii romani i-au ieşit înaintea porţilor şi i-au mulţumit că nu-şi pierduse speranţa în salvarea patriei, nu s-au rostit vorbe goale, ascunzînd sub o frazeologie bogată profunda dezamăgire, nici nu a fost vorba de batjocorirea amară a unui nenorocit: aceasta a însemnat încheierea unei păci între guvernatori şi guvernaţi. În faţa gravităţii împrejurărilor şi importanţei unui asemenea apel, cicălelile demagogice au încetat; de acum înainte, întreaga Romă cugeta asupra mijloacelor pentru înlăturarea în comun a primejdiei comune. Quintus Fabius, al cărui curaj dîrz a servit statului în acest moment decisiv mai mult decît toate faptele de arme, şi ceilalţi senatori distinşi au luat iniţiativa în toate acţiunile, redînd cetăţenilor încrederea în forţele proprii şi în viitor. Senatul şi-a păstrat atitudinea sa fermă şi de neclintit într-o perioadă în care soli din toate părţile se grăbeau să ajungă la Roma pentru a vesti bătăliile pierdute, trădarea aliaţilor, capturarea posturilor şi a depozitelor şi pentru a cere întăriri pentru Valea Padului şi Sicilia; şi aceasta cînd Italia era abandonată, iar Roma însăşi nu avea o garnizoană. Adunările mulţimii la porţile oraşului au fost interzise, gură-cască şi femeile erau trimişi acasă, perioada de doliu pentru cei căzuţi în luptă a fost limitată la 30 de zile, pentru ca serviciul zeilor bucuriei, de la care erau excluşi cei care purtau doliu, să nu fie întrerupt prea mult timp, întrucît numărul celor ucişi era atît de mare, încît aproape că nu exista familie care să nu deplîngă vreo pierdere. Între timp, cei care scăpaseră de pe cîmpul de bătălie fuseseră adunaţi la Canusium de către doi destoinici tribuni militari, Appius Claudius şi Publius Scipio cel Tînăr; acesta a reuşit, prin înflăcărarea sa antrenantă şi datorită săbiilor ridicate ale prietenilor săi, să schimbe cugetul acelor domni tineri care, într-un acces de nevolnică disperare, se gîndeau să emigreze dincolo de mare. Acestora li s-a adăugat, cu o mînă de

oameni, consulul Marcus Varro; cu timpul s-au adunat aici aproximativ două legiuni; senatul a ordonat ca acestea să fie reorganizate şi le-a degradat obligîndu-le la ruşinosul serviciu militar fără soldă. Generalul incapabil a fost rechemat la Roma, invocîndu-se un pretext convenabil; comanda supremă a fost preluată de către pretorul Marcus Claudius Marcellus, încercat în cursul războaielor galice, care fusese desemnat să conducă flota de la Ostia la Sicilia. Au fost făcute cele mai mari eforturi pentru a organiza o armată pregătită pentru bătălie. Latinii au fost somaţi să-şi aducă contribuţia pentru înlăturarea primejdiei comune; Roma însăşi a dat un bun exemplu şi a încorporat toată populaţia masculină care trecuse de vîrsta copilăriei, a înarmat sclavii pentru datorii şi criminalii, ba chiar a încorporat 8.000 de sclavi cumpăraţi pe cheltuiala statului. Întrucît lipseau armele, templele au fost golite de vechile arme ale învinşilor, iar toate atelierele au fost puse în funcţiune. Senatul a fost completat nu cu latini, cum cereau patrioţii timizi, ci cu cetăţenii romani cei mai îndreptăţiţi. Hannibal s-a oferit să elibereze prizonierii pe socoteala tezaurului public; acest lucru i-a fost refuzat, iar solul cartaginez care sosise cu o delegaţie din partea captivilor n-a fost lăsat să intre în oraş; nimic nu trebuia să dea naştere ideii că senatul s-ar gîndi la pace. Aliaţii nu trebuiau să creadă că Roma ar începe concilierea, iar cetăţeanul cel mai umil trebuia să înţeleagă că, pentru el, ca şi pentru toţi ceilalţi, pacea este imposibilă, iar salvarea se află numai în victorie.

Capitolul VI

Războiul lui Hannibal de la Cannae pînă la Zama

Scopul expediţiei italice a lui Hannibal fusese dizolvarea confederaţiei italice; la capătul celor trei campanii, acesta a fost realizat, în măsura în care fusese realizabil. Nu putea fi pus la îndoială faptul că, de vreme ce nu şi-au schimbat orientarea în urma zilei de la Cannae, comunităţile greceşti şi latine sau latinizate ale Italiei nu vor da înapoi din cauza fricii, ci vor putea fi supuse numai prin forţă, iar curajul disperat cu care se apărau împotriva fenicianului micile localităţi izolate sortite pierzaniei sigure, precum Petelia brutiană, prevestea cu claritate ce anume îl aştepta la marsi şi la latini. În cazul în care Hannibal considerase că va putea realiza mai mult pe această cale şi că va putea să-i cîştige şi pe latini de partea sa, aceste speranţe se dovediseră deşarte. Se pare însă că şi din alte puncte de vedere coaliţia italică nu dăduse roadele aşteptate de Hannibal. Capua îşi rezervase de la început dreptul de a-i interzice lui Hannibal încorporarea forţată a cetăţenilor campanieni; orăşenii nu uitaseră comportarea lui Pyrrhos la Tarentum şi credeau, în naivitatea lor, că se pot sustrage concomitent atît stăpînirii romane, cît şi celei cartagineze. Samnium şi Lucania nu mai erau ceea ce fuseseră atunci cînd regele Pyrrhos plănuise să-şi facă intrarea la Roma în fruntea tineretului sabelic. Nu numai că, pretutindeni, reţeaua de fortăreţe romane paralizase ţinuturile, dar stăpînirea romană îndelungată îi dezobişnuise pe locuitori de mînuirea armelor – contingentele pentru armata romană luate de aici erau nesemnificative –, stinsese ura străveche, atrăsese un număr mare de indivizi în sfera de interese ale comunităţii dominante. Într-adevăr, se trecea de partea învingătorului romanilor, după ce cauza Romei părea să fie pierdută pentru totdeauna; dar oricine era conştient că acum nu putea fi vorba de libertate, ci de schimbarea

stăpînului italic cu cel fenician, iar teama – nu entuziasmul – a mînat comunităţile sabelice în braţele învingătorului. În asemenea împrejurări, războiul stagna în Italia. Hannibal, care stăpînea partea meridională a Italiei pînă la Volturnus şi Garganus, neputînd să abandoneze aceste ţinuturi precum abandonase ţara celţilor, trebuia să apere acum şi el o graniţă, care nu putea fi lăsată nesupravegheată fără consecinţe nefaste, iar pentru apărarea ţinuturilor ocupate în faţa fortăreţelor care-l sfidau pretutindeni şi împotriva armatelor atacatoare dinspre nord şi pentru reluarea ofensivei dificile din Italia Centrală, forţele sale militare, o armată de aproximativ 40.000 de soldaţi, fără a socoti contingentele italice, erau cu totul insuficiente. Înainte de toate, el avea în faţă alţi adversari. Învăţînd de pe urmele crudelor experienţe, romanii adoptaseră un sistem de război mai realist; ei desemnau în fruntea armatelor lor numai ofiţeri încercaţi şi prelungeau, cînd devenea necesar, durata comandei acestora. Aceşti generali nici nu observau de pe înălţimile dealurilor mişcările inamicului, nici nu se aruncau orbeşte asupra adversarului, atunci cînd îl întîlneau, ci păstrau calea de mijloc între temporizare şi precipitare, se instalau în tabere fortificate sub zidurile cetăţilor şi acceptau bătălia numai acolo unde victoria ducea la rezultate, iar înfrîngerea nu ducea la pierzanie. Sufletul acestei noi strategii era Marcus Claudius Marcellus. După ziua nefastă de la Cannae, senatul şi poporul îşi îndreptaseră privirile, cu o intuiţie salutară, asupra acestui bărbat viteaz şi deprins cu războiul şi-i încredinţaseră practic comanda supremă reală. El se şcolise în cadrul dificilului război sicilian împotriva lui Hamilcar şi-şi dovedise într-o manieră strălucită calităţile de talentat conducător, ca şi vitejia personală în timpul ultimelor campanii împotriva celţilor. Cu toate că depăşise de mult vîrsta de 50 de ani, energia tinereţii îi mai înfierbînta încă trupul : cu puţin timp înainte, el îl doborîse pe conducătorul inamic de pe cal (p. 385) – primul şi unicul consul roman care a reuşit o asemenea faptă de arme. Viaţa lui era consacrată celor două divinităţi cărora le ridicase splendidul templu dublu de la *Porta Capena*, Virtuţii şi Vitejiei; şi dacă salvarea Romei din această primejdie extremă nu este meritul unuia singur, ci trebuie

atribuită colectivităţi cetăţenilor romani, în general, şi senatului, îndeosebi, nimeni n-a contribuit mai mult la realizarea acestui edificiu colectiv decît Marcus Marcellus.

De pe cîmpul de bătălie, Hannibal se îndreptase spre Campania. El cunoştea Roma mai bine decît naivii care considerau, în epoci antice şi moderne, că printr-un marş împotriva capitalei inamice lupta ar fi putut fi terminată. Este adevărat, tactica modernă decide un război pe cîmpul de bătălie; în epocile antice, în care sistemul de atac împotriva fortăreţelor era cu mult mai puţin dezvoltat decît sistemul de apărare, de nenumărate ori succesul deplin pe cîmpul de bătălie a eşuat în faţa zidurilor capitalei. Consiliul şi cetăţenii din Cartagina nu puteau fi în nici un fel comparaţi cu senatul şi poporul din Roma; primejdia în care se aflase Cartagina după prima expediţie a lui Regulus fusese cu mult mai ameninţătoare decît cea în care se afla Roma după bătălia de la Cannae. Şi totuşi, atunci Cartagina rezistase şi repurtase o victorie strălucită. Pe ce temei se putea crede că Roma îi va oferi acum învingătorului cheile sau că va accepta chiar o pace echitabilă? În loc de a sacrifica succese posibile şi importante prin astfel de demonstraţii vane sau de a pierde timpul cu asedierea cîtorva mii de refugiaţi în spatele zidurilor de la Canusium, Hannibal se deplasase imediat la Capua, înainte ca romanii să fi reuşit să trimită aici o garnizoană şi, în urma acestui marş, el determinase al doilea oraş din Italia să treacă, după îndelungi ezitări, de partea sa. Spera ca, din Capua, să pună stăpînire pe unul dintre porturile Campaniei, pentru a primi acolo întăririle pe care măreţele sale victorii le smulseseră din partea opoziţiei din patrie.

Cînd romanii aflară în ce direcţie se îndrepta Hannibal, părăsiră şi ei Apulia, unde a rămas numai un contingent puţin numeros, şi-şi adunară restul forţelor pe malul drept al rîului Volturnus. Cu cele două legiuni rămase după dezastrul de la Cannae, Marcus Marcellus a înaintat pînă la Teanum Sidicinum, unde făcu joncţiunea cu trupele disponibile venite de la Roma şi Ostia, continuîndu-şi apoi marşul, în timp ce dictatorul Marcus Junius urma încet cu armata principală, organizată la repezeală, pînă la Casilinum pe Volturnus, cu intenţia de a salva Capua dacă mai era posibil. Aceasta se găsea, într-adevăr,

deja în mîinile inamicului; în schimb, încercările lui de a cuceri Neapolis eşuaseră în faţa rezistenţei eroice a cetăţenilor, iar romanii sosiseră tocmai la timp pentru a cantona o garnizoană în acest important port. Aceeaşi fidelitate faţă de Roma o dovediră celelalte două cetăţi maritime mai mari, Cumae şi Nuceria. La Nola, lupta dintre partida poporului şi cea a senatorilor cu privire la trecerea de partea cartaginezilor era încă indecisă.

Înştiinţat că prima cîştigă supremaţia, Marcellus a trecut rîul la Caiatia, a înconjurat armata inamică, urmînd linia colinelor de la Suessula, şi a ajuns la Nola, destul de repede pentru a o apăra atît împotriva inamicilor interni, cît şi împotriva celor externi. Mai mult, cu ocazia unui contraatac, el l-a constrîns pe Hannibal însuşi la defensivă, cu pierderi însemnate pentru acesta, un succes important mai degrabă prin efectul său moral decît prin rezultate concrete, fiind prima înfrîngere suferită de fenician. Ce-i drept, în Campania, Nuceria, Acerrae şi, după o rezistenţă dîrză care s-a prelungit pînă în anul următor (539, **215**), Casilinum, cheia liniei de pe Volturnus, au căzut în mîinile lui Hannibal, care a judecat sîngeros senatorii acestor oraşe, rămaşi fideli Romei. Teroarea este însă un nepotrivit mijloc de propagandă; romanii au reuşit, cu pierderi relativ minime, să depăşească momentele critice ale slăbiciunii iniţiale. Aşadar, războiul din Campania stagna, iar venirea iernii îl obliga pe Hannibal să se încartiruiască la Capua, a cărei opulenţă nu a avut o influenţă fastă asupra trupelor sale lipsite de adăposturi salubre timp de trei ani. În anul următor, războiul a luat o cu totul altă înfăţişare (539, **215**). Încercatul general Marcus Marcellus, Tiberius Sempronius Gracchus, care se evidenţiase în campania anterioară în funcţia de comandant al cavaleriei dictatorului, şi bătrînul Quintus Fabius Maximus au preluat, Marcellus ca proconsul, ceilalţi doi în calitate de consuli, conducerea celor trei armate romane, destinate să încercuiască Capua şi pe Hannibal. Marcellus s-a sprijinit pe Nola şi Suessula, Maximus a ocupat poziţii pe malul drept al Volturnusului, lîngă Calles, iar Gracchus, de-a lungul ţărmului, lîngă Liternum, pentru apărarea cetăţilor Neapolis şi Cumae. Campanienii care se îndreptară împotriva cetăţii Cumae, pentru a-i surprinde pe locuitori,

au fost bătuţi decisiv de către Gracchus la trei mile de Cumae; Hannibal, care apăruse în faţa oraşului pentru a şterge această pată, a fost el însuşi înfrînt într-o încăierare şi, întrucît bătălia principală oferită de el n-a fost acceptată, s-a retras nemulţumit la Capua. În vreme ce romanii nu numai că păstraseră ceea ce deţinuseră în Campania, dar recuceriseră şi Compulteria şi alte localităţi mai mici, sosiră plîngeri vehemente din partea aliaţilor din est ai lui Hannibal. O armată romană sub conducerea pretorului Marcus Valerius ocupase poziţii la Luceria, în parte pentru a supraveghea împreună cu flota romană coasta de est şi mişcările macedonenilor, în parte pentru a jefui, în înţelegere cu armata de la Nola, teritoriile samniţilor, lucanienilor şi hirpinilor răsculaţi. Pentru despresurarea acestora, Hannibal s-a întors mai întîi împotriva celui mai activ adversar al său, Marcus Marcellus, dar acesta a cîştigat sub zidurile Nolei o importantă victorie asupra armatei feniciene, care a trebuit să se retragă fără posibilitatea de reabilitare imediată şi să se deplaseze din Campania la Arpi, pentru a opri progresele armatei inamice în Apulia. Tiberius Gracchus o urmări împreună cu trupele sale, în timp ce celelalte două armate din Campania se pregăteau în vederea atacului asupra cetăţii Capua în primăvara următoare.

Clarviziunea lui Hannibal nu fusese orbită de victorii. Era din ce în ce mai limpede că nu-şi va putea atinge ţelul pe calea aceasta. Marşurile rapide, deplasarea continuă, amintind de aventură, a teatrului de război, cărora Hannibal le datora în esenţă succesele sale, luaseră sfîrşit; inamicul devenise mai prudent, iar noi întreprinderi erau imposibile din cauza necesităţii de a apăra ceea ce fusese cucerit. Nu se mai putea gîndi la ofensivă, iar defensiva era dificilă şi ameninţa să devină şi mai dificilă în anii viitori. El nu se putea amăgi că a doua parte a măreţei sale opere, supunerea latinilor şi cucerirea Romei, putea fi încheiată cu forţele proprii şi cu acelea ale aliaţilor săi italici. Încheierea cu succes a acestora depindea de consiliul de la Cartagina, de cartierul general de la Cartagena, de curţile de la Pella şi Siracusa. Dacă toate resursele din Africa, Spania, Sicilia şi Macedonia erau acum concentrate împotriva inamicului comun, dacă Italia meridională devenea locul de adunare pentru

armatele şi flotele din vest, sud şi est, atunci se putea spera în împlinirea operei pe care avangarda condusă de el o începuse atît de strălucit. Mijlocul cel mai firesc şi mai uşor ar fi fost trimiterea de ajutor suficient din Cartagina. Statul cartaginez, care nu fusese atins aproape deloc de ravagiile războiului şi fusese salvat din profunda sa decădere şi dus aproape de victorie de o mînă de patrioţi hotărîţi care acţionau din proprie iniţiativă, ar fi putut s-o facă fără îndoială. Posibilitatea ca o flotă feniciană să debarce forţe numeroase la Locri sau la Crotona, mai ales cît timp portul Siracusei rămînea deschis pentru cartaginezi, iar flota din Brundisium era ţinută în şah de către Macedonia, e dovedită de debarcarea nestingherită la Locri a 4.000 de africani, pe care Bomilcar i-a adus din Cartagina în această perioadă şi, mai ales, traversarea lui Hannibal, netulburată de nimeni, după ce totul fusese pierdut. Dar după entuziasmul iniţial al victoriei de la Cannae, partida cartagineză favorabilă păcii, oricînd gata să cumpere răsturnarea adversarilor săi politici cu preţul salvării partidei şi care găsea aliaţi fideli în miopia şi indolenţa cetăţenilor, a respins cererile insistente ale generalului care solicita un sprijin mai hotărît, cu răspunsul, datorat în parte naivităţii, în parte urii, că un general de talia lui nu avea nevoie de ajutor, în măsura în care era într-adevăr învingător. Astfel, această partidă a contribuit în aceeaşi măsură ca şi senatul la salvarea Romei. Hannibal, crescut în tabără şi străin de maşinaţiile partidelor politice, nu a găsit un conducător al poporului pe care să se fi putut sprijini, precum tatăl său se sprijinise pe Hasbrudal, şi trebuia să caute în străinătate mijloacele pentru salvarea patriei, pe care aceasta le deţinea din plin. Aici putea să se bazeze, cel puţin cu speranţe mai întemeiate, pe conducătorii armatei din Spania, pe legăturile stabilite cu Siracusa şi pe intervenţia lui Filip. Totul se îndrepta spre aducerea în teatrul de război italic de noi forţe, potrivnice Romei, din Spania, Siracusa sau Macedonia, iar pentru a realiza sau împiedica aceasta au fost purtate războaiele din Spania, Sicilia şi Grecia. Toate acestea n-au fost nimic altceva decît mijloace pentru realizarea scopului, iar istoricii s-au înşelat deseori atribuindu-le un rol mai însemnat. Pentru romani, ele au fost în primul rînd războaie defensive, cu obiectivul

imediat de a bloca trecătorile Pirineilor, de a reţine armata macedoneană în Grecia, de a apăra Messana şi de a compromite comunicaţiile dintre Italia şi Sicilia; se înţelege de la sine că această defensivă se transforma, după posibilităţi, în ofensivă, evoluînd, în cazuri favorabile, spre expulzarea fenicienilor din Spania şi Sicilia şi spre dizolvarea alianţelor lui Hannibal cu Siracusa şi cu Filip. Războiul italic propriu-zis a trecut pe planul al doilea şi s-a risipit în bătălii pentru cetăţi şi în incursiuni, care nu au adus nici o schimbare în problema principală. Italia a rămas totuşi, atîta timp cît fenicienii deţineau ofensiva, ţinta operaţiilor şi toate sforţările, precum şi toate interesele se legau de anularea sau perpetuarea izolării lui Hannibal în Italia meridională.

Dacă, imediat după bătălia de la Cannae, s-ar fi putut pune în joc toate mijloacele pe care Hannibal le considera necesare, el ar fi putut să fie aproape sigur de succes. Dar situaţia lui Hasbrudal devenise atît de problematică în urma bătăliei de pe Ebru, încît ajutorul în bani şi în trupe, smuls cetăţenilor cartaginezi graţie victoriei de la Cannae, a fost folosit în cea mai mare parte în Spania, însă fără a genera modificări deosebite în favoarea fenicienilor. În campania următoare (539, **215**), Scipionii deplasară teatrul de război de pe Ebru pe Guadalquivir şi repurtară la Illiturgi şi Intibili, în Andalusia, inima teritoriului cartaginez, două victorii strălucite. Legăturile stabilite în Sardinia cu indigenii au dat cartaginezilor speranţa ocupării insulei, care ar fi fost de o importanţă capitală ca staţie intermediară între Spania şi Italia. Dar Titus Manlius Torquatus, care fusese trimis în Sardinia cu o armată romană, a nimicit forţele de debarcare cartagineze şi a asigurat romanilor din nou stăpînirea necontestată asupra insulei (539, **215**). Legiunile de la Cannae trimise în Sicilia se menţineau cu curaj şi noroc în nordul şi estul insulei împotriva cartaginezilor şi a lui Hieronymos, căzut victimă unui asasinat la sfîrşitul anului 539 (**215**). Şi ratificarea alianţei cu Macedonia a fost amînată, mai ales din cauza faptului că solii macedoneni trimişi la Hannibal fuseseră interceptaţi în cazul călătoriei în patrie de către corăbii de război romane. În felul acesta, mult mai temuta invazie a coastei de est a fost suspendată, iar

romanii cîştigară timp pentru a asigura cel mai important port, Brundisium, mai întîi cu flota, iar apoi şi cu armata de uscat folosită înainte de venirea lui Gracchus pentru acoperirea Apuliei, şi pentru a pregăti o armată de invazie în cazul declaraţiei de război din partea Macedoniei. Aşadar, în timp ce în Italia războiul stagna, cartaginezii din afara Italiei nu întreprindeau nimic pentru accelerarea transportului de noi armate sau flote spre acest teatru de război. Romanii, dimpotrivă, se aşezaseră, cu o energie fără seamăn, pretutindeni într-o poziţie defensivă, luptînd cu succes peste tot unde nu întîlneau geniul lui Hannibal. În timpul acesta, se estompase patriotismul efemer pe care victoria de la Cannae îl produsese la Cartagina; forţele militare însemnate care fuseseră organizate au fost, datorită fie opoziţiei partidelor, fie încercării nereuşite de a concilia diferitele opinii manifestate în cadrul consiliului, divizate în asemenea măsură, încît nu aduceau nicăieri un sprijin real, iar acolo unde ar fi fost cel mai necesar ajungea partea cea mai mică. La sfîrşitul anului 539 (**215**), omul de stat roman avizat putea fi sigur că pericolul iminent trecuse şi că nu rămînea altceva de făcut decît a persevera cu toate forţele pe toate planurile, pentru a duce la bun sfîrşit rezistenţa începută atît de eroic.

Mai întîi fu încheiat războiul din Sicilia. Planurile lui Hannibal nu cuprinseseră iniţial un război pe insulă; mai degrabă rod al hazardului şi, în principal, din cauza grabei copilăreşti a mărginitului Hieronymos, izbucnise aici un război pe uscat, de care senatul cartaginez se ataşase cu deosebită ardoare tocmai pentru că nu fusese conceput de către Hannibal. După ce Hieronymos fusese ucis la sfîrşitul anului 539 (**215**), faptul că cetăţenii vor rămîne fideli politicii iniţiate de el era mai mult decît problematic. Mai mult decît oricare alt oraş, Siracusa avea motive să păstreze alianţa cu Roma, întrucît victoria cartaginezilor asupra romanilor trebuia să le confere cel puţin suveranitatea asupra întregii insule şi nici un om cu bun-simţ nu putea să se încreadă în respectarea promisiunilor făcute siracuzanilor de către cartaginezi. În parte datorită acestor considerente, în parte înfricoşaţi de pregătirile ameninţătoare ale romanilor, care nu renunţau la nici un efort pentru a aduce

importanta insulă, punte între Italia şi Africa, din nou sub ascultarea lor, trimiţînd în Sicilia, pentru campania din anul 540 (**214**), pe cel mai bun general al lor, Marcus Marcellus, cetăţenii siracuzani păreau înclinaţi să dea uitării cele petrecute, printr-o reîntoarcere oportună la alianţa romană. Dar confuzia generală din oraş, unde, după moartea lui Hieronymos, alternau rapid tentativele de reinstaurare a vechii suveranităţi a poporului cu încercările diferiţilor pretendenţi de a ocupa tronul, unde comandanţii cetelor de mercenari erau încă adevăraţii stăpîni ai situaţiei, a oferit abililor emisari ai lui Hannibal, Hippokrates şi Epikydes, ocazia de a dejuca proiectele de pace.

Masele se lăsară captate în numele libertăţii; descrierile, exagerate peste măsură, ale pedepselor groaznice care fuseseră aplicate de către romani leontinilor, abia readuşi sub ascultare, treziră în rîndul cetăţenilor mai înstăriţi bănuiala că ar fi prea tîrziu pentru restabilirea relaţiilor amicale cu Roma; iar numeroşii dezertori romani, înrolaţi în rîndurile mercenarilor, în majoritatea lor vîslaşi fugiţi de pe corăbii, se lăsară uşor convinşi că o pace a cetăţenilor cu Roma ar însemna pentru ei condamnarea la moarte. Astfel, conducătorii cetăţenilor au fost ucişi, armistiţiul a fost încălcat, iar Hippokrates şi Epikydes au preluat guvernarea oraşului. Consulului nu-i mai rămînea decît să înceapă asediul; iar conducerea pricepută a apărării, în care s-a evidenţiat în mod deosebit inginerul siracuzan Archimedes, renumit ca matematician, i-a silit pe romani ca, după opt luni, să transforme asediul într-o blocadă pe apă şi pe uscat. Între timp, Cartagina, care pînă atunci ajutase Siracusa numai cu flotele ei, a trimis, sub conducerea lui Himilco, o puternică armată de uscat, în urma înştiinţării despre noua revoltă a acesteia împotriva Romei, armată care a debarcat fără greutate la Heracleea şi Minoa, ocupînd imediat importantul oraş Acragas. Pentru a realiza joncţiunea cu Himilco, iscusitul şi curajosul Hippokrates a ieşit din Siracusa cu o armată; situaţia lui Marcellus, prins între garnizoana din Siracusa şi cele două armate inamice, începu să devină critică. Cu ajutorul sosit din Italia, el şi-a menţinut poziţiile de pe insulă, continuînd blocada Siracusei. Pe de altă parte, majoritatea micilor oraşe din interiorul insulei se aruncară în braţele cartaginezilor, nu

atît datorită prezenţei armatelor, cît pedepselor groaznice pe care romanii le aplicau pe insulă îndeosebi ca urmare a masacrării cetăţenilor din Enna, suspectaţi de trădare de către garnizoana romană din localitate. În anul 542 (**212**), în timpul unei sărbători a oraşului, asediatorii Siracusei au reuşit să escaladeze o porţiune din întinsele ziduri de apărare, părăsite de către apărători, şi să pătrundă în suburbii, care se întindeau de la „insulă" şi de la oraşul propriu-zis de pe ţărm (Achradina) spre interior. Astfel, fortăreaţa Euryalos, situată la extremitatea vestică a suburbiilor pe care le acoperea, aşa cum acoperea şi drumul principal care lega Siracusa de interiorul ţării, fusese izolată şi a capitulat la puţină vreme după aceea. Asediul oraşului luînd astfel o întorsătură favorabilă romanilor, cele două armate conduse de Himilco şi Hippokrates săriră în ajutor, lansînd un atac simultan asupra poziţiilor romane, combinat în plus cu o tentativă de debarcare a flotei cartagineze şi o ieşire a garnizoanei siracuzane; dar acesta a fost respins în toate părţile, iar cele două armate de salvare au trebuit să se mulţumească cu aşezarea taberelor lor în faţa oraşului, în terenurile mlăştinoase ale lui Anapos, care, în timpul verii şi al toamnei, emană vapori pestilenţiali, provocînd epidemii fatale pentru cei care sălăşluiesc aici. Ele salvaseră oraşul de mai multe ori decît curajul cetăţenilor; în timpul lui Dionysos cel Bătrîn, două armate feniciene asediatoare fuseseră nimicite sub zidurile oraşului din cauza acestor epidemii. De data aceasta, destinul le sortise ca victimă trupele salvatoare ale oraşului; în timp ce armata lui Marcellus, încartiruită în suburbii, a suferit foarte puţin, febra făcea ravagii în corturile armatei feniciene şi ale celei siracuzane. Hippokrates muri, de asemenea Himilco şi cei mai mulţi dintre africani; rămăşiţele celor două armate, în majoritate sicelioţi indigeni, se dispersară în oraşele vecine. Cartaginezii mai întreprinseseră, ce-i drept, o încercare de salvare a oraşului dinspre mare; amiralul Bomilcar s-a retras însă atunci cînd flota romană i-a oferit bătălia. Chiar şi Epikydes, care deţinea comanda în oraş, considerîndu-l pierdut, a fugit la Acragas. Cu dragă inimă Siracusa s-ar fi predat romanilor; chiar începuseră tratativele. Dar pentru a doua oară ele au fost compromise de către dezertori; în cazul unei

noi răzmeriţe a soldaţilor, conducătorii oraşului şi un număr de cetăţeni de vază au fost ucişi, iar guvernarea, precum şi apărarea oraşului au fost încredinţate de către trupele străine comandanţilor lor. Marcellus a intrat atunci în tratative cu unul dintre aceştia, fapt ce i-a deschis porţile unuia dintre cele două cartiere încă libere ale oraşului, „insula", unde cetăţenii i-au predat voluntar Achradina (toamna anului 542, **212**). Dacă mărinimia ar fi guvernat vreodată evenimentele, ea ar fi trebuit aplicată acestui oraş, care, după toate aparenţele, nu acţionase liber de constrîngere şi încercase în repetate rînduri să se debaraseze de tirania armatei străine; această generozitate n-ar fi lezat cu nimic principiile deloc recomandabile ale dreptului public roman cu referire la tratamentul de aplicat comunităţilor rebele. Astfel, nu numai că Marcellus şi-a pătat onoarea militară, permiţînd un jaf general al bogatului oraş comercial, în timpul căruia, pe lîngă mulţi alţi cetăţeni, şi-a găsit moartea şi Archimedes, dar nici senatul n-a vrut să-şi plece urechea la plîngerile siracuzanilor îndreptate împotriva generalului erou şi n-a înapoiat nici proprietatea învinşilor, nici libertatea oraşului. Siracusa şi oraşele dependente de ea intrară în rîndul comunităţilor romane tributare – numai Tauromenion şi Neeton au primit dreptul Messanei, în timp ce teritoriul leontin a devenit domeniu roman, iar proprietarii de pînă atunci, arendaşi ai romanilor – şi nici un cetăţean siracuzan nu avea voie să locuiască în cartierul „insulei", care domina portul. Sicilia părea aşadar pierdută pentru cartaginezi; geniul lui Hannibal însă acţiona şi aici de la distanţă. El a trimis armatei cartagineze care, sub conducerea lui Hanno şi Epikydes, staţiona la Acragas, neştiind încotro să îndrepte, un ofiţer de cavalerie libian, pe Mutines, care a preluat comanda cavaleriei numide şi care, cu ajutorul escadroanelor sale rapide, a aţîţat peste tot ura îndîrjită împotriva despotismului roman, pornind un război de gherilă pe scară largă şi cu rezultate dintre cele mai norocoase. Astfel încît, atunci cînd armata cartagineză şi cea romană se întîlniră pe rîul Hiera, el a păstrat cîmpul de bătălie chiar şi în faţa lui Marcellus însuşi. Dar relaţia dintre Hannibal şi senatul cartaginez se repeta şi aici la scară redusă. Generalul desemnat de către senat

urmărea cu invidie din ce în ce mai mare succesele ofiţerului trimis de către Hannibal şi insista să ofere proconsulului o bătălie fără Mutines şi numizii săi. Voinţa lui Hanno se împlini, iar înfrîngerea fu zdrobitoare. Mutines nu s-a lăsat derutat de aceasta; el se menţinu în interiorul ţării, ocupînd mai multe localităţi mici, şi putu să-şi extindă treptat operaţiunile, întrucît sosiseră ajutoare însemnate din Cartagina. Succesele sale deveniră atît de răsunătoare, încît comandantul suprem, neputîndu-l opri altfel pe ofiţerul de cavaleri care-l eclipsa, îi luă pur şi simplu comanda asupra cavaleriei uşoare, conferind-o propriului fiu. Numidul, care păstrase acum insula timp de doi ani pentru stăpînii săi fenicieni, socotise că aceştia întrecuseră măsura; el şi călăreţii săi, care refuzaseră să-l urmeze pe tînărul Hanno, intrară în tratative cu generalul roman Marcus Valerius Laevinus, oferindu-i Acragasul. Hanno scăpă cu o barcă, îndreptîndu-se spre Cartagina pentru a relata alor săi ruşinoasa trădare de patrie a ofiţerului lui Hannibal; garnizoana feniciană a oraşului a fost măcelărită de către romani, iar cetăţenii vînduţi în sclavie (544, **210**). Pentru a asigura insula împotriva unor atacuri asemenea debarcării din 540 (**214**), oraşul a obţinut o colonie romană; vechiul şi gloriosul Acragas a devenit fortăreaţa romană Agrigentum. După ce întreaga Sicilie fusese supusă, romanii se străduiau să restabilească liniştea şi ordinea pe insulă. Bandele de tîlhari care făcuseră ravagii în interior au fost adunate şi trimise în Italia, pentru a incendia şi jefui dinspre Region ţinuturile aliaţilor lui Hannibal; guvernul a făcut toate sforţările pentru a da un nou avînt agriculturii complet ruinate. În consiliul de la Cartagina s-a mai vorbit, ce-i drept, deseori despre trimiterea unei flote în Sicilia şi de reînceperea războiului, dar toate acestea n-au fost decît proiecte.

Macedonia ar fi putut să influenţeze cursul evenimentelor mult mai decisiv decît Sicilia. De la puterile orientale nu se puteau aştepta în momentul acela nici ajutor, nici piedici. Antiochos cel Mare, aliatul natural al lui Filip, a trebuit să se considere norocos, după victoria decisivă a egiptenilor la Raphia (537, **217**), că poate încheia pacea pe baza status-quo-ului acesteia cu indolentul Philopator. El a fost împiedicat să se angajeze în marea alianţă antiromană concepută de

către Hannibal, în parte din cauza rivalităţii Lagizilor şi pericolului constant al reizbucnirii războiului, în parte din cauza răscoalelor unor pretendenţi din interior şi a acţiunilor de tot felul în Asia Mică, Bactriana şi satrapiile orientale. Curtea egipteană rămînea, decis, de partea Romei, cu care a reînnoit alianţa în anul 540 (**214**), dar de la Ptolemaeus Philopator romanii nu se puteau aştepta la altceva decît la corăbii cu grîu. Astfel, exceptînd propriile discordii, nimic altceva nu împiedica Macedonia şi Grecia să influenţeze decisiv marele război italic; ele ar fi putut să salveze numele elen, dacă ar fi reuşit să-şi impună, cel puţin pentru cîţiva ani, o opoziţie comună împotriva duşmanului comun. Astfel de sentimente circulau într-adevăr în Grecia. Cuvintele profetice ale lui Agelaos din Naupaktos, prin care îşi exprima speranţa că va asista în curînd la dispariţia luptelor dintre greci, avertismentul său grav de a privi înspre Occident şi de a nu permite ca o putere mai mare să impună tuturor partidelor, aflate acum în luptă, jugul aceleiaşi păci contribuiseră substanţial la încheierea păcii dintre Filip şi etolieni (537, **217**); drept dovadă e faptul că Agelaos a fost numit strateg al ligii etoliene. Elanul patriotic se manifesta atît în Grecia, cît şi la Cartagina; într-un anumit moment, se ivi chiar posibilitatea declanşării unui război naţional grec împotriva Romei. Dar generalul unei asemenea expediţii nu putea să fie altul decît Filip al Macedoniei şi acestuia îi lipsea entuziasmul şi credinţa în naţiune, necesare pentru conducerea unui asemenea război. El nu înţelegea dificila sarcină de a se transforma din asupritor în salvator al Greciei. Deja temporizarea sa la încheierea alianţei cu Hannibal imobilizase primul şi cel mai înflăcărat zel al patrioţilor greci; iar cînd pornise războiul împotriva Romei, modalitatea conducerii războiului se dovedi şi mai nepotrivită pentru trezirea simpatiei şi încrederii. Prima tentativă, întreprinsă după anul bătăliei de la Cannae (538, **216**), de a se înstăpîni asupra oraşului Apollonia eşuase lamentabil, întrucît Filip s-a retras cu toată graba la aflarea zvonului, cu totul neîntemeiat, despre înaintarea unei flote romane în Marea Adriatică. Acestea se petrecuseră înainte de ruptura definitivă cu Roma; atunci cînd s-a produs, în sfîrşit, amicii şi inamicii aşteptau o debarcare macedoneană în Italia

meridională. Începînd cu anul 539 (**215**), la Brundisium staţiona o flotă şi o armată romană, gata pentru a o intercepta; Filip, neavînd corăbii de război, înjghebase o flotilă formată din bărci ilirice uşoare, în vederea trecerii armatei sale. Dar cînd sosi momentul, curajul l-a părăsit la gîndul că va putea să întîlnească pe mare temutele pentere; el şi-a călcat cuvîntul dat lui Hannibal, aliatul său, prin care făgăduise că va întreprinde o încercare de debarcare, iar pentru a face totuşi ceva, s-a decis să lanseze un atac asupra părţii sale din pradă, posesiunile romane din Epir (540, **214**). În cel mai bun caz, aceasta n-ar fi dus la nimic; romanii însă, care ştiau foarte bine că apărarea ofensivă este preferabilă celei defensive, nu s-au mulţumit, precum sperase Filip probabil, să privească atacul de pe malul celălalt. Flota romană a transportat un contingent de la Brundisium în Epir; Orikon a fost recucerit, o garnizoană a fost instalată la Apollonia, iar tabăra macedoneană a fost luată cu asalt. Toate acestea l-au determinat pe Filip la pasivitate desăvîrşită şi, în ciuda plîngerilor lui Hannibal, care încerca în van să insufle politicii ezitante şi mioape a regelui ceva din focul şi clarviziunea deciziilor sale, el a lăsat să se scurgă ani buni, păstrînd o atitudine de inactivitate. De asemenea, nu el a fost acela care a redeschis ostilităţile. Căderea Tarentumului (542, **212**), prin care Hannibal cîştigase un excelent port pe acele ţărmuri ce se pretau cel mai bine unei debarcări macedonene, i-a determinat pe romani să pareze de la distanţă şi să creeze macedonenilor, la ei acasă, atîtea probleme, încît aceştia nici nu s-au mai gîndit la tentativa unei debarcări în Italia. În Grecia, entuziasmul naţional se estompase, bineînţeles, de mult timp. Cu ajutorul vechii opoziţii împotriva Macedoniei şi a noilor greşeli şi nedreptăţi săvîrşite de către Filip, amiralul roman Laevinus n-a întîmpinat greutăţi insurmontabile pentru a constitui, sub protecţie romană, o coaliţie a cetăţilor mici şi mijlocii împotriva Macedoniei. În fruntea acesteia se aşezaseră etolienii, la adunarea cărora Laevinus s-a prezentat în persoană, cîştigîndu-i prin garantarea teritoriului acarnanian, de mult timp rîvnit de către aceştia. Ei au încheiat cu romanii onorabilul tratat prin care se angajau să jefuiască restul Greciei, atît oamenii, cît şi teritoriul fiind

destinate profitului comun, astfel încît pămîntul să aparţină etolienilor, iar oamenii şi bunurile mobile să revină romanilor. În Grecia propriu-zisă li s-au alăturat cetăţile cu o orientare antimacedoneană sau, mai degrabă, antiaheeană; în Attica, Atena, în Pelopones, Elis şi Messene, însă mai ales Sparta, a cărei constituţie muribundă tocmai fusese abrogată de către un soldat îndrăzneţ, Machanidas, pentru a instaura o guvernare despotică în numele regelui minor Pelops şi a întemeia o conducere de aventurieri, sprijinită de bande de mercenari. Coaliţiei i s-au mai alăturat veşnicii adversari ai Macedoniei, căpeteniile populaţiilor pe jumătate sălbatice ale tracilor şi ilirilor şi, în fine, regele Attalos al Pergamului, care, prin ruinarea celor două state mari ale Greciei, care-l înconjurau cu multă energie şi clarviziune, urmărea propriul avantaj, fiind destul de înţelept pentru a intra de pe acum în clientela romană, atît timp cît participarea sa îşi păstra încă valoarea. Nu este nici agreabil şi nici necesar să urmărim vicisitudinile acestei lupte fără ţel. Filip, deşi superior fiecăruia dintre adversarii săi şi deşi respingea atacurile lor în toate direcţiile cu energie şi prin vitejie personală, îşi consuma totuşi forţele în această defensivă nefastă: cînd a trebuit să se îndrepte împotriva etolienilor, care, împreună cu flota romană, îi nimiceau pe nefericiţii acarnanieni şi ameninţau Lokris şi Tesalia; cînd o invazie a barbarilor l-a chemat în ţinuturile nordice; cînd regele Attalos al Pergamului şi amiralul roman Publius Sulpicius au ameninţat coasta orientală cu flotele reunite sau în cazul debarcării de trupe în Eubeea. Lipsa unei flote de război îl paraliza pe Filip în toate manevrele sale; lucrurile au ajuns aşa de departe, încît a cerşit nave de război aliatului său Prusias lui Bitiniei şi chiar la Hannibal. Abia către sfîrşitul războiului s-a decis să realizeze ceea ce ar fi trebuit să facă de la bun început, să construiască 100 de corăbii de război – de care nu s-a servit niciodată, dacă totuşi au fost construite. Toţi cei care înţelegeau situaţia Greciei şi a căror inimă vibra în faţa soartei ei deplîngeau acest nefericit război, în care ultimele energii ale Greciei se consumau în lupte fratricide ce distrugeau prosperitatea ţării. Deseori, statele comerciale Rhodos, Chios, Mytilene, Bizanţ, Atena, ba chiar şi Egiptul au încercat să

medieze conflictul. La fel ca macedonenii, şi etolienii, cărora aliaţii romani le acordau cea mai mare importanţă, aveau mult de suferit de pe urma războiului; mai ales după ce micul suveran al atamanilor fusese cîştigat de către Filip, deschizînd astfel incursiunilor macedonene calea înspre Etolia centrală. Multor etolieni li se deschiseseră în fine ochii cu privire la rolul dezonorant şi funest la care fuseseră condamnaţi de către alianţa romană; un strigăt de răzvrătire fu slobozit de întreaga naţiune greacă atunci cînd etolienii, în acord cu romanii, vîndură în masă, ca sclavi, pe cetăţenii din Antikyra, Oreos, Dyme, Egina. Dar etolienii nu mai erau liberi; ei ar fi riscat mult dacă ar fi încheiat pacea cu Filip pe cont propriu şi nu-i găsiră pe romani nicidecum dispuşi, mai ales după întorsătura fericită a evenimentelor din Spania şi Italia, să renunţe la un război pe care ei îl susţineau numai cu cîteva corăbii şi ale cărui greutate şi chinuri apăsau asupra etolienilor. În sfîrşit, ei se hotărîră să dea ascultare oraşelor mediatoare; cu toate jocurile de culise ale romanilor, puterile greceşti au încheiat o pace în iarna anilor 548/549 (**206/205**). Etolia îşi transformase un aliat foarte puternic într-un inamic periculos; dar senatul roman, care tocmai atunci aduna toate resursele statului vlăguit în vederea expediţiei decisive din Africa, considera inoportun momentul pentru a răzbuna încălcarea alianţei. În cazul războiului cu Filip, care, după retragerea etolienilor, n-ar fi putut să fie purtat decît cu eforturi proprii considerabile, se părea, de asemenea, mai avantajos să i se pună capăt printr-o pace, prin care Roma şi-ar fi păstrat toate posesiunile de pe coasta Epirului, cu excepţia ţinutului nesemnificativ al atintanilor; prin aceasta, *status-quo*-ul anterior izbucnirii războiului a fost restabilit în linii generale. În aceste împrejurări, Filip trebuia să se considere fericit de asemenea condiţii; dar cu această pace se proclama ceea ce nu mai putea fi ascuns nimănui, acum că cumplitele suferinţe care se abătuseră asupra Greciei timp de zece ani din cauza unui război purtat cu o cruzime revoltătoare fuseseră îndurate în van şi că măreaţa şi corecta combinaţie concepută de către Hannibal, împărtăşită pentru o clipă de întreaga Grecie, fusese dejucată pentru totdeauna.

În Spania, unde domina spiritul lui Hamilcar şi al lui Hannibal, lupta era mai aspră. Ea a înregistrat vicisitudini de tot felul, determinate de natura aparte a ţării şi de obiceiurile poporului. Ţăranii şi păstorii care locuiau în frumoasa Vale a Ebrului şi în luxurianta Andalusie, ca şi pe platoul arid, întretăiat de numeroase creste împădurite, care separă aceste două provincii, puteau să fie adunaţi tot aşa de uşor într-un contingent înarmat, pe cît era de greu să fie conduşi împotriva inamicului sau cel puţin să fie ţinuţi laolaltă. De asemenea, locuitorii oraşelor nu se puteau uni într-o acţiune fermă şi comună, cu toate că fiecare comunitate se apăra cu dîrzenie, din spatele zidurilor, împotriva cotropitorilor. Toţi aceştia nu par să fi făcut vreo deosebire între romani şi cartaginezi; dacă oaspeţii nepoftiţi care se stabiliseră pe Ebru sau cei de pe Guadalquivir deţineau o parte mai mare sau mai mică a peninsulei, pare să fi fost indigenilor destul de indiferent; din această cauză, tenacitatea deosebită a spaniolilor de a se ralia unui de partid nu s-a manifestat prea vădit în acest război, cu excepţii izolate, precum Saguntum, de partea romană, sau Astapa, de cea cartagineză. Dar cum nici romanii şi nici africanii nu aduseseră cu ei forţe suficiente, războiul a devenit cu necesitate, de ambele părţi, un război de propagandă, în care rareori decide un ataşament bine întemeiat, ci, cel mai adesea, teama, banul sau hazardul şi care, atunci cînd părea că se sfîrşise, s-a transformat într-o lungă serie de asedii ale fortăreţelor şi de conflicte de gherilă, pentru a reizbucni în curînd din propria cenuşă. Armatele se succedau precum dunele la malul mării; acolo unde se afla ieri o colină, astăzi nu mai vezi nici o urmă. În general, supremaţia era de partea romanilor, în parte deoarece la început ei intraseră în Spania ca eliberatori ai ţării de sub despotismul cartaginez, în parte datorită alegerii fericite a generalilor lor şi a nucleului mai puternic de trupe sigure aduse de acasă; dar cu tradiţia fragmentară şi atît de confuză din punct de vedere cronologic este imposibil să oferim o imagine mulţumitoare a unui astfel de război. Cei doi guvernatori ai romanilor din peninsulă, Gnaeus şi Publius Scipio, amîndoi, dar îndeosebi Gnaeus, buni generali şi administratori excelenţi, îşi îndeplineau sarcinile cu cel mai strălucit succes. Nu numai că bariera Pirineilor a

fost menţinută tot timpul şi a fost respinsă, cu pierderi sîngeroase pentru cartaginezi, încercarea lor de a restabili legătura întreruptă între generalul inamic şi cartierul său general; nu numai că s-a ridicat la Tarraco, după modelul Noii Cartagine spaniole, o Nouă Romă spaniolă prin extinderea fortificaţiilor şi amenajărilor portuare, dar armatele romane luptaseră încă din anul 539 (**215**) cu succes în Andalusia (p. 306). Expediţia lor a fost reluată în anul 540 (**214**) cu un succes şi mai răsunător; romanii şi-au purtat armatele aproape pînă la Coloanele lui Hercule, şi-au lărgit clientela în Spania meridională şi şi-au asigurat, în fine, prin recucerirea şi reconstrucţia Saguntumului, un punct strategic important pe linia Ebru-Cartagena, plătind totodată, deşi cu întîrziere, o veche datorie a patriei lor. Aşadar, în timp ce Scipionii aproape că-i alungaseră pe cartaginezi din Spania, ei au reuşit să le procure acestora un inamic primejdios, chiar în Africa Occidentală, în persoana lui Syphax, principe puternic al actualelor provincii Oran şi Alger, care intrase în tratative cu romanii (în jurul anului 541, **213**). Dacă ar fi fost posibil să i se trimită o armată romană, s-ar fi putut conta pe mari succese, dar tocmai atunci fiecare bărbat era necesar în Italia, iar armata spaniolă era prea slabă pentru a fi divizată. Totuşi, trupele lui Syphax, singure, exersate şi conduse de către ofiţeri romani, au stîrnit în rîndul supuşilor libieni ai Cartaginei asemenea tulburări, încît comandantul suprem locţiitor al Spaniei şi Africii, Hasdrubal Barcas însuşi, s-a deplasat în Africa cu elita trupelor spaniole. Intervenţiei lui i se datorează, probabil, întorsătura lucrurilor; regele Gala din actuala provincie Constantine, rivalul declarat al lui Syphax, trecu de partea cartaginezilor, iar viteazul său fiu, Massinissa, îl învinse pe Syphax, silindu-l să încheie pace. De altfel, tradiţia nu relatează despre acest război libian decît represaliile groaznice pe care cartaginezii le-au organizat, ca de obicei, după victoria lui Massinissa. Această întorsătură a lucrurilor din Africa a avut consecinţe importante şi pentru războiul spaniol. Hasdrubal putea să se întoarcă în Spania (543, **211**), unde i-au venit în curînd întăriri considerabile şi Massinissa însuşi. Scipionii, care, în absenţa generalului inamic (541-542, **213-212**) continuaseră să jefuiască şi

să-şi cîştige partizani în teritoriul cartaginez, s-au văzut deodată atacaţi de forţe mult superioare, aşa încît au trebuit fie să se retragă dincolo de Ebru, fie să apeleze la spanioli. Alegînd a doua posibilitate, ei au luat 20.000 de celtiberi în soldă, după care, pentru a face faţă mai bine celor trei armate inamice, conduse de Hasdrubal Barcas, Hasdrubal fiul lui Gisgon şi Mago, şi-au împărţit armata, fărîmiţîndu-şi propriile trupe. Cu aceasta îşi pregătiseră sfîrşitul. În timp ce Gnaeus, cu o treime din trupele romane şi cu toate forţele spaniole, se afla în faţa lui Hasdrubal Barcas, acesta a reuşit fără dificultate, în schimbul unei sume de bani, să-i determine pe spaniolii din armata romană să se retragă, ceea ce, după cutumele mercenarilor, nu li se părea o trădare, întrucît nu treceau de partea inamicilor celui care îi plătise. Generalului roman nu i-a rămas altă soluţie decît retragerea grabnică, cu inamicul pe urmele sale. Între timp, cel de-al doilea corp roman, condus de Publius, se văzu împresurat cu zel de celelalte două armate feniciene, conduse de Hasdrubal fiul lui Gisgon şi Mago, iar escadroanele îndrăzneţe ale lui Massinissa le-au oferit cartaginezilor avantajul decisiv. Tabăra romană era deja aproape încercuită; dacă ar fi sosit şi trupele auxiliare spaniole, romanii ar fi fost încleştaţi în întregime. Hotărîrea temerară a proconsulului de a înainta cu trupele sale cele mai bune împotriva spaniolilor, înainte ca apariţia lor să fi închis blocada, se sfîrşi rău. La început, romanii au fost, într-adevăr, în avantaj, dar cavalerii numizi, trimişi imediat în urmărirea inamicului, îi ajunseră în curînd, împiedicînd atît împlinirea victoriei pe jumătate obţinute, cît şi retragerea, pînă cînd sosirea infanteriei feniciene şi moartea generalului roman preschimbară înfrîngerea într-un dezastru. După ce Publius îşi găsi sfîrşitul în felul acesta, Gnaeus, care în retragerea sa prudentă se apărase cu greu în faţa uneia dintre armatele cartagineze, se văzu deodată atacat de trei armate, orice retragere fiindu-i barată de către cavaleria numidă. Silit să se refugieze pe o colină golaşă care nu oferea nici măcar posibilitatea aşezării unei tabere, întregul corp de armată fu măcelărit sau luat prizonier; despre soarta generalului nu s-a putut obţine nici o informaţie sigură. Un singur detaşament a fost salvat pe malul celălalt al Ebrului de

către un ofiţer excelent din şcoala lui Gnaeus, Gaius Marcius. Tot aici a reuşit să se salveze şi legatul Titus Fonteius împreună cu acea parte din armata lui Publius care rămăsese în tabără; cele mai multe dintre garnizoanele romane dispersate în Spania meridională au reuşit să se retragă şi ele aici. Fenicienii stăpîneau nestingheriţi toată Spania pînă la Ebru şi nu părea să fie departe momentul în care să se traverseze rîul, să se deschidă Pirineii şi să se restabilească legătura cu Italia. Atunci, situaţia critică în tabăra romană l-a adus pe omul potrivit la conducere. Alegerea soldaţilor, făcînd abstracţie de o serie de ofiţeri mai în vîrstă, destul de capabili de altfel, îl desemnase pe acel Gaius Marcius drept comandant al armatei, iar conducerea sa abilă, poate tot atît şi invidia sau vrajba dintre cei trei generali cartaginezi, i-a împiedicat să fructifice deplin această victorie importantă. Cartaginezii care traversaseră rîul au fost respinşi din nou; se păstra astfel linia Ebrului, pînă cînd Roma putea să trimită o armată nouă şi un alt general. Spre norocul romanilor, acest lucru a fost favorizat de întorsătura războiului din Italia unde tocmai căzuse Capua. A fost trimisă o legiune puternică, 12.000 de soldaţi, condusă de către pretorul Gaius Claudius Nero, care a restabilit echilibrul. În anul următor, o expediţie împotriva Andalusiei (544, **210**) a adus succesele cele mai însemnate. Hasdrubal Barcas, după ce a fost împresurat, a scăpat de capitulare numai printr-o stratagemă grosolană şi prin încălcarea cuvîntului dat. Dar Nero n-a fost generalul potrivit pentru războiul din Spania. El era un ofiţer destoinic, însă un bărbat dur, iritabil, nepopular, care n-a reuşit nici să restabilească vechile legături, nici să înfiripe altele noi, nici să tragă avantajele de pe urma nedreptăţii şi aroganţei cu care cartaginezii îi trataseră pe prieteni şi pe duşmani în Hispania Ulterior după moartea Scipionilor, ridicîndu-i pe toţi împotriva lor. Senatul, care aprecia corect importanţa şi particularităţile războiului spaniol şi aflase de la locuitorii din Utica, capturaţi de către flota romană, despre eforturile susţinute ale Cartaginei de a-i trimite pe Hasdrubal şi pe Massinissa cu o armată puternică peste Pirinei, luă hotărîrea de a expedia în Spania noi întăriri conduse de un general extraordinar de rang superior, crezînd de cuviinţă să lase numirea acestuia în grija

poporului. Timp îndelungat, ne spune tradiţia, nimeni nu s-a prezentat drept candidat pentru această sarcină periculoasă şi dificilă; în cele din urmă, s-a prezentat un tînăr ofiţer de 27 de ani, Publius Scipio, fiul generalului omonim care fusese omorît în Spania, fost tribun militar şi edil. Este incredibil că senatul roman a lăsat în seama hazardului o alegere de o asemenea importanţă; nici nu se poate concepe că ambiţia şi patriotismul decăzuseră într-atît încît nu s-a oferit nici un ofiţer experimentat pentru o astfel de însărcinare. Dacă, dimpotrivă, ochii senatorilor se îndreptară spre acel tînăr ofiţer talentat şi încercat, care se evidenţiase strălucit în zilele fierbinţi de la Ticinus şi Cannae, căruia îi lipsea însă rangul necesar pentru a cere succesiunea unor foşti pretori şi consuli, a fost firesc să se aleagă această cale care obliga poporul, fără să îl constrîngă să accepte acest unic candidat, în ciuda calificărilor sale incomplete, care trebuia să creeze un curent de opinie favorabil atît lui, cît şi expediţiei spaniole, fără îndoială foarte nepopulară. Dacă efectul acestei candidaturi, aparent improvizate, fusese premeditat, atunci el reuşi pe deplin. Fiul, care se duce să răzbune moartea tatălui său căruia, cu nouă ani înainte, îi salvase viaţa la Ticinus, tînărul bărbat, în frumuseţea-i virilă, cu părul buclat, care se oferise din propria-i pornire, roşind modest, în lipsa altui sentiment, pentru postul primejdios; simplul tribun militar, ridicat deodată de votul centuriilor la demnitatea uneia dintre cele mai înalte magistraturi – toate acestea lăsară o profundă şi neştearsă impresie asupra cetăţenilor şi ţăranilor romani. Într-adevăr, Publius Scipio era un entuziast care îi putea entuziasma pe toţi ceilalţi. El nu era unul dintre acei aleşi care, prin voinţa lor de fier, obligă lumea să urmeze căi noi timp de secole sau care se aruncă în braţele destinului ani de-a rîndul pentru ca, pînă la urmă, să fie zdrobiţi de îmbrăţişarea lui. Publius Scipio a cîştigat, ca însărcinat al senatului, bătălii şi a cucerit noi teritorii; cu ajutorul laurilor săi militari a ocupat şi în viaţa politică a Romei o poziţie extraordinară, dar de aici pînă la Alexandru sau Caesar era totuşi o cale lungă. Ca ofiţer, el nu a adus patriei sale servicii mai mari decît Marcus Marcellus; ca om de stat, chiar dacă n-a fost, probabil, pe deplin conştient de politica sa personală şi

antipatriotică, a dăunat ţării sale tot atît pe cît a servit-o ca general. Totuşi, această graţioasă figură de erou iradiază un farmec deosebit; ea este învăluită, ca de o aureolă orbitoare, de o atmosferă de entuziasm senin şi încrezător în care Scipio trăia într-un amestec de naivitate şi premeditare. Cu suficient entuziasm pentru a înflăcăra inimile şi destulă inteligenţă pentru a lăsa să decidă pretutindeni numai raţiunea, fără a da uitării sentimentele vulgului, nefiind atît de naiv ca să împărtăşească credinţa mulţimii în inspiraţiile sale divine, dar nici destul de modest pentru a o respinge, fiind totuşi convins că e un bărbat favorizat de zei, era, într-un cuvînt, o veritabilă natură profetică. Ridicat deasupra poporului, fără a-l dispreţui, un bărbat de cuvînt şi cu sentimente regale, considera că s-ar înjosi dacă ar accepta titlul vulgar de rege; în aceeaşi măsură, nu putea să înţeleagă că străvechea constituţie a republicii era obligatorie şi pentru el ; era atît de încrezător în grandoarea sa, încît invidia şi ura îi erau străine şi recunoştea cu mărinimie orice merit străin, scuzînd greşelile altora cu aceeaşi indulgenţă; un ofiţer excelent şi un diplomat de primă mînă, fără a întruni neajunsurile uneia sau alteia dintre caracteristicile acestora, unind educaţia elenă cu cel mai desăvîrşit sentiment naţional roman, bun orator şi cu maniere elegante, Publius Scipio a cîştigat inimile soldaţilor şi ale femeilor, ale concetăţenilor şi spaniolilor, ale adversarilor săi din senat, dar şi cea a marelui său adversar cartaginez. În curînd, numele său se afla pe buzele tuturor şi părea să fie steaua destinată să aducă patriei sale victoria şi pacea.

Publius Scipio a plecat în Spania în 544/545 (**210/209**), însoţit de pretorul Marcus Silanus, care urma să-l înlocuiască pe Nero şi să servească drept consilier al tînărului comandant suprem, şi de amiralul şi amicul său Gaius Laelius, înzestrat din nou cu o legiune cu efectiv suplimentar şi cu o vistierie corespunzătoare. De la început, prima sa acţiune militară a însemnat una dintre cele mai temerare şi norocoase lovituri prin surprindere din cîte cunoaşte istoria. Cei trei generali cartaginezi se aflau în locaţii diferite: Hasdrubal Barcas la izvoarele, Hasdrubal fiul lui Gisgon la vărsarea lui Tajo, Mago la Coloanele lui Hercule, acesta fiind cel mai aproape

de capitala feniciană, Noua Cartagină, la numai zece zile de marş. Deodată, în primăvară anului 545 (**209**), înainte ca armatele inamice să se fi pus în mişcare, Scipio s-a îndreptat împotriva acestui oraş, la care putea ajunge, pornind de la vărsarea Ebrului, în cîteva zile, cu întreaga sa armată, aproximativ 30.000 de soldaţi, şi cu flota, surprinzînd garnizoana feniciană, care avea abia 1.000 de soldaţi, cu un atac combinat dinspre mare şi uscat. Oraşul, situat pe un promontoriu mult avansat în port, se văzu ameninţat concomitent din trei părţi de către flota romană, dintr-a patra de către legiuni, iar orice ajutor era departe. Comandantul Mago s-a apărat cu fermitate, înarmînd cetăţenii, întrucît soldaţii nu erau în număr suficient de mare pentru a ocupa zidurile. El a încercat o ieşire, respinsă însă fără dificultate de către romani, care, la rîndul lor, fără a-şi lua timpul de a organiza un asediu propriu-zis, începură asaltul dinspre uscat. Asaltul începu vijelios de pe îngusta limbă de pămînt din faţa oraşului; trupe noi le schimbau întruna pe cele obosite; garnizoana puţin numeroasă era aproape de epuizare, deşi romanii nu cuceriseră nici un avantaj. Scipio nici nu-l luase în calcul; asaltul avusese drept scop doar să atragă atenţia garnizoanei în partea dinspre port unde, aflînd că în timpul refluxului o parte a acestuia rămînea uscat, intenţiona să lanseze de aici un al doilea atac. În timp ce în partea continentală încleştarea era în toi, Scipio a trimis un detaşament înzestrat cu scări acolo unde apele se retrăseseră, Neptun însuşi arătîndu-i drumul; trupele au avut norocul de a găsi aici zidurile într-adevăr neapărate. Astfel, oraşul fu cucerit în aceeaşi zi, după care Mago capitulă în citadelă. Odată cu capitala cartagineză au căzut în mîinile romanilor 18 corăbii de război demontate şi 63 corăbii de transport, întregul material militar, însemnate provizii de cereale, tezaurul militar de 600 de talanţi (mai mult de 1.000.000 de taleri), ostaticii tuturor aliaţilor spanioli ai Cartaginei şi 10.000 de prizonieri, dintre care 18 gerusiaşti cartaginezi sau judecători. Scipio a promis ostaticilor eliberarea în momentul în care comunitatea fiecăruia ar fi intrat în alianţă cu Roma şi a folosit mijloacele pe care i le oferea oraşul pentru întărirea şi ameliorarea situaţiei armatei sale. El a ordonat meşteşugarilor din oraş, în număr de 2.000, să muncească

pentru armata romană în schimbul libertăţii după terminarea războiului, iar din restul mulţimii a ales bărbaţi viguroşi pentru serviciul de vîslaşi pe corăbii. Cetăţenii oraşului au fost însă ocrotiţi, lăsîndu-li-se libertatea şi poziţia lor anterioară; Scipio îi cunoştea pe fenicieni şi ştia că i se vor supune; era convins că oraşul, cu unicul port excelent pe coasta orientală şi cu bogatele mine de argint, nu era suficient de bine apărat de către o garnizoană. Aşadar, reuşise această întreprindere temerară; temerară în sensul că lui Scipio nu i-a rămas necunoscut faptul că Hasdrubal Barcas primise din partea guvernului său ordinul de a pătrunde în Galia şi era ocupat cu punerea în practică a acestuia şi în sensul că slaba divizie lăsată pe Ebru n-ar fi putut să se opună acestei manevre, dacă revenirea generalului ar fi întîrziat. Dar acesta se înapoiase la Tarraco înainte ca Hasdrubal să se fi arătat pe Ebru; pericolul în care se complăcuse tînărul general atunci cînd abandonase sarcina lui imediată pentru a aplica această lovitură fulgerătoare a fost estompat de succesul fantastic pe care-l obţinuseră Scipio şi Neptun în comun. Cucerirea fulgerătoare a capitalei feniciene justifica într-atîta aşteptările nutrite în patrie în legătură cu acest tînăr strălucitor, încît orice opinie contrară trebuia să amuţească.

Comanda lui Scipio a fost prelungită pe o perioadă nedeterminată; el însuşi a hotărît să nu se mai limiteze la modesta însărcinare de paznic al trecătorilor Pirineilor. În urma căderii Noii Cartagine, nu numai că spaniolii de dincoace de Ebru erau readuşi pe deplin la ascultare, dar dincolo de Ebru cei mai puternici principi schimbaseră clientela cartagineză cu cea romană. Scipio folosi iarna anilor 545/546 (**209/208**) pentru dizolvarea flotei sale, înmulţind prin oamenii cîştigaţi, trupele de uscat; astfel, putea să apere în acelaşi timp nordul şi să conducă ofensiva mai hotărît în sud decît o făcuse pînă atunci, înaintînd în anul 546 (**208**) spre Andalusia. Aici l-a întîlnit pe Hasdrubal Barcas, care se îndrepta înspre nord pentru a pune în practică planul conceput de multă vreme de a-şi ajutora fratele. La Baecula s-a ajuns la o bătălie, în care romanii şi-au atribuit victoria, făcînd, după spusele lor, 10.000 de prizonieri; dar Hasdrubal îşi atinse în esenţă scopul, chiar dacă a trebuit să sacrifice o parte

din armată. El îşi croise un drum spre coasta de nord spaniolă împreună cu tezaurul, cu elefanţii şi cu elita trupelor sale şi ajunse, înaintînd de-a lungul oceanului, la trecătorile Pirineilor Occidentali, după toate aparenţele neocupate, ajungînd încă înainte de începerea sezonului rece în Galia, unde a ridicat o tabără de iarnă. Se dovedi astfel că hotărîrea lui Scipio de a combina ofensiva cu defensiva, cu care fusese însărcinat, a fost pripită şi neînţeleaptă; scopul principal al armatei spaniole, pe care, cu mijloace mult mai modeste, în respectaseră nu numai tatăl şi unchiul lui Scipio, dar şi Gaius Marcius şi Gaius Nero, n-a fost atins de generalul victorios aflat în fruntea unei armate puternice şi el va fi în principal răspunzător pentru situaţia periculoasă în care se va găsi Roma în vara anului 547 (**207**), cînd planul lui Hannibal de a porni un atac combinat asupra romanilor se realiza în sfîrşit. Zeii însă acoperiră greşelile favoritului lor cu lauri. În Italia, pericolul a trecut fără consecinţe grave; toată lumea se mulţumea cu ştirea victoriei dubioase de la Baecula, iar cînd noi soli anunţară alte victorii în Spania, nimeni nu se mai gîndi la faptul trebuiau să se lupte în Italia cu cel mai abil general şi cu floarea armatei hispano-feniciene. După plecarea lui Hasdrubal, cei doi generali rămaşi în Spania hotărîră să se retragă deocamdată, Hasdrubal, fiul lui Gisgon, în Luisitania, Mago, chiar pe Baleare, lăsînd numai cavaleria uşoară a lui Massinissa să cutreiere Spania, asemenea lui Mutines în Sicilia, pînă la venirea noilor întăriri din Africa. Întreaga coastă orientală se afla astfel în mîinile romanilor. În anul următor 547 (**207**), Hanno sosi într-adevăr din Africa cu o a treia armată, după care Mago şi Hasdrubal se întoarseră din nou în Andalusia. Dar Marcus Silanus învinse armatele unite ale lui Mago şi Hanno şi-l luă prizonier pe acesta din urmă. Apoi, Hasdrubal a renunţat la ocuparea teritoriului deschis şi şi-a împărţit trupele în oraşele din Andalusia, dintre care Scipio a reuşit să cucerească în anul acela numai unul, Oringis. Fenicienii păreau să fie învinşi, dar, în anul următor 548 (**206**), reuşiră totuşi să trimită o nouă armată uriaşă de 32 de elefanţi, 4.000 de călăreţi şi 70.000 de pedestraşi, alcătuită în principal din miliţii spaniole adunate în mare grabă. Bătălia s-a dat din nou lîngă Baecula. Armata romană nu era cu mult

mai mare decît cea feniciană, iar un număr apreciabil de soldaţi erau şi aici recrutaţi dintre spanioli. Scipio, precum Wellington într-o situaţie asemănătoare, şi-a dispus spaniolii în aşa fel încît să nu poată lua parte la bătălie – unica posibilitate de a împiedica risipirea lor –, în timp ce, dimpotrivă, îşi arunca trupele sale romane asupra spaniolilor din rîndurile inamicului. Cu toate acestea, victoria a fost aprig disputată, romanii triumfînd în cele din urmă şi, cum era firesc, înfrîngerea unei asemenea armate a echivalat cu desfiinţarea ei completă; Hasdrubal şi Mago se salvară fugind pe căi diferite spre Gades. Romanii stăpîneau acum peninsula fără rivali; puţinele oraşe care nu se supuseseră de bunăvoie au fost cucerite pe rînd, fiind pedepsite cu o cruzime exemplară. Scipio a putut chiar să-şi permită să-l viziteze pe Syphax pe coasta africană şi să intre în tratative cu acesta, ba şi cu Massinissa, în vederea unei expediţii în Africa, aventură temerară, dar nejustificată de nici un avantaj corespunzător, oricît de mult a reuşit această ştire să suscite curiozitatea cetăţenilor capitalei. Numai Gadesul, unde comanda Mago, era încă sub stăpînire feniciană. După ce romanii preluaseră patrimoniul cartaginezilor şi distruseseră speranţele spaniolilor, răbufnite ici şi colo, de a-şi recîştiga vechea libertate, debarasîndu-se şi de romani după ce scăpaseră de dominaţia feniciană, se părea, pentru moment, că va izbucni o insurecţie generală împotriva romanilor, condusă de aliaţii de pînă atunci ai Romei. Îmbolnăvirea generalului roman şi revolta unuia dintre corpurile sale de oaste, provocată de solda neplătită de ani de zile, favorizară răscoala. Scipio se însănătoşi însă mai repede decît se credea, reprimă cu abilitate răzmeriţa soldaţilor, după care supuse comunităţile care luaseră steagurile insurecţiei naţionale înainte ca mişcarea să se fi întins.

Astfel, fiindcă această mişcare nu a adus nici o schimbare şi fiindcă Gadesul nu putea fi apărat pe o perioadă mai lungă, guvernul cartaginez i-a ordonat lui Mago să strîngă tot disponibilul în corăbii – trupe şi bani – şi să se îndrepte spre Italia pentru a da războiului de aici o altă întorsătură. Scipio nu putea să împiedice această manevră – suferea acum din cauza desfiinţării flotei – şi trebuia, pentru a doua oară, să încredinţeze zeilor apărarea patriei, după ce aceasta i se

încredinţase lui. Ultimul dintre fiii lui Hamilcar părăsi nestingherit peninsula. Gades, cea mai veche şi, acum, singura posesiune a fenicienilor de pe pămînt spaniol, s-a predat, după plecarea sa noilor stăpîni, în condiţii foarte avantajoase. Spania, după un război de treisprezece ani, se transforma dintr-o provincie cartagineză într-una romană, în care lupta împotriva romanilor a mai continuat, timp de secole, printr-o insurecţie întotdeauna suprimată, dar niciodată învinsă, şi în care romanii nu aveau, pentru moment, nici un inamic. Scipio profită de primul moment de pace aparentă pentru a preda comanda (sfîrşitul anului 548, **206**) şi pentru a relata la Roma, în persoană, despre victoriile dobîndite şi ţinuturile cîştigate.

Aşadar, în timp ce războiul fusese terminat de Marcellus în Sicilia, de Publius Sulpicius în Grecia, de Scipio în Spania, încleştarea grandioasă continua cu furie în Peninsula Italică. Aici, după desfăşurarea bătăliei de la Cannae, ale cărei consecinţe în pierderi şi cîştiguri începeau să se contureze treptat, la începutul anului 540 (**214**), al cincilea an de război, fenicienii şi romanii se aflau într-o situaţie deosebit de complexă. După plecarea lui Hannibal, Italia de Nord fusese din nou ocupată de către romani, care au protejat-o cu ajutorul a trei legiuni, dintre care două au fost staţionate în ţara celţilor, a treia în Picenum, ca rezervă. Italia de Sud, pînă la Garganus şi Volturnus, se afla, cu excepţia fortăreţelor şi celor mai multe dintre porturi, în mîinile lui Hannibal. El staţiona cu armata principală la Arpi; în faţa sa, în Apulia, sprijinit de fortăreţele Luceria şi Beneventum, se afla Tiberius Gracchus cu patru legiuni. În ţara brutienilor, ai cărei locuitori se aruncaseră fără rezerve în braţele lui Hannibal şi în care şi porturile, cu excepţia Regionului, protejat de romani dinspre Messana, fuseseră ocupate de către fenicieni, staţiona o a doua armată cartagineză, comandată de către Hanno, în momentul de faţă fără adversar. Armata romană principală, formată din patru legiuni, condusă de către doi consuli, Quintus Fabius şi Marcus Marcellus, intenţiona să încerce recucerirea cetăţii Capua. La acestea se adăugau, de partea romană, rezerva de două legiuni din capitală, garnizoanele staţionate în toate porturile, care, la Tarentum şi Brundisium, fuseseră întărite cu o legiune din cauza

aşteptatei debarcări macedonene şi, în fine, puternica flotă care stăpînea mările. Dacă adăugăm la acestea armatele romane din Sicilia, Sardinia şi Spania, efectivul total al forţelor romane se poate estima, chiar dacă excludem din calcul garnizoanele, alcătuite în Italia meridională de către coloniştii fortăreţelor, la cel puţin 200.000 de soldaţi, dintre care o treime erau abia încorporaţi în anul acela şi aproximativ jumătate erau cetăţeni romani. Putem presupune că fuseseră înrolaţi toţi bărbaţii în stare să poarte arme, de la 17 la 45 de ani, şi că ogoarele, acolo unde războiul o permitea, erau lucrate de către sclavi, bătrîni, copii şi femei. În asemenea condiţii, finanţele se aflau, bineînţeles, în cea mai mare dezordine; impozitul financiar, care constituia sursa principală, nu se putea strînge decît neregulat. Dar în ciuda acestei penurii de soldaţi şi de finanţe, romanii au reuşit să recîştige, deşi încet şi cu preţul unor sacrificii apăsătoare, ceea ce pierduseră atît de repede, înmulţindu-şi anual armatele, pe cînd cele feniciene se împuţinau mereu, cîştigînd anual teren în detrimentul aliaţilor lui Hannibal din Italia, campanieni, apuli, samniţi, brutieni, care nu se puteau apăra aşa cum o făceau fortăreţele romane din Italia meridională şi nu puteau fi protejaţi satisfăcător de către armata slabă a lui Hannibal; în fine, datorită strategiei aplicate de către Marcus Marcellus de a lăsa să se afirme talentul ofiţerilor şi de a fructifica în orice împrejurare superioritatea pedestrimii romane, Hannibal putea să spere încă în victorii, dar nu de genul celor de la Lacul Trasimenus sau de la Aufidus: vremea cetăţenilor-general trecuse. El nu putea face altceva decît să aştepte, fie pînă cînd Filip va fi reuşit mult promisa debarcare, fie pînă cînd fraţii săi din Spania îi vor fi întins mîna, şi, între timp, să-şi păstreze, în limita posibilităţilor, armata şi clientela nevătămate, ca şi optimismul. Cu greu l-am putea recunoaşte în defensiva lungă care începea acum pe acel general care condusese ofensiva cu o impetuozitate şi o tenacitate incomparabile. Este totuşi demn de admirat faptul că, atît din punct de vedere psihologic, cît şi militar, acelaşi bărbat a putut să rezolve cu asemenea perfecţiune cele două sarcini, de natură cu totul opuse, primite.

La început, războiul se orienta îndeosebi spre Campania.

Hannibal a venit la timp pentru a împiedica împresurarea capitalei; dar el n-a reuşit nici să cucerească vreunul dintre oraşele campaniene ale romanilor, apărate de puternice garnizoane, şi nici să împiedice luarea, pe lîngă o mulţime de comunităţi neînsemnate, a cetăţii Casilinum, care asigura trecerea peste Volturnus şi care a cedat în faţa celor două armate consulare după o rezistenţă eroică. O încercare a lui Hannibal de a cuceri Tarentumul, intenţionînd să ocupe, înainte de toate, un loc de debarcare propice pentru armata macedoneană, a eşuat complet. Armata cartagineză din Bruttium, comandată de către Hanno, se angajase între timp în luptă cu armata romană din Apulia; Tiberius Gracchus s-a afirmat aici de mai multe ori şi, după o bătălie norocoasă lîngă Beneventumum, în care s-au evidenţiat legiunile de sclavi siliţi la serviciul militar, el a conferit soldaţilor sclavi libertatea şi dreptul de cetăţenie în numele poporului. În anul următor (541, **213**), romanii recîştigară bogatul şi importantul oraş Arpi, ai cărui cetăţeni se aliaseră cu soldaţii romani, pătrunşi pe ascuns în oraş, în pofida garnizoanei cartagineze. În general, legăturile ligii formate de Hannibal începură să slăbească; un mare număr de cetăţeni notabili din Capua a trecut de partea Romei; o diviziune spaniolă din armata feniciană, fiind informată de către emisari spanioli despre mersul evenimentelor din patrie, a trecut din serviciile cartaginezilor în cele ale romanilor. Anul 542 (**212**) a fost mai puţin norocos pentru romani, din cauza unor noi erori politice şi militare, pe care Hannibal n-a întîrziat să le exploateze. Legăturile stabilite de Hannibal cu unele cercuri din oraşele Greciei Mari nu duseseră la nici un rezultat; numai ostaticii din Tarentum şi Turii aflaţi la Roma fuseseră determinaţi de emisarii săi să întreprindă o spectaculoasă tentativă de evadare, fiind, bineînţeles, prinşi de către paznicii romani. Dar, mai mult decît intrigile, nesăbuitul spirit de răzbunare al romanilor a favorizat planurile lui Hannibal; executarea tuturor ostaticilor care încercaseră să evadeze le-a răpit un zălog preţios, iar grecii exasperaţi complotară şi se gîndeau deja la cum să-i deschidă porţile lui Hannibal. Într-adevăr, în acord cu cetăţenii şi după plecarea comandantului roman, Tarentumul a fost ocupat de către cartaginezi,

garnizoana romană menţinîndu-se cu dificultate pe acropolă. Exemplul Tarentumului a fot urmat de Heracleia, Turii şi Metapontion, de unde garnizoana a trebuit să fie retrasă întru salvarea acropolei tarentine. Prin acestea, pericolul unei debarcări macedonene deveni atît de iminent, încît Roma se văzu nevoită să-şi îndrepte din nou toată atenţia şi toate eforturile spre războiul din Grecia, neglijat în ultima vreme aproape total, ceea ce, din fericire, a fost posibil în urma cuceririi Siracusei şi a situaţiei favorabile a războiului din Spania. Pe principalul teatru de război lupta a continuat cu succese schimbătoare. Legiunile aşezate în apropiere de Capua nu încercuiseră încă oraşul, dar incomodaseră într-atît cultivarea cîmpurilor şi strîngerea recoltei, încît populatul oraş avea o stringentă nevoie de provizii din afară. În consecinţă, Hannibal a trimis un considerabil transport de grîne, înştiinţîndu-i pe campanieni că îl pot lua în primire la Beneventumum; dar întîrzierea acestora le-a permis consulilor Quintus Flaccus şi Appius Claudius să ajungă înaintea lor şi să-i pricinuiască lui Hanno, care însoţea transportul, o gravă înfrîngere, înstăpînindu-se asupra taberei sale şi asupra tuturor proviziilor. Cei doi consuli încercuiră apoi oraşul, în timp ce Tiberius Gracchus ocupă *Via Appia*, pentru a-i bloca lui Hannibal înaintarea pentru despresurarea lui. Dar viteazul bărbat căzu victimă unui complot mişelesc al unui lucanian perfid, iar moartea sa echivala cu o înfrîngere, întrucît armata, alcătuită în cea mai mare parte din sclavii eliberaţi de el, se risipi după moartea iubitului conducător. Astfel, Hannibal găsi deschisă calea înspre Capua şi i-a silit pe cei doi consuli, în urma apariţiei sale neaşteptate, să ridice asediul abia început. Cavaleria lor fusese înfrîntă, încă înainte de venirea lui Hannibal, de către cea feniciană, care staţionase drept garnizoană în Capua, sub conducerea lui Hanno şi Bostar, şi de cea campaniană, cu nimic inferioară celei cartagineze. Lungul şir al eşecurilor din acest an a fost încheiat de nimicirea totală a trupelor regulare şi a cetelor neorganizate din Lucania, conduse de către Marcus Centenius, ridicat din imprudenţă de la rangul de subofiţer la cel de general, şi de înfrîngerea în Apulia, cu nimic mai puţin dezastruoasă, a neglijentului şi arogantului pretor Gnaeus Fulvius

Flaccus. Dar perseverenţa dîrză a romanilor neutraliza totuşi din nou succesele rapide ale lui Hannibal. Din momentul în care Hannibal a întors spatele, armatele romane s-au strîns din nou în jurul oraşului – la Puteoli şi Volturnus, sub Appius Claudius, la Casilinum, sub Quintus Fulvius, pe drumul către Nola, sub pretorul Gaius Claudius Nero; cele trei tabere, bine fortificate şi legate între ele prin linii întărite, zădărniceau orice posibilitate de acces, iar marele oraş, slab aprovizionat, ar fi trebuit să capituleze în scurt timp simplei încercuiri dacă nu ar fi sosit ajutor. Odată cu sfîrşitul iernii din anii 542/543 (**212/211**) proviziile erau pe terminate; soli trimişi în mare grabă, care cu greu reuşiseră să se strecoare printre liniile romane bine păzite, cerură cu insistenţă ajutor lui Hannibal, care se afla la Tarentum ocupat cu asediul citadelei. Acesta a pornit înspre Campania în marşuri forţate cu 33 de elefanţi şi cu trupele de elită, a luat în stăpînire garnizoana romană de la Calatia şi şi-a ridicat tabăra lîngă dealul Tifata, foarte aproape de Capua, cu certitudinea că generalii romani vor ridica asediul, aşa cum făcuseră în anul precedent. Romanii însă, care avuseseră timp să-şi fortifice taberele şi liniile de comunicaţie, nu se clintiră şi priveau nepăsători cum se izbeau de liniile lor, de o parte, cavalerii campanieni, de cealaltă, hoardele numide. Hannibal nu se putea gîndi la un asalt de anvergură; el putea să prevadă că sosirea lui va atrage alte trupe romane înspre Campania, dacă nu cumva lipsa de provizii, într-o ţară jefuită sistematic, l-ar fi silit să părăsească ţinutul mai repede. În această direcţie nu putea deci întreprinde nimic.

Hannibal încercă atunci încă un expedient, ultimul care se mai oferea spiritului său inventiv. Cu armata de rezervă, după ce îi informase pe campanieni despre intenţiile sale îndemnîndu-i să reziste, el părăsi Capua şi se îndreptă împotriva Romei. Cu aceeaşi tenacitate abilă pe care o arătase în primele sale campanii italice, s-a aruncat cu o armată slabă între armatele şi fortăreţele inamice şi-a dus trupele prin Samnium, pe *Via Valeria*, lîngă Tibur, pînă la podul de peste Anio, pe care l-a trecut, ridicîndu-şi apoi tabăra pe malul opus la o depărtare de o milă germană de oraş. Spaima o resimţeau încă nepoţii nepoţilor cînd li se povestea despre „Hannibal în faţa

porţilor”; dar nu exista nici o primejdie reală. Casele de ţară şi cîmpurile din vecinătatea oraşului au fost devastate de către inamici; cele două legiuni ale Romei care ieşiseră în întîmpinarea lor au împiedicat asaltarea zidurilor. De altfel, Hannibal nu sperase niciodată să cucerească Roma prin surprindere, aşa cum, mai tîrziu, Scipio va ocupa Noua Cartagină, şi cu atît mai puţin se gîndise la un asediu serios; unica lui speranţă era ca, după prima alarmă, o parte din armata de asediu din faţa cetăţii Capua să se îndrepte înspre Roma, oferindu-i astfel posibilitatea de a sparge blocada. De aceea, el se retrase după scurt timp. Romanii vedeau în plecarea lui o intervenţie miraculoasă a zeilor, care, prin vise şi previziuni, îl determinaseră pe inamic la retragere, gest la care legiunile romane n-ar fi putut să-l silească; în locul unde Hannibal se apropiase cel mai mult de oraş, în faţa Porţii Capene, la a doua bornă de pe *Via Appia*, credulii recunoscători au ridicat un altar zeului care „întoarce şi apără” (*Rediculus Tutanus*). De fapt, Hannibal s-a retras întrucît aşa plănuise şi s-a îndreptat spre Capua. Dar generalii romani nu comiseseră greşeala pe care contase adversarul lor; legiunile nu şi-au clintit liniile din jurul cetăţii Capua şi, la vestea marşului lui Hannibal spre Roma, a fost detaşat numai un corp puţin numeros. Aflînd aceasta, Hannibal s-a întors dintr-odată împotriva consulului Publius Galba, care, din imprudenţă, îl urmărise de la Roma şi cu care evitase pînă acum să se angajeze; îl învinse şi îi ocupă tabăra. Dar aceasta a fost o compensaţie deplorabilă în schimbul căderii cetăţii Capua, devenită acum inevitabilă. De mult timp cetăţenii săi, îndeosebi cei din clasele superioare, priveau neliniştiţi viitorul senatului; administraţia oraşului rămăsese aproape în exclusivitate în mîinile partidului poporului, ostil Romei. Acum disperarea cuprinse fără deosebire nobili şi oameni de rînd, campanieni şi fenicieni. Douăzeci şi opt de senatori au ales să se sinucidă; ceilalţi au predat oraşul unui inamic implacabil şi îndîrjit. Bineînţeles că trebuiau să urmeze răzbunări sîngeroase; unica discuţie s-a purtat în jurul duratei procesului: să fie de lungă sau scurtă durată, ori dacă ar fi mai înţelept să se urmărească ramificaţiile înaltei trădări şi în afara oraşului sau să se pună capăt interogatoriilor prin execuţii rapide.

Appius Claudius şi senatul roman au optat pentru prima variantă; a doua, probabil cea mai puţin inumană, întrunise însă majoritatea. Cincizeci şi trei de ofiţeri şi de magistraţi capuani au fost biciuiţi şi decapitaţi în pieţele de la Cales şi Teanum, din ordinul şi în faţa proconsulului Quintus Flaccus; ceilalţi senatori au fost întemniţaţi, o mare parte dintre cetăţeni a fost vîndută în sclavie, averea celor înstăriţi a fost confiscată. Sentinţe asemănătoare se înregistrară şi în oraşele Atella şi Calatia. Aceste pedepse au fost dure, dar, luînd în considerare ce anume însemna pentru romani trădarea cetăţii Capua şi care erau uzanţele ordinare, chiar dacă nefireşti, ale războiului din aceste vremuri, ele nu par neobişnuite. Cetăţenii nu-şi pronunţaseră oare ei înşişi propria sentinţă atunci cînd, imediat după părăsirea confederaţiei, îi omorîseră pe toţi cetăţenii romani aflaţi în cetate în momentul revoltei? Dar a fost nejust din partea Romei să se folosească de acest prilej pentru a reglementa rivalitatea secretă care exista de mult timp între cele două oraşe mai mari ale Italiei şi să distrugă complet, din punct de vedere politic, o competitoare detestată şi invidiată, abolind constituţia oraşelor campaniene.

Impresia produsă de căderea cetăţii Capua a fost copleşitoare, cu atît mai mult cu cît nu fusese rezultatul unei acţiuni surprinzătoare, ci al unui asediu prelungit vreme de doi ani de zile, cu toate eforturile lui Hannibal de a-l ridica. Ea a fost în aceeaşi măsură semnalul că romanii recîştigaseră supremaţia în Italia, aşa cum trecerea acestei cetăţi de partea lui Hannibal fusese, cu cîţiva ani înainte, dovada pierderii ei. În zadar încercase Hannibal să contracareze efectul produs de această veste prin cucerirea Regionului sau a acropolei tarentine. Marşul său forţat pentru surprinderea Regionului a rămas nefructificat; în citadela tarentină bîntuia într-adevăr foamea de cînd trupele tarentino-cartagineze blocau portul, dar întrucît romanii cu flota lor mult mai puternică puteau să împiedice aprovizionarea acestei escadre, iar teritoriul ocupat de Hannibal abia putea să satisfacă cerinţele armatei, asediatorii dinspre mare suferind la fel ca şi asediaţii din cetate, aceştia părăsiră pînă la urmă portul. Lui Hannibal nu îi mai reuşea nimic; norocul însuşi părea să-l fi părăsit pe cartaginez. Aceste

urmări ale căderii cetăţii Capua, zdruncinarea profundă a consideraţiei şi a încrederii de care se bucurase Hannibal pînă atunci în ochii aliaţiilor săi italici, încercările fiecărei comunităţi, mai puţin compromise, de a se întoarce, în condiţii acceptabile, în alianţa romană îl loveau pe Hannibal mai puternic chiar decît pierderile în sine. El avea de ales între două posibilităţi; fie să staţioneze garnizoane în cetăţile indecise, prin care şi-ar fi răzit şi mai mult rîndurile armatei destul de slăbite, expunîndu-şi trupele credincioase la riscul distrugerii prin fărîmiţare sau prin trădare – aşa cum s-a întîmplat în anul 544 (**210**), cu ocazia trădării oraşului Salapia, cînd au fost măcelăriţi 500 de cavaleri numizi de elită; fie să dărîme zidurile oraşelor de care nu putea să fie sigur şi să le incendieze, pentru ca să nu cadă în mîinile duşmanului, ceea ce n-ar fi fost un mijloc de ridicare a moralului clientelei sale italice. Căderea cetăţii Capua le-a conferit romanilor încrederea în finalul războiului; ei au trimis întăriri considerabile în Spania, unde existenţa armatei romane era periclitată din cauza morţii celor doi Scipioni, şi şi-au permis, pentru prima dată de la începutul războiului, o diminuare a efectivului trupelor, care fuseseră pînă acum suplimentat anual, cu toate dificultăţile crescînde ale recrutărilor, ajungînd pînă la urmă la un număr de 23 de legiuni. Din această cauză, în anul următor (544, **210**), războiul italic a fost purtat de către romani cu mai puţină vigoare decît pînă atunci, cu toate că, după terminarea războiului sicilian, Marcus Marcellus a preluat din nou comanda supremă asupra armatei principale; el s-a ocupat de asediul fortăreţelor în interiorul ţării şi s-a angajat cu cartaginezii în bătălii indecise. Lupta pentru acropola tarentină a rămas, de asemenea, fără un rezultat cert. În Apulia, Hannibal a reuşit să-l înfrîngă pe proconsulul Gnaeus Fulvius Centumalus la Herdoneae. În anul următor (545, **209**), romanii porniră recucerirea celui de-al doilea oraş, care trecuse de partea lui Hannibal, Tarentum. În timp ce Marcus Marcellus continua ostilităţile, cu recunoscuta-i dîrzenie şi energie, împotriva lui Hannibal însuşi – într-o bătălie de două zile, după ce a fost înfrînt în prima zi, a cucerit în cea de-a doua o victorie dificilă şi sîngeroasă; în timp ce consulul Quintus Fulvius îi determina pe lucanienii şi hirpinii

nehotărîţi să schimbe partida şi să expulzeze garnizoana feniciană; în timp ce incursiuni excelent dirijate dinspre Region îl siliră pe Hannibal să alerge în ajutorul brutienilor împresuraţi, bătrînul Quintus Fabius, care acceptase încă o dată – pentru a cincea oară – consulatul şi preluase sarcina de a cuceri Tarentumul, se fortifica temeinic în ţinutul apropiat al mesapilor şi reuşi să pună stăpînire asupra oraşului datorită trădării unui detaşament al brutienilor care făceau parte din garnizoane. Excese îngrozitoare au fost comise de învingătorii îndîrjiţi. Oricine a fost întîlnit, din garnizoană sau din rîndul cetăţenilor, a fost ucis, iar casele au fost jefuite. După tradiţie, au fost vînduţi în sclavie 30.000 de tarentini, iar 3.000 de talanţi (5 milioane de taleri) au intrat în tezaurul statului. Aceasta a fost ultima faptă de arme a generalului octogenar; Hannibal a ajuns în apropierea oraşului cînd totul se terminase şi s-a retras la Metapontion. După ce Hannibal îşi pierduse aşadar cele mai importante cuceriri ale sale, văzîndu-se treptat împins către extremitatea sud-vestică a peninsulei, Marcus Marcellus, ales consul pentru anul următor (546, **208**), spera ca, împreună cu vajnicul său coleg, Titus Quinctius Crispinus, să pună capăt războiului printr-un atac decisiv. Bătrînul soldat nu se simţea stînjenit de cei 60 de ani ai săi; ziua şi noaptea îl urmărea un singur gînd: acela de a-l înfrînge pe Hannibal şi de a elibera Italia. Dar destinul rezervase coroana aceasta pentru o frunte mai tînără. Cu prilejul unei acţiuni de recunoaştere nesemnificative, cei doi consuli au fost atacaţi în apropiere de Venusia de către un escadron de călăreţi africani. Marcellus s-a angajat într-o luptă inegală, aşa cum o făcuse cu 40 de ani mai înainte împotriva lui Hamilcar şi cu 14 la Clastidium, pînă cînd, alunecînd de pe cal, şi-a pierdut viaţa ; Crispius a scăpat, dar a murit din cauza rănilor primite în luptă (546, **208**).

Era al unsprezecelea an de război. Pericolul care ameninţase cu cîţiva ani înainte existenţa statului dispăruse; dar cu atît mai mult se resimţea greutatea apăsătoare, tot mai dificil de suportat, a războiului interminabil. Finanţele statului erau epuizate. După bătălia de la Cannae (538, **216**), fusese instituită o comisie bancară specială (*tres viri mensarii*), alcătuită din bărbaţii cei mai de vază,

pentru a avea, în această perioadă dificilă prin care treceau finanţele publice, o administraţie permanentă şi activă; ea a făcut, probabil, tot posibilul, dar împrejurările erau de asemenea natură încît toată sagacitatea financiară se dovedi inutilă. Chiar de la începutul războiului, romanii diminuaseră valoarea monedelor de argint şi de cupru, ridicînd cursul legal al monedei de argint cu peste o treime şi emiţînd o monedă de aur cu o valoare nominală ce depăşea cu mult conţinutul de metal. Aceste măsuri se dovediră în curînd insuficiente, aşa încît au fost obligaţi să recurgă la creditul comercianţilor şi, întrucît aveau nevoie de ei, nu puteau să împiedice sustragerile; scandalul a atins asemenea proporţii încît edilii se văzură nevoiţi să-i acuze pe cei mai înrăiţi în faţa poporului. Deseori şi cu succes s-a făcut apel la patriotismul înstăriţilor, care sub acest raport sufereau cel mai mult. Soldaţii din categoriile sociale superioare, subofiţerii şi cavalerii în ansamblu, renunţară, de bunăvoie, datorită solidarităţii ostăşeşti, la solda lor. Proprietarii sclavilor înarmaţi de către comunitate şi eliberaţi după bătălia de la Beneventum (p. 441) au răspuns comisiei bancare, care le promisese bani drept despăgubire, că vor aştepta primirea sumelor pînă la sfîrşitul războiului (540, **214**). Atunci cînd nu mai erau fonduri pentru organizarea sărbătorilor naţionale şi pentru întreţinerea clădirilor publice, asociaţiile care se îngrijiseră pînă atunci de aceste servicii acceptară să le continue deocamdată fără remuneraţie (540, **214**). Mai mult, ca şi în primul război punic, a fost construită şi echipată o flotă de război prin subscripţii voluntare ale celor bogaţi. Au fost cheltuiţi banii aparţinînd minorilor; în anul cuceririi Tarentumului a fost atacat fondul de rezervă, chivernisit cu atîta grijă (1.144.000 de taleri). Cu toate acestea, statul nu a reuşit să facă faţă plăţilor mai necesare; solda trupelor era de mult în restanţă, îndeosebi în districtele mai îndepărtate. Dar strîmtoarea statului n-a fost problema cea mai arzătoare a mizeriei materiale. Pretutindeni, cîmpurile se întindeau înţelenite; chiar şi acolo unde nu bîntuia războiul lipseau mîinile care să mînuiască sapa şi secera. Preţul unui *medimnus* de grîu (1 baniţă prusacă) crescuse pînă la 15 denari (3.1/3 de taleri), cel puţin de trei ori mai mult decît preţul mediu din

capitală, şi mulţi ar fi murit de foame dacă n-ar fi ajuns convoaiele din Egipt şi, mai ales, dacă agricultura n-ar fi început să înflorească din nou în Sicilia (p. 431), împiedicînd declanşarea unei catastrofe. Efectele acestei stări de lucruri – ruinarea micilor gospodării ţărăneşti, devorarea sumelor economisite cu zgîrcenie, transformarea satelor înfloritoare în cuiburi de cerşetori şi hoţi – s-au întîlnit şi în cazul unor războaie asemănătoare, despre care ni s-au păstrat relatări mai edificatoare. Şi mai îngrijorătoare decît aceste nevoi materiale a fost aversiunea crescîndă a aliaţilor faţă de războiul roman, care le răpea averea şi vieţile. Ce-i drept, comunităţile nelatine nu trebuiau să fie luate în seamă. Războiul însuşi dovedise că ele erau neputincioase atîta timp cît naţiunea latină rămînea unită cu Roma; împotrivirea lor, mai evidentă sau mai modestă, era de importanţă secundară. Acum însă şi Laţiumul începu să se clatine. Cele mai multe comunităţi latine din Etruria, Laţium, ţinutul marsilor şi din Campania nordică, aşadar tocmai din acele ţinuturi care suferiseră cel mai puţin de pe urma războiului, declarară senatului roman, în anul 545 (**209**), că nu vor mai trimite nici contingente şi nici impozite şi că lasă pe seama romanilor cheltuielile unui război purtat în interesul lor. Mare a fost consternarea la Roma; dar, pentru moment, nu exista nici un mijloc de a-i constrînge pe cei îndărătnici. Spre norocul lor, nu toate comunităţile au acţionat astfel. Coloniile galice, picene şi sud-italice, în frunte cu puternica şi patriotica Fregellae, au declarat, dimpotrivă, că se vor strînge şi mai mult în jurul Romei. De fapt, era un lucru evident pentru toate coloniile acestea că de război depindea mai mult existenţa lor decît cea a Romei şi că războiul acesta, într-adevăr, nu era purtat numai în interesele Romei, ci pentru hegemonia latină în Italia, ba chiar pentru independenţa naţională a Italiei. Acea semi-trădare n-a fost, cu siguranţă, un act de înaltă trădare, ci rezultatul miopiei politice şi al epuizării, aşa încît aceste oraşe ar fi respins cu oroare o alianţă cu fenicienii. Cu toate acestea, era vorba de o sciziune între romani şi latini, iar reacţia populaţiilor supuse din aceste ţinuturi n-a întîrziat să apară. La Arretium se instaură imediat o stare insurecţională primejdioasă; a fost descoperită o conspiraţie organizată printre

etrusci în interesul lui Hannibal, care părea atît de ameninţătoare încît unele trupe primiră ordinul de a îndrepta spre acele meleaguri. Armata şi poliţia reprimară fără dificultate această mişcare; dar ea era un grav simptom a ceea ce se putea întîmpla în aceste teritorii, îndată ce fortăreţele latine nu ar mai fi înspăimîntat pe nimeni. În toiul acestor evenimente ameninţătoare şi încordate, sosi pe neaşteptate vestea că Hasdrubal ar fi traversat Pirineii în toamna anului 546 (**208**) şi că trebuiau să fie luate măsurile necesare pentru a purta în anul următor războiul cu amîndoi fiii lui Hamilcar. Hannibal nu rezistase în zadar ani grei şi îndelungaţi pe postul său; ceea ce îi refuzaseră opoziţia din patrie şi ignorantul Filip îi aducea în sfîrşit fratele său, iar geniul lui Hamilcar reînvia în acesta ca şi în el însuşi. Imediat, 8.000 de liguri cumpăraţi cu aurul fenician erau gata să se unească cu Hasdrubal; dacă ar fi cîştigat prima bătălie, putea să spere că va aduna sub stindardele sale, asemenea fratelui său, pe gali şi chiar pe etrusci. Italia, pe de altă parte, nu mai era ceea ce fusese cu unsprezece ani înainte: statul, ca şi particularii erau epuizaţi; liga latină era slăbită, cel mai bun general tocmai căzuse pe cîmpul de bătălie, iar Hannibal nu fusese înfrînt. Într-adevăr, Scipio putea să-i mulţumească geniului său dacă îndepărta de el, ca şi de patrie, consecinţele erorii sale de neiertat.

Ca şi în cele mai critice perioade, Roma a aliniat din nou 23 de legiuni; voluntarii au fost chemaţi sub arme, iar bărbaţii scutiţi prin lege de serviciul militar au fost înrolaţi în contingente. Cu toate acestea, luarea prin surprindere reuşi. Într-un timp mult mai scurt decît prevăzuseră inamicii, ca şi amicii, Hasdrubal se afla dincoace de Alpi (547, **207**); galii, obişnuiţi deja cu marşurile prin teritoriile lor, deschideau fără dificultate trecătorile în schimbul unei plăţi onorabile şi furnizau cele necesare armatei. Dacă romanii au avut intenţia de a ocupa trecătorile Alpilor, ei întîrziară din nou; sosise deja ştirea că Hasdrubal a ajuns la Pad, că îi îndeamnă pe gali la luptă cu acelaşi succes ca şi fratele său, că Placentia era asediată. Consulul Marcus Livius s-a îndreptat grabnic spre armata din nord şi a ajuns într-adevăr în ceasul al doisprezecelea. Etruria şi Umbria se găseau într-o stare de surdă agitaţie; voluntarii de aici întăriseră

rîndurile armatei feniciene. Colegul său Gaius Nero se uni cu pretorul Gaius Hostilius Tubulus, îndreptîndu-se cu o armată de 40.000 de soldaţi pentru a-i bara calea lui Hannibal înspre nord. Acesta îşi strînse toate forţele sale în ţinutul brutienilor şi, înaintînd pe drumul principal ce leagă Region cu Apulia, el îl întîlni pe consul la Grumentum. Se declanşă o bătălie aprigă, din care Nero ieşi victorios, dar Hannibal reuşi, ce-i drept cu pierderi însemnate, să se strecoare, făcînd uz de unul dintre măiestrele sale marşuri de flanc, şi să ajungă nestingherit în Apulia. Aici s-a oprit aşezîndu-şi tabăra pentru început la Venusia, apoi la Canusium, faţă-n faţă cu Nero, care îl urmărise îndeaproape. Nu se poate pune la îndoială faptul că Hannibal se opri din proprie iniţiativă, nefiind împiedicat de către armata romană. Cauza pentru care a ales tocmai acest loc, şi nu unul situat mai la nord, pare să fi depins de înţelegerile cu Hasdrubal sau de presupuneri asupra rutei de marş a acestuia, pe care nu le cunoaştem. În timp ce armatele se găseau aşadar faţă-n faţă, depeşa lui Hasdrubal, aşteptată cu atîta nerăbdare în tabăra lui Hannibal, a fost interceptată de către avanposturile lui Nero; din ea rezulta că Hasdrubal intenţiona să coboare pe Via Flaminia, altfel spus, să înainteze mai întîi de-a lungul coastei, pentru a se îndrepta, după ce va fi traversat Apeninii, către Fanum, spre Narnia, unde intenţiona să se întîlnească cu Hannibal. Nero a ordonat imediat ca rezerva din capitală să se îndrepte înspre Narnia, locul de joncţiune a celor două armate feniciene, în timp ce diviziunea staţionată la Capua o pornea spre Roma, formîndu-se aici o nouă rezervă. Convins că Hannibal nu cunoaşte intenţiile fratelui său şi că va continua să-l aştepte în Apulia, Nero s-a lansat într-o acţiune hazardată, îndreptîndu-se către nord, în marşuri forţate, cu un corp de elită de 7.000 de soldaţi, dorind ca împreună cu colegul său să-l forţeze pe Hasdrubal să accepte bătălia. El îşi putea permite aceasta, întrucît armata romană rămasă pe loc era încă destul de puternică fie pentru a-i ţine piept lui Hannibal, fie pentru a-l însoţi şi pentru a ajunge în acelaşi timp în teatrul de operaţiuni, dacă s-ar fi decis să o ia cu el. Nero se întîlni cu colegul său Marcus Livius la Sena Gallica, aşteptîndu-l pe inamic; cei doi consuli se îndreptară imediat împotriva lui Hasdrubal, pe care l-

au surprins în momentul traversării Metaurusului. Hasdrubal a încercat să evite bătălia şi să scape de romani printr-un marş de flanc; cum călăuzele sale îl abandonaseră, el se rătăci pe un teren care îi era necunoscut; atacat, în cele din urmă, de cavaleria romană, rămase ţintuit locului pînă cînd sosi şi pedestrimea: bătălia era inevitabilă.

Hasdrubal îi aşează pe spanioli în flancul drept, iar în faţa lor, cei 10 elefanţi ; în cel stîng îi plasă pe gali, în care nu avea încredere. Lupta a rămas mult timp indecisă pe aripa dreaptă, iar consulul Livius, care comanda aici, s-a aflat într-o situaţie dificilă pînă cînd Nero, repetînd drept manevră tactică operaţiunea sa strategică, l-a lăsat pe inamic în poziţia lui şi, înconjurînd propria armată, căzu în flancul spaniolilor. Manevra se dovedi decisivă. Victoria viu disputată şi foarte sîngeroasă a fost deplină; armata, care nu avea nici o posibilitate de retragere, a fost nimicită, iar tabăra cucerită. Văzînd că bătălia condusă admirabil a fost pierdută, Hasdrubal, asemenea tatălui său, a preferat o moarte demnă. Ca ofiţer şi ca bărbat a fost vrednic de a fi fratele lui Hannibal. În ziua care a urmat bătăliei, Nero a pornit înapoi, ajungînd, după o absenţă de paisprezece zile, din nou în Apulia, în faţa lui Hannibal, care nu primise nici un mesaj şi care, în consecinţă, nu se mişcase. Mesajul i l-a adus consulul: capul fratelui său, pe care romanul l-a aruncat avanposturilor inamice, pentru a se răzbuna astfel pe marele adversar, care refuzase înmormîntarea onorabilă a lui Paullus, Gracchus şi Marcellus. Hannibal îşi dădu seama că speranţele lui erau deşarte şi că totul se terminase. El abandonă Apulia şi Lucania, ba şi Metapontionul şi se retrase împreună cu trupele sale în ţara brutienilor, ale cărei porturi constituiau unica posibilitate de retragere. Datorită energiei generalilor romani şi, mai mult încă, unor circumstanţe deosebit de favorabile, fusese îndepărtat de Roma un pericol a cărui amploare justifica perseverenţa dîrză a lui Hannibal în păstrarea Italiei şi care putea fi comparat, fără tăgadă, cu acela care a urmat bătăliei de la Cannae. Bucuria a fost imensă la Roma; afacerile au fost reluate ca în timp de pace, fiecare simţind că pericolul războiului fusese înlăturat.

Cu toate acestea, Roma nu s-a grăbit prea tare să pună capăt

războiului. Statul şi cetăţenii erau epuizaţi din cauza încordării permanente a tuturor forţelor morale şi materiale; toată lumea s-a lăsat bucuroasă în voia plăcerilor şi odihnei. Efetivele armatei şi flotei au fost diminuate, ţăranii romani şi latini s-au întors la cîmpurile lor lăsate în paragină, tezaurul s-a umplut prin vînzarea unei părţi a domeniilor campaniene. Administraţia de stat a fost reglementată din nou, iar abuzurile care prevalaseră au fost eradicate; s-a început rambursarea împrumuturilor de război voluntare, iar comunităţile latine restanţiere au fost forţate să-şi îndeplinească obligaţiile prin impunerea unor dobînzi apăsătoare. Războiul stagna în Italia. O dovadă strălucită a talentului strategic al lui Hannibal, ca şi, bineînţeles, a incapacităţii generalilor romani care i-au ieşit împotrivă a constituit-o faptul că el a reuşit să se menţină încă patru ani în ţara brutienilor, fără a putea fi silit de adversar, cu mult superior prin forţă, nici să se închidă în fortăreţe, nici să se îmbarce. Ce-i drept, a trebuit să se retragă tot mai mult, dar aceasta nu atît din cauza bătăliilor indecise purtate cu romanii, cît mai ales a nemulţumirii crescînde a brutienilor, el putînd pînă la urmă să se bazeze numai pe oraşele ocupate de către armata sa. Astfel, a abandonat de bunăvoie oraşul Turi; Locri a fost cucerit dinspre Region la iniţiativa lui Publius Scipio (549, **205**). Ca şi cum proiectele sale ar fi primit o justificare strălucită din partea guvernului cartaginez care le anihilase, acesta, în groaza provocată la gîndul debarcării plănuite a romanilor, a relansat acum acele proiecte (548-549, **206**-**205**), trimiţînd lui Hannibal, în Italia, şi lui Mago, în Spania, întăriri şi subsidii cu porunca de a reaprinde războiul în Italia şi de a obţine încă un răgaz pentru proprietarii înspăimîntaţi ai vilelor libiene şi ai tarabelor cartagineze. De asemenea, a fost trimisă o ambasadă în Macedonia, cu scopul de a-l determina pe Filip să reînnoiască alianţa şi să debarce în Italia (549, **205**). Dar era prea tîrziu: cu cîteva luni înainte, Filip încheiase pacea cu romanii; apropiata nimicire politică a Cartaginei îi era într-adevăr foarte neplăcută, dar el nu făcea nimic, cel puţin nu făţiş, împotriva Romei. Un mic corp macedonean, după părerea romanilor plătit de către Filip, s-a deplasat în Africa; ipoteza era plauzibilă, dar romanii nu

aveau dovezi în acest sens, după cum o vor demonstra evenimentele ulterioare. Nimeni nu se gîndea la vreo debarcare macedoneană în Italia. Mago, fiul cel mai mic al lui Hamilcar, a acţionat cu mai multă energie. Cu resturile armatei spaniole pe care o condusese mai întîi la Minorca, el debarcă în anul 549 (**205**) la Genova, distruse oraşul şi îi chemă sub arme pe liguri şi gali, care veniră, ca de obicei, în masă, atraşi de aurul şi de noutatea întreprinderii; alianţele sale cuprinseră întreaga Etrurie, unde procesele politice nu se potoliseră niciodată. Dar trupele aduse de el erau prea puţine pentru o acţiune serioasă împotriva Italiei propriu-zise ; de asemenea, Hannibal era mult prea slab, iar influenţa lui în Italia meridională mult prea scăzută ca o astfel de expediţie să fie încununată de succes. Stăpînii cartaginezi nu doriseră salvarea patriei atunci cînd fusese posibilă; acum, cînd o doreau, era prea tîrziu.

Probabil nimeni din senatul roman nu se îndoia că războiul Cartaginei împotriva Romei luase sfîrşit şi că trebuia să fie început războiul Romei împotriva Cartaginei; dar, cu toate că expediţia africană era inevitabilă, se amîna mereu organizarea ei. Înainte de toate era nevoie de un general capabil şi popular şi nu exista nici unul. Cei mai buni generali fie muriseră pe cîmpul de bătălie, fie erau prea bătrîni, precum Quintus Fabius sau Quintus Fulvius, pentru un război aşa de nou şi, probabil, de lungă durată. Învingătorii de la Sena, Gaius Nero şi Marcus Livius, ar fi fost demni de această sarcină, dar ei erau amîndoi aristocraţi şi cît se poate de nepopulari; era îndoielnic dacă s-ar fi reuşit să li se procure comanda – lucrurile ajunseseră atît de departe, încît destoinicia era hotărîtoare în alegeri numai în momentele de teamă – şi mai mult decît îndoielnic dacă aceştia erau bărbaţii potriviţi care să pretindă poporului epuizat noi eforturi. Atunci sosi din Spania Publius Scipio, favoritul mulţimii, care îşi îndeplinise cu atîta strălucire, sau cel puţin aşa se părea, sarcina care îi fusese încredinţată, încît a fost ales imediat consul pentru anul următor. El îşi preluă magistratura (549, **205**) cu hotărîrea fermă de a realiza de pe acum expediţia proiectată în Spania. Dar, în senat, nu numai că partida războiului metodic refuza să accepte ideea unei expediţii africane atîta timp cît Hannibal se afla

încă în Italia, ci majoritatea însăşi nu împărtăşea sentimentele favorabile tînărului general. Eleganţa sa elenă, educaţia şi concepţiile sale moderne displăceau părinţilor austeri, puţini rurali, ai oraşului; existau dubii serioase în legătură cu felul cum se purtase războiul spaniol, ca şi cu disciplina sa militară. Temeinicia acuzaţiei că ar fi arătat prea multă indulgenţă faţă de ofiţerii săi de divizii a fost întărită de fărădelegile ruşinoase pe care le-a comis foarte curînd Gaius Pleminius la Locri, vina trebuind să se răsfrîngă indirect şi asupra lui Scipio, din cauza neglijenţei sale scandaloase în ceea ce privea supravegherea ofiţerilor. În discuţiile senatului asupra organizării expediţiei africane şi asupra numirii unui general care s-o comande, noul consul, ori de cîte ori tradiţia şi constituţia se aflau în contradicţie cu intenţiile sale particulare, nu se sfii să elimine pur si simplu aceste impedimente, dînd de înţeles fără echivoc că, în caz de nevoie, el ar fi dispus să-şi caute sprijinul împotriva senatului în faima sa şi în popularitatea de care se bucura în rîndul poporului. Aceste circumstanţe nu puteau să nu-i neliniştească pe senatori şi să nu trezească bănuieli serioase cu privire la faptul că, în cazul iminentului război decisiv şi în cazul eventualelor negocieri cu Cartagina, un asemenea general ar putea sau nu să respecte instrucţiunile primite din partea senatului. Conducerea sa arbitrară în timpul expediţiei spaniole nu avea nicidecum darul de a tempera asemenea frămîntări. De amîndouă părţile se dovedi însă destulă înţelegere pentru a împiedica izbucnirea unui conflict. Senatul însuşi nu putea să nu ia în considerare necesitatea expediţiei africane şi faptul că n-ar fi înţeleaptă amînarea ei la nesfîrşit, că Scipio era un ofiţer foarte abil şi că, în această calitate, chemat să poarte un astfel de război, el ar fi putut, mai mult decît oricare altul, să obţină din partea poporului prelungirea comenzii supreme şi angajarea în luptă a ultimelor resurse. Majoritatea a ajuns la concluzia că nu era bine să i se refuze lui Scipio misiunea rîvnită, după ce acesta păstrase, cel puţin formal, respectul datorat celei mai înalte instanţe guvernamentale şi se supusese dinainte hotărîrii senatului. Scipio urma să plece în anul acela în Sicilia pentru a supraveghea construirea flotei, fabricarea materialului de asediu şi formarea

armatei expediţionare, urmînd să debarce în Africa în anul care urma. Pentru aceasta i se pusese la dispoziţie armata siciliană – tot cele două legiuni înjghebate din rămăşiţele armatei de la Cannae –, întrucît o garnizoană puţin numeroasă şi flota erau suficiente pentru apărarea insulei, permiţîndu-i-se, de asemenea, să recruteze voluntari din Italia. Era evident că senatul nu organiza expediţia, ci mai degrabă o autoriza; Scipio nu primi nici măcar jumătate din mijloacele care fuseseră puse odinioară la dispoziţia lui Regulus; în plus, i se incredinţase tocmai acel corp de armată care, cu cîţiva ani înainte, fusese pedepsit de către senat cu degradarea. În concepţia majorităţii senatoriale, armata africană era o adunătură de trupe pedepsite, a căror pierdere statul o putea suporta oricum, fără mari regrete. Un alt om decît Scipio ar fi declarat probabil că expediţia africană trebuia să fie întreprinsă cu alte mijloace sau deloc; dar optimismul lui Scipio acceptă condiţiile oferite, numai pentru a dobîndi comanda mult visată. El avu grijă să evite, pe cît posibil, impunerea de sarcini directe poporului, pentru a nu dăuna popularităţii expediţiei. Costurile acesteia, îndeosebi cele, considerabile, ale construirii flotei, au fost adunate printr-o aşa-numită contribuţie voluntară impusă, în parte, cetăţilor etrusce, altfel spus, printr-un impozit de război solicitat drept pedeapsă aretinilor şi celorlalte comunităţi filoetrusce, în parte, oraşelor siciliene; după patruzeci de zile, flota era gata să ridice velele. Echipajul a fost întărit cu voluntari, dintre care aproximativ 7.000 veniseră din toate colţurile Italiei la chemarea conducătorului popular. Astfel, în primăvara anului 550 (**204**), Scipio porni spre Africa, cu două puternice legiuni de veterani (aproximativ 30.000 de soldaţi), îmbarcaţi pe 40 de corăbii de război şi 400 de transport, debarcînd norocos, fără a întîmpina nici cea mai slabă rezistenţă, pe frumosul promontoriu în apropiere de Utica.

Cartaginezii, care aşteptaseră de multă vreme ca expediţiile de jaf întreprinse deseori în ultimii ani de către escadrele romane pe coasta africană să fie urmate de o invazie propriu-zisă, încercaseră, pentru a se apăra, nu numai relansarea războiul italo-macedonean, dar începuseră şi în patrie pregătirile pentru primirea romanilor. Dintre

cei doi regi ai berberilor rivali, Massinissa de la Cirta (Constantine), conducătorul masililor, şi Syphax de la Siga (la vărsarea Tafnei, la vest de Oran), conducătorul masesililor, acesta din urmă, cu mult mai puternic şi, pînă atunci, prieten al romanilor, fusese strîns legat de Cartagina prin tratate şi căsătorii, în timp ce primul, vechi adversar al lui Syphax şi aliat al Cartaginei, căzuse în desuetudine; Massinissa fusese înfrînt, după o rezistenţă exasperată, de forţele unite ale cartaginezilor şi ale lui Syphax şi fusese nevoit să-şi abandoneze teritoriile în favoarea acestuia; el însuşi rătăcea cu cîţiva călăreţi prin deşert. În afară de contingentul aşteptat din partea lui Syphax, o armată cartagineză de 20.000 de pedestraşi, 6.000 de călăreţi şi 140 de elefanţi – Hanno fusese trimis în mod special la vînătoare de elefanţi – era pregătită să apere capitala sub comanda generalului experimentat din Spania, Hasdrubal, fiul lui Gisgon; în port era ancorată o flotă puternică. Un corp de macedoneni, sub comanda lui Sopater, şi un contingent de mercenari celtiberi trebuiau să sosească cît de curînd. La vestea despre debarcarea lui Scipio, Massinissa sosi imediat în tabăra generalului pe care, cu puţin timp în urmă, îl întîlnise în Spania ca inamic; dar principele fără ţară nu adusese romanilor, pentru început, nimic altceva decît calităţile sale personale, iar libienii, deşi epuizaţi în urma recrutărilor şi impozitelor, trăiseră experienţe mult prea amare în împrejurări asemănătoare pentru a trece imediat de partea romanilor. Astfel îşi începu Scipio campania. Atîta timp cît a avut în faţa lui numai armata cartagineză, mai puţin numeroasă, el a putut să treacă, după cîteva norocoase încăierări ale cavaleriei, la asediul cetăţii Utica; dar cînd sosi Syphax, conform tradiţiei cu 50.000 de pedestraşi şi 10.000 de călăreţi, asediul a trebuit să fie ridicat şi să fie construită o tabără navală fortificată pentru iarnă, pe un promontoriu uşor de apărat, situat între Utica şi Cartagina. Aici, generalul roman îşi petrecu iarna anilor 550/551 (**204/203**). El a ieşit din această situaţie supărătoare, în care a rămas pînă în primăvară, printr-o lovitură norocoasă. Africanii, crezîndu-se în siguranţă în baza tratativelor de pace propuse de Scipio mai mult din viclenie decît din intenţii serioase, s-au lăsat surprinşi în una şi aceeaşi noapte în cele două tabere ale lor;

colibele de stuf ale numizilor au fost încendiate, iar cînd cartaginezii se grăbiră să-i ajute, propria lor tabără avu aceeaşi soartă; fiind neînarmaţi, fugarii au fost măcelăriţi de către detaşamentele romane. Acest atac de noapte a fost mai funest decît o înfrîngere, dar cartaginezii nu se lăsară intimidaţi şi desconsiderară chiar sfatul celor timizi, sau mai degrabă înţelepţi, de a-i rechema pe Mago şi pe Hannibal. Tocmai atunci sosiră şi aşteptatele trupe auxiliare ale macedonenilor şi ale celtiberilor; se luă hotărîrea de a încerca încă o dată o bătălie deschisă pe „Marile cîmpuri", la cinci zile de marş depărtare de Utica. Scipio se grăbi s-o accepte: veteranii şi voluntarii săi risipiră fără mare dificultate hoardele neorganizate ale cartaginezilor şi numizilor, iar celtiberii, care nu se puteau aştepta la milă din partea lui Scipio, au fost măcelăriţi după o rezistenţă eroică. După această dublă înfrîngere, cartaginezii nu mai puteau să ţină piept nicăieri. Un atac asupra escadrei romane întreprins de flota cartagineză se termină cu succes, dar era departe de a fi decisiv şi a fost mai mult decît compensat prin capturarea lui Syphax; datorită acestui fapt, Massinissa deveni pentru romani ceea ce Syphax fusese la început pentru cartaginezi. După asemenea înfrîngeri, partidul pacifist de la Cartagina, obligat la tăcere timp de 16 ani, putea să ridice din nou capul şi să se revolte în public împotriva guvernării Barcizilor şi a patrioţilor. Hasdrubal, fiul lui Gisgon, a fost condamnat la moarte în contumacie şi s-a încercat obţinerea din partea lui Scipio a armistiţiului şi a păcii. El ceru cedarea posesiunilor spaniole şi a insulelor din Marea Mediterană, trecerea regatului lui Syphax sub conducerea lui Massinissa, renunţarea la corăbiile de război, cu excepţia a 20 de vase, şi o contribuţie de război de 4.000 de talanţi (aproape 7.000.000 de taleri) – condiţii care par atît de favorabile Cartaginei, încît se pune întrebarea dacă nu cumva Scipio le oferise mai mult în interesul său decît în cel al Romei. Împuterniciţii cartaginezi le acceptară sub rezerva ratificării lor de către guvern şi, în consecinţă, a fost trimisă o delegaţie cartagineză la Roma. Dar partidul patrioţilor din Cartagina nu a fost dispus să renunţe atît de uşor la luptă. Credinţa în justeţea cauzei, încrederea în marele general, exemplul însuşi pe care-l oferise Roma, fără a mai pune la

socoteală faptul că pacea ar fi adus, cu siguranţă, partidul de opoziţie la conducere, iar lor pierzania, îi încurajară în stăruinţa lor. Partidul patrioţilor deţinea supremaţia în rîndul cetăţenilor; se luă hotărîrea de a lăsa opoziţia să negocieze pacea, timp în care vor fi făcute toate pregătirile pentru un ultim şi decisiv efort. Mago şi Hasdrubal primiră ordinul de a se întoarce cît mai grabnic în patrie. Mago, care muncise timp de trei ani (549-551, **205**-**203**) pentru constituirea unei coaliţii împotriva Romei, tocmai fusese înfrînt în ţinutul insubrilor (lîngă Mediolanum) de cele două armate romane cu mult superioare. Cavaleria romană fusese respinsă, iar pedestrimea împresurată; victoria era pe punctul de a se înclina în favoarea cartaginezilor, cînd un atac temerar al unui detaşament roman împotriva elefanţilor inamici, dar mai ales rănirea gravă a conducătorului iubit şi capabil dădură evenimentelor o altă întorsătură. Armata feniciană a trebuit să se retragă spre coasta ligurică unde a primit ordinul de îmbarcare. Acesta fu executat, iar Mago a murit în timpul traversării, din cauza rănii primite. Hannibal ar fi devansat probabil ordinul, dacă ultimele negocieri cu Filip nu i-ar fi deschis o nouă perspectivă că ar fi mai util patriei în Italia decît în Libia; după ce a primit ordinul la Crotona, unde se afla de mai multă vreme, el nu a ezitat să i se conformeze. Ceru să fie ucişi solaţii italici care refuzaseră să-l urmeze în Africa şi se îmbarcă pe corăbiile de transport ancorate de mult timp în rada portului Crotonei. Cetăţenii romani puteau să răsufle uşuraţi acum cînd puternicul leu libian, a cărui alungare nimeni nu cuteza s-o întreprindă, întorcea spatele teritoriului italic de bunăvoie. Cu această ocazie, coroana a fost acordată de către senat şi popor unicului general în viaţă care traversase demn această dificilă perioadă, veteranului de război de aproape nouăzeci de ani, Quintus Fabius. Această coroană, pe care, în conformitate cu tradiţia romană, armata salvată de către generalul ei şi întreaga comunitate i-o aducea drept prinos, era cea mai înaltă distincţie care fusese acordată vreodată unui cetăţean roman şi ultimul onor acordat bătrînului general, care, în acelaşi an, coborî în lumea tenebrelor (551, **203**). Hannibal însă, fără a fi protejat de armistiţiu, ci datorită operativităţii sale şi a norocului, ajunse nestingherit la Leptis, păşind,

ca ultimul dintre „puii de lei” ai lui Hamilcar, după o absenţă de treizeci şi şase de ani, din nou pe pămîntul patriei. El o părăsise pe cînd era încă un copil, pentru dezlănţuirea acelei măreţe cariere eroice, cu totul zadarnice, plecînd spre apus, pentru a se întoarce dinspre răsărit, după un strălucit cerc de victorii în jurul mării cartagineze. Acum, cînd se întîmplase ceea ce el dorise să prevină – şi ar fi reuşit, dacă i s-ar fi permis –, nu-i rămînea decît să-şi sprijine şi, dacă se putea, să-şi salveze patria; şi o făcu fără să se lamenteze şi fără reproşuri. Odată cu sosirea lui, partidul patrioţilor începu să acţioneze deschis, scandaloasa sentinţă împotriva lui Hasdrubal a fost casată; datorită abilităţii lui Hannibal se stabiliră noi relaţii cu şeicii numizi şi nu numai că adunarea poporului nu a ratificat pacea încheiată, dar a fost anulat şi armistiţiul, prin jefuirea unei flote de transport romane eşuate pe coasta africană şi prin capturarea unei corăbii care avea la bord delegaţi romani. Indignat pe bună dreptate, Scipio părăsi tabăra sa de lîngă Tunis (552, **202**), traversă bogata vale a Bagradasului (Medşerda), nemaiacordînd dreptul capitulării: după ce i-a luat prizonieri pe toţi locuitorii tîrgurilor şi oraşelor, i-a vîndut ca sclavi. A pătruns destul de adînc în interior şi se găsea deja la Naraggara (la vest de Sicea, astăzi Kaf, lîngă Ras o Dşaber), cînd Hannibal, care îi ieşise în întîmpinare dinspre Hadrumetum, îl întîlni. Generalul cartaginez a încercat să obţină condiţii mai favorabile într-o întrevedere personală cu cel roman; dar Scipio, care mersese deja pînă la limita extremă a concesiilor, nu putea, după încălcarea armistiţiului, să cedeze mai mult şi este puţin probabil că Hannibal ar fi intenţionat prin acest demers altceva decît să demonstreze mulţimii că patrioţii nu sînt neapărat potrivnici păcii. Discuţiile nu au dus la nici un rezultat şi, în felul acesta, s-a ajuns la bătălia decisivă de la Zama (probabil în apropiere de Sicca). Hannibal îşi rîndui pedestrimea pe trei linii; prima linie era formată din trupele cartagineze de mercenari, cea de-a doua din miliţiile africane şi armata cetăţenilor cartaginezi împreună cu corpul macedonean, iar cea de-a treia din veteranii care îl urmaseră din Italia. În faţa frontului erau aşezaţi 80 de elefanţi; cavaleria era rînduită pe flancuri. De asemenea, şi Scipio şi-a organizat armata pe trei linii,

după obiceiul roman, dispunîndu-le în aşa fel încît elefanţii puteau să traverseze liniile fără să le dezmembreze. Această stratagemă nu numai că reuşi pe deplin, dar elefanţii care erau deviaţi spre flancuri dezorientară cavaleria cartagineză, astfel încît cavaleria lui Scipio, mult superioară celei inamice prin aportul hoardelor lui Massinissa, a putut s-o disperseze fără dificultate, urmărind-o în toate direcţiile. Lupta pedestrimii se dovedi aprigă. Încleştarea dură mult timp între primele două linii; în fine, din cauza sîngeroasei lupte corp la corp, amîndouă părţile îşi pierdură cumpătul, fiind obligate să se replieze pînă la a doua linie. Romanii reuşiră să se regrupeze; miliţia cartagineză se arătă însă atît de oscilantă şi de nehotărîtă, încît mercenarii se crezură trădaţi, declanşîndu-se o încăierare între aceştia şi miliţiile cartagineze. Hannibal a retras atunci în grabă primele două linii pe flancuri şi a lăsat trupele italice de elită să înainteze pe întregul front. Scipio, dimpotrivă, comasă în centru ceea ce mai rămăsese din prima linie, dînd ordin ca a doua şi a treia linie să înainteze în dreapta şi în stînga, pe flancuri. Pe acelaşi teren s-a declanşat un al doilea măcel, şi mai îngrozitor: veteranii lui Hannibal nu se clintiră din loc, cu toată superioritatea numerică a inamicilor, pînă cînd cavaleria romană şi cea a lui Massinissa nu îi încercui. Aceasta n-a însemnat numai pierderea bătăliei, ci nimicirea armatei feniciene; aceiaşi soldaţi, care cu paisprezece ani înainte fuseseră învinşi la Cannae, îşi luară la Zama revanşa asupra învingătorilor de atunci. Cu o mînă de oameni, Hannibal reuşi să se refugieze la Hadrumetum.

După această zi, numai nebunia putea să-i sfătuiască pe cartaginezi să continue războiul. În schimb, generalul roman avu posibilitatea de a începe imediat asediul capitalei, care nu era nici apărată şi nici aprovizionată, şi, dacă nu interveneau evenimente neprevăzute, de a meni Cartaginei aceeaşi soartă pe care Hannibal o destinase Romei. Scipio n-a făcut-o; i-a acordat pacea (533, **201**), bineînţeles nu în condiţiile anterioare. În afara cedărilor de teritorii care fuseseră cerute încă din timpul ultimelor tratative pentru Roma, ca şi pentru Massinissa, cartaginezilor le-a fost impusă o contribuţie anuală de 200 de talanţi (350.000 de taleri) şi trebuiră să se angajeze

să nu întreprindă niciodată război împotriva Romei şi a aliaţilor acesteia în afara Africii, iar pe teritoriul african, dincolo de propriile hotare, numai după cererea avizului Romei. Aceasta însemna practic că oraşul Cartagina devenise tributar, pierzîndu-şi independenţa politică. După toate aparenţele, Cartagina a fost obligată ca, în anumite cazuri, să furnizeze flotei romane corăbii de război. Scipio a fost acuzat că ar fi acordat inamicului condiţii prea favorabile, pentru a nu fi obligat să lase gloria terminării celui mai dificil război pentru romani succesorului său la comanda supremă. Acuzaţia ar putea fi întemeiată dacă primele propuneri ar fi fost acceptate; aceasta pare însă nejustificată în cazul celor din urmă. Situaţia de la Roma nu era de aşa natură încît, după victoria de la Zama, favoritul poporului să fi trebuit să se teamă că va fi rechemat în capitală – înainte de victorie, o propunere a senatului adresată poporului de a-l schimba fusese refuzată categoric; nici condiţiile în sine nu justificau un asemenea reproş. Oraşul cartaginezilor, după ce fusese paralizat şi asistase astfel la naşterea unui vecin atît de puternic, n-a întreprins niciodată vreo tentativă de a se sustrage supremaţiei romane, cu atît mai puţin de a rivaliza cu Roma; mai mult, fiecare om cu puţină judecată ştia că războiul care tocmai se terminase fusese purtat mai degrabă de către Hannibal decît de Cartagina şi că planul măreţ al partidului patrioţilor nu mai putea nicidecum să fie reînnoit. Italicilor răzbunători putea să le pară puţin faptul că, în locul oraşului detestat, căzuseră pradă flăcărilor numai cele 500 corăbii de război confiscate; ura şi o mentalitate rurală erau singurele care puteau să-l blameze pe acela care nu-l pedepsise cu cruzime pe bărbatul care comisese crima de a fi înspăimîntat Roma. Scipio judeca altfel, iar noi nu avem nici un temei – şi, în consecinţă, nici dreptul – de a presupune că, în cazul acesta, romanul a fost condus de motive josnice, şi nu de cele nobile şi mărinimoase care sălăşluiau şi în sufletul său. Nu consideraţiile asupra eventualei rechemări sau asupra vicisitudinilor soartei, nici temerile faţă de războiul iminent cu Macedonia îl determinaseră pe acest bărbat sigur şi încrezător, căruia pînă acum totul îi reuşise într-un mod inexplicabil, să renunţe la distrugerea oraşului nefericit, care va fi împlinită cu 50 de ani mai

tîrziu de către nepotul său adoptiv şi care, fără îndoială, ar fi putut fi realizată încă de pe acum. Este mult mai probabil că cei doi mari generali, cărora le reveni acum şi decizia politică, au oferit şi au acceptat pacea în condiţii rezonabile, pentru îngrădirea justă şi înţeleaptă, pe de o parte, a dorinţei de răzbunare furioasă a învingătorilor, pe de alta, a îndărătniciei şi imprudenţei învinşilor. Sufletul nobil şi talentul diplomatic al celor doi mari adversari se relevă atît în măreaţa supunere faţă de inevitabil a lui Hannibal, cît şi în înţeleapta moderaţie a lui Scipio, care nu au făcut uz de zădărnicia şi vulgaritatea victoriei. El, bărbatul generos şi clarvăzător, nu s-a întrebat oare ce folos i-ar aduce patriei nimicirea completă a unui străvechi centru al comerţului şi al agriculturii şi dărîmarea condamnabilă a unui stîlp al civilizaţiei acelor vremuri, după ce puterea politică a oraşului cartaginezilor fusese anihilată? Încă nu sosise timpul în care cetăţenii de vază ai Romei să se înjosească, devenind călăii civilizaţiei vecinilor lor, crezînd că pot şterge ruşinea veşnică a naţiunii prin vărsarea unei lacrimi sterile.

În felul acesta s-a încheiat cel de-al doilea război punic sau, cum mai potrivit îl numesc romanii, războiul lui Hannibal, după ce acesta devastase timp de şaptesprezece ani ţinuturile şi insulele de la Hellespont pînă la Coloanele lui Hercule. Înaintea acestui război, Roma nu îşi dorise altceva decît stăpînirea părţii continentale a peninsulei italice, în limita graniţelor ei naturale, a insulelor şi mărilor italice; prin modul în care au tratat Africa la încheierea păcii, se vede limpede că romanii au terminat războiul nu sub impresia de a fi pus temeliile supremaţiei lor asupra tuturor statelor riverane cu Mediterana sau ale unei monarhii universale, ci cu gîndul de a fi eliminat un rival periculos şi de a fi conferit Italiei vecini mai comozi. Ce-i drept, rezultatele războiului, mai ales cucerirea Spaniei, nu corespund acestor gînduri; dar succesele depăşiseră, pur şi simplu, intenţiile iniţiale şi se poate afirma că, de fapt, romanii s-au înstăpînit asupra Spaniei numai accidental. Romanii au obţinut suveranitatea asupra Italiei deoarece o rîvniseră; hegemonia şi, în consecinţă, stăpînirea asupra statelor Mării Mediterane li se oferi, într-un anumit sens, de la sine, datorită împrejurărilor, fără să fi existat un plan

preconceput din partea lor. Rezultatele imediate ale războiului purtat în afara Italiei au fost transformarea Spaniei într-o dublă provincie romană, ce-i drept aflată într-o perpetuă insurecţie; unirea teritoriului Siracusei, pînă atunci independent, cu provincia romană Sicilia; instituirea patronatului roman în locul celui cartaginez asupra celor mai importante căpetenii numide; în fine, transformarea Cartaginei dintr-un redutabil centru comercial într-un neputincios oraş de negustori – pe scurt, hegemonia necontestată a Romei asupra Occidentului mediteranean. Mai mult, acest război a aruncat sistemul politic oriental într-un conflict decisiv cu cel occidental, care abia se conturase în cursul primului război punic şi care va declanşa intervenţia hotărîtă a Romei în neînţelegerile în cadrul monarhiilor alexandrine. În Italia, rezultatul acestui război va fi distrugerea iminentă a poporului celt, dacă aceasta nu fusese cumva decisă dinainte, şi era numai o problemă de timp pentru ca execuţia să fie pusă în practică. În sînul confederaţiei romane, urmarea războiului a fost accentuarea evidentă a supremaţiei naţiunii latine, a cărei coeziune, cu toate oscilaţiile izolate, fusese dovedită de pericolul traversat împreună, într-o înţelegere reciprocă, şi asuprirea tot mai accentuată a italicilor nelatini sau latinizaţi, îndeosebi a etruscilor şi sabelilor. Pedeapsa sau, mai degrabă, răzbunarea cea mai cruntă se abătu, în parte, asupra celui mai puternic, în parte, asupra primului şi, concomitent, ultimului aliat al lui Hannibal: oraşul Capua şi ţinutul brutienilor. Constituţia capuană a fost desfiinţată, iar Capua deveni, din al doilea oraş, prima comună a Italiei; se enunţă chiar propunerea de a dărîma oraşul şi de a-l face una cu pămîntul. Întregul teritoriu, cu excepţia cîtorva proprietăţi ale unor străini sau locuitori, partizani ai Romei, a fost declarat de către senat domeniu public; împărţit în parcele, a fost dat în arendă temporară unor oameni de condiţie modestă. De un tratament asemănător au avut parte picenţii de pe Silarus; capitala lor a fost dărîmată, iar locuitorii ei au fost risipiţi prin satele din împrejurimi. Soarta brutienilor a fost şi mai dură: ei au fost transformaţi cu toţii în „hiloţi” ai romanilor, interzicîndu-li-se pentru totdeauna dreptul de a purta arme. Dar şi ceilalţi aliaţi ai lui Hannibal îşi ispăşiseră scump greşeala; astfel s-a

întîmplat cu oraşele greceşti, cu excepţia celor cîteva care rămăseseră tot timpul aliaţi fideli ai Romei, precum grecii campanieni şi cei din Region. Tot atît suferiră arpanii şi o mulţime de alte comunităţi din Apulia, Lucania şi Samnium, care pierdură cea mai mare parte a teritoriilor lor. Pe aceste teritorii au fost întemeiate o serie de colonii; astfel, în anul 560 (**194**) s-au înfiinţat mai multe colonii de cetăţeni în cele mai bune porturi ale Italiei meridionale, dintre care trebuie să fie citate Sipontum (lîngă Manfredonia), Crotona, Salernum, în fostul teritoriu al picenţilor de sud, destinat să-i ţină sub ascultare pe aceştia, şi, înainte de toate, Puteoli care deveni în curînd locul de vilegiatură al cetăţenilor înstăriţi şi centrul comerţului cu obiecte de lux asiatico-egiptene. Mai departe, Turii deveni o cetate latină sub denumirea de Copia (560, **194**); de asemenea, bogatul oraş din Bruttium, Vibo, sub denumirea de Valentia (562, **192**). Pe alte loturi din Samnium şi Apulia au fost colonizaţi veteranii armatei victorioase în Africa; restul a fost proclamat teren public, iar grădinile şi ogoarele ţăranilor au fost înlocuite de păşunile bogaţilor cetăţeni ai Romei. Bineînţeles că, pe întregul cuprins al peninsulei, toţi cetăţenii de vază potrivnici Romei au fost înlăturaţi, în măsura în care aceasta se putea realiza prin procese politice şi confiscări de proprietăţi. Pretutindeni în Italia, aliaţii nelatini îşi dădură seama că numele lor era desconsiderat şi că vor fi supuşi în continuare Romei; înfrîngerea lui Hannibal a fost considerată drept o a doua cucerire a Italiei: întreaga ură şi semeţie se revărsă pentru prima dată asupra aliaţilor italici nelatini. Însăşi comedia romană, cu toate că este atît de prozaică în această epocă şi supusă unei cenzuri severe, poartă pecetea acestor evenimente. Dacă oraşele subjugate Capua şi Atella fuseseră abandonate, fără restricţii, glumelor deşănţate ale farsei romane, astfel încît această din urmă cetate a dat numele unui gen aparte al literaturii, dacă ceilalţi scriitori de comedii făceau glume aspre – de exemplu, că aerul pestilenţial, care ucide chiar şi cea mai rezistentă rasă de sclavi, cea siriană, putea fi suportat de campanieni –, atunci astfel de spirite răutăcioase nu reflectă altceva decît batjocura învingătorilor, ca şi, bineînţeles, jalea naţiunilor umilite. Situaţia este reflectată de

prudenţa anxioasă cu care senatul organiza apărarea Italiei pentru perioada războiului macedonean care se pregătea şi de întăririle trimise de Roma celor mai importante colonii: Venusiei, în anul 554 (**200**), Narniei, în 555 (**199**), Cosei, în 557 (**197**), la Cales, puţin înainte de anul 570 (**184**). Pierderile pe care războiul şi foametea le-au provocat în rîndul populaţiei italice sînt dovedite de numărul cetăţenilor romani, care s-a redus aproape cu o pătrime în timpul războiului. Calculul după care numărul total al italicilor căzuţi în timpul războiului lui Hannibal se ridică la 300.000 nu pare aşadar exagerat. Aceste pierderi s-au răsfrînt, bineînţeles, în primul rînd asupra nucleului cetăţenilor, care formaseră într-adevăr elita şi masa combatanţilor; înainte de toate, s-a constatat cît de depopulat fusese senatul, atunci cînd, după bătălia de la Cannae, numărul membrilor scăzuse la 123 de persoane şi numai cu eforturi considerabile a putut fi restabilit stadiul ordinar, prin numirea extraordinară a 177 de senatori. De asemenea, este evident că războiul de şaptesprezece ani, care fusese purtat simultan în toate ţinuturile Italiei şi în afara acesteia în toate cele patru puncte cardinale, a zguduit din temelii economia naţională; tradiţia nu ne oferă însă destule date pentru a ne permite să intrăm în detaliile acestei probleme. Ce-i drept, statul cîştigase prin confiscări – îndeosebi ţinutul Campaniei a rămas, după această dată, o sursă permanentă a finanţelor de stat –, dar, prin această extensiune a sistemului domenial, prosperitatea naţională a regresat tot atît cît, în alte epoci, progresase datorită împărţirii proprietăţilor de stat. O mulţime de localităţi înfloritoare – după tradiţie 400 – fuseseră distruse şi ruinate, capitalul acumulat cu grijă fusese cheltuit, populaţia demoralizată din cauza vieţii de tabără, buna tradiţie a obiceiurilor cetăţenilor şi ţăranilor fusese subminată, începînd cu capitala şi terminînd cu cel mai modest sat. Sclavi şi oameni disperaţi se strînseră în bande de tîlhari; despre ameninţarea ce o constituiau ne putem forma o imagine dacă luăm în considerare că, într-un singur an (569, **185**), numai în Apulia au fost condamnaţi 7.000 de oameni pentru tîlhărie; păşunile, care se întindeau tot mai mult, şi sclavii, deveniţi nişte păstori pe jumătate sălbăticiţi, au favorizat această decădere nefastă a ţării. Agricultura italică se văzu

pentru prima dată ameninţată în existenţa ei, ca urmare exemplului oferit de acest război, acum că poporul roman se putea hrăni şi cu grîul sicilian sau egiptean, în locul celui recoltat cu mîinile proprii. Cu toate acestea, romanul, căruia zeii îi îngăduiseră să trăiască sfîrşitul acestei încleştări gigantice, putea să privească cu mîndrie în trecut şi cu încredere în viitor. Se făcuseră multe greşeli şi fuseseră suportate lipsuri necruţătoare; poporul, al cărui întreg tineret în stare să poarte armele nu depusese scutul şi sabia timp de zece ani, putea să-şi ierte multe greşeli. Acea convieţuire paşnică şi prietenoasă a diferitelor naţiuni, care pare a fi idealul timpurilor moderne, cu toate că mai izbucnesc războaie izolate, este străină Antichităţii. În timpurile acelea puteai fi nicovala sau ciocanul în întrecerea învingătorilor, iar victoria revenise romanilor. Rămînea de văzut ce profit se va scoate de pe urma ei, dacă naţiunea latină se va ataşa tot mai strîns de Roma, dacă Italia va fi treptat latinizată, dacă învinşii din provincii vor fi trataţi ca supuşi, şi nu ca sclavi, dacă constituţia va fi reformată, dacă starea de mijloc, mult slăbită, va fi din nou consolidată şi lărgită. Dacă acestea vor fi fost împlinite, Italia putea să spere într-un viitor fericit, în care prosperitatea, întemeiată pe activitatea personală şi sprijinită de împrejurări favorabile, şi supremaţia necontestată asupra întregii lumi civilizate de atunci puteau să confere o încredere justificată fiecărui membru din marele tot, un ţel legitim fiecărei ambiţii, şi să deschidă o cale liberă fiecărui talent. În caz contrar, se năruiau şi speranţele. Pentru moment însă, tăcură glasurile pesimiste şi prorocirile funeste: din toate părţile s-au întors învingătorii, soldaţii au fost lăsaţi la vatră; la ordinea zilei au ajuns sărbătorile de mulţumire şi distracţiile, cadourile făcute soldaţilor şi cetăţenilor; prizonierii răscumpăraţi au fost trimişi în patrie din Galia, Africa, Grecia; în fine, tînărul învingător trecu într-un cortegiu strălucitor pe străzile împodobite ale capitalei, pentru a depune laurii în casa zeului care îi inspirase – îşi şopteau credincioşii unul altuia – deciziile şi acţiunile.

Capitolul VII

Occidentul de la pacea lui Hannibal pînă la sfîrşitul celei de-a treia perioade

Extinderea stăpînirii romane pînă la Alpi sau, cum se spunea încă de pe acum, pînă la graniţa Italiei, ca şi organizarea şi colonizarea teritoriului celtic fuseseră întrerupte de războiul lui Hannibal. Se înţelege de la sine că lucrurile trebuiau să fie reluate din punctul în care fuseseră întrerupte, iar celţii o ştiau prea bine. Încă din anul încheierii păcii cu Cartagina (553, **201**), luptele reîncepuseră în teritoriul boiilor, primii ameninţaţi; iar un prim succes repurtat în faţa miliţiilor romane, recrutate în mare grabă, ca şi instigaţiile unui ofiţer cartaginez, pe nume Hamilcar, rămas în Italia de Nord din timpul expediţiei lui Mago, determinară în anul următor (554, **200**) o revoltă generală nu numai a triburilor imediat ameninţate, boiii şi insubrii, dar şi a ligurilor, care ridicară armele la apropierea iminentă a pericolului; nici tineretul cenoman nu a ascultat, de data aceasta, de avertismentul prudent al căpeteniilor, ci de strigătul de ajutor al fraţilor strîmtoraţi. Dintre „cele două zăvoare împotriva invaziilor galice", Placentia şi Cremona, primul a fost cucerit – dintre locuitorii placentini numai 2.000 îşi salvară viaţa –, iar cel de-al doilea asediat. Lîngă Cremona s-a ajuns la o mare bătălie. Planul abil şi talentul militar al conducătorului fenician n-au putut înlocui carenţele trupelor sale; galii nu au rezistat presiunii legiunilor, iar printre numeroşii morţi care acopereau cîmpul de bătălie se număra şi ofiţerul cartaginez. Celţii continuară însă lupta; aceeaşi armată romană care triumfase la Cremona a fost nimicită în anul următor, în principal din cauza neglijenţei conducătorului ei, de către insubrii şi abia în anul 556 (**198**) Placentia a putut fi reconstruită parţial. Dar liga cantoanelor unite de lupta disperată era măcinată de disensiuni; boiii şi insubrii se învrăjbiră, iar cenomanii nu numai că părăsiră liga

naţională, dar îşi cumpărară iertarea de la romani în schimbul unei trădări detestabile; în timpul unei bătălii pe care insubrii o oferiră romanilor pe Mincius, ei îi atacară pe aliaţii şi fraţii lor de arme din spate, contribuind astfel la nimicirea lor (557, **197**). Umiliţi şi abandonaţi după căderea Comumului, iusubrii consimţiră, de asemenea, la încheierea unei păci separate (558, **196**). Condiţiile pe care romanii le-au impus cenomanilor şi insubrilor au fost însă mai aspre decît obişnuiau să fie cele impuse membrilor confederaţiei italice; îndeosebi nu s-a neglijat fundamentarea juridică a barierei dintre italici şi celţi, stipulîndu-se că niciodată un membru al acestor triburi celtice nu va putea obţine dreptul de cetăţenie romană. Dar s-a lăsat acestor districte celtice transpadane organizarea şi constituţia lor naţională, astfel încît ele nu formau teritorii ale oraşului, ci cantoane naţionale, şi nu li s-a impus, după toate aparenţele, nici tribut; ele urmau să servească drept bastioane în faţa aşezărilor romane de la sud de Pad şi să apere Italia de incursiunile triburilor nordice, ca şi de jafurile regulate ale hrăpăreţelor populaţii din Alpi. De altfel, şi în aceste ţinuturi latinizarea a făcut progrese rapide; naţionalitatea celtică era departe de a opune o rezistenţă asemănătoare celei a civilizaţiilor sabelilor şi etruscilor. Celebrul scriitor de comedii Statius Caecilius, care a murit în anul 586 (**168**), a fost un libert insubru, iar Polybios, care a cutreierat aceste ţinuturi spre finele secolului al VI-lea, ne asigură, poate nu fără oarecari exagerări, că la poalele Alpilor ar fi rămas puţine sate celtice. Veneţii, dimpotrivă, par să-şi fi păstrat naţionalitatea lor mai mult timp. Efortul cel mai mare al romanilor în aceste ţinuturi se orienta, cum era şi firesc, spre stoparea incursiunilor celţilor transalpini şi transformarea zidului natural dintre peninsulă şi interiorul continentului într-o graniţă politică. Teama faţă de numele de roman pătrunsese deja în cele mai apropiate cantoane celtice de dincolo de Alpi, fapt dovedit nu numai de pasivitatea desăvîrşită cu care acestea asistaseră la nimicirea sau subjugarea compatrioţilor lor din sud, ci, mai ales, prin dezaprobarea şi dezavuarea oficială pe care cantoanele transalpine – probabil helveţii (care locuiau între Lacul Genevei şi Main) şi carnii sau tauriscii (în Carintia şi Stiria) – o exprimară în faţa

unor soli romani care veniseră să depună plîngere pentru tentativele unor cete celtice izolate de a se aşeza, în mod paşnic, dincoace de Alpi. O dovadă şi mai grăitoare o constituie felul umil în care aceste cete de imigranţi se înfăţişară mai întîi în faţa senatului pentru a cere o palmă de pămînt, supunîndu-se apoi, fără împotrivire, ordinului sever de a traversa din nou Alpii (568, 575, **186**, **179**) şi lăsînd să fie distrus oraşul pe care-l fondaseră deja în apropiere de Aquileia. Cu o înţeleaptă severitate, senatul n-a permis nici o excepţie de la principiul potrivit căruia, de acum încolo, porţile Alpilor vor rămîne închise pentru naţiunea celtică şi a aplicat pedepse necruţătoare pentru acei supuşi romani care provocaseră din Italia asemenea tentative de imigraţie. O astfel de tentativă, care avusese loc pe o cale pînă atunci puţin cunoscută romanilor, în colţul cel mai îndepărtat al Mării Adriatice, mai mult încă, precum se pare, planul lui Filip al Macedoniei de a invada Italia dinspre est, aşa cum Hannibal o făcuse dinspre vest, a determinat fondarea unei fortăreţe în extremitatea nord-estică a Italiei, Aquileia, cea mai septentrională dintre toate coloniile italice (571-573, **183**-**181**). Ea a fost destinată nu numai să bareze pentru totdeauna această cale pentru invadatori, ci să asigure şi golful, foarte propice pentru navigaţie, şi să reprime pirateria, care nu fusese stîrpită în întregime în apele acesteia. Fondarea Aquileei provocase un război cu istrienii (576-577, **178**-**177**) care va fi încheiat rapid prin cucerirea unor fortăreţe şi căderea regelui Aepulo; vestea surprinderii taberei romane de către o mînă de barbari a provocat panică în rîndul flotei şi apoi în întreaga Italie.

Astfel s-a procedat în ţinutul de dincoace de Pad, pe care senatul roman hotărîse să-l încorporeze Italiei. Boiii, primii prejudiciaţi de aceasta, se apărară cu o îndîrjire exasperată. Ei au traversat chiar şi Padul şi au încearcat să-i cheme pe insubrii din nou sub arme (560, **194**); tot ei au blocat un consul în tabăra sa şi puţin a lipsit să nu îl înfrîngă, iar Placentia se menţinu cu greu în faţa atacurilor necontenite ale indigenilor îndîrjiţi. La Mutina se dădu, în fine, ultima bătălie; ea a fost lungă şi sîngeroasă, dar romanii au cîştigat-o (561, **193**); de atunci, lupta n-a mai fost un război, ci o vînătoare de sclavi.

Unicul loc de refugiu deveni în scurt timp tabăra romană, în care începu să se retragă restul populaţiei mai înstărite; învingătorii au putut să anunţe Roma, fără a exagera, că din naţiunea boiilor nu mai rămăseseră decît copii şi bătrîni. Astfel, boiii au trebuit să îşi accepte soarta. Romanii au pretins cedarea unei jumătăţi din teritoriu (563, **191**), lucru care n-a putut fi refuzat; dar chiar şi pe teritoriul păstrat, boii au dispărut treptat, contopindu-se cu învingătorii. După ce romanii şi-au netezit în felul acesta drumul, au fost reorganizate şi repopulate cetăţile Placentia şi Cremona, ai căror colonişti dispăruseră sau se risipiseră, în cea mai mare parte, în ultimii ani foarte tulburi. Noi colonii au fost fondate în fostul teritoriu al senonilor, la Potentia (la Recanti în apropiere de Ancona; 570, **184**) şi la Pisaurum (Pesaro ; 570, **184**); mai departe, în teritoriile nou-cucerite de boii, în cetăţile Bononia (565, **189**), Mutina (571, **183**) şi Parma (anul 571, **183**); colonia Mutina fusese stabilită încă înainte de războiul lui Hannibal, dar încheierea întemeierii fusese întreruptă tocmai de acest război. Ca de obicei, întemeierea de cetăţi a fost urmată de construirea de drumuri militare. *Via Flaminia* a fost prelungită din extremitatea ei nordică, Ariminum, pînă la Placentia, sub denumirea de *Via Aemilia* (567, **187**). De asemenea, drumul de la Roma la Arretium sau *Via Cassia*, care fusese probabil de mult timp un drum municipal, a fost preluat de comunitatea romană în custodia ei (probabil în anul 583, **171**); încă din anul 567 (**187**) a fost terminată porţiunea care leagă Arretium de Bononia, traversînd Apeninii pînă la noua *Via Aemilia*, prin care se statornici o legătură mai scurtă între Roma şi cetăţile de pe Valea Padului. Prin aceste măsuri hotărîte, Apeninii nu mai formau graniţa reală dintre teritoriul italic şi cel celtic, rolul lor fiind preluat de către Pad. La sud de Pad domina deja constituţia civilă italică; la nord de acesta, în principal, constituţia cantonală celtică; şi dacă şi acum ţinutul dintre Apenini şi Pad era socotit ca făcînd parte din teritoriile celtice, aceasta n-a fost decît o denumire fără conţinut.

În ţinuturile muntoase din nord-vestul Italiei, ale căror văi şi dealuri au fost ocupate în principal de către tribul, foarte divizat, al ligurilor, romanii au urmat o politică asemănătoare. Cei care locuiau

la nord de Arno au fost exterminaţi. Acest destin i-a lovit în primul rînd pe apuani, care locuiau în Apenini, între Arno şi Magra, şi care jefuiau fie ţinutul Pisae, fie pe cel al Bononiei sau al Mutinei. Cei care nu căzură sub spada romană au fost mutaţi în Italia meridională, în zona Beneventumului (574, **180**). Prin măsuri energice, naţiunea ligură, de la care romanii fuseseră obligaţi încă în anul 578 (**176**) să recucerească colonia Mutina, ocupată de către aceştia, a fost supusă în întregime, în zona dealurilor care separă Valea Padului de cea a Arnoului. Fortăreaţa Luna, întemeiată în anul 577 (**177**) pe fostul teritoriu al apuanilor, în apropiere de Spezzia, apăra graniţa împotriva ligurilor, precum Aquileia împotriva transalpinilor, oferind, în acelaşi timp, romanilor un port excelent care a devenit punctul de plecare obişnuit pentru rutele maritime spre Massalia sau Spania. Construcţia drumului de-a lungul coastei sau *Via Aurelia*, de la Roma la Luca, şi a celui de legătură între Luca şi Arretium prin Florenţa, deci între *Via Aurelia* şi *Via Cassia*, aparţine probabil aceleiaşi epoci. Cu triburile ligurice situate mai la vest, care stăpîneau Apeninii genovezi şi Alpii maritimi, luptele se ţineau lanţ. Erau vecini turbulenţi care obişnuiau să prade pe mare şi pe uscat; pisanii şi masalioţii aveau mult de suferit de pe urma incursiunilor şi acţiunilor lor de piraterie. N-au putut fi obţinute rezultate durabile prin aceste legături continentale, pe lîngă cea maritimă, cu Galia Transalpină şi cu Spania, prin eliberarea pînă la Alpi a marii rute de coastă, de la Luca la Emporiae, prin Massalia. Dincolo de Alpi, asigurarea navigaţiei de coastă a navelor romane şi a călătoriei pe uscat căzu atunci în grija masalioţilor. Interiorul ţării, cu văile sale inaccesibile şi aşezările cocoţate pe stînci, cu locuitorii săi săraci, dar abili şi şireţi, servea romanilor în special ca şcoală de război, pentru exersarea şi călirea soldaţilor şi ofiţerilor. Aşa-zise războaie, asemănătoare celor împotriva ligurilor, au fost purtate şi împotriva corsicanilor şi, mai ales, împotriva locuitorilor din interiorul Sardiniei, care răzbunau prin atacuri asupra litoralului expediţiile de jaf organizate împotriva lor. În amintirea urmaşilor a rămas expediţia lui Tiberius Gracchus din anul 577 (**177**) împotriva sarzilor, nu atît pentru că a „pacificat” provincia, cît pentru că ar fi fost ucişi şi

capturaţi 80.000 de insulari, de acolo ajungînd la Roma atîţia sclavi, încît expresia „ieftin ca un sard” deveni proverbială.

În Africa, politica romană s-a rezumat la o idee pe cît de îngustă, pe atît de neprevăzătoare : aceea de a împiedica renaşterea puterii cartagineze şi, în consecinţă, de a ţine nefericitul oraş în permanenţă sub presiunea şi sub sabia lui Damocles a unei declaraţii de război romane. Deja clauza tratatului de pace prin care teritoriul cartaginez a rămas neatins, dar prin care vecinului ei Massinissa i-au fost garantate toate posesiunile pe care el sau predecesorii săi le stăpîniseră în interiorul hotarelor Cartaginei, pare să fi fost introdusă nu pentru a înlătura, ci pentru a provoca disensiunile. Acelaşi lucru se poate spune şi despre obligaţia impusă cartaginezilor prin acest tratat, aceea de a nu porni război împotriva aliaţilor Romei, astfel încît, conform textului, ei n-au fost autorizaţi să-l alunge pe vecinul numid din propriul lor teritoriu. Cu asemenea clauze şi în mijlocul incertitudinilor frontierelor africane în general, situaţia Cartaginei în faţa unui vecin pe cît de puternic, pe atît de lipsit de scrupule şi a unui stăpîn care era, concomitent, judecător şi partizan al părţii adverse nu putea să fie decît foarte umilă; dar realitatea a depăşit aşteptările cele mai funeste. Încă din anul 561 (**193**), Cartagina s-a văzut atacată sub pretextele cele mai nesemnificative, iar cea mai bogată parte a teritoriului ei, ţinutul Emporiae de la Sirta Mică, a fost în parte jefuit, în parte chiar luat în stăpînire de către numizi. Asemenea abuzuri nu conteniră; şesul a ajuns în mîinile numizilor, iar cartaginezii se menţinură cu dificultate în localităţile mai mari. Numai în ultimii doi ani, declarau cartaginezii în anul 582 (**172**), le-au fost luate alte şaptezeci de sate, încălcîndu-se prevederile tratatului. Delegaţii după delegaţii au fost trimise la Roma; cartaginezii conjurau senatul roman fie să le permită să se apere cu armele, fie să instituie o curte de arbitraj autorizată să-şi impună deciziile prin forţă sau să restabilească graniţele, astfel încît cartaginezii să ştie cel puţin, o dată pentru totdeauna, cît trebuie să piardă; în caz contrar, ar fi mult mai bine să fie declaraţi supuşi romani, decît să fie lăsaţi la cheremul libienilor. Dar guvernul roman, care încă din anul 554 (**200**) promisese clientului său o lărgire a

teritoriului, bineînţeles în detrimentul Cartaginei, nu părea dispus să-l împiedice să-şi ia din proprie iniţiativă prada care îi fusese destinată. Ce-i drept, mai tempera din cînd în cînd pornirea prea aprigă a libienilor, care plăteau acum cu dobîndă ceea ce trebuiseră să îndure, dar, în esenţă, Massinissa fusese desemnat de romani ca vecin al Cartaginei tocmai pentru a-i aplica această persecuţie. Toate rugăminţile şi plîngerile nu avură alt rezultat decît numirea unor comisii romane care apăreau în Africa, dar care nu luau, după o cercetare amănunţită, nici o decizie ; sau, cu ocazia tratativelor de la Roma, trimişii lui Massinissa invocau lipsa de instrucţiuni, iar afacerile erau amînate. Numai răbdarea feniciană putea să se supună cu docilitate unei asemenea situaţii şi să îndeplinească, cu o perseverenţă neobosită, fiecare serviciu şi fiecare hatîr, cerut sau necerut, flatîndu-i pe romani în primul rînd cu transporturile de grîu. Dar această supuşenie a învinşilor n-a constat numai în răbdare şi resemnare. La Cartagina mai exista încă o partidă a patrioţilor, iar în fruntea acesteia se afla bărbatul care, oriunde l-ar fi purtat destinul, insufla romanilor groază. Această partidă nu renunţase la ideea de a relua lupta, folosindu-se de diferendele deja iminente dintre Roma şi puterile orientale, şi, după ce măreţul plan al lui Hamilcar şi al fiilor săi eşuase în principal din cauza oligarhiei cartagineze, de a regenera patria pentru această nouă încleştare, îndeosebi în interior. Influenţa salutară a nevoii şi inteligenţa nobilă, clarvăzătoare şi superioară a lui Hannibal determinară reforme politice şi financiare. Oligarhia coruptă, care depăşise măsura absurdităţilor ei criminale prin intentarea unui proces împotriva marelui general, pretextîndu-se că neglijase deliberat să cucerească Roma şi că sustrăsese din prăzile italice, a fost înlăturată de la putere la propunerea lui Hannibal şi s-a instaurat un guvern democratic care convenea intereselor cetăţenilor (înaintea anului 559, **195**). Prin strîngerea sumelor restante şi sustrase şi prin introducerea unui control mai sever, finanţele au fost reorganizate atît de repede, încît contribuţia datorată romanilor putea să fie plătită fără a-i împovăra pe cetăţeni cu impozite extraordinare. Guvernul roman, aflat în pline pregătiri în vederea declanşării periculosului război cu Marele Rege al Asiei, urmărea

mersul evenimentelor cu o îngrijorare lesne de înţeles. Nu era deloc un pericol imaginar ca, în timp ce legiunile romane se luptau în Asia Mică, în Italia să acosteze flota cartagineză şi să se declanşeze un al doilea război al lui Hannibal. De aceea, greu îi putem acuza pe romani că au trimis o delegaţie la Cartagina (559, **195**), fără îndoială cu sarcina precisă de a cere extrădarea generalului. Ranchiunoasa oligarhie cartagineză, care trimitea scrisoare după scrisoare la Roma pentru a-l acuza pe bărbatul care-o răsturnase de la putere de relaţii secrete cu forţele antiromane, este detestabilă, dar datele furnizate au corespuns probabil realităţii. Cu toate că această ambasadă a trădat frica puternicului popor în faţa simplului sufet din Cartagina, cu toate că mîndrul învingător de la Zama a votat în senat împotriva umilitoarei măsuri, această recunoaştere n-a fost totuşi nimic altceva decît purul adevăr, iar Hannibal era un geniu atît de ieşit din comun, încît numai politicienii sentimentali de la Roma puteau să-l suporte în continuare în fruntea statului cartaginez. Această consideraţie deosebită de care se bucura în ochii guvernului străin nu l-a surprins probabil cîtuşi de puţin. Şi întrucît Hannibal, şi nu Cartagina, purtase ultimul război, tot el trebuia să suporte soarta învinsului. Cartaginezii nu puteau face altceva decît să se supună şi să mulţumească providenţei că Hannibal, printr-o fugă rapidă şi prudentă în Orient, i-a scutit de ruşinea mai mare, lăsîndu-li-o, în schimb, pe cealaltă, aceea de a fi exilat pentru totdeauna din patrie pe cel mai mare cetăţean al lor, de a-i fi confiscat averea şi de a-i fi demolat casa. Vorba înţeleaptă, potrivit căreia răsfăţaţii zeilor sînt aceia care au parte din belşug de bucuriile şi durerile nesfîrşite, se adevereşte în cazul lui Hannibal. O răspundere mai mare decît în cazul acţiunilor împotriva lui Hannibal le revine romanilor, din cauza perseverenţei cu care, după expulzarea acestuia, au continuat să suspecteze şi să persecute oraşul. Ce-i drept, partidele se agitau aici în continuare; după îndepărtarea generalului însă, care aproape ar fi putut schimba destinele lumii, partida patrioţilor din Cartagina nu însemna mai mult decît cea din Etolia sau Achaia. Ideea cea mai înţeleaptă care preocupa spiritele nefericitului oraş era de a se ataşa de Massinissa, convertindu-l pe asupritorul fenicienilor în protector al lor. Dar nici

facţiunea naţională a partidei patrioţilor, nici cea pro-libiană n-au ajuns la cîrma ţării, ci guvernul a rămas în mîinile oligarhilor ataşaţi Romei, care, fără a renunţa cu totul la viitor, nu se gîndeau pentru moment decît cum să salveze prosperitatea materială şi libertatea comunală a Cartaginei sub protectoratul Romei. Din acest punct de vedere, Roma n-ar fi trebuit să mai aibă motive de nelinişte; dar nici mulţimea şi nici senatorii de condiţie modestă nu puteau alunga spaima profundă provocată de războiul lui Hannibal; iar comercianţii romani priveau cu ochi pizmuitori oraşul care, chiar şi acum cînd pierduse puterea politică, avea o clientelă comercială imensă şi o bunăstare bine întemeiată ce nu putea fi zdruncinată de nimic. Încă din anul 567 (**187**), guvernul cartaginez se oferi să plătească imediat toate sumele fixate prin tratatul din anul 553 (**201**), ceea ce romanii au refuzat, bineînţeles, întrucît, cum lesne se poate înţelege, obligaţiile tributare ale Cartaginei erau cu mult mai importante decît sumele de bani în sine; romanii s-au convins o dată în plus că, în ciuda tuturor sforţărilor, oraşul nu era şi nu putea fi ruinat. Zvonurile despre maşinaţiile cartaginezilor infideli se ţineau lanţ la Roma. Se spunea că, în Cartagina, ar fi fost văzut un emisar al lui Hannibal, Ariston din Tyr, venit pentru a pregăti cetăţenii în vederea debarcării unei flote de război asiatice (anul 561, **183**); altădată, consiliul ar fi primit, în cazul unei întruniri secrete nocturne, ţinută în templul Salvării, pe trimişii lui Perseus (581, **173**); mai umbla vorba despre pregătirea unei flote puternice la Cartagina în vederea războiului macedonean. Este foarte probabil ca la originea acestor zvonuri să nu se fi aflat altceva decît nesăbuinţa unor indivizi; dar întotdeauna ele deveneau semnalul pentru noi presiuni diplomatice din partea romană şi pentru noi agresiuni din partea lui Massinissa, iar ideea, oricît de absurdă, că numai un al treilea război punic ar rezolva problema cartagineză lua proporţii tot mai mari.

Aşadar, pe cînd puterea fenicienilor scădea în ţara lor adoptivă aşa cum apusese odinioară şi în patria lor, un nou stat se născu în vecinătatea lor. Din timpuri imemoriale, ca şi astăzi, coasta septentrională a Africii era locuită de către un popor care se numea el însuşi şilah sau tamazigt, pe care grecii şi romanii îl numeau

nomazi sau numizi, altfel spus, popor de păstori, cărora arabii le spuneau berberi, cu toate că obişnuiră să le spună şi „păstori” (*şawie*); noi sîntem obişnuiţi să folosim denumirile de berberi sau cabyli. Acest popor, cel puţin în măsura în care cunoaştem limba lui, nu este înrudit cu vreo naţiune cunoscută. În cursul perioadei cartagineze, aceste triburi, cu excepţia celor care locuiau în imediata apropiere a Cartaginei sau a ţărmului, îşi păstraseră în general independenţa, dar şi viaţa lor pastorală, perpetuată în zona Munţilor Atlas pînă în zilele noastre, cu toate că alfabetul fenician şi civilizaţia feniciană nu le-au rămas necunoscute (p. 340); s-a mai întîmplat ca şeicii berberi să-şi trimită fiii pentru educaţie la Cartagina, aliindu-se uneori prin căsătorie cu familii aristocratice cartagineze. Politica romană nu viza obţinerea unor posesiuni directe în Africa, preferînd să susţină un stat care să nu fie atît de puternic încît să se poată dispensa de protecţia romană, dar care să dispună totuşi de suficientă forţă pentru a limita şi mai mult autoritatea Cartaginei, restrînsă oricum numai la Africa, răpind oraşului torturat orice libertate de mişcare. Romanii găsiră ceea ce căutaseră printre principii indigeni. În timpul războiului cu Hannibal, autohtonii africani din nord erau supuşi celor trei regi principali, fiecăruia dintre aceştia fiindu-i subordonaţi, după obiceiul locului, o mulţime de alţi principi; aceştia au fost Bocchar, regele maurilor, care stăpînea de la Oceanul Atlantic pînă la rîul Molochath (astăzi Mluia, pe graniţa dintre Maroc şi teritoriul francez), Syphax, regele masesililor, care stăpînea de aici pînă la aşa-numitul „Promontoriu străpuns” (Seba Ras, între Djidjeli şi Bona), şi Massinissa, regele masililor, care stăpînea de acolo pînă la graniţa cartagineză, din actuala provincie Constanine. Cel mai puternic dintre aceştia, Syphax, regele de la Siga, fusese înfrînt în ultimul război dintre Roma şi Cartagina şi dus ca prizonier la Roma, unde a murit în închisoare. Întinsele sale ţinuturi au ajuns, în majoritatea lor, sub stăpînirea lui Massinissa; fiul lui Syphax, Vermina, cu toate că redobîndise prin rugăminţi umilitoare o mică parte din teritoriile tatălui său (554, **200**), nu reuşi să-l înlăture pe aliatul mai vechi al Romei din poziţia privilegiată de asupritor autorizat al Cartaginei. Massinissa a devenit

astfel fondatorul imperiului numid; rareori alegerea sau accidentul au aşezat un om mai potrivit la locul potrivit. De o sănătate de fier şi de o agilitate care nu au slăbit pînă în anii adîncii sale bătrîneţi, sobru şi temperat precum un arab, capabil să îndure orice efort, să rămînă de dimineaţa pînă seara în acelaşi loc sau să stea douăzeci şi patru de ore călare, soldat încercat şi general format în mijlocul vicisitudinilor aventuroase ale tinereţii sale şi pe cîmpurile de bătălie ale Spaniei, el a fost în aceeaşi măsură priceput în arta mai dificilă de a păstra disciplina în casa sa numeroasă şi ordinea în ţară. De asemenea, nu a avut niciodată scrupule în a se arunca la picioarele puternicului protector sau de a-l strivi pe vecinul său mai slab; mai mult decît toate acestea, cunoştea situaţia Cartaginei, în care fusese crescut şi unde avusese relaţii strînse cu toate familiile aristocratice, şi păstra ura cea mai arzătoare împotriva opresorilor săi şi ai neamului său. Acest bărbat remarcabil deveni aşadar sufletul renaşterii naţiunii sale, aparent degenerată, părînd a simboliza toate virtuţile şi viciile ei. Norocul i-a surîs întotdeauna, mai ales prin faptul că i-a lăsat timp să-şi desăvîrşească opera. A murit în al nouăzecilea an al vieţii (516-605, **238-149**) şi în al şaizecilea an al guvernării sale, fiind, pînă la sfîrşit, în deplinătatea facultăţilor corporale şi mintale, lăsînd în urmă un fiu de un an şi bucurîndu-se de reputaţia de a fi fost cel mai puternic bărbat şi cel mai bun şi mai fericit rege al timpurilor sale. Mai sus am arătat cît de partinici au fost romanii faţă de Massinissa în abordarea problemelor africane şi cu cît zel şi constanţă acesta s-a folosit de permisiunea tacită de a-şi mări teritoriul pe seama Cartaginei. Întregul continent, pînă la marginea deşertului, a căzut de la sine în mîinile stăpînului indigen; chiar şi valea superioară a Bagradasului (Medşerda), cu bogatul oraş Vaga, a fost supusă de către rege; dar şi pe coastă, la est de Cartagina, a ocupat vechiul oraş al sidonienilor, Leptis Magna, şi alte meleaguri, astfel încît imperiul său se întindea de la graniţa mauretană pînă la cea cireniană, cuprinzînd teritoriul cartaginez de pe uscat de jur-împrejur şi asaltîndu-i pe fenicieni din toate părţile. Cu siguranţă, el vedea în Cartagina capitala sa viitoare; partida libiană de aici constituie o dovadă semnificativă. Dar Cartagina avu

de suferit nu numai din cauza diminuării teritoriului său. Păstorii nomazi deveniră un cu totul alt popor prin eforturile marelui rege. Urmînd exemplul regelui, care punea să fie cultivate toate cîmpurile, repartizînd fiecăruia dintre fiii săi întinse proprietăţi, supuşii săi începură, de asemenea, să devină sedentari şi să se ocupe cu agricultura. Aşa cum îi schimbase pe păstorii săi în cetăţeni, el îşi transformă cetele de jefuitori în soldaţi, consideraţi de către Roma vrednici să lupte alături de legiuni, lăsînd urmaşilor săi un tezaur plin, o armată bine disciplinată, ba chiar şi o flotă. Reşedinţa sa de la Cirta (Constanine) deveni capitala animată a unui stat puternic şi un centru al civilizaţiei feniciene, cultivată cu grijă la curtea regelui berber, poate în vederea viitorului imperiu cartaginezo-numid. Naţionalitatea libienilor, pînă atunci oprimată, se înălţă astfel în faţa propriei conştiinţe, iar în vechile oraşe feniciene, precum Leptis Magna, au pătruns obiceiurile şi limba indigenilor. Berberul începu, sub egida Romei, să se simtă egal, ba chiar superior cartaginezilor; trimişilor cartaginezi le-a fost dat să audă la Roma că ei sînt străini în Africa, ţara aparţinînd deja libienilor. Civilizaţia feniciană naţională a Africii de Nord, care era încă viguroasă şi plină de energie în epoca nivelatoare a imperiului, este mai degrabă opera lui Massinissa decît a cartaginezilor.

În Spania, oraşele greceşti şi feniciene situate de-a lungul coastei, precum Emporiae, Saguntum, Noua Cartagină, Malaca, Gades, se supuseră dominaţiei romane cu atît mai uşor, cu cît, fiind lăsate în voia soartei, cu greu ar fi fost capabile să se apere singure de indigeni; din considerente asemănătoare, Massalia, cu toate că era cu mult mai importantă şi mai redutabilă decît aceste oraşe, nu a întîrziat să-şi asigure un sprijin solid, ataşîndu-se strîns de romani, cărora le oferea deseori servicii utile în calitate de port intermediar între Italia şi Spania. Indigenii, în schimb, cauzară romanilor dificultăţi foarte însemnate. Ce-i drept, începuturile unei civilizaţii iberice naţionale nu lipseau, deşi nu ne putem forma o imagine clară asupra particularităţilor acesteia. Întîlnim la iberici o scriere naţională larg răspîndită, care se împarte în două tipuri – cel întîlnit pe valea Ebrului şi cel din Andalusia, fiecare din aceste tipuri

divizîndu-se în mai multe ramuri – şi a cărei origine pare să dateze dintr-o epocă foarte îndepărtată, formîndu-se mai degrabă din vechiul alfabet grecesc decît din cel fenician. Tradiţia ne relatează că turdetanii (în jurul Sevillei) aveau cîntece din timpuri străvechi, un cod de legi versificat, cuprinzînd 6.000 de stihuri, ba chiar şi consemnări istorice; pe de altă parte, acest neam trecea drept cel mai civilizat dintre toate populaţiile Spaniei şi, totodată, drept cel mai puţin războinic, deoarece purta războiul întotdeauna cu mercenari străini. Probabil tot la acest ţinut trebuie să raportăm relatările lui Polybios despre stadiul înfloritor al agriculturii şi al creşterii animalelor în Spania, astfel încît, lipsind condiţiile exportului, aici se putea cumpăra grîul şi carnea la preţuri derizorii, şi despre splendidele palate regale, unde cornurile de aur sau de argint erau umplute cu „vinul de orz". În fine, o parte dintre spanioli îmbrăţişa cu căldură elementele de civilizaţie aduse de romani, astfel încît limba latină s-a extins în Spania mai repede decît în toate celelalte provincii transmarine. Astfel, de pildă, încă din această epocă se răspîndi printre autohtoni folosirea băilor calde după exemplul italic. Mai mult, moneda romană a fost, după toate aparenţele, nu numai pusă în circulaţie în Spania mai de timpuriu decît oriunde în afara Italiei, dar şi imitată, ceea ce se poate explica, în parte, prin existenţa bogatelor mine de argint din regiune. Aşa-numitul „argint de Osca" (astăzi Huesca, în Arragonia), altfel spus, denarii spanioli cu inscripţii iberice, este menţionat încă din anul 559 (**195**), iar baterea acestor monede nu poate fi mult posterioară acestei date, din simplul motiv că monedele imită cei mai vechi denari romani. Dar, în timp ce în ţinuturile sudice şi estice cultura indigenilor a netezit calea civilizaţiei şi dominaţiei romane, astfel încît aceasta n-a întîmpinat dificultăţi deosebite, vestul, nordul şi centrul ţării erau ocupate de populaţii numeroase, mai mult sau mai puţin evoluate, care nu beneficiaseră de darurile civilizaţiei – la Inercatia, de exemplu, utilizarea aurului şi argintului a rămas necunoscută pînă în jurul anului 600 (**154**) –, care nu se înţelegeau între ele şi cu atît mai puţin cu romanii. O trăsătură caracteristică pentru aceşti spanioli liberi este spiritul cavaleresc al bărbaţilor şi, în

aceeaşi măsură, cel al femeilor. Dacă o mamă îl trimitea pe fiul ei în luptă, îl îmbărbăta povestindu-i faptele strămoşilor săi, iar cel mai viteaz obţinea, fără să fi cerut, mîna celei mai frumoase fete. Luptele în duel erau la ordinea zilei, atît pentru cîştigarea titlului de viteaz, cît şi pentru soluţionarea neînţelegerilor juridice; chiar şi disputele pentru moştenire între descendenţii princiari se rezolvau pe această cale. Destul de frecvent se întîmpla ca un războinic cunoscut să înainteze în faţa rîndurilor, provocîndu-şi nominal un adversar; cel învins preda apoi mantaua şi sabia învingătorului, încheind uneori cu acesta şi relaţii de ospitalitate. După douăzeci de ani de la terminarea războiului lui Hannibal, mica comunitate celtiberică de la Complega (în regiunea izvoarelor lui Tajo) a trimis generalului roman o solie prin care cerea pentru fiecare bărbat căzut în luptă un cal, o manta şi o sabie; cerere pe care, de altfel, o va regreta. Mîndri de onoarea lor militară, astfel încît deseori nu supravieţuiau ruşinii dezarmării, spaniolii erau totuşi dispuşi să-l urmeze pe primul recrutor venit şi să-şi sacrifice viaţa pentru o cauză străină. Semnificativă este solia unui general roman, iniţiat probabil în obiceiurile pămîntului, trimisă unei cete de celtiberici care luptau în solda turdetanilor împotriva romanilor: fie să se întoarcă la vatră, fie să intre în slujba Romei în schimbul soldei duble, fie să stabilească ziua şi locul bătăliei. Dacă nu se ivea nici un ofiţer pentru recrutare, se adunau în bande pentru a jefui ţinuturile paşnice, ba chiar şi oraşele, întocmai după obiceiul campanienilor. Sălbăticia şi nesiguranţa regiunilor centrale e dovedită, de exemplu, de faptul că exilarea la vest de Cartagena era considerată la romani drept o pedeapsă cruntă şi că, în timpul perioadelor agitate, comandanţii romani din *Hispania Ulterior* erau însoţiţi de o escortă care număra cîteodată 6.000 de soldaţi. Această situaţie se conturează şi mai bine în relaţiile ciudate existente între grecii oraşului greco-fenician Emporiae, situat la extremitatea estică a Pirineilor, şi vecinii lor spanioli. Coloniştii greci, care locuiau pe o peninsulă despărţită de cartierul spaniol printr-un zid, se apărau în timpul nopţii printr-o treime din gărzile civile, iar un magistrat superior trebuia să supravegheze permanent unica poartă; nici un spaniol nu avea voie

să intre în oraşul grecesc, iar grecii escortau transporturile de mărfuri destinate autohtonilor cu forţe considerabile. Aceşti localnici războinici, plini de neastîmpăr, înzestraţi cu spiritul Cidului, ca şi cu cel al lui Don Quijote, urmau să fie îmblînziţi de către romani şi, în măsura posibilului, chiar civilizaţi. Din punct de vedere militar, sarcina nu era prea dificilă. Ce-i drept, spaniolii se dovediseră adversari redutabili, chiar lăsaţi singuri sau în bătălie deschisă, nu numai în spatele zidurilor oraşelor lor sau sub conducerea lui Hannibal; cu spada lor scurtă cu două tăişuri, adoptată mai tîrziu de către romani, şi coloanele lor de atac, ei izbutiră deseori să zdruncine chiar şi legiunile romane. Dacă ar fi reuşit să ajungă la disciplină militară şi la unitate politică, ar fi scuturat probabil jugul străin; dar vitejia lor era mai degrabă cea a unui partizan decît a unui soldat, iar înţelegerea politică le lipsea cu desăvîrşire. Astfel, nu s-a ajuns la un război serios în Spania, dar nici la o pace reală; spaniolii, aşa cum, pe bună dreptate, îi va acuza Caesar mai tîrziu, nu s-au dovedit niciodată paşnici în timpul păcii şi niciodată belicoşi în timpul războiului. Pe cît era de uşor pentru generalul roman să înfrîngă cetele de insurgenţi, pe atît era de greu pentru bărbatul de stat roman să desemneze mijlocul potrivit pentru pacificarea adevărată şi civilizarea Spaniei; într-adevăr, el nu putea să se folosească decît de paliative, întrucît singura cale care ducea la ţintă – mai exact, o colonizare latină masivă – era în contradicţie cu obiectivul general al politicii romane din epoca aceasta. În Spania. teritoriul ocupat de către romani în timpul războiului cu Hannibal a fost împărţit de la început în două părţi: pe de o parte, fosta provincie cartagineză, care cuprindea actualele ţinuturi Andalusia, Granada, Murcia şi Valenicia; pe de altă parte, ţinutul Ebrului, Aragonului şi Catalonia de astăzi, care fusese cartierul general al armatei romane în timpul ultimului război. Din aceste două teritorii se formară cele două provincii romane *Hispania Ulterior* şi *Hispania Citerior.* Romanii au încercat ca regiunea din interior, corespunzînd aproximativ celor două Castilii, numită de ei *Celtiberia*, să treacă treptat sub stăpînirea lor; ei se mulţumiră să oprească incursiunile locuitorilor provinciilor occidentale, mai ales ale lusitanilor din Portugalia actuală şi din

Estramadura spaniolă, în timp ce triburile de pe coasta de nord, galecii, asturii şi cantabrii, nu intraseră încă în contact cu romanii. Teritoriile astfel cucerite n-au putut fi menţinute şi consolidate decît printr-o pază permanentă; guvernatorul regiunii *Hispania Citerior* avea în fiecare an mult de lucru, mai ales cu celtiberii, iar cel din *Hispania Ulterior* cu respingerea lusitanilor. Deveni necesară întreţinerea an de an în Spania a patru legiuni puternice, însumînd aproximativ 40.000 de soldaţi; cu toate acestea, deseori a trebuit să se recurgă la o înarmare generală în ţinuturile ocupate de către Roma, pentru întărirea legiunilor. Aceasta se dovedi din două puncte de vedere drept foarte importantă, întrucît, mai întîi în Spania, cel puţin aici în proporţii mai mari, ocupaţia militară deveni continuă şi, în consecinţă, serviciul militar a devenit permanent. Vechea cutumă romană de a trimite trupe numai în acel loc în care necesităţile imediate ale războiului le reclamau şi de a nu-i reţine pe soldaţi sub stindarde mai mult de un an decît în războaie foarte importante şi dificile se dovedi incompatibilă cu menţinerea ordinii în provinciile spaniole, turbulente, îndepărtate şi transmarine; practic, era imposibil să retragi de aici trupele şi foarte periculos să le schimbi în masă cu altele. Cetăţenii romani începură să devină conştienţi că dominaţia asupra unui popor străin este o povară nu numai pentru sclav, ci şi pentru stăpîn, şi începură să cîrtească împotriva odiosului serviciu militar din Spania. În timp ce noii generali refuzau, pe bună dreptate, să permită lăsarea la vatră în masă a trupelor în exerciţiu, acestea se revoltau şi ameninţau că-şi vor face singure dreptate, dacă nu le va fi acordată. Războaiele purtate de către romani în Spania n-au avut, prin ele însele, decît o importanţă secundară. Ele începură imediat după plecarea lui Scipio (p. 440) şi continuară pe întreaga durată a războiului cu Hannibal. După încheierea păcii cu Cartagina (anul 553, **201**), armele au fost depuse şi în peninsulă, dar numai pentru scurt timp. În anul 557 (**197**), a izbucnit o insurecţie generală în amîndouă provinciile, în cursul căreia comandantul provinciei *Hispania Ulterior* a fost grav ameninţat, pe cînd cel din *Hispania Citerior*, a căzut în luptă. Se impunea luarea în serios a războiului şi, cu toate că destoinicul pretor Quintus Minucius îndepărtase pericolul

iminent, senatul a hotărît totuşi în anul 559 (**195**) să-l trimită pe consulul Marcus Cato însuşi în Spania. Într-adevăr, debarcînd în Emporiae, el constată că întreaga *Hispania Citerior* era invadată de către insurgenţi şi că acest oraş maritim, ca şi cîteva fortăreţe din interior, erau păstrate cu dificultate de către romani. Între insurgenţi şi armata consulară s-a declanşat o bătălie în cîmp deschis, în care, după o luptă dîrză corp la corp, tehnica militară romană, folosindu-se şi de rezerve, a decis soarta zilei. În urma înfrîngerii, întreaga *Hispania Citerior* s-a supus din nou romanilor, dar această supunere a fost atît de puţin sinceră, încît la primul zvon despre plecarea consulului la Roma răscoala a izbucnit din nou. Zvonul se dovedi însă neîntemeiat, şi după ce Cato a înfrînt cu rapiditate comunităţile care se revoltaseră pentru a doua oară, vînzînd populaţia acestora în sclavie, el a dispus o dezarmare generală a spaniolilor din *Hispania Citerior*, dînd ordin tuturor oraşelor dintre Pirinei şi Guadalquivir să-şi dărîme zidurile în una şi aceeaşi zi. Nimeni nu ştia la ce meleaguri se referea ordinul acesta şi nu era timp pentru a înţelege; cele mai multe comunităţi se supuseră şi, dintre puţinele îndărătnice, doar unele au îndrăznit, cînd armata romană apăru în faţa zidurilor lor, să aştepte asaltul acesteia. Aceste măsuri energice n-au rămas fără rezultate durabile. Cu toate acestea, romanii au trebuit să supună în fiecare an fie o vale din munţi, fie o fortăreaţă greu accesibilă, iar incursiunile continue ale lusitanilor în „provincia paşnică" provocau uneori romanilor înfrîngeri dureroase; în anul 563 (**191**), de exemplu, o armata romană a trebuit să abandoneze tabăra în urma unor pierderi considerabile şi a trebuit să se întoarcă în marş forţat în ţinuturi mai liniştite. Abia victoria obţinută de pretorul Lucius Aemilius Paullus în anul 565 (**189**) şi aceea, şi mai importantă, obţinută de către viteazul pretor Gaius Calpurnius în anul 569 (**185**), dincolo de Tagus împotriva lusitanilor, restabiliră pacea pentru un timp. În *Hispania Citerior*, dominaţia nominală de pînă atunci a romanilor asupra populaţiilor celtiberice a fost consolidată de către Quintus Fulvius Flaccus – care, după o mare victorie asupra acestora, în anul 573 (**181**), supuse cel puţin cantoanele mai apropiate – şi mai ales de către succesorul său, Tiberius Gracchus (575-576, **179**-**178**),

care, mai puţin prin forţa armelor şi mai mult datorită abilităţii sale de a-şi adapta sistemul la concepţiile acestei naţiuni simple şi orgolioase, obţinu succese durabile, supunînd 300 de localităţi spaniole. Determinîndu-i pe celtiberii de vază să accepte servicii în armata romană, el îşi creă o adevărată clientelă; distribuind pămînt populaţiilor nomade, adunîndu-le în oraşe – oraşul spaniol Graccuris păstrează numele romanului – a abolit jaful; reglementînd relaţiile diferitelor populaţii faţă de romani prin tratate drepte şi înţelepte, a suprimat, în măsura posibilităţilor, sursa rebeliunilor viitoare. Numele său a rămas binecuvîntat în memoria spaniolilor şi, de atunci încolo, o pace relativă se statornici în ţară, cu toate că celtiberii au mai încercat de cîteva ori să scape de jug. Sistemul de administraţie în cele două provincii spaniole a fost asemănător celui siciliano-sard, dar nu identic cu acesta. Administraţia supremă a fost încredinţată aici, ca şi dincolo, unor proconsuli, doi la număr, desemnaţi pentru prima dată în anul 557 (**197**), an care coincide cu reglementarea frontierelor şi organizarea definitivă a noii provincii. Clauza înţeleaptă a Legii Baebia (562, **192**), ca pretorii spanioli să fie numiţi întotdeauna pentru o perioadă de doi ani, n-a fost niciodată cu adevărat aplicată, din cauza afluenţei crescînde la magistraturile supreme şi, în special, a supravegherii riguroase a autorităţii magistraţilor de către senat. Astfel, şi aici s-a menţinut, în afara abaterilor cauzate de circumstanţe extraordinare, sistemul de schimbare anuală a guvernatorilor, extrem de defectuos pentru aceste provincii îndepărtate şi foarte greu de cunoscut. Comunităţile dependente deveniră, fără excepţie, tributare; dar, în locul dijmelor şi taxelor vamale din Sicilia şi Sardinia, romanii au impus în Spania, alături de alte servicii, dări fixe în bani şi în natură, aşa cum procedaseră odinioară cartaginezii cu diferitele oraşe şi triburi; colectarea acestor impozite, ce se realiza prin rechiziţii militare, a fost abolită de către senat în anul 583 (**171**), în urma plîngerilor făcute de comunităţile spaniole. Grîul n-a fost furnizat aici decît în schimbul unei compensaţii; chiar şi atunci, guvernatorul nu putea strînge decît a douăzecea parte, şi aceasta în conformitate cu decretul mai sus menţionat, dar numai după ce se convenise reciproc

asupra preţului. Pe de altă parte, obligaţia supuşilor spanioli de a furniza contingente armatei romane avea aici o cu totul altă semnificaţie decît în paşnica Sicilie, de exemplu, ea fiind riguros reglementă prin diferitele tratate. Dreptul de a bate monede de argint după etalonul roman pare să fi fost deseori acordat oraşelor spaniole, iar monopolul monetar nu pare să fi fost păstrat cu atîta parcimonie de către romani ca, de exemplu, în cazul Siciliei. Roma avea prea multă nevoie de supuşii săi din Spania pentru a nu acţiona cu cea mai mare prudenţă în introducerea şi aplicarea sistemului de guvernămînt provincial. Printre comunităţile favorizate în mod deosebit de către romani se numărau în special marile porturi maritime de origine grecească, feniciană sau romană, precum Saguntum, Tarraco, Gades, care, fiind stîlpii fireşti ai dominaţiei romane în peninsulă, au fost admise în confederaţia romană. În general, din punct de vedere militar şi financiar, Spania a fost mai degrabă o povară decît un cîştig pentru comunitatea romană şi, firesc, se pune întrebarea de ce guvernul roman, a cărui politică nu viza încă achiziţionarea de ţinuturi transmarine, n-a renunţat la aceste posesiuni incomode? Relaţiile comerciale importante ale Spaniei, bogatele mine de fier şi cele şi mai bogate de argint, renumite din timpuri imemoriale chiar şi în Orient, a căror exploatare a fost preluată direct de către Roma, aşa cum odinioară o făcuse Cartagina, iar administrarea lor reglementată în special de către Marcus Cato (559, **195**), trebuie să fi atîrnat, fără îndoială, serios în balanţă. Dar cauza principală pentru care peninsula a fost păstrată în posesiunea directă a romanilor trebuie să fie căutată în faptul că, în această regiune, lipsea un stat, aşa cum erau, în ţara celţilor, republica masalioţilor, iar în Libia, regatul numid. Astfel, Spania nu putea fi abandonată fără a-i permite primului aventurier să reînnoiască regatul spaniol al Barcizilor.

Capitolul VIII

Statele orientale şi al doilea război macedonean

Opera pe care Alexandru al Macedoniei o începuse cu un secol înainte ca romanii să fi cucerit o singură palmă de pământ în teritoriul pe care el îl numise al său se metamorfozase în decursul timpului, păstrînd totuşi marea ideea iniţială de elenizare a Orientului, şi se lărgise într-un sistem de state eleno-asiatice. Dorul nestăvilit al grecilor pentru călătorie şi colonizare, care odinioară îi purtase pe comercianţii lor la Massalia şi Cyrene, pe Nil şi în Marea Neagră, le permitea acum să păstreze ceea ce cucerise regele; pretutindeni, civilizaţia greacă se stabili paşnic sub protecţia armelor sarisilor în vechiul imperiu al Ahemenizilor. Cu timpul, ofiţerii care preluaseră moştenirea marelui general au început să trăiască în înţelegere unii cu alţii şi au statornicit un sistem de echilibru, oscilaţiile acestuia vădind o anumită regularitate. Dintre cele trei state de rang superior care aparţin acestui sistem, Macedonia, Asia şi Egiptul, Macedonia, condusă de către Filip al V-lea, care urcase pe tron în anul 534 (**220**), era, cel puţin privită din afară, ceea ce fusese sub Filip al II-lea, tatăl lui Alexandru: un stat militar solid cu finanţele bine rînduite. La graniţa de nord, lucrurile au intrat în normal după ce s-au potolit valurile invaziilor galice; garnizoanele de graniţă îi ţineau pe iliri la respect, cel puţin în perioadele de pace. În sud, Grecia nu numai că era în general dependentă de Macedonia, dar o mare parte dintre ţinuturile acesteia, întreaga Tesalie în sensul cel mai larg, de la Olympos pînă la Spercheios şi peninsula Magnesia, marea şi importanta insulă Eubeea şi ţinuturile Locridei, Doridei şi Focidei, în fine, un număr de poziţii izolate din Attica, Pelopones, precum promontoriul Sunion, Corint, Orchomenos, Heraea, teritoriul triphylian, erau direct supuse Macedoniei şi au primit garnizoane macedonene, mai ales cele trei fortăreţe importante: Demetrias din

Magnesia, Chalcis din Eubeea şi Corint, „cele trei lanţuri ale elenilor”. Dar puterea statului sălăşluia în ţara-mamă, în ţinutul macedonean. Ce-i drept, populaţia acestui vast teritoriu era foarte puţin numeroasă; folosind toate rezervele, Macedonia putea cu greu să recruteze o forţă militară mai mare decît o armata consulară formată din două legiuni. Prin aceasta, s-a arătat clar că ţara nu-şi revenise încă de pe urma expediţiilor lui Alexandru şi a depopularizării cauzate de invaziile galice. Dar, în timp ce în Grecia propriu-zisă energia politică şi morală a naţiunii se zdruncinase, iar viaţa părea poporului nedemnă de a fi trăită, în rîndul claselor superioare unul pierzîndu-şi timpul golind cupă după cupă, altul cu sabia, al treilea la lumina lămpii de studiu; în timp ce în Orient şi la Alexandria grecii răspîndeau într-adevăr seminţe preţioase în rîndul populaţiei indigene, putînd să-şi vorbească aici limba, să-şi prezinte ştiinţa şi pseudoştiinţa, nefiind însă atît de numeroşi încît să furnizeze acestor naţiuni ofiţeri, oameni de stat şi dascăli şi mult prea puţini pentru a forma o stare de mijloc exclusiv grecească, cel puţin în oraşe, în Grecia septentrională mai subzista în comerţ o bună parte din vechea naţionalitate originară care îi zămislise pe luptătorii de la Maraton. De aici decurge siguranţa cu care macedonenii, etolienii şi acarnanienii se prezentau şi erau acceptaţi ca o ramură de viţă nobilă a grecilor, oriunde apăreau în Orient, şi rolul eminent pe care l-au jucat, în consecinţă, la curţile de la Alexandria sau Antiohia. O relatare semnificativă o reprezintă cea referitoare la un alexandrin, care, după ce a trăit mai mult timp în Macedonia adoptînd obiceiurile şi portul ţării, întorcîndu-se în oraşul său natal, se consideră pe sine însuşi drept un om liber, iar pe alexandrini drept sclavi. Această vrednicie dintr-o bucată şi sentimentul naţional încă în plină vigoare se răsfrîngeau ca o binefacere în primul rînd asupra Macedoniei, statul cel mai puternic şi mai bine organizat din Grecia septentrională. Ce-i drept, absolutismul prevala şi aici faţă de vechea constituţie a stărilor; dar stăpînul şi supusul nu se aflau nicidecum în raportul existent în Asia şi Egipt, iar poporul se simţea încă liber şi independent. Prin curajul ferm în faţa inamicului ţării, orice nume ar fi purtat, prin fidelitatea neclintită faţă de patrie şi de guvernul

ereditar, prin rezistenţa de nezdruncinat chiar şi sub ameninţările cele mai grave, nici un alt popor al Antichităţii nu s-a apropiat aşa de mult de cel roman precum cel macedonean, iar regenerarea statului, aproape miraculoasă, după invazia galilor a conferit oamenilor de stat, ca şi poporului pe care l-au guvernat o glorie eternă. Cel de-al doilea mare stat, Asia, nu este altceva decît Persia, superficial reformată şi elenizată, imperiul „Regelui regilor", precum obişnuia să se intituleze stăpînul său, în conformitate cu aroganţa şi slăbiciunea sa, care avansa pretenţii de dominare de la Helespont pînă în Punjab, bizuindu-se însă pe aceeaşi organizare fără de căpătîi. El nu guverna de fapt decît un mănunchi de state mai mult sau mai puţin dependente, de satrapii nesubordonate şi de oraşe greceşti pe jumătate independente. Mai ales în Asia Mică, înglobată nominal în Regatul Seleucizilor, întreaga coastă septentrională şi cea mai mare parte din ţinuturile din interior se aflau de fapt în mîinile unor dinastii indigene sau ale unor cete de celţi venite din Europa; partea vestică intra aproape în întregime în posesia regilor din Pergam, iar insulele şi oraşele de coastă erau fie egiptene, fie independente. Astfel, Marelui Rege nu-i rămîneau aici decît teritoriile interne din Cilicia, dar şi Frigia şi Lidia şi un mare număr de drepturi nominale, greu de asumat, asupra oraşelor libere şi principilor – aidoma stăpînirii de odinioară a împăratului german asupra teritoriilor situate în afara statelor ereditare. Regatul se consuma în încercările zadarnice de a-i alunga pe egipteni din ţinuturile de coastă, în luptele de graniţă cu popoarele orientale, parţii şi bactrienii, în ostilităţile cu celţii, deveniţi, spre nefericirea Asiei Mici, sedentari, şi în conflictele familiale şi revoltele pretendenţilor. Nici unul dintre statele diadohilor n-a fost lipsit de asemenea tentative, ca, de altfel, de toate celelalte grozăvii pe care le antrenează monarhia absolută în fazele ei de degenerare; în statul Asiei însă, acestea au fost mai dăunătoare decît oriunde, întrucît, din cauza coeziunii deplorabile a imperiului, ele obişnuiau să ducă la secesiunea unor teritorii pentru o perioadă mai scurtă sau mai îndelungată. Spre deosebire de Asia, Egiptul era un stat unitar, bine consolidat, în care diplomaţia inteligentă a primilor Lagizi, utilizînd abil tradiţiile naţionale şi religioase, stabilise

un guvern de cabinet absolutist şi unde chiar abuzurile cele mai grave nu puteau să provoace tentative de emancipare sau de secesiune. Foarte diferit de Macedonia, unde ataşamentul naţional faţă de regalitate se baza pe un sentiment de demnitate personală, fiind expresia politică a acestuia, populaţia rurală a Egiptului era cu desăvîrşire pasivă; dimpotrivă, capitala însemna totul, nefiind decît o anexă a curţii. Astfel, delăsarea şi pasivitatea suveranului paraliza Egiptul mai mult decît Macedonia sau Asia, dar în mîinile unor bărbaţi precum Ptolemaios I şi Ptolemaios Euergetes o asemenea organizaţie statală se dovedi a fi foarte utilă. Printre avantajele remarcabile ale Egiptului faţă de ceilalţi doi mari rivali se numără faptul că politica egipteană nu alerga niciodată după himere, ci urmărea scopuri clare şi realizabile. Macedonia, patria lui Alexandru, şi Asia, ţara în care Alexandru îşi cucerise noul tron, nu încetau să se considere continuatoare nemijlocite ale monarhiei alexandrine şi să ridice pretenţii, rostite mai mult sau mai puţin răspicat, potrivit cărora, chiar dacă nu o restauraseră, o reprezentau totuşi. Lagizii n-au încercat niciodată să întemeieze o monarhie universală, nici n-au visat vreodată că vor cuceri India; în schimb, au atras întregul comerţ dintre India şi Marea Adriatică din porturile feniciene în cel al Alexandriei, transformînd Egiptul în cel mai important stat comercial şi maritim al acestei epoci şi în stăpînul Mării Mediterane orientale, al ţărmurilor şi insulele acesteia. Este semnificativ faptul că Ptolemaios al III-lea Euergetes a cedat de bunăvoie lui Seleukos Kallinikos toate cuceririle sale, cu excepţia oraşului portuar Antiohia. În parte datorită acestor considerente, în parte datorită poziţiei sale geografice favorabile, Egiptul a ocupat faţă de cele două puteri continentale o poziţie militară excepţională, atît pentru defensivă, cît şi pentru ofensivă. În timp ce adversarul, chiar după o serie de succese, cu greu ar fi putut să ameninţe Egiptul într-un mod serios, fiind aproape inaccesibil pentru o armată de uscat, egiptenii au reuşit să se stabilească, urmînd calea mării, nu numai la Cyrene, dar şi în Cipru şi pe Ciclade, pe coasta siro-feniciană şi pe întreaga coastă sudică şi vestică a Asiei Mici, ba şi în Europa, în Chersonesul Tracic. Prin exploatarea exemplară a fertilei Văi a Nilului în folosul

nemijlocit al tezaurului de stat şi printr-un sistem financiar pe cît de lipsit de scrupule, pe atît de abil şi de serios în favorizarea intereselor materiale, curtea alexandrină era constant superioară adversarilor ei şi ca putere financiară. În fine, inteligenta generozitate cu care Lagizii au încurajat spiritul epocii, stimulînd cercetarea serioasă în toate domeniile descoperirilor şi ştiinţelor, înţelegînd să exploateze aceste cercetări în folosul monarhiei absolute, n-a servit numai statului, care beneficia de construcţia corăbiilor şi maşinilor, influenţată nemijlocit de matematica alexandrină, dar a transformat, în măsura în care a fost posibil, şi acest nou avînt intelectual, cel mai însemnat şi mai grandios cunoscut de naţiunea elenă după dezmembrarea ei politică, într-un solid sprijin al curţii de la Alexandria. Dacă imperiul lui Alexandru ar fi continuat să existe, arta şi ştiinţa elene ar fi găsit un stat demn şi capabil să le folosească; acum, cînd naţiunea se dezmembrase, ele au generat un cosmopolitism savant, al cărui centru de atracţie deveni în scurt timp Alexandria, unde mijloacele şi colecţiile ştiinţifice erau inepuizabile, unde regii scriau tragedii, iar miniştrii le adăugau comentarii, unde curgeau stipendiile şi înfloreau academiile. Relaţiile stabilite între cele trei mari state rezultă din cele spuse pînă acum. Puterea maritimă care stăpînea coastele şi monopoliza mările trebuia, după primul mare succes pe care l-a constituit despărţirea politică a continentului european de cel asiatic, să-şi îndrepte în continuare eforturile spre slăbirea celor două mari state continentale şi, în consecinţă, spre protejarea tuturor statelor mai mici. În schimb, Macedonia şi Asia, care rivalizau şi între ele, dar care îşi găsiseră principalul adversar comun în Egipt, s-au aliat sau ar fi trebuit să se alieze împotriva lui.

Dintre statele de importanţă secundară, putem să acordăm o oarecare atenţie, la început numai indirectă, în ceea ce priveşte legătura dintre Orient şi Occident, numai acelora care, extinzîndu-se de la extremitatea meridională a Mării Caspice pînă la Helespont, ocupau interiorul şi coasta de nord a Asiei Mici: Atropatene (în Azerbaidjanul de astăzi, în sud-vestul Mării Caspice), apoi Armenia şi Capadocia, în interiorul Asiei Mici, Pontul, pe malul sud-estic al Mării

Negre, Bitinia, pe cel sud-estic. Toate acestea erau rămăşiţe ale marelui imperiu persan, guvernate de către dinastii orientale, în majoritatea lor de sorginte veche persană; îndeosebi îndepărtatul ţinut muntos Atropatene, unde însăşi expediţia lui Alexandru nu lăsase nici o urmă, se constitui drept un veritabil loc de refugiu pentru vechiul sistem persan. Toate acestea se aflau în aceleaşi relaţii de dependenţă temporară şi nominală faţă de dinastia grecească care luase sau dorise să ia locul Marilor Regi ai Asiei. De o importanţă mult mai mare pentru relaţiile generale a fost existenţa statului celt în interiorul Asiei Mici. Aici, într-un ţinut situat între Bitinia, Paflagonia, Capadocia şi Frigia, se stabiliseră trei triburi celtice, tolistobogii, tectosagii şi trocmerii, fără a renunţa la limbă, obiceiuri, constituţie şi nici la îndeletnicirea lor de hoţi la drumul mare. Cei doisprezece tetrarhi, fiecare prezidînd unul dintre cele patru cantoane ale fiecărui trib în parte, formau, împreună cu un sfat de 300 de bărbaţi, cea mai înaltă autoritate a naţiunii şi se adunau în „locul sacru” (*Drunemetum*) îndeosebi pentru a pronunţa sentinţele capitale. Pe cît de ciudată le păru asiaticilor această constituţie cantonală a celţilor, pe atît de străină le-a rămas temeritatea şi obiceiurile de mercenari ale oamenilor nordului, care, în parte, furnizau mercenarii necesari vecinilor lor nerăzboinici, în parte, jefuiau sau pustiau ţinuturile apropiate. Aceşti barbari neciopliţi, dar viguroşi deveniră o adevărată spaimă pentru naţiunile vecine vlăguite; înşişi Marii Regi ai Asiei, care, după ce mai multe armate asiatice fuseseră nimicite de către celţi şi după ce regele Antiochos I Soter îşi pierduse viaţa în lupta împotriva lor (493, **261**), au consimţit în cele din urmă să le plătească tribut. Datorită unor măsuri curajoase şi norocoase luate împotriva acestor cete galice, Attalos, un cetăţean bogat al Pergamului, a primit titlul de rege din partea oraşului său natal şi l-a transmis apoi urmaşilor săi. Această nouă curte era în miniatură ceea ce era aceea a Alexandriei la alte proporţii; şi aici se încurajau interesele materiale, studiul artei şi al literaturii, iar guvernarea consta într-o prudentă şi subtilă politică de cabinet, cu scopul principal de a slăbi puterea celor doi primejdioşi vecini de pe continent, pe de o parte, şi de a întemeia în vestul Asiei

Mici un stat grecesc independent, pe de alta. Un tezaur bine gestionat a contribuit mult la creşterea importanţei acestor seniori din Pergam; ei împrumutau regilor sirieni sume mari, a căror rambursare va deţine ulterior un rol în rîndul condiţiilor de pace impuse de către Roma. Datorită acestor mijloace, ei au reuşit să realizeze chiar şi anexări teritoriale; de exemplu, Egina, smulsă aheilor, aliaţii lui Filip în timpul ultimului război, de către aliaţii romani şi etolieni, a fost vîndută de aceştia, cărora insula le fusese cedată, lui Attalos, în baza unui tratat şi pentru suma de 30 de talanţi (51.000 de taleri). Dar în ciuda splendorii de la curte şi a titlului regal, comunitatea Pergamului a păstrat întotdeauna ceva din caracterul său orăşenesc, aşa cum în politică lua îndeobşte partea oraşelor libere. Attalos însuşi, un Lorenzo de Medici al Antichităţii, a rămas tot timpul vieţii un cetăţean bogat, iar viaţa de familie din casa lui, din care armonia şi căldura nu fuseseră exilate de titlul regal, contrasta foarte mult cu depravarea şi scandalurile din dinastiile mai ilustre. În Grecia europeană, în afara teritoriilor romane de pe coasta occidentală – în cea mai importantă, Corcyra, rezidînd, după toate aparenţele, magistraţii romani (p. 364) – şi a teritoriilor supuse direct Macedoniei, mai erau capabile să ducă o politică independentă o seamă de populaţii, dintre care epiroţii, acarnanienii şi etolienii, din Grecia septentrională, beoţienii şi atenienii, din cea centrală, şi aheii, lacedemonienii, mesenienii, eleenii din Pelopones. Dintre acestea, republicile epiroţilor, acarnanienilor şi beoţienilor erau legate prin multe fire de Macedonia; îndeosebi acarnanienii, întrucît numai prin protecţia macedoneană puteau să scape de asuprirea ameninţătoare a etolienilor. De altfel, nici una dintre ele nu avea vreo importanţă. Situaţia lor internă era foarte diferită; drept exemplu poate servi starea de lucruri, într-adevăr cea mai decăzută, de la beoţieni, unde se statornicise obiceiul de a atribui sisitiilor toate proprietăţile care nu se moşteneau în linie directă şi unde candidaţii la magistraturile publice trebuiau să se angajeze, timp de mai multe decenii, la a nu permite niciodată vreunui creditor, chiar străin fiind, să-şi urmărească debitorul. Atenienii obişnuiau să fie sprijiniţi de Alexandria împotriva Macedoniei şi erau fideli aliaţi ai etolienilor, dar

şi ei erau lipsiţi cu desăvîrşire de putere; numai gloria artei şi a poeziei attice îi distingeau pe aceşti urmaşi nevrednici ai unui trecut glorios de numeroasele oraşe mici care îi înconjurau. Mai viguroasă se dovedi a fi confederaţia etoliană; energia elenismului din nordul Greciei încă pulsa cu toată puterea în vinele lor, deşi degenerase într-un comportament lipsit de disciplină şi de cumpătare. O lege a statului stabilea că fiecare bărbat etolian putea să intre în serviciile oricărui stat ca mercenar, chiar împotriva celui aliat cu etolienii; la cererile insistente ale celorlalţi greci de a pune capăt acestui sistem, consiliul etolian a declarat că ar fi mai uşor de a şterge Etolia de pe suprafaţa pămîntului decît acest principiu din legislaţia lor. Etolienii ar fi putut să fie de mare folos poporului grec, dacă nu i-ar fi pricinuit şi mai mult rău prin acest sistem de hoţie organizată, prin ostilitatea lor declarată faţă de Confederaţia Aheeană şi prin opoziţia nefastă împotriva marelui stat macedonean. În Pelopones, Liga Aheeană reunise cele mai bune cetăţi din Grecia propriu-zisă într-o confederaţie care se baza pe tradiţii, sentiment naţional şi pregătiri paşnice pentru o defensivă comună. Dar vigoarea şi, mai ales, capacitatea militară a acesteia fuseseră diminuate, în ciuda extensiunilor teritoriale, din cauza diplomaţiei egoiste a lui Aratos. Acesta supusese definitiv Peloponesul supremaţiei macedonene prin diferendele nefericite cu Sparta şi prin şi mai nefericita solicitare a intervenţiei macedonene în Pelopones, astfel încît oraşele principale ale ţării au avut de atunci garnizoane macedonene, iar aici se rostea anual jurămîntul de credinţă faţă de Filip. Statele mai slabe ale Peloponesului, Elida, Messene şi Sparta, au fost influenţate în politica lor de învrăjbirea veche hrănită de neînţelegerile de hotar cu Liga Aheeană, fiind de orientare pro-etoliană şi anti-macedoneană, întrucît aheii intraseră în partida lui Filip. Unicul stat de oarecare importanţă era monarhia militară a Spartei, care, după moartea lui Machanidas, ajunsese în mîinile unui oarecare Nabis. El se baza, cu o îndrăzneală din ce în ce mai mare, pe vagabonzi şi mercenari călători, cărora le acorda nu numai casele şi proprietăţile cetăţenilor, dar şi soţiile şi copiii acestora şi întreţinea cu ei legături permanente, ba chiar a încheiat o alianţă pentru acţiuni comune de piraterie, stabilind

centrul mercenarilor şi piraţilor în insula Creta, unde deţinea cîteva localităţi. Expediţiile sale de jaf pe uscat şi corăbiile sale de corsari de la promontoriul Malea erau temute în întregul ţinut; el însuşi era detestat ca fiind josnic şi crud; dar stăpînirea sa se extinse şi, în perioada bătăliei de la Zama, reuşise să cucerească chiar şi Messene. În fine, poziţia cea mai independentă dintre statele de rang secundar o aveau oraşele comerciale greceşti libere de pe malul european al Propontidei, ca şi de pe întregul ţărm al Asiei Mici şi din insulele Mării Egee; ele constituie totodată latura cea mai luminoasă în mijlocul acestei confuzii de sisteme politice elenistice. Mai ales trei dintre ele, care, după moartea lui Alexandru, se bucurau din nou de deplina libertate, se ridicară, datorită comerţului lor maritim activ, la rangul unor puteri politice redutabile, extinzîndu-şi mult teritoriile. Aceste trei oraşe au fost Bizanţ, stăpîna Bosforului, bogată şi puternică datorită taxelor percepute şi a importantului negoţ cu cereale din Marea Neagră; Cizic, din Propondita asiatică, colonia şi moştenitoarea Miletului, aflată în relaţii strînse cu suveranul Pergamului, şi, în fine, dar înainte de toate, Rhodos. Rhodienii, după ce alungaseră garnizoana macedoneană imediat după moartea lui Alexandru cel Mare, deveniseră, datorită poziţiei lor favorabile comerţului şi navigaţiei, intermediarii negoţului din întreaga Mediterană orientală, iar flota lor bine echipată, ca şi vitejia demonstrată de cetăţeni în cazul celebrului asediu din anul 440 (**304**) le-au permis, în această epocă de ostilităţi continue ale tuturor împotriva tuturor, să păstreze o politică comercială neutră, prudentă şi energică şi, la nevoie, s-o şi apere. Astfel, de exemplu, îi siliră prin forţa armelor pe cei din Bizanţ să acorde corăbiilor rhodiene libertatea vamală la trecerea lor prin Bosfor şi nu îngăduiră ca dinaştii din Pergam să blocheze Marea Neagră. Pe de altă parte, ei au evitat pe cît posibil războiul pe uscat, cu toate că dobîndiseră posesiuni însemnate pe coasta opusă, în Caria, şi îl purtau, dacă era absolut necesar, prin intermediul mercenarilor. Întreţineau relaţiile cele mai amicale cu Siracusa, Macedonia şi Siria, dar înainte de toate cu Egiptul şi se bucurau de mare consideraţie la curţile acestora, care apelau deseori la ajutorul lor ca mediatori. Interesul lor

particular se îndrepta însă spre oraşele maritime greceşti aşezate în număr mare de-a lungul ţinuturilor Pontului, Bitiniei şi Pergamului, ca şi de-a lungul ţărmurilor şi pe insulele Asiei Mici, pierdute de către Seleucizi în favoarea Egiptului: de exemplu, Sinope, Heracleia Pontică, Kweos, Lampsakos, Abydos, Mytilene, Chios, Smyrna, Samos, Halikarnassos şi multe altele. Toate acestea erau libere de fapt şi nu aveau altă obligaţie faţă de stăpînii pămîntului decît să ceară confirmarea privilegiilor lor şi, în cazuri extreme, să le plătească un tribut modest; împotriva eventualelor abuzuri ale dinaştilor, ele au ştiut să se apere cînd prin diplomaţie, cînd prin forţa armelor. În asemenea cazuri, ele au obţinut ajutorul principal din partea rhodienilor care au sprijinit deschis, de exemplu, cetatea Sinope în conflictul ei cu Mithridates, regele Pontului. Cît de mult aceste oraşe ale Asiei Mici îşi consolidaseră libertatea în timpul vrajbei şi luptelor dintre monarhi e un fapt dovedit, de exemplu, prin aceea că, după cîţiva ani, în disputa dintre Antiochos şi romani, mărul discordiei n-a fost libertatea însăşi a acestor oraşe, ci întrebarea dacă ele trebuiau să ceară sau nu de la rege confirmarea scrisorilor lor de libertate. Această ligă orăşenească era, atît prin atitudinea ei faţă de stăpînii continentului, cît şi sub toate celelalte raporturi, o adevărată Hansă, a cărei conducere o deţinea Rhodos, care stipula şi negocia în tratatele sale, atît în interesul său, cît şi în cel al aliaţilor săi. Aici se apăra libertatea orăşenească în faţa intereselor monarhice şi în timp ce războaiele se dezlănţuiră în afara zidurilor lor, spiritul civic şi prosperitatea civică evoluau într-o securitate relativă în interiorul lor, iar arta şi ştiinţa înfloreau fără să fie călcate în picioare de tirania unei soldăţimi desfrînate sau corupte de atmosfera puţin propice a vreunei curţi.

Aceasta era starea lucrurilor în Orient cînd se prăbuşi zidul politic care-l despărţise de Occident şi cînd puterile orientale, în frunte cu Filip al Macedoniei, au trebuit să intervină în evenimentele Occidentului. În parte, am relatat mai sus care a fost natura acestei intervenţii şi cum a decurs primul război macedonean (540-549, **214-205**) şi am amintit ce ar fi putut să realizeze Filip în războiul lui Hannibal şi cît de puţin a întreprins ceea ce sperase acesta. Încă o

dată se demonstrase că, dintre toate jocurile hazardului, nici unul nu este mai dăunător decît monarhia absolută ereditară. Filip nu era bărbatul de care avea nevoie Macedonia în momentul acela; dar calităţile lui nu pot fi tăgăduite. El era un rege adevărat în sensul cel mai bun şi cel mai rău al cuvîntului. O pasiune intensă pentru guvernarea autocratică era trăsătura de bază a caracterului său; era mîndru de purpura sa, dar şi de alte calităţi, şi era îndreptăţit să fie. Dădea dovadă nu numai de vitejia soldatului şi de clarviziunea generalului, dar şi de mult simţ diplomatic în conducerea afacerilor publice ori de cîte ori era ofensat în sentimentul de onoare macedonean. Dotat cu inteligenţă şi prezenţă de spirit, el cîştiga inimile tuturor celor pe care dorea să-i atragă, mai ales pe cei mai distinşi şi mai capabili, ca, de exemplu, pe Flamininus şi pe Scipio; agreabil la banchete, era, nu numai datorită rangului său, atrăgător pentru toate femeile. Dar, în acelaşi timp, era una dintre firile cele mai arogante şi cele mai haine zămislite de această epocă neobrăzată. Obişnuia să spună că nu se teme de nimeni altcineva decît de zei; dar se pare că aceşti zei erau identici cu cei cărora amiralul său, Dikaearchos, le oferea cu regularitate sacrificii : Impietatea (*Asebia*) şi Ilegalitatea (*Paranomia*). Desconsidera viaţa consilierilor săi şi pe cea a sprijinitorilor planurilor sale şi nu s-a sfiit să-şi potolească setea de răzbunare faţă de atenieni şi faţă de Attalos prin distrugerea unor monumente extraordinare şi a unor opere artistice renumite; lui i se atribuie şi această maximă: „Cine dă ordin ca să fie ucis tatăl trebuie să-i ucidă şi pe fii”. Poate cruzimea nu a fost o voluptate pentru el, dar viaţa şi suferinţele celuilalt i-au rămas indiferente, iar clemenţa, singura virtute care-l face pe om suportabil, nu-şi găsea nici un colţişor în inima sa de piatră. Principiul după care suveranul absolut nu poate să fie constrîns de nici o promisiune şi de nici o normă morală a fost aplicat în practică în aşa fel, încît prin aceasta el îşi punea cele mai serioase piedici în calea realizării planurilor sale. Nimeni nu-i poate contesta clarviziunea şi hotărîrea, dar, în mod ciudat, ezitarea şi delăsarea se îmbinau cu ele. Faptul s-ar putea explica, în parte, prin aceea că fusese chemat la monarhia absolută încă de la vîrsta de 18 ani şi că

furia sa nestăvilită împotriva oricui se opunea voinţei sale printr-o vorbă sau printr-un sfat îi alungase pe toţi consilierii independenţi din jurul lui. Noi nu putem desluşi toate motivele din sufletul său care au determinat conducerea slabă şi condamnabilă a primului război macedonean; aceasta trebuie să fie pusă poate pe seama acelei aroganţe indolente care se amplifică în faţa pericolului iminent sau chiar pe seama indiferenţei faţă de planul imaginat de altcineva şi a invidiei faţă de grandoarea lui Hannibal, care îl lăsa în umbră. Cert este că în atitudinea sa de mai tîrziu nu-l mai putem recunoaşte pe acel Filip din a cărui neglijenţă eşuase planul lui Hannibal.

Filip încheiase tratatul cu etolienii şi romanii în 548/549 (**206/205**), cu intenţia sinceră de a menţine o pace durabilă cu Roma şi de a se dedica pe viitor în exclusivitate afacerilor Orientului. Fără îndoială, el asistase cu regret la înfrîngerea rapidă a Cartaginei; nu este exclus ca Hannibal să fi sperat într-o a doua declaraţie de război macedoneană şi ca Filip să fi întărit în taină ultima armată cartagineză cu mercenari (p. 455). Dar atît largul evantai de probleme în care se amestecase între timp în Orient, cît şi natura sprijinului şi mai ales absenţa oricărui protest roman în faţa acestei încălcări a tratatului, într-un moment în care romanii căutau un pretext de război, ne îndreptăţesc să credem că Filip nu dorea să recupereze în anul 551 (**203**) ceea ce ar fi trebuit să facă cu zece ani în urmă. El îşi îndreptase privirea într-o direcţie diametral opusă. Ptolemaios Philopator al Egiptului murise în anul 549 (**205**). Filip şi Antiochos, regii Macedoniei şi Asiei, se uniseră împotriva succesorului acestuia, Ptolemaios Epiphanes, un copil de cinci ani, pentru a satisface vechea ură a monarhiilor continentale faţă de statul maritim. Statul egiptean urma să fie dezmembrat; Egiptul şi Ciprul urmau să-i revină lui Antiochos, Cyrene, Ionia şi Cicladele lui Filip. În concordanţă cu principiile lui Filip, care lua asemenea consideraţii în derîdere, regii începură războiul nu numai fără motiv, dar şi fără pretext, aşa cum „peştii mari îi înghit pe cei mici”. Aliaţii şi, îndeosebi, Filip calculaseră bine, de altfel: Egiptul trebuia să se apere împotriva inamicului vecin, Siria, lăsînd astfel posesiunile din Asia Mică şi Cicladele fără apărare; Filip s-a aruncat asupra acestora

ca fiind o parte din prada sa. În anul în care Cartagina încheia pacea cu Roma (553, **201**), el îmbarca trupele pe corăbii echipate de către oraşele supuse, care au navigat în curînd de-a lungul coastelor Traciei. Aici, Lisimaheia a fost luată sub stăpînirea garnizoanei etoliene, iar Perintumul, aflat în relaţii de clientelă faţă de Bizanţ, a fost, de asemenea, ocupat. În felul acesta a fost ruptă pacea cu bizantinii, iar cu etolienii, care tocmai încheiaseră pacea cu Filip, bunele relaţii erau cel puţin tulburate. Pătrunderea în Asia nu întîmpină nici o rezistenţă, întrucît Prusias, regele Bitiniei, se afla în alianţă cu Macedonia; pentru a-l răsplăti, Filip l-a ajutat să supună oraşele comerciale greceşti de pe teritoriul său. Calchedon se supuse. Keos, care a opus rezistenţă, a fost luat prin asalt, ras de pe faţa pămîntului, iar locuitorii au fost vînduţi în sclavie; o barbarie lipsită de sens care îl nemulţumi pe Prusias, dornic să stăpînească oraşul nevătămat, şi indignă întreaga lume elenă. Etolienii au fost din nou deosebit de ofensaţi, întrucît în Keos comandase strategul lor, ca şi rhodienii, ale căror încercări de mediere fuseseră dejucate de către rege într-un mod josnic şi viclean. Dar chiar dacă n-ar fi fost acestea, erau totuşi în joc interesele tuturor oraşelor comerciale greceşti. Ele nu puteau să permită ca stăpînirea îngăduitoare şi cvasinominală a egiptenilor să fie înlocuită de despotismul macedonean cu totul potrivnic independenţei comunale şi libertăţii comerciale; iar tratamentul groaznic al locuitorilor din Keos arătase în suficientă măsură că acum nu era vorba despre dreptul de confirmare a scrisorilor de libertate, ci de viaţa sau moartea fiecăruia şi a tuturor. Deja căzuse Lampsakos, iar Thasos fusese tratat precum Keos; nu era timp de pierdut. Theophiliskos, viteazul strateg al Rhodosului, îşi îndemna cetăţenii să întîmpine pericolul printr-o apărare comună şi să nu permită ca insulele şi oraşele să cadă fără apărare în mîinile inamicului. Rhodos făcu primul pas şi declară război lui Filip. Bizanţul făcu acelaşi lucru, fiind urmat de bătrînul rege al Pergamului, Attalos, duşmanul politic şi personal al lui Filip. În timp ce flota aliaţilor se aduna de-a lungul coastei eoliene, Filip dădu ordin ca o parte dintr-a sa să ocupe Chios şi Samos. Cu cealaltă parte apăru el însuşi în faţa Pergamului, pe care încercă zadarnic să-l

cucerească; el trebui să se mulţumească cu traversarea cîmpiei din apropiere şi să lase urmele vitejiei macedonene în templele distruse pretutindeni. El părăsi ţinutul pe neaşteptate, îmbarcîndu-se din nou, pentru a se uni cu escadra sa care ancora la Samos. Însă flota pergamo-rhodiană îl urmări, silindu-l să accepte bătălia în strîmtoarea de la Chios. Numărul corăbiilor macedonene cu punte era inferior celor inamice, dar mulţimea bărcilor deschise compensa această inegalitate din plin, iar soldaţii lui Filip luptară vitejeşte; în cele din urmă, a fost înfrînt. Aproape jumătate din corăbiile sale cu punte, 24 la număr, au fost scufundate sau capturate, 6.000 de marinari şi 3.000 de soldaţi macedoneni au pierit în luptă, printre aceştia aflîndu-se şi amiralul Demokrates; alţi 2.000 au fost luaţi prizonieri. Victoria nu-i costase pe aliaţi mai mult de 800 de soldaţi şi şase corăbii. Dintre conducătorii aliaţilor, Attalos fusese izolat de flota sa, fiind silit să eşueze cu nava-amiral Erythrae, iar Theophiliskos din Rhodos, al cărui curaj civic şi a cărui vitejie hotărîseră soarta războiului, muri o zi mai tîrziu din cauza rănilor primite. Astfel, în timp ce flota lui Attalos se îndrepta spre patrie, iar cea rhodiană staţiona deocamdată la Chios, Filip, care-şi atribuia în mod greşit victoria, şi-a putut continua călătoria, îndreptîndu-se spre Samos, pentru a cuceri oraşele din Caria. De-a lungul ţărmului Cariei, rhodienii, nefiind ajutaţi, de data aceasta, de către Attalos, oferiră flotei macedonene, condusă de către Herakleides, o a doua bătălie în faţa portului Miletului, lîngă mica insulă Lade. Victoria, pe care şi-o atribuiră din nou amîndouă părţile, pare să fi surîs de data aceasta macedonenilor, întrucît, în timp ce rhodienii s-au retras la Myndos şi, de aici, la Kos, macedonenii ocupară Miletul, iar o escadră condusă de către etolianul Dikaearchos puse stăpînire pe Ciclade. În timpul acesta, Filip urmărea cucerirea posesiunilor rhodiene din ţinutul Cariei şi al oraşelor greceşti; dacă ar fi intenţionat să-l atace pe Ptolemaios însuşi şi nu s-ar fi cramponat de obţinerea părţii sale din pradă, el ar fi putut să se gîndească acum la o expediţie în Egipt. Ce-i drept, în Caria nici o armată nu se împotrivea macedonenilor, iar Filip străbătu nestingherit ţinutul de la Magnesia pînă la Mylasa; dar fiecare oraş al acestei ţări se dovedi a fi o fortăreaţă şi războiul de

asediu se prelungea fără a da sau a promite rezultate deosebite. Satrapul Lidrei, Zeuxis, îl ajută pe aliatul stăpînului său cu acelaşi dezinteres dovedit de Filip în sprijinirea intereselor regelui sirian, iar oraşele greceşti îşi dădeau concursul numai în urma ameninţărilor sau din frică. Aprovizionarea armatei deveni tot mai dificilă. Filip trebuia să-l jefuiască astăzi pe cel care ieri îl sprijinise de bunăvoie; pînă la urmă, împotriva firii sale, a trebuit să şi ceară. Astfel, anotimpul bun se apropie de sfîrşit; în timpul acesta, rhodienii îşi întăriseră flota şi se uniseră din nou cu aceea a lui Attalos, ei deţinînd superioritatea absolută pe mare. La un moment dat, păru că ei ar putea să-i blocheze regelui calea de retragere şi să-l silească să-şi ocupe taberele de iarnă în Caria, în timp ce situaţia din patrie, înainte de toate iminenta intervenţie a etolienilor şi romanilor, reclama întoarcerea lui grabnică. Filip îşi dădu seama de pericol; el staţionă garnizoane, în total 3.000 de soldaţi, în parte la Myrina, pentru a ţine Pergamul la distanţă, în parte în oraşele mici de lîngă Mylasa, Iassos, Bargylia, Euramos, Pedasa, pentru a-şi asigura excelentul port şi un loc de debarcare în Caria. Din cauza neglijenţei cu care aliaţii au păzit marea, el reuşi să ajungă cu flota sa pe ţărmul Traciei, iar de aici în Macedonia, înainte de iarna anilor 553/554 (**201/200**).

Într-adevăr, în Occident se pregăti o furtună împotriva lui Filip care nu i-a mai permis să continue jefuirea Egiptului lipsit de apărare. Romanii, care, în fine, încheiaseră tocmai în acest an pacea cu Cartagina în condiţiile impuse de ei începură să se preocupe în mod serios de aceste complicaţii din Orient. S-a afirmat deseori că, după cucerirea Occidentului, romanii ar fi trecut imediat la supunerea Orientului; o analiză mai atentă va duce la reconsiderarea acestei judecăţi. Numai prejudecata cea mai obstinată nu poate recunoaşte că Roma acestor timpuri încă nu tindea la dominaţia statelor mediteraneene şi nu dorea altceva decît să-şi creeze vecini nepericuloşi în Africa şi în Grecia; şi, de fapt, Macedonia nu era un adevărat pericol pentru Roma. Într-adevăr, puterea acesteia nu era de neglijat şi este evident că senatul roman acordase pacea din 548/549 (**206/205**), care nu prejudiciase integritatea statului

macedonean, numai sub presiunea de împrejurărilor; dar Roma nu s-a temut niciodată de Macedonia ceea ce rezultă cel mai bine din numărul redus de trupe care au fost folosite de Roma în războiul care a urmat, ele nefiind obligate niciodată să lupte împotriva unei forţe superioare. Senatul ar fi dorit cu dragă inimă o umilire a Macedoniei; dar aceasta ar fi fost prea scump plătită printr-un război purtat de trupe romane şi, de aceea, încheiase pacea pe baza *status-quo*-ului imediat după retragerea etolienilor. Astfel, nu este greu de demonstrat că guvernul roman consimţise la această pace cu intenţia premeditată de a reîncepe războiul în împrejurări mai favorabile. De asemenea, este sigur că, în acest moment, războiul macedonean era foarte nepopular la Roma din cauza epuizării complete a statului şi repulsiei, de înţeles, a cetăţenilor faţă de o nouă expediţie transmarină. Dar acum devenise inevitabil. Statul macedonean al anului 549 (**205**) a putut fi acceptat drept vecin; dar nu i se putea permite să se întindă asupra celei mai bune părţi a Asiei Mici greceşti şi asupra importantei cetăţi Cyrene, să asuprească statele greceşti neutre şi, într-un cuvînt, să-şi dubleze puterea. La aceasta se adaugă faptul că dezmembrarea Egiptului, umilirea, poate chiar cucerirea Rhodosului ar fi provocat perturbări profunde în comerţul sicilian şi în cel italic; se putea asista oare pasiv la monopolizarea comerţului italic cu Orientul de către cele două mari puteri continentale? Faţă de Attalos, aliatul fidel din primul război macedonean, Roma avea în plus o obligaţie de onoare şi trebuia să-l împiedice pe Filip, care îl asedia deja în capitală, să-l alunge din propria ţară. În fine, pretenţia Romei de a întinde braţul său protector asupra tuturor elenilor n-a fost nicidecum o frază goală; cetăţile Neapolis, Region, Massalia şi Emporiae puteau să garanteze pentru seriozitatea acestei protecţii şi nu se poate contesta faptul că, în această epocă, romanii se aflau în relaţii mai strînse cu grecii decît cu oricare altă naţiune, chiar decît macedonenii elenizaţi. Este ciudat că s-a încercat contestarea dreptului romanilor de a fi dat curs simpatiilor lor umane şi filoelene cu ocazia tratamentului condamnabil al locuitorilor din Keos şi din Thasos. În felul acesta, se întruniră toate motivele politice, comerciale şi morale pentru a-i

determina pe romani la cel de-al doilea război împotriva lui Filip, unul dintre cele mai drepte pe care oraşul le-a purtat vreodată. Marele merit al senatului constă în faptul că s-a decis neîntîrziat şi nu s-a lăsat influenţat în pregătiri nici de epuizarea statului şi nici de nepopularitatea unei asemenea declaraţii de război. Propretorul Marcus Valerius Laevinius apăru încă în anul 553 (**201**) cu flota siciliană de 38 de corăbii în apele orientale. Guvernul trebuia încă să rezolve problema unui pretext de război plauzibil, de care avea neapărată nevoie în faţa poporului, chiar dacă n-ar fi fost destul de clarvăzător pentru a desconsidera, în felul lui Filip, motivaţia legală a unui război. Se pare că nu s-a putut dovedi că Filip i-a sprijinit pe cartaginezi după pacea cu Roma. Supuşii romani din ţinutul iliric se plîngeau, ce-i drept, de mai multă vreme de abuzurile macedonene. Deja în anul 551 (**203**) un legat roman aflat în fruntea unui contingent iliric respinsese trupele lui Filip din teritoriul ilirilor, iar senatul declarase solilor regelui în anul 552 (**202**), invocînd evenimentele acestea, că, dacă Filip căuta război, îl putea găsi mai repede decît se aştepta. Dar aceste abuzuri nu erau nimic altceva decît obişnuitele fărădelegi ale lui Filip faţă de vecinii săi; o negociere pe baza acestora n-ar fi dus acum decît la umilirea regelui şi la oferirea unei satisfacţii, dar nicidecum la război. Comunitatea romană se afla, nominal, în relaţii de prietenie cu toate puterile beligerante ale Orientului şi ar fi fost îndreptăţită să le acorde sprijin împotriva atacatorilor. Dar Rhodosul şi Pergamul, care, după cum este lesne de înţeles, nu întîrziară să apeleze la ajutorul roman, erau, formal, atacatorii: deşi ambasadorii alexandrini înaintaseră senatului roman rugămintea de a prelua tutela asupra regelui-copil, Egiptul nu pare să se fi grăbit să apeleze la o intervenţie romană nemijlocită care, într-adevăr, ar fi înlăturat pericolul iminent, dar care ar fi deschis, concomitent, Marea Orientală pentru marea putere a Occidentului. Înainte de toate însă, ajutorul pentru Egipt ar fi trebuit să fie acordat mai întîi în Siria, ceea ce ar fi antrenat Roma simultan într-un război cu Asia şi Macedonia; romanii doreau să evite aceasta, cu atît mai mult cu cît erau decişi să nu se amestece cel puţin în afacerile asiatice. În momentul acela nu rămînea altceva de făcut

decît să se trimită o delegaţie în Orient pentru a obţine, pe de o parte, sancţionarea din partea Egiptului a amestecului roman în treburile greceşti, ceea ce putea să fie dificil în condiţiile date, pe de altă parte, neutralizarea regelui Antiochos, prin abandonarea Siriei în favoarea lui şi, în fine, grăbirea rupturii cu Filip şi organizării coaliţiei statelor greceşti din Asia Mică împotriva acestuia (sfîrşitul anului 553 (**201**). La Alexandria, romanii şi-au atins ţelul fără dificultăţi; curtea nu avu de ales şi a trebuit să primească cu mulţumiri pe Marcus Aemilius Lepidus, trimis de senat pentru a-i susţine interesele ca „tutore al regelui", în măsura în care faptul era posibil, fără o intervenţie propriu-zisă. Ce-i drept, Antiochos nu a rupt alianţa cu Filip şi nu le-a dat romanilor declaraţiile dorite; în rest însă, fie din neputinţă, fie sub influenţa promisiunilor romanilor că nu vor interveni în Siria, el şi-a limitat planurile la aceasta şi nu s-a amestecat în treburile Greciei sau Asiei Mici.

Astfel sosi primăvara anului 555 (**200**), iar războiul reîncepu. Filip se aruncă mai întîi din nou asupra Traciei, unde a ocupat toate porturile, dintre care cele mai importante au fost Maroneia, Aenos, Elaeos, Sestos; el dorea să-şi asigure posesiunile sale europene în cazul unei debarcări romane. Apoi atacă Abydos, de pe coasta asiatică, a cărui cucerire era de o mare importanţă pentru el, întrucît stăpînirea cetăţilor Sestov şi Abydos îi permitea să strîngă alianţa cu Antiochos şi îi îndepărta temerile că flota aliaţilor i-ar putea bloca drumul spre Asia Mică. Aceasta stăpînea Marea Egee după ce escadra macedoneană mai slabă se retrăsese; Filip şi-a limitat operaţiile pe mare la menţinerea garnizoanelor pe trei insule ale Cicladelor, Andros, Kythnos şi Paros, şi la echiparea unor corăbii de piraţi. Rhodienii se întoarseră la Chios şi, de acolo, la Tenedos, unde veni şi Attalos care ancorase în timpul iernii la Egina, petrecîndu-şi timpul cu ascultarea declamaţiilor atenienilor. Neîndoielnic, ar fi existat posibilitatea de a-i ajuta pe abideni care se apărau eroic; dar aliaţii nu se sinchisiră, astfel încît, pînă la urmă, oraşul a capitulat, după ce aproape toţi bărbaţii căzuseră în faţa zidurilor şi o mare parte dintre locuitori îşi puseseră capăt zilelor, lăsîndu-se în voia învingătorului ; clemenţa acestuia a constat în a acorda abidenilor o

perioadă de trei zile pentru a se sinucide. Aici, în tabăra de la Abydos, delegaţia romană, care vizitase oraşele greceşti din Asia Mică după ce îşi terminase misiunea în Egipt şi în Siria, îl întîlni pe rege şi îi prezentă condiţiile propuse de către senat: regele să nu poarte un război de agresiune împotriva nici unui stat elen, să înapoieze posesiunile cucerite de la Ptolemaios şi să consimtă la un arbitraj pentru evaluarea pagubelor provocate pergamenilor şi rhodienilor. Intenţia senatului de a-l incita pe rege la o declaraţie de război nu şi-a atins scopul; delegatul roman Marcus Aemilius Lepidus n-a obţinut de la rege nimic altceva decît răspunsul foarte politicos că îl iartă pentru cele rostite, fiindcă e tînăr, frumos şi roman. Dar, între timp, pretextul aşteptat la Roma sosise din altă parte. Atenienii, în vanitatea lor crudă şi capricioasă, îi uciseseră pe doi acarnanieni, întrucît aceştia se rătăciseră întîmplător în locul în care îşi celebrau misteriile. Cînd acarnanienii, indignaţi peste măsură, îi cerură lui Filip să le facă dreptate, acesta nu putu să refuze cererea celor mai fideli aliaţi, permiţîndu-le să recruteze soldaţi în Macedonia şi să invadeze Attica cu acest contingent, ca şi cu propriile lor trupe, fără o declaraţie formală de război. Ce-i drept, nu numai că acesta n-a fost un război propriu-zis, dar comandantul contingentului macedonean, Nikanor, dădu imediat ordin ca trupele sale să se retragă în urma ameninţărilor solilor romani aflaţi tocmai atunci la Atena (sfîrşitul anului 553 (**201**). Dar era prea tîrziu. O solie ateniană a fost trimisă la Roma pentru a relata despre atacul lui Filip împotriva unui vechi aliat al Romei şi, din felul cum a fost primită această delegaţie, Filip îşi dădu seama ce soartă îi era hărăzită; de aceea, în primăvara anului 554 (**200**), el dădu mai întîi ordin comandantului său din Grecia, Philokles, să pustiască teritoriul attic şi să asedieze oraşul. Senatul dispunea acum de pretextul de care avea nevoie şi, în vara anului 554 (**200**), putu să aducă înaintea adunării poporului declaraţia de război „pentru atacul împotriva unui stat aliat cu Roma”. La început, ea a fost respinsă aproape în umanitate; tribuni ai poporului, ignoranţi sau rău intenţionaţi, se revoltară împotriva senatului care nu era dispus să acorde cetăţenilor un moment de repaus; dar războiul era necesar şi, de fapt, începuse deja, astfel încît

senatul nu mai putea să dea acorde concesii. Este demn de remarcat că aceste concesii au fost făcute în special în dauna aliaţilor. În contradicţie cu maximele romane consacrate, contingentele Galiei, Italiei meridionale, Siciliei şi Sardiniei, în total 20.000 de soldaţi în serviciul activ, au fost recrutate în exclusivitate pentru acest război; toate trupele de cetăţeni însă, aflate sub arme din timpul războiului cu Hannibal, au fost lăsate la vatră; din rîndul lor urmau să fie înrolaţi numai voluntari, care, aşa cum se va dovedi, vor fi, în cele mai multe cazuri, voluntari forţaţi. Această circumstanţă va provoca mai tîrziu, în toamna anului 555 (**199**), o gravă revoltă militară în tabăra de la Apollonia. Şase legiuni au fost formate din recruţi, dintre care două au rămas la Roma, două în Etruria şi numai două, comandate de către consulul Publius Sulpicius Galba, se îmbarcară la Brundisium pentru Macedonia. Aşadar, se arătase încă o dată că suverana adunare a poporului, cu hotărîrile ei vizînd numai scopurile imediate, datorate mai mult accidentului, nu se putea adapta relaţiilor extinse şi complicate în care Roma fusese antrenată în urma victoriilor ei şi că intervenţiile ei anacronice în aparatul de stat produceau schimbări periculoase în măsurile necesare din punct de vedere militar şi o tendinţă, încă şi mai periculoasă, de a-i trata pe aliaţii latini ca fiind inferiori romanilor.

Poziţia lui Filip era foarte gravă. Statele orientale, care ar fi trebuit să acţioneze în comun împotriva oricărei intervenţii a Romei şi care ar fi acţionat probabil astfel în alte circumstanţe, erau atît de învrăjbite între ele, în principal din vina lui Filip, încît nu numai că au rămas impasibile în faţa invaziei romane, dar chiar au fost înclinate să o încurajeze. Asia, aliatul cel mai important şi firesc al lui Filip, fusese neglijată de acesta şi, în plus, era împiedicată să intervină imediat de certurile cu Egiptul şi de războiul sirian. Egiptul avea tot interesul să ţină flota romană departe de apele orientale; chiar atunci, o delegaţie egipteană a declarat la Roma că alexandrinii ar fi oricînd dispuşi să-i scutească pe romani de o intervenţie în Attica. Dar tratatul încheiat între Asia şi Macedonia referitor la împărţirea Egiptului arunca, în adevăratul sens al cuvîntului, acest important stat în braţele romanilor şi obliga cabinetul de la Alexandria să

declare că nu se va amesteca în treburile Greciei europene decît cu consimţămîntul romanilor. Într-o situaţie asemănătoare, poate chiar mai sufocantă, se aflau oraşele comerciale greceşti în frunte cu Rhodos, Pergam, Bizanţ; în alte împrejurări, ele ar fi întreprins totul pentru a închide romanilor Marea Orientală, dar cruda şi nimicitoarea politică de cucerire al lui Filip le silise la o luptă inegală, în cadrul căreia fuseseră obligate, în baza spiritului lor de conservare, să determine intervenţia marelui stat din Italia. În Grecia propriu-zisă, ambasadorii romani, care fuseseră însărcinaţi să organizeze o a doua ligă împotriva lui Filip, au găsit calea netezită de către inamic. Din rîndul partidei antimacedonene, spartanii, eleenii, atenienii, etolienii, Filip ar fi putut probabil să cîştige de partea sa pe aceştia din urmă, întrucît pacea din anul 548 (**206**) produsese în alianţa lor de prietenie cu Roma o ruptură adîncă, nevindecată încă. Dar, făcînd abstracţie de vechile neînţelegeri ivite între cele două state din cauza oraşelor tesaliene Echinos, Larissa Kremaste, Pharsalos şi Teba din Ftiotida, luate confederaţiei etoliene de către Macedonia, alungarea garnizoanelor etoliene din Lisimaheia şi Keos aprinsese în sufletele etolienilor o nouă înverşunare împotriva lui Filip. Dacă ei au întîrziat să se alăture ligii formate împotriva lui, faptul se datora numai neînţelegerilor vechi între ei şi romani. Şi mai grav era faptul că, dintre statele greceşti trainic legate de interesele macedonene – epiroţii, acarnanienii, beoţienii, aheii –, numai acarnanienii şi beoţienii păstrară o fidelitate neîngrădită faţă de Filip. Delegaţii romani tratară, nu fără succes, cu epiroţii şi mai ales cu Amynander, regele atamnilor, care intră într-o strînsă alianţă cu Roma. Chiar printre ahei, Filip pierduse foarte mulţi prieteni prin asasinarea lui Aratos, oferind în acelaşi timp o cale netezită pentru formarea confederaţiei sub conducerea lui Philopoimenos (502-571, **252-183**), strateg pentru prima dată în anul 546 (**208**). Aceasta îşi reorganizase sistemul militar, cîştigase încrederea în forţele proprii printr-o serie de bătălii norocoase împotriva spartanilor şi nu mai urma orbeşte, ca pe vremea lui Aratos, politica macedoneană. Din întreaga Eladă numai Confederaţia Aheeană, care nu se aşteptase la nici o binefacere şi la nici o ameninţare din cauza setei de mărire a

lui Filip, privea acest război dintr-un punct de vedere imparţial şi, într-adevăr, naţional. Ea a înţeles, ceea ce nu era deloc greu, că naţiunea elenă se supunea prin aceasta romanilor încă înainte ca aceştia s-o dorească şi s-o urmărească; din această cauză, ea a încercat să medieze între Filip şi rhodieni; era însă prea tîrziu. Patriotismul naţional care a pus odinioară capăt războiului federal şi a contribuit esenţial la primul război dintre Macedonia şi Roma se stinsese; medierea aheeană a rămas fără rezultat, iar Filip vizita zadarnic oraşele şi insulele pentru a reaprinde entuziasmul naţiunii; aceasta era hotărîrea zeiţei Nemesis în privinţa cetăţilor Keos şi Abydos. Aheii, întrucît n-au putut să schimbe nimic şi nici să ofere vreun sprijin, au rămas neutri.

În toamna anului 554 (**200**) consulul Publius Sulpicius Galba debarcă la Apollonia cu cele două legiuni şi 1.000 de călăreţi numizi, dar şi cu elefanţi care proveneau din prada cartagineză; la aflarea acestei ştiri, regele s-a întors grabnic din Helespont în Tesalia. Dar, în parte din cauza anotimpului înaintat, în parte din cauza îmbolnăvirii generalului roman, în anul acesta nu s-a mai întreprins nimic altceva decît o recunoaştere temeinică, cu ocazia căreia au fost ocupate cele mai apropiate localităţi, cea mai importantă fiind colonia macedoneană Antipatreia. Pentru anul următor, romanii hotărîră să declanşeze împotriva Macedoniei un atac comun împreună cu barbarii din nord, dintre care Pleuratos, stăpînul de la Scodra, şi Bato, principele dardanilor, nu întîrziară, bineînţeles, să se folosească această circumstanţă favorabilă. Mai semnificative au fost acţiunile flotei romane care număra 100 de corăbii cu punte şi 80 de corăbii uşoare. În timp ce o parte dintre corăbii au rămas pe timpul iernii la Corcyra, o escadră condusă de către Gaius Claudius Cento a navigat spre Pireu în sprijinul atenienilor aflaţi în pericol. Găsind însă ţinutul attic destul de bine apărat împotriva incursiunilor garnizoanei corintiene şi a corsarilor macedoneni, Cento a navigat mai departe, ajungînd pe neaşteptate în faţa Chalcidei din Eubeea, principala fortăreaţă a lui Filip din Grecia, unde se aflau magaziile, arsenalele şi prizonierii şi unde comandantul Sopater se aştepta la orice în afară de un atac roman. Zidurile lipsite de apărare au fost escaladate,

garnizoana măcelărită, prizonierii eliberaţi şi proviziile arse; din nefericire, lipseau trupele necesare pentru menţinerea acestei poziţii importante. Aflînd de acest atac, Filip, într-o îndîrjire violentă, părăsi imediat Demetrias din Tesalia în direcţia Chalcis şi, întrucît nu mai găsi altă urmă a inamicului decît ruinele fumegînde, el se întoarse împotriva Atenei pentru a se răzbuna. Dar luarea prin surprindere eşuă, iar asaltul a rămas fără rezultat, cu toate că regele şi-a riscat viaţa; apropierea lui Gaius Claudius dinspre Pireu şi a lui Attalos dinspre Egina îl obligară să se retragă. Filip a mai rămas încă o perioadă de timp în Grecia; dar succesele sale erau la fel de neînsemnate, atît din punct de vedere politic, cît şi militar. În zadar încercă să-i determine pe ahei să ridice armele în favoarea lui; la fel de zadarnice au fost atacurile sale asupra Eleusisului şi Pireului, ca şi al doilea împotriva Atenei. Nu îi rămînea nimic altceva de făcut decît să-şi reverse mînia, justificată, într-un mod condamnabil asupra ţinutului, pustiindu-l şi doborînd copacii din Akademos, întorcîndu-se după aceea în nord. Astfel trecu iarna. În primăvara anului 555 (**199**), proconsulul Publius Sulpicius ridică tabăra de iarnă, decis să-şi ducă legiunile pe drumul cel mai scurt în Macedonia propriu-zisă. Acest atac principal dinspre vest urma să fie susţinut de trei atacuri secundare; din nord, printr-o invazie a dardanilor şi ilirilor, din est, printr-un atac combinat al flotei romane şi al celei a aliaţilor care se aduna la Egina; în fine, atamanii şi etolienii, dacă ar fi fost convinşi să ia armele, urmau să pătrundă din sud. După ce traversase munţii străbătuţi de Apos (astăzi Beratinó) şi înaintase prin fertila cîmpie de la Dassereta, Galba a ajuns în lanţul muntos care separă Iliria de Macedonia; traversîndu-l, păşi pe teritoriul propriu-zis al Macedoniei. Filip ieşise în întîmpinarea lui; dar în ţinuturile întinse şi slab populate ale Macedoniei, adversarii se căutară un timp fără rezultat, pînă cînd se întîlniră în provincia Lyncestis, o cîmpie roditoare, dar mlăştinoasă, în apropiere de graniţa nord-vestică a ţării, stabilindu-şi taberele la nici 1.000 de paşi depărtare. Armata lui Filip număra, după ce i se alăturase şi corpul care fusese detaşat pentru ocuparea trecătorilor din nord, aproximativ 20.000 de pedestraşi şi 2.000 de călăreţi; cea romană era aproape tot atît de puternică. Macedonenii

se bucurau însă de marele avantaj că, luptînd în patria lor şi cunoscînd toate drumurile şi potecile, îşi procurau fără dificultate toate mijloacele de subzistenţă şi că, aşezîndu-se atît de aproape de romani, îi împiedicau să se îndepărteze prea mult pentru aprovizionarea lor. Consulul a provocat lupta de cîteva ori, însă regele a ocolit-o cu îndărătnicie, iar luptele angajate între trupele uşoare, cu toate că romanii au obţinut cîteva succese, nu au produs nici o schimbare. Galba se văzu nevoit să-şi ridice tabăra şi s-o stabilească la Oktolophos, la o depărtare de o milă şi jumătate faţă de vechiul loc de unde, credea el, s-ar putea aproviziona mai uşor; dar şi aici detaşamentele izolate au fost nimicite de către trupele uşoare şi de către cavaleria macedonene. Legiunile trebuiră să se grăbească în ajutorul acestor detaşamente: atunci, avangarda macedoneană, care se avîntase prea mult, a fost respinsă spre tabără cu pierderi considerabile; regele însuşi îşi pierdu calul, salvîndu-şi viaţa numai prin sacrificiul suprem al unuia dintre călăreţii săi. Romanii au fost eliberaţi din această situaţie periculoasă numai datorită atacurilor secundare stabilite de Galba cu aliaţii sau, mai degrabă, datorită slăbiciunii forţelor armate macedonene. Cu toate că Filip organizase recrutări în masă şi înrolase dezertori romani şi alţi mercenari, el nu reuşise să trimită pe cîmpul de bătălie, cu excepţia garnizoanelor din Asia Mică şi Tracia, o forţă mai numeroasă decît cea pe care i-o opunea consulul; şi chiar pentru formarea acesteia el trebuise să lase neocupate trecătorile nordice din ţinutul pelagonic. Pentru acoperirea coastei de est, el se baza, în parte, pe pustiirea insulelor Skiathos şi Peparethos, măsură ordonată pentru a lua flotei inamice posibilitatea să se fortifice aici, în parte, pe ocuparea insulei Thasos şi a coastei şi pe flota lui Herakleides, staţionată la Demetrias. Pentru graniţa de sud el trebuise să se bazeze chiar pe neutralitatea incertă a etolienilor. Aceştia se alăturară pe neaşteptate ligii antimacedonene, pătrunzînd imediat împreună cu atamanii în Tesalia, în timp ce dardanii şi ilirii invadaseră ţinuturile nordice, iar flota romană, părăsind Corcyra, apăru în apele orientale; aici se uni cu corăbiile lui Attalos, ale rhodienilor şi istrienilor. În urma acestor evenimente, Filip îşi abandonă de bunăvoie poziţiile şi se retrase în

direcţia estică; nu se poate determina dacă această manevră a vizat respingerea invaziei neaşteptate a etolienilor sau atragerea armatei romane în interior spre pierzania ei sau, după împrejurări, şi una, şi cealaltă. El îşi conduse retragerea cu atîta abilitate, încît Galba, care luase hotărîrea temerară de a-l urmări, îi pierdu urma, permiţîndu-i astfel lui Filip să ajungă pe căi puţin cunoscute la trecătoarea care separă ţinuturile Lyncestis şi Eordaca, pe care o ocupă în aşteptarea romanilor şi în pregătirea unei surprize neplăcute. În locul ales se ajunse la o bătălie aprigă; dar suliţele lungi ale macedonenilor se dovediră ineficace în terenul păduros şi denivelat; macedonenii au fost, în parte, ocoliţi, în parte, rîndurile lor au fost străpunse, mulţi soldaţi pierzîndu-şi viaţa. Dar chiar dacă armata lui Filip nu mai putea împiedica pătrunderea romanilor după această bătălie nefericită, aceştia n-au cutezat totuşi să înfrunte noi pericole în ţara greu accesibilă şi necunoscută şi s-au întors la Apollonia, devastînd, în timpul retragerii, fertilele ţinuturi ale Macedoniei de Nord, Eordaea, Elymaea şi Orestis. Keletron (astăzi Kastoria, aşezat pe o peninsulă din lacul cu acelaşi nume), oraşul cel mai însemnat din Orestis, li s-a predat; acesta a fost de fapt unicul oraş macedonean care a deschis porţile romanilor. În ţara ilirilor, Pelion, oraşul dasarentinilor, situat lîngă afluenţii de pe cursul superior al rîului Apsos, fusese luat cu asalt şi înzestrat cu o garnizoană puternică, cu intenţia de a servi în viitor ca bază de operaţii pentru o expediţie asemănătoare. Filip nu a provocat armata romană în cursul retragerii ei şi s-a întors în marşuri forţate împotriva etolienilor şi atamanilor, care, convinşi că legiunile vor reţine întreaga atenţie a regelui, jefuiau bogata vale a Peneiului, lipsiţi de scrupule şi de frică; el îi nimici aproape în totalitate, iar cei care nu fuseseră ucişi se salvară, unul cîte unul, pe potecile de munte bine cunoscute. Din cauza acestei înfrîngeri şi, de altfel, a recrutărilor extinse desfăşurate în Etolia în favoarea Egiptului, forţa armată a confederaţilor se diminuase considerabil. Dardanii au fost goniţi dincolo de munţi fără dificultate şi cu pierderi însemnate de către Athenagoras, comandantul trupelor uşoare ale lui Filip. Flota romană obţinu, de asemenea, numai rezultate nesemnificative; ea alungă garnizoana

macedoneană din Andros, cercetă Eubeea şi Skiatos şi întreprinse încercări de debarcare în Peninsula Chalcidică, respinse însă cu vigoare de către garnizoana macedoneană de la Mende. Restul verii a adus cucerirea cetăţii Oreos din Eubeea, mult întîrziată din cauza apărării dîrze a garnizoanei macedonene. Slaba flotă macedoneană, comandată de către Herakleides, staţiona la Heracleia şi nu îndrăznea să-şi dispute cu inamicii stăpînirea mării. Aceştia se îndreptară din vreme spre porturile lor de iarnă : romanii la Pireu şi Corcyra, rhodienii şi cei din Pergam în patria lor. În general, Filip se putea felicita pentru rezultatele acestei campanii. După o expediţie extrem de extenuantă, trupele romane se aflau în punctul de unde plecaseră în primăvară, iar fără intervenţia oportună a etolienilor şi fără bătălia neaşteptat de norocoasă din trecătoarea de la Eordaea, probabil că din întreaga armată nici un om n-ar mai fi revăzut pămîntul Italiei. Ofensiva împătrită îşi ratase pretutindeni scopul; în toamnă, Filip nu numai că-şi văzu întregul teritoriu eliberat de inamici, dar a putut să întreprindă şi o tentativă, ce-i drept eşuată, de a ocupa puternicul oraş Thaumakoi al etolienilor, situat la graniţa etolo-tesaliană şi stăpînind cîmpia de la Peneios. Dacă Antiochos, pentru a cărui sosire Filip invoca zeii în van, se unea cu el în campania următoare, el putea conta pe succese însemnate. Pentru moment, se păru că acesta va trece la acţiune; armata sa apăru în Asia Mică şi ocupă cîteva localităţi ale regelui Attalos care ceru protecţie armată din partea romanilor. Aceştia însă nu se grăbiră să-l constrîngă pe Marele Rege să provoace tocmai acum o ruptură şi trimiseră ambasadori care obţinură într-adevăr ca teritoriul lui Attalos să fie evacuat. Filip nu se putea aştepta la nici un sprijin din partea aceasta.

Dar încheierea fericită a ultimei campanii exaltase curajul sau, mai degrabă, vanitatea lui Filip în asemenea măsură, încît, după ce se asigurase din nou de neutralitatea aheilor şi de fidelitatea macedonenilor prin renunţarea la unele locuri fortificate, respectiv prin sacrificarea detestatului amiral Herakleides, el a fost acela care a reluat ofensiva în primăvara anului 556 (**198**), înaintînd în ţinutul atintan, pentru a ridica o tabără bine fortificată în trecătoarea

îngustă în care Aoos (Vuisa) şerpuieşte printre Munţii Aeropos şi Asmaos. În faţa lui se aşează armata romană, întărită cu trupe noi, pe care, la început, o comanda consulul anului anterior, Publius Villius, iar din vara anului 556 (**198**), consulul anului în curs, Titus Quinctius Flamininus. Flamininus, bărbat de talent, avînd abia treizeci de ani, aparţinea generaţiei mai tinere care începu să se debaraseze, odată cu obiceiurile, şi de patriotismul strămoşilor şi care, deşi era gata să apere onoarea patriei, se gîndea totuşi mai mult la el însuşi şi la elenism. Ofiţer abil şi diplomat strălucit, el era, din multe puncte de vedere, omul cel mai potrivit pentru rezolvarea problemelor încîlcite din Grecia; cu toate acestea, ar fi fost poate mai bine, atît pentru Roma, cît şi pentru Grecia, dacă alegerea s-ar fi oprit asupra unui bărbat mai puţin înflăcărat de simpatiile elene şi ar fi fost trimis un general care să fie mai puţin accesibil flatării delicate şi supărării provocate de zeflemeaua grosolană, care să nu fi uitat, în ciuda reminiscenţelor literare şi artistice, stadiul deplorabil al constituţiilor greceşti şi care, tratînd Elada după merit, i-ar fi scutit pe romani de a nutri idealuri irealizabile.

În timpul în care cele două armate staţionau pasive una în faţa celeilalte, noul comandant suprem avu imediat o întrevedere cu regele. Filip propuse pacea; el se oferi să retrocedeze toate cuceririle proprii şi să supună unui arbitraj echitabil pagubele provocate oraşelor greceşti; dar negocierile eşuară, cerîndu-i-se să renunţe la vechile posesiuni macedonene, îndeosebi la Tesalia. Timp de patruzeci de zile, cele două armate au stat în strîmtoarea rîului Aoos fără ca Filip să se replieze sau ca Flamininus să se fi decis fie să-l lase pe rege în pace, fie să atace şi să continue expediţia din anul precedent. În aceste împrejurări, generalul roman a fost scos din impas datorită unor nobili din rîndul epiroţilor, în general devotaţi macedonenilor, înainte de toate a lui Charops. Ei conduseră un corp roman format din 4.000 de pedestraşi şi 300 de călăreţi pe cărări de munte în amonte de tabăra macedoneană, iar cînd consulul a atacat armata inamică din faţă, bătălia a fost decisă de venirea inopinată a acestei diviziuni care a coborît de pe munţii învecinaţi. Filip a pierdut tabăra, fortificaţiile şi aproximativ 2.000 de soldaţi şi s-a retras în

grabă pînă la pasul Temple, poarta propriu-zisă a Macedoniei. El a abandonat tot ceea ce stăpînise pînă atunci, cu excepţia fortăreţelor; oraşele tesaliene pe care nu le putea apăra le-a distrus; numai Pherae i-a închis porţile şi a scăpat astfel de o nenorocire. În parte datorită acestor succese ale armelor romane, în parte datorită clemenţei premeditate a lui Flamininus, epiroţii au fost primii care au părăsit alianţa macedoneană. La primul zvon despre victoria romanilor, atamanii şi etolienii au invadat imediat Tesalia, ei fiind urmaţi în curînd de către romani; cîmpia întinsă fu repede ocupată, dar oraşele pro-macedonene fortificate, primind sprijin din partea lui Filip, căzură numai după o rezistenţă eroică sau respinseră inamicul mult superior; aşa s-a întîmplat la Atrax, situată de pe malul stîng al lui Peneios, unde falanga a luat locul zidului parţial distrus. Aşadar, cu excepţia acestor fortăreţe tesaliene şi a ţinutului fidelilor acarnanieni, întreaga Grecie septentrională se afla în mîinile coaliţiei. Dimpotrivă, sudul se afla încă, aproape în întregime, sub dominaţia macedonenilor datorită fortăreţelor Chalcis şi Corint, care menţineau legătura prin intermediul beoţienilor filomacedoneni şi datorită neutralităţii aheilor; şi, întrucît era oricum prea tîrziu pentru a pătrunde în anul acela în Macedonia, Flamininus se hotărî să-şi orienteze armata de uscat şi flota mai întîi împotriva Corintului şi aheilor. Flota, care fusese întărită din nou de corăbiile rhodiene şi pergamene, fusese preocupată pînă acum de cucerirea şi jefuirea a două oraşe mai mici din Eubeea, Eretria şi Karystos; acum însă, amîndouă, ca şi Oreos, au fost din nou abandonate, fiind ocupate iarăşi de către Philokles, comandantul macedonean din Chalcis. Flota unită se îndreaptă de aici spre Kenchreae, portul estic al Corintului, pentru a ameninţa această fortăreaţă puternică. Flamininus a atacat din partea cealaltă, ocupînd Focida în care numai Elateia a rezistat unui asediu mai lung; ţinutul acesta, în special Anticyra, situată lîngă Golful Corintic, a fost ales pentru taberele de iarnă. Aheii, văzîndu-se atacaţi dintr-o parte de legiunile romane, iar din cealaltă de flota romană care acostase deja pe propriul lor ţărm, au renunţat la neutralitate – onorabilă din punct de vedere moral, dar inacceptabilă politic. După ce deputaţii din oraşele cele mai strîns legate de

Macedonia – Dyme, Megalopolis, Argos – părăsiseră adunarea, aceasta hotărî să se alăture coaliţiei împotriva lui Filip. Kykliades şi alţi conducători ai partidului macedonean plecară în exil; trupele aheilor se uniră imediat cu flota romanilor şi se grăbiră să încercuiască Corintul dinspre uscat; oraşul acesta, fortăreaţa lui Filip împotriva aheilor, le fusese promis de către romani în schimbul intrării lor în coaliţie. Însă garnizoana macedoneană, care număra 1.300 de soldaţi şi era alcătuită în cea mai mare parte din dezertori romani, a apărat cu hotărîre oraşul aproape inexpugnabil, fiind ajutată de către Philokles care sosise cu un detaşament de 1.500 de soldaţi. El reuşi nu numai să despresureze Corintul, dar şi să pătrundă în teritoriul aheilor şi să ocupe Argosul, în înţelegere cu cetăţenii filomacedoneni. Recompensa pentru un asemenea devotament a fost însă abandonarea fidelilor argeeni în seama regimului de teroare al lui Nabis al Spartei. Filip spera ca, în urma intrării aheilor în coaliţia romană, să-l cîştige de partea sa pe Nabis, pînă atunci aliat al romanilor, întrucît acesta devenise aliatul lor numai pentru că se afla în opoziţie şi, din 550 (**204**), în război declarat cu aheii. Dar situaţia lui Filip era prea disperată pentru a putea atrage pe cineva de partea sa. Nabis acceptă, într-adevăr, Argosul din partea lui Filip, dar îl trădă, la rîndul lui, pe trădător şi rămase în alianţă cu Flamininus, care, în situaţia dificilă de a fi aliat cu două puteri aflate în război una cu cealaltă, a mediat deocamdată un armistiţiu de patru luni între spartani şi ahei.

Sosi iarna. Filip profită încă o dată de aceasta pentru a încerca să obţină o pace echitabilă. În cursul unei conferinţe ţinute la Niceea, lîngă Golful Maliac, regele se înfăţişă personal şi încercă să ajungă la o înţelegere cu Flamininus. El respinse cu mîndrie şi multă fineţe aroganţa petulantă a principilor inferiori şi, printr-o deferenţă marcată faţă de romani, ca faţă de unicii adversari demni de el, încercă să obţină condiţii acceptabile. Flamininus era destul de educat pentru a se simţi flatat de atitudinea civilizată a învinsului şi de aroganţa arătată celorlalţi aliaţi pe care romanul, ca şi regele, învăţase să-i desconsidere; dar autoritatea sa nu era destul de largă pentru a satisface pretenţiile regelui; în schimbul cedării Focidei şi

Locridei, el îi acordă un armistiţiu de două luni şi îl îndemnă să se adreseze guvernului său în vederea rezolvării problemelor esenţiale. Senatul roman era de mult timp convins că Macedonia trebuia să renunţe la toate posesiunile sale externe; în consecinţă, cînd trimişii lui Filip apărură la Roma, senatul se mulţumi să-i întrebe dacă erau împuterniciţi să renunţe la întreaga Grecie, înainte de toate la Corint, Chalcis şi Demetrias; cînd aceştia negară, negocierile au fost imediat întrerupte şi se luă hotărîrea de a continua războiul cu toate forţele. Cu ajutorul tribunilor poporului, senatul reuşi să împiedice schimbarea, atît de periculoasă, a comandantului suprem şi să prelungească comanda lui Flamininus; el primi întăriri însemnate, iar cei doi generali ai anului precedent, Publius Galba şi Publius Villius, urmau să se supună ordinelor sale. Filip se hotărî să mai încerce o bătălie în cîmp deschis. Pentru a-şi garanta Grecia, unde toate statele, cu excepţia acarnanienilor şi beoţienilor, ridicaseră armele împotriva lui, garnizoana Corintului a ajuns la 6.000 de soldaţi, în timp ce el însuşi, storcînd ultimele resurse din Macedonia epuizată, înrolînd copii şi bătrîni în rîndurile falangei, a putut să trimită în bătălie o armată de aproximativ 26.000 de soldaţi, dintre care 16.000 de falangişti macedoneni. Astfel începu a patra campanie, cea a anului 554 (**197**). Flamininus trimise o parte din flota sa împotriva acarnanienilor care au fost asediaţi la Leukas; în Grecia propriu-zisă, a pus prin vicleşug stăpînire asupra capitalei beoţiene, Teba, după care beoţienii se văzură siliţi să se alăture, cel puţin formal, alianţei antimacedonene. Mulţumit că a întrerupt astfel legătura dintre Corint şi Chalcis, el s-a îndreptat spre nord, numai aici putînd fi pusă în aplicare lovitura decisivă. Marea problemă a aprovizionării armatei în ţara inamică şi pe întinderi mari, în majoritatea lor pustii, care îngreunase deseori operaţiunile militare, urma să fie rezolvată acum prin intermediul flotei care însoţea armata de-a lungul coastei, fiind încărcată cu proviziile aduse din Africa, Sicilia şi Sardinia. Dar decizia veni mai repede decît o aşteptase Flamininus. Filip, în nerăbdarea şi încrederea sa, nu putu să-l aştepte pe inamic la graniţa macedoneană; după ce îşi concentrase armata la Dion, el pătrunse în Tesalia prin pasul Tempe şi întîlni armata inamică înaintînd în faţa lui

în ţinutul de la Scotusa. Armatele, cea romană şi cea macedoneană, numărau aproximativ la fel de mulţi soldaţi, fiecare în jur de 26.000 de combatanţi; cea romană fusese întărită de contingentele apoloniaţilor, atamanilor şi cretanilor trimişi de către Nabis şi era superioară celei macedonene prin cavalerie. Înainte de a ajunge la Scotusa, pe platoul Karadagh, în timpul unei triste zile ploioase, avangarda romană întîlni pe neaşteptate pe cea a inamicului care ocupă o colină înaltă şi abruptă, numită Kynoskephalai, situată între cele două tabere. Respinşi în cîmpie, romanii primiră din tabără întăriri formate din trupele uşoare alături de excelentul corp al cavaleriei etoliene şi alungară, la rîndul lor, avangarda macedoneană de pe colină dincolo de aceasta. Macedonenii însă găsiră aici sprijinul oferit de întreaga lor cavalerie şi de cea mai mare parte a infanteriei uşoare; romanii, care se aventuraseră imprudenţi, au fost urmăriţi pînă aproape de tabăra lor, pierzînd mulţi oameni, şi ar fi abandonat cîmpul de luptă dacă vajnicii cavaleri etolieni n-ar fi prelungit lupta în cîmpie pînă ce Flamininus a venit cu legiunile rînduite în grabă pentru bătălie. Regele a cedat dorinţei arzătoare a soldaţilor săi victorioşi care cereau continuarea luptei şi-şi rîndui hopliţii pentru bătălia pe care nici generalul şi nici soldaţii n-o aşteptaseră în ziua aceea. Era foarte important să fie ocupată colina părăsită deocamdată de trupe. Aripa dreaptă a falangei, condusă de către regele însuşi, ajunse destul de repede pentru a se rîndui nestingherită în ordine de bătaie; însă cea stîngă nu ajunse cînd trupele uşoare ale macedonenilor, gonite de către legiuni, se precipitară spre înălţimea colinei. Filip dirijă repede aceste cete derutate în spatele falangei, spre centrul liniei de bătaie şi, fără a aştepta ca Nikanor să sosească pe flancul stîng cu cealaltă jumătate a falangei care urca mai încet, dădu ordin ca falanga dreaptă să se năpustească cu lăncile asupra romanilor care urcau colina şi, concomitent, ca infanteria uşoară, din nou pusă în ordine, să facă o manevră de învăluire şi să-i atace din flanc. Atacul falangei, irezistibil într-un teren favorabil, dispersă pedestrimea romană; aripa stîngă a romanilor a fost înfrîntă în întregime. Pe flancul celălalt, Nikanor, văzîndu-l pe rege atacînd, avansă în toată graba cealaltă jumătate a

falangei; prin această mişcare ea a fost pusă în dezordine şi, în timp ce primele rînduri urmară deja în goană victorioasa aripă dreaptă în josul colinei, confuzia devenind şi mai mare datorită terenului denivelat, ultimele rînduri abia ajunseseră pe platou. În aceste circumstanţe, aripa dreaptă a romanilor îi înfrînse pe macedoneni cu uşurinţă; elefanţii, aşezaţi în aripa aceasta, nimiciră o mare parte a trupelor macedonene dispersate. În timp ce aici se porni un măcel teribil, un ofiţer roman hotărît adună douăzeci de steaguri şi se aruncă cu acestea asupra aripei macedonene victorioase, care, în urmărirea celei strîngi romane, pătrunsese atît de adînc, încît cea dreaptă romană se afla în spatele ei. Împotriva unui atac din spate, falanga era lipsită de apărare; prin această manevră bătălia fu decisă. Avînd în vedere dizolvarea completă a celor două falange, este de înţeles că pierderile macedonenilor s-au ridicat la 13.000 de oameni morţi sau prizonieri; mai mulţi morţi, întrucît soldaţii romani nu cunoşteau semnul macedonean al predării, ridicarea sariselor; pierderile învingătorilor au fost reduse. Filip s-a refugiat la Larissa şi, după ce a ars toate documentele pentru a nu compromite pe nimeni, a evacuat Tesalia şi s-a întoars în patrie. Simultan cu această mare înfrîngere, macedonenii mai suferiră şi alte pierderi în toate ţinuturile pe care le mai deţineau; în Caria, mercenarii rhodieni au învins corpul macedonean staţionat aici, silindu-l să se închidă la Stratoniceea; garnizoana corintiană a fost înfrîntă de către Nikostratos şi aheii săi care le-au provocat pierderi considerabile, iar Leukas din Acarnania a fost luată cu asalt după o rezistenţă eroică. Filip a fost înfrînt pe toate fronturile; ultimii săi aliaţi, acarnanienii, se predară după aflarea deznodămîntului bătăliei de la Kynoskephalai.

Dictarea păcii se afla în întregime în puterea romanilor; ei s-au folosit de ea, dar fără a face abuz. Regatul lui Alexandru ar fi putut să fie distrus; în cadrul conferinţei aliaţilor, această propunere a fost înaintată din partea etoliană. Dar ce alt efect ar fi putut să antreneze o asemenea decizie dacă nu dărîmarea zidului care apăra civilizaţia elenă împotriva tracilor şi celţilor? Încă în timpul războiului care tocmai luase sfîrşit, înfloritorul oraş Lisimaheia din Chersonesul

Tracic fusese distrus pînă la temelii de către traci – un avertisment serios pentru viitor. Flamininus, care intuise cu claritate rivalităţile violente ce persistau între statele greceşti, nu putea să accepte nicidecum ca marea putere romană să fie executorul urii confederaţiei etoliene, chiar dacă simpatiile sale elene fuseseră cîştigate de acest rege civilizat, iar sentimentul său naţional roman fusese rănit de vanitatea etolienilor, „învingătorii de la Kynoskephalai", cum se intitulau. El răspunse etolienilor că nu era în obiceiul romanilor de a-i nimici pe cei învinşi şi, de altfel, ei îşi erau propriii stăpîni; dacă le face plăcere să suprime Macedonia, să o facă dacă le stă în putinţă. Regele a fost tratat cu toate menajamentele posibile şi, după ce se declarase de acord cu condiţiile puse mai înainte de către romani, Flamininus îi acordă un armistiţiu prelungit în schimbul achitării unei sume de bani şi predării unor ostatici, printre care şi pe fiul său, Demetrios. Acest armistiţiu îi era necesar lui Filip în vederea alungării dardanilor din Macedonia.

Reglementarea definitivă a afacerilor complicate ale Greciei a fost încredinţată de către senat unei comisii formate din zece persoane, al cărei cap şi suflet era, din nou, Flamininus. Filip obţinu condiţii asemănătoare celor impuse Cartaginei: pierdu toate teritoriile externe din Asia Mică, Tracia, Grecia şi toate insulele din Marea Egee. În schimb, Macedonia propriu-zisă, cu excepţia cîtorva nesemnificative fîşii teritoriale de graniţă şi a ţinutului Orestis, care a fost declarat independent – o lovitură grea pentru Filip, de care romanii n-au putut să se dispenseze, întrucît, avînd în vedere caracterul său, era imposibil să i se lase libertatea de decizie asupra supuşilor care îl trădaseră –, n-a suferit cedări teritoriale. Macedonia se mai obliga să nu încheie alianţe fără anunţarea prealabilă a Romei şi să nu trimită garnizoane în exterior; în plus, se mai angaja să nu pornească războaie în afara Macedoniei împotriva statelor civilizate şi să nu întreţină o armată mai numeroasă de 5.000 de soldaţi, nici elefanţi şi nu mai mult de cinci corăbii cu punte, iar pe celelalte să le cedeze Romei. În fine, Filip intra în alianţa romană care îl obliga să furnizeze, la cerere, contingente; de fapt, imediat după aceea vom vedea trupele macedonene luptînd alături de legiuni. În afară de

acestea, a trebuit să plătească o contribuţie de 1.000 de talanţi (1.700.000 taleri). După ce Macedonia a fost redusă astfel la o nulitate politică desăvîrşită şi i s-a lăsat numai atîta putere cîtă era necesară pentru apărarea graniţei Eladei împotriva barbarilor, învingătorii au trecut la administrarea posesiunilor cedate de către rege. Romanii, care tocmai în această perioadă îşi dădeau seama că provinciile transmarine înseamnau o achiziţie foarte dezavantajoasă şi că nu începuseră războiul nicidecum pentru cucerirea de teritorii, nu au luat din pradă nimic pentru ei, obligîndu-i astfel şi pe aliaţi la moderaţie. Ei au hotărît ca toate statele greceşti aflate pînă atunci sub dominaţia lui Filip să fie declarate independente, iar Flamininus a fost însărcinat să citească decretul de eliberare în faţa grecilor adunaţi cu ocazia jocurilor istmice (558, **196**). Oamenii chibzuiţi s-au întrebat probabil dacă libertatea era un bun care putea fi dăruit şi ce înseamnă libertatea fără uniune şi fără unitatea naţiunii; bucuria a fost însă mare şi sinceră, aşa cum fusese şi intenţia senatului cînd decretase libertatea. De la această măsură generală au fost exceptate numai ţinuturile ilirice situate la est de Epidamnos, care i-au revenit stăpînului de la Scodra, Pleuratos, acest stat de tîlhari şi de piraţi, care, cu o generaţie înainte, fusese umilit de către Roma (p. 380), ridicîndu-se din nou la poziţia cea mai puternică printre celelalte mici principate din regiune; de asemenea, cîteva localităţi din vestul Tesaliei, care fuseseră ocupate de către Amynander şi care i-au fost cedate, şi cele trei insule, Paros, Skyros şi Imbros, oferite în dar Atenei în schimbul suferinţelor sale şi al numeroaselor scrisori de mulţumire, dar şi al amabilităţilor de tot felul. Rhodienii îşi păstrară, bineînţeles, posesiunile lor din Caria, iar pergamenii, Egina. În rest, aliaţii n-au fost recompensaţi decît indirect prin intrarea oraşelor devenite independente în diferitele confederaţii. Cel mai echitabil au fost trataţi aheii, deşi se alăturaseră ultimii coaliţiei împotriva lui Filip, probabil din motivul onorabil că această ligă era cea mai respectabilă şi cea mai bine organizată dintre toate confederaţiile greceşti. Toate posesiunile lui Filip din Peloponeş şi de pe istm, înainte de toate Corint, au fost încorporate în liga aheeană. Dimpotrivă, etolienii au fost trataţi cu mai puţină consideraţie; ei au

primit oraşele din Focida şi Locrida în alianţa lor, dar încercările de extindere a acesteia şi asupra Acarnaniei şi Tesaliei au fost în parte, respinse cu hotărîre, în parte, amînate, iar oraşele tesaliene au fost organizate în patru mici confederaţii independente. Liga rhodiană a beneficiat de pe urma eliberării insulelor Thasos şi Lemnos, a oraşelor din Tracia şi a celor din Asia Mică. Reglementarea relaţiilor din Grecia propriu-zisă, atît a relaţiilor dintre state, cît şi a celor ale fiecărui stat în parte, a trebuit să înfrunte dificultăţi mai mari. Problema cea mai urgentă era războiul dintre spartani şi ahei, purtat din anul 550 (**204**), rolul de mediatori revenind bineînţeles romanilor. Dar după mai multe încercări de a-l determina pe Nabis să cedeze, îndeosebi să renunţe la oraşul Argos care aparţinea Ligii Aheene şi care îi fusese dăruit de către Filip, lui Flamininus nu-i rămase altă cale decît să-i declare război acestei mici căpetenii de bandiţi. Nabis se baza pe nemulţumirea mărturisită a etolienilor împotriva romanilor şi pe sosirea lui Antiochos în Europa, refuzînd cu îndîrjire să retrocedeze Argosul. Aşadar, măsura a fost luată de către toţi grecii cu ocazia unei grandioase adunări ţinute la Corint; Flamininus, însoţit şi de flotă, înaintă în Pelopones cu armata romană şi cu aceea a aliaţilor cărora li se alăturaseră un contingent trimis de către Filip şi un detaşament de emigranţi lacedemonieni condus de Agesipolis, regele legitim al Spartei (559, **195**). Pentru a-l copleşi îndată pe adversar printr-o zdrobitoare superioritate de forţe, au fost angajaţi în această operaţiune nu mai puţin de 50.000 de soldaţi şi, fără a ţine seamă de celelalte oraşe, au fost încercuită mai întîi capitala însăşi; dar succesul scontat n-a fost obţinut. Nabis a trimis pe cîmpul de bătaie o armată considerabilă, de 15.000 de soldaţi, dintre care 5.000 de mercenari, şi-şi consolidase stăpînirea printr-un desăvîrşit regim de teroare, executînd în masă ofiţerii şi locuitorii care i se părură suspecţi. Chiar şi atunci cînd, după primele succese ale armatei şi flotei romane, el se hotărî să cedeze şi să accepte condiţiile relativ favorabile propuse de către Flamininus, „poporul”, mai exact bandiţii aşezaţi de Nabis la Sparta, au respins propunerile de pace, temîndu-se, poate pe drept, că vor fi traşi la răspundere pentru actele lor şi fiind înşelaţi de minciunile cu privire la natura acestor condiţii şi la

apropierea etolienilor şi asiaticilor; astfel, ostilităţile reîncepură. Se dădu o bătălie în faţa zidurilor, după care acestea fură asaltate şi escaladate de către romani; dar incendierea străzilor cucerite l-a obligat să se retragă din nou. Pînă la urmă, această rezistenţă îndîrjită luă totuşi sfîrşit. Sparta şi-a păstrat independenţa şi n-a fost obligată nici să-i primească pe emigranţi, nici să se alăture Ligii Aheene; constituţia monarhică şi Nabis au rămas neatinşi. În schimb, Nabis a trebuit să cedeze posesiunile sale externe: Argos, Messene, oraşele cretane şi, în plus, întreaga regiune de coastă. El s-a obligat să nu încheie alianţe cu alte state, să nu poarte război şi să nu păstreze mai mult de două vase deschise, în fine să restituie toate prăzile, să trimită ostatici şi să plătească o contribuţie de război romanilor. Emigranţilor spartani li s-au cedat oraşele de pe coasta Laconiei, iar această nouă comunitate, care, spre deosebire de spartanii guvernaţi în mod monarhic, se numea „a laconienilor liberi", a fost obligată să intre în Liga Aheeană. Emigranţii au reintrat în posesia averilor lor, ţinuturile repartizate fiind considerate ca o compensaţie pentru acestea; pe de altă parte, se preciza că soţiile şi copiii lor nu pot fi reţinuţi la Sparta împotriva voinţei lor. Aheii, cu toate că prin aceste reglementări obţinuseră, în afară de Argos, şi Laconia liberă, erau departe de a fi satisfăcuţi; ei aşteptaseră înlăturarea temutului şi detestatului Nabis, reaşezarea în drepturi a emigranţilor şi extinderea Ligii Aheene asupra întregului Pelopones. Persoanele lipsite de prejudecăţi vor recunoaşte însă că Flamininus a reglementat aceste probleme cu atîta loialitate şi dreptate cîtă putea fi păstrată între două partide caracterizate, amîndouă, prin neloialitate şi nedreptate. Avînd în vedere ostilitatea veche şi profundă dintre spartani şi ahei, încorporarea Spartei în Liga Aheeană ar fi echivalat cu supunerea ei, soluţie potrivnică atît justeţei, cît şi prudenţei. Reaşezarea emigranţilor şi restaurarea completă a unei guvernări de douăzeci de ani n-ar fi însemnat altceva decît înlocuirea unui regim de teroare cu altul nou; soluţia adoptată de către Flamininus era corectă tocmai pentru că nu dădea satisfacţie nici unuia dintre cele două partide extremiste. În sfîrşit, se părea că se pusese capăt jafului pe uscat şi pe mare al spartanilor, iar

guvernarea însăşi, aşa cum era acum, nu putea să tulbure decît propria comunitate. Este posibil ca Flamininus, care îl cunoştea pe Nabis şi care nu putea să nu ştie cît de dorită era înlăturarea acestuia, să fi renunţat la aceasta pentru a pune capăt afacerii care, prin complicaţii al căror sfîrşit nu putea fi întrevăzut, ar fi putut să umbrească impresia nepătată despre succesele sale; de asemenea, este posibil ca el să fi păstrat Sparta ca o contrapondere faţă de puterea Confederaţiei Aheene în Peloponeş. Prima obiecţie se referă însă la o problemă secundară, în timp ce, gîndindu-ne la a doua, este puţin probabil ca romanii să se fi coborît într-atît încît să se teamă de ahei. Pacea dintre micile state greceşti a fost stabilită astfel cel puţin în exterior. Dar şi relaţiile din interiorul fiecărei comunităţi în parte îl preocupau pe arbitrul roman. Beoţienii îşi manifestară sentimentele lor filomacedonene imediat după expulzarea macedonenilor din Grecia. După ce, la rugăminţile lor, Flamininus permisese reîntoarcerea în patrie a compatrioţilor lor aflaţi în serviciul lui Filip, în fruntea confederaţiei beoţiene a fost ales Brachyllas, cel mai înflăcărat partizan al macedonenilor, Flamininus fiind iritat şi de alte evenimente. El le suportă cu o răbdare exemplară; dar beoţienii apropiaţi de Roma ştiau ce urma să-i aştepte după plecarea romanilor şi hotărîră moartea lui Brachyllas. Crezînd de cuviinţă că trebuie să-i ceară permisiunea lui Flamininus, acesta nu s-a opus. În consecinţă, Brachyllas fu asasinat; apoi, beoţienii nu se mulţumiră numai cu urmărirea ucigaşilor, ci şi a soldaţilor romani care treceau în grupuri mici prin teritoriul lor, omorînd aproximativ 500 dintre ei. Cu aceasta însă întrecuseră măsura; Flamininus le-a impus o amendă de un talant pentru fiecare soldat şi întrucît nu o plătiră, a adunat trupele din jur şi a asediat Coroneia (558, **196**). Beoţienii trecură la rugăminţi; într-adevăr, la intervenţia aheilor şi atenienilor, Flamininus ridică asediul în schimbul unei sume foarte modeste şi, cu toate că partida macedoneană a păstrat în continuare conducerea micului ţinut, romanii n-au utilizat faţă de această opoziţie puerilă altceva decît mărinimia unei mari puteri. Şi în restul Greciei, Flamininus se mulţumi să-şi exercite influenţa, în măsura în care nu trebuia să folosească forţa, asupra relaţiilor interne, îndeosebi din

comunităţile recent eliberate, ca să aducă consiliul şi curtea de judecată sub autoritatea celor avuţi, iar partida antimacedoneană la conducere, în fine, ca să ataşeze cît mai mult comunităţile de interesele romane, încorporînd în proprietatea lor tot ceea ce, după legea războiului, ar fi revenit romanilor. În primăvara anului 560 (**194**), opera era terminată. Flamininus adună încă o dată reprezentanţii tuturor comunităţilor greceşti la Corint, îi îndemnă să se folosească cu înţelepciune şi moderaţie de libertatea acordată şi ceru drept unică recompensă pentru bunăvoinţa romanilor ca prizonierii italici care fuseseră vînduţi în Grecia în timpul războiului cu Hannibal să-i fie trimişi în termen de 30 de zile. Apoi evacuă ultimele fortăreţe în care se mai aflau garnizoane romane, Demetrias, Chalcis, ca şi forturile secundare din Eubeea şi Acrocorint, care depindeau de ele, dezminţind astfel aserţiunea, răspîndită de către etolieni, potrivit căreia Roma ar fi moştenit lanţurile Greciei de la Filip, şi se reîntoarse în patrie cu toate trupele şi cu prizonierii eliberaţi.

Numai nedreptatea răutăcioasă sau slăbiciunea sentimentală nu pot să recunoască faptul că romanii doreau cu sinceritate libertatea Greciei, iar cauza pentru care un plan conceput cu atîta generozitate a eşuat atît de lamentabil trebuie să fie căutată numai în totala descompunere morală şi politică a naţiunii elene. Era un eveniment important faptul că o naţiune viguroasă guverna prin braţul ei puternic o ţară, pe care se obişnuise să o considere drept patria-mumă şi drept sanctuarul intereselor sale intelectuale cele mai elevate, spre libertatea deplină, acordînd fiecărei comunităţi scutirea de impozite, de garnizoane străine şi o conducere independentă neîngrădită; numai josnicia nu vede aici nimic altceva decît un calcul politic. Calcule politice sugeraseră romanilor posibilitatea eliberării Greciei; ea deveni o realitate datorită simpatiilor elene incredibil de puternice care stăpîneau tocmai atunci la Roma şi care îl înflăcăraseră şi pe Flamininus. Dacă romanii merită vreun reproş, atunci el constă în faptul că toţi, şi în special Flamininus care înăbuşise ezitările justificate ale senatului, au fost împiedicaţi să cunoască, în complexitatea lui, datorită impresiei create de numele

de elen, stadiul deplorabil al sistemului politic grecesc din perioada aceea şi că au permis tuturor comunităţilor, care, datorită antipatiilor lor neputincioase, atît dinăuntru, cît şi din afară, nu puteau nici să acţioneze, nici să menţină pacea, să-şi continue existenţa zbuciumată. Într-o asemenea situaţie, ar fi fost mai degrabă necesar să se pună capăt acestei libertăţi dăunătoare prin prezenţa permanentă a unei puteri superioare; indulgenta politică sentimentală, cu tot umanismul ei aparent, era cu mult mai crudă decît ar fi fost ocupaţia cea mai severă. În Beoţia, de exemplu, Roma a trebuit, dacă nu să provoace, cel puţin, să permită un asasinat politic, întrucît fusese luată hotărîrea de a retrage trupele romane, iar grecii prieteni cu Roma nu puteau fi împiedicaţi să-şi aleagă un remediu obişnuit în ţara lor. Dar Roma însăşi suferi de pe urma acestei politici şovăielnice. Fără greşeala politică a eliberării Greciei nu s-ar fi declanşat războiul cu Antiochos, iar acesta ar fi rămas inofensiv dacă nu s-ar fi comis eroarea de a retrage garnizoanele din principalele fortăreţe de la graniţa europeană. Istoria are o Nemesis pentru fiecare păcat, atît pentru aspiraţiile neputincioase spre libertate, cît şi pentru generozitatea neprevăzătoare.

Capitolul IX

Războiul împotriva lui Antiochos al Asiei

În regatul Asiei diadema Seleucizilor era purtată din anul 531 (**223**) de către Antiochos al III-lea, strănepotul întemeietorului dinastiei. Asemenea lui Filip, ajunsese în fruntea statului la 19 ani şi dovedise, mai ales în primele sale campanii din Orient, suficient spirit de acţiune şi destulă energie pentru ca să i se poată decerna, după protocolul curţii, fără prea mari exagerări, titlul de „cel Mare”. El reuşise, mai mult prin neputinţa adversarilor săi, îndeosebi a egipteanului Philopator, decît prin propria destoinicie, să restabilească întrucîtva integritatea monarhiei şi să readucă sub coroană mai întîi satrapiile orientale Media şi Parthyene, iar apoi statul separatist întemeiat de Achaios în Asia Mică, dincoace de Tauros. Prima încercare de a lua egiptenilor coasta Siriei, a cărei pierdere era atît de dureros resimţită, fusese respinsă în sîngeroasa bătălie de la Raphia tocmai în anul bătăliei de la Lacul Trasimenus; iar Antiochos, prudent, nu se mai încumetă să reînceapă ostilităţile cu Egiptul atîta vreme cît se afla pe tronul ţării un bărbat, fie el şi neputincios. După moartea lui Philopator (549, **205**), se părea că sosise momentul pentru distrugerea Egiptului; în scopul acesta, Antiochos se aliase cu Filip şi se aruncase asupra Coelesiriei, în timp ce regele macedonean atacase oraşele din Asia Mică. În urma intervenţiei romanilor, s-a creat pentru moment impresia că Antiochos va lupta împreună cu Filip împotriva acestora – o politică dictată de conjuncturi şi de tratatul de alianţă. Dar insuficient de clarvăzător pentru a respinge imediat şi cu toată energia intervenţia romanilor în afacerile Orientului, Antiochos considera că cea mai bună politică în avantajul său ar fi fost să se folosească de înfrîngerea lui Filip de către romani, fapt de care nimeni nu se îndoia, pentru a pune apoi singur stăpînire pe regatul egiptean; altminteri, ar fi

trebuit să-l împartă cu Filip. În ciuda relaţiilor intime care legau Roma de curtea alexandrină şi de pupilul regal, senatul nu avea nicidecum intenţia să fie, precum se intitula, „apărătorul" acestuia; el hotărî categoric să nu se amestece în afacerile asiatice decît în cazuri extreme şi să limiteze sfera puterii romane la Coloanele lui Hercule şi Helespont; în consecinţă, îl lăsă pe Marele Rege să acţioneze. Fără îndoială că acesta nu se gîndea la cucerirea Egiptului propriu-zis, întrucît una era să o proclame prin cuvinte, şi alta să se realizeze în fapt; în schimb, a început să cucerească pe rînd posesiunile externe ale Egiptului şi le-a atacat mai întîi pe cele din Cilicia şi din Palestina. Marea victorie repurtată în anul 556 (**198**) la Muntele Panion (izvoarele Iordanului) asupra generalului egiptean Scopas nu numai că i-a adus stăpînirea deplină asupra acestui teritoriu pînă la graniţa propriu-zisă a Egiptului, dar îi sperie atît de tare pe tutorii egipteni ai tînărului rege, încît aceştia, pentru a preîntîmpina invadarea Egiptului de către Antiochos, încheiară pacea, întărind-o prin logodna regelui cu fiica lui Antiochos, Cleopatra. Aşadar, după ce fusese atins primul ţel, Antiochos s-a îndreptat în anul următor, cel al bătăliei de la Kynoskephalai, cu o flotă puternică alcătuită din 100 de corăbii cu punte şi 100 de corăbii deschise spre Asia Mică, pentru a lua în stăpînire fostele posesiuni egiptene de pe coasta de sud şi de vest a Asiei Mici şi, în general, pentru a-i readuce pe grecii din Asia Mică sub coroana regatului său. Probabil că guvernul egiptean cedase aceste districte, care se aflau de fapt în mîinile lui Filip, în urma păcii încheiate cu Antiochos şi, în general, renunţase la toate posesiunile străine în favoarea lui. El a strîns în acelaşi timp la Sardes o puternică armată de uscat siriană. Aceste pregătiri se îndreptau indirect împotriva romanilor care îi ceruseră de la început lui Filip să-şi retragă garnizoanele din Asia Mică şi să lase neatins teritoriul rhodienilor şi pergamenilor, iar oraşelor libere, care asistau acum la înlocuirea stăpînirii lui Filip cu cea a lui Antiochos, constituţia consacrată neştirbită. Attalos şi rhodienii se văzură ameninţaţi din nou de acelaşi pericol care, cu cîţiva ani înainte, îi determinase să declare război lui Filip; bineînţeles, ei au încercat să-i antreneze pe romani în acest război, aşa cum o făcuseră în cazul celui care tocmai

se terminase. Attalos ceruse romanilor încă din anii 555/556 (**199/198**) ajutor militar împotriva lui Antiochos care îi ocupase teritoriul, în timp ce trupele sale fuseseră antrenate în războiul Romei. Rhodienii, mai energici, atunci cînd flota acestuia naviga în primăvara anului 557 (**197**) de-a lungul coastei Asiei Mici, îi declaraseră regelui Antiochos că o vor lua drept o declaraţie de război dacă aceasta va trece de insulele chelidoniene (în faţa coastei Liciei). Antiochos nu se sinchisi de ameninţările lor: încurajaţi de vestea bătăliei de la Kynoskephalai care tocmai sosise, aceştia începură imediat războiul şi apărară oraşele cariene cele mai importante, Kaunos, Halikarnassos, Myndos şi insula Samos împotriva regelui seleucid. Cele mai multe cetăţi pe jumătate libere se supuseră acestuia, dar unele dintre ele, îndeosebi importantele oraşe Smyrna, Alexandreia, Troas şi Lampsakos, auzind despre înfrîngerea lui Filip, găsiră suficiente resurse pentru a se împotrivi sirianului, iar rugăminţile lor fierbinţi se uniră cu cele ale rhodienilor. Nu ne putem îndoi de faptul că Antiochos, în măsura în care era capabil să ia o hotărîre şi s-o urmeze, nutrea deja intenţia nu numai de a alipi regatului său posesiunile egiptene din Asia, ci de a le cuceri şi pe cele din Europa, iar dacă nu, să caute totuşi să rişte un război cu Roma din această cauză. Romanii dispuneau aşadar de toate motivele pentru a da curs rugăminţilor aliaţilor lor şi de a interveni direct în Asia, dar ei nu s-au grăbit s-o facă. Nu numai că au întîrziat cît timp a durat războiul macedonean, neacordîndu-i lui Attalos nimic altceva decît sprijin diplomatic, care se dovedi, de altfel, foarte eficient la început, dar chiar şi după victorie – în timp ce afirmau că oraşele care fuseseră în stăpînirea lui Filip nu trebuiau să fie luate de către Antiochos, iar libertatea oraşelor asiatice Abydos, Kios, Myrina era garantată de documentele romane – ei n-au întreprins nimic pentru a o înfăptui şi pentru a împiedica ocuparea lor de către Antiochos, care folosise buna ocazie oferită de retragerea garnizoanelor macedonene pentru a le înlocui cu ale sale. Ei au mers şi mai departe permiţînd debarcarea regelui seleucid în Europa, în primăvara anului 558 (**196**), şi înaintarea lui în Chersonesul Tracic, unde ocupă Sestos şi Madytos şi petrecu o perioadă de timp mai

lungă pentru a-i astîmpăra pe barbarii traci şi pentru a reconstrui Lisimaheia distrusă, destinată să devină fortăreaţa principală şi capitala noii satrapii Thracia. Flamininus, însărcinat cu rezolvarea acestor probleme, trimise într-adevăr soli regelui aflat la Lisimaheia care au discutat integritatea teritoriului egiptean şi libertatea tuturor elenilor, dar fără rezultat. Regele invocă din nou titlurile sale legale şi irecuzabile asupra vechiului regat al lui Lysimachos, cucerit de către strămoşul său Seleukos, lămuri că nu intenţionează să cucerească noi teritorii, unica lui dorinţă fiind păstrarea integrităţii teritoriului său ereditar, şi respinse medierea romană în problema neînţelegerilor sale cu oraşele supuse din Asia Mică. A putut să adauge, pe drept, că încheiase pacea cu Egiptul, lipsindu-i astfel pe romani de un pretext formal pentru a interveni. Plecarea precipitată a regelui în Asia, determinată de ştirea falsă despre moartea tînărului rege al Egiptului, şi proiectele pe care această plecare le provocă în legătură cu o debarcare în Cipru sau chiar la Alexandria au dus la întreruperea tratativelor înainte ca acestea să fi fost încheiate sau să fi dus la vreun rezultat. În anul următor (559, **195**), Antiochos se reîntoarse la Lisimaheia cu o flotă şi o armată mai puternică şi se ocupă cu organizarea noii satrapii pe care o destinase fiului său, Seleukos. La Efes, el se întîlni cu Hannibal care fusese constrîns să se exileze, iar primirea excepţională care i se făcu acestuia a echivalat cu o declaraţie de război la adresa Romei. Cu toate acestea, Flamininus retrase în primăvara anului 560 (**194**) toate garnizoanele din Grecia. În condiţiile date, aceasta a fost cel puţin o eroare gravă, dacă nu un act criminal împotriva propriei conştiinţe, întrucît nu se poate respinge ideea că Flamininus, numai pentru a dărui patriei gloria neştirbită a unui război terminat în întregime şi a Eladei eliberate, se mulţumi să acopere superficial focul mocnind al răscoalei. Omul de stat roman putea să aibă dreptate dacă aprecia drept o eroare politică orice tentativă de a aduce Grecia sub dominaţia nemijlocită a Romei şi orice intervenţie în afacerile asiatice; dar opoziţia neastîmpărată din Grecia, aroganţa neputincioasă a regelui asiatic, prezenţa celui mai înverşunat duşman al romanilor, care ridicase Occidentul la luptă împotriva Romei, la

cartierul general sirian erau tot atîtea semne evidente ale iminenţei unei noi insurecţii a Orientului elen, care va încerca cel puţin să treacă Grecia de sub clientela romană sub cea a statelor opuse Romei şi, după ce va fi atins acest ţel, să extindă imediat sfera de operaţiuni. Este evident că Roma nu putea să îngăduie toate acestea. În timp ce Flamininus, ignorînd toate indiciile sigure ale războiului, retrăgea garnizoanele din Grecia şi îi impunea regelui Asiei condiţii pentru a căror respectare nu intenţiona să intervină ; el făcea prea mult în vorbe şi prea puţin în fapte şi uita sarcina sa de general şi de cetăţean în favoarea vanităţii personale care aspira la meritul de a fi dăruit romanilor pacea, iar grecilor de pe ambele continente, libertatea.

Antiochos exploată acest răgaz nesperat, consolidînd situaţia din interior şi relaţiile cu vecinii săi înainte de a începe războiul, pentru care se decise şi pentru care se entuziasmase cu atît mai mult cu cît inamicul părea că încearcă să-l evite. În anul 561 (**193**), o căsători pe fiica sa Cleopatra cu logodnicul ei, tînărul rege al Egiptului; faptul că ar fi promis ginerelui său retrocedarea provinciilor cucerite a fost susţinut într-adevăr mai tîrziu de către partea egipteană, dar probabil fără temei, aceste ţinuturi rămînînd, oricum, integrate Siriei. El îi oferi lui Eumenes, care urmase pe tronul Pergamului după moartea tatălui său, Attalos (557, **197**), retrocedarea oraşelor înstrăinate şi, de asemenea, pe una dintre fiicele sale drept soţie, cerîndu-i în schimb să părăsească alianţa romană. De asemenea, el o căsători pe alta dintre fiicele sale cu Ariarathes, regele Cappadociei, şi îi cîştigă pe galati cu daruri, în timp ce veşnic agitaţii pisidieni şi alte populaţii mai mici au fost supuse prin forţa armelor. Bizantinilor le acordă largi privilegii cu privire la oraşele din Asia Mică, declară că recunoaşte independenţa vechior oraşe libere Rhodos şi Cizic, iar în ceea ce le priveşte pe celelalte, că se va mulţumi cu recunoaşterea formală a puterii sale suzerane; dădu chiar de înţeles că se va supune arbitrajului rhodienilor. În Grecia continentală, se putea baza cu certitudine pe eolieni şi spera să-l readucă sub arme şi pe Filip. Mai mult, un plan conceput de către Hannibal obţinu acordul regelui; el urma să primească din partea lui Antiochos o flotă de 100 de corăbii

şi o armată de uscat formată din 10.000 de pedestraşi şi 1.000 de călăreţi cu care se dezlănţuise, mai întîi, la Cartagina al treilea război punic, iar apoi, în Italia, al doilea război al lui Hannibal; emisarii tyrieni plecară spre Cartagina pentru a pregăti insurecţia de aici (p. 466). În fine, se aşteptau succese ale insurecţiei spaniole care, atunci cînd Hannibal părăsise Cartagina, atinsese apogeul (p. 471). Aşadar, în timp ce nori grei de furtună se adunară din toate părţile deasupra Romei, grecii angajaţi în acţiunea aceasta au fost, ca întotdeauna, aceia care contau cel mai puţin, dar se manifestau ca şi cum ar fi fost cei mai importanţi şi erau cei mai nerăbdători. Îndîrjiţii şi trufaşii etolieni începură să creadă că Filip fusese învins de ei, şi nu de către romani, şi cu greu putură să aştepte înaintarea lui Antiochos în Grecia. Este caracteristic politicii lor răspunsul pe care strategul îl va adresa în curînd lui Flamininus, atunci cînd acesta le ceru o copie a declaraţiei de război împotriva Romei: că o va preda personal atunci cînd armata etoliană îşi va ridica tabăra lîngă Tibru. Etolienii acţionară ca agenţi ai regelui sirian pentru Grecia şi amăgiră amîndouă părţile, insuflîndu-i regelui convingerea că toţi grecii îl aşteaptă cu braţele deschise ca pe adevăratul salvator, iar celor din Grecia dispuşi să-i asculte, că debarcarea lui Antiochos ar fi mai apropiată decît era în realitate. În felul acesta, ei reuşiră într-adevăr să influenţeze egoismul ingenuu al lui Nabis, nerăbdator să pornească ostilităţile şi să reaprindă incendiul războiului la numai doi ani după plecarea lui Flamininus (primăvara anului 562, **192**); dar cu aceasta ei nu şi-au atins scopul. Nabis se aruncă asupra cetăţii Gythion, una dintre localităţile laconienilor liberi cedate aheilor în urma ultimului tratat, şi o cuceri; Philopoemen, strategul experimentat al aheilor, îl înfrînse la Munţii Barbostenieni, iar tiranul nu readuse nici măcar a patra parte din armata sa în capitală, unde fu asediat de către acelaşi Philopoemen. Întrucît un asemenea început nu era suficient pentru a-l aduce pe Antiochos în Europa, ceea ce se înţelege de la sine, etolienii se hotărîră să ocupe Sparta, Chalcis şi Demetrias şi, prin cucerirea acestor oraşe importante, să-l determine pe rege să se îmbarce. Ei crezură de cuviinţă să pună mai întîi stăpînire asupra Spartei, trimiţîndu-l pe etolianul Alexamenos în

Laconia sub pretextul aducerii unui contingent garantat prin tratat. Acesta urma să intre în oraş cu 1.000 de soldaţi, să-l înlăture pe Nabis şi să ocupe oraşul. Aşa se şi întîmplă pînă la urmă, iar Nabis a fost ucis în timpul unei parade militare; dar în vreme ce etolienii se răspîndiră în oraş cu scopul de a prăda, lacedemonienii găsiră răgazul suficient pentru a se regrupa şi a-i măcelări pînă la ultimul om. Ca urmare, Sparta consimţi să se alăture Ligii Aheene. După ce frumosul proiect al etolienilor nu numai că eşuase – pe bună dreptate –, dar avusese urmări contrare, unind aproape întregul Pelopones în mîinile partidei de opoziţie, destinul nu le surîse mai mult nici la Chalcis, partida proromană de aici chemînd împotriva etolienilor şi exilaţilor chalcidieni pe cetăţenii din Eretria şi Karystos, care erau filoromani. În schimb, reuşi ocuparea cetăţii Demetrias, întrucît magnezienii, cărora le revenise oraşul, se temură, nu fără temei, că sînt promişi lui Filip de către romani drept recompensă pentru ajutorul acordat împotriva lui Antiochos; la aceasta se adaugă faptul că mai multe escadroane de călăreţi reuşiseră să pătrundă în oraş sub pretextul de a-l escorta pe Eurylochos, conducătorul rechemat al opoziţiei împotriva Romei. În felul acesta, magnezienii trecură, în parte din proprie voinţă, în parte constrînşi, în tabăra etolienilor, iar aceştia nu întîrziară să se laude cu isprava lor la curtea seleucidă.

Antiochos se hotărî. Ruptura cu Roma nu se mai putea amîna, în ciuda încercărilor de a o îndepărta prin paliativul ambasadelor diplomatice. Încă în primăvara anului 561 (**193**), Flamininus, care continua să decidă în senat asupra afacerilor orientale, pronunţase în faţa solilor regelui Menippos şi Hegesianax ultimatumul roman: fie să evacueze Europa şi să dispună de Asia după bunul-plac, fie să păstreze Tracia şi să accepte protectoratul roman asupra oraşelor Smyrna, Lampsakos şi Alexandreia Troas. Aceleaşi condiţii au fost discutate încă o dată de către Antiochos şi solii senatului, Publius Sulpicius şi Publius Villius, la Efes, fortăreaţa principală şi cartierul general al regelui în Asia Mică. Amîndouă părţile se despărţiră cu convingerea că soluţia paşnică nu mai era posibilă. Ca urmare, Roma se hotărî pentru război. Încă în vara anului 562 (**192**), o flotă romană de 30 de corăbii cu 3.000 de soldaţi la bord, condusă de către Aulus

Atilius Serranus, apăru în faţa Gythionului, accelerînd prin sosirea ei încheierea tratatului dintre ahei şi spartani; coastele de est ale Siciliei şi Italiei au fost ocupate de trupe numeroase, cu scopul de a preîntîmpina o eventuală tentativă de debarcare; în Grecia era aşteptată în toamnă o armată de uscat. Din ordinul senatului, Flamininus călători, începînd cu primăvara anului 562 (**192**), prin Grecia, pentru a dejuca intrigile opoziţiei şi pentru a remedia, în limita posibilităţilor, urmările evacuării inoportune a Greciei. Etolienii se înfierbîntaseră într-atît, încît dieta lor hotărî să declare război Romei. În schimb, Flamininus reuşi să salveze Chalcis pentru romani, instalînd aici o garnizoană formată din 500 de ahei şi 500 de pergameni. De asemenea, întreprinse o tentativă pentru recuperarea cetăţii Demetrias; magnezienii ezitară. Chiar dacă unele oraşe pe care Antiochos îşi propusese să le îngenuncheze înainte de declanşarea marelui război rezistau încă, el nu mai putea să tergiverseze debarcarea, dacă nu dorea ca romanii să recîştige toate poziţiile pe care le abandonaseră cu doi ani în urmă prin retragerea tuturor garnizoanelor din Grecia. Antiochos îşi concentră corăbiile şi trupele de care dispunea în momentul acela – în total numai 40 de corăbii cu punte, 10.000 de pedestraşi, 500 de călăreţi şi şase elefanţi – şi părăsi Chersonesul Tracic, îndreptîndu-se spre Grecia, unde debarcă în toamna anului 562 (**192**), la Pteleon, în Golful Pagaseic. Imediat după aceea, ocupă apropiata cetate Demetrias. Aproximativ în aceeaşi perioadă, la Apollonia debarcă o armată romană de 25.000 de soldaţi, condusă de către pretorul Marcus Baebius. Aşadar, războiul începuse de ambele părţi.

Totul depindea de coeziunea acestei coaliţii îndelung pregătite împotriva Romei, în fruntea căreia se găsea Antiochos. În ceea ce priveşte planul de a determina răzvrătirea inamicilor Romei din Cartagina şi din Italia, Hannibal se confruntă la curtea de la Efes cu destinul caracteristic întregii sale cariere: acela de a apăra planuri măreţe în faţa unor oameni meschini şi cu spirit îngust. În favoarea executării lor nu se întîmplă nimic altceva decît compromiterea unor patrioţi cartaginezi; cartaginezilor nu le rămase altă cale decît aceea a supunerii totale faţă de Roma. Camarila nu-l dorea pe Hannibal;

bărbatul acesta era prea impunător pentru intrigile de curte şi, după ce încercase felurite expediente josnice, cum ar fi, de exemplu, acela prin care îl acuzau pe general, cu al cărui nume romanii îşi speriau copiii, că ar complota cu delegaţii romani, ea reuşi să-l convingă pe Antiochos – care, ca toţi monarhii nesemnificativi, era prea orgolios de independenţa sa personală şi care nu se lăsa mai uşor înfricoşat de altceva decît de gîndul că ar putea fi guvernat de altcineva – că nu era înţelept ca gloria sa să fie umbrită de acest bărbat ilustru. În consecinţă, marele consiliu luă hotărîrea ca fenicianul să fie întrebuinţat în viitor numai pentru rezolvarea unor sarcini secundare şi pentru a-şi pronunţa opinia – bineînţeles, cu gîndul de a nu i-o respecta niciodată. Hannibal se răzbună pe această adunătură acceptînd fiecare sarcină şi rezolvînd-o în mod strălucit. În Asia, Cappadocia se alătură Marelui Rege; Prusias al Bitiniei s-a alăturat însă, ca de obicei, partidei mai puternice. Regele Eumenes nu trădă vechea politică a familiei sale care urma să-i aducă abia acum roade bogate. Nu numai că refuzase cu perseverenţă toate ofertele lui Antiochos, dar îi invitase în permanenţă la război pe romani de la care îşi aştepta mărirea teritoriului său. Rhodienii şi bizantinii se alăturară, de asemenea, vechilor lor aliaţi. Egiptul trecu fără întîrziere de partea Romei şi-şi oferi sprijinul prin provizii şi contingente care n-au fost acceptate de către romani. În Europa, situaţia depindea înainte de toate de poziţia pe care o va adopta Filip al Macedoniei. Poate că o politică corectă ar fi trebuit să-l determine să se unească cu Antiochos, dînd uitării toate nedreptăţile şi eşecurile din trecut. De obicei însă, Filip nu era condus de astfel de considerente, ci de preferinţele şi de antipatiile sale, iar ura sa se îndrepta mai degrabă împotriva aliatului infidel, care nu-l ajutase împotriva inamicului comun, luînd în schimb partea sa din pradă şi tinzînd să-i devină şi în Tracia un vecin incomod, decît împotriva învingătorului său care îl tratase cu respect, ca un bărbat onorabil. Mai mult, Antiochos îl ofensase grav pe acest om pătimaş prin sprijinul acordat unor pretendenţi deplorabili la coroana macedoneană şi prin înmormîntarea fastuoasă a osemintelor macedonenilor căzuţi la Kynoskephalai; astfel, cu un zel foarte sincer,

el oferi întreaga sa forţă militară romanilor. Cea de-a doua putere a Greciei, Confederaţia Aheeană, păstra alianţa cu Roma cu aceeaşi fermitate a Macedoniei. Dintre comunităţile mai mici, nu se îndepărtară de Roma tesalienii şi atenienii, la aceştia din urmă Flamininus instalînd, pe acropolă, o garnizoană aheeană, pentru a ţine în gardă partida patrioţilor încă destul de puternică la Atena. Epiroţii se străduiră, după posibilităţi, să păstreze bunele relaţii cu amîndouă părţile. Astfel, în afară de corăbii şi magnezieni, cărora li se alăturase o parte a perhebienilor vecini, de partea lui Antiochos nu trecură decît Amynander, regele slab al atamanilor care fusese orbit de promisiuni exagerate privind coroana macedoneană, beoţienii, în fruntea cărora se afla în continuare opoziţia antiromană, iar din Pelopones, eleenii şi mesenienii, obişnuiţi să se alieze cu etolienii împotriva aheilor. Acesta era într-adevăr un început promiţător, iar titlul de comandant suprem cu puteri nelimitate, pe care etolienii îl acordară Marelui Rege, părea să adauge eşecului şi insulta. Ca de obicei, fusese folosită minciuna de amîndouă părţile; în locul unei mulţimi nenumărate din Asia, regele aduse o armată care abia dacă atingea jumătatea unei armate consulare ordinare, iar în locul braţelor deschise, pe care toţi elenii urmau să le întindă spre eliberatorul lor de sub jugul roman, doar cîteva bande de tîlhari şi un număr de comunităţi decăzute doreau să fraternizeze cu regele.

Pentru moment însă, Antiochos le-o luase înainte romanilor în Grecia propriu-zisă. Chalcis primise o garnizoană din partea aliaţilor greci al Romei şi respinse primele somaţii; cetatea s-a predat însă cînd Antiochos a sosit cu toate forţele sale, iar un detaşament roman, care venise prea tîrziu pentru ocuparea cetăţii, a fost nimicit de către rege la Delion. Astfel, Eubeea era pierdută pentru romani. În timpul iernii, Antiochos, împreună cu eolienii şi atamanii, a încercat să ocupe Tesalia; de asemenea, ocupă Termopile, cuceri Pherae şi alte oraşe; dar Appius Claudius veni cu 2.000 de soldaţi dinspre Apollonia, salvă Larissa şi se fortifică în locul acesta. Antiochos, obosit de campania din iarnă, preferă să se retragă în agreabilul său cartier de la Chalcis, unde petrecerile se ţinură lanţ şi unde, în ciuda celor 50 de ani ai săi şi a planurilor sale războinice, regele se căsători

cu o frumoasă chalcidiană. Astfel trecu iarna anilor 562-563 (**192-191**), fără ca Antiochos să fi făcut altceva decît să trimită scrisori în toate colţurile Greciei; un ofiţer roman observase că purta războiul cu pana şi cu cerneala. Odată cu sosirea primăverii anului 563 (**191**), statul-major roman debarcă în Apollonia: comandantul suprem, Manius Acilius Glabrio, bărbat de origine umilă, dar general destoinic, temut de soldaţi şi inamici, amiralul Gaius Livius, iar dintre tribunii militari remarcîndu-se Marcus Porcius Cato, învingătorul Spaniei, şi Lucius Valerius Flaccus, bărbaţi care, după străvechiul obicei roman, nu se simţeau înjosiţi să reintre în armată ca simpli comandanţi de legiuni, cu toate că fuseseră consuli. Ei au adus întăriri constînd în corăbii şi în soldaţi, printre altele şi călăreţi numizi şi elefanţi libieni, trimişi de către Massinissa, şi, în plus, permisiunea senatului de a accepta din partea aliaţilor extra-italici trupe auxiliare în număr de 5.000 de soldaţi. Astfel, forţele armate ale romanilor se ridicau în total la aproximativ 40.000 de soldaţi. Regele, care la începutul primăverii se deplasase la etolieni întreprinzînd de aici o expediţie inutilă în Acarnania, la aflarea ştirii despre debarcarea lui Glabrio în cartierul său general, se reîntoarse pentru a începe campania cu toată seriozitatea. Dar din cauza propriei neglijenţe, cît şi celei a locţiitorilor săi din Asia, rămase într-un mod inexplicabil lipsit de toate întăririle, aşa încît dispunea numai de o armată slabă, cu care debarcase în toamna precedentă la Pteleon, decimată în plus de îmbolnăvirile şi dezertările din timpul dezordonatelor tabere de iarnă. Etolienii înşişi, care se angajaseră să trimită pe cîmpul de luptă o armată serioasă, nu-i puseseră la dispoziţie comandantului suprem mai mult de 4.000 de soldaţi, acum cînd sosise clipa hotărîtoare. Trupele romane începuseră deja manevrele în Tesalia, unde avangarda lor, împreună cu armata macedoneană, alungă garnizoanele lui Antiochos din oraşe şi ocupă teritoriul atamanilor. Consulul înaintă cu armata principală şi forţele romanilor se adunară la Larissa. În loc să se întoarcă cu toată graba şi să evacueze cîmpul de bătălie în faţa inamicului superior din toate punctele de vedere, Antiochos se hotărî să se fortifice la Termopile şi să aştepte în locul acesta venirea marii armate din Asia. El însuşi se

aşează în pasul principal şi porunci etolienilor să ocupe înălţimile de pe care Xerxes reuşise odinioară să-i împresureze pe spartani. Dar numai jumătatea contingentului etolian crezu de cuviinţă că trebuie să se supună ordinului comandantului suprem; ceilalţi, în număr de 2.000, se încartiruiră în apropiatul oraş Heracleia, de unde nu participară într-alt fel la bătălie decît încercînd, atîta timp cît s-a desfăşurat aceasta, să cucerească tabăra romană prin surprindere şi s-o jefuiască. Etolienii aşezaţi pe înălţimi îşi îndeplinră şi ei misiunea cu neglijenţă şi repulsie; postul lor de pe Kallidromos se lăsă surprins de către Cato, iar falanga asiatică, atacată între timp din faţă de către consul, se risipi atunci cînd romanii, coborînd de pe munte, se năpustiră în flancul ei. Întrucît Antiochos nu avusese grijă de nimic şi nici nu se gîndise la o retragere, armata a fost nimicită, în parte pe cîmpul de bătălie, în parte în cursul retragerii dezordonate; un mic detaşament reuşi cu greu să ajungă la Demetrias, iar regele însuşi cu 500 de soldaţi la Chalcis. El se îmbarcă imediat în direcţia Efes; Europa era pierdută, cu excepţia posesiunilor tracice, şi nici fortăreţele nu mai puteau să fie apărate. Chalcis s-a predat romanilor, Demetrias lui Filip care, drept despăgubire pentru cucerirea aproape încheiată a oraşului Lamia din Achaia Ptiotis şi întreruptă din ordinul consulului, obţinu permisiunea de a se extinde asupra tuturor comunităţilor din Tesalia propriu-zisă şi chiar asupra teritoriului de graniţă al etolienilor şi al districtelor Dolopia şi Aperantia, care trecuseră între timp de partea lui Antiochos. Toţi grecii care se pronunţaseră în favoarea lui Antiochos se grăbiră să încheie pacea; epiroţii cerură cu umilinţă iertare pentru atitudinea lor ambiguă; beoţienii se predară fără condiţii; eleenii şi mesenienii, ultimii după o oarecare rezistenţă, se supuseră aheilor. Se împlinea astfel profeţia lui Hannibal: nu te poţi baza nicidecum pe greci care se închină oricărui învingător. Înşişi etolienii încercară, după ce diviziunea lor asediată la Heracleia fusese silită să capituleze după o dîrză rezistenţă, să încheie pacea cu romanii pe care îi provocaseră imprudent; însă condiţiile exagerate ale consulului roman şi o sumă de bani sosită la timp din partea lui Antiochos îi determinară să întrerupă încă o dată tratativele şi să reziste încă două luni asediului

de la Naupaktos. Oraşul se afla în pragul disperării, asaltul sau capitularea fiind iminente, cînd Flamininus, în strădaniile sale neobosite de a salva orice comunitate elenă de propria neghiobie şi de severitatea colegilor săi mai duri, interveni şi mijloci pentru început un armistiţiu acceptabil. Cu aceasta, armele erau depuse în Grecia întreagă; cel puţin pentru moment.

Un război şi mai periculos era însă iminent în Asia; el părea hazardat nu atît din cauza inamicului, cît mai ales a distanţei mari şi a comunicaţiilor nesigure cu patria, iar din cauza egoismului îndărătnic al lui Antiochos, războiul nu putea fi încheiat altfel decît printr-un atac în ţara inamicului. Mai întîi, trebuia să fie asigurată stăpînirea asupra mării. Flota romană, care, în timpul campaniei din Grecia, avusese sarcina de a întrerupe comunicaţiile dintre Grecia şi Asia Mică, reuşise chiar în timpul bătăliei de la Termopile să captureze, lîngă Andros, o apreciabilă escadră asiatică de transport; de atunci, a fost însărcinată cu pregătirea trecerii romanilor în Asia Mică şi, înainte de toate, cu alungarea flotei inamice din Marea Egee. Aceasta a ancorat în portul de la Cyssus, pe malul meridional al peninsulei care se întinde din Ionia spre Chios; aici sosi şi flota romană alcătuită din 75 de corăbii romane, 24 pergamene şi 6 cartagineze, toate cu punte, fiind comandante de Gaius Livius. Amiralul sirian Polyxenidas, un emigrant din Rhodos, n-avea să-i opună mai mult de 70 de corăbii cu punte; dar, întrucît flota romană aştepta încă corăbiile rhodiene, iar Polyxenidas se baza pe calitatea superioară îndeosebi a corăbiilor din Tyr şi Sidon, el acceptă bătălia fără ezitare. Ce-i drept, la început asiaticii au reuşit să scufunde una dintre corăbiile cartagineze, dar odată cu abordajul romanii cîştigară, prin curajul lor, întîietatea şi numai datorită vitezei vîslelor şi pînzelor lor adversarii au înregistrat o pierdere de numai 23 de corăbii. În cursul urmăririi, flota romană a fost întărită cu 25 de corăbii rhodiene, supremaţia romanilor în aceste ape fiind acum de două ori decisivă. Flota inamică nu s-a mai mişcat din rada portului de la Efes şi, întrucît nu a putut să fie provocată la o a doua bătălie, flota romană şi cea a aliaţiolor s-a dispersat pentru timpul iernii; corăbiile de război romane s-au îndreptat spre portul de la Cane, în

apropierea Pergamului. Cele două părţi se ocupară în timpul iernii de pregătiri pentru campania următoare. Romanii încercară să-i atragă de partea lor pe grecii din Asia Mică: Smyrna, care respinsese cu perseverenţă toate tentativele regelui de a pune stăpînire pe oraş, îi primi pe romani cu braţele deschise, iar la Samos, Chios, Erythrae, Klazomenae, Phokaea, Kyme şi în alte locuri partida romană cîştigă supremaţia. Antiochos era hotărît să împiedice, dacă era posibil, trecerea romanilor în Asia Mică şi, în consecinţă, s-a pregătit pentru lupta pe mare, în parte întărind cu ajutorul lui Polyxenidas flota staţionată la Efes, în parte echipînd cu ajutorul lui Hannibal o nouă flotă în Licia, Siria şi Fenicia; în plus, a adunat în Asia Mică o imensă armată de uscat, alcătuită din unităţi provenite din toate ţinuturile vastului său imperiu. În anul următor (564, **190**), flota romană îşi reluă operaţiunile foarte devreme. Gaius Livius lăsă flota rhodiană, care, numărînd de 36 de corăbii, venise de data aceasta la momentul oportun pentru a o supraveghea pe cea inamică în apele de la Efes şi se îndreptă cu partea cea mai mare a corăbiilor romane şi pergemene spre Helespont, pentru a asigura, în conformitate cu ordinul primit, trecerea armatei de uscat prin ocuparea cetăţilor de aici. Sestos fusese deja ocupată, iar Abydosul era foarte strîmtorat, cînd vestea despre înfrîngerea flotei rhodiene îl constrînse să se întoarcă. Amiralul rhodian Pausistratos, înşelat de aluziile compatriotului său că se va dezice de Antiochos, se lăsase surprins în portul de la Samos; el însuşi căzu în luptă, toate corăbiile sale, cu excepţia a cinci rhodiene şi două din Kos, fuseseră distruse; odată cu vestea aceasta, Samos, Phokaea, Kyme au trecut de partea lui Seleukos care îl înlocuia pe tatăl său la comanda supremă pe uscat în aceste ţinuturi. Însă cînd flota romană veni la Samos, în parte dinspre Cane, în parte dinspre Helespont, întărită după scurt timp cu 20 de corăbii noi ale rhodienilor, Polyxenidas se văzu obligat să se închidă din nou în portul de la Efes. Întrucît el refuză bătălia navală propusă şi, din cauza numărului redus al echipajului roman, nu exista posibilitatea unui atac de pe uscat, nici flota romană nu putu face altceva decît să-şi reia poziţiile de la Samos. O escadră se deplasă între timp la Patara, pe coasta Liciei, în parte pentru a-i apăra pe rhodieni de

atacurile ostenitoare declanşate din această direcţie, în parte şi înainte de toate pentru a împiedica intrarea în Marea Egee a flotei inamice, care urma să fie adusă de către Hannibal. Cînd această escadră se dovedi neputincioasă în faţa Patarei, noul amiral Lucius Aemilius Regillus, care sosise cu 20 de corăbii noi de la Roma, înlocuindu-l pe Gaius Livius la Samos, fu cuprins de indignare şi hotărî să pornească într-acolo cu întreaga flotă; cu greu ofiţerii săi au reuşit să-l facă să înţeleagă, în cursul deplasării, că obiectivul principal în momentul acela nu-l constituia cucerirea Patarei, ci stăpînirea Mării Egee, şi să-l determine să se reîntoarcă la Samos. În Asia Mică, Seleukos începuse între timp asediul Pergamului, în vreme ce Antiochos devasta cu armata principală teritoriul pergamen şi posesiunile mitilenilor de pe uscat; ei sperau să-i nimicească pe detestaţii Attalizi înainte de venirea ajutorului roman. Flota romană se îndreptă în ajutorul aliaţilor spre Elaeea şi portul de la Adramythion; dar, cum amiralul ducea lipsă de trupe, el nu dobîndi nici un rezultat favorabil. Pergamul părea pierdut, însă moliciunea şi delăsarea cu care era condus asediul îi permiseră lui Eumenes să aducă în oraş trupe auxiliare aheene conduse de către Diophanes, ale căror ieşiri temerare şi norocoase îi siliră pe mercenarii gali, însărcinaţi de către Antiochos cu asediul, să-l ridice. În apele sudice, planurile lui Antiochos au fost, de asemenea, dejucate. Flota echipată şi comandată de către Hannibal a încercat, după ce fusese reţinută mult timp de către vînturile potrivnice de vest, să pătrundă în sfîrşit în Marea Egee; la revărsarea lui Eurymedon în faţa Aspendosului din Pamfilia, ea întîlni însă o escadră rhodiană comandată de către Eudamos, iar în bătălia purtată aici între cele două flote, tactica lui Hannibal şi superioritatea numerică au fost depăşite de calitatea corăbiilor şi de experienţa ofiţerilor rhodieni – aceasta a fost prima bătălie navală şi ultima bătălie împotriva Romei purtată de către marele cartaginez. Victorioasa flotă rhodiană s-a deplasat apoi la Partara, împiedicînd aici proiectata joncţiune a celor două flote asiatice. În Marea Egee, flota romano-rhodiană de la Samos, slăbită în urma desprinderii corăbiilor pergamene trimise în Helespont pentru sprijinirea armatei de uscat care tocmai sosise, a fost atacată,

la rîndul ei, de către Polyxenidas, a cărui flotă număra acum cu nouă corăbii mai mult decît cea a adversarilor. În ziua de 23 decembrie, după calendarul necorectat, după cel corectat, aproximativ la sfîrşitul lunii august a anului 564 (**190**), s-a ajuns la bătălia de la promontoriul Myonnesos, între Teos şi Kolophon; romanii străpunseră linia de bătaie inamică şi încercuiră aripa stîngă în întregime, capturînd sau scufundînd 42 de corăbii. O inscripţie în vers saturnin din templul Larilor *permarini*, ridicat în amintirea acestei victorii pe Cîmpul lui Marte, relata romanilor, cîteva secole mai tîrziu, cum flota asiaticilor a fost nimicită în faţa ochilor regelui Antiochos şi a întregii sale armate de uscat şi cum romanii au terminat astfel „această luptă gigantică şi-i supuseră pe regi". De atunci, corăbiile inamice nu mai îndrăzniră să întreprindă vreo tentativă pentru împiedicarea trecerii armatei de uscat romane.

La Roma, învingătorul de la Zama fusese desemnat să conducă războiul de pe continentul asiatic; el exercita de fapt comanda supremă în locul generalului oficial, fratele său, Lucius Scipio, sărac cu duhul şi lipsit de calităţi militare. Rezerva, care staţionase pînă atunci în Italia meridională, a fost trimisă în Grecia, iar armata lui Glabrio, în Asia; cînd s-a aflat cine urma să preia comanda, 5.000 de voluntari din timpul războiului lui Hannibal s-au înrolat, pentru a mai lupta încă o dată sub ordinele conducătorului lor iubit. În luna iunie a romanilor sau, după cronologia corectată, în martie, Scipionii sosiră în tabără pentru a porni expediţia asiatică; dar surpriza a fost mare cînd s-au găsit angajaţi încă de la început într-un război fără sfîrşit cu exasperaţii etolieni. Senatul, apreciind că răbdarea nelimitată a lui Flamininus în faţa elenilor era exagerată, oferise etolienilor posibilitatea de a alege între plata unei contribuţii de război cu adevărat exorbitantă sau capitularea necondiţionată, ceea ce i-a determinat să ridice armele din nou; nimeni nu putea să întrevadă cînd va lua sfîrşit acest război de munte şi de fortăreţe. Scipio înlătură acest obstacol incomod prin încheierea unui armistiţiu de şase luni şi începu imediat marşul împotriva Asiei. Întrucît o flotă inamică era doar blocată în Marea Egee, iar o a doua, care se apropia din marea sudică, putea să sosească oricînd, în ciuda escadrei

însărcinate cu interceptarea ei, păru cel mai indicat să se urmeze drumul pe uscat prin Macedonia şi Tracia şi, de aici, prin Helespont, unde nu erau de aşteptat obstacole serioase, întrucît se putea conta pe deplin pe sprijinul lui Filip, regele Macedoniei, pe cel al lui Prusias, regele Bitiniei, aliatul romanilor, iar flota romană se putea stabili cu uşurinţă în strîmtoare. Extenuantul drum de-a lungul ţărmurilor macedonene şi tracice a fost străbătut fără piedici însemnate; Filip se îngriji atît de aprovizionare, cît şi de primirea prietenoasă pe care le-au făcut-o barbarii traci. Dar se pierduse atîta timp, fie cu etolienii, fie cu drumul, încît armata sosi în Chersonesul Tracic abia în ajunul bătăliei de la Myonnesos. Dar miraculoasa Fortuna a lui Scipio îi netezi şi de data aceasta calea, aşa cum făcuse odinioară în Spania şi Africa. La vestea bătăliei de la Myonnesos, Antiochos se pierdu cu firea în aşa măsură, încît dădu ordin să fie evacuată fortăreaţa Lisimaheia din Europa, bine apărată şi aprovizionată atît de garnizoană, cît şi de către cetăţenii care rămăseseră fideli restauratorului oraşului lor, uitînd, în plus, să retragă garnizoanele din Aenos şi Maroneia, ba şi să distrugă bogatele depozite; nu opuse nici cea mai mică rezistenţă la debarcarea romanilor pe malul asiatic, ci îşi irosi timpul la Sardes, plîngîndu-şi destinul. Nu putem pune la îndoială faptul că, dacă ar fi apărat Lisimaheia numai pînă în vara care se apropia şi şi-ar fi deplasat marea armată la Helespont, Scipio ar fi fost nevoit să accepte taberele de iarnă pe malul european într-o poziţie care, din punct de vedere militar şi politic, era departe de a fi satisfăcătoare. În timp ce romanii debarcaţi pe malul asiatic au rămas cîteva zile pe poziţie pentru a se reface şi în aşteptarea comandanţilor reţinuţi de îndatoriri religioase, în tabără sosiră soli ai Marelui Rege pentru a negocia pacea. Antiochos oferi jumătate din cheltuielile de război şi cedarea posesiunilor sale europene, precum şi a tuturor oraşele greceşti din Asia Mică trecute de partea romanilor; Scipio ceru însă achitarea tuturor cheltuielilor de război şi renunţarea la întreaga Asie Mică. Primele condiţii, declară el, ar fi fost acceptabile în cazul în care armata s-ar fi aflat încă în faţa Lisimaheiei sau numai dincoace de Helespont; acum însă, cînd calul simţea deja hamul şi-şi

cunoaştea călăreţul, ele nu mai erau mulţumitoare. Tentativele Marelui Rege de a cumpăra, după obiceiul oriental, pacea de la adversarul său, în schimbul unei sume de bani – el oferi jumătate din veniturile sale anuale! – eşuară, cum este lesne de înţeles; în schimbul eliberării fără răscumpărare a fiului său căzut prizonier, bravul cetăţean dădu Marelui Rege, drept recompensă, sfatul prietenos de a accepta pacea în orice condiţii. Faptul însă nu era neapărat necesar; dacă regele s-ar fi putut decide să prelungească războiul retrăgîndu-se în interiorul Asiei, antrenîndu-l astfel pe inamic în urmărirea sa, deznodămîntul fericit n-ar fi fost nicidecum imposibil. Antiochos însă, iritat de aroganţa probabil intenţionată a adversarului său şi prea indolent pentru orice strategie durabilă şi consecventă, se grăbi să-şi expună – cu cît mai repede, cu atît mai bine – extraordinarele sale mase armate inegale şi indisciplinate loviturii legiunilor. În valea Hermos, lîngă Magnesia, la picioarele lui Sipylos, nu departe de Smyrna, trupele romane le întîlniră pe cele inamice în toamna înaintată a anului 564 (**190**). Acestea numărau aproape 80.000 de soldaţi, dintre care 12.000 de călăreţi; romanii, care dispuneau de aproximativ 5.000 de soldaţi voluntari din rîndul aheilor, pergamenilor şi macedonenilor, nu ajungeau nici măcar la jumătate din efectivul acestora; însă erau atît de siguri de victorie, încît nici nu aşteptară însănătoşirea comandantului lor, rămas bolnav la Elaea, comanda fiind preluată de către Gnaeus Domitius. Antiochos a trebuit să formeze două diviziuni numai pentru a-şi rîndui imensa armată. În prima a fost inclusă masa trupelor uşoare, peltaştii, arcaşii, prăştierii, arcaşii călăreţi ai misiilor, daheilor şi elimeilor, arabii cu dromaderii lor şi carele cu seceri; în cea de-a doua, cavaleria grea (catafractarii, un fel de cuirasaţi) fu dispusă pe flancuri, alături de care a fost aşezată pedestrimea galică şi capadociană, iar în centru, falanga înarmată după model macedonean, floarea armatei, numărînd 16.000 de soldaţi. Aceasta nu se putea desfăşura din cauza îngustimii locului, fiind silită să se aşeze în rînduri duble, în număr de 32, în adîncime. În spaţiul dintre cele două diviziuni au fost plasaţi 54 de elefanţi, distribuiţi printre detaşamentele falangei şi cavaleriei grele. Romanii aşezară puţine

escadroane pe flancul stîng, unde rîul oferi acoperire; cavaleria şi toate trupele uşoare au fost comasate pe flancul drept, condus de către Eumenes, iar legiunile ocupară centrul. Eumenes începu bătălia trimiţîndu-şi arcaşii şi prăştierii împotriva carelor cu seceri, cu ordinul de a ţinti caii; în scurt timp, nu numai că acestea au fost dispersate, dar au fost dezorganizate şi rîndurile de cămile aflate în imediata apropiere; pe partea stîngă începu deja deruta în rîndul cavaleriei grele din linia a doua. Eumenes se aruncă atunci cu întreaga cavalerie romană, care număra 3.000 de cai, asupra infanteriei de mercenari, aşezată în linia a doua, între falangă şi aripa stîngă a cavaleriei grele, şi, întrucît aceasta dădu înapoi, cuirasaţii dezorientaţi o luară la fugă. Falanga, care tocmai îşi deschisese rîndurile pentru a permite trecerea trupelor uşoare şi se pregătea să înainteze împotriva legiunilor, a fost blocată pe flanc de atacul cavaleriei şi silită să se oprească şi să facă front pe două direcţii, manevră favorizată de adîncimea dispunerii ei. Dacă ar fi fost prezentă cavaleria asiatică grea, echilibrul bătăliei ar fi putut fi restabilit; însă flancul stîng era dispersat, iar cel drept, comandat de către Antiochos însuşi, ajunse, gonind micul detaşament de cavalerie care-i fusese opus, la tabăra romană, care se apăra cu dificultate împotriva atacului său. Astfel, cavaleria lipsea de pe cîmpul de bătălie în momentul decisiv. Romanii au avut grijă să nu atace cu legiunile lor falanga, ci să trimită împotrivă-i arcaşii şi prăştierii care nu-şi greşiră niciodată ţinta în această masă compactă. Cu toate acestea, falanga se retrăgea încet şi în ordine, pînă cînd elefanţii, plasaţi în intervalele dintre trupe, se speriară şi rupseră rîndurile. Cu aceasta, întreaga armată se risipi într-o fugă generală; tentativa de a apăra tabăra dădu greş, făcînd să crească numărul morţilor şi prizonierilor. Estimarea pierderilor lui Antiochos – 50.000 de soldaţi – nu este cu totul inadmisibilă, avînd în vedere confuzia generală; romanii, ale căror legiuni nici nu fuseseră angajate în bătălie, nu plătiră în schimbul victoriei – care le-a oferit cel de-al treilea continent – mai mult de 24 de călăreţi şi 300 de pedestraşi. Asia Mică s-a predat împreună cu Efesul, de unde amiralul a trebuit să retragă flota în grabă, şi cu Sardesul, oraşul de reşedinţă. Acesta ceru pacea

şi acceptă condiţiile impuse de romani care, respectînd tradiţia, n-au fost altele decît cele oferite înainte de bătălie, incluzînd aşadar înainte de toate cedarea Asiei Mici. Pînă la ratificarea acestora, armata urma să staţioneze în Asia Mică pe cheltuiala regelui, ceea ce l-a costat pe acesta nici mai mult nici mai puţin de 3.000 de talanţi (5 milioane de taleri). Antiochos însuşi, din pricina caracterului său delăsător, se obişnui în curînd cu pierderea unei jumătăţi din regatul său. Corespunde întru totul comportamentului său declaraţia potrivit căreia le mulţumea romanilor de a-l fi despovărat de grija guvernării unui regat prea întins. După această zi de la Magnesia, Asia dispăru din rîndul marilor state; şi poate niciodată o mare putere n-a fost distrusă atît de rapid şi de umilitor, precum Regatul Seleucizilor aflat sub domnia lui Antiochos cel Mare. El însuşi a fost linşat puţin timp după aceea, la Elymais, lîngă Golful Persic (567, **187**), de către populaţia nemulţumită de jefuirea templului lui Bel, ale cărui bogăţii urmau să-i umple visteria goală.

După ce obţinuse victoria, guvernul roman trebuia să reglementeze problemele Asiei Mici şi al Greciei. Ce-i drept, Antiochos fusese înfrînt în Asia Mică, dar aliaţii şi satrapii săi din interiorul continentului, dinaştii frigieni, capadocieni şi paflagonieni, bazîndu-se pe depărtarea pînă la ţările lor, se sustrăgeau supunerii, iar celţii asiatici – care, de fapt, nu fuseseră aliaţii lui Antiochos, ci îi permiseseră numai, conform uzanţei, să înroleze mercenari din ţinuturile lor –, de asemenea, nu se crezură obligaţi să le acorde romanilor vreo atenţie. Noul comandant suprem roman, Gnaeus Manlius Volso, care îl înlocui, în primăvara anului 565 (**189**), pe Lucius Scipio în Asia Mică, luă această situaţie drept pretext lesnicios pentru a-şi cîştiga laurii în serviciul patriei şi proclamă protectoratul roman asupra elenilor din Asia Mică, aşa cum se procedase în Spania şi Galia; bărbaţii cei mai austeri din senat ezitară totuşi să recunoască legitimitatea acestui război. Consulul porni din Efes, jefui fără pretext şi fără măsură cetăţile şi principii de pe cursul superior al Meandrului şi din Pamfilia şi se întoarse apoi spre sud împotriva celţilor. Locuitorii cantonului vestic, tolistobogii, se refugiară cu toate bunurile lor pe muntele Olympos, cei ai celui

mijlociu, tectosagii, pe muntele Magaba, cu speranţa că vor putea rezista aici pînă cînd iarna îi va sili pe străini să se retragă. Dar săgeţile arcaşilor şi proiectilele prăştierilor romani, care vor înclina de atîtea ori balanţa în defavoarea celţilor care nu foloseau armele acestea – avînd aproximativ acelaşi efect ca armele de foc folosite împotriva triburilor sălbatice în timpurile moderne –, învinseră avantajul înălţimilor, iar celţii pieriră într-una din acele bătălii cum fuseseră deja şi cum vor mai fi disputate pe Pad şi pe Sena, dar care pare aici tot atît de ciudată precum prezenţa acestui popor nordic în rîndul naţiunilor greceşti şi frigiene. Numărul celor ucişi şi, încă mai mult, al celor luaţi prizonieri a fost uriaş în amîndouă locurile. Supravieţuitorii se salvară dincolo de Halys, în al treilea canton celtic, cel al trocmerilor, netulburaţi de consul, întrucît acesta nu îndrăzni să se aventureze dincolo de graniţa stabilită de Scipio şi Antiochos.

Problemele Asiei Mici au fost reglementate, în parte, prin pacea cu Antiochos (565, **189**), în parte, prin stabilirea unei comisii romane, prezidată de către consulul Volso. În afara trimiterii de ostatici, printre care se număra şi fiul său mai mic, şi a plătirii unei contribuţii de război, pe măsura bogăţiilor Asiei, de 15.000 de talanţi eubeici (25.500.000 de taleri), dintre care o cincime trebuia achitată imediat, iar restul în 12 rate anuale, Antiochos a fost constrîns să cedeze toate posesiunile sale europene, iar în Asia Mică, toate ţinuturile situate la vest de Halys şi de lanţul muntos al Taurusului care separă Cilicia de Lycaonia, astfel încît, din întreaga peninsulă nu-i rămăsese altceva decît Cilicia. Bineînţeles că trebuia să renunţe şi la protectoratul asupra regatelor şi principatelor din Orientul Apropiat. Chiar şi dincolo de graniţele romane, Capadocia nu numai că adoptă o poziţie independentă faţă de Asia sau Siria, cum era denumit acum mai potrivit Regatul Seleucizilor, dar satrapii celor două Armenii, Artaxias şi Zariadris, deveniră, sub influenţa romană, deşi nu în conformitate cu tratatul de pace, regi de sine stătători şi ctitori de noi dinastii. Regele sirian pierdu dreptul de a purta războaie de agresiune împotriva statelor vestice, iar în cazul unui război de apărare, de a-şi însuşi teritorii ale atacatorilor la încheierea

tratatelor de pace, dreptul de a naviga cu corăbii de război la vest de vărsarea lui Kalykadnos, exceptînd transportul de ambasadori, ostatici sau tribut, în general, de a păstra mai mult de zece corăbii cu punte, exceptînd eventualitatea unui război de apărare, de a dresa elefanţi de război, în fine, de a adăposti refugiaţi politici sau dezertori din statele vestice sau de a înrola mercenari din teritoriul acestora. El a predat corăbiile de război de care dispunea, elefanţii şi refugiaţii politici care găsiseră azil politic în Siria. Drept compensaţie, Marele Rege obţinu titlul de prieten al comunităţii romane. Cu acestea, statul Siria a fost neutralizat cu desăvîrşire şi pentru totdeauna în Occident, atît pe mare, cît şi pe uscat; semnificativ pentru organizarea slabă şi haotică a regatului seleucid este faptul că, dintre toate marile state învinse de Roma, el a fost singurul care, după prima înfrîngere, n-a mai năzuit niciodată la o nouă confruntarea armată. Regele Ariarathes al Cappadociei, ţara sa fiind situată în afara graniţei trasată de romani în jurul statelor clientelare, scăpă cu o amendă de 600 de talanţi (1.000.000 de taleri) care va fi redusă la jumătate în urma rugăminţilor ginerelui său Eumenes. Regele Prusias al Bitiniei îşi păstra teritoriul neştirbit. La fel şi celţii, însă aceştia trebuiră să promită că nu vor mai trimite bande înarmate dincolo de graniţele lor, ceea ce a pus capăt tributurilor ruşinoase plătite pînă atunci de numeroasele oraşe ale Asiei Mici. Roma a fost astfel, pentru grecii asiatici, o adevărată binefacere pe care aceştia nu au întîrziat s-o răsplătească prin coroane de aur şi panegirice. În partea occidentală a Asiei Mici, reglementarea litigiilor teritoriale prezenta mai multe dificultăţi, întrucît politica dinastică a lui Eumenes intra aici în coliziune cu cea a hansei greceşti. Pînă la urmă, s-a ajuns la o înţelegere. Tuturor oraşelor greceşti care fuseseră independente şi trecuseră de partea romanilor pînă în ziua bătăliei de la Magnesia le-a fost confirmată libertatea şi au fost scutite pentru viitor de plata tributului către diferiţii dinaşti, exceptînd pe acelea care anterior fuseseră tributare lui Eumenes. Astfel, deveniră independente cetăţile Dardanos şi Ilion, strămoşii îndepărtaţi ai romanilor din timpurile lui Aeneas; de asemenea, Kyme, Smyrna, Klazomenae, Erythrae, Chios, Kolophon,

Milet şi alte cetăţi cu nume răsunătoare. Phokaea, care, în ciuda capitulării sale, fusese jefuită de către marinarii romani, obţinu drept compensaţie, în mod extraordinar, libertatea şi teritoriul său, cu toate că nu se încadra în categoria stabilită prin tratat. Cele mai multe oraşe ale hansei greco-asiatice se bucurară de extinderi teritoriale şi de alte avantaje. Rhodos, cum era firesc, a fost tratată cu dărnicie, obţinînd Licia, cu excepţia oraşului Telmissos, şi, la sud de Meandru, cea mai mare parte din Caria. Antiochos garanta, de altfel, proprietatea şi cererile rhodienilor din regatul său, ca şi libertatea vamală de care se bucuraseră pînă atunci. Celelalte oraşe, deşi constituiau cea mai mare parte din pradă, reveniră Attalizilor, a căror fidelitate statornicită faţă de Roma, alături de neajunsurile îndurate de Eumenes în războiul acesta şi de meritul său personal pentru izbînda în bătălia decisivă au fost recompensate de către Roma cum niciodată un rege nu i-a răsplătit pe aliaţii săi. Eumenes primi în Europa Chersonesul şi Lisimaheia, în Asia, cu excepţia Misiei, pe care o deţinea deja, provinciile Frigia de lîngă Helespont, Lidia cu Efes şi Sardes, districtul nordic al Cariei pînă la Meandru împreună cu Tralles şi Magnesia, Frigia Mare şi Lycaonia cu o porţiune din Cilicia, ţinutul Milyas dintre Frigia şi Licia, şi, ca port la marea sudică, oraşul lician Telmissos. Mai tîrziu s-a ajuns la o dispută între Eumenes şi Antiochos pentru Pamfilia, mărul discordiei fiind problema legată de poziţionarea acesteia dincoace sau dincolo de Munţii Tauros, provincia revenindu-i în consecinţă unuia sau celuilalt. În afară de acestea, el obţinu dreptul de a percepe impozitele şi protectoratul asupra oraşelor greceşti cărora nu li se acordase libertatea absolută, însă cu condiţia ca acestea să-şi păstreze autonomia şi ca tributul să rămînă constant. Mai mult, Antiochos trebui să-i restituie lui Eumenes suma de 350 de talanţi (600.000 de taleri) pe care o datora tatălui său, Attalos, şi să-l despăgubească, de asemenea, cu 127 de talanţi (218.000 de taleri) pentru cantităţile restante de cereale. În sfîrşit, Eumenes primi pădurile regale şi elefanţii cedaţi lui Antiochos, nu însă şi corăbiile de război care au fost arse; romanii nu suportau altă putere navală care să rivalizeze cu aceea proprie. În urma acestora, regatul Attalizilor devenise în

Europa de Est şi în Asia ceea ce Numidia era în Africa: un stat puternic, dependent de Roma, cu o constituţie absolutistă, destinat şi capabil să ţină la respect atît Macedonia, cît şi Siria, fără a necesita sprijin roman decît în cazuri extraordinare. Cu această creaţie dictată de raţiuni politice, romanii împăcaseră, în măsura posibilităţilor, independenţa grecilor asiatici, impusă de simpatii republicane şi naţionale, ca şi de vanitate. Ei erau ferm hotărîţi să nu se ocupe de afacerile regiunilor orientale situate dincolo de Tauros şi de Halys; acest lucru este demonstrat de condiţiile păcii cu Antiochos şi, chiar mai mult, de refuzul constant al senatului de a acorda cetăţii Soloi din Cilicia libertatea reclamată de către rhodieni în interesul locuitorilor acesteia. Cu aceeaşi statornicie a fost respectat principiul de a nu ocupa provincii transmarine. După ce flota romană a mai întreprins o expediţie în Creta, impunînd eliberarea prizonierilor de război vînduţi aici în sclavie, flota şi armata de uscat părăsiră Asia în vara tîrzie a anului 566 (**188**); cu această ocazie, armata de uscat, care se deplasa din nou prin Tracia, avu mult de suferit din cauza atacurilor barbarilor, ceea ce se datora în primul rînd neglijenţei generalilor. Romanii nu aduseră din Orient altceva decît glorie şi aur, care, încă din epoca aceasta, obişnuiau să fie reunite în forma practică a adresei de mulţumire, coroana de aur. Şi Grecia europeană fusese zguduită de acest război asiatic şi avea nevoie de o reorganizare. Etolienii, care, după armistiţiul încheiat cu Scipio în primăvara anului 564 (**190**), încă nu-şi dădeau seama de nulitatea lor, nu numai că creaseră dificultăţi circulaţiei între Grecia şi Italia prin corsarii lor din Kephallonia, dar încă din perioada armistiţiului, înşelaţi de rapoarte false despre starea lucrurilor din Asia, au comis nesăbuinţa de a-l aşeza din nou pe Amynander pe tronul atamanilor şi de a purta un război de hărţuială cu Filip în teritoriile de graniţă etoliene şi tesaliene ocupate de către acesta, pricinuindu-i regelui mai multe înfrîngeri. Fireşte că Roma a răspuns cererii lor de pace cu debarcarea consulului Marcus Fulvius Nobilior. Acesta preluă comanda legiunilor în primăvara anului 565 (**189**) şi, după un asediu de 15 zile, cuceri Ambracia, oferind garnizoanei condiţii onorabile de capitulare, în timp ce macedonenii, ilirii, epiroţii şi aheii se năpustiră

concomitent asupra etolienilor. Nu putea fi vorba de o rezistenţă în adevăratul sens al cuvîntului; în urma insistenţelor cu care etolienii au cerut pacea, romanii renunţară, în fine, la război şi oferiră condiţii care, în cazul unor asemenea adversari ticăloşi şi deplorabili, pot fi apreciate drept acceptabile. Etolienii pierdură toate oraşele şi teritoriile care se aflau în mîinile adversarilor lor, înainte de toate Ambracia, care, în urma unei intrigi urzite la Roma împotriva lui Marcus Fulvius, va deveni mai tîrziu liberă şi independentă; de asemenea, Oinia, atribuită acarnanienilor, şi Kephallonia. Etolienii pierdură dreptul de a declara război sau de a încheia pace, devenind astfel, din acest punct de vedere, dependenţi de politica externă a Romei; în fine, plătiră o mare sumă de bani. Kephallonia respinse acest tratat din proprie iniţiativă şi se conformă abia după debarcarea lui Marcus Fulvius pe insulă; mai mult, locuitorii din Same, care se temeau că vor fi alungaţi din cetatea lor de către coloniştii romani din cauza poziţiei sale strategice, se revoltară după o supunere iniţială şi rezistară la un asediu de patru luni, după care oraşul fu totuşi cucerit, locuitorii fiind vînduţi cu toţii în sclavie. Roma se crampona şi în acest caz de principiul nelărgirii graniţelor sale dincolo de Italia şi de insulele învecinate. Ea nu luă altceva din pradă decît cele două insule, Kephallonia şi Zakynthos, care completau avantajul posesiunii Corcyrei şi al altor porturi din Marea Adriatică. Celelalte cuceriri au fost repartizate aliaţilor Romei; dar cei mai importanţi dintre aceştia, Filip şi aheii, n-au fost nicidecum mulţumiţi de partea din pradă ce le fusese hărăzită. Filip se simţea ofensat, şi nu fără temei. El putea afirma fără înconjur că principalele dificultăţi ale ultimului război nu veniseră din partea inamicului, ci constaseră în lungimea şi nesiguranţa drumurilor şi fuseseră biruite datorită atitudinii sale loiale. Senatul recunoscu, într-adevăr, meritele acestea, scutindu-l de tributul restant şi înapoindu-i ostaticii; dar Filip nu obţinu extinderile teritoriale pe care le sperase. El primi ţinutul Magnesiei cu Demetrias, pe care o cucerise de la etolieni; în afară de acesta, mai primi ţinuturile dolopienilor şi atamanilor şi o parte din Tesalia, de unde eolienii fuseseră goniţi, de asemenea, de trupele sale. În Tracia, interiorul rămînea, ce-i drept, sub tutelă

macedoneană, dar asupra cetăţilor de pe litoral şi asupra insulelor Thasos şi Lemnos, aflate de fapt în mîinile macedoneanului, nu s-a hotărît nimic, în timp ce Chersonesul fusese acordat explicit lui Eumenes; era evident faptul că Eumenes primise posesiuni şi în Europa, pentru a ţine la respect, în caz de nevoie, nu numai Asia, dar şi Macedonia. Îndîrjirea orgoliosului şi, în multe privinţe, nobilului bărbat era firească; dar romanii nu se lăsară conduşi de meschinărie în luarea acestor hotărîri, ci de o veritabilă necesitate politică. Macedonia ispăşea acum faptul că fusese odinioară o putere de prim rang şi purtase cu Roma război pe picior de egalitate; în cazul ei existau mai multe motive decît în cel al Cartaginei ca restaurarea vechii puteri să fie prevenită. La ahei, evenimentele luară alt curs. În timpul îndelungatului război împotriva lui Antiochos, ei îşi satisfăcuseră speranţa de a cuprinde în confederaţia lor întregul Peloponeş, întrucît aderaseră cu mai multă sau mai puţină repulsie mai întîi Sparta, apoi, după expulzarea asiaticilor din Grecia, şi Elis, şi Messene. Romanii asistaseră la acestea şi toleraseră chiar o anumită desconsideraţie faţă de Roma. După ce Messene declarase că dorea să se supună romanilor, şi nu să intre în confederaţie, aceasta din urmă folosind, în consecinţă, forţa, Flamininus nu uitase să amintească aheilor că asemenea stipulaţii izolate asupra unei părţi a prăzii sînt nedrepte în sine şi mai mult decît supărătoare în relaţiile dintre ahei şi romani; însă din cauza greşelii politice de a fi fost îngăduitor faţă de eleni, le permise aheilor să acţioneze după dorinţă. Evenimentele nu se opriră aici. Aheii, chinuiţi de setea lor puerilă de mărire, nu eliberară oraşul Pleuron din Etolia, pe care-l ocupaseră în timpul războiului, ci, dimpotrivă, îl transformară forţat într-un membru al ligii lor; cumpărară Zakynthos de la guvernatorul ultimului posesor, Amynander, şi ar fi ocupat cu mare plăcere şi Egina. După ce se încăpăţînaseră mai multă vreme, ei au cedat insula Romei, dar s-au revoltat la sfatul înţelept al lui Flamininus de a se mulţumi cu Peloponesul lor. Considerau de datoria lor să se laude cu libertatea statului, cu atît mai mult cu cît aceasta era imaginară; se vorbea de dreptul de război şi de ajutorul fidel al aheilor în războaiele romanilor; delegaţii romani trimişi la dieta aheeană au

fost întrebaţi de ce se nelinişteşte Roma din cauza Messenei, întrucît nici Achaia nu ridică problema cetăţii Capua, iar inimosul patriot care vorbise astfel fu aplaudat, fiind sigur de voturile în alegeri. Toate acestea ar fi fost bune şi măreţe, dacă n-ar fi fost atît de ridicole. Într-adevăr, nu putea să fie tăgăduită realitatea, deşi foarte tristă, că Roma, cu cît dorea mai mult să întemeieze libertatea elenilor şi să primească în schimb recunoştinţa lor, nu declanşa decît anarhia şi nu obţinea altceva decît nemulţumirea lor. Ce-i drept, la baza antipatiei împotriva puterii protectoare se aflau sentimente foarte nobile, iar curajul personal al unor bărbaţi influenţi nu putea fi contestat. Cu toate acestea, patriotismul aheean al momentului rămînea o nebunie şi o veritabilă caricatură istorică. Cu toată ambiţia şi cu toată sensibilitatea lor naţională, întreaga naţiune, de la cel mai umil la cel mai nobil bărbat, era pătrunsă de cel mai profund sentiment al neputinţei. În permanenţă, bărbatul liberal, ca şi cel servil încercau să desluşească intenţiile Romei; ei mulţumeau cerului cînd temutul decret nu era emis; se îndîrjeau cînd senatul le dădea de înţeles că ar face bine să cedeze de bunăvoie, pentru a nu fi siliţi la aceasta; făceau ceea ce trebuiau să facă, după posibilităţi, într-un mod potrivnic Romei, „întru salvarea aparenţelor”; raportau, explicau, întîrziau, se eschivau, iar cînd, în fine, toate acestea deveneau inutile, cedau cu un suspin patriotic. Aceste procedee ar merita cel puţin indulgenţă, nu aprobare, dacă conducătorii ar fi fost măcar hotărîţi pentru luptă şi ar fi preferat nimicirea naţiunii în locul sclaviei; dar nici Philopoemen şi nici Lykortas nu se gîndeau la o asemenea sinucidere politică. Ei doreau, după posibilităţi, libertatea, dar, înainte de toate, doreau să trăiască. La toate acestea trebuie adăugat faptul că niciodată romanii nu au fost aceia care au provocat temuta intervenţie romană în afacerile interne ale Greciei, ci veşnic grecii înşişi, aşa cum copiii îşi aduc ei înşişi, iarăşi şi iarăşi, beţele de care se tem. Reproşul, repetat pînă la dezgust de plebea savantă a epocii elenistice şi postelenistice, că romanii s-ar fi străduit din răsputeri să întreţină vrajba internă din Grecia este una dintre aberaţiile cele mai revoltătoare născocite vreodată de către filologii politicieni. Nu romanii au învrăjbit Grecia – într-adevăr bufniţe la

Atena –, ci grecii şi-au purtat neînţelegerile lor la Roma. Aheii îndeosebi, care, în dorinţa lor de a încorpora cît mai multe teritorii, nu vedeau nicidecum cu cît ar fi fost mai bine pentru ei dacă Flamininus n-ar fi inclus în confederaţia lor oraşele filoetoliene, obţinuseră prin Lacedaemonia şi Messene o adevărată hidră a disensiunilor interne. Membrii acestor comunităţi se rugau şi se văitau în permanenţă la Roma pentru a fi scoşi din această ligă odioasă, printre ei aflîndu-se, drept o caracteristică semnificativă, chiar şi aceia care datorau aheilor revenirea lor în patrie. Liga Aheeană era în continuare preocupată de regenerări şi restaurări la Sparta şi Messene; emigranţii cei mai întărîtaţi dictară aici măsurile luate de adunări. Patru ani după aderarea nominală a Spartei la confederaţie s-a ajuns chiar la un război deschis, care a fost urmat de o restauraţie cu totul deplasată; toţi sclavii cărora Nabis le-a acordat dreptul de cetăţenie au fost vînduţi din nou în sclavie, iar din cîştigul obţinut a fost ridicat un portic în oraşul aheean Megalopolis; mai departe, în Sparta a fost restabilit vechiul sistem de proprietate, legile lui Licurg au fost înlocuite cu cele aheene, iar zidurile au fost dărîmate (566, **188**). Mai mult, după toate acestea, senatul roman a fost invitat să arbitreze în chestiune – sarcină ingrată, ca pedeapsă binemeritată pentru linia politică sentimentală care fusese urmată. Departe de a se amesteca prea mult în afacerile acesteia, senatul nu numai că a suportat cu o indiferenţă exemplară „înţepăturile” dovezii de credinţă a aheilor, dar a dat dovadă de o nepăsare condamnabilă chiar în faţa celor mai grave ofense. Aheii au fost încîntaţi cînd, după această restaurare, de la Roma sosi vestea că senatul s-ar fi revoltat din această cauză, dar că n-ar fi anulat măsurile luate. Roma nu făcu pentru lacedemonieni nimic altceva decît, revoltată din cauza nedreptăţii unui grup de aproximativ 60-80 de spartani, să priveze adunarea de jurisdicţia penală asupra spartanilor – într-adevăr, o intervenţie scandaloasă în afacerile interne ale unui stat independent! Oamenii de stat romani se tulburară foarte puţin din cauza acestei furtuni într-un pahar cu apă, fapt dovedit cel mai bine de plîngerile repetate împotriva deciziilor superficiale, contradictorii şi obscure ale senatului; într-adevăr, cum putea să ia decizii clare

dacă în curie patru partide din Sparta vociferau simultan unele împotriva celorlalte? La acestea se adăugă impresia personală pe care cei mai mulţi dintre aceşti oameni de stat din Pelopones o produceau la Roma; însuşi Flamininus dădu din cap atunci cînd unul dintre aceştia îi făcu într-o zi o demonstraţie de dans, iar în ziua următoare se întreţinu cu el despre afaceri de stat. Lucrurile au mers atît de departe, încît, pînă la urmă, senatul şi-a pierdut răbdarea, informîndu-i pe peloponezieni că nu-i mai poate asculta şi că n-au decît să facă ce doresc (572, **182**). Faptul e de înţeles, dar nu e just; în poziţia în care se aflau, romanii aveau obligaţia morală şi politică de a restabili în această zonă, cu seriozitate şi consecvenţă, relaţii acceptabile. Acel aheu, Kallikrates, care se înfăţişa în anul 575 (**179**) înaintea senatului pentru a-l lămuri despre starea de lucruri din Pelopones şi a-i cere o intervenţie efectivă şi susţinută, poate să fi fost un om mai puţin valoros decît concetăţeanul său Philopoemen, principalul iniţiator al acestei politici patriotice, dar avea dreptate.

Astfel, clientela comunităţii romane cuprindea acum toate statele de la capătul oriental pînă la cel occidental al Mării Mediterane; nu se mai afla nicăieri un stat a cărui existenţă romanii să nu fi trebuit s-o ia în seamă. Mai trăia însă un bărbat căruia romanii i-au făcut această onoare rară; cartaginezul fără patrie, care ridicase împotriva Romei mai întîi întregul Occident, apoi întregul Orient şi care eşuase în primul caz numai din cauza infamei politici aristocratice, în cel de-al doilea numai din cauza stupidei politici de curte. Prin tratatul de pace, Antiochos fusese obligat să-l extrădeze pe Hannibal; dar acesta reuşise să evadeze mai întîi în Creta, apoi în Bitinia şi trăia acum la curtea regelui Prusias al Bitiniei, sprijinindu-l pe acesta în războiul cu Eumenes, fiind, ca de obicei, victorios atît pe mare, cît şi pe uscat. Se afirmă că ar fi vrut să-l îndemne şi pe Prusias la un război cu Roma – o neghiobie absurdă prin ea însăşi. Este mult mai plauzibil că, în timp ce senatul considera sub demnitatea sa să-l hăituiască pe bătrîn în ultimul său refugiu – întrucît tradiţia care-l inculpă şi pe el nu merită nici un credit –, Flamininus, care în neostoita sa vanitate căuta mereu noi ocazii pentru fapte mari, a pornit din proprie iniţiativă să elibereze Roma de Hannibal, aşa cum îi eliberase pe greci de

lanţurile lor şi, fără a mînui el însuşi pumnalul împotriva celui mai mare bărbat al timpurilor sale, ceea ce nu ar fi fost diplomatic, a preferat să-l ascută şi să-l îndrepte totuşi în direcţia dorită. Prusias, cel mai neînsemnat dintre neînsemnaţii prinţi ai Asiei, se simţi onorat de mica favoare pe care delegaţii romani i-o cereau în termeni ambigui şi, cînd Hannibal îşi văzu casa înconjurată de asasini, generalul preferă otrava. Un roman adaugă că Hannibal s-ar fi aşteptat de mult la aceasta, întrucît îi cunoştea atît pe romani, cît şi promisiunea regilor. Anul morţii sale nu este cunoscut cu certitudine; probabil că a murit în a doua jumătate a anului 571 (**183**), la vîrsta de 67 de ani. Cînd se născuse, Roma lupta cu rezultate îndoielnice pentru stăpînirea Siciliei; el trăise destul pentru a vedea cum Occidentul fusese supus în întregime, pentru a purta el însuşi ultima bătălie cu romanii împotriva corăbiilor patriei sale, devenită între timp romană, fiind constrîns apoi să asiste cum Roma înfrîngea Orientul, precum furtuna biruie o corabie lipsită de cîrmaci, conştient că el ar fi fost singurul capabil s-o readucă pe linia de plutire. Cînd a murit, nu i se mai putea spulbera nici o speranţă, dar în timpul celor 50 de ani de luptă a respectat cu sfinţenie jurămîntul făcut în copilărie. În acelaşi timp, probabil în acelaşi an, muri şi bărbatul pe care romanii obişnuiau să-l considere ca învingător al său, Publius Scipio. Fortuna îi dăruise acestuia toate succesele pe care le refuzase adversarului său. Unele care îi aparţineau, altele care nu-i aparţineau. El adăugase imperiului Spania, Africa şi Asia, iar Roma pe care o găsise ca primă comunitate a Italiei devenise, la moartea sa, hegemona lumii civilizate. El însuşi deţinea atît de multe titluri de glorie, încît unele au putut să fie transmise fratelui şi vărului său. Cu toate acestea, el îşi petrecuse ultimii ani în plină amărăciune şi muri la vîrsta de 52 de ani într-un exil voluntar, dînd ordinul de a nu fi înmormîntat în oraşul natal, pentru care trăise şi în care i se odihneau strămoşii. Motivele autoexilării nu sînt cunoscute cu certitudine. Acuzaţiile de corupţie şi delapidare, îndreptate împotriva lui, dar şi mai mult împotriva fratelui său Lucius, au fost, neîndoielnic, calomnii ruşinoase, insuficiente pentru a motiva această îndîrjire, deşi, în loc să se justifice prin prezentarea cărţilor sale de

cont, a preferat să le rupă în faţa poporului şi acuzatorilor şi să-i îndemne pe romani să-l însoţească la templul lui Iupiter pentru celebrarea victoriei sale de la Zama. Poporul îl părăsi pe acuzator şi-l urmă pe Scipio pe Capitoliu; aceasta a fost însă ultima zi frumoasă a acestui bărbat ilustru. Caracterul său mîndru, convingerea de a fi altfel şi mai bun decît ceilalţi, politica sa de nepotism care îl transformase pe fratele său Lucius într-o ridicolă figură de erou îi răniră pe mulţi, şi nu fără temei. Aşa cum mîndria autentică este o pavăză pentru inimă, la fel aroganţa o descoperă în faţa fiecărei lovituri şi fiecărei înţepături, corupînd pînă la urmă şi nobleţea originară. Din toate punctele de vedere, o trăsătură caracteristică firilor asemănătoare celei a lui Scipio – amestec ciudat de aur curat şi sclipire înşelătoare – este aceea că au nevoie de noroc şi de strălucirea tinereţii pentru a-şi exercita vraja, iar cînd aceasta începe să se stingă, dintre toţi cel mai greu se dezmeticeşte vrăjitorul însuşi.

Capitolul X

Al treilea război macedonean

Filip al Macedoniei fusese rănit în orgoliul său de către romani prin tratatul de pace încheiat cu Antiochos; cursul ulterior al evenimentelor nu a fost potrivit pentru înlăturarea resentimentelor sale. Vecinii săi din Tracia şi Grecia, în majoritatea lor comunităţi care tremuraseră cîndva la auzirea numelui de macedonean, tot atît ca şi în prezent la auzirea celui de roman, căutau acum fiecare ocazie pentru a se revanşa pentru toate loviturile primite din partea Macedoniei începînd cu domnia lui Filip al II-lea. Orgoliul zadarnic şi cunoscutul patriotism antimacedonean al elenilor acestor timpuri îşi dădeau frîu liber cu ocazia adunărilor diferitelor confederaţii şi prin plîngerile neîncetate înaintate senatului roman. Filip primise din partea romanilor ceea ce cucerise de la etolieni; dar în Tesalia numai confederaţia magnezienilor se alăturase formal etolienilor, în timp ce acele oraşe aparţinînd celorlalte confederaţii pe care Filip le luase etolienilor – cea tesaliană, într-un sens mai restrîns, şi cea perhebiană – erau revendicate de către acestea, pe motiv că Filip nu le-ar fi cucerit, ci le-ar fi eliberat numai. Atamanii se considerau, de asemenea, îndreptăţiţi să-şi revendice libertatea; iar Eumenes reclama oraşele maritime pe care Antiochos le deţinuse în Tracia propriu-zisă, îndeosebi Aenos şi Maroneia, cu toate că prin tratatul de pace încheiat cu Antiochos îi fusese acordat în realitate numai Chersonesul Tracic. Toate plîngerile acestea şi nenumărate altele, de importanţă minoră, ale vecinilor săi referitoare la sprijinul acordat regelui Prusias împotriva lui Eumenes, la concurenţa comercială, la încălcările de contracte şi la furtul de vite erau expediate la Roma. Regele macedonean era nevoit să permită acestei gloate suverane să îl acuze înaintea senatului roman şi accepta, după caz, justiţia sau injustiţia; el era nevoit să vadă cum decizia era luată întotdeauna

împotriva sa, să retragă, scrîşnind din dinţi, garnizoanele de pe coasta tracică din oraşele tesaliene şi din cele perhebiene, să-i primească politicos pe comisarii romani care veneau să constate dacă toate fuseseră executate punctual. Romanii nu erau atît de îndîrjiţi împotriva lui Filip precum fuseseră împotriva Cartaginei, ba în mai multe privinţe îi erau chiar binevoitori; formele n-au fost violate aici atît de flagrant ca în Libia, dar, în fond, situaţia Macedoniei era aceeaşi ca şi cea a Cartaginei. Filip nu era însă omul care să suporte aceste chinuri cu pasivitatea fenicienilor. Pătimaş cum era, se răzvrătea mai mult împotriva aliatului său infidel de altădată decît împotriva adversarului său onorabil şi, deprins de mult timp să poarte mai degrabă o politică personală decît una macedoneană, nu văzuse în războiul cu Antiochos nimic altceva decît o ocazie excelentă pentru a se răzbuna imediat pe aliatul său care îl abandonase şi îl trădase atît de ruşinos. Dar romanii, care au înţeles foarte bine că nu prietenia faţă de Roma, ci duşmănia faţă de Antiochos îl determinase pe macedonean la adoptarea hotărîrii sale şi care, de altfel, nu obişnuiau să-şi orienteze politica după astfel de sentimente de simpatie sau de ură, se feriseră cu grijă să întreprindă ceva esenţial în favoarea lui Filip, preferînd să acorde binefacerile lor Attalizilor. După prima lor ridicare, Attalizii se găsiseră într-o ostilitate declarată faţă de Macedonia; din punct de vedere politic şi personal, erau obiectul urii celei mai amare a lui Filip; dintre toate puterile orientale, ei contribuiseră cel mai mult la destrămarea Macedoniei şi Siriei şi la extinderea clientelei romane în Orient, iar în ultimul război, în care Filip fusese aliatul voluntar şi loial al Romei, ei fuseseră nevoiţi să îmbrăţişeze, de asemenea, cauza Romei întru salvarea propriei existenţe. Romanii se serviseră de Attalizi pentru a restaura, în linii generale, regatul lui Lysimachos, a cărui nimicire fusese succesul de căpătîi al potentaţilor macedoneni după Alexandru, şi pentru a aşeza alături de Macedonia un stat egal în putere şi, totodată, client al Romei. În aceste împrejurări, un suveran înţelept, devotat intereselor poporului său, poate că nu s-ar fi hotărît să reînceapă lupta inegală cu Roma; dar Filip, în al cărui caracter sentimentul onoarei era mai puternic decît cele nobile, iar cel al setei

de răzbunare mai puternic decît cele nenobile, era surd la vocea lăuntrică a laşităţii sau a resemnării; în adîncul inimii sale, el nutrea hotărîrea de a mai arunca încă o dată zarurile. Cînd auzi de noi invective îndreptate împotriva Macedoniei, răspunse cu versul lui Theocrit: „ultimul soare încă n-a apus".

Filip dovedi în pregătirile şi păstrarea secretului planurilor sale un calm, o seriozitate şi o consecvenţă care, dacă le-ar fi avut în timpuri mai bune, ar fi dat, poate, destinelor lumii un alt curs. Îndeosebi supunerea sa faţă de romani, preţ al răgazului indispensabil pentru pregătirile sale, a constituit pentru neîndurătorul şi orgoliosul bărbat un calvar pe care-l suportă totuşi cu răbdare; supuşii săi şi oraşele, obiective nevinovate ale vrajbei, precum nefericita Maroneia, plătiră din plin răbufnirile urii sale refulate. Încă din anul 571 (**183**) se părea că războiul era iminent; dar la porunca lui Filip, fiul său Demetrios obţinu un partaj între tatăl său şi Roma, unde acesta trăise cîţiva ani ca ostatic şi unde se bucura de simpatia tuturor. Senatul, mai ales Flamininus care se ocupa de afacerile Greciei, încerca să formeze în Macedonia un partid roman, capabil să paralizeze eforturile lui Filip, evident cunoscute romanilor, şi alesese drept conducător al acestuia, pentru a-l proclama poate mai tîrziu ca rege al Macedoniei, pe prinţul cel tînăr, partizan înflăcărat al Romei. Romanii îi dădură de înţeles lui Filip, evident, intenţionat, că senatul îl iartă datorită fiului; consecinţa firească a fost iscarea vrajbei chiar în palatul regelui şi, mai ales, aversiunea născută în cugetul fiului mai mare al regelui, Perseus. Acesta, desemnat de către tată ca succesor, cu toate că fusese născut dintr-o căsnicie inferioară, considera că trebuie să-l înlăture pe fratele său ca pe un rival de temut. După toate aparenţele, Demetrios n-a făcut jocul intrigilor romane; abia supoziţiile false despre intenţiile sale l-au pus în situaţia de a deveni culpabil, dar chiar şi atunci, se pare, nu a intenţionat altceva decît să fugă la Roma. Perseus se îngriji însă ca tatăl său să fie informat pe calea potrivită despre această intenţie; o scrisoare adresată lui Demetrios de către Flamininus, interceptată, umplu paharul şi îl determină pe părinte să-l trimită pe fiul său la moarte. Filip află prea tîrziu de intrigile ţesute de către Perseus, iar

moartea îl surprinse înainte de a-şi traduce în faptă intenţiile de pedepsire a fratricidului şi excluderea acestuia de la succesiune. El muri în anul 575 (**179**) la Demetrias, în vîrstă de 59 de ani. Regatul fusese ruinat, familia divizată, iar inima neîmpăcată trebuia să-şi mărturisească că toate sforţările şi toate crimele sale fuseseră zadarnice. Fiul său Perseus preluă apoi conducerea fără a întîmpina vreo rezistenţă din partea poporului macedonean sau din partea senatului roman. Era un bărbat de o statură impunătoare, călit în încercări, crescut în tabără şi obişnuit să comande; asemenea tatălui său, era vanitos şi lipsit de scrupule în alegerea mijloacelor. Vinul şi femeile, care îl determinaseră pe Filip prea des să uite de treburile statului, nu-l ademeneau; era constant şi perseverent, aşa cum tatăl său fusese neprevăzător şi pătimaş. Filip, fiind rege încă din copilărie şi fiind însoţit de Fortuna în primii 20 de ani ai guvernării sale, fusese răsfăţat şi corupt de către destin; Perseus urcă pe tron în al treizecişiunulea an al vieţii şi, cum participase încă din adolescenţă la războiul nefericit cu Roma, cum se maturizase în atmosfera umilinţei şi în ideea unei renaşteri apropiate a statului, moştenise, odată cu regatul, şi nemulţumirile tatălui său, îndîrjirea şi speranţele sale. Într-adevăr, el continuă cu toată hotărîrea opera părintească şi se pregăti cu mai multă ardoare decît înainte pentru războiul cu Roma, stimulat fiind şi de convingerea că nu datorează romanilor diadema macedoneană. Orgolioasa naţiune macedoneană privea cu mîndrie un prinţ pe care se obişnuise să-l vadă mergînd şi luptînd în fruntea tinerilor ei; concetăţenii săi şi mulţi eleni ai tuturor triburilor considerară că ar fi găsit în persoana lui generalul potrivit pentru apropiatul război de eliberare. El nu a fost însă ceea ce părea a fi; îi lipseau genialitatea şi elasticitatea lui Filip, adevăratele trăsături de caracter regale pe care norocul le umbrise şi le corupsese, dar care, sub puterea imperioasă a nevoii, răbufniseră din nou în toată splendoarea lor. Filip se lăsase purtat de evenimente, dar în ceasul din urmă găsise puterea pentru acţiuni rapide şi efective. Perseus imagina planuri vaste şi subtile şi le urmărea cu o perseverenţă neobosită; cînd sosea însă momentul în care trebuia să se acţioneze şi cînd ceea ce se organizase şi se pregătise se transforma în

realitate, el se înspăimînta de propria-i operă. El demonstra trăsătura caracteristică a spiritelor înguste; mijloacele se transformau în scop; aduna tezaure peste tezaure pentru războiul cu Roma, iar atunci cînd romanii se aflară în ţară, nu s-a îndurat să se despartă de piesele sale de aur. Semnificativ este şi faptul că, în timp ce tatăl său, după înfrîngere, se grăbise să distrugă documentele compromiţătoare din cabinetul său, fiul îşi luă casetele şi se îmbarcă. În vremuri mai liniştite ar fi putut să fie un rege acceptabil, tot atît de bun sau poate şi mai bun decît mulţi alţii; dar el nu avea calităţile necesare pentru a gestiona o cauză din capul locului pierdură, dacă aceasta nu era însufleţită de un bărbat extraordinar.

Puterea Macedoniei nu era neglijabilă. Devotamentul ţării faţă de dinastia Antigonizilor era nealterat; sentimentul naţional nu era aici paralizat de vrajba partidelor politice. Marele avantaj al constituţiei monarhice, prin care fiecare schimbare de guvernămînt înlătură toate vechile certuri şi resentimente şi inaugurează o eră de oameni noi şi de speranţe nepătate, fu folosit de către rege cu abilitate, acesta începîndu-şi guvernarea printr-o amnistie generală, cu rechemarea tuturor bancrutarilor şi scutirea de impozite restante. Astfel, odioasa asprime a tatălui îi aduse fiului nu numai binefaceri, ci îi cuceri şi afecţiunea. 26 de ani de pace umpluseră de la sine golurile din rîndul populaţiei macedonene şi permiseseră totodată guvernului să ia unele măsuri hotărîte pentru remedierea acestui punct într-adevăr vulnerabil al ţării. Filip îi îndemnase pe macedoneni la căsătorie şi procreare; el populase oraşele maritime, pe ai căror locuitori îi aşezase în interiorul ţării, cu coloniştii traci, pe curajul şi fidelitatea cărora putea conta; formase, la nord, o barieră pentru a opri o dată pentru totdeauna invaziile devastatoare ale dardanilor, transformînd ţinutul cuprins între graniţa macedoneană şi ţara barbară într-o pustietate şi întemeind noi oraşe în provinciile nordice. Într-un cuvînt, el luase în Macedonia toate măsurile pe care mai tîrziu le va lua şi Augustus, atunci cînd va fonda Roma pentru a doua oară. Armata era numeroasă – 30.000 de soldaţi fără a socoti contingentele de mercenari –, iar contingentele noi se exersaseră în veşnicului război de graniţă împotriva barbarilor traci. Este ciudat că

Filip n-a încercat, precum Hannibal, să-şi organizeze armata după modelul roman; lucru de înţeles dacă se ia în considerare încrederea cu care macedonenii priveau falanga lor, deseori înfrîntă, dar proclamată în continuare drept invincibilă. Datorită noilor surse financiare pe care Filip şi le crease prin mine, taxe vamale, impozite şi prin starea înfloritoare a agriculturii şi comerţului, el reuşise să umple tezaurul, hambarele şi arsenalele; în momentul începerii războiului, tezaurul de stat macedonean dispunea de bani destui pentru a plăti solda armatei şi a 10.000 de mercenari pe o perioadă de zece ani, în hambarele publice se găseau rezerve de cereale pentru o perioadă la fel de lungă (18.000.000 de medimne), iar armele era suficiente pentru o armată de trei ori mai numeroasă decît cea existentă. Macedonia devenise într-adevăr un stat cu totul diferit faţă de cel care fusese luat prin surprindere de al doilea război cu Roma; puterea regatului era, din toate punctele de vedere, cel puţin dublată; cu o putere cu mult inferioară acesteia, Hannibal reuşise să zguduie Roma pînă în temelii. Situaţia externă nu era însă aşa de favorabilă. Natura lucrurilor impunea ca Macedonia să reia planurile lui Hannibal şi Antiochos şi să se aşeze în fruntea unei coaliţii a tuturor statelor oprimate, îndreptată împotriva supremaţiei Romei; şi, într-adevăr, firele erau ţesute de la curtea din Pydna în toate direcţiile. Succesul a fost însă nesemnificativ. Se afirma, pe bună dreptate, că fidelitatea italicilor se afla sub semnul întrebării; dar nici aliaţii şi nici inamicii nu puteau să nu constate că, deocamdată, reluarea războaielor samnite ar fi foarte puţin probabilă. Conferinţele nocturne ale delegaţilor macedoneni cu senatul cartaginez, denunţate Romei de către Massinissa, nu-i puteau înfricoşa pe bărbaţii serioşi şi clarvăzători, chiar dacă acestea nu ţineau, ceea ce nu este exclus, de domeniului ficţiunii. Prin alianţe matrimoniale, curtea macedoneană încerca să-i atragă pe regii Siriei şi Bitiniei în sfera ei de interese; dar unicul rezultat a fost acela că naivitatea perenă a diplomaţiei care dorea să cucerească ţările prin legături amoroase se expuse încă o dată deriziunii. Agenţii lui Perseus l-ar fi înlăturat bucuroşi pe Eumenes, a cărui tentativă de atragere ar fi fost ridicolă. El urma să fie asasinat la Delphi în

momentul întoarcerii sale de la Roma, unde uneltise împotriva Macedoniei; însă planul mîrşav eşuă. De o importanţă mai mare au fost eforturile de a-i aţîţa împotriva Romei pe barbarii din nord şi pe eleni. Filip concepuse planul suprimării dardanilor, vechii inamici ai Macedoniei, care locuiau în Serbia de astăzi, folosindu-se de o hoardă şi mai sălbatică încă, aceea a bastarnilor, de origine germanică, atraşi pe malul stîng al Dunării; ulterior, urma să se îndrepte el însuşi cu aceştia, în întreaga avalanşă de popoare pornită prin această mişcare, spre Italia pe calea uscatului; urma să fie invadată Lombardia, unde oamenii săi cercetau deja trecătorile Alpilor. Acesta era un proiect măreţ, inspirat neîndoielnic de traversarea Alpilor de către Hannibal. E mai mult decît probabil că fondarea fortăreţei romane Aquileia (p. 462) a fost determinată de acest proiect, întrucît întemeierea ei coincide cu ultimii ani de domnie ai lui Filip (573, **181**) şi nu se înscrie în sistemul respectat de romani în privinţa fortăreţelor italice. Planul eşuă însă din cauza apărării deznădăjduite a dardanilor şi a populaţiilor vecine ameninţate; bastarnii trebuiră să se retragă, iar la întoarcerea în patrie, întreaga ceată fu înghiţită de apele Dunării, întrucît gheaţa nu a rezistat. Regele a încercat atunci să-şi extindă clientela cel puţin printre conducătorii ţinutului iliric, Dalmaţia şi actuala Albanie nordică. Unul dintre aceştia, Arthetauros, fidel Romei, pieri de mîna unui asasin, nu fără înştiinţarea prealabilă a lui Perseus. Cel mai însemnat dintre toţi, Genthios, fiul şi moştenitorul lui Pleuratos, se afla, asemenea tatălui său, nominal, în alianţă cu Roma, dar solii din Issa, un oraş grecesc de pe una din insulele dalmaţiene, relatară senatului că Perseus s-ar afla într-o înţelegere secretă cu acest tînăr bărbat slab şi cu patima băuturii şi că solii lui Genthios din Roma i-ar servi lui Perseus drept spioni. În ţinuturile de la est de Macedonia, spre Dunărea de Jos, cel mai puternic dintre conducătorii traci, principele odrişilor şi stăpînul întregii Tracii orientale de la graniţa macedoneană de pe Hebros (Mariţa) pînă la fîşia de litoral ocupată de oraşele greceşti, înţeleptul şi viteazul Cotys, se afla în foarte strînsă alianţă cu Perseus; din rîndul celorlalţi conducători mai mici care luaseră pe aceste meleaguri partea Romei, unul dintre ei, Abrupolis, şeful sageilor, a

fost înfrînt de către Perseus şi alungat din ţară în urma unei expediţii de pradă îndreptată împotriva Amphipolisului de pe Strymon. De aici Filip luase mulţi colonişti, iar Perseus putea să găsească în aceste regiuni mercenari, întotdeauna şi în număr nelimitat. În sînul nefericitei naţiuni elene, Filip şi Perseus desfăşurară, cu mult înainte de declaraţia de război împotriva Romei, un dublu sistem de propagandă; ei au încercat să atragă de partea Macedoniei atît partida naţională, cît şi pe cea – să ni se permită expresia – comunistă. Fireşte, întregul partid naţional din mijlocul grecilor asiatici şi europeni era devotat din adîncul inimii cauzei macedonene; şi aceasta nu din pricina unor nedreptăţi izolate ale eliberatorilor, ci deoarece restaurarea naţionalităţii elene de către una străină implica o contradicţie în sine, iar acum, cînd totul era, bineînţeles, prea tîrziu, oricine îşi dădea seama că pînă şi cea mai detestabilă dominaţie macedoneană era mai puţin periculoasă pentru Grecia decît constituţia liberă izvorîtă din intenţiile cele mai nobile ale străinilor oneşti. Nimeni nu se poate revolta din cauza faptului că bărbaţii cei mai destoinici şi cei mai integri din întreaga Grecie se opuneau Romei; favorabilă Romei era numai aristocraţia venală şi, pe ici, pe acolo, cîte un bărbat de valoare care, în mod excepţional, nu se lăsă amăgit în privinţa stării şi viitorului naţiunii. Experienţa cea mai dureroasă a trăit-o Eumenes, regele Pergamului, susţinătorul acelei libertăţi străine din sînul grecilor. În van trata oraşele din subordine cu favoruri de tot felul, în van cerşea graţia comunităţilor şi adunărilor cu vorbe meşteşugite şi cu aurul rîvnit: a trebuit să audă că favorurile i-au fost refuzate, că, într-o bună zi, în întregul Pelopones toate statuile, care-i fuseseră ridicate mai înainte, au fost distruse, iar tablele onorifice retopite din ordinul dietei (584, **170**). Şi aceasta în timp ce numele lui Perseus se afla pe buzele tuturor; în vreme ce statele, odinioară profund antimacedonene, precum cel al aheilor, deliberau asupra anulării legilor îndreptate împotriva Macedoniei; în vreme ce Bizanţul, cu toată poziţia sa în interiorul teritoriului lui Eumenes, se adresă şi primi protecţie şi garnizoană împotriva tracilor lui Perseus, şi nu a lui Eumenes; în timp ce Lampsakos de pe Helespont s-a aliat cu macedoneanul; în timp ce

puternicii şi prudenţii rhodieni îi escortau regelui Perseus logodnica sa siriană cu întreaga lor flotă măreaţă de război – întrucît corăbiile siriene nu puteau să navigheze cu întreaga lor flotă în Marea Egee – şi se întoarseră în patrie cu onoruri şi multe cadouri, în primul rînd cu lemn pentru construirea de corăbii; în timp ce delegaţi ai oraşelor asiatice, aşadar supuşi ai lui Eumenes, purtară la Samothrake conferinţe secrete cu delegaţi macedoneni. Trimiterea flotei rhodiene avu cel puţin aparenţa unei demonstraţii. Cu certitudine, aceasta a fost şi intenţia regelui Perseus, cînd el însuşi şi întreaga sa armată se înfăţişară elenilor la Delphi sub pretextul unei ceremonii religioase. Nimeni nu-l poate acuza pe rege că intenţiona să se sprijine pe această propagandă religioasă în războiul apropiat; însă cu atît mai condamnabil este faptul că s-a folosit de îngrozitoarea decădere economică a Greciei pentru a-i ataşa cauzei macedonene pe toţi aceia care doreau o revoluţie în sistemul de proprietate şi de datorii. Astăzi este dificil să ne formăm o imagine despre starea deplorabilă a debitorilor din Grecia propriu-zisă, atît aceea a unor comunităţi întregi, cît şi aceea a unor indivizi, cu excepţia Peloponesului, unde relaţiile erau mai bine rînduite din acest punct de vedere; s-a întîmplat ca un oraş să atace şi să devasteze alt oraş – spre exemplu, Atena a atacat Oroposul –, iar la etolieni, perhebieni şi tesalieni, cei avuţi şi cei neavuţi luptau în adevăratul sens al cuvîntului. În asemenea împrejurări, cele mai grave atrocităţi decurg de la sine; astfel, etolienii declarară amnistie generală şi încheiară un nou tratat de pace numai pentru ademenirea şi măcelărirea unui număr de emigranţi. Romanii au încercat să medieze, dar delegaţii lor s-au întors fără rezultat şi au raportat că amîndouă partidele erau la fel de vinovate, iar animozităţile lor nu puteau fi aplanate. Aici, într-adevăr, nu mai rămăsese altă soluţie decît ofiţerul şi călăul; elenismul sentimental începu să devină la fel de respingător pe cît de ridicol fusese la început. Regele Perseus se înstăpîni însă asupra acestui partid, dacă îi putem numi astfel pe oamenii care nu aveau nimic de pierdut, cu atît mai puţin un nume de compromis, şi decretă dispoziţii nu numai în favoarea bancrutarilor din Macedonia, dar afişă şi la Larissa, Delphi şi Delos edicte care îi îndemnară pe toţi grecii exilaţi,

din pricina unor crime politice sau de altă natură sau din cauza datoriilor lor, să vină în Macedonia, unde li se vor restitui toate onorurile şi proprietăţile. Cum lesne se poate presupune, ei au venit, iar în întreaga Grecie de Nord revoluţia socială mocnită a izbucnit în flăcări şi partida naţional-socială ceru ajutor din partea lui Perseus. Dacă naţiunea elenă putea să fie salvată numai cu asemenea mijloace, atunci este îngăduit să ne întrebăm – cu toată veneraţia pentru Sophokles şi Pheidias – dacă scopul merita preţul.

Senatul îşi dădu seama că rămăsese deja prea mult timp în expectativă şi că ar fi timpul să pună capăt acestor intrigi. Alungarea căpeteniei trace Abrupolis, aliat cu romanii, alianţele Macedoniei cu bizantinii, etolienii şi cu un număr de oraşe din Beoţia însemnau tot atîtea încălcări ale păcii din anul 557 (**197**) şi erau suficiente pentru a justifica o declaraţie de război oficială; adevărata cauză a războiului o constituia faptul că Macedonia era pe cale de a-şi transforma suveranitatea formală într-una reală şi de a înlătura Roma de la patronatul asupra elenilor. Încă din anul 581 (**173**), delegaţii romani trimişi la dieta aheeană exprimaseră fără echivoc faptul că o alianţă cu Perseus ar echivala cu respingerea celei romane. În anul 582 (**172**), regele Eumenes se înfăţişă în persoană la Roma cu un lung registru de reclamaţii şi expuse în faţa senatului gravitatea situaţiei; acesta, împotriva aşteptărilor, hotărî imediat, într-o şedinţă secretă, declararea războiului şi ocupă cu garnizoane toate punctele de debarcare din Epir. Pentru salvarea aparenţelor a fost trimisă o delegaţie în Macedonia, însă cu o solie astfel formulată încît Perseus, recunoscînd că nu mai poate da înapoi, a răspuns că este gata să încheie cu Roma o alianţă nouă, realmente egală, şi că considera abolit tratatul din anul 557 (**197**); a ordonat apoi delegaţilor să părăsească teritoriul regatului în termen de trei zile. Cu aceasta, războiul a fost de fapt declarat. Evenimentele acestea aparţin toamnei anului 582 (**172**); dacă Perseus ar fi vrut, ar fi putut să ocupe întreaga Grecie şi să aducă pretutindeni partida macedoneană la conducere, ba chiar să nimicească divizia romană de 5.000 de soldaţi staţionată la Apollonia, la ordinele lui Gnaeus Sicinius, şi să se opună debarcării romanilor. Regele însă, care începu să se

îngrozească de întorsătura gravă pe care o luau evenimentele, se angajă în discuţii cu fostul consul Quintus Marius Philippus, cu care se afla în relaţii de ospitalitate, despre frivolitatea declaraţiei de război romane şi se lăsă convins de către acesta să amîne atacul şi să încerce o nouă tentativă de pace la Roma. Senatul, după cum era de aşteptat, se mulţumi să răspundă prin expulzarea tuturor macedonenilor din Italia şi prin debarcarea legiunilor. Ce-i drept, senatorii vechii şcoli criticară „noua înţelepciune" a colegului lor şi viclenia neromană; scopul fusese însă atins şi iarna trecu fără ca Perseus să se fi mişcat. Cu atît mai aprig o folosiră diplomaţii romani pentru a-l priva pe Perseus de orice sprijin în Grecia. Puteau conta sigur pe ahei. Nici chiar partida patrioţilor, care nu era de acord cu acele mişcări sociale şi nu tindea spre ţeluri mai înalte decît o neutralitate înţeleaptă, nu se gîndea să se arunce în braţele lui Perseus; de altfel, aici ajunsese la putere partida de opoziţie care se ataşa necondiţionat Romei. Într-adevăr, liga etoliană îi ceruse sprijin lui Perseus din cauza revoltelor interne; dar noul strateg Lykiskos, ales sub directa supraveghere a delegatului roman, era mai roman decît romanii înşişi. Partida filoromană îşi păstră ascendentul şi în Tesalia. Înşişi beoţienii, deşi filomacedoneni de multă vreme şi în ciuda stării dezastruoase a finanţelor lor, nu se declarară, ca naţiune, în favoarea lui Perseus; totuşi, cel puţin două dintre oraşele lor, Haliartos şi Coroneia, se aliară cu Perseus din proprie iniţiativă. Întrucît, în urma reclamaţiei înaintate de către delegatul roman, guvernul beoţian îi dădu explicaţiile de rigoare, cel dintîi declară că atunci se va vedea cel mai bine care dintre oraşe se pronunţă pentru romani şi care nu cînd fiecare în parte o va recunoaşte în faţa lui; după aceasta, confederaţia beoţienilor se destrămă de-a binelea. Nu este adevărat că marea operă a lui Epaminondas a fost distrusă de către romani; ea se prăbuşi de la sine, înainte ca romanii să se fi atins de ea, şi deveni astfel, într-adevăr, preludiul dezmembrării celorlalte ligi greceşti mai temeinic fondate. Cu contingentele oraşelor beoţiene favorabile Romei, delegatul roman Publius Lentulus a asediat Haliartos înainte de apariţia flotei romane în Marea Egee. Chalcis fu ocupată de către o garnizoană aheeană,

ţinutul Orestis, de una epirotă, fortăreţele din Dassaretae şi din Illyricum, de la graniţa vestică a Macedoniei, au fost înzestrate cu trupe ale lui Gnaeus Licinius şi, din momentul reluării navigaţiei, Larissa primi o garnizoană de 2.000 de soldaţi. Perseus asista la toate acestea şi nu stăpînea nici o palmă de pămînt în afara propriului său teritoriu cînd, în primăvară sau, după calendarul oficial, în iunie, în anul 583 (**171**), legiunile romane debarcară pe coasta occidentală. Nu putem fi siguri că Perseus ar fi găsit aliaţi de oarecare importanţă, chiar dacă ar fi etalat atîta energie cîtă pasivitate dovedea în realitate; în aceste condiţii, el rămase, bineînţeles, singur, iar acele vaste tentative de propagandă nu dădură pentru moment nici un rezultat. Cartagina, Genthios al Iliriei, Rhodos şi oraşele libere din Asia Mică, Bizanţul însuşi, pînă acum aşa de strîns legat de Perseus, le oferiră romanilor corăbii de război care au fost însă refuzate. Eumenes îşi mobiliză armata de uscat şi îşi pregăti corăbiile. Regele Ariarathes al Capadociei trimise ostatici la Roma fără ca senatul să-i fi cerut. Cumnatul lui Perseus, Prusias al II-lea, regele Bitiniei, rămase neutru. Nimeni nu se mişca în întreaga Grecie. Regele Siriei, Antiochos al IV-lea, numit, după uzanţele curţii, „Zeul, strălucitorul purtător al victoriei", spre a-l deosebi de tatăl său „cel Mare", acţionă, ce-i drept, însă numai pentru a cuceri din partea Egiptului, devenit absolut neputincios, ţinutul de coastă al Siriei.

Dar, deşi Perseus se afla aproape singur, el era totuşi un adversar demn de luat în seamă. Armata sa număra 43.000 de soldaţi, dintre care 21.000 de falangişti şi 4.000 de călăreţi macedoneni şi traci, restul alcătuindu-se în principal din mercenari. Totalitatea forţelor romane din Grecia însuma aproximativ 30.000-40.000 de soldaţi italici şi, în plus, peste 10.000 de soldaţi proveniţi din contingentele Numidiei, Liguriei, Greciei, Cretei şi mai ales Pergamului. La acestea se adăuga flota care totaliza numai 40 de corăbii cu punte, întrucît nu aveau de înfruntat o flotă inamică – Perseus, care fusese oprit prin tratatul cu Roma să construiască corăbii de război, îşi instală şantierele abia acum la Thessalonike; în schimb, aveau 10.000 de soldaţi la bord, întrucît urmau să susţină mai ales asediile. Flota era comandată de către Publius Licinius Crassus. Acesta lăsă o divizie

puternică în Iliria, cu misiunea de a ataca Macedonia de vest, în vreme ce el, conform uzanţei, se îndreptă cu forţa principală de la Apollonia spre Tesalia. Perseus nici nu se gîndi să stînjenească marşul dificil şi se mulţumi să invadeze Perhebia, ocupînd fortăreţele cele mai apropiate. El aşteptă inamicul la Ossa, iar prima ciocnire dintre cavaleria uşoară şi trupele uşoare se desfăşură în apropiere de Larissa. Romanii au suferit o înfrîngere categorică. Cotys a dispersat cavaleria italică cu cea tracică; Perseus cu cavaleria macedoneană a nimicit-o pe cea greacă; romanii au pierdut 2.000 de pedestraşi, 2.000 de călăreţi şi 600 de prizonieri şi au trebuit să se considere fericiţi că au putut să traverseze nestingheriţi Peneiosul. Perseus profită de victorie pentru a cere pace în aceleaşi condiţii pe care le obţinuse Filip; el era chiar de acord să plătească aceeaşi sumă. Romanii au respins însă propunerile sale, întrucît nu încheiau niciodată pace în urma unei înfrîngeri, iar în cazul acesta un asemenea pas ar fi fost urmat în mod necesar de pierderea Greciei. Dar nepriceputul general roman nu ştia cum şi cînd să atace; armata se deplasă încoace şi încolo prin toată Tesalia fără să întreprindă o acţiune hotărîtă. Perseus ar fi putut prelua ofensiva; el a înţeles că romanii au un comandant incapabil şi că ezită; vestea despre strălucita victorie a armatei greceşti în prima bătălie se răspîndi ca un incendiu în întreaga Grecie. O a doua victorie ar fi putut provoca insurecţia generală a partidei patriotice şi, prin începerea războiului de partizani, ar fi putut determina succese imprevizibile. Perseus însă, deşi bun soldat, nu era un general asemenea tatălui său; el se pregătise pentru un război de apărare, iar cînd evenimentele luară altă întorsătură, se simţi paralizat. Un succes nesemnificativ obţinut de către romani la Phalanna, într-o a două luptă de cavalerie îi folosi drept pretext pentru a reveni, după obiceiul oamenilor limitaţi şi încăpăţînaţi, la primul său plan de evacuare a Tesaliei. Acest pas era evident egal cu renunţarea la ideea unei insurecţii elene; ceea ce s-ar fi putut obţine totuşi printr-o altă strategie o demonstrează trecerea epiroţilor în tabăra adversă. Din acest moment, nu se mai întîmplă nimic semnificativ, nici în tabăra romană şi nici în cea macedoneană. Perseus l-a înfrînt pe regele Genthios, i-a pedepsit pe dardani şi i-a

alungat pe tracii filoromani şi trupele pergamene din Tracia prin intermediu lui Cotys. Armata romană de vest a cucerit, în schimb, unele oraşe ilirice, iar consulul a eliberat Tesalia de garnizoanele macedonene şi s-a asigurat împotriva turbulenţilor etolieni şi acarnanieni prin ocuparea Ambraciei. Eroismul roman a fost suportat cel mai greu de cele două nefericite oraşe beoţiene care trecuseră de partea lui Perseus; cetatea Haliartos a fost luată cu asalt de către amiralul roman Gaius Lucretius, iar locuitorii au fost vînduţi ca sclavi; Coroneia, în ciuda capitulării, suferi aceeaşi soartă din partea consulului Crassus. Niciodată o armată romană nu arătase o disciplină mai delăsătoare, aşa cum făcuse aceasta, condusă de cei doi comandanţi. Ei au dezorganizat armata într-atîta, încît noul consul al anului 584 (**170**), Aulus Hostilius, nici nu se putea gîndi la manevre serioase, mai ales că noul amiral Lucius Hortensius se dovedi la fel de incapabil şi lipsit de scrupule ca şi predecesorul său. Flota acostă fără nici un succes lîngă oraşele maritime ale Traciei. Armata de vest, condusă de către Appius Claudius, avînd cartierul general la Lychnidos, în Dassaretae, suferi înfrîngere după înfrîngere; după ce o expediţie în interiorul Macedoniei se termină cu un dezastru complet, regele atacă la începutul iernii cu o armată de care nu mai avea nevoie la graniţa de sud, datorită nămeţilor care închideau toate trecătorile; el cuceri de la Appius o mulţime de localităţi şi luă un număr mare de prizonieri, iniţiind tratative cu regele Genthios. Mai mult, reuşi să întreprindă o incursiune în Etolia, în timp ce Appius se lăsă înfrînt încă o dată de garnizoana unei cetăţi pe care o asediase în van. Armata romană principală întreprinse cîteva tentative de pătrundere în Macedonia, mai întîi peste Munţii Cambunii, apoi prin teritoriul Tesaliei; dar, slab organizate, au fost respinse amîndouă de către Perseus. Consulul s-a ocupat în principal cu reorganizarea armatei, care era într-adevăr necesară, cu condiţia să fi fost făcută de un bărbat mai sever şi de un ofiţer cu renume. Lăsarea la vatră şi permisiile deveniseră bunuri de schimb, astfel încît diviziile nu erau niciodată cu efectivul complet; soldaţii erau încartiruiţi în timpul verii, iar cum ofiţerii furau fără scrupule, nici soldaţii nu se lăsau mai prejos; popoarele aliate erau învinuite în

modul cel mai josnic; astfel, vina pentru umilitoarea înfrîngere de la Larissa a fost pusă pe seama pretinsei trădări a cavaleriei etoliene şi, fapt nemaiîntîlnit, ofiţerii au fost trimişi la Roma pentru a fi judecaţi; astfel, molosii din Epir au fost constrînşi să părăsească în mod deschis alianţa numai prin acuzaţii false; oraşele aliate au fost supuse la contribuţii de război ca şi cum ar fi fost cucerite, iar cînd au făcut apel la senatul roman, cetăţenii au riscat să fie executaţi sau vînduţi ca slavi – aşa s-a întîmplat la Abdera şi, asemănător, la Chalcis. Senatul interveni cu multă hotărîre: ordonă eliberarea nefericiţilor coroneieni şi abderiţi şi le interzise magistraţilor romani să ceară contribuţii din partea aliaţilor fără permisiunea senatului. Gaius Lucretius a fost condamnat în unanimitate de către cetăţeni. Dar astfel de măsuri n-au putut schimba faptele; rezultatele acestor prime două campanii erau nule din punct de vedere militar, iar sub aspect politic însemnau o pată ruşinoasă pentru romani, ale căror succese extraordinare din Orient se datorau într-o măsură foarte mare virtuţii şi purităţii lor morale, în comparaţie cu excesele administraţiei elene. Dacă în locul lui Perseus ar fi comandat Filip, acest război ar fi debutat probabil cu nimicirea armatei romane şi cu abandonarea alianţei romane de către majoritatea elenilor; dar Roma a avut întotdeauna norocul de a fi întrecută în greşeli de către adversarii săi. Perseus se mulţumi să se fortifice în Macedonia, veritabilă fortăreaţă muntoasă în direcţia vestică şi sudică, ca într-un oraş asediat.

Cel de-al treilea comandant suprem trimis de către Roma în Macedonia în anul 585 (**169**), Quintus Marcius Philippus, oaspetele onorabil al regelui amintit mai sus, nu era nicidecum la înălţimea dificilelor sarcini. El era ambiţios şi întreprinzător, dar ca ofiţer era incapabil. Manevra sa hazardată de traversare a Olimpului prin defileul de la Lapathus, la vest de Tempe, lăsînd o garnizoană în urmă pentru a ţine în loc garnizoana trecătorii, în timp ce el îşi croia drum cu forţele principale prin nişte locuri prăpăstioase spre Herakleion, nu se poate scuza prin reuşita ei. Nu numai că o mînă de oameni hotărîţi i-ar fi putut bara drumul, încît nici nu s-ar mai fi putut gîndi la retragere, dar chiar şi după traversare el se afla faţă în faţă cu

grosul armatei macedonene, în spatele său cu redutabila fortăreaţă de munte de la Tempe şi Lapathus, imobilizat pe o fîşie îngustă de ţărm, fără linie de aprovizionare şi fără posibilitatea de a furaja animalele, într-o poziţie la fel de disperată ca şi aceea din timpul primului său consulat, cînd se lăsase încercuit în trecătorile Liguriei care-i poartă de atunci numele. Însă, aşa cum prima dată fusese salvat accidental, a doua oară a fost salvat de incapacitatea lui Perseus. Ca şi cum n-ar fi putut concepe ideea de a se apăra împotriva romanilor altfel decît prin închiderea trecătorilor, văzîndu-i pe romani dincoace de acestea, el se considera în mod ciudat pierdut şi s-a refugiat în grabă la Pydna, dînd ordin să fie arse corăbiile, iar comorile să fie scufundate. Dar chiar şi această repliere voluntară a armatei macedonene nu l-a salvat pe consul din situaţia dificilă. Într-adevăr, acesta înaintă fără a întîlni vreo rezistenţă, dar a trebuit să se întoarcă după patru zile de marş din cauza lipsei de alimente; întrucît şi regele se dezmetici, întorcîndu-se în grabă pentru a reocupa poziţiile abandonate, armata romană ar fi ajuns în mare pericol dacă invincibila Tempe n-ar fi capitulat la momentul potrivit şi n-ar fi oferit bogatele sale provizii inamicului. Prin aceasta, romanii îşi asigurară, ce-i drept, legătura cu sudul; dar şi Perseus se baricadase puternic în vechea sa poziţie, bine aleasă, de pe malul micului rîu Elpios şi opri de aici înaintarea romanilor. Astfel, armata romană a rămas pentru restul verii şi în timpul iernii blocată în colţul cel mai îndepărtat al Tesalei, iar dacă traversarea trecătorilor a constituit într-adevăr un succes, primul însemnat al acestui război, aceasta nu s-a datorat abilităţii generalului roman, ci nehotărîrii celui macedonean. Flota romană a încercat în zadar să cucerească Demetrias şi, în general, nu a obţinut nici un fel de rezultate. Corăbiile uşoare ale lui Perseus se aventurară cu îndrăzneală în mijlocul Cicladelor, escortară corăbiile cu grîu destinate Macedoniei şi capturară transporturile inamicului. La armata de vest, situaţia era şi mai alarmantă; Appius Claudius nu a putut să acţioneze cu divizia sa slăbită, iar contingentul cerut de către el din Ahaia n-a putut sosi din cauza invidiei consulului. La aceasta se adaugă faptul că Genthios se lăsase cumpărat de către Perseus care îi promisese o sumă mare de bani; el părăsi alianţa cu

Roma şi-i întemniţă pe solii romani. După aceasta, parcimoniosul rege crezu de cuviinţă să nu-i mai plătească banii promişi, întrucît în urma acestora Genthios era obligat oricum să adopte făţiş o atitudine ostilă faţă de Roma în locul celei ambigue de pînă acum. În consecinţă, paralel cu războiul care dura deja de trei ani, era în desfăşurare un altul mai mic. De fapt, dacă Perseus ar fi putut să renunţe la aurul său, ar fi reuşit să creeze Romei inamici şi mai periculoşi. O armată celtă condusă de Clondicus – 10.000 de soldaţi călare şi tot atîţia pedeştri – se oferi să intre sub comanda sa în Macedonia; dar ei nu izbutiră să se înţeleagă în privinţa soldei. Şi în Elada spiritele se agitară din nou, aşa încît, cu puţină iscusinţă şi un tezaur plin, s-ar fi putut declanşa un război de gherilă; dar întrucît Perseus nu dorea să plătească, iar grecii nu făceau nimic gratuit, ţara a rămas liniştită.

În sfîrşit, romanii se hotărîră să trimită omul potrivit în Grecia. Acesta era Lucius Aemilius Paullus, fiul consulului omonim care căzuse la Cannae; un bărbat dintr-o familie veche, cu avere puţină şi, în consecinţă, mai puţin norocos în comiţii decît pe cîmpul de bătălie ; acesta se distinse într-un mod strălucit în Spania şi mai ales în Liguria. În anul 586 (**168**), poporul l-a ales consul pentru a doua oară datorită meritelor sale, ceea ce constituia o raritate în epoca aceea. El era indicat din toate punctele de vedere: un excelent general de şcoală veche, exigent faţă de sine însuşi şi faţă de subordonaţi şi, în ciuda celor 60 de ani, încă agil şi viguros, un magistrat incoruptibil – „unul dintre puţinii romani ai acelor vremuri, căruia nu i se puteau oferi bani", după cum ne relatează un contemporan –, un bărbat cu educaţie elenă care se folosi, chiar comandant suprem fiind, de ocazie pentru a călători prin Grecia şi pentru a-i admira operele de artă. Imediat după sosirea noului general în tabără, acesta dădu ordin ca Publius Nasica să cucerească prin surprindere defileul slab apărat de la Pythion; cu aceasta, inamicul a fost învăluit şi a trebuit să se retragă la Pydna. Aici, în ziua de 4 septembrie 586 (**168**), în 22 iunie, după calendarul iulian – o eclipsă lunară, pe care un ofiţer cunoscător o prevestise armatei, pentru a nu fi interpretată drept un semn nefast, ne oferă în cazul acesta un criteriu exact de datare –,

avanposturile se încăierară din întîmplare cu ocazia adăpării cailor imediat după prînz; amîndouă părţile se hotărîră să se angajeze imediat în bătălia care fusese fixată, de fapt, pentru ziua următoare. Fără coif şi fără armură, bătrînul general îşi rîndui el însuşi soldaţii. Abia stabiliţi pe poziţii, necruţătoarea falangă se năpusti asupra lor; generalul, care văzuse multe alte bătălii năprasnice, mărturisi mai tîrziu că el însuşi se cutremurase. Avangarda romană se risipi, o cohortă pelignă a fost doborîtă la pămînt şi aproape exterminată, legiunile se repliară în grabă pînă cînd găsiră sprijin pe o colină, în imediata apropiere a taberei. Aici, Fortuna trecu de partea romanilor. Terenul denivelat şi urmărirea precipitată lărgiseră rîndurile falangei ; în cohorte izolate romanii pătrunseră în fiecare spaţiu liber, atacară din flanc şi din spate şi, întrucît cavaleria macedoneană, singura care ar fi putut să ofere sprijin, nu făcea decît să privească, fugind în curînd în masă, printre primii aflîndu-se şi regele, soarta Macedoniei fu decisă în mai puţin timp de o oră. Cei 3.000 de falangişti de elită se lăsară măcelăriţi pînă la ultimul om; era ca şi cum falanga, care dăduse la Pydna ultima mare bătălie, ar fi dorit să piară ea însăşi. Înfrîngerea a fost dezastruoasă; 20.000 de macedoneni zăceau pe cîmpul de bătălie, 11.000 căzură prizonieri. Războiul se terminase după 15 zile de cînd Paullus preluase conducerea operaţiunilor; întreaga Macedonie s-a predat în răstimp de două zile. Regele se refugie cu aurul său care însuma încă 6.000 de talanţi (10.000.000 de taleri) la Samothrake, însoţit fiind de cîţiva apropiaţi fideli. Dar, întrucît mai ucise pe unul dintre aceştia, pe Euandros din Creta, care urma să fie tras la răspundere pentru tentativa de omor asupra lui Eumenes, îl părăsiră şi pajii regali, şi ultimii săi prieteni. Pentru moment, a sperat că dreptul de azil îl va apăra, dar înţelese că se crampona de o nălucă. O încercare de a ajunge la Cotys eşuă. Astfel, a trimis o scrisoare senatului care însă n-a ajuns la destinaţie, întrucît el păstră titlul de rege. Şi-a recunoscut pînă la urmă destinul şi s-a predat romanilor fără condiţii, cu toţi copiii şi cu toate comorile sale, slugarnic şi plîngînd, provocînd dezgust chiar şi învingătorilor. Cu bucurie reţinută şi meditînd mai mult asupra vicisitudinilor sorţii decît asupra prezentului succes, consulul îl primi pe cel mai ilustru

prizonier pe care un general roman l-a adus vreodată la Roma. Perseus muri cîţiva ani mai tîrziu la Alba, lîngă Lacul Fucino, ca prizonier de stat; fiul său şi-a continuat viaţa în aceeaşi localitate, exercitînd meseria de scrib. Astfel a luat sfîrşit regatul lui Alexandru cel Mare care îngenunchease şi elenizase Orientul, la 144 de ani după moartea sa. Pentru ca tragediei să nu-i lipsească finalul, războiul împotriva lui Genthios, „rege" al Iliriei, a fost început şi terminat în 30 de zile de către pretorul Lucius Anicius; flota piraţilor a fost capturată, capitala Scodra cucerită, iar cei doi regi, moştenitorul Marelui Alexandru şi cel al lui Pleuratos, ajunseră la Roma, cot la cot, ca prizonieri.

Senatul hotărî că pericolul, care se abătuse asupra Romei din cauza blîndeţii deplasate a lui Flamininus, trebuia să fie înlăturat pentru totdeauna. Macedonia fu nimicită. În cadrul unei conferinţe ţinute la Amphipolis pe Strymon, comisia romană statuă dizolvarea statului unitar monarhic şi împărţirea lui în patru comunităţi republicano-federative, modelate după structura confederaţiilor greceşti; cea de la Amphipolis, în ţinuturile orientale, cea de la Thessalonike împreună cu Peninsula Chalcidică, cea de la Pella, de-a lungul graniţei cu Tesalia, şi cea de la Pelagonia, în interiorul ţării. Alianţele matrimoniale între membri diferitelor confederaţii erau interzise, nimeni nu putea să fie proprietar în mai multe dintre ele. Toţi funcţionarii regali, precum şi fiii lor adulţi trebuiau să părăsească ţara şi să se aşeze în Italia, sub ameninţarea cu moartea – romanii se temeau încă, pe drept, de convulsiile vechii loialităţi. Dreptul public şi constituţia consacrată rămîneau, de altfel, în vigoare; magistraţii erau desemnaţi bineînţeles prin alegeri comunale, iar în interiorul comunităţilor, ca şi în cadrul confederaţiilor, puterea a fost conferită celor nobili. N-au fost acordate confederaţiilor domeniile şi drepturile regale; de asemenea, li s-a interzis exploatarea minelor de aur şi de argint, sursa principală a bogăţiei naţionale. Cu toate acestea, în anul 596 (**158**) a fost permisă cel puţin exploatarea minelor de argint. Importul de sare şi exportul de lemn pentru construcţia de corăbii au fost, de asemenea, interzise. Impozitul funciar plătit pînă acum regelui a fost anulat,

mărimea taxelor rămînînd la latitudinea confederaţiilor şi comunităţilor; dar acestea trebuiau să plătească Romei jumătate din vechiul impozit, după un etalon fixat o dată pentru totdeauna, constînd în 100 de talanţi (170.000 de taleri) în fiecare an. Întreaga ţară a fost dezarmată pentru totdeauna, fortăreaţa Demetrias a fost dărîmată; numai la graniţa de nord urmau să rămînă unele puncte fortificate ca un sistem definitiv împotriva incursiunilor barbarilor. Dintre armele predate scuturile de aramă au fost trimise la Roma, celelalte au fost arse. Romanii îşi atinseseră scopul. La chemarea unor principi din vechea dinastie, Macedonia va mai ridica încă de două ori armele, dar ea a rămas fără istorie pînă în zilele noastre. Iliria a fost tratată într-un mod asemănător. Regatul lui Genthios a fost împărţit în trei stătuleţe independente; chiar proprietarii plăteau jumătate din vechiul impozit funciar noilor lor stăpîni, exceptînd oraşele care trecuseră de partea romanilor şi care se vor bucura, în consecinţă, de scutirea de impozite – o excepţie pentru care nu existau motive în Macedonia. Flota piraţilor iliri a fost confiscată şi donată comunităţilor greceşti mai mari de pe ţărmul adriatic. Necazurile continue pe care ilirii le creaseră vecinilor prin corsarii lor au fost astfel reprimate pentru mult timp. Cotys al Traciei, dificil de pedepsit şi care putea să fie de folos în viitor împotriva lui Eumenes, a fost iertat şi i s-a eliberat fiul căzut prizonier. În felul acesta, problemele din nord au fost reglementate, iar Macedonia a fost, în fine, eliberată de jugul monarhiei; într-adevăr, Grecia era mai liberă ca niciodată : nicăieri nu mai exista vreun rege.

Romanii nu se mulţumiră însă numai cu îngenuncherea Macedoniei. Senatul se hotărî să neutralizeze o dată pentru totdeauna toate statele elene, fie ele prietene sau ostile, şi să le reducă pe toate la aceeaşi umilă dependenţă. Politica în sine ar putea să fie justificată; dar modalitatea în care a fost aplicată, îndeosebi în cazul statelor clientelare greceşti, a fost nedemnă pentru o mare putere şi demonstrează că epoca Fabiilor şi Scipionilor luase sfîrşit. Statul care a suferit cel mai mult din cauza acestei schimbări de poziţie a fost regatul Attalizilor, creat şi protejat de către Roma pentru a ţine Macedonia la respect şi care acum, după nimicirea

Macedoniei, nu-şi mai avea rostul. N-a fost nicidecum uşor să se găsească pentru înţeleptul şi prudentul Eumenes un pretext plauzibil pentru a-l priva de situaţia sa privilegiată şi a-l lăsa să cadă în dizgraţie. Deodată, aproximativ în perioada în care romanii se aflau în tabăra de la Herakleion, se iviră zvonuri ciudate în legătură cu regele: că s-ar afla în relaţii secrete cu Perseus; că flota sa ar fi dispărut dintr-odată; că pentru neparticiparea sa la campanie i s-ar fi fost oferit 500 de talanţi, iar pentru medierea păcii 1.500, tratatul eşuînd numai din cauza zgîrceniei lui Perseus. În ceea ce priveşte flota pergamenă, regele se îndreptă cu aceasta spre patrie, după ce îi adusese omagiile sale consulului şi după ce flota romană ocupase posturile de iarnă. Zvonul despre corupţie este, cu certitudine, o poveste comparabilă cu plăsmuirile gazetăreşti actuale, întrucît bogatul, isteţul şi perseverentul Attalid, care determinase practic ruptura dintre Roma şi Macedonia prin călătoria sa din anul 582 (**172**), fiind, din această cauză, cît pe ce să fie asasinat de către bandiţii lui Perseus, nu putea, în momentul în care fuseseră învinse dificultăţile principale ale războiului, de al cărui final el nu s-a îndoit, de altfel, niciodată, să-şi vîndă partea din pradă pentru cîţiva talanţi asasinului său şi să abandoneze efortul atîtor ani în schimbul acestei mizerabile compensaţii. Aceasta este nu numai o minciună, ci una grosolană. În mod sigur, nu s-a găsit nici o dovadă, în documentele lui Perseus sau aiurea, întrucît nici măcar romanii nu se încumetaseră să dea glas acestei acuzaţii. Dar scopul lor fusese atins. Intenţiile lor se revelară în comportamentul conducătorilor romani faţă de Attalos, fratele lui Eumenes care comandase trupele auxiliare pergamene în Grecia. Bravul şi credinciosul camarad a fost primit la Roma cu braţele deschise şi îndemnat să nu ceară pentru fratele său, ci pentru el însuşi un regat propriu, pe care senatul i-l va acorda cu dragă inimă. Attalos nu ceru altceva decît Aenos şi Maroneia. Senatul, crezînd că aceasta nu este decît o cerere preliminară, îi dădu curs cu cea mai mare politeţe. Cînd el însă părăsi Roma fără a fi ridicat alte pretenţii, iar senatul îşi dădu seama că familia regală pergamenă nu se comporta după cutumele caselor princiare, Aenos şi Maroneia fură declarate oraşe independente. Pergamenii nu primiră nici o palmă de

pământ din prada macedoneană; dacă, după înfrîngerea lui Antiochos, aparenţele mai fuseseră păstrate faţă de Filip, romanii doreau acum să rănească şi să umilească. Se pare că în această perioadă senatul a declarat Pamfilia, pînă atunci disputată între Eumenes şi Antiochos, independentă. Avu loc însă un eveniment cu mult mai important; galatii, pînă atunci aflaţi sub stăpînirea lui Eumenes, după ce acesta îi alungase din Galatia pe regele Pontului prin forţa armelor şi îl constrînsese prin tratatul de pace la promisiunea de a nu mai întreţine relaţii cu căpeteniile galate, se răzvrătiră împotriva lui Eumenes, bazîndu-se neîndoielnic pe tensiunile existente între Eumenes şi romani – dacă nu cumva au fost instigaţi chiar de către aceştia –, îi invadară regatul, punîndu-l în mare primejdie. Eumenes reclamă medierea romanilor; delegatul roman, deşi era de acord cu aceasta, considera totuşi că armata pergamenă, comandată de către Attalos, n-ar trebui să-l însoţească, întrucît i-ar indispune pe barbari. În mod ciudat, el nu rezolvă nimic, ba chiar povesti la întoarcere că intervenţia sa i-a îndîrjit de-a binelea pe barbari. Nu după mult timp, independenţa galatilor a fost recunoscută oficial şi garantată de către senat. Eumenes se hotărî să se deplaseze în persoană la Roma pentru a-şi pleda cauza. Atunci, senatul hotărî dintr-odată, ca şi cum ar fi avut mustrări de conştiinţă, ca regilor să le fie interzisă deplasarea la Roma şi îi trimise la Brundisium un cvestor să-i comunice acest decret senatorial, să-l întrebe care-i sînt doleanţele şi să-i sugereze că plecarea sa grabnică ar fi mai de dorit. Regele rămase multă vreme pe gînduri; în sfîrşit, spuse că nu doreşte nimic şi se îmbarcă din nou. El sesizase adevărul; epoca confederaţiilor pe jumătate puternice şi pe jumătate libere se terminase; începuse cea de supunere neputincioasă.

Rhodienii au fost trataţi într-un mod asemănător. Poziţia lor era deosebit de avantajoasă; ei nu se aflau într-o alianţă propriu-zisă cu romanii, ci în relaţii de prietenie şi egalitate care nu-i împiedicau să încheie alianţe de orice fel şi nu-i obligau să trimită romanilor contingente la cerere. Această ultimă circumstanţă a constituit probabil cauza pentru care înţelegerea lor cu Roma era tulburată de cîtva timp. Primele disensiuni cu Roma se născură în urma revoltei

licienilor care fuseseră lăsaţi în seama rhodienilor după înfrîngerea lui Antiochos. Stăpînii tiranici îi tratau din anul 576 (**178**) cu cruzime, reducîndu-i în sclavie ca şi cum ar fi fost supuşi răzvrătiţi; aceştia afirmau însă că n-ar fi supuşi, ci aliaţi ai rhodienilor, şi reuşiră să facă astfel încît această opinie să prevaleze în senatul roman care fusese invitat să clarifice clauza îndoielnică a tratatului de pace. Probabil că la aceasta contribuise în principal mila justificată faţă de aceşti oameni oprimaţi; romanii nu interveniră, lăsînd ca această vrajbă să-şi urmeze cursul, ca şi în cazul multor disensiuni elene. Cînd izbucni războiul cu Perseus, rhodienii, aidoma tuturor grecilor pătrunzători, îl acceptaseră cu regret şi-l blamaseră mai ales pe Eumenes ca instigator, astfel încît solemna ambasadă a acestuia n-a fost primită la sărbătorile lui Helios din Rhodos. Dar în ciuda a toate, ei au păstrat aceeaşi fidelitate faţă de Roma şi au împiedicat acapararea puterii de către partida macedoneană, existentă şi aici ca pretutindeni; permisiunea de a importa cereale din Sicilia, acordată în anul 585 (**169**), dovedeşte perpetuarea bunelor relaţii cu Roma. Pe neaşteptate, cu puţin timp înainte de bătălia de la Pydna, ambasadorii rhodieni au sosit în cartierul general roman şi în senat, explicînd că rhodienii nu vor mai suporta acest război care le ruina comerţul cu Macedonia şi le afecta veniturile din taxele portuare şi că vor declara război acelei părţi care ar refuza să încheie pacea; în scopul, acesta ei au încheiat deja o alianţă cu Creta şi cu oraşele Asiei. Multe ciudăţenii se pot petrece într-o republică guvernată de adunări populare, dar această intervenţie nebunească a unui oraş comercial, care a putut să fie hotărîtă la Rhodos abia după ce se aflase de căderea trecătorii de la Tempe, necesită o explicaţie mai detaliată. Cheia misterului trebuie căutată în aserţiunea documentată potrivit căreia consulul Quintus Marcius, acel meşter al „diplomaţiei de modă nouă”, l-ar fi copleşit pe delegatul rhodian Agepolis cu favoruri nenumărate şi l-ar fi îndemnat, în particular, să medieze pacea. Vanitatea republicană şi buna-credinţă şi-au adus şi ele contribuţia; rhodienii îşi închipuiau că romanii au pierdut toate speranţele de victorie şi ar fi preluat cu plăcere rolul de mediatori între patru mari puteri; intrară deci în relaţii cu Perseus; delegaţii

rhodieni cu simpatii macedonene dezvăluiseră mai mult decît ar fi trebuit şi iată că se închisese capcana. Senatul, care neîndoielnic nu era informat în detaliu despre aceste intrigi, ascultă ciudata veste cu indignarea cuvenită şi se bucură de buna ocazie oferită spre umilirea acestei orgolioase cetăţi comerciale. Un pretor belicos a mers aşa de departe încît a propus poporului chiar declaraţia de război împotriva Rhodosului. În van delegaţii rhodieni conjurară senatul în genunchi să nu uite prietenia de 140 de ani din cauza acestei unice ofense; în van trimiseră pe eşafod sau la Roma căpeteniile partidei macedonene; în van trimiseră o coroană masivă de aur drept recunoştinţă pentru abandonarea declaraţiei de război. Ce-i drept, onestul Cato demonstră că rhodienii nu comiseseră practic nici o crimă şi întrebă dacă romanii doreau să înceapă cu pedepsirea dorinţelor şi gîndurilor şi dacă popoarele puteau fi acuzate de teama că romanii îşi vor putea permite orice, atunci cînd nu se vor mai teme de nimeni. Vorbele şi avertismentele sale au fost însă zadarnice. Senatul le luă rhodienilor teritoriile de pe continent care le aduceau anual 120 de talanţi (200.000 de taleri). Lovituri şi mai distrugătoare au fost îndreptate împotriva comerţului rhodian. Deja interdicţia importului de sare şi a exportului de lemn pentru construcţia de corăbii din Macedonia pare să fi fost îndreptată împotriva Rhodosului. Comerţul rhodian a fost afectat şi mai direct prin proclamarea Delosului ca port liber; veniturile din taxele portuare rhodiene, care aduseseră pînă atunci anual un milion de drahme (280.000 de taleri), au scăzut în scurt timp la 150.000 de drahme (43.000 de taleri). Astfel, rhodienii au fost paralizaţi în manifestarea libertăţii lor şi, prin aceasta, în temerara şi liberala lor politică comercială, iar statul începu să decadă. Însăşi alianţa cerută a fost refuzată la început şi reînnoită abia după rugăminţi repetate (590, **164**). Cretanii, la fel de culpabili, dar lipsiţi de putere, au scăpat cu admonestări dure.

În cazul Siriei şi Egiptului, romanii au putut să acţioneze într-un mod mai simplu. Între aceste două state izbucnise un război, obiectul neînţelegerilor fiind, din nou, Coelesiria şi Palestina. După opinia egiptenilor, aceste provincii fuseseră cedate Egiptului prin căsătoria

Cleopatrei a Siriei; această afirmaţie era negată de curtea de la Babilon care stăpînea, de fapt, asupra acestora. După toate aparenţele, vrajba a fost determinată de stipulaţiile referitoare la zestrea care includea impozitele cetăţilor din Coelesiria, iar dreptatea se afla de partea Siriei; declanşarea războiului a fost ocazionată de moartea Cleopatrei, în anul 581 (**173**), întrucît aceasta a pus capăt, cel mai tîrziu acum, plătirii impozitelor. Războiul pare să fi fost început de către egipteni, dar şi regele Antiochos Epiphanes a îmbrăţişat cu plăcere prilejul reluării ţelului tradiţional al politicii Seleucizilor, acela de a ocupa Egiptul, în timp ce romanii se aflau ocupaţi în Macedonia. Urma să fie pentru ultima oară. Fortuna îi surîdea. Noul rege al Egiptului, Ptolemaeos al IV-lea Philometor, fiul acelei Cleopatra, abia depăşise vîrsta copilăriei şi era rău sfătuit; în urma unei mari victorii de la graniţa siro-egipteană, Antiochos putu să pătrundă, în acelaşi an în care legiunile romane au debarcat în Grecia (583, **171**), pe teritoriul nepotului său : în curînd şi acesta se va afla în puterea sa. Lucrurile luară o asemenea întorsătură, încît păru că Antiochos doreşte să pună stăpînire asupra întregului Egipt în numele lui Philometor; din această cauză, Alexandria îi închise porţile. Îl detronă pe Philometor şi îl proclamă în locul său drept rege pe Euergetes al II-lea sau „cel Gras", fratele lui mai tînăr. Tulburări în regatul său îl rechemară pe regele sirian din Egipt; cînd se întoarse, cei doi fraţi se împăcaseră deja, iar Antiochos continuă războiul împotriva amîndurora. În momentul în care se afla în faţa Alexandriei, la puţin timp după bătălia de la Pydna (586, **168**), sosi delegatul roman Gaius Popillius, un bărbat aspru şi necioplit, şi îi înmînă din partea senatului ordinul de a abandona toate cuceririle şi de a evacua Egiptul într-un răstimp anume. Regele ceru timp de gîndire; însă fostul consul trasă un cerc în jurul său şi-l sili să se pronunţe înainte de a păşi în afara cercului. Antiochos răspunse că se conformează şi plecă spre reşedinţa sa, pentru a sărbători ca „Zeu şi strălucitorul aducător de victorie" înfrîngerea Egiptului după obiceiul roman şi pentru a parodia astfel triumful lui Paullus. Egiptul se supuse de bunăvoie clientelei romane, dar şi regii Babilonului abandonaseră cu aceasta ultima lor tentativă de a-şi păstra

independenţa faţă de Roma. Ca şi Macedonia în cazul războiului lui Perseus, Seleucizii întreprinseră în cel din Coelesiria o tentativă identică şi, de asemenea, zadarnică pentru recîştigarea puterii lor de odinioară; dar este semnificativ pentru diferenţa dintre cele două regate că, în primul caz au decis legiunile, iar în cel ce-al doilea, cuvintele neîndurătoare ale unui diplomat.

În Grecia propriu-zisă, unde cele două oraşe beoţiene îşi ispăşiseră vina într-un mod destul de dureros, mai rămăseseră de pedepsit molosii, aliaţi ai lui Perseus. Acţionînd în conformitate cu un ordin secret al senatului, Paullus lăsă ca într-o singură zi să fie prădate 70 de localităţi din Epir şi le vîndu apoi locuitorii, în număr de 150.000, ca sclavi. Din cauza atitudinii lor ambigue, etolienii pierdură Amphipolis, iar acarnanienii, Leucas, în timp ce atenienii, care nu încetară să joace rolul poetului-suplicant al lui Aristophanes, nu numai că obţinură Delos şi Lemnos, dar nu se ruşinară să ceară şi locul pustiu de la Haliartos care le-a şi fost acordat. Astfel, se făcuse ceva pentru Muze, dar mai trebuia să se facă destul pentru Justiţie. Fiecare oraş avea un partid macedonean ; în felul acesta, începură în toată Grecia procesele pentru înaltă trădare. Cei care serviseră în armata lui Perseus au fost executaţi pe loc; cei care fuseseră compromişi de documentele regelui sau de declaraţiile adversarilor politici, care se îmbulzeau pentru a denunţa, erau trimişi la Roma; în această meserie s-au evidenţiat aheanul Kallikrates şi etolianul Lykiskos. În felul acesta, cei mai eminenţi patrioţi din Tesalia, Etolia, Acarnania şi Lesbos au fost îndepărtaţi din ţara lor natală; înainte de toate, au fost deportaţi peste o mie de ahei, urmărindu-se nu atît judecarea, cît mai ales dezarmarea puerilei opoziţii a grecilor. Aheilor, care, după obiceiul lor, nu se liniştiră pînă cînd nu obţinură răspunsul pe care-l intuiau, senatul, plictisit de rugăminţile nesfîrşite pentru începerea instrucţiei, le declară în fine, fără ocolişuri, că oamenii vor rămîne în Italia pînă la noi ordine. Ei au fost internaţi în oraşele din interior şi trataţi mulţumitor, însă tentativele de evadare au fost pedepsite cu moartea; asemănătoare trebuie să fi fost situaţia foştilor magistraţi aduşi din Macedonia. Acest expedient, oricît de violent ar fi fost, era totuşi cel mai suportabil în situaţia dată, iar

turbulenţii greci ai partidului roman erau foarte nemulţumiţi că decapitarea era prea rar aplicată. Din această cauză, Lykiskos crezu de cuviinţă că masacrarea în timpul adunării a 500 dintre bărbaţii cei mai de vază ai partidului patriotic etolian ar fi bine-venită; comisia romană, care avea nevoie de acest om, închise ochii asupra acestei fapte şi reprobă numai folosirea soldaţilor romani pentru îndeplinirea cutumei elene. Se poate presupune că ea a instituit acel sistem de internare în Italia tocmai pentru a preveni asemenea grozăvii. Întrucît în întreaga Grecie nu exista vreo putere comparabilă cu aceea Rhodosului sau Pergamului, erau inutile alte acţiuni de umilire, iar măsurile au fost luate numai în numele justiţiei – firește, a celei romane – şi numai pentru îndeplinirea celor mai scandaloase şi mai evidente răbufniri ale vrajbei dintre partide.

Astfel, toate statele elenistice au intrat cu desăvîrşire în clientela romană, iar întregul imperiu al lui Alexandru cel Mare a revenit comunităţii romane, ca şi cum Oraşul ar fi devenit moştenitorul moştenitorilor acestuia. Din toate părţile soseau la Roma regi şi ambasade pentru a-şi prezenta omagiile şi s-a văzut limpede că niciodată linguşirea nu poate fi mai abjectă decît atunci cînd regii înşişi se găsesc în anticameră. Regele Massinissa, care renunţase să se prezinte personal numai fiindcă i se interzisese în mod categoric, declară prin fiul său că el se consideră numai posesorul regatului său, adevăraţii proprietari ai acestuia fiind romanii, şi că se va mulţumi întotdeauna cu ceea ce îi va fi cedat. Aceste cuvinte cel puţin corespundeau adevărului, însă Prusias, regele Bitiniei, care trebuia să-şi ispăşească neutralitatea, a cîştigat laurii în această întrecere a linguşirii; cînd a fost condus în senat, el a căzut cu faţa la pămînt şi i-a omagiat pe „zeii salvatori". Întrucît se umilise atît de mult – va spune Polybios –, i se răspunse politicos şi i se dărui flota lui Perseus. Momentul pentru asemenea omagii era cel puţin bine ales. Începînd cu bătălia de la Pydna, Polybios consideră supremaţia universală romană ca fiind desăvîrşită. Aceasta a fost într-adevăr ultima bătălie; toate celelalte lupte de mai tîrziu vor fi rebeliuni sau războaie împotriva unor popoare care se aflau în afara ariei civilizaţiei greco-romane, împotriva aşa-numiţilor barbari. Întreaga

lume civilizată va recunoaşte de acum încolo senatul roman ca instanţă supremă, ale cărei comisii decideau, pînă la urmă, peste regi şi popoare, iar pentru învăţarea limbii vor zăbovi la Roma prinţi şi nobili tineri străini. O tentativă serioasă şi categorică de a se debarasa de această stăpînire a fost întreprinsă de fapt numai o singură dată de către marele Mithridates al Pontului. Concomitent, bătălia de la Pydna marchează ultima perioadă în care senatul a mai respectat maxima de stat de a nu prelua, dacă era posibil, posesiuni şi garnizoane dincolo de mările italice, ci de a ţine în frîu nenumăratele state clientelare printr-o simplă supremaţie politică. Aşadar, acestea nu aveau voie nici să se destrame din cauza slăbiciunii sau anarhiei lor, cum se întîmplase totuşi în Grecia, nici să evolueze din poziţia lor semiliberă spre o independenţă deplină, aşa cum încercase, nu fără un oarecare succes, Macedonia. Nici un stat nu trebuia să piardă cu desăvîrşire, dar, de asemenea, nici unul nu trebuia să renască prin propriile forţe; din această cauză, deseori, inamicul învins se bucura, din partea diplomaţilor romani, de un tratament egal, dacă nu preferenţial, faţă de cel aplicat aliaţilor fideli, iar învinsul era repus în drepturi, în timp ce aceia care-şi făcuseră singuri dreptate erau umiliţi; etolienii, Macedonia după războiul asiatic, Rhodos, Pergamul au trăit această experienţă. Acest rol de protector nu numai că a devenit incomod, atît pentru stăpîn, cît şi pentru supuşi, dar şi protectoratul roman cu ingrata lui muncă de Sisif care reîncepea veşnic de la capăt, se dovedi lipsit de trăinicie. Începuturile unei modificări de sistem şi ale unei adversităţi crescînde din partea Romei în a tolera alături de ea chiar şi numai state mijlocii independente se profilează cu claritate după bătălia de la Pydna prin nimicirea monarhiei macedonene. Intervenţiile, tot mai frecvente şi tot mai necesare, în treburile interne ale micilor state greceşti cu proasta lor guvernare şi anarhia lor politică şi socială, dezarmarea Macedoniei, unde graniţa de nord necesita într-adevăr o cu totul altă apărare decît o simplă linie de posturi, în fine, introducerea impozitului funciar perceput de către Roma în Macedonia şi Illyricum constituie începuturile apropiatei transformări a statelor clientelare în state supuse ale Romei.

Dacă, în concluzie, aruncăm o privire asupra evoluţiei parcurse de Roma de la unificarea Italiei pînă la dezmembrarea Macedoniei, stăpînirea universală romană nu apare nicidecum ca un plan gigantic, proiectat şi înfăptuit datorită unei sete infinite de creştere teritorială, ci ca un rezultat care s-a impus guvernului roman fără voinţa sa, ba chiar împotriva acesteia. Ce-i drept, opinia contrară se naşte de la sine – Sallustius îi atribuie pe drept lui Mithridates cuvintele că războaiele Romei cu triburi, republici şi regi ar fi izvorît toate din aceeaşi străveche cauză, pofta insaţiabilă de mărire şi de îmbogăţire; dar s-a greşit cînd această judecată, determinată de pasiune şi de succes, a fost răspîndită ca o realitate istorică. Din orice analiză temeinică reiese cu evidenţă că, în toată perioada aceasta, guvernul roman nu dorea şi nu rîvnea altceva decît suveranitatea asupra Italiei, că nu viza altceva decît să nu aibă vecini prea puternici în apropiere şi că – nu din motive de umanitate faţă de învinşi, dar din intuiţia corectă de a nu permite ca nucleul imperiului să fie sufocat de către învelişul său – s-a opus cu adevărat să atragă în cercul clientelei sale mai întîi Africa, apoi Grecia şi, în fine, Asia, pînă în momentul în care, pentru fiecare caz în parte, circumstanţele au impus sau se părea că impun lărgirea sferei de acţiune drept cea mai potrivită alternativă. Romanii au afirmat întotdeauna că nu ar duce o politică de cucerire şi că ei au fost întotdeauna cei atacaţi; aceasta este totuşi mai mult decît o frază goală. Ei au fost de fapt cei împinşi la toate marile războaie – cu excepţia celui din Sicilia –, la cel cu Hannibal şi cu Antiochos, ca şi la cel cu Filip sau Perseus, fie de un atac direct, fie de o tulburare profundă a relaţiilor politice existente; de aceea, au fost de obicei surprinşi de izbucnirea ostilităţilor. Este suficient de evident faptul că, după victorie, nu au dat dovadă de moderaţie, ceea ce ar fi servit cel mai bine propriilor interese în Italia, că menţinerea Spaniei, preluarea protectoratului asupra Africii, dar mai ales planul aproape pueril de a acorda grecilor de pretutindeni libertatea au fost grave erori faţă de politica italică. Cauzele rezidă însă, în parte, în teama oarbă faţă de Cartagina, în parte, în entuziasmul şi mai orb faţă de eliberarea grecilor; în această epocă, romanii au demonstrat o poftă de cucerire atît de

scăzută, încît pare mai verosimilă teama înţeleaptă în faţa consecinţelor cuceririlor. Pretutindeni, politica romană n-a fost concepută de o singură minte gigantică moştenită de generaţiile care au urmat, ci a fost politica unei destoinice adunări de consilieri, care a avut mult prea puţin simţ pentru măreţele combinaţii şi mult prea mult din instinctul sănătos de conservare a propriei comunităţi pentru a zămisli planuri în genul celor ale lui Caesar sau Napoleon. Dominaţia universală a Romei rezidă, în ultimă instanţă, în evoluţia politică a Antichităţii în general. Lumea antică nu cunoştea echilibrul naţiunilor, şi de aceea, fiecare naţiune care obţinuse unitatea în interior tindea fie să-şi supună vecinii, precum statele elene, fie să-i slăbească, ceea ce conducea pînă la urmă tot la cucerire. Egiptul a fost poate unica mare putere a Antichităţii care a urmărit consecvent stabilirea unui sistem de echilibru; un altul a fost urmărit de către Seleukos şi Antigonos, Hannibal şi Scipio; dacă ne încearcă, poate, melancolia gîndindu-ne că toate celelalte naţiuni talentate şi cu o strălucită civilizaţie ale Antichităţii au trebuit să piară pentru îmbogăţirea uneia singure şi că toate par să fi apărut numai pentru a contribui la mărirea şi, implicit, la decăderea Italiei, atunci justiţia istorică trebuie să recunoască faptul că acestea n-au fost rezultatele superiorităţii militare a legiunii asupra falangei, ci ale evoluţiei necesare a relaţiilor dintre popoare în Antichitate, în general, astfel încît decizia nu poate fi atribuită simplei întîmplări, ci împlinirii destinului inevitabil şi, în consecinţă, suportabil.

Capitolul XI

Guvernul şi guvernaţii

Căderea partidei aristocratice nu a însemnat nicidecum dispariţia caracterului aristocratic al guvernului roman. Mai sus (p. 217), s-a arătat că partida plebeilor a avut de la început acelaşi caracter, poate chiar şi mai pronunţat decît patriciatul, întrucît, dacă vechii cetăţeni au beneficiat de egalitatea necondiţionată în drepturi, noua constituţie se baza, dimpotrivă, pe opoziţia dintre familiile senatoriale, învestite cu drepturi şi avantaje cetăţeneşti, şi masa celorlalţi cetăţeni. Odată cu înlăturarea partidei aristocratice şi instaurarea egalităţii civile, s-au format, aşadar, o nouă aristocraţie şi opoziţia corespunzătoare acesteia; mai sus (p. 218) am expus cum noua aristocraţie s-a grefat pe cea veche, distrusă, şi cum, decurgînd de aici, primele acte ale noii partide a progresului s-au contopit cu ultimele eforturi ale vechii partide a stărilor. Începuturile formării acestor partide aparţin, în concluzie, secolului al V-lea, iar cristalizarea lor abia celui următor. Dar nu numai că această evoluţie internă a fost, într-un fel, acoperită de zgomotele marilor războaie şi triumfuri, ci chiar etapele ei se sustrag analizei noastre mai mult decît oricare altele din istoria romană. Formarea noii aristocraţii a fost asemenea stratului de gheaţă ce se extinde la suprafaţa fluviului, cuprinzîndu-l tot mai mult; tot astfel, noul partid al progresului s-a dezvoltat ca şi curentul ce se pierde în străfunduri pentru a reapărea mai tîrziu. Trăsăturile particulare, foarte sporadice în sine, ale acestei mişcări duble şi contradictorii, care încă nu se înfăţişează cu iminenţa unei catastrofe, sînt foarte dificil de rezumat într-o viziune istorică generală. Dar apusul libertăţii comunale anterioare şi germenii viitoarelor revoluţii aparţin acestei epoci, iar descrierea ei, ca şi dezvoltarea Romei în ansamblu, rămîne lacunară dacă nu reuşim să prezentăm clar adevărata grosime a stratului de gheaţă şi

să sugerăm, prin înfricoşătoarele lui răbufniri şi bubuituri, gravitatea viitoarei catastrofe.

Nobilimea romană se ataşează şi prin unele aspecte formale de instituţiile mai vechi, ale epocii patriciatului. Foştii magistraţi supremi ordinari ai republicii nu numai că s-au bucurat dintotdeauna de onoruri mai mari, dar au avut de la început anumite privilegii onorifice. Cel mai vechi dintre acestea a fost, neîndoielnic, acela potrivit căruia descendenţii lor aveau dreptul să plaseze de-a lungul peretelui pe care era reprezentat arborele genealogic efigiile de ceară ale iluştrilor lor strămoşi şi să le poarte în timpul funeraliilor membrilor de familie (p. 207); trebuie să ne reamintim însă că venerarea imaginii era considerată, în concepţia italo-elenă, nerepublicană, motiv pentru care poliţia de stat romană nu permitea expunerea efigiei persoanelor în viaţă şi supraveghea cu severitate efigiile celor decedaţi. La aceasta se adaugă diverse prerogative exterioare ale unor asemenea magistraţi şi ale urmaşilor lor, garantate prin lege sau prin cutumă: tivul de purpură de pe tunică, inelul de aur al bărbaţilor, harnaşamentele bătute în argint ale adolescenţilor, tivul de purpură de pe togă şi medalionul de aur al băieţilor – lucruri mărunte, dar importante într-o societate în care egalitatea civilă era conservată chiar în trăsăturile ei exterioare cu o asemenea severitate (p. 217), încît, chiar în timpul războiului lui Hannibal, un cetăţean a fost mult timp ţinut în închisoare, deoarece, contrar legilor, se înfăţişase în public cu o coroană de trandafiri pe cap. Aceste distincţii trebuie să fi existat, în majoritatea lor, încă din perioada patriciatului, iar atîta timp cît în sînul acestuia se făcuse deosebire între familii mai nobile şi mai puţin nobile, au servit probabil celor dintîi ca semne distinctive exterioare; ele au primit însă o semnificaţie politică numai după modificarea constituţiei din anul 387 (**367**) prin care familiile plebeilor acceptate la consulat au primit dreptul, deţinut de multă vreme de către cele patriciene, de a purta imaginile strămoşilor. Tot acum s-a statornicit obiceiul ca, în rîndul magistraturilor de care se legau aceste privilegii ereditare, să nu fie incluse nici cele minore, nici cele extraordinare, nici chiar tribunatul poporului, ci numai consulatul, pretura, care se afla pe

picior de egalitate cu acesta (pp. 212-213), şi edilitatea curulă, care administra justiţia publică şi participa, prin urmare, la exercitarea suveranităţii comunităţii. Cu toate că nobilimea plebeiană, în sensul strict al cuvîntului, nu s-a putut forma decît după ce magistraturile curule au devenit accesibile şi plebeilor, ea se constituie în scurt timp, dacă nu chiar de la început, într-o castă exclusivistă. Explicaţia constă, fără îndoială, în faptul că o asemenea nobilime se constituise cu mult timp în înainte în sînul vechilor familii senatoriale plebeiene. Astfel, consecinţa legii liciniene a fost, în esenţă, ceea ce am numi astăzi o înnobilare în masă. Atunci cînd familiile plebeiene înnobilate prin strămoşii lor curuli s-au contopit în întregime cu cele patriciene, ocupînd o poziţie particulară şi deţinînd o putere excepţională în cadrul republicii, s-a ajuns din nou la punctul de plecare; din nou, exista nu o aristocraţie guvernantă şi o nobilime ereditară, care nu dispăruseră de fapt niciodată, ci o nobilime ereditară guvernantă, iar conflictele dintre familiile care-şi arogaseră dreptul de dominaţie şi poporul care se răzvrătea împotriva lor erau iminente. În curînd se va ajunge la aceasta. Nobilimea nu s-a mulţumit cu drepturile onorifice în sine, ci a aspirat la o putere politică extraordinară şi exclusivă, încercînd să transforme cele mai importante instituţii ale statului, senatul şi ordinul cavalerilor, din organe ale comunităţii în organe ale aristocraţiei, rezultate din cea veche şi cea nouă.

Dependenţa legală de magistratură a senatului roman din timpul republicii, mai ales a celui lărgit, patriciano-plebeian, a slăbit foarte repede; mai mult, s-a metamorfozat în opusul ei. Supunerea magistraţilor faţă de consiliul comunităţii, introdusă de revoluţia din anul 244 (**510**) (p. 188), transferarea dreptului de convocare a senatului de la consul la cenzor (p. 224), în fine şi înainte de toate, confirmarea legală a pretenţiilor foştilor magistraţi curuli asupra locului şi votului din senat transformaseră acest organ dintr-un consiliu, desemnat de către magistraţi şi dependent de ei din multe puncte de vedere, într-un colegiu guvernamental, practic independent, care îşi recruta singur noii membri. Cele două căi pe care se ajungea în senat, alegerea într-o magistratură curulă şi desemnarea de către cenzor, se aflau de fapt, amîndouă, la dispoziţia

consiliului guvernamental. Ce-i drept, în această epocă cetăţenii erau încă prea independenţi pentru a se ajunge la excluderea din senat a celor care nu erau nobili, iar nobilimea era prea clarvăzătoare pentru a dori măsura aceasta; dar structura, în esenţă aristocratică, a senatului şi distincţia bine precizată dintre foştii magistraţi curuli, în ordinea celor trei ranguri – foşti consuli, foşti pretori şi edili –, şi senatorii care nu intraseră în senat din cauza unei magistraturi curule, fiind excluşi în consecinţă de la dezbateri, au determinat reducerea la o poziţie nesemnificativă şi fără vreo posibilitate de influenţare a deciziilor celor care nu erau nobili şi al căror număr era totuşi însemnat în senat. Instituţia cavalerilor a devenit pentru nobilime un al doilea organ, ce-i drept mai puţin important, dar deloc neglijabil. Lipsită de posibilitatea de a stăpîni în exclusivitate comiţiile, noua nobilime trebuia să obţină cel puţin o poziţie privilegiată într-un organ reprezentativ al comunităţii. În adunarea triburilor nu o putea face; în schimb, centuriile de cavaleri din constituţia serviană păreau a fi fost create tocmai în acest scop. Cei 1.800 de cai furnizaţi de către comunitate erau repartizaţi, conform constituţiei, tot de către cenzori. Ce-i drept, aceştia ar fi fost obligaţi să-i aleagă pe cavaleri numai după criterii militare şi să-i oblige, cu ocazia inspecţiilor, pe toţi cei deveniţi inapţi prin vîrstă sau alte cauze, să predea calul statului; dar prin natura instituţiei, caii cavalerilor au fost distribuiţi cu predilecţie celor avuţi, iar cenzorii nu au putut fi opriţi în toate cazurile să ia în considerare mai mult originea nobilă decît destoinicia şi, odată admişi în ordin, să lase calul în continuare oamenilor de vază, mai ales senatorilor, chiar şi după expirarea termenului. În consecinţă, se instituise regula după care senatorii votau în cele 18 centurii ale cavalerilor şi aveau grijă ca restul locurilor din centurii să revină, în majoritate, bărbaţilor tineri din rîndul nobilimii. Sistemul militar a fost, bineînţeles, prejudiciat de această realitate, nu atît prin incapacitatea efectivă a unei părţi apreciabile din cavaleria legionară, cît mai ales prin anihilarea egalităţii militare, tineretul nobil eschivîndu-se deseori de la serviciul din pedestrime, iar cavaleria legionară devenind tot mai mult un corp exclusiv aristocratic. Aşa se explică de ce cavalerii, încă

din timpul războiului pentru Sicilia, nu se supuseseră ordinului consulului Gaius Aurelius Cotta de a lucra la fortificaţii împreună cu legionarii (502, **252**) şi de ce Cato, în calitate de comandant suprem al armatei spaniole, se văzuse nevoit să-i mustre foarte aspru. Prin această transformare a cavaleriei cetăţeneşti într-o gardă a nobililor, nefastă pentru republică, nobilimea a obţinut în cele 18 centurii ale cavalerilor o situaţie excepţională şi predominantă. Legată de acestea este separarea formală, la sărbătorile publice, a locurilor stării senatoriale de aceea ale restului cetăţenilor. Marele Scipio a impus această măsură în al doilea consulat al său. Sărbătoarea publică nu era nimic altceva decît o adunare a poporului, ca şi centuriile convocate pentru votare; faptul că ea nu trebuia să ia nici o hotărîre a făcut ca anunţarea oficială a măsurii să adîncească şi mai mult deosebirea dintre starea stăpînilor şi mulţimea supuşilor. Din această cauză, invoaţia a fost deseori criticată de guvern; ea a fost de fapt numai provocatoare şi lipsită de rost, contravenind tendinţelor părţii mai înţelepte a aristocraţiei de a camufla regimul privilegiaţilor sub formele egalităţii cetăţeneşti. Aşa se explică de ce cenzura a devenit piatra unghiulară a constituţiei republicane de mai tîrziu, de ce această magistratură, la început nesemnificativă, de aceeaşi importanţă ca şi cvestura, s-a înconjurat cu onoruri exterioare care nu-i aparţinuseră înainte şi cu o glorie aristocratico-republicană singulară, reprezentînd punctul culminant şi încoronarea unei cariere publice, de ce guvernul privea ca o ofensă adusă autorităţii sale orice încercare a opoziţiei de a-şi introduce oamenii în această magistratură sau, mai mult, de a-l face pe cenzor răspunzător în faţa poporului în timpul sau după magistratura sa. În legătură cu aceasta, este suficient să amintim furtuna provocată de candidatura lui Cato pentru cenzură şi măsurile neobişnuit de drastice şi anticonstituţionale prin care senatul a împiedicat urmărirea judiciară a celor doi cenzori nepopulari din anul 550 (**204**). Această aureolare a cenzurii se îmbină însă cu neîncrederea guvernului faţă de unealta sa cea mai importantă şi, în consecinţă, cea mai periculoasă. Era o necesitate să se lase cenzorilor dreptul necondiţionat de decizie asupra membrilor senatului şi a cavalerilor, întrucît dreptul de

excludere nu putea fi separat cu succes de cel de desemnare şi întrucît primul nu putea fi suprimat, nu atît pe motivul înlăturării din senat a capacităţilor opoziţiei, lucru evitat cu grijă de regimul moderat al acestei epoci, cît mai ales pentru conservarea aureolei morale a aristocraţiei, fără de care putea să ajungă cu rapiditate o pradă a opoziţiei. Dreptul de excludere rămînea; dar s-a folosit în principal luciul armei, tăişul de temut a fost tocit. În afară de restricţia prin care listele corporaţiilor nobile erau revizuite numai din cinci în cinci ani şi în afară de dreptul de *intercessio* al colegului şi de dreptul de casaţie al succesorului, se adaugă încă una mult mai redutabilă, echivalentă unei legi, care îl obliga pe cenzor să nu şteargă nici un senator şi nici un cavaler de pe listă fără a motiva în scris această decizie şi fără o instrucţie judiciară.

Datorită acestei poziţii politice, bazată în principal pe senat, cavaleri şi cenzură, nobilimea nu numai că a acaparat întreaga autoritate, dar a transformat şi constituţia în interesul ei. O dispoziţie în acest sens a fost aceea prin care, pentru a nu diminua prestigiul magistraturilor republicii, numărul acestora a fost menţinut cît s-a putut mai mic şi nu a sporit proporţional cu lărgirea graniţelor şi înmulţirea afacerilor. Numai necesităţile cele mai stringente au fost satisfăcute prin divizarea jurisdicţiei, exercitată pînă atunci de un singur pretor, între doi magistraţi, unul preluînd litigiile dintre necetăţeni sau dintre cetăţeni şi necetăţeni (511, **243**), şi prin numirea a patru proconsuli pentru cele patru provincii de dincolo de mare: Sicilia (527, **227**), Sardinia şi Corsica (527, **227**), *Hispania Citerior* şi *Hispania Ulterior* (557, **197**). Modalitatea sumară a procedurii romane, ca şi amploarea birocraţiei pot fi atribuite în mare parte incompetenţei materiale a magistraturii romane. Dintre înnoirile autorizate de guvern şi care, fără a schimba litera legii, au modificat aplicarea constituţiei în vigoare, pe primul loc se situează măsurile prin care libertatea de alegere a fost restrînsă şi prin care învestitura pentru posturile de ofiţeri şi magistraturi publice nu era acordată, conform literei şi spiritului constituţiei, pentru merit şi destoinicie, ci pentru origine şi vîrstă. La numirea ofiţerilor de stat-major aceasta se urmărea mai puţin în formă, cît mai ales în fond.

Deja din perioada precedentă învestitura trecuse de fapt de la general la cetăţeni (pp. 219-220); în această perioadă se instituie obiceiul ca toţi ofiţerii de stat-major din contingentul anual ordinar, cei 24 de tribuni de război ai celor patru legiuni ordinare, să fie numiţi în cadrul adunărilor tribute. În felul acesta, bariera dintre subalterni, care-şi obţinuseră postul de la general datorită serviciului lor punctual şi ireproşabil, şi statul-major, care-şi datora poziţia privilegiată cetăţenilor, devenea tot mai greu de trecut (p. 304). Pentru a contracara cele mai grave abuzuri şi pentru a îndepărta de la această funcţie pe bărbaţii foarte tineri lipsiţi de orice experienţă, a devenit necesar ca ocuparea locurilor în statul-major să fie condiţionată de dovada unui anumit număr de ani de serviciu. În ciuda acestora, după ce tribunatul militar, veritabilă coloană a sistemului militar roman, a fost oferit tinerilor nobili ca primă etapă a carierei lor politice, serviciul militar a fost deseori eludat, iar alegerea ofiţerilor a ajuns dependentă de toate neajunsurile intrigilor democraţiei şi ale exclusivismului aristocratic. Un blam puternic pentru această nouă instituţie l-au reprezentat războaiele serioase (ca, de exemplu, cel din anul 583, **171**), cînd s-a impus suspendarea alegerii democratice a ofiţerilor şi recurgerea la numirea statului-major din nou de către general. În cazul magistraturilor publice, a fost limitată mai întîi posibilitatea realegerii în cele mai înalte funcţii ale comunităţii. Acest lucru era într-adevăr necesar dacă regalitatea anuală nu trebuia să devină un nume fără conţinut; deja în perioada precedentă realegerea în consulat fusese permisă abia după 10 ani, iar pentru cenzură fusese interzisă cu desăvîrşire (p. 223). În această perioadă, situaţia nu a fost modificată din punct de vedere legal; dar s-a aplicat cu mai multă rigoare. Cu toate că legea referitoare la intervalul de 10 ani a fost suspendată în anul 537 (**217**), în perioada războiului italic, nu se va mai face nici o excepţie după această dată, iar spre sfîrşitul perioadei realegerea se întîlneşte foarte rar. Mai mult, în 574 (**180**), un decret al poporului stabilea pentru candidaţii la magistraturi o ordine riguroasă, respectînd pentru fiecare în parte anumite intervale de timp şi o anumită vîrstă. Ce-i drept, obişnuinţa instituise de mult ambele măsuri; dar ele au însemnat totuşi o

restrîngere simţitoare a libertăţii de alegere atunci cînd calificativele obişnuite au devenit exigenţe legale şi cînd i s-a luat electoratului dreptul de a eluda aceste dispoziţii în cazuri extraordinare. În general, accesul în senat era înlesnit membrilor familiilor guvernante indiferent de capacitatea lor, în timp ce intrarea în forurile guvernante era barată cu desăvîrşire nu numai păturii mai sărace şi mai umile a populaţiei, dar şi tuturor cetăţenilor romani care nu aparţineau aristocraţiei ereditare şi care au fost de fapt excluşi nu din senat, ci de la cele două magistraturi supreme, consulatul şi cenzura. După Manius Curius (p. 218) nu se cunoaşte nici un consul care să nu fi aparţinut aristocraţiei şi, probabil, nici nu s-a mai repetat un asemenea caz. Dar şi numărul ginţilor, care apar pentru prima dată pe listele consulilor şi cenzorilor în jumătatea de secol dintre începutul războiului lui Hannibal şi sfîrşitul războiului cu Perseus, este extrem de limitat; şi cele mai multe dintre aceste cazuri, ca, de exemplu, cel al Flamininilor, Terentiilor, Porciilor, Aciliilor, Laeliilor, se datorează fie alegerilor din opoziţie, fie unor alianţe aristocratice deosebite – alegerea lui Gaius Laelius din anul 564 (**190**) fiind, evident, opera Scipionilor. Excluderea claselor sărace de la guvernare a fost impusă de împrejurări. De cînd Roma încetase să fie un stat italic pur şi adoptase cultura elenă, nu mai era posibilă luarea micului fermier de la plug şi aşezarea lui în fruntea comunităţii. Dar nu era nici necesar şi nici folositor ca alegerile să fie efectuate, aproape fără excepţie, în cercul strîmt al familiilor curule şi ca „un om nou” să poată pătrunde în interiorul acestuia numai printr-un fel de uzurpare. Ce-i drept, exista o anumită ereditate nu numai în structura instituţiei senatoriale, care n-a fost la origine altceva decît reprezentanta ginţilor (p. 66), dar şi în natura aristocraţiei însăşi, în măsura în care înţelepciunea politică şi experienţa afacerilor politice se moştenesc de la părintele destoinic la fiul destoinic şi în măsura în care spiritul unei origini ilustre face ca orice scînteie nobilă din inima umană să devină mai repede o flacără strălucitoare. În sensul acesta, aristocraţia romană fusese din toate timpurile ereditară şi se mîndrea cu mare naivitate de această ereditate, prin vechiul obicei după care senatorul îşi putea lua fiii cu

sine în senat şi după care magistratul public îşi putea împodobi fiii, ca un fel de anticipaţie, cu însemnele celor mai înalte magistraturi: tivul de purpură consular şi medalionul de aur al triumfătorului. Dar, dacă în epocile mai îndepărtate caracterul ereditar al demnităţii exterioare fusese susţinut de ereditatea demnităţii sufleteşti, iar aristocraţia senatorială condusese statul nu în virtutea unui drept ereditar, ci în virtutea celui mai înalt dintre toate drepturile reprezentative – dreptul bărbaţilor virtuoşi faţă de cei obişnuiţi –, dimpotrivă, în această epocă de după războiul lui Hannibal şi cu o rapiditate crescîndă, nobilimea a decăzut de la înalta sa poziţie originară – ca întruchiparea celor mai încercaţi bărbaţi ai republicii în faptă şi sfat – la rangul unui ordin senatorial care îşi completa rîndurile printr-o succesiune ereditară şi practica în comun o politică greşită. Lucrurile au mers atît de departe în perioada aceasta, încît din răul oligarhiei s-a născut unul şi mai mare, cel al uzurpării puterii de către unele familii. Am vorbit mai sus despre dezgustătoarea politică familială a învingătorului de la Zama şi despre eforturile sale, din păcate încununate de succes, de a acoperi cu laurii proprii incapacitatea şi mediocritatea fratelui său (pp. 520-521), iar nepotismul Flamininilor a fost poate mai insolent şi mai jignitor decît cel al Scipionilor. Libertatea de alegere absolută a servit mai degrabă unor asemenea coterii decît corpului electoral. Fără îndoială, fusese spre binele comunităţii ca Marcus Corvus să devină consul la 23 de ani; dar dacă Scipio a ajuns acum, la 23 de ani, la edilitate, iar la 30 la consulat, dacă Flamininus, fără a fi împlinit 30 de ani, avansa de la cvestură la consulat, asemenea procedee comportau un pericol real pentru republică. Lucrurile au mers pînă în punctul în care unica barieră în faţa politicii de familie şi a circumstanţelor ei trebuia să fie căutată într-o severă guvernare oligarhică; şi acesta este motivul pentru care şi partida opusă de obicei oligarhiei a fost de acord ca libertatea de alegere absolută să fie restrînsă.

Guvernarea purta tot mai mult amprenta acestei schimbări treptate a spiritului clasei conducătoare. Ce-i drept, în administrarea afacerilor externe mai prevala încă în această perioadă acea clarviziune şi energie datorită cărora se statornicise dominaţia Romei

asupra Italiei. În timpul grelei ucenicii a războiului pentru Sicilia, aristocraţia romană se ridicase treptat la înălţimea noii sale poziţii; şi dacă uzurpase în favoarea senatului puterea, care, conform legislaţiei, trebuia să fie împărţită numai între magistraţi şi adunarea poporului, ea se legitimase prin conducerea statului, nicidecum genială, dar sigură şi energică, în timpul furtunii provocate de către Hannibal şi în complicaţiile care decurseseră din ea, dovedind lumii că senatul roman era singurul capabil şi, în multe privinţe, unicul care merita să guverneze vasta arie a statelor italo-elene. Admiţînd maiestuoasa atitudine a senatului faţă de inamicul extern, recompensată prin rezultatele cele mai măreţe, nu trebuie să pierdem din vedere că, pe terenul mai puţin strălucitor, dar, cu toate acestea, mult mai important şi mult mai dificil, al afacerilor interne, atît mînuirea instituţiilor existente, cît şi crearea altora noi trădează un spirit cu totul opus sau, mai exact, indică deja ascendenţa principiilor opuse în domeniul acesta.

Mai ales faţă de cetăţeanul individual, guvernarea nu mai era ceea ce fusese. „Magistrat" însemna un bărbat care era mai presus decît alţii; şi dacă este slujitorul comunităţii, el este din această cauză, stăpînul fiecărui cetăţean în parte. Dar această atitudine riguroasă slăbeşte acum simţitor. Acolo unde înfloresc intriga şi sistemul de coterie, ca în Roma acelei perioade, magistraţii se tem să piardă bunele oficii ale prietenilor lor în favoarea mulţimii prin cuvinte severe şi o poziţie intransigentă. Dacă, din cînd în cînd, un magistrat dă dovadă de vechea gravitate şi demnitate, aceştia sînt de obicei oameni noi, ca, de exemplu, Cotta (502, **252**) şi Cato, lipsiţi de descendenţă în rîndul guvernanţilor. Un eveniment extraordinar s-a petrecut atunci cînd Paullus, fiind desemnat comandant suprem în războiul împotriva lui Perseus, în loc să mulţumească cetăţenilor, aşa cum se obişnuia, le-a declarat că presupune că a fost ales ca general întrucît era considerat drept cel mai capabil pentru a comanda şi i-a îndemnat, în consecinţă, nu să-l ajute să comande, ci să asculte şi să se supună. Supremaţia şi hegemonia Romei în cuprinsul Mării Mediterane se baza în mare măsură pe severitatea disciplinei sale militare şi pe administrarea justiţiei. Ea era, neîndoielnic, infinit

superioară din aceste considerente statelor elene, feniciene şi orientale, fără excepţie profund dezorganizate; totuşi, abuzuri grave apărură deja şi la Roma. S-a relatat mai sus cum caracterul deplorabil al unor comandanţi supremi, şi aceasta nu numai în cazul unor demagogi aleşi de către opoziţie, precum Gaius Flaminius şi Gaius Varro, ci şi al unor buni aristocraţi, adusese soarta statului în pericol în timpul celui de-al treilea război macedonean (p. 530). Modalitatea în care justiţia era aplicată deja din cînd în cînd e dovedită de comportamentul consulului Lucius Quinctius Flamininus în tabăra de la Placentia (562, **192**): pentru a-l recompensa pe iubitul său, care-l însoţise, de pierderea spectacolului unor lupte de gladiatori de la Roma, înaltul senior chemase un nobil din neamul boiilor care se refugiase în tabăra romană şi-l ucise cu propria mînă în timpul unui banchet. O circumstanţă mult mai gravă decît fapta în sine, alături de care s-ar putea enumera multe altele asemănătoare, n-a fost numai faptul că vinovatul n-a fost adus în faţa tribunalului, ci şi acela că, atunci cînd cenzorul Cato l-a şters, din această cauză, de pe lista senatorilor, colegii din senat îl invitară pe cel exclus să-şi reia locul de senator în teatru; el era, bineînţeles, un frate al eliberatorului Greciei şi unul dintre conducătorii cei mai puternici ai coteriei senatoriale.

De asemenea, sistemul financiar al comunităţii romane mai degrabă regresa decît avansa. Totalitatea veniturilor se afla într-adevăr în continuă creştere. Impozitele indirecte – Roma nu cunoştea impozite directe – crescuseră în urma extinderii succesive a teritoriului roman care determina, de exemplu, instituirea de noi birouri vamale de-a lungul ţărmului Campaniei şi Bruttiumului, la Puteoli, Castra (Squillace) şi aiurea (555, 575, **199**, **179**). Din aceleaşi considerente se restabili tariful pentru sare, care fixa preţurile de vînzare a sării după diferitele districte ale Italiei (550, **204**), prin care deveni imposibil ca sarea să se vîndă la un preţ unic cetăţenilor romani dispersaţi acum în întreaga Italie; dar, întrucît guvernul roman furniza sarea, probabil, la preţul de producţie, dacă nu chiar sub el, această măsură financiară nu se soldă cu nici un cîştig pentru stat. Creşterea veniturilor din domenii era şi mai

apreciabilă. Impozitul financiar, ce-i drept, care, prin lege, trebuia să fie plătit tezaurului public pentru pămînturile domeniale concedate, în cele mai multe cazuri nu era nici revendicat, nici plătit. Dimpotrivă, *scriptura* a fost menţinută, iar domeniile nou-cîştigate în urma războiului lui Hannibal, îndeosebi cea mai mare parte a teritoriului Capuei şi cel de la Leontini, nu au fost cedate ocupării, ci parcelate şi concesionate unor mici arendaşi temporari, iar ocupaţia, încercată şi aici, a fost contracarată de către guvern cu mai multă hotărîre ca de obicei; prin această măsură s-a creat statului o sursă de venituri sigure şi apreciabile. Minele statului, mai ales cele importante din Spania, erau exploatate, de asemenea, prin sistemul arendelor. În mod extraordinar, tezaurul de stat a fost mărit în această epocă de sume considerabile, datorate prăzii din războiul cu Antiochos, 200.000.000 de sesterţi (14.500.000 de taleri), din cel cu Perseus, 210 milioane (15.000.000 de taleri), aceasta din urmă fiind cea mai mare sumă care a intrat vreodată în tezaurul roman într-o singură tranşă. Creşterea veniturilor a fost însă echivalată în cea mai mare parte din mărirea cheltuielilor. Provinciile, poate cu excepţia Siciliei, cheltuiau sume aproximativ egale cu veniturile lor; cheltuielile pentru drumuri şi alte construcţii erau proporţionale cu extinderea teritoriului; iar achitarea avansurilor (*tributa*) percepute de la cetăţenii proprietari în timpul războaielor grele greva asupra tezaurului roman încă mult timp după încheierea acestora. La toate acestea se adaugă pierderile considerabile provocate veniturilor prin proasta administrare sau prin neglijenţa magistraţilor supremi. Mai jos, vom vorbi despre atitudinea magistraţilor în provincii, despre viaţa lor luxoasă întreţinută pe cheltuiala veniturilor publice, despre sustragerea unei părţi din pradă, despre începuturile sistemului de corupţie şi de mituire. Avînd în vedere că, în anul 587 (**167**), senatul hotărî să sisteze exploatarea minelor din Macedonia, intrate în posesia Romei, întrucît arendaşii minelor, oricum, fie că îi vor fi jefuit pe supuşi, fie îi vor fi prejudiciat tezaurul – acesta fiind, bineînţeles, un soi de certificat al neputinţei eliberat de însăşi autoritatea supraveghetoare –, se poate aprecia modalitatea prin care statul acţiona în general asupra veniturilor sale, la arendarea impozitelor şi

la contractele legate de furnituri şi construcţii. Dar nu numai taxa funciară pentru pămîntul domenial a fost abandonată, precum am relatat deja, ci s-a îngăduit chiar ca edificii particulare, în capitală, ca şi în orice alt loc, să fie ridicate pe pămîntul public şi ca apa din conductele publice să fie deturnată pentru scopuri particulare. Nemulţumirea izbucni imediat atunci cînd un cenzor luă măsuri serioase împotriva unor asemenea contravenienţi şi îi sili fie să renunţe la folosirea exclusivă a proprietăţii publice, fie să plătească pentru aceasta preţul fixat prin lege pentru apă şi pămînt. Conştiinţa romanilor, de altfel atît de scrupuloasă în domeniul economic, dovedi faţă de interesele comunităţii o flexibilitate neobişnuită. „Cel care-l jefuieşte pe un cetăţean" – spunea Cato – „îşi sfîrşeşte zilele în lanţuri şi în închisoare; în aur şi purpură însă, acela care jefuieşte comunitatea". Dacă, în ciuda faptului că proprietatea publică a romanilor a fost jefuită nepedepsit şi fără teamă de către magistraţi şi speculanţi, Polybios insistă încă asupra rarităţii sustragerilor la Roma, în timp ce în Grecia abia dacă se găseşte un funcţionar care să nu se atingă de banii publici, şi asupra onestităţii comisarului şi magistratului roman care administrează sume imense numai pe baza cuvîntului de onoare, în timp ce în Grecia trebuie să fie sigilate 10 scrisori şi aduşi 20 de martori pentru cea mai mică sumă, ceea ce nu împiedica înşelătoria generală, aceasta nu dovedea nimic altceva decît faptul că disoluţia morală din Grecia era cu mult mai avansată decît la Roma şi mai ales că delapidarea directă şi flagrantă nu era la fel de înfloritoare în ambele ţări. Situaţia financiară generală se poate aprecia cel mai bine prin starea edificiilor publice şi prin conturile tezaurului public. Pentru construcţiile publice se folosea în perioada de pace o cincime din venituri, în cea de război, o zecime, ceea ce, în împrejurările date, nu pare să fi fost tocmai suficient. Cu sumele acestea, ca şi cu amenzile care nu erau vărsate direct în tezaurul public, se întreprindea cîte ceva pentru pavarea străzilor din capitală şi din apropierea ei, pentru pietruirea drumurilor principale ale Italiei, pentru ridicarea de edificii publice. În capitală, cea mai importantă construcţie înfăptuită în această perioadă a fost poate reparaţia şi extinderea sistemului de canalizare, pentru realizarea

căruia s-au repartizat într-o singură tranşă 1.700.000 de taleri (24.700.000 de sesterţi) şi căruia îi datorăm probabil cea mai mare parte din *cloaca* păstrată pînă astăzi. Dar, după toate probabilităţile, luînd în considerare şi momentele dificile din vremea războaielor, această perioadă a fost inferioară ultimei părţi a celei precedente, în ceea ce priveşte monumentele publice; între anii 482 şi 607 (**272-147**) nu s-a construit nici un apeduct nou la Roma. Evident, tezaurul public se mărise; ultima rezervă, care trebuia să fie atacată în anul 545 (**209**), însuma numai 1.144.000 de taleri (4.000 de pfunzi de aur), în timp ce, la puţină vreme după încheierea acestei perioade (597, **157**), în tezaurul public s-au găsit 6.000.000 de taleri în metale preţioase. Dar avînd în vedere imensele venituri care se scurseseră în tezaurul public în timpul generaţiei de după războiul lui Hannibal, ultima sumă ne surprinde mai degrabă prin micimea decît prin mărimea ei. În măsura în care este posibil să se vorbească de rezultate, avînd în vedere documentaţia foarte precară de care dispunem, finanţele romane ne demonstrează într-adevăr un excedent al veniturilor asupra cheltuielilor, dar acesta era departe de a fi exorbitant.

Schimbarea în spiritul guvernării se reflectă cel mai bine în tratamentul aplicat supuşilor italici şi extraitalici comunităţii romane. Odinioară, în Italia se deosebiseră comunităţile ordinare de cele latine confederate, cetăţenii romani fără sufragiu de cei cu drepturi depline. Dintre aceste patru clase, a treia a dispărut în cursul acestei perioade, întrucît comunităţile cu cetăţeni fără sufragiu fie că pierduseră dreptul de cetăţeni romani, precum cei din Capua în urma războiului cu Hannibal, fie că dobîndiseră dreptul deplin de cetăţenie, astfel încît la sfîrşitul acestei perioade nu existau alţi cetăţeni romani fără sufragiu decît unii indivizi izolaţi care, dintr-un motiv sau altul, fuseseră excluşi de la dreptul de vot. În schimb, se născuse o nouă clasă (*peregrini dediticii*); acestei clase îi aparţineau în primul rînd membrii comunităţilor campaniene, picentine de sud şi brutiene care fuseseră odinioară aliate cu Hannibal (p. 458). La acestea se adaugă triburile celtice tolerate în partea sudică a Alpilor, al căror statut de confederaţie politică este lămurit numai parţial, dar

care este caracterizat totuşi ca fiind unul de inferioritate, prin clauza introdusă în tratatele de alianţă cu Roma, potrivit căreia nici un individ din sînul acestor comunităţi nu putea să dobîndească vreodată dreptul de cetăţean roman (p. 462). Poziţia aliaţilor nelatini suferise, precum am amintit mai sus (p. 458), o schimbare foarte dezavantajoasă ca urmare a atitudinii din timpul războiului cu Hannibal. Numai cîteva comunităţi ale acestei categorii, ca, de exemplu, Neapolis, Nola, Heracleia, rămăseseră credincioase Romei, în ciuda sorţii schimbătoare a acestui război, păstrîndu-şi, în consecinţă, nemodificat dreptul lor de aliaţi; cele mai multe dintre acestea au trebuit să suporte, în urma trecerii lor de partea adversă, o revizuire dureroasă a tratatelor în vigoare. Poziţia dezavantajoasă a aliaţilor nelatini este confirmată de emigrarea locuitorilor din comunităţile acestea în cele latine; astfel, în anul 577 (**177**), samniţii şi pelignii s-au adresat senatului cu rugămintea reducerii contingentelor lor, motivînd că, în cursul ultimilor ani, 4.000 de familii samnite şi peligne ar fi emigrat în colonia latină Fregellae. Latinii, termen ce se aplică acum cîtorva oraşe din Latium care nu fuseseră încă incluse în uniunea cetăţeniei romane, precum Tibur şi Praeneste, oraşelor aliate şi aşezate pe picior de egalitate cu acestea din punct de vedere juridic, precum cîteva ale hernicilor, şi coloniilor latine dispersate în întreaga Italie, se bucură încă de drepturi preferenţiale, fapt ce rezultă din chiar numele lor; dar, în comparaţie cu perioadele trecute, şi situaţia lor se schimbase. Sarcinile ce le-au fost impuse au fost mărite pe nedrept, iar greutăţile serviciului militar le erau transferate tot mai accentuat lor şi celorlalţi aliaţi italici în favoarea cetăţenilor romani. Astfel, de exemplu, în anul 536 (**218**) au fost înrolaţi de două ori mai mulţi aliaţi decît cetăţeni; după războiul cu Hannibal au fost lăsaţi la vatră toţi cetăţenii, nu însă şi aliaţii; aceştia au fost utilizaţi cu predilecţie pentru serviciul de garnizoană şi cel detestat din Hispania; tot aşa, cu ocazia triumfului din anul 577 (**177**), aliaţii nu s-au bucurat de aceleaşi onoruri ca şi cetăţenii, soldaţii aliaţilor primind numai jumătate din suma acordată cetăţenilor, încît în bucuria generală a carnavalului soldaţii diviziunilor prejudiciate au urmat carul triumfal în tăcere; la fel, cu

ocazia distribuirii de pămînt în nordul Italiei, cetăţenii au primit cîte zece *iugera* de pămînt arabil, iar necetăţenii, doar cîte trei. Am observat mai sus cum comunităţile latine fondate după anul 486 (**268**) nu mai obţinuseră dreptul de strămutare (p. 293). Comunităţilor latine mai vechi le mai era garantat prin lege; însă presiunea masivă exercitată de către cetăţenii lor asupra Romei şi plîngerile autorităţilor lor legate de depopularea progresivă a oraşelor şi de imposibilitatea de a furniza contingentul ordinar în asemenea circumstanţe determinară guvernul roman să permită şi acestor latini strămutarea numai în cazul în care emigrantul îi lăsa pe copiii săi în oraşul natal; în conformitate cu acest principiu, expulzările din Roma au luat proporţii în anii 567, 577 (**187**, **177**). S-ar putea ca măsura să fi fost necesară, dar, cu toate acestea, ea a fost resimţită ca o restrîngere esenţială a dreptului de strămutare acordat oraşelor aliate prin tratate. Mai mult, oraşele întemeiate de Roma în interiorul Italiei au început să primească dreptul deplin de cetăţenie în locul celui latin, care fusese acordat pînă atunci numai coloniilor maritime, iar cu aceasta luase sfîrşit lărgirea sferei latine prin anexarea de noi comunităţi, care se petrecuse pînă atunci cu atîta regularitate. Aquileia, a cărei întemeiere a început în anul 571 (**183**), a rămas ultima colonie italică a Romei care a fost înzestrată cu dreptul latin; coloniilor Potentia, Pisaurum, Parma, Mutina, Luna (570-577, **184**-**177**) li se acordase deja dreptul deplin de cetăţenie. Cauza acestui fapt rezidă, neîndoielnic, în declinul dreptului de cetăţenie latină în comparaţie cu cel roman. Coloniştii aduşi în noile colonii au fost aleşi dintotdeauna cu preponderenţă din rîndul cetăţenilor romani şi chiar în rîndul păturii mai sărace a acestora nu se mai găsea nimeni care să fi fost de acord, fie şi în schimbul unor avantaje materiale substanţiale, să renunţe la drepturile sale de cetăţean în favoarea privilegiilor latinilor. În sfîrşit, admiterea necetăţenilor, atît a comunităţilor, cît şi a indivizilor, în rîndul cetăţenilor romani a devenit aproape imposibilă. Procedura mai veche de a încorpora comunităţile supuse celei romane fusese abandonată în jurul anului 400 (**354**), pentru ca, în acest fel, corpul de cetăţeni romani să nu devină prea descentralizat printr-o

extindere exagerată; de aceea, fuseseră instituite comunităţile cu drepturi cetăţeneşti înjumătăţite. Acum a fost abandonată centralizarea republicii fie prin acordarea dreptului deplin de cetăţenie romană celor care-l deţinuseră numai pe jumătate, fie prin admiterea mai multor colonii îndepărtate în sînul comunităţii. Dar vechiul sistem de încorporaţie n-a mai fost restabilit. Nu se poate dovedi dacă, după desăvîrşirea supunerii Italiei, vreo comunitate italică şi-a schimbat dreptul de confederat cu cel roman; probabil că nici una nu l-a mai obţinut în realitate după această dată. Dar şi acceptarea indivizilor italici în sfera dreptului roman deveni în această epocă deosebit de dificilă, mai ales prin limitarea dreptului de strămutare care era asociat prin lege cetăţeniei pasive şi a fost rezervat numai magistraţilor comunali latini (p. 293) şi prin favoruri extraordinare, unor necetăţeni acceptaţi la fondarea coloniilor de cetăţeni. Acestor transformări de fapt şi de drept, în relaţiile cu supuşii latini cel puţin, nu li se poate nega conexiunea intrinsecă şi sistematică. Situaţia claselor supuse s-a înrăutăţit substanţial în comparaţie cu gradaţiile lor anterioare şi, în timp ce guvernul încercase înainte să anuleze contradicţiile şi să mijlocească legături între ele, acestea au fost acum pretutindeni înlăturate, iar punţile de legătură distruse. Aşa cum în sînul corpului de cetăţeni romani clasa guvernanţilor se distanţa de popor, se sustrăgea sarcinilor publice cu desăvîrşire şi acapara onorurile şi avantajele numai pentru sine, la fel se comportă corpul de cetăţeni faţă de confederaţia italică, excluzînd-o pe aceasta tot mai mult de la exercitarea colectivă a puterii, obligînd-o în schimb la sarcini publice de două sau trei ori mai mari. Aşa cum nobilimea reveni, în raportul faţă de plebei, la exclusivismul închis al unui patriciat în declin, la fel acţionau cetăţenii faţă de necetăţeni; plebea, care devenise importantă prin liberalismul instituţiilor sale, se încorseta acum cu principiile rigide ale iuncherimii. Abolirea dreptului de cetăţenie fără sufragiu poate să fie criticată ca măsură în sine şi aparţine, prin natura motivaţiei ei, unui context care va fi analizat mai jos; prin ea se pierduse una dintre verigile de legătură situate între extremităţi. Mult mai îngrijorătoare a fost însă dispariţia distincţiei dintre comunităţile latine şi toate

celelalte din Italia. Temelia puterii romane sălăşluia în poziţia privilegiată a naţiunii latine în Italia; ea începu să se năruie din momentul în care oraşele latine au sesizat că nu mai sînt asociate privilegiate la puterea grandioasei comunităţi înrudite, ci numai supuse ale Romei, ca şi toate celelalte – situaţie pe care toţi italicii au considerat-o intolerabilă. Într-adevăr, mai dăinuia încă o gradaţie în rîndul supuşilor. Brutienii şi tovarăşii lor de suferinţă erau, ce-i drept, trataţi precum sclavii şi se comportau în consecinţă, folosindu-se de orice prilej pentru a evada de pe corăbiile unde serveau ca sclavi de galeră şi intrînd fără scrupule în slujba duşmanilor Romei; mai mult, supuşii celţi şi, înainte de toate, cei de dincolo de mare aveau o soartă şi mai vitregă, fiind trataţi intenţionat astfel de către guvern, pentru a fi dispreţuiţi şi maltrataţi de către italici; dar acestea nu au putut compensa opoziţia anterioară dintre supuşii italici înrudiţi şi cei străini. O nemulţumire generală se înstăpîni asupra întregii confederaţii italice şi numai teama opri izbucnirea ei deschisă. Propunerea, înaintată în senatul roman după bătălia de la Cannae, de a acorda pentru cîte doi bărbaţi din fiecare comunitate latină dreptul de cetăţenie romană şi locuri în senat, a fost lansată într-adevăr într-un moment nepotrivit şi respinsă pe drept; dar ea arată totuşi cu cîtă nelinişte comunitatea dominantă privise încă din acea epocă relaţia dintre Latium şi Roma. Dacă un al doilea Hannibal ar fi purtat război cu Italia, nu este sigur că ar mai fi fost oprit din nou de opoziţia de granit pe care cei cu numele latin o manifestau împotriva unei dominaţii străine.

Însă instituţia cea mai importantă pe care această epocă a introdus-o în republica romană şi care implica în acelaşi timp deviaţia cea mai pronunţată şi mai nefastă de la cursul urmat pînă atunci a constat în noile magistraturi provinciale. Dreptul de stat roman mai vechi nu cunoştea supuşi tributari; comunităţile învinse fuseseră fie vîndute în sclavie, fie încorporate în comunitatea romană, fie acceptate ca aliate, statut care le lăsa cel puţin autonomia comunală şi libertatea de impozite. Însă posesiunile cartagineze din Sicilia şi Sardinia, precum şi statul lui Hieron plătiseră vechilor lor stăpîni tribut şi impozite; dacă Roma intenţiona să păstreze aceste provincii,

ea trebuia, după judecata celui neprevăzător, să adopte măsura cea mai judicioasă şi mai comodă de a administra noile teritorii după cutumele moştenite. În consecinţă, romanii au păstrat constituţia provincială cartaginezo-hieroniană şi au extins-o asupra acelor ţinuturi luate de la barbari, precum *Hispania Citerior*. Aceasta a fost tunica lui Nessos pe care o moşteniră din partea inamicului. Fără nici o îndoială, impunînd impozitele, guvernul roman dorea la început nu să se îmbogăţească, ci numai să acopere cheltuielile pentru administraţie şi apărare; dar el încălca deja acest principiu atunci cînd silea Macedonia şi Iliria să-i plătească tribut, fără a prelua guvernarea lor sau a le apăra frontierele. În general, greutăţile sarcinilor n-au mai fost luate în considerare de către romani, ci au vizat numai transformarea stăpînirii lor într-un privilegiu avantajos; în cazul căderii în păcat, nu contează dacă culegi un singur măr sau dacă jefuieşti întregul pom. Pedeapsa urmă imediat acestei nedreptăţi. Noul sistem provincial necesita numirea de guvernatori, a căror poziţie nu era numai incompatibilă cu fericirea acestor provincii, ci cu însăşi constituţia romană. După cum comunitatea romană înlocuia în provincii pe foştii stăpîni ai ţinutului, tot astfel guvernatorul lua locul fostului rege; spre exemplu, pretorul Siciliei îşi avea reşedinţa în palatul lui Hieron din Siracusa. Într-adevăr, guvernatorul urma să-şi administreze funcţia cu onestitate şi modestie republicană, urmînd întru totul legea. Cato, în timpul magistraturii sale din Sardinia, apăru în oraşele încredinţate lui, pe jos şi însoţit numai de un singur servitor care-i purta mantaua şi vasul pentru libaţii; cînd s-a întors din magistratura de guvernator al Spaniei, el şi-a vîndut mai înainte calul de luptă, întrucît nu se simţea îndreptăţit să impute costul de transport al acestuia statului. Neîndoielnic că guvernatorii romani, cu toate că puţini dintre ei au fost mînaţi, asemenea lui Cato, de scrupule care mergeau pînă la situaţii ridicole şi absurde, au produs deseori o impresie puternică asupra supuşilor lor, mai ales asupra grecilor superficiali şi frivoli, prin pietatea lor tradiţională, prin liniştea respectuoasă care domnea la mesele lor, prin administraţia şi justiţia lor relativ corectă, mai ales prin severitatea lor faţă de opresorii cei mai nemiloşi ai provincialilor,

arendaşii şi bancherii romani, în general prin seriozitatea şi gravitatea ţinutei lor. Şi provincialii găsiră guvernarea lor relativ tolerabilă. Ei nu fuseseră răsfăţaţi de către guvernatorii cartaginezi şi, în curînd, vor avea ocazia să-şi amintească cu nostalgie de nuielele care au fost urmate de adevărate hidre; este explicabil aşadar de ce secolul al VI-lea al Romei a fost considerat mai tîrziu drept secolul de aur al guvernării provinciale. Era însă imposibil ca guvernatorul să rămînă pe o durată mai îndelungată, concomitent, republican şi rege. Îndeletnicirea guvernării provinciale a corupt pătura conducătoare a Romei cu o rapiditate uluitoare. Aroganţa şi prejudecata faţă de provinciali erau atît de strîns legate de această preocupare, încît magistraţii cu greu pot fi acuzaţi din această cauză. Devenise deja un lucru rar, cu atît mai rar cu cît guvernul păstra cu obstinaţie vechiul principiu după care magistraţii nu erau retribuiţi, ca guvernatorul să se întoarcă din provincii cu mîinile curate; faptul că Paullus, învingătorul de la Pydna, nu luase bani, este remarcat deja ca fiind un fapt excepţional. Regretabila cutumă de a oferi guvernatorului „vinul de onoare" şi alte daruri „voluntare" pare să fie de o vîrstă cu constituţia provincială însăşi şi ar putea fi o moştenire cartagineză; deja Cato, în timpul guvernării sale din Sardinia (556, **198**), trebuia să se mulţumească să reglementeze şi să reducă aceste tributuri. Dreptul magistraţilor şi, în general, al celor care călătoreau în interesul statului de a fi adăpostiţi şi transportaţi pe cheltuiala provinciei a fost folosit drept pretext pentru abuzuri. Dreptul mai important al magistratului de a obţine livrări de cereale din provincii la un preţ scăzut, fie pentru aprovizionarea sa şi a oamenilor săi (*in cellam*), fie, în caz de război, pentru aprovizionarea armatei sau în alte cazuri extraordinare, a dat naştere la asemenea abuzuri încît senatul, în anul 583 (**171**), în urma plîngerilor spaniolilor, hotărî să retragă guvernatorilor dreptul de stabilire a preţului pentru amîndouă cazurile (p. 472). Romanii începuseră să facă rechiziţii în rîndul supuşilor chiar şi pentru sărbătorile publice de la Roma; cererile nemaiauzite ale edilului Tiberius Sempronius Gracchus către comunităţile italice şi extraitalice pentru sărbătoarea pe care trebuia s-o organizeze determinară senatul să intervină oficial (572, **182**).

Libertăţile pe care şi le permiteau magistraţii la sfîrşitul acestei epoci, nu numai faţă de supuşii nefericiţi, ci şi faţă de statele şi regatele autonome, sînt demonstrate de expediţiile de jaf ale lui Gnaeus Volso în Asia Mică (p. 514) şi mai ales de scandaloasele abuzuri din Grecia din timpul războiului împotriva lui Perseus (p. 531). Guvernul nu avea nici un drept să-şi manifeste nemulţumirea, întrucît nu opusese nici un fel de barieră serioasă în faţa acestor excese ale arbitrarei conduceri militare. Cu toate că, în conformitate cu universalul, dar mai mult decît îndoielnicul principiu de a nu judeca un comandant suprem în timpul exercitării magistraturii, guvernatorul putea fi tras la răspundere cu regularitate numai după comiterea delictului, totuşi urmărirea civilă, ca şi cea penală împotriva lui nu era exclusă din capul locului. Pentru a da curs acestei acuzaţii, cazul trebuia să fie preluat de către oricare magistrat roman care deţinea jurisdicţie penală şi care îl aducea în faţa justiţiei populare; acuzaţia civilă era prezentată unui juriu, ales în conformitate cu organizarea judiciară în vigoare din sînul senatului, de către senatorul care administra pretura respectivă. În amîndouă cazurile, controlul se afla aşadar în mîinile stării guvernante; cu toate că aceasta era încă destul de onestă şi de dreaptă pentru a nu neglija plîngeri bine întemeiate, iar senatul însuşi se lăsă convins, în anumite cazuri, să ordone un proces civil în urma apelului celor vătămaţi, plîngerile şi acuzaţiile săracilor şi ale străinilor împotriva membrilor puternici ai aristocraţiei în faţa unor judecători şi juraţi îndepărtaţi de teatrul evenimentelor şi, dacă nu culpabili de acelaşi delict, aparţinînd totuşi aceleiaşi stări, nu puteau să fie decise favorabil atunci cînd vina era evidentă şi revoltătoare. Mai mult, o plîngere respinsă antrena pierzania inevitabilă. Oprimaţii au găsit un anumit sprijin în relaţiile ereditare de clientelă pe care oraşele şi ţinuturile supuşilor le înnodaseră cu cei care i-au cucerit şi cu alţi romani apropiaţi lor. Guvernatorii spanioli au simţit pe propria piele că nimeni nu se atinge nepedepsit de clienţii lui Cato şi putem considera drept cel mai pios omagiu adus memoriei lui Paullus faptul că reprezentanţii celor trei naţiuni înfrînte de acest nobil bărbat, spaniolii, ligurii şi macedonenii, nu au vrut să renunţe la privilegiul

de a-i purta trupul către rugul funerar. Dar această protecţie specială n-a oferit numai grecilor posibilitatea de a-şi demonstra la Roma talentul de a se umili în faţa stăpînilor şi de a-i demoraliza pe aceştia prin servilismul lor nemăsurat – decretele siracuzanilor în onoarea lui Marcellus, după ce acesta le-a distrus şi jefuit oraşul, ei acuzîndu-l în van în faţa senatului din această cauză, constituie una dintre paginile cele mai compromiţătoare în analele puţin respectabile ale Siracusei; prin politica de familie, periculoasă în sine, acest patronaj al marilor familii prezenta un aspect politic care ar fi trebuit să dea de gîndit. Ce-i drept, se obţinu pe această cale ca magistraţii romani să se teamă întrucîtva de zei şi de senat şi să fure cu măsură; dar se fura totuşi fără pedeapsă, chiar dacă se fura cu „modestie". Se statornici o regulă nefastă: magistratul roman să fie intangibil prin competenţa sa şi prin lege, dacă săvîrşise numai delicte minore şi violenţe moderate, cei lezaţi trebuind, în consecinţă, să tacă; generaţiile care au urmat vor suporta consecinţele funeste izvorîte din acest abuz. Totuşi, chiar dacă tribunalele ar fi fost atît de severe pe cît erau de îngăduitoare, presiunea judiciară n-ar fi putut înlătura decît delictele cele mai grave. Adevărata garanţie pentru o administraţie bună rezidă în supravegherea severă şi neîntreruptă a autorităţii administrative supreme; şi aici, senatul vădi lipsurile cele mai mari. Aici se manifestă pentru prima dată moliciunea şi ineficacitatea guvernării colegiale. Din punct de vedere legal, guvernatorii ar fi trebuit să fie supuşi unei supravegheri mult mai severe şi mult mai speciale decît cea care fusese suficientă pentru administraţiile municipale ale Italiei; şi acum, cînd imperiul cuprindea vaste teritorii de dincolo de mare, măsurile prin care guvernul îşi asigura viziunea de ansamblu ar fi trebuit să fie înmulţite. În amîndouă cazurile se petrecu tocmai contrariul. Guvernatorii domneau de fapt ca nişte suverani, iar cea mai importantă instituţie pentru împiedicarea acestui fapt, censul imperiului, fusese extinsă numai asupra Siciliei, nu şi asupra provinciilor cucerite ulterior. Această emancipare a magistraţilor supremi de sub puterea centrală era mai mult decît imprudentă. Guvernatorul roman, în fruntea armatelor statului şi în posesia unor resurse financiare importante, fiind supus unui control

judiciar neglijabil şi fiind, practic, independent faţă de administraţia supremă, împins printr-un fel de necesitate să separe interesele sale şi ale poporului pe care-l guverna de cele ale comunităţii romane şi să le considere drept ireconciliabile, semăna mai degrabă cu un satrap persan decît cu un mandatar al senatului roman din timpul războaielor samnite. Bărbatul care exercitase o tiranie militară în afară, recunoscută de către lege, nu se putea reintegra decît foarte dificil în comunitatea cetăţenească ce recunoştea, ce-i drept, guvernanţi şi guvernaţi, dar nu stăpîni şi sclavi. Guvernul însuşi intuia că cele două principii fundamentale, egalitatea în cadrul aristocraţiei şi subordonarea puterii magistraţilor colegiului senatorial, încep să-i scape din mîini. Din aversiunea guvernului faţă de achiziţionarea de noi provincii şi faţă de întregul sistem provincial, din instituirea cvesturilor provinciale destinate să sustragă autorităţii guvernatorilor cel puţin puterea financiară, din înlăturarea instituţiei, atît de eficace de altfel, a unor guvernări mai îndelungate (p. 472), recunoaştem limpede îngrijorarea pe care cei mai clarvăzători oameni de stat romani o resimţiră faţă de ceea ce promovaseră ei înşişi. Dar diagnosticul nu înseamnă vindecare. Guvernarea internă a nobilimii se dezvolta în continuare în direcţia adoptată, iar decăderea administraţiei şi a sistemului financiar, care anunţa revoluţii şi uzurpaţii viitoare, îşi urmă cursul, nu neobservat, dar fără a întîlni piedici.

Dacă noua nobilime nu era atît de strict circumscrisă asemenea vechii aristocraţii a ginţilor şi dacă, în timp ce aceasta din urmă uzurpase faţă de ceilalţi cetăţeni puterea politică de drept, cea nouă o uzurpase de fapt, atunci această a doua formă era, tocmai de aceea, mai greu de suportat şi de înlăturat decît cealaltă. Bineînţeles, nu au lipsit încercările. Opoziţia se baza pe adunarea poporului aşa cum nobilimea se baza pe senat; pentru înţelegerea acestei opoziţii trebuie să surprindem puţin spiritul cetăţenilor din această perioadă şi poziţia lor în cadrul comunităţii. Ceea ce se putea cere din partea unei comunităţi de cetăţeni precum cea romană nu era forţa propulsatoare, ci fundamentul solid al întregului, o viziune clară asupra binelui public, o obedienţă înţelegătoare faţă de conducătorul

capabil, un suflet tare în zilele bune şi în cele vitrege şi, mai ales, capacitatea de a sacrifica binele individual în favoarea celui public, satisfacţia de moment în favoarea fericirii viitoare; toate aceste capacităţi cetăţeanul roman le numea ale sale într-o măsură atît de însemnată încît, dacă se ia în considerare comunitatea, orice dojană trebuie să se transforme într-o admiraţie respectuoasă. În această epocă domnea încă bunul-simţ şi înţelegerea. Întregul comportament al cetăţenilor, atît faţă de guvern, cît şi faţă de opoziţie, dovedeşte cu prisosinţă că rezoluţiile comiţiilor romane erau inspirate de acelaşi înflăcărat patriotism în faţa căruia însuşi geniul lui Hannibal trebuise să se retragă; neîndoielnic, ei s-au înşelat deseori, dar erorile lor nu se datorează răutăţii mulţimii, ci concepţiilor înguste caracteristice orăşenilor şi ţăranilor. Într-adevăr, mecanismul prin care cetăţenii interveneau în mersul afacerilor publice devenea tot mai precar, iar problemele care trebuiau să fie rezolvate prin propriile acţiuni măreţe îi depăşiră cu mult. Mai sus s-a observat că, în cadrul acestei epoci, cea mai mare parte dintre comunităţile cetăţenilor fără sufragiu, ca şi un număr însemnat de colonii nou-fondate au primit dreptul deplin de cetăţenie romană (pp. 552-553). La sfîrşitul acesteia, cetăţenii romani populau Latiumul, în sensul cel mai cuprinzător, Sabina şi o parte din Campania în masă compactă, astfel încît, pe coasta de vest se întindeau, în nord, pînă la Caere, iar în sud, pînă la Cumae; în teritoriul acesta numai cîteva oraşe, precum Tibur, Praeneste, Signia, Norba, Ferentinum, au fost lipsite de acest drept. Ţinuturilor enumerate trebuie să le fie adăugate coloniile maritime de pe coasta italică ce deţineau dreptul deplin de cetăţenie romană, coloniile picentine şi transapeninice din perioada cea mai recentă, cărora a trebuit să le fie acordat dreptul de cetăţenie romană (p. 553), şi un număr apreciabil de cetăţeni romani care, fără a forma comunităţi separate, locuiau dispersaţi în întreaga Italie în tîrguri şi sate (*fora et conciliabula*). Dacă unei comunităţi urbane constituite în felul acesta i s-a găsit remediul neajunsurilor care priveau jurisdicţia şi administraţia, în parte prin judecători delegaţi (pp. 294-295), în parte, mai ales în coloniile maritime (pp. 301-302), în cele picentine şi transapeninice, trasînd cel puţin primele linii ale

sistemului care va determina mai tîrziu organizarea comunităţilor urbane mai mici în cadrul marii comunităţi urbane romane, atunci în problemele politice putea să decidă numai străvechea adunare din forul roman. Şi este evident că această adunare nu mai era ceea ce fusese, atît în compoeneţa ei, cît şi în acţiunea colectivă, atunci cînd toţi cei îndreptăţiţi la vot îşi exercitau privilegiile lor cetăţeneşti părăsindu-şi casa dimineaţa şi întorcîndu-se seara. Mai mult, guvernul, fie din lipsă de judecată, fie din neglijenţă, fie din răutate – nu putem stabili cauza reală –, nu a mai cuprins comunităţile intrate în corpul cetăţenilor după anul 513 (**241**) în districtele electorale nou-instituite, ca înainte, ci în cele vechi, astfel încît, treptat, fiecare district a ajuns să se compună din comunităţi diferite, împrăştiate pe întregul teritoriu roman. Asemenea districte electorale, cuprinzînd în medie 8.000 de cetăţeni, cele urbane, bineînţeles, mai mult, cele rurale mai puţin, şi fără legături teritoriale şi coeziune internă, nu mai permiteau o conducere eficientă şi o pregătire corespunzătoare, ceea ce avea să se resimtă cu atît mai mult cu cît votările propriu-zise nu erau precedate de dezbateri libere. Mai mult, dacă cetăţenii aveau capacitatea deplină de a discerne interesele lor municipale, atunci era totuşi lipsit de sens şi aproape ridicol de a lăsa soluţionarea celor mai importante şi mai dificile probleme, pe care trebuia să le rezolve o putere care guverna lumea, la discreţia unei mulţimi de ţărani italici, ce-i drept bine intenţionată, dar adunată la întîmplare, şi de a lăsa, în ultimă instanţă, numirea generalilor şi legiferarea tratatelor la aprecierea unor oameni care nu înţelegeau nici cauzele şi nici urmările hotărîrilor lor. În toate afacerile care au depăşit problemele municipale propriu-zise, adunările populare ale Romei au jucat în consecinţă un rol pueril şi chiar ridicol. În general, oamenii adunaţi adoptau tot ceea ce le era propus; şi dacă, în mod excepţional, din proprie iniţiativă, au refuzat o dată sancţiunea, ca, de exemplu, cu ocazia declaraţiei de război împotriva Macedoniei din anul 554 (**200**), atunci politica forului întreprinse cu siguranţă o opoziţie deplorabilă şi cu un rezultat la fel de deplorabil faţă de politica statului. În fine, plebea clientelară se considera egală cetăţenilor independenţi şi deseori îşi dovedi în practică

superioritatea faţă de aceştia. Instituţiile care i-au dat naştere erau străvechi. Din timpuri imemoriale, romanul nobil exercita faţă de liberţii şi clienţii săi un fel de guvernare şi era consultat de către aceştia în toate afacerile lor mai importante; un client, de exemplu, avea grijă să nu-şi căsătorească copiii fără consimţămîntul prealabil al patronului său; deseori chiar acesta aranja căsătoria. Dar aşa cum din aristocraţie se formase o stare guvernantă separată care acaparase în mîinile sale nu numai puterea, dar şi bogăţia, tot astfel clienţii se convertiseră în paraziţi şi cerşetori; şi aceşti noi partizani ai bogătaşilor subminară clasa cetăţenilor, atît în interior, cît şi în exterior. Aristocraţia nu numai că tolera această clientelă, dar o exploata financiar şi politic în propriul avantaj. Astfel, de exemplu, vechile colecte de bani, care se făcuseră, odinioară, numai în scopuri religioase şi cu ocazia înmormîntării unor bărbaţi merituoşi, erau cerute acum de către oamenii de vază – mai întîi în anul 568 (**186**), de către Lucius Scipio, sub pretextul unei serbări populare pe care intenţiona s-o organizeze – pentru a impune publicului contribuţii în împrejurări extraordinare. Cadourile erau limitate prin lege (550, **204**), întrucît senatorii începuseră să perceapă în locul acestora un tribut regulat de la clienţii lor. Dar întreţinerea clienţilor era în avantajul clasei dominante, mai ales pentru influenţarea comiţiilor; rezultatele alegerilor arată cu evidenţă puterea cu care plebea dependentă suprima încă în această perioadă influenţa clasei mijlocii dependente. Creşterea rapidă a gloatei, mai ales în capitală, existenţa ei fiind dovedită prin cele relatate, se relevă şi prin alte indicii. Sporirea numărului şi importanţei liberţilor este dovedită prin discuţiile foarte serioase, purtate încă în secolul trecut (pp. 219-220) şi continuate în acesta, despre dreptul lor de vot în adunările comunităţii şi prin rezoluţia ciudată adoptată de către senat în timpul războiului cu Hannibal de a admite femeile liberte onorabile la colectele publice şi de a îngădui copiilor legitimi ai părintelui eliberat să poarte însemnele onorifice, drept care aparţinuse pînă atunci numai copiilor celor născuţi liberi (p. 544). Probabil că majoritatea grecilor şi orientalilor stabiliţi la Roma nu erau cu mult superiori liberţilor, întrucît servilismul naţional era înrădăcinat la ei la fel de

adînc, precum cel juridic la ceilalţi. Dar nu numai aceste cauze naturale contribuiră la naşterea unei gloate a capitalei; nici nobilimea, nici demagogii nu pot fi scutiţi de reproşul de a fi conlucrat sistematic la creşterea ei şi de a fi subminat puterea vechiului spirit civic prin linguşirea poporului şi alte mijloace chiar mai detestabile. Corpul electoral era încă prea respectabil pentru a putea fi corupt făţiş; dar favoarea celor chemaţi să voteze era captată deja indirect prin mijloace care erau departe de a fi recomandabile. Vechea obligaţie a magistraţilor, mai ales a edililor, de a veghea asupra menţinerii unui preţ moderat la grîu şi de a organiza jocurile începu să degenereze în dezgustătorul strigăt al plebei urbane din timpul imperiului; pîinea oferită gratuit şi jocuri perpetue. Mari transporturi de grîu, puse la dispoziţia administraţiei pieţei romane fie de către guvernatorii provinciilor, fie de către provincii, pentru a cîştiga bunăvoinţa unor magistraţi romani anume, livrate pe nimic, au permis edililor de la mijlocul secolului al VI-lea să furnizeze capitalei grîul la preţuri derizorii. Cato spunea că nu este de mirare dacă cetăţenii nu mai ascultă de buna povaţă: burta oricum nu are urechi. Distracţiile oferite poporului au sporit într-o măsură alarmantă. Timp de 500 de ani, comunitatea se mulţumise anual cu o singură sărbătoare populară şi cu un singur circ; primul demagog roman de profesie, Gaius Flaminius, adăugă o doua sărbătoare populară şi un al doilea circ (534, **220**), iar prin aceste instituţii, a căror tendinţă este caracterizată în mod suficient de denumirea însăşi a noii sărbători, „jocuri plebeiene”, el şi-a obţinut neîndoielnic învoirea de a oferi bătălia de la Lacul Trasimenus. Odată deschisă calea, răul progresa cu paşi repezi. Sărbătoarea în onoarea zeiţei Ceres, divinitatea protectoare a plebei (p. 197), nu poate să fie cu mult ulterioară jocurilor plebeiene. Mai mult, la sugestia profeţiilor sibiline şi marciene, au fost adăugate o a patra sărbătoare, în onoarea lui Apollo (542, **212**), o a cincea, în onoarea „Marii Mame” (550, **204**), recent transferată din Frigia la Roma. Aceştia au fost anii grei ai războiului cu Hannibal – cu ocazia primei celebrări a jocurilor lui Apollo, cetăţenii fuseseră chemaţi la arme chiar în Circ –, în care teama superstiţioasă, specifică Italiei, atinsese cel mai înalt grad şi în

care nu lipseau cei care se foloseau de situaţie pentru a răspîndi oracole sibiline şi profetice, recomandîndu-se prin conţinutul acestora mulţimii; cu greu am putea blama guvernul, care trebuia să pretindă din partea populaţiei sacrificii uriaşe, că a consimţit la asemenea mijloace. Dar ceea ce fusese acordat o dată trebuia să fie păstrat; mai mult, chiar în timpuri mai liniştite, se mai adăugă încă o sărbătoare populară, ce-i drept mai puţin importantă: jocurile în onoarea Florei. Cheltuielile acestor sărbători erau suportate de către magistraţii însărcinaţi cu organizarea lor; astfel, edilii curuli organizau, pe lîngă vechea sărbătoare romană, şi pe cea a Mamei Zeilor şi a Florei, edilii plebeieni, pe cea a plebeilor şi a lui Ceres, iar pretorul urban, jocurile lui Apollo. Cei care sancţionaseră noile sărbători se vor fi scuzat în faţa propriei conştiinţe, considerînd că acestea nu afectau nicidecum tezaurul public; ar fi fost însă mai puţin nefast dacă s-ar fi încărcat bugetul comun cu o serie de cheltuieli inutile, decît să se permită ca organizarea unei distracţii populare să devină în realitate o calificare necesară pentru ocuparea celor mai înalte demnităţi ale statului. În curînd, viitorii candidaţi la consulat intrară în concurenţă în ceea ce priveşte sumele cheltuite pentru aceste serbări, ele ridicîndu-se în curînd la valori fabuloase; şi, bineînţeles, nu dăuna cu nimic dacă viitorul consul oferea, pe lîngă contribuţia legală, şi un dar din proprie iniţiativă (*munus*), o luptă de gladiatori, pe care o finanţa el însuşi. Splendoarea jocurilor deveni în curînd măsura după care corpul electoral aprecia destoinicia candidatului. Nobilimea, firește, trebuia să plătească foarte mult – o luptă de gladiatori bine organizată costa în jur de 720.000 de sesterţi (500.000 de taleri) –, dar ea plătea fără crîcnire, întrucît, prin acest mijloc, bara practic accesul oamenilor săraci la cariera politică. Corupţia însă nu se limita numai la for, ci începu să pătrundă şi în tabăra militară. Vechea miliţie cetăţenească se declara mulţumită dacă aducea la Roma o despăgubire pentru eforturile necesare războiului şi dacă, în împrejurări extraordinare, primea o modestă recompensă pentru victorie; noii generali, în frunte cu Scipio Africanus, aruncau, cu amîndouă mîinile, în rîndurile soldaţilor atît banii romani, cît şi cei proveniţi din pradă; aceasta a fost cauza

pentru care Cato se certă cu Scipio în Africa în timpul ultimelor campanii împotriva lui Hannibal. Veteranii din al doilea război macedonean şi din războiul din Asia Mică reveniră, fără excepţie, ca oameni bogaţi; începu să fie lăudat şi de către cei onorabili generalul care nu păstra darurile provinciilor şi prada de război numai pentru sine şi anturajul său şi din tabăra căruia nu puţini se întorceau încărcaţi cu aur şi argint: se uitase cu desăvîrşire că şi prada mobilă aparţinea statului. Cînd Lucius Paullus a recurs la vechiul obicei, propriii soldaţi şi mai ales numeroşii voluntari ademeniţi de posibilitatea unei prăzi bogate erau gata să-i refuze învingătorului de la Pydna, printr-un decret al poporului, onoarea triumfului, care, în această epocă, era deja acordată oricui jefuia trei sate ligurice. Disciplina şi spiritul militar au avut mult de suferit din cauza acestei treceri de la război la goana după pradă; această afirmaţie se poate verifica cel mai bine în campania împotriva lui Perseus, iar nivelul laşităţii e scandalos de vizibil în nesemnificativul război al Istriei (576, **178**), în care, din cauza unei încăierări fără importanţă căreia i se conferiseră prin zvonuri proporţii gigantice, armata de uscat, ca şi flota, ba chiar şi italicii de acasă o luară la sănătoasa, Cato văzîndu-se nevoit să-şi admonesteze concetăţenii reproşîndu-le poltroneria. Tineretul nobil era şi aici în frunte. Încă din timpul războiului cu Hannibal (545, **209**), cenzorii interveniseră cu pedepse severe în cazul insubordonării celor chemaţi să servească în cavalerie. Către sfîrşitul acestei perioade (574?, **180**?), un decret al poporului cerea dovada satisfacerii a zece ani de serviciu militar ca o condiţie necesară pentru ocuparea unei magistraturi; astfel, fiii nobililor urmau să fie constrînşi să intre în armată. Dar poate nimic nu arată atît de evident năruirea orgoliului nobil şi a onoarei adevărate, atît la cei puternici, cît şi la cei slabi, decît goana după distincţii şi titluri, diferită prin manifestările ei, dar în esenţă identică la toate stările şi clasele. Onoarea triumfului era atît de mult rîvnită, încît cu greu s-a păstrat vechea regulă potrivit căreia triumful putea să fie acordat numai acelui magistrat suprem care mărise puterea comunităţii în bătălie deschisă şi care excludea, nu arareori, tocmai pe aceia care aduseseră statului serviciile cele mai importante. A trebuit să se facă

concesii; acei generali care încercaseră în van să obţină triumful sau cei care nu puteau să-l pretindă din partea senatului şi nici din partea cetăţenilor îşi serbau triumful pe cont propriu pe Muntele Alban, lucru care s-a întîmplat pentru prima dată în anul 523 (**231**). Nici o luptă cu o ceată ligurică sau corsicană nu era suficient de nesemnificativă pentru a nu se pretinde de pe urma ei triumful. În vederea suprimării triumfătorilor paşnici, ca, de exemplu, consulii anului 573 (**181**), acordarea triumfului a fost condiţionată de dovada unei bătălii care costase viaţa a cel puţin 5.000 de inamici; dar şi această dovadă a fost deseori eludată prin date falsificate, observîndu-se, de altfel, în multe case ale nobililor armuri ale inamicilor care nu proveneau nicidecum de pe cîmpul de bătălie. Dacă odinioară comandantul suprem al anului în curs se simţea onorat să servească anul următor în statul-major al succesorului său, conduita fostului consul Cato de a servi ca tribun militar sub Tiberius Sempronius Longus (560, **194**) şi Manius Glabrio (563, **191**) era considerată acum ca o ofensă adusă noii mode. Odinioară, serviciul adus comunităţii era recompensat o dată pentru totdeauna printr-un simplu act de recunoştinţă; acum, fiecare acţiune meritorie părea să necesite o distincţie permanentă. Deja învingătorul de la Mylae (494, **260**), Gaius Duilius, obţinuse autorizaţia ca, atunci cînd străbătea străzile Romei, să fie precedat, în mod extraordinar, de un purtător de torţă şi un flautist. Statui şi monumente, foarte des ridicate pe cheltuiala onoratului, deveniseră atît de obişnuite, încît faptul de a te lipsi de ele era considerat, ironic, ca fiind o notă de distincţie. Însă asemenea onoruri pur personale au devenit repede insuficiente. Cu timpul, se institui obiceiul de a se asigura învingătorului şi urmaşilor săi o rentă permanentă din victoriile pe care le repurtase, cutumă introdusă în principal de către învingătorul de la Zama, numindu-se el însuşi drept erou al Africii, pe fratele său drept erou al Asiei, iar pe vărul său proclamîndu-l drept erou al Spaniei. Cei slabi urmară exemplul celor puternici. Dacă starea guvernanţilor nu renunţa la a reglementa dispoziţiile funerare pentru diferitele ranguri şi la a decreta fostului cenzor un linţoliu de purpură, atunci nu li se putea reproşa nici liberţilor că aspirau la obţinerea, cel puţin pentru fiii lor,

a multrîvnitului tiv de purpură. Toga, inelul şi medalionul deosebeau nu numai pe cetăţean şi pe cetăţeană de străin sau de sclav, ci şi pe cel născut liber de fostul sclav, pe fiul unor părinţi născuţi liberi de cel al unor părinţi liberţi, pe fiul de cavaler sau de senator de cetăţeanul de rînd, pe descendentul unei familii curule de senatorul ordinar (p. 544). Şi toate acestea în acea comunitate în care tot ceea ce era bine şi măreţ era opera egalităţii civile!

Disensiunile care divizau comunitatea sînt reflectate şi în rîndurile opoziţiei. Sprijiniţi pe ţărani, patrioţii reclamau tot mai hotărît reforma; sprijinită de mulţimea urbană, demagogia îşi începea opera. Cu toate că aceste curente nu se pot izola în întregime, ci se împletesc deseori, este totuşi necesar să le analizăm pe fiecare în parte.

Partidul reformei e oarecum întruchipat de persoana lui Marcus Porcius Cato (520-605, **234-149**). Cato, ultimul reprezentant eminent al sistemului mai vechi, limitat la Italia şi opus dominaţiei universale, va trece, din această cauză, mai tîrziu drept modelul romanului autentic, de viţă nealterată; mai apropiată de realitate ar fi considerarea lui ca reprezentant al opoziţiei clasei de mijloc a Romei împotriva noii nobilimi eleno-cosmopolite. Luat de la coarnele plugului, a fost convins să intre în politică de către un proprietar vecin, Lucius Valerius Flaccus, unul dintre puţinii nobili neinfluenţaţi de cursul vremii; acest patrician onest îl considera pe asprul ţăran sabin drept omul potrivit pentru a stăvili evoluţia evenimentelor; şi, într-adevăr, aşteptările nu i-au fost înşelate. Sub egida lui Flaccus şi după vechiul şi bunul obicei, altfel spus, servind cu fapta şi sfatul concetăţenii şi republica, el îşi croi drum pînă la consulat şi la triumf, ba chiar şi pînă la cenzură. Intrat la vîrsta de 17 ani în armata cetăţenească, el participă la întregul război cu Hannibal, de la bătălia de la Lacul Trasimenus pînă la cea de la Zama; a servit sub Marcellus şi Fabius, sub Nero şi Scipio, dovedindu-şi destoinicia la Tarentum şi Sena, în Africa, Sardinia, Spania şi Macedonia, în aceeaşi măsură ca soldat, ca ofiţer de stat-major şi ca general. El era acelaşi în for, ca şi pe cîmpul de bătălie. Cuvîntările sale neînfricate şi precise, verva sa rustică, dar picantă, cunoştinţele sale despre dreptul roman şi despre

realităţile romane, agilitatea sa incredibilă şi trupul său de fier i-au creat un nume mai întîi în oraşele învecinate; apoi, după ce apăruse în for şi în curia capitalei, deveni avocatul cel mai influent şi primul orator al timpurilor sale. El adoptă comportamentul lui Manius Curius (p. 217), idealul său din rîndul oamenilor de stat romani; viaţa sa lungă a consacrat-o criticilor oneste, pe măsura înţelegerii sale, la adresa decadenţei iminente; la vîrsta de 85 de ani, combătea încă în for ideile noi. Era departe de a fi frumos; duşmanii lui pretindeau că ar avea ochi verzi şi părul roşu; n-a fost nicidecum un om mare şi cu atît mai puţin un om de stat clarvăzător. Mărginit politic şi moral, avînd permanent pe buze şi dinaintea ochilor idealul vremurilor bune de demult, dispreţuia cu înverşunare tot ceea ce era nou. Din cauza severităţii faţă de sine însuşi, legitimînd astfel severitatea şi duritatea faţă de orice şi oricine, din cauza onestităţii şi corectitudinii sale, fără a intui datoria aflată dincolo de disciplina politică şi de integritatea mercantilă, duşman al tuturor vicleşugurilor şi josniciilor, dar şi al eleganţei şi genialităţii şi mai ales duşmanul duşmanilor săi, el nu a întreprins niciodată vreo încercare de a stîrpi răul din rădăcină, ci a luptat o viaţă întreagă numai împotriva simptomelor şi, înainte de toate, împotriva persoanelor. Guvernanţii se uitau cu un dispreţ suveran la parvenitul acesta lipsit de strămoşi şi i se considerau, poate pe bună dreptate, superiori; dar corupţia elegantă din senat şi din afara lui tremura totuşi în taină în faţa bătrînului cenzor al moralei de mîndră ţinută republicană, în faţa veteranului acoperit de cicatrice din timpul războiului cu Hannibal, în faţa senatorului foarte influent şi în faţa protectorului ţărănimii romane. El prezenta nobililor săi colegi, pe rînd şi în mod public, lista păcatelor lor – ce-i drept, fără a cerceta cu acribie dovezile – în special celor care-l ofensaseră sau îl provocaseră în mod direct. Cu aceeaşi îndrăzneală îi critica şi îi dojenea pe cetăţeni pentru fiecare injustiţie şi fiecare nouă dezordine. Atacurile sale veninoase i-au adus numeroşi duşmani, astfel încît a trăit într-o ostilitate ireconciliabilă şi declarată cu cele mai puternice coterii aristocratice ale timpurilor sale, mai ales cu Scipionii şi Flamininii; a fost acuzat în public de 44 de ori. Dar ţărănimea – şi acest lucru este semnificativ pentru tăria

acelui spirit din rîndul clasei de mijloc a Romei, care făcuse posibilă supravieţuirea după bătălia de la Cannae – nu i-a refuzat niciodată campionului neobosit al reformei sprijinul voturilor sale. Atunci cînd, în anul 570 (**184**), Cato candida împreună cu colegul său nobil Lucius Flaccus, adept al concepţiilor sale, pentru cenzură şi anunţa în prealabil că intenţionează să întreprindă în timpul acestei magistraturi o purificare radicală a tuturor claselor şi stărilor sociale, cei doi bărbaţi temuţi au fost aleşi de către cetăţeni în ciuda tuturor sforţărilor nobilimii, care a trebuit să se supună atunci cînd epurarea masivă a devenit faptă, eliminînd, printre alţii, pe fratele Africanului de pe lista cavalerilor, iar pe fratele Eliberatorului grecilor de pe lista senatorilor.

Acest război împotriva persoanelor şi multiplele încercări de a îngheţa spiritul vremii prin justiţie şi politică, oricît de lăudabile ar fi fost prin intenţia lor, nu au putut să stăvilească şuvoiul corupţiei decît pentru foarte scurtă vreme; şi dacă este demn de reţinut faptul că acest Cato a putut să joace un rol politic împotriva acestui curent, atunci este la fel de semnificativ faptul că a reuşit să se debaraseze de corifeii partidei adverse tot atît de puţin precum aceştia s-au debarasat de el şi că procesele celor traşi la răspundere, intentate de el şi de colegii săi întru credinţă înaintea cetăţenilor, au rămas, cel puţin în cazurile de o oarecare importanţă politică, tot atît de inutile precum cele intentate lui Cato însuşi. Un efect la fel de minor au produs legile poliţieneşti care au fost decretate în această perioadă în număr mare, în special pentru limitarea luxului şi impunerea unor deprinderi domestice mai economice şi mai disciplinate – asupra acestora vom mai reveni, în parte, la prezentarea capitolului despre economia naţională. Încercări mult mai practice şi mult mai utile au fost întreprinse pentru stăvilirea decadenţei prin mijloace indirecte; printre acestea, distribuirile de noi loturi de pămînt din domeniul public deţin, fără îndoială, locul de frunte. Acestea au fost realizate într-un număr mare şi pe suprafeţe însemnate între primul şi al doilea război cu Cartagina şi de la sfîrşitul acestei perioade pînă la sfîrşitul perioadei în cauză. Cele mai importante sînt împărţirea teritoriului Picenumului de către Gaius Flaminius (522, **232**; p. 385),

fondarea de opt noi colonii maritime în anul 560 (**194**; p. 458) şi, mai ales, colonizarea intensivă a ţinutului dintre Apenini şi Pad prin întemeierea coloniilor latine Placentia, Cremona (p. 386), Bononia (p. 463) şi Aquileia (p. 462) şi a coloniilor de cetăţeni Potensia, Pisaurum, Mutina, Parma, Luna (p. 475) în anii 536, 565-577 (**218, 189-177**). Cea mai mare parte a acestor întemeieri trebuie să fie atribuită partidului reformei. Cato şi adepţii săi cerură aceste măsuri insistînd, pe de o parte, asupra pustiirii Italiei din timpul războiului cu Hannibal şi a scăderii alarmante a loturilor lucrate de ţărani şi, în general, a populaţiei italice libere, iar pe de alta, asupra vastelor domenii ale nobilimii asimilate ca nişte proprietăţi particulare în Galia Cisalpină, în Samnium, în ţinuturile Apulia şi Bruttium. Cu toate că guvernul roman n-a dat curs cerinţelor în măsura posibilităţilor şi imperativelor epocii, el n-a rămas totuşi surd la avertismentul unui bărbat atît de cumpătat. Un caracter analog vădeşte propunerea, avansată de Cato senatului, de a stăvili decăderea cavaleriei civile prin înfiinţarea a 400 de noi locuri de cavaleri (p. 545). Resursele pentru această măsură nu lipseau din tezaurul public; cu toate acestea, se pare că propunerea a fost respinsă din cauza spiritului exclusivist al nobilimii care încerca să-i elimine pe toţi aceia care erau numai călăreţi, nu şi cavaleri. Dimpotrivă, vremurile grele de război, care au silit guvernul să recurgă chiar şi la metoda, din fericire nerealizată, de a recruta armatele, după modelul oriental, din tîrgurile de sclavi, au determinat reconsiderarea calificării necesare pînă atunci pentru serviciul în armata cetăţenească: censul minim de 11.000 de aşi (300 de taleri) şi calitatea de cetăţean. În afara faptului că oamenii liberi cu averea estimată între 4.000 (115 taleri) şi 1.500 de aşi (43 de taleri) şi toţi liberţii au fost înrolaţi pentru serviciul în flotă, censul minim pentru legionar a fost redus la 4.000 de aşi (115 taleri), iar în cazurile extreme atît cei înrolaţi pentru flotă, cît şi bărbaţii liberi cu averea estimată între 1.500 şi 375 de aşi (11 taleri) au fost încorporaţi în pedestrimea cetăţenească. Aceste inovaţii, care aparţin probabil sfîrşitului epocii precedente sau începutului acestei epoci, nu s-au născut, ca şi reforma militară serviană, din iniţiativa

partidelor, dar ele au favorizat totuşi partidul democrat, în măsura în care obligaţiile cetăţeneşti trebuiau să fie urmate în mod necesar de drepturile cetăţeneşti. Săracii şi liberţii au început să însemne ceva pentru comunitate din momentul în care au servit-o; mai ales datorită acestei cauze, una dintre cele mai importante modificări constituţionale s-a produs tocmai în această epocă: reforma comiţiilor centuriate, care coincide, probabil, cu sfîrşitul războiului din Sicilia (513, **241**). Conform sistemului de votare folosit pînă atunci, deşi nu votau numai proprietarii ca pînă la reforma lui Appius Claudius (p. 219), prevalau totuşi cei avuţi; primii votau cavalerii, mai exact nobilimea patriciano-plebeiană, apoi cei care intraseră în clasa superioară, mai exact aceia care puteau să-i dovedească cenzorului o avere de cel puţin 100.000 de aşi (2.900 de taleri); aceste două diviziuni, în cazul în care cooperau, repurtau întotdeauna victoria. Dreptul de vot al celor cuprinşi în următoarele patru clase a fost de o importanţă secundară, cel al cetăţenilor la care estimarea rămăsese sub censul ultimei clase de 11.000 de aşi (300 de taleri) era mai mult decît iluzoriu, iar liberţii, cu foarte rare excepţii, fuseseră privaţi de dreptul de vot. După noua organizare, dreptul întîietăţii le-a fost abrogat cavalerilor, cu toate că-şi menţineau centuriile separate, şi a fost transmis unei centurii de votanţi traşi la sorţi din prima clasă; mai mult, libertul a fost pus pe picior de egalitate cu cel născut liber ; în fine, fiecăreia dintre cele cinci clase i-a fost acordat acelaşi număr de voturi, astfel încît, chiar dacă corpul electoral era de aceeaşi părere, majoritatea era decisă totuşi numai după votul celei de-a treia clase. Această reformă a centuriilor a fost prima modificare esenţială a constituţiei, pe care o nouă opoziţie o impusese nobilimii, şi prima victorie a democraţiei propriu-zise. Ea obţinuse, în parte, suprimarea dreptului prerogativ al nobilimii, în parte, dreptul de vot egal. Importanţa acestei prerogative electorale a nobilimii nu poate fi apreciată îndeajuns, mai ales într-o epocă în care influenţa aristocraţiei asupra cetăţenilor se afla, într-adevăr, într-o ascensiune continuă. Doar în această epocă starea iuncherimii propriu-zise a fost destul de puternică pentru a ocupa numai cu reprezentanţi din rîndurile ei locul al doilea din

consulat şi din cenzură – consulatul, pînă la sfîrşitul acestei perioade (pînă în anul 582, **172**), cenzura, încă o generaţie în plus (pînă în anul 623, **131**) –, care erau deschise de drept atît patricienilor, cît şi plebeilor. Chiar în momentul cel mai critic pe care l-a cunoscut republica romană, criza de după bătălia de la Cannae, ea a casat, numai din cauza originii sale plebeiene, alegerea legală a unui ofiţer considerat de toţi drept cel mai capabil, plebeul Marcellus, chemat la consulatul devenit vacant prin moartea patricianului Paullus. Totuşi, este caracteristic pentru spiritul acestei reforme că dreptul de întîietate la vot a fost retras numai nobilimii, nu şi celor bogaţi, că dreptul de întîietate la vot retras centuriilor cavalerilor n-a fost transmis unei diviziuni desemnate prin tragere la sorţi din rîndul tuturor cetăţenilor, ci a fost atribuit în exclusivitate primei clase. Mai profundă, cel puţin teoretic, a fost egalizarea dreptului de vot a celor bogaţi cu cel al săracilor, dreptul de vot al celor impozabili născuţi liberi cu cel al liberţilor, astfel încît în mîinile primei clase nu a rămas decît o cincime, în loc de jumătate, din totalul voturilor. În schimb, una dintre cele mai importante, poate, în realitate, cea mai importantă dintre aceste înnoiri, egalizarea liberţilor cu cei născuţi liberi, a fost suprimată 20 de ani mai tîrziu (534, **220**) de către cenzorul Gaius Flaminius, unul dintre cei mai de seamă membri ai partidului reformei, liberţii fiind înlăturaţi din centurii. Măsura aceasta a fost reînnoită cu mai multă vigoare 50 de ani mai tîrziu (585, **169**) de către cenzorul Tiberius Sempronius Gracchus, tatăl celor doi promotori ai revoluţiei romane, fiind îndreptat împotriva liberţilor ale căror presiuni deveniseră tot mai puternice. Rezultatul durabil al reformei centuriate a fost, în afara dispoziţiei îndreptate împotriva stării cavalerilor, suprimarea politică a distincţiei pecuniare între cetăţenii al căror cens se situa deasupra limitei inferioare, ceea ce a înseamnat drept de vot egal pentru toţi cetăţenii îndreptăţiţi la vot. În felul acesta, în comiţiile tribute toţi cetăţenii proprietari aveau de mult drept de vot egal, în timp ce acela al cetăţenilor neproprietari şi al liberţilor a devenit, pentru a vorbi astfel, un drept iluzoriu, întrucît au fost comasaţi cu toţii în patru dintre cele 35 de triburi. În consecinţă, rezultatul general a fost

transformarea comiţiilor centuriate după modelul consacrat al comiţiilor tribute, schimbare care se recomandă cu de la sine putere prin împrejurarea că alegerile, propunerile de legi, acuzaţiile şi, în general, toate afacerile care necesitau cooperarea cetăţenilor au fost aduse în faţa comiţiilor tribute, iar centuriile, mai inflexibile, au fost rar convocate, exceptînd cazurile reclamate de constituţie sau de cutumă, cum ar fi alegerea cenzorilor, consulilor şi pretorilor şi decretarea războiului ofensiv. În consecinţă, această reformă nu a introdus un nou principiu în constituţie, ci numai a conferit o aplicaţie generală şi hotărîtoare unui principiu care a reglementat timp îndelungat adunarea cetăţenilor, mai frecvent utilizată şi, în practică, mult mai importantă. Tendinţa ei într-adevăr democratică, deloc demagogică, reiese cu claritate din faptul că adevăraţii piloni ai oricărui partid revoluţionar prin vocaţie – proletariatul şi liberţii – îşi păstrează, ca şi înainte, o poziţie inferioară atît în centurii, cît şi în triburi. Din această cauză, importanţa practică a acestei modificări a ordinii de votare în cadrul adunării populare nu trebuie supraestimată. Noua lege electorală a desăvîrşit, ce-i drept, egalitatea cetăţenească în principiu, dar ea nu a împiedicat şi, probabil, nici nu a stînjenit formarea simultană a unei noi stări privilegiate. Cu siguranţă, nu se datorează numai tradiţiei, într-adevăr lacunare, faptul că nicăieri nu putem constata o influenţă reală a mult discutatei reforme asupra evoluţiei evenimentelor. De altfel, există o conexiune intimă între această reformă care i-a egalizat pe toţi cetăţenii îndreptăţiţi la vot şi desfiinţarea, deja menţionată, a comunităţilor de cetăţeni romani fără sufragiu care fuzionaseră treptat cu cele ale cetăţenilor cu drepturi depline. Spiritul nivelator al partidului progresist reclama abolirea deosebirilor în sînul corpului de cetăţeni, în timp ce abisul care-i separa pe cetăţeni de necetăţeni este mereu lărgit şi adîncit. Dacă rezumăm ţelurile şi realizările partidului reformei din epoca aceasta, vom constata că acesta a luptat cu patriotism şi energie şi că a reuşit, pînă la o anumită limită, să stăvilească decadenţa, mai ales declinul ţărănimii şi abandonarea vechilor principii de austeritate şi de frugalitate, dar şi influenţa preponderentă a noii nobilimi. Lipseşte

însă scopul politic de perspectivă. Nemulţumirea mulţimii, indignarea morală a celor buni şi-au găsit poate în opoziţie o puternică expresie; nu se constată însă o înţelegere clară a sursei răului şi nici un plan precis pentru remedierea acestuia. O anumită lipsă de clarviziune străbate toate aceste sforţări, atît de onorabile, de altfel, şi poziţia pur defensivă a apărătorilor nu are nicidecum darul de a prevesti succesul. Rămîne o problemă neelucidată dacă maladia aceasta ar fi putut fi vindecată prin abilitate umană; reformatorii romani ai acestor timpuri par să fi fost totuşi mai degrabă buni cetăţeni decît buni oameni politici şi par să fi condus oarecum mărginit şi stîngaci marea luptă între vechiul spirit civic şi noul cosmopolitism.

Dar aşa cum această epocă a văzut gloata născîndu-se lîngă cetăţeni, la fel a văzut născîndu-se şi demagogia linguşitoare a gloatei alături de partidul util şi respectabil al opoziţiei. Cato cunoaşte deja meseria oamenilor care au o înclinaţie morbidă spre locvacitate, aşa cum alţii o au spre băutură sau somn, care-şi închiriază ascultători, dacă aceştia nu se adună din propria pornire, care sînt auziţi de popor, precum crainicii în tîrguri, fără a fi ascultaţi, dar care pot fi şi folosiţi, dacă ajutorul lor devine necesar. În felul său caustic, Cato îi aseamănă pe aceşti domnişori spilcuiţi cu trăncănitorii greci din agora, traficanţi de spirite care cîntau şi dansau, fiind întotdeauna gata pentru orice: un asemenea om nu este bun pentru nimic altceva, susţinea el, decît să se producă în cazul ceremoniilor ca şi comediant şi să interpeleze publicul; pentru un colţ de pîine, el îşi vinde atît cuvîntul, cît şi tăcerea. Într-adevăr, aceşti demagogi erau cei mai periculoşi inamici ai reformei. În timp ce reformatorii insistau în special asupra reabilitării morale, demagogii luptau mai ales pentru limitarea competenţei guvernamentale şi lărgirea celei cetăţeneşti. În prima accepţiune, cea mai importantă măsură a constat în desfiinţarea reală a dictaturii. Criza provocată de Quintus Fabius şi adversarii săi populari în anul 537 (**217**) a dat acestei instituţii, nepopulară de la origine, lovitura de graţie. Cu toate că guvernul, sub presiunea imediată exercitată de bătălia de la Cannae (538, **216**), a mai numit încă o dată un dictator învestit cu comandă activă, el nu putea îndrăzni să mai repete această tentativă

în timpuri paşnice şi după ce, încă pentru cîteva ori (ultima dată în anul 552, **202**), în urma desemnării de către cetăţeni a omului care urma să fie numit, a fost instituit un dictator pentru afaceri urbane ; această magistratură a căzut astfel în desuetudine, fără a fi, în realitate, desfiinţată. Cu aceasta a dispărut din sistemul constituţional roman, înjghebat în mod artificial, un corectiv binefăcător (p. 182) pentru ciudata colegialitate a puterii, iar guvernul, care deţinuse dreptul de a numi dictatorii, altfel spus, de a-i suspenda pe consuli, pierdu unul dintre instrumentele sale cele mai importante. Acesta fu înlocuit, cu totul incomplet, de prerogativa, pe care senatul şi-o arogase din acest moment, de a transmite magistraţilor supremi în împrejurări extraordinare, mai ales în caz de răscoale neaşteptate şi de război, o putere cvasidictatorială, însărcinîndu-i cu luarea măsurilor pentru salvarea republicii după propria lor judecată şi creînd astfel o stare de lucruri asemănătoare cu legea marţială de astăzi. Pe lîngă acestea, competenţa formală a poporului în numirea magistraţilor, ca şi în probleme de guvernare, de administraţie, de finanţe, obţinu o lărgire periculoasă. Colegiile sacerdotale, mai ales cele mai importante din punct de vedere politic, cele ale experţilor, îşi completau singure locurile devenite vacante, conform unui străvechi obicei, şi îşi desemnau singure preşedinţii, în măsura în care aveau astfel de funcţii; şi, într-adevăr, pentru astfel de instituţii menite să transmită cunoştinţele sacre din generaţie în generaţie, singura modalitate de alegere conformă spiritului lor era cooptarea. Astfel, cu toate că nu e de mare însemnătate politică, faptul că desemnarea preşedinţilor, curionii şi pontifii – încă nu alegerile în colegiile înseşi –, trecu din sînul acestor colegii în competenţa comunităţii (înainte de anul 542, **212**) dovedeşte totuşi începutul dezorganizării ordinii republicane. Totuşi, cu teama formală de zei, tipic romană, pentru a nu comite nici cea mai mică greşeală, numai minoritatea triburilor (în consecinţă, nu „poporul”) participa în aceste împrejurări la alegere. De o importanţă mai mare a fost intervenţia cetăţenilor în problemele personale şi de ordin tehnic din sfera administraţiei militare şi a politicii externe. Aici trebuie să încadrăm trecerea numirii ofiţerilor de stat-major din competenţa

generalului în cea a cetăţenilor, despre care am vorbit mai sus (pp. 546-547); aici, alegerea conducătorilor opoziţiei în calitate de generali împotriva lui Hannibal (**346**; p. 410); aici, decretul neconstituţional şi iraţional al cetăţenilor din anul 537 (**217**), prin care comanda supremă a fost împărţită între generalisimul nepopular şi locotenentul său popular care i se opunea pe cîmpul de bătălie, ca şi în for (p. 414); aici, plîngerile tribunilor din faţa poporului, adresate împotriva unor ofiţeri, precum Marcellus, din cauza conducerii nepricepute şi neonorabile a războiului (545, **209**), care îl obligaseră încă de pe atunci să părăsească tabăra şi să vină la Roma pentru a-şi dovedi capacităţile militare în faţa publicului Romei; aici, încercările şi mai scandaloase de a-l priva pe învingătorul de la Pydna de triumful său printr-un decret al poporului (p. 562); aici, învestitura, sugerată, ce-i drept, de către senat, a unui bărbat particular cu o autoritate consulară extraordinară (544, **210**; pp. 436-437); aici, ameninţarea ambiguă a lui Scipio de a obţine sancţiunea din partea cetăţenilor dacă senatul îi va refuza învestitura la comanda supremă din Africa; aici, tentativa unui om pe jumătate nebun de ambiţie de a obţine din partea poporului, împotriva voinţei guvernului, o cu totul nejustificată declaraţie de război împotriva rhodienilor (587, **167**; p. 538); aici, în fine, noua axiomă constituţională potrivit căreia orice tratat de stat îşi obţinea validitatea abia după ratificarea de către comunitate. Această participare a cetăţenilor la guvernare şi la comandă era periculoasă din toate punctele de vedere, dar mai periculoasă era intervenţia lor în gestiunea finanţelor comunităţii; nu numai pentru că puterea senatului era lovită în plin prin orice atac îndreptat împotriva celui mai vechi şi mai important drept al guvernului – administraţia exclusivă a averii publice –, ci pentru că, supunînd o afacere de importanţă capitală, distribuirea domeniului public, hotărîrilor adunării poporului, se săpase mormîntul republicii. A permite adunării poporului să decreteze transferarea nemărginită a proprietăţii publice în propria-i favoare nu este numai o greşeală, ci începutul sfîrşitului; această posibilitate îi demoralizează pe cetăţenii bine intenţionaţi şi conferă celui care lansează această propunere o

putere incompatibilă cu existenţa unei republici libere, oricît de salutară era împărţirea pămînturilor domeniale – senatul trebuind să sufere, de aceea, îndoita condamnare de a fi neglijat să anihileze această armă atît de periculoasă a agitaţiei, prin distribuirea voluntară a pămîntului ocupat. Gaius Flaminius, aducînd în faţa cetăţenilor, în anul 522 (**232**), cererea de distribuire a domeniilor din Picenum, a provocat comunităţii mai mult rău prin acest mijloc, decît i-a servit prin scopul lui. Ce-i drept, Spurius Cassius ceruse acelaşi lucru cu 250 de ani înainte (p. 201); dar aceste două măsuri, oricît de mult ar corespunde prin litera lor, au fost totuşi complet diferite, întrucît Cassius adusese o problemă a comunităţii în faţa comunităţii în adevăratul sens al cuvîntului, ea fiind în plină vigoare, pe cînd Flaminius a adus o problemă de stat în faţa adunării poporului unui stat mare. Fără a greşi, atît partidul de guvernămînt, cît şi cel al reformei priveau conducerea militară, administrativă şi financiară drept domeniul legitim al senatului şi se abţineau, pe bună dreptate, să utilizeze pe deplin, nicidecum să sporească, puterea formală a adunării poporului prin structura ei în plină şi ireversibilă disoluţie. Dacă niciodată, nici în monarhia cea mai limitată, monarhului nu i-a revenit un rol atît de şters cum i-a fost acordat suveranului popor roman, lucrul acesta este de regretat din mai multe puncte de vedere, dar, la starea dată a mecanismului comiţiilor, a fost o necesitate chiar în ochii partizanilor reformei. Din această cauză, Cato şi tovarăşii săi întru idei n-au adus niciodată în faţa poporului o problemă care avea tangenţă cu guvernarea propriu-zisă, n-au smuls niciodată senatului măsurile politice şi financiare dorite de ei prin decretul direct sau indirect al poporului, ca, de exemplu, declaraţia de război împotriva Cartaginei şi distribuirile de pămînturi. S-ar putea ca guvernarea senatului să fi fost greşită; adunările populare nu puteau să guverneze. Nu din cauză că în sînul lor ar fi putut domina o majoritate înrăită; dimpotrivă, cuvîntul unui bărbat de seamă, chemarea obligatorie a onoarei şi cea, şi mai obligatorie, a necesităţii îşi găseau îndeobşte ecoul în cadrul comiţiilor şi înlăturau rezultatele cele mai periculoase şi mai dezonorante; cetăţenii, în faţa cărora îşi justifică Marcellus cauza, îl huliră pe acuzator şi îl aleseră

pe acuzat drept consul pentru anul următor; adunarea s-a lăsat convinsă şi de necesitatea războiului împotriva lui Filip, a dus la bun sfîrşit războiul împotriva lui Perseus prin alegerea lui Paullus şi a acordat acestuia triumful binemeritat. Dar asemenea alegeri şi asemenea decrete necesitau o conjunctură deosebită; în general, masa lipsită de voinţă urma primul impuls, iar neştiinţa sau accidentul dictau decizia. În stat, ca în oricare organism, organul care nu mai funcţionează devine dăunător prin prezenţa sa, iar nulitatea adunării populare suverane includea un pericol deloc neglijabil. Fiecare minoritate din senat putea să apeleze, conform constituţiei, la comiţii împotriva majorităţii. Fiecărui particular, care avea talentul ieftin de a predica urechilor neînvăţate sau, pur şi simplu, de a risipi bani, îi era deschisă o cale spre onoruri sau spre obţinerea unui decret în faţa căruia trebuiau să se supună atît magistraţii, cît şi guvernul; de aici acei generali-cetăţeni obişnuiţi să deseneze planuri de bătălie pe mesele cîrciumilor şi să privească, în virtutea talentului lor militar înnăscut, serviciul ordinar cu milă; de aici acei ofiţeri de stat-major care-şi datorau comanda intrigilor electorale din capitală şi care, atunci cînd lucrurile deveneau serioase, trebuiau, înainte de toate, să fie concediaţi în masă; de aici bătăliile de la Lacul Trasimenus şi de la Cannae şi dezonoranta conducere a războiul împotriva lui Perseus. La fiecare pas, guvernul era stingherit şi împiedicat de acele imprevizibile decrete ale cetăţenilor; după cum era de aşteptat, aceasta se întîmpla mai ales atunci cînd dreptatea era de partea sa. Dar slăbirea guvernului şi a comunităţii înseşi erau probleme minore faţă de alte pericole create de această demagogie. Violenţa instigatoare a unor indivizi ambiţioşi îşi ridică cu şi mai multă putere capul sub egida drepturilor constituţionale ale cetăţenilor. Ceea ce apărea formal ca voinţă a supremei autorităţi de stat, de cele mai multe ori n-a fost nimic altceva decît voinţa arbitrară a celui care a avansat o propunere. Ce urma să se întîmple cu o comunitate în care războiul şi pacea, numirea şi revocarea generalului şi a ofiţerilor, tezaurul public şi proprietatea publică depindeau de capriciul mulţimii şi al conducătorilor ei de ocazie? Furtuna încă nu se dezlănţuise, dar norii

se lăsau tot mai greu şi tunete izolate tulburară deja atmosfera încărcată. Mai mult, într-un mod de două ori periculos, tendinţele în aparenţă opuse se atinseră cu extremele lor, atît în privinţa scopurilor, cît şi a mijloacelor. În patronajul şi adulaţia gloatei, politica de familie şi demagogia îşi făceau o concurenţă asemănătoare şi la fel de periculoasă. Gaius Flaminius a fost privit de către oamenii de stat ai generaţiei următoare drept iniţiatorul acelei politici din care s-au născut reformele fraţilor Gracchi şi, este bine s-o adăugăm aici, revoluţia democratico-monarhică ce le-a urmat. Dar şi Publius Scipio, cu toate că dădea tonul în privinţa aroganţei, a dorinţei de a obţine titluri, a sistemului clientelar al nobilimii, s-a sprijinit în politica sa personală, aproape dinastică şi orientată împotriva senatului, pe mulţime (pe care nu numai că o fermecă prin sclipirea personalităţii sale, dar o şi mituia prin transporturile de grîu), pe legiuni (a căror favoare o cîştiga prin mijloace legale şi ilegale) şi mai ales pe clientela sa (înaltă sau joasă) care-i era devotată. Numai spiritul său visător, care explică farmecul şi slăbiciunea acestui bărbat remarcabil, este acela care nu i-a permis, sau nu i-a permis decît parţial, să se trezească dintr-o reverie în care credea că n-ar fi – şi nici nu voia să fie altceva – decît primul cetăţean al Romei. Negarea posibilităţii unei reforme este tot atît de deplasată ca şi afirmarea ei; este însă cert că o reformă radicală a statului, de la conducători pînă la executanţi, era o necesitate stringentă şi că nici un partid nu a întreprins vreo tentativă serioasă pentru aceasta. Atît din partea senatului, cît şi din partea opoziţiei cetăţeneşti nu s-au întreprins decît modificări parţiale. De amîndouă părţile, majorităţile erau încă bine intenţionate şi îşi întindeau deseori mîinile deasupra abisului care separa cele două partide, pentru a înlătura împreună cele mai grave abuzuri. Dar întrucît răul nu a fost stîrpit din rădăcină, nu a fost de mare folos faptul că cei care înţelegeau pericolul ascultau cu îngrijorare rumoarea mareelor crescînde şi lucrau la diguri şi stăvilare. Întrucît şi ei s-au mulţumit cu paliative, precum ameliorarea justiţiei şi împărţirea pămînturilor domeniale, pe care le aplicară însă mult prea tîrziu şi într-un mod prea limitat, ei au contribuit la pregătirea unui viitor sumbru pentru urmaşii lor.

Aceştia, neglijînd să are glia, iarba rea a fost semănată şi de către cei care n-o doreau. Generaţiile care au urmat şi care au trăit furtunile revoluţiei vor considera perioada de după războiul cu Hannibal drept secolul de aur al Romei, iar pe Cato drept arhetipul omului de stat roman. Era mai degrabă calmul de dinaintea furtunii şi epoca mediocrităţii politice, o perioadă asemănătoare cu cea a lui Walpole în Anglia; iar la Roma nu se găsi nici un Chatham care să insufle o viaţă nouă în venele sclerozate ale naţiunii. Oriunde s-ar îndrepta privirea, ea descoperă crăpături şi spărturi în vechiul edificiu; lucrătorii fie că le astupau, fie că le lărgeau cu iuţeală; nicăieri însă nu se găsea vreo urmă a unor pregătiri pentru reconstrucţie sau renovare serioasă şi se punea cu tot mai mare acuitate întrebarea nu dacă, ci cînd se va prăbuşi edificiul. În nici o altă epocă constituţia romană n-a rămas atît de stabilă în forma dată ca în aceea cuprinsă între războiul sicilian şi sfîrşitul primei generaţii de după al treilea război macedonean; dar stabilitatea constituţiei era aici, ca pretutindeni, nu un indiciu al prosperităţii statului, ci al începutului bolii, vestind astfel revoluţia.

Capitolul XII

Agricultura şi finanţele

Aşa cum abia din secolul al VI-lea al Romei putem vorbi despre o istoriografie cît de cît coerentă, în aceeaşi măsură abia în această epocă se conturează relaţiile economice cu mai multă claritate. De asemenea, abia în această epocă se stabileşte marea economie, atît în agricultură, cît şi în finanţe, în forma şi extinderea de mai tîrziu, fără a putea distinge cu exactitate ce anume trebuie să fie atribuit tradiţiei mai vechi, ce anume imitării economiei agricole şi financiare a naţiunilor civilizate din timpuri mai îndepărtate, îndeosebi fenicienilor, ce anume creşterii capitalului disponibil şi inteligenţei naţiunii. O prezentare concisă a relaţiilor economice va fi foarte utilă pentru înţelegerea judicioasă a istoriei interne a Romei.

Economia agricolă se baza fie pe arendarea marilor domenii, fie pe ocuparea păşunilor, fie pe cultivarea loturilor mici. Descrierea lui Cato ne înfăţişează o imagine foarte pătrunzătoare a primei categorii.

Domeniile romane erau, din punctul de vedere al marii proprietăţi, fără excepţie, de o întindere redusă. Cea descrisă de Cato avea o suprafaţă de 240 de *iugera*; o măsură foarte obişnuită era aşa-numita *centuria* de 200 de *iugera*. Acolo unde se practica cultura foarte ostenitoare a viţei-de-vie, suprafaţa era şi mai redusă; Cato presupune pentru cazul acesta o suprafaţă de 100 de *iugera*. Cel care dorea să investească mai mult capital în agricultură nu-şi mărea domeniul, ci achiziţiona altele; astfel, suprafaţa de 500 de *iugera*, fixată drept suprafaţă maximă ce putea fi ocupată (p. 211), reprezenta întinderea a două sau trei domenii. Ereditatea arendării era imposibilă din punct de vedere constituţional, iar arendarea pe viaţă, ca un surogat al acesteia, era posibilă numai în cazul pămînturilor comunale. Arendarea pe o perioadă mai scurtă, atît în schimbul unei sume de bani, cît şi în schimbul condiţiei ca arendaşul

să suporte toate cheltuielile şi să ofere proprietarului, de regulă, jumătate din recoltă, n-a rămas necunoscută, dar a fost excepţională şi provizorie; din această cauză, la Roma nu s-a format o stare distinctă de arendaşi propriu-zişi. În consecinţă, proprietarul supraveghea el însuşi activităţile de pe moşiile sale; dar, de fapt, el nu şi le administra singur, ci venea numai din cînd în cînd pe domeniu pentru a stabili planul de lucru, a supraveghea executarea acestuia şi a-şi face socotelile împreună cu oamenii săi; astfel, el avea posibilitatea de a cultiva mai multe domenii simultan sau de a se consacra, după împrejurări, afacerilor de stat. Cerealele cultivate includeau mai ales alacul şi grîul, dar şi orzul şi meiul; pe lîngă acestea, sfecla, ridichile, usturoiul şi macul şi, mai ales pentru hrana animalelor, iarba-lupului, fasolea, mazărea, măzărichea şi alte plante furajere. De regulă, se semăna toamna şi rareori primăvara. Pentru irigaţie şi desecări existau tot felul de metode, drenarea prin şanţuri deschise, de exemplu, fiind de timpuriu în uz. Nu lipseau nici pajiştile pentru fîn; încă din vremea lui Cato ele au fost deseori irigate artificial. O cultură de o importanţă economică egală, dar nu superioară celei a grîului şi legumelor, a fost aceea a măslinilor şi a viţei-de-vie; măslinul era plantat printre semănături, iar viţa-de-vie în plantaţii propriu-zise. Smochinul, mărul, părul şi alţi pomi fructiferi erau, de asemenea, plantaţi, ca şi ulmul, plopul şi alţi copaci şi arbuşti, în parte pentru lemne, în parte pentru frunzişul care servea ca aşternut şi hrană pentru vite. Creşterea vitelor a deţinut la italici o pondere mult mai redusă decît în economia modernă, întrucît vegetalele constituiau alimentele principale, iar mîncărurile cu carne ajungeau numai în mod excepţional pe masă şi aproape întotdeauna preparate din carne de porc sau de oaie. Cu toate că anticii au intuit legătura economică dintre agricultură şi creşterea animalelor, mai ales prin avantajul producţiei de îngrăşăminte, combinaţia modernă dintre cultivarea pămîntului şi creşterea animalelor era necunoscută Antichităţii. Cornutele mari nu erau crescute decît pentru necesităţile impuse de lucrarea ogorului şi n-au fost mînate pe păşuni proprii, ci hrănite tot timpul verii şi o bună parte din iarnă în grajduri. În schimb, oile erau păşunate pe mirişte, iar Cato socoteşte

100 de animale pentru o suprafaţă de 240 de *iugera*; deseori însă, proprietarul prefera să arendeze păşunea sa de iarnă unui mare proprietar de turme sau să-şi cedeze turma unui păcurar care o îngrijea şi-i dădea un anumit număr de miei şi o anumită cantitate de brînză şi de lapte. Porcii – pentru o moşie mai mare Cato socoteşte 10 coteţe –, găinile şi porumbeii erau crescuţi pe lîngă casă şi îngrăşaţi după nevoi, iar acolo unde împrejurările o permiteau, se amenaja un ţarc pentru iepuri şi un tău pentru peşti – începuturi modeste ale artei creşterii animalelor şi peştilor, care va cunoaşte ulterior o dezvoltare atît de prodigioasă. Muncile cîmpului erau îndeplinite de boi, folosiţi pentru arat, şi de măgari, folosiţi mai ales pentru căratul îngrăşămintelor şi acţionarea pietrelor de moară; stăpînul avea, probabil, şi un cal. Aceste animale nu erau crescute pe domeniu, ci erau cumpărate; caii, în orice caz, au fost întotdeauna castraţi. Cato socoteşte pentru o proprietate de 100 de *iugera* o pereche, iar pentru cea de 240 de *iugera*, trei perechi de boi; un agronom mai recent, Saserna, socoteşte pentru 200 de *iugera* două perechi de boi; după acelaşi Cato, domeniul cel mai mic necesita trei măgari, cel mai mare, patru. Munca umană era îndeplinită în general de către sclavi. În fruntea sclavilor moşiei (*familia rustica*) se afla administratorul (*vilicus*, de la *villa*) care primeşte şi cheltuieşte, cumpără şi vinde, preia instrucţiunile stăpînului şi ordonă şi pedepseşte în absenţa acestuia. Subordonaţii lui sînt administratoarea (*vilica*), care îngrijeşte de casă, de bucătărie, de cămară, de coteţul de găini şi de porumbei, un număr de plugari (*bubulci*) şi sclavi obişnuiţi, un îngrijitor de măgari, un porcar şi, acolo unde exista o turmă de oi, un păcurar. Numărul acestora varia fireşte după felul domeniului. Un domeniu cu 200 de *iugera* de pămînt arabil, fără pomi fructiferi, necesita doi plugari şi şase sclavi ; unul cu aceeaşi suprafaţă, dar cu pomi fructiferi, necesita doi plugari şi nouă sclavi ; un domeniu de 240 de *iugera* cu cultură de măslini şi turmă de oi necesita trei plugari, cinci sclavi şi trei păcurari. Via necesita, bineînţeles, o forţă de muncă mai numeroasă; unui domeniu de 100 de *iugera* plantat cu viţă-de-vie îi reveneau un plugar, 11 sclavi şi doi păcurari. Administratorul era, fireşte, mai liber decît ceilalţi sclavi; cărţile lui

Magon îl îndemnau la căsătorie, la creşterea copiilor şi la economii proprii, iar Cato îl sfătuia să se căsătorească cu administratoarea; de asemenea, numai el putea nutri speranţa că, în cazul unei conduite exemplare, stăpînul îi va acorda libertatea. Sub toate celelalte aspecte, toţi împreună formau o familie. Sclavii, precum vitele, nu erau crescuţi pe domeniu, ci cumpăraţi din tîrgul de sclavi la vîrsta la care deveneau apţi pentru muncă, iar după ce bătrîneţea sau boala le storsese puterea de muncă, erau scoşi din nou la vînzare împreună cu celelalte rebuturi. Clădirea fermei (*villa rustica*) era, concomitent, staul pentru vite, hambar pentru recoltă şi locuinţă pentru administrator şi sclavi; dimpotrivă, stăpînul avea deseori un edificiu separat (*villa suburbana*), situat în apropierea acesteia. Fiecare sclav şi administratorul însuşi îşi primeau lucrurile necesare vieţii pe socoteala stăpînului, după anumite scadenţe şi în cantităţi precise, care trebuiau să fie suficiente; astfel, îmbrăcămintea şi încălţămintea cumpărate din piaţă, deţinătorul fiind numai obligat să le întreţină; tot aşa, lunar, o anumită cantitate de grîu pe care trebuia să şi-l macine singur, apoi sare, măsline, peşte sărat, vin şi ulei. Cantitatea depindea de volumul muncii; din această cauză, administratorul, care avea de îndeplinit o muncă mai uşoară decît sclavii, primea mai puţin. Toate treburile bucătăriei erau făcute de către administratoare şi toţi mîncau aceeaşi mîncare împreună. Nu exista regula de a-i înlănţui pe sclavi, dar dacă unul merita pedeapsa sau existau bănuieli că va încerca să evadeze, atunci acesta era trimis la muncă în lanţuri şi închis în timpul nopţii în temniţa pentru sclavi. În mod obişnuit, sclavii care aparţineau proprietarului îi erau suficienţi; în caz de nevoie, vecinii se ajutau unii pe alţii, împrumutîndu-şi sclavii în schimbul unei sume de bani. De altfel, nu erau folosiţi lucrători din afară decît în ţinuturi deosebit de nesănătoase, unde s-a crezut de cuviinţă ca numărul sclavilor să fie limitat şi ca aceştia să fie înlocuiţi cu oameni angajaţi chiar şi pentru strîngerea recoltei, activitate pentru care mîna de lucru existentă nu ajungea nicăieri. Pentru recolta de grîu şi de fîn se angajau secerători zilieri care primeau deseori, în locul remuneraţiei, a şasea sau a noua parte din snopi sau, dacă îi şi treierau, a cincea parte din grîu. Astfel, de exemplu,

lucrătorii Umbriei se deplasau în fiecare an în număr mare în valea de la Rieti, pentru a ajuta aici la strîngerea recoltei. De cele mai multe ori, culesul viilor şi măslinelor era încredinţat unui antreprenor, care se îngrijea de culesul şi presatul fructelor cu ajutorul oamenilor săi, oameni liberi angajaţi, străini sau sclavi proprii, supravegheaţi de cîţiva oameni credincioşi proprietarului, şi care livra recolta acestuia din urmă; deseori proprietarul vindea recolta încă neculeasă şi lăsa cumpărătorului grija strîngerii ei. Întreaga economie este pătrunsă de spiritul egoist, lipsit de scrupule, ce caracterizează puterea capitalului. Sclavii şi vitele se aflau la acelaşi nivel; un bun cîine de pază, ne spune unul dintre agronomii romani, nu trebuie să fie prea prietenos cu tovarăşii săi de lanţ, sclavii. Sclavul, ca şi boul erau bine hrăniţi cît timp erau apţi de muncă, întrucît, de asemenea, nu era avantajos să fie lăsaţi să rabde de foame; erau vînduţi asemenea unui brăzdar de plug nefolositor dacă deveniseră inapţi de muncă, întrucît, de asemenea, nu era în spiritul economiei să fie păstraţi mai mult timp. În epocile mai îndepărtate, considerentele religioase au exercitat şi aici o influenţă salutară şi l-au eliberat de muncă pe sclav, iar pe bou de la plug în zilele de sărbătoare şi de repaus consacrate; nimic nu este mai caracteristic pentru spiritul lui Cato şi al acelora care-i împărtăşeau sentimentele decît felul în care insistă asupra celebrării zilelor de sărbătoare potrivit literei legii şi modul în care eludează această afirmaţie, sugerînd că plugul trebuie, într-adevăr, să se odihnească în zilele acestea, dar sclavii trebuie să fie ocupaţi neîncetat cu alte munci care sînt îngăduite în astfel de împrejurări. Acestora nu li se acorda în principiu nici o libertate de mişcare; conform unei maxime a lui Cato, sclavul trebuia fie să muncească, fie să doarmă şi niciodată nu s-a încercat ataşarea sclavului de proprietate sau de stăpîn prin legături de simpatie umană. Litera legii domina necamuflată în toată hidoşenia ei şi nimeni nu-şi făcea iluzii asupra circumstanţelor. „Atîţia sclavi, atîţia duşmani”, spune un proverb roman. Se considera drept o maximă economică încurajarea disensiunilor dintre sclavi, şi nu suprimarea lor; în sensul acesta, Platon, Aristotel şi, cu atît mai mult, Magon Cartaginezul, oracolul

proprietarilor, avertizară asupra pericolului comunităţilor de sclavi de aceeaşi naţionalitate, pentru a preveni asocierile pe criterii etnice sau plănuirea comploturilor. Proprietarul, după cum am menţionat mai sus, guverna sclavii la fel cum republica romană îşi guverna supuşii în „domeniile poporului roman", altfel spus, în provincii; şi lumea a trăit epoca în care statul dominant şi-a dezvoltat sistemul de guvernare după principiul de a stăpîni al proprietarilor de sclavi. De altfel, dacă ne-am înălţat la acel nivel de gîndire, puţin de invidiat, care nu apreciază caracterul unei economii decît prin prisma capitalului investit, nu putem refuza economiei agricole a romanilor calităţile de consecvenţă, energie, punctualitate, frugalitate şi soliditate. Veritabilul agricultor se recunoaşte în portretul pe care Cato îl face administratorului ideal, care coboară primul în curte şi e ultimul care se duce la culcare, care este sever faţă de sine însuşi, ca şi faţă de oamenii săi şi care, în primul rînd, ştie s-o pună la respect pe administratoare ; care se îngrijeşte şi de lucrători, şi de vite şi mai ales de boul de la plug ; care pune deseori mîna la lucru, dar nu se obişnuieşte niciodată ca un sclav ; care este permanent pe moşie, nu împrumută şi nu se împrumută, nu oferă banchete, nu se preocupă de alt cult religios decît de cel al zeilor casei şi ai cîmpului şi, ca un veritabil sclav, lasă toate celelalte relaţii cu zeii şi cu oamenii în seama stăpînului ; care, în fine, dar înainte de toate, se poartă modest în faţa acestuia şi se conformează fidel şi simplu, fără a comenta instrucţiunile primite din partea acestuia. Agricultor netrebnic este acela, ni se spune în altă parte, care cumpără ceea ce poate produce pe moşia proprie; un cap de familie nevolnic este cel care face ziua ceea ce ar putea face noaptea, cel puţin atunci cînd vremea o permite; unul şi mai netrebnic este cel care face în ziua de sărbătoare ceea ce poate face încă în ziua de lucru; însă cel mai netrebnic este acela care permite să se lucreze pe vreme bună în casă, dacă se poate lucra afară. Nu lipseşte nici entuziasmul caracteristic marilor fermieri şi constatăm stabilirea regulilor de aur, conform cărora pămîntul nu i-a fost dat agricultorului pentru măturat şi frecat, ci pentru semănat şi recoltat; altfel spus, fermierul să planteze mai întîi viţă-de-vie şi măslini şi abia după aceea, dar nu

prea devreme, să-şi construiască o vilă. Un anumit empirism este, evident, caracteristic acestei economii şi deseori sînt invocate regulile binecunoscute ale experienţei rustice; cu toate acestea, există tentative, care nu pot fi tăgăduite, de familiarizare cu experienţe străine şi de importare a produselor externe, în lista lui Cato apărînd, de altfel, soiuri de pomi de origine greacă, africană sau spaniolă.

Gospodăria ţăranului era de fapt o reproducere la scară redusă a celei a marelui proprietar. Proprietarul cu copiii săi lucrau aici împreună cu sclavii sau în locul lor. Şeptelul era redus, iar acolo unde proprietatea nu putea acoperi costul plugului şi al atelajului, acestea erau înlocuite de sapă. Cultura măslinului şi a viţei-de-vie era puţin practicată sau lipsea cu desăvîrşire. În apropierea Romei sau în jurul altor mari pieţe de desfacere se întindeau şi grădini de flori şi de legume bine irigate, asemănătoare celor care pot fi văzute astăzi în jurul oraşului Neapole şi care dădeau recolte îmbelşugate.

Economia pastorală era practicată în mai mare măsură decît agricultura pe suprafeţe întinse. Proprietatea de păşuni (*saltus*) trebuia să ocupe necondiţionat o suprafaţă mult mai vastă decît cea agricolă – se socoteau necesare cel puţin 800 de *iugera*; în avantajul afacerilor, putea fi extinsă aproape la infinit. Condiţiile climatice ale Italiei permit alternarea păşunii de vară în munţi cu cea de iarnă la şes; din această perioadă, ca şi astăzi încă şi, probabil, pe aceleaşi poteci, turmele erau mînate primăvara din Apulia în Samnium, iar toamna, din Samnium înapoi în Apulia. Păşunatul de iarnă nu se desfăşura însă, după cum am observat mai sus, numai pe suprafeţe destinate în exclusivitate acestui scop, ci, în parte, şi pe mirişti. Caii, vitele, măgarii, catîrii erau crescuţi în principal pentru a furniza animalele necesare proprietarilor, căruţaşilor, soldaţilor etc.; nu lipseau nici turmele de porci şi de capre. Mai independentă şi mai dezvoltată era însă creşterea oilor, datorită aproape universalei folosiri a hainelor din lînă. Tot sclavii erau însărcinaţi şi cu această îndeletnicire, care era, în ansamblu, atît de asemănătoare cu munca de pe proprietăţile cultivate, încît „meşterul turmelor” (*magister pecoris*) îl înlocuia pe administrator. De regulă, în cursul verii, sclavii

păcurari nu locuiau în case, ci în colibe şi şoproane, deseori la cîteva mile distanţă de localităţi; împrejurările impuneau aşadar alegerea celor mai puternici bărbaţi, înzestrarea acestora cu cai şi arme şi acordarea unei libertăţi de mişcare mult mai mari decît în cazul sclavilor de pe proprietăţile cultivate.

Pentru a putea aprecia rezultatele economice ale acestui sistem de exploatare a pămîntului, trebuie să luăm în considerare starea preţurilor, îndeosebi cele ale grîului din perioada aceasta. În medie, acestea sînt îngrijorător de mici; în mare parte din vina guvernului roman, care a săvîrşit în această problemă importantă cele mai grave greşeli, nu atît din cauza lipsei de clarviziune, cît a favorizării de neiertat a proletariatului din capitală în dauna ţărănimii italice. Aici se pune, înainte de toate, problema concurenţei dintre grîul străin şi cel italic. Grîul, care era furnizat de către provinciali fie gratuit, fie în schimbul unei compensaţii moderate a guvernului roman, era, în parte, utilizat de către acesta pentru aprovizionarea personalului administrativ roman şi a armatelor romane, în parte era cedat arendaşilor în schimbul unei sume de bani sau cu condiţia de a transporta anumite cantităţi de grîu la Roma sau acolo unde era necesar. După al doilea război macedonean, armatele romane erau întreţinute în exclusivitate cu grîu adus de dincolo de mare şi chiar dacă aceasta era în avantajul tezaurului de stat, măsura în sine a distrus o importantă piaţă de desfacere pentru ţăranul italic. Acesta era însă răul cel mai mic. Guvernul veghease de mult timp, cum era şi firesc, asupra preţurilor grîului, iar cînd se anunţa o scumpire, intervenea prin cumpărarea oportună a grîului străin; acum, cînd livrările de grîu ale supuşilor îi asigurau anual mari cantităţi de cereale, probabil mai mari decît cele necesare în vremuri de pace, şi de cînd i se oferise ocazia de a cumpără grîu străin în cantităţi aproape nelimitate la preţuri moderate, el înclina în mod firesc spre transportarea acestui grîu pe pieţele capitalei şi spre vînzarea acestuia la preţuri care, fie în sine, fie comparate cu cele italice, erau deplorabil de joase. Încă din anii 551-554 (**203-200**) şi, după toate aparenţele, pentru prima dată la iniţiativa lui Scipio, 6 *modii* (echivalentul unei baniţe prusace) de grîu spaniol sau african au fost

vîndute de către stat cetăţenilor Romei la preţul de 24 sau chiar 12 aşi (17-18,5 groşi); cîţiva ani mai tîrziu (558, **196**), mai mult de 560.000 de baniţe de grîu sicilian au fost distribuite în capitală la acest preţ derizoriu de 12 aşi. Cato se înfierbînta zadarnic din cauza acestei politici neprevăzătoare; demagogia începea să intervină, iar aceste extraordinare distribuiri de grîu, probabil foarte frecvente, întreprinse de către guvern sau, pe cont propriu, de către magistraţi sub preţul pieţei au devenit germenii legilor care vor reglementa piaţa grîului de mai tîrziu. Chiar dacă grîul de dincolo de mare nu ajungea la consumatori pe această cale extraordinară, el afecta totuşi într-o măsură considerabilă agricultura italică. Cantităţile de cereale pe care statul le vindea arendaşilor aveau preţuri atît de derizorii, încît puteau fi revîndute sub preţul de producţie. De asemenea, este foarte probabil ca preţul de producţie să fi fost cu mult mai scăzut în provincii decît în Italia, şi aceasta mai ales în Sicilia, fie datorită fertilităţii solului, fie în urma extinderii marilor proprietăţi cultivate cu sclavi după sistemul cartaginez, în timp ce transportul cerealelor siciliene şi sardiniene pînă în Latium era la fel de ieftin, dacă nu şi mai ieftin decît transportul pe uscat din Etruria, Campania sau Italia de Nord. Astfel, grîul de dincolo de mare trebuia să se îndrepte în mod firesc spre peninsulă şi să facă să scadă preţul celui produs aici. În aceste condiţii deteriorate de nefericitul sistem al sclavajului, impunerea unei taxe vamale protecţioniste asupra cerealelor străine în favoarea celor italice ar fi fost poate justificată; dar se pare că s-a produs tocmai contrarul şi că a fost introdus în provincii un sistem de prohibiţie în favoarea importului de grîu transmarin în Italia, întrucît, dacă exportul unei cantităţi de cereale din Sicilia a fost acordat rhodienilor drept o concesie deosebită, exportul de grîne din provincii trebuie să fi fost, de regulă, liber numai înspre Italia ; altfel spus, grîul străin trebuia să fie monopolizat de către patria-mumă. Consecinţele acestui sistem sînt evidente. Un an de abundenţă ieşită din comun, precum anul 504 (**250**), în care populaţia capitalei n-a plătit mai mult de 3/5 de denar (4 groşi) pentru 6 *modii* romane de alac, fiind vîndute la acelaşi preţ 180 de pfunzi romani de smochine uscate, 60 de pfunzi de ulei, 72 de pfunzi de carne şi 6 *congii*

(echivalentul a 17 cvarturi prusace) de vin, nu poate fi luat drept termen de comparaţie tocmai datorită raritătii sale, dar alte mărturii sînt semnificative. Deja în vremea lui Cato, Sicilia era recunoscută ca fiind grînarul Romei. În anii îmbelşugaţi, grîul sicilian şi sardinian era dat în porturile italice în schimbul taxelor portuare. În cele mai bogate regiuni cerealiere ale peninsulei, în Romagna şi Lombardia de astăzi, în vremea lui Polybios se plătea pentru mîncare şi găzduire o jumătate de as (1/3 de groşi) pe zi; un *modius* şi jumătate de grîu valora aici o jumătate de denar (3 ½ de groşi). Ultimul preţ mediu, aproximativ a douăsprezecea parte a preţului normal din alte regiuni, arată incontestabil că producătorii de grîu din Italia duceau lipsă de pieţe de desfacere şi că, în consecinţă, grîul şi ţinuturile cerealiere erau practic lipsite de valoare. Într-un mare stat industrial a cărui agricultură nu poate să hrănească populaţia, un asemenea rezultat ar fi putut fi considerat drept avantajos sau, oricum, nu ca dezavantajos; dar o ţară precum Italia, în care industria era nesemnificativă, iar agricultura susţinea statul, era ruinată pe această cale într-un mod sistematic, iar binele naţiunii era sacrificat în modul cel mai revoltător intereselor populaţiei capitalei, în majoritatea ei neproducătoare, pentru care pîinea nu putea să devină, bineînţeles, niciodată destul de ieftină. Poate că nicăieri nu se vede mai bine cît de mizerabilă era constituţia şi cît de neputincioasă era administraţia acestui aşa-zis secol de aur al republicii. Orice sistem reprezentativ, oricît de nesatisfăcător ar fi fost, ar fi dus cel puţin la reclamaţii serioase şi la recunoaşterea miezului răului; dar în acele adunări străvechi ale cetăţenilor era ascultat orice lucru în afară de vocea ameninţătoare a patriotului. Oricare dintre guvernele demne de numele acesta ar fi intervenit din proprie iniţiativă; dar majoritatea senatului roman vedea, cu o credulitate nevinovată, în preţurile scăzute adevărata fericire a poporului, iar Scipionii şi Flamininii aveau lucruri mai importante de făcut: să-i emancipeze pe greci şi să exercite funcţiile de regi republicani. Astfel, corabia se îndrepta nestingherită spre talazuri. Cînd mica proprietate încetă să mai aducă beneficii suficiente, ţărănimea a fost iremediabil ruinată; şi aceasta cu atît mai mult cu cît şi în rîndurile ei, deşi mai lent decît în

cazul celorlalte stări, au început să fie neglijate moralitatea şi economia frugală a primelor vîrste republicane. Numai timpul urma să decidă cît de repede vor intra loturile ţărăneşti în circuitul marii proprietăţi, prin vînzare sau prin părăsire. Marele proprietar se putea impune mai uşor decît ţăranul. Acesta producea din capul locului mai ieftin decît ţăranul dacă, în conformitate cu vechiul sistem, nu-şi dădea pămîntul în arendă, ci lăsa să fie cultivat, conform sistemului nou, de către sclavii săi; acolo unde sistemul acesta nu fusese introdus mai de mult (p. 307), concurenţa grîului sicilian produs de sclavi îl silea pe proprietarul italic să se adapteze şi să-şi lucreze pămînturile cu sclavi, lipsiţi de soţie şi de copii, în locul familiilor de lucrători liberi. Mai mult, proprietarul putea să se menţină în faţa concurenţei mai degrabă prin mărirea sau schimbarea culturii şi putea să se mulţumească cu un venit mai mic decît ţăranul, căruia îi lipseau capitalul şi inteligenţa şi care deţinea numai strictul necesar pentru supravieţuire. Pe aceste realităţi se bazează regresul culturii cerealiere în cazul proprietăţilor romane, care par să se fi limitat deseori la obţinerea cantităţii necesare pentru întreţinerea personalului muncitor, creşterea producţiei de ulei şi de vin, precum şi la creşterea animalelor. În condiţiile climaterice favorabile ale Italiei, acestea nu trebuiau să se teamă de concurenţa străină; vinul şi uleiul italic, lîna italică nu stăpîneau numai pieţele proprii, ci au fost în curînd exportate; Valea Padului, care nu-şi putea vinde grîul, aproviziona o jumătate din Italia cu porcii ei. Aceste rezultate concordă cu relatările care ne-au parvenit despre economia agricolă a romanilor. Există mai multe motive care susţin supoziţia că investirea capitalului în terenuri funciare era considerată o bună sursă de venit, întrucît era garantat un cîştig de şase procente, ceea ce pare să concorde cu renta de capital medie care, atunci, era de două ori mai mare. Creşterea animalelor oferea în general rezultate mai bune decît cultivarea pămîntului; în cadrul acesteia, profitul cel mai mare îl oferea viticultura, urmată de legumicultură şi de livada de măslini, iar cel mai mic, cîmpia şi lanul de grîu. Bineînţeles, se presupune că fiecare activitate era practicată în condiţiile cel mai convenabile şi pe solul specific. Aceste

circumstanţe erau deja suficiente în sine pentru a înlocui treptat micile ferme ţărăneşti cu marile proprietăţi, iar remedierea acestei situaţii pe calea legislaţiei era deosebit de dificilă. Dar un efect dezastruos l-a avut Legea Claudia (puţin înainte de anul 536, **218**) – asupra căreia vom mai reveni – prin care familiile senatoriale erau excluse de la speculaţia mercantilă, obligîndu-le astfel artificial să-şi plaseze imensele capitaluri cu prioritate în pămînturi, altfel spus, să înlocuiască vechile gospodării ţărăneşti cu domenii conduse de administratori şi cu păşuni pentru animale. Mai mult, economia pastorală, atît de funestă pentru stat, era avantajată şi prin alţi factori. Mai întîi, era singura modalitate de valorificare a pămîntului care răsplătea marea întreprindere şi singura care corespundea masei de capital şi spiritului capitalist al acelor vremuri. Proprietatea agricolă nu reclama, ce-i drept, prezenţa permanentă a stăpînului pe domeniu, ci numai vizita lui destul de frecventă, pe cînd împrejurările îi permiteau rareori să-şi mărească domeniul, iar înmulţirea proprietăţilor se făcea numai în limite restrînse; în schimb, proprietatea în păşuni se putea extinde la nesfîrşit şi reclama o supraveghere redusă din partea stăpînului. Din această cauză, se începu încă din această perioadă transformarea terenurilor arabile fertile în păşune, chiar şi cu pierderi economice, fapt interzis, bineînţeles, prin legislaţie – nu ştim exact cînd, poate chiar în această epocă –, dar, probabil, fără prea mare succes. La acestea s-au adăugat consecinţele ocupării terenurilor domeniale. Întrucît se ocupau îndeobşte porţiuni mai mari, nu numai că de aici s-au născut în exclusivitate domenii mari, dar posesorii acestor pămînturi, care puteau să fie retrase oricînd şi care nu erau garantate legal, nu îndrăzneau să investească sumele mari necesare cultivării lor, îndeosebi în cazul viţei-de-vie şi măslinului; urmarea firească a fost folosirea acestor domenii cu preponderenţă ca păşuni.

Prezentarea unei imagini concise asupra economiei financiare a Romei ne este îngreunată, în parte, din cauza lipsei de tratate de specialitate ale Antichităţii romane cu privire la acest subiect, în parte, de natura însăşi a acesteia, mult mai complexă şi mult mai variată decît cea a cultivării pămîntului. Ceea ce se poate determina

cu siguranţă aparţine, prin principiile sale, romanilor poate chiar mai puţin decît agricultura şi este mai degrabă o moştenire comună a întregii civilizaţii antice, în cadrul căreia, ca şi în ziua de astăzi, economia pe scară largă era, firește, pretutindeni aceeaşi. În domeniul financiar, sistemul mercantil pare să fi fost creat mai întîi de către greci, romanii doar preluîndu-l. Cu toate acestea, precizia aplicării şi mărimea scării la care erau conduse operaţiunile sînt tocmai aici atît de specific romane, încît spiritul economiei romane şi măreţia ei, atît în bine, cît şi în rău, se relevă înainte de toate în tranzacţiile monetare.

Punctul de plecare al economiei financiare romane a fost, bineînţeles, împrumutul de bani; şi poate nici o ramură a industriei comerciale n-a fost cultivată de către romani cu mai multă ardoare decît cea a cămătarului profesionist (*fenerator*) şi cea a finanţistului sau bancherului (*argentarius*). Trăsături caracteristice ale unei economii financiare dezvoltate, cum ar fi înlocuirea în marile afaceri pecuniare a capitaliştilor individuali cu bancherul intermediar care recepţionează şi efectuează plăţi pentru clienţii săi, plasează şi împrumută bani şi se ocupă de afaceri băneşti în interiorul şi în afara ţării, se conturaseră în întregime încă din epoca lui Cato. Bancherii nu erau însă numai casierii celor bogaţi din Roma, ci pătrundeau deja pretutindeni în micile afaceri şi se stabileau, într-un număr din ce în ce mai mare, în provincii şi în statele clientelare. De pe acum, pe întregul cuprins al imperiului, îndeletnicirea de a da celor în căutare de bani sume în avans deveni, pentru a spune astfel, un monopol al romanilor. Imensul domeniu al antreprizei se afla în strînsă legătură cu acesta. Sistemul derulării afacerii prin antrepriză era aplicat la Roma în mod universal. Statul se situa în această privinţă în frunte; el ceda toate perceperile de impozite mai complicate, toate obligaţiile sale de livrări şi de construcţii unor capitalişti sau unor asociaţii de capitalişti, în schimbul unei sume fixe de dat sau de primit. Dar şi particularii rezolvau prin antrepriză tot ceea ce puteau rezolva astfel: construcţiile, strîngerea recoltei (p. 575) şi chiar reglementarea unei moşteniri între moştenitori sau lichidarea bunurilor unui bancrutar; în acest caz, antreprenorul, de obicei un bancher, primea întregul

activ şi se angaja, pe de altă parte, să lichideze toate datoriile în întregime sau pînă la un anumit procentaj şi, după împrejurări, să plătească şi surplusul. Preeminenţa timpurie a comerţului transmarin în economia naţională a Romei a fost demonstrată la locul potrivit; despre avîntul pe care-l cunoaşte în această epocă ne vorbeşte importanţa crescîndă a taxelor vamale portuare în cadrul finanţelor Romei (p. 550). În afara cauzelor creşterii importanţei comerţului transmarin, care nu mai reclamă alte explicaţii, acesta a fost impulsionat şi în mod artificial prin poziţia privilegiată pe care naţiunea italică stăpînitoare o ocupa în provincii şi prin scutirea de taxe vamale care a fost acordată prin tratate, probabil încă de acum, romanilor şi italicilor de către majoritatea statelor clientelare. În schimb, industria a rămas puţin dezvoltată. Meşteşugurile erau, bineînţeles, indispensabile şi există mărturii care demonstrează că erau concentrate de la Roma pînă la un anumit grad; astfel, Cato îl îndeamnă pe agricultorul din Campania să-şi cumpere la Roma necesarul de haine şi încălţăminte pentru sclavi, de pluguri, butoaie şi lacăte. De asemenea, avînd în vedere consumul mare de stofe din lînă, nu pot exista îndoieli asupra extinderii şi lucrativităţii manufacturilor textile. Dar nu pot fi găsite tentative de a implementa în Italia o industrie profesională, aşa cum exista în Egipt şi Siria, sau de a o exercita în afara ei cu capital italic. Într-adevăr, şi în Italia se cultiva in şi se prepara purpură, dar cel puţin această din urmă industrie aparţinea în esenţă Tarentumului grecesc şi, probabil, de pe acum importul de pînzeturi egiptene şi de purpură din Milet sau din Tyr era pretutindeni predominant faţă de fabricaţia indigenă. În schimb, în această categorie intră, dintr-un alt punct de vedere, arendarea sau cumpărarea de către capitaliştii romani a unor proprietăţi funciare extraitalice, pentru a se dedica aici, intensiv, cultivării grîului sau creşterii animalelor. Începuturile acestei speculaţii, care va lua mai tîrziu proporţii gigantice, trebuie să fie fixate, cel puţin în cazul Siciliei, în această epocă; mai ales deoarece îngrădirile impuse sicilienilor (p. 377), chiar dacă nu fuseseră introduse în scopul acesta, trebuiau să ofere speculanţilor romani care nu intrau sub incidenţa acestor îngrădiri un fel de monopol

asupra achiziţionării pământurilor.

În toate aceste ramuri diferite, afacerile apăsau fără excepţie pe umerii sclavilor. Cămătarul şi bancherul stabileau în sfera lor de afaceri sucursale şi bănci-filiale sub directa îndrumare a sclavilor şi liberţilor lor. Compania care arendase vămile portuare din partea statului numea în principal pe sclavii şi liberţii ei în diferitele birouri de vamă. Cel care se angajase în afaceri de construcţii îşi cumpăra sclavi-arhitecţi; cel care luase asupra sa organizarea jocurilor publice sau a luptelor de gladiatori în locul aceluia care ar fi trebuit să le ofere îşi cumpăra sau îşi forma o trupă de sclavi capabili să joace pe scenă sau o ceată de sclavi deprinşi să lupte în public. Comerciantul îşi importa mărfurile pe propriile corăbii aflate sub comanda sclavilor şi liberţilor şi le vindea în acelaşi fel cu ridicata sau cu amănuntul. În urma acestor exemple, nici n-ar trebui să mai amintim că funcţionarea minelor şi fabricilor era asigurată în întregime de către sclavi. Situaţia acestor sclavi era, fără îndoială, departe de a fi de invidiat şi, în general, mai puţin avantajoasă decît cea a sclavilor greci; cu toate acestea, dacă facem abstracţie de ultimele clase, sclavii industriali se bucurau de o soartă mai suportabilă decît cei de pe domenii. Ei întemeiau deseori familii şi deţineau o gospodărie independentă, avînd şi posibilitatea de a-şi dobîndi libertatea, iar o avere proprie nu era exclusă. Din această cauză, asemenea relaţii constituiau o veritabilă pepinieră pentru parveniţii din clasa sclavilor, care ajungeau deseori în rîndurile cetăţenilor romani şi nu rareori la o bunăstare apreciabilă ; aceştia au contribuit, din punct de vedere moral, economic şi politic, la ruina republicii romane, cel puţin în măsura în care au contribuit sclavii înşişi.

Tranzacţiile mercantile romane din epoca aceasta corespund în întregime dezvoltării contemporane a puterii politice şi n-au fost cu nimic mai prejos în genul lor. Cine doreşte să-şi facă o imagine veridică asupra amploarei relaţiilor cu străinătatea trebuie să ia în considerare literatura şi mai ales comediile acestei epoci, în care negustorul fenician apare pe scenă vorbind în feniciană şi în care dialogul este întreţesut cu fraze şi cuvinte greceşti sau pe jumătate greceşti. Întinderea şi intensitatea relaţiilor comerciale romane se

pot stabili însă cu cea mai mare certitudine pe baza monedelor şi relaţiilor monetare. Denarul roman a ţinut întotdeauna pasul cu legiunile romane. Mai sus (p. 377) am menţionat că, în urma cuceririi romane, monetăriile Siciliei, ultima fiind cea din Siracusa (anul închiderii 542, **212**), au fost fie închise, fie limitate la baterea de monede de mică valoare şi că, în Sicilia şi Sardinia, denarul a obţinut cursul legal, cel puţin faţă de vechile monede de argint, devenind în curînd monedă exclusivă. Cu aceeaşi rapiditate, dacă nu şi mai mare, a pătruns moneda romană în Spania, unde se aflau marile mine de argint şi unde, practic, nu exista o monedă locală, oraşele spaniole începînd foarte de timpuriu să bată monede după etalonul roman (p. 469). Întrucît Cartagina nu bătea monede decît în cantităţi reduse (p. 345), nu exista, în general, în partea occidentală a Mării Mediterane nici o monetărie importantă, cu excepţia celei de la Massalia şi, poate, a celor ale grecilor ilirici din Apollonia şi Dyrrachion. Din această cauză, atunci cînd romanii au început să se stabilească în Valea Padului, aceste monede au fost supuse etalonului roman în sensul ca monetăriilor să le rămînă dreptul de a bate monedă de argint, ele fiind însă obligate în întregime, şi mai ales cea de la Massalia, să-şi conformeze drahmele lor după greutatea denarului roman (în jurul anului 525, **229**), pe care guvernul roman a început, la rîndul său, să-l bată mai întîi pentru Italia de Nord sub denumirea de „monedă a Victoriei" (*victoriatus*). Noul sistem dependent de cel roman s-a răspîndit nu numai în ţinutul masaliot, nord-italic şi iliric, dar aceste monede au pătruns şi în teritoriile barbare din nord, cele masaliote mai ales în regiunile Alpilor, pe întregul curs al Ronului, iar cele ilirice pînă în Transilvania de astăzi. În această epocă, moneda romană încă nu s-a extins asupra părţii orientale a Mării Mediterane, aşa cum n-o făcuse nici stăpînirea romană nemijlocită; în schimb, această monedă a fost înlocuită de aur, mijlocitorul natural al comerţului internaţional şi transmarin. Ce-i drept, guvernul roman, în conformitate cu caracterul său strict conservator, a respectat, cu excepţia unei accidentale emiteri de monede de aur determinată de criza financiară din timpul războiului cu Hannibal (p. 446), regula de a nu bate decît monede de argint în afara monedelor de cupru

naţionale; dar comerţul luase deja proporţii, aşa încît se puteau încheia tranzacţii fără monedă, numai pe baza calităţilor de aur. Din suma de bani existentă în anul 597 (**157**) în tezaurul roman, numai a şasea parte consta în argint sub formă de monede sau lingouri, iar restul era format de lingouri de aur; şi este neîndoielnic faptul că metalele preţioase se găseau în aceeaşi proporţie în toate casele marilor capitalişti romani. În consecinţă, încă din aceste timpuri, aurul ocupa primul loc în cadrul marilor tranzacţii şi, putem concluziona de aici, comerţul cu străinătatea deţinea întîietatea, îndeosebi cel cu Orientul, care adoptase un curs pentru monedele de aur încă de pe vremea lui Filip şi Alexandru cel Mare.

Întregul cîştig rezultat din aceste imense tranzacţii ale capitaliştilor romani se concentra după mai mult sau mai puţin timp la Roma, întrucît, oricît s-ar fi deplasat în străinătate, ei nu se stabileau aici cu uşurinţă, ci se întorceau destul de curînd la Roma fie transferînd şi investind averea cîştigată în Italia, fie continuînd afacerile de la Roma în baza capitalurilor dobîndite şi a relaţiilor încheiate. În consecinţă, supremaţia financiară a Romei faţă de restul lumii civilizate a fost tot atît de decisivă ca şi cea politică şi militară. Din acest punct de vedere, Roma se afla faţă de celelalte state în aceeaşi poziţie pe care o are astăzi Anglia faţă de Continent – un grec afirma, de exemplu, despre Scipio Africanus cel Tînăr că „pentru un roman" n-ar fi fost bogat. Pentru a ne putea imagina ce se înţelegea în Roma acelor timpuri prin bogăţie, trebuie să luăm în considerare faptul că Lucius Paullus, posesorul unei averi de 100.000 de taleri (60 de talanţi), nu era apreciat drept un senator bogat, iar zestrea primită de fiecare dintre fiicele lui Scipio Africanus cel Bătrîn, de 90.000 de taleri (50 de talanţi), era privită drept dota cuvenită unei fete nobile, cîtă vreme cel mai bogat grec al acestui secol nu dispunea de o avere mai mare de 500.000 de taleri (300 de talanţi).

Astfel, nu e surprinzător faptul că spiritul mercantil s-a înstăpînit asupra naţiunii sau, mai degrabă, întrucît acesta nu era o noutate pentru Roma, că a pătruns în toate relaţiile vieţii şi în toate clasele şi că agricultura, la fel ca şi conducerea statului, au devenit antreprize al capitaliştilor. Conservarea şi mărirea averii formau întru totul o

parte a moralei publice şi private. „Averea unei văduve se poate diminua” – scrie Cato în catehismul vieţii redactat pentru fiul său – „bărbatul, dimpotrivă, trebuie să-şi mărească proprietatea, şi acela este demn de elogiu şi plin de harul divin, ale cărui cărţi de conturi dovedesc la moartea sa că a cîştigat mai mult decît a moştenit”. De aceea, acolo unde serviciul şi contraserviciul se află faţă în faţă, orice tranzacţie, încheiată chiar fără nici o formalitate, este respectată, iar în caz de nevoie dreptul de acuzare este acordat părţii lezate, dacă nu de către lege, cel puţin prin cutume mercantile şi uzanţe judiciare; dar promisiunea unei donaţii, făcută fără formalităţile legale, este nulă atît în teoria dreptului, cît şi în practică. La Roma, spune Polybios, nimeni nu donează nimic nimănui dacă nu este obligat s-o facă şi nimeni, nici între rudele cele mai apropiate, nu plăteşte un sfanţ înainte şi după ziua scadenţei. Legislaţia însăşi acceptă această morală mercantilă care vede risipă în orice donaţie, dacă aceasta nu este urmată de un beneficiu; cadourile şi donaţiile, preluarea de cauţiuni erau limitate în această perioadă prin hotărîri ale cetăţenilor; moştenirile, dacă nu revin rudelor celor mai apropiate, sînt supuse cel puţin unor impozite. În strînsă legătură cu acestea, punctualitatea, onestitatea şi respectabilitatea mercantilă au pătruns în întreaga viaţă romană. Fiecare bărbat ordonat este obligat din punct de vedere moral să-şi ţină socotelile potrivit cheltuielilor şi veniturilor sale – în felul acesta, în orice casă bine organizată există o cameră de contabilitate separată – şi fiecare se îngrijeşte să nu părăsească lumea aceasta fără să-şi fi făcut testamentul; printre cele trei lucruri despre care Cato declara că le regretă în viaţa sa este şi acela de a fi trăit o singură zi fără testament. După obiceiul roman, puterea probatorie în faţa legii, aproximativ aceeaşi pe care noi obişnuim să o acordăm registrelor comercianţilor, revenea în mod universal acestor registre de socoteli. Cuvîntul unui bărbat cu reputaţie era admis atăt *pro*, cît şi *contra*; nimic nu era mai obişnuit decît aplanarea diferendului între două persoane integre printr-un jurămînt, cerut de una şi rostit de cealaltă dintre părţi, problema fiind astfel considerată a fi rezolvată chiar din punct de vedere legal; iar o regulă generală îi obliga pe juraţi ca, în absenţa dovezilor, să-şi

rostească verdictul în favoarea bărbatului recunoscut ca integru, iar în cazul în care amîndouă părţile se bucurau de aceeaşi reputaţie, în favoarea acuzatului. Respectabilitatea convenţională apare tot mai riguros conturată în principiul potrivit căruia nici un bărbat integru nu putea să accepte remuneraţie pentru serviciile personale aduse cuiva. Din această cauză, nu numai magistraţii, ofiţerii, juraţii, tutorii şi, în general, toţi bărbaţii oneşti învestiţi cu funcţii publice nu primeau nici o recompensă pentru serviciile lor, exceptînd o compensaţie pentru cheltuielile lor reale, dar şi serviciile pe care cunoscuţii (*amici*) şi le ofereau unii altora – cauţiunea, reprezentarea într-un proces, păstrarea (*depositum*), dreptul de folosinţă asupra obiectelor care nu erau destinate împrumutului (*commodatum*), în general administrarea şi grija afacerilor (*procuratio*) – erau tratate în conformitate cu acelaşi principiu, astfel încît era necuviincios să fie acceptată o compensaţie pentru acestea, iar acţiunea nu putea să fie pornită, chiar dacă fusese promisă o recompensă. Înlocuirea duelului, chiar şi a celui politic, cu plata unei sume de bani şi cu procesul arată poate cel mai bine cît de desăvîrşit se contopise omul cu comerciantul. Forma ordinară de rezolvare a litigiilor iscate în jurul onoarei personale era următoarea: se stabilea un arbitru între ofensator şi cel ofensat în ceea ce priveşte adevărul sau falsitatea afirmaţiei jignitoare, iar sub forma unei acţiuni civile litigiul era adus în faţa juraţilor cu toate formele legale; acceptarea unui asemenea arbitraj de către ofensator sau ofensat echivala cu acceptarea unui duel în zilele noastre, legea lăsîndu-le libertatea de acţiune, iar principiul onoarei făcea ca acesta să fie refuzat numai rareori. Una dintre consecinţele cele mai importante ale spiritului mercantil, care se manifesta cu o intensitate greu de conceput pentru cel neiniţiat în afaceri, a fost creşterea extraordinară a sistemului de asociaţii. Acesta a obţinut la Roma un impuls deosebit prin des menţionatul sistem al guvernului de rezolvare a afacerilor prin intermediari; căci, la amploarea acestor tranzacţii era firesc – deseori era chiar o condiţie impusă de de către stat în scopul unei securităţi mai mari – ca aceste arendări şi livrări să nu fie preluate de către capitalişti individuali, ci de asociaţii de capitalişti. Toate aceste tranzacţii s-au

organizat după modelul acesta. Se găsesc chiar indicii potrivit cărora unirea asociaţiilor concurente pentru stabilirea unor preţuri de monopol, atît de caracteristică pentru sistemul de asociaţii, a existat şi la romani. Mai ales în tranzacţiile maritime şi în alte afaceri care presupuneau riscuri însemnate, sistemul de asociaţii a luat asemenea proporţii, încît a înlocuit practic asigurările, necunoscute Antichităţii. Nimic nu era mai obişnuit decît aşa-numitul preţ nautic, afacerea de mare risc de astăzi, prin care pericolul şi cîştigul comerţului maritim era asumat proporţional între proprietarii corăbiilor şi încărcăturii şi toţi capitaliştii care investiseră bani pentru călătorie. În general, domina regula economiei romane de a participa mai degrabă la cît mai multe speculaţii cu părţi cît mai mici decît de a specula independent. Cato îl sfătuia pe capitalist să nu echipeze o singură corabie cu banii săi, ci să trimită 50 de corăbii împreună cu alţi 49 de capitalişti şi să participe la fiecare cu a cincizecea parte. Complicaţiile mai mari apărute din această cauză în conducerea afacerilor au fost soluţionate de comerciantul roman prin punctualitatea sa şi cu ajutorul sistemului de administraţie bazat pe sclavi şi liberţi, care, din punct de vedere pur capitalist, este preferabil sistemului nostru de contor. Astfel, aceste asociaţii comerciale au pătruns cu sute de iţe în economia oricărui roman de vază. După mărturia lui Polybios, cu greu putea fi găsit la Roma un bărbat bogat care să nu fi participat ca asociat anonim sau declarat la arendările de stat; şi cu atît mai mult fiecare dintre aceştia trebuie să fi participat cu majoritatea capitalului său la asociaţiile mercantile, în general. Toate acestea au contribuit însă la fundamentarea duratei averilor romane, care este poate şi mai remarcabilă decît mărimea lor. Fenomenul, poate unic în genul său, pe care l-am menţionat mai sus (pp. 547-548), anume că starea socială a marilor familii rămîne aproape constantă vreme de mai multe secole, îşi găseşte explicaţia în aceste principii, puţin înguste, dar solide, ale administraţiei mercantile a averilor.

În urma precumpănirii unilaterale a capitalului în economia romană nu putea să nu se producă răul iminent oricărui sistem pur capitalist. Egalitatea civilă, care primise deja o lovitură decisivă prin

naşterea stării guvernanţilor, suferi una la fel de gravă prin stabilirea tot mai precisă a liniei de demarcaţie socială dintre bogaţi şi săraci. Nimic nu pare să fi servit mai mult la adîncirea prăpastiei decît cutuma, deja menţionată – în aparenţă indiferentă, dar implicînd de fapt aroganţa cea mai profundă şi insolenţa nesuportabilă din partea capitaliştilor –, de a considera ca înjositoare acceptarea unei recompense băneşti în schimbul muncii prestate. Astfel, zidul despărţitor nu se înălţa numai între zilierul sau meşteşugarul simplu şi respectabilul proprietar de domenii şi de manufacturi, dar şi între soldat, subofiţer şi tribunul militar, între scrib, curier şi magistrat. În cadrul stării guvernante, o barieră asemănătoare a fost ridicată prin Legea Claudia, iniţiată de către Gaius Flaminius (puţin înainte de anul 536, **218**), care interzicea senatorilor şi fiilor de senatori să deţină corăbii maritime în afara celor necesare transportării produselor de pe proprietăţile lor şi, probabil, şi participarea la licitaţii publice, care îi oprea în general să se ocupe cu tot ceea ce romanii desemnau cu termenul de „speculaţie” (*quaestus*). Ce-i drept, această ordonanţă nu a fost propusă de către senatori, ci a fost opera opoziţiei democratice care intenţiona iniţial să înlăture posibilitatea ca membrii guvernului să poată încheia tranzacţii cu guvernul însuşi; nu este exclus, de asemenea, ca încă de pe acum capitaliştii să fi făcut cauză comună cu partidul democratic, ceea ce se va întîmpla atît de frecvent mai tîrziu, şi să fi sesizat ocazia de a slăbi concurenţa prin excluderea senatorilor. Primul obiectiv n-a fost atins decît parţial, întrucît sistemul de asociaţii le deschidea senatorilor destule căi pentru a specula în secret; dar prin acest decret al poporului s-a stabilit totuşi o graniţă legală între nobilii care nu speculau sau nu speculau în public şi cei care speculau, iar lîngă aristocraţia la început politică a fost aşezată una exclusiv financiară – ordinul ecvestru, cum a fost numit mai tîrziu, ale cărui rivalităţi cu ordinul senatorial vor umple istoria secolului următor. O altă consecinţă a puterii exclusive a capitalului a constituit-o preponderenţa disproporţionată a celor mai sterile ramuri comerciale şi, în general, a celor mai puţin productive pentru economia naţională. Industria, care ar fi trebuit să ocupe primul loc, se afla în

realitate pe ultimul. Comerţul înflorea, dar el era în întregime pasiv. Nici la graniţa de nord romanii nu par să fi fost capabili să ofere mărfuri în schimbul sclavilor care se îndreptau înspre Ariminum şi celelalte tîrguri din Italia de Nord din ţinuturile celtice şi, probabil, din cele germanice; în anul 523 (**231**) cel puţin, guvernul roman a interzis exportul monedelor de argint în ţara celţilor. În relaţiile cu Grecia, Siria, Egipt, Cyrene şi chiar Cartagina, balanţa comercială înclina cu necesitate în defavoarea Italiei. Roma începu să devină capitala statelor mediteraneene, iar Italia, teritoriul Romei; romanii nici n-au dorit mai mult, iar în indiferenţa lor opulentă ei se mulţumeau cu balanţa comercială pasivă pe care şi-o poate permite orice oraş care nu este nimic altceva decît capitală; ei aveau doar bani suficienţi pentru a cumpăra tot ceea ce aveau nevoie şi chiar ceea ce le era inutil. Dimpotrivă, activitatea neproductivă, comerţul şi sistemul de impozite, a constituit nucleul şi fundamentul economiei romane. În fine, cele cîteva elemente pe care le conţinea această economie pentru crearea unei stări de mijloc înstărite şi unei pături de jos cu destule mijloace de subzistenţă au degenerat din cauza nefericitului sistem de întrebuinţare a sclavilor; în cazul cel mai fericit, au contribuit la îngroşarea stării incomode a liberţilor. Dar, înainte de toate, profunda imoralitate, inerentă oricărui regim pur capitalist, devora măduva societăţii şi a republicii, substituind iubirii de oameni şi de patrie un egoism necondiţionat. Partea mai bună a naţiunii resimţea foarte viu germenii distrugerii legate de setea de înavuţire; ura instinctivă a mulţimii, ca şi dezgustul omului de stat onorabil se îndreptau îndeosebi împotriva cămătăriei profesioniste, supusă timp îndelungat legilor penale şi care, conform literei legii, era pasibilă de pedeapsă. Într-o comedie de epocă se spune:

> Într-adevăr, întru totul egali îi consider pe proxeneţi şi pe voi, cămătarii;
> În timp ce primii stau la pîndă tăinuiţi, voi nu vă sfiiţi în forul însuşi.
> Cu lupanare primii, cu dobînzi voi amîndoi îi jecmăniţi pe oameni,
> Destule legi a decretat poporul din cauza voastră;

Voi, cum au apărut, le-aţi încălcat; întotdeauna se găseşte o portiţă,
Ca apa fierbinte care se răceşte, aşa respectaţi legile, voi.

Cato, conducătorul partidului reformei, se exprimă şi mai energic decît poetul comediei: „Împrumutarea banilor pentru dobînzi" – spune în prefaţa tratatului său despre agricultură – „aduce mai multe avantaje, dar nu este onorabilă. Strămoşii noştri au ordonat, în consecinţă, şi au statornicit prin lege ca hoţul să restituie de două ori, iar cămătarul de patru ori; de aici rezultă cu cît cămătarul era considerat a fi un cetăţean mai rău decît hoţul". Într-alt loc observă că deosebirea dintre cămătar şi ucigaş nu este mare şi putem constata că faptele au fost pe măsura cuvintelor sale; fiind guvernator al Sardiniei, i-a alungat efectiv pe bancherii romani din acest ţinut, datorită jurisdicţiei sale riguroase. În general, majoritatea ordinului senatorial privea cu repulsie activitatea speculanţilor şi nu numai că se comporta, de regulă, mai onorabil şi mai corect în provincii decît aceşti finanţişti, dar deseori a pus capăt activităţii lor. Schimbarea frecventă a magistraţilor romani şi inegalitatea inevitabilă a jurisdicţiei lor a anulat însă orice eficacitate în lupta împotriva acestor abuzuri. Pe de altă parte, romanii au înţeles foarte bine, ceea ce nici nu era dificil, că supravegherea poliţienească a speculaţiilor este cu mult mai puţin importantă decît schimbarea orientării întregii economii naţionale; mai ales în sensul acesta, bărbaţi ca, de exemplu, Cato au promovat agricultura prin precepte şi exemple. „Dacă strămoşii noştri" – continuă Cato în menţionata prefaţă – „doreau să proslăvească un bărbat destoinic, atunci îl elogiau ca fiind un ţăran vrednic şi un proprietar capabil; cel care era elogiat astfel părea să fi obţinut cea mai mare laudă. Admit că, după mărirea cîştigului său, negustorul este harnic şi iscusit; dar ocupaţia sa este prea des expusă primejdiilor şi accidentului. Dimpotrivă, ţăranii furnizează bărbaţii cei mai viteji şi soldaţii cei mai capabili; nu există profesie mai onorabilă, mai sigură, care să nu provoace pizma nimănui, iar cei care o exercită sînt mai puţin expuşi ideilor periculoase". Despre sine însuşi obişnuia să spună că averea

sa nu îşi are originea decît în două surse: agricultura şi cumpătarea; dacă acestea nu sînt analizate prea logic şi nici nu corespund în întregime adevărului, el a fost privit totuşi, şi pe bună dreptate, ca model al unui proprietar roman, atît de către contemporanii săi, cît şi de posteritate. Din nefericire, este un adevăr pe cît de penibil pe atît de dureros că agricultura, recomandată atît de mult şi în mod sigur cu bună-credinţă drept remediu, era ea însăşi îmbibată de otrava economiei capitaliste. Aceasta se înţelege de la sine în cazul economiei pastorale; din această cauză, ea avea cea mai mare trecere la public şi era proscrisă în rîndurile partidului reformei morale. Dar în ceea ce priveşte agricultura însăşi? Războiul – purtat de capital împotriva muncii, între secolele al III-lea şi al V-lea ale Romei, veniturile sale fiind sustrase, sub forma dobînzii pe datorii, de pe pămînturile fermierilor care le munceau, pentru a fi oferite proprietarilor care nu munceau – a fost aplanat în principal prin lărgirea economiei romane şi plasarea capitalului existent în Latium în speculaţiile mercantile răspîndite pe întregul cuprins al Mediteranei. Acum, nici sfera lărgită a afacerilor nu mai putea să cuprindă masa de capital mereu sporită; concomitent, o legislaţie nesăbuită obliga, pe de o parte, pe căi artificiale, capitalurile senatoriale să se angajeze în proprietăţi italice, pe de altă parte, deprecia sistematic pămînturile cultivate din Italia prin manevrarea preţurilor grîului. În felul acesta a început a doua campanie a capitalului împotriva micilor fermieri; şi dacă prima fusese necruţătoare, ea a părut totuşi miloasă şi umană în comparaţie cu cea de-a doua. Capitaliştii nu mai împrumutau ţăranilor cu dobîndă, ceea ce devenise imposibil, întrucît micul proprietar nu mai obţinea un surplus suficient de mare şi întrucît nu era destul de simplu şi radical, ci cumpărau fermele, transformîndu-le, în cel mai fericit caz, în proprietăţi cultivate de către administratori şi sclavi. Aceasta se numea, de asemenea, agricultură; de fapt, nu era nimic altceva decît aplicarea sistemului capitalist la producţia agricolă. Descrierea agricultorului pe care ne-o oferă Cato, este excelentă şi în întregime corectă; dar în ce măsură corespunde cu sistemul însuşi pe care-l descrie şi-l recomandă? Dacă un senator roman deţinea patru dintre

proprietăţile descrise de Cato, ceea ce trebuie să fi fost destul de frecvent, atunci acelaşi spaţiu, care, în epocile trecute ale existenţei micii proprietăţi, hrănise între 100 şi 150 de persoane, era ocupat acum de o familie de oameni liberi şi de aproximativ 50 de sclavi, în majoritatea lor necăsătoriţi. Dacă acesta era remediul prin care economia naţională decadentă urma să fie vindecată, atunci se asemăna, din păcate, pînă la confuzie cu boala însăşi.

Rezultatul global al acestei economii ni se oferă cu evidenţă în schimbarea proporţiilor populaţiei. Bineînţeles, starea ţinuturilor Italiei a fost diferită, în unele fiind foarte prosperă. Fermele, întemeiate în număr mare cu ocazia colonizării teritoriului dintre Apenini şi Pad, nu au dispărut atît de repede. Polybios, care a călătorit prin acest ţinut la puţină vreme după sfîrşitul acestei perioade, laudă populaţia sa numeroasă, frumoasă şi viguroasă; cu o legislaţie echitabilă în privinţa grîului, ar fi fost posibilă ridicarea Văii Padului, şi nu a Siciliei, la rangul de grînar al capitalei. De asemenea, Picenum şi aşa-numitul *ager Gallicus* au primit numeroşi ţărani în urma distribuirilor pămînturilor domeniale prin Legea Flaminia (522, **232**); dar numărul lor a fost decimat considerabil în cazul războiului cu Hannibal. În Etruria şi, poate, în Umbria, condiţiile interne ale comunităţilor supuse erau nefavorabile dezvoltării unei clase de fermieri liberi. Situaţia era mai bună în Latium, care nu putea să fie privat în întregime de avantajele pieţei capitalei şi care fusese în general ocolit de războiul lui Hannibal, ca şi în văile izolate ale marsilor şi sabelilor. Războiul lui Hannibal devastase, în schimb, Italia de Sud şi, cu excepţia cîtorva localităţi mai mici, nimicise cele două cetăţi mari, Capua şi Tarentum, fiecare capabilă să trimită odinioară 30.000 de soldaţi în luptă. Samnium îşi revenise de pe urma teribilelor războaie ale secolului al V-lea; conform recensămîntului din anul 529 (**225**), ţinutul acesta era capabil să furnizeze jumătate din soldaţii ceruţi tuturor oraşelor latine şi era, probabil, după *ager Romanus*, cea mai înfloritoare regiune a peninsulei. Războiul lui Hannibal însă pustiise ţara, iar distribuirile de loturi pentru soldaţii din armata lui Scipio, deşi considerabile, nu acoperiseră în întregime pierderile. Campania şi Apulia, amîndouă,

pînă atunci, ţinuturi foarte populate, fuseseră devastate şi mai cumplit în cazul acestui război, atît de amici, cît şi de inamici. Într-adevăr, mai tîrziu au avut loc distribuiri de pămînturi în Apulia, dar coloniile întemeiate aici nu au prosperat. Magnifica cîmpie a Campaniei a continuat să fie populată; dar teritoriul oraşului Capua, ca şi al celorlalte comunităţi ruinate în urma războiului lui Hannibal erau proprietate de stat şi toţi ocupanţii acestuia nu erau proprietari, ci arendaşi temporari. În fine, în vastele teritorii ale Lucaniei şi Bruttiumului, populate foarte slab chiar înainte de războiul cu Hannibal, locuitorii suferiseră toate nenorocirile războiului în sine şi ale execuţiilor care i-au urmat; nici Roma nu a întreprins mare lucru pentru refacerea agriculturii – poate cu excepţia Valentiei (Vibo, astăzi Monteleone), nici una dintre coloniile fondate aici nu a atins o prosperitate reală. În ciuda inegalităţii relaţiilor politice şi economice dintre diferitele ţinuturi şi a stadiului relativ înfloritor al unora dintre ele, involuţia lor este incontestabilă în general, fiind confirmată de mărturiile peremptorii despre starea întregii Italii. Cato şi Polybios sînt de acord cînd afirmă că Italia a fost mult mai slab populată la sfîrşitul secolului al VI-lea decît la sfîrşitul secolului al V-lea şi n-a mai fost capabilă să formeze armate atît de numeroase ca în timpul primului război punic. Dificultăţile din ce în ce mai mari în cazul recrutărilor, necesitatea reducerii condiţiilor admiterii în legiuni, plîngerile aliaţilor despre mărimea contingentelor pe care trebuiau să le furnizeze confirmă aceste afirmaţii; şi pentru cetăţenii romani vorbesc cifrele înseşi. În anul 502 (**252**), la puţin timp după expediţia africană a lui Regulus, erau înregistraţi 298.000 de bărbaţi capabili să poarte armele; treizeci de ani mai tîrziu, cu puţin timp înaintea războiului cu Hannibal (534, **220**), acest număr scăzuse la 270.000, adică cu o zecime; după alţi 20 de ani, puţin timp înaintea terminării acestui război (550, **204**), la 214.000, altfel spus, cu un sfert; iar cu o generaţie mai tîrziu, în cursul căreia nu s-au înregistrat pierderi umane deosebite, deşi fondarea marilor colonii de cetăţeni romani din cîmpia nord-italică a adus un spor de populaţie semnificativ, dar nu extraordinar, abia dacă a fost atins numărul cetăţenilor de la începutul acestei perioade. Dacă am deţine date asemănătoare

pentru populaţia italică în general, ele ar revela neîndoielnic un deficit şi mai substanţial. Declinul vigorii naţionale nu poate fi evidenţiat astfel de dovezi palpabile; el este însă relevat de cei care au scris lucrări despre agricultură; laptele şi carnea dispăruseră treptat din regimul alimentar al omului de rînd. În acelaşi timp, a crescut populaţia de sclavi, în vreme ce, în aceeaşi proporţie, a scăzut cea liberă. În Apulia, Lucania şi în ţara brutienilor economia pastorală trebuie să fi fost preponderentă în raport cu agricultura încă din vremea lui Cato; păcurarii sclavi, pe jumătate sălbatici, erau adevăraţii stăpîni de aici. Securitatea Apuliei era atît de tulburată din cauza lor, încît aici au trebuit să fie staţionate trupe considerabile; în anul 569 (**185**) a fost descoperită o conspiraţie a sclavilor, organizată la scară mai largă şi fuzionată, în parte, cu ceremoniile bacanale, şi au fost condamnaţi aproximativ 7.000 de oameni. Dar şi în Etruria trupele romane au fost nevoite să lupte împotriva unor bande de sclavi (558, **196**) ; chiar în Latium, s-a întîmplat ca oraşe precum Setia şi Praeneste să fie ameninţate cu ocupaţia, fiind luate prin surprindere de către cete de sclavi fugari (556, **198**). Naţiunea se mistuia văzînd cu ochii, iar comunitatea cetăţenilor liberi se descompunea într-un corp de stăpîni şi unul de sclavi; şi deşi cele două războaie cu Cartagina au contribuit la decimarea şi ruinarea cetăţenilor şi aliaţilor, capitaliştii romani şi-au dat concursul la declinul vigorii şi al numărului populaţiei italice, cel puţin în egală măsură cu Hamilcar şi Hannibal. Nimeni nu poate spune dacă guvernul ar fi fost capabil să intervină; este însă alarmant şi ruşinos faptul că în toate cercurile aristocraţiei, în general bine intenţionate şi energice, nu se întrevede nici recunoaşterea gravităţii situaţiei şi nici intuirea adevăratei dimensiuni a pericolului. Atunci cînd o doamnă din rîndul marii aristocraţii, sora unuia dintre numeroşii amirali-cetăţean care duseseră la pierzanie flotele comunităţii în timpul primului război punic, a ajuns în învălmăşeala forului roman, ea a rostit destul de tare pentru a fi auzită de cei din jur că ar fi sosit timpul ca fratele ei să fie numit din nou în fruntea unei flote, pentru a aduce libertatea de mişcare în for prin vărsarea sîngelui cetăţenilor (508, **246**). Cei care gîndeau şi vorbeau astfel erau, ce-i drept, puţini

la număr; dar cuvintele acestea reprobabile erau totuşi expresia tăioasă a indiferenţei condamnabile cu care întreaga lume suspusă şi bogată se uita la cetăţenii de rînd şi la ţărani. Nu se dorea chiar nimicirea lor, dar lucrurile erau lăsate să-şi urmeze cursul. Astfel, ruina înainta cu paşi repezi asupra înfloritoarei ţări italice, unde un număr infinit de oameni liberi şi veseli găsiseră odinioară o prosperitate modestă, dar meritată.

Capitolul XIII

Religia şi moravurile

Viaţa se scurgea pentru roman într-o condiţionare severă: cu cît era mai nobil, cu atît era mai puţin liber. Cutuma atotstăpînitoare îl încorseta atît în privinţa ideilor, cît şi a conduitei, iar gloria sa era aceea de a fi trăit serios şi sever sau, pentru a folosi termenii latini adecvaţi, grav şi trist. Nu i se cerea unui roman, nici mai mult, nici mai puţin, decît să-şi ţină casa în bună rînduială şi să ia parte la problemele publice prin faptă şi sfat. Dar întrucît individul nu dorea şi nici nu putea să fie mai mult decît un membru al comunităţii, gloria şi puterea acesteia era resimţită de fiecare cetăţean în parte drept un bun personal care trecea asupra urmaşilor odată cu numele şi proprietatea sa; şi în măsura în care generaţie după generaţie era depusă în mormînt, fiecare aducînd noi achiziţii la acest tezaur al onoarei, conştiinţa de sine a nobilelor familii romane luă proporţiile acelui gigantic orgoliu civic – omenirea nu a mai văzut ceva asemănător –, ale cărui urme la fel de măreţe ca şi de ciudate par, atunci cînd le întîlnim, să aparţină altei lumi. Una dintre trăsăturile caracteristice acestui puternic sentiment civic a fost şi aceea că, din cauza simplităţii rigide şi egalităţii cetăţeneşti, el a fost, dacă nu suprimat, cel puţin silit să se închidă în timpul vieţii în inima necuvîntătoare şi să se exprime numai după moarte; dar atunci el răbufnea în funeraliile bărbatului distins cu o asemenea grandoare palpabilă, încît această ceremonie era fenomenul cel mai indicat din viaţa romană pentru a ne oferi nouă, celor din alte timpuri, o idee despre acest măreţ spirit al romanilor. Era o procesiune unică, la al cărui spectacol cetăţenii erau invitaţi de chemarea heraldului public: „Acel războinic este mort; oricine poate să vină să-l însoţească pe Lucius Aemilius; el va fi dus din casa sa”. Procesiunea era deschisă de mulţimea bocitoarelor, muzicanţilor şi dansatorilor, din rîndul

acestora din urmă unul apărînd îmbrăcat şi machiat asememenea celui decedat, reamintind mulţimii, prin gesturi şi ţinută, pe bărbatul bine-cunoscut. Urma cel mai măreţ şi mai caracteristic act al acestei solemnităţi, procesiunea strămoşilor, în faţa căreia întregul alai pălea într-atît încît adevăraţii romani nobili le prescriau moştenitorilor lor să limiteze ceremonia funerară numai la această parte. S-a amintit mai sus că imaginile acelor strămoşi care ocupaseră edilitatea curulă sau o altă magistratură ordinară sau înaltă erau modelate în ceară şi pictate în aşa fel încît să imite cît mai bine modelul; dar ele existaseră şi în epoca regalităţii, ba chiar înaintea acesteia, obişnuindu-se să fie expuse de-a lungul pereţilor sălii de familie, în scrinuri de lemn, fiind considerate podoaba cea mai de preţ a casei. Dacă în familie survenea un deces, oameni potriviţi, îndeosebi actori, luau aceste măşti şi veşmintele oficiale corespunzătoare, astfel încît se părea că strămoşii, fiecare în haina pe care o purtase, de regulă, în timpul vieţii, triumfătorul în togă brodată cu fire de aur, cenzorul în cea de purpură, consulul în cea tivită cu purpură, cu lictorii şi toate celelalte însemne ale magistraturii lor, toţi în care, îl însoţeau pe defunct pe ultimul său drum. Acesta era depus pe catafalcul acoperit cu grele pături de purpură cusute cu fir de aur şi pînzeturi imaculate şi purta toate însemnele celei mai înalte magistraturi pe care o deţinuse în viaţă, fiind înconjurat de armurile inamicilor ucişi de el şi de coroanele pe care le cîştigase în luptă sau la jocuri. În urma catafalcului mergeau îndoliaţii, toţi în veşminte negre şi fără podoabe – fiii celui decedat cu capul acoperit, fiicele sale fără voaluri –, rudele şi cei din aceeaşi gintă, prietenii, clienţii şi liberţii. În felul acesta, cortegiul ajungea în for. Aici, corpul decedatului era înălţat; strămoşii coborau de pe care şi se aşezau pe scaunele curule; fiul decedatului sau cel mai apropiat membru din gintă urca pe tribuna rostrelor pentru a relata mulţimii adunate, în cuvinte simple, numele şi faptele fiecăruia dintre bărbaţii aşezaţi în cerc şi, în ultimă instanţă, ale celui de curînd decedat. Acestea pot fi calificate drept cutume barbare, iar o naţiune ajunsă la un anumit nivel al simţului artistic cu siguranţă că n-ar fi suportat această miraculoasă reînviere a morţilor pînă în epoca civilizaţiei împlinite; dar înşişi grecii, foarte

raţionali şi lipsiţi deseori de respect, ca, de exemplu, Polybios, erau impresionaţi de naivitatea grandioasă a acestor ceremonii funebre. Era o idee legată cu necesitate de solemnitatea gravă, de evoluţia uniformă şi de demnitatea orgolioasă a vieţii romane ca generaţiile trecute să continue să convieţuiască într-un fel cu cea prezentă şi ca, atunci cînd un cetăţean, istovit de muncă şi de onoruri, se întorcea la strămoşii săi, aceştia să apară în for pentru a-l primi în rîndurile lor.

Dar romanii ajunseseră acum la o criză a tranziţiei. În măsura în care puterea Romei nu se mai mărginea doar la Italia, ci se întinsese tot mai mult asupra Occidentului şi Orientului, dispăruse şi particularitatea vechii vieţi italice, aceasta fiind înlocuită de civilizaţia elenizantă. Ce-i drept, Italia fusese supusă influenţei greceşti de la începutul istoriei sale. Am arătat mai sus cum tînăra Grecie şi tînăra Italie, amîndouă înzestrate cu o anumită naivitate şi originalitate, au dat şi au primit reciproc imbolduri spirituale, cum, mai tîrziu, Roma s-a străduit să-şi însuşească mai mult din exterior limba şi descoperirile grecilor pentru aplicarea lor practică. Elenismul romanilor din acele timpuri era totuşi ceva esenţial nou, atît în cauzele, cît şi în efectele sale. Romanii începură să resimtă nevoia unei vieţi intelectuale mai bogate şi să se înspăimînte de propria nulitate spirituală; dacă pînă şi naţiuni cu un veritabil talent artistic, precum cea engleză şi cea germană, nu s-au sfiit să se folosească în repausurile creativităţii lor de mediocra cultură franceză ca de un mijloc de acoperire a lacunelor, nu trebuie să ne mire că şi cea italică se arunca cu un zel arzător asupra minunatelor tezaure, ca şi asupra rebuturilor intelectuale ale Eladei. Ceva mai profund şi mai intim îi antrena totuşi pe romani în abisul elenic. Civilizaţia elenă continua să se autointituleze elenă, dar pe nedrept, întrucît devenise mai degrabă umanistă şi cosmopolită. În plan intelectual şi, parţial, în plan politic, ea reuşise să rezolve problema constituirii unui întreg dintr-un grup de naţiuni diferite; şi întrucît aceeaşi sarcină trecu de la o scară mai largă asupra Romei, ea a preluat, odată cu cealaltă moştenire a lui Alexandru cel Mare, şi elenismul. Din această cauză, ea nu mai este un simplu stimulent sau o influenţă subordonată, ci pătrunde în inima naţiunii italice.

Bineînţeles, puternica individualitate italică s-a răzvrătit împotriva elementului străin. Numai după lupte crîncene ţăranul italic a cedat teren în faţa cetăţeanului urbanizat cosmopolit; şi aşa cum în Germania fracul francez a dat naştere redingotei germane, la fel, reacţia împotriva elenismului a provocat la Roma o tendinţă care s-a opus din principiu influenţei elene, într-o manieră cu totul necunoscută secolelor precedente şi care, din această cauză, a căzut deseori în sfera grotescului sau ridicolului.

Nimic din ceea ce aparţine domeniului activităţii sau gîndirii umane nu a scăpat de conflictul dintre vechile şi noile cutume. Chiar şi relaţiile politice au fost cuprinse de acesta. Proiectul ciudat de a-i emancipa pe eleni, al cărui naufragiu binemeritat l-am relatat mai sus, ideea înrudită, de asemenea elenă, a solidarităţii republicilor faţă de regi şi propagarea politicii elene în detrimentul despotismului oriental, amîndouă principiile fiind, de exemplu, hotărîtoare în cazul tratamentului aplicat Macedoniei, sînt ideile fixe ale noii şcoli, aşa cum teama faţă de cartaginezi fusese ideea fixă a celei vechi; iar dacă, mai înainte, Cato o împinsese pe aceasta din urmă pînă la un exces ridicol, filoelenismul se angaja, din cînd în cînd, în extravaganţe cel puţin tot atît de absurde. Astfel, de exemplu, învingătorul regelui Antiochos nu numai că şi-a ridicat pe Capitoliu o statuie care îl reprezenta în veşminte greceşti, dar în loc să se numească în curată latină *Asiaticus*, el adoptă titulatura, ce-i drept, lipsită de sens şi negramaticală, dar totuşi magnifică şi aproape grecească, de *Asiagenus.* O consecinţă mai importantă a acestei poziţii a naţiunii dominante faţă de elenism era aceea că latinizarea se impunea peste tot în Italia, dar nu şi faţă de eleni. Oraşele greceşti din Italia, în măsura în care nu fuseseră distruse de război, au rămas greceşti. În Apulia, care, bineînţeles, nu făcea obiectul atenţiei romanilor, elenismul pare să fi învins definitiv tocmai în această epocă, iar civilizaţia locală pare să fi atins nivelul celei elene în decadenţa ei. Tradiţia trece peste această problemă; dar numeroasele monede ale oraşelor, care poartă în exclusivitate inscripţii greceşti, manufacturarea vaselor ceramice pictate după modelul grecesc, redat în această parte a Italiei mai degrabă cu

somptuozitate decît cu bun-gust, arată că Apulia adoptase în întregime obiceiurile greceşti şi arta greacă. Însă adevăratul teatru de luptă dintre elenism şi opozanţii săi naţionali era în această perioadă cel al credinţei, al cutumelor, al artei şi al literaturii; şi trebuie să încercăm să oferim o prezentare a acestei mari vrajbe dintre principii, care acţionează, fireşte, concomitent în mii de direcţii şi care poate fi cu greu rezumată într-un cadru general.

Admiraţia sau uimirea pe care pietatea italică o trezea la contemporanii eleni chiar şi în această epocă demonstrează cu evidenţă cît de puternică era vechea credinţă simplă în sufletele italicilor. Cu ocazia conflictului cu etolienii, generalul roman a fost acuzat că în timpul bătăliei n-ar fi făcut nimic altceva decît să se roage şi să aducă sacrificii, asemenea unui preot; dimpotrivă, Polybios, cu înţelepciunea sa puţin anostă, atrage atenţia concetăţenilor săi asupra avantajelor politice ale acestei pietăţi, arătîndu-le că statul nu se poate constitui numai din oameni deştepţi şi că asemenea ceremonii sînt foarte indicate pentru mulţime. Dacă Italia avea încă o religie naţională, ceea ce în Elada devenise deja o relicvă, aceasta începea totuşi să încremenească în teologie. Poate că nicăieri începutul pietrificării credinţei nu se relevă cu mai multă claritate ca în modificarea relaţiilor economice ale serviciului divin şi ale sacerdoţiului. Serviciul divin public nu numai că devenise tot mai vast, dar era, înainte de toate, tot mai costisitor. În anul 558 (**196**), numai pentru supravegherea banchetelor zeilor s-a adăugat la cele trei colegii mai vechi, ale augurilor, pontifilor şi păstrătorilor oracolelor, un al patrulea: colegiul celor trei „meşteri ai banchetelor” (*tres viri epulones*). Zeii benchetuiau ieftin, ca şi preoţii lor; nu erau necesare noi instituţii pentru aceasta, întrucît fiecare colegiu se dedica zelos şi devotat acestor afaceri de banchet. Pe lîngă banchetele clericale, exista şi o imunitate clericală. Preoţii, chiar în perioada de maxim pericol public, reclamau dreptul de a fi excluşi de la sarcinile publice şi au consimţit la plata impozitelor datorate numai după supărătoare dezbateri (558, **196**). Pentru individ, ca şi pentru comunitate, pietatea deveni tot mai mult un articol costisitor. Obiceiul donaţiilor şi, în general, preluarea unor obligaţii pecuniare

permanente în scopuri religioase erau la romani tot aşa de răspîndite ca şi în ţările catolice de astăzi; aceste donaţii, mai ales de cînd suprema autoritate religioasă şi, concomitent, cea juridică a comunităţii, pontifii, le considerau un impozit real, care greva legal asupra oricărui moştenitor sau cumpărător de proprietate, au început să devină o povară apreciabilă pentru proprietate. „Moştenire fără ofrandă" era la romani o formulă tot atît de proverbială ca la noi „trandafir fără ghimpi". Ofranda zecimii din avere a devenit atît de frecventă, încît în *forum boarium* erau oferite, de cîteva ori pe lună, serbări publice din aceste venituri. Odată cu cultul zeiţei orientale Magna Mater, la Roma se importase, împreună cu alte fleacuri plăcute zeilor, şi obiceiul, care revenea de cîteva ori pe an, la zile fixe, de a organiza colecte de bani, mergîndu-se din casă în casă (*stipem cogere*). În fine, cum era şi firesc, clasa inferioară de preoţi şi de divinatori nu oferea nimic pe degeaba; şi, fără îndoială, poetul comic s-a inspirat din viaţa de zi cu zi dacă în conversaţia conjugală, pe lîngă plata pentru bucătărie, pentru moaşă, pentru cadouri, apare şi cea pentru serviciul religios:

> De asemenea, bărbate, trebuie să am ceva în viitoarea zi de sărbătoare
> Pentru sacristană, pentru prezicătoare, pentru tălmăcirea de vise şi pentru femeia înţeleaptă;
> Dacă ai vedea cum se uită la mine! M-aş face de ocară dacă nu i-aş trimite ceva.
> Şi femeii de la sacrificii trebuie să-i dau cîndva pe îndestulate.

Romanii nu au creat în această perioadă un zeu de aur aşa cum creaseră unul de argint (p. 303); acesta domina totuşi în cele mai înalte, ca şi în cele mai de jos sfere ale vieţii religioase. Vechiul orgoliu al religiei naţionale, moderaţia ei în pretenţii economice apuseseră pentru totdeauna. Dar ea a pierdut simultan şi vechea simplitate. Teologia, acest copil bastard al raţiunii şi al credinţei, era deja preocupată să-şi introducă propria prolixitate încîlcită şi neînsufleţirea solemnă în vechea credinţă naţională, atît de simplă, şi

să suprime astfel adevăratul ei spirit. Catalogul obligaţiilor şi prerogativelor preotului lui Iupiter, de exemplu, ar putea să-şi găsească cu siguranţă locul în *Talmud*. Ei au exagerat atît de mult cu regula naturală potrivit căreia numai sacrificiul perfect este agreabil zeilor, încît un sacrificiu trebuia repetat de treizeci de ori în urma unor greşeli repetate, iar jocurile, care făceau şi ele parte din serviciul divin, erau considerate nule dacă magistratul care le prezida săvîrşise o greşeală de vorbire sau de acţiune, sau dacă muzica se oprise în momentul neindicat, ele trebuind să fie reîncepute de mai multe ori de la capăt, adesea chiar de şapte ori. În această exagerare a conştiinciozităţii rezidă implicit o încremenire, iar reacţia împotriva acesteia, indiferenţa şi necredinţa, nu s-a lăsat mult aşteptată. În timpul primului război punic (505, **249**) se întîmplase ca însuşi consulul să-şi bată joc de auspiciile ce trebuiau să fie consultate înainte de bătălie; ce-i drept, acest consul făcuse parte din ginta independentă a Claudiilor, aflată, în bine şi în rău, întotdeauna înaintea spiritului epocii. Spre sfîrşitul acestei perioade se aud tot mai des plîngeri referitoare la decăderea ştiinţei augurale şi, pentru a vorbi precum Cato, o mulţime de vechi auguri şi de vechi haruspicii căzură în uitare din cauza neglijenţei colegiului. Un augur, precum Lucius Paullus, care privea sacerdoţiul drept o ştiinţă, şi nu un titlu, era şi trebuia să fie o excepţie rară, dacă guvernul folosea auspiciile tot mai deschis pentru impunerea intenţiilor sale politice sau, cu alte cuvinte, dacă trata religia ţării, după concepţia lui Polybios, ca pe o superstiţie utilă pentru înşelarea marelui public. Astfel, ireligiozitatea elenistică avea calea netezită şi putea să progreseze cu uşurinţă. Odată cu apariţia gustului pentru operele de artă, imaginile sfinte ale zeilor au început să împodobească, încă de pe vremea lui Cato, camerele celor bogaţi, alături de alte obiecte casnice. Lovituri mult mai periculoase a primit religia din partea literaturii, care abia se năştea. Ce-i drept, ea nu putea îndrăzni să atace direct, iar inovaţiile în privinţa ideilor religioase operate prin intermediul ei – de exemplu, Caelus, plăsmuit de Ennius ca părinte al lui Saturnus, după modelul grecescului Uranos – erau într-adevăr elenistice, dar de o importanţă minoră. Răspîndirea doctrinelor lui

Epicharmos şi Euhemeros la Roma a avut consecinţe durabile. Filozofia poetică, pe care generaţiile mai tinere de pitagoreici au dedus-o din scrierile vechii comedii siciliene ale lui Epicharmos din Megara (în jurul anului 280, **474**) sau mai degrabă au substituit-o, vedea în zeii greci substanţe naturale: Zeus ca atmosferă, sufletul ca o particulă solară etc. Întrucît această filozofie naturală – la fel ca şi doctrina stoică de mai tîrziu – era înrudită cu religia romană naţională prin trăsăturile ei cele mai caracteristice, ea era menită să amorseze ruinarea religiei naţionale, dizolvînd-o în alegorie. O analiză istoricizantă asupra religiei ne-o oferă *Memoriile sacre* ale lui Euhemeros din Messene (în jurul anului 450, **300**), care, sub forma relatării unor călătorii întreprinse de autor în ţinuturi străine, supune cunoştinţele curente despre aşa-numiţii zei unei investigaţii profunde şi penetrante, concluzionînd că zeii nici n-au existat şi nici nu există. Pentru a caracteriza această carte, este suficient să spunem că povestea devorării copiilor de către Kronos este explicabilă prin canibalismul epocilor primitive, care a fost interzis de către regele Zeus. În ciuda sau tocmai datorită austerităţii şi tendenţiozităţii sale, produsul acesta s-a bucurat în Grecia de un succes nemeritat şi a ajutat, alături de filozofiile contemporane, la înmormîntarea unei religii defuncte. Faptul că Ennius a tradus aceste scrieri epiharmene şi euhemerene, eminent distructive, în limba latină este un semn remarcabil al antagonismului declarat şi conştient dintre religie şi noua literatură. Traducătorii s-au justificat în faţa poliţiei romane invocînd, poate, faptul că atacurile ar fi îndreptate numai împotriva zeilor greci, nu şi împotriva celor latini; dar subterfugiul era destul de transparent. Cato avea perfectă dreptate, din punctul său de vedere, să urmărească aceste tendinţe, oriunde ar fi apărut, cu îndîrjirea sa cunoscută şi să-l califice pe Socrate însuşi drept un corupător al moralei şi un adversar al religiei.

Astfel, vechea religie naţională îşi vedea sfîrşitul apropiindu-i-se şi, în măsura în care uriaşii arbori ai pădurii ancestrale erau doborîţi, solul se acoperea cu tufişuri spinoase luxuriante şi cu buruiană necunoscută pînă atunci. Superstiţia autohtonă şi impostурile străine se amestecară în toate culorile, concurară şi se învrăjbiră unele

împotriva celorlalte. Nici una dintre populaţiile italice nu a scăpat de transformarea vechii credinţe în noua superstiţie. Aşa cum la etrusci divinaţia după intestine şi fulgere se bucura de o mare popularitate, la fel se întîmpla la sabeli şi, îndeosebi, la marsi cu arta observării păsărilor şi conjurării şerpilor. La naţiunea latină însăşi, ba chiar şi la Roma, întîlnim preocupări asemănătoare, deşi ele erau mai puţin frecvente – astfel, de exemplu, sorţii de la Praeneste şi descoperirea ciudată a mormîntului şi a scrierilor postume ale regelui Numa în anul 573 (**181**) la Roma, care par să fi prescris rituri religioase ciudate şi nemaivăzute. Dar credincioşii aflară, spre regretul lor, numai despre faptul în sine şi că aceste cărţi ar fi avut un aspect ciudat de noutate; senatul a pus mîna pe acest tezaur şi a dat ordin ca sulurile să fie aruncate în foc. Fabricaţia internă era suficientă pentru a acoperi toate necesităţile de nebunie care s-ar fi putut ivi; dar romanii erau departe de a se mulţumi cu atîta. Elenismul epocii, deja deznaţionalizat şi saturat de mistica orientală, a introdus în Italia, odată cu necredinţa, şi superstiţia cu manifestările ei cele mai periculoase; această înşelăciune exercita o atracţie deosebită mai ales datorită originii ei străine. Astrologii şi ghicitorii caldeeni erau răspîndiţi în Italia încă din secolul al VI-lea; mult mai importantă însă, constituind un eveniment istoric epocal, a fost primirea Mamei Zeilor frigiene în rîndul zeilor recunoscuţi oficial ai comunităţii romane, la care senatul s-a văzut constrîns în ultimii ani grei ai războiului cu Hannibal (550, **204**). O delegaţie specială a fost trimisă în scopul acesta la Pessinus, un oraş din ţinutul celtic al Asiei Mici: roca grosieră pe care preoţii locali o dăruiră străinilor cu largheţe drept veritabila Mama Cybele a fost primită de către comunitate cu un fast extraordinar; iar pentru a eterniza acest eveniment fericit, s-a instituit în rîndurile claselor suspuse cluburi, ai căror membri se invitau reciproc şi periodic la banchete, ceea ce pare să fi stimulat esenţial tendinţa, deja existentă, spre coterie. Odată cu concesionarea acestui cult al Cybelei, cultele orientale s-au stabilit oficial la Roma; guvernul veghea cu stricteţe ca preoţii castraţi ai acestei zeiţe să rămînă în exclusivitate celţi (*Galii*, cum erau numiţi), aşa încît nici un cetăţean roman nu se supunea încă acestei castrări

pioase. Fastul deşănţat desfăşurat de acest cult – aceşti preoţi în luxuriantele lor veşminte orientale, cu şeful eunucilor în fruntea lor, mergînd în procesiune însoţiţi de muzica stranie intonată de flaut şi tamburine, cerşind din casă în casă – şi întregul caracter al acestui sistem pe jumătate senzual, pe jumătate monastic, trebuiau să exercite o influenţă profundă asupra sentimentelor şi concepţiilor poporului. Consecinţele se arătară destul de repede şi au fost teribile. Cîţiva ani mai tîrziu (558, **186**), autorităţilor romane le-au fost denunţate rituri cu caracter abominabil: o sărbătoare nocturnă secretă în onoarea zeului Bacchus, care fusese introdus mai întîi în Etruria de către un preot grec, s-a răspîndit cu repeziciune, precum o tumoare canceroasă, la Roma şi în întreaga Italie, destrămînd pretutindeni familii şi provocînd cele mai atroce crime, imoralităţi revoltătoare, falsificări de testamente şi asasinate prin otrăvire. Peste 7.000 de oameni au fost pedepsiţi din cauza acestui exces, în cea mai mare parte cu condamnări la moarte, fiind decretate ordonanţe severe pentru viitor. Totuşi, aceste rituri nu au putut fi extirpate şi, şase ani mai tîrziu (574, **180**), magistratul însărcinat cu această afacere declară că fuseseră condamnaţi alţi 3.000 de oameni şi că sfîrşitul răului nu putea fi întrevăzut. Toţi cetăţenii înţelepţi erau, bineînţeles, de acord în condamnarea acestor forme bastarde ale religiei, pe cît de absurde pe atît de periculoase pentru republică; pioşii aderenţi ai vechii credinţe, ca şi partizanii civilizaţiei elene concordau în această problemă ridiculizînd plini de indignare. Cato îl instruia pe administratorul său „să nu aducă şi să nu permită să se aducă nici un sacrificiu fără înştiinţarea prealabilă a stăpînului său, cu excepţia aceluia de la vatra casei şi de pe altar sau de la serbarea Compitaliilor”, şi îi interzicea să caute sfat la augur, la divinator sau la caldean. Întrebarea bine-cunoscută, aceea de a şti cum îşi poate stăpîni un preot rîsul atunci cînd întîlneşte un confrate, se datorează de asemenea lui Cato şi a fost aplicată la început augurului etrusc. Într-un fel asemănător Ennius îi atacă, într-un stil curat euripidean, pe profeţii cerşetori şi pe acoliţii lor:

> Aceşti preoţi superstiţioşi, această adunătură obraznică de profeţi,

În parte din lene, în parte din nebunie, în parte împinşi de foame,
Doresc să indice căi pe care ei înşişi nu le cunosc.
Promit tezaure aceluia la care ei merg să cerşească un bănuţ.

Dar, în asemenea timpuri, raţiunea pierde din capul locului competiţia în faţa nebuniei. Guvernul a intervenit, fireşte; pioşii impostori au fost pedepsiţi de poliţie şi exilaţi; fiecare cult străin, dacă nu fusese autorizat în mod special, a fost interzis; chiar şi consultarea oracolului relativ inocent de la Praeneste a fost interzisă în anul 512 (**242**) de către autorităţi, iar cei care participaseră la misterii erau urmăriţi cu severitate, precum am menţionat mai sus. Dar dacă mintea omului a fost o dată profund tulburată, nici un ordin nu este suficient pentru a o limpezi din nou. Guvernul a fost obligat să facă o mulţime de concesii, ceea ce rezultă, de asemenea, din cele relatate. Obiceiul roman potrivit căruia statul îi consulta pe înţelepţii etrusci în anumite împrejurări şi încurajarea guvernului de a se perpetua ştiinţa etruscă, dar şi permisiunea cultului secret al Demetrei, care nu era imoral şi rezervat doar femeilor, trebuie să fie atribuite primelor nevinovate şi relativ indiferente preluări din cultele străine. Însă admiterea cultului Mamei Zeilor constituie un semn alarmant al slăbiciunii guvernului în faţa noii superstiţii, poate chiar al gradului de penetrare a acesteia în rîndurile guvernului însuşi; şi, de asemenea, este ori o neglijenţă flagrantă, ori ceva încă şi mai grav faptul că împotriva unui asemenea rit, cum a fost cel al bacanalelor, autorităţile au intervenit atît de tîrziu, şi atunci numai datorită unui denunţ accidental.

Imaginea care ne-a parvenit despre viaţa lui Cato cel Bătrîn ne arată în esenţă cum ar fi trebuit să decurgă viaţa particulară romană în conformitate cu idealurile cetăţenilor romani respectabili. Oricît de reactiv ar fi fost Cato ca om de stat, ca administrator, ca scriitor şi ca speculant, viaţa de familie era şi a rămas centrul existenţei sale; este mai important, spunea el, să fii un bun soţ decît un mare senator. Disciplina domestică era severă. Servitorii nu puteau părăsi casa fără poruncă, nici să flecărească cu străinii despre treburile gospodăreşti.

Pedepsele mai grave nu erau aplicate în mod arbitrar, ci pronunţate şi executate în urma unei proceduri aproape judiciare; cît de severe erau acestea se poate deduce din faptul că unul dintre sclavii săi s-a spînzurat din cauza unei tranzacţii încheiate fără autorizaţie şi asupra căreia fusese înştiinţat stăpînul. Pentru greşeli minore, ca, de exemplu, pentru erori comise în timpul servirii mesei, fostul consul obişnuia să aplice el însuşi vinovatului un număr de lovituri de bici. Impunea copiilor şi soţiei aceeaşi disciplină severă, dar de altă natură, întrucît susţinea că aplicarea aceleiaşi metode ca pentru sclavi, în cazul copiilor maturi şi al soţiei, este un păcat. În cazul alegerii soţiei, dezaproba motivaţia banilor şi recomanda bărbatului să ia în seamă o origine nobilă; el însuşi s-a căsătorit la o vîrstă înaintată cu fiica unui client sărac. De altfel, în ceea ce priveşte viaţa morală a bărbatului, a avut concepţii identice cu cele răspîndite în toate statele sclavagiste, soţia fiind considerată de el numai ca un rău necesar. Scrierile sale abundă de invective la adresa locvacităţii, cochetăriei şi absurdităţii sexului frumos: „toate femeile sînt intolerabile şi vanitoase" – este opinia bătrînului domn –, „iar dacă bărbaţii s-ar putea debarasa de ele, viaţa noastră ar fi probabil mai plăcută zeilor". Dimpotrivă, educaţia copiilor legitimi era considerată o datorie sufletească şi de onoare, iar existenţa femeii nu era justificată în ochii săi decît prin prezenţa copiilor. De regulă, îi hrănea ea însăşi, iar dacă permitea ca pruncii ei să fie alăptaţi de către sclave, ea lua în schimb copiii acestora la sînii ei. Aceasta este una dintre rarele trăsături prin care se manifestă tendinţa de diminuare a instituţiei sclaviei în baza relaţiilor umane de comunitate maternă şi de frăţie de lapte. Bătrînul general insista, în măsura posibilităţilor, pe spălarea şi înfăşarea copiilor. El veghea cu sfinţenie asupra inocenţei infantile; ca şi cum ar fi fost în prezenţa vestalelor, ne asigură el, nu a rostit niciodată un cuvînt de ocară în faţa copiilor şi nu a îmbrăţişat-o pe mamă niciodată în faţa fiicei, în afara cazului în care era înspăimîntată de o furtună. Educaţia fiului său constituia poate partea cea mai frumoasă din bogata sa activitate şi, din multe puncte de vedere, cea mai onorabilă. Fidel principiului său, potrivit căruia un băiat cu obrăjorii roşii este mai destoinic decît unul palid,

bătrînul soldat l-a iniţiat el însuşi în toate exerciţiile fizice şi l-a învăţat să se lupte, să călărească, să înoate, să se bată cu sabia şi să suporte căldura şi frigul. Dar el intuia, de asemenea, că trecuseră timpurile în care romanul se putea mulţumi să fie un bun ţăran şi un bun soldat ; la fel, intuia influenţa negativă care ar fi trebuit să se exercite asupra fiului său dacă ar fi aflat mai tîrziu că pedagogul care-l mustrase şi-l pedepsise şi pe care-l respectase nu fusese decît un sclav. Din această cauză, el însuşi l-a învăţat pe băiat ceea ce romanul obişnuia să înveţe, adică să ştie să scrie şi să citească şi să cunoască legile ţării; mai mult, el pătrunse, chiar în anii bătrîneţii, în tainele civilizaţiei elenilor atît de mult, încît se socoti capabil să transmită fiului său, în limba sa maternă, cunoştinţele pe care le considera utile pentru un roman. De asemenea, toate scrierile sale erau, la origine, destinate fiului său şi a copiat pentru acesta, cu propria-i mînă, cu litere mari şi lizibile, cartea sa de istorie. Trăia simplu şi cumpătat. Gestiunea sa severă nu tolera nici o cheltuială de lux. Nici un sclav nu putea să-l coste mai mult de 1.500 de denari (460 de taleri), nici un veşmînt mai mult de 100 de denari (30 de taleri); în casa lui n-ai fi putut vedea vreun covor şi, timp îndelungat, pereţii au rămas nezugrăviţi. De obicei, el împărtăşea aceeaşi mîncare cu sclavii şi nu permitea ca aceasta să fie mai scumpă de 30 de aşi (21 de groşi), bani în numerar; în timp de război, vinul lipsea întotdeauna de pe masă, el bînd atunci apă sau, după împrejurări, apă amestecată cu oţet. În schimb, nu era un duşman al banchetelor; rămînea mult timp la masă, atît în oraş împreună cu prietenii săi, cît şi la ţară împreună cu proprietarii vecini şi, întrucît experienţa sa îndelungată şi spiritul său pătrunzător îl transformaseră într-un comesean agreabil, nu refuza nici zarurile şi nici paharul, iar în cartea sa despre economie oferea, pe lîngă alte reţete, şi un remediu încercat pentru înlăturarea efectelor unei mese prea copioase şi ale cupelor prea multe. Întreaga sa viaţă a însemnat o activitate neîntreruptă pînă la adînci bătrîneţi. Fiecare moment era calculat şi ocupat, iar în fiecare seară obişnuia să recapituleze în sinea sa ce auzise, spusese şi făcuse în timpul zilei. Astfel, îi rămînea destul răgaz pentru afacerile proprii, pentru cele ale cunoscuţilor şi ale

comunităţii, ca şi pentru discuţii şi distracţii; toate erau rezolvate rapid şi fără multă vorbărie şi nimic nu ura mai mult decît agitaţia şi complicaţiile în jurul unor lucruri de nimic. În felul acesta a trăit bărbatul care a fost privit de concetăţenii săi şi de urmaşi drept modelul veritabilului cetăţean roman şi în persoana căruia par să fi fost întruchipate energia şi onestitatea romanilor, ce-i drept puţin cam aspre, opuse indolenţei şi imoralităţii greceşti, aşa cum afirma un poet roman de mai tîrziu:

> Obiceiurile străine nu sînt nimic altceva decît o înşelătorie înmiită;
> Nimeni nu se comportă în lume mai bine decît cetăţeanul roman;
> Un singur Cato îmi valorează mai mult decît o sută de Socraţi.

Asemenea judecăţi nu vor fi însuşite în mod absolut de către istorie; dar cel care examinează cu atenţie revoluţia declanşată, în perioada aceasta, în viaţa şi gîndirea romanilor de către elenismul denaturat va înclina mai degrabă spre înăsprirea sentinţei împotriva cutumelor străine, decît spre îndulcirea ei. Legăturile de familie au slăbit cu o rapiditate înspăimîntătoare. Numărul femeilor şi adolescenţilor de moravuri uşoare a sporit cu o repeziciune uimitoare, iar în împrejurările date luarea unor măsuri eficace împotriva acestui flagel nici măcar nu era posibilă; impozitul ridicat pe care Cato l-a perceput, în perioada în care a fost cenzor (570, **184**), pentru cea mai dezgustătoare specie de sclavi de lux nu a produs nici un efect şi a căzut, de altfel, după cîţiva ani în desuetudine, odată cu impozitul asupra proprietăţii. Celibatul, din cauza căruia existaseră plîngeri serioase încă din anul 520 (**234**), şi divorţurile s-au înmulţit în aceeaşi proporţie. În sînul celor mai distinse familii se comiteau crime dintre cele mai groaznice, aşa cum a fost, de exemplu, otrăvirea consulului Gaius Calpurnius Piso de către soţia sa şi fiul său vitreg, pentru a obţine realegerea la consulat şi acordarea celei mai înalte magistraturi acestuia din urmă, stratagemă care chiar reuşi (574, **180**). Începe de asemenea

emanciparea femeilor. După vechile cutume, femeia măritată era supusă prin lege autorităţii soţului, egală cu cea a părintelui; cea nemăritată se afla sub tutela rudelor celor mai apropiate pe linie bărbătească, care era aproape la fel de puternică precum autoritatea părintească; soţia nu avea avere proprie, iar fecioara şi văduva nu deţineau dreptul de administrare a acesteia. Acum însă, femeile au început să aspire la independenţa legală în ceea ce priveşte proprietatea şi să preia ele însele administraţia averii lor, debarasîndu-se de tutela rudelor fie prin subtilităţi imaginate de către avocaţi, fie prin căsătorii simulate; chiar dacă erau căsătorite, ele încercau prin tot felul de mijloace să se sustragă puterii soţului, care, conform legii, era inevitabilă. Masa de capital care s-a adunat în mîinile femeilor a părut oamenilor de stat un fenomen atît de alarmant, încît s-a recurs la expedientul extraordinar de a interzice prin lege desemnarea, prin testament, a femeilor ca moştenitoare (585, **169**); ba chiar s-a recurs la o practică cu totul arbitrară, aceea de a priva, în cele mai multe cazuri, femeile de moştenirile colaterale ce le reveneau fără testament. De asemenea, jurisdicţia familiei asupra femeilor, legată de această putere maritală şi tutelară, devenea în practică din ce în ce mai mult o relicvă. Dar şi în problemele publice femeile începură să manifeste deja o voinţă proprie şi, ocazional, „să-i stăpînească pe stăpînii lumii”, după cum spune Cato; influenţa lor se resimţea în adunările cetăţenilor, iar în provincii, doamnelor romane li se ridicau deja statui. Luxul vestimentar a sporit din ce în ce mai mult; la fel şi în privinţa bijuteriilor, a obiectelor casnice, a edificiilor şi în timpul mesei; mai ales în urma expediţiei în Asia Mică din anul 564 (**190**), luxul asiatico-elen, aşa cum domina la Efes şi Alexandria, a adus la Roma rafinamentul său lipsit de conţinut şi risipa sa de bani, de timp şi de plăceri. Şi aici femeile se aflau în avangardă; în ciuda invectivelor aprige ale lui Cato, după pacea cu Cartagina (559, **195**), ele au reuşit să impună anularea decretului poporului, adoptat imediat după bătălia de la Cannae (539, **215**), care le interzicea bijuteriile de aur, veşmintele colorate şi carele; bătăiosul lor adversar nu avu altă soluţie decît să impună o taxă substanţială asupra acestor articole

(570, **184**). O mulţime de obiecte noi, în cea mai mare parte frivole – argintărie graţios decorată, paturi placate cu bronz pentru servirea mesei, aşa-numitele veşminte atalice şi covoare bogat brodate cu aur –, îşi făcură, în această perioadă, apariţia la Roma. Luxul acesta se concentra înainte de toate asupra mesei. Pînă atunci se servea mîncare caldă numai o dată pe zi; acum, bucate calde erau servite deseori şi la al doilea mic dejun (*prandium*), iar pentru masa principală nu mai erau suficiente cele două feluri servite pînă acum. Pînă atunci, femeile făceau singure pîinea şi se ocupau de treburile bucătăriei şi numai cu ocazia unor banchete era angajat, în mod excepţional, un bucătar, care se ocupa atît de mîncăruri, cît şi de prăjituri. Dimpotrivă, acum apare arta culinară. În marile familii se instalează cîte un bucătar al casei. Diviziunea muncii devine necesară: din treburile bucătăriei se separă meşteşugul preparării pîinii şi a prăjiturilor – în jurul anului 583 (**171**), la Roma se înfiinţară primele brutării. Poeme despre arta de a mînca bine, cu liste ale peştilor comestibili şi ale altor produse marine, îşi găsesc un public tot mai larg: practica urmă imediat teoriei. Delicatese străine, sardele din Pont, vinuri greceşti încep să fie tot mai preţuite la Roma, iar reţeta lui Cato, de a conferi vinului italic obişnuit gustul celui din Cos adăugîndu-i sare, nu le-a făcut probabil prea mare concurenţă negustorilor romani de vin. Cîntecele şi poeziile străvechi, intonate şi recitate de oaspeţi şi de fiii lor, au fost înlocuite de harpistele asiatice. Pînă atunci, romanii băuseră, ce-i drept, destul de zdravăn la mese, dar nu cunoscuseră banchetele în sensul strict al cuvîntului; acum ajung la modă ospeţele, ocazii în care vinul nu era sau era foarte puţin amestecat cu apă şi era băut din cupe mari, iar toastul unuia era însoţit de golirea obligatorie a cupelor de către ceilalţi comeseni: „băutul grecesc" (*Graeco more bibere*) sau „grecii" (*pergraecari, congraecare*), cum îl numeau romanii. Ca o consecinţă a acestei decăderi, jocul de zaruri, cunoscut, bineînţeles, de multă vreme romanilor, a luat asemenea proporţii, încît legislaţia se văzu nevoită să intervină. Aversiunea faţă de muncă şi hoinăreala cuprinseră cercuri tot mai largi. Cato a propus ca forul să fie pavat cu pietre ascuţite pentru a pune capăt trîndăviei; romanii au rîs de

această glumă şi s-au dedat cu şi mai mare plăcere lenei şi distracţiilor. Am amintit mai sus de extinderea înfricoşătoare a distracţiilor populare în această perioadă. La începutul ei, exceptînd unele concursuri de alergări şi curse de care nesemnificative, legate mai mult de ceremonii religioase, avea loc o singură serbare populară, în luna septembrie. Ea dura patru zile şi nu putea să depăşească un maximum de cheltuieli (p. 317). La sfîrşitul acesteia, aceeaşi serbare populară dura cel puţin şase zile şi, pe lîngă aceasta, se celebrau, la începutul lunii aprilie, sărbătoarea Mamei Zeilor sau aşa-numita *Megalensia*, la sfîrşitul lui aprilie, sărbătoarea zeiţelor Ceres şi Flora, în iunie, cea a lui Apollo, în noiembrie, jocurile plebeiene – toate cu o durată de mai multe zile. La acestea se adăugară numeroasele cazuri în care jocurile erau reîncepute din cauza scrupulelor religioase, care nu serveau decît ca pretext, şi veşnicele serbări populare extraordinare, dintre care se remarcă în mod deosebit banchetele de pe urma zeciuielilor asupra moştenirii, după cum s-a menţionat mai sus (pp. 595-596), banchetele zeilor, serbările triumfale şi funerare, dar mai ales acele solemnităţi care fuseseră celebrate pentru prima dată în anul 505 (**249**), la sfîrşitul unei perioade mai lungi, delimitată de religia etrusco-romană, aşa-numitele *saecula*. Concomitent, se înmulţesc banchetele nobililor, deja menţionate, consacrate aniversării zilei în care a fost adoptată Mama Zeilor (din anul 550, **204**), iar în rîndurile oamenilor simpli, Saturnaliile (din anul 537, **217**), amîndouă aflate sub influenţa celor două puteri de acum inseparabile, a preotului şi a bucătarului străin. Astfel, romanii ajung aproape la stadiul ideal în care fiecare trîndav ştia unde îşi poate petrece ziua următoare; şi aceasta într-o comunitate în care activitatea fusese ţelul suprem, atît pentru individ, cît şi pentru stat, şi unde desfătările trîndave erau proscrise atît de morală, cît şi de lege! Mai mult, elementele dăunătoare şi demoralizatoare se manifestă tot mai pronunţat în cadrul acestor serbări. Într-adevăr, ca şi în trecut, momentul culminant şi final al acestor sărbători populare îl constituiau cursele de care. Un poet al acestei epoci ne descrie într-un mod foarte viu tensiunea care se putea citi în ochii spectatorilor care îl urmăreau pe consul, atunci

cînd acesta era gata să dea semnalul pentru plecarea carelor. Dar aceste amuzamente nu mai erau suficiente; se cereau spectacole noi şi mai variate. Alături de luptătorii şi pugiliştii indigeni, apar acum, pentru prima dată în anul 568 (**186**), şi atleţi greci. Despre înscenările dramatice vom vorbi mai tîrziu; introducerea tragediei şi comediei greceşti la Roma era, ce-i drept, un cîştig discutabil, deşi era achiziţia cea mai valoroasă făcută în această perioadă. Romanii se dedaseră probabil de multă vreme distracţiei de a asista în public la vînarea iepurilor de către vulpi; acum, aceste vînători nevinovate s-au transformat în lupte între animale sălbatice, fioroasele bestii ale Africii, lei şi pantere, fiind transportate cu mari cheltuieli la Roma (potrivit documentelor, pentru prima dată în anul 568, **186**), iar lupta şi moartea lor îi captiva pe toţi gură-cască din capitală. Luptele de gladiatori, spectacol şi mai detestabil, cunoscute în Etruria şi Campania de multă vreme, au fost admise acum şi la Roma: în anul 490 (**164**), sîngele uman a curs pentru prima dată pentru plăcerea romanilor. Aceste distracţii demoralizante au fost, bineînţeles, riguros criticate; consulul anului 486 (**168**), Publius Sempronius Sophus, a divorţat întrucît soţia sa asistase la un joc funerar; guvernul reuşi să decreteze interzicerea importului de animale străine la Roma şi veghea cu stricteţe ca la serbările publice să nu apară şi gladiatori. Dar şi aici îi lipsea fie puterea, fie energia necesară; se pare că a reuşit într-adevăr să suprime luptele dintre animalele sălbatice, dar luptele de gladiatori la serbările particulare şi la funeralii nu au dispărut. Cu atît mai puţin putea fi împiedicat publicul să prefere gladiatorul acrobatului, acrobatul comediantului, comediantul actorului de tragedie şi ca scena să fie profanată cu impurităţi împrumutate din spaţiul elen. Toate elementele educative conţinute în jocurile scenice sau muzicale erau respinse din capul locului, întrucît intenţia organizatorilor de serbări nu urmărea nicicum ridicarea, chiar numai temporară, a întregului public la culmile sentimentelor celor mai bune prin vraja poeziei, precum făcuse teatrul grecesc în epoca sa de înflorire, şi nici oferirea unui deliciu artistic unui grup restrîns, aşa cum încearcă teatrele noastre. Concepţia organizatorilor şi spectatorilor din Roma este

caracterizată printr-un episod din timpul jocurilor triumfale din anul 587 (**167**), unde primii flautişti greci, întrucît melodiile lor nu se bucurau de succes la public, au fost sfătuiţi de către regizori să boxeze în loc să cînte, veselia mulţimii nemaiputîndu-se opri după aceea. Răul nu s-a mărginit numai la coruperea obiceiurilor romane prin contagiunea elenă: elevii au reuşit să-şi depăşească dascălii. Luptele de gladiatori, necunoscute în Grecia, au fost introduse de regele Antiochos Epiphanes (579-590, **175-164**), imitatorul fidel al romanilor, mai întîi la curtea siriană şi, cu toate că, la început, treziră publicului grecesc, mai uman şi mai cultivat, mai multă oroare decît plăcere, ele s-au menţinut ţi-au pătruns treptat şi în cercuri mai largi. Se înţelege de la sine că această revoluţie în viaţă şi obiceiuri a determinat o revoluţie pe plan economic. Chiriile au atins sume exorbitante. Noile articole de lux erau plătite cu preţuri nemaiîntîlnite: butoiaşul de sardele din Marea Neagră costa 1.600 de sesterţi (120 de taleri), mai mult decît un sclav plugar; un băiat frumos costa 24.000 de sesterţi (1.800 de taleri), mai mult decît o fermă mijlocie. Aşadar, bani şi nimic altceva decît bani deveni lozinca, atît pentru cei mari, cît şi pentru cei mici. De multă vreme, în Grecia nu se mai făcea nimic fără o recompensă bănească, precum recunoşteau cu o naivitate condamnabilă grecii înşişi; după al doilea război macedonean, romanii au început să se elenizeze şi din acest punct de vedere. Onoarea trebuia să se salveze cu expediente legale, aşa cum, de exemplu, printr-un decret al poporului, s-a interzis avocaţilor să accepte bani pentru serviciile lor; o excepţie nobilă au constituit-o numai jurisconsulţii, care nu au trebuit să fie obligaţi printr-o hotărîre a cetăţenilor să rămînă credincioşi principiului lor respectabil de a-şi oferi sfaturile gratuit. Nu se fura chiar pe faţă; dar păreau a fi permise toate căile întortocheate pentru a ajunge la avere: jaful şi cerşitul, frauda, în cazul antreprizei şi speculaţiilor, împrumutul banilor cu dobîndă şi specula cu grîu, chiar şi exploatarea economică a unor relaţii exclusiv morale, cum sînt prietenia şi căsnicia. Căsătoria îndeosebi a devenit, de ambele părţi, obiect al speculaţiei; căsătoriile din raţiuni băneşti au devenit obişnuite şi a trebuit să se nege validitatea legală a donaţiilor pe care

soţii şi le făceau reciproc. Că într-o asemenea stare de lucruri s-au născut proiecte de a incendia capitala din cele patru colţuri, nu poate să ne mire. Dacă omul nu mai găseşte nici o plăcere în muncă şi munceşte numai pentru a ajunge cît mai repede la plăcere, atunci numai întîmplarea îl poate împiedica să nu ajungă un criminal. Destinul revărsase toate splendorile puterii şi bogăţiei asupra Romei; dar, într-adevăr, cutia Pandorei a fost un dar de o valoare îndoielnică.

Capitolul XIV

Literatura şi arta

Literatura romană se bazează pe influenţe cu totul particulare care-şi găsesc cu greu analogii la alte naţiuni. Pentru aprecierea lor corectă, este necesară mai întîi o prezentare a educaţiei naţionale şi a distracţiilor acestei epoci.

Orice educaţie intelectuală porneşte de la limbă ; acest fapt este valabil şi în cazul Romei. Într-o comunitate în care cuvîntul şi documentul deţin o importanţă atît de mare, în care cetăţeanul, la o vîrstă la care, după concepţiile noastre, individul încă nu depăşise stadiul copilăriei, era învestit cu administrarea proprietăţii sale şi putea să ajungă în situaţia de a trebui să ţină o cuvîntare în faţa comunităţii adunate, nu numai că s-a pus un accent deosebit pe folosirea liberă şi cultivată a limbii materne, dar s-au întreprins de timpuriu eforturi pentru ca aceasta să fie însuşită din anii copilăriei. Limba greacă era, de asemenea, răspîndită în întreaga Italie încă din epoca lui Hannibal. În rîndul claselor superioare, cunoaşterea acestei limbi – care era intermediarul universal al civilizaţiei antice – fusese de mult răspîndită, iar acum, în situaţia creşterii extraordinare a comerţului roman cu străinătatea ca urmare a modificării poziţiei mondiale a Romei, ea devenise dacă nu necesară, atunci foarte importantă, atît pentru comerciant, cît şi pentru omul de stat. Prin intermediul sclavilor şi liberţilor însă, mulţi dintre ei fiind greci autentici sau semi-greci, limba greacă şi cunoştinţele greceşti au pătruns pînă la un anumit grad şi în rîndul păturilor de jos, şi aceasta mai ales în cazul capitalei. Din comediile acestei epoci rezultă că tocmai mulţimea nevoiaşă a capitalei era familiarizată cu o latină a cărei înţelegere presupunea limba greacă tot atît de mult pe cît engleza lui Sternes sau germana lui Wieland presupun cunoaşterea francezei. Însă bărbaţii familiilor senatoriale nu numai că vorbeau

greceşte în faţa unui public grecesc, dar şi publicau aceste discursuri – astfel, Tiberius Gracchus (consul în anii 577, 591, **177**, **163**) a publicat un discurs pe care l-a ţinut la Rhodos –, iar în epoca lui Hannibal îşi scriau în limba greacă memoriile – despre acestea însă vom vorbi mai jos. Unii au mers şi mai departe. Grecii îl onorară pe Flamininus prin panegirice în limba latină (p. 496); dar el le-a răspuns printr-un compliment: „marele general al Eneazilor" aducea zeilor greci ofrande după obiceiul grecesc şi cu versuri greceşti. Cato i-a reproşat altui senator de a nu se fi ruşinat să recite poezii greceşti cu modulaţiile corespunzătoare cu ocazia unor banchete greceşti. În acest context s-a dezvoltat educaţia romană. Nu este adevărat că Antichitatea s-ar fi situat mult în urma timpurilor noastre în ceea ce priveşte răspîndirea generală a cunoştinţelor elementare. Chiar şi în rîndurile claselor inferioare şi ale sclavilor se citea, se scria şi se socotea mult; urmîndu-l în aceasta pe Mago, Cato îi cerea administratorului sclav să ştie să citească şi să scrie. Învăţămîntul elementar, ca şi învăţarea limbii greceşti trebuie să fi fost introduse la Roma cu mult timp înaintea acestei perioade. Dar acestei epoci îi aparţine începutul unei educaţii al cărei scop îl constituia o adevărată cultură spirituală, şi nu o instrucţie superficială. Pînă acum, la Roma, cunoaşterea limbii greceşti oferea celui care şi-o însuşea tot atît de puţină superioritate în viaţa socială şi civilă, cît îi asigură astăzi unui locuitor dintr-un sat al Elveţiei germane cunoaşterea limbii franceze; iar cei mai vechi scribi ai cronicilor greceşti aveau în mijlocul celorlalţi senatori aceeaşi poziţie pe care o deţine în cîmpiile Holsteinului ţăranul care a studiat şi care seara, cînd se întoarce acasă de la coarnele plugului, şi-l ia pe Vergilius de pe dulap. Cel care îşi dădea importanţă datorită cunoştinţelor sale de limbă greacă trecea drept un patriot smintit şi un încrezut şi, desigur, chiar în timpurile lui Cato, unul care vorbea defectuos sau deloc greceşte putea să fie totuşi un bărbat nobil şi să devină senator şi consul. Dar schimbarea nu a întîrziat să apară. Procesul de descompunere internă a naţiunii italice progresase, mai ales în rîndurile aristocraţiei, destul de mult pentru a impune necesitatea culturii general umaniste, surogatul naţionalismului, şi în Italia; iar aspiraţia

spre o civilizaţie mai rafinată a tulburat tot mai mult spiritele. Studiul limbii greceşti a răspuns tocmai acestei aspiraţii. Baza acestuia o constituia de mult timp literatura clasică, îndeosebi *Iliada* şi, înainte de toate, *Odiseea*; nepreţuitele tezaure ale artei şi ştiinţei elene se desfăşurară astfel în faţa ochilor italicilor. Fără o modificare formală propriu-zisă a învăţării, se înţelege de la sine că studiul empiric al limbii s-a transformat cu timpul într-o învăţare aprofundată a literaturii, că, legată de această literatură, cultura generală s-a răspîndit tot mai mult în rîndul elevilor, că ei s-au folosit de aceste cunoştinţe pentru a pătrunde tainele literaturii greceşti care domina spiritul vremii, tragediile lui Euripide şi comediile lui Menandru. O importanţă mai mare a cîştigat-o, într-un mod asemănător, şi studiul latinei. În cercurile suspuse ale Romei s-a resimţit necesitatea, dacă nu de a schimba limba maternă cu cea greacă, cel puţin de a o înnobila cel puţin şi a o adapta stadiului nou al civilizaţiei; iar sub acest raport, greaca a devenit indispensabilă. Structura economică a vieţii romane aşeza învăţămîntul elementar în limba maternă – ca, de altfel, orice afacere mediocră prestată în schimbul banilor –, cu preponderenţă, în mîinile sclavilor, liberţilor sau străinilor, altfel spus, mai ales în cele ale grecilor sau ale celor pe jumătate greci; lucru cu atît mai facil cu cît alfabetul latin este aproape identic cu cel grecesc, iar cele două limbi prezentau o strînsă, ba chiar frapantă afinitate. Dar acestea erau probleme minore; importanţa studiului limbi greceşti din punctul de vedere al formelor a exercitat o influenţă cu mult mai profundă asupra studierii limbii latine. Cel care ştie cît este de dificil să găseşti subiectele şi formele potrivite pentru educaţia intelectuală superioară a tineretului şi cu cît este mai dificilă depăşirea subiectelor şi formelor odată statornicite poate să înţeleagă de ce romanii nu au putut să satisfacă necesitatea unui studiu superior al latinei altfel decît prin simpla aplicare asupra instrucţiei în latină a aceleiaşi soluţii oferite de către limba şi literatura greacă. Dar şi astăzi vedem cum se aplică aceeaşi procedură, atunci cînd metoda de învăţare uzuală, valabilă pentru limbile moarte, este transferată asupra limbilor vorbite. Din nefericire, au lipsit însă elementele necesare pentru efectuarea

acestei mutaţii. Ce-i drept, cititul şi scrisul în limba latină se putea învăţa cu ajutorul Legii Celor Douăsprezece Table; dar o cultură latină presupunea o literatură latină, iar aceasta nu exista la Roma.

La aceasta se mai adaugă un al doilea factor. Am prezentat mai sus extinderea distracţiilor populare romane. În cadrul acestora, scena deţinea de mult un rol important; cursele de care constituiau, într-adevăr, la toate serbările principalul punct de atracţie, dar întotdeauna aveau loc o singură dată şi numai în ultima zi, în timp ce primele zile erau consacrate aproape în întregime reprezentărilor dramatice. Numai că, timp îndelungat, aceste reprezentări nu au constat decît în dansuri şi jonglerii; cîntecele improvizate, care mai erau recitate în timpul lor, erau lipsite de dialog şi de acţiune (p. 318). Or, abia în această epocă romanii au început să caute veritabile piese. Serbările populare romane au intrat sub influenţa grecilor, al căror talent în distracţii şi în pierderea timpului îi recomanda ca administratori ai plăcerii pentru romani. În Grecia, nici o distracţie populară nu era mai îndrăgită şi răspîndită în forme mai variate decît teatrul; acesta trebuia să atragă în curînd atenţia organizatorilor romani de serbări şi cea a auditorilor lor. Recitările scenice romane mai vechi conţineau, într-adevăr, un germene dramatic care ar fi putut fi dezvoltat; dar pentru a cristaliza din aceasta o dramă, poetul, ca şi publicul trebuiau să dea dovadă de o genialitate în cuget şi simţiri necaracteristică romanilor şi absentă mai ales în această epocă; şi chiar dacă ar fi fost descoperită, graba celor însărcinaţi cu amuzarea mulţimii nu ar fi acordat nobilului fruct timpul şi calmul necesar pentru maturaţie. Şi aici exista o necesitate exterioară căreia naţiunea nu a reuşit să-i facă faţă: romanii îşi doreau un teatru, dar nu aveau piesele.

Pe aceste elemente se bazează literatura romană, iar lipsurile ei au fost statornicite astfel cu necesitate de la bun început. Orice artă adevărată se bazează pe libertatea individuală şi pe plăcerea de a trăi, iar germenii pentru aceasta nu au lipsit în Italia; dar întrucît civilizaţia romană substituise libertăţii şi veseliei sentimentul de comuniune şi conştiinţa obligativităţii, arta fusese suprimată şi, în loc să progreseze, degenera. Punctul culminant al evoluţiei romane îl

constituie epoca aliterară. Abia după ce naţionalitatea romană a început să se destrame şi după ce tendinţele eleno-cosmopolite au început să prevaleze, literatura s-a instalat la Roma ca o urmare a acestora. În consecinţă, de la început şi printr-o necesitate internă evidentă, ea îşi are rădăcinile în solul grec, ridicîndu-se într-o opoziţie manifestă faţă de veritabilul spirit naţional al romanilor. Înainte de toate, poezia romană nu-şi datorează originile unui impuls interior al poetului, ci exigenţelor exterioare ale şcolii, care avea nevoie de manuale latine, şi ale scenei, care avea nevoie de drame latine. Amîndouă instituţiile însă, şcoala, ca şi scena, erau, în esenţă, antiromane şi revoluţionare. A sta gură-cască la teatru era ceva dezgustător pentru pedanteria gravă şi spiritul activ ale romanilor de viţă veche; şi dacă ideea cea mai profundă şi cea mai măreaţă din cadrul comunităţii romane era aceea ca în rîndul cetăţenilor romani să nu existe nici stăpîn şi nici sclav, nici milionar şi nici cerşetor, dar mai ales ca toţi romanii să fie uniţi prin aceeaşi credinţă şi aceeaşi educaţie, atunci şcoala şi educaţia şcolară, cu necesitate exclusiviste, erau mult mai periculoase, ba chiar distrugătoare pentru sentimentul de egalitate. Şcoala şi teatrul au devenit pîrghiile cele mai eficiente ale noului spirit, cu atît mai mult cu cît ele se serveau de limba latină. Se putea vorbi şi scrie greceşte poate fără a înceta a fi roman; dar aici s-a adoptat obiceiul de a vorbi cu cuvinte romane, deşi întreaga fiinţă a acestora devenise grecească. O trăsătură care nu se numără printre cele mai îmbucurătoare ale acestui secol strălucitor al conservatorismului roman, dar care este totuşi foarte remarcabilă şi foarte instructivă sub raport istoric, este aceea că, în cursul acestuia, elenismul a prins rădăcini în întreaga sferă spirituală, care nu era nemijlocit politică, şi că învăţătorul, în strînsă alianţă cu *maître de plaisir* al marelui public au creat o literatură romană.

Evoluţia ulterioară apare oarecum *in nuce* chiar de la primul scriitor roman. Grecul Andronikos (înaintea anului 482, **272** – după anul 547, **207**), numit mai tîrziu, în calitate de cetăţean, Lucius Livius Andronicus, a ajuns la Roma la o vîrstă fragedă împreună cu alţi prizonieri tarentini (p. 288), în suita învingătorului de la Sena, Marcus Livius Salinator (consul în anii 535, 547, **219**, **207**). El se

îndeletnicea, ca sclav, fie cu actoria şi copierea textelor, fie cu predarea limbii latine şi greceşti copiilor stăpînului său, dar şi altor băieţi ai unor familii înstărite, atît în casă, cît şi în afara ei. S-a distins în asemenea măsură încît stăpînul său l-a eliberat şi chiar autorităţile, care apelaseră deseori la serviciile sale – de exemplu, îl însărcinaseră să compună un cîntec de mulţumire cu ocazia întorsăturii fericite din războiul cu Hannibal (547, **207**) –, din consideraţie faţă de el, acordară asociaţiei de poeţi şi actori un spaţiu pentru cultul lor comun în templul Minervei de pe Aventin. Opera sa scriitoricească se născu din aceste două îndeletniciri. Ca învăţător, el a tradus *Odiseea* în latină pentru ca textul latin să-i servească la predarea latinei, aşa cum cel grecesc îi servea la predarea elinei; acest prim manual şcolar roman şi-a păstrat actualitatea timp de secole. Ca actor, nu s-a mulţumit, asemenea celorlalţi, să-şi scrie textele, dar le-a şi publicat în formă de cărţi; altfel spus, el le citea în public şi le răspîndea prin intermediul copiilor. Mult mai importantă a fost însă înlocuirea vechii poezii scenice, în esenţă lirică, cu drama grecească, inovaţie ce i se datorează tot lui. În anul 514 (**240**), la un an după terminarea primului război punic, a fost reprezentată prima dramă pe o scenă romană. Astfel, crearea unei epopei, a unei tragedii şi a unei comedii în limba latină de către un bărbat care era mai mult roman decît grec, a fost un adevărat eveniment istoric, deşi nu se poate vorbi de valoare artistică în cazul acestor opere. Fără să emită vreo pretenţie de originalitate, privite ca traduceri în sine sînt de o barbarie care e cu atît mai evidentă cu cît această poezie nu-şi obţine singură simplitatea, ci se cramponează să imite cu pedanterie înalta cultură artistică a poporului vecin. Inexactităţile marcante faţă de original nu se datorează libertăţii, ci imitaţiei neşlefuite; stilul este cînd dezlînat, cînd bombastic, limba e aspră şi întortocheată. Afirmaţia criticilor literari antici, potrivit căreia, exceptînd şcolarii siliţi la lectură, nimeni nu a citit poemele lui Livius Andronicus de două ori, poate fi crezută fără dificultate. Totuşi, aceste opere au exercitat efecte importante asupra epocilor următoare. Ele au deschis calea traducerilor şi au încetăţenit metrul grecesc în Latium. Dacă acesta a fost adoptat numai în cazul dramelor, *Odiseea* liviană

fiind scrisă în metrul saturnin naţional, cauza este evidentă : metrul iambic şi trohaic al tragediei şi comediei puteau fi imitaţi mai uşor în latină decît dactilii epici.

Această etapă preliminară a evoluţiei literaturii a fost în curînd depăşită. Epopeile şi dramele lui Livius Andronicus au fost privite de către posteritate, şi pe bună dreptate, asemenea statuilor dedalice cu rigiditatea lor lipsită de viaţă şi de expresie, mai mult ca nişte curiozităţi decît ca opere de artă. În generaţia următoare însă, pe temelia odată aşezată, a luat naştere o artă lirică, epică şi dramatică şi este foarte important să-i urmărim evoluţia poetică şi din punct de vedere istoric.

În ceea ce priveşte atît volumul producţiei, cît şi influenţa acesteia asupra publicului, drama a stat în fruntea evoluţiei poetice. În Antichitate nu a existat un teatru permanent cu preţuri de intrare stabilite; în Grecia, ca şi în Roma, piesele constituiau elemente ale distracţiilor periodice anuale sau extraordinare. În seria de măsuri prin care guvernul contracara, sau avea impresia că o face, extinderea alarmantă a serbărilor populare se numără şi refuzul de a construi un teatru din piatră. În locul acestuia se ,ridica cu ocazia fiecărei serbări, o structură din lemn, cuprinzînd o scenă pentru actori (*proscaenium*, *pulpitum*) şi, în planul al doilea, o schelă decorată (*scaena*), iar în faţa acestora se delimita în semicerc spaţiul rezervat spectatorilor (*cavea*), care, fără trepte şi bănci, era numai înclinat, astfel încît spectatorii, în măsura în care nu-şi aduceau scaune, se ghemuiau, stăteau culcaţi sau în picioare. Femeile au fost separate probabil de timpuriu, fiind constrînse să ocupe locurile cele mai de sus; în rest, nu se făcea nici o distincţie între locuri, pînă cînd, din anul 560 (**194**), după cum am amintit (p. 546), li s-au rezervat senatorilor cele mai bune locuri din rîndurile de jos. Publicul era departe de a fi distins. Într-adevăr, stările superioare nu absentau de la distracţiile generale ale poporului, iar părinţii Romei se pare că au fost obligaţi să participe la acestea, cel puţin pentru a salva aparenţele. Dar însăşi natura unei sărbători cetăţeneşti, cu toate că sclavii şi străinii erau excluşi, implica intrarea gratuită a oricărui cetăţean împreună cu soţia şi copiii şi, în consecinţă, publicul nu

putea fi cu mult diferit de cel prezent astăzi la spectacolele de artificii şi la reprezentaţiile publice gratuite. Fireşte că, din această cauză, ordinea lăsa mult de dorit; copiii zbierau, femeile pălăvrăgeau şi ţipau şi, uneori, femei de moravuri uşoare încercau să pătrundă pe scenă; slujbaşii justiţiei nu aveau nicidecum zi de sărbătoare, ci suficiente ocazii fie de a confisca drept amanet o togă, fie de a acţiona cu nuiaua. Introducerea dramei greceşti a mărit exigenţele impuse personalului şi se pare că n-a existat o abundenţă de actori pricepuţi: odată, o piesă a lui Naevius a trebuit să fie jucată, din cauză că lipseau actorii, de nişte diletanţi. Poziţia artistului nu se schimbă însă cu nimic prin aceste mutaţii; poetul sau, cum era numit în perioada aceasta, „scribul", actorul şi componistul au continuat nu numai să aparţină, ca şi odinioară, degradantei clase a lucrătorilor pentru salariu (pp. 585-586), dar şi să fie prejudiciaţi profund de opinia publică şi să fie supuşi tratamentului brutal al poliţiei (p. 266). Toate persoanele onorabile se fereau, bineînţeles, de o asemenea meserie. Directorul trupei (*dominus gregis*, *factionis,* uneori şi *choragus*), de obicei şi actorul principal, era în cele mai multe cazuri un libert, membrii acesteia fiind de obicei sclavii săi. Componiştii, după numele care ni s-au păstrat, sînt în totalitatea lor sclavi. Remuneraţia nu era numai derizorie – un salariu de 8.000 de sesterţi (600 de taleri) plătit unui scriitor de piese de teatru la sfîrşitul acestei perioade era calificat ca deosebit de mare –, ci era plătită de către magistratul care organiza sărbătoarea doar atunci cînd piesa avea succes. Odată cu retribuirea, socotelile erau încheiate; despre concursuri dramatice şi premii onorifice, de felul celor uzuale în Attica, nu se poate însă vorbi la Roma; se pare că romanii acestei epoci au aplaudat sau au fluierat numai, aşa cum se procedează şi la noi, şi nu se reprezenta mai mult de o singură piesă pe zi. În asemenea condiţii, în care arta exista numai în schimbul retribuţiei şi în care onoarea artistului era înlocuită cu întinarea lui, noul teatru naţional roman nu putea să se dezvolte nici original şi nici măcar artistic; iar dacă nobila rivalitate a celor mai iluştri atenieni dăduse naştere teatrului attic, cel roman, luat în ansamblu, nu putea să devină altceva decît o copie deformată a acestuia, în privinţa căreia

ne mirăm cum de a putut totuşi să desfăşoare în detaliu atîta graţie şi atît spirit.

În lumea scenei, tragedia era cu mult depăşită de comedie; frunţile spectatorilor se încruntau dacă în locul aşteptatei comedii începea o tragedie. De aceea, această perioadă se poate mîndri cu autori de comedii, precum Plautus şi Caecilius, dar nu cu autori de tragedii; dintre piesele cunoscute după nume ale acestei epoci, trei sferturi sînt comedii şi abia un sfert e reprezentat de tragedie. Autorii romani de comedie sau, mai degrabă, traducătorii s-au folosit, bineînţeles, în special de acele piese care dominau scena elenă a timpului şi cu aceasta ei s-au închis exclusiv în cercul comediei attice noi şi, înainte de toate, în acela al operelor celor mai cunoscuţi autori, Philemon din Soloi, în Cicilia (394?-492, **360?-262**), şi Menandros din Atena (412-462, **342-292**). Această comedie a cîştigat o asemenea importanţă nu numai pentru literatura romană, dar şi pentru întreaga evoluţie a naţiunii, încît şi istoria trebuie să stăruie asupra examinării ei. Piesele sînt de o monotonie obositoare. Aproape fără excepţie, intriga se roteşte în jurul unui bărbat tînăr care este ajutat, pe cheltuiala tatălui său sau, uneori, pe cea a unui patron de bordel, să obţină o drăguţă fermecătoare, dar de o moralitate îndoielnică. Mijlocul care conduce spre fericirea în iubire rezidă întotdeauna într-o fraudă pecuniară, iar sluga isteaţă, care procură banii necesari sustragîndu-i, în timp ce îndrăgostitul se văicăreşte din cauza nefericirii sale amoroase şi pecuniare, este adevăratul motor al piesei. Nu lipsesc reflecţiile obligatorii asupra bucuriilor şi suferinţelor dragostei, scene de despărţire cutremurătoare, îndrăgostiţii care, din cauza chinurilor inimii, ameninţă să-şi curme zilele; dragostea sau, mai degrabă, galanteria, precum spuneau criticii de artă antici, constituie adevăratul suflu al poeziei menandrine. Căsătoria, cel puţin la Menandru, constituie finalul inevitabil; cu această ocazie, spre cea mai mare satisfacţie a spectatorilor, eroina se dovedeşte, dacă nu cu totul, atunci măcar în parte virtuoasă, fiind, de fapt, fiica pierdută a unui om bogat şi, în consecinţă, sub toate aspectele, o excelentă partidă. Pe lîngă aceste piese de dragoste se găsesc altele cu un caracter patetic; astfel,

dintre comediile lui Plautus, *Rudens* are drept subiect naufragiul şi dreptul de azil, pe cînd *Trinummus* şi *Captivi* nu conţin nici o intrigă amoroasă, ci prezintă nobilul sacrificiu al unui prieten pentru un prieten, al sclavului pentru stăpînul său. Personajele şi situaţiile se repetă pînă la ultimul detaliu cu regularitatea unui desen de tapiserie, succedîndu-se la infinit cuvintele aruncate de auditori invizibili, ciocăniturile la uşile caselor, sclavii alergînd pe străzi în căutarea unui lucru sau al altuia. Măştile fixe, al căror număr era determinat – de exemplu, opt măşti de bătrîni şi şapte de sclavi, dintre care, cel puţin în mod obişnuit, autorul trebuia să le aleagă pe cele potrivite –, au favorizat, de asemenea, şablonizarea compoziţiei. O asemenea comedie trebuia să abandoneze, pe bună dreptate, elementul liric, corului, dominant în comedia veche şi care trebuia să se limiteze din capul locului la dialog şi, cel mult, la declamaţii, lipsindu-i nu numai elementul politic, dar, în general, orice pasiune adevărată şi orice sentiment poetic. Piesele nu urmăreau, cum este lesne de înţeles, un efect grandios şi cu adevărat poetic; farmecul lor rezida mai întîi în caracteristica subiectului tratat de a apela la intelect; din acest punct de vedere, noua comedie se deosebea de cea veche atît prin mărirea vidului în conţinut, cît şi prin complicaţia exterioară a fabulei, dar mai ales prin execuţia minuţioasă a detaliului, în timp ce tocmai trăsăturile elegante ale dialogului constituiau, concomitent, triumful poetului şi deliciul auditoriului. În lipsa unui veritabil dialog, complicaţiile şi confuziile, la care se asociază cu uşurinţă glumele cele mai extravagante şi, deseori, licenţioase – astfel, de exemplu, *Casina* se termina într-o manieră foarte falstaffiană prin plecarea celor doi miri cu un soldat costumat în mireasă –, ghiduşiile, snoavele, ghicitorile, care nu lipsesc, de altfel, nici în teatrul attic al acestei perioade, constituie în cea mai mare parte conţinutul acestor comedii. Poeţii acestora nu scriau, precum Eupolis şi Aristophanes, pentru o naţiune mare, ci mai degrabă pentru o societate cultă care, precum alte cercuri spirituale, degenerînd într-o inactivitate intelectuală, îşi pierdea timpul cu dezlegarea rebusurilor şi cu jocuri de şaradă. De aceea nici nu constituie o imagine a epocii – noi nu întîlnim în ele nimic din marile

transformări istorice şi spirituale din cadrul acesteia şi trebuie să ne reamintim că Philemon şi Menandru au fost într-adevăr contemporani cu Alexandru şi Aristotel –, ci una depotrivă de elegantă şi veridică a societăţii attice rafinate, a cărei sferă comedia nu se hazardează niciodată s-o părăsească. Chiar şi în palida copie latină, prin care le cunoaştem în principal, farmecul originalului nu a dispărut în întregime, mai ales în acele piese care-l imită pe Menandru, cel mai talentat dintre aceşti autori; viaţa pe care poetul o contempla şi o trăia el însuşi este reflectată cu delicateţe nu atît prin confuziile şi aberaţiile ei, cît mai ales prin cursul ei firesc de zi cu zi. Relaţiile domestice dintre tată şi fiică, soţ şi soţie, stăpîn şi sclav cu intrigile lor amoroase şi celelalte incidente minore sînt reprezentate cu atîta veridicitate, încît şi astăzi îşi produc întotdeauna efectul; banchetul sclavilor cu care se termină *Stichus* este, prin îngustimea sa, ca şi prin înţelegerea dintre cei doi îndrăgostiţi şi fata iubită, de un farmec inegalabil în genul său. Un efect deosebit produc elegantele femeiuşti care apar parfumate şi împodobite cu o coafură la modă şi cu veşminte colorate, brodate cu aur, sau care îşi fac toaleta chiar pe scenă. În cortegiul lor se află lucrătoarele de ocazie, uneori de speţa cea mai vulgară, aşa cum e cazul în *Curculio*, alteori guvernantele, asemănătoare cu Barbara lui Goethe, ca, de exemplu, Scapha din *Mostellaria*; nu lipsesc nici fraţii şi prietenii gata să sară în ajutor. Foarte bogate şi foarte variate sînt rolurile bătrînilor; apar, pe rînd, tatăl auster şi avar, cel tandru şi sensibil, cel îngăduitor şi acomodabil, moşneagul îndrăgostit, bătrînul burlac comod, matroana respectabilă care se aliază cu bătrîna servitoare împotriva soţului, în timp ce rolurile de tineri sînt mai puţin numeroase şi nici primul amant, nici fiul virtuos, care apare din cînd în cînd, nu se bucură de o atenţie prea mare. Lumea sclavilor constituie puntea de legătură cu următoarele roluri de caracter: valetul iscusit, intendentul grav, bătrînul pedagog vigilent, sclavul de la plug duhnind a usturoi, sluga impertinentă. O figură uniformă din această categorie o constituie bufonul (*parasitus*), care, în schimbul permisiunii de a benchetui la mesele bogaţilor, trebuie să-i înveselească pe oaspeţi cu snoave şi şarade şi, uneori, să se ferească de vesela cu care este luat la ţintă.

La Atena, aceasta era în acea epocă o meserie veritabilă şi nu este nicidecum o ficţiune poetică faptul că un asemenea parazit să pregătea în mod special pentru rolul său, studiind cărţile de glume şi de anecdote. Rolurile favorite sînt, în continuare, cel de bucătar care ştie nu numai să exceleze prin sosuri necunoscute pînă atunci, dar şi să şterpelească precum un hoţ de meserie; obraznicul patron de bordel, care se dedă fără scrupule la orice escrocherie, dintre care Ballio din *Pseudolus* poate fi luat ca model; luptătorul cu sabia, ca simbol al sistemului de mercenari din epoca diadohilor; escrocul sau sicofantul, cămătarul înşelător, medicul de o stupiditate solemnă, preotul, corăbierul, pescarul şi altele asemănătoare. La acestea se adaugă, în fine, veritabilele roluri de caracter, precum superstiţiosul în comedia lui Menandru şi avarul în *Aulularia* lui Plautus. Poezia naţională greacă şi-a păstrat şi în această ultimă creaţie a ei indestructibila vigoare plastică; însă modelarea caracterelor este aici mai mult copiată din exterior decît retrăită cu sufletul, şi aceasta cu atît mai mult cu cît opera se apropie de poezia pură. Este semnificativ că tocmai în rolurile de caracter mai sus amintite adevărul psihologic este reprezentat în cea mai mare parte prin deducţii logice: avarul îşi adună unghiile tăiate şi deplînge lacrima vărsată, considerînd-o apă irosită. Lipsa profunzimii caracterizării şi, în general, întreaga platitudine poetică şi morală a acestei comedii noi nu pot fi puse exclusiv pe seama autorilor comici, ci trebuie imputate naţiunii întregi. Elenismul veritabil se află în declin; patria, credinţa naţională, viaţa domestică, orice nobleţe a acţiunii sau a gîndirii dispăruseră; poezia, istoria, filozofia erau epuizate în structura lor, iar atenianului nu i-a rămas altceva decît şcoala, piaţa de peşte şi bordelul. Nu trebuie să ne mirăm şi nu putem acuza poezia, care este destinată să sporească tainele existenţei, că nu a putut extrage dintr-o asemenea viaţă altceva decît cele prezentate în comedia lui Menandru. Trebuie remarcat totuşi că, de cîte ori poezia acestor timpuri a reuşit întrucîtva să se desprindă de această viaţă coruptă a Atticii, ea îşi va regăsi viaţa şi prospeţimea în idealul său, fără să cadă însă într-o imitaţie şcolărească. În unicul fragment al comediei eroico-parodice din această epocă, în *Amphitryon* a lui

Plautus, resimţim un suflu mai pur şi mai poetic decît în toate celelalte ruine ale teatrului contemporane cu aceasta. Zeii indulgenţi, trataţi cu o uşoară ironie, nobilele făpturi din lumea eroilor şi sclavii amuzanţi prin laşitatea lor generează, unii în faţa celorlalţi, contrastul cel mai izbitor, iar naşterea fiului de zeu, însoţită de tunete şi fulgere, oferă, după intriga comică a piesei, un efect final aproape măreţ. Dar această tentativă de ironizare a miturilor era relativ inocentă şi poetică în comparaţie cu cea a comediei obişnuite, care descrie viaţa ateniană din timpurile acestea. Din punct de vedere istorico-moral, o acuzaţie deosebită nu poate fi îndreptată nicidecum împotriva poeţilor, iar scriitorului nu i se poate reproşa individual faptul că nu a depăşit nivelul epocii sale; comedia n-a constituit cauza, ci efectul corupţiei care cuprinsese viaţa naţiunii. Dar este necesar, mai ales prin aprecierea justă a influenţei acestor comedii asupra vieţii poporului roman, să indicăm prăpastia care se deschide în spatele acestei fineţi şi eleganţe. Violenţele şi obscenităţile, pe care Menandru, ce-i drept, le-a evitat pe cît posibil, dar care abundă la ceilalţi poeţi, sînt partea minoră a răului. Mult mai înspăimîntătoare este deşertăciunea vieţii, ale cărei unice refugii au rămas dragostea şi beţia, monotonia prozaică în care ceea ce pare a fi entuziasm nu se găseşte decît la derbedei, cărora propria escrocherie le-a împăienjenit minţile şi care exercită meseria de înşelători cu o anumită pasiune, şi, înainte de toate, acea moralitate imorală care predomină mai ales în piesele lui Menandru. Viciul este pedepsit, virtutea este recompensată şi toate păcatele minore sînt camuflate prin căinţă, înainte sau după căsătorie. Există piese – de exemplu, *Trinummus* a lui Plautus şi mai multe comedii ale lui Terentius – în care tuturor personajelor, pînă la sclavi, li s-a acordat o doză de virtute: toate sînt pline de oameni ciudaţi care se lasă păcăliţi, de pudoarea feciorelnică, dacă aceasta este posibilă, de amanţi favorizaţi care se înţeleg de minune în egală măsură; tiradele moralizatoare şi sentinţele etice bine formulate apar la tot pasul. Reconcilierea finală, aşa cum este cea din *Bacchides*, unde fiii escroci şi taţii escrocaţi merg pînă la urmă cu toţii împreună la bordel, oferă un tablou de corupţie morală demnă de Kotzebue.

Acestea au fost fundamentele şi din aceste elemente s-a născut comedia romană. Originalitatea ei era exclusă nu numai din cauza constrîngerii estetice, ci, probabil, în primul rînd din cauza celei poliţieneşti. Din numărul apreciabil al comediilor latine al acestui gen, vorbim de cele cunoscute, nu se găseşte nici măcar una care să nu se anunţe ca o imitaţie a unei anumite piese greceşti; titlul nu era complet dacă numele piesei greceşti şi al autorului ei nu erau anunţate şi ele, iar dacă, precum se mai întîmpla uneori, se disputa „noutatea" piesei, aceasta era numai pentru a decide dacă piesa fusese tradusă mai demult sau nu. Nu numai că piesa îşi plasează deseori acţiunea în străinătate, ci a constituit o necesitate – întregul gen literar şi-a primit denumirea de aici (*fabula palliata*) – ca locul acţiunii să fie plasat în afara Romei, îndeobşte la Atena, şi ca personajele să fie greci sau, dacă nu, cel puţin neromani. Costumul străin era păstrat în detaliu, mai ales în acele aspecte în care şi romanul needucat observa cu uşurinţă contrastul. Astfel, numele Romei şi ale romanilor erau evitate, iar cînd se făcea aluzie la ei, erau numiţi, într-o elină veritabilă, „străini" (*barbari*); de asemenea, în denumirile banilor şi monedelor, atît de frecvente, nu apare niciodată moneda romană. Ne formăm o imagine bizară despre talente atît de mari şi de abile, precum cele ale lui Naevius şi Plautus, dacă atribuim asemenea capricii liberei lor alegeri. Această exteritorialitate absolută şi bizară a comediei romane este condiţionată fără îndoială de cauze cu totul străine raţiunilor estetice. Transpunerea unor relaţii sociale de felul celor reprezentate fără excepţie în noua comedie attică în Roma epocii lui Hannibal ar fi echivalat cu un atentat împotriva ordinei şi moralităţii romane civile. Însă întrucît spectacolele dramatice erau organizate în această vreme în exclusivitate de către edili şi pretori, care depindeau în întregime de senat, chiar serbările extraordinare, precum jocurile funerare, nedesfăşurîndu-se fără acordul guvernului, şi întrucît poliţia romană nu obişnuia să stea în general mult de vorbă, şi cu atît mai puţin cu comedianţii, se înţelege de la sine de ce această comedie, chiar după ce a fost admisă în rîndul distracţiilor naţionale romane, nu putea să aducă vreun roman pe scenă, ea fiind

condamnată, ca şi înainte, la exilul în străinătate. Cu atît mai hotărît li s-a interzis compilatorilor să vorbească de bine sau de rău o persoană în viaţă sau să facă aluzii la realităţile epocii. În întregul repertoriu al comediei plautine şi postplautine nu există, în limita cunoştinţelor noastre, nici un vers care să ofere motiv pentru o acuzaţie de injurie. De asemenea, dacă neglijăm unele glume cu totul nevinovate, nu întîlnim alte urme ale invectivelor împotriva altor comunităţi – foarte periculoase, dacă luăm în considerare puternicul sentiment de apartenenţă la municipalitate al italicilor – decît batjocura la adresa nefericiţilor capuani şi atelani (p. 459) şi, în mod excepţional, diferite cuvinte zeflemitoare cu privire la aroganţa şi latina defectuoasă a prenestinilor. În general, în piesele lui Plautus nu se găsesc alte aluzii la evenimentele şi relaţiile momentului decît urări de bine pentru conducerea războiului sau pentru reîntoarcerea la vremurile paşnice, atacuri foarte generale împotriva speculei cu grîu şi cu bani, împotriva risipei, împotriva mituirii candidaţilor, împotriva triumfurilor mult prea frecvente, împotriva acelora care făceau din aplicarea amenzilor perimate o adevărată meserie, împotriva perceptorilor de impozite care luau amaneturi, împotriva preţurilor ridicate ale negustorilor de ulei; o singură dată întîlnim, în *Curculio*, o diatribă mai lungă, de altfel puţin critică, cu privire la evenimentele din for (p. 602). Dar chiar şi în asemenea tentative patriotice, fireşti şi din punctul de vedere al poliţiei, poetul se întrerupe:

> Doar nu sînt nebun să-mi bat capul din cauza statului,
> De ce există magistraţi care trebuie să se îngrijească de el?

Iar dacă privim lucrurile în ansamblu, va fi dificil să găsim o comedie mai inofensivă din punct de vedere politic decît cea romană a secolului al VI-lea. O excepţie remarcabilă o oferă cel mai vechi autor de comedie roman de renume, Gnaeus Naevius. Cu toate că nu a scris comedii romane originale, puţinele fragmente care ni s-au păstrat sînt totuşi bogate în aluzii la stările sociale şi persoane romane. Printre altele, el şi-a permis nu numai să-l ridiculizeze pe un

anumit pictor, pe nume Theodotos, ci chiar să i se adreseze învingătorului de la Zama cu următoarele versuri:

> Acela chiar, care a realizat deseori, glorios, lucruri măreţe,
> Ale cărui fapte trăiesc încă, a cărui prestanţă este singură recunoscută de popoare,
> Pe acela propriul tată l-a dus de la amantă în cămaşă.

Aşa cum reiese din cuvintele: „Astăzi vrem să rostim cuvinte libere la sărbătoarea libertăţii”, el a scris, probabil, deseori versuri nepermise şi a pus întrebări periculoase, de genul: „Cum a fost posibil ca un asemenea stat puternic să fie atît de repede ruinat de noi?”, la care răspundea cu o enumerare a greşelilor politice, ca, de exemplu, „Au venit noii oratori, adolescenţi neghiobi”.

Dar poliţia romană nu era dispusă, precum cea din Atena, să se treacă cu vederea invectivele teatrale şi diatribele politice, nici chiar să le îngăduie. Naevius a fost închis pentru excese de acest fel pînă cînd şi-a răscumpărat păcatele în mod public în alte comedii. Asemenea animozităţi l-au determinat, probabil, să-şi părăsească patria; succesorii lui însă au fost avertizaţi de exemplul său; unul dintre aceştia spune destul de explicit că nu-i arde nicidecum să se supună interdicţiei involuntare de a scrie, asemenea colegului Naevius. În felul acesta, fapt care nu este mai puţin singular decît înfrîngerea lui Hannibal, într-o epocă definită de cele mai intense frămîntări naţionale, s-a născut o comedie naţională lipsită de orice element politic.

Dar poezia romană s-a sufocat în cadrul acestor limite atît de îngust şi exact trasate de către morală şi poliţie. Naevius a caracterizat statutul poetului de sub sceptrul Lagizilor sau Seleucizilor ca fiind, pe bună dreptate, demn de invidiat în comparaţie cu cel al poetului din libera Romă. Succesul fiecărei piese era determinat, bineînţeles, de calitatea originalului urmat şi de talentul compilatorului; dar în mijlocul întregii varietăţi, toate traducerile trebuie să fi concordat în anumite trăsături principale, avînd în vedere că toate comediile trebuiau să corespundă aceloraşi

condiţii impuse de regizare şi se adresau aceluiaşi public. Întotdeauna tratarea în ansamblu, ca şi în detaliu era cu desăvîrşire neîngrădită; şi era necesar să fie aşa. Dacă piesele originale se reprezentau în faţa aceleiaşi societăţi care le copiase, aceasta exercitînd farmecul cel mai puternic, atunci auditorul roman al acestei epoci era atît de deosebit de cel attic, încît nici nu era capabil, pentru a nu ascunde adevărul, să înţeleagă corect această lume străină. Romanul n-a înţeles nici delicateţea şi umanitatea, nici sentimentalismul şi visul ascuns ale vieţii domestice a elenilor. Lumea sclavilor era cu totul diferită; sclavul roman era un obiect de uz casnic, cel attic, un servitor; acolo unde se încheiaseră căsătorii între sclavi sau unde stăpînul purta o conversaţie umană cu sclavul său, traducătorii romani îşi rugau publicul să nu se simtă ofensat, întrucît asemenea lucruri erau cotidiene la Atena; într-o epocă ulterioară, atunci cînd s-a compus comedii în haină romană, rolul sclavului abil a trebuit să fie abandonat, deoarece publicul roman nu putea să accepte asemenea sclavi care-i ignorau şi-i dădăceau pe stăpînii lor. Rolurile care ilustrau stările şi caracterele dintr-o bucată sau mai poznaşe au suportat aceste trăsături mai bine decît cele care ilustrau figuri pretenţioase ale vieţii de toate zilele; dar şi din rîndul acestora imitatorul roman trebuia să elimine multe şi, probabil, pe cele mai atractive şi originale, ca, de exemplu, pe Thais, pe vrăjitoarea lunii, pe poetul cerşetor al lui Menandru, şi să se mărginească cu predilecţie la acele profesii străine cu care luxul mesei greceşti, deja general răspîndit la Roma, familiarizase publicul roman. Dacă bucătarul şi parazitul sînt prezentaţi cu atîta preferinţă şi vivacitate în comedia lui Plautus, atunci lucrul acesta se explică prin faptul că bucătarii greci îşi ofereau de pe atunci, zilnic, serviciile lor în forul roman, Cato crezînd de cuviinţă să includă în instrucţiunile pentru administratorul său şi interdicţia de a întreţine un parazit. La fel, traducătorul elegantei conversaţii attice nu putea să se folosească de o mare parte din original. Cetăţeanul şi agricultorul roman se aflau în faţa depravării rafinate a Atenei asemenea micului burghez german în faţa misterelor „Palais Royal”-ului. O ştiinţă a bucătăriei era pentru el un lucru de neînţeles; mesele au rămas, fireşte, şi în

imitaţia romană deosebit de numeroase, dar pretutindeni domină, deasupra variatelor prăjituri şi rafinatelor sosuri şi feluri de peşte, zdravăna friptură de porc romană. Iar în ceea ce priveşte şaradele şi cîntecele de pahar, retorica şi filozofia elenă, care deţineau un rol atît de important în originale, le întîlnim în imitaţia romană numai din cînd în cînd, ca o palidă urmă a acestora. Mutilarea pe care imitatorii romani erau obligaţi s-o opereze în originale din cauza publicului diferit îi conducea inevitabil la suprimare şi o rearanjare incompatibile cu o compoziţie artistică. Constituia o obişnuinţă nu numai eliminarea unor roluri întregi din original, dar şi introducerea altora din comedii ale aceluiaşi sau ale altui autor; ceea ce, avînd în vedere alcătuirea raţională a originalelor, personajele şi motivele lor invariabile, nu este atît de grav precum pare. Poeţii, cel puţin în timpurile mai îndepărtate, îşi permiteau cele mai ciudate libertăţi în privinţa compoziţiei. Acţiunea, fără de cusur de altfel, a lui *Stichus* (pusă în scenă în anul 554, **200**), constă în aceea că două surori, care sînt constrînse de tatăl lor să divorţeze de soţii lor plecaţi, se complac în rolul Penelopei, pînă cînd aceştia revin cu cîştiguri însemnate şi cu o fată drăguţă drept cadou pentru socrul lor. În *Casina*, care s-a bucurat de un succes deosebit la public, mireasa, care a oferit numele piesei şi în jurul căreia se ţese intriga, nu apare deloc, iar deznodămîntul este povestit foarte naiv în cadrul epilogului ca „petrecîndu-se mai tîrziu înăuntru”. În general, intriga este deseori întreruptă atunci cînd începe să se complice, o idee începută este abandonată şi apar multe alte asemenea trăsături caracteristice unei arte care nu ajunsese încă la maturitate. Cauza acestora trebuie să fie căutată nu atît în stîngăcia imitatorilor romani, cît mai ales în indiferenţa publicului roman faţă de legile estetice. Însă gustul se formează cu timpul. Plautus a acordat în piesele de mai tîrziu mai multă atenţie compoziţiei, iar *Captivi*, de exemplu, *Pseudolus* şi cele două *Bacchides* sînt, în felul lor, concepute cu măiestrie. Succesorului său, Caecilius, de la care nu ne-au parvenit piese, îi mergea faima de a se fi distins îndeosebi prin tratarea mai artistică a subiectului. În tratarea detaliilor, între străduania poetului de a fi cît mai explicit în faţa auditoriului roman şi dispoziţiile din partea

poliţiei de a conferi pieselor trăsături cît mai exotice s-au produs cele mai bizare contraste. Zeii romani, termenii sacrali, militari şi juridici ai romanilor apar în lumea greacă într-o lumină stranie; edilii şi *tresviri* se întîlnesc cu agoranomi şi demarhi într-o manieră grotescă; piese, a căror acţiune se petrece în Etolia sau Epidamnos, îl transpun pe spectator, fără scrupule, pe Velabrum şi pe Capitoliu. O asemenea cîrpitură a nuanţelor romane locale pe fondul grecesc este deja o barbarizare; dar aceste interpolări, deseori nostime în naivitatea lor, sînt mult mai suportabile decît transformarea completă a piesei în grosolănie, care le părea necesară imitatorilor din cauza totalei lipse de educaţie attică a publicului. Ce-i drept, şi în rîndul poeţilor neo-attici se găsesc mulţi greu de depăşit în bădărănie; piese precum cea a lui Plautus, *Asinaria*, nu-şi datorează platitudinea şi vulgaritatea doar traducătorului. În comedia romană predomină însă motivele obscene în atare măsură, încît traducătorii ori au interpolat, ori au compilat într-un mod foarte unilateral. În numărul mare al loviturilor de bici aplicate sclavilor se recunoaşte foarte bine doctrina domestică a lui Cato, aşa cum opoziţia categorică faţă de femei se reliefează foarte bine în necurmatele satire îndreptate împotriva soţiilor. Dintre glumele de invenţie proprie, cu care compilatorii romani au crezut de cuviinţă să pigmenteze eleganta conversaţie attică, se găsesc multe de o incredibilă absurditate şi grosolănie. Dimpotrivă, în ceea ce priveşte prelucrarea metrică, versul flexibil şi sonor onorează, în general, imitatorii. Dacă trimetrul iambic, care predomină în originale, fiind singurul corespunzător moderatului ton al conversaţiei, a fost înlocuit deseori cu tetrametrul iambic sau trohaic în forma latină, atunci cauza acestui fapt trebuie căutată nu atît în stîngăcia imitatorului, care ştia să mînuiască trimetrul cu abilitate, cît în gustul neformat al romanilor care preferau sonoritatea măreaţă a versului lung chiar şi acolo unde era improprie. În fine, înscenarea pieselor poartă aceeaşi pecete a indiferenţei faţă de cerinţele estetice atît din partea regiei, cît şi a publicului. Dramaturgia antecesorilor, care renunţase la mimica propriu-zisă din cauza vastităţii teatrului şi reprezentării în timpul zilei, care folosise bărbaţi pentru a juca rolurile feminine şi care

necesita stringent o amplificare artificială a vocii actorului, se baza, din punct de vedere scenic şi acustic, în întregime pe folosirea măştilor rezonante. Acestea erau cunoscute şi la Roma; cu ocazia spectacolelor diletanţilor, actorii apăreau, fără excepţie, mascaţi. Dar actorii care reprezentau piesele greceşti nu aveau aceste măşti, fără îndoială mult mai artistice şi imperios necesare; acest fapt, asociat cu acustica defectuoasă a scenei, nu numai că-l silea pe actor să-şi forţeze vocea peste măsură, dar îl determinase pe Livius să recurgă la expedientul, neartistic, dar inevitabil, de a lăsa ca fragmentele cîntate să fie interpretate de către un cîntăreţ care nu aparţinea grupului de actori, iar actorul, în rolul căruia figurau, trebuia să le însoţească numai prin pantomimă. Organizatorii sărbătorilor romane erau la fel de puţin dispuşi să investească sume însemnate în decoruri şi în maşini. Scena attică reprezenta în planul al doilea cu regularitate o stradă mărginită de case şi nu avea decoruri mobile; dar, în afara altor mecanisme, ea avea totuşi o instalaţie pentru a deplasa pe scena principală o alta mai mică, reprezentînd, de exemplu, interiorul unei case. Teatrul roman nu era încă înzestrat cu asemenea mecanisme şi, de aceea, nu-l putem acuza pe autor dacă totul, chiar şi naşterea, se petrecea în stradă.

Aceasta era structura comediei romane în secolul al VI-lea. Modalitatea în care piesele greceşti au fost transpuse la Roma ne oferă, din punct de vedere istoric, o imagine de nepreţuit despre nivelul de cultură diferit al celor două naţiuni; în ceea ce priveşte însă evaluarea estetică, dar şi morală, originalul nu era la înălţime, iar imitaţia cu mult mai prejos acestuia. Lumea cerşetorilor, oricît de mult imitatorii romani s-au putut folosi de ea, părea la Roma totuşi exilată şi străină, lipsită de caracteristicile ei cele mai subtile; comedia nu se mai afla pe tărîmul realităţii, ci persoanele şi situaţiile păreau a fi amestecate arbitrar şi indiferent precum un joc de cărţi – pictură a vieţii în original, ea deveni o caricatură în imitaţie. Sub o regie care era capabilă să anunţe un *agon* grec cu muzică de flaut, trupe de dansatori, tragicieni şi atleţi şi să-l transforme pînă la urmă într-o încăierare (p. 503), în faţa unui public care, după cum se lamentau încă poeţii de mai tîrziu, evada în masă din teatru dacă

putea să vadă pugilişti sau echilibrişti sau chiar gladiatori, poeţii, angajaţi plătiţi, cu o poziţie socială inferioară, cum erau cei romani, erau obligaţi, în pofida mai bunelor convingeri proprii şi a gustului format, să se adapteze mai mult sau mai puţin frivolităţii şi bădărăniei dominante. Cu toate acestea, s-a putut întîmpla ca din rîndul lor să se ridice indivizi dăruiţi cu vigoare şi prospeţime, care au putut să reprime, cel puţin parţial, elementele străine şi artificioase şi să ajungă ei înşişi la creaţii semnificative. În fruntea acestora se află Gnaeus Naevius, primul roman care merită să fie numit poet şi care, în măsura în care ne putem permite un verdict, luînd în considerare relatările păstrate şi puţinele fragmente ale operelor sale, a fost, după toate aparenţele, unul dintre talentele cele mai ciudate şi mai remarcabile din literatura romană în general. Contemporan mai tînăr al lui Andronicus – activitatea sa poetică a început cu mult înainte şi s-a încheiat, probabil, abia după războiul cu Hannibal –, a fost în general influenţat de către acesta; aşa cum se obişnuieşte în toate literaturile artificiale, cultiva şi el, simultan, toate genurile literare introduse de către predecesorii săi: epopee, tragedie şi comedie, urmîndu-le exemplul şi în metrică. Între cei doi poeţi există totuşi o deosebire imensă. Naevius nu era nici libert, nici pedagog şi nici actor, ci un cetăţean onorabil, cu toate că nu era nobil, aparţinînd probabil uneia dintre comunităţile latine ale Campaniei şi participînd ca soldat în primul război punic. În contrast profund faţă de Livius, limba lui Naevius este domoală şi pură, eliberată de orice stîngăcie şi afectare, şi pare să ocolească voit tonul patetic, chiar şi în tragedie; versurile, în ciuda frecventului hiat şi a altor licenţe înlăturate mai tîrziu, curg lin şi plăcut. Dacă cvasi-poezia lui Livius s-a născut, ca şi cea a lui Gottsched la noi, din impulsuri în întregime exterioare şi nu a părăsit niciodată poteca bătută de către greci, succesorul său a eliberat poezia romană şi a localizat cu veritabila baghetă magică a poetului acele surse unice din care a putut să se iveească o adevărată poezie naţională în Italia: istoria naţională şi comicăria. Poezia epică nu mai oferea doar un manual pedagogului, ci se adresa cu merite proprii publicului care auzea şi citea. Poezia scenică fusese pînă atunci, la fel ca şi confecţionarea

costumelor, o îndeletnicire suplimentară a actorului sau o activitate care îl delecta; odată cu Naevius, relaţia s-a inversat şi actorul a devenit subordonatul poetului. Activitatea sa poetică este caracterizată de o notă cu totul naţională. Ea se remarcă cu pregnanţă în drama sa gravă şi în epopeea sa naţională, despre care vom vorbi mai jos. Dar aceasta apare şi în comedii care, dintre toate creaţiile sale poetice, par să fi corespuns cel mai bine talentului său şi să se fi bucurat de cel mai mare succes (p. 614). Numai considerente exterioare l-au determinat, probabil, să se apropie de originalele greceşti, însă aceasta nu l-a împiedicat să-şi depăşească cu mult succesorii şi, probabil, şi originalele insipide, prin prospeţimea vervei sale şi prin interesul pentru problemele prezente, şi să revină, într-un anumit sens, în matca comediei aristofaniene. El a intuit foarte bine – şi a exprimat-o şi în epitaful său – ce beneficii îi datorează naţiunea:

> Dacă zeilor, din cauza oamenilor, li s-ar cuveni să poarte doliu,
> Pe poetul Naevius l-ar deplînge divinele Camene;
> Întrucît, de cînd a plecat în lumea tenebrelor,
> Dispărut-a din Roma faima limbii latine.

Un limbaj atît de orgolios din partea bărbatului şi poetului nu pare deplasat în gura unuia care a trăit războaiele împotriva lui Hamilcar şi Hannibal, purtînd el însuşi sabia, şi care a găsit pentru timpurile acelea agitate şi înălţate de triumfuri grandioase o poetică expresie care, deşi nu era de forma cea mai elevată, era totuşi abilă, sănătoasă şi naţională. Mai sus am relatat (p. 615) la ce sîcîieli a fost expus din această cauză din partea autorităţilor şi cum, obligat să părăsească Roma, neîndoielnic în urma acestora, şi-a sfîrşit viaţa la Utica. Şi în acest caz, viaţa individuală a fost sacrificată binelui public, iar frumosul utilului. Contemporanul său mai tînăr, Titus Maccius Plautus (500?-570, **254**?-**184**), pare să fi fost mult inferior, atît în privinţa poziţiei exterioare, cît şi în cea a harului poetic. Născut în micul oraş Sassina, la origine umbrian, dar pe atunci, poate, deja latinizat, el trăia la Roma ca actor şi, mai apoi, după ce şi-

a pierdut cîştigul astfel obţinut în speculaţii mercantile, ca poet compilînd comedii greceşti, fără a cultiva alte genuri literare şi, probabil, fără a ridica pretenţii în privinţa titlului de autor. În Roma acelor timpuri pare să fi existat un număr apreciabil de astfel de compilatori de profesie ai comediilor; dar numele lor, mai ales deoarece, în general, nu-şi publicau piesele, s-a pierdut, iar piesele păstrate din acest repertoriu au trecut mai tîrziu asupra numelui celui mai popular dintre ei, cel al lui Plautus. Literaţii secolului următor au numărat pînă la 130 de piese „plautiene", dintre care, în orice caz, cea mai mare parte a fost numai revizuită de către Plautus sau nu are nici o legătură cu el; nucleul acestora mai există încă. Este foarte greu, dacă nu imposibil, să ne formăm o imagine justă despre caracteristicile poetice ale compilatorului, întrucît originalele nu s-au păstrat. Faptul că traducătorii preluau fără discernămînt piese bune şi proaste, că ei erau subordonaţi publicului şi poliţiei, că adoptau faţă de exigenţe estetice aceeaşi indiferenţă pe care o manifesta şi auditoriul lor, transformînd originalele de dragul acestuia în piese burleşti şi vulgare, sînt reproşuri care se adresează mai mult întregii oficine de traduceri decît compilatorilor individuali. În schimb, putem lua drept trăsături particulare ale lui Plautus mînuirea măiastră a limbii şi ritmurile variate, o rară iscusinţă în a alcătui şi a fructifica situaţiile astfel încît să producă un efect dramatic, dialogul întotdeauna cizelat, deseori de neîntrecut şi, înainte de toate, de o neviciată şi largă veselie care produce efecte comice irezistibile prin glumele sale oportune, prin bogatul său repertoriu de sudălmi, prin folosirea de cuvinte hazlii, prin descrieri şi situaţii frapante, deseori mimate – calităţi care, credem, sînt definitorii pentru fostul actor. Fără îndoială, şi din acest punct de vedere traducătorul mai mult a reprodus din original decît a creat el însuşi; ceea ce poate fi atribuit cu certitudine traducătorului este, cu îngăduinţă spus, mediocru. Dar prin aceasta înţelegem de ce Plautus a devenit şi a rămas adevăratul poet naţional al Romei, centrul scenei romane, şi de ce, chiar după dispariţia lumii romane, teatrul a revenit deseori la piesele sale. Pentru noi este şi mai dificil să ne formăm o opinie proprie asupra celui de-al treilea şi ultimului poet comic al

acestei epoci, Statius Caecilius – căci şi Ennius a scris, e drept, comedii, dar fără nici un succes. El deţinea aceeaşi poziţie socială şi avea aceeaşi profesie ca şi Plautus. Născut în ţara celţilor, în apropiere de Mediolanum, a ajuns la Roma odată cu prizonierii de război insubri (pp. 384-385, 462) şi a trăit aici ca sclav, ulterior ca libert, prelucrînd comedii greceşti pentru teatru, pînă la moartea sa, după toate probabilităţile prematură (586, **168**). Limba sa nu a fost pură, presupunem, din cauza originii sale; în schimb, s-a străduit, precum am menţionat, să făurească o compoziţie mai severă. Piesele sale au fost primite cu răceală de contemporani, iar publicul unor timpuri mai recente l-a abandonat, de asemenea, pe Caecilius în favoarea Plautus şi Terentius. Dacă criticii adevăratei vîrste literare a Romei, epoca lui Varro şi Augustus, i-au rezervat totuşi primul loc în rîndul compilatorilor de comedii greceşti, explicaţia trebuie căutată în faptul că mediocritatea criticii preferă unui talent autentic înrudita mediocritate poetică. Această critică artistică l-a protejat probabil pe Caecilius numai pentru că era mai riguros decît Plautus şi mai viguros decît Terentius, pe cînd el ar fi putut fi foarte bine inferior amîndurora.

Dacă, aşadar, istoricul literar, cu toată recunoaşterea talentului respectabil al poeţilor comici romani, nu poate identifica în repertoriul lor de traduceri un produs de o importanţă sau de o puritate cu adevărat artistică, judecata istorico-morală asupra acestui fapt trebuie să fie obligatoriu mult mai severă. Comedia elenă, care se află la baza acestui repertoriu, avea o valoare morală scăzută, întrucît corespundea nivelului de corupţie a publicului său; teatrul roman însă, într-o epocă în care se oscila între vechea severitate şi recenta corupţie, era, concomitent, înalta şcoală atît a elenismului, cît şi a viciului. Această comedie attico-romană cu a sa prostituare a trupului şi a sufletului pe care o decora cu numele de dragoste, tot atît de imorală prin lipsa de pudoare, cît şi prin sentimentalismul ei, cu mărinimia ei repugnantă şi nefirească, cu glorificarea invariabilă a vieţii de cîrciumi, cu amestecul de grosolănie rurală şi rafinament străin a constituit o liturghie continuă a demoralizării romano-elene şi a fost resimţită ca atare. O mărturie

despre aceasta ne-o păstrează epilogul din *Captivi* de Plautus:

> Această comedie pe care o văzurăţi, este neprihănită cu desăvîrşire:
> Nu există procese, nu există intrigi amoroase,
> Nici substituiri de copii, nici înşelătorii de bani,
> Fiul nu-şi răscumpără iubita fără voinţa tatălui.
> Rareori vreun poet născoceşte asemenea comedii
> Care-i fac pe cei buni mai buni. Aşadar, dacă piesa v-a plăcut,
> Dacă noi, actorii, vă placem, lăsaţi ca aceasta să fie semnul:
> Cel care este bine-crescut să ne aplaude drept răsplată pentru jocul nostru.

De aici decurge opinia partidei reformei morale despre comedia greacă; şi se poate adăuga că şi în acei corbi albi, comediile morale, moralitatea era de asemenea natură, încît servea numai la ridiculizarea cu atît mai sigură a inocenţei. Cine poate să pună la îndoială faptul că aceste drame au conferit corupţiei un impuls practic? Atunci cînd regele Alexandru declara că nu găseşte nici o desfătare la o asemenea comedie pe care autorul i-o citea, poetul se scuză, spunînd că vina nu-i a lui şi nici a regelui; pentru a putea savura o asemenea piesă trebuie să fii obişnuit cu beţia şi cu bătaia dată sau primită din cauza unei fete. Omul acesta şi-a cunoscut meseria; dacă cetăţenii romani au prins aşadar, cu timpul, gust pentru aceste comedii greceşte, atunci se înţelege în schimbul cărui preţ. Guvernul roman nu poate fi acuzat că a făcut atît de puţin în favoarea acestei poezii, ci că a tolerat-o în general. Şi fără amvon viciul este destul de puternic, dar nu putem motiva prin aceasta ridicarea amvonului. Distanţarea persoanelor şi instituţiilor romane de un contact nemijlocit cu comedia elenizantă era mai degrabă un paliativ decît o apărare serioasă. Mai mult, comedia ar fi dăunat mai puţin din punct de vedere moral, dacă i s-ar fi lăsat frîu liber, astfel încît vocaţia poetului să fie înnobilată şi să se fi dezvoltat o poezie romană relativ independentă; căci şi poezia este o forţă morală, iar dacă provoacă răni adînci, ea este capabilă să şi vindece multe. Ca şi

în alte împrejurări, guvernul roman a înfăptuit şi în acest domeniu prea puţin, dar şi prea mult; neutralitatea politică şi ipocrizia morală a poliţiei teatrale au contribuit şi ele substanţial la decadenţa uluitor de rapidă a naţiunii romane.

Chiar dacă guvernul roman îi interzicea poetului comic să prezinte realităţile oraşului său natal şi să-i aducă pe cetăţenii acestuia pe scenă, naşterea unei comedii naţionale latine n-a fost totuşi cu totul reprimată, întrucît, în această perioadă, cetăţenii romani încă nu se confundau cu naţiunea latină şi, aşa cum poetul îşi putea imagina piesele la Atena sau Massalia, el putea s-o facă şi în oraşele italice de drept latin. Într-adevăr, astfel va lua naştere comedia latină originală (*fabula togata*), iar Titinius, primul autor de astfel de piese care a putut fi identificat, a trăit probabil la sfîrşitul epocii. Această comedie se baza, de asemenea, pe fundamentul intrigii neo-attice, dar ea nu era o traducere, ci o transcriere; scena piesei era situată în Italia, iar actorii purtau veşmînt naţional, toga (p. 297). Aici, viaţa şi obiceiurile latine se impun cu o prospeţime aparte. Piesele îşi plasează acţiunea în mijlocul vieţii civile a Latiumului central, precum o demonstrează titlurile – *Harpista sau fata din Ferentinum*, *Flautista*, *Jurista*, *Dărăcitorii* – şi o confirmă unele incidente particulare – de exemplu, un mic burghez lasă să i se confecţioneze nişte pantofi după modelul sandalelor regilor albani. Rolurile feminine sînt prevalente faţă de cele bărbăteşti. Cu un veritabil orgoliu latin, poetul readuce în prim-plan marea epocă a războiului lui Pyrrhos şi se uită cu dispreţ la noii vecini latini „Care vorbesc osca şi volsca, întrucît nu ştiu latina".

Această comedie aparţine scenei capitalei în aceeaşi măsură ca şi comedia greacă; numai că în sînul ei trebuie să căutăm acea opoziţie regională faţă de viaţa şi viciile marelui oraş, care apare concomitent la Cato şi, mai tîrziu, la Varro. La fel cum în comedia germană, care are ca punct de plecare comedia franceză (precum cea romană se situează faţă de cea attică), franţuzoaica Lissete a fost în curînd înlocuită de femeiuşca Franziska, această comedie naţională latină se alătură, dacă nu cu aceeaşi vigoare poetică, atunci cu aceeaşi tendinţă şi, poate, cu acelaşi succes comediei grecizate a Romei.

Tragedia greacă, la fel ca şi comedia, a apărut la Roma tot în cursul acestei epoci. Aceasta a constituit o achiziţie mai preţioasă şi, într-o anumită privinţă, mai uşoară decît comedia. Epopeea greacă, mai ales cea homerică, nu era necunoscută romanilor, fiind împletită cu propriile lor legende naţionale; iar străinul receptiv era, în general, mai deschis lumii ideale a miturilor eroice decît tîrgului de peşte al Atenei. Cu toate acestea, şi tragedia a servit, chiar dacă nu atît de pregnant, ba chiar mai puţin vulgar, la dezvoltarea spiritului antinaţional şi elenizant; la aceasta a contribuit decisiv faptul că scena tragică greacă a acestor timpuri a fost dominată de către Euripides (274-348, **480-406**). Nu este aici locul să facem un portret complet al acestui bărbat remarcabil şi să notăm influenţa sa şi mai remarcabilă asupra contemporanilor şi posterităţii; dar mişcarea intelectuală a epocii greceşti tîrzii şi a celei greco-romane a fost influenţată de el în asemenea măsură, încît trebuie neapărat să schiţăm cel puţin trăsăturile principale ale structurii sale spirituale. Euripides se numără printre acei poeţi care ridică poezia într-adevăr la un nivel superior, dar care aduc la acest progres mai degrabă intuiţia corectă a ceea ce trebuie să fie decît capacitatea de a crea. Maxima plină de înţeles care rezumă, atît din punct de vedere moral, cît şi poetic, întregul conţinut al tragediei, „acţiunea înseamnă suferinţă”, este, bineînţeles, valabilă şi pentru tragedia antică; ea îl reprezintă pe omul în acţiune, dar individualizarea îi este străină. Neîntrecuta măreţie cu care la Eschil se desfăşoară lupta omului cu destinul se bazează în principal pe faptul că fiecare dintre forţele opuse este concepută numai în cadrul întregului; caracterele umane ale lui Prometeu şi Agamemnon poartă numai cîteva nuanţe de individualizare poetică. Sofocle sesizează într-adevăr natura umană în tipurile ei cele mai generale : regele, bătrînul, sora; dar nici una dintre figurile sale nu reprezintă microcosmosul uman în întreaga sa complexitate. Aici se atinge un ţel înalt, dar nu cel mai înalt; descrierea integrală a omului şi împletirea acestor figuri singulare, plăsmuite în sine, într-o totalitate superioară, poetică, constituie o perfecţiune rar întîlnită şi, sub acest raport, comparaţi cu Shakespeare, Eschil şi Sofocle, reprezintă trepte inferioare ale

devenirii poetice. Dar cînd Euripides încearcă să-l înfăţişeze pe om aşa cum este, progresul realizat este de natură mai degrabă logică şi, într-un anumit sens, istorică decît poetică. El a reuşit să distrugă tragedia antică, nu s-o creeze pe cea modernă. Pretutindeni el s-a oprit la jumătatea drumului. Măştile, prin care expresia vieţii sufleteşti este transpusă din sfera individuală în cea generală, sînt tot atît de necesare tragediei tipice a Antichităţii, pe cît sînt de incompatibile cu tragedia de caracter; Euripides le-a conservat însă. Cu o cumpătare demnă de admirat, tragedia mai veche n-a prezentat niciodată elementul dramatic, căruia nu-i putea permite o evoluţie neînfrînată, în stare pură, ci îl lega, pentru a spune aşa, întotdeauna prin teme epice de lumea supranaturală a zeilor şi a eroilor sau prin corurile lirice. Se simte că Euripides a încercat să sfarme aceste lanţuri; el şi-a ales subiectele cel puţin din epocile semi-istorice, iar corurile sale au suferit un asemenea regres, încît au fost deseori suprimate în reprezentaţiile ulterioare, şi nu în detrimentul piesei; cu toate acestea, el nu şi-a coborît personajele cu totul pe tărîmul realităţii şi n-a abandonat nici corul în întregime. Întru totul şi pretutindeni el este reprezentantul unei epoci a celor mai grandioase mutaţii istorice şi filozofice, pe de o parte, şi a tulburării izvorului originar al oricărei poezii, curatul şi sănătosul sentiment naţional, pe de alta. Dacă pietatea venerabilă a tragicienilor mai vechi se revarsă asupra pieselor ca o rază cerească, dacă orizontul îngust al elenilor mai vechi îşi exercită şi asupra auditoriului forţa sa liniştitoare, atunci lumea euripidiană apare în crepusculul speculaţiei pe cît de demitologizată, pe atît de pătrunsă de reflecţii şi pasiuni sumbre ce străfulgeră prin norii grei. Vechea credinţă lăuntrică în destin a dispărut; soarta domină cu putere despotică exterioară şi, scrîşnind, sclavii îşi poartă lanţurile. Acea necredinţă, care este credinţa exasperată, vorbeşte cu o forţă demonică din sufletul acestui poet. Astfel, poetul n-a putut ajunge niciodată la o concepţie plastică în stare să-l copleşească pe el însuşi şi niciodată la un efect de ansamblu cu adevărat poetic; din această cauză, el se ocupă mai puţin de compoziţia tragediilor sale, ba deseori a ignorat-o cu totul, neoferind pieselor un centru, nici prin acţiune şi nici printr-un

personaj. Metoda neglijentă de a construi intriga prin intermediu prologului şi de a o rezolva printr-o intervenţie divină sau altă platitudine asemănătoare a fost introdusă de fapt de către Euripides. Toate efectele pieselor sale decurg din detaliu, iar aici totul este într-adevăr folosit cu mare măiestrie, pentru a suplini absenţa de neînlocuit a întregului poetic. Euripides este un maestru în aşa-numitele efecte care poartă un colorit senzual-sentimental şi care stimulează senzualitatea deseori printr-un moment deosebit de atrăgător, ca, de exemplu, combinarea subiectelor de dragoste cu crima sau incestul. Descrierea Polyxenei care nu se opune morţii sau a Fedrei care se stinge încet din cauza dragostei neîmplinite, mai ales cea splendidă a bacanţilor în extaz mistic sînt, în genul lor, de o neîntrecută frumuseţe; dar ele nu sînt pure nici din punct de vedere artistic, nici sub aspect moral, iar dacă Aristofan îi reproşează poetului că n-ar fi capabil să descrie o Penelopă, el are perfectă dreptate. Înrudită cu aceasta este introducerea compasiunii în tragediile euripidiene. În timp ce eroii săi degeneraţi, precum Menelaos în *Helena*, Andromaca, Electra ca ţărancă săracă, comerciantul bolnav şi ruinat Telephos, sînt respingători sau ridicoli – de regulă, şi una, şi alta –, piesele care rămîn mai mult în atmosfera realităţii comune, trecînd din sfera tragediei în cea a mişcătoarei drame de familie sau în cea a comediei sentimentale, precum *Ifigenia în Aulida, Ion, Alcestis*, sînt poate operele care, judecînd după numărul lor considerabil, lasă impresia cea mai îmbucurătoare. De asemenea, poetul încearcă, foarte frecvent, dar cu mai puţin succes, să introducă în operă un interes intelectual. De aici rezultă acţiunea complicată care nu-şi propune, precum tragedia mai veche, să înduioşeze sufletul, ci mai mult să ţină trează curiozitatea; de aici dialogul voit dialectic, aproape insuportabil pentru noi, neatenienii; de aici, înainte de toate, psihologia lui Euripides care nu se întemeiază nicidecum pe o putere de retrăire umană nemijlocită, ci pe judecăţi raţionale. *Medeea* sa este luată din realitate, cel puţin întrucît înainte de plecare este înzestrată cu banii de drum necesari; despre zbuciumul sufletesc între dragostea de mamă şi invidie cititorul de bună-credinţă nu va găsi mult la Euripides. Dar, înainte

de toate, în tragediile lui Euripides efectul poetic este înlocuit cu cel tendenţios. Fără a intra nemijlocit în problemele zilei şi avînd în vedere mai mult dificultăţile sociale decît cele politice, Euripides se alătură, prin consecinţele legitime care derivă din principiile sale, radicalismului politic şi filozofic al timpurilor sale şi este primul şi supremul apostol al noului umanism cosmopolit care va sfărîma vechea viaţă atenian㠹. Pe acestea se bazează atît opoziţia pe care poetul ateu şi neattic a întîlnit-o la contemporanii săi, cît şi entuziasmul neţărmurit cu care generaţia mai tînără şi străinătatea l-au receptat pe poetul emoţiei şi dragostei, al sentenţei şi tendinţei, al filozofiei şi umanismului. Odată cu Euripides, tragedia greacă şi-a depăşit propria sferă şi, în consecinţă, s-a prăbuşit; dar succesul poetului cosmopolit a fost mărit tocmai prin această circumstanţă, întrucît, concomitent, şi naţiunea s-a autodepăşit, prăbuşindu-se şi ea. Critica lui Aristofan era probabil justă atît din punct de vedere moral, cît şi din cel poetic; dar poezia nu acţionează asupra istoriei în măsura valorii ei absolute, ci în măsura în care se identifică cu spiritul timpului, iar în această privinţă Euripides este de neîntrecut. Astfel, s-a ajuns pînă acolo încît Alexandru îl citea cu sîrguinţă, Aristotel dezvolta conceptul poetului tragic luîndu-l drept model, arta plastică şi poetică a Atenei din ultimele timpuri îi datorează originea, în timp ce noua comedie attică nu făcea nimic altceva decît să-l transpună pe Euripides în sfera comicului, iar şcoala de pictură, pe care o recunoaştem după ceramica pictată de dată mai recentă, nu se mai inspira din vechile epopei, ci din tragediile euripidiene; în fine, cu cît vechea Eladă se retrăgea din faţa noului elenism, faima şi influenţa poetului creştea necontenit, iar spiritualitatea greacă din străinătate – din Egipt, ca şi din Roma – era înrîurită mijlocit şi nemijlocit de către Euripides.

Elenismul euripidean a ajuns la Roma pe căile cele mai diverse şi a produs aici un efect mai rapid şi mai profund prin mijloace indirecte decît prin forma propriu-zisă a traducerii. Scena tragică n-a apărut la Roma cu mult în urma comediei (p. 608); dar atît cheltuielile mult mai însemnate necesare pentru punerea în scenă a unei tragedii, care au fost luate în considerare cel puţin în timpul

războiului lui Hannibal, cît şi înclinaţiile publicului (p. 610) au frînat dezvoltarea tragediei. În comediile lui Plautus, aluziile la tragedii nu sînt tocmai frecvente şi cele mai multe indicaţii asupra acestora au fost preluate, probabil, din originale. Primul şi unicul poet tragic al acestei epoci, care s-a bucurat de succes, a fost contemporanul mai tînăr al lui Naevius şi Plautus, Quintus Ennius (515-585, **239-169**), ale cărui piese au fost ironizate de poeţii comici ai vremii sale, fiind declamate şi reprezentate de către generaţiile ulterioare pînă în epoca imperială. Teatrul tragic al romanilor ne este mult mai puţin cunoscut decît cel comic; în general, se repetă aceleaşi fenomene pe care le-am sesizat deja în cazul comediei. Repertoriul a rezultat, de asemenea, în principal din traducerea pieselor greceşti. Cu predilecţie se aleg subiecte din asediul Troiei şi din legendele legate nemijlocit de acesta – evident, din cauză că acest ciclu de mituri era unicul familiar publicului roman în baza educaţiei şcolare; pe lîngă acestea, prevalează motivele senzual-sîngeroase: paricidul şi infaticidul, în *Eumenide*, *Alkmacon*, *Kresphontes*, *Melanippe*, *Medeea*, sacrificiul fetelor, în *Polyxena*, *Erechtizii*, *Andromeda*, *Iphigenia*, amintindu-ne totodată că publicul acestor tragedii era obişnuit să asiste la luptele de gladiatori. Caracterele de femei şi spectrele par să fi produs efectul cel mai profund. Cea mai notabilă diferenţă a traducerii romane faţă de original o prezintă, în afara abandonării măştilor, corul. Scena romană, concepută iniţial, probabil, pentru comedia lipsită de cor, nu avea locul special pentru dans (*orchestra*) cu altarul la mijloc, pe care corul grec se desfăşura în timpul spectacolului; pentru a fi mai exacţi, acesta îndeplinea la romani rolul unui fel de parter. Din această cauză, dansul coral cel puţin, cu evoluţiile sale artistice îmbinate cu muzica şi cu declamaţiile, trebuie să fi fost suprimat la Roma şi chiar dacă corul în sine a fost păstrat, el deţinea o importanţă minoră. Bineînţeles că, în detaliu, nu lipsesc inversările metrice, prescurtările şi mutilările; în prelucrarea latină a *Iphigeniei* lui Euripides, de exemplu, corul de femei a fost, fie după modelul unei alte tragedii, fie printr-o născocire proprie a compilatorului, transformat într-un cor de soldaţi. Tragediile latine ale secolului al VI-lea al Romei nu pot fi numite,

fireşte, traduceri reuşite în accepţiunea noastră; cu toate acestea, o tragedie a lui Ennius oferea, probabil, o imagine mult mai veridică asupra originalului lui Euripides, decît o comedie plautină asupra celei a lui Menandru.

Poziţia şi influenţa istorică a tragediei greceşti la Roma sînt cu desăvîrşire analoage efectelor comediei greceşti; şi dacă, potrivit deosebirii necesare dintre cele două genuri literare, tendinţa elenistică apare în tragedie într-o formă mai pură şi mai spirituală, teatrul tragic al acestei epoci şi Ennius, principalul său reprezentant, au relevat cu mai multă hotărîre tendinţa antinaţionalistă şi conştient propagandistică. Ennius, nicidecum cel mai important, dar, cu siguranţă, cel mai influent poet al secolului său, nu era latin după naştere, ci, de fapt, pe jumătate grec. Născut dintr-o familie mesapiană şi cu o educaţie elenă, s-a stabilit la Roma la vîrsta de 35 de ani şi a trăit aici în condiţii modeste, la început ca peregrin, iar din anul 570 (**184**) în calitate de cetăţean), cîştigîndu-şi mijloacele de subzistenţă fie prin lecţiile de latină şi greacă, fie din onorariul pieselor sale, fie din donaţiile acelor notabili romani care, precum Publius Scipio, Titus Flamininus, Marcus Fulvius Nobilior, erau hotărîţi să încurajeze elenismul modern şi să-l răsplătească pe poetul care le celebra faima, dar şi pe cea a strămoşilor lor, şi care îi însoţea pe unii dintre ei în tabăra militară, în calitate de poet al curţii însărcinat să-i preamărească, anticipînd măreţele fapte ce urmau să fie împlinite. El însuşi ne-a descris cu eleganţă faptul că o asemenea profesie impunea condiţia de client. Cosmopolit din necesitate, ca şi prin toate împrejurările vieţii sale, el a ştiut să-şi însuşească particularităţile naţionalităţilor în mijlocul cărora a trăit, ale celei greceşti şi latine, ba şi cele osce, fără a se confunda cu una dintre ele; şi, în timp ce elenismul poeţilor romani timpurii a fost mai degrabă rezultatul decît tendinţa operei lor poetice, ei încercînd, din această cauză, să se situeze mai mult sau mai puţin pe un plan naţional, Ennius, dimpotrivă, cu o limpezime remarcabilă, era conştient de tendinţa sa revoluţionară şi încerca, cu zel evident, să impună curentul noului elenism la italici. Instrumentul care i-a servit cel mai mult pentru aceasta a fost tragedia. Fragmentele care ni s-au

păstrat din tragediile sale arată că întregul repertoriu tragic al grecilor, Echil şi, îndeosebi, Sofocle, îi era bine cunoscut; cu atît mai puţin se datorează accidentului faptul că majoritatea pieselor sale au fost plăsmuite după modelul lui Euripides. La alegerea şi la tratarea lor a fost influenţat neîndoielnic de considerente exterioare; dar nu numai prin acest fapt se poate explica de ce l-a accentuat atît de hotărît pe Euripides în Euripides, de ce a neglijat corurile mai mult decît originalul, de ce a potenţat efectele senzuale mai mult decît grecul, de ce a preluat piese precum *Thyestes* şi *Telephos*, cunoscute atît de bine datorită ironiei nemuritoare a lui Aristofan, împreună cu jalea prinţilor şi cu prinţii lor jalnici, ba chiar şi o piesă precum *Menalippe filozoafa*, în care întreaga acţiune se desfăşoară în jurul absurdităţii religiei populare şi în care transpare tendinţa de combatere a acesteia din punctul de vedere al filozofiei naturale. Împotriva credinţei în miracole – şi aceasta mai ales în fragmentele cu certitudine adăugate de el însuşi – se îndreaptă săgeţile cele mai ascuţite şi tiradele din mulţimea cărora poate servi drept exemplu următoarea:

> Zeii există, fireşte, ceea ce am spus-o atunci şi o spun şi acum;
> Dar ei nu se sinchisesc deloc, după opinia mea, de soarta oamenilor;
> Altfel, le-ar merge bine celor buni şi rău celor răi, dar nu se întîmplă aşa.

Faptul că fragmentul a trecut de cenzură ne miră. Am remarcat mai sus (p. 597) că Ennius a propovăduit aceeaşi ireligiozitate într-un poem didactic propriu şi se pare că a practicat cu bună-credinţă această iluminare. Aceasta se află în deplin acord cu opoziţia politică de nuanţă radicală ce transpare ici-acolo, cu elogiul plăcerilor mesei greceşti (p. 602), dar mai ales cu înlăturarea metrului saturnin, ultimul element naţional din poezia latină, şi cu înlocuirea lui cu hexametrul grecesc. Faptul că poetul „plurivalent” a îndeplinit toate aceste sarcini cu aceeaşi perfecţiune, că a smuls hexametrul unei limbi a cărei structură nu se pretează nicidecum dactilului, fără a

dăuna cursivităţii versului, şi că s-a mişcat cu siguranţă şi dezinvoltură în cadrul metrului şi formelor neobişnuite dă dovadă de talentul său plastic deosebit, într-adevăr mai degrabă grecesc decît roman; ceea ce ne surprinde mai mult este invenţia verbală tipic grecească, şi nu grosolănia romană. El nu a fost un mare poet, ci un bărbat cu un talent fermecător şi senin, înzestrat cu o natură poetică extrem de sensibilă, dar care avea nevoie de conturul tragic pentru a se simţi poet şi care era lipsit cu desăvîrşire de verva comică. Putem înţelege orgoliul pe care poetul elenizat îl adopta faţă de creaţiile neşlefuite, „cîntate odinioară de fauni şi de barzi", şi entuziasmul cu care-şi celebrează propriul geniu artistic:

> Sănătate ţie, poete Ennius! care muritorilor
> Le oferi versuri înflăcărate din adîncul pieptului.

Bărbatul ingenios era conştient că poate naviga cu toate pînzele sus; tragedia greacă devenise, şi a rămas de atunci încoace, o proprietate a naţiunii latine. Pe căi mai singuratice şi cu vîntul mai puţin favorabil, un navigator temerar s-a îndreptat spre un ţel mai înalt. Naevius nu s-a mulţumit, asemenea lui Ennius, numai să adapteze tragedii greceşti pentru scena romană, ci a încercat să creeze, independent de greci, o dramă naţională serioasă (*fabula praetexta*). Întru aceasta nu i s-au opus impedimente formale; el a tratat subiecte atît din mitologia romană, cît şi din istoria contemporană naţiunii sale. În forma aceasta se prezintă *Educaţia lui Romulus şi a lui Remus* sau *Lupul*, în care apare Amulius, regele Albei, şi *Clastidium*, în care se sărbătoreşte victoria lui Marcellus din anul 532 (**222**) asupra celţilor (p. 385). Urmîndu-i exemplul, Ennius a descris în *Ambracia* asediul acestui oraş, condus de către protectorul său, Nobilior (565, **189**), după propriile observaţii. Numărul acestor drame naţionale a rămas însă redus, iar genul a dispărut repede de pe scenă; mitologia săracă şi istoria ştearsă a Romei nu puteau să concureze pe o perioadă mai lungă cu ciclul mitologic elen. Nu ne putem pronunţa asupra valorii poetice a acestor piese; dar dacă luăm în considerare tendinţa poetică generală, întîlnim în literatura romană puţine momente de o asemenea genialitate precum a fost cel

al creaţiei dramei naţionale romane. Numai tragicii greci ai timpurilor mai vechi, mai apropiate de lumea zeilor, numai poeţi precum Phrynichos şi Eschil au avut curajul să aducă pe scenă, pe lîngă evenimentele epocilor legendare, faptele măreţe la care au fost martori sau la care au participat activ; şi dacă în vreun loc ne apar prezentate războaiele punice şi influenţa pe care au exercitat-o, atunci, aici, autorul care, precum Eschil, a luptat cu sabia în bătăliile evocate a făcut să apară regii şi consulii Romei pe o scenă pe care romanii se obişnuiseră să vadă pînă atunci numai zei şi eroi.

De asemenea, poezia recitativă a luat naştere la Roma în această epocă; deja Livius încetăţenise obiceiul, care la antici ţinea locul tipăriturii de astăzi, ca autorul să-şi citească el însuşi operele noi în public, el însuşi declamîndu-le la Roma, cel puţin în şcoala sa. Întrucît poezia nu era sau nu era atît de evident practicată aici în interes pecuniar, acest gen nu era privit de opinia publică cu aceeaşi desconsiderare rezervată compoziţiilor teatrale; spre sfîrşitul acestei epoci, mai mulţi nobili romani s-au manifestat în public ca poeţi. Poezia recitativă era însă cultivată cu preponderenţă de aceiaşi poeţi care se ocupau şi de arta dramatică şi ea deţinea, în general, un rol secundar faţă de compoziţia teatrală; de altfel, în Roma acestor timpuri nici nu a putut să existe un veritabil public interesat căruia să-i poată fi adresată poezia recitativă. Poezia lirică, didactică şi epigramatică a fost, în general, slab reprezentată. Cîntecele serbărilor religioase nu pot fi atribuite literaturii propriu-zise, deşi analele acestor timpuri, ca şi inscripţiile monumentale religioase şi funerare care au rămas fidele metrului saturnin au considerat de cuviinţă să reţină numele autorilor lor. În măsura în care în cadrul ei a apărut poezia minoră, aceasta a fost clasată încă din timpul lui Livius sub denumirea de *satura*. Acest termen s-a aplicat iniţial vechii poezii scenice, lipsită de acţiune, care a fost înlăturată de drama grecească încă din timpul lui Livius. Acum însă, în cadrul poeziei recitative ea corespunde oarecum „poeziilor amestecate” din vremea noastră şi, precum acestea, nu se aplică unui gen poetic definit, ci sînt poezii care nu sînt nici epice, nici dramatice, tratînd un subiect oarecare şi adoptînd o formă oarecare, la alegerea autorului. În afară

de *Poemul moral* al lui Cato, asupra căruia vom reveni şi care a fost scris, probabil, în versuri saturnine, asemănător primelor încercări ale poeziei didactice naţionale (p. 319), putem să încadrăm în această categorie îndeosebi poeziile minore ale lui Ennius, pe care acest scriitor, foarte fecund în acest domeniu, le-a publicat, în parte, în culegerea sa de *Saturae*, în parte, de sine stătător; poeme narative foarte scurte, inspirate din istoria legendară sau contemporană a patriei, prelucrări ale romanului religios al lui Euhemeros (p. 596), ale poemelor de filozofie a naturii, publicate sub numele lui Epicharmos (p. 596), ale *Gastronomiei* lui Archestratos din Gela, un poet al artei culinare, apoi un dialog dintre Viaţă şi Moarte, fabule de Esop, o culegere de maxime moralizatoare, parodii, epigrame – nimicuri, dar semnificative pentru varietatea, ca şi pentru tendinţele neologico-didactice ale poetului care, într-un domeniu nesupus cenzurii, îşi dădea frîu liber imaginaţiei. Tentativele de a transpune analele naţionale în versuri au deţinut o importanţă poetică şi istorică mai mare. Din nou, Naevius a fost acela care a conferit o formă poetică pentru tot ceea ce putea fi cuprins într-o povestire coerentă şi care a relatat cu simplitate şi limpezime, în metrul saturnin foarte apropiat de proză, istoria primului război punic, dar fără a înfrumuseţa lucrurile, fără a omite vreun detaliu sub motiv că ar fi nepoetic şi fără a recurge la patosul poetic sau chiar la artificiile retoricii, mai ales în descrierea timpurilor istorice. În legătură cu această operă sînt, în esenţă, valabile aceleaşi consideraţii, pe care le-am enunţat relativ la drama naţională a acestui poet. Poezia epică, precum cea tragică a grecilor, s-a situat întotdeauna în epoca eroică; era o idee nouă şi măreaţă aceea de a ilumina epoca prezentă prin strălucirea poeziei. Chiar dacă, sub aspectul realizării artistice, cronica lui Naevius n-a fost, probabil, superioară cronicilor rimate ale Evului Mediu, înrudite din multe puncte de vedere, poetul avea totuşi dreptate să-şi contemple opera cu o plăcere deosebită. Într-o epocă în care nu exista o literatură istorică, cu excepţia însemnărilor oficiale, compunerea unei relatări închegate avînd ca subiect faptele istoriei şi preistoriei, care să aducă în faţa ochilor concetăţenilor, într-o formă dramatică, cele mai grandioase momente, nu era un

lucru de neglijat. Ennius şi-a propus aceeaşi sarcină ca şi Naevius; dar identitatea subiectului nu contribuie decît la reliefarea şi mai izbitoare a contrastului politic şi poetic dintre poetul naţional şi cel antinaţional. Naevius a căutat pentru subiectul nou o formă nouă; Ennius l-a introdus forţat în tiparele epopeii elene. Hexametrul înlocuieşte versul saturnin; stilul ornat al homerizilor, care năzuiau spre efectul plastic al descrierii, înlocuieşte naraţiunea istorică simplă. Oriunde devine posibil, el îl traduce pur şi simplu pe Homer: de exemplu, funeraliile celor căzuţi la Heracleia sînt prezentate după modelul celor ale lui Patrocle, iar sub coiful lui Marcus Livius Stolo, care îi înfruntă pe istrieni, nu se ascunde nimeni altul decît homericul Aiax. Cititorul nu este scutit nici de invocaţia homerică a Muzelor. Maşinăria epică se află în plină funcţiune; după bătălia de la Cannae, de exemplu, Iunona îi iartă pe romani în faţa întregului consiliu al zeilor, iar Iupiter, după ce a obţinut consimţămîntul consoartei sale, le promite victoria finală asupra cartaginezilor. Şi analele trădează, fireşte, tendinţa nouă, specifică epocii elenistice, a autorului lor. Introducerea lumii zeilor ca element de decor poartă deja această pecete. În viziunea ciudată cu care începe poemul, într-un veritabil stil pitagoreic se relatează că sufletul care habitează acum în Quintus Ennius ar fi locuit înainte în Homer, iar mai înainte, într-un păun ; se continuă apoi, în maniera filozofiei naturale, cu explicarea naturii lucrurilor şi a raporturilor dintre corp şi suflet. Alegerea subiectului serveşte aceloraşi scopuri; literaţii eleni ai tuturor timpurilor şi-au găsit o justificare excelentă a tendinţelor lor greco-cosmopolite tocmai în ajustarea istoriei romane. Ennius accentuează că romanii „Au fost întotdeauna greci şi greci se obişnuieşte a li se spune”

Valoarea poetică a mult lăudatelor *Anale* se poate aprecia, în general, după observaţiile pe care le-am făcut mai sus cu privire la calităţile şi carenţele poetului. Animat de sentimente entuziaste, el a fost cuprins de însufleţirea pe care marea epocă a războaielor punice a conferit-o sentimentului naţional italic şi nu numai că uneori a reuşit să imite simplitatea homerică, dar deseori răsună în versurile sale solemnitatea şi demnitatea caracterului roman. Toate acestea sînt la fel de fireşti precum carenţele compoziţiei epice – care trebuie

să fi fost foarte laxă şi flexibilă, dacă poetul a reuşit să introducă ulterior o carte dedicată în întregime unui erou şi patron, despre care nu se ştie nimic. În general, *Analele* au constituit opera în care Ennius a rămas mult sub valoarea sa poetică. Planul de a compune o nouă *Iliadă* era dinainte sortit eşecului. Ennius a fost cel care, prin poemul acesta, a introdus în literatură, pentru prima dată, acel hibrid dintre epopee şi istorie, hibrid care o străbate de atunci pînă în zilele noastre ca o fantomă, incapabilă să trăiască sau să moară. Poemul s-a bucurat totuşi de succes. Ennius a pretins că e Homerul romanilor cu şi mai mare neruşinare decît considera Klopstock că e Homerul germanilor şi a fost recunoscut în această ipostază de către contemporanii săi şi cu atît mai mult de posteritate. Veneraţia faţă de părintele poeziei romane se transmitea din generaţie în generaţie: „pe Ennius" – spunea subtilul Quintilian – „trebuie să-l cinstim ca pe o veche dumbravă sacră, ai cărei măreţi stejari milenari sînt mai degrabă venerabili decît frumoşi"; iar cel care e cuprins de mirare din această cauză să-şi reamintească fenomene asemănătoare, precum succesul *Eneidei*, al *Henriadei*, al *Messiadei*. O puternică dezvoltare poetică a naţiunii ar fi determinat distanţarea de această paralelă oficială, aproape comică, între *Iliada* lui Homer şi *Analele* lui Ennius, aşa cum noi n-am accepta o paralelă între Safo şi Karschin sau între Pindar şi Willamov; dar acest lucru nu s-a produs la Roma. Graţie importanţei subiectului, mai ales pentru cercurile aristocratice, şi talentului poetului, *Analele* au rămas cel mai vechi poem naţional original care a apărut generaţiilor culte ale posterităţii demn de a fi citit; şi astfel, printr-un ciudat concurs de împrejurări, posteritatea a ajuns să onoreze drept poem roman prin excelenţă o epopee cu desăvîrşire antinaţională, creată de către un literat pe jumătate grec.

Nu cu mult în urma poeziei, dar într-o manieră cu totul diferită, s-a născut la Roma o literatură în proză. În cazul ei au lipsit atît impulsurile artificiale prin care şcoala şi scena au plămădit prematur o poezie, cît şi restricţiile pe care le-a înfruntat mai ales comedia, sub forma severei şi îngustei cenzuri teatrale. Mai mult, această activitate scriitoricească nu era stigmatizată din capul locului de

către societatea bună, aşa cum a fost cea de „cîntăreţ de baladă”. În consecinţă, literatura în proză, cu toate că este mai puţin evidentă decît creaţia poetică a aceleiaşi epoci, a cunoscut o dezvoltare mult mai firească. În timp ce poezia se afla aproape în întregime în mîinile oamenilor din păturile inferioare, numele nici unui nobil roman neapărînd în cercul poeţilor sărbătoriţi ai epocii, în rîndul prozatorilor acestei perioade se află, dimpotrivă, aproape în totalitate numai nume senatoriale, mai ales foşti consuli şi cenzori: Fabiii, Gracchii, Scipionii cultivă acest gen literar. Este evident că tendinţa conservatoare şi naţională se acorda mai bine cu această literatură în proză decît cu poezia; dar şi aici, mai ales în ramura cea mai importantă a acestui gen literar, în istoriografie, tendinţa elenistică a exercitat o influenţă puternică, ba chiar copleşitoare, asupra fondului, ca şi asupra formei.

Înaintea războiului cu Hannibal, la Roma nu a existat o istoriografie; căci însemnările din cartea *Analelor* aparţin categoriei documentelor, şi nu literaturii, şi nu au vizat niciodată descrierea evenimentelor în conexiunea lor. Printr-o trăsătură caracteristică spiritului roman, în ciuda puterii comunităţii romane, extinsă mult dincolo de hotarele Italiei, şi în ciuda necontenitului contact al nobilei societăţi romane cu grecii atît de fecunzi din punct de vedere literar, înainte de secolul al VI-lea al Romei nu s-a manifestat necesitatea de a transmite contemporaneităţii şi posterităţii faptele şi destinul cetăţenilor romani prin mijlocirea scrierilor istorice. Atunci cînd această necesitate s-a făcut în sfîrşit resimţită, istoriei romane i-au lipsit atît formele literare consacrate, cît şi publicul apt să citească o asemenea operă; şi era necesar un talent deosebit şi un timp îndelungat pentru a le crea pe amîndouă. Aceste dificultăţi au fost depăşite, la început, fie scriind istoria patriei în latină, dar în versuri, fie în proză, dar în greacă. Mai sus am vorbit despre *Analele* versificate ale lui Naevius (scrise în jurul anului 550, **204**?) şi Ennius (scrise în jurul anului 581, **173**): ele constituie primele mostre ale literaturii istorice a romanilor. Cea a lui Naevius poate fi considerată drept cea mai veche operă de istorie romană. Aproximativ în aceeaşi perioadă, au fost scrise în greceşte cărţi istorice de către Quintus

Fabius Pictor (după anul 553, **201**), bărbat dintr-o familie nobilă, angajat în treburile publice în timpul războiului cu Hannibal, şi de către fiul lui Scipio Africanus, Publius Scipio (mort în jurul anului 590, **164**). În ceea ce priveşte istoria în versuri, unii romani s-au servit de arta poetică, evoluată într-o anumită măsură, şi s-au adresat unui public nu lipsit de o cultură poetică; adoptînd forme ale prozei greceşti consacrate, istoricii s-au adresat la început, avînd în vedere natura subiectului al cărui interes depăşea cu mult hotarele Latiumului, străinătăţii mai cultivate. Prima cale a fost adoptată de autorii plebei, cea de-a doua, de cei aristocraţi, la fel cum, în timpul lui Frederic cel Mare, în limba franceză, alături de producţia literară indigenă a pastorilor şi profesorilor s-a aflat literatura aristocratică: în timp ce indivizi, precum Gleim şi Ramler, compuneau cîntece de război, regii şi generalii elaborau istorii militare franceze. Nici cronicile versificate, nici *Analele* scrise în latină nu s-au identificat cu istoriografia romană propriu-zisă; aceasta a debutat abia cu Cato, a cărui *Origines*, publicată înainte de sfîrşitul acestei epoci, constituie, concomitent, cea mai veche operă istorică scrisă în latină şi prima operă importantă în proză a literaturii romane. Toate aceste scrieri, deşi se aflau în afara concepţiei greceşti despre istorie, erau totuşi, în comparaţie cu simplele notiţe ale *Analelor*, istorii pragmatice, cu o acţiune bogată şi o compoziţie mai mult sau mai puţin ordonată. În măsura cunoştinţelor noastre, toate au cuprins istoria naţională de la fondarea Romei pînă în epoca autorului, cu toate că, judecînd după titlu, opera lui Naevius tratează numai primul război cu Cartagina, cea a lui Cato, numai istoria originilor; astfel, ele se împărţeau de la sine în trei secţiuni: epoca legendară, preistoria şi istoria. În privinţa epocii legendare, la povestea întemeierii Romei, relatată întotdeauna cu lux de amănunte, trebuia depăşită o dificultate deosebită care consta în faptul că, aşa cum am arătat mai sus (pp. 321-322), existau două versiuni contradictorii: cea naţională, care, în trăsăturile sale principale, era neîndoielnic încorporată în cărţile *Analelor*, şi cea greacă a lui Timaeos, care nu poate să fi rămas necunoscută acestor cronicari romani. Prima urma să apropie Roma de Alba, cea de-a doua, de Troia; în primul caz, Roma era întemeiată de Romulus, fiul

regelui din Alba, în al doilea, de Aeneas, principele troian. Acestei epoci, fiind probabil opera lui Naevius sau a lui Pictor, i se datorează contopirea celor două relatări. Principele alban Romulus rămîne fondatorul Romei, dar devine, concomitent, descendentul fiicei lui Aeneas; Aeneas nu întemeiază Roma, ci aduce Penaţii romani în Italia şi ridică pentru ei Lavinium, în timp ce fiul său Ascanius fondează Alba cea Lungă, metropola Romei şi vechea capitală a Latiumului. Toate acestea însă au fost născocite într-un mod nepotrivit şi neîndemînatic: probabil că îl cuprindea groaza pe roman să ştie că Penaţii originari ai Romei nu erau păstraţi, cum se credea pînă atunci, în templul lor din forul roman, ci în cel din Lavinium, iar ficţiunea greacă a suferit un eşec şi mai mare, zeii acordînd abia nepotului ceea ce, anterior, atribuiseră strămoşilor. Această redactare şi-a atins însă scopul; fără a nega nemijlocit originea naţională a Romei, ea flata totuşi şi tendinţa elenizantă, legalizînd oarecum acea dorinţă de înrudire cu Aeneas, deja în plin avînt în această epocă (p. 606); aceasta deveni, astfel, tradiţia stereotipă şi, în curînd, oficială despre puternica comunitate. Exceptînd povestea originii, istoriografii greci s-au preocupat puţin sau deloc de comunitatea romană, astfel încît prezentarea evenimentelor care au urmat în istoria romană trebuie să fi izvorît în principal din surse naţionale, fără ca rarele informaţii care ne-au parvenit să ne permită să distingem ce fel de documente au stat la dispoziţia celor mai vechi cronicari, în afară de *Analele* oraşului, şi ce anume se datorează propriei lor imaginaţii. Anecdotele preluate din Herodot erau, probabil, încă necunoscute acestor primi analişti şi nu se poate dovedi un împrumut nemijlocit din operele greceşti pentru această parte a istoriei. Cu atît mai interesantă este tendinţa care apare cu pregnanţă la toţi, chiar şi la Cato, duşmanul elenismului, nu numai de a lega Roma de Elada, dar şi de a-i prezenta pe italici şi pe greci ca pe un popor identic la origine; acestei tendinţe îi datorăm tezele cu privire la italicii originari sau aborigenii emigraţi din Grecia, ca şi la grecii originari sau pelasgii care se aşază în Italia. Istoria tradiţională urmărea un curs întrucîtva coerent, cu toate că firul care o lega era slab şi firav înnodat, din epoca regală pînă la instaurarea republicii;

după acest eveniment însă, legenda se întrerupe şi era nu numai dificil, ci chiar imposibil să se înjghebe o relatare cît de cît închegată şi lizibilă din însemnările magistraţilor şi din rarele notiţe care le-au fost adăugate. Poeţii au resimţit cel mai acut această lacună. Naevius a trecut, se pare din această cauză, de la epoca regalităţii imediat la războiul pentru Sicilia; Ennius, care în a treia dintre cele 18 cărţi ale sale descrie încă epoca regală, iar în a patra, războiul cu Pyrrhos, a putut să trateze primele secole ale republicii doar în trăsăturile lor cele mai generale. Nu ştim cum au rezolvat analiştii, care scriau în greceşte, această dificultate. Cato a adoptat o metodă ingenioasă. Nici el nu s-a simţit atras, precum spune el însuşi, „să relateze ceea ce se găseşte pe tabla de însemnări a pontifului suprem: de cîte ori s-a scumpit grîul şi la ce dată s-au înregistrat eclipse ale soarelui şi ale lunii"; astfel, el consacră a doua şi a treia carte din opera sa istorică relatării întemeierii celorlalte comunităţi italice şi admiterii lor în confederaţia romană. În felul acesta, el se debarasa de constrîngerile cronicii, care povesteşte an de an evenimentele petrecute în timpul magistratului respectiv; cînd se spune că opera lui Cato prezintă evenimentele „pe secţiuni", se face aluzie la acest fapt. Acest interes manifestat faţă de celelalte comunităţi italice – destul de ciudat, fiind vorba de o operă romană – se datorează, în parte, poziţiei politice a autorului, care, în opoziţia sa faţă de situaţia din capitală, se baza în întregime pe Italia municipală ; pe de altă parte, oferea un anumit substitut pentru istoria lacunară a Romei de la alungarea regelui Tarquinius pînă la războiul cu Pyrrhos, prezentînd totuşi într-o manieră particulară rezultatul major al acesteia – unificarea Italiei sub hegemonia Romei. Istoria contemporană, dimpotrivă, a fost tratată într-un mod coerent şi în detaliu; Naevius descrie primul război cu Cartagina, Fabius, pe cel de-al doilea, în conformitate cu propriile lor observaţii; Ennius, dedică cel puţin 13 dintre cele 18 cărţi ale *Analelor* sale epocii de la Pyrrhos pînă la războiul istrian (p. 385); în cartea a patra şi a cincea a operei sale istorice, Cato povesteşte conflictele armate începînd cu primul război punic şi încheind cu cel împotriva lui Perseus, iar în ultimele două cărţi, elaborate, probabil, după un plan diferit, mai extins, evenimentele

din ultimii 20 de ani de viaţă ai autorului. Pentru războiul cu Pyrrhos, Ennius a folosit, probabil, opera lui Timaeos sau alte izvoare greceşti; în general însă, relatările se bazează fie pe propriile observaţii sau pe informaţiile culese de la martori oculari, fie pe împrumuturi reciproce. Concomitent cu literatura istorică şi, în anumite privinţe, ca un apendice al acesteia, apare literatura de discursuri şi de scrisori, promotorul ei fiind, de asemenea, Cato; din timpurile mai îndepărtate nu exista nimic altceva în afara cîtorva discursuri funerare, care au fost scoase mai tîrziu la lumina zilei din arhivele familiilor – de exemplu, acela pe care bătrînul Quintus Fabius, adversarul lui Hannibal, l-a rostit la bătrîneţe pentru fiul său decedat în floarea vîrstei. Cato, în schimb, din nenumăratele discursuri rostite în cursul îndelungatei şi activei sale cariere publice, a încredinţat scrisului, la bătrîneţe, pe cele pe care le-a socotit importante din punct de vedere istoric, ca un fel de memorii, publicîndu-le, în parte, prin includerea lor în opera sa istorică, în parte ca adăugiri independente la această operă. De asemenea, a existat o colecţie de scrisori redactate de el. Romanii s-au ocupat de istoria neromană în măsura în care anumite cunoştinţe din domeniul acesteia erau considerate necesare unui roman cult; se spune despre bătrînul Fabius că ar fi fost la curent nu numai cu războaiele Romei, dar şi cu cele din afară şi este atestat cu certitudine că Thukydides şi istoricii greci în general au fost citiţi cu sîrg de către Cato. Dar dacă facem excepţie de o antologie de anecdote şi de maxime pe care, în urma acestor lecturi, Cato şi-a alcătuit-o pentru propria-i folosinţă, nu putem să observăm în acest domeniu nici o activitate literară.

Toate aceste prime încercări de literatură istorică erau străbătute, cum se înţelege de la sine, de un spirit necritic; nici autorii şi nici cititorii nu se simţeau ofensaţi de contradicţii de fond sau de formă. Regele Tarquinius al II-lea, deşi era deja adult la moartea tatălui său şi a ajuns la conducere abia după 39 de ani de la acest eveniment, se urcă totuşi ca adolescent pe tron. Pythagoras, care a venit în Italia aproximativ cu o generaţie înainte de alungarea regilor, este reprezentat de istoricii romani ca un prieten al înţeleptului Numa. Solii oficiali trimişi la Siracusa în anul 262 (**492**) tratează acolo cu

Dionysios cel Bătrîn, care a ajuns cu 86 de ani mai tîrziu pe tron. Acest spirit naiv şi necritic se manifestă prin excelenţă în tratarea cronologiei romane. Întrucît în cronologia romană, stabilită probabil în trăsăturile ei de bază încă în epoca precedentă, fondarea Romei a avut loc cu 240 de ani înainte de consacrarea templului capitolin (pp. 321-322), cu 360 de ani înainte de incendiul galic (p. 319), evenimentul acesta intrînd, deoarece apare şi în operele istorice greceşti, în anul arhontelui atenian Pyrgion, 388 î.Cr. (primul an al celei de-a 98-a olimpiade), construirea Romei cade, în consecinţă, în primul an al celei de a VIII-a olimpiade. Acesta era după cronologia lui Eratosthenes, canonizată deja, anul 436 după căderea Troiei; cu toate acestea, istoria romană a considerat ca fondator al Romei pe descendentul pe linie feminină al troianului Aeneas. Cato, care, ca bun contabil, a recalculat datele, a atras atenţia asupra acestei contradicţii, dar se pare că nici el nu a propus un remediu : cu siguranţă că lista regilor albani, inserată mai tîrziu cu această intenţie, nu îşi datorează existenţa lui Cato. Acelaşi spirit necritic care prevalează aici se manifestă cu o anumită intensitate şi în prezentarea timpurilor istorice. Scrierile au reflectat cu siguranţă, fără excepţie, acel violent spirit de partid, din cauza căruia istoria lui Fabius cu privire la începuturile celui de-al doilea război cu Cartagina a fost criticată de către Polybios cu sarcasmul calm ce-l caracteriza. Neîncrederea este însă, în cazul acesta, mai potrivită decît reproşul. Ar fi ridicol să cerem romanilor contemporani cu Hannibal o judecată imparţială despre adversarii lor; însă deformarea voită a evenimentelor, în măsura în care patriotismul naiv n-o include de la sine, nu a putut fi imputată pînă acum părinţilor istoriografiei romane.

Începuturile culturii ştiinţifice şi activitatea scriitoricească adiacentă datează, de asemenea, din această epocă. Educaţia de pînă acum se mărginise, în esenţă la cititul, scrisul şi cunoaşterea dreptului naţional. Legăturile strînse cu grecii au insuflat romanilor ideea unei culturi mai largi şi au stimulat, dacă nu transplantarea nemijlocită a culturii greceşti la Roma, cel puţin modificarea culturii romane după modelul celei greceşti. Înainte de toate, limba maternă

începe să adopte formele gramaticii latine: filologia grecească îşi transferă metodele asupra înruditului idiom latin. Studiul activ al gramaticii debuta aproximativ în acelaşi timp cu literatura romană. Deja în anul 520 (**234**), un magistru al scrierii, Spurius Carvilius, pare să fi reglementat alfabetul latin şi să fi acordat literei *g*, care nu fusese inclusă înainte, locul literei *z*, de care limba se putea dispensa, loc pe care şi l-a păstrat în alfabetele occidentale moderne. Magiştrii romani vor fi lucrat fără întrerupere la stabilirea ortografiei; nici Muzele latine nu l-au dezavuat niciodată pe Hippokrene şi s-au ocupat, pe lîngă poezie, din toate timpurile, şi cu ortografia. Ennius îndeosebi, asemănător şi în această privinţă lui Klopstock, nu numai că s-a exersat în jocul etimologilor consonantice în manieră alexandrină, dar a introdus, în locul semnelor simple pentru consoanele duble, scrierea dublă, mult mai exactă, a grecilor. Ce-i drept, nu ştim nimic despre preocupări similare la Naevius sau Plautus; poeţii populari ai Romei vor fi adoptat faţă de ortografie şi etimologie aceeaşi indiferenţă pe care obişnuiesc s-o manifeste poeţii în general. Romanii acestei epoci încă nu s-au apropiat de retorică şi filozofie. La ei, discursul se bucura de o poziţie prea importantă în viaţa publică pentru a se supune sfaturilor unui magistru străin; un orator de talia lui Cato îşi revărsa întreaga ironie revoltată asupra neroziei lui Isocrate care propunea învăţarea necontenită a artei de a vorbi fără a o stăpîni pe deplin vreodată. Filozofia greacă, deşi a cîştigat o anumită influenţă asupra romanilor prin intermediul poeziei didacticiste şi, mai ales, a celei tragice, a fost privită totuşi cu o anumită aprehensiune, izvorîtă din ignoranţă rurală şi din intuiţie. Cato îl desemna pe Socrate, fără înconjur, drept un palavragiu şi un revoluţionar, care a fost executat pe drept ca uneltitor împotriva credinţei şi legilor patriei sale; iar opinia pe care o aveau chiar romanii binevoitori faţă de filozofie se regăseşte probabil în cuvintele lui Ennius:

> Vreau să filozofez, dar scurt şi nu toată filozofia;
> Este să guşti din ea, dar rău să te adînceşti în ea.

Cu toate acestea, poemele moralizatoare şi instrucţiunile despre

elocvenţă, opere care se găsesc printre scrierile lui Cato, pot fi considerate drept chintesenţa sau, dacă vreţi, *caput mortuum* roman al filozofiei şi retoricii greceşti. Izvoarele cele mai apropiate la care a recurs Cato pentru poemele sale morale erau, probabil, scrierile moralizatoare ale lui Pythagoras, asociate, fireşte, cu preamărirea simplelor obiceiuri ale părinţilor, iar pentru cartea de oratorie, discursurile lui Thukydides şi mai ales cele ale lui Demosthenes, toate studiate de Cato cu sîrguinţă. Nu ne putem forma o idee despre spiritul acestor manuale dacă luăm în considerare regula de aur a artei oratorice, mai mult citată decît aplicată de către posteritate, de „a gîndi asupra problemei, lăsînd cuvintele să decurgă din aceasta". Manuale asemănătoare, de acelaşi gen propedeutic, au fost alcătuite de Cato şi pentru arta tămăduirii, a războiului, pentru agricultură şi jurisprudenţă, toate aceste discipline aflîndu-se mai mult sau mai puţin sub influenţă greacă. În timp ce fizica şi matematica nu îşi făcuseră încă intrarea în Roma, ştiinţele aplicate legate de acestea au cunoscut o anumită dezvoltare. Observaţia este valabilă în primul rînd pentru medicină. După ce, în anul 535 (**219**), primul medic grec, peloponezianul Archagathos, s-a statornicit la Roma, cîştigînd prin operaţiile sale chirurgicale un asemenea renume, încît statul i-a acordat un spaţiu pentru desfăşurarea activităţii sale şi cetăţenia romană, colegii săi s-au îndreptat în masă spre Italia. Cato, fireşte, nu numai că i-a discreditat pe tămăduitorii străini cu un zel demn de o cauză mai bună, ci a şi încercat, prin mijlocirea unui manual medical compilat din propria sa experienţă şi din literatura medicală a grecilor, să reabiliteze buna metodă veche, potrivit căreia *pater familias* era totodată şi medicul familiei. Cum era şi firesc, medicii, ca şi clienţii s-au sinchisit puţin de aceste invective stăruitoare; în orice caz, profesia aceasta, una dintre cele mai lucrative la Roma, a rămas monopolul străinilor şi, timp de secole, aici au existat numai medici greci. Indiferenţa barbară cu care, la Roma, fusese tratată pînă atunci măsurarea timpului s-a atenuat în această epocă cel puţin în anumite privinţe. Odată cu înălţarea primului cadran solar în forul roman, în anul 491 (**263**), a început să fie folosită şi la romani ora grecească (ὥρα, *hora*); fireşte, romanii au adoptat un cadran solar

conceput pentru Catana, situată cu patru grade mai la sud, şi s-au ghidat timp de un secol după acesta. La sfîrşitul acestei epoci s-au afirmat mai mulţi bărbaţi nobili interesaţi de matematici: Manius Acilius Glabrio, consul în anul 563 (**191**), a încercat să înlăture nepotrivirile calendarului printr-o lege care permitea colegiului pontifical să intercaleze sau să omită, după necesitate, luni suplimentare; dacă această măsură nu şi-a atins scopul, ba mai rău, a agravat situaţia, atunci faptul se datorează mai puţin inepţiei şi mai mult indiferenţei teologilor romani. Marcus Fulvius Nobilior, consul în anul 565 (**189**), bărbat cu educaţie greacă, s-a străduit cel puţin să răspîndească cunoaşterea calendarului roman. Gaius Sulpicius Galus, consul în anul 588 (**166**), care nu numai că a prevăzut eclipsa lunară din anul 586 (**168**), dar a calculat şi distanţa dintre Pămînt şi Lună şi care s-a remarcat, se pare, şi ca autor de texte astronomice, a fost admirat de contemporanii săi ca o minune a hărniciei şi a spiritului pătrunzător. Agricultura şi arta războiului s-au bazat la început pe experienţa moştenită şi pe cea personală, ceea ce este firesc ; drept dovadă sînt cele două tratate agricole ale lui Cato, care s-au păstrat pînă în zilele noastre. Dar rezultatele culturii greco-latine, ba chiar şi ale celei feniciene produseseră şi în domeniile acestea aceleaşi efecte ca şi în cele superioare ale spiritului şi, din această cauză, literatura străină de specialitate nu a fost neglijată. Dimpotrivă, aceleaşi consideraţii sînt valabile în cazul jurisprudenţei numai într-o măsură redusă. Activitatea juriştilor acestei epoci era consacrată în principal consultaţiilor oferite părţilor şi instruirii tînărului auditoriu; dar această îndrumare orală a contribuit la formarea unui fond de tradiţii şi nici activitatea literară nu lipsea cu desăvîrşire. O lucrare mult mai importantă decît rezumatul concis al lui Cato a fost tratatul alcătuit de Sextus Aelius Paetus, numit „Subtilul” (*catus*), care a fost primul jurisconsult al acelor timpuri şi care, în urma eforturilor în folosul binelui public, a fost desemnat pentru consulatul anului 556 (**198**) şi cenzura anului 560 (**194**). Opera sa, aşa-numita *Carte tripartită*, trata despre Legea Celor Douăsprezece Table, fiecare dintre propoziţiile acestora fiind urmată de explicarea termenilor arhaici şi neinteligibili şi de formula de acuzare corespunzătoare. În timp ce în acest glosar

se evidenţiază clar influenţa studiilor gramaticale greceşti, formulele de acuzare se bazează mai degrabă pe culegerea mai veche a lui Appius (p. 325), pe întreaga dezvoltare a dreptului naţional şi pe obiceiuri. Privit în ansamblu, stadiul ştiinţei din această epocă se creionează cu mare certitudine în totalitatea manualelor compuse de Cato pentru fiul său, care îşi propun, precum un fel de enciclopedii, să expună în propoziţii scurte ceea ce trebuie să ştie un „bărbat destoinic (*vir bonus*), ca orator, agricultor, războinic şi jurisconsult. Încă nu se opera o distincţie între ştiinţele propedeutice şi cele de specialitate, ci se cerea de la fiecare roman autentic să cunoască cele necesare şi folositoare din domeniul ştiinţific în general. Din acesta sînt excluse gramatica latină, care, în consecinţă, nu poate să fi atins nivelul de dezvoltare pe care-l presupune instruirea gramaticală propriu-zis ştiinţifică, muzica şi toată gama de ştiinţe matematice şi fizice. Fără excepţie, activitatea nemijlocit pragmatică urma să fie inclusă în ştiinţă, dar nimic altceva decît această activitate, şi chiar într-o prezentare cît mai scurtă şi mai simplă posibil. Ce-i drept, literatura greacă a fost folosită, dar numai pentru a discerne din pleavă cîteva maxime; „literatura greacă trebuie să fie răsfoită, dar nu studiată în profunzime”, obişnuia să spună Cato. Astfel se născură acele manuale familiale care, respingînd obscuritatea şi subtilităţile greceşti, au pierdut, firește, atît fineţea, cît şi profunzimea greacă, dar au devenit, tocmai de aceea, hotărîtoare pentru atitudinea romanilor, tin toate timpurile, faţă de ştiinţele greceşti.

Astfel, poezia şi literatura au ajuns la Roma concomitent cu supremaţia asupra lumii sau, pentru a vorbi asemenea unuia dintre poeţii epocii lui Cicero:

> După ce l-am învins pe Hannibal, se apropie, cu pas avîntat,
> De quiriţii războinici Muza în veşminte militare.

În acelaşi timp, în ţinuturile de limbă sabelică şi etruscă trebuie să fi existat de asemenea o mişcare culturală. Dacă se citează tragedii în limba etruscă, dacă vase de ceramică cu inscripţii osce trădează familiaritatea executantului cu comedia greacă, se pune

întrebarea dacă, în timpul lui Naevius şi Cato, nu se forma şi pe Arnus şi Volturnus o literatură elenizantă asemănătoare celei romane. Orice urmă a acesteia a dispărut însă, iar istoria poate să consemneze, în cazul acesta, numai lacuna. Literatura romană, unica asupra căreia ne mai putem pronunţa verdictul, oricît de problematică i-ar părea esteticianului valoarea ei absolută, rămîne totuşi, pentru acela care doreşte să pătrundă istoria Romei, de o valoare unică, sub aspectul imaginii reflectate a vieţii intelectuale a Italiei secolului al VI-lea al Romei, plin de zăngănitul armelor şi preocupat de viitor, în care se încheie evoluţia italică şi în care începe intrarea ţării în evoluţia mai largă a civilizaţiei antice. În cadrul ei domină acel antagonism care cuprinde în această epocă întreaga viaţă a naţiunii şi care caracterizează vîrsta de tranziţie. Orice spirit imparţial care nu se lasă indus în eroare de patima venerabilă a celor două milenii trebuie să admită carenţele literaturii romano-elenistice. Literatura romană ocupă, alături de cea greacă, aceeaşi poziţie pe care o deţine oranjeria germană alături de pădurea de portocali din Sicilia; amîndouă pot oferi satisfacţii, dar nu ni le putem imagina ca fiind egale. Observaţia este valabilă în mai mare măsură pentru literatura în limba maternă a latinilor decît pentru scrierile romane în limbi străine; într-o proporţie însemnată prima nici nu este opera unor romani, ci a unor străini, semi-greci, celţi, în curînd şi africani, care-şi însuşiseră latina studiind-o. Din rîndul acelora care s-au înfăţişat publicului în această perioadă, nu numai că, aşa cum am menţionat mai sus, nici unul nu este de sorginte nobilă, dar nu există nici măcar unul a cărui patrie să poată fi stabilită cu certitudine ca fiind Latiumul. Denumirea însăşi a versificatorului este străină: deja Ennius se intitulează cu orgoliu „poet”. Dar aceasta nu numai că este străină: ei îi revin şi toate acele lipsuri care devin inevitabile dacă magiştrii se erijează în scriitori şi dacă publicul este gloata. Mai sus, am văzut cum comedia, din considerente legate de public, a fost simplificată artistic, ba chiar cum a căzut într-o grosolănie vulgară; am arătat, de asemenea, că doi dintre scriitorii romani cei mai influenţi au fost mai întîi pedagogi, că nu au devenit poeţi decît datorită acestui fapt şi că, în timp ce matura filologie elenă, care s-a

născut numai după declinul literaturii naţionale, n-a lucrat decît asupra unui cadavru, în Latium gramatica şi literatura şi-au aşezat temelia în acelaşi timp şi au mers mînă în mînă, asemenea misionarilor printre păgînii de astăzi. Într-adevăr, dacă privim fără prejudecăţi această literatură elenistică a secolului al VI-lea, această poezie artizanală, privată de orice creativitate, acele imitaţii constante ale celor mai insipide genuri artistice ale străinătăţii, acel repertoriu de traduceri, acea parodie de epopee, sîntem tentaţi să le clasăm, fără înconjur, în rîndul simptomelor de decrepitudine ale acestei epoci. Dar un asemenea verdict, cu toate că n-ar fi nedrept, ar fi corect numai într-un sens unilateral. Înainte de toate, trebuie să fie luat în considerare faptul că această literatură artificială s-a născut în sînul unei naţiuni care nu numai că nu deţinea o artă poetică naţională, dar nici nu ar fi putut ajunge vreodată la ea. În Antichitate, căreia poezia modernă a individului îi era cu totul străină, activitatea poetică se limita, în esenţă, la timpurile misterioase ale fricii şi speranţei devenirii naţiunii; fără a păta măreţia epicilor şi tragicilor greci, putem spune că poezia lor a constat, în principal, în redactarea străvechilor relatări despre divinităţi neumane şi oameni divini. Acest fundament al poeziei antice a lipsit în Latium cu desăvîrşire; acolo unde lumea zeilor rămînea amorfă, iar legenda nudă, merele de aur ale poeziei nu puteau să se coacă. La aceasta se adaugă o a doua consideraţie, mai importantă. Atît dezvoltarea spirituală internă, cît şi creşterea politică externă a Italiei au atins, concomitent, o limită, dincolo de care nu mai era posibilă menţinerea naţionalităţii romane bazate pe principiul excluderii oricărei educaţii intelectuale superioare şi pe cel al opoziţiei faţă de elenism. Propagarea elenismului în Italia a adoptat neîndoielnic o tendinţă revoluţionară şi desnaţionalizantă, dar ea a fost indispensabilă pentru necesara echilibrare intelectuală a naţiunii; aici rezidă de fapt justificarea istorică şi chiar poetică a literaturii romano-elenistice. Din atelierul ei nu a ieşit nici o singură operă artistică nouă şi originală, dar ea a extins orizontul spiritual al Eladei asupra Italiei. Chiar considerată din punct de vedere pur exterior, poezia greacă presupune din partea auditorului o anumită

sumă de cunoştinţe. Perfecţiunea în sine, care constituie, de exemplu, una dintre caracteristicile principale ale dramei lui Shakespeare, este străină poeziei antice; cel care nu cunoaşte ciclul de legende greceşti nu va înţelege motivaţia şi, deseori, acţiunea comună a fiecărei rapsodii sau tragedii greceşti. Dacă publicul roman al acestor timpuri era într-o anumită măsură familiarizat, după cum o dovedesc comediile lui Plautus, cu poemele homerice şi legendele despre Heracle şi cunoştea cît de cît celelalte mituri consacrate, atunci această înţelegere se datora, exscluzînd şcoala, înainte de toate scenei, aceasta contribuind, cel puţin la început, la formarea capacităţii de asimilare a poeziei elene. Dar un efect mult mai profund, accentuat pe bună dreptate încă de cei mai spirituali literaţi ai Antichităţii, a produs încetăţenirea limbajului poetic grecesc şi a prozodiei greceşti în Latium. Dacă Grecia înfrîntă şi-a învins cuceritorii necioplţi prin artă, atunci victoria aceasta s-a tradus mai întîi în cizelarea asprului idiom latin şi transformarea sa într-un limbaj poetic, cultivat şi elevat, prin înlocuirea monotonelor şi întretăiatelor versuri saturnine cu scandarea lină a senarului şi năvala hexametrului, prin încîntarea urechii latinilor cu grandioasele tetrametre, triumfătorii anapeşti şi ritmurile lirice armonios îmbinate. Limbajul poetic constituie cheia către lumea ideală a poeziei, iar prozodia, cheia sentimentului poetic pentru omul surd la epitetul elocvent, căruia metafora nu-i spune nimic, în sufletul căruia nu răsună cadenţele dactililor şi iambilor; pentru acela, Homer şi Sofocle au compus în van. Să nu se afirme că sentimentul poetic şi ritmic se nasc de la sine. Sentimentele ideale sînt, fireşte, inerente sufletului uman, dar pentru a germina au nevoie de favorabila strălucire a soarelui; mai ales în sînul naţiunii latine, puţin înclinată către impulsurile poetice, ele au avut nevoie de o îngrijire venită din afară. Să nu se afirme, de asemenea, că, avînd în vedere larga răspîndire a cunoaşterii limbii şi literaturii greceşti, acestea ar fi fost suficiente pentru publicul roman sensibil. Misteriosul farmec pe care-l exercită limba asupra oamenilor, limbajul poetic şi ritmul nefiind decît o potenţare a acesteia, nu e propice oricărei limbi învăţate accidental, ci numai celei materne. Din această perspectivă, ne vom

forma o judecată mai corectă asupra literaturii elenistice şi mai ales asupra poeziei romanilor din aceste timpuri. Dacă tendinţa acesteia s-a îndreptat spre transplantul radicalismului euripidean la Roma, spre transpunerea zeilor fie în oameni decedaţi, fie în concepte ale gîndirii, în general spre crearea unui Latium desnaţionalizat alături de o Eladă desnaţionalizată şi contopirea tuturor particularităţilor naţionale pur şi clar conturate în ideea contestabilă a unei civilizaţii universale, atunci fiecare este liber s-o accepte sau s-o dezaprobe, dar nimeni nu poate pune la îndoială necesitatea ei istorică. Din acest punct de vedere, însăşi imperfecţiunea poeziei nu poate fi nicidecum contestată, dar cel puţin poate fi explicată şi, prin aceasta, anumite limite pot fi justificate. Ce-i drept, în sînul ei domneşte o disproporţie între conţinutul nesemnificativ, deseori mutilat, şi forma relativ desăvîrşită; dar semnificaţia propriu-zisă a acestei poezii a fost de natură formală şi mai ales lingvistică şi metrică. Nu a fost frumos ca poezia din Roma să rămînă cu preponderenţă în mîinile magiştrilor şi străinilor şi să fie constituită mai ales din traduceri şi imitaţii; dar dacă scopul principal al acestei poezii era acela de a arunca un pod între Latium şi Elada, Livius şi Ennius erau într-adevăr hărăziţi pentru pontificatul poetic la Roma, iar literatura de traduceri a fost mijlocul cel mai simplu pentru realizarea acestui deziderat. A fost şi mai puţin frumos că poezia romană a preferat originalele cele mai insipide în conţinut şi cele mai dezlînate; dar numai astfel a servit scopul. Nimeni nu va cuteza să-l pună pe Euripide pe picior de egalitate cu Homer, dar, din punct de vedere istoric, Euripide şi Menandru au fost Biblia elenismului cosmopolit, la fel cum fuseseră *Iliada* şi *Odiseea* pentru elenismul naţional; în sensul acesta, reprezentanţii noului curent erau îndreptăţiţi să-şi familiarizeze publicul înainte de toate cu această şcoală literară. Sentimentul instinctual al valenţelor lor poetice limitate s-ar putea, de asemenea, să-i fi determinat în parte pe autorii romani să se apropie cu predilecţie de Euripide şi Menandru şi să-l ignore pe Sofocle şi chiar pe Aristofan; căci, în timp ce poezia este prin esenţa ei naţională şi dificil de transplantat, raţiunea şi umorul, pe care se bazează atît operele lui Euripide, cît şi cele ale lui Menandru, sînt, prin natura lor,

cosmopolite. De asemenea, trebuie să recunoaştem, întru cinstea poeţilor romani ai secolului al VI-lea, că ei nu s-au apropiat de literatura elenă cotidiană – aşa-numitul *alexandrinism* –, ci şi-au căutat modelele în literatura clasică mai veche, chiar dacă nu în domeniile ei cele mai bogate şi mai pure. În general, oricît de numeroase ar fi greşelile de compoziţie şi deficienţele artistice, acestea rămîn totuşi numai păcătuiri faţă de evanghelie, care însoţesc cu necesitate eforturile puţin scrupuloase ale misionarilor elenismului; din punct de vedere istoric şi chiar estetic, ele au fost, într-o anumită măsură, anihilate de zelul arzător nedespărţit de orice prozelitism. Noi putem să judecăm altfel decît Ennius cu privire la evanghelie; dar dacă în materie de credinţă contează nu atît ce se crede, ci mai ales cum se crede, nu putem să refuzăm admiraţia noastră poeţilor romani ai secolului al VI-lea. Un sentiment viu şi copleşitor pentru forţa literaturii universale elene, o dorinţă arzătoare de a transplanta copacul miraculos în ţară străină au străbătut întreaga poezie a secolului al VI-lea şi au coincis, într-un mod remarcabil, cu spiritul profund al acestei mari epoci. Elenismul cristalizat al timpurilor care au urmat a privit cu o anumită desconsideraţie realizările poetice ale acesteia; mai echitabil ar fi fost să se rezerve o doză de consideraţie acestor poeţi care, cu toate lipsurile lor, se aflaseră într-o relaţie mai intimă cu poezia greacă şi se apropiaseră mai mult de arta poetică veritabilă decît urmaşii lor mai cultivaţi. În emulaţia temerară, în ritmurile sonore, chiar şi în orgoliul puternic al poeţilor acestei epoci se găseşte, mai mult decît în oricare altă epocă a literaturii romane, o grandoare impunătoare; chiar şi cel care nu se înşală asupra lipsurilor acestei poezii poate să aplice în cazul ei sentinţa mîndră prin care s-a onorat pe sine însăşi, aceea de a fi pentru muritori: „Cîntecul divin izvorît din adîncul inimii”.

Dacă literatura eleno-romană a acestei epoci este esenţial tendenţioasă, tendenţiozitatea domină şi antiteza ei, literatura naţională contemporană. În timp ce prima nu viza nimic altceva decît distrugerea naţionalităţii latine, creînd o poezie latină prin limbă, dar elenă prin formă şi spirit, partea cea mai bună şi cea mai pură a

naţiunii latine trebuia să respingă şi să excomunice odată cu elenismul şi literatura corespunzătoare. Romanii epocii lui Cato adoptau faţă de literatura greacă o atitudine asemănătoare cu aceea adoptată faţă de creştinism în epoca cezarilor; liberţii şi străinii alcătuiau nucleul comunităţii poetice aşa cum, mai tîrziu, au alcătuit nucleul celei creştine; nobilii şi, înainte de toate, guvernul nu vedeau în poezie şi în creştinism nimic altceva decît puteri potrivnice; din motive asemănătoare, Plautus şi Ennius au fost plasaţi de aristocraţia romană în sînul gloatei, iar apostolii şi episcopii au fost executaţi de către guvernul roman. Fireşte că şi aici Cato a fost, înaintea tuturor, acela care a condus cu sagacitate opoziţia faţă de străini. Literaţii şi medicii greci sînt, în ochii săi, drojdia cea mai periculoasă a poporului grec corupt pînă în măduva oaselor, iar pe „cîntăreţii de baladă" i-a tratat cu un dispreţ profund (p. 318). El şi cei care-i împărtăşeau ideile au fost deseori aspru criticaţi din această cauză şi, într-adevăr, opiniile sale poartă frecvent amprenta încăpăţînării dure care-l caracteriza; dar dacă privim lucrurile mai cu luare-aminte, nu numai că trebuie să-i acordăm, în fond, dreptate, dar şi să recunoaştem că opoziţia naţională, în acest caz, mai mult decît în toate celelalte, a abandonat sistemul defensivei negative, evident insuficiente. Dacă contemporanul său mai tînăr, Aulus Postumius Albinus, luat în derîdere de către grecii înşişi pentru că eleniza exagerat fabricînd, de exemplu, versuri greceşti, dacă acest Albinus se scuză în precuvîntarea operei sale istorice pentru greaca sa defectuoasă, invocînd veritabila sa origine romană, nu se pune cu îndreptăţire întrebarea dacă nu cumva vreo autoritate competentă i-a cerut să se dedice unor preocupări pe care nu le înţelegea? Sau ocupaţiile traducătorului profesionist de comedii şi ale poeţilor care, pentru a-şi cîştiga pîinea şi protecţia, celebrau eroii erau ele mai onorabile acum 2000 de ani decît sînt astăzi? Nu avea oare Cato dreptate atunci cînd i-a reproşat lui Nobilior faptul de a fi luat pe lîngă el, pentru a-i glorifica viitoarele fapte măreţe, pe Ennius, care-i preamărea, de altfel, în versurile sale pe potentaţii romani, fără a lua în considerare persoana în sine, şi care l-a acoperit cu laude pe Cato însuşi? Sau nu a avut oare motive să-i considere pe grecii pe care-i

cunoscuse la Roma şi la Atena o gloată mizerabilă incorigibilă? Această opoziţie faţă de civilizaţia şi elenismul timpului era într-adevăr justificabilă; dar Cato nu poate fi acuzat nicidecum de opoziţie faţă de civilizaţie şi faţă de elenismul în sine. Dimpotrivă, este marele merit al partidului naţional de a fi înţeles limpede necesitatea creării unei literaturi latine, punînd în joc stimulenţii elenismului; dar, în concepţia lor, literatura latină nu urma să fie o simplă copie a celei greceşti, impusă sentimentelor naţionale romane, ci dezvoltată în urma fecundării din partea civilizaţiei greceşti, în spiritul naţionalităţii italice. Printr-un instinct genial, care atestă mai puţin clarviziunea indivizilor decît avîntul general al epocii, acest partid a intuit că, pentru Roma privată cu desăvîrşire de precedente poetice originale, numai istoria putea să furnizeze materia pentru dezvoltarea unei vieţi intelectuale originale. Roma era, nu şi Grecia, un stat, iar pe acest sentiment grandios se bazează atît încercarea temerară, întreprinsă de Naevius, de a forma prin intermediul istoriei o epopee şi o dramă romană, cît şi crearea poeziei latine de către Cato. Într-adevăr, încercarea de a-i înlocui pe zeii şi eroii mitologici cu regii şi consulii Romei aminteşte de cea a giganţilor de a asalta Cerul cu ajutorul munţilor aşezaţi unul peste celălalt; fără o lume a zeilor nu există o epopee şi o dramă antică, iar poezia nu cunoaşte surogate. Mai moderat şi mai înţelegător, Cato a abandonat poezia propriu-zisă ca pe ceva pierdut pentru totdeauna în favoarea partidului de opoziţie, cu toate că, prin încercarea sa de a crea o poezie didactică în metru naţional după modelul primelor compoziţii romane, poemul lui Appius asupra moralei şi poemul asupra agriculturii merită toate consideraţiile, dacă nu sub aspectul succesului, cel puţin din perspectiva intenţiei care le generase. Proza i-a oferit un teren mai favorabil, iar el se va angaja cu toată complexitatea şi energia sa întru crearea unei literaturi în proză naţională. Acest efort este cu atît mai specific şi, de aceea, cu atît mai respectabil cu cît la început el considera drept public anturajul său familial, fiind, prin aceasta, destul de izolat de epoca sa. Astfel s-a născut *Origines*, discursurile sale politice, tratatele din diferitele ramuri ale ştiinţei. Ele sînt scrise, într-adevăr, într-un spirit naţional

şi rămîn în cadrul subiectelor naţionale; dar ele sînt departe de a fi antielene – mai degrabă datorîndu-se unei influenţe greceşti, deşi de cu totul altă natură decît scrierile partidului de opoziţie. Ideea şi chiar titlul operei sale principale sînt împrumutate de la greceştile „Istorii de întemeiere” (κτίσεις). Acelaşi lucru se poate afirma şi în legătură cu operele sale oratorice; el l-a luat în derîdere pe Isocrate, dar a încercat să înveţe de la Thukydides şi Demosthenes. Enciclopedia sa este, de fapt, rezumatul cunoştinţelor sale din literatura greacă. Dintre toate înfăptuirile acestui bărbat patriot şi de bună-credinţă, nici una nu a fost mai fecundă prin consecinţele ei şi mai utilă pentru patria sa decît activitatea literară, probabil puţin apreciată de el însuşi. El şi-a găsit numeroşi şi demni succesori în literatura oratorică şi ştiinţifică, iar dacă tratatul său istoric, comparabil în structura sa originală cu logografia greacă, nu a produs un Herodot şi un Thukydides, a contribuit totuşi la stabilirea principiului potrivit căruia ocupaţiile literare, ştiinţele practice şi istoria nu sînt numai admisibile, dar şi onorabile pentru un roman.

În sfîrşit, să mai aruncăm o privire asupra stadiului arhitecturii şi artelor plastice. În ceea ce priveşte primul domeniu, trăsăturile luxului se manifestă nu atît la edificiile publice, cît mai ales la cele private. Abia spre sfîrşitul acestei perioade, mai ales după cenzura lui Cato (570, **184**), romanii încep să ia în considerare, pe lîngă necesităţile publice, şi confortul public de a îmbrăca în piatră bazinele (*lacus*) alimentate de către apeducte (570, **184**), ideea de a clădi portice (570 şi 580, **179** şi **174**) şi mai ales de a împămînteni la Roma sălile attice de judecată şi de afaceri, aşa-numitele bazilici. Primul dintre aceste edificii, care corespund aproximativ cu bazarele noastre de astăzi, bazilica Porcia sau cea a argintarilor, a fost ridicat de către Cato în anul 570 (**184**), lîngă clădirea senatului; lui i s-au adăugat în curînd altele, pînă cînd laturile longitudinale ale forului au fost înlocuite de aceste strălucitoare hale susţinute de coloane. Însă viaţa cotidiană a fost influenţată mult mai profund de modificarea structurii casei de locuit, care trebuie să fie situată cel tîrziu în această epocă; în curînd s-a făcut diferenţa între sala de locuit (*atrium*), curte (*cavum aedium*), grădină şi colonada ei (*peristylium*),

camera pentru păstrarea documentelor (*tablinum*), capela, bucătăria, camerele de dormit; iar în privinţa aranjamentelor interioare, coloana a început să fie folosită atît în curte, cît şi în încăperile de locuit, atît pentru susţinerea acoperişului deschis, cît şi a porticelor grădinii – pentru aceasta au fost copiate sau cel puţin folosite ca sursă de inspiraţie modelele greceşti. Cu toate acestea, materialul de construcţie a rămas simplu: „strămoşii noştri", spune Varro, „locuiau în case de cărămidă şi durau numai un modest fundament de pietre fasonate pentru a preveni umiditatea". Cu greu găsim alte urme ale artei plastice, în afara figurilor de ceară care îi reprezentau în relief pe strămoşi. Mai frecvent este vorba de pictură şi pictori; Manius Valerius a îngăduit să fie pictată pe o latură a clădirii senatului victoria pe care o obţinuse în anul 491 (**263**) în faţa Messanei (p. 355) asupra cartaginezilor şi asupra lui Hieron; acestea au fost primele fresce istorice la Roma, fiind urmate de multe altele asemănătoare; ele au deţinut acelaşi rol în domeniul artei plastice pe care îl vor deţine, ulterior, epopeea naţională şi teatrul naţional în domeniul poeziei. Dintre pictori, sînt amintiţi un anumit Theodotos, care, după cum îl ironizează Naevius:

> Şezînd bine învelit în camera sacră
> Picta Larii poznaşi cu coadă de bou;

Marcus Pacuvius din Brundisium, care picta în templul lui Hercule din forum boarium, acelaşi care, la o vîrstă înaintată, şi-a făcut un renume ca traducător de tragedii greceşti; Marcus Plautius Lyco din Asia Mică, ale cărui picturi măreţe din templul Iunonei din Ardea i-au adus dreptul de cetăţenie al acestei comunităţi. Dar prin acestea se manifestă cu pregnanţă şi mai mare nu numai faptul că, la Roma, exercitarea artei era în general desconsiderată, fiind mai degrabă meşteşug decît artă, dar şi că ea revenea, probabil într-o măsură mai mare decît poezia, grecilor şi semi-grecilor. Dimpotrivă, în cercurile aristocratice apar primele semne ale interesului diletanţilor şi colecţionarilor atît de răspîndiţi mai tîrziu. Romanii admirau deja grandoarea templelor din Corint şi din Atena şi se uitau cu dispreţ la învechitele figuri de lut ars de pe frontoanele templelor romane;

chiar şi un bărbat precum Lucius Plautus, împărtăşind mai degrabă convingerile lui Cato decît pe cele ale lui Scipio, îl privea şi îl judeca cu ochii expertului pe „Zeus” al lui Fidias. Obiceiul de a jefui cetăţile greceşti cucerite de tezaurele lor artistice a fost introdus la o scară mai largă pentru prima oară de Marcus Marcellus, în urma cuceririi Siracusei (542, **212**); şi cu toate că această practică a fost dezavuată de bărbaţii de şcoală veche – de exemplu, bătrînul şi gravul Quintus Maximus a dat, după cucerirea Tarentumului (549, **209**), ordin ca statuile templelor să nu fie atinse, tarentinii avînd dreptul să-şi păstreze zeii indignaţi –, asemenea devastări ale templelor deveniră totuşi din ce în ce mai frecvente. Îndeosebi prin concursul lui Titus Flamininus (560, **194**) şi Marcus Fulvius Nobilior (567, **187**), doi dintre corifeii elenismului, ca şi al lui Lucius Paullus (587, **167**) clădirile publice ale Romei se umplură de capodoperele daltei greceşti. Şi în cazul acesta, romanii au intuit vag că interesul artistic, precum şi cel poetic ar constitui o componentă esenţială a civilizaţiei elene, altfel spus, a civilizaţiei moderne; dar, în timp ce însuşirea poeziei greceşti a fost imposibilă fără o oarecare activitate poetică, în cazul acesta părea a fi suficientă simpla contemplare şi achiziţionare. Acesta este motivul pentru care s-a format o literatură naţională a Romei, ce-i drept pe căi artificiale, dar nu s-a întreprins nici măcar o tentativă pentru dezvoltarea unei arte proprii.

Cartea a patra

Revoluţia

’Aber sie treiben’s toll;
Ich fürcht’, es breche.’
Nicht jeden Wochenschluss
Macht Gott die Zeche.

Goethe

Capitolul I

Ţinuturile supuse pînă în timpul Gracchilor

Nimicirea regatului macedonean nu numai că stabilise supremaţia Romei, ca un fapt împlinit, de la Coloanele lui Hercule pînă la gurile Nilului şi cele ale fluviului Orontes, ci apăsa totodată ca un blestem al destinului asupra naţiunilor şi părea să nu le îngăduie altă alegere decît pieirea într-o rezistenţă fără ieşire sau într-o resemnare fără speranţă. Dacă istoria n-ar avea dreptul de a-i cere cititorului serios să o urmeze, în zilele frumoase şi în cele urîte, prin ţinuturile primăvăratice şi prin cele hibernale, istoriograful ar fi tentat să se sustragă sarcinii deprimante de a urmări căile variate şi totuşi monotone ale luptei dintre forţă şi slăbiciune, atît în ţinuturile spaniole, anexate Imperiului Roman, cît şi în ţinuturile africane, elene şi asiatice, stăpînite doar prin sistemul clientelar. Oricît de puţin semnificative ar părea aceste lupte privite izolat, luate împreună capătă totuşi o profundă semnificaţie istorică; îndeosebi evenimentele italice din aceste timpuri devin inteligibile abia în lumina reacţiei provinciilor faţă de patria-mamă.

În afara teritoriilor care geografic pot fi considerate ca aparţinînd Italiei, unde, spre ruşinea Romei, ligurii, sarzii şi corsicanii furnizau neîntrerupt material pentru „triumfuri de sat” şi în care indigenii încă n-au fost supuşi cu desăvîrşire, Roma îşi exercita la începutul acestei epoci suveranitatea formală numai asupra celor două provincii spaniole, care cuprindeau cele două părţi mai mari, orientală şi meridională, ale Peninsulei Iberice. Mai sus (I, p. 469) am încercat să înfăţişăm detaliat situaţia peninsulei; iberici şi celţi, fenicieni, eleni şi romani se întîlniseră aici într-un amestec aparte; simultan şi în formele cele mai pestriţe coexistau cele mai diverse specii şi stadii de civilizaţie: vechea cultură iberică alături de barbaria desăvîrşită, civilizaţia rafinată a oraşelor comerciale

feniciene şi greceşti alături de aceea latină aflată în plină creştere, mai ales datorită numeroşilor italici folosiţi în minele de argint şi puternicelor garnizoane permanente. În această privinţă sînt demne de remarcat localitatea romană Italica (lîngă Sevilla) şi colonia latină Carteia (lîngă golful Gibraltar), aceasta din urmă fiind, după Agrigentum (I, pp. 428-429), prima comunitate de dincolo de mare de limbă latină şi cu o constituţie italică. Italica a fost fondată de către Scipio cel Bătrîn înainte de plecarea sa din Spania (548, **206**), pentru veteranii săi stabiliţi în peninsulă, dar probabil nu ca o colonie de cetăţeni, ci ca un tîrg. Întemeierea coloniei Carteia a avut loc în anul 583 (**171**) şi a fost determinată de mulţimea de copii de tabără născuţi din legăturile soldaţilor romani cu sclavele spaniole ; copii, care erau de drept sclavi – în fapt liberi –, au fost declaraţi acum liberi pe cale oficială şi au constituit împreună cu vechii locuitori ai Carteii noua colonie latină. Timp de aproape 30 de ani după reorganizarea provinciei de pe Ebru de către Tiberius Sempronius Gracchus (575-576, **179**-**178**) (I, p. 472), ţinuturile spaniole s-au bucurat în general de binefacerile păcii, deşi, de cîteva, ori se menţionează expediţii militare îndreptate împotriva celtiberilor şi lusitanilor. Evenimente mai grave surveniră însă în anul 600 (**154**). Sub conducerea unei căpetenii numite Punicus, lusitanii invadară teritoriul roman, înfrînseră pe cei doi guvernatori uniţi împotriva lor şi le omorîră un mare număr de soldaţi. Vetonii, aşezaţi între Tajo şi cursul superior al fluviului Duero, profitară de ocazie pentru a face cauză comună cu lusitanii; întăriţi astfel, aceştia au putut ajunge cu expediţiile pînă la Marea Mediterană şi au putut să jefuiască chiar şi teritoriul bastulofenicienilor din apropierea capitalei romane, Noua Cartagina (Cartagena). La Roma, situaţia a fost considerată destul de serioasă, încît s-a hotărît trimiterea unui consul în Spania, ceea ce nu se mai întîmplase din anul 559 (**195**), iar pentru a accelera expedierea ajutorului, noii consuli au intrat în magistratură cu două luni şi jumătate înainte de termenul legal – cauză pentru care începutul magistraturii consulilor a fost devansat de la 15 martie la 1 ianuarie, stabilindu-se astfel acel început de an de care noi ne folosim şi astăzi. Dar înainte de sosirea armatei consulului Quintus Fulvius

Nobilior, pe malul drept al fluviului Tajo avu loc o ciocnire teribilă între pretorul Lucius Mummius, guvernatorul din *Hispania Ulterior*, şi lusitanii conduşi de Kaesarus, succesorul lui Punicus după moartea acestuia (601, **153**). Norocul le-a surîs la început romanilor; armata lusitanilor fu dispersată, iar tabăra lor ocupată. Însă fie din pricina oboselii provocate de marş, fie că s-au dezorganizat în cursul urmăririi, romanii au fost bătuţi decisiv de adversarii lor deja învinşi, pierzînd, pe lîngă tabăra inamică, pe cea proprie, dar şi 9.000 de soldaţi. Flăcările războiului izbucniră acum din toate părţile. Lusitanii de pe malul stîng al fluviului Tajo se aruncară, sub conducerea lui Kaukaenus, asupra celţilor, supuşi ai Romei (în Alentejo), şi cuceriră oraşul lor Conistorgis. Lusitanii trimiseră celtiberilor însemnele militare capturate de la Mummius, atît ca mărturie a victoriei lor, cît şi ca un avertisment; şi aceste populaţii se aflau în plină frămîntare. Două mici triburi celtibere vecine cu puternicii arevaci (în jurul izvoarelor fluviilor Duero şi Tajo), bellii şi tittii, hotărîseră să se stabilească împreună într-unul dintre oraşele lor, Segeda. În timp ce-şi ridicau zidurile, romanii le cerură să renunţe, întrucît prin stipulaţiile lui Sempronius comunităţilor supuse le era interzisă orice fondare de oraşe neautorizată, şi, concomitent, le pretinseră contribuţia în bani şi în soldaţi, datorată prin tratate, dar care nu mai fusese cerută de multă vreme. Spaniolii au refuzat să se supună acestor două ordine, avînd în vedere că nu era vorba de fondarea unui oraş, ci de extinderea lui, iar contribuţiile nu fuseseră doar suspendate, ci chiar suprimate de către romani. În consecinţă, Nobilior apăru în *Hispania Citerior* cu o armată numărînd aproape 30.000 de soldaţi, printre care şi cavaleri numizi, şi zece elefanţi. Zidurile oraşului nou încă nu fuseseră terminate şi cei mai mulţi dintre segedani se supuseră, însă cei mai hotărîţi dintre ei se refugiară cu femei şi copii la puternicii arevaci şi îi îndemnară să lupte împreună împotriva romanilor. Arevacii, îmbărbătaţi de victoria lusitanilor asupra lui Mummius, consimţiră şi-l aleseră pe Carus, unul dintre refugiaţii din Segeda, ca general. A treia zi după ce a fost ales, viteazul comandant era mort, dar armata romană fusese înfrîntă şi aproximativ 6.000 de cetăţeni romani ucişi; ziua de 23 august,

sărbătoarea Vulcanaliilor, a rămas de atunci de tristă amintire în memoria romanilor. Pierderea generalului i-a determinat însă pe arevaci să se retragă în oraşul lor cel mai bine fortificat, Numantia (Garray, la o leghe[1] înspre nord de Soria pe Duero), unde Nobilior îi urmări. Sub zidurile oraşului s-a dat o a doua bătălie, în cursul căreia romanii îi împinseră pe spanioli în oraş cu ajutorul elefanţilor, dar, în dezordinea provocată de rănirea unuia dintre elefanţi, fură înfrînţi din nou de inamicii care se năpustiră dinspre oraş. Această nenorocire, precum şi altele, ca, de exemplu, nimicirea unui corp de cavalerie trimis după noi contingente, conferiră situaţiei romanilor în această provincie un aspect atît de nefavorabil, încît cetatea Okilis, unde se aflau tezaurul şi proviziile romanilor, trecu de partea inamicilor, iar arevacii se crezură în stare să dicteze romanilor pacea – fireşte, fără succes. Aceste dezavantaje au fost contrabalansate într-o oarecare măsură de succesele pe care Mummius le obţinu în provincia sudică. Deşi armata sa fusese slăbită în urma dezastrului suferit, el reuşi totuşi, cu aceeaşi armată, să pricinuiască lusitanilor, care, imprudenţi, se risipiseră pe malul drept al fluviului Tajo, o înfrîngere şi, trecînd pe malul stîng, unde aceştia invadaseră întregul teritoriu roman – ba făcuseră şi incursiuni în Africa –, să elibereze provincia sudică de inamici. În cea nordică, senatul nu a trimis numai întăriri considerabile, ci şi un alt general în locul incapabilului Nobilior, pe consulul Marcus Claudius Marcellus, care se evidenţiase în Spania încă din anul 586 (**168**) ca pretor şi îşi dovedise pînă atunci talentul militar în cursul a două consulate. Conducerea sa abilă şi, chiar în mai mare măsură, clemenţa sa schimbară repede starea de lucruri; Okilis i s-a predat imediat şi, mai mult, arevacii, cu speranţa dată de Marcellus că pacea le va fi acordată în schimbul unei contribuţii modeste, încheiară armistiţiul şi trimiseră soli la Roma. Marcellus se putea îndrepta împotriva provinciei sudice, unde vetonii şi lusitanii se supuseseră, ce-i drept, pretorului Marcus Atilius, atîta timp cît staţionase pe teritoriul lor, dar se revoltaseră din nou imediat după plecarea sa şi îi persecutau pe aliaţii Romei. Sosirea consulului restabili ordinea şi, în timp ce acesta îşi petrecea iarna la Corduba, armele tăcură pe întreg cuprinsul peninsulei. Între timp, se

desfăşurau la Roma tratativele cu arevacii. Un fapt semnificativ pentru relaţiile din Spania este acela că solii partidei romane din rîndul arevacilor au provocat respingerea propunerilor de pace, susţinînd că, dacă romanii nu doresc să-i sacrifice pe spaniolii care le împărtăşesc interesele, singura alternativă este să trimită în peninsulă anual un consul cu o armată corespunzătoare sau să facă o demonstraţie de forţă capabilă să impresioneze. Drept urmare, solii arevacilor au fost trimişi înapoi fără un răspuns definitiv, iar senatul hotărî continuarea energică a războiului. Astfel, Marcellus se văzu obligat să reînceapă războiul împotriva arevacilor în primăvara anului următor (603, **151**), dar fie (cum se pretinde) pentru că n-a vrut să lase laurii victoriei decisive în mîinile succesorului său care trebuia să sosească curînd, fie (ceea ce este mult mai probabil) pentru că a crezut, precum Gracchus, că o tratare umană a spaniolilor ar fi prima condiţie pentru o pace durabilă, generalul roman, în urma unei întruniri secrete cu cei mai influenţi bărbaţi ai arevacilor, încheie sub zidurile Numantiei un tratat prin care arevacii capitulară fără condiţii în faţa romanilor şi au fost repuşi în drepturile lor, garantate pînă atunci sub angajamentul de a plăti contribuţia şi de a trimite ostatici. Atunci cînd noul comandant suprem, consulul Lucius Lucullus, sosi în cartierul general, găsi războiul pe care venise să-l poarte deja încheiat printr-un tratat de pace oficial, iar speranţele sale de a se întoarce în patrie încărcat de glorie şi mai ales de bani păreau spulberate. El găsi însă mijloacele de remediere. Lucullus atacă pe cont propriu vecinii vestici ai arevacilor, vacceii, o naţiune celtiberă încă independentă, care trăia în cea mai bună înţelegere cu romanii. Cînd spaniolii au întrebat care le este vina, li s-a răspuns prin atacul asupra oraşului Cauca (Coca, la opt leghe spre vest de Segovia). Cînd oraşul înfricoşat considera că şi-a răscumpărat pacea prin grelele sacrificii băneşti impuse, trupele romane pătrunseră în el şi, sub pretexte neînsemnate, masacrară sau luară populaţia în sclavie. După această „eroică” faptă, care, după cum se spune, ar fi costat viaţa a 20.000 de oameni lipsiţi de apărare, marşul continuă. Pe toată întinderea ţinutului, satele şi localităţile erau pustii sau – precum puternica Intercata şi Pallantia (Palencia),

capitala vacceilor – închideau porţile în faţa armatei romane. Aviditatea se prinse în propriile ei iţe; nici o comunitate nu era dispusă să încheie o înţelegere cu perfidul comandant, iar fuga generală a locuitorilor contribui la împuţinarea prăzii şi, mai mult, făcu aproape imposibilă staţionarea pe o perioadă mai lungă în aceste ţinuturi inospitaliere. În faţa Intercatei, Scipio Aemilianus, fiul învingătorului de la Pydna şi nepotul adoptiv al învingătorului de la Zama, reuşi, dîndu-şi cuvîntul de onoare, întrucît cel al generalului nu mai avea nici o valoare, să-i convingă pe locuitori să încheie un tratat în virtutea căruia armata romană urma să se retragă în schimbul unui tribut în vite şi veşminte. Însă asediul Pallantiei a trebuit să fie ridicat din cauza lipsei de alimente, iar în cursul retragerii armata romană a fost urmărită de vaccei pînă la Duero. Lucullus se deplasă apoi spre provincia de sud, unde pretorul Servius Sulpicius Galba se lăsase înfrînt în acelaşi an de către lusitani. Cei doi îşi stabiliră tabăra de iarnă aproape unul de altul – Lucullus în ţinutul turdetan, iar Galba lîngă Conistorgis – şi îi atacară împreună pe lusitani în anul următor (604, **150**). Lucullus obţinu cîteva succese asupra lor în apropiere de strîmtoarea de la Gades. Galba avu rezultate mai bune, încheind cu trei triburi de pe malul drept al fluviului Tajo un tratat prin care le promitea că le va strămuta în locuri mai fertile; urmarea a fost că barbarii, veniţi în număr de aproape 7.000 pentru a primi ogoarele făgăduite, au fost împărţiţi în trei divizii, dezarmaţi şi, în parte, duşi în sclavie, în parte, măcelăriţi. Rareori s-a mai văzut vreun război purtat cu atîta perfidie, ferocitate şi aviditate ca acela purtat de aceşti doi generali care, graţie tezaurelor dobîndite de ei pe căi ilegale, reuşiseră totuşi să scape unul de condamnare, iar celălalt chiar şi de acuzaţie. Bătrînul Cato, în al 85-lea an al vieţii sale, a încercat, cu cîteva luni înaintea morţii, să-l oblige pe Galba să dea socoteală în faţa cetăţenilor, dar plînsetele copiilor generalului şi aurul adus în patrie dovediră poporului roman nevinovăţia acestuia.

Nu atît succesele obţinute în mod degradant în Spania de către Lucullus şi Galba, cît izbucnirea celui de-al patrulea război macedonean şi a celui de-al treilea război punic (605, **149**) îi

determinară pe romani să lase pentru un timp problemele spaniole tot în mîinile guvernatorilor ordinari. Astfel, lusitanii, mai mult îndîrjiţi decît umiliţi de perfidia lui Galba, pustiiră necontenit bogatul ţinut turdetan. Împotriva lor se îndreptă guvernatorul roman Gaius Vetilius (607/608?; **147/146**) şi, pe lîngă faptul că i-a învins, le-a împins pe o colină întreaga armată, care părea astfel iremediabil pierdută. Capitularea era ca şi încheiată cînd Viriathus, bărbat de origine umilă, dar care în tinereţea sa îşi apărase curajos turma de animalele sălbatice şi de hoţi şi care devenise acum, în conflictele acestea mult mai serioase, un temut şef de gherilă, fiind unul dintre puţinii spanioli care scăpaseră printr-o întîmplare de atacul perfid al lui Galba, îi avertiză pe concetăţenii săi să nu se încreadă în cuvîntul romanilor şi le promise salvarea dacă îl vor urma. Vorbele sale şi exemplul personal îşi făcură efectul; armata îi încredinţă comanda supremă. Viriathus porunci grosului armatei să se deplaseze în detaşamente răzleţite şi pe căi diferite spre locul de adunare hotărît, iar el formă cu oamenii cei mai demni de încredere şi cu caii cei mai buni un corp de 1.000 de călăreţi, cu care acoperi retragerea alor săi. În faţa acestui corp, romanii, lipsiţi de cavalerie uşoară, nu îndrăzniră să se risipească în urmărirea inamicului. După ce Viriathus imobiliză cu ceata sa, vreme de două zile, întreaga armată romană, dispăru şi el pe neaşteptate în timpul nopţii şi se grăbi spre locul de adunare comun. Urmărindu-l, generalul roman căzu într-o ambuscadă bine pregătită, în care-şi pierdu jumătate din armată, el însuşi fiind capturat şi ucis; restul trupelor reuşi cu greu să se refugieze în colonia Carteia din apropierea strîmtorii. 5.000 de soldaţi din rîndul miliţiilor spaniole au fost trimişi de pe Ebru în cea mai mare grabă pentru a acorda sprijin întărirea romanilor înfrînţi, dar Viriathus nimici corpul încă în timpul marşului şi stăpînea acum întregul teritoriu carpetanian cu atîta tărie, încît romanii nici nu îndrăzniră să-l stînjenească. Viriathus, recunoscut acum ca stăpînul şi regele tuturor lusitanilor, a ştiut să îmbine întreaga demnitate a poziţiei sale princiare cu atitudinea cumpătată a păstorului. Nici un însemn nu-l deosebea de soldatul de rînd; el a părăsit luxoasa masă de nuntă pe care i-o pregătise socrul său, prinţul Astolpa din Spania

romană, fără să se fi atins de vesela de aur şi de mîncărurile alese, şi-a urcat soţia pe cal şi s-a întors cu ea înapoi în munţi. Niciodată nu a luat din pradă o parte mai mare decît aceea care le revenea şi camarazilor săi. Soldatul îşi recunoştea generalul numai după statura impunătoare şi forţa lui spirituală, dar mai ales prin aceea că îi întrecea pe toţi în cumpătare şi în suportarea greutăţilor; nu dormea niciodată altfel decît în armură completă şi lupta în bătălie în fruntea tuturor. Părea că în această epocă atît de prozaică s-ar fi reîntors unul dintre eroii lui Homer; numele lui Viriathus răsuna în toate colţurile Spaniei şi viteaza naţiune crezu că, în sfîrşit, s-a găsit omul menit să sfarme lanţurile dominaţiei străine. Anii următori ai conducerii sale au fost marcaţi de succese nemaipomenite în nordul şi în sudul Spaniei. El a fost destul de abil ca să-l atragă pe pretorul Gaius Plautius (608/609, **146/145**), după ce-i nimicise avangarda, pe malul drept al fluviului Tajo şi să-i pricinuiască o înfrîngere atît de usturătoare, încît generalul roman s-a deplasat în mijlocul verii spre taberele de iarnă. Aceasta l-a adus mai tîrziu în faţa poporului, fiind acuzat de dezonorarea republicii romane şi constrîns să ia calea exilului. Armata guvernatorului din *Hispania Citerior*, Claudius Unimanus, a fost de asemenea nimicită, cea a lui Gaius Negidius înfrîntă, iar toate ţinuturile de cîmpie au fost jefuite. În munţii Spaniei se ridicară trofee ale victoriei, împodobite cu însemnele guvernatorilor romani şi armele legiunilor; la Roma, victoriile regelui barbar produseră consternaţie şi ruşine. Ce-i drept, conducerea războiului spaniol a fost preluată acum de către un ofiţer mai destoinic, consulul Quintus Fabius Maximus Aemilianus (609, **145**), al doilea fiu al învingătorului de la Pydna. Însă romanii nu îndrăzniră să trimită veteranii cetăţii, care tocmai se întorseseră din Macedonia şi Africa, în detestatul război spaniol; cele două legiuni pe care le aduse cu sine Maximus erau de curînd recrutate şi cu nimic mai demne de încredere decît armata din Spania, complet demoralizată. După ce primele încăierări fuseseră din nou favorabile lusitanilor, prudentul general îşi ţinu trupele pe tot restul anului în tabăra de la Urso (Osuna, la sud-est de Sevilla), fără a accepta bătălia în cîmp deschis propusă de către inamic, şi reluă campania abia în anul

următor (610, **144**), după ce trupele sale se întăriseră în lupte de hărţuială. Acum, el putu să-şi menţină supremaţia şi să se întoarcă, în urma unor izbînzi norocoase, în tabăra de iarnă de la Corduba. Cînd însă comanda a fost preluată de laşul şi nepriceputul pretor Quinctius, romanii suferiră din nou înfrîngere după înfrîngere, iar generalul lor se închise iarăşi, în plină vară, la Corduba, în timp ce hoardele lui Viriathus invadară provincia sudică (611, **143**). Succesorul său, Quintus Fabius Maximus Servilianus, fratele adoptiv al lui Maximus Aemilianus, trimis în peninsulă cu două legiuni noi şi zece elefanţi, încercă să pătrundă în ţinutul lusitanilor, dar, în urma unor bătălii nedecise şi a unui atac asupra taberei romane respins cu mare greutate, se văzu nevoit să se întoarcă pe teritoriul roman. Viriathus îl urmă în provincie, însă, întrucît trupele sale se risipiseră pe neaşteptate, conform obiceiului armatelor insurecţionale din Spania, trebui să se întoarcă şi el în Lusitania (612, **142**). În anul următor (613, **141**), Servilianus reluă ofensiva, străbătu ţinuturile de pe Baetis şi Anas şi, pătrunzînd în Lusitania, ocupă o mulţime de localităţi. Un număr mare de insurgenţi căzură în mîinile lui; căpeteniile, aproximativ 500, au fost executate ; celor din teritoriul roman care trecuseră de partea inamicului li se tăiară mîinile, iar cea mai mare parte a celorlalţi a fost vîndută în sclavie. Dar şi în cazul acesta, războiul spaniol îşi dovedi caracterul capricios. După toate aceste succese, armata romană a fost atacată de Viriathus în timpul asediului Erisanei, pusă pe fugă şi împinsă pe o stîncă, unde era cu totul la discreţia inamicilor. Viriathus se mulţumi însă, precum odinioară generalul samnit în trecătoarea de la Caudium, să încheie cu Servilianus o pace prin care comunitatea lusitană a fost recunoscută ca suverană, iar Viriathus ca rege al acesteia. Puterea romanilor nu crescuse în proporţia în care scăzuse sentimentul onoarei; romanii din capitală se bucurară că au scăpat de acest război stînjenitor, iar senatul şi poporul ratificară tratatul. Dar Quintus Servilius Caepio, fratele şi succesorul lui Servilianus, nu se mulţumi cu această îngăduinţă, iar senatul a fost destul de slab la început pentru a autoriza maşinaţiile secrete ale consulului împotriva lui Viriathus şi, în curînd, pentru a-i trece cu vederea încălcarea

făţişă a cuvîntului de onoare. În felul acesta, Caepio pătrunse în Lusitania şi străbătu ţara pînă la ţinutul vetonilor şi galecilor; Viriathus refuză să lupte împotriva unor forţe superioare şi scăpă de adversar prin manevre abile (614, **140**). Cînd însă, în anul următor (615, **139**), atacul a fost reluat nu numai de către Caepio, ci apăru în Lusitania şi armata condusă de Marcus Popillius, devenită disponibilă în provincia de nord, Viriathus ceru pacea în orice condiţii. A fost îndemnat să-i predea romanilor pe toţi oamenii din teritoriul roman trecuţi de partea lui, printre care şi pe propriul socru; se supuse, iar romanii îi executară sau le tăiară mîinile. Dar nu a fost destul; romanii nu obişnuiau să anunţe dintr-odată tot ce hotărîseră în legătură cu destinul celor învinşi. Se succedară noi ordine, fiecare mai greu de suportat decît cele precedente, şi, pînă la urmă, li se ceru lusitanilor şi predarea armelor. Atunci Viriathus îşi reaminti de soarta compatrioţilor săi care fuseseră dezarmaţi de Galba şi puse din nou mîna pe sabie; însă era prea tîrziu. Ezitările sale semănaseră germenii trădării în cercurile cele mai apropiate lui; trei dintre oamenii lui de încredere, Audas, Ditalko şi Minucius din Urso, exasperaţi la gîndul unei noi victorii romane, obţinură din partea regelui permisiunea de a relua tratativele de pace cu Caepio şi o folosiră pentru a vinde viaţa conducătorului lor în schimbul amnistiei personale şi al altor recompense. Întorşi în tabără, îl asigurară pe Viriathus de succesul tratativelor, iar noaptea următoare îl înjunghiară pe regele adormit în cortul său. Lusitanii îl cinstiră pe erou printr-o serbare funerară nemaivăzută, la care 200 de perechi de viteji îşi disputară jocurile funerare. Îl cinstiră şi mai mult neabandonînd lupta : în locul eroului dispărut îl aleseră în calitate de general pe Tautamus. Planul imaginat de acesta pentru a le smulge romanilor Saguntumul era destul de abil, însă noul general nu avea nici moderaţia înţeleaptă şi nici talentul militar al predecesorului său. Expediţia se termină cu un dezastru, iar la întoarcere armata a fost atacată în timpul traversării rîului Baetis şi silită să se predea fără condiţii. Aşadar, romanii îngenuncheară Lusitania mai mult prin trădare şi crimă, comise atît de străini, cît şi de indigeni, decît printr-un război onorabil.

În timp ce provincia din sud era năpăstuită de Viriathus şi lusitani, în cea din nord, nu fără concursul acestora din urmă, izbucni un război tot atît de ameninţător în rîndul naţiunilor celtibere. Succesele strălucite ale lui Viriathus îi determinară şi pe arevaci, să se ridice în anul 610 (**144**), împotriva romanilor şi, din această cauză, consulul Quintus Caecilius Metellus, trimis în Spania pentru a-l înlocui pe Maximus Aemilianus, nu se îndreptă spre provincia sudică, ci împotriva celtiberilor. El dovedi, mai ales în timpul asedierii oraşului Contrebia, considerat inexpugnabil, aceeaşi destoinicie pe care o arătase cu ocazia înfrîngerii macedoneanului Pseudophilippos; după doi ani (611-612, **143**-**142**), provincia nordică a fost din nou supusă. Numai două oraşe, Termantia şi Numantia, nu deschiseseră încă porţile romanilor; dar chiar şi aşa, capitularea era ca şi încheiată, iar spaniolii îndepliniseră deja majoritatea condiţiilor impuse. Cînd li se ceru însă predarea armelor, îi cuprinse, ca şi pe Viriathus, acelaşi orgoliu tipic spaniol, de a nu ceda sabia iscusit mînuită şi hotărîră continuarea războiului sub conducerea viteazului Megaravicus. Hotărîrea părea nebunească; armata consulară, a cărei comandă fusese preluată în anul 613 (**141**) de către consulul Quintus Pompeius, era de patru ori mai numeroasă decît toată populaţia Numantiei în stare să poarte armele. Dar generalul, întru totul necunoscător în arta războiului, suferi sub zidurile celor două oraşe o serie de înfrîngeri atît de usturătoare (613-614; **141**-**140**), încît se hotărî pînă la urmă să obţină pe calea negocierilor pacea pe care nu putuse s-o impună prin forţa armelor. Cu Termantia probabil că a fost încheiată o înţelegere definitivă; în ceea ce-i priveşte pe numantini, generalul le înapoiase prizonierii şi, cu promisiuni secrete legate de un tratament favorabil, îndemnă comunitatea să i se predea fără condiţii. Numantinii, obosiţi de război, acceptară şi, într-adevăr, generalul îşi limită cerinţele la minimum. Prizonierii, dezertorii şi ostaticii fuseseră predaţi, iar suma de bani stipulată fusese în cea mai mare parte plătită cînd, în anul 615 (**139**), sosi în tabără noul general, Marcus Popillius Laenas. Îndată ce Pompeius văzu comanda supremă în mîini străine, pentru a nu fi acuzat la Roma că a încheiat o pace umilitoare pentru concepţiile romane, el găsi mijlocul nu

numai de a-şi călca, dar şi de a-şi dezavua cuvîntul dat; iar cînd numantinii veniră să achite restul de bani, el negă, în prezenţa ofiţerilor lor şi a alor săi, încheierea vreunui tratat. Afacerea ajunse în faţa senatului pentru a fi decisă; cît timp se purtară discuţiile, războiul încetă lîngă Numantia, iar Laenas făcu o expediţie în Lusitania, unde grăbi catastrofa lui Viriathus, şi o incursiune în ţinutul lusonilor, învecinaţi cu numantinii. Cînd sosi, în sfîrşit, hotărîrea senatului era aceea de a se continua războiul; statul se făcea aşadar părtaş la necinstea lui Pompeius. Numantinii luară din nou armele cu un curaj nestrămutat şi o îndîrjire sporită; Laenas luptă fără succes împotriva lor ; la fel şi succesorul său, Gaius Hostilius Mancinus (617, **137**). Catastrofa a fost determinată însă nu atît de armata numantinilor, cît de lipsa de disciplină a generalilor romani şi, ca o consecinţă a acesteia, de indisciplina, nesupunerea şi chiar laşitatea crescînde ale soldaţilor. Simplul zvon, de altfel fals, că vacceii şi cantabrii s-ar apropia pentru a despresura Numantia a făcut ca armata romană să evacueze tabăra pe timpul nopţii, fără ordin, şi să se retragă în fortificaţiile ridicate cu 16 ani în urmă de către Nobilior. Numantinii, înştiinţaţi de plecarea neaşteptată, urmăriră armata care fugea şi o înconjurară; romanilor nu le rămînea decît să-şi croiască drum cu sabia sau să încheie pacea în condiţiile propuse de către numantini. Mai mult decît consulul, care era un om de onoare, dar slab de înger şi necunoscut, Tiberius Gracchus, care servea drept cvestor în armată, graţie consideraţiei de care se bucurase la celtiberi tatăl său, înţeleptul administrator al provinciei de pe Ebru, obţinu ca numantinii să se declare mulţumiţi cu o pace echitabilă, întărită prin jurămîntul tuturor ofiţerilor de stat-major. Senatul însă nu numai că-l revocă imediat pe general, ci, în urma unei lungi deliberări, propune adunării poporului să adopte faţă de acest tratat aceeaşi poziţie ca şi în cazul celui caudin; altfel spus, să-i refuze ratificarea şi să arunce întreaga responsabilitate pe umerii celor care-l încheiaseră. Din punct de vedere legal, ar fi fost în cauză toţi ofiţerii care juraseră pentru respectarea tratatului; Gracchus şi ceilalţi au fost salvaţi de relaţiile lor; doar Mancinus, care nu aparţinea celor mai înalte cercuri ale aristocraţiei, trebui să

ispăşească atît vina proprie, cît şi a celorlalţi. Despuiat de insignele sale, fostul consul a fost condus înaintea avanposturilor numantine şi, întrucît numantinii refuzară să-l ia în primire, pentru a nu părea că şi ei acceptă nulitatea tratatului, fostul comandant suprem stătu o zi întreagă, numai în cămaşă şi cu mîinile legate la spate, în faţa porţilor Numantiei, spectacol jalnic atît pentru prieteni, cît şi pentru duşmani. Lecţia amară pare să fi fost însă fără nici un folos pentru succesorul lui Mancinus, Marcus Aemilius Lepidus, colegul său de consulat, şi, în timp ce la Roma discuţiile asupra tratatului lui Mancinus se prelungeau, el atacă poporul liber al vacceilor sub pretexte imaginare, întocmai cum făcuse şi Lucullus cu 16 ani înainte, şi începu să asedieze Pallantia împreună cu guvernatorul provinciei *Hispania Citerior* (618, **136**). Un decret al senatului îi ordonă să întrerupă războiul; cu toate acestea, invocînd motivul că împrejurările s-ar fi schimbat între timp, el continuă asediul. Se dovedi însă la fel de incapabil ca soldat pe cît fusese în calitate de cetăţean. După ce stătu în faţa acestui oraş mare şi bine fortificat pînă cînd rămase fără provizii într-o ţară aridă şi inamică, el trebui să înceapă retragerea cu preţul abandonării tuturor răniţilor şi bolnavilor; palantinii, care-l urmăriră, omorîră jumătate dintre soldaţii săi şi, dacă n-ar fi renunţat prea devreme la hăirţuire, ar fi exterminat probabil întreaga armată romană, care se afla în plină decădere. Din cauza aceasta, generalul de viţă nobilă a fost pedepsit, la întoarcerea în patrie, cu o amendă. Succesorii săi, Lucius Furius Philus (618, **136**) şi Quintus Calpurnius Piso (619, **135**), trebuiră să reînceapă războiul împotriva numantinilor; nefăcînd nimic, s-au putut întoarce la Roma fără înfrîngere. Guvernul roman înţelese, în sfîrşit, că lucrurile nu pot continua astfel şi hotărî să încredinţeze îngenuncherea micului oraş provincial spaniol, în mod excepţional, primului general al Romei, Scipio Aemilianus. Mijloacele financiare pentru purtarea războiului i-au fost acordate, fireşte, cu o inoportună parcimonie, iar permisiunea de a recruta soldaţi i-a fost de-a dreptul refuzată, probabil din cauza intrigilor de coterie şi a fricii de a displăcea poporului suveran. În schimb, îl însoţiră, ca voluntari, un mare număr de prieteni şi clienţi, printre care şi fratele său,

Maximus Aemilianus, care se evidenţiase cu cîţiva ani înainte în lupta împotriva lui Viriathus. Bazat pe această trupă credincioasă, care forma garda personală a generalului, Scipio începu să refacă armata dezorganizată pînă-n temelii (620, **134**). Mai întîi, el alungă din tabără toţi paraziţii – vreo 2.000 de curtezane, pe lîngă mulţimea de prezicători şi preoţi de toate felurile – şi, întrucît soldatul era incapabil să lupte, trebuia cel puţin să lucreze la fortificaţii şi să mărşăluiască. În cursul primei veri, generalul evită orice luptă cu numantinii, mulţumindu-se să distrugă sursele de aprovizionare din vecinătate şi să-i pedepsească pe vacceii care le vindeau grîu, silindu-i să recunoască suzeranitatea Romei. Abia către iarnă, Scipio îşi strînse armata în jurul Numantiei; în afară de contingentul numid compus din cavalerie, pedestraşi şi 12 elefanţi, aflat sub comanda prinţului Iugurtha, şi de numeroasele contingente spaniole, el avea patru legiuni: în total, o armată de 60.000 de soldaţi, care împresură un oraş a cărui populaţie în stare să lupte se ridica la cel mult 8.000 de oameni. Cu toate acestea, asediaţii voiră de mai multe ori să dea bătălia; Scipio însă, înţelegînd că o dezorganizare care era opera mai multor ani nu poate fi remediată într-o clipă, refuză orice luptă, iar atunci cînd, în ciocnirile inevitabile datorate unor ieşiri ale asediaţilor, fuga laşă a legionarilor era cu greu înfrîntă de intervenţia personală a generalului, această tactică s-a dovedit pe deplin justificată. Niciodată un general nu şi-a tratat soldaţii cu mai mult dispreţ decît a făcut-o Scipio cu armata numantină; şi îşi demonstră dispreţul nu numai prin discursuri amare, ci, înainte de toate, prin fapte. Pentru prima dată romanii purtară războiul cu sapa şi cazmaua, cu toate că depinsese de ei să-l decidă prin sabie. În jurul întregului zid al oraşului, cu o circumferinţă de mai bine de o jumătate de milă germană, romanii ridicară un val dublu, de două ori mai lung, fortificat cu ziduri, turnuri şi şanţuri, iar fluviul Duero, pe care asediaţii mai fuseseră aprovizionaţi la început de corăbieri şi înotători temerari, a fost în sfîrşit blocat. Astfel, oraşul, pe care romanii nu îndrăzneau să-l cucerească prin asalt, trebuia să fie constrîns să se predea din cauza foametei, mai ales că cetăţenii nu avuseseră posibilitatea să se aprovizioneze în vara de dinainte. În

curînd, numantinii duseră lipsă de toate. Unul dintre oamenii lor cei mai viteji, Retogenes, reuşi, împreună cu cîţiva însoţitori, să străpungă liniile inamice, iar ruga sa fierbinte de a nu-i da pierzaniei pe concetăţenii săi găsi un viu ecou cel puţin într-unul dintre oraşele arevacilor, la Lutia. Numai că, înainte ca locuitorii Lutiei să fi luat vreo hotărîre, Scipio, înştiinţat de susţinătorii romanilor din oraş, apăru cu forţe copleşitoare în faţa zidurilor cetăţii şi ceru autorităţilor să-i extrădeze pe conducătorii mişcării, în număr de 400, floarea tineretului ţării, cărora, la ordinul generalului roman, le fură tăiate mîinile. Numantinii, cărora li se spulberaseră şi ultimele speranţe, trimiseră soli la Scipio pentru a negocia supunerea şi îi cerură viteazului să-i cruţe pe viteji; dar cînd solii întorşi în oraş anunţară că Scipio cerea capitularea necondiţionată, mulţimea exasperată îi sfîşie, după care se scurse un nou răstimp în care foamea şi epidemiile îşi desăvîrşiră opera. În sfîrşit, la cartierul general roman sosi o a doua ambasadă pentru a oferi predarea oraşului fără condiţii. Cînd, în urma negocierilor, cetăţenii au fost îndemnaţi să apară ziua următoare în faţa porţilor, ei cerură un răgaz de cîteva zile, pentru a permite acelora care se hotărîseră să nu supravieţuiască pierderii libertăţii să se săvîrşească din viaţă. Răgazul le-a fost acordat şi nu puţini au fost aceia care l-au folosit. În sfîrşit, jalnicul rest sosi înaintea porţilor. Scipio alese 50 dintre cei mai distinşi pentru a-i integra în cortegiul său triumfal; ceilalţi au fost vînduţi în sclavie, oraşul a fost făcut una cu pămîntul şi teritoriul împărţit între oraşele vecine. Aceasta s-a întîmplat în toamna anului 621 (**133**), la 15 luni după ce Scipio preluase comanda supremă. Căderea Numantiei puse capăt opoziţiei care se mai manifesta pe ici, pe colo împotriva Romei; demonstraţiile militare şi amenzile pecuniare au fost suficiente pentru a impune recunoaşterea supremaţiei romane în întreaga *Hispania Citerior*.

În *Hispania Ulterior*, dominaţia romană a fost, de asemenea, întărită şi extinsă prin înfrîngerea lusitanilor. Consulul Decimus Iunius Brutus, care luase locul lui Caepio, îi coloniza pe prizonierii de război lusitani în apropierea Saguntumului şi conferi noului lor oraş Valentia (Valencia) constituţia latină, pe care o avea şi Carteia (616,

138); el străbătu apoi (616-618, **138-136**) coasta iberică de vest în diferite direcţii şi ajunse, primul dintre romani, pe ţărmurile Oceanului Atlantic. Cetăţile lusitanilor de acolo, apărate cu îndîrjire de locuitorii lor, atît de bărbaţi, cît şi de femei, au fost cucerite, iar galecii, pînă atunci independenţi, au fost înfrînţi într-o mare bătălie, în care ar fi pierit, se spune, 50.000 dintre ai lor, şi uniţi cu provincia romană. După supunerea vacceilor, lusitanilor şi galecilor, întreaga peninsulă, cu excepţia coastei de nord, era, cel puţin nominal, supusă romanilor.

O comisie senatorială se deplasă în Spania pentru a organiza, cu concursul lui Scipio, noua provincie după principii romane, iar acesta făcu tot ce îi stătea în puteri pentru înlăturarea consecinţelor politicii infame şi nechibzuite a predecesorilor săi; astfel, de exemplu, pe caucani, la a căror umilire de către Lucullus trebuise să asiste cu 19 ani mai înainte ca tribun militar, i-a invitat să se întoarcă în oraşul lor şi să-l reclădească. Spania se bucură din nou de vremuri bune. Suprimarea pirateriei, pericol care se dezvoltase în Baleare, prin ocuparea acestor insule de către Quintus Caecilius Metellus în anul 631 (**123**), a contribuit mult la prosperitatea comerţului spaniol; insulele fertile, locuite de o numeroasă populaţie de neîntrecut în mînuirea praştiei, erau şi din alte puncte de vedere o posesiune preţioasă. Cît de numeroasă era încă de pe atunci populaţia de limbă latină în peninsulă o dovedeşte colonizarea a 3.000 de latini spanioli în oraşele Palma şi Pollentia (Pollenza) din nou-dobînditele insule. În ciuda unor erori grave, dominaţia romană din Spania şi-a păstrat în general caracterul pe care i-l imprimase epoca lui Cato şi, mai înainte, Tiberius Gracchus. Teritoriul roman de graniţă a avut, ce-i drept, mult de suferit de pe urma incursiunilor de pradă ale triburilor doar pe jumătate sau deloc supuse din nord şi din vest. Mai ales în rîndul lusitanilor, adolescenţii mai săraci se strîngeau periodic în bande de hoţi care-i jefuiau fără jenă pe compatrioţi sau pe vecini. Din această cauză, fermele ţărăneşti izolate erau construite, chiar la mult timp după aceea, ca nişte fortăreţe, uşor de apărat la nevoie. Romanii nu au reuşit să pună capăt acestei terori a bandiţilor în munţii neospitalieri şi aproape inaccesibili ai Lusitaniei. Războaiele

următoare căpătară totuşi din ce în ce mai mult caracterul de luptă de gherilă, căreia orice guvernator cît de cît destoinic putea să-i facă faţă cu mijloace obişnuite. În ciuda acestei năpăstuiri a districtelor de graniţă, Spania era regiunea cea mai înfloritoare şi cea mai bine organizată dintre toate posesiunile romane; sistemul zeciuielii şi al arendării erau necunoscute aici, populaţia era numeroasă, iar ţara bogată în grîu şi vite.

O poziţie mult mai greu de suportat, intermediară între suveranitatea formală şi supunerea reală, o aveau statele africane, greceşti şi asiatice care fuseseră incluse în cercul hegemoniei romane, ca urmare a războaielor romanilor împotriva Cartaginei, Macedoniei şi Siriei şi a consecinţelor acestora. Un stat independent nu-şi plăteşte prea scump neatîrnarea, asumîndu-şi grozăviile războiului în caz de nevoie; un stat care şi-a pierdut independenţa poate să-şi găsească o oarecare compensaţie cel puţin în faptul că protectorul îi garantează pacea cu vecinii. Dar statele clientelare Romei nu aveau nici independenţă, nici pace. În Africa, între Cartagina şi Numidia se desfăşura, de fapt, un permanent război de frontieră. În Egipt, arbitrajul roman aplanase, ce-i drept, neînţelegerile de succesiune între cei doi fraţi, Ptolemaios Philometor şi Ptolemaios cel Gras; în schimb, noii stăpîni ai Egiptului şi Cyrenei s-au angajat în război pentru stăpînirea Ciprului, iar în Asia, nu numai că majoritatea regatelor – Bitinia, Cappadocia, Siria – erau învrăjbite în interior din cauza războaielor de succesiune şi a intervenţiilor statelor vecine antrenate de acestea, dar se purtară multe şi grele războaie între Attalizi şi galaţi, între Attalizi şi regii Bitiniei, ba chiar şi între Rhodos şi Creta. În Grecia propriu-zisă mocneau obişnuitele vrajbe liliputane şi chiar Macedonia, atît de liniştită altădată, îşi măcina forţele în conflicte interne create de noua sa constituţie democratică. Că ultimele energii şi prosperitatea naţiunilor se iroseau în aceste lupte meschine era deopotrivă greşeala stăpînilor şi a celor stăpîniţi. Statele clientelare ar fi trebuit să recunoască faptul că un stat care nu poate să poarte război împotriva tuturor nu-l poate purta împotriva nimănui şi că, întrucît teritoriul şi puterea lor se aflau de fapt sub garanţie romană, în cazul

unui conflict nu le rămînea decît fie să ajungă, pe cale paşnică, la o înţelegere cu vecinii, fie să-i desemneze pe romani ca arbitri. Cînd Liga Aheană a fost rugată de rhodieni şi cretani să le trimită ajutor şi să delibereze în mod serios asupra problemei, aceasta nu era decît o farsă politică; principiul pe care-l rosti atunci conducătorul partidului filoroman, că aheii nu ar mai avea libertatea să poarte război fără permisiunea romanilor, exprima – fireşte, cu un sarcasm dezagreabil – adevărul curat că suveranitatea formală a statelor dependente era doar formală şi că orice tentativă de a insufla umbrei viaţă ar duce inevitabil la nimicirea umbrei înseşi. Comunitatea romană merită însă o mustrare mult mai aspră decît clienţii ei. Nici individului, nici statului nu îi este uşor să se resemneze cu propria insignifianţă; este datoria şi dreptul suveranului fie să renunţe la stăpînire, fie să-i oblige pe supuşi la resemnare printr-o superioritate materială impunătoare. Senatul roman nu făcea nici una, nici alta. Invocat şi asaltat din toate părţile, el intervenea în mersul problemelor africane, elene, asiatice şi egiptene, însă într-o manieră atît de indolentă şi inconsecventă, încît încercările de aplanare agravau, de obicei, confuzia. Era epoca comisiilor. Comisari ai senatului se deplasau în permanenţă la Cartagina şi Alexandria, la adunările Ligii Aheene şi la curţile potentaţilor din Asia occidentală; cercetau, arestau, raportau, dar, cu toate acestea, în chestiunile cele mai importante se decidea fără ştirea sau împotriva voinţei senatului. Aşa a fost posibil ca Ciprul, pe care senatul îl atribuise regatului Cyrenei, să rămînă totuşi Egiptului sau ca un prinţ sirian să urce pe tronul strămoşilor săi sub pretextul că acesta îi fusese promis de către romani, cînd, în realitate, îi fusese refuzat categoric de către senat, iar el însuşi scăpase din Roma numai prin nerespectarea interdicţiei; mai mult, a fost posibil ca uciderea în public a unui comisar roman, care fusese însărcinat cu administrarea tutelară a Siriei, să rămînă cu totul nepedepsită. Asiaticii ştiau prea bine că n-ar fi capabili să ţină piept legiunilor romane, dar tot atît de bine îşi dădeau seama cît de puţin dispus era senatul să dea cetăţenilor ordin să-şi îndrepte paşii spre Eufrat şi Nil. Astfel, în aceste ţinuturi îndepărtate se instaură o atmosferă asemănătoare celei dintr-o clasă condusă de un

dascăl indiferent, iar guvernarea Romei priva popoarele atît de binefacerile libertăţii, cît şi de cele ale disciplinei. Pentru romani, această situaţie nu era periculoasă decît în măsura în care lăsa descoperite graniţele de nord şi de est. În aceste ţinuturi, bazate pe regiunile continentale aflate în afara sferei hegemoniei romane, se puteau forma regate, înainte ca Roma să se poată opune în mod nemijlocit şi eficient; şi, spre deosebire de slabele state clientelare supuse romanilor, ele îşi puteau spori puterea, aşa încît să ajungă să rivalizeze într-o bună zi cu Roma însăşi. Fără îndoială, această evoluţie a fost întrucîtva frînată de situaţia din interiorul acestor naţiuni învecinate şi mereu învrăjbite, nicăieri propice unei dezvoltări politice grandioase; cu toate acestea, se vede clar în istoria Orientului că, în această perioadă, Eufratul nu mai era apărat de falanga lui Seleukos şi nici, încă, de legiunile lui Augustus.

Era timpul să se pună capăt acestei situaţii confuze. Dar singura cale posibilă era transformarea statelor clientelare în provincii romane, ceea ce era cu atît mai uşor cu cît constituţia provincială romană nu concentra îndeobşte în mîinile guvernatorului roman decît puterea militară, în timp ce administraţia şi justiţia rămîneau sau cel puţin trebuiau să rămînă în principal în custodia comunităţilor, astfel încît tot ceea ce mai era viabil din vechea independenţă politică se putea conserva sub forma libertăţii comunale. Necesitatea acestei reforme administrative nu putea fi ignorată; se punea numai întrebarea dacă senatul o va tergiversa şi o va lăsa să degenereze sau va avea curajul şi puterea să recunoască ceea ce se impunea şi să treacă energic la fapte.

Să ne îndreptăm privirea mai întîi asupra Africii. Ordinea lucrurilor stabilită de romani în Libia se întemeia, în esenţă, pe echilibrul dintre regatul nomad al lui Massinissa şi oraşul Cartagina. În timp ce primul se extinsese, se consolidase şi se civilizase sub conducerea înţeleaptă şi riguroasă a lui Massinissa (I, p. 468), Cartagina deveni, prin simplele urmări ale perioadei de pace, cel puţin din punctul de vedere al bogăţiei şi al populaţiei, ceea ce fusese atunci cînd se afla în culmea puterii sale politice. Romanii priveau cu o teamă invidioasă, prost disimulată, înflorirea parcă de nezdruncinat

a vechii lor rivale. Dacă înainte îi refuzaseră orice apărare serioasă în faţa fărădelegilor necontenite ale lui Massinissa, acum începură să intervină deschis în favoarea vecinului. Conflictul – care dura deja de 30 de ani – dintre oraş şi rege în legătură cu dreptul de posesiune asupra ţinutului Emporiae de pe Sirta Mică, unul dintre cele mai fertile din teritoriul cartaginez, a fost în fine decis (594, **160**) de către comisarii romani, în sensul că oraşele din Emporia ocupate încă de cartaginezi trebuiau să fie evacuate de către aceştia, ei urmînd să plătească regelui 500 de talanţi (860.000 de taleri)2 ca despăgubire pentru folosirea ilegală a pămîntului. Urmarea a fost că Massinissa a pus imediat stăpînire pe alt district de la graniţa de vest a teritoriului cartaginez: oraşul Tusca şi întinsele cîmpii de la Bagradas. Cartaginezii nu aveau altă soluţie decît să înceapă un nou proces exasperant la Roma. După o întîrziere îndelungată şi, neîndoielnic, intenţionată, apăru o a doua comisie în Africa (597, **157**); dar întrucît cartaginezii nu consimţiră să se supună necondiţionat unei decizii arbitrare fără o investigaţie prealabilă asupra problemei de drept, comisarii se întoarseră fără comentarii la Roma. Problema de drept dintre Cartagina şi Massinissa rămase astfel nerezolvată, dar misiunea dădu naştere unei decizii mult mai importante. Conducătorul acestei comisii fusese bătrînul Marcus Cato, pe atunci, poate, cel mai influent membru al senatului şi, ca veteran al războiului cu Hannibal, stăpînit încă de ura şi frica faţă de puni. Surprins şi invidios, acesta văzuse cu propriii ochi starea înfloritoare a inamicilor ereditari ai Romei, ţinuturile mănoase, străzile ticsite de oameni, imensele rezerve de armament în arsenale şi numeroasa flotă; în imaginaţia lui se contura deja un al doilea Hannibal care îndrepta toate aceste mijloace împotriva Romei. În maniera sa onestă şi bărbătească, dar foarte îngustă, el trase concluzia că Roma nu va fi liniştită pînă ce Cartagina nu va dispărea de pe faţa pămîntului; ajuns în patrie, înfăţişă imediat această opinie senatului. Aici, bărbaţi cu vederi mai largi din rîndul aristocraţiei, îndeosebi Scipio Nasica, se opuseră serios acestei politici deplorabile şi spulberară îngrijorările faţă de un oraş comercial ai cărui locuitori fenicieni se depărtaseră tot mai mult de arta şi gîndul războiului, arătînd totodată

compatibilitatea existenţei acestei bogate metropole comerciale cu supremaţia politică a Romei. Ar fi fost posibilă chiar şi transformarea Cartaginei într-un oraş provincial roman ; în plus, comparată cu situaţia actuală, poate că această situaţie nici n-ar fi fost dezagreabilă pentru fenicieni. Cato însă nu dorea supunerea, ci distrugerea Cartaginei. Politica sa găsi, după toate aparenţele, partizani atît în rîndul oamenilor de stat, care doreau să aducă ţinuturile de dincolo de mare sub dependenţa directă a Romei, cît şi, cu deosebire, în rîndul bancherilor şi marilor comercianţi romani, foarte puternici şi cărora le-ar fi revenit, practic, moştenirea bogatului oraş comercial după nimicirea sa. Majoritatea hotărî ca, la prima ocazie – din cauza opiniei publice, aceasta trebuia aşteptată –, să fie provocat războiul cu Cartagina sau, mai degrabă, să fie înfăptuită distrugerea oraşului. Ocazia se ivi repede. Provocatoarele încălcări ale dreptului din partea lui Massinissa şi a romanilor aduseră la conducerea Cartaginei pe Hasdrubal şi Karthalo, conducătorii partidei patriotice, care nu se gîndeau, precum aheenii, la revolta împotriva supremaţiei Romei, dar erau hotărîţi să apere în faţa lui Massinissa, chiar şi cu armele, drepturile ce le reveneau cartaginezilor prin tratat. Patrioţii exilară 40 dintre partizanii cei mai cunoscuţi ai lui Massinissa, iar poporul jură că nu va permite întoarcerea lor în oraş sub nici un motiv; concomitent, pentru respingerea atacurilor ce erau de aşteptat din partea lui Massinissa, ei formară o armată puternică din numizi liberi, condusă de către Arkobarzanes, nepotul lui Syphax (cca 600, **154**). Însă Massinissa a fost suficient de prevăzător să nu pună imediat mîna pe arme şi să se supună necondiţionat arbitrajului romanilor în legătură cu ţinutul de pe Bagradas aflat în litigiu; astfel, romanii au putut afirma, salvînd cît de cît aparenţele, că înarmările cartaginezilor trebuie să fi fost îndreptate împotriva lor, cerînd concedierea imediată a armatei şi distrugerea proviziilor flotei. Senatul cartaginez era pe punctul de a ceda, dar mulţimea împiedica executarea hotărîrii, iar solii romani, care aduseseră acest ordin la Cartagina, s-au aflat în pericol de moarte. Massinissa îl trimise pe fiul său, Gulussa, la Roma să raporteze despre continuarea pregătirii Cartaginei în vederea

războiului pe uscat şi pe mare şi să grăbească declaraţia de război. După ce o solie compusă din zece bărbaţi confirmă, încă o dată, că la Cartagina pregătirile militare erau în toi (602, **152**), senatul respinse, ce-i drept, declaraţia de război necondiţionată pe care o ceruse Cato şi hotărî în cursul unei întruniri secrete ca, în cazul în care cartaginezii nu vor accepta să-şi dizolve armata şi să ardă proviziile flotei, războiul să fie declarat. În timpul acesta, războiul începuse deja în Africa. Massinissa îi trimisese la Cartagina pe oamenii exilaţi de către cartaginezi, sub escorta fiului său Gulussa. Întrucît cartaginezii închiseră porţile în faţa acestora şi chiar uciseră pe cîţiva dintre numizii care se îndepărtau, Massinissa îşi puse trupele în mişcare, iar partida patrioţilor din Cartagina se pregăti şi ea de luptă. Însă Hasdrubal, care se afla în fruntea armatei, era unul dintre obişnuiţii generali incapabili pe care cartaginezii preferau să-i numească în funcţia supremă; se plimba ţanţoş în veşmîntul său de purpură, precum un rege dintr-o piesă de teatru, şi se îngrijea de burta sa voluminoasă chiar şi în incinta taberei. Orgoliosul şi greoiul bărbat era prea puţin indicat pentru a juca rolul de salvator într-o situaţie dificilă, în care, probabil, n-ar fi scos-o la capăt nici măcar inteligenţa lui Hamilcar sau braţul lui Hannibal. În faţa ochilor lui Scipio Aemilianus, care, pe atunci tribun militar în cadrul armatei spaniole, fusese trimis la Massinissa pentru a-i aduce generalului său elefanţi africani şi care urmări, „precum Zeus de pe Ida", bătălia de pe o colină, cartaginezii şi numizii se întîlniră într-o mare încleştare în care primii, cu toate că forţele lor fuseseră întărite cu 6.000 de călăreţi numizi aduşi de căpitanii nemulţumiţi ai lui Massinissa fiind numeric superioare celor inamice, au fost înfrînţi. În urma acestei înfrîngeri, cartaginezii acceptară unele cedări teritoriale şi plata unor sume de bani în favoarea lui Massinissa, iar Scipio încercă, la insistenţele lor, să mijlocească un tratat. Această tentativă de pace eşuă din cauza refuzului patrioţilor cartaginezi de a-i extrăda pe dezertori. Însă Hasdrubal, încercuit de trupele adversarului, fu nevoit să dea curs tuturor pretenţiilor acestuia: extrădarea dezertorilor, întoarcerea exilaţilor, predarea armelor, trecerea pe sub jug, plata a 100 de talanţi (160.000 de taleri) anual pe o perioadă de 50 de ani.

Această convenţie n-a fost respectată de către numizi, care au măcelărit restul armatei cartagineze ce se întorcea la Cartagina. Romanii, care se abţinuseră cu grijă să împiedice războiul printr-o intervenţie oportună, obţinuseră acum ceea ce doriseră: un pretext de război utilizabil – întrucît cartaginezii încălcaseră prevederile tratatului care le interzicea să poarte război împotriva aliaţilor romanilor sau în afara graniţelor proprii – şi un adversar deja înfrînt (I, pp. 455, 464). Contingentele italice au fost convocate la Roma, iar corăbiile echipate; declaraţia de război putea veni în orice clipă. Cartaginezii au depus toate eforturile pentru a îndepărta această catastrofă. Conducătorii partidei patriotice, Hasdrubal şi Karthalo, au fost condamnaţi la moarte şi s-a trimis o delegaţie la Roma pentru a arunca asupra lor vina pentru cele întîmplate. Concomitent, sosiră aici şi cinci soli din Utica – al doilea oraş al fenicienilor libieni – care fuseseră autorizaţi să-şi subordoneze comunitatea în întregime romanilor. În comparaţie cu această deferenţă, hotărîrea cartaginezilor de a-i executa, fără ordin, pe cei mai însemnaţi bărbaţi părea aproape o insolenţă. Senatul declară că scuzele cartaginezilor ar fi insuficiente, iar la întrebarea: ce ar fi suficient?, se răspunse, simplu, că ei ştiu prea bine. Firește, cartaginezii îşi puteau imagina ce doreau romanii, dar li se părea totuşi imposibil să fi sosit ceasul cel din urmă pentru iubitul oraş natal. Încă o dată, soli cartaginezi, de data aceasta în număr de 30 şi cu puteri nelimitate, se îndreptară spre Roma. Cînd sosiră, războiul fusese deja declarat (la începutul anului 605, **149**), iar armata consulară, dublată, era îmbarcată; ei încercară totuşi să îndepărteze furtuna printr-o supunere completă. Senatul îi informă că Roma ar fi de acord să garanteze comunităţii cartagineze teritoriul, libertatea municipală şi legile ei, precum şi proprietatea comunală şi privată, dacă pînă la sfîrşitul lunii vor preda consulilor, tocmai plecaţi spre Sicilia, la Lilybaeon, 300 de ostatici dintre copiii familiilor guvernante şi dacă vor îndeplini celelalte ordine date de consuli, în conformitate cu instrucţiunile primite. Răspunsul a fost considerat ambiguu; era însă o greşeală, după cum au remarcat încă de pe atunci cartaginezii clarvăzători. Le fusese garantat tot ceea ce ceruseră, cu excepţia oraşului în sine, iar faptul

că nu se vorbea despre sistarea îmbarcării trupelor spre Africa arată foarte limpede care au fost intenţiile romanilor. Senatul acţionă cu o duritate teribilă şi nu făcu nici un efort pentru a părea că acceptă compromisul. Cartaginezii însă refuzau să deschidă ochii. Nu exista nici un om politic care să fi putut determina mulţimea fie la o rezistenţă fără rezerve, fie la o resemnare completă. Cînd luară cunoştinţă, concomitent, atît de oribilul decret de război, cît şi de suportabila cerere de ostatici, ei se supuseră mai întîi acesteia din urmă, întrucît nu îndrăzneau să accepte ideea de a se lăsa la discreţia unui duşman de moarte. Consulii trimiseră ostaticii de la Lilybaeon la Roma, informînd solii cartaginezi că restul le va fi comunicat în Africa. Debarcarea a decurs fără să se întîmpine rezistenţă şi alimentele cerute au fost livrate fără întîrziere. Cînd întreaga gerusie a Cartaginei apăru în cartierul general de la Utica, consulii cerură mai întîi dezarmarea oraşului. La întrebarea cartaginezilor: cine să-i apere, chiar dacă numai împotriva propriilor emigranţi? – o armată de 20.000 de soldaţi condusă de Hasdrubal se sustrăsese execuţiei prin fugă –, romanii răspunseră că se vor îngriji ei de asta. Ascultător, sfatul oraşului se înfăţişă în consecinţă în faţa consulilor cu întregul material naval, cu toate rezervele de război ale arsenalelor publice, toate armele aflate în proprietate particulară – se numărară 3.000 de catapulte şi 200.000 de armuri complete – şi întrebă dacă mai trebuia făcut ceva. Atunci, consulul Lucius Marcius Censorinus se ridică şi spuse că, în conformitate cu instrucţiunile primite din partea senatului, oraşul va trebui distrus, locuitorii avînd totuşi libertatea de a se stabili pe teritoriul lui, însă la o depărtare de cel puţin două mile germane[3] de mare. Acest ordin înfiorător trezi în sufletele fenicienilor acel entuziasm, am putea spune atît de măreţ sau atît de nesăbuit, pe care-l dovediseră odinioară tyrienii în faţa lui Alexandru şi pe care îl vor dovedi mai tîrziu evreii în faţa lui Vespasian. Pe cît de uluitoare fusese răbdarea cu care această naţiune suportase sclavia şi presiunea, pe atît de uluitoare era furia dezlănţuită a acestei populaţii de negustori şi navigatori acum, cînd nu mai era vorba de stat şi de libertate, ci de pămîntul iubit al oraşului strămoşesc şi de marea atît de iubită. Nu putea fi vorba de

speranţă şi de salvare; raţiunea politică ar fi impus supunerea, dar în aceste circumstanţe, vocea celor puţini care pledau pentru acceptarea unei situaţii inevitabile se pierdu, precum strigătul cîrmaciului în timpul unei furtuni, în urletele asurzitoare ale mulţimii care, în mînia sa frenetică, omorî magistraţii oraşului care optaseră pentru predarea ostaticilor şi a armelor; pentru groaznicul mesaj plătiră nevinovaţii purtători ai veştii, puţinii care îndrăzniseră să revină în oraş; cartaginezii îi făcuseră bucăţi pe italicii care, din întîmplare, se aflau în oraş, spre a se răzbuna cel puţin pe ei, în avans, pentru nimicirea patriei. Nu se luă nici o hotărîre asupra apărării; lipsiţi de arme, nici nu se puteau gîndi la asta. Porţile au fost închise, pe crenelurile zidurilor lipsite de catapulte se aduseră pietre, comanda supremă fu încredinţată lui Hasdrubal, nepotul de fiică al lui Massinissa, iar sclavii au fost declaraţi cu toţii liberi. Armata emigranţilor comandată de fugarul Hasdrubal, care stăpînea întregul teritoriu cartaginez, cu excepţia oraşelor de pe coasta estică Hadrumetum, Leptis Minor, Thapsus şi Achulla şi a oraşului Utica, şi care ar fi fost un sprijin de nepreţuit pentru apărare, a fost rugată să nu refuze comunităţii ajutorul său în aceste grele împrejurări. Concomitent, se încercă, în manieră tipic feniciană, înşelarea inamicului prin înveşmîntarea celei mai crunte îndîrjiri în haina penitenţei. O delegaţie a fost trimisă înaintea consulilor pentru a cere un armistiţiu de 30 de zile, necesar pentru trimiterea unei solii la Roma. Cartaginezii ştiau prea bine că această rugăminte, refuzată deja o dată, nu le putea fi împlinită; din acest gest însă consulii au tras, firesc, concluzia că, după prima manifestare a exasperării, oraşul, lipsit cu desăvîrşire de apărare, se va supune şi, în consecinţă, amînară atacul. Răstimpul preţios a fost utilizat pentru fabricarea de catapulte şi de armuri; zi şi noapte, fără deosebire de sex şi de vîrstă, cartaginezii lucrară la confecţionarea maşinilor şi forjarea armelor; edificiile publice au fost dărîmate pentru a obţine bîrnele şi metalul necesar; femeile îşi tunseră părul pentru a împleti funii indispensabile catapultelor; într-un răstimp extraordinar de scurt, zidurile şi oamenii aveau din nou arme. Totul s-a petrecut fără a trezi nici o bănuială consulilor aflaţi la cîteva mile depărtare, şi

aceasta nu constituie decît una dintre trăsăturile cele mai puţin uimitoare ale uluitoarei mişcări generate de un entuziasm şi de o ură naţională aproape supranaturale. Cînd, în sfîrşit, consulii, obosiţi de atîta aşteptare, porniră din tabăra lor de la Utica, crezînd că vor putea să cucerească zidurile dezarmate numai cu săbiile, constatară cu surprindere şi groază că crenelurile erau din nou dotate cu catapulte şi că populatul oraş, pe care credeau că-l vor ocupa ca pe un tîrg deschis, era în stare să se apere şi hotărît s-o facă pînă la ultimul om.

Cartagina fusese fortificată prin poziţia sa naturală, ca şi prin meşteşugul locuitorilor săi, deseori nevoiţi să recurgă la protecţia zidurilor. În largul golf al Tunisiei, delimitat spre vest de Capul Farina, iar spre est de Capul Bon, pe direcţia vest-est pătrunde un promontoriu înconjurat din trei părţi de apele mării, legat de continent numai printr-o limbă de pămînt în partea vestică. Acest promontoriu, lat de numai o jumătate de milă germană în locul cel mai strîmt şi, în general, neted, se lărgeşte din nou spre golf, terminîndu-se aici cu cele două înălţimi – Djebel-Khawi şi Sidi bu Said – între care se întinde cîmpia de la El Mersa. În partea ei meridională, delimitată de colina Sidi bu Said, se înalţă oraşul Cartagina. În partea dinspre golf, panta destul de abruptă a colinei şi numeroasele stînci şi ape înşelătoare ofereau acelei laturi o fortificaţie naturală, acolo fiind suficient un val simplu. Dimpotrivă, în fortificaţia de pe partea vestică sau continentală, unde natura nu dăruise nici un sprijin, fuseseră investite toate cunoştinţele pe care le poseda arta genistică a acelor timpuri. Ea se compunea, după cum au dovedit ruinele descoperite de curînd – şi care concordă întru totul cu descrierile lăsate de Polybios –, dintr-un zid exterior cu o grosime de 6,5 picioare[4] şi din imense cazemate plasate în spatele lui, probabil pe întreaga întindere; acestea erau despărţite de zidul exterior printr-un coridor acoperit, lat de 6 picioare, avînd o lărgime de 14 picioare, fără a lua în considerare zidurile din faţă şi din spate, care aveau, fiecare, o grosime de peste trei picioare. Această fortificaţie enormă, durată în întregime din masive blocuri de piatră fasonată, se înalţă pe două etaje, la o înălţime de 45 de picioare, fără

a socoti crenelurile şi puternicele turnuri cu patru etaje, oferind, în etajul inferior al cazematelor, loc pentru grajduri şi magazii de furaje pentru 300 de elefanţi, iar în cel superior grajdurilor de cai, pentru depozite şi cazărmi. Acropola Byrsa (în siriană *bîrtha* = cetate), o stîncă de 188 de picioare înălţime, avînd la bază o circumferinţă de peste 2.000 de paşi dubli5, continua acest zid în partea lui sudică, aşa cum peretele stîncos al Capitoliului continuă zidul Romei. Partea superioară a acesteia susţinea marele templu al zeului salvării, aşezat pe un fundament de 60 de trepte. Latura sudică a oraşului era scăldată parţial, la sud-vest, de puţin adîncul Lac al Tunisiei, aproape complet separat de mare printr-o limbă de pămînt care se întindea spre sud de-a lungul peninsulei cartagineze, şi parţial, în sud-est, de golful însuşi. În acest din urmă loc se găsea portul dublu al oraşului, operă a îndemînării umane: portul exterior sau comercial, un dreptunghi prelung cu latura scurtă înspre mare, de la a cărui deschidere, largă de numai 70 de picioare, se întindeau de amîndouă părţile docuri late, şi cel interior sau de război, rotund (*cothon*), cu o insulă în mijloc, în care se afla sediul amiralităţii şi în care se ajungea dinspre portul exterior. Printre cele două porturi trecea zidul oraşului care, orientîndu-se de la Byrsa spre est, lăsa în afară portul exterior şi promontoriul, dar includea portul de război, astfel încît intrarea acestuia trebuie să fi fost ca o poartă ce putea fi închisă. În apropierea portului de război se afla piaţa, legată de acropolă prin trei străzi înguste, deschisă în partea dinspre oraş. La nord şi în afara oraşului propriu-zis, spaţiul destul de întins de la El Mersa de astăzi, numit pe atunci Magalia, ocupat încă din această perioadă, în cea mai mare parte, de vile şi grădini bine irigate, avea un val propriu, lipit de zidul oraşului. În partea opusă a peninsulei, pe Djebel Khawi, lîngă actualul sat Quamart, se afla oraşul necropolelor. Aceste trei oraşe, cel vechi, cel nou şi cel al necropolelor, cuprindeau întreaga lăţime a promontoriului pe partea sa orientată, spre golf, şi erau accesibile numai dinspre cele două străzi principale, care mergeau la Utica şi Tunes, trecînd peste acea îngustă limbă de pămînt care, ce-i drept, nu era fortificată printr-un zid, dar oferea totuşi cea mai avantajoasă poziţie atît pentru apărarea pe apă a capitalei, cît şi

pentru armatele rînduite aici întru apărarea ei. Dificila sarcină de a îngenunchea un oraş atît de bine fortificat era îngreunată de faptul că, pe de o parte, resursele capitalei înseşi, ca şi ale teritoriului ei, cuprinzînd încă 800 de localităţi, stăpînit în cea mai mare parte de partida emigranţilor, iar pe de altă parte, numeroasele triburi ale libienilor liberi sau pe jumătate liberi, aflate în relaţii de duşmănie cu Massinissa, le permiteau cartaginezilor să nu se limiteze la apărarea oraşului, ci să întreţină totodată în cîmp deschis o armată numeroasă care, avînd în vedere situaţia exasperantă a emigranţilor şi utilitatea cavaleriei numide, nu putea fi ignorată de către asediatori. Astfel, consulii aveau de soluţionat o problemă deloc uşoară cînd se văzură nevoiţi să înceapă totuşi un asediu propriu-zis. Manius Manilius, care comanda armata de uscat, îşi stabili tabăra în faţa zidurilor oraşului, în timp ce Lucius Censorinus îşi rîndui flota pe mare, începînd operaţiunile pe limba de pămînt. Armata cartagineză comandată de Hasdrubal se aşeză pe malul opus al lacului, lîngă cetatea Nepheris, de unde stînjenea munca soldaţilor romani trimişi să procure bîrnele necesare pentru construirea de maşini de război; mai ales destoinicul comandant al cavaleriei, Himilkon Phameas, ucise mulţi soldaţi romani. Între timp, Censorinus construi doi berbeci puternici de asalt pe fîşia de pămînt şi făcu o breşă în locul cel mai slab al zidului; asaltul trebuia însă amînat deoarece se înserase. În cursul nopţii, asediaţii reuşiră să umple o mare parte din breşă şi să avarieze, printr-o ieşire, maşinile romane, în aşa măsură încît acestea nu mai puteau lucra ziua următoare. Cu toate acestea, romanii riscară asaltul; ei găsiră însă breşa, o parte a zidurilor şi casele vecine atît de bine apărate şi procedară cu atîta imprudenţă, încît au fost respinşi cu pierderi grele şi ar fi suferit pagube şi mai însemnate dacă tribunul militar Scipio Aemilianus, intuind deznodămîntul atacului nechibzuit, nu şi-ar fi ţinut oamenii în faţa zidului, oprindu-i pe fugari. Manilius nu făcu nici atît în faţa zidului inexpugnabil al cetăţii. Astfel, asediul se prelungi. Bolile apărute în tabără din pricina căldurii, plecarea capabilului general Censorinus, în fine, indispoziţia şi pasivitatea lui Massinissa – care, firește, nu era încîntat să-i vadă pe romani cum îi înşfacă prada de mult rîvnită, apoi moartea regelui

nonagenar, care surveni în curînd (sfîrşitul anului 605, **149**), stăviliră operaţiunile ofensive ale romanilor. Ei aveau mult de lucru pentru a apăra corăbiile de incendiatorii cartaginezi şi tabăra de atacurile nocturne şi pentru a-şi procura hrana necesară oamenilor şi cailor prin ridicarea unei fortificaţii portuare şi prin expediţii în împrejurimi. Două expediţii îndreptate împotriva lui Hasdrubal rămaseră fără rezultat ; prima dintre ele, prost condusă şi desfăşurată pe un teren dificil, s-a terminat aproape cu o înfrîngere. Pe cît de dezonorant pentru general şi pentru armată decurgea acest război, pe atît de strălucit s-a distins tribunul militar Scipio Aemilianus. El fusese acela care, în timpul asaltului nocturn al inamicilor asupra taberei romane, ieşise cu cîteva escadroane de cavalerie şi, învăluindu-l pe adversar, îl silise să se retragă. În prima expediţie la Nepheris, cu ocazia traversării unui rîu, care avusese loc împotriva sfatului său şi care contribuise aproape la nimicirea armatei, fusese acela care despresurase armata în retragere printr-un atac temerar în flancul inamicului şi care, prin eroismul său neţărmurit, eliberase un detaşament ce fusese considerat deja pierdut. Pe cînd ceilalţi ofiţeri, în primul rînd consulul, îndepărtau prin muţenia lor oraşele şi conducătorii partidelor dispuse să negocieze, Scipio reuşi să-l determine pe unul dintre cei mai destoinici din rîndul acestora, pe Himilkon Phameas, să treacă de partea romanilor cu 2.200 de călăreţi. În fine, după ce, îndeplinind vrerea lui Massinissa aflat pe patul de moarte, împărţise regatul între cei trei fii ai acestuia – regii Micipsa, Gulussa şi Mastanabal –, el aduse armatei romane, în persoana lui Gulussa, un comandant de cavalerie demn de tatăl său, remediind astfel lipsa, pînă atunci acut resimţită, a cavaleriei uşoare. Caracterul său demn şi totuşi simplu, care amintea mai mult de tatăl său adevărat decît de acela al cărui nume îl purta, dezarma pe invidioşi şi, atît în tabără, cît şi în capitală, numele lui Scipio era pe buzele tuturor. Cato însuşi, care nu era prea generos cu laudele, cu cîteva luni înainte de moarte – a murit la sfîrşitul anului 605 (**149**), fără să fi văzut împlinirea visului vieţii sale, distrugerea Cartaginei –, referindu-se la tînărul ofiţer şi camarazii săi incapabili, rosti acest vers homeric:

Cu aceste evenimente trecu anul, iar comanda armatei a fost schimbată. Consulul Lucius Piso (606, **148**) ajunse destul de tîrziu; el preluă comanda armatei de uscat, iar Lucius Mancinus pe cea a flotei. Dar dacă predecesorii realizaseră puţin, aceştia chiar nu făcură nimic. În loc să continue asediul Cartaginei sau să încerce înfrîngerea armatei lui Hasdrubal, Piso se ocupă cu atacarea micilor oraşe maritime feniciene, în cele mai multe cazuri fără succes, fiind, de exemplu, respins de locuitorii localităţii Clupea şi trebuind să se retragă în mod ruşinos din faţa oraşului Hippon Diarrhytos, după ce pierduse toată vara acolo şi după ce maşinile de asediu îi fuseseră arse de două ori. Neapolis fu cucerit, ce-i drept, dar jefuirea oraşului, în ciuda cuvîntului dat, nu a fost deosebit de favorabilă continuării acţiunilor militare romane. Curajul cartaginezilor creştea. Un şeic numid, Bithyas, trecu de partea lor cu 800 de călăreţi; soli cartaginezi putură să încerce încheierea unor alianţe cu regii Numidiei şi ai Mauretaniei, ba chiar şi cu falsul Filip al Macedoniei. Poate mai curînd intrigile interne – emigrantul Hasdrubal exprimă suspiciuni cu privire la generalul cu acelaşi nume care comanda în interiorul oraşului, din cauza rudeniei sale cu Massinissa, şi dădu ordin să fie omorît în clădirea sfatului – decît activitatea romanilor a făcut ca lucrurile să nu ia o întorsătură şi mai favorabilă cartaginezilor. Atunci, pentru a da problemelor africane, aflate într-o situaţie critică, un alt curs, la Roma se luă hotărîrea extraordinară de a încredinţa unicului bărbat care se întorsese cît de cît onorat de pe cîmpiile libiene şi al cărui nume îl recomanda de la sine pentru purtarea acestui război, lui Scipio, în locul edilităţii pentru care tocmai candidase, consulatul înainte de termen şi, printr-un decret special, conducerea războiului african. El sosi la Utica (607, **147**) într-un moment dintre cele mai critice. Amiralul roman Mancinus, care fusese însărcinat de către Piso cu conducerea nominală a asediului capitalei, ocupase o stîncă povîrnită foarte îndepărtată de districtul locuit şi aproape neapărată, pe partea aproape inaccesibilă

a suburbiei Magalia, concentrîndu-şi acolo aproape întregul echipaj, de altfel nu prea numeros, în speranţa de a putea pătrunde în oraşul exterior. Într-adevăr, atacatorii fuseseră deja pentru un moment în interiorul zidurilor, iar oamenii din tabără se năpustiseră în masă, mînaţi de speranţa prăzii, dar au fost din nou respinşi pe stîncă; lipsiţi de posibilitatea de aprovizionare şi aproape complet izolaţi, ei se aflau în cel mai mare pericol. Aşa stăteau lucrurile cînd a venit Scipio. Abia sosit, el trimise echipajul adus cu sine şi miliţia din Utica spre punctul ameninţat şi reuşi să salveze garnizoana acestuia şi să se menţină pe stîncă. După ce acest pericol păru înlăturat, generalul se deplasă în tabăra lui Piso pentru a prelua armata şi a o readuce în faţa Cartaginei. Însă Hasdrubal şi Bithyas profitară de absenţa sa pentru a-şi împinge tabăra în imediata vecinătate a oraşului şi pentru a relua atacul asupra garnizoanei de pe stînca de la Magalia; şi de data aceasta, Scipio apăru destul de repede cu avangarda armatei principale pentru a despresura această poziţie. Asediul reîncepu cu mai multă seriozitate. Înainte de toate, Scipio curăţă tabăra de toţi vînzătorii ambulanţi şi impuse o disciplină mai severă. În curînd, operaţiile militare luară un curs mai viguros. În cursul unui atac nocturn asupra oraşului exterior, romanii reuşiră să ajungă pe creneluri cu ajutorul unui turn plasat la aceeaşi înălţime şi să deschidă o portiţă prin care putu să pătrundă întreaga armată. Cartaginezii abandonară oraşul exterior şi tabăra din faţa porţilor şi încredinţară lui Hasdrubal comanda supremă a garnizoanei urbane, care se ridica la 30.000 de oameni. Noul comandant îşi dovedi mai întîi energia aducînd toţi prizonierii romani pe creneluri şi aruncîndu-i, după torturi groaznice, din înaltul acestora, în văzul întregii armate asediatoare; cînd se ridicară voci care blamau această faptă, regimul de teroare a fost instituit şi împotriva cetăţenilor. Între timp, Scipio, după ce-i constrînse pe asediaţi să se limiteze la teritoriul oraşului propriu-zis, încercă să blocheze orice comunicare cu exteriorul. El însuşi îşi plasă cartierul general pe fîşia de pămînt prin care peninsula cartagineză este legată de continent şi, în ciuda încercărilor repetate ale cartaginezilor de a împiedica lucrările de construcţie, ridică aici o mare tabără care închise acest istm pe

întreaga sa lăţime, astfel încît oraşul fu complet izolat de partea continentală. Cu toate acestea, în port pătrundeau în continuare corăbii de aprovizionare – în parte comercianţi temerari, ademeniţi de cîştigurile mari, în parte corăbiile lui Bithyas care, staţionat la Nepheris, la capătul celălalt al lacului tunisian, folosea fiecare vînt favorabil pentru a aduce alimente în oraş; deşi cetăţenii începuseră să sufere, garnizoana era încă destul de bine aprovizionată. Scipio construi aşadar un dig de piatră cu o lăţime de 96 de picioare, pornind de la limba de pămînt dintre lac şi golf, pînă în interiorul acestuia, pentru a bloca intrarea în port. Oraşul păru pierdut cînd succesul acestei acţiuni, luată la început în derîdere de către cartaginezi ca fiind irealizabilă, deveni evident. Dar şi în partea opusă se produse o surpriză. În timp ce romanii ridicau digul, în portul cartaginez se lucra zi şi noapte, timp de două luni, şi nici măcar dezertorii nu puteau spune ce intenţii nutreau asediaţii. Deodată, tocmai cînd romanii terminau de blocat intrarea în port, 50 de trireme cartagineze şi un număr de bărci ieşiră din acesta spre largul golfului: cartaginezii, în timp ce inamicii închideau vechea deschidere a portului spre sud, îşi creaseră o nouă cale de navigaţie prin săparea spre est a unui canal care, avînd în vedere adîncimea mării în locul acela, nu mai putea fi blocat. Dacă, în loc să rămînă la simpla demonstraţie, cartaginezii s-ar fi năpustit imediat asupra flotei romane, care era cu velele pe jumătate strînse şi absolut nepregătită, aceasta ar fi fost pierdută; cînd se întoarseră a treia zi pentru a începe bătălia navală, ei îi găsiră însă pe romani pregătiţi. Lupta se termină indecis, dar, la întoarcere, corăbiile cartagineze se înghesuiră în aşa măsură înaintea şi în timpul intrării în port, încît pagubele suferite echivalară cu o înfrîngere. Scipio îşi îndreptă acum atacurile împotriva digului portuar exterior, care se afla în afara zidurilor oraşului şi era slab apărat de un val de pămînt de dată recentă. Maşinile au fost amplasate pe limba de pămînt şi cu uşurinţă se făcu o breşă. Cu un curaj nebunesc, traversînd apele puţin adînci, cartaginezii atacară maşinile de asediu, îi alungară pe cei care le deserveau – care o rupseră la fugă cu asemenea iuţeală, încît Scipio a trebuit să dea ordin propriilor călăreţi să-i lovească – şi distruseră

maşinile. Astfel, ei cîştigară timp pentru a închide breşa. Scipio refăcu însă maşinile şi incendie turnurile de lemn ale inamicilor, luînd astfel în stăpînire digul şi portul exterior. Aici se ridică un val de pămînt la aceeaşi înălţime cu zidul oraşului şi oraşul fu în fine blocat atît dinspre continent, cît şi dinspre mare, întrucît portul interior nu putea fi abordat decît prin cel exterior. Pentru asigurarea deplină a blocadei, Scipio dădu ordin lui Gaius Laelius să atace tabăra de la Nepheris, comandată acum de către Diogenes. Aceasta fu încercuită printr-o stratagemă norocoasă, iar mulţimile adunate acolo au fost fie ucise, fie capturate. Astfel, sosi iarna şi Scipio sistă operaţiunile, lăsînd pe seama foametei şi a epidemiilor desăvîrşirea celor începute. Cît de teribil au lucrat aceste forţe ale distrugerii, în timp ce Hasdrubal continua, fireşte, să se împăuneze şi să-şi etaleze luxul, se văzu în primăvara anului 608 (**146**), cînd armata romană porni atacul împotriva oraşului interior. Hasdrubal dădu ordin să fie incendiat portul exterior şi se pregăti să respingă asaltul, preconizat a avea loc în portul Cothon; dar Laelius reuşi să treacă mai sus de zidul aproape deloc apărat de garnizoana înfometată şi să pătrundă astfel pînă în portul interior. Oraşul era cucerit, însă lupta încă nu se sfîrşise. Atacatorii ocupară piaţa vecină cu portul mic şi pătrunseră încet prin cele trei străzi înguste care conduceau spre acropolă – încet, deoarece casele înalte de pînă la şase etaje trebuiau cucerite pe rînd; pe acoperişuri sau pe bîrne întinse deasupra străzii, soldaţii pătrundeau dintr-una într-alta în aceste clădiri asemănătoare cu nişte fortăreţe şi măcelăreau tot ce întîlneau în cale. Şase zile se scurseră astfel, groaznice pentru locuitorii oraşului şi pline de lipsuri şi pericol şi pentru atacatori. În sfîrşit, romanii ajunseră înaintea stîncii abrupte a acropolei, pe care se retrăseseră Hasdrubal şi ultimele rămăşiţe ale garnizoanei. Pentru a asigura o cale de acces mai largă, Scipio ordonă ca străzile cucerite să fie incendiate, iar molozul să fie nivelat, ceea ce cauză moartea multor persoane inapte de luptă, ascunse în aceste edificii. Atunci, restul populaţiei înghesuite pe acropolă ceru capitularea. Viaţa le fu cruţată şi ei apărură în faţa învingătorului: 30.000 de bărbaţi şi 25.000 de femei, nici măcar a zecea parte din populaţia de odinioară. Doar dezertorii romani, în

număr de 900, şi generalul Hasdrubal împreună cu soţia sa şi cei doi copii ai săi se retrăseseră în templul zeului salvării; pentru ei, pentru soldaţii dezertaţi, ca şi pentru ucigaşul prizonierilor romani, nu exista capitulare. Dar cînd, învinşi de foame, cei mai hotărîţi dintre ei dădură foc templului, Hasdrubal nu reuşi să privească moartea în faţă; de unul singur, se îndreptă spre adversar şi se rugă în genunchi pentru viaţa sa. Îi fu cruţată. Cînd soţia sa, care, împreună cu copiii şi ceilalţi, se afla pe acoperişul templului, îl văzu la picioarele lui Scipio, sufletul ei orgolios nu putu suporta această dezonoare şi, îndemnîndu-şi soţul cu vorbe amare să-şi îngrijească bine viaţa, ea îşi împinse mai întîi fiii şi apoi se aruncă ea însăşi în flăcări. Lupta era terminată. Bucuria în tabără şi la Roma era imensă; doar cei mai nobili reprezentanţi ai poporului se ruşinară în sufletul lor de cea mai nouă „faptă măreaţă" a naţiunii. Prizonierii au fost vînduţi în cea mai mare parte ca sclavi; mulţi muriră în închisoare; cei mai de vază, precum Bithyas şi Hasdrubal, au fost trimişi în Italia ca sclavi ai statului roman şi trataţi acceptabil. Bunurile mobile, în măsura în care nu era vorba de aur, argint sau obiecte de cult, au fost abandonate jafului soldaţilor; cît priveşte tezaurele templelor, prada luată de cartaginezi în timpuri mai bune din oraşele siciliene a fost restituită acestora, ca, de exemplu, taurul lui Phalaris, restituit agrigentinilor; toate celelalte reveniră statului roman. Cea mai mare parte a oraşului rămăsese în picioare; se poate ca Scipio să fi dorit conservarea acestuia; oricum, el mai trimise senatului un raport special asupra acestui subiect. Scipio Nasica încercă încă o dată să facă ascultată vocea raţiunii şi a onoarei, însă zadarnic. Senatul ordonă generalului să facă oraşul Cartagina, ca şi suburbia Magalia una cu pămîntul şi la fel să procedeze cu toate localităţile care rămăseseră pînă la capăt fidele Cartaginei; după aceea, să treacă cu plugul peste teritoriul oraşului, pentru a-l desfiinţa şi sub aspect juridic, şi să blesteme locul şi pămîntul în veci, astfel încît să nu mai apară acolo niciodată case sau ogoare. Ordinul a fost executat întocmai. Ruinele au ars 17 zile în şir; cînd, nu de mult, s-au dezgropat rămăşiţele zidurilor oraşului, s-a constatat că acestea erau acoperite cu un strat de cenuşă gros de patru pînă la cinci picioare,

umplut cu bucăţi de lemn pe jumătate carbonizate, cu fragmente de fierărie şi cu pietre pentru catapulte. Acolo unde neobosiţii fenicieni creaseră şi făcuseră negoţ timp de o jumătate de mileniu, se vedeau acum sclavi romani care păşteau turmele îndepărtaţilor lor stăpîni. Scipio însă, menit de destin unei acţiuni mai nobile decît aceea de călău, privea cu groază la propria-i operă şi, în loc de a se bucura de triumf, învingătorul fu cuprins de sentimentul că o asemenea nelegiuire va fi ispăşită într-o zi. Mai rămăsese de înfăptuit organizarea ţării. Nu se mai aplică vechea modalitate de a acorda aliaţilor posesiunile cîştigate dincolo de mare. Micipsa şi fraţii nu păstrară decît teritoriul moştenit, plus districtele de pe Bagradas şi din Emporia, de curînd sustrase cartaginezilor; îndelung nutrita speranţă de a primi Cartagina drept capitală fu spulberată pentru totdeauna; în schimb, senatul îi onora cu donaţia bibliotecii oraşului. Teritoriul cartaginez în ultima sa formă, altfel spus îngusta fîşie de litoral care se afla în faţa Siciliei, de la rîul Tusca (Wadi Saine, în faţa insulei Galita) pînă la Thenae (în faţa insulei Karkenah), deveni provincie romană. În interiorul ţării, unde uzurpările necontenite ale lui Massinissa restrînseseră necontenit sfera de dominaţie a cartaginezilor, iar Vacca, Zama, Bulla intraseră deja în hotarele Numidiei, numizii păstrară totul. Dar reglementarea riguroasă a graniţei dintre provincia romană şi regatul numid care o înconjura din trei părţi arată că Roma n-a fost nicidecum dispusă să tolereze în cazul ei ceea ce permisese în cazul Cartaginei; pe de altă parte, denumirea noii provincii, Africa, pare să indice că Roma nu considera deloc drept definitive graniţele pe care le trasase. Administraţia supremă a noii provincii a fost preluată de un guvernator roman care îşi stabili reşedinţa la Utica. Graniţele ei nu aveau nevoie de o apărare sistematică, întrucît regatul numid o separa din toate părţile de locuitorii deşertului. În ceea ce priveşte contribuţiile, romanii procedară în general cu moderaţie. Comunităţile care trecuseră de la începutul războiului de partea romanilor (acestea fuseseră numai oraşele maritime – Utica, Hadrumetum, Leptis Minor, Thapsus, Achulla şi Usalis – şi oraşul continental Theudalis) îşi păstrau teritoriul şi deveneau oraşe libere; aceleaşi drepturi le-a primit şi

nou-întemeiatul oraş al dezertorilor. Teritoriul urban al Cartaginei, cu excepţia unui petic dăruit Uticăi şi a celorlalte localităţi distruse, deveni domeniu roman, care fu valorificat prin arendare. Celelalte localităţi îşi pierdură, de asemenea, de drept teritoriile şi libertăţile municipale, dar pămînturile şi constituţiile le-au fost lăsate pînă la noi ordine ale guvernului roman ca posesiune precară; pentru folosirea pămîntului, devenit roman, ele trebuiau să trimită la Roma, anual, o sumă stabilită o dată pentru totdeauna (*stipendium*), pe care o realizau, la rîndul lor, printr-un impozit asupra averilor individuale. Adevăraţii beneficiari ai acestei distrugeri a metropolei comerciale a Occidentului au fost comercianţii romani, care, imediat după ce Cartagina s-a prefăcut în cenuşă, năvăliră în masă la Utica, începînd să exploateze de aici nu numai provincia romană, ci şi ţinuturile numide şi getulice care pînă atunci le fuseseră inaccesibile.

Concomitent cu Cartagina dispăru din rîndul naţiunilor şi Macedonia. Cele patru mici confederaţii în care fusese împărţit vechiul regat datorită înţelepciunii senatului roman nu putuseră să menţină pacea în sînul lor şi între ele; pentru starea în care se afla ţara, sugestiv este evenimentul – menţionat accidental – de la Phakos, unde întregul consiliul de guvernămînt al uneia dintre aceste confederaţii fusese măcelărit la instigaţiile unui anume Damasippos. Nici comisiile desemnate de către senat (590, **164**), nici arbitrii străini chemaţi de către macedoneni conform obiceiului grecesc, ca, de exemplu, Scipio Aemilianus (603, **151**), nu reuşiseră să instituie o situaţie tolerabilă. Atunci apăru deodată în Tracia un bărbat tînăr numit Filip, fiul regelui Perseus, cu care semăna uimitor, şi al sirienei Laodike. Tinereţea şi-o petrecuse în oraşul misian Adramyttion; acolo, susţinea el, ar fi primit dovezile certe ale ascendenţei sale ilustre. Bazîndu-se pe acestea, după o încercare neizbutită de a se impune în patria sa, el se adresase regelui Demetrios Soter al Siriei, fratele mamei sale. Într-adevăr, se găsiră cîţiva bărbaţi care îi dădură crezare adramitianului, sau cel puţin pretinseră că îi dau crezare şi îl asaltară pe rege fie pentru a-l reabilita în regatul moştenit, fie pentru a-i ceda coroana Siriei. Demetrios, pentru a pune capăt smintelii, îl arestă pe pretendent şi-l predă romanilor. Senatul însă îi acordă atît

de puţină atenţie, încît i se stabili un domiciliu forţat într-un oraş italic, fără să fie supravegheat cu adevărat. Fugit la Milet, a fost arestat din nou de autorităţile orăşeneşti, care îi întrebară pe comisarii romani ce să facă cu prizonierul. Aceştia le sfătuiră să-l pună în libertate, ceea ce se şi întîmplă. Apoi îşi încercă norocul în Tracia şi, fapt uimitor, găsi aici recunoaştere şi sprijin nu numai la căpetenia barbară tracă Teres – soţul surorii tatălui său – şi la Barsabas, ci şi la prudenţii bizantini. Aşa-numitul Filip pătrunse în Macedonia cu ajutorul tracilor şi, deşi înfrînt la început, repurtă totuşi o primă victorie asupra miliţiei macedonene dincolo de Strymon, în Odomantike, apoi o a doua, dincoace de rîu, care îi aduse stăpînirea asupra întregii Macedonii. Oricît de apocrifă părea povestea lui şi oricît era de sigur că adevăratul Filip, fiul lui Perseus, murise la vîrsta de 18 ani la Alba şi că acest bărbat, departe de a fi un prinţ macedonean, nu era decît Andriskos, dărăcitorul din Adramyttion, macedonenii erau prea obişnuiţi cu regalitatea pentru a nu trece cu vederea problema legitimităţii şi a reveni cu plăcere la vechile obiceiuri. Curînd sosiră soli din partea tesalienilor, anunţînd că pretendentul intrase pe teritoriul lor. Comisarul roman Nasica – în speranţa că o mustrare severă va fi de ajuns pentru a pune capăt întregii nebunii, fusese trimis de către senat fără soldaţi în Macedonia – trebui să apeleze la contingentele ahean şi pergamean şi să apere Tesalia cu aheii, în măsura posibilului, împotriva unor forţe superioare pînă cînd (605, **149**) sosi pretorul Iuventius cu o legiune. Acesta îi atacă pe macedoneni cu armata lui puţin numeroasă, însă căzu în luptă, iar armata sa a fost aproape nimicită şi Tesalia încăpu în întregime în mîinile falsului Filip care, aici, ca şi în Macedonia, îşi exercită puterea cu îngîmfare şi cruzime. În sfîrşit, cîmpul de bătălie a fost ocupat de o armată romană mai puternică, condusă de către Quintus Caecilius Metellus, care pătrunse, sprijinit şi de o flotă pergameană, în Macedonia. Ce-i drept, în prima încăierare de cavalerie macedonenii dobîndiră izbînda, dar în armata macedoneană se iviră curînd disensiunile şi dezertările, iar greşeala pretendentului de a-şi împărţi armata, detaşînd o parte în Tesalia, le asigură romanilor o victorie uşoară şi decisivă (606, **148**). Filip fugi

în Tracia la căpetenia Byzes, fiind urmărit de către Metellus care, după o a doua victorie, obţinu predarea lui. Cele patru confederaţii macedonene nu se supuseseră de bunăvoie pretendentului şi cedaseră numai în faţa forţei. Conform politicii urmate pînă atunci, nu exista aşadar nici un motiv pentru a-i priva pe macedoneni de bruma de libertate care le fusese lăsată în urma bătăliei de la Pydna; cu toate acestea, la porunca senatului, regatul lui Alexandru a fost transformat de către Metellus în provincie romană. Era clar că guvernul roman îşi schimbase sistemul, hotărînd să înlocuiască relaţiile de clientelat cu cele de supunere; de aceea, suprimarea celor patru confederaţii macedonene a fost considerată de către toate statele clientelare o lovitură îndreptată împotriva lor. Posesiunile din Epir, detaşate de Macedonia după primele victorii ale romanilor, insulele ionice şi porturile Apollonia şi Epidamnus (I, pp. 380, 517), care pînă atunci se aflaseră sub jurisdicţia magistraţilor italici, au fost din nou unite cu Macedonia, astfel încît aceasta, încă de pe acum, se întindea spre nord-vest pînă la Skodra, unde începea Iliria. De asemenea, protectoratul pe care Roma îl reclama asupra Greciei propriu-zise reveni în mod firesc noului guvernator al Macedoniei. Macedonia îşi redobîndi astfel unitatea şi, într-o anumită măsură, chiar graniţele pe care le avusese în perioada de maximă înflorire; nu mai era însă un regat unitar, ci o provincie unitară, cu o organizare comunală şi, aparent, chiar naţională, sub un guvernator şi un trezorier romani, ale căror nume erau gravate pe monedele ţării alături de cel al patriei. Impozitul se limită la vechea contribuţie moderată stabilită de către Paullus – 100 de talanţi (155.000 de taleri) –, care a fost repartizată în cote fixe diferitelor comunităţi (I, pp. 534-535). Totuşi, această ţară nu a putut să dea uitării vechea ei dinastie acoperită de glorie. La cîţiva ani după înfrîngerea falsului Filip, Alexandru, un alt pretins fiu al lui Perseus, împlîntă stindardul insurecţiei pe Nestos (Karasu) şi adună în scurt timp 16.000 de soldaţi, însă cvestorul Lucius Tremellius lichidă fără dificultate răscoala şi-l urmări pe pretendentul fugar pînă în Dardania (612, **142**). A fost ultima răbufnire a orgoliosului spirit naţional al macedonenilor, care, cu două secole mai înainte, înfăptuise lucruri

atît de măreţe în Grecia şi în Asia; de atunci, cu greu se poate spune despre macedoneni altceva decît că au continuat să-şi numere anii lipsiţi de glorie din momentul în care patria primise organizarea provincială definitivă (608, **146**). Romanii erau aceia care trebuiau să apere de acum graniţa macedoneană de nord şi de est, altfel spus, graniţa civilizaţiei elene împotriva barbarilor. Această apărare nu a fost susţinută nici cu forţe armate suficiente şi, în general, nici cu energia necesară; totuşi, în acest scop militar a fost construit marele drum *Egnatia* care, din epoca lui Polybios, străbătea continentul de la cele două porturi principale din vest – Apollonia şi Dyrrhachion – pînă la Thessalonike şi, mai tîrziu, pînă la Hebros (Mariţa). Noua provincie deveni baza naturală fie pentru expediţiile împotriva neastîmpăraţilor dalmaţi, fie pentru cele împotriva triburilor ilirice, celtice şi tracice, aşezate în nordul peninsulei greceşti, care vor fi înfăţişate mai jos, în contextul lor istoric.

Grecia propriu-zisă se bucurase mai mult decît Macedonia de favoarea puterii dominante şi filoelenii de la Roma se gîndeau probabil că efectele nefericite ale războiului cu Perseus sînt pe cale de dispariţie, iar situaţia generală, în curs de ameliorare. Cei mai îndărătnici instigatori ai partidei aflate la conducere – Lykiskos Etolianul, Mnesippos Beoţianul, Chrematas Acarnanianul, ticălosul epirot Charops, căruia chiar şi romanii onorabili i-au interzis să le calce pragul – intraseră, rînd pe rînd, în mormînt; crescuse o nouă generaţie, fără vechile amintiri şi ranchiune. Senatul roman crezu că sosise timpul iertării şi uitării generale şi îi eliberă în anul (604, **150**) pe supravieţuitorii partidei patriotice, deţinuţi în Italia timp de 17 ani şi a căror eliberare dieta aheeană nu încetase s-o ceară. Se înşela însă. Cît de puţin reuşiseră romanii, cu tot filoelenismul lor, să împace patriotismul elen reiese cel mai clar din atitudinea grecilor faţă de Attalizi. Regele Eumenes al II-lea fusese detestat în Grecia atîta timp cît se dovedise prieten al romanilor (I, p. 527), însă, imediat ce se iscă o neînţelegere între el şi Roma, deveni foarte popular în Grecia şi, la fel ca odinioară din partea Macedoniei, Euelpidesul elen aştepta acum salvarea din robie din partea Pergamului. Înainte de toate însă, în micile state greceşti, lăsate în

voia lor, dezorganizarea socială se adînci din ce în ce mai mult. Ţara fusese pustiită nu atît de război şi ciumă, cît de refuzul, tot mai răspîndit în păturile superioare, de a se căsători şi de a avea copii. În schimb, ca şi pînă acum, criminalii şi neisprăviţii năvăleau în Grecia în aşteptarea ofiţerului de recrutare. Cu fiecare zi, comunităţile se afundau tot mai mult în datoriile lor şi, implicit, într-o desconsiderare tot mai profundă, care le lua orice posibilitate de credit; unele oraşe, îndeosebi Atena şi Teba, recurgeau, din cauza sărăciei, chiar la hoţii şi jefuiau comunităţile vecine. Vrajba din interiorul ligilor, ca, de exemplu, între membrii voluntari şi cei constrînşi ai federaţiei aheene, nu se aplanase deloc. Dacă, luîndu-se după situaţia de moment, romanii, după toate aparenţele, au crezut că li s-a împlinit dorinţa ei au trebuit să constate în curînd că generaţia mai tînără a Eladei nu era cu nimic mai bună şi mai înţeleaptă decît cea apusă. Grecii căutară chiar un pretext de dispută cu romanii.

Pentru a acoperi o afacere murdară, Diaeos, preşedintele Confederaţiei Aheene în perioada aceasta (în jurul anului 605, **149**), afirmă în cursul unei adunări că privilegiile particulare acordate de ligă lacedemonienilor ca membri ai acesteia, mai exact excluderea lacedemonienilor din jurisdicţia penală aheeană şi dreptul de a trimite solii separate la Roma, nu le erau nicidecum garantate de către romani. Era o minciună sfruntată, însă dieta crezu, fireşte, ceea ce dorea şi, întrucît aheii se arătară gata să-şi sprijine afirmaţiile cu armele, mai slabii spartani cedară deocamdată sau, mai degrabă, cei a căror predare fusese cerută de către ahei părăsiră oraşul pentru a-şi înfăţişa plîngerea senatului. Senatul răspunse, conform obiceiului, că va trimite o comisie pentru cercetarea afacerii; dar, în loc să vină cu acest răspuns, solii proclamară în Ahaia, ca şi la Sparta, că senatul decisese în favoarea lor, ceea ce era de două ori fals. Aheii, care se simţeau mai mult ca oricînd aliaţi egali ai Romei şi o forţă politică însemnată, ca urmare a sprijinului acordat de ligă romanilor în Tesalia împotriva falsului Filip, pătrunseră în anul 606 (**148**), sub comanda strategului lor Damokritos, în Lakonike. În van o ambasadă romană, care se afla în drum spre Asia, îi avertiză, la sugestia lui Metellus, să aştepte comisarii senatului. Avu loc o bătălie în care

căzură 1.000 de spartani şi în care Sparta ar fi fost pierdută dacă Damokritos n-ar fi fost un ofiţer tot atît de incapabil pe cît se dovedise ca om de stat. Fu destituit, iar urmaşul său Diaeos, instigatorul întregii poveşti, continuă războiul cu ardoare, asigurîndu-l în acelaşi timp pe temutul comandat al Macedoniei de deplina fidelitate a Ligii Aheene. În acest timp sosi mult aşteptata comisie romană, în frunte cu Aurelius Orestes; ostilităţile au fost suspendate şi sfatul aheean se adună la Corint pentru ascultarea hotărîrilor ei. Ele au fost surprinzătoare şi dezamăgitoare. Romanii se hotărîseră să anuleze nefireasca şi forţata includere a Spartei în Liga Aheeană (I, p. 519) şi să acţioneze în general cu mai multă vigoare împotriva aheilor. Cu cîţiva ani înainte (591, **163**), aceştia trebuiseră să renunţe deja la oraşul etolian Pleuron (I, p. 519); acum, ei au fost îndemnaţi să renunţe la toate achiziţiile realizate după al doilea război macedonean – mai exact, la Corint, Orchomenos, Argos şi Sparta, în Pelopones, şi la Heracleia de pe Oeta, readucîndu-şi liga în situaţia în care se afla la sfîrşitul războiului cu Hannibal. Îndată ce delegaţii aheeni auziră acestea, se năpustiră în piaţă, fără să mai aştepte sfîrşitul comunicărilor romanilor, şi anunţară mulţimii pretenţiile romane; drept urmare, gloata guvernantă şi guvernată hotărî în mod unanim să-i aresteze în primul rînd pe toţi lacedemonienii aflaţi în Corint, întrucît Sparta ar fi declanşat această nenorocire. Arestarea se făcu în mare agitaţie, astfel încît numele sau chiar şi numai încălţămintea lacedemoniană erau motive suficiente de arestare; se pătrunse chiar şi în locuinţele solilor romani pentru a-i aresta pe lacedemonienii care se refugiaseră acolo, iar romanii au fost insultaţi, deşi nimeni nu s-a atins de ei. Comisia s-a întors indignată în patrie şi s-a plîns cu amărăciune senatului exagerînd evenimentele; cu toate acestea, cu moderaţia ce caracterizează toate măsurile sale împotriva grecilor, senatul s-a mărginit mai întîi la trimiterea de noi reprezentanţi. Sub forma cea mai moderată, abia amintind de satisfacţia pentru injuriile suferite, Sextus Iulius Caesar a repetat ordinele romanilor cu ocazia dietei de la Aegion (primăvara anului 607, **147**). Mentorii aheilor însă, în frunte cu noul strateg Kritolaos (mai 607-mai 608, **147-146**), oameni versaţi în treburile

statului şi obişnuiţi cu intriga politică, traseră de aici numai concluzia că situaţia Romei în faţa Cartaginei şi a lui Viriathus trebuie să fi fost foarte defavorabilă şi continuară să-i înşele şi să-i insulte pe romani. Invitat să organizeze la Tegea o adunare de delegaţi ai părţilor în conflict pentru a se ajunge la o înţelegere, Caesar se conformă; însă după ce el şi delegaţii lacedemonieni aşteptară aici timp îndelungat sosirea aheilor, apăru în fine Kritolaos singur, anunţînd că numai adunarea generală a poporului aheean este competentă să hotărască în această problemă şi că ea nu poate fi soluţionată decît de sfat – altfel spus, după şase luni. Ca urmare, Caesar se înapoie la Roma, însă în urma propunerii lui Kritolaos, următoarea adunare populară a aheilor declară în mod formal războiul împotriva Spartei; chiar şi acum, Metellus întreprinse o tentativă pentru rezolvarea paşnică a conflictului şi trimise delegaţi la Corint; dar zgomotoasa eclesie, recrutată în cea mai mare parte din gloata bogatului oraş comercial şi industrial, acoperi vocea solilor romani, silindu-i să părăsească tribuna. Declaraţia lui Kritolaos, cum că romanii erau bine-veniţi ca prieteni, dar nu ca stăpîni, a fost primită cu neţărmurită bucurie, iar cînd membrii dietei încercară să intervină, mulţimea îl susţinu pe bărbatul care dădea glas sentimentelor ei şi aclamă sentenţele lui îndreptate împotriva trădării patriei de către cei bogaţi şi susţinînd necesitatea unei dictaturi militare, ca şi aluziile misterioase la o viitoare ridicare generală a nenumărate popoare şi nenumăraţi regi împotriva Romei. Spiritul care însufleţea această mişcare se reliefează în cele două rezoluţii : toate cluburile să fie permanente şi toate acţiunile pentru datorii să fie suspendate pînă la restabilirea păcii. Aheii aveau aşadar război, ba şi aliaţi veritabili, tebanii, beoţienii şi chiar calcidienii. Încă de la începutul anului 608 (**146**), aheii pătrunseră în Tesalia pentru a readuce sub ascultare localitatea Heracleia de pe Oeta, care se desprinsese de confederaţia aheeană în conformitate cu hotărîrea senatului. Consulul Lucius Mummius, pe care senatul hotărîse să-l trimită în Grecia, încă nu sosise; în consecinţă, Metellus preluă sarcina de a apăra Heracleia cu legiunile macedonene. Cînd armata aheeano-tebană a fost anunţată de apropierea celei romane, nici nu se puse problema unei bătălii, ci se

ţinu sfat numai asupra celei mai favorabile căi pentru a ajunge în siguranţă în Pelopones; armata o şterse în grabă şi nici nu încercă să menţină poziţia de la Termopile. Metellus însă grăbi urmărirea, ajunse şi bătu armata greacă lîngă Skarpheia, în Locrida. Pierderile în prizonieri şi în morţi au fost apreciabile; după bătălie nu se mai auzi niciodată de Kritolaos. Rămăşiţele armatei înfrînte rătăciră în detaşamente izolate prin ţinuturile greceşti şi zadarnic cerură pretutindeni să fie primite; detaşamentul de la Patrae a fost nimicit în Focida, iar corpul de elită arcadian, la Scheroneea; întreaga Grecie de nord a fost evacuată şi numai o mică parte din armata aheeană şi cetăţenii Tebei, care emigrară în masă, reuşi să ajungă în Pelopones. Cu moderaţie, Metellus încercă să-i determine pe greci să renunţe la rezistenţa absurdă şi ordonă, de exemplu, ca toţi tebanii, cu excepţia unuia singur, să fie eliberaţi; încercările sale binevoitoare eşuară nu din cauza energiei poporului, ci din cauza exasperării conducătorilor, care nu se gîndeau decît la propria lor salvare. Diaeos, care după căderea lui Kritolaos preluase din nou comanda supremă, îi convocă în istm pe toţi cei apţi să poarte armele şi ordonă înrolarea a 12.000 de sclavi născuţi în Grecia; cei bogaţi au fost obligaţi să cotizeze sume de bani, iar partizanii păcii, în măsura în care nu-şi cumpăraseră viaţa prin mituirea stăpînilor tiranici, au fost decimaţi prin persecuţii sîngeroase. Războiul continuă după acelaşi tipic. Avangarda aheeană, compusă din 4.000 de soldaţi conduşi de Alkamenes şi cantonată lîngă Megara, se risipi îndată ce zări stindardele romane. Metellus tocmai ordonase atacarea armatei principale din istm, cînd în cartierul general roman sosi consulul Lucius Mummius cu cîţiva însoţitori şi preluă comanda. Între timp, aheii, încurajaţi de un atac norocos asupra avanposturilor romane prea îndrăzneţe, începură bătălia cu armata romană, de două ori mai numeroasă, lîngă Leokopetra din istm. Romanii nu întîrziară s-o accepte. Încă de la început, călăreţii aheeni fugiră în masă din faţa cavaleriei romane, de şase ori mai numeroasă; hopliţii ţinură piept inamicului pînă cînd un atac din flanc al corpului de elită roman produse învălmăşeală şi în rîndurile lor. Cu aceasta, rezistenţa luă sfîrşit. Diaeos fugi în patria sa, îşi ucise soţia şi se otrăvi; toate

oraşele se supuseră fără a opune rezistenţă şi chiar inexpugnabilul Corint, în care Mummius ezită trei zile să intre, întrucît se temuse de o ambuscadă, a fost ocupat de către romani fără vărsare de sînge. Noua reglementare a problemelor greceşti a fost încredinţată unei comisii formate din zece senatori, în frunte cu consulul Mummius, care-şi dobîndi în ţara cucerită o reputaţie în general onorabilă. Ce-i drept, a fost, ca să nu folosim o expresie prea dură, o copilărie să adopte titlul de *Achaicus* pentru faptele şi victoriile sale şi să ridice, plin de gratitudine, un templu lui Hercule Victoriosul; dar întrucît nu crescuse în lux şi corupţie aristocratică, ci era un „om nou" şi relativ neînstărit, el se dovedi un administrator corect şi înţelegător. Este o exagerare retorică să se spună că din rîndul aheilor a murit numai Diaeos, iar dintre beoţieni numai Pytheas; în Chalcis mai ales, s-au comis crime abominabile; cu toate acestea, execuţiile au fost, în general, aplicate cu moderaţie. Mummius respinse propunerea de a răsturna statuile fondatorului partidului patriotic aheean, Philopoemen; contribuţiile băneşti impuse comunităţilor nu au fost destinate tezaurului roman, ci oraşelor care suferiseră stricăciuni; în mare parte, aceste contribuţii au fost anulate ulterior, iar averea celor vinovaţi de înaltă trădare care aveau părinţi sau copii nu a fost vîndută în beneficiul tezaurului public, ci acordată acestora. Doar operele de artă au fost luate din Corint, Thespiae şi alte oraşe, pentru a fi apoi expuse ori în capitală, ori în alte oraşe ale Italiei, unele obiecte fiind donate templelor istmice, delfice şi olimpice. Şi în organizarea definitivă a ţării s-a acţionat, în general, cu moderaţie. Ce-i drept, conform constituţiei provinciale (I, p. 376), confederaţiile particulare, mai ales cea aheeană, au fost dizolvate ca atare, comunităţile, izolate, iar relaţiile dintre acestea oprite prin hotărîrea ca nimeni să nu deţină în acelaşi timp proprietăţi în două dintre ele. În continuare, ceea ce încercase şi Flamininus (I, p. 498), constituţiile municipale democratice au fost înlăturate cu desăvîrşire, conducerea fiind încredinţată în fiecare comunitate unui consiliu alcătuit din cei bogaţi. O contribuţie fixă în beneficiul Romei a fost impusă fiecărei comunităţi şi toate au fost subordonate guvernatorului Macedoniei, astfel încît acestuia, ca instanţă militară supremă, îi revenea

autoritatea administrativă şi judiciară, el putînd, de exemplu, să-şi rezerve decizia în procesele mai importante. Totuşi, comunităţile greceşti şi-au păstrat „libertatea”, altfel spus o suveranitate formală, redusă prin hegemonia romană la o simplă denumire; aceasta cuprindea proprietatea asupra pămîntului şi dreptul unei administraţii şi jurisdicţii proprii. Cîţiva ani mai tîrziu nu numai că a fost permis un simulacru al vechilor confederaţii, dar s-au înlăturat şi dispoziţiile opresive legate de înstrăinarea proprietăţilor funciare. Un destin mai necruţător au avut comunităţile Teba, Chalcis şi Corint. Nu li se poate imputa romanilor dezarmarea şi dărîmarea zidurilor primelor două dintre ele, care au fost astfel transformate în tîrguri deschise; în schimb, nimicirea, cu totul neîntemeiată, a primului oraş comercial al Greciei, înfloritorul Corint, rămîne o ruşine în analele Romei. În urma ordinului special al senatului, cetăţenii corintieni au fost arestaţi, iar cei care nu au murit în aceste împrejurări au fost vînduţi în sclavie; oraşul propriu-zis a fost nu numai privat de ziduri şi de acropola sa, ceea ce era inevitabil dacă nu urma să servească drept garnizoană, ci făcut una cu pămîntul. Sub consacratele forme de blestem, orice reconstrucţie a fost interzisă pe acest loc pustiu; o parte din teritoriul oraşului a intrat în posesia sicionilor, cu obligaţia de a plăti jocurile istmice în locul Corintului, cea mai mare parte din suprafaţa sa fiind declarată însă domeniu public al Romei. Astfel pieri „Odorul Eladei”, ultima bijuterie preţioasă a ţării greceşti, odinioară atît de bogată în oraşe. Dacă analizăm catastrofa în totalitatea ei, istoria imparţială trebuie să recunoască ceea ce grecii acelor timpuri au acceptat ei înşişi fără înconjur: anume, că războiul în sine n-a fost declanşat de romani ci, dimpotrivă, intervenţia romană a fost determinată de perfidia absurdă şi de temeritatea infantilă a grecilor. Înlăturarea pseudosuveranităţii şi a tuturor amăgirilor neclare şi distructive legate de ea a constituit o binefacere pentru ţară, iar guvernarea comandantului suprem roman al Macedoniei, oricît de deficitară ar fi fost, era totuşi cu mult mai bună decît confuzia şi dezordinea produse anterior de confederaţiile greceşti şi de comisiile romane. Peloponesul încetă să mai fie un mare port al mercenarilor; se spune – şi este verosimil – că, odată cu guvernarea romană

nemijlocită, ţării i-au fost redate, în parte, securitatea şi prosperitatea. Aforismul lui Temistocle, potrivit căruia ruina a împiedicat ruina, a fost aplicat, nu fără dreptate, de elenii timpului pentru a caracteriza dispariţia independenţei greceşti. Indulgenţa extraordinară pe care Roma a dovedit-o faţă de greci se evidenţiază cu claritate abia atunci cînd este comparată cu atitudinea contemporană a aceleiaşi autorităţi faţă de spanioli şi de fenicieni; tratarea barbarilor cu bestialitate nu părea interzisă, dar, la fel ca, mai tîrziu, împăratul Traian, romanii acelor timpuri considerau „anularea umbrei de libertate rămase Atenei şi Spartei drept un act crud şi barbar". În condiţiile acestei moderaţii generale, este cu atît mai contrastant tratamentul revoltător aplicat Corintului, dezaprobat pînă şi de apologeţii catastrofei cartagineze şi numantine şi care nu poate fi justificat, chiar şi conform concepţiei romane asupra dreptului popoarelor, nici măcar de vorbele insultătoare rostite pe străzile oraşului Corint împotriva delegaţilor romani. Şi totuşi, actul acesta n-a izvorît din brutalitatea unei persoane – cu atît mai puţin a lui Mummius –, ci a fost o măsură cumpănită şi decretată chiar de către senatul roman. Nu ne înşelăm dacă recunoaştem aici opera partidului comercianţilor, care începe încă din această epocă să intervină în politică alături de aristocraţia propriu-zisă şi care, distrugînd Corintul, înlăturase un rival comercial. Dacă marii comercianţi romani au avut un cuvînt de spus în reglementarea relaţiilor din Grecia, se înţelege de ce execuţia a fost îndreptată tocmai împotriva Corintului şi de ce nu numai că oraşul a fost distrus, ci s-a şi interzis pentru totdeauna întemeierea unei aşezări în acest loc atît de favorabil negoţului. Pentru comercianţii romani, foarte numeroşi şi în Elada, Argos din Peloponeş deveni de acum încolo centrul activităţii lor. Delos era însă mai important pentru marele comerţ roman; port roman liber încă din anul 586 (**168**), atrăsese o mare parte din afacerile Rhodosului (I, p. 537), intervenind acum în mod asemănător în cele corintiene. Această insulă a rămas un timp mai îndelungat principala piaţă de tranzit pentru mărfurile care circulau din Orient spre Occident.

Pe al treilea continent, mai îndepărtat, dominaţia romană s-a

dezvoltat mai puţin decît în ţinuturile africane şi macedo-elenice, separate de Italia numai prin mări înguste. În Orientul Apropiat, regatul Pergamului devenise prima putere datorită măsurilor luate împotriva Seleucizilor. Fără a se lăsa influenţaţi de tradiţiile monarhiilor alexandrine, destul de pătrunzători şi înţelepţi pentru a renunţa la imposibil, Attalizii rămăseseră liniştiţi şi nu încercaseră să-şi lărgească graniţele sau să se sustragă hegemoniei romane, dar îşi sporiseră prosperitatea, în limitele impuse de către romani, şi cultivaseră pacea. Cu toate acestea, ei nu au scăpat de gelozia şi suspiciunea romanilor. Stăpînind litoralul european al Propontidei, coasta de vest a Asiei Mici şi interiorul acesteia pînă la graniţa cu Cappadocia şi Cilicia, în strînse legături ca regii sirieni, printre care Antiochos Epiphanes (mort în 590, **164**), ajuns pe tron cu ajutorul Attalizilor, regele Eumenes al II-lea dobîndise o putere care, prin decăderea tot mai accentuată a Macedoniei şi Siriei, părea şi mai impunătoare şi care îi puse chiar şi pe fondatorii ei pe gînduri. Mai înainte (I, p. 536) s-a relatat cum, după al treilea război macedonean, senatul a avut grijă să umilească şi să slăbească acest aliat prin artificii diplomatice reprobabile. Relaţiile stăpînilor din Pergam faţă de oraşele comerciale în totalitate sau doar pe jumătate independente din interiorul regatului lor şi faţă de vecinii barbari de la graniţe, în sine foarte dificile, au fost complicate şi mai mult prin reaua-voinţă a protectorilor lor. Întrucît era incert dacă, în urma tratatului de pace din anul 565 (**189**), înălţimile Taurusului, situate în ţinuturile Pisidia şi Pamfilia, aparţineau regatului sirian sau celui pergamean, vitejii selgi, recunoscînd, se pare, suzeranitatea nominală a Siriei, au opus regilor Eumenes al II-lea şi Attalos al II-lea o îndelungată şi eroică rezistenţă în defileele aproape inaccesibile ale Pisidiei. De asemenea, celţii asiatici, care, cu consimţămîntul romanilor, se aflaseră un timp sub dependenţa Pergamului, se răzvrătiră împotriva lui Eumenes şi declanşară, pe neaşteptate şi în înţelegere cu inamicul ereditar al Attalizilor, regele Prusias al Bitiniei, un război împotriva lui (587, **167**). Regele nu avusese timp să recruteze trupe de mercenari; clarviziunea şi vitejia sa nu putură să împiedice înfrîngerea miliţiei asiatice şi invadarea ţării de către

celţi; ciudata mijlocire pe care au realizat-o romanii la rugămintea lui Eumenes a fost relatată mai sus (I, p. 536). Însă, atunci cînd găsi timpul necesar pentru a arunca în bătălie o armată bine pregătită, cu ajutorul tezaurului său plin, el alungă destul de repede hoardele sălbatice de pe teritoriul lui; şi cu toate că Galatia rămase pierdută pentru el, iar încercările sale îndărătnice de a hotărî evenimentele de acolo au fost anihilate de influenţa romană, el reuşi, în ciuda tuturor atacurilor făţişe şi a uneltirilor secrete îndreptate de vecinii săi şi de către romani împotriva lui, să lase, la moartea sa (în jurul anului 595, **159**), regatul în deplinătatea puterii. Fratele lui, Attalos al II-lea Philadelphos (mort în anul 616, **138**), respinse tentativa regelui Pontului, Pharnakes, de a obţine tutela fiului minor al lui Eumenes cu sprijin roman şi guvernă în locul nepotului său, la fel ca Antigonos Doson, ca tutore pe viaţă. Abil, destoinic, adaptabil, un veritabil Attalid, el reuşi să convingă suspiciosul senat de netemeinicia îngrijorării din trecut. Partida antiromană îl acuză că ar fi de acord să păzească ţara pentru romani şi că ar accepta orice insultă sau constrîngere din partea lor; în schimb, sigur de protecţia romană, el putu interveni decisiv în certurile de succesiune dinastică din Siria, Cappadocia şi Bitinia; chiar şi din periculosul război cu Bitinia, pe care îl declanşă regele Prusias al II-lea, supranumit Vînătorul (572?-605, **182-149**), un regent care îmbina în persoana sa toate viciile barbariei şi ale civilizaţiei, fu salvat de intervenţia romană – fireşte, abia după ce fusese asediat în capitala sa şi după ce o primă ameninţare din partea romanilor rămăsese fără rezultat, ba chiar fusese luată în rîs (598-600, **156-154**). Dar, odată ce pe tron urcă Attalos al III-lea Philometor, pupilul său (616-621, **138-133**), paşnica şi moderata guvernare a regelui-cetăţean a fost înlocuită de o tiranie asiatică; astfel s-a putut întîmpla ca regele, pentru a scăpa de sfaturile incomode ale prietenilor tatălui său, să-i adune în palat, dînd mercenarilor poruncă să-i măcelărească, iar apoi să le ucidă şi soţiile, şi copiii. Totodată, el scria cărţi de horticultură, cultiva plante otrăvitoare şi modela în ceară pînă cînd a fost răpus de o moarte neaşteptată. Cu dînsul se stinse dinastia Attalizilor. Într-un asemenea caz, cel puţin în conformitate cu dreptul public valabil pentru statele

clientelare ale Romei, ultimul regent putea să dispună prin testament de succesiunea sa. Nu se poate stabili dacă ura bolnăvicioasă faţă de supuşii săi, care-l stăpînise pe ultimul Attalid în timpul vieţii, îl determină să lase, prin testament, romanilor regatul drept moştenire sau dacă recunoscuse prin aceasta încă o dată supremaţia de fapt a romanilor. Testamentul a fost făcut; romanii intrară în drepturile lor, iar problema domeniilor şi tezaurului Attalizilor deveni un nou măr al discordiei pentru partidele politice învrăjbite din Roma. Dar şi în Asia testamentul acesta declanşă războiul civil. Bazîndu-se pe animozitatea asiaticilor faţă de viitoarea stăpînire străină, un fiu natural al lui Eumenes al II-lea, Aristonikos, apăru la Leukae, un mic oraş portuar situat între Smirna şi Phocaea, pretinzînd coroana. Phocaea şi alte oraşe îl recunoscură drept rege, însă, înfrînt pe mare în faţa Kymei de către efeseni, care vedeau în alianţa strînsă cu Roma unica posibilitate de a-şi menţine privilegiile, el trebui să se refugieze în interiorul ţării. Se credea că a dispărut, cînd apăru deodată în fruntea noilor „cetăţeni ai oraşului Soarelui", altfel spus a sclavilor, chemaţi în masă la libertate, puse stăpînire pe oraşele lidiene Thyateira şi Apollonis, ca şi pe o parte a localităţilor attalide, şi recrută sub stindardele sale hoarde de mercenari traci. Războiul deveni serios. În Asia nu staţionau trupe romane; oraşele asiatice independente şi contingentele principilor clientelari ai Bitiniei, Paflagoniei, Cappadociei, Pontului şi Armeniei nu putură să facă faţă pretendentului; acesta cucerise deja cu forţa armelor Colophon, Samos, Myndos şi stăpînea deja aproape întregul regat părintesc cînd o armată romană debarcă în Asia, la sfîrşitul anului 623 (**131**). Generalul acesteia, consulul şi marele pontif Publius Licinius Crassus Mucianus, unul dintre bărbaţii cei mai bogaţi şi, în acelaşi timp, cei mai culţi ai Romei, evidenţiat atît ca orator, cît şi ca jurisconsult, se pregăti să-l asedieze pe pretendent la Leukae; dar, în cursul acestor pregătiri, generalul se lăsă surprins şi înfrînt de adversarul pe care îl subestimase, el însuşi fiind luat prizonier de o ceată tracică. Nu acordă unui asemenea duşman triumful de a-l expune ca prizonier pe comandantul suprem al Romei şi îi provocă pe barbari, care-l luaseră prizonier fără să-l cunoască, să-l ucidă (la începutul anului 624, **130**);

fostul consul nu fu recunoscut decît după moarte. Odată cu el, se pare, căzu şi Ariarathes, rege al Cappadociei. La puţin timp după această victorie, Aristonikos a fost atacat de către urmaşul lui Crassus, Marcus Perpenna, armata sa a fost dispersată, iar el însuşi asediat şi luat captiv la Stratoniceia, fiind executat puţin timp după aceea la Roma. Supunerea ultimelor oraşe care mai opuneau rezistenţă şi organizarea definitivă a ţării au fost preluate, după moartea neaşteptată a lui Perpenna, de către Manius Aquilius (625, **129**). Romanii au aplicat o politică similară celei adoptate în cazul teritoriului cartaginez. Partea orientală a regatului Attalizilor a fost dată regilor clientelari, pentru ca Roma să se dispenseze de apărarea graniţelor şi, prin aceasta, de necesitatea prezenţei unei armate permanente în Asia; Telmissos (I, p. 516) reveni confederaţiei liciene; posesiunile europene din Tracia au fost alipite provinciei Macedonia; restul teritoriului a fost organizat ca o nouă provincie romană căreia, din aceleaşi raţiuni ca în cazul Cartaginei, i se dădu numele continentului în care se afla. Impozitele pe care ţara le plătea Pergamului au fost suprimate, iar aceasta a fost tratată cu aceeaşi moderaţie ca Elada şi Macedonia. În felul acesta, statul cel mai însemnat din Asia Mică deveni o provincie romană.

Celelalte numeroase stătuleţe şi oraşe ale Asiei Occidentale, regatul Bitiniei, principatele paflagonice şi galate, confederaţiile liciană, cariană, pamfiliană, oraşele independente Kyzikos şi Rhodos au continuat să-şi păstreze libertatea lor restrînsă. Dincolo de Halys, Cappadocia – după ce regele Ariarathes al V-lea Philopator (591-624, **163-130**) se menţinuse mai ales cu sprijinul Attalizilor împotriva fratelui şi rivalului său Holophernes, susţinut de Siria – urmă în general linia politică a Pergamului, atît în ceea ce priveşte supunerea necondiţionată faţă de Roma, cît şi în ceea ce priveşte tendinţa de a adopta cultura elenă. Datorită lui, aceasta pătrunse în Cappadocia – pînă atunci aproape barbară –, firește, concomitent cu inconvenientele sale, precum cultul lui Bacchus şi practicile imorale ale trupelor de actori, aşa-numiţii „artişti”. Drept recompensă pentru fidelitatea faţă de Roma, pe care acest principe o va plăti cu viaţa în lupta împotriva pretendentului din Pergam, moştenitorul lui minor,

Ariarathes al VI-lea, nu numai că a fost apărat de către romani împotriva uzurpării încercate de regele Pontului, ci primi şi partea sud-estică a regatului Attalizilor, Licaonia, împreună cu ţinutul vecin din estul acestuia, care aparţinuse odinioară Ciliciei. În fine, în extremitatea nord-estică a Asiei Mici, „Cappadocia de lîngă mare" sau, mai simplu, „statul maritim" *Pontos* dobîndi o extindere şi o importanţă tot mai mari. La puţin timp după bătălia de la Magnesia, regele Pharnakes I îşi întinsese teritoriul mult dincolo de Halys, pînă la Tios, de pe graniţa cu Bitinia, şi pusese stăpînire mai ales asupra bogatei Sinope, care, dintr-o cetate grecească liberă, deveni reşedinţa acestor regi. Ce-i drept, statele vecine, ameninţate prin aceste uzurpări, în frunte cu regele Eumenes al II-lea, îi declaraseră de aceea război şi obţinuseră, prin medierea romană, promisiunea că el va evacua Galatia şi Paflagonia. Cursul evenimentelor arătă însă că şi Pharnakes, şi succesorul său Mithridates al V-lea Euergetes (598?-634, **156-120**), aliaţi fideli ai Romei în al treilea război punic, ca şi în cel împotriva lui Aristonikos, nu numai că rămaseră în posesiunea teritoriilor de dincolo de Halys, ci îşi menţinură şi suzeranitatea de fapt asupra dinaştilor paflagonieni şi galatieni. Numai prin aceste circumstanţe se poate explica de ce Mithridates, aparent pentru faptele sale de vitejie în războiul cu Aristonikos, dar în realitate pentru sumele apreciabile plătite generalului roman, a putut să primească Frigia Mare după dezmembrarea regatului attalid. Dimpotrivă, este dificil de stabilit cît de departe se întindea regatul pontic din acele timpuri spre Caucaz şi izvoarele Eufratului; se pare însă că el cuprindea partea de vest a Armeniei, lîngă Enderes şi Diwirigi, sau aşa-numita Armenie Mică, ca o satrapie dependentă, pe cînd Armenia Mare şi Sophene formau regate distincte şi independente. În timp ce în peninsula Asia Mică guvernarea era în esenţă deţinută de către Roma şi, oricît de multe s-ar fi întîmplat fără consimţămîntul sau împotriva voinţei sale, starea posesiunilor era reglementată de către ea, ţinuturile întinse de dincolo de Tauros şi ale Eufratului superior pînă în sud la valea Nilului îşi păstraseră în esenţă dreptul de decizie proprie. Fără îndoială, principiul aşezat la baza tratatului de pace cu Siria din anul 565 (**189**), potrivit căruia

graniţa de est a provinciei clientelare romane urma să fie formată de Halys şi de Tauros (I, p. 516), nu a fost respectat de către senat şi, prin natura sa, nici nu putea să fie. Orizontul politic are, ca şi cel fizic, mirajele sale; dacă statului Siria îi fusese impus prin tratatul de pace numărul maxim de corăbii de război şi de elefanţi (I, p. 515), dacă armata siriană evacuase Egiptul la ordinul senatului roman (I, p. 538), acestea sînt dovezi ale celei mai depline recunoaşteri a hegemoniei şi a clientelei. Din această cauză, certurile pentru tron din Siria, ca şi din Egipt, au fost supuse spre soluţionare guvernului roman. În Siria, după moartea lui Epiphanes (590, **164**), şi-au disputat coroana Demetrios, fiul lui Seleukos al IV-lea, numit mai tîrziu Soter, care trăise ca ostatic la Roma, şi Antiochos Eupator, fiul minor al ultimului rege, Antiochos Epiphanes; în Egipt, Ptolemaios Philometor (573-608, **181**-**146**), cel mai vîrstnic dintre cei doi fraţi care au guvernat împreună din anul 584 (**170**), fusese alungat din ţară de mai tînărul Ptolemaios Euergetes al II-lea sau cel Gras (mort în anul 637, **117**) şi venise personal la Roma pentru redobîndirea tronului. Ambele afaceri au fost rezolvate de către senat numai pe căi diplomatice, avînd în vedere avantajul roman. În Siria, Antiochos Eupator a fost recunoscut ca rege prin înlăturarea mai îndreptăţitului Demetrios, iar tutela acestuia a fost încredinţată de senat senatorului Gnaeus Octavius, care, după cum era de aşteptat, guvernă în exclusivitate în interesul roman, reduse flota de război şi armata de elefanţi în conformitate cu tratatul de pace din anul 565 (**189**) şi făcu totul pentru a desăvîrşi ruinarea militară a ţării. În Egipt, a fost obţinută nu numai restabilirea lui Philometor în drepturile sale, ci – fie pentru a pune capăt vrajbei dintre cei doi fraţi, fie pentru a slăbi puterea, încă apreciabilă, a Egiptului – şi separarea Cyrenei de regat şi consolarea lui Euergetes pentru această pierdere. „Romanii proclamă regi pe cei pe care-i doresc," – va scrie puţin mai tîrziu un evreu – „iar pe cei nedoriţi îi alungă din ţara şi din mijlocul poporului lor". Dar aceasta a fost, pentru o perioadă îndelungată, ultima dată cînd senatul roman a intervenit în afacerile Orientului cu energia şi abilitatea pe care le dovedise întotdeauna în complicaţiile cu Filip, Antiochos şi Perseus. Declinul interior al guvernării se manifestă

foarte tîrziu, dar se manifestă totuşi, în reglementarea afacerilor externe. Guvernarea deveni nesigură şi oscilantă; hăţurile abia strînse au fost slăbite, ba chiar scăpate din mînă. Regentul tutelar al Siriei a fost asasinat în Laodiceia; pretendentul respins, Demetrios, fugi din Roma şi îşi însuşi guvernarea regatului părintesc în urma înlăturării copilului rege, pretextînd cu obrăznicie că senatul roman l-ar fi autorizat să o facă (592, **162**). Curînd după aceea, izbucni un război între regii Egiptului şi Cyrenei pentru stăpînirea insulei Cipru; senatul o acordase mai întîi celui mai în vîrstă, apoi celui mai tînăr şi, în contradicţie cu ultima decizie romană, aceasta rămase în posesia Egiptului. Astfel, guvernul roman, în deplinătatea puterii sale şi în timpul unei păci profunde atît în interior, cît şi în exterior, a fost luat în derîdere cu decretele sale de către regii neputincioşi ai Orientului, numele său a fost necinstit, iar protejatul şi comisarul său, asasinaţi. Cu 70 de ani înainte, cînd ilirii acţionaseră într-un fel asemănător împotriva solilor romani, senatul de atunci ridicase victimei un monument în for şi-i trăsese pe ucigaşi la răspundere cu ajutorul flotei şi armatei. Şi senatul acestor timpuri ridică lui Gnaeus Octavius un monument, precum o cereau cutumele strămoşilor, dar în loc să fie îmbarcate trupele împotriva Siriei, Demetrios a fost recunoscut ca rege al ţării – romanii se credeau pesemne atît de puternici, încît a-şi apăra onoarea li se părea ceva nesemnificativ. De asemenea, nu numai că Ciprul rămase în posesia Egiptului în ciuda hotărîrii contrare a senatului, dar atunci cînd, după moartea lui Philometor (608, **146**), îi urmă Euergetes, regatul divizat fiind astfel din nou unit, senatul lăsă să se întîmple şi aceasta. În urma unor asemenea evenimente, influenţa romană a fost într-adevăr desfiinţată în aceste ţinuturi şi lucrurile îşi urmară cursul fără intervenţia romanilor; însă pentru a înţelege evoluţia ulterioară a evenimentelor, este necesar să nu omitem cu desăvîrşire nici Orientul mai apropiat şi nici pe cel mai îndepărtat. În timp ce în Egipt, izolat din toate părţile, *status-quo*-ul nu se modifica aşa de uşor, în Asia de dincoace şi de dincolo de Eufrat, dimpotrivă, popoarele şi statele suferiră schimbări profunde în cursul şi, în parte, ca urmare a acestei suspendări temporare a supremaţiei romane. Dincolo de marele deşert iranic se formaseră,

nu mult după moartea lui Alexandru cel Mare, pe Ind, regatul de la Palimbothra, sub Chandragupta (Sandrakottos), iar pe Oxusul superior, puternicul stat bactrian, amîndouă dintr-un amalgam de elemente naţionale şi din vlăstarele orientale ale civilizaţiei elene. La vest de aceste state începea regatul Asiei, care, deşi micşorat, se întindea încă din timpul lui Antiochos cel Mare pe o suprafaţă imensă, de la Helespont pînă în ţinuturile medice şi persane, cuprinzînd întregul bazin al Eufratului şi Tigrului. Antiochos îşi purtase încă armele pînă dincolo de deşert, în teritoriul parţilor şi bactrienilor; abia în timpul domniei sale, acest stat măreţ începu să se dezmembreze. În urma bătăliei de la Magnesia nu a fost pierdută numai Asia Mică: desprinderea definitivă a celor două Armenii, a Armeniei propriu-zise din nord-est şi a ţinutului Sophene din sud-vest, şi transformarea lor din principate dependente de Siria în regate independente ţin tot de această epocă (I, p. 515). Dintre aceste state, mai ales Armenia Mare ajunse, sub Artaxiazi, o mare putere. Răni poate şi mai periculoase au fost provocate regatului de naiva politică de nivelare promovată de succesorul acestuia, Antiochos Epiphanes (579-590; **175-164**). Cum, în realitate, regatul lui se asemăna mai mult cu un amestec de ţări decît cu un stat, iar deosebirile de naţionalitate şi religie dintre supuşii săi produceau guvernului cele mai mari greutăţi, planul de a introduce în întreaga ţară obiceiurile şi cultul eleno-romane şi de a uniformiza popoarele atît din punct de vedere politic, cît şi religios era o absurditate; cu atît mai mult cu cît acest caricatural Iosif al II-lea era, ca persoană, incapabil să realizeze o asemenea întreprindere gigantică şi şi-a introdus reformele în modul cel mai infamant, jefuind templele fără nici un scrupul şi persecutîndu-i pînă la absurd pe eretici. Una dintre consecinţele acestei politici a fost că locuitorii provinciei celei mai apropiate de Egipt, evreii, pînă atunci oameni supuşi pînă la umilinţă, foarte harnici şi zeloşi, au fost împinşi la o răzvrătire făţişă din cauza sistematicei persecuţii religioase (în jurul anului 587, **167**). Chestiunea ajunse în faţa senatului şi, întrucît acesta era atunci iritat, pe bună dreptate, din cauza lui Demetrios Soter şi se temea, pe de altă parte, de o alianţă între Attalizi şi Seleucizi, în timp ce

stabilirea unei puteri intermediare între Siria şi Egipt era în general în interesul Romei, nu-şi făcu nici o problemă de conştiinţă din recunoaşterea imediată a libertăţii şi autonomiei naţiunii revoltate (în jurul anului 593, **161**). Totuşi, Roma nu făcu pentru evrei decît ceea ce se putea face fără o intervenţie personală; în ciuda clauzei introduse în tratatul încheiat între romani şi evrei, care le promitea acestora din urmă ajutorul Romei în cazul unui atac împotriva lor, şi în ciuda interdicţiei comunicate regilor Siriei şi Egiptului de a-şi purta trupele în ţara evreiască, evreii au fost lăsaţi singuri în faţa sarcinii de a lupta împotriva regilor Siriei. Mai mult decît scrisorile puternicilor lor aliaţi, pentru ei au fost folositoare conducerea vitează şi prevăzătoare a răscoalei de către familia eroică a Macabeilor şi disensiunile din regatul Siriei; în timpul vrajbei dintre regii sirieni Tryphon şi Demetrios Nikator, evreilor le-au fost acordate autonomia şi scutirea de impozite (612, **142**); şi, în curînd, căpetenia familiei Macabeilor, Simon, fiul lui Mattathias, a fost recunoscut formal, de către naţiune şi de către Marele Rege, ca mare preot şi principe al Israelului (615, **139**). Urmări şi mai grave decît această insurecţie a israeliţilor a avut mişcarea contemporană, datorată probabil aceloraşi cauze, din ţinuturile orientale, unde Antiochos Epiphanes a jefuit templele zeilor persani, ca şi pe cele din Ierusalim ; probabil că nu i-a tratat pe adepţii lui Ahuramazda şi Mithra mai bine decît pe aceia ai lui Iehova. Ca şi în Iudeea, dar pe o scară mai largă şi în împrejurări mai semnificative, rezultatul a fost o reacţie, pe planul obiceiurilor şi religiei naţionale, împotriva elenismului şi a zeilor eleni; promotorii acestei mişcări au fost parţii, iar rezultatul ei a fost marele imperiu al parţilor. „Parthwa” sau parţii, pe care îi întîlnim destul de devreme ca una dintre numeroasele populaţii incluse în marele Imperiu Persan, trăind în Khorosanul de astăzi, la sud-est de Marea Caspică, apar încă din anul 500 (**254**) sub conducerea dinastiei scitice, mai exact turanice, a Arsacizilor, ca un stat independent care iese din obscuritate abia un secol mai tîrziu. Al şaselea Arsacid, Mithridates I (579?-618?; **175**-**136**), este adevăratul fondator al marii puteri parte. Acesta supuse regatul bactrian, mult mai puternic în sine, dar zdruncinat din temelii atît din cauza luptelor

cu hoardele de călăreţi scitici din Turan şi cu statele de pe Ind, cît şi a disensiunilor interne. El repurtă succese la fel de însemnate în ţinuturile de la vest de marele deşert. Regatul Siriei se afla tocmai atunci, atît din cauza eronatelor tentative de elenizare ale lui Antiochos Epiphanes, cît şi a certurilor de succesiune izbucnite după moartea acestuia, într-un profund proces de dezorganizare, iar provinciile interioare erau gata să se desprindă de Antiohia şi ţinutul de coastă. În Comagene, de exemplu, provincia cea mai nordică a Siriei, situată la graniţa cu Cappadocia, satrapul Ptolemaios îşi declară independenţa ; la fel şi principele de la Edessa, pe malul opus al Eufratului, în Mesopotamia de Nord sau districtul Osroene, ori satrapul Timarchos în importanta provincie Media; acesta din urmă obţinu chiar ca independenţa să-i fie confirmată de către senatul roman şi stăpîni, bazat pe Armenia aliată, pînă la Seleucia de pe Tigru. Dezordini de acest gen erau o permanenţă pentru imperiul asiatic: atît provinciile în frunte cu satrapii lor, pe jumătate sau în întregime independenţi, cît şi capitala cu plebea ei indisciplinată şi îndărătnică, asemănătoare celei din Roma sau Alexandria, se aflau într-o răzmeriţă necontenită. Vecinii – Egiptul, Armenia, Cappadocia, Pergamul – se amestecau în treburile Siriei, aţîţînd certurile pentru succesiune, astfel încît războiul civil şi împărţirea suveranităţii între doi sau mai mulţi pretendenţi deveniseră aproape un flagel constant al ţării. Puterea protectoare romană, dacă nu încuraja vecinii, rămînea oricum pasivă în faţa acestor disensiuni. La toate acestea se adăuga presiunea noului regat al parţilor, exercitată asupra străinilor din est nu numai cu supremaţia sa materială, dar şi cu întreaga superioritate a unui stat cu o limbă şi o religie naţionale, cu o organizare militară şi constituţională deosebită. Încă nu e momentul să descriem acest imperiu regenerat al lui Cyrus; este suficient să menţionăm aici că, oricît de puternic s-ar fi manifestat elenismul şi în interiorul său, statul part, comparat cu cel al Seleucizilor, se bazează totuşi pe o reacţie naţională şi religioasă şi că aici se vor opune, pentru prima dată cu succes, elenismului vechea limbă iraniană, ordinul magilor şi cultul lui Mithra, constituţia feudală a Orientului, călăreţii deşertului, arcul şi săgeata. Situaţia regilor Siriei în faţa

tuturor acestor pericole era într-adevăr de plîns. Familia Seleucizilor nu era nicidecum atît de vlăguită ca aceea a Lagizilor, iar unora din membrii ei nu le-au lipsit curajul şi destoinicia; ei au reuşit cîteodată să supună pe unul sau pe altul dintre numeroşii rebeli, pretendenţi şi intruşi, dar guvernării lor îi lipsea totuşi un fundament solid, astfel încît n-au putut opune anarhiei nici măcar o barieră temporară. Consecinţele nu au putut fi evitate. Ţinuturile orientale ale Siriei, conduse de satrapii lor neprotejaţi sau răzvrătiţi, căzură sub dominaţia parţilor; Persia, Babilonia, Media au fost despărţite pentru totdeauna de regatul sirian; noul stat al parţilor se întindea de amîndouă părţile ale marelui deşert, de la Oxus şi Hinducuş pînă la Tigru şi deşertul arabic, atingînd din nou graniţele vechiului regat persan; acest stat era, ca toate celelalte mari state ale Asiei, o monarhie continentală pură şi, asemenea Imperiului Persan, angajat într-o încleştare perpetuă, pe de o parte, cu populaţiile din Turan, pe de alta, cu occidentalii. Statul sirian nu mai cuprindea, cu excepţia teritoriului de coastă, decît Mesopotamia şi dispăru, mai mult ca urmare a dezorganizării interne decît a micşorării sale, pentru totdeauna din rîndul marilor state. Dacă pericolul, ivit de mai multe ori, al unei subjugări definitive a ţării de către parţi nu s-a concretizat, acest lucru nu poate fi atribuit opoziţiei ultimilor Seleucizi, şi cu atît mai puţin influenţei Romei, ci mai curînd tulburărilor din regatul part însuşi şi mai ales incursiunilor populaţiilor de stepă turaniene în ţinuturile orientale. Această modificare a relaţiilor dintre popoarele din Asia reprezintă momentul de cotitură în istoria Antichităţii. După fluxul de populaţii care se revărsase pînă acum din Occident spre Orient şi care-şi găsise în marele Alexandru ultima şi cea mai înaltă expresie, a venit refluxul. Din clipa cînd a început să existente statul part s-au pierdut şi ultimele elemente ale elenismului în Bactria şi pe Ind, iar Iranul occidental a revenit pe calea pe care o părăsise cu secole în urmă, dar care nu se ştersese încă. Senatul roman sacrifică primul rezultat esenţial al politicii lui Alexandru, deschizînd astfel calea acelei mişcări inverse, ale cărei ultime efecte vor fi Alhambra în Granada şi Marea Moschee din Constantinopol. Atîta timp cît ţinutul de la Ragae

şi Persepolis pînă la Mediterana mai asculta de regele de la Antiohia, puterea Romei se întindea şi ea pînă la marginea marelui deşert; statul part, nu atît din cauza puterii sale, cît din cauza situării centrului său de greutate departe de coastă, în interiorul Asiei, nu putea să treacă niciodată în clientela imperiului mediteranean. Din timpul lui Alexandru, lumea aparţinuse în exclusivitate occidentalilor, iar Orientul păruse a fi pentru ei ceea ce America şi Australia vor deveni pentru europeni; cu Mithridates I, Orientul a reintrat în sfera politică. Lumea avea din nou doi stăpîni.

Ne-a mai rămas sarcina de a vorbi despre relaţiile maritime ale acestei epoci, deşi cu greu se poate spune altceva decît că nicăieri nu mai exista o putere maritimă. Cartagina fusese nimicită, flota de război a Siriei fusese distrusă în conformitate cu tratatul, iar marina de război a Egiptului, cîndva atît de impunătoare, se afla într-o profundă decadenţă sub regenţii săi neputincioşi. Statele mai mici şi mai ales oraşele comerciale dispuneau, ce-i drept, de cîteva corăbii înarmate, dar ele nu erau suficiente pentru atît de dificila suprimare a pirateriei din Marea Mediterană. Această sarcină revenea cu necesitate Romei, ea fiind puterea predominantă în Mediterana. Dacă, înainte cu un secol, romanii o îndepliniseră cu o energie deosebită şi benefică, stabilindu-şi supremaţia mai ales în Orient, printr-o politică maritimă dusă în interesul general (I, p. 380), nulitatea absolută a acestei politici la începutul perioadei în discuţie indică fără tăgadă declinul extraordinar de rapid al guvernării aristocratice. Roma nu mai avea o flotă proprie, ci se mulţumea să ceară, la nevoie, corăbii din oraşele italice, din Asia Mică sau din celelalte oraşe maritime. Consecinţa firească a fost consolidarea şi organizarea pirateriei. Pentru suprimarea acesteia se făcea, ce-i drept, ceva, dar nu destul, în spaţiul stăpînit nemijlocit de către romani, în Marea Adriatică şi în Marea Tireniană. Expediţiile din această epocă îndreptate împotriva coastelor ligurice şi dalmate vizau mai ales suprimarea pirateriei din cele două mări italice; insulele Baleare au fost ocupate în anul 631 (**123**) din aceeaşi cauză). În schimb, în apele mauretaniene şi greceşti, locuitorii din aceste ţinuturi şi corăbierii trebuiau să-şi reglementeze cum puteau relaţiile

cu corsarii, întrucît politica romană se crampona de principiul de a se ocupa cît mai puţin de aceste ţinuturi mai îndepărtate. Comunităţile dezorganizate şi ruinate din aceste state riverane abandonate deveniră locurile fireşti de refugiu pentru corsari; mai ales Asia nu ducea lipsă de ei. Situaţia cea mai gravă din acest punct de vedere se înregistra în Creta, care, datorită poziţiei sale norocoase şi slăbiciunii sau ignoranţei marilor state din vest şi din est, era singurul spaţiu grecesc ce-şi păstrase independenţa; ce-i drept, comisiile romane se perindau şi pe această insulă, dar aici au rezolvat şi mai puţin decît în Egipt sau în Siria. Se părea că destinul le lăsase cretanilor libertatea aproape numai pentru a demonstra ce efecte ar provoca independenţa grecilor. Era un tablou oribil. Vechea severitate doriană a instituţiilor cretane se preschimbase, ca şi la Tarent, într-o democraţie penibilă, iar spiritul cavaleresc al locuitorilor, într-o sete nestăvilită de încăierări şi de prădăciuni. Un elen respectabil afirma că în Creta era considerat odios doar ceea ce nu aducea beneficii, iar apostolul Petru citează, încuviinţînd-o, sentinţa poetului cretan:

Cretanii sînt toţi mincinoşi, trîndavi, animale spurcate.

Necontenitele războaie civile, în ciuda intervenţiilor împăciuitoare ale romanilor, transformară pe rînd localităţile de pe vechea „Insulă a celor 100 de oraşe” într-o grămadă de ruine. Locuitorii ei străbăteau ca hoţi patria lor şi străinătatea, ţările şi mările; insula deveni centrul de recrutare al regatelor vecine de cînd această ticăloşie nu mai era tolerată în Pelopones şi, mai ales, veritabilul sediu al pirateriei. Insula Siphnos a fost devastată în întregime de o flotă de corsari cretani. Rhodosul, care oricum nu-şi putea reveni de pe urma pierderii posesiunilor sale de pe continent şi de pe urma loviturilor aplicate comerţului său (I, p. 537), îşi irosi ultimele puteri în războaiele pe care trebui să le poarte împotriva cretanilor pentru suprimarea pirateriei (în jurul anului 600, **154**) şi în care romanii încercară să intervină, însă fără ardoare şi, după toate aparenţele, fără succes. Odată cu Creta, Cilicia începu să devină o a doua patrie pentru acest sistem al pirateriei; şi aici, avîntul pirateriei a fost uşurat de neputinţa guvernanţilor sirieni; mai mult, uzurpatorul Diodotos Tryphon, care din sclav ajunsese rege al Siriei (608-615,

146-**139**), încuraja cu toate mijloacele pirateria în sediul său principal, Cilicia neospitalieră sau occidentală, în ideea de a-şi păstra tronul cu ajutorul corsarilor. Rentabilitatea deosebită a relaţiilor cu piraţii, care erau şi principalii vînători şi comercianţi de sclavi, le asigura în rîndul păturii negustoreşti, chiar şi la Alexandria, Rhodos şi Delos, o anumită toleranţă, la care au fost complice şi guvernele, cel puţin prin pasivitatea lor. Răul luă asemenea proporţii încît senatul trimise în anul 611 (**143**) pe omul său cel mai bun, Scipio Aemilianus, la Alexandria şi în Siria pentru găsirea unor remedii la faţa locului. Numai că reprezentanţii diplomatici ai romanilor nu puteau întări guvernele slabe; nu exista alt remediu decît întreţinerea unei flote propriu-zise în aceste ape, însă guvernul roman era lipsit de energia şi consecvenţa necesare. Astfel, nimic nu se schimbă, flota piraţilor rămînînd unica putere navală apreciabilă din Marea Mediterană, iar vînătoarea de oameni, unica preocupare rentabilă. Guvernul roman vedea această stare de lucruri, însă comercianţii romani – clienţii cei mai căutaţi în tîrgurile de sclavi – se aflau în relaţii comerciale active şi amicale cu căpitanii piraţi care aveau pe insula Delos şi în alte părţi cel mai însemnat depozit pentru acest gen de marfă.

Am urmărit metamorfoza relaţiilor externe ale Romei şi ale lumii romano-elene în general, în trăsăturile ei principale, de la bătălia de la Pydna pînă în timpurile Gracchilor, de la Tajo şi Bagradas pînă la Nil şi Eufrat. Guvernarea acestei lumi romano-elene era o sarcină măreaţă şi dificilă; romanii nu au înţeles-o greşit în totalitatea ei, dar nici nu au rezolvat-o. Netemeinicia ideii din timpurile catoniene de a limita statul numai la Italia şi de a stăpîni numai prin clientelă în afara ei trebuie să fi fost înţeleasă de către bărbaţii guvernanţi ai generaţiei următoare şi trebuie să fi fost întrevăzută necesitatea de a înlocui această guvernare clientelară cu o suveranitate directă a Romei, păstrîndu-se totodată libertatea municipală. Dar, în loc să se introducă această nouă ordine cu rigurozitate, rapiditate şi uniformitate, au fost incluse ţinuturi izolate, impuse de ocazie sau capriciu, de avantajul parţial şi de accident; de aceea, cea mai mare parte a teritoriului clientelar fie a rămas în starea intolerabilă a

dualităţii sale de pînă atunci, fie, cum s-a întîmplat mai ales în cazul Siriei, s-a sustras cu desăvîrşire influenţei Romei. Guvernarea însăşi degenera de la o zi la alta spre un egoism debil şi neprevăzător. Romanii se mulţumeau să guverneze de azi pe mîine şi să rezolve problemele curente după împrejurări. În faţa celor slabi, romanii erau stăpîni severi: cînd oraşul liber Mylasa din Caria îi trimise lui Publius Crassus (consul în anul 623, **131**), pentru confecţionarea unui berbec de asalt, o altă bîrnă decît cea cerută, magistratul oraşului a fost biciuit în public pentru această vină; şi Crassus nu era un om rău, ci un magistrat foarte integru. În schimb, severitatea lipsea acolo unde ar fi fost potrivită, ca de exemplu, faţă de barbarii vecini şi faţă de piraţi. Cînd guvernul central a renunţat la orice suzeranitate şi orice supraveghere a relaţiilor provinciale, el a lăsat în mîinile guvernatorului de moment nu numai interesele supuşilor, dar şi pe cele ale statului. Evenimentele din Spania, nesemnificative în sine, sînt foarte instructive din acest punct de vedere. Aici, unde guvernul nu-şi putea permite, ca în celelalte provincii, să se limiteze la o supraveghere strictă, nu numai că dreptul popoarelor a fost călcat în picioare de către guvernatorii romani, iar onoarea romană, de-a dreptul pîngărită printr-o perfidie şi o lipsă de încredere extraordinare, printr-un joc extrem de odios cu capitulaţii şi tratate, prin măcelărirea supuşilor şi instigarea la crimă împotriva generalilor inamici, ci, mai mult, se purta un război continuu şi se încheia pacea împotriva voinţei cunoscute a guvernului roman, iar din incidente nesemnificative (de exemplu, din nesupunerea numantinilor) se născu, printr-o rară combinaţie între făţărnicie şi perversitate, o catastrofă fatală pentru stat. Şi toate acestea s-au întîmplat fără ca la Roma să se fi luat vreo măsură pentru pedepsirea acestui exces. Nu numai că ocuparea celor mai importante locuri şi tratarea celor mai grave probleme politice erau decise exclusiv de simpatiile şi rivalităţile diferitelor coterii senatoriale, dar chiar şi aurul dinaştilor străini începu să fie acceptat de către senatorii Romei. Timarchos, trimisul regelui Antiochos Epiphanes al Siriei (mort în anul 590, **164**), este menţionat ca fiind primul care a încercat cu succes să mituiască senatul roman; în curînd, oferirea

unor cadouri senatorilor influenţi din partea regilor străini deveni o practică atît de obişnuită, încît romanii au fost surprinşi cînd Scipio Aemilianus a vărsat cadourile, primite în tabăra de la Numantia din partea regelui Siriei, în tezaurul de război. Vechiul principiu potrivit căruia răsplata stăpînirii este doar stăpînirea, iar aceasta este mai degrabă o obligaţie şi o povară decît un drept şi o binefacere, a fost abandonat cu desăvîrşire. În acest fel, a apărut noua economie de stat, care renunţa la impozitarea cetăţenilor, considerînd în schimb supuşii drept o posesiune a republicii, exploatată spre binele public sau cedată cetăţenilor; nu s-a acordat aviditătii lipsite de scrupule a comercianţilor romani deplină libertate din partea administraţiei provinciale, ci, mai mult, rivalii comerciali neaveniţi au fost înlăturaţi cu ajutorul armatelor statului, iar cele mai splendide oraşe ale ţărilor vecine au fost sacrificate nu setei de putere, ci barbariei, mult mai respingătoare, a speculei. Prin ruinarea vechiului sistem militar – care, într-adevăr, cerea din partea cetăţenilor sacrificii însemnate –, statul, care, la urma urmei, se baza totuşi numai pe supremaţia sa militară, îşi distruse propriul fundament. Flota a fost neglijată cu desăvîrşire, iar sistemul militar continental a decăzut într-un mod incredibil. Apărarea graniţelor asiatice şi africane a fost încredinţată supuşilor, iar cea de care romanii nu se puteau debarasa, ca, de exemplu, apărarea graniţelor italice, macedonene şi spaniole, a fost realizată într-un mod deplorabil. Clasele superioare începuseră să dispară din armată în aşa măsură încît găsirea numărului de ofiţeri necesari pentru armata spaniolă devenise deja foarte dificilă. Aversiunea crescîndă mai ales faţă de serviciul militar din Spania şi părtinirea dovedită de către magistraţi cu ocazia recrutărilor determinară în anul 602 (**152**) renunţarea la vechea practică, aceea de a lăsa alegerea soldaţilor necesari din rîndul celor obligaţi la serviciul militar la libera apreciere a ofiţerilor, şi înlocuirea ei cu tragerea la sorţi din masa acestora – fapt care nu a contribuit deloc la întărirea spiritului de trupă şi nici la creşterea capacităţii militare a diferitelor contingente. Autorităţile, în loc să intervină cu severitate, lăsară să se extindă chiar şi în acest domeniu condamnabila linguşire a poporului; dacă un consul, în exerciţiul

funcţiunii sale, făcea recrutări riguroase pentru serviciul spaniol, tribunii recurgeau la dreptul lor constituţional de a-l aresta (603, 616; **151**, **148**); am remarcat mai sus că solicitarea lui Scipio de a organiza recrutări pentru războiul numantin a fost de-a dreptul respinsă de către senat. Armatele romane din faţa Cartaginei sau Numantiei amintesc deja de acele armate siriene în care numărul brutarilor, bucătarilor, actorilor şi al altor necombatanţi îl depăşea de patru ori pe cel al aşa-zişilor soldaţi; generalii romani erau deja aproape de colegii lor cartaginezi în arta de a distruge armata ; iar războaiele din Africa, Spania, Macedonia şi Asia debutează în general prin înfrîngeri; asasinarea lui Gnaeus Octavius este trecută sub tăcere, uciderea mîrşavă a lui Viriathus trece drept o capodoperă a diplomaţiei romane, iar cucerirea Numantiei drept o faptă glorioasă. În ce măsură pierduseră romanii sentimentul de onoare individuală şi naţională e un fapt dovedit cu o sagacitate epigramatică de statuia dezbrăcatului şi încătuşatului Mancinus, pe care acesta şi-a ridicat-o lui însuşi la Roma, mîndru de devotamentul său patriotic. Oriunde am întoarce privirea, vom constata scăderea rapidă atît a energiei interne a Romei, cît şi a puterii sale externe. Teritoriul cucerit în cursul unor lupte gigantice nu este extins şi nici măcar menţinut în această perioadă de pace. Guvernarea lumii este dificil de dobîndit; menţinerea ei este însă şi mai dificilă; senatul îndeplinise prima sarcină ; la a doua, în schimb, a eşuat.

1. 1 legua (milă spaniolă) = 5.573 m (n.tr.).
2. 1 talant = 26,196 kg sau 60 de mine (1 mină = 436,6 g); 1 taler prusac = 3 mărci (n.tr.).
3. 1 milă germană = 7.420,4 m (1 milă prusacă = 7.532,5 m) (n.tr.).
4. 1 picior grecesc = 29,7-35,5 cm (diferă în funcţie de regiune şi perioadă); aici, 1 picior = 30,9 cm (n.tr.).
5. 1 passus (pas dublu) = 1,48 m (5 picioare) (n.tr.).

Capitolul II

Mişcarea de reformă şi Tiberius Gracchus

Timp de o generaţie întreagă după bătălia de la Pydna, statul roman s-a bucurat de un calm profund, abia tulburat din cînd în cînd la suprafaţă. Teritoriul se întindea asupra celor trei părţi ale lumii; strălucirea puterii romane şi renumele roman creşteau continuu; toate privirile se îndreptau spre Italia, toate talentele, toate bogăţiile se orientau înspre ea; se părea că trebuie să înceapă aici o vîrstă de aur a prosperităţii paşnice şi a desfătării intelectuale. Orientalii acestor timpuri îşi povesteau cu admiraţie despre puternica republică a Occidentului care „îngenunchea regatele de departe şi de aproape şi în faţa numelui căreia tremurau toţi, dar care rămînea fidelă cuvîntului dat faţă de clienţii şi aliaţii săi. Această măreţie exista la romani şi, cu toate acestea, nici unul nu rîvnea la coroană, nici unul nu se mîndrea cu veşmîntul de purpură, ci toţi se supuneau aceluia pe care-l alegeau, în fiecare an, drept stăpînul lor şi între ei nu se strecura nici invidia, nici discordia".

Astfel păreau lucrurile din depărtare; văzute de aproape, ele arătau altfel. Guvernarea aristocratică era pe cale de a-şi distruge propria operă. Nu fiindcă fiii şi nepoţii învinşilor de la Cannae şi ai învingătorilor de la Zama le-ar fi fost cumva inferiori părinţilor şi bunicilor; diferenţa rezida nu atît în oamenii care şedeau în senat, cît în timpurile care se schimbaseră. Acolo unde un număr limitat de vechi familii cu o bogăţie bine întemeiată şi cu o importanţă politică ereditară conduc guvernul, ele vor dovedi în perioade de pericol o extraordinară tenacitate şi un eroic spirit de sacrificiu, iar în perioade de pace, o guvernare neprevăzătoare, egoistă şi neglijentă; germenii calităţilor şi ai defectelor sînt conţinuţi în caracterul ereditar şi colegial. Elementul morbid exista de mult, dar era nevoie de soarele prosperităţii pentru a-l dezvolta. În întrebarea lui Cato,

„Ce o să devină Roma cînd nu va mai avea nici un stat de care să se teamă?”, sălăşluia un sens profund. Acum se ajunsese la limita aceasta; toţi vecinii redutabili fuseseră nimiciţi din punct de vedere politic, iar pe bărbaţii care fuseseră crescuţi în vechea rînduială, la şcoala severă a războiului cu Hannibal, şi ale căror cuvinte răsunau cît mai erau în viaţă, ca un ecou al acelor timpuri măreţe, moartea îi chema unul cîte unul, pînă cînd, în sfîrşit, vocea ultimului dintre ei, a bătrînului Cato, nu se mai auzi în senat şi în for. O generaţie mai tînără ajunse la guvernare, iar politica ei era un dureros răspuns la întrebarea vechiului patriot. Am prezentat mai sus cum arătau în mîinile sale guvernarea populaţiilor supuse şi politica externă. În treburile interne, corabia a fost, poate, şi mai mult lăsată în voia vînturilor; dacă prin guvernarea internă se înţelege mai mult decît rezolvarea problemelor curente, atunci în Roma acestor timpuri nu se guverna deloc. Unica idee călăuzitoare a clasei guvernante era menţinerea şi, eventual, mărirea privilegiilor uzurpate. Nu statului îi revenea dreptul de a avea omul cel mai distins şi mai demn pentru magistratura supremă, ci fiecare membru al coteriei avea un drept moştenit la magistratura supremă, care nu putea fi ciuntit nici de concurenţa infidelă a egalilor săi, nici de uzurpările celor excluşi. De aceea, coteria îşi propuse drept principal ţel politic restrîngerea realegerii la consulat şi excluderea „oamenilor noi”; şi, într-adevăr, reuşi să obţină interdicţia legală a celei dintîi dintre aceste două libertăţi în jurul anului 603 (**151**) şi să se mulţumească cu o guvernare a nulităţilor aristocratice. De asemenea, inactivitatea guvernului în exterior se leagă neîndoielnic de această politică aristocratică, exclusivistă faţă de popor şi neîncrezătoare faţă de membrii deosebiţi ai ordinului privilegiat. Oamenii simpli, al căror titlu de nobleţe se alcătuia numai din faptele lor, nu puteau fi excluşi din sînul cercurilor pure ale aristocraţiei mai uşor decît împiedicîndu-i din capul locului să realizeze fapte deosebite; astfel, pentru guvernul existent, unul al mediocrităţii generale, chiar şi un nobil cuceritor al Siriei sau Egiptului ar fi constituit un inconvenient foarte grav. Ce-i drept, nici acum nu lipsea o opoziţie, şi ea a fost, pînă la un anumit punct, eficace. Administrarea jurisdicţiei a fost ameliorată.

Jurisdicţia administrativă pe care senatul o exercita, după împrejurări, fie în persoană, fie prin comisii extraordinare, asupra magistraţilor provinciali nu era nicidecum suficientă; instituirea unei comisii senatoriale permanente (*quaestio ordinaria*) la propunerea lui Lucius Calpurnius Piso, în anul 605 (**149**), care urma să examineze în foruri juridice plîngerile provincialilor împotriva magistraţilor romani din cauza extorcărilor, a fost o inovaţie bogată în consecinţe pentru întreaga viaţă publică. Se încercă emanciparea comiţiilor de influenţa preponderentă a aristocraţiei. Panaceul l-a constituit şi în cazul democraţiei romane votarea secretă în adunările cetăţenilor, care a fost introdusă mai întîi pentru alegerile de magistraţi prin *lex Gabinia* (615, **139**), pe urmă pentru tribunalele publice prin *lex Cassia* (617, **137**) şi, în sfîrşit, pentru votarea propunerilor legislative prin *lex Papiria* (623, **131**). Într-un mod asemănător, puţin după aceea (în jurul anului 625, **129**), senatorii au fost obligaţi printr-un decret al poporului să predea la intrarea în senat calul şi să renunţe astfel la privilegiul lor de a vota în cele 18 centurii ecvestre (I, p. 546). Aceste măsuri, destinate să emancipeze corpul electoral de ordinul guvernanţilor, au fost, poate, privite de către partidul care le-a tradus în faptă ca un început al regenerării statului; însă, de fapt, ele nu au adus nici o schimbare în nulitatea şi lipsa de libertate ale organului legal suprem al comunităţii romane ; mai mult, acestea au devenit astfel şi mai evidente pentru toţi cei interesaţi sau neinteresaţi. Tot atît de retorică şi tot atît de orgolioasă a fost recunoaşterea formală a independenţei şi suveranităţii cetăţenilor prin mutarea locului lor de adunare de la vechile comiţii în faţa clădirii senatului, în for (în jurul anului 609, **145**). Însă această ostilitate dintre suveranitatea formală a poporului şi constituţia existentă în realitate era, în mare parte, o aparenţă. Propuneri ale partidelor circulau pretutindeni, dar era greu să găseşti şi numele partidelor în afacerile reale şi nemijlocit practice. Pe tot parcursul secolului al VII-lea, alegerile publice anuale pentru magistraturile civile, mai ales pentru consulat şi cenzură, formau adevărata problemă cotidiană permanentă şi centrul agitaţiei politice, însă numai în cazuri particulare foarte rare se exprimau, prin diferitele candidaturi, şi principii politice opuse; de obicei,

aceste alegeri rămîneau probleme pur personale, iar pentru mersul treburilor publice era indiferent dacă majoritatea voturilor reveneau unui Caecilius sau unui Cornelius. Romanii duceau aşadar lipsă de ceea ce echilibrează şi compensează toate relele vieţii de partid, libera şi colectiva mişcare a maselor spre ţelul recunoscut drept util, dar le tolerau totuşi pe toate numai în beneficiul măruntelor intrigi ale coteriilor dominante. Pentru nobilul roman era relativ uşor să-şi înceapă, ca tribun al poporului sau cvestor, cariera politică, dar dobîndirea consulatului şi cenzurii era accesibilă chiar şi pentru el numai în urma unor mari eforturi, prelungite pe durata mai multor ani. Recompensele erau numeroase, însă cei care le meritau erau puţini la număr; competitorii alergau, cum a spus odată un poet latin, ca într-o arenă la început imensă, dar care se îngusta pe măsură ce avansau. Aceasta era un bine atîta timp cît magistratura era, cum se spunea, „o onoare" şi cît capacităţile militare, politice şi juridice se întreceau pentru dobîndirea rarelor coroane, însă acum exclusivismul real al nobilimii suprima avantajele concurenţei, lăsînd să subziste doar dezavantajele ei. Cu cîteva excepţii, bărbaţii tineri din familiile guvernante se îmbulzeau spre cariera politică, iar ambiţia impetuoasă şi prematură a recurs în curînd la mijloace mult mai eficace decît putea fi activitatea salutară pentru binele public. Prima condiţie pentru cariera publică deveniră alianţele puternice; ea nu începea aşadar în tabără, ci în anticamerele bărbaţilor influenţi. Ceea ce odinioară făcuseră numai clienţii şi liberţii, oferindu-şi stăpînilor serviciile dis-de-dimineaţă şi apărînd în public în suita lor, trecu acum asupra noii clientele nobile. Dar şi gloata are aere de mare domn şi vrea să fie respectată ca atare. Mulţimea începu să ceară, ca pe un drept al său, ca viitorul consul să recunoască şi să onoreze în fiecare haimana de pe stradă poporul suveran şi ca orice candidat în „turneu" (*ambitus*) să-l salute pe fiecare elector cu numele său şi să-i strîngă mîna. Lumea nobilă acceptă de bunăvoie aceste procedee dezonorante. Adevăratul candidat nu linguşea numai în palat, ci şi pe stradă, recomandîndu-se mulţimii prin atenţii măgulitoare, prin dispense şi prin amabilităţi mai mult sau mai puţin rafinate. Cererea de reforme şi demagogia erau abil folosite pentru atragerea

publicului şi deveniră cu atît mai eficace cu cît priveau persoanele, şi nu afacerile. Deveni un obicei ca tineri imberbi de origine nobilă să joace rolul lui Cato în pasiunea lor necoaptă şi în elocinţa lor copilărească sau să se proclame, cu de la sine putere, cenzori publici ai unui bărbat de foarte înaltă poziţie, dar foarte nepopular. Romanii permiseră ca serioasele instituţii ale justiţiei şi ale poliţiei politice să devină un mijloc pentru dobîndirea magistraturilor. Organizarea sau, ceea ce era şi mai grav, făgăduirea unor distracţii populare nemaivăzute devenise de mult o condiţie *sine qua non* legală pentru ocuparea consulatului (I, p. 560). Acum, aşa cum o demonstrează interdicţia decretată în anul 595 (**159**), voturile alegătorilor începură să fie cumpărate chiar şi cu bani. Consecinţa cea mai gravă a acestei cerşiri a favorurilor maselor a fost, poate, incompatibilitatea acestui rol umilitor cu poziţia pe care guvernul o deţinea de drept faţă de cei guvernaţi. Guvernarea deveni astfel, dintr-o binefacere, un adevărat blestem pentru popor. Romanii nu mai îndrăzneau să dispună, spre binele patriei, de averea şi sîngele cetăţenilor, dacă împrejurările o cereau. Cetăţenii se obişnuiră cu ideea periculoasă că ar fi scutiţi prin lege de plata unor impozite directe, chiar dacă acestea erau numai un avans; după războiul împotriva lui Perseus nu s-a mai cerut nici o taxă din partea comunităţii. Sistemul militar a fost mai degrabă lăsat să decadă decît să fie siliţi cetăţenii să intre în odiosul serviciu transmarin; soarta pe care o aveau magistraţii care încercau să traducă în faptă conscripţia după litera legii a fost descrisă mai sus. Într-un mod fatal, năpasta unei oligarhii degenerate se împleteşte în Roma acestor timpuri cu cea a unei democraţii încă nedezvoltate, dar şubredă încă din germene. Conform denumirii lor, partidul „optimaţilor” dorea să reprezinte voinţa celor mai buni, iar acela al „popularilor” pe cea a comunităţii; însă, în realitate, în Roma de atunci nu a existat o veritabilă aristocraţie şi nici o comunitate cu adevărat suverană. Ambele partide luptau de fapt pentru nişte umbre şi numărau în rîndurile lor fie entuziaşti, fie ipocriţi. Amîndouă erau, în egală măsură, năpădite de corupţia politică şi nici unul nu avea în realitate vreo valoare. Amîndouă erau constrînse cu necesitate la *status quo*, întrucît nici unul, nici celălalt nu avea vreo idee politică,

şi cu atît mai puţin un plan politic care să depăşească situaţia prezentă a lucrurilor; în consecinţă, ele concordau atît de mult, încît la fiecare pas se întîlneau atît prin mijloace, cît şi prin ţel, iar o schimbare de partid era mai mult o chestiune de tactică decît de concepţie politică. Neîndoielnic, ar fi fost în avantajul comunităţii dacă aristocraţia ar fi introdus o succesiune ereditară sau dacă democraţia ar fi produs o veritabilă guvernare democratică. Dar aceşti „optimaţi" şi aceşti „populari" ai secolului al VII-lea îşi erau prea necesari unii altora pentru a se lupta pe viaţă şi pe moarte; ei nu numai că nu se puteau nimici unii pe alţii, ci, chiar dacă ar fi putut, n-ar fi făcut-o. În consecinţă, comunitatea ieşea tot mai mult din matca ei politică şi morală şi se îndrepta spre o disoluţie completă.

De altfel, criza care a generat revoluţia romană nu se născu din acest deplorabil conflict politic, ci din relaţiile economice şi sociale pe care guvernul roman le neglija, ca pe toate celelalte, şi care găsiră astfel ocazia să dezvolte, cu o rapiditate şi o forţă înfricoşătoare, elementul morbid, acum nestingherit. Din timpuri străvechi, economia romană se baza pe doi factori veşnic asociaţi şi autogonici: sistemul culturii practicate de micii fermieri şi sistemul capitalului. Acesta din urmă, în strînsă legătură cu marea proprietate, era de secole în război cu ţărănimea, război care părea că nu va lua sfîrşit decît cu distrugerea ei şi apoi a întregii comunităţi, dar care fusese întrerupt fără un rezultat definitiv datorită norocoaselor războaie şi cuprinzătoarelor împărţiri domeniale ce le urmaseră. Mai sus s-a arătat (I, pp. 577-580) că, odată cu reînnoirea opoziţiei dintre patricieni şi plebei sub alte nume, acumularea disproporţionată a capitalului pregătea un al doilea asalt împotriva sistemului fermelor. Este adevărat că metoda a fost alta. Odinioară, micul fermier fusese ruinat prin avansurile de bani care-l reduseseră practic la rolul de intendent al creditorului său; acum el era apăsat prin concurenţa grîului de peste mare şi mai ales a celui produs de către sclavi. Capitaliştii ţineau pasul cu timpul; capitalul purta război împotriva muncii, altfel spus împotriva libertăţii persoanei (firește, păstrînd, ca întotdeauna, toate aspectele legale), dar nu în maniera ticăloasă

care-l transformase pe omul liber în sclav din cauza datoriilor sale, ci, din capul locului, cu sclavi cumpăraţi şi plătiţi pe cale legală; cămătarul de odinioară al capitalei apăru pe scenă într-o formă adecvată acelor timpuri, ca proprietar de întinse plantaţii. Rezultatul final a fost însă acelaşi în amîndouă cazurile: deprecierea loturilor ţărăneşti italice, înlăturarea sistemului de fermă mai întîi în unele provincii, apoi şi în Italia de către sistemul latifundiar; orientarea acestuia şi în Italia spre creşterea animalelor şi cultivarea măslinilor şi viţei-de-vie; în fine, înlocuirea lucrătorilor liberi cu sclavi atît în provincii, cît şi în Italia. Tot aşa cum nobilimea era mai periculoasă decît patriciatul, întrucît nu putea fi suprimată, precum acesta, printr-o modificare constituţională, la fel şi noua putere a capitalului era mai periculoasă decît cea din secolul al IV-lea sau al V-lea, întrucît nu putea fi desfiinţată printr-o schimbare a constituţiei ţării.

Înainte de a încerca o descriere a celui de-al doilea mare conflict dintre muncă şi capital, se impun aici cîteva consideraţii asupra naturii şi întinderii sistemului sclavajului. Nu mai este vorba despre vechiul şi, din anumite puncte de vedere, nevinovatul sclavaj rural, cînd ţăranul fie ara împreună cu sclavul său, fie, dacă poseda mai mult pămînt decît putea cultiva, îl instituia pe sclav ori ca intendent, ori ca arendaş asupra unui lot de pămînt, iar acesta era obligat să cedeze o anumită parte din recoltă stăpînului (I, p. 144). Astfel de relaţii au existat, ce-i drept, în toate timpurile – în jurul localităţii Gomum, de exemplu, ele erau încă la ordinea zilei în perioada cezarilor –, însă ca situaţii excepţionale în districte privilegiate şi pe domeniile administrate cu clemenţă. Or, noi vrem să vorbim despre sistemul sclavajului pe scară largă, care se dezvoltase în statul roman, precum odinioară în cel cartaginez, din supremaţia capitalului. În timp ce prizonieratul de război şi ereditatea sclavajului fuseseră suficiente la început pentru a alimenta piaţa de sclavi, noul sistem al sclavajului, întocmai celui american, se baza pe vînătoarea sistematică de oameni, întrucît, dată fiind utilizarea lor, care nu lua în seama viaţa şi procrearea sclavilor, numărul acestora era într-o continuă scădere, iar deficitul nu putea fi acoperit nici măcar de războaiele care furnizau necontenit noi mase de sclavi. Nici o ţară

unde se găsea această pradă nu a rămas scutită; nici în Italia nu era ceva cu totul necunoscut ca omul liber sărac să fie trecut de către patronul său în rîndul sclavilor. „Ţara negrilor" pentru acele timpuri a fost însă Asia Occidentală, căci corsarii cretani şi cilicieni, veritabili vînători şi negustori profesionişti de sclavi, făceau ravagii pe coastele Siriei şi ale insulelor greceşti, unde, într-o adevărată concurenţă cu ei, arendaşii romani ai vămilor organizau adevărate hăituiri de oameni în statele clientelare şi îşi însuşeau prizonierii. Răul acesta luă asemenea proporţii, încît regele Bitiniei se declara, în jurul anului 650 (**104**), incapabil să furnizeze contingentul cerut, întrucît toţi oamenii liberi din regatul său fuseseră capturaţi de către arendaşii vămilor. În marele tîrg de sclavi de la Delos, unde negustorii de sclavi din Asia Mică îşi vindeau marfa speculanţilor italici, au fost debarcaţi, se spune, într-o singură zi 10.000 de sclavi şi vînduţi cu toţii pînă la lăsarea serii – o dovadă a numărului imens de sclavi furnizaţi şi a faptului că cererea depăşea totuşi oferta. Nu este de mirare. Din descrierea economiei romane a secolului al VI-lea a rezultat deja că aceasta, ca de altfel toate economiile antice desfăşurate pe scară largă, se întemeia pe folosirea sclavilor (I, p. 575). Orice orientare ar fi adoptat specula, instrumentul ei era, fără excepţie, omul redus, din punct de vedere legal, la starea de animal. Meşteşugurile erau practicate în cea mai mare parte de către sclavi, astfel încît veniturile aparţineau stăpînului. Strîngerea veniturilor publice în păturile inferioare era executată întotdeauna de către sclavii asociaţiilor de publicani. Munca servilă asigura exploatarea minelor, era folosită în atelierele de topit smoală şi pentru orice altă îndeletnicire asemănătoare; încă de timpuriu, se obişnuia trimiterea de grupuri de sclavi la minele spaniole, ale căror administratori îi acceptau cu plăcere şi obţineau cîştiguri mari de pe urma lor. Culesul viilor şi al măslinilor nu revenea în Italia oamenilor de pe domeniu, ci era dat în acord unui proprietar de sclavi. Creşterea animalelor era pretutindeni o îndeletnicire de sclav; am amintit mai sus (I, p. 577) de sclavii păstori înarmaţi, deseori călare, de pe întinsele păşuni ale Italiei: acelaşi sistem pastoral a devenit în curînd şi în provincii un obiect favorit al speculei romane. De exemplu, Dalmaţia abia fusese

cucerită (599, **155**) cînd capitaliştii romani începură să practice aici, pe scară largă, creşterea animalelor, după modelul din Italia. Mult mai apăsător, din toate punctele de vedere, era însă sistemul de plantaţie propriu-zis, cultivarea ogoarelor de către o ceată de sclavi, deseori marcaţi cu fierul înroşit, care executau în timpul zilei muncile cîmpului sub ochii supraveghetorului, fiind închişi pe timpul nopţii într-o temniţă comună, cîteodată subterană, a lucrătorilor. Acest sistem al plantaţiilor pătrunsese în Cartagina dinspre Orient (I, p. 339), ajungînd, probabil prin intermediul cartaginezilor în Sicilia, unde, fără îndoială din această cauză, el apare mai devreme şi mai desăvîrşit decît în oricare alt ţinut al stăpînirii romane. Pămîntul arabil al leontinilor, care cuprindea 30.000 de *iugera*[1] arendate de către cenzori ca domeniu roman (I, p. 339), va fi împărţit, la cîteva decenii după epoca Gracchilor, între nu mai puţin de 84 de arendaşi, fiecăruia revenindu-i astfel în medie 360 de *iugera*, printre care nu se găsea decît un singur leontin, toţi ceilalţi fiind speculanţi străini, în majoritate romani. Se înţelege de la sine ardoarea cu care speculanţii romani mergeau pe urmele predecesorilor lor şi ce afaceri considerabile trebuie să fi realizat antreprenorii romani şi neromani cu vitele siciliene şi cu grîul sclavilor sicilieni; ei acoperiră frumoasa insulă cu păşunile şi cu plantaţiile lor. Italia însă era încă departe de această formă a sistemului de sclavaj, cea mai odioasă dintre toate. Deşi în Etruria, de unde sistemul de plantaţii pare să se fi extins în Italia şi unde, cel puţin cu 40 de ani mai tîrziu, a existat la scară largă, nu au lipsit în această epocă *ergastula*, agricultura italică a acestor timpuri fiind încă practicată în majoritatea cazurilor de oameni liberi sau cel puţin de sclavi neîncătuşaţi, în timp ce muncile mai ample erau încredinţate antreprenorilor. Diferenţa dintre sistemul de sclavaj italic şi cel sicilian este evidenţiată de faptul că sclavii comunităţii mamertine, care trăiau după modelul italic, nu au participat la răscoala sclavilor din Sicilia din anii 619-622 (**135-132**). Abisul de mizerie şi de jale care se deschide în faţa ochilor noştri şi în care căzuse acest proletariat, cel mai nenorocit dintre toate, îl vom lăsa spre cercetare celui ce îndrăzneşte să pătrundă în astfel de adîncuri; este foarte posibil ca, în comparaţie cu suferinţele sclavilor

romani, cele ale negrilor să nu fi fost decît o picătură într-un ocean. Aici ne interesează mai puţin starea jalnică a sclavilor, pericolele pentru statul roman pe care le-a antrenat ea şi atitudinea adoptată de guvern faţă de aceste pericole. Este evident că acest proletariat nu fusese creat de către guvern şi că nu putea fi suprimat nemijlocit de el; acest lucru nu putea fi realizat decît prin nişte remedii care ar fi fost mai dăunătoare decît răul în sine. Datoria guvernului era, pe de o parte, să prevină printr-o serioasă poliţie de siguranţă pericolul nemijlocit pentru proprietate şi viaţă cu care proletariatul sclav ameninţa membrii statului, iar pe de altă parte, să acţioneze în scopul limitării acestui proletariat, în măsura posibilităţilor, prin încurajarea muncii libere. Să vedem cum şi-a îndeplinit aristocraţia romană aceste două sarcini.

Analizînd conspiraţiile şi războaiele sclavilor care izbucneau pretutindeni, ne putem face o idee despre modul în care acţiona poliţia. În Italia păreau să renască dezordinile cumplite, consecinţe fatale ale războaielor cu Hannibal (I, p. 590); deodată s-a impus necesitatea de a fi prinşi şi executaţi 150 de sclavi în capitală, 450 la Minturnae, iar la Sinuessa chiar 4.000 (621, **133**). Starea în provincie era, cum este lesne de înţeles, şi mai gravă. În marele tîrg de sclavi de la Delos şi în minele de argint din Attica sclavii trebuiau, în aceeaşi epocă, să fie readuşi la ascultare prin forţa armelor. Războiul contra lui Aristonikos şi a „locuitorilor Soarelui" din Asia Mică era, în esenţă, un război al proprietarilor împotriva sclavilor revoltaţi (pp. 40-41). Situaţia cea mai gravă se înregistra, cum era şi firesc, în Sicilia, regiunea privilegiată a sistemului de plantaţii. Tîlhăria era aici, cel puţin în interior, de mult un rău permanent; situaţia începu să evolueze spre insurecţie. Damophilos, bogat plantator din Enna (Castrogiovanni), care rivaliza cu stăpînii italici în exploatarea industrială a capitalului său viu, a fost atacat şi omorît de sclavii săi rurali exasperaţi; hoarda sălbatică se precipită apoi spre oraşul Enna, unde a repetat procedeul la scară mai mare. Sclavii se răsculară în masă împotriva stăpînilor lor, îi omorîră sau maltratară şi chemară în fruntea apreciabilei armate a insurgenţilor un măscărici din Apameia siriană care ştia să scuipe foc şi să rostească oracole;

numit pînă atunci, ca sclav, Eunus, acesta deveni, ca şef al insurgenţilor, Antiochos, regele sirienilor. De ce nu? Doar cu cîţiva ani mai înainte un alt sclav sirian, care nici nu fusese profet, purtase la Antiochia chiar diadema regală a Seleucizilor (p. 46). Sclavul grec Achaeos, viteazul „general" al noului rege, cutreieră insula adunînd sub stindardele sale nu numai păstorii sălbatici din toate părţile, ci şi lucrătorii liberi, care erau potrivnici plantatorilor şi făcură front comun cu sclavii răzvrătiţi. Într-un alt ţinut al Siciliei, Cleon, un sclav cilician, cîndva un hoţ îndrăzneţ în patria sa, îi urmă exemplul şi ocupă Acragas; căpeteniile s-au înţeles între ele şi reuşiră, după mai multe succese nesemnificative, să-l înfrîngă pînă la urmă decisiv pe pretorul Lucius Hypsaeus, împreună cu armata sa compusă în cea mai mare parte din miliţii siciliene, şi să-i cucerească tabăra. Ca urmare, aproape întreaga insulă ajunse sub stăpînirea răsculaţilor, al căror număr a fost apreciat, după estimările cele mai moderate, la 70.000 de oameni în stare să poarte armele; romanii se văzură nevoiţi să trimită, timp de trei ani (620-622, **134**-**132**), consuli şi armate consulare în Sicilia, pînă cînd, după multe bătălii indecise, unele chiar fatale, răscoala a fost, în fine, înăbuşită prin cucerirea oraşelor Tauromenion şi Enna. În faţa acestuia din urmă, între ale cărui ziduri se retrăsese grupul cel mai hotărît al insurgenţilor pentru a se apăra în această poziţie inexpugnabilă, aşa cum se apără bărbaţii care nu pot conta nici pe salvare, nici pe graţiere, consulii Lucius Calpurnius Piso şi Publius Rupilius rămaseră timp de doi ani, cucerindu-l mai degrabă prin înfometare decît prin puterea armelor. Acestea au fost rezultatele politicii preventive, aşa cum a fost ea practicată de către senatul roman şi de către magistraţii săi din Italia şi din provincii. În timp ce sarcina de a se debarasa de proletariat cere şi uneori depăşeşte întreaga putere şi abilitate a guvernului, represiunea prin măsuri poliţieneşti este, dimpotrivă, relativ uşoară pentru orice comunitate mai mare. Statele ar fi fericite dacă masele sărace nu le-ar pregăti alte primejdii decît cele cu care ameninţă şi urşii, şi lupii; numai timizii şi cei care speculează frica absurdă a mulţimii prezic dispariţia ordinii civile prin răscoale ale sclavilor sau insurecţii ale proletariatului. Totuşi, guvernul roman, în ciuda păcii

profunde şi a resurselor nelimitate ale statului, nu făcu faţă nici acestei uşoare sarcini de a înfrîna masele asuprite. Era un semn al slăbiciunii lui, dar nu numai atît. Guvernatorul roman era obligat, de drept, să menţină libertatea de circulaţie pe drumurile ţării şi să-i răstignească pe hoţii prinşi, dacă era vorba de sclavi; fireşte, sistemul sclavajului implică regimul de teroare. Ce-i drept, în Sicilia acestor timpuri, guvernatorul mai organiza cîte o „razzia" cînd drumurile deveneau prea nesigure, dar, pentru a nu-i indispune pe plantatorii italici, hoţii prinşi erau predaţi de autorităţi, de regulă, stăpînilor lor, ca să-i pedepsească după propria apreciere; iar aceşti stăpîni erau oameni economi care, atunci cînd sclavii lor păstori le cereau haine, le răspundeau cu bătaia şi cu întrebarea dacă drumeţii călătoresc goi prin ţară. Pentru combaterea acestei complicităţi, consulul Publius Rupilius ordonă, după reprimarea răscoalei sclavilor, ca toţi sclavii prinşi vii – se spune că peste 20.000 de oameni – să fie răstigniţi. Bineînţeles, indulgenţa faţă de capital nu mai era posibilă acum.

Preocuparea guvernului pentru dezvoltarea muncii libere şi, în consecinţă, pentru limitarea proletariatului servil ar fi dat roade mult mai greu de obţinut, dar, fireşte, incomparabil mai îmbelşugate. Din nefericire, nu se acţionă în această direcţie. În timpul primei crize sociale, proprietarul fusese obligat prin lege să utilizeze un număr de lucrători liberi, proporţional cu numărul sclavilor săi (I, pp. 211-212). Acum, la îndemnul guvernului, a fost tradus în limba latină un tratat punic despre agricultură (I, p. 342), cuprinzînd, fără îndoială, instrucţiuni despre sistemul plantaţiilor, după model cartaginez, pentru uzul şi profitul speculanţilor italici – primul şi unicul exemplu al unei întreprinderi literare iniţiate de senatul roman! Aceeaşi tendinţă se manifestă într-o afacere mai importantă sau, mai precis, în problema vitală a Romei – sistemul de colonizare. Nu era nevoie de înţelepciune, ci numai de reamintirea evoluţiei primei crize sociale a Romei pentru a înţelege că unicul remediu serios împotriva unui proletariat agricol consta într-un cuprinzător şi bine organizat sistem de emigrări (I, p. 217), pentru care relaţiile externe ale Romei ofereau condiţiile cele mai favorabile. Pînă spre sfîrşitul secolului al

VI-lea, dispariţia constantă a micii proprietăţi italice fusese, ce-i drept, contracarată prin continua acordare de noi loturi de pămînt (I, p. 565). Însă această măsură nu fusese nicidecum înfăptuită în limita posibilităţilor şi necesităţii; nu numai că nu fusese confiscat pămîntul domenial ocupat în trecut de către particulari (I, p. 193), dar au fost permise şi noi ocupări ale pămînturilor recent cucerite; alte achiziţii foarte importante, ca teritoriul oraşului Capua, fără a fi abandonate ocupaţiei, n-au fost totuşi distribuite, ci închiriate şi valorificate ca domeniu uzufructuar. Cu toate acestea, atribuirile de pămînturi avuseseră efecte salutare, dînd ajutor multor nevoiaşi şi speranţă tuturor. Dar, după întemeierea localităţii Luna (577, **177**), cu excepţia fondării coloniei Auximum (Osimo) din Picenum (597, **157**), nu se mai găseşte, pentru o lungă perioadă de timp, nici o mărturie despre alte distribuiri de pămînturi. Motivul este uşor de ghicit. Întrucît după înfrîngerea boiilor şi apuanilor nu fusese cîştigat în Italia nici un alt teritoriu nou, cu excepţia văilor puţin ademenitoare din Liguria, aici nu mai erau de împărţit alte pămînturi decît cele domeniale arendate sau ocupate, a căror confiscare displăcea aristocraţiei tot atît de mult ca şi cu 300 de ani înainte. Pe de altă parte, din raţiuni politice, împărţirea pămînturilor cîştigate în afara Italiei părea a fi un gest necugetat; Italia urma să rămînă ţara dominantă, iar zidul despărţitor dintre stăpînii italici şi supuşii provinciali nu trebuia să cadă. Dacă nu voia să neglijeze consideraţiile înaltei politici sau interesele de clasă, guvernului nu-i rămînea altceva de făcut decît să asiste la ruinarea stării fermierilor italici, ceea ce s-a şi întîmplat. Capitaliştii continuau să cumpere pămînturile micilor proprietari, iar dacă aceştia erau îndărătnici, le ocupau terenurile şi fără contract de cumpărare; cum lesne se poate înţelege, lucrurile nu decurgeau în acest caz fără fricţiuni. O metodă practicată cu predilecţie era aceea de a răpi soţia şi copiii fermierului în timp ce acesta se afla la cîmp şi de a-l determina, punîndu-l în faţa faptului împlinit, să cedeze. Proprietarii continuau să folosească cu preponderenţă sclavi în locul lucrătorilor liberi, aceasta şi pentru că cei dintîi nu puteau fi chemaţi sub arme, aducînd astfel proletariatul civil la nivelul de mizerie al masei sclavilor. Ei continuau să înlăture

grîul Italiei de pe piaţa capitalei şi să-l devalorizeze în întreaga peninsulă prin grîul sicilian produs de sclavi şi vîndut la preţuri derizorii. În Etruria, vechea aristocraţie, în alianţă cu capitaliştii romani, reuşise încă din anul 620 (**134**) să suprime existenţa oricărui ţăran liber. În forul capitalei se putea spune cu voce tare că animalele au vizuina lor, pe cînd cetăţenilor nu le rămăseseră decît aerul şi lumina soarelui şi că aceia care erau numiţi stăpînii lumii nu puteau considera nici măcar o brazdă de pămînt ca proprietate a lor. Listele de cetăţeni romani ale censului ne lămuresc în această privinţă; de la sfîrşitul războiului cu Hannibal pînă în anul 595 (**159**), numărul cetăţenilor este într-o continuă creştere, cauza acestei realităţi fiind, în esenţă, distribuirea continuă şi tot mai largă de pămînturi domeniale (I, p. 589). După anul 595 (**159**), cînd censul oferă numărul de 328.000 de cetăţeni în stare să poarte armele, se manifestă, dimpotrivă, o scădere neîntreruptă, lista reducîndu-se în anul 600 (**154**) la 324.000, în anul 607 (**147**) la 322.000, iar în anul 623 (**131**) la 319.000 de cetăţeni apţi pentru serviciul militar – un rezultat alarmant pentru o epocă de profundă pace în interior şi în exterior. Dacă lucrurile ar fi continuat în acest fel, comunitatea de cetăţeni s-ar fi divizat în plantatori şi sclavi, iar statul ar fi putut, cum s-a întîmplat la parţi, să-şi cumpere soldaţii în tîrgul de sclavi.

Astfel se prezintă situaţia internă şi externă a Romei în momentul în care statul intră în al şaptelea secol al existenţei sale. Oriunde ţi-ai fi îndreptat privirea, ai fi dat numai peste abuzuri şi decadenţă şi oricare om clarvăzător şi bine intenţionat trebuie să se întrebe dacă lucrurile nu puteau fi îndreptate sau schimbate. Roma nu ducea lipsă de asemenea oameni; dar nici unul nu părea mai potrivit pentru măreaţa operă a reformei politice şi sociale decît fiul preferat al lui Aemilius Paullus, nepotul adoptiv al marelui Scipio, care purta şi el gloriosul nume de Africanus, nu numai în virtutea dreptului său ereditar, ci şi a dreptului său personal – Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus (570-625, **184**-**129**). Ca şi tatăl său, era un bărbat cumpătat şi de o sănătate desăvîrşită, niciodată bolnav şi niciodată oscilant în privinţa următoarei şi necesarei hotărîri. Încă din tinereţe, se ţinuse departe de practicile ordinare ale începătorilor

în politică – să stea în anticamerele senatorilor distinşi sau să facă declamaţii în tribunale. În schimb, iubea vînătoarea; la 17 ani, după ce se distinsese, sub conducerea tatălui său, în campania împotriva lui Perseus, ceruse drept recompensă vînătoarea liberă în pădurile regilor Macedoniei, neatinse timp de patru ani. Dar, înainte de toate, îşi folosea timpul liber dedicîndu-se ştiinţei şi literaturii. Prin grija tatălui său, fusese iniţiat de timpuriu în acea cultură elenă veritabilă care îl ridica deasupra insipidului elenism la modă; datorită aprecierii serioase şi exacte a calităţilor şi a defectelor spiritului grec şi datorită atitudinii sale aristocratice, acest roman a impresionat profund curţile Orientului, chiar şi pe zeflemitorii alexandrini. Elenismul lui se putea recunoaşte mai ales în ironia fină a discursurilor şi în puritatea clasică a latinei sale. Deşi nu era scriitor de profesie, el îşi scria, precum Cato, discursurile – care, alături de scrisorile surorii sale adoptive, mama Gracchilor, au fost considerate de către literaţii de mai tîrziu, drept capodopere ale prozei latine – şi îi atrăgea pe cei mai buni autori greci şi romani în cercul său, o societate plebeiană ce-i era luată, fireşte, în nume de rău de către acei colegi din senat pentru care originea nobilă era unica distincţie. Era un bărbat loial, de o moralitate solidă, al cărui cuvînt era respectat atît de amici, cît şi de inamici; evita complicaţiile şi speculaţiile şi trăia simplu; în treburile băneşti se purta nu numai onorabil şi dezinteresat, ci şi cu o blîndeţe şi cu o generozitate care păreau bizare spiritului mercantil al contemporanilor săi. Era un soldat şi un ofiţer destoinic; din războiul african se întorsese cu coroana de onoare, acordată îndeobşte acelora care salvaseră viaţa unor cetăţeni ameninţaţi cu moartea, primejduindu-şi propria viaţă, iar la terminarea războiului, pe care-l începuse ca ofiţer, devenise general. Împrejurările nu-i oferiseră ocazia de a-şi dovedi capacitatea de general în misiuni cu adevărat dificile. Scipio, ca şi tatăl lui, nu era o natură genială – o dovedeşte predilecţia sa pentru Xenophon, militarul sec şi scriitorul scrupulos –, însă un bărbat adevărat şi incoruptibil, care părea destinat, înaintea altora, să stăvilească decăderea prin reforme organice. Este cu atît mai semnificativ faptul că el n-a încercat să le săvîrşească. Ce-i drept, ajuta unde şi cum

putea la suprimarea sau împiedicarea abuzurilor şi acţiona îndeosebi pentru o ameliorare a jurisdicţiei. Graţie lui în primul rînd, Lucius Cassius, un bărbat destoinic, de o austeritate şi o onestitate arhaice, a putut impune, în ciuda opoziţiei vehemente a optimaţilor, legea sa electorală, care introducea votul secret pentru tribunalele populare, cărora le revenea cea mai importantă parte a jurisdicţiei penale (p. 51). De asemenea, el, care nu dorise să participe în tinereţe la acuzaţiile infantile, a chemat în anii de maturitate mai mulţi dintre cei mai vinovaţi membri ai aristocraţiei în faţa tribunalelor. În acelaşi spirit, a alungat, ca general, atunci cînd se afla în faţa Numantiei şi Cartaginei, femeile şi preoţii din tabără şi a silit adunătura de soldaţi să accepte din nou jugul de fier al vechii discipline militare; a rărit, în calitate de cenzor (612, **142**), rîndurile lumii aristocratice din senat, excluzîndu-i pe imberbii purtători de manşetă, şi, cu vorbe grele, a îndemnat cetăţenii să respecte cu mai multă străşnicie cutumele cinstite ale strămoşilor lor. Dar nimeni, şi cu atît mai puţin el, nu putea să nu recunoască faptul că rigoarea crescîndă a jurisdicţiei şi intervenţiile răzleţe nu constituiau nici măcar primii paşi pentru tămăduirea relelor organice de care suferea statul. Scipio nu s-a atins de acestea. Gaius Laelius (consul în anul 614, **140**), prietenul mai vîrstnic al lui Scipio şi mentorul şi confidentul său politic, concepuse un plan de confiscare a teritoriului domenial din Italia, încă nedistribuit, dar ocupat deocamdată, şi de ajutorare a ţărănimii italice, care se ruina vizibil, prin împărţirea acestuia. El renunţă însă la propunere cînd constată ce vîlvă ar fi produs astfel, fiind numit de atunci „cel Înţelegător”. Scipio împărtăşea această opinie. El era pe deplin convins de proporţiile uriaşe ale răului şi, acolo unde era în cauză numai persoana lui, intervenea cu un curaj demn de admirat, fără menajamente pentru sine însuşi; se convinsese, de asemenea, că ţara nu putea fi ajutată decît cu preţul unei revoluţii asemănătoare celei care izvorîse în secolele al IV-lea şi al V-lea din problema reformei şi i se părea, pe drept sau pe nedrept, că remediul ar fi mai dăunător decît răul însuşi. În felul acesta, cu cercul prietenilor săi, el se afla la mijloc între aristocraţi, care nu-i vor ierta niciodată recunoaşterea Legii Cassia, şi democraţi, ale căror dorinţe nu le

satisfăcuse şi nici nu dorea să le satisfacă, solitar în timpul vieţii sale, fiind sărbătorit după moarte de amîndouă partidele, cînd ca fruntaş al aristocraţiei, cînd ca promotor al reformei. Pînă în timpurile sale, la depunerea magistraturii, cenzorii îi imploraseră pe zei să dăruiască statului mai multă putere şi măreţie; ajuns cenzor, Scipio li se rugă pentru salvarea statului. Întreaga sa profesiune de credinţă era cuprinsă în această tristă exclamaţie.

Însă acolo unde eşuă bărbatul care purtase armata romană de două ori din decăderea cea mai cumplită spre victorie, un tînăr lipsit de glorie îndrăzni să se erijeze în rolul de salvator al Italiei. El se numea Tiberius Sempronius Gracchus (591-621, **163**-**133**). Tatăl său, care purta acelaşi nume – consul în 577 (**177**) şi 591 (**163**), cenzor în 585 (**169**) –, era un veritabil model de aristocrat roman. Măreţia strălucitoare a jocurilor sale edilice, organizate nu fără oprimarea comunităţilor dependente, îi atrăsese o gravă şi meritată mustrare din partea senatului (I, p. 556), în vreme ce, prin intervenţia în odiosul proces împotriva Scipionilor, cu care el personal era în relaţii de ostilitate (I, pp. 520-521), îşi dovedise spiritul cavaleresc şi, poate, chiar consideraţia faţă de ordinul căruia îi aparţinea, iar prin acţiunile energice împotriva liberţilor în timpul cenzurii sale (I, p. 566) – convingerile sale conservatoare. În calitate de guvernator al provinciei de pe Ebru (I, p. 472), a adus patriei un serviciu însemnat prin vitejia şi, mai ales, prin integritatea sa, cucerindu-şi, concomitent, recunoştinţa şi afecţiunea naţiunii supuse. Mama lui, Cornelia, era fiica învingătorului de la Zama care, tocmai datorită acelei generoase intervenţii, îl alesese pe vechiul adversar ca ginere; ea însăşi era o femeie foarte cultă şi distinsă care, după moartea soţului, mult mai vîrstnic, respinsese mîna regelui Egiptului, educîndu-şi cei trei copii în amintirea soţului ei şi a tatălui lor. Tiberius, cel mai vîrstnic dintre cei doi fii, avea o fire bună şi sensibilă, o privire blîndă şi un spirit liniştit şi părea destinat pentru cu totul altceva decît pentru a fi un agitator al maselor. Prin toate relaţiile şi concepţiile sale, el aparţinea cercului Scipionilor, de la care împrumutase, la fel ca şi ceilalţi fraţi ai lui, cultura elenică şi naţională profundă. Scipio Aemilianus era vărul său şi soţul surorii

sale; sub comanda acestuia, Tiberius participase la 18 ani la asaltul asupra Cartaginei şi dobîndise, datorită vitejiei sale, lauda severului general şi distincţii militare. Era firesc ca destoinicul tînăr să împărtăşească în totalitate concepţiile despre decăderea statului, aşa cum erau discutate în acest cerc, şi să adopte şi să dezvolte, cu toată însufleţirea şi vigoarea tinereţii, mai ales ideile legate de ridicarea stării fermierilor italici. Cetăţenii tineri, şi nu numai ei, calificară însă drept slăbiciune, şi nu drept „înţelegere", renunţarea lui Laelius la traducerea în faptă a ideilor sale de reformă. Appius Claudius, fost consul (611, **143**) şi cenzor (618, **136**), unul dintre bărbaţii cei mai de vază ai senatului, reproşa cu vehemenţă – caracteristică ereditară în familia Claudiilor – cercului Scipionilor că ar fi abandonat prea repede planul distribuirii pămînturilor domeniale; cu atît mai mult cu cît, la candidatura pentru cenzură, el fusese, după cîte se pare, în conflict personal cu Scipio Aemilianus. Aceeaşi opinie o împărtăşea şi Publius Crassus Mucianus (p. 39), fost *pontifex maximus*, care se bucura de o veneraţie generală atît ca om, cît şi ca jurisconsult. Nici fratele său, Publius Mucius Scaevola, întemeietorul jurisprudenţei ştiinţifice la Roma, a cărui opinie era cu atît mai respectată cu cît se afla mai în afara partidelor, nu părea ostil planului de reformă. La fel judeca şi Quintus Metellus, învingătorul Macedoniei şi al aheilor, bărbat respectat pentru faptele sale războinice şi, mai mult, ca un model de disciplină şi morală arhaică în viaţa sa particulară şi în cea publică. Tiberius Gracchus era apropiat de aceşti bărbaţi, mai ales de Appius, a cărui fiică o luase de soţie, şi de Mucianus, a cărui fiică devenise soţia fratelui său; nu era de mirare că îl chinuia gîndul de a relua el însuşi planul de reformă, odată ce se va găsi într-o poziţie care să-i permită să ia iniţiativa în mod constituţional. Motive personale îl puteau încuraja în acest sens. Tratatul de pace pe care Mancinus îl încheiase cu numantinii în anul 617 (**137**) fusese, în esenţă, opera lui Gracchus (p. 14); faptul că senatul îl casase, că generalul fusese predat inamicilor din cauza aceasta, iar Gracchus, ca şi ceilalţi ofiţeri superiori, nu avusese aceeaşi soartă numai datorită favorurilor mai mari de care se bucura în rîndul cetăţenilor nu putea să estompeze pornirile acestui tînăr, onest şi orgolios,

împotriva aristocraţiei dominante. Retorii eleni, cu care îi plăcea să discute politică şi filozofie, Diophanes din Mitilene şi Gaius Blossius din Cumae, aţîţau în sufletul său idealurile deja însuşite; odată ce intenţiile sale au devenit cunoscute unui cerc mai larg, nu au lipsit cuvintele aprobatoare, iar mai multe afişe publice îl îndemnau pe nepotul Africanului să se gîndească la poporul sărac, la salvarea Italiei.

În ziua de 10 decembrie 620 (**134**), Tiberius Gracchus a fost învestit ca tribun al poporului. Înfricoşătoarele consecinţe ale defectuoasei guvernări, decadenţa politică, militară, economică şi morală a cetăţenilor se arătau, tocmai atunci, tuturor în deplinătatea lor. Dintre cei doi consuli din acel an, unul se lupta fără succes cu sclavii răsculaţi, iar celălalt, Scipio Aemilianus, era ocupat de luni de zile nu cu înfrîngerea, ci cu zdrobirea unui mic oraş provincial spaniol. Dacă Gracchus mai avea nevoie de un motiv special pentru a-şi transpune în faptă convingerile, el îl găsi tocmai în aceste împrejurări care umpleau sufletul oricărui patriot cu o nemărginită teamă. Socrul său îi promisese ajutor cu vorba şi cu fapta şi putea să conteze pe sprijinul juristului Scaevola, care fusese ales, cu puţin timp înainte, consul al anului 621 (**133**). Astfel, Gracchus propuse, imediat după intrarea sa în magistratură, decretarea unei legi agrare care, într-un anumit sens, nu era altceva decît o reînnoire a vechii legi licino-sextine din anul 387 (**367**) (I, p. 211). Conform acesteia, toate pămînturile domeniale ocupate şi folosite de posesorii lor fără plata unei taxe – cele arendate, ca, de exemplu, teritoriul Capuei, nu erau incluse în prevederile legii – urmau să fie confiscate de către stat, cu precizarea că ocupantul individual putea să-şi păstreze 500 de *iugera*, iar pentru fiecare fiu încă 250, dar nu mai mult de de un total de 1.000 de *iugera*, ca posesiune permanentă şi garantată sau să ceară o compensaţie în pămînturi pînă la valoarea acestei suprafeţe. Se pare că se acorda o despăgubire pentru eventuale ameliorări executate de vechii proprietari, precum construcţii şi plantaţii. Pămîntul domenial astfel redobîndit urma să fie împărţit în loturi de cîte 30 de *iugera*, iar acestea urmau să fie distribuite fie cetăţenilor, fie aliaţilor italici, dar nu ca proprietate intangibilă, ci ca

o arendă ereditară, al cărei deţinător se obliga să utilizeze pămîntul pentru agricultură şi să plătească o rentă moderată tezaurului public. Un colegiu de trei bărbaţi, consideraţi drept magistraţi ordinari şi permanenţi ai statului şi care erau aleşi anual de către adunarea poporului, a fost însărcinat cu problema confiscării şi distribuirii; la acestea, bineînţeles, se adăuga ulterior misiunea importantă şi deosebit de dificilă de a stabili, din punct de vedere legal, ce este pămînt domenial şi ce este proprietate privată. Distribuirea urma să fie astfel continuă, cuprinzîndu-i pe toţi cei care aveau nevoie de pămînt, şi, atît cît putem presupune, după ce domeniile italice, foarte întinse şi foarte greu de delimitat, ar fi fost distribuite în fine, urmau să fie avute în vedere alte măsuri, cum ar fi, de exemplu, aceea de a li se încredinţa magistraţilor distribuitori, anual, o anumită sumă de bani din tezaurul public pentru cumpărarea şi distribuirea unor proprietăţi italice. Faţă de legea licino-sextină, legea agrară Sempronia aducea ca dispoziţii noi clauza în favoarea posesorilor ereditari, locaţia şi inalienabilitatea propuse pentru loturile noi şi, înainte de toate, comisia executivă permanentă, a cărei absenţă în vechea lege făcuse, în principal, ca aceasta să rămînă fără o aplicare practică durabilă. Astfel, se declara război marilor proprietari care, acum ca şi cu 300 de ani în urmă, îşi găseau expresia fundamentală în senat ; după o perioadă îndelungată, un singur magistrat se găsea din nou într-o opoziţie declarată faţă de guvernul aristocratic. Acesta acceptă lupta recurgînd la mijlocul consacrat în asemenea cazuri, acela de a paraliza excesele magistraturii prin ea însăşi. Un coleg al lui Gracchus, Marcus Octavius, un bărbat hotărît şi convins de caracterul pernicios al legii domeniale propuse, interpuse vetoul său cînd aceasta urma să fie supusă votării; în acest fel, constituţional, propunerea era respinsă. Gracchus sistă, la rîndul său, afacerile de stat şi jurisdicţia şi îşi imprimă peceţile pe tezaurul public; guvernul rămase pasiv – era incomod, dar, oricum, pînă la urmă, anul avea să treacă; Gracchus, dezorientat, supuse legea sa pentru a doua oară votării; Octavius îşi reînnoi, fireşte, vetoul şi, la rugămintea stăruitoare a colegului – şi, pînă atunci, prietenului – său de a nu împiedica salvarea Italiei, ar fi răspuns că în problema salvării Italiei

opiniile sînt împărţite, iar dreptul constituţional de a se folosi de vetoul său împotriva propunerii colegului ar fi în afara oricăror discuţii. Senatul încercă acum să deschidă lui Gracchus calea unei retrageri onorabile; doi consulari îi propuseră să discute afacerea în continuare în curie şi tribunul acceptă cu entuziasm această idee. El încercă să întrevadă în propunere intenţia senatului de a accepta, în principiu, împărţirea domenială, însă aceasta n-a fost nicidecum implicată în propunere şi senatul nici nu era dispus să cedeze în vreun fel în această chestiune; tratativele sfîrşiră fără nici un rezultat. Căile constituţionale fuseseră epuizate. Odinioară, în asemenea împrejurări, se consimţise abandonarea propunerii pentru anul în curs, pentru a o relua, succesiv, în fiecare an, pînă cînd seriozitatea cererii şi presiunea opiniei publice suprimaseră opoziţia. Acum, cursul vieţii se accelerase. Gracchus părea să fi ajuns la punctul în care ori trebuia să renunţe la reforma în sine, ori să declanşeze revoluţia; el alese a doua posibilitate, apărînd în faţa cetăţenilor cu alternativa ca ori el, ori Octavius să se retragă din colegiu şi încercînd să-l convingă pe acesta să accepte ca, prin votul lor, cetăţenii să decidă care dintre ei doi să fie destituit. O destituire din magistratură era, conform constituţiei romane, o imposibilitate legală; Octavius refuză, fireşte, să accepte o propunere care, pe de o parte, încălca legile, iar pe de alta, îl dezonora. Atunci, Gracchus rupse toate relaţiile cu colegul său şi se adresă mulţimii adunate, întrebînd dacă tribunul poporului care acţionează împotriva voinţei acestuia n-ar trebui să fie destituit din funcţie; adunarea, obişnuită de mult să confirme toate propunerile care îi erau supuse şi alcătuită, în majoritatea ei, din proletariatul agricol imigrat din zonele rurale şi interesat nemijlocit de traducerea în fapte a legii, aprobă aproape în unanimitate. La ordinul lui Gracchus, Marcus Octavius fu îndepărtat de către lictori de pe banca tribunilor ; astfel, legea agrară a fost votată în mijlocul bucuriei generale, fiind totodată desemnaţi primii magistraţi însărcinaţi cu distribuirea. Voturile desemnară pe iniţiatorul legii, pe fratele său în vîrstă de numai 20 de ani şi pe socrul său, Appius Claudius. O asemenea alegere de familie spori îndîrjirea aristocraţiei. Cînd noii magistraţi se adresară, conform

uzanţei, senatului pentru a obţine banii necesari instalării şi întreţinerii lor, cheltuielile de instalare au fost refuzate şi li se alocă o sumă de 24 de aşi (10 groşi) pe zi. Vrajba se întinse tot mai mult şi deveni tot mai hidoasă şi mai personală. Dificila şi încurcata afacere a delimitării, confiscării şi distribuirii domeniilor semănă vrajba în fiecare comunitate de cetăţeni, ba chiar în oraşele italice aliate. Aristocraţia nu ascundea faptul că, deşi, silită de împrejurări, nu se opune acestei legi, legislatorul intrus nu va scăpa pînă la urmă de răzbunarea ei; declaraţia lui Quintus Pompeius că îl va pune pe Gracchus sub acuzaţie în aceeaşi zi în care acesta va depune tribunatul nu era nici pe departe cea mai gravă dintre ameninţările rostite împotriva tribunului. Gracchus, poate pe bună dreptate, se crezu ameninţat în siguranţa sa personală şi nu apăru în for fără o suită de 3.000-4.000 de oameni, motiv pentru care trebui să audă în senat reproşuri amare chiar din partea lui Metellus, în sinea lui favorabil reformei. Dacă îşi închipuise că odată cu impunerea legii sale agrare va fi ajuns la ţelul dorit, trebuia să realizeze acum că se afla abia la început. „Poporul" îi datora gratitudine, însă el era un om pierdut dacă nu mai găsea şi alt scut decît gratitudinea poporului, dacă nu continua să rămînă de neînlocuit pentru acesta şi nu lega în continuare noi interese şi speranţe de persoana sa, prin alte propuneri tot mai cuprinzătoare. Tocmai atunci, regatul şi averea Attalizilor reveniseră romanilor prin testamentul ultimului rege al Pergamului (p. 39); Gracchus propuse poporului ca tezaurul Pergamului să se distribuie noilor posesori de pămînturi pentru acoperirea cheltuielilor necesare procurării inventarului şi revendică în general, în contradicţie cu practica obişnuită, pentru cetăţeni dreptul de a decide definitiv asupra noii provincii. Se spune că ar fi pregătit şi alte legi populare – micşorarea duratei serviciului militar, extinderea dreptului de provocaţie, abolirea privilegiului senatorilor de a apărea în exclusivitate ca juraţi civili şi chiar primirea aliaţilor italici în comunitatea cetăţenilor romani. Nu se poate stabili cu certitudine pînă unde s-au întins de fapt proiectele sale, dar este sigur că Gracchus a văzut singura cale de salvare în realegerea sa de către cetăţeni pentru a doua oară în magistratură – care-l apăra – şi

că, pentru obţinerea acestei prelungiri anticonstituţionale, lăsa să se întrevadă posibilitatea altor reforme. Dacă la început intervenise pentru salvarea comunităţii, acum era obligat să sacrifice comunitatea pentru salvarea propriei sale vieţi. Triburile se adunară pentru alegerea tribunilor pe anul următor şi primele îşi dădură votul în favoarea lui Gracchus, dar partidul de opoziţie reuşi, prin vetoul său, să determine suspendarea adunării şi amînarea hotărîrii pentru ziua următoare. În vederea acesteia, Gracchus mobiliză toate mijloacele, permise şi nepermise; el se înfăţişă înaintea poporului în veşminte de doliu şi i-l încredinţă pe fiul său minor; pentru eventualitatea în care adunarea ar fi fost din nou împiedicată printr-un veto, luă măsuri pentru alungarea cu forţa a partizanilor aristocraţiei de pe locul de adunare din faţa templului capitolin. Sosi a doua zi a alegerilor; voturile au fost acordate în acelaşi fel ca în ziua precedentă şi din nou se aplică vetoul; începu tumultul. Cetăţenii se dispersară; adunarea electivă a fost, practic, anulată; templul capitolin a fost închis; în oraş circula zvonul că Tiberius ar fi destituit pe toţi ceilalţi tribuni şi ar fi hotărît să-şi păstreze magistratura fără realegere. Senatul se adună în templul Fidelităţii, vecin cu templul lui Iupiter; cei mai îndîrjiţi adversari ai lui Gracchus luară cuvîntul în cursul şedinţei; cînd Tiberius duse mîna la frunte pentru a indica poporului, în acea învălmăşeală sălbatică, că viaţa sa ar fi în primejdie, se spuse că i-ar îndemna pe cetăţeni să-i pună diadema regală pe cap. Consulul Scaevola a fost îndemnat să ordone uciderea imediată a trădătorului. Cînd acest bărbat ponderat, care nu se opunea reformei în sine, respinse cererea, în acelaşi timp necugetată şi barbară, fostul consul Publius Scipio Nasica, un aristocrat dur şi pătimaş, îi îndemnă pe partizanii ideilor sale să se înarmeze cum vor putea şi să-l urmeze. Dintre ţărani aproape nici unul nu venise în oraş pentru alegeri; populaţia urbană se retrase timid cînd îi văzu năpustindu-se pe bărbaţii nobili, înarmaţi cu bîte şi cu picioare de bănci, cu ochii scăpărători. Gracchus, însoţit de cîţiva adepţi, încercă să scape. Dar, în timpul fugii, el căzu pe panta Capitoliului, iar unul dintre cei furioşi – Publius Satureius şi Lucius Rufus îşi disputară ulterior onoarea de călău – îl omorî printr-o

lovitură de bîtă la tîmplă, în faţa statuilor celor şapte regi, lîngă templul Fidelităţii; odată cu el au fost ucişi alţi 300 de bărbaţi, nici unul cu arme de fier. La lăsarea serii, trupurile au fost aruncate în Tibru; în van se rugă Gaius să i se încredinţeze cadavrul fratelui său pentru a fi înmormîntat. Roma nu mai văzuse o asemenea zi. Vrajba dintre partide, întinsă pe mai bine de un secol în cursul primei crize sociale, nu adusese o catastrofă asemănătoare celei care o inaugura pe cea de-a doua. Chiar dacă şi partea mai bună a aristocraţiei se cutremura, nu se mai putea da înapoi. Nu exista altă posibilitate decît fie să se abandoneze răzbunării mulţimii un număr mare dintre cei mai destoinici colegi de partid, fie să se preia responsabilitatea crimei în colectiv; a fost adoptată ultima. Se dădu o sancţiune oficială opiniei potrivit căreia Gracchus şi-ar fi dorit coroana şi se justifică această ultimă crimă cu exemplul străvechi al lui Ahala (I, p. 209); mai mult, anchetarea, care a urmat, complicilor lui Gracchus a fost încredinţată unei comisii extraordinare, al cărei preşedinte, consulul Publius Popillius, trebuia să facă în aşa fel ca uciderii lui Gracchus să i se confere un fel de pecete legală prin pronunţarea unor sentinţe de condamnare la moarte împotriva unui număr mare de adepţi din rîndul păturilor de jos (622, **132**). Nasica, împotriva căruia se îndrepta în primul rînd răzbunarea mulţimii şi care avu cel puţin curajul să-şi recunoască şi să-şi apere deschis fapta în faţa poporului, a fost trimis sub pretexte onorabile în Asia, fiind învestit în curînd (624, **130**), în timpul absenţei sale, cu pontificatul suprem. Partida moderată nu dezavuă în nici un fel aceste demersuri ale colegilor ei. Gaius Laelius participă la anchetarea partizanilor lui Gracchus; Publius Scaevola, care încercase la început să împiedice crima, o justifică mai tîrziu în senat. Cînd, după reîntoarcerea sa din Spania, Scipio Aemilianus a fost somat să declare în public dacă aprobă sau nu uciderea cumnatului său, răspunse ambiguu că, dacă aspirase la coroană, fusese omorît pe bună dreptate.

Să încercăm să ajungem la o interpretare corectă a acestor evenimente bogate în consecinţe. Instituirea unui colegiu de magistraţi care trebuia să contracareze înrăutăţirea continuă a stării micilor proprietari prin crearea de noi loturi de pămînt din resursele

statului nu era, fireşte, un indiciu al unei economii naţionale sănătoase, dar era foarte utilă în situaţia politică şi socială dată. Mai departe, distribuirea domeniilor nu era în sine o problemă politică; ea putea fi efectuată pînă la ultima brazdă, fără ca pentru aceasta constituţia existentă să fie modificată, fără ca guvernul aristocraţiei să fie zdruncinat în vreun fel. Tot atît de puţin se putea vorbi aici despre o violare a legilor. Statul era în mod incontestabil proprietarul pămîntului ocupat; deţinătorul nu era decît un posesor tolerat şi, de regulă, nici nu avea dreptul de a-şi atribui o posesie *bona fide*, iar în cazul în care, în mod excepţional, ar fi făcut-o, i se opunea faptul că, după dreptul roman, prescripţia nu era valabilă în faţa statului. Distribuirea domeniilor nu însemna o anulare, ci o exercitare a dreptului de proprietate, iar toţi jurisconsulţii erau de acord asupra legalităţii procedurii. Dar deşi distribuirea domeniilor nu ataca, în fapt, constituţia existentă şi nici nu implica o violare a legilor, încercarea de a aplica acum acest drept al statului nu era nicidecum justificată din punct de vedere politic. Justificările invocate în zilele noastre atunci cînd un mare proprietar ridică deodată, în toată plenitudinea lor, pretenţii îndreptăţite, dar pe care nu le-a revendicat timp îndelungat în practică, puteau fi invocate pe bună dreptate, şi împotriva propunerii de lege a lui Gracchus. Aceste domenii ocupate trecuseră incontestabil în proprietatea particulară ereditară, unele de 300 de ani; proprietatea statului asupra pămîntului, care, prin natura sa, îşi pierde mai uşor caracterul de drept privat decît cea a cetăţeanului, dispăruse cu desăvîrşire în cazul acestor terenuri, iar proprietarii actuali ajunseseră în stăpînirea lor fie prin cumpărare, fie prin alte mijloace costisitoare. Juristul putea spune ce voia; oamenii de afaceri interpretau măsura ca fiind o expropriere a marilor proprietari în beneficiul proletariatului agricol; şi, într-adevăr, nici un om de stat nu putea s-o califice altfel. Guvernanţii epocii catoniene au judecat la fel, după cum ne demonstrează tratarea unui caz asemănător petrecut în timpurile lor. Teritoriul cetăţii Capua şi al celor vecine, adăugat domeniului în anul 543 (**211**), a trecut, de fapt, în timpurile agitate care au urmat, în cea mai mare parte în proprietate privată. În ultimii ani ai secolului al VI-lea,

în care din mai multe puncte de vedere, mai ales sub influenţa lui Cato, frîiele guvernării fuseseră strînse cu mai multă severitate, cetăţenii hotărîseră să reia teritoriul campanian şi să-l arendeze în folosul tezaurului public (582, **172**). Această posesiune nu se baza pe o ocupaţie hotărîtă de autorităţi, ci era justificabilă cel mult prin acordul lor tacit, dăinuind în general numai timp de o generaţie; cu toate acestea, deţinătorii nu au putut fi deposedaţi decît în schimbul unei despăgubiri, distribuită de către pretorul urban Publius Lentulus în numele senatului (în jurul anului 589, **165**). Un principiu supus poate în mai mică măsură obiecţiei, dar nu lipsit de neajunsuri, l-au constituit stabilirea calităţii de arendă ereditară şi inalienabilitatea noilor loturi de pămînt. Principiile cele mai liberale referitoare la libertatea comerţului realizaseră grandoarea Romei şi era împotriva spiritului instituţiilor romane ca aceşti noi ţărani să fie obligaţi de către guvern să-şi cultive pămîntul într-un anumit mod şi să fie statornicite în acest scop dreptul de revocaţie şi toate măsurile vexatorii care însoţesc un sistem de restricţii comerciale. Se poate admite că aceste obiecţii la adresa legii agrare semproniene nu erau lipsite de importanţă. Cu toate acestea, ele nu erau decisive. Acea expropriere de fapt a posesorilor de domenii era neîndoielnic un mare neajuns, dar ea constituia totuşi unicul mijloc de a evita, cel puţin pentru o perioadă îndelungată, unul şi mai mare, ba de-a dreptul nimicitor pentru stat: decadenţa stării fermierilor italici. Astfel, se poate înţelege de ce bărbaţii cei mai distinşi şi cei mai patrioţi chiar din partidul conservator, în fruntea cărora se aflau Gaius Laelius şi Scipio Aemilianus, aprobau şi doreau distribuirea domeniilor în sine. Dar dacă scopul lui Tiberius Gracchus a fost considerat bun şi salutar de majoritatea patrioţilor clarvăzători, în schimb, metoda pe care a aplicat-o nu a fost şi nici nu putea fi aprobată de nici unul dintre ei. Roma acelor timpuri era guvernată de către senat. Cel care impunea o măsură administrativă împotriva voinţei majorităţii senatului iniţia o revoluţie. A fost o revoluţie împotriva spiritului constituţiei faptul că Gracchus a adus problema domenială în faţa poporului; a fost, de asemenea, o revoluţie împotriva literei constituţiei faptul că a distrus acel corectiv al

aparatului de stat prin care senatul înlătura, constituţional, intervenţiile împotriva guvernării sale, dreptul de veto al tribunului, nu numai pentru acum, ci pentru toate timpurile, şi că l-a destituit neconstituţional, argumentînd cu o sofistică nedemnă pe colegul său. Nu în aceasta rezidă însă eroarea morală şi politică a conduitei lui Gracchus. Pentru istorie nu există înaltă trădare; cel care cheamă o putere la luptă împotriva alteia este, cu siguranţă, un revoluţionar, dar poate fi, în acelaşi timp, şi un om de stat clarvăzător şi demn de preţuire. Greşeala esenţială a revoluţiei lui Gracchus sălăşluieşte într-o realitate prea des trecută cu vederea: caracterul adunărilor cetăţeneşti de atunci. Legea agrară a lui Spurius Cassius (I, p. 201) şi cea a lui Tiberius Gracchus au avut în esenţă acelaşi conţinut şi aceeaşi finalitate, dar întreprinderile celor doi bărbaţi erau tot atît de diferite pe cît de diferite erau comunităţile de cetăţeni: cea de odinioară, care împărţise prada volscă cu latinii şi hernicii, şi cea de acum, care organiza provinciile Asia şi Africa. Prima fusese o comunitate urbană care putea să se adune şi să acţioneze în comun; a doua era un mare stat în care reunirea membrilor săi în una şi aceeaşi adunare străveche şi lăsarea deciziei la îndemîna acesteia ar fi adus un rezultat pe cît de lamentabil, pe atît de ridicol (I, p. 559). Aici se vede clar greşeala fundamentală a poliţiei antice, care n-a trecut niciodată în întregime de la constituţia cetăţii la cea a statului sau, ceea ce este acelaşi lucru, de la sistemul adunării colective la cel parlamentar. Adunarea suverană a Romei a fost ceea ce ar fi adunarea suverană a Angliei dacă, în locul deputaţilor, toţi alegătorii din Anglia s-ar reuni într-un parlament: o masă inertă, agitată de toate interesele şi pasiunile, în care inteligenţa a dispărut cu desăvîrşire; o masă care nu putea surprinde relaţiile în complexitatea lor şi care nu putea lua o decizie; o masă, înainte de toate, în care, exceptînd cîteva cazuri izolate, acţionau şi votau în numele cetăţenilor un număr de cîteva sute sau cîteva mii de indivizi luaţi la întîmplare de pe străzile capitalei. Cetăţenii erau, de regulă, tot atît de bine reprezentaţi de către exponenţii lor reali în triburi şi în centurii, ca şi de cei 30 de lictori care-i reprezentau de drept în curie; şi, la fel cum aşa-numitul decret al curiei nu era altceva decît o

hotărîre a magistratului care-i aduna pe lictori, tot aşa şi decretul triburilor sau al centuriilor nu era în timpurile acestea altceva decît o hotărîre a magistratului care o propunea, legalizată de cîţiva indivizi devotaţi, convocaţi în acest scop. Dar, în timp ce în aceste adunări, în comiţii, oricît de neglijentă ar fi fost verificarea calităţii votanţilor, apăreau în general numai cetăţeni, în veritabilele adunări populare, în *contiones*, orice individ, egiptean sau evreu, vagabond sau sclav, avea dreptul să participe şi să urle. Ce-i drept, un asemenea miting nu valora nimic din punct de vedere legal; el nu putea să voteze, nici să legifereze. Totuşi, stăpînea străzile, iar opinia străzii devenise o putere la Roma, astfel încît nu era lipsit de importanţă dacă masa aceasta confuză recepţiona cele comunicate în tăcere sau cu urlete, dacă aplauda şi se înveselea sau dacă-l fluiera şi-l hulea pe orator. Puţini erau aceia care îndrăzneau să se răstească la această mulţime, cum a făcut Scipio Aemilianus, care a fost fluierat din cauza vorbelor pe care le folosise la moartea cumnatului său: „Voi de acolo", strigase el, „cărora Italia nu le este mamă, ci mamă vitregă, voi să tăceţi!". Şi, întrucît larma creştea: „Doar nu vă închipuiţi că mă tem să văd descătuşaţi pe cei pe care i-am trimis în lanţuri în tîrgul de sclavi?". Era deja destul de grav dacă maşinăria ruginită a comiţiilor servea în continuare la alegeri şi legiferări. Dar dacă masele acestea, mai întîi comiţiile şi, de fapt, şi *contiones*, puteau interveni în administraţie şi dacă senatul pierdea instrumentul pentru împiedicarea unor asemenea intervenţii, dacă această aşa-numită comunitate de cetăţeni îşi putea atribui pămînturile împreună cu inventarul lor în detrimentul tezaurului public, dacă se deschidea oricărui om, ale cărui relaţii şi influenţă asupra proletariatului îi permiteau să stăpînească străzile pentru cîteva ore, posibilitatea de a conferi proiectelor sale pecetea legală a voinţei populare suverane, Roma nu se afla la începutul, ci la sfîrşitul libertăţii populare, nu la ceasul democraţiei, ci la cel al monarhiei. Din această cauză, Cato şi cei care îi împărtăşiseră convingerile nu aduseseră niciodată asemenea probleme în faţa cetăţenilor, ci le discutaseră doar în senat (I, p. 570). Din această cauză, contemporanii lui Gracchus, membrii cercului Scipionilor, au văzut în Legea agrară Flaminia din anul 522

(**232**) primul pas pe această cale fatală, începutul decăderii măreţiei romane. Din această cauză l-au abandonat ei pe autorul distribuirii domeniale şi au văzut în sfîrşitul său înfricoşător un mijloc de a opri asemenea tentative viitoare, menţinînd totuşi şi folosind împărţirea domeniilor impusă de el. Starea de lucruri ajunsese atît de tristă la Roma, încît patrioţi onorabili erau condamnaţi la oribila ipocrizie de a-l abandona pe criminal, folosindu-se însă de crima lui. De aceea, adversarii lui Gracchus nu greşiseră, într-un anumit sens, cînd îl acuzaseră că ar aspira la coroană. Faptul că această idee i-a fost, probabil, cu totul străină constituie pentru el mai degrabă un nou cap de acuzare decît o justificare. Guvernarea aristocratică devenise atît de coruptă, încît dacă un cetăţean ar fi putut să înlăture senatul şi să-i ia locul, acest lucru mai degrabă ar fi folosit comunităţii decît i-ar fi dăunat. Tiberius Gracchus însă nu era un astfel de bărbat temerar, ci doar un om destul de abil, foarte bine intenţionat, un patriot conservator care nu ştia prea bine ce făcea, care implora gloata fiind convins că vorbeşte poporului şi care tindea spre coroană, fără să-şi dea seama, pînă cînd înlănţuirea inexorabilă a evenimentelor îl antrenase pe calea demagogiei şi tiraniei. De aici, „comisia familială", intervenţiile în tezaurul public, „reformele" ulterioare dictate de dificultate şi de exasperare, garda personală adunată de pe stradă şi luptele de pe străzi, care l-au revelat pe uzurpator în propriii ochi şi în ochii tuturor pînă cînd, în fine, duhurile dezlănţuite ale revoluţiei îl înşfăcară şi-l devorară pe incapabilul conspirator. Infamul măcel prin care sfîrşi s-a condamnat de la sine, aşa cum condamnă şi banda de aristocraţi care-l declanşase, însă gloria de martir cu care a fost aureolat Tiberius Gracchus a fost atribuită, ca de obicei, celui care n-o meritase. Cei mai buni dintre contemporanii săi au judecat altfel. Cînd catastrofa i-a anunţată lui Scipio Aemilianus, acesta rosti cuvintele lui Homer:

> Aşa să piară oricine săvîrşeşte fapte asemănătoare!

Iar cînd fratele mai tînăr al lui Tiberius se îndreptă pe aceeaşi cale, propria mamă îi scria: „Oare nu se va sfîrşi nebunia din casa

noastră? Oare unde este limita? Oare nu trebuie să ne ruşinăm destul că am semănat confuzia şi discordia în stat?”. Aşa vorbeşte nu o mamă neliniştită, ci fiica învingătorului cartaginezilor, care putea înţelege o nenorocire mai mare decît moartea propriilor copii.

1. 1 iugerum = 2.523,34 m^2 (n.tr.).

Capitolul III

Revoluţia şi Gaius Gracchus

Tiberius Gracchus era mort, însă cele două opere ale sale – împărţirea pământurilor şi revoluţia – supravieţuiseră iniţiatorului. Într-adevăr, în faţa proletariatului agricol degenerat, senatul putea să rişte o crimă, dar nu putea să profite de aceasta pentru anularea legii agrare semproniene; prin izbucnirea dementă a furiei partidelor, legea propriu-zisă fusese mai curînd întărită decît zdruncinată. Partidul reformist al aristocraţiei, care favoriza deschis distribuirea domeniilor, avîndu-i în frunte pe Quintus Metellus, cenzor tocmai în această perioadă (623, **131**), şi pe Publius Scaevola, în alianţă cu partidul lui Scipio Aemilianus, care cel puţin nu era potrivnic ideii de reformă, cîştigară supremaţia chiar şi în senat, iar un decret al acestuia îi însărcina formal pe magistraţii cărora le fusese încredinţată conducerea distribuirii să-şi înceapă munca. Conform Legii Sempronia, ei urmau să fie desemnaţi anual de către comunitate şi este probabil ca această dispoziţie să fi fost pusă în practică; dar, prin natura sarcinii lor, era firesc ca alegerea să cadă întotdeauna asupra aceloraşi oameni şi ca noi alegeri propriu-zise să se desfăşoare numai atunci cînd un loc devenea vacant din cauza decesului unuia dintre ei. Astfel, locul lui Tiberius Gracchus a fost ocupat de către Publius Crassus Mucianus, socrul fratelui său Gaius; cînd acesta căzu în luptă în anul 624 (**130**) (p. 39) şi după ce muri şi Appius Claudius, distribuirea a fost condusă de către Marcus Fulvius Flaccus şi Gaius Papirius Carbo, doi dintre conducătorii cei mai activi ai partidului mişcării, cărora li s-a alăturat şi tînărul Gracchus. Numele acestor bărbaţi garantează deja că problema confiscării şi distribuirii pământului domenial ocupat era urmărită cu zel şi cu hotărîre; şi, într-adevăr, nu lipsesc mărturiile în acest sens. Consulul din anul 622 (**132**), Publius Popillius, acelaşi care condusese

tribunalele sîngeroase împotriva adepţilor lui Tiberius Gracchus, se proclamă pe un monument public drept „primul care i-a alungat pe păstori de pe domenii şi i-a înlocuit cu ţărani” ; în general, este atestat faptul că distribuirea s-a extins asupra întregii Italii, iar numărul loturilor de pămînt ale fermierilor din comunităţile existente s-a înmulţit, întrucît intenţia legii agrare semproniene nu rezida în fondarea de noi comunităţi, ci în îmbunătăţirea stării fermierilor prin întărirea comunităţilor existente. Sfera de cuprindere şi efectele profunde ale acestor distribuiri sînt confirmate de multiplele modificări în tehnica de măsurare a pămîntului, care se datorează legii lui Gracchus; astfel, de exemplu, aşezarea unor pietre de hotar pentru evitarea unor erori viitoare pare să fi fost introdusă în mod serios pentru prima dată de către comisiile instituite pentru limitarea posesiunilor şi distribuirea pămînturilor. Dovada cea mai elocventă o oferă însă cifrele listelor de cetăţeni. Censul publicat în anul 623 (**131**) şi care trebuie să fi avut loc de fapt la începutul anului 622 (**132**) consemna nu mai mult de 319.000 de cetăţeni în stare să poarte armele, în timp ce şase ani mai tîrziu (629, **125**), în locul descreşterii de pînă atunci (p. 59), numărul lor se ridica la 395.000, deci cu 76.000 mai mult – neîndoielnic, o consecinţă a activităţii comisiei de distribuire în beneficiul corpului de cetăţeni romani. Putem pune la îndoială faptul că această activitate ar fi mărit în aceeaşi proporţie numărul loturilor ţărăneşti în rîndul comunităţilor italice; oricum, rezultatele obţinute au constituit o mare şi salutară binefacere. Ce-i drept, rezultatele acestea nu au fost dobîndite fără o serie de încălcări ale unor interese respectabile şi ale unor drepturi existente. Comisia de distribuire, compusă din oamenii de partid cei mai decişi şi care îşi judecă singură propria cauză, proceda în activitatea ei fără menajamente şi destul de dezorganizat; anunţuri publice îndemnau pe oricine să furnizeze, dacă ar fi putut, dovezi asupra extinderii pămîntului domenial; se recurse inexorabil la vechile cărţi funciare şi nu numai că ocupaţiile vechi şi noi au fost revocate fără deosebire, dar deseori era confiscată însăşi proprietatea personală, asupra căreia deţinătorul nu-şi putea justifica drepturile. Oricît de violente şi oricît de îndreptăţite ar fi fost

plîngerile în majoritatea lor, senatul nu interveni împotriva distribuitorilor; era evident că o asemenea acţiune lipsită de scrupule era inevitabilă dacă problema domenială urma să fie rezolvată. Dar şi această toleranţă îşi avea limitele ei. Pămîntul domenial italic nu se găsea în întregime în mîinile cetăţenilor romani; părţi considerabile din acesta fuseseră atribuite cu drept de folosinţă exclusivă, prin decrete ale poporului sau ale senatului, unor comunităţi aliate, alte suprafeţe fiind ocupate, cu sau fără permisiune, de către cetăţeni latini. Magistraţii însărcinaţi cu distribuirea atacară pînă la urmă şi aceste posesiuni. Era permisă, fără îndoială, din punctul de vedere al dreptului formal, confiscarea pămînturilor ocupate pur şi simplu de către necetăţeni, ca şi a acelora acordate prin decretele senatului, ba chiar şi a pămînturilor domeniale acordate comunităţilor italice prin tratate de stat, întrucît statul nu renunţa astfel în nici un fel la proprietatea sa, ci doar le distribuise, ca şi particularilor, cu condiţia revocării. Însă plîngerile acestor comunităţi aliate sau supuse care acuzau Roma că nu ar respecta tratatele încheiate cu ele nu puteau fi ignorate la fel de uşor ca acelea ale cetăţenilor romani lezaţi de oficiul de distribuire. Din punct de vedere legal, şi unele, şi celelalte erau poate la fel de neîntemeiate; dar dacă într-un caz era vorba de interese particulare ale unor membri ai statului, în problema posesiunilor latine, dimpotrivă, se punea întrebarea dacă era corect, din punct de vedere politic, să fie lezate, printr-un nou atac împotriva intereselor lor materiale, comunităţile latine, îndepărtate deja în suficientă măsură de Roma din cauza numeroaselor prejudicii legale şi practice (I, p. 552). Decizia se afla în mîinile partidului moderat; el fusese acela care, în urma catastrofei lui Gracchus, apărase, împreună cu adepţii acestuia, reforma împotriva oligarhiei, şi numai el, de acord cu oligarhia, putea să pună acum o barieră în faţa reformei. Latinii se adresară personal celui mai ilustru bărbat al acestui partid, Scipio Aemilianus, cu rugămintea de a le proteja drepturile; el acceptă şi, în principal datorită influenţei sale, un decret al poporului din anul 625 (**129**) suspendă jurisdicţia comisiei de distribuire, decizia asupra problemei de a decide ce anume este sau nu posesiune domenială sau particulară fiind atribuită consulilor,

ea revenindu-le, de altfel, din punct de vedere constituţional, dacă nu interveneau legi extraordinare. Nu era nimic altceva decît repropunerea într-o formă mai blîndă a viitoarelor distribuţii domeniale. Consulul Tuditanus, care nu era deloc un partizan al ideilor gracchice şi nici dispus să se ocupe de problema dificilă a domeniilor, folosi prilejul şi plecă la armata ilirică, lăsînd chestiunea ce-i fusese încredinţată în suspensie. Ce-i drept, comisia de distribuire continuă să existe, dar, întrucît reglementarea juridică a pămînturilor domeniale era oprită, ea trebuia să rămînă inactivă. Partidul reformei era extrem de îndîrjit. Chiar bărbaţi precum Publius Mucius şi Quintus Metellus dezaprobară intervenţia lui Scipio. Alte cercuri nu se mulţumiră numai cu înfierarea. Scipio anunţase pentru una dintre zilele următoare un discurs referitor la situaţia latinilor, dar în dimineaţa acelei zile fu găsit mort în patul său. Nu încape îndoială că bărbatul de 56 de ani, aflat în deplinătatea sănătăţii şi vigorii sale, care cu o zi înainte vorbise în public şi care se retrăsese seara mai devreme în camera sa de culcare spre a-şi pregăti discursul pentru ziua următoare, a căzut victimă unui asasinat politic; el însuşi făcuse cu puţin timp înainte, în public, aluzie la nişte comploturi îndreptate împotriva lui. Ce mînă mişelească l-a suprimat pe primul om de stat şi primul general al epocii sale în timpul odihnei nocturne nu s-a aflat niciodată, iar istoria nu trebuie nici să repete zvonurile transmise din bîrfa contemporanilor, nici să întreprindă tentativa copilărească de a stabili adevărul analizînd asemenea fapte. Este însă evident că instigatorul acestei crime trebuie să fi aparţinut partidului Gracchilor; asasinarea lui Scipio era răspunsul democraţiei la masacrul aristocratic de la templul Fidelităţii. Tribunalele nu intervenira. Partidul popular, temîndu-se, pe drept, că şefii lui, Gaius Gracchus, Flaccus, Carbo, vinovaţi sau nu, ar putea fi implicaţi în proces, se opunea cu toată forţa unei anchete, iar aristocraţia, care pierdea în Scipio un adversar, dar şi un aliat, nu făcu nimic pentru a-l descoperi pe vinovat. Mulţimea şi bărbaţii moderaţi erau cuprinşi de oroare, mai ales Quintus Metellus, care dezaprobase intervenţia lui Scipio împotriva reformei, dar care îşi întoarse faţa cu groază de la

asemenea aliaţi şi porunci celor patru fii ai săi să poarte trupul marelui adversar la rug. Funeraliile au fost urgentate; ultimul descendent al familiei învingătorului de la Zama a fost purtat cu capul acoperit, fără ca înainte vreunul să fi avut voie să vadă faţa decedatului; flăcările rugului mistuiră rămăşiţele pământeşti ale ilustrului erou şi, odată cu acestea, urmele crimei. Istoria Romei cunoaşte mulţi bărbaţi superiori ca spirit lui Scipio Aemilianus, dar nici unul care să-l egaleze în puritate morală, în absenţa totală a egoismului politic, în neţărmurita sa iubire de patrie; şi poate nici unul căruia soarta să-i fi rezervat un rol mai tragic. Mînat de cele mai bune intenţii şi dotat cu calităţi excepţionale, Scipio fusese condamnat să asiste la ruinarea patriei şi să reprime în sine orice tentativă serioasă de a o salva, convins fiind că altfel ar agrava răul; el fusese condamnat să sancţioneze fărădelegi, ca aceea comisă de Nasica, şi să apere în acelaşi timp opera victimei împotriva asasinilor săi. Cu toate acestea, ar fi putut afirma că nu trăise în van. El a fost, cel puţin în aceeaşi măsură ca şi iniţiatorul Legii Sempronia, cel căruia corpul cetăţenilor romani îi datora o creştere cu aproximativ 80.000 a numărului de loturi ţărăneşti; tot el a fost acela care a pus capăt acestei împărţiri a domeniilor, după ce îşi epuizase puterea de a face bine. Ce-i drept, oamenii bine intenţionaţi se întrebau dacă a sosit timpul să se sisteze aplicarea ei; dar faptul că nici Gaius Gracchus nu a revenit în mod serios asupra posesiunilor care, conform legii fratelui său, trebuiau să fie împărţite, dar care rămăseseră neîmpărţite, dovedeşte că Scipio alesese, în esenţă, momentul potrivit. Amîndouă măsurile fuseseră impuse împotriva voinţei partidelor, prima împotriva aristocraţiei, a doua împotriva prietenilor reformei; autorul celei din urmă plăti cu viaţa. Soarta îi dăruise multe bătălii în care să lupte pentru patrie, iar apoi să se întoarcă nevătămat la Roma, pentru a pieri aici de mîna unui asasin; dar, în obscuritatea camerei sale, muri pentru Roma aşa cum ar fi murit şi dacă ar fi căzut în faţa zidurilor Cartaginei.

Distribuirea pămînturilor luase sfîrşit, revoluţia începea. Partidul revoluţionar, care găsise în magistratura de distribuire un fel de prezidiu constituţional, se hărţuise încă din timpul vieţii lui Scipio cu

guvernul existent; îndeosebi Carbo, unul dintre talentele oratorice cele mai remarcabile ale acestei epoci, a creat senatului destule neplăceri ca tribun al poporului pentru anul 623 (**131**). El a impus votul secret în adunările de cetăţeni într-o măsură nemaiîntîlnită pînă atunci (p. 52) şi a înaintat chiar propunerea, semnificativă, de a li se permite tribunilor poporului să candideze din nou pentru aceeaşi magistratură în anul imediat următor, altfel spus să se înlăture, din punct de vedere legal, obstacolul în faţa căruia sucombase Tiberius Gracchus. Planul fusese zădărnicit atunci din cauza opoziţiei lui Scipio; cîţiva ani mai tîrziu, probabil după moartea acestuia, legea a fost votată. Ţelul principal al partidului era însă reactivarea magistraturii de distribuire, a cărei activitate era de fapt suspendată; în rîndul conducătorilor se discuta în mod serios planul de a suprima opoziţia din partea aliaţilor, acordîndu-li-se dreptul de cetăţenie, iar agitaţia luă în principal această direcţie. Pentru combaterea ei, senatul ceru în anul 628 (**126**), prin tribunul poporului Marcus Iunius Pennus, îndepărtarea tuturor necetăţenilor din capitală, iar propunerea a fost acceptată, în ciuda opoziţiei democraţilor, mai ales a lui Gaius Gracchus, şi a frămîntărilor declanşate în comunităţile italice de această măsură odioasă. Marcus Fulvius Flaccus răspunse în anul următor (629, **125**) cu propunerea ca oricărui aliat să-i fie acordată posibilitatea de a cere dreptul de cetăţenie romană, comiţiile urmînd să hotărască în privinţa acestei solicitări, dar el era aproape lipsit de orice sprijin. Între timp, Carbo schimbase partidul şi era acum un aristocrat zelos; Gaius Gracchus lipsea, fiind cvestor în Sardinia; proiectul eşuă nu numai din cauza rezistenţei senatului, dar şi a cetăţenilor, care nu puteau fi de acord ca privilegiile lor să fie extinse asupra unor cercuri mai largi. Flaccus părăsi Roma pentru a prelua comanda supremă împotriva celţilor; pregătind şi prin cuceririle sale transalpine marile planuri ale democraţiei, scăpă în acelaşi timp de ingrata sarcină de a trebui să lupte împotriva aliaţilor instigaţi de el însuşi. Fregellae, situat la graniţa dintre Latium şi Campania, lîngă principala trecere peste Liris, în mijlocul unui larg şi fertil teritoriu, pe atunci, poate, al doilea oraş din Italia şi obişnuitul purtător de cuvînt al tuturor coloniilor latine în tratativele cu Roma,

începu războiul împotriva Romei în urma respingerii propunerii înaintate de către Flaccus; după 150 de ani, acesta a fost primul caz de insurecţie a Italiei, nedeterminată de puteri străine, împotriva hegemoniei romane. Dar, de data aceasta, romanii reuşiră să înăbuşe focul răzvrătirii înainte ca acesta să cuprindă şi alte comunităţi aliate. Însă nu datorită supremaţiei armelor romane, ci din cauza trădării unui fregelan, Quintus Numitorius Pullus, în urma căreia pretorul Lucius Opimius a pus rapid stăpînire pe oraşul revoltat, ale cărui ziduri au fost dărîmate şi care şi-a pierdut dreptul municipal, ajungînd, precum Capua, un sat. Colonia Fabrateria a fost întemeiată pe o parte din teritoriul său în anul 630 (**124**), cealaltă parte şi oraşul propriu-zis fiind împărţite între comunităţile înconjurătoare. Rapida şi teribila pedeapsă îi înspăimîntă pe aliaţi şi nesfîrşite procese de înaltă trădare îi urmăriră nu numai pe fregelani, ci şi pe conducătorii partidului popular din Roma, care, se înţelege de la sine, au fost consideraţi drept complici în această insurecţie. Între timp, Gaius Gracchus reapăru la Roma. Aristocraţia încercase mai întîi să-l reţină pe temutul bărbat în Sardinia, neglijînd obişnuita schimbare din funcţie, iar cînd acesta reveni totuşi, îl convocă în faţa instanţei acuzîndu-l că ar fi unul dintre iniţiatorii revoltei fregelane (629-630, **125**-**124**). Cetăţenii îl achitară însă, iar el acceptă provocarea şi candidă pentru tribunatul poporului; într-o adunare electivă deosebit de numeroasă, a fost numit tribun al poporului pentru anul 631 (**123**). Războiul era aşadar declarat. Partidul democrat, întotdeauna sărac în conducători capabili, rămăsese timp de nouă ani fără căpetenie; acum armistiţiul se sfîrşise, iar în fruntea partidului se afla un bărbat care, mai onest decît Carbo şi mai talentat decît Flaccus, era destinat în toate privinţele să comande.

Gaius Gracchus (601-633, **153**-**121**) era foarte diferit de fratele său mai vîrstnic cu nouă ani. Ca şi acesta, nu era înclinat către plăceri şi destrăbălări, era un bărbat foarte instruit şi un soldat viteaz; el se distinsese în luptă mai întîi în faţa Numantiei sub comanda cumnatului său şi mai tîrziu în Sardinia. Însă, prin talent, caracter şi îndeosebi prin pasiune, era net superior lui Tiberius. Limpezimea şi siguranţa de care tînărul bărbat a dat dovadă în

vîltoarea problemelor multiple pe care le antrena punerea în practică a numeroaselor sale legi relevă veritabilul său talent de om de stat, aşa cum devotamentul neţărmurit, care l-a însoţit pînă la moarte, al prietenilor săi mai apropiaţi dovedeşte caracterul seducător al acestui spirit nobil. Şcoala suferinţei, rezerva sa forţată din ultimii nouă ani potenţaseră energia voinţei şi acţiunilor sale. Îndîrjirea, ascunsă în adîncul sufletului, izbucni cu şi mai nestăvilită ardoare împotriva partidului care zdruncinase patria şi care-i ucisese fratele. Datorită acestei teribile pasiuni a firii sale, deveni cel mai bun orator pe care Roma l-a avut vreodată şi, dacă ea nu l-ar fi stăpînit, probabil că l-am fi putut aşeza în rîndul celor mai buni oameni de stat ai tuturor timpurilor. Printre puţinele fragmente din discursurile sale care ne-au fost transmise, cîteva, în ciuda lacunelor, emană o forţă impresionantă şi e lesne de înţeles că acela care le auzea sau numai le citea trebuie să fi fost copleşit de torentul tumultuos al cuvintelor lui. Totuşi, oricît de bine stăpînea arta oratorică, mînia îl domina în aşa măsură încît deseori rostirea strălucitorului orator devenea tulbure şi neinteligibilă. Viaţa sa politică este imaginea fidelă a conduitei şi a suferinţelor sale. În firea lui Gaius nu se găseşte vîna de bunătate, puţin sentimentală, dar şi puţin neprevăzătoare şi confuză, dornică să modifice atitudinea unui adversar prin rugăminţi şi prin lacrimi, pe care o avusese fratele său. El păşise cu toată hotărîrea pe calea revoluţiei şi voia să se răzbune. „Nici mie” – îi scria mama sa – „nu mi se pare nimic mai frumos şi mai măreţ decît pedepsirea unui duşman, cînd o pot face fără ruinarea patriei mele. Însă dacă acest lucru este imposibil, e de o mie de ori mai bine ca duşmanii noştri să existe şi să rămînă ceea ce sînt decît să piară patria”. Cornelia îşi cunoştea fiul; credinţa lui era exact contrariul. El dorea să se răzbune pe mizerabilul guvern, să se răzbune cu orice preţ, chiar dacă aceasta ar fi însemnat propria pieire, ba chiar şi cea a comunităţii. Presimţirea că destinul îi va rezerva acelaşi sfîrşit ca şi fratelui său îl îndemna să se grăbească, asemenea celui care, rănit de moarte, se aruncă asupra inamicului. Mama nutrea sentimentele cele mai nobile, dar fiul, această natură profund iritată, animată de pasiuni cu adevărat italieneşti, a fost mai degrabă deplîns decît

acuzat de către posteritate; şi pe drept cuvînt.

Tiberius Gracchus nu se prezentase în faţa cetăţenilor decît cu o singură reformă administrativă. Ceea ce aducea Gaius, printr-o serie de propuneri diverse, era o constituţie cu desăvîrşire nouă, a cărei piatră de temelie fusese aşezată prin inovaţia impusă mai demult, prin care un tribun al poporului era îndreptăţit să-şi solicite realegerea. Dacă prin acest demers se asigurase pentru conducătorul poporului o poziţie durabilă şi protectoare, acum trebuia să i se ofere şi puterea materială, altfel spus, mulţimea capitalei trebuia să fie strîns legată de conducător prin interesele ei – întrucît se dovedise pe deplin că nu se poate conta pe populaţia rurală, care nu venea la oraş decît din cînd în cînd. Acestui scop i-a servit mai întîi introducerea distribuirii de grîne în capitală. De multe ori, chiar şi înainte, grîul adăugat veniturilor statului din dijma provinciilor fusese cedat cetăţenilor la preţuri derizorii (I, p. 579). Gracchus impuse decretul conform căruia fiecare cetăţean care se prezenta personal în capitală primea lunar o anumită cantitate de grîu – după toate aparenţele, cinci *modii* (5/6 dintr-o baniţă prusacă)1 – din magaziile publice, *modius*-ul la preţul de 6,3 aşi (2,5 groşi), adică nici la jumătatea unui preţ mediu ponderat (I, p. 579). În acest scop, magaziile publice de grîu au fost lărgite prin construirea noilor depozite semproniene. Această distribuire, care-i excludea, în consecinţă, pe cetăţenii care trăiau în afara capitalei şi care trebuia să atragă necondiţionat întreaga masă a proletariatului cetăţenesc spre Roma, urma să aducă proletariatul oraşului, aflat pînă atunci în principal sub dependenţa aristocraţiei, în clientela conducătorilor partidului mişcării, oferind astfel noului stăpîn al statului o gardă personală şi, concomitent, o majoritate constantă în comiţii. Pentru asigurarea unei securităţi sporite în cadrul acestora din urmă, ordinea de votare încă existentă în comiţiile centuriate, conform căreia cele cinci clase proprietare din fiecare trib îşi dădeau voturile pe rînd (I, p. 566), a fost suprimată; toate centuriile urmau să voteze pe rînd, dar într-o ordine stabilită de fiecare dată prin tragere la sorţi. Deşi aceste reglementări aveau ca ţel principal asigurarea dominaţiei absolute a noului conducător de stat asupra capitalei şi,

implicit, asupra statului, asigurarea controlului complet asupra comiţiilor şi crearea posibilităţii de a teroriza senatul şi magistraţii în caz de nevoie, legiuitorul s-a ocupat totuşi cu hotărîre şi seriozitate şi de remedierea maladiilor sociale. Ce-i drept, într-un anumit sens, problema domeniilor italice a fost abandonată. Legea agrară a lui Tiberius şi chiar comisia de distribuire continuau să existe din punct de vedere legal; legea agrară impusă de către Gaius nu a putut introduce nimic altceva decît reinstituirea jurisdicţiei sustrase magistraţilor distribuitori. Că prin aceasta a fost salvat numai principiul şi că distribuirea pămînturilor, chiar reluată, n-a putut fi prea cuprinzătoare o demonstrează lista cetăţenilor, care oferă acelaşi număr de oameni atît pentru anul 629 (**125**), cît şi pentru anul 639 (**115**). Fără îndoială, Gaius nu a perseverat în această direcţie, întrucît pămîntul domenial destinat de fratele său împărţirii fusese distribuit, în general, în totalitate, iar problema domeniilor deţinute de către latini nu putea fi reluată decît în legătură cu chestiunea, atît de dificilă, a extinderii dreptului de cetăţenie. În schimb, a mers mai departe decît legea agrară a lui Tiberius propunînd fondarea de colonii în Italia, mai ales la Tarentum, dar înainte de toate la Capua, altfel spus, incluzînd în teritoriile de distribuit şi pămîntul domenial pe care comunitatea îl dăduse în arendă, pînă atunci exclus de la împărţire; şi aceasta nu conform procedurii care excludea posibilitatea de a întemeia noi comunităţi (p. 71), ci conform sistemului de colonizare. Aceste colonii urmau să contribuie, neîndoielnic, în egală măsură, la apărarea revoluţiei căreia îşi datorau existenţa. Mai importantă şi mai bogată în consecinţe a fost mişcarea prin care Gaius Gracchus a încercat să amelioreze situaţia proletariatului italic din ţinuturile de dincolo de mare ale statului; astfel, a trimis 6.000 de colonişti, aleşi, poate, nu numai din rîndul cetăţenilor romani, ci şi dintre aliaţii italici, în locul unde se înălţase Cartagina şi a acordat noului oraş Iunonia dreptul unei colonii de cetăţeni. Fondarea era importantă, însă şi mai importantă era zămislirea principiului emigrării transmarine, prin care proletariatului agricol i se deschidea o ieşire permanentă, ceea ce însemna mai mult decît un ajutor provizoriu; fireşte că prin

aceasta se renunţase şi la acel principiu al dreptului constituţional, în vigoare pînă atunci, conform căruia Italia era privită exclusiv ca ţară guvernantă, iar ţinutul provincial ca exclusiv guvernat.

Acestor măsuri, care se află în directă legătură cu marea problemă a proletariatului, li s-au adăugat o serie de decrete semnificative pentru tendinţa generală de introducere a unor principii mai moderate şi mai adecvate spiritului epocii decît severitatea arhaică a constituţiei în vigoare. Acestui obiectiv i se subordonează modificările în sistemul militar. În privinţa duratei serviciului militar nu exista, conform vechiului drept, altă limită decît aceea potrivit căreia nici un cetăţean nu putea fi obligat la serviciul militar înainte de 16 ani şi după 45 de ani. Cînd, în urma ocupării Spaniei, serviciul militar începu să devină permanent (I, p. 471), se pare că se stabili prin lege pentru prima dată ca acela care a fost în campanie timp de şase ani consecutiv să poată fi eliberat, cu toate că aceasta încă nu-l scutea de o eventuală reîncorporare; mai tîrziu, poate spre începutul acestui secol, se instituise principiul ca serviciul de 20 de ani în pedestrime sau de 10 ani în cavalerie să anuleze posibilitatea unei viitoare reîncorporări. Gracchus reînnoi dispoziţia, încălcată probabil deseori, ca nici un cetăţean să nu fie recrutat înainte de a împlini 17 ani şi micşoră, se pare, şi numărul de campanii necesare pentru eliberarea definitivă din serviciul militar; în plus, hainele soldaţilor, al căror cost fusese scăzut pînă atunci din soldă, erau furnizate de acum în mod gratuit de către stat. Aceluiaşi obiectiv i se subordonează şi tendinţa, frecvent manifestată în legislaţia Gracchilor, nu de a aboli, ci de a limita şi mai mult pedeapsa cu moartea, tendinţă care se manifestă de altfel şi în jurisdicţia militară. Cu excepţia legii marţiale, magistratul pierduse dreptul de a aplica cetăţeanului pedeapsa capitală fără consultarea comunităţii (I, p. 180) încă de la începuturile republicii. Dacă acest drept de apel al cetăţeanului s-a aplicat, curînd după epoca Gracchilor, şi în tabără şi dacă dreptul generalului de a institui pedeapsa cu moartea pare să fi fost restrîns la aliaţi şi supuşi, sursa acestor fenomene trebuie căutată în legea lui Gaius Gracchus *de provocatione*. Dar şi dreptul comunităţii de instituire sau, mai

degrabă, de confirmare a pedepsei cu moartea a fost îngrădit – indirect, dar eficient –, prin faptul că Gracchus sustrase jurisdicţiei cetăţenilor delictele comune care determinau cel mai adesea sentinţele capitale, precum otrăvirea şi omorul în general, încredinţîndu-le unor comisii judiciare permanente. Acestea nu puteau fi desfiinţate prin intervenţia unui tribun, precum tribunalele populare, şi nu permiteau apelul la comunitate; mai mult, sentinţele lor, ca şi cele ale arhaicilor juraţi civili nu puteau fi atacate de către comunitate. În cazul tribunalelor cetăţenilor, mai ales în procesele cu adevărat politice, exista de fapt de mult regula ca acuzatul să fie judecat în libertate; prin renunţarea la dreptul său de cetăţenie, el putea să se sustragă pedepsei şi să-şi salveze viaţa şi libertatea, precum şi averea, aceasta din urmă, bineînţeles, numai atunci cînd nu se ridicau pretenţii civile. Însă, arestarea preventivă şi executarea integrală a sentinţei rămîneau, în acest caz, posibile, cel puţin din punct de vedere legal, fiind aplicate uneori chiar şi împotriva nobililor; de exemplu, Lucius Hostilius Tubulus, pretor în anul 612 (**142**), condamnat la moarte din cauza unei crime grave, nu a putut obţine dreptul de exil şi a fost arestat şi executat. Dimpotrivă, comisiile judiciare, născute din procesul civil, nu puteau să lezeze legal libertatea şi viaţa cetăţeanului, putînd să pronunţe împotriva lui numai sentinţa exilului – aceasta, care era înainte o comutaţie a pedepsei aplicate inculpatului, deveni o sancţiune formală. Acest exil involuntar, ca şi cel voluntar, îi lăsa exilatului averea, în măsura în care nu se risipise pentru satisfacerea reclamaţiilor de despăgubire şi a amenzilor. În sfîrşit, în ceea ce priveşte sistemul datoriilor, Gaius Gracchus n-a adus, ce-i drept, nici o modificare; martori foarte respectabili afirmă însă că ar fi dat debitorilor speranţe legate de diminuarea sau anularea datoriilor; în cazul în care acest lucru corespunde realităţii, trebuie inclus tot în rîndul reformelor populare cu un caracter radical.

În timp ce Gracchus se baza pe mulţime, care în parte aştepta, în parte obţinuse o ameliorare materială a situaţiei sale, el dovedea aceeaşi rîvnă faţă de ruinarea aristocraţiei. Înţelegînd foarte bine cît de şubredă este orice putere a conducătorului de stat bazată numai

pe proletariat, el încercă înainte de toate să producă o divizare a aristocraţiei şi să atragă o parte a acesteia în sfera sa de interese. Elementele unei asemenea divizări existau. Aristocraţia bogaţilor, care se ridicase ca un singur om împotriva lui Tiberius Gracchus, se compunea, de fapt, din două mase esenţial diferite, care pot fi asemuite într-o oarecare măsură cu aristocraţia lorzilor şi cu *gentry*-ul din Anglia. Una cuprindea cercul într-adevăr compact al familiilor senatoriale guvernante, care se ţineau departe de speculaţia directă şi îşi plasau capitalurile imense fie în proprietăţi funciare, fie în mari asociaţii – unde figurau ca membri fără activitate. Nucleul celei de-a doua clase era format din speculanţi, care, ca directori ai acestor asociaţii sau pe cont propriu, se ocupau de tranzacţiile comerciale şi monetare în toate ţinuturile aflate sub hegemonia romană. Mai sus, am arătat (I, p. 585) cum această clasă, mai ales în cursul secolului al VI-lea, s-a alăturat treptat aristocraţiei senatoriale şi cum excluderea legală a senatorilor de la afacerile comerciale prin Legea Claudia impusă de către predecesorul Gracchilor, Gaius Flaminius, a trasat o linie de demarcaţie între senatori şi oamenii de comerţ şi de finanţe. În epoca despre care vorbim, aristocraţia comercială începea să exercite, sub denumirea de „ordin ecvestru", o influenţă hotărîtoare şi în afacerile politice. Această denumire, care fusese dată iniţial numai cavaleriei cetăţeneşti, se transferase treptat, cel puţin în limbajul curent, asupra tuturora celor care, ca posesori ai unei averi de cel puţin 400.000 de sesterţi, erau în general obligaţi la serviciul în cavalerie şi includea, în consecinţă, întreaga societate romană nobilă, senatorială sau nesenatorială. Însă după ce, cu puţin timp înainte de Gaius Gracchus, legea stabilise incompatibilitatea demnităţii senatoriale cu serviciul în cavalerie (pp. 51-52), senatorii fiind aşadar excluşi din corpul acesta, ordinul cavaleresc, luat în ansamblu, putea fi privit în opoziţie cu senatul, ca reprezentant al aristocraţiei speculanţilor. Cu toate acestea, membrii familiilor senatoriale care nu făceau parte din senat, altfel spus, tinerii acestor familii, nu încetau să servească în cavalerie şi să-şi spună cavaleri ; mai mult, cavaleria civică propriu-zisă, mai exact cele 18 centurii ecvestre, continua să se recruteze în principal din tînăra aristocraţie

senatorială, datorită alcătuirii acestor centurii de către cenzori (I, p. 545). Acest ordin al cavalerilor – de fapt, al negustorilor avuţi – se ciocnea deseori destul de violent cu senatul guvernant. Între aristocraţia nobilă şi bărbaţii care-şi dobîndiseră rangul prin intermediul banilor persista o antipatie firească. Seniorii guvernanţi, mai ales cei mai distinşi dintre ei, se ţineau departe de speculaţii, aşa cum bărbaţii devotaţi intereselor materiale erau indiferenţi faţă de problemele politice şi conflictele de coterie. Aceste două stări intraseră deja în coliziune, mai ales în provincii, întrucît, deşi în general provincialii erau mai îndreptăţiţi decît capitaliştii romani să se plîngă de lipsa de imparţialitate a magistraţilor romani, membrii senatului nu acceptau atît de uşor să sprijine cu orice preţ cupiditatea şi nedreptăţile finanţiştilor, aşa cum o cereau aceştia, pe socoteala supuşilor. În ciuda solidarităţii împotriva unui duşman comun, cum fusese Tiberius Gracchus, între aristocraţia sîngelui şi cea a banului se căsca o prăpastie adîncă, iar Gaius, mai abil decît fratele său, o lărgi în continuare pînă cînd alianţa fu sfărîmată şi negustorimea se declară de partea lui. Nu este sigur, dar nici exclus, ca privilegiile exterioare, prin care bărbaţii ordinului ecvestru se vor distinge mai tîrziu de mulţime – inelul de aur, în locul celui obişnuit de cupru sau de fier, şi locul separat la serbările populare –, să fi fost acordate cavalerilor pentru prima dată de către Gaius Gracchus. Oricum, onorurile menţionate au apărut în această perioadă şi, aşa cum extinderea acestor privilegii, pînă acum rezervate senatorilor (I, p. 544), la ordinul ecvestru, înălţat în rang, este cu totul în spiritul lui Gracchus, tot aşa scopul său adevărat era să imprime cavalerilor caracteristicile unei stări privilegiate şi unitare, situată între aristocraţia senatorială şi poporul de rînd; şi acest lucru s-a realizat mai degrabă prin acele însemne particulare, oricît de puţin importante ar fi fost şi oricît de puţin s-ar fi folosit cavalerii de ele, decît prin alte reglementări mult mai importante în sine. Însă partidul intereselor materiale, deşi nu dispreţuia asemenea onoruri, nu putea fi cîştigat doar prin ele. Gracchus ştia foarte bine că acesta va trece de partea celui care oferă mai mult, dar că era nevoie de o ofertă considerabilă şi reală ; astfel, îi oferi veniturile Asiei şi

tribunalele de juraţi. Sistemul administraţiei finanţelor romane, conform căruia atît impozitele indirecte, cît şi taxele domeniale erau strînse prin agenţi intermediari, oferea deja capitaliştilor romani cele mai mari avantaje pe socoteala contribuabililor. Impozitele directe se compuneau însă fie, ca în majoritatea provinciilor, din sume fixe achitate de către comunitate, ceea ce excludea de la sine interpunerea capitaliştilor romani, fie, ca în Sicilia şi Sardinia, dintr-un cens funciar a cărui colectare era arendată, pentru fiecare comunitate în parte, în interiorul provinciei; în acest caz, provincialii avuţi – şi deseori comunitatea tributară însăşi – îşi arendau ei înşişi censul districtelor lor, înlăturînd astfel periculoşii agenţi intermediari romani. Cu şase ani înainte, cînd provincia Asia revenise romanilor, senatul o organizase în principiu după primul sistem (pp. 40-41). Gaius Gracchus răsturnă această reglementare cu ajutorul unui decret al poporului şi nu numai că împovăra provincia, pînă atunci aproape liberă de impozite, cu cele mai mari taxe directe şi indirecte, îndeosebi cu taxa funciară, dar decretă şi ca strîngerea acestor taxe din întreaga provincie să fie arendată la Roma – o reglementare care excludea, de fapt, orice participare a provincialilor şi care dădea naştere, în rîndul stării intermediarilor însărcinaţi cu censul, tributul şi vămile provinciei Asia, unei asociaţii capitaliste cu o forţă colosală. Semnificativă pentru planul imaginat de către Gracchus cu scopul de a desprinde starea capitaliştilor de senat este şi măsura conform căreia absolvirea totală sau parţială de impozitul stipulat nu mai urma să fie stabilită, ca înainte, de către senat, ci instituită legal, în condiţii stipulate dinainte. În timp ce pentru clasa mercantilă se deschidea astfel o mină de aur, iar în rîndul noii societăţi se constituia un nucleu al înaltei finanţe, un „senat al negustorilor”, care ameninţa chiar şi guvernul, Gracchus le atribui, prin tribunalele juraţilor, şi o anumită activitate publică. Sfera procedurii penale, care, de drept, aparţinea cetăţenilor, era la romani, de la origine, foarte restrînsă şi a fost limitată de către Gracchus şi mai mult, cum s-a remarcat mai sus (p. 77); cele mai multe procese, atît cele pentru delicte publice, cît şi cele consacrate cauzelor civile, erau decise fie de către juraţi individuali, fie de către comisii permanente ori

extraordinare. Pînă acum, ambele forme fuseseră rezervate în exclusivitate senatului; Gracchus transferă funcţiile de juraţi, atît în procesele civile propriu-zise, cît şi în comisiile permanente şi temporare, în seama ordinului ecvestru şi lăsă să se stabilească în fiecare an o nouă listă de juraţi alcătuită, ca şi centuriile ecvestre, din toţi indivizii aparţinînd cavalerilor, excluzîndu-i din capul locului pe senatori din tribunale, iar pe bărbaţii tineri din familiile senatoriale prin stabilirea unei limite de vîrstă. Se poate presupune că alegerea juraţilor a revenit în principal acelor oameni care deţineau rolurile principale în marile asociaţii financiare şi mai ales celor care arendaseră veniturile Asiei sau ale altor provincii, tocmai pentru că aceştia erau foarte interesaţi să deţină un loc în aceste tribunale. Şi dacă astfel listele de juraţi coincideau cu societăţile de publicani, se înţelege cu uşurinţă ce importanţă a putut dobîndi acest senat de opoziţie. Consecinţa principală a fost că, în timp ce înainte existaseră numai două puteri în stat – guvernul ca autoritate administrativă şi de control şi corpul cetăţenilor ca autoritate legislativă –, tribunalele fiind împărţite între ele, aristocraţia financiară nu se formă numai ca o clasă închegată în sine şi privilegiată pe baza solidă a intereselor materiale, ci interveni în stat ca putere judiciară şi de control, ocupînd un loc aproape egal celui al aristocraţiei guvernante. Toate vechile antipatii ale comercianţilor faţă de nobilime trebuie să-şi fi găsit o expresie foarte fidelă în sentinţele juraţilor. Îndeosebi în procesele de dare de seamă ale guvernatorilor provinciilor, senatorul trebuia să aştepte decizia asupra existenţei sale civile nu din partea egalilor săi, ca înainte, ci din partea marilor negustori şi bancheri. Discordiile existente între capitaliştii romani şi guvernatorii romani se transferară din administraţia provincială pe terenul periculos al proceselor de dare de seamă. Nu numai că aristocraţia bogaţilor fusese divizată, dar se luaseră şi toate măsurile ca ura să fie continuu aţîţată şi să-şi găsească o lesnicioasă cale de manifestare.

Cu armele – proletariatul şi ordinul negustorilor – astfel pregătite, Gracchus se dedică operei sale principale, răsturnarea aristocraţiei guvernante. Căderea senatului trebuia să fie provocată, pe de o

parte, anulîndu-i competenţa esenţială prin inovaţii legislative, iar pe de alta, nimicind aristocraţia existentă prin măsuri de natură mai mult personală şi tranzitorie. Gracchus făcu şi una, şi cealaltă. Îndeosebi administraţia aparţinuse pînă atunci în exclusivitate senatului; Gracchus i-o retrase, pe de o parte, făcînd ca problemele administrative cele mai importante să fie decise de către comiţii, adică, de fapt, prin ordonanţe ale tribunului, iar pe de altă parte, limitînd, pe cît posibil, competenţa senatului în problemele curente, el însuşi preluînd un număr considerabil. Reglementările de primul fel au fost menţionate mai sus; noul stăpîn al statului dispunea, fără a consulta senatul, de tezaurul public, împovărînd finanţele publice cu o sarcină durabilă prin distribuirea de grîu; dispunea de domenii, instituind coloniile nu ca înainte, prin decret al senatului, ci prin decret al poporului; dispunea de administraţia provincială, anulînd, printr-o lege a poporului, organizarea financiară a provinciei Asia hotărîtă de senat şi înlocuind-o cu una complet diferită. Nu i se anulă senatului una dintre prerogativele sale cele mai importante în treburile curente – stabilirea arbitrară a competenţei celor doi consuli în toate împrejurările –, dar presiunea indirectă exercitată pînă atunci asupra magistraţilor supremi a fost neutralizată prin faptul că senatul a fost îndemnat să delimiteze aceste competenţe înaintea alegerii consulilor respectivi. În sfîrşit, cu o remarcabilă energie, Gaius concentră cele mai diferite şi cele mai complicate probleme guvernamentale în mîinile sale; el însuşi supraveghea distribuţia grînelor, el desemna juraţii, el personal întemeia coloniile, deşi magistratura nu-i permitea, prin lege, să părăsească oraşul, el reglementa circulaţia pe drumurile publice şi încheia contractele de construcţie, el conducea dezbaterile în senat, el hotăra alegerile de consuli – pe scurt, obişnui poporul cu ideea că în orice treabă un singur bărbat trebuie să fie în frunte şi eclipsa administraţia neglijentă şi neputincioasă a colegiului senatorial prin vigoarea şi abilitatea propriului guvernămînt. Gracchus a atacat jurisdicţia senatorială cu şi mai mare energie decît îi atacase administraţia. El anulă, după cum am arătat mai sus, jurisdicţia ordinară a senatorilor; aceeaşi soartă o avu şi jurisdicţia pe care senatul şi-o arogase ca

instanţă supremă în cazuri extraordinare. Gracchus interzise, sub ameninţarea cu pedepse aspre, după toate aparenţele prin noua lege a provocării, stabilirea de către senat a unor comisii extraordinare pentru cazurile de înaltă trădare, cum fusese aceea care-i judecase, după moartea fratelui său, pe adepţii acestuia. Efectul acestor măsuri a fost pierderea completă a controlului din partea senatului, care nu păstră din administraţie decît ceea ce conducătorul statului crezu de cuviinţă să-i lase. Însă aceste măsuri organice nu erau suficiente; aristocraţia guvernantă a timpului a fost atacată în mod direct. Era un simplu act de răzbunare faptul că s-a dat un efect retroactiv legii mai sus menţionate, care-l obliga pe aristocratul Publius Popillius, împotriva căruia se îndrepta ura democraţilor după moartea lui Nasica, survenită între timp, să părăsească ţara. Este demn de remarcat că această propunere a fost adoptată în adunarea triburilor cu 18 voturi pentru şi 17 contra – un indiciu asupra influenţei pe care aristocraţia o exercita încă asupra mulţimii, cel puţin în probleme de interes personal. Un decret asemănător, dar mult mai puţin justificabil decît primul, vizîndu-l personal pe Marcus Octavius, conform căruia acela care-şi pierduse magistratura printr-un decret al poporului trebuia să fie exclus pentru totdeauna de la posibilitatea de a ocupa o funcţie publică, a fost retras de către Gracchus la rugămintea mamei sale; acesta scăpă astfel de ruşinea de a lua legea în derîdere în public prin legalizarea unei violări notorii a constituţiei şi de a se răzbuna în mod josnic pe un om de onoare care nu rostise nici un cuvînt veninos la adresa lui Tiberius şi care acţionase numai în conformitate cu constituţia şi cu datoria sa, aşa cum o înţelesese. De o importanţă mult mai mare decît aceste măsuri a fost planul lui Gaius, după toate probabilităţile neexecutat, de a întări senatul cu 300 de noi membri – altfel spus, cu încă atîţia cîţi numărase pînă atunci – şi de a-i alege pe aceştia din ordinul ecvestru prin intermediul comiţiilor – creaţie de *pairs* în stilul cel mai larg, care ar fi adus senatul într-o dependenţă absolută faţă de conducătorul statului.

Aceasta este constituţia pe care o concepuse Gaius Gracchus şi pe care, în punctele ei esenţiale, a pus-o în aplicare în timpul celor doi

ani ai tribunatului său (631-632, **123-122**), fără a întîmpina, se pare, o rezistenţă notabilă şi fără a fi obligat să folosească forţa pentru a-şi atinge ţelurile. Nu mai putem discerne succesiunea în care aceste măsuri au fost traduse în fapte şi nu sîntem capabili să răspundem la numeroasele întrebări care se pun; se pare însă că, prin aceste lacune, nu am pierdut informaţii esenţiale, întrucît problemele capitale sînt atestate prin documente demne de toată încrederea, iar Gaius n-a fost împins de mersul evenimentelor, precum fratele său, ci a realizat în mod clar un plan cuprinzător, bine chibzuit, care s-a concretizat în principal printr-o serie de legi speciale. Constituţia sempronianã arată cu evidenţă, pentru cei care judecă limpede, că Gaius Gracchus nu dorise în nic un caz, cum au opinat oameni de bună-credinţă în timpuri mai vechi şi mai noi, să aşeze republica romană pe baze democratice noi, ci mai degrabă s-o desfiinţeze şi s-o înlocuiască cu o tiranie, altfel spus, în limbaj modern, cu o monarhie, nefeudală şi neteocratică, dar napoleoniană şi absolută, sub forma unei magistraturi pe viaţă prin realegerea regulată şi devenită absolută prin stăpînirea necondiţionată a comiţiilor, formal suverane, ca şi printr-un tribunat al poporului pe viaţă şi nelimitat. Într-adevăr, dacă Gracchus, aşa cum o dovedesc cuvintele şi, înainte de toate, acţiunile sale, a vizat răsturnarea guvernării senatoriale, ce altă organizare politică decît tirania devenea posibilă, după căderea guvernării aristocratice, pentru o comunitate care depăşise stadiul adunării poporului şi care nu cunoştea parlamentarismul? Visători, ca predecesorul său, şi şarlatani, cum vor apărea mai tîrziu, ar putea pune la îndoială acest lucru. Gaius Gracchus a fost însă un om de stat şi, deşi nu cunoaştem forma pe care marele bărbat a dorit s-o confere marii sale opere, ea putînd fi imaginată în felurite chipuri, el ştia fără îndoială ce face. Pe cît de puţin ne putem înşela asupra intenţiei de uzurpare a puterii monarhice, pe atît de puţin cel care cunoaşte situaţia îl va acuza pe Gracchus din această cauză. O monarhie absolută este o mare nenorocire pentru o naţiune, dar una minoră în comparaţie cu o oligarhie absolută, iar cel care impune naţiunii o suferinţă mai uşoară în locul uneia apăsătoare nu poate fi condamnat de istorie, cu atît mai puţin un bărbat înzestrat cu o natură atît de

pasională, serioasă şi depărtată de vulgaritate precum Gaius Gracchus. Cu toate acestea, istoria nu poate să treacă sub tăcere faptul că întreaga legislaţie a acestuia este pătrunsă de o ambiguitate extrem de pernicioasă, servind, pe de o parte, binelui public, iar pe de alta, scopurilor personale, ba chiar răzbunării autorului ei. Gracchus a încercat în modul cel mai serios să găsească remedii pentru problemele sociale şi să pună stavilă răspîndirii sărăciei; totuşi, el ridică în capitală intenţionat un proletariat de stradă, de teapa cea mai josnică, prin distribuirile sale de grîu, care urmau să devină şi au şi devenit un premiu pentru flămînda şi leneşa gloată cetăţenească. Gracchus a blamat cu vorbele cele mai amare venalitatea senatului şi a tratat cu o severitate implacabilă, dar corectă, îndeosebi tranzacţiile scandaloase încheiate de Manius Aquillius în provinciile din Asia Mică; însă prin eforturile aceluiaşi bărbat, gloata suverană a capitalei a fost hrănită de supuşii săi în schimbul suportării grijilor guvernamentale. Gracchus a dezavuat în repetate rînduri spolierea condamnabilă a provinciilor şi nu numai că a determinat ca în unele cazuri să se intervină cu o severitate salutară, ci a obţinut şi abolirea tribunalelor senatoriale cu totul insuficiente, în faţa cărora nici Scipio Aemilianus, punînd în joc întreaga sa faimă, nu reuşise să-i tragă la răspundere pe nelegiuiţii cei mai inveteraţi. Şi totuşi, odată cu instituirea tribunalelor de comercianţi, el îi dădu pe provinciali, cu mîinile legate, pradă partidului intereselor materiale şi, drept urmare, unui despotism chiar mai necruţător decît fusese cel aristocratic ; în plus, introduse în Asia un impozit faţă de care pînă şi constituţia impozitelor valabilă pentru Sicilia, organizată după model cartaginez, poate fi calificată drept moderată şi umană. Ambele măsuri au fost luate deoarece avea nevoie de noi şi cuprinzătoare resurse auxiliare, pe de o parte, pentru partidul oamenilor banului, iar pe de altă parte, pentru distribuirile sale de grîu şi pentru celelalte sarcini care apăsau acum asupra finanţelor. Gracchus dorea, neîndoielnic, o administraţie fermă şi o jurisdicţie ordonată, aşa cum o dovedesc numeroase reglementări întru totul judicioase, însă întregul său sistem de administraţie se baza pe un cerc de uzurpări aflate într-o creştere continuă, legalizate

numai în aparenţă. Totuşi, el a antrenat sistemul judiciar, pe care orice stat bine organizat încearcă să-l menţină dacă nu deasupra partidelor politice, cel puţin departe de ele, în mod intenţionat în vîltoarea revoluţiei. Cu siguranţă că vina acestei ambiguităţi în tendinţele lui Gaius Gracchus revine, într-o proporţie însemnată, mai degrabă poziţiei decît persoanei. În pragul tiraniei, se naşte o fatală dilemă moral-politică: aceeaşi persoană trebuie să se menţină, ca să spunem aşa, ca o căpetenie de tîlhari şi, concomitent, să conducă statul în calitate de prim cetăţean; o dilemă în faţa căreia şi Pericle, Caesar sau Napoleon au trebuit să recurgă la concesii periculoase. Conduita lui Gaius Gracchus nu se poate explica însă în întregime prin această necesitate; pe lîngă aceasta, în sufletul lui ardea o pasiune mistuitoare, dorinţa fierbinte de răzbunare, care, prevăzînd propria nimicire, se grăbeşte să arunce flacăra incendiatoare în casa duşmanului. El însuşi şi-a exprimat gîndurile în legătură cu instituirea de juraţi şi cu alte măsuri asemănătoare menite să conducă la scindarea aristocraţiei: le-a numit pumnale pe care le aruncase în for astfel încît cetăţenii – cei nobili, fireşte – să se devoreze între ei. A fost un incendiator politic; nu numai că revoluţia de o sută de ani care datează de la el este, în măsura în care poate fi opera unui om, realizarea lui Gaius Gracchus, dar înainte de toate el este adevăratul fondator al acelui teribil proletariat de la Roma, flatat şi finanţat de clasele superioare; în urma comasării sale în capitală, consecinţă firească a distribuirilor de grîu, acesta, pe de o parte, îşi pierde complet morala, iar pe de altă parte, devine conştient de puterea sa şi, prin pretenţiile sale cînd stupide, cînd laşe şi prin masca grotescă a suveranităţii populare, apasă ca un coşmar asupra comunităţii romane şi nu va dispărea decît odată cu ea. Şi totuşi, acest criminal politic de primă mînă a fost în egală măsură regeneratorul ţării sale. Aproape că nu există idee constructivă a monarhiei romane care să nu poată fi raportată la Gaius Gracchus. Lui i se datorează principiul, fundamentat într-o oarecare măsură în vechiul drept de război, dar străin dreptului public mai vechi, ca întregul teritoriu şi toate bunurile comunităţilor supuse să fie considerate proprietate privată a statului – principiu folosit iniţial

pentru revendicarea dreptului statului de a impune asupra acestui pămînt taxe arbitrare, ca în Asia, sau pentru fondarea de colonii, ca în Africa, şi care, ulterior, a devenit un principiu fundamental al legislaţiei din timpul imperiului. Lui i se datorează tactica adoptată de demagogi şi de tirani prin care aceştia, bazîndu-se pe interesele materiale, au scindat aristocraţia guvernamentală, dar, în general, au şi legitimat ulterior modificarea de constituţie printr-o administraţie care, comparată cu delăsarea anterioară, era severă şi judicioasă. Lui, înainte de toate, i se datorează începutul unei nivelări între Roma şi provincii, consecinţă inevitabilă a instaurării monarhiei; tentativa de a reconstrui Cartagina distrusă în urma rivalităţii italice şi, în general, de a deschide calea emigrării italice în provincii constituie primele verigi din lungul lanţ al acestei dezvoltări binefăcătoare şi bogate în consecinţe. Dreptatea şi vinovăţia, fericirea şi dezastrul sînt atît de strîns întreţesute în acest bărbat excepţional şi în această miraculoasă constelaţie politică, încît se cuvine ca, în cazul lui, ca şi în multe altele, istoria să nu-şi dea verdictul.

După ce Gracchus desăvîrşi în linii generale noua constituţie concepută de el însuşi, începu o a doua operă dificilă. Problema referitoare la aliaţii italici era încă menţionată. Ideile pe care le nutreau conducătorii partidului democrat în privinţa acesteia se evidenţiază în suficientă măsură (p. 73); ei doreau, fireşte, o extindere cît mai largă a dreptului de cetăţenie romană, nu numai pentru a putea trece la distribuirea domeniilor ocupate de către latini, ci mai ales pentru a-şi întări clientela prin masa enormă a noilor cetăţeni, pentru a acapara tot mai mult activitatea comiţiilor prin extinderea tot mai mare a corpului electoral şi, în primul rînd, pentru a elimina o diferenţă care, odată cu răsturnarea constituţiei republicane, îşi pierdea, oricum, orice importanţă. Aici se loviră însă de opoziţia propriului partid şi mai ales a acelei gloate care, de obicei, îşi dădea cu uşurinţă consimţămîntul suveran, pentru orice înţelegea sau nu înţelegea; şi aceasta din simplul motiv că dreptul de cetăţenie romană li se părea acestor oameni un fel de hîrtie de valoare, care le dădea acces la felurite avantaje foarte palpabile,

directe sau indirecte, ei nefiind deloc dispuşi să sporească numărul acţionarilor. Respingerea Legii Fulvia din anul 629 (**125**) şi revolta fregelanilor care i-a urmat constituiau semne ce dovedeau atît perseverenţa egoistă a facţiunii cetăţenilor care domina comiţiile, cît şi presiunea nerăbdătoare a aliaţilor. Spre sfîrşitul celui de-al doilea tribunat al său (632, **122**), Gracchus, împins, probabil, de promisiuni contractate cu aliaţii, riscă o a doua tentativă; împreună cu Marcus Flaccus, care, deşi fost consul, preluase din nou tribunatul poporului pentru a impune legea propusă anterior fără succes, el prezentă moţiunea prin care latinilor li s-ar fi acordat dreptul de cetăţenie deplin, iar celorlalţi aliaţi italici, dreptul pînă atunci rezervat latinilor. Propunerea se lovi însă de opoziţia unită a senatului şi a gloatei capitalei; metoda de luptă a acestei coaliţii e dovedită cu precizie şi fără tăgadă de o cuvîntare, o cuvîntare pe care consulul Gaius Fannius o rostise în faţa cetăţenilor împotriva propunerii ; întîmplător, din cuvîntare s-a păstrat un fragment: „Aşadar voi credeţi" – zise optimatul – „că dacă veţi acorda latinilor dreptul de cetăţenie veţi putea găsi, aşa cum vă aflaţi acum în faţa mea, şi în viitor un loc în adunările cetăţenilor şi la serbările populare? Nu credeţi voi, dimpotrivă, că oamenii aceia vor ocupa toate locurile?". Cetăţenii secolului al V-lea, care acordaseră într-o singură zi tuturor sabinilor dreptul de cetăţenie, l-ar fi hulit pe un asemenea orator; cei ai secolului al VII-lea găsiră motivaţia deosebit de edificatoare, iar preţul distribuirii domeniilor latine, oferit de către Gracchus, mult prea scăzut. Însăşi împrejurarea că senatul reuşise să impună excluderea din oraş a tuturor necetăţenilor înaintea zilei votului decisiv arată soarta hărăzită propunerii în cauză. Cînd, înaintea votării, un coleg al lui Gracchus, Livius Drusus, făcu uz de veto-ul său împotriva legii, poporul îl primi într-o asemenea manieră, încît Gracchus nu îndrăzni să se aventureze mai departe sau să-i pregătească lui Drusus soarta lui Octavius. Probabil că acest succes a dat senatului curajul să încerce răsturnarea demagogului victorios. Armele de atac erau în esenţă identice cu cele de care Gracchus însuşi se servise înainte. Puterea lui Gracchus se baza pe clasa mercantilă şi mai ales pe proletariat, care servea ca armată într-o

luptă în care nici una dintre părţi nu avea rezerve militare. Era evident că senatul nu era destul de puternic pentru a anula noile privilegii ale negustorilor sau ale proletariatului; orice tentativă de a ataca legile asupra grîului sau noua organizare a juraţilor ar fi dus, într-o formă mai grosolană sau mai civilizată, la o răzmeriţă de stradă, în faţa căreia senatul ar fi fost neputincios. Însă la fel de evident era că Gracchus însuşi şi aceşti negustori şi proletari nu erau uniţi decît prin avantajul reciproc şi că atît cei mînaţi de interese materiale, cît şi gloata propriu-zisă erau gata să accepte posturile, respectiv pîinea lor, din partea oricui, nu numai din partea lui Gaius Gracchus. Instituţiile lui Gracchus erau, pentru moment cel puţin, de nezdruncinat, cu excepţia uneia singure : propria putere. Slăbiciunea acesteia rezida în faptul că în constituţia lui Gracchus nu exista nici o relaţie de încredere între conducător şi armată ; în plus, noua constituţie cuprindea, într-adevăr, toate celelalte elemente ale viabilităţii, cu excepţia unuia singur: alianţa morală dintre stăpîn şi supuşi, fără de care orice stat este ameninţat cu prăbuşirea. Prin respingerea propunerii de a-i admite pe latini în corpul cetăţenesc se arătase cît se poate de clar că mulţimea nu vota de fapt niciodată pentru Gracchus, ci întotdeauna numai pentru sine. Aristocraţia concepu planul de a angaja bătălia cu autorul distribuirilor de grîu şi de pămînturi pe propriul lui teren. Se înţelege de la sine că senatul promise proletariatului nu numai cît îi garantase Gracchus prin distribuirile de grîu şi alte avantaje, ci mai mult. Din însărcinarea senatului, tribunul poporului Marcus Livius Drusus propuse abolirea censului impus celor care primiseră pămînt în urma legii lui Gracchus (p. 62) şi declară loturile lor drept proprietate liberă şi transferabilă; mai mult, el făgădui proletariatului, în locul coloniilor transmarine, 12 colonii italice, fiecare de 3.000 de colonişti, pentru a căror fondare poporul era îndemnat să aleagă bărbaţii potriviţi; numai că Drusus – pentru a sublinia deosebirea faţă de politica de familie a lui Gracchus – declară că renunţă la orice participare la această afacere onorabilă. Latinii erau probabil cei care trebuiau să suporte cheltuielile acestui plan, întrucît se pare că în Italia nu mai existau alte pămînturi domeniale de oarecare întindere în afara celor

folosite de ei. Cîteva stipulaţii ale lui Drusus, ca, de exemplu, aceea ca soldatului latin să i se poată aplica pedeapsa cu bătaia numai de către ofiţerul latin superior, nu şi de către cel roman, aveau probabil menirea să-i despăgubească pe latini pentru celelalte pierderi. Planul nu era prea iscusit. Încercarea de concurenţă era prea evidentă; tentativa de a strînge şi mai tare frumoasa alianţă dintre aristocraţi şi proletariat printr-o continuare a tiranizării comune a latinilor era cusută cu aţă albă. Se punea de la sine întrebarea de unde să se ia pămîntul domenial necesar pentru cele 12 comunităţi cetăţeneşti noi şi compacte în peninsulă, după ce domeniile italice fuseseră în cea mai mare parte distribuite, chiar dacă se confisca întregul pămînt atribuit latinilor. În sfîrşit, declaraţia lui Drusus că nu doreşte să participe la executarea legii era de o prudenţă atît de exagerată, încît friza absurdul. Dar această capcană grosolană era tocmai potrivită pentru vînatul greoi care urma să fie prins. La acestea s-a adăugat şi faptul, poate decisiv, că Gracchus, de a cărui influenţă personală depindea totul, întemeia tocmai atunci colonia cartagineză în Africa şi că locţiitorul său, Marcus Flaccus, lucra în favoarea adversarilor prin atitudinea sa vehementă şi care trăda incapacitatea. În consecinţă, „poporul” ratifică legile liviene tot atît de uşor cum le ratificase odinioară pe cele semproniene. Apoi, răsplăti pe binefăcătorul cel mai recent, conform uzanţei, respingîndu-l pe celălalt, iar cînd acesta candidă pentru a treia oară la tribunat în anul 633 (**121**), nu-l mai realese; cu această ocazie, se spune, ar fi fost comise şi neregularităţi de către tribunul care conducea alegerile şi care fusese ofensat de către Gracchus. În acest fel se prăbuşi fundamentul suveranităţii sale. O a doua lovitură îi fu aplicată prin alegerile consulare; nu numai că acestea au fost în general îndreptate împotriva democraţiei, dar prin ele a fost aşezat în fruntea statului Lucius Opimius, bărbatul care, pretor fiind, cucerise Fregellae, unul dintre capetele cele mai decise şi cele mai puţin scrupuloase ale partidului aristocratic, sever şi ferm hotărît să înlăture periculosul adversar cu prima ocazie. Aceasta se ivi foarte curînd. La 10 decembrie 632 (**122**), Gracchus încetă să mai fie tribun al poporului; Opimius îşi începu magistratura la 1 ianuarie 633 (**121**).

Primul atac lovi, cum era de aşteptat, măsura cea mai utilă şi cea mai nepopulară a lui Gracchus, restaurarea Cartaginei. Dacă, înainte, coloniile transmarine fuseseră atacate numai indirect, prin cele italice, mai ademenitoare, acum se ridicau motive de altă natură: s-a pretins că hienele africane ar fi dislocat noile borne fixate pe teritoriul Cartaginei, iar preoţii romani consultaţi declarară că un asemenea miracol şi semn ar avertiza insistent asupra faptului de a nu fi restaurat locul blestemat de zei. Senatul, conştiincios, se vedea obligat să determine propunerea unei legi care să interzică fondarea coloniei Iunonia. Gracchus, care împreună cu ceilalţi bărbaţi desemnaţi pentru întemeierea acesteia tocmai alegea coloniştii, apăru în ziua votării cu suita sa pe Capitoliu, unde fuseseră chemaţi cetăţenii pentru a determina respingerea legii. El dorea să evite actele de violenţă pentru a nu oferi adversarilor pretextul pe care-l căutau; nu putu să împiedice însă ca o mare parte dintre credincioşii săi, care-şi aminteau de catastrofa lui Tiberius, fiind buni cunoscători ai intenţiilor aristocraţiei, să apară înarmaţi; în tumultul teribil ce se iscă de ambele părţi a fost aproape imposibil să fie împiedicate încăierările. În sala templului capitolin, consulul Lucius Opimius aducea sacrificiul consacrat; unul dintre cei care-l asista la ceremonii, Quintus Antullius, purtînd în mîini intestinele sacre ale victimei, se răsti la „cetăţenii răi" cerîndu-le să părăsească sala şi se părea că intenţionează să ridice mîna împotriva lui Gaius însuşi; un partizan înfocat al lui Gracchus trase sabia şi-l străpunse. Se iscă un vuiet asurzitor. Gracchus încercă în van să vorbească poporului şi să se despovăreze de responsabilitatea acestei crime profanatoare; el nu reuşi decît să ofere adversarilor săi încă un cap de acuzare formal, întrucît, fără să-şi dea seama, în vacarmul acela îl întrerupse pe un tribun care tocmai se adresase poporului, ofensă pentru care un statut din timpurile vrajbei dintre stări (I, p. 196), dat uitării, prevedea pedeapsa capitală. Consulul Lucius Opimius luă măsuri pentru a reprima cu forţa armelor insurecţia îndreptată împotriva constituţiei republicane, cum au fost denumite evenimentele acelei zile. El însuşi a vegheat noaptea în templul lui Castor de lîngă for; dis-de-dimineaţă, Capitoliul se umplu cu arcaşi cretani, iar curia şi

forul cu bărbaţii partidului de guvernămînt, cu senatorii şi facţiunea de cavaleri fideli acestora, care, la îndemnul consulului, veniseră cu toţii înarmaţi, fiind însoţiţi fiecare de doi sclavi cu arme. Nu lipsea nimeni din rîndul aristocraţiei; chiar şi bătrînul şi venerabilul Quintus Metellus, favorabil reformei, apăruse cu scutul şi sabia. Un ofiţer destoinic şi încercat în războaiele spaniole, Decimus Brutus, preluă comanda forţei armate; senatul se întruni în curie. Catafalcul cu trupul neînsufleţit al lui Antullius a fost aşezat în faţa acesteia. Senatul, parcă surprins, apăru în masă la uşă pentru a privi catafalcul şi se retrase apoi să hotărască asupra viitorului. Conducătorii democraţiei se retrăseseră de pe Capitoliu spre casele lor; Marcus Flaccus petrecuse noaptea pregătind războiul de stradă, în timp ce Gracchus se părea că nu îşi asumă lupta cu destinul. Cînd, în dimineaţa zilei următoare, deveniră cunoscute pregătirile întreprinse de adversarii lor, amîndoi se deplasară pe Aventin, vechea citadelă a partidului poporului în luptele dintre patricieni şi plebei. Gracchus merse într-acolo tăcut şi neînarmat; Flaccus chemă sclavii la arme şi se baricadă în templul Dianei, trimiţîndu-l pe fiul său mai mic în tabăra adversă pentru a ajunge, pe cît posibil, la un compromis. Acesta se întoarse cu vestea că aristocraţia cere predarea fără condiţii; în acelaşi timp, el aduse pentru Gracchus şi Flaccus ordinul de a apărea în faţa senatului pentru a da socoteală de violarea maiestăţii tribuniciene. Gracchus vru să se supună ordinului, însă Flaccus îl împiedică, repetînd în schimb tentativa, pe cît de greşită, pe atît de neputincioasă, de a determina un asemenea adversar să accepte compromisul. Cînd în locul celor doi conducători citaţi îşi făcu apariţia din nou numai tînărul Quintus Flaccus, consulul califică refuzul acestora de a se prezenta drept începutul insurecţiei deschise împotriva guvernului; aşadar, ordonă arestarea solului şi dădu semnalul de atac asupra Aventinului, afirmînd în acelaşi timp, pe străzi, că guvernul va oferi celui care va aduce capul lui Gracchus sau al lui Flaccus greutatea acestuia în aur şi că va garanta amnistia deplină pentru oricine va părăsi Aventinul înainte de începerea luptei. Rîndurile celor de pe Aventin se răriră considerabil; brava aristocraţie, împreună cu cretanii şi sclavii, luă cu asalt colina

aproape neapărată şi măcelări pe cine întîlni în cale, aproximativ 250 de persoane, în majoritatea lor de origine umilă. Marcus Flaccus se refugie împreună cu fiul său mai vîrstnic într-un loc tăinuit, unde au fost în curînd descoperiţi şi omorîţi. Gracchus se retrăsese în templul Minervei cînd începuse bătălia şi intenţiona să se străpungă cu sabia, cînd prietenul său Publius Laetorius îi opri braţul şi-l imploră să se păstreze pentru vremuri mai bune. Gracchus se învoi să încerce evadarea pe malul celălalt al Tibrului, însă în graba cu care cobora de pe colină, căzu şi-şi scrînti piciorul. Pentru a-i permite să fugă, cei doi însoţitori ai săi se aruncară asupra urmăritorilor şi se lăsară omorîţi: Marcus Pomponius la *Porta Trigemina*, sub Aventin, şi Publius Laetorius pe podul Tibrului, acolo unde Horatius Cocles, singur, se spune, ar fi ţinut odinioară piept întregii armate etrusce; Gracchus, însoţit numai de sclavul său Euporus, ajunse astfel în suburbia de pe malul drept al Tibrului. Aici, în dumbrava sacră a Furrinei, au fost găsite ulterior amîndouă cadavrele; se pare că sclavul îl ucisese mai întîi pe stăpînul său, iar apoi se omorîse şi el. Capetele celor doi conducători au fost înmînate guvernului, precum fusese ordonat. De asemenea, se plăti aducătorului capului lui Gracchus – un bărbat nobil, Lucius Septumuleius – preţul stipulat, pe cînd asasinii lui Flaccus, oameni de origine umilă, plecară cu mîinile goale. Trupurile celor ucişi au fost aruncate în rîu, iar casele conducătorilor, abandonate lăcomiei mulţimii. Războiul proceselor împotriva partizanilor lui Gracchus începu la scara cea mai largă; se spune că în jur de 3.000 dintre aceştia ar fi fost spînzuraţi în închisoare, printre care şi Quintus Flaccus, în vîrstă de 18 ani, care nu participase la luptă şi care a fost deplîns de toţi pentru tinereţea sa şi caracterul său plăcut. Altarul consacrat de către Camillus (I, p. 211), în urma restaurării păcii interne, pe locul liber de la poalele Capitoliului, unde se aflau şi alte sanctuare ale Concordiei, ridicate în împrejurări asemănătoare, a fost dărîmat, iar Lucius Opimius ridică, prin hotărîrea senatului, un nou şi splendid templu al Concordiei, cu bazilica corespunzătoare, din averea celor vinovaţi de înaltă trădare, ucişi sau condamnaţi, care a fost confiscată odată cu zestrea soţiilor lor. Într-adevăr, sosise timpul să se înlăture semnele vechii înţelegeri

şi să se inaugureze una nouă, peste cadavrele celor trei nepoţi ai învingătorului de la Zama, care, cu toţii – mai întîi Tiberius Gracchus, apoi Scipio Aemilianus şi, în fine, cel mai tînăr şi cel mai impunător dintre ei, Gaius Gracchus –, fuseseră nimiciţi de revoluţie. Amintirea Gracchilor rămase oficial proscrisă; Cornelia nici nu a putut să poarte veşmintele de doliu pentru ultimul ei fiu. Dar ataşamentul înflăcărat pe care mulţi îl nutriseră pentru cei doi fraţi iluştri în timpul vieţii, îndeosebi pentru Gaius, se arăta într-un chip mişcător şi după moartea acestora, prin fervoarea aproape religioasă pe care mulţimea, în ciuda tuturor măsurilor poliţieneşti, continua s-o arate faţă de amintirea lor şi a locurilor unde căzuseră.

1. 1 modius = 8,73 l ; 1 baniţă prusacă = 52,5 l (n.tr.).

Capitolul IV

Restaurarea puterii senatoriale

Noul edificiu ridicat de către Gaius Gracchus deveni o ruină după moartea sa. Incontestabil, moartea lui, ca şi cea a fratelui său, nu a fost la început decît un act de răzbunare, însă constituia în acelaşi timp un pas important spre restaurarea vechii constituţii, fiindcă monarhia, tocmai cînd începuse să se cristalizeze, a fost lipsită de persoana monarhului. În acest caz, după catastrofa lui Gaius şi severele execuţii ale lui Opimius, nu mai era nimeni care, fie prin înrudire cu conducătorul ucis, fie prin capacităţi excepţionale, să se simtă îndreptăţit să întreprindă chiar şi numai o încercare de a ocupa locul vacant. Gaius trecuse în lumea umbrelor fără a lăsa în urmă copii, iar fiul lui Tiberius murise înainte de majorat; aşa-numitul partid al poporului fusese lipsit literalmente de posibilitatea unui viitor conducător. Constituţia sempronianã semăna cu o fortăreaţă lipsită de comandant; zidurile şi garnizoana erau neatinse, însă lipsea generalul şi nu era nimeni care să ocupe locul liber decît tocmai guvernul care fusese răsturnat.

Aşa se şi întîmplă. După moartea lui Gracchus rămas fără urmaş, guvernarea senatorială îşi reluă spontan dominaţia; şi aceasta, cu atît mai firesc cu cît ea nu fusese, formal, desfiinţată de către Gracchus, ci numai anihilată de fapt prin măsurile sale excepţionale. Totuşi, ne-am înşela profund dacă am vedea în această restauraţie doar o revenire a aparatului de stat la vechea cale urmată de atîtea ori în decursul secolelor. Restauraţie înseamnă întotdeauna şi revoluţie, însă în cazul acesta nu se restaurase atît vechea guvernare, cît vechiul guvernant. Oligarhia apăru înarmată cu armura tiraniei pe care o răsturnase; aşa cum senatul îl învinsese pe Gracchus cu propriile sale arme, el continuă să guverneze în esenţă cu constituţia Gracchilor, cu gîndul ascuns nu atît de a o înlătura cu desăvîrşire, cît

mai ales de a o purifica temeinic de elementele opuse de fapt aristocraţiei guvernante. Reacţiunea se îndreptă la început numai împotriva persoanelor; Publius Popillius a fost rechemat din exil, după ce decretul împotriva lui fusese casat (633, **121**), şi se declanşă un război de procese împotriva partizanilor lui Gracchus; dimpotrivă, încercarea partidului popular de a obţine condamnarea lui Lucius Opimius, după depunerea magistraturii sale, a fost dejucată de către partidul de guvernămînt (634, **120**). Caracteristică pentru această guvernare este evoluţia aristocraţiei în sensul limpezirii concepţiei. Gaius Carbo, cîndva aliatul Gracchilor, fusese convertit de multă vreme (p. **73**) şi îşi dovedise de curînd zelul şi utilitatea în apărarea lui Opimius. Însă el rămînea un renegat şi, atunci cînd democraţii îndreptară împotriva lui aceeaşi acuzaţie ca şi împotriva lui Opimius, guvernul îl abandonă fără scrupule, iar Carbo, văzîndu-se prins între cele două partide, se sinucise. Bărbaţii reacţiunii se dovediră aristocraţi puri în probleme legate de persoane. Reacţiunea nu se atinse deocamdată de distribuirile de grîu, de impozitele provinciei Asia, de reglementările referitoare la juraţii şi tribunalele impuse de către Gracchus şi nu numai că menaja negustorimea şi proletariatul capitalei, dar chiar continua să flateze aceste puteri, mai ales proletariatul, la fel cum se întîmplase odinioară cu ocazia introducerii legilor liviene, mai mult decît o făcuseră Gracchii. Această atitudine n-a fost adoptată numai din cauză că revoluţia gracchică domina încă spiritele contemporanilor şi îşi apăra creaţiile; menţinerea şi perpetuarea intereselor mulţimii se armoniza, într-adevăr, pe deplin cu propriile avantaje ale aristocraţiei, iar pentru aceasta nu se sacrifică nimic altceva decît binele public. Aristocraţia abandonă toate măsurile pe care Gaius Gracchus le impusese pentru propăşirea intereselor generale, tocmai cele mai bune, dar, în acelaşi timp, şi cea mai nepopulară parte a legislaţiei sale. Nimic n-a fost atacat mai grabnic şi cu mai mult succes decît cel mai măreţ dintre proiectele sale: planul de a crea o egalitate mai întîi între italici şi cetăţenii romani şi pe urmă între provinciali şi italici, prin care ar fi fost eliminată deosebirea dintre membrii de stat în exclusivitate guvernanţi şi consumatori şi cei în exclusivitate guvernaţi şi

lucrători. Graţie acestuia, problema socială ar fi fost rezolvată prin emigraţia cea mai cuprinzătoare şi mai sistematică din istorie. Cu întreaga îndîrjire şi cu întreaga încăpăţînare morbidă a senilităţii, oligarhia restaurată impuse din nou contemporaneităţii principiul generaţiilor apuse, conform căruia Italia trebuia să rămînă ţara guvernantă, iar Roma oraşul guvernant din Italia. Încă din timpul lui Gracchus, cererile aliaţilor italici fuseseră respinse, iar marea idee a colonizării transmarine fusese ţinta unui atac serios care a devenit cauza imediată a căderii lui Gracchus. După moartea sa, planul reîntemeierii Cartaginei a fost înlăturat fără dificultate de către partidul de guvernămînt, cu toate că unele dintre loturile de pămînt care fuseseră distribuite deja au rămas în posesia destinatarilor. Acest fapt nu a putut să împiedice însă o întemeiere asemănătoare, realizată de către partidul democratic, într-un alt loc; în cursul cuceririlor de dincolo de Alpi, pe care le începuse Marcus Flaccus, se întemeie aici în anul 636 (**118**) colonia Narbo (Narbonne), cel mai vechi oraş de cetăţeni din Imperiul Roman, care a avut o existenţă neîntreruptă, în ciuda multiplelor intervenţii ale partidului de guvernămînt şi chiar a propunerii directe a senatului vizînd desfiinţarea lui. Dar făcînd abstracţie de această excepţie, puţin importantă dată fiind singularitatea ei, guvernul reuşi pe deplin să împiedice distribuirea de pămînturi în afara Italiei. În acelaşi spirit a fost rezolvată şi problema domeniilor italice. Coloniile italice ale lui Gaius, în principal Capua, au fost suprimate, iar cele care începuseră să fie întemeiate au fost din nou desfiinţate; numai cea tarentină a continuat să se menţină ca noul oraş Neptunia alături de vechea comunitate grecească. Tot ceea ce fusese distribuit din domenii înaintea delimitării coloniilor rămase în mîinile beneficiarilor; restricţiile lui Gracchus care condiţionaseră această proprietate în interesul comunităţii, renta funciară şi interdicţia de înstrăinare fuseseră abolite de către Marcus Drusus. Dimpotrivă, domeniile deţinute încă prin dreptul de ocupaţie – care, cu excepţia pămînturilor domeniale folosite de către latini, trebuie să fi fost compuse în cea mai mare parte din proprietatea funciară rămasă deţinătorilor în urma *maximum*-ului lui Gracchus (p. 62) – urmau să

fie atribuite definitiv ocupanţilor lor de pînă acum, fără posibilitatea unor distribuiri viitoare. Fireşte că aceste pămînturi ar fi trebuit să contribuie primele la formarea celor 36.000 de loturi promise de către Drusus; se renunţă însă la osteneala de a cerceta de unde ar putea să provină aceste sute de mii de *iugera* de pămînt domenial italic, iar legea liviană despre colonii, care-şi îndeplinise menirea, fu clasată discret; doar puţin importanta colonie de la Scylacium (Squillace) poate că îşi datorează existenţa legii coloniale a lui Drusus. Pe de altă parte, comisia de distribuire a fost desfiinţată în anul 635 (**119**) din însărcinarea senatului, printr-o lege propusă de tribunul poporului Spurius Thorius, iar deţinătorilor de pămînt domenial le-a fost impusă o rentă fixă, beneficiarul ei fiind plebea capitalei; se pare că distribuirea de grîu se baza în parte pe aceasta. Propuneri care mergeau mai departe, cuprinzînd poate o mărire a gratificaţiilor de grîu, au fost respinse de chibzuitul tribun al poporului Gaius Marius. Opt ani mai tîrziu (643, **111**) s-a făcut ultimul pas, pămîntul domenial ocupat fiind transformat nemijlocit, printr-un nou decret al poporului, în proprietatea particulară neimpozabilă a vechilor deţinători. Acestuia i se adaugă stipulaţia ca, în viitor, pămîntul domenial să nu mai fie ocupat, ci fie arendat, fie utilizat ca păşune publică; prin stabilirea unei limite maxime de zece capete de animale mari şi 50 de animale mici, se avu grijă, pentru acest ultim caz, ca marele proprietar de turme să nu-l excludă practic pe cel mic – o stipulaţie înţeleaptă, prin care caracterul dăunător al sistemului de ocupaţie, căzut de mult în desuetudine, îşi găsi în sfîrşit recunoaşterea oficială, care însă a fost aplicată, din nefericire, abia după ce acesta privase în esenţă statul de posesiunile sale domeniale (I, p. 550). Aşadar, în timp ce aristocraţia romană avu grijă de sine şi acceptă ca pămînturile ocupate aflate încă în mîinile sale să fie transformate în proprietate, ea îi potoli pe aliaţii italici nu conferindu-le proprietatea asupra pămînturilor domeniale latine pe care le lucrau – sau, mai exact, de care se bucura îndeosebi aristocraţia municipală –, ci menţinînd neştirbite drepturile legitime ce le fuseseră garantate. Partidul de opoziţie se afla în nefericita situaţie caracterizată de faptul că în problemele materiale cele mai

arzătoare interesele italicilor erau direct opuse celor ale opoziţiei din capitală; mai mult, italicii încheiaseră un fel de alianţă cu guvernul roman şi căutau protecţie pe lîngă senat împotriva unor intenţii fanteziste ale unor demagogi romani. Aşadar, dacă guvernul restaurat îşi făcu o misiune de onoare din a dezrădăcina temeinic germenii de progres existenţi în constituţia sempronianã, el rămase în schimb absolut neputincios în faţa puterilor trezite de Gracchus împotriva salvării publice. Proletariatul capitalei continua să-şi păstreze dreptul de a fi hrănit; senatul consimţi, de asemenea, la menţinerea juraţilor din clasa negustorilor, oricît de respingător ar fi fost acest jug pentru partea mai bună şi mai orgolioasă a aristocraţiei. Lanţurile purtate de aristocraţie erau nedemne, dar nu sesizăm nici o încercare a acesteia de a se debarasa de ele. Legea lui Marcus Aemilius Scaurus din anul 632 (**122**), care aduse cel puţin restricţii constituţionale dreptului de vot al liberţilor, a constituit pentru mulţi ani unica tentativă – foarte moderată – a guvernului senatorial de a restrînge tirania plebei. Propunerea înaintată de către consulul Quintus Caepio la 17 ani după instaurarea tribunalelor cavaleriei (648, **106**), vizînd restituirea proceselor juraţilor senatoriali, vădeşte dorinţele guvernului, dar şi neputinţa lui cînd nu era vorba de a risipi domenii, ci de a impune o măsură defavorabilă unui ordin influent; tentativa eşuă. Guvernul nu reuşi să se emancipeze de incomozii asociaţi la putere; aceste măsuri au contribuit şi mai mult la tulburarea înţelegerii, niciodată sinceră, a aristocraţiei guvernante cu negustorimea şi proletariatul. Ambele clase ştiau prea bine că senatul acordă toate concesiile numai de frică şi împotriva convingerii sale; nelegate fidel de guvernarea senatului nici prin gratitudine, nici prin interese, amîndouă erau gata să aducă aceleaşi servicii oricărui alt stăpîn care le-ar fi oferit mai mult sau chiar tot atît şi erau dispuse oricînd să jeneze sau să tracaseze activitatea senatului. Astfel, restauraţia continuă să guverneze cu dorinţele şi concepţiile aristocraţiei legitime şi cu constituţia şi mijloacele de guvernare ale tiraniei. Stăpînirea ei nu numai că se întemeia pe aceleaşi baze cu aceea a lui Gracchus, ci era la fel sau chiar mai şubred consolidată; ea era puternică atunci cînd,

în alianţă cu mulţimea, răsturna instituţii utile, dar în faţa bandelor de stradă, ca şi a intereselor negustorimii era complet neputincioasă. Ea poposi pe tronul gol cu conştiinţa împovărată şi cu speranţe contradictorii, urînd instituţiile propriului stat, dat fiind că era incapabilă să le atace în mod sistematic şi nesigură în toate întreprinderile şi abandonurile, în afara cazurilor în care intervenea interesul personal; era o imagine a duplicităţii atît faţă de propriul partid, cît şi faţă de cel opus, a divergenţelor interne, a celei mai deplorabile neputinţe, a celui mai josnic egoism – un desăvîrşit model de guvernare proastă.

Nici nu putea fi altfel; întreaga naţiune – mai ales stările superioare – se afla într-un proces de decadenţă intelectuală şi morală. Aristocraţia dinaintea perioadei Gracchilor nu fusese, ce-i drept, prea bogată în talente, iar băncile senatului fuseseră arhipline de adunătura nobilă, laşă şi desfrînată; totuşi, în rîndurile ei s-au aflat şi Scipio Aemilianus, Gaius Laelius, Quintus Metellus, Publius Crassus, Publius Scaevola şi mulţi alţi bărbaţi demni de consideraţie şi capabili, iar un observator imparţial putea să-şi dea seama că senatul menţinea o anumită măsură şi anumite convenienţe în injustiţie. Această aristocraţie fusese răsturnată şi apoi restabilită; de atunci, asupra ei apăsa blestemul restauraţiei. Dacă această aristocraţie guvernase înainte aşa cum se pricepuse şi, mai bine de un secol, fără nici o opoziţie sesizabilă, criza pe care o traversase îi arătase însă, ca un fulger în noaptea întunecată, abisul ce se deschidea la picioarele ei. E oare de mirare că guvernarea vechii nobilimi era caracterizată de acum înainte prin ranchiună şi deseori prin teroare? Că politica de familie s-a impus din nou, ca în cele mai decăzute epoci ale patriciatului, şi că, de exemplu, cei patru fii şi cei doi nepoţi ai lui Quintus Metellus, nesemnificativi, cu o singură excepţie, desemnaţi tocmai pentru imbecilitatea lor, au ajuns cu toţii la consulat în decurs de 15 ani (631-645; **123**-**109**) şi, în afara unuia, chiar la triumf, ca să nu mai vorbim de gineri şi de alţii? Că, cu cît unul de-al lor era mai violent şi mai crud faţă de partidul advers, cu atît el era mai sărbătorit de ai săi, că veritabilului aristocrat i se ierta orice fărădelege, orice neruşinare? Şi asta pentru că guvernanţii şi

guvernaţii erau, în toate privinţele, ca două armate aflate în război, cu excepţia faptului că în acest război nu era recunoscut dreptul popoarelor. Era, din nefericire, prea evident că, dacă vechea aristocraţie biciuise poporul cu vergi, cea restaurată îl chinuia cu scorpioni. Niciodată aristocraţia romană nu mai dusese o asemenea lipsă de capacităţi politice şi militare ca în epoca de restauraţie cuprinsă între revoluţia lui Gracchus şi cea a lui Cinna. Semnificativ în acest sens este corifeul partidului senatorial al acestor timpuri, Marcus Aemilius Scaurus. Fiul unor părinţi din marea nobilime, dar neînstăriţi, nevoit din această cauză să apeleze la talentele sale situate deasupra nivelului comun, el ajunse la consulat (639, **115**) şi cenzură (645, **109**), fiind, vreme îndelungată, căpetenia senatului şi oracolul politic al ordinului său; şi-a imortalizat numele nu numai ca orator şi ca scriitor, ci şi ca promotorul construirii unora dintre cele mai impunătoare edificii publice ale acestui secol. Însă, dacă ne uităm mai atent, mult lăudatele sale fapte măreţe se restrîng la următoarele: în calitate de general, a obţinut cîteva triumfuri uşoare asupra unor cătune din Alpi, iar ca om de stat, prin legea asupra votului şi asupra luxului, cîteva victorii aproape la fel de serioase asupra spiritului revoluţionar al vremii; talentul său propriu-zis consta însă în faptul că, accesibil şi coruptibil ca orice alt senator distins, avea capacitatea de a discerne cu oarecare isteţime momentul cînd afacerea devenea periculoasă şi, mai ales, în acela că prelua rolul lui Fabricius în faţa publicului prin înfăţişarea sa nobilă şi demnă. Din punct de vedere militar, se găsesc, ce-i drept, cîteva excepţii onorabile de ofiţeri destoinici din cercurile cele mai înalte ale aristocraţiei; însă regula era ca nobilii domni, atunci cînd urmau să-şi asume conducerea unei armate, să citească în cea mai mare grabă, din manualele de strategie greceşti şi din analele romane, tot ce era necesar pentru a ţine un discurs militar, iar atunci cînd ajungeau în tabăra militară să predea, în cazul cel mai fericit, comanda reală unui ofiţer de origine umilă şi de o discreţie sigură. Într-adevăr, dacă cu cîteva secole înainte senatul se asemăna cu o adunare de regi, aceşti urmaşi ai lor jucau acum destul de bine rolul de prinţi. Incapacitatea acestei nobilimi restaurate era însă egalată

pe deplin de delăsarea ei politică şi morală. Dacă starea religiei, asupra căreia vom reveni, n-ar oferi o imagine fidelă a decăderii înspăimîntătoare a acestor timpuri şi dacă istoria externă a acestei epoci n-ar evidenţia ticăloşia desăvîrşită a aristocraţiei romane ca una dintre trăsăturile ei de caracter esenţiale, crimele oribile, săvîrşite într-o succesiune rapidă în cercurile cele mai înalte ale Romei, ar caracteriza-o în suficientă măsură.

Administraţia internă şi externă corespundea unei asemenea guvernări. Ruina socială a Italiei se extinse cu o iuţeală alarmantă după ce aristocraţia îşi legiferase dreptul de a-i expropria pe micii proprietari prin cumpărare şi, în marea ei aroganţă, îşi permitea tot mai des alungarea acestora; loturile ţăranilor dispăreau precum picăturile de ploaie în mare. Oligarhia economică ţinea pasul cu cea politică, aşa cum o dovedeşte remarca făcută, în jurul anului 650 (**104**), de Lucius Marcus Philippus, bărbat cu vederi democratice moderate, conform căreia în rîndul cetăţenilor n-ar fi existat mai mult de 2.000 de familii întărite. Exemplul cel mai bun pentru această stare de lucruri ne este oferit, din nou de răscoalele sclavilor, care, în primii ani ai războiului cu cimbrii, izbucniră anual în Italia: la Nuceria, la Capua, în teritoriul Turiilui. Această ultimă răzvrătire luă proporţii atît de mari, încît pretorul urban trebui să i se opună cu o legiune şi, cu toate acestea, nu reuşi să triumfe prin forţa armelor, ci numai printr-o trădare infamă. Un factor alarmant a fost şi acela că în fruntea insurecţiei nu se afla un sclav, ci cavalerul roman Titus Vettius, împins de datoriile sale la fapta nebunească de a-şi elibera sclavii şi de a se declara regele lor (650, **104**). Cît de periculoasă îi apărea guvernului concentrarea maselor de sclavi în Italia o dovedesc măsurile de precauţie referitoare la zăcămintele de aur de la Victumulae, exploatate din anul 611 (**143**) în beneficiul guvernului roman; arendaşii au fost obligaţi la început să nu angajeze mai mult de 5.000 de lucrători, iar mai tîrziu activitatea lor a fost suspendată în întregime printr-un decret al senatului. Sub o asemenea guvernare, erau cît se poate de întemeiate temerile că o armată transalpină, odată pătrunsă în Italia, putea chema la arme sclavii, majoritatea de aceeaşi origine. Comparativ, provinciile sufereau şi

mai mult. Ne-am putea imagina situaţia Siciliei şi Asiei încercînd să ne închipuim cum ar arăta Indiile Orientale dacă aristocraţia engleză s-ar asemăna cu cea romană a acestei epoci. Legislaţia, care acordase negustorimii controlul asupra magistraţilor, îi împingea pe aceştia să facă, pînă la un punct, front comun cu clasa mercantilă şi să-şi cumpere, printr-o indulgenţă necondiţionată faţă de capitaliştii din provincii, o libertate de jaf nelimitată şi un scut împotriva acuzaţiilor. Acestor jefuitori oficiali şi semioficiali li se adăugară tîlharii şi piraţii, care jefuiau toate ţinuturile Mării Mediterane. Mai ales în apele asiatice, piraţii deveniră atît de îndrăzneţi, încît guvernul roman se văzu silit să trimită în Cilicia (652, **102**) o flotă, alcătuită în principal din corăbiile oraşelor comerciale dependente, condusă de către pretorul Marcus Antonius, învestit cu puteri proconsulare. Nu numai că acesta reuşi să captureze un număr mare de corăbii piratereşti şi să distrugă cîteva din ascunzişurile lor, dar romanii se stabiliră aici în mod permanent şi ocupară poziţii militare durabile în sălbatica Cilicie occidentală, sediul principal al corsarilor, ceea ce oferi baza pentru instituirea provinciei Cilicia, care apare de atunci în rîndul magistraturilor romane. Intenţia era lăudabilă, iar planul în sine bine conceput, dar continuarea şi amplificarea flagelului pirateriei în apele asiatice, şi în special în Cilicia, dovedi din nefericire insuficienţa mijloacelor folosite împotriva piraţilor de pe nou dobîndita poziţie. Nicăieri însă neputinţa şi scăderile administraţiei provinciale romane nu se manifestară într-o manieră atît de revoltătoare ca în insurecţiile proletariatului de sclavi, care, odată cu restaurarea aristocraţiei, păreau a-şi redobîndi întreaga vigoare. Acele revolte ale sclavilor care, pornind de la simple răzmeriţe, luau proporţiile unor războaie, aşa cum apăruseră, în jurul anului 620 (**134**), ca o cauză – poate principală – a revoluţiei gracchice, se reînnoiesc şi se repetă într-o tristă uniformitate. Întreaga stare a sclavilor fierbea ca în anii ’30. Am menţionat mai sus conspiraţiile italice. Lucrătorii din minele de argint ale Atticii se răzvrătiră, ocupară promontoriul Sunion şi jefuiră de aici, vreme îndelungată, ţinuturile dimprejur; în alte locuri izbucniră mişcări asemănătoare. Însă mai ales Sicilia, cu plantaţiile şi masa ei de sclavi

adunaţi din Asia Mică, a fost din nou sediul principal pentru aceste evenimente teribile. Caracteristic pentru proporţiile răului este faptul că o tentativă a guvernului roman de a preveni cele mai exagerate fărădelegi ale stăpînilor de sclavi a fost cauza unei noi insurecţii. Atitudinea proletarilor liberi din Sicilia în cursul primei răscoale dovedise că situaţia lor nu era cu mult mai bună decît cea a sclavilor (p. 36); după reprimarea acesteia, speculanţii romani îşi luaseră revanşa şi îi transformaseră în masă pe provincialii liberi în sclavi. În urma unei ordonanţe severe a senatului, îndreptată împotriva acestor stări de lucruri (650, **104**), Publius Licinius Nerva, guvernatorul de atunci al Siciliei, institui la Siracusa un tribunal care urma să decidă în cazurile cererilor de libertate; acesta interveni într-adevăr cu seriozitate şi, în scurt timp, pronunţă sentinţe în 800 de procese împotriva proprietarilor de sclavi, însă numărul cazurilor era într-o continuă creştere. Înspăimîntaţi, proprietarii de sclavi se năpustiră spre Siracusa pentru a-l obliga pe guvernatorul roman să sisteze o asemenea jurisdicţie; Nerva fu prea slab pentru a se opune presiunii şi îi alungă pe sclavii care solicitaseră un proces, comunicîndu-le prin cuvinte dure că trebuie să-şi retragă plîngerea sîcîitoare şi să se întoarcă imediat la aceia care se numeau stăpînii lor. În loc să se supună, cei respinşi se adunară şi fugiră în munţi. Guvernatorul nu era pregătit pentru luarea unor măsuri militare şi, întrucît nici jalnica miliţie a insulei nu era disponibilă pentru moment, încheie o înţelegere cu unul dintre cei mai cunoscuţi căpitani de hoţi de pe insulă şi îl convinse, în schimbul propriei graţieri, să-i predea, prin trădare, romanilor pe sclavii revoltaţi. Astfel, această hoardă a fost anihilată. În schimb, o altă bandă de sclavi fugiţi reuşi să înfrîngă un detaşament al garnizoanei de la Enna (Castrogiovanni), iar acest prim succes le aduse insurgenţilor ceea ce le era mai necesar atunci: arme şi forţe noi. Armamentul adversarilor căzuţi sau fugiţi oferi prima bază pentru organizarea lor militară şi, în curînd, numărul insurgenţilor spori la cîteva mii. Aceşti sirieni în ţară străină se considerară, precum predecesorii lor, demni de a fi guvernaţi de regi ca şi compatrioţii lor şi, parodiind pînă şi numele regelui săracilor din patrie, îl puseră în fruntea lor, ca rege, pe sclavul Salvius, cu numele

Tryphon. În regiunea dintre Enna şi Leontinoi (Lentini), unde această hoardă îşi avea sediul principal, cîmpia se afla aproape în întregime în mîinile insurgenţilor, iar Morgantia şi alte oraşe înconjurate de ziduri erau deja asediate cînd guvernatorul roman surprinse armata sclavilor lîngă Morgantia cu trupele sale italice şi siciliene adunate în mare grabă. El ocupă tabăra neapărată; însă sclavii, deşi luaţi prin surprindere, rezistară şi, odată lupta angajată, nu numai că miliţia insulei se replie după primul asalt, dar, întrucît sclavii nu împiedicară fuga nici unuia dintre cei care aruncară armele, miliţiile folosiră, aproape toate, buna ocazie de a se retrage; astfel, armata romană se dispersă în întregime. Dacă sclavii din Morgantia ar fi dorit să se solidarizeze cu tovarăşii lor din faţa porţilor, oraşul ar fi fost pierdut, numai că ei preferară să accepte libertatea oferită de stăpînii lor pe cale legală şi îi ajutară să salveze oraşul prin vitejia lor; guvernatorul roman declară însă că promisiunea libertăţii făcută sclavilor în mod solemn de către stăpînii lor ar fi fost obţinută ilegal prin presiuni şi o anulă. În timp ce răscoala se întinsese aşadar în interiorul insulei într-o manieră alarmantă, pe coasta de vest izbucni încă una, condusă de Athenion. Asemenea lui Cleon, acesta fusese odinioară un temut căpitan de tîlhari în Cilicia, patria sa, şi fusese adus ca sclav în Sicilia. Ca şi predecesorii săi, el cîştigă adeziunea grecilor şi sirienilor mai ales prin profeţii şi alte imposturi edificatoare; dar, cunoscător al războiului şi prevăzător din fire, Athenion nu înarmă, precum ceilalţi conducători, întreaga masă a oamenilor adunaţi, ci formă din bărbaţii apţi de război o armată organizată, în timp ce masa era îndreptată spre ocupaţii paşnice. Datorită severei discipline, care reprimă orice oscilaţie şi orice murmur de împotrivire în rîndul trupelor sale, şi moderaţiei cu care îi trata pe locuitorii ţării şi chiar pe prizonieri, el obţinu victorii rapide şi însemnate. Speranţa romanilor de a-i vedea pe cei doi conducători dezbinaţi nu se împlini nici de data aceasta; Athenion se supuse de bunăvoie regelui Tryphon, mult mai puţin înzestrat, şi realiză astfel unitatea insurgenţilor. În curînd, aceştia deveniră stăpînii absoluţi ai zonei de cîmpie, unde proletarii liberi trecură din nou, mai mult sau mai puţin făţiş, de partea sclavilor; autorităţile romane nu erau capabile să le

ţină piept şi trebuiau să se mulţumească să apere oraşele, care se aflau în situaţia cea mai deplorabilă, cu miliţia siciliană şi cu cea africană adusă în mare grabă. Jurisdicţia era suspendată pe întreaga insulă, unde domnea de acum dreptul celui mai puternic. Întrucît nici un cultivator urban nu mai îndrăzni să iasă în faţa porţilor şi nici un ţăran nu mai cuteză să intre în oraş, se răspîndi cea mai cumplită foamete, iar locuitorii oraşelor acestei insule care, în alte împrejurări, hrănea Italia trebuiau să fie sprijiniţi cu transporturi de grîu trimise de autorităţile romane. În plus, conspiraţiile sclavilor ameninţau să izbucnească pretutindeni în oraşe, iar în faţa porţilor se aflau armatele insurgenţilor. Messana însăşi a fost cît pe ce să fie cucerită de către Athenion. Oricît de dificil ar fi fost pentru guvern să trimită altă armată pe cîmpul de bătălie chiar în timpul greului război cu cimbrii, el nu putu evita în anul 651 (**103**) să expedieze în Sicilia o armată de 14.000 de romani şi italici, fără a mai socoti miliţiile transmarine, sub comanda pretorului Lucius Lucullus. Armata unită a sclavilor ocupă poziţiile din munţii de lîngă Sciacca şi acceptă bătălia începută de către Lucullus. Mai buna organizare le aduse romanilor victoria; se crezu că Athenion murise în luptă; Tryphon trebui să se retragă în fortăreaţa Triokala. Insurgenţii se sfătuiră în mod serios dacă exista vreo posibilitate de continuare a luptei, însă partida care era decisă să reziste pînă la ultimul om obţinu majoritatea; Athenion, salvat ca prin miracol, se întoarse printre ai săi şi reînsufleţi curajul slăbit. Lucullus, în mod inexplicabil, nu făcu nici cel mai neînsemnat efort pentru a-şi exploata victoria, ba chiar se spunea el ar fi dezorganizat intenţionat armata şi ar fi incendiat materialele de campanie pentru a muşamaliza insuccesul total al magistraturii sale şi pentru a nu fi eclipsat de către succesorul său. Aceste afirmaţii pot fi adevărate sau nu ; oricum, urmaşul său, Gaius Servilius (652, **102**), nu obţinu rezultate mai bune şi ambii generali au fost mai tîrziu acuzaţi şi condamnaţi – ceea ce, fireşte, nu constituie o dovadă neîndoielnică a vinovăţiei lor. Athenion, care, după moartea lui Tryphon (652, **102**), preluă singur comanda supremă, era victorios în fruntea unei armate considerabile cînd, în anul 653 (**101**), Manius Aquillius, care, cu un an înainte, se evidenţiase sub Marius în

războiul împotriva teutonilor, a primit, în calitate de consul şi guvernator, conducerea războiului. După doi ani de lupte înverşunate – se spune că Aquillius s-ar fi luptat în duel cu Athenion şi că l-ar fi ucis –, generalul roman a înfrînt în sfîrşit rezistenţa exasperată şi îi învinse pe insurgenţi în ultimele lor ascunzişuri, prin înfometare. Sclavilor de pe insulă li se interzise purtarea armelor şi pacea a fost reinstaurată sau, în alţi termeni, noii tirani au fost înlocuiţi de cei vechi; de altfel, învingătorul însuşi ocupă un rang eminent în ierarhia numeroşilor şi energicilor magistraţi nesătui ai acestei perioade. Dacă se mai simţea nevoia vrunei dovezi cu privire la valoarea guvernării interne a aristocraţiei, ea putea fi găsită în originea şi în conducerea acestui al doilea război de sclavi din Sicilia, care a durat cinci ani.

Dar oriîncotro şi-ar fi îndreptat cineva privirea în vastul cerc al administraţiei romane, ar fi dat peste aceleaşi cauze şi aceleaşi efecte. Dacă războiul cu sclavii din Sicilia dovedise cît de departe era guvernul roman de rezolvarea celei mai simple sarcini, aceea de a ţine în frîu proletariatul, evenimentele simultane din Africa relevă felul în care Roma înţelegea acum guvernarea statelor clientelare. În aceeaşi perioadă în care izbucnise războiul sclavilor sicilieni, în faţa lumii cuprinse de mirare se desfăşură spectacolul unui neînsemnat principe clientelar care a reuşit să menţină împotriva puternicei republici ce zdrobise regatele Macedoniei şi Asiei dintr-o singură lovitură o uzurpare şi o insurecţie de 14 ani, dar nu prin forţa armelor, ci prin lamentabilul caracter al guvernatorilor ei.

Regatul Numidiei se întindea de la rîul Molochath pînă la Sirta Mare (I, p. 467), astfel încît se învecina, pe de o parte, cu regatul mauretan de la Tingis (Marocul de astăzi), iar pe de alta, cu Cyrene şi Egipt, înconjurînd, la vest, sud şi est, îngusta fîşie de litoral a provinciei romane Africa; el cuprindea, în afară de vechile posesiuni ale căpeteniilor numide, cea mai mare parte a teritoriului pe care îl deţinuse Cartagina în epoca înfloririi sale, printre care mai multe importante oraşe feniciene vechi – precum Hippo Regius (Bona) şi Leptis Magna (Lebidah), în general cea mai mare şi mai îmbelşugată porţiune a bogatului ţinut african de coastă. După Egipt, Numidia

era, fără îndoială, cel mai considerabil stat clientelar al romanilor. După moartea lui Massinissa (605, **149**), Scipio împărţise puterea între cei trei fii ai acestuia – regii Micipsa, Gulussa şi Mastanabal –, astfel încît primul născut preluă capitala şi tezaurul de stat, al doilea problemele războiului, iar al treilea jurisdicţia (p. 26). Acum, după moartea celor doi fraţi ai săi, guverna din nou singur fiul cel mai în vîrstă al lui Massinissa, Micipsa, un moşneag slab şi paşnic, care se preocupa cu mai mare plăcere de studiul filozofiei greceşti decît de treburile de stat. Întrucît fiii săi nu erau încă majori, frîiele guvernării erau practic în mîinile unui nepot nelegitim al regelui, prinţul Iugurtha. Iugurtha, un nepot vrednic de Massinissa, era un bărbat frumos, un călăreţ şi un vînător abil şi curajos. Compatrioţii îl stimau foarte mult pentru calităţile sale de administrator clarvăzător şi înţelegător; el îşi dovedise talentul militar încă de multă vreme, sub privirile lui Scipio, fiind comandantul contingentului numid în faţa Numantiei. Poziţia sa în regat şi consideraţia de care se bucura în cercurile conducătoare romane datorită numeroşilor săi prieteni şi camarazi de război îl determinară pe Micipsa să-l adopte (634, **120**) şi să dispună prin testament ca fiii regelui, Adherbal şi Hiempsal, împreună cu fiul său adoptiv Iugurtha să moştenească şi să guverneze toţi trei regatul, la fel cum făcuse el însuşi cu fraţii lui. Pentru mai multă siguranţă, el puse aceste stipulaţii sub garanţia guvernului roman. Curînd după aceea, în anul 636 (**118**), regele Micipsa muri. Testamentul intră în vigoare, însă cei doi fii ai lui Micipsa – nu atît fratele mai vîrstnic cît violentul Hiempsal – se învrăjbiră în curînd atît de rău cu vărul lor, pe care-l considerau un intrus, încît ideea unei guvernări comune a celor trei regi trebui să fie abandonată. Se încercă obţinerea unei împărţiri reale a ţării, însă regii învrăjbiţi nu putură să ajungă la o înţelegere în privinţa mărimii părţilor din teritoriu şi din tezaur, iar puterea protectoare, căreia i-ar fi revenit de drept decizia hotărîtoare, nu s-a amestecat, ca de obicei, în aceste evenimente. Se ajunse la ruptură; Adherbal şi Hiempsal declarară că testamentul tatălui lor ar fi fost obţinut prin linguşeală şi-i contestară lui Iugurtha dreptul asupra moştenirii comune, în timp ce acesta se propuse ca pretendent la guvernarea întregului regat.

Încă din timpul tratativelor privitoare la diviziune, Hiempsal a fost înlăturat de ucigaşi plătiţi; între Adherbal şi Iugurtha izbucni războiul civil, în care se angajă întreaga Numidie. Iugurtha triumfă cu armata sa mai puţin numeroasă, dar exersată şi mai bine condusă; punînd stăpînire pe întregul teritoriu al regatului, el declanşă cele mai groaznice persecuţii împotriva căpeteniilor ataşate vărului său. Adherbal se salvă în provincia romană şi se îndreptă de acolo spre Roma pentru a se plînge. Aşteptîndu-se la aceasta, Iugurtha luase toate măsurile pentru întîmpinarea ameninţătoarei intervenţii. În tabăra de la Numantia el învăţase de la romani nu numai tactica de luptă; introdus în cercurile aristocraţilor romani, prinţul numid fusese iniţiat concomitent în intrigile romane de coterie şi studiase pe viu ce anume însemna titlul de nobil roman. Încă de pe atunci, cu 16 ani înainte de moartea lui Micipsa, el întreţinuse convorbiri neloiale cu nobilii camarazi romani despre moştenirea numidă, iar Scipio trebuise să-i atragă atenţia în mod serios că pentru un prinţ străin ar fi mai potrivit să se împrietenească cu statul roman decît cu particularii romani. Solii lui Iugurtha apărură la Roma înarmaţi nu numai cu vorbe meşteşugite; faptul că aleseseră mijloacele diplomatice de convingere cele mai adecvate e dovedit de succesul lor. Partizanii cei mai zeloşi ai legitimităţii lui Adherbal se convinseră cu o rapiditate uimitoare că Hiempsal fusese asasinat de către supuşii săi din cauza cruzimii lui şi că iniţiatorul războiului de succesiune nu era Iugurtha, ci Adherbal. Chiar şi campionii senatului se speriară de acest scandal; Marcus Scaurus încercă să intervină, dar în zadar. Senatul trecu sub tăcere cele întîmplate şi decretă ca fiecare dintre cei doi succesori testamentari în viaţă să obţină cîte o parte egală din regat şi ca, pentru prevenirea altor vrajbe, diviziunea să fie încredinţată unei comisii a senatului. Ea sosi în Numidia. Consularul Lucius Opimius, cunoscut prin serviciile sale care duseseră la reprimarea revoluţiei, sesizase ocazia de a-şi găsi răsplata pentru patriotismul său şi se lăsase numit în fruntea acestei comisii. Împărţirea se înfăptui întru totul în avantajul lui Iugurtha şi nicidecum în dezavantajul comisarilor: capitala Cirta (Constantine), cu tot cu portul ei Rusicade (Philippeville), reveni, ce-i drept, lui

Adherbal, dar tocmai prin aceasta el primi partea orientală a regatului, compusă aproape în întregime din deşerturi de nisip, în timp ce Iugurtha primi partea occidentală, fertilă şi populată (Mauretania Caesariensis şi Sitifensis de mai tîrziu). Situaţia era gravă ; curînd deveni şi mai gravă. Pentru ca sub aparenţa apărării personale să-l poată lipsi pe Adherbal de partea sa, Iugurtha îl provocă la război; însă întrucît bărbatul slab de înger devenise mai vigilent în urma experienţelor trăite, el permise ca ţara sa să fie pîrjolită nestingherit de către călăreţii lui Iugurtha şi se mulţumi să se plîngă la Roma; Iugurtha, nerăbdător din cauza acestor tergiversări, începu războiul chiar fără pretext. În împrejurimile actualei localităţi Philippeville, Adherbal suferi o înfrîngere totală şi se retrase în apropiata sa capitală, Cirta. În timp ce asediul se prelungea, iar trupele lui Iugurtha se încăierau zilnic cu locuitorii italici ai oraşului angajaţi în apărarea acestuia cu mai multă însufleţire decît africanii, sosi comisia trimisă de senatul roman în urma primei plîngeri a lui Adherbal. Aceasta era compusă, fireşte, din oameni tineri, neexperimentaţi, aşa cum erau cei folosiţi, de regulă, de guvern pentru misiuni diplomatice ordinare. Solii cerură ca Iugurtha să le permită intrarea în oraş în calitate de delegaţi ai puterii protectoare trimişi în sprijinul lui Adherbal, şi să pună capăt ostilităţilor acceptînd arbitrajul lor. Iugurtha respinse categoric ambele pretenţii, iar solii plecară în grabă acasă, ca nişte copiii, ceea ce şi erau de altfel, ca să raporteze părinţilor Romei. Aceştia ascultară raportul şi-i lăsară pe concetăţenii lor din Cirta să lupte în continuare cît vor pofti. Abia cînd, în luna a cincea a asediului, un sol al lui Adherbal reuşi să se strecoare printre valurile inamice şi cînd o scrisoare a regelui, plină de rugăminţile cele mai fierbinţi, ajunse în mîinile senatului, acesta se trezi şi luă într-adevăr o hotărîre – nu să declare războiul, cum cerea minoritatea, ci să trimită o nouă solie, dar o solie în frunte cu Marcus Scaurus, marele învingător al tauriscilor şi al liberţilor, impunătorul erou al aristocraţiei, a cărui simplă apariţie va fi suficientă pentru a schimba comportamentul regelui neascultător. Iugurtha se deplasă într-adevăr, aşa cum i se ceruse, la Utica, pentru a trata cu Scaurus; avură loc dezbateri

interminabile, în urma cărora nu se obţinu nici cel mai mic rezultat. Solia se întoarse la Roma fără a fi declarat războiul, iar regele se înapoie la asediul Cirtei. Adherbal, ajuns în pragul exasperării, nu se mai încrezu în sprijinul roman; în plus, italicii din Cirta, obosiţi de asediu şi bazîndu-se ferm, în ceea ce priveşte propria lor securitate, pe teama pe care o trezea numele de roman, îl îndemnară să capituleze. Astfel, oraşul s-a predat. Iugurtha dădu ordin ca fratele său vitreg să fie ucis în chinurile cele mai groaznice şi ca întreaga populaţie masculină adultă a oraşului, africani ca şi italici, să fie măcelărită (642, **112**).

Un strigăt de indignare străbătu întreaga Italie. Minoritatea din senat şi tot ceea ce era în afara lui condamnară în unanimitate acest guvern pentru care onoarea şi interesele ţării nu păreau să fie altceva decît obiecte de comercializat; cel mai violent se manifestă negustorimea, care fusese nemijlocit lovită prin sacrificarea comercianţilor romani şi italici din Cirta. Este adevărat că majoritatea senatului se opuse şi acum; acesta apelă la interesele de clasă ale aristocraţiei şi puse în mişcare toate mijloacele de tergiversare a afacerilor de care dispunea, pentru salvarea iubitei păci. Însă cînd Gaius Memmius, tribunul poporului desemnat pentru anul următor, bărbat activ şi elocvent, prezentă neînţelegerea în faţa publicului şi ameninţă că îi va aduce, ca tribun, pe principalii culpabili în faţa instanţei, senatul acceptă ca războiul să fie declarat (642/643, **112**/**111**). Măsura păru serioasă. Solii lui Iugurtha au fost îndepărtaţi din Italia fără să fie primiţi în audienţă; noul consul, Lucius Calpurnius Bestia, care, cel puţin între membrii ordinului său, se distingea prin judecată şi energie, s-a ocupat cu zel de pregătirile militare; însuşi Marcus Scaurus preluă un rol de comandant în armata africană. În scurt timp, o armată romană se afla pe teritoriul african, înaintînd în regatul numid de-a lungul rîului Bagradas (Medşerda), unde oraşele mai îndepărtate de sediul puterii regale, ca Leptis Magna, se supuseră de bunăvoie, iar Bocchus, regele Mauretaniei, deşi fiica sa era măritată cu Iugurtha, le oferi romanilor prietenia şi alianţa sa. Iugurtha însuşi îşi pierdu curajul şi trimise soli în cartierul general roman pentru a cere armistiţiu. Se părea că

sosise sfîrşitul războiului; el veni şi mai repede decît se crezuse. Tratatul cu Bocchus eşuă, întrucît regele, străin de obiceiurile romane, crezuse că va putea încheia cu romanii un tratat avantajos, fără să facă alte oferte, şi neglijase să-i înzestreze pe delegaţi cu preţul necesar pentru alianţele romane. Iugurtha cunoştea, într-adevăr, instituţiile romane mai bine şi nu uitase să-şi sprijine cererile de armistiţiu cu sumele de bani necesare, dar şi el se înşelase. După primele tratative a rezultat că în cartierul general roman era de vînzare nu numai armistiţiul, ci şi pacea. Tezaurul regal era bine umplut încă din timpurile lui Massinissa; tranzacţia se definitivă în curînd. Tratatul s-a încheiat după ce, pentru a salva aparenţele, a fost supus consiliului de război, care şi-a dat acordul în urma unei discuţii haotice şi cît se poate de sumare. Iugurtha se supuse fără condiţii; adversarul se dovedi însă mărinimos şi îi retrocedă întregul regat, în schimbul unei amenzi moderate, al extrădării dezertorilor romani şi al predării elefanţilor de război (643, **111**); regele răscumpără cea mai mare parte dintre aceştia prin înţelegeri particulare cu şefii şi ofiţerii romani. La aflarea acestor veşti, la Roma furtuna se declanşă din nou. Toată lumea ştia cum se încheiase pacea; aşadar, chiar şi Scaurus putea fi cumpărat, numai că la un preţ mai mare decît cel senatorial obişnuit. Validitatea păcii a fost atacată în mod serios în senat; Gaius Memmius declară că, dacă regele s-a supus într-adevăr fără condiţii, el n-ar putea refuza să vină la Roma şi că, prin urmare, trebuie chemat în faţa senatului pentru stabilirea adevărului prin interogarea celor două părţi negociatoare. Senatul se conformă cererii incomode; dar, în acelaşi timp, contrar legii, i se acordă regelui un salvconduct, întrucît nu venea ca inamic, ci ca un bărbat care se supusese. În consecinţă, acesta apăru într-adevăr la Roma şi se prezentă la interogatoriu în faţa poporului adunat, care fu convins cu greu să respecte salvconductul şi să nu-l linşeze pe loc pe ucigaşul italicilor din Cirta. Dar abia adresase Gaius Memmius regelui prima întrebare, cînd unul dintre colegii săi interveni, în numele dreptului său de veto, şi îi porunci regelui să tacă. Aşadar, aurul african era şi aici mai puternic decît voinţa poporului suveran şi a celor mai înalţi magistraţi ai săi. Între timp, în senat continuară tratativele asupra

validităţii păcii tocmai încheiate şi noul consul, Spurius Postumius Albinus, îmbrăţişă cu vigoare propunerea de casare, în speranţa că îi va reveni lui comanda supremă în Africa. Toate acestea îl determinară pe Massiva, nepotul lui Massinissa, care trăia la Roma, să-şi reclame în faţa senatului drepturile asupra tronului Numidiei, rămas vacant; dar Bomilcar, unul dintre apropiaţii regelui Iugurtha, îl asasină – fără îndoială, din însărcinarea stăpînului său – pe concurentul acestuia; cînd i se intentă un proces din această cauză, fugi, cu ajutorul lui Iugurtha, din Roma. Această nouă crimă, săvîrşită de astă dată sub ochii guvernului roman, determină cel puţin casarea păcii de către senat şi expulzarea regelui din oraş (iarna 643/644; **111**/**110**). În consecinţă, războiul a fost reluat şi consulul Spurius Albinus preluă comanda supremă (644, **110**). Însă armata africană, pînă la gradele inferioare, era într-o dezorganizare ce corespundea conducerii politice şi militare. Nu numai că nu se mai putea vorbi de disciplină şi că ocupaţia de bază a soldăţimii romane în timpul armistiţiului fusese jefuirea localităţilor numide şi chiar a teritoriului provincial roman, ci, mai mult, numeroşi ofiţeri şi soldaţi, ca şi generalii lor ajunseră la înţelegeri secrete cu inamicul. Se înţelege că o asemenea armată nu putea să plece în campanie, iar dacă Iugurtha cumpărase şi de data aceasta inactivitatea generalului roman, aşa cum acesta a fost acuzat mai tîrziu în proces, el a luat de fapt o măsură superfluă. Spurius Albinus se mulţumi aşadar să nu facă nimic; în schimb, fratele său, care preluă interimar comanda supremă după plecarea lui, pe cît de hazardatul, pe atît de incapabilul Aulus Postumius, avu în toiul iernii ideea de a pune stăpînire printr-o lovitură surprinzătoare pe tezaurele regelui, care se aflau în oraşul Suthul (mai tîrziu Calama, astăzi Guelma), greu accesibil şi dificil de cucerit. Armata porni într-acolo şi ajunse în faţa oraşului; asediul a fost însă lipsit de succes şi inutil, iar cînd regele, care staţionase cu trupele sale un răstimp în faţa oraşului, se retrase în deşert, generalul roman preferă să-l urmărească. Era exact ce dorise Iugurtha; în cursul unui atac nocturn, în care a fost ajutat atît de dificultăţile terenului, cît şi de înţelegerile pe care le făcuse cu oamenii din rîndurile armatei romane, numizii cuceriră tabăra

acesteia şi îi goniră pe romani, în majoritatea lor neînarmaţi, care fugiră în mod ruşinos. Consecinţa a fost o capitulare ale cărei condiţii – retragerea armatei romane sub jug, evacuarea imediată a întregului teritoriu numid, reînnoirea tratatului de pace casat de către senat – au fost dictate de Iugurtha şi acceptate de către romani (începutul anului 645, **109**).

Era însă prea mult. În timp ce africanii erau în culmea frenezieiu, iar nesperatele perspective asupra unei eventuale căderi a stăpînirii străine, socotită aproape imposibilă, aduseră sub stindardele regelui victorios nenumărate triburi ale locuitorilor liberi sau semiliberi ai deşertului, opinia publică din peninsulă se ridică împotriva acestei aristocraţii pe cît de depravată, pe atît de coruptă şi se dezlănţui o furtună de procese care, susţinută de îndîrjirea negustorimii, ceruse mai multe victime din cercurile cele mai înalte ale nobilimii. La propunerea tribunului poporului Gaius Mamilius Limetanus, în ciuda încercărilor timide ale senatului de a evita pedepsirea ameninţătoare, se constitui o comisie de juraţi extraordinară pentru cercetarea cazurilor de înaltă trădare în legătură cu problema succesiunii în Numidia, iar sentinţele ei îi trimiseră în exil pe cei doi foşti comandanţi supremi, Gaius Bestia şi Spurius Albinus, pe Lucius Opimius, şeful primei comisii africane, şi, în plus, pe călăul lui Gaius Gracchus, ca şi pe mulţi alţi bărbaţi mai puţin notabili din rîndul aristocraţiei, vinovaţi sau nevinovaţi. Aceste procese nu au avut însă alt scop decît acela de a calma opinia publică revoltată şi mai ales clasa capitaliştilor, prin sacrificarea unora dintre persoanele cele mai compromise, şi nu se găseşte nici cea mai neînsemnată urmă a unei răzvrătiri împotriva aristocraţiei înseşi şi împotriva guvernării ei; dovada clară a acestui fapt e că nimeni nu îndrăzni să-l acuze pe prudentul şi puternicul Scaurus, cel mai vinovat dintre vinovaţi; mai mult, tocmai în această perioadă el a fost ales cenzor şi, oricît ar părea de incredibil, numit printre preşedinţii comisiei pentru înaltă trădare. Bineînţeles că nu a fost întreprinsă nici o tentativă de a interveni în competenţa guvernului şi rămase doar de competenţa senatului soluţionarea scandalului numid într-un mod cît mai favorabil aristocraţiei; căci cel mai nobil dintre nobili începuse să

înţeleagă faptul că sosise timpul să se întreprindă ceva.

Senatul anulă mai întîi cel de-al doilea tratat de pace şi decretă reluarea războiului, de data aceasta în mod serios; de altfel, a-l preda inamicului pe comandantul suprem care încheiase tratatul, aşa cum se întîmplase cu 30 de ani în urmă, nu mai părea necesar conform noilor concepţii despre sacralitatea tratatelor. Comanda supremă în Africa a fost acordată, bineînţeles, unui aristocrat, dar unuia dintre puţinii bărbaţi nobili care, din punct de vedere militar şi moral, era într-adevăr pe măsura acestei sarcini. Alegerea căzu asupra lui Quintus Metellus. Acesta era, ca şi puternica familie căreia îi aparţinea, un aristocrat ferm în principiile sale şi lipsit de scrupule; ca magistrat, un bărbat care, ce-i drept, s-ar fi simţit onorat să angajeze asasini spre binele statului şi ar fi luat în derîdere ca *donquijotism* de nepracticat ceea ce întreprinsese Fabricius împotriva lui Pyrrhos; totuşi, era un administrator incoruptibil, cu neputinţă de înfricoşat sau de mituit, şi un războinic drept şi experimentat. În sensul acesta, el era într-atît de lipsit de prejudecăţile clasei sale, încît nu-şi alese bărbaţi distinşi ca subordonaţi, ci pe bravul ofiţer Publius Rutilius Rufus, apreciat în cercurile militare datorită disciplinei exemplare pe care o putea menţine, precum şi datorită conceperii unui sistem perfecţionat de manevre militare, şi pe viteazul fiu de ţăran latin Gaius Marius, care îşi începuse cariera militară ca simplu soldat. Însoţit de aceşti ofiţeri capabili şi de alţii, Metellus, în calitate de consul şi general, sosi în cursul anului 645 (**109**) la armata africană, pe care o găsi într-o asemenea stare de dezorganizare încît era incapabilă să abordeze o campanie şi de care nu se temeau decît nefericiţii locuitori ai provinciei romane. Reorganizată sever şi rapid, în primăvara anului 646 (**108**), Metellus o conduse dincolo de graniţa cu Numidia. Cînd Iugurtha sesiză schimbarea de situaţie, se văzu pierdut şi, înainte ca lupta să fi început, el făcu propuneri serioase de înţelegere, în care nu ceru, pînă la urmă, nimic altceva decît garantarea vieţii sale. Metellus era însă hotărît – şi poate i se şi ordonase – să nu încheie războiul altfel decît prin capitularea necondiţionată şi executarea temerarului principe clientelar; aceasta era, de altfel, unica soluţie

care-i putea satisface pe romani. În urma victoriei asupra lui Albinus, Iugurtha era privit ca eliberatorul Libiei de sub jugul inamicului detestat; cum el era abil şi lipsit de scrupule, iar guvernul roman neajutorat, Iugurtha ar fi putut oricînd, chiar după încheierea păcii, să reaprindă un război în ţara sa natală; liniştea nu putea fi instaurată şi retragerea armatei africane nu era posibilă înainte de dispariţia lui. Oficial, Metellus trimise răspunsuri evazive la ofertele regelui; în secret, el îi instiga pe solii acestuia să-l predea pe stăpînul lor viu sau mort în mîinile romanilor. Dar dacă generalul roman se lansase într-o întrecere cu africanul pe tărîmul asasinatului, el îşi găsi aici naşul; Iugurtha înţelese planul şi, neavînd de ales, se pregăti pentru o rezistenţă disperată. Dincolo de lanţul muntos, în întregime arid, peste care trecea calea romanilor înspre interior, se întindea pe o lăţime de patru mile germane o cîmpie ce ajungea pînă la rîul Muthul, care curgea paralel cu creasta muntoasă. Cîmpia era lipsită de apă şi de copaci, exceptînd împrejurimile imediate ale rîului, şi era împărţită în două numai de o colină acoperită de tufişuri joase. Pe această colină, Iugurtha aşteptă armata romană. Trupele sale erau împărţite în două corpuri: primul, cuprinzînd o parte din infanterie şi elefanţi, comandat de Bomilcar, era staţionat la poalele colinei spre rîu, iar al doilea, cuprinzînd nucleul infanteriei şi întreaga cavalerie, staţionat mai sus, spre lanţul muntos, fiind ascuns de tufişuri. Coborînd din munţi, romanii îl văzură pe inamic într-o poziţie care domina în întregime flancul lor drept şi, întrucît le era imposibil să rămînă pe creasta muntoasă golaşă şi lipsită de apă, fiind deci obligaţi să ajungă la rîu, trebuiră să rezolve dificila problemă de a răzbate pînă acolo prin cîmpia largă de patru mile, absolut netedă, sub privirea călăreţilor inamici şi fără cavalerie uşoară. Metellus trimise un detaşament sub conducerea lui Rufus drept spre rîu, pentru a aşeza o tabără pe malul lui; corpul principal al armatei părăsi defileele munţilor şi străbătu cîmpia în diagonală spre colină, pentru a-l alunga pe inamic de acolo. Însă acest marş prin cîmpie ameninţa să-i aducă armatei pierzania, deoarece, în timp ce infanteria numidă ocupă defileele muntoase în spatele romanilor, în măsura în care aceştia le părăsiseră, coloana de atac romană se văzu

învăluită din toate părţile de călăreţii inamici care atacară de pe colină. Şarjele neîntrerupte ale cavaleriei inamice împiedicară înaintarea şi bătălia ameninţa să degenereze într-o mulţime de încăierări restrînse, în timp ce Bomilcar reţinea cu detaşamentul său corpul condus de Rufus, pentru a-l împiedica să alerge în ajutorul armatei romane principale, greu încercată. Metellus şi Marius reuşiră însă doar cu cîteva mii de soldaţi să ajungă la poalele colinei, iar pedestrimea numidă care apăra înălţimea, în ciuda superiorităţii sale numerice şi a poziţiei favorabile, fugi aproape fără a opune rezistenţă în momentul în care legionarii atacară în fugă. Aceeaşi rezistenţă o opuse şi în faţa lui Rufus; la primul atac, a fost împrăştiată, iar elefanţii au fost ucişi sau capturaţi în terenul accidentat. Seara tîrziu, cele două corpuri de armată romane, fiecare învingător şi îngrijorat de soarta celuilalt, se întîlniră între cele două cîmpuri de bătălie. Fusese o luptă care stătea mărturie atît pentru talentul militar extraordinar al lui Iugurtha, cît şi pentru nezdruncinata tărie a pedestrimii romane, care singură transformase înfrîngerea strategică într-o victorie. După bătălie, Iugurtha lăsă o mare parte din trupe la vatră şi se limită la războiul de hărţuială, pe care-l conduse cu aceeaşi abilitate. Cele două coloane romane, una condusă de Metellus, cealaltă de Marius (care, deşi cel mai umil ca origine şi rang, ocupă, după bătălia de pe Muthul, primul loc printre şefii de corp), străbătură teritoriul numid, ocupară oraşele şi, acolo unde porţile nu li se deschiseră de bunăvoie, măcelăriră populaţia masculină. Însă cel mai însemnat oraş din valea Bagradasului, Zama, opuse romanilor o rezistenţă dîrză, energic susţinută de către rege. Acesta întreprinse chiar şi un atac norocos împotriva taberei romane, iar romanii se văzură, în fine, nevoiţi să abandoneze asediul şi să se închidă în taberele de iarnă. Pentru o aprovizionare mai lesnicioasă, Metellus stabili aceste tabere în provincia romană, lăsînd însă garnizoane în oraşele cucerite, şi folosi timpul suspendării ostilităţilor pentru a relua tratativele, arătîndu-se dispus să-i acorde regelui o pace acceptabilă. Iugurtha acceptă cu plăcere; se angajase deja să plătească 200.000 de pfunzi de argint, chiar predase elefanţii săi şi 300 de ostatici, precum şi 3.000 de dezertori romani, care au

fost măcelăriţi pe loc. În acest timp, Metellus îl cîştigă pe consilierul cel mai apropiat al regelui, Bomilcar, care se temu, nu fără temei, că, dacă va fi încheiată pacea, Iugurtha îl va preda tribunalelor romane ca asasin al lui Massiva, şi îl determină, prin asigurarea impunităţii pentru acea crimă şi a unor mari recompense, să promită că-l va preda romanilor pe rege viu sau mort. Însă nici tratativele oficiale, nici această intrigă nu conduseră la rezultatul scontat. Cînd Metellus îşi dădu în vileag intenţiile de a-i cere regelui să se prezinte în persoană ca prizonier, acesta întrerupse negocierile; au fost descoperite şi înţelegerile lui Bomilcar cu inamicul ; ca urmare, acesta a fost arestat şi executat. Aceste cabale diplomatice de cea mai josnică speţă nu pot fi justificate; romanii aveau însă toate temeiurile să pună mîna pe adversarul lor. Războiul ajunsese la punctul în care nu putea fi nici continuat, nici abandonat. Starea de spirit în Numidia este dovedită, de exemplu, de răscoala din Vaga, cel mai important oraş ocupat de romani, din iarna anilor 646/647 (**108/107**). În cursul acesteia, întreaga garnizoană romană, ofiţeri şi soldaţi, a fost măcelărită, cu excepţia comandantului Titus Turpilius Silanus, care, pe drept sau nu, a fost judecat mai tîrziu de o curte marţială romană ; acuzat de înţelegeri cu inamicul, a fost condamnat şi executat. Oraşul a fost luat cu asalt de către Metellus a doua zi după revoltă şi lăsat pradă întregii severităţi a dreptului de război; numai că, dacă sentimentele locuitorilor de pe Bagradas, uşor accesibili şi relativ docili, erau de asemenea natură, oare cum vor fi fost cele ale locuitorilor din interior şi ale triburilor nomade din deşert? Iugurtha era idolul africanilor, care uitaseră dublul fratricid şi nu mai vedeau în el decît salvatorul şi răzbunătorul naţiunii. Douăzeci de ani mai tîrziu, un corp numid care lupta în Italia a fost trimis de urgenţă în Africa atunci cînd fiul lui Iugurtha apăru în rîndurile sale; de aici putem deduce ce influenţă exercita Iugurtha însuşi asupra alor săi. Cum se mai putea întrevedea sfîrşitul războiului în nişte regiuni unde particularităţile locuitorilor şi ale pămîntului îi permiteau unui conducător, care îşi asigurase o dată pentru totdeauna simpatia naţiunii, să prelungească războiul în nesfîrşite încăierări sau să-l menţină o vreme chiar într-o stare

latentă, pentru a-l reînvia la momentul oportun cu îndoită vigoare? Cînd Metellus reluă campania în anul 647 (**107**), Iugurtha nu i se opuse nicăieri; apărea cînd într-un loc, cînd într-altul, mult mai îndepărtat; se părea că ar fi fost mai uşor să se pună stăpînire asupra leilor decît asupra acestor călăreţi ai deşertului. Se dădea o luptă, se obţinea o victorie, dar ce se cîştigase în urma acesteia nimeni nu putea să spună. Regele dispăruse în nemărginita depărtare. În Tunisul de astăzi, în imediata vecinătate a marelui deşert, despărţite de valea Medşerdei de o stepă aridă şi fără vegetaţie pe o distanţă de zece mile, se găseau două locuri fortificate, bogate în oaze şi izvoare: la nord, Thala (mai tîrziu Thelepte, la Huş el Cheme), iar mai la sud, Capsa (Kafsa). Iugurtha se retrăsese în prima dintre aceste localităţi împreună cu copiii lui, tezaurele şi nucleul trupelor sale, pentru a aştepta timpuri mai bune. Metellus îndrăzni să-l urmărească traversînd un pustiu în care apa trebuia să fie cărată în burdufuri; Thala căzu după un asediu de 40 de zile, însă dezertorii romani s-au sinucis, distrugînd şi partea cea mai valoroasă din pradă, prin incendierea clădirii în care se retrăseseră ; mai important era faptul că regele Iugurtha scăpă cu copiii şi cu tezaurul său. Numidia se afla în întregime în mîinile romanilor, dar, în loc să se fi atins astfel ţelul, se părea că războiul se întindea pe un teritoriu tot mai vast. La îndemnul lui Iugurtha, triburile libere ale deşertului din Gaetulia declanşară în sud războiul naţional împotriva romanilor. În vest, Bocchus, regele Mauritaniei, a cărui prietenie romanii o respinseseră înainte, se arătă acum înclinat să se alieze cu ginerele lui împotriva acestora; nu numai că-l primi pe fugar, dar, unindu-şi nenumăratele hoarde de călăreţi cu cele ale lui Iugurtha, se îndreptă spre regiunea Cirtei, unde Metellus se găsea în taberele de iarnă. Începură negocierile; era limpede că, în persoana lui Iugurtha, Bocchus deţinea veritabilul trofeu al războiului pentru romani. Dar care îi erau intenţiile? Dorea să-şi vîndă ginerele la un preţ foarte mare sau să înceapă războiul naţional împreună cu acesta? Nici romanii, nici Iugurtha şi poate nici regele însuşi nu ştiau; acesta nu se grăbi deloc să-şi abandoneze poziţia ambiguă. În consecinţă, Metellus părăsi provincia, pe care, în urma unui decret al poporului, trebui s-o

cedeze fostului său subaltern Marius, numit între timp consul, care preluă comanda supremă pentru campania din anul 648 (**106**). Această onoare o datora, într-un fel, unei revoluţii. Bizuindu-se pe serviciile pe care le adusese şi, în plus, pe nişte oracole care-i fuseseră transmise, el se hotărîse să-şi prezinte candidatura la consulat. Dacă aristocraţia ar fi sprijinit candidatura, pe cît de constituţională, pe atît de justificată, a destoinicului bărbat aflat departe de ideea opoziţiei, nu s-ar fi înregistrat nimic altceva decît apariţia unei noi familii în fastele consulare. Însă bărbatul de origine obscură, care năzuia să ocupe cea mai înaltă magistratură, a fost hulit de întreaga castă guvernantă ca un inovator obraznic şi un revoluţionar, la fel cum fusese tratat odinioară candidatul plebeu de către patricieni, numai că acum fără vreun temei legal formal. Bravul ofiţer a fost defăimat într-un limbaj jignitor de către Metellus; se spune că el l-ar fi sfătuit pe Marius să aştepte pînă cînd fiul său, un copil încă, va putea candida împreună cu dînsul şi că l-ar fi împiedicat, pînă în ultimul moment, să părăsească tabăra pentru a-şi propune candidatura în capitală pentru anul 647 (**107**). Aici, Marius îi răsplăti din plin generalului său nedreptatea făcută, criticînd în faţa mulţimii înfocate conducerea războiului şi administraţia lui Metellus în Africa, fapt contrar atît onoarei militare, cît şi celei civile, nesfiindu-se să spună unei plebe care şuşotea veşnic despre incredibilele conspiraţii secrete şi de netăgăduit ale stăpînilor nobili povestea ridicolă că Metellus ar tergiversa intenţionat războiul, pentru a rămîne cît mai mult timp comandant suprem. Derbedeii de pe stradă înţeleseră asta perfect; o mulţime de persoane, care pizmuiau guvernul, din motive întemeiate sau nu şi mai ales negustorimea, pe bună dreptate îndîrjită, nu aşteptaseră decît o ocazie favorabilă pentru a lovi aristocraţia în punctul ei cel mai sensibil. Nu numai că Marius a fost ales consul cu o majoritate zdrobitoare, dar, prin decret al poporului, i s-a încredinţat în mod excepţional şi comanda supremă în războiul african, deşi decizia asupra competenţelor individuale ale consulilor revenea, în urma legii lui Gaius Gracchus, senatului (p. 81). Drept urmare, îl înlocui pe Metellus în anul 648 (**106**), dar promisiunea că îl va depăşi pe

predecesorul său şi că îl va trimite pe Iugurtha, legat de mîini şi de picioare, la Roma fusese mai uşor de dat decît de respectat. Marius se încăieră cu getulii; el supuse cîteva oraşe încă neocupate, întreprinse o expediţie la Capsa, care o întrecu pe cea de la Thala prin dificultăţile ei, sili oraşul să capituleze şi dădu ordin, în ciuda înţelegerii, ca toţi bărbaţii să fie masacraţi – fără îndoială, unica modalitate de a preveni o nouă revoltă a îndepărtatului oraş din deşert; atacă apoi o fortăreaţă din munţi, situată pe rîul Molochath, care separă teritoriul numid de cel mauretan, unde Iugurtha îşi adăpostise tezaurele şi, tocmai în momentul în care, fără vreo speranţă de succes, voia să abandoneze asediul, cuceri inexpugnabilul cuib de vulturi prin lovitura surprinzătoare a unor căţărători temerari. Dacă scopul său ar fi fost numai călirea armatei prin incursiuni hazardate şi procurarea de pradă pentru soldaţi sau eclipsarea expediţiei din deşert a lui Metellus printr-o acţiune de mai mare amploare, această strategie ar putea fi acceptată; însă ţelul de care depindea totul şi care fusese urmărit cu o consecvenţă neabătută de către Metellus, acela de a-l captura pe Iugurtha, era astfel cu desăvîrşire neglijat. Pe cît de inutilă era expediţia lui Marius la Capsa, pe atît de judicioasă fusese aceea a lui Metellus la Thala; iar incursiunea de pe Molochath, care ajunsese la graniţele, şi nu în interiorul teritoriului mauretan, era de-a dreptul dăunătoare scopului urmărit. Regele Bocchus, de care depindea întorsătura favorabilă romanilor sau prelungirea la infinit a războiului, încheie acum un tratat cu Iugurtha : acesta îi cedă o parte din regatul său, iar Bocchus promitea să-şi sprijine activ ginerele. Armata romană, care se întorcea de pe rîul Molochath, se văzu într-o seară înconjurată de o nenumărată cavalerie mauritană şi numidă; romanii trebuiră să se bată de pe poziţia în care se aflau diviziile, fără o ordine de bătălie propriu-zisă, fără posibilitatea unei comenzi unitare ; s-au considerat fericiţi cînd trupele lor decimate s-au salvat pe timpul nopţii pe două coline apropiate. Însă neglijenţa gravă a africanilor îmbătaţi de victorie îi privă de consecinţele acesteia; ei se lăsară surprinşi, în zorii zilei următoare, de trupele romane reorganizate în grabă şi au fost dispersaţi, spre norocul romanilor. Ca urmare, armata romană îşi

continuă retragerea cu o disciplină şi cu o vigilenţă sporite ; însă ea a mai fost atacată o dată, concomitent, din patru părţi şi se află în mare pericol ; comandantul cavaleriei, Lucius Cornelius Sulla, împrăştie hoardele de călăreţi cu care se confrunta, apoi, întorcîndu-se în grabă din urmărirea acestora, se aruncă asupra lui Iugurtha şi a lui Bocchus, chiar în punctul unde, reuniţi, ameninţau pedestrimea romană din spate. Astfel a fost respins cu succes şi acest atac; Marius îşi readuse armata la Cirta şi îşi ocupă taberele de iarnă (648/649, **106/105**). Oricît de curios ar părea, este totuşi de înţeles de ce romanii făcură cele mai stăruitoare eforturi pentru a-şi asigura prietenia regelui Bocchus, acum cînd acesta începuse războiul, prietenie pe care la început o respinseseră şi pe care, mai tîrziu, nu o căutaseră insistent; ei au avut avantajul că partea mauritană nu făcuse nici o declaraţie formală de război. Regele Bocchus consimţi fără scrupule să revină la vechea sa atitudine ambiguă; fără a anula tratatul cu Iugurtha sau a-l îndepărta pe acesta din preajma sa, începu să ducă tratative cu generalul roman privind condiţiile unei alianţe cu Roma. După ce se ajunse sau păru să se fi ajuns la un acord, regele îl rugă pe Marius să-l trimită pentru parafarea tratatului şi pentru preluarea prizonierului regal pe Lucius Sulla, cunoscut şi plăcut regelui, în parte din timpurile cînd se înfăţişase la curtea mauritană ca delegat al senatului, în parte datorită recomandării solilor trimişi la Roma, cărora Sulla le adusese servicii de-a lungul călătoriei. Marius se afla într-o poziţie incomodă. Dacă ar fi respins solicitarea, acest lucru ar fi dus probabil la întreruperea tratativelor; dacă o accepta, îl preda pe ofiţerul său cel mai nobil şi mai viteaz unui bărbat mai mult decît imprevizibil, care, după cum toată lumea ştia, făcea un joc dublu părînd că plănuise să-şi procure, în persoana lui Iugurtha şi a lui Sulla, ostatici din ambele tabere. Însă dorinţa de a pune capăt războiului a fost mai puternică decît orice altă consideraţie şi Sulla consimţi să-şi asume sarcina periculoasă pe care i-o încredinţă Marius. Fără teamă, el plecă însoţit de Volux, fiul lui Bocchus, şi hotărîrea sa nu se clinti nici atunci cînd călăuza îl conduse prin tabăra lui Iugurtha. El respinse laşele propuneri de fugă ale însoţitorilor săi şi străbătu, alături de fiul regelui, nevătămat

rîndurile inamice. Temerarul ofiţer dovedi aceeaşi hotărîre în tratativele cu suveranul şi îl determină pînă la urmă să ia o decizie definitivă. Iugurtha a fost sacrificat. Sub pretextul satisfacerii cererilor sale, acesta a fost atras de propriul lui socru într-o ambuscadă, însoţitorii i-au fost fură măcelăriţi, iar el luat prizonier. Astfel se prăbuşi marele trădător prin trădarea celor mai apropiaţi dintre ai săi. Lucius Sulla îl duse pe vicleanul şi neostoitul african, împreună cu copiii lui, în cartierul general roman; prin aceasta, războiul, care durase şapte ani, luase sfîrşit. Victoria a fost asociată mai întîi cu numele lui Marius. Cînd învingătorul intră în Roma la 1 ianuarie 650 (**104**), înaintea carului său triumfal păşea, în veşminte regale şi în lanţuri, regele Iugurtha, împreună cu cei doi fii ai săi; la porunca lui, fiul deşertului muri cîteva zile mai tîrziu în închisoarea subterană a oraşului, anticul *Tullianum* al Capitoliului, „baia de gheaţă” cum o numise africanul cînd îi trecuse pragul pentru a fi sugrumat sau pentru a muri prin înfometare şi frig. Nu se putea nega faptul că Marius contribuise cel mai puţin la adevăratele izbînzi, că ocuparea Numidiei pînă la marginea deşertului fusese opera lui Metellus, iar capturarea lui Iugurtha, cea a lui Sulla, şi că, între aceştia doi, Marius juca un rol oarecum compromiţător pentru un parvenit ambiţios. Marius suportă cu greu ca predecesorul său să-şi ia titlul de învingător al Numidiei; el avu un acces de furie atunci cînd regele Bocchus consacră pe Capitoliu un grup statuar de aur care reprezenta predarea lui Iugurtha către Sulla; şi totuşi, chiar şi în ochii judecătorilor imparţiali, performanţele acestor doi bărbaţi eclipsară în întregime comandamentul militar al lui Marius – înainte de toate, strălucita expediţie în deşert a lui Sulla, care puse într-o lumină orbitoare, atît în faţa generalului însuşi, cît şi în faţa întregii armate, vitejia, prezenţa de spirit, inteligenţa sa şi fascinaţia pe care o exercita asupra oamenilor. Aceste rivalităţi militare n-ar fi avut prea mare importanţă dacă n-ar fi fost angrenate în conflictul partidelor politice, dacă opoziţia nu l-ar fi înlăturat pe generalul senatorial prin Marius, dacă partidul de guvernămînt nu i-ar fi sărbătorit, cu îndîrjire, pe Metellus şi, chiar mai mult, pe Sulla drept corifeii militari şi nu i-ar fi preferat învingătorului nominal. Vom

reveni asupra urmărilor nefaste ale acestei învrăjbiri cu ocazia prezentării situaţiei interne. În rest, insurecţia statului clientelar numid nu produsese o schimbare simţitoare în relaţiile politice generale şi nici măcar în cele ale provinciei africane. Abătîndu-se de la politica consacrată în această perioadă, romanii nu au transformat Numidia într-o provincie – neîndoielnic, pentru că ţara n-ar fi putut fi stăpînită fără o armată care s-o apere împotriva sălbaticilor deşertului, iar romanii nu erau deloc dispuşi să menţină o armată permanentă în Africa. Ei se mulţumiră să adauge regatului lui Bocchus ţinutul occidental al Numidiei, probabil regiunea ce se întindea de la rîul Molochath pînă la portul de la Saldae (Bougie), *Mauretania Caesariensis* de mai tîrziu (provincia Algeria), şi să acorde regatul Numidiei astfel micşorat ultimului nepot legitim încă în viaţă al lui Massinissa, Gauda, fratele vitreg al lui Iugurtha, debil fizic şi mintal, care, încă din anul 646 (**108**), la instigaţiile lui Marius, îşi revendicase drepturile în faţa senatului. Concomitent, triburile getulice din interiorul Africii au fost primite în rîndul naţiunilor independente care încheiaseră tratate cu Roma, ca aliaţi liberi. Consecinţele politice ale războiului cu Iugurtha sau, mai degrabă, ale insurecţiei sale au fost mai importante decît reglementarea acestei clientele africane, deşi au fost deseori exagerate. Ce-i drept, cu această ocazie, toate viciile guvernării se arătaseră în nuditatea lor; era nu numai notoriu, dar, ca să spunem aşa, şi constatat istoric că totul era de vînzare pentru stăpînii Romei: tratatul de pace, ca şi dreptul de intercesiune, valul taberei, ca şi viaţa soldaţilor; africanul nu rostise decît adevărul atunci cînd, părăsind Roma, declarase că, dacă ar avea destui bani, s-ar angaja să cumpere oraşul însuşi, însă întreaga guvernare a acestor timpuri, atît cea dinăuntru, cît şi cea din afară, purta aceeaşi pecete a unei mizerabile ticăloşii. Perspectiva ne este distorsionată din pricina accidentului prin care războiul din Africa ne este mai cunoscut datorită unor relatări mai exacte decît alte evenimente militare şi politice din aceeaşi perioadă; pentru contemporani, acele evenimente nu au dovedit mai mult decît ştia toată lumea de multă vreme şi decît orice patriot cutezător ar fi putut argumenta cu fapte. Acum însă, se adunaseră totuşi o serie de

dovezi mai palpabile şi mai evidente cu privire la mîrşăvia guvernului senatorial restaurat, neegalată decît de neputinţa sa, iar acest lucru ar fi putut avea o oarecare importanţă dacă ar fi existat o opoziţie şi o opinie publică de care guvernul să ţină seama. Războiul acesta însă nu numai că dezonorase guvernul, dar relevase şi absoluta nulitate a opoziţiei. Nu se putea guverna mai rău ca în timpul restauraţiei din anii 637-645 (**117**-**109**); nu era posibilă o situaţie mai puţin demnă şi mai dezonorantă decît a senatului roman din anul 645 (**109**); dacă la Roma ar fi existat o opoziţie veritabilă, altfel spus, un partid care să dorească şi să urmărească o modificare principială a constituţiei, atunci ar fi trebuit să întreprindă cel puţin o tentativă pentru a răsturna senatul restaurat. Ea nu avu loc; problema politică a fost transformată într-una personală, se schimbară generalii şi se trimiseră cîteva persoane netrebnice şi nesemnificative în exil. În felul acesta, se stabili că aşa-numitul partid popular, astfel constituit, nu putea şi nici nu voia să guverneze; că la Roma nu existau decît două forme de guvernare posibile: tirania şi oligarhia; că, dacă lipsea o personalitate care să fie, dacă nu îndeajuns de importantă, cel puţin destul de cunoscută pentru a se erija în conducător al statului, administraţia cea mai mizerabilă ameninţa cel mult pe unii oligarhi izolaţi, dar niciodată oligarhia în sine; că, dimpotrivă, în momentul în care ar fi apărut un asemenea pretendent, nimic nu i-ar fi fost mai uşor decît să zguduie putredele scaune curule. Din acest punct de vedere, este semnificativă conduita lui Marius, chiar dacă în sine a fost cu totul nemotivată. Dacă cetăţenii ar fi luat cu asalt curia după înfrîngerea lui Albinus, ar fi fost de înţeles, ca să nu spunem că ar fi fost în regulă, dar în urma întorsăturii pe care o conferise Metellus războiului numidian nu mai putea fi vorba, cel puţin în această privinţă, de o conducere greşită şi încă mai puţin de un pericol pentru comunitate; cu toate acestea, primul ofiţer abil şi ambiţios reuşi să traducă în fapte ameninţarea pe care primul *Africanus* (Scipio) o adresase guvernului (I, p. 569) şi să-şi procure unul dintre comandamentele militare cele mai importante împotriva voinţei deschis exprimate a guvernului. Opinia publică, inutilă în mîinile aşa-numitului partid popular, trebuia să devină o armă redutabilă în

mîinile viitorului rege al Romei. Prin aceasta nu vrem să afirmăm că Marius dorea să joace rolul pretendentului, cel puţin nu atunci cînd candidase în faţa poporului pentru comanda supremă în Africa; dar, fie că a înţeles sau nu semnificaţia acţiunii sale, era evident că guvernarea aristocratică restaurată se sfîrşea dacă mecanismul comiţiilor începea să facă generali sau, ceea ce e acelaşi lucru, dacă orice ofiţer popular putea să-şi obţină numirea, în mod egal, în postul de comandant. Un singur element nou apare în aceste crize preliminare: intervenţia militarilor şi a puterii militare în revoluţia politică. Încă nu se putea spune dacă intervenţia lui Marius era începutul pentru unei noi tentative de înlăturare a oligarhiei cu ajutorul tiraniei sau dacă nu era decît un atac izolat la adresa prerogativelor guvernului, fără alte consecinţe, ca şi multe altele asemănătoare; se putea prevedea însă că, dacă aceşti germeni ai unei a doua tiranii vor reuşi să încolţească, ea nu va aduce în frunte un om de stat, precum Gaius Gracchus, ci un ofiţer. Reorganizarea sistemului militar, în care Marius a renunţat la criteriul averii folosit pînă atunci, permiţînd, atunci cînd şi-a alcătuit armata pentru Africa, şi celui mai sărac cetăţean, dacă era apt, să intre ca voluntar în legiune, poate să fi fost concepută de către autorul ei din raţiuni pur militare; cu toate acestea, ea a fost şi un eveniment politic plin de consecinţe, în măsura în care armata nu mai era compusă, ca odinioară, din cei care aveau mult de pierdut, nici, ca în ultima vreme, din cei care aveau puţin de pierdut, ci începea să se transforme într-o mulţime de oameni care nu aveau nimic altceva decît braţele lor şi ceea ce le dădea generalul. Aristocraţia guverna în anul 650 (**104**) la fel de nelimitat ca şi în anul 620 (**134**), dar semnele catastrofei iminente se înmulţiseră, iar la orizontul politic sabia se pregătea să stea alături de coroană.

Capitolul V

Popoarele nordului

De la sfîrşitul secolului al VI-lea, comunitatea romană stăpînea cele trei mari peninsule care, pornind din continentul nordic, ajung în Marea Mediterană, cel puţin în ansamblul lor, deoarece în interiorul acestora populaţiile libere sau pe jumătate libere din nordul şi vestul Spaniei, din văile Apeninilor, Liguriei şi ale Alpilor, din munţii Macedoniei şi Traciei continuau să sfideze laşul guvern roman. De asemenea, legătura continentală dintre Spania şi Italia, ca şi dintre Italia şi Macedonia era realizată cît se poate de superficial, iar ţinuturile de dincolo de Pirinei, de Alpi şi de lanţul Balcanilor, marile bazine fluviale ale Ronului, Rinului şi Dunării, se aflau, de fapt, în afara orizontului politic al romanilor. Aici trebuie semnalat ce anume au întreprins romanii în această direcţie pentru asigurarea şi organizarea imperiului şi trebuie arătat cum enormele mase de popoare, care se mişcau neîncetat în spatele uriaşului zid muntos, începură să bată la porţile munţilor din nord, reamintind brutal lumii greco-romane că se numea pe nedrept stăpîna lumii.

Să privim mai întîi regiunea situată între Alpii de vest şi Pirinei. Romanii dominau de mult timp această parte a coastei Mării Mediterane, prin oraşul lor clientelar Massalia, una dintre cele mai vechi, mai fidele şi mai puternice comunităţi aliate dependente de Roma, ale cărei porturi maritime – în vest Agathe (Agda) şi Rhode (Rosas), în est Tauroention (Ciotat), Olbia (Hyeres?), Antipolis (Antibes) şi Nikaea (Nisa) – asigurau de la Pirinei pînă la Alpi atît drumul pe mare, cît şi cel pe uscat şi ale cărei legături comerciale şi politice se întindeau pe o mare suprafaţă a continentului. Romanii organizaseră în anul 600 (**154**) o expediţie în interiorul Alpilor, la nord de Nisa şi Antibes, atît la cererea masalioţilor, cît şi în interes propriu, împotriva oxibienilor şi decieţilor Liguriei, care au fost siliţi,

în urma unor bătălii foarte sîngeroase, să trimită masalioţilor ostatici permanenţi şi să le plătească un tribut anual. Nu este imposibil ca în această perioadă cultura viţei-de-vie şi a măslinului, care înflorea în aceste ţinuturi de dincolo de Alpi, după exemplul masalioţilor, să fi fost interzisă în interesul proprietarilor şi negustorilor romani. Un caracter de speculaţii financiare asemănător îl are războiul care a fost declanşat de Roma, sub consulul Appius Claudius în anul 611 (**143**), împotriva salasilor, din cauza minelor şi exploatărilor de aur de la Victumulae (în apropiere de Vercelli şi de Bard şi în întreaga vale de la Dorea Baltea). Marea întindere a acestor exploatări, care îi priva pe locuitorii din regiunile mai joase de apa necesară pentru ogoare, provocă mai întîi o tentativă de mediere şi apoi intervenţia armată din partea romanilor. Războiul, deşi romanii îl începuseră, ca pe toate celelalte din această epocă, cu o înfrîngere, s-a terminat cu supunerea salasilor şi cedarea districtelor aurifere către tezaurul roman. Cîteva decenii mai tîrziu (654, **104**), a fost fondată pe teritoriul cîştigat aici colonia Eporedia (Ivrea), probabil în principal pentru stăpînirea trecătorii occidentale din Alpi, aşa cum Aquileia o apăra pe cea din est. Războiul alpin a căpătat un caracter mai serios abia cînd Marcus Fulvius Flaccus, aliatul fidel al lui Gaius Gracchus, consul acum, a preluat în anul 629 (**125**) comanda supremă în această regiune. El a fost primul care a păşit pe calea cuceririlor transalpine. În cadrul fărîmiţatei naţiuni celtice, adevăratul canton conducător în spaţiul cuprins între Pirinei şi Rin şi de la Marea Mediterană pînă la Marea Occidentală era cel al arvernilor, după ce acela al biturigilor îşi pierduse hegemonia reală şi îşi păstrase doar o întîietate onorifică. De aceea, mi pare exagerată precizarea că arvernii ar fi putut să arunce în bătălie 180.000 de combatanţi. Eduii (în preajma Autunului) le contestară fără succes hegemonia asupra acestui teritoriu, în timp ce în Galia de nord-est regii suesionilor (în preajma Soissonsului) uniră sub protectoratul lor confederaţia belgilor, care se întindea pînă în Britania. Călătorii greci din acea perioadă povesteau multe despre pomposul ceremonial de la curtea regelui arvernilor, Luerius; acesta călătorea prin oraşele regatului său cu trăsura bătută în argint, înconjurat de suita sa strălucitoare,

de vînătorii lui cu cîini în zgardă şi de mulţimea de barzi rătăcitori, aruncînd aurul cu amîndouă mîinile către mulţime şi bucurînd prin această ploaie de aur în primul rînd inima menestrelului. Descrierile despre masa pe care o oferea, într-un spaţiu cu o latură de 1.500 de paşi dubli şi la care era invitat orice trecător, ne aduc aminte de masa nupţială a lui Camacho. Într-adevăr, numeroasele monede de aur arverne păstrate din această perioadă dovedesc că acest canton a atins o bogăţie extraordinară şi un grad de civilizaţie relativ înalt. Atacul lui Flaccus nu-i lovi însă mai întîi pe arverni, ci triburile mai mici din ţinutul situat între Ron şi Alpi, unde locuitorii liguri originari se amestecaseră cu hoardele celtice intruse, rezultînd o populaţie celtoligură asemănătoare celei celtibere. El se bătu (629-630, **125-124**) şi ieşi învingător cu salii sau saluvii de lîngă Aix şi din valea Durance şi cu vecinii lor din nord, voconţii (departamentul Vaucluse şi Drome); la fel luptă succesorul său, Gaius Sextius Calvinus (631-632, **123-122**), împotriva alobrogilor, un trib celtic puternic din bogata vale a Iserei, care, la rugămintea regelui fugar al saliilor, Tutomotulus, venise să-l ajute să-şi recucerească ţara, dar fusese înfrînt în apropiere de Aix. Cum alobrogii refuzară să-l predea pe regele saliilor, Gnaeus Domitius Ahenobarbus, succesorul lui Calvinus, pătrunse în teritoriul lor (632, **122**). Pînă în momentul acesta, tribul celtic conducător asistase la invazia vecinului italic; regele arvernilor, Betuitus, fiul acelui Luerius, nu păru dispus să se angajeze într-un război nesigur, din cauza confuzelor obligaţii de protectorat pe care le avea faţă de cantoanele estice. Cînd romanii îşi manifestară însă intenţia de a-i ataca pe alobrogi pe propriul teritoriu, el îşi oferi arbitrajul, a cărui refuzare avu drept urmare ajutorarea alobrogilor cu toate forţele lui; eduii, în schimb, luară din nou partea romanilor. Aflînd de insurecţia arvernilor, guvernul îl trimise pe consulul din anul 633 (**121**), Quintus Fabius Maximus, pentru a îndepărta, împreună cu Ahenobarbus, furtuna iminentă. În ziua de 8 august 633 (**121**), la graniţa de miazăzi a cantonului alobrogilor, la confluenţa dintre Isere şi Ron, se dădu bătălia care decise dominaţia asupra Galiei sudice. Regele Betuitus, văzînd cum se perindau dinaintea lui nenumăratele hoarde ale clanurilor

dependente şi trecînd podul aruncat peste Ron pentru a ocupa poziţii în faţa armatei romane, de trei ori mai puţin numeroasă, a exclamat, se spune, că romanii nu ajung nici pentru a sătura cîinii armatei celtice. Însă Maximus, un nepot al învingătorului de la Pydna, dobîndi o victorie decisivă, care se termină cu nimicirea celei mai importante părţi a armatei arverne, întrucît podul de vase se rupse sub greutatea fugarilor. Alobrogii, cărora regele arvernilor le declară că nu le mai poate acorda ajutor şi pe care îi sfătui să încheie pacea cu Maximus, se supuseră consulului, după care acesta, numit de atunci *Allobrogicus*, se întoarse în Italia, lăsînd lui Ahenobarbus sarcina de a încheia războiul arvern, al cărui sfîrşit se putea deja întrevedea. Acesta, pornit împotriva regelui Betuitus, întrucît îi îndemnase pe alobrogi să se predea lui Maximus, şi nu lui, îl captură mişeleşte pe rege şi-l trimise la Roma, unde senatul dezaprobă, ce-i drept, încălcarea cuvîntului dat, dar nu numai că-l reţinu pe bărbatul trădat, ci ordonă în plus ca fiul acestuia, Congonnetiacus, să fie şi el trimis la Roma. Aceasta pare să fi fost cauza unei a doua dezlănţuiri a războiului arvern, aproape terminat, ajungîndu-se la Vindalium (în amonte de Avignon), la confluenţa dintre Sorgue şi Ron, la o a doua confruntare armată. Ea se sfîrşi cu acelaşi rezultat ca şi prima; de data aceasta, elefanţii africani au fost aceia care risipiră armata celtică. Ca urmare, arvernii consimţiră să încheie pace şi liniştea a fost restabilită în ţara celţilor. Rezultatul acestor operaţii militare a fost instituirea unei noi provincii romane între Alpii Maritimi şi Pirinei. Toate populaţiile care locuiau între Alpi şi Ron ajunseră dependente de romani, iar cele care nu plătiseră tribut Massaliei au devenit, probabil din această perioadă, tributare Romei. În regiunea dintre Ron şi Pirinei, arvernii şi-au păstrat, ce-i drept, libertatea şi nu au fost obligaţi să plătească tribut romanilor; însă ei trebuiră să le cedeze acestora partea meridională a teritoriului pe care îl stăpîneau direct sau indirect, districtul de la Ceveni pînă la Marea Mediterană şi cursul superior al rîului Garonne pînă la Tolosa (Toulouse). Întrucît scopul imediat al acestor ocupaţii era realizarea unei legături pe uscat între Spania şi Italia, romanii avură grijă, imediat după cucerire, să se ocupe de construcţia unui drum de-a lungul ţărmului.

În scopul acesta, ei donară o fîşie de-a lungul coastei, de la Alpi pînă la Ron, cu o lăţime variind între 1/5 şi 3/10 dintr-o milă germană, masalioţilor, care stăpîneau deja cîteva porturi maritime pe această porţiune, cu obligaţia de a întreţine drumul în bună stare; romanii, pe de altă parte, construiră ei înşişi un drum militar de la Ron pînă la Pirinei, care primi din partea fondatorului ei denumirea de *Via Domitia*. Construcţia de drumuri se asocia, ca de obicei, cu amplasarea de noi fortăreţe. În partea de est, alegerea căzu asupra locului unde Gaius Sextius îi înfrînsese pe celţi şi unde farmecul şi fertilitatea meleagurilor, ca şi numeroasele izvoare reci şi calde îmbiau la colonizare; aici se născu un oraş roman, „Băile lui Sextius", Aquae Sextiae (Aix). În partea de vest, romanii se stabiliră la Narbo, străvechi oraş celtic de pe rîul navigabil Atax (Aude), situat la mică distanţă de mare, menţionat încă de către Hekataios şi care rivaliza cu Massalia, încă dinaintea ocupării lui, în privinţa comerţului cu cositorul britanic. Aquae nu obţinu dreptul municipal, ci rămase un castru permanent; Narbo, dimpotrivă, deşi întemeiat în principal tot ca post de observaţie şi ca avanpost împotriva celţilor, deveni, ca „oraş al lui Mars", o colonie de cetăţeni romani şi sediul guvernatorului noii provincii celtice transalpine sau, cum este numită cel mai adesea, al provinciei Narbo. Partida Gracchilor, care sugerase aceste extinderi teritoriale transalpine, dorea evident să-şi asigure aici pentru planurile sale de colonizare un nou şi imens spaţiu, care oferea aceleaşi avantaje ca şi Sicilia şi Africa şi care putea fi răpit indigenilor mai uşor decît puteau fi confiscate ogoarele siciliene şi africane capitaliştilor italici. Căderea lui Gaius Gracchus se resimţi, firește, şi aici prin restrîngerea cuceririlor şi, chiar în mai mare măsură, a fondărilor de oraşe; dar, dacă planul nu fusese executat în toată amploarea lui, el nu putu nici să fie anihilat în întregime. Teritoriul cîştigat şi mai ales întemeierea oraşului Narbo, căruia senatul a încercat zadarnic să-i rezerve soarta Cartaginei, rămaseră asemenea temeliilor unui edificiu neterminat, îndemnîndu-i pe urmaşii lui Gracchus să-l desăvîrşească. Negustorimea romană, care putea să concureze cu Massalia în comerţul galo-britanic numai prin intermediul acestui oraş, apără, evident, colonia împotriva atacurilor

optimaţilor.

O problemă asemănătoare celei din nord-vest se punea şi în nord-estul Italiei; ea n-a fost complet neglijată, dar a fost soluţionată şi mai fragmentar decît prima. Odată cu fondarea cetăţii Aquileia (571, **183**), peninsula Istria ajunsese sub stăpînirea romanilor (I, p. 462); ei comandau deja de mult timp în Epir şi în fostul teritoriu al tiranilor de la Scodra. Nicăieri stăpînirea lor nu pătrundea însă în interiorul continentului şi chiar şi pe ţărm ei dominau doar cu numerele ţinutul inospitalier ce se întinde între Istria şi Epir, care, prin succesiunea sa de căldări muntoase întortocheate, aranjate ca solzii de peşte, neîntrerupte nici de bazine fluviale, nici de plaje, cu lanţul insulelor stîncoase care însoţesc malul continentului, mai degrabă separă decît uneşte Grecia de Italia. Aici se formase, în jurul oraşului Delmion, confederaţia delmaţilor sau dalmaţilor, ale căror obiceiuri erau tot atît de sălbatice ca şi munţii lor; în timp ce populaţiile vecine ajunseseră deja la o însemnată dezvoltare culturală, în Dalmaţia încă nu se cunoştea moneda şi, fără a recunoaşte prin aceasta o proprietate particulară, ogorul era împărţit din opt în opt ani între locuitorii ţării. Tîlhăria pe uscat şi pe mare erau unicele îndeletniciri indigene în aceste locuri. Aceste populaţii se aflaseră pe vremuri într-o vagă dependenţă faţă de suveranii de la Scodra şi fuseseră astfel lovite de expediţiile romane îndreptate împotriva reginei Teuta (I, p. 380) şi a lui Demetrios din Pharos (I, p. 381); însă la urcarea pe tron a regelui Genthios, ele se desprinseseră şi scăpaseră în felul acesta de destinul care antrenase Iliria sudică în prăbuşirea monarhiei macedonene, aducînd-o într-o dependenţă perpetuă faţă de Roma (I, p. 535). Romanii abandonară fără regrete acest ţinut puţin atrăgător. Însă plîngerile ilirilor romani, mai ales cele ale daorsilor, care locuiau pe Narenta, la sud de dalmaţi, şi ale locuitorilor insulei Issa (Lissa), ale căror emporii continentale, Tragyrion (Trau) şi Epetion (lîngă Spalato), aveau mult de suferit din partea autohtonilor, siliră guvernul roman să trimită o delegaţie în ţinut. Întrucît delegaţia se întoarse cu răspunsul că dalmaţii nu s-au ocupat niciodată de romani şi nici nu o vor face în viitor, el trimise împotriva lor în anul 598 (**156**) o armată, comandată de consulul Gaius Marcius Figulus.

Acesta pătrunse în Dalmaţia, însă a fost respins pînă în teritoriul roman. Abia succesorul său, Publius Scipio Nasica, cuceri în anul 599 (**155**) marele şi puternicul oraş Delmion, ceea ce determină confederaţia să se supună romanilor. Cu toate acestea, ţinutul sărac şi supus numai formal nu era destul de important pentru a fi administrat ca o provincie de sine stătătoare; romanii se mulţumiră, aşa cum făcuseră în cazul posesiunilor mai importante din Epir, să-l guverneze din Italia, împreună cu ţinutul celtic cisalpin – reglementare menţinută, cel puţin oficial, şi atunci cînd, în anul 608 (**146**), a fost constituită provincia Macedonia, a cărei graniţă nord-vestică a fost statornicită la nord de Scodra. Însă tocmai transformarea Macedoniei într-o provincie nemijlocit dependentă de Roma conferi relaţiilor Romei cu populaţiile din nord-est o importanţă mai mare, impunînd romanilor obligaţia de a apăra graniţa de nord şi de est, deschisă din toate părţile, împotriva triburilor barbare învecinate; şi, într-un mod asemănător, puţin timp după aceea (621; **133**), dobîndirea Chersonesului Tracic (Peninsula Gallipoli), pînă atunci integrat regatului Attalizilor, îi sili pe romani să apere Lisimacheia împotriva tracilor, sarcină care revenise regilor Pergamului. Pornind de la baza dublă pe care o ofereau Valea Padului şi provincia Macedonia, romanii au putut acum să acţioneze serios împotriva regiunilor de la izvoarele Rinului şi de la Dunăre şi să pună stăpînire pe munţii din nord, cel puţin în măsura în care era necesar pentru securitatea meleagurilor din sud. Şi în aceste regiuni, naţiunea cea mai puternică era marele popor celtic care, conform tradiţiei autohtone, s-ar fi revărsat în acelaşi timp din locurile sale originare de la Oceanul Atlantic spre sudul lanţului muntos al Alpilor, în Valea Padului, şi spre nordul acestuia, în ţinuturile Rinului superior şi ale Dunării. Dintre diversele triburi ce locuiau pe ambele maluri ale Rinului superior, puternicii şi bogaţii helveţi, care trăiau în pace şi erau legaţi prin tratate cu romanii, se pare că au stăpînit teritoriul cuprins între lacul Geneva şi Main, cuprinzînd Elveţia, Suabia şi Franconia actuală. Cu ei se învecinau boiii, al căror centru pare să se fi aflat în Bavaria şi Boemia de astăzi. La sud de ei întîlnim un alt trib celtic, care apare în Stiria şi Carintia sub denumirea de taurisci, mai

tîrziu sub cea de norici, iar în Friuli, Carnia şi Istria, sub cea de carni. Oraşul lor Noreia (nu departe de St. Veit, la nord de Klagenfurt) era înfloritor şi renumit datorită minelor sale de fier, intens exploatate încă din această perioadă; în urma descoperirii unor bogate zăcăminte aurifere, italicii au fost atraşi aici, pînă cînd autohtonii îi eliminară şi exploatară această Californie a epocii pe propria lor socoteală. Aceste hoarde celtice, care se revărsaseră de ambele părţi ale Alpilor, ocupaseră, conform obiceiului lor, cu preponderenţă ţinuturile de şes şi de deal; regiunea alpină propriu-zisă, precum şi ţinutul de pe cursurile Adigelui şi Padului nu fuseseră ocupate şi rămăseseră în mîinile populaţiilor autohtone. Nu s-a reuşit pînă în prezent stabilirea certă a naţionalităţii lor, dar ele apar sub numele de raeţi în munţii Elveţiei de Est şi ai Tirolului, sub cel de euganei şi de veneţi în jurul Padovei şi Veneţiei de astăzi, astfel încît în acest ultim punct cele două mari curente ale celţilor aproape că se întîlneau, cenomanii celtici din jurul Bresciei fiind despărţiţi de carnii celtici din Friuli numai de o îngustă fîşie de locuitori autohtoni. Euganeii şi veneţii erau de mult supuşi paşnici ai romanilor; dimpotrivă, adevăraţii locuitori ai Alpilor nu numai că erau încă liberi, ci şi organizau din munţii lor incursiuni repetate în cîmpia dintre Alpi şi Pad, unde nu se mulţumeau să incendieze localităţile cucerite, ci se purtau cu o cruzime feroce, măcelărind adesea întreaga populaţie masculină pînă la copilul din scutece – neîndoielnic, ca răspuns la raziile romane din văile alpine. Cît de periculoase erau aceste incursiuni ale raeţilor o dovedeşte cea din jurul anului 660 (**94**), care a dus la nimicirea însemnatei localităţi Comum. Dacă aceste populaţii celtice şi neceltice stabilite în centrul şi dincolo de lanţul Alpilor s-au amestecat deseori, atunci, cum este uşor de înţeles, contopirea popoarelor trebuie să fi avut loc într-un mod şi mai cuprinzător în ţinuturile de pe Dunărea de Jos, acolo unde munţii înalţi nu erau, ca în vest, ziduri naturale de despărţire. Populaţia ilirică originară, al cărei ultim rest nealterat par a fi albanezii de astăzi, era, cel puţin în interiorul ţării, puternic amestecată cu elemente celtice, iar armamentul celtic şi tactica militară celtică erau, fără îndoială, pretutindeni în uz. Vecini cu

tauriscii erau iapizii, aşezaţi din Alpii Iulici din Croaţia actuală pînă la Fiume şi Zeng; probabil un trib iliric la origine, acum erau puternic amestecaţi cu celţii. Ei se învecinau pe litoral cu deja pomeniţii dalmaţi, în ai căror munţi aspri, după toate aparenţele, celţii nu au pătruns; dimpotrivă, în interiorul ţării se găseau scordiscii celtici, în faţa cărora cedase tribul tribalilor, odinioară atotputernic pe aceste meleaguri şi care jucase un rol principal în timpul expediţiilor celtice la Delphi; acum ei formau naţiunea dominantă pe Sava inferioară, pînă pe Morava din Bosnia şi Serbia actuală, care organiza incursiuni ample în Moesia, Tracia şi Macedonia şi despre ale cărei vitejie sălbatică şi obiceiuri feroce se povesteau lucruri înfiorătoare. Principalul lor centru militar era întărita Segestica sau Siscia, situată la revărsarea Culpei în Sava. Popoarele Ungariei de astăzi, ale Valahiei şi Bulgariei au rămas în această perioadă în afara orizontului romanilor; ei intraseră în contact numai cu tracii în Munţii Rodopi, la graniţa orientală a Macedoniei. N-ar fi fost o sarcină uşoară nici pentru un guvern mai puternic decît cel de acum să instituie un sistem de apărare ordonat şi cuprinzător la graniţa cu aceste întinse ţinuturi barbare; ceea ce s-a făcut sub auspiciile guvernului de restauraţie în acest important scop n-a corespuns nici celor mai moderate exigenţe. Se pare că expediţiile împotriva locuitorilor Alpilor au fost destul de frecvente; în anul 636 (**118**), romanii triumfaseră asupra stoenilor, care trebuie să fi fost stabiliţi în munţii de lîngă Verona; în anul 659 (**95**), consulul Lucius Crassus cutreieră văile Alpilor în lung şi în lat şi dădu ordin ca locuitorii să fie măcelăriţi; totuşi, nu reuşi să ucidă destui pentru a sărbători măcar un „triumf de sat” şi pentru a asocia gloria militară reputaţiei sale oratorice. Dar, întrucît romanii se mulţumeau cu razii care-i îndîrjiră şi mai mult pe localnici, fără să le facă un rău durabil, şi retrăgeau trupele după fiecare asemenea expediţie, situaţia din ţinutul de dincolo de Pad rămase în fond aceeaşi. La graniţa opusă, în Tracia, romanii nu par să se fi preocupat prea mult de vecinii lor; abia dacă se menţionează în anul 651 (**103**) unele conflicte cu tracii, iar în anul 657 (**97**) altele cu medii în munţii situaţi la graniţa dintre Macedonia şi Tracia. Conflicte mai serioase avură loc în ţinutul iliric, de unde nu

conteneau să vină plîngeri împotriva turbulenţilor dalmaţi din partea vecinilor şi a corăbierilor din Marea Adriatică; nici de-a lungul graniţei septentrionale a Macedoniei, deschisă în totalitatea ei şi care, conform expresiei grăitoare a unui roman, se întindea pînă unde puteau ajunge săbiile şi lăncile romane, luptele cu vecinii nu se sfîrşeau vreodată. În anul 619 (**135**), romanii întreprinseră o expediţie împotriva ardieilor sau vardeilor şi a plereilor sau paraliilor, o populaţie dalmată de pe litoralul nordic al gurii Narentei, care nu înceta să tulbure liniştea pe mare şi pe coasta opusă; la porunca romanilor, aceştia se îndepărtară de coastă şi se aşezară în interiorul ţării, în Herţegovina de astăzi, unde începură să cultive pămîntul; dar, neputînd să se acomodeze noului destin, ei au degenerat în această regiune aspră. Concomitent, s-a declanşat dinspre Macedonia un atac împotriva scordiscilor, care făcuseră, probabil, front comun cu locuitorii litoralului atacat. Curînd după aceea (625, **129**), consulul Tuditanus, colaborînd cu destoinicul Decimus Brutus, învingătorul galecilor spanioli, îi umili pe iapizi şi, după ce suferise la început o înfrîngere, conduse armele romane adînc în teritoriul Dalmaţiei pînă la rîul Kerka, la 25 de mile germane de Aquileia; de acum încolo, iapizii apar ca o naţiune pacificată, care a trăit în prietenie cu Roma. Cu toate acestea, dalmaţii s-au ridicat din nou zece ani mai tîrziu (635, **119**), reînnoind alianţa cu scordiscii. În timp ce consulul Lucius Cotta lupta împotriva acestora din urmă, pătrunzînd, după toate aparenţele, pînă la Segestica, colegul său, fratele mai vîrstnic al învingătorului Numidiei, Lucius Metellus, numit de atunci *Dalmaticus*, se îndreptă împotriva dalmaţilor, îi învinse şi iernă la Salona (Spalato), oraş care, în urma acestor bătălii, deveni principalul centru militar al regiunii. Nu este exclus ca din acea perioadă să aparţină şi construirea drumului gabinian, care ducea de la Salona spre est, pînă la Andetrium (lîngă Much), şi de acolo mai departe în interior. Expediţia lui Marcus Aemilius Scaurus, consulul din anul 639 (**115**), împotriva tauriscilor are mai degrabă caracterul unui război de cucerire; el a fost primul dintre romani care a traversat lanţul Alpilor estici, în punctul lor cel mai coborît, între Triest şi Laibach, şi a încheiat relaţii ospitaliere cu tauriscii, prin care

a asigurat relaţii comerciale nu lipsite de importanţă, fără ca romanii să fi fost antrenaţi în tumultul popoarelor din nordul Alpilor, cum s-ar fi întîmplat în mod firesc în cazul unei cuceriri propriu-zise. Atacurile îndreptate în aceeaşi perioadă din Macedonia spre Dunăre dădură la început rezultate foarte nefavorabile; consulul din anul 640 (**114**), Gaius Porcius Cato, a fost atacat prin surprindere de scordisci în munţii Serbiei; armata i-a fost risipită în toate direcţiile, el însuşi, cu alţi cîţiva, reuşind să se salveze în mod ruşinos; pretorul Marcus Didius proteja graniţa romană cu mari dificultăţi. Succesorii săi luptară cu mai mult noroc: Gaius Metellus Caprarius (641-642, **113-112**), Marcus Livius Drusus (642-643, **112-111**), primul general roman care atinse Dunărea, şi Marcus Minucius (644, **110**), care-şi purtă armele de-a lungul Moravei şi îi înfrînse pe scordisci atît de categoric, încît aceştia au fost reduşi la o existenţă nesemnificativă, iar locul lor în ţinutul dintre graniţa de nord a Macedoniei şi Dunăre a fost luat de către un alt trib, cel al dardanilor (în Serbia), care începe astfel să joace primul rol.

Aceste victorii au avut însă o urmare pe care învingătorii n-o întrevăzuseră. De mai mult timp, un popor nestatornic rătăcea la marginea septentrională a ţinutului locuit, pe ambele maluri ale Dunării, de celţi. Ei se numeau cimbri, adică *chempho*, „luptătorii”, sau „hoţii”, cum le spuneau duşmanii, denumire care devenise, după toate aparenţele, numele lor naţional încă dinainte de migraţie. Ei veniseră din nord şi, dintre celţi, îi întîlniseră mai întîi pe boii, probabil în Boemia actuală. Contemporanii cimbrilor au neglijat să ne informeze mai exact despre cauza şi direcţia migraţiei lor, iar aceste informaţii nu pot fi înlocuite printr-o ipoteză, întrucît starea lucrurilor din acele timpuri, la nord de Boemia şi de Main, ca şi la sud de Rinul inferior, ne scapă în întregime. Dimpotrivă, ipoteza conform căreia cimbrii, ca şi hoardele asemănătoare ale teutonilor care li se alăturară mai tîrziu, nu aparţin naţiunii celtice, căreia romanii i-au atribuit la început, ci celei germane este sprijinită de faptele cele mai convingătoare: apariţia simultană a două mici triburi cu acelaşi nume, rămase probabil pe teritoriile lor originare – cimbrii, în Danemarca actuală, şi teutonii, în Germania de nord-est, în apropiere

de Marea Baltică, unde sînt amintiţi deja de către Pytheas, contemporanul lui Alexandru cel Mare, în legătură cu comerţul de chihlimbar; includerea cimbrilor şi teutonilor în lista popoarelor germanice la sud de ingevoni, lîngă cauci, de către Caesar, primul care le-a arătat romanilor deosebirea dintre germani şi celţi şi care îi încadrează pe cimbri, dintre care trebuie să fi întîlnit un mare număr, în rîndul germanilor; în sfîrşit, numele lor şi datele despre constituţia fizică şi obiceiurile lor, chiar dacă se aplică nordicilor în general, sînt totuşi specifice germanilor. Pe de altă parte, este uşor de înţeles că o asemenea hoardă, după ce a migrat poate timp de decenii, primind cu braţele deschise pe orice tovarăş de arme care dorea să li se alăture în incursiunile în ţara celţilor, a adoptat o mulţime de elemente celtice; astfel, nu trebuie să ne surprindă că în fruntea cimbrilor se găseau bărbaţi cu nume celtice sau că romanii se foloseau de spioni cunoscători ai limbii celtice pentru a obţine informaţii despre mişcările lor. Trebuie să fi fost o mişcare ciudată, aşa cum romanii nu văzuseră încă niciodată; nu o expediţie de jaf a unor militari, nici o „primăvară sacră” a unor oameni tineri care emigrează în ţări străine, ci un popor migrator care plecase cu femei şi copii, cu bunuri şi vite în căutarea unei noi patrii. Carul, care pentru populaţiile nordului, încă nesedentarizate în întregime, avea o semnificaţie deosebită de aceea pe care o putea avea la eleni sau la italici şi care-i însoţea şi pe celţi pretutindeni în tabere, era casa lor, iar sub coviltirul lui de piele, alături de diversele ustensile, îşi găseau locul soţia şi copiii, ba chiar şi cîinele familiei. Locuitorii sudului se uitau cu mirare la aceste făpturi înalte, cu părul blond şi cu ochii de un albastru deschis, la femeile viguroase şi sobre care, prin înălţime şi putere, erau aproape cît bărbaţii, la copiii lor cu părul de moşnegi, cum îi numeau italicii uimiţi pe micuţii blonzi ai nordului. Sistemul lor de luptă era foarte apropiat de cel al celţilor din aceste timpuri, care nu mai luptau, cum luptaseră odinioară celţii italici, neacoperiţi, înarmaţi numai cu sabia şi pumnalul, ci cu coifuri de aramă pe cap, deseori bogat ornamentate, şi cu o armă de aruncat ciudată – *materis*; ei păstraseră sabia lungă şi scutul mare şi îngust, uneori şi cîte o armură. Nu duceau lipsă de cavalerie, dar romanii îi întreceau

în această privinţă. Ordinea lor de bătălie rămase cea de dinainte: o falangă rudimentară cuprinzînd acelaşi număr de rînduri în lăţime şi în adîncime, în luptele periculoase cei din primul rînd legîndu-şi deseori curelele de metal cu corzi. Obiceiurile erau aspre. Carnea era mîncată deseori crudă. Conducătorul armatei era cel mai viteaz şi, pe cît posibil, cel mai înalt. Frecvent, conform obiceiului celţilor şi al barbarilor în general, se stabilea dinainte ziua şi locul bătăliei cu inamicul, iar cîteodată se provoca un singur adversar la duel. Bătălia era începută cu defăimarea inamicului prin gesturi obscene şi un zgomot asurzitor, bărbaţii slobozind strigătul lor de luptă, iar femeile şi copiii mărind larma prin bătăi în coviltirele de piele ale carelor. Cimbrii se luptau vitejeşte – moartea pe cîmpul de luptă fiind singura vrednică de un om liber –, iar în urma victoriei se dedau la bestialităţi dintre cele mai cumplite şi uneori promiteau să jertfească zeilor războiului tot ceea ce victoria va fi dat pe mîna învingătorului. Armele inamicului erau sfărîmate, caii ucişi, prizonierii spînzuraţi sau păstraţi pentru a fi sacrificaţi pe altarele zeilor. Preotesele, femei cărunte, în veşminte de in, desculţe, erau acelea care, precum Ifigenia în ţara sciţilor, celebrau aceste sacrificii şi proroceau viitorul după sîngele prizonierului sau criminalului jertfit. Nu se va putea afla niciodată care dintre aceste obiceiuri au fost o cutumă generală a barbarilor nordici, care au fost împrumutate de la celţi şi care au fost specifice germanilor; doar obiceiul ca armata să fie însoţită şi condusă de preotese, şi nu de preoţi poate fi considerat unul esenţial germanic. Astfel pătrunseră cimbrii în ţara necunoscută – o imensă mulţime de origini diverse, care se formase în jurul unui nucleu de emigranţi germanici veniţi de la Marea Baltică, oarecum asemănătoare maselor de emigranţi din timpurile noastre, care traversează oceanul cu aceleaşi bagaje, într-o componenţă la fel de pestriţă şi cu aceleaşi dorinţe nedefinite şi greu realizabile. Ei îşi conduceau masiva cetate de care peste fluvii şi munţi, cu abilitatea pe care o dădea îndelungata viaţă nomadă, fiind periculoşi pentru naţiunile civilizate precum valul mării şi uraganul, dar, ca şi acestea, capricioşi şi mobili, cînd pătrunzînd cu iuţeală, cînd oprindu-se pe neaşteptate şi schimbînd direcţia sau întorcîndu-se. Veneau şi loveau

ca fulgerul; tot ca fulgerul dispăreau şi, din nefericire, nu se găsi în această perioadă întunecată nici un observator care să considere necesar să descrie acest minunat meteor. Cînd, mai tîrziu, romanii începură să intuiască lanţul evenimentelor în care această primă migraţie germanică ce atinse sfera civilizaţiei antice constituia o verigă, cunoaşterea vie şi nemijlocită asupra ei dispăruse de foarte mult timp.

Acest popor fără patrie, care odinioară fusese împiedicat de celţii de la Dunăre, îndeosebi de către boii, să pătrundă spre sud, sfărîmă această barieră mai ales în urma atacurilor îndreptate de către romani împotriva celţilor danubieni, fie că aceştia apelaseră la ajutorul vechilor lor inamici împotriva legiunilor atacatoare, fie că fuseseră stînjeniţi, ca urmare a atacului romanilor, să-şi protejeze graniţa de nord ca pînă atunci. Pătrunzînd prin teritoriul scordiscilor în ţara tauriscilor, ei se apropiară în anul 641 (**113**) de trecătorile Alpilor carnieni, pentru a căror acoperire consulul Gnaeus Papirius Carbo ocupă poziţiile de pe înălţimile situate în apropiere de Aquileia. Aici, triburile celtice încercaseră, cu 70 de ani în urmă, să se stabilească la sud de Alpi, dar, la îndemnul romanilor, părăsiseră pămîntul deja ocupat fără a opune rezistenţă (I, p. 462); şi de data aceasta, teama pe care o inspira numele de roman în rîndurile popoarelor transalpine se dovedi foarte puternică. Cimbrii nu atacară; ei se conformară chiar ordinului lui Carbo atunci cînd acesta le porunci să părăsească teritoriul tauriscilor, aflaţi în relaţii de ospitalitate cu Roma, măsură la care tratatul încheiat cu aceştia nu-i obliga nicidecum, şi urmară călăuzele trimise de consul pentru a fi conduşi dincolo de graniţă. Dar aceste călăuze fuseseră îndrumate de romani să-i ademenească pe cimbri într-o ambuscadă, unde erau aşteptaţi de Carbo. Astfel, nu departe de Noreia, în Carintia de astăzi, se ajunse la bătălie, în care cei trădaţi îl învinseră pe trădător, provocîndu-i pierderi însemnate; numai o furtună, care-i despărţi pe combatanţi, împiedică nimicirea totală a armatei romane. Cimbrii ar fi putut să-şi îndrepte imediat atacul împotriva Italiei, însă preferară să se întoarcă spre vest. Mai degrabă printr-un tratat cu helveţii şi cu sequanii decît cu forţa armelor, ei îşi deschiseră calea pe malul stîng

al Rinului şi peste Jura, ameninţînd aici din nou, cîţiva ani după înfrîngerea lui Carbo, teritoriul roman din vecinătatea imediată. În anul 645 (**109**), o armată romană condusă de Marcus Iunius Silanus apăru în Galia de Sud, pentru a apăra graniţa Rinului şi ţinutul alobrogilor, direct ameninţat. Cimbrii se rugară să li se dea pămînt unde să se poată aşeza în mod paşnic – cerere căreia romanii, fără îndoială, nu puteau să-i dea curs. În loc de răspuns, consulul îi atacă, dar suferi o înfrîngere totală şi tabăra romană fu cucerită. Noile recrutări care urmară acestui dezastru se loviră de atîtea dificultăţi, încît senatul se văzu obligat să abolească legile, datorate probabil lui Gaius Gracchus, care limitau durata serviciului militar (p. 77). Însă cimbrii, în loc să-şi desăvîrşească victoria, trimiseră o solie senatului de la Roma pentru reînnoirea rugăminţii de a primi pămînt şi se ocupară între timp, se pare, cu supunerea cantoanelor celtice învecinate. În felul acesta, provincia romană şi noua armată romană au avut un moment de răgaz; în schimb, se ridică un nou inamic din ţara celtică propriu-zisă. Helveţii, care aveau mult de suferit din cauza luptelor necontenite cu vecinii din nord-est, se simţiră îndemnaţi de exemplul cimbrilor să-şi caute şi ei locuri mai liniştite şi mai fertile în Galia occidentală şi se aliaseră în acest scop cu aceştia, poate încă din momentul în care cimbrii trecuseră prin ţara lor. Acum, sub conducerea lui Divico, contingentele tougenilor (al căror teritoriu nu este cunoscut) şi ale tigorinilor (lîngă lacul de la Murten) traversară munţii Jura şi ajunseră pînă în teritoriul nitiobrogilor (lîngă Agen pe Garonne). Armata romană condusă de către consulul Lucius Cassius Longinus, pe care o întîlniră în cale, se lăsă atrasă într-o ambuscadă; generalul însuşi, ca şi legatul său, consulul Gaius Piso, îşi găsiră moartea împreună cu cea mai mare parte a armatei lor; Gaius Popillius, comandantul interimar al trupei, care se salvase în interiorul taberei, capitulă şi se putu retrage după trecerea pe sub jug, predarea a jumătate din bunurile soldaţilor şi a unui număr de ostatici (647, **107**). Situaţia era atît de gravă pentru romani, încît unul dintre oraşele cele mai importante din provincia lor, Tolosa, se răzvrăti şi puse stăpînire pe garnizoana romană. Însă întrucît cimbrii continuau să acţioneze în altă parte şi nici helveţii nu mai stînjeniră

provincia o vreme, noul comandant suprem, Quintus Servilius Caepio, avu timp suficient pentru a lua din nou în stăpînire, prin trădare, oraşul Tolosa şi pentru a goli în tihnă tezaurele imense adunate în străvechiul şi celebrul sanctuar al lui Apollo celtic; a fost un cîştig salutar pentru tezaurul public epuizat, numai că, din cauza slabei escorte, butoaiele cu aur şi argint au fost capturate de către o bandă de tîlhari în cursul transportării lor de la Tolosa la Massalia, dispărînd fără urmă; se zvonea că adevăraţii instigatori ai acestui atac fuseseră însuşi consulul şi statul său major (648, **106**). Între timp, romanii se limitară, faţă de inamicul principal, la o defensivă absolută, acoperind provincia cu trei armate puternice, pînă cînd cimbrii ar fi fost dispuşi să repete atacul. Ei veniră în anul 649 (**105**), sub regele lor Boiorix, gîndindu-se de data aceasta în mod serios la o expediţie în Italia. În faţa lui, Boiorix îi găsi ca generali pe proconsulul Caepio pe malul drept al Ronului, pe consulul Gnaeus Mallius Maximus pe cel stîng şi, sub ordinele sale, în fruntea unui corp separat, pe legatul său, Marcus Aurelius Scaurus. Primul atac îl lovi pe acesta din urmă, care suferi o înfrîngere totală, el însuşi fiind luat prizonier şi dus în cartierul general inamic ; iritat de arogantul avertisment al romanului captiv de a nu îndrăzni să calce pămîntul Italiei cu armata sa, regele cimbrilor îl străpunse cu mîna sa. Ca urmare, Maximus ordonă colegului său să-şi ducă armata pe malul celălalt al Ronului; acesta, conformîndu-se cu şovăială, apăru în fine pe malul stîng al fluviului la Arausio (Orange); în faţa mulţimii cimbrilor se găsea acum întreaga forţă armată romană, care, prin mărimea ei impunătoare, i-a înfricoşat în asemenea măsură, încît migratorii începură să negocieze. Dar cei doi conducători erau puternic învrăjbiţi. Maximus, un bărbat mediocru şi incapabil, fiind consul, era de drept superior colegului său Caepio, mai orgolios şi de origine aleasă, dar şi el lipsit de calităţi; acesta refuză să ocupe o tabără comună şi să se sfătuiască împreună despre operaţiile viitoare, menţinîndu-şi, ca şi pînă atunci, comanda proprie. Comisarii senatului încercară în zadar să-i împace; mai mult, întrevederea dintre cei doi generali pe care o ceruseră ofiţerii contribui doar la lărgirea rupturii. Cînd Caepio văzu că Maximus ducea tratative cu

solii cimbrilor, crezu că acesta doreşte să-şi atribuie numai lui onoarea supunerii lor şi se aruncă cu divizia sa în cea mai mare grabă împotriva inamicului. Fu nimicit, astfel încît şi tabăra lui căzu în mîinile inamicului (6 octombrie 649, **105**), iar dezastrul antrenă înfrîngerea, la fel de cumplită, a celei de-a doua armate romane. Se spune că ar fi pierit 80.000 de soldaţi romani şi jumătate din impresionantul număr al celor neajutoraţi care însoţiseră tabăra romană, ba chiar că numai zece oameni ar fi scăpat cu viaţă; cert este că din rîndul celor două armate reuşiră să se salveze doar puţini soldaţi, întrucît romanii luptaseră cu spatele spre rîu. Era o catastrofă care, din punct de vedere material şi moral, întrecea cu mult ziua de la Cannae. Înfrîngerile suferite de Carbo, Silanus şi Longinus nu lăsaseră urme durabile în spiritul italicilor. Ei se obişnuiseră deja să deschidă fiecare campanie cu înfrîngeri; invulnerabilitatea armelor romane era o realitate atît de axiomatică, încît părea a fi de prisos să se acorde vreo atenţie excepţiilor destul de numeroase. Bătălia de la Arausio, înfricoşătoarea apropiere a armatei cimbrilor de trecătorile neapărate ale Alpilor, insurecţiile care renăşteau atît în teritoriul roman transalpin, cît şi la lusitani, cu o intensitate crescîndă, şi lipsa de ocrotire a Italiei produseră însă o dezmeticire rapidă. Romanii îşi amintiră din nou de năvălirile celtice din secolul al IV-lea, niciodată uitate cu desăvîrşire, de ziua de pe Allia şi de incendierea Romei; teroarea galică pătrunse în inimile italicilor cu dubla forţă a amintirii străvechi şi a neliniştii proaspete; întregul Occident părea convins că dominaţia romană începea să se clatine. Ca şi în urma bătăliei de la Cannae, perioada de doliu a fost scurtată. Noile recrutări dovediră cea mai acută lipsă de oameni. Toţi italicii capabili să poarte armele au trebuit să jure că nu vor părăsi Italia; căpitanii corăbiilor ancorate în porturile italice primiră ordinul de a nu lua la bord nici un bărbat în putere. Nu se poate aprecia ce s-ar fi întîmplat dacă, după dubla lor victorie, cimbrii s-ar fi îndreptat prin porţile Alpilor imediat spre Italia. Ei năvăliră însă mai întîi pe teritoriul arvernilor, care, în fortăreţele lor, rezistară cu greu în faţa inamicului, şi, obosiţi de asediu, se îndreptară în curînd nu spre Italia, ci spre vest, către Pirinei.

Dacă organismul amorţit al poliţiei romane mai putea ajunge prin propriile-i puteri la o criză salutară, aceasta trebuia să se întîmple acum, cînd, printr-unul dintre minunatele accidente în care abundă istoria Romei, pericolul era destul de iminent pentru a trezi întreaga energie şi întregul patriotism în rîndul cetăţenilor, fără să se concretizeze totuşi atît de rapid încît să nu ofere acestor forţe timp suficient pentru dezvoltarea lor. Se repetară aceleaşi fenomene care apăruseră cu patru ani în urmă după înfrîngerile din Africa. Dezastrele africane şi cele galice erau practic de aceeaşi natură. Se prea poate ca acuzaţia să se fi îndreptat în primul caz mai mult împotriva oligarhiei în ansamblul ei, iar în cel de-al doilea, împotriva unor anumiţi magistraţi; însă opinia publică recunoscu pe bună dreptate în ambele cazuri în primul rînd falimentul guvernului care, aflat într-un regres continuu, a pus sub semnul întrebării mai întîi onoarea statului şi apoi chiar existenţa lui. Atunci, ca şi acum, nimeni nu se îndoia de adevărata cauză a răului, dar nu s-a făcut nici o tentativă de a-l stîrpi din rădăcină. Romanii vedeau prea bine că vina era a sistemului ; şi de data aceasta ei se limitară să acuze unele persoane particulare – numai că această a doua furtună se dezlănţui cu o furie cu atît mai mare împotriva vîrfurilor oligarhiei, cu cît catastrofa din anul 649 (**105**) o depăşea pe cea din 645 (**109**) prin amploare şi periculozitate. Infailibilul sentiment instinctiv al publicului că împotriva oligarhiei nu există alt remediu decît tirania se manifesta din nou, mai ales prin uşurinţa cu care acesta accepta orice tentativă a ofiţerilor de vază de a imobiliza mîinile guvernului şi de a răsturna guvernarea oligarhică sub o formă sau alta, înlocuind-o cu o dictatură. Atacurile se îndreptară mai întîi, şi pe bună dreptate, împotriva lui Quintus Caepio, în măsura în care înfrîngerea de la Arausio fusese determinată în primul rînd de nesubordonarea lui, chiar neglijînd acuzaţia, probabil bine întemeiată, de sustragere a prăzii de la Tolosa; însă furia cu care îl ataca opoziţia era alimentată în principal de faptul că el îndrăznise, în calitate de consul, să anuleze funcţiile de juraţi pentru capitalişti (p. 92). Din cauza lui se renunţă la străvechiul şi venerabilul principiu conform căruia caracterul sacru al magistraturii trebuia respectat chiar şi în cazul

celor mai nedemne persoane şi, dacă dojana adresată autorului dezastrului de la Cannae fusese închisă în adîncul inimii, autorul catastrofei de la Arausio a fost privat, prin decret al poporului, în mod neconstituţional, de magistratura de proconsul, averea sa fiind confiscată şi trecută în tezaurul public (649, **105**). Curînd după aceste evenimente, el a fost exclus din senat printr-un al doilea decret al poporului (650, **104**). Dar toate acestea nu erau suficiente; se doreau mai multe victime şi mai ales sîngele lui Caepio. Un număr de tribuni ai poporului favorabili opoziţiei, în frunte cu Lucius Appuleius Saturninus şi Gaius Norbanus, propuseră în anul 651 (**103**) instituirea unui tribunal extraordinar pentru judecarea sustragerii petrecute în Galia şi a înaltei trădări; cu toate că instrucţia judiciară şi pedeapsa cu moartea fuseseră de fapt abolite pentru crimele politice, Caepio a fost arestat şi se dădu glas fără înconjur intenţiei de a-l condamna la moarte şi de a executa sentinţa. Partidul de guvernămînt încercă să anuleze propunerea prin intervenţie tribuniciană, însă tribunii respectivi au fost alungaţi din adunare şi, în tumultul violent care se iscă, fruntaşii senatului fură răniţi cu pietre. Ancheta nu putu fi împiedicată şi războiul proceselor îşi continuă cursul în anul 651 (**103**), ca şi cu şase ani în urmă; Caepio, colegul său în comanda supremă, Gnaeus Mallius Maximus, şi multe alte persoane distinse au fost condamnaţi; unul dintre tribunii poporului, amic al lui Caepio, abia reuşi să salveze, sacrificîndu-şi propria existenţă civilă, viaţa principalului acuzat. Mai importantă decît aceste măsuri de răzbunare era însă problema continuării periculosului război de dincolo de Alpi şi în primul rînd a găsirii persoanei căreia să i se poată încredinţa comanda supremă. Analizînd situaţia fără prejudecăţi, n-ar fi fost greu să se ia o hotărîre corectă. Ce-i drept, în comparaţie cu epocile trecute, Roma era săracă în personalităţi militare; totuşi, Quintus Maximus comandase remarcabil în Galia, Marcus Aemilius Scaurus şi Marcus Minucius, în ţinuturile Dunării, iar Quintus Metellus, Publius Rutilius Rufus şi Gaius Marius, în Africa; şi nu era vorba de înfrîngerea unui Pyrrhos sau a unui Hannibal, ci de demonstrarea, atît de des repetată, a superiorităţii armelor şi tacticii romane în faţa barbarilor nordului,

deziderat care nu avea nevoie de un erou, ci de un militar sever şi destoinic. Însă în această epocă nimic nu era mai greu decît soluţionarea simplă a unei probleme administrative. Guvernul era, nici nu putea fi altfel, ca şi în războiul cu Iugurtha, atît de desconsiderat de către opinia publică, încît generalii săi cei mai pricepuţi trebuiau să se retragă în plină carieră de fiecare dată cînd un ofiţer abil îi ocăra în faţa poporului şi se înfăţişa în fruntea afacerilor ca reprezentant al opoziţiei. Astfel, nu este de mirare că ceea ce se întîmplase în urma victoriilor lui Metellus se repetă la scară şi mai mare în urma înfrîngerilor suferite de Gnaeus Mallius şi Quintus Caepio. Marius se prezentă din nou, în ciuda legii care interzicea ocuparea consulatului de două ori, şi nu numai că i se încredinţă magistratura cea mai înaltă şi comanda supremă în războiul galic, în timp ce se afla încă în Africa în fruntea armatei, dar a fost şi învestit din nou cu consulatul pentru cinci ani consecutiv (650-654, **104**-**100**). Această măsură, care părea a fi o ironie voită la adresa spiritului exclusivist al nobilimii, care-şi vădea întreaga lui nemernicie şi miopie tocmai în relaţiile cu acest bărbat, era insolită în analele republicii şi, în fapt, incompatibilă cu spiritul constituţiei libere a Romei. Îndeosebi în sistemul militar roman – a cărui transformare dintr-o armată civică într-o ceată de mercenari, începută de Marius încă din timpul războiului african, a fost încheiată şi desăvîrşită acum, în perioada cît aceasta a deţinut comanda supremă nelimitată, mai mult prin forţa lucrurilor decît graţie împuternicirilor mandatului său – au rămas vizibile pentru totdeauna urmele profunde ale acestei comenzi neconstituţionale a primului general democrat.

Noul general, Gaius Marius, apăru în anul 650 (**104**) dincolo de Alpi, fiind urmat de un număr de ofiţeri încercaţi, dintre care cel care îl capturase pe Iugurtha, temerarul Lucius Sulla, îşi cîştigă în curînd un nou renume, şi de o armată numeroasă formată din soldaţi italici şi aliaţi. La început, el nu întîlni inamicul împotriva căruia fusese trimis. După ce jefuise ţinutul de dincolo de Ron, ciudatul popor care învinsese la Arausio trecuse Pirineii, cum s-a menţionat mai sus, şi se încăieră tocmai acum cu bravii locuitori de pe coasta de nord şi din

interiorul ţării; se părea că germanii doreau să-şi dovedească încă de la apariţia pe scena istoriei lipsa de perseverenţă. Marius găsi deci timp suficient, pe de o parte, pentru a-i aduce sub ascultare pe tectosagii revoltaţi, pentru a consolida fidelitatea oscilantă a cantoanelor galice şi ligurice supuse şi pentru a dobîndi sprijin şi contingente din partea aliaţilor din interiorul şi din afara provinciei romane, ameninţaţi atît de către romani, cît şi de către cimbri – de exemplu, de la alobrogi, sequani şi masalioţi; pe de alta, pentru a disciplina armata ce-i fusese încredinţată, prin severitate şi o justiţie imparţială atît faţă de ofiţeri, cît şi faţă de soldaţi, şi pentru a-i pregăti pe soldaţi pentru muncile mai serioase ale războiului prin marşuri şi numeroase lucrări de fortificaţie; trebuie amintită în acest sens construirea unui canal pe Ron, pentru facilitarea aprovizionării armatei cu transporturile sosite din Italia, care a fost încredinţat ulterior masalioţilor. El se menţinea, în plus, în defensiva cea mai strictă şi nu depăşi graniţele provinciei romane. În sfîrşit, se pare că în cursul anului 651 (**103**), după ce fusese oprit în Spania de rezistenţa dîrză a populaţiilor autohtone, mai ales a celtiberilor, torentul cimbrilor năvăli din nou în partea nordică a Pirineilor şi, de aici, după toate aparenţele, de-a lungul ţărmului Oceanului Atlantic, unde tot ce vieţuia în spaţiul dintre Pirinei şi Sena se supuse înfricoşătorilor invadatori. Abia aici, la graniţa neînfricatei confederaţii a belgilor, ei întîlniră o rezistenţă serioasă; dar tot aici, în timp ce staţionau pe teritoriul velocasilor (Rouen), primiră întăriri considerabile. În această perioadă li se asociară trei cantoane ale helveţilor, printre care şi tigorinii şi tougenii, care luptaseră odinioară pe Garonne împotriva romanilor; mai mult, ei obţinură şi sprijinul teutonilor, populaţie de aceeaşi origine, conduşi de regele Teutobod, care fuseseră determinaţi de evenimente pe care tradiţia nu ni le-a păstrat să-şi părăsească patria de la Marea Baltică şi să ajungă pe Sena. Dar nici hoardele unite nu reuşiră să înfrîngă curajoasa rezistenţă a belgilor. În consecinţă, căpeteniile se hotărîră, să se ocupe cu adevărat de expediţia italică, cu hoardele lor astfel înmulţite. Pentru a nu se împovăra cu prada dobîndită pînă atunci, aceasta a fost lăsată aici sub paza unui corp de 6.000 de bărbaţi, din

care, după diverse peregrinări, se născu poporul aduatucilor de pe Sambre. Dar, fie din cauza dificilei aprovizionări pe drumurile Alpilor, fie din alte motive, masa se diviză din nou în două hoarde, urmînd să pătrundă în Italia pe două căi: pe una, cimbrii şi tigorinii, trecînd din nou Rinul şi traversînd trecătorile Alpilor orientali, cercetate încă din anul 641 (**113**), iar pe cealaltă, teutonii nou-veniţi, tougenii şi ambronii, floarea armatei cimbrilor, care se evidenţiaseră deja în bătălia de la Arausio, prin Galia romană şi trecătorile occidentale. În vara anului 652 (**102**), această a doua hoardă traversă, din nou, nestînjenită Ronul, reluînd lupta cu romanii pe malul stîng al acestuia, după un răgaz de aproape trei ani. Marius îi aşteptă la confluenţa dintre Isere şi Ron, într-o tabără bine aleasă şi bine aprovizionată, închizînd accesul barbarilor spre singurele rute militare către Italia practicabile pe atunci, aceea peste Micul St. Bernhard şi aceea de-a lungul litoralului. Teutonii atacară tabăra care le bara drumul; trei zile în şir, uraganul barbarilor se năpusti asupra valurilor romane, dar curajul sălbatic eşuă în faţa superiorităţii romanilor în războiul de fortificaţii şi în faţa prudenţei generalului. După pierderi considerabile, semeţii barbari hotărîră să abandoneze asaltul şi să înainteze spre Italia fără a cuceri tabăra. Ei defilară prin faţa acesteia timp de şase zile, o dovadă mai degrabă a dificultăţii cu care se mişcau din pricina bagajelor lor, decît a numărului lor impresionant. Generalul asistă fără să atace; e uşor de înţeles de ce nu a reacţionat la strigătele insultătoare ale inamicilor care întrebau dacă romanii nu au comisioane pentru soţiile lor din patrie, dar faptul că n-a atacat această dezorganizată paradă a coloanelor inamice prin faţa armatei romane aliniate arată cît de puţină încredere avea în soldaţii săi neexperimentaţi. După ce convoiul trecu, îşi ridică şi el tabăra şi-l urmări pe inamic îndeaproape în ordinea cea mai severă şi fortificîndu-şi tabăra pentru fiecare noapte. Teutonii, care încercau să atingă drumul ce mergea de-a lungul litoralului, ajunseră, coborînd de-a lungul Ronului, pînă în apropiere de Aquae Sextiae, urmăriţi de romani. Căutînd apă, trupele ligurice uşoare ale romanilor se loviră de ariergarda celtică, de ambroni; încăierarea deveni în curînd generală; după o luptă aprigă, romanii cîştigară supremaţia şi

urmăriră inamicul, care bătu în retragere pînă la tabăra de care. Această primă ciocnire norocoasă dădu curaj generalului şi soldaţilor săi; trei zile după aceea, Marius îşi rîndui trupele pe promontoriul colinei pe care îşi aşezase tabăra în vederea bătăliei decisive. Teutonii, de mult nerăbdători să se măsoare cu adversarii lor, năvăliră imediat în amonte şi începură bătălia. Aceasta a fost crîncenă; pînă la prînz, germanii rămaseră neclintiţi precum zidurile; însă arşiţa neobişnuită a soarelui din Provence îi moleşi curînd, iar o larmă din spatele lor, provocată de o bandă de tineri din tabăra romană care se năpusti cu strigăte puternice dintr-un ascunziş împădurit, făcu să se rupă definitiv rîndurile şovăielnice. Întreaga hoardă a fost dispersată şi, cum era de aşteptat într-o ţară străină, barbarii au fost omorîţi sau făcuţi prizonieri; în rîndul prizonierilor se număra şi regele Teutobod, iar printre morţi se aflau o mulţime de femei care, ştiind tratamentul ce le aştepta ca sclave, fie se lăsară măcelărite în urma unei rezistenţe disperate, fie se sinuciseră în prizonierat, după ce se rugaseră în van să fie consacrate serviciului divin şi fecioarelor sacre ale Vestei (vara anului 652, **102**). Astfel, Galia nu mai era tulburată de germani; şi aceasta tocmai la timp, întrucît fraţii lor de arme se aflau deja dincoace de Alpi. Aliaţi cu helveţii, cimbrii ajunseseră, fără dificultăţi, de la Sena pînă în regiunea izvoarelor Rinului, traversaseră lanţul Alpilor prin trecătoarea Brenner şi coborîseră apoi de-a lungul rîurilor Eisack şi Adige în cîmpia italică. Aici, consulul Quintus Lutatius Catulus trebuia să apere trecătorile; însă necunoscînd prea bine zona şi temîndu-se de învăluire, nu îndrăznise să înainteze în Alpii propriu-zişi, ci ocupase poziţii mai jos de Trient, pe malul stîng al rîului Adige, asigurînd, pentru orice eventualitate, trecerea pe cel drept, prin aruncarea unui pod. Numai că, atunci cînd cimbrii năvăliră în mase compacte dinspre munţi, armata romană a fost cuprinsă de o panică generală şi, legionari şi călăreţi deopotrivă, fugiră: cei din urmă, de-a dreptul spre capitală, cei dintîi, pe colina cea mai apropiată care părea să ofere o oarecare siguranţă. Catulus abia putu, cu ajutorul unei stratageme, să ducă cea mai mare parte a armatei pe malul celălalt înainte ca inamicii, care stăpîneau cursul

superior al Adigelui şi slobozeau deja copaci şi buşteni spre pod, pentru a-l distruge şi a bloca astfel retragerea romanilor. Generalul trebui să lase încă o legiune pe malul stîng, iar laşul tribun care o comanda se pregătise deja să capituleze, cînd a fost străpuns de către centurionul Gnaeus Petreius din Atina, care, trecînd prin mijlocul inamicilor, reuşi să ajungă la armata principală de pe malul drept. Astfel a fost salvată armata şi, într-un fel, şi onoarea cetăţenilor; urmările neocupării trecătorilor şi retragerii precipitate au fost totuşi cît se poate de nefaste. Catulus trebui să se retragă pe malul drept al Padului şi să lase la discreţia cimbrilor întreaga cîmpie dintre Pad şi Alpi, astfel încît comunicaţiile cu Aquileia puteau să fie menţinute numai pe mare. Acestea se întîmplau în vara anului 652 (**102**), în aceeaşi perioadă în care la Aquae Sextiae se desfăşura bătălia decisivă dintre romani şi teutoni. Dacă cimbrii şi-ar fi continuat atacul fără întrerupere, Roma ar fi putut să ajungă într-o situaţie foarte critică; însă ei rămaseră fideli obiceiului lor de a se odihni în cursul iernii, cu atît mai mult cu cît ţara bogată, neobişnuitul adăpost între pereţi şi sub acoperiş, băile calde, noile şi opulentele mîncăruri şi băuturi îi îndemnară să se răsfeţe pentru o perioadă de timp. Astfel, romanii cîştigară răgazul necesar pentru a-i întîmpina în Italia cu forţele unite. Nu era momentul potrivit pentru a relua acum, ceea ce generalul democrat ar fi făcut în alte împrejurări, planul întrerupt de cucerire a ţării celţilor, aşa cum îl concepuse poate Gaius Gracchus însuşi; de pe cîmpul de bătălie de la Aix, armata victorioasă a fost condusă pe Pad, iar după o scurtă şedere în capitală, unde Marius refuză să-şi celebreze triumful oferit înainte de înfrîngerea definitivă a barbarilor, el sosi la armatele unite. În primăvara anului 653 (**101**), acestea, numărînd 50.000 de soldaţi, comandaţi de către consulul Marius şi de către proconsulul Catulus, traversară din nou Padul şi se îndreptară împotriva cimbrilor care, la rîndul lor, păreau să fi înaintat în amonte pentru a trece peste năvalnicul fluviu în apropierea izvoarelor. Cele două armate se întîlniră la sud de Vercellae, nu departe de vărsarea Sesiei în Pad, tocmai acolo unde Hannibal dăduse prima bătălie pe pămîntul italic. Cimbrii doreau bătălia şi, conform obiceiului lor, trimiseră soli la

romani pentru a stabili data şi locul acesteia; Marius consimţi şi alese chiar ziua următoare – 30 iulie 653 (**101**) – şi Cîmpiile Raudiene, o suprafaţă întinsă, pe care cavaleria romană superioară avea spaţiul necesar pentru manevră. Aici întîlniră inamicul, care îi aştepta, dar care a fost totuşi surprins, întrucît, din cauza ceţii matinale, cavaleria celtică se găsi în plină luptă cu cea romană, mai puternică, înainte de clipa aşteptată, fiind respinsă pînă la rîndurile pedestrimii, care tocmai se alinia pentru bătălie. Cu sacrificii reduse se obţinu o victorie deplină şi cimbrii au fost exterminaţi. Fericiţi ar fi trebuit să se considere cei care căzuseră în bătălie, iar aceştia formau majoritatea, printre care şi viteazul rege Boiorix, sau, oricum, mai fericiţi decît cei care s-au sinucis ulterior sau care au fost obligaţi să aştepte în tîrgul de sclavi de la Roma stăpînul care să răsplătească nordicului obrăznicia de a fi rîvnit la frumosul sud înainte de vreme. La vestea înfrîngerii, tigorinii, rămaşi în zona submontană a Alpilor pentru a-i urma ulterior pe cimbri, se răspîndiră din nou în patria lor. Avalanşa de oameni care alarmase timp de 13 ani naţiunile de la Dunăre pînă la Ebru şi de la Sena pînă la Pad se odihnea acum sub ţărînă sau suferea în jugul sclaviei; experienţa recentă a migraţiei germanice îşi trăise rostul; poporul fără patrie al cimbrilor şi al camarazilor lor nu mai exista. Partidele politice ale Romei îşi continuau vrajba lor meschină fără să fie preocupate de marele capitol al istoriei universale din care fusese întoarsă prima filă şi fără să se lase pătrunse de sentimentul curat că în această zi atît aristocraţii, cît şi democraţii Romei îşi îndepliniseră sarcina. Rivalitatea dintre cei doi generali, care nu numai că erau adversari politici, dar nu se înţelegeau nici din punct de vedere militar din cauza succeselor atît de diferite în cursul celor două campanii din anul precedent, izbucni imediat după bătălie în modul cel mai reprobabil. Catulus putea afirma pe bună dreptate că divizia centrală, pe care o comandase, ar fi decis victoria şi că oamenii săi ar fi capturat 31 de stindarde, iar cei ai lui Marius numai două; soldaţii săi îi conduseră chiar pe deputaţii oraşului Parma printre grămezile de cadavre, pentru a le demonstra că Marius ar fi ucis 1.000 de oameni, iar Catulus 10.000. Cu toate acestea, Marius a fost

considerat adevăratul învingător al cimbrilor, şi pe bună dreptate; nu numai pentru că el deţinuse în ziua decisivă comanda supremă datorită gradului său mai mare şi era, din punctul de vedere al talentului militar şi al experienţei, cu mult superior colegului său, ci în primul rînd pentru că a doua victorie, cea de la Vercellae, devenise posibilă numai datorită celei dintîi, obţinută la Aquae Sextiae. În epocă însă nu acestea erau consideraţiile care legară fără rezerve de numele lui Marius gloria de a fi salvat Roma în faţa cimbrilor şi teutonilor, ci raţionamentele de partid. Catulus era un bărbat cultivat şi inteligent, un orator atît de subtil, încît limbajul său elegant se apropia de elocinţă, un scriitor de memorii şi un poet de ocazie destul de bun, ca şi un excelent cunoscător şi critic de artă; dar era cu totul altceva decît un om al poporului, iar victoria sa era una a aristocraţiei. Bătăliile necioplitului ţăran care fusese ridicat pe scut de gloată şi care condusese poporul de rînd la victorie nu fuseseră însă numai înfrîngeri ale cimbrilor şi teutonilor, ci şi înfrîngeri ale guvernului; de ele se legau speranţe foarte diferite de cele cu privire la posibilitatea desfăşurării nestingherite a afacerilor mercantile dincolo de Alpi sau referitoare la cultivarea ogorului dincoace de ei. Trecuseră 20 de ani de cînd cadavrul însîngerat al lui Gaius Gracchus fusese dus de apele Tibrului; de 20 de ani guvernarea aristocraţiei restaurate era suportată şi blestemată; nu se ridicase încă un răzbunător al lui Gracchus, un al doilea demiurg pentru desăvîrşirea edificiului început. Mulţi urau şi mulţi sperau, mulţi dintre cetăţenii cei mai răi şi cei mai buni ai statului; oare în persoana fiului zilierului de la Arpinum fusese găsit, în sfîrşit, bărbatul apt să împlinească aceste dorinţe? Se ajunsese într-adevăr în pragul celei de-a doua revoluţii, atît de temută, dar atît de dorită?

Capitolul VI

Încercarea de revoluţie a lui Marius şi tentativa de reformă a lui Drusus

Gaius Marius, fiul unui zilier sărac, s-a născut în anul 599 (**155**) în satul Cereatae; acesta aparţinea pe atunci de comunitatea Arpinum şi obţinu mai tîrziu dreptul municipal cu numele de Cereatae Marianae ; astăzi e cunoscută ca „Patria lui Marius" (Casamare). El crescuse la coarnele plugului, în condiţii atît de precare, încît se părea că îi era negat chiar şi accesul la magistraturile comunale de la Arpinum; învăţă de mic să suporte foamea şi setea, arşiţa soarelui şi gerurile iernii şi să doarmă pe pămîntul gol, obişnuinţă de care nu se va despărţi nici ca general. Din momentul în care vîrsta îi permisese, intrase în armată şi, în şcoala severă a războaielor spaniole, înaintase în curînd pînă la gradul de ofiţer; în războiul numantin al lui Scipio, pe atunci în vîrstă de 23 de ani, el atrăsese atenţia severului general prin îngrijirea atentă a calului şi a armelor sale, ca şi prin vitejia în bătălie şi conduita onestă în tabără. Se întorsese în patrie cu cicatrici care-i făceau cinste şi cu distincţii militare, ca şi cu dorinţa arzătoare de a-şi face un nume în cariera pe care o începuse atît de glorios; însă în circumstanţele de atunci, nici cel mai merituos bărbat nu putea să ajungă, fără avere şi fără relaţii, la magistraturile politice, singurele care conduceau la funcţii militare superioare. Tînărul ofiţer avu parte de amîndouă, atît datorită unor speculaţii comerciale norocoase, cît şi datorită căsătoriei cu o fată din străvechea gintă patriciană a Iuliilor. Astfel, după eforturi considerabile şi după mai multe eşecuri, el ajunse să ocupe în anul 639 (**115**) pretura, avînd din nou ocazia să-şi dovedească destoinicia militară ca guvernator în *Hispania Ulterior*. Mai sus s-a relatat deja cum a preluat consulatul în anul 647 (**107**), în pofida opoziţiei aristocraţiei, şi cum a terminat războiul african ca proconsul în anii 648-649 (**106-105**), cum –

chemat la comanda supremă a războiului împotriva germanilor în urma nefericitei zile de la Arausio şi reînnoindu-i-se patru ani consecutiv (din anul 650, **104**, pînă în anul 653, **101**) consulatul, fapt nemaiîntîlnit în analele republicii – îi înfrînse pe cimbri dincoace, iar pe teutoni dincolo de Alpi. În magistratura sa militară, Marius se dovedise a fi un bărbat viteaz şi onest, care judeca imparţial şi împărţea prada cu o echitate şi un dezinteres faţă de propria-i persoană rar întîlnite; un bun organizator, care adusese iarăşi în stare de funcţionare mecanismul ruginit al sistemului militar roman; un general capabil, care ştia să menţină şi disciplina, şi buna dispoziţie în rîndul soldaţilor, cîştigîndu-le dragostea prin comportarea sa familiară, care îl privea pe inamic drept în faţă angajînd bătălia în momentul oportun. Nu a fost, în măsura în care-l putem judeca, o capacitate militară eminentă, însă calităţile demne de admirat pe care le avea erau, în împrejurările de atunci, suficiente pentru a-i aduce o bună reputaţie ; graţie acesteia, intrase într-un mod neobişnuit în rîndul consulilor şi triumfătorilor. Totuşi, nu se potrivea cu acest cerc ilustru. Vocea îi rămăsese sonoră şi aspră, privirea sălbatică, ca şi cum vedea încă în faţa sa libieni şi cimbri, iar nu colegi bine educaţi şi spilcuiţi. Superstiţios ca un adevărat mercenar, fusese determinat să-şi depună candidatura nu de conştiinţa talentului său, ci de prezicerile unui divinator etrusc, iar în cursul campaniei împotriva teutonilor, consiliul de război fusese ajutat în luarea hotărîrilor sale de profetesa siriană Martha. Acestea nu erau de fapt obiceiuri nearistocratice. În asemenea probleme, atunci ca şi întotdeauna, straturile cele mai înalte ale societăţii se întîlneau frecvent cu cele mai umile. Lipsa de cultură politică era însă de neiertat; era, într-adevăr, foarte bine că ştia să-i înfrîngă pe barbari, dar ce impresie putea produce un consul atît de ignorant în privinţa etichetei încît apărea în veşmintele triumfale în mijlocul senatului!? Caracterul plebeian nu-l părăsise nici în alte privinţe. Marius nu era numai, conform limbajului aristocratic, un om sărac, ci, mai grav, era cumpătat şi un duşman declarat al tuturor mituirilor şi nepotismelor. În stilul soldatului, el nu era pretenţios, dar benchetuia cu plăcere, mai ales în anii din urmă; nu se pricepea să

organizeze serbări şi ţinea un bucătar nepriceput. Tot atît de grav era faptul că fostul consul ştia numai latineşte şi trebuia să renunţe la conversaţia greacă; că se plictisea la dramele greceşti ar fi fost scuzabil, probabil că nu era singurul, dar recunoaşterea în public a acestui lucru era o dovadă de naivitate. Astfel, el a rămas toată viaţa un ţăran rătăcit în mijlocul aristocraţilor, iritat de sarcasmele şi, ceea ce era şi mai dureros, de compasiunea colegilor săi, pe care nu putea niciodată s-o dispreţuiască, aşa cum făceau aceştia. Marius se afla în afara partidelor în aceeaşi măsură în care se afla în afara societăţii. Măsurile pe care le impusese în cursul tribunatului său (635, **119**), un control mai sever la predarea tăbliţelor de vot – pentru înlăturarea gravelor fraude ce aveau loc cu această ocazie – şi împiedicarea propunerilor exagerate în legătură cu donaţiile oferite poporului, nu poartă pecetea unui partid – în nici un caz a celui democratic –, ci arată cît de mult detesta corupţia şi lipsa de chibzuinţă. Cum ar fi putut un bărbat ca acesta, ţăran din naştere şi soldat din pasiune, să fie un revoluţionar? Ce-i drept, atacurile răuvoitoare ale aristocraţiei îl mînaseră mai tîrziu în tabăra adversarilor guvernului şi, în curînd, el se văzu înălţat pe scut, mai întîi ca general al opoziţiei şi destinat, poate, în viitorul apropiat unor lucruri şi mai mari. Dar acestea erau mai degrabă urmările forţelor superioare ale împrejurărilor şi ale nevoii generale a opoziţiei de a avea un conducător, decît opera sa personală; de la plecarea sa în Africa, în anii 647-648 (**107**-**106**), abia dacă fusese în trecere prin capitală. Numai în prima jumătate a anului 653 (**101**), învingător atît asupra teutonilor, cît şi asupra cimbrilor, el se întoarse la Roma pentru a sărbători acum cu onoruri duble triumful său amînat; era, evident, primul bărbat al Romei, şi totuşi un începător în politică. Era dincolo de orice îndoială nu numai că Marius salvase Roma, dar şi că el era unicul bărbat care ar fi putut s-o salveze; numele său era pe buzele tuturor, nobilii îi recunoscură meritele; în rîndurile mulţimii era popular ca nimeni altul înaintea lui sau după el, popular atît prin virtuţile, cît şi prin defectele sale, atît prin dezinteresul său nearistocratic, cît şi prin bădărănia sa rurală; pentru mulţime, era un al treilea Romulus şi un al doilea Camillus; i se aduceau libaţii asemenea zeilor. Astfel, nu era

de mirare că fiul de ţăran era cuprins cîteodată de ameţeală în faţa strălucirii orbitoare, că-şi asemuia campaniile din Africa pînă în ţara celţilor cu triumfurile lui Dionysos peregrinînd de la un continent la altul şi că a lăsat să i se facă o cupă – nu dintre cele mai mici – după modelul celei a lui Bacchus, pentru propria-i folosinţă. În acest entuziasm tumultuos al poporului era tot atîta speranţă cît şi mulţumire, care ar fi derutat şi pe un bărbat cu sînge mai rece şi cu o experienţă politică mai mare. În ochii admiratorilor săi, opera lui Marius nu era nicidecum terminată; lui, primului bărbat al Romei, favoritului poporului, şefului opoziţiei, îi revenea acum sarcina de a salva Roma încă o dată. Ce-i drept, pentru un bărbat ca el, ţăran şi soldat, maşinaţiile politice din capitală erau necunoscute şi stînjenitoare; pe cît de bine comanda, pe atît de prost vorbea, iar în faţa lăncilor şi săbiilor inamicului dovedea o atitudine mult mai fermă decît în faţa mulţimii care aplauda sau huiduia. Dar înclinaţiile lui erau prea puţin importante. Speranţele obligă. Poziţia sa militară şi politică era de asemenea natură încît, dacă nu dorea să rupă cu trecutul său glorios, să înşele aşteptările partidului său, ale naţiunii chiar, şi să devină infidel datoriei pe care i-o impunea propria sa conştiinţă, trebuia să se opună nefastei administrări a treburilor publice şi să pună capăt regimului de restauraţie; iar dacă avea calităţile veritabile ale unui conducător al poporului, el putea cu siguranţă să se lipsească de acelea care-i lipseau ca şef politic.

Datorită armatei reorganizate, Marius dispunea de o armă teribilă. Pînă în timpurile sale, trebuiseră să fie făcute, este adevărat, numeroase concesii ideii fundamentale a constituţiei serviene, aceea de limitare a recrutărilor numai la cetăţenii avuţi şi de stabilire a diferenţelor dintre categoriile de arme numai în conformitate cu diferenţierea claselor după averi (I, pp. 76, 219-220). Averea minimă de 11.000 de aşi (300 de taleri) necesară intrării în armata civică fusese redusă la 4.000 de aşi (115 taleri) (I, p. 561); cele şase vechi clase de proprietari, conform cărora se făcuse împărţirea pe arme, fuseseră reduse la trei, continuîndu-se, ce-i drept, să se aleagă, după constituţia serviană, cavalerii din clasele cele mai avute, iar infanteria uşoară din cele mai sărace; însă clasa mijlocie, infanteria

de linie propriu-zisă, nu mai era împărţită în cele trei linii de *hastati*, *principes* şi *triarii* după avere, ci după anii de serviciu. De asemenea, de mult timp, aliaţii italici fuseseră chemaţi în număr nelimitat la serviciul militar, obligaţia acestuia impunîndu-se însă şi în cazul lor cu predilecţie claselor proprietare. Cu toate acestea, pînă la Marius, sistemul militar roman se baza în esenţă pe străvechea instituţie a miliţiilor civice. Însă în noile împrejurări, aceasta nu mai corespundea. Pe de o parte, clasele superioare ale societăţii se îndepărtaseră din ce în ce mai mult de serviciul militar, iar pe de alta, clasa mijlocie romană şi italică se restrînsese tot mai mult. Dimpotrivă, deveniseră disponibile considerabilele resurse militare ale aliaţilor şi supuşilor din afara Italiei, iar proletariatul italic, bine folosit, oferea un material foarte util, cel puţin din punct de vedere militar. Cavaleria civică (I, p. 545), care ar fi trebuit să fie formată din clasa proprietarilor, dispăruse practic din serviciul de campanie încă înainte de apariţia lui Marius. Ea este menţionată pentru ultima dată ca un corp de armată efectiv în campania spaniolă din anul 614 (**140**), unde a provocat exasperarea generalului prin aroganţa insolentă şi nesubordonarea ei şi a generat un război între cavaleri şi comandant, purtat de ambele părţi cu aceeaşi lipsă de principii. În războiul lui Iugurtha, ea apare numai ca un fel de gardă de onoare pentru general şi pentru principii străini; după aceea, dispare cu desăvîrşire. De asemenea, completarea legiunilor cu numărul de recruţi calificaţi din toate punctele de vedere se dovedi foarte dificilă chiar şi în împrejurări obişnuite, astfel încît eforturi asemenea celor necesare după bătălia de la Arausio ar fi fost cu totul lipsite de rezultate mulţumitoare dacă s-ar fi respectat vechile reguli legate de obligativitatea serviciului militar. Pe de altă parte, încă înainte de Marius, supuşii din afara Italiei – cavalerii greu înarmaţi din Tracia, cavaleria uşoară africană, excelenta pedestrime uşoară a ligurilor sprinteni, luptătorii cu praştia din Baleare – fuseseră folosiţi în cadrul armatelor romane şi în afara provinciilor lor într-un număr tot mai mare, mai ales în rîndul cavaleriei şi infanteriei uşoare; concomitent, în timp ce se ducea lipsă de recruţi din rîndul cetăţenilor avuţi, cetăţenii săraci, lipsiţi de calificarea necesară, se îmbulziseră

nechemaţi spre armată; de fapt, avînd în vedere mulţimea lipsită de muncă – sau certată cu aceasta – şi avantajele considerabile pe care le oferea serviciul militar roman, înrolarea voluntară nu poate să fi constituit o dificultate. Aşadar, nu era decît o consecinţă necesară a transformărilor politice şi sociale ale statului faptul că structura militară romană renunţa la sistemul miliţiilor de cetăţeni în favoarea celui al contingentelor şi înrolărilor, că în alcătuirea cavaleriei şi trupelor uşoare se apela în principal la contingentele supuşilor, astfel încît, pentru războiul împotriva cimbrilor, acestea veniseră chiar şi din Bitinia. Pentru infanteria de linie, reglementările în vigoare privind obligativitatea serviciului militar nu au fost anulate, dar i se permitea oricărui cetăţean liber să intre voluntar în armată; Marius a introdus această măsură în anul 647 (**107**). La toate acestea se adaugă nivelarea în rîndul infanteriei de linie, care trebuie atribuită tot lui Marius. Metoda romană de clasificare aristocratică prevalase pînă atunci chiar şi în interiorul legiunii. Cele patru diviziuni de *velites*, *hastati*, *principes* şi *triarii* – sau, cum le-am spune noi, avangarda, prima, a doua şi a treia linie – avuseseră pînă atunci fiecare clasificarea sa proprie, în conformitate cu averea sau cu anii de serviciu şi chiar, în cea mai mare parte, cu tipul de armament; fiecare avusese locul său în ordinea de bătălie, statornicit o dată pentru totdeauna, fiecare gradul său militar determinat şi un stindard anume. Toate aceste diferenţieri se năruiră acum. Cine fusese admis ca legionar nu avea nevoie de altă calificare pentru a servi în oricare dintre aceste diviziuni; numai alegerea ofiţerilor decidea asupra locului fiecăruia. Toate deosebirile de înarmare au fost suprimate şi, în consecinţă, toţi recruţii puteau fi antrenaţi în mod uniform; sînt măsuri care se leagă, neîndoielnic, de multiplele ameliorări impuse de Marius în ceea ce priveşte transportul bagajelor, înarmarea şi altele asemănătoare şi care contituie o mărturie elocventă a clarviziunii lui în problemele practice ale meseriei de războinic şi a grijii sale pentru soldat. În acest sens, trebuie menţionat îndeosebi noul sistem de exerciţii conceput de către Publius Rutilius Rufus, consul în anul 649 (**105**), camarad al lui Marius în cursul războiului african; este semnificativ că acest sistem,

foarte apropiat de modalitatea de instruire practicată pe atunci în şcolile de gladiatori, sporea considerabil pregătirea militară a fiecărui individ. Organizarea legiunii se schimbă cu desăvîrşire. În locul celor 90 de companii (*manipuli*) – fiecare formată din două secţiuni (*centuriae*) de cîte 60 de soldaţi în primele două rînduri şi de cîte 30 de soldaţi în al treilea rînd – de infanterie grea care alcătuiseră pînă atunci unitatea tactică, apărură zece cohorte (*cohortes*), fiecare cu un stindard propriu şi compusă din 6 – uneori numai din 5 – centurii de cîte 100 de soldaţi, astfel încît, cu toate că prin suprimarea infanteriei uşoare din legiune au fost eliminaţi 1.200 de soldaţi, numărul total de soldaţi al legiunii crescu totuşi de la 4.200 la 6.000. Metoda de a lupta în trei divizii a rămas în vigoare, dar dacă înainte fiecare divizie formase un corp de armată distinct, acum generalul putea să decidă cum să împartă cohortele de care dispunea în cele trei linii. Rangul militar era determinat numai de ordinea numerică a soldaţilor şi a diviziilor. Cele patru stindarde ale diverselor componente ale legiunii, lupul, taurul cu cap de om, calul şi mistreţul, care înainte fuseseră purtate, probabil, în fruntea cavaleriei şi a celor trei divizii de infanterie grea, dispăruseră; rămaseră numai însemnele noilor cohorte şi noul stindard pe care Marius îl dăduse întregii legiuni, vulturul de argint. În interiorul legiunii dispăruse orice urmă a diviziunii aristocratice şi civice consacrate, între legionari stabilindu-se de acum încolo numai diferenţe de natură strict militară; însă cu cîteva decenii înainte, în împrejurări accidentale, se formase un corp de armată privilegiat faţă de legiune: garda personală a generalului. Faptul datează din războiul numantin, cînd Scipio Aemilianus, nefiind înzestrat de către guvern cu trupele noi solicitate, a trebuit să-şi asigure viaţa în faţa unei soldăţimi indisciplinate şi şi-a format din voluntari o unitate de 500 de soldaţi, în care, mai tîrziu, erau primiţi, drept recompensă, soldaţii cei mai merituoşi (p. 15). Această cohortă – numită „a amicilor” sau, mai frecvent, „a cartierului general” (*praetoriani*) – servea la sediul generalului (*praetorium*), fiind eliberată în schimb de serviciul de tabără şi de cel de geniu, şi beneficia de o soldă şi de o consideraţie mai mari. Această revoluţionare completă a structurii

armatei romane pare izvorîtă în principal din motive militare, şi nu politice, şi, în general, pare să fi fost nu atît opera unui individ, cu atît mai puţin a unui ins ambiţios şi calculat, cît o modificare, impusă prin forţa împrejurărilor, a unor instituţii care nu se mai puteau menţine. Probabil că introducerea sistemului de înrolare pe plan intern de către Marius a salvat statul de la prăbuşirea militară, aşa cum, cîteva secole mai tîrziu, Arbogast şi Stilicho îi vor mai menţine existenţa pentru o scurtă perioadă prin introducerea serviciului militar străin. Totuşi, această modificare implica, deşi încă necristalizată, o revoluţie politică totală. Constituţia republicană se baza în esenţă pe principiul conform căruia cetăţeanul era în principal soldat, iar soldatul, înainte de toate, cetăţean; acesta dispăruse din momentul în care se formase o clasă de soldaţi. Cu rutina caracteristică profesiunii de gladiator, noul sistem de exerciţii trebuia să conducă la acelaşi rezultat; serviciul militar devenea treptat o meserie. Un efect mult mai rapid a produs atragerea, deşi limitată, a proletariatului spre serviciul militar; mai ales în ceea ce priveşte străvechile principii care îi recunoşteau generalului dreptul de recompensare a soldaţilor, drept care era compatibil numai cu instituţii republicane foarte solide şi care îi permitea, într-un fel, soldatului destoinic şi norocos să ceară generalului o parte din prada mobilă, iar statului, o bucată din pămîntul cucerit. Pe cînd cetăţeanul şi ţăranul recrutat vedeau în serviciul militar doar o povară pe care trebuiau s-o poarte pentru binele public, iar în cîştigul de război doar o infimă compensaţie pentru pierderile mult mai însemnate înregistrate în urma serviciului, proletarul recrutat, dimpotrivă, nu numai că era legat întotdeauna de solda sa, ci el, care nu era primit după concediere de un azil pentru invalizi, ba nici de unul pentru săraci, trebuia să dorească să rămînă sub drapel şi să nu-l părăsească decît după ce obţinuse dreptul de cetăţean. Unica sa patrie era tabăra, unica sa ştiinţă, războiul, unica sa speranţă, generalul; consecinţele se pot înţelege uşor. Cînd, după bătălia de pe Cîmpia Raudiană, Marius conferi, împotriva constituţiei, pe cîmpul de luptă dreptul de cetăţenie în masă pentru două cohorte de aliaţi italici recompensînd astfel conduita lor exemplară, el se justifică mai tîrziu

spunînd că în larma încleştării nu putuse să distingă glasul legii. Dacă, în probleme mai importante, interesele armatei şi ale generalului trebuiau să producă solicitări neconstituţionale pe cîmpul de bătălie, cine ar fi putut garanta că nu vor exista şi alte legi care să nu fie auzite din cauza zăngănitului de săbii? Existau armata permanentă, clasa de soldaţi, garda; ca şi în constituţia republicană, şi în cea militară existau stîlpii viitoarei monarhii; doar monarhul mai lipsea. Cînd cei 12 vulturi zburaseră deasupra Capitoliului, ei anunţaseră regalitatea; noul vultur pe care Gaius Marius îl oferise legiunilor anunţa sosirea împăraţilor.

Probabil nu se poate pune la îndoială faptul că Marius înţelesese perspectivele strălucite pe care i le deschidea poziţia sa militară şi politică. Erau timpuri sumbre şi grele. Domnea pacea, dar nimeni nu se bucura de avantajele ei; nu mai era ca odinioară cînd, după ce criza fusese depăşită, după primul şoc puternic al oamenilor nordului, toate forţele renăscuseră în sentimentul binefăcător al convalescenţei şi înlocuiseră rapid prin viguroasa lor dezvoltare tot ceea ce fusese pierdut. Toată lumea simţea că, oricît de des nişte generali destoinici vor îndepărta pericolul unei nimiciri iminente, comunitatea nu va merge, sub guvernarea oligarhiei restaurate, mai puţin sigur spre pieire; însă toată lumea simţea, de asemenea, că trecuseră timpurile cînd cetăţenii se ajutau singuri şi că nu va interveni nici un remediu atîta timp cît locul lui Gaius Gracchus va rămîne vacant. Cît de profund resimţea mulţimea golul rămas după dispariţia celor doi tineri iluştri care deschiseseră porţile revoluţiei – şi cu cîtă naivitate se agăţau de orice umbră a celor care i-ar fi putut înlocui – o dovedeşte apariţia falsului fiu al lui Tiberius Gracchus, care, deşi acuzat de fraudă în mijlocul forului chiar de către sora celor doi Gracchi, a fost ales tribun (655, **99**) de către popor numai pe baza numelui uzurpat. Acelaşi sentiment îi aduse lui Marius entuziasmul mulţimii. Şi cum ar fi putut să fie altfel? Mai mult decît toţi ceilalţi, el părea a fi omul aşteptat; doar era primul general şi purta numele cel mai popular al timpului său, fiind recunoscut ca viteaz şi onest şi recomandat ca regenerator al statului de poziţia sa distantă de viaţa partidelor; cum ar fi putut poporul, cum ar fi putut

el însuşi să nu se simtă predestinat acestui scop? Opinia publică era evident de partea opoziţiei; în sensul acesta, este semnificativ faptul că propunerea ca locurile devenite vacante în principalele colegii sacerdotale să fie ocupate prin decizia cetăţenilor, şi nu a colegiilor; această propunere, care putuse fi respinsă de către guvern în anul 609 (**145**) prin intermediul comiţiilor, invocîndu-se atunci scrupule religioase, a fost acceptată în anul 650 (**104**) la sugestia lui Gnaeus Domitius, fără ca senatul să fi îndrăznit cel puţin să opună o rezistenţă serioasă. În general, se părea că lipsea numai o căpetenie care să-i ofere opoziţiei un centru de coeziune şi un scop practic; şi acestea au fost găsite în persoana lui Marius. Pentru traducerea în fapte a sarcinii sale existau în realitate două căi: el putea să răstoarne oligarhia fie ca *imperator* în fruntea armatei sale, fie prin mijloacele recomandate de constituţie pentru schimbările constituţionale; prima cale îi era indicată de cariera sa militară, a doua, de procedura lui Gracchus. E lesne de înţeles de ce n-a ales prima cale şi poate că nici nu s-a gîndit la această posibilitate. Senatul era, sau părea, atît de neputincios şi de desconsiderat, atît de detestat şi de dispreţuit, încît Marius credea că nu are nevoie de alt sprijin împotriva lui în afară de popularitatea sa nemărginită sau că, în cazuri extreme, l-ar fi găsit, în ciuda dizolvării armatei, în rîndul soldaţilor care-şi aşteptau cu nerăbdare răsplata. Se poate ca Marius, avînd în vedere victoria uşoară şi aproape definitivă a lui Gracchus şi propriile sale mijloace, mult superioare celor ale acestuia, să fi considerat răsturnarea unei constituţii vechi de 400 de ani, strîns legată de cele mai diverse obiceiuri şi interese ale corpului de stat organizat conform unei ierarhii complicate, o problemă mult mai uşoară decît era în realitate. Un observator mai pătrunzător decît Marius al dificultăţii întreprinderii ar fi putut să aprecieze că armata, deşi prinsă în perioada de tranziţie de la miliţiile civice la o ceată de mercenari, nu se preta încă la rolul de unealtă oarbă a unei lovituri de stat şi că o tentativă de a înlătura elementele potrivnice prin mijloace militare ar fi sporit, probabil, capacitatea de rezistenţă a adversarilor. Implicarea puterii armate în luptă trebuia să pară superfluă la prima vedere, dar periculoasă la a doua; era doar

începutul crizei şi contradicţiile erau încă foarte departe de expresia lor ultimă, cea mai sintetică şi cea mai simplă.

Aşadar, conform ordinii în vigoare, în urma triumfului său, Marius concedie armata şi păşi pe calea trasată de Gaius Gracchus, aceea de a lua în stăpînire conducerea statului prin preluarea magistraturilor constituţionale. În această întreprindere, el trebuia să recurgă la aşa-numitul partid popular şi să găsească aliaţi în rîndul şefilor lui de atunci, cu atît mai mult cu cît victoriosul general era total lipsit de calităţile şi experienţa necesare pentru dominarea străzilor. Astfel, partidul democratic îşi redobîndea, după o lungă perioadă de nulitate, importanţa politică. El decăzuse considerabil în lungul interval de timp dintre Gaius Gracchus şi Marius. Ce-i drept, nemulţumirea faţă de guvernarea senatorială nu era mai mică decît cea din perioada precedentă, însă multe din speranţele care le aduseseră Gracchilor cei mai fideli aderenţi se dovediseră între timp pure iluzii ; mulţi îşi dăduseră seama că agitaţia gracchică se îndrepta spre un sfîrşit, iar o mare parte dintre cei nemulţumiţi nu erau dispuşi s-o urmeze; în general, în cursul celor 20 de ani de zbucium şi de instigaţie se nimicise şi se alterase mult din entuziasmul curat, din puritatea morală a intenţiilor ce caracterizează stadiile de început ale revoluţiilor. Dar dacă partidul democratic nu mai era ceea ce fusese sub Gaius Gracchus, conducătorii din perioada interimară se aflau tot atît de mult sub nivelul partidului lor pe cît de mult se aflase Gaius Gracchus deasupra lui. Aceasta era în natura lucrurilor. Pînă cînd nu apărea un bărbat care să îndrăznească, precum Gaius Gracchus, să aspire la conducerea supremă în stat, conducătorii nu puteau fi altceva decît căpetenii de răzvrătiţi; fie începători politici, care dădeau frîu liber setei lor de opoziţie, pentru ca ulterior, legitimaţi ca declamatori furioşi sau ca oratori îndrăgiţi, să se retragă în tabăra partidului de guvernămînt, fie bărbaţi care nu aveau nimic de pierdut din avere sau din influenţă – iar din onoare, de obicei, nici de pierdut, nici de cîştigat – şi care îşi făceau un scop din a pune obstacole în calea guvernului şi de a-l stingheri din exasperare personală sau din simpla plăcere de a face vîlvă. Primei categorii îi aparţineau, de exemplu,

Gaius Memmius (p. 99) şi cunoscutul orator Lucius Crassus, care-şi valorificară laurii oratoriei cîştigaţi în rîndurile opoziţiei ca zeloşi partizani ai guvernului. Cei mai notabili conducători ai partidului popular din perioada aceasta erau indivizi din categoria a doua: atît Gaius Servilius Glaucia, numit de către Cicero un Hyperbolos roman, un specimen vulgar de originea cea mai umilă şi de o elocinţă de stradă cît se poate de obraznică, dar eficient şi chiar temut datorită sarcasmelor sale neiertătoare, cît şi tovarăşul său mai bun şi mai capabil, Lucius Appuleius Saturninus, care, inclusiv după mărturia inamicilor săi, a fost un orator înfocat şi pătrunzător şi cel puţin nu era condus de un egoism vulgar. Fiind cvestor, printr-un decret al senatului, i-a fost retrasă grija administrării grîului, care i-ar fi revenit conform uzanţei, probabil nu atît din cauza unor greşeli săvîrşite în cursul magistraturii, cît mai ales pentru a acorda această magistratură, pe atunci foarte populară, unui şef al partidului de guvernămînt, lui Marcus Scaurus, şi nu unui bărbat tînăr, necunoscut, care nu făcea parte din nici una dintre familiile dominante. Această jignire îl împinsese pe ambiţiosul şi pătimaşul bărbat în opoziţie şi, ca tribun al poporului (651, **103**), el răsplătise înzecit ofensa. Provocase scandal după scandal. Vorbise în plin for despre mituirile la care au recurs solii regelui Mithridates la Roma. Aceste dezvăluiri, cît se poate de compromiţătoare pentru senat, erau cît pe ce să fie plătite cu viaţa de temerarul tribun. El a organizat o răzmeriţă împotriva învingătorului Numidiei, Quintus Metellus, atunci cînd acesta candidase, în anul 652 (**102**), la cenzură, asediindu-l pe Capitoliu pînă cînd cavalerii reuşiseră să-l elibereze, nu fără vărsare de sînge. Răzbunarea cenzorului Metellus, ruşinoasa excludere a lui Saturninus şi a lui Glaucia din senat cu ocazia revizuirii listei senatoriale, eşuase numai din cauza laşităţii colegului asociat lui Metellus. Lui i se datorează în principal instituirea acelui tribunal excepţional împotriva lui Caepio şi a tovarăşilor săi, în ciuda rezistenţei obstinate a partidului de guvernămînt ; lui i se datorează şi mult contestata realegere a lui Marius în consulatul din anul 652 (**102**). Saturninus era, în mod evident, cel mai energic duşman al senatului şi cel mai activ şi mai elocvent conducător al partidului

poporului după Gaius Gracchus, dar, fireşte, şi violent, şi lipsit de scrupule ca nimeni altul pînă la el, întotdeauna gata să coboare în stradă şi să-şi combată adversarii cu bîta, nu cu vorba. Acestea erau caracterele celor doi conducători ai aşa-numitului partid popular care făceau acum front comun cu generalul victorios. Era firesc, interesele şi scopurile coincideau şi, în cursul primelor candidaturi ale lui Marius Saturninus, el trecuse deja cu cea mai mare hotărîre şi cu succes de partea acestuia. Ei se înţeleseră ca în anul 654 (**100**) Marius să candideze pentru al şaselea consulat, Saturninus pentru al doilea tribunat, iar Glaucia pentru pretură, astfel încît, fiind în posesia acestor magistraturi, să treacă la intenţionata revoluţie în stat. Senatul nu se împotrivi numirii lui Glaucia, mai puţin periculos; în schimb, făcu tot ce-i stătu în putinţă ca să împiedice alegerea lui Marius şi a lui Saturninus sau să asocieze cel puţin primului, în calitate de coleg la consulat, un adversar hotărît în persoana lui Quintus Metellus. Ambele partide acţionară cu toate mijloacele, legale şi ilegale; senatul însă nu reuşi să înăbuşe periculoasa conspiraţie în germene. Marius însuşi nu se ruşină să solicite voturile, ba chiar, se spune, să le cumpere; mai mult, cînd în cursul alegerilor tribuniciene fuseseră atribuite deja primele nouă locuri unor bărbaţi din partidul de guvernămînt şi se părea că şi al zecelea loc va fi atribuit unui bărbat respectabil din aceeaşi facţiune, Quintus Nunnius, acesta a fost atacat şi asasinat de o bandă furioasă care, se spune, ar fi fost formată în principal din soldaţi de-ai lui Marius lăsaţi la vatră. Astfel, conspiratorii îşi atinseră ţelul, fireşte, cu mijloacele cele mai violente. Marius a fost ales consul, Glaucia pretor, iar Saturninus tribun al poporului, toţi pentru anul 654 (**100**); nu Quintus Metellus, ci un individ nesemnificativ, Lucius Valerius Flaccus, obţinu celălalt post de consul. Aliaţii puteau să treacă la punerea în practică a planurilor lor şi să desăvîrşească opera întreruptă în anul 633 (**121**).

Să ne amintim de ţelurile pe care le-a urmărit Gaius Gracchus şi de mijloacele de care s-a servit pentru a le atinge. Ţelul principal fusese nimicirea aristocraţiei, atît înăuntru, cît şi în afară; aşadar, pe de o parte, reinstaurarea puterii magistraţilor, care, în privinţa

drepturilor, devenise complet dependentă de senat, reinstaurarea drepturilor suverane originare şi transformarea senatului dintr-o autoritate guvernantă într-una deliberativă ; pe de altă parte, suprimarea structurii aristocratice a statului şi a celor trei clase – cetăţenii suverani, aliaţii italici şi supuşii – printr-o egalizare treptată a acestor deosebiri, care erau incompatibile cu o guvernare neoligarhică. Aceste idei au fost preluate de cei trei aliaţi în legile lor referitoare la colonii, pe care Saturninus le introdusese în parte în anul 651 (**103**), în parte acum în 654 (**100**). Încă din anul 651 (**103**) fusese reluată distribuirea teritoriului cartaginez, în primul rînd în favoarea soldaţilor lui Marius, dar nu numai cetăţenilor, ci, după toate aparenţele, şi aliaţilor italici din rîndul acestora, în provincia Africa atribuindu-se fiecăruia dintre aceşti veterani un lot de pămînt de 100 de *iugera* sau aproximativ de cinci ori suprafaţa unei ferme italice obişnuite. Romanii nu s-au mulţumit acum numai cu pămînturile provinciale disponibile în majoritatea lor pentru emigraţia romano-italică, ci au reclamat, în numele unei ficţiuni legale – anume că, după înfrîngerea cimbrilor, le-ar reveni de drept întregul teritoriu ocupat de către aceştia –, toate ţinuturile triburilor celtice încă independente de dincolo de Alpi. Gaius Marius a fost însărcinat atît cu coordonarea acestor distribuiri de pămînturi, cît şi cu eventualele reglementări ulterior necesare; tezaurele sustrase templului de la Tolosa, dar restituite, sau aflate în curs de restituire, de către aristocraţii vinovaţi, erau destinate înzestrării acelora care primiseră pămînt. Aşadar, această lege nu numai că relua pe scara cea mai largă planurile de cucerire de dincolo de Alpi şi proiectele de colonizare transalpină şi transmarină, aşa cum le concepuseră Gaius Gracchus şi Flaccus, dar, admiţîndu-i în cadrul procesului de emigraţie pe italici alături de romani şi prescriind ca toate noile comunităţi să fie instituite drept colonii de cetăţeni, făcea un pas spre satisfacerea cererilor italicilor, atît de greu de tradus în faptă, dar care totuşi nu mai puteau fi ocolite, de a fi puşi pe picior de egalitate cu romanii. Înainte de toate însă, dacă legea era adoptată, iar Marius era chemat să aplice aceste imense planuri de cucerire şi de distribuire, el devenea practic, pînă la executarea acestora sau,

mai degrabă, datorită caracterului lor nedefinit şi nelimitat, monarhul Romei pe viaţă; probabil că în scopul acesta el s-a gîndit să-şi reînnoiască anual consulatul, aşa cum făcuse Gracchus cu tribunatul. Însă în ciuda congruenţei, în punctele esenţiale, a acestor situaţii politice delimitate aici pentru tînărul Gracchus şi pentru Marius, între tribunul şi consulul care atribuiau pămîntul exista totuşi o deosebire esenţială, întrucît primul ocupase numai o poziţie civilă, în timp ce al doilea urma să adopte, pe lîngă aceasta, şi una militară. Deosebirea se datorează în parte, dar nu în exclusivitate, împrejurărilor în care cei doi bărbaţi ajunseseră în fruntea statului. Dacă aceasta era natura ţelului pe care şi-l propuseseră Marius şi anturajul său, se punea în continuare problema mijloacelor cu care să fie suprimată rezistenţa, evident foarte dură, a partidului de guvernămînt. Gaius Gracchus îşi purtase luptele alături de ordinul capitaliştilor şi de proletariat. Urmaşii săi nu neglijaseră, fireşte, să acţioneze şi în favoarea acestora. Cavalerii nu au rămas numai în posesia tribunalelor, ci puterea lor de juraţi a fost sporită considerabil, fie printr-o organizare mai severă a comisiei permanente pentru judecarea abuzurilor comise de magistraţii provinciilor, foarte importantă pentru comercianţi, pe care Glaucia a impus-o probabil în anul acesta, fie prin tribunalul extraordinar, instituit probabil deja în anul 651 (**103**) la propunerea lui Saturninus ca urmare a fraudelor din Galia din timpul războiului cimbric şi a altor infracţiuni oficiale. Pentru astîmpărarea proletariatului capitalei s-a hotărît ca preţul derizoriu de pînă atunci al grîului, de 6 1/3 aşi pentru o baniţă romană, să fie redus la o taxă pur nominală de 5/6 aşi. Însă cu toate că nu se desconsidera alianţa cu cavalerii şi cu proletariatul, puterea reală a aliaţilor pentru aplicarea măsurilor lor nu se baza pe aceştia, ci pe soldaţii concediaţi ai lui Marius, tocmai din această cauză atît de mărinimos răsplătiţi prin legile coloniale. Şi sub acest aspect, este evident caracterul predominant militar, care deosebeşte fundamental această tentativă de revoluţie de cea precedentă. Astfel se începu opera. Legea grîului şi cea referitoare la colonii a întîlnit, cum era de aşteptat, opoziţia cea mai dîrză din partea guvernului. În senat se dovedi cu cifre impresionante că prima

va duce la falimentul tezaurului public; Saturninus nici nu se sinchisi. Se obţinu intercesiunea tribuniciană împotriva ambelor legi; Saturniuus continuă votarea. Magistraţii care conduceau votarea au fost informaţi că fusese auzit un tunet, semn care, conform vechilor credinţe, ar fi trebuit urmat de dizolvarea adunării, pentru a respecta voinţa zeilor; Saturninus răspunse delegaţilor că senatul ar face bine să-şi păstreze calmul şi că tunetul ar putea fi urmat şi de grindină. În sfîrşit, cvestorul urban, Quintus Caepio, probabil fiul generalului condamnat cu trei ani în urmă şi, asemenea tatălui său, un adversar declarat al partidului popular, risipi comiţiile cu forţa, în fruntea unei bande de partizani devotaţi. Dar soldaţii încercaţi ai lui Marius, care veniseră în masă la Roma în vederea acestei votări, se adunară rapid şi dispersară bandele din oraş, astfel încît s-a reuşit încheierea votării legilor appuleiene pe cîmpul de vot recucerit. Scandalul luase amploare; însă cînd s-a pus problema ca senatul să se supună clauzei legii, conform căreia fiecare senator trebuia, în termen de cinci zile de la încheierea votării, sub ameninţarea că-şi va pierde scaunul senatorial, să depună un jurămînt că o va respecta întocmai, toţi senatorii au depus acest jurămînt cu excepţia lui Quintus Metellus, care a preferat să-şi părăsească patria. Marius şi Saturninus nu au fost marcaţi de faptul că cel mai bun general şi cel mai destoinic bărbat din rîndurile partidului advers părăsea statul autoexilîndu-se.

Ţelul părea atins; însă chiar atunci, pentru observatorul mai pătrunzător, întreprinderea nu putea să apară decît ca un eşec. Cauza eşecului rezida înainte de toate în alianţa nefericită dintre un general incapabil din punct de vedere politic şi un demagog de stradă capabil, dar violent, lipsit de scrupule şi condus mai mult de pasiune decît de gîndurile unui om de stat. Atîta timp cît totul se mişca în jurul planurilor, înţelegerea nu fusese tulburată cu nimic; însă cînd s-a trecut la realizarea acestora, s-a dovedit în curînd că în politică slăvitul general era un incapabil; că ambiţia sa era cea a ţăranului care doreşte să-l ajungă din urmă pe nobil prin titluri, ba să-l şi întreacă, şi nu cea a omului de stat care doreşte să guverneze pentru că se simte capabil s-o facă; că fiecare întreprindere bazată pe personalitatea sa politică trebuia, chiar în împrejurările de altfel

favorabile, să eşueze obligatoriu din cauza propriei persoane. El nu ştia nici să-şi cîştige adversarii, nici să-şi domine propriul partid. Opoziţia împotriva lui şi împotriva aliaţilor săi era destul de puternică, întrucît din ea făcea parte nu numai întregul partid de guvernămînt, ci şi o mare parte dintre cetăţeni, care vegheau cu invidie la drepturile lor exclusiviste în raport cu italicii; de asemenea, prin evoluţia evenimentelor, întreaga clasă de proprietari era împinsă spre guvern. Saturninus şi Glaucia erau din capul locului stăpîni şi slujitori ai proletariatului şi de aceea în nici un fel apropiaţi ai aristocraţiei financiare care, ce-i drept, nu avea nimic împotriva intimidării periodice a senatului cu ajutorul mulţimii, dar care nu iubea luptele de stradă şi violenţele grave. Încă din timpul primului tribunat al lui Saturninus, bandele sale înarmate se luptaseră cu cavalerii. Opoziţia redutabilă pe care o întîlni în cursul alegerii sale pentru tribunatul din anul 654 (**100**) dovedeşte clar cît de slab era partidul favorabil lui. Sarcina lui Marius ar fi fost să se servească numai cu măsură de sprijinul dubios al acestor aliaţi şi să-i convingă pe toţi că nu sînt destinaţi să guverneze, ci să-i servească lui, ca stăpîn. Întrucît făcu tocmai contrariul, iar lucrurile evoluară astfel încît se părea că nu era vorba de a aduce la guvernare un conducător inteligent şi autoritar, ci o canalie umilă, bărbaţii interesului material, speriaţi de moarte în faţa acestei situaţii haotice, se ataşară din nou, strîns, senatului împotriva pericolului comun. În timp ce Gaius Gracchus, înţelegînd că nici un guvern nu putea fi răsturnat numai cu ajutorul proletariatului, se ostenise înainte de toate să atragă clasele avute de partea sa, succesorii săi începură prin a realiza o conciliere între aristocraţie şi burghezie. Ruina întreprinderii veni însă, înainte de toate, nu din partea acestei reconcilieri cu potrivnicii, ci din cauza disensiunilor provocate de conduita mai mult decît dubioasă a lui Marius. În timp ce propunerile decisive erau înaintate de către aliaţi şi impuse de către soldaţii săi, Marius păstra o atitudine pur pasivă, ca şi cum comandantul politic n-ar fi trebuit, asemenea celui militar, să fie prezent personal atunci cînd începe atacul decisiv. Însă mai erau şi altele; el s-a speriat şi a fugit de fantomele pe care le invocase el însuşi. Cînd aliaţii săi au recurs la mijloace pe care un om onorabil

nu le putea aproba, însă fără de care ţelul propus nu putea fi atins, el a încercat, în maniera bărbaţilor pentru care ideile politico-morale sînt confuze, să se spele pe mîini de toate participările la crime şi să profite concomitent de rezultatele acestora. Circula chiar zvonul conform căruia generalul ar fi purtat tratative secrete în două încăperi ale casei sale; într-una, cu Saturninus şi ai săi, în cealaltă, cu deputaţii oligarhiei; în prima, cu privire la atacul împotriva senatului, în cea de-a doua, cu privire la intervenţia împotriva revoltei şi, invocînd un pretext corespunzător caracterului penibil al situaţiei, ar fi pendulat între cele două conferinţe – o istorioară inventată desigur, dar tot atît de potrivită situaţiei ca şi o glumă a lui Aristophanes. Poziţia ambiguă a lui Marius deveni evidentă în problema jurămîntului; la început, se părea că va refuza depunerea jurămîntului, din cauza încălcărilor de procedură săvîrşite în cursul votării legilor appuleiene, pentru a-l rosti ulterior, dar cu rezerva ca legile să fie într-adevăr valide; rezerva a anulat jurămîntul însuşi şi, firește, a fost preluată de toţi senatorii în jurămîntul lor, astfel încît, prin această modalitate, validitatea legilor nu mai era asigurată, ci, dimpotrivă, pusă sub semnul întrebării. Consecinţele acestei conduite stupide a celebrului general nu întîrziară să se arate. Saturninus şi Glaucia nu trecuseră la revoluţie şi nu-i procuraseră lui Marius supremaţia în stat pentru a fi dezonoraţi şi sacrificaţi de acesta; dacă Glaucia, glumeţul favorit al poporului, îl acoperise pînă atunci pe Marius cu florile cele mai gingaşe ale elocinţei sale poznaşe, ghirlandele pe care i le împletea acum nu mai erau deloc de trandafiri şi viorele. Se ajunse la ruptura definitivă, aceasta echivalînd cu distrugerea ambelor părţi, întrucît nici poziţia lui Marius nu era destul de solidă pentru a menţine legea colonială pe care el însuşi o pusese sub semnul întrebării şi pentru a păstra poziţia ce-i fusese atribuită, nici Saturninus şi Glaucia nu erau în situaţia de a continua pe cont propriu opera începută de Marius. Cei doi demagogi erau însă atît de compromişi, încît nu puteau să dea înapoi şi n-aveau altă soluţie decît să-şi depună magistraturile în mod constituţional şi să se predea astfel duşmanilor lor îndîrjiţi cu mîinile legate sau să întindă ei înşişi mîna spre sceptru, simţind însă că nu-i

pot susţine greutatea. Ei se hotărîră pentru ultima soluţie; Saturninus intenţiona să candideze, în anul 655 (**99**), din nou pentru tribunatul poporului, iar Glaucia, deşi pretor şi cu toate că abia peste doi ani putea fi eligibil la consulat, dorea să candideze pentru acesta. Într-adevăr, alegerile tribuniciene au fost decise în întregime conform planului lor, iar tentativa lui Marius de a-l împiedica pe falsul Tiberius Gracchus să candideze pentru tribunat a servit numai pentru a-i arăta ilustrului bărbat cît mai valora popularitatea sa; mulţimea sfărîmă uşile închisorii în care era întemniţat Gracchus, îl purtă în triumf pe străzile oraşului şi-l alese cu o covărşitoare majoritate în tribunat. Pentru înlăturarea concurenţei incomode, Saturninus şi Glaucia încercară să influenţeze mai importanta alegere pentru consulat prin intermediul metodei încercate cu succes cu un an în urmă; candidatul partidului de guvernămînt, Gaius Memmius, acelaşi care cu 11 ani înainte condusese opoziţia împotriva lor (p. 100), a fost atacat de o bandă de netrebnici şi omorît cu lovituri de bîtă. Dar partidul de guvernămînt abia aştepta o asemenea întîmplare scandaloasă pentru a folosi forţa. Senatul îl îndemnă pe consulul Gaius Marius să intervină, iar acesta consimţi într-adevăr să tragă sabia, pe care o primise din partea democraţiei şi promisese că o va folosi în interesele ei, pentru partidul conservator. Recruţii a fost înrolaţi în grabă, echipaţi cu armele din edificiile publice şi organizaţi milităreşte; senatul însuşi apăru înarmat în for, în frunte cu venerabilul lui campion, Marcus Scaurus. Partidul de opoziţie era, ce-i drept, superior în scandalurile de stradă, dar nu era pregătit pentru un asemenea atac. Porţile închisorilor au fost deschise, iar sclavii chemaţi la libertate şi sub arme; Saturninus – cel puţin aşa se spune – a fost proclamat rege sau general; în ziua în care noii tribuni ai poporului trebuiau să-şi înceapă magistraturile, la 10 decembrie 654 (**100**), s-a ajuns la încăierare în marele for, prima de la întemeierea Romei care se desfăşură între zidurile capitalei. Deznodămîntul nu a fost incert nici măcar un moment. Popularii au fost înfrînţi şi împinşi spre Capitoliu unde li s-a întrerupt aprovizionarea cu apă, fiind siliţi astfel să se predea. Marius, care deţinea comanda supremă, ar fi salvat viaţa foştilor săi aliaţi şi

prizonierilor săi actuali; Saturninus strigă mulţimii că tot ceea ce propusese fusese stabilit de comun acord cu consulul. Chiar şi un bărbat mai ipocrit decît Marius ar fi trebuit să se înfioare în faţa rolului dezonorant pe care îl juca în acea zi. Însă de mult nu mai era stăpîn pe evenimente. Tineretul nobil escaladă fără ordin acoperişul curiei din for, în care prizonierii fuseseră închişi provizoriu, scoaseră ţiglele şi-i lapidară cu ele. Astfel sfîrşi Saturninus împreună cu majoritatea prizonierilor notabili. Glaucia a fost găsit într-un ascunziş şi, de asemenea, ucis. Fără sentinţă şi fără lege muriseră în această zi patru magistraţi ai poporului roman, un pretor, un cvestor, doi tribuni ai poporului şi un număr de alţi bărbaţi cunoscuţi, aparţinînd în parte unor familii distinse. În ciuda gravelor şi sîngeroaselor greşeli pe care le săvîrşiseră conducătorii, ei pot fi totuşi scuzaţi; au căzut asemenea acelor posturi înaintate care, abandonate de armata principală, sînt silite să moară fără sens într-o luptă exasperată.

Niciodată partidul de guvernămînt nu obţinuse o victorie mai completă; niciodată opoziţia nu suferise o înfrîngere mai usturătoare ca în această zi de 10 decembrie. Era un lucru minor faptul că fuseseră lichidaţi cîţiva scandalagii incomozi, care puteau fi înlocuiţi oricînd de indivizi de aceeaşi teapă; mai gravă era realitatea că unicul bărbat care ar fi fost pe atunci capabil să devină periculos pentru guvern se compromisese el însuşi în mod public şi definitiv; foarte grav era faptul că elementele de opoziţie, ordinul capitaliştilor şi proletariatul, ieşiseră din conflict complet dezbinate. Aceasta n-a fost, ce-i drept, opera guvernului; edificiul ridicat de mîna pricepută a lui Gaius Gracchus fusese dărîmat atît prin forţa împrejurărilor, cît şi, în primul rînd, de asprul pumn de ţăran al succesorului incapabil; însă, în privinţa rezultatului, nu contează dacă guvernul ieşise victorios datorită calculului sau norocului orb. Nu ne putem închipui o poziţie mai lamentabilă decît aceea a eroului de la Aquae şi Vercellae în urma acelei catastrofe; cu atît mai lamentabilă cu cît nici nu putea fi comparată cu altceva decît cu strălucirea care înconjurase acelaşi bărbat cu cîteva luni în urmă. Nimeni, nici din tabăra aristocraţilor, nici din cea a democraţilor, nu s-a mai gîndit apoi la generalul victorios; dacă era vorba de ocuparea

magistraturilor, bărbatul celor şase consulate nici nu putu îndrăzni să candideze pentru cenzura anului 656 (**98**). El a plecat în Orient, în aparenţă pentru împlinirea unui legămînt, în realitate pentru a nu fi martorul întoarcerii triumfale a duşmanului său de moarte, Quintus Metellus; nimeni nu-l împiedică. A revenit apoi şi şi-a redeschis casa care a rămas goală. Tot timpul spera că se vor ivi din nou lupte şi bătălii în care va fi iarăşi nevoie de braţul său încercat. Credea că va putea să găsească un motiv de război în Orient, unde romanii ar fi avut într-adevăr destule temeiuri pentru a interveni. Dar şi acest plan eşuă, ca toate celelalte dorinţe ale sale : domina pacea cea mai profundă. Pe lîngă aceasta, setea de onoruri, odată trezită, îi devora tot mai mult sufletul cu fiecare nouă dezamăgire; superstiţios cum era, păstra în suflet un vechi oracol care îi prezisese şapte consulate şi, în sumbre meditaţii, se gîndea cum să ducă la împlinire profeţia şi să se răzbune, în timp ce în ochii tuturor, cu excepţia alor săi, era nesemnificativ şi inofensiv. Şi mai bogată în consecinţe decît anihilarea periculosului bărbat era profunda îndîrjire împotriva aşa-numiţilor *populares*, pe care insurecţia o provocase în partida intereselor materiale. Tribunalele ecvestre condamnau cu o duritate fără scrupule pe orice adept al opiniilor opoziţiei; astfel, Sextus Titius a fost condamnat nu atît din cauza legii sale agrare, ci mai degrabă pentru că păstrase imaginea lui Saturninus în casa sa; la fel, Gaius Appuleius Decianus, întrucît, ca tribun al poporului, calificase drept ilegală procedura aplicată împotriva lui Saturninus. Tribunalele ecvestre cereau satisfacţie, nu fără perspective de izbîndă, chiar şi pentru nedreptăţi mai vechi săvîrşite de către populari faţă de aristocraţi; întrucît Gaius Norbanus şi Saturninus îl alungaseră pe Caepio cu opt ani înainte (p. 123), primul a fost acuzat acum (659, **95**), în baza propriei sale legi, de înaltă trădare; juraţii au ezitat mult timp, dar nu în privinţa vinovăţiei sau nevinovăţiei acuzatului, ci asupra persoanei (Saturninus sau Caepio) care merita mai mult ura lor; pînă la urmă s-au decis pentru achitare. Chiar dacă majoritatea nu devenise mai favorabilă guvernului decît înainte, totuşi, acum, cînd Roma se aflase la marginea prăpastiei veritabilei guvernări a plebei, guvernarea existentă apărea în altă lumină pentru oricine

avea ceva de pierdut; bineînţeles, ea era rea şi dăunătoare statului, însă frica neputincioasă faţă de guvernarea mai rea şi mai dăunătoare a proletariatului îi conferise o valoare relativă. Vîntul bătea aşadar în această direcţie, astfel încît mulţimea a linşat un tribun al poporului care îndrăznise să tergiverseze reîntoarcerea lui Quintus Metellus, iar democraţii începură să-şi caute salvarea în alianţa cu criminalii şi specialiştii în otrăvuri, debarasîndu-se, de exemplu, cu ajutorul otrăvii de detestatul Metellus, sau chiar în alianţa cu inamicul statului, cîţiva refugiindu-se la curtea regelui Mithridates, care se înarma în taină împotriva Romei. Relaţiile externe se prezentau guvernului la fel de favorabile. Armele romane acţionară puţin în perioada cuprinsă între războiul cimbric şi cel al aliaţilor, însă pretutindeni cu onoare. Lupte serioase s-au purtat numai în Spania, unde, în cursul ultimilor ani, atît de dificili pentru romani (649, **105** şi următorii), lusitanii şi celtiberii se răsculaseră cu o forţă neobişnuită împotriva lor; în anii 656-661 (**98-93**), consulii Titus Didius şi Publius Crassus, primul în provincia de nord, cel de-al doilea în cea de sud, nu numai că restabiliră cu vitejie şi noroc supremaţia armelor romane, dar dărîmară şi zidurile oraşelor răzvrătite şi, acolo unde li s-a părut necesar, strămutară populaţia cetăţilor de munte în cîmpie. Vom arăta mai jos că, în aceeaşi perioadă, guvernul roman a început să se preocupe din nou de Orientul neglijat timp de o generaţie şi să intervină cu mai multă energie în Cyrene, Siria şi Asia Mică. De la începutul revoluţiei, guvernarea restauraţiei nu fusese niciodată mai stabilă şi mai populară. Legile consulare înlocuiră pe cele tribuniciene, restricţiile libertăţii înlocuiră măsurile progresiste. Casarea legilor lui Saturninus a fost de la sine înţeleasă; coloniile transmarine ale lui Marius dispărură treptat, o singură aşezare minusculă rămînînd pe arida insulă Corsica. Cînd tribunul poporului, Sextus Titius, o caricatură de Alcibiade, care avea mai mult talent pentru jocul cu mingea şi pentru dans decît pentru politică, serviciile sale cele mai eminente constînd în a sfărîma noaptea statuile zeilor de pe străzi, propuse şi impuse în anul 655 (**99**), din nou, legea agrară Appuleia, senatul a anulat-o sub un pretext religios şi nimeni nu a încercat cel

puţin s-o apere; autorul a fost pedepsit, precum am amintit mai sus, de tribunalele ecvestre. În anul următor (656, **98**), o lege prezentată de cei doi consuli a introdus obligativitatea intervalului de 17 zile între propunerea şi votarea unei legi şi a interzis combinarea mai multor stipulaţii diferite într-o singură propunere; prin aceasta, extinderea neînţeleaptă a iniţiativei legislative a fost limitată cel puţin într-o anumită măsură şi s-a prevenit surprinderea guvernului prin legi noi. Era tot mai evident că, de cînd mulţimea şi aristocraţia financiară nu mai acţionau împreună, constituţia gracchică, deşi supravieţuise autorului ei, începea să se clatine în fundamentele sale. Cum această constituţie se bazase pe diviziunea din cadrul aristocraţiei, se părea că disensiunile opoziţiei nu vor putea duce decît la prăbuşirea ei. Acum, mai mult ca oricînd, sosise timpul pentru desăvîrşirea incompletei opere de restauraţie din anul 633 (**121**), pentru a pregăti constituţiei soarta tiranului şi pentru a reaşeza oligarhia guvernantă în posesia exclusivă a puterii politice.

Totul depindea de recîştigarea locurilor de juraţi. Administraţia provinciilor, principala temelie a regimului senatorial, devenise atît de dependentă de tribunalele de juraţi, mai ales de comisia pentru exacţiuni, încît se părea că guvernatorul nu mai administrează provincia pentru senat, ci pentru ordinul capitaliştilor şi comercianţilor. Oricît de binevoitoare se apropia aristocraţia financiară de guvern cînd era vorba de luarea unor măsuri împotriva democraţilor, ea respingea totuşi cu violenţă orice tentativă de limitare a drepturilor ei, incontestabile, de dominaţie neîngrădită asupra provinciilor. Acum s-au întreprins cîteva tentative în direcţia aceasta; aristocraţia guvernantă reîncepea să-şi dea seama de forţele ei şi tocmai bărbaţii ei cei mai remarcabili se considerau obligaţi să acţioneze, cel puţin personal, împotriva oribilelor abuzuri din provincii. Cel mai hotărît acţiona Quintus Mucius Scaevola, ca şi tatăl său Publius, pontif suprem şi consul în anul 659 (**95**), primul fiind jurist şi unul dintre bărbaţii cei mai eminenţi ai timpurilor sale. Fiind guvernator pretorian al Asiei (în jurul anului 656, **98**), provincia cea mai bogată şi cea mai rău tratată, el dădu un exemplu sever şi necruţător, ajutat de prietenul său mai vîrstnic, distins ofiţer, jurist,

istoriograf, fost consul, Publius Rutilius Rufus. Fără a face vreo distincţie între italici şi provinciali, între nobili şi oameni de rînd, el acceptă fiecare plîngere şi nu numai că îi sili pe comercianţi şi pe arendaşii impozitelor de stat să compenseze integral pagubele produse de ei prin sume de bani, ci, atunci cînd unii dintre cei mai de vază şi lipsiţi de scrupule agenţi erau găsiţi vinovaţi de fărădelegi grave, el respingea orice tentativă de corupţie şi dădea ordin ca aceştia să fie răstigniţi conform legii. Senatul a aprobat procedura sa şi de atunci s-a hotărît ca în instrucţiunile guvernatorului Asiei principiile de administraţie ale lui Scaevola să fie luate drept exemplu; însă cavalerii, chiar dacă nu îndrăzneau să-l atace pe aristocraticul şi influentul om de stat, îi aduseră în faţa instanţei pe prietenii săi, în cele din urmă (662, **92**) chiar şi pe cel mai de vază, pe legatul său, Publius Rufus, care s-a putut apăra numai prin meritele şi integritatea sa recunoscute, şi nu prin relaţii de familie. Acuzaţia intentată unui asemenea bărbat, aceea de a fi comis delapidări în Asia, se nărui aproape de la sine atît prin propria ei puerilitate, cît şi prin infamia acuzatorului, un anume Apicius; însă, cu toate acestea, nu se pierdu bine-venita ocazie de umilire a fostului consul şi, întrucît el respinse elocinţa făţarnică, veşmintele de doliu şi lacrimile, apărîndu-se lapidar, simplu şi la subiect şi refuzînd capitaliştilor suverani omagiul aşteptat cu orgoliu, a fost într-adevăr condamnat şi i se confiscă modesta avere pentru achitarea unor despăgubiri fictive. Condamnatul plecă în provincia de a cărei jefuire fusese acuzat şi, primit cu onoruri de toate comunităţile, lăudat şi sărbătorit tot timpul vieţii, îşi consacră zilele ce-i mai rămăseseră ocupaţiilor literare. Această odioasă condamnare a fost poate cea mai gravă, dar nu singura întîmplare de acest gen. Mai mult decît de aceste abuzuri ale justiţiei împotriva unor bărbaţi cu un caracter ireproşabil, care aparţineau noii nobilimi, partidul senatorial era iritat că nobilimea veritabilă nu mai era suficientă pentru a spăla onoarea pătată. Abia plecase Rufus din ţară, cînd cel mai respectat dintre aristocraţi, de 20 de ani conducător al senatului, Marcus Scaurus, în vîrstă de 70 de ani, a fost adus în faţa instanţei acuzat fiind de exacţiuni; conform concepţiilor aristocratice, era un

sacrilegiu, chiar dacă era vinovat. Rolul de acuzator începea să fie practicat ca meserie de o serie de indivizi fără credinţă şi fără lege şi nici integritatea caracterului, nici rangul, nici vîrsta nu mai constituiau o pavăză în faţa celor mai odioase şi periculoase atacuri. Comisia de exacţiuni deveni, dintr-un scut, un flagel al provincialilor; hoţul cel mai notoriu era achitat dacă nu intervenea împotriva fraţilor săi întru meserie şi nu refuza să distribuie juraţilor o parte din sumele acaparate; însă orice tentativă de a răspunde cererilor întemeiate ale provincialilor pentru echitate şi legalitate antrena o condamnare. Se părea că guvernul roman va ajunge în aceeaşi dependenţă faţă de curtea de control, aşa cum ajunsese odinioară consiliul Cartaginei faţă de colegiul de judecători al oraşului. Profeţia lui Gaius Gracchus, anume că lumea nobilă se va măcelări cu pumnalul legii sale privitoare la juraţi, se împlinea acum într-un mod înfricoşător.

Era inevitabil un atac împotriva tribunalelor ecvestre. Oricare membru al partidului de guvernămînt, care înţelegea că guvernarea nu presupune numai drepturi, ci şi obligaţii, orice om care simţea în el o ambiţie mai nobilă şi mai dezinteresată trebuia să se revolte împotriva acestui control agresiv şi dezonorant care anula din capul locului orice posibilitate a unei administraţii oneste. Condamnarea scandaloasă a lui Rutilius Rufus părea a fi îndemnul pentru declanşarea neîntîrziată a atacului, iar Marcus Livius Drusus, tribun al poporului în anul 663 (**91**), considera că acesta i se adresa lui înaintea tuturor celorlalţi. Fiul bărbatului cu acelaşi nume, care cu 30 de ani în urmă îl răsturnase mai întîi pe Gaius Gracchus (p. 87) şi-şi făcuse apoi un renume ca ofiţer prin supunerea scordiscilor (p. 118), Drusus era, ca şi tatăl său, profund devotat politicii conservatoare şi oferise deja dovada sentimentelor sale în timpul răscoalei lui Saturninus. El aparţinea cercurilor înaltei nobilimi şi era posesorul unei averi colosale; prin atitudine, era un aristocrat veritabil – un bărbat energic şi orgolios, care dispreţuia însemnele onorifice ale magistraturilor sale, dar care spusese pe patul de moarte că va trece mult timp pînă cînd se va naşte un cetăţean asemenea lui; un bărbat care s-a conformat tot timpul vieţii frumoasei maxime potrivit căreia

nobleţea obligă. Cu întreaga pasiune vehementă a sufletului său, s-a sustras frivolităţii şi venalităţii plebei aristocratice; fiind consecvent şi ireproşabil din punct de vedere moral, era mai mult stimat decît iubit în rîndul oamenilor de rînd, pentru care uşa şi punga sa erau întotdeauna deschise; prin demnitatea caracterului său, în ciuda vîrstei tinere, se bucura de aceeaşi prestanţă în senat, ca şi în for. Nu era singur. Cu ocazia apărării sale în cursul procesului pentru delapidare, Marcus Scaurus avusese curajul să-l îndemne public pe Drusus să intervină împotriva reformei juraţilor; el, dar şi renumitul orator Lucius Crassus erau în senat principalii campioni, poate şi coautori ai propunerilor sale. Masa aristocraţilor guvernanţi nu judeca însă nicidecum precum Drusus, Scaurus şi Crassus. Din sînul senatului nu lipseau adepţi declaraţi ai partidului capitaliştilor, dintre care se evidenţiau în primul rînd consulul din acel an, Lucius Marcius Philippus, care, aşa cum profesase cîndva cauza democraţiei (p. 94), apăra acum cu zel şi înţelepciune pe cea a ordinului ecvestru, şi temerarul şi belicosul Quintus Caepio, care fusese împins în această opoziţie în primul rînd de duşmănia personală faţă de Drusus şi Scaurus. Însă mult mai periculoasă decît aceşti adversari decişi era timorata şi pasiva masă a aristocraţiei care, ce-i drept, ar fi prădat cu cea mai mare plăcere provinciile, dar care, pînă la urmă, nu se împotrivea împărţirii prăzii cu cavalerii şi, în loc să-şi asume primejdiile luptei împotriva puternicilor capitalişti, considera că este mult mai echitabil şi mult mai comod ca aceştia să-şi răscumpere achitarea prin vorbe bune şi, cîteodată, chiar printr-o plecăciune sau printr-o sumă rotundă. Doar rezultatul putea arăta în ce măsură avea succes tentativa de a antrena masa aceasta, fără de care era imposibil să se atingă ţelul propus.

Drusus prezentă o propunere prin care funcţiile de juraţi se retrăgeau cetăţenilor din ordinul ecvestru şi se retrocedau senatului; pentru a putea răspunde obligaţiilor sporite, acesta urma să primească 300 de noi membri; pentru judecarea acelor juraţi care s-ar fi făcut culpabili de corupţie, urma să se instituie o comisie penală de sine stătătoare. Cu aceasta, scopul său imediat era atins; capitaliştii puteau fi privaţi de drepturile lor politice exclusiviste şi

traşi la răspundere pentru fărădelegile săvîrşite. Propunerile şi intervenţiile lui Drusus nu se mărgineau însă numai la atîta; proiectele sale nu erau măsuri de circumstanţă, ci făceau parte dintr-un cuprinzător şi bine gîndit program de reforme. El a propus, de asemenea, mărirea distribuirilor de grîu şi acoperirea cheltuielilor suplimentare prin emisiunea permanentă a unei cantităţi proporţionale de monede de cupru argintate, pe lîngă denarii de argint; întregul pămînt arabil italic încă nedistribuit, aşadar îndeosebi domeniile campaniene şi partea cea mai fertilă a Siciliei, îl destină fondării de colonii de cetăţeni; în fine, în termenii cei mai hotărîţi se angajă faţă de italici că le va obţine dreptul de cetăţenie romană. Astfel, aceleaşi mijloace de stăpînire şi aceleaşi idei de reformă care serviseră drept fundament al constituţiei lui Gaius Gracchus apăreau acum ca aparţinînd aristocraţiei – o coincidenţă ciudată, însă uşor de înţeles. Era firesc că oligarhia se sprijinea acum, împotriva aristocraţiei financiare, pe proletariatul luat în soldă, şi într-o oarecare măsură, organizat, aşa cum procedase înainte tirania împotriva ei; dacă guvernul acceptase odinioară aprovizionarea proletariatului pe cheltuiala statului ca pe un rău inevitabil, Drusus se gîndi acum s-o folosească, cel puţin pentru moment, împotriva aristocraţiei financiare. Era normal ca partea mai bună a aristocraţiei să accepte bucuroasă, la fel ca în urma legii agrare a lui Tiberius Gracchus, toate acele măsuri de reformă care, fără a atinge problema puterii supreme, nu ţinteau decît la tămăduirea vechilor rele ale statului. Ce-i drept, în privinţa emigrării şi colonizării nu se putea merge tot atît de departe ca în cazul democraţiei, întrucît dominaţia oligarhiei se baza în esenţă pe administraţia neîngrădită a provinciilor şi ar fi fost primejduită de orice comandă militară permanentă; ideea de a stabili egalitatea între Italia şi provincii şi de a continua cuceririle de dincolo de Alpi nu era compatibilă cu principiile conservatoare. Pentru ridicarea clasei fermierilor italici, senatul putea să sacrifice fără regrete atît domeniile latine, cît şi pe cele campaniene şi din Sicilia, fără a renunţa la guvernare; la aceasta se adaugă faptul că agitaţiile viitoare nu ar fi putut fi prevenite mai eficient decît prin distribuirea

tuturor pămînturilor disponibile de către aristocraţia însăşi, pentru demagogii viitori nerămînînd, după propria expresie a lui Drusus, nimic altceva de distribuit decît gunoaiele străzilor şi zorii zilei. De asemenea, pentru guvern, monarhie sau oligarhie era indiferent dacă jumătate sau întreaga Italie aparţinea corpului de cetăţeni romani; reformatorii ambelor părţi trebuie să fi nutrit acelaşi gînd: de a preveni revenirea pe o scară mai largă a insurecţiei de la Fregellae, prin extinderea treptată şi oportună a dreptului de cetăţenie, şi de a-şi găsi astfel aliaţi pentru planurile lor în rîndul italicilor numeroşi şi influenţi. Oricît de mult se deosebeau opiniile şi intenţiile celor două mari partide în problema puterii suverane, în mijloacele de acţiune şi în tendinţele de reformă se întîlneau reprezentanţii cei mai buni din ambele tabere. Şi aşa cum Scipio Aemilianus poate fi socotit atît printre adversarii lui Tiberius Gracchus, cît şi printre promotorii planurilor sale de reformă, tot aşa îl putem considera pe Drusus drept succesorul şi discipolul, dar şi, cu nimic mai puţin, adversarul lui Gaius. Cei doi reformatori nobili şi mărinimoşi prin gîndire se aseamănau mai mult decît ar părea la prima vedere şi ambii erau demni de a se întîlni, în privinţa intenţiilor lor patriotice, în sfere mai pure şi mai înalte, deasupra atmosferei obscure a spiritului de partid.

Problema era de a face ca legile concepute de Drusus să fie votate. Ca şi Gaius Gracchus, autorul păstră în rezervă propunerea hazardată privind acordarea dreptului de cetăţenie romană aliaţilor italici şi înaintă mai întîi numai legea juraţilor, aceea agrară şi asupra grîului. Partidul capitaliştilor ripostă cu cea mai mare vigoare şi, avînd în vedere atitudinea oscilantă a majorităţii partidului aristocratic şi ezitările comiţiilor, ar fi obţinut neîndoielnic respingerea legii juraţilor, dacă ea ar fi fost votată singură. În consecinţă, Drusus îşi cuprinse toate propunerile sale într-o singură lege şi, întrucît în felul acesta toţi cetăţenii interesaţi de distribuirile de grîu şi de pămînturi erau siliţi să voteze şi pentru legea juraţilor, se reuşi, graţie acestora şi italicilor, partizani ai lui Drusus cu excepţia marilor proprietari, îndeosebi a celor din Umbria şi Etruria, ca legea să fie votată. Dar, firește, abia după ce Drusus dădu ordin de arestare a consulului Philippus care nu înceta să se opună. Poporul îl

sărbători pe tribun ca pe un binefăcător şi-l primi în teatru cu aplauze; însă votarea nu dusese la aplanarea conflictului, ci la deplasarea lui pe un alt teren, întrucît partidul de guvernămînt a calificat propunerea lui Drusus, pe drept, ca fiind potrivnică legii din anul 656 (**99**) (p. 144) şi, de aceea, nulă şi neavenită. Din această cauză, adversarul principal al tribunului, consulul Philippus, a îndemnat senatul să caseze Legea Livia ca fiind neconstituţională; însă majoritatea senatului, bucuroasă de a se fi debarasat de tribunalele ecvestre, respinse cererea. Ca urmare, consulul declară în plin for că nu se poate guverna cu un asemenea senat şi că-şi va căuta un alt consiliu de stat; se părea că intenţionează să organizeze o lovitură de stat. În urma unor dezbateri furtunoase, senatul, convocat din această cauză de către Drusus, a pronunţat, un vot de avertisment şi de neîncredere împotriva consulului; însă în gîndul majorităţii senatorilor începu să se strecoare teama de revoluţia cu care ameninţa, se pare, atît Philippus, cît şi majoritatea capitaliştilor. Unul dintre adepţii cei mai activi şi mai renumiţi ai lui Drusus, oratorul Lucius Crassus, muri subit cîteva zile după această şedinţă a senatului (septembrie 663, **91**). Legăturile lui Drussus cu italicii, pe care le comunicase la început numai cîtorva dintre cei mai apropiaţi, au fost treptat divulgate, iar strigătului furios de înaltă trădare, dezlănţuit de adversari, i se asociară mulţi, poate majoritatea membrilor partidului de guvernămînt; chiar şi generosul avertisment transmis consulului Philippus de a fi cu ochii în patru în cursul sărbătorii federative de pe Muntele Alban, din cauza asasinilor plătiţi de către italici, nu servi decît la compromiterea lui şi mai adîncă, întrucît demonstră cît de mult era implicat în conspiraţiile care clocoteau în rîndul italicilor. Philippus ceru cu tot mai mare insistenţă casarea Legii Livia; majoritatea deveni tot mai timidă în apărarea ei. Curînd, reîntoarcerea la relaţiile anterioare i se păru marii mase a fricoşilor şi indecişilor din senat unica soluţie, astfel încît a fost votat un decret de abolire a legii, invocîndu-se erori constituţionale. Resemnîndu-se tăcut, conform caracterului său, Drusus se mulţumi să remarce că senatul însuşi restaurează odioasele tribunale ecvestre şi nu făcu uz de dreptul de a invalida hotărîrea de casare prin vetoul

său. Atacul senatului împotriva partidului capitaliştilor a fost respins în totalitate şi, de bunăvoie sau fără voie, el se supuse din nou vechiului jug. Însă marii capitalişti nu se mulţumiră cu această victorie. Cînd, într-o seară, Drusus îşi luă rămas bun de la mulţimea care-l însoţea, ca de obicei, pînă în pragul casei, el se prăbuşi deodată în faţa statuii tatălui său; o mînă de asasin îl lovise atît de precis, încît îşi dădu sufletul cîteva ore mai tîrziu. Făptaşul dispăruse în noapte fără să fie recunoscut şi nu avu loc nici o investigaţie judiciară; nu era însă nevoie de asta pentru a recunoaşte aici pumnalul cu care aristocraţia se automutila. Acelaşi violent şi teribil sfîrşit care îi răpise şi pe reformatorii democratici i-a fost destinat şi acestui Gracchus al aristocraţiei. El conţinea o profundă şi întristătoare învăţătură. Reforma eşuase din cauza opoziţiei sau slăbiciunii aristocraţiei, chiar atunci cînd iniţiativa de reformare venea din propriile ei rînduri. Drusus îşi irosise energia şi viaţa pentru a răsturna dominaţia negustorilor, pentru a organiza emigraţia şi pentru a preveni iminentul război civil; el a apucat să vadă cum negustorii guvernează mai liberi ca niciodată, cum toate ideile sale de reformă erau anihilate şi a murit conştient că sfîrşitul său năprasnic va da semnalul pentru cel mai înfricoşător război civil care a devastat vreodată frumoasa ţară italică.

Capitolul VII

Revolta supuşilor italici şi revoluţia sulpiciană

De cînd, odată cu înfrîngerea lui Pyrrhos, se terminase ultimul război pe care-l purtaseră italicii pentru independenţă, altfel spus, de aproape 200 de ani, în Italia dăinuia întîietatea romană, fără să se fi clătinat o singură dată în temeliile ei, chiar şi în condiţiile cele mai grave. În zadar eroica familie a Barcizilor, în zadar succesorii Marelui Alexandru şi ai Ahemenizilor încercaseră să ridice naţiunea italică la luptă împotriva puternicei capitale; ea fusese ascultătoare pe cîmpurile de bătălie de pe Guadalquivir şi de pe Medşerda, în trecătoarea Tempe şi pe Sipylos şi îşi ajutase stăpînii în cucerirea şi supunerea a trei continente cu preţul vieţii tineretului ei. Situaţia ei modificată mai degrabă se înrăutăţise decît se îmbunătăţise. Din punct de vedere material, ea nu se putea plînge. Dacă proprietarul mic şi mijlociu suferea în întreaga Italie în urma absurdei legislaţii în privinţa grîului, în schimb marii proprietari şi, mai ales, clasa negustorilor şi capitaliştilor prosperaseră, întrucît italicii se bucurau, în esenţă, de aceeaşi protecţie şi aceleaşi privilegii ca şi cetăţenii romani în ceea ce priveşte exploatarea financiară a provinciilor; astfel încît şi ei beneficiau în mare măsură de avantajele materiale ale supremaţiei politice a romanilor. În general, situaţia socială şi economică din Italia nu era neapărat dependentă de diferenţele politice. Existau ţinuturi aliate privilegiate, precum Etruria şi Umbria, în care dispăruse starea fermierilor liberi; altele, precum văile din Abruzzi, în care aceasta se conservase în bună măsură şi nu se diminuase cu nimic în unele locuri; deosebiri asemănătoare pot fi dovedite şi în diferitele districte de cetăţeni romani. Dimpotrivă, inferioritatea politică devenea tot mai neîndurătoare, tot mai vizibilă. Ce-i drept, în problemele principale nu avusese loc o încălcare formală a legii. Libertatea comunală, care, sub numele de

suveranitate, revenea comunităţilor italice în baza tratatelor încheiate, era respectată în general de către guvernul roman; atacul pe care partidul roman de reformă îl promisese, la începutul mişcării agrare, împotriva domeniilor romane garantate comunităţilor privilegiate nu întîlnise numai opoziţia serioasă a partidului conservator şi a celui al stării de mijloc din Roma, ci fusese abandonat în curînd şi de către opoziţia romană însăşi. Însă drepturile care reveneau şi trebuiau să revină Romei în calitate de comunitate conducătoare, comanda supremă în sistemul militar şi controlul asupra întregii administraţii, erau exercitate într-un mod aproape la fel de nefast ca în situaţia în care toţi aliaţii ar fi fost supuşi lipsiţi de drepturi. Numeroasele modificări ale legii marţiale romane, teribil de severă, care au fost introduse la Roma în cursul secolului al VII-lea, par să fi fost limitate în întregime la soldaţii cetăţeni romani; despre cea mai importantă dintre acestea, abolirea execuţiilor pronunţate de curtea marţială (p. 77), avem date sigure şi ne putem lesne imagina impresia produsă în timpul războiului lui Iugurtha cînd, în urma sentinţei consiliului de război roman, fuseseră decapitaţi bravi ofiţeri latini, în timp ce, într-un caz asemănător, şi ultimul dintre soldaţii cetăţeni romani avea dreptul de a apela la tribunalele civile de la Roma. Proporţia în care cetăţenii şi aliaţii italici urmau să fie înrolaţi pentru serviciul militar rămăsese, cum era normal, pentru romani, nereglementată de tratate, dar, în timp ce în vremurile trecute ambele categorii furnizaseră în medie acelaşi număr de soldaţi (I, pp. 86, 241), acum, cu toate că proporţia populaţiei se schimbase mai degrabă în favoarea decît în detrimentul corpului cetăţenilor, cerinţele adresate aliaţilor se măriseră într-o proporţie exagerată (I, pp. 294-295, 552), astfel încît, pe de o parte, li s-a impus serviciul mai greu şi mai costisitor, iar pe de alta, se recrutau constant doi aliaţi pentru un cetăţean. La fel ca supremaţia militară, controlul civil suprem, care, cuprinzînd jurisdicţia administrativă supremă nedespărţită de acesta, fusese păstrat în cazul comunităţilor italice dependente, întotdeauna şi pe drept de către guvernul roman, a fost extins într-un asemenea mod încît italicii, aproape la fel ca provincialii, erau abandonaţi fără pavăză

capriciilor oricăruia dintre nenumăraţii magistraţi romani. La Teanum Sidicinum, unul dintre cele mai importante oraşe aliate, un consul dăduse ordinul ca edilul oraşului să fie bătut cu vergile în plină piaţă, întrucît magistraţii municipali nu izgoniseră destul de repede vizitatorii, atunci cînd soţia consulului dorise să se scalde în baia pentru bărbaţi şi întrucît aceasta nu i se păruse destul de curată. Scene asemănătoare avuseseră loc la Ferrentinum, de asemenea un oraş de *optimo jure*, şi chiar în străvechea şi importanta colonie latină Cales. În colonia latină Venusia, un ţăran liber a fost oprit de către un tînăr diplomat roman fără magistratură, aflat numai în trecere, din cauza unei glume pe care acesta şi-o permisese în legătură cu litiera sa, trîntit la pămînt şi biciuit cumplit cu chingile litierei. Întîmplări de acest fel sînt amintite în perioada premergătoare răscoalei oraşului Fregellae; este neîndoielnic că asemenea nedreptăţi aveau loc destul de frecvent şi tot atît de neîndoielnic că nicăieri nu se putea obţine o satisfacţie mulţumitoare pentru asemenea fărădelegi, în timp ce dreptul de apel, care nu putea fi violat atît de uşor fără atragerea unei pedepse, apăra trupul şi viaţa cetăţeanului roman, cel puţin într-o oarecare măsură. În urma acestui tratament aplicat italicilor de către guvernul roman, inegalitatea pe care înţelepciunea strămoşilor o menţinuse cu atîta grijă între comunităţile latine şi toate celelalte comunităţi italice trebuia să slăbească, dacă nu să dispară cu totul (I, p. 553). Fortăreţele Romei şi regiunile ţinute sub ascultare de către acestea trăiau acum sub o opresiune similară; latinul îi putea aminti picentinului că amîndoi sînt supuşi în aceeaşi măsură fasciilor romane; supraveghetorii şi supuşii de odinioară erau uniţi acum prin ura comună împotriva tiranului comun. Dacă, aşadar, starea actuală a aliaţilor italici se transformase dintr-o relaţie de dependenţă suportabilă în aservirea cea mai cruntă, ei fuseseră privaţi şi de toate speranţele de a-şi ameliora situaţia. Încă din timpul cuceririi Italiei, corpul de cetăţeni romani îşi închisese rîndurile şi renunţase cu desăvîrşire la acordarea dreptului de cetăţenie unor comunităţi întregi, acordîndu-l foarte rar unor persoane particulare. Chiar şi deplina libertate de mişcare, care aparţinuse vechilor comunităţi

latine şi care acordase membrilor lor aşezaţi la Roma dreptul de *cives sine suffragio*, fusese trunchiată într-o manieră jignitoare (I, p. 553). Acum se mai făcu un pas: cu ocazia evenimentelor care revendicau extinderea dreptului de cetăţenie romană asupra întregii Italii în anii 628-632 (**126**, **122**), dreptul de mutare la Roma a fost atacat printr-un decret al poporului şi senatului. Toţi necetăţenii rezidenţi în capitală erau alungaţi (pp. 73, 85) – o măsură periculoasă atît din cauza monstruozităţii antiliberalismului ei, cît şi prin multiplele prejudicii aduse intereselor particulare. Într-un cuvînt, dacă, anterior, aliaţii italici fuseseră, pentru romani, fie fraţi tutelaţi, mai degrabă protejaţi decît stăpîniţi şi nedestinaţi unei minorităţi veşnice, fie sclavi bine trataţi, fără a fi privaţi de speranţa unei eliberări posibile, ei ajunseseră acum cu toţii în aceeaşi stare de supunere şi în aceeaşi exasperare, sub securile şi fasciile tiranilor lor şi, precum sclavii privilegiaţi, puteau, în cel mai fericit caz, să transmită loviturile primite săracilor provinciali.

La început reţinute de sentimentul unităţii naţionale şi de amintirea unor primejdii învinse în comun, asemenea neînţelegeri sînt caracterizate de faptul că apar lent şi, să zicem aşa, timid, pînă cînd ruptura se lărgeşte treptat, iar relaţiile dintre stăpîni, al căror singur drept îl constituie puterea, şi stăpîniţi, a căror subordonare nu merge mai departe decît frica, îşi relevă deschis caracterul lor de forţă. Pînă la răzvrătirea şi dărîmarea oraşului Fregellae din anul 629 (**125**), care marchează în mod oficial schimbarea caracterului dominaţiei romane, frămîntările din rîndul italicilor nu avuseseră un caracter revoluţionar. De la dorinţa tacită la reclamarea înflăcărată, aspiraţia la egalitate cîştigase treptat în amploare, dar numai pentru a fi respinsă cu atît mai hotărît cu cît se manifesta mai deschis. În curînd s-a putut vedea că acordarea ei de bunăvoie nu putea fi aşteptată şi, desigur, nu a lipsit dorinţa de a impune prin forţă cele refuzate; însă poziţia Romei de atunci nu putea permite zămislirea gîndului ca această dorinţă să fie transpusă în faptă. Cu toate că nu se poate stabili cu certitudine proporţia numerică dintre cetăţenii şi necetăţenii Italiei, putem admite totuşi cu destulă siguranţă că numărul cetăţenilor nu putea să fi fost cu mult mai scăzut decît cel al

aliaţilor italici şi că celor aproximativ 400.000 de cetăţeni în stare să poarte armele trebuie să le fi corespuns cel puţin 500.000, dacă nu chiar 600.000 de aliaţi. Atîta timp cît dăinuia o asemenea proporţie, corpul cetăţenilor rămînea unit şi nu exista un inamic extern periculos; confederaţia italică, fărîmiţată într-o sumedenie de comunităţi urbane şi rurale, legate de Roma prin miile de fire ale relaţiilor particulare şi publice, nu putea ajunge niciodată la o acţiune concertată; cu o înţelepciune moderată, guvernul putea stăpîni uşor supuşii indignaţi, fie prin masa compactă a cetăţenilor, fie prin intermediul considerabilelor resurse pe care le ofereau provinciile, fie învrăjbind o comunitate împotriva alteia. Din această cauză, italicii rămăseseră liniştiţi pînă cînd revoluţia începu să zguduie Roma; însă odată ce aceasta izbucnise, interveniră şi ei în mişcarea şi agitaţia partidelor romane pentru a obţine egalitatea în drepturi prin intermediul unuia sau al celuilalt. Ei făcuseră cauză comună mai întîi cu partidul popular, apoi cu cel senatorial şi nu se aleseseră cu nimic nici de la unul, nici de la celălalt. Trebuiseră să se convingă că cei mai buni bărbaţi ai ambelor partide recunosc justeţea şi echitatea cererilor lor, dar că aceşti cei mai buni, aristocraţi sau populari, nu pot să impună aceste cereri masei partidului lor. Ei văzuseră, de asemenea, cum cei mai talentaţi, cei mai energici, cei mai celebraţi oameni de stat ai Romei fuseseră părăsiţi de proprii adepţi în momentul în care interveniseră în ajutorul italicilor şi cum fuseseră răsturnaţi din această cauză. În toate vicisitudinile acestor 30 de ani de revoluţie şi de restauraţie fuseseră instituite şi destituite destule guverne; însă oricît de frecvent se schimbase programul, spiritul îngust şi neprevăzător stătuse neclintit la cîrmă. Mai ales ultimele evenimente relevaseră cu claritate cît de zadarnice erau speranţele italicilor în privinţa satisfacerii pretenţiilor lor de către Roma. Atîta timp cît cererile lor se asociaseră celor ale partidului revoluţionar, fiind respinse din cauza lipsei de înţelegere a maselor, ei încă putuseră să se resemneze la credinţa că oligarhia adoptase o atitudine duşmănoasă numai faţă de cei care înaintaseră propunerea, şi nu faţă de propunere în sine, şi că exista încă posibilitatea ca un senat, mai inteligent, să accepte măsura, compatibilă cu natura

oligarhiei şi salutară pentru stat. Dar ultimii ani, în care senatul guvernase din nou aproape nestingherit, puseseră şi intenţiile oligarhiei romane într-o lumină cît se poate de nefavorabilă. În locul modificărilor aşteptate, în anul 659 (**95**) s-a decretat o lege consulară care, în termenii cei mai severi, interzicea necetăţenilor să aspire la dreptul de cetăţenie şi îi ameninţa pe contravenienţi cu judecata şi cu pedeapsa. Această lege, care a readus din rîndul romanilor în cel al italicilor o mare parte dintre persoanele cele mai distinse şi foarte interesate de problema egalităţii, se află, prin irecuzabilitatea juridică şi nebunia ei politică, pe aceeaşi linie cu acel renumit act ce a devenit cauza despărţirii Nordului Americii de ţara-mamă, ajungînd aşadar, precum acesta, cauza imediată a războiului civil. Era cu atît mai rău că autorii acestei legi nu aparţineau partidului obstinat şi incorigibil al optimaţilor şi că înţeleptul şi respectabilul Quintus Scaevola, hărăzit de natură, precum Georg Grenville, pentru meseria de jurisconsult şi de soarta meschină pentru rolul de om de stat, prin corectitudinea sa pe cît de onorabilă pe atît de dăunătoare, declanşase războiul dintre senat şi cavaleri; de asemenea, alături de el fusese oratorul Lucius Crassus, prietenul şi aliatul lui Drusus şi, în general, unul dintre optimaţii cei mai moderaţi şi mai clarvăzători. În mijlocul tulburărilor violente produse de această lege şi de numeroasele procese intentate în întreaga Italie din cauza ei, steaua speranţei păru să răsară din nou pentru italici în persoana lui Marcus Drusus. Ceea ce fusese considerat aproape imposibil, anume ca un conservator să preia ideile de reformă ale Gracchilor şi să lupte pentru egalitatea în drepturi a italicilor, se întîmplase totuşi: un bărbat din înalta aristocraţie se hotărîse să emancipeze italicii, de la strîmtoarea siciliană pînă la Alpi, dar totodată, şi guvernul şi să se dedice cu ardoare şi devotament acestor generoase planuri de reformă. Nu se ştie dacă el s-a aşezat, aşa cum se spune, în fruntea unei ligi secrete, ale cărei legături se ramificau în întreaga Italie şi ai cărei membri se angajaseră prin jurămînt să-l susţină pe Drusus şi cauza comună; însă chiar dacă el nu a consimţit la asemenea lucruri periculoase şi, într-adevăr, nejustificabile pentru un magistrat roman, cu siguranţă că nu s-a mulţumit cu promisiuni generale şi, poate fără

voinţa lui sau împotriva ei, în numele său s-au format alianţe primejdioase. Italia află cu bucurie că Drusus şi-a impus primele propuneri cu consimţământul majorităţii senatului; cu o bucurie şi mai mare, toate comunităţile Italiei au celebrat însănătoşirea tribunului îmbolnăvit subit. Dar pe măsură ce se puteau desluşi intenţiile viitoare ale lui Drusus, situaţia s-a schimbat; el nu putea îndrăzni să propună legea principală; el trebuia să amîne, să ezite, chiar să bată în retragere. Italicii au aflat că majoritatea senatului devenea oscilantă şi ameninţa să-l abandoneze pe conducătorul ei; aceste veşti circulară cu repeziciune prin întreaga Italie; se spunea că legea votată fusese casată, capitaliştii ar guverna mai nestingheriţi decît înainte, că tribunul fusese lovit de mîna asasinului şi chiar că murise (toamna anului 663, **91**).

Ultima speranţă pentru italici de a fi admişi în corpul cetăţenilor romani se năruise odată cu dispariţia lui Marcus Drusus. O măsură pe care acest bărbat conservator şi energic nu putu s-o impună propriului său partid, în împrejurări dintre cele mai favorabile, nu mai putea fi tradusă în fapt pe calea înţelegerii. Italicii nu aveau altă soluţie decît fie să se supună răbdători, fie să repete tentativa care, cu 35 de ani în urmă, fusese suprimată în germene prin distrugerea oraşului Fregellae, de data aceasta, pe cît posibil, cu forţele unite şi cu armele în mîini, distrugînd şi moştenind Roma ori obţinînd cel puţin egalitatea în drepturi cu ea. Aceasta era ultima lor hotărîre, firește o hotărîre a exasperării; în condiţiile date, răzvrătirea comunităţilor urbane izolate împotriva guvernului roman ar putea să pară şi mai inutilă decît revolta coloniilor americane împotriva Imperiului Britanic. După toate aparenţele, cu o atenţie moderată şi cu energie, guvernul roman putea pregăti acestei insurecţii soarta celei precedente. Însă nu tot o hotărîre a exasperării ar fi fost dacă liniştea era păstrată şi lucrurile îşi urmau cursul? Dacă italicii îşi aduceau aminte de felul neprovocator în care se comportau romanii în Italia, ce era de aşteptat acum, cînd bărbaţii cei mai distinşi din fiecare oraş fuseseră sau erau învinuiţi de a fi fost în înţelegere cu Drusus – în privinţa urmărilor era acelaşi lucru –, înţelegere îndreptată tocmai împotriva partidului de guvernămînt şi, de aceea,

trebuind calificată drept înaltă trădare? Pentru toţi cei care luaseră parte la această ligă secretă, chiar şi pentru cei care erau doar suspecţi de participare, nu rămînea altă alegere decît fie să pornească războiul, fie să-şi aplece grumazul sub securea călăului. La acestea se adaugă faptul că momentul prezent oferea încă perspective favorabile pentru o insurecţie generală a Italiei. Nu sîntem informaţi cu exactitate în ce măsură romanii au tradus în fapt dizolvarea confederaţiilor italice mai mari (I, pp. 294-295); nu este însă imposibil ca marsii, pelignii, poate chiar samniţii şi lucanienii să fi păstrat pînă atunci vechile lor confederaţii de comunităţi, chiar dacă acestea deveniseră nesemnificative din punct de vedere politic, limitîndu-se poate numai la o simplă asociaţie de serbări şi de sacrificii. Oricum, dacă se declanşa acum, insurecţia mai găsea un punct de sprijin în aceste uniuni; însă cine ar fi putut spune cînd vor trece romanii, tocmai din această cauză, la înlăturarea lor? Mai departe, liga secretă, în fruntea căreia s-ar fi aflat Drusus, îşi pierduse căpetenia ei, adevărată sau sperată, prin moartea acestuia, însă ea continua să existe şi oferea un important punct de plecare pentru organizarea politică a răscoalei, în timp ce organizarea ei militară putea să se bazeze pe faptul că fiecare oraş aliat avea un sistem militar propriu şi soldaţi încercaţi. La Roma, pe de altă parte, nimeni nu lua lucrurile în serios. Se zvonise, ce-i drept, că ar avea loc anumite frămîntări în Italia şi că diferitele comunităţi aliate ar întreţine un schimb de informaţii suspect de intens; însă în loc să cheme cetăţenii în cea mai mare grabă sub arme, colegiul guvernant se mulţumi, după obiceiul consacrat, să atragă atenţia magistraţilor să fie vigilenţi şi să trimită spioni pentru a afla detalii. Capitala era atît de puţin apărată încît un ofiţer mars hotărît, Quintus Pompaedius Silo, unul dintre amicii cei mai apropiaţi ai lui Drusus, concepuse, se spune, planul de a pătrunde în oraş cu un grup de bărbaţi de încredere, care, cu săbiile ascunse sub veşminte, să-l cucerească printr-o lovitură surprinzătoare. Aşadar se pregătea o răscoală; se încheiară tratate, înarmările avansau pe tăcute şi cu febrilitate, pînă cînd, ca de obicei, mai devreme decît planificaseră conducătorii, insurecţia s-a declanşat accidental. Pretorul roman cu puteri

proconsulare, Gaius Servilius, informat de spionii săi că oraşul Asculum (Ascolo) din Abruzzi ar trimite ostatici comunităţilor învecinate, se deplasă împreună cu legatul său Fonteius şi cu o suită puţin numeroasă în localitatea aceasta şi adresă mulţimii, adunată în teatru pentru celebrarea marilor jocuri, o fulgerătoare cuvîntare de ameninţare. Apariţia bine-cunoscutelor securi şi discursul cît se poate de serios aruncară scînteia în iasca urii îndîrjite adunate de secole; magistraţii romani au fost sfîşiaţi de mulţime chiar în incinta teatrului şi imediat, ca şi cum s-ar fi urmărit anularea oricărei posibilităţi de conciliere, au fost închise, la porunca magistraţilor, toate porţile oraşului şi măcelăriţi toţi romanii aflaţi la Asculum, bunurile lor fiind jefuite. Revolta se răspîndi în peninsulă ca flăcările în stepă. În frunte se afla viteazul şi numerosul popor al marsilor împreună cu confederaţiile mici, dar valoroase, ale pelignilor, marucinilor, frentanilor şi vestinilor din Abruzzi; bravul şi înţeleptul Quintus Silo, despre care am vorbit mai sus, era sufletul mişcării. Marsii au fost primii care declarară în mod formal războiul împotriva Romei, de unde şi denumirea ulterioară de război al marsilor. Exemplul lor a fost urmat de comunităţile samnite şi, în general, de masa comunităţilor, de la Liris şi Abruzzi pînă în sud, în Calabria şi Apulia; astfel încît, în curînd, întreaga Italie Centrală şi meridională se înarmă împotriva Romei. Dimpotrivă, etruscii şi umbrii, care înainte luaseră partea cavalerilor împotriva lui Drusus (p. 148), rămaseră ataşaţi Romei. Este semnificativ că în aceste ţinuturi aristocraţia funciară şi financiară deţinea de mult timp supremaţia, iar starea mijlocie dispăruse cu desăvîrşire, în timp ce în Abruzzi şi în jurul lor starea fermierilor se menţinuse mai nealterată şi mai viguroasă decît în oricare alt ţinut al Italiei. Fermierii şi, în general, starea mijlocie au suportat în principal revolta, aristocraţia municipală mergînd şi acum mînă în mînă cu guvernul din capitală. Astfel se poate explica uşor de ce comunităţile izolate din districtele răzvrătite şi unde minorităţi din cadrul comunităţilor răzvrătite au rămas fidele alianţei cu Roma; aşa, de exemplu, oraşul vestinilor, Pinna, rezistă, în interesul Romei, unui foarte greu asediu, iar un corp de loialişti format în ţara hirpinilor, condus de către Minatius

Magius din Aeclanum, sprijini operaţiunile romane din Campania. În fine, nu se clintiră de lîngă Roma comunităţile aliate de *optimo jure*, din Campania, Nola şi Nuceria, şi oraşele maritime greceşti Neapolis şi Region; de asemenea, un mare număr dintre coloniile latine, de exemplu, Alba şi Aesernia, ca şi în războiul lui Hannibal, cînd oraşele greceşti şi latine luaseră în general partea Romei, iar cele sabelice, pe aceea potrivnică ei. Strămoşii întemeiaseră stăpînirea Italiei pe o structură aristocratică şi ţinuseră în supunere comunităţile mai puţin privilegiate prin intermediul celor mai privilegiate, printr-o diferenţiere de la caz la caz a dependenţei, iar cetăţenii fiecărei comunităţi în parte prin intermediul aristocraţiei municipale. Abia acum, sub guvernarea cît se poate de execrabilă a oligarhiei, se dovediră forţa şi solidaritatea cu care oamenii de stat ai secolelor al IV-lea şi al V-lea asamblaseră pietrele edificiului lor; nici această maree nu putea dărîma edificiul atît de des încercat. Firește, dacă spunem că oraşele mai favorizate nu s-au clintit de lîngă Roma după primul şoc, nu afirmăm că ele vor rezista, ca în timpul războiului lui Hannibal, pe o durată mai lungă şi în urma unor înfrîngeri grave, fără a ezita în fidelitatea lor faţă da capitală; ele nu trecuseră încă prin proba de foc.

Deja se vărsase sînge, iar Italia se despărţise în două mari tabere militare. Aşa cum am văzut, mai lipsea mult pînă la o insurecţie generală a aliaţilor italici; cu toate acestea, insurecţia s-a extins atît de mult încît depăşea poate chiar speranţele conducătorilor înşişi, iar insurgenţii se puteau gîndi fără insolenţă să propună guvernului roman o înţelegere acceptabilă. Ei au trimis soli la Roma şi s-au declarat de acord să depună armele în schimbul acceptării lor în corpul cetăţenilor; în zadar. Spiritul public, a cărui lipsă fusese simţită atît de mult timp la Roma, părea deodată renăscut, acum cînd era vorba de a se opune cu îndărătnicie unei cereri juste a supuşilor, susţinută şi de o forţă apreciabilă. Efectul imediat al insurecţiei italice se concretiză, ca şi în situaţia născută în urma înfrîngerilor pe care politica guvernului le suferise în Africa şi în Galia (pp. 101-102, 123), în declanşarea unui război de procese, prin intermediul căruia aristocraţia judiciară se răzbună pe acei bărbaţi ai guvernului, care,

pe drept sau pe nedrept, erau consideraţi autorii principali ai dezastrului. La propunerea tribunului Quintus Varius, în ciuda opoziţiei optimaţilor şi în ciuda vetoului tribunician, se instituí o comisie specială de înaltă trădare, alcătuită bineînţeles din membrii ordinului ecvestru care susţinuse vehement proiectul; ea urma să cerceteze conspiraţia iniţiată de către Drusus, care avea vaste ramificaţii atît în Italia, cît şi la Roma, şi din care se născuse insurecţia – acum, cînd jumătate din Italia se înarmase, aceasta apărea întregului corp de cetăţeni, îndîrjiţi şi speriaţi, drept dovada indubitabilă a înaltei trădări. Sentinţele acestei comisii răriră rîndurile partidului senatorial favorabil înţelegerii; printre alţi bărbaţi distinşi, prietenul apropiat al lui Drusus, tînărul şi talentatul Gaius Cotta, a fost trimis în exil, iar venerabilul Marcus Scaurus scăpă cu greu de aceeaşi soartă. Suspiciunea împotriva senatorilor favorabili reformelor lui Drusus a mers atît de departe încît, puţin timp după aceea, consulul Lupus informa, din tabără, senatul despre legăturile care ar fi fost menţinute fără întrerupere între optimaţii din subordinea sa şi inamic; o bănuială care, după capturarea unor spioni marsi, se dovedi în curînd neîntemeiată. Din acest punct de vedere, regele Mithridates putea afirma cu oarecare îndreptăţire că vrajba facţiunilor ar zgudui statul roman mai puternic decît războiul aliaţilor în sine. Însă la început, declanşarea insurecţiei şi terorismul pe care-l instaură comisia pentru înaltă trădare au produs cel puţin o aparenţă de unitate şi de vigoare. Disensiunile de partid au fost uitate; ofiţerii capabili ai tuturor facţiunilor, democraţi, precum Gaius Marius, aristocraţi, precum Lucius Sulla, prieteni ai lui Drusus, precum Publius Sulpicius Rufus, se puseră la dispoziţia guvernului; se pare că în această perioadă distribuirile de grîu au fost substanţial limitate printr-un decret al poporului, cu scopul de a conserva resursele financiare ale statului în vederea războiului, ceea ce era cu atît mai necesar cu cît, din cauza atitudinii ameninţătoare a regelui Mithridates, provincia Asia putea să ajungă în orice moment în mîna inamicului, secîndu-se astfel unul dintre principalele izvoare ale tezaurului roman; la hotărîrea senatului, tribunalele, cu excepţia comisiei pentru înaltă trădare, îşi suspendară temporar activitatea;

toate afacerile încetară şi nimeni nu se gîndea la altceva decît la recrutarea de soldaţi şi la fabricarea de arme. În timp ce statul conducător îşi aduna toate energiile în vederea unui război iminent şi dificil, insurgenţii trebuiau să rezolve problema mai complicată de a se organiza politic în toiul luptelor. În ţinutul pelignilor, situat în centrul districtelor marse, samnite, marucine şi vestine, altfel spus în inima ţinuturilor răzvrătite, în frumoasa cîmpie a rîului Pescara, oraşul Corfinium a fost ales drept o Anti-Romă şi numit *Italia*, al cărui drept de cetăţenie a fost acordat tuturor comunităţilor răzvrătite; aici se delimitară spaţii corespunzătoare pentru for şi pentru curie. Un senat alcătuit din 500 de membri a fost însărcinat cu stabilirea constituţiei şi cu comanda supremă a războiului. Conform instrucţiunilor sale, cetăţenii aleseră din rîndul bărbaţilor de rang senatorial doi consuli şi 12 pretori care, asemenea celor doi consuli şi şase pretori ai Romei, au preluat magistratura supremă în timp de pace şi de război. Latina, care la marsi şi la picentini era de pe atunci dominantă, a rămas limba oficială, dar samnita, care predomina în Italia meridională, a fost considerată egală cu latina şi cele două erau folosite alternativ pe monedele de argint pe care noul stat italic a început să le bată după modelul şi etalonul roman, anulînd astfel, de fapt, monopolul monetar deţinut în ultimele două secole de Roma. Din aceste reglementări rezultă – ceea ce, firește, se înţelege de la sine – că italicii nu se mai mulţumeau cu obţinerea egalităţii cu romanii, ci năzuiau la nimicirea sau supunerea acestora şi la fondarea unui nou stat. Însă, de asemenea, este evident că noua lor constituţie nu era nimic altceva decît o simplă copie a celei romane sau, ceea ce este acelaşi lucru, că politica tradiţională, moştenită de naţiunile italice din timpuri imemoriale, viza o organizare a oraşului în locul uneia de stat, cu adunări primitive la fel de neajutorate şi la fel de inutile ca şi comiţiile romane, cu un colegiu guvernant care cuprindea aceleaşi elemente oligarhice ca şi senatul roman, cu o putere executivă organizată într-un mod asemănător şi compusă dintr-un număr mare de magistraţi supremi concurenţi. Această imitaţie mergea pînă la detaliul cel mai mărunt; astfel, de exemplu, titlul de consul sau de pretor al magistratului suprem în

comandament era înlocuit şi de italici, în urma unei victorii, cu titlul de *imperator*. Nu se schimbă nimic altceva decît numele; pe monedele răzvrătiţilor apărea aceeaşi efigie divină, singura diferenţă constînd în inscripţia *Italia* în loc de *Roma*. Această Romă a răzvrătiţilor se deosebea, şi nu în avantajul său, numai într-o singură privinţă de cea autentică: cea din urmă parcursese o evoluţie urbană şi statutul ei nefiresc, între oraş şi stat, se formase cel puţin pe cale naturală, în timp ce noua *Italie* nu era altceva decît un loc de reuniune pentru insurgenţi, cetăţenii peninsulei fiind proclamaţi printr-o simplă ficţiune legală drept cetăţeni ai acestei noi capitale. Este însă semnificativ că aici, unde contopirea rapidă a unor comunităţi izolate într-o nouă unitate politică ar fi putut sugera cu atîta uşurinţă ideea unei constituţii reprezentative în accepţiunea modernă, nu constatăm nici o urmă a vreunei intenţii asemănătoare; de fapt, se urma chiar un sistem diametral opus, organizarea comunală fiind reprodusă într-un mod şi mai absurd decît înainte. Poate nicăieri ca aici nu este mai evident faptul că în Antichitate constituţia era inseparabilă de un popor suveran, guvernînd personal în adunări primitive, adică de un guvern municipal, şi că marea idee fundamentală a statului republican constituţional – exprimarea suveranităţii poporului printr-o adunare reprezentativă –, fără de care statul liber ar fi de neconceput, este cu totul şi cu totul modernă. Chiar şi sistemul politic al italicilor, cu toate că se apropie, într-o anumită, măsură de statul liber contemporan prin senatele lui reprezentative şi puterea diminuată a comiţiilor, nu a putut să depăşească linia de demarcaţie nici cu *Roma* şi nici cu *Italia*.

În iarna dintre 663 şi 664 (**91/90**), la cîteva luni după moartea lui Drusus, începu lupta dintre taurul sabelic şi lupoaica romană, aşa cum o reprezintă o monedă a insurgenţilor. De ambele părţi se făcură pregătiri serioase; la Italia se adunară mari provizii de arme, alimente şi bani; la Roma, proviziile necesare erau aduse din provincii, mai ales din Sicilia şi, pentru orice eventualitate, zidurile de mult timp neglijate au fost puse din nou în stare de defensivă. Forţele armate erau aproximativ egale. Romanii supliniră golurile lăsate de absenţa contingentelor italice fie printr-o recrutare mai

severă din rîndul cetăţenilor şi locuitorilor, aproape în întregime romanizaţi, din ţinuturile celtice de dincoace de Alpi, dintre care 10.000 serveau numai în armata din Campania, fie prin contingentele numizilor şi ale altor naţiuni de peste mare şi înjghebară, cu ajutorul oraşelor libere din Grecia şi Asia Mică, o flota de război. De ambele părţi se mobilizară pînă la 100.000 de soldaţi, fără a socoti garnizoanele, iar în privinţa destoiniciei trupelor, tacticii de război şi înarmării italicii nu erau cu nimic mai prejos decît romanii. Conducerea războiului era atît pentru insurgenţi, cît şi pentru romani foarte dificilă, întrucît teritoriul răzvrătit era foarte extins, iar în interiorul acestuia erau răspîndite o mulţime de fortăreţe rămase fidele Romei; astfel încît, pe de o parte, insurgenţii se văzură nevoiţi să conjuge un foarte fărîmiţat şi îndelungat război de asediu cu o acoperire întinsă a graniţelor, iar pe de alta, romanii nu aveau altă posibilitate decît să lupte simultan împotriva insurecţiei în toate ţinuturile răzvrătite, lipsite de un centru propriu-zis. Teritoriul răzvrătit se diviza în două părţi: în cea nordică, ce se întindea de la Picenum şi Abruzzi pînă la limita de nord a Campaniei şi care cuprindea districtele în care se vorbea latina, comanda supremă a fost preluată, de partea italicilor, de marsul Quintus Silo, iar de partea romană, de Publius Rutilius Lupus, amîndoi consuli; în cea sudică, ce cuprindea Campania, Samnium şi, în general, toate ţinuturile unde se vorbea limba sabelică, comanda pentru insurgenţi a fost preluată de consulul samnit Gaius Papius Mutilus, iar pentru romani, de consulul Lucius Iulius Caesar. Fiecăruia dintre comandanţii supremi li se adăugau, în partea italică, şase, în partea romană, cinci comandanţi subalterni, astfel încît fiecare dintre aceştia conducea ofensiva şi defensiva într-un anumit district, armatelor consulare revenindu-le însă sarcina de a acţiona pe un cîmp mai larg şi de a da lovitura decisivă. Cei mai distinşi ofiţeri romani, printre ei Gaius Marius, Quintus Catulus şi cei doi foşti consuli Titus Didius şi Publius Crassus, încercaţi în războaie, s-au pus la dispoziţia consulilor pentru îndeplinirea acestor funcţii, iar dacă italicii nu putură opune nume la fel de celebre, succesul dovedi că ofiţerii lor nu erau cu nimic mai prejos din punct de vedere militar. În

acest război, prin excelenţă de hărţuială, ofensiva era în general de partea romanilor, însă nici aici ea n-a fost dusă de nimeni cu hotărîre. Este surprinzător că nici romanii nu-şi strînseră trupele pentru a executa un atac cu forţe superioare împotriva insurgenţilor şi nici insurgenţii nu întreprinseră tentativa de a pătrunde în Latium şi de a se arunca împotriva capitalei inamice; sîntem însă prea puţin informaţi despre situaţia din cele două tabere pentru a putea judeca dacă şi cum s-ar fi putut acţiona altfel şi în ce măsură lipsa de energie a guvernului roman sau lipsa de coeziune a comunităţilor federale au contribuit la aceste deficienţe în conducerea războiului. E uşor de înţeles că acest sistem trebuia să antreneze atît victorii, cît şi înfrîngeri, însă încheierea războiului nu putea fi aproape; de asemenea, că nu se poate contura o imagine precisă a unui astfel de război, care se reducea la o serie de lupte ale unor detaşamente care operau cînd concomitent, cînd separat, cînd combinate, avînd în vedere şi documentele cît se poate de fragmentare care ne-au parvenit.

Primul atac a vizat, firește, fortăreţele rămase fidele Romei şi situate în ţinuturile răzvrătite; ele îşi strînseră toate bunurile mobile de la ţară şi închiseră porţile în cea mai mare grabă. Silo se aruncă împotriva fortăreţei Alba, menită să-i ţină în frîu pe marsi, Mutilus împotriva oraşului latin Aesernia, situat în inima Samniumului; în ambele cazuri, ei întîlniră rezistenţa cea mai îndîrjită. Lupte asemănătoare trebuie să fi fost purtate înaintea sau în cursul deplasării armatelor romane la graniţele teritoriului răsculat : în nord, în jurul oraşelor Firmum, Hatria, Pinna ; în sud, în jurul Luceriei, Beneventumului, Nolei şi Paestumului. După ce armata de sud, comandată de Caesar, se adunase în primăvara anului 664 (**90**) în Campania, care rămăsese în cea mai mare parte fidelă romanilor, şi înzestrase Capua, cu teritoriul său atît de important pentru romani, ca şi oraşele aliate mai importante cu garnizoane, ea încercă să treacă la ofensivă şi să vină în ajutorul detaşamentelor mai mici trimise în Samnium şi Lucania sub comanda lui Marcus Marcellus şi Publius Crassus. Suferind pierderi neînsemnate, Caesar a fost respins de samniţi şi marsi, conduşi de Publius Vettius Scato;

importantul oraş Venafrum trecu de partea insurgenţilor, cărora le-a predat garnizoana romană. Prin pierderea acestui oraş, situat pe drumul dintre Campania şi Samnium, Aesernia era izolată, iar fortăreaţa, atacată deja cu forţe considerabile, depindea acum numai de curajul şi rezistenţa garnizoanei şi ale comandantului ei Marcellus. Ce-i drept, o incursiune, pe care Sulla o încheie cu aceeaşi viclenie temerară ca şi pe cea desfăşurată cu ani în urmă împotriva lui Bocchus, despresură pentru scurt timp pe aesernienii foarte strîmtoraţi; însă, în ciuda unei rezistenţe încăpăţînate, ei au fost siliţi să capituleze către sfîrşitul anului din cauza foametei. De asemenea, în Lucania, Publius Crassus a fost înfrînt de către Marcus Lamponius şi silit să se închidă la Grumentum, care căzu după un asediu îndelungat şi foarte dificil. Apulia şi ţinuturile meridionale trebuiră să se mulţumească din capul locului cu propriile forţe. Insurecţia luă proporţii; cînd Mutilus înaintă în Campania în fruntea armatei samnite, cetăţenii Nolei îi predară oraşul şi garnizoana romană, al cărei comandant a fost executat la porunca lui Mutilus, iar soldaţii au fost repartizaţi în rîndurile armatei victorioase. Cu o singură excepţie, oraşul Nuceria, care nu se clinti de lîngă Roma, romanii pierdură toată Campania pînă la Vezuviu; Salernum, Stabiae, Pompeii, Herculaneum se declarară de partea insurgenţilor; Mutilus a putut să înainteze în ţinutul din nordul Vezuviului şi să înceapă asediul cetăţii Acerrae cu armata samnito-lucaniană. Numizii, înrolaţi în mare număr în armata lui Caesar, începură să treacă în masă de partea lui Mutilus sau, mai degrabă, a lui Oxyntas, fiul lui Iugurtha, care căzuse în mîinile samniţilor la predarea Venusiei şi apăru acum în purpură regală în rîndurile lor; astfel, Caesar se văzu nevoit să trimită întregul corp african în patrie. Mutilus îndrăzni să atace tabăra romană, însă a fost respins, iar samniţii, atacaţi de cavaleria romană în cursul retragerii lor, pierdură aproximativ 6.000 de soldaţi. Aceasta era prima victorie notabilă pe care romanii o obţinură în acest război; armata îl proclamă pe general *imperator*, iar în capitală speranţele năruite începură să renască. Este adevărat că, puţin timp după aceea, armata victorioasă a fost atacată la traversarea unui rîu de către Marius Egnatius, suferind o înfrîngere atît de gravă, încît

trebui să se retragă pînă la Teanum şi să fie reorganizată aici; însă în urma eforturilor abilului consul, armata romană reuşi pînă la începutul iernii să fie din nou aptă de luptă şi să-şi reocupe vechile poziţii sub zidurile Acerraei, care continua să fie asediată de principala armată samnită comandată de către Mutilus. Concomitent, operaţiunile începuseră şi în Italia Centrală, unde răscoala din Abruzzi şi din regiunea Lacului Fucin ameninţa capitala de foarte aproape. Un corp independent, condus de către Gnaeus Pompeius Strabo, a fost trimis în Picenum pentru a ameninţa Asculum, sprijinindu-se pe Firmum şi Falerio; însă masa principală a armatei romane de nord, aflată sub comanda consulului Lupus, se aşeză la graniţa dintre teritoriul latin şi cel mars, unde inamicul, rînduit de-a lungul căilor *Valeria* şi *Salaria*, se afla cel mai aproape de capitală. Micul rîu Tolenus (Turano), care întretaie *Via Valeria* între Tibru şi Alba şi îşi revarsă la Rieti apele în Velino, separa cele două armate. Nerăbdător, consulul Lupus voia o acţiune decisivă şi nu a ascultat de sfatul incomod al lui Marius de a exersa armata, încă neinstruită, mai întîi în războiul de hărţuială. La primul atac a fost nimicită diviziunea lui Gaius Perpenna, care număra 10.000 de soldaţi. Comandantul suprem îl destitui pe generalul învins şi uni rămăşiţele diviziei cu cea aflată sub comanda lui Marius, însă nu se lăsă convins să renunţe la ofensivă şi traversă rîul Tolenus pe două poduri, construite la mică distanţă unul de altul, cu două divizii, una comandată de el însuşi, cealaltă de către Marius. În faţa lor, în fruntea marsilor se afla Publius Scato. El îşi ridicase tabăra pe locul unde Marius traversa rîul, însă înainte de începerea traversării, se retrase, lăsînd aici numai posturile de pază, şi ocupă o poziţie camuflată mai în amonte, de unde atacă prin surprindere celălalt corp roman, condus de Lupus, în timpul traversării, în parte măcelărindu-l, în parte aruncîndu-l în rîu (11 iunie 664, **90**). Consulul însuşi şi 8.000 de romani căzură pe cîmpul de bătălie. Trecerea peste rîu a lui Marius, care sesizase pînă la urmă plecarea inamicului şi-i ocupase tabăra provocîndu-i pierderi însemnate, nu poate fi considerată o compensaţie. Această faptă şi o victorie cîştigată de către generalul Servius Sulpicius în acelaşi timp împotriva pelignilor îi sili pe marsi

să-şi retragă totuşi linia de apărare, iar Marius, care preluă comanda supremă în locul lui Lupus în urma unui decret al senatului, cel puţin îl împiedică pe inamic să obţină alte succese. Însă Quintus Caepio, care îi fusese asociat la comandă cu drepturi egale puţin timp după aceste evenimente – nu în urma unei bătălii norocos terminate, ci datorită simpatiilor pe care le cîştigase în rîndurile cavalerilor, pe atunci factorii decisivi la Roma, prin opoziţia sa îndărătnică împotriva lui Drusus –, se lăsă atras într-o ambuscadă de către Silo, care îi dăduse de înţeles că doreşte să-şi trădeze armata, şi a fost măcelărit împreună cu cea mai mare parte dintre soldaţii săi de către marsi şi vestini. După căderea lui Caepio, Marius, din nou unicul comandant suprem, printr-o rezistenţă dîrză îl împiedică pe inamic să fructifice avantajele cîştigate şi, treptat, pătrunse adînc în teritoriul marsilor. Timp îndelungat el refuză bătălia; cînd, în fine, o acceptă, el înfrînse impetuosul adversar, care, printre alţi morţi, lăsă pe cîmpul de bătălie pe Herius Asinius, comandantul marucinilor. Într-o a doua bătălie, armata lui Marius şi divizia lui Sulla, componentă a armatei de sud, contribuiră împreună la o înfrîngere şi mai gravă a marsilor, care pierdură 6.000 de soldaţi; gloria acestei zile reveni însă ofiţerului mai tînăr, întrucît, în timp ce Marius angajase şi cîştigase într-adevăr bătălia, Sulla blocase calea de retragere a celor ce fugeau şi îi măcelărise. În timp ce la Lacul Fucin se desfăşurau lupte cu sorţi schimbători, corpul picentin al lui Strabo luptase şi el cu succese nesigure. Căpeteniile insurgenţilor, Gaius Iudacilius din Asculum, Publius Vettius Scato şi Titus Lafrenius, îl atacaseră cu forţe unite, îl învinseseră şi-l siliseră să se închidă la Firmum, unde Lafrenius începu asedierea lui Strabo, în timp ce Iudacilius pătrunse în Apulia şi constrînse Canusium, Venusia şi celelalte oraşe rămase fidele Romei să treacă de partea insurgenţilor. Însă, de partea romană, printr-o victorie asupra pelignilor, Servius Sulpicius dobîndi posibilitatea de a pătrunde în Picenum şi de a-l ajuta pe Strabo. Lafrenius, atacat din faţă de către Strabo, a fost luat prin surprindere de către Sulpicius, care-l atacă din spate, iar tabăra sa a fost incendiată; el însuşi căzu în luptă, iar restul trupelor s-au năpustit într-o fugă dezordonată pînă la Asculum. Situaţia se schimbase atît

de mult în Picenum, încît, aşa cum înainte romanii se văzură limitaţi la Firmum, italicii rămaseră acum cu Asculum, iar războiul se transformă din nou într-un asediu. În sfîrşit, în cursul anului, la dificilele şi fragmentatele războaie din Italia meridională şi Centrală se mai adăugă un al treilea război în ţinuturile nordice. Situaţia atît de periculoasă pentru Roma după primele luni de război determinase un mare număr de comunităţi umbriene şi cîteva dintre cele etrusce să se declare de partea insurgenţilor, astfel încît devenise necesară trimiterea lui Aulus Plotius împotriva umbrilor şi a lui Lucius Porcius Cato împotriva etruscilor. Aici, romanii întîlniră o rezistenţă cu mult mai puţin energică decît cea din ţara marsilor şi samniţilor şi păstrară supremaţia netăgăduită pe cîmpul de bătălie.

În felul acesta se încheie primul an al războiului, foarte greu, lăsînd în urmă, atît din punct de vedere politic, cît şi militar, amintirile cele mai sumbre şi perspectivele cele mai îndoielnice. Din punct de vedere militar, ambele armate ale romanilor, cea marsică şi cea campaniană, erau slăbite şi descurajate în urma înfrîngerilor grave, armata de nord fiind silită să-şi concentreze atenţia mai ales asupra apărării capitalei, cea de sud, de lîngă Neapolis, fiind ameninţată în mod serios în comunicaţiile sale, întrucît insurgenţii ar fi putut oricînd să se năpustească din ţinutul mars sau samnit şi să se stabilească între Neapolis şi Roma; din această cauză, romanii au considerat oportună instituirea unui lanţ de posturi între Cumae şi Roma. Din punct de vedere politic, în cursul acestui prim an de ostilităţi, insurecţia cîştigase adepţi din toate direcţiile; desprinderea Nolei, capitularea subită a puternicei şi marii colonii latine Venusia, răscoala umbro-etruscă erau semne destul de ameninţătoare că alianţa romană se clătina în structurile sale cele mai intime şi nu va reuşi să reziste la această încercare teribilă. De la cetăţeni se ceruseră deja sacrificiile cele mai însemnate, iar pentru a forma acel lanţ de comunicaţii de-a lungul coastei latino-campaniene au fost înrolaţi în miliţiile cetăţeneşti aproximativ 6.000 de liberţi; aliaţilor fideli li se ceruseră sacrificii nu mai puţin considerabile; coarda nu mai putea fi întinsă fără a pune totul în pericol. Spiritul public scăzuse într-un mod incredibil. Nu puţini fuseseră aceia care se

lăsaseră pradă disperării şi consideraseră totul pierdut atunci cînd, după bătălia de la Tolenus, consulul împreună cu numeroşii cetăţeni distinşi care căzuseră cu el fuseseră aduşi în capitală de pe apropiatul cîmp de bătălie pentru a fi înmormîntaţi, atunci cînd magistraţii depuseseră, în semn de doliu public, purpura şi însemnele onorifice, cînd guvernul adresase locuitorilor capitalei îndemnul de a se înarma în masă. Ce-i drept, exasperarea profundă se mai estompase după victoriile dobîndite de Caesar la Acerrae şi de Strabo în Picenum; la Roma, la vestea celei dintîi dintre aceste victorii se schimbase din nou haina militară cu cea civilă, la vestea celei de-a doua se renunţase la semnele doliului public; dar, cu toate acestea, nu era de tăgăduit că romanii fuseseră inferiori în această confruntare armată şi că, înainte de toate, spiritul care odinioară îi purtase pe romani la victorie, în ciuda tuturor crizelor războiului cu Hannibal, părăsise atît senatul, cît şi corpul cetăţenilor. Într-adevăr, ei începuseră războiul cu aceeaşi aroganţă ca mai înainte, dar nu ştiuseră să-l încheie ca atunci; obstinaţia rigidă, perseverenţa tenace făcuseră loc unei purtări laşe. După primul an de război, atît politica externă, cît şi cea internă se schimbaseră deja radical şi compromisul nu mai era respins. Fără îndoială, se făcu astfel lucrul cel mai înţelept cu putinţă, şi aceasta nu pentru că, forţat de presiunea nemijlocită a armelor, guvernul n-ar fi putut acţiona altfel decît consimţind la nişte condiţii dezavantajoase, ci pentru că obiectul disputei, perpetuarea veşnică a întîietăţii politice a romanilor în faţa celorlalţi italici, era mai degrabă dăunător decît folositor comunităţii. În viaţa publică se întîmplă deseori ca o greşeală s-o compenseze pe cealaltă; în cazul acesta, laşitatea compensă într-o oarecare măsură răul produs de îndărătnicie. Anul 664 (**90**) debutase cu respingerea cea mai categorică a compromisului oferit de către insurgenţi şi cu declanşarea unui război de procese, în care capitaliştii, apărătorii cei mai pasionaţi ai egoismului patriotic, se răzbunaseră pe toţi cei bănuiţi de a fi partizani ai moderaţiei şi ai concesiilor oportune. Dimpotrivă, tribunul Marcus Plautus Silvanus, care-şi începuse magistratura pe 10 decembrie în acelaşi an, impuse o lege care sustrăgea comisia de înaltă trădare puterii juraţilor capitalişti şi o

încredinţa altor juraţi, aleşi liber dintre tribuni, indiferent de clasă; urmarea acestei legi a fost transformarea comisiei dintr-un flagel al moderaţilor într-un flagel al extremiştilor, ea trimiţîndu-l, de exemplu, în exil pe propriul ei autor, Quintus Varius, acuzat public de fărădelegile cele mai abominabile ale democraţiei: otrăvirea lui Quintus Metellus şi asasinarea lui Drusus. Mai importantă decît această candidă palinodie politică era schimbarea atitudinii politice faţă de italici. Se scurseseră exact 300 de ani de cînd Roma trebuise să accepte o pace dictată; acum era din nou înfrîntă şi, întrucît rîvnea pacea, dobîndirea acesteia nu era posibilă decît cu acceptarea, cel puţin parţială, a condiţiilor adversarilor. În ceea ce priveşte comunităţile care ridicaseră deja armele pentru supunerea şi distrugerea Romei, conflictul devenise prea necruţător pentru ca Roma să mai fi acceptat concesiile cerute; şi chiar dacă ar fi făcut-o, este probabil că partea adversă le-ar fi respins acum. Însă dacă cererile iniţiale erau acordate, cu anumite restricţii, comunităţilor care rămăseseră fidele, se salva aparenţa unei concesii voite şi se împiedica consolidarea, altfel de neînlăturat, a confederaţiei, creîndu-se astfel calea spre înfrîngerea ei. Aşadar, porţile cetăţeniei romane, rămase atît de mult timp închise tuturor intervenţiilor, se deschiseră deodată atunci cînd săbiile bătură la ele; dar nici măcar acum în întregime, ci într-un mod jignitor şi cu rezerve chiar şi pentru cei favorizaţi. O lege impusă de către consulul Lucius Caesar acordă dreptul de cetăţenie romană tuturor comunităţilor aliate din Italia care nu se deziseseră încă în mod public de Roma; o a doua, a tribunilor poporului Marcus Plautius Silvanus şi Gaius Papirius Carbo, acorda fiecărui bărbat încetăţenit şi domiciliat în Italia un răgaz de două luni, în cursul căruia el putea să dobîndească dreptul la cetăţenie romană dacă se prezenta în faţa unui magistrat roman. Însă aceşti noi cetăţeni, asemenea liberţilor, urmau să aibă un drept de vot limitat; aşa cum liberţii se puteau înscrie numai în patru dintre cele 35 de triburi, ei se puteau înscrie numai în opt; nu se poate stabili cu certitudine dacă această restricţie era personală sau, cum este foarte probabil, ereditară. Această măsură se referea mai întîi la Italia propriu-zisă, care nu se întindea pe atunci spre nord mai

departe de Ancona şi de Florenţa. În Galia Cisalpină, potrivit legii un ţinut străin, dar care, prin administraţie şi prin colonizare, devenise de mult o parte a Italiei, toate coloniile latine au fost tratate asemenea comunităţilor italice. Dintre celelalte localităţi pînă atunci aliate, cele cispadane, puţin numeroase, obţinură dreptul de cetăţenie; însă ţinutul dintre Pad şi Alpi a fost tratat, în urma unei legi impuse de către consulul Strabo în anul 665 (**89**), altfel. El a fost organizat conform constituţiei civice italice, astfel încît comunităţile care nu se pretară acesteia, îndeosebi aşezările din văile Alpilor, au fost ataşate unor oraşe ca sate dependente şi tributare. Aceste oraşe noi nu primiră însă dreptul de cetăţenie romană, ci, prin ficţiunea juridică în virtutea căreia ar fi colonii latine, erau înzestrate numai cu acele drepturi care reveniseră pînă atunci oraşelor latine cu privilegii inferioare. Italia se termina aşadar, pe atunci, la Pad, iar ţinutul transpadan era tratat ca o dependinţă exterioară; aceasta neîndoielnic din cauză că regiunea dintre Pad şi Apenini era de mult organizată conform modelului italic, pe cînd în cea din nord, unde, în afară de Eporedia şi Aquileia, nu existau colonii de cetăţeni sau de latini : triburile autohtone nu fuseseră alungate, cum se întîmplase în sud, şi persistau încă în mare parte obiceiurile celtice şi constituţia cantonală celtică. Oricît de considerabile ar fi fost, comparîndu-le cu exclusivismul rigid pa care corpul de cetăţeni romani îl păstrase timp de peste 150 de ani, aceste concesii erau departe de a include o capitulare în faţa veritabililor insurgenţi; menirea lor era, pe de o parte, menţinerea comunităţilor oscilante care ameninţau să treacă de partea adversă, iar pe de altă parte, de a determina cît mai mulţi dezertori să părăsească rîndurile inamice. În ce măsură au fost aplicate aceste legi, mai ales cea mai importantă dintre ele, cea a lui Caesar, nu se poate constata cu precizie, întrucît nu putem stabili proporţia insurecţiei în momentul decretării legii decît în linii generale. Rezultatul principal a fost, în orice caz, intrarea în corpul de cetăţeni romani a comunităţilor pînă atunci latine, atît a rămăşiţelor vechii confederaţii latine, precum Tibur şi Praeneste, cît şi, îndeosebi, a coloniilor latine, cu excepţia celor care trecuseră de partea insurgenţilor. De asemenea, legea a fost aplicată unor oraşe

aliate situate între Pad şi Apenini, ca, de exemplu, Ravenna, unui număr de oraşe etrusce şi oraşelor aliate din Italia de Sud, ca Nuceria şi Neapolis. Este lesne de înţeles că unele dintre comunităţi, pînă acum privilegiate în mod deosebit, au oscilat în acceptarea dreptului de cetăţenie; Neapolis, de exemplu, ezita să renunţe la tratatul de pînă acum cu Roma, care garanta cetăţenilor scutirea de serviciul militar pe uscat şi constituţia lor greacă, poate şi folosirea pămînturilor domeniale, în favoarea privilegiilor foarte restrînse ale noii cetăţenii. În virtutea unor convenţii încheiate din cauza acestor scrupule, este probabil ca acest oraş, la fel ca şi Region sau, poate, şi alte comunităţi greceşti din Italia, să-şi fi păstrat fără alterări constituţia sa comunală consacrată şi limba greacă ca limbă oficială, chiar şi după intrarea lor în comunitatea de cetăţeni romani. Oricum, în urma acestor legi, corpul de cetăţeni romani a fost extins într-un mod extraordinar, prin contopirea numeroaselor comunităţi urbane importante risipite între strîmtoarea siciliană şi Valea Padului; mai mult, prin acordarea privilegiilor aliaţilor celor mai favorizaţi, ţinutul situat între Pad şi Alpi a fost asociat într-un fel cu posibilitatea de a pretinde legal dreptul de cetăţenie deplină.

Bazaţi pe aceste concesii acordate comunităţilor oscilante, romanii reluară lupta împotriva districtelor răzvrătite cu o energie înnoită. Din instituţiile politice existente ei renunţaseră la atîta cît păruse necesar pentru împiedicarea extinderii conflagraţiei; cel puţin insurecţia nu mai făcu progrese de acum încolo. În Etruria şi, îndeosebi, în Umbria, unde se afla abia în faşă, ea a fost curînd reprimată mai degrabă datorită Legii Iulia decît graţie succesului armelor romane. În fostele colonii latine şi în ţinutul dens populat al Padului se deschideau bogate şi acum sigure mijloace de subzistenţă; cu acestea şi cu cele ale cetăţenilor înşişi se putea trece la reprimarea insurecţiei izolate. Cei doi comandanţi supremi de pînă acum s-au întors la Roma: Caesar, în calitate de cenzor ales, Marius, deoarece modalitatea sa de conducere a războiului fusese criticată ca nesigură şi lentă, el fiind atunci în vîrstă de 66 de ani şi considerat senil. Această acuzaţie era foarte probabil neîntemeiată; Marius îşi dovedi cel puţin vigoarea trupească, apărînd zilnic la Roma pe cîmpul

de exerciţii; ca general suprem, el pare să-şi fi arătat cunoscuta-i destoinice, însă nu obţinuse succese strălucitoare, singurele cu care ar fi putut să se reabiliteze în faţa opiniei publice în urma eşecului său politic. Astfel, celebrul campion, spre regretul lui amar, a fost trecut în rezervă şi din punct de vedere militar. Locul lui Marius în armata marsică a fost ocupat de către consulul din acel an, Lucius Porcius Cato, care se distinsese în luptele din Etruria, iar cel al lui Caesar în armata campaniană, de către locotenentul Lucius Sulla, căruia i se datoraseră cîteva victorii substanţiale în cursul campaniei precedente; Gnaeus Strabo, acum consul, păstră comanda, în care dovedise atîta măiestrie, din Picenum. Astfel, în anul 665 (**89**), începu a doua campanie declanşată de către insurgenţi încă din cursul iernii printr-o tentativă temerară, care aminteşte de extraordinarul marş din războaiele samnite; ei au trimis o diviziune de 15.000 de soldaţi a armatei marsice în Etruria pentru a sprijini insurecţia care mocnea în Italia de Nord. Însă Strabo, al cărui district trebuia să-l străbată, o interceptă şi o învinse complet; puţini au fost cei care ajunseră în patria îndepărtată. Atunci cînd anotimpul a permis armatelor romane să treacă la ofensivă, Cato pătrunse pe teritoriul mars şi înaintă, în urma unor bătălii norocoase, însă căzu în zona Lacului Fucin în cursul unui atac împotriva taberei inamice; după aceasta comanda supremă a operaţiilor din Italia Centrală trecu în exclusivitate în seama lui Strabo. El continuă, pe de o parte, asediul oraşului Asculum, pe de alta, supunerea ţinuturilor marse, sabelice şi apulice. Iudacilius apăru în faţa Asculumului cu contingentul din Picenum pentru despresurarea oraşului său natal strîmtorat şi atacă armata asediatoare, în timp ce garnizoana se arunca împotriva liniilor inamice. Se spune că în această zi ar fi luptat 75.000 de romani împotriva a 60.000 de italici. Victoria a revenit romanilor; Iudacilius reuşi totuşi să pătrundă cu o parte a armatei de despresurare în oraş. Asediul a continuat, fiind prelungit din cauza fortificaţiilor puternice ale oraşului şi apărării disperate a locuitorilor săi, care, cu conştiinţa teribilei declaraţii de război, se luptară din interiorul zidurilor lor. Cînd, în sfîrşit, după o apărare vitează de cîteva luni, Iudacilius văzu apropiindu-se capitularea, dădu ordin ca şefii facţiunii favorabile

romanilor să fie uciși sub tortură și apoi se sinucise el însuși. Astfel se deschiseră porțile și execuțiile romane le înlocuiră pe cele italice; toți ofițerii și toți cetățenii de vază au fost executați, ceilalți au fost aduși la sapă de lemn, toate bunurile mobile și imobile fiind confiscate în interesul statului. În timpul asediului și după căderea Asculumului, numeroase corpuri de oaste romane străbătuseră ținuturile vecine răsculate și le constrînseră, pe rînd, să se supună. Marucinii cedară după ce Servius Sulpicius îi înfrînse categoric la Teate (Chieti). Pretorul Gaius Cosconius pătrunse în Apulia, cuceri Salapia și Cannae și asedie Canusium. Un corp de armată samnit, care venise sub comanda lui Marius Egnatius în sprijinul ținutului nerăzboinic și îi respinsese într-adevăr pe romani, a fost înfrînt de generalul roman la traversarea rîului Aufidus; Egnatius căzu în luptă, iar restul armatei trebui să se refugieze în interiorul zidurilor de la Canusium. Romanii înaintară din nou pînă la Venusia și Rubi și deveniră stăpînii întregii Apulii. În jurul Lacului Fucin și în munții Majella, sediile principale ale insurecției, romanii își restabiliră dominația; marsii se predară locotenenților lui Strabo, Quintus Metellus Pius și Gaius Cinna, iar vestinii și pelignii, în anul următor (666, **88**), lui Strabo însuși; capitala insurgenților, *Italia*, deveni din nou modestul ținut pelign Corfinium; rămășițele senatului italic se refugiară pe teritoriul samnit. Armata romană din sud, aflată acum sub comanda lui Lucius Sulla, trecuse în același timp la ofensivă și pătrunsese pînă în Campania meridională, ocupată de către inamic. Cetatea Stabiae a fost cucerită și distrusă de Sulla însuși (30 aprilie 665, **89**), Herculanum, de către Titus Didius, care însă căzu, se pare, în cursul acestui asalt (11 iunie). Pompeii rezistă mai mult timp. Generalul samnit Lucius Cluentius sosi în ajutorul orașului, însă el a fost respins de către Sulla și, cînd își reluă tentativa, întărit cu hoarde celtice, a fost înfrînt atît de grav, mai ales din cauza nestatorniciei acestor aliați, încît pierdu tabăra, iar el împreună cu majoritatea alor săi au fos măcelăriți în cursul fugii către Nola. Armata romană recunoscătoare oferi generalului ei *corona graminea* – însemn modest care, conform obiceiului taberei, era decernat acelui soldat care salvase prin abilitatea lui un detașament al camarazilor

săi. Fără a mai pierde timp cu asediul Nolei şi al celorlalte oraşe din Campania ocupate încă de către samniţi, Sulla pătrunse imediat în interiorul ţinutului, unde se găsea cartierul general al insurecţiei. Cucerirea rapidă şi pedepsirea groaznică a cetăţii Aeclanum răspîndi panica în întregul ţinut al hirpinilor; aceştia se supuseră fără a aştepta contingentul lucanian care se pusese în mişcare pentru a-i ajuta, iar Sulla putu să pătrundă nestingherit pînă în ţinutul confederaţiei samnite. Trecătoarea în care miliţiile samnite, sub comanda lui Mutilus, îl aşteptau, a fost ocolită, armata samnită fiind apoi atacată din spate şi înfrîntă; tabăra a fost cucerită, generalul rănit se salvă la Aesernia. Sulla înaintă pînă în faţa capitalei teritoriului samnit, Bovianum, şi o obligă să capituleze în urma unei a doua victorii cîştigate sub zidurile ei. Numai anotimpul înaintat puse capăt acestei campanii.

Situaţia se schimbase total. Pe cît de măreaţă şi victorioasă începuse campania insurgenţilor din anul 665 (**89**), pe atît de distrusă, înfrîntă pe toate fronturile şi lipsită de orice speranţă se termină. Întreaga Italie de Nord era pe deplin pacificată. În Italia Centrală, ambele ţărmuri se găseau în întregime sub stăpînirea romană, Abruzzii aproape în întregime, Apulia, cu excepţia Venusiei, Campania, cu excepţia Nolei, iar prin ocuparea ţinutului hirpin fuseseră întrerupte comunicaţiile dintre meleagurile samnite şi lucano-brutiene, singurele regiuni care mai opuneau o rezistenţă deschisă. Ţinutul răsculat se asemăna cu scena unei imense conflagraţii potolite; pretutindeni privirea întîlnea cenuşă, ruine şi incendii pe jumătate stinse ; ici-colo flacăra mai răbufnea printre ruine, însă focul era localizat din toate părţile şi de nicăieri nu mai ameninţa vreun pericol. Este regretabil că nu putem discerne în sumarele date transmise de tradiţie cauzele acestei schimbări subite. Neîndoielnic, conducerea abilă a lui Strabo şi, mai ales, a lui Sulla şi îndeosebi concentrarea mai energică a forţelor armate romane, dar şi ofensiva mai rapidă au contribuit substanţial la acest deznodămînt, însă eforturilor militare trebuie să li se fi alăturat cauze politice pentru a se ajunge la căderea atît de rapidă a puterii insurgenţilor; legea lui Silvanus şi a lui Carbo trebuie să-şi fi îndeplinit menirea de

a genera trădare şi infidelitate faţă de cauza comună în rîndurile inamicilor şi, ca de atîtea alte ori, neşansa trebuie să fi jucat rolul de măr al discordiei în sînul comunităţilor răsculate şi unite numai provizoriu. Constatăm numai, fapt ce indică disoluţia din interior a „Italiei" petrecută în convulsiile cele mai violente, că samniţii, conduşi poate de marsul Quintus Silo, la început sufletul insurecţiei, dar care fugise apoi, în urma capitulării marsilor, la poporul vecin, adoptară acum o organizare limitată doar la ţinutul lor şi, după ce „Italia" fusese învinsă, continuară lupta ca „safini" sau samniţi. Puternica Aesernia, care fusese fortăreaţa asupritorilor, deveni ultimul refugiu al libertăţii samnite; aici s-a adunat o armată, se spune, de 30.000 de pedestraşi şi de 1.000 de călăreţi, întărită prin eliberarea şi înrolarea a 20.000 de sclavi; în fruntea ei erau cinci generali, printre care în primul rînd Silo, care-l avea alături pe Mutilus. Cu mirare se văzu cum, după 200 de ani, războaiele samnite reîncepeau şi cum acest dîrz popor de ţărani, exact ca în secolul al V-lea, cînd confederaţia italică eşuase, făcea o nouă tentativă de a impune Romei independenţa sa. Această hotărîre a celei mai curajoase disperări nu modifică însă situaţia de fapt; războiul din munţii Samniumului şi Lucaniei mai putea să-şi ceară victimele cîtva timp, dar insurecţia era deja aproape înăbuşită. Între timp, intervenise o nouă complicaţie, întrucît evenimentele din Asia impuseseră necesitatea de a declara război regelui Mithridates al Pontului şi de a desemna pentru anul următor (666, **88**) un consul şi o armată consulară pentru Asia Mică. Dacă acest război ar fi izbucnit cu un an în urmă, răzvrătirea simultană a unei jumătăţi a Italiei şi a celei mai importante provincii ar fi împins statul roman într-un pericol imens. Acum, după ce uimitorul noroc al Romei se manifestase din nou prin prăbuşirea rapidă a insurecţiei italice, acest război asiatic, cu toate că se suprapunea cu cel italic aflat în declin, nu era de fapt de natură alarmantă, cu atît mai mult cu cît Mithridates, în aroganţa sa, respinsese cererea italicilor de a-i ajuta în mod nemijlocit; cu toate acestea, el era cît se poate de incomod. Trecuseră timpurile în care Roma putea face faţă fără ezitare unui război italic şi unuia dincolo de mare; după doi ani de război,

tezaurul public era epuizat, formarea unei a doua armate, pe lîngă cea aflată pe cîmpul de bătălie, era aproape o imposibilitate. Romanii se folosiră de resursele existente. Vînzarea terenurilor de lîngă şi de pe citadelă, terenuri rămase neocupate din timpuri străvechi (I, p. 89), celor dornici să construiască aici a furnizat mijloacele financiare necesare, aducînd 9.000 de pfunzi în aur (2,5 milioane de taleri). Nu a fost formată o armată nouă; cea comandată de Sulla în Campania a fost destinată să se îmbarce pentru Asia din momentul în care starea lucrurilor din sudul Italiei i-ar fi permis plecarea – ceea ce trebuia să se întîmple în curînd, avînd în vedere progresele armatei din nord, care opera sub comanda lui Strabo. Astfel, a treia campanie (666, **88**) începu sub auspiciile cele mai favorabile Romei. Strabo anihilă ultima rezistenţă din Abruzzi. În Apulia, succesorul lui Cosconius, Quintus Metellus Pius, fiul învingătorului Numidiei, cu nimic mai prejos decît tatăl său atît în ce priveşte concepţia conservatoare, cît şi talentul militar, puse capăt rezistenţei prin cucerirea Venusiei, din care au fost luaţi prizonieri 3.000 de bărbaţi înarmaţi. În Samnium, Silo reuşi, ce-i drept, să recucerească Bovianum, însă în bătălia cu generalul roman Mamercus Aemilius învingători au fost romanii şi, ceea ce era mai important decît victoria în sine, Silo se găsea printre cei 6.000 de morţi pe care samniţii îi lăsară pe cîmpul de bătălie. În Campania, localităţile mai mici ocupate încă de samniţi au fost cucerite de către Sulla, iar Nola încercuită. Generalul Aulus Gabinius a pătruns şi în Lucania, dobîndind cîteva succese semnificative; dar el căzu în cursul unui atac împotriva taberei inamice, iar conducătorul insurgenţilor, Lamponius, împreună cu ai săi, domină din nou fără opoziţie în vastul şi pustiul ţinut lucano-brutian. El întreprinse chiar şi o tentativă de a lua în stăpînire Regionul, încercare zădărnicită de către guvernatorul sicilian Gaius Norbanus. În ciuda unor accidente izolate, romanii se apropiau necontenit de ţelul lor: căderea Nolei. Supunerea Samniumului şi posibilitatea de a crea disponibilităţi pentru forţele armate considerabile destinate Asiei păreau a fi foarte apropiate, cînd o întorsătură a evenimentelor din capitală reaprinse insurecţia aproape înăbuşită.

Roma se găsea într-o frămîntare cumplită. Atacul lui Drusus

împotriva tribunalelor ecvestre şi prăbuşirea lui subită provocată de partidul cavalerilor, urmată de războiul de persecuţii dirijat de către Varius semănaseră cea mai îndîrjită vrajbă între aristocraţie şi burghezie, dar şi între moderaţi şi extremişti. Evenimentele confirmaseră pe deplin justeţea atitudinii partidului adept al concesiilor; Roma fusese aproape silită să acorde ceea ce el propusese să fie dăruit de bunăvoie; însă felul în care se dăduse curs acestei concesii vădea, ca şi refuzul anterior, o invidie obstinată şi neprevăzătoare. În loc să se acorde acelaşi drept tuturor comunităţilor italice, inferioritatea fusese doar altfel formulată. Un mare număr de comunităţi italice fuseseră primite în corpul de cetăţeni romani, dar acestei concesii îi fusese imprimat un stigmat injurios, cetăţenii noi fiind situaţi, faţă de cei vechi, într-o poziţie analoagă celei a liberţilor faţă de oamenii născuţi liberi. Prin această concesie, comunităţile dintre Pad şi Alpi fuseseră mai mult iritate decît mulţumite. În sfîrşit, o parte însemnată, şi nu cea mai nesemnificativă, a italicilor, toate comunităţile răzvrătite şi supuse din nou, nu numai că fuseseră private de dreptul de cetăţenie, ci chiar unele dintre tratatele lor, devenite nule în urma insurecţiei, nici nu mai fuseseră legiferate, ele fiind, în cazul cel mai fericit, reînnoite ca o favoare, putînd fi revocate oricînd. Nedreptăţirea în privinţa votului a jignit cu atît mai profund cu cît ea era, sub aspect politic, absurdă, avînd în vedere componenţa de atunci a comiţiilor, şi cu cît grija ipocrită a guvernului pentru puritatea nepătată a corpului electiv apărea ca ridicolă oricărei persoane lipsite de prejudecăţi. Toate aceste restricţii erau însă periculoase, în sensul că permiteau oricărui demagog să utilizeze în scopuri personale atît cererile mai mult sau mai puţin îndreptăţite ale noilor cetăţeni, cît şi pe cele ale italicilor excluşi de la dreptul de cetăţenie. Aşadar, dacă aristocraţia mai clarvăzătoare considera aceste înjumătăţite şi invidioase concesii tot atît de insuficiente ca şi cetăţenii noi şi cei excluşi, ea resimţea în acelaşi timp vidul creat de comisia de înaltă trădare a lui Varius, care trimisese în exil numeroşii bărbaţi capabili din rîndurile ei şi care puteau fi rechemaţi cu atît mai greu cu cît nu fuseseră condamnaţi de tribunale ale poporului, ci de tribunalele juraţilor; însă dacă ea n-ar fi

avut obiecţii în legătură cu anularea unui decret al poporului, chiar şi de natură judiciară, printr-un alt decret al poporului, casarea unui verdict al juraţilor de către popor i se părea facţiunii mai rezonabile a aristocraţiei un precedent foarte periculos. În felul acesta, nici extremiştii şi nici moderaţii nu erau mulţumiţi de deznodământul crizei italice. O indignare şi mai amară se cuibări însă în inima bătrînului care plecase cu speranţe reînnoite în războiul italic şi care-l încheiase cu regrete, cu conştiinţa de a fi adus noi servicii, în schimbul cărora a primit numai jigniri dintre cele mai grave, cu sentimentul dureros de a nu mai fi temut, ci desconsiderat de duşmani, dînd astfel naştere acelei dorinţe de răzbunare care se hrăneşte cu propriul său venin. Despre el se pot afirma aceleaşi lucruri ca şi despre noii cetăţeni sau despre cei excluşi; oricît de incapabil şi de neajutorat se dovedise în mîna unui demagog, numele său, devenit popular, era încă o armă năprasnică. Acestor elemente de convulsie politică li se adăuga decăderea rapidă a vechiului spirit militar şi a disciplinei militare. Germenii pe care înrolarea proletarilor în armată îi purta cu sine se dezvoltară cu o rapiditate uluitoare în cursul demoralizantului război cu insurgenţii, care sili orice bărbat capabil să poarte armele să intre în armată şi care, înainte de toate, aducea pasiunile politice atît în cartierul general, cît şi în cortul soldatului. În cursul asediului oraşului Pompeii, comandantul corpului de asediu al lui Sulla, fostul consul Aulus Postumius Albinus, a fost ucis cu bîte şi cu pietre de soldaţii săi, care se crezură predaţi inamicului de către generalul lor; iar comandantul suprem, Sulla, se mulţumi să ceară trupelor să şteargă amintirea acestui eveniment printr-o comportare curajoasă în faţa inamicului. Autorii acestei fapte erau soldaţii flotei, dintotdeauna partea cea mai puţin respectabilă a armatei; în curînd, exemplul a fost urmat de o divizie de legionari, recrutaţi în special din rîndul plebei urbane. Instigaţi de către Gaius Titius, un erou al forului, ei îl atacară pe consulul Cato. Acesta a scăpat de moarte numai printr-o întîmplare; ce-i drept, Titius a fost arestat, însă a rămas nepedepsit. Cînd Cato muri, în curînd, în timpul unei încăierări, propriii ofiţeri, îndeosebi Gaius Marius cel Tînăr, au fost acuzaţi de asasinarea lui; nu se poate

stabili dacă această acuză era justificată. Crizei politice şi militare incipiente trebuie să i se adauge cea economică, poate şi mai teribilă, care se declanşase, pentru capitaliştii romani, ca urmare a războiului aliaţilor şi a tulburărilor asiatice. Debitorii, incapabili să plătească cel puţin dobînzile, dar presaţi fără milă de către creditorii lor, ceruseră, pe de o parte, pretorului urban Asellio autoritatea judiciară propriu-zisă, un răgaz pentru a-şi putea vinde proprietăţile; pe de altă parte, cercetaseră vechile legi, căzute în desuetudine, cu privire la dobînzi (I, p. 216) şi, în conformitate cu vechile prevederi, ei reclamaseră din partea creditorilor lor de patru ori suma dobînzilor plătite contrar legii. Asellio consimţi să facă abstracţie de legea existentă, aplicînd-o pe cea veche *ad litteram*, şi să sancţioneze conform obiceiului cererile, revendicînd dobînzile; ca urmare, creditorii lezaţi se adunară în for sub conducerea tribunului poporului Lucius Cassius, îl atacară şi-l omorîră pe pretor în faţa templului Concordiei tocmai cînd, în veşminte sacerdotale, el oferea un sacrificiu – o crimă în urma căreia nici măcar nu se făcură cercetări (665, **89**). Pe de altă parte, în rîndurile debitorilor circula zvonul că pentru ajutorarea mulţimii suferinde nu exista alt remediu decît reînnoirea „cărţilor de socoteli”, altfel spus, anularea legală a tuturor cererilor creditorilor. Se instaură din nou situaţia din timpul luptelor dintre stări; din nou capitaliştii, uniţi cu aristocraţia obstinată, atacară şi urmăriră masa oprimată şi partidul de centru care îndemna la o moderare a dreptului rigid; din nou romanii se aflară în faţa acelui abis în care debitorul exasperat îl antrenează şi pe creditor. Însă de atunci, ordinea civică şi morală simplă a unui mare oraş agrar fusese înlocuită cu antagonismul social specific unei capitale a mai multor naţiuni şi cu acea demoralizare în care prinţul se întîlneşte cu cerşetorul; acum, toate problemele se puneau pe o scară mai largă, mai abruptă şi mai înfiorătoare. Războiul aliaţilor a provocat coliziunea tuturor elementelor politice şi sociale care se confruntau în rîndul cetăţenilor, punîndu-se bazele unei noi revoluţii. Ea izbucni accidental.

Tribunul poporului Publius Sulpicius Rufus a fost acela care, în anul 666 (**88**), propuse cetăţenilor ca fiecare senator cu datorii mai

mari de 2.000 de denari (600 de taleri) să-şi piardă locul în senat; să se permită cetăţenilor condamnaţi de tribunalele de juraţi dependente de senat să se întoarcă în patrie; noii cetăţeni să fie distribuiţi în toate triburile, iar liberţii să se bucure, de asemenea, de dreptul de vot în toate districtele. Erau propuneri care, rostite de către acest bărbat, erau cel puţin surprinzătoare. Publius Sulpicius Rufus (născut în anul 630, **124**) îşi datora importanţa politică nu atît obîrşiei aristocratice, relaţiilor importante şi bogăţiei moştenite, cît mai ales remarcabilului său talent oratoric, în care nu-l egala nici unul dintre contemporani. Vocea sa puternică, gesticulaţia animată, uneori teatrală, abundenţa luxuriantă a cuvîntărilor sale îi captau pe auditori chiar dacă nu îi puteau convinge. Ca om de partid, el s-a aflat de la început de partea senatului, iar prima sa acţiune publică (659, **95**) fusese acuzarea lui Norbanus, urît de moarte de către partidul de guvernămînt (p. 143). În rîndul conservatorilor, el se ataşase facţiunii lui Crassus şi a lui Drusus. Nu ştim ce l-a determinat să candideze pentru tribunatul poporului din anul 666 (**88**) şi să renunţe, din această cauză, la nobleţea sa patriciană; însă urmărit ca revoluţionar, asemenea întregului partid de centru, de către conservatori, el nu pare să fi devenit prin aceasta un revoluţionar şi nicidecum să fi vizat o răsturnare a constituţiei, în sensul în care o încercase Gaius Gracchus. Mai degrabă e de presupus că, fiind unicul bărbat însemnat al partidului lui Crassus şi al lui Drusus care a scăpat nevătămat din furtuna proceselor lui Varius, s-a simţit chemat să desăvîrşească opera lui Drusus şi să înlăture în sfîrşit inferioritatea noilor cetăţeni, scop în care avea nevoie de tribunat. Mai multe acţiuni care datează din timpul tribunatului său dovedesc tocmai contrariul unor intenţii demagogice; astfel, prin intervenţia sa, îl împiedică pe un coleg să caseze printr-un decret al poporului sentinţele juraţilor pronunţate pe baza legii lui Varius; iar cînd fostul edil Gaius Caesar candidă, în contradicţie cu constituţia, pentru consulatul din anul 667 (**87**), trecînd peste pretură cu intenţia, după cum se spune, de a obţine mai tîrziu conducerea războiului asiatic, Sulpicius i se opuse mai hotărît şi mai bătăios ca oricare altul. În strictă conformitate cu ideile lui Drusus, el cerea de la sine, ca şi de

la ceilalţi, înainte de toate respectarea constituţiei. Însă, ca şi Drusus, el nu putea să împace lucrurile incompatibile şi să realizeze legal modificarea constituţională, foarte înţeleaptă în sine, dar care nu putea fi impusă pe calea înţelegerii majorităţii copleşitoare a vechilor cetăţeni. Ruptura cu puternica familie a Iuliilor, din sînul căreia îndeosebi Lucius Caesar, fratele lui Gaius, era foarte influent în senat, şi cu facţiunea aristocratică legată de aceasta contribui, fără îndoială, la antrenarea acestui bărbat irascibil, datorită îndîrjirii personale, pe o cale ce depăşea intenţiile sale iniţiale. Dar propunerile pe care le-a prezentat erau de asemenea natură, încît nu negau cu nimic personalitatea şi atitudinea de partid cunoscute ale autorului lor. Stabilirea egalităţii între noii şi vechii cetăţeni nu era nimic altceva decît reluarea parţială a propunerilor concepute de către Drusus în favoarea italicilor şi, ca şi acestea, era numai împlinirea unor cerinţe ale unei politici sănătoase. Rechemarea celor condamnaţi de către juraţii lui Varius sacrifica, ce-i drept, principiul inviolabilităţii sentinţei juraţilor, pentru care Sulpicius însuşi luptase de curînd, însă ea venea în primul rînd în sprijinul prietenilor de partid, al conservatorilor moderaţi; putem lesne înţelege că un asemenea bărbat impetuos a combătut o asemenea măsură în modul cel mai decis la prima sa intervenţie, pentru ca, apoi, îndîrjit din cauza rezistenţei întîlnite, s-o propună el însuşi. Măsura împotriva insolvabilităţii senatorilor fusese determinată, fără îndoială, de dezvăluirea situaţiei financiare profund zdruncinate, în ciuda strălucirii exterioare, a familiilor guvernante, după ultima criză financiară. Era într-adevăr dureros, dar în adevăratul interes al aristocraţiei ca, drept urmare a efectului inevitabil al propunerii lui Sulpicius, toţi cei incapabili să-şi achite imediat datoriile să părăsească senatul şi ca sistemul de coterie, care-şi găsea principalul sprijin în insolvabilitatea multor senatori şi în dependenţa, determinată de aceasta, faţă de colegii bogaţi, să fie lovit prin îndepărtarea părţii notoriu venale a senatului. Însă prin aceasta nu vrem să negăm că o asemenea purificare a senatului, tot atît de injurioasă prin brutalitatea, cît şi prin răsunetul ei, n-ar fi fost propusă niciodată fără neînţelegerile sale personale cu căpeteniile

coteriei dominante. În sfîrşit, dispoziţia în favoarea liberţilor avea, neîndoielnic, scopul imediat de a face din autorul ei stăpînul străzii; considerată în sine, ea nu era nici nemotivată şi nici incompatibilă cu constituţia aristocratică. De cînd liberţii erau chemaţi în serviciul militar, revendicarea dreptului de vot era justificată, avînd în vedere că dreptul de vot şi obligaţia serviciului militar merseseră dintotdeauna mînă în mînă. Mai mult, dată fiind nulitatea comiţiilor, din punct de vedere politic conta foarte puţin dacă se mai revărsa încă o cloacă în această mlaştină. Prin acceptarea nelimitată a liberţilor, care în majoritatea lor erau dependenţi personal şi economic de familiile guvernante şi, utilizaţi cu pricepere, puteau furniza guvernului tocmai instrumentul de dominare mai eficientă decît înainte a alegerilor, dificultatea de a guverna cu comiţiile era mai degrabă diminuată decît amplificată pentru oligarhie. Această măsură, ca orice altă favoare politică acordată proletariatului, contravenea însă tendinţelor aristocratice reformiste; însă pentru Rufus ea nu era probabil nimic altceva decît ceea ce fusese legea grîului pentru Drusus: un mijloc de a atrage proletariatul de partea sa şi de a sfărîma cu ajutorul lui opoziţia faţă de reformele cu adevărat utile comunităţii. Era uşor de prevăzut că acest lucru nu va fi neglijat, că, în obstinaţia lor, şi aristocraţia, şi burghezia vor acţiona acum, după înfrîngerea insurecţiei, cu aceeaşi invidie stupidă ca şi înaintea izbucnirii ei, că majoritatea partidelor considerau în secret şi chiar afirmau public că toate înlesnirile acordate în timpul acestei mari primejdii erau concesii neavenite şi că se vor opune cu cea mai mare hotărîre oricărei extinderi a lor. Exemplul lui Drusus arătase ce se putea întîmpla dacă conservatorii încercau impunerea unor reforme doar cu sprijinul majorităţii senatului; este deci uşor de înţeles de ce prietenul şi tovarăşul său întru credinţă a încercat să realizeze măsuri similare în opoziţie cu această majoritate şi în formele demagogiei. În consecinţă, Rufus nu se strădui să cîştige senatul de partea sa prin momeala tribunalelor de juraţi. Un sprijin mai eficient îl găsi în rîndul liberţilor şi mai ales într-o suită înarmată – după relatarea adversarilor săi, aceasta se alcătuia din 3.000 de oameni plătiţi şi dintr-un „contra-senat” compus din 600 de bărbaţi

tineri, selectaţi din clasa superioară – cu care apărea pe străzi şi în for. Propunerile sale întîlniră într-adevăr opoziţia cea mai dîrză din partea majorităţii senatului care, pentru a cîştiga timp, însărcina mai întîi pe consulii Lucius Cornelius Sulla şi Quintus Pompeius Rufus, amîndoi adversari declaraţi ai demagogiei, să organizeze serbări religioase extraordinare, în timpul cărora adunările populare erau suspendate. Sulpicius răspunse printr-un tumult violent, în cursul căruia, printre alte victime, îşi găsi moartea Quintus Pompeius, fiul unuia dintre consuli şi ginerele celuilalt, viaţa celor doi consuli înşişi fiind în mare pericol; se spune că Sulla s-a putut salva numai datorită lui Marius, care i-a deschis poarta casei sale. Ei trebuiră să cedeze; Sulla consimţi să anuleze serbările anunţate şi propunerile sulpiciene au fost votate fără dificultate. Însă prin aceasta soarta lor nu era în nici un fel asigurată. Chiar dacă aristocraţia capitalei trebuise să se declare învinsă, acum, pentru prima dată de la începutul revoluţiei, exista o a doua putere în Italia care nu putea fi trecută cu vederea: cele două puternice şi victorioase armate ale proconsulului Strabo şi ale consulului Sulla. Situaţia politică a lui Strabo putea fi îndoielnică, dar Sulla, deşi trebuise să se supună pentru moment violenţei deschise, nu numai că se înţelegea foarte bine cu majoritatea senatorială, ci, imediat după ce contramandase solemnităţile, plecase la armata sa în Campania. A-l teroriza pe consulul neînarmat cu ciomăgari sau a teroriza capitala lipsită de apărare cu săbiile legionarilor era, în esenţă, acelaşi lucru; Sulpicius presupuse că, acum cînd avea posibilitatea, adversarul va răspunde violenţei cu violenţă şi că se va întoarce în capitală în fruntea legiunilor sale pentru a-l distruge pe demagogul conservator împreună cu legile sale. Poate se înşela. Pe cît de nerăbdător să poarte războiul împotriva lui Mithridates, pe atît de puţin dornic era Sulla să revină la frămîntările politice din capitală; avînd în vedere indiferenţa şi inegalabila sa dezinvoltură politică, este foarte probabil că nu intenţiona în nici un fel să înfăptuiască lovitura de stat aşteptată de către Sulpicius şi că, dacă ar fi fost după el, s-ar fi îmbarcat fără întîrziere cu trupele către Asia, imediat după ce ar fi cucerit Nola, al cărei asediu îl preocupa încă. Oricum ar fi fost, Sulpicius concepuse,

pentru anticiparea loviturii intuite, planul de a-i lua lui Sulla comanda supremă şi s-a înţeles în scopul acesta cu Marius, al cărui nume era încă destul de popular pentru a i se putea transfera comanda supremă în războiul asiatic şi a cărui poziţie şi capacitate militară puteau deveni un sprijin în cazul unei rupturi cu Sulla. Poate că Sulpicius înţelegea pericolul instalării bătrînului, pe cît de incapabil, pe atît de dornic de răzbunare şi de mărire, în fruntea armatei campaniene şi, la fel, poate ilegitimitatea scandaloasă care consta în a-i acorda unui simplu particular o comandă supremă extraordinară printr-un decret al poporului; însă tocmai incapacitatea politică notorie a lui Marius oferea un fel de garanţie că nu va putea atenta la constituţie; de altfel, poziţia lui Sulpicius, dacă apreciase corect intenţiile lui Sulla, era atît de ameninţată, încît nu mai putea ţine seama de astfel de reflecţii. Se putea conta pe faptul că eroul vizat se va supune cu plăcere celui dornic să-l utilizeze drept condotier; sufletul său năzuia de mult timp la comanda supremă, acum chiar şi într-un război din Asia, şi, nu mai puţin poate, la încheierea, o dată pentru totdeauna, a socotelilor cu majoritatea senatorială. În consecinţă, la propunerea lui Sulpicius, Gaius Marius a fost învestit printr-un decret al poporului cu puteri extraordinare sau proconsulare şi a obţinut comanda supremă a armatei din Campania şi conducerea războiului împotriva lui Mithridates; doi tribuni ai poporului au fost trimişi în tabăra de la Nola pentru a prelua armata lui Sulla.

Acesta nu era însă omul care să se supună unei asemenea solii. Dacă era cineva destinat să deţină comanda supremă în războiul asiatic, acesta era Sulla. Cu cîţiva ani în urmă, el comandase cu cel mai mare succes pe acelaşi teatru de război; contribuise, ca nimeni altul, la suprimarea periculoasei insurecţii italice; fiind consul în anul în care izbucnise războiul asiatic, comanda îi fusese acordată conform obiceiului şi cu acordul deplin al colegului său care-i era prieten şi rudă. Era greu de presupus că o comandă supremă preluată în asemenea circumstanţe ar fi putut fi predată, în urma decretului cetăţenilor suverani ai Romei, unui vechi oponent militar şi politic, în ale cărui mîini armata ar fi putut fi folosită în cine ştie ce

scopuri violente şi extraordinare. Sulla nu era nici destul de blajin pentru a da de bunăvoie curs unui asemenea ordin şi nici destul de dependent pentru a fi obligat s-o facă. Armata sa era, în parte ca o urmare a modificărilor sistemului militar făcute de Marius, în parte datorită disciplinei impuse de către el însuşi – revigorare morală, severitate militară – un fel de trupă de mercenari supusă necondiţionat conducătorului ei şi indiferentă la problemele politice. Sulla însuşi era de o inteligenţă blazată, rece şi calculată; în ochii săi, cetăţenii suverani ai Romei erau o adunătură de netrebnici, eroul de la Aquae Sextiae, un impostor vlăguit, legalitatea formelor, o frază, Roma însăşi, un oraş fără garnizoană şi cu ziduri părăginite, care puteau fi cucerite poate mai uşor decît cele ale Nolei. El acţionă în consecinţă; îşi adună soldaţii – în total şase legiuni, adică aproximativ 35.000 de oameni – şi le prezentă solia sosită de la Roma, neuitînd să le dea de înţeles că noul comandant suprem nu va conduce în Asia Mică aceste trupe, ci, fără îndoială, o armată nou-formată. Ofiţerii superiori, care erau mai mult cetăţeni decît militari, s-au retras şi numai unul singur îl urmă pe general în marşul său împotriva capitalei; dar soldaţii, care, în virtutea unor experienţe anterioare (I, pp. 561-562), sperau acum într-un război comod în Asia şi într-o pradă imensă, se revoltară; într-o clipă, amîndoi tribunii veniţi de la Roma au fost linşaţi şi din toate părţile generalul era îndemnat să-i conducă la Roma. El porni fără întîrziere şi, atrăgîndu-l pe parcurs şi pe colegul său, animat de aceleaşi sentimente, ajunse, fără a se sinchisi de delegaţiile care veniră din Roma pentru a-l reţine, în marşuri rapide pînă sub zidurile capitalei. Pe neaşteptate, coloanele armate ale lui Sulla au fost văzute rînduite la podul de peste Tibru şi la porţile Collina şi Esquilina; apoi, două legiuni, cu stindardele în frunte, au trecut în ordine de luptă dincolo de ziduri, în spaţiul în care legea interzicea purtarea războiului. Atîtea vrajbe distrugătoare, atîtea încăierări însemnate fuseseră disputate în interiorul acestor ziduri, fără ca vreo armată romană să fi încălcat graniţa sacră a oraşului; acum însă, doar din cauza unei mizerabile probleme de ambiţie între doi ofiţeri ce-şi disputau comanda în Orient, traversarea ei se făcea fără ezitare. Legiunile avansară pînă la Esquilin; cînd

ploaia de săgeţi şi pietre aruncate de pe acoperişurile caselor le făcură să şovăie şi să dea înapoi, Sulla înălţă torţa aprinsă şi ameninţă cu incendierea caselor, iar legiunile îşi croiră drum pînă la forul Esquilin (în apropiere de S. Maria Maggiore). Aici ele erau aşteptate de detaşamentele adunate în grabă de către Marius şi Sulpicius, care, datorită superiorităţii lor numerice, reuşiră să oprească înaintarea primelor coloane. Însă acestea primiră întăriri de la porţi; o a doua divizie a lui Sulla se pregăti să-i împresoare pe apărători prin Subura, astfel încît aceştia au fost nevoiţi să se retragă. La templul lui Tellus, unde Esquilinul începe să se încline spre marele for, Marius încercă încă o dată să ocupe poziţii; el imploră senatul şi cavalerii şi pe toţi cetăţenii să facă zid comun în faţa legiunilor, însă în van. Sclavii, promiţîndu-li-se în schimb libertatea, au fost chemaţi la arme, însă nu s-au prezentat decît trei. Conducătorilor nu le rămînea decît să fugă cît mai grabnic prin porţile încă neocupate; după cîteva ore, Sulla deveni stăpîn absolut la Roma. În acea noapte, focurile de pază ale legiunilor au fost aprinse în marele for al capitalei.

Prima intervenţie militară în vrajbele civice demonstrase clar nu numai că luptele politice ajunseseră într-un punct în care decizia putea fi obţinută numai cu ajutorul forţei necamuflate şi brutale, ci şi că puterea bîtei nu însemna nimic în faţa puterii sabiei. Partidul conservator a fost primul care a scos sabia şi în cazul căruia s-a adeverit acel cuvînt profetic al Evangheliei, privitor la cei care recurg la sabie. Pentru moment, el triumfă pe deplin şi putea să-şi folosească victoria după bunul său plac. Fireşte că legile lui Sulpicius au fost declarate nule din punct de vedere constituţional. Autorul lor şi adepţii săi cei mai remarcabili fugiseră; ei au fost proscrişi, 12 la număr, de către senat şi, fiind declaraţi duşmani ai patriei, puteau fi arestaţi şi executaţi. În consecinţă, Publius Sulpicius a fost arestat lîngă Laurentum şi asasinat, iar capul tribunului, trimis lui Sulla, a fost expus, din ordinul acestuia, în for, pe aceeaşi tribună a rostrelor unde urcase, cu cîteva zile înainte, în deplinătatea vigorii tinereţii şi forţei oratorice. Ceilalţi proscrişi au fost urmăriţi; asasinii erau şi pe urmele bătrînului Gaius Marius. Oricît de mult ar fi tulburat

generalul amintirea glorioaselor zile printr-un lanţ de acţiuni deplorabile, acum, cînd salvatorul patriei fugea să-şi salveze viaţa, el deveni din nou învingătorul de la Vercellae şi întreaga Italie urmărea cu sufletul la gură evenimentele pribegiei sale. La Ostia, el se îmbarcă pe o corabie îndreptîndu-se spre Africa, însă vînturile potrivnice şi lipsa proviziilor îl siliră să acosteze la promontoriul circeic şi să rătăcească în voia soartei. Însoţit de puţini şi neîncrezîndu-se în nimeni, venerabilul fost consul ajunse, chinuit de foame şi pe jos, în apropierea coloniei romane Minturnae, la revărsarea lui Garigliano. Aici se arătară în depărtare călăreţii urmăritori; cu greu el ajunse la mal, iar o corabie comercială acostată acolo îl sustrase urmăritorilor săi, însă timoraţii corăbieri acostară în curînd din nou şi se îndepărtară în grabă, în timp ce Marius dormea la mal. Cei care îl urmăreau îl găsiră în mlaştina din apropierea ţărmului de lîngă Minturnae, cufundat pînă la brîu în apă şi cu capul ascuns în stuf, şi-l predară autorităţilor din oraş. A fost întemniţat, iar călăul din cetate, un sclav cimbric, a fost trimis pentru a-l executa; însă germanul se sperie de ochii fulgerători ai vechiului său învingător şi securea îi căzu din mînă cînd generalul îl întrebă cu voce puternică dacă el este omul venit să-l ucidă pe Gaius Marius. Cînd acestea deveniră publice, magistraţii din Minturnae au fost cuprinşi de ruşine văzînd că salvatorul Romei întîlneşte mai mult respect la sclavii cărora le adusese robia, decît la concetăţenii săi cărora le adusese libertatea; ei îl eliberară de cătuşe, îi dădură o corabie şi bani de drum şi-l trimiseră la Aenaria (Ischia). Proscrişii, cu excepţia lui Sulpicius, se reuniră curînd în apele acestea; ei acostară lîngă Eryx şi lîngă fosta Cartagină, însă magistraţii romani îi alungară atît din Sicilia, cît şi din Africa. Se îndreptară astfel către Numidia, ale cărei dune pustii le ofereau un loc de refugiu pe timpul iernii. Regele Hiempsal al II-lea, pe care speraseră să-l cîştige de partea lor şi care, o vreme, simulase că ar consimţi, o făcuse însă numai pentru a nu le trezi suspiciunea şi încercă acum să-i prindă. Cu mare dificultate fugarii scăpară de călăreţii săi şi-şi găsiră un adăpost provizoriu pe mica insulă Kerkina (Kerkena), în faţa coastei tunisiene. Nu ştim dacă Sulla i-a mulţumit astrului său norocos şi

pentru faptul că a fost scutit de uciderea învingătorului cimbrilor; se pare, cel puţin, că magistraţii din Minturnae n-au fost pedepsiţi. În scopul înlăturării relelor existente şi prevenirii unor viitoare revoluţii, Sulla sugeră o serie de noi măsuri legislative. Se pare că pentru debitorii hărţuiţi nu s-a făcut altceva decît s-au înăsprit prescripţiile asupra dobînzilor maxime; de asemenea, s-a ordonat fondarea unor noi colonii. Senatul, mult redus în cursul bătăliilor şi proceselor din timpul războiului civil, a fost completat prin primirea a 300 de noi senatori, a căror alegere a fost făcută, fireşte, în interesul optimaţilor. În sfîrşit, au fost adoptate cîteva modificări esenţiale în privinţa modalităţii de alegere şi a iniţiativei legislative. Organizarea votului în cadrul comiţiilor centuriate (I, p. 565), introdusă în anul 513 (**241)**, care acorda fiecăreia dintre cele cinci clase de proprietari acelaşi număr de voturi, a fost înlocuită din nou de cea veche, serviană, conform căreia prima clasă, compusă din cei cu o avere de 100.000 de sesterţi[1] (7.600 de taleri) sau mai mult, dispunea de aproape jumătate din totalul voturilor. Practic, pentru alegerea consulilor, pretorilor şi cenzorilor, se introducea astfel un cens care îi excludea de fapt pe cei neavuţi de la dreptul de vot activ. Iniţiativa legislativă a tribunilor poporului a fost limitată în sensul că fiecare propunere trebuia să fie prezentată acum mai întîi senatului şi numai după ce acesta o aprobase putea fi adusă în faţa poporului. Aceste reglementări provocate de tentativa de revoluţie a lui Sulpicius şi decretate de omul care se prezentase drept scutul şi sabia partidului constituţional, consulul Sulla, au un caracter foarte ciudat. Sulla a îndrăznit, fără să consulte cetăţenii sau juraţii, să pronunţe sentinţa la moarte pentru 12 dintre cei mai distinşi bărbaţi, printre care se găseau magistraţi în exerciţiul funcţiunii şi chiar generalul cel mai ilustru din vremea sa, şi să recunoască aceste proscripţii în public – o încălcare a vechiului drept sacru al provocării, aspru condamnată chiar şi de cei foarte conservatori, precum Quintus Scaevola. El a îndrăznit să răstoarne un sistem electoral în uz de două secole şi să restaureze censul electoral, nepopular şi dispărut de mult timp. El a îndrăznit să sustragă *de facto* dreptul de legislaţie celor doi străvechi factori, magistraţii şi comiţiile, şi să-l transfere unei autorităţi care

niciodată nu avusese alt privilegiu în privinţa aceasta decît de a fi consultată (I, p. 225). Niciodată un democrat nu judecase în termeni atît de tiranici, nu zguduise şi nu modelase cu o asemenea insolenţă lipsită de scrupule fundamentele constituţiei ca acest reformator conservator. Însă dacă avem în vedere fondul, şi nu forma, ajungem la rezultate cu totul opuse. Nicăieri, şi cu atît mai puţin la Roma, revoluţiile nu se termină fără a cere un anumit număr de victime, care, în forme mai mult sau mai puţin legale, trebuie să ispăşească ca pe o crimă vina de a fi fost învinşi. Cine-şi aduce aminte de consecinţele judiciare suportate de către învinşi după căderea Gracchilor şi a lui Saturninus (pp. 66, 87, 142) este înclinat să acorde învingătorului din piaţa Esquilinului laurii sincerităţii şi ai moderaţiei relative, întrucît, fără prea multe menajamente, tratase ca război ceea ce era într-adevăr război şi îi proscrisese pe învinşi ca pe inamici aflaţi în afara legii; pe de altă parte, el redusese substanţial numărul victimelor sau, cel puţin, nu îngăduise răzbunarea respingătoare asupra oamenilor de rînd. Aceeaşi moderaţie se remarcă şi în organizarea politică. Inovaţiile legislative cele mai importante şi, aparent, cele mai profunde nu făcuseră de fapt decît să restabilească concordanţa dintre litera şi spiritul legii. Legislaţia romană, conform căreia fiecare consul, pretor sau tribun putuse să propună cetăţenilor orice măsură dorită şi putuse s-o voteze fără dezbateri, fusese din capul locului neînţeleaptă şi devenise tot mai stupidă pe măsura creşterii nulităţii comiţiilor; ea nu fusese tolerată decît prin faptul că senatul îşi rezervase de fapt dreptul de deliberare prealabilă şi, printr-un veto politic sau religios, suprimase fără excepţie orice propunere care urma să fie votată fără o asemenea deliberare (I, p. 225). Revoluţia dărîmase aceste bariere; ca urmare, acel sistem absurd se putuse dezvolta pînă la ultimele sale consecinţe permiţînd oricărui individ năstruşnic să răstoarne statul în mod legal. În asemenea circumstanţe, ce putea fi mai firesc, mai necesar, mai real conservator decît a recunoaşte formal şi categoric legislaţia senatului, care fusese realizată pînă acum pe ocolite? Constatări asemănătoare putem face şi în cazul reînnoirii censului electoral. Constituţia primitivă se bazase în întregime pe acesta, iar reforma

din anul 513 (**241**) limitase, ce-i drept, privilegiile celor avuţi, însă veghease totuşi ca acelor cetăţeni cu o avere sub 11.000 de sesterţi (840 de taleri) să nu li se permită nici un fel de influenţă asupra alegerilor. Apoi intervenise profunda schimbare financiară, care ar fi justificat cel puţin o sporire nominală a censului minim. Aşadar, noua timocraţie nu schimbă litera legii decît pentru a rămîne fidelă spiritului ei, încercînd în acelaşi timp, prin forme cît se poate de moderate, să înlăture ruşinoasa corupţie electorală cu toate tarele ei. În sfîrşit, reglementările referitoare la debitori, reluarea planurilor de colonizare dovediră în modul cel mai evident că Sulla, deşi departe de a consimţi la propunerile radicale ale lui Sulpicius, nu era, la fel ca Drusus şi, în general, asemenea tuturor aristocraţilor mai clarvăzători, ostil reformelor materiale în sine; nu trebuie să fie trecut sub tăcere faptul că el propuse aceste reglementări în urma victoriei şi fără constrîngeri. Dacă mai adăugăm aici că Sulla nu se atinse de fundamentele principale ale constituţiei lui Gracchus şi nu aboli nici tribunalele ecvestre şi nici distribuirile de grîu, putem, considera justă aprecierea că măsurile lui din anul 666 (**88**) păstrează în esenţă *status-quo*-ul statornicit după prăbuşirea lui Gaius Gracchus, modificînd, conform spiritului timpului, regulile tradiţionale care ameninţau în primul rînd guvernul şi încercînd să remedieze, în limita puterilor sale, relele sociale, în măsura în care se putea, fără a le atinge pe cele mai profunde. Această legislaţie se caracterizează întru totul printr-o desconsiderare energică a formalismului constituţional, alături însă de un sentiment viu pentru valoarea intrinsecă a ordinii existente, prin clarviziune şi intenţii lăudabile, dar, în acelaşi timp, şi printr-o anumită frivolitate şi superficialitate; astfel, de exemplu, numai cu multă naivitate se putea crede că stabilizarea *maximum*-ului dobînzilor va duce la reglementarea complicatelor relaţii de credit şi că dreptul deliberativ al senatului se va dovedi mai rezistent în faţa demagogiei viitoare decît fuseseră pînă acum dreptul de veto şi religia.

Într-adevăr, pe cerul senin al conservatorilor apărură în curînd alţi nori. Relaţiile cu Asia luau un caracter tot mai ameninţător. Statul suferise deja pagube dintre cele mai grele prin tergiversarea plecării

armatei în Asia, din cauza revoluţiei lui Sulpicius; îmbarcarea nu mai putea fi amînată. Sulla spera că va putea lăsa în Italia garanţii la adresa oricărui nou atac împotriva oligarhiei, fie prin consulii aleşi în conformitate cu noile reglementări electorale, fie, mai ales, prin armatele ocupate cu înfrîngerea ultimelor focare ale insurecţiei italice. Cu toate acestea, în comiţiile consulare alegerea nu căzu asupra candidaţilor desemnaţi de către Sulla, ci, pe lîngă Gnaeus Octavius, un bărbat cu vederi într-adevăr foarte conservatoare, a fost ales Lucius Cornelius Cinna, care aparţinea celei mai decise opoziţii. Se poate presupune că îndeosebi partidul capitalist a fost acela care s-a răzbunat cu această alegere pe autorul legii datoriilor. Sulla primi această alegere neplăcută declarînd că este fericit că cetăţenii se folosesc de libertatea electorală constituţională şi se mulţumi să ceară din partea celor doi consuli jurămîntul în privinţa respectării stricte a constituţiei în vigoare. În privinţa armatelor, cea din nord era cea mai importantă, întrucît cea din Campania urma să se îmbarce, aproape în totalitate, pentru a pleca în Asia. Printr-un decret al poporului, Sulla trecu comanda asupra celei dintîi colegului său credincios Quintus Rufus, rechemîndu-l pe generalul în funcţie, Gnaeus Strabo, într-un mod cît se poate de delicat, cu atît mai mult cu cît acesta aparţinea partidului cavalerilor, iar atitudinea sa pasivă în cursul tulburărilor sulpiciene produsese destulă ostilitate în rîndul aristocraţiei. Rufus sosi la armată şi preluă comanda supremă în locul lui Strabo; după cîteva zile a fost ucis de către soldaţi, iar Strabo reluă comanda pe care abia o predase. S-a considerat că el a fost instigatorul crimei; cert este că era un bărbat la care o asemenea acţiune nu putea să surprindă şi care a cules roadele crimei, pedepsindu-i pe asasinii cu banale reproşuri. Înlăturarea lui Rufus şi comanda lui Strabo constituiră pentru Sulla un nou şi grav pericol; el nu întreprinse însă nimic pentru a-l priva pe acesta din urmă de comandă. Curînd după aceea, cînd consulatul său se apropie de sfîrşit, el se văzu, pe de o parte, presat de succesorul său, Cinna, să plece spre Asia, unde prezenţa sa era într-adevăr foarte necesară, pe de altă parte, citat înaintea tribunalului poporului de către unul dintre noii tribuni ; chiar şi cel mai puţin clarvăzător cetăţean putea

constata că se pregătea un nou atac împotriva lui şi împotriva partidului său şi că adversarii îi doreau îndepărtarea. Sulla avea de ales între a merge pînă la o ruptură cu Cinna, poate şi cu Strabo, pornind din nou împotriva Romei, şi a lăsa afacerile italice să-şi urmeze cursul firesc, în vreme ce se se îndrepta către un alt continent. El s-a decis – din patriotism sau din indiferenţă, nu se va putea stabili niciodată – pentru ultima alternativă: a predat corpul rămas în Samnium credinciosului şi experimentatului Quintus Metellus Pius, care preluă în locul lui Sulla puterea proconsulară supremă în Italia meridională ; a încredinţat propretorului Appius Claudius conducerea asediului Nolei şi s-a îmbarcat împreună cu legiunile sale, la începutul anului 667 (**87**), îndreptîndu-se către Orientul elenistic.

1. 1 sestertius = 2½ aşi sau 1/4 de denar (denarul este cea mai veche monedă romană de argint, avînd în această perioadă o greutate de 3,90 g) (n.tr.).

Capitolul VIII

Orientul şi regele Mithridates

Tensiunea permanentă în care revoluţia, cu veşnicele ei strigăte de alarmă şi îndemnuri la linişte, ţinuse guvernul era cauza principală pentru care acesta pierduse perspectiva de ansamblu asupra relaţiilor cu provinciile, mai ales cu Orientul asiatic, ale cărui naţiuni îndepărtate şi nerăzboinice nu s-au impus atît de direct atenţiei guvernului precum Africa, Spania şi vecinii transalpini. După anexarea regatului Attalizilor, care coincide cu izbucnirea revoluţiei, nu se poate dovedi, timp de o întreagă generaţie, vreo participare serioasă a Romei la afacerile orientale, cu excepţia instituirii provinciei Cilicia în anul 652 (**102**, p. 94), impusă de insolenţa nemăsurată a piraţilor din zonă, măsură care nu fusese practic nimic altceva decît statornicirea unei baze permanente în apele orientale pentru o mică divizie a armatei şi a flotei romane. Abia după ce catastrofa lui Marius, din anul 654 (**100**), consolidase întrucîtva guvernul restauraţiei, romanii reîncepuseră să acorde evenimentelor din Orient o oarecare atenţie.

Din multe puncte de vedere, relaţiile erau asemenea celor pe care le-am întîlnit cu o generaţie înainte. Regatul Egiptului, cu cele două teritorii anexate, Cyrene şi Cipru, se dizolvă, în parte de drept, în parte de fapt, după moartea lui Euergetes al II-lea (637, **117**). Cyrene ajunse în mîinile fiului natural al acestuia, Ptolemaios Apion, şi se despărţi pentru totdeauna de metropolă. Pentru stăpînirea acesteia se războiau văduva ultimului rege, Cleopatra (moartă în 665, **89**), şi cei doi fii ai săi, Soter al II-lea Lathyros (mort în 673, **81**) şi Alexandru I (mort în 666, **88**), ceea ce a constituit cauza separării Ciprului de Egipt pe o perioadă mai îndelungată. Romanii nu intervenira în aceste disensiuni; mai mult, cînd, în anul 658 (**96**), regatul cirenian le reveni lor prin testamentul regelui Apion, rămas

fără moştenitori, ei nu respinseră în mod direct această achiziţie, ci abandonară ţinutul în voia soartei, declarînd cetăţile greceşti ale regatului, Cyrene, Ptolemais, Berenike, drept oraşe libere, acordîndule chiar şi dreptul de folosinţă asupra domeniilor regale. Supravegherea pe care guvernatorul Africii o exercita asupra acestui teritoriu, avînd în vedere depărtarea lui, era şi mai nominală decît cea a guvernatorului Macedoniei asupra oraşelor libere ale Greciei. Urmările acestei măsuri, care a decurs neîndoielnic nu atît din filoelenismul, cît mai ales din slăbiciunea şi delăsarea guvernului roman, erau în principal aceleaşi cu cele ivite în Grecia în circumstanţe similare: războaie civile şi uzurpări zbuciumaseră regatul în asemenea măsură încît, cînd, în anul 668 (**86**), un ofiţer roman superior îşi făcu întîmplător apariţia acolo, locuitorii îl rugară insistent să le reglementeze relaţiile şi să întemeieze în ţara lor un regim durabil. Nici în Siria lucrurile nu evoluaseră altfel; cel puţin nu la fel de rău. În cursul războiului pentru succesiune, de 20 de ani, dintre cei doi fraţi vitregi Antiochos Grypos (mort în 658, **96**) şi Antiochos din Kyzikos (mort în 659, **95**), care a continuat, după moartea acestora, şi între fiii lor, regatul disputat deveni o noţiune fără conţinut în care regii mării din Cilicia, şeicii arabi din deşertul Siriei, prinţii evreilor şi magistraţii oraşelor mai mari avură de obicei un cuvînt mai greu de spus decît purtătorii diademei. Între timp, romanii se stabiliseră în Cilicia apuseană şi importanta Mesopotamie trecu definitiv în mîinile parţilor. În timpul Gracchilor, mai ales în urma invadării ţării de către triburi turanice, monarhia Arsacizilor trecuse printr-o criză periculoasă. Ce-i drept, al nouălea Arsacid, Mithridates al II-lea, sau cel Mare (630-667, **124**-**87**), redase statului poziţia dominantă în interiorul Asiei, îi respinsese pe sciţi şi împinsese graniţele regatului spre Siria şi Armenia; dar spre sfîrşitul vieţii, noi tulburări îi slăbiră guvernarea şi, în timp ce mai marii regatului, chiar şi propriul frate, Orodes, se răzvrătiră împotriva lui, acest frate ordonînd chiar ca Mithridates să fie ucis, se ridică Armenia, neînsemnată pînă atunci. Această ţară, care, pînă la declaraţia sa de independenţă (I, p. 514), fusese împărţită în partea nord-estică sau Armenia propriu-zisă, regatul Artaxizilor, şi cea sud-

vestică sau Sophene, regatul Zariadrizilor, a fost unificată într-un singur regat pentru prima dată de către artaxidul Tigranes (la începutul guvernării sale 660, **94**). Această dublare a puterii şi slăbiciunea regatului part îi dădură noului rege al întregii Armenii nu numai posibilitatea de a se desprinde de sub clientela parţilor şi de a redobîndi ţinuturile cedate anterior, ci îi dăruiră Armeniei chiar supremaţia asupra Asiei, aşa cum aceasta trecuse de la Ahemenizi asupra Seleucizilor şi de la ei asupra Arsacizilor. În Asia Mică, în fine, împărţirea teritorială înfăptuită după destrămarea regatului atalid sub influenţa romanilor (p. 40) rămase în esenţă aceeaşi; cu cîteva modificări totuşi. Astfel, Frigia Mare îi fusese din nou luată regelui Pontului în urma dezvăluirii, de către Gaius Gracchus, a înţelegerilor dintre Mithridates Euergetes şi consulul Aquillius (p. 83), fiind unită ca teritoriu liber cu provincia romană Asia, aşa cum Elada era unită cu Macedonia (în jurul anului 634, **120**). În ceea ce priveşte statele clientelare, regatele Bitiniei, Cappadociei, Pontului, principatele Paflagoniei şi Galatiei, numeroasele federaţii urbane şi oraşele libere, nu se poate constata o modificare exterioară. Însă în interior, caracterul stăpînirii romane suferise pretutindeni modificări profunde; atît din cauza asupririi mereu crescînde, firească la orice guvernare tiranică, cît şi a influenţei indirecte a revoluţiei romane – să ne amintim de confiscarea proprietăţilor funciare în provincia Asia realizată de către Gaius Gracchus, de impozitele şi vămile romane şi de vînătorile de oameni organizate chiar de arendaşii impozitelor –, dominaţia romană, de la bun început aproape intolerabilă, apăsa cu greutate asupra Asiei, aşa încît nici coroana regală şi nici coliba ţăranului nu mai erau sigure în faţa confiscării, încît se părea că fiecare spic rodeşte pentru suveranul roman, că fiecare copil al unor părinţi liberi se naşte pentru vînătorii de sclavi romani. Ce-i drept, în pasivitatea sa inepuizabilă, asiaticul suportă şi acest chin; însă nu răbdarea şi meditaţia îl determinau la aceasta, ci strania lipsă de iniţiativă, tipic orientală; iar în aceste ţinuturi paşnice, în rîndul acestor naţiuni molatice, se puteau întîmpla lucruri teribile dacă ar fi apărut un bărbat care să ştie să dea semnalul de luptă.

În regatul Pontului guverna pe atunci regele Mithridates al VI-lea,

numit Eupator (născut în jurul anului 624, **130**, mort în anul 691, **63**), care se considera, din partea tatălui, descendent, într-a şaisprezecea generaţie, al regelui Darius, fiul lui Histaspes, într-a opta al fondatorului regatului Pontului, Mithridates I, iar din partea mamei, urmaşul Alexandrizilor şi Seleucizilor. După moartea prematură a tatălui său, Mithridates Euergetes, care fusese răpus la Sinope de un asasin, fusese numit rege în jurul anului 634 (**120**), la vîrsta de 11 ani; diadema îi aduse însă numai griji şi primejdii. Tutorii, ba, se pare, şi propria mamă, desemnată la coregenţă prin testamentul tatălui, conspirară împotriva vieţii pupilului regal; se spune că, pentru a se sustrage pumnalelor protectorilor săi legali, el ar fi ales voluntar o viaţă rătăcitoare şi, schimbînd noapte de noapte locul de odihnă, un refugiat în propria-i ţară, el ar fi dus timp de şapte ani o existenţă de vînător lipsit de patrie. Astfel, băiatul deveni un bărbat viguros. Cu toate că relatările pe care le deţinem despre el provin în majoritatea lor din însemnările contemporanilor, legenda, atît de prolifică în Orient, l-a împodobit de timpuriu pe măreţul rege cu numeroase trăsături ale lui Samson şi Rustem; dar şi acestea aparţin caracterului, aşa cum coroana de nori aparţine celor mai înalte psicuri; liniile principale ale tabloului apar în amîndouă cazurile doar mai colorate şi mai fantastice, fără a fi în esenţă tulburate sau modificate. Piesele armurii care se potriveau cu trupul uriaş al regelui Mithridates stîrniră mirarea asiaticilor şi, încă mai mult, pe cea a italicilor. El întrecea vînatul cel mai iute, strunea calul cel mai sălbatic şi, avînd cai de schimb, putea străbate într-o zi o distanţă de 25 de mile germane; de la vîrsta de 16 ani, a participat la cursele de care şi a cîştigat în întreceri mai multe premii – firește, era periculos să-l înfrîngi pe rege într-un asemenea exerciţiu. La vînătoare el lovea vînatul fără greş din fuga calului; dar nici la masă nu avea egal – organiza întreceri gastronomice şi cîştiga pariurile stabilite pentru mîncăul cel mai zdravăn şi pentru băutorul cel mai rezistent – şi cu atît mai puţin în plăcerile haremului, aşa cum o dovedesc biletele licenţioase ale metreselor grecoaice, găsite printre hîrtiile sale. Îşi satisfăcea necesităţile intelectuale prin superstiţiile cele mai absurde – interpretarea viselor şi ştiinţa misterelor greceşti

ocupau mai multe ore din ziua regelui –, însuşirea cea mai grobiană a civilizaţiei elene. Iubea arta şi muzica greacă; aduna obiecte preţioase, veselă scumpă, capodopere ale vechii arte persane şi greceşti – camera sa cu inele era celebră –, avea mereu în preajma sa istoriografi, filozofi şi poeţi greci şi oferea în timpul serbărilor sale de curte, pe lîngă premiile pentru mîncat şi băut, şi unele pentru glumeţul cel mai nostim şi pentru cîntăreţul cel mai bun. Acesta era omul; sultanul corespundea acestei imagini. În orient, unde relaţia dintre stăpîn şi cel stăpînit poartă mai mult caracterul legii naturale decît al celei morale, supusul este credincios sau prefăcut ca un cîine, iar stăpînul, nemilos şi suspicios. În ambele privinţe, Mithridates n-a fost întrecut poate niciodată. La porunca sa au murit sau au fost condamnaţi la temniţă pe viaţă, din cauza unei trădări reale sau presupuse, mama sa, fratele său, sora cu care se căsătorise, trei dintre fii şi tot atîtea dintre fiicele sale. Şi mai revoltător poate este faptul că printre documentele sale secrete s-au găsit condamnări la moarte gata scrise împotriva mai multora dintre slujitorii săi cei mai devotaţi. De asemenea, este caracteristic pentru un sultan faptul că, mai tîrziu, a dat ordin ca întregul harem să fie ucis, numai pentru a-i priva pe inamicii săi de trofeele victoriei – favoritei sale, o frumoasă efesiană, îi îngădui doar libertatea de a-şi alege singură moartea. Studiul experimental al otrăvurilor şi al antidoturilor a constituit unul dintre compartimentele importante ale afacerilor sale guvernamentale şi a încercat să-şi obişnuiască corpul cu unele dintre otrăvuri. Se obişnuise de mic cu trădarea şi asasinatul din partea oricui, înainte de toate din partea celor mai apropiaţi, şi învăţase să le folosească împotriva oricui, în cele mai multe cazuri împotriva celor mai apropiaţi; urmarea firească, dovedită de întregul curs al vieţii, a fost că toate întreprinderile sale au eşuat pînă la urmă ca urmare a trădării prietenilor. Ce-i drept, întîlnim şi la el unele trăsături ale unui caracter mărinimos; dacă pedepsea trădătorii, el îi proteja de obicei pe aceia care deveniseră culpabili numai din cauza unei legături personale cu criminalul; însă asemenea accidente de clemenţă nu lipsesc la nici unul dintre cruzii tirani. Trăsătura particulară a lui Mithridates, caracteristică majorităţii sultanilor, o

constituie activitatea sa neobosită. Într-o dimineaţă, a dispărut din palatul său şi, timp de luni de zile, a fost de negăsit, astfel încît a fost dat dispărut; cînd se întoarse, străbătuse deja, travestit, întreaga Asie superioară şi cercetase pretutindeni oamenii şi locurile din punct de vedere militar. Aceleiaşi caracteristici i se datorează şi talentul său oratoric, el putînd să ţină judecată în limba fiecăreia dintre cele 22 de naţiuni pe care le guverna, fără să apeleze la tălmaci – trăsătură esenţială pentru energicul stăpîn al orientului cu o mie de limbi. Întreaga sa conduită guvernamentală poartă acelaşi caracter. În măsura în care o cunoaştem, întrucît, din nefericire, tradiţia nu ne spune nimic despre administraţia internă, ea se rezumă, asemenea celei a oricărui alt sultan, la strîngerea de tezaure, la adunarea armatelor pe care, cel puţin în primii ani, nu le conducea regele însuşi împotriva inamicului, ci, de obicei, un oarecare condotier grec, la tendinţa de a adăuga noi satrapii celor vechi; elemente superioare, precum dorinţa de a contribui la progresul civilizaţiei, conducerea serioasă a unei opoziţii naţionale, o genialitate particulară, nu le vom întîlni în trăsăturile esenţiale ale lui Mithridates, cel puţin după cîte rezultă din relatările transmise, şi nu avem nici un temei de a-l pune pe picior de egalitate cu unul dintre marii cuceritori ai otomanilor, precum Mahomed al II-lea sau Soliman. În ciuda culturii sale elene, care nu-i şedea cu mult mai bine decît armura romană soldaţilor săi capadocieni, era un oriental obişnuit, crud, stăpînit de pofte senzuale, superstiţios, perfid şi lipsit de scrupule, dar cu o organizare atît de riguroasă, cu o asemenea forţă fizică, încît loviturile sale tumultoase, nezdruncinatul său curaj, rezistenţa sa apăreau deseori în lumina talentului, ba cîteodată şi în cea a genialităţii. Chiar dacă se ia în considerare faptul că în timpul agoniei republicii era mai uşor să se facă opoziţie Romei decît în timpurile lui Scipio sau ale lui Traian şi că numai împletirea evenimentelor asiatice cu mişcările interne din Italia i-au creat lui Mithridates posibilitatea de a rezista de două ori mai mult decît Iugurtha, nu se poate totuşi nega că, pînă la războaiele partice, el a fost unicul inamic care a creat romanilor probleme serioase în Orient şi că s-a apărat împotriva lor precum leul împotriva vînătorului. Însă

după mărturiile existente, nu putem să-i recunoaştem alte calităţi în afara unei asemenea opoziţii, viguroase prin natura ei. Însă oricare ar fi judecata despre individualitatea regelui, poziţia sa istorică rămîne deosebit de importantă. Războaiele lui Mithridates constituie în acelaşi timp ultimul efort al opoziţiei politice a Eladei împotriva Romei şi începutul ridicării împotriva supremaţiei Romei, întemeiată pe contradicţiile mult diferite şi mult mai profunde ale reacţiei naţionale a asiaticilor împotriva occidentalilor. Asemenea lui Mithridates, şi regatul său era de esenţă orientală; poligamia şi sistemul haremurilor dominau la curte şi, în general, în rîndul aristocraţilor ; religia locuitorilor ţării, ca şi cea oficială de curte se baza, în majoritatea ei, pe vechiul cult naţional; elenismul de aici se deosebea puţin de elenismul Tigranizilor Armeniei şi Arsacizilor regatului part. Grecii Asiei Mici puteau să-şi lege pentru moment visurile lor politice de acest rege; însă în bătălii, el lupta de fapt pentru lucruri cu totul diferite de cele pentru care se luptase la Pydna şi la Magnesia. După o lungă perioadă de linişte, aceasta era o nouă etapă în grandioasa confruntare dintre Occident şi Orient, care, începînd cu bătălia de la Marathon, a fost moştenită de generaţiile actuale şi care îşi va socoti viitorul, poate la fel ca şi trecutul, în milenii.

Oricît de mult ar transpare caracterul său straniu şi neelenic în acţiunile sale şi în toată existenţa regelui capadocian, este şi mai greu de stabilit în contextul acesta elementul naţional dominant; cu greu se va ajunge vreodată, dincolo de generalităţi, la o apreciere veridică. În întregul cerc al civilizaţiilor antice nu există nici un loc în care să fi convieţuit şi să se fi amestecat triburi atît de numeroase, atît de diferite şi, din timpuri îndepărtate, atît de eterogene, în care, în consecinţă, relaţiile naţionale să nu poată fi desluşite ca în Asia Mică. Populaţia semitică se întinde ca un lanţ neîntrerupt din Siria pînă în Cipru şi Cilicia şi ei îi putem ataşa şi nucleul populaţiei de pe coasta de est în ţinutul Cariei şi Lidiei, în timp ce extremitatea nord-vestică este ocupată de către bitinieni, rudele tracilor europeni. Dimpotrivă, interiorul ţării şi coasta de nord sînt locuite în general de populaţii indogermanice, strîns înrudite cu iranienii. Este sigur, în

cazul limbii armene şi frigiene, şi foarte probabil, în cazul celei capadociene, că ele aveau înainte de toate o afinitate cu zenda, iar dacă ni se spune că mysii vorbesc limba lidienilor şi cea a frigienilor, aceasta constituie dovada existenţei unei populaţii amestecate semito-iraniene, asemănătoare celei a asirienilor. În ciuda bogatelor vestigii ale limbii şi scrierii autohtone, lipsesc pînă în prezent rezultate sigure în ceea ce priveşte ţinuturile aflate între Cilicia şi Caria, însă este foarte probabil că aceste triburi trebuie alăturate mai degrabă indogermanilor decît semiţilor. Modul în care reţeaua oraşelor comerciale greceşti, asemenea elenismului născut din superioritatea războinică şi spirituală a naţiunii greceşti, s-a aşezat deasupra acestui conglomerat de popoare a fost schiţat în linii generale mai sus. În aceste ţinuturi guverna regale Mithridates; mai întîi în Cappadocia, lîngă Marea Neagră, sau aşa-numitul ţinut al Pontului, situat în colţul nord-estic al Asiei Mici, spre Armenia şi într-un contact permanent cu aceasta, încît putem să presupunem că aici naţionalitatea iraniană s-a amestecat mai puţin decît oriunde în Asia Mică. Nici elenismul nu prinsese rădăcini adînci în acest loc. Cu excepţia ţărmului, unde existau mai multe aşezări greceşti la origine, îndeosebi importantele pieţe comerciale Trapezus, Amisos şi, în primul rînd, oraşul natal, reşedinţa lui Mithridates şi cel mai înfloritor al regatului, Sinope, ţara se afla încă într-o stare destul de primitivă. Nu că regiunea ar fi fost pustie; mai degrabă, aşa cum ţinutul pontic este şi astăzi unul dintre cele mai mănoase de pe Pămînt, în care lanurile de grîu se învecinează cu păduri de pomi fructiferi sălbatici, el a fost neîndoielnic bine cultivat şi, prin urmare, populat şi în timpurile lui Mithridates. Însă nu era vorba de oraşe propriu-zise, ci doar de fortăreţe care serveau ţăranilor drept locuri de refugiu, iar regelui, drept locuri da tezaurizare pentru dările strînse, aşa cum numai în întreaga Armenie Mică se număraseră 75 de fortăreţe regale mai mici. Nu putem spune că Mithridates ar fi contribuit în mod substanţial la dezvoltarea urbanistică din regatul său; aceasta se poate lesne înţelege avînd în vedere reacţia efectivă împotriva elenismului, chiar dacă nu a fost întru totul conştient de aceasta. Cu atît mai mult era preocupat, într-un mod foarte oriental,

de lărgirea regatului său în toate direcţiile, chiar dacă nu era dintre cele mai mici, deşi o întindere de 500 de mile germane pare exagerată; vedem cum armatele, flotele şi ambasadorii săi acţionează atît în jurul Mării Negre, cît şi împotriva Armeniei şi Asiei Mici. Nicăieri însă nu i se oferea un cîmp de acţiune mai vast ca pe malurile estice şi nordice ale Mării Negre, a căror situaţie trebuie să o descriem succint, cu toate că este foarte dificil, poate chiar imposibil să oferim o imagine cu adevărat exactă asupra acestora. Pe ţărmul oriental al Mării Negre, pînă atunci aproape necunoscut şi deschis cunoaşterii universale chiar de către Mithridates, el îşi însuşi, din partea principilor indigeni, ţinutul Colchidei de pe Phasis (Mingrelia şi Imereti) cu importantul oraş comercial Dioskurias, pe care îl transformă într-o satrapie a Pontului. Acţiunile sale în ţinuturile septentrionale au fost şi mai bogate în consecinţe. Vastele stepe colinare lipsite de păduri, care se întind dinspre Caucaz şi Marea Caspică la nord de Marea Neagră, sînt şi au fost în toate timpurile puţin prielnice pentru agricultură şi, în general, pentru aşezări permanente; mai ales din cauza diferenţei de temperatură care oscilează între clima de la Stockholm şi cea de la Madeira şi a lipsei de ploi şi de ninsori chiar şi cîte 22 de luni consecutiv, cu toate că cu 2000 de ani în urmă situaţia climatică era probabil mai puţin defavorabilă decît cea actuală. Diferitele triburi, purtate aici de pornirile lor migratoare, se supuneau exigenţelor naturii şi duceau, şi în parte mai duc, o viaţă nomadă, de păstori, schimbînd deseori locuinţa şi păşunea împreună cu turmele lor de vite sau, mai frecvent, de cai, transportîndu-şi bunurile în care. Armamentul şi tactica lor de luptă se conformau acestui principiu; locuitorii acestor stepe se luptau în general călare şi fără ordine de bătălie, protejaţi de coiful, de armura de piele şi de scutul acoperit cu piele, înarmaţi cu sabia, lancea şi arcul – întru totul strămoşii cazacilor de astăzi. Sciţilor, aşezaţi iniţial aici, care par să fi fost de rasă mongoloidă şi înrudiţi, prin obiceiuri şi statură, cu locuitorii actuali ai Siberiei, li se alăturaseră, înaintînd dinspre est spre vest, triburi sarmatice, sauromaţi, roxolani, iazigi, considerate, în general, de origine slavă, cu toate că numele proprii care le sînt atribuite dovedesc mai

degrabă o afinitate cu cele ale mezilor şi perşilor, aceste populaţii aparţinînd mai curînd marii ramure zend. Din partea opusă veniseră triburi tracice, îndeosebi geţii, care au ajuns pînă la Nistru. Printre ei se aflau, probabil ca o extremitate a marii migraţii germanice a cărei masă principală nu pare să fi atins Marea Neagră, de-a lungul Niprului, aşa-numiţii celţi; tot acolo, bastarnii, iar la gurile Dunării, peucinii. Un stat propriu-zis nu s-a format nicăieri; fiecare trib vieţuia pentru sine sub principele şi bătrînii săi. Într-un contrast izbitor faţă de toţi aceşti barbari se aflau cetăţile greceşti, întemeiate aici, în timpul puternicului avînt al comerţului grecesc, mai ales de către Milet, fie ca emporii, fie ca staţiuni pentru pescuit şi chiar pentru agricultură, ţinutul nord-vestic al Mării Negre oferind în Antichitate condiţii mai prielnice pentru aceasta decît în zilele noastre. Precum fenicienii în Libia, elenii plăteau stăpînilor locului o taxă şi un impozit funciar. Printre cele mai importante colonii se afla oraşul Chersonesos (nu departe de Sevastopol), fondat pe teritoriul sciţilor, în Peninsula Tauridă (Crimeea), care se menţinea, în condiţii nu prea propice, într-o bunăstare modestă datorită bunei lui constituţii şi spiritului civic al cetăţenilor săi; de asemenea, pe partea opusă a peninsulei, lîngă trecătoarea dintre Marea Neagră şi Marea Azov, Pantikapaeon (Kerci), condus după anul 457 al Romei (**297**) de către magistraţi ereditari, numiţi mai tîrziu regi bosporani, Archaeanactizii, Spartacizii şi Paerisazii. Cultivarea cerealelor şi pescuitul în Marea Azov duseseră la rapida înflorire a oraşului. În timpul lui Mithridates, teritoriul său mai cuprindea partea orientală a Crimeii, mai puţin importantă, incluzînd oraşul Theodosia, şi, pe continentul asiatic opus, oraşul Phanagoria, ca şi ţinutul sindic. În vremuri mai fericite, stăpînii Pantikapaeonului guvernaseră şi asupra populaţiilor de pe coasta orientală a Mării Azov şi din Valea Cubanului, pe uscat, iar cu flota lor asupra Mării Negre; însă Pantikapaeon nu mai era ceea ce fusese. Nicăieri trista decădere a naţiunii elene nu era resimţită cu mai mare profunzime ca în acest avanpost îndepărtat. Atena, în perioada sa de înflorire, fusese unicul stat grecesc care îndeplinise aici menirea supremaţiei, impusă, ce-i drept, de necesităţile ei legate de grîul Pontului. După decăderea

puterii maritime attice, ţinuturile au fost abandonate în voia sorţii. Puterile continentale ale Greciei nu reuşiră niciodată să intervină aici în mod serios, cu toate că Philippos, tatăl lui Alexandru, şi Lisimachos au întreprins cîteva tentative. Şi romanii, care preluaseră, odată cu cucerirea Macedoniei şi Asiei Mici, obligaţia politică de a fi scutul puternic al civilizaţiei greceşti aici, unde ea o necesita, erau cu totul indiferenţi atăt faţă de avantaje, cît şi faţă de onoare. Căderea Sinopei, declinul Rhodosului desăvîrşiră izolarea elenilor de pe ţărmurile nordice ale Mării Negre. O imagine vie a situaţiei lor în faţa barbarilor nomazi ne este oferită de o inscripţie din Olbia (în apropiere de revărsarea Niprului, la Oceacov), care pare să dateze din epoca lui Mithridates. Cetăţenii, pe lîngă tributul trimis anual la curtea regelui barbar, trebuiau să-i facă şi cadouri atunci cînd aceştia îşi aşezau tabăra în faţa oraşului sau se aflau doar în trecere; în mod asemănător, şi căpeteniilor inferioare; cîteodată trebuiau să ofere cadouri întregii hoarde a barbarilor, şi vai de ei dacă darurile se dovedeau nesatisfăcătoare. Tezaurul public se golise şi erau nevoiţi să amaneteze obiectele sacre. Între timp, sălbaticii se înghesuiau în faţa porţilor oraşului, teritoriul era pustiit, lucrătorii ogoarelor erau duşi în captivitate în masă; ceea ce era şi mai grav, vecinii mai slabi dintre barbari, sciţii, pentru a se pune la adăpost în faţa puhoiului războinicilor celţi, încercau să ia în stăpînire oraşul fortificat, astfel încît acesta a fost părăsit de numeroşi cetăţeni şi se punea problema abandonării sale definitive. Aceasta era starea de lucruri pe care o întîlni Mithridates cînd falanga sa macedoneană traversă creasta Caucazului şi coborî în văile Cubanului şi Terekului, iar flota sa apăru în apele Crimeii. Nu trebuie să ne mire faptul că şi aici, ca pretutindeni, aşa cum se întîmplase încă la Dioskurias, elenii îl primiră pe regele Pontului cu braţele deschise, recunoscînd în acest semielen şi în capadocienii săi înarmaţi după obiceiul grecilor pe eliberatorii lor. Aici se relevă ceea ce neglijase Roma. Tocmai atunci cererile de tribut din partea stăpînilor Pantikapaeonului crescuseră la o sumă exorbitantă; oraşul Chersonesosul era foarte strîmtorat de regele sciţilor Tauridei, Skiluros, şi de cei 50 de fii ai săi; cei dintîi renunţară cu plăcere la suveranitatea ereditară, iar cei din urmă la

libertatea lor atît de îndelung păstrată pentru salvarea ultimului lor bun: elenismul. N-a fost în zadar. Vitejii generali ai lui Mithridates, Diophantos şi Neoptolemos, şi trupele sale disciplinate triumfară cu uşurinţă în faţa popoarelor stepei. Neoptolemos le învinse în timpul iernii, în strîmtoarea de la Pantikapaeon, în parte pe mare, în parte pe gheaţă; Chersonesosul a fost despresurat, fortăreţele taurizilor au fost cucerite şi dominaţia asupra peninsulei a fost asigurată prin cetăţi bine amplasate. Diophantos se îndreptă împotriva roxolanilor (între Nipru şi Don), veniţi în ajutorul taurizilor; 80.000 dintre aceştia fugiră din faţa celor 6.000 de falangişti ai săi, iar armele pontice pătrunseră pînă la Nipru. Astfel, Mithridates îşi cîştigă un al doilea regat – legat de cel al Pontului şi întemeiat, ca şi acesta, în esenţă pe un număr de oraşe comerciale greceşti –, numit al Bosporului, care includea Crimeea de astăzi împreună cu promontoriul asiatic opus şi care furniza anual tezaurelor şi magaziilor regale 200 de talanţi (314.000 de taleri) şi 180.000 de baniţe de grîu. Chiar popoarele stepei, de la versantul septentrional al Caucazului pînă la gurile Dunării, intrară, în majoritatea lor, sub clientela sa sau încheiară tratate cu regele Pontului oferindu-i, dacă nu un alt fel de ajutor, cel puţin un inepuizabil loc de recrutare pentru armatele sale. Aşadar, în timp ce se obţinură succesele cele mai importante împotriva nordului, regele îşi întinse stăpînirea şi spre est, şi vest. Mai importantă decît anexarea Armeniei Mici, care, dintr-un principat dependent, deveni o parte integrantă a regatului pontic, era alianţa strînsă pe care o stabili cu regele Armeniei Mari. Nu numai că i-o dădu de soţie lui Tigranes pe fiica sa, ci l-a ajutat în mod substanţial pe ginerele său să se elibereze de jugul Arsacizilor, preluînd locul lor în Asia. Se pare că între cei doi se încheiase o înţelegere, în sensul că Tigranes se angaja să ocupe Siria şi interiorul Asiei, iar Mithridates Asia Mică şi coastele Asiei Mici, asigurîndu-se de sprijinul reciproc; fără îndoială că mai activul şi mai capabilul Mithridates a fost cel care a avut ideea acordului, pentru a-şi asigura spatele şi un puternic aliat. În sfîrşit, în Asia Mică, regele îşi îndreptă privirile spre Paflagonia şi Cappadocia. Prima era reclamată de către regatul Pontului, ca fiind lăsată prin testament regelui Mithridates Euergetes

de către ultimul dintre Pylaemenizi; fireşte că protestară atît pretendenţii legitimi, cît şi cei nelegitimi. În ceea ce priveşte Cappadocia, regii Pontului nu uitau că aceasta formase cîndva o unitate cu Cappadocia de lîngă mare şi invocau în permanenţă ideea reunificării. Paflagonia a fost ocupată de către Mithridates împreună cu regele Nikomedes al Bitiniei, cu care împărţi ţara, atrăgîndu-l astfel în întregime în sfera sa de interese. Pentru a disimula întrucîtva violarea prea evidentă a dreptului, Nikomedes îi conferi unuia dintre fiii săi numele de Pylaemenes, acesta fiind desemnat drept regentul nominal al Paflagoniei. În cazul Cappadociei, politica aliaţilor mergea pe căi şi mai obscure. Regele Ariarathes al VI-lea a fost asasinat de către Gordios, se spunea din însărcinarea sau, în orice caz, în interesul cumnatului lui Ariarathes, Mithridates Eupator; tînărul său fiu, Ariarathes n-a putut rezista uzurpărilor regelui Bitiniei decît cu ajutorul ambiguu al unchiului său, motiv pentru care îi permise ucigaşului tatălui său, fugit din ţară, să se întoarcă în Cappadocia. Acestea determinară ruptura şi războiul; însă cînd ambele armate se aflară faţă în faţă, unchiul dori să aibă o întrevedere cu nepotul său şi, cu această ocazie, îl străpunse pe adolescentul neînarmat cu propria mînă. Gordios, ucigaşul tatălui, preluă guvernarea în interesul lui Mithridates; cu toate că locuitorii indignaţi se revoltară împotriva lui, proclamîndu-l rege pe fiul mai tînăr al ultimului stăpîn, acesta nu putea să se opună, pe o durată mai îndelungată, forţelor armate superioare ale lui Mithridates. Moartea prematură a tînărului, ridicat pe tron de către popor, oferi regelui cu atît mai multă libertate de acţiune, cu cît se stinse astfel dinastia regilor capadocieni. Un pseudo-Ariarathes a fost proclamat ca regent nominal, la fel cum se întîmplase şi în Bitinia, sub al cărui nume ţara a fost administrată de către Gordios, în calitate de guvernator al lui Mithridates.

Mai puternic decît oricare monarh din ultimul timp, regele Mithridates guverna pe ţărmul nordic, ca şi pe cel sudic al Mării Negre şi pînă în inima Asiei Mici. Resursele regelui pentru războiul pe uscat şi pe mare păreau a fi imense. Spaţiul său de recrutare se întindea de la gurile Dunării pînă la Caucaz şi Marea Caspică; traci,

sciţi, sauromaţi, bastarni, colchidieni, iberi (în Georgia actuală) se îmbulzeau sub steagurile sale; el îşi alcătuia armatele înainte de toate din vitejii bastarni. Satrapia Colchida îi oferea pentru flotă, în afară de in, cînepă, smoală şi ceară, cel mai bun lemn de construcţie adus cu plutele din Caucaz; cîrmaci şi ofiţeri se recrutară din Fenicia şi Siria. Se spune că regele ar fi intrat în Cappadocia cu 600 de care cu seceri, 10.000 de cai şi 80.000 de pedestraşi, fiind departe de a fi mobilizat toate resursele sale pentru acest război. În lipsa unei supremaţii maritime romane sau a unei puteri vrednice de luat în seamă, flota pontică, bazată pe Sinope şi porturile Crimeii, stăpînea Marea Neagră în exclusivitate.

În faţa tuturor acestor agresiuni multiple şi a acestei impozante formări a unei puteri, a cărei desăvîrşire a necesitat poate un răstimp de 20 de ani, senatul roman a asistat cu mîinile în sîn. El a permis ca unul dintre statele sale clientelare să se dezvolte pînă la rangul unei mari puteri militare, care dispunea de 100.000 de oameni înarmaţi, ca acesta să intre în relaţii foarte strînse cu noul Mare Rege al Orientului, care fusese pus în fruntea statelor din interiorul Asiei, în parte cu ajutorul lui; îi îngădui să anexeze regatele şi principatele asiatice învecinate sub nişte pretexte care par aproape o batjocură la adresa prost informatei şi îndepărtatei puteri protectoare, ba chiar să se stabilească pînă la urmă şi în Europa şi să guverneze, ca stăpîn protector, din Peninsula Tauridă pînă aproape de graniţa traco-macedoneană. Ce-i drept, aceste evenimente erau dezbătute în senat; însă augustul colegiu se linişti în problema succesiunii Paflagoniei aflînd că Mithridates îşi întemeia pretenţiile pe un testament, iar Nikomedes pe un pseudo-Pylaemenes, nefiind atît înşelat, cît mai ales recunoscător pentru oricare pretext care îl scutea de o intervenţie. Între timp, plîngerile deveniseră tot mai numeroase şi tot mai insistente. Căpeteniile sciţilor Tauridei, alungaţi de către Mithridates din Crimeea, cerură ajutorul Romei; senatorul care mai reflecta asupra maximelor tradiţionale ale politicii romane trebuia să-şi aducă aminte că, odinioară, în împrejurări cu totul diferite, trecerea regelui Antiochos în Europa şi ocuparea Chersonesului Tracic de către trupele sale au dat semnalul pentru declanşarea războiului asiatic (I,

p. 421) şi trebuia să înţeleagă că ocuparea teritoriului taurid de către regele Pontului putea fi cu atît mai puţin tolerată. Imboldul a fost dat în fine de reunirea efectivă a regatului Cappadociei, din a cărei cauză Nikomedes al Bitiniei, care păruse, la rîndul său, să pună stăpînire pe Cappadocia printr-un alt pseudo-Ariarathes şi-şi văzuse pretendentul exclus de către cel al Pontului, nu va fi întîrziat să solicite o grabnică intervenţie romană. Senatul hotărî ca Mithridates să-i reinstaureze pe principii sciţi în drepturile lor – atît de mult se deviase, din cauza delăsătoarei guvernări, de la căile politicii rezonabile, încît romanii îi sprijineau acum împotriva barbarilor pe sciţi în locul elenilor care le erau pe jumătate înrudiţi. Paflagonia a fost declarată independentă şi atît pseudo-Pylaemenes al lui Nikomedes, cît şi Mithridates au fost îndrumaţi să părăsească regiunile ţării ocupate. Într-un mod asemănător, Cappadocia urma să fie părăsită şi de pseudo-Ariarathes şi, întrucît reprezentanţii ţării refuzară libertatea care le fusese oferită, urma să fie ales din nou un rege prin alegeri populare libere. Decretele păreau destul de energice; însă a constituit o greşeală faptul că, în loc de a trimite o armată, guvernatorul Ciliciei, Lucius Sulla, care comanda o mînă de oameni împotriva hoţilor şi piraţilor, primi ordinul de a interveni în Cappadocia. Spre norocul lui, amintirea energiei de odinioară a romanilor le-a apărat interesele mai bine decît guvernul în funcţie şi a completat energia şi abilitatea guvernatorului, amîndouă absente în rîndurile senatului. Mithridates nu se angajă şi se mulţumi să-l determine pe Marele Rege al Armeniei, Tigranes, care deţinea o poziţie mai liberă faţă de romani, să trimită trupe de sprijin în Cappadocia. Sulla îşi adună repede propriile forţe şi contingentele aliaţilor asiatici, trecu Taurusul şi-l alungă din Cappadocia pe guvernatorul Gordios împreună cu trupele sale armene. Acţiunea produse efectul scontat. Mithridates cedă în toate privinţele; Gordios trebui să-şi asume responsabilitatea în legătură cu tulburările capadociene, iar falsul Ariarathes dispăru; alegerea regelui, pe care facţiunea devotată regelui Pontului dorise să o orienteze în van spre Gordios, căzu asupra distinsului capadocian Ariobarzanes. Cînd Sulla, în continuarea expediţiei sale, ajunse în regiunea Eufratului, în ale cărui unde stindardele romane

se oglindiră atunci pentru prima dată, avu loc şi primul contact între romani şi parţi, care aveau motive să se apropie de romani din cauza tensiunilor existente între ei şi Tigranes. De ambele părţi se simţi că era de o oarecare importanţă ca, la această primă întîlnire dintre marile puteri ale Occidentului şi Orientului, nici una, nici cealaltă să nu renunţe la pretenţiile sale asupra stăpînirii lumii. Sulla însă, mai îndrăzneţ decît ambasadorul part, ocupă şi păstră la întîlnire locul de onoare, între regele Cappadociei şi solul part. Faima lui Sulla spori în urma acestei celebrate conferinţe de pe Eufrat mai mult decît datorită victoriilor sale în Orient; mai tîrziu, solul part îi plăti stăpînului său această ruşine cu capul. Pentru moment însă, întîlnirea nu avu nici o urmare. Decretele senatoriale pronunţate împotriva lui Mithridates au fost puse în practică, Paflagonia a fost eliberată, restauraţia căpeteniilor scite, cel puţin promisă de către rege, iar vechiul *status-quo* al Orientului păru restabilit (662, **92**).

Cel puţin aşa se afirma; de fapt, se resimţea oarecum reîntoarcerea efectivă la vechea situaţie. Sulla abia părăsise Asia cînd regele Tigranes al Armeniei Mari se năpusti asupra noului rege al Cappadociei, Ariobarzanes, îl alungă şi-l reinstaură pe pretendentul pontic, Ariarathes. În Bitinia, unde după moartea bătrînului rege Nikomedes al II-lea (în jurul anului 663, **91**), fiul său Nikomedes al II-lea Philopator fusese recunoscut de popor şi de senatul roman drept rege legitim, apăru mai tîrziu fratele acestuia, Sokrates, ca pretendent la coroană şi preluă guvernarea. Era evident că adevăratul autor al tulburărilor capadociene, ca şi al celor bitiniene nu era nimeni altul decît Mithridates, cu toate că se abţinu de la orice participare făţişă. Oricine ştia că Tigranes nu acţiona decît la îndemnul lui; Sokrates pătrunse în Bitinia cu trupe pontice, iar viaţa regelui legitim era ameninţată de asasinii lui Mithridates. În Paflagonia, principii se menţinură, ce-i drept, în interiorul ţării; în schimb, Mithridates stăpînea întreaga coastă pînă la graniţa cu Bitinia, fie că reocupase aceste ţinuturi cu ocazia sprijinirii lui Sokrates, fie că nu le evacuase niciodată cu adevărat. În Crimeea şi chiar în ţinuturile învecinate, regele Pontului nici nu se gîndea la retragere ci, dimpotrivă, îşi purta armele tot mai departe. Guvernul

roman, invocat personal de către regii Ariobarzanes şi Nikomedes, îl trimise în Asia Mică, pentru a-l ajuta pe guvernatorul Lucius Cassius, pe fostul consul Manius Aquillius, un ofiţer încercat în războaiele împotriva cimbrilor în cele din Sicilia, nu însă ca general în fruntea unei armate, ci ca ambasador, şi îndemna statele asiatice şi îndeosebi pe Mithridates să-i acorde ajutor armat în caz de nevoie. Rezultatul fu asemănător cu cel obţinut cu doi ani în urmă. Ofiţerul roman execută ordinul primit cu ajutorul micului corp de armată roman de care dispunea guvernatorul provinciei Asia, al contingentului frigienilor liberi şi galaţilor. Regele Nikomedes şi regele Ariobarzanes urcară din nou pe tronurile lor şubrede; Mithridates se sustrase, sub diferite pretexte, somaţiei de a furniza contingente, însă nu numai că nu opuse rezistenţă armată, ci, la îndemnul său, pretendentul bitinian Sokrates a fost ucis.

Situaţia era mai complicată ca niciodată. Mithridates era pe deplin convins că în luptă deschisă va fi neputincios în faţa romanilor şi, din această cauză, era decis să nu permită ca lucrurile să înainteze pînă la ruptura deschisă şi la război. Dacă n-ar fi fost hotărît în acest sens, el n-ar fi avut alt moment mai favorabil pentru declanşarea ostilităţilor decît cel de faţă; tocmai atunci cînd Aquillius înaintase în Bitinia şi Cappadocia, insurecţia italică se afla la apogeu, încurajînd chiar şi pe cei slabi să se declare împotriva Romei; cu toate acestea, Mithridates lăsă să treacă anul 664 (**90**) fără a profita de ocazie. Însă în ciuda acestei situaţii, el urmări cu aceeaşi tenacitate şi energie planul său de extindere în Asia Mică. Bineînţeles, combinarea ciudată a politicii de pace cu orice preţ cu aceea a cuceririi era în sine condamnată la insucces şi dovedeşte încă o dată că Mithridates nu aparţinea categoriei de oameni de stat veritabili şi că nu ştia nici să se pregătească pentru luptă ca regele Filip, nici să se supună precum regele Attalos, ci, ca un adevărat sultan, oscila permanent între arzătoarea poftă de cucerire şi sentimentul propriei slăbiciuni. Însă chiar şi aşa, tot n-am putea înţelege atitudinea sa, dacă n-am şti că Mithridates a putut să cunoască în decursul a 20 de ani politica romană a vremii. El ştia foarte bine că guvernul roman dorea cu totul altceva decît război, ba

mai mult, că, avînd în vedere pericolul real pe care-l constituia oricare general faimos pentru autoritatea sa şi amintirea încă vie a războiului cimbric şi a lui Marius, se temea de război poate chiar mai mult decît el însuşi. Astfel, a acţionat în consecinţă: nu a ezitat să procedeze într-un mod care ar fi oferit oricărui guvern energic şi neinfluenţat de interese egoiste o sută de motive pentru o declaraţie de război; însă a evitat atent orice ruptură deschisă care ar fi constrîns senatul să-l declare. Din momentul în care lucrurile deveniră serioase, regele s-a retras atît din faţa lui Sulla, cît şi din faţa lui Aquillius; spera că nu va fi confruntat întotdeauna cu generali energici, că, la fel ca Iugurtha, va întîlni pe un Scaurus sau un Albinus. Trebuie să recunoaştem că speranţa lui era nechibzuită, cu toate că, pe de altă parte, tocmai experienţa lui Iugurtha dovedise cît de greşită era confundarea mituirii unui general roman şi coruperea unei armate romane cu înfrîngerea poporului. Lucrurile rămaseră astfel în cumpănă între război şi pace şi păreau a rămîne în situaţia aceasta încă multă vreme. Dar această stare de lucruri nu concorda cu intenţiile lui Aquillius; şi întrucît nu putea să-şi determine guvernul să declare război lui Mithridates, el se folosi în acest scop de regele Nikomedes. Acesta, oricum în mîna generalului şi, pe deasupra, debitorul său pentru cheltuielile de război cumulate şi pentru sumele promise generalului personal, nu se putu sustrage intenţiilor acestuia de a începe războiul cu Mithridates. Urmă declaraţia de război a Bitiniei; însă chiar după ce corăbiile lui Nikomedes închiseră Bosforul pentru corăbiile pontice, chiar după ce trupele acestuia înaintară în districtele de graniţă ale Pontului şi incendiară regiunea de la Amastris, Mithridates rămase neclintit, fidel politicii sale de pace; în loc să-i alunge pe bitinieni, el înaintă o plîngere delegaţilor romani şi îi rugă pe aceştia să fie mediatori sau să-i permită apărarea. Aquillius îl informă însă că trebuie să se abţină oricum de la declaraţia de război împotriva lui Nikomedes. Intenţia era evidentă. Aceeaşi politică fusese folosită şi în cazul Cartaginei; victima era maltratată de către haita romană şi i se interzicea să se apere împotriva ei. Asemenea cartaginezilor, Mithridates se consideră pierdut; însă dacă fenicienii se predaseră din exasperare,

regele de la Sinope făcu tocmai contrariul şi-şi adună trupele şi corăbiile: „Oare nu se apără împotriva hoţilor” – ar fi spus – „şi cel care trebuie să fie înfrînt?”. Fiul său, Ariobarzanes, primi ordinul de a pătrunde în Cappadocia; el trimise încă o solie delegaţilor romani pentru a le explica necesitatea autoapărării şi a cere din partea lor o ultimă declaraţie. Ea veni, după cum era de aşteptat. Cu toate că nici senatul, nici regele Mithridates şi nici regele Nikomedes nu doriseră ruptura, ea fusese dorită de către Aquillius: războiul începu (sfîrşitul anului 665, **89**).

Mithridates urmări cu toată energia ce-l caracteriza pregătirile politice şi militare cerute de războiul ce-i fusese impus. Mai întîi, strînse alianţa cu regele Tigranes al Armeniei şi dobîndi din partea acestuia promisiunea intervenţiei unei armate auxiliare în Asia inferioară, care să ia în stăpînire pămîntul pentru Mithridates, iar bunurile mobile pentru Tigranes. Regele parţilor, jignit de comportarea arogantă a lui Sulla, fără a se declara inamic al romanilor, nu acţionă totuşi ca aliat al lor. În faţa grecilor, regele încercă să se prezinte în rolul lui Filip şi al lui Perseus, ca reprezentant al naţiunii greceşti împotriva dominaţiei străine a romanilor. Ambasadori pontici plecară la regele Egiptului şi la confederaţia oraşelor cretane – ultimele resturi ale Greciei libere – şi îi conjurară pe aceştia, pentru care Roma forja deja lanţurile, să se ridice măcar acum, în ultimul moment, pentru salvarea naţiunii greceşti; cel puţin în Grecia, acest lucru n-a fost cu totul zadarnic, mulţi cretani înrolîndu-se în armata pontică. Mithridates spera în insurecţia succesivă a statelor clientelare mai mici şi a celor şi mai mici, a Numidiei, Siriei, a republicilor elene, în răzvrătirea provinciilor, îndeosebi a Asiei inferioare, victima unei opresiuni nemărginite. El acţionă în sensul provocării unei răscoale a tracilor, chiar a unei insurecţii în Macedonia. Pirateria, înfloritoare şi înainte, a fost declanşată acum pretutindeni ca o aliată bine-venită; cu o rapiditate înfricoşătoare, Marea Mediterană a fost luată în stăpînire de escadre de corsari, care se proclamau mesageri ai Pontului. El ascultă cu pasiune şi bucurie veştile despre frămîntările din rîndurile cetăţenilor romani şi despre insurecţia italică, ce-i drept, învinsă, dar

încă neoprimată în întregime. Însă nu stabili relaţii nemijlocite cu nemulţumiţii şi insurgenţii Italiei; în Asia se constitui numai un corp de armată, înarmat şi organizat după modelul roman, al cărui nucleu era format din refugiaţi romani şi italici. De la războaiele persane încoace, nu se mai văzuseră forţe armate similare celor ale lui Mithridates. Relatările care vorbesc de un număr de 250.000 de pedestraşi, 40.000 de călăreţi, 300 de corăbii cu punţi şi 100 de corăbii deschise, în afară de armata auxiliară armeană, nu par a fi prea exagerate la un suveran războinic care dispunea de nenumăratele populaţii ale stepei. Generalii, îndeosebi fraţii Neoptolemos şi Archelaos, erau căpitani greci experimentaţi şi prevăzători, iar din rîndul soldaţilor regelui nu lipseau bărbaţi viteji care sfidau moartea; armurile strălucitoare bătute în aur şi argint şi bogatele veşminte ale sciţilor şi mezilor contrastau fericit cu bronzul şi oţelul mercenarilor greci. Fireşte că această masă pestriţă nu era unită printr-o organizare militară unitară; armata lui Mithridates nu era nimic altceva decît una dintre acele monstruoase maşini de război asiatice care, de atîtea ori, ultima dată cu exact un secol înainte, la Magnesia, se năruiseră în faţa superiorităţii organizării militare a adversarilor; în ciuda acestei situaţii, Orientul se afla sub arme împotriva romanilor, în timp ce nici în partea occidentală a imperiului situaţia nu era paşnică. Oricît de necesară, din punct de vedere politic, ar fi fost pentru romani o declaraţie de război, momentul era totuşi cît se poate de nepotrivit şi, în această privinţă, este foarte probabil ca Manius Aquillius să fi determinat ruptura dintre Roma şi Mithridates tocmai acum, mai ales din cauza unor considerente egoiste, legate de propriul avantaj. Pentru moment, romanii nu dispuneau în Asia decît de o singură divizie romană condusă de Lucius Cassius şi de miliţiile Asiei occidentale; apoi, luînd în considerare criza militară şi financiară în care se găsea patria din cauza războiului insurecţional, o armată romană nu putea să debarce în Asia decît, în cazul cel mai fericit, în vara anului 666 (**88**). Pînă atunci, magistraţii romani se aflau într-o poziţie dificilă, dar ei sperau că vor putea proteja provincia romană şi menţine poziţiile deţinute: armata bitiniană, condusă de către regele Nikomedes în ţinuturile

ocupate cu un an înainte din teritoriul Paflagoniei, se afla între Amastris şi Sinope ; mai la sud, se aflau diviziile conduse de către Lucius Cassius, Manius Aquillius, Quintus Oppius, pe teritoriul Bitiniei, Galatiei şi Cappadociei, în timp ce flota romano-bitiniană continua să blocheze Bosforul.

Odată cu începutul primăverii anului 666 (**83**), Mithridates declanşă ofensiva. Pe un afluent al lui Halys, pe Amnias (lîngă Tesch köpri de astăzi), avangarda pontică, constituită din călăreţi şi soldaţi uşor înarmaţi, întîlni armata bitiniană şi, în ciuda forţei net superioare a acesteia, o risipi de la primul atac în asemenea mod, încît armata învinsă intră în panică, tabăra şi tezaurul de război căzînd în mîinile învingătorilor. Regele datora această victorie strălucită în principal lui Neoptolemos şi Archelaos. Miliţiile asiatice, încă şi mai slabe şi aşezate mai în spate, se declarară învinse fără a se angaja în luptă cu inamicul; oriunde se apropiau generalii lui Mithridates, ele se dispersau. Un detaşament roman a fost învins în Cappadocia; Cassius încercă să se menţină în Frigia prin intermediul miliţiilor, însă el le concedie din nou, fără a îndrăzni să le angajeze într-o bătălie şi se fortifică cu puţinii săi oameni credincioşi în localităţile de pe Meandrul superior, mai ales la Apameia; într-un mod asemănător, Oppius evacuă Pamfilia şi se refugie în Laodiceea frigiană; în cursul retragerii, Aquillius a fost ajuns din urmă pe Sangarios, în teritoriul bitinian, şi învins atît de cumplit, încît îşi pierdu tabăra, fiind nevoit să se salveze la Pergam, în provincia romană; însă şi aceasta a fost în curînd atacată, Pergamul aungînd în mîinile regelui, ca şi Bosforul împreună cu corăbiile ancorate aici. În urma fiecărei victorii, Mithridates eliberase toţi prizonierii miliţiilor din Asia Mică şi nu neglijase nici un amănunt pentru sporirea simpatiei naţionale cîştigate de la bun început. Acum, întregul teritoriu pînă la Meandru, cu excepţia cîtorva fortăreţe, se afla sub stăpînirea sa; în acelaşi timp, se auzi că la Roma ar fi izbucnit o nouă revoluţie, că, în loc de a se îmbarca spre Asia, noul consul Sulla, destinat să acţioneze împotriva lui Mithridates, ar fi înaintat împotriva Romei, că generalii cei mai celebraţi ai romanilor se luptau între ei pentru comanda în Asia. Roma părea a fi ocupată în modul

cel mai sîrguincios cu autodistrugerea; astfel, nu este de mirare că, deşi existau şi acum minorităţile rămase fidele Romei, marea masă a locuitorilor Asiei Mici trecu de partea ponticilor. Elenii şi asiaticii se întrecură în frenezia care îl sărbătoreau pe eliberator; deveni un obicei ca regele, în persoana căruia, ca şi în aceea a divinului învingător al Indiei, se reuniră din nou Asia şi Elada, să fie celebrat sub numele noului Dionysos. Oriunde sosea, oraşele şi insulele îi trimiteau în întîmpinare mesageri, pentru a invita „zeul salvator", iar cetăţenii ieşeau în veşminte de sărbătoare înaintea porţilor pentru a-l primi. Unele localităţi îi predară regelui ofiţerii romani refugiaţi în spatele zidurilor lor; astfel Laodiceea l-a predat pe Quintus Oppius, comandantul oraşului, iar Mytilene din Lesbos pe fostul consul Manius Aquillius. Întreaga furie a barbarului care l-a capturat pe acela în faţa căruia tremurase se revărsă împotriva nefericitului provocator al războiului. Cînd pe jos, legat de un uriaş bastarn călare, cînd legat pe un măgar şi strigîndu-şi propriul nume, venerabilul bărbat a fost purtat prin toată Asia Mică, iar cînd, pînă la urmă, jalnicul cortegiu ajunse din nou la curtea regală din Pergam, la porunca regelui i se turnă nefericitului aur topit pe gît, pentru a-i astîmpăra setea de înavuţire care ar fi declanşat războiul, pînă cînd acesta îşi dădu duhul în chinuri. Însă regele nu se mulţumi numai cu această sălbatică batjocură, care singură ar fi fost suficientă pentru a şterge numele autorului ei de pe lista bărbaţilor nobili; de la Efes, regele Mithridates ordonă tuturor guvernatorilor săi şi oraşelor dependente ca într-o anumită zi să-i ucidă pe toţi italicii care s-ar fi aflat în districtul lor, liberi şi neliberi, fără deosebire de sex şi de vîrstă, şi să nu permită scăparea, sub ameninţarea cu pedeapsa cea mai grea, a nici unuia dinte cei proscrişi; cadavrele să fie lăsate pradă păsărilor, bunurile să fie pe jumătate confiscate şi însuşite de ucigaşi, pe jumătate să fie predate regelui. Cu excepţia cîtorva districte, ca, de exemplu, insula Cos, teribilul ordin a fost executat cu punctualitate şi 80.000 (după alte relatări 150.000) de bărbaţi, femei şi copii, dacă nu nevinovaţi, cel puţin lipsiţi de apărare, au fost măcelăriţi în Asia Mică, cu sînge rece, într-o singură zi; o execuţie înspăimîntătoare la care au contribuit în egală măsură buna ocazie

de a scăpa de datorii şi condamnabila dispoziţie a asiaticilor de a îndeplini pentru sultan orice serviciu de călău, ca şi sentimentul răzbunării. Din punct de vedere politic, această măsură nu numai că era lipsită de orice finalitate efectivă – întrucît cea financiară ar fi putut fi atinsă şi fără ordinul sîngeros, iar asiaticii nu puteau fi stimulaţi la o atitudine belicoasă printr-o atît de oribilă crimă –, ci şi contrară intereselor regelui întrucît, pe de o parte, sili senatul roman la o conducere mai energică a războiului, în măsura în care mai era capabil de aceasta, pe de altă parte, nu-i lovi numai pe romani, ci şi pe aliaţii fireşti ai regelui, pe italicii neromani. Acest edict sîngeros de la Efes nu este nimic altceva decît un act lipsit de sens al unei răzbunări oarbe şi animalice, care dobîndeşte o falsă aparenţă de măreţie numai datorită proporţiilor colosale în care puterea regală s-a manifestat de data aceasta. În general, planurile regelui se amplificară; el începuse războiul din exasperare, însă victoria nesperat de uşoară şi întîrzierea temutului Sulla îl conduseră la speranţele cele mai vanitoase. El îşi stabili reşedinţa în Asia occidentală; sediul guvernatorului roman al Pergamului deveni noua sa capitală; vechiul regat de la Sinope a fost încredinţat fiului său Mithridates, pentru a fi guvernat ca un viceregat; Cappadocia, Frigia, Bitinia au fost organizate ca satrapii pontice. Mai-marii regatului şi favoriţii regelui au primit bogate daruri şi proprietăţi, iar tuturor comunităţilor nu numai că li s-au anulat impozitele restante, ci li s-a asigurat şi suspendarea impozitelor pe o durată de cinci ani – o măsură la fel de eronată ca şi măcelărirea romanilor, dacă regele credea că-şi va asigura astfel fidelitatea locuitorilor din Asia Mică. Tezaurul regal se umplu, firește, datorită sumelor enorme provenite din averile italicilor şi alte confiscări; astfel, numai din insula Cos Mithridates luă 800 de talanţi (1.250.000 de taleri), depuşi acolo de către evrei. Partea nordică a Asiei Mici şi cele mai multe dintre insulele ce-i aparţineau se aflau sub stăpînirea regelui; cu excepţia micilor dinastii din Paflagonia, abia dacă mai exista aici un district care să fi rămas fidel Romei, întreaga Mare Egee fiind stăpînită de flotele sale. Doar sud-vestul, confederaţiile urbane ale Cariei şi ale Liciei şi oraşul Rhodos rezistau în faţa lui. În Caria, Stratoniceia a

fost, ce-i drept, cucerită, însă Magnesia de pe Meandru susţinea cu succes un îndelungat asediu, în cursul căruia Archelaos, ofiţerul cel mai destoinic al lui Mithridates, a fost înfrînt şi rănit. Rhodos, locul de refugiu al romanilor scăpaţi din Asia, printre ei fiind şi guvernatorul Lucius Cassius, a fost atacat de către Mithridates pe uscat şi de pe apă cu o uriaşă superioritate de forţe. Însă corăbierii săi, oricît de vitejeşte se luptau sub privirile regelui, erau nişte novici neîndemînatici şi s-a întîmplat ca escadrele rhodiene să le înfrîngă pe cele pontice, de patru ori mai puternice, şi să se întoarcă în patrie cu corăbii capturate. Asediul nu făcu progrese nici pe uscat; după ce o parte dintre lucrările de asediu au fost distruse, Mithridates renunţă la această întreprindere şi importanta insulă, ca şi continentul din faţa acesteia, rămaseră în mîinile romanilor.

Însă nu numai provincia Asia a fost ocupată de către Mithridates aproape fără a întîmpina rezistenţă, în principal datorită revoluţiei sulpiciene izbucnite în momentul cel mai nepotrivit: el îşi îndreptă atacurile şi împotriva Europei. Încă din anul 662 (**92**), vecinii septentrionali şi orientali ai Macedoniei porniseră incursiuni cu o violenţă şi o perseverenţă remarcabile; în anii 664 şi 665 (**90-89**), tracii invadaseră Macedonia şi întregul Epir, jefuind templul de la Dodona. O trăsătură şi mai singulară este aceea că lor li s-a asociat încă o dată tentativa de a ridica pe tronul macedonean un pretendent, în persoana unui anumit Euphenes. Mithridates, care întreţinea legături cu tracii din Crimeea, nu putea fi străin de toate aceste evenimente. Pretorul Gaius Sentius se apără, ce-i drept, în faţa acestor invadatori cu ajutorul tracilor denteleţi; însă nu după mult timp, au apărut adversari mai redutabili. Mithridates, ameţit de succesele sale, luase hotărîrea temerară de a muta în Grecia războiul decisiv asupra stăpînirii Asiei, aşa cum procedase şi Antiochos, şi-şi îndreptase nucleul trupelor sale, pe mare şi pe uscat, în această direcţie. Fiul său Ariarathes pătrunse dinspre Tracia în Macedonia slab apărată, supunînd ţinuturile pe măsură ce înainta şi împărţindu-le în satrapii pontice. Abdera şi Philippi deveniră baze principale ale armelor pontice în Europa. Flota pontică, condusă de generalul cel mai bun al lui Mithridates, Archelaos, apăru în Marea Egee, unde

abia dacă se putea găsi o corabie romană. Delos, antrepozitul comerţului roman din aceste ape, a fost ocupat şi aproximativ 20.000 de oameni, în majoritatea lor italici, au fost măcelăriţi aici; Eubeea suferi o soartă asemănătoare; în curînd toate insulele situate la est de promontoriul Malea se aflară în mîinile inamicului; el putea trece la atacarea continentului însuşi. Ce-i drept, atacul pe care flota pontică îl declanşă dinspre Eubeea împotriva importantei localităţi Demetrias a fost respins de către Bruttius Sura, bravul locţiitor al guvernatorului Macedoniei, cu o mînă de oameni şi cu cîteva corăbii adunate în grabă, el ocupînd chiar şi insula Skiathos, însă nu reuşi să împiedice prin aceasta stabilirea inamicului în Grecia propriu-zisă. Mithridates acţionă şi aici nu numai cu armele, ci şi prin propagandă naţională. Principalul său sprijin pentru Atena era un anumit Aristion, după naştere un sclav attic, de profesie magistru de filozofie epicureică; acum era favorit al lui Mithridates, un excelent Peisthetaeros care, datorită carierei pe care o făcuse la curte, ştia să convingă mulţimea şi s-o asigure că ajutorul pentru Mithridates promis de Cartagina, transformată în ţărînă de aproape 60 de ani, urma să sosească în curînd. Prin asemenea discursuri ale acestui nou Pericle şi prin promisiunea lui Mithridates că va ceda atenienilor insula Delos, pe care o stăpîniseră odinioară, se reuşi ca puţinii înţelepţi să părăsească oraşul Atena, iar plebea şi cîţiva literaţi nesocotiţi să se dezică de romani în mod formal. Astfel, fostul filozof se metamorfoză într-un tiran care, bazat pe ceata sa de mercenari pontici, a pus în aplicare o guvernare despotică infamă şi sîngeroasă şi a preschimbat Pireul într-un port al Pontului. Din clipa în care trupele lui Mithridates se aflară pe continentul grec, pînă în Tesalia majoritatea statelor libere mici trecură de partea sa: aheenii, laconienii, beoţienii. După ce primise din Macedonia cîteva întăriri, Sura pătrunse în Beoţia pentru a despresura asediata Thespiae şi se bătu la Scheroneea timp de trei zile cu Archelaos şi cu Aristion; aceste lupte nu aduseră însă nici un rezultat decisiv, iar Sura trebui să se retragă cînd se apropiară întăririle pontice din Peloponeş (sfîrşitul anului 666, **88**, începutul anului 667, **87**). Poziţia lui Mithridates, mai ales cea pe mare, era atît de dominantă, încît o

delegaţie a insurgenţilor italici îl îndemnă să întreprindă o tentativă de debarcare în Italia; însă cauza lor era deja pierdută atunci, iar regele respinse invitaţia.

Situaţia guvernului roman începu să devină critică. Asia Mică şi Elada erau în întregime – Macedonia în cea mai mare parte – în mîinile inamicului; pe mare, stindardele Pontului dominau fără concurenţă. La aceasta se adăuga insurecţia italică, suprimată ce-i drept, în mare parte, însă care continua să domine ţinuturi întinse ale Italiei; se adăuga apoi revoluţia abia domolită care ameninţa să reizbucnească în orice moment în proporţii şi mai teribile şi, în fine, înspăimîntătoarea criză comercială şi financiară (p. 170), provocată de tulburările interne din Italia şi de pierderile imense produse capitaliştilor asiatici, ca şi lipsa de trupe redutabile. Guvernul ar fi avut nevoie de trei armate pentru a preveni revoluţia la Roma, pentru a suprima definitiv insurecţia din Italia şi pentru a purta război în Asia; însă dispunea de una singură – cea a lui Sulla, întrucît armata din nord, aflată sub comanda oscilantului Gnaeus Strabo, nu era decît o primejdie în plus. Sulla putea să aleagă una dintre aceste trei variante şi se decise, după cum am văzut, pentru războiul asiatic. Nu era un lucru mărunt; a fost poate o mare dovadă de patriotism faptul că, în acest conflict dintre interesul general al patriei şi cel particular al partidului, primul ieşise biruitor şi Sulla debarcă totuşi, în primăvara anului 667 (**87**), pe coasta Epirului, în ciuda pericolului pe care îl reprezenta absenţa sa din Italia. Însă el nu veni pentru constituţia şi partidul său, aşa cum comandanţii supremi în afacerile Orientului obişnuiseră să sosească pînă acum. Faptul că armata sa de cinci legiuni sau de cel mult 30.000 de soldaţi era mai puţin numeroasă decît o armată consulară ordinară constituia o diferenţă minoră. Pînă acum, în războaiele orientale nu lipsise niciodată o flotă romană; mai mult, ea stăpînise marea fără excepţie; Sulla, trimis pentru cucerirea a două continente şi a insulelor Mării Egee, veni fără nici o corabie de război. Pînă acum, generalul avusese cu el un adevărat tezaur şi îşi adusese de la Roma majoritatea celor necesare pe calea mării; Sulla veni cu mîinile goale, întrucît sumele adunate cu dificultate pentru campania din anul 666 (**88**) fuseseră cheltuite în

Italia, iar el se văzu constrîns în exclusivitate la rechiziţii. Pînă acum, generalul îşi găsise unicul inamic în tabăra adversă, iar după terminarea luptei între stări, facţiunile politice adoptaseră o atitudine unitară faţă de inamicul comun; sub stindardul lui Mithridates luptară remarcabil bărbaţi romani, iar întinse ţinuturi ale Italiei doreau să intre în alianţă cu acesta şi era cel puţin îndoielnic dacă partidul democrat va urma exemplul lăudabil al lui Sulla şi va păstra armistiţiul, în timp ce el lupta împotriva regelui asiatic. Însă abilul general, confruntat cu toate aceste dificultăţi, nu era obişnuit să se ocupe de pericolele mai îndepărtate, ci avu grijă mai întîi de rezolvarea sarcinilor imediate. Întrucît propunerile sale de pace adresate regelui, care echivalau în esenţă cu restabilirea *status-quo*-ului de dinaintea războiului, nu au fost primite, el înaintă, din momentul debarcării în porturile Epirului, pînă în Beoţia, îi învinse aici la muntele Tilphossos pe generalii duşmani, Archelaos şi Aristion, şi, în urma acestei victorii, puse stăpînire, aproape fără a întîmpina rezistenţă, pe întregul continent grec, cu excepţia Atenei şi Pireului – unde se fortificaseră Aristion şi Archelaos – care nu puteau fi cucerite printr-un atac surprinzător. O divizie romană, condusă de către Lucius Hortensius, ocupă Tesalia şi întreprinse incursiuni pînă în Macedonia; alta, sub comanda lui Munatius, luă poziţii în faţa Chalcisului, pentru a preîntîmpina un atac din partea corpului inamic din Eubeea, condus de către Neoptolemos; Sulla însuşi ridică o tabără la Eleusis şi Megara, de unde stăpînea Grecia şi Peloponesul şi conducea asediul oraşului şi portului Atenei. Oraşele elene, dominate, ca de obicei, de teamă, se supuseră romanilor fără condiţii, bucuroase de a scăpa de pedeapsa mai severă care consta în furnizarea de provizii, de contingente şi în amenzi. Asediul din Attica avansa mai lent. Sulla se văzu nevoit să construiască, după toate regulile, complicatele maşini de asediu, lemnul trebuind să fie obţinut din copacii Academiei şi ai Liceului. Archelaos conduse apărarea pe cît de riguros pe atît de înţelept; el înarmă echipajul corăbiilor sale şi, astfel întărit, respinse atacurile romanilor cu forţe superioare, întreprizînd deseori ieşiri, nu arareori încununate de succes. Armata pontică, condusă de Dromichaetes, venită pentru

despresurarea oraşului a fost, ce-i drept, învinsă de către romani sub zidurile Atenei în urma unei bătălii crîncene, în cursul căreia se evidenţie îndeosebi Lucius Licinius Murena, viteazul locotenent al lui Sulla; însă prin aceasta asediul nu înaintă cîtuşi de puţin. Din Macedonia, unde capadocienii se stabiliseră între timp definitiv, soseau pe mare în mod regulat provizii abundente, pe care Sulla nu le putea intercepta în faţa fortăreţei portului; ce-i drept, în Atena proviziile se apropiau de sfîrşit dar, avînd în vedere apropierea celor două fortăreţe, Archelaos a putut întreprinde mai multe tentative, care nu eşuară toate, de a duce transporturi de grîu la Atena. Astfel, iarna dintre 667 şi 668 (**87/86**) trecu într-o inactivitate blamabilă. Din clipa în care anotimpul îi îngădui, Sulla se aruncă impetuos împotriva Pireului; el reuşi cu ajutorul catapultelor şi minelor să dărîme o parte din grandioasele ziduri înălţate de Pericle şi romanii trecură imediat la atac; a fost însă respins, iar cînd s-a reluat atacul, în spatele zidurilor dărîmate apărură întărituri în formă de semilună, de pe care invadatorii se văzură loviţi din trei părţi, fiind siliţi să bată în retragere. Sulla abandonă, în consecinţă, asediul şi se mulţumi cu o blocadă. Între timp, la Atena proviziile se epuizaseră cu totul; garnizoana încercă să obţină o capitulare, însă Sulla îi expedie pe solii ei elocvenţi cu mesajul că el nu se prezintă atenienilor ca student, ci ca general şi nu acceptă din partea lor altceva decît supunerea necondiţionată. Cînd Aristion, cunoscîndu-şi prea bine soarta, ezită să se conformeze, scările au fost ridicate şi oraşul, aproape lipsit de apărare, a fost luat cu asalt (1 martie 668, **86**). Aristion s-a retras pe acropolă, de unde s-a predat foarte curînd. Generalul roman le permise soldaţilor să masacreze populaţia şi să-i jefuiască bunurile şi dădu ordin ca principalii conducători ai rebeliunii să fie executaţi; oraşul primi însă din partea lui libertatea şi posesiunile sale, chiar şi Delosul care le fusese dăruit de curînd de către Mithridates, fiind astfel salvat încă o dată datorită memoriei bărbaţilor săi iluştri. Magistrul epicureu fusese înfrînt aşadar, însă situaţia lui Sulla rămase extrem de penibilă, chiar exasperantă. El se afla în campanie de peste un an fără să fi înaintat practic cu un singur pas semnificativ; cucerirea unui simplu port îi angaja toate

forţele, în timp ce Asia era lăsată în voia sorţii, iar cucerirea Macedoniei fusese de curînd desăvîrşită prin ocuparea Amphipolisului de către guvernatorii lui Mithridates. Lipsa flotei apărea tot mai evidentă; nu numai că îi era imposibil să asigure comunicaţiile şi aprovizionarea în faţa corăbiilor inamice şi a nenumăratelor corăbii de piraţi, ci şi să cucerească Pireul, fără a vorbi de Asia şi de insule; cu toate acestea, nu se întrevedea nici o posibilitate de a procura corăbiile de război. Încă din iarna lui 667/668 (**87/86**), Sulla trimisese în apele orientale pe unul dintre ofiţerii săi cei mai capabili şi mai abili, pe Lucius Licinius Lucullus, pentru a aduce, pe cît posibil, corăbii. Lucullus se aventură pe mare cu şase bărci deschise, pe care le împrumutase de la rhodieni şi de la alte comunităţi mai mici; el însuşi scăpă numai datorită unui accident al unei escadre de piraţi care captură majoritatea corăbiilor sale şi, înşelîndu-şi inamicul, după ce schimbă corăbiile, ajunse, ancorînd în Creta şi la Cyrene, la Alexandria. Curtea egipteană respinse însă, pe cît de politicos pe atît de decis, rugămintea vizînd sprijinul cu corăbii de război. Poate nicăieri nu se constată cu mai multă evidenţă decăderea profundă a statului roman, care odinioară putuse să refuze cu recunoştinţă oferta regilor Egiptului de a veni cu întreaga lor putere maritimă în sprijinul romanilor, dar care părea acum falimentar chiar şi oamenilor de stat alexandrini. La toate acestea se adăugară dificultăţile financiare; Sulla trebuise deja să golească tezaurele lui Zeus din Olimpia, lui Apollo din Delphi, lui Asklepios din Epidaur, zeii fiind despăgubiţi cu jumătatea teritoriului teban confiscat drept pedeapsă. Însă mult mai gravă decît toate aceste complicaţii militare şi financiare a fost reacţia determinată de transformările politice din Roma, a căror desăvîrşire rapidă, pătrunzătoare şi violentă depăşise cu mult temerile cele mai sumbre. Revoluţia pusese stăpînire asupra conducerii capitalei; Sulla fusese destituit, comandamentul său asiatic fusese încredinţat consulului democratic Marius Valerius Flaccus, care putea sosi din clipă în clipă în Grecia. Soldaţii rămăseră într-adevăr ataşaţi de Sulla, care făcuse totul pentru a le menţine buna dispoziţie; însă la ce se putea aştepta, dacă banii şi proviziile lipseau, dacă generalul fusese destituit şi

proscris, dacă succesorul său se afla pe drum şi, pe lîngă toate acestea, dacă războiul împotriva dîrzului adversar care stăpînea mările se prelungea fără sorţi de izbîndă?

Regele Mithridates îl eliberă pe adversarul său din situaţia primejdioasă. După toate probabilităţile, el dezaproba sistemul defensiv al generalilor săi şi le-a trimis ordin ca, înainte de toate, să-l învingă pe inamic. Încă din anul 667 (**87**), fiul său Ariarathes părăsise Macedonia pentru a-l ataca pe Sulla în Grecia propriu-zisă; numai moartea subită, care-l ajunse pe prinţ în timpul marşului, la promontoriul Tisaeum, în Tesalia, a dus atunci la abandonarea expediţiei. Succesorul său, Taxiles, apăru acum la Termopile (668, **86**), împingînd înaintea lui corpul roman staţionat în Tesalia, cu o armată, se spune, de 100.000 de pedestraşi şi 10.000 de călăreţi. Dromichaetes i se alătură. Mai mult, Archelaos evacuă – se pare că nu atît din cauza constrîngerii armelor lui Sulla cît mai ales a poruncilor stăpînului său – Pireul mai întîi parţial, apoi în întregime, pentru a se uni în Beoţia cu armata pontică principală. Sulla, după ce din ordinul său fusese distrus Pireul cu toate fortificaţiile sale mult admirate, porni pe urmele armatei Pontului, în speranţa că va putea angaja o bătălie înainte de sosirea lui Flaccus. În van Archelaos insistă ca lupta să nu fie acceptată, ci să se continue ocuparea ţărmurilor şi a mării, ţinîndu-l pe inamic în aşteptare; aşa cum odinioară, sub Dareios şi Antiochos, masele de orientali, ca nişte animale înfricoşate de incendiu, se năpustiră grabnic şi nechibzuit în luptă, şi acum ei depăşiră orice măsură, întrucît asiaticii ar fi trebuit să aştepte numai la cîteva luni pentru a asista ca spectatori la o luptă între Sulla şi Flaccus. În cîmpia de la Kephissos, în apropiere de Scheroneea, cele două armate se întîlniră în luna martie a anului 668 (**86**). Chiar şi cu includerea diviziei alungate din Tesalia, care reuşise să facă joncţiunea cu armata romană principală şi contingentele greceşti, armata romană se găsi în faţa unui inamic de trei ori mai puternic şi, mai ales, în faţa unei cavalerii cu mult superioare şi foarte periculoase, în special din cauza naturii cîmpului de bătălie. Sulla găsi de cuviinţă să-şi apere flancurile împotriva acesteia cu valuri şi şanţuri; de asemena, dăduse ordin ca între linia întîi şi a

doua să fie ridicată o fortificaţie de palisade pentru apărarea frontului împotriva carelor de luptă inamice. Cînd acestea se apropiară pentru a începe lupta, prima linie a romanilor se retrase în spatele acestui rînd de palisade; carele au fost astfel oprite şi, alungate de prăştierii şi arcaşii romani, se întoarseră împotriva propriilor rînduri, producînd confuzie atît în mijlocul falangei macedonene, cît şi în corpul refugiaţilor italici. Archelaos îşi concentră repede cavaleria de pe cele două flancuri şi o trimise împotriva inamicului, pentru a cîştiga timpul necesar reorganizării infanteriei; aceasta atacă cu înflăcărare şi străpunse rîndurile romanilor; însă pedestraşii romani se strînseră în grabă în mase compacte şi rezistară curajos în faţa inamicului care ataca din toate părţile. Între timp, Sulla îşi duse cavaleria de pe aripa dreaptă în flancul descoperit al inamicului; infanteria asiatică se retrase practic fără să fi fost angajată în luptă şi replierea ei aduse nesiguranţă şi în rîndurile de călăreţi. Un atac general al pedestrimii romane, care a putut să respire din nou în urma nehotărîrii călăreţilor inamici, decise victoria. Închiderea porţilor taberei, pe care Archelaos o ordonă pentru a stăvili fuga, nu determină nimic altceva decît amplificarea măcelului, iar cînd acestea, în fine, se deschiseră, romanii pătrunseră în tabără împreună cu asiaticii. Se spune că Archelaos n-ar fi salvat la Chalcis nici a douăsprezecea parte din trupele sale. Sulla îl urmări pînă la Euripos, însă n-a reuşit să traverseze acest îngust braţ de mare. Aceasta a fost o mare victorie, cu rezultate de mică importanţă, atît din cauza lipsei unei flote, cît şi deoarece învingătorul roman, în loc să-l urmărească pe învins, se văzu nevoit să se apere mai întîi împotriva propriilor concetăţeni. Marea era încă ocupată în întregime de escadre pontice, care apăreau acum chiar şi la vest de promontoriul Malea; chiar după bătălia de la Scheroneea, Archelaos debarcase trupe la Zakynthos şi încercase să se stabilească pe această insulă. Mai mult, între timp, Lucius Flaccus debarcase într-adevăr cu două legiuni în Epir, nu fără a fi suferit pierderi însemnate din pricina furtunilor şi a corăbiilor de război inamice care cutreierau Marea Adriatică; trupele sale se aflau deja în Tesalia; Sulla trebuia să se îndrepte mai întîi într-acolo. Cele

două armate romane se aşezară faţă în faţă la Melitaea, pe versantul nordic al muntelui Othrys; ciocnirea părea inevitabilă. Flaccus însă, după ce avusese ocazia să se convingă că soldaţii lui Sulla nu sînt nicidecum dispuşi să-şi trădeze generalul victorios pentru un comandant suprem democratic pe care nu-l cunoşteau, mai mult, că propria sa avangardă începea să dezerteze în tabăra lui Sulla, evită lupta inegală şi se îndreptă spre nord, pentru a ajunge prin Macedonia şi Tracia în Asia, şi pentru a-şi crea aici noi posibilităţi de izbîndă prin supunerea lui Mithridates. Sulla nu-i împiedică adversarului mai slab plecarea şi, în loc să-l urmărească, se retrase la Atena unde se pare că a petrecut iarna dintre 668 şi 669 (**86/85**); acesta este un lucru straniu din punct de vedere militar; îndrăznim să credem că el a fost condus şi aici de raţiuni politice şi că raţiona cu suficientă moderaţie şi patriotism pentru a evita o victorie împotriva concetăţenilor, cel puţin atîta timp cît problema asiatică nu era rezolvată, găsind soluţia cea mai acceptabilă în acea situaţie, armata revoluţiei urmînd să combată inamicul comun în Asia, iar cea a oligarhiei, în Europa. Odată cu primăvara anului 669 (**85**) se iviră noi dificultăţi şi în Europa. Mithridates, care-şi continuă neobosit înarmările în Asia Mică, trimisese la Eubeea, sub comanda lui Dorylaos, o armată cu nimic inferioară celei nimicite la Scheroneea; de aici, aceasta traversă Euriposul, înaintînd în Beoţia, împreună cu rămăşiţele armatei lui Archelaos. Regele Pontului, care găsi termenii de comparaţie pentru capacitatea armatei sale în victoriile asupra miliţiilor din Bitinia şi Cappadocia, nu înţelese întorsătura nefavorabilă pe care o luară evenimentele în Europa. Curtenii care-l înconjurau şuşoteau deja despre trădarea lui Archelaos. Se dădură ordine precise de a angaja imediat o a doua luptă cu noua armată şi de a-i nimici pe romani, de data aceasta cu hotărîre. Dorinţa stăpînului se împlini, dacă nu printr-o victorie, cel puţin printr-o bătălie. Romanii şi asiaticii se întîlniră din nou în cîmpia Kephissosului, lîngă Orchomenos. Numeroasa şi excelenta cavalerie a asiaticilor se aruncă impetuos împotriva pedestrimii romane, care începu să se clatine şi să se replieze; pericolul deveni atît de iminent, încît Sulla smulse un stindard şi, îndreptîndu-se împreună cu statul

său major împotriva inamicului, strigă soldaţilor săi că, dacă vor fi întrebaţi în patrie unde-şi abandonaseră generalul, să răspundă: la Orchomenos. Efectul nu a întîrziat; legiunile se opriră şi respinseră cavaleria inamică; apoi fu dispersată, cu mai puţin efort, şi infanteria. În ziua următoare, tabăra asiaticilor a fost încercuită şi cucerită; cei mai mulţi dintre aceştia căzură în luptă sau sucombară în mlaştinile lacului Copais; cîţiva numai, printre care şi Archelaos, reuşiră să se retragă în Eubeea. Comunităţile beoţiene plătiră foarte scump noua lor răzvrătire împotriva Romei; unele dintre ele au fost chiar distruse. Nimic nu se mai opunea intrării în Macedonia şi în Tracia; Philippi a fost ocupat, Abdera evacuată de bunăvoie de către garnizoana pontică, continentul european, în general, era eliberat de inamici. La sfîrşitul celui de-al treilea an de război (669, **85**), Sulla putea ocupa taberele de iarnă în Tesalia, pentru a începe expediţia asiatică în primăvara anului 670 (**84**); în acest scop, el dădu ordin să fie construite corăbii în porturile Tesaliei.

Între timp, relaţiile asiatice căpătaseră o cu totul altă înfăţişare. Dacă regele Mithridates apăruse cîndva ca eliberator al elenilor, dacă-şi inaugurase stăpînirea cu recunoaşterea independenţei urbane şi cu scutiri de impozite, această scurtă năucire fusese urmată mult prea repede şi prea amar de dezamăgire. Foarte curînd, el îşi arătă adevăratul său caracter şi începu să exercite un despotism care depăşea cu mult tirania guvernatorilor romani şi care îi împingea chiar şi pe răbdătorii locuitori ai Asiei Mici la revoltă deschisă. Sultanul a recurs aşadar din nou la expedientele cele mai violente. Dispoziţiile sale acordară independenţa deplină localităţilor care trecuseră de partea lui, dreptul de cetăţenie peregrinilor, abolirea completă a datoriilor pentru debitori, ogoare celor care nu le aveau, libertate sclavilor; astfel, în jur de 15.000 de sclavi eliberaţi luptară în armata lui Archelaos. Cele mai teribile scene au fost consecinţa acestei revoluţionări a ordinii existente, dictată de sus. Cele mai însemnate oraşe comerciale, Smyrna, Kolophon, Ephesos, Tralleis, Sardeis, închiseră porţile în faţa guvernatorilor regelui sau îi uciseră, declarîndu-se în favoarea Romei. Pe de altă parte, guvernatorul regal Diodoros, un remarcabil filozof, precum Aristion –

de altă şcoală, e drept, dar la fel de util pentru cea mai odioasă linguşeală –, dădu, din însărcinarea stăpînului său, ordinul să fie măcelărit întregul senat de la Adramyttion. Locuitorii Chiosului, suspectaţi că nutresc simpatii faţă de Roma, au fost amendaţi mai întîi cu 2.000 de talanţi (3.150.000 de taleri) şi, întrucît suma era considerată insuficientă, au fost deportaţi sub supravegherea propriilor lor sclavi pe ţărmul Colchidei, în timp ce insula le-a fost ocupată de colonişti pontici. Regele porunci ca într-o singură zi să fie ucise toate căpeteniile celţilor din Asia Mică împreună cu soţiile şi cu copiii lor, iar Galatia să fie transformată într-o satrapie pontică. Cele mai multe dintre aceste edicte sîngeroase au fost executate fie la propria curte a lui Mithridates, fie în ţara galatilor, însă puţinii care reuşiseră să scape se aşezară în fruntea viguroaselor lor triburi şi-l alungară din fruntariile lor pe Eumachos, guvernatorul regelui. Era firesc ca un asemenea rege să fie urmărit de pumnalele asasinilor; 1.600 de oameni au fost condamnaţi la moarte de către tribunalele regale de instrucţie, fiind consideraţi implicaţi în asemenea comploturi. În timp ce regele îşi împingea, prin această pornire criminală, supuşii temporari să ridice armele împotriva lui, el era atacat concomitent şi de romani, pe mare şi pe uscat. Lucullus, după ce tentativa de a aduce flota egipteană împotriva lui Mithridates eşuase, îşi reluase eforturile pentru procurarea de vase de război, cu mai mare succes în oraşele maritime ale Siriei, şi-şi întărise flota aflată în creştere în porturile din Cipru, Pamfilia şi Rhodos, pînă cînd se simţi destul de puternic pentru a trece la atac. El evită cu abilitate ciocnirile cu forţele navale superioare şi obţinu succese deloc neglijabile; ocupă insula şi peninsula Cnidos, atacă Samos, le luă inamicilor Kolophon şi Chios. Între timp, şi Flaccus, străbătînd cu armata sa Macedonia şi Tracia, traversînd strîmtoarea pe la Byzantion, ajunse în Chalcedonia (sfîrşitul anului 668, **86**). Aici izbucni o răzmeriţă militară împotriva generalului, aparent pentru că ar fi confiscat prada soldaţilor; sufletul acesteia era unul dintre ofiţerii cei mai înalţi în rang ai armatei, un bărbat al cărui nume devenise celebru la Roma, Gaius Flavius Fimbria, un veritabil orator al mulţimii, care, după ce intrase în conflict cu generalul său,

transpuse în tabăra militară practicile demagogice pe care le iniţiase în for. Flaccus a fost destituit de armată şi, curînd după aceea, ucis la Nikomedeia, în apropiere de Chalcedon; soldaţii îl numiră pe Fimbria în locul lui. Firește că el nu aplica pedepse disciplinare; în oraşul prieten Kyzikos, de exemplu, sub ameninţarea cu moartea, cetăţenii primiră ordinul de a preda soldaţilor întreg avutul lor, iar ca avertisment au fost executaţi, pentru moment, doi dintre cetăţenii cei mai de vază. Din punct de vedere militar, schimbarea comandei prezenta un anumit cîştig; Fimbria nu era, precum Flaccus, un general incapabil, ci energic şi dotat cu talent. La Miletopolis (pe Rhyndakos, la vest de Brussa), el îl înfrînse decisiv pe Mithridates cel Tînăr, care i se împotrivise ca guvernator al satrapiei pontice, în cursul unui atac nocturn şi-şi deschise prin această victorie calea spre capitala, cîndva a provinciei romane, acum a regelui Pontului, Pergam, de unde-l alungă pe rege, silindu-l să se salveze în apropiatul port Pitane, unde se îmbarcă. Tocmai acum, Lucullus apăru cu flota sa în apele acestea; Fimbria îl imploră să-l ajute pentru a-l captura pe rege. Însă în sufletul lui Lucullus optimatul era mai puternic decît patriotul; el navigă mai departe, iar regele scăpă la Mytilene. Situaţia lui Mithridates era oricum destul de dificilă. La sfîrşitul anului 669 (**85**), Europa era pierdută, Asia Mică fie se răzvrătea împotriva lui, fie era ocupată de o armată romană, el însuşi fiind ameninţat de apropierea acesteia. Flota romană condusă de către Lucullus îşi consolidase poziţia lîngă ţărmul Troadei în urma unor bătălii navale norocoase, una la promontoriul Lekton şi alta lîngă insula Tenedos; ea incluse corăbiile construite între timp în Tesalia la porunca lui Sulla şi garantă generalului armatei senatoriale o traversare sigură şi lesnicioasă în Asia, în primăvara anului următor, datorită poziţiei ei dominante asupra Helespontului.

Mitharadates încercă să negocieze. În alte împrejurări, neîndoielnic, autorul edictului masacrului de la Efes n-ar fi putut spera nici măcar să ajungă la tratative cu Roma, însă avînd în vedere convulsiile interne ale republicii romane, în care guvernul îl proscrisese pe generalul trimis împotriva lui Mithridates, iar în patrie îi supuse pe partizanii săi de partid la cele mai teribile persecuţii, în

care un general roman lupta împotriva altuia şi, cu toate acestea, amîndoi împotriva aceluiaşi inamic, el spera nu numai să obţină pacea, dar chiar o pace favorabilă. Avînd posibilitatea să se adreseze lui Sulla sau lui Fimbria, el purtă negocieri cu amîndoi, dar se pare că de la bun început a dorit să se înţeleagă cu Sulla, care, cel puţin din punctul de vedere al regelui, era net superior rivalului său. În conformitate cu instrucţiunile stăpînului său, generalul Archelaos îi propuse lui Sulla să-i cedeze Asia regelui, care îi va acorda, la rîndul său, sprijin împotriva partidului democratic din Roma. Dar Sulla, calm şi calculat ca întotdeauna, deşi dorea să încheie cît mai grabnic afacerile asiatice din cauza situaţiei celor din Italia, considera totuşi alianţa capadociană drept foarte puţin avantajoasă pentru viitorul război din Italia şi era, în general, prea roman pentru a accepta o cedare atît de dezonorantă şi atît de oneroasă. În cadrul conferinţelor de pace care avură loc în cursul iernii dintre 669 şi 670 (**85**/**84**) la Delion, pe coasta Beoţiei, în faţa Eubeii, el refuză categoric să cedeze fie şi o palmă de pămînt şi nu depăşi, conform străvechiului obicei roman de a nu mări după victorie pretenţiile ridicate înaintea războiului, condiţiile stabilite anterior. El ceru retrocedarea tuturor cuceririlor înfăptuite de către rege şi care nu-i fuseseră luate, a Cappadociei, Paflagoniei, Galatiei, Bitiniei, Asiei Mici şi a insulelor, predarea prizonierilor şi a dezertorilor, a celor 80 de corăbii de război ale lui Archelaos pentru întărirea flotei romane, încă destul de slabă, în fine, solda şi aprovizionarea armatei şi despăgubirea cheltuielilor de război cu suma, foarte moderată, de 3.000 de talanţi (4,75 milioane de taleri). Locuitorii Chiosului deportaţi în Marea Neagră urmau să fie readuşi în patria lor, macedonenii, ataşaţi Romei, care trebuiseră să-şi părăsească ţara urmau să-şi reîntregească familiile, iar oraşele aliate Romei să fie înzestrate cu un număr de corăbii de război. Referitor la Tigranes, care, judecînd bine lucrurile, ar fi trebuit să fie, de asemenea, inclus în tratatul de pace, nu se aminti nimic nici de-o parte, nici de cealaltă, întrucît nici unul dintre contractanţi nu era interesat în complicaţiile interminabile stîrnite de introducerea lui. Aşadar, regele ar fi rămas cu posesiunile pe care le stăpînise înaintea războiului şi nu i se

impusese nici o înjosire care ar fi putut să-i lezeze orgoliul. Archelaos, recunoscînd cu clarviziune că se obţinuse mult în comparaţie cu ce se putuse spera şi că nu se va putea obţine mai mult, încheie în aceste condiţii preliminariile şi armistiţiul şi retrase trupele din punctele pe care asiaticii le mai deţineau în Europa. Însă Mithridates respinse pacea şi ceru ca romanii să renunţe la predarea corăbiilor de război şi să-i cedeze Paflagonia, pretextînd că Fimbria îi prezentase condiţii mult mai avantajoase. Sulla, jignit prin această echivalare a propunerilor sale cu cele ale unui aventurier lipsit de magistratură şi considerînd că ajunsese la limita extremă a concesiilor, întrerupse tratativele. El folosise răgazul pentru a reglementa din nou situaţia Macedoniei şi pentru a-i pedepsi pe dardani, sintii, maedii, procurînd în acelaşi timp armatei sale pradă şi apropiindu-se de Asia, întrucît era decis oricum să ajungă acolo pentru a încheia socotelile cu Fimbria. Astfel, el îşi îndreptă imediat legiunile staţionate în Tracia şi flota spre Helespont. Atunci, Archelaos reuşi în sfîrşit să obţină de la încăpăţînatul său stăpîn consimţămîntul pentru tratat, dat mai mult împotriva voinţei acestuia. Mai tîrziu, el va fi bănuit la curtea regală ca fiind autorul unei păci dezavantajoase, ba chiar va fi acuzat şi de trădare, astfel încît, curînd după aceea, se va vedea nevoit să părăsească ţara şi să se refugieze la romani, care-l vor primi cu bunăvoinţă şi-l vor încărca cu onoruri. Soldaţii romani vociferară şi ei. Este sigur că la aceasta a contribuit mai mult renunţarea la prada de război sperată, decît indignarea, de altfel foarte justificată, generată de faptul că principele barbarilor, care a ucis 80.000 de concetăţeni de-ai lor şi a adus nenorociri nesfîrşite asupra Italiei şi Asiei, a putut să se retragă în patria sa nepedepsit şi cu majoritatea tezaurelor prădate în Asia. Sulla însuşi trebuie să fi văzut cu profund regret cum complicaţiile politice îi anulară, în modul cel mai jignitor, sarcina atît de uşoară din punct de vedere militar şi-l siliră să se mulţumească, după o răsunătoare victorie, cu o asemenea pace. Însă renunţarea la interesele proprii şi clarviziunea cu care a purtat acest război pe toată durata lui se vădesc încă o dată prin acest tratat de pace; căci războiul împotriva unui principe care stăpînea aproape toate

ţărmurile Mării Negre şi a cărui îndărătnicie devenise evidentă chiar la ultimele tratative ar fi durat ani de zile chiar în împrejurările cele mai prielnice; iar situaţia din Italia era de asemenea natură, încît chiar şi lui Sulla i se păru aproape prea tîrziu pentru a se opune partidului guvernator de acolo cu puţinele legiuni de care dispunea. Însă înainte de a înfăptui aceasta, el era nevoit să-l lichideze pe temerarul ofiţer care se afla în fruntea armatei democratice din Asia, ca nu cumva acesta, întrucît Sulla spera acum să suprime revoluţia italică plecînd din Asia, să vina, tot din Asia, cîndva în ajutorul ei. Sulla află ştirea despre ratificarea păcii de către Mithridates la Kypsela, pe Hebros, dar îşi continuă marşul spre Asia. Se spunea că regele ar dori să-l întîlnească pe generalul roman în persoană şi să întărească pacea cu acesta; este probabil ca argumentul să nu fi fost altceva decît un pretext veridic pentru a-şi transfera armata în Asia şi a-l extermina pe Fimbria acolo. Astfel, Sulla, însoţit de legiunile sale şi de Archelaos, traversă Helespontul; după ce se întîlni cu Mithridates pe ţărmul asiatic, la Dardanos, şi încheie verbal tratatul, dădu ordin de continuare a marşului pînă cînd întîlni tabăra lui Fimbria la Thyateira, în apropiere de Pergam; în imediata vecinătate şi-o stabili pe a sa. Soldaţii lui Sulla, mult superiori celor ai lui Fimbria prin numărul, disciplina, conducerea şi destoinicia lor, se uitară cu dispreţ la aceste trupe timorate şi demoralizate şi la comandantul lor improvizat. Dezertările din rîndurile fimbrienilor deveniră tot mai numeroase. Cînd Fimbria dădu ordinul de atac, soldaţii refuzară să lupte împotriva concetăţenilor lor, ba chiar să depună jurămîntul că vor rămîne uniţi în cursul bătăliei. O tentativă de asasinare a lui Sulla dădu greş; Sulla nu apăru la întîlnirea cerută de către Fimbria şi se mulţumi să-i arate, printr-un ofiţer, posibilitatea de a se salva. Fimbria avea un suflet nelegiuit, însă nu era un laş; în loc să accepte corabia oferită de Sulla şi să fugă la barbari, el merse la Pergam şi se aruncă în propria-i sabie în templul lui Asklepios. Cei mai compromişi din armata sa se îndreptară spre Mithridates sau spre piraţi, unde au fost primiţi cu braţele deschise; grosul trupelor se puse sub ordinele lui Sulla, care hotărî ca aceste două legiuni, în care nu avea totuşi încredere deplină pentru viitorul

război, să rămînă în Asia, unde teribila criză se prelungi încă timp îndelungat în diferitele oraşe şi regiuni. Comanda acestui corp şi guvernarea Asiei romane le-a încredinţat celui mai bun ofiţer al său, Lucius Licinius Murena. Măsurile revoluţionare ale lui Mithridates, precum eliberarea sclavilor şi anularea datoriilor, au fost, fireşte, abolite – o restaurare care, în multe locuri, nu s-a putut impune fără forţa armelor. De altfel, justiţia a fost aplicată aşa cum o înţelegeau învingătorii. Adepţii cei mai cunoscuţi ai lui Mithridates şi autorii crimelor înfăptuite împotriva italicilor au fost pedepsiţi cu moartea. În urma evaluării, persoanele care trebuiau să plătească impozite urmau să achite imediat în monedă toate restanţele din zeciuiala şi din taxele ultimilor cinci ani; în plus, ei trebuiau să plătească o despăgubire de război de 20.000 de talanţi (32 milioane de taleri), care urma să fie strînsă de către Lucius Lucullus. Acestea erau măsuri de o severitate exemplară şi cu urmări înspăimîntătoare, însă dacă ne aducem aminte de decretul de la Efes şi de traducerea lui în faptă, ne simţim înclinaţi să le calificăm ca pe o răzbunare relativ moderată. Celelalte exacţiuni nu par să fi fost extrem de apăsătoare, întrucît suma prăzii purtată mai tîrziu în triumf nu totaliza mai mult de 8 milioane de taleri în metal preţios. Dimpotrivă, puţinele comunităţi rămase fidele, îndeosebi insula Rhodos, ţinutul Liciei, Magnesia de pe Meandru, au fost recompensate din belşug; Rhodos reprimi cel puţin o parte din posesiunile care îi fuseseră sustrase în urma războiului împotriva lui Perseus). De asemenea, au fost despăgubiţi, după posibilităţi, prin carte de libertate şi alte înlesniri, locuitorii Chiosului, pentru încercările la care fuseseră supuşi, şi cei ai Ilionului, pentru tratamentul deosebit de crud aplicat de către Fimbria din cauza legăturilor pe care le întreţineau cu Sulla. Mai înainte, Sulla îi confruntase pe regii Bitiniei şi Cappadociei cu Mithridates la Dardanos şi toţi trebuiseră să jure pace şi bună vecinătate; cu această ocazie, orgoliosul Mithridates refuzase, fireşte, să-l admită în prezenţa sa pe Ariobarzanes, sclavul, cum îl numea, care nu era de sînge regesc. Gaius Scribonius Curio primi sarcina de a supraveghea reinstaurarea ordinii legale în cele două regate evacuate de către Mithridates. Astfel, ţelul fusese atins. După

patru ani de război, regele Pontului era din nou un client al romanilor, iar în Grecia, Macedonia şi Asia Mică se reinstaurase o conducere unitară şi ordonată: avantajul şi exigenţele onoarei fuseseră satisfăcute, dacă nu în întregime, măcar în măsura posibilităţilor. Sulla se evidenţiase într-un mod strălucit nu numai ca soldat şi general, dar, pe un traseu brăzdat de mii de obstacole, el ştiuse să păstreze dificila cale de mijloc, situată între răbdarea temerară şi concesia prudentă. El se războise şi învinsese, aproape ca Hannibal, pentru a porni în curînd, cu forţele armate pe care i le dăduse prima sa victorie, într-o a doua luptă, mult mai anevoioasă. După ce-i recompensase oarecum pe soldaţii săi pentru greutăţile pe care le suportaseră în opulentele tabere de iarnă ale bogatei Asii occidentale, în primăvara anului 671 (**83**) el se îndreptă cu 1.600 de corăbii spre Pireu, înaintînd de aici pe uscat pînă la Patrae, unde corăbiile îl aşteaptau din nou pentru a transporta trupele la Brundisium. Sosirea sa a fost precedată de un raport, adresat senatului, cu privire la campaniile sale din Grecia şi Asia, din care reieşea că Sulla nu părea să fi luat cunoştinţă de destituirea lui; aceasta era prevestirea tăcută a apropiatei restauraţii.

Capitolul IX

Cinna şi Sulla

Relaţiile încordate şi tulburi pe care Sulla le lăsase în Italia la plecarea sa în Grecia la începutul anului 667 (**87**) au fost descrise mai sus: insurecţia pe jumătate reprimată, armata principală condusă de un general cu vederi politice foarte dubioase, care-şi uzurpase comanda mai mult decît pe jumătate, confuzia şi intriga ce acţionau pe felurite căi în capitală. În ciuda sau tocmai datorită moderaţiei ei, victoria oligarhiei prin forţa armelor adusese nemulţumirea în rîndul multor categorii. Capitaliştii, grav afectaţi de loviturile celei mai severe crize financiare prin care trecuse Roma, erau revoltaţi împotriva guvernului din cauza legii referitoare la dobînzi, pe care o promulgase, şi din cauza războiului italic şi asiatic, pe care nu-l prevenise. Insurgenţii, în măsura în care depuseră armele, deplîngeau nu numai năruirea speranţelor lor orgolioase legate de dobîndirea de drepturi egale cu cetăţenii dominanţi, ci şi pierderea străvechilor lor tratate şi noua lor poziţie de supuşi lipsiţi cu desăvîrşire de drepturi. Comunităţile dintre Alpi şi Pad erau, de asemenea, nemulţumite de concesiile acordate cu jumătate de gură, iar noii cetăţeni şi liberţii erau contrariaţi de casarea legilor lui Sulpicius. Plebea urbană suferea de pe urma strîmtorării generale şi considera intolerabilă realitatea că guvernul sabiei nu fusese dispus să accepte în continuare constituţionala dominare a bîtei. Partizanii celor proscrişi în urma revoluţiei sulpiciene, care rămăseseră foarte numeroşi datorită moderaţiei exagerate a lui Sulla, făceau toate eforturile pentru a obţine permisiunea de întoarcere a celor exilaţi; în acest scop, mai ales cîteva matroane bogate şi distinse nu se zgîrciră nici cu strădaniile şi nici cu banii. Nici unul dintre aceste motive de nemulţumire nu era de fapt de asemenea natură încît să fi dus la o nouă ciocnire violentă între partide; în cea mai mare parte erau

nedeterminante şi trecătoare, dar hrăneau nemulţumirea generală şi contribuiseră deja, mai mult sau mai puţin, la asasinarea lui Rufus, la repetatele tentative de asasinat îndreptate împotriva lui Sulla, la rezultatele alegerilor de consuli şi tribuni pentru anul 687 (**87**), care fuseseră în parte avantajoase opoziţiei. Abia dacă se rostise pînă atunci numele lui Lucius Cornelius Cinna, bărbat pe care nemulţumiţii îl chemaseră în fruntea statului; se ştie numai că acesta se evidenţiase ca ofiţer în cursul războiului aliaţilor; cunoaştem foarte puţin despre personalitatea şi despre intenţiile sale originare, poate mai puţin decît despre oricare alt conducător de partid al revoluţiei romane. Cauza rezidă, după toate aparenţele, în faptul că, de la început, acest individ, atît de vulgar şi condus de egoismul cel mai denaturat, nici măcar n-a avut un plan politic de perspectivă. Se spunea că s-ar fi vîndut imediat noilor cetăţeni şi coteriei lui Marius pentru o frumuşică sumă de bani. Acuzaţia pare foarte plauzibilă, însă chiar dacă ar fi falsă, nu e mai puţin semnificativ faptul că o asemenea presupunere nu îi vizase niciodată pe Saturninus sau pe Sulpicius, ci se referea la Cinna. Într-adevăr, mişcarea în fruntea căreia se situase are, din toate punctele de vedere, aparenţa neseriozităţii, atît în privinţa motivelor, cît şi a scopurilor. Ea nu pornise atît din partea unui partid, cît din partea unui număr de nemulţumiţi, fără scopuri politice propriu-zise şi fără sprijin suficient, care-şi propuseseră în principal rechemarea exilaţilor într-o formă legală sau ilegală. Cinna pare să fi fost atras mai tîrziu în conspiraţie şi numai întrucît intriganţii, care, în urma limitării puterii tribuniciene, aveau nevoie de un consul pentru a-şi prezenta propunerile, îl aleseseră drept unealta cea mai propice din rîndul candidaţilor pentru consulatul anului 657 (**87**), favorizîndu-l în consecinţă. În sînul conducătorilor din linia a doua ai mişcării se găseau cîteva capete mai capabile; astfel, tribunul poporului Gnaeus Papirius Carbo, care-şi făcuse un nume prin impetuozitatea elocinţei sale populare, şi, în primul rînd, Quintus Sertorius, unul dintre ofiţerii romani cei mai talentaţi şi un bărbat excelent în toate privinţele, care nutrea faţă de Sulla o duşmănie personală din cauza candidaturii sale pentru tribunatul poporului şi ajunsese, datorită

acestei vrajbe, în rîndul nemulţumiţilor, cărora nu le aparţinea nicidecum prin natura sa. Proconsulul Strabo, deşi aflat în relaţii încordate cu guvernul, era totuşi foarte departe de o aderare la această facţiune. Atîta timp cît Sulla staţiona în Italia, conjuraţii aveau motive temeinice să rămînă liniştiţi. Însă după ce temutul proconsul, cedînd nu avertismentelor consulului Cinna, ci urgenţei situaţiei din Orient, se îmbarcase, Cinna, susţinut de majoritatea colegiului tribunilor, prezentă imediat proiectele legilor prin care urma să se acţioneze, în parte, împotriva restauraţiei lui Sulla din anul 666 (**88**). Ele conţineau egalizarea politică a noilor cetăţeni şi a liberţilor, ceea ce ceruse deja Sulpicius, şi reaşezarea în vechile lor drepturi a celor care fuseseră proscrişi în urma revoluţiei lui Sulpicius. Noii cetăţeni se îndreptară în masă spre capitală, pentru ca aici, împreună cu liberţii, să intimideze şi, la nevoie, să-şi constrîngă adversarii. Însă partidul de guvernămînt era hotărît să nu cedeze; consulul se opunea consulului, Gnaeus Octavius lui Lucius Cinna, şi tribunul se opunea tribunului. În ziua votului, ambele părţi sosiră pe locul consacrat, în majoritatea lor înarmaţi. Tribunii partidului senatorial rostiră vetoul lor; cînd se traseră săbiile împotriva acestora în faţa tribunei rostrelor, Octavius folosi forţa împotriva celor care ameninţau cu forţa. Cetele sale compacte de bărbaţi înarmaţi eliberară nu numai *Via Sacra* şi forul, dar, fără a respecta ordinele conducătorului, mai uman, ele se năpustiră cu ferocitate împotriva maselor adunate acolo. Niciodată pînă atunci sau după aceea forul nu fusese scăldat în sînge ca în acea „zi a lui Octavius” : numărul cadavrelor a fost estimat la 10.000. Cinna chemă sclavii să-şi răscumpere libertatea prin participarea la luptă; însă chemarea sa rămase la fel de lipsită de ecou ca şi cea a lui Marius cu un an înainte, iar conducătorii mişcării nu avură altă salvare decît fuga. Constituţia nu oferea nici un mijloc de a acţiona mai departe împotriva căpeteniilor conjuraţiei atîta timp cît anul lor de magistratură nu se sfîrşise. Însă un profet, probabil mai mult loial decît pios, prezise că exilarea consulului Cinna şi a celor şase tribuni ai poporului, partizani ai acestuia, ar readuce ţării pacea şi liniştea. Ce-i drept, nu în spiritul constituţiei, ci în cel al acestui sfat divin

înţeles în mod fericit de către păstrătorii oracolelor, consulul Cinna a fost destituit din funcţie printr-un decret al senatului, în locul său fiind ales Lucius Cornelius Merula, şi se pronunţă exilul pentru căpeteniile care fugiseră. Se părea că întreaga criză se va încheia cu sporirea numărului de proscrişi din Numidia.

Mişcarea s-ar fi oprit neîndoielnic aici dacă senatul, prin moliciunea sa cunoscută, n-ar fi neglijat să-i silească pe fugari cel puţin să părăsească Italia cît mai repede şi nu le-ar fi permis astfel să reînnoiască întrucîtva insurecţia italicilor, apărînd ca promotorii emancipării noilor cetăţeni. Ei apărură, fără a întîmpina rezistenţă, la Tibur, la Praeneste, în toate comunităţile mai însemnate de noi cetăţeni din Latium şi din Campania şi cerură şi primiră pretutindeni bani şi soldaţi pentru înfăptuirea cauzei comune. Astfel întăriţi, ei se înfăţişară la armata de asediu de la Nola. Armatele acestor timpuri aveau vederi democratice şi revoluţionare, iar generalul trebuia să şi le ataşeze printr-o personalitate impunătoare; cuvîntărilor magistraţilor fugari, dintre care unii, mai ales Cinna şi Sertorius, erau bine cunoscuţi de către soldaţi din ultimele campanii, produseră un efect profund; destituirea anticonstituţională a consulului popular, intervenţia senatului în drepturile poporului suveran stîrniră o impresie vie în rîndurile oamenilor simpli, iar ofiţerii au fost convinşi de încălcarea constituţiei prin aurul consulului sau mai degrabă al noilor cetăţeni. Armata din Campania îl recunoscu pe Cinna drept consul, iar soldaţii rostiră fără excepţie jurămîntul; aceasta deveni nucleul pentru bandele care se precipitau din partea comunităţilor de cetăţeni noi şi chiar şi a celor aliate. În curînd, cete impunătoare, chiar dacă erau compuse numai din recruţi, se îndreptară din Campania spre capitală. Alte cete veneau din nord, iar la invitaţia lui Cinna cei care fuseseră exilaţi cu un an înainte debarcară pe coasta Etruriei, la Telamon. Nu erau mai mult de 500 de persoane înarmate, în majoritatea lor sclavi ai celor fugiţi şi călăreţi numizi luaţi în soldă; însă cum Gaius Marius dorise, cu un an înainte, să facă cu mulţimea capitalei cauză comună, el dădu acum ordinul ca închisorile, în care proprietarii acestor ţinuturi îşi închideau lucrătorii în timpul nopţii, să fie deschise, iar armele pe care le dădu acestora pentru a-şi cuceri

libertatea nu au fost refuzate. Întărit cu aceşti oameni şi contingentele noilor cetăţeni, precum şi cu exilaţii care veneau să i se alăture din toate părţile cu partizanii lor, el numără în curînd sub stindardele sale 6.000 de soldaţi şi putea echipa 40 de vase, care staţionau la gura Tibrului şi pîndeau corăbiile care duceau grîul la Roma. Cu acestea, el se puse la dispoziţia „consulului" Cinna. Conducătorii armatei din Campania ezitară; cei clarvăzători, îndeosebi Sertorius, avertizară în mod serios asupra conlucrării prea strînse cu un bărbat care urma să ajungă în fruntea mişcării datorită numelui său, dar care, în acelaşi timp, era incapabil ca om de stat şi chinuit de o nebunească sete de răzbunare. Însă Cinna nu luă în seamă aceste obiecţii şi îi confirmă lui Marius comanda supremă cu puteri proconsulare în Etruria şi pe mare. Astfel, norii furtunii se ridicară în jurul capitalei, iar guvernul nu mai putea amîna chemarea trupelor guvernamentale în ajutorul ei. Însă forţele militare ale lui Metellus erau reţinute de către italici în Samnium şi în faţa Nolei; numai Strabo putea să vină în sprijinul capitalei. El nu întîrzie şi-şi ridică tabăra la *Porta Colina*; cu puternica şi experimentata sa armată, el ar fi fost capabil să nimicească rapid şi complet cetele de insurgenţi încă slabe; însă aceasta nu părea a fi intenţia lui. Dimpotrivă, el permise ca Roma să fie într-adevăr încercuită de către insurgenţi. Cinna, cu corpul său şi cu cel al lui Carbo, se aşează pe malul drept al Tibrului, în faţa colinei Ianiculumului ; Sertorius, pe cel stîng, în faţa lui Pompeius, înspre valul servian. Marius, cu cetele sale care atinseră treptat proporţiile a trei legiuni şi aflat în posesia unui număr de corăbii de război, ocupă pe rînd porturile, pînă cînd cuceri, prin trădare, chiar şi Ostia, care, ca preludiu al apropiatei dominaţii a terorii, a fost abandonată de către general cetelor sale sălbatice care au masacrat şi jefuit. Chiar numai prin simpla întrerupere a comunicaţiilor, capitala se afla într-un mare pericol; din ordinul senatului, zidurile şi porţile au fost pregătite pentru apărare şi miliţia cetăţenească se adună pe Ianiculum. Inactivitatea lui Strabo stîrni surpriza şi indignarea atît a nobililor, cît şi a oamenilor de rînd. Acuzaţia că ar duce tratative cu Cinna era firească, însă foarte probabil a fost lipsită de temei; o luptă serioasă în care angajă o

bandă a lui Sertorius şi sprijinul pe care-l acordă consulului Octavius cînd Marius, în înţelegere cu unul dintre ofiţerii garnizoanei, pătrunse pe Ianiculum, izbutind să-i respingă pe insurgenţi cu pierderi grele, dovedi că nu intenţiona nicidecum să se alăture conducătorilor insurecţiei sau, mai rău, să li se subordoneze. Mai degrabă dădu impresia că doreşte să-şi vîndă ajutorul împotriva insurecţiei timoratului guvern al capitalei şi cetăţenilor cu preţul consulatului pentru anul următor şi să-şi asigure astfel exerciţiul guvernării. Senatul nu era însă dispus să se arunce în braţele unui uzurpator pentru a-l evita pe celălalt şi încercă să găsească sprijin în altă parte. În urma unui decret al senatului, li se acordă ulterior dreptul de cetăţenie tuturor acelor comunităţi italice care participaseră la insurecţia aliaţilor şi care depuseseră armele; în consecinţă, aceştia îşi pierdură vechiul drept de aliaţi. Se părea că se doreşte să se demonstreze oficial că, în cursul războiului împotriva italicilor, Roma îşi pusese în joc existenţa, nu în vederea unui ideal măreţ, ci dintr-un exces de vanitate; în momentul primei încurcături, a fost sacrificat la un preţ atît de ridicat tot ceea ce fusese dobîndit în urma războiului aliaţilor, pentru a putea arunca în luptă cîteva mii de soldaţi în plus. Ce-i drept, sosiră trupe şi din partea comunităţilor care beneficiau de pe urma acestor concesii; însă în locul numărului mare de legiuni promise, contingentele nu însumară pînă la urmă mai mult de 10.000 de soldaţi. Mai important ar fi fost să se ajungă la o înţelegere cu samniţii şi nolanii, pentru a putea folosi trupele onestului Metellus la apărarea capitalei. Samniţii însă avansară o serie de condiţii care aminteau de jugul caudin: predarea prăzii luate de la ei, a prizonierilor şi a dezertorilor lor; renunţarea la prada pe care samniţii o făcuseră pe seama romanilor; acordarea dreptului de cetăţenie samniţilor înşişi şi romanilor trecuţi de partea lor. Senatul respinse, chiar şi în aceste împrejurări grave, asemenea dezonorante condiţii de pace, însă îi ordonă totuşi lui Metellus să lase o mică divizie la faţa locului şi să aducă cît mai repede toate trupele disponibile din Italia meridională. Acesta se conformă, însă urmarea a fost că samniţii îl atacară pe Plautius, locţiitorul lui Metellus, cu slaba sa divizie şi-l învinseră ; că garnizoana din Nola făcu o ieşire şi

incendie oraşul învecinat Abella, aliat cu Roma ; că, în fine, Cinna şi Marius acordară samniţilor tot ceea ce solicitaseră – ce conta pentru ei onoarea romană! –, iar contingente samnite întăriră rîndurile insurgenţilor. O pierdere gravă, după o luptă nefericită pentru trupele guvernamentale, însemna şi ocuparea de către insurgenţi a oraşului Ariminum, întrerupîndu-se astfel importanta legătură dintre Roma şi Valea Padului, de unde se aşteptau contingente şi provizii. Mizeria şi foametea se instalară. Marele oraş, foarte populat, aglomerat cu numeroase trupe, dispunea de provizii foarte puţine; îndeosebi Marius îşi propuse drept ţel de căpătîi să blocheze treptat toate căile de aprovizionare. Chiar de mai înainte, el blocase Tibrul printr-un pod de vase, apoi a interceptat comunicaţiile pe uscat încă libere prin cucerirea localităţilor Antium, Lanuvium, Aricia şi a altora şi-şi astîmpără totodată, cel puţin pentru moment, setea de răzbunare, dînd ordin ca pretutindeni acolo unde i se opunea rezistenţă toţi cetăţenii să fie ucişi, poate cu excepţia acelora care-şi trădaseră oraşul. Consecinţa penuriei a fost izbucnirea epidemiilor şi acestea făcură ravagii înspăimîntătoare în rîndul maselor militare înghesuite în jurul capitalei; se spune că din armata de veterani a lui Strabo ar fi pierit 11.000, iar din trupele lui Octavius, 6.000 de soldaţi. Cu toate acestea, guvernul nu-şi pierdea speranţa şi moartea subită a lui Strabo constitui pentru el un eveniment fericit. El nu muri de ciumă, ci – aşa se afirmă cel puţin – în urma unui fulger care ar fi lovit cortul său de general; masele, îndîrjite împotriva lui din mai multe motive, smulseră cadavrul de pe catafalc şi-l tîrîră pe străzile oraşului. Consulul Octavius încorporă în armata sa ceea ce mai rămăsese din trupele acestuia. În urma sosirii lui Metellus şi după moartea lui Strabo, armata guvernamentală era cel puţin capabilă să se opună adversarilor cu forţe egale şi să înceapă bătălia împotriva insurgenţilor la Muntele Alban. Însă spiritele soldaţilor guvernului erau profund zdruncinate; cînd Cinna apăru în faţa lor, ei îl primiră cu ovaţii, ca şi cum ar mai fi fost generalul şi consulul lor; Metellus consideră prudent să nu declanşeze bătălia, ci să-şi conducă trupele înapoi în tabără. Optimaţii înşişi deveniră nesiguri şi se dezbinară. În timp ce o facţiune, în frunte cu venerabilul, dar încăpăţînatul şi

neprevăzătorul consul Octavius, se opuse cu îndărătnicie oricărei concesii, Metellus, mai experimentat şi mai înţelegător, încercă să ajungă la un compromis; însă întrevederea sa cu Cinna dezlănţui mînia extremiştilor din ambele partide: Marius îl acuză pe Cinna de neputinţă, Octavius, pe Metellus de trădare. Soldaţii, oricum dezorientaţi şi neîncrezîndu-se, pe bună dreptate, în conducerea neexperimentatului Octavius, intenţionau să-i încredinţeze lui Metellus comanda supremă şi începură, întrucît acesta refuză, să depună armele în masă, ba chiar să treacă de partea duşmanului. Starea de spirit a cetăţenilor deveni cu fiecare zi mai abătută şi mai îngrijorătoare. La chemarea crainicilor lui Cinna, care vesteau că sclavilor dezertori li se va asigura libertatea, aceştia se îndreptară în cete din capitală spre tabăra inamică. Octavius se opuse însă cu obstinaţie propunerii ca senatul să asigure libertatea sclavilor care s-ar fi înrolat în armată. Guvernul nu putu să-şi disimuleze înfrîngerea şi nu rămînea nimic altceva de făcut decît încheierea unui tratat cu şefii insurgenţilor, în felul înţelegerii pe care o stabileşte drumeţul învins cu şeful hoţilor. Au fost trimişi soli în tabăra lui Cinna, însă întrucît, în mod absurd, nu se înjosiră să-l recunoască drept consul, iar Cinna îşi aşeză, în cursul acestor tergiversări, tabăra în imediata vecinătate a porţilor oraşului, dezertarea luă asemenea proporţii încît nu mai era posibil să se revendice vreo condiţie. Senatul se supuse pur şi simplu consulului proscris, adăugînd numai rugămintea de a se evita vărsarea de sînge. Cinna promise, dar refuză să întărească această promisiune cu un jurămînt; Marius, asistînd la tratative alături de acesta, păstrase o tăcere sumbră.

Porţile capitalei se deschiseră. Consulul intră împreună cu legiunile sale; însă Marius, amintind în batjocură de legea proscrierii, refuză să calce pe pămîntul oraşului înainte ca legea să i-o permită, iar cetăţenii se adunară în grabă în for pentru a adopta un decret de anulare. Astfel, Marius sosi, iar odată cu el se instaura şi regimul de teroare. Se luă hotărîrea de a nu alege doar cîteva victime, ci de a măcelări toţi bărbaţii distinşi ai partidului optimaţilor şi de a le confisca bunurile. Porţile au fost închise; cinci zile şi cinci nopţi măcelul se dezlănţui necontenit – puţinii fugiţi sau uitaţi au fost ucişi

după aceea –, iar persecuţiile sîngeroase se întinseră în întreaga Italie timp de mai multe luni. Consulul Gnaeus Octavius a fost prima victimă. Rămas fidel principiului său rostit de atîtea ori, potrivit căruia mai degrabă va primi moartea decît să facă cea mai neînsemnată concesie unor oameni aflaţi în afara legii, el refuză şi acum să fugă şi, cu însemnele consulare, îl aşteptă pe Ianiculum pe ucigaş, care nu întîrzie mult timp. Muriră Lucius Caesar (consul în anul 664, **90**), ilustrul învingător de la Acerrae (p. 160); fratele său Gaius, a cărui ambiţie inoportună provocase tumultul lui Sulpicius (p. 171), cunoscut ca orator, poet şi comesean agreabil; Marcus Antonius (consul în anul 655, **99**), după moartea lui Lucius Crassus, incontestabil primul avocat al timpurilor sale; Publius Crassus (consul în anul 657, **97**), care comandase deja cu strălucire în războiul spaniol şi în cel al aliaţilor, ca şi în timpul asediului Romei; în general, un mare număr dintre bărbaţii cei mai distinşi ai partidului de guvernămînt, dintre care călăii nesătui îi urmăriră, cu un zel deosebit, mai ales pe cei bogaţi. Tragică păru, înainte de toate, moartea lui Lucius Merula, care, contrar dorinţelor sale, îi succedase lui Cinna şi care, urmărit în proces din această cauză şi citat în faţa comiţiilor, îşi deschise venele pentru a evita condamnarea şi-şi dădu duhul în faţa altarului lui Iupiter Maximus, al cărui preot era, nu înainte de a-şi fi depus panglica sacră, aşa cum o cerea cutuma religioasă a flamenului care se pregătea să moară; şi mai tragică a fost însă moartea lui Quintus Catulus (consul în anul 652, **102**), cîndva, în zile mai fericite, asociat strălucitei victorii şi măreţului triumf al aceluiaşi Marius, care acum nu avu pentru rudele suplicante ale bătrînului său coleg un alt răspuns decît cuvintele: „Trebuie să moară”. Autorul tuturor acestor violenţe era Gaius Marius. El desemna victimele şi călăii; foarte rar se respectă o procedură cît de cît legală, ca în cazul lui Merula şi Catulus; nu arareori, o privire sau tăcerea cu care îi primea pe cei care-l salutau însemna condamnarea la moarte, care era executată întotdeauna imediat. Dar setea de răzbunare nu se astîmpăra nici cu moartea victimelor sale; el interzise ca morţii să fie înmormîntaţi; dădu ordin – şi aici a fost precedat, ce-i drept, de către Sulla – să fie expuse capetele

senatorilor ucişi pe tribuna rostrelor, în for; să fie tîrîte prin for unele cadavre, cel al lui Gaius Caesar să fie străpuns încă o dată la mormîntul lui Quintus Varius (p. 163), acuzat probabil cîndva de către Caesar; l-a îmbrăţişat în public pe individul care i-a predat, în timp ce se afla la masă, capul lui Antonius, pe care l-ar fi căutat, dacă n-ar fi fost împiedicat, el însuşi în ascunzătoarea sa şi l-ar fi ucis cu propria mînă. Drept călăi îşi folosi îndeosebi legiunile de sclavi, înainte de toate un detaşament de ardieni care, în toiul acestor saturnalii ale noii lor libertăţi, nu scăpară prilejul de a jefui locuinţele foştilor lor stăpîni şi de a pîngări şi ucide tot ceea ce întîlneau în cale. Propriii partizani erau exasperaţi din cauza acestei turbări ieşite din comun ; Sertorius îl imploră pe consul să pună capăt cu orice preţ acesteia şi însuşi Cinna se înspăimîntă. Dar, în timpuri ca acestea, nebunia însăşi devine o forţă; el se aruncă în abis pentru a se salva de ameţeală. Bătrînul furios şi adunătura sa nu puteau fi opriţi atît de uşor, iar Cinna nu era nicidecum omul indicat pentru aceasta; dimpotrivă, el îl alese pe Marius drept coleg pentru consulatul anului următor. Guvernarea de teroare se exercită atît asupra partidului învins, cît şi asupra învingătorilor mai moderaţi; numai capitaliştii nu erau supăraţi, întrucît vedeau că o altă mînă îi doboară fără scrupule pe orgolioşii oligarhi, cea mai mare şi mai substanţială parte din pradă revenindu-le lor în urma cuprinzătoarelor confiscări şi licitaţii; în aceste timpuri de groază, ei cîştigară din partea poporului porecla de „strîngăreţi”. Destinul acordase astfel promotorului acestui terorism, bătrînului Gaius Marius, împlinirea celor două dorinţe mai arzătoare ale sale. El se răzbunase pe întreaga adunătură de nobili care-i înveninase victoriile şi îi otrăvise înfrîngerile, răsplătind fiecare înţepătură de ac cu o lovitură de pumnal. Mai mult, el începu noul an încă o dată în funcţia de consul; al şaptelea consulat, care-i fusese prezis de oracol şi după care tînjise 13 ani, devenise acum realitate. Zeii îi acordaseră ceea ce-şi dorise; însă şi acum, ca şi în străvechile timpuri mitologice, ei îşi exercitară nefasta ironie de a-l distruge pe om prin împlinirea dorinţelor sale. Înălţat de mîndrie în timpul primelor sale consulate, ajuns, în cel de-al şaselea, o batjocură pentru concetăţeni, el se afla acum, în al şaptelea consulat,

împovărat cu blestemul tuturor partidelor, cu ura întregii naţiuni: el, bărbat onest, destoinic şi curajos, stigmatizat ca şeful nebun al unei cete de hoţi. El însuşi părea să înţeleagă lucrul acesta. Zilele se scurgeau în delir, iar în timpul nopţii nu-şi găsea odihna, astfel încît recurse la pahar pentru a se buimăci. O febră acută îl cuprinse; după şapte zile de agonie, în ale cărei fantasmagorii dezlănţuite cîştigă în Asia Mică bătăliile ai căror lauri erau destinaţi lui Sulla, se stinse în ziua de 13 ianuarie 668 (**86**), în patul său, la vîrsta de 70 de ani împliniţi, în deplina stăpînire a ceea ce el considera putere şi onoare. Dar Nemesis îmbracă forme diferite şi nu răzbună întotdeauna sîngele prin sînge. Şi n-a fost cumva un fel de răzbunare cînd, după anunţarea morţii celebratului salvator al poporului, Roma şi Italia respirară mai uşurate decît după vestea bătăliei din Cîmpia Raudiană? Chiar şi după moartea sa mai interveniră diferite incidente care amintiră de timpurile de groază; astfel, Gaius Fimbria, care îşi mînjise ca nimeni altul mîna cu sînge în timpul măcelurilor lui Marius, încercă chiar şi la funeraliile acestuia să-l ucidă pe pontiful suprem Quintus Scaevola (consul în anul 659, **95**), venerat de toată lumea şi cruţat chiar şi de Marius. După ce pontiful se însănătoşi de pe urma rănii primite, el îl acuză pentru crima, aşa cum se exprimă Fimbria în mod grotesc, că n-ar fi vrut să se lase omorît. Însă orgiile sîngelui trecuseră. Sertorius adună bandiţii marieni sub pretextul de a le plăti solda, îi înconjură cu trupele sale celtice credincioase şi îi ucise pe toţi; după cele mai modeste estimări, 4.000 de indivizi.

Odată cu teroarea se instaurase şi tirania. Nu numai că Cinna, fiind consul, rămase patru ani de-a rîndul (667-670; **87**-**84**) în fruntea statului, ci se desemna întotdeauna pe sine însuşi, ca şi pe colegul său, fără a mai consulta poporul; se părea că aceşti democraţi ar înlătura suverana adunare a poporului cu o desconsideraţie intenţionată. Nici un alt conducător al partidului popular, de dinaintea sa sau de după el, n-a deţinut aproape nestingherit o putere absolută atît de mult timp în Italia, ca şi în majoritatea provinciilor, precum Cinna; însă, de asemenea, nu se poate găsi altul a cărui guvernare să fi fost atît de ignorantă şi de lipsită de perspectivă. Fireşte, se reluă legea cu privire la egalizarea dreptului

de vot al noilor cetăţeni şi liberţilor cu cel al vechilor cetăţeni, care fusese prezentată odinioară de către Sulpicius şi, mai tîrziu, de Cinna însuşi; printr-un decret al senatului ea a fost confirmată în mod formal ca lege (670, **84**). Se numiseră cenzori (668, **86**) pentru a distribui, în conformitate cu această lege, pe toţi italicii în cele 35 de triburi ale cetăţenilor. Printr-un joc singular al destinului, din cauza lipsei de candidaţi pentru cenzură, acelaşi Philippus, care, fiind consul, contribuise în anul 663 (**91**) cel mai mult la eşecul planului lui Drusus de a acorda italicilor dreptul de vot (p. 147), a fost desemnat acum pentru a-i trece, ca cenzor, în listele de cetăţeni. Fireşte că au fost abolite instituţiile reacţionare întemeiate de către Sulla în anul 666 (**88**). Se luară cîteva măsuri pentru a cîştiga simpatiile proletariatului: astfel, se înlăturară acum limitările asupra distribuirii grîului, impuse probabil cu cîţiva ani înainte (p. 157); în urma propunerii tribunului poporului Marcus Iunius Brutus, se înfăptui întemeierea primei colonii la Capua, plănuită încă de către Gaius Gracchus (primăvara anului 671, **83**); Lucius Valerius Flaccus Iunior impuse o lege cu privire la datoriile care au redus toate cererile particulare la a patra parte din suma nominală, celelalte trei pătrimi revenind debitorului. Însă aceste măsuri, unicele constituţionale din întregul răstimp al guvernării lui Cinna, sînt dictate, fără excepţie, de necesitatea momentului; ele – şi poate tocmai aceasta constituie trăsătura îngrozitoare a catastrofei – nu au la bază un plan politic absurd, ci planul lipseşte cu desăvîşire. Plebea era linguşită şi, în acelaşi timp, jignită într-un mod cu totul deplasat prin desconsiderarea totală a ordinii constituţionale de vot. Partidul capitaliştilor nu oferea nici un sprijin, iar prin legea asupra datoriilor fusese păgubit în modul cel mai sensibil. Veritabilii stîlpi ai guvernului erau, fără vreun sprijin din partea sa, noii cetăţeni; el acceptă ajutorul lor, însă nu întreprinse nimic pentru a reglementa bizara poziţie a samniţilor care deveniseră acum, nominal, cetăţeni romani, dar care, evident, priveau independenţa lor teritorială drept adevăratul scop şi preţ al luptei şi rămaseră sub arme pentru apărarea ei împotriva oricui. Cei mai distinşi senatori au fost ucişi ca nişte cîini turbaţi, însă nu se luă nici o măsură pentru a reorganiza

senatul în interesul guvernului sau cel puţin pentru a-l teroriza în permanenţă; astfel încît guvernul nu se putea încrede nici în acesta. Gaius Gracchus nu a înţeles răsturnarea oligarhiei în sensul că noul stăpîn trebuia să se comporte pe tronul pe care singur şi-l ridicase aşa cum obişnuiesc s-o facă neisprăviţii regi legitimi. Însă acest Cinna nu fusese ridicat la putere de voinţa sa, ci de întîmplare; trebuie să ne mirăm că a rămas acolo unde-l purtase mareea revoluţionară pînă cînd cea de-a doua îl îndepărtă.

Aceeaşi combinare a plenitudinii puterii cu desăvîrşita impotenţă şi incapacitatea absolută o dovedi guvernul revoluţionar în conducerea războiului împotriva oligarhiei, război de care, la urma urmei, depindea totuşi existenţa sa. În Italia el domina neîngrădit. Din rîndul vechilor cetăţeni, majoritatea erau, în principiu, înclinaţi spre acceptarea concepţiilor democratice; masa şi mai mare a oamenilor liniştiţi dezaproba, ce-i drept, grozăviile săvîrşite de către Marius, însă nu vedea în restauraţia oligarhiei altceva decît debutul unui al doilea regim de teroare din partea partidului advers. Impresia crimelor din anul 667 (**87**) asupra naţiunii fusese relativ lipsită de profunzime, întrucît ele se îndreptaseră totuşi în majoritate împotriva aristocraţiei capitalei şi ea fusese într-o oarecare măsură disimulată de relativ liniştita guvernare de trei ani care urmase. În fine, întreaga masă a noilor cetăţeni, poate trei cincimi din numărul italicilor, ocupă o poziţie fermă, dacă nu favorabilă guvernului, cel puţin contrară oligarhiei. Asemenea Italiei, majoritatea provinciilor se aflau în tabăra guvernului: Sicilia, Sardinia, ambele Galii, ambele Spanii. Quintus Metellus, care scăpase cu succes de ucigaşi, întreprinse în Africa tentativa de a menţine această provincie pentru optimaţi; lui i se alăturase din Spania şi Marcus Crassus, fiul cel mai mic al lui Publius Crassus, care pierise în timpul masacrului lui Marius, şi-l întări cu un detaşament recrutat în Spania. Însă întrucît se dezbinară, ei trebuiră să se retragă în faţa conducătorului guvernului revoluţionar, Gaius Fabius Hadrianus. Asia se afla în mîinile lui Mithridates; astfel, provincia Macedonia rămase unicul loc de exil al oligarhiei proscrise, în măsura în care era stăpînită de către Sulla. Într-acolo alergară să se salveze soţia şi copiii lui Sulla, care abia

scăpaseră de moarte, şi un număr apreciabil de senatori refugiaţi, astfel încît în cartierul său general se formă în curînd un fel de senat. Guvernul nu întîrzie, firește, să pronunţe decrete împotriva proconsulului oligarhic. Sulla a fost destituit de către comiţii de la comanda sa şi privat de celelalte onoruri şi demnităţi, apoi proscris, aşa cum s-a procedat şi cu Metellus, Appius Claudius şi alţi refugiaţi iluştri; casa sa din Roma a fost dărîmată, proprietăţile pustiite. Însă prin aceasta problema nu era nicidecum soluţionată. Dacă Gaius Marius ar fi trăit încă, el ar fi mers împotriva lui Sulla neîndoielnic în acel loc unde-l purtaseră viziunile delirante de pe patul de moarte; măsurile luate de către guvern după moartea lui au fost relatate mai sus. Lucius Valerius Flaccus Iunior, care, după moartea lui Marius, preluase consulatul şi comanda în Orient (668, **86**), nu era nici soldat, nici ofiţer; însoţitorul său Fimbria nu era incapabil, ci îndărătnic, iar armata care li se încredinţase, de trei ori mai mică decît cea a lui Sulla. La Roma se auzi de mai multe ori că Flaccus, pentru a nu fi strivit de Sulla, trecuse în Asia, ocolindu-l pe acesta (668, **86**), că Fimbria l-ar fi înlăturat şi s-ar fi instalat în locul lui (la începutul anului 669, **85**), că Sulla ar fi încheiat pacea cu Mithridates (669/670; **85/84**). Pînă atunci, Sulla nu se adresase autorităţilor guvernante din capitală. Acum, senatului îi parveni o scrisoare din partea lui, în care se anunţa terminarea războiului şi întoarcerea sa în Italia; el declară că va respecta legile acordate noilor cetăţeni; execuţiile vor fi inevitabile, însă ele nu vor lovi masele, ci pe autorii crimelor. Această înştiinţare îl trezi pe Cinna din inactivitate; dacă pînă acum nu întreprinsese nimic altceva împotriva lui Sulla decît să înarmeze cîteva contingente şi să adune cîteva corăbii în Marea Adriatică, el hotărî să treacă în cea mai mare grabă în Grecia. Pe de altă parte, scrisoarea lui Sulla, care, avînd în vedere împrejurările, putea fi calificată drept foarte moderată, trezi în sînul partidului de centru speranţele unui compromis paşnic. Majoritatea senatului hotărî, în urma propunerii lui Flaccus Senior, să încerce o tentativă de reconciliere, îndemnîndu-l în acest scop pe Sulla să vină în Italia sub garanţia unui salvconduct şi sugerînd consulilor Cinna şi Carbo să înceteze înarmările pînă la sosirea răspunsului lui Sulla. Sulla nu

respinse categoric propunerile; firește, el nu veni în persoană, dar declară prin solii săi că nu cerea nimic mai mult decît reașezarea exilaților în vechile lor drepturi și pedepsirea crimelor făptuite; a adăugat că nu rîvnește siguranța oferită, ci intenționează să o aducă el însuși celor din patrie. Solii săi găsiră starea de lucruri din Italia cu totul schimbată. Cinna, nesinchisindu-se prea mult de acel decret al senatului, se deplasase imediat după terminarea acelei ședințe la armata sa și grăbise îmbarcarea acesteia. Ordinul de a se încredința mării în sezonul nefavorabil provocă în rîndul trupelor din cartierul general de la Ancona o răzmeriță a cărei victimă a fost Cinna însuși (la începutul anului 670, **84**); apoi, colegul său Carbo se văzu nevoit să readucă în patrie diviziile care traversaseră deja marea și să ocupe tabere de iarnă la Ariminum, renunțînd la declanșarea războiului în Grecia. Însă din cauza aceasta ofertele lui Sulla nu au fost primite cu mai mare bunăvoință; senatul respinse propunerile fără a permite solilor nici măcar să intre în Roma și-i ordonă să depună armele. Însă nu coteria mariană provoca, înainte de toate, această atitudine hotărîtă. Această facțiune trebui să abandoneze magistratura supremă uzurpată tocmai acum cînd deveni importantă și să organizeze noi alegeri de consuli pentru dicisivul an 671 (**83**). Sufragiile nu se întruniră cu această ocazie în privința consulului în magistratură, Carbo, și nici în privința unuia dintre ofițerii mai capabili ai conjurației dominante, precum Quintus Sertorius sau Gaius Marius cel Tînăr, ci asupra lui Lucius Scipio și Gaius Norbanus, doi incapabili, ambii nepricepuți în arta războiului – Scipio nu știa nici să vorbească – și dintre care primul se recomanda mulțimii numai ca strănepotul învingătorului lui Antiochos, iar cel de-al doilea doar ca adversarul politic al oligarhiei (p. 143). Marienii nu erau atît detestați din cauza fărădelegilor, cît mai ales disprețuiți din pricina incapacității lor; însă dacă națiunea nu dorea să știe nimic despre ei, atunci cu atît mai puțin despre Sulla și despre o restaurație oligarhică. Pregătirile militare au fost luate în serios. În timp ce Sulla trecu în Asia determinînd armata lui Fimbria să-și abandoneze conducătorul, acesta murind de propria mînă, guvernul din Italia folosi acest răstimp de un an pentru a întreprinde pregătiri militare

serioase; se spune că, la debarcarea sa, Sulla ar fi întîlnit 100.000 de soldaţi, număr care s-ar fi dublat mai tîrziu. Sulla nu putea opune acestei forţe italice mai mult decît cele cinci legiuni ale sale, care, chiar şi cu includerea unor contingente recrutate în Macedonia şi Pelopones, nu depăşeau 40.000 de soldaţi. Ce-i drept, în cursul celor şapte ani de război în Italia, Grecia şi Asia, această armată se dezobişnuise să facă politică şi se ataşase generalului, care ierta soldaţilor totul – dezmăţul, cruzimea, chiar şi răzvrătirea împotriva ofiţerilor –, care nu cerea altceva decît vitejie şi fidelitate faţă de comandant şi care promitea cele mai ispititoare recompense în cazul victoriei, cu acel entuziasm al soldaţilor, care este cu atît mai puternic cu cît în acelaşi suflet se întîlnesc deseori cele mai nobile şi cele mai josnice pasiuni. După obiceiul roman, soldaţii lui Sulla jurară de bunăvoie să rămînă uniţi şi fiecare aduse generalului economiile sale drept contribuţie la cheltuielile de război. Însă oricît de considerabilă ar fi fost importanţa acestui nucleu înarmat mai unit decît masele inamice, Sulla ştia prea bine că Italia nu va putea fi înfrîntă cu cinci legiuni, dacă i-ar fi opus o rezistenţă hotărîtă şi unitară. Înfrîngerea partidului poporului şi a incapabililor săi autocraţi n-ar fi fost dificilă, însă el se văzu în faţa întregii mase a celor care nu doreau o restauraţie de teroare oligarhică şi, împreună cu aceştia, în faţa tuturor noilor cetăţeni, atît a acelora care fuseseră determinaţi de Legea Iulia să se abţină de la participarea la insurecţie, cît şi a acelora a căror revoltă adusese Roma, cu cîţiva ani în urmă, pe marginea prăpastiei. Sulla înţelegea pe deplin starea de lucruri şi era foarte departe de oarba îndîrjire şi de încăpăţînata rigiditate specifice majorităţii celor din partidul său. În timp ce edificiul politic se afla în flăcări, în timp ce prietenii săi erau omorîţi, casele sale distruse, familia sa alungată în exil, el rămăsese neclintit pe postul său pînă cînd inamicul ţării fusese învins şi graniţa romană pacificată. El tratã acum relaţiile din Italia în acelaşi spirit de moderaţie judicioasă şi patriotică şi făcu tot posibilul pentru a-i linişti pe moderaţi şi pe noii cetăţeni şi pentru a împiedica să reizbucnească, sub denumirea de război civil, mult mai periculosul război dintre vechii cetăţeni şi aliaţii italici. Încă din prima scrisoare

pe care Sulla o adresase senatului, el nu ceruse nici mai mult, nici mai puţin decît dreptate şi justiţie şi respinsese categoric ideea unui regim de teroare; în concordanţă cu acestea, el oferi graţierea necondiţionată tuturor celor care s-ar dezice, chiar şi acum, de guvernul revoluţionar şi îi obligă pe soldaţii săi, unul cîte unul, să jure că-i vor trata pe italici numai ca pe prieteni şi concetăţeni. Declaraţiile cele mai concise asigurară noilor cetăţeni drepturile politice pe care le cîştigaseră; astfel încît Carbo intenţiona să determine fiecare comunitate urbană din Italia să-i trimită, din această cauză, ostatici, propunere care se spulberă însă în faţa indignării publice şi a opoziţiei senatului. Dificultatea majoră a lui Sulla rezida într-adevăr în faptul că, din cauza deselor nerespectări de jurăminte şi infidelităţi, noii cetăţeni aveau toate motivele de a se îndoi, dacă nu de intenţiile sale, măcar de posibilitatea determinării majorităţii senatului de a-şi respecta cuvîntul după victorie.

În primăvara anului 671 (**83**) Sulla debarcă cu legiunile sale în portul de la Brundisium. Senatul, primind vestea, declară patria în pericol şi oferi consulilor puteri nelimitate; însă aceşti conducători incapabili nu pare măsurile necesare şi au fost surprinşi de debarcarea anticipată de ani de zile. Armata staţiona încă la Ariminum, porturile nu erau ocupate şi, ceea ce pare aproape incredibil, pe întregul litoral sud-estic nu se afla nici un singur bărbat sub arme. Consecinţele se văzură curînd. Brundisium însuşi, o înfloritoare comunitate de cetăţeni noi, deschise generalului oligarhic porţile fără a opune rezistenţă, iar exemplul a fost urmat de Messapia şi Apulia. Armata străbătu aceste ţinuturi ca pe o ţară prietenă şi respectă, în conformitate cu jurămîntul depus, disciplina cea mai severă pe tot parcursul drumului. Resturile risipite ale partidului optimaţilor se îndreptară din toate părţile spre tabăra lui Sulla. Quintus Metellus sosi din văile prăpăstioase ale Liguriei, unde se salvase venind din Africa şi preluă din nou, în calitate de coleg al lui Sulla, comanda proconsulară, care-i fusese acordată în anul 667 (**87**) (p. 179) şi îi fusese anulată în urma revoluţiei; din Africa veni Marcus Crassus cu o mică ceată de înarmaţi. Cei mai mulţi dintre optimaţi se înfăţişară, fireşte, ca nobili emigranţi, cu pretenţii mari şi

cu un zel războinic scăzut, astfel încît trebuiră să audă din partea lui Sulla însuşi reproşuri amare cu privire la marii domni care doresc să se lase salvaţi pentru binele public şi nici nu acceptă să-şi înarmeze sclavii. De o importanţă mai mare era sosirea primilor dezertori din tabăra democratică; astfel, sosi distinsul şi renumitul Lucius Philippus, fiind, alături de alţi indivizi de o incapacitate notorie, unicul fost consul care conlucrase cu guvernul revoluţionar şi acceptase magistraturi din partea acestuia; Sulla îl primi cu cea mai mare atenţie şi obţinu onorabila şi comoda misiune de a ocupa în numele lui provincia Sardinia. În acelaşi mod au fost primiţi Quintus Lucretius Ofella şi alţi ofiţeri destoinici, cărora li s-au atribuit imediat funcţii; chiar şi Publius Cethegus, unul dintre senatorii proscrişi de Sulla în urma răzmeriţei lui Sulpicius, obţinu iertarea şi o poziţie în armată. Mai importantă decît aceste adeziuni individuale era cea a ţinutului Picenum, care se datora în principal fiului lui Strabo, tînărul Gnaeus Pompeius. Acesta, asemenea tatălui său, nu fusese la început un partizan al oligarhiei şi recunoscuse guvernul revoluţionar acceptînd chiar şi servicii în armata lui Cinna; însă nu se dăduse uitării faptul că tatăl său purtase armele împotriva revoluţiei. El se văzu atacat din diferite părţi, ba chiar ameninţat cu pierderea averii sale considerabile în urma unei acuzaţii care viza predarea prăzii luată după cucerirea Asculumului, într-adevăr sau numai presupus sustrasă de către tatăl său. Ce-i drept, protecţia consulului Carbo, amicul său personal, a fost aceea care îl salvă de la ruina financiară şi nu elocinţa fostului consul Lucius Philippus sau cea a tînărului Lucius Hortensius; însă mîhnirea rămase. La vestea debarcării lui Sulla, el merse în Picenum, unde deţinea proprietăţi întinse şi foarte bune relaţii municipale moştenite din partea tatălui său şi din timpul războiului aliaţilor, şi plantă stindardele partidului optimat la Auximum (Osmo). Ţinutul, locuit în majoritate de cetăţeni vechi, trecu de partea lui; contingentul tînăr, care servise în cea mai mare parte sub ordinele sale şi ale tatălui său, se subordonă cu bucurie inimosului conducător, care, neavînd încă 23 de ani, era în acelaşi timp soldat şi general şi se avînta în faţa alor săi în lupta de cavalerie şi lovea inamicul împreună cu ei. Corpul de voluntari din Picenum

crescu în curînd la trei legiuni; generalul improvizat, ştiind să se folosească cu abilitate de neînţelegerile ivite între Cloelius, Gaius Albius Carrinas, Lucius Iunius Brutus Damasippus, conducătorii diviziilor trimise din capitală pentru reprimarea insurecţiei din Picenum, se retrase din faţa lor sau îi înfrînse separat, reuşind stabilirea joncţiunii cu armata principală a lui Sulla, după toate probabilităţile, în Apulia. Sulla îl salută ca *imperator*, altfel spus ca pe un ofiţer care comandă pe cont propriu, şi nu subordonat, ci egal lui, şi-l evidenţie pe tînăr cu onoruri pe care nu le acordase nici unuia dintre clienţii săi – probabil cu gîndul ascuns de a blama astfel, în mod indirect, slăbiciunea degradantă a propriilor partizani. Întăriţi astfel, în mod considerabil, din punct de vedere moral şi material, Sulla şi Matellus ajunseră, traversînd ţinuturile samnite încă răzvrătite, din Apulia în Campania. Într-acolo se îndreptă şi armata principală inamică şi se părea că conflictul se va decide aici. Armata consulului Gaius Norbanus se afla deja la Capua, unde tocmai se constituise noua colonie cu întreaga pompă democratică; a doua armată consulară se apropie, de asemenea, pe *Via Appia*. Însă înainte ca ea să fi ajuns, Sulla se confrunta deja cu Norbanus. O ultimă tentativă de mediere întreprinsă de către Sulla nu conduse decît la maltratarea solilor săi. Astfel îndîrjite, trupele sale, deprinse cu războiul, se năpustiră împotriva inamicului; lovitura lor vehementă de pe colina Tifata risipi de la primul asalt rîndurile inamice aşezate în cîmpie; cu rămăşiţele contingentelor sale, Norbanus se repezi în colonia revoluţionară Capua şi în oraşul de noi cetăţeni Neapolis, lăsîndu-se blocate aici. Trupele lui Sulla, care comparase pînă acum, nu fără îngrijorare, numărul lor redus cu masele inamice, cîştigaseră prin această victorie încrederea deplină în supremaţia lor militară; în loc să întîrzie cu asedierea resturilor armatei înfrînte, Sulla dădu ordin ca oraşele în care se retrăseseră să fie înconjurate şi înaintă pe *Via Appia* spre Teanum, unde se aşezase Scipio. Înainte de a începe bătălia, îi oferi şi acestuia încă o dată pacea, se pare bine intenţionat. Scipio, în slăbiciunea sa, o acceptă şi se încheie un armistiţiu; între Cales şi Teanum, cei doi generali, amîndoi membri ai aceleiaşi familii nobile, amîndoi cultivaţi, cu moravuri rafinate şi, timp de mulţi ani,

colegi în senat, se întîlniră personal; începură să fie tratate diferitele probleme; se ajunse atît de departe, încît Scipio trimise un sol la Capua, pentru a cunoaşte opinia colegului său. Între timp, soldaţii ambelor tabere se amestecară; cei ai lui Sulla, înzestraţi de către generalul lor din abundenţă cu bani, le explicară recruţilor nu prea dornici de război, la un pahar de vin, că este mai bine să se aibă ca amici decît ca inamici; în van îl avertiză Sertorius pe general să pună capăt acestor legături periculoase. Compromisul, care părea aproape încheiat, nu se realiză; Scipio a fost cel care a denunţat armistiţiul. Sulla afirmă însă că ar fi fost prea tîrziu şi că tratatul fusese deja încheiat, iar soldaţii lui Scipio trecură în masă în rîndurile inamice sub pretextul că generalul lor ar fi denunţat armistiţiul în mod ilegal. Scena se încheie cu o îmbrăţişare generală, în faţa căreia ofiţerii comandanţi ai armatei revoluţionare trebuiră să asiste ca spectatori. Sulla ordonă consulului să-şi depună magistratura şi împreună cu statul său major să fie escortaţi de către călăreţii săi oriunde ar dori; însă abia ajuns în libertate, Scipio reluă însemnele demnităţii sale şi începu să reunifice trupele, fără a mai înfăptui însă ceva de seamă. Sulla şi Metellus ocupară tabăra de iarnă din Campania şi, după ce o a doua tentativă de înţelegere cu Norbanus eşuase, blocară Capua pe tot timpul iernii.

Rezultatele primei campanii a lui Sulla au fost supunerea Apuliei, Picenumului şi Campaniei, dizolvarea uneia dintre armatele consulare, înfrîngerea şi imobilizarea celeilalte. Comunităţile italice, obligate să-l aleagă pe unul dintre cei doi stăpîni, intrară deja în număr mare în tratative cu el, pentru ca, prin tratate separate, să le fie garantate drepturile politice dobîndite din partea partidului advers. Sulla nutri speranţa certă, şi a făcut-o în mod intenţionat publică, că va înfrînge guvernul revoluţionar în campania următoare şi va ocupa din nou Roma. Dar se părea că exasperarea conferă şi revoluţiei forţe noi. Consulatul a fost preluat de doi dintre conducătorii lui cei mai decişi: Carbo, pentru a treia oară, şi Gaius Marius cel Tînăr; faptul că acest bărbat, care abia împlinea 20 de ani, nu putea să ocupe consulatul din punct de vedere legal a fost respectat tot atît de puţin ca oricare altă prevedere a constituţiei.

Quintus Sertorius, care, în această problemă, ca şi în altele, îşi permitea o critică incomodă, a fost îndemnat să se deplaseze în Etruria, pentru a întreprinde noi recrutări, şi, de aici, în provincia sa, *Hispania Citerior*. Senatul trebui să ordone topirea obiectelor de aur şi de argint din templele capitalei pentru a umple tezaurul; semnificaţia rezultatului acestei acţiuni este dovedită de suma de patru milioane de taleri (14.000 pfunzi de aur şi 6.000 pfunzi de argint) care a putut fi agonisită după mai multe luni de război. În întinsa parte a Italiei, care, vrînd nevrînd, se afla încă de partea revoluţiei, înarmările erau impulsionate cu vigoare. Din Etruria, unde comunităţile de noi cetăţeni erau foarte numeroase, şi din Valea Padului soseau redutabile contingente nou-formate. La chemarea fiului, veteranii lui Marius se adunară în număr mare sub stindardele sale. Însă nicăieri pregătirile de luptă împotriva lui Sulla nu erau mai intense ca în răzvrătitul Samnium şi în unele părţi ale Lucaniei. Nu se datora nicidecum devotamentului faţă de guvernul revoluţionar roman faptul că numeroase contingente din ţinuturile osce întăreau armatele sale; dar se înţelese aici prea bine că o oligarhie restaurată de către Sulla nu va consimţi nicidecum la independenţa de fapt a acestor ţinuturi, aşa cum consimţise neputinciosul guvern al lui Cinna. Şi din această cauză, străvechea adversitate a sabelilor împotriva latinilor renăscu încă o dată în lupta împotriva lui Sulla. Pentru Samnium şi pentru Latium, acesta constituia un război naţional, ca şi războaiele secolului al V-lea; nu se lupta pentru o parte mai mare sau mai mică din drepturile politice, ci pentru a satisface, prin nimicirea adversarului, o ură îndelung reţinută. De aceea, nu trebuie să ne mirăm dacă acest război îmbrăcă un caracter cu totul diferit de celelalte lupte, dacă aici nu se încercă realizarea unei înţelegeri, nu se oferi sau nu se acceptă graţierea, dacă persecuţia a fost continuată pînă la ultimele ei limite. Astfel, campania din anul 672 (**82**) a fost reluată de ambele părţi cu forţe şi cu o animozitate sporite. Revoluţia se desfăşură fără nici o reţinere; la propunerea lui Carbo, comiţiile romane proscriseră pe toţi senatorii adăpostiţi în tabăra lui Sulla. Sulla tăcu, gîndindu-se poate că-şi rostiseră propria sentinţă înainte de vreme.

Armata optimaţilor se împărţi. Proconsulul Metellus, bazîndu-se pe insurecţia din Picenum, începu să înainteze spre Italia septentrională, în timp ce Sulla se îndreptă din Campania direct către capitală. Primul întîmpină rezistenţă din partea lui Carbo, Marius căută să întîlnească armata inamică principală în Latium. Apropiindu-se pe *Via Latina*, Sulla întîlni inamicul în apropiere de Signia; acesta se retrase din faţa lui pînă la aşa-numitul „Port al lui Sacer", situat între Signia şi fortăreaţa principală a marienilor, întărita Praeneste. Aici, Marius se pregăti pentru bătălie. Armata sa număra aproximativ 40.000 de soldaţi şi, prin sălbatica îndîrjire şi curajul personal, se dovedi vrednicul urmaş al tatălui său; însă acestea nu erau experimentatele trupe pe care le purtase în luptă învingătorul cimbrilor şi cu atît mai puţin tînărul bărbat neîncercat se putea compara cu bătrînul meşter într-ale războiului. În curînd, trupele sale începură să cedeze teren; trădarea unei divizii în cursul bătăliei grăbi înfrîngerea. Mai mult de jumătate dintre marieni au fost capturaţi sau ucişi; ceilalţi, neputînd nici să se menţină în luptă, nici să treacă pe malul celălalt al Tibrului, a fost siliţi să se refugieze în fortăreţele învecinate; capitala, a cărei aprovizionare fusese neglijată, era pierdută. În consecinţă, Marius îi ordonă lui Lucius Brutus Damasippus, pretorul comandant al acesteia, s-o evacueze, nu înainte de a-i măcelări pe toţi bărbaţii distinşi ai partidului advers, care fuseseră cruţaţi pînă atunci. Ordinul, prin care fiul depăşi chiar şi proscripţiile tatălui său, a fost executat. Damasippus convocă senatul invocînd un pretext oarecare, iar senatorii desemnaţi au fost ucişi, în parte în sala de şedinţe, în parte în timpul fugii, în faţa curiei. În ciuda amploarei persecuţiilor anterioare, se mai găsiră cîteva victime de seamă; astfel, fostul edil Publius Antistius, socrul lui Gnaeus Pompeius, fostul pretor Gaius Carbo, fiul cunoscutului prieten şi apoi adversar al Gracchilor; aceştia erau, după dispariţia atîtor talente extraordinare, cei mai iluştri oratori ai forului, atît de pustiu acum; de asemenea, fostul consul Lucius Domitius şi în primul rînd venerabilul *pontifex maximus* Quintus Scaevola, care scăpase de pumnalul lui Fimbria pentru a pieri în ultimele convulsii ale revoluţiei în vestibulul templului Vestei care-i fusese încredinţat. Mulţimea

asistă cu groază reţinută la tîrîrea pe străzi şi aruncarea în Tibru a acestor ultime victime ale teroarei. Trupele dispersate ale lui Marius se năpustiră în redutabilele oraşe de noi cetăţeni din apropiere, Norba şi Praeneste; el însuşi, împreună cu tezaurul şi majoritatea refugiaţilor se retrase în cele din urmă. La fel ca în anul precedent înaintea Capuei, Sulla lăsă în faţa Praenestei un ofiţer capabil, pe Quintus Ofella, cu îndemnul de a nu-şi irosi forţele asediind puternicul oraş, ci de a-l înconjura printr-o largă linie de blocadă şi de a-l înfometa. El însuşi se îndreptă din direcţii diferite spre capitală, pe care o găsi, aşa cum, de altfel, erau toate împrejurimile, părăsită de inamic, şi o ocupă fără a întîmpina vreo rezistenţă. Abia dacă au timp pentru a linişti poporul printr-o cuvîntare, întrucît imediat continuă marşul spre Etruria, pentru a alunga, împreună cu Metellus, adversarii din Italia de Nord. Între timp, Metellus îl întîlnise pe rîul Aesis (Esino, între Ancona şi Sinigaglia), care separă ţinutul Picenum de provincia galică, pe locţiitorul lui Carbo, Carrinas, şi-l înfrînse; cînd Carbo sosi cu armata sa superioară numeric, Metellus a fost obligat să renunţe pentru moment la ofensivă. La vestea bătăliei de la Portul Sacer, Carbo, îngrijorat în privinţa comunicaţiilor sale, se retrăsese pînă pe *Via Flaminia*, pentru a-şi stabili cartierul general în locul de răscruce al acesteia, la Ariminum, în scopul de a apăra atît trecătorile din Apenini, cît şi Valea Padului. În timpul acestei mişcări de repliere nu numai că au fost capturate de către inamic cîteva detaşamente, ci Pompeius luă cu asalt Sena Gallica, iar ariergarda lui Carbo a fost risipită în urma unei strălucite lupte de cavalerie; Carbo însă îşi atinsese în general scopul propus. Consularul Norbanus preluă comanda în valea Padului; Carbo însuşi se îndreptă spre Etruria. Însă marşul lui Sulla în fruntea legiunilor sale victorioase schimbă starea de lucruri din Etruria; venind dinspre Galia, Umbria şi Roma, se întîlniră în curînd trei dintre armatele lui Sulla. Metellus ocoli cu flota sa Ariminum, ajunse la Ravenna şi blocă comunicaţiile dintre Ariminum şi Valea Padului la Faventia, unde trimise de-a lungul importantului drum spre Placentia o divizie condusă de către Marcus Lucullus, cvestorul lui Sulla şi fratele comandantului său de flotă din timpul războiului împotriva lui

Mithridates. Pe căi muntoase, tînărul Pompeius şi contemporanul şi rivalul său Crassus pătrunseră din Picenum în Umbria şi ocupară *Via Flaminia* pe la Spoletium, unde-l învinseră pe locotenentul lui Carbo, Carrinas, şi-l blocară în oraş; însă acesta reuşi, în cursul unei nopţi ploioase, să scape şi să ajungă, chiar dacă nu fără pierderi, la armata lui Carbo. Sulla însuşi intrase în Etruria dinspre Roma cu două corpuri de armată, dintre care unul, înaintînd de-a lungul coastei, învinse corpul care i se opusese la Saturnia (între rîurile Ombrone şi Albegna), iar al doilea, sub comanda lui Sulla însuşi, întîlni armata lui Carbo în valea lui Clanis şi dădu o luptă norocoasă cu cavaleria spaniolă a acestuia. Însă bătălia principală, în care Carbo şi Sulla se înfruntară în apropiere de Chiusi, sfîrşi, ce-i drept, fără un rezultat decisiv, dar, cu toate acestea, întrucîtva în favoarea lui Carbo, deoarece marşul triumfal al lui Sulla fusese astfel oprit. Mai mult, în împrejurimile Romei evenimentele păreau să ia o întorsătură favorabilă partidului revoluţionar şi se părea că războiul se va deplasa din nou în principal în această regiune, întrucît, în timp ce partidul oligarhic îşi concentra forţele în Etruria, democraţia din toate regiunile îşi intensifica eforturile pentru a străpunge blocada din jurul Praenestei. Însuşi guvernatorul Siciliei, Marcus Perpenna, porni în această misiune; se pare totuşi că nu a ajuns la Praeneste. Cu nimic mai norocos a fost şi considerabilul corp detaşat de către Carbo sub comanda lui Marcius; fiind atacat prin surprindere de trupele inamice staţionate la Spoletium, a fost înfrînt; o parte, demoralizată prin indisciplină, lipsă de provizii şi răzmeriţe se reuni cu Carbo, altă parte ajunse la Ariminum, iar restul se împrăştie. Dimpotrivă, din Italia meridională sosi un ajutor serios. De aici porniră samniţii sub conducerea lui Pontius din Telesia, lucanienii, sub experimentatul lor general Marcus Lamponius, fără ca cineva să le fi stingherit plecarea; în Campania, unde Capua rezista încă, ei se întăriră cu o divizie a garnizoanei comandată de către Gutta şi năvăliră, după cîte se spune, în număr de 70.000, spre Praeneste. În consecinţă, Sulla însuşi, lăsînd în urmă un corp de oaste care să i se împotrivească lui Carbo, se întoarse spre Latium şi ocupă în trecătorile din faţa Praenestei o poziţie bine aleasă, prin care

intercepta calea de acces a armatei de despresurare. În zadar garnizoana încercă să străpungă rîndurile lui Ofella, în zadar armata de despresurare făcu eforturi de a-l alunga pe Sulla; amîndoi rămaseră neclintiţi pe poziţiile lor fortificate, chiar şi după ce Damasippus, trimis de către Carbo, întărise armata de despresurare cu două legiuni. Însă în timp ce războiul stagna atît în Etruria, cît şi în Latium, lupta se decise în Valea Padului. Aici, generalul democraţilor, Gaius Norbanus, îşi menţinuse pînă acum supremaţia, îl atacase pe locotenentul lui Metellus, Marcus Lucullus, cu forţe superioare şi-l silise să se fortifice la Placentia, întorcîndu-se apoi împotriva lui Metellus însuşi. Îl întîlni la Faventia şi-l atacă imediat într-o după-amiază tîrzie, cu trupele sale obosite de marş; consecinţa a fost o înfrîngere desăvîrşită şi dizolvarea totală a corpului său, dintre care abia 1.000 de soldaţi se întoarseră în Etruria. La aflarea veştii despre această bătălie, Lucullus ieşi din Placentia şi învinse divizia care fusese lăsată în urmă la Fidentia (între Piacenza şi Parma). Trupele lucaniene ale lui Albinovanus dezertau în masă ; căpetenia lor îşi răscumpără ezitările iniţiale invitîndu-i pe ofiţerii cei mai distinşi ai armatei revoluţionare la un banchet, unde au fost masacraţi cu toţii; în general, toţi cei pentru care nu era prea tîrziu încheiau pacea. Ariminum, cu proviziile şi tezaurele sale, ajunse în mîinile lui Metellus; Norbanus se îmbarcă pentru Rhodos; întregul ţinut dintre Alpi şi Apenini recunoştea guvernarea optimaţilor. Trupele ocupate pînă atunci în aceste regiuni puteau fi folosite în Etruria, ultimul ţinut în care adversarii îşi mai păstraseră întîietatea. Cînd Carbo a fost înştiinţat despre această situaţie în tabăra de la Clusium, îşi pierdu cumpătul; deşi comanda încă o considerabilă masă de trupe, fugi totuşi în taină din cartierul său general şi se îmbarcă spre Africa. Trupele abandonate fie au adoptat soluţia pe care le-o sugerase generalul şi se întoarseră acasă, fie au fost nimicite de către Pompeius; ultimele detaşamente au fost preluate de către Carrinas, care le-a condus în Latium, la armata din Praeneste. Aici, între timp, nu se petrecuse nici o schimbare, însă decizia finală se apropia. Trupele lui Carrinas nu erau destul de puternice pentru a ameninţa poziţia lui Sulla; avangarda armatei partidului oligarhic,

condusă de către Pompeius, ocupată pînă atunci în Etruria, se apropia deja; în cîteva zile, cercul se strînse în jurul armatei democraţilor şi samniţilor. Atunci, comandanţii hotărîră să abandoneze Praeneste şi să se arunce cu întreaga putere împotriva Romei, situată la o distanţă de numai o zi de marş forţat. Din punct de vedere militar, ei erau pierduţi prin această manevră; linia lor de retragere, *Via Latina*, ajungea prin acest marş în mîinile lui Sulla şi chiar dacă ar fi ocupat Roma, ar fi fost fără îndoială striviţi în oraşul deloc potrivit pentru apărare de către armatele cu mult mai puternice ale lui Metellus şi Sulla. Însă nimeni nu se mai gîndea la salvare, ci doar la răzbunare, acest marş asupra Romei fiind ultima răbufnire de furie a neostoiţilor revoluţionari şi, în primul rînd, a exasperatei naţiuni sabelice. Cuvintele adresate de Pontius din Telesia alor săi nu exprimau decît adevărul: pentru a scăpa de lupii care răpiseră Italiei libertatea, trebuia să fie distrusă pădurea în care vieţuiau. Niciodată Roma nu a fost ameninţată de un pericol mai mare decît în acel 1 noiembrie al anului 672 (**82**), cînd Pontius, Lamponius, Carrinas, Damasippus, venind pe *Via Latina*, îşi ridicară tabăra aproximativ la un sfert de milă de *Porta Collina*. Roma se văzu înaintea unor zile ca acelea de 20 iulie 365 (**389**) şi 15 iunie 455 d.Cr., zilele celţilor şi vandalilor. Trecuseră vremurile în care o lovitură surprinzătoare împotriva Romei însemna o faptă necugetată şi, cu siguranţă, atacatorii aveau partizanii lor şi în capitală. Divizia de voluntari care ieşi din oraş, formată în majoritatea ei din tineri nobili, se împrăştie ca pleava în faţa forţelor adverse superioare. Unica speranţă pentru salvare se îndrepta spre Sulla. La vestea plecării armatei samnite în direcţia Romei, acesta se năpustise şi el spre capitală, în ajutorul ei. Apariţia primilor săi călăreţi, conduşi de către Balbus, în cursul dimineţii spori curajul ostoit al cetăţenilor; în jurul amiezii, apăru el însuşi împreună cu grosul armatei şi rîndui imediat trupele pentru bătălie lîngă templul Afroditei Erykine de lîngă *Porta Collina* (nu departe de *Porta Pia*). Statul său major îl imploră să nu trimită imediat în bătălie trupele obosite de marşul forţat; dar Sulla se gîndea la evenimentele pe care noaptea trebuia să le aducă Romei şi ordonă atacul chiar în după-amiaza tîrzie. Bătălia a

fost extrem de crîncenă şi sîngeroasă. Flancul stîng al lui Sulla, pe care-l comanda el însuşi, se retrase pînă la zidul oraşului, astfel încît deveni necesară închiderea porţilor acestuia; călăreţii răzleţi duceau deja lui Ofella vestea că bătălia ar fi pierdută. Însă Marcus Crassus îl respinse pe inamic pe flancul drept şi-l urmări pînă la Antemnae, succes care degajă şi flancul celălalt, acesta putînd să treacă, la rîndul său, la ofensivă la o oră după apusul soarelui. Încleştarea continuă pe tot cursul nopţii şi în dimineaţa următoare; abia trădarea unei divizii de 3.000 de soldaţi, care întoarseră imediat armele împotriva foştilor camarazi, puse capăt măcelului. Roma era salvată. Armata insurgenţilor, pentru care nu exista nici o posibilitate de retragere, a fost nimicită. Prizonierii, între 3.000 şi 4.000, printre care şi generalii Damasippus, Carrinas şi grav rănitul Pontius, au fost conduşi din ordinul lui Sulla în *Villa Publica* de pe Cîmpul lui Marte, a treia zi după bătălie, şi omorîţi pînă la ultimul om; în templul Bellonei, unde Sulla prezida o şedinţă a senatului, se auziră desluşit zăngănitul de arme şi gemetele celor care mureau. Aceasta a fost o execuţie oribilă care nu poate fi scuzată; însă n-am proceda corect dacă am tăgădui că aceiaşi oameni care au murit acolo năvăliseră ca o hoardă de tîlhari împotriva capitalei şi cetăţenilor ei şi, dacă ar fi găsit răgazul, l-ar fi nimicit în măsura în care focul şi sabia pot nimici un oraş şi pe locuitorii săi. Cu aceasta, războiul practic se sfîrşise. Garnizoana de la Praeneste s-a predat, după ce, văzînd capetele lui Carrinas şi ale altor ofiţeri aruncate peste zidurile oraşului se convinsese de deznodămîntul bătăliei de la Roma. După ce eşuase o tentativă de evadare, comandanţii, consulul Gaius Marius şi fiul lui Pontius, se aruncară unul în sabia celuilalt. Mulţimea începu să spere, întărită de spusele lui Cethegus, că învingătorul va acorda iertare chiar şi acum. Însă timpurile graţierii trecuseră. Cu cît Sulla acordase mai necondiţionat iertarea deplină celor care trecuseră pînă la urmă de partea lui, cu atît mai neînduplecat se dovedea acum faţă de conducătorii şi comunităţile care i se opuseseră pînă la sfîrşit. Prizonierii din Praeneste, 12.000 la număr, aproape toţi romani şi doar cîţiva prenestini, ca şi femeile şi copiii au fost, ce-i drept, eliberaţi, dar senatorii romani, aproape toţi prenestinii şi toţi samniţii

au fost dezarmaţi şi măcelăriţi, iar bogatul oraş prădat. Fireşte că în urma unor asemenea evenimente oraşele noilor cetăţeni, care nu depuseseră încă armele, continuară rezistenţa în modul cel mai îndîrjit. Astfel, cînd Aemilius Lepidus pătrunse prin trădare în Norba, cetăţenii se uciseră între ei şi-şi incendiară propriul oraş, numai pentru a-i priva pe călăii lor de posibilitatea de răzbunare şi de pradă. În Italia meridională, Neapolis fusese luat cu asalt mai de mult, iar Capua se predase, după toate aparenţele, în mod voluntar; Nola a fost evacuată de către samniţi abia în anul 674 (**80**). Fugind de la Nola, ultimul conducător remarcabil al italicilor, Gaius Papius Mutilus, consulul insurgenţilor din anul speranţei 664 (**90**), căzu în propria-i sabie în faţa uşii casei sale din Teanum, după ce fusese alungat de către soţia sa, la care ajunsese deghizat crezînd că va putea găsi un loc de refugiu. În ceea ce priveşte teritoriile samniţilor, dictatorul declară că Roma nu-şi va găsi odihna atîta timp cît există Samnium şi că, în consecinţă, numele de samnit ar trebui să dispară de pe faţa pămîntului; aşa cum prin acţiunile împotriva prizonierilor de la Roma şi Praeneste îşi justificase cuvintele într-un mod teribil, el a întreprins, se pare, şi o expediţie de jaf în acest ţinut; a cucerit Aesernia (674, **80**), transformînd ţara, pînă atunci înfloritoare şi populată, în pustietatea pe care o vedem şi în zilele noastre. De asemenea, Marcus Crassus cuceri în Umbria oraşul Tuder. O rezistenţă mai îndelungată opuseră, în Etruria, Populonium şi mai ales oraşul inexpugnabil Volaterrae, care formă din resturile partidului învins o armată de patru legiuni şi rezistă unui asediu de doi ani, condus mai întîi de Sulla personal, apoi de fostul pretor Gaius Carbo, fratele consulului democratic, pînă cînd, în fine, în al treilea an de după bătălia de la *Porta Collina* (675, **79**), garnizoana capitulă în schimbul retragerii nestingherite. Însă în aceste timpuri groaznice nu se respectau nici dreptul şi nici disciplina de război; soldaţii strigară că ar fi fost trădaţi şi-l lapidară pe generalul lor prea îngăduitor; o divizie de cavalerie, trimisă de către guvernul roman, masacră garnizoana care se retrăgea în conformitate cu stipulaţiile capitulării. Armata victorioasă a fost distribuită în întreaga Italie şi toate localităţile susceptibile de revoltă primiră garnizoane

puternice; sub mîna de fier a ofiţerilor lui Sulla, ultimele zvîcniri ale opoziţiei revoluţionare şi naţionale dispărură treptat cu desăvîrşire.

În provincii mai exista mult de lucru. Ce-i drept, Sardinia fusese cucerită cu rapiditate de către Lucius Philippus care-l înfrînse pe guvernatorul regimului democratic, Quintus Antonius (672, **82**), iar Galia Transalpină opuse o rezistenţă în cel mai rău caz nesemnificativă; însă în Sicilia, Spania şi Africa, cauza partidului înfrînt în Italia nu părea încă pierdută. Sicilia era condusă de fidelul guvernator Marcus Perpenna. Quintus Sertorius ştiuse să-i atragă pe provincialii din *Hispania Citerior* şi să-şi formeze o armată considerabilă din romanii stabiliţi aici, cu care ocupă mai întîi trecătorile Pirineilor; el dovedise încă o dată că, oriunde ar fi fost trimis, se afla la locul său şi că dintre toţi revoluţionarii incapabili, el era unicul bărbat care putea fi utilizat. În Africa, guvernatorul Hadrianus, care aplica ideile revoluţionare într-un mod exagerat şi începuse să acorde libertate sclavilor, fusese atacat în locuinţa sa oficială în cursul unei răzmeriţe organizate de către negustorii romani din Utica şi ars de viu împreună cu slujitorii săi (672, **82**); cu toate acestea, provincia nu se dezise de guvernul revoluţionar, iar ginerele lui Cinna, tînărul şi capabilul Gnaeus Domitius Ahenobarbus, preluă aici comanda supremă. Din această provincie, propaganda se răspîndise chiar pînă în statele clientelare Numidia şi Mauretania. Regenţii lor legitimi, Hiempsal al II-lea, fiul lui Gauda, şi Bogud, fiul lui Bocchus, trecuseră, ce-i drept, de partea lui Sulla; însă cu ajutorul partizanilor lui Cinna, cel dintîi fusese înlăturat de pe tron de către pretendentul democrat Hiarbas, iar vrajbe asemănătoare zguduiau şi regatul mauretan. Consulul Carbo, refugiat din Italia, se oprise în insula Kossyra (Pantellaria), între Africa şi Sicilia, şovăind, după cum se pare, dacă să se deplaseze în Egipt sau să reînnoiască lupta într-una din provinciile rămase fidele. Sulla îi trimise în Spania pe Gaius Annius şi pe Gaius Valerius Flaccus, în calitate de guvernatori ai *Hispaniei Ulterior* şi ai provinciei Ebrului. Dificila sarcină de a-şi deschide calea prin ocuparea cu forţa a trecătorilor Pirineilor a fost amînată din cauza faptului că generalul însărcinat de către Sertorius cu ocuparea acestora fusese asasinat de unul dintre ofiţerii săi,

trupele lui dispersîndu-se în urma acestui eveniment. Sertorius, mult prea slab pentru a se menţine în luptă deschisă, strînse în grabă diviziile cele mai apropiate şi se îmbarcă la Noua Cartagină – nici el nu ştia încotro, poate spre coasta africană sau spre Insulele Canare, oriunde, numai ca braţul lui Sulla să nu-l poată ajunge. În consecinţă, Spania se supuse fără opoziţie magistraţilor lui Sulla (673, **81**), iar Flaccus purtă bătălii norocoase cu celţii, al căror teritoriu îl străbătu, şi cu celtiberii (674, **80**). Gnaeus Pompeius a fost trimis ca propretor în Sicilia, iar cînd se arătă în faţa ţărmurilor cu 120 de corăbii şi şase legiuni, insula a fost evacuată fără opoziţie de către Perpenna. Pompeius trimise de aici o escadră spre Kossyra care-i captură pe ofiţerii marieni refugiaţi acolo; Marcus Brutus şi ceilalţi au fost executaţi pe loc; însă în cazul consulului Carbo, Pompeius ordonase ca acesta să fie adus în faţa lui la Lilybaeon, pentru a-l deferi personal călăului, uitînd de protecţia pe care acest bărbat i-o acordase în timpuri potrivnice lui (p. 219) (672, **82**). Pompeius primise ordinul de a se deplasa din Sicilia în Africa, unde, cu armata sa impresionantă, învinse trupele destul de numeroase adunate de către Ahenobarbas şi Hiarbas şi dădu imediat semnalul pentru atacul împotriva taberei adverse, refuzînd deocamdată să primească ovaţii ca *imperator*. Astfel, el îi înfrînse pe inamici într-o singură zi; Ahenobarbus se afla printre cei căzuţi; cu ajutorul regelui Bogud, Hiarbas a fost prins la Bulla şi ucis, iar Hiempsal a fost reinstalat în drepturile sale legitime; o amplă incursiune împotriva locuitorilor deşertului, dintre care un număr de triburi din Gaetulia au fost subordonate lui Hiempsal, recunoscute drept independente de către Marius, restabili şi în această regiune respectul decăzut între timp faţă de numele de roman; după 40 de zile de la debarcarea lui Pompeius în Africa, totul luase sfîrşit (674, **80**). Senatul îi ordonă să-şi concedieze armata, dîndu-i astfel de înţeles că nu i se va acorda triumful la care, conform legii, nu avea dreptul, el fiind un magistrat extraordinar. Generalul cîrti în sinea lui, iar soldaţii vociferară deschis; pentru o clipă s-a părut că armata africană se va revolta împotriva senatului şi că Sulla va pleca în campanie împotriva ginerelui său. Sulla cedă însă şi-i permise tînărului bărbat să se

mîndreasсă de a fi unicul roman care se bucurase de triumf înainte de a fi devenit consul (12 martie 675, **79**); ba mai mult, la întoarcerea lui de la aceste comode fapte măreţe, „Fericitul", poate nu fără ironie, îl salută pe tînăr drept „cel Mare".

După îmbarcarea lui Sulla în primăvara anului 671 (**83**), armele nu tăcuseră nici în Orient. Restabilirea vechilor relaţii şi supunerea diferitelor oraşe necesitau în Asia, ca şi în Italia, mai mult decît o singură bătălie sîngeroasă; după ce toate celelalte metode mai moderate eşuaseră, iar rezistenţa obstinată a cetăţenilor nu luase sfîrşit nici în urma unei victorii în cîmp deschis, Lucius Lucullus trebui să conducă trupe mai ales împotriva oraşului independent Mytilene. Între timp, guvernatorul roman al Asiei, Lucius Murena, întîmpina noi dificultăţi din cauza regelui Mithridates. După încheierea păcii, el se ocupase de consolidarea stăpînirii sale în provinciile din nord, unde aceasta fusese puternic zdruncinată; îi pacificase pe colchidieni, numindu-l pe destoinicul său fiu, Mithridates, drept guvernatorul lor; apoi îl înlăturase şi se pregătea acum pentru o nouă expediţie în regatul său bosporan. Afirmaţia lui Archelaos, care, între timp, fusese nevoit să se refugieze la romani (p. 204), potrivit căreia aceste înarmări ar fi îndreptate împotriva Romei, îl determinară pe Murena să se deplaseze cu trupele sale din Cappadocia înspre Komana, pretextînd că Mithridates ar mai deţine teritorii de graniţă capadociene, şi să încalce graniţa Pontului (671, **83**). Mithridates se mulţumi să adreseze o plîngere lui Murena, iar cînd această intervenţie se dovedi zadarnică, adresă o alta guvernului roman. Într-adevăr, au fost trimişi soli ai lui Sulla pentru a-l avertiza pe guvernator să se retragă, însă acesta nu se supuse, ci traversă Halysul, înaintînd pe teritoriul propriu-zis al Pontului. Mithridates se hotărî acum să folosească forţa împotriva forţei. Generalul său Gordias trebui să reţină armata pînă cînd regele sosi cu trupe mult superioare şi-l sili să accepte bătălia; Murena a fost înfrînt şi respins cu pierderi însemnate pînă dincolo de graniţa romană, în Frigia, iar garnizoanele romane au fost alungate din întreaga Cappadocie. În urma acestor evenimente, Murena avu obrăznicia să se declare învingător şi să adopte titlul de *imperator*

(672, **82**), însă lecţia dură şi o a doua admonestare din partea lui Sulla îl determinară în cele din urmă să nu forţeze lucrurile; pacea dintre Roma şi Mithridates a fost reînnoită (673, **81**). Din cauza acestui conflict ridicol, cucerirea Mytilenei fusese amînată; abia după un lung asediu pe uscat şi de pe mare, în care flota bitiniană a adus servicii remarcabile, succesorul lui Murena reuşi să ia cu asalt oraşul (675, **79**).

Revoluţia şi insurecţia de zece ani luase sfîrşit atît în Occident, cît şi în Orient; statul beneficia din nou de un guvern unitar şi de pace atît în interior, cît şi în exterior. În urma teribilelor convulsii din ultimii ani, acest repaus aducea o adevărată uşurare; dar era doar un repaus sau remarcabilul bărbat, căruia îi reuşise dificila operă de înfrîngere a inamicului ţării şi aceea, şi mai dificilă, a încătuşării revoluţiei, va face faţă şi celei mai dificile dintre toate, restabilirea ordinii sociale şi politice care se clătinau din temelii? Viitorul trebuia să decidă.

Capitolul X

Constituţia lui Sulla

În perioada în care se dădu prima bătălie între romani, în noaptea de 6 iulie 671 (**83**), venerabilul templu pe care-l ridicaseră regii, consacrat de către tînăra republică, ocolit de furtunile unei jumătăţi de mileniu, templul roman al lui Iupiter de pe Capitoliu, se mistui în flăcări. Nu era un semn prevestitor, ci o imagine a stării constituţiei romane. Şi ea căzuse în ruină şi avea nevoie să fie reedificată. Revoluţia era într-adevăr înfrîntă, însă lipsea încă foarte mult pînă la restaurarea vechii guvernări. Sigur, aristocraţia era convinsă că, acum, după moartea celor doi consuli revoluţionari, ar fi suficient să se organizeze obişnuitele alegeri complementare şi să se încredinţeze senatului grija de a hotărî asupra măsurilor necesare pentru recompensarea armatei victorioase, pedepsirea revoluţionarilor celor mai vinovaţi, poate şi pentru prevenirea unor asemenea tulburări. Însă Sulla, în ale cărui mîini victoria depusese pentru moment întreaga putere, judeca mai profund relaţiile şi persoanele. În epoca ei de glorie, aristocraţia Romei nu depăşise conservarea, pe jumătate măreaţă, pe jumătate obtuză, a formelor tradiţionale; cum ar fi putut greoaia guvernare colegială a acestor timpuri să impună cu energie şi consecvenţă o cuprinzătoare reformă de stat? Şi tocmai acum, după ce ultima criză eliminase aproape toate personalităţile senatului, energia şi inteligenţa necesare pentru o asemenea întreprindere lipseau mai mult ca oricînd. Cît de nefolositor era sîngele aristocratic şi în ce măsură Sulla aprecia cu justeţe inutilitatea acestuia o dovedeşte faptul că, exceptîndu-l pe Quintus Metellus, ruda sa prin căsătorie, el îşi alesese uneltele exclusiv din rîndurile fostului partid de mijloc şi ale dezertorilor din tabăra democraţilor, de exemplu, pe Lucius Flaccus, Lucius Philippus, Quintus Ofella, Gnaeus Pompeius. Sulla dorea restaurarea vechii

constituţii cu aceeaşi ardoare ca şi cel mai înflăcărat dintre emigranţii aristocraţi; însă el înţelegea, poate nu în întreaga lor complexitate – cum ar fi putut altfel să îndrăznească iniţierea unei asemenea opere? –, dar oricum mai profund decît partidul lui, ce dificultăţi incomensurabile va ridica această muncă de restauraţie. El considera inevitabile atît o serie de largi concesii, în măsura în care acestea erau posibile fără a leza esenţa oligarhiei, cît şi constituirea unui energic sistem de represiune şi de prevenire; întrevăzu foarte clar că senatul, prin structura sa, va respinge sau va mutila orice concesie, va ruina, din punct de vedere parlamentar, orice nou edificiu politic. Dacă, încă după revoluţia lui Sulpicius, Sulla impusese măsurile, dintr-un domeniu sau altul, pe care le considerase necesare, acum, în împrejurări mult mai critice şi mai încordate, era decis să restaureze din proprie iniţiativă oligarhia, dar nu cu oligarhii, ci în ciuda lor. Sulla însă nu mai era consul, ci dispunea numai de puteri proconsulare, deci de natură pur militară; el avea nevoie de o autoritate cît mai apropiată de formele constituţionale, dar extraordinară, pentru a-şi impune reformele atît prietenilor, cît şi duşmanilor săi. Într-o scrisoare către senat, declară că predarea ordinii statului în mîinile unui singur bărbat, înzestrat cu puteri nelimitate, i se părea inevitabilă şi că se considera pe sine însuşi capabil de a duce această dificilă sarcină la bun sfîrşit. Această propunere, oricît de supărătoare a fost pentru mulţi, reprezenta, în condiţiile, date un ordin. În urma hotărîrii senatului, şeful acestuia, regele interimar Lucius Valerius Flaccus Tatăl, prezentă cetăţenilor, ca deţinător provizoriu al puterii supreme, propunerea ca proconsulului Lucius Cornelius Sulla să-i fie recunoscute toate acţiunile oficiale pe care consulul şi proconsulul le săvîrşise în trecut, iar ca pe viitor să-i fie acordat dreptul de a decide în primă şi în ultimă instanţă asupra vieţii şi proprietăţii cetăţenilor, de a dispune după propria-i apreciere de domeniile statului, de a schimba graniţele Romei, Italiei, ale statului după propria voinţă, de a dizolva sau de a întemeia comunităţi urbane în Italia, de a hotărî asupra provinciilor şi statelor dependente, de a acorda *imperium*-ul suprem în locul poporului şi de a numi proconsuli şi propretori, în fine, de a

organiza viitorul stat prin legi noi; se decise să rămînă la latitudinea acestuia de a stabili momentul cînd îşi va considera misiunea încheiată şi cînd va depune această magistratură extraordinară şi ca, pe durata acesteia, să hotărască singur dacă magistratura supremă ordinară poate să coexiste sau nu cu cea extraordinară. Se înţelege că propunerea a fost acceptată fără crîcnire (noiembrie 672, **82**) ; abia acum, noul stăpîn al statului, care evitase pînă atunci să păşească pe pămîntul capitalei ca proconsul, intră între zidurile Romei. Această nouă magistratură îşi împrumută numele de la dictatura suspendată de fapt după războaiele cu Hannibal (I, pp. 568-569); însă, aşa cum, în afara suitei sale înarmate, el era precedat de un număr dublu de lictori faţă de cel al dictatorului din timpurile apuse, această dictatură era, conform titulaturii oficiale şi de fapt, o „dictatură pentru promulgarea de noi legi şi pentru menţinerea ordinii republicii", o funcţie cu totul diferită de cea de odinioară, limitată prin durată şi prin competenţă, care excludea dreptul de apel al cetăţenilor şi care nu anula magistratura ordinară. Ea se asemăna mai degrabă cu magistratura „celor zece bărbaţi numiţi pentru a stabili legile", care, de asemenea, apăruseră ca un guvern extraordinar cu puteri plenipotenţiare şi în urma înlăturării magistraturii ordinare şi-şi administraseră magistratura cel puţin ca una nelimitată prin durată. Sau mai mult, această nouă magistratură, cu puterea sa absolută, bazată pe un decret al poporului, nelimitată prin nici o condiţie şi nici prin colegialitate, nu era nimic altceva decît vechea regalitate, care se întemeiase doar pe angajamentul voluntar al cetăţenilor de a se supune unui singur bărbat ales ca stăpîn absolut din mijlocul lor. Pentru dezvinovăţirea lui Sulla, chiar contemporanii săi considerau că un rege valora mai mult decît o constituţie nepotrivită şi se poate presupune că titlul de dictator fusese ales numai pentru a arăta că, aşa cum vechea dictatură implica o restabilire a vechii puteri regale cu diverse limitări (I, pp. 182, 205, 222), aceasta ar însemna o restaurare completă a puterii regale. Astfel, într-un mod ciudat, calea aleasă de Sulla coincidea şi în această privinţă cu cea străbătută de către Gaius Gracchus în scopuri cu totul diferite. Şi în această privinţă, partidul conservator a

trebuit să împrumute de la adversarii săi; protectorul constituţiei oligarhice trebuia să se prezinte drept tiran, pentru a preveni tirania veşnic ameninţătoare. Această ultimă victorie a oligarhilor se asemăna din multe puncte de vedere cu o înfrîngere.

Sulla nu căutase şi nu-şi dorise dificila şi înfricoşătoarea muncă legată de opera de restauraţie; însă, întrucît nu-i rămase altă soluţie decît să o încredinţeze unor mîini cu totul incapabile sau să o preia el însuşi, o abordă cu energie nestăvilită. În primul rînd, trebuia luată o hotărîre privitoare la soarta vinovaţilor. În ceea ce-l privea, Sulla înclina spre iertare. Temperament coleric, el putea într-adevăr să-şi iasă din fire, iar cel care vedea că îi scapără ochii şi i se înroşesc obrajii trebuia să se păzească; dar setea de răzbunare cronică, proprie lui Marius în îndîrjirea sa de bătrîneţe, era cu totul străină caracterului său senin. Acţionase cu o moderaţie relativ considerabilă nu numai în urma revoluţiei din 666 (**88**, p. 177), dar nici a doua, care săvîrşise grozăvii atît de teribile şi-l lovise în mod personal atît de profund, nu-l dezechilibrase. În aceeaşi perioadă în care călăul tîrîse trupurile prietenilor săi pe străzile capitalei, el încercase să salveze viaţa lui Fimbria, care avea mîinile pătate de sînge, iar întrucît acesta alesese moartea voluntară, dăduse ordin ca decedatul să fie înmormîntat cu demnitate. În momentul debarcării în Italia, se oferise să ierte şi să uite şi nici unul dintre cei veniţi să încheie pacea nu fusese respins. Chiar şi după prima victorie tratase în acest spirit cu Lucius Scipio; partidul revoluţiei fusese acela care nu numai că a întrerupt tratativele, ci, în urma acestora, cu puţin înaintea prăbuşirii sale, reluase crimele într-o manieră mai îngrozitoare ca oricînd, ba chiar conspirase cu străvechiul inamic al ţării pentru nimicirea oraşului Roma. În virtutea noii sale autorităţi oficiale, imediat după preluarea regenţei, Sulla declară ca inamici ai ţării pe toţi acei magistraţi civili şi militari care, în urma tratatului cu Scipio, încheiat, după aprecierea lui Sulla, în forme legale, mai activaseră în interesul revoluţiei, iar din rîndul celorlalţi cetăţeni, pe aceia care o încurajaseră făţiş. Cel care ucidea un asemenea proscris nu numai că era ferit de orice pedeapsă, precum călăul care-şi îndeplineşte oficiul conform legii, dar primea pentru execuţie o compensaţie de 12.000

de denari (3.600 de taleri); dimpotrivă, cel care oferea ajutor unui proscris, chiar şi ruda cea mai apropiată, era pasibil de pedeapsa cea mai gravă. Averea proscrişilor revenea statului, ca şi prada din partea inamicului; copiii şi nepoţii lor erau excluşi de la cariera politică; însă, cu toate acestea, dacă erau de rang senatorial, erau obligaţi să se achite de datoriile senatoriale care le reveneau. Ultimele stipulaţii îşi găseau validitatea în cazul bunurilor şi urmaşilor acelora care căzuseră în luptă pentru revoluţie; aceasta depăşea chiar pedepsele ordonate în dreptul originar în cazul acelora care-şi întorseseră armele împotriva patriei. Caracterul cel mai înfricoşător al regimului de teroare era elasticitatea acestor categorii, împotriva căruia senatul se plînse imediat şi căruia Sulla însuşi încercă să-i găsească un remediu, publicînd numele proscrişilor şi stabilind drept ultim termen pentru închiderea listei de proscriere ziua de 1 iunie 673 (**81**). Această tablă sîngeroasă care creştea pe zi ce trecea, cuprinzînd pînă la urmă 4.700 de nume, provocă groaza justificată a cetăţenilor; cu toate acestea, se curmau astfel, într-o oarecare măsură, samavolniciile. Masa victimelor nu se datora resentimentelor personale ale regentului; ura sa arzătoare se îndreptă împotriva partizanilor lui Marius, autorii înfiorătoarelor masacre din anii 667 (**87**) şi 672 (**82**). La porunca lui, mormîntul învingătorului de la Aquae Sextiae a fost deschis, iar cenuşa acestuia aruncată în Anio, monumentele victoriilor sale asupra africanilor şi germanilor au fost dărîmate şi, întrucît moartea îi sustrase răzbunării atît pe el, cît şi pe fiul său, nepotul său adoptiv, Marcus Marius Gratidianus, care fusese de două ori pretor, foarte stimat de către cetăţenii romani, a fost executat prin tortura cea mai groaznică lîngă mormîntul lui Catulus, victima cea mai regretabilă a marienilor. De altfel, moartea îi ajunsese deja pe cei mai notabili dintre adversari; dintre conducători, nu mai rămăseseră decît Gaius Norbanus, care se sinucise la Rhodos în timp ce *ecclesia* delibera extrădarea sa ; Lucius Scipio, care-şi dobîndi iertarea – probabil datorită insignifianţei sale, ca şi datorită obîrşiei nobile – şi permisiunea de a-şi trăi restul zilelor la Massalia, locul său de refugiu; Quintus Sertorius, care rătăcea fără patrie de-a lungul coastei Mauretaniei. Cu toate acestea, la bazinul

lui Servilius, acolo unde *Vicus Iugarius* se deschide spre for, se adunară capetele senatorilor ucişi, a căror expunere publică în acest loc fusese ordonată de către dictator; moartea seceră cumplit mai ales în rîndul bărbaţilor de rangul al doilea şi al treilea. În afara acestora care au fost trecuţi pe listă, fără o selecţie prea atentă, din cauza serviciilor aduse în interesul armatei revoluţionare, cîteodată din cauza unui avans acordat unui ofiţer din cadrul acesteia sau din cauza ospitalităţii oferite unuia dintre ei, răzbunarea îi lovi mai ales pe acei capitalişti care-i judecaseră pe senatori şi speculaseră cu averile confiscate de către Marius, „strîngăreţii" cum fuseseră numiţi; aproximativ 1.600 dintre aşa-numiţii cavaleri au fost trecuţi pe lista proscrişilor. Pedeapsa şi-o ispăşiră şi acuzatorii de profesie, flagelul cel mai crunt al nobililor, care-şi făcuseră o meserie din tîrîrea bărbaţilor de rang senatorial în faţa tribunalelor ecvestre. „Cum se face" – întreba curînd după aceea un avocat – „că ne-au lăsat tribunalele, de vreme ce i-au omorît atît pe acuzatori, cît şi pe judecători?". Cele mai sălbatice şi cele mai josnice pasiuni bîntuiră dezlănţuite Italia timp de mai multe luni. În capitală, o trupă de celţi era însărcinată cu execuţiile, iar soldaţi şi subofiţeri de-ai lui Sulla străbăteau diferitele districte ale Italiei în acelaşi scop; însă oricare voluntar era, firește, bine-venit, iar adunătura nobilă şi umilă se îmbulzea nu numai pentru a încasa premiul asasinatului, ci şi pentru a-şi satisface propria sete de răzbunare la adăpostul persecuţiei politice. Se întîmpla cîteodată ca înscrierea pe listele proscrişilor să nu fie urmată, ci precedată de asasinat. Un exemplu va arăta cum se proceda la aceste execuţii. În Larinum, un oraş filomarian de noi cetăţeni, un anume Statius Albius Oppianicus, care, pentru a se sustrage unei acuzaţii de crimă, se refugiase în cartierul general al lui Sulla, apăru după victorie ca un comisar al regentului, destitui autorităţile oraşului şi se numi pe sine şi pe prietenii săi în locul lor şi-l proscrise şi-l ucise pe acela care-l amenințase cu judecata, ca şi pe rudele sale cele mai apropiate şi pe prietenii săi. Astfel, nenumăraţi cetăţeni, mulţi dintre ei partizani declaraţi ai oligarhiei, căzură victime duşmăniei personale sau bogăţiei lor; înspăimîntătoarea confuzie şi indulgenţa culpabilă pe care Sulla o

dovedi şi aici, ca pretutindeni, faţă de cei de care se simţea strîns legat împiedicară orice pedepsire a crimelor ordinare săvîrşite în această dezordine. Într-un mod asemănător se procedă cu bunurile confiscate. Din motive politice, Sulla încercă să-i determine pe cetăţenii de vază să participe la licitarea acestora; de altfel, o mare parte dintre ei se înghesuiau în mod voluntar, nici unul cu mai multă ardoare decît tînărul Marcus Crassus. În împrejurările date, nu se putea evita o depreciere severă a acestora, care rezulta, de altfel, şi din obiceiul vînzării proprietăţii confiscate de către stat la o sumă dinainte stabilită; la aceasta se adaugă faptul că regentul nu se uitase nici pe sine şi permise îndeosebi soţiei sale Metella, dar şi altor persoane nobile sau nu apropiate lui, chiar şi liberţilor şi tovarăşilor de banchete, fie să cumpere fără concurenţă, fie să nu plătească deloc; astfel, se spune că unul dintre liberţii săi ar fi achiziţionat la licitaţie o proprietate de 6 milioane de sesterţi (457.000 de taleri) pentru suma de 2.000 de sesterţi (152 de taleri), iar unul dintre subofiţerii săi ar fi ajuns prin asemenea speculaţii la o avere de 10 milioane de sesterţi (761.000 de taleri). Indignarea era mare şi legitimă; încă din timpul regenţei lui Sulla un avocat întrebă dacă nobilimea purtase războiul numai pentru a-i îmbogăţi pe liberţii şi sclavii săi. Însă în ciuda acestei risipe, venitul total din proprietăţile confiscate se ridică totuşi la nu mai puţin de 350 de milioane de sesterţi (27 de milioane de taleri), ceea ce ne oferă o imagine aproximativă cu privire la imensa întindere a acestor confiscări care loviseră îndeosebi partea cea mai bogată a cetăţenilor. Era într-adevăr o judecată teribilă. Nu mai exista proces, nu mai exista graţiere; spaima surdă apăsa ca un înveliş de plumb asupra ţării, iar cuvîntul liber amuţise, atît în forul capitalei, cît şi în cel al oraşelor din provincie. Ce-i drept, regimul de teroare avea alt caracter decît cel revoluţionar; în timp ce Marius îşi satisfăcea setea de răzbunare personală prin vărsarea sîngelui duşmanilor săi, se pare că Sulla considera terorismul într-un mod abstract, ca necesar pentru introducerea noului despotism, şi aplica masacrul cu o oarecare indiferenţă sau îi lăsa pe alţii să-l aplice. Însă pornind din partea unui partid conservator şi lipsit de orice urmă de pasiune,

regimul de teroare apărea astfel şi mai respingător; republica părea cu atît mai mult irevocabil pierdută, cu cît nebunia şi fărădelegea îşi ţineau cumpăna de ambele părţi.

În reglementarea relaţiilor dintre Italia şi capitală, Sulla respectă principiul, proclamat de el însuşi, conform căruia fiecare cetăţean al unei comunităţi italice era din capul locului şi un cetăţean al Romei, deşi, în general, considera drept inexistente nu numai afacerile curente rezolvate în timpul revoluţiei, ci toate acţiunile de stat întreprinse în perioada aceasta. Deosebirile dintre cetăţeni şi aliaţii italici, dintre vechii cetăţeni de drept superior şi noii cetăţeni de drept inferior fuseseră şi rămîneau înlăturate. Dreptul deplin de vot a fost suspendat numai pentru liberţi, ei revenind la starea de dinainte. Pentru aristocraţii extremei, acest lucru putea fi considerat ca o concesie semnificativă; Sulla însă întrevăzuse necesitatea de a smulge conducătorilor revoluţionari această puternică pîrghie şi constatase că dominaţia oligarhiei nu putea fi ameninţată în mod serios de înmulţirea numărului cetăţenilor. Însă această indulgenţă de principiu era legată de judecarea cea mai cruntă a unor comunităţi de pe întregul cuprins al Italiei, fiind executată de comisari speciali, ajutaţi de garnizoanele distribuite pe întreaga suprafaţă a peninsulei. Unele dintre cetăţi au fost recompensate – de exemplu, prima comunitate care trecuse de partea lui Sulla, Brundisium, obţinu scutirea de impozit pentru vamă, atît de importantă pentru un port maritim –, multe însă au fost pedepsite. Celor mai puţin vinovate li s-au impus amenzi în bani, dărîmarea zidurilor şi distrugerea acropolelor; celor care opuseseră o rezistenţă mai îndîrjită, regentul le confiscă o parte din teritoriul lor, uneori chiar teritoriul întreg, acesta de altfel putînd fi considerat drept pierdut din punct de vedere legal, atît în cazul în care erau privite drept comunităţi de cetăţeni care-şi purtaseră armele împotriva patriei lor, cît şi în cel în care erau considerate state aliate, care purtaseră război cu Roma în ciuda tratatului de pace perpetuă. Concomitent cu aceasta, li se abrogă tuturor cetăţenilor expropriaţi, dar numai acestora, dreptul municipal şi cel de cetăţenie romană, ei primind în schimb dreptul latin inferior. Sulla evită astfel să ofere

opoziţiei un nucleu sub forma comunităţilor italice de drept inferior; expropriaţii lipsiţi de patrie trebuiau să-şi piardă urmele în curînd în masa proletariatului. În Campania, colonia democratică Capua, nu numai că a fost suprimată, cum se înţelege de la sine, domeniul ei fiind retrocedat statului, dar, probabil în această perioadă, comunitatea Neapolis pierdu insula Aenaria (Ischia). În Latium a fost confiscat întregul teritoriu al marelui şi bogatului oraş Praeneste, probabil şi cel al oraşului Norba; de asemenea, în Umbria, cel al oraşului Spoletium. Sulmo din ţinutul pelign a fost chiar ras de pe faţa pămîntului. Însă braţul de fier al regentului apăsă cu cea mai mare asprime asupra celor două ţinuturi care opuseseră o rezistenţă dîrză pînă la sfîrşit, chiar şi după bătălia de la *Porta Collina* : Etruria şi Samnium. Aici, confiscarea totală lovi o seamă dintre comunităţile cele mai considerabile, ca, de exemplu, Florentia, Faesulae, Arretium, Volaterrae. Despre destinul Samniumului am vorbit mai sus; aici nu se făcură confiscări, ci ţara a fost pustiită pentru totdeauna, oraşele sale înfloritoare, chiar şi fosta colonie latină Aesernia, deveniră în curînd ruină, ţinutul fiind aşezat pe acelaşi plan cu Bruttium şi Lucania. Aceste dispoziţii referitoare la proprietatea solului italic puseră la îndemîna regentului atît acele pămînturi domeniale romane care fuseseră lăsate în folosinţă comunităţilor de aliaţi de odinioară, revenite acum guvernului roman în urma dizolvării lor, cît şi teritoriile confiscate ale comunităţilor pedepsite; iar el le utiliză pentru a stabili pe pămîntul lor soldaţii armatei victorioase. Cele mai multe dintre noile colonii au fost ridicate în Etruria, de exemplu la Faesulae şi Arretium, altele în Latium şi Campania, unde, printre altele, Praeneste şi Pompeii deveniră colonii ale lui Sulla; după cum am menţionat, repopularea Samniumului nu era cuprinsă în planurile regentului. O mare parte dintre aceste distribuiri se desfăşură după modelul lui Gracchus, astfel încît coloniştii erau ataşaţi unei comunităţi urbane deja existente. Numărul loturilor distribuite, estimate la 120.000, arată cît de cuprinzătoare erau aceste colonizări; cu toate acestea, unele suprafeţe de pămînt au fost folosite într-alt fel; de exemplu, templul Dianei de pe colina Tifata a fost dăruit cu unele pămînturi, altele,

precum teritoriul cetăţii Volaterrae şi o parte din cel al Arretiumului, n-au fost distribuite, altele, în fine, fiind ocupate de către favoriţii lui Sulla, conform vechiului drept de ocupaţie, interzis de lege (p. 91), însă care, în aceste condiţii de anarhie, intrase din nou în uz. Scopurile pe care Sulla le urmărea cu ocazia acestei colonizări erau multiple. În primul rînd, el îşi respectă prin aceasta cuvîntul dat soldaţilor săi. Apoi, el reluă ideea, comună atît partidului reformei, cît şi conservatorilor moderaţi, în baza căreia întemeiase încă din anul 666 (**88**) un număr de colonii, guvernul mărind numărul de mici proprietari în Italia prin fărîmiţarea proprietăţilor mai mari; reînnoirea interdicţiei de reunificare a loturilor de pămînt dovedeşte cu cîtă seriozitate a abordat această problemă. În sfîrşit şi înainte de toate, el vedea în aceşti soldaţi colonizaţi garnizoane permanente, care vor apăra atît dreptul lor de proprietate, cît şi noua sa constituţie; din această cauză, acolo unde nu fusese confiscat întregul teritoriu, ca, de exemplu, la Pompeii, coloniştii nu au fost asimilaţi comunităţii urbane a vechilor cetăţeni, ci au fost constituiţi în două corpuri de cetăţeni, unite prin acelaşi zid de incintă. În celelalte privinţe, această fondare de colonii se înfăptui pe aceeaşi bază legală şi în aceeaşi formă militară ca şi cele de pînă acum; faptul că nu se bazase direct, ca în cazul celor mai vechi, ci numai indirect pe o lege, în măsura în care regentul le constituia în virtutea unei clauze din Legea Valeria, nu producea nici o diferenţă legală. Numele de *colonii militare*, prin care se deosebesc de cele mai vechi, se poate justifica numai prin faptul că opoziţia dintre soldat şi cetăţean, anulată îndeobşte prin colonizarea soldaţilor, urma să rămînă şi rămase în vigoare la coloniştii lui Sulla chiar şi după aşezarea lor, ei trebuind să formeze, într-un fel, armata permanentă a senatului. Înrudită cu această constituire reală a unei armate permanente a senatului este măsura regentului de a alege din rîndul sclavilor proscrişilor peste 10.000 dintre bărbaţii cei mai tineri şi mai viguroşi şi de a-i elibera în masă. Aceşti Cornelii noi, a căror existenţă civilă era legată de validitatea instituţiilor patronului lor, urmau să fie un fel de gardă personală pentru oligarhie şi s-o ajute în stăpînirea plebei urbane; în lipsa unei garnizoane în capitală, de ea

depindea totul.

Aceşti stîlpi extraordinari, pe care regentul aşează mai întîi oligarhia, slabi şi efemeri cum au apărut poate şi autorului lor, erau totuşi unicele mijloace posibile, dacă se dorea evitarea unor măsuri, ca, de exemplu, instituirea definitivă a unei armate permanente la Roma şi altele asemănătoare, care ar fi pus capăt oligarhiei mai repede decît atacurile demagogice. Fundamentul permanent al puterii statale ordinare a oligarhiei trebuia să fie, firește, senatul, cu o autoritate atît de mult potenţată şi concentrată, încît, pentru adversarii săi neorganizaţi, să rămînă inatacabil în toate punctele vulnerabile. Se terminase cu sistemul de tranzacţii, respectat vreme de 40 de ani. Constituţia lui Gracchus, încă protejată în timpul primei reforme a lui Sulla din anul 666 (**88**), a fost abolită acum cu desăvîrşire. După Gaius Gracchus, guvernul acordase practic proletariatului capitalei dreptul de răzmeriţă şi-l răscumpărase prin distribuţii de grîu regulate de care beneficiau cetăţenii domiciliaţi la Roma; Sulla îl desfiinţă. Prin arendarea la Roma a dijmei şi vămilor provinciei Asia, Gaius Gracchus organizase şi consolidase ordinul capitaliştilor. Sulla anulă sistemul intermediarilor şi transformă vechile contribuţii ale asiaticilor în dări fixe, care erau distribuite diferitelor districte, după modelul listelor de evaluare concepute pentru plătirea restanţelor. Prin acordarea funcţiilor de juraţi unor bărbaţi din ordinul ecvestru, Gaius Gracchus obţinuse pentru ordinul capitaliştilor o participare indirectă la administraţie şi la guvernare, care se dovedi adeseori mai puternică decît administraţia şi guvernarea oficială; Sulla desfiinţă tribunalele ecvestre şi le restabili pe cele senatoriale. Gaius Gracchus sau epoca sa acordaseră cavalerilor un loc special la serbările populare, aşa cum aveau de mai multă vreme senatorii (I, p. 545); Sulla suspendă acest privilegiu şi îi surghiuni pe cavaleri din nou pe băncile plebeilor. Ordinul ecvestru, constituit ca atare de către Gaius Gracchus, îşi pierdu existenţa politică datorită lui Sulla. În legislaţie, administraţie şi justiţie senatul urma să exercite autoritatea supremă necondiţionat, fără împărţirea funcţiilor, şi pentru totdeauna şi să se distingă prin semne exterioare nu numai ca ordin privilegiat, ci şi ca unicul ordin

privilegiat.

În scopul acesta, trebuia ca, înainte de toate, autoritatea guvernamentală să fie completată şi plasată într-o stare de independenţă. În urma ultimelor crize, numărul senatorilor fusese redus drastic. Sulla oferi celor exilaţi de către tribunalele ecvestre posibilitatea de întoarcere – fostului consul Publius Rutilius Rufus (p. 144), care, de altfel, nu făcu uz de această permisiune, şi prietenului lui Drusus, Gaius Cotta (p. 157) –, însă aceasta nu era decît o compensaţie minoră pentru golurile produse în rîndurile senatului de terorismul revoluţionar ca şi de cel reacţionar. Din această cauză, la ordinul lui Sulla, senatul a fost completat printr-o procedură extraordinară cu aproximativ 300 de noi senatori pe care adunarea triburilor trebuia să-i aleagă cu predilecţie, cum este de înţeles, atît din rîndul bărbaţilor mai tineri ai familiilor senatoriale, cît şi din cel al ofiţerilor lui Sulla şi al altor parveniţi în urma ultimei revoluţii. Însă primirea în senat era reglementată într-alt fel şi pentru viitor, fiind aşezată pe baze fundamental diferite. Conform constituţiei de pînă acum, accesul în senat se realizase fie prin numirea de către cenzor, care era, de fapt, calea ordinară şi propriu-zisă, fie prin ocuparea uneia dintre cele trei magistraturi curule, consulatul, pretura sau edilitatea, de care, în urma Legii Ovinia (I, p. 545), locul şi votul în senat erau legate de drept. Ocuparea unei magistraturi inferioare, a tribunatului sau a cvesturii, oferea, ce-i drept, în măsura în care selecţia cenzorilor se îndrepta mai ales spre aceşti bărbaţi, posibilitatea reclamării unui loc în senat, însă nicidecum o candidatură statornicită prin lege. Dintre aceste două moduri de admitere, Sulla îl anulă pe cel dintîi prin suprimarea, cel puţin în practică, a cenzurii şi-l modifică pe al doilea în sensul că admiterea legală în senat urma să fie legată de edilitate, şi nu de cvestură, mărind totodată la 20 numărul cvestorilor aleşi în fiecare an. Odată cu această măsură se anulă şi prerogativa, care pînă atunci aparţinuse de drept cvestorilor, deşi nu mai era practicată de mult în sensul ei originar, de a elimina senatorii sub diferite pretexte, cu ocazia revizuirilor listelor efectuate din cinci în cinci ani (I, p. 546); inamovibilitatea, pînă atunci nominală, a senatorilor era astfel

definitiv statornicită de către Sulla. Numărul total al senatorilor, care pînă atunci nu depăşise cu mult vechiul număr ordinar de 300 şi, probabil, deseori nici nu-l atinsese, a fost mărit considerabil, poate chiar dublat, creştere justificată, de altfel, prin atribuţiile senatului, sporite în urma preluării funcţiilor de juraţi. Mai mult, întrucît senatorii admişi în mod extraordinar, ca şi cvestorii, erau numiţi de către comiţiile triburilor, senatul, ales pînă atunci numai indirect de către popor (I, p. 225), se baza acum în exclusivitate pe o alegere populară directă, apropiindu-se în felul acesta de regimul reprezentativ în măsura în care corespundea structurii oligarhiei şi concepţiilor Antichităţii în general. Senatul, destinat la început numai consultării magistraţilor, evoluă cu timpul spre un colegiu de conducere care ordona magistraţilor şi care preluase efectiv guvernarea; nu era altceva decît o evoluţie firească faptul că li s-a sustras magistraţilor dreptul lor iniţial de a desemna şi de a destitui senatorii, senatul fiind aşezat pe aceleaşi temelii juridice pe care se întemeia puterea magistraţilor înşişi. Prerogativa colosală a cenzorilor de a revizui lista senatorilor şi de a şterge sau adăuga nume după propria apreciere era într-adevăr incompatibilă cu o constituţie oligarhică bine rînduită. Deoarece prin alegerea cvestorilor se avea grijă de completarea regulată a senatului, revizuirile cenzoriale deveniseră inutile, iar prin suprimarea lor se consolidase principiul fundamental al oricărei oligarhii, acela al inamovibilităţii şi duratei pe viaţă a membrilor ordinului guvernant ajuns la putere.

În ceea ce priveşte legislaţia, Sulla se mulţumi să reia măsurile din anul 666 (**88**) şi să garanteze senatului, prin lege, iniţiativa legislativă, care îi revenea de fapt de mult timp, cel puţin în faţa tribunilor. Corpul cetăţenilor rămînea suveranul formal; însă în privinţa adunărilor sale originare, regentul crezu de cuviinţă să le păstreze cu grijă numele şi să prevină cu şi mai mare grijă orice activitate reală a acestora. Însuşi dreptul de cetăţenie era tratat de către Sulla cu cea mai mare desconsideraţie; el nu-şi impuse nici o stavilă în acordarea lui atît comunităţilor de noi cetăţeni, cît şi multor spanioli şi celţi; mai mult, probabil nu fără intenţie, nu întreprinse

nici o măsură pentru stabilirea listei de cetăţeni, care ar fi necesitat doar o revizuire urgentă în urma unor asemenea transformări colosale, dacă guvernul se mai preocupa cu seriozitate de privilegiile legate de acest drept. Competenţa legislativă a comiţiilor nu a fost restrînsă în mod direct; nici nu era necesar, întrucît, ca o consecinţă a iniţiativei senatului, mai bine ancorată acum, poporul nu mai putea interveni cu uşurinţă în administraţie, finanţe sau jurisdicţie penală împotriva guvernului, iar participarea lui legislativă era readusă la dreptul de a aproba schimbările intervenite în constituţie. Mai importantă era participarea cetăţenilor la alegeri, care, se pare, nu putea fi suprimată fără a tulbura spiritele mai mult decît dorea sau putea să le tulbure restauraţia lui Sulla, înfăptuită în interesul aristocraţilor. Intervenţiile partidului mişcării în alegerile sacerdotale au fost înlăturate; Sulla a casat nu numai Legea Domitia din anul 650 (**104**), care transferase alegerile pentru sacerdoţiul suprem în întregime poporului (p. 135), ci şi alte dispoziţii asemănătoare mai vechi referitoare la *pontifex maximus* şi la *curio maximus* (I, p. 569), colegiile sacerdotale fiind reînvestite cu dreptul de a se completa singure, aşa cum îl avuseseră la origine. În ceea ce priveşte alegerile în magistraturi, în general s-a respectat modalitatea urmată şi pînă acum, cu excepţia reglementării comandamentului militar, despre care vom vorbi imediat şi care prevedea o limitare substanţială a puterii cetăţenilor care, într-o anumită măsură, transferă dreptul de numire a generalilor de la corpul cetăţenesc la senat. Se pare că Sulla nici nu a reluat cu această ocazie tentativa, întreprinsă anterior, a unei restauraţii a sistemului de vot instituit de către Servius (p. 176), fie că socotea constituirea ordinii de vot mai mult sau mai puţin indiferentă, fie că i se părea că această ordine mai veche contribuie la creşterea periculoasă a influenţei capitaliştilor. Numai calificările necesare au fost restabilite şi, în parte, sporite. A început să se respecte din nou cu severitate limita de vîrstă necesară pentru ocuparea magistraturilor; de asemenea, reglementarea conform căreia fiecare candidat pentru consulat trebuia să fi deţinut anterior pretura, iar fiecare candidat pentru pretură să fi deţinut anterior cvestura, în timp ce edilitatea putea fi evitată. Diferitele încercări,

întreprinse cu puţină vreme în urmă, de a institui tirania sub forma consulatului deţinut timp de mai mulţi ani antrenaseră măsuri de o rigurozitate extremă; se stabili ca între deţinerea a două magistraturi diferite să se scurgă cel puţin doi ani, însă între deţinerea a două magistraturi egale, cel puţin 10 ani. Cu această ultimă reglementare a fost preluată mai vechea ordine din anul 412 (**342**) (I, p. 223), în locul interdicţiei absolute a realegerii în consulat, preferată de recenta epocă ultraoligarhică. În general însă, Sulla acceptă ca alegerile să-şi urmeze cursul şi încercă numai să încătuşeze autoritatea magistraţilor, astfel încît, chiar dacă ar fi fost desemnat de către capriciile imprevizibile ale comiţiilor, alesul să fie incapabil să se răzvrătească împotriva oligarhiei.

Magistraţii supremi ai statului erau în această perioadă cele trei colegii – al tribunilor poporului, al consulilor şi al pretorilor şi cenzorilor. Toate trei părăsiră restauraţia lui Sulla cu drepturi substanţial limitate, îndeosebi magistratura tribuniciană, care, ce-i drept, îi apărea regentului ca o unealtă indispensabilă chiar şi pentru guvernarea senatului, însă, cu toate acestea, susceptibilă de constrîngeri mai severe şi mai durabile, fiind creată de revoluţie şi, din această cauză, predispusă să dea naştere la noi revoluţii. Puterea tribuniciană se născuse din dreptul de a casa prin veto acţiunile oficiale ale magistraţilor, de a condamna eventual pe contravenient la plata unei amenzi şi de a cere pedepsirea lui în alt mod; tribunii păstrau aceste prerogative şi acum, numai că, de data aceasta, se impuse o amendă pecuniară substanţială în cazul abuzului de acest drept, care distrugea necondiţionat existenţa civilă a celui în cauză. Cealaltă prerogativă a tribunului, de a trata cu poporul după bunul plac, fie pentru a-i transmite noutăţi, fie pentru a-i propune legi spre votare, fusese pîrghia cu ajutorul căreia Gracchii, Saturninus şi Sulpicius, revoluţionaseră statul; fără a fi suspendată, a fost totuşi condiţionată de permisiunea prealabilă a senatului. În sfîrşit, deţinerea tribunatului îi aducea celui în cauză imposibilitatea preluării unei magistraturi superioare; o reglementare care se baza, ca atîtea altele din restauraţia lui Sulla, pe vechile maxime patriciene şi, la fel ca în epoca anterioară admiterii plebeilor în magistraturile

civile, declara drept incompatibile tribunatul, pe de o parte, magistraturile curule, pe de alta. Pe această cale, legiuitorul oligarhiei spera să se opună demagogiei tribuniciene şi să-i îndepărteze de la tribunat pe toţi bărbaţii ambiţioşi şi dornici de carieră, menţinînd tribunatul, dimpotrivă, ca pe o unealtă a senatului, atît pentru medierea între acesta şi cetăţeni, cît şi, la nevoie, pentru neutralizarea magistraţilor; şi cum autoritatea regală şi, mai tîrziu, cea a magistraţilor republicani asupra cetăţenilor nu apare cu mai multă claritate ca în maxima „ei deţin dreptul exclusiv de a se adresa poporului", supremaţia senatului, reglementată pentru prima dată din punct de vedere legal, se dovedi frapantă în permisiunea pe care tribunul poporului trebuia s-o ceară cu ocazia oricărei afaceri cu cetăţenii.

Deşi erau privite de către restauratorul aristocraţiei la Roma cu ochi mai buni decît tribunatul, suspect prin structura sa, consulatul şi pretura nu scăpară totuşi de neîncrederea pe care oligarhia a nutrit-o întotdeauna faţă de propriile sale unelte. Ele au fost limitate simţitor, însă cu mai multe menajamente. Sulla porni în acest caz de la divizarea atribuţiilor. La începutul acestei perioade, exista următoarea organizare. Ca şi odinioară, cei doi consuli deţineau şi acum afacerile magistraturii supreme, pentru care legea nu statornicise competenţe speciale. Acesta era cazul jurisdicţiei din capitală, căreia, conform unei reguli neîncălcate vreodată, consulii nu i se puteau dedica, şi al magistraturilor transmarine existente pe atunci, Sicilia, Sardinia şi cele două Spanii, unde consulul putea, ce-i drept, să deţină comanda, însă o exercita numai în mod excepţional. În cursul obişnuit al lucrurilor, celor şase pretori li se acordau aşadar şase competenţe speciale: cele două funcţii judiciare din capitală şi cele patru magistraturi transmarine, consulilor rămînîndu-le, în virtutea competenţei lor generale, conducerea afacerilor nejudiciare din capitală şi comanda militară în teritoriile continentale. Întrucît această competenţă generală era ocupată de două ori, un consul rămînea de fapt la dispoziţia guvernului şi, în consecinţă, aceşti opt magistraţi supremi erau suficienţi. În cazuri extraordinare, rămînea posibilitatea fie de a cumula mai multe competenţe civile în cazul

unei singure persoane, fie de a le prelungi pe cele militare dincolo de termenul lor (*prorogare*). Nu era un lucru neobişnuit să i se încredinţeze cele două funcţii judiciare aceluiaşi pretor şi să i se atribuie pretorului urban sarcinile din capitală pe care le rezolva de obicei consulul; dimpotrivă, se evita, după cum se poate lesne înţelege, concentrarea mai multor comenzi în aceeaşi mînă. Acest inconvenient era înlăturat prin faptul că deşi în *imperium*-ul militar nu exista interregnul, acesta, deşi limitat prin lege, se perpetua totuşi, din punct de vedere legal, şi după depăşirea termenului, pînă cînd se înfăţişa succesorul şi-l elibera pe predecesor de comandamentul său; sau, ceea ce este acelaşi lucru, consulul sau pretorul comandant putea şi trebuia să rămînă în locul noului consul sau pretor, dacă succesorul nu apăruse, chiar şi după scurgerea duratei magistraturii sale. Influenţa senatului asupra acestei distribuiri a funcţiilor consta, conform obişnuinţei, în puterea sa fie de a respecta mersul ordinar al lucrurilor, aşadar de a permite celor şase pretori să-şi tragă la sorţi cele şase competenţe speciale, iar consulilor să se ocupe de afacerile nejudiciare de pe continent, fie de a ordona o abatere de la această regulă – ca, de exemplu, aceea de a-i încredinţa consulului o comandă transmarină deosebit de importantă pentru momentul acela sau o comisie militară sau judiciară extraordinară, cum ar fi comanda asupra flotei, sau o anchetă penală importantă. Încadrîndu-le astfel şi pe acestea în rîndul competenţelor ce trebuiau să fie împărţite, el dispunea în continuare de cumulările şi prelungirile devenite necesare prin aceste măsuri. Totuşi, în această eventualitate, senatul avea numai dreptul de stabilire a competenţelor pretoriene şi consulare pentru fiecare caz în parte, şi nu pe cel al desemnării persoanelor care urmau să acopere magistratura; aceasta se realiza întotdeauna fie printr-un acord al magistraţilor din colegiu, fie prin tragere la sorţi. Cetăţenii nu interveneau în mersul acestor afaceri decît în cazul în care erau chemaţi, în epocile mai vechi, să legalizeze printr-un decret special al poporului prelungirea de fapt a comandamentului, dacă succesorul nu sosise (p. 230); acest lucru era însă necesar mai mult în spiritul decît în litera legii şi a fost dat uitării destul de repede. În

cursul secolului al VII-lea, treptat, se adăugară şase competenţe noi pe lîngă cele existente: cele cinci guvernări noi din Macedonia, Africa, Asia, Narbo şi Cilicia, ca şi preşedinţia în comisia de judecată permanentă pentru delapidări (pp. 50-51). Odată cu lărgirea continuă a sferei de acţiune a guvernului roman, interveniră tot mai frecvent cazurile în care magistraţii supremi erau aşezaţi în fruntea unor comisii militare sau judiciare extraordinare. Cu toate acestea, nu se mărise numărul magistraţilor supremi; astfel, pentru opt magistraţi, desemnaţi anual, reveneau cel puţin 12 competenţe speciale pentru fiecare an, fără a le considera şi pe cele neprevăzute. Aşadar, nu este deloc întîmplător că acest deficit a fost acoperit, o dată pentru totdeauna, prin crearea de noi preturi. Potrivit cu litera constituţiei, toţi magistraţii supremi ar fi trebuit să fie aleşi an de an de către corpul cetăţenesc; conform noii ordini sau, mai degrabă, dezordini – din cauza căreia vacanţele erau acoperite în principal prin prelungirea termenului magistraturii, senatul acordînd, de regulă, un al doilea an magistraţilor, care, legal, trebuiau să activeze numai un singur an, acesta putînd însă, după plac, să fie şi refuzat –, corpul de cetăţeni nu mai ocupa posturile cele mai bănoase şi mai importante din stat, ci acestea reveneau senatului prin intermediul unei liste de concurenţi oferite de alegerile cetăţeneşti. Întrucît printre aceste competenţe cele mai căutate deveniră comandamentele transmarine, ele aducînd cîştigurile cele mai mari, se statornici obiceiul de a acorda acelor magistraţi, legaţi, fie de drept, fie de fapt, de capitală, aşadar celor doi pretori care administrau justiţia şi adeseori chiar consulilor, un comandament de dincolo de mare după încheierea anului lor de magistratură; faptul concorda cu natura prerogării, întrucît autoritatea oficială a magistratului, activînd la Roma sau în provincie, se acorda, ce-i drept pe căi diferite, nediferenţiindu-se totuşi din punct de vedere constituţional. Aceasta era starea lucrurilor pe care Sulla o găsi în vigoare şi care va constitui temelia noii sale ordini. Ideea de bază era o separare completă între autoritatea politică, ce guverna în districtele de cetăţeni, şi cea militară, care guverna în cele ale necetăţenilor, şi extinderea necondiţionată a duratei magistraturii supreme de la unul la doi ani,

dintre care primul urma să fie consacrat afacerilor civile, cel de-al doilea, celor militare. În privinţa spaţiului, autoritatea civilă şi cea militară fuseseră într-adevăr de mult despărţite prin constituţie; prima se terminase la *pomerium*, acolo unde începea a doua; cu toate acestea, acelaşi bărbat deţinea, concomitent, puterea politică supremă şi cea militară supremă. În viitor, consulul şi pretorul urmau să trateze cu senatul şi cu cetăţenii, proconsulul şi pretorul să comande armata, însă primului să-i fie interzisă prin lege orice activitate militară, iar celui de-al doilea, orice activitate politică. Aceasta conduse mai întîi la separarea politică a ţinutului nord-italic de Italia propriu-zisă. Pînă acum, cele două regiuni se aflaseră poate într-o opoziţie naţională, în măsura în care în Italia de Nord predominau ligurii şi celţii, Italia Centrală şi de Sud fiind locuite de italici; însă, din punct de vedere politic şi administrativ, întregul ţinut continental al statului roman, de la strîmtoarea maritimă pînă la Alpi, cu includerea posesiunilor ilirice, a comunităţilor cetăţeneşti, latine şi nelatine fără deosebire, se afla în timpuri ordinare sub administraţia magistraţilor supremi de la Roma, oricine s-ar fi aflat la conducere, aşa cum şi fondările de colonii vizau întregul cuprins al acestui teritoriu. Conform organizării lui Sulla, Italia propriu-zisă, a cărei graniţă deveni Rubiconul în locul Aesisului, a fost subordonată autorităţilor romane ordinare ca un teritoriu locuit acum în exclusivitate de către cetăţeni romani, iar faptul ca nici o armată şi nici un comandant să nu staţioneze în acest district deveni un principiu de stat fundamental al dreptului public roman; dimpotrivă, ţara celţilor de dincoace de Alpi, în care nu putea lipsi un comandant militar din cauza incursiunilor permanente ale populaţiilor Alpilor, a fost constituită într-o guvernare specială conform modelului vechilor comandamente transmarine. În sfîrşit, prin mărirea de la şase la opt a numărului de pretori desemnaţi în fiecare an, noua organizare a conducerii se prezentă astfel: cei 10 magistraţi supremi numiţi în fiecare an se dedicau, pe durata primului an al magistraturii lor, fiind consuli sau pretori, afacerilor capitalei – cei doi consuli, guvernării şi administraţiei; doi dintre pretori, jurisdicţiei civile; ceilalţi şase, administraţiei jurisdicţiei penale reorganizate –, în timp ce în al

doilea an al magistraturii ei preluau, ca proconsuli sau propretori, comanda într-una dintre cele zece provincii: Sicilia, Sardinia, cele două Spanii, Macedonia, Asia, Africa, Narbo, Cilicia şi Galia italică. Sporirea, menţionată mai sus, de către Sulla a numărului cvestorilor la 20 aparţine tot acestui context. Prin aceasta se institui înainte de toate o regulă distinctă şi stabilă în locul distribuirii magistraturii de pînă acum, haotică şi pasibilă de felurite maşinaţii şi intrigi răuvoitoare; însă, pînă la urmă, se puse şi o stavilă exceselor puterii magistraţilor, sporindu-se substanţial influenţa autorităţii guvernamentale supreme. Conform ordinii de pînă atunci, singura distincţie legală în cadrul imperiului era cea dintre oraş, înconjurat de inelul zidurilor, şi ţinutul situat în afara *pomerium*-ului; noua ordine puse în locul cetăţii Italia, sustrasă autorităţii militare, fiind considerată de acum înainte într-o stare de pace perpetuă, în opoziţie cu ţinutul continental şi transmarin, care se afla, dimpotrivă, cu necesitate, sub comandanţi militari, aşa-numitele *provinciae*. Conform ordinii de pînă atunci, acelaşi bărbat rămăsese adesea doi, cîteodată şi mai mulţi ani în aceeaşi magistratură; noua ordine limita magistraturile din capitală, ca şi funcţiile de guvernatori, fără excepţie, la o durată de un an, iar dispoziţia specială, potrivit căreia fiecare guvernator trebuia să părăsească provincia, necondiţionat, în termen de 30 de zile de la sosirea succesorului său, arată foarte limpede tendinţa acestei reglementări, îndeosebi dacă i se adaugă interdicţia, amintită mai sus, a realegerii nemijlocite a fostului magistrat în aceeaşi sau într-o altă magistratură. Aceasta era mult încercata maximă prin care senatul îşi supusese odinioară regalitatea, potrivit căreia limitarea magistraturii în competenţă era favorabilă democraţiei, iar în durată, oligarhiei. Conform ordinii de pînă atunci, Gaius Marius putuse acţiona concomitent ca şef al senatului şi comandant suprem al statului; dacă i se atribuie propriei stîngăcii nereuşita răsturnării oligarhiei prin intermediul acestei duble puteri oficiale, se pare că acum s-au luat toate măsurile ca nu cumva un urmaş mai dibaci să folosească cu pricepere aceeaşi pîrghie. Conform ordinii de pînă atunci, chiar şi magistratul numit nemijlocit de popor putuse să deţină o poziţie militară; cea a lui Sulla

însă o rezervă pe aceasta în exclusivitate acelor magistraţi pe care senatul îi confirmă în autoritatea lor prin prelungirea termenului puterii lor oficiale. Ce-i drept, prelungirea magistraturii deveni acum o practică permanentă; în ceea ce priveşte auspiciile şi denumirea, formalităţile constituţionale în general, ea a fost tratată şi în continuare ca o extindere extraordinară a duratei ei. Faptul nu era de neglijat. Consulul şi pretorul nu puteau fi destituiţi de nimeni, exceptîndu-i, poate, pe cetăţeni; proconsulul şi propretorul erau numiţi şi concediaţi de către senat, astfel încît, prin această stipulaţie, întreaga putere militară de care, la urma urmei, depindea totul ajunse, cel puţin formal, în subordinea senatului.

În sfîrşit, am remarcat mai sus că cea mai înaltă dintre magistraturi, cenzura, deşi nu a fost propriu-zis suprimată, a fost totuşi limitată, aşa cum se limitase odinioară dictatura. În practică, ea devenise într-adevăr de prisos. Pentru completarea senatului, se luaseră acum alte măsuri; de cînd Italia devenise, în realitate, degrevată de impozite, iar armata se forma în principal prin înrolare, lista celor supuşi la contribuţii şi obligaţi la serviciul militar îşi pierduse practic importanţa primordială, iar senatului nu-i displăcea dacă haosul se instituia în registrul celor îndreptăţiţi la vot. Aşadar, rămîneau numai afacerile financiare curente, pe care consulii le administraseră şi pînă acum dacă nu avuseseră loc alegerile pentru cenzură, ceea ce se întîmpla destul de frecvent, şi pe care le preluară drept o parte a activităţii lor oficiale ordinare. În comparaţie cu cîştigul real prin care i se suspendase magistraturii, prin cenzură, demnitatea sa supremă, mărirea numărului de pontifi de la opt (I, p. 213), de auguri, de la nouă (I, p. 213), de păstrători ai oracolelor, de la zece (I, p. 211) la cîte 15, de epuloni, de la trei (I, p. 595) la şapte, era o măsură de importanţă scăzută şi nu prejudicia supremaţia colegiului guvernamental conducător; ea avea drept scop principal satisfacerea ambiţiilor senatorilor, atît de numeroşi acum.

Chiar şi sub vechea constituţie votul decisiv aparţinea, în sistemul financiar, senatului; aici nu era vorba aşadar de nimic altceva decît de restaurarea unei administraţii ordonate. Sulla traversase la început o criză pecuniară destul de periculoasă; sumele aduse din

Asia Mică fuseseră cheltuite rapid pentru plătirea soldei numeroasei armate care-şi sporise zilnic rîndurile. În urma victoriei de la *Porta Collina*, senatul a trebuit să adopte măsuri extraordinare, întrucît tezaurul public fusese dus la Praeneste. El a pus în vînzare diferite terenuri de construcţie din capitală şi mai multe părţi din domeniul Campaniei; regii clientelari, comunităţile eliberate şi aliate au fost supuse la contribuţii extraordinare; în parte, li s-a confiscat proprietatea funciară şi vămile, în parte, li s-au acordat noi privilegii în schimbul unor sume de bani. Restul tezaurului public, de aproximativ patru milioane de taleri, găsit la predarea Praenestei, licitaţiile publice care începură în curînd şi alte măsuri extraordinare au contribuit însă la depăşirea crizei de conjunctură. Pentru viitor, s-au luat însă măsuri de precauţie nu atît prin reforma administraţiei financiare a Asiei Mici, de care beneficiaseră în primul rînd contribuabilii, tezaurul public fiind aproape în pierdere, cît mai ales prin reînnoita confiscare a domeniului Campaniei, la care se adăuga acum şi Aenaria (p. 234), şi îndeosebi prin abolirea distribuirilor de grîu, care, din timpul lui Gaius Gracchus, secătuiseră finanţele romane.

Pe de altă parte, sistemul judiciar a fost modificat esenţial, atît din considerente politice, cît şi pentru a conferi mai multă unitate şi utilitate legislaţiei de procedură, insuficientă şi incoerentă pînă atunci. În afară de tribunalele în care ansamblul de cetăţeni decidea asupra apelului care urma sentinţei magistratului, existau în această perioadă două modalităţi procedurale în faţa juraţilor. Cea ordinară, aplicabilă, în conformitate cu concepţiile noastre, tuturor cazurilor de proces penal sau civil, cu excepţia crimelor îndreptate nemijlocit împotriva statului, consta în aceea că unul dintre cei doi pretori ai capitalei ancheta cazul, iar un jurat numit de acesta formula sentinţa pe baza acestei instrucţii. Procesul extraordinar al juraţilor intervenea în importantele cazuri civile sau penale pentru care, în locul unui singur jurat, se convoca o curte de juraţi propriu-zisă. În această categorie intrau fie tribunalele speciale constituite pentru fiecare caz în parte (de exemplu, pp. 102, 124), fie comisiile juridice permanente, ca, de exemplu, cea pentru exacţiuni (p. 51), pentru

otrăviri şi omucideri (p. 77), poate şi pentru corupţia electorală şi alte crime (ele fuseseră înfiinţate în secolul al VII-lea), fie, în sfîrşit, curtea centumvirilor sau, simplu, a celor 100, numită, datorită lăncii folosite la procesele referitoare la proprietate, şi „tribunalul lăncii" (*hasta*). Perioada şi cauzele întemeierii acestui „tribunal al lăncii", competent în procesele referitoare la moşteniri, sînt învăluite în obscuritate, însă nu vor fi fost în esenţă aceleaşi ca în cazul comisiilor juridice menţionate mai sus. În legătură cu conducerea acestor curţi de judecată existau dispoziţii diferite în conformitate cu ordonanţele lor specifice: astfel, în fruntea tribunalului pentru exacţiuni se găsea un pretor, a celui pentru crime, un preşedinte desemnat în mod special din rîndul foştilor edili, la conducerea celui „al lăncii", mai mulţi directori aleşi din numărul foştilor cvestori. Conform organizării Gracchilor, juraţii erau aleşi, atît pentru procedura ordinară, cît şi pentru cea extraordinară, din rîndul bărbaţilor din censul ecvestru, neaparţinînd senatului; numai pentru „tribunalul lăncii" erau numiţi trei juraţi din fiecare dintre cele 35 de triburi în urma unor alegeri libere, curtea fiind formată din aceşti 105 bărbaţi. Reformele lui Sulla aveau în esenţă un caracter triplu. Mai întîi, el mări considerabil numărul tribunalelor de juraţi. De acum înainte, vor exista comisii speciale de juraţi pentru exacţiuni, pentru crimă, cu includerea cazurilor de incendiu şi de mărturie falsă, pentru corupţie electorală; apoi, pentru înaltă trădare şi orice dezonorare a numelui de roman; pentru adulter; pentru cele mai grave cazuri de fraudă; pentru falsificarea de testamente şi de monede; pentru cele mai grave violări ale onoarei: injurii aduse persoanei şi tulburarea ordinii publice; poate şi pentru sustragerea banilor publici, pentru uzură şi alte încălcări ale legii. Pentru fiecare dintre aceste tribunale vechi sau noi, Sulla institui o ordonanţă specială referitoare la crimă şi la forma procedurală penală. De altfel, autorităţile aveau posibilitatea de a crea, la nevoie, tribunale speciale pentru categorii speciale de delicte. În consecinţă, tribunalele populare, pe de o parte, şi procedura judiciară, pe de alta, erau substanţial limitate, celor dintîi fiindu-le luate procesele de înaltă trădare, celor din urmă, procesele de falsificări grave şi de injurii;

dincolo de aceste excepţii, instituţiile n-au suferit alte modificări. În al doilea rînd, în ceea ce priveşte preşedinţia tribunalelor, existau acum, aşa cum am menţionat mai sus, şase pretori pentru conducerea diferitelor curţi de juraţi, numindu-se, în afară de aceştia, diriginţi speciali pentru fiecare curte în parte. În al treilea rînd, locul cavalerilor lui Gracchus în funcţiile de juraţi a fost luat acum din nou de către senatori; după cîte sîntem informaţi, doar în „tribunalul lăncii" rămînea în vigoare vechea ordine. Nu se poate nega scopul politic al acestei măsuri, acela de a pune capăt participării, de pînă acum, a cavalerilor la guvernare; însă cu atît mai puţin putem pune la îndoială că acestea nu erau simple măsuri politice tendenţioase, ci alcătuiau prima încercare de a contribui la o reformare a dreptului şi a procedurii penale romane, decăzute tot mai mult odată cu începutul luptelor dintre stări. De la legislaţia lui Sulla datează despărţirea, practic necunoscută dreptului mai vechi, dintre cauze penale şi cauze civile, în sensul pe care-l atribuim noi acestor expresii; cauză penală este considerată, de atunci încoace, cea care este judecată de o curte de juraţi, iar cauză civilă, cea judecată de un judecător. Totalitatea ordonanţelor lui Sulla referitoare la *quaestiones* poate fi caracterizată drept primul cod roman de legi de după Legea Celor Douăsprezece Table şi totodată primul cod penal de legi editat vreodată în mod special. Însă şi în detalii apare un spirit lăudabil şi liberal. Oricît de ciudat ar părea în cazul autorului proscripţiilor, rămîne totuşi adevărat că el a abrogat pedeapsa cu moartea pentru crimele politice; întrucît, în conformitate cu obiceiul roman, neschimbat nici de Sulla, numai poporul, nu şi comisia de juraţi, putea condamna la moarte sau la întemniţare (p. 77); trecerea proceselor de înaltă trădare de la corpul de cetăţeni la o comisie permanentă echivala cu abolirea pedepsei cu moartea pentru asemenea crime. Pe de altă parte, limitarea comisiilor speciale instituite în cazuri particulare de înaltă trădare, ca, de exemplu, cea a lui Varius din timpul războiului aliaţilor (p. 157), implica totodată un progres. Întreaga reformă constituie o autentică şi durabilă binefacere şi un monument peren al spiritului practic, moderat, al unui om de stat, care oferă autorului ei dreptul de a se erija cu sulul

de legi, precum decemvirii de odinioară, în suveran mediator între partide. Ca apendice la aceste legi penale se pot considera ordonanţele poliţieneşti, prin care Sulla, aşezînd legea în locul cenzorului, introduse din nou ordine şi disciplină şi încercă să înfrîneze luxul exhibat la banchete, funeralii şi alte manifestări, prin stabilirea unor cote maxime noi în locul celor vechi, de mult date uitării.

În sfîrşit, chiar dacă nu este opera lui Sulla, dezvoltarea unui sistem municipal roman independent este totuşi opera epocii sale. Ideea încorporării organice a comunităţii ca o unitate politică subordonată unităţii superioare a statului este, la origine, străină Antichităţii; în întreaga lume eleno-italică, oraşul şi statul se confundă şi numai în despotismul Oriental întîlnim altă situaţie. Din acest punct de vedere, atît în Grecia, cît şi în Italia, nu există, la origine, un sistem municipal propriu-zis. Politica romană îndeosebi a rămas fidelă acestui sistem cu tenacitatea ce-i este caracteristică; încă din secolul al VI-lea, comunităţile Italiei fie au fost constituite ca state de necetăţeni formal suverane, pentru a le conserva constituţia lor municipală, fie au obţinut dreptul de cetăţenie romană, nefiind, în cazul acesta, împiedicate să se constituie în republici, însă fiind totuşi lipsite de drepturile municipale propriu-zise, astfel că în toate coloniile şi municipiile de cetăţeni pînă şi jurisdicţia şi supravegherea se găseau sub administraţia pretorilor şi cenzorilor romani. Cea mai mare concesie era numirea de către Roma a unui locţiitor (*praefectus*) al pretorului care rezolva la faţa locului cel puţin procesele cele mai urgente (I, p. 294). Provinciile erau tratate după acelaşi sistem, numai că aici, locul autorităţilor capitalei era luat de către guvernator. În oraşele libere, altfel spus, în cele cu o suveranitate formală, jurisdicţia civilă şi penală era administrată de către magistraţii municipali în conformitate cu statutele locale; numai că, în măsura în care nu se opuneau privilegii speciale, fiecare roman putea solicita, atît în calitate de acuzat, cît şi în cea de acuzator, ca procesul său să fie judecat în faţa unor judecători italici şi conform dreptului italic. Pentru comunităţile provinciale, guvernatorul roman era unica instituţie judiciară legală, căreia îi

revenea instrucţia tuturor proceselor. Era deja un lucru mare, dacă – precum în Sicilia, atunci cînd acuzatul era un sicul – guvernatorul era obligat prin statutul provincial să-şi decline competenţa unui jurat autohton şi să permită adaptarea sentinţei la obiceiul pămîntului; în cele mai multe provincii, chiar şi această concesie pare să fi depins de libera voinţă a magistratului care conducea ancheta. În secolul al VII-lea, această centralizare necondiţionată a vieţii publice a comunităţii romane într-un singur centru – Roma – pare să fi fost abandonată cel puţin în ceea ce priveşte Italia. De cînd Italia devenise o comunitate urbană unitară, teritoriul urban extinzîndu-se de la Arnus şi Rubicon pînă la strîmtoarea siciliană (p. 241), se impusese necesitatea de a consimţi la formarea unor comunităţi urbane mai mici în cadrul celei mari. Italia a fost organizată în comunităţi de cetăţeni cu drepturi depline, astfel încît districtele mai mari, periculoase din cauza întinderii lor, au fost dizolvate, în măsura în care aceasta nu se făcuse mai devreme, în comunităţi urbane mai mici (p. 154). Situaţia acestor noi comunităţi de cetăţeni cu drepturi depline constituia un compromis între ceea ce le revenise pînă atunci ca state aliate şi ceea ce, după dreptul mai vechi, le-ar fi revenit ca nişte părţi integrante ale comunităţii romane. La baza lor se afla în general constituţia comunităţilor latine, pînă atunci suverane în mod formal sau, în măsura în care aceasta este egală cu cea romană în punctele sale esenţiale, cea a vechii comunităţi romane patriciene şi consulare. Numai că se avu grijă ca, pentru aceleaşi instituţii, să fie utilizate nume diferite şi inferioare celor din capitală, altfel spus, din stat. În frunte se situa o adunare a cetăţenilor cu competenţa de a emite statute şi de a numi magistraţii comunităţii. Un consiliu municipal format din 100 de membri prelua rolul senatului roman. Sistemul justiţiei era administrat de patru magistraţi, doi judecători ordinari, care corespundeau celor doi consuli, şi doi judecători ai forului, care corespundeau edililor curuli. Funcţiile cenzurii, care, precum la Roma, se reînnoiau din cinci în cinci ani şi vizau, după toate aparenţele, în principal supravegherea edificiilor publice, au fost preluate de magistraţii supremi ai comunităţii, deci de cei doi judecători ordinari, care, în cazul acesta, adoptau titlul distinctiv de

„judecători cu putere cenzorială sau cvincvenală”. Tezaurul municipal era administrat de doi cvestori. Funcţiile religioase erau exercitate mai întîi de cele două colegii de preoţi, al pontifilor şi al augurilor municipali, singurele cunoscute de constituţia latină originară. În ceea ce priveşte relaţiile acestui organism politic secundar faţă de cel primar, al statului, trebuie spus că toate prerogativele politice aparţineau în general atît unuia, cît şi celuilalt, cetăţeanul municipal fiind astfel legat de decretul municipal şi de *imperium*-ul magistraţilor municipali la fel de mult ca romanul de decretul poporului şi de *imperium*-ul consular. Acest fapt determina, în ansamblu, o anumită concurenţă între autorităţile de stat şi cele municipale; amîndouă aveau, de exemplu, dreptul de evaluare şi de taxare, astfel încît evaluările şi taxările realizate de către municipiu nu le luau în calcul pe cele impuse de Roma, şi invers; edificiile publice puteau fi ridicate atît de către magistraţii romani în întreaga Italie, cît şi de cei municipali în propriul lor district – şi exemplele ar putea continua. În cazul neînţelegerii, comunitatea ceda, fireşte, în faţa statului, iar decretul poporului anula decretul municipal. O diviziune formală a competenţelor n-a avut loc decît în administrarea justiţiei, unde sistemul clasic al concurenţei ar fi dus la confuziile cele mai grave; în acest domeniu, toate cazurile capitale din procedura penală şi cele dificile din procedura civilă, care necesitau o acţiune independentă din partea magistratului conducător, erau rezervate autorităţilor şi juraţilor din capitală, tribunalele municipale fiind limitate la rezolvarea proceselor mai puţin complicate sau a celor urgente. Originea sistemului municipal al Italiei se pierde în negura veacurilor. Este probabil ca începuturile sale să dateze de la dispoziţiile extraordinare aplicate marilor colonii cetăţeneşti, fondate la sfîrşitul secolului al VI-lea (I, p. 552); cel puţin unele deosebiri, în sine lipsite de importanţă, între coloniile şi municipiile de cetăţeni arată că noua colonie de cetăţeni, înlocuind-o, atunci, de fapt, pe cea latină, a avut la origine o poziţie constituţională mai bună decît municipiul de cetăţeni mult mai vechi; iar acest privilegiu n-a putut consta în nimic altceva decît într-o constituţie comunală apropiată de cea latină, aşa cum, mai tîrziu, ea a fost acordată tuturor coloniilor şi

municipiilor de cetăţeni. Pentru prima dată, noua ordine se poate dovedi cu certitudine în cazul coloniei revoluţionare Capua (p. 214) şi nu ne putem îndoi că ea a fost aplicată în întreaga ei cuprindere, abia atunci cînd toate oraşele Italiei, pînă atunci suverane, au trebuit să fie organizate, în urma războiului aliaţilor, ca nişte comunităţi de cetăţeni. Nu se poate stabili dacă amănuntele au fost reglementate deja prin Legea Iulia, de cenzorii anului 668 (**86**) sau abia de către Sulla; transferarea competenţelor cenzoriale asupra decemvirilor pare să fi fost introdusă prin analogie cu legea lui Sulla care abrogase cenzura, însă poate să fi existat la fel de bine în cea mai veche constituţie latină, căreia cenzura îi era, de asemenea, străină. În orice caz, constituţia urbană care se integra şi se subordona statului propriu-zis este una dintre izbînzile cele mai remarcabile şi bogate în consecinţe ale epocii lui Sulla şi ale vieţii de stat romane în general. Ce-i drept, Antichitatea nu a reuşit să unifice statul şi oraşul, aşa cum n-a izbutit să dezvolte guvernul reprezentativ şi alte mari idei de bază ale vieţii noastre de stat, însă în dezvoltarea ei politică a ajuns pînă la acele limite la care măsura este depăşită şi sfărîmată; aceasta s-a întîmplat în primul rînd la Roma, care se găseşte din toate punctele de vedere la cumpănă şi constituie legătura dintre vechea şi noua lume spirituală. În constituţia lui Sulla, adunarea poporului şi caracterul urban al comunităţii romane au decăzut, ajungînd aproape la o formă lipsită de sens, pe de o parte, iar pe de alta, comunitatea care se afla în interiorul statului se dezvolta deja în întregime prin cea italică; exceptînd denumirea, care, în asemenea cazuri, constituie într-adevăr jumătatea lucrului, această ultimă constituţie a republicii libere a introdus sistemul reprezentativ şi statul întemeiat pe baza municipalităţii. Sistemul municipal din provincii nu s-a schimbat prin această modificare; dimpotrivă, activităţile municipale ale oraşelor nelibere au rămas, cu anumite excepţii, limitate la administraţie şi poliţie, de care nu se putea despărţi, ce-i drept, o anumită jurisdicţie, ca, de exemplu, cea asupra sclavilor criminali.

Aceasta era constituţia pe care Lucius Cornelius Sulla o dăduse comunităţii din Roma. Senatul şi ordinul ecvestru, cetăţenii şi

proletariatul, italicii şi provincialii o acceptară aşa cum le fusese dictată de către regent, nu fără vociferări, dar fără să se răzvrătească. Nu la fel s-a întîmplat cu ofiţerii lui Sulla. Armata romană îşi modificase structura cu desăvîrşire. Prin reforma lui Marius, ea redevenise mai manevrabilă şi mai utilă din punct de vedere militar decît atunci cînd refuzase să se lupte sub zidurile Numantiei; însă, concomitent, ea se transformase dintr-o miliţie civilă într-o trupă de mercenari, care nu încercau nici o umbră de fidelitate faţă de stat şi faţă de ofiţeri, decît dacă aceştia erau destul de abili pentru a le cîştiga afecţiunea. Această transformare completă a spiritului armatei a fost dovedită în modul cel mai îngrozitor de războiul civil; şase generali: Albinus (p. 170), Cato (p. 170), Rufus (p. 178), Flaccus (p. 203), Cinna (p. 216) şi Gaius Carbo (p. 226) pieriseră în cursul acestuia de mîinile propriilor lor soldaţi; doar Sulla reuşise pînă atunci să rămînă stăpînul acestei mulţimi periculoase, bineînţeles lăsînd frîu liber, ca nici un general roman pînă atunci, celor mai sălbatice porniri ale lor. Dacă, din această cauză, i se pune în seamă distrugerea vechii discipline militare, acest lucru nu este cu totul neadevărat, însă e totuşi nedrept; el a fost pur şi simplu primul magistrat roman care şi-a putut îndeplini îndatoririle militare şi civile numai purtîndu-se ca un condotier. El însă nu preluase dictatura pentru a subordona statul soldaţilor, ci mai degrabă pentru a readuce întregul stat, înainte de toate armata şi ofiţerii, sub autoritatea ordinii civile. Din momentul în care acest scop devenise evident, opoziţia împotriva sa se manifestă în propriul stat-major. Oligarhia ar fi putut să se complacă oricît ar fi dorit în rolul ei de tiran în faţa celorlalţi cetăţeni; însă părea insuportabil ca şi generalii, care reînălţaseră scaunele senatoriale cu sabia lor puternică, să fie invitaţi acum să se supună fără crîcnire tocmai acestui senat. Chiar cei doi ofiţeri cărora Sulla le acordase cea mai mare încredere se opuseră noii stări de lucruri. Cînd Gnaeus Pompeius, căruia Sulla îi încredinţase cucerirea Siciliei şi Africii şi pe care şi-l alesese drept ginere, primi, după îndeplinirea misiunii sale, din partea senatului ordinul de a-şi concedia armata, el refuză să dea ascultare şi puţin a lipsit să nu se ajungă la o răzmeriţă deschisă.

Quintus Ofella, a cărui perseverenţă neclintită în faţa Praenestei contribuise esenţial la succesul ultimei şi celei mai dificile campanii, candidă pentru consulat fără a fi ocupat magistraturile inferioare, în totală contradicţie cu reglementările tocmai instituite. Cu Pompeius se ajunse, dacă nu la o reconciliere cordială, măcar la un compromis. Sulla, care-şi cunoştea omul destul de bine pentru a nu se teme de el, nu reacţionă la remarca impertinentă pe care Pompeius i-o aruncă în faţă, acum că oamenii se preocupau mai mult de soarele aflat la răsărit decît de cel aflat la apus, şi-i acordă orgoliosului tînăr onorurile nesemnificative după care tînjea (p. 227). Dacă se dovedi docil în cazul acesta, în faţa lui Ofella demonstră, dimpotrivă, că nu este bărbatul care să se lăse intimidat de mareşalii săi; în clipa cînd acesta se înfăţişă drept candidat, împotriva prevederilor constituţionale, Sulla dădu ordin să fie străpuns în mijlocul forului şi explică ulterior cetăţenilor că acţiunea fusese comisă din porunca sa şi de ce anume fusese săvîrşită. Astfel amuţi, cel puţin pentru moment, această redutabilă opoziţie a cartierului general faţă de noua ordine a lucrurilor; însă ea continuă se subziste şi oferi comentariul practic la cuvintele lui Sulla, potrivit cărora ceea ce făcea acum nu mai putea fi făcut a doua oară.

Un lucru, poate cel mai greu dintre toate, mai rămînea de făcut: readucerea stărilor extraordinare la stările legale prescrise de legile vechi şi noi. El a fost înlesnit de faptul că Sulla nu pierduse niciodată din vedere acest ţel final. Cu toate că Legea Valeria îi oferise supremaţia absolută şi conferise fiecăreia dintre ordonanţele sale putere de lege, nu se folosise de această prerogativă excepţională decît în cazul măsurilor de o importanţă secundară, unde participarea senatului şi a cetăţenilor le-ar fi compromis numai – îndeosebi în cazul prescripţiilor. În mod obişnuit, el însuşi a respectat dispoziţiile pe care le statornicise pentru viitor. Poporul era consultat; aceasta o putem deduce din legea cu privire la cvestori, care ni s-a păstrat în parte, şi din alte legi, ca, de exemplu, legea cu privire la luxul şi cele referitoare la confiscările domeniilor, unde faptul acesta este atestat. De asemenea, senatul era consultat în prealabil în legătură cu actele administrative mai importante, ca, de exemplu,

trimiterea şi rechemarea armatei africane şi acordarea de carte municipale. În acelaşi spirit, Sulla lăsă să fie aleşi consuli pentru anul 673 (**81**), acţiune prin care se evită cel puţin detestata datare oficială după regenţă; totuşi, puterea rămase în exclusivitate în mîinile regentului, iar alegerea a fost astfel dirijată încît să fie cîştigată de două persoane nesemnificative. Însă în anul următor (674, **80**), Sulla restabili constituţia ordinară în deplinătatea atribuţiilor sale şi, fiind consul, administră statul împreună cu prietenul său de arme Quintus Metellus, nerenunţînd la regenţă, dar nici recurgînd, deocamdată, la autoritatea ei. El înţelegea prea bine cît de periculoasă ar fi fost perpetuarea dictaturii militare pentru propriile sale instituţii. Întrucît noua stare de lucruri părea durabilă, iar cea mai mare şi cea mai importantă parte dintre noile instituţii fusese reglementată, deşi unele, ca, de exemplu, colonizarea, se găseau încă în urmă, el permise ca alegerile din anul 675 (**79**) să se desfăşoare fără constrîngeri, refuză realegerea pentru consulat ca fiind incompatibilă cu propriile sale ordonanţe şi depuse regenţa la începutul anului 675 (**79**), curînd după ce noii consuli, Publius Servilius şi Appius Claudius, preluaseră magistraturile. Chiar şi sufletele cele mai insensibile se înfiorară atunci cînd bărbatul acesta – care dispusese pînă atunci după bunul-plac de viaţa şi proprietăţile a milioane de oameni, la al cărui semnal căzuseră atîtea capete, pentru care existau duşmani de moarte în fiecare străduţă a Romei, în fiecare oraş al Italiei, şi care îşi dusese la bun sfîrşit opera reorganizării statului, care lezase mii de interese şi concepţii, fără un aliat egal, ba, de fapt, chiar fără sprijinul unui partid propriu-zis – păşi în forul capitalei, se dezise în mod voluntar de puterea sa suverană, îşi concedie însoţitorii înarmaţi şi lictorii şi îi invită pe cetăţenii adunaţi în masă să vorbească, dacă vreunul doreşte să-i ceară socoteală. Toată lumea tăcea; Sulla coborî de pe tribuna rostrelor şi, pe jos, însoţit numai de ai săi, se îndreptă spre locuinţa sa prin mijlocul acelei mulţimi care, cu opt ani în urmă, îi dărîmase casa.

Posteritatea n-a apreciat cu justeţe nici pe Sulla şi nici opera sa de restauraţie, aşa cum, de altfel, e nedreaptă cu acele personalităţi care se opun cursului vremii. De fapt, Sulla este unul dintre

caracterele cele mai minunate, s-ar putea afirma chiar, un caracter unic în decursul istoriei. Dotat fizic şi psihic cu un temperament sanguin, cu ochi albaştri, blond, cu faţa de o albeaţă izbitoare, care se întuneca la cea mai mică emoţie, de altfel un bărbat frumos, cu privirea arzătoare, el nu părea destinat să deţină în stat o importanţă mai mare decît cea a strămoşilor săi, care, în timpul bunicului său Publius Cornelius Rufinus (consul în anii 464, **290** şi 477, **277**), unul dintre generalii cei mai distinşi şi, totodată, bărbatul cel mai orgolios al timpurilor lui Pyrrhos, rămăseseră pe poziţii de rang secund. El nu mai cerea de la viaţă decît desfătarea senină. Crescut în rafinamentul luxului cultivat, răspîndit în acea vreme şi în familiile senatoriale mai puţin înstărite ale Romei, el se lăsă în curînd în voia întregii game de plăceri senzuale şi intelectuale pe care le putea oferi combinarea sensibilităţii elene cu opulenţa romană. În salonul aristocratic, ca şi în cortul din tabără era la fel de binevenit ca un partener agreabil şi ca un bun camarad; cunoscuţii, nobili şi umili, găseau în persoana lui un prieten deschis şi, la nevoie, un ajutor generos, care-şi oferea mai bucuros banii unui prieten strîmtorat decît creditorului său bogat. Era un împătimit al paharului şi, mai mult, al femeilor; chiar şi în ultimii săi ani, înceta să mai fie regent în momentul în care mergea la masă după încheierea afacerilor zilei. O tendinţă spre ironie, s-ar putea spune spre bufonerie, străbătea întreaga sa fiinţă. Încă din perioada regenţei, în cursul supravegherii licitării bunurilor celor proscrişi, el ordonă să i se acorde o gratificaţie din pradă autorului unui panegiric deplorabil, adresat lui, cu condiţia ca acesta să jure că nu-l va mai recita niciodată. Cînd a trebuit să justifice execuţia lui Ofella în faţa cetăţenilor, a povestit fabula despre ţăran şi păduchi. Îşi alegea deseori prietenii de petrecere din rîndul actorilor şi îi plăcea să se consacre vinului nu numai împreună cu Quintus Roscius, un Talma al romanilor, ci şi cu actori mult mai modeşti; de altfel, el însuşi cînta destul de bine şi compunea şi farse pentru a fi jucate în cercul său intim. În mijlocul acestor bacanale, Sulla nu-şi pierdu însă nici vigoarea trupească, nici pe cea spirituală; în singurătatea bucolică a ultimilor săi ani, se dedică cu ardoare vînătorii, iar aducerea la Roma a scrierilor aristotelice din Atena cucerită

dovedeşte cel puţin interesul său pentru o lectură mai serioasă. Trăsăturile particulare ale romanului îi repugnau. Sulla nu avea nimic din greoaia reţinere pe care persoanele sus-puse ale Romei o arătau cu predilecţie faţă de greci şi nimic din solemnitatea marilor bărbaţi înguşti la minte; dimpotrivă, el se arăta deseori degajat, apărea cîteodată în oraşele greceşti, spre indignarea unora dintre concetăţenii săi, în veşminte greceşti sau îi îndemna pe tovarăşii săi nobili să conducă ei înşişi carul cu ocazia jocurilor. Cu atît mai puţin era înflăcărat de acele speranţe, pe jumătate patriotice, pe jumătate egoiste, care, în ţările cu constituţie liberă, ademenesc tinerele talente în arena politică şi care l-au însufleţit probabil şi pe el odată, ca şi pe oricare altul. În cursul unei vieţi ca a sa, care oscila între frămîntarea pasionată şi dezmeticirea mai mult decît lucidă, iluziile se năruie destul de repede. Dorinţa şi aspiraţia îi apăreau probabil drept nebunii într-o lume guvernată necondiţionat de accidente şi în care se puteau aştepta, dacă se putea aştepta ceva, numai aceste accidente. Urmă şi el tendinţa generală a epocii sale spre necredinţă şi superstiţie. Credulitatea sa bizară nu este de natura superstiţiei plebeiene a lui Marius, care luase un profet în soldă şi-şi orienta acţiunile în conformitate cu prezicerile acestuia; cu atît mai puţin nu e acea sumbră convingere fatalistă a fanaticului, cu acea credinţă în absurd, care se formează cu necesitate la oricare om ce a trebuit să renunţe la încrederea în ordinea logică a lucrurilor, sau superstiţia jucătorului norocos, care se socoteşte privilegiat de destin dacă aruncă întotdeauna şi pretutindeni numărul corect. În problemele practice, Sulla ştia prea bine să răspundă cu ironie exigenţelor religiei. Cînd goli tezaurul templelor greceşti, el spuse că acela căruia zeii înşişi îi îndestulează cămara nu poate duce lipsă niciodată. Cînd preoţii de la Delphi îi relatară că se tem să-i trimită tezaurele cerute, întrucît harpa zeului sunase limpede atunci cînd fusese atinsă, el le răspunse că cu atît mai mult trebuiau să fie trimise cu cît zeul însuşi aprobase intenţia sa. Însă aceasta nu-l împiedică să se complacă în ideea că ar fi favoritul zeilor, îndeosebi al zeiţei căreia i-a adus prinosul pînă la o vîrstă înaintată, Aphrodita. În conversaţiile sale, ca şi în autobiografia sa, el se lăuda frecvent cu legăturile pe

care nemuritorii le întreţineau cu el prin intermediul viselor şi arătărilor. Deşi mai îndreptăţit decît alţii să fie mîndru de faptele sale, nu se lăuda totuşi; dar era mîndru de norocul său care nu-i trăda încrederea. Obişnuia să spună că orice acţiune improvizată îi reuşise mai bine decît una organizată din timp, iar una dintre maniile sale – de a declara întotdeauna că, în cursul bătăliei, nu căzuse nici un singur om dintre ai săi – nu era de fapt nimic altceva decît atitudinea copilărească a unui răsfăţat al sorţii. Este o simplă dovadă a pornirii sale fireşti faptul că, ajuns la apogeul carierei, văzîndu-şi, de la o înălţime ameţitoare, toţi contemporanii la picioarele sale, adoptă titlul de „Fericitul", *Sulla Felix*, drept cognomen, atribuind şi copiilor săi nume corespunzătoare. Nimic nu era mai străin de spiritul lui Sulla decît ambiţia sistematică. Era prea inteligent pentru a considera drept ţel suprem al vieţii, asemenea aristocratului de duzină al epocii sale, trecerea numelui său în fastele consulare, era prea indiferent şi prea puţin ideolog pentru a se ocupa în mod voluntar de reforma putredului edificiu politic. El rămase acolo unde-l aşezaseră naşterea şi educaţia, în cercul societăţii nobile, şi parcurse cariera oficială conform obiceiului; nu avu ocazia să depună eforturi, pe care le lăsa în seama albinelor muncitoare, de care nu se ducea lipsă. Astfel, în anul 647 (**107**), la tragerea la sorţi a funcţiilor de cvestori, întîmplarea îl purtă în Africa, în cartierul general al lui Gaius Marius. Bărbatul de lume din capitală, neexperimentat, nu a fost primit prea prietenos de către asprul şi neciolitul general şi de către statul său major. Jignit de această primire, Sulla, neînfricat şi abil cum era, îşi însuşi cu repeziciune meşteşugul armelor şi vădi, în timpul acelei temerare incursiuni în Mauritania, pentru prima dată acea combinaţie stranie între îndrăzneală şi viclenie, din care cauză contemporanii spuneau despre el că ar fi pe jumătate leu, pe jumătate vulpe, iar vulpea ar fi mai periculoasă decît leul. Pentru tînărul nobil şi strălucitul ofiţer, recunoscut ca adevăratul învingător al penibilului război numidian, se deschidea acum cea mai strălucită carieră; el participă şi la războiul împotriva cimbrilor şi-şi dovedi nemaipomenitul său talent organizatoric în conducerea dificilei afaceri a aprovizionării; cu toate acestea, desfătările vieţii din

capitală îl atrăgeau şi acum mai mult decît războiul sau chiar decît politica însăşi. În timpul preturii, magistratură pe care o preluă în anul 661 (**93**) după ce eşuase într-o primă candidatură, i se oferi din nou şansa ca, în provincia sa, cea mai nesemnificativă dintre toate, să obţină prima victorie împotriva regelui Mithridates, să încheie primul tratat cu puternicii Arsacizi, umilindu-i pentru prima dată. Veni apoi războiul civil. Sulla a fost acela care a decis primul act, insurecţia Italiei, în favoarea Romei şi care şi-a cucerit, cu această ocazie, consulatul cu sabia; el a fost acela care a suprimat cu rapiditate energică răscoala lui Sulpicius. Se părea că Fortuna hotărîse să-l eclipseze pe bătrînul erou Marius prin intermediul acestui ofiţer mai tînăr. Capturarea lui Iugurtha, înfrîngerea lui Mithridates, ţelurile supreme ale eforturilor lui Marius au fost realizate de către Sulla din poziţii de subordonat; în cursul războiului aliaţilor, în care Marius îşi pierdu faima de general fiind destituit, Sulla îşi consolidă reputaţia militară şi urcă la consulat; revoluţia din 666 (**88**), care era în primul rînd un conflict personal între cei doi generali, se termină cu proscrierea şi fuga lui Marius. Aproape împotriva dorinţei, Sulla devenise generalul cel mai renumit al timpurilor sale şi scutul oligarhiei. Urmară noi crize, chiar mai teribile, războiul lui Mithridates şi revoluţia lui Cinna, dar steaua lui Sulla continua să urce constant. Asemenea căpitanului care nu se repede să stingă incendiul de pe corabie, ci continuă să tragă asupra inamicului, Sulla rezistă neclintit în Asia pînă ce inamicul de stat a fost înfrînt, în timp ce revoluţia mistuia Italia. Această problemă fiind rezolvată, zdrobi apoi anarhia şi salvă capitala de torţa incendiară a disperaţilor samniţi şi a revoluţionarilor. Clipa întoarcerii în patrie a fost pentru Sulla covîrşitoare atît în bucurie, cît şi în durere; el însuşi relatează în memoriile sale că, în prima noapte petrecută la Roma, n-a putut închide ochii, ceea ce, de bună seamă, e credibil. Cu toate acestea, misiunea sa încă nu se terminase; steaua sa urca în continuare. Autocrat absolut, cum nici un rege nu fusese înaintea lui, însă întotdeauna atent să nu depăşească sfera dreptului formal, el domoli partidul ultrareacţionar, distruse constituţia lui Gracchus care limitase oligarhia timp de 40 de ani şi îi readuse sub ascultarea legii

nou-consolidate mai întîi pe capitaliştii şi apoi proletariatul urban – puteri care intraseră în rivalitate cu oligarhia –, domolind în cele din urmă aroganţa sabiei, care se născuse în sînul propriului său stat-major. El restaură oligarhia mai independentă decît fusese vreodată înainte, depuse în mîinile magistraţilor puterea ca pe un instrument docil, îi încredinţă legislaţia, tribunalele, supremaţia militară şi financiară şi îi acordă un fel de gardă personală, prin sclavii eliberaţi, şi un fel de armată, prin coloniştii militari stabiliţi. În sfîrşit, după ce opera fusese terminată, creatorul se retrase din faţa creaţiei sale, autocratul absolut devenind din nou de bună-voie un simplu senator. Pe parcursul acestei îndelungate cariere militare şi politice, Sulla n-a pierdut nici o singură bătălie, n-a fost niciodată nevoit să facă un pas înapoi şi, netulburat de inamici şi de amici, şi-a condus opera pînă la ţelul pe care şi-l propusese el însuşi. Avea toate motivele să-şi venereze steaua. Capricioasa zeiţă a norocului păru să fi fost de data aceasta prada capriciului statorniciei, ea complăcîndu-se să îngrămădească asupra favoritului ei toate succesele şi onorurile rîvnite şi nerîvnite. Istoria trebuie să fie însă mai obiectivă decît fusese el însuşi faţă de propria persoană şi să-l aşeze într-un rang mai înalt decît cel al simplilor răsfăţaţi ai Fortunei. Nu vrem să afirmăm că această constituţie a lui Sulla ar fi o operă de genialitate politică, ca, de exemplu, cea a lui Gracchus sau cea a lui Caesar. În cuprinsul ei, lucru determinat de altfel de esenţa restauraţiei, nu se întîlneşte nici un singur principiu de stat cu adevărat nou; toate trăsăturile ei esenţiale – intrarea în senat prin ocuparea cvesturii, abolirea dreptului cenzorial de excludere a senatorului din senat, iniţiativa legislativă a senatului, transformarea magistraturii tribuniciene într-un instrument al senatului pentru încătuşarea *imperium*-ului, extinderea magistraturii pe o durată de doi ani, transferarea comandamentului de la magistratul poporului asupra proconsulului sau propretorului senatorial, chiar şi noua legislaţie penală şi municipală – nu sînt instituţii create de către Sulla, ci, născute din guvernarea oligarhică timpurie, au fost numai reglementate şi legalizate de el. În ceea ce priveşte grozăviile care-i însoţiră restauraţia, sînt ele, în raport cu faptele lui Nasica, Popillius,

Opimius, Caepio etc., altceva decît consacrarea juridică a consacratei metode oligarhice de a se debarasa de adversari? În fine, în cazul oligarhiei romane a acestor timpuri nu există alt verdict decît condamnarea inexorabilă şi completă; şi cum tot ce-i aparţine este inclus în aceasta, constituţia lui Sulla nu face excepţie. Însă, cu toate acestea, nu violăm spiritul sacru al istoriei printr-o laudă mituită de genialitatea răului dacă reamintim că Sulla a fost mai puţin responsabil de restauraţia lui decît întreaga aristocraţie romană, care guverna de secole în coterie, adîncindu-se cu fiecare an mai mult în abisul neputinţei şi obstinaţiei senile şi că, la urma urmei, tot ceea ce este absurd şi hain în ea trebuie să-i fie în principal pus pe seama ei. Sulla a reorganizat statul, dar nu ca un proprietar de casă, care-şi rînduieşte avutul şi slugile după cum crede de cuviinţă, ci asemenea unui administrator temporar, care se supune cu stricteţe instrucţiunilor primite; este insipid şi fals în cazul acesta să transferăm răspunderea finală şi capitală de la proprietar asupra administratorului. Importanţa lui Sulla este cu mult supraestimată sau poate nu judecăm în profunzime acele proscripţii, exproprieri şi restauraţii îngrozitoare, care nu pot fi şi nu au fost niciodată compensate, dacă le considerăm drept opera unui tiran setos de sînge, ajuns în mod întîmplător în fruntea statului. Acestea au fost fapte ale aristocraţiei şi ale terorii restauraţiei, iar Sulla, pentru a folosi cuvîntul poetului, n-a fost nimic altceva decît securea călăului, care, inconştient, urmează gîndul conştient. Sulla îndeplini acest rol cu o perfecţiune fantastică, chiar demonică; însă în cadrul graniţelor care i-au fost fixate, el nu a activat numai grandios, ci şi util. Niciodată o aristocraţie, precum cea romană de atunci, într-atît de decăzută şi decăzînd şi mai mult pe zi ce trecea, n-a găsit un tutore precum Sulla, dornic şi capabil să poarte pentru ea, cu o indiferenţă deplină faţă de propriul cîştig, atît sabia generalului, cît şi condeiul legislatorului. Fireşte că nu e acelaşi lucru dacă un ofiţer refuză sceptrul datorită spiritului său civic sau dacă îl aruncă din blazare; însă în absenţa totală a egoismului politic – şi, bineînţeles, numai sub acest raport – Sulla merită să fie alăturat lui Washington. Însă nu numai aristocraţia, ci ţara întreagă îi datora mai mult decît

posteritatea era dispusă să-i acorde. Sulla a terminat definitiv cu revoluţia italică, în măsura în care aceasta se baza pe prejudicierea unor districte mai puţin privilegiate în faţa altor districte mai privilegiate şi a devenit, constrîngîndu-se pe sine însuşi şi silindu-şi partidul să recunoască egalitatea în faţa legii a tuturor italicilor, adevăratul şi unicul autor al deplinei unităţi statale a Italiei; un cîştig care, în ciuda mizeriei nesfîrşite şi a şiroaielor de sînge, nu este totuşi plătit prea scump. Dar Sulla a făcut şi mai mult. De mai bine de o jumătate de secol, puterea Romei era în declin, iar anarhia devenise o permanenţă; aceasta deoarece guvernarea senatului în baza constituţiei lui Gracchus însemna anarhie ; chiar guvernarea lui Cinna şi a lui Carbo au constituit o evidentă probă a slăbiciunii guvernului, a cărei imagine se reflectă poate cu claritatea cea mai înfiorătoare în alianţa nefirească şi smintită cu samniţii, starea politică cea mai tulbure, cea mai insuportabilă şi cea mai dezastruoasă dintre toate posibile, într-adevăr începutul sfîrşitului. Nu exagerăm dacă afirmăm că republica romană, de multă vreme subminată, era pe punctul de a se prăbuşi dacă Sulla nu i-ar fi salvat existenţa prin intervenţia sa în Asia şi în Italia. Ce-i drept, constituţia lui Sulla n-a durat mai mult decît cea a lui Cromwell şi se putea lesne constata că edificul său nu era prea solid; dar constituie o gravă lipsă de înţelegere dacă se trece cu vederea că, fără Sulla, fundamentul acestui edificiu ar fi fost distrus în întregime, iar Sulla nu este principalul responsabil de această stare de lucruri. Omul de stat poate clădi numai în sfera care-i este delimitată. Ceea ce ar fi putut să realizeze un conservator pentru salvarea vechii constituţii a fost înfăptuit de către Sulla; el însuşi intuise că este capabil să ridice o fortăreaţă, însă una lipsită de garnizoană, şi că nulitatea infinită a oligarhilor va zădărnici orice tentativă de salvare a oligarhiei. Constituţia sa era asemenea unui dig temporar, clădit în marea spumegîndă; nu constituie o acuzaţie la adresa arhitectului dacă, un deceniu mai tîrziu, talazurile vor înghiţi edificiul nefiresc, neapărat nici de cei care se adăposteau îndărătul lui. Omul de stat nu va avea nevoie să ia în considerare utilitatea cît se poate de lăudabilă a unor reforme particulare, ca, de exemplu, cea a sistemului financiar al

Asiei şi a jurisdicţiei penale, pentru a nu condamna, în mod sumar, restauraţia efemeră a lui Sulla, ci va admira aici o reorganizare a comunităţii romane, corect proiectată şi, în linii generale, impusă consecvent în dificultăţi extraordinare, şi-l va aşeza pe salvatorul Romei, fondatorul unităţii italice, sub, dar şi alături de Cromwell. Bineînţeles că nu numai omul de stat se pronunţă pentru condamnarea crimelor; pe bună dreptate, sentimentul uman de revoltă nu va aproba niciodată ceea ce făcuse Sulla sau ceea ce îngăduise să fie făcut. Sulla îşi întemeiase puterea tiranică nu numai pe o violenţă fără scrupule, ci, cu o anumită sinceritate cinică, spusese lucrurilor pe nume, ofensînd în mod ireparabil marea masă a celor slabi de înger, care se înspăimîntă mai mult în faţa numelui decît în faţa lucrului însuşi; din cauza sîngelui rece şi gratuităţii crimelor sale, el apare judecăţii morale şi mai respingător decît criminalul pasionat. Exilul, recompensarea călăilor, confiscarea proprietăţilor, procedura sumară împotriva unor ofiţeri indisciplinaţi surveniseră de sute de ori, iar pentru asemenea evenimente moralitatea politică obtuză a civilizaţiei antice n-avea decît o dojană moderată; însă era într-adevăr nemaiauzit ca numele bărbaţilor proscrişi să fie afişate, iar capetele lor să fie expuse în public; să fie stabilită pentru bandiţi o recompensă, care să fie înscrisă după toate regulile în registrele financiare publice; proprietatea confiscată să fie licitată în for, asemenea prăzii luate de la inamic; generalul să dea ordin ca ofiţerul răzvrătit să fie neîntîrziat ucis în for, luînd, în faţa tuturor cetăţenilor, fărădelegea asupra sa. Această batjocorire publică a umanului constituie şi o greşeală politică; ea a contribuit mult la înveninarea anticipată a crizelor revoluţionare ulterioare şi chiar şi acum planează încă, pe merit, o umbră asupra amintirii autorului proscripţiilor. Pe bună dreptate se poate obiecta în continuare că, în timp ce în afacerile importante el acţiona cu o vigoare exemplară, a cedat deseori temperamentului său coleric în probleme secundare; îndeosebi în privinţa oamenilor proceda în baza simpatiei sau antipatiei sale. Cînd resimţea cu adevărat ura, ca, de exemplu, împotriva marienilor, Sulla îi dădea frîu liber şi împotriva unor nevinovaţi, mîndrindu-se că nimeni nu i-a răsplătit pe prieteni şi

pe duşmani mai bine decît el. Nu s-a sfiit să adune, cît timp a deţinut poziţia supremă, o avere colosală. Primul monarh absolut al statului roman, Sulla justifică maxima absolutismului, potrivit căreia legea nu-l obligă pe principe, cel puţin nu legile împotriva adulterului şi luxului decretate de el. Dar atitudinea sa delăsătoare faţă de partidul şi cercul său de prieteni era mai dăunătoare statului decît indulgenţa faţă de sine însuşi. În această categorie poate fi inclusă slăbirea disciplinei militare, deşi fusese impusă în parte din necesităţi politice; însă mult mai periculoasă a fost indulgenţa faţă de partizanii săi politici. Abia dacă pot fi crezute compromisurile pe care le-a acceptat uneori; astfel, de exemplu, nu numai că i-a anulat lui Lucius Murena pedeapsa meritată pentru înfrîngerile suferite din cauza celei mai grave incapacităţi şi nesubordonări (p. 228), ci i-a acordat şi triumful; astfel, Gnaeus Pompeius, care săvîrşise o greşeală şi mai gravă, primi din partea lui Sulla onoruri şi mai extravagante (pp. 228, 244). Extinderea proscripţiilor şi a celor mai abominabile cruzimi legate de ele şi de confiscări se datorează probabil nu atît voinţei lui Sulla, cît indiferenţei sale, care, dată fiind poziţia în care se afla, nu poate să-i fie iertată. Avînd în vedere temperamentul său energic şi, totodată, apatic, este de înţeles că se manifesta foarte diferit, uneori extrem de indulgent, alteori extrem de sever. De mii de ori s-a repetat că, înainte de a fi regent, fusese un bărbat bun şi domol, iar ca regent deveni un tiran setos de sînge; această afirmaţie se neagă singură; dacă, fiind regent, arătase contrarul moderaţiei sale de odinioară, atunci trebuie sa afirmăm mai degrabă că pedepsea şi ierta cu aceeaşi dezinvoltură. Această frivolitate pe jumătate ironică străbate, în general, întreaga sa carieră politică. E ca şi cum învingătorului, care atribuie norocului meritul său în dobîndirea victoriei, nu-i pasă deloc de victoria însăşi; ca şi cum ar avea un presentiment asupra vanităţii şi efemerităţii propriei sale opere; ca şi cum ar prefera, asemenea unui intendent, repararea înaintea dărîmării şi reconstruirii şi s-ar mulţumi, la urma urmei, şi cu o cîrpeală de mîntuială pentru a ascunde crăpăturile.

Oricum ar fi fost, acest Don Juan al politicii a fost totuşi un bărbat dintr-o bucată. Viaţa sa atestă echilibrul interior al firii sale; în cele

mai diverse situaţii, Sulla a rămas întotdeauna acelaşi. Aceeaşi concepţie l-a determinat, după strălucitele victorii din Africa, să caute din nou desfătările capitalei şi să găsească, după obţinerea puterii absolute, odihna şi recreerea în *villa* sa din Cumae. Cînd afirma că, pentru el, afacerile publice constituie o povară de care încearcă să scape, aceasta nu era o frază goală. După retragerea sa, a rămas egal cu sine, fără nemulţumiri şi fără afectare, bucuros de a se fi eliberat de afacerile publice şi totuşi intervenind încă, din cînd în cînd, dacă i se oferea ocazia. Vînătoarea, pescuitul şi redactarea memoriilor sale îi ocupau orele de tihnă; între timp, la rugămintea cetăţenilor măcinaţi de discordii, el reglementă afacerile interne ale coloniei învecinate, Puteoli, cu aceeaşi siguranţă şi rapiditate pe care le dovedise odinioară în afacerile capitalei. Ultima sa activitate pe patul de suferinţă a vizat impunerea unei contribuţii pentru reclădirea templului capitolin, pe care nu i-a mai fost dat să-l vadă terminat. Puţin timp după împlinirea unui an de la retragerea sa, în al 60-lea an al vieţii, în deplinătatea capacităţilor fizice şi spirituale, îl ajunse moartea; după cîteva zile de boală – cu două zile înainte de moarte el lucra încă la autobiografie – se săvîrşi din viaţă, în urma unei hemoragii (676, **78**). Fortuna, fidelă, nu-l părăsi nici pe patul de moarte. Nu-şi putea dori să mai fie atras încă o dată în odioasa vîltoare a luptelor de partid şi să-şi ducă veteranii încă o dată în vîrtejul unei noi revoluţii; şi, avînd în vedere starea lucrurilor din Spania şi din Italia la moartea sa, această misiune n-ar fi putut fi ocolită dacă ar mai fi trăit. Încă de pe acum, cînd se puse în discuţie problema funeraliilor sale publice, în capitală, numeroase voci care tăcuseră în timpul vieţii sale se ridicară împotriva acestei ultime dovezi de onoare ce urma să-i fie acordată tiranului. Însă memoria sa era încă prea vie şi teama faţă de veteranii săi prea încuibărită în sufletele cetăţenilor; se luă hotărîrea ca decedatul să fie adus în capitală şi ca funeraliile să fie celebrate aici. Italia n-a văzut niciodată o ceremonie funerară mai grandioasă. Pretutindeni unde ajunse cortegiul, cu mortul împodobit ca un rege, cu stindardele sale bine-cunoscute şi cu fasciile purtate înaintea lui, locuitorii şi, îndeosebi, bătrînii săi mercenari i se alăturară; se părea că întreaga

armată doreşte să se unească din nou în jurul bărbatului, acum mort, care o purtase în viaţă atît de des şi niciodată altundeva decît spre victorie. Imensul cortegiu ajunse astfel în capitală, unde tribunalele nu se întruneau şi stagnau toate afacerile şi unde mortul era aşteptat de 2.000 de coroane de aur, ca un ultim prinos din partea legiunilor fidele, a oraşelor şi prietenilor mai apropiaţi. Sulla, credincios cutumei gintei Corneliilor, ordonase ca trupul său să nu fie incinerat; însă alţii reflectară mai bine asupra celor întîmplate şi a celor ce urmau să se întîmple; la porunca senatului, cadavrul bărbatului care smulsese osemintele lui Marius din liniştea mormîntului lor a fost devorat de flăcări. Însoţit de toţi magistraţii şi de întregul senat, de preoţi şi preotese în veşmintele lor oficiale şi de trupa tinerilor aristocraţi în armuri ecvestre, procesiunea ajunse în for; în locul acesta, răsunînd încă de faptele sale şi chiar de temutele sale cuvinte, se rosti discursul funerar; de aici, catafalcul a fost purtat pe umerii senatorilor spre Cîmpul lui Marte, unde era ridicat rugul. În timp ce flăcările îl mistuiau, cavalerii şi soldaţii îi dădeau onorul alergînd în jurul cadavrului; cenuşa regentului a fost depusă pe Cîmpul lui Marte lîngă mormintele vechilor regi, iar femeile romane purtară pentru el doliu timp de un an.

Capitolul XI

Comunitatea şi economia sa

În urma noastră se află un interval de timp de 90 de ani, 40 de ani de pace profundă, 50 ai unei revoluţii aproape necontenite. Aceasta este epoca cea mai puţin glorioasă pe care o cunoaşte istoria romană. Ce-i drept, Alpii fuseseră traversaţi atît în direcţia vestică, cît şi în cea estică (pp. 112-113, 117), iar în peninsula spaniolă armele romane ajunseseră pînă la Oceanul Atlantic (p. 17), în cea greco-macedoneană pînă la Dunăre (p. 118); însă aceştia erau lauri pe cît de neînsemnaţi pe atît de nefolositori. Cercul „populaţiilor externe supuse voinţei, ordinelor, puterii sau prieteniei poporului roman" nu fusese lărgit în mod simţitor; romanii se mulţumiră să trăiască de pe urma achiziţiilor făcute în timpuri mai bune şi să aducă, treptat, la supunerea completă comunităţile legate de Roma prin forme de dependenţă mai suportabile. În spatele acestei strălucitoare perdele a reuniunii provinciale se ascundea o extrem de simţitoare scădere a puterii romane. În timp ce întreaga civilizaţie antică se confunda tot mai mult cu statul roman, constituindu-se, prin aceasta, într-o formă tot mai generală de existenţă, naţiunile de dincolo de Alpi şi de dincolo de Eufrat, excluse din acest cerc, începură să treacă de la defensivă la ofensivă. Pe cîmpurile de bătălie de la Aquae Sextiae şi Vercellae, de la Cheroneea şi Orchomenos se auziseră primele tunete ale acelui uragan pe care triburile germanice şi hoardele asiatice urmau să-l abată asupra lumii greco-romane şi al cărui ultim freamăt surd se prelungeşte aproape pînă în zilele noastre. Însă în această perioadă, chiar şi dezvoltarea internă poartă acelaşi caracter. Vechea ordine se prăbuşeşte fără posibilitate unei renaşteri. Republica romană fusese fondată ca o comunitate urbană care-şi dădea singură stăpînii şi legile prin cetăţenii ei liberi, care era guvernată de aceşti stăpîni, înţelept sfătuiţi, ce beneficiau de libertate regească în

limitele acestor fruntarii legale, în jurul căreia se concentraseră într-un cerc dublu, atît confederaţia italică, ca o expresie a comunităţilor libere, în esenţă egale şi înrudite celei romane, cît şi corpul de aliaţi extraitalici, ca o congregaţie de oraşe greceşti libere şi de principate şi popoare barbare, amîndouă mai mult tutelate decît stăpînite efectiv de către comunitatea romană. Ultimul rezultat al revoluţiei – şi ambele partide, atît cel nominal conservator, cît şi cel democratic, contribuiră în egală măsură şi se sincronizaseră în aceasta – a fost faptul că din acest venerabil edificiu, care la începutul epocii despre care vorbim se înălţase, ce-i drept, cu fisuri, şi era acum zdruncinat, dar se menţinea încă, nu a mai rămas la sfîrşitul ei piatră peste piatră. Potentatul suveran era acum fie un singur bărbat, fie oligarhia unită, cînd a aristocraţilor, cînd a înstăriţilor. Cetăţenii pierduseră orice participare reală la guvernare. Magistraţii nu deveniseră altceva decît nişte instrumente inerte în mîinile potentatului de moment. Comunitatea urbană de la Roma se nimicise singură printr-o dezvoltare nefirească. Confederaţia italică se contopise cu comunitatea urbană. Federaţia extraitalică era pe cale de a se transforma într-o servitute. Întreaga structură organică a comunităţii romane se năruise şi din ea nu mai rămase altceva decît o masă brută a unor elemente mai mult sau mai puţin disparate. Situaţia ameninţa să degenereze într-o anarhie deplină şi într-o dizolvare internă şi externă a statului. Mişcarea politică se îndrepta cu siguranţă spre despotism; unica problemă nerezolvată rezida în întrebarea dacă despotismul va fi întruchipat de cercul exclusivist al familiilor nobile, de senatul capitaliştilor sau de un monarh. Mişcarea politică păşise neîndoielnic pe căile care duceau spre despotism; principiul fundamental al comunităţii libere, conform căruia puterile concurente se limitează reciproc la o coerciţie indirectă, fusese abandonat de toate partidele în aceeaşi măsură; şi de o parte, şi de cealaltă începuseră să lupte pentru putere mai întîi bîtele şi, în curînd, şi săbiile. Revoluţia, încheiată în sensul că vechea constituţie era considerată abolită definitiv de ambele părţi şi că ţelul şi calea noii dezvoltări politice fuseseră stabilite cu claritate, găsise pînă acum numai soluţii provizorii pentru această reorganizare a statului;

nici constituţia lui Gracchus, nici cea a lui Sulla nu aveau un caracter definitiv. Dar trăsătura cea mai deprimantă a acestor timpuri deprimante era aceea că patriotului clarvăzător i se năruiseră atît speranţele, cît şi eforturile. Soarele libertăţii, cu binecuvîntările lui nesfîrşite, se apropia tot mai mult de apus, iar tenebrele coborau asupra unei lumi pînă nu de mult atît de strălucitoare. Aceasta nu era o catastrofă accidentală care ar fi putut fi dejucată prin patriotism sau geniu; comunitatea romană se prăbuşea din cauza unor străvechi abuzuri sociale, în ultimă instanţă din cauza ruinării stării de mijloc şi a proletariatului sclavilor. Cel mai pătrunzător om de stat se afla în situaţia medicului căruia îi este la fel de greu să prelungească sau să scurteze agonia bolnavului. Fără îndoială, procedura cea mai favorabilă intereselor Romei ar fi fost înlăturarea cît mai rapidă şi cît mai consecventă a tuturor resturilor vechii constituţii liberale de către un despot care să fi găsit forme şi formule noi pentru modesta măsură a prosperităţii umane de care este capabil absolutismul; avantajul intrinsec pe care, în condiţiile date, îl deţine monarhia în faţa oricărei oligarhii sălăşluia tocmai în faptul că un asemenea despotism, energic în nivelare, cît şi în edificare, nu mai putea fi exercitat niciodată de către o autoritate colegială. Aceste consideraţii rigide nu fac însă istoria; nu raţiunea, ci doar pasiunea lucrează pentru viitor. Era nevoie de aşteptare pentru a vedea cît va mai rezista comunitatea, nici trăind, nici murind, şi dacă îşi va găsi pînă la urmă un stăpîn, pe cît posibil un regenerator prin natura sa superioară, sau dacă se va prăbuşi în mizerie şi în slăbiciune.

Ne mai revine obligaţia de a releva partea economică şi socială a acestui proces, în măsura în care n-au fost prezentate mai sus. Finanţele statului se bazau de la începutul acestei epoci în principal pe veniturile din provincii. În Italia, impozitul funciar, care figurase aici întotdeauna ca o dare extraordinară pe lîngă veniturile domeniale şi altele, nu a mai fost strîns după bătălia de la Pydna, astfel încît libertatea absolută faţă de impozitul funciar începu să fie considerată drept o prerogativă constituţională a proprietăţii funciare romane. Monopolurile statului, ca, de exemplu, cel al sării (I, p. 550) şi dreptul de a bate monedă, n-au fost considerate în această

epocă, poate chiar niciodată, drept o sursă de venituri. Noua taxă asupra moştenirilor (I, pp. 584-585) a căzut, de asemenea, în desuetudine sau a fost, probabil, cu totul abolită. Aşadar, tezaurul de stat roman nu strîngea din Italia, inclusiv din Galia Cisalpină, nimic altceva decît veniturile de pe urma domeniilor, îndeosebi din ţinutul Campaniei şi din cel al minelor de aur din ţara celţilor, pe de o parte, şi veniturile de pe urma emancipărilor şi de pe urma mărfurilor importate pe calea mării, care ajungeau pe teritoriul urban roman fără a fi destinate de către importator consumului propriu, pe de alta; amîndouă pot fi considerate în esenţă drept taxe asupra luxului, care trebuie să fi sporit considerabil prin extinderea teritoriului urban roman – în acelaşi timp şi a teritoriului vămilor – asupra întregii Italii, probabil cu includerea Galiei Cisalpine. În provincii, statul roman îşi arogă mai întîi dreptul de proprietate deplină, atît asupra întregului teritoriu în statele cucerite, conform legii marţiale, cît şi, în statele în care guvernul roman îi înlocuise pe foştii potentaţi, asupra acelor domenii pe care aceştia le deţinuseră; în virtutea acestui drept, teritoriile Leontiniumului, Cartaginei, Corintului, bunurile domeniale ale regilor Macedoniei, Pergamului şi Cyrenei, minele din Spania şi Macedonia erau considerate drept domenii romane, fiind arendate, asemenea teritoriului cetăţii Capua, de către cenzorii romani unor antreprenori particulari, în schimbul predării unei cote-parte din produse sau a unei anumite sume de bani. Mai sus, am relatat deja (pp. 79, 84) că Gaius Gracchus a mers şi mai departe, considerînd întregul teritoriu provincial drept domeniu şi aplicînd acest principiu în practică, mai întîi în Asia, întrucît el a motivat dijmele asupra pămîntului, taxele pentru păşunat şi vămile portuare în mod juridic prin dreptul de proprietate a statului roman asupra ogoarelor, cîmpiilor şi coastelor provinciei, indiferent dacă acestea aparţinuseră odinioară regelui sau particularilor. După toate aparenţele, în această epocă n-au existat însă monopoluri de stat cu adevărat productive faţă de provincii; interzicerea culturii viţe-de-vie şi a măslinului în Galia Transalpină nu a adus tezaurului public nici un beneficiu direct. Dimpotrivă, impozitele directe sau indirecte se ridicau în proporţii extinse. Statele clientelare, recunoscute ca absolut independente, ca,

de exemplu, regatele Numidia şi Cappadocia, şi oraşele aliate (*civitates foederatae*) Rhodos, Messana, Tauromenion, Massalia, Gades erau, din punct de vedere legal, libere şi obligate prin tratat să sprijine republica romană numai în timp de război, fie prin furnizarea unui număr fix de corăbii sau de contingente pe cheltuiala lor, fie, cum este şi firesc, cu subsidii extraordinare de orice fel în cazul unor împrejurări extreme. Restul teritoriului provincial însă, chiar şi cu includerea oraşelor libere, era supus necondiţionat impozitelor, excepţie făcînd numai oraşele care beneficiau de dreptul de cetăţenie romană, precum Narbo, şi comunităţile care primiseră în mod special scutirea de impozite (*civitates immunes*), precum Kentoripa din Sicilia. Impozitele directe erau constituite fie, ca în Sicilia şi Sardinia, dintr-un drept asupra unei zecimi din cereale şi a altor produse ale pămîntului, cum ar fi strugurii şi măslinele, sau, dacă teritoriul era propice păşunatului, dintr-o taxă de păşunat corespunzătoare; fie, ca în Macedonia, Achaia, Cyrene, cea mai mare parte din Africa, ambele Spanii şi, după Sulla, în Asia, dintr-o sumă fixă de bani (*stipendium*, *tributum*), pe care fiecare comunitate era obligată s-o trimită anual la Roma; aceasta se ridica, de exemplu pentru Macedonia, la 600.000 de denari (183.000 de taleri), iar pentru mica insulă Gyaros de lîngă Andros, la 150 de denari (46 de taleri); suma pare să fi fost în general neînsemnată şi inferioară obligaţiilor plătite înainte de instituirea stăpînirii romane. Acele dijme teritoriale şi taxe de păşunat erau arendate de către stat unor antreprenori particulari, în schimbul furnizării unor cantităţi fixe de grîu sau de bani. În ceea ce priveşte obligaţiile în bani, statul nu s-a suprapus comunităţilor, îngăduindu-le să repartizeze suma stabilită în principiu de către guvernul roman asupra persoanelor impozabile şi să o perceapă de la acestea. Exceptînd taxele secundare asupra străzilor, podurilor şi canalelor, impozitele indirecte se compuneau în principal din taxe vamale. În Antichitate, acestea au fost, dacă nu în exclusivitate, cel puţin cu preponderenţă, taxe portuare, mai rar taxe de graniţă impuse importului sau exportului bunurilor destinate vînzării; ele erau percepute de către fiecare comunitate în porturile şi în teritoriul ei, după propria apreciere. Romanii recunoşteau acest principiu, în

măsura în care sfera de cuprindere originară a teritoriului lor supus taxelor vamale nu depăşea districtul cetăţenilor romani şi în care graniţa statului nu constituia nicidecum o graniţă vamală, astfel încît era necunoscută o vamă de stat generală; numai pe calea tratatului de stat se asigurase în comunităţile clientelare libertatea vamală deplină pentru statul roman, iar pentru cetăţeanul roman, deseori, o taxă favorizantă. Însă în acele districte care nu fuseseră acceptate în alianţa cu Roma, ci se aflau într-o reală stare de supunere şi nici nu dobîndiseră imunitatea, taxele vamale reveneau, firește, suveranului, altfel spus comunităţii romane; în consecinţă, vaste zone din cadrul imperiului au fost constituite ca districte vamale romane speciale, în care comunităţile aliate sau care se bucurau de imunitate erau cuprinse ca nişte enclave scutite de taxele vamale. Sicilia constituia un asemenea district vamal special încă din perioada cartagineză, la graniţa sa fiind percepută o taxă de 5% din valoarea mărfurilor exportate sau importate; la graniţele Asiei se percepea, în virtutea Legii Sempronia (pp. 79-80), o taxă asemănătoare de 2,5%; într-un mod asemănător, provincia Narbo, exceptînd teritoriul coloniei romane, era organizată ca district vamal roman. În afara scopurilor fiscale, aceste reglementări erau determinate poate şi de intenţia lăudabilă de a contracara inevitabila confuzie, care s-ar fi născut cu necesitate din cauza varietăţii taxelor vamale, printr-o organizare uniformă a vămilor de graniţă. Perceperea vămilor, ca şi cea a zeciuielii a fost întotdeauna arendată unor intermediari.

Obligaţiile ordinare ale contribuabililor romani se limitau la aceste impozite; însă nu trebuie să trecem cu vederea că sumele percepute erau considerabile şi că, în comparaţie cu ceea ce intra în tezaurul public, contribuabilii plăteau mult mai mult. Căci dacă sistemul perceperii impozitelor prin intermediari, îndeosebi prin intermediul unor arendaşi generali, este prin structura sa cel mai costisitor dintre toate, concurenţa eficientă era îngreunată la Roma foarte mult de împărţirea nesemnificativă a arendărilor şi imensa acumulare de capital. La aceste poveri ordinare trebuie adăugate, înainte de toate, rechiziţiile. Conform legii, cheltuielile administraţiei militare erau suportate de către comunitatea romană. Ea îi furniza

comandantului oricărei provincii mijloacele de transport şi toate celelalte subsidii; ea plătea şi aproviziona soldaţii romani din provincii. Comunităţile provinciale trebuiau să acorde magistraţilor şi soldaţilor în mod gratuit numai spaţiul de locuit, lemne, fîn şi alte bunuri asemănătoare ; mai mult, oraşele libere erau exceptate întotdeauna de la încartiruirea de iarnă – încă nu se cunoşteau taberele permanente. Aşadar, dacă guvernatorul avea nevoie de grîu, corăbii, sclavi pentru echiparea acestora, pînză, piele, bani sau altele, el le putea cere, după propria apreciere şi necesităţi, în timp de război necondiţionat şi, probabil, la fel şi în timp de pace, de la comunităţile supuse sau de la statele clientelare suverane; însă acestea, precum impozitul funciar roman, erau considerate de drept ca nişte cumpărături sau avansuri, valoarea lor fiind rambursată imediat sau mai tîrziu de către tezaurul public roman. Aceste rechiziţii deveniră, dacă nu prin teoria dreptului constituţional, cel puţin în practică, una dintre poverile cele mai apăsătoare ale provincialilor, cu atît mai mult cu cît compensaţia era stabilită, de regulă, în mod unilateral de către guvern sau chiar de către guvernator. Într-adevăr, se întîlnesc cîteva restricţii legale impuse acestui periculos drept de rechiziţii al magistraţilor romani. Astfel, de exemplu, regula, menţionată mai sus, potrivit căruia în Spania nu i se putea lua ţăranului mai mult de a douăzecea parte din cereale şi, pentru aceasta, preţul nu putea fi stabilit unilateral (I, pp. 472-473); fixarea unei cantităţi maxime de cereale ce putea fi rechiziţionată de către guvernator pentru nevoile proprii şi ale suitei sale; reglementarea prealabilă a unei compensaţii fixe şi ridicate pentru cereale care, cel puţin în cazul Siciliei, erau cerute deseori pentru necesităţile capitalei. Ce-i drept, prin asemenea stipulaţii presiunea acestor rechiziţii asupra economiei comunităţilor şi particularilor din provincii a fost slăbită pe ici, pe colo, însă nicidecum înlăturată. În cursul unor crize extraordinare, presiunea sporea inevitabil şi uneori depăşea orice limită, rechiziţiile luînd atunci forma unei pedepse sau a unor contribuţii voluntare obligatorii, compensaţia dispărînd cu desăvîrşire. Astfel, Sulla îi obligă, în anii 670-671 (**84-83**), pe provincialii Asiei Mici, care se făcuseră într-adevăr foarte vinovaţi

faţă de Roma, să dea fiecărui soldat încartiruit o soldă de 40 de ori mai mare (pe zi 16 denari = 3, 6 taleri), iar fiecărui centurion, de 75 de ori mai mare, pe lîngă veşminte, masă şi dreptul de a-şi invita oaspeţi *ad libitum*. Tot aşa, curînd după aceea, acelaşi Sulla impuse tuturor comunităţilor clientelare şi supuse o contribuţie generală (p. 243) despre a cărei rambursare, fireşte, nici nu putea fi vorba. Nu pot fi uitate apoi obligaţiile publice locale. Comparativ, ele trebuie să fi fost foarte însemnate, întrucît cheltuielile de administraţie, întreţinerea edificiilor publice, toate cheltuielile civile, erau suportate de către bugetul comunităţii, guvernul roman preluînd numai acoperirea necesităţilor militare din bugetul său. Dar chiar şi din acest buget militar, însemnate însărcinări au trecut în seama comunităţilor; astfel, cheltuielile de construcţie şi de întreţinere a drumurilor militare neitalice, cele ale flotelor din mările neitalice, chiar şi sumele necesare sistemului militar, în majoritatea lor, în măsura în care contingentele statelor clientelare, ca şi cele ale supuşilor erau recrutate în mod regulat pentru serviciul militar în provincia lor, au trecut în seama acestora; de altfel, contingentele începură să fie folosite tot mai mult şi în afara provinciei de origine: traci în Africa, africani în Italia etc. Era acceptabil, dacă nu din punct de vedere politic, cel puţin sub aspect financiar, ca numai provinciile, nu şi Italia, să plătească guvernului impozite directe, atîta timp cît Italia suporta singură cheltuielile şi poverile sistemului militar; însă de cînd se renunţase la acest principiu, provincialii erau suprasolicitaţi şi în privinţa finanţelor. În sfîrşit, nu trebuie să fie uitat marele capitol al nedreptăţilor prin care magistraţii şi arendaşii de impozite romani suplimentau considerabil povara taxelor pentru provincii. Fiecare dar primit de către guvernator ar fi putut fi tratat, din punct de vedere legal, drept o extorsiune şi i s-ar fi putut limita prin lege chiar dreptul de cumpărare; activitatea sa publică i-ar fi oferit totuşi, dacă ar fi dorit să comită nedreptatea, destule pretexte. Încartiruirea de trupe dreptul la locuinţă liberă al magistraţilor şi al mulţimii de însoţitori de rang senatorial sau ecvestru, de scribi, lictori, crainici, medici şi preoţi, dreptul mesagerilor de stat de a fi scutiţi de orice cheltuială, aprobarea şi transportarea furniturilor,

îndeosebi vînzările forţate şi rechiziţiile ofereau tuturor magistraţilor din provincie ocazia de a se întoarce în patrie cu averi princiare, iar hoţia luă proporţii cu atît mai mari, cu cît controlul guvernului se dovedi a fi lipsit de eficienţă şi cu cît tribunalele capitaliştilor se dovediră a fi periculoase numai pentru cei integri. Instituirea unei comisii permanente pentru asemenea cazuri în provincii (605; **149**; pp. 42), determinată de frecvenţa plîngerilor referitoare la exacţiunile magistraţilor, şi legile împotriva extorsiunilor, care se succedau rapid, mărind continuu pedeapsa, arată nivelul mereu din ce în ce mai mare al răului, precum pluviometrul pe cel al apei. În asemenea împrejurări, o taxare moderată cel puţin teoretic putea deveni în practică foarte apăsătoare; şi este neîndoielnic că aceasta era starea de lucruri, deşi presiunea economică pe care negustorii şi bancherii italici o exercitau asupra provinciilor trebuie să fi apăsat şi mai greu asupra acestora decît taxarea, cu toate abuzurile pe care le implica.

În concluzie, veniturile pe care Roma le primea din partea provinciilor nu constituiau de fapt o taxare a supuşilor în sensul pe care-l acordăm astăzi acestei expresii, ci mai degrabă un beneficiu, pe care-l putem compara cu tributurile Atticii, cu al cărui ajutor statul hegemon făcea faţă cheltuielilor sistemului militar pe care-l preluase. Prin aceasta se explică şi micimea surprinzătoare atît a veniturilor brute, cît şi a celor nete. Există un document care ne arată că veniturile romane, probabil cu excluderea celor italice şi a cerealelor furnizate Italiei în natură de către *decumani*, n-au depăşit 200 de milioane de sesterţi (15 milioane de taleri) – aşadar doar două treimi din sumele percepute anual din ţara sa de către regele egiptean. Această proporţie poate, la prima vedere, să nu uimească. Ptolemeii exploatau Valea Nilului ca nişte mari plantatori şi percepeau sume imense din comerţul, pe care-l monopolizaseră, cu Orientul; tezaurul roman nu era altceva decît reuniunea tezaurelor militare ale comunităţilor aflate sub protecţia Romei. Proporţional, venitul net era, probabil, şi mai neînsemnat. Singurele provincii care furnizau un surplus apreciabil erau Sicilia, unde a rămas în vigoare sistemul de impozite al cartaginezilor, şi îndeosebi Asia, de cînd

Gaius Gracchus impusese aici, pentru a crea disponibilităţi necesare distribuirilor sale de grîu, confiscarea pămînturilor şi o taxă generală asupra domeniilor; după mărturii multiple, finanţele de stat romane se bazau în primul rînd pe veniturile Asiei. Astfel, pare veridică afirmaţia potrivit căreia celelalte provincii costau, în general, tot atît pe cît produceau; cele care necesitau o forţă militară considerabilă, precum cele două Spanii, Galia Cisalpină, Macedonia, trebuie să fi costat adeseori mai mult decît a însumat totalitatea veniturilor aduse. În general, tezaurul roman rămînea, în timpuri normale, cu un surplus, care îi permitea să facă faţă din plin cheltuielilor cerute de edificiile de stat şi ale oraşului şi să acumuleze un fond de rezervă; însă şi sumele destinate acestor scopuri, comparate cu cele ale restului teritoriului dominaţiei romane, dovedesc cota scăzută a veniturilor nete aduse de impozitele romane. Aşadar, într-un anumit sens, constatăm că administraţia financiară provincială era tratată, ca şi cea romano-italică, în baza principiului, pe cît de vechi, pe atît de înţelept, conform căruia hegemonia politică nu trebuie să fie utilizată ca un privilegiu dătător de profit. Ceea ce guvernul roman percepea de la supuşii săi de dincolo de mare era utilizat, de regulă, pentru protecţia militară a acestor provincii; iar dacă aceste impozite romane apăsau cu mai mare greutate asupra contribuabililor decît vechile obligaţii, întrucît erau cheltuite în majoritatea lor în afara ţării, înlocuirea unei mulţimi de stăpîni şi de armate mici cu un singur stăpîn şi cu o administraţie militară centralizată permitea realizarea unor economii considerabile. Pe de altă parte, este adevărat că acest principiu al unor timpuri mai bune în domeniul organizării provinciale era sortit, din capul locului, eşecului, din cauza numeroaselor excepţii din cele mai diverse regiuni. Zeciuiala funciară hierono-cartagineză din Sicilia depăşea cu mult contribuţia de război anuală. După cum ne relatează Cicero, Scipio Aemilianus spunea pe bună dreptate că cetăţii romane nu i se potrivea să fie stăpînul şi, totodată, vameşul naţiunilor. Însuşirea taxelor vamale portuare nu era compatibilă cu principiul hegemoniei dezinteresate, iar mărimea acestora, ca şi modul vexatoriu de percepere nu erau menite să atenueze sentimentul nedreptăţii comise în acest caz.

Probabil că pentru populaţiile orientale, numele de *publicanus* era încă din această epocă echivalent cu cel de „înşelător” şi de „hoţ”; nici o altă obligaţie n-a contribuit mai mult decît aceasta la a face numele de roman odios şi detestat în primul rînd în Orient. Însă cînd a ajuns la putere Gaius Gracchus şi acel partid care se numea popular, dominaţia politică a fost declarată deschis ca un drept al fiecăruia dintre participanţi la un număr de baniţe de grîu, hegemonia politică fiind transformată de-a binelea într-o proprietate reală asupra solului; nu numai că s-a introdus astfel cel mai desăvîrşit sistem de exploatare, ci el a fost justificat şi proclamat prin lege cu o sinceritate jignitoare. Desigur, nu era un simplu accident că soarta cea mai nemiloasă a lovit cele două provincii nerăzboinice: Sicilia şi Asia.

În lipsa unor date sigure, găsim un indicator aproximativ al situaţiei financiare romane în primul rînd în edificiile publice. La începutul acestei epoci, ele au fost clădite cu cea mai mare asiduitate şi niciodată construcţia de drumuri n-a cunoscut o amploare mai mare ca în aceste timpuri. În Italia, pe lîngă importantul drum de sud, probabil mai vechi, care, pornind de la Roma, ca o prelungire a *Viae Appiae*, străbătea Capua, Beneventum, Venusia, ajungînd pînă la porturile Tarentum şi Brundisium, se construi un drum secundar de la Capua pînă la strîmtoarea siciliană, operă a lui Publius Popillius, consul în anul 622 (**132**). Pe coasta de est, unde singura porţiune construită pînă atunci se întindea între Fanum şi Ariminum, ca o parte a *Viae Flaminiae* (I, p. 386), drumul de-a lungul ţărmului a fost prelungit spre nord, prin Hatria, de la Pad pînă la Aquileia şi cel puţin tronsonul dintre Ariminum pînă la Hatria a fost deschis în acelaşi an de către acelaşi Popillius. Cele două mari drumuri ale Etruriei, cel de coastă sau cel aurelian, de la Roma la Pisa şi Luna, aflat încă în construcţie în anul 631 (**122**), şi *Via Cassia*, care ajungea, prin Sutrium şi Clusium, pînă la Arretium şi Florentia şi care nu pare să fi fost construită înainte de anul 583 (**171**), pot fi considerate drumuri romane de stat abia din această epocă. Împrejurimile Romei nu necesitau noi construcţii; totuşi, podul Mulvius (Ponte Molle), peste care *Via Flaminia* traversa Tibrul, a fost

refăcut din piatră în anul 645 (**109**). În Italia de Nord, în fine, care nu avusese pînă atunci alt drum pietruit decît *Via Flaminia-Aemilia* care se termina la Placentia, a fost construită în anul 606 (**148**) marea *Via Postumia*, care ducea de la Genua, prin Dertona, unde a fost întemeiată o colonie tot în această perioadă, apoi prin Placentia, unde întîlnea *Via Flaminia-Aemilia*, Cremona şi Verona, pînă la Aquileia, legînd astfel Marea Tireniană cu cea Adriatică; la aceasta trebuie adăugată legătura între Luna şi Genua, stabilită de către Marcus Aemilius Scaurus în anul 645 (**109**), prin care *Via Postumia* era legată nemijlocit de Roma. Gaius Gracchus contribui într-alt fel la ameliorarea sistemului italic de drumuri. El garanta întreţinerea marilor drumuri, distribuind, cu ocazia împărţirilor de pămînturi, loturi de-a lungul acestora ; odată cu loturile, se contracta obligaţia ereditară de reparare a drumurilor; tot lui, sau cel puţin comisiei distribuirilor de pămînturi, i se datorează, după toate aparenţele, atît marcarea cu borne a hotarelor loturilor, cît şi sistemul ridicării bornelor militare; în sfîrşit, el se îngriji de realizarea unor drumuri de cîmp practicabile, pentru a încuraja şi în acest fel agricultura. Însă consecinţe mult mai ample a avut construirea unor drumuri imperiale în provincii, care datează neîndoielnic din această perioadă: după îndelungi preparative, *Via Domitia* stabili o cale de uscat sigură între Italia şi Spania, legîndu-se direct de întemeierea coloniilor Aquae Saxtiae şi Narbo (pp. 113-114); *Via Gabinia* (p. 117) şi *Via Egnatia* (p. 32) conduceau de la principalele aşezări de pe coasta orientală a Mării Adriatice, prima de la Salona, a doua de la Apollonia şi Dyrrhachium, în interiorul ţării; în relatările fragmentare ale epocii nu se găsesc date despre realizarea acestor drumuri, însă trebuie să fie legate fără îndoială de războaiele galice, dalmate şi macedonene ale acestor timpuri, ele ajungînd la o importanţă capitală pentru centralizarea statului şi civilizarea districtelor barbare supuse. În Italia cel puţin, s-au realizat, pe lîngă construcţia de drumuri, şi extinse lucrări de drenare. În anul 594 (**169**), s-a trecut, cu un efort considerabil şi cu succes cel puţin temporar, la desecarea mlaştinilor pontine, o problemă vitală pentru Italia Centrală; în anul 645 (**109**), odată cu construcţiile de drumuri din nordul Italiei, au fost desecate

terenurile joase dintre Parma şi Placentia. În sfîrşit, guvernul făcu mult pentru salubritatea şi confortul capitalei prin edificarea apeductelor, pe cît de indispensabile, pe atît de costisitoare. Nu numai că au fost reparate în întregime cele două apeducte existente din anii 442 (**312**) şi 492 (**262**), cel al lui Appius şi cel de la Anio (în anul 610, **144**), ci au fost introduse două conducte noi; în anul 610 (**144**), cea a lui Marcius, care a rămas şi mai tîrziu neîntrecută prin abundenţa şi calitatea apei ei, şi, 19 ani mai tîrziu, aşa-numita *Aqua Calida*. Numai construcţia apeductului lui Marcius arată limpede ce operaţii putea întreprinde tezaurul de stat roman, fără a recurge la sistemul de credite, ci doar la plata în numerar; suma necesară pentru aceasta, 110 milioane de sesterţi (în aur, 13,5 milioane de taleri), a fost disponibilă şi utilizată timp de trei ani. De aici putem deduce rezerva apreciabilă a tezaurului de stat, care, la începutul acestei perioade, se ridica, de altfel, la aproape 6 milioane de taleri, aflîndu-se într-o continuă creştere. Luate împreună, toate aceste fapte ne permit să conchidem că, în această epocă, situaţia finanţelor romane era în general favorabilă. Cu toate acestea, nici sub aspect financiar nu trebuie să uităm că guvernul a dispus în primele două treimi ale acestei perioade realizarea unor edificii strălucitoare şi măreţe, însă a neglijat să facă alte cheltuieli cel puţin tot atît de necesare. Mai sus am arătat cu cîtă insuficienţă s-a îngrijit de sistemul militar; ţinuturile de graniţă, ba chiar şi Valea Padului (pp. 116-117) erau prădate de către barbari; chiar şi în Asia Mică, Sicilia, Italia, bîntuiau bandele de hoţi. Flota era neglijată în întregime; abia dacă mai existau corăbii de război romane, iar cele construite şi întreţinute de către oraşele supuse nu numai că erau insuficiente pentru a purta un război pe mare, dar nici nu puteau face faţă piraţilor. Chiar şi la Roma se renunţase la o mulţime de ameliorări de stringentă necesitate şi îndeosebi construcţiile fluviale erau ignorate într-un mod greu de imaginat. Capitala nu avea alt pod peste Tibru decît străvechea punte de lemn care ducea peste insula Tibrului spre Ianiculum; Tibrul inunda anual străzile şi dărîma casele, deseori chiar şi cartiere întregi, fără să se fi întreprins ceva pentru îndiguirea malului; oricît de mult se dezvoltase comerţul transmarin, rada de la

Ostia, nepotrivită prin natura ei, era lăsată să se înnisipeze şi mai mult. Un guvern care, în împrejurări dintre cele mai favorabile şi într-o epocă de 40 de ani de pace, atît în interior, cît şi în exterior, a ignorat asemenea obligaţii putea într-adevăr să neglijeze impozitele şi să obţină totuşi un surplus anual al veniturilor faţă de cheltuieli şi o rezervă apreciabilă; însă o asemenea administraţie a finanţelor nu merită nicidecum laudă pentru rezultatele ei doar aparent strălucitoare, ci mai degrabă reproşuri privind moliciunea şi lipsa unei conduceri unitare – lauda vană a poporului ar trebui adresată guvernării senatoriale a acestei epoci în orice alt domeniu. Odată cu dezlănţuirea uraganelor revoluţiei, situaţia financiară căpătă, bineînţeles, forme tot mai grave. Noua şi, privită fie şi numai din punct de vedere financiar, apăsătoarea povară care căzu în atribuţiile statului prin obligaţia impusă de către Gaius Gracchus de a vinde cetăţenilor capitalei grîul la preţuri derizorii a fost, ce-i drept, compensată la început prin noile surse de venituri create în provincia Asia. Totuşi, construcţiile publice par să fi încetat din acest moment aproape cu desăvîrşire. Oricît de numeroase ar fi fost operele publice ridicate de la bătălia de la Pydna pînă la Gaius Gracchus, după anul 632 (**122**) nu mai pot fi semnalate altele în afara amenajărilor de poduri, de drumuri, de drenaj, pe care Marcus Aemilius Scaurus le ordonase în calitate de cenzor al anului 645 (**109**). Nu se poate şti dacă aceasta este o urmare a distribuirilor de grîu sau, ceea ce este mai probabil, a sistemului de acumulare a rezervelor aflate în creştere, corespunzînd unei guvernări care înclina tot mai mult spre o oligarhie rigidă; acest fapt este indicat de menţiunea că fondul roman de rezerve şi-a atins cota maximă în anul 663 (**91**). Teribilul uragan al insurecţiei şi al revoluţiei alături de anularea pentru cinci ani a impozitelor din Asia Mică au constituit prima probă gravă impusă finanţelor romane după războiul cu Hannibal; ele nu i-au făcut faţă. Poate nimic nu arată cu mai multă evidenţă schimbarea situaţiei decît realitatea că, în războiul cu Hannibal, abia în al zecelea an al războiului, cînd cetăţenii aproape sucombaseră sub greutatea impozitelor, s-a trecut la utilizarea rezervelor (I, p. 447), în timp ce războiul aliaţilor se baza, din capul locului, pe rezervele tezaurului;

iar după ce acesta a fost secătuit, doar după două campanii, s-a recurs la expedientul licitării pieţelor publice din capitală (p. 168) şi la utilizarea tezaurelor templelor (p. 220), în loc să se perceapă o taxă de la cetăţeni. Uraganul, oricît de catastrofal ar fi fost, trecu; Sulla restabili ordinea finanţelor, fireşte cu sacrificii economice imense, impuse mai ales supuşilor şi revoluţionarilor italici; abolind distribuirile de grîu şi menţinînd, deşi micşorate, veniturile din partea Asiei, el asigură comunităţii o situaţie economică suportabilă, cel puţin în sensul că cheltuielile au rămas mult în urma veniturilor ordinare.

În economia particulară a acestor timpuri nu se reliefează nici o trăsătură semnificativă nouă; avantajele şi dezavantajele relaţiilor sociale ale Italiei, explicate mai sus (I, pp. 573, 592), nu se schimbă, ci se dezvoltă pe aceleaşi căi într-un mod tot mai pronunţat. Am constatat mai înainte că, în agricultură, puterea tot mai mare a capitalului roman a absorbit treptat proprietatea mijlocie şi mică atît în Italia, cît şi în provincii, aşa cum soarele absoarbe picăturile de ploaie. Guvernul nu numai că a asistat, fără să intervină, ci chiar a încurajat dăunătoarea diviziune a pămînturilor prin unele măsuri, îndeosebi prin interdicţia producţiei de vin şi de ulei dincolo de Alpi, pronunţată, înainte de toate, în favoarea marilor proprietari funciari şi comercianţi din Italia. Ce-i drept, atît opoziţia, cît şi facţiunea conservatoare, care accepta ideile reformei, au luptat cu energie împotriva acestui pericol; impunînd împărţirea a aproape întregului pămînt domenial, cei doi Gracchi donară statului 80.000 de noi ţărani italici; aşezînd 120.000 de colonişti în Italia, Sulla umpluse cel puţin în parte golurile pe care le lăsase în urmă revoluţia şi el însuşi. Dar un vas care se goleşte printr-o scurgere continuă nu se poate umple prin turnarea unor mase considerabile de apă, ci numai prin asigurarea unui flux continuu – tentativă reluată de mai multe ori, însă fără sorţi de izbîndă. În provincii nu s-a schiţat nici cel mai neînsemnat efort pentru a salva starea fermierilor de aici de acţiunile speculanţilor romani; provincialii erau doar simpli indivizi şi nu alcătuiau un partid. Consecinţa a fost că şi veniturile pămînturilor situate în afara Italiei se scurgeau tot mai mult spre Roma. De altfel,

sistemul de plantaţii, care predomina deja la mijlocul acestei epoci chiar în unele ţinuturi ale Italiei, ca, de exemplu, în Etruria, ajunse la o prosperitate ridicată prin efortul unei administraţii energice şi raţionale care dispunea de fonduri băneşti suficiente. Îndeosebi producţia de vin, încurajată în mod artificial, în parte prin deschiderea forţată a unor pieţe în unele provincii, în parte prin interdicţia intrării vinurilor străine în Italia, stabilită, de exemplu, prin legea asupra luxului din anul 593 (**161**), obţinu rezultate foarte însemnate; vinul din Aminea şi Falernumul începură să fie renumite alături de cel din Thasos şi Chios, iar „vinul lui Opimius" din anul 633 (**121**), cel mai faimos vin roman, rămase în amintirea urmaşilor mult timp după ce fusese golită ultima amforă. Despre meşteşuguri şi fabricaţie nu se poate spune nimic altceva decît faptul că naţiunea italică a rămas, din acest punct de vedere, într-o pasivitate vecină cu barbaria. Într-adevăr, au fost distruse fabricile din Corint, depozitarele multor tradiţii meşteşugăreşti valoroase, însă nu pentru a fonda altele asemănătoare, ci pentru a cumpăra la preţuri extravagante vasele de ceramică şi de cupru şi alte asemenea „opere antice" păstrate în casele greceşti. Meşteşugurile care mai prosperau, ca, de exemplu, cele legate de construcţii, nu aduceau comunităţii nici un beneficiu, întrucît şi aici era folosită munca sclavilor pentru orice întreprindere mai vastă; aşa, de exemplu, la construcţia apeductului lui Marcius, guvernul a încheiat contractele de construcţie şi de furnituri concomitent cu 3.000 de meşteri, fiecare dintre aceştia achitîndu-se de munca repartizată cu echipa sa de sclavi. Sectorul cel mai strălucit sau, mai degrabă, unicul sector strălucit al economiei particulare romane era circulaţia banilor şi comerţul. Aici trebuie să fie citate în primul rînd arendările domeniale şi impozitele prin care o mare parte, poate cea mai mare, a veniturilor de stat romane se scurgea în buzunarele capitaliştilor romani. Circulaţia banilor era monopolizată de romani pe întregul cuprins al statului; fiecare monedă pusă în circulaţie în Galia, se spune într-o scriere apărută cu mult timp după sfîrşitul acestei perioade, trecea prin cărţile de cont ale comercianţilor romani şi, neîndoielnic, aşa se întîmpla pretutindeni. Situaţii economice încă

imature şi exploatarea, lipsită de scrupule, a supremaţiei politice în favoarea intereselor private ale fiecărui roman înstărit generaliza sistemul cămătăriei, fapt dovedit, de exemplu, de impunerea taxei de război de către Sulla provinciei Asia în anul 670 (**84**), pretenţie pe care o avansară capitaliştii romani; după 14 ani, ea a fost ridicată, cu dobînzile achitate şi neachitate, la o valoare de şase ori mai mare decît suma plătită. Comunităţile trebuiau să-şi vîndă edificiile publice, operele de artă şi giuvaerurile, iar părinţii îşi vindeau copiii majori pentru a putea satisface cererile creditorului roman; nu erau rare cazurile în care debitorul nu numai că era supus unei torturi morale, ci era legat de-a dreptul pe bancul de tortură. La acestea se adăugă, în fine, comerţul *en gros*. Exportul şi importul Italiei era considerabil. Cel dintîi consta în principal în vin şi ulei, cu care Italia aproviziona, pe lîngă Grecia, aproape în exclusivitate întregul bazin al Mării Mediterane; producţia de vin a ţinutului Massaliei şi a celui turdetan trebuie să fi fost nesemnificativă pe atunci. Vinuri italice se îndreptau în cantităţi importante spre insulele Baleare şi Celtiberia, spre Africa, ţară agricolă şi de păşuni, spre Narbo şi în interiorul Galiei. Importul în Italia era şi mai important; aici se concentra pe atunci întregul lux, cele mai multe articole, mîncăruri, băuturi, stofe, bijuterii, cărţi, ustensile casnice, opere de artă, fiind aduse pe calea mării. Îndeosebi comerţul cu sclavi, care se află în cea mai strînsă legătură cu înflorirea pirateriei, cunoscu, în urma cererii mereu crescînde a negustorilor, un avînt necunoscut pînă atunci în bazinul Mării Mediterane ; toate ţările şi naţiunile intrară în joc, însă principalele locuri de capturare erau totuşi Siria şi interiorul Asiei Mici (p. 54). În Italia, importurile transmarine se concentrau în primul rînd, în cele două mari emporii ale Mării Tireniene, Ostia şi Puteoli. Grîul destinat capitalei se îndrepta spre Ostia, al cărei port nu satisfăcea toate exigenţele, însă era locul cel mai potrivit pentru depozitarea unor mărfuri mai puţin valoroase, fiind foarte apropiată de Roma; dimpotrivă, comerţul cu obiecte de lux se orienta cu preponderenţă spre Puteoli, care, datorită portului său excelent, era potrivit pentru corăbii cu încărcătură preţioasă şi oferea comercianţilor, prin vecinătatea sa imediată cu Baiae, ţinut presărat

cu vile din ce în ce mai numeroase, o piaţă cu nimic inferioară celei din capitală. Acest comerţ a fost mediat timp îndelungat de către Corint, iar după nimicirea acestuia, de către Delos; în sensul acesta, Puteoli a fost desemnat de către Lucilius drept „Micul Delos" italic. După catastrofa pe care Delosul o suferi în cursul războiului cu Mithridates (p. 196), de pe urma căreia nu şi-a mai revenit niciodată, puteolanii au întreţinut legături comerciale directe cu Siria şi cu Alexandria, dezvoltînd astfel oraşul tot mai mult ca sediu principal al comerţului transmarin al Italiei. Însă italicii nu se bucurau numai de beneficiul care le revenea în principal prin importul şi exportul italic; ei concurau şi la Narbo cu masalioţii în sfera comerţului celtic şi, în general, nu putem pune la îndoială că negustorimea romană, care putea fi întîlnită pretutindeni pe mare şi pe uscat, îşi aroga partea cea mai profitabilă din toate speculaţiile.

Rezumînd aceste fenomene, putem califica egalitatea între oligarhia financiară a capitaliştilor romani şi cea politică drept trăsătura distinctivă a economiei particulare a acestei epoci. În mîinile lor se reuneşte venitul funciar din aproape întreaga Italie şi din părţile cele mai bune ale teritoriului provincial, venitul uzurar din capitalul monopolizat de ei, venitul de pe întregul cuprins al imperiului şi, în fine, sub forma utilizării arendăşiei, o parte considerabilă a veniturilor de stat. Acumularea crescîndă a capitalurilor apare cu evidenţă în creşterea mediei bogăţiei; 3 milioane de sesterţi (228.000 de taleri) deveniseră acum o avere senatorială modestă, 2 milioane (152.000 de taleri), o avere ecvestră onorabilă; averea celui mai bogat bărbat al epocii Gracchilor, a lui Publius Crassus, consul în anul 623 (**131**), a fost estimată la 100 de milioane de sesterţi (7,5 milioane de taleri). Nu este nimic ieşit din comun dacă acest ordin al capitaliştilor exercită o influenţă hotărîtoare asupra politicii externe, dacă distruge Cartagina şi Corintul (pp. 20, 37) din rivalitate comercială, aşa cum odinioară etruscii distruseseră Alalia, iar siracuzanii Caere, dacă impune menţinerea coloniei Narbo în ciuda opoziţiei senatului (p. 114). De asemenea, nu e un miracol dacă oligarhia capitaliştilor intră într-o concurenţă serioasă şi deseori victorioasă cu oligarhia nobililor în

domeniul politicii interne. Apoi, nu e un miracol dacă oameni bogaţi ruinaţi se aşază în fruntea unor cete de sclavi răzvrătiţi (p. 94) şi amintesc publicului, într-un mod foarte neplăcut, cît de uşor e să găseşti trecerea din elegantul bordel în caverna tîlharilor. Nu e nici un miracol dacă acel turn al Babilonului financiar, cu fundamentul său nu de natură curat economică, ci împrumutat supremaţiei politice a Romei, se clatină cu ocazia fiecărei crize politice serioase, aproximativ în acelaşi fel în care se clatină moneda fiduciară din zilele noastre. Nu mai putem urmări în detalii imensa criză financiară care a afectat ordinul capitaliştilor romani în urma tulburărilor italo-asiatice din anul 664 (**80**) şi următorii, falimentul statului şi al particularilor, devalorizarea generală a proprietăţilor funciare şi a acţiunilor companiilor; însă, în general, rezultatele ei nu lasă nici o umbră de îndoială asupra naturii şi importanţei ei: uciderea unui pretor de către o adunătură de debitori (p. 170), tentativa de a-i exclude din senat pe toţi senatorii îndatoraţi (p. 171), reînnoirea limitei maxime a dobînzii de către Sulla (p. 177), reducerea cu 75% a tuturor datoriilor de către partidul revoluţionar (p. 214). Consecinţa acestei economii a fost, fireşte, pauperizarea şi depopularea generală a provinciilor, în timp ce populaţia parazită de italici călători sau stabiliţi temporar era pretutindeni în creştere. În Asia Mică, se spune, au pierit într-o singură zi mai mult de 80.000 de oameni de origine italică (p. 194). Cît de numeroşi trebuie să fi fost aceştia în Delos o dovedesc pietrele funerare încă prezente pe insulă şi mărturia conform căreia 20.000 de străini, în majoritatea lor comercianţi italici, au fost ucişi aici din porunca lui Mithridates (p. 195). În Africa, numărul italicilor era atît de mare, încît chiar şi oraşul numidian Cirta a putut fi apărat în principal datorită lor împotriva lui Iugurtha (p. 99). Galia, se spune, era, de asemenea, plină de negustori romani. Numai în cazul Spaniei, poate nu fără temei, nu se găsesc asemenea mărturii. În Italia propriu-zisă însă, starea populaţiei libere a regresat simţitor în această perioadă. Într-adevăr, războaiele civile au contribuit substanţial la aceasta; conform unor calcule sumare şi, fireşte, nu întru totul demne de crezare, ele ar fi secerat între 100.000 şi 150.000 de capete din rîndul cetăţenilor

romani şi 300.000 din rîndul populaţiei italice; dar consecinţe mult mai funeste au avut ruinarea economică a stării de mijloc şi expansiunea nemăsurată a emigraţiei comerciale, care a determinat o mare parte a tineretului italic să-şi petreacă cei mai frumoşi ani în străinătate. O compensaţie de o valoare foarte îndoielnică a oferit-o populaţia eleno-orientală liberă şi parazitară, statornicită în capitală ca diplomaţi regali sau ai comunităţilor, ca medici, dascăli, preoţi, servitori, paraziţi atraşi de miile de posibilităţi ale speculaţiilor industriale şi ale pungăşiei, iar la Ostia, Puteoli şi Brundisium, ca negustori şi corăbieri. Un pericol şi mai mare îl constituia creşterea disproporţionată a masei de sclavi în peninsulă. În urma censului din anul 684 (**70**), cetăţenii italici numărau 910.000 de bărbaţi în stare să poarte armele, la care trebuie să fie adăugaţi latinii din ţinutul cuprins între Alpi şi Pad şi străinii domiciliaţi în Italia; dimpotrivă, trebuie să fie scăzuţi cetăţenii romani domiciliaţi în străinătate. Astfel, populaţia liberă a peninsulei nu se poate estima la mai mult de 6,7 milioane de locuitori. Dacă numărul total al locuitorilor timpurilor de atunci corespundea cu cel de acum, trebuie să fie scăzută din acesta o masă de sclavi de 13,14 milioane. Însă nu este nevoie de astfel de calcule înşelătoare pentru a ilustra încordarea periculoasă a acestor relaţii; dovezi suficiente le oferă insurecţiile parţiale ale sclavilor şi, de la începutul revoluţiei, chemarea, adresată sclavilor la sfîrşitul fiecărei răscoale, de a ridica armele împotriva stăpînilor lor şi de a-şi cuceri libertatea prin luptă. Dacă ne imaginăm Anglia cu lorzii şi *squires*-ii săi şi îndeosebi cu *City*-ul său, convertindu-i pe *freeholders* şi pe arendaşi în proletari, iar pe muncitori şi marinari în sclavi, vom avea o idee aproximativă despre populaţia de atunci a Peninsulei Italice.

Chiar şi astăzi, relaţiile economice ale acestei epoci se reflectă ca într-o oglindă în sistemul monetar roman, a cărui analiză pune în valoare comerciantul avizat. De mult timp, aurul şi argintul circulau împreună ca mijloc universal de plată, astfel încît între cele două metale exista o relaţie valorică stabilită prin lege, în scopul unor operaţii bancare uzuale; cu toate acestea, nu rămînea la propria apreciere dacă se plătea într-un metal sau altul, ci faptul se

reglementa prin stipulaţiile contractuale. Se evitau astfel marile neajunsuri determinate în mod obiectiv de concurenţa celor două metale preţioase; puternicele crize de aur – ca aceea din jurul anului 600 (**154**), de exemplu, cînd valoarea aurului în comparaţie cu argintul scăzuse brusc în Italia cu 33,3% în urma descoperirii zăcămintelor aurifere taurisce (p. 115) – nu au exercitat, cel puţin nu în mod direct, o influenţă asupra monedei de argint şi asupra micului comerţ. Natura lucrurilor impunea ca, odată cu extinderea comerţului transmarin, aurul să treacă de pe locul al doilea pe primul, fapt dovedit de datele referitoare la conţinutul şi la afacerile tezaurului public; însă prin acest fapt guvernul nu se lăsă determinat să introducă şi moneda de aur. Încercarea de a bate monedă de aur, provocată de criza din timpul războiului cu Hannibal, fusese demult abandonată; puţinele piese de aur emise de către Sulla ca regent pot fi cu greu considerate altceva decît medalii bătute pentru darurile sale triumfale. Argintul circula, ca şi înainte, în exclusivitate ca veritabila monedă; aurul, fie că se utiliza, ca de obicei, în lingouri, fie că purta caractere străine sau chiar naţionale, era evaluat numai după greutate. Cu toate acestea, aurul şi argintul erau pe picior de egalitate ca mijloace de circulaţie, iar falsificarea aliajului aurului, asemenea cu baterea monedelor de argint false, era considerată, din punct de vedere juridic, drept fraudă monetară. Prin aceasta se obţinu imensul avantaj de a preveni, în cazul celui mai important mijloc de schimb, însăşi posibilitatea fraudei şi înşelăciunii monetare. De altfel, baterea de monede era pe cît de abundentă, pe atît de exemplară. După ce în timpul războiului cu Hannibal moneda de argint fusese redusă de la 1/72 (I, p. 311) la 1/84 dintr-o livră (I, p. 446), aceasta şi-a păstrat, timp de peste trei secole, aceeaşi greutate şi acelaşi titlu; nu s-a trecut la vreun aliaj. La începutul acestei perioade, moneda de cupru a început să devină exclusiv o monedă divizionară şi încetă să mai fie folosită, ca înainte, în marele comerţ; din această cauză, aproximativ de la începutul secolului al VII-lea, *as*-ul nu a mai fost emis, iar moneda de cupru a fost limitată la valorile care nu puteau fi produse în argint, de un *semis* (aproape trei pfenigi) sau mai mici. Categoriile monedelor erau ordonate după un

principiu simplu şi duse, prin cea mai mică monedă ordinară, *quadrans* (1,5 pfenigi), pînă la limita valorilor palpabile. Acesta era un sistem monetar care ocupa în Antichitate o poziţie singulară, atît prin înţelegerea principială a fundamentelor lui, cît şi prin vigoarea severă cu care acestea au fost aplicate în practică şi care, chiar şi în timpurile moderne, n-a fost atins decît rareori. Însă şi acest sistem îşi avea partea lui vulnerabilă. După un obicei răspîndit în întreaga Antichitate, care şi-a atins forma cea mai evoluată la Cartagina (I, p. 345), guvernul roman emitea, odată cu bunii denari de argint, şi denari de cupru placaţi cu argint, care trebuiau să fie acceptaţi ca şi primii; nu erau nimic altceva decît o monedă convenţională, similară cu banii noştri de hîrtie, cu un curs forţat şi bazat pe tezaurul de stat, în sensul că nici acesta nu era îndreptăţit să refuze piesele argintate. Acest lucru nu echivala cu o falsificare monetară oficială mai mare decît tipărirea banilor de hîrtie din ziua de azi, întrucît lucrurile se desfăşurau cît se poate de deschis; Marcus Drusus a propus, în anul 663 (**91**), în vederea creării unei disponibilităţi pentru distribuirile de grîu, emiterea unui denar placat pentru cîte şapte denari din argint nou-ieşiţi din monetărie. Însă această măsură nu numai că înlesnea fabricarea unor monede false, ci lăsa în mod intenţionat publicul în incertitudine asupra problemei de a şti dacă a primit o monedă de argint sau una convenţională şi asupra cantităţii acesteia din urmă aflate în circulaţie. În epoca de strîmtorare a războiului civil şi a marii crize financiare, argintarea pare să fi fost utilizată într-asemenea măsură, încît criza financiară a fost însoţită de una monetară, iar piesele fabricate şi practic devalorizate aduseră tranzacţiile într-o mare dificultate. Din această cauză, în timpul guvernării lui Cinna, pretorii şi tribunii, mai întîi Marcus Marius Gratidianus, ordonară înlocuirea tuturor monedelor convenţionale cu monede de argint, instituindu-se în acest scop un centru de verificare. Tradiţia nu ne lămureşte în ce măsură a fost aplicată această ordonanţă; baterea în sine a unor monede convenţionale a rămas în vigoare. În conformitate cu înlăturarea principială a monedei de aur, aceasta nu putea fi emisă nicăieri, nici în provincii şi nici în statele clientelare; astfel încît baterea monedei de aur apărea

în această perioadă numai acolo unde Roma nu avea nimic de spus, îndeosebi la celţii din nordul Munţilor Cévennes şi la statele răzvrătite împotriva Romei; astfel încît atît italicii, cît şi Mithridates Eupator au bătut monedă de aur. Guvernul pare să fi încercat, de asemenea, să aducă sub controlul său şi baterea monedei de argint, înainte de toate în Occident. În Africa şi Sardinia, moneda de aur şi de argint cartagineză a rămas în circulaţie probabil şi după căderea statului cartaginez; însă aici nu se mai bătea monedă din metale preţioase nici după etalonul cartaginez, nici după cel roman, şi este cert că la scurt timp după cucerirea romană denarul introdus din Italia a obţinut supremaţia în tranzacţiile celor două ţinuturi. În Spania şi în Sicilia, intrate mai de timpuriu sub stăpînirea Romei şi care, în general, cunoşteau un regim mai moderat, s-a bătut monedă de argint sub stăpînirea romană; mai mult, în Spania moneda de argint a fost creată abia de către romani conform etalonului lor (I, pp. 377, 469); există însă suficiente motive pentru a presupune că şi în aceste două ţinuturi emisiunea provincială şi urbană a trebuit să se limiteze, cel puţin începînd cu secolul al VII-lea, la moneda divizionară de cupru. Doar în *Gallia Narbonensis* dreptul de a emite monedă de argint nu a putut fi suspendat vechiului aliat al romanilor, impunătoarei Massalia; în aceeaşi situaţie se găseau probabil oraşele greceşti Apollonia şi Dyrrhachion din Iliria. Dar privilegiul monetar al acestor comunităţi a fost limitat totuşi în mod indirect, întrucît denarul de trei sferturi, care, la hotărîrea guvernului roman, a fost emis atît la Massalia, cît şi în Iliria şi care intrase în sistemul monetar roman sub denumirea de *Victoriatus* (I, p. 583), a fost înlăturat la mijlocul secolului al VII-lea; ca o urmare firească, moneda masaliotă şi ilirică au dispărut din Italia septentrională, circulînd, în afara de teritoriului autohton, numai în regiunile Alpilor şi ale Dunării. Aşadar, în această epocă s-a ajuns deja atît de departe, încît în întreaga parte occidentală a statului roman domina în exclusivitate etalonul denarului; căci Italia, Sicilia – pentru care este atestat în mod cert că la începutul epocii următoare nu circula aici altă monedă de argint decît denarul –, Sardinia, Africa utilizau numai moneda de argint romană, iar argintul provincial, aflat încă în circulaţie în Spania,

precum şi moneda de argint a masalioţilor şi ilirilor erau cel puţin bătute după etalonul denarului. Cu totul altfel se prezenta situaţia în Orient. Aici, unde numărul statelor care băteau de mult monede şi masa monedelor naţionale aflate în circulaţie erau foarte însemnate, denarul nu a pătruns în proporţii considerabile, cu toate că a fost declarat, probabil, monedă legală. Aici, fie că a rămas în vigoare vechiul etalon – ca, de exemplu, în cazul Macedoniei, provincie care şi-a bătut în continuare tetradrahmele attice chiar dacă, pe lîngă denumirea ţinutului, a fost adăugată şi cea a magistratului roman şi care, în mod sigur, nu a avut nevoie de altă monedă –, fie că s-a introdus sub autoritatea romană un nou etalon particular, în funcţie de situaţie. Astfel, de exemplu, la constituirea provinciei Asia, guvernul roman ordonase introducerea unui nou stater, aşa-numitul *cistophorus*[1], care va fi bătut de acum înainte sub supravegherea romană în capitalele districtelor provinciale. Această deosebire esenţială între sistemul monetar occidental şi cel oriental a devenit de o importanţă istorică majoră; romanizarea ţărilor supuse şi-a găsit una dintre pîrghiile cele mai puternice în adoptarea monedei romane şi nu este consecinţa unui accident dacă ceea ce am desemnat în această epocă drept teritoriul denarului a evoluat ulterior spre partea latină a imperiului, iar teritoriul drahmei, spre cea grecească. Pînă şi astăzi, cel dintîi teritoriu reprezintă, în esenţă, expresia culturii romane, în timp ce cel de-al doilea a ieşit din sfera civilizaţiei europene.

Ne putem face uşor o idee generală despre forma relaţiilor sociale generate de o asemenea situaţie economică; însă nu este nici îmbucurător şi nici instructiv să urmărim în particular creşterea luxului, a preţurilor, a delăsării şi a frivolităţii. Extravaganţa şi plăcerea senzuală constituiau ţelul principal, atît la parveniţi, cît şi la familiile Licinius şi Metellus; şi nu luxul nobil, care constituie floarea unei civilizaţii, ci acela care s-a dezvoltat în civilizaţia decadentă a Asiei Mici şi Alexandriei, care a profanat frumosul şi esenţialul reducîndu-le la decoraţie şi care se îndrepta spre plăceri cu o pedanterie neostoită, cu o inventivitate stufoasă, care stîrnea scîrba oamenilor înzestraţi cu simţul frumosului şi cu o nealterată

inteligenţă. După toate aparenţele, importarea fiarelor de dincolo de mare pentru serbările publice, interzisă printr-un decret al poporului impus de către Gnaeus Aufidius în epoca lui Cato, a fost permisă din nou în mod formal, măsură prin care luptele dintre animale au devenit din nou foarte răspîndite şi au constituit unul dintre cele mai importante puncte de atracţie pentru serbările cetăţenilor. În jurul anului 651 (**103**), apar pentru prima dată mai mulţi lei în arena romană, iar în anul 655 (**99**), primii elefanţi; în anul 661 (**83**), Sulla, în calitate de pretor, încuviinţă deja apariţia a 100 de lei. Aceeaşi situaţie o întîlnim şi la luptele de gladiatori. În timp ce strămoşii expuseseră în public imaginile marilor bătălii, nepoţii începură să facă acelaşi lucru cu luptele lor de gladiatori şi să se facă de rîs în faţa urmaşilor cu astfel de „acţiuni majore" de stat. Sumele cheltuite pentru acestea şi pentru ceremoniile funebre în general pot fi deduse din testamentul lui Marcus Aemilius Lepidus (consul în anii 567, **187**, şi 579, **175**, mort în anul 602, **152**); întrucît veritabila ultimă onoare nu consta într-un fast van, ci în amintirea meritelor proprii şi ale strămoşilor, acesta porunci copiilor săi ca, la funeraliile sale, să nu se cheltuiască mai mult de un milion de aşi (76.000 de taleri). Luxul creştea, de asemenea, în domeniul construcţiilor şi al grădinilor; somptuoasa casă urbană a oratorului Crassus (mort în anul 663, **91**), renumită mai ales pentru copacii săi seculari, a fost evaluată cu arbori cu tot la 6 milioane de sesterţi (457.000 de taleri), iar fără ei la jumătatea sumei, în timp ce valoarea unei case de locuit obişnuite la Roma putea fi estimată aproximativ la 60.000 de sesterţi (4.600 de taleri). Creşterea rapidă a preţurilor pentru proprietăţile de lux este dovedită de exemplul vilei din Misenum, pe care Cornelia, mama Gracchilor, o cumpărase cu 75.000 de sesterţi (5.700 de taleri), iar Lucius Lucullus, consul în anul 680 (**74**), cu un preţ de 33 de ori mai ridicat. Construcţiile vilelor şi viaţa luxoasă de la ţară şi de la mare transformaseră Baiae şi, în general, împrejurimile golfului Neapolis, în Eldoradoul trîndăviei nobile. Jocurile de noroc, la care nu mai era vorba de nuci, ca odinioară de oscioare la jocul italic, se generalizară; chiar din anul 639 (**115**) a fost îndreptat împotriva lor un edict al cenzorilor. Stofele de muselină, care, în loc să ascundă formele, mai

degrabă le accentuau, şi veşmintele de mătase începură să ia la femei şi chiar la bărbaţi locul vechilor haine de lînă. În zadar legile referitoare la lux combăteau risipa extraordinară legată de parfumurile străine. Punctul culminant şi nodal al acestei vieţi nobile o constituia însă masa; se plăteau preţuri exorbitante, pînă la 100.000 sesterţi (7.600 de taleri), pentru un bucătar cu renume; masa era luată în calcul cu ocazia construcţiilor şi îndeosebi vilele de lîngă mare erau înzestrate cu piscine proprii cu apă sărată, pentru a putea furniza oricînd bucătăriei peşti de mare şi stridii proaspete; dineul era considerat mizerabil dacă oaspeţii erau serviţi cu păsările întregi, şi nu doar cu părţile cele mai delicate, şi dacă erau invitaţi să mănînce diferitele feluri în loc de a le gusta numai; cu bani grei se procurau delicatese străine şi vinuri greceşti, care trebuiau să circule cel puţin o dată la oricare masă respectabilă. La masă impresionau în primul rînd mulţimea sclavilor de lux, numărul muzicanţilor, baletul, mobilierul elegant, covoarele ţesute cu aur sau cu broderii, păturile de purpură, bronzurile antice, bogata argintărie; împotriva acestora se îndreptau în primul rînd legile referitoare la lux, pronunţate tot mai des (593, 639, 665, 673, **161**, **115**, **89**, **81**) şi devenite mai cuprinzătoare: ele interziceau categoric o mulţime de delicatese şi de vinuri, pentru altele se stabilea o limită maximă în baza greutăţii sau preţului; de asemenea, se limita prin lege cantitatea veselei de argint; în fine, se prescria maximumul general pentru cheltuielile meselor ordinare şi pentru cele ale sărbătorilor. Astfel, de exemplu, în anul 593 (**161**), de 10 şi 100 de sesterţi (17,5 groşi şi 5,6 taleri), în anul 673 (**81**), de 30 şi 300 de sesterţi (1 taler şi 22 de groşi şi 17 taleri). Însă realitatea ne obligă, din nefericire, să adăugăm că, dintre toţi romanii nobili, numai trei, şi nicidecum legislatorii înşişi, au respectat aceste legi. Dar nici aceştia nu au fost constrînşi la economia culinară prin legea statului, ci de cea a Porticului. Merită osteneala să stăruim o clipă asupra luxului desfăşurat în privinţa argintăriei, în ciuda tuturor acestor legi. În secolul al VI-lea, vesela de argint constituise o excepţie, excluzînd tradiţionala solniţă; trimişii cartaginezi îşi băturâ joc de faptul că în fiecare casă unde fuseseră invitaţi ar fi găsit aceeaşi veselă de argint. Scipio

Aemilianus nu deţinea mai mult de 32 de pfunzi (800 de taleri) de argintărie; nepotul său, Quintus Fabius (consul în anul 633, **121**), a depăşit pentru prima dată cantitatea de 1.000 de pfunzi (25.000 de taleri), Marcus Drusus (tribun al poporului în anul 683, **91**) avea deja 10.000 de pfunzi (250.000 de taleri); în timpul lui Sulla se numărau în capitală mai mult de 150 de platouri de argint în greutate de 100 de pfunzi fiecare, dintre care mai multe i-au adus pe posesorii lor pe lista proscripţiilor. Pentru a putea estima sumele irosite în acest scop, trebuie să ne amintim că şi munca se plătea deja cu preţuri exorbitante, Gaius Gracchus plătind pentru articole de argint deosebite de 15 ori valoarea materialului, iar Lucius Crassus, consul în anul 659 (**95**), de 18 ori, ultimul cheltuind pentru un set de pahare, lucrate de un vestit orfevru, suma de 10.000 de sesterţi (7.600 de taleri). Aşadar, pretutindeni întîlnim aceeaşi situaţie. În ceea ce priveşte căsătoria şi procreaţia, situaţia este relevată încă de legile agrare ale lui Gracchus, care stabiliseră pentru prima dată o primă în acest scop (pp. 62-63). Divorţul, cîndva aproape necunoscut la Roma, deveni acum un eveniment cotidian; dacă străvechea căsătorie romană impunea bărbatului să-şi cumpere soţia, atunci, pentru a conferi realităţii un nume, ar fi trebuit să i se propună nobilului roman al acestor zile să instituie o căsătorie închiriată. Un bărbat precum Metellus Macedonicus, care stîrni admiraţia contemporanilor săi datorită onorabilei sale vieţi domestice şi copiilor săi numeroşi, impuse concetăţenilor săi, în calitate de cenzor al anului 623 (**131**), obligaţia de a trăi în căsătorie, spunîndu-le că aceasta este o sarcină publică apăsătoare, dar care trebuie să fie preluată de patrioţi din sentimentul datoriei. Ce-i drept, au existat şi excepţii. Societatea rurală, îndeosebi cei mai însemnaţi stăpîni de moşii, păstrase vechea şi onorabila morală a naţiunii italice. În capitală însă, opoziţia catoniană devenise o simplă frază; tendinţa modernă era predominantă şi, cu toate că unii indivizi cu o educaţie solidă şi distinsă, ca, de exemplu, Scipio Aemilianus, ştiau să combine obiceiurile romane cu civilizaţia attică, majoritatea considera elenismul drept sinonimul depravării spirituale şi morale. Dacă vrem să înţelegem revoluţia romană, nu trebuie să pierdem niciodată din

vedere reacţia exercitată de aceste neajunsuri sociale asupra relaţiilor politice. Nu era lipsit de importanţă faptul că cei doi bărbaţi nobili care activaseră în anul 662 (**92**) ca stăpîni supremi ai moralei în comunitate îşi reproşau în public că unul ar fi plîns la moartea unei murene, mîndria piscinei sale, iar celălalt ar fi înmormîntat trei soţii şi fără să fi vărsat o lacrimă la moartea vreuneia dintre ele. Nu era lipsit de importanţă faptul că, în anul 593 (**161**), un orator a putut rosti în public următoarea descriere a unui jurat civil senatorial, pe care termenul fixat l-a găsit în cercul amicilor săi de pahar: „ei se distrează cu jocuri de noroc, parfumaţi, înconjuraţi de metrese. Cîteodată, după-amiaza tîrziu, îl cheamă pe slujitor şi-l trimit să audă prin comiţii ce s-a întîmplat în for, cine a pledat pentru şi cine împotriva noului proiect legislativ, care triburi au votat pentru, care împotriva lui. În sfîrşit, ei se deplasează în persoană la tribunal, tocmai la timp pentru a nu fi ei înşişi acuzaţi. Pe drum, nu le scapă nici o străduţă întunecoasă întrucît îşi umpluseră burta cu vin. Prost dispuşi, ajung la tribunal şi acordă partidelor cuvîntul. Cei implicaţi în proces îşi expun cauza. Juratul dă ordin să apară martorii; el însuşi se retrage. Cînd revine, declară că ar fi auzit totul şi cere documentele. Se uită prin scripte, însă, din cauza vinului, îi este greu să-şi ţină ochii deschişi. Cînd se retrage pentru a hotărî asupra sentinţei, se adresează amicilor săi de pahar: «Ce mă interesează aceşti indivizi plictisitori? De ce nu mergem mai bine să bem o cupă de vin grecesc parfumat şi să-l însoţim cu o pasăre grasă şi un peşte bun, o ştiucă veritabilă de lîngă insula Tibrului?»”. Auditorii rîdeau. Dar nu era grav că asemenea subiecte stîrneau rîsul?

1. 1 cistophorus = o tetradrahmă cu greutatea de 12,4-12,6 g, echivalentul a 3, iar mai tîrziu a 2,5 denari (n.tr.).

Capitolul XII

Naţionalitatea. Religia. Educaţia

În marea luptă a naţionalităţilor cuprinse în sfera întinsă a Imperiului Roman, naţiunile secundare ale acestor timpuri au tendinţa fie de a pierde din importanţă, fie de a dispărea cu desăvîrşire. Cea mai importantă dintre toate, naţiunea feniciană, primise prin distrugerea Cartaginei rana mortală care a sîngerat necontenit pînă la moartea ei. Ţinuturile Etruria şi Samnium din Italia, care-şi păstraseră pînă atunci limba şi vechile obiceiuri, nu numai că fuseseră lovite de atacurile cele mai violente ale reacţiunii lui Sulla, dar nivelarea politică a Italiei le-a impus folosirea limbii şi cutumelor italice inclusiv în relaţiile lor publice şi a redus în curînd vechile limbi regionale la rangul de dialecte populare, aflate într-un rapid proces de dispariţie. Pe întregul cuprins al statului roman nu mai apare nicăieri vreo naţionalitate, îndreptăţită să rivalizeze cu cea romană şi cea grecească. Dimpotrivă, naţionalitatea latină era în plină dezvoltare în ceea ce priveşte atît structura internă, cît şi expansiunea ei. Aşa cum, în urma războiului aliaţilor, orice lot italic revenea oricărui italic conform dreptului roman asupra proprietăţii, tot astfel fiecare templu italic putea primi ofrande romane; aşa cum în întreaga Italie, cu excepţia ţinutului transpadan, dreptul roman domina de atunci în exclusivitate, înlăturînd toate drepturile urbane şi cantonale, la fel limba latină a devenit limbă universală şi, de asemenea, în curînd, limba universală a relaţiilor intelectuale din întreaga peninsulă, de la Alpi şi pînă la strîmtoare. Ea nu se mai limita însă numai la aceste graniţe naturale. Cantitatea de capital acumulată în Italia, abundenţa producţiei sale, inteligenţa gospodarilor, abilitatea negustorilor săi nu-şi găseau suficient spaţiu de desfăşurare în peninsulă; datorită acestei circumstanţe şi datorită serviciului public, italicii se îndreptau în masă spre provincii (p. 270).

Poziţia lor privilegiată de care se bucurau aici favoriza şi limba latină, şi dreptul roman, chiar şi acolo unde relaţiile nu se stabileau numai între romani (pp. 245-246); italicii se înjghebau pretutindeni ca mase compacte şi bine organizate: soldaţii, în legiunile lor, negustorii fiecărui oraş mai mare, în asociaţii particulare, cetăţenii romani domiciliaţi, sau aflaţi în trecere, în fiecare district judiciar, în „circumscripţii" (*conventus civium Romanorum*), cu listele lor particulare de juraţi şi, într-un anumit sens, cu o constituţie comunală proprie. Chiar dacă, de obicei, aceşti romani provinciali se întorceau, mai devreme sau mai tîrziu, în Italia, ei formară totuşi, treptat, tulpina unei populaţii amestecate în provincii, fie romană, fie ataşată coloniştilor romani. Am relatat mai sus că, în Spania, unde armata romană a devenit pentru prima dată permanentă, s-au organizat primele oraşe distincte cu o constituţie italică din provincie: Carteia, în anul 583 (**171**) (p. 7), Valentia, în anul 616 (**138**) (p. 17), mai tîrziu Palma şi Pollentia (p. 17). Dacă interiorul ţării era încă departe de a fi civilizat, teritoriul vaccaeilor, de exemplu, fiind desemnat, încă mult timp după această perioadă, de italicul cultivat drept unul dintre locurile cele mai sălbatice şi mai respingătoare, scriitori şi inscripţii atestă, dimpotrivă, că în jurul Noii Cartagine şi de-a lungul coastei, în general, limba latină era deja vorbită curent la mijlocul secolului al VII-lea. Gaius Gracchus a fost primul care a dezvoltat în mod conştient ideea de colonizare a provinciilor statului roman prin emigraţia italică, altfel spus, ideea de romanizare, şi luase măsuri concrete pentru realizarea ei. Şi cu toate că opoziţia conservatoare se declarase împotriva temerarului proiect, distrugînd în cea mai mare parte primele reuşite şi frînînd continuarea lui, colonia Narbo se păstra totuşi, prin ea însăşi, ca o lărgire însemnată a teritoriului limbii latine, fiind mai însemnată decît amintirea unui gînd măreţ, întrucît constituia deja piatra de temelie pentru un viitor şi grandios edificiu. Anticul galicism, chiar caracterul francez actual, au pornit de aici şi sînt, în ultimă instanţă, creaţii ale lui Gaius Gracchus. Însă naţionalitatea latină nu numai că a depăşit graniţele italice, ci a ajuns şi la o cunoaştere de sine mai aprofundată. Vedem cum îşi făureşte o literatură clasică, o educaţie

originală superioară, iar dacă, avînd în vedere clasicii eleni şi educaţia elenă, sîntem tentaţi să desconsiderăm aceste slabe produse italice de seră, în ceea ce priveşte dezvoltarea istorică a Italiei calitatea literaturii clasice latine şi a educaţiei latine era mult mai puţin importantă decît simplul fapt că se găsea alături de cea grecească. Întrucît aceasta din urmă era decăzută şi din punct de vedere literar, putem rosti şi aici cuvintele poetului potrivit cărora un zilier în viaţă valorează mai mult decît un Ahile mort. Oricît de rapidă şi nestăvilită era evoluţia limbii şi a naţionalităţii latine, ea recunoaşte totodată valoarea celei elene, ca fiind mai veche şi superioară, şi se aliază cu ea pretutindeni în modul cel mai strîns sau se întrepătrunde cu ea într-o evoluţie comună. Revoluţia italică, deşi nivelase practic toate naţionalităţile nelatine din peninsulă, nu se atinsese de oraşele greceşti Tarentum, Region, Neapolis, Lokri (p. 164). De asemenea, Massalia, deşi înconjurată acum din toate părţile de teritoriul roman, a rămas întotdeauna un oraş grecesc şi aliat neclintit al Romei. Latinizarea completă a Italiei mergea mînă în mînă cu elenizarea. În straturile superioare ale societăţii italice, cultura grecească devenise o parte integrantă a educaţiei. Consulul anului 623 (**131**), *pontifex maximus* Publius Crassus, stîrni pînă şi mirarea grecilor atunci cînd, fiind guvernator al provinciei Asia, pronunţă sentinţele judiciare, de la caz la caz, fie în greaca literară, fie într-unul dintre cele patru dialecte scrise. Iar dacă literatura şi arta italică priveau cu statornicie de mult spre Orient, atunci cea elenă începu să-şi întoarcă faţa spre Occident. Nu numai oraşele greceşti ale Italiei rămaseră constant în intense relaţii spirituale cu Grecia, Asia Mică şi Egiptul, acordînd poeţilor şi actorilor greci celebraţi acolo aceleaşi recompense şi onoruri, dar şi la Roma apăruseră, urmînd exemplul dat de distrugătorul Corintului cu ocazia triumfului din anul 608 (**146**), jocurile gimnastice şi plăcerile spirituale ale grecilor, întreceri în lupte precum şi cele de muzică, teatrale, de recitare şi declamare. Literaţii greci prinseră deja rădăcini în societatea aristocratică romană, îndeosebi în cercul Scipionilor, ai cărui eminenţi membri greci, precum istoriograful Polybios sau filozoful Panaetios, aparţin deja mai degrabă istoriei

literare romane decît celei greceşti. Dar şi în alte cercuri, mai puţin elevate, întîlnim situaţii asemănătoare; ne referim la un alt contemporan al lui Scipio, la filozoful Kleitomachos, întrucît viaţa sa ilustrează concomitent grandiosul amestec al popoarelor în această periodă. Născut la Cartagina, fiind apoi, la Atena, auditor al lui Karneades şi, mai tîrziu, succesorul acestuia la catedră, el coresponda de aici cu cei mai cultivaţi bărbaţi ai Italiei, istoricul Aulus Albinus şi poetul Lucilius, şi a dedicat un tratat ştiinţific lui Lucius Censorinus, consulul roman care iniţiase asediul Cartaginei, dar şi un tratat filozofic, *Despre consolare*, concetăţenilor săi duşi în Italia în sclavie. Dacă pînă atunci literaţi greci renumiţi locuiseră temporar la Roma ca ambasadori, exilaţi sau într-alt fel, ei începeau acum să se şi stabilească aici. Astfel, de exemplu, sus-numitul Panaetios trăia în casa lui Scipio, iar făuritorul de hexametri, Archias din Antiochia, se stabili în anul 652 (**102**) la Roma şi obţinu venituri substanţiale de pe urma artei de a improviza şi a panegiricelor adresate consulilor romani. Însuşi Gaius Marius, care nu înţelegea probabil nici un rînd din *Carmen*-ul său şi, în general, nu se putea situa în rolul unui Maecenas, a trebuit să-l patroneze pe autorul versurilor. Aşadar, în timp ce viaţa spirituală şi literară a apropiat, dacă nu elementele cele mai pure, cel puţin pe cele mai nobile ale celor două naţiuni, pătrunderea masivă a maselor de sclavi din Asia Mică şi din Siria, a negustorilor din Orientul grecesc şi semigrecesc a dus, pe de altă parte, la contopirea celor mai inculte straturi ale elenismului, puternic amestecate cu elemente orientale şi, în general, barbare, cu proletariatul italic, conferindu-i şi acestuia o coloratură elenă. Observaţia lui Cicero, potrivit căreia o limbă nouă şi obiceiuri noi apăreau mai întîi în oraşele de coastă, trebuie să fi vizat în primul rînd caracterul semigrecesc al porturilor Ostia, Puteoli şi Brundisium, unde, odată cu preluarea mărfurilor străine, se infiltrau şi obiceiurile străine, răspîndindu-se de aici în toate părţile. Rezultatul imediat al acestei revoluţii complete în relaţiile naţionalităţilor era însă departe de a fi îmbucurător. Italia era plină de greci, sirieni, fenicieni, evrei, egipteni ; provinciile erau pline de romani; particularităţile naţionale cele mai evidente se

întrepătrundeau pretutindeni şi se atenuau unele pe altele; se părea că nu va rămîne nimic altceva decît caracterul general de degradare. Pe cît dobîndea caracterul latin în extensiune, pe atît pierdea în originalitate, îndeosebi la Roma, unde starea de mijloc dispăruse cel mai de timpuriu şi complet şi nu mai rămăseseră decît marii domni şi cerşetorii, ambele stări cosmopolite în aceeaşi măsură. Cicero ne asigură că, în jurul anului 660 (**94**), cultura generală din oraşele latine era superioară celei din Roma, fapt confirmat de literatura acestor timpuri, ale cărei produse agreabile, mai viguroase şi mai originale, precum comedia naţională şi satira lui Lucilius, sînt numite pe bună dreptate latine, şi nu romane. Se înţelege de la sine că elenismul italic al păturilor de jos nu era nimic altceva decît un cosmopolitism respingător, însoţit concomitent de toate excrescenţele culturii şi de o barbarie superficial spoită; însă şi pentru societatea sus-pusă rafinamentul cercului Scipionilor nu a rămas etalonul perpetuu. Cu cît masa societăţii începu să se intereseze mai mult de caracterul grecesc, cu atît ea se orienta, nu spre literatura clasică, ci spre produsele cele mai moderne şi mai frivole ale spiritului grec; în loc să modeleze caracterul roman în spiritul grec, romanii se mulţumeau cu împrumutarea acelor ocupaţii care necesitau un efort intelectual cît mai nesemnificativ. În acest sens, proprietarul din Arpinum, Marcus Cicero, tatăl oratorului, spunea că romanii, asemenea sclavilor sirieni, valorează cu atît mai puţin cu cît ştiu mai bine greceşte. Această descompunere naţională este dezagreabilă asemenea întregii epoci, însă, la fel ca şi aceasta, importantă şi bogată în consecinţe. Totalitatea popoarelor pe care sîntem obişnuiţi să o numim *lume antică* progresează de la o unificare exterioară sub supremaţia Romei spre o unificare interioară sub stăpînirea culturii moderne, bazată în esenţă pe elemente elene. Deasupra ruinelor popoarelor de rangul al doilea, între cele două naţiuni dominante se împlini în linişte marele compromis istoric; naţionalitatea greacă şi cea latină încheiară pace. În domeniul culturii, grecii au renunţat la supremaţia lor, romanii, în cel al politicii; în educaţie, latinei i se oferea o poziţie egală cu aceea a limbii elene, ce-i drept, limitată şi parţială; pe de altă parte, Sulla a

permis pentru prima dată ca ambasadorii străini să se adreseze senatului în limba greacă, fără să se recurgă la translator. Se apropiau timpurile în care comunitatea romană urma să devină un stat bilingv şi în care urma să se ridice în Occident veritabilul moştenitor al tronului şi spiritului lui Alexandru cel Mare, roman şi grec în acelaşi timp.

Suprimarea naţionalităţilor secundare şi întrepătrunderea reciprocă a celor două naţionalităţi primare, relevate deja de analiza relaţiilor naţionale, trebuie să fie evidenţiate în detaliu şi în domeniul religiei, al educaţiei naţionale, al literaturii şi al artei.

Religia romană era atît de strîns legată de comunitatea şi de familia romană, nefiind practic nimic altceva decît reflectarea religioasă a cetăţii romane, încît revoluţia politică şi socială a trebuit să năruie cu necesitate şi edificiul religios. Vechea credinţă populară a Italiei nu mai exista; aşa cum deasupra ruinelor comunităţii politice se ridica oligarhia şi tirania, deasupra ruinelor sale se înălţa, pe de o parte, necredinţa, religia de stat, elenismul, iar pe de alta, superstiţia, flagelul sectelor şi religia orientalilor. Ce-i drept, începuturile acestor transformări, ca şi începuturile revoluţiei politico-sociale, de altfel, datează încă din epoca precedentă (I, pp. 594, 599). Cultura elenă a cercurilor sus-puse submina deja pe nesimţite credinţa strămoşilor; Ennius încetăţenise deja alegorizarea şi istoricizarea religiei elene în Italia; senatul, care-l învinse pe Hannibal, a trebuit să fie de acord cu mutarea cultului asiatic al Cibelei la Roma şi să intervină în modul cel mai serios împotriva superstiţiilor şi mai grave, îndeosebi împotriva exceselor bacanalelor. Însă, aşa cum în epoca precedentă revoluţia s-a pregătit mai degrabă în spirit decît a fost tradusă în fapte, la fel şi revoluţia religioasă este opera epocii lui Gracchus şi a lui Sulla.

Să încercăm să urmărim mai întîi tendinţele către elenism. Naţiunea elenă, care înflorise şi se veştejise cu mult înaintea celei italice, străbătuse cu secole în urmă perioada credinţei şi se dedicase de atunci, în exclusivitate, speculaţiei şi reflecţiei; aici, religia fusese demult înlocuită de filozofie. Dar şi activitatea filozofică a spiritului elen, atunci cînd acesta începuse să acţioneze asupra Romei,

depăşise cu mult epoca speculaţiei productive şi ajunsese în acel stadiu în care nu numai că nu mai genera sisteme noi, dar începea să dispară şi putinţa de înţelegere a celor mai desăvîrşite dintre cele vechi şi în care oamenii se limitau la reperarea şcolărească şi în curînd scolastică a doctrinelor mai palide ale predecesorilor; aşadar, în stadiul în care filozofia, în loc să acorde spiritului mai multă libertate şi profunzime, îl netezea mai degrabă şi-l încătuşa în lanţurile cele mai grele, cele forjate de propria mînă. Licoarea vrăjită a speculaţiei, întotdeauna periculoasă, este, diluată şi stătută, otravă sigură. În această formă searbădă şi subţiată, grecii contemporani o oferiră romanilor, iar aceştia nu au putut nici s-o refuze, nici să-i abandoneze pe dascălii în viaţă în favoarea magiştrilor morţi. Platon şi Aristotel, pentru a nu-i aminti pe înţelepţii presocratici, nu au avut o influenţă esenţială asupra educaţiei romane, cu toate că numele lor ilustre erau deseori rostite, iar scrierile lor mai accesibile citite şi traduse. Astfel, în materie de filozofie, romanii nu deveniră nimic altceva decît elevii mai slabi ai unor dascăli slabi. În afara concepţiei istorico-raţionale asupra religiei, care descompune miturile în descrierea vieţilor unor binefăcători ai umanităţii, care au trăit în timpuri obscure şi pe care superstiţia i-ar fi transformat în zei, aşa-numitul euhemerism (I, pp. 596-597), trei sînt şcolile filozofice care au devenit importante pentru Italia: cele două dogmatice, ale lui Epicur (mort în anul 484, **270**) şi Zenon (mort în anul 491, **263**), şi cea sceptică a lui Arkesilas (mort în anul 513, **241**) şi Karneades (541-625; **213**-**129**) sau, cu denumirile lor didactice: epicureismul, stoicismul şi Noua Academie. Ultima dintre aceste şcoli, care pornea de la imposibilitatea unei certitudini absolute şi nu admitea în locul acesteia nimic altceva decît opinii provizorii suficiente pentru exigenţele practice, prezenta în principal un aspect polemic, încîlcind fiecare propoziţie, atît a credinţei pozitive, cît şi a dogmatismului filozofic, în meandrele dilemelor sale. În acest sens, ea poate fi comparată cu şcoala sofistă mai veche, numai că sofiştii, cum lesne se poate înţelege, luptaseră mai mult împotriva credinţei populare, în timp ce Karneades şi ai săi, mai mult împotriva colegilor lor într-ale filozofiei. Epicur şi Zenon, dimpotrivă, concordau atît în scopul

explicării raţionale a esenţei lucrurilor, cît şi în metoda filozofică care pornea de la conceptul de materie. Ei se deosebesc numai întrucît Epicur, urmînd teoria atomilor a lui Democrit, concepea principiul originar ca materie inertă şi nu deducea diversitatea lucrurilor decît printr-o evoluţie mecanică a acestuia, iar Zenon, pornind de la efesianul Heraclit, introducea deja în materia primordială o contradicţie dinamică şi o mişcare ascendentă şi descendentă. De aici provin celelalte diferenţe: în sistemul epicureic nu există zei, ci ei sînt cel mult un vis al visului, în timp ce zeii stoicismului sînt sufletul etern al lumii, dominînd, ca spirit, soare, zeu, asupra trupului, pămîntului şi naturii; Epicur nu recunoaşte, precum Zenon, o guvernare universală şi o imortalitate a sufletului. Conform teoriei lui Epicur, adevăratul ţel al aspiraţiilor umane este echilibrul perfect, netulburat nici de patimile trupeşti, nici de angoasele spiritului; conform celei a lui Zenon, activitatea umană este mereu potenţată de eforturile eterne ale spiritului şi ale corpului şi îndreptată spre concordanţa cu natura veşnic contradictorie şi veşnic liniştită. Toate aceste şcoli concordau însă în punctul de vedere adoptat faţă de religie; credinţa în sine n-ar fi nimic şi ar trebui înlocuită cu necesitate prin reflecţie, fie că aceasta renunţă în mod conştient să ajungă la vreun rezultat, precum era cazul Academiei, fie că respingea ideile credinţei populare, precum era cazul şcoalii lui Epicur, fie că păstra o parte din acestea, în parte motivînd-o, în parte modificînd-o, aşa cum procedau stoicii. În consecinţă, era firesc ca primul contact al filozofiei elene cu naţiunea romană, pe cît de puternică în credinţă pe atît de străină speculaţiei, să capete un caracter cu totul ostil. Religia romană era îndreptăţită să se apere atît în faţa atacurilor, cît şi în faţa sprijinului acestor sisteme filozofice, care i-ar fi anulat caracterul propriu. Statul roman, care, în mod instinctiv, se simţea atacat el însuşi prin atacarea religiei, s-a comportat, pe bună dreptate, faţă de filozofi precum fortăreaţa faţă de cercetaşii armatei care vine s-o asedieze şi alungă, în anul 593 (**161**), odată cu retorii, şi pe filozofii greci din Roma. Primul debut mai însemnat al filozofiei la Roma a fost, ce-i drept, o declaraţie de război formală împotriva credinţei şi obiceiurilor. El a fost prilejuit de

ocupaţia Oroposului de către atenieni, aceştia încredinţînd apărarea cetăţii în faţa senatului roman celor trei celebri profesori de filozofie, printre ei fiind şi corifeul sofisticii moderne, Karneades (599, **155**). Alegerea era bine făcută, în măsura în care afacerea, cu totul scandaloasă, nu putea găsi nici o justificare în înţelesul firesc al lucrurilor; dimpotrivă, se potrivea cît se poate de bine pentru cazul în care Karneades argumenta, prin teză şi antiteză, că se pot aduce argumente la fel de irecuzabile întru lauda nedreptăţii, cît şi întru lauda dreptăţii ; filozoful a expus, într-o formă perfect logică, faptul că retrocedarea Oroposului de către atenieni ar fi la fel de justă ca şi pretenţia adresată romanilor de a se limita din nou la vechile lor colibe de paie de pe Palatin. Tineretul cunoscător al limbii greceşti a fost atras în masă atît de scandal, cît şi de discursul cursiv şi emfatic al celebrului bărbat; însă Cato nu putu fi blamat, cel puţin în acest caz, atunci cînd, nu numai că a comparat, într-un mod destul de nepoliticos, şirul de argumente dialectice ale filozofului cu psalmodiile interminabile ale bocitoarelor, ci a insistat, chiar în senat, să fie alungat acest bărbat care stăpînea arta de a transforma dreptatea în nedreptate şi nedreptatea în dreptate şi a cărui apărare nu fusese practic nimic altceva decît o recunoaştere neruşinată şi aproape sfidătoare a injustiţiei. Asemenea relegări nu aveau însă efecte durabile, cu atît mai mult cu cît nu i se putea interzice tineretului roman să audieze discursuri filozofice la Rhodos sau la Atena. Romanii s-au obişnuit mai întîi să considere filozofia ca pe un rău necesar, apoi să caute pentru religia romană, anacronică din cauza naivităţii ei, un sprijin în filozofia străină, care o ruina, ce-i drept, sub aspectul credinţei, însă îi permitea bărbatului cult să păstreze totuşi numele şi formele credinţei populare într-o manieră onorabilă. Dar acest spijin nu putea fi constituit nici de euhemerismul, nici de sistemul lui Karneades sau de cel al lui Epicur. Istoricizarea miturilor, prin faptul că îi declara pe zei oameni, contrasta prea puternic cu credinţa populară; Karneades punea la îndoială chiar existenţa lor, iar Epicur le refuza orice influenţă asupra destinelor oamenilor. Între aceste sisteme şi religia romană nu era posibilă nici o alianţă; ele erau şi rămîneau învrăjbite. Încă din

scrierile lui Cicero se considera drept o datorie cetăţenească faptul de a rezista în faţa euhemerismului care aducea prejudicii cultului naţional; iar dintre academicii şi epicureii care apar în dialogurile sale, cei dintîi trebuie să se scuze că sînt, ca filozofi, adepţi ai lui Karneades, iar ca pontifi şi cetăţeni, confesori ortodocşi ai lui Iupiter Capitolinul, în timp ce ultimii trebuie să cedeze şi să se convertească. Nici unul dintre aceste trei sisteme nu s-a bucurat practic de popularitate. Accesibilitatea, la îndemîna oricui, a euhemerismului a exercitat poate o anumită forţă de atracţie asupra romanilor şi a acţionat prea profund îndeosebi asupra istoriei convenţionale a Romei cu istoricizarea copilărească şi bătrînească a fabulei; el a rămas însă fără o influenţă substanţială asupra religiei romane, întrucît aceasta, de la originea ei, nu făcea decît să alegorizeze fără să se dedice fabulei şi întrucît aici nu era posibilă, ca în Elada, confecţionarea biografiilor lui Zeus I, Zeus al II-lea şi Zeus al III-lea. Sofistica modernă putea prospera numai acolo unde, ca la Atena, limbuţia spirituală era la ea acasă şi unde şirurile interminabile ale sistemelor filozofice apărute şi dispărute înălţaseră grămezi de ruine intelectuale suprapuse. În sfîrşit, împotriva chietismului epicurean se revolta tot ceea ce era atît de destoinic şi de onest în caracterul roman, întru totul devotat activităţii. Cu toate acestea, el îşi găsi un public mai larg decît euhemerismul şi sofistica ; probabil că aceasta este cauza pentru care poliţia i-a declarat război de la început în modul cel mai serios. Acest epicureism roman nu era atît un sistem filozofic, cît un fel de mască filozofică, sub care – în totală contradicţie cu intenţiile autorului foarte sever faţă de sine însuşi – se ascundeau plăcerile senzuale deşănţate ale înaltei societăţi: de exemplu, unul dintre primii adepţi ai acestei secte, Titus Albucius, figurează în poeziile lui Lucilius drept prototipul romanului elenizat în sensul rău al cuvîntului. Filozofia stoică a avut în Italia un destin cu totul diferit. În opoziţie directă cu celelalte şcoli, ea se ataşa de religia naţională, în măsura în care cunoaşterea se putea asocia credinţei. În principiu, stoicul menţinea credinţa populară cu zeii şi oracolele sale, în sensul în care vedea în aceasta o cunoaştere instinctivă care trebuia luată în consideraţie de cunoaşterea

ştiinţifică, ba chiar căreia, în cazuri îndoielnice, era obligat să i se subordoneze. El credea mai degrabă altfel decît poporul; adevăratul şi supremul zeu era spiritul universal şi orice manifestare a zeului originar îi apărea drept zeitate: în primul rînd astrele, dar şi pămîntul, viţa-de-vie, sufletul ilustrului decedat pe care poporul îl venera drept erou, în general orice suflet al unei personalităţi decedate. Această filozofie era într-adevăr mai apropiată de Roma decît de propria patrie. Obiecţia credinciosului pios, potrivit căreia zeul stoicului nu are nici sex, nici vîrstă, nici corporalitate, fiind transformat dintr-o persoană într-o idee, avea un sens în Grecia, însă nu şi la Roma. Necioplita alegorizare şi purificarea morală, proprie teologiei stoice, a distrus ceea ce fusese mai bun în mitologia elenă, însă vigoarea plastică a romanilor, atît de săracă chiar şi în perioada ei naivă, nu crease mai mult decît un voal subţire care acoperea concepţia originară sau conceptul originar din care se zămislise divinitatea şi putea fi abandonat fără a produce daune însemnate. Pallas Athena putea să se indigneze văzîndu-se deodată transformată în conceptul de memorie; Minerva nu fusese nici pînă atunci mai mult decît atît. Teologia supranaturală a stoicilor şi cea alegorică a romanilor concordau în general prin rezultatele lor. De altfel, chiar dacă filozoful se văzu nevoit să califice drept îndoielnice sau false unele dogme ale preoţilor – aşa cum, de exemplu, respingînd doctrina apoteozei, stoicii nu vedeau în Hercule, Castor şi Pollux nimic altceva decît spiritele unor bărbaţi superiori şi nu puteau recunoaşte în imaginea divinităţii pe reprezentantul ei –, cel puţin nu era în obiceiul adepţilor lui Zenon de a lupta împotriva acestor teze eronate şi de a-i răsturna pe aceşti zei falşi; dimpotrivă, ei dovedeau faţă de religia ţării, pretutindeni, respect şi veneraţie, chiar şi faţă de slăbiciunile acesteia. Tendinţa Porticului spre o morală cazuistică şi spre o tratare raţională a ştiinţelor speciale era, de asemenea, întru totul în spiritul romanilor, mai ales pentru romanii acestei epoci, care nu mai practicau disciplina şi obiceiurile sănătoase cu o simplitate firească, asemenea părinţilor lor, ci dizolvau naiva moralitate a acestora într-un catehism de fapte permise şi nepermise, a căror gramatică şi jurisprudenţă necesita, de altfel, o tratare metodică urgentă, însă

fără a avea putinţa de a o dezvolta. Astfel, filozofia stoică se adapta într-adevăr, ca o plantă exotică aclimatizată pe solul italic, cutumelor naţionale ale romanilor şi îi întîlnim urmele în cele mai diverse domenii. Neîndoielnic că începuturile ei datează din timpuri mai îndepărtate, însă Porticul îşi afirmă pe deplin puterea în cadrul păturilor superioare ale societăţii romane pentru prima dată în cercul format în jurul lui Scipio Aemilianus. Panaetios din Rhodos, magistrul lui Scipio în filozofia stoică şi al tuturor bărbaţilor apropiaţi acestuia, care se afla mereu în suita lui şi era, chiar şi în călătorii, însoţitorul său nedespărţit, a ştiut să adapteze sistemul pentru o seamă de bărbaţi cu spiritul ager, să diminueze latura sa speculativă şi să modereze întrucîtva monotonia terminologiei şi insipiditatea catehismului moral, îndeosebi cu ajutorul filozofilor mai vechi, dintre care Scipio însuşi îl prefera mai ales pe Socrate al lui Xenophon. Începînd cu această epocă, la ideile Porticului aderară cei mai renumiţi oameni de stat şi savanţi – printre alţii, fondatorii filologiei şi ai jurisprudenţei ştiinţifice, Stilo şi Quintus Scaevola. Schematismul didactic, care domină, cel puţin formal, de atunci în aceste ştiinţe particulare şi se leagă îndeosebi de o metodă de etimologizare plicticoasă şi straniu de enigmatică, se datorează Porticului. Însă mult mai importante sînt noua filozofie şi noua religie de stat, născute din contopirea filozofiei stoice cu religia romană. Situat în sistemul lui Zenon de la bun început pe un loc secundar şi slăbit şi mai mult atunci cînd reuşise să pătrundă la Roma, după ce timp de un secol dascălii greci se străduiseră să îndese această filozofie în capetele tinerilor şi să-i suprime prin aceasta spiritualitatea, elementul speculativ căzu definitiv în desuetudine la Roma, unde speculă nu făcea decît cămătarul; nu mai era vorba de dezvoltarea ideală a zeului, care domina sufletul omului, sau de legea divină a universului. Filozofii stoici nu se arătau insensibili în faţa distincţiei lucrative de a-şi vedea înălţat sistemul la rangul de filozofie de stat romană semioficială şi se dovedeau în general mult mai maleabili decît s-ar fi putut aştepta din partea principiilor lor riguroase. Doctrina lor despre zei şi stat vădi în curînd o afinitate izbitoare cu instituţiile reale ale susţinătorilor lor; în locul reflecţiilor

asupra statului cosmopolit al filozofilor, ei meditară asupra înţeleptei ordini a sistemului de magistraturi romane; dacă stoicii mai subtili, precum Panaetios, nu negaseră revelaţia divină prin miracole şi semne, ci o apreciaseră ca pe un lucru foarte nesigur şi respinseseră cu toată fermitatea astrologia, dimpotrivă, succesorii lor imediaţi susţineau tocmai această teorie asupra revelaţiei, altfel spus, disciplina augurală romană, cu aceeaşi rigurozitate şi hotărîre cu care suţineau orice altă axiomă a şcolii şi făceau concesii puţin filozofice chiar şi astrologiei. Nucleul sistemului deveni tot mai mult doctrina cazuistică a obligaţiilor. Aceasta venea în întîmpinarea vanului orgoliu de virtute, prin care romanii acestor timpuri căutau compensaţia în mijlocul unor raporturi deseori umilitoare, determinate de contactele lor cu grecii, şi formula un convenabil dogmatism al moralităţii care, ca orice sistem bine gîndit al moralei, îmbina rigurozitatea rigidă în ansamblu cu indulgenţa cea mai prevenitoare în particular. Rezultatele ei practice nu pot să fi depăşit performanţa, amintită mai sus, că în două sau trei case nobile s-a mîncat modest numai de dragul Porticului. Înrudită îndeaproape cu această nouă filozofie de stat sau, mai degrabă, cealaltă latură a ei este noua religie de stat, a cărei trăsătură definitorie o constituie conservarea conştientă, din motive pragmatice, a principiilor credinţei populare, recunoscute drept iraţionale. Unul dintre membrii cei mai iluştri ai cercului lui Scipio, grecul Polybios, declara deja, fără înconjur, că bizarul şi greoiul ceremonial religios roman a fost inventat numai din cauza mulţimii, care, întrucît raţiunea nu avea nici o autoritate asupra ei, trebuia să fie ţinută sub ascultare prin semne şi miracole, în timp ce, cu siguranţă, oamenii luminaţi nu aveau nevoie de religie. Fără îndoială că amicii romani ai lui Scipio împărtăşeau, în linii esenţiale, aceste idei, chiar dacă nu opuneau ştiinţa şi religia într-un mod atît de evident. Nici Laelius, nici Scipio Aemilianus nu au putut vedea în disciplina augurală la care se referea Polybios altceva decît o instituţie politică; dar sentimentul naţional sălăşluia prea puternic în ei, iar bunul lor simţ era prea fin pentru a le permite să apară în public cu asemenea explicaţii periculoase. Dar în timpul generaţiei următoare, suveranul pontif

Quintus Scaevola (consul în anul 659, **95** ; pp. 144, 222) rostea deja fără menajamente, cel puţin în instrucţiunile sale orale asupra legii, principiile conform cărora ar exista două feluri de religie: una filozofică, adaptată raţiunii, şi una tradiţională, iraţională; cea dintîi nu s-ar preta ca religie de stat, întrucît ar conţine multe lucruri care ar fi inutile sau chiar periculoase pentru popor, religia de stat tradiţională trebuind să rămînă, în consecinţă, în forma ei dată. Teologia lui Varro, în care religia romană era tratată, din toate punctele de vedere, ca o instituţie de stat, nu este altceva decît o continuare a aceleiaşi idei fundamentale. Conform acestei doctrine, statul este mai vechi decît zeii statului, aşa cum pictorul există înaintea picturii; dacă ar fi vorba de a-i recrea pe zei, ar fi mai bine să fie concepuţi şi numiţi mai aproape de scopul lor şi, în principiu, într-un mod mai corespunzător cu părţile spiritului universal şi, de asemenea, să fie înlăturate imaginile divine, care provoacă numai idei eronate, ca şi sistemul absurd de sacrificii; însă, întrucît aceste instituţii au fost statornicite, fiecare cetăţean onest trebuia să le cunoască, să le respecte şi să contribuie astfel ca „omul de rînd” să înveţe să-i cinstească pe zei, şi nu să-i desconsidere. Însă omul de rînd, spre binele căruia cei mari puneau stavile raţiunii lor, dispreţuia acum această credinţă şi-şi căuta salvarea în altă parte, fapt care se înţelege de la sine, după cum vom vedea în cele ce urmează. În felul acesta se desăvîrşise „biserica romană de stat”, care îngloba un făţarnic corp de preoţi şi de leviţi şi o comunitate lipsită de credinţă. Cu cît religia naţională era declarată mai făţiş drept o instituţie politică, cu atît mai mult partidele politice considerau domeniul religiei de stat o arenă pentru manevre; aceasta se adeveri, într-o măsură tot mai însemnată, în ştiinţa augurală şi cu ocazia alegerilor pentru colegiile sacerdotale. Vechea şi firească practică de a dizolva adunarea populară atunci cînd se apropia o furtună se dezvoltase sub oblăduirea augurilor romani într-un încîlcit sistem de semne cereşti şi de reguli de conduită legate de acestea; în primele decenii ale acestei epoci se ordonase, prin Legile Aelia şi Fufia, în mod explicit că orice adunare populară trebuia să se împrăştie dacă unui magistrat superior i se năzărea să descopere semnele unei furtuni pe

cer; oligarhia romană era mîndră de procedura abilă care îi permitea, printr-o minciună pioasă, să anuleze orice decret al poporului. La rîndul ei, opoziţia romană se răzvrăti împotriva vechiului obicei prin care cele patru colegii sacerdotale supreme îşi completau rîndurile ca urmare a unor vacanţe şi ceru extinderea alegerii populare şi asupra locurilor preoţilor, aşa cum aceasta fusese deja introdusă mai demult pentru preşedinţia colegiilor (I, pp. 568-569). Cererea contravenea într-adevăr spiritului acestor corporaţii, însă ele nu aveau nici un drept de a se plînge, după ce ele însele îşi încălcaseră principiile şi lucrau, de exemplu, mînă în mînă cu guvernul, furnizîndu-i acestuia, la cerere, pretexte divine pentru casarea unor acte politice. Afacerea respectivă deveni un măr al discordiei între partide. Senatul respinse primul asalt din anul 609 (**145**), anularea propunerii fiind îndeosebi opera cercului lui Scipio. Dar propunerea a fost votată în anul 650 (**104**), spre liniştirea spiritelor scrupuloase, cu restrîngerea inclusă deja în prevederile alegerilor preşedinţilor: nu întregul corp de cetăţeni, ci numai partea mai mică a triburilor putea să participe la votare (p. 135). Dimpotrivă, Sulla restabili dreptul de cooperare în întreaga sa cuprindere (pp. 237-238). Acestei griji a conservatorilor pentru religia naţională nealterată i se alătură foarte bine faptul că tocmai în cercurile cele mai aristocratice ea a fost persiflată în modul cel mai deschis. Latura practică a sacerdoţiului roman o constituia bucătăria preoţească: banchetele augurale şi pontificale erau, într-un fel, zilele oficiale culminante în viaţa unui gurmand roman şi multe dintre acestea făcură vîlvă în istoria gastronomiei: de exemplu, banchetul de deschidere dat de augurul Quintus Hortensius, care introduse moda fripturilor de păuni. Religia era considerată, de asemenea, ca foarte utilă pentru a conferi scandalului o notă mai picantă. Divertismentul preferat al tinerilor nobili era profanarea sau mutilarea în timpul nopţii a statuilor divinităţilor de pe străzi (p. 143). Aventurile amoroase erau de mult frecvente, iar intrigile cu femeile măritate începură să devină cotidiene; însă o relaţie cu o vestală era la fel de picantă precum, în lumea *Decameronului*, dragostea pentru maici şi aventura în mănăstiri. Cunoaştem cazul grav din anul 640 (**114**), în care trei

vestale, fiicele celor mai nobile familii, şi amanţii lor, bărbaţi tineri, de asemenea aparţinînd celor mai bune case, au fost acuzaţi de desfrîu, mai întîi de către colegiul pontifical şi apoi, întrucît acesta încercă să disimuleze afacerea, de către un tribunal extraordinar instituit special printr-un decret al poporului, care îi condamnă pe toţi la moarte. Asemenea scandaluri nu puteau fi tolerate, şi pe bună dreptate, de către oamenii aşezaţi; cu toate acestea, nu putea fi împiedicată ridiculizarea religiei pozitive în cercul familiei; în ciuda obligaţiilor lor religioase, augurii, dacă se observau reciproc în exerciţiul funcţiunii, nu se puteau abţine să nu rîdă. Putem privi cu indulgenţă ipocrizia modestă a unor tendinţe asemănătoare dacă o comparăm cu neobrăzarea revoltătoare a preoţilor şi leviţilor romani. Religia oficială era tratată, fără mustrări de conştiinţă, ca un eşafodaj gol, utilizabil numai pentru artizanii politicii; în această calitate, cu numeroasele ei ascunzişuri şi capcane, ea putea, după caz, să servească, şi chiar a servit, oricărui partid. Aristocraţia îşi vedea paladiul în cele mai multe cazuri în religia de stat, îndeosebi în disciplina augurală; însă partidul advers nu făcea o opoziţie principială la adresa unei instituţii care nu-şi păstra decît aparenţa vieţii, ci, dimpotrivă, o privea ca pe o armă care îşi putea schimba stăpînul oricînd.

În contrast izbitor cu această fantomă a religiei, pe care tocmai am descris-o, se află diferitele culte străine, pe care această epocă le cultivă şi le favorizează şi cărora nu le putem contesta cel puţin o vitalitate frapantă. Ele se întîlnesc pretutindeni, la femeile şi la bărbaţii nobili, ca şi în rîndurile sclavilor, la general, ca şi la mercenar, în Italia, ca şi în provincii. Este incredibil ce proporţii a putut atinge această superstiţie. Cînd, în cursul războiului cimbric, o profetesă siriană, Martha, se oferi să arate senatului căile şi mijloacele pentru învingerea germanilor, acesta o refuză cu indignare; însă matroanele romane şi, înainte de toate, soţia lui Marius o expediară totuşi în cartierul general, unde soţul o primi cu bunăvoinţă şi o luă cu el în toate campaniile pînă cînd teutonii au fost înfrînţi. Conducătorii diferitelor partide din timpul războiului civil, Marius, Octavius, Sulla, concordau în credinţa în semne şi oracole.

Senatul însuşi a trebuit, în mijlocul aceloraşi tulburări, să consimtă, în anul 667 (**87**), să ordone o serie de măsuri în conformitate cu fantasmagoriile unei profetese nebune. Este caracteristic, atît pentru încremenirea religiei romano-elene, cît şi pentru aspiraţiile crescînde ale mulţimii spre stimulenţi religioşi mai puternici, că superstiţia nu se mai leagă, ca în cazul misterelor lui Bacchus, de religia naţională; chiar şi mistica etruscă era depăşită; în prima linie apar pretutindeni cultele concepute în regiunile fierbinţi ale Orientului. La aceasta a contribuit foarte mult pătrunderea masivă în rîndurile populaţiei a elementelor din Asia Mică şi Siria, datorată atît importului de sclavi, cît şi intenselor legături ale Italiei cu Orientul. Puterea acestor religii străine s-a manifestat pregnant în cursul răscoalelor sclavilor sicilieni, în cea mai mare parte originari din Siria. Eunus scuipa foc, Athenion citea în stele; proiectilele de plumb aruncate de sclavi în aceste războaie poartă, în majoritatea lor, numele unor zeităţi: pe lîngă Zeus şi Artemis, apar mai ales numele misterioaselor mame aduse din Creta în Sicilia, unde erau venerate cu ardoare. Un efect asemănător îl aveau relaţiile comerciale, mai ales de cînd mărfurile erau aduse de la Berytos şi Alexandria direct în porturile italice; Ostia şi Puteoli deveniră marile depozitare nu numai pentru alifiile siriene şi pînza egipteană, ci şi pentru credinţa Orientului. Pretutindeni, amestecul de populaţii este tot mai mult însoţit de cel al religiilor. Dintre toate cultele permise, cel mai popular deveni cel al Mamei Zeilor de la Pessinus, care impresiona profund mulţimea prin celibatul său forţat, prin banchetele sale, prin muzica, procesiunile de cerşetori şi toată pompa sa senzuală; colectele din casă în casă erau resimţite deja drept o povară economică. În momentul cel mai critic al războiului cu cimbrii, marele preot Battakes de la Pessinus apăru în persoană la Roma, pentru a apăra interesele templului zeiţei sale, care fusese, se spunea, profanat; se adresă poporului roman din însărcinarea specială a Mamei Zeilor şi înfăptui, de asemenea, mai multe miracole. Cetăţenii chibzuiţi au fost scandalizaţi, însă femeile şi marea masă nu au putut fi oprite să-l însoţească în număr mare pe profet la plecarea sa. Jurămintele de a merge în pelerinaj în Orient deveniră un lucru curent, Marius însuşi, de exemplu, întreprinzînd o

asemenea călătorie la Pessinus; încă din anul 653 (**101**), primii cetăţeni romani se consacrară sacerdoţiului ca eunuci. Mult mai populare erau însă, firește, cultele interzise şi cele secrete. Încă din timpul lui Cato, făuritorii de horoscoape caldeeni începuseră să concureze cu haruspiciul etrusc şi cu augurul mars (I, p. 590); în curînd, observarea şi interceptarea astrelor erau la fel de răspîndite în Italia ca şi în patria lor cufundată în visuri. Încă din anul 615 (**139**), pretorul peregrin al Romei ordonă tuturor „caldeenilor" să părăsească Roma şi Italia în termen de zece zile. Aceeaşi soartă o suferiseră şi evreii care acceptaseră prozeliţi italici la sabatul lor. Scipio a trebuit, de asemenea, să expulzeze din tabăra de la Numantia pe prezicătorii şi pioşii aventurieri de toate felurile. Cîteva decenii mai tîrziu, romanii se văzură nevoiţi să interzică sacrificiile umane (657, **97**). Încep să se răspîndească sălbaticul cult al zeiţei Ma din Cappadocia sau, după cum o numeau romanii, al Bellonei, la ale cărei procesiuni sărbătoreşti preoţii îşi vărsau propriul sînge, şi sumbrele religii ale Egiptului; această zeiţă capadociană îi apăru în vis lui Sulla şi, dintre comunităţile de mai tîrziu ale lui Isis şi Osiris, cele mai vechi îşi datau existenţa din timpul dictatorului. Oamenii erau dezorientaţi, nu numai în faţa vechii credinţe, ci şi în faţa propriei persoane; înspăimîntătoarele crize ale unei revoluţii care durase 50 de ani, sentimentul instinctiv că războiul civil nu se sfîrşise încă măriră anxietatea şi dezolanta aşteptare a mulţimii. Imaginaţia umană, înclinată spre aventură, escalada orice înălţime şi se cufunda în orice abis, unde credea că va dobîndi noi perspective sau noi iniţieri în soarta ameninţătoare, noi speranţe în lupta exasperantă împotriva destinului sau, poate, doar noi surse de teamă. Misticismul găsi un teren fertil în decăderea generală a politicii, economiei, moralei şi religiei şi prolifera cu o rapiditate înfricoşătoare; era ca şi cum arbori gigantici ar fi crescut în timpul nopţii, fără ca cineva să ştie de unde şi în ce scop, şi tocmai această creştere rapidă înfăptuise noi miracole şi se întinse ca o epidemie asupra tuturor spiritelor oscilante.

Într-un mod asemănător domeniului religiei, revoluţia începută în epoca precedentă se desăvîrşi în cel al educaţiei şi al culturii. Am

relatat mai sus cum ideea fundamentală a sistemului roman, egalitatea civilă, a început să primească primele lovituri încă din cursul secolului al VI-lea. Încă din timpurile lui Pictor şi Cato, educaţia grecească era larg răspîndită la Roma şi nu lipsea nici cea naţională; însă nici una, nici alta nu depăşise stadiul de început. Din *Enciclopedia* lui Cato reiese ce anume înţelegeau aceste generaţii prin educaţie romano-grecească ideală (I, p. 636): puţin mai mult decît formularea vechilor precepte familiale romane, ceea ce, într-adevăr, comparat cu civilizaţia elenă din aceeaşi epocă, e destul de sărăcăcios. Polybios ne demonstrează cît de insuficientă era educaţia tinerilor la Roma încă la începutul secolului al VII-lea, acuzînd indiferenţa condamnabilă a romanilor în această privinţă, în comparaţie cu înţeleapta grijă particulară şi publică a concetăţenilor săi – fiind elen, nici Polybios nu a putut sesiza ideea mai profundă a egalităţii civile care stătea la baza acestei indiferenţe. Toate acestea se schimbară acum. Aşa cum, alături de credinţa populară naivă, apăruse un sistem supranatural stoic luminat, la fel, în educaţie, pe lîngă simpla instrucţie populară s-a format o educaţie specială, o *humanitas* exclusivă, care a înglobat ultimele rămăşiţe ale vechii egalităţi sociale. Nu va fi inutil să aruncăm o privire asupra structurii noii educaţii a tineretului, atît a celui grecesc, cît şi a celui roman, din clasele superioare.

Printr-o circumstanţă singulară, acelaşi bărbat care a învins definitiv naţiunea elenă din punct de vedere politic, Lucius Aemilius Paullus, a fost totodată primul, sau unul dintre primii, care a recunoscut în civilizaţia elenă calitatea, necontestată de atunci, de a fi adevărata civilizaţie a lumii antice. Ce-i drept, el însuşi era bătrîn cînd, cu poemele homerice în cuget, i s-a îngăduit să zăbovească în faţa lui Zeus al lui Pheidias; însă inima sa era destul de tînără pentru a readuce în sufletul său la Roma deplina strălucire a frumuseţii elene şi dorul neînfrînt după merele de aur ale Hesperidelor; poeţi şi artişti găsiseră în bărbatul străin un admirator mai serios şi mai profund decît în oricare altul dintre bărbaţii înţelepţi ai Greciei de atunci. El nu a scris nici măcar o epigramă despre Homer sau Pheidias, însă a îngăduit copiilor săi să intre în imperiile spiritului.

Fără a neglija educaţia naţională, în măsura în care aceasta exista, el se îngriji, precum grecii, de dezvoltarea fizică a băieţilor săi nu prin exerciţiile gimnastice, incompatibile cu concepţiile romane, ci prin învăţarea vînătorii, pe care grecii o transformaseră aproape într-o artă; el spori educaţia lor grecească în aşa fel încît limba nu mai era învăţată şi exersată numai de dragul conversaţiei, ci, conform obiceiului grec, totalitatea culturii superioare generale era legată de limbă şi dezvoltată prin ea – aşadar, în primul rînd prin cunoaşterea literaturii greceşti cu ştiinţa mitologică şi istorică necesară înţelegerii ei, apoi a retoricii şi a filozofiei. Biblioteca regelui Perseus a fost unica parte pe care Paullus a luat-o din prada de război macedoneană, pentru a o dona fiilor săi. În suita sa se găsiră chiar şi pictori şi sculptori greci, care desăvîrşiră educaţia estetică a copiilor săi. Trecuseră timpurile în care un om putea adopta în acest domeniu o atitudine negativă faţă de elenism; Cato însuşi resimţise acest lucru. Clasele superioare puteau intui acum că nobleţea caracterului roman era mai puţin periclitată de întregul elenism decît de mutilarea şi desfigurarea lui; masa societăţii aristocratice a Romei şi a Italiei adoptă noua metodă. De mult timp Roma nu mai ducea lipsă de magiştri greci; acum ei năvăliră în număr mare spre noua şi foarte rentabila piaţă de desfacere care se deschisese pentru înţelepciunea lor şi nu numai în calitate de grămătici, ci şi ca magiştri de literatură şi de cultură, în general. Maeştri de ceremonii şi dascăli greci de filozofie, care, chiar dacă nu erau sclavi, erau, fireşte, trataţi întotdeauna ca nişte slugi, se statorniciră acum în toate palatele Romei; rafinamentul crescu în legătură cu această modă şi s-a întîmplat chiar ca pentru un sclav grec, literat de rangul întîi, să se plătească 200.000 de sesterţi (15.200 de taleri). Încă din anul 593 (**161**), exista în capitală un număr de instituţii speciale pentru învăţarea declamaţiei greceşti. Întîlnim de pe acum cîteva nume ilustre printre aceşti magistri ai romanilor: pe filozoful Panaetios l-am amintit mai sus (p. 285); renumitul gramatic Kratos din Mallos, în Cilicia; contemporanul şi rivalul său egal, Aristarh, găsi în Roma anului 585 (**169**) un public pentru recitarea şi explicarea lingvistică şi filozofică a poemelor homerice. Ce-i drept, noua modalitate de

educare a tinerilor, revoluţionară şi antinaţională în esenţa ei, se izbi în parte de opoziţia guvernului; însă ordonanţa de expulzare, pe care autorităţile o promulgară în anul 593 (**161**) împotriva retorilor şi filozofilor, a rămas, avînd în vedere îndeosebi continua schimbare a magistraţilor supremi romani, fără rezultate efective, la fel ca toate celelalte edicte asemănătoare. Chiar şi după moartea bătrînului Cato se mai auziră acuzaţii în acelaşi spirit, însă nu s-a mai acţionat în nici un fel. Educaţia superioară în limba greacă şi în ştiinţele culturii greceşti rămase de atunci recunoscută drept o parte esenţială a educaţiei italice. Însă alături de ea se dezvoltă o educaţie latină superioară. Am arătat cum, în cadrul epocii anterioare, instrucţia latină elementară a adoptat un caracter superior, cum locul Legii Celor Douăsprezece Table a fost luat de către *Odiseea* latină, într-un fel un abecedar îmbunătăţit, cu ajutorul căreia adolescentul roman, la fel ca şi cel grec cu poemul original, îşi desăvîrşea ştiinţa şi elocinţa în limba maternă; cum magiştri iluştri ai limbii şi literaturii greceşti, Andronicus, Ennius şi alţii, care, probabil, nu-i mai învăţau pe copii, ci pe adolescenţii şi tinerii aproape maturi, nu se sfiiră să predea nu numai în limba greacă, ci şi în cea naţională. Acestea fuseseră începuturile unei instrucţii latine superioare, dar nu era încă o educaţie în sine. Învăţarea limbii nu poate depăşi cercul elementar atîta timp cît lipseşte literatura ei. Abia atunci cînd au apărut nu numai cărţi latine de şcoală, ci şi o literatură latină, care se prezenta într-o formă suficient de elaborată în operele clasicilor secolului al VI-lea, limba maternă şi literatura naţională au intrat într-adevăr în cercul unei culturi superioare; după această dată, emanciparea de magiştrii greci nu s-a lăsat mult aşteptată. Încurajaţi de lecturile homerice ale lui Krates, literaţii romani începură să recite operele poetice ale literaturii lor, în zile dinainte stabilite – *Războiul punic* de Naevius, *Analele* lui Ennius, mai tîrziu şi poeziile lui Lucilius –, la început unei adunări alese, apoi în public, în prezenţa unui auditoriu tot mai numeros, şi să le comenteze în mod critic, conform procedurii grămăticilor homerici. Aceste lecturi literare, pe care diletanţi cultivaţi (*litterati*) le ţineau în mod gratuit, nu erau de fapt o instrucţie formală a tineretului, dar constituiau totuşi un mijloc

important de a-l iniţia în înţelegerea şi recitarea literaturii latine clasice. Evoluţia artei oratorice latine prezintă aceleaşi caracteristici. Tineretului roman nobil, obişnuit de la o vîrstă fragedă să apară în public cu panegirice şi discursuri juridice, nu i-a lipsit probabil niciodată deprinderea oratorică, dar abia în această epocă şi ca urmare a noii educaţii exclusiviste se născu o veritabilă retorică. Primul avocat roman care a tratat în mod tehnic limba şi structura discursurilor sale este considerat a fi Marcus Lepidus Porcina (consul în anul 617, **137**); cei doi celebri avocaţi ai timpurilor lui Marius, energicul şi agilul Marcus Antonius (611-667, **143-87**) şi subtilul şi cumpătatul Lucius Crassus (614-663, **140-91**), erau deja oratori desăvîrşiţi. Exerciţiile tineretului în arta vorbirii crescură, fireşte, în extindere şi importanţă, dar se limitară totuşi, precum exerciţiile literare latine, la stadiul în care discipolul depindea nemijlocit de persoana magistrului artei şi se forma prin exemplul şi învăţătura sa. O învăţătură formală atît în literatura latină, cît şi în arta oratorică latină o practică mai întîi, în jurul anului 650 (**104**), Lucilius Aelius Praeconinus din Lanuvium, numit „bărbatul stilului" (*Stilo*), cavaler roman distins, cu vederi strict conservatoare, care, împreună cu un cerc ales de bărbaţi mai tineri, printre care Varro şi Cicero, îl citea pe Plautus şi alte opere asemănătoare, analiza proiectele de discursuri sau le oferea prietenilor săi altele asemănătoare. Aceasta însemna o pregătire; dar Stilo nu era un magistru de profesie, ci preda literatura şi arta oratorică, aşa cum se învăţa la Roma jurisprudenţa, ca prietenul mai vîrstnic al unor tineri ambiţioşi, şi nu ca un bărbat care-şi vindea cunoştinţele şi care era la dispoziţia întregii lumi. Tot în timpul său, începu şi o pregătire superioară didactică în limba latină, separată atît de instrucţia elementară latină, cît şi de cea grecească, fiind oferită de către magiştri plătiţi, îndeobşte sclavi eliberaţi, în instituţii speciale. Spiritul şi metoda erau împrumutate întru totul din domeniul exerciţiilor literare şi gramaticale greceşti, ceea ce se înţelege de la sine; şi elevii se recrutau, ca în cazul acestora, din rîndul tinerilor, şi nu din cel al copiilor. În curînd, instrucţia latină se separă, precum cea grecească, în două cursuri: în primul se preda literatura latină într-un mod ştiinţific, în al doilea se

dădeau indicaţii tehnice pentru discursuri de stat şi judiciare. Prima şcoală de literatură romană a deschis-o Marcus Saevius Nicanor Postumus, în timpul lui Stilo; prima şcoală specială pentru retorică latină, Lucius Plotius Gallus, în jurul anului 660 (**94**); însă indicaţii pentru arta retorică se ofereau, de regulă, şi în şcolile de literatură latină. Această nouă instrucţie şcolară în limba latină era de cea mai mare importanţă. Îndrumarea spre cunoaşterea literaturii şi limbii latine, practicată odinioară de cunoscători şi de maeştri de rang superior, îşi păstra faţă de greci o anumită autonomie. Cunoscătorii limbii şi maeştrii discursului se aflau, ce-i drept, sub influenţa elenismului, însă nu necondiţionat sub cea a gramaticii şi a retoricii şcolare greceşti; îndeosebi cea din urmă era respinsă cu toată hotărîrea. Orgoliul şi judecata sănătoasă a romanilor se răzvrătiră împotriva afirmaţiei grecilor, conform căreia capacitatea de a vorbi cu un concetăţean într-un mod agreabil şi vioi în limba naţională, despre lucruri pa care oratorul le înţelegea şi le resimţea, s-ar putea deprinde la şcoală şi prin reguli şcolare. Pentru destoinicul avocat practicant, maniera retorilor greci trebuie să fi fost şi mai dăunătoare decît lipsa totală de pregătire; pentru bărbatul cultivat şi trecut prin viaţă, retorica grecească trebuie să fi fost searbădă şi respingătoare, în timp ce veritabilul observator nu putu să nu constate înrudirea dintre arta oratorică cultivată ca o profesie şi practica demagogică. Astfel, îndeosebi cercul lui Scipio jurase retorilor cea mai îndărătnică duşmănie, iar dacă declamaţiile maeştrilor plătiţi erau tolerate, probabil în scopul învăţării limbii greceşti, retorica grecească nu pătrunse prin aceasta nici în discursul latin şi nici în instrucţia pentru arta oratorică. Însă în noile şcoli latine de retorică, tinerii erau educaţi pentru a deveni bărbaţi şi oameni de stat, prin discuţii asupra temelor oratorice; doi cîte doi, ei îl acuzau sau îl apărau pe Elise de uciderea camaradului său de arme Aiax, lîngă al cărui cadavru fusese găsit cu sabia sîngerîndă, îl acuzau sau îl apărau pe Oreste de uciderea mamei sale sau îl ajutau poate pe Hannibal să se decidă asupra problemei dacă ar face mai bine să primească citaţia la Roma sau să rămînă la Cartagina, preferînd fuga. Este firesc că opoziţia lui Cato se îndreptă încă o dată împotriva acestor lupte

oratorice cu morile de vînt, respingătoare şi periculoase. Cenzorii din anul 662 (**92**) îi avertizară pe dascăli şi pe părinţi să nu permită tinerilor să-şi petreacă toată ziua cu exerciţii despre care strămoşii lor nu au ştiut nimic. Iar bărbatul care rosti acest avertisment nu era altul decît primul orator judiciar al timpurilor sale, Lucius Licinius Crassus. Fireşte, Cassandra vorbi în van; exerciţiile latine de declamare care aveau ca subiect temele şcolare greceşti uzuale deveniră o parte integrantă a educaţiei tineretului roman şi contribuiră, la rîndul lor, la formarea adolescenţilor ca actori politici şi avocaţi şi la distrugerea în germene a oricărei elocinţe veritabile şi serioase. Însă ca rezultat general al acestei educaţii romane moderne se dezvoltă noul concept al „omeniei", al umanităţii, alcătuit atît din cultura estetică a elenilor, mai mult sau mai puţin însuşită, cît şi dintr-una latină privilegiată, modelată sau, mai degrabă, caricaturizată după modelul celei greceşti. Această nouă umanitate, după cum o indică numele, se dezicea de caracterul specific roman, ba chiar intra în opoziţie cu acesta, la fel cum „cultura noastră generală" strîns înrudită, adoptă un caracter cosmopolit, din punct de vedere naţional, şi exclusivist, din punct de vedere social. Şi în cazul acesta, revoluţia separă clasele şi nivelează popoarele.

Capitolul XIII

Literatura şi arta

Secolul al VI-lea este, atît din punct de vedere politic, cît şi literar, o epocă măreaţă şi viguroasă. Ce-i drept, ca şi în domeniul politic, nu întîlnim nici în domeniul literar un bărbat de rangul întîi: Naevius, Ennius, Plautus, Cato, scriitori dotaţi şi vajnici, cu o individualitate marcantă, nu sînt, în sensul superior al cuvîntului, talente creatoare; cu toate acestea, din cursivitatea, devotamentul şi temeritatea tentativelor lor dramatice, epice şi istorice, se simte că ele se bazează pe luptele gigantice ale războaielor punice. Numeroase elemente sînt transplantate doar artificial, le lipseşte deseori claritatea şi coloritul, forma artistică, iar limba se tratează într-un mod greşit, componentele greceşti se îmbină cu cele naţionale într-o manieră barocă. Întreaga creaţie nu scapă de amprenta originii şcolăreşti şi rămîne dependentă şi nedesăvîrşită; însă în spiritul poeţilor şi scriitorilor acestor timpuri sălăşluieşte, dacă nu puterea deplină de a atinge ţelul înalt, cel puţin curajul şi speranţa de a rivaliza cu grecii. Cu totul altfel se prezintă epoca aceasta. Negurile dimineţii dispăruseră; ceea ce se începuse cu sentimentul înnoitor al geniului naţional călit în război, cu lipsa de experienţă juvenilă a dificultăţii întreprinderii şi a aprecierii propriului talent, dar şi cu entuziasmul tineresc şi cu dragostea pentru operă nu a mai putut fi continuat atunci cînd zăpuşeala apăsătoare a furtunilor revoluţionare ameninţătoare începu să întunece perspectiva şi cînd cei mai clarvăzători recunoscură treptat atît splendoarea incomparabilă a poeziei şi artei greceşti, cît şi talentul artistic foarte modest al propriei naţiuni. Literatura secolului al VI-lea se născuse din influenţa artei greceşti asupra spiritelor parţial cultivate, dar arzătoare şi inteligente. Succesul educaţiei elene din secolul al VII-lea a provocat o reacţie literară care a distrus bobocii, conţinuţi

totuşi în acele naive tentative de imitaţie, cu gerul necruţător al reflecţiei care stîrpi, odată cu mărăcinii, şi roadele vechii literaturi romane. Această reacţie porni mai întîi şi în principal din cercul format în jurul lui Scipio Aemilianus şi ai cărui reprezentanţi iluştri, din nobila lume romană, erau, în afara lui Scipio, amicul şi sfetnicul său mai vîrstnic, Gaius Laelius (consul în anul 614, **140**), şi camarazii săi mai tineri, Lucius Furius Philus (consul în anul 618, **136**) şi Spurius Mummius, fratele învingătorului Corintului; din rîndul literaţilor romani şi greci, comediograful Terentius, autorul de satire Lucilius, istoriograful Polybios şi filozoful Panaetios. Cel căruia îi erau familiare *Iliada*, operele lui Xenophon şi Menandru, nu putea fi impresionat de forma Homerului latin şi cu atît mai puţin de traducerile deficitare ale tragediilor lui Euripide, aşa cum le-a lăsat Ennius şi cum continuau să fie realizate de către Pacuvius. Chiar dacă critica împotriva analelor naţionale era temperată din cauza unor considerente patriotice, Lucilius îndreptă totuşi atacuri foarte usturătoare împotriva „tristelor figuri din expunerile întortocheate ale lui Pacuvius". Şi critici asemănătoare, la fel de severe, dar nu lipsite de temei, împotriva lui Ennius, Plautus, Pacuvius, toţi aceşti poeţi „care par să deţină un brevet pentru a vorbi bombastic şi a conchide nelogic", se întîlnesc la autorul subtil al *Retoricii* dedicate lui Herennius, scrisă la sfîrşitul acestei perioade. Nu rămînea altceva de făcut decît să se ridice din umeri din cauza interpolărilor pe care spiritul vulgar al Romei le înserase în elegantele comedii ale lui Philemon şi Diphilos. Fie din ironie, fie din invidie, romanii întoarseră spatele tentativelor puţin norocoase ale unor timpuri inconştiente, care trebuie să fi apărut acestui cerc aşa cum apar bărbatului matur filele de poezii scrise în tinereţe; renunţînd la transplantarea arborelui miraculos, romanii abandonaseră de fapt genurile artistice superioare din poezie şi proză şi se limitară, în această privinţă, la a se bucura conştient de capodoperele străinătăţii. Productivitatea acestei epoci se manifestă cu predilecţie în domeniul unor genuri subordonate: comedia necomplicată, diverse poezii, broşura politică, ştiinţele practice. Idealul literar deveni corectitudinea manifestată în stilul artei şi îndeosebi în limbă, care, odată ce un cerc îngust de

cetăţeni culţi s-a desprins de totalitatea poporului, s-a descompus la rîndul ei în latina clasică a societăţii înalte şi în cea vulgară a omului de rînd. Prologurile lui Terentius promit „o limbă pură”; un element principal al satirei lui Lucilius îl constituie polemica relativă la greşelile gramaticale şi tocmai din această cauză compunerea în limba greacă devine acum cu totul desuetă în rîndul romanilor. Din acest punct de vedere, progresul nu poate fi contestat; ca niciodată înainte sau după această perioadă, acum întîlnim mult mai rar opere nesatisfăcătoare şi mult mai des realizări îmbucurătoare; Cicero numeşte timpurile lui Laelius şi ale lui Scipio, privite din perspectiva realizărilor lingvistice, drept epoca de aur a latinei pure, autentice. Activitatea literară este recunoscută şi de către opinia publică; aceasta o calificase iniţial drept meşteşug, apoi, treptat, drept o artă. Chiar dacă publicarea unor poezii recitative era tolerată la începutul acestei perioade, compunerea unor piese de teatru era considerată totuşi ca un lucru nedemn pentru romanul nobil; Pacuvius şi Terentius îşi cîştigau existenţa cu piesele lor; scrierea dramelor era numai un meşteşug, dar nicidecum unul cu o brăţară de aur. În timpurile lui Sulla, situaţia se schimbase cu desăvîrşire. Remuneraţiile actorilor acestei epoci dovedesc, singure, că şi poetul dramatic îndrăgit putea pretinde o plată, a cărei mărime ştergea orice pată ruşinoasă. Prin aceasta, poezia dramatică devenise o artă liberă şi, de aceea, printre autori întîlnim şi bărbaţi aparţinînd celor mai înalte cercuri aristocratice, precum Lucius Caesar (edil în anul 664, **90**, mort în anul 667, **87**) care a scris pentru scena romană, mîndru că ocupa în „breasla poeţilor romani” un loc lîngă Accius, lipsit de strămoşi. Arta a cîştigat în participare şi în onoare, însă entuziasmul a părăsit atît viaţa, cît şi literatura. Siguranţa somnambulă, care-l ridică pe poet la rangul de poet şi care se manifestă îndeosebi la Plautus, nu se găseşte la nici unul dintre succesorii săi – epigonii luptătorilor împotriva lui Hannibal scriu corect, dar sînt vlăguiţi.

Să analizăm mai întîi literatura dramatică romană şi scena în sine. Pentru prima dată, tragedia îşi are reprezentanţii ei; poeţii tragici ai acestei epoci nu cultivă, precum cei din epoca precedentă,

concomitent, şi comedia, şi epopeea. Aprecierea acestui gen literar era, evident, în creştere în cercurile scriitorilor şi cititorilor, dar nu poezia tragică în sine. Tragedia naţională (*praetexta*), creaţia lui Naevius, o întîlnim acum numai la Pacuvius, un întîrziat al epocii lui Ennius; despre el vom vorbi în continuare. Dintre imitatorii, probabil foarte numeroşi, ai tragediilor greceşti, numai doi au reuşit să se impună: Marcus Pacuvius din Brundisium (535-cca 625, **219**-cca **129**), care în tinereţe îşi cîştigase pîinea pictînd la Roma şi nu a compus tragedii decît la o vîrstă înaintată, aparţine prin etate şi prin stilul său mai degrabă secolului al VI-lea decît celui de-al VII-lea, deşi activitatea sa poetică s-a desfăşurat în cursul acestuia din urmă. El a scris, în general, în stilul concetăţeanului, unchiului său şi magistratului Ennius. Şlefuind mai grijuliu versurile şi năzuind către un stil mai elevat decît cel al predecesorului său, a fost apreciat de criticii de artă de mai tîrziu, favorabili lui, ca un model al poeziei artistice şi al stilului stufos; însă din fragmentele păstrate nu lipsesc dovezile care să justifice critica lui Cicero, îndreptată împotriva limbii, şi cea a lui Lucilius, îndreptată împotriva gustului poetului: limba sa apare mai greoaie decît cea a predecesorului său, iar modul său de compunere, manierat şi pretenţios. Există mărturii care atestă că, asemenea lui Ennius, a acordat mai multă atenţie filozofiei decît religiei; cu toate acestea, el nu se inspiră, asemenea celui din urmă, din dramele orientate spre vederi neologice, predicînd pasiunea senzuală sau luminarea modernă, ci împrumută la întîmplare din Sofocle şi Euripide; din acea poezie pragmatică, decisă şi aproape genială a lui Ennius, nu poate fi identificată nici o urmă la acest poet mai tînăr. Imitaţii mai îndemînatice ale tragediei greceşti le-a izbutit contemporanul mai tînăr al lui Pacuvius, Lucius Accius, fiul unui libert din Pisaurum (584-după 651, **170**-**103**), unicul poet tragic demn de remarcat al secolului al VII-lea. Neîndoielnic un scriitor care a activat atît în domeniul istoriei literare, cît şi în cel al gramaticii, el s-a străduit să introducă, în locul manierei crude a predecesorilor săi, o puritate superioară în limba şi stilul tragediei latine, dar inegalitatea şi incorectitudinea sa au fost criticate ulterior de bărbaţii şcolii mai severe – de exemplu, de către Lucilius.

O activitate mult mai intensă şi succese mult mai semnificative se întîlnesc în domeniul comediei. Chiar la începutul acestei perioade se produce o reacţie remarcabilă împotriva comediei consacrate şi populare de pînă atunci. Promotorul ei, Terentius (558-595, **196-159**), este, din punct de vedere istoric, una dintre apariţiile cele mai interesante din literatura latină. Născut în Africa feniciană, adus în fragedă tinereţe ca sclav la Roma, fiind iniţiat aici în cultura grecească a epocii, el părea destinat, prin natura lucrurilor, să redea comediei attice noi caracterul ei cosmopolit, pe care îl pierduse în mare măsură din cauza adaptării pentru publicul roman, realizată de către Naevius, Plautus şi mîinile vînjoase ale asociaţilor lor. Alegerea şi utilizarea modelelor vădesc opoziţia dintre el şi acela dintre predecesorii săi pe care îl putem compara acum cu el. Plautus îşi alege piesele din întreaga creaţie a comediei attice noi şi nu dispreţuieşte operele unor poeţi mai îndrăzneţi şi mai populari, ca, de exemplu, cele ale lui Philemon; Terentius se rezumă aproape în exclusivitate la Menandru, cel mai graţios, cel mai subtil şi cel mai cast dintre toţi reprezentanţii noii comedii. Sistemul de contopire a mai multor piese greceşti într-una latină este, ce-i drept, menţinut de către Terentius, întrucît, prin forţa lucrurilor, era inevitabil pentru un compilator latin, dar este mînuit cu o abilitate şi o scrupulozitate incomparabil mai mari. Dialogul lui Plautus se îndepărta foarte mult de modelele sale. Terentius se mîndreşte, dimpotrivă, cu asemănarea perfectă a imitaţiilor sale cu originalele, deşi nu trebuie să ne gîndim la o traducere literală în sensul modern al cuvîntului. Folosirea deseori grosieră şi întotdeauna contrastantă a unor trăsături locale romane, aplicate fondului grecesc, preferată de către Plautus, este abandonată cu desăvîrşire şi în mod intenţionat; nici o aluzie, nici un proverb nu amintesc de Roma; abia dacă apare vreo reminiscenţă în conţinut, în vreme ce chiar titlurile latine sînt înlocuite cu cele greceşti. Aceeaşi diferenţă apare în structura artistică. Înainte de toate, actorii îşi recapătă măştile cuvenite şi se observă o atenţie sporită acordată punerii în scenă, astfel încît, spre deosebire de Plautus, nu se mai petrece totul pe stradă, indiferent dacă acţiunea aparţine sau nu acesteia. Plautus îşi înnoadă şi deznoadă conflictul în

mod superficial şi neglijent, însă fabula sa este comică şi deseori frapantă; Terentius, mult mai puţin şocant, ţine seama înainte de toate de probabilitate, chiar şi cu riscul de a plictisi, şi polemizează decis împotriva expedientelor predecesorilor săi, într-adevăr în parte searbede şi palide, ca, de exemplu, împotriva visurilor alegorice. Plautus îşi făureşte caracterele cu linii îngroşate, deseori conform unui şablon, întotdeauna în vederea efectului mai îndepărtat şi mai general, dar şi de suprafaţă; Terentius tratează evoluţia psihologică cu o pictură miniaturală scrupuloasă şi deseori excelentă, ca, de exemplu, în *Fraţii*, unde cei doi bătrîni, boemul urban şi proprietarul de pămînt, întotdeauna confruntat cu probleme şi nicidecum parfumat, sînt prezentaţi într-un contrast creionat cu măiestrie. Prin motive ca şi prin limbă, Plautus se întoarce spre tavernă, Terentius, spre gospodăria solidă a cetăţeanului. Menajul bădărănesc al lui Plautus, fetele lipsite cu totul de pudoare, însă deosebit de nostime, împreună cu nelipsiţii cîrciumari, mercenarii zăngănind sabia, lumea sclavilor, zugrăvită într-un fel cu totul aparte, al căror cer este pivniţa şi a căror soartă este biciul, sînt teme care dispar la Terentius sau cel puţin au fost modificate într-un sens mai bun. La Plautus ne găsim în mijlocul unor sceleraţi în devenire sau deja formaţi; la Terentius, dimpotrivă, întîlnim întotdeauna numai oameni nobili. Dacă, întîmplător, este jefuit un *leno* sau dacă un tînăr este dus într-un bordel, atunci acestea se întîmplă într-un scop moral, poate din dragoste frăţească sau pentru a-l determina pe băiat să se ferească de casele rău famate. În piesele lui Plautus predomină opoziţia filistină între tavernă şi casă; pretutindeni, femeile sînt degradate spre bucuria tuturor soţilor, emancipaţi pentru moment, însă nesiguri că vor fi primiţi acasă într-un mod agreabil. În comediile lui Terentius predomină o concepţie nu atît mai morală, cît mai ales nepărtinitoare asupra naturii feminine şi asupra vieţii conjugale. În mod obişnuit, ele se sfîrşesc cu o cununie virtuoasă sau, dacă e posibil, cu două – Menandru era şi el lăudat, întrucît ar fi transformat orice seducere într-o căsătorie. Elogiile aduse vieţii de celibatar, atît de frecvente la Menandru, sînt repetate de către imitatorul său roman cu timiditatea-i caracteristică; dimpotrivă, îndrăgostitul în chinurile

sale, soţul tandru lîngă soţia care a născut, sora iubitoare pe patul de moarte, în *Eunucul* şi în *Fata din Andros*, constituie subiecte tratate cu multă măiestrie; la sfîrşitul *Soacrei*, apare chiar şi o curtezană virtuoasă asemenea unui înger salvator – un personaj tipic pentru Menandru –, care însă a fost fluierată, cum era şi firesc, de către publicul roman. La Plautus, părinţii apar numai pentru a fi batjocoriţi şi înşelaţi de către fiii lor; la Terentius, în *Heautontimorumenos*, fiul pierdut este cuminţit de către înţelepciunea părintească şi faptul că este înzestrat cu sănătoase precepte de educaţie reiese în cea mai bună piesă a lui, din *Fraţii*, unde se caută o cale de mijloc între educaţia prea liberală a unchiului şi cea prea riguroasă a tatălui. Plautus scrie pentru marea mulţime şi se exprimă în sentinţe profanatoare şi sarcastice, în măsura în care cenzura scenei o permite; Terentius, dimpotrivă, îşi propune drept ţel să placă celor buni şi să nu ofenseze pe nimeni. Plautus preferă dialogul viguros, deseori zgomotos, iar piesele sale cer din partea actorilor gesticulaţia cea mai vie; Terentius se limitează la „conversaţia liniştită”. Limba lui Plautus abundă în expresii şi în spirite burleşti, în aliteraţii, în cuvinte comice noi, în stîlcirea unor cuvinte aristofanice, în expresii de jargon împrumutate din greceşte. Terentius nu cunoaşte asemenea capricii; dialogul său se desfăşoară după o măsură desăvîrşită, iar glumele sale sînt subtile turnuri epigramatice şi sentenţioase. În comparaţie cu comedia lui Plautus, cea a lui Terentius nu poate fi calificată drept un progres, nici din punct de vedere moral, nici sub aspect poetic. De originalitate nu se poate vorbi nici la unul, nici la celălalt, iar la Terentius chiar mai puţin decît la Plautus; lauda cu două tăişuri a unei copieri mai corecte este compensată cel puţin prin circumstanţa că poetul mai tînăr a ştiut într-adevăr să redea amuzamentul din opera lui Menandru, însă nu şi verva lui, astfel încît comediile lui Plautus imitate după Menandru, precum *Stichus*, *Aulularia*, *Bacchis*, păstrează probabil mult mai mult din farmecul dezinvolt al originalului decît comediile lui „Menandru înjumătăţit”. La fel cum esteticianul nu poate recunoaşte vreun progres în trecerea de la grosolănie la platitudine, acesta nu poate fi găsit nici de către criticul moral prin trecerea de la obscenitatea şi

indiferenţa lui Plautus la morala de acomodare a lui Terentius. Însă progresul limbii nu poate fi contestat. Limba elegantă constituia orgoliul poetului, iar laurii ce i-au fost acordaţi de către cei mai pătrunzători critici de artă ai epocii ulterioare, precum Cicero, Caesar, Quintilian, s-au datorat îndeosebi vrajei ei incomparabile. Din acest punct de vedere, se poate justifica datarea unei noi ere pentru literatura latină, a cărei esenţă nu o constituie evoluţia poeziei latine, ci aceea a limbii latine, începînd cu comediile lui Terentius, ca primele imitaţii artistice pure ale operelor de artă elene. Comedia modernă a trebuit să-şi croiască drum prin războiul literar cel mai crîncen. Stilul de compunere al lui Plautus prinsese rădăcini în rîndul burgheziei romane; comediile lui Terentius întîlniră rezistenţa cea mai decisă în faţa publicului care aprecia „limba lor fadă" şi „stilul lor palid" drept inacceptabile. După toate aparenţele foarte sensibil, poetul răspunse în prologuri care, deşi nu erau destinate acestui scop, erau împînzite cu critici de răspuns, trădînd o violentă polemică defensivă şi ofensivă şi apelînd la mulţime, care părăsise *Soacra* sa de două ori pentru a se desfăta în faţa unei trupe de gladiatori şi de acrobaţi; el viza cercurile culte ale lumii nobile. Terentius declară că nu năzuieşte decît spre aprobarea celor „buni", nelipsind, fireşte, cu această ocazie, aluzia că nu se cade deloc să se desconsidere din această cauză operele aplaudate de cei „puţini". El păstră o atitudine binevoitoare faţă de zvonul, pe care-l încuraja chiar, că oamenii nobili îl sprijină în poezia sa cu sfatul, ba chiar şi cu fapta. Reuşi să se impună; oligarhia domina chiar şi în literatură, iar comedia artistică a privilegiaţilor înlătură comedia populară; putem constata că, în jurul anului 620 (**134**), piesele lui Plautus dispăruseră din repertoriu. Acest lucru este cu atît mai semnificativ cu cît, după moartea prematură a lui Terentius, nu s-a mai remarcat nici un poet notabil în acest domeniu; comediile lui Turpilius (mort în anul 651, **103**, la o vîrstă foarte înaintată) şi ale altor epigoni, mai mult sau mai puţin uitaţi, sînt apreciate încă de la sfîrşitul acestei epoci ca fiind mult mai slabe decît noii aşi inferiori (p. 273).

Am arătat mai sus (I, pp. 621-622) că, probabil încă din cursul secolului al VI-lea, comediei greco-romane (*palliata*) i s-a adăugat cea

naţională (*togata*), ca o imagine, dacă nu a vieţii specifice a capitalei, cel puţin a celei din ţara latină. Fireşte că şcoala lui Terentius a pus în curînd stăpînire şi asupra acestui gen; era întru totul în firea lui să încetăţenească comedia grecească în Italia, fie în traducere fidelă, fie printr-o pură imitaţie romană. Reprezentantul principal al acestei direcţii este Lucius Afranius (activ în jurul anului 660, **94**). Fragmentele care ni s-au păstrat nu ne oferă o idee precisă, dar ele nici nu vin în contradicţie cu observaţiile criticilor de artă romani. Numeroasele sale comedii naţionale erau, în privinţa structurii, modelate cu desăvîrşire după piesa greacă, numai că, aşa cum este firesc la o imitaţie, ele au găsit o formă mai simplă şi mai succintă. În detalii, el împrumută, după preferinţă, fie de la Menandru, fie din literatura naţională mai veche. Însă din specificul local latin care se manifestă atît de pregnant la creatorul acestui gen de piese, Titinius, nu întîlnim prea mult la Afranius; subiectele sale păstrează un caracter general şi, probabil, nu sînt nimic altceva decît simple imitaţii ale unor anumite comedii greceşti, schimbîndu-se numai costumele. Un eclectism subtil şi o versificaţie elegantă, aluzii literare frecvente – iată ce-l caracterizează, ca, de altfel, şi pe Terentius; tendinţa moralizatoare, care apropie piesele sale de dramă, poziţia inofensivă faţă de politică, puritatea limbajului sînt, de asemenea, comune cu Terentius. Judecata posterităţii îl caracterizează pe drept ca ruda spirituală a lui Menandru şi a lui Terentius, afirmînd că el a purtat toga la fel cum ar fi purtat-o Menandru dacă ar fi fost italic; el însuşi rostise că, în ochii săi, Terentius era cel mai mare poet.

În această epocă apare, ca o noutate în literatura latină, farsa, care data din timpuri foarte îndepărtate (I, pp. 166); cu mult înainte de fondarea Romei, tinerii veseli ai Latiumului au improvizat, cu ocazia serbărilor, caractere populare, pe care le-au stabilit o dată pentru totdeauna. Aceste distracţii fuseseră localizate, pentru a spune aşa, în „azilul nebunilor” latin, pentru care fusese ales oraşul oscilor, Atella, distrus în cursul războiului lui Hannibal, fiind, de aceea, lăsat pradă spiritului comic; de atunci, aceste piese au fost numite „Jocurile osce” sau „jocurile de la Atella”. Însă aceste

distracţii nu aveau nimic comun cu scena şi cu literatura; acţiunea era reprezentată de diletanţi, unde şi cum le convenea, iar textele nu erau scrise sau, cel puţin, nu erau publicate. Abia în această epocă, atellanele au fost jucate de către actori de profesie şi folosite, asemenea dramei satirice greceşti, îndeosebi ca epilog al tragediilor; de aici nu mai era decît un pas pînă la creaţia poetică. Nu se poate recunoaşte dacă acest gen s-a dezvoltat într-un mod independent sau dacă evoluţia lui a fost influenţată de farsa artistică din Italia meridională, înrudită întrucîtva cu aceea romană; este însă cert că diferitele piese au constituit întru totul creaţii originale. Fondatorul acestui nou gen literar, Lucius Pomponius din colonia latină Bononia, a trăit în prima jumătate a secolului al VII-lea. În curînd, piesele sale au fost concurate de un alt poet, Novius. În măsura în care fragmentele nu prea numeroase şi relatările vechilor literaţi ne permit să ne formăm o opinie, acestea erau farse scurte, avînd, de obicei, un singur act, al căror farmec depindea probabil mai puţin de intriga extravagantă şi construită fără complicaţie şi mai mult de critica izbitoare a unor clase şi a unor stări de lucruri. De preferinţă se ridiculizau serbări şi evenimente publice: *Nunta*, *Întîi martie*, *Candidatura lui Pantalon*; de asemenea, naţionalităţi străine, spre exemplu, galii transalpini, sirienii; foarte frecvent, scena era populată de diferite profesii. Traversau scena: slujbaşul templului, divinatorul, augurul, medicul, vameşul, pictorul, pescarul, brutarul; crainicii publici aveau mult de suferit, însă mai mult decît ei, dărăcitorii, care par să fi jucat în lumea nebunilor romană rolul pe care îl deţin croitorii la noi. Aşadar, dacă i se făcea dreptate variatei vieţi citadine, şi ţăranul, cu bucuriile şi necazurile sale, era reprezentat din plin. Cu privire la abundenţa acestui repertoriu rural, o imagine foarte vie ne oferă numeroasele titluri, ca, de exemplu: *Vaca*, *Măgarul*, *Iedul*, *Scroafa*, *Porcul*, *Porcul bolnav*, *Ţăranul*, *Fermierul*, *Pantalon la ţară*, *Grăjdarul*, *Viticultorii*, *Culegătorul de smochine*, *Tăiatul lemnelor*, *Cioplirea lemnelor*, *Curtea de păsări*. În aceste piese apar aceleaşi caractere invariabile: sluga idioată sau isteaţă, bătrînul inimos, bărbatul înţelept, personaje care stîrneau rîsul publicului, îndeosebi primul fiind indispensabil; Pulcinell al acestei farse, Maccus-ul

mîncău, bădăran, îmbrăcat hidos şi totuşi veşnic îndrăgostit, întotdeauna gata să se împiedice de propriile picioare, batjocorit şi bătut de toţi şi, la sfîrşit, întotdeauna ţapul ispăşitor. Titlurile, *Pulcinell soldat*, *Pulcinell cîrciumar*, *Virgina Pulcinell*, *Pulcinell în exil*, *Cei doi Pulcinelli*, pot oferi cititorului bine-dispus o idee despre varietatea spectacolelor prezentate de mascarada romană. Deşi aceste farse, cel puţin din momentul în care au fost scrise, s-au subordonat legilor generale ale literaturii şi au adoptat versificaţia, spre exemplu cea a scenei greceşti, ele îşi păstrau totuşi, în mod firesc, un caracter mult mai latin şi mai popular decît comedia naţională însăşi; numai sub forma tragediei travestite farsa a putut pătrunde în lumea greacă, iar acest gen pare să fi fost cultivat pentru prima dată de către Novius sau, în orice caz, foarte rar. Farsele acestui poet, chiar dacă nu au îndrăznit să atingă Olimpul, au ajuns totuşi pînă la cel mai uman dintre zei, la Hercule; el a scris un *Hercules Auctionator*. Forul, fireşte, nu era prea cultivat; cuvinte cu sens dublu, foarte transparente, obscenităţi rustice sau grsolane, stafii înspăimîntătoare şi uneori devoratoare de copii aparţin acestui gen prin natura sa; nu arareori mai scăpau şi ofense personale, chiar şi cu nominalizarea individului. Însă nu lipseau nici descrierile captivante, incidentele groteşti, glumele straşnice, expresiile populare, iar arlechinada îşi cîştigă în curînd o poziţie importantă în viaţa teatrală a capitalei şi chiar şi în literatură.

În sfîrşit, în ceea ce priveşte evoluţia scenei nu putem explica în detaliu ceea ce este evident în ansamblu; interesul general pentru reprezentările dramatice era într-o continuă creştere, ele devenind din ce în ce mai frecvente şi mai impresionante. Nu numai că acum nu se celebra nici sărbătoarea populară ordinară, nici cea extraordinară fără reprezentări dramatice, ci reprezentările unor trupe de actori, închiriate, deveniră un lucru obişnuit atît în oraşele provinciale, cît şi în casele particulare. Într-adevăr, în timp ce multe cetăţi dispuneau în această perioadă de un teatru de piatră, capitala îi ducea în continuare lipsa; construcţia unui teatru, concesionată deja, fusese din nou interzisă de către senat în anul 599 (**155**), la propunerea lui Publius Scipio Nasica. Era cu totul în spiritul politicii

aparent religioase a acestei perioade faptul de a se interzice construcţia unui teatru permanent, din respect pentru obiceiurile strămoşilor, de a se permite, dimpotrivă, ca reprezentările teatrale să sporească într-un ritm tot mai rapid şi de a cheltui an de an sume exorbitante pentru a ridica şi decora schele din lemn în acest scop. Elementele scenice deveniră, evident, mai bune. Îmbunătăţirea punerii în scenă şi reintroducerea măştilor în timpul lui Terentius se leagă neîndoielnic de preluarea, în anul 580 (**174**), de către tezaurul de stat a decorării şi întreţinerii scenei şi a instalaţiilor scenice. Renumite în istoria teatrală au devenit piesele pe care Lucius Mummius le-a prezentat în urma cuceririi Corintului (609, **145**). Probabil că atunci a fost construit pentru prima dată un teatru după modelul celui grecesc, cu respectarea legilor acusticii şi înzestrat cu bănci, punerii în scenă a pieselor acordîndu-i-se, în general, mai multă atenţie. Acum se vorbeşte şi despre acordarea unui premiu, aşadar despre concurenţa mai multor piese, şi de atitudinea vie a publicului în favoarea sau împotriva actorului principal, ca şi despre coterie şi bîrfă. Decorurile şi maşinile au fost îmbunătăţite; sub edilitatea lui Gaius Claudius Pulcher (655, **99**) au apărut culise pictate artistic şi tunete imitate perfect; 20 de ani mai tîrziu (675, **79**), sub edilitatea fraţilor Lucius şi Marcus Lucullus, se ajunse la schimbarea decorurilor prin rotirea culiselor. Sfîrşitului acestei epoci îi aparţine cel mai mare actor roman, libertul Quintus Roscius (mort în anul 692, **62**, la o vîrstă foarte înaintată), timp de mai multe generaţii podoaba şi mîndria scenei romane, prietenul şi tovarăşul de banchete preferat al lui Sulla, asupra căruia vom reveni mai jos.

În domeniul poeziei recitative ne surprinde în primul rînd nulitatea epopeii, care a ocupat în secolul al VI-lea, în mod cert, primul loc în cadrul literaturii destinate cititului şi care şi-a găsit în cel de-al VII-lea numeroşi reprezentanţi, însă nici unul care să se fi bucurat de succes, fie şi efemer. Din epoca prezentă, abia dacă se poate menţiona altceva în afara unui număr de încercări de traduceri grosolane din Homer şi unele continuări ale analelor lui Ennius, ca: *Războiul Istriei* al lui Hostius şi *Analele războiului din Galia* ale lui Aulus Furius (în jurul anului 650, **104**), care, după toate aparenţele,

au reluat evenimentele ce au urmat imediat datei la care Ennius a întrerupt descrierea războiului din Istria dintre anii 576-577 (**178**-**177**). De asemenea, în poezia didactică şi elegiacă nu apare nici un nume nou. Unicele succese pe care le înregistrează poezia recitativă a acestei epoci aparţin domeniului aşa-numitei *satura*, un gen artistic care, asemenea scrisorii sau broşurii, acceptă orice formă şi se pretează oricărui conţinut, care, lipsit de orice criteriu artistic propriu-zis, se conformează întru totul caracterului fiecărui poet şi care nu numai că se află la graniţa dintre poezie şi proză, ci mai degrabă în afara sferei literaturii propriu-zise. Epistolele în versuri umoristice pe care Spurius Mummius, unul dintre bărbaţii mai tineri din cercul Scipionilor şi fratele celui care a distrus Corintul, le-a trimis amicilor săi din tabăra de la Corint au fost citite cu plăcere şi un secol mai tîrziu; este foarte probabil ca asemenea miniaturi poetice, nedestinate publicării, să fi fost create în număr mare în bogata existenţă socială şi intelectuală a înaltei societăţi din Roma de atunci. Reprezentantul lor în literatură este Gaius Lucilius (606-651, **148**-**103**), născut într-o familie distinsă din colonia latină Suessa, şi el un membru al cercului Scipionilor. Poeziile sale sînt, într-un fel, scrisori deschise adresate publicului; conţinutul lor, după cum remarcă cu eleganţă un succesor spiritual, îmbrăţişează întreaga viaţă a bărbatului cult şi independent, care asistă la evenimentele derulate pe scena politică fie de la parter, fie din culise, care întreţine relaţii de la egal la egal cu bărbaţii cei mai vrednici ai timpurilor sale, care urmăreşte literatura şi ştiinţa cu interes şi înţelegere, fără a fi însă etichetat ca poet sau ca savant, şi care, în fine, încredinţează jurnalului său intim tot ceea ce întîlneşte ca bun sau rău, experienţele şi aşteptările politice, remarci gramaticale şi judecăţi artistice, incidente, vizite, dineuri, călătorii proprii, precum şi anecdotele auzite. Capricioasă, caustică şi profund originală, poezia lui Lucilius vădeşte totuşi o tendinţă opoziţională clar conturată şi întrucîtva şi didactică, atît din punct de vedere literar, cît şi moral sau politic; şi în sînul ei găsim ceva din răzvrătirea provinciei împotriva capitalei; domneşte aici încrederea în sine a suesanului care-şi păstrează puritatea limbii şi moralitatea vieţii, în

opoziţie cu marele Babilon al limbilor amestecate şi al depravării morale. Aspiraţiile cercului lui Scipio spre corectitudinea literară, îndeosebi lingvistică, îşi găsesc în Lucilius reprezentantul desăvîrşit şi cel mai spiritual. Prima carte o dedică de la început fondatorului filologiei romane, Lucius Stilo (p. 292); el a desemnat ca public pentru care scria nu cercurile culte ale limbii pure şi clasice, ci pe tarentini, brutieni, siculi, altfel spus, pe semigrecii Italiei, a căror latină a trebuit, cu siguranţă, corectată. Cărţi întregi ale poeziilor sale se ocupă cu stabilirea ortografiei şi prozodiei latine, cu combaterea provincialismelor praenestine, sabine şi etrusce, cu înlăturarea solecismelor vulgare, poetul neuitînd totuşi să ridiculizeze insipidul şi schematicul purism isocratic al cuvintelor şi frazelor şi să-i reproşeze, în glume destul de severe, chiar şi prietenului său Scipio delicateţea limbii sale. Dar poetul pledează cu fervoare pentru o morală pură în viaţa particulară şi publică mai mult decît pentru o latină pură şi simplă. Poziţia l-a avantajat într-un mod aparte. Deşi se afla pe picior de egalitate cu romanii nobili ai timpului său, prin origine, avere, educaţie şi proprietatea asupra unei case frumoase în capitală, el nu era cetăţean roman, ci doar latin; legăturile sale cu Scipio, sub care participase, în cea mai fragedă tinereţe, la războiul numantin şi pe care-l vizita deseori acasă, trebuie să fie corelate cu relaţiile dintre Scipio şi latini, el fiind patronul lor în timpul luptelor politice (p. 72). Prin aceasta, cariera publică îi era închisă, iar el o dispreţuia pe aceea de speculant – nu a vrut, cum a spus într-o zi, „să înceteze a fi Lucilius pentru a deveni un arendaş asiatic de impozite”. El a trăit în epoca tulbure a reformelor gracchiene şi a agitaţiilor premergătoare războiului aliaţilor, frecventînd palatele şi vilele mai-marilor romani, fără a fi însă clientul lor; aflat în mijlocul valurilor luptei politice de coterie şi de partide, n-a fost implicat în mod nemijlocit nici într-unul, nici într-altul; soarta sa aminteşte întrucîtva de cea a lui Béranger, prin poziţia sa politică şi de artist. De pe această poziţie îşi strecura în viaţa publică opiniile sale, cu un bun-simţ de nezdruncinat, cu un nesecat umor şi un spirit veşnic tînăr:

Însă acum, în zi de sărbătoare şi în cea lucrătoare,
Cît este ea de lungă,
În for, de dimineaţa pînă seara,
Se îmbulzesc cetăţenii şi cei din senat;
Şi n-ar ceda locul altuia!
O singură meserie o profesează cu toţii:
Pe celălalt să-l înşele cu isteţime.
Să-l întreacă prin minciună,
Şi să deprindă meşteşugul linguşelii şi ipocriziei.
Unul îl pîndeşte pe celălalt
Ca şi cum şi-ar fi declarat război cu toţii.

Explicaţiile adăugate acestui text inepuizabil atacau, fără menajamente, fără a-i exclude pe amici şi nici chiar pe poetul însuşi, tarele acestei epoci, plaga coteriilor, interminabilul serviciu militar în Spania şi altele asemănătoare. Chiar în deschiderea satirelor sale se află o aprigă discuţie a senatului zeilor olimpieni referitoare la problema dacă romanii mai merită să se bucure în continuare de protecţia celeştilor. Corporaţii, clase, indivizi sînt desemnaţi, de fiecare dată, cu numele lor; poezia polemicii politice, exclusă de pe scena romană, constituie elementul veritabil şi suflul viu al poemelor lui Lucilius, care, prin puterea fermecătoare a spiritului celui mai usturător şi mai pitoresc, impresionant chiar şi numai în fragmentele păstrate, se împotrivesc duşmanului „ca şi cu sabia scoasă” şi-l zdrobesc. Aici, în supremaţia morală şi în orgoliosul sentiment de libertate al poetului din Suessa, găsim temeiul pentru care subtilul venusian, care a reluat satira luciliană în perioada alexandrină a poeziei romane, îi recunoaşte poetului mai vechi, în ciuda superiorităţii sale în redarea formei, cu o modestie potrivită, întîietatea. Limba este cea a bărbatului cu o educaţie grecească şi latină, care-şi trăieşte viaţa; un poet precum Lucilius, care alcătuia, se spune, 200 de hexametri înainte de masă şi 200 după masă, este prea grăbit pentru a fi concis; frecvent se întîlnesc expansivitatea inutilă, repetarea indiferentă a aceleiaşi expresii, neglijenţe grave; primul cuvînt, latinesc sau grecesc, este întotdeauna cel mai bun. Metrul este tratat într-un mod asemănător, îndeosebi hexametrul, care predomină; dacă locul cuvintelor ar fi schimbat, observa

imitatorul său foarte spiritual, nimeni n-ar observa că are în faţă altceva decît simplă proză; din punctul de vedere al efectului, ele nu pot fi comparate decît cu versurile noastre stîlcite. Poeziile lui Terentius şi ale lui Lucilius se află pe acelaşi nivel cultural şi se raportează unele la altele aşa cum un produs literar sîrguincios îngrijit şi şlefuit se raportează la scrisoarea aşternută pe hîrtie dintr-o trăsătură de condei. Însă darurile spirituale incomparabil superioare şi concepţia de viaţă mult mai liberă, prin care cavalerul de la Suessa îl întrecea pe sclavul african, contribuiră la un succes pe atît de rapid şi de strălucitor, pe cît de lent şi de laborios fusese cel al lui Terentius; Lucilius deveni, spontan, favoritul naţiunii şi putea afirma despre poeziile sale, asemenea lui Béranger, că „numai ele sînt citite de către popor". Popularitatea neţărmurită a poeziilor lui Lucilius constituie un eveniment remarcabil şi din punct de vedere istoric; prin ea se constată că literatura era deja o forţă şi, neîndoielnic, am fi întîlnit mai multe mărturii în acest sens dacă s-ar fi păstrat o istorie amănunţită a acestor timpuri. Posteritatea nu a făcut altceva decît să confirme aprecierea contemporanilor; judecătorii artei Romei, cu concepţii antialexandrine, îi atribuiră lui Lucilius primul loc printre ceilalţi poeţi latini; în măsura în care satira poate fi considerată o formă artistică propriu-zisă, ea a fost creată de către Lucilius şi, prin ea, a fost creat unicul gen literar caracteristic romanilor, transmis posterităţii prin mijlocirea lor. Referitor la poezia care se leagă de curentul alexandrin, nu se poate aminti pentru Roma acestei epoci altceva decît poeme mai scurte traduse sau imitate după epigramele alexandrine; ele merită să fie menţionate nu datorită valorii lor intrinseci, ci numai întrucît sînt primii vestitori ai mai tinerei epoci literare a Romei. Cu excepţia cîtorva poeţi mai puţin cunoscuţi, care nu pot fi încadraţi cu certitudine nici din punct de vedere cronologic, trebuie să fie menţionat aici Quintus Catulus, consul în anul 652 (**102**) (p. 126), şi Lucius Manlius, un senator renumit, care a scris în anul 657 (**97**). Acesta pare să fi făcut cunoscute concetăţenilor săi, pentru prima dată, unele dintre poveştile geografice consacrate la greci, ca, de exemplu, legenda deliană despre Latona, fabula despre Europa şi

despre pasărea miraculoasă Phoenix; lui i-a fost rezervat, de asemenea, privilegiul de a descoperi şi de a copia la Dodona, în timpul călătoriilor sale, acel remarcabil trepied pe care se putea citi oracolul transmis pelasgilor, înaintea migraţiei lor în ţară, şi aborigenilor; o descoperire pe care analele romane nu au uitat s-o înregistreze imediat în modul cel mai pios.

Istoriografia acestei epoci este reprezentată în primul rînd de un scriitor care, ce-i drept, nu aparţine evoluţiei romane nici prin naştere şi nici prin atitudinea sa intelectuală şi literară. Însă el a fost primul sau, mai degrabă, singurul care a dus supremaţia mondială a Romei la afirmarea ei literară şi căruia toate generaţiile următoare, şi noi înşine, îi datorăm partea cea mai bună din cunoştinţele noastre despre dezvoltarea romană. Polybios (cca 546-627, cca **208**-**127**), născut la Megalopolis în Pelopones, fiul omului de stat aheean Lykortas, a participat, după toate aparenţele, încă din anul 565 (**189**), la campania romanilor împotriva celţilor din Asia Mică, iar în cursul celui de-al treilea război macedonean a fost folosit de către concetăţenii săi, în repetate rînduri, în afaceri militare şi diplomatice. În urma crizei instalate în Grecia după acest război, el a fost dus în Italia împreună cu alţi ostatici aheeni (I, p. 540), unde a vieţuit timp de 17 ani cu domiciliu forţat (587-604, **167**-**150**), fiind introdus de către fiii lui Paullus în cercurile nobile ale capitalei. Înapoierea ostaticilor aheeni (p. 32) îl readuse în patrie, unde a servit în continuare ca mijlocitor între confederaţia sa şi romani. A asistat şi la distrugerea Cartaginei şi a Corintului. El apare, pentru a spune astfel, destinat de soartă să înţeleagă poziţia istorică a Romei mai profund decît au făcut-o înşişi romanii acelor timpuri. De pe poziţia pe care o ocupă, un om de stat grec şi un prizonier roman, stimat şi, uneori, invidiat de către Scipio Aemilianus şi, în general, de către primii bărbaţi al Romei datorită educaţiei sale greceşti, el văzu cum cele două curente, separate vreme atît de îndelungată, se scurg în aceeaşi matcă şi cum istoria statelor mediteraneene sfîrşeşte sub hegemonia puterii romane şi a culturii greceşti. În acest fel, Polybios a devenit primul elen demn de menţionat care a acceptat cu convingere viziunea universalistă a cercului lui Scipio şi a recunoscut

drept realităţi atît supremaţia elenismului pe tărîm spiritual, cît şi pe cea a romanilor pe cel politic, asupra cărora istoria îşi rostise deja verdictul – şi cărora ambele părţi erau îndreptăţite şi obligate să li se supună. În acest sens, el a acţionat ca om de stat activ şi şi-a scris istoria. Poate că în tinereţe adulase ca onorabil inutilul patriotism local al aheenilor, însă cu clarviziunea necesităţii inevitabile, el a favorizat, la vîrsta maturităţii, în mod deschis, politica de strînsă apropiere faţă de Roma în cadrul comunităţii sale. Aceasta era o politică înţeleaptă şi, fără îndoială, bine intenţionată, însă totodată şi una semeaţă şi orgolioasă. Polybios n-a putut, de asemenea, să se elibereze cu totul de vanitatea şi îngustimea politicii elene a acelor timpuri. Abia întors din exil, a cerut din partea senatului ca fiecărui repatriat să i se garanteze în mod formal rangul pe care-l ocupase odinioară – solicitare la care Cato a răspuns cu multă măiestrie zicînd că acest lucru i se pare ca şi cum Ulise s-ar mai întoarce o dată în peştera lui Polyphemos, pentru a-şi cere de la uriaş pălăria şi centura. Relaţiile sale cu cercurile mai-marilor romani le-a folosit adeseori spre binele concetăţenilor săi, însă felul în care se supune şi se laudă cu ilustra protecţie se apropie totuşi, într-o oarecare măsură, de servilism. Activitatea sa literară este străbătută de acelaşi spirit ca şi cea practică. El şi-a consacrat viaţa scrierii istoriei unificării statelor Mării Mediterane sub hegemonia Romei. Începînd cu primul război punic şi sfîrşind cu distrugerea Cartaginei şi a Corintului, opera sa cuprinde destinele tuturor statelor civilizate, altfel spus, cel al Greciei, Macedoniei, Asiei Mici, Siriei, Egiptului, Cartaginei şi Italiei, şi prezintă intrarea lor sub protectoratul Romei într-o înlănţuire cauzală; în acest sens, el îşi propune să dovedească rostul şi utilitatea hegemoniei romane. Prin concepţie, ca şi prin execuţie, această istorie se află într-o opoziţie evidentă şi conştientă atît faţă de istoriografia contemporană romană, cît şi faţă de cea contemporană grecească. La Roma, istoria era încă ancorată cu desăvîrşire în stadiul cronicii, căci exista într-adevăr un material istoric valoros, însă aşa-numita istoriografie se limita – cu excepţia venerabilelor scrieri ale lui Cato, care sînt însă total subiective şi nu depăşesc totuşi începuturile cercetării şi ale prezentării –, în parte, la

poveşti simpliste, în parte, la culegeri de biografii. Grecii aveau, într-adevăr, o cercetare şi o scriere istorică; dar ideile de *naţiune* şi de *stat* fuseseră uitate în timpurile tulburi ale diadohilor în asemenea măsură, încît nici unul dintre nenumăraţii istorici nu mai reuşi să urmeze, în spirit şi în adevăr, tradiţia marilor maeştri attici şi să trateze evenimentele contemporane de universală importanţă din punctul de vedere al istoriei universale. Istoriografia lor fie era o simplă înregistrare exterioară, fie era pătrunsă de frazele şi silogismele retoricii attice şi de venalitatea, vulgaritatea, ipocrizia şi exasperarea timpului. La romani, ca şi la greci, nu existau decît istorii ale oraşelor sau ale triburilor. Polybios, cum s-a subliniat pe bună dreptate, la fel de îndepărtat, din punct de vedere spiritual de attici, ca şi de romani, a fost primul care a depăşit aceste bariere lamentabile, a tratat istoria romană cu o critică grecească matură şi a conceput nu o istorie universală, ci una desprinsă de statele izolate şi adaptată statului romano-grec aflat în devenire. Niciodată poate un istoriograf n-a reunit într-o manieră atît de completă toate calităţile unui scriitor cunoscător al izvoarelor aşa cum a făcut-o Polybios. Vastitatea sarcinii sale îi apare în fiecare clipă în toată întinderea ei, iar atenţia sa se îndreaptă într-adevăr asupra devenirii istorice reale. Legenda, anecdota, numeroasele ştiri de cronică lipsite de importanţă sînt abandonate; descrierea ţărilor şi popoarelor, prezentarea relaţiilor statale şi mercantile, toate faptele atît de importante care scapă analistului întrucît nu se pot adjudeca unui anumit an reintră în drepturile lor demult desconsiderate. În strîngerea materialului istoric, Polybios a dovedit o îndemînare şi o perspicacitate cum nu mai poate exista o alta în Antichitate; el utilizează documentele, acordă un spaţiu larg literaturii diferitelor naţiuni, se foloseşte din plin de poziţia sa privilegiată pentru a strînge informaţii de la participanţi şi de la martori oculari, în sfîrşit, călătoreşte, în mod sistematic, pe întregul cuprins al statelor Mării Mediterane şi vizitează o parte a coastei Oceanului Atlantic. Adevărul îi curge prin vine; în toate marile evenimente el nu vădeşte interese pentru unul sau altul dintre state, pentru un bărbat sau altul, ci numai şi numai pentru înlănţuirea esenţială a evenimentelor, a căror

prezentare, în proporţia corectă a cauzelor şi a efectelor, i se pare nu numai principala, ci şi unica menire a istoricului. Fluxul relatării, în fine, este uluitor de închegat, de simplu şi de limpede. Însă toate aceste calităţi excepţionale încă nu consacră un istoriograf de prim rang. Polybios şi-a înţeles sarcinile sale literare aşa cum le-a înţeles pe cele practice: cu raţiune desăvîrşită, dar numai cu raţiunea. Istoria, lupta dintre necesitate şi libertate, este o problemă morală; Polybios o tratează ca şi cum ar fi una mecanică. Întregul este pentru el totul, atît în natură, cît şi în stat; evenimentul singular, omul individual, oricît de extraordinar ar fi fost, nu sînt pentru el decît simple momente, roţi nesemnificative în vastul şi armoniosul mecanism care se numeşte stat. Prin aceasta, Polybios era într-adevăr predestinat să prezinte istoria poporului roman, care a rezolvat, de fapt, unica problemă, aceea de a se înălţa la o grandoare internă şi externă incomparabilă, fără să fi avut un singur om de stat genial, în sensul cel mai larg al cuvîntului, şi care s-a dezvoltat cu o consecvenţă aproape matematică pe bazele sale atît de simple. Însă elementul libertăţii morale domneşte în orice istorie naţională şi, pe nedrept, n-a fost luat în considerare de către Polybios în cazul celei romane. Tratarea de către Polybios a tuturor problemelor în care apar dreptul, onoarea, religia nu este numai insipidă, ci şi întru totul greşită. Această afirmaţie este valabilă peste tot acolo unde e necesară o judecată genetică; încercările de explicaţie pur mecanice, pe care Polybios le pune în locul acesteia, sînt cîteodată de-a dreptul exasperante, aşa cum cu greu există o speculaţie politică mai nesăbuită decît aceea de a deduce excelenta constituţie a Romei dintr-un amalgam înţelept al unor elemente monarhice, aristocratice şi democratice, iar succesele Romei, din această perfecţiune a constituţiei. Aprecierea relaţiilor este pretutindeni rigidă şi lipsită de fantezie, iar modul dispreţuitor şi arogant de abordare a problemelor religioase este aproape respingător. Relatarea, menţinîndu-se în opoziţie deschisă cu istoriografia greacă obişnuită, stilizată în mod artistic, este într-adevăr corectă şi limpede, dar seacă şi lipsită de vlagă, pierzîndu-se, mai des decît este permis, în digresiuni polemice sau în descrierea laudativă memorială, nu arareori a propriilor

experienţe. Spiritul de controversă străbate opera de la un capăt la altul; autorul şi-a destinat opera mai întîi romanilor, însă tocmai aici şi-a găsit un cerc foarte restrîns care să-l înţeleagă; el intuia prea bine că va rămîne un străin pentru romani, iar pentru concetăţenii săi, un trădător şi că măreaţa sa concepţie asupra relaţiilor aparţinea mai degrabă viitorului decît prezentului. Din această cauză, el nu s-a putut debarasa de o anumită supărare şi amărăciune personală care, în polemica sa împotriva istoricilor greci, superficiali şi uneori venali, şi a celor romani, lipsiţi de spiritul critic, apare deseori într-un mod belicos şi meschin, el părăsind tonul istoricului în favoarea celui al recenzentului. Polybios nu este un scriitor agreabil; dar aşa cum adevărul şi onestitatea valorează mai mult decît farmecul şi preţiozitatea, nu putem numi nici un alt scriitor al Antichităţii căruia să-i datorăm atîtea sfaturi înţelepte. Cărţile sale joacă în acest domeniu rolul soarelui; acolo unde încep, se împrăştie negurile dimineţii, care acoperă încă războiul samnit şi pe cel al lui Pyrrhos, iar acolo unde se sfîrşesc, se aşterne un crepuscul nou, poate şi mai apăsător decît obscuritatea iniţială.

Într-un contrast izbitor faţă de această măreaţă concepţie şi tratare a istoriei romane de către un străin se află istoriografia contemporană indigenă. La începutul acestei perioade, mai întîlnim cîteva cronici scrise în greceşte, ca, de exemplu, cea amintită mai sus (I, p. 641), a lui Aulus Postumius (consul în 603, **151**), plină de raţionamente pragmatice de prost-gust, şi cea a lui Gaius Acilius (pe care a încheiat-o în anul 612, **142**, la o vîrstă foarte înaintată); dar sub influenţa, în parte, a patriotismului catonian, în parte, a culturii superioare a cercului lui Scipio, limba latină cîştigă într-un mod atît de decisiv întîietatea, încît nu numai că printre operele istorice mai recente nu apare decît arareori una scrisă în greceşte, ci şi cronicile greceşti mai vechi sînt traduse în latină şi, probabil, citite în majoritatea cazurilor în aceste traduceri. Din nefericire, la cronicile scrise în latină ale acestei epoci nu se poate aprecia nimic altceva decît utilizarea limbii materne. Ele erau suficient de numeroase şi de cuprinzătoare: sînt cunoscute, de exemplu, cea a lui Cassius Hemina (în jurul anului 608, **146**), cea a lui Lucius Calpurnius Piso (consul în

anul 621, **133**), cea a lui Gaius Sempronius Tuditanus (consul în anul 625, **129**), a lui Gaius Fannius (consul în anul 632, **122**). La acestea trebuie adăugată redactarea cronicii oficiale a oraşului, în 80 de cărţi, pe care Publius Mucius Scaevola (consul în anul 621, **133**), un bărbat apreciat şi ca jurist, o realizase şi o publicase în calitate de *pontifex maximus*, conferind astfel analelor cetăţii forma definitivă, întrucît însemnările pontifilor, chiar dacă nu fuseseră suspendate cu totul de la această dată, nu mai erau luate în considerare din punct de vedere literar, avînd în vedere activitatea sporită a cronicarilor particulari. Toate aceste anale, fie ele opere particulare sau oficiale, nu erau decît compilaţii, în esenţă asemănătoare, ale materialului istoric sau cvasiistoric aflat la îndemîna oricui; valoarea izvoarelor, ca şi cea formală scădeau în măsura în care dimensiunile lor luau proporţii. Ce-i drept, în cronică nu există nicăieri adevăr lipsit de poezie şi ar fi absurd să le reproşăm lui Naevius şi Pictor că nu au făcut-o altfel decît Hekataios şi Saxo Grammaticus, însă încercările ulterioare de a clădi edificii din asemenea nori risipiţi supun şi cea mai încercată răbdare la un examen cît se poate de dur. Nu există nici o prăpastie destul de adîncă în tradiţie care să nu fi fost trecută cu o uimitoare uşurinţă de minciuna amăgitoare şi învederată. Fără ezitare, eclipsele solare, anii censului, registrele de familie, triumfurile sînt datate de la anul în curs pînă la anul unu; stă scris, pentru a fi citit, în ce an, lună şi zi regele Romulus a fost înălţat în ceruri şi cum regele Servius Tullius a triumfat asupra etruscilor mai întîi în ziua de 25 noiembrie 183 (**571**) şi apoi în 25 mai 187 (**567**). În deplin acord cu acest procedeu, credincioşilor le era arătată pe cheiurile romane corabia cu care Aeneas a navigat de la Ilion pînă în Latium; ba chiar şi scroafa care îi servise drept ghid lui Aeneas era conservată, bine îmbălsămată, în templul Vestei de la Roma. Aceşti cronicari nobili îmbină talentul pentru ficţiune al unui poet cu cea mai plictisitoare acribie de cancelarie şi tratează măreţul lor subiect cu acea platitudine care trebuie să rezulte cu necesitate din alungarea simultană a tuturor elementelor poetice şi istorice. Cînd citim, de exemplu la Piso, că Romulus se ferea să benchetuiască dacă în ziua următoare ar fi avut loc o adunare, că Tarpeia ar fi trădat

citadela sabinilor din patriotism, pentru a captura scuturile inamicilor, nu poate să ne surprindă judecata contemporanilor clarvăzători asupra acestei scrieri : „aceasta nu înseamnă a scrie istorie, ci a relata poveşti «copiilor»”. Opere mult mai trainice erau cele dedicate trecutului celui mai apropiat şi îndeosebi prezentului: istoria războiului cu Hannibal a lui Lucius Coelius Antipater (în jurul anului 633, **121**) şi cea a puţin mai tînărului Publius Sempronius Asellio, istoriograf al timpului său. Aici se găseşte cel puţin un material preţios şi un profund sentiment al adevărului, la Antipater chiar o naraţiune viguroasă, deşi uneori puţin artificială; însă cel puţin conform tuturor mărturiilor şi fragmentelor, nici una dintre aceste cărţi n-a egalat, nici prin forma viabilă, nici prin originalitate, *Istoria asupra originilor* a lui Cato, care, din nefericire, şi-a exercitat influenţa în domeniul literar la fel de puţin ca şi în cel politic. Destul de numeroase sînt, cel puţin ca număr, şi genurile subordonate, mai individuale şi mai efemere, ale literaturii istorice: memoriile, scrisorile, discursurile. Încă din această epocă, primii oameni de stat ai Romei relatează ei înşişi evenimente din viaţa lor; astfel, Marcus Scaurus, consul în anul 639 (**115**), Publius Rufus, consul în anul 649 (**105**), Quintus Catulus, consul în anul 652 (**102**) şi însuşi regentul Sulla. Dar nici una dintre aceste producţii nu pare să fi avut importanţă pentru literatură decît prin materialul pe care-l oferea. Colecţia de epistole a Corneliei, mama Gracchilor, este remarcabilă atît prin limba de o puritate exemplară şi cugetul nobil al scriitoarei, cît şi ca prima corespondenţă publicată la Roma şi, totodată, prima operă literară a unei femei romane. Stilul discursurilor îşi păstrează în această perioadă trăsăturile definite de Cato; pledoariile avocaţilor încă nu erau considerate producţii literare, iar discursurile publicate nu erau altceva decît pamflete politice. În timpul tulburărilor revoluţionare, această literatură de broşuri cîştigă în extindere şi importanţă, iar în masa de produse efemere se găsiră cîteva care, precum *Filipicele* lui Demosthene şi foile volante ale lui Courier, îşi cuceriră un loc durabil în literatură, fie datorită poziţiei importante a autorului, fie datorită valorii lor reale. Astfel sînt discursurile politice ale lui Gaius Laelius şi ale lui Scipio Aemilianus, modele atît de latină

perfectă, cît şi de cel mai nobil patriotism; discursurile incisive ale lui Gaius Titius, din ale cărui imagini frapante asupra epocii şi asupra moravurilor – descrierea juratului senatorial a fost relatată mai sus (p. 276) – s-a inspirat deseori şi comedia naţională; mai ales numeroasele cuvîntări ale lui Gaius Gracchus, ale cărui cuvinte înflăcărate fac să reînvie gravitatea pasională, atitudinea nobilă şi soarta tragică a acestei firi nobile.

În literatura ştiinţifică, colecţia de sentinţe a lui Marcus Brutus, publicată în jurul anului 600 (**154**), constituie o încercare remarcabilă de a transpune la Roma forma, atît de uzuală la greci, de tratare în dialog a unor teme din ştiinţele tehnice şi de a conferi eseului o formă artistică semidramatică, printr-o înscenare condiţionată de persoane, timp şi loc. Savanţii de mai tîrziu, precum filologul Stilo şi juristul Scaevola, vor abandona însă această metodă, mai mult poetică decît practică, atît în cazul domeniilor culturii generale, cît şi în cel al ştiinţelor tehnice particulare. Valoarea din ce în ce mai mare a ştiinţei în sine şi interesul precumpănitor pe care-l exercita la Roma prin diferitele ei domenii se reflectă cu evidenţă în această înlăturare rapidă a lanţurilor formei artistice. Am vorbit mai sus despre ştiinţele culturii generale, despre gramatică sau, mai degrabă, despre filologie, despre retorică şi filozofie (p. 292), în sensul că acestea devin elemente esenţiale ale educaţiei romane obişnuite, începînd să se separe, abia acum, de ştiinţele speciale propriu-zise. Pe tărîmul literaturii, asistăm la înflorirea nestăvilită a filologiei latine, aceasta fiind strîns legată de tratarea filologică, de mult statornică, a literaturii greceşti. Am amintit şi că, la începutul acestui secol, prozatorii latini şi-au găsit corectorii şi revizuitorii de text (p. 292); de asemenea, s-a evidenţiat că nu numai cercul Scipionilor ţinea înainte de toate la corectitudine, ci şi că unii dintre poeţii cei mai renumiţi, precum Accius şi Lucilius, au fost preocupaţi de reglementarea ortografiei şi gramaticii. În acelaşi timp, se întîlnesc unele încercări de a dezvolta filologia practică din punct de vedere istoric; fireşte că tratatele neajutoraţilor analişti ai acestor timpuri, precum cel al lui Hemina, *Despre cenzori*, şi cel al lui Tuditanus, *Despre magistraţi*, nu vor fi fost mai izbutite decît

cronicile lor. Mai interesante sînt cărţile *Despre magistraturi*, ale prietenului lui Gaius Gracchus, Marcus Iunius – o primă încercare de a utiliza arheologia într-un scop politic –, ca şi *Didascaliile* tragicului Accius, scrise în versuri – un pas spre o istorie literară a dramei latine. Însă debuturile unei tratări ştiinţifice a limbii materne poartă încă semnele diletantismului şi ne amintesc imediat de literatura noastră de ortografie din timpul lui Bodmer şi Klopstock; un loc modest trebuie să fie rezervat şi cercetărilor de anticar, fără a comite vreo nedreptate. Romanul care a fondat în mod ştiinţific cercetarea lingvistică şi arheologică latină în sensul maeştrilor alexandrini a fost Lucius Aelius Stilo, în jurul anului 650 (**104**) (p. 293). El a recurs mai întîi la cele mai vechi monumente lingvistice şi a comentat litaniile Saliilor şi dreptul civil al Romei; a acordat o deosebită atenţie comediei secolului al VI-lea, fiind primul care a întocmit o listă a comediilor, conform aprecierii sale, originale ale lui Plautus. El a căutat, conform metodei greceşti, să determine, din punct de vedere istoric, începuturile oricărui fenomen din viaţa şi din obiceiurile romane şi să găsească „inventatorul” pentru fiecare; în acelaşi timp, el îşi extinse cercetările asupra totalităţii tradiţiilor reţinute în anale. Mărturia succesului pe care-l înregistră la contemporanii săi se găseşte în dedicaţiile conţinute în cea mai importantă operă poetică şi în cea mai importantă operă istorică ale timpului său: satirele lui Lucilius şi istoriile lui Antipater. Acest prim filolog roman a influenţat şi studiile ulterioare ale naţiunii sale, transmiţînd discipolului său Varro atît cercetarea lingvistică, cît şi pe cea ştiinţifică. Activitatea literară în domeniul retoricii latine era, după cum lesne se poate înţelege, de natură subordonată; aici nu există altă îndeletnicire decît elaborarea unor manuale şi cărţi de exerciţii după modelul compendiilor greceşti ale lui Hermagoras şi ale altora, iar magiştrii erau foarte productivi în această direcţie, fie din necesitate, fie din vanitate şi lăcomie de bani. Ni s-a păstrat un asemenea manual de retorică scris de către un autor anonim sub dictatura lui Sulla, care, după moda timpului, învăţa, concomitent, literatura şi retorica latină şi scria despre amîndouă; tratatul e remarcabil nu numai prin abordarea succintă, limpede şi sigură a subiectului, ci şi prin relativa

independenţă faţă de modelele greceşti. Deşi întru totul sub influenţa grecilor prin metodă, romanul respinge totuşi decis, uneori chiar violent, tot ceea ce „grecii adunaseră ca nimicuri inutile, pentru singurul motiv ca ştiinţa să pară mai greu de asimilat”. Critica cea mai amară este îndreptată împotriva dialecticii care despică firul în patru, „această ştiinţă vorbăreaţă a neputinţei de a vorbi”, al cărei maestru desăvîrşit, de frica de a nu se exprima ambiguu, nu îndrăzneşte pînă la urmă nici să-şi rostească propriul nume. Terminologia de şcoală grecească este evitată întotdeauna în mod intenţionat. Autorul avertizează foarte serios cu privire la mulţimea de dascăli şi accentuează regula de aur potrivit căreia discipolul trebuie să înveţe de la dascăl în primul rînd cum să se poată ajuta singur; cu aceeaşi seriozitate el recunoaşte că şcoala este un lucru secundar, iar viaţa este cel principal şi oferă, prin exemplele alese într-o manieră cu totul independentă, ecoul acelor discursuri care, în ultimele decenii, stîrniseră senzaţie în lumea romană a baroului. Trebuie să reţinem că opoziţia împotriva exagerărilor elenismului, care se îndrepta cîndva (p. 293) împotriva naşterii unei retorici proprii, latine, continua să influenţeze această ştiinţă, conferind astfel elocinţei romane, în comparaţie cu cea grecească contemporană, din punct de vedere teoretic şi practic, o demnitate mai mare şi o utilitate sporită. Filozofia, în fine, încă nu este reprezentată în literatură, întrucît, din necesităţi interne, nu s-a dezvoltat o filozofie naţională romană ; nici circumstanţele externe nu dăduseră naştere unei literaturi filozofice latine. Acestei perioade nu-i pot fi atribuite cu certitudine traducerile latine ale unor compendii filozofice populare; cel care se ocupa de filozofie citea şi conversa în greceşte.

În ştiinţele exacte, activitatea este foarte limitată. Oricît de bine romanii ar fi fost deprinşi cu agricultura şi cu calculul, cercetarea fizică şi matematică nu-şi găsise terenul aici. Consecinţele teoriei neglijate se arată în practică prin stadiul inferior al ştiinţei medicale şi al unei părţi a ştiinţelor militare. Dintre ştiinţele exacte nu înfloreşte decît jurisprudenţa. Nu putem urmări evoluţia ei internă cu precizia absolută a cronologiei. În general, dreptul sacru pierdu din

ce în ce mai mult teren, ocupînd la sfîrşitul acestei perioade o poziţie analoagă celei a dreptului canonic de astăzi. Dimpotrivă, concepţia mai profundă şi mai subtilă a dreptului, care substituie criteriilor exterioare motivele interne ale acţiunii, spre exemplu, evoluţia conceptelor de delict cu premeditare sau prin omisiune, ale deţinerii garantate printr-o protecţie temporară, încă nu existase în timpul Legii Celor Douăsprezece Table, dar s-a manifestat în vremea lui Cicero şi-şi datorează maturitatea ei, probabil, acestei perioade. Efectul relaţiilor politice asupra dezvoltării dreptului a fost amintit deja în repetate rînduri; el n-a fost întotdeauna avantajos. De exemplu, prin instituirea tribunalului centumvirilor asupra moştenirilor (p. 244), apăru şi în dreptul asupra proprietăţii un colegiu de juraţi, care, asemenea autorităţilor judecătoreşti, în loc să aplice legea, se plasa deasupra acesteia şi submina instituţiile legale prin aşa-numita ei echitate; o consecinţă a acestui principiu eronat a fost, printre altele, că oricine fusese omis de către o rudă în testament avea libertatea de a cere din partea tribunalului anularea testamentului; tribunalul decidea după propria apreciere. Evoluţia literaturii juridice se poate determina cu o exactitate mai mare. Ea se limitase pînă acum la culegerea de formulare şi la explicarea termenilor juridici din legi; în această perioadă se formează o literatură de „expertize", care corespunde aproximativ actualelor culegeri de sentinţe precedente. Expertizele, care nu mai erau de mult acordate doar de colegiul pontifical, ci acasă sau în for, de către oricine-şi găsea clienţi, şi de care se leagă deja peroraţiile raţionale, polemicile şi controversele permanente caracteristice ştiinţei juridice, au început să fie consemnate la începutul secolului al VII-lea şi să fie publicate în antologii; aceasta a fost opera – realizată pentru prima dată – a lui Cato cel Tînăr (mort în jurul anului 600, **154**) şi a lui Marcus Brutus (contemporanul acestuia), iar culegerile par să fi fost ordonate deja conform unei table de materii. În curînd se făcu pasul spre o expunere sistematică a dreptului civil. Fondatorul ei a fost suveranul pontif Quintus Mucius Scaevola (consul în anul 659, **95**, mort în anul 672, **78**), în a cărui familie jurisprudenţa era ereditară precum sacerdoţiul suprem. Cele 18 cărţi ale lucrării sale

Despre dreptul civil, care cuprind materialul juridic pozitiv – ordonanţele legislative, prejudiciile şi expertizele, fie din tradiţia orală, fie din culegerile mai vechi – într-o formă cît mai completă, au devenit punctul de plecare şi modelul pentru sistemele atotcuprinzătoare ale dreptului roman. De asemenea, scrierea sa rezumativă *Definiţii* (Ὅροι) a devenit temelia compendiilor juridice şi, îndeosebi, a culegerilor de reguli. Deşi, în esenţă, evoluţia dreptului se desfăşura independent de elenism, cunoaşterea schematismului filozofico-practic al grecilor a oferit un nou impuls pentru o tratare mai sistematică a jurisprudenţei ; de fapt, influenţa grecească transpare în opera citată. Am amintit deja mai sus că în unele trăsături, mai mult de natură exterioară, jurisprudenţa romană a fost influenţată de către Portic (pp. 286-287).

Arta ne oferă rezultate şi mai puţin îmbucurătoare. Extinderea diletantismului era vizibilă în arhitectură, sculptură şi pictură, însă evoluţia naţională se afla mai degrabă în regresie. Deveni din ce în ce mai mult o obişnuinţă faptul de a contempla operele de artă în ţinuturile greceşti; din acest punct de vedere, produceau senzaţie îndeosebi taberele de iarnă din Asia Mică ale armatei, în anii 670-671 (**84**-**83**). Aprecierea operelor de artă se dezvoltă şi în Italia. Se începuse cu obiecte din argint şi din bronz; la începutul acestei epoci, romanii trecură de la aprecierea statuilor la cea a picturilor greceşti. Primul tablou expus în mod public la Roma a fost „Bakchos" al lui Aristeides, pe care Lucius Mummius îl retrase din licitaţia pradei de la Corint, întrucît regele Attalos oferise 6.000 de denari (1.827 de taleri). Construcţiile deveneau mai strălucitoare, folosindu-se în acest scop îndeosebi marmură adusă de dincolo de mare, înainte de toate cea din Hymettos (Cipollin) – carierele italice de marmură nefiind încă exploatate. Splendida colonadă, admirată încă din epoca imperială, pe care Quintus Metellus, învingătorul Macedoniei (consul în anul 611, **143**), o construise pe Cîmpul lui Marte, înconjura primul templu de marmură pe care-l văzuse capitala; în curînd urmară alte construcţii asemănătoare pe Capitoliu, din iniţiativa lui Scipio Nasica (consul în anul 616, **138**), şi în Circ, din iniţiativa lui Gnaeus Octavius (consul în anul 626, **128**). Prima casă particulară cu coloane de

marmură a fost cea a oratorului Lucius Crassus (mort în anul 663, **91**), pe Palatin. Însă acolo unde exista posibilitatea de jaf sau de tranzacţie se recurgea la acestea; constituie o mărturie tristă pentru pauperitatea arhitecturii romane faptul că începuseră să se folosească coloanele vechilor temple greceşti; de exemplu, Capitoliul roman a fost împodobit de către Sulla cu coloanele templului lui Zeus din Atena. Lucrările efectuate la Roma îşi datorau existenţa unor mîini străine; puţinii artişti romani ai acestor timpuri, menţionaţi nominal, sînt, fără excepţie, greci ai Italiei sau imigranţi de dincolo de mare; astfel, arhitectul Hermodoros din Salamis, din Cipru, care a restaurat, printre altele, cheiurile romane şi a edificat pentru Quintus Metellus (consul în anul 611, **143**) templul lui Iupiter Stator în bazilica ridicată de acesta, iar pentru Decimus Brutus (consul în anul 616, **138**) templul lui Marte în circul lui Flaminius; sculptorul Pasiteles (în jurul anului 665; **89**) din Grecia Mare, care a furnizat statui de zei din fildeş pentru templele romane; pictorul şi filozoful Metrodoros din Atena, care fusese angajat să picteze tablourile pentru triumful lui Lucius Paullus (587, **67**). Este semnificativ că monedele acestei epoci, în comparaţie cu cele ale epocii precedente, deşi dovedesc o mai mare diversitate de tipuri, arată, prin fineţea execuţiei, mai degrabă un regres decît un progres. În sfîrşit, într-un mod asemănător, muzica şi dansul au emigrat din Elada la Roma, numai pentru a fi utilizate aici pentru sporirea luxului decorativ. Asemenea arte exotice nu prezentau o noutate pentru Roma; din timpuri apuse, statul permisese apariţia flautiştilor şi dansatorilor etrusci cu ocazia serbărilor publice, iar liberţii şi cea mai umilă clasă a poporului roman se dedicaseră şi pînă acum acestei profesii. Noutatea consta în aceea că dansurile şi reprezentările muzicale greceşti deveniseră un accesoriu nelipsit la masa nobililor; o noutate erau şcolile de dans – într-un discurs plin de invective, Scipio Aemilianus descrie una în care peste 500 de băieţi şi de fete, drojdia mulţimii, primeau din partea unui maestru de balet, alături de copiii bărbaţilor din magistratură, fără deosebire, indicaţii despre dansurile, puţin onorabile, de castaniete, despre cîntecele corespunzătoare şi despre folosirea rău famatelor instrumente de

coarde greceşti. Noutatea nu era reprezentată atît de faptul că un fost consul şi *pontifex maximus* ca Publius Scaevola, consul în anul (621, **133**), primea mingile pe terenul de joc cu aceeaşi uşurinţă cu care rezolva acasă cele mai complicate probleme de drept, cît faptul că tineri romani nobili îşi arătau în faţa întregului popor talentele de jocheu, cu ocazia jocurilor oferite de către Sulla. Guvernul încercă, ce-i drept, de mai multe ori, să pună capăt acestor practici; în anul 639 (**115**), de exemplu, au fost interzise de către cenzori toate instrumentele muzicale cu excepţia flautului simplu, originar din Latium. Însă Roma nu era Sparta; prin asemenea prohibiţii, acest guvern slăbit semnaliza mai degrabă neajunsurile decît încerca să le înlăture prin aplicarea lor severă şi consecventă.

Dacă, pentru a încheia, privim tabloul general pe care ni-l oferă literatura şi arta Italiei de la moartea lui Ennius pînă la începutul epocii lui Cicero, întîlnim şi aici cel mai evident declin al productivităţii în comparaţie cu epoca precedentă. Genurile superioare ale literaturii, epopeea, tragedia, istoriografia, fie au dispărut, fie au degenerat. Prosperă doar genurile secundare: traducerea şi imitarea piesei de intrigă, farsa, broşura poetică şi proza; în acest ultim domeniu al literaturii, brăzdat pe de-a-ntregul de uraganul revoluţiei, întîlnim cele două talente literare suverane ale acestei epoci, pe Gaius Gracchus şi pe Gaius Lucilius, care se înalţă, amîndoi, deasupra unei mulţimi de scriitori mai mult sau mai puţin mediocri, aşa cum, într-o epocă asemănătoare din literatura franceză, Courier şi Béranger s-au ridicat deasupra unei pleiade de nulităţi vanitoase. În artele plastice şi în cele ale desenului, productivitatea, întotdeauna slabă, scade acum continuu, fiind pe punctul de a se anula. Dimpotrivă, desfătarea artistică şi receptivitatea literară prosperă; aşa cum epigonii acestor timpuri confiscă şi exploatează în politică moştenirile lăsate de strămoşii lor, la fel îi vedem şi în acest domeniu al artei ca sîrguincioşi vizitatori ai teatrelor, ca prieteni ai literaturii, ca experţi şi chiar colecţionari de artă. Partea cea mai respectabilă a acestei activităţi este cercetarea savantă care relevă un efort intelectual propriu, îndeosebi în jurisprudenţă şi în investigaţia lingvistică şi arheologică. Odată cu

întemeierea acestor ştiinţe, care aparţin în esenţă epocii contemporane, şi odată cu începuturile timide ale imitaţiei poeziei alexandrine de seră se anunţă deja epoca alexandrinismului roman. Tot ceea ce a creat această epocă este mai unitar, mai corect, mai sistematic decît creaţiile secolului al VI-lea. Pe bună dreptate, literaţii şi pasionaţii de literatură ai acestei perioade îi considerau pe predecesorii lor ca debutanţi neisprăviţi. Însă dacă zîmbeau din cauza defectelor acelor opere de început sau le dezavuau, cei mai inteligenţi dintre ei trebuiau să constate, în acelaşi timp, că adolescenţa naţiunii trecuse, iar unul sau altul dintre creatori a fost poate cuprins, în străfundul inimii sale, de dorul nelămurit care-l îmboldea încă o dată către eroarea dulce a tinereţii.

Cartea a cincea

Întemeierea monarhiei militare

Cum se tot uită el de jur împrejur
I se sucește și capul, mahmur,
Cum poate găsi un nume la toate cele?
Cum să stăpînească șuvoaiele multe și grele?
Cum să-și țină curajul, inima sus
Mereu să le pună pe toate în scris?

Goethe

Capitolul I

Marcus Lepidus şi Quintus Sertorius

Cînd a murit Sulla, în anul 676 (**78**), oligarhia restaurată de el stăpînea pe deplin statul; dar, cum fusese întemeiată prin forţă, ea avea încă nevoie de forţă pentru a se putea menţine în faţa numeroşilor ei adversari, declaraţi sau nu. Ea nu se confrunta cu un simplu partid cu scopuri clar formulate şi cu conducători recunoscuţi, ci cu o masă alcătuită din cele mai diverse elemente, care, în general, se grupau într-adevăr sub denumirea de partid popular, dar care, din cauze variate şi cu intenţii diferite, se aflau de fapt în opoziţie faţă de organizarea conferită comunităţii de către Sulla. Acestei categorii îi aparţineau reprezentanţii dreptului, care nu făceau politică, şi nici măcar n-o înţelegeau, dar care detestau faptul că Sulla tratase cu uşurinţă şi arbitrar viaţa şi proprietatea cetăţenilor. Încă din timpul vieţii lui Sulla, în vreme ce orice altă opoziţie a preferat să se camufleze, juriştii severi s-au răzvrătit împotriva regentului; de exemplu, Legile Cornelia, care negau anumitor comunităţi italice dreptul de cetăţenie romană, erau considerate ca inexistente în sentinţele judiciare; la fel, tribunalele considerau că dreptul de cetăţenie nu s-ar fi anulat prin prizonierat şi vînzarea în sclavie în timpul revoluţiei. Acestei categorii îi aparţin, de asemenea, rămăşiţele vechii minorităţi senatoriale liberale care, în trecut, luptase pentru o conciliere cu partidul reformei şi cu italicii şi care era dispusă acum, într-un mod asemănător, să tempereze rigiditatea constituţiei oligarhice a lui Sulla prin concesii făcute popularilor. Tot în această categorie intră şi popularii propriu-zişi, radicalii obstinaţi în credulitatea lor respectabilă, care şi-ar fi riscat averea şi viaţa pentru lozincile din programul partidului lor, pentru ca, după victorie, să recunoască cu uimire şi durere că nu luptaseră pentru o cauză, ci pentru vorbe goale. Aici se cerea, înainte de toate, restaurarea

puterii tribuniciene, pe care Sulla, e adevărat, n-o suprimase, dar căreia îi răpise totuşi prerogativele ei esenţiale, şi care exercita o vrajă cu atît mai captivantă asupra mulţimii cu cît această instituţie nu avea o utilitate practică reală, fiind de fapt o nălucire deşartă – numele de tribun al poporului va revoluţiona Roma şi cu un mileniu mai tîrziu. Existau apoi numeroasele şi importantele clase pe care restauraţia lui Sulla le nemulţumise sau chiar le rănise în interesele lor politice sau particulare. Din considerente asemănătoare, opoziţia şi-a lărgit rîndurile cu densa şi prospera populaţie a ţinutului cuprins între Pad şi Alpi, care, în mod firesc, considera acordarea dreptului latin în anul 665 (**89**) (II, p. 164) numai ca un acont al dreptului deplin de cetăţenie romană, asigurînd agitaţiei un teren primitor. Din aceleaşi motive îi aparţineau şi liberţii, influenţi datorită numărului şi bogăţiei lor şi foarte periculoşi din cauză că erau concentraţi în capitală; aceştia nu se puteau consola cu ideea că fuseseră readuşi prin restauraţie la vechiul lor drept de vot, de fapt inexistent. Opoziţia se sprijinea apoi pe înalta finanţă care, prevăzătoare, nu acţiona, dar îşi păstra ura ei surdă şi puterea ei stăruitoare. Aceeaşi nemulţumire era şi în rîndurile mulţimii capitalei, întrucît ea nu recunoştea adevărata libertate decît în pîinea gratuită. O îndîrjire şi mai profundă exista în sînul comunităţilor afectate de confiscările lui Sulla; acestea, fie că trăiau într-o vrajbă necontenită cu coloniştii lui Sulla, care le diminuaseră proprietatea în interiorul aceleiaşi incinte, precum locuitorilor cetăţii Pompei, fie că se aflau în deplina posesiune a teritoriului lor, dar cu sabia lui Damocles atîrnată de către poporul roman deasupra capetelor lor sub forma confiscărilor, precum aretinii şi volateranii, fie, în sfîrşit – şi acesta era îndeosebi cazul Etruriei –, ajungeau cerşetori în vechile lor locuinţe sau tîlhari de codru. În sfîrşit, se agitau rudele şi clientela de liberţi ale acelor căpetenii democratice care-şi pierduseră viaţa în urma restauraţiei sau, împărtăşind întreaga mizerie a emigrantului, fie rătăceau de-a lungul coastelor Mauretaniei, fie trăiau la curtea şi în armata lui Mithridates. Conform mentalităţii politice a timpului, dominată de o severă solidaritate a familiei, cei rămaşi la Roma considerau ca obligaţie de onoare faptul de a obţine pentru rudele exilate

reîntoarcerea în patrie, pentru cele decedate cel puţin anularea ruşinii care apăsa asupra memoriei şi asupra copiilor lor şi retrocedarea averii părinteşti. Astfel, chiar legea îi îndemna pe copiii proscrişilor, pe care regentul îi redusese de drept la rangul de „parias" politici (II, p. 231), să se răzvrătească împotriva ordinii existente. Tuturor acestor facţiuni opozante li se mai adăuga întreaga masă a oamenilor ruinaţi: gloata nobilă sau umilă, care-şi prăpădise averea şi poziţia prin risipa elegantă sau nu; persoanele aristocratice la care doar datoriile mai erau semn de nobleţe; mercenarii lui Sulla, pe care cuvîntul de ordine al regentului i-a putut transforma în proprietari funciari, dar nu în agricultori, şi care, după ce risipiseră moştenirea proscrişilor, erau dispuşi să mai primească una asemănătoare – toţi se aflau în aşteptarea ridicării steagului care să-i invite la lupta împotriva ordinii existente, indiferent de lozinca înscrisă pe el. Dintr-o nevoie asemănătoare, au trecut de partea opoziţiei toate talentele ambiţioase şi dornice de popularitate: atît cei care erau excluşi din cercul restrîns al optimaţilor sau cărora acesta le bloca ascensiune rapidă şi care, din această cauză, încercau să pătrundă cu forţa în falangă şi să sfărîme prin favoarea poporului legile exclusivismului şi ale Antichităţii oligarhice, cît şi bărbaţii mai periculoşi, a căror ambiţie viza un ţel mai înalt decît sprijinirea unui colegiu în mînuirea destinelor lumii. Îndeosebi de la tribuna avocaţilor, unicul teren al opoziţiei legale pe care Sulla nu-l ocupase, restauraţia era viu atacată, încă din timpul vieţii regentului, de către aspiranţi care luptau cu armele jurisprudenţei formale şi ale cuvîntului meşteşugit; astfel, de exemplu, abilul orator Marcus Tullius Cicero (născut la 3 ianuarie 648, **106**), fiul unui proprietar din Arpinum, a ajuns foarte curînd renumit datorită opoziţiei sale, pe jumătate tăinuită, pe jumătate declarată, împotriva lui Sulla. Asemenea năzuinţe nu aveau o importanţă prea mare dacă prin ele oponentul voia numai să ocupe scaunul curul şi să-şi petreacă pe acesta restul anilor în linişte. Dar dacă unui bărbat popular acest scaun nu i-ar fi fost suficient şi ar fi rîvnit să-i succeadă lui Gaius Gracchus, lupta pe viaţă şi pe moarte era inevitabilă; dar cel puţin pînă acum, încă nu se putea cita nici un nume al cărui purtător să-şi

fi propus un ţel atît de înalt. De o natură asemănătoare era opoziţia cu care a trebuit să se confrunte guvernul oligarhic după ce a fost abandonat voinţei proprii prin moartea regentului, survenită mai curînd decît şi-ar fi imaginat-o Sulla însuşi. Situaţia nu era deloc uşoară, fiind agravată şi mai mult de celelalte neajunsuri sociale şi politice ale epocii, îndeosebi de dificultatea nemaipomenită care consta, în parte, în menţinerea obedienţei şefilor militari din provincii faţă de autoritatea civilă supremă, în parte, în dominarea maselor din capitală, alcătuite din gloata italică şi extra-italică şi din sclavii care, la Roma, trăiau de fapt, în majoritatea lor, în libertate; şi aceasta fără a dispune de trupe. Senatul se afla ca într-o fortăreaţă expusă şi ameninţată din toate părţile, iar luptele serioase nu puteau fi evitate. Dar şi mijloacele de rezistenţă rînduite de Sulla erau considerabile şi bine gîndite; şi chiar dacă majoritatea naţiunii nu ar fi fost favorabilă, ba chiar declarat ostilă ordinii instituite de Sulla, guvernul se putea totuşi menţine mult timp în citadela sa puternică împotriva masei confuze şi dezorganizate a opoziţiei, divizată atît prin scopuri, cît şi prin mijloace şi care, fiind lipsită de conducător, se risipea în sute de facţiuni. El trebuia să dovedească voinţa de a se apăra şi să păstreze din energia cu care-şi clădise fortăreaţa cel puţin o scînteie pentru apărarea acesteia; căci şi cel mai ingenios genist clădeşte în zadar zidurile şi valurile pentru o garnizoană care refuză să se apere.

În sfîrşit, cu cît totul depindea din ce în ce mai mult de personalităţi conducătoare, cu atît era mai grav, fiindcă ele lipseau, practic, de ambele părţi. Politica acestei perioade este dominată întru totul de sistemul coteriei, sub forma sa cea mai dăunătoare. Faptul nu era o noutate; exclusivismul de familie şi de club era de nedespărţit de ordinea aristocratică a statului şi guvernase Roma secole de-a rîndul. Dar el a devenit atotputernic abia în această epocă, în care influenţa sa a fost nu atît reprimată prin măsuri legale, cît mai ales constatată (pentru prima dată în anul 690, **64**). Toţi cei distinşi, cei cu vederi populare, ca şi oligarhia propriu-zisă, se grupară în eterii; masa cetăţenilor, în măsura în care participa în mod regulat la afacerile politice, constituia şi ea, prin districtele electorale, asociaţii compacte, organizate aproape după sistemul

militar, care-şi găseau căpeteniile şi intermediarii lor fireşti în „distribuitorii triburilor” (*divisores tribuum*).

Totul era venal pentru aceste cluburi politice : se cumpărau voturile alegătorilor înainte de toate, dar şi ale senatorilor şi judecătorilor, şi pumnii care stîrneau răzmeriţele şi şefii acestora; asociaţiile nobililor nu se deosebeau de cele ale umililor decît prin tarif. Eteria decidea alegerile, eteria hotăra asupra acuzaţiilor, tot ea conducea apărarea; ea se înţelegea, în caz de nevoie, cu unul dintre speculanţii care se ocupau de comerţul lucrativ cu voturile judecătorilor. Datorită bandelor ei compacte, eteria stăpînea străzile capitalei şi, prin aceasta, deseori chiar statul însuşi. Toate aceste lucruri se petreceau conform unor anumite reguli şi, pentru a spune astfel, în mod public; sistemul eteriilor era mai bine organizat decît oricare altă ramură a administraţiei de stat. Deşi, cum se obişnuieşte în rîndul escrocilor civilizaţi, nu se vorbea deschis despre practicile criminale, ca şi cum ar fi existat un compromis tacit, acestea erau totuşi cunoscute de toată lumea, şi avocaţi reputaţi nu se sfiau să facă aluzii publice şi străvezii în faţa clienţilor despre relaţiile lor cu eteriile. Dacă, din cînd în cînd, se găsea cîte un bărbat care se sustrăgea acestor practici, fără a renunţa însă la viaţa politică, era, precum Marcus Cato, un fel de Don Quijote politic. Locul partidelor şi al luptelor dintre partide a fost luat de cluburi şi de concurenţa dintre acestea, locul guvernării, de intrigă. Un caracter mai mult decît îndoielnic, Publius Cethegus, cîndva unul dintre cei mai zeloşi partizani ai lui Marius, graţiat ulterior de către Sulla ca transfug (II, p. 219), deţinea în intrigile politice ale timpului unul dintre rolurile cele mai importante prin simplul fapt că era un şiret colportor şi intermediar între facţiunile senatoriale şi un cunoscător politic al tuturor secretelor de cabală; la un moment dat, ocuparea celor mai importante însărcinări era decisă de voinţa metresei sale Praecia. O asemenea stare jalnică nu era însă posibilă decît acolo unde nici unul dintre bărbaţii politici activi nu se ridica deasupra nivelului comun; orice talent extraordinar ar fi fost distrus de acest amalgam de facţiuni ca o pînză de păianjen; cel mai dureros era resimţită lipsa desăvîrşită a capacităţilor politice şi militare. Din familiile mai vechi,

războaiele civile nu iertaseră pe nici un bărbat de vază în afară de bătrînul, înţeleptul şi elocventul Lucius Philippus (consul în anul 663, **91**); acesta, cîndva cu simpatii populare (II, p. 94), apoi conducător al partidului capitaliştilor împotriva senatului (II, p. 145) şi angajat în relaţii strînse cu partizanii lui Marius, trecuse pînă la urmă de partea oligarhilor victorioşi, tocmai la timp pentru a beneficia de laudă şi cîştig, strecurîndu-se astfel printre partide. Din rîndul bărbaţilor din generaţia mai tînără, căpeteniile cele mai distinse ale aristocraţiei pure erau Quintus Metellus Pius (consul în anul 674, **80**), partizanul lui Sulla atît la bine, cît şi la rău, Quintus Lutatius Catulus, consul în anul morţii lui Sulla (676, **78**), fiul învingătorului de la Vercellae, şi doi ofiţeri mai tineri, fraţii Lucius şi Marcus Lucullus, care luptaseră strălucit pentru Sulla, cel dintîi în Asia, iar al doilea în Italia. Nici n-ar mai trebui să-i amintim pe optimaţi, ca, de exemplu, Quintus Hortensius (640-704, **114-50**), de oarecare importanţă ca jurisconsult, sau chiar Decimus Iunius Brutus (consul în anul 677, **77**), Mamercus Aemilius Lepidus Livianus (consul în anul 677, **77**) şi alte asemenea nulităţi care nu se bucurau decît de numele lor aristocratice sonore. Dar şi aceşti patru bărbaţi se ridicau puţin deasupra valorii medii a aristocraţiei pure a acestor timpuri. Asemenea tatălui său, Catulus era un bărbat cult şi un aristocrat onorabil, dar înzestrat cu talente nesemnificative şi, îndeosebi, nu era militar. Metellus nu era numai un caracter respectabil, dar şi un ofiţer capabil şi experimentat. Nu atît datorită strînselor sale relaţii de rudenie şi calităţii sale de coleg al regentului, cît mai cu seamă datorită destoiniciei sale recunoscute, el fusese trimis în Hispania după depunerea consulatului (675, **79**), cînd lusitanii şi emigranţii romani conduşi de Quintus Sertorius provocaseră noi tulburări. Ofiţeri destoinici erau şi cei doi Lucullus, îndeosebi cel mai vîrstnic, care reunea talentul militar remarcabil cu o cultură literară temeinică şi înclinaţii de scriitor şi părea, ca om, demn de stimă. Dar şi aceşti aristocraţi distinşi erau, ca oameni de stat, la fel de slabi şi de neprevăzători ca şi senatorii de duzină ai timpului. În faţa inamicului extern se dovediră utili şi curajoşi, dar nici unul dintre ei nu dădu dovadă de ambiţia şi dibăcia necesare pentru rezolvarea

gravelor probleme politice şi pentru a conduce, ca un adevărat cîrmaci, corabia statului prin marea agitată de intrigile şi ambiţiile de partid. Înţelepciunea lor politică se mărginea la credinţa oarbă în atotputernicia binefăcătoare a oligarhiei şi la ura şi condamnarea curajoasă îndreptată împotriva demagogiei şi oricărei autorităţi individuale care ar fi încercat să se emancipeze. Ambiţia lor meschină se mulţumea cu puţin. Ceea ce se povesteşte despre Metellus pe timpul şederii sale în Hispania – anume că ar fi ascultat cu plăcere litanile poeţilor hispanici de ocazie şi că, oriunde se ducea, accepta să fie cinstit asemenea unui zeu, cu libaţii şi sacrificii, prin arderea de tămîie, la banchete fiind primit cu surle şi încoronat, de către Victorii coborîte din cer, cu coroanele de aur ale gloriei – nu este mai adevărat decît majoritatea anecdotelor istorice. Dar şi în asemenea bîrfe se reflectă ambiţia degenerată a generaţiilor de epigoni. Chiar şi cei mai buni se mulţumeau să obţină consulatul, triumful şi un loc de onoare în senat, şi nu putere sau influenţă. Şi atunci cînd, cu o ambiţie folositoare, ar fi trebuit într-adevăr să-şi servească patria şi partidul, ei se retrăgeau de pe scena politică pentru a-şi sfîrşi zilele într-un lux princiar. Bărbaţi precum Metellus şi Lucius Lucullus erau cunoscuţi nu atît pentru extinderea teritoriului roman prin supunerea unor regi şi populaţii, cît mai ales prin eforturile lor de a lărgi lista gastronomiei romane cu noi mîncăruri de vînat, de păsări şi noi deserturi de felul delicateselor africane şi asiatice, şi prin faptul că şi-au irosit partea cea mai bună din viaţă într-o pasivitate mai mult sau mai puţin spirituală. Aristocraţia romană a acestei epoci, decăzută şi restaurată în mod artificial, pierduse aptitudinile tradiţionale şi resemnarea individuală pe care se bazează orice guvernare oligarhică; în cazul ei, patriotismul fusese înlocuit întru totul de spiritul de castă, ambiţia, de vanitate, iar perseverenţa de obstinaţie. Nu se poate spune dacă opoziţia ar fi reuşit să zdruncine atît de repede constituţia lui Sulla în cazul în care ar fi încăput pe mîna unor bărbaţi asemănători celor din Colegiul de Cardinali ai Romei sau în Consiliul Celor Zece al Veneţiei; însă cu asemenea apărători, orice atac constituia într-adevăr un pericol serios.

Dintre bărbaţii care nu erau nici partizani convinşi şi nici duşmani declaraţi ai constituţiei lui Sulla, nici unul nu atrăgea privirile mulţimii mai mult decît Gnaeus Pompeius, care, la moartea lui Sulla, împlinise 28 de ani (se născuse la 29 septembrie 648, **106**). Aceasta era o năpastă atît pentru cel admirat, cît şi pentru admiratori; dar era firesc să fie aşa. Sănătos la trup şi la suflet, un gimnast abil, care se întrecea cu soldaţii săi în sărituri, alergare şi ridicarea greutăţii şi care, chiar ca ofiţer superior, era un viguros şi îndemînatic călăreţ şi spadasin, un temerar comandant de partizani, tînărul dobîndise la o vîrstă care-l excludea de la orice magistratură şi din senat *imperium*-ul şi triumful şi-şi cucerise în opinia publică locul la dreapta lui Sulla; ba chiar obţinuse din partea regentului însuşi, pe jumătate recunoscător, pe jumătate ironic, pînă şi cognomenul de „cel Mare”. Din nefericire, zestrea sa intelectuală nu corespundea acestor succese extraordinare. Nu era un om rău sau incapabil, dar cu desăvîrşire un om obişnuit, creat să fie un bun subofiţer prin natură, chemat să fie general şi om de stat prin destin. Era un soldat prevăzător, viteaz şi experimentat, într-un cuvînt, ireproşabil, dar îi lipseau toate calităţile superioare ale omului de geniu. Ca general, îl stăpînea o anumită reţinere soră cu frica, neaplicînd lovitura decisivă decît atunci cînd era sigur de superioritatea absolută asupra adversarului. Cultura sa era cea obişnuită a timpului; deşi prin firea lui soldat, ajuns la Rhodos, nu a neglijat să-i admire şi să-i recompenseze, din convenienţă, pe artiştii elocinţei din partea locului. Onestitatea sa era cea a omului bogat, care ştie să-şi administreze cu chibzuinţă averea considerabilă moştenită şi dobîndită prin eforturi proprii; nu dispreţuia cîştigul de bani în maniera senatorială obişnuită, dar era prea calculat şi prea bogat pentru a risca să se expună unor scandaluri. Depravarea contemporanilor săi a contribuit mai mult decît propria virtute la făurirea faimei – întru cîtva justificată – de om destoinic şi dezinteresat. „Faţa sa cinstită” a devenit aproape proverbială şi chiar după moarte a fost considerat un bărbat demn şi virtuos; într-adevăr, era un bun vecin care nu practica odiosul obicei al mai-marilor acelei epoci de a-şi lărgi proprietăţile prin achiziţii forţate sau, ceea ce este

şi mai grav, în detrimentul vecinilor umili, iar în viaţa de familie dovedea afecţiune pentru soţie şi pentru copii. De asemenea, trebuie menţionat în favoarea lui şi faptul că a fost primul care a abandonat cutuma barbară de a-i executa pe regii şi generalii inamici luaţi prizonieri după prezentarea lor în cortegiul triumfal. Dar pe de altă parte, nu a ezitat, cînd i-a ordonat stăpînul şi magistrul său Sulla, să divorţeze de soţia iubită, deoarece aparţinea unei familii proscrise, şi, la un semn al aceluiaşi stăpîn, să poruncească cu cea mai mare nepăsare ca în faţa lui să fie executaţi bărbaţii care-l sprijiniseră în vremurile de restrişte (II, p. 227); nu era crud, cum a fost acuzat, dar, şi lucrul aceasta este poate chiar mai grav, era insensibil atît la bine, cît şi la rău. În tumultul bătăliei, Pompeius îşi privea inamicul drept în faţă; în viaţa civilă era un bărbat timid, căruia sîngele i se urca în obraji pentru cel mai mărunt motiv şi care se jena să vorbească în public, în relaţiile sale fiind în general necioplit, crispat şi neîndemînatic. Cu tot orgoliul său, era, cum se întîmplă îndeobşte la cei care vor să-şi dovedească independenţa, o unealtă docilă în mîinile acelora care ştiau să-l abordeze, îndeosebi ale liberţilor şi clienţilor săi, din partea cărora nu se temea să fie stăpînit. Nu avea nici cea mai neînsemnată vocaţie pentru a fi om de stat. Neştiind ce scopuri urmăreşte, stîngaci în alegerea mijloacelor, neprevăzător atît în problemele generale, cît şi în cele particulare, el obişnuia să-şi ascundă nehotărîrea şi nesiguranţa sub mantaua unei tăceri solemne şi, dacă credea că ţine în mînă frîiele acţiunii, se înşela pe sine numai cu speranţa de a-i înşela pe alţii. Datorită poziţiei militare şi relaţiilor sale în patrie, se bucura, aproape fără să fi mişcat un deget, de un partid numeros, devotat lui personal, care i-ar fi dat posibilitatea să întreprindă lucruri mari; însă Pompeius era, din toate punctele de vedere, incapabil să conducă şi să menţină coeziunea unui partid, iar dacă acesta nu se destrăma totuşi, nu era meritul său, ci numai rezultatul forţei împrejurărilor. Prin acestea, ca şi în alte privinţe, el ne aminteşte de Marius; dar Marius, cu bădărănia sa provincială, cu firea sa pasională, era totuşi mai puţin insuportabil decît acesta, cel mai plictisitor şi mai inert dintre toţi marii bărbaţi contrafăcuţi. Poziţia sa politică era dintre cele mai greşite. Pompeius era ofiţer al

lui Sulla şi obligat să fie partizanul constituţiei restaurate, dar, concomitent, se afla în opoziţie atît faţă de Sulla personal, cît şi faţă de întreaga guvernare senatorială. *Gens Pompeia*, citată în analele consulare abia de aproximativ 60 de ani, încă nu se bucura de consideraţie deplină în rîndul aristocraţiei; mai mult, tatăl acestui Pompeius ocupase o poziţie ambiguă, foarte dizgraţioasă, faţă de senat (II, pp. 178, 211) şi el însuşi se numărase cîndva printre partizanii lui Cinna (II, p. 219) – amintiri, ce-i drept, trecute sub tăcere, dar neuitate. Poziţia extraordinară pe care Pompeius o dobîndi sub autoritatea lui Sulla pe cît l-a îndepărtat de aristocraţie în esenţa lucrurilor, pe atît l-a apropiat de ea în exterior. Nătîng cum era, Pompeius fu cuprins de ameţeală pe înălţimile gloriei pe care le atinsese atît de repede şi atît de uşor. Ca şi cum natura sa, întru totul searbădă şi prozaică, ar fi vrut să se batjocorească ea însăşi prin comparaţii cu cea mai poetică dintre toate figurile eroice, el începu să se asemene cu Alexandru cel Mare şi să se considere un om unic, care nu se poate mulţumi să fie numai unul dintre cei 500 de senatori. De fapt, nimeni nu era mai potrivit decît el pentru a se încadra ca simplu membru într-o guvernare aristocratică. Înfăţişarea distinsă a lui Pompeius, atitudinea sa solemnă, vitejia personală, viaţa particulară ireproşabilă, lipsa totală de iniţiativă i-ar fi cîştigat, dacă s-ar fi născut cu 200 de ani mai devreme, un loc onorabil alături de Quintus Maximus şi Publius Decius; această mediocritate, optimată şi romană, n-a contribuit cîtuşi de puţin la alianţa fortuită care a existat întotdeauna între Pompeius şi masa cetăţenilor şi a senatului. Chiar şi în epoca sa ar fi putut dobîndi o poziţie determinată şi respectabilă în măsura în care s-ar fi mulţumit să fie generalul senatului, funcţie pentru care era predestinat. Nu se mulţumi însă cu atîta şi astfel ajunse în situaţia funestă de a dori să fie mai mult decît putea fi. Viza o poziţie excepţională în stat, iar cînd aceasta i se oferi, nu se putu decide s-o accepte; era profund indignat cînd persoane sau legi nu se înclinau necondiţionat în faţa lui şi, în ciuda acestui fapt, apărea pretutindeni, cu o modestie care nu era complet afectată, ca unul dintre numeroşii egali şi tremura la simplul gînd de a întreprinde ceva potrivnic constituţiei. Aşadar, în permanenţă în dezacord

profund cu oligarhia şi totuşi servitorul ei devotat, în permanenţă chinuit de o ambiţie care se înspăimînta în faţa propriului ei ţel, Pompeius îşi petrecea viaţa agitată şi lipsită de bucurii într-un veşnic conflict interior.

Cu atît mai puţin Marcus Crassus poate fi socotit un adept devotat al oligarhiei. El este o figură cît se poate de caracteristică pentru această epocă. La fel ca şi Pompeius, care era ceva mai tînăr decît el, aparţinea rangurilor înaltei aristocraţii romane, primise educaţia obişnuită stării sale şi se remarcase alături de Sulla în timpul războiului italic. Mult inferior prin daruri intelectuale, cultură literară şi talent militar faţă de contemporanii săi, el îi întrecu pe toţi prin activitatea sa neobosită şi prin perseverenţa cu care se străduia să obţină şi să însemne totul. Crassus s-a dedicat înainte de toate speculaţiei. Achiziţionarea de proprietăţi în timpul revoluţiei pusese bazele averii sale; dar nu desconsidera nici o cale de cîştig; se angaja în afacerile edilitare din capitală pe cît de amplu, pe atît de precaut; se asocie cu propriii liberţi în cele mai diverse tranzacţii; se transformă în bancher, la Roma şi în afara ei, el însuşi sau prin reprezentanţii săi; avansa sume de bani colegilor din senat şi prelua, după caz, sarcina de a executa lucrări sau de a mitui colegiile de juraţi în interesul lor. Nu avea scrupule în ceea ce priveşte modalităţile de dobîndire a profitului. Încă din timpul prescripţiilor recursese la falsificarea unor liste, fapt pentru care Sulla renunţase la serviciile lui în afaceri de stat; cu toate acestea, el preluă moştenirea, deşi testamentul în care era înscris numele său fusese în mod clar falsificat; nu se opunea dacă arendaşii săi îi alungau pe vecinii umili ai stăpînului lor cu forţa sau prin viclenie. Evita, de altfel, conflicte deschise cu justiţia penală şi, ca un adevărat om al banului, ducea o viaţă simplă şi obişnuită. În acest fel, Crassus ajunse, în cîţiva ani, de la un bărbat cu o avere senatorială ordinară, stăpînul unei bogăţii care, în ciuda unor cheltuieli extraordinare, însuma totuşi, cu puţin timp înaintea morţii sale, 170.000.000 de sesterţi (13.000.000 de taleri); devenise cel mai bogat roman şi, prin aceasta, o celebritate politică. Dacă, potrivit dictonului său, nimeni nu se putea numi bogat dacă nu era în stare să întreţină din dobînzi o

armată de război, cel care dispunea de asemenea posibilităţi nu mai era un simplu cetăţean. Într-adevăr, privirea lui Crassus era aţintită spre un ţel mai înalt decît acela de a avea cel mai plin cufăr din Roma. Nu pierdea nici o ocazie pentru a-şi lărgi relaţiile. Ştia să salute pe nume pe oricare cetăţean al Romei. Nu refuza nici unui petiţionar asistenţa sa în faţa tribunalului. E adevărat, natura nu-i hărăzise talentul de orator; fraza sa era seacă, rostirea monotonă, auzul slab; dar perseverenţa sa, care nu se lăsa derutată nici de plictiseală şi nici de plăcere, depăşea orice obstacol. Apărea întotdeauna pregătit şi nu improviza niciodată, aşa încît a devenit un avocat veşnic căutat, a cărui reputaţie nu suferea de pe urma unei cauze dubioase şi care ştia să acţioneze împotriva judecătorilor nu numai prin cuvînt, dar şi prin relaţiile sale şi, în caz de nevoie, prin aurul său. Jumătate dintre senatori îi erau debitori; obiceiul său de a avansa „amicilor" săi bani fără a le percepe dobîndă, cu restituire la cererea sa, îi aduse o mulţime de bărbaţi influenţi în dependenţa sa, cu atît mai mult cu cît, ca un veritabil om de afaceri, nu făcea nici o deosebire între partide, întreţinînd relaţii cu toţi şi împrumutînd cu dragă inimă oricui îi inspira încredere sau îi putea fi util în vreun fel. Cei mai temerari şefi de partid, care-şi îndreptau atacurile fără menajamente în toate părţile, se fereau să se atingă de Crassus; era comparat cu taurul turmei, a cărui iritare nu folosea nimănui. Era evident că un asemenea bărbat nu putea năzui spre ţeluri mărunte; spre deosebire de Pompeius, Crassus, ca un bancher, ştia exact ce urmărea în politică. De cînd exista Roma, capitalul reprezenta aici o forţă politică; timpurile însă erau de aşa natură încît se părea că atît aurului, cît şi fierului nimic nu le este imposibil. Dacă în timpul revoluţiei o aristocraţie a capitaliştilor s-a putut gîndi la răsturnarea oligarhiei gentilice, atunci chiar şi un bărbat precum Crassus îşi putea ridica privirile mai sus de fascii şi de mantaua brodată a triumfătorilor. Pentru moment, el era adept al lui Sulla şi partizan al senatului; dar el era un om al finanţelor, prea învederat pentru a se dedica trup şi suflet unui anumit partid politic şi pentru a urmări altceva decît propriul avantaj. De ce oare Crassus, cel mai bogat şi cel mai intrigant bărbat din Roma şi nicidecum un avar strîngăreţ, ci

un speculant la scara cea mai mare, să nu urmărească şi obţinerea coroanei? Poate că singur nu va reuşi să atingă acest ţel. În colaborare cu alţii, îi reuşiseră mai multe afaceri nemaipomenite şi nu era imposibil să găsească un asociat potrivit şi pentru aceasta. Era un semn al timpului ca un orator şi ofiţer mediocru, un politician care-şi eticheta activitatea drept energie, dorinţele drept ambiţie, care nu deţinea în fond nimic altceva decît o avere uriaşă şi talentul negustoresc de a înjgheba relaţii, un asemenea bărbat, aşadar, sprijinit pe atotputernicia coteriilor şi intrigilor, să se considere egalul primilor generali şi oameni de stat ai timpului şi să îndrăznească să le dispute răsplata supremă a oricărei ambiţii politice.

În opoziţia propriu-zisă, tulburările revoluţiei produseseră goluri înspăimîntătoare, atît în rîndul conservatorilor liberali, cît şi în cel al popularilor. Dintre cei dintîi, unicul bărbat cu renume rămas în viaţă era Gaius Cotta (630-cca 681, **124**-**73**), amicul şi aliatul lui Drusus, silit să plece din această cauză în exil în anul 663 (**91**) (II, p. 157) şi readus în patrie în urma victoriei lui Sulla (II, p. 236). Era un bărbat inteligent şi un avocat destoinic, dar atît importanţa partidului său, cît şi personalitatea sa nu-l predestinau decît la cel mult un rol secundar onorabil. În partidul democratic, privirile amicilor şi inamicilor se concentrau, în rîndul generaţiei mai tinere, asupra lui Gaius Iulius Caesar (născut la 12 iulie 652, **102**?), în vîrstă de 24 de ani. Înrudirea sa cu Marius şi Cinna – sora tatălui său fusese soţia lui Marius, el însuşi se căsătorise cu fiica lui Cinna –, refuzul curajos al tînărului, care abia părăsise vîrsta adolescenţei, de a trimite tinerei sale soţii Cornelia scrisoarea de divorţ, aşa cum i-o ordonase dictatorul şi cum procedase Pompeius în aceeaşi împrejurare, maniera îndrăzneaţă de a-şi păstra sacerdoţiul pe care i-l acordase Marius şi pe care Sulla nu-l recunoscuse, călătoriile sale din perioada în care era ameninţat cu proscrierea, de care a scăpat numai datorită intervenţiilor insistente ale rudelor sale, vitejia sa dovedită în cursul bătăliilor din faţa Mytilenei şi din Cilicia, pe care nimeni nu o aşteptase din partea unui copil încă atît de tandru şi stăpînit de capricii de eleganţă aproape feminine, chiar şi prezicerea lui Sulla că

în acest „băiat în straie de femeie” s-ar ascunde mai mult decît un Marius – toate acestea aveau în ochii partidului democratic valoarea unei recomandări. Totuşi, de persoana lui Caesar nu se puteau lega decît speranţele pentru viitor, iar bărbaţii care prin vîrstă şi poziţia lor în stat ar fi fost destinaţi să pună de pe acum stăpînire pe frîiele partidului şi statului erau cu toţii fie morţi, fie proscrişi. Astfel, în lipsa unui bărbat eminent sortit acestei misiuni, conducerea democraţiei putea aparţine primului venit care s-ar fi dat drept campion al libertăţii publice oprimate; şi în felul acesta ea încăpu pe mîinile lui Marcus Aemilius Lepidus, un partizan al lui Sulla, care, din motive mai mult decît dubioase, trecuse în tabăra democraţilor. Cîndva un zelos optimat, participant la licitaţiile proprietăţilor confiscate ale proscrişilor, ca guvernator al Siciliei jefuise în asemenea măsură provincia, încît era sub ameninţarea unui proces şi, pentru a se sustrage acestuia, trecuse în opoziţie. Era un cîştig de o valoare îndoielnică. E drept că prin persoana lui opoziţia dobîndise un nume cunoscut, un bărbat nobil, un orator înflăcărat în for; dar Lepidus avea o minte mediocră şi era un nechibzuit care nu merita să se găsească în frunte nici la sfat şi nici la război. Cu toate acestea, opoziţia saluta venirea lui, iar noul conducător al democraţilor nu numai că izbuti să-i înfricoşeze pe acuzatorii săi astfel încît să cîştige acţiunea declanşată împotriva lui, dar reuşi să impună şi alegerea sa în consulatul pentru anul 676 (**78**), la care, pe lîngă tezaurele smulse Siciliei, a contribuit şi dorinţa puerilă a lui Pompeius de a le dovedi lui Sulla şi partizanilor săi convinşi de ce anume este el în stare. Aşadar, cînd Sulla muri, opoziţia îşi găsise în persoana lui Lepidus o nouă căpetenie şi, întrucît acest conducător al lor devenise magistratul suprem al statului, se putea prevedea cu certitudine izbucnirea unei noi revoluţii în capitală.

Dar emigranţii democraţi din Hispania se agitară înaintea democraţilor din capitală. Sufletul mişcării era Quintus Sertorius. Acest bărbat de excepţie, născut la Nursia, în ţara sabinilor, avea de la natură o fire molatecă şi plină de candoare – aşa cum o dovedeşte dragostea aproape excentrică faţă de mama sa Raia – şi totodată era înzestrat cu vitejia cea mai cavalerească, precum o dovedeau

cicatricele onorabile cu care se întorsese în patrie din războaiele cu cimbrii, hispanicii şi cu italicii. Deşi nu se bucurase de o educaţie oratorică, stîrnea admiraţia avocaţilor profesionişti prin cursivitatea firească şi siguranţa discursului său. Printr-un contrast izbitor, şi-a dovedit talentul militar şi politic ieşit din comun în cursul războiului revoluţionar purtat atît de nechibzuit şi de lamentabil de către democraţi; toată lumea recunoştea în el unicul ofiţer democrat care ştia să pregătească şi să conducă războiul şi unicul om de stat democrat care se opunea cu energia politicianului acţiunilor şi resentimentelor nerăbdătoare ale partidului său. Soldaţii săi hispanici îi spuneau „noul Hannibal", şi aceasta nu numai din cauză că, la fel ca şi acesta, îşi pierduse un ochi în timpul războiului. El aminteşte într-adevăr de marele fenician prin conducerea sa militară pe cît de vicleană, pe atît de curajoasă, prin talentul său aparte de a organiza războiul cu ajutorul războiului, prin abilitatea de a atrage naţiuni străine în sfera sa de interese şi de a le folosi în scopurile sale, prin liniştea sa sufletească atît în momentele fericite, cît şi în cele nefericire, prin rapiditatea sa inventivă de a profita de victorii, dar şi de a înlătura efectele înfrîngerilor. Putem pune la îndoială dacă vreun roman, bărbat de stat, al timpurilor trecute sau prezente poate fi comparat cu Sertorius în ceea ce priveşte talentul său atotcuprinzător. După ce generalii lui Sulla îl siliseră să părăsească Hispania (II, pp. 226-227), a dus pe coastele hispanice şi africane o viaţă rătăcitoare, de aventurier, uneori în alianţă, uneori în război cu piraţii cilicieni stabiliţi şi aici şi cu căpeteniile triburilor nomade ale Libiei. Restauraţia romană victorioasă îl urmărise chiar şi pînă aici. Cînd asediase Tingis (Tanger), principele oraşului primise în ajutor un corp de oaste din Africa romană condus de Pacciaecus; dar acesta suferi o înfrîngere zdrobitoare şi Sertorius cuceri Tingisul. La vestea, care merse departe în ţară, despre asemenea fapte de arme ale exilatului roman, lusitanii, care, în ciuda supunerii lor nominale faţă de suzeranitatea romană, îşi păstraseră practic independenţa încăierîndu-se an de an cu guvernatorul din *Hispania Ulterior*, trimiseră soli la Sertorius, aflat în Africa, pentru a-l invita şi a-i acorda funcţia de general al miliţiilor lor. Sertorius, care cu 20 de ani

în urmă luptase în Hispania sub comanda lui Titus Didius şi cunoştea rezervele ţării, se hotărî să dea curs invitaţiei şi, lăsînd o mică garnizoană pe coasta mauretană, porni spre Hispania (în jurul anului 674, **80**). Strîmtoarea care separă Hispania de Africa a fost ocupată de către o escadră romană condusă de Cotta; întrucît nu se putea strecura neobservat, Sertorius străpunse linia inamică şi ajunse cu bine la lusitani. Nu erau mai mult de 20 de comunităţi lusitane care i se subordonară, iar din rîndul „romanilor" el recrută numai 2.600 de soldaţi, dintre care majoritatea erau transfugi din armata lui Pacciaecus sau africani înarmaţi după obiceiul roman. Sertorius ştia că cetelor de gherilă trebuie să li se acorde necondiţionat un nucleu stabil de trupe organizate şi disciplinate după sistemul roman: în acest scop, el îşi întări corpul pe care-l adusese recrutînd 4.000 de pedestraşi şi 700 de călăreţi; cu această singură legiune şi cu cetele de voluntari hispanici, se îndreptă împotriva romanilor. Comanda în *Hispania Ulterior* îi aparţinea lui Lucius Fufidius, care, datorită supunerii sale necondiţionate faţă de Sulla, dovedită în cursul proscripţiilor, avansase de la subofiţer la propretor; pe rîul Baetis, acesta a suferit o înfrîngere totală, 2.000 de romani rămînînd pe cîmpul de bătălie. Curieri trimişi în grabă îl chemară pe guvernatorul provinciei vecine de pe Ebru, Marcus Domitius Calvinus, pentru a pune stavilă înaintării sertorienilor; în curînd apăru şi încercatul general Quintus Metellus (675, **79**), trimis de Sulla pentru a-l înlocui în Hispania meridională pe incapabilul Fufidius. Cu toate acestea, răscoala nu a putut fi înfrîntă. În provincia Ebrului, locotenentul lui Sertorius, cvestorul Lucius Hirtuleius, nu numai că nimici armata lui Calvinus, care-şi pierdu astfel viaţa, dar şi Lucius Manlius, guvernatorul Galiei meridionale, care, venind în ajutorul colegului său, trecuse Pirineii cu trei legiuni, a fost înfrînt complet de către acelaşi comandant viteaz. Cu mare greutate, Manlius se salvă cu oaste puţină la Ilerda (Lerida) şi de aici în provincia sa, pierzînd în cursul marşului toate bagajele din cauza unui atac din partea locuitorilor din Aquitania. În *Hispania Ulterior*, Metellus pătrunse pînă în ţinutul lusitanilor, însă în timpul asediului Longobrigei (în apropiere de gurile fluviului Tajo), Sertorius reuşi să ademenească

într-o ambuscadă o diviziune condusă de către Aquinus, silindu-l astfel pe Metellus să renunţe la asediu şi să evacueze teritoriul lusitan. Sertorius îl urmări, înfrînse pe rîul Anas (Guadiana) corpul de oaste condus de Thorius şi îi aduse comandantului suprem inamic pagube însemnate în cursul unui război de hărţuială. Metellus, un tactician metodic şi puţin greoi, era exasperat în faţa unui inamic care refuza bătălia decisivă cu îndărătnicie, dar care-i blocase căile de aprovizionare şi de comunicaţie şi care se afla în permanenţă în preajma sa. Aceste succese însemnate ale lui Sertorius obţinute în cele două provincii hispanice erau cu atît mai importante cu cît nu fuseseră dobîndite numai prin forţa armelor şi nu erau numai de natură pur militară. Emigranţii nu erau periculoşi, iar succesele izolate ale lusitanilor conduşi de Sertorius sau de alt comandant străin nu trebuiau să producă îngrijorare. Dar Sertorius, din momentul în care se simţi capabil, animat de puternice sentimente politice şi patriotice, nu mai apărea drept condotierul lusitanilor răzvrătiţi împotriva Romei, ci în calitate de general roman şi guvernator al Hispaniei, calitate în care fusese de fapt trimis aici de foştii stăpîni. Fruntaşii emigranţilor au început să închege un senat, care urma să ajungă la 300 de membri şi să conducă afacerile, desemnînd magistraţii conform sistemului roman. El considera armata sa ca fiind romană şi, fără excepţii, îi numea pe romani în funcţiile de ofiţeri. În faţa hispanicilor, el era guvernatorul care, în virtutea magistraturii sale, cerea din partea lor contingente şi sprijin sub alte forme; dar, firește, un guvernator care, în locul obişnuitului jug despotic, se străduia să-i ataşeze pe provinciali de Roma şi de propria persoană. Caracterul său cavaleresc îi înlesni apropierea de spiritul hispanic şi trezi în rîndul nobililor hispanici cel mai arzător entuziasm pentru acest străin extraordinar, devenit compatriotul lor prin adopţiune. Conform cutumei războinice, a cavalerismului existent aici ca şi la celţi sau germani, unii dintre nobilii hispanici îi jurară generalului roman credinţă pînă la moarte, iar Sertorius găsi în ei tovarăşi de arme mai fideli decît concetăţenii şi partizanii săi. El nu se sfii să utilizeze în avantajul său nici superstiţiile populaţiilor hispanice mai barbare şi nici să accepte ca planurile sale războinice

să fie poruncite de către Diana prin intermediul ciutei sale albe. Impuse o guvernare întru totul ordonată şi moderată. Trupele lui, cel puţin pînă unde i se întindeau privirea şi braţul, au trebuit să păstreze cea mai severă disciplină; pe cît de cumpătat era, de obicei, în aplicarea pedepselor, pe atît era de neîndurător în faţa oricărei nedreptăţi săvîrşite de către oamenii săi pe teritoriul aliat. Dar el se gîndi şi la o îmbunătăţire mai de durată a situaţiei provincialilor; micşoră tributurile şi le ordonă soldaţilor să-şi construiască barăci pentru perioada iernii, ceea ce anulă povara insuportabilă a încartiruirii, eliminîndu-se astfel cauza atîtor neajunsuri şi abuzuri nesfîrşite. El institui la Osca (Huesca) o academie pentru copiii nobililor hispanici; aici, ei beneficiau de educaţia pe care o primeau la Roma tinerii nobili: învăţau să vorbească latina şi greaca şi să poarte toga – o măsură ciudată, care n-a avut numai scopul de a lua, într-o formă cît mai camuflată, ostatici din partea aliaţilor, cutumă de neînlocuit în Hispania, dar constituia, înainte de toate, o consecinţă şi o lărgire a măreţei idei a lui Gaius Gracchus şi a partidului democratic de a romaniza în mod treptat provinciile. Aceasta era prima tentativă de a realiza romanizarea nu prin suprimarea vechilor locuitori şi substituirea lor cu emigranţi italici, ci prin latinizarea însăşi. Optimaţii din Roma îşi băteau joc de mizerabilul emigrant, de dezertorul din armata Italiei, de ultimul reprezentant al cetei de tîlhari a lui Carbo; ocara se răsfrîngea însă chiar asupra lor. Trupele trimise în luptă împotriva lui Sertorius, incluzînd şi miliţiile hispanice, au fost evaluate la 120.000 de soldaţi pedeştri, 2.000 de arcaşi şi prăştieri şi 6.000 de călăreţi. În faţa acestei superiorităţi zdrobitoare, Sertorius nu numai că a reuşit să se impună într-o serie de bătălii victorioase, dar a pus stăpînire şi asupra majorităţii teritoriului hispanic. În *Hispania Ulterior*, Metellus se văzu limitat la ţinuturile ocupate nemijlocit de trupele sale; aici, toate populaţiile care putuseră au trecut de partea lui Sertorius. În *Hispania Citerior* nu mai exista nici o armată romană în urma victoriilor lui Hirtuleius. Trimişi ai lui Sertorius străbătură întregul teritoriu galic; unele triburi începură să se agite şi aici, iar hoarde strînse la întîmplare ameninţau trecătorile Alpilor. În sfîrşit, marea aparţinea atît

insurgenţilor, cît şi guvernului legitim, întrucît aliaţii celor dintîi, piraţii, deţineau în apele hispanice o putere egală cu aceea a corăbiilor de război romane. Sertorius le întemeiase pe promontoriul Dianei (în faţa Iviçei, între Valencia şi Cartagena) un port întărit, unde fie pîndeau corăbiile romane care aprovizionau oraşele maritime şi armata romană, fie preluau sarcina aprovizionării cu mărfuri a insurgenţilor, fie mijloceau comunicaţiile acestora cu Italia şi Asia Mică. Aceşti mijlocitori, întotdeauna pregătiţi, purtau pretutindeni scînteile care se ridicau de pe rugul aprins, ceea ce era cît se poate de periculos, îndeosebi într-o perioadă în care în toate părţile teritoriului roman se strînsese atîta material inflamabil.

În aceste împrejurări surveni moartea neaşteptată a lui Sulla (676, **78**). Atît timp cît trăia acest bărbat, la a cărui chemare putea fi mobilizată în fiecare moment o armată de veterani experimentaţi şi credincioşi, oligarhia putea suporta, în cel mai rău caz ca pe accidente tranzitorii, pierderea, după toate aparenţele decisivă, a provinciilor hispanice în favoarea emigranţilor, ca şi alegerea conducătorului opoziţiei în magistratura supremă a statului; şi, în felul ei miop, dar nu întru totul greşit, putea fi convinsă că opoziţia nu va îndrăzni să treacă la o luptă deschisă, iar dacă ar fi făcut-o totuşi, cel care salvase oligarhia de două ori o va restaura şi a treia oară. Însă acum starea lucrurilor se schimbase radical. Agitatorii democraţi din capitală, de mult nerăbdători din cauza tergiversării nesfîrşite şi încurajaţi de ştirile „minunate” din Hispania, îndemnau la revoltă; Lepidus, în ale cărui mîini se afla pentru moment decizia, o acceptă cu întreaga fervoare a renegatului şi cu nesăbuinţa ce-l caracteriza. Pentru moment, se crease impresia că făclia care a incendiat rugul regentului va aprinde şi războiul civil; însă influenţa lui Pompeius şi starea de spirit a veteranilor lui Sulla determinară opoziţia să nu tulbure desfăşurarea funeraliilor. Dar pregătirile pentru reînceperea revoluţiei au fost reluate curînd, şi cu atît mai aprig. În fiecare zi forul răsuna de acuzaţiile împotriva lui „Romulus caricaturizat” şi a călăilor săi. Abrogarea constituţiei lui Sulla, revenirea la distribuirile de grîu, reintegrarea tribunilor poporului în drepturile lor, repatrierea celor exilaţi în mod neconstituţional,

retrocedarea pămînturilor confiscate au fost declarate pe faţă de către Lepidus şi adepţii săi drept ţelul eforturilor lor. Aceştia stabiliră legături cu cei proscrişi; Marcus Perpenna, guvernator al Siciliei în timpul lui Cinna (II, p. 226), reveni în capitală. Fiii celor condamnaţi pentru înaltă trădare, asupra cărora legile restauraţiei apăsau ca o povară insuportabilă, şi, în general, bărbaţii mai distinşi, cunoscuţi ca partizani ai ideilor lui Marius, au fost îndemnaţi să se alăture mişcării; mai mulţi dintre aceştia, între care tînărul Lucius Cinna, acceptară; alţii, fireşte, urmară exemplul lui Gaius Caesar, care, aflînd de moartea lui Sulla şi de planurile lui Lepidus, se întorsese grabnic din Asia, dar care, după ce se convinse de caracterul conducătorului şi al mişcării, se retrase prudent. În capitală se benchetuia şi se recruta pe socoteala lui Lepidus în cîrciumi şi în bordeluri. În sfîrşit, în rîndul nemulţumiţilor etrusci se instiga la declanşarea unei conspiraţii împotriva noii ordini. Toate acestea se desfăşurau sub privirile guvernului. Consulul Catulus, ca şi optimaţii mai clarvăzători, insistau să se intervină imediat pentru înăbuşirea în faşă a revoltei; însă majoritatea fricoasă nu se putea hotărî să înceapă lupta, ci încerca să se amăgească cît mai mult timp printr-un sistem de tranzacţii şi de concesii. Ea cedă în privinţa legii grîului şi acordă o reînnoire limitată a distribuirilor de grîu iniţiate de Gracchus, recurgîndu-se, probabil, la condiţiile de compromis din timpul războiului aliaţilor; se pare că nu toţi, cum ar fi cerut Legea Sempronia, au beneficiat de aceste distribuiri, după cum le fixase Gracchus, ci numai un număr restrîns – aproximativ 40.000 –, din rîndul cetăţenilor mai săraci, primise cîte cinci baniţe pe lună la un preţ de 6,3 aşi (2,75 groşi) baniţa; dispoziţia aceasta a adus tezaurului public o pierdere anuală netă de cel puţin 300.000 de taleri. Opoziţia, pe cît de nemulţumită, pe atît de încurajată de această concesie înjumătăţită, deveni mai arogantă şi mai violentă în capitală şi în Etruria, veritabila vatră a tuturor insurecţiilor proletare italice, şi astfel izbucni deja războiul civil; faesulanii expropriaţi luară din nou în stăpînire cu forţa armată proprietăţile confiscate şi, în timpul acestei răzmeriţe, mulţi dintre veteranii colonizaţi de către Sulla în acest loc îşi pierdură viaţa. La ştirea aceasta, senatul hotărî

să-i trimită acolo pe cei doi consuli, pentru a mobiliza trupele şi a reprima revolta. Nu s-a putut proceda mai nesăbuit. Prin restaurarea legii grîului, senatul îşi dovedi slăbiciunea şi îngrijorările în faţa insurecţiei. Pentru a evita luptele de stradă, el îi încredinţă conducătorului insurecţiei o armată. Şi dacă cei doi consuli au fost obligaţi, prin cel mai solemn jurămînt care s-a putut născoci, să nu întoarcă armele unul împotriva celuilalt, numai obstinaţia demonică a conştiinţei oligarhice a fost în stare să ridice o asemenea baricadă împotriva insurecţiei ameninţătoare. Fireşte că Lepidus mobiliza forţe în Etruria nu pentru senat, ci pentru insurecţie, declarînd cu emfază că jurămîntul prestat îl obligă numai pentru anul în curs. Senatul declanşă „mecanismul" oracolelor pentru a-l determina să se întoarcă şi-i încredinţă conducerea alegerilor consulare apropiate; însă Lepidus se eschivă şi, în timp ce avea loc un necontenit du-te-vino de mesageri, magistratura i se apropia de sfîrşit, iar contingentul său devenise o armată. Cînd, la începutul anului următor (677, **77**), senatul ordonă în sfîrşit ca Lepidus să revină neîntîrziat, proconsulul refuză îndărătnic să se conformeze şi ceru, la rîndu-i, reînnoirea fostei puteri tribuniciene, reinstituirea în drepturile civice şi retrocedarea proprietăţii celor alungaţi cu forţa, iar, pe deasupra, realegerea sa în consulat pentru anul în curs, altfel spus, tirania într-o formă legală. Cu acestea, războiul a fost declarat. În afara veteranilor lui Sulla, a căror existenţă civică era ameninţată de către Lepidus, partidul senatorial putea conta şi pe armata recrutată de proconsulul Catulus la îndemnurile insistente ale celor prevăzători, mai ales ale lui Philippus. Apărarea capitalei şi misiunea de a respinge forţa principală a partidului democratic, care se afla în Etruria, a fost încredinţată tot lui Catulus. Concomitent, Gnaeus Pompeius a fost trimis cu o altă armată pentru a-l alunga pe fostul său protejat din Valea Padului, pe care acesta o ocupase prin locotenentul său Marcus Brutus. În timp ce Pompeius îşi îndeplini misiunea cu promptitudine, blocîndu-l pe comandantul inamic la Mutina, Lepidus apăru în faţa capitalei pentru a o cuceri în slujba revoluţiei cu forţa armată, aşa cum procedase Marius cu puţin timp înainte. Luă în stăpînire întregul mal drept al Tibrului şi reuşi chiar

să traverseze rîul; pe Cîmpul lui Marte, în imediata vecinătate a zidurilor oraşului, se dădu bătălia decisivă. Însă învinse Catulus; Lepidus a trebuit să se retragă spre Etruria, în timp ce o altă diviziune, comandată de fiul său Scipio, se închise în fortăreaţa Alba. Prin aceasta, revolta a fost, în general, reprimată. Mutina s-a predat lui Pompeius; Brutus, în ciuda salvconductului ce-i fusese acordat, va fi ucis ulterior din porunca lui Pompeius. După un îndelungat asediu, Alba a fost cucerită prin înfometare, conducătorul fiind şi el executat. Lepidus, ameninţat de către Catulus şi Pompeius din două părţi, angajă încă o bătălie pe ţărmurile Etruriei, pentru a-şi asigura retragerea, apoi se îmbarcă în portul Cosa către Sardinia, sperînd că de aici va reuşi să intercepteze căile de aprovizionare ale capitalei şi să stabilească legături cu insurgenţii hispanici. Însă guvernatorul insulei i se opuse cu înverşunare şi, după ce Lepidus însuşi a murit, la puţin timp după debarcare, de ftizie, războiul se sfîrşi şi în Sardinia. O parte dintre soldaţii săi se risipiră; cu nucleul armatei insurecţionale şi cu casele de bani pline, fostul pretor Marcus Perpenna navigă spre Liguria, iar de aici ajunse în Hispania, la sertorieni.

Oligarhia triumfase aşadar asupra lui Lepidus; din cauza întorsăturii periculoase a războiului sertorian, se văzu obligată să acorde concesii care erau potrivnice atît spiritului, cît şi literei constituţiei lui Sulla. Vrînd, nevrînd, se impunea trimiterea în Hispania a unei armate puternice şi a unui general capabil, iar Pompeius dădu limpede de înţeles că ar dori sau, mai degrabă, că ar pretinde această misiune. Pretenţia era exagerată. Era deja destul de grav că senatul fusese nevoit, în confuzia creată de revoluţia lui Lepidus, să-i acorde din nou acestui adversar nedeclarat o comandă extraordinară, dar mult mai gravă era abandonarea tuturor regulilor stabilite de Sulla în legătură cu ierarhia magistraţilor, acordîndu-i-se unui bărbat, care nu deţinuse încă nici o magistratură publică, una dintre cele mai importante guvernări provinciale într-un mod care excludea posibilitatea respectării perioadei legale de un an. Astfel, fără a lua în considerare obligaţiile pe care le avea faţă de generalul ei Metellus, oligarhia avea suficiente motive să se opună unei noi

tentative a tînărului ambiţios de a-şi permanentiza poziţia excepţională; dar aceasta nu era uşor. Înainte de toate, îi lipsea cu totul omul potrivit pentru postul de general în dificilul război hispanic. Nici unul dintre consulii anului în curs nu se arăta dispus să se înfrunte cu Sertorius şi trebuia confirmată tacit aprecierea lui Lucius Philippus, rostită în faţa tuturor senatorilor, că nici unul dintre ei n-ar fi capabil şi dornic să comande într-un război serios. Poate că, dacă Pompeius şi-ar fi dorit numai comanda şi nu ar fi pretins-o aflîndu-se deja în fruntea unei armate, această realitate ar fi fost neglijată, conform obiceiului oligarhic, şi, neexistînd un candidat serios, ar fi fost desemnat un oarecare. El nu se supuse dispoziţiilor lui Catulus de a lăsa armata la vatră şi era puţin probabil că se va supune celor ale senatului, iar consecinţele unei rupturi nu le putea prevedea nimeni; foarte uşor s-ar fi putut întîmpla ca talgerul aristocraţiei să se ridice brusc, dacă în cel opus ar fi fost aruncată sabia unui general cunoscut. Majoritatea se hotărî aşadar să cedeze. Pompeius obţinu puterea proconsulară şi comanda supremă în *Hispania Citerior* nu din partea poporului, care în mod constituţional ar fi trebuit să fie consultat în cazul acesta, fiind vorba despre înzestrarea unui simplu particular cu magistratura supremă, ci din partea senatului. La 40 de zile după această învestire, el traversă Alpii (în vara anului 677, **77**).

Noul general a trebuit să se ocupe mai întîi de ţara celţilor, unde nu izbucnise o insurecţie propriu-zisă, dar pacea fusese tulburată totuşi destul de serios în mai multe locuri. În consecinţă, Pompeius anulă independenţa cantoanelor volco-arecomicilor şi ale helviilor, subordonîndu-le dominaţiei Massaliei. Stabili, de asemenea, o legătură mai scurtă între Valea Padului şi ţara celţilor prin construirea unui nou drum în Alpi, prin masivul cotian (Mont Genèvre; I, p. 401). Durata acestei lucrări a dus la sacrificarea anotimpului favorabil, astfel încît Pompeius traversă Pirineii abia toamna tîrziu. În timpul acesta, Sertorius nu stătuse cu mîinile în sîn. El îl trimisese pe Hirtuleius în *Hispania Ulterior* pentru a-l ţine pe Metellus în gardă, el însuşi străduindu-se să obţină o victorie completă în *Hispania Citerior* şi să se pregătească pentru primirea lui

Pompeius. Oraşele celtiberice, aici încă de partea Romei, au fost atacate şi cucerite pe rînd; în mijlocul iernii căzu, ultima, puternica cetate Contrebia (la sud-est de Saragossa). În zadar oraşele ameninţate trimiseseră sol după sol la Pompeius; nici o implorare nu-l putea clinti din tactica sa obişnuită de a înainta lent. Cu excepţia oraşelor maritime, apărate de flota romană, şi a districtelor indigeţilor şi laletanilor din colţul nord-estic al Hispaniei, unde se stabili Pompeius după ce traversase în sfîrşit Pirineii şi unde ridicase taberele pentru a-şi exersa trupele neobişnuite cu greutăţile războiului, întreaga regiune *Hispania Citerior* ajunse prin tratate sau cu forţa în dependenţa lui Sertorius (pînă la sfîrşitul anului 677, **77**), iar ţinutul de pe Ebrul superior şi mijlociu deveni de atunci stîlpul central al puterii sale. Însăşi îngrijorarea pe care proaspăta armată romană şi numele vestit al generalului o stîrnise în rîndul armatei insurgenţilor a avut urmări favorabile pentru aceasta. La vestea sosirii lui Pompeius în Hispania, Marcus Perpenna, care pînă atunci pretinsese egalitatea în rang cu Sertorius şi comanda independentă asupra contingentului pe care-l adusese din Liguria, se văzu obligat de către soldaţii săi să se supună ordinelor colegului său mai capabil. Pentru campania din anul 678 (**76**), Sertorius trimise din nou corpul lui Hirtuleius împotriva lui Metellus, în timp ce Perpenna, cu o armată puternică, ocupă poziţii pe cursul inferior al Ebrului, pentru a împiedica traversarea acestuia de către Pompeius, cînd, aşa cum era de aşteptat, acesta se va îndrepta în direcţia sudică pentru a realiza joncţiunea cu Metellus şi pentru aprovizionarea trupelor sale de-a lungul coastei. Perpenna urma să fie sprijinit şi de corpul lui Gaius Herennius. În interiorul ţării, pe Ebrul superior, Sertorius însuşi realiză mai întîi supunerea unor districte favorabile romanilor şi, după împrejurări, era gata să se grăbească oricînd în ajutorul lui Perpenna sau al lui Hirtuleius. Ca întotdeauna, el încercă să evite orice bătălie importantă şi să macine forţele inamicului prin lupte de hărţuială şi blocarea căilor de aprovizionare. Cu toate acestea, Pompeius nu numai că reuşi să forţeze traversarea Ebrului, ci îl învinse şi pe Herennius lîngă Valentia (Valencia), luînd în stăpînire acest important oraş. Sosise timpul ca Sertorius să apară el însuşi şi

să contrabalanseze destoinicia mai mare a soldaţilor adversarilor prin superioritatea numerică a trupelor şi a geniului său. Luptele se concentrară un timp mai îndelungat în jurul oraşului Lauro (pe Xucar, la sud de Valencia), care se declarase de partea lui Pompeius, fiind asediat din această cauză de către Sertorius. Pompeius depuse toate eforturile pentru a-l despresura; dar, după ce mai înainte cîteva divizii îi fuseseră atacate şi, în parte, măcelărite, marele general, tocmai cînd credea că-i înconjurase pe sertorieni şi îi invitase pe asediaţi să se delecteze cu spectacolul capturării armatei asediatoare, se văzu deodată incapabil de a mai manevra şi, pentru a nu fi el însuşi împresurat, trebui să asiste din tabăra sa la cucerirea şi incendierea oraşului aliat, ca şi la transportarea locuitorilor săi spre Lusitania. Eveniment care avu darul de a determina un număr de oraşe din centrul şi estul Hispaniei, încă nehotărîte, să încline din nou de partea lui Sertorius. Între timp, Metellus se luptă cu mai mult noroc. În urma unei bătălii năprasnice care avu loc în apropiere de Italica (lîngă Sevilla), în care Hirtuleius se angajase neprevăzător şi în cursul căreia cei doi generali îşi încrucişară săbiile, Hirtuleius nu numai că a fost rănit, dar chiar înfrînt şi silit să părăsească teritoriul roman propriu-zis şi să se retragă înspre Lusitania. Această victorie îi îngădui lui Metellus să înainteze spre *Hispania Citerior*, pentru a realiza joncţiunea cu Pompeius în apropiere de Valentia şi, împreună, să angajeze bătălia cu armata inamică principală. Ce-i drept, cu o armată adunată în grabă, Hirtuleius îi bară calea lîngă Segovia; dar a fost nu numai înfrînt, ci şi ucis împreună cu fratele său – o pierdere ireparabilă pentru sertorieni. În consecinţă, joncţiunea celor doi generali romani nu a mai putut fi împiedicată; dar în timp ce Metellus se apropie de Valentia, Pompeius, pentru a da uitării eşecul de la Lauro şi, pe cît posibil, pentru a cîştiga singur laurii rîvniţi, se grăbi să angajeze armata inamică principală încă de pe acum în bătălie. Sertorius acceptă cu entuziasm această ocazie de a se lupta cu Pompeius înainte de venirea lui Metellus şi de răspîndirea veştii morţii lui Hirtuleius. Armatele se întîlniră lîngă rîul Sucro (Xucar); după lupte violente, Pompeius a fost învins pe aripa dreaptă şi, întrucît el însuşi a fost grav rănit, a trebuit să fie scos de pe cîmpul

de bătălie. Afranius, ce-i drept, ieşi biruitor cu aripa stîngă şi cuceri tabăra sertorienilor, dar, luat prin surprindere de către Sertorius în timpul jafului, se văzu silit să se replieze. Dacă Sertorius ar fi putut relua bătălia în ziua următoare, probabil că armata lui Pompeius ar fi fost distrusă. Metellus sosise şi el între timp, risipise corpul lui Perpenna care îi ieşise în cale şi cucerise tabăra acestuia; nu se putea relua aşadar lupta împotriva celor două armate unificate. Joncţiunea forţelor armate inamice, certitudinea, care nu mai putea fi tăinuită, că armata lui Hirtuleius nu mai exista şi stagnarea neaşteptată în urma victoriei răspîndiră spaima în rîndul sertorienilor şi, cum se întîmplase deseori în rîndul armatelor hispanice în asemenea împrejurări, ele produseră risipirea majorităţii soldaţilor lui Sertorius. Cu toate acestea, descurajarea dispăru la fel de repede precum se instalase. Ciuta albă, care apăra planurile militare ale generalului în faţa mulţimii, redeveni curînd mai populară decît fusese vreodată; în scurt timp, Sertorius apăru cu o nouă armată în acelaşi ţinut, la sud de Saguntum (Murviedro), care rămăsese fidel Romei, în timp ce piraţii sertorieni îngreunară aprovizionarea romanilor dinspre mare, lipsurile ameninţînd în curînd tabăra romană. Se ajunse la o nouă bătălie în cîmpiile învecinate cu rîul Turia (Guadalaviar), dar lupta a rămas mult timp indecisă. Pompeius, cu cavaleria sa, a fost bătut de Sertorius, iar cumnatul său, viteazul cvestor Lucius Memmius, ucis; în schimb, Metellus l-a înfrînt pe Perpenna, a respins victorios atacul îndreptat împotriva lui din partea armatei principale inamice, dar a fost rănit el însuşi în învălmăşeala luptei. În consecinţă, armata sertoriană s-a risipit din nou. Valentia, pe care Gaius Herennius o ocupase pentru Sertorius, a fost cucerită şi dărîmată. În tabăra romană licări o clipă speranţa că îndărătnicul adversar ar fi fost înfrînt. Armata sertoriană dispăruse, trupele romane pătrunseră adînc în interiorul ţării şi îl asediară chiar pe general în fortăreaţa Clunia, pe cursul superior al rîului Duero. Dar, în timp ce ei înconjurară în van această stîncă fortificată, contingentele comunităţilor insurgente se adunau în altă parte; Sertorius reuşi să se strecoare din fortăreaţă şi, curînd, în momentul în care anul 679 (**75**), atît de bogat în evenimente, se apropia de

sfîrşit, el se afla totuşi din nou în fruntea unei armate. Cu toate acestea, Roma putea fi mulţumită de succesele campaniei. Ca o consecinţă a nimicirii armatei lui Hirtuleius şi a bătăliilor de pe Xucar şi Guadalaviar, Hispania meridională şi centrală au fost eliberate de inamic şi trainic asigurate de către Metellus prin ocuparea oraşelor celtiberice Segobriga (între Toledo şi Cuenca) şi Bibilis (lîngă Calatayud). Lupta se concentră de acum încolo pe Ebrul superior şi mijlociu pentru principalele locuri fortificate ale sertorienilor, Calagurris, Osca, Ilerda şi, pe coastă, Tarraco. Deşi ambii generali se luptaseră cu bărbăţie, izbînzile nu i se datorară totuşi atît lui Pompeius cît mai ales lui Metellus.

Dar, cu toate că rezultatele erau însemnate, romanii nu îşi atinseseră nicidecum ţelul şi trebuiră să reocupe taberele de iarnă cu perspectiva inevitabilă a reluării trudei sisifice a războiului. Era imposibil ca ele să fie ocupate în Valea Ebrului inferior, înspăimîntător de devastată atît de aliaţii, cît şi de inamicii Romei; Pompeius îşi petrecu iarna în ţinutul vacceilor (lîngă Valladolid), iar Metellus în Galia. Întăriţi cu două legiuni noi sosite din Italia, cei doi generali reîncepură operaţiunile în primăvara anului 680 (**74**). De fapt, nu se mai ajunse la bătălii propriu-zise; Sertorius se limită cu desăvîrşire la războiul de gherilă şi de asediu. Metellus supuse în Hispania meridională comunităţile rămase fidele lui Sertorius şi, pentru a seca sursele răzvrătirii, deportase pretutindeni întreaga populaţie masculină. Pompeius întîmpină o rezistenţă mai dîrză în provinciile Ebrului. Pallantia (Palencia, la nord de Valladolid), pe care o asedie, a fost despresurată de către Sertorius; în faţa oraşului Calagurris (Calahorra pe Ebrul superior) a fost înfrînt de către Sertorius şi silit să părăsească aceste ţinuturi, deşi Metellus se reunise cu el pentru asedierea oraşului. După ce Metellus petrecuse iarna în provincia sa, iar Pompeius în Galia, campania din anul 681 (**73**) se desfăşură într-un mod asemănător; însă în acest an, Pompeius obţinu cîteva succese durabile şi determină un însemnat număr de comunităţi să renunţe la insurecţie.

Războiul lui Sertorius dura aşadar de opt ani şi încă nu i se putea prevedea sfîrşitul. Statul suferea pierderi incomensurabile din cauza

lui. Floarea tinereţii italice pieri în cursul trudnicului război hispanic. Tezaurele publice nu numai că duceau lipsa veniturilor hispanice, dar trebuiau să trimită anual sume însemnate pentru plata soldei şi întreţinerea armatelor hispanice, care puteau fi procurate cu mare dificultate. Se înţelege de la sine că Hispania era tot mai pustiită şi mai secătuită, civilizaţia romană aflată aici în plină înflorire primind o lovitură cu urmări nefaste, cu atît mai mult cu cît insurecţia, condusă cu atîta îndîrjire, provoca deseori nimicirea unor comunităţi întregi. Oraşele rămase fidele partidului dominant al Romei treceau prin cele mai grele încercări; cele situate de-a lungul coastei au trebuit să fie aprovizionate cu cele necesare de către flota romană, iar situaţia comunităţilor continentale rămase fidele Romei era aproape disperată. Suferinţe aproape la fel de grele le îndură Galia, atît din cauza recrutărilor contingentelor de pedestraşi şi de călăreţi, rechiziţiilor de grîu şi de bani, cît şi din cauza poverii apăsătoare a încartiruirilor de iarnă care, în urma foametei din anul 680 (**74**), deveni insuportabilă; aproape toate tezaurele comunităţilor au fost nevoite să recurgă la ajutorul bancherilor romani şi să se înglodeze în datorii zdrobitoare. Generalii şi soldaţii purtau războiul în silă. Generalii întîlniseră un adversar mult superior lor prin talentul său, o rezistenţă dîrză şi obositoare, un război plin de pericole cît se poate de serioase, iar succesele, puţin strălucitoare, erau dobîndite cu mare dificultate; se răspîndi zvonul că Pompeius ar încerca să obţină rechemarea sa din Hispania şi atribuirea unei însărcinări mai profitabile în altă parte. La rîndul lor, soldaţii erau prea puţin entuziasmaţi în faţa unui război în care nu se putea cîştiga nimic decît lovituri usturătoare şi pradă nefolositoare şi în care nici solda nu se plătea cu regularitate. Pompeius informă senatul în iarna anilor 680/681 (**74/73**) că solda era neplătită de doi ani şi că armata se afla în pericol de a se dizolva dacă senatul nu se va grăbi; drept urmare, în sfîrşit, sumele necesare sosiră. Guvernul roman ar fi putut evita o bună parte a acestor neajunsuri dacă şi-ar fi impus o conduită mai energică faţă de problemele războiului hispanic, pentru a nu spune mai multă bunăvoinţă. În general, nu era însă nici vina lui şi nici a generalilor că un geniu precum Sertorius reuşea să prelungească

războiul de hărţuială din an în an, pe un teren atît de favorabil războiului de insurecţie şi de piraţi, în ciuda superiorităţii numerice copleşitoare a inamicului. În cazul acesta, sfîrşitul putea fi întrevăzut numai în sensul că insurecţia lui Sertorius putea fuziona cu alte răscoale simultane, sporindu-şi în felul acesta ameninţarea. Tocmai atunci romanii se luptau pe toate mările cu flotele de piraţi, în Italia, cu sclavii răsculaţi, în Macedonia, cu populaţiile de pe Dunărea inferioară, în Asia Mică, din nou cu regele Mithridates. Nu se poate dovedi dacă Sertorius a stabilit legături cu inamicii italici şi macedoneni ai Romei, deşi se afla în relaţii permanente cu partizanii lui Marius din Italia; el încheiase mai demult tratate cu piraţii, iar cu regele Pontului, abordat de mult timp prin intermediul emigranţilor romani aflaţi la curtea acestuia, el a încheiat acum un tratat de alianţă formal, în care Sertorius i-a cedat regelui statele clientelare din Asia Mică, nu însă şi provincia romană Asia, promiţîndu-i în plus că-i va trimite un ofiţer pentru comanda trupelor sale şi un număr de soldaţi; regele se obliga în schimb să-i trimită 40 de corăbii şi 3.000 de talanţi (4.500.000 de taleri). Politicienii isteţi ai capitalei îşi amintiră de timpurile în care Italia fusese ameninţată din est de către Philippos şi din vest de către Hannibal; noul Hannibal se credea, după ce va fi supus Hispania prin propriile forţe, aşa cum făcuse predecesorul său, ar putea ajunge înaintea lui Pompeius în Italia cu forţele armate ale Hispaniei, pentru a chema etruscii şi samniţii sub arme împotriva Romei, aşa cum făcuse odinioară fenicianul.

Această analogie era însă mai degrabă ingenioasă decît serioasă. Sertorius nu era nici pe departe destul de puternic pentru a relua acţiunea gigantică a lui Hannibal; el ar fi fost pierdut dacă ar fi părăsit Hispania, de ale cărei particularităţi geografice şi etnice depindeau toate succesele sale, el fiind obligat să renunţe chiar şi aici, din ce în ce mai mult, la ofensivă. Remarcabilul său talent militar nu putea modifica felul trupelor; miliţiile hispanice rămîneau, cum erau de fapt, schimbătoare precum valul şi vîntul, cînd adunate în masă pînă la 150.000 de indivizi, cînd reduse la o mînă de oameni; pe de altă parte, emigranţii romani erau indisciplinaţi, orgolioşi şi încăpăţînaţi. Bineînţeles, armele care necesită o durată mai mare a

coeziunii corpului militar, precum cavaleria, erau insuficiente în armata sa. Războiul duse la dispariţia treptată a celor mai capabili ofiţeri şi a nucleului veteranilor săi, iar comunităţile rămase fidele, obosite de jafurile romanilor şi maltratate de ofiţerii lui Sertorius, începuseră să dea semne de nerăbdare şi de nestatornicie. Este semnificativ că Sertorius, asemănîndu-se şi prin aceasta cu Hannibal, nu şi-a făcut niciodată iluzii cu privire la situaţia sa disperată; el nu scăpă nici un prilej pentru a ajunge la un compromis, fiind oricînd gata să depună bastonul de mareşal în schimbul garanţiei unei vieţi sigure în patria sa. Dar ortodoxia politică nu recunoaşte nici compromisul şi nici reconcilierea. Sertorius nu se putea eschiva în nici un sens, ci trebuia să continue necondiţionat pe calea pe care păşise deja, oricît de îngustă şi de ameţitoare ar fi devenit ea. Succesele sale, precum cele ale lui Hannibal, erau tot mai nesemnificative; talentul său militar începu să fie pus la îndoială; se spunea că nu ar mai fi cel de altădată, că şi-ar petrece ziua întreagă mîncînd şi bînd şi că şi-ar irosi banii şi timpul. Numărul dezertorilor spori, ca şi cel al comunităţilor trecute în tabăra adversă. În curînd se semnalară planuri ale emigranţilor romani îndreptate împotriva vieţii generalului; şi păreau destul de plauzibile, în primul rînd deoarece mai mulţi ofiţeri ai armatei insurgenţilor, în frunte cu Perpenna, acceptaseră cu reticenţă comanda supremă a lui Sertorius şi apoi fiindcă guvernatorii romani promiseseră mai demult ucigaşului generalului inamic amnistia şi o sumă mare de bani. Ca urmare a acestor bănuieli, Sertorius înlătură din garda personală soldaţii romani şi o încredinţă unor hispanici aleşi. Interveni cu o severitate înspăimîntătoare, dar necesară, împotriva suspecţilor şi, fără a consulta, ca de obicei, un consiliu de război, condamnă la moarte mai mulţi inşi din rîndul acuzaţilor; printre nemulţumiţi se zvonea acum că ar fi devenit mai periculos pentru amici decît pentru inamici. În curînd se descoperi o a doua conspiraţie, în propriul stat-major; cei acuzaţi trebuiră fie să fugă, fie să moară; dar nu toţi fuseseră trădaţi, iar ceilalţi conjuraţi, printre ei aflîndu-se îndeosebi Perpenna, se văzură constrînşi la acţiuni cu atît mai grabnice. Comandamentul se găsea la Osca. Aici, în conformitate cu planul lui Perpenna, i se

raportă generalului că trupele sale ar fi obţinut o victorie strălucită, iar cu ocazia banchetului extraordinar pe care Perpenna îl oferi pentru celebrarea acestui triumf apăru şi Sertorius, însoţit, ca întotdeauna, de suita sa hispanică. Contrar obiceiului din cartierul general sertorian, banchetul deveni curînd o orgie; se iscară discuţii aprinse şi se păru că unii dintre oaspeţi ar încerca să înceapă o controversă; Sertorius se întinse pe locul său şi păru că nu doreşte să dea atenţie tumultului. Deodată cineva lăsă să cadă o cupă: Perpenna dăduse semnalul stabilit. Marcus Antonius, vecinul lui Sertorius la masă, îi aplică prima lovitură şi, întrucît cel străpuns se întoarse încercînd să se ridice, ucigaşul se năpusti asupra lui şi-l imobiliză, pînă cînd ceilalţi convivi, cu toţii participanţi la conjuraţie, se năpustiră şi-l masacrară pe generalul lipsit de apărare, acesta fiind ţinut de ambele braţe (682, **72**). Odată cu el pieriră şi însoţitorii săi credincioşi. Astfel se sfîrşi unul dintre bărbaţii cei mai mari, dacă nu cel mai mare, pe care-i zămislise Roma pînă atunci – un bărbat care, sub auspicii mai norocoase, ar fi devenit poate regeneratorul patriei sale –, din cauza trădării unei bande mizerabile de emigranţi, pe care fusese silit să-i conducă împotriva patriei lor. Istoria nu-i iubeşte pe Coriolani; ea nu l-a exceptat nici pe acesta, cel mai mărinimos, genial şi regretabil dintre toţi.

Asasinii crezură că-şi vor putea însuşi moştenirea victimei lor. După moartea lui Sertorius, Perpenna, ofiţerul roman cu rangul cel mai înalt în cadrul armatei hispanice, pretinse comanda supremă. Trupele se supuseră, dar neîncrezătoare şi împotriva voinţei lor. Oricît de mult s-ar fi murmurat împotriva lui Sertorius în timpul vieţii sale, moartea îl repuse pe erou în drepturile sale, iar nemulţumirea soldaţilor izbucni cu violenţă atunci cînd, la publicarea testamentului său, printre numele moştenitorilor se citi şi numele lui Perpenna. O parte dintre soldaţi, îndeosebi cei din Lusitania, se risipiră; pe cei rămaşi îi cuprinse teama că, odată cu Sertorius, s-ar fi stins şi voinţa, şi norocul lor. Aşadar, la prima întîlnire cu Pompeius trupele insurgenţilor, descurajate şi rău comandate, au fost complet împrăştiate, iar Perpenna a fost luat prizonier împreună cu alţi ofiţeri. Mişelul încercă să-şi răscumpere viaţa prin predarea

corespondenţei lui Sertorius, care ar fi compromis numeroşi bărbaţi însemnaţi din Roma; însă Pompeius dădu ordin ca documentele să fie arse fără a fi citite şi-l deferi călăului alături de ceilalţi şefi ai insurgenţilor. Emigranţii care reuşiseră să scape se împrăştiară şi se retraseră în cea mai mare parte, fie în deşerturile Mauretaniei, fie la piraţi. O parte dintre ei reuşiră să revină în patrie în urma Legii Plotia, susţinută cu ardoare de către tînărul Caesar, dar, cu excepţia unuia singur, cei care participaseră la asasinarea lui Sertorius pieriră cu toţii de o moarte violentă. Osca şi, în general, cele mai multe oraşe care rămăseseră fidele lui Sertorius în *Hispania Citerior* îi deschiseră acum de bunăvoie porţile lui Pompeius; doar Uxama (Osma), Clunia şi Calagurris au fost supuse cu forţa armelor. Cele două provincii au fost reorganizate; în *Hispania Ulterior*, Metellus ridică tributurile anuale ale comunităţilor vinovate; în *Hispania Citerior*, Pompeius procedă de la caz la caz, pedepsind sau recompensînd; astfel, de exemplu, Calagurris îşi pierdu independenţa, fiind subordonată Oscei. O bandă de soldaţi sertorieni, care se adunase în Pirinei, a fost silită de Pompeius să depună armele, fiind apoi colonizaţi la nord de Pirinei, lîngă Lugudunum (St. Bernhard, provincia Haute-Garonne), ca o comunitate aparte, a „celor veniţi din alte părţi" (*convenae*). Pe înălţimile Pirineilor se înălţară însemnele victoriei romanilor; la sfîrşitul anului 683 (**71**), Metellus şi Pompeius străbătură cu armatele străzile capitalei pentru a aduce prinosul naţiunii pentru înfrîngerea hispanicilor lui Iupiter Capitolinul. Se părea că Fortuna lui Sulla surîdea încă operei acestuia şi o apără mai vajnic decît o făceau supraveghetorii incapabili şi vlăguiţi. Opoziţia italică se sfărîmase prin incapacitatea şi graba conducătorului ei, cea a emigraţilor, prin discordia internă. Deşi erau mai degrabă opera propriei neputinţe şi dezorientări decît a eforturilor adversarilor, aceste înfrîngeri constituiau însă tot atîtea victorii ale oligarhiei. Scaunele curule au fost astfel consolidate încă o dată.

Capitolul II

Guvernarea de restauraţie a lui Sulla

Cînd, după revoluţia lui Cinna care ameninţase existenţa statului, senatul a putut să acorde din nou atenţia cuvenită securităţii interne şi externe a imperiului, se iviră destule probleme a căror rezolvare nu suporta nici o amînare fără ca interesele cele mai importante să fie neglijate şi ca inconvenientele prezente să poată denatura în pericole viitoare. În afara complicaţiilor grave din Hispania, erau imperios necesare, în parte, subjugarea barbarilor din Tracia şi din ţinuturile danubiene, pe care Sulla nu-i supuse de-a binelea (II, p. 204), şi reglementarea din punct de vedere militar a relaţiilor încîlcite din nordul peninsulei greceşti, în parte nimicirea escadrelor de piraţi care dominau pretutindeni, dar înainte de toate în apele orientale, în parte, în fine, stabilirea unei ordini temeinice în afacerile tulburi ale Asiei Mici. Pacea încheiată de Sulla în anul 670 (**84**) cu regele Mithridates al Pontului (II, p. 203), tratatul lui Murena din 673 (**81**) nefiind decît o repetare a acesteia, purta întru totul amprenta unui provizorat înjghebat în grabă pentru necesităţile momentului, iar atitudinea romanilor faţă de regele Tigranes al Armeniei, doar angajat în război, nici nu fusese amintită în cuprinsul tratatului. Tigranes văzuse în aceasta, nu fără dreptate, acordul tacit al romanilor de a-l lăsa stăpîn al posesiunilor romane din Asia. Dacă romanii nu doreau să le abandoneze, sosise momentul ca, prin înţelegere sau cu forţa, noul Mare Rege al Asiei să fie constrîns să le retrocedeze. După ce în capitolul precedent am expus mişcarea din Italia şi Hispania legată de maşinaţiile democratice şi înfrîngerea lor de către guvernul senatorial, să analizăm guvernarea externă, aşa cum au exercitat-o sau nu au exercitat-o autorităţile instituite de către Sulla.

În măsurile energice pe care senatul le luase în ultimii ani ai

regenţei lui Sulla, aproximativ în acelaşi timp, împotriva sertorienilor, dalmaţilor şi tracilor, ca şi împotriva piraţilor cilicieni, se mai poate recunoaşte încă mîna viguroasă a dictatorului. Expediţia în peninsula greco-ilirică avusese ca scop, pe de o parte, supunerea sau cel puţin intimidarea triburilor barbare ce cutreierau întregul continent de la Marea Neagră pînă la Marea Adriatică – şi dintre care mai ales besii (în Balcanii Mari) treceau, după expresia de atunci, drept hoţii temuţi de către hoţi –, iar pe de altă parte, nimicirea corsarilor cuibăriţi îndeosebi de-a lungul litoralului dalmatic. Atacul porni, ca de obicei, simultan din Dalmaţia şi Macedonia, în această provincie fiind adunată în scopul acesta o armată de cinci legiuni. În Dalmaţia, comanda era deţinută de fostul pretor Gaius Cosconius, care cutreieră ţara în toate direcţiile şi cuceri fortăreaţa Salona în urma unui asediu de doi ani. În Macedonia, proconsulul Appius Claudius (676-678, **78-76**) încercă mai întîi să cucerească ţinuturile muntoase de pe malul stîng al rîului Karasu. Războiul se purtă de ambele părţi cu o sălbăticie rar întîlnită; tracii distrugeau localităţile cucerite şi măcelăreau prizonierii, iar romanii ripostau cu măsuri identice. Nu se obţinură însă succese notabile; armata era decimată inutil din cauza marşurilor dificile şi a luptelor permanente cu numeroşii şi vitejii locuitori ai munţilor; generalul însuşi se îmbolnăvi şi muri. Succesorul său, Gaius Scribonius Curio (679-681, **75-73**), a fost constrîns de mai multe impedimente, îndeosebi de o revoltă militară destul de serioasă, să renunţe la dificila expediţie împotriva tracilor şi să se îndrepte spre graniţa de nord a Macedoniei, unde îi supuse pe dardanii mai slab pregătiţi (în Serbia), ajungînd apoi pînă la Dunăre. Abia viteazul şi capabilul Marcus Lucullus (682-683, **72-71**) înaintă din nou spre est, îi învinse pe besi în munţii lor, le cuceri capitala Uscudama (Adrianopol) şi îi obligă să recunoască suzeranitatea romană. Regele odrişilor, Sadalas, şi oraşele greceşti de pe coasta de est, la nord şi la sud de Munţii Balcani – Istropolis, Tomis, Callatis, Odessos (lîngă Varna), Mesembria şi altele – se supuseră romanilor. Tracia, din care romanii nu stăpîniseră pînă atunci mai mult decît teritoriul lui Attalos din Chersones, deveni acum o parte, ce-i drept, agitată, a provinciei Macedonia.

Dar mult mai dezavantajoasă decît incursiunile de jaf ale tracilor şi dardanilor, care se limitau la o anumită parte a imperiului, era, atît pentru stat, cît şi pentru particulari, pirateria, care se răspîndea tot mai mult şi adopta forme tot mai organizate. Navigaţia pe întregul cuprins al Mării Mediterane se afla în mîinile lor. Italia nu a putut nici să-şi exporte produsele, nici să importe cereale din provincii; în Italia oamenii flămînzeau, în provincii cultivarea grîului stagna din cauza lipsei unei pieţe de desfacere. Nici o livrare de bani, nici un călător nu mai era în siguranţă; tezaurul de stat suferi cele mai grave pierderi; un număr foarte mare de romani distinşi erau capturaţi de către piraţi şi trebuiau să plătească sume considerabile pentru eliberarea lor, în cazul în care aceştia nu preferau totuşi să-i condamne la moarte, care era executată cu o cruzime barbară. Comercianţii, ba chiar şi trupele romane destinate Orientului începură să efectueze deplasările îndeosebi în anotimpul nefavorabil şi să se ferească nu atît de furtunile iernii, cît de corăbiile piraţilor, care nici măcar în acest anotimp nu dispăreau cu totul de pe suprafaţa mărilor. Dar oricît de dureroasă ar fi fost renunţarea la folosirea căilor maritime, ea era totuşi mult mai suportabilă decît năpăstuirea insulelor şi coastelor din Grecia şi Asia Mică. La fel ca în epoca normanzilor, escadre ale piraţilor acostau în faţa oraşelor maritime şi le sileau să se răscumpere cu mari sume de bani sau le asediau şi le cucereau cu forţa armată. Dacă Samothrake, Klazomenae, Samos, Iassos au fost jefuite de către piraţi sub ochii lui Sulla (670, **84**), ne putem imagina ce se întîmpla cînd în apropiere nu se găsea nici flota şi nici vreo armată romană. Toate vechile şi bogatele temple de pe coastele Greciei şi ale Asiei Mici au fost jefuite pe rînd; se spune că numai din Samothrake s-ar fi furat un tezaur de 1.000 de talanţi (1.500.000 de taleri). Putem citi la un poet roman contemporan că, din cauza piraţilor, Apollo ar fi devenit atît de sărac încît, atunci cînd îl vizita rîndunica, din toate tezaurele pe care le avusese odinioară, nu-i mai putea arăta nici un fir de aur. Numărul localităţilor cucerite sau incendiate s-ar fi ridicat la 400, printre ele situîndu-se oraşe precum Knidos, Samos, Kolophon; pentru a nu fi capturată de către piraţi, populaţia mai multor porturi odinioară

înfloritoare a emigrat. Nici interiorul ţării nu mai era în siguranţă; cîteodată ei atacau localităţi aflate la o distanţă de una pînă la două zile de marş faţă de coastă. Datoriile uriaşe, în urma cărora se prăbuşiră mai tîrziu toate comunităţile din Orientul elenistic, datează în cea mai mare parte din aceste timpuri nefaste. Pirateria îşi schimbase cu desăvîrşire caracterul. Nu mai putem vorbi de căpitani temerari, care percepeau tributul pe drumul principal al comerţului italo-oriental de sclavi şi de articole de lux, în apele cretane situate între Cyrene şi Pelopones – în limba corsarilor, „Marea de aur"; nu mai putem vorbi nici de vînători de sclavi, care se îndeletniceau în egală măsură cu „războiul, comerţul şi pirateria"; acesta era un stat al piraţilor, cu un remarcabil spirit de comunitate, cu o organizare solidă, foarte respectabilă, cu o patrie proprie, cu un caracter incipient federal şi, neîndoielnic, cu anumite scopuri politice. Piraţii îşi spuneau cilicieni, deşi pe corăbiile lor se adunau exasperaţii şi aventurierii tuturor naţiilor: mercenarii concediaţi din localităţile cretane de recrutare, cetăţenii localităţilor distruse ale Italiei, Hispaniei şi Asiei, soldaţii şi ofiţerii din armatele lui Fimbria şi ale lui Sertorius, în general, perdanţii de pretutindeni, proscrişii hăituiţi ai tuturor partidelor învinse, tot ceea ce era mizerabil şi temerar – şi unde nu exista mizerie şi fărădelege în această epocă? Nu mai era vorba de o adunătură întîmplătoare de tîlhari, ci de un stat închegat al soldaţilor, în care locul naţionalităţii a fost luat de francmasoneria proscripţiei şi a crimei şi în cadrul căruia, ca de atîtea ori, nelegiuirea era justificată prin mărinimia spiritului de comunitate. Într-o epocă a depravării, în care laşitatea şi nesupunerea slăbiseră toate legăturile ordinii sociale, comunităţile legitime ar fi putut lua drept exemplu acest stat bastard născut din necesitate şi prin forţa lucrurilor, singurul în care se părea că se refugiaseră ajutorarea nelimitată, spiritul de camaraderie, respectul pentru cuvîntul dat şi faţă de căpeteniile alese, vitejia şi abilitatea. Dacă pe drapelul acestui stat era înscrisă pedepsirea comunităţii civile, care, pe drept sau pe nedrept, îi exclusese pe unii din sînul ei, se putea pune întrebarea dacă această deviză era cu mult mai dezonorantă decît cea a oligarhiei italice sau cea a sultanismului oriental, care nu aveau alt

scop decît să-şi împartă lumea. Cel puţin corsarii se considerau egalii oricărui stat legitim şi mai multe poveşti de piraţi, verosimile, pline de veselie turbulentă şi de banditism cavaleresc, stau mărturie pentru orgoliul, mărinimia şi umorul lor; ei credeau şi se lăudau că ar trăi într-un război legitim cu toată lumea; cîştigul pe care-l obţineau nu era numit bun furat, ci pradă de război; şi dacă oricare dintre piraţi, luat prizonier, era sigur că în orice port roman îl aştepta crucificarea, la fel îşi reclamau şi ei dreptul de a executa pe oricare dintre prizonierii lor. Organizarea lor militară şi politică se stabilizase îndeosebi în urma războiului cu Mithridates. Corăbiile lor, în majoritate deschise, mai exact bărci şi veliere rapide, în proporţie foarte mică direme şi trireme, navigau acum întotdeauna reunite în escadre conduse de amirali, ale căror vase erau împodobite cu aur şi purpură. Dacă vreun camarad era ameninţat, chiar fiind cu totul necunoscut, era ajutat de oricare dintre căpitanii piraţilor; înţelegerea încheiată de unul dintre ei era recunoscută necondiţionat de întreaga corporaţie, la fel cum orice injurie adusă unuia dintre ei era răzbunată de toţi. Patria lor autentică era marea, de la Coloanele lui Hercule pînă în apele siriene şi egiptene; locurile de refugiu de care aveau nevoie pe continent, atît pentru ei, cît şi pentru casele lor plutitoare, erau oferite de ţărmurile Mauretaniei şi Dalmaţiei, de insula Creta, dar, înainte de toate, de coasta sudică a Asiei Mici, bogată în promontorii şi golfuri, dominînd principala cale de navigaţie a comerţului maritim al timpului şi fiind practic lipsită de un stăpîn. Liga oraşelor din Licia, ca şi comunităţile din Pamfilia nu aveau nici o importanţă; garnizoana romană, statornicită în anul 652 (**102**) în Cilicia, nu era nicidecum suficientă pentru stăpînirea întinsului ţărm; dominaţia siriană asupra Ciliciei fusese întotdeauna numai nominală, fiind înlocuită chiar de curînd de cea armeană, al cărei posesor, ca un veritabil Mare Rege, nici nu se sinchisea de mare, abandonînd-o voluntar jafului cilicienilor. Aşadar nu era de mirare că piraţii se răspîndiseră aici mai mult ca oriunde. În aceste locuri nu numai că aveau posturi de semnalizare şi staţiuni de-a lungul întregului ţărm, ci îşi construiseră şi spre interior, în colţurile cele mai neumblate ale muntosului ţinut al Liciei, Pamfiliei şi Ciliciei,

fortăreţele lor, în care îşi adăposteau soţiile, copiii şi tezaurele, în răstimpul cît se aflau pe mare, şi unde la nevoie îşi găseau ei înşişi refugiu. Asemenea castele se aflau în număr mare îndeosebi în aspra Cilicie, ale cărei păduri ofereau piraţilor cel mai bun lemn pentru corăbii şi unde îşi aveau, din această cauză, principalele şantiere navale şi arsenale. Nu era de mirare că acest stat militar organizat îşi formă din oraşele maritime greceşti, mai mult sau mai puţin abandonate propriei lor voinţe şi cu o administraţie autonomă, o clientelă stabilă care, pe baza unor tratate detaliate, intra cu piraţii în relaţii comerciale, ca şi cu orice altă putere aliată, şi nu dădea curs dispoziţiei guvernatorilor romani de a trimite corăbii împotriva acestora; astfel, de exemplu, importantul oraş Side din Pamfilia a îngăduit piraţilor să construiască corăbii pe şantierele lui şi să vîndă în piaţă oamenii liberi luaţi prizonieri. O asemenea piraterie constituia o forţă politică; şi ea se considera şi era acceptată ca atare de cînd regele sirian Tryphon o folosise pentru prima dată în accepţiunea aceasta şi se sprijinise pe ea în realizarea dominaţiei sale (II, p. 46). Îi întîlnim pe piraţi ca aliaţi ai regelui Mithridates al Pontului, ca şi ai emigraţiei romane democratice; îi întîlnim angajînd bătălii cu flotele lui Sulla, atît în mările orientale, cît şi în cele occidentale. Întîlnim unii şefi ai piraţilor care dominau asupra unui lanţ întreg de porturi însemnate. Nu se poate estima pînă unde ajunsese evoluţia politică internă a acestui stat plutitor, dar fără îndoială că în aceste structuri existau germenii unei regalităţi a mărilor care, în împrejurări favorabile, ar fi putut da naştere unui stat durabil.

Astfel, am arătat ceea ce, în parte, am remarcat şi mai sus (II, pp. 45-46): felul cum romanii menţineau sau, mai degrabă, nu menţineau ordinea pe „marea lor”. Suzeranitatea Romei asupra provinciilor se constituia în principal dintr-o tutelă militară: sub forma tributului sau a impozitelor, provincialii plăteau pentru apărarea pe uscat şi pe mare, aflată în mîinile romanilor. Poate niciodată un tutore nu şi-a înşelat pupilul cu mai mare neobrăzare, aşa cum făcea oligarhia romană cu comunităţile supuse. În loc să alcătuiască o flotă generală a imperiului şi să centralizeze poliţia maritimă, senatul abandonă cu

totul conducerea centralizată a sistemului de poliţie, fără de care nu se putea întreprinde nimic în direcţia aceasta, şi lăsă apărarea împotriva piraţilor la latitudinea fiecărui guvernator şi a fiecărui stat clientelar în parte. În loc ca Roma, aşa cum se angajase, să fi alcătuit o flotă exclusiv cu corăbiile şi soldaţii săi şi ai statelor clientelare rămase în mod formal suverane, ea asista la decăderea marinei de război italice şi se mulţumea să recurgă la corăbiile rechiziţionate de la unele oraşe comerciale sau, şi mai frecvent, la paza de coastă organizată pretutindeni, cheltuielile şi greutăţile fiind suportate în ambele cazuri de către supuşi. Provincialii trebuiau să se considere fericiţi dacă guvernatorul roman utiliza rechiziţiile impuse pentru apărarea coastelor numai în acest scop, fără să sustragă ceva în propriul avantaj, sau dacă, ceea ce se întîmpla foarte des, nu erau siliţi să plătească banii de răscumpărare pentru un nobil roman capturat de către piraţi. Dacă se întreprindea un lucru util, ca ocuparea Ciliciei în anul 652 (**102**), acesta era abandonat cu siguranţă înainte de terminarea lui. Romanul acestor timpuri, care nu era vrăjit întru totul de concepţia eronată, dar general răspîndită, cu privire la grandoarea naţională, ar fi trebuit să ceară ca rostrele să fie smulse de pe tribuna din for, pentru a nu trebui să-şi amintească în permanenţă de victoriile navale obţinute în epoci mai fericite. Sulla, care în cursul războiului împotriva lui Mithridates avusese prilejul să se convingă în suficientă măsură de pericolele pe care le atrage după sine neglijarea marinei, întreprinse totuşi mai multe tentative pentru curmarea acestui rău. Ce-i drept, misiunea de a echipa în oraşele maritime o flotă împotriva piraţilor, pe care o încredinţase guvernatorilor instituiţi de el în Asia, nu dăduse roade, întrucît Murena preferase să declanşeze războiul împotriva lui Mithridates, iar guvernatorul Ciliciei, Gnaeus Dolabella, se dovedise cu totul incapabil. Aşadar, în anul 675 (**79**) senatul hotărî să trimită pe unul dintre consuli în Cilicia; soarta îl alese pe destoinicul Publius Servilius. El învinse flota piraţilor într-o bătălie sîngeroasă şi trecu apoi la nimicirea acelor oraşe de pe coasta sudică a Asiei Mici care le serveau drept locuri de ancorare şi de comerţ. Fortăreţele puternicului principe al mărilor Zeniketes, Olympos, Korykos,

Phaselis din Licia orientală, Attaleia din Pamfilia, au fost cucerite, iar în flăcările cetăţii Olympos îşi găsi moartea principele însuşi. Consulul continuă acţiunea împotriva isaurilor, care locuiau în partea nord-vestică a asprei Cilicii, pe versantul nordic al Munţilor Tauros, într-un labirint de culmi prăpăstioase, stînci semeţe şi văi adînci, acoperite cu uriaşe păduri de stejari – un ţinut în care dăinuie şi astăzi amintirea pirateriei vremurilor îndepărtate. Pentru înfrîngerea acestor cuiburi din stînci, ultimele şi cele mai sigure locuri de refugiu ale corsarilor, Servilius conduse prima armată romană dincolo de Tauros şi cuceri fortăreţele inamice Oroanda şi, înainte de toate, Isaura însăşi, idealul unui oraş de tîlhari, situat pe înălţimea unei coame muntoase greu accesibile şi dominînd vasta cîmpie de la Ikonion. Campania de trei ani (676-678, **78-76**), în urma căreia Servilius dobîndi, atît pentru el, cît şi pentru urmaşii săi, titlul de *Isauricus*, nu rămase fără efect, un număr mare de piraţi şi de corăbii încăpînd pe mîna romanilor; Licia, Pamfilia, Cilicia occidentală suferiră devastări grave, teritoriile oraşelor distruse fiind confiscate şi contribuind astfel la lărgirea provinciei Cilicia. Dar era în natura lucrurilor ca în acest fel pirateria să nu fie nicidecum înlăturată, ci doar silită să se mute mai întîi în alte ţinuturi, îndeosebi în cea mai veche vatră a corsarilor Mării Mediterane, în Creta (II, p. 46). Numai prin măsuri ample şi represalii dure sau, mai degrabă, numai prin instituirea unei poliţii marine permanente flagelul ar fi putut fi înlăturat definitiv.

Situaţia de pe continentul Asiei Mici era afectată în multiple feluri de acest război maritim. Rivalitatea existentă aici între Roma, regele Pontului şi cel al Armeniei nu se sfîrşise, ci dimpotrivă, se intensifica tot mai mult. Pe de o parte, regele Armeniei, Tigranes, îşi lărgea graniţele prin cuceriri necruţătoare. Parţii, al căror stat dezbinat în urma unor tulburări interne decăzuse în această perioadă foarte mult, erau împinşi tot mai mult spre interiorul Asiei de neajunsurile unui război interminabil. Dintre ţinuturile situate între Armenia, Mesopotamia şi Iran, Korduene (Kurdistanul de Nord) şi Media atropatenă (Azerbaidjan) au fost transformate din regate vasale partice în regate supuse armenilor, iar regatul de la Ninive (Mosul)

sau Adiabene a fost silit să intre, cel puţin temporar, tot, în clientelă armeană. Dominaţia armeană se extinse şi în Mesopotamia, mai ales în Nisibis şi în jurul acestuia; se pare că numai partea ei meridională, aproape pustie, n-a ajuns în stăpînirea permanentă a noului Mare Rege şi că îndeosebi Seleucia de pe Tigru a rămas nesupusă. Regatul de la Edessa sau Osroene a fost încredinţat unui trib al arabilor nomazi, pe care-l adusese din Mesopotamia meridională şi-l sedentarizase aici pentru a stăpîni prin intermediul lui trecerea Eufratului şi marele drum comercial. Dar Tigranes nu-şi limită cuceririle doar la malul estic al Eufratului. Ţinta atacurilor sale deveni îndeosebi Cappadocia şi, lipsită de apărare cum era, aceasta suferi lovituri zdrobitoare din partea atotputernicului adversar. Tigranes ocupă Melitene, ţinutul estic al Cappadociei şi o reuni cu Sophene, provincia armeană vecină, lovitură prin care cîştigă trecerea Eufratului împreună cu marele drum comercial dintre Armenia şi Asia Mică. După moartea lui Sulla, armatele sale pătrunseră chiar în Cappadocia propriu-zisă şi duseră în interiorul Armeniei populaţia capitalei Mazaka (mai tîrziu Caesaraea) şi din alte 11 oraşe organizate după model grecesc. O rezistenţă la fel de lamentabilă a putut să-i opună noului Mare Rege regatul Seleucizilor, aflat în plină destrămare. Aici domina, de la graniţa egipteană către sud, pînă la Turnul lui Straton (Caesaraea), principele iudaic Alexandros Iannaeos, care, treptat, îşi lărgise şi întărise puterea în lupta cu vecinii sirieni, egipteni şi arabi, ca şi cu oraşele imperiului. Oraşele mai mari ale Siriei, Gaza, Turnul lui Straton, Ptolemaïs, Beroea, încercară să se menţină fie ca oraşe libere, fie ca oraşe guvernate de aşa-numiţii tirani; îndeosebi capitala Antiohia era ca şi independentă. Damascul şi văile Libanului se supuseseră principelui nabateilor, Aretas din Petra. În Cilicia, în fine, dominau piraţii şi romanii. Şi în jurul acestei coroane, fărîmiţată în mii de bucăţi, prinţii Seleucizi, ca şi cum ar fi trebuit să compromită regalitatea în faţa tuturor, continuau cu perseverenţă să se învrăjbească între ei; ba chiar, în timp ce supuşii trădară cu toţii această dinastie, condamnată, precum cea a lui Laios, la o vrajbă perpetuă, ei reclamară şi tronul Egiptului, devenit vacant în urma morţii regelui

Alexandru al II-lea, lipsit de urmaş. Astfel, regele Tigranes putu să intervină şi aici nestînjenit. El supuse cu uşurinţă Cilicia orientală, iar populaţia oraşului Soloi şi a altora a fost transferată, precum cea din Cappadocia, în Armenia. De asemenea, au fost supuse cu armele ţinutul din Siria superioară, cu excepţia oraşului Seleucia, de la gurile rîului Orontes, apărat cu vitejie, şi cea mai mare parte a Feniciei; în jurul anului 680 (**74**) armenii cuceriră Ptolemaïs şi ameninţau de-acum în mod serios statul iudaic. Vechea capitală a Seleucizilor, Antiohia, deveni una din reşedinţele Marelui Rege. Începînd cu anul 671 (**83**), primul an după pacea încheiată între Sulla şi Mithridates, analele siriene l-au desemnat pe Tigranes ca suveran al ţării, iar Cilicia şi Siria apar ca o satrapie armeană, condusă de guvernatorul Marelui Rege, Magadates. Se părea că vor renaşte timpurile regilor de la Ninive, al Salmanassarilor şi al Sanheribilor; din nou, precum odinioară asupra Tirului şi Sidonului, despotismul oriental apăsa cu greutate asupra populaţiei de negustori de-a lungul coastei siriene; din nou, mari state continentale se aruncară împotriva ţinuturilor Mării Mediterane; din nou, armate asiatice care ajungeau, se spune, pînă la o jumătate de milion de războinici staţionau pe coastele ciliciene şi siriene. Aşa cum odinioară evreii fuseseră duşi în Babilon de către Salmanassar şi Nabucodonosor, tot astfel locuitorii din toate provinciile de graniţă ale noului imperiu, din Korduene, Adiabene, Asiria, Cilicia, Cappadocia, îndeosebi cetăţenii greci sau semigreci, trebuiră, sub ameninţarea confiscării a tot ceea ce ar fi rămas în urmă, să se aşeze acum în noua reşedinţă; era vorba de unul dintre acele oraşe gigantice – răsărite din pămînt la porunca noului sultan odată cu fiecare schimbare a suveranităţii în valea Eufratului – care atestă mai degrabă deşertăciunea popoarelor decît mărimea suveranilor. Noul „Oraş al lui Tigranes”, Tigranocerta, situat în extremitatea sudică a Armeniei, în apropiere de graniţa cu Mesopotamia, deveni un oraş, precum odinioară Ninive şi Babilon, cu ziduri înalte de 50 de coţi şi cu palate, grădini şi parcuri, de care sultanismul nu se poate lipsi. Noul Mare Rege nu se deosebea nici în celelalte privinţe de predecesorii săi; aşa cum în eterna copilărie a Orientului concepţiile copilăreşti despre regi cu coroane veritabile nu

au dispărut niciodată, la fel şi Tigranes apărea în public cu pompa şi veşmintele unui urmaş al lui Darius şi Xerxes; cu caftanul de purpură, cu tunica pe jumătate purpurie, pe jumătate albă, cu pantalonii lungi drapaţi, cu turbanul înalt şi panglica regală. Oriunde mergea sau poposea, era însoţit şi servit de patru „regi", umili ca nişte sclavi. Regele Mithridates se purta mai modest. El s-a abţinut de la samavolnicii în Asia Mică şi s-a mulţumit să-şi întărească stăpînirea în jurul Mării Negre, ceea ce nu-i interzicea nici un tratat şi, treptat, să ia în stăpînire şi ţinuturile care despărţeau regatul bosporan – aflat acum sub suzeranitatea sa, fiind guvernat de către fiul său Machares – de cel pontic. Dar şi el îşi îndrepta toată atenţia spre consolidarea flotei şi armatei sale şi înarmă şi organiză mai ales pe cea de-a doua, conform modelului roman; în acest scop, el era sprijinit substanţial de către emigranţii romani, care se adunaseră în număr mare la curtea sa.

Romanii nu erau cu nimic interesaţi să se încurce şi mai mult în afacerile Orientului, lucru dovedit cu o claritate izbitoare de respingerea de către senat a prilejului care se oferi în această perioadă de a aduce regatul egiptean pe cale paşnică sub stăpînirea romană nemijlocită. Descendenţa legitimă a lui Ptolemaios, fiul lui Lagos, se stinse cînd regele Alexandru al II-lea, învestit de către Sulla la moartea lui Ptolemaios Soter al II-lea Lathyros, a fost ucis la cîteva zile după urcarea sa pe tron, în cursul unei răzmeriţe din capitală (673, **81**). În testamentul său, acest Alexandru desemna comunitatea romană ca moştenitoare de drept. Autenticitatea acestui document a fost, ce-i drept, contestată, dar a fost recunoscută de către senat, întrucît în virtutea acestui testament au fost ridicate sumele depuse la Tyr în contul regelui. Cu toate acestea, senatul nu a acţionat cînd doi fii ai regelui Lathyros, cu siguranţă ilegitimi, se înstăpîniră, unul, Ptolemaios al XI-lea, Noul Dionysos sau Cîntăreţul la flaut (*Auletes*), asupra Egiptului, celălalt, Ptolemaios Ciprianul, asupra Ciprului. Ce-i drept, ei n-au fost recunoscuţi formal de către senat, dar nici nu li s-a cerut, prin vreo dispoziţie anume, să retrocedeze regatele. Motivul pentru care senatul a lăsat să persiste această stare ambiguă şi nu s-a decis în mod definitiv în legătură cu pretenţiile sale asupra

Egiptului şi Ciprului ar trebui căutat, fără îndoială, în renta considerabilă pe care regii continuau să o plătească şefilor coteriei romane în schimbul acestei posesiuni vremelnice. Însă cauza renunţării la această achiziţie ademenitoare rezidă în altă parte. Prin poziţia sa particulară şi organizarea financiară, Egiptul conferea oricărui guvernator delegat aici o putere economică şi maritimă şi, în general, independentă, incompatibilă cu guvernarea bănuitoare şi slabă a oligarhiei; din acest punct de vedere, era înţelept să se renunţe la stăpînirea nemijlocită în afacerile Asiei Mici şi ale Siriei. Ce-i drept, guvernul roman nu l-a recunoscut pe cuceritorul armean ca rege al Cappadociei şi al Siriei; dar, în ciuda acestora, nu a întreprins nimic pentru a-l sili la retragere, oricît de aproape ar fi fost ideea intervenţiei în Siria prin războiul pe care, prin forţa lucrurilor, îl începuse în anul 676 (**78**) împotriva piraţilor din Cilicia. Acceptînd pierderea Cappadociei şi Siriei fără declaraţie de război, renunţă nu numai la dreptul său de protector, dar şi la poziţiile principale ale dominaţiei sale. Sacrificarea redutelor dominaţiei sale prin pierderea aşezărilor şi regatelor greceşti de pe Eufrat şi Tigru fusese deja un lucru destul de grav; dar dacă el permitea ca asiaticii să se stabilească la Marea Mediterană, care era baza politică a imperiului, aceasta nu era o mărturie a iubirii de pace, ci dovada că oligarhia devenise, într-adevăr, mai oligarhică prin restauraţia lui Sulla, dar nicidecum mai înţeleaptă şi mai energică, şi că pentru supremaţia romană universală sosise începutul sfîrşitului. Războiul nu era dorit nici de către tabăra adversă. Tigranes nu avea nici un motiv să şi-l dorească dacă Roma îi abandonă toţi aliaţii fără război. Mithridates, care totuşi nu era doar un sultan oarecare şi care, în împrejurări fericite şi nefericite, avusese destule ocazii să-şi îmbogăţească experienţa despre amici şi inamici, ştia prea bine că într-un al doilea război cu romanii va rămîne probabil la fel de solitar ca şi în cel dintîi şi că nu putea întreprinde un lucru mai înţelept decît să rămînă liniştit şi să-şi întărească regatul în interior. Seriozitatea declaraţiilor sale de pace fusese dovedită în mod suficient în cursul divergenţelor sale cu Murena (II, pp. 227-228). El continuă să evite tot ceea ce ar fi determinat guvernul roman să iasă din pasivitate.

Dar aşa cum primul război cu Mithridates se declanşase fără să fi fost dorit practic de nici una dintre părţi, la fel şi acum interesele opuse dădură naştere suspiciunilor reciproce, din care se născură măsuri de apărare mutuale, iar acestea, prin amploarea lor, au dus la ruptură deschisă. Neîncrederea în propria combativitate şi rapiditate a pregătirii războiului, care domina politica romană de mult timp, din cauza lipsei unor armate permanente şi a guvernării colegiale necorespunzătoare, a dus practic la adoptarea unei axiome de război, conform căreia el n-ar trebui purtat numai pînă la înfrîngerea, ci chiar pînă la nimicirea adversarului; din acest punct de vedere, Roma era tot atît de puţin satisfăcută de pacea lui Sulla cît fusese odinioară de condiţiile de pace pe care Scipio Africanul le oferise cartaginezilor. Îngrijorarea, exprimată frecvent, anume că un al doilea atac al regelui Pontului trebuie să fie iminent, a fost justificată, în parte, prin similitudinea izbitoare a situaţiei prezente cu cea existentă cu 12 ani în urmă. Din nou, un război civil periculos coincidea cu înarmările serioase ale lui Mithridates; din nou, tracii invadau Macedonia, iar flota piraţilor domina întreaga Mare Mediterană; din nou, emisarii, la fel cum odinioară între Mithridates şi italici, circulau acum între emigranţii romani din Hispania şi cei de la curtea din Sinope. Încă la începutul anului 677 (**77**) se auzi în senat că regele aştepta numai ocazia pentru a se năpusti, în cursul războiului civil din Italia, împotriva Asiei romane; armatele romane din Asia şi Cilicia au fost întărite pentru a preveni evenimente posibile. Pe de altă parte, şi Mithridates urmări evoluţia politicii romane cu îngrijorare crescîndă. El intuia, probabil, că un război al romanilor împotriva lui Tigranes, oricît de nedorit ar fi fost pentru un senat şubrezit, nu putea fi evitat pe o perioadă mai îndelungată şi că nu se va putea eschiva de la participare. Tentativa de a dobîndi în scris din partea senatului un tratat de pace, care lipsea încă, a coincis cu tulburările generate de revoluţia lui Lepidus şi a rămas fără rezultat; Mithridates interpretă aceasta drept un semn prevestitor al reluării luptei. Debutul acesteia păru a fi expediţia împotriva piraţilor, care-i lovea indirect şi pe regii Orientului, ai căror aliaţi erau de fapt. Un lucru şi mai semnificativ îl constituiau

pretenţiile, lăsate în suspensie, ale Romei asupra Egiptului şi Ciprului; este demn de remarcat că regele Pontului logodi cele două fiice ale sale, Mithradatis şi Nyssa, cu cei doi Ptolemei pe care senatul întîrzia să-i recunoască. Emigranţii cerură o acţiune grabnică; situaţia lui Sertorius în Hispania, pe care Mithridates o cercetă prin intermediul unor soli pe care îi trimisese sub pretexte plauzibile în cartierul general al lui Pompeius şi care, în această perioadă, îi era încă favorabilă, îi deschidea regelui perspectiva că nu va trebui să lupte împotriva ambelor partide, ca în primul război, ci împreună cu unul împotriva celuilalt. Un alt moment mai favorabil nu mai putea fi sperat şi, la urma urmei, era totuşi preferabil să declare războiul, decît să rămînă în aşteptarea lui. Atunci, în anul 679 (**75**), muri regele Nikomedes al III-lea Philopator al Bitiniei şi, fiind ultimul reprezentant al dinastiei sale – întrucît fiul său şi al Nysei era sau cel puţin trecea drept nelegitim –, lăsă regatul prin testament romanilor, care nu întîrziară să ocupe acest ţinut învecinat cu provincia romană şi de mult populat de funcţionari şi comercianţi romani. Concomitent, Cyrene, care revenise deja romanilor în anul 658 (**96**) (II, p. 180), a fost organizată în sfîrşit ca o provincie romană, avînd în frunte un guvernator roman (674, **75**). Aceste măsuri, corelate cu atacurile pornite în acelaşi timp împotriva piraţilor de pe coasta sudică a Asiei Mici, îl nelinişteau, probabil, pe rege; îndeosebi includerea Bitiniei, întrucît Paflagonia nu putea fi luată în considerare, îi aduse pe romani în imediata vecinătate a regatului pontic; acesta a fost probabil elementul decisiv. Regele întreprinse pasul hotărîtor şi declară război romanilor în iarna anilor 679/680 (**75/74**).

Mithridates ar fi împărţit cu dragă inimă greaua povară cu încă cineva. Aliatul său cel mai apropiat şi cel mai firesc ar fi fost Marele Rege Tigranes; însă acest bărbat neprevăzător refuză propunerea socrului său. Astfel, rămîneau numai insurgenţii şi piraţii. Mithridates nu întîrzie să stabilească cu ambele părţi legături prin intermediul unor escadre puternice trimise în Creta şi Hispania. Încheie un tratat formal cu Sertorius (p. 26), prin care Roma ceda regelui Bitinia, Paflagonia, Galatia şi Cappadocia; fireşte, toate acestea erau achiziţii care trebuiau ratificate mai întîi pe cîmpul de bătălie. Mai important

era sprijinul pe care generalul hispanic îl acordă regelui prin trimiterea unor ofiţeri romani pentru conducerea trupelor şi flotelor sale. Sertorius îi desemnă ca reprezentanţi ai săi la curtea de la Sinope pe cei mai activi dintre emigranţi, Lucius Magius şi Lucius Fannius. Piraţii trimiseră de asemenea ajutoare; ei se înrolară în număr mare în armata regatului Pontului şi se pare că regele reuşi îndeosebi datorită lor să alcătuiască o flotă navală impunătoare atît prin numărul, cît şi prin calitatea corăbiilor. Coloana principală rămîneau propriile forţe militare, care urmau să fie folosite pentru ocuparea posesiunilor romanilor înainte de venirea lor în Asia, mai ales că strîmtorarea financiară provocată în provincia Asia de către impozitul de război al lui Sulla şi nemulţumirile din Cilicia şi Pamfilia, provocate de războiul devastator încheiat de curînd, deschideau perspective favorabile pentru o invazie pontică. Proviziile nu lipseau, în grînarele regale erau depozitate două milioane de medimne de grîu. Flota şi armata erau numeroase şi bine exersate, îndeosebi mercenarii bastarni, o trupă aleasă, demnă de a rivaliza chiar şi cu legionarii italici. Şi de data aceasta, tot regele a fost acela care declanşă ofensiva. Un corp condus de Diophantos pătrunse în Cappadocia pentru a ocupa fortăreţele de aici şi a bara înaintarea romanilor spre regatul pontic; comandantul trimis de Sertorius, propretorul Marcus Marius, înaintă împreună cu ofiţerul regelui, Eumachos, în Frigia, pentru a răscula provincia romană şi ţinutul Munţilor Tauros; armata principală, compusă din peste 100.000 de pedestraşi, 16.000 de călăreţi şi 100 de care cu seceri, condusă de Taxiles şi Hermokrates şi aflată sub comanda personală a regelui, ca şi flota de război de 400 de corăbii, comandată de Aristonikos, se deplasară de-a lungul coastei nordice a Asiei Mici, pentru a ocupa Paflagonia şi Bitinia. De partea romană, comanda a fost încredinţată consulului din anul 680 (**74**), Lucius Lucullus, căruia, ca guvernator al Asiei şi Ciliciei, i se încredinţară cele patru legiuni staţionate în Asia Mică şi o a cincea pe care o aduse din Italia, cu misiunea de a pătrunde cu această armată, totalizînd 30.000 de pedestraşi şi 1.600 de călăreţi, în regatul Pontului, prin Frigia. Colegul său Marcus Cotta se îndreptă cu flota şi cu un al doilea corp roman spre Propontida,

pentru acoperirea Asiei şi Bitiniei. În sfîrşit, senatul ordonă o înarmare generală a ţinuturilor de coastă, îndeosebi a celei tracice, ameninţată în primul rînd de flota pontică şi, în mod extraordinar, conferi comanda pentru eliberarea tuturor mărilor şi ţărmurilor de piraţi şi de aliaţii lor pontici unui singur magistrat; a fost ales pretorul Marcus Antonius, fiul bărbatului care, cu 30 de ani în urmă, îi pedepsise pe corsarii cilicieni pentru prima dată (II, p. 94). În plus, senatul puse la dispoziţia lui Lucullus o sumă de 72.000.000 de sesterţi (5.500.000 de taleri) pentru construirea unei flote, ofertă pe care generalul o refuză însă. Din toate acestea se poate constata că guvernul roman recunoştea rădăcina răului în neglijarea marinei şi se ocupa de aceasta cel puţin în măsura în care i-o permiteau decretele.

Astfel, războiul începu în anul 680 (**74**) în toate punctele. Spre ghinionul lui Mithridates, tocmai atunci interveni cotitura în războiul lui Sertorius, prin care, de la început, se nărui una dintre speranţele sale principale şi datorită căreia guvernul roman avu posibilitatea să-şi concentreze toate forţele asupra războiului pe mare şi din Asia Mică. Aici, dimpotrivă, Mithridates fructifică din plin avantajele ofensivei şi ale depărtării mari a romanilor de principalul teatru de război. Un număr mare de oraşe din Asia Mică îşi deschiseră porţile în faţa propretorului sertorian, care deţinea comanda în provincia romană Asia, iar locuitorii, ca şi în anul 666 (**88**), măcelăriră un număr considerabil de familii romane stabilite în mijlocul lor; pisidii, isaurii, cilicienii ridicară armele împotriva Romei. Pentru moment, romanii nu aveau trupe în locurile ameninţate. Unii bărbaţi curajoşi încercară, ce-i drept, să înfrîneze răzmeriţele izbucnite în rîndul provincialilor; astfel, de exemplu, aflînd despre evenimentele acestea, tînărul Gaius Caesar părăsi Rhodosul, unde se afla pentru studii, şi se opuse insurgenţilor cu o trupă strînsă în grabă, dar asemenea contingente de voluntari nu puteau realiza prea mult. Dacă Deiotarus, principele viteaz al tribului celtic al tolistobogilor, aşezat în apropiere de Pessinus, n-ar fi trecut de partea romanilor şi n-ar fi luptat norocos împotriva generalilor pontici, Lucullus ar fi trebuit să se ocupe mai întîi de recucerirea teritoriului continental al provinciei

romane. Dar şi aşa el pierdu timp preţios, pacificînd ţinutul şi respingînd inamicul, care nu putea fi compensat de succesele mărunte obţinute cu această ocazie de cavaleria sa. Pe coasta nordică a Asiei Mici, situaţia romanilor evolua şi mai puţin favorabil decît în Frigia. Aici, marea armată şi flota celor din Pont cuceriră toată Bitinia şi-l siliră pe consulul roman Cotta să se refugieze cu echipajul şi corăbiile sale în interiorul zidurilor şi portului de la Calchedon, unde Mithridates îl blocă. Într-o anumită privinţă, acest asediu era un eveniment favorabil romanilor întrucît, dacă Cotta reţinea armata pontică în faţa Calchedonului şi Lucullus se îndrepta tot spre acest loc, toate forţele romane s-ar fi putut reuni în faţa acestui oraş şi ar fi putut decide deja soarta războiului în acest loc, fără a mai pătrunde în îndepărtata şi neumblata ţară a Pontului. Lucullus alese într-adevăr calea spre Calchedon; însă Cotta, pentru a realiza singur o faptă măreaţă înainte de sosirea colegului, îi dădu amiralului său Publius Rutilius Nudus ordinul să execute o ieşire care nu numai că se sfîrşi cu o înfrîngere dezastruoasă a romanilor, dar le permise ponticilor să atace portul, să distrugă lanţul care-i baricada intrarea şi să incendieze toate corăbiile romane, în număr de 70, ancorate aici. La vestea acestui dezastru, care ajunse în cartierul lui Lucullus în timp ce se afla pe rîul Sangarios, acesta îşi grăbi înaintarea spre marea nemulţumire a soldaţilor săi, care, după opinia lor, nu aveau nimic de a face cu Cotta şi care ar fi preferat mai degrabă să jefuiască o ţară lipsită de apărare decît să-i înveţe pe camarazii lor cum se cîştigă o bătălie. Sosirea lui remedie în parte consecinţele eşecurilor suferite; regele ridică asediul Calchedonului, dar, în loc să se retragă în Pont, înaintă spre sud în vechea provincie romană, unde puse stăpînire asupra Propontidei şi asupra Hellespontului, ocupă Lampsakos şi începu asediul marelui şi bogatului oraş Kyzikos. Aşadar, în loc să fructifice avantajul marilor distanţe, unica metodă care i-ar fi putut aduce succesul în faţa romanilor, Mithridates se afundă tot mai mult în strînsoarea pe care singur şi-o alesese. Vechea abilitate şi destoinicie elenă se păstraseră la Kyzikos mai vii decît în oricare alt loc; cu toate că în cursul bătăliei duble de la Calchedon înregistraseră pierderi grave în corăbii şi

oameni, cetăţenii săi opuseră totuşi cea mai dîrză rezistenţă. Kyzikos era situată pe o insulă, în imediata vecinătate a continentului, fiind legată de acesta printr-un pod. Asediatorii ocupară atît înălţimile de pe continent, care se sfîrşeau la capătul podului şi suburbia aflată aici, cît şi renumitele culmi dindymene aflate pe insulă; atît de partea continentală, cît şi de cea insulară, inginerii greci îşi etalară toată măiestria pentru a crea condiţii favorabile asaltului. Însă breşa pe care reuşiră s-o facă în sfîrşit a fost închisă de către asediaţi, din nou, în cursul nopţii, iar eforturile armatei regale rămaseră la fel de inutile ca şi ameninţarea barbară a regelui că-i va ucide pe cizicienii luaţi prizonieri în faţa zidurilor, dacă cetăţenii s-ar încăpăţîna în refuzul lor de a preda cetatea. Cizicienii continuară apărarea cu vitejie şi noroc; în cursul asediului nu lipsise mult ca şi regele însuşi să fie luat prizonier. Între timp, Lucullus cucerise poziţii foarte puternice în spatele armatei pontice, care, ce-i drept, nu-i permiteau să vină nemijlocit în ajutorul oraşului împresurat, dar îi înlesneau în schimb interceptarea tuturor căilor de aprovizionare de pe uscat ale inamicului. Astfel, imensa armată a lui Mithridates, estimată, împreună cu necombatanţii, la aproximativ 300.000 de oameni, nu putea nici să se lupte, nici să efectueze manevre, fiind blocată între un oraş inexpugnabil şi armata romană care nu se clintea din loc, şi era obligată să recurgă, pentru aprovizionare, numai la căile maritime care, spre norocul ponticilor, erau dominate în exclusivitate de flota lor. Interveni însă anotimpul nefavorabil; o furtună distruse o mare parte dintre construcţiile de asediu; lipsa de alimente şi îndeosebi de furaje pentru cai începu să devină insuportabilă. Animalele de povară şi bagajele au fost trimise sub protecţia majorităţii cavaleriei pontice cu ordinul de a se strecura sau de a străpunge liniile inamice cu orice preţ; dar la rîul Rhyndakos, la est de Kyzikos, ei au fost ajunşi din urmă de către Lucullus şi pieriră aproape cu toţii. Un alt detaşament condus de Metrophanes şi Lucius Fannius trebui să revină la Kyzikos după o îndelungată rătăcire în vestul Asiei Mici. Foametea şi epidemiile făcură ravagii înspăimîntătoare în rîndul trupelor pontice. Odată cu sosirea primăverii (681, **73**), asediaţii îşi dublară eforturile şi cuceriră

valurile săpate pe Dindymon; regele nu avu altă ieşire decît să renunţe la asediu şi să salveze cu ajutorul flotei ceea ce mai rămăsese de salvat. El însuşi navigă cu flota spre Hellespont, însă din cauza unor furtuni suferi pierderi considerabile atît la îmbarcare, cît şi pe parcurs. Spre acelaşi loc porni şi armata de uscat condusă de Hermaeos şi Marius, pentru a se îmbarca sub protecţia zidurilor de la Lampsakos. Ei abandonară bagajele, precum şi pe bolnavi şi răniţi, care au fost măcelăriţi cu toţii de către cizicienii îndîrjiţi; în cursul marşului, Lucullus le produse pierderi însemnate la traversarea rîurilor Aesepos şi Granikos, însă îşi atinseră ţinta. Corăbiile pontice îndepărtară resturile marii armate, ca şi pe cetăţenii din Lampsakos de sfera de influenţă a romanilor. Conducerea, consecventă şi principială, pe care Lucullus o imprimase războiului nu numai că reparase greşelile colegului său, dar izbutise să risipească floarea armatei inamice – se spune că ar fi fost 200.000 de soldaţi – fără ca aceasta să fi purtat o bătălie principală. Dacă ar mai fi avut flota care fusese incendiată în portul de la Calchedon, el ar fi distrus întreaga armată inamică; astfel, opera de distrugere rămase însă neîmplinită şi, în ciuda catastrofei de la Kyzikos, el trebui să asiste cum flota pontică se desfăşura în Propontida, bloca Perintul şi Bizanţul de pe coasta europeană, cum jefuia Priapos de pe coasta asiatică şi cum cartierul general regal se stabilea în portul bitinian Nikomedia. Mai mult, o escadră de elită de 50 de corăbii, avînd la bord 10.000 de soldaţi aleşi, printre care şi Marcus Marius şi floarea emigranţilor romani, pătrunse pînă în Marea Egee; se zvoni că ar fi fost destinată să acosteze în Italia pentru a reaprinde aici războiul civil. Dar între timp începură să sosească corăbiile pe care Lucullus le ceruse din partea comunităţilor asiatice în urma dezastrului de la Calchedon, iar o escadră ieşi în larg în căutarea celei inamice care pătrunsese în Marea Egee. Însuşi Lucullus, amiral încercat (II, p. 202), preluă comanda. În faţa portului aheilor, în apele care separă coasta Troadei de insula Tenedos, au fost atacate şi scufundate 13 pentareme, comandate de Isidoros şi aflate în drum spre Lemnos. Lîngă mica insulă Neae, situată între Lemnos şi Skyros, loc puţin umblat, Lucullus găsi flotila pontică, alcătuită din 32 de corăbii, trasă la mal;

el atacă în acelaşi timp corăbiile şi echipajul risipit pe insulă şi captură întreaga escadră. Fie în luptă, fie, mai apoi, prin securea călăului, moartea îi ajunse aici pe Marcus Marius şi pe cei mai abili dintre emigranţii romani. Lucullus nimici întreaga flotă egeică a inamicilor. Între timp, războiul din Bitinia fusese continuat de către Cotta şi legaţii lui Lucullus, Voconius, Barba şi Gaius Valerius Triarius, cu armata de uscat, care primise întăriri din Italia, şi cu o escadră alcătuită în Asia. Barba cuceri, în interior, Prusias de pe Olymp şi Nikaea; Triarius, pe coastă, Apameia (înainte Myrleia) şi Prusias, de pe mare (înainte Kios). Ei se reuniră apoi pentru organizarea unei acţiuni comune împotriva lui Mithridates însuşi, aflat la Nikomedia; însă regele, fără a mai aştepta lupta, se îmbarcă pe corăbii, navigînd spre patrie; fuga îi reuşi numai datorită faptului că amiralul Voconius, însărcinat cu blocarea portului Nikomediei, apăru prea tîrziu. Într-adevăr, în cursul întoarcerii, regele ocupă, prin trădare, importantul port Heracleia; dar o furtună îi scufundă peste 60 dintre corăbii şi le împrăştie pe celelalte; regele ajunse aproape singur la Sinope. Ofensiva lui Mithridates se termină cu o înfrîngere totală a forţelor pontice de uscat şi navale, foarte puţin onorabilă, mai ales pentru comandantul suprem.

La rîndul său, Lucullus trecu acum la ofensivă. Triarius a preluat comanda flotei, cu misiunea principală de blocare a Hellespontului şi de interceptare a corăbiilor pontice care trebuiau să se întoarcă din Creta şi Hispania; Cotta s-a ocupat de asediul Heracleii; dificila problemă a aprovizionării a fost încredinţată fidelilor şi activilor principi ai galaţilor şi regelui Ariobarzanes al Cappadociei; în toamna anului 681 (**73**), Lucullus însuşi pătrunse în binecuvîntatul ţinut al Pontului, demult necălcat de vreun inamic. Mithridates, hotărît acum să se menţină în cea mai strictă defensivă, fără a angaja vreo bătălie, se retrase de la Sinope la Amisos, de aici la Kabeira (mai tîrziu Neokaesareia, astăzi Xiksar) de pe Lykos, un afluent al rîului Iris; el se mulţumi să atragă inamicul tot mai mult în interiorul ţării şi să-i îngreuneze aprovizionarea şi comunicaţiile. Lucullus îl urmă cu rapiditate, evită Sinope, traversă vechea graniţă a lui Scipio, pe Halys, încercui importantele oraşe Amisos, Eupatoria (pe Iris),

Themiskyra (pe Thermodon), pînă cînd, în sfîrşit, iarna puse capăt marşurilor, dar nu şi încercuirilor de oraşe. Soldaţii lui Lucullus erau nemulţumiţi de înaintarea nestăvilită, care nu le permitea să culeagă roadele eforturilor lor, şi din cauza blocadelor interminabile şi foarte dificile în anotimpul nefavorabil. Nu stătea însă în obiceiul lui Lucullus să dea ascultare unor asemenea plîngeri; în primăvara anului 682 (**72**), înaintarea a fost reluată imediat împotriva Kabeirei, el lăsînd în urmă două legiuni comandate de Lucius Murena pentru încercuirea Amisosului. În timpul iernii, Mithridates întreprinsese noi tentative pentru a-l determina pe Marele Rege al Armeniei să se angajeze în luptă; ca şi cele anterioare, ele rămaseră zadarnice sau conduseră totuşi numai la nişte promisiuni deşarte. Parţii se arătau şi mai puţin dispuşi să participe la această cauză pierdută. Cu toate acestea, îndeosebi ca urmare a recrutărilor din ţara sciţilor, la Kabeira se strînsese din nou o armată considerabilă, comandată de către Diophantos şi Taxiles. Armata romană, care număra acum doar trei legiuni şi care era cu mult inferioară celei pontice în ceea ce priveşte cavaleria, se văzu nevoită să evite pe cît posibil cîmpia deschisă şi, nu fără greutăţi şi pierderi, pe poteci lăturalnice, ajunse la Kabeira. Lîngă acest oraş, cele două armate îşi ridicară pentru vreme mai îndelungată taberele faţă-n faţa. Lupta se purtă îndeosebi pentru aprovizionare, care crea dificultăţi de ambele părţi; din această cauză, Mithridates formă din nucleul cavaleriei sale şi dintr-un detaşament de pedestraşi de elită un corp mobil, condus de către Diophantos şi Taxiles şi menit să cutreiere ţinutul între Lykos şi Halys pentru a captura transporturile romane de alimente care veneau din Cappadocia. Însă locotenentul lui Lucullus, Marcus Fabius Hadrianus, care escorta un asemenea convoi, nimici nu numai corpul pontic în strîmtoarea unde-l aşteptaseră pentru a-l ataca prin surprindere, ci, după ce primise întăriri din tabără, chiar şi armata lui Diophantos şi Taxiles, astfel încît aceasta se destrămă cu desăvîrşire. Pentru rege, paguba era de neînlocuit, întrucît îşi pierduse în această bătălie cavaleria, unica în care avea încredere; din momentul în care primi ştirea despre evenimentul funest din partea primilor refugiaţi de pe cîmpul de bătălie – destul de

semnificativ, generalii înşişi – hotărî imediat continuarea retragerii încă înainte ca Lucullus să fi aflat despre victorie. Dar hotărîrea regelui se răspîndi cu iuţeala fulgerului în anturajul său, iar cînd soldaţii văzură că apropiaţii regelui îşi împachetează lucrurile în grabă, au fost cuprinşi de spaimă. Nimeni nu dorea să rămînă ultimul; nobili şi oameni simpli alergau care mai de care ca nişte sălbăticiuni hăituite; nu se mai respectă nici o autoritate, nici cea a regelui, el însuşi fiind tîrît în această debandadă generală. Profitînd de prilej, Lucullus atacă, iar trupele pontice se lăsară masacrate aproape fără să opună rezistenţă. Dacă legiunile şi-ar fi păstrat disciplina şi ar fi putut să-şi înfrîneze lacoma dorinţă de jaf, poate n-ar fi scăpat nici un inamic şi, neîndoielnic, regele însuşi ar fi fost capturat. Mithridates scăpă cu greu însoţit de cîţiva apropiaţi şi, traversînd munţii, ajunse la Komana (în apropiere de Tokat şi de izvorul Irisului), de unde îl alungă însă curînd un detaşament roman condus de Marcus Pompeius, care-l urmări pînă cînd, însoţit numai de 2.000 de călăreţi, trecu graniţa regatului său la Talaura, în Armenia Mică. El găsi un loc de refugiu, dar nimic mai mult, în regatul Marelui Rege, la sfîrşitul anului 682 (**72**). Tigranes nu-i refuză, ce-i drept, socrului său onorurile regale, dar nici nu-l invită la curtea sa, ci-l reţinu în îndepărtatul ţinut de frontieră, într-un fel de domiciliu forţat. Trupele romane supuseră întregul Pont şi întreaga Armenie Mică, iar ţinuturile de şes pînă în nord la Trapezus se predară învingătorului fără luptă. De asemenea, după şovăiri mai lungi sau mai scurte, se predară şi comandanţii citadelelor regale împreună cu tezaurele lor. Femeile haremului regal, surorile regelui, numeroasele sale soţii şi concubine au fost ucise toate de către un eunuc al regelui, la Pharnakeia (Kerasunt), întrucît i-ar fi îngreunat fuga. O rezistenţă dîrză au opus numai oraşele. Cele situate în interiorul ţării, precum Kabeira, Amaseia, Eupatoria, se aflară curînd în mîinile romanilor; însă oraşele maritime mai mari, precum Amisos şi Sinope în Pont, Amastris în Paflagonia, Tios şi Heracleia pontică în Bitinia, se apărau cu disperare, în parte entuziasmate de ideea fidelităţii lor faţă de rege, care le protejase constituţia elenă liberă, în parte înspăimîntate de corsarii chemaţi în ajutor de Mithridates.

Sinope şi Heracleia trimiseră chiar corăbiile lor împotriva romanilor, iar escadra din Sinope captură o flotilă romană care aducea grîu pentru armata lui Lucullus din Peninsula Taurică. Heracleia se supuse abia după un asediu de doi ani, după ce flota romană interceptase legăturile oraşului cu oraşele greceşti din Peninsula Taurică şi trădarea se strecurase în rîndurile garnizoanei. Cînd Amisos ajunse la limitele rezistenţei, garnizoana incendie oraşul şi se îmbarcă, la adăpostul flăcărilor, pe corăbii. La Sinope, unde apărarea era condusă de temerarul căpitan de piraţi Seleukos şi de către eunucul regal Bakchides, garnizoana jefui casele înaintea plecării şi incendie corăbiile de care nu avea nevoie; se spune că aici, deşi majoritatea apărătorilor reuşiseră să se îmbarce, Lucullus ar mai fi ucis 8.000 de piraţi. Aceste asedieri de oraşe au durat mai bine de doi ani după bătălia de la Kabeira (682-684, **72-70**); Lucullus le întreprinse în majoritatea cazurilor prin intermediul locotenenţilor săi, în timp ce el însuşi reglementă organizarea provinciei Asia, care necesita şi cunoscu astfel o reformă profundă. Oricît de remarcabilă ar fi fost din punct de vedere istoric această rezistenţă dîrză a oraşelor comerciale pontice în faţa romanilor victorioşi, rezultatele imediate au fost totuşi nesemnificative; cauza regelui Mithridates era oricum pierdută. Regele nu avea, cel puţin pentru moment, intenţia de a o relua în propriul său regat. Prin nimicirea flotei egeice, emigranţii romani din Asia pierduseră pe cei mai buni reprezentanţi; printre supravieţuitori era destul de mare numărul celor care încheiaseră pacea cu Lucullus, ca, de exemplu, comandanţii Lucius Magius şi Lucius Fannius, iar prin moartea lui Sertorius, asasinat în anul bătăliei de la Kabeira, dispăru şi ultima speranţă a emigranţilor. Forţele lui Mithridates fuseseră nimicite cu desăvîrşire, iar acum pierdea, rînd pe rînd, şi celelalte ajutoare pe care le avusese; escadrele sale care se întorceau din Creta şi Hispania, însumînd 70 de corăbii, au fost atacate şi distruse de către Triarius lîngă insula Tenedos; guvernatorul regatului bosporan, Machares, fiul său, îl trădă şi, din proprie iniţiativă, încheie cu romanii un tratat de pace şi prietenie, ca principe independent al Chersonesului Tauric (684, **70**). Regele însuşi se refugiase într-o fortăreaţă izolată din munţii

Armeniei, în urma acestei apărări nu prea onorabile, fiind un refugiat din regatul său şi aproape un prizonier al ginerelui său. Chiar dacă escadrele piraţilor se mai menţineau pe insula Creta şi chiar dacă cei care scăpaseră din Amisos şi Sinope se refugiaseră pe coasta orientală a Mării Negre, greu accesibilă, locuită de către sanegi şi lazi, Asia Mică fusese totuşi eliberată de către inamic, iar regatul pontic fusese distrus datorită abilei conduceri a războiului de către Lucullus şi datorită moderaţiei sale înţelepte, care nu se sfii să dea curs plîngerilor îndreptăţite ale provincialilor şi să-i utilizeze ca ofiţeri în armata sa pe emigranţii care se căiseră; astfel, acest regat putea fi transformat dintr-un stat clientelar roman într-o provincie romană. Se aştepta o comisie a senatului pentru ca, împreună cu generalul suprem, să fie stabilită noua organizare provincială.

Situaţia din Armenia nu fusese încă reglementată. Am arătat mai sus că o declaraţie de război a romanilor împotriva lui Tigranes ar fi fost justificată, ba chiar necesară. Lucullus, care judeca situaţia de mai aproape şi dintr-o perspectivă mai largă decît colegiul senatorial de la Roma, recunoscu, pe bună dreptate, necesitatea readucerii Armeniei la graniţele sale naturale şi reinstaurării vechii dominaţii romane asupra Mării Mediterane. În conducerea afacerilor asiatice el se dovedi a fi un demn urmaş al magistrului şi amicului său Sulla. Filoelen ca puţini romani ai timpului său, el nu a rămas impasibil faţă de obligaţia pe care Roma şi-o asumase odată cu moştenirea lui Alexandru – aceea de a fi sabia şi scutul grecilor în Orient. Motive personale, dorinţa de a cîştiga lauri şi dincolo de Eufrat, jignirea pe care i-o adusese Marele Rege neglijînd în scrisoarea lui să treacă şi titlul de imperator au contribuit, firește, şi ele la luarea acestei hotărîri, dar ar fi nedrept să luăm în considerare motive deşarte şi egoiste, dacă cele care se impun atenţiei noastre înainte de toate explică îndeajuns fapta. Din partea colegiului guvernamental roman, fricos, delăsător, dezinformat şi, mai ales, aflat într-o permanentă criză financiară, nu se putea presupune că va prelua iniţiativa unei expediţii atît de complicate şi de costisitoare fără să fi fost constrîns în mod nemijlocit. În jurul anului 682 (**72**), reprezentanţii legitimi ai dinastiei seleucide, Antiochos, numit şi „Asiaticul”, şi fratele acestuia,

constrînşi de întorsătura favorabilă pe care o luase războiul pontic, merseseră la Roma pentru a solicita o intervenţie romană în Siria şi, pe lîngă aceasta, recunoaşterea pretenţiilor lor asupra tronului Egiptului. Chiar dacă nu i se putea da curs acestei cereri, momentul şi pretextul nu puteau fi mai favorabile pentru declanşarea războiului împotriva lui Tigranes, care devenise între timp o necesitate; senatul îi recunoscu într-adevăr pe prinţi drept regii legitimi ai Siriei, dar nu se putea decide asupra unei intervenţii armate. Lucullus trebuia să înceapă războiul din proprie iniţiativă şi pe proprie răspundere, fără însărcinarea specială din partea senatului, dacă nu dorea să piardă momentul prielnic pentru o acţiune serioasă împotriva Armeniei; ca şi Sulla, şi el se văzu în situaţia de a-şi realiza opera întru totul în interesul guvernului în funcţie, dar nu împreună cu el, ci împotriva voinţei acestuia. Hotărîrea sa a fost înlesnită de relaţiile ambigue dintre Roma şi Armenia, care oscilau de mult timp între război şi pace şi care ascunseseră, într-o anumită măsură, caracterul neconstituţional al acţiunii sale şi îi oferiră suficiente motive formale pentru declararea războiului. Starea de lucruri din Cappadocia şi Siria îi oferea destule pretexte, iar în cursul urmăririi regelui Mithridates, trupele romane încălcaseră în repetate rînduri teritoriul armean. Dar întrucît misiunea lui Lucullus constase numai în purtarea războiului împotriva lui Mithridates, pe care trebuia s-o desăvîrşească, el trimise pe unul dintre ofiţerii săi, Appius Claudius, la Antiohia, pentru a-i cere Marelui Rege predarea lui Mithridates, ceea ce ar fi dus inevitabil la război. Hotărîrea era gravă, mai ales avînd în vedere situaţia armatei romane. Era imperios necesar ca, în timpul expediţiei din Armenia, întinsul teritoriu al Pontului să fie ţinut sub ocupaţie severă, întrucît armata aflată în Armenia şi-ar fi pierdut altfel legăturile cu patria, iar Mithridates ar fi putut pătrunde din nou în fostul său regat. Armata, de aproximativ 30.000 de soldaţi, cu care Lucullus terminase războiul împotriva lui Mithridates, nu era în nici un caz suficientă pentru îndeplinirea acestei misiuni duble. În împrejurări obişnuite, generalul ar fi cerut şi ar fi obţinut din partea guvernului său trimiterea unei a doua armate; dar cum Lucullus dorea şi, într-o oarecare măsură, trebuia să declanşeze războiul fără

consimţământul guvernului, el se văzu nevoit să renunţe la aceasta şi, cu toate că înrolase în trupele sale şi mercenarii traci ai regelui luaţi prizonieri, să poarte războiul dincolo de Eufrat cu numai două legiuni, altfel spus, cu doar 15.000 de soldaţi. Acest fapt era deja, în sine, destul de grav; dar numărul mic al trupelor putea fi compensat prin vitejia încercată a soldaţilor, în exclusivitate veterani. Mult mai gravă însă era starea de spirit a soldaţilor, pe care Lucullus, în orgoliul său aristocratic, nici nu o lua în considerare. Lucullus era un general destoinic şi – conform criteriilor aristocratice – un bărbat onest şi binevoitor; cu toate acestea, nu era iubit de către soldaţi. Ca un susţinător decis al oligarhiei, era nepopular – nepopular întrucît curmase abuzurile înspăimîntătoare ale capitaliştilor romani din Asia Mică; nepopular din cauza corvezilor şi eforturilor pe care le impunea soldaţilor; nepopular fiindcă cerea din partea soldaţilor cea mai severă disciplină şi, pe cît posibil, împiedica jefuirea oraşelor greceşti de către oamenii săi, în timp ce el însuşi îşi încărcase multe cămile şi căruţe cu bogăţiile Orientului; nepopular din cauza manierelor sale distinse, rafinate, elenizate, nicidecum amicale şi, oriunde era posibil, înclinate spre desfătări. El nu avea nici o urmă din acea vrajă care statorniceşte o legătură personală între soldat şi generalul său. La acestea se adăuga, în fine, faptul că o mare parte dintre soldaţii săi cei mai destoinici se plîngeau, pe bună dreptate, de prelungirea excesivă a stagiului lor. Cele mai bune legiuni ale sale erau tocmai cele două pe care Flaccus şi Fimbria le conduseseră în Orient în anul 668 (**96**) (II, pp. 200-201); cu toate că după bătălia de la Kabeira le fusese făgăduită lăsarea la vatră, binemeritată după 13 campanii, Lucullus îi conducea acum dincolo de Eufrat, într-un nou război, al cărui sfîrşit nu se putea întrevedea; se părea că învingătorii de la Kabeira urmau să fie trataţi mai rău decît învinşii de la Cannae (I, pp. 405, 452). Într-adevăr, era mai mult decît o dovadă de temeritate faptul că un general, comandînd asupra unor trupe atît de reduse ca număr şi aflate într-o asemenea stare de spirit, declanşa din proprie iniţiativă şi, de fapt, împotriva constituţiei o expediţie într-o ţară îndepărtată şi necunoscută, străbătută de fluvii năvalnice şi străjuită de munţi înzăpeziţi, care doar prin imensa sa întindere

periclita orice atac nechibzuit. Din această cauză, acţiunea lui Lucullus a fost criticată la Roma în repetate rînduri, şi nu fără temei; numai că ar fi trebuit să se evidenţieze în acelaşi timp că această acţiune temerară a generalului fusese determinată înainte de toate de obstinaţia guvernului care, chiar dacă n-o justifică, o face totuşi scuzabilă.

Pe lîngă scopul de a motiva războiul din punct de vedere diplomatic, trimiterea lui Appius Claudius avusese şi intenţia de a revolta, mai întîi în Siria, principii şi oraşele împotriva Marelui Rege; în primăvara anului 685 (**69**) începu atacul propriu-zis. În cursul iernii, regele Cappadociei se îngrijise în taină de corăbiile de transport; cu ajutorul lor s-a traversat Eufratul şi, fără a mai pierde timpul cu asedierea unor localităţi mai mici, marşul a fost reluat prin ţinutul Sophene, de-a dreptul spre Tigranocerta, unde nu demult se întorsese şi Marele Rege din Siria, după ce îşi amînase deocamdată planurile de expansiune în Marea Mediterană în urma complicaţiilor cu romanii. Tocmai medita asupra unui proiect de atac împotriva Asiei Mici romane dinspre Cilicia şi Lycaonia şi îl frămînta gîndul dacă romanii vor evacua Asia imediat sau, poate, i se vor opune prin luptă la Efes, cînd i se aduse vestea despre înaintarea lui Lucullus. Dădu ordin ca solul să fie spînzurat, dar faptul nu schimbă cu nimic realitatea; astfel, el îşi părăsi capitala şi se retrase în Armenia centrală, pentru a se înarma împotriva romanilor, lucru pe care îl neglijase pînă atunci. Între timp, Mithrobarzanes urma să se opună romanilor împreună cu trupele disponibile şi cu triburile vecine de beduini mobilizate în mare grabă. Însă corpul lui Mithrobarzanes a fost risipit curînd de avangarda romană, iar arabii, de către un detaşament condus de Sextilius şi, în timp ce forţa armeană principală, care se formă în munţii situaţi la nord-est de Tigranocerta (lîngă Bitlis), a fost oprită, în urma unor lupte norocoase purtate dintr-o poziţie bine aleasă, de către o divizie detaşată de armata romană, Lucullus organiză cu asiduitate asediul Tigranocertei. Necontenita ploaie de săgeţi pe care garnizoana o revărsă asupra armatei romane şi incendierea maşinilor de asediu cu petrol brut le făcură cunoscute romanilor noile primejdii ale războaielor iraniene,

iar viteazul comandant Mankaeos apără oraşul pînă cînd, în sfîrşit, marea armată regală de despresurare, adunată din toate părţile întinsului regat şi din ţinuturile învecinate deschise recrutărilor armene, se îndreptă prin trecătorile de nord-est în ajutorul capitalei. Generalul Taxiles, încercat în războaiele lui Mithridates, dădu sfatul ca bătălia să fie evitată şi ca mica armată romană să fie încercuită de cavalerie pentru a fi înfometată. Însă cînd regele văzu că generalul roman, care se decise să angajeze bătălia fără a renunţa prin aceasta la asediu, înaintează cu puţin peste 10.000 de soldaţi împotriva unei forţe de 20 de ori mai numeroasă şi traversează rîul, care separa cele două armate, fără a şovăi; cînd îşi îndreptă privirile mai întîi spre această trupă puţin numeroasă, prea mulţi pentru o solie, prea puţini pentru o armată, iar apoi spre imensele sale hoarde armate, în care se contopeau popoarele de la Marea Neagră şi Marea Caspică cu cele ale Mării Mediterane şi ale Golfului Persic, din ale căror rînduri numai temuţii cavaleri în armură, înarmaţi cu lănci, erau mai numeroşi decît întreaga armată a lui Lucullus, nelipsind nici pedestraşii înarmaţi după obiceiul roman, el se hotărî să accepte numaidecît bătălia cerută de inamic. Dar în timp ce armenii se pregăteau încă în vederea luptei, ochiul ager al lui Lucullus observă că neglijaseră să ocupe o înălţime care domina întreaga poziţie ocupată de cavaleria lor; el se grăbi s-o cîştige cu două cohorte, timp în care puţina sa cavalerie execută un atac de flanc prin care abătu atenţia inamicului de la această manevră; odată ajuns pe înălţime, el conduse mica diviziune în spatele cavaleriei inamice. Aceasta fu dispersată în întregime şi se aruncă împotriva pedestrimii, care nu se aliniase încă şi care se împrăştie fără să fi fost angajată în luptă. Buletinul învingătorului, după care ar fi murit 100.000 de armeni şi doar cinci romani, iar regele, aruncînd turbanul şi panglica, ar fi fugit travestit, însoţit numai de cîţiva călăreţi, este conceput în stilul magistrului său Sulla. Cu toate acestea, victoria de la Tigranocerta, obţinută la 6 octombrie 685 (**69**), rămîne una dintre cele mai glorioase pagini din istoria militară a Romei; pe cît a fost de strălucită, pe atît era de importantă. Datorită ei, toate ţinuturile răpite parţilor sau sirienilor erau, din punct de vedere strategic,

pierdute pentru Armenia şi intrau în cea mai mare parte direct în posesia romanilor. S-a început chiar cu noua capitală a imperiului. Numeroşii colonişti greci, veniţi aici cu forţa, se răzvrătiră împotriva garnizoanei şi deschiseră armatei romane porţile oraşului abandonat la discreţia soldaţilor. Satrapul armean Magadates luase deja din Cilicia şi Siria toate trupele pentru a întări armata de despresurare din faţa Tigranocertei. Lucullus pătrunse în ţinutul cel mai nordic al Siriei, Commagene, şi luă cu asalt capitala, Samosata; nu ajunse pînă în Siria propriu-zisă, dar dinaştii şi comunităţile situate pînă în apropierea Mării Roşii, ale elenilor, sirienilor, evreilor, arabilor, trimiseră soli pentru a-i venera pe noii lor suzerani în persoana romanilor. Chiar şi principele de la Korduene, ţinut situat la est de Tigranocerta, se supuse romanilor, în timp ce fratele Marelui Rege, Guras, rezistă la Nisibis, apărînd astfel Mesopotamia. Lucullus apăru pretutindeni ca protector al principilor eleni şi al comunităţilor elene; în Commagene el îl înscăună pe Antiochos, un prinţ din dinastia Seleucizilor; pe Antiochos Asiaticul, care se întorsese la Antiohia după plecarea armenilor, îl recunoscu drept regele Siriei; coloniştii stabiliţi cu forţa la Tigranocerta se putură întoarce în patriile lor. Imensele rezerve de provizii şi tezaurele Marelui Rege – se capturaseră 30.000.000 de medimne de cereale şi, numai la Tigranocerta, 8.000 de talanţi (12.500.000 de taleri) – îi permiseră lui Lucullus să plătească cheltuielile de război fără a recurge la tezaurul de stat şi să le ofere soldaţilor săi, în afara unui trai îmbelşugat, şi o gratificaţie de 800 de denari (240 de taleri) pentru fiecare în parte.

Marele Rege se descurajase cu totul. Era slab de înger, dezlănţuit în momentele de fericire şi deprimat în cele nefericite; probabil că între el şi Lucullus s-ar fi ajuns la o înţelegere, amîndoi avînd interesul s-o obţină – Marele Rege trebuind s-o cumpere la un preţ foarte mare, generalul roman fiind gata s-o acorde în condiţii acceptabile – dacă n-ar fi fost bătrînul Mithridates. Acesta nu luase parte la luptele din jurul capitalei Tigranocerta. Eliberat în urma încordării intervenite între Marele Rege şi romani, la mijlocul anului 684 (**70**), după o penitenţă de 20 de luni, el fusese trimis cu 10.000 de călăreţi armeni în fostul său regat, pentru a bloca comunicaţiile

inamicului. Rechemat înainte de a fi putut întreprinde ceva, cînd Marele Rege îşi mobiliză toate forţele pentru a despresura capitala pe care o fondase, înainte de a fi ajuns la Tigranocerta el întîlni hoardele fugite de pe cîmpul de bătălie. Totul păru pierdut, începînd cu Marele Rege şi sfîrşind cu soldatul de rînd. Dar dacă Tigranes ar fi încheiat pacea acum, pentru Mithridates nu numai că s-ar fi năruit orice posibilitate de a reintra în regatul său, ci extrădarea sa ar fi fost neîndoielnic prima condiţie a păcii; cu siguranţă Tigranes n-ar fi acţionat faţă de el altfel decît o făcuse odinioară Bocchus faţă de Iugurtha. De aceea, regele depuse toate eforturile pentru a împiedica recurgerea la această soluţie şi pentru a determina curtea armeană să continue războiul în care nu avea nimic de pierdut, ci numai de cîştigat; şi, deşi fugar şi detronat, influenţa sa asupra lui Tigranes nu era neglijabilă. Era încă un bărbat impunător şi viguros care, deşi trecut de 60 de ani, sălta încă singur în şa, înarmat complet, iar în lupta corp la corp îi egala pe cei mai puternici. Se părea că anii şi soarta îi oţeliseră spiritul; în timp ce altădată îşi trimitea generalii şi nu participa nemijlocit la acţiunile de război, acum, ca bătrîn, îl găsim comandînd şi luptînd el însuşi. În cursul guvernării sale de 50 de ani suferise atîtea schimbări ale sorţii, încît cauza Marelui Rege nu i se părea nicidecum pierdută după înfrîngerea de la Tigranocerta; considera mai degrabă foarte dificilă poziţia lui Lucullus şi, dacă nu se ajungea acum la încheierea păcii, iar războiul continua în mod chibzuit, aceasta putea deveni extrem de periculoasă. Vulpoiul bătrîn, care juca aproape rolul de tată în faţa Marelui Rege, putînd să-l influenţeze chiar personal, îl convinse datorită energiei sale pe acest bărbat slab şi-i impuse nu numai continuarea războiului, dar şi numirea sa la conducerea politică şi militară a acestuia. Dintr-un război de cabinet, urma să devină un război naţional asiatic, iar regii şi popoarele Asiei urmau să se unească împotriva atotputernicilor şi semeţilor occidentali. Fostul rege al Pontului depuse cele mai mari eforturi pentru a-i reconcilia pe armeni şi pe parţi şi a-i unifica în lupta comună împotriva Romei. La insistenţele lui Mithridates, Tigranes se oferi să-i retrocedeze arsacidului Phraates Zeul (care guverna din anul 684, **70**) regiunile

Mesopotamia şi Adiabene, „Marile văi” pe care le cuceriseră armenii, şi să încheie pace. Dar în urma celor întîmplate, respingerea acestei propuneri nu putea să surprindă; Phraates preferă să-şi asigure graniţa Eufratului nu printr-un tratat cu armenii, ci prin unul încheiat cu romanii şi să asiste la nimicirea reciprocă a detestatului vecin şi a incomodului străin. Mithridates avu un succes mai mare la popoarele decît la regii Orientului. Nu era dificil să se prezinte războiul ca unul naţional al Orientului împotriva Occidentului, întrucît nici nu era altceva; foarte uşor putea fi transformat şi într-un război religios şi se putea răspîndi zvonul că obiectivul final al armatei lui Lucullus ar fi jefuirea templului zeiţei persane Nanaea sau Anaitis din Elymaïs (actualul Luristan), cel mai celebru şi mai bogat sanctuar din întregul ţinut al Eufratului. Asiaticii din apropiere sau din depărtare se îmbulziră în număr mare sub stindardele regilor care îi chemau la apărarea Orientului şi a zeilor proprii în faţa străinilor necredincioşi. Însă evenimentele dovediseră că simpla concentrare de nenumărate forţe armate nu numai că era ineficientă, dar chiar anihila şi combativitatea trupelor într-adevăr apte de marş şi de luptă integrate mulţimii, acestea fiind antrenate în dezastrul general. Mithridates încercă să perfecţioneze înainte de toate arma cea mai redutabilă a asiaticilor, care, concomitent, era punctul vulnerabil al occidentalilor – cavaleria; în noua armată pe care o formă, jumătate din efectiv lupta călare. Pentru pedestrime, el îi selecţionă cu grijă pe oamenii cei mai potriviţi din rîndul masei de recruţi mobilizaţi sau veniţi ca voluntari şi îi pregăti cu ajutorul ofiţerilor săi din Pont. Remarcabila armată, adunată din nou în curînd sub stindardele Marelui Rege, nu era însă menită să se măsoare cu veteranii romani pe primul cîmp de bătălie care i-ar fi ieşit în cale, ci să se limiteze la defensivă şi la războiul de hărţuială. Mithridates purtase deja ultimul război din regatul său într-o defensivă permanentă, evitînd lupta; şi de data aceasta se adoptă o tactică asemănătoare, ca teatru de operaţiuni fiind aleasă Armenia propriu-zisă, patria-mamă a lui Tigranes, încă neatinsă de mîna inamicului, care, atît prin natura sa geografică, dar şi prin patriotismul locuitorilor săi, se preta excelent pentru acest mod de luptă. Anul 686 (**68**) îl puse pe Lucullus într-o situaţie dificilă

care devenea din zi în zi tot mai periculoasă. În ciuda victoriilor sale strălucite, Roma nu era nicidecum mulţumită de el. Senatul resimţea independenţa acţiunilor sale; partidul capitaliştilor, pe care îl lovise în interesele sale, puse în mişcare toate mecanismele intrigii şi mituirii pentru a impune rechemarea sa. Forul capitalei răsuna zilnic de plîngerile drepte şi nedrepte cu privire la temerarul, avarul, neromanul general vinovat de înaltă trădare. Senatul dădu curs plîngerilor legate de unificarea unei puteri atît de impresionante, a două guvernări ordinare şi a unei importante însărcinări extraordinare, în sensul că desemnă pe unul dintre pretori pentru provincia Asia, iar pe consulul Quintus Marcius Rex pentru provincia Cilicia, acesta primind şi trei legiuni nou-formate; generalului îi rămase comanda împotriva lui Tigranes şi Mithridates. Aceste acuzaţii proferate la Roma împotriva generalului îşi găsiră un ecou periculos în cartierul de pe Iris şi Tigru, cu atît mai mult cu cît unii ofiţeri, printre care se afla şi cumnatul generalului, Publius Clodius, îi influenţau pe soldaţi în acest sens. Zvonul răspîndit, fără îndoială, de către aceştia, conform căruia Lucullus ar intenţiona să combine războiul ponto-armean cu o expediţie împotriva parţilor, spori îndîrjirea trupelor. Aşadar, în timp ce periculoasa stare de spirit a guvernului, ca şi a trupelor îl ameninţau pe generalul victorios cu rechemarea şi răzmeriţa, el însuşi, asemenea jucătorului disperat, continuă să-şi sporească miza şi îndrăzneala. Ce-i drept, nu se îndreptă împotriva parţilor; dar cînd Tigranes nu se arătă dispus nici să încheie pacea, nici să angajeze o a doua bătălie principală, Lucullus se hotărî să pătrundă de la Tigranocerta, prin dificilul ţinut muntos de pe malul estic al Lacului Van, în Valea Eufratului estic (sau Arsanias, astăzi Murad Tschai), iar de aici în cea a rîului Araxes, unde, pe versantul nordic al Ararатului, se afla Artaxata, capitala Armeniei propriu-zise, cu palatul rezidenţial şi haremul regelui. Spera ca prin ameninţarea reşedinţei patrimoniale să îl constrîngă pe rege să angajeze bătălia fie pe parcurs, fie în faţa Artaxatei. Într-adevăr, o divizie la Tigranocerta era necesară; şi întrucît armata de manevră nu putea fi redusă în nici un caz şi mai mult, nu rămînea altă soluţie decît slăbirea poziţiei din Pont, fiind convocate de aici

trupe pentru Tigranocerta. Dificultatea majoră pentru desfăşurarea operaţiunilor militare era însă perioada foarte scurtă a verii din Armenia. Pe podişul armean, aflat la o altitudine de peste 5.000 de picioare deasupra mării, grîul încolţeşte abia la începutul lui iunie, iar odată cu recolta din septembrie iarna bate la uşă; trebuia să se ajungă la Artaxata aşa încît campania să fie încheiată în cel mult patru luni. La mijlocul verii anului 686 (**68**), Lucullus porni de la Tigranocerta şi sosi – fără îndoială, prin valea rîului Karasu, care curge în direcţia sud-estică faţă de braţul oriental al Eufratului, singurul care face legătura între cîmpiile Mesopotamiei şi podişul din Armenia centrală – pe Platoul de la Muş şi pe Eufrat. Marşul, stînjenit în permanenţă de încăierări cu cavaleria inamică, îndeosebi cu arcaşii călăreţi, se desfăşură lent, dar fără a întîlni piedici serioase, iar Eufratul, bine apărat de cavaleria armeană, a fost forţat în urma unei lupte norocoase; apăru şi infanteria inamică, dar Lucullus nu reuşi s-o antreneze în bătălie. Armata ajunse astfel pe platoul propriu-zis al Armeniei şi-şi continuă marşul într-o ţară necunoscută. Nu se iviră obstacole serioase; dar, din cauza terenului dificil şi a cavaleriei inamice, întîrzierea inevitabilă a marşului în sine era deja, prin natura faptului, un dezavantaj foarte grav. Iarna începu cu mult înainte de sosirea lui Lucullus la Artaxata, iar cînd soldaţii italici văzură zăpadă şi gheaţă în jurul lor, prea întinsa coardă a disciplinei militare se rupse. O adevărată răzmeriţă îl sili pe general să ordone retragerea, pe care o realiză cu abilitatea cunoscută. Ajuns nevătămat în cîmpie, unde anotimpul mai permitea realizarea unei operaţiuni, Lucullus traversă Tigrul şi se aruncă cu grosul armatei sale împotriva capitalei Mesopotamiei armene, Nisibis. Marele Rege, circumspect în urma experienţei trăite în faţa Tigranocertei, abandonă oraşul în voia sorţii; în ciuda unei apărări curajoase, asediatorii îl cuceriră într-o noapte ploioasă şi întunecoasă, iar armata lui Lucullus găsi aici o pradă bogată şi o tabără de iarnă cu nimic inferioară celei din Tigranocerta, unde iernaseră cu un an în urmă. Între timp, întreaga greutate a ofensivei inamice apăsa asupra slabelor divizii romane rămase în Pont şi la Tigranocerta. Aici, Tigranes îl sili pe comandantul roman Lucius Fannius – acelaşi care

fusese cîndva intermediarul între Sertorius şi Mithridates (pp. 38, 44) – să se închidă într-o fortăreaţă, unde îl asedie. Mithridates pătrunse cu 4.000 de călăreţi armeni şi 4.000 din propria armată în Pont şi, ca eliberator şi răzbunător, chemă naţiunea la luptă împotriva inamicului ţării. Toţi trecură de partea lui; soldaţii romani răzleţiţi au fost capturaţi şi ucişi pretutindeni; cînd comandantul roman din Pontos, Hadrianus (p. 43), îşi conduse trupele împotriva lui, foştii mercenari ai regelui şi numeroşii pontici, care urmară armata ca sclavi, făcură cauză comună cu inamicul. Lupta inegală dură două zile fără întrerupere; numai faptul că regele a trebuit să fie dus de pe cîmpul de bătălie după ce fusese rănit de două ori îi dădu comandantului roman posibilitatea de a întrerupe bătălia aproape pierdută şi de a se refugia cu puţinii oameni care-i mai rămaseră la Kabeira. Un alt ofiţer al lui Lucullus, care ajunse din întîmplare în această regiune, hotărîtul Triarius, strînse, ce-i drept, un nou corp în jurul său şi-l înfrînse pe rege într-o bătălie norocoasă; însă el a fost mult prea slab pentru a-l alunga din nou de pe teritoriul pontic şi nu-l putu împiedica să ocupe taberele de iarnă de la Komana.

Astfel sosi primăvara anului 687 (**67**). Reunificarea armatei la Nisibis, inactivitatea din cartierele de iarnă, absenţa frecventă a generalului sporiseră între timp şi mai mult nemulţumirea trupelor; nu numai că cereau cu impetuozitate să se întoarcă în Italia, ci era deja destul de evident că, dacă generalul va refuza să-i conducă într-acolo, ei vor porni din proprie iniţiativă. Proviziile se împuţinaseră; Fannius şi Triarius trimiteau, din poziţiile ameninţate în care se aflau, cele mai stăruitoare rugăminţi ca generalul suprem să vină în ajutorul lor. Împotriva voinţei sale, Lucullus se decise să cedeze necesităţii, să renunţe la Nisibis şi Tigranocerta şi, abandonînd toate speranţele sale ispititoare legate de expediţia armeană, să se întoarcă pe malul drept al Eufratului. Fannius a fost eliberat; pentru Pont el sosea prea tîrziu. Triarius, prea slab pentru a se angaja în luptă cu Mithridates, ocupase o poziţie fortificată la Gaziura (Turksal pe Iris, la vest de Tokat), în timp ce bagajele rămăseseră la Dadasa. Însă cînd Mithridates asedie localitatea, soldaţii romani, îngrijoraţi de avutul lor, îl siliră pe comandant să părăsească această poziţie

sigură şi să-l provoace pe rege la bătălie pe înălţimile scotiene, situate între Gaziura şi Ziela (Zilleh). Temerile lui Triarius se adeveriră; în ciuda apărării curajoase, aripa condusă personal de rege străpunse linia romană şi înghesui pedestrimea într-o strîmtoare mocirloasă, unde nu putu să execute manevre nici în faţă, nici lateral, fiind măcelărită fără milă. Regele a fost grav rănit de un centurion care-şi sacrifică viaţa pentru aceasta; dar, oricum, înfrîngerea era totală. Tabăra romană a fost cucerită; floarea pedestrimii, aproape toţi ofiţerii de stat-major şi subofiţerii acopereau cîmpul de bătălie; corpurile rămaseră neînmormîntate, iar cînd Lucullus sosi pe malul drept al Eufratului, nu primi vestea înfrîngerii din partea alor săi, ci din relatările localnicilor. Izbucnirea conspiraţiei militare merse mînă în mînă cu această înfrîngere. Tocmai acum sosi de la Roma ştirea că poporul ar fi hotărît ca soldaţii, al căror stagiu militar expirase, altfel spus, cei ai lui Fimbria, să fie lăsaţi la vatră, iar comanda supremă în Bitinia şi Pont să fie acordată unuia dintre consulii anului în curs; succesorul lui Lucullus, consulul Manius Acilius Glabrio, debarcase deja în Asia Mică. Concedierea celor mai curajoase şi mai turbulente legiuni şi rechemarea comandantului suprem, dar şi impresia înfrîngerii de la Ziela sfărîmară în cadrul armatei toate constrîngerile disciplinei, tocmai acum, cînd generalul avea cea mai stringentă nevoie de aceasta. El se găsea în faţa trupelor pontice, în fruntea cărora ginerele lui Tigranes, Mithridates al Mediei, le pricinuise deja romanilor o înfrîngere într-o norocoasă luptă de cavalerie, la Talaura, în Armenia Mică; spre acelaşi loc se îndrepta dinspre Armenia şi forţa principală a Marelui Rege. Lucullus trimise o solie către noul guvernator al Ciliciei, Quintus Marcius, care, aflat în drum spre provincia sa, tocmai sosise cu trei legiuni în Lykaonia, pentru a obţine un ajutor; acesta declară însă că soldaţii săi refuză să meargă în Armenia. Lucullus îi trimise o solie şi lui Glabrio, cu îndemnul să preia comanda supremă ce-i fusese acordată de către popor; însă acesta nu se arătă dispus să preia o misiune devenită acum atît de dificilă şi de periculoasă. Lucullus, constrîns să păstreze comanda pentru a nu fi nevoit să lupte la Talaura concomitent împotriva armenilor şi ponticilor, ordonă înaintarea împotriva armatei armene

care se afla în marş. Soldaţii se supuseră ordinului de marş; dar, ajuns în locul unde se bifurcă drumul spre Armenia şi Cappadocia, grosul armatei îl alese pe cel din urmă şi se îndreptă spre provincia Asia. Aici, soldaţii lui Fimbria cerură concedierea lor imediată; şi cu toate că în urma rugăminţilor stăruitoare ale generalului şi ale celorlalte corpuri renunţară la această pretenţie, stăruiră totuşi asupra cererii de plecare în cazul în care nu se vor fi confruntat cu inamicul pînă la sosirea iernii, ceea ce se şi întîmplă. Mithridates nu numai că ocupă din nou aproape întregul său regat, dar călăreţii săi făcură incursiuni prin toată Cappadocia şi chiar în Bitinia; în zadar regele Ariobarzanes ceru ajutor din partea lui Quintus Marcius, a lui Lucullus şi Glabrio. Era sfîrşitul bizar, aproape incredibil, al unui război purtat într-o manieră atît de glorioasă. Dacă se iau în considerare numai performanţele militare, poate nici un alt general roman nu a realizat atît de mult cu mijloace atît de puţine; talentul şi norocul lui Sulla păreau moştenite de acest elev al său. Reîntoarcerea din Armenia în Asia Mică a armatei romane, aproape nevătămată, în condiţiile date, constituie o capodoperă militară care, în măsura în care putem judeca faptele, întrece cu mult retragerea celor 10.000 şi îşi găseşte explicaţia, înainte de toate, în soliditatea sistemului militar roman şi în incapacitatea celui oriental; în orice caz, a asigurat conducătorului acestui marş un nume glorios în rîndul capacităţilor militare de prim ordin. Dacă îndeobşte numele lui Lucullus nu figurează în rîndul lor, cauzele rezidă, după toate aparenţele, numai în faptul că, pe de o parte, nu ni s-a păstrat nici o descriere militară detaliată a campaniilor sale, iar pe de alta, că pretutindeni, şi aceasta îndeosebi în război, nu se ia în considerare decît rezultatul final – care era, într-adevăr, egal cu o înfrîngere totală. În urma ultimei întorsături nefericite a războiului, generată în principal de revolta soldaţilor, se pierduseră toate succesele unui război care durase opt ani; în iarna anilor 687/688 (**67/66**), romanii ocupau aceleaşi poziţii pe care le deţinuseră în iarna anilor 679/680 (**75/74**).

Rezultate cu nimic superioare războiului continental le oferi războiul maritim împotriva piraţilor, început concomitent cu cel dintîi

şi aflat în permanenţă într-o legătură strînsă cu acesta. Mai sus am relatat (p. 39) că în anul 680 (**74**) senatul adoptă înţeleptul decret ca eliberarea mărilor de corsari să fie încredinţată unui singur amiral suprem, în persoana pretorului Marcus Antonius. Dar alegerea conducătorului se dovedi greşită chiar de la început sau, mai degrabă, cei care au impus această măsură, înţeleaptă în sine, nu luaseră în considerare faptul că toate problemele legate de persoane erau decise de influenţa lui Cethegus (p. 10) şi de alte considerente de coterie. De asemenea, se neglijase înzestrarea amiralului ales cu suficienţi bani şi destule corăbii, potrivit importanţei misiunii sale; astfel, acesta constitui pentru provincialii aliaţi un flagel aproape la fel de mare ca şi piraţii. Succesele au fost pe măsură. Flota lui Antonius captură cîteva corăbii în apele din faţa Campaniei, dar intră în conflict deschis cu cretanii, care se împrieteniseră cu piraţii şi refuzau categoric să renunţe la această alianţă: lanţurile pe care prevăzătorul Antonius le încărcase pe corăbiile sale pentru a-i încătuşa pe corsarii luaţi prizonieri serviră acum pentru înlănţuirea cvestorului şi a celorlalţi prizonieri romani de catargele corăbiilor romane cucerite, atunci cînd, în urma bătăliei navale cîştigate împotriva romanilor în faţa insulei lor, generalii cretani Lasthenes şi Panares se îndreptară în triumf spre Kydonia. Antonius, după ce irosise sume imense fără să fi obţinut nici un rezultat, din cauza mizerabilei conduceri a operaţiunilor, muri în anul 683 (**71**), în Creta. Pe de o parte, insuccesul expediţiei sale, pe de alta, costurile construcţiei marii flote, în fine, aversiunea oligarhiei faţă de orice concentrare excesivă a competenţei magistraturii au făcut ca, după această încheiere a acţiunii prin moartea lui Antonius, să nu mai fie ales un alt amiral suprem şi să se revină la vechea metodă de a lăsa suprimarea pirateriei în cadrul provinciilor la discreţia fiecărui guvernator în parte; astfel, de exemplu, flota lui Lucullus (p. 42) îndeplini această misiune în Marea Egee. Dar în ceea ce îi priveşte pe cretani, această comunitate decăzută, o ruşine de felul celei suferite în faţa Kydoniei nu putea fi ştearsă decît printr-o declaraţie de război. Cu toate acestea, delegaţii cretani care apărură în anul 684 (**70**) la Roma cu rugămintea de a primi prizonierii şi de a restabili vechea

alianţă aproape că obţinură un decret senatorial favorabil; ceea ce întreaga corporaţie considera a fi o ruşine era vîndut în schimbul argintului sunător de către fiecare senator în parte. Numai după ce o hotărîre a senatului satisfăcu împrumuturile delegaţilor cretani la bancherii romani, altfel spus, după ce senatul se găsi în imposibilitatea de a se lăsa mituit, se formulă decretul conform căruia comunităţile cretane ar fi trebuit să predea, în afara dezertorilor romani, şi pe autorii fărădelegii comise în faţa Kydoniei, pe generalii Lasthenes şi Panares, pentru a fi pedepsiţi cum se cuvine, apoi toate corăbiile şi bărcile cu patru sau mai multe rame, să trimită 400 de ostatici şi să plătească o despăgubire de 4.000 de talanţi (6.250.000 de taleri), numai aşa putînd să evite războiul. După ce delegaţii declaraseră că n-ar fi competenţi să ia vreo hotărîre asupra unor asemenea condiţii, unul dintre consulii anului următor a fost desemnat să plece în Creta, după expirarea magistraturii sale, fie pentru a lua în primire cele cerute, fie pentru a declanşa războiul. În consecinţă, proconsulul Quintus Metellus apăru în anul 686 (**68**) în apele Cretei. Comunităţile insulei, în frunte cu oraşele mai mari Gortyna, Knossos, Kydonia, erau hotărîte să se apere mai degrabă cu armele decît să dea curs acestor cereri exagerate. Cretanii erau un popor lipsit de pietate şi degradat (II, p. 46), de a căror existenţă publică şi privată pirateria se lega la fel de intim ca tîlhăria la drumul mare de etolieni; asemănîndu-se cu etolienii în multe alte aspecte, nu făceau excepţie nici în privinţa curajului, şi aceste două comunităţi greceşti au fost unicele care au purtat războiul de independenţă cu onorabilă bărbăţie. La Kydonia, unde Metellus îşi debarcă cele trei legiuni, se afla o armată cretană de 24.000 de soldaţi, conduşi de Lasthenes şi Panares, gata să se angajeze în luptă cu romanii; se ajunse la o bătălie în cîmp deschis, în care romanii obţinură victoria în urma unei lupte înverşunate. Cu toate acestea, din spatele zidurilor lor, oraşele continuau să se împotrivească generalului roman; Metellus trebui să se hotărască să le asedieze pe rînd. În urma unui lung asediu, Kydonia, unde se refugiaseră resturile armatei învinse, a fost predată de către Panares în schimbul promisiunii retragerii sale nestingherite. Lasthenes, care reuşise să

părăsească oraşul înaintea lui Panares, trebui să fie asediat pentru a doua oară la Knossos şi, întrucît şi această cetate era gata să se predea, el îşi distruse tezaurele şi scăpă din nou spre localităţi care, precum Dyktos, Eleutherna şi altele, continuară să se mai apere cîtva timp. Trecură doi ani (686-687, **68**-**67**) înainte ca Metellus să fi cucerit întreaga insulă, ultima palmă de pămînt grecesc liber ajungînd astfel sub autoritatea atotputernicilor romani; comunităţile cretane, aşa cum fuseseră primele dintre toate comunităţile greceşti care dezvoltaseră constituţia municipală liberă şi supremaţia maritimă, urmau să fie acum ultimele dintre statele maritime greceşti, cîndva stăpîne ale Mării Mediterane, care se supuneau puterii continentale romane. Toate condiţiile legale erau îndeplinite pentru a sărbători din nou unul dintre acele obişnuite triumfuri colosale; la titlurile *macedonean*, *numid*, *dalmatic*, *balearic*, *gens Metella* îşi putea adăuga cu aceeaşi dreptate şi pe cel nou, *cretan*, iar Roma se îmbogăţise cu încă un nume orgolios. Cu toate acestea, autoritatea romanilor pe Marea Mediterană nu fusese niciodată mai insignifiantă, iar cea a piraţilor niciodată mai consolidată decît în aceşti ani. Cilicienii şi cretanii mărilor, care deţineau, se spune, în această perioadă pînă la 1.000 de corăbii, puteau, pe bună dreptate, să ia în derîdere atît victoriile inutile ale Isauricului, cît şi pe cele ale Cretanului. Mai sus am relatat cu cîtă hotărîre acţionaseră piraţii în războiul lui Mithridates şi că rezistenţa îndîrjită a oraşelor maritime din Pont îşi găsise sprijinul principal în statul corsarilor. Dar acesta făcu afaceri cel puţin tot atît de profitabile şi pe cont propriu. În anul 685 (**69**), piratul Athenodoros atacă, aproape sub ochii lui Lucullus, insula Delos, distruse mult-lăudatele ei sanctuare şi temple şi duse întreaga populaţie în sclavie. Pentru a fi scutită de astfel de atacuri, insula Lipara de lîngă Sicilia le plăti piraţilor un tribut anual fix. Un alt şef de piraţi, Herakleon, distruse în anul 682 (**72**) escadra trimisă împotriva lui din Sicilia şi se încumetă să pătrundă cu numai patru bărci deschise în portul de la Siracusa. Doi ani mai tîrziu, colegul său, Pyrganion, debarcă şi el în acelaşi port, se stabili aici şi trimise expediţii de jaf în interiorul insulei, pînă cînd guvernatorul roman îl sili, în fine, să se îmbarce din nou. Pînă la urmă se institui obiceiul ca

toate provinciile să echipeze escadre şi să organizeze paza de coastă, iar piraţii îşi organizau incursiunile de jaf cu regularitatea cu care se schimbau guvernatorii romani. Dar neobrăzaţii tîlhari nu mai respectau acum nici pămîntul sacru al Italiei; de la Crotona capturară tezaurul din templul Iunonei Laciniene; debarcară apoi la Brundisium, Misenum, Caieta, în porturile Etruriei, ba chiar şi la Ostia; îi luară prizonieri pe cei mai nobili dintre ofiţerii romani – printre alţii, pe amiralul armatei Ciliciei şi doi pretori cu întreaga lor suită, cu temutele lor securi şi fascii şi toate însemnele demnităţii lor; dintr-o vilă de lîngă Misenum, o capturară pe sora amiralului Antonius, trimis pentru a-i extermina pe piraţi; în portul de la Ostia distruseră flota de război echipată împotriva lor, aflată sub comanda unui consul. De acum încolo ţăranul latin, călătorul de pe *Via Appia*, nobilul vizitator al paradisului terestru de la Baiae tremurau în orice clipă pentru viaţa şi avutul lor; stagnau întregul comerţ şi toate comunicaţiile; în Italia, îndeosebi în capitală, care se baza pe grîul adus pe calea mării, se instaurase cea mai cumplită scumpete. Contemporanii, ca şi istoria, sînt prodigioşi în legătură cu plîngerile referitoare la situaţia insuportabilă, dar, în aceste împrejurări, atitudinea trebuie să fi fost îndreptăţită.

Pînă acum am arătat cum senatul restaurat de către Sulla a exercitat supravegherea graniţelor în Macedonia, controlul regilor clientelari ai Asiei Mici, în fine, paza mării; rezultatele nu au fost nicăieri mulţumitoare. Cu nimic mai bune erau rezultatele obţinute de guvern într-o altă problemă, poate mult mai arzătoare : supravegherea proletariatului provincial şi îndeosebi a celui italic. Tumoarea canceroasă a sclaviei a subminat existenţa tuturor statelor Antichităţii, şi aceasta cu atît mai mult cu cît deveniseră mai prospere; căci puterea şi bogăţia statului au dus, în condiţiile date, întotdeauna la o creştere exagerată a mulţimii de sclavi care se ocupau cu păstoritul şi agricultura. Sistemul de plantaţii, care luase proporţii tot mai mari sub speculanţii italici, împinse această plagă periculoasă la o limită insuportabilă; în cursul crizelor Gracchilor şi ale lui Marius şi în strînsă legătură cu acestea, au avut loc numeroase răscoale ale sclavilor în diferite zone ale Imperiului

Roman, în Sicilia degenerînd chiar în două războaie sîngeroase (619-622, **135-132** şi 652-654, **102-100**; II, pp. 56-57 şi pp. 95-97). Deceniul dominaţiei de restauraţie de după moartea lui Sulla deveni epoca de aur atît pentru tîlharii mărilor, cît şi pentru bandele asemănătoare de pe uscat, îndeosebi în Peninsula Italică pînă atunci destul de bine rînduită. Aici nu mai putea fi vorba de o pace publică. În capitală şi în ţinuturile mai puţin populate ale Italiei, jafurile deveniră fenomene cotidiene, crimele, tot mai frecvente. În această epocă se adoptă, după toate aparenţele, un decret al poporului împotriva furtului de sclavi străini şi de oameni liberi şi se institui o nouă cale de reclamaţie sumară împotriva acelora care ocupau cu forţa suprafeţe funciare. Deşi erau înfăptuite în mod obişnuit de către proletariat, aceste crime păreau mult mai periculoase îndeosebi din cauză că şi clasele superioare, ca autoare morale şi ca participante la cîştig, erau vinovate. Îndeosebi furturile de oameni şi de bunuri erau organizate de către supraveghetorii marilor proprietăţi şi înfăptuite de către cetele de sclavi reunite aici, ele fiind deseori înarmate. Şi aşa cum Mephisto dobîndise teii lui Philemon pentru Faust, nici chiar bărbatul distins nu respingea cîştigul pe care i-l aducea unul dintre sîrguincioşii săi supraveghetori de sclavi. Starea lucrurilor este demonstrată de înăsprirea pedepselor pentru uzurpările de proprietate înfăptuite de către cete înarmate, pe care Marcus Lucullus, unul dintre optimaţii cei mai clarvăzători, administratorul jurisdicţiei capitalei din jurul anului 676 (**78**), le introduse cu intenţia explicită de a-i îndemna pe proprietarii marilor cete de sclavi la o supraveghere mai atentă a acestora, sub ameninţarea pierderii lor. Aşadar, acolo unde se jefuia şi se ucidea din însărcinarea nobililor, masele de sclavi şi de proletari puteau, la fel de bine, să se îndeletnicească cu aceeaşi afacere pe cont propriu; o scînteie era suficientă pentru a aprinde teribilul combustibil şi de a transforma proletariatul într-o armată insurecţională. Ocazia se ivi curînd. Luptele de gladiatori, care ocupau acum primul loc printre distracţiile populare din Italia, determinaseră înfiinţarea a numeroase instituţii, îndeosebi la Capua şi în jurul ei, unde sclavii fie erau păziţi, fie erau dresaţi să ucidă sau să moară pentru plăcerea

mulţimii suverane – fireşte, în majoritatea lor bărbaţi viteji, luaţi prizonieri în război, care nu uitaseră că odinioară luptaseră împotriva romanilor. Mulţi dintre aceşti oameni exasperaţi au evadat dintr-o şcoală de gladiatori din Capua (681, **73**) şi s-au refugiat pe Vezuviu. În fruntea lor se găseau doi celţi, numiţi ca sclavi Krixos şi Oenomaos, şi tracul Spartacus. Acesta, poate un descendent din nobila familie a Spartacizilor, ajunsă în patria ei tracică, la fel ca şi la Panticapaion, chiar la onoruri regale, servise în armata romană în cadrul trupelor auxiliare tracice, de unde dezertase şi se refugiase în munţi ca hoţ, fiind luat din nou prizonier şi destinat luptelor de gladiatori. Incursiunile acestei cete mici, numărînd la început doar 74 de oameni, dar care sporea din zi în zi datorită afluxului din împrejurimi, deveniră atît de intolerabile pentru locuitorii bogatului ţinut al Campaniei, încît, după ce încercară în zadar să scape de ei cu propriile forţe, cerură ajutor de la Roma. Aceasta trimise o divizie de 3.000 de oameni, strînsă în cea mai mare grabă, condusă de către Clodius Glaber. Pentru a înfometa ceata de sclavi, el ocupă căile de acces spre Vezuviu. Dar, în ciuda numărului lor scăzut şi a înarmării precare, hoţii îndrăzniră totuşi să coboare pe versanţii abrupţi şi să atace posturile romane; iar cînd această jalnică miliţie se văzu luată prin surprindere de mica trupă a acestor bărbaţi disperaţi, o luă la sănătoasa şi se risipi în toate părţile. Acest prim succes le aduse hoţilor arme şi noi combatanţi. Chiar dacă şi acum cei mai mulţi nu aveau nimic altceva decît bîte ascuţite, o nouă şi mai puternică miliţie, formată din două legiuni comandate de pretorul Publius Varinius, care intrase în Campania dinspre Roma, îi găsi deja aşezaţi în cîmpie aproape ca o armată de război. Varinius se găsea într-o situaţie dificilă. Miliţiile sale, silite să ocupe poziţii în faţa inamicului, sufereau foarte mult de pe urma intemperiilor, toamnei şi bolilor cauzate de acestea; rîndurile sale se răriră însă mai mult din cauza laşităţii şi indisciplinei decît din pricina epidemiilor. Chiar de la început, unul dintre detaşamentele sale se risipi în toate părţile, astfel încît dezertorii nu reveniră la corpul principal, ci plecară de-a dreptul la casele lor. Cînd se dădu apoi semnalul de atac împotriva valurilor inamice, cei mai mulţi refuzară să se supună ordinului. Cu

toate acestea, Varinius porni cu cei rămaşi în front împotriva cetei de hoţi; dar el nu-i mai găsi acolo unde ar fi trebuit să fie: plecaseră în cea mai desăvîrşită linişte şi se îndreptau spre sud, spre Picentia (Vicenza, lîngă Amalfi). Ajunşi din urmă de către Varinius, care nu reuşi să-i împiedice să traverseze rîul Silarus, ei trecură în Lucania interioară, ţara făgăduinţei pentru păstori şi tîlhari. Varinius îi urmă, şi aici detestatul inamic i se opuse în fine. Toate împrejurările în care avu loc lupta au fost în dezavantajul romanilor; soldaţii, deşi ceruseră nerăbdători bătălia înainte, se luptară lamentabil; Varinius suferi o înfrîngere completă – calul său, însemnele magistraturii sale, ca şi tabăra romană ajunseră în mîinile inamicului. Sclavii din Italia meridională, îndeosebi păstorii semisălbatici, dar curajoşi, se adunară în masă sub stindardul eliberatorului apărut pe neaşteptate; conform celor mai moderate estimări, numărul insurgenţilor înarmaţi se ridică la 40.000 de oameni. Campania, abia părăsită, a fost recucerită din mers, corpul roman rămas aici sub comanda cvestorului lui Varinius, Gaius Thoranius, fiind dispersat şi nimicit. În sudul şi sud-vestul Italiei, ţinutul deschis se găsea în mîinile victorioşilor căpitani ai tîlharilor. Chiar oraşe însemnate, precum Consentia în ţara brutienilor, Turii şi Metapontion în Lucania, Nola şi Nuceria în Campania au fost cucerite de răsculaţi şi suferiră toate grozăviile pe care barbarii victorioşi le pot aduce asupra civilizaţilor lipsiţi de apărare, sclavi dezlănţuiţi asupra foştilor lor stăpîni. Că o asemenea luptă nu avea nimic în comun cu dreptatea şi era mai degrabă un masacru decît un război, se înţelege, din nefericire, de la sine; de drept, stăpînii îl răstigneau pe oricare sclav luat prizonier; firește că sclavii, la rîndul lor, măcelăreau prizonierii sau, dintr-o răzbunare şi mai batjocoritoare, îi transformau pe romanii luaţi prizonieri în gladiatori, pentru a se omorî unii pe alţii în luptă; aceasta s-a întîmplat, de exemplu, cu 300 de prizonieri cu ocazia funeraliilor unei căpetenii căzute în luptă. Pe bună dreptate, Roma era îngrijorată din cauza acestui incendiu mistuitor care căpătă proporţii tot mai mari. Se luă hotărîrea ca, în anul următor (682, **72**), să fie trimişi ambii consuli împotriva teribililor şefi ai bandelor. Ce-i drept, în Apulia, pretorul Quintus Arrius, unul dintre locotenenţii

consulului Lucius Gellius, reuşi să împresoare şi să nimicească, pe rîul Garganus, ceata de celţi care, sub conducerea lui Krixos, se separase de masa armatei răsculaţilor şi jefuia pe cont propriu. Dar victorii cu atît mai strălucite erau cucerite de către Spartacus în Apenini şi în Italia septentrională, unde au fost înfrînţi, pe rînd, consulul Gnaeus Lentulus, tocmai cînd în van considera că-i încercuise şi-i anihilase pe tîlhari; colegul său Gellius şi pretorul Arrius, care triumfase cu puţin timp înainte; în fine, la Mutina, Gaius Cassius (consul în anul 681, **73**), guvernatorul Galiei Cisalpine şi pretorul Gnaeus Manlius. Aceşti sclavi aproape neînarmaţi deveniseră spaima legiunilor; acest lanţ de înfrîngeri aminteşte de primii ani ai războiului lui Hannibal. Nu se poate spune ce s-ar fi întîmplat dacă în fruntea cetelor victorioase s-ar fi aflat nu gladiatori fugari, ci regii naţionali din munţii din Auvergne sau Balcani; dar, în ciuda triumfurilor strălucitoare, mişcarea rămase ceea ce fusese de la bun început: o răscoală de tîlhari, şi eşuă nu atît din cauza supremaţiei adversarului, cît din cauza discordiilor interne şi lipsei unui plan prestabilit. Unitatea împotriva inamicului comun, aşa cum s-a remarcat odinioară în timpul războaielor sclavilor din Sicilia, lipseşte cu desăvîrşire în acest război italic; cauza rezidă neîndoielnic în faptul că, în timp ce sclavii sicilieni îşi găsiseră un fel de unitate naţională prin siro-elenismul lor, cei italici erau divizaţi în cele două mase ale eleno-barbarilor şi ale celto-germanicilor. Discordia dintre celtul Krixos şi tracul Spartacus – Oenomaos murise în una din primele bătălii – şi alte vrajbe asemănătoare anihilară posibilitatea fructificării succeselor dobîndite şi aduseră romanilor mai multe victorii însemnate. Dar mult mai dezavantajoasă decît separatismul celto-germanicilor a fost lipsa unui plan şi a unui ţel stabil. Ce-i drept, Spartacus, în măsura în care putem să conchidem din puţinele date pe care le deţinem despre acest bărbat remarcabil, îi întrecea cu mult pe compatrioţii săi. Pe lîngă talentul său strategic, manifestă un extraordinar talent de organizator, iar simţul său de dreptate, de care dădea dovadă în conducerea trupei sale şi în împărţirea prăzii, în egală măsură cu vitejia sa, trebuie să-i fi adus stima maselor. Pentru a compensa lipsa stînjenitoare a cavaleriei şi a armelor, el încercă să-

şi formeze şi să-şi disciplineze o cavalerie cu ajutorul hergheliilor de cai capturate în Italia meridională şi, din momentul în care cuceri portul Turii, să-şi procure fier şi aramă, fără îndoială cu ajutorul piraţilor. Însă în problemele principale nici el nu reuşi să îndrepte năzuinţele cetelor sălbatice pe care le comanda spre ţeluri finale stabile. Cu dragă inimă ar fi conjurat dezlănţuitele bacanale ale cruzimii pe care tîlharii şi le permiteau în oraşele cucerite şi care constituiră cauza principală pentru care nici un oraş italic nu trecu în mod voluntar de partea răsculaţilor; supunerea de care comandantul se bucura pe cîmpul de bătălie înceta odată cu victoria, iar reproşurile şi rugăminţile sale erau zadarnice. În urma victoriilor dobîndite în anul 682 (**72**) în Apenini, armata sclavilor s-ar fi putut îndrepta în toate direcţiile. Se afirmă să Spartacus însuşi ar fi intenţionat să traverseze Alpii pentru a deschide sclavilor posibilitatea reîntoarcerii în patria lor celtică sau tracică; dacă această relatare corespunde realităţii, ea demonstrează luciditatea cu care învingătorul îşi aprecia succesele şi puterea. Întrucît oamenii săi refuzară să se îndepărteze atît de repede de bogata Italie, Spartacus alese drumul spre Roma, probabil cu intenţia blocării capitalei. Dar mulţimile se împotriviră şi acestui plan, ce-i drept disperat, dar cel puţin premeditat; cu toate că Spartacus dorea să devină general, ele îl siliră pe conducătorul lor să rămînă căpitan de tîlhari şi să continue să străbată Italia în lung şi în lat cu intenţia de a jefui. Roma se putea considera fericită din cauza acestei situaţii, dar şi aşa se găsea în mare dificultate. Ducea lipsă de soldaţi bine pregătiţi şi de generali experimentaţi; Quintus Metellus şi Gnaeus Pompeius erau în Hispania, Marcus Lucullus în Tracia, iar Lucius Lucullus în Asia Mică; la dispoziţia ei se găseau numai miliţii neinstruite şi, în cel mai bun caz, ofiţeri mediocri. Comanda supremă din Italia a fost încredinţată pretorului Marcus Crassus, un general fără un renume deosebit, dar care luptase cu bravură sub Sulla şi era cel puţin om de caracter; lui i se încredinţă o armată de opt legiuni, impresionantă mai mult prin numărul decît prin calitatea ei. Noul comandant suprem îşi începu misiunea prin aplicarea, cu toată rigurozitatea, a legii marţiale, în cazul unui detaşament care,

zvîrlindu-şi armele, fugise din faţa tîlharilor, executînd pe fiecare al zecelea soldat; în urma acestui exemplu, legiunile deveniră într-adevăr mai combative. Spartacus, fiind înfrînt în bătălia care a urmat, se retrase şi încercă să ajungă la Region, prin Lucania. Tocmai atunci, piraţii dominau nu numai apele siciliene, dar şi portul Siracusa (p. 55); Spartacus se hotărîse să trimită cu bărcile lor un corp în Sicilia, unde sclavii nu aşteptau decît un prilej pentru a se ridica a treia oară. Marşul pînă la Region reuşi, însă corsarii, poate speriaţi de paza de coastă organizată în Sicilia de către pretorul Gaius Verres, poate şi mituiţi de către romani, luară plata stabilită din partea lui Spartacus, dar fără a-i asigura serviciul promis. Între timp, Crassus se apropiase de armata tîlharilor aproximativ pînă la gurile Krathisului şi, întrucît soldaţii săi nu se luptau conform aşteptărilor, el îi puse, asemenea lui Scipio aflat în faţa Numantiei, să ridice un val de apărare cu o lungime de şapte mile germane, care separa Peninsula Bruttium de restul Italiei şi baricada drumul armatei de insurgenţi, reîntoarsă de la Region, blocîndu-i şi căile de aprovizionare. Dar într-o întunecoasă noapte de iarnă, Spartacus străpunse liniile inamice şi, în primăvara anului 683 (**71**), se găsea din nou în Lucania. Această operă impresionantă devenise astfel inutilă. Crassus începu să se îndoiască de deznodămîntul favorabil al misiunii sale şi solicită senatului rechemarea legiunilor din Macedonia, aflate sub conducerea lui Marcus Lucullus, şi a celor din *Hispania Citerior*, comandate de Gnaeus Pompeius, în sprijinul său. Această măsură extraordinară se dovedi însă inutilă; disensiunile şi orgoliul cetelor de tîlhari au fost suficiente pentru a le zădărnici succesele. Sub conducerea lui Gannicus şi Castus, celţii şi germanicii se despărţiră din nou de masa celorlalţi, a căror căpetenie şi al căror suflet era tracul, pentru a se lăsa măcelăriţi de către romani. Lîngă Lacul Lucan, ei au fost salvaţi de apariţia oportună a lui Spartacus; în urma acestui incident, şi-au ridicat tabăra în apropiere de cea a lui Spartacus, dar Crassus reuşi totuşi să-l angajeze în luptă pe acesta cu ajutorul cavaleriei şi să încercuiască între timp cetele celtice, obligîndu-le la o luptă separată, în care căzură cu toţii, deşi luptaseră vitejeşte; se spune că au pierit 12.300 de combatanţi, toţi pe cîmpul

de bătălie şi cu faţa către duşman. În consecinţă, Spartacus încercă să ajungă cu divizia sa în munţii de lîngă Petelia (lîngă Strongoli, în Calabria), şi pricinui avangărzii romane, care-l urmărea, o înfrîngere usturătoare. Dar această victorie servi mai degrabă învinşilor decît învingătorilor. Îmbătaţi de succesul lor, tîlharii refuzară să continue retragerea şi-l siliră pe generalul lor să-i conducă prin Lucania în Apulia, spre ultima bătălie decisivă. Înainte de începerea bătăliei, Spartacus îşi ucise calul; aşa cum, atît în momentele fericite, cît şi în cele de restrişte, el rămăsese fidel camarazilor săi, le dovedea acum prin exemplul său că şi el are de ales numai între viaţă şi moarte. În bătălie se luptă cu vitejia unui leu: doi centurioni căzură de mîna lui; rănit şi prăbuşit în genunchi, continuă să îndrepte suliţa împotriva inamicilor neîndurători. Astfel muri marele conducător al răsculaţilor şi, odată cu el, compatrioţii săi cei mai destoinici, alegînd o moarte de bărbaţi liberi şi de soldaţi oneşti (683, **71**). După această victorie atît de scump plătită, trupele victorioase şi cele ale lui Pompeius, sosite, între timp, după înfrîngerea sertorienilor, în Italia, porniseră prin Apulia şi Lucania o vînătoare de oameni cum nu se mai văzuse, pentru a stinge ultimele scîntei ale uriaşului incendiu. Deşi nu se instaurase încă pacea publică în ţinuturile meridionale, unde, de exemplu, orăşelul Tempsa fusese ocupat în anul 683 (**71**) de către o ceată de tîlhari, şi în Etruria grav afectată de către exproprierile lui Sulla, ea a fost decretată totuşi pentru întreaga Italie. Cel puţin se recuceriseră vulturii pierduţi într-un mod atît de umilitor – numai după victoria asupra celţilor se redobîndiseră cinci dintre aceştia –, iar cele 6.000 de cruci, purtînd sclavii luaţi prizonieri şi aliniate de-a lungul drumului dintre Capua şi Roma, stăteau mărturie a ordinii restabilite şi a reînnoitului triumf al dreptului consacrat asupra individului răzvrătit.

Să privim încă o dată evenimentele care definesc deceniul restauraţiei lui Sulla. De fapt, nici una dintre mişcările interne sau externe din această perioadă nu conţine vreun pericol care să fi ameninţat vital mersul naţiunii: nici insurecţia lui Lepidus, nici acţiunile emigranţilor din Hispania, nici războaiele traco-macedonene şi din Asia Mică, nici răscoalele piraţilor şi ale sclavilor. Şi totuşi,

statul luptase pentru existenţa sa în toate aceste cazuri. Cauza rezidă în faptul că problemele au rămas nerezolvate atunci cînd puteau fi soluţionate cu uşurinţă; neglijarea celor mai elementare măsuri de precauţie a creat cele mai grave confuzii şi incidente şi a transformat clase dependente şi regi neputincioşi în adversari egali. Ce-i drept, fuseseră înfrînte democraţia şi insurecţia sclavilor, dar, prin natura lor, victoriile nu contribuiseră nici la sporirea prestigiului intern al învingătorului, nici la întărirea sa în exterior. Nu era nici o onoare dacă cei doi generali celebraţi ai partidului de guvernămînt nu-i veniseră de hac şefului de insurgenţi Sertorius şi partizanilor săi hispanici într-o luptă de opt ani, caracterizată mai degrabă de înfrîngeri decît de victorii şi dacă abia tăişul ucigător al amicilor săi decise războiul sertorian în favoarea guvernului legitim. A-i fi învins pe sclavi nu era nicidecum o onoare, ci mai degrabă o ruşine de a fi stat în faţa lor într-o luptă egală, şi aceasta ani de-a rîndul. De la războiul lui Hannibal se scursese ceva mai mult de un secol; romanul respectabil trebuia să se ruşineze la constatarea regresului înspăimîntător de rapid pe care naţiunea îl înregistrase de la această măreaţă epocă încoace. Atunci, sclavii italici rezistaseră ca zidurile în faţa veteranilor lui Hannibal; acum miliţiile italice se risipeau în faţa bîtelor sclavilor evadaţi, ca pleava dusă de vînt. Atunci, oricare ofiţer superior putuse să preia locul generalului şi se luptase deseori fără noroc, dar întotdeauna cu onoare; acum, devenise dificil ca din mulţimea tuturor ofiţerilor nobili să se găsească un singur comandant cît de cît utilizabil. Atunci, guvernul preferase să-l ia pe ultimul ţăran de la coarnele plugului decît să renunţe la cucerirea Greciei sau Hispaniei; acum aproape că se renunţa la aceste ţinuturi demult cucerite, numai pentru a se asigura apărarea patriei în faţa sclavilor răsculaţi. Spartacus, ca şi Hannibal, străbătuse Italia cu forţa armată de la Pad pînă la strîmtoarea siciliană, îi învinsese pe ambii consuli şi ameninţase Roma cu blocada; acţiuni care avuseseră nevoie de geniul celui mai mare general al Antichităţii erau înfăptuite acum de un temerar căpitan de tîlhari. Trebuie să ne mai mirăm dacă din asemenea victorii asupra unor insurgenţi şi şefi de tîlhari nu a germinat nici un element de prosperitate? Un rezultat şi mai puţin

îmbucurător aduseseră însă războaiele din afară. Într-adevăr, războiul traco-macedonean, chiar dacă nu se sfîrşise cu un rezultat corespunzător apreciabilei investiţii în oameni şi bani, nu era totuşi întru totul nefavorabil. Dar în războiul din Asia Mică şi în cel împotriva piraţilor guvernul suferise un faliment complet. Cel dintîi se sfîrşi cu pierderea tuturor cuceririlor realizate în opt campanii sîngeroase, cel de-al doilea, cu deplina înlăturare a romanilor din „marea lor". Cîndva, în nestrămutata convingere a invincibilităţii forţei sale de uscat, Roma îşi extinsese supremaţia şi asupra celui de-al doilea element; acum, imensul stat devenise neputincios pe mare şi, după toate aparenţele, era pe punctul de a pierde stăpînirea cel puţin asupra continentului asiatic. Binefacerile materiale ale existenţei statale – securitatea graniţelor, comerţul paşnic nestingherit, protecţia dreptului, administraţia rînduită – începură să dispară în rîndul tuturor naţiunilor reunite în cadrul statului roman; zeii binefăcători păreau cu toţii reîntorşi în Olimp, abandonînd pămîntul suferind la discreţia jefuitorilor şi asupritorilor oficiali sau voluntari. Această decadenţă a statului nu numai că era resimţită ca o nenorocire publică de acela care deţinea drepturi politice şi spirit civic, ci insurecţia proletariatului şi nelegiuirile tîlharilor şi piraţilor, amintind de epoca Ferdinanzilor napolitani, purtau sentimentul acestui declin pînă în cea mai părăsită vale, pînă în cel mai umil bordei al Italiei, şi oricare om preocupat de comerţ, chiar şi cumpărătorul unei baniţe de grîu, îl trăia ca pe o calamitate personală. Dacă ne întrebăm care erau autorii acestei situaţii deplorabile fără precedent, atunci îi putem acuza, pe bună dreptate, pe foarte mulţi. Proprietarii de sclavi, a căror inimă se ascundea în punga de bani, soldaţii indisciplinaţi, generalii, cînd laşi, cînd incapabili, cînd temerari, demagogii forului care aţîţau spiritele de obicei într-un scop eronat, toţi purtau o parte din vină; sau, mai degrabă, cine se putea declara nevinovat? Intuitiv, se resimţea că această durere, această ruşine, această corupţie erau prea mari pentru a fi opera unui singur om. Aşa cum măreţia comunităţii romane nu fusese opera unor indivizi ieşiţi din comun, ci a unui corp de cetăţeni bine organizat, la fel şi decadenţa acestui grandios

edificiu nu a decurs din genialitatea distructivă a unor indivizi izolaţi, ci din dezorganizarea generală. Majoritatea cetăţenilor nu mai valora nimic şi fiecare piatră de construcţie şubrezită contribuia la ruinarea întregului edificiu; întreaga naţiune ispăşea pentru greşelile întregii naţiuni. Era nedrept ca guvernul, ultima expresie palpabilă a statului, să fie făcut responsabil pentru toate maladiile curabile şi incurabile ale acestuia; dar era la fel de adevărat că lui îi reveneau o mare parte din greşelile publice. În războiul din Asia Mică, de exemplu – unde nici unul dintre guvernatori nu săvîrşise greşeli grave, ba, dimpotrivă, Lucullus, cel puţin din punct de vedere militar, dovedise abilitate şi chiar repurtase victorii –, devenise cu atît mai evident că vina eşecului trebuia căutată în sistemul şi în guvernul în sine, cel puţin în ceea ce priveşte abandonarea laşă a Cappadociei şi Siriei şi în poziţia nefirească a generalului destoinic în faţa colegiului de guvernămînt, incapabil să ia o hotărîre energică. La fel, în privinţa mărilor, senatul anihilase, în timpul executării, hotărîrea, adoptată în mod corect, a unei vînători generale de piraţi, pentru a reveni la vechiul sistem absurd de a trimite legiuni împotriva regilor mării. În conformitate cu acest sistem fuseseră întreprinse expediţiile lui Servilius şi Marcius în Cilicia, dar şi a lui Metellus în Creta; în conformitate cu acesta, Triarius înconjurase insula Delos cu un zid, pentru a o apăra de piraţi. Asemenea tentative de a-şi asigura supremaţia maritimă amintesc de acel Mare Rege persan care dăduse ordin ca marea să fie biciuită pentru a i se supune. Astfel, naţiunea avea dreptate dacă reproşa falimentul ei în primul rînd guvernării de restauraţie. Odată cu restauraţia oligarhiei, atît după căderea Gracchilor, cît şi după cea a lui Marius şi Saturninus, se instituise întotdeauna o asemenea guvernare păgubitoare; totuşi, ea nu apăruse niciodată atît de violentă şi atît de laşă, atît de coruptă şi atît de distrugătoare ca de această dată. Dar dacă un guvern nu mai poate guverna, el îşi pierde legitimitatea, iar cel care deţine puterea are şi dreptul de a-l răsturna. Din nefericire, este adevărat că un guvern incapabil şi iresponsabil poate călca în picioare binele şi onoarea tuturor mult timp înaintea apariţiei bărbaţilor care să îndrepte armele teribile făurite de acest guvern împotriva lui însuşi şi

care să organizeze revoluţia, legitimă în asemenea caz, bazîndu-se pe nemulţumirea morală a celor virtuoşi şi pe starea insuportabilă a celor mulţi. Dar dacă jocul cu norocul popoarelor poate fi distractiv şi poate dura vreme îndelungată, el incumbă totuşi şi neprevăzutul care-şi devorează la un moment dat jucătorul; şi nimeni nu se revoltă atunci împotriva securii care se îndreaptă spre rădăcina copacului ce poartă asemenea roade. Acest moment sosise acum pentru oligarhia romană. Războiul ponto-armean şi afacerea piraţilor deveniră cauzele imediate pentru răsturnarea constituţiei lui Sulla şi instaurarea unei dictaturi militare revoluţionare.

Capitolul III

Căderea oligarhiei şi dominaţia lui Pompeius

Constituţia lui Sulla încă nu se clătinase. Asaltul declanşat împotriva ei de către Lepidus şi Sertorius fusese respins cu puţine sacrificii. Guvernul, fireşte, neglijase desăvîrşirea edificiului pe jumătate terminat în spiritul energic al autorului său. Este caracteristic pentru el că nu distribui şi nici nu renunţă la dreptul asupra pămînturilor încă neparcelate, dar destinate distribuirii de către Sulla, ci acceptă ca vechii lor posesori să le păstreze fără a modifica titlul de proprietate, ba mai mult, ca numeroase suprafeţe din pămîntul domenial încă neîmpărţite de Sulla să fie luate în proprietate după vechiul sistem de ocupaţie, înlăturat de drept şi de fapt prin reformele Gracchilor (II, p. 235). Dintre dispoziţiile lui Sulla, cele care erau indiferente sau incomode pentru optimaţi au fost ignorate sau anulate fără scrupule: nerecunoaşterea dreptului de cetăţenie aplicat unor comunităţi întregi, interdicţia de a unifica noile loturi de pămînt, mai multe dintre actele de libertate acordate de către Sulla unor comunităţi, bineînţeles, fără ca sumele plătite pentru aceste scutiri să le fi fost retrocedate. Dar chiar dacă aceste încălcări ale ordonanţelor lui Sulla de către guvern contribuiră prin ele însele la zdruncinarea fundamentelor edificiului lui, legile semproniene rămîneau totuşi abrogate în dispoziţiile lor esenţiale.

Ce-i drept, nu lipseau bărbaţii care se gîndeau la restaurarea constituţiei Gracchilor şi nici proiectele care vizau realizarea treptată şi pe calea reformei constituţionale a ceea ce încercaseră pe calea revoluţiei Lepidus şi Sertorius. Sub presiunea agitaţiei lui Lepidus, imediat după moartea lui Sulla (676, **78**), guvernul acceptase să reinstaureze distribuirile de grîu în mod limitat şi continuă să facă tot posibilul în această problemă vitală pentru proletariatul capitalei. Atunci cînd, în ciuda acestor distribuiri, preţurile enorme ale grîului,

datorate mai ales pirateriei, aduseră o scumpete atît de apăsătoare la Roma, încît se ajunse în anul 679 (**75**) la o veritabilă răzmeriţă de stradă, guvernul recurse mai întîi la cumpărări extraordinare de grîu sicilian pentru a satisface necesităţile cele mai urgente; însă pentru viitor cumpărările de grîu sicilian erau reglementate de o lege asupra grîului prezentată de către consulii anului 681 (**73**), care, fireşte, pe seama provincialilor, conferea guvernului mijloacele necesare pentru a preveni asemenea situaţii. Dar şi problemele în dispută, mai puţin materiale – reinstaurarea puterii tribuniciene în vechile ei privilegii şi înlăturarea tribunalelor senatoriale –, nu încetau să furnizeze subiecte pentru agitaţia populară, iar aici guvernul opuse o rezistenţă mai hotărîtă. Lupta în legătură cu magistratura tribuniciană fusese deschisă încă în anul 678 (**76**), imediat după înfrîngerea lui Depidus de către tribunul poporului Lucius Sicinius, poate un urmaş al bărbatului cu acelaşi nume care, cu peste 400 de ani în urmă, fusese primul care deţinuse această magistratură; el eşuă însă în faţa rezistenţei energice pe care i-o opuse consulul Gaius Curio. În anul 680 (**74**), agitaţia a fost reluată de către Lucius Quinctius, dar autoritarul consul Lucius Lucullus îl constrînse să renunţe la planul său. El a fost urmat în anul următor, cu mai mare ardoare, de către Gaius Licinius Macer care – semnificativ pentru epoca aceasta – introduse studiile sale literare în viaţa publică şi, aşa cum citise în anale, îndemna cetăţenii să refuze înrolarea. Reclamaţii bine întemeiate se auziră şi din cauza mînuirii deplorabile a jurisdicţiei de către juraţii senatoriali. Devenise imposibil să se obţină condamnarea unui bărbat bogat cît de cît influent. Nu numai că juratul se înduioşa în faţa situaţiei colegului său, fostul sau viitorul acuzat în faţa sărmanului delincvent prezent, dar venalitatea juraţilor devenise un fenomen general răspîndit. Mai mulţi senatori fuseseră acuzaţi în faţa instanţei din cauza acestei nelegiuiri; erau arătaţi cu degetul cei culpabili de aceeaşi crimă; optimaţii cei mai distinşi, precum Quintus Catulus, recunoscură în plină adunare senatorială că reclamaţiile erau întru totul întemeiate; unele cazuri, deosebit de izbitoare, obligară senatul în mai multe rînduri, ca, de exemplu, în anul 680 (**74**), să delibereze asupra măsurilor necesare împotriva

venalităţii juraţilor; dar, fireşte, numai atît timp cît durase prima indignare, pentru a abandona apoi întreaga afacere. Consecinţele acestei jurisdicţii mizerabile se manifestară înainte de toate într-un sistem de jaf şi de asuprire a provincialilor, fărădelegile de pînă atunci apărînd, comparativ, ca suportabile şi moderate. Din cauza obişnuinţei, furtul şi pirateria deveniseră, într-un fel, legitime; comisia pentru extorcări putea fi considerată o instituţie menită să perceapă taxe din partea senatorilor reîntorşi din provincii în beneficiul colegilor lor rămaşi acasă. Dar cînd un sicilian distins a fost condamnat la moarte în absenţă, fără a se putea apăra, întrucît refuzase să-i acorde guvernatorului concursul într-o afacere murdară, cînd înşişi cetăţenii romani, dacă nu erau cavaleri sau senatori, nu se mai aflau în siguranţă în faţa fasciilor şi securilor guvernatorului roman, iar cea mai venerabilă achiziţie a democraţiei romane, securitatea trupului şi a vieţii, începu să fie călcată în picioare de către oligarhia dominantă, atunci şi publicul din forul roman dădu ascultare plîngerilor cu privire la guvernatorii săi din provincii şi la judecătorii nedrepţi, vinovaţi, din punct de vedere moral, în egală măsură de asemenea crime. Fireşte că opoziţia nu pierdu ocazia să atace guvernul pe terenul jurisdicţiei, care-i rămase aproape în exclusivitate. Astfel, tînărul Gaius Caesar, care, în măsura în care i-o permitea vîrsta, participa cu zel şi la agitaţia declanşată în scopul restaurării puterii tribuniciene, îl aduse în anul 677 (**77**) pe fostul consul Gnaeus Dolabella, unul dintre partizanii cei mai distinşi ai partidului lui Sulla, în faţa instanţei, iar în anul următor pe Gaius Antonius, un alt ofiţer al lui Sulla; la fel procedă Marcus Cicero, în anul 684 (**70**), cu Gaius Verres, una din creaturile cele mai mizerabile ale lui Sulla şi cel mai necruţător jefuitor de provincii. În faţa mulţimii adunate apăreau iarăşi şi iarăşi imaginile acelei sumbre perioade a proscripţiilor, suferinţele groaznice ale provincialilor, starea ruşinoasă a justiţiei penale – şi aceasta cu întreaga pompă a retoricii italiene, cu întreaga amărăciune a ironiei italiene –, Sulla, deşi mort, ca şi călăii săi în viaţă fiind lăsaţi, fără menajamente, pradă urii şi batjocurii poporului. Restabilirea deplinei puteri tribuniciene, de a cărei existenţă, ca printr-un străvechi şi sacru

farmec, păreau a fi legate autoritatea şi fericirea comunităţii, reintroducerea „severelor" tribunale ale cavalerilor, reînnoirea cenzurii, înlăturată de către Sulla, pentru purificarea autorităţii supreme de stat de elementele indolente şi dăunătoare – iată ceea ce oratorii partidului poporului cereau zi de zi, strigînd în gura mare.

Cu toate acestea, nu se înregistra nici un progres. Nu lipseau scandalul şi larma, dar nu se atinse nici un succes propriu-zis prin înjosirea, după şi chiar peste merit, a guvernului. Atît timp cît intervenţia militară se afla departe, autoritatea materială sălăşluia în continuare în mîinile cetăţenilor din capitală; iar acest „popor", care se înghesuia pe străzile Romei şi făcea magistraţi şi legi în for, nu era cu nimic mai bun decît senatul guvernant. Ce-i drept, guvernul trebuia să cedeze în faţa maselor atunci cînd erau în cauză interesele lor directe; acesta este motivul reînnoirii legii semproniene a grîului. Dar nici nu se putea lua în considerare că aceşti cetăţeni ar fi fost în mod serios înflăcăraţi de o idee sau o reformă necesară. Pe bună dreptate li se aplicau romanilor acestei perioade cuvintele rostite de către Demostene despre atenienii săi: că oamenii ar fi foarte zeloşi atît timp cît se strîng în jurul tribunei oratorului şi ascultă propunerile de reformă, dar că, odată ajunşi acasă, nici unul nu s-ar mai gîndi la cele spuse în for. Oricît de mult ar fi aţîţat focul agitatorii democraţi, aceasta nu servea la nimic, întrucît lipsea combustibilul. Guvernul ştia acest lucru şi nu consimţi la nici o concesie în domeniul problemelor principiale; abia dacă acceptă să acorde amnistia unui număr de partizani ai lui Lepidus (în jurul anului 682, **72**). Concesiile acordate au decurs nu atît din eforturile democraţiei, cît din tentativele de mediere ale aristocraţiei moderate. Dar cele două legi pe care Gaius Cotta, unicul conducător încă în viaţă al acestei facţiuni, le-a impus în timpul consulatului său din anul 679 (**75**) nu se dovediră viabile; cea referitoare la tribunale a fost abrogată în anul următor, iar cealaltă, care anula dispoziţia lui Sulla conform căreia ocuparea tribunatului interzicea accesul la celelalte magistraturi, neatingînd însă celelalte limitări, cauză, ca oricare măsură înjumătăţită, numai nemulţumirea ambelor partide. Partidul conservatorilor moderaţi, care, prin moartea prematură a lui Cotta

(în jurul anului 681, **73**), îşi pierdea şeful său cel mai capabil, se restrînse din ce în ce mai mult, fiind strivit între extremele care se profilau tot mai accentuat. Dintre acestea două, partidul guvernamental, oricît de corupt şi delăsător ar fi fost, păstra totuşi un avantaj în faţa unei opoziţii la fel de corupte şi delăsătoare.

Dar această situaţie atît de favorabilă guvernului se modifică atunci cînd apărură tot mai clar diferenţele între el şi aceia dintre partizanii săi ale căror speranţe se îndreptau spre ţeluri mai înalte, dincolo de locul de onoare în curie şi de vila aristocratică. Aici se găsea în prima linie Gnaeus Pompeius. Ce-i drept, era partizan al lui Sulla, dar am arătat mai sus (p. 13) cît de nepotrivită era poziţia sa în sînul propriului partid, cît de mult originea, trecutul şi speranţele îl îndepărtau de nobilimea ale cărei scut şi sabie era considerat în mod oficial. Ruptura deja existentă se lărgise şi mai mult în cursul campaniilor hispanice ale generalului (677-683, **77-71**). Fără voia sa şi silit de împrejurări, guvernul îi asociase drept coleg pe Quintus Metellus, veritabilul său reprezentant; tot el era cel care, poate nu fără temei, acuză senatul de neglijarea, fie din nepăsare, fie din rea-voinţă, a armatei hispanice, care ar fi pricinuit înfrîngerile punînd soarta expediţiei sub semnul întrebării. Acum, ca învingător al inamicilor declaraţi sau nu, se întorcea, în fruntea unei armate exersate în războaie şi în totalitate supuse lui, cerînd distribuiri de pămînt pentru soldaţii săi, iar pentru sine triumful şi consulatul. Ultimele două pretenţii contraveneau legii. Deşi i se încredinţase deja de mai multe ori în mod extraordinar magistratura supremă, Pompeius încă nu administrase nici o singură magistratură ordinară, nici măcar cvestura şi nici nu era membru al senatului; consul putea deveni numai acela care parcursese şirul magistraturilor ordinare, iar triumful putea fi acordat numai aceluia învestit în mod ordinar în magistratura supremă. Senatul era îndreptăţit prin lege să-l îndemne la candidatura pentru cvestură dacă reclama consulatul şi, dacă cerea triumful, să-i amintească de marele Scipio, care, în împrejurări similare, a renunţat la triumful meritat pentru cucerirea Hispaniei. În ceea ce priveşte domeniile promise soldaţilor săi, Pompeius depindea în aceeaşi măsură de bunăvoinţa senatului. Dar dacă senatul, cum nu

este de mirare, în slăbiciunea sa, cedă în această privinţă, deşi se arăta revoltat, şi îi acordă generalului victorios triumful, consulatul şi distribuirile de pămînt în schimbul serviciului de călău al şefilor democraţiei, indolenţa senatorială vedea o anulare onorabilă a celei mai favorabile sorţi pe care oligarhia o putea oferi generalului de 36 de ani în lungul şir de imperatori paşnici ai senatului. El nu se putea aştepta ca senatul să îi acorde vreodată de bunăvoie ceea ce ar fi dorit de fapt cu tot sufletul, comanda în războiul cu Mithridates; în interesul ei propriu, bineînţeles, oligarhia nu putea permite ca, pe lîngă trofeele africane şi europene, să-şi adauge şi pe cele ale celuilalt continent; în orice caz, laurii atît de bogaţi şi de uşor de cules în Orient rămîneau rezervaţi aristocraţiei pure. Dar dacă generalul celebrat nu-şi putu împlini dorinţele cu ajutorul oligarhiei dominante, atunci – întrucît nu sosise încă timpul şi nici personalitatea lui Pompeius nu se preta la o politică întru totul personală şi dinastică – nu-i rămînea altă posibilitate decît să se alieze cu democraţia. El nu era legat de constituţia lui Sulla prin interese personale; sub una democratică îşi putea urmări ţelurile personale la fel de bine, dacă nu şi mai bine. El găsi la democraţi tot sprijinul de care avea nevoie. Energicii şi abilii conducători ai acestora erau gata şi capabili să-l scutească pe eroul neajutorat şi puţin stîngaci de apăsătoarea povară a conducerii politice şi, cu toate acestea, erau mult prea nesemnificativi pentru a putea sau a dori să-i dispute generalului celebrat primul rol şi îndeosebi comanda supremă militară. Chiar şi cel mai important dintre ei, Gaius Caesar, nu era decît un bărbat tînăr, care-şi făcuse un nume mai degrabă prin călătoriile sale temerare şi datoriile sale elegante decît prin înfocata sa elocinţă democratică; iar el trebuia să se simtă onorat dacă renumitul imperator îl accepta drept avocatul său politic. Popularitatea, pe care oameni precum Pompeius, cu pretenţii mai mari decît capacităţile, puneau un preţ mai mare decît recunoşteau în public, trebuia să-l copleşească pe tînărul general, care, prin acţiunea sa, conferi cauzei aproape pierdute a democraţiei şansele victoriei. Pentru el, ca şi pentru soldaţii săi, preţul victoriei se oferi astfel de la sine. În general, se părea că, dacă oligarhia va fi

instaurată, în lipsa totală a unor alţi şefi marcanţi ai opoziţiei, felul în care îşi va statornici propria poziţie va depinde numai de Pompeius. Dimpotrivă, nici nu exista vreo îndoială că trecerea în tabăra adversă a generalului armatei victorioase, care tocmai se întorsese din Hispania şi care era încă reunită în Italia, va duce la răsturnarea ordinii existente. Guvernul şi opoziţia erau la fel de neputincioase; din momentul în care aceasta din urmă nu mai lupta doar cu declamaţiile, ci sabia unui general victorios era gata pentru a conferi pretenţiilor ei o forţă mai mare, guvernul era oricum înfrînt, poate chiar fără a opune rezistenţă.

Astfel, ambele părţi se văzură obligate să recurgă la coaliţie. De o parte, ca şi de cealaltă, desigur că nu au lipsit antipatiile personale; era cu neputinţă ca generalul victorios să-i îndrăgească pe oratorii de stradă şi, cu atît mai puţin, ca aceştia să-l primească cu braţele deschise, ca pe un conducător al lor, pe călăul lui Carbo şi al lui Brutus; prevală însă necesitatea politică şi ea înlătură, cel puţin pentru moment, orice prejudecată morală. Dar democraţii şi Pompeius nu erau singurii care intrară în alianţă. Marcus Crassus era într-o situaţie asemănătoare celei a lui Pompeius. Deşi partizan al lui Sulla, politica sa era, precum cea a lui Pompeius, întru totul personală şi nu corespundea cu aceea a oligarhiei dominante; şi el se afla acum în Italia în fruntea unei puternice armate victorioase, cu al cărei ajutor tocmai înăbuşise răscoala sclavilor. El a putut alege fie alianţa cu oligarhia împotriva coaliţiei, fie cea cu coaliţia împotriva oligarhiei; se decise pentru a doua, neîndoielnic cu şanse mai mari de izbîndă. Datorită averii colosale şi influenţei sale asupra cluburilor din capitală, era din capul locului un aliat preţios; în împrejurările date, însă, era un cîştig incalculabil dacă unica armată pe care senatul ar fi putut s-o opună trupelor lui Pompeius se asocie puterii atacatoare. Mai mult, democraţii, îngrijoraţi probabil din cauza alianţei cu atotputernicul general, vedeau, nu fără satisfacţie, în Marcus Crassus o contrapondere şi poate un viitor rival cu pretenţii egale. În vara anului 683 (**71**) se realiză astfel prima coaliţie dintre democraţie, pe de o parte, şi cei doi generali ai lui Sulla, Gnaeus Pompeius şi Marcus Crassus, pe de altă parte. Amîndoi îşi însuşiră

programul de partid al democraţilor; în schimb, li se asigură consulatul pentru anul următor. În plus, lui Pompeius triumful şi loturile de pământ cerute pentru soldaţii săi, iar lui Crassus, ca învingător al lui Spartacus, cel puţin onoarea unei intrări sărbătoreşti în capitală. Împotriva celor două armate italice, a înaltei finanţe şi democraţiei, coalizate pentru răsturnarea constituţiei lui Sulla, senatul nu putea opune nimic altceva decît a doua armată hispanică, sub comanda lui Quintus Metellus Pius. Dar Sulla prezisese corect că fapta lui nu va putea fi repetată; Metellus, deloc dispus să se complice cu un război civil, îşi lăsase soldaţii la vatră imediat după ce traversase Alpii. Astfel, oligarhia trebuia să se supună necesităţii. Senatul acordă dispensele necesare consulatului şi triumfului; fără a întîmpina vreo opoziţie, Pompeius şi Crassus au fost aleşi consuli ai anului 684 (**70**), în timp ce armatele lor, aparent în aşteptarea triumfului, îşi ridicaseră taberele în faţa oraşului. Încă înainte de preluarea magistraturii sale, într-o adunare populară prezidată de către tribunul poporului Marcus Lollius Palicanus, Pompeius aderă în public şi formal la programul democratic. Prin aceasta, modificarea constituţională era în principiu decisă.

Se trecu acum cu seriozitate la abrogarea instituţiilor lui Sulla. Înainte de toate, puterea tribuniciană şi-a redobîndit vechea importanţă. Însuşi Pompeius, consulul, prezentă legea care retroceda tribunilor poporului consacratele lor prerogative, îndeosebi iniţiativa legislativă; fireşte, un dar ciudat din partea unui bărbat care, mai mult decît oricare altul, făcuse totul pentru a priva comunitatea de vechile ei privilegii. În privinţa locurilor de juraţi, a fost abrogată dispoziţia lui Sulla conform căreia lista senatorilor urma să folosească şi ca listă de juraţi; însă nu se ajunse la o simplă restaurare a tribunalelor ecvestre gracchice. Conform noii Legi Aurelia, colegiile de juraţi urmau să fie formate o treime din senatori şi două treimi din bărbaţi din rîndul censului ecvestru, dintre care jumătate trebuia să fi deţinut funcţia de „preşedinte de trib", aşa-numitul „tribunat al tezaurului". Această ultimă noutate era o altă concesie făcută democraţilor, întrucît, ca şi în cazul juraţilor civili ai tribunalului centumvirilor, cel puţin o treime din juraţii pentru crime

rezultau din alegerile triburilor. Dacă senatul n-a fost înlăturat cu desăvîrşire din tribunale, cauza trebuie să fie căutată probabil, în parte, în legăturile lui Crassus cu senatul şi, în parte, în trecerea partidului senatorial de centru în rîndurile coaliţiei, fapt cu care trebuie corelată şi prezentarea acestei legi de către pretorul Lucius Cotta, fratele conducătorului acesteia, decedat cu puţin timp înainte. O dispoziţie la fel de importantă era abrogarea sistemului de impozite stabilit de Sulla pentru Asia Mică (II, p. 236), ce aparţine probabil tot acestui an; guvernatorul Asiei Mici, pe atunci Lucius Lucullus, a fost îndemnat să reinstaureze sistemul de arendare introdus de către Gaius Gracchus şi să retrocedeze astfel înaltei finanţe această importantă sursă de bani şi de putere. În sfîrşit, nu numai că se restabili cenzura, dar se anulă, probabil concomitent, şi limitarea duratei de 18 luni a magistraturii, acordîndu-li-se cenzorilor, dacă credeau de cuviinţă, dreptul de a extinde durata ei la cinci ani, în conformitate cu primul colegiu de cenzori; bineînţeles, aceasta era o interpretare democratică a analelor. Ca o batjocorire făţişă a senatului, alegerile, pe care noii consuli le stabiliră la puţin timp după începerea magistraturii lor, căzură asupra celor doi consuli din anul 682 (**72**), Gnaeus Lentulus Claudianus şi Lucius Gellius, care, din cauza conducerii mizerabile a războiului împotriva lui Spartacus (p. 58), fuseseră înlăturaţi de la comandă de către senat. Se înţelege de la sine că aceşti bărbaţi vor acţiona cu toate mijloacele pe care importanta şi serioasa lor magistratură li le punea la dispoziţie pentru a-i slugări pe noii guvernanţi şi a dăuna senatului. Cel puţin a opta parte a senatului, 64 de senatori, un număr foarte mare, au fost şterşi de pe listă, printre ei aflîndu-se Gaius Antonius, acuzat cîndva, fără succes, de către Gaius Caesar (p. 65), Publius Lentulus Sura, consul în anul 683 (**71**), şi probabil multe dintre creaturile cele mai detestabile ale lui Sulla.

Anul 684 (**70**) aduse aşadar reintroducerea ordinii existente înainte de restauraţia lui Sulla. Din nou, mulţimea capitalei era hrănită din tezaurul de stat, altfel spus, de către provincii; din nou, puterea tribuniciană oferea oricărui demagog libertatea legală de a modifica rînduielile statului; din nou, aristocraţia banului, ca

deţinătoare a taxelor, a impozitelor şi a controlului judiciar asupra guvernatorilor, îşi înălţă capul mai sus ca niciodată; din nou, senatul tremura din cauza verdictului juraţilor şi al celor proveniţi din ordinul ecvestru şi a admonestării cenzorilor. Sistemul lui Sulla, care stabilise atotputernicia nobilimii prin nimicirea politică a aristocraţiei mercantile şi a demagogiei, a fost răsturnat în întregime. Cu excepţia cîtorva dispoziţii secundare, abolite abia mai tîrziu: de exemplu, retrocedarea către colegiile sacerdotale a dreptului de a-şi completa singure rîndurile (II, p. 237), din ordonanţele generale ale lui Sulla nu a mai rămas nimic altceva decît concesiile pe care el însuşi trebuise să le facă opoziţiei – de exemplu, recunoaşterea dreptului de cetăţenie pentru toţi italicii, pe de o parte, şi unele dispoziţii lipsite de o pronunţată tendinţă de partid, care, în consecinţă, nu au fost abolite nici de către democraţii înţelegători, pe de altă parte (de exemplu, limitarea drepturilor liberţilor, reglementarea competenţelor magistraţilor şi modificările materiale din dreptul penal). În ceea ce priveşte chestiunile personale determinate de o asemenea transformare a statului, coaliţia dovedi mai puţină unitate decît în problemele principiale. Cum se poate lesne înţelege, democraţii nu se mulţumiră cu recunoaşterea programului lor, ci solicitau acum o restauraţie în adevăratul sens al cuvîntului: reabilitarea memoriei martirilor lor, pedepsirea ucigaşilor, rechemarea din exil a celor proscrişi, acordarea accesului la magistraturi politice copiilor lor, retrocedarea proprietăţilor confiscate de către Sulla, despăgubiri din averea moştenitorilor şi partizanilor dictatorului. Acestea erau, fireşte, consecinţele logice ce rezultau dintr-o victorie pură a democraţiei, dar victoria coaliţiei din anul 683 (**71**) era foarte departe de a fi de această natură. Democraţia a contribuit cu numele şi cu programul ei, ofiţerii transfugi, îndeosebi Pompeius, i-au dat forţa şi desăvîrşirea; şi acum ca, de altfel, niciodată, aceştia nu puteau fi de acord cu o reacţie care nu numai că ar fi zdruncinat din temelii ordinea existentă a lucrurilor, dar s-ar fi îndreptat pînă la urmă chiar împotriva lor – doar nu fuseseră daţi uitării bărbaţii al căror sînge îl vărsase Pompeius şi modalităţile prin care Crassus îşi acumulase imensa avere. Astfel

este explicabil, dar şi semnificativ pentru slăbiciunea democraţiei, faptul că alianţa din anul 683 (**71**) nu făcea nimic pentru a le acorda democraţilor posibilitatea răzbunării sau cel puţin a reabilitării. Legea specială prin care cenzorul Lentulus stabilea achitarea tuturor sumelor restante sau de care Sulla îi scutise pe cumpărătorii proprietăţilor confiscate aproape că nu se poate cita ca excepţie; căci, chiar dacă legea leza serios interesele personale ale mai multor partizani ai lui Sulla, măsura în sine nu era totuşi nimic altceva decît o confirmare a confiscărilor întreprinse de către Sulla.

Opera lui Sulla era aşadar distrusă; prin aceasta, soarta republicii nu fusese decisă, ci mai degrabă pusă sub semnul întrebării. Coaliţia, unitară numai în scopul comun de înlăturare a operei de restauraţie, se dizolvă acum, după ce acest ţel fusese atins, dacă nu nominal, cel puţin în realitate; însă în ceea ce priveşte problema deplasării centrului de greutate al puterii se părea că se pregăteşte un deznodămînt pe cît de rapid, pe atît de violent. Armatele lui Pompeius şi ale lui Crassus îşi aveau în continuare taberele în faţa porţilor oraşului. Cel dintîi, ce-i drept, promisese că, după acordarea triumfului (sfîrşitul lui decembrie, 683, **71**), îşi va lăsa soldaţii la vatră; dar nu-şi respectase cuvîntul, îndeosebi pentru a desăvîrşi nestingherit revoluţionarea statului prin intermediul presiunii pe care armata hispanică din faţa capitalei o exercita asupra acesteia şi asupra senatului. Armata lui Crassus îi urmă exemplul. Deşi pretextul nu mai exista, dizolvarea armatelor a fost totuşi amînată. Se părea că lucrurile se îndreaptă spre o întorsătură în care unul dintre generalii aliaţi cu democraţia va prelua dictatura militară şi îi va încătuşa pe oligarhi şi pe democraţi cu aceleaşi lanţuri. Acest bărbat nu putea fi altul decît Pompeius. De la început, Crassus nu jucase decît un rol secundar în cadrul coaliţiei; el trebuise să-şi ofere serviciile şi-şi datora chiar alegerea în consulat numai intervenţiei orgolioase a lui Pompeius. Mult mai puternic, Pompeius părea a fi stăpîn pe situaţie; dacă ar fi vrut, ar fi putut să devină ceea ce instinctul mulţimii îl desemna încă de pe acum: stăpînitorul nelimitat al celui mai puternic stat al lumii civilizate. Întreaga masă a slugarnicilor se îmbulzea deja în jurul viitorului monarh. Adversarii mai slabi căutară un ultim

ajutor într-o nouă coaliţie; Crassus, înveninat de vechea şi marea invidie faţă de rivalul mai tînăr care-l depăşise în atîtea privinţe, se apropie de senat şi încercă să-şi atragă mulţimea capitalei prin daruri nemaiîntîlnite – ca şi cum oligarhia, la a cărei măcinare Crassus contribuise substanţial, şi mulţimea veşnic nemulţumită ar fi putut oferi vreo protecţie în faţa veteranilor armatei hispanice. Pentru moment se părea că în faţa porţilor capitalei se va ajunge la o bătălie între armatele lui Pompeius şi cele ale lui Crassus. Dar democraţii evitară această catastrofă datorită clarviziunii şi abilităţii lor. Asemenea senatului şi lui Crassus, partidul lor încerca să împiedice, pe orice cale, preluarea dictaturii de către Pompeius; dar cu un sentiment just al propriei lor slăbiciuni şi o intuiţie corectă asupra caracterului puternicului adversar, conducătorii lui adoptară calea concilierii. Lui Pompeius nu-i lipsea nici una dintre condiţii pentru a rîvni la coroană, cu excepţia celei mai importante: curajul regesc. Mai sus l-am descris pe acest bărbat care încerca să fie stăpînul Romei, dar să rămînă totodată şi un republican loial, cu incertitudinile sale şi lipsa de voinţă, cu docilitatea sa pe care încerca s-o ascundă sub aparenţele independenţei acţiunilor sale. Aceasta era prima mare încercare la care îl supunea soarta căreia nu i-a făcut faţă. Pretextul sub care Pompeius refuză să concedieze armata era neîncrederea declarată faţă de Crassus – motiv pentru care nu putea începe el primul lăsarea la vatră a soldaţilor. Democraţii îl determinară pe Crassus să facă primul pas în această direcţie şi, în faţa tuturor, să-i întindă colegului mîna pentru pecetluirea păcii; în public şi în secret, îl asaltară pe Pompeius ca la îndoitul merit de a fi învins inamicul şi a fi conciliat partidele să-şi adauge şi pe al treilea şi cel mai însemnat: acela de a-i păstra patriei pacea internă şi de a îndepărta spectrul ameninţător al războiului civil. Pentru atingerea ţelului dorit, s-a pus în mişcare tot ceea ce putea acţiona asupra unui bărbat vanitos, stîngaci, şovăielnic, toate vicleşugurile de linguşire ale diplomaţiei, întregul aparat al entuziasmului patriotic; însă cel mai important lucru era că, prin cedarea oportună a lui Crassus, evenimentele luaseră un asemenea curs, încît Pompeius nu avea altă soluţie decît fie să se prezinte drept tiranul Romei, fie să se retragă.

Astfel, el se supuse, în sfîrşit, şi consimţi la concedierea trupelor. Nu-şi putea dori acum comanda în războiul cu Mithridates, în vederea căreia el impuse alegerea sa în consulatul din anul 648 (**70**), întrucît se părea că Lucullus pusese capăt acestui război prin campania din 683 (**71**); considera totuşi că ar fi sub demnitatea lui să accepte provincia consulară pe care, în conformitate cu Legea Sempronia, i-o oferise senatul, iar Crassus îi urmă exemplul. Astfel, după ce în urma lăsării la vatră a soldaţilor săi îşi depuse consulatul în ultima zi a anului 684 (**70**), Pompeius se retrase pentru moment cu desăvîrşire din afacerile publice şi declară că, de acum încolo, doreşte să trăiască doar ca simplu cetăţean, într-o contemplare liniştită. El acţionase astfel încît trebuia să întindă mîna spre coroană; dar întrucît n-o dorea, nu-i rămase alt rol decît cel, lipsit de valoare, al candidatului la tron care se resemnase.

Retragerea bărbatului căruia i-ar fi revenit primul loc, conform situaţiei date, în arena politică a redat mai întîi partidelor poziţia pe care o avuseseră şi în epoca Gracchilor sau în cea a lui Marius. Sulla consolidase, dar nu-i conferise senatului guvernarea; după ce căzuseră bastioanele ridicate de către Sulla, ea rămase în continuare în seama senatului, în timp ce constituţia cu care guverna – fiind vorba, fireşte, în esenţă, de cea restaurată a lui Gracchus – era pătrunsă de un spirit ostil oligarhiei. Democraţia determinase restabilirea constituţiei lui Gracchus, dar fără un nou Gracchus aceasta era un trup lipsit de cap şi era evident – şi devenise mult mai clar în urma ultimelor evenimente – că nici Pompeius, nici Crassus nu puteau îndeplini acest rol pe o perioadă mai îndelungată. În lipsa unui conducător care să fi preluat cîrma, opoziţia democratică trebuia să se mulţumească deocamdată să frîneze şi să stînjenească cu orice prilej guvernul. Între oligarhie şi democraţie, partidul capitaliştilor cîştigă însă din nou o influenţă considerabilă; în cursul ultimei crize, el făcuse cauză comună cu democraţia; acum, oligarhii se străduiau din răsputeri să-l atragă de partea lor şi să cîştige astfel o contrapondere faţă de adversarii lor. Fiind curtaţi de ambele părţi, financiarii se grăbiră să-şi fructifice poziţia favorabilă şi să obţină acum, printr-un decret al poporului, ultimul dintre privilegiile lor de

odinioară, care încă nu le fusese retrocedat, cele 14 bănci din teatru rezervate ordinului ecvestru (687, **67**). În general, fără a produce o ruptură deschisă cu democraţii, ei se ataşară acum mai mult de guvern. Atitudinea senatului faţă de Crassus şi clientela acestuia aparţine deja acestui context; însă ameliorarea relaţiilor dintre senat şi aristocraţia financiară pare să fi intervenit în principal în urma înlocuirii lui Lucius Lucullus, cel mai destoinic dintre ofiţerii senatoriali, în administraţia provinciei Asia, atît de importantă pentru capitalişti, schimbare datorată acestora din urmă, profund lezaţi în interesele lor (686, **68**; p. 50).

Dar în timp ce facţiunile din capitală se lăsau în voia vrajbei tradiţionale, care în veci nu putea conduce la un rezultat definitiv, evenimentele din Orient îşi urmară cursul fatal, aşa cum l-am descris mai sus; şi ele au fost acelea care au precipitat criza politică din capitală. Atît războiul pe uscat, cît şi cel pe mare luaseră acolo întorsătura cea mai nefavorabilă. La începutul anului 687 (**67**), armata romană din Pont era nimicită, cea din Armenia se afla în retragere şi în plină disoluţie, toate cuceririle fuseseră pierdute, marea se afla în exclusivitate sub puterea piraţilor, preţurile grîului din Italia ridicîndu-se la asemenea sume, încît se trăia sub spectrul foametei. Ce-i drept, după cum am văzut, această situaţie de excepţie se datora atît deplinei incapacităţi a amiralului Marcus Antonius şi temerităţii lui Lucius Lucullus, de altfel un bărbat foarte destoinic, cît şi democraţiei, care contribuise substanţial, prin instigaţiile ei, la dizolvarea armatei din Armenia. Dar, firește, guvernul era învinuit acum, fără menajamente, atît de toate greşelile sale, cît şi de cele ale altora, şi mulţimea fremătătoare şi înfometată nu aştepta decît o ocazie pentru a-i cere socoteală senatului.

Era o criză decisivă. Oligarhia, oricît de desconsiderată şi dezarmată ar fi fost, nu fusese răsturnată de la putere, întrucît conducerea afacerilor publice se afla în mîinile senatului; ea se putea prăbuşi însă în momentul în care adversarii şi-ar fi asumat conducerea acestora, înainte de toate pe cea militară; faptul devenise acum posibil. Dacă, avînd în vedere starea de spirit a cetăţenilor, s-ar fi făcut propuneri pentru o conducere diferită şi mai bună a

războiului pe uscat şi pe mare, probabil că acum senatul n-ar mai fi fost capabil să împiedice aprobarea lor; iar o intervenţie a cetăţenilor în această înaltă problemă de stat însemna, într-adevăr, destituirea senatului şi lăsarea conducerii statului la discreţia opoziţiei. Înlănţuirea evenimentelor aduse decizia încă o dată în mîinile lui Pompeius. Generalul victorios trăia de mai bine de doi ani în capitală ca un simplu particular. Vocea lui se auzea rar atît în senat, cît şi în for; în senat nu era văzut cu ochi buni, iar în for se temea de agitaţia turbulentă a partidelor. Dar dacă se arăta, atunci o făcea numai cu întreaga suită a clienţilor săi mari şi mici şi tocmai reţinerea sa ceremonioasă îl făcea impunător în faţa mulţimii. Dacă el, înconjurat încă de întreaga aureolă a succeselor sale extraordinare, se oferea acum să plece în Orient, putea fi sigur că cetăţenii îl vor înzestra cu întreaga competenţă militară şi politică pe care ar fi cerut-o. Aceasta ar fi fost o lovitură zdrobitoare pentru oligarhie, care vedea în dictatura militară populară ruina ei sigură, iar de la coaliţia din anul 683 (**71**) încoace, în persoana lui Pompeius, pe inamicul ei cel mai detestat; dar nici partidul democrat nu putu rămîne indiferent în faţa acestei situaţii. Oricît de bine-venită ar fi fost pentru el răsturnarea senatului de la putere, săvîrşită pe calea aceasta, ea nu era nicidecum o victorie a partidului, ci una personală a atotputernicului aliat. El ar fi putut găsi cu uşurinţă în persoana lui Pompeius un adversar mult mai puternic decît senatul. Pericolul care, cu cîţiva ani în urmă, fusese conjurat, cu destul noroc, prin concedierea armatei hispanice şi retragerea lui, revenea acum într-o manieră mai ameninţătoare dacă Pompeius se situa în fruntea armatelor Orientului.

De data aceasta, Pompeius acţiona sau cel puţin permise ca alţii să acţioneze pentru el. În anul 687 (**67**) au fost prezentate două propuneri de lege, dintre care una ordona, în afară de concedierea, de mult cerută de către democraţie, a veteranilor armatei asiatice care-şi terminaseră stagiul, rechemarea generalului acesteia şi înlocuirea lui cu unul dintre consulii anului în curs, Gaius Piso sau Manius Glabrio, iar cealaltă relua şi lărgea planul stîrpirii pirateriei, adoptat de către senat cu şapte ani înainte. Din rîndul foştilor

consuli, senatul urma să desemneze un singur general pentru a comanda în exclusivitate pe întreaga Mare Mediterană, de la Coloanele lui Hercule pînă la coastele pontice şi siriene, iar pe uscat, asupra tuturor ţărmurilor pe o adîncime de 10 mile, concurînd cu guvernatorii locali. I se încredinţă magistratura pe o durată de trei ani. El era înconjurat de un stat-major cum nu văzuse Roma pînă atunci; era alcătuit din 25 de locotenenţi de ordin senatorial, toţi înzestraţi cu autoritatea şi însemnele pretoriene, de doi locotenenţi ai tezaurului cu prerogative pretoriene, toţi fiind aleşi după propria preferinţă a generalului comandant. Acestuia îi era permis să recruteze 120.000 de soldaţi pedeştri, 7.000 de călăreţi, să alcătuiască o flotă de 500 de corăbii şi să dispună în acest scop fără îngrădiri de resursele provincialilor şi ale statelor clientelare; în afară de aceasta, i se încredinţară imediat corăbiile de război existente şi un număr însemnat de trupe. Casele statului din capitală, precum şi cele din provincii, de altfel şi cele ale comunităţilor dependente, urmau să-i stea oricînd la dispoziţie şi, în ciuda stînjenitoarei crize financiare, urma să i se plătească din tezaurul public pe loc suma de 11.000.000 de taleri (144.000.000 de sesterţi). Este evident că prin aceste proiecte legislative, îndeosebi prin cel referitor la expediţia împotriva piraţilor, guvernarea senatului era practic răsturnată. Ce-i drept, magistraţii ordinari supremi desemnaţi de cetăţeni erau de drept generalii ordinari ai comunităţii; chiar şi magistraţii extraordinari, pentru a putea fi generali, trebuiau să primească confirmarea din partea cetăţenilor, cel puţin conform literei dreptului. Însă conform constituţiei, comunitatea nu avea nici o influenţă asupra numirii unui general roman, iar comiţiile se amestecaseră pînă acum în această problemă numai din cînd în cînd, la propunerea senatului sau a unui magistrat îndreptăţit de la sine să deţină această funcţie, acordînd şi această competenţă specială. De cînd exista un stat roman liber, senatul deţinea aici ultimul cuvînt şi, cu timpul, această prerogativă îşi cîştigase consacrarea definitivă. Fireşte că democraţia asaltase şi acest principiu; dar chiar şi în cel mai bizar dintre cazurile înregistrate pînă atunci – acordarea autorităţii militare în campania din Africa lui Gaius Marius în anul

647 (**107**; II, p. 106) – numai magistratul îndreptăţit din punct de vedere constituţional să preia funcţia de general fusese însărcinat printr-un decret al poporului cu o anumită expediţie. Acum însă, cetăţenii urmau să-l înzestreze pe un oarecare particular nu numai cu magistratura extraordinară supremă, dar şi cu o competenţă pe care ei o formulaseră. Senatul trebuia să-l aleagă pe acest bărbat din rîndul foştilor consuli; aceasta era numai o atenuare formală, întrucît alegerea îi fusese încredinţată din simplul motiv că nu putea fi vorba de vreo alegere, iar în faţa mulţimii exaltate senatul, de bine, de rău, nu putea încredinţa comanda asupra mărilor şi coastelor altcuiva decît lui Pompeius. Dar mai gravă decît această negare principială a guvernării senatului era anularea reală a acesteia prin instituirea unei magistraturi cu o competenţă militară şi financiară aproape nelimitată. În timp ce, îndeobşte, magistratura militară asupra unei anumite provincii era limitată la o durată de un an, beneficiind de resurse militare şi financiare restrînse, noua magistratură extraordinară era extinsă de la început la o perioadă de trei ani, ceea ce, fireşte, nu excludea alte prelungiri; ei i se subordonau majoritatea provinciilor, ba chiar şi Italia însăşi, pînă atunci independentă faţă de orice magistratură militară; la dispoziţia ei erau puse corăbiile, tezaurele statului, soldaţii, într-un mod aproape nelimitat. În favoarea noului comandant suprem a fost încălcat însuşi străvechiul principiu fundamental al dreptului constituţional al republicii romane, pe care l-am amintit mai sus, conform căruia magistratura supremă civilă şi militară nu putea fi acordată fără participarea cetăţenilor: întrucît prin legea care-i permitea să-şi aleagă pe cei 25 de locotenenţi şi care, din capul locului, acorda acestora demnitatea pretoriană şi prerogative pretoriene, magistratura supremă a Romei republicane a fost subordonată alteia, nou-creată, fiindu-i rezervat viitorului să-i găsească un nume, dar care, în realitate, presupunea încă de pe acum monarhia. Era o transformare profundă a ordinii existente, iar această propunere legislativă îi aşeza temelia.

Aceste măsuri ale unui bărbat care, cu puţin înainte, dăduse dovezi atît de palpabile despre mediocritatea şi slăbiciunea sa stîrnesc nedumerirea prin energia lor necruţătoare. Totuşi, se poate

explica de ce Pompeius a acţionat de data aceasta mai hotărît decît în timpul consulatului său. Doar nu era vorba de a se prezenta imediat drept monarh, ci de a pregăti monarhia mai întîi printr-o măsură militară de excepţie, care, oricît de revoluţionară ar fi fost în esenţă, putea fi totuşi tradusă în fapte în cadrul formelor constituţiei în vigoare şi care l-a adus pe Pompeius la vechiul ţel al dorinţelor sale, acela de a obţine comanda împotriva lui Mithridates şi Tigranes. Existau şi cîteva motive serioase pentru emanciparea puterii militare faţă de senat. Nu se putea ca Pompeius să fi uitat că un plan pentru stîrpirea pirateriei, conceput conform aceloraşi principii, eşuase cu cîţiva ani în urmă din cauza greşelilor săvîrşite de senat în cursul executării acestuia şi că deznodămîntul războiului hispanic fusese pus sub semnul întrebării din pricina neglijării armatelor de către senat şi a organizării defectuoase a finanţelor; nu era cu putinţă să nu fi observat că majoritatea aristocraţiei îi era potrivnică, lui, trădătorul partidului lui Sulla, şi ce soartă îl va aştepta dacă se va lăsa trimis în Orient ca general al guvernului, înzestrat cu o competenţă ordinară. Din această cauză, este explicabil de ce a cerut, ca o condiţie majoră înainte de preluarea comenzii, o poziţie independentă faţă de senat şi de ce cetăţenii acceptau să-l ajute. De asemenea, este foarte probabil că de data aceasta Pompeius a fost constrîns să acţioneze mai rapid de către apropiaţii săi, foarte nemulţumiţi probabil de retragerea sa cu trei ani în urmă. Propunerile de legi privind rechemarea lui Lucullus şi expediţia împotriva piraţilor au fost prezentate de tribunul poporului Aulus Gabinius, un bărbat ruinat din punct de vedere financiar şi moral, dar un parlamentar abil, un orator insolent şi un soldat viteaz. Oricît de neverosimile ar fi fost protestele lui Pompeius, că el, chipurile, n-ar dori comanda supremă în războiul împotriva piraţilor şi că ar tînji numai după o tihnită viaţă domestică, ele includ probabil o fărîmă de adevăr, în sensul că temerarul şi activul client care se afla în relaţii strînse cu Pompeius şi cu anturajul său cel mai apropiat, bun cunoscător al oamenilor şi al împrejurărilor, l-a scutit pe patronul său neprevăzător şi neajutorat de a lua singur decizia.

Democraţia, oricît de nemulţumiţi ar fi fost conducătorii ei în

senat, nu se putea declara în mod public împotriva propunerii legislative. După toate probabilităţile, ei n-ar fi putut împiedica adoptarea acesteia, dar ar fi determinat cu siguranţă ruptura deschisă cu Pompeius, silindu-l prin aceasta fie să se apropie de oligarhie, fie să-şi urmărească politica personală fără a mai ţine seama de interesele celor două partide. Democraţii nu aveau altă opţiune decît să menţină şi de data aceasta alianţa cu Pompeius, oricît de şubredă ar fi fost, să folosească această ocazie măcar pentru a răsturna senatul, de data aceasta definitiv, de la putere, trecînd din opoziţie la guvernare şi să încredinţeze consecinţele viitorului şi bine-cunoscutei slăbiciuni de caracter a lui Pompeius. Astfel, propunerile de legi ale lui Gabinius au fost sprijinite şi de către conducătorii ei: pretorul Lucius Quinctius, acelaşi care cu şapte ani în urmă militase activ pentru restaurarea puterii tribuniciene (p. 65), şi fostul cvestor Gaius Caesar. Clasele privilegiate erau exasperate din pricina legii; nu numai nobilimea, dar şi aristocraţia mercantilă, care, în urma unei asemenea profunde modificări constituţionale, se vedea ameninţată în privilegiile ei speciale şi care-şi recunoştea în senat, din nou, veritabilul ei patron. Cînd, după prezentarea propunerilor, tribunul Gabinius se arătă în curie, n-a lipsit mult ca părinţii oraşului să-l sugrume cu propriile mîini, fără a reflecta în mînia lor prea mult asupra consecinţelor pe care ar fi putut să le aibă pentru ei această metodă de argumentare. Tribunul reuşi să scape şi, ajuns în for, chemă mulţimea să asalteze curia; şedinţa se întrerupse tocmai la momentul oportun. Consulul Piso, campionul oligarhiei, care ajunsese din întîmplare în mîinile mulţimii, ar fi căzut, cu siguranţă, pradă turbării ei dacă nu ar fi intervenit Gabinius şi dacă, pentru a nu pune în joc, prin fărădelegi premature, succesul său asigurat, nu l-ar fi eliberat. Cu toate acestea, îndîrjirea mulţimii nu scăzu din intensitate şi era continuu alimentată de preţurile ridicate ale grîului şi de numeroasele zvonuri, în parte foarte alarmante: de exemplu, că Lucullus ar fi depus la Roma o parte din sumele ce-i fuseseră încredinţate pentru purtarea războiului şi că, pe de altă parte, ar fi încercat să-l îndepărteze pe pretorul Quinctius de cauza poporului, că senatul ar intenţiona să-i pregătească „celui de-al

doilea Romulus", cum mai era numit Pompeius, soarta celui dintîi, şi altele asemănătoare. Astfel sosi ziua votării. Mulţimea se înghesuia în mase compacte în for; toate clădirile de unde se putea zări tribuna rostrelor erau ocupate pînă sub streşini. Toţi colegii lui Gabinius promiseseră senatului intercesiunea; dar, în faţa valurilor ameninţătoare ale maselor, toţi tăcură în afară de Lucius Trebellius, care jurase în faţa senatului că mai bine va muri decît să cedeze. În momentul în care acesta interveni, Gabinius întrerupse imediat votarea asupra propunerilor sale legislative şi ceru din partea poporului să procedeze cu îndărătnicul său coleg aşa cum, la cererea lui Tiberius Gracchus (II, p. 63), se procedase odinioară cu Octavius – altfel spus, să-l destituie pe loc din magistratura sa. Se trecu la vot şi începu citirea tablelor de vot; după ce primele 17 triburi se declaraseră pentru propunere, iar următorul vot îi conferi acesteia majoritatea, Trebellius, timorat, uitînd de jurămîntul său, îşi retrase intercesiunea. În zadar încercă tribunul Otho să facă astfel încît, în locul unuia, să fie aleşi doi generali – vechii duumviri ai flotei (I, p. 291); în zadar bătrînul Quintus Catulus, cel mai respectat membru al senatului, îşi consuma ultimele sale puteri pentru impunerea clauzei ca locotenenţii să nu fie desemnaţi de către generalul comandant, ci să fie aleşi de către popor. În vacarmul mulţimii, Otho nici nu s-a putut face auzit; dintr-o politeţe bine calculată, Gabinius impuse liniştea pentru Catulus şi, într-o tăcere respectuoasă, mulţimea ascultă vocea bătrînului; cu toate acestea, ea se dovedi inutilă. Nu numai că li se conferi propunerilor, împreună cu toate clauzele, puterea de lege, dar se acordă pe loc şi în întregime tot ceea ce Pompeius îşi dorise în particular. Imense erau speranţele cînd cei doi generali, Pompeius şi Glabrio, se îndepărtară spre locurile lor de destinaţie. După votarea Legii Gabinia, preţurile grîului scăzură imediat la cotele lor normale, dovadă a credinţei care se lega de grandioasa expediţie şi de distinsul general care o comanda. Aşa cum vom vedea mai jos, ele au fost nu numai satisfăcute, dar şi depăşite: în trei luni, mările au fost curăţate de piraţi. De la războiul lui Hannibal guvernul roman nu mai acţionase cu o asemenea energie în afacerile externe; în faţa slabei şi neputincioasei administraţii a

oligarhiei, opoziţia democrat-militară îndeplinise cu strălucire misiunea preluării cîrmei statului. Pe cît de nepatriotice, pe atît de stîngace, tentativele consulului Piso, prin care încercă să pună unele piedici josnice activităţii lui Pompeius de stîrpire a pirateriei, nu contribuiră decît la sporirea îndîrjirii mulţimii împotriva oligarhiei şi a entuziasmului ei faţă de Pompeius; numai intervenţia sa personală determină adunarea populară să renunţe la destituirea consulului. Haosul de pe continentul asiatic devenise între timp şi mai grav. Glabrio, care urma să preia comanda supremă împotriva lui Mithridates şi Tigranes în locul lui Lucullus, nu se mişcase din Asia Occidentală; ce-i drept, prin diferite proclamaţii, el ridicase soldaţii împotriva lui Lucullus, dar nu preluase comanda supremă, astfel încît Lucullus a fost obligat s-o continue. Fireşte că nu se luase nici o măsură împotriva lui Mithridates; călăreţii Pontului jefuiră Bitinia şi Cappadocia fără jenă şi fără teamă de pedeapsă. Din cauza războiului împotriva piraţilor, şi Pompeius fusese obligat să se deplaseze cu armata sa în Asia Mică; nimic n-ar fi fost mai firesc decît să i se acorde comanda supremă în războiul ponto-armean, el însuşi rîvnind de mult s-o obţină. Dar, din motive lesne de înţeles, partidul democrat din Roma nu împărtăşea dorinţele generalului ei şi se abţinea să preia iniţiativa în această problemă. Este foarte probabil ca el să-l fi determinat pe Gabinius să nu încredinţeze războiul împotriva lui Mithridates şi pe cel împotriva piraţilor simultan lui Pompeius, ci să-l acorde pe cel dintîi lui Glabrio; nu putea dori în nici un caz ca poziţia de excepţie a generalului, de pe-acum prea puternică, să se consolideze şi mai mult şi să devină permanentă. Conform obiceiului său, Pompeius adoptase o atitudine de victimă şi probabil s-ar fi întors într-adevăr după îndeplinirea misiunii ce-i fusese încredinţată, dacă n-ar fi intervenit un incident surprinzător pentru toate partidele. Un anume Gaius Manilius, un bărbat cu totul neînsemnat, se învrăjbise, din cauza propunerilor sale legislative intempestive, ca tribun al poporului, atît cu aristocraţia, cît şi cu democraţia. În speranţa că se va refugia sub scutul puternicului general dacă-i va procura ceea ce, după cum fiecare ştia, îşi dorea din tot sufletul, dar nu îndrăznea să ceară, el prezentă cetăţenilor propunerea rechemării

guvernatorilor Glabrio din Bitinia şi Pont şi Marcius Rex din Cilicia şi a acordării acestor magistraturi, ca şi conducerea războiului din Orient proconsulului mărilor şi coastelor, alături de magistratura sa (începutul anului 688, **66**), după toate aparenţele fără perioadă determinată şi, în orice caz, cu libertatea deplină de a încheia pacea sau alianţa. Aici se dovedi cu toată claritatea cît de zdruncinat era mecanismul constituţional roman de cînd puterea legislativă era lăsată prin iniţiativă la îndemîna oricărui demagog, oricît de netrebnic ar fi fost, iar prin decizie la îndemîna mulţimii neautorizate, pe de o parte, şi de cînd ea se extinse asupra celor mai importante probleme de administraţie, pe de alta. Propunerea lui Manilius nu convenea nici unuia dintre partidele politice; cu toate acestea, el nu întîmpină nicăieri vreo rezistenţă serioasă. Din aceleaşi motive care-i siliseră să accepte legea lui Gabinius, conducătorii democraţiei nu puteau îndrăzni să se opună în mod serios celei a lui Manilius: îşi rezervară repulsia şi temerile pentru ei înşişi şi se angajară în public în favoarea generalului şi democraţiei. Optimaţii moderaţi se declarară pentru propunerea lui Manilius întrucît, în urma adoptării legii lui Gabinius, opoziţia devenise oricum inutilă, iar bărbaţii mai clarvăzători recunoşteau de pe acum că politica salutară pentru senat ar fi o cît mai mare apropiere de Pompeius, pentru ca, atunci cînd va surveni ruptura dintre general şi democraţi, care se întrezărea deja, el să poată fi atras de partea lor. În fine, adepţii oportunismului proslăveau ziua în care şi ei păreau a fi adepţii unei opinii şi puteau apărea decişi, fără a-şi strica relaţiile cu vreunul dintre partide; este semnificativ faptul că, odată cu apărarea propunerii lui Manilius, Marcus Cicero urca pentru prima oară la tribuna rostrelor. Doar optimaţii severi, în frunte cu Quintus Catulus, rămaseră neclintiţi şi se pronunţau împotriva propunerii. Fireşte că aceasta a fost ridicată la rang de lege cu o majoritate care se apropia de unanimitate. La extinsa sa putere, Pompeius îşi adăuga astfel şi administraţia celor mai importante provincii din Asia Mică, astfel încît, în largul cuprins al graniţelor romane aproape că nu exista vreun petec de pămînt care să nu fi ascultat de ordinele sale, precum şi conducerea unui război despre care, ca şi despre expediţia lui

Alexandru, se putea afirma unde şi cînd începea, dar nu şi unde şi cînd se va termina. De cînd exista Roma, niciodată nu mai fusese reunită o asemenea putere în mîinile unui singur bărbat.

Propunerile lui Gabinius şi ale lui Manilius puneau capăt luptei dintre senat şi partidul popular, care fusese declanşată cu 67 de ani în urmă de către legile semproniene. Aşa cum acestea transformaseră partidul revoluţiei pentru prima dată în partid de opoziţie politică, la fel, acum, odată cu legile gabino-maniliene, el trecea din opoziţie la guvernare; şi aşa cum fusese un moment măreţ cînd, odată cu intercesiunea zadarnică a lui Octavius, se produsese prima fisură în constituţia în vigoare, la fel nu era un moment mai puţin important cînd, odată cu retragerea lui Trebellius, se prăbuşi ultimul bastion al guvernării senatoriale. Acest lucru a fost înţeles de ambele părţi şi chiar şi sufletele moleşite ale senatorilor se mai aprinseră o dată în această luptă pe viaţă şi pe moarte. Lupta pentru constituţie se sfîrşi totuşi întru totul altfel şi într-un mod mult mai jalnic decît începuse. Revoluţia fusese declanşată de un tînăr cu sentimente nobile; ea a fost încheiată de intriganţi şi demagogi temerari de speţa cea mai discutabilă. Dacă, pe de altă parte, optimaţii începuseră cu o rezistenţă chibzuită şi cu o apărare serioasă care nu părăsise nici măcar poziţia aproape pierdută, ei terminară cu iniţiativa pentru dreptul celui mai puternic, cu slăbiciunea grandilocventă şi jurăminte de o perfidie deplorabilă. Ţelul, care odinioară păruse a fi numai un vis temerar, a fost atins acum; senatul încetase să mai guverneze. Dar dacă cîţiva dintre bărbaţii în vîrstă, care văzuseră primele furtuni ale revoluţiei şi ascultaseră cuvintele Gracchilor, comparau timpurile trecute cu cele prezente, ei găseau totul schimbat; ţara şi cetăţenii, dreptul constituţional şi disciplina militară, viaţa şi moravurile; şi, poate, zîmbeau îndureraţi dacă făceau comparaţie între idealurile epocii Gracchilor şi realizarea lor. Asemenea consideraţii aparţin însă trecutului. Pentru momentul acela însă şi, poate, pentru viitor, prăbuşirea aristocraţiei era un fapt împlinit. Oligarhii se asemănau cu o armată complet dispersată, ale cărei cete răzleţite mai puteau întări o altă forţă armată, iar singure nu mai puteau nici să ţină piept

atacurilor, nici să angajeze o bătălie din proprie iniţiativă. Dar în timp ce vechea luptă se apropia de sfîrşit, se pregătea o alta: lupta dintre cele două puteri, pînă atunci aliate, pentru răsturnarea constituţiei aristocratice de stat. Prin Legea Gabinia şi cu atît mai mult prin Legea Manilia, poziţia excepţională a lui Pompeius devenise deja incompatibilă cu o ordine republicană de stat. Aşa cum adversarii afirmau încă de pe atunci, pe bună dreptate, el nu fusese desemnat prin Legea Gabinia ca amiral, ci ca regent al imperiului: nu fără temei, unul dintre grecii familiarizaţi cu obiceiurile Orientului îl numeşte „Rege al regilor". Dacă cîndva, din nou victorios şi cu faima sporită, cu tezaurele bine umplute, cu trupe combative şi devotate, se va întoarce din Orient şi va întinde mîna spre coroană, cine îi va reţine oare mîna? Consularul Quintus Catulus putea el mobiliza oare senatorii împotriva primului general al timpului său şi legiunilor sale încercate? Sau edilul desemnat Gaius Caesar putea oare mobiliza mulţimea urbană, ai cărei ochi tocmai îi desfătase cu 23 de perechi de gladiatori îmbrăcaţi în armuri de argint? În curînd, aşa fulgera Catulus, romanii vor trebui să se refugieze din nou pe Capitoliu pentru a-şi salva libertatea. Nu era vina profetului dacă uraganul nu veni din Orient, aşa cum prezisese el: soarta, împlinind cuvintele sale mult mai exact decît intuise el însuşi, va aduce, cîţiva ani mai tîrziu, furtuna nimicitoare din ţara celţilor.

Capitolul IV

Pompeius şi Orientul

Mai sus am văzut cît de disperată era situaţia pentru Roma în Orient, pe uscat şi pe mare, cînd Pompeius, cu puteri aproape nelimitate, preluă, la începutul anului 687 (**67**), conducerea războiului împotriva piraţilor. El începu prin împărţirea imensului teritoriu care-i fusese încredinţat în 13 districte, în fruntea cărora a numit 13 dintre locotenenţii săi, cu misiunea recrutării de soldaţi, echipării de corăbii, cercetării coastelor şi capturării bărcilor piraţilor sau alungării lor în plasele întinse de unul dintre colegi. Cu majoritatea celor mai bune corăbii, dintre care se evidenţiaseră şi de data aceasta cele din Rhodos, el însuşi porni în larg şi curăţă mai întîi apele siciliene, africane şi sarde, mai ales pentru a înlesni din nou transportul de grîu din aceste provincii spre Italia. Între timp, locotenenţii săi se ocupau de curăţarea coastelor hispanice şi galice. Cu această ocazie, consulul Gaius Piso încercă să împiedice de la Roma recrutările pe care, în virtutea Legii Gabinia, legatul lui Pompeius, Marcus Pomponius, le organiză în provincia Narbo – o încercare nechibzuită, Pompeius revenind pentru scurt timp la Roma, pentru a o curma şi pentru ca îndîrjirea îndreptăţită a mulţimii împotriva consulului să nu depăşească limitele legale (p. 76). După ce, 40 de zile mai tîrziu, navigaţia se putea desfăşura nestingherit în întregul bazin occidental al Mării Mediterane, Pompeius se îndreptă cu 60 dintre cele mai bune corăbii ale sale spre mările orientale; mai întîi spre sediul originar şi principal al pirateriei, apele Liciei şi Ciliciei. La vestea apropierii flotei romane, nu numai că bărcile piraţilor dispărură din largul mării, dar chiar puternicele fortăreţe liciene, Antikragos şi Kragos, se predară fără a opune o rezistenţă serioasă. La deschiderea acestor fortăreţe maritime greu accesibile contribui mai mult moderaţia bine calculată a lui Pompeius decît

frica. Predecesorii săi dăduseră ordin ca fiecare pirat luat prizonier să fie răstignit; el îi lăsă pe toţi în viaţă fără să impună condiţii şi îi tratã cu o omenie neobişnuită mai ales pe vîslaşii găsiţi pe corăbiile capturate de la piraţi. Doar îndrăzneţii regi ai mării din Cilicia riscară o tentativă de a-şi apăra cu armele cel puţin propriile ape împotriva romanilor; după ce-şi evacuaseră copiii, soţiile şi imensele tezaure în fortăreţele din Munţii Taurus, ei aşteptară flota romană la graniţa de vest a Ciliciei, în dreptul Korakesionului. Dar corăbiile bine echipate ale lui Pompeius, înzestrate cu toate mijloacele de război, obţinură aici o victorie completă. Fără a mai întîmpina vreo altă rezistenţă, el debarcă trupele şi începu să asalteze şi să cucerească fortăreţele de munte ale corsarilor, continuînd să le ofere viaţa şi libertatea în schimbul supunerii lor. În curînd, cei mai mulţi au renunţat să continue în fortăreţele şi munţii lor un război fără speranţe şi au decis să se predea. La 49 de zile după apariţia lui Pompeius în apele orientale, Cilicia a fost supusă şi războiul terminat. Înfrîngerea rapidă a piraţilor era o mare uşurare, dar nu şi o faptă măreaţă; cu resursele statului roman mobilizate în acest scop în asemenea proporţii, corsarii nu se puteau măsura cu Pompeius, la fel cum bandele de tîlhari reunite ale unui mare oraş nu se pot impune în faţa unei poliţii bine organizate. Era o naivitate să fie celebrată o asemenea razie ca o victorie. Dar avînd în vedere existenţa îndelungată şi dezvoltarea tot mai nestăvilită a răului, este explicabil că înfrîngerea surprinzător de rapidă a temuţilor piraţi a exercitat cea mai profundă impresie asupra publicului, cu atît mai mult cu cît aceasta fusese prima probă a unei guvernări centralizate în mîinile unei singure persoane şi cu cît partidele aşteptau înfrigurate să vadă dacă o va întrece pe cea senatorială. Aproape 400 de corăbii şi bărci, dintre care 90 de corăbii de război, au fost capturate de Pompeius sau i-au fost predate; se spune că în total ar fi fost distruse 1.300 de corăbii de piraţi, fiind incendiate, de asemenea, bogatele arsenale şi docurile corsarilor. Mai mult de 10.000 de piraţi muriseră, peste 20.000 ajunseseră vii în mîinile învingătorului, în timp ce, datorită lui Pompeius, Publius Clodius, comandantul flotei armatei romane staţionate în Cilicia, şi o mulţime de indivizi capturaţi de către piraţi,

în parte demult daţi dispăruţi în patrie, îşi dobîndiră din nou libertatea. În vara anului 687 (**67**), după trei luni de la începerea campaniei, comerţul îşi reluă cursul normal, iar în locul foametei de odinioară Italia se bucură din nou de abundenţă.

Însă acest succes îmbucurător al armatelor romane a fost întru cîtva tulburat de evenimentele întristătoare de pe insula Creta. Aici, Quintus Metellus era ocupat de doi ani cu desăvîrşirea supunerii insulei, terminată deja în linii mari (pp. 54-55), cînd Pompeius apăru în apele orientale. O coliziune era iminentă, întrucît, conform Legii Gabinia, comanda lui Pompeius, concurînd cu cea a lui Metellus, se extindea asupra întregii insule, întinsă în lungime, dar nicăieri mai lată de 20 de mile germane; Pompeius a fost însă atît de prevăzător încît nu a încredinţat-o nici unuia dintre locotenenţii săi. Comunităţile cretane încă răzvrătite, care văzuseră cum concetăţenii lor fuseseră traşi la răspundere cu cea mai mare severitate de către Metellus şi care auziseră despre condiţiile moderate pe care Pompeius obişnuia să le impună comunităţilor care i se predaseră în sudul Asiei Mici, preferară să-şi prezinte capitularea generală lui Pompeius. Acesta o şi acceptă în Pamfilia, unde tocmai se afla, şi le dădu solilor pe legatul său Lucius Octavius ca însoţitor pentru a-l anunţa pe Metellus de încheierea tratatului şi a prelua oraşele. Această procedură nu era nicidecum colegială, dar dreptul formal era întru totul de partea lui Pompeius, şi Metellus comitea cea mai mare nedreptate dacă, ignorînd tratatul încheiat între oraşe şi Pompeius, continua să le trateze ca oraşe inamice. Octavius protestă în zadar; în zadar îl chemă din Ahaia pe Lucius Sisenna, locotenentul lui Pompeius din această provincie, întrucît el însuşi venise fără trupe; Metellus, nesinchisindu-se nici de Octavius, nici de Sisenna, asedie Eleutherna şi luă cu asalt Lappa; aici, Octavius însuşi a fost luat prizonier şi eliberat în mod ruşinos, cretanii luaţi prizonieri împreună cu el fiind însă deferiţi călăului. Astfel se ajunse la adevărate bătălii între trupele lui Sisenna, în fruntea cărora, după moartea comandantului lor, trecuse Octavius, şi cele ale lui Metellus; chiar şi după rechemarea lor în Ahaia, Octavius, împreună cu cretanul Aristion, continuă războiul, iar Hierapytna, unde se retrăseseră, a

fost cucerită de către Metellus abia după rezistenţa cea mai dîrză. Prin acestea, zelosul optimat Metellus declanşase de fapt, pe cont propriu, războiul civil formal împotriva comandantului suprem al democraţilor. O dovadă a jalnicei dezorganizări a sistemului politic roman este faptul că aceste evenimente nu duseră la nimic altceva decît la o corespondenţă amară între cei doi generali care, cîţiva ani mai tîrziu, vor sta alături în senat, din nou paşnici, ba chiar „prietenoşi".

În cursul acestor evenimente, Pompeius se afla în Cilicia; se părea că pregăteşte pentru anul următor o expediţie împotriva cretanilor sau mai degrabă împotriva lui Metellus, dar de fapt aştepta circumstanţele favorabile intervenţiei în afacerile foarte încîlcite ale continentului asiatic. În urma pierderilor suferite şi a concedierii legiunilor lui Fimbria, resturile armatei lui Lucullus staţionau inactive pe cursul superior al Halysului, în ţinutul trocnierilor, la graniţa cu teritoriul Pontului. Comanda supremă o deţinea deocamdată tot Lucullus, întrucît succesorul său desemnat, Glabrio, continua să întîrzie în Asia Occidentală. În Cilicia, cele trei legiuni comandate de Quintus Marcius Rex erau la fel de inactive. Teritoriul Pontului se afla din nou în întregime sub autoritatea regelui Mithridates, care pedepsi cu o cruzime sălbatică pe bărbaţii şi comunităţile care trecuseră de partea romanilor, ca, de exemplu, oraşul Eupatoria. Regii Orientului nu trecură la o ofensivă serioasă împotriva romanilor, fie că aceasta nici nu intra în intenţia lor, fie că, ceea ce se şi afirma, debarcarea lui Pompeius în Cilicia îi determinase să-şi oprească acţiunile. Legea Manilia împlini speranţele secrete ale lui Pompeius poate mai repede decît şi-o imaginase el însuşi; Glabrio şi Rex au fost rechemaţi, iar guvernările Pontului, Bitiniei şi Ciliciei, împreună cu trupele staţionate aici, ca şi conducerea războiului ponto-armean împreună cu dreptul de a declara război sau de a încheia pace cu dinaştii Orientului, după propria apreciere, au fost trecute în seama lui Pompeius. În perspectiva unor asemenea onoruri şi prăzi bogate, Pompeius uită repede de pedepsirea unui optimat indispus, care-şi apără cu invidie puţinele sale frunze de lauri, renunţă la expediţia împotriva Cretei şi

la continuarea urmăririi piraţilor şi dispuse ca şi flota lui să sprijine atacul pe care-l proiecta împotriva regilor Pontului şi Armeniei. Trecînd însă la conducerea acestui război continental, el nu neglijă nici combaterea pirateriei care renăştea întruna. În acest scop, înainte de a părăsi Asia (691, **63**), dădu ordin să fie echipate corăbiile necesare ; la propunerea sa, pentru anul următor se luă o măsură asemănătoare în cazul Italiei, sumele necesare fiind aprobate de către senat. Romanii continuară să supravegheze coastele cu detaşamente de cavalerie şi cu mici escadre; şi dacă, aşa cum o dovedesc expediţiile împotriva Ciprului, din 696 (**58**), şi Egiptului, din 699 (**55**), nu s-a realizat stîrpirea completă a pirateriei, aceasta, în ciuda tuturor incidentelor şi crizelor politice din Roma, nu şi-a mai putut reface poziţia de odinioară după expediţia lui Pompeius şi nu i-a mai putut înlătura pe romani de pe mare ca în timpul guvernării oligarhiei corupte.

Cu o activitate sporită, noul general suprem folosi puţinele luni rămase pînă la declanşarea campaniei din Asia Mică pentru pregătirile diplomatice şi militare. Mai mult pentru a spiona decît pentru a încerca să ajungă la o înţelegere serioasă, au fost trimişi soli la Mithridates. La curtea din Pont se spera că regele Phraates al parţilor, influenţat de ultimele succese importante pe care aliaţii le repurtaseră împotriva Romei, se va lăsa convins să intre în alianţa ponto-armeană. Soli romani se deplasară la curtea de la Ctesiphon pentru a împiedica realizarea unor asemenea proiecte, găsind un sprijin în tulburările interne care măcinau familia regală armeană. Fiul cu acelaşi nume al Marelui Rege Tigranes se revoltase împotriva tatălui său, fie pentru că nu putea aştepta moartea bătrînului, fie pentru că suspiciunea acestuia, care costase deja viaţa mai multora dintre fraţii săi, l-a determinat să vadă unica posibilitate de salvare în revolta deschisă. Fiind înfrînt de către tatăl său, el se refugiase cu un număr de armeni nobili la curtea Arsacizilor şi uneltea acum de aici împotriva tatălui său. Era în parte opera sa faptul că Phraates acceptă răsplata pentru aderarea sa – stăpînirea garantată asupra Mesopotamiei – mai degrabă din mîinile romanilor şi reînnoi cu Pompeius tratatul, în privinţa graniţei Eufratului (p. 49), încheiat cu

Lucullus, ba chiar se declară de acord să opereze împreună cu romanii împotriva Armeniei. Tigranes cel Tînăr a provocat regilor Tigranes şi Mithridates un prejudiciu şi mai mare decît cel al încurajării alianţei dintre romani şi parţi prin faptul că răzvrătirea sa a provocat o sciziune între cei doi. Marele Rege nutrea în taină gîndul că socrul n-ar fi străin de trădarea nepotului său – mama lui Tigranes cel Tînăr, Cleopatra, era fiica lui Mithridates –, şi chiar dacă nu s-a ajuns la o ruptură deschisă, buna înţelegere între cei doi monarhi a fost tulburată tocmai în momentul în care ar fi fost de cea mai stringentă necesitate. În acelaşi timp, Pompeius urmări pregătirile militare cu cea mai mare energie. Comunităţile aliate şi clientelare din Asia erau îndemnate să furnizeze contingentele conform tratatelor. Anunţuri publice îi îmboldeau pe veteranii lăsaţi la vatră din legiunile lui Fimbria să se reîntoarcă sub stindarde ca voluntari; iar prin mari promisiuni şi datorită renumelui lui Pompeius, mulţi dintre aceştia dădură ascultare chemării. Totalitatea forţelor armate reunite sub comanda lui Pompeius se cifra, exceptînd trupele auxiliare, la aproximativ 40-50.000 de soldaţi.

În primăvara anului 688 (**66**), Pompeius se deplasă în Galatia pentru a prelua comanda trupelor lui Lucullus şi a pătrunde cu ajutorul lor pe teritoriul pontic; aici urmau să sosească şi legiunile din Cilicia. Cei doi generali se întîlniră la Danala, o localitate a trocmerilor; însă reconcilierea pe care încercară s-o realizeze prietenii din ambele tabere nu avu loc. Amabilităţile degenerară curînd în acuzaţii amare, iar acestea, într-o discuţie violentă, aşa încît se despărţiră mai învrăjbiţi decît fuseseră înainte. Întrucît Lucullus, ca şi cum ar mai fi deţinut magistratura, continuă să acorde gratificaţii şi să distribuie pămînturi, Pompeius declară nule toate acţiunile întreprinse de către predecesor înainte de venirea sa. El procedase corect din punctul de vedere al dreptului formal; nu i se putea cere tact moral în tratarea unui adversar merituos şi umilit deja peste măsură. Îndată ce vremea deveni favorabilă, trupele romane trecură frontiera Pontului. În faţa lor se găsea regele Mithridates cu 30.000 de soldaţi pedeştri şi 3.000 de călăreţi. Abandonat de aliatul său şi atacat de către Roma cu o putere şi

energie sporite, el întreprinse o tentativă de a încheia pacea; dar nici măcar nu vru să audă de supunerea necondiţionată pe care i-o cerea Pompeius – ce nefericiri mai mari îi putea aduce cea mai dezastruoasă campanie? Pentru a nu-şi expune armata, alcătuită în majoritate din arcaşi şi călăreţi, loviturii năprasnice a infanteriei romane de linie, se replie încet în faţa inamicului şi-i sili pe romani să-l urmeze în marşurile şi contramarşurile sale, în timp ce, atunci cînd se ivea ocazia, opunea cavaleria sa superioară celei inamice, provocîndu-le romanilor suferinţe destul de însemnate prin stînjenirea aprovizionării lor. Nerăbdător, Pompeius renunţă să însoţească armata pontică şi, lăsîndu-l pe rege în voia sa, trecu la supunerea ţării; înaintă pînă la Eufratul superior, îl traversă şi ocupă provinciile orientale ale regatului pontic. Dar şi Mithridates îl urmă pe malul stîng al Eufratului şi, ajuns în ţinutul anaitian sau acilisenian, le bară romanilor calea în faţa puternicei fortăreţe Dasteira, bine aprovizionată cu apă; de aici domina cîmpia deschisă cu ajutorul trupelor sale uşoare. Pompeius, lipsit în continuare de legiunile ciliciene şi, fără ajutorul lor, prea slab pentru a se menţine în această poziţie, trebui să se întoarcă pe malul drept al Eufratului şi să se adăpostească din faţa călăreţilor şi arcaşilor regelui în terenul muntos al Armeniei pontice, împădurită şi străbătută în toate direcţiile de văi adînci. Abia după ce veniră trupele din Cilicia care îi oferiră posibilitatea să reia ofensiva cu forţe superioare Pompeius înaintă din nou, încercui tabăra regelui cu un lanţ de posturi de aproape patru mile germane lungime şi-l blocă aici în adevăratul sens al cuvîntului, în timp ce detaşamente romane pătrundeau adînc în ţinutul inamic. Lipsurile din tabăra pontică deveniră insuportabile; se trecuse deja la sacrificarea animalelor de tracţiune; în sfîrşit, în urma unei rezistenţe de 40 de zile, regele dădu ordin ca bolnavii şi răniţii, întrucît nici nu-i putea salva şi nici nu dorea să-i lase în mîna duşmanului, să fie ucişi de propriii oameni şi în mare linişte porni în timpul nopţii spre est. Pompeius îl urmă cu precauţie prin ţara necunoscută; marşul se apropie deja de graniţa care separă teritoriile lui Mithridates de cele ale lui Tigranes. Cînd generalul roman îşi dădu seama că Mithridates nu doreşte să decidă lupta în

limitele teritoriului său, ci intenţionează să-l atragă pe inamic în depărtările nemărginite ale Orientului, el se hotărî să-l oprească cu orice preţ. Cele două armate îşi stabiliră taberele una lîngă cealaltă. În timpul repausului de prînz, armata romană îşi părăsi poziţiile fără ca inamicul s-o observe, îl ocoli şi ocupă înălţimile unei trecători, prin care trebuia să pătrundă armata inamică, situată pe malul sudic al rîului Lykos (Jeschil Irmak), aproape de actualul Enderes, acolo unde, mai tîrziu, se va construi oraşul Nikopolis. În dimineaţa următoare, cei din Pont îşi începură, ca de obicei, marşul şi, crezîndu-l pe inamic, ca pînă atunci, în spatele lor, îşi ridicară tabăra, după terminarea marşului, tocmai în acea vale ale cărei înălţimi fuseseră ocupate de către romani. Deodată, în liniştea nopţii, răsună în jurul lor temutul strigăt de război al legiunilor; din toate părţile, proiectilele se repezeau în rîndurile armatei asiatice în care soldaţi şi bagaje, care, cai, cămile produseră o învălmăşeală de nedescris; în ciuda întunericului, nici un proiectil nu-şi greşi ţinta în această mulţime compactă. După ce romanii îşi epuizară proiectilele, se năpustiră împotriva cetelor lipsite aproape de orice posibilitate de apărare, acestea putînd fi desluşite la lumina lunii care răsărise între timp; cei care nu căzură sub tăişul săbiilor au fost zdrobiţi în această groaznică învălmăşeală de copitele cailor şi de roţile carelor. Acesta a fost ultimul cîmp de bătălie pe care bătrînul rege s-a confruntat cu romanii. Cu trei însoţitori, doi dintre călăreţii săi şi o concubină care, travestită în bărbat, era obişnuită să-l urmeze şi să lupte vitejeşte alături de el, Mithridates reuşi să ajungă la fortăreaţa Sinoria, unde se refugiară o parte dintre partizanii săi. Acum le împărţi tezaurele păstrate aici, 6.000 de talanţi de aur (11.000.000 de taleri), îi aprovizionă cu otravă şi, cu ceata ce-i mai rămase, se grăbi de-a lungul Eufratului în amonte, pentru a se uni cu aliatul sau, Marele Rege al Armeniei.

Dar şi această speranţă se dovedi la fel de zadarnică; alianţa pe care se bază Mithridates cînd alese drumul Armeniei nu mai exista. Cedînd presiunilor romanilor şi, îndeosebi, celor ale prinţului armean exilat în cursul recentelor bătălii dintre Pompeius şi Mithridates, regele parţilor înaintase cu forţa armată în regatul lui Tigranes şi-l

silise să se retragă în munţii inaccesibili. Armata de invazie începu asediul capitalei Artaxata; însă, întrucît acesta se prelungi peste măsură, regele Phraates se îndepărtă cu majoritatea trupelor sale, după care Tigranes învinse corpul part şi emigranţii comandaţi de către fiul său şi îşi restabili din nou dominaţia în întregul regat. Este de la sine înţeles că, în aceste împrejurări, regele nu era dispus să se războiască cu romanii din nou victorioşi, cu atît mai puţin să se sacrifice pentru Mithridates, în care se încredea mai puţin ca oricînd, deoarece i se şoptise că fiul său rebel intenţionează să recurgă la ajutorul bunicului său. Astfel, el începu tratative cu romanii în vederea unei păci separate, fără a aştepta însă încheierea tratatului pentru a rupe alianţa care-l lega de Mithridates. Ajuns la graniţa cu Armenia, acesta a fost informat că Marele Rege Tigranes ar fi fixat un preţ de 100 de talanţi (150.000 de taleri) pentru capul său, i-ar fi arestat pe solii săi şi i-ar fi predat romanilor. Regele Mithridates îşi văzu regatul în mîinile inamicului, iar pe aliaţii săi gata să ajungă la o înţelegere cu acesta; era imposibil să continue războiul. Trebuia să se considere fericit dacă-i reuşea fuga pe ţărmurile estice şi nordice ale Mării Negre, înlăturarea lui Machares, fiul său infidel care intrase în legături cu romanii (p. 44), din regatul bosporan şi găsirea unui nou teren pentru noi proiecte, lîngă Maeotis. Luă aşadar calea nordului. După ce, în cursul fugii sale, regele trecuse rîul Phasis, vechea graniţă a Asiei Mici, Pompeius opri deocamdată urmărirea lui; dar în loc să se întoarcă la izvoarele Eufratului, se îndreptă spre sud, în ţinutul Araxesului, pentru a încheia socotelile cu Tigranes. Aproape fără a întîmpina opoziţie, ajunse în apropiere de Artaxata (lîngă Erevan) şi-şi ridică tabăra la trei mile depărtare de oraş. Aici veni fiul Marelui Rege care spera să obţină diadema regală din mîinile romanilor după căderea tatălui său, fiind interesat, din această cauză, să împiedice cu orice mijloace încheierea unui tratat între acesta şi romani. Cu atît mai mult, Marele Rege era hotărît să-şi cumpere pacea cu orice preţ. Călare şi fără veşmînt de purpură, dar împodobit cu diadema regală şi cu turbanul regal, apăru la poarta taberei romane şi ceru să fie condus în faţa generalului. După ce, la îndemnul lictorilor, şi-a predat aici, potrivit ordinii interne a taberelor

romane, calul şi sabia, se aruncă, potrivit cutumei barbare, la picioarele proconsulului şi, ca semn al supunerii necondiţionate, îi înmînă diadema şi turbanul. Pompeius, încîntat de această victorie atît de uşor cîştigată, îl ridică pe prosternatul „Rege al regilor", îl împodobi din nou cu însemnele demnităţii sale şi dictă pacea. În afară de plătirea unei sume de 9.000.000 de taleri (6.000 de talanţi) către tezaurul de război şi a unei gratificaţii pentru soldaţi, fiecare obţinînd în felul acesta 50 de denari (25 de taleri), regele cedă toate cuceririle sale; nu numai posesiunile feniciene, siriene, ciliciene şi capadociene, dar şi Sophene şi Korduene de pe malul drept al Eufratului; se limita din nou la Armenia propriu-zisă; cu aceasta, marele său regat dispăru de la sine. Pompeius îi învinse pe cei doi puternici regi ai Pontului şi Armeniei în cursul unei singure campanii. La începutul anului 688 (**66**), nici un soldat roman nu se afla dincolo de graniţa vechilor posesiuni romane; la sfîrşitul lui, regele Mithridates rătăcea ca fugar şi lipsit de armată prin văile Caucazului, iar regele Tigranes ocupă tronul armean nu ca Rege al regilor, ci ca un principe clientelar al romanilor. Întregul ţinut al Asiei Mici la vest de Eufrat se supuse romanilor; armata victorioasă îşi ocupă taberele de iarnă pe teritoriul armean, la est de acest fluviu, în ţinutul cuprins între Eufratul superior pînă la rîul Kur, unde italicii îşi adăpară caii pentru prima dată.

Dar teritoriul nou-achiziţionat le aduse romanilor noi lupte. Neînfricatele populaţii ale Caucazului central şi oriental văzură cu amărăciune cum occidentalii veniţi de departe se răspîndeau în teritoriul lor. Aici, pe platoul fertil şi străbătut de numeroase cursuri de apă al Georgiei de astăzi, trăiau iberii, un neam viteaz, bine orînduit, ale cărui cantoane gentilice, conduse de bătrîni, cultivau pămîntul în comun, fără proprietate particulară a ţăranilor. Armata şi poporul formau un singur tot; în fruntea poporului se găseau, pe de o parte, clanurile aristocratice, din ale căror rînduri cel mai în vîrstă servea naţiunii iberice ca rege, iar următorul, ca judecător şi comandant militar, pe de alta, familiile de preoţi, cărora le revenea îndeosebi sarcina de a păstra cunoaşterea tratatelor încheiate cu alte popoare şi de a veghea asupra respectării lor. Masa celor dependenţi

era considerată supusă regelui. Pe o treaptă de civilizaţie cu mult inferioară se aflau vecinii lor orientali, albanii sau alanii care ocupau ţinutul de pe Kurul inferior pînă la Marea Caspică. Înainte de toate un popor de păstori, călare sau pe jos, îşi mînau numeroasele turme pe păşunile mănoase ale Şirvanului de astăzi; puţinele ogoare erau cultivate încă cu vechiul plug de lemn, fără brăzdar de fier. Nu cunoşteau moneda şi nu numărau decît pînă la o sută. Fiecare dintre triburi, 26 la număr, îşi avea propria căpetenie şi vorbea un dialect propriu. Felul de luptă al celor două neamuri era, în linii generale, identic; luptau în special cu săgeţi şi suliţe uşoare, pe care, conform obiceiului indian, le aruncau împotriva inamicului din ascunzişuri împădurite, de după trunchiuri de copac sau din frunzişul copacilor; albanii aveau, de asemenea, numeroşi călăreţi, îmbrăcaţi în armuri grele, conform modelului medo-armean. Ambele naţiuni trăiau pe ogoarele şi păşunile lor într-o independenţă absolută, păstrată din timpuri imemoriale. Natura însăşi pare să fi aşezat Caucazul între Europa şi Asia ca un dig împotriva valurilor popoarelor. Cîndva se opriseră aici atît armatele lui Cyrus, cît şi cele ale lui Alexandru; acum, viteaza populaţie care străjuia această barieră se pregătea să-i înfrunte şi pe romani. Agitaţi în urma zvonului că generalul roman intenţiona să traverseze munţii în primăvara următoare şi să-l urmărească pe regele Pontului dincolo de Caucaz – întrucît Mithridates, după cum se auzea, îşi petrecea iarna la Dioskurias (Iskuria se afla între Suchum Kale şi Anaklia, lîngă Marea Neagră) –, albanii au fost primii care, sub conducerea principelui Oroizes, trecură Kurul încă în mijlocul iernii 688/689 (**66/65**), aruncîndu-se împotriva armatei romane, împărţită, pentru o mai bună aprovizionare, în trei corpuri mai mari, comandate de către Quintus Metellus Celer, Lucius Flaccus şi Pompeius însuşi. Dar Celer, lovit de forţa inamică principală, rezistă vitejeşte, iar Pompeius, după ce se debarasă de hoarda trimisă împotriva sa, îi urmări pînă la Kur pe barbarii înfrînţi peste tot. Regele iberilor, Artokes, nu se urni din loc şi promise pacea şi prietenia; dar Pompeius, înştiinţat că acesta s-ar înarma în secret pentru a-i ataca pe romani prin surprindere în timpul marşului lor prin trecătorile Caucazului, avansă în primăvara

anului 689 (**65**), înainte de a fi reluat urmărirea lui Mithridates, pînă în faţa celor două fortăreţe, aflate la o distanţă de numai o jumătate de milă germană una de cealaltă, Harmozika (Horumziche sau Armazi) şi Seusamora (Tsumar), care, ceva mai în amonte de actualul Tiflis, domină văile Kurului şi ale afluentului acestuia Aragua şi, prin aceasta, unicele trecători dintre Armenia şi Iberia. Fiind luat prin surprindere, Artokes incendie cu iuţeală podul care traversa Kurul şi, purtînd negocieri, se retrase în interiorul ţării. Pompeius ocupă fortăreţele şi îi urmări pe iberi pe malul celălalt al Kurului, sperînd că astfel îi va determina la o supunere imediată. Artokes se retrase însă tot mai departe, iar cînd, în sfîrşit, se opri la rîul Peloros, nu procedă astfel pentru a se preda, ci pentru a se bate. Dar în faţa şocului legiunilor, arcaşii iberici nu putură rezista nici un moment; întrucît Artokes văzu că romanii traversează şi Pelorosul, acceptă în fine condiţiile impuse de învingător şi-şi trimise copiii ca ostatici. Potrivit planului său conceput mai demult, Pompeius se îndreptă prin trecătoarea Sarapana din bazinul Kurului în cel al Phasisului şi, coborînd de-a lungul rîului, ajunse de aici la Marea Neagră, unde, pe ţărmul Colchidei, era deja aşteptat de flota comandată de Servilius. Însă ideea şi ţelul de dragul cărora armata şi flota fuseseră aduse pe ţărmul legendar al Colchidei erau năstruşnice şi aproape lipsite de conţinut. Dificila expediţie tocmai terminată, printre naţiuni necunoscute şi, de regulă, ostile, nu însemna nimic faţa de pericolele care urmau să fie înfruntate şi chiar dacă ar fi reuşit marşul armatei de la gura Phasisului pînă în Crimeea, printre războinice şi sărace triburi de barbari, în ape inospitaliere şi necunoscute, de-a lungul unei coaste, unde, pe alocuri, munţii se prăvălesc vertical în mare şi unde îmbarcarea ar fi devenit absolut necesară; şi chiar dacă ar fi reuşit încheierea acestei expediţii, poate mai dificilă decît marşurile îndelungate ale lui Alexandru şi Hannibal, ce s-ar fi putut obţine, în cazul cel mai fericit, pentru a răsplăti cît de cît eforturile şi pericolele înfruntate? Fireşte că, atît timp cît bătrînul rege trăia încă, războiul nu se terminase; dar cine putea garanta că va reuşi într-adevăr capturarea vînatului regal pentru care urma să fie organizată această goană fără precedent? Chiar şi cu riscul ca Mithridates sa arunce

flacăra războiului din nou asupra Asiei Mici, nu era mai bine să se renunţe la o asemenea urmărire care promitea un cîştig atît de neînsemnat şi pericole atît de numeroase? Ce-i drept, generalul era îndemnat de multe persoane din rîndul armatei şi de şi mai multe din capitală să continue fără întrerupere şi cu orice preţ urmărirea, dar acestea erau vocile fie ale unor capete înfierbîntate, fie ale acelor amici perfizi care doreau cu orice preţ să-l vadă pe preaputernicul *imperator* în Orient, departe de Roma şi încurcat în complicaţii interminabile. Pompeius era un general mult prea experimentat şi chibzuit pentru a pune în joc faima şi armata printr-o expediţie atît de absurdă; o răscoală a albanilor în spatele armatei romane îi oferi pretextul pentru a renunţa la continuarea urmăririi regelui şi a ordona întoarcerea. Flota primi misiunea de a naviga în Marea Neagră, de a apăra coasta de nord a Asiei Mici împotriva oricărui atac inamic şi de a bloca Bosforul cimerian cu cea mai mare severitate, sub ameninţarea cu moartea a oricărui căpitan comerciant care n-ar fi respectat blocada. Nu fără greutăţi, Pompeius conduse trupele de uscat prin ţinutul Colchidei şi al Armeniei pînă la cursul inferior al Kurului şi, de aici, traversînd fluviul, mai departe în cîmpia albană. Pe o căldură infernală, armata romană trebui, timp de mai multe zile, să străbată această stepă lipsită de apă, fără a întîlni inamicul; abia pe malul stîng al rîului Abas (probabil rîul numit altădată Alazonios, iar astăzi Alasan) forţa armată a albanilor, comandată de Koses, fratele regelui Oroizes, se opuse romanilor. Se spune că, împreună cu contingentul trimis de locuitorii stepei transcaucaziene, ea ar fi numărat 60.000 de luptători pedeştri şi 12.000 de călăreţi. Cu toate acestea, se poate presupune că n-ar fi acceptat bătălia dacă n-ar fi crezut că vor lupta numai împotriva cavaleriei romane; dar aceasta fusese aşezată numai în prima linie şi, odată ce se retrase, se iviră, ascunse în spatele lor, trupele infanteriei romane. După o luptă scurtă, armata barbarilor a fost risipită în păduri, Pompeius ordonînd ca acestea să fie încercuite şi incendiate. Albanii se deciseră aşadar să încheie pacea şi, urmînd exemplul popoarelor mai puternice, toate triburile statornicite între Kur şi Marea Caspică îşi încheiară tratatele cu generalul roman. Albanii,

iberii şi, în general, populaţiile aşezate în Caucazul de Sud şi la poalele acestuia intrară, cel puţin pentru moment, într-o relaţie de dependenţă faţă de Roma. Dacă, dimpotrivă, în lunga listă a naţiunilor supuse de către Pompeius se înşirară şi populaţiile dintre Phasis şi Maeotis – colchidienii, soanii, eniochii, iazigii, aheii, ba şi îndepărtaţii bastarni –, termenul de supunere era conceput destul de larg. Caucazul îşi dovedise din nou importanţa în istoria universală; precum expansiunea persană, atît cea elenă, cît şi cea romană îşi găsiră aici fruntariile ei.

Astfel, regele Mithridates rămase abandonat sieşi şi destinului. Aşa cum strămoşul său, întemeietorul statului pontic, păşise odinioară pe teritoriul viitorului său regat fugind din faţa călăilor lui Antigonos, fiind însoţit de numai şase călăreţi, la fel, nepotul trebuise să treacă din nou graniţele regatului său, lăsînd în urmă toate cuceririle, atît pe cele ale înaintaşilor, cît şi pe cele proprii. Dar poate că nimănui în afară de bătrînul sultan de la Sinope zarurile sorţii nu i-au acordat mai des şi mai vremelnic cele mai mari cîştiguri şi cele mai uriaşe pierderi; şi în Orient lucrurile de schimbă rapid şi imprevizibil. Într-adevăr, acum, în amurgul vieţii sale, Mithridates putea să accepte orice nou capriciu al sorţii cu gîndul că şi acesta nu face altceva decît să pregătească o nouă modificare şi că unicul lucru imuabil este eterna schimbare a destinelor. Dominaţia romană era în fond întru totul intolerabilă pentru orientali, iar Mithridates însuşi, atît în bine, cît şi în rău, veritabilul principe al Orientului. Avînd în vedere guvernarea necontrolată exercitată de către senat în provincii şi vrajba partidelor politice din Roma care se apropia din nou de războiul civil, Mithridates, aşteptînd împrejurările prielnice, ar fi putut să-şi restaureze stăpînirea cu uşurinţă pentru a treia oară. Tocmai deoarece spera şi plănuia cît timp mai scînteia viaţa în el, rămînea periculos pentru romani; nu mai puţin cît trăia ca bătrîn aflat în exil decît atunci cînd pornise cu ale sale sute de mii de săbii pentru a le smulge romanilor Elada şi Macedonia. Învingînd greutăţi nemaipomenite, neobositul bătrîn ajunse, în anul 689 (**65**), de la Dioskurias, în parte pe uscat, în parte pe mare, în regatul de la Pantikapaeon, îl detronă pe fiul său trădător Machares, datorită

prestanţei suitei sale numeroase, şi-l sili să se sinucidă. De aici, încercă încă o dată să intre în tratative cu romanii; îi rugă să-i retrocedeze regatul strămoşesc şi se declară de acord să recunoască suzeranitatea Romei şi să plătească un tribut ca prinţ clientelar. Însă Pompeius refuză să-i acorde regelui o poziţie din care ar fi reînceput vechiul joc, şi ceru neclintit ca regele să se supună personal. Mithridates însă nici nu se gîndea să se predea inamicului, ci născoci planuri noi şi tot mai fanteziste. Folosind toate mijloacele pe care i le ofereau tezaurele salvate şi restul statelor sale, strînse o nouă armată, alcătuită în parte din sclavi, de 36.000 de combatanţi, înarmată şi exersată după modelul roman, şi o flotă de război; se zvonea că ar intenţiona să înainteze prin Tracia, Macedonia şi Panonia către vest, să-i antreneze pe sciţii din stepa sarmatică, pe celţii de pe Dunăre şi să se năpustească cu această avalanşă de populaţii împotriva Italiei. Poate că această idee a fost considerată grandioasă, iar planul de război al regelui Pontului a fost asemuit campaniei lui Hannibal; dar acelaşi proiect care devine genial abia printr-un spirit genial este o nebunie într-unul nesăbuit. Această invazie intenţionată a orientalilor în Italia era de-a dreptul absurdă şi nimic altceva decît o excrescenţă a unei exasperări neputincioase şi delirante. Datorită prudenţei calculate a conducătorului lor, romanii au fost scutiţi de a se avînta în urmărirea adversarului lor aventuros şi de a se apăra în îndepărtata Crimee în faţa unui atac care, dacă nu se înăbuşea de la sine, putea fi oprit încă destul de devreme la poalele Alpilor. Într-adevăr, în timp ce Pompeius, fără a se sinchisi în continuare de ameninţările uriaşului vlăguit, era ocupat cu organizarea teritoriului cucerit, în nordul îndepărtat destinele bătrînului rege se împliniră de la sine. Pregătirile sale militare extraordinare produseseră cele mai puternice frămîntări în rîndurile bosporanilor, cărora le erau dărîmate casele, desjugaţi şi înjunghiaţi boii pentru a obţine bîrne şi corzi pentru construcţia de maşini de război. Soldaţii înşişi se pregăteau cu repulsie pentru expediţia italică lipsită de speranţe. Mithridates fusese întotdeauna înconjurat de suspiciune şi trădare; el nu avu darul de a trezi dragostea şi fidelitatea în rîndurile alor săi. Aşa cum în anii precedenţi îl

determinase pe generalul său excelent Archelaos să-şi caute protecţie în tabăra romană, aşa cum ofiţerii săi cei mai apropiaţi, Diokles, Phoenix, ba şi emigranţii romani cei mai de vază trecuseră de partea inamicului în timpul campaniilor lui Lucullus, la fel şi acum, cînd steaua sa apunea, iar bătrînul, bolnavul şi îndîrjitul sultan nu mai era abordabil decît pentru eunucii săi, trădarea urmă trădării. Comandantul fortăreţei Phanagoria (pe coasta asiatică, în faţa localităţii Kerci), Kastor, a fost primul care a ridicat stindardul revoltei; el proclamă libertatea oraşului şi i-a predat pe fiii lui Mithridates, aflaţi în fortăreaţă, în mîinile romanilor. În timp ce răzmeriţa se răspîndi în rîndul oraşelor bosporane, Chersonesos (în apropiere de Sevastopol), Theudosia (Kaffa) şi altele raliindu-se Phanagoriei, regele îşi dezlănţui suspiciunile şi cruzimea. La denunţul unor eunuci detestabili au fost răstigniţi prietenii săi cei mai de preţ; propriii fii ai regelui erau cei mai ameninţaţi în existenţa lor. Cel care era favoritul tatălui său şi destinat, probabil, de către acesta, ca succesor, Pharnakes, se hotărî şi trecu în fruntea insurgenţilor. Trecură de partea sa călăii pe care Mithridates îi trimise pentru a-l aresta, ca şi trupele pornite împotriva lui; corpul dezertorilor italici, poate cea mai destoinică trupă din cadrul armatei lui Mithridates şi, poate, tocmai de aceea deloc entuziasmată să participe la expediţia împotriva Italiei, aventuroasă şi cît se poate de periculoasă pentru transfugi, se declară în masă în favoarea prinţului; celelalte diviziuni şi flota le urmară exemplul. După ce ţara şi armata îl părăsiseră, inclusiv capitala Pantikapaeon îşi deschise în sfîrşit porţile în faţa insurgenţilor şi le-a predat pe bătrînul rege închis în palatul său. De la înălţimea citadelei, acesta îl imploră pe fiul său să-i cruţe cel puţin viaţa şi să nu-şi mînjească mîinile cu sîngele tatălui său; dar această rugăminte avea un sunet ciudat din gura unui bărbat ale cărui mîini erau pătate de sîngele mamei şi de cel al fiului său nevinovat Xiphares, de curînd vărsat, iar Pharnakes îl întrecea pe tatăl său prin cruzime şi lipsă de sensibilitate. Fiind vorba de moarte, sultanul hotărî să moară cel puţin aşa cum trăise; soţiile sale, concubina şi fiicele sale, printre acestea tinerele logodnice ale regilor Egiptului şi Ciprului, toate trebuiră să îndure moartea amară

şi să golească paharul cu otravă înainte ca el să-l fi băut; şi întrucît băutura nu-şi făcea efectul destul de rapid, el îşi întinse grumazul mercenarului celt Betuitus pentru lovitura mortală. Astfel muri, în anul 691 (**63**), Mithridates Eupator, în al 68-lea an al vieţii, în al 57-lea an al guvernării sale, după 26 de ani de cînd pornise pentru prima dată în bătălie împotriva romanilor. Cadavrul, pe care regele Pharnakes, ca dovadă a meritelor şi loialităţii sale, îl trimise lui Pompeius, a fost depus, din dispoziţia acestuia, în mormintele regale de la Sinope. Moartea lui Mithridates echivala pentru romani cu o victorie; încununaţi cu lauri, ca şi cum ar fi avut de anunţat un triumf, solii, destinaţi să-i vestească generalului catastrofa, apărură în tabăra romană de la Jericho. Odată cu el dispăru un mare inamic al Romei, poate mai mare decît oricare altul care s-a născut în acest Orient moleşit. Mulţimea o simţea în mod instinctiv; aşa cum Scipio triumfase odinioară mai degrabă asupra lui Hannibal decît asupra Cartaginei, la fel şi înfrîngerea numeroaselor triburi ale Orientului şi chiar a Marelui Rege a fost aproape dată uitării faţă de moartea lui Mithridates, iar la triumful lui Pompeius nimic nu atrăgea privirile mulţimii mai mult decît tablourile care-l înfăţişau pe rege ducîndu-şi calul de căpăstru în timpul fugii sale şi prăbuşindu-se după aceea alături de cadavrele fiicelor sale. Oricum ar fi judecate particularităţile de caracter ale regelui, el rămîne totuşi, în adevăratul sens al cuvîntului, o figură de importanţă istorică universală. El nu a fost o personalitate genială, poate nici una dotată cu talente deosebite, însă a posedat foarte respectabilul dar al urii, cu ajutorul căreia a reuşit să susţină o luptă inegală cu inamicul atotputernic, ce-i drept fără succes, dar cu onoare, timp de o jumătate de secol. Rolul său cîştigă în importanţă nu atît prin individualitatea sa, cît prin locul pe care i l-a rezervat istoria. Ca avanpost al reacţiei naţionale a Orientului împotriva occidentalilor, el a deschis lupta nouă a Orientului împotriva Occidentului, iar atît învinşii, cît şi învingătorii au rămas cu sentimentul că moartea lui nu înseamnă sfîrşitul, ci începutul acesteia.

După ce în cursul anului 689 (**65**) se războise cu populaţiile Caucazului, Pompeius se retrăsese în regatul Pontului şi înfrînsese

aici ultimele fortăreţe care mai opuneau rezistenţă; pentru a preveni răspîndirea tîlhăriei, ele au fost dărîmate, iar fîntînile lor distruse prin prăvălirea unor stînci în interiorul lor. În vara anului 690 (**64**), el porni de aici spre Siria pentru a reglementa afacerile din acest ţinut. Este dificil să prezentăm într-un mod desluşit starea haotică în care se găsea Siria acelor timpuri. Ce-i drept, în urma atacurilor lui Lucullus, guvernatorul armean Magadates evacuase aceste provincii în anul 685 (**69**) (p. 48), iar Ptolemeii, oricît de mult ar fi dorit să reia tentativele strămoşilor lor de a alipi ţărmul sirian regatului, evitară totuşi să irite guvernul roman cu această anexare, cu atît mai mult cu cît acesta nici nu-şi reglementase încă pretenţiile foarte îndoielnice asupra Egiptului însuşi. În repetate rînduri a fost îndemnat de către prinţii sirieni ca ei să fie recunoscuţi drept moştenitorii legitimi ai stinsei dinastii a Lagizilor. Dar chiar dacă pentru moment puterile mai mari se abţineau să intervină în afacerile Siriei, ţara suferea totuşi mai mult decît ar fi suferit de pe urma celui mai crîncen război, din cauza interminabilelor şi inutilelor încăierări dintre principi, cavaleri şi oraşe. Adevăraţii stăpîni ai regatului Seleucizilor erau, pentru moment, beduinii, evreii şi nabateii. Neospitaliera stepă nisipoasă, secetoasă şi lipsită de copaci, care, întinzîndu-se de la Peninsula Arabică pînă dincolo de Eufrat, ajunge, spre vest, pînă la Munţii Siriei şi la îngusta fîşie a litoralului său, iar spre est, pînă la fertilele şesuri ale Tigrului şi Eufratului inferior, această Sahară asiatică este patria străveche a fiilor lui Ismael; de cînd există o tradiţie, îl întîlnise aici pe *Bedawin*, „fiul deşertului”, ridicîndu-şi corturile şi păscîndu-şi cămilele sau gonindu-i pe calul său iute cînd pe duşmanii tribului, cînd pe comerciantul rătăcitor. Favorizaţi odinioară de către regele Tigranes, care-i folosise pentru planurile sale comerciale (pp. 34-35), apoi de anarhia desăvîrşită din ţara siriană, aceşti fii ai deşertului se răspîndiră în Siria nordică; aici jucară un important rol politic – îndeosebi acele triburi care îşi însuşiseră începuturile unei existenţe bazate pe reguli datorită vecinătăţii sirienilor civilizaţi. Cei mai de seamă din rîndul acestor emiri au fost Abgaros, căpetenia tribului arab al mardanilor, pe care Tigranes îl colonizase în Mesopotamia superioară, în jurul

localităţilor Edessa şi Carrhae (p. 34); apoi, la vest de Eufrat, Sampsikeramos, emirul arabilor de la Hemesa (Hems), situat între Damasc şi Antiohia şi stăpîn al puternicei fortăreţe Arethusa; Azizos, căpetenia unui alt trib care migra în aceeaşi zonă; Alchaudonios, conducătorul rambeilor, care intrase deja în legătură cu Lucullus. Alături de aceşti principi beduini, se iveau pretutindeni indivizi temerari care-i egalau sau îi şi depăşeau pe fiii deşertului în nobila îndeletnicire a hoţiei la drumul mare; astfel a fost Ptolemaios, fiul lui Mennaeos, poate cel mai puternic din rîndul acestor cavaleri-tîlhari sirieni şi unul dintre cei mai bogaţi bărbaţi ai timpului său, care stăpînea teritoriul ityreilor – druzilor de astăzi – din văile Libanului, ca şi de pe coastă şi cîmpia Massyas, situată în nord, împreună cu oraşele Heliopolis (Baalbek) şi Chalcis, putînd să plătească 8.000 de călăreţi; la fel, Dionysios şi Kinyras, stăpînii oraşelor maritime Tripolis (Tarablus) şi Byblos (între Tarablus şi Beirut); la fel, evreul Silas din Lysias, o fortăreaţă în apropiere de Apameia, pe Orontes. Pe de altă parte, se părea că în sudul Siriei tribul evreilor se va consolida curînd într-o forţă politică. Datorită pioasei şi temerarei apărări a străvechiului cult naţional, ameninţat de către elenismul nivelator al regilor sirieni, familia Hasmoneilor sau a Macabeilor nu numai că ajunsese să dobîndească principatul ereditar şi, în curînd, şi onorurile regale (II, pp. 43-44), ci aceşti mari preoţi-principi făcuseră cuceriri în nord, est şi sud. La moartea viteazului Alexandros Iannaeos (675, **79**), regatul evreilor se întindea spre sud asupra întregului teritoriu filistin, pînă la graniţa cu Egiptul; spre sud-est, pînă la fruntariile regatului nabateilor de la Petra, pe care Iannaeos îi păgubise de părţi importante de pe malul drept al Iordanului şi al Mării Moarte; spre nord, dincolo de Samareia şi Dekapolis, pînă la Lacul Ghenizaret; aici el făcu deja pregătiri pentru ocuparea Ptolemaisului (Acco) şi pentru a răspunde prin cuceriri la invaziile ityreilor. Coasta aparţinea evreilor de la Muntele Karmel pînă la Rhinokorura, incluzînd şi importantul Gaza; numai Askalon era încă independent, astfel încît teritoriul evreilor, cîndva aproape cu totul despărţit de mare, putea fi enumerat acum în rîndurile porturilor de adăpost ale pirateriei. Probabil că principii abili ai dinastiei

Hasmoneene şi-ar fi purtat armele şi mai departe, mai ales că asaltul armean fusese oprit de către Lucullus tocmai cînd se apropia de graniţele Iudeii (p. 46), dacă propăşirea puterii acestui ciudat stat teocratic cuceritor n-ar fi fost înăbuşită în germene prin discordii interne. Spiritul confesional şi cel naţional de independenţă, a căror unificare energică generase statul Macabeilor, se separară din nou şi intrară curînd în opoziţie. Ortodoxia evreiască, reconsolidată în timpul Macabeilor, sau aşa-numitul fariseism, îşi propunea drept ţel practic o comunitate de evrei formată din ortodocşii din toate ţările şi, renunţînd de fapt la o guvernare laică, aceasta urma să-şi găsească punctele de uniune interioară în impozitul pe care fiecare evreu zelos trebuia să-l plătească templului de la Ierusalim, ca şi în şcolile religioase şi în tribunalele ecleziastice, iar puterea sa canonică în marele consistoriu al templului de la Ierusalim, restabilit în timpul primilor Macabei, competenţa sa fiind comparabilă cu aceea a colegiului pontifical roman. Împotriva acestei ortodoxii, încremenită din ce în ce mai mult într-o inepţie teologică şi într-un formalism exagerat, se îndrepta opoziţia aşa-numiţilor saduchei. Această sectă era în parte dogmatică, întrucît aceşti novatori nu recunoşteau decît cărţile sfinte în sine, acordînd „moştenirii învăţaţilor" – altfel spus, tradiţiei canonice – numai autoritate, nu şi canonicitate, în parte politică, întrucît, în loc să aştepte în mod fatalist ca braţul puternic al Domnului Savaot să le aducă salvarea, ei propovăduiau că salvarea naţiunii se va datora armelor acestei lumi şi îndeosebi înfloririi interne şi externe a regatului lui David, restaurat în epoca glorioasă a Macabeilor. Ortodocşii îşi găsiră sprijinul în rîndul sacerdoţiului şi în mulţime şi luptară împotriva ereticilor blestemaţi cu întreaga îndîrjire lipsită de scrupule cu care cei pioşi obişnuiesc să lupte pentru stăpînirea bunurilor lumeşti. Novatorii, dimpotrivă, se bazară pe inteligenţa contaminată de influenţele elenismului, pe armată, în care serveau numeroşi mercenari pisidieni şi cilicieni, şi pe regii mai destoinici care luptau aici cu puterea ecleziastică, la fel cum, cu un mileniu mai tîrziu, dinastia Hohenstaufen va lupta cu papalitatea. Iannaeos reuşise să ţină sacerdoţiul în frîu; sub guvernarea celor doi fii se ajunse în anul

685 (**69**) la un război civil şi fratricid, în cursul căruia fariseii se opuseră vigurosului Aristobulos, încercînd să-şi atingă scopurile sub dominaţia nominală a fratelui său, blîndul şi molaticul Hyrkanos. Aceste disensiuni nu numai că conduseră la încetarea expansiunii evreieşti, ci oferiră şi altor naţiuni pretextul de a se amesteca în afacerile lor şi de a cîştiga astfel o poziţie dominantă în Siria meridională. Primii au fost nabateii. Această naţiune ciudată, confundată deseori cu vecinii lor din est, arabii nomazi, este de fapt mai degrabă înrudită cu arameii decît cu adevăraţii fii ai lui Ismael. Această populaţie aramaică sau, conform denumirii occidentalilor, siriană, venind de pe meleagurile natale din jurul Babilonului, trebuie să fi stabilit, în timpuri foarte îndepărtate, o colonie la capătul nordic al Golfului Arabic, probabil pentru a face comerţ; aceştia sînt nabateii din Peninsula Sinai, între Golful Suez şi Aila, şi din ţinutul de la Petra (Wadi Musa). În porturile lor se schimbau mărfurile Mării Mediterane cu cele indiene; marele drum caravanier din sud, care mergea de la Gaza pînă la revărsarea Eufratului şi la Golful Persic, trecea prin Petra, capitala nabateilor, ale cărei palate şi morminte din stîncă, şi astăzi încă măreţe, sînt tradiţia dispărută aproape cu totul, faţă de o mărturie mai elocventă despre civilizaţia nabateană. Partida fariseilor, care, conform obiceiului sacerdoţiului, nu considera triumful partidului propriu plătit prea scump prin vînzarea independenţei şi integrităţii ţării, ceru din partea lui Aretas, regele nabateilor, sprijin împotriva lui Aristobulos, făgăduindu-i în schimb că îi va retroceda toate teritoriile cucerite de către Iannaeos. În consecinţă, Aretas pătrunse, se spune, cu 50.000 de soldaţi în ţara evreiască şi, întărit de adepţii fariseilor, îl asedie pe regele Aristobulos în capitala sa. Fireşte că acest drept al celui mai puternic care stăpînea de la un capăt la altul al Siriei prejudicia mai ales oraşele mai mari, ca Antiohia, Seleucia, Damasc, ale căror ocupaţii au fost paralizate atît în agricultură, cît şi în comerţul lor pe mare şi pe uscat. Cetăţenii din Byblos şi Berytos nu-şi puteau apăra nici ogoarele şi nici corăbiile împotriva ityreilor care, venind din fortăreţele lor din munţi sau de pe coastă, ameninţau ţara în egală măsură. Cei din Damasc încercau să se apere de atacurile ityreilor şi

de cele ale lui Ptolemaios intrînd sub tutela regilor mai îndepărtaţi ai nabateilor sau ai evreilor. La Antiohia, Sampsikeramos şi Azisos se amestecară în conflictele interne ale cetăţenilor, iar metropola elenă era cît pe ce să ajungă de pe acum sediul unui emir arab. Domnea o situaţie care aminteşte de interregnurile Evului Mediu german, cînd Nürnberg şi Augsburg nu-şi găsiră protecţia în faţa tribunalului regal, ci numai în interiorul zidurilor lor; cetăţenii comercianţi sirieni aşteptau cu înfrigurare braţul puternic care să le acorde din nou pacea şi securitatea circulaţiei. De altfel, Siria nu ducea lipsă de un rege legitim – existau chiar doi sau trei la fel de legitimi. Lucullus aşezase pe un prinţ din familia Seleucizilor, numit Antiochos, ca stăpîn al Commagenei, provincia siriană cea mai nordică (p. 48). Antiochos Asiaticul, ale cărui pretenţii asupra tronului Siriei fuseseră recunoscute atît de către senat, cît şi de către Lucullus (pp. 45, 48), fusese primit la Antiohia după plecarea armenilor, fiind recunoscut aici ca rege. Dar imediat se ridicase un alt rival, în persoana unui al treilea prinţ seleucid, Philippos, şi în acest conflict familial, care părea a fi inseparabil de dominaţia Seleucizilor, se amestecaseră cetăţenii numeroşi ai Antiohiei, ca şi cei din Alexandria, foarte mobili şi dornici de opoziţie, precum şi mai mulţi dintre emirii arabi învecinaţi. Trebuie să ne mirăm dacă legitimitatea provoca batjocura şi scîrba supuşilor şi dacă aşa-numiţii regi legitimi erau desconsideraţi mai mult decît micii principi şi cavalerii-tîlhari?

Pentru a pune ordine în haosul acesta nu era nevoie nici de o concepţie genială, nici de o imensă desfăşurare de forţe, ci de recunoaşterea corectă a intereselor Romei şi ale supuşilor săi şi de riguroasa şi consecventa întemeiere şi conservare a instituţiilor recunoscute ca necesare. Politica de legitimitate a senatului se prostituase pînă la saturaţie; generalul, care fusese adus la conducere de către opoziţie, nu trebuia să fie constrîns de considerente dinastice; unicul lui ţel era de a urmări ca regatul sirian să nu mai fie sustras în viitor clientelei romane, nici de vrajba pretendenţilor, nici de rapacitatea vecinilor. Pentru aceasta nu exista decît un singur mijloc: comunitatea romană, cu mîna viguroasă a unui satrap trimis de ea, trebuia să preia frîiele guvernării care

scăpaseră regilor dinastiei legitime de mult timp, mai degrabă din cauza propriilor greşeli decît a unor evenimente externe; Pompeius alese această cale. La rugămintea sa de a fi recunoscut ca stăpînitor ereditar al Siriei, lui Antiochos Asiaticul i se răspunse că Pompeius nu va retroceda dominaţia acelui rege care nu ştie să-şi menţină şi să-şi conducă regatul, nici la rugămintea supuşilor săi şi cu atît mai puţin în cazul opoziţiei exprimate cu hotărîre. Odată cu această scrisoare a proconsulului roman, dinastia lui Seleukos a fost răsturnată de pe tronul pe care-l deţinuse timp de 250 de ani. Antiochos îşi pierdu curînd viaţa din cauza vicleniei emirului Sampsikeramos, al cărui client fusese ca stăpîn al Antiohiei; de atunci nu se mai vorbeşte de aceste umbre de regi şi de pretenţiile lor. Dar pentru a fonda noua guvernare romană şi pentru a stabili ordinea în aceste relaţii confuze, era necesar să se pătrundă cu forţa armată în Siria şi să fie înspăimîntaţi sau supuşi cu ajutorul legiunilor romane pe toţi cei care tulburau liniştea publică şi care se înmulţiseră peste măsură în timpul îndelungatei anarhii. Încă din perioada campaniilor sale din regatul Pontului şi din Caucaz, Pompeius îşi îndreptase atenţia către afacerile Siriei, veghind ca atunci cînd împrejurările urmau să fie favorabile să intervină cu soli sau detaşamente. Aulus Gabinius – acelaşi care, ca tribun al poporului, îl trimisese pe Pompeius în Orient – ajunsese deja în anul 689 (**65**) pe Tigru şi înaintase de aici, prin Mesopotamia, spre Siria pentru a linişti spiritele agitate din ţara evreiască. De asemenea, greu încercatul Damasc fusese ocupat de către Lollius şi Metellus. Curînd după aceea sosi în Iudeea Marcus Scaurus, un alt locţiitor al lui Pompeius, pentru a aplana disensiunile care reizbucneau fără încetare. Lucius Afranius, care deţinuse comanda trupelor romane din Armenia în timpul expediţiei lui Pompeius în Caucaz, se deplasase din Korduene (Kurdistanul de Nord) în Mesopotamia superioară şi pacificase arabii de la Osroene după ce străbătuse nevătămat periculosul drum prin deşert cu ajutorul preţios al elenilor colonizaţi la Carrhae. Către sfîrşitul anului 690 (**64**), Pompeius însuşi îşi făcu apariţia în Siria şi rămase acolo pînă în vara anului următor, hotărît să reglementeze necondiţionat relaţiile de aici atît pentru prezent, cît

şi pentru viitor. Revenind la situaţia regatului din timpurile mai bune ale dominaţiei seleucide, au fost înlăturaţi toţi uzurpatorii, cavalerii-tîlhari au fost îndemnaţi să-şi predea fortăreţele, şeicii arabi limitaţi la teritoriile lor din deşert, iar relaţiile din cadrul diferitelor comunităţi au fost reglementate o dată pentru totdeauna. Pentru a imprima acestor ordine severe forţă de convingere, legiunile erau pregătite de intervenţie, şi ea se dovedi necesară îndeosebi în cazul temerarilor cavaleri. Sila, stăpînul de la Lysias, Dionysios, stăpînul de la Tripolis, şi Kinyras, stăpînul de la Byblos, au fost luaţi prizonieri în cetăţile lor şi executaţi, fortăreţele muntoase şi maritime ale ityreilor cucerite, iar Ptolemaios, fiul lui Mennaeos, a fost silit să-şi răscumpere viaţa şi dominaţia la preţul de 1.000 de talanţi (1.827.000 de taleri). În rest, ordinele noului stăpîn au fost respectate fără împotrivire în majoritatea cazurilor. Doar evreii oscilau. Gabinius şi Scaurus, împăciuitorii trimişi de Pompeius cu cîtva timp în urmă, deciseseră – ambii, precum se spunea, mituiţi cu sume impresionante –, în cadrul disensiunilor dintre cei doi fraţi Hyrkanos şi Aristobulos, în favoarea celui de-al doilea; de asemenea, îl convinseseră pe regele Aretas să renunţe la asediul Ierusalimului şi să se retragă în patria sa, el suferind în cursul marşului încă o înfrîngere din partea lui Aristobulos. Însă cînd Pompeius sosi în Siria, anulă dispoziţiile locotenenţilor săi şi le ordonă evreilor să reintroducă vechea lor constituţie sacerdotală, aşa cum fusese recunoscută de către senat în jurul anului 593 (**161**; II, p. 43), şi să renunţe atît la regalitate, cît şi la toate cuceririle înfăptuite de către principii hasmoneeni. Fariseii îi trimiseseră generalului roman o delegaţie compusă din 200 de membri, cei mai distinşi din rîndul lor, şi obţinuseră suprimarea regalităţii; aceasta nu în avantajul propriei naţiuni, ci în cel al romanilor care, prin natura lucrurilor, trebuiau să revină şi în cazul acesta la vechile drepturi ale Seleucizilor şi nu puteau tolera o forţă cuceritoare, precum cea a lui Iannaeos, în interiorul graniţelor lor. Aristobulos ezită dacă ar fi mai potrivit să accepte inevitabilul fără crîcnire sau să fie învins de soartă cu arma în mînă; se părea că ar dori ori să se supună romanilor, ori să apeleze la partida naţională din rîndul evreilor pentru a declanşa lupta

împotriva romanilor. Cînd, în sfîrşit, s-a predat romanilor, în momentul în care legiunile se aflau deja în faţa porţilor, partea mai hotărîtă sau, poate, mai corect, mai fanatică refuză să dea ascultare poruncilor regelui lor legat de mîini. Capitala se supuse; acropola abruptă a fost apărată de acea hoardă fanatică timp de trei luni cu o exasperare care sfida moartea, pînă cînd, în timpul celebrării sabatului asediaţilor, asediatorii pătrunseră în fortăreaţă, ocupară sanctuarul şi, în măsura în care nu căzură sub tăişul săbiilor romane, îi trimiseră pe instigatorii acestei rezistenţe disperate sub securile lictorilor. Cu aceasta se sfîrşi ultima rezistenţă din interiorul teritoriilor nou-adăugate statului roman.

Opera începută de Lucullus fusese dusă la capăt de către Pompeius; statele Bitinia, Pontul şi Siria, pînă atunci cvasiindependente, erau unite cu cel roman; în sfîrşit, schimbarea slabului sistem clientelar cu stăpînirea nemijlocită asupra teritoriilor dependente mai importante (II, p. 19), recunoscută cu peste 100 de ani în urmă ca o necesitate, fusese realizată din momentul în care senatul a fost răsturnat de la putere şi partidul Gracchilor a ajuns la cîrma statului. În Orient se obţinuseră graniţe noi, vecini noi, relaţii noi de prietenie sau de duşmănie. În dependenţa romanilor intraseră regatul Armeniei şi principatele din Caucaz, apoi regatul de pe Bosforul cimerian, nesemnificativul rest al întinselor cuceriri ale lui Mithridates Eupator, acum sub guvernarea fiului şi asasinului său Pharnakes; libertatea şi independenţa au fost recunoscute de către romani numai în cazul oraşului Phanagoria, al cărui comandant, Kastor, dăduse semnalul pentru răscoală. Succese mai puţin răsunătoare au fost obţinute împotriva nabateilor. Supunîndu-se ordinului romanilor, regele Aretas evacuase, într-adevăr, ţara evreilor, dar Damascul se afla încă în mîinile sale, iar ţara nabateilor încă nu văzuse niciodată vreun soldat roman. Pentru supunerea acestuia sau, totuşi, pentru a demonstra noilor vecini din ţările arabe că acvilele romane domină acum pe Orontes şi pe Iordan şi că trecuseră timpurile în care primul venit putea jefui ţinuturile siriene ca pe un domeniu lipsit de stăpîn, Pompeius porni în anul 691 (**63**) o expediţie împotriva Petrei: însă, reţinut de revolta evreilor care izbucni în

timpul acestei expediţii, el lăsă executarea acestei întreprinderi dificile împotriva îndepărtatului oraş al nabateilor, situat în mijlocul deşertului, fără resentimente, în seama succesorului său Marcus Scaurus. Dar şi Scaurus se văzu curînd nevoit să se întoarcă fără nici un rezultat. El trebui să se mulţumească cu lupte de hărţuială duse cu nabateii în deşerturile situate pe malul stîng al Iordanului, unde putea găsi un sprijin în evrei, dar nu dobîndi decît succese cu totul nesemnificative. În sfîrşit, abilul ministru evreu Antipatros din Idumaea îl convinse pe Aretas să-şi răscumpere din partea guvernatorului roman garanţia tuturor posesiunilor sale, cu includerea Damascului, în schimbul unei sume de bani – aceasta este pacea glorificată pe monedele lui Scaurus, unde regele Aretas apare în genunchi, ţinînd o cămilă de căpăstru şi oferind romanului ramura de măslin. Mult mai bogată în consecinţe decît aceste noi relaţii ale romanilor cu armenii, iberii, bosporanii şi nabateii a fost vecinătatea parţilor datorată ocupării Siriei. Pe cît de suplu acţionase diplomaţia romană faţă de Phraates cînd Pont şi Armenia mai erau încă state în plină putere, pe cît de binevoitor atît Lucullus, cît şi Pompeius îi acordaseră pe atunci stăpînirea asupra ţinuturilor de dincolo de Eufrat (pp. 49, 84), pe atît de înverşunat noul vecin se alătură acum Arsacidului; iar dacă purpura regală îi permitea să dea uitării propriile greşeli, Phraates îşi amintea acum, poate, de cuvintele profetice ale lui Mithridates, anume că, prin alianţa cu occidentalii împotriva regatelor înrudite se va provoca mai întîi prăbuşirea acestora, dar după aceea a propriului său regat. Romanii şi parţii distruseră împreună Armenia; după nimicirea ei, Roma, fidelă vechii sale politici, schimbă rolurile şi-l favorizâ pe inamicul umilit în dauna aliatului său puternic. Favorizarea evidentă de care se bucura bătrînul Tigranes în faţa lui Pompeius, în dauna fiului său, aliatul şi ginerele regelui part, trebuie să fie amintită deja în sensul acesta; era însă o jignire aspră faptul că, imediat după aceea, Tigranes cel Tînăr a fost arestat împreună cu familia sa, la porunca lui Pompeius, şi n-a fost eliberat nici după ce Phraates a intervenit pe lîngă generalul prieten în favoarea fiicei şi a ginerelui său. Dar Pompeius nu se mulţumi cu atît. La ordinul lui Pompeius, ţinutul Korduene, reclamat

atît de către Phraates, cît şi de către Tigranes, a fost ocupat de trupele romane în interesul celui de-al doilea, iar parţii, stăpînii de pînă atunci, au fost izgoniţi dincolo de graniţă, ba chiar urmăriţi pînă la Arbela din Adiabene, fără a se aştepta solia din partea guvernului de la Ctesiphon (689, **65**). Mult mai gravă era însă atitudinea romanilor faţă de graniţa Eufratului, pe care, deşi statornicită prin tratate, se părea că nu o vor respecta. În repetate rînduri, divizii ale Armeniei destinate Siriei străbătură Mesopotamia; emirul arab Abgaros de la Osroene a fost primit în clientela romană în condiţii foarte avantajoase; mai mult, Oruros, situat în Mesopotamia superioară, între Nisibis şi Tigru, la 50 de mile germane către est de pasajul Commagenei peste Eufrat, a fost desemnat ca punctul de graniţă cel mai estic al stăpînirii romane, probabil a celei indirecte, întrucît partea nordică a Mesopotamiei, mai întinsă şi mai fertilă, fusese atribuită, ca şi Korduene, regatului armean. În locul Eufratului, graniţa dintre romani şi parţi deveni aşadar marele deşert siro-mesopotamian; dar şi aceasta părea a fi numai provizorie. Ambasadorii parţi, veniţi pentru a insista asupra respectării tratatelor legate de graniţa Eufratului, care, se pare, fuseseră încheiate numai verbal, primiră din partea lui Pompeius răspunsul ambiguu potrivit căruia teritoriul Romei se întinde pînă acolo unde se întinde dreptul său. Se pare că relaţiile învederate dintre comandantul suprem roman şi satrapii parţi ai ţinutului Media şi chiar şi cei ai îndepărtatei provincii Elymais (între Susiana, Media şi Persia în Luristanul actual) întăreau aceste cuvinte. Guvernatorii acestui ţinut muntos, îndepărtat şi locuit de o populaţie războinică, au rîvnit dintotdeauna să obţină o poziţie independentă faţă de Marele Rege; pentru guvernul part era cu atît mai jignitor şi mai ameninţător dacă Pompeius accepta omagiul oferit de către acest dinast. Cu nimic mai nesemnificativă era transformarea titlului de „Rege al regilor”, acordat de către romani chiar şi atunci regelui part în relaţiile oficiale, în simplul titlu de „rege”. Aceasta era mai degrabă o ameninţare decît o nerespectare a etichetei. De cînd Roma preluase moştenirea Seleucizilor, se părea că ar dori să revină, în momentul oportun, la situaţia acelor timpuri îndepărtate în care

întregul Iran şi Turan erau stăpînite de Antiohia şi cînd încă nu exista un regat part, ci numai o satrapie parţă. Curtea de la Ctesiphon ar fi avut aşadar suficiente motive pentru a declanşa un război; se părea că acesta va debuta în anul 690 (**64**), cînd a fost declarat Armeniei din cauza unui conflict de graniţă. Totuşi, Phraates nu avu curajul să producă o ruptură deschisă cu romanii tocmai acum, cînd temutul general se afla la graniţele regatului part împreună cu armata sa redutabilă. Cînd Pompeius trimise comisarii pentru a se ajunge la o înţelegere între Partia şi Armenia, Phraates se supuse intervenţiei nedorite a romanilor şi acceptă ca, prin arbitrajul lor, armenii să primească Korduene şi Mesopotamia septentrională. Curînd după aceea, fiica sa, împreună cu fiul şi soţul ei, împodobiră triumful generalului roman. Aşadar şi parţii tremurau în faţa supremaţiei romane, iar dacă nu pieriră în faţa armelor romane precum ponticii şi armenii, faptul se datora, probabil, numai împrejurării că nu îndrăzniseră să se angajeze în luptă.

Generalului îi mai rămase obligaţia de a reglementa relaţiile interne din ţinuturile nou-dobîndite şi, pe cît posibil, de a înlătura urmele unui război care dura de 13 ani. Problema organizării începută în Asia Mică de către Lucullus şi de către comisia însoţitoare, iar în Creta de către Metellus, obţinu din partea lui Pompeius forma sa definitivă. Vechea provincie Asia, care cuprindea Mysia, Lidia, Frigia, Caria şi Licia, deveni, dintr-o provincie de graniţă, o provincie intermediară; au fost nou organizate: provincia Bitinia şi Pont, formată din întregul teritoriu al fostului regat al lui Nikomedes şi partea occidentală a fostului stat al Pontului, pînă la Halys şi chiar dincolo de acesta; provincia Cilicia (ce-i drept, mai veche) a fost mărită şi organizată abia acum corespunzător denumirii ei, incluzînd şi Pamfilia şi Isauria; provincia Siria şi provincia Creta. Fireşte că nu se putea vorbi de această masă de ţinuturi ca despre o posesiune teritorială romană în sensul actual al cuvîntului. Forma şi organizarea guvernării au rămas în esenţă aceleaşi; numai că locul monarhilor era luat acum de către comunitatea romană. Ca şi pînă acum, aceste ţinuturi asiatice se compuneau dintr-un amestec eterogen de posesiuni domeniale, de teritorii urbane autonome, de

fapt sau de drept, de principate şi regate guvernate de preoţi sau de regi care, în ceea ce priveşte administraţia internă, se bucurau de o largă libertate, dar care depindeau de guvernul roman şi de proconsulii acestuia, cînd sub forme mai moderate, cînd mai severe, într-un mod asemănător celui în care se situaseră odinioară faţă de Marele Rege şi de satrapii acestuia. În rîndul dinaştilor dependenţi, primul loc, cel puţin conform rangului, era ocupat de către regele Cappadociei, al cărui teritoriu fusese lărgit încă de către Lucullus pînă la Eufrat, prin adăugarea ţinutului Melitene (în jurul Malatiei) şi căruia Pompeius îi mai acordase, în parte, la graniţa de vest, unele districte despărţite de Cilicia, de la Kastabala pînă la Derbe, lîngă Ikonion, în parte, la graniţa de est, ţinutul Sophene, situat pe malul stîng al Eufratului, în faţa Melitenei, promis iniţial prinţului armean Tigranes; vadul cel mai important peste Eufrat ajunse astfel în întregime sub autoritatea acestui principe. Micul ţinut Commagene, situat între Siria şi Cappadocia, avînd capitala la Samosata (Samsat), rămase în mîinile sus-numitului Seleucid, Antiochos, ca un regat dependent; tot lui i-au fost atribuite şi importanta fortăreaţă Seleucia (lîngă Biradjik), care domina pasajul sudic al Eufratului şi ţinuturile cele mai apropiate de pe malul stîng al fluviului, avîndu-se astfel grijă ca ambele treceri principale peste Eufrat, împreună cu un teritoriu corespunzător pe malul lui oriental, să rămînă în mîinile celor doi dinaşti cu totul dependenţi de Roma. În Asia Mică, alături de regii Cappadociei şi Commagenei, stăpînea noul rege Deiotarus, care-i întrecea pe ambii prin puterea lui reală. Fiind unul dintre tetrarhii tribului celtic al tolistobogilor aşezat lîngă Pessinus şi chemat de către Lucullus şi Pompeius în rîndurile armatei romane alături de ceilalţi clienţi romani mai nesemnificativi, Deiotarus, spre deosebire de toţi orientalii moleşiţi, îşi dovedise devotamentul şi energia în cursul acestor campanii într-un mod atît de strălucit, încît generalii romani adăugară moştenirii sale galate şi posesiunilor sale din bogatul ţinut situat între Amisos şi gurile Halysului, sub denumirea de Armenia Mică, şi jumătatea orientală a fostului regat pontic cu oraşele maritime Pharnakia şi Trapezus şi Armenia pontică pînă la graniţa Colchidei şi Armeniei Mari. Curînd după aceea, el îşi extinse

vastul teritoriu prin alipirea ţinutului trocmerilor celţi, pe ai căror tetrarhi îi înlăturase. Astfel, umilul vasal devenise unul dintre cei mai puternici dinaşti ai Asiei Mici, căruia i se putea încredinţa apărarea unei părţi importante a graniţei regatului. Vasali de o importanţă minoră erau ceilalţi numeroşi tetrarhi ai galaţilor, dintre care unul, principele trocmerilor, Bogodiatarus, a fost înzestrat de către Pompeius, datorită destoiniciei sale dovedite în cursul războiului cu Mithridates, cu fostul oraş de graniţă al Pontului, Mithradation; principele Paflagoniei, Attalos, care-şi trăgea originea de la vechea dinastie regală a Pylaemenizilor; Aristarchos şi alţi stăpîni minori din ţinutul Colchidei; Tarkondimotos, care stăpînea în Cilicia orientală în văile muntoase ale rîului Amanos; Ptolemaios, fiul lui Mennaeos, care continua să guverneze la Chalcis, pe Libanos; regele nabateilor Aretas, care era stăpînul Damascului; în sfîrşit, emirii arabi din regiunile de dincoace şi de dincolo de Eufrat: Abgaros din Osroene, pe care romanii încercară să-l atragă cu toate mijloacele în sfera lor de interese pentru a-l folosi ca un avanpost împotriva parţilor, Sampsikeramos din Hemesa, Alechaudonios al rambeilor, un alt emir din Bostra. Lor li se adaugă stăpînii sacerdotali, care dominau deseori în Orient, asemenea celorlalţi dinaşti, asupra pămînturilor şi oamenilor; de autoritatea lor, bine întemeiată în această patrie a fanatismului, romanii nu au încercat să se atingă, cum nu s-au atins nici de tezaurele templelor lor; aceştia erau Marele preot al Mamei Zeilor de la Pessinus; cei doi mari preoţi ai zeiţei Ma din Komana (pe Sarosul superior), în Cappadocia, şi din oraşul pontic cu acelaşi nume (Gümenek lîngă Tokat), ambii nefiind inferiori prin autoritate decît regelui însuşi, fiecare dintre ei avînd, în timpurile îndepărtate, posesiuni întinse cu jurisdicţie proprie şi aproximativ 6.000 de sclavi ai templului (sacerdoţiul suprem din Pont a fost încredinţat de către Pompeius lui Archelaos, fiul generalului cu acelaşi nume care trecuse de partea romanilor); marele preot al lui Zeus Venasianul din districtul cappadocian Morimene, ale cărui venituri se cifrau anual la 23.300 de taleri (15 talanţi); „Arhiereul şi Stăpînul” sălbaticului teritoriu al Ciliciei, unde Teukros, fiul lui Aiax, fondase un templu în onoarea lui Zeus şi unde descendenţii săi îşi transmiteau guvernarea

în mod ereditar; „Arhiereul şi Stăpînul poporului” al evreilor, căruia, după ce dărîmase zidurile capitalei şi fortăreţele ţării, Pompeius îi retrocedase puterea cu avertismentul serios de a menţine pacea şi de a nu reîncepe politica de cuceriri. Alături de aceşti potentaţi lumeşti şi sacerdotali se aflau comunităţile urbane. Acestea erau unite, în parte, în confederaţii mai mari care se bucurau de o independenţă relativă, ca, de exemplu, confederaţia celor 23 de oraşe din Licia, bine orînduită şi care, de altfel, s-a distanţat întotdeauna de viciosul sistem al pirateriei. Erau apoi numeroasele comunităţi izolate cărora, chiar dacă li se garantase autonomia în scris, erau de fapt întru totul dependente de guvernatorii romani. Romanii nu au comis greşeala ca, odată cu misiunea de a reprezenta elenismul şi de a apăra şi lărgi în Orient fruntariile lui Alexandru, să nu considere încurajarea sistemului urban drept o obligaţie; căci, dacă oraşele sînt pretutindeni purtătorii moralei, antagonismul dintre orientali şi occidentali se concentra în întreaga lui violenţă îndeosebi în contradicţia dintre ierarhia orientală militaro-despotică şi comunitatea urbană meşteşugărească şi comercială eleno-italică. Lucullus şi Pompeius, oricît de puţin au activat în direcţia nivelării relaţiilor din Orient şi oricît de mult cel de-al doilea a încercat să depăşească şi să modifice dispoziţiile predecesorului său în problemele de detaliu, concordau totuşi întru totul în a încuraja din răsputeri sistemul urban din Asia Mică şi Siria. Kyzikos, prin a cărui rezistenţă dîrză se năruise primul şoc al ultimului război, primi din partea lui Lucullus o lărgire considerabilă a teritoriului său. Heracleia pontică, oricît de energică fusese opoziţia ei împotriva romanilor, îşi recăpătă totuşi teritoriul şi porturile, iar violenţele barbare comise de Cotta în nefericitul oraş au fost criticate în modul cel mai aspru în senat. Lucullus deplînse profund şi sincer că soarta îl privase de norocul de a salva Sinope şi Amisos de la devastarea comisă de soldăţimea pontică şi de cea proprie; el întreprinse tot ceea ce-i stătu în putinţă pentru a le restabili, a le lărgi în mod considerabil teritoriile, a le popula din nou, fie cu vechii locuitori, care, la invitaţia lui, reveniră în masă în patria iubită, fie cu noi colonişti de origine elenă, şi se îngriji de reconstruirea edificiilor

distruse. Pompeius acţionă într-o direcţie asemănătoare, dar la scară mai amplă. După înfrîngerea piraţilor, în loc să-i răstignească pe prizonieri, al căror număr depăşea 20.000, conform exemplului predecesorilor săi, el îi colonizase, în parte, în oraşele pustiite ale Ciliciei inferioare, ca, de exemplu, la Mallos, Adana, Epiphaneia şi îndeosebi la Soloi, care purtă de atunci numele de „Oraş al lui Pompeius" (Pompeiopolis), în parte la Dyme din Ahaia, ba chiar şi la Tarentum. Această colonizare de piraţi a fost criticată în repetate rînduri, întrucît, într-un anumit sens, părea a fi o recompensă în urma nelegiuirii, însă, în realitate, era justificată atît politic, cît şi moral, deoarece, conform naturii lucrurilor, pirateria era considerată cu totul altceva decît tîlhărie şi era firesc ca prizonierii să fie trataţi după legile războiului. Înainte de toate, Pompeius se ocupă însă de dezvoltarea sistemului urban în noile provincii romane. Mai sus am remarcat (II, p. 185) lipsa oraşelor în regatul Pontului; majoritatea districtelor Cappadociei nu aveau nici cu un secol mai tîrziu oraşe, ci numai fortăreţele din munţi folosite în caz de război ca loc de refugiu pentru populaţia agricolă; pe întregul cuprins al Asiei Mici Orientale, cu excepţia rarelor colonii greceşti înşirate de-a lungul ţărmurilor, situaţia nu poate să fi fost altfel în această perioadă. Numărul oraşelor nou-fondate de către Pompeius în aceste ţinuturi, cu includerea coloniilor ciliciene, este estimat la 39, dintre care mai multe au ajuns la o înflorire apreciabilă. Cele mai renumite dintre aceste localităţi create în fostul regat al Pontului sînt Nikopolis, „Oraşul victoriei", fondat pe locul unde Mithridates a suferit ultima înfrîngere decisivă (p. 86) – cel mai frumos monument al victoriei pentru un general încărcat de trofee; Megalopolis, numit aşa după supranumele lui Pompeius, situat la graniţa dintre Cappadocia şi Armenia Mică, Sebasteia de mai tîrziu (astăzi Siwas); Ziela, unde romanii dăduseră acea bătălie nefericită (p. 52), o localitate care s-a dezvoltat în jurul templului local al zeiţei Anaitis, pînă atunci proprietatea marelui preot, Pompeius acordîndu-i o formă şi o legislaţie urbană; Diospolis, cîndva Kabeira, mai tîrziu Neokaesareia (Niksar), de asemenea un fost cîmp de bătălie din ultimul război; Magnopolis sau Pompeiopolis, reconstruita Eupatoria la confluenţa

dintre Lykos şi Iris, edificat iniţial de către Mithridates, dar distrus tot de el în urma trecerii oraşului de partea romanilor (p. 83); Neapolis, pînă atunci Phazemon, situat între Amasia şi Halys. Majoritatea acestor fondări de oraşe nu au fost realizate prin colonişti veniţi din depărtări, ci prin părăsirea satelor şi concentrarea locuitorilor lor în interiorul noului zid de incintă; numai la Nikopolis Pompeius a colonizat invalizii şi vîrstnicii din armata sa care au preferat să-şi întemeieze pe loc o nouă patrie decît s-o facă mai tîrziu în Italia. Din iniţiativa împuternicitului, noi focare ale civilizaţiei elene au apărut şi în alte locuri. În Paflagonia, un al treilea Pompeiopolis eterniza locul unde armata lui Mithridates a repurtat în anul 666 (**68**) o mare victorie asupra bitinienilor (II, p. 193). În Cappadocia, care suferise poate mai mult decît oricare dintre provincii de pe urma războiului, Pompeius restaură şi urbaniză reşedinţa Mazaka (mai tîrziu Kaesareia, astăzi Kaisarieh) şi alte şapte localităţi. Se spune că în Cilicia şi în Coelesiria Pompeius ar fi înfiinţat 20 de oraşe. În districtele eliberate de evrei din ordinul lui Pompeius, Gadara din Dekapolis renăscu din cenuşă şi se fondă oraşul Seleukis. Este evident că cea mai mare suprafaţă a pămînturilor domeniale aflate la dispoziţie pe continentul asiatic a fost folosită de către Pompeius pentru noile sale aşezări, pe cînd în Creta, de care Pompeius se preocupă puţin sau deloc, posesiunile domeniale romane trebuie să fi rămas destul de extinse. Pompeius nu se mulţumi numai cu fondarea de noi localităţi, ci îşi concentră atenţia şi asupra reorganizării şi prosperităţii comunităţilor existente. Pe cît posibil, au fost suprimate abuzurile şi uzurpările devenite obişnuite. Sistemul municipal a fost reglementat în detaliu prin constituţii comunale cuprinzătoare şi concepute cu grijă pentru fiecare provincie în parte. Unele dintre oraşele cele mai remarcabile au fost dăruite cu noi privilegii. Autonomia a fost acordată Antiohiei de pe Orontes, cel mai important oraş al Asiei romane şi nicidecum inferior Alexandriei egiptene şi Bagdadului Antichităţii, dar şi oraşului Seleukeia din regatul part, apoi oraşului vecin al Antiohiei, Seleukeia Pieria, care-şi primi astfel recompensa pentru curajoasa rezistenţă în faţa lui Tigranes; Gazei şi, în general, tuturor oraşelor

eliberate de sub stăpînirea evreiască; în Asia Occidentală, Mytilenei; Phanagoriei, de la Marea Neagră.

Astfel a fost desăvîrşit edificiul statului roman asiatic care, cu regii tributari şi vasalii săi, cu preoţii săi princiari şi întregul lanţ al oraşelor independente sau semiindependente, aminteşte izbitor de Sfîntul Imperiu Roman de Naţiune Germanică. El nu era o capodoperă nici în privinţa dificultăţilor depăşite şi nici în privinţa perfecţiunii atinse, şi nu deveni o capodoperă nici în urma tuturor frazelor bombastice adresate lui Lucullus la Roma de către lumea aristocratică, iar lui Pompeius de mulţime. Pompeius acceptă să fie sărbătorit şi se sărbători pe sine însuşi în aşa fel încît aproape că putea fi considerat şi mai neghiob decît era de fapt. Dacă mitilenii îi ridicară o statuie considerîndu-l salvatorul şi ctitorul lor şi venerîndu-l ca pe acela care a pus capăt războaielor atît pe mare, cît şi pe uscat, o asemenea adulaţie nu trebuia să pară prea exagerată pentru învingătorul piraţilor şi regatelor Orientului. Romanii însă îi întrecură de data aceasta chiar şi pe greci. Inscripţiile triumfale ale lui Pompeius menţionează 12.000.000 de suflete supuse şi 1.538 de oraşe şi fortăreţe cucerite – cantitatea părea să substituie calitatea – şi extinde cercul victoriilor sale de la Marea Maeotică la cea Caspică, iar de la aceasta la cea Roşie, Pompeius însuşi nevăzînd pe vreuna cu propriii ochi; chiar dacă n-a evidenţiat-o în mod explicit, el stîrni în rîndul publicului impresia că includerea Siriei, care într-adevăr nu fusese o faptă eroică, ar însemna supunerea sub autoritatea Imperiului Roman a întregului Orient pînă la graniţele Bactriei şi Indiei; în asemenea depărtări nebuloase se pierdea, conform datelor, linia de graniţă a cuceririlor sale orientale. Servilismul democratic, în toate timpurile rivalul celui de curte, acceptă fără crîcnire asemenea minciuni nesărate. Nu se mulţumi cu cortegiul triumfal pompos care, în zilele de 28 şi 29 septembrie 693 (**61**), la a 46-a aniversare a naşterii lui Pompeius cel Mare, străbătu străzile Romei şi îl celebră – pentru a nu vorbi de bijuteriile de toate felurile – prin însemnele regale ale lui Mithridates şi copiii celor mai puternici trei regi ai Asiei: ai lui Mithridates, Tigranes şi Phraates; dar îl răsplăti pe generalul său, care învinsese 22 de regi, cu onoruri regale şi-i conferi

coroana de aur şi însemnele magistraturii pe viaţă. Monedele bătute în onoarea lui înfăţişează chiar globul pământesc situat între laurii aduşi din cele trei părţi ale lumii, iar plutind deasupra lui se vede acea coroană de aur conferită de către cetăţenii romani triumfătorului asupra Africii, Hispaniei şi Asiei. De aceea, nu trebuie să ne mirăm dacă împotriva unor asemenea adulaţii infantile se ridicară şi voci potrivnice. În sînul nobilimii romane deveni curentă afirmaţia că meritul supunerii Orientului i-ar reveni de fapt lui Lucullus şi că Pompeius ar fi mers în Orient numai pentru a-l înlătura pe Lucullus şi a-şi aşeza pe fruntea proprie laurii culeşi de o altă mînă. Ambele aserţiuni erau false: nu Pompeius, ci Glabrio fusese trimis în Asia pentru a-l înlocui pe Lucullus şi, oricît de brav s-ar fi luptat Lucullus, era totuşi un fapt dovedit că în momentul în care Pompeius prelua comanda, romanii îşi pierduseră toate roadele succeselor anterioare şi nu stăpîneau nici o palmă de pămînt pontic. Mai aproape de adevăr era ironia locuitorilor capitalei, care nu uitară să-i dea puternicului învingător al globului terestru porecle legate de marile puteri pe care le învinsese, salutîndu-l cînd ca „învingătorul de la Salem", cînd ca „Emir" (*Arabarches*), cînd ca „Sampsikeramos al romanilor". Observatorul imparţial nu va consimţi însă nici la exagerări şi nici la diminuări. Lucullus şi Pompeius, supunînd şi organizînd Asia, nu s-au impus nici ca eroi şi nici ca mari oameni de stat, ci în calitate de generali şi guvernatori clarvăzători şi energici. Ca general, Lucullus dovedi talente puţin comune şi o încredere în propriile forţe apropiată de temeritate; Pompeius, clarviziune militară şi o moderaţie rară; de altfel, poate că nici un general înzestrat cu asemenea forţe militare şi o asemenea poziţie cu totul independentă nu a acţionat cu mai multă precauţie decît a făcut-o Pompeius în Orient. Cele mai strălucite misiuni i se oferiră, într-un fel, de la sine; el putea să plece spre Bosforul cimerian şi spre Marea Roşie; a avut ocazia să declare război parţilor; ţinuturile răzvrătite ale Egiptului îl invitară să-l răstoarne de pe tron pe regele Ptolemaios, dezavuat de către romani, şi să execute dispoziţiile testamentare ale lui Alexandru; dar Pompeius n-a mers nici la Pantikapaeon şi nici la Petra, nici la Ctesiphon şi nici la Alexandria; el culese numai acele

roade care-i căzură în mînă. De asemenea, angaja toate bătăliile sale, atît pe mare, cît şi pe uscat, cu o superioritate zdrobitoare. Dacă această moderaţie ar fi decurs din respectarea riguroasă a instrucţiunilor primite, motiv invocat deseori de către Pompeius, sau din consideraţia că Roma trebuia să pună un capăt cuceririlor sale şi că o nouă creştere teritorială n-ar fi fost în avantajul statului, ea ar merita o laudă mai mare decît aceea pe care istoria o acordă celui mai talentat ofiţer; dar, aşa cum era Pompeius, această reţinere nu este nimic altceva decît rezultatul ciudatei lui lipse de siguranţă şi de iniţiativă – lipsuri care, fireşte, deveniră în cazul acesta pentru stat mult mai utile decît calităţile opuse ale predecesorului său. Ce-i drept, atît Lucullus, cît şi Pompeius au comis greşeli foarte grave. Lucullus resimţi singur efectele acestora, întrucît acţiunile necugetate îi anulară toate rezultatele victoriilor sale. Pompeius lăsă succesorilor povara urmărilor politicii sale greşite faţă de parţi. El putuse fie să se războiască cu ei, dacă se încumeta, fie să păstreze pacea şi să recunoască, aşa cum promisese, Eufratul drept graniţă; pentru prima variantă era prea şovăielnic, pentru cea de-a doua, prea orgolios; astfel, ajunse la nefireasca perfidie de a face imposibilă buna vecinătate pe care o păstra şi o dorea curtea de la Ctesiphon, dedîndu-se la cele mai flagrante încălcări, dar, concomitent, permiţîndu-i inamicului să-şi aleagă singur momentul rupturii şi al războiului. În calitate de guvernator al Asiei, Lucullus agonisi o avere mai mult decît princiară, iar Pompeius primi mari sume de bani şi obligaţii şi mai substanţiale din partea regelui Cappadociei, a bogatului oraş Antiohia şi din partea altor stăpîni şi comunităţi. Dar asemenea extorcări deveniseră aproape un impozit regulat, iar ambii generali se dovediră incoruptibili tocmai în problemele mai importante şi, pe cît posibil, se lăsară plătiţi de partidul ale cărui interese coincideau cu cele ale Romei. Avînd în vedere timpurile de atunci, putem califica administraţia celor doi bărbaţi ca o activitate relativ lăudabilă, desfăşurată mai întîi în interesele Romei şi apoi în cele ale provincialilor. Transformarea clienţilor în supuşi, mai buna organizare a frontierei estice, întemeierea unei guvernări unitare şi puternice erau o binefacere atît pentru stăpîni, cît şi pentru stăpîniţi.

Beneficiul financiar al Romei era imens; noul impozit asupra averii, pe care, cu excepţia cîtorva comunităţi scutite în mod extraordinar, trebuiau să-l plătească principii, preoţii şi oraşele, spori veniturile statului roman cu aproape o jumătate faţă de cele de pînă atunci. Asia, ce-i drept, suferea foarte mult. Pompeius depuse în tezaurul public o sumă de 15.000.000 de taleri (200.000.000 de sesterţi) în bani şi bijuterii şi distribui 29.000.000 de taleri (16.000 de talanţi) în rîndurile ofiţerilor şi soldaţilor săi; dacă la acestea se adaugă însemnatele sume aduse în patrie de către Lucullus, extorcările neoficiale ale armatei romane şi valoarea pagubelor de război, atunci putem înţelege epuizarea financiară a ţării. Luat în sine, sistemul roman de impozite nu era poate mai apăsător decît cel al regenţilor anteriori, dar apăsa mai mult asupra ţării, întrucît dările luau de acum calea străinătăţii, fiind reinvestite în Asia numai într-o proporţie foarte scăzută; şi, în orice caz, atît în provinciile vechi, cît şi în cele nou-cîştigate el era bazat pe exploatarea sistematică a ţinuturilor în beneficiul Romei. Dar răspunderea pentru aceasta nu revine atît generalilor înşişi, cît partidelor din patrie, pe care ei trebuiau să le respecte; Lucullus întreprinse chiar unele tentative energice de a îngrădi abuzurile nemărginite ale capitaliştilor romani în Asia, fapt care determină, pînă la urmă, şi căderea lui. Seriozitatea celor doi bărbaţi pentru reabilitarea ţinuturilor devastate este dovedită de activitatea lor pe acel tărîm, unde nu erau constrînşi de considerente ale politicii de partide, în particular de grija pentru oraşele din Asia Mică. Chiar dacă, secole mai tîrziu, cîte un sat asiatic în ruine mai amintea de timpurile marelui război, totuşi Sinope putu începe o nouă eră odată cu anul restaurării sale de către Lucullus şi aproape toate oraşele continentale mai însemnate ale regatului pontic îl putură onora cu gratitudine pe Pompeius drept ctitor al lor. În ciuda tuturor lipsurilor ei de netăgăduit, organizarea Asiei romane de către Lucullus şi Pompeius poate fi calificată, în ansamblu, drept înţeleaptă şi demnă de admiraţie; oricît de grave erau lipsurile ei inerente, ea trebuia să fie binevenită mult încercaţilor asiatici, întrucît, odată cu aceasta, se instaura pacea internă şi externă, atît de mult aşteptată şi atît de scump plătită.

În linii mari, pacea rămase netulburată în Orient pînă cînd ideea, numai schiţată de către Pompeius prin reţinerea lui caracteristică, de a adăuga ţinuturile situate la est de Eufrat Imperiului Roman a fost reluată energic, dar şi într-un mod nefericit de noua triarhie a potentaţilor romani, războiul civil extinzîndu-se nu numai asupra tuturor celorlalte, ci şi asupra provinciilor orientale, atrăgîndu-le în vîltoarea sa nimicitoare. Este lipsit de importanţă faptul că, între timp, guvernatorii Ciliciei trebuiră să lupte continuu cu populaţiile muntene din Amanos, cei din Siria, cu hoardele deşertului, mai multe trupe romane fiind nimicite, îndeosebi în cursul acestor războaie împotriva beduinilor. Remarcabilă este rezistenţa opusă cuceritorilor de dîrza naţiune evreiască. Alexandros, fiul regelui destituit Aristobulos, ca şi Aristobulos însuşi, care, după cîtva timp, reuşise să evadeze din prizonierat, provocară în timpul guvernării lui Aulus Gabinius (697-700, **57**-**54**) trei răscoale diferite împotriva noilor suverani, iar guvernul marelui preot Hyrkanos se dovedi neputincios în fiecare caz în parte. Nu raţiuni politice, ci repulsia de neînvins a orientalului faţă de jugul nefiresc îl sileau să accepte provocarea; astfel, ultima şi cea mai puternică dintre aceste răscoale, provocată de retragerea armatei siriene de ocupaţie din cauza crizelor egiptene, începu cu asasinarea romanilor stabiliţi în Palestina. Numai în urma unor eforturi susţinute, destoinicul guvernator reuşi să salveze puţinii romani care scăpară de acest destin şi găsiră un adăpost vremelnic pe dealul Garizim, blocat de către asediatori, şi să înfrîngă răscoala în urma unor bătălii viu disputate şi a unor asedii îndelungate. În consecinţă, s-a desfiinţat monarhia teocratică şi, aşa cum se întîmplase odinioară cu Macedonia, ţara iudaică a fost împărţită în cinci districte autonome, administrate de colegii rînduite conform modelului oligarhic; Samaria şi alte localităţi dărîmate de către evrei au fost restaurate pentru a constitui o contrapondere faţă de Ierusalim; în fine, evreilor li se impuse un tribut mai apăsător decît celorlalţi supuşi sirieni ai Romei.

Este de datoria noastră să aruncăm o privire şi asupra regatului Egiptului şi a ultimei provincii păstrate din întinsele cuceriri ale Lagizilor, frumoasa insulă Cipru. Egiptul rămase acum, cel puţin

nominal, ultimul stat independent al Orientului elenistic; aşa cum odinioară, cînd perşii se aşezaseră pe coasta orientală a Mării Mediterane, Egiptul fusese ultima lor cucerire, la fel şi puternicii cuceritori ai Occidentului întîrziară cel mai mult cu anexarea acestui bogat şi original ţinut. Aşa cum s-a arătat, motivul n-a constat nici în teama unei rezistenţe din partea Egiptului, nici în lipsa unui pretext potrivit. Egiptul era aproximativ la fel de neputincios ca şi Siria şi intrase de fapt încă din anul 673 (**81**), cu toate formele legale, în posesia comunităţii romane (p. 36); guvernarea gărzii regale, care stăpînea la curtea de la Alexandria, care numea şi destituia miniştri şi, cîteodată, chiar regi, care îşi lua tot ce rîvnea şi-l asedia pe rege în palatul său dacă i se refuza mărirea soldei, nu era deloc agreată în ţară sau, mai degrabă, în capitală – întrucît ţara, cu populaţia sa agricolă şi de sclavi, nu putea fi luată în considerare; cel puţin o partidă de aici dorea anexarea Egiptului de către Roma şi făcuse chiar primii paşi spre realizarea acesteia. Însă cu cît regii Egiptului se gîndeau mai puţin să lupte cu armele împotriva Romei, cu atît aurul egiptean se opuse mai energic planurilor romane de reuniune; iar din cauza ciudatei centralizări despoto-comuniste a guvernării egiptene, veniturile curţii de la Alexandria erau aproximativ egale cu veniturile statului roman, chiar după creşterea lor determinată de către Pompeius. Acestora li se adăugă invidia bănuitoare a oligarhiei, care nu dorea să încredinţeze unei singure persoane nici cucerirea, nici guvernarea Egiptului. Astfel, prin mituirea celor mai distinşi bărbaţi din senat, stăpînii consacraţi ai Egiptului şi Ciprului reuşeau nu numai să-şi menţină tronurile lor şubrede, dar să le şi consolideze şi să-şi răscumpere din partea senatului confirmarea titlurilor lor regale. Dar cu aceasta ei încă nu-şi atinseră ţelul. Dreptul constituţional formal reclama un decret al cetăţenilor romani; înainte de adoptarea acestuia, Ptolemeii erau dependenţi de toanele oricărui şef democrat, ei trebuind să deschidă aşadar războiul mituirii şi împotriva celuilalt partid roman care, fiind mai puternic, cerea preţuri mult mai mari. Deznodămîntul a fost diferit. În anul 696 (**58**), poporul, mai exact conducătorii democraţiei, decretară anexarea Ciprului, invocîndu-se drept cauză oficială încurajarea pirateriei de

către ciprioţi. Marcus Cato, însărcinat de către adversarii săi cu executarea acestei măsuri, sosi pe insulă fără armată; dar nici nu avu nevoie de aceasta. Regele se otrăvi; locuitorii se supuseră fără a se opune sorţii inevitabile şi au fost subordonaţi guvernatorului Ciliciei. Imensul tezaur, de aproape 7.000 de talanţi (aproape 13.000.000 de taleri), pe care regele, pe cît de lacom, pe atît de avar, nu se putuse decide să-l folosească pentru mituirile necesare salvării coroanei sale, le reveni de asemenea romanilor şi, ca un lucru bine-venit, umplu camerele goale ale trezoreriei lor. Dimpotrivă, fratele, care guverna în Egipt, reuşi în anul 695 (**59**) să-şi răscumpere din partea noilor stăpîni ai Romei nerecunoaşterea anexării, printr-un decret al poporului; se spune că preţul s-ar fi ridicat la 6.000 de talanţi (11.000.000 de taleri). Bineînţeles, supuşii, de mult îndîrjiţi împotriva bunului cîntăreţ la flaut şi incapabilului regent şi împinşi acum, în urma pierderii definitive a Ciprului şi a impozitelor insuportabile datorate tranzacţiilor cu romanii (696, **58**), la limita răbdării, îl izgoniră din ţară. Cînd regele, ca şi în cazul garanţiei unui obiect venal, se adresă vînzătorilor săi, aceştia, ca negustori oneşti, au fost destul de înţelegători pentru a se simţi obligaţi să-i redea lui Ptolemaios regatul său; numai că partidele nu se putură hotărî cui să încredinţeze importanta misiune de ocupare a Egiptului cu forţa armată, ca şi avantajele legate de această cucerire. Abia cînd triarhia se reconsolidă cu ocazia conferinţei de la Lucca şi după ce Ptolemaios se declarase de acord să mai depună încă 10.000 de talanţi (18.000.000 de taleri), se reglementă şi această afacere; guvernatorul Siriei, Aulus Gabinius, obţinu acum din partea potentaţilor ordinul de a întreprinde imediat măsurile necesare pentru reîntronarea regelui. Între timp, cetăţenii Alexandriei o încoronaseră pe fiica cea mai în vîrstă a regelui alungat, Berenike, dîndu-i un soţ în persoana marelui preot de la Komana, Archelaos (p. 101), unul dintre principii sacerdotali ai Asiei romane, care avu destulă ambiţie pentru a-şi abandona poziţia sigură şi bănoasă în schimbul speranţei de a urca pe tronul Lagizilor. Tentativele de a-i atrage pe potentaţii romani de partea sa rămaseră fără succes; dar nu se înspăimîntă în faţa eventualităţii de a-şi apăra noul său regat

chiar şi împotriva romanilor, cu arma în mînă. Gabinius, fără împuternicirea oficială de a declanşa un război împotriva Egiptului, dar îndemnat de către potentaţi, luă drept pretext pirateria, se pare, favorizată de către egipteni şi construirea unei flote de către Archelaos şi porni imediat spre graniţa egipteană (699, **55**). Marşul prin nisipurile deşertului dintre Gaza şi Pelusion, din cauza cărora eşuaseră mai multe invazii îndreptate împotriva Egiptului, reuşi de data aceasta în mod fericit, lucru datorat înainte de toate temerarului şi abilului comandant al cavaleriei, Marcus Antonius. Fortăreaţa de graniţă Pelusion a fost predată de către garnizoana evreiască fără a opune rezistenţă. În faţa acestui oraş, romanii îi întîlniră pe egipteni, îi înfrînseră, Antonius remarcîndu-se din nou, şi ajunseră, pentru prima dată, la Nil. Aici, flota şi armata egiptenilor se rînduiseră pentru ultima şi decisiva bătălie; romanii îi învinseră însă, iar Archelaos şi mulţi dintre ai săi îşi găsiră moartea cu arma în mînă. Capitala s-a predat imediat după această bătălie şi astfel se sfîrşi orice rezistenţă. Nefericita ţară a fost predată despotului ei de drept; execuţiile prin spînzurare şi decapitare, cu care Ptolemaios ar fi început celebrarea reinstaurării guvernării legitime încă la Pelusion dacă n-ar fi fost intervenţia cavalerească a lui Antonius, îşi reluară nestingherit cursul: înainte de orice, tatăl îşi trimise fiica nevinovată la eşafod. Achitarea sumei stabilite cu potentaţii romani eşuă din cauza absolutei imposibilităţi de a stoarce din ţara epuizată aceste sume imense, cu toate că sărmana populaţie trebui să-şi dea ultimul ban; liniştea publică a fost garantată de garnizoana romană rămasă în capitală, alcătuită din infanteria romană şi cavaleria celtică şi germană, care preluă locul pretorienilor autohtoni, imitîndu-i, de altfel, într-un mod fericit. Hegemonia de pînă atunci a Romei asupra Egiptului a fost transformată într-o ocupaţie militară nemijlocită, iar perpetuarea nominală a regalităţii indigene nu însemna pentru ţară un beneficiu, ci o îndoită povară.

Capitolul V

Lupta dintre partide în timpul absenţei lui Pompeius

Legea Gabinia schimbase rolurile partidelor din capitală. De cînd sabia era ţinută în mînă de către generalul ales al democraţiei, partidul său, sau ceea ce se numea astfel, domina nestingherit în capitală. Ce-i drept, nobilimea constituia încă o necesitate şi, ca şi înainte, mecanismul comiţiilor nu a produs alţi consuli decît cei care, după expresia democraţilor, fuseseră destinaţi deja din scutece pentru consulat; controlarea alegerilor şi anularea influenţei vechilor familii în acest domeniu nu le reuşise nici potentaţilor. Din nefericire, consulatul, tocmai acum cînd se ajunse în punctul în care „oamenii noi" puteau fi practic excluşi din acesta, începu să pălească în faţa nou-născutului astru al puterii militare excepţionale. Chiar dacă nu dorea s-o recunoască deschis, aristocraţia intui schimbarea; ea singură se dădea bătută. Cu excepţia lui Quintus Catulus, care, cu o perseverenţă demnă de remarcat, îşi menţinuse pînă la moarte (694, **60**) puţin atrăgătorul post de campion al unui partid învins, nu se poate cita nici un optimat din rîndul nobilimii mari care să fi apărat cu neînfricare şi statornicie interesele aristocraţiei. Tocmai bărbaţii ei cei mai talentaţi şi mai celebraţi abdicară de fapt şi, de cîte ori găseau un pretext convenabil, se retrăgeau la vilele lor, pentru a uita, pe cît posibil, forul şi curia, în mijlocul grădinilor şi bibliotecilor, crescătoriilor de păsări şi piscinelor lor. Aceste constatări au o valabilitate şi mai mare în cazul generaţiei mai tinere a aristocraţiei, care, fie s-a dedat întru totul luxului şi literaturii, fie s-a întors către soarele care răsărea. Unul singur dintre cei tineri trebuie să fie exceptat; acesta este Marcus Porcius Cato (născut în anul 659, **95**), un bărbat cît se poate de bine intenţionat şi de un rar devotament şi, cu toate acestea, una dintre figurile cele mai ciudate şi nefericite ale acestor timpuri prea bogate în caricaturi politice. Onest şi

consecvent, serios prin voinţă şi acţiune, plin de patriotism şi ataşat constituţiei consacrate, dar încet în judecată şi, din punct de vedere moral şi intelectual, lipsit de orice pasiune, el ar fi putut fi, în cazul cel mai fericit, un bun contabil de stat. Nenorocirea a fost că a devenit de timpuriu sclavul frazei şi, în parte dominat de sentenţele Porticului, care circulau pe atunci în sfera lumii nobile într-o formă abstractă şi golită de orice pasiune, în parte influenţat de exemplul străbunicului său, el impunîndu-şi ca o sarcină importantă să trăiască după modelul acestuia, Cato începu să străbată capitala păcătoasă ca un cetăţean ireproşabil, ca o întruchipare a virtuţii; asemenea bătrînului Cato, el critica timpurile, mergea pe jos, şi nu călare, nu lua dobîndă, refuza să accepte distincţii militare şi reamintea vremurile bune de altădată, mergînd fără cămaşă, după exemplul regelui Romulus. O caricatură stranie a strămoşului său, a căruntului ţăran pe care ura şi mînia îl transformaseră în orator, care mînuia plugul şi sabia cu aceeaşi măiestrie, care, cu inteligenţa sa încăpăţînată, dar originală şi sănătoasă, punea întotdeauna punctul pe i, acest Cato era un savant tînăr şi rece, de pe ale cărui buze se revărsa toată înţelepciunea şcolărească şi care era văzut întotdeauna cu cartea în mînă, un filozof care nu se pricepea la meşteşugul războiului şi nici la vreun alt meşteşug, un rătăcitor prin norii filozofiei morale abstracte. Cu toate acestea, el ajunse să aibă o faimă morală şi, prin aceasta, chiar şi o importanţă politică. Într-o epocă întru totul mizerabilă şi laşă, curajul şi virtuţile sale negative erau impunătoare în faţa mulţimii; el îşi găsi chiar şi adepţi, dintre care cîţiva – fireşte, asemănători modelului – copiau acest viu şablon de filozof şi îl caricaturizau la rîndul lor. Influenţa sa politică se bazează pe aceleaşi cauze. Întrucît era unicul conservator distins care avea nu atît talent şi clarviziune, cît onestitate şi curaj şi care, dacă era necesar sau nu, era oricînd gata să intervină personal, el deveni curînd campionul recunoscut al optimaţilor, cu toate că nu-l îndreptăţeau nici vîrsta, nici rangul şi nici inteligenţa. Acolo unde rezistenţa unui singur bărbat hotărît putea conduce către decizii, el a obţinut, ce-i drept, şi cîteva succese, iar în problemele de detaliu, îndeosebi de natură financiară, a intervenit deseori în mod oportun,

aşa cum nu lipsea de la nici o şedinţă a senatului, cvestura sa intrînd într-adevăr în analele istoriei; cît a trăit, a controlat bugetul public cu acribie şi a trebuit să poarte astfel un război veşnic cu arendaşii impozitelor. În rest, îi lipsea totul pentru a fi un om de stat. Era incapabil să înţeleagă un scop politic şi să-şi însuşească o viziune de ansamblu asupra situaţiei politice; întreaga sa tactică rezida în a fi opozantul oricui se îndepărta sau părea să se îndepărteze de catehismul moral-politic tradiţional; datorită ei a acţionat tot atît de des în favoarea adversarului, cît şi a colegilor de partid. Don Quijote al aristocraţiei, el dovedi prin însuşirile şi acţiunile sale că, în cel mai fericit caz, mai există o aristocraţie, dar că politica aristocratică nu era altceva decît o himeră.

Faptul de a continua lupta cu această aristocraţie promitea lauri săraci. Cu toate acestea, bineînţeles, atacurile democraţiei împotriva inamicului învins nu încetară. Aşa cum soldaţii de la bagaje se aruncă asupra unei tabere cucerite, la fel, haita populară se năpusti asupra nobilimii risipite, iar politica a fost tulburată cel puţin la suprafaţă din cauza acestei agitaţii producătoare de valuri de spumă. Mulţimea participă cu atît mai bucuroasă cu cît Gaius Caesar îi întreţinea buna dispoziţie prin fastul strălucitor al jocurilor sale (689, **65**), la care toate lucrurile, chiar şi cuştile fiarelor sălbatice, păreau a fi de argint masiv, şi în general printr-o dărnicie care era cu atît mai princiară cu cît se baza în exclutivitate pe datorii. Atacurile împotriva nobilimii erau de natură foarte diferită. Samavolniciile guvernării aristocratice ofereau o mulţime de motive; magistraţi şi avocaţi liberali sau de tendinţă liberală, precum Gaius Cornelius, Aulus Gabinius, Marcus Cicero, continuau să deconspire în mod sistematic cele mai supărătoare şi scandaloase laturi ale administraţiei optimate şi să reclame legi pentru suprimarea lor. Pentru a se pune capăt tergiversării obişnuite a audienţelor, senatul a fost îndrumat să primească solii străini în anumite zile. Împrumuturile contractate de către solii străini la Roma nu puteau fi acuzate, întrucît acesta ar fi fost unicul remediu pentru o împiedicare reală a mituirilor devenite cotidiene în rîndurile senatului (687, **67**). A fost limitat dreptul senatului de a se dispensa, în anumite cazuri, de rigorile legii (687,

67); de asemenea, abuzul prin care fiecare roman nobil care-şi rezolva afaceri personale în provincii pretindea să-i fie acordat din partea senatului titlul de ambasador roman (691, **63**). Se înăspriră pedepsele împotriva cumpărării de voturi şi corupţiei electorale (687, 691, **67**, **63**) care sporise foarte mult şi într-un mod supărător din cauza tentativelor persoanelor excluse din senat de a se reîntoarce prin realegere în sînul acestuia (p. 70). Se institui prin lege, fapt înţeles de la sine pînă atunci, ca judecătorii să fie obligaţi să facă dreptate conform regulilor stabilite de ei, după modelul roman, la intrarea lor în magistratură (687, **67**). Înainte de toate însă, se lucra la desăvîrşirea restauraţiei democratice şi la realizarea ideilor epocii Gracchilor într-o formă corespunzătoare timpului. Alegerea preoţilor de către comiţii, aşa cum fusese introdusă de către Gnaeus Domitius (II, p. 238) şi desfiinţată apoi de către Sulla (II, p. 135), a fost restabilită printr-o lege a tribunului poporului Titus Labienus (691, **63**). Democraţii remarcau cu plăcere cît de mult mai lipsea pînă la restaurarea deplină a legilor semproniene asupra grîului, dar treceau sub tăcere că, în împrejurările schimbate, cu situaţia strîmtorată a finanţelor publice şi numărul sporit al cetăţenilor cu dreptul roman deplin, această reinstituire ar fi fost absolut imposibilă. În ţinutul dintre Pad şi Alpi se întreţinea cu grijă agitaţia pentru egalitatea politică cu italicii. În scopul acesta, Gaius Caesar călători aici încă în anul 686 (**68**), din localitate în localitate; în anul 689 (**65**), Marcus Crassus, cenzor, avu intenţia de a-i înscrie pe locuitori pe listele de cetăţeni, iniţiativă care eşuă numai din cauza opoziţiei colegului său; se pare că în timpul cenzurilor următoare această tentativă a fost mereu reînnoită. Aşa cum odinioară Gracchus şi Flaccus fuseseră patronii latinilor, tot astfel acum, conducătorii democraţiei se erijară în protectorii transpadanilor, iar Gaius Piso (consul în anul 687, **67**) trebui să-şi facă amare reproşuri de a fi îndrăznit să acţioneze împotriva unui asemenea client al lui Caesar şi Crassus. Dimpotrivă, aceiaşi conducători nu se arătau nicidecum dispuşi să aprobe egalitatea politică a liberţilor; tribunul poporului Gaius Manilius, care, într-o adunare puţin numeroasă, dispuse ca Legea Sulpicia referitoare la dreptul de vot al liberţilor (II, p. 171) să fie reînnoită

(31 decembrie 687, **67**), a fost dezavuat imediat de conducătorii democraţiei şi, cu aprobarea lor, senatul casă legea încă din prima zi de la decretarea ei. În acelaşi sens, în urma unui decret al poporului, au fost excluşi din capitală toţi străinii care nu aveau nici dreptul roman, nici pe cel latin. Astfel, contradicţia internă a politicii Gracchilor – respectarea năzuinţei celor excluşi de a fi primiţi în cercul celor privilegiaţi şi a celor privilegiaţi de a-şi păstra drepturile lor speciale – era resimţită şi de urmaşii lor; în timp ce Caesar şi ai săi ofereau transpadanilor dreptul de cetăţenie, ei consimţeau totodată la excluderea liberţilor şi înlăturarea barbară a concurenţei pe care industria şi talentul comercial al elenilor şi orientalilor o făceau italicilor chiar în Italia. Caracteristic este modul în care democraţia acţionă în privinţa vechii jurisdicţii penale a comiţiilor. Sulla nu le suspendase de drept, dar locul lor fusese luat de fapt de către comisiile de juraţi pentru înaltă trădare şi crimă (II, p. 243) şi nici un om cu judecată sănătoasă nu se putea gîndi la o restaurare serioasă a acestei proceduri străvechi, devenită stînjenitoare cu mult înaintea lui Sulla. Dar întrucît ideea suveranităţii populare părea să ceară cel puţin în principiu o recunoaştere a jurisdicţiei criminale a cetăţenilor, tribunul poporului Titus Labienus îl cită, în anul 691 (**63**), pe bătrînul care îl ucisese sau era considerat ucigaşul tribunului poporului Lucius Saturninus cu 38 de ani în urmă (II, p. 135) în faţa aceluiaşi tribunal penal în faţa căruia, dacă cronica prezintă realitatea, regele Tullus îl judecase pe Horatius, vinovat de uciderea surorii sale. Acuzatul era un anume Gaius Rabirius care, chiar dacă nu-l ucisese pe Saturninus, se mîndrise totuşi la mesele aristocraţilor cu capul acestuia şi care se bucura de o reputaţie proastă în rîndul moşierilor Apuliei din cauza vînătorilor sale de oameni şi a cruzimii sale. Acuzatorului însuşi (sau bărbaţii mai înţelepţi care acţionau din spatele acestuia) nu avea intenţia de a-l răstigni pe acest nenorocit; se acceptă fără împotrivire ca forma acuzaţiei să fie substanţial moderată de către senat şi, apoi, ca adunarea poporului, convocată pentru condamnarea inculpatului, să fie dizolvată de către partidul de opoziţie sub un pretext oarecare, oprind astfel întreaga procedură. Totuşi, prin această acţiune, cele două paladii ale

libertăţii romane, dreptul de provocare al cetăţenilor şi inviolabilitatea tribunatului poporului, au fost statornicite încă o dată ca drept real, fundamentul democratic al dreptului fiind ameliorat. Reacţiunea democratică acţiona cu o pasiune şi mai mare în toate problemele personale, oriunde putea sau îndrăznea să intervină. Ce-i drept, înţelepciunea îi interzicea să accentueze prea mult retrocedarea domeniilor confiscate vechilor proprietari de către Sulla, pentru a nu produce o ruptură cu propriii aliaţi şi a nu se angaja, concomitent, într-o luptă cu interesele materiale, căreia politica tendenţioasă arareori îi poate face faţă. Rechemarea emigranţilor se afla, de asemenea, într-o strînsă legătură cu această problemă a proprietăţilor şi părea astfel la fel de inoportună. În schimb, se făceau eforturi susţinute pentru a reda copiilor celor proscrişi drepturile politice ce le fuseseră suspendate (691, **63**), iar vîrfurile partidului senatorial ofereau necontenit ţinta unor atacuri personale. Astfel, în anul 688 (**66**), Gaius Memmius îl implicase pe Marcus Lucullus într-un proces tendenţios. Fratele mai vestit al acestuia a fost nevoit să aştepte trei ani în faţa porţilor capitalei triumful binemeritat (688-691; **66**-**63**). Într-un mod asemănător, au fost insultaţi Quintus Rex şi cuceritorul Cretei, Quintus Metellus. O vîlvă şi mai mare stîrni tînărul conducător al democraţiei Gaius Caesar care, în 691 (**63**), nu numai că îndrăzni să concureze cu cei mai distinşi reprezentanţi ai nobilimii, Quintus Catulus şi Publius Servilius, învingătorul de la Isaura, pentru ocuparea sacerdoţiului suprem, dar le-o şi luase înainte în faţa cetăţenilor. Moştenitorii lui Sulla, îndeosebi fiul său Faustus, se văzură în permanenţă ameninţaţi de o acuzaţie vizînd retrocedarea banilor publici sustraşi, după cum se spunea, de către regent. Se vorbea chiar şi de reluarea acuzaţiilor democraţilor, sistate în anul 664 (**90**) în urma Legii Varia (II, p. 163). Fireşte, indivizii care participaseră la execuţiile lui Sulla au fost urmăriţi cu cea mai mare tenacitate. Dacă, în onestitatea sa puerilă, cvestorul Marcus Cato făcu el însuşi începutul, cerînd din partea acestora premiile obţinute pentru crimă ca pe nişte bunuri smulse ilegal statului (689, **65**), nu trebuie să ne surprindă faptul că, în anul următor (690, **64**), Gaius Caesar, ca preşedinte al tribunalului penal,

considera pur şi simplu ca nulă clauza din constituţia lui Sulla care declara că uciderea unui proscris nu putea fi pedepsită şi ordona ca Lucius Catilina, Lucius Bellienus, Lucius Luscius, cei mai renumiţi călăi ai lui Sulla, să fie aduşi în faţa juraţilor săi şi să fie condamnaţi. În sfîrşit, nu s-a neglijat pronunţarea în public a numelor, mult timp interzise, ale eroilor şi martirilor democraţiei şi nici comemorarea lor. Mai sus am relatat cum a fost reabilitat Saturninus prin procesul îndreptat împotriva ucigaşului său. Dar o cu totul altă rezonanţă avea numele lui Gaius Marius, la auzul căruia, cîndva, toate inimile băturâ mai tare; şi soarta a vrut ca acelaşi bărbat căruia Italia îi datora salvarea în faţa barbarilor nordici să fie în acelaşi timp şi unchiul actualului conducător al democraţiei. Bucuria mulţimii a fost mare cînd, în ciuda interdicţiilor, Gaius Caesar îndrăznise, cu ocazia înmormîntării văduvei lui Marius, să arate în public trăsăturile venerate ale eroului. După trei ani (689, **65**), cînd într-o dimineaţă reapărură, pe vechiul lor loc, însemnele triumfale pe care Marius le înălţase pe Capitoliu, fără ca nimeni să se fi aşteptat, strălucind în aur şi marmură, invalizii din războaiele african şi cimbric se îmbulziră cu lacrimi în ochi în jurul imaginii iubitului general, iar în faţa maselor entuziaste senatul nu îndrăzni să distrugă trofeele pe care, în ciuda legilor, le reînnoise aceeaşi mînă temerară.

Oricît de multă tulburare ar fi produs toate aceste vrajbe şi ranchiune, privite din punct de vedere politic erau însă de o importanţă secundară. Oligarhia era înfrîntă, democraţia ajunsese la putere. Neînsemnaţii, şi chiar cei mai neînsemnaţi indivizi, se năpustiră pentru a-i da inamicului prăbuşit la pămînt o ultimă lovitură; democraţii îşi aveau ideile lor juridice şi principiile lor; doctrinarii nu-şi vor găsi liniştea pînă cînd nu vor fi restaurat toate privilegiile comunităţii din toate punctele de vedere, ei expunîndu-se uneori batjocurii aşa cum obişnuiesc s-o facă legitimiştii – toate acestea fiind pe cît de inteligibile, pe atît de indiferente. În general, agitaţia este lipsită de un ţel anume, iar autorii au dificultăţi în a găsi un obiect pentru activitatea lor; de regulă, este vorba aproape întotdeauna de probleme deja rezolvate sau secundare. Nu putea fi altfel. În lupta împotriva aristocraţiei, democraţii rămăseseră

învingători; dar ei nu învinseseră singuri, iar proba de foc se afla încă în faţa lor: nu încheierea socotelilor cu duşmanul de pînă atunci, ci cu atotputernicul aliat, căruia îi datorau victoria în bună măsură şi căruia ei înşişi îi acordaseră, întrucît nu îndrăzniseră să-l refuze, o putere militară şi politică fără precedent. Comandantul Orientului şi al mărilor era încă ocupat cu învestirea şi destituirea regilor; cît timp îşi va rezerva pentru aceasta, cînd va declara încheierea războiului, n-o putea spune nimeni altul decît el însuşi, întrucît, ca şi toate celelalte, data întoarcerii sale în Italia (altfel spus, decizia) se afla în mîinile sale. Între timp, partidele din Roma aşteptau. Optimaţii, fireşte, priveau cu oarecare nepăsare momentul reîntoarcerii temutului general; cu ocazia rupturii dintre Pompeius şi democraţie, a cărei apropiere iminentă nu le scăpa nici lor, ei nu puteau să piardă, ci numai să cîştige. Dimpotrivă, democraţii aşteptau cu o frică sporită şi încercară, în răstimpul rămas, datorită absenţei lui Pompeius, să amplaseze o contramină împotriva exploziei ameninţătoare. În sensul acesta, interesele lor concordau cu cele ale lui Crassus, căruia, pentru a-l putea întîlni pe invidiatul şi detestatul rival, nu-i rămase altceva de făcut decît să se alieze din nou, şi mai strîns ca înainte, cu democraţia. Fiind mai slabi, Caesar şi Crassus se apropiaseră foarte mult încă din timpul primei coaliţii; interesul şi pericolul comun strînseseră şi mai puternic legătura care-i sudase, într-o alianţă redutabilă, pe cel mai bogat şi pe cel mai îndatorat bărbat al Romei. În timp ce democraţii îl desemnau în public pe generalul absent drept căpetenia şi mîndria partidului lor şi păreau să-şi îndrepte toate atacurile împotriva aristocraţiei, ei acţionau în taină împotriva lui Pompeius; iar aceste tentative ale democraţilor de a se elibera din braţele dictaturii militare ameninţătoare au, din punct de vedere istoric, o importanţă cu mult mai mare decît gălăgioasa agitaţie împotriva nobilimii, folosită în majoritatea cazurilor numai drept mască. Fireşte că ei acţionau într-o obscuritate în care mărturiile parvenite nu aruncă decît foarte palide raze de lumină, întrucît nu numai contemporanii, ci şi urmaşii au avut motive să arunce un văl asupra acestei epoci. În general însă, atît evoluţia, cît şi ţinta acestor tendinţe sînt destul de bine conturate. Puterea

militară nu putea fi echilibrată decît cu o altă putere militară. Democraţii intenţionau să cucerească guvernarea asemenea lui Marius şi Cinna, apoi să încredinţeze unuia dintre conducătorii ei fie cucerirea Egiptului, fie guvernarea Hispaniei, fie o altă magistratură similară sau extraordinară, pentru a avea în armata sa o contrapondere faţă de Pompeius şi armata lui. În acest scop, ei aveau nevoie de o revoluţie îndreptată, pe faţă, împotriva guvernului aflat la conducere, practic însă, împotriva lui Pompeius ca monarh desemnat al acestuia. Conspiraţia pentru declanşarea acestei revoluţii deveni o permanenţă la Roma, începînd cu decretarea legilor gabino-maniliene şi pînă la reîntoarcerea lui Pompeius (688-692, **66-62**). Capitala se afla într-o aşteptare încordată; descurajarea capitaliştilor, suspendarea plăţilor, falimentele frecvente erau vestitorii tulburărilor iminente ce păreau că vor produce o fundamentală regrupare a partidelor. Complotul democraţiei, care, ignorînd senatul, îl viza pe Pompeius, trebuia să-i apropie pe aceştia din urmă. Dar, încercînd să opună dictaturii lui Pompeius un bărbat care-i convenea mai mult, democraţia recunoştea de fapt şi ea guvernarea militară şi, în realitate, înlocuia un rău cu un altul; în mîinile ei, problema de principii se transformase într-una de persoane.

Începerea revoluţiei proiectate de democraţi urma să determine aşadar răsturnarea guvernului existent printr-o insurecţie provocată de către conjuraţii democraţi mai întîi la Roma. Starea morală a celor mai umile, ca şi a celor mai înalte pături ale societăţii Romei oferea materialul necesar acestui scop, ba chiar într-o abundenţă regretabilă. Nu trebuie să repetăm aici care era structura proletariatului liber şi a celui supus sclaviei. Se auzi deja cuvîntul semnificativ că numai săracul ar fi capabil să-l reprezinte pe sărac – se impuse astfel ideea că, la fel de bine ca oligarhia bogaţilor, masa săracilor se putea constitui într-o putere independentă şi, în loc să se lase tiranizată, putea ocupa ea însăşi locul tiranului. Dar asemenea idei îşi găsiră ecoul şi în cercurile tineretului nobil. Viaţa mondenă din capitală nu zdruncină numai averile, ci şi vigoarea trupului şi a sufletului. Oricît de încîntătoare ar fi fost dansul şi sunetul harpei şi, devreme sau tîrziu, veselia cupelor de vin, acea lume elegantă a

persoanelor parfumate, a bărbilor şi a hainelor la modă ascundea totuşi un înspăimîntător abis al decăderii morale şi economice, al desperării mai bine sau mai prost disimulate şi al hotărîrilor demente sau necugetate. În aceste cercuri se rechema pe faţă reîntoarcerea vremurilor lui Cinna, cu prescripţiile şi confiscările lor şi nimicirea registrelor de datorii; existau destui oameni, printre care mulţi de origine distinsă şi înzestraţi cu talente neobişnuite, care aşteptau doar un semnal pentru a se năpusti, precum o ceată de tîlhari, asupra societăţii burgheze cu scopul de a-şi recîştiga prin jaf averea irosită. Acolo unde se formă o ceată, ea îşi găsi şi conducătorul; şi aici se iviră curînd bărbaţii care se pretau la rolul de căpetenii de tîlhari. Fostul pretor Lucius Catilina şi cvestorul Gnaeus Piso nu se distingeau în mijlocul camarazilor numai prin sorgintea lor aristocratică şi rangul superior. Ei rupseseră toate punţile în urma lor şi se impuneau asociaţilor atît prin îndrăzneală, cît şi prin talente. Îndeosebi Catilina era unul dintre cei mai netrebnici reprezentanţi ai acestor vremuri netrebnice. Fărădelegile sale aparţin actelor criminale şi nu istoriei; dar înfăţişarea sa, faţa palidă, privirea învolburată, mersul, cînd lent, cînd precipitat, trădau un trecut înfricoşător. Într-o mare măsură el deţinea acele calităţi pe care trebuie să le prezinte căpetenia unei asemenea cete: capacitatea de a se bucura de toate şi de a se lipsi de toate, curaj, talent militar, cunoaşterea oamenilor, energia criminalului şi acea înspăimîntătoare pedagogie a viciului, care ştie să-l doboare pe cel slab şi să-l educe pentru crimă pe cel căzut. Cu asemenea elemente, bărbaţii care aveau bani şi influenţă politică puteau organiza cu uşurinţă o conjuraţie îndreptată împotriva ordinii existente. Catilina, Piso şi alţii de teapa lor acceptau fără scrupule orice plan care le promitea proscripţii şi casarea registrelor de datorii; cel dintîi, pe deasupra, era învrăjbit în special cu aristocraţia, întrucît aceasta se opusese candidaturii pentru consulat a acestui bărbat depravat şi periculos. Aşa cum, înainte, fiind călău al lui Sulla, îi vînase, în fruntea unei cete de celţi, pe proscrişi şi, printre alţii, îl ucisese cu mîna lui pe cumnatul său înaintat în vîrstă, la fel îşi dădea acum consimţămîntul pentru servicii asemănătoare în interesul partidului de opoziţie. Se

născu o alianţă secretă. Se spune că numărul indivizilor primiţi în rîndurile acesteia ar fi depăşit 400; ea îşi recrută partizani din toate ţinuturile şi comunităţile urbane ale Italiei; pe lîngă aceasta, era de la sine înţeles că unei insurecţii care înscria pe stindardul său programul anulării datoriilor i se vor alătura, nechemaţi, numeroşi recruţi din rîndurile tineretului corupt.

În decembrie 688 (**66**) – se povesteşte –, cele două căpetenii ale conjuraţiei crezură că sosise momentul oportun pentru declanşarea acţiunii. Cei doi consuli aleşi pentru anul 689 (**65**), Publius Cornelius Sulla şi Publius Autronius Paetus, fuseseră judecaţi cu puţin înainte din cauza corupţiei electorale şi, în conformitate cu litera legii, pretenţiile lor asupra magistraturii supreme le fuseseră anulate. Drept urmare, amîndoi se alăturară conjuraţiei. Conjuraţii se hotărîră să le procure consulatul cu forţa şi să-şi asigure astfel puterea supremă în stat. În ziua în care noii consuli urmau să-şi înceapă magistratura, 1 ianuarie 689 (**65**), curia urma să fie asaltată de către oameni înarmaţi, noii consuli, ca şi victimele desemnate dinainte, urmau să fie măcelăriţi, iar Sulla şi Paetus să fie proclamaţi consuli după casarea hotărîrii judecătoreşti de excludere. Crassus urma să preia ulterior dictatura, iar Caesar comanda cavaleriei, neîndoielnic, cu scopul de a recruta o forţă armată redutabilă, în timp ce Pompeius era ocupat în îndepărtatul Caucaz. Căpitanii şi soldaţii fuseseră angajaţi şi instruiţi; în ziua desemnată, Catilina aştepta în apropierea curiei semnul stabilit care urma să-i fie dat de Caesar în momentul ales de Crassus. Dar aşteptă în zadar. Crassus lipsi de la această şedinţă hotărîtoare a senatului şi insurecţia proiectată a eşuat. Pentru ziua de 5 februarie se concepu un plan de masacru asemănător, dar mai larg; însă şi acesta a fost zădărnicit, întrucît Catilina dădu semnalul prea repede, înainte să fi sosit bandiţii comandanţi. În consecinţă, secretul a fost dat în vileag. Ce-i drept, guvernul nu îndrăzni să acţioneze direct împotriva conjuraţiei, dar le acordă consulilor, care erau cei mai ameninţaţi, o gardă şi opuse bandei conjuraţilor alta, plătită de guvern. Pentru a-l îndepărta pe Piso, se făcu propunerea ca el să fie trimis în *Hispania Citerior*, în calitate de cvestor cu puteri pretoriene; această propunere a fost

acceptată de către Crassus, în speranţa de a cîştiga, pentru insurecţie, cu ajutorul lui, resursele acestei importante provincii. Propunerile mai îndrăzneţe au fost împiedicate de către tribuni. Astfel ne transmite tradiţia, redînd probabil versiunea care circula în cercurile guvernamentale şi a cărei exactitate în problemele de amănunt va rămîne sub semnul întrebării pînă la proba contrarie. În ceea ce priveşte problema principală, participarea lui Caesar şi a lui Crassus, mărturia adversarilor lor politici nu poate fi considerată peremptorie. Cu toate acestea, activitatea lor politică din această perioadă concordă în mod izbitor cu cea secretă pe care le-o atribuie această relatare. Tentativa lui Crassus, cenzor în anul acesta, de a-i înscrie pe transpadani pe listele de cetăţeni (p. 111) fusese deja o întreprindere aproape revoluţionară. Este şi mai semnificativ faptul că Crassus încercase cu aceeaşi ocazie să înscrie Egiptul şi Ciprul în lista domeniilor romane şi că, în aceeaşi perioadă (689 sau 690, **65** sau **64**), Caesar propuse cetăţenilor, prin intermediul unor tribuni, să-l trimită în Egipt pentru a-l reîntrona pe regele Ptolemaios, alungat de alexandrini. Aceste maşinaţii concordă, fără îndoială, cu acuzaţiile proferate de către adversari. Nu se poate stabili nimic sigur, dar se poate presupune cu o certitudine destul de mare că Crassus şi Caesar concepuseră planul de a prelua dictatura militară în timpul absenţei lui Pompeius, că Egiptul fusese ales drept bază a acestei puteri militare democratice, în sfîrşit, că tentativa insurecţională din anul 689 (**65**) fusese destinată realizării acestor proiecte, iar Catilina şi Piso fuseseră nişte unelte în mîinile lui Crassus şi ale lui Caesar.

Conjuraţia stagnă pentru moment. Alegerile din anul 690 (**64**) se desfăşurară fără ca Crassus şi Caesar să-şi fi reînnoit tentativa dirijării alegerilor consulare; la acesta a contribuit poate faptul că o rudă a conducătorului democraţiei, Lucius Caesar, un bărbat slab de înger, folosit deseori de către amicul său înrudit ca unealtă, candidă de data aceasta pentru consulat. Informaţiile din Asia deveneau însă tot mai alarmante. Se încheiase deja reglementarea afacerilor Asiei Mici şi ale Armeniei. Cu oricîte evidente strategii democraţii au demonstrat că războiul cu Mithridates putea fi considerat încheiat

abia după capturarea regelui şi, în consecinţă, că ar fi necesară declanşarea unei urmăriri în jurul Mării Negre, dar îndeosebi că amestecul în problemele Siriei n-ar fi necesar (p. 88), Pompeius, nesinchisindu-se de asemenea vorbărie, părăsise Armenia în primăvara anului 690 (**64**) şi se îndreptase către Siria. Dacă Egiptul urma să devină într-adevăr cartierul general al democraţiei, atunci nu era timp de pierdut; altfel, Pompeius putea ajunge cu uşurinţă înaintea lui Caesar în Egipt. Conjuraţia din anul 688 (**66**), nicidecum intimidată de slabele şi insuficientele măsuri de represiune, înregistră un reviriment atunci cînd se apropiară alegerile pentru consulatul anului 691 (**63**). Persoanele erau probabil aceleaşi şi nici planul nu suferise multe modificări. Conducătorii mişcării rămaseră din nou în planul al doilea. De data aceasta, îl trimiseră drept candidat pentru consulat pe Catilina însuşi şi pe Gaius Antonius, fiul mai tînăr al oratorului, un frate al generalului rău-famat din Creta. Pe Catilina se putea conta; Antonius, la început adept al lui Sulla, precum Catilina, adus, din cauza aceasta, de către democraţi în faţa tribunalului cu cîţiva ani în urmă şi exclus din senat (pp. 65-66, 70), de altfel un bărbat molatic, nesemnificativ, nicidecum destinat pentru rolul de conducător şi cu totul falimentar, se oferi bucuros să fie unealta democraţilor cu preţul consulatului şi al avantajelor legate de acesta. Cu ajutorul acestor consuli, capii conjuraţiei intenţionau să preia guvernarea, să-i ia ostatici pe copiii lui Pompeius rămaşi în capitală şi să se înarmeze împotriva acestuia atît în Italia, cît şi în provincii. La prima ştire despre lovitura din capitală, guvernatorul *Hispaniei Citerior*, Gnaeus Piso, urma să înalţe stindardele insurecţiei. Comunicaţiile cu el nu puteau fi întreţinute pe calea mării, întrucît aceasta era stăpînită de către Pompeius. Democraţii se bazau în schimb pe transpadani, vechii clienţi ai democraţiei, în mijlocul cărora tulburările erau în toi şi care, firește, ar fi obţinut imediat dreptul de cetăţenie, şi pe diferite triburi celtice. Iţele acestei conspiraţii se întindeau pînă în Mauretania. Unul dintre conjuraţi, marele comerciant Publius Sittius din Nuceria, silit să rămînă departe de Italia din cauza unor complicaţii financiare, înarmase aici, ca şi în Hispania, o trupă de oameni exasperaţi şi cutreieră în fruntea

acesteia Africa de Vest, unde avea vechi legături comerciale. Partidul îşi strînse toate forţele pentru lupta electorală. Crassus şi Caesar îşi puseră în joc banii – proprii sau împrumutaţi – şi relaţiile pentru a asigura consulatul lui Catilina şi al lui Antonius; tovarăşii lui Catilina îşi încordară toate forţele pentru a-l aduce la cîrmă pe bărbatul care le promitea palatele şi domeniile adversarilor lor, îndeosebi anularea datoriilor, şi despre care se ştia că se va ţine de cuvînt. Aristocraţia se găsea într-o dificultate cu atît mai mare cu cît nu putea opune contracandidaţi. Era limpede că un asemenea om îşi risca viaţa: trecuseră timpurile în care pericolul poziţiei îl atrăgea pe cetăţean – acum chiar şi ambiţia se ascundea în spatele fricii. Astfel, nobilimea se mulţumi să întreprindă o slabă tentativă de a reprima corupţia electorală prin decretarea unei noi legi asupra cumpărării de voturi – iniţiativă care, de altfel, eşuă din cauza intercesiunii unui tribun al poporului – şi să-şi acorde încrederea unui candidat care, ce-i drept, nu era pe placul nimănui, dar cel puţin nu era dăunător. Acesta era Marcus Cicero, un oportunist politic notoriu, obişnuit să cocheteze cînd cu democraţia, cînd cu Pompeius, cînd, de la o distanţă ceva mai mare, cu aristocraţia şi să se pună, ca avocat, la dispoziţia oricărui acuzat influent, fără deosebire de partid şi persoană – Catilina însuşi se numărase printre clienţii săi –, de fapt, fără de partid sau, ceea ce este aproximativ acelaşi lucru, partizan al partidului intereselor materiale care domina în tribunale şi care-l aprecia pe elocventul avocat şi pe politicosul şi spiritualul comesean. El întreţinea în capitală, ca şi în oraşele ţării, destule legături pentru a avea o şansă în faţa candidaţilor propuşi de democraţie; întrucît atît nobilimea, cu toate resentimentele ei, cît şi partizanii lui Pompeius votară în favoarea lui, a fost ales cu o impresionantă majoritate de voturi. Cei doi candidaţi ai democraţiei obţinură un număr de voturi aproape egal, însă lui Antonius, a cărui familie era mai distinsă decît cea a concurentului său, îi reveniră cîteva în plus. Această împrejurare nărui alegerea lui Catilina şi salvă Roma în faţa unui al doilea Cinna. Cu cîtva timp în urmă se spunea că Piso, la instigaţia duşmanului său politic şi personal Pompeius, fusese masacrat în Hispania de către garda sa de indigeni. Numai cu Antonius nu se putea întreprinde

nimic; Cicero suprimă fragila legătură care-l unea cu conjuraţia încă înainte ca noii consuli să-şi fi preluat magistratura, renunţînd la tragerea la sorţi pentru provinciile consulare, care i-ar fi revenit în mod constituţional, şi-i cedă colegului, adînc îndatorat, guvernarea bănoasă a Macedoniei. Astfel, condiţiile preliminare ale acestei conjuraţii fuseseră din nou dejucate.

Între timp, afacerile orientale luaseră o întorsătură tot mai primejdioasă pentru democraţie. Organizarea Siriei făcea progrese rapide; din Egipt, Pompeius primise deja diverse propuneri de a interveni în ţară şi de a o anexa Romei; apărură temeri că, în curînd, va sosi vestea că Pompeius ar fi cucerit el însuşi Valea Nilului. Poate că tentativa lui Caesar de a-i cere poporului să-l trimită în Egipt pentru a-l sprijini pe rege împotriva supuşilor săi răzvrătiţi se datorează acestui fapt (p. 117); ea eşuă, se pare din cauza repulsiei celor mari, ca şi a celor mici de a întreprinde ceva împotriva intereselor lui Pompeius. Reîntoarcerea lui Pompeius şi catastrofa probabilă legată de acest eveniment se apropiară tot mai mult; deşi coarda se rupsese de prea multe ori, trebuia să fie folosit acelaşi arc. Oraşul se afla într-o frămîntare surdă; întrunirile frecvente ale conducătorilor mişcării arătau că se pregătea ceva. Faptul ieşi la iveală în momentul în care noii tribuni ai poporului îşi preluară magistratura (10 decembrie 690, **64**); unul dintre ei, Publius Servilius Rullus, propuse imediat o lege agrară care urma să creeze pentru conducătorii democraţiei o poziţie asemănătoare celei pe care o ocupa Pompeius ca urmare a Legilor Gabinia-Manilia. Scopul nominal era fondarea de colonii în Italia, dar cu condiţia ca pămîntul să nu fie obţinut prin expropriere; mai mult, toate drepturile private existente au fost garantate, ba chiar ocupaţiile ilegale din ultima vreme (p. 64) primiră titlul de proprietate deplină. Numai domeniul Campaniei, care era arendat, urma să fie parcelat şi colonizat; în rest, guvernul urma să achiziţioneze pămînturile destinate spre distribuire pe căile obişnuite ale cumpărării. Pentru a procura sumele necesare, celelalte pămînturi domeniale din Italia, dar mai ales din afara Italiei, urmau să fie puse în vînzare în mod succesiv; prin acestea se înţelegeau îndeosebi fostele domenii regale din

Macedonia, din Chersonesul Tracic, Bitinia, Pont, Cyrene, apoi teritoriile oraşelor din Hispania, Africa, Sicilia, Elada, Cilicia, care deveniseră proprietate deplină în conformitate cu dreptul războiului. De asemenea, urma să fie vîndut tot ceea ce statul cîştigase în bunuri mobile şi imobile începînd cu anul 666 (**68**) şi asupra cărora încă nu se luase nici o hotărîre; se viza îndeosebi Egiptul şi Ciprul. În acelaşi scop, cu excepţia oraşelor de drept latin şi a celorlalte oraşe libere, toate comunităţile dependente au fost supuse unor impozite şi zeciuieli foarte mari. În sfîrşit, pentru aceleaşi cumpărări au fost destinate veniturile rezultate din noile provincii începînd cu anul 692 (**62**) şi cele realizate prin vînzarea întregii prăzi care încă nu fusese valorificată în mod legal; această dispoziţie se referea la noile surse de impozite deschise de către Pompeius în Orient şi la banii publici aflaţi în mîinile lui Pompeius şi ale moştenitorilor lui Sulla. Pentru executarea acestei măsuri, urmau să fie desemnaţi decemviri cu o jurisdicţie proprie şi un *imperium* propriu, care trebuiau să rămînă cinci ani în magistratură şi să se înconjoare cu 200 de subalterni aleşi din ordinul cavalerilor; dar la alegerea decemvirilor urmau să fie luaţi în considerare numai acei candidaţi care s-ar fi prezentat personal şi, la fel ca în cazul procedurii respectate la alegerile sacerdotale (II, p. 288), prin tragere la sorţi au fost stabilite pentru alegeri numai 17 din cele 35 de districte. Era lesne de înţeles că prin acest colegiu al decemvirilor se intenţiona crearea unei puteri asemănătoare celei a lui Pompeius, diferenţa constituind-o doar o nuanţă mai puţin militară şi mai mult democratică. Jurisdicţia era necesară mai ales pentru a decide asupra problemei Egiptului, puterea militară, pentru a se înarma împotriva lui Pompeius; clauza prin care se interzicea alegerea unei persoane absente îl excludea pe Pompeius, reducerea districtelor îndreptăţite la vot, ca şi manipularea tragerii la sorţi trebuiau să uşureze conducerea alegerilor în sensul democraţiei. Însă această tentativă îşi greşi ţelul cu desăvîrşire. Mulţimea, găsind că este mai comod să-şi primească măsura de grîu din depozitele publice în umbra porticurilor romane decît să-l cultive ea însăşi cu sudoarea frunţii, primi propunerea cu cea mai mare indiferenţă. Ea intui curînd că Pompeius nu va fi

nicidecum de acord cu o asemenea hotărîre care îi leza interesele din toate punctele de vedere şi că poziţia partidului care, în spaima sa, consimţea la acordarea unor astfel de drepturi extravagante trebuia să fie destul de şubredă. În asemenea circumstanţe, guvernul reuşi fără dificultate să determine eşecul propunerii; noul consul Cicero îşi folosi din plin talentul pentru a da partidului învins lovitura de graţie; autorul însuşi îşi retrase propunerea (1 ianuarie 691; **63**), încă înainte de intervenţia tribunilor pregătiţi în acest sens. Democraţia nu cîştigase altceva decît convingerea neplăcută că, din dragoste sau frică, mulţimea se afla în continuare de partea lui Pompeius şi că orice propunere pe care publicul o percepea ca fiind îndreptată împotriva lui Pompeius va eşua.

Obosit de aceste agitaţii inutile şi planuri rămase fără finalizare, Catilina se hotărî să forţeze decizia în această problemă şi să-i pună capăt o dată pentru totdeauna. În cursul verii, el întreprinse toate pregătirile pentru declanşarea războiului civil. Faesulae (Fiesole), un oraş foarte puternic din Etruria, în care numărul săracilor şi al conspiratorilor era extrem de mare – cu 15 ani în urmă fusese centrul revoltei lui Lepidus –, a fost ales din nou drept sediu al insurecţiei. Într-acolo se îndreptau sumele de bani trimise mai ales de către doamnele nobile din capitală implicate în conspiraţie; acolo se adunau arme şi soldaţi; un bătrîn căpitan al lui Sulla, Gaius Manlius, atît de viteaz şi de lipsit de scrupule cum numai un mercenar poate fi, preluă deocamdată comanda. Chiar dacă nu atingeau aceleaşi proporţii, se făceau înarmări asemănătoare şi în alte puncte ale Italiei. Agitaţia în rîndul transpadanilor era atît de mare, încît se părea că aceştia nu aşteptau decît un semnal pentru a se ridica. În Bruttium, pe coasta de est a Italiei, la Capua, unde erau concentrate pretutindeni mari mase de sclavi, se părea că va izbucni o a doua insurecţie, asemănătoare celei a lui Spartacus. Şi în capitală se pregătea ceva; cine vedea atitudinea provocatoare a debitorilor citaţi în faţa pretorului urban îşi amintea de scenele care precedaseră asasinarea lui Asellio (II, p. 170). Capitaliştii se aflau într-o agitaţie nemaipomenită; se dovediră necesare înăsprirea interdicţiei exportului de aur şi de argint şi trecerea la supravegherea porturilor

principale. Planul conspiratorilor consta în asasinarea consulului care conducea alegerile şi a celorlalţi candidaţi, cu ocazia alegerilor pentru consulat din anul 692 (**62**), pentru care Catilina se înscrisese din nou, şi în impunerea alegerii lui cu orice preţ, în caz de nevoie urmînd să fie chemate împotriva capitalei, pentru a zădărnici rezistenţa, cetele înarmate de la Faesulae şi din alte centre de reuniune. Cicero, informat în permanenţă şi cu rapiditate de către agenţii săi despre hotărîrile conspiratorilor, denunţă conjuraţia în plin senat şi în prezenţa conducătorilor ei principali, în ziua fixată pentru alegeri (20 octombrie). Catilina nu se înjosi să mintă; răspunse îndîrjit că, dacă va fi ales consul, marele partid lipsit de căpetenie va avea într-adevăr un conducător împotriva celui mic condus de şefi mizerabili. Însă, întrucît lipseau probele concrete pentru dovedirea complotului, nu se putea aştepta din partea senatului timorat nimic altceva decît sancţionarea prealabilă a măsurilor de excepţie pe care magistraţii le-ar fi considerat necesare (21 octombrie). Astfel se apropia lupta electorală, de data aceasta mai degrabă o bătălie decît o alegere, căci şi Cicero îşi formase o gardă personală alcătuită din bărbaţi tineri, îndeosebi din starea negustorilor; şi aceşti bărbaţi au umplut Cîmpul lui Marte şi l-au dominat în ziua de 28 octombrie, zi în care alegerile au fost amînate de către senat. Conjuraţii nu reuşiră nici să-l asasineze pe consulul care conducea alegerile, nici să decidă alegerile în favoarea lor. Între timp însă, începuse războiul civil. În ziua de 27 octombrie, Gaius Manlius înălţase la Faesulae vulturul – era unul al lui Marius din războiul cu cimbrii – şi făcuse apel la tîlharii din munţi şi la ţărani să i se alăture. Preluînd vechile tradiţii ale partidului popular, proclamaţiile sale cereau eliberarea de sub povara grea a datoriilor şi moderarea procesului pentru datorii care, dacă suma datoriilor depăşea totalitatea bunurilor, putea duce şi acum la pierderea libertăţii. Se părea că adunătura capitalei, apărînd într-un fel ca succesoarea legitimă a vechii ţărănimi plebeiene şi luptîndu-se sub glorioşii vulturi din războiul cu cimbrii, nu va pîngări numai prezentul, ci şi trecutul Romei. Această insurecţie a rămas însă izolată; în celelalte puncte de reuniune conjuraţia nu a depăşit faza

adunării de arme şi a întrunirilor secrete, întrucît pretutindeni lipseau conducătorii hotărîţi. Aceasta spre norocul guvernului; căci, oricît de evident devenise, de mai mult timp, faptul că războiul civil va izbucni, propria hotărîre şi încetineala aparatului administrativ ruginit nu-i permise să întreprindă pregătiri militare. Abia acum se concentrară miliţiile şi au fost trimişi ofiţeri superiori în diferitele ţinuturi ale Italiei pentru a suprima insurecţia din districtele lor; concomitent, gladiatorii au fost evacuaţi din capitală şi organizate patrule pentru prevenirea incendiilor puse la cale. Catilina se afla într-o poziţie dificilă. Conform intenţiilor sale, mişcarea ar fi trebuit să izbucnească în momentul alegerilor consulare concomitent în capitală şi în Etruria: eşecul primei insurecţii şi izbucnirea celei de-a doua îi ameninţa existenţa, ca şi întregul rezultat al acţiunii sale. După ce ai săi ridicară armele împotriva guvernului la Faesulae, el nu mai putea rămîne la Roma ; cu toate acestea, nu numai că trebuia să determine cel puţin acum izbucnirea grabnică a conspiraţiei din capitală, dar faptul trebuia să se întîmple înainte ca el să fi părăsit Roma – îşi cunoştea acoliţii prea bine pentru a se bizui pe ei în această misiune. Cei mai distinşi conjuraţi, Publius Lentulus Sura, consul în anul 683 (**71**), exclus ulterior din senat, dar devenit din nou pretor, pentru a reintra în senat, şi cei doi foşti pretori, Publius Autronius şi Lucius Cassius, erau oameni incapabili: Lentulus, un aristocrat obişnuit, cu vorbe mari şi pretenţii şi mai mari, dar lent în înţelegere şi indecis în acţiune, Autronius, remarcîndu-se doar prin vocea sa ţipătoare; în cazul lui Lucius Cassius nimeni nu putea înţelege cum un bărbat atît de gras şi de simplu reuşise să ajungă în rîndul conjuraţilor, însă Catilina nu putea îndrăzni să-i aşeze în frunte pe participanţii mai capabili, ca, de exemplu, pe tînărul senator Cethegus şi cavalerii Lucius Statilius şi Publius Gabinius Capito, întrucît ierarhia tradiţională a ordinelor îşi mai păstră încă locul chiar şi în rîndul conjuraţilor – chiar şi anarhiştii credeau că nu vor putea învinge dacă în fruntea lor nu se găsea un fost consul sau cel puţin un pretorian. Din această cauză, oricît de presantă ar fi fost prezenţa generalului în fruntea armatei insurecţionale şi oricît de neplăcut era pentru acesta, după izbucnirea revoltei, să rămînă în continuare în

sediul guvernului, Catilina se hotărî să nu părăsească deocamdată Roma. Obişnuit să se impună în faţa adversarilor săi laşi printr-o îndrăzneală provocatoare, el se arătă în public, atît în for, cît şi în curie, şi răspundea ameninţărilor care i se adresau cu ameninţarea de a nu fi împins la limita răbdării: cel căruia i se incendiază casa va fi silit să stingă focul de sub dărîmături. Într-adevăr, nici cetăţenii privaţi şi nici autorităţile nu îndrăzniră să pună mîna pe acest om periculos: era un fapt lipsit de importanţă că un tînăr aristocrat îl cita în faţa tribunalului din pricina unui viol, întrucît înainte de terminarea procesului decizia trebuia să fi venit demult din altă parte. Dar şi proiectele lui Catilina eşuară; îndeosebi fiindcă agenţii guvernului se infiltraseră în cercul conjuraţilor şi-l informau în permanenţă despre toate intenţiile acestora. Astfel, de exemplu, cînd conjuraţii apărură în faţa importantei fortăreţe Praeneste (1 noiembrie), pe care speraseră s-o cucerească prin surprindere, ei găsiră o garnizoană bine organizată şi întărită, aşa încît planul a fost zădărnicit. Cu toată temeritatea sa nebunească, Catilina crezu totuşi de cuviinţă să-şi fixeze plecarea pentru una din zilele următoare; înainte însă, la îndemnul său stăruitor, în cadrul unei ultime întruniri a conjuraţilor din noaptea de 6 spre 7 noiembrie, se hotărî ca Marcus Cicero, principalul conducător al contraminei, să fie asasinat încă înainte de plecarea şefului şi, pentru a preveni orice trădare, decizia să fie executată imediat. În ziua de 7 noiembrie, dis-de-dimineaţă, asasinii desemnaţi bătură la poarta casei consulului, însă găsiră paza întărită, iar ei înşişi nu au fost lăsaţi să intre – şi de data aceasta, spionii guvernului dejucaseră planul conjuraţilor. Cicero convocă senatul în ziua următoare (8 noiembrie). Catilina îndrăzni să apară chiar şi acum, încercînd să se apere împotriva atacurilor fioroase ale consulului care-i reproşă pe faţă evenimentele ultimelor zile; dar nimeni nu-l mai asculta şi băncile din jurul său se goliră. El părăsi şedinţa şi se îndreptă, aşa cum sigur ar fi făcut-o şi fără incidentul acesta, spre Etruria, conform planului. Aici se proclamă consul şi rămase în expectativă, pentru ca, la prima ştire despre izbucnirea insurecţiei în capitală, să înainteze împotriva acesteia. Guvernul îi declară duşmani ai patriei pe cei doi conducători, Catilina şi Manlius,

ca şi pe aceia dintre tovarăşii lor care n-ar fi depus armele pînă la o anumită dată, şi concentră noi miliţii; în fruntea armatei destinate să lupte împotriva lui Catilina a fost desemnat consulul Gaius Antonius, despre care se ştia că e implicat în conjuraţie; caracterul său oscilant era în voia circumstanţelor, el putînd să-şi îndrepte trupele împotriva lui Catilina sau să le unească cu ale acestuia. Se părea că se doreşte cu tot dinadinsul transformarea acestui Antonius într-un al doilea Lepidus. De asemenea, nu s-a acţionat împotriva şefilor conspiraţiei rămaşi în capitală, deşi toată lumea îi arăta cu degetul; insurecţia din capitală n-a fost abandonată, ci, mai mult, planul ei fusese stabilit chiar de Catilina, înaintea plecării sale din Roma. Un tribun trebuia să dea semnalul prin convocarea unei adunări a poporului; în noaptea următoare, Cethegus urma să-l înlăture pe consulul Cicero; Gabinius şi Statilius urmau să incendieze oraşul concomitent din 12 părţi, stabilindu-se cu cea mai mare rapiditate legăturile cu armata lui Catilina care ar fi sosit între timp. Dacă Cethegus ar fi profitat de circumstanţe, iar Lentulus, care fusese aşezat în fruntea conjuraţilor după plecarea lui Catilina, s-ar fi decis pentru o acţiune rapidă, conjuraţia ar fi putut reuşi chiar şi acum. Dar conspiratorii erau tot atît de incapabili şi de laşi ca şi adversarii lor; trecură săptămîni fără să se ajungă la nici o decizie.

Insurecţia a fost determinată în fine de către contramină. În maniera sa de camuflare a încetinelii în problemele cele mai urgente şi mai necesare prin proiectarea unor planuri îndepărtate şi încîlcite, Lentulus intrase în relaţii cu deputaţii unui district celtic, al alobrogilor, care tocmai se aflau la Roma, şi încercase să-i atragă pe aceştia, reprezentanţii unei comunităţi puternic zdruncinate şi adînc îndatorate, de partea conspiraţiei; de asemenea, le dăduse la plecare soli şi scrisori pentru apropiaţii conjuraţilor. Alobrogii părăsiră Roma; dar în noaptea dintre 2 şi 3 decembrie, în imediata vecinătate a porţilor, ei au fost opriţi de către autorităţile romane şi li s-au confiscat hîrtiile. Se dovedi că solii alobrogi serviseră drept spioni ai guvernului roman şi purtaseră negocierile numai pentru a-i oferi acestuia dovezile dorite împotriva şefilor conjuraţiei. În dimineaţa următoare, în cea mai mare linişte, Cicero eliberă ordinele de

arestare a celor mai periculoşi conducători ai complotului, executate în cazul lui Lentulus, Cethegus, Gabinius şi Statilius, în timp ce alţi cîţiva reuşiră să se sustragă arestării prin fugă. Vina celor capturaţi, ca şi a celor fugiţi era evidentă. Imediat după arestare, au fost înfăţişate senatului scrisorile confiscate, iar arestaţii n-au avut altă soluţie decît să recunoască peceţile şi grafiile, şi au fost interogaţi prizonierii şi martorii; curînd se iviră şi alte probe edificatoare: depozite de arme în casele conjuraţilor, ameninţările rostite în trecut. Existenţa conspiraţiei a fost stabilită în întregime şi cu tot temeiul legal, iar din dispoziţia lui Cicero actele cele mai importante au fost publicate pe hîrtii volante. Îndîrjirea împotriva conspiraţiei anarhiste era generală. Cu cea mai mare plăcere partidul oligarhic ar fi fructificat dezvăluirile pentru a încheia socotelile cu democraţia în general şi, în particular, cu Caesar; dar el era prea puţin unit pentru a duce acest plan la bun sfîrşit şi pentru a-i pregăti sfîrşitul pe care odinioară îl pregătise celor doi Gracchi şi lui Saturninus; sub acest aspect, el rămase doar la bunele intenţii. Mulţimea capitalei era tulburată îndeosebi din cauza incendiilor plănuite de conjuraţi. Bineînţeles, comercianţii şi întregul partid al intereselor materiale au recunoscut în acest război al debitorilor împotriva creditorilor o luptă pentru existenţă; într-o agitaţie furtunoasă, tineretul acestui ordin se îmbulzi în jurul curiei cu săbiile scoase şi le ridică ameninţător împotriva camarazilor de partid declaraţi şi secreţi ai lui Catilina. Într-adevăr, pentru moment, conspiraţia era paralizată; chiar dacă principalii ei instigatori originari se aflau încă în libertate, întregul stat-major al conjuraţiei, însărcinat cu executarea ei, era fie întemniţat, fie hăituit; fără sprijinul unei insurecţii în capitală, trupa adunată la Faesulae nu putea întreprinde mare lucru.

Într-o comunitate organizată cît de cît, afacerea s-ar fi încheiat aici din punct de vedere politic, restul fiind preluat de armată şi tribunale. Roma ajunsese însă în punctul în care guvernul nu mai putea păstra în siguranţă un număr de cîţiva nobili. Sclavii şi liberţii lui Lentulus şi ai celorlalţi arestaţi se agitau; se spunea că au fost concepute planuri pentru a-i elibera cu forţa din casele particulare unde erau ţinuţi în detenţie; din cauza tulburărilor anarhice din

ultimii ani, la Roma nu lipseau căpeteniile de bande care, pentru o anumită sumă, organizau răzmeriţe şi asasinate; în fine, Catilina era informat despre acest eveniment, fiind destul de aproape pentru a încerca o lovitură surprinzătoare cu ajutorul trupelor sale. Nu se poate spune în ce măsură asemenea zvonuri erau adevărate: temerile erau însă justificate, întrucît, conform constituţiei, guvernul nu dispunea în capitală nici de trupe, nici de o altă forţă poliţienească redutabilă, el fiind abandonat, într-adevăr, la discreţia oricărei cete de bandiţi. Se răspîndi zvonul că se urmărea împiedicarea oricărei tentative de eliberare prin executarea imediată a prizonierilor. Faptul nu era posibil din punct de vedere constituţional. Conform străvechiului drept sacru al *provocatio*, sentinţa de moarte nu putea fi rostită în cazul unui membru al comunităţii decît de întregul corp al cetăţenilor şi de nici o altă instanţă în afara lor; însă de cînd adunările poporului deveniseră ele însele de domeniul trecutului, nu mai pronunţau condamnări la moarte. Cicero ar fi evitat cu cea mai mare plăcere această soluţie; oricît de indiferentă putea fi pentru avocat controversa privind legalitatea, el ştia totuşi prea bine cît de folositor era să fii considerat liberal şi nu se simţea deloc îndemnat să se separe, prin vărsare de sînge, pentru totdeauna de partidul democratic. Însă anturajul său, îndeosebi soţia sa nobilă, îl siliră să-şi încoroneze serviciile aduse patriei prin acest pas temerar; consulul, doritor, ca orice laş, să ascundă aparenţa laşităţii şi tremurînd în faţa responsabilităţii înfricoşătoare, convocă în acest impas senatul şi lăsă pe seama lui decizia asupra vieţii sau morţii celor patru prizonieri. Fireşte că soluţia nu avea nici un sens, căci, întrucît în această problemă senatul avea mai puţin drept de decizie decît consulul, responsabilitatea îi revenea totuşi de drept acestuia; dar oare cînd a fost consecventă laşitatea? Caesar se angajă cu toate forţele întru salvarea prizonierilor: cuvîntarea sa plină de ameninţări dismulate despre inevitabila răzbunare a democraţilor stîrni cea mai adîncă impresie. Cu toate că toţi foştii consuli şi majoritatea senatorilor se pronunţaseră deja pentru execuţie, cei mai mulţi, în frunte cu Cicero, păreau să încline acum spre respectarea limitelor legale. Însă deoarece Cato – folosind o şicană de avocat – îi acuză pe adepţii

opiniei moderate de participare la complot, argumentînd că se fac pregătiri pentru eliberarea deţinuţilor printr-o luptă de stradă, el izbuti să îndrepte spiritele şovăitoare din nou într-o altă direcţie şi să cîştige majoritatea pentru executarea imediată a criminalilor. Traducerea în practică a hotărîrii revenea, firește, consulului care o provocase. La 5 decembrie, seara tîrziu, deţinuţii au fost ridicaţi din casele unde fuseseră închişi şi, traversînd forul ticsit în continuare de mase de oameni, au fost duşi în temniţa unde, de obicei, erau închişi cei condamnaţi la moarte. Aceasta era o încăpere subterană adîncă de 12 picioare, situată la baza Capitoliului, care servise cîndva drept rezervor de apă. Consulul însuşi îl conducea pe Lentulus, pretorii, pe ceilalţi conjuraţi, toţi fiind însoţiţi de o pază puternică; dar aşteptata tentativă de eliberare nu avu loc. Nimeni nu ştia dacă arestaţii erau duşi spre un loc mai sigur sau spre locul supliciului. La poarta temniţei, aceştia au fost predaţi celor trei bărbaţi însărcinaţi cu conducerea execuţiilor şi, la lumina făcliilor, au fost sugrumaţi în acea încăpere subterană. Consulul a aşteptat în faţa uşii pînă cînd execuţiile au fost săvîrşite; după aceea, cu bine-cunoscuta-i voce puternică, el strigă spre for, unde mulţimea stăruia în tăcere: „Sînt morţi !”. Pînă noaptea tîrziu, gloata se îmbulzi pe străzile oraşului şi-l aclamă frenetic pe consulul căruia, după opinia lor, îi datorau salvarea caselor şi bunurilor lor. Senatul ordonă ceremonii publice de mulţumire, iar cei mai distinşi bărbaţi ai nobilimii, Marcus Cato şi Quintus Catulus, îl salutară pe iniţiatorul condamnării la moarte – pentru prima dată – cu titlul de „părinte al patriei”. Dar aceasta era o faptă cu atît mai oribilă cu cît ea apărea unui întreg popor drept măreaţă şi venerabilă. Poate că niciodată o comunitate nu s-a declarat ruinată într-un mod mai mizerabil ca Roma prin hotărîrea, luată cu sînge rece de către un guvern şi aprobată de către opinia publică, ca nişte deţinuţi politici, culpabili conform legii, dar care de drept nu meritau să-şi piardă viaţa, să fie uciși în grabă, întrucît închisorile nu prezentau nici o garanţie şi nu exista o poliţie bine organizată! Trăsătura hazlie, care arareori lipseşte unei tragedii istorice, era aceea că acest act al celei mai brutale tiranii a trebuit să fie îndeplinit de unul dintre cei mai oscilanţi şi fricoşi dintre toţi

oamenii de stat romani şi că primul consul democratic a fost destinat să distrugă paladiul vechii libertăţi romane republicane, dreptul de *provocatio*.

După ce conjuraţia fusese suprimată în capitală înainte ca ea să fi izbucnit, urma să fie înăbuşită insurecţia din Etruria. Forţa armată de aproximativ 2.000 de oameni de care dispunea Catilina se mărise aproape de cinci ori şi forma deja două legiuni aproape complete, dintre care, fireşte, numai a patra parte era înarmată suficient. Catilina se retrăsese cu trupele în munţi şi evitase o luptă cu Antonius, pentru a desăvîrşi organizarea trupelor sale şi a aştepta izbucnirea revoltei din Roma. Dar vestea despre eşecul acesteia determină destrămarea armatei insurgenţilor, masa celor mai puţin compromişi îndreptîndu-se acum din nou spre vetrele lor. Cei rămaşi, bărbaţi hotărîţi sau mai degrabă exasperaţi, întreprinseră o tentativă de a ajunge prin trecătorile Apeninilor în Galia, dar cînd mica armată sosi la poalele munţilor de lîngă Pistoria (Pistoja), se văzu încercuită de două armate. În faţă se afla corpul lui Quintus Metellus, venit din Ravenna şi Ariminum pentru a ocupa panta nordică a Apeninilor; în spate, armata lui Antonius, care cedase în sfîrşit insistenţelor ofiţerilor săi şi se declarase de acord cu o campanie de iarnă. Catilina era blocat din două părţi, iar proviziile se apropiau de sfîrşit; nu-i rămase altceva de făcut decît să se arunce asupra inamicului aflat mai aproape, altfel spus, împotriva lui Antonius. Într-o vale îngustă, împrejmuită de vîrfuri stîncoase, s-a ajuns la lupta dintre insurgenţi şi trupele lui Antonius, pe care acesta, pentru a nu pune el însuşi în faptă execuţia foştilor săi aliaţi, le încredinţase sub un pretext oarecare lui Marcus Petreius, un ofiţer viteaz, încărunţit sub arme. Supremaţia armatei guvernamentale nu putea fi pusă în cumpănă din cauza configuraţiei cîmpului de bătălie. Catilina, ca şi Petreius îşi aşezară oamenii cei mai buni în primele rînduri; de o parte şi de alta se lupta fără cruţare. Bătălia rămase mult timp nedecisă şi de ambele părţi căzură mulţi bărbaţi viteji. Catilina, care de la începutul bătăliei îşi trimise calul său şi pe cei ai ofiţerilor în spatele frontului, dovedi în ziua aceasta că natura îl destinase pentru lucruri neobişnuite şi că, în acelaşi timp, ştia să comande ca un general şi să lupte ca un

soldat. În sfîrşit, Petreius reuşi să străpungă cu garda sa centrul armatei inamicului şi, înconjurîndu-l din două părţi, încleştă cele două aripi dinspre interior; cu aceasta, victoria era decisă. Trupurile catilinarilor – s-au numărat aproximativ 3.000 – acoperiră pămîntul unde luptaseră în formaţie; întrucît totul era pierdut, ofiţerii şi generalul însuşi se năpustiseră în mijlocul inamicilor, unde îşi căutară şi-şi găsiră moartea (la începutul anului 692, **62**). Datorită acestei victorii, senatul îi acordă lui Antonius titlul de *imperator*; alte solemnităţi de mulţumire dovediră că atît guvernul, cît şi guvernaţii începeau să se obişnuiască cu războiul civil.

Complotul anarhist a fost astfel înăbuşit în sînge atît în capitală, cît şi în Italia; el nu a mai fost evocat decît de procesele care răreau rîndurile afiliaţilor partidului învins din oraşele Etruriei şi din capitală şi de bandele de tîlhari italici care luau proporţii tot mai mari; una, de exemplu, alcătuită din resturile armatelor lui Spartacus şi Catilina, a fost nimicită prin forţă armată pe teritoriul Turiei în anul 694 (**60**). Dar este important să nu pierdem din vedere că această lovitură nu era îndreptată numai împotriva anarhiştilor care uneltiseră la incendierea capitalei şi care luptaseră la Pistoria, ci împotriva întregului partid democratic. Faptul că acest partid, îndeosebi Crassus şi Caesar, era implicat în acest complot, ca şi în cel din anul 688 (**66**), poate fi privit ca o realitate, dacă nu juridică, cel puţin istorică. Ce-i drept, conducătorul democraţilor era acuzat de către Catulus şi de celelalte căpetenii ale partidului senatorial de participare la acest complot anarhist şi, ca senator, el pledase şi votase împotriva brutalei crime judiciare puse la cale de către oligarhie; numai şicana de partid putea invoca acestea ca dovadă a participării sale la planurile lui Catilina. O pondere mult mai mare o deţin alte mărturii. Conform unor dovezi de netăgăduit şi de neînlăturat, îndeosebi Crassus şi Caesar sprijiniseră candidatura lui Catilina la consulat. Cînd Caesar îi aduse pe călăii lui Sulla în faţa tribunalului militar în anul 690 (**64**, p. 113), el permisese condamnarea celorlalţi, dar impusese achitarea lui Catilina, cel mai vinovat şi mai nemilos dintre toţi. Ce-i drept, cu ocazia dezvăluirilor din 3 decembrie, printre conspiratorii care i-au fost denunţaţi, Cicero

nu rosti numele celor mai influenţi doi bărbaţi; însă este ştiut faptul că denunţătorii nu i-au numit numai pe cei împotriva cărora s-a îndreptat ulterior ancheta, dar şi pe alţi „mulţi nevinovaţi”, consulul Cicero crezînd de cuviinţă să îi şteargă de pe listă; mai tîrziu, cînd nu mai avea nici un motiv pentru a denatura adevărul, el l-a încadrat pe Caesar în mod explicit în rîndul conspiratorilor. O acuzaţie indirectă, dar foarte concludentă, o reprezintă şi faptul că, dintre cei patru arestaţi în ziua de 4 decembrie, Statilius şi Gabinius, cei doi, mai puţin periculoşi, au fost încredinţaţi spre pază senatorilor Caesar şi Crassus; probabil pentru a-i face să se compromită fie ca vinovaţi în faţa opiniei publice, dacă le-ar fi înlesnit evadarea, fie, dacă i-ar fi ţinut sub arest, ca trădători în faţa conjuraţilor. Semnificativ pentru această intenţie este următoarea scenă petrecută în senat. Îndată după arestarea lui Lentulus şi a tovarăşilor săi, agenţii guvernului arestaseră un sol trimis lui Catilina din partea conjuraţilor din capitală şi, după ce i se dăduseră asigurări în privinţa vieţii sale, a fost îndemnat să depună o mărturie cuprinzătoare în faţa senatului. Însă cînd a ajuns la partea mai delicată a confesiunii sale şi îndeosebi după ce îl desemnase pe Crassus drept cel care-i încredinţase misiunea, a fost întrerupt de către senatori şi, la îndemnul lui Cicero, s-a propus ca toate confesiunile să fie casate fără o investigaţie mai temeinică, iar autorul lor, fără a se lua în considerare amnistia asigurată, să fie închis nu numai pînă cînd îşi va fi retras depoziţia, ci pînă cînd va fi recunoscut cine l-a îndemnat la această mărturie falsă! Faptul demonstrează cu evidenţă nu numai că acel bărbat cunoştea exact împrejurările, întrucît, la îndemnul de a trece la un atac împotriva lui Crassus, el răspunsese că nu simte nevoia de a irita taurul turmei, dar şi că majoritatea senatului, în frunte cu Cicero, căzuse de acord să nu împingă dezvăluirile dincolo de anumite limite. Publicul nu era atît de credul, iar tinerii care ridicaseră armele împotriva incendiatorilor se îndîrjiseră cel mai mult împotriva lui Caesar; în ziua de 5 decembrie, cînd acesta părăsi curia, ei îşi îndreptară săbiile împotriva pieptului său şi a fost cît pe ce să-şi piardă viaţa de pe acum, în acelaşi loc unde lovitura fatală îl va ajunge 17 ani mai tîrziu; el nu mai reveni în curie mult timp după

aceea. Cel care analizează fără părtinire toate momentele conjuraţiei nu va putea să nu ajungă la concluzia că, pe tot parcursul ei, în spatele lui Catilina trebuie să se fi aflat bărbaţi mai influenţi care, bazîndu-se pe lipsa unor dovezi temeinice din punct de vedere juridic şi pe pasivitatea şi laşitatea majorităţii senatoriale, numai pe jumătate în cunoştinţă de cauză şi acceptînd cu lăcomie orice pretext pentru a rămîne în inactivitate, au putut să împiedice orice intervenţie serioasă a autorităţilor împotriva conjuraţiei, să-i asigure plecarea nestingherită şefului insurgenţilor şi să imprime chiar şi declaraţiei de război şi trimiterii de trupe împotriva insurecţiei o asemenea orientare, încît aceasta aproape că s-a transformat într-o expediere a unei armate de sprijin. Aşadar, dacă însuşi cursul evenimentelor constituie o mărturie a faptului că iţele complotului lui Catilina trebuie să fi dus mult deasupra lui Lentulus şi Catilina, trebuie să ne reţină atenţia şi împrejurarea că, mult mai tîrziu, după ce ajunsese în fruntea statului, Caesar se afla în legături foarte strînse cu unicul catilinar în viaţă, căpetenia de aventurieri mauretani Marcus Publius Sittius, şi că a atenuat legea asupra datoriilor tocmai în sensul propus de proclamaţiile lui Manlius. Toate aceste indicii disparate sînt destul de grăitoare; dar chiar dacă nu s-ar ţine cont de situaţia desperată a democraţiilor în faţa puterii militare, care, în urma legilor gabino-maniliene, devenise tot mai ameninţătoare, este o dovadă aproape certă că, aşa cum se întîmplă în asemenea cazuri, ea îşi căuta ultimul remediu în comploturi şi în alianţa cu anarhiştii. Împrejurările deveniră foarte asemănătoare cu cele din timpurile lui Cinna. Dacă în Orient Pompeius ocupă o poziţie asemănătoare celei de odinioară a lui Sulla, Crassus şi Caesar încercară să creeze împotriva lui, în Italia, o putere asemănătoare celei pe care o deţinuseră Marius şi Cinna, pentru a o utiliza mai eficient decît aceştia. Calea spre acest ţel presupunea din nou terorism şi anarhie, iar Catilina era într-adevăr omul cel mai potrivit spre a o croi. Fireşte că şefii cu reputaţie ai democraţiei rămaseră pe cît posibil în planul al doilea şi lăsară pe seama complicilor lor compromişi executarea muncii compromiţătoare, sperînd să-şi însuşească ulterior rezultatul politic al acesteia. După ce acţiunea

eşuă, complicii de vază s-au folosit de toate mijloacele pentru a disimula participarea lor. În timpurile ce au urmat, cînd fostul conspirator deveni el însuşi ţinta comploturilor politice, vălul se lăsă cu atît mai mult asupra acestor ani obscuri ai marelui bărbat, ba chiar s-au scris şi cîteva apologii la adresa lui.

De cinci ani Pompeius se afla în Orient, în fruntea armatelor şi flotelor sale; de cinci ani democraţia de acasă încerca să-l răstoarne de la putere. Rezultatul era dezolant. Nu numai că nu se înfăptuise nimic cu eforturi considerabile, dar se înregistraseră pierderi imense, atît din punct de vedere moral, cît şi spiritual. Coaliţia din anul 683 (**71**) îi iritase pe democraţii veritabili, cu toate că democraţia nu se aliase atunci decît cu doi bărbaţi distinşi ai partidului de opoziţie şi-i obligase pe aceştia să-i urmeze programul. Însă acum, partidul democratic făcuse cauză comună cu o bandă de ucigaşi şi bancrutari, care erau, aproape în exclusivitate, transfugi din tabăra aristocraţilor, şi acceptase, cel puţin temporar, programul acestora, altfel spus, terorismul lui Cinna. Partidul intereselor materiale, unul dintre elementele principale ale coaliţiei din anul 683 (**71**), se îndepărtă din cauza acestora de democraţie, fiind împins mai întîi în braţele optimaţilor şi, în general, ale oricărei puteri care dorea şi putea oferi protecţie în faţa anarhiei. Însăşi mulţimea capitalei, care nu nutrea vreun scrupul în cazul unei răzmeriţe de stradă, dar care nu rămînea totuşi impasibilă dacă îi ardea casa, începu să dea semne de nelinişte. Este remarcabil că tocmai în acest an (691, **63**) a avut loc restaurarea deplină a distribuirilor semproniene de grîu, fiind realizată de senat la propunerea lui Cato. Evident, alianţa conducătorilor democraţilor cu anarhia crease o prăpastie între cei dintîi şi cetăţenii oraşului, iar oligarhia încercă, nu fără un succes cel puţin temporar, s-o lărgească şi să atragă masele de partea ei. În sfîrşit, prin toate aceste intrigi, Gnaeus Pompeius fusese avertizat şi totodată îndîrjit; după cele întîmplate şi după ce democraţia rupsese ea însăşi legăturile prin care interesele ei se împleteau cu cele ale lui Pompeius, ea nu mai putea cere din partea acestuia ceea ce ar fi avut o anumită justificare în sine în anul 684 (**70**): anume, să nu distrugă el însuşi autoritatea democratică pe care o înălţase odată cu propria

putere. Astfel, democraţia era dezonorată şi slăbită; înainte de toate însă, ea devenise ridicolă din cauza dezvăluirii nemiloase a dezorientării şi slăbiciunii ei. Atunci cînd era vorba de umilirea vechiului regim şi de alte fleacuri asemănătoare, ea era mare şi tare; dar orice încercare de a înregistra un veritabil succes politic eşuase în mod lamentabil. Relaţiile ei cu Pompeius erau pe cît de false, pe atît de deplorabile. În timp ce democraţia îl strivea sub o avalanşă de complimente şi de onoruri, ea urzea necontenite intrigi împotriva lui, intrigi care, pe rînd, se risipeau precum baloanele de săpun. Generalul Orientului şi al mărilor, departe de a întreprinde ceva împotriva acestora, părea că nici nu observă toate maşinaţiile neobosite şi că triumfă asupra lor precum Hercule asupra pigmeilor, fără să-şi dea seama. Încercarea dezlănţuirii războiului civil fusese zădărnicită în mod jalnic; dacă facţiunea anarhistă arătase cel puţin o oarecare energie, democraţia veritabilă a ştiut să cumpere gloatele, dar n-a fost capabilă nici să le conducă, nici să le salveze şi nici să moară odată cu ele. Chiar vechea şi muribunda oligarhie, întărită de masele din rîndurile democraţiei care trecuseră de partea ei şi, îndeosebi, prin identitatea evidentă a intereselor proprii cu cele ale lui Pompeius, reuşise să strivească această tentativă de revoluţie şi să obţină astfel o ultimă victorie asupra democraţiei. Între timp, regele Mithridates murise; Asia Mică şi Siria fuseseră organizate, iar Pompeius se putea întoarce în Italia dintr-o clipă în alta. Deznodămîntul nu era departe; dar oare mai putea fi vorba de vreo înţelegere între generalul care se reîntorcea mai glorios şi mai puternic decît oricînd şi democraţia umilită cu totul neputincioasă? Crassus începu să-şi îmbarce familia şi aurul şi să aleagă un refugiu sigur, undeva în Orient; chiar o natură atît de suplă şi de energică precum cea a lui Caesar părea să considere totul pierdut. În anul acesta (691, **63**) şi-a depus candidatura pentru pontificatul suprem (pp. 112-113); cînd îşi părăsi locuinţa în dimineaţa alegerilor, spuse că, dacă nu-i va reuşi nici aceasta, nu va mai trece pragul casei.

Capitolui VI

Retragerea lui Pompeius şi coaliţia pretendenţilor

Cînd, după îndeplinirea misiunii încredinţate spre rezolvare, Pompeius îşi întoarse privirile din nou spre patrie, el găsi pentru a doua oară diadema la picioarele sale. De multă vreme, evoluţia comunităţii romane se îndrepta spre o astfel de catastrofă; pentru oricine avea o atitudine imparţială, era evident ceea ce fusese spus deja de o mie de ori, anume că, dacă dominaţia aristocraţiei va lua sfîrşit, monarhia va fi inevitabilă. Senatul fusese răsturnat concomitent de opoziţia liberală a cetăţenilor şi de puterea militară; acum putea fi vorba numai despre stabilirea persoanelor, numelor şi formelor pentru noua stare a lucrurilor care, de altfel, se reliefase destul de clar în elementele în parte democratice, în parte militare ale revoluţiei. Evenimentele ultimilor cinci ani, pentru a spune aşa, imprimaseră într-un fel ultima pecete pe această iminentă modificare a comunităţii. În provinciile asiatice nou-organizate, care îl venerau pe orînduitorul lor ca pe un rege, considerîndu-l urmaş al Marelui Alexandru şi primindu-i chiar şi pe liberţii săi favoriţi ca pe nişte prinţi, Pompeius îşi aşezase temeliile stăpînirii şi găsise în acelaşi timp tezaurele, armata şi nimbul necesare viitorului principe al statului roman. Conjuraţia anarhistă din capitală şi războiul civil legat de aceasta demonstraseră însă cu o ascuţime dureroasă oricui urmărea interese politice sau doar materiale că o guvernare lipsită de autoritate şi de putere militară precum cea a senatului expunea statul unei tiranii – pe cît de ridicolă, pe atît de înspăimîntătoare – a escrocilor politici şi că o modificare de constituţie care să ataşeze guvernării puterea militară era o necesitate inevitabilă dacă se voia ca ordinea socială să dăinuiască. Astfel, stăpînul se ridicase în Orient, iar tronul i se pregătise în Italia; după toate aparenţele, anul 692 (**62**) urma să fie ultimul an al republicii şi primul al monarhiei.

Ce-i drept, acest ţel nu putea fi atins fără luptă. Constituţia, care durase o jumătate de mileniu şi sub care nesemnificativul oraş de pe Tibru atinsese o mărime şi o măreţie fără seamăn, îşi adîncise rădăcinile; nimeni nu ştia cît de adînc şi nimeni nu putea să prevadă cît de profund va fi răscolită societatea cetăţenilor de tentativa răsturnării ei. În cursa spre marele ţel, Pompeius depăşi mai mulţi rivali, dar ei nu erau înlăturaţi cu totul. Nu era exclus ca toate aceste elemente să se alieze pentru a-l răsturna pe noul tiran şi ca Pompeius să se alieze cu Marcus Crassus, Gaius Caesar şi Titus Labienus împotriva lui Quintus Catulus şi Marcus Cato. Cu toate acestea, lupta inevitabilă şi neîndoielnic serioasă n-ar fi putut fi declanşată sub auspicii mai favorabile. Era întru totul credibil că, sub impresia încă vie a răzmeriţei catilinare, întregul partid de centru se va supune, deşi cu preţul pierderii libertăţii, unei guvernări care promitea ordine şi securitate: îndeosebi negustorimea, preocupată numai de interesele ei materiale, şi, în aceeaşi măsură, o mare parte a aristocraţiei care, măcinată în interior şi lipsită de speranţe politice, trebuia să se mulţumească cu asigurarea bogăţiilor, rangurilor şi influenţei printr-o tranzacţie oportună cu principele; poate chiar şi o parte din democraţia puternic afectată de ultimele lovituri spera ca un şef militar, pe care ea îl înălţase pe scut, să îi îndeplinească o parte din cereri. Dar oricare ar fi fost poziţia partidelor, ce mai contau, pentru moment cel puţin, partidele din Italia în general în faţa lui Pompeius şi a armatei sale victorioase? Cu 20 de ani în urmă, după ce încheiase cu Mithridates o pace impusă de împrejurări, Sulla reuşise cu cele cinci legiuni ale sale să impună o restauraţie contrară mersului firesc al lucrurilor, în ciuda partidului liberal care se înarmase ani în şir, începînd cu aristocraţii moderaţi şi terminînd cu anarhiştii. Misiunea lui Pompeius era mult mai uşoară. El se întorcea după ce se achitase de diferitele sale sarcini pe deplin şi cu conştiinciozitate, atît pe mare, cît şi pe uscat. El putea spera că nu va întîmpina altă opoziţie serioasă decît cea a diferitelor partide de extremă; fiecare dintre acestea era neputincios, dar chiar aliate nu deveneau mai mult decît o coaliţie a unor facţiuni care pînă mai ieri fuseseră învrăjbite şi profund dezbinate. Ele erau cu totul

nepregătite, fără armată şi conducător, fără organizare în Italia, fără sprijin în provincii şi, înainte de toate, fără general; în rîndurile lor abia dacă se găsea un militar cu renume, nicidecum vreun ofiţer care ar fi putut îndrăzni să-i cheme pe cetăţeni la arme împotriva lui Pompeius. Trebuia luat în calcul şi faptul că vulcanul revoluţiei, care erupea acum fără întrerupere de 70 de ani consumîndu-şi propria materie, scădea în intensitate şi începea să se stingă. Era foarte îndoielnic dacă acum va izbuti să-i cîştige pe italici pentru interesele de partid, aşa cum reuşiseră Cinna şi Carbo. Dacă Pompeius dorea, cum să nu poată înfăptui o revoluţie a statului prefigurată şi impusă în mod necesar de dezvoltarea organică a comunităţii romane?

Pompeius înţelesese momentul, preluînd misiunea din Orient; se părea că dorea să continue. În toamna anului 691 (**63**), Quintus Metellus Nepos sosi din tabăra lui Pompeius în capitală şi se prezentă drept candidat pentru tribunat, cu intenţia declarată de a-i procura lui Pompeius, ca tribun al poporului, consulatul pentru anul 693 (**61**) şi, mai întîi, conducerea războiului împotriva lui Catilina printr-un decret special al poporului. Agitaţia era mare la Roma. Era neîndoielnic că Nepos acţiona din însărcinarea directă sau indirectă a acestuia; dorinţa lui Pompeius de a veni în Italia în fruntea legiunilor sale asiatice ca general şi de a administra aici, concomitent, magistratura militară supremă, ca şi pe cea civilă a fost interpretată ca un nou pas pe calea spre tron, iar trimiterea lui Nepos, ca anunţarea semioficială a monarhiei. Totul depindea de atitudinea celor două mari partide politice faţă de aceste revelări; de ea atîrna poziţia lor viitoare şi viitorul naţiunii. Primirea făcută lui Nepos a fost expresia relaţiilor existente între partide şi Pompeius, care erau cu totul ciudate. Pompeius plecase în Orient ca general al democraţiei. El avea suficiente motive pentru a fi nemulţumit de Caesar şi de acoliţii săi, dar evitase orice ruptură făţişă. Este probabil ca Pompeius, care era departe şi preocupat cu alte probleme şi care, de altfel, era lipsit cu desăvîrşire de darul orientării în politică, să nu fi pătruns, pe atunci cel puţin, nicidecum întinderea şi conexiunile intrigilor democratice urzite împotriva lui; poate chiar, în natura sa orgolioasă şi neprevăzătoare, se complăcea să ignore cu o

anumită mîndrie această activitate de cîrtiţă. La acestea se adăugă faptul că democraţia nu uitase niciodată de respectul formal datorat marelui bărbat, aspect care deţinea o pondere deosebită în cazul unui caracter precum cel al lui Pompeius, ba îl copleşise tocmai acum (691, **63**), nepoftit, aşa cum îi plăcea, cu onoruri şi decoraţii nemaipomenite, printr-un decret special al poporului (p. 103). Însă chiar dacă n-ar fi existat toate acestea, rămînerea lui Pompeius de partea partidului popular concorda totuşi întru totul cu interesele sale; democraţia şi monarhia sînt atît de strîns unite, încît Pompeius, chiar dacă rîvnea la coroană, cu greu s-ar fi putut numi altfel decît pînă acum, campion al drepturilor poporului. În timp ce relaţiile personale şi împrejurările politice conlucrau, în ciuda celor întîmplate, pentru menţinerea legăturilor dintre Pompeius şi conducătorii democraţiei, de partea opusă nu se întreprinse nimic în vederea eliminării abisului care îl separa de vechii săi amici din tabăra lui Sulla, din momentul în care trecuse la democraţi. Conflictul său personal cu Metellus şi Lucullus trecu şi asupra coteriilor lor cuprinzătoare şi influente. O opoziţie măruntă, dar, pentru un caracter croit atît de mărunt, cu atît mai demnă de luat în seamă din cauza micimii ei, îl însoţise pe tot parcursul carierei sale militare. El suporta cu durere faptul că senatul nu întreprinsese nici cel mai neînsemnat lucru pentru a-l onora pe bărbatul extraordinar după merit. În sfîrşit, nu trebuie desconsiderat faptul că aristocraţia se îmbătase tocmai atunci cu victoria ei, iar democraţia fusese profund umilită, cea dintîi fiind condusă de îndărătnicul şi aproape nebunul Cato, cea de-a doua, de abilul meşter al intrigii, Caesar. În aceste împrejurări îşi făcu apariţia emisarul trimis de Pompeius. Aristocraţia nu numai că privea propunerile pe care acesta le anunţase în favoarea lui Pompeius ca pe o declaraţie de război împotriva constituţiei în vigoare, ci le trata ca atare şi în public şi nu depuse nici cel mai mic efort pentru a disimula îngrijorarea şi îndîrjirea ei: cu intenţia declarată a luptei împotriva acestor propuneri, Marcus Cato căzu de acord să fie ales împreună cu Nepos ca tribun al poporului şi respinse categoric încercările repetate ale lui Pompeius de a se apropia de el. Prin urmare, este de înţeles că

Nepos nu s-a considerat îndemnat să menajeze aristocraţia şi că, dimpotrivă, s-a raliat democraţilor de bunăvoie, cu atît mai mult cu cît aceştia, abili ca întotdeauna, se supuseră inevitabilului şi consimţiră mai degrabă voluntar la comanda militară supremă în Italia şi la consulat, decît să fie siliţi la aceasta prin forţa armelor. Înţelegerea cordială a fost curînd evidentă. Nepos se proclamă în public adept al concepţiei democratice, considerînd execuţiile impuse de curînd de către majoritatea senatorială drept crime judiciare (decembrie 691, **63**); stăpînul şi mentorul său le considera la fel, fapt dovedit de tăcerea sa semnificativă cu privire la voluminoasa scriere de justificare trimisă de Cicero. Pe de altă parte, primul act cu care Caesar îşi inaugură pretura a constat în tragerea la răspundere a lui Quintus Catulus din cauza unor sume pe care acesta le-ar fi sustras cu ocazia reclădirii templului capitolin, încredinţîndu-i terminarea construcţiei lui Pompeius. Aceasta era o lovitură de maestru. Catulus clădea deja de 16 ani la templu şi se părea că nutrea intenţia de a muri aşa cum trăise, ca supraveghetor suprem al construcţiilor capitoline; un atac împotriva acestui abuz, camuflat numai de consideraţia de care se bucura cel învestit, era întru totul întemeiat prin natura lucrurilor şi deosebit de popular. Dar întrucît lui Pompeius i se deschidea concomitent perspectiva de a şterge numele lui Catulus din cel mai orgolios spaţiu al celui mai orgolios oraş al universului şi de a-şi grava aici propriul nume, i se oferea tocmai ceea ce îl fascina cel mai mult şi nu dăuna democraţiei – onoarea neţărmurită, dar lipsită de conţinut; în acelaşi timp, antrena aristocraţia, care nu putea nicidecum să-şi abandoneze omul ei cel mai capabil într-un conflict extrem de neplăcut cu Pompeius. Între timp, Nepos prezentă cetăţenilor propunerile referitoare la Pompeius. În ziua votărilor însă, Cato, împreună cu prietenul şi colegul său Quintus Minucius îşi întrebuinţară vetoul. Cum Nepos nu se sinchisi de acesta şi continuă să citească, s-a ajuns la o adevărată încăierare; Cato şi Minucius se aruncară asupra colegului lor şi-l siliră să înceteze; ce-i drept, Nepos a fost eliberat de o ceată înarmată care a alungat facţiunea aristocratică din for, dar Cato şi Minucius se reîntoarseră, fiind însoţiţi acum, la rîndul lor, de hoarde

înarmate şi menţinură pînă la urmă cîmpul de bătălie pentru guvern. Senatul, încurajat de această victorie a bandei sale împotriva celei a inamicului, îi suspendă din magistraturile lor pe tribunul Nepos, ca şi pe pretorul Caesar care, în vederea impunerii propunerilor sale, îl sprijinise pe cel dintîi cu orice preţ. Demiterea, cerută în senat, a fost dejucată de către Cato, probabil mai mult din cauza anticonstituţionalităţii decît a oportunităţii ei. Caesar ignoră decretul şi-şi continuă activitatea de magistrat pînă cînd senatul recurse la forţă împotriva lui. Odată ce acest lucru deveni cunoscut, mulţimea apăru în faţa casei sale şi i se puse la dispoziţie; numai de el depindea să înceapă bătăliile de stradă sau să reia acum cel puţin propunerile lui Metellus şi să-i procure lui Pompeius rîvnita comandă militară în Italia. Asemenea proiecte nu corespundeau însă intereselor sale şi, de aceea, convinse mulţimea să se împrăştie; drept urmare, senatul retrase pedeapsa decretată împotriva lui. Nepos părăsi oraşul imediat după suspendarea sa şi se îmbarcă cu direcţia Asia, pentru a-i raporta lui Pompeius despre rezultatul misiunii sale.

Pompeius avea toate motivele să fie mulţumit de întorsătura pe care o luaseră lucrurile. Calea spre tron trecea inevitabil prin războiul civil, iar posibilitatea de a-l începe cu îndreptăţire o datora încăpăţînării incorigibile a lui Cato. După condamnarea neconstituţională a partizanilor lui Catilina, după violenţele neobişnuite împotriva tribunului poporului Metellus, Pompeius îl putea conduce, concomitent, ca apărător al celor două paladii ale libertăţii comunale romane – dreptul de *provocatio* şi inviolabilitatea tribunatului poporului – împotriva aristocraţiei şi în calitate de lider al partidului ordinii împotriva hoardelor catilinare. Părea aproape imposibil ca Pompeius să nu acţioneze astfel şi că va intra, conştient, pentru a doua oară, în situaţia penibilă în care îl pusese, în anul 684 (**70**), lăsarea la vatră a armatei sale şi din care îl eliberase abia Legea Gabinia. Însă oricît de uşor ar fi fost să-şi lege panglica albă în jurul frunţii, oricît de mult propriul suflet îl îmboldea la aceasta, atunci cînd sosi momentul loviturii decisive inima şi mîna i se dovediră din nou prea slabe. Acest bărbat, comun în toate, numai în

pretenţiile sale nu, s-ar fi aşezat de bunăvoie în afara legii dacă aceasta s-ar fi putut realiza fără părăsirea terenului legal. Deja nehotărîrea sa din Asia duce la această concluzie. El ar fi putut, numai să fi vrut, să ancoreze foarte bine, încă în ianuarie 692 (**62**), cu flota şi armata în portul de la Brundisium, unde l-ar fi putut primi pe Nepos. Pierderea timpului în Asia în cursul întregii ierni 691/692 (**63/62**) avu mai întîi consecinţa dezavantajoasă că aristocraţia, care, firește, grăbea cu forţe sporite campania împotriva lui Catilina, a anihilat între timp bandele acestuia, anulînd astfel pretextul cel mai plauzibil pentru argumentarea reunirii legiunilor asiatice în Italia. Pentru un bărbat de felul lui Pompeius, care, neavînd încredere în sine şi în steaua sa, se ataşa în viaţa publică necondiţionat de dreptul formal şi pentru care pretextul echivala aproximativ cu cauza, această circumstanţă avea o pondere deosebit de însemnată. De asemenea, el îşi putea spune că, chiar dacă şi-ar lăsa armata la vatră, nu şi-ar pierde cu totul influenţa asupra ei şi că, mai mult decît oricare alt şef de partid, ar fi capabil să strîngă, la nevoie, o oaste combativă; că democraţia va aştepta supusă semnul său şi că senatul îndărătnic ar putea fi îngenuncheat şi fără soldaţi; în fine, îşi putea găsi un refugiu în toate acele reflecţii care conţin destul adevăr pentru a părea plauzibile celui care doreşte să se înşele singur. Bineînţeles, hotărîtoare a fost din nou firea lui Pompeius. El aparţinea acelei categorii de oameni care, ce-i drept, sînt capabili de o fărădelege, dar nu de o insubordonare; atît în sensul bun, cît şi în cel rău, era întru totul un soldat. Individualităţile excepţionale respectă legea ca necesitate morală, cele comune, ca regulă tradiţională cotidiană; tocmai de aceea, disciplina militară, în care, mai mult decît oriunde, legea apare ca obişnuinţă, îl subjugă, ca printr-un descîntec, pe orice om neîncrezător în propriile forţe. Deseori s-a întîmplat ca soldatul, chiar dacă se hotăra să refuze supunerea faţă de superior, să îşi reia imediat locul cînd i se cerea acest lucru; acesta a fost sentimentul care a dus în ultimul moment la nesiguranţa în faţa trădării şi la eşecul lui Lafayette şi Dumouriez şi tot acestuia i-a căzut pradă şi Pompeius. În toamna anului 692 (**62**), Pompeius se îmbarcă pentru Italia. În timp ce în capitală toţi se

pregăteau în vederea primirii noului monarh, sosi vestea că Pompeius, abia debarcat la Brundisium, ar fi dizolvat legiunile şi, însoţit de o escortă puţin numeroasă, s-ar îndrepta spre capitală. Dacă obţinerea unei coroane fără a depune eforturi poate fi calificată drept noroc, norocul n-a făcut pentru nici un alt muritor mai mult decît a făcut pentru Pompeius; dar pentru cel care nu îndrăzneşte, zeii risipesc în zadar toate favorurile şi toate darurile.

Partidele răsuflară uşurate. Pompeius abdicase pentru a doua oară; concurenţii deja învinşi puteau reîncepe lupta; foarte ciudat era faptul că Pompeius îşi reluă locul în cadrul ei. El a ajuns la Roma în ianuarie 693 (**61**). Poziţia sa era neclară şi oscila atît de puternic între partide, încît a fost poreclit „Gnaeus Cicero". Într-adevăr, îşi stricase relaţiile cu toate părţile. Anarhiştii vedeau în el un adversar, democraţii, un amic incomod, Marcus Crassus, un rival, clasa avută, un protector nesigur, aristocraţia, un duşman declarat. Ce-i drept, el era în continuare cel mai puternic bărbat în stat; partizanii săi militari răspîndiţi în întreaga Italie, influenţa sa în provincii, îndeosebi în cele orientale, renumele său militar şi bogăţia extraordinară îi confereau o importanţă aparte; dar, în locul primirii entuziaste pe care contase, a fost întîmpinat mai degrabă cu răceală, şi cu o răceală şi mai pronunţată au fost tratate cererile sale. El ceru pentru sine, aşa cum anunţase deja prin intermediul lui Nepos, al doilea consulat; de asemenea, fireşte, sancţionarea reglementărilor sale din Orient şi îndeplinirea promisiunii făcută soldaţilor săi de a-i înzestra cu loturi de pămînt. În senat se constitui o opoziţie sistematică împotriva solicitărilor lui, elementele principale ale acesteia fiind îndîrjirea personală a lui Lucullus şi Metellus Creticus, vechea ranchiună a lui Crassus şi neghiobia conştiincioasă a lui Cato. Al doilea consulat atît de rîvnit i-a fost refuzat imediat şi fără înconjur. Prima rugăminte pe care generalul revenit în patrie o adresase senatului, de a amîna alegerile consulilor pentru anul 693 (**61**) pînă la sosirea sa în capitală, nu fusese luată în seamă; cu atît mai puţin se putea aştepta din partea senatului obţinerea dispensei necesare de la legea lui Sulla privind realegerea (II, p. 238). Pentru reglementările sale în provinciile orientale, Pompeius dorise, fireşte,

o sancţionare globală; Lucullus reuşi să impună ca fiecare dispoziţie să fie dezbătută şi votată în mod separat, deschizîndu-se astfel un cîmp larg pentru tracasări interminabile şi o mulţime de înfrîngeri particulare. Ce-i drept, promisiunea unei donaţii de pămînturi către soldaţii armatei asiatice a fost, în general, ratificată de către senat, dar extinsă concomitent şi asupra legiunilor cretane ale lui Metellus şi, fapt şi mai grav, ea n-a fost pusă în practică, întrucît tezaurul public era gol, iar senatul nu era dispus să se atingă de domenii. Pompeius, neîncrezător în posibilităţile sale de a învinge opoziţia dîrză şi vicleană a senatului, se adresă cetăţenilor. Dar pe acest teren el a acţionat cu şi mai multă neîndemînare. Conducătorii democraţi, cu toate că nu i se opuneau, nu doreau totuşi să se identifice cu interesele lui şi se ţineau deoparte. Propriile unelte ale lui Pompeius – de exemplu, consulii Marcus Pupius Piso (693, **61**) şi Lucius Afranius (694, **60**), aleşi datorită influenţei sale şi, în parte, datorită banilor săi – se dovediră a fi neîndemînatici şi nefolositori. Cînd, în sfîrşit, distribuirile de pămînturi pentru veteranii lui Pompeius au fost prezentate cetăţenilor de către tribunul poporului Lucius Flavius sub forma unei legi agrare generale, propunerea, nesprijinită de democraţi, combătută în mod deschis de către aristocraţi, n-a putut întruni majoritatea voturilor (începutul anului 694, **60**). Marele general aproape că se umilea acum pentru a obţine favoarea maselor; aşa cum prin influenţa sa o lege propusă de pretorul Metellus Nepos suprimă vămile italice (694, **60**). Dar el juca rolul demagogului fără abilitate şi fără sorţi de izbîndă; prestigiul său suferi, iar el nu obţinu ceea ce dorise. Intrase într-un impas total. Unul dintre adversarii săi rezumă sugestiv poziţia sa politică spunînd că s-ar fi străduit „să-şi păstreze în tăcere mantaua triumfală brodată”. Într-adevăr, nu-i rămînea altceva de făcut decît să se supere.

Atunci se oferi o nouă combinaţie. Conducătorul partidului democratic profitase din plin de acalmia politică ce urmase retragerii potentatului de pînă atunci. Cînd Pompeius se întorcea din Asia, Caesar nu era cu mult mai mult decît ceea ce fusese şi Catilina: şeful unui partid politic redus aproape la un club de conspiratori şi un

bărbat falit. Însă de atunci el preluase, după administrarea preturii (692, **62**), guvernarea *Hispaniei Ulterior* datorită căreia îşi găsise mijloacele de a scăpa de datorii, pe de o parte, şi de a pune bazele unei poziţii militare şi a unui renume militar, pe de alta. În speranţa că va găsi în persoana lui Caesar sprijinul împotriva lui Pompeius pe care îl pierduse odată cu Piso (p. 116), vechiul său prieten şi aliat Crassus se lăsase convins să-l elibereze de partea cea mai împovărătoare a datoriilor sale încă înainte de plecarea lui în provincie. Caesar însuşi profitase din plin de acest scurt interval. Reîntors în anul 694 (**60**) din Hispania cu casele pline şi ca *imperator* cu pretenţii bine întemeiate asupra triumfului, el se prezentă drept candidat pentru consulatul anului următor şi, întrucît senatul îi refuză permisiunea de a se înscrie în absenţă pentru alegerile consulare, el renunţă atunci şi la onoarea triumfului. De ani de zile democraţia încerca să impună pe unul de-al ei în magistratura supremă pentru a ajunge pe această cale la o putere militară proprie. De multă vreme, cei cu spirit pătrunzător, din toate facţiunile, realizaseră că vrajba partidelor nu putea fi decisă prin luptă civilă, ci numai prin putere militară; dar cursul coaliţiei dintre democraţie şi puternicii şefi militari, prin care se pusese capăt dominaţiei senatului, arăta în mod limpede că oricare alianţă de genul acesta va duce, pînă la urmă, la o supunere a elementelor civile faţă de cele militare şi că partidul popular, dacă dorea într-adevăr să stăpînească, nu trebuia să se alieze cu generali străini sau chiar potrivnici cauzei sale, ci să-şi proclame propriii conducători drept generali. Tentativele în acest sens, impunerea alegerii lui Catilina pentru consulat, cîştigarea unui punct de sprijin în Hispania sau Egipt eşuaseră; acum se oferea posibilitatea de a obţine pentru bărbatul ei cel mai însemnat consulatul şi provincia consulară pe calea constituţională ordinară şi de a-şi crea o poziţie independentă faţă de aliatul nesigur şi periculos, Pompeius, prin întemeierea, dacă ni se permite expresia, a unui patrimoniu democratic. Dar cu cît democraţia trebuia să fie mai interesată în a-şi deschide această cale, care îi oferea nu atît cea mai favorabilă, cît unica perspectivă spre succese veritabile, cu atît putea fi mai sigură de rezistenţa hotărîtă a adversarilor ei politici.

Totul depindea de opoziţia întîlnită. Aristocraţia de una singură nu era periculoasă; dar în cazul afacerii catilinare se dovedise totuşi foarte curînd că ea mai deţinea o oarecare putere cînd era sprijinită, mai mult sau mai puţin deschis, de bărbaţii intereselor materiale şi de partizanii lui Pompeius. Ea împiedicase de mai multe ori alegerea lui Catilina la consulat şi era destul de sigur că va încerca acelaşi lucru şi în cazul lui Caesar. Însă chiar dacă Caesar ar fi fost ales în ciuda eforturilor ei, alegerea în sine nu era suficientă. El avea nevoie de cel puţin cîţiva ani de activitate netulburată în afara Italiei pentru a cîştiga o poziţie militară solidă şi, cu siguranţă, nobilimea nu va neglija nici un mijloc pentru a-i anihila planurile în această perioadă preliminară. Se punea problema dacă nu s-ar putea reuşi din nou izolarea aristocraţiei, ca în anii 683/684 (**71/70**), şi întemeierea unei alianţe solide pe baza avantajului comun între democraţi şi aliatul lor Crassus, pe de o parte, şi Pompeius şi înalta finanţă, pe de altă parte. Ce-i drept, aceasta ar fi echivalat pentru Pompeius cu o sinucidere politică. Importanţa sa în stat se întemeia pe faptul că el era unicul şef de partid care dispunea de legiuni, fireşte, acum dizolvate, dar într-o oarecare măsură existente. Planul democraţiei viza tocmai să-l păgubească de această supremaţie şi să-i alăture un rival militar în persoana propriului conducător. El n-ar fi trebuit niciodată să accepte una ca asta şi cu atît mai puţin să-l sprijine el însuşi pe un bărbat precum Caesar – care îi crease destule probleme ca simplu agitator politic şi care, de curînd, dăduse în Hispania dovada cea mai strălucită a capacităţilor sale militare – să dobîndească un comandament suprem. Însă, pe de altă parte, în urma opoziţiei şicanatoare a senatului şi a indiferenţei mulţimii faţă de Pompeius şi faţă de dorinţele lui, poziţia sa, îndeosebi cea faţă de bătrînii săi soldaţi, devenise atît de penibilă şi atît de umilitoare încît, avînd în vedere caracterul său, democraţia se putea aştepta ca, în schimbul eliberării sale din această situaţie incomodă, să poată fi cîştigat pentru o astfel de coaliţie. În ce priveşte însă aşa-numitul partid al cavalerilor, acesta se găsea întotdeauna acolo unde se afla puterea şi era de la sine înţeles că, atunci cînd va constata o reînnoire serioasă a alianţei dintre Pompeius şi democraţie, el nu se va lăsa mult

aşteptat. La acestea se adăugă faptul că, din cauza severităţii foarte lăudabile a lui Cato faţă de arendaşii impozitelor, înalta finanţă se învrăjbise tocmai acum cu senatul. Se formă astfel a doua coaliţie în vara anului 694 (**60**). Caesar îşi asigură consulatul pentru anul următor şi apoi guvernarea provincială; lui Pompeius i se concedaseră ratificarea dispoziţiilor sale din Orient şi distribuirile de pămînturi către soldaţii armatei asiatice; cavalerii obţinură din partea lui Caesar promisiunea că li se va procura prin cetăţeni ceea ce le fusese refuzat de către senat; Crassus, în fine, a putut cel puţin să se alăture alianţei – fireşte, fără a primi concesii precise pentru adeziunea sa, pe care nu putea s-o refuze. Erau exact aceleaşi elemente, ba chiar şi aceleaşi persoane care încheiaseră alianţa în toamna anului 683 (**71**) şi în vara anului 694 (**60**), dar cît de mult se schimbase poziţia partidelor! Atunci democraţia nu era altceva decît un partid politic, aliaţii ei erau generali victorioşi aflaţi în fruntea armatelor lor; acum, generalul democraţilor era el însuşi un *imperator* triumfător, purtătorul unor măreţe proiecte militare, iar aliaţii erau foşti generali lipsiţi de armată. Atunci, democraţia învinsese în problemele de principiu şi cedase, în schimbul acestui preţ, cele mai înalte magistraturi celor doi aliaţi ai ei; acum, devenind mai pragmatică, ea luă pentru sine însăşi suprema putere civilă şi militară, neacordîndu-se aliaţilor decît concesii în problemele secundare şi, fapt destul de semnificativ, nici nu a fost luată în seamă vechea pretenţie a lui Pompeius pentru al doilea consulat. Atunci, democraţia se oferise aliaţilor ei; acum, aceştia trebuiau să i se încredinţeze. Toate relaţiile erau schimbate cu desăvîrşire, dar cel mai mult se schimbase însuşi caracterul democraţiei. Ce-i drept, de la origine ea a purtat în sine un element monarhic, însă idealul constituţional, aşa cum era imaginat în contururi mai mult sau mai puţin clare de minţile ei cele mai luminate, a rămas întotdeauna o comunitate cetăţenească, un fel de guvernare asemănătoare celei a lui Pericle, în care puterea principelui se baza pe ideea reprezentării cetăţenilor în modul cel mai nobil şi desăvîrşit, partea cea mai respectabilă şi cea mai nobilă a cetăţenilor recunoscînd în persoana acestuia pe veritabilul om de încredere. Şi Caesar a plecat tot de la

astfel de concepţii; dar acestea erau numai idealuri care, e drept, puteau acţiona asupra realităţii, dar care nu puteau fi realizate. Nici simpla autoritate civilă, aşa cum o deţinuse Gaius Gracchus, nici înarmarea partidului democratic, aşa cum o încercase Cinna cu multe neajunsuri, nu s-au putut menţine în comunitatea romană ca elemente preponderente şi durabile; maşina militară care nu lupta pentru un partid, ci pentru un general, forţa brutală a condotierilor, după ce mai întîi apăruseră pe scenă în serviciul restauraţiei, se dovediră curînd a fi net superioare tuturor partidelor politice. Şi Caesar a trebuit să se convingă de această realitate în urma agitaţiilor din partid; în consecinţă, se contura în gîndul lui hotărîrea nefastă de a supune această maşină militară idealurilor sale şi de a înălţa comunitatea, aşa cum şi-o imagina el însuşi, prin puterea condotierului. În acest scop, el încheiase în anul 683 (**71**) o alianţă cu generalii partidului advers, care, cu toate că aceştia acceptaseră programul democratic, adusese democraţia şi pe Caesar însuşi la marginea prăpastiei. În acelaşi scop, va deveni el însuşi condotier 11 ani mai tîrziu. În ambele cazuri a acţionat cu o anumită naivitate, cu credinţa sinceră în posibilitatea întemeierii unei comunităţi libere dacă nu cu ajutorul armelor străine, cel puţin cu al celor proprii. Se poate lesne constata că această bună-credinţă era înşelătoare şi că nimeni nu se poate servi de spiritul malefic fără a-i deveni sclav; dar cei mai mari bărbaţi nu sînt cei care se înşală cel mai puţin. Dacă, fie şi după milenii, ne plecăm cu admiraţie în faţa ţelurilor pe care Caesar le-a nutrit şi le-a dus la îndeplinire, cauza nu rezidă în faptul că el a rîvnit şi a cîştigat o coroană, ceea ce, în sine, este la fel de nesemnificativ ca şi coroana însăşi, ci faptul că nu şi-a abandonat niciodată măreţul ideal – o comunitate liberă sub un singur conducător –, ca monarh, a avut grijă ca idealul să nu decadă la nivelul regalităţii ordinare.

Partidele unite impuseră fără dificultate alegerea lui Caesar pentru consulatul anului 655 (**59**). Aristocraţia trebuia să fie mulţumită că, prin cumpărarea de voturi, scandaloasă chiar şi în această epocă de profundă corupţie, la care a contribuit întregul ordin patrician, a reuşit să-i asocieze în persoana lui Marcus Bibulus

un coleg a cărui încăpăţînare nemăsurată era considerată în cercurile lui drept energie conservatoare şi a cărui bunăvoinţă cel puţin n-a fost vinovată dacă nobilii domni nu şi-au redobîndit cheltuielile lor patriotice. Fiind consul, Caesar aduse mai întîi dorinţele aliaţilor săi în discuţie: distribuirile de pămînturi către veteranii armatei asiatice erau de departe problema cea mai importantă. Legea agrară propusă de Caesar în acest scop respecta în general elementele de bază ale proiectului de lege stabilit cu un an în urmă din însărcinarea lui Pompeius, dar care eşuase (p. 136). Doar pămîntul domenial italic a fost destinat pentru distribuire, mai exact, în principal teritoriul cetăţii Capua şi, în cazul în care acesta n-ar fi fost suficient, alte pămînturi italice care urmau să fie cumpărate din veniturile noilor provincii orientale la valoarea taxelor înscrise în listele cenzoriale; toate drepturile de proprietate şi de succesiune rămaseră aşadar neatinse. Luate în parte, loturile erau mici. Beneficiarii pămînturilor urmau să fie cetăţeni săraci, taţi a cel puţin trei copii; principiul periculos potrivit căruia efectuarea serviciului militar ar da dreptul la proprietate n-a fost adoptat, ci, aşa cum este firesc şi cum s-a întîmplat în toate timpurile, distribuitorilor le-au fost recomandaţi bătrînii soldaţi, ca şi arendaşii temporari care urmau să fie expulzaţi. Aplicarea legii a fost încredinţată unei comisii formate din 20 de persoane, Caesar declarînd că nu doreşte să fie ales în componenţa acesteia. Cu greu opoziţia a putut combate această propunere. Nu se putea nega faptul că, după constituirea provinciilor Pont şi Siria, finanţele statului trebuiau să fie capabile să renunţe la veniturile din taxele de arendăşie ale Campaniei; că era iresponsabil a sustrage relaţiilor particulare unul dintre cele mai frumoase districte ale Italiei care părea a fi creat tocmai pentru mica proprietate; că, în fine, ar fi pe cît de nedrept, pe atît de ridicol să se refuze localităţii Capua drepturile municipale tocmai acum, cînd dreptul de cetăţenie a fost extins asupra întregii Italii. Întreaga propunere purta pecetea moderaţiei, onestităţii şi solidarităţii în care era împletit cu foarte multă abilitate caracterul democratic de partid; căci, în esenţă, ea se rezumă totuşi la restaurarea coloniei capuane întemeiată în timpul lui Marius şi suprimată de Sulla (II, pp. 214, 234). Caesar respectă şi

sub aspect formal toate considerentele posibile. El supuse mai întîi atenţiei senatului, spre analiză, în bloc, proiectul legii agrare, cererea ratificării dispoziţiilor date de Pompeius în Orient şi petiţia arendaşilor impozitelor vizînd scăderea cu o treime a sumelor de arendare, declarîndu-se de acord să accepte şi să discute şi alte propuneri. Colegiul avu acum ocazia să se convingă cît de nesăbuit acţionase atunci cînd îi împinsese pe Pompeius şi partidul cavalerilor în braţele adversarilor prin respingerea acestor cereri. Poate că sentimentul tacit al acestei greşeli era cel care îi mîna pe nobilii domni la opoziţia cea mai zgomotoasă care contrasta atît de neplăcut cu atitudinea reţinută a lui Caesar. Legea agrară a fost respinsă imediat şi fără discuţii. Decretul asupra dispoziţiilor lui Pompeius în Asia nu s-a bucurat de mai multă trecere în ochii lor. În ceea ce priveşte propunerea referitoare la arendaşii impozitelor, Cato, conform obiceiului nelăudabil al parlamentarismului roman, încercă s-o ucidă prin cuvinte, altfel spus, să-şi continue cuvîntarea pînă la ora de închidere legală a şedinţei; cînd Caesar dădu de înţeles că va trece la arestarea bărbatului îndărătnic, senatul respinse în sfîrşit şi această propunere. Fireşte, toate propunerile au fost supuse apoi atenţiei cetăţenilor. Fără a se îndepărta prea mult de adevăr, Caesar putea spune mulţimii că senatul respinsese într-un mod josnic propunerile cele mai înţelepte şi necesare care i-au fost prezentate în forma cea mai onorabilă numai pentru că veneau din partea unui consul democratic. Dacă a adăugat la acestea că aristocraţii ar fi urzit un complot pentru a determina respingerea propunerilor, îndemnîndu-i pe cetăţeni, îndeosebi pe Pompeius şi pe bătrînii săi soldaţi, să-l sprijine împotriva vicleniei şi forţei, nici acestea nu erau doar fraze goale. Aristocraţia, în frunte cu încăpăţînatul imbecil Bibulus şi neclintitul nebun al principiilor, Cato, intenţiona într-adevăr să împingă lucrurile pînă la violenţa deschisă. Pompeius, convins de Caesar să ia atitudine faţă de o problemă atît de ameninţătoare, declară fără înconjur – contrar obiceiului său – că, dacă cineva va îndrăzni să scoată sabia, şi el o va lua pe a sa şi că nu-şi va uita nici scutul acasă; Crassus se pronunţă în acelaşi sens. Vechii soldaţi ai lui Pompeius erau îndemnaţi ca în ziua votării legii

care îi privea în primul rînd pe ei să apară în număr mare şi cu armele ascunse sub haine. Nobilimea nu neglijă însă nici un mijloc pentru a zădărnici propunerile lui Caesar. În fiecare zi în care Caesar apăru în faţa poporului, colegul său Bibulus recurse la cunoscutele interpretări ale semnelor vremii care întrerupeau orice afacere publică (II, p. 286); Caesar nu se sinchisi de cer, ci continuă să se ocupe de afacerile sale terestre. Se recurse la intervenţia tribuniciană; Caesar se mulţumi să n-o ia în seamă. Bibulus şi Cato se repeziră la tribuna rostrelor şi, adresîndu-se solemn mulţimii, provocară obişnuitul tumult; Caesar dădu ordin să fie duşi din for de către slujitorii tribunalului şi avu, de altfel, grijă să nu li se întîmple nici un rău – era doar în interesul său ca această comedie politică să rămînă ceea ce era. În ciuda tuturor şicanelor şi uneltirilor nobilimii, legea agrară, confirmarea organizării asiatice şi înlesnirea pentru arendaşii impozitelor au fost adoptate de către cetăţeni. Comisia celor 20, în frunte cu Pompeius şi Crassus, a fost aleasă şi îşi începea activitatea. Cu toate eforturile depuse, aristocraţia nu dobîndise prin opoziţia ei oarbă şi ranchiunoasă nimic altceva decît strîngerea rîndurilor coaliţiei şi epuizarea, în afaceri cu totul neutre, a energiei sale, de care curînd va avea nevoie pentru probleme mult mai importante. Nu lipsiră felicitările reciproce pentru eroismul dovedit; faptul că Bibulus declara că mai degrabă ar muri decît să cedeze, că celălalt, Cato, continua să peroreze chiar şi cu mîinile legate, erau mari acţiuni patriotice; în rest, toate erau lăsate la voia destinului. Consulul Bibulus se închise pentru restul anului în casa sa, dînd totodată de ştire, printr-un anunţ public, că ar nutri pioasa intenţie de a căuta semne celeste în toate zilele în care vor avea loc adunări ale poporului. Colegii săi îl admirau din nou pe marele bărbat care, aşa cum Ennius spusese despre bătrînul Fabius, „ar salva statul prin temporizare” şi-i urmară exemplul; cei mai mulţi dintre aceştia, printre care şi Cato, nu mai apărură în senat şi, din interiorul celor patru pereţi, îl ajutară pe consulul lor să se plîngă că istoria lumii îşi urmează cursul în ciuda astronomiei politice. Pentru public, pasivitatea consulului, ca şi aceea a aristocraţiei în general echivala, cum era şi firesc, cu o abdicare politică, iar coaliţia era, bineînţeles,

cu totul de acord că în viitor va putea acţiona aproape nestingherită. Cea mai importantă problemă era reglementarea poziţiei viitoare a lui Caesar. Din punct de vedere constituţional, senatul trebuia să stabilească competenţele pentru cel de-al doilea an al magistraturii consulare încă înainte de alegerea consulilor; în consecinţă, prevăzînd alegerea lui Caesar, alesese pentru anul 696 (**58**) două provincii în care guvernatorul nu avea altceva de făcut decît să se ocupe de construcţia de drumuri şi alte asemenea lucruri folositoare. Fireşte că acestea nu puteau rămîne aşa; aliaţii deciseră ca, printr-un decret al poporului, Caesar să obţină o comandă extraordinară concepută după modelul legilor gabino-maniliene. Caesar declarase însă în mod public că nu doreşte să prezinte vreo propunere în propriul interes; tribunul poporului Publius Vatinius prelua aşadar sarcina de a prezenta propunerea cetăţenilor care, fireşte, se supuseră necondiţionat. Caesar obţinu astfel guvernarea Galiei Cisalpine şi comanda supremă asupra celor trei legiuni staţionate aici, încercate sub Lucius Afranius în războiul de graniţă; de asemenea, rangul de propretori pentru locotenenţii săi pe care îl deţinuseră şi cei ai lui Pompeius. Această magistratură îi era asigurată pentru cinci ani, un interval mai lung decît fusese acordat înaintea lui vreunui general desemnat pe o perioadă determinată. Nucleul guvernării sale era format din transpadani care, în speranţa dobîndirii dreptului de cetăţenie, erau de ani de zile clienţii partidului democratic din Roma şi îndeosebi ai lui Caesar (p. 111). Jurisdicţia sa se întindea spre sud pînă la Arnus şi Rubicon şi includea Lucca şi Ravenna. Ulterior, se adaugă la circumscripţia lui Caesar şi provincia Narbo cu legiunea aflată aici, măsură hotărîtă de senat la propunerea lui Pompeius, ca nu cumva această comandă să treacă asupra lui Caesar printr-un decret extraordinar al cetăţenilor. Cu acestea se realizaseră cele rîvnite. Întrucît, din punct de vedere constituţional, în Italia propriu-zisă nu puteau staţiona trupe, comandantul legiunilor nord-italice şi galice stăpînea pentru următorii cinci ani atît Italia, cît şi Roma; şi cel care este stăpîn pentru cinci ani rămîne stăpîn pentru o viaţă întreagă. Consulatul lui Caesar îşi atinsese scopul. Se înţelege că noii potentaţi nu uitară să

menţină buna dispoziţie a mulţimii prin jocuri şi distracţii de tot felul şi că folosiră orice prilej pentru a-şi umple casele; astfel, de exemplu, coaliţia vîndu regelui Egiptului, la un preţ foarte ridicat, decretul poporului care-l recunoştea ca stăpîn legitim (p. 107), alţi dinaşti şi alte comunităţi obţinînd cu această ocazie libertatea comunală şi privilegii.

De asemenea, se părea că şi durabilitatea acestor măsuri fusese suficient asigurată. Cel puţin pentru anul care a urmat, consulatul a fost încredinţat unor mîini sigure. Publicul crezu la început că ar fi destinat chiar lui Pompeius şi Crassus; potentaţii preferară însă alegerea pentru consulatul din anul 696 (**58**) a doi bărbaţi subordonaţi, dar siguri, partidului lor, Aulus Gabinius, cel mai bun dintre locotenenţii lui Pompeius, şi Lucius Piso, mai puţin important, dar care era socrul lui Caesar. Pompeius preluă personal supravegherea Italiei unde, în fruntea Comisiei celor 20, se ocupă de aplicarea legii agrare, împărţind în ţinutul cetăţii Capua pămînt la aproximativ 20.000 de cetăţeni, în majoritatea lor vechi soldaţi din armata sa; drept sprijin împotriva opoziţiei din capitală îi serviră legiunile nord-italice ale lui Caesar. Cel puţin pentru moment nu putea fi întrevăzută o ruptură între potentaţi. Legile date de consulul Caesar, în a căror menţinere Pompeius era interesat cel puţin într-o măsură egală cu Caesar, garantau perpetuarea rupturii dintre Pompeius şi aristocraţie – ale cărei vîrfuri, Cato mai ales, continuau să le trateze drept inexistente – şi, prin aceasta, menţinerea coaliţiei. La aceasta se adăugă faptul că şi legăturile personale dintre conducătorii ei se strînseră mai mult. Caesar îşi respectase cuvîntul faţă de aliaţi cu onestitate şi fidelitate, fără a-i înşela sau şicana cu făgăduieli mincinoase; cu abilitate şi energie, ca şi cum ar fi fost propria-i cauză, impuse îndeosebi legea agrară cerută în interesul lui Pompeius. Acesta nu era insensibil în faţa unei atitudini loiale şi a unei fidelităţi ireproşabile şi era binevoitor faţă de cel care, dintr-o lovitură, îl ajutase să depăşească rolul jalnic de petiţionar pe care îl jucase timp de trei ani. Relaţiile frecvente şi apropiate cu un bărbat de amabilitatea irezistibilă a lui Caesar au dus la transformarea alianţei de interese într-una de prietenie. Rezultatul şi chezăşia

acestei prietenii, firește, odată cu anunțarea indubitabilă a nou-întemeiatei puteri comune, a fost căsătoria lui Pompeius cu unica fiică a lui Caesar. Iulia, în vîrstă de 23 de ani, care moștenise farmecul tatălui ei, trăia cu bărbatul ei de două ori mai vîrstnic în cea mai fericită căsnicie, iar cetățenii, care, după atîtea lipsuri și crize, năzuiau spre liniște și ordine, vedeau în această legătură matrimonială garanția unui viitor pașnic și prosper. Așadar, cu cît se strîngea mai tare legătura dintre Pompeius și Caesar, cu atît mai exasperantă devenea cauza aristocrației. Ea simțea sabia deasupra capului și-l cunoștea pe Caesar în suficientă măsură pentru a nu se îndoi că, la nevoie, acesta o va folosi fără scrupule. „Din toate părțile – scria unul dintre ei – sîntem prinși în strînsoare; din cauza fricii în fața morții sau exilului, am renunțat deja la libertate; fiecare suspină, nimeni nu îndrăznește să vorbească." Aliații nu puteau aștepta mai mult. Dar chiar dacă majoritatea aristocrației se afla în această stare dorită, nici în rîndul acestui partid nu lipseau capete înflăcărate. Îndată ce Caesar depuse consulatul, unii dintre aristocrații cei mai înfierbîntați, Lucius Domitius și Gaius Memmius, propuseră în plin senat ca legile iuliene să fie casate. Firește, faptul nu era altceva decît o nerozie care se dovedi în avantajul coaliției; căci, întrucît Caesar insistă acum ca senatul să cerceteze validitatea legilor atacate, acestuia nu-i rămase altceva de făcut decît să recunoască în mod formal legalitatea lor. Dar, cum lesne se poate înțelege, potentații găsiră în aceasta un nou îndemn pentru a da un exemplu în cazul unora dintre cei mai renumiți și îndrăzneți oponenți și pentru a se asigura astfel ca masa să se mulțumească cu suspinele și tăcerea oportune. La început se sperase că clauza legii agrare, care, sub amenințarea pierderii drepturilor politice, cerea, ca de obicei, din partea tuturor senatorilor jurămîntul pe noua lege, îi va determina pe oponenții cei mai violenți să se autoexileze, refuzînd jurămîntul, după exemplul lui Metellus Numidicus (II, p. 139). Dar aceștia nu se dovediră totuși atît de binevoitori; pînă și severul Cato se resemnă să jure și mai mulți „Sancho" îl urmară. O a doua tentativă, puțin onorabilă, de a-i amenința pe conducătorii aristocrației cu acuzații din cauza unui presupus complot urzit împotriva lui Pompeius și de a-

i alunga astfel în exil a fost zădărnicită din cauza incompetenţei uneltitorilor; denunţătorul, un anume Vettius, exageră şi se contrazise atît de izbitor, iar tribunul Vatinius, care conducea mişeleasca maşinaţie, îşi arătă complicitatea cu acest Vettius atît de evident, încît păru a fi mai potrivit ca acesta din urmă să fie sugrumat în închisoare şi ca întreaga afacere să fie astfel abandonată. Cu toate acestea, democraţia se convinsese cu această ocazie de disoluţia completă a aristocraţiei şi de frica nelimitată a nobililor domni; chiar un bărbat de talia lui Lucius Lucullus se aruncase la picioarele lui Caesar şi declarase în public că, din cauza vîrstei sale înaintate, se vede nevoit să se retragă din viaţa publică. În sfîrşit, ea se mulţumi doar cu cîteva victime. În primul rînd, trebuia îndepărtat Cato, care nu făcea nici un secret din convingerea sa privind nulitatea tuturor legilor iuliene şi care era un bărbat capabil să acţioneze aşa cum gîndea. Fireşte, Marcus Cicero nu era un astfel de bărbat şi nimeni nu-şi dădea silinţa să se teamă de el. Dar partidul democratic, care, în urma victoriei, deţinea primul loc în cadrul coaliţiei, nu putea în nici un caz lăsa nepedepsită crima din 5 decembrie 691 (**63**), pe care o dezaprobase atît de vehement şi pe bună dreptate. Dacă democraţia ar fi dorit să-i tragă la răspundere pe veritabilii promotori ai acestei triste hotărîri, fireşte că n-ar fi trebuit să-l atace pe consulul slab de înger, ci facţiunea severei aristocraţii care-l împinsese pe bărbatul timorat spre acea execuţie. Dar, conform dreptului formal, nu consilierii consulului, ci consulul însuşi era responsabil de acea faptă şi, de altfel, aceasta era calea mai moderată de a-l inculpa numai pe consul şi de a lăsa senatul cu totul în afara jocului; astfel încît, în motivele acuzaţiei îndreptate împotriva lui Cicero, decretul senatorial în virtutea căruia el ordonase execuţia a fost calificat ca fiind pur şi simplu inventat. Chiar şi în cazul lui Cicero potentaţii ar fi evitat cu dragă inimă măsuri provocatoare; dar acesta nu s-a putut îndupleca nici să le acorde potentaţilor garanţiile cerute, nici să se autoexileze din Roma sub unul dintre multiplele pretexte ce-i fuseseră oferite, nici cel puţin să tacă. În ciuda celei mai bune dorinţe de a evita orice scandal şi a fricii celei mai sincere, el nu avea destulă voinţă totuşi pentru a fi

prudent; cuvîntul trebuia să fie rostit cînd îl mistuia vreun spirit petulant sau dacă încrederea în sine, exaltată de lauda atîtor domni nobili, îngroşa perioadele bine cadenţate ale avocatului plebeian. Executarea măsurilor hotărîte împotriva lui Cato şi Cicero a fost încredinţată volubilului şi excentricului, dar inteligentului şi, înainte de toate, îndrăzneţului Publius Clodius, care nutrea de ani de zile cea mai îndîrjită duşmănie faţă de Cicero şi care, pentru a o satisface şi pentru a deţine o oarecare importanţă ca demagog, trecuse, în timpul consulatului lui Caesar, printr-o adopţiune grabnică, dintr-o familie de patricieni într-una de plebei, lăsîndu-se ales apoi ca tribun al poporului pentru anul 696 (**58**). În sprijinul lui Clodius, proconsulul Caesar se va afla în imediata apropiere a capitalei pînă la desăvîrşirea loviturii împotriva celor două victime. În virtutea însărcinărilor primite, Clodius le propuse cetăţenilor să-i încredinţeze lui Cato reglementarea încîlcitelor relaţii teritoriale ale bizantinilor şi confiscarea regatului Cipru care, ca şi Egiptul, le revenise romanilor prin testamentul lui Alexandru al II-lea şi care, spre deosebire de Egipt, nu-şi răscumpărase libertatea; în plus, regele acestuia îl jignise cîndva pe Clodius personal. În privinţa lui Cicero, Clodius prezentă un proiect de lege în care execuţia unui cetăţean fără judecată şi fără drept era considerată o crimă pasibilă de pedeapsa cu exilul. Cato a fost îndepărtat aşadar printr-o misiune onorabilă, Cicero pedepsit cît se poate de moderat, nefiind nici măcar numit în acel proiect. Democraţia nu-şi refuza totuşi plăcerea de a pedepsi, pe de o parte, un bărbat notoriu şovăielnic, care realizase o adevărată piruetă politică, datorită energiei conservatoare dovedite, iar pe de altă parte, de a-l însărcina pe adversarul îndîrjit al tuturor intervenţiilor cetăţenilor în administraţie şi al comandamentelor extraordinare tocmai cu un astfel de comandament. În acelaşi sens, propunerea referitoare la Cato a fost motivată prin capacitatea excepţională a acestui bărbat, care îl recomanda, înaintea tuturor celorlalţi, pentru îndeplinirea unei asemenea misiuni delicate: de a confisca, fără a fura, bogatul tezaur al coroanei Ciprului. De altfel, ambele propuneri poartă acelaşi caracter de deferenţă respectuoasă şi de ironie calculată ce definesc întreaga atitudine a lui Caesar faţă

de senat. Ele nu întîmpinară nici o rezistenţă. Era cu totul inutil că, pentru a protesta totuşi într-un fel împotriva batjocurii şi condamnării decretului său în afacerea catilinară, majoritatea senatului a îmbrăcat veşmintele de doliu în public şi că Cicero însuşi, acum, cînd era prea tîrziu, a îngenuncheat în faţa lui Pompeius pentru a fi graţiat. El trebui să se autoexileze încă înainte de adoptarea legii care-l excludea din patrie (aprilie 696, **58**). Cato nu riscă să provoace măsuri mai aspre prin refuzarea misiunii încredinţate, ci o acceptă şi se îmbarcă îndreptîndu-se către Orient (p. 107). Cele mai urgente afaceri fuseseră rezolvate, iar Caesar putea părăsi Italia pentru a se dedica unor sarcini mai serioase.

Capitolul VII

Supunerea Occidentului

Dacă, din nou, cursul istoriei se îndrepta de la mizerabila uniformitate a egoismului politic care-şi desfăşura bătăliile în curie şi pe străzile capitalei spre probleme mai importante decît întrebarea dacă primul monarh al Romei urma să se numească Gnaeus, Gaius sau Marcus, trebuie să ne fie permis ca, în pragul evenimentului ale cărui urmări condiţionează şi astăzi destinele lumii, să ne oprim o clipă şi să analizăm raportul sub care trebuie privite, din punctul de vedere al istoriei universale, cucerirea Franţei actuale de către romani şi primele lor contacte cu locuitorii Germaniei şi ai Britanniei. În virtutea legii care obligă vecinii aflaţi în faza copilăriei politice să se lase absorbiţi de poporul ajuns la faza superioară a statului, pe cei aflaţi la vîrsta copilăriei civilizaţiei, de cel civilizat, aşadar în virtutea acestei legi, cu o valabilitate egală celei a legii gravitaţiei, naţiunea italică, unica naţiune a Antichităţii care a reuşit să îmbine dezvoltarea superioară cu civilizaţia superioară fără să fi atins sub acest din urmă raport o evoluţie profundă şi completă, era îndreptăţită să-şi supună statele greceşti ale Orientului, ajunse în pragul prăbuşirii, şi să înlăture prin coloniştii ei populaţiile mai puţin civilizate ale Occidentului: libienii, iberii, celţii, germanii. În numele aceluiaşi drept, Anglia şi-a supus în Asia o civilizaţie egală, dar sub aspect politic neputincioasă, marcînd şi înnobilînd, continuînd să marcheze şi să înnobileze, în America şi Australia, întinse ţinuturi barbare cu pecetea naţionalităţii ei. Condiţia preliminară a acestei misiuni, unificarea Italiei, o înfăptuise aristocraţia romană. Ea nu rezolvase problema în sine, ci considerase cuceririle extraitalice întotdeauna fie ca pe un rău necesar, fie ca pe o sursă de venituri situată în afara statului. Democraţiei sau monarhiei romane – întrucît acestea se identifică – îi revine gloria perenă de a fi înţeles corect şi

de a fi realizat cu energie această sarcină supremă. Ceea ce fusese pregătit de forţa irezistibilă a împrejurărilor – prin senat, care, în pofida voinţei sale, ridicase temeliile viitoarei stăpîniri romane atît în Occident, cît şi în Orient –, ceea ce emigraţia romană din provincii (care, ce-i drept, se abătuse ca un flagel asupra ţărilor, dar în ţinuturile occidentale şi ca un pionierat al unei culturi superioare) intuise instinctiv a fost înţeles şi tradus în faptă, cu claritatea şi siguranţa omului de stat, de către creatorul democraţiei romane, Gaius Gracchus. Cele două idei fundamentale ale noii politici – aducerea sub supremaţia Romei a tuturor teritoriilor elene şi colonizarea tuturor teritoriilor neelene – fuseseră deja puse în practică în epoca Gracchilor prin confiscarea regatului Attalizilor şi prin cuceririle transalpine ale lui Flaccus; dar reacţiunea triumfătoare a permis ca ele să degenereze din nou. Statul roman rămînea o haotică masă de ţinuturi neocupate efectiv şi fără graniţe definitive: Hispania şi posesiunile greco-asiatice erau despărţite de ţara-mamă prin vaste ţinuturi care abia dacă erau supuse romanilor în regiunile de coastă; pe ţărmul Africii de Nord erau ocupate, ca nişte insule, numai ţinuturile Cartaginei şi Cyrenei, şi chiar din teritoriul supus, mari întinderi, îndeosebi în Hispania, erau supuse romanilor doar nominal. Din partea guvernului nu s-a întreprins nimic concret în vederea concentrării şi sistematizării dominaţiei romane, iar decăderea flotei păru să anihileze ultima legătură dintre posesiunile îndepărtate. Democraţia, ori de cîte ori înălţa capul, încerca să aducă şi politica externă pe făgaşul lui Gracchus, aşa cum a încercat Marius, care era dominat îndeosebi de astfel de idei; dar întrucît nu s-a bucurat de putere pe o durată mai lungă, toate intuiţiile rămaseră în stadiul de proiect. Abia în anul 684 (**70**), cînd, după căderea constituţiei lui Sulla, democraţia preluă efectiv guvernarea, se înregistră o cotitură şi în această privinţă: înainte de toate, se restabili dominaţia pe Marea Mediterană – problemă vitală pentru un stat precum cel roman. În est, se asigură de asemenea graniţa Eufratului prin cucerirea ţinuturilor pontice şi siriene. Dar teritoriul roman trebuia asigurat şi dincolo de Alpi, spre nord şi spre vest, şi, concomitent, să se cîştige aici un nou teren virgin pentru

civilizaţia elenă şi pentru încă nezdruncinata vigoare a naţiunii italice. Caesar s-a consacrat acestei opere. Ar fi mai mult decît o eroare, ba chiar o nedreptate faţă de puternicul spirit sacru care domină în istorie dacă Galia ar fi privită numai ca un teren de manevre pe care Caesar s-a exersat împreună cu legiunile sale pentru războiul civil care se apropia. Chiar dacă, într-o oarecare măsură, războaiele transalpine au ctitorit puterea sa de mai tîrziu, supunerea Occidentului nu a fost pentru Caesar un mijloc de realizare a scopului său; este tocmai un privilegiu al omului de stat genial ca mijloacele sale să se transforme în scopuri. Caesar avea nevoie de o considerabilă putere militară pentru realizarea ţelurilor sale de partid; însă el nu a cucerit Galia ca om de partid. Mai întîi, pentru Roma era o necesitate politică să preîntîmpine veşnic ameninţătoarea invazie a germanilor de dincolo de Alpi şi să ridice acolo un dig care să asigure pacea pentru lumea romană. Dar chiar şi acest ţel important n-a fost cel suprem şi nici ultimul pentru care Galia a fost cucerită de către Caesar. Cînd vechea patrie deveni prea îngustă pentru cetăţenii romani, existînd pentru ei pericolul degenerării, politica de cuceriri italice a senatului i-a salvat de la dezintegrare. Acum, patria italică devenise din nou prea îngustă; statul suferea din nou din cauza aceloraşi neajunsuri sociale care se repetau numai la proporţii mai mari. O idee genială, o speranţă măreaţă îl purtă pe Caesar dincolo de Alpi: gîndul şi încrederea că va cîştiga aici o nouă şi întinsă patrie pentru concetăţenii săi şi că va regenera statul pentru a doua oară, aşezîndu-l pe o bază mai largă.

Într-un anumit sens, campania pe care Caesar o întreprinse în anul 693 (**61**) în *Hispania Ulterior* poate fi socotită deja în rîndul acţiunilor care vizau supunerea Occidentului. Deşi Hispania era de mult supusă romanilor, ţărmul occidental rămăsese de fapt independent chiar şi în urma expediţiei lui Decimus Brutus împotriva galecilor (II, p. 17), iar pe coasta de nord legiunile nici nu păşiseră încă; incursiunile de jaf din această direcţie, la care ţinuturile erau continuu supuse, aduceau civilizării şi romanizării Hispaniei mari prejudicii. Pentru a le combate, Caesar îşi organiză expediţia de-a lungul coastei occidentale. El traversă lanţul munţilor hermeeni

(Sierra de Estrella), care se află la nord de rîul Tajo; după ce-i învinsese pe locuitorii acestora şi îi transferase în parte la cîmpie, supuse ţinutul de pe ambele maluri ale rîului Duero şi ajunse la promontoriul nord-vestic al peninsulei unde, cu ajutorul unei flotile aduse din Gades, cuceri Brigantium (Coruña). Locuitorii de pe ţărmul Oceanului Atlantic, lusitanii şi galecii, au fost astfel nevoiţi să recunoască supremaţia romană, în timp ce învingătorul s-a îngrijit ca situaţia supuşilor să fie ameliorată prin diminuarea tributurilor datorate Romei şi prin reglementarea relaţiilor economice ale comunităţilor. Însă chiar dacă în acest debut militar şi administrativ al marelui general şi om de stat se pot întrezări acelaşi talent şi aceleaşi idei călăuzitoare pe care le-a dovedit mai tîrziu pe scene mai largi, activitatea sa în Peninsula Iberică a fost totuşi mult prea trecătoare pentru a lăsa o urmă adîncă; cu atît mai mult cu cît, din cauza particularităţilor naturale şi naţionale ale acesteia, numai o preocupare continuă şi o îndelungată perseverenţă puteau da aici rezultate durabile.

Un rol mai important în dezvoltarea romană a Occidentului i-a fost hărăzit ţinutului care se întinde între Pirinei şi Rin, Marea Mediterană şi Oceanul Atlantic ; de el se leagă, din timpul lui Augustus, numele de „Ţară a celţilor" sau Galia, cu toate că, în realitate, Ţara celţilor este, în parte, mai restrînsă, în parte, mult mai largă, iar ţinutul respectiv n-a format niciodată o unitate naţională şi nicicînd, înaintea lui Augustus, una politică. Tocmai de aceea nu este uşor să oferi o descriere exactă a realităţilor foarte diferite pe care Caesar le găsi aici cu ocazia sosirii sale din anul 696 (**58**). În ţinutul de lîngă Marea Mediterană care, cuprinzînd, aproximativ la vestul Ronului, Languedoc, în est, Dauphiné şi Provence, era de 60 de ani o provincie romană, armatele romane se odihniseră foarte rar după uraganul cimbrilor care se năpustise şi aici. În anul 664 (**90**) Gaius Caelius luptase cu salienii pentru Aquae Sextiae, în anul 674 (**80**) Gaius Flaccus (II, pp. 226-227), în cursul marşului spre Hispania, cu alte cantoane celtice. În timpul războiului lui Sertorius, guvernatorul Lucius Manlius, silit să se grăbească dincolo de Pirinei în ajutorul colegilor săi, se întoarse învins de la Ilerda (Lerida), fiind bătut, în

drumul său spre casă, pentru a doua oară de către aquitani, vecinii occidentali ai provinciei romane (în jurul anului 676, **78**; p. 17); aceste evenimente par să fi provocat o răscoală generală a provincialilor dintre Pirinei şi Ron, poate chiar şi a celor dintre Ron şi Alpi. Pompeius a trebuit să-şi croiască drum cu sabia către Hispania prin Galia revoltată (p. 22) şi, drept pedeapsă pentru răzmeriţă, le dădu masalioţilor mărcile volco-arecomicilor şi helviilor (departamentele Gard şi Ardêche). Guvernatorul Manius Fonteius (678-680, **76**-**74**) îndeplini aceste dispoziţii şi restabili liniştea în provincie, supunîndu-i pe voconţi (departamentul Drôme), apărînd Massalia în faţa răsculaţilor şi eliberînd capitala romană Narbo pe care o asaltaseră. Însă desperarea şi dezastrul economic pe care suferinţele din timpul războiului hispanic (pp. 24-25) şi, în general, extorcările oficiale şi neoficiale ale romanilor le aduseră posesiunilor galice nu le îngăduiră să trăiască în pace, îndeosebi cantonul cel mai îndepărtat de Narbo, cel al alobrogilor, fiind într-o permanentă tulburare. Cu privire la această stare de lucruri stau mărturie „pacificarea" pe care o întreprinse aici Gaius Piso în anul 688 (**66**), precum şi conduita ambasadei alobroge la Roma cu ocazia complotului anarhist din anul 691 (**63**, p. 123), tulburarea degenerînd curînd într-o rebeliune deschisă (693, **61**). După o luptă norocoasă la început, Catugnatus, conducătorul alobrogilor în acest război al desperării, a fost învins la Solonium, după o rezistenţă glorioasă, de către guvernatorul Gaius Pomptinus. În ciuda tuturor acestor lupte, graniţele teritoriului roman n-au fost extinse în mod considerabil. Lugudunum Convenarum, unde Pompeius colonizase supravieţuitorii armatei sertoriene (p. 28), Tolosa, Vienna şi Genava rămîneau în continuare localităţile romane cele mai îndepărtate către vest şi nord. Concomitent însă, importanţa acestor posesiuni galice pentru ţara-mamă era în continuă creştere. Clima excelentă, înrudită cu cea italică, solul prielnic, marele şi bogatul hinterland atît de încurajator pentru comerţ, cu rutele sale comerciale care ajungeau pînă în Britannia, traficul lesnicios cu patria, atît pe uscat, cît şi pe mare, conferiră curînd sudului ţării celtice o importanţă economică pentru Italia pe care posesiuni mult mai vechi, ca, de exemplu, cele

hispanice, nu o atinseseră în decursul secolelor. După cum naufragiaţii politici ai Romei din aceste timpuri îşi căutau locul de refugiu cu predilecţie la Massalia, găsind aici atît cultură italică, cît şi luxul italic, şi emigranţii voluntari ai Italiei se îndreptau tot mai mult spre Ron şi Garonne. „Provincia Galia" – se spune într-o descriere anterioară cu zece ani sosirii lui Caesar – „este plină de negustori şi înţesată de cetăţeni romani. Nici un gal nu face vreo afacere fără intermediul unui roman; fiecare as care trece în Galia dintr-o mînă în alta se perindă prin cărţile de cont ale cetăţenilor romani". Din aceeaşi descriere rezultă că în Galia, în afara coloniştilor de la Narbo, existau în număr mare fermieri şi crescători de vite romani; cu toate acestea, nu trebuie uitat că – întocmai ca, la început, în cazul celei mai mari părţi a posesiunilor engleze din America de Nord – cele mai multe pămînturi provinciale deţinute de către romani se găseau în mîinile înaltei aristocraţii care trăia în Italia, acei fermieri şi crescători de vite fiind, în majoritatea lor, administratorii, sclavii sau liberţii acesteia. În asemenea împrejurări, este de înţeles că civilizarea şi romanizarea localnicilor făcu progrese rapide. Celţii nu iubeau agricultura; însă noii lor stăpîni îi sileau să folosească plugul în locul sabiei şi este foarte probabil că rezistenţa îndîrjită a alobrogilor s-a datorat în parte unor asemenea dispoziţii. În epoci mai îndepărtate, elenismul stăpînise pînă la un anumit punct şi aceste ţinuturi; elementele unei civilizaţii superioare, cunoaşterea culturii viţei-de-vie şi măslinului (II, p. 111), folosirea scrierii şi baterea monedelor veniseră dinspre Massalia. Cultura elenă n-a fost nicidecum înlăturată aici de către romani; datorită lor, Massalia cîştigă şi mai mult în importanţă, iar în epoca romană cantoanele galice angajau medici şi oratori greci pe cheltuiala comunităţii. Cum este uşor de înţeles, prin intermediul romanilor elenismul din ţara celtică meridională dobîndi totuşi aceleaşi caracteristici ca în Italia; civilizaţia elenă specifică a fost înlăturată de cultura eterogenă latino-elenă care, curînd, făcu aici un mare număr de prozeliţi. „Galii în pantaloni", cum erau numiţi locuitorii ţării celtice sudice, în opoziţie cu „galii în togă" din nordul Italiei, nu erau, ce-i drept, romanizaţi în întregime ca aceştia din urmă, dar se deosebeau deja

foarte mult de „galii comaţi” din ţinuturile nordice încă nesupuse. Semicivilizarea care avu loc aici dădu suficiente motive pentru ironizarea latinei lor barbare şi nu se uita să i se sugereze celui bănuit de origine celtică „înrudirea cu pantalonii”; această latină stîlcită era totuşi suficientă pentru ca înşişi îndepărtaţii alobrogi să poată intra în relaţii cu autorităţile romane şi chiar să depună mărturie fără tălmaci în tribunalele romane. Aşadar, dacă populaţia celtică şi ligurică a acestor regiuni era pe cale de a-şi pierde naţionalitatea, vegetînd şi degenerînd pe deasupra sub o presiune politică şi economică, despre a cărei insuportabilitate răscoalele desperate sînt o dovadă elocventă, decăderea populaţiei indigene mergea totuşi mînă în mînă cu încetăţenirea aceleiaşi culturi superioare pe care o găsim în aceste timpuri şi în Italia. Aquae Sextiae şi, mai mult încă, Narbo erau localităţi însemnate care, cu siguranţă, puteau sta alături de Beneventum şi Capua; Massalia, oraşul cel mai bine organizat, cel mai liber, cel mai redutabil, cel mai puternic dintre toate oraşele greceşti dependente de Roma, sub severa sa guvernare aristocratică – pe care conservatorii romani o indicau, probabil, drept model al unei bune constituţii urbane –, în posesia unui teritoriu important, extins şi mai mult de către romani, şi a unui comerţ vast, se afla lîngă cele două oraşe latine precum Region şi Neapolis alături de Capua şi Beneventum în Italia.

Imaginea se schimba îndată ce se trecea graniţa romană. Marele neam celtic, care, în ţinuturile meridionale, începea deja să fie asuprit de către imigranţii italici, trăia la nord de Cevennes bucurîndu-se încă de vechea libertate. Nu îl întîlnim pentru prima dată; cu extremităţile şi avanposturile acestei populaţii imense italicii se luptaseră deja pe Tibru şi pe Pad, în munţii Castiliei şi Carintiei, ba chiar în străfundul Asiei Mici; însă abia aici o atacau în inima ei. În cursul aşezării sale în Europa Centrală, populaţia celtică se răspîndise cu predilecţie în bogatele văi ale rîurilor şi în ţinutul colinar atrăgător al Franţei actuale, incluzînd şi regiunile vestice ale Germaniei şi Elveţiei, şi ocupase de aici cel puţin partea sudică a Angliei, poate încă de pe atunci întreaga Mare Britanie şi Irlanda; aici, mai mult decît oriunde, forma o masă etnică întinsă şi geografic

compactă. În ciuda deosebirilor de limbă şi obiceiuri, care nu lipseau, firește, în cadrul acestui teritoriu imens, triburile dintre Ron şi Garonne pînă la Rin şi Tamisa par totuşi să fi fost unite prin relaţii reciproce intense şi printr-un sentiment de apartenenţă la aceeaşi comunitate; o anumită unitate geografică exista şi între ele şi celţii Spaniei şi Austriei de astăzi, dar în parte din cauza impunătoarelor bariere muntoase ale Pirineilor şi Alpilor, în parte din cauza intervenţiilor romanilor, care se manifestau şi aici, şi ale germanilor, relaţiile şi conexiunile spirituale ale celor înrudiţi erau stînjenite mult mai mult decît cele ale celţilor continentali şi britanici despărţiţi numai de strîmtul Canal. Din nefericire, nu ne este permis să urmărim pas cu pas istoria internă a evoluţiei acestui popor remarcabil în centrele sale; trebuie să ne mulţumim să prezentăm, măcar în trăsăturile sale generale, situaţia cultural-istorică şi politică aşa cum ne apare ea în epoca lui Caesar.

După relatările anticilor, Galia era relativ bine populată. După unele mărturii, putem deduce că în districtele belgice populaţia se ridica la aproximativ 900 de oameni pe mila pătrată – o proporţie, cu aproximaţie, valabilă pentru Wallis şi Livonia de astăzi –, iar în cantonul helvetic la aproximativ 1.100; este probabil că în districtele mai cultivate decît cele belgice şi mai puţin muntoase decît cele helvetice, precum cele ale biturigilor, arvernilor, eduilor, cifrele să fi fost şi mai mari. Ce-i drept, agricultura era practicată în Galia, aşa cum contemporanii lui Caesar remarcaseră în regiunea Rinului obiceiul marnării pămîntului; răspîndirea largă şi timpurie a culturii cerealelor este dovedită şi de străvechiul obicei celtic de a pregăti berea din orz (*cervesia*); dar ea nu se bucura de consideraţie. Chiar şi în sudul civilizat nu era onorabil ca un celt liber să are cu plugul. Celţii puneau un preţ mult mai mare pe creşterea vitelor; proprietarii romani ai acestei epoci se foloseau cu predilecţie de curajoşii sclavi celţi, buni călăreţi şi pricepuţi în îngrijirea animalelor. Îndeosebi în ţinuturile celtice septentrionale creşterea animalelor deţinea ponderea cea mai însemnată. În timpul lui Caesar, Bretagne era o ţară săracă în cereale. În nord-est, legîndu-se de lanţul Munţilor Ardenne, pădurile dese se întindeau aproape fără întrerupere de la

Marea Nordului pînă la Rin, iar pe meleagurile Flandrei şi Lotaringiei, astăzi atît de binecuvîntate, porcarul menapian şi treverian îşi mîna scroafele aproape sălbatice prin desele păduri de stejari. Aşa cum în Valea Padului producţia de lînă şi cultura cerealieră au înlocuit, datorită romanilor, îngrăşarea porcilor cu ghindă, tot lor li se datorează creşterea oilor şi agricultura din cîmpiile rîurilor Schelda şi Meusa. În Britannia, treieratul grîului nu era practicat, iar în regiunile mai nordice nu se practica deloc agricultura, pămîntul servind doar pentru creşterea animalelor. Cultura măslinului şi a viţei-de-vie, care aducea masalioţilor venituri însemnate, încă nu se practica dincolo de Cevennes în timpul lui Caesar. Galii au fost întotdeauna înclinaţi spre o viaţă comunitară; peste tot existau sate deschise, numai cantonul helvetic numărînd în anul 696 (**58**) 400, fără a mai socoti numeroasele gospodării izolate. Dar nu lipseau nici oraşele înconjurate cu ziduri din paiantă, remarcate de către romani atît datorită utilităţii lor, cît şi datorită îmbinării meşteşugite a bîrnelor şi pietrelor, în timp ce, firește, chiar în oraşele alobrogilor clădirile erau construite numai din lemn. Helveţii aveau 12 asemenea oraşe şi tot de atîtea dispuneau şi suesionii; în districtele mai nordice, ca, de exemplu, la nervieni, existau oraşe, dar în timpul războiului populaţia căuta salvarea mai degrabă în mlaştini şi păduri decît în spatele zidurilor, iar dincolo de Tamisa, primitiva metodă a doborîrii copacilor luă întru totul locul oraşelor, pădurile fiind în caz de război unicul loc de refugiu pentru oameni şi turme. În strînsă legătură cu dezvoltarea relativ importantă a vieţii urbane se află înflorirea comerţului pe uscat şi pe apă. Pretutindeni existau drumuri şi poduri. Navigaţia fluvială, înlesnită de Ron, Garonne, Loara şi Sena, era prin natura lucrurilor însemnată şi avantajoasă. Dar mult mai remarcabilă este navigaţia maritimă a celţilor. Nu numai că, după toate aparenţele, celţii au fost primii care au navigat în mod regulat pe Oceanul Atlantic, dar constatăm la ei un înalt nivel al meşteşugului construirii şi pilotării corăbiilor. Cum este de înţeles, avînd în vedere natura apelor străbătute, navigaţia popoarelor Mării Mediterane a rămas relativ mult timp la folosirea vîslelor; vasele de război ale fenicienilor, elenilor şi romanilor au fost

în toate timpurile galerele cu rame, velă folosindu-se numai ocazional, pentru suplimentarea ramelor; în epoca civilizaţiei antice dezvoltate, numai corăbiile de comerţ au fost veliere propriu-zise. Dimpotrivă, pe Canal, atît în vremea lui Caesar, cît şi mult timp după aceea, galii se foloseau de un fel de bărci din piele, care par să fi fost în esenţă bărci obişnuite cu rame. Dar pe coasta de vest a Galiei, santonii, pictavii şi mai ales veneţii navigau cu vase mari, fireşte construite grosolan, care nu erau propulsate cu ajutorul ramelor, ci erau înzestrate cu vele din piele şi cabestane din fier; acestea erau utilizate nu numai pentru comerţul cu Britannia, dar şi în bătăliile navale. Aici întîlnim aşadar pentru prima dată nu numai navigaţia în largul oceanului; aici corabia cu vele a înlocuit cu desăvîrşire pentru prima dată barca cu rame – un progres pe care susceptibilitatea decrepită a lumii vechi nu a mai ştiut să-l fructifice şi ale cărui efecte incalculabile pot fi întrevăzute treptat abia de către întinerita noastră perioadă culturală. Existenţa acestei relaţii maritime regulate dintre coasta britanică şi cea galică explică legătura politică deosebit de strînsă dintre locuitorii ţinuturilor apropiate de Canal, ca şi înflorirea comerţului transmarin şi a pescuitului. Îndeosebi celţii din Bretagne aduceau cositorul minelor din Cornwall din Anglia şi îl transportau pe căile continentale şi fluviale ale ţării celtice pînă la Narbo şi Massalia. Mărturia conform căreia, în timpul lui Caesar, unele populaţii de la estuarul Rinului s-ar fi hrănit cu peşte şi ouă trebuie să fie interpretată probabil în sensul că aici au fost răspîndite pe o scară mai largă pescuitul oceanic şi strîngerea ouălor păsărilor mării. Dacă sintetizăm puţinele şi răzleţele mărturii referitoare la comerţul şi relaţiile celţilor, înţelegem de ce vămile porturilor fluviale şi maritime deţineau un rol atît de mare în bugetele unor cantoane, ca, de exemplu, în cele ale eduilor şi veneţilor, şi de ce zeul principal al naţiunii era protectorul drumurilor şi comerţului şi, totodată, născocitorul meşteşugului. În consecinţă, nici industria celtică nu poate să fi fost neglijabilă; aşa cum nemaipomenita dibăcie a celţilor şi aptitudinea lor remarcabilă de a imita orice model şi de a executa orice dispoziţie au fost evidenţiate şi de către Caesar. În cele mai multe ramuri, meşteşugul nu pare să se fi ridicat însă deasupra

nivelului obişnuit; ţesutul stofelor din in şi din lînă, care va înflori mai tîrziu în Galia centrală şi septentrională, a fost preluat, după cum s-a dovedit, abia de la romani. O excepţie, şi unica după cunoştinţele noastre, o constituie prelucrarea metalelor. Obiectele din cupru, nu rareori excelent executate din punct de vedere tehnic, ele putînd fi folosibite şi astăzi, din mormintele ţării celtice şi monedele de aur arverne, bătute cu mare grijă, constituie mărturii vii ale abilităţii orfevrilor şi lucrătorilor în cupru celţi. Probabil că sînt corecte relatările anticilor conform cărora romanii ar fi învăţat cositorirea de la biturigi, iar argintarea de la alesini – inovaţii datorate comerţului cu cositor, dar realizate probabil amîndouă încă în epoca libertăţii celtice. În strînsă legătură cu meşteşugul prelucrării metalelor s-a aflat cel al extragerii lor care, îndeosebi în minele de fier de pe Loara, trebuie să fi atins un asemenea nivel ridicat, încît lucrătorii din mine jucau un rol important în timpul asediilor. Credinţa, răspîndită la romanii acestor timpuri, că Galia ar fi una dintre ţările cele mai bogate în aur ale lumii este contrazisă, fireşte, de realităţile bine-cunoscute ale solului şi de inventarul mormintelor celtice, în care aurul apare destul de rar şi mult mai puţin decît în veritabilele ţări de baştină ale aurului. Această imagine a fost creată, probabil, numai de povestirile călătorilor greci şi ale soldaţilor romani, în care, neîndoielnic, nu fără mari exagerări, se vorbea despre fastul regilor arverni (II, p. 112) şi tezaurele templelor din Tolosa (II, p. 121). Dar povestitorii nu fabulau întru totul. Este foarte probabil ca pe rîurile care se prăvălesc din Alpi şi din Pirinei să fi existat spălătorii de aur, neproductive la valoarea actuală a forţei de muncă, dar care au putut fi menţinute cu folos şi pe o scară importantă în epoci mai îndepărtate şi în condiţiile existenţei muncii sclavilor. Pe de altă parte, relaţiile comerciale ale Galiei, cum s-a întîmplat deseori la popoarele semicivilizate, au putut favoriza tezaurizarea unui capital mort constînd în metale preţioase. Nivelul artei lor plastice este deosebit de scăzut şi apare cu atît mai izbitor cu cît se ia în considerare măiestria evidenţiată în domeniul prelucrării metalelor. Predilecţia pentru obiectele colorate şi strălucitoare arată lipsa simţului pentru frumos; o confirmare tristă o oferă monedele galice

cu imaginile lor cînd simplificate pînă la exces, cînd îndrăzneţe, însă întotdeauna concepute cu o grosolănie nemaiîntîlnită şi executate, aproape fără excepţie, cu o barbarie incomparabilă. Este poate fără precedent faptul că o industrie monetară manipulată timp de secole cu oarecare abilitate tehnică s-a limitat în esenţă la imitarea a două sau trei ştanţe greceşti pe care le-a copiat fără întrerupere şi într-un mod din ce în ce mai denaturat. Dimpotrivă, arta poetică a fost foarte apreciată de către celţi, ea contopindu-se cu instituţiile religioase şi chiar cu cele politice ale naţiunii; vedem cum înfloreşte atît poezia religioasă, cît şi cea de curte sau cea populară (II, p. 112). Deşi în formele şi concepţiile teologiei naţionale ştiinţele naturii şi filozofia şi-au găsit o anumită cultivare, celţii au primit cu braţele deschise umanismul elen, oriunde şi oricum au venit în contact cu el. Arta scrierii era generalizată cel puţin în rîndul preoţilor. În Galia liberă, în timpul lui Caesar se folosea mai ales scrierea greacă – de exemplu, la helveţi; numai în districtele sudice ale acesteia prevala, în urma relaţiilor cu celţii romanizaţi, scrierea latină pe care o întîlnim, de exemplu, pe monedele arverne ale epocii.

Şi dezvoltarea politică a naţiunii celtice oferă elemente deosebit de remarcabile. Ca pretutindeni, constituţia se bazează în cazul ei pe cantonul gentilic, cu principele, sfatul bătrînilor şi comunitatea bărbaţilor liberi în stare să poarte armele; este însă ciudat că ea n-a depăşit niciodată această organizare cantonală. La greci şi la romani, în locul cantonului, incinta zidului a fost considerată foarte de timpuriu temelia unităţii politice; acolo unde două cantoane s-au regăsit în interiorul aceloraşi ziduri ele s-au contopit într-o comunitate; acolo unde corpul cetăţenilor indica unei părţi a concetăţenilor săi o nouă incintă, se năştea întotdeauna un nou stat, legat de comunitatea-mamă numai prin obligaţiile pietăţii şi cel mult prin cele ale clientelei. Dimpotrivă, la celţi, „corpul cetăţenilor” rămîne în toate timpurile clanul; principele şi sfatul prezidează cantonul, şi nu un oarecare oraş, iar adunarea comună a cantonului formează ultima instanţă în stat. Ca şi în Orient, oraşul are numai o importanţă comercială şi strategică, nu politică; drept urmare, localităţile galice, chiar dacă sînt înconjurate de ziduri de incintă şi

foarte însemnate precum Vienna şi Genava, nu sînt pentru greci şi romani nimic altceva decît sate. În timpul lui Caesar, constituţia gentilică originară persista încă nealterată în rîndul celţilor insulari şi în cantoanele nordice ale continentului: adunarea naţională deţinea autoritatea supremă; în problemele esenţiale, principele era legat de hotărîrile ei; sfatul comunităţii era numeros, la unele clanuri ajungînd pînă la 600 de membri; se pare însă că nu se bucura de mai multă autoritate decît senatul în timpul regilor romani. Dimpotrivă, în sudul ţării, cu obiceiuri mai flexibile, cu una sau două generaţii înaintea lui Caesar – copiii ultimilor regi mai trăiau pe timpul lui –, cel puţin în clanurile mai mari ale arvernilor, eduilor, sequanilor, helveţilor intervenise o revoluţie care înlăturase puterea regală şi adusese autoritatea în mîinile aristocraţiei. Este numai reversul lipsei totale a comunităţii urbane la celţi, tocmai caracterizată, faptul că, la polul opus al dezvoltării politice, cavalerismul predomina în cadrul constituţiei gentilice celtice. După toate aparenţele, aristocraţia celtică era o nobilime înaltă, alcătuită probabil în majoritatea ei din membrii familiilor regale sau odinioară regale, aşa cum este remarcabil, de altfel, că şefii partidelor opuse în cadrul aceluiaşi clan aparţineau deseori aceleiaşi ginţi. Aceste familii mari reuneau în mîinile lor supremaţia economică, militară şi politică. Ele monopolizau arendăşia marilor venituri ale statului. Ele sileau oamenii liberi de rînd, striviţi de povara impozitelor, să se împrumute şi să renunţe la libertatea lor mai întîi de fapt, ca debitori, şi apoi de drept, ca vasali. Ele au dezvoltat în sînul lor sistemul vasalităţii, mai exact, privilegiul nobilimii de a se înconjura cu un număr de slugi înarmate plătite, aşa-numiţii *ambacti*, întemeind astfel un stat în stat; sprijiniţi pe aceşti supuşi, ei înfruntau autorităţile legale şi miliţia comunităţii, sfărîmînd astfel, de fapt, comunitatea. Dacă într-un clan, care număra aproximativ 80.000 de bărbaţi în stare să poarte armele, un singur nobil se putea înfăţişa în adunarea poporului cu 10.000 de slugi, fără a socoti vasalii şi debitorii, este evident că o asemenea persoană era mai degrabă un dinast independent decît un cetăţean al clanului său. La aceasta se adaugă faptul că familiile nobile ale diferitelor clanuri erau strîns unite, formînd prin căsătorii şi tratate

separate un fel de ligă unitară în faţa căreia clanul, izolat, rămînea neputincios. Din această cauză, comunităţile n-au mai putut să menţină pacea ţării şi pretutindeni domina dreptul celui mai puternic. Doar bărbatul vasal mai găsea protecţie la stăpînul său, pe care obligaţia şi interesul îl sileau să pedepsească nedreptatea comisă împotriva clientului; statul nu mai avea puterea de a-i proteja pe oamenii liberi, motiv pentru care aceştia se ofereau ca vasali în număr mare unui stăpîn puternic. Adunarea comunităţii îşi pierdu importanţa politică; însăşi regalitatea, care ar fi trebuit să stăvilească abuzurile nobilimii, pieri în faţa acesteia aşa cum pierise şi în Latium. Locul regelui a fost luat de către „apărătorul dreptului" sau *vergobretus*, care, asemenea consulului roman, era ales numai pe durata unui an. În măsura în care cantonul îşi mai păstra unitatea, el era condus de consiliul comunităţii, în care, bineînţeles, şefii aristocraţilor deţineau puterea. Se înţelege de la sine că, în asemenea împrejurări, lucrurile au rămas, în cadrul fiecărui clan în parte, într-o neîntreruptă agitaţie, aşa cum clocotiseră şi în Latium timp de secole după alungarea regilor. În timp ce nobilimea diferitelor comunităţi se organiza într-o ligă separată, ostilă autorităţii comunităţii, mulţimea nu înceta să ceară restaurarea regalităţii şi nu rareori un nobil de excepţie – ca Spurius Cassius la Roma – încercă să sfărîme puterea egalilor săi, bazîndu-se pe mase, şi să reinstituie coroana, spre binele său, în drepturile ei. Aşadar dacă, luate în parte, cantoanele degenerau iremediabil, concomitent, în sînul naţiunii se manifesta tot mai puternic sentimentul unităţii care încercă să se contureze şi să se impună pe multiple căi. Acea alianţă a întregii nobilimi celtice în opoziţie cu sistemele particulare ale cantoanelor zdruncină ordinea existentă a lucrurilor, dar trezi şi întări şi ideea unităţii naţiunii. Tocmai în această direcţie acţionară atacurile îndreptate din afară împotriva naţiunii şi micşorarea continuă a teritoriului în războaiele cu vecinii ei. La fel ca elenii în războaiele împotriva perşilor şi italicii în cele împotriva celţilor, galii transalpini par să fi devenit conştienţi de existenţa şi puterea unităţii naţionale în cursul războaielor împotriva Romei, în ciuda vrajbei clanurilor rivale şi a tuturor certurilor de tip feudal; se făcură totuşi

auzite şi vocile acelora care erau gata să cumpere independenţa naţiunii cu preţul autonomiei diferitelor cantoane şi chiar cu preţul autonomiei cavalereşti. Cît de populară a fost opoziţia împotriva dominaţiei străine o dovedesc războaiele lui Caesar în faţa căruia partida patrioţilor celtici ocupă o poziţie pe deplin asemănătoare cu cea a patrioţilor germani faţă de Napoleon. Rapiditatea, similară telegrafului, cu care se răspîndeau noutăţile dovedeşte, printre altele, amploarea şi organizarea acestei partide. Generalitatea şi atotputernicia conştiinţei naţionale celtice n-ar fi explicabile dacă, în ciuda celei mai pronunţate fărîmiţări politice, naţiunea celtică n-ar fi fost demult centralizată din punct de vedere religios şi chiar teologic. Sacerdoţiul celtic sau, pentru a folosi denumirea locală, corporaţia druizilor cuprindea cu siguranţă insulele britanice şi întreaga Galie, poate şi alte ţări celtice, într-o uniune religioasă şi naţională. Ea era guvernată de un conducător, ales de către preoţii înşişi, avea şcoli proprii în care se perpetua foarte ampla tradiţie, avea privilegii specifice, îndeosebi scutirea de impozite şi de serviciul militar, respectate de fiecare clan, organiza concilii anuale, desfăşurate la Chartres, în „inima pămîntului celtic", şi era dotată îndeosebi cu o comunitate credincioasă care, prin pietatea pedantă şi supunerea oarbă faţă de preoţii săi, nu pare să fi fost cu nimic mai prejos irlandezilor de astăzi. Este de înţeles că un asemenea sacerdoţiu a încercat să se substituie guvernării lumeşti, ceea ce i-a şi reuşit în parte; acolo unde exista regalitatea anuală, el conducea alegerile în cazul unui interregn; el îşi aroga cu succes dreptul de a exclude indivizi şi comunităţi întregi din comuniunea religioasă şi, în consecinţă, şi din cea civilă; el ştia să-şi atragă afacerile civile cele mai importante, îndeosebi procesele de frontieră şi de succesiune; bazat, după toate aparenţele, pe dreptul său de excomunicare din rîndurile comunităţii şi, poate, pe obiceiul pămîntului ca pentru obişnuitele sacrificii umane să fie preferaţi îndeosebi criminalii, el dezvoltă o largă jurisdicţie penală sacerdotală ce concura cu aceea a regilor şi *vergobretus*-ilor; el reclama chiar şi decizia în problemele de război şi pace. Celţii nu erau departe de un stat sacerdotal cu papă şi concilii, cu imunităţi, interdicţii şi tribunale religioase; numai

că acest stat sacerdotal nu făcea abstracţie de naţiuni, precum cel al epocii moderne, ci era mai degrabă naţional din toate punctele de vedere. Dar dacă sentimentul naţional se trezise cu toată vigoarea în rîndul triburilor celtice, acestei naţiuni nu i-a fost totuşi permis să ajungă la un punct angular al centralizării politice, aşa cum Italia îl găsise în cetăţenii romani, elenii şi germanii în regii macedoneni şi franconi. Sacerdoţiul celtic, ca şi nobilimea celtică, cu toate că amîndouă reprezentau şi legau naţiunea într-un anumit sens, erau, pe de o parte, incapabile să-i aducă unitatea, din cauza intereselor lor sociale şi de partid, dar destul de puternice pentru a împiedica înfăptuirea operei de unificare din partea unui rege sau unui canton, pe de altă parte. Nu lipseau începuturile pentru aceasta; ele au urmat calea prescrisă de constituţia cantonală: sistemul hegemoniei. Cantonul puternic îl constrîngea pe cel slab să i se supună, astfel încît în relaţiile externe cantonul dominant îl reprezenta şi pe celălalt şi stipula şi în numele lui tratatele de stat; cantonul clientelar se angaja în schimb să-l urmeze în război, poate şi la plata unui tribut. Pe această cale s-au născut o serie de ligi separate; dar nu exista un canton conducător pentru întreaga ţară celtică, o uniune oricît de precară a întregii naţiuni. Mai sus s-a remarcat deja (II, p. 112) că, la începutul cuceririlor lor transalpine, romanii au găsit în Nord o ligă belgo-britanică sub conducerea suesionilor, în centrul şi în sudul Galiei confederaţia arvernilor, cu care rivalizau eduii, cu clientela lor mai slabă. În timpul lui Caesar îi mai găsim pe belgii din nord-estul Galiei, între Sena şi Rin, uniţi într-o astfel de comunitate, dar care nu se mai întindea, după toate aparenţele, asupra Britanniei; alături de ei, în Normandia şi Bretagne de astăzi apare confederaţia cantoanelor armoricane, altfel spus, a cantoanelor maritime; în centru sau în Galia propriu-zisă rivalizau pentru hegemonie, ca şi odinioară, două partide, în fruntea cărora se găseau, pe de o parte, eduii, pe de alta, după ce arvernii slăbiţi în urma războiului cu Roma se retrăseseră, sequanii. Aceste confederaţii diferite erau independente unele de altele; statele conducătoare ale Galiei centrale nu par să-şi fi extins niciodată clientela asupra celei de nord-est şi în mod serios nici asupra nord-vestului Galiei. Dorinţa de

unitate a naţiunii şi-a găsit, probabil, în aceste ligi cantonale o anumită expresie; totuşi, ea era insuficientă din toate punctele de vedere. Legătura era cît se poate de instabilă, alternînd în permanenţă între alianţă şi hegemonie; reprezentarea unităţii în timp de pace prin adunarea confederativă, iar în caz de război prin duce era cît se poate de slabă. Doar confederaţia belgică pare să fi dovedit o coeziune mai pronunţată; avîntul naţional, care a condus la respingerea fericită a cimbrilor (II, p. 126), pare să fi fost o binefacere. Rivalităţile pentru hegemonie produceau rupturi în cadrul fiecărei confederaţii, care nu se închideau în decursul timpului, ci se lărgeau, întrucît însăşi victoria rivalului îi lăsa adversarului existenţa politică, rămînîndu-i, chiar dacă se supusese clientelei, în continuare posibilitatea de a relua lupta mai tîrziu. Întrecerea cantoanelor mai puternice nu era o cauză de dezbinare numai între acestea, ci continua să dezbine fiecare clan dependent, fiecare sat, ba deseori fiecare casă, astfel încît fiecare se angaja în baza propriilor relaţii. Aşa cum Elada şi-a irosit forţele nu atît în lupta Atenei împotriva Spartei, cît mai ales prin vrajba internă a facţiunilor ateniene şi lacedemonene în sînul fiecărei comunităţi şi chiar şi la Atena, la fel şi rivalitatea arvernilor şi eduilor, cu repetările ei la scară din ce în ce mai redusă, a nimicit poporul celţilor.

Capacitatea de luptă a naţiunii a resimţit influenţa acestor relaţii politice şi sociale. Cavaleria era, fără îndoială, arma dominantă, la care se adăugau, la belgi, şi mai mult încă în insulele britanice, tradiţionalele care de luptă remarcabil perfecţionate. Aceste cete de cavaleri şi de luptători pe care de luptă, pe cît de numeroase, pe atît de destoinice, erau formate din nobilime şi din vasalii acesteia, care îşi găseau plăcerea cît se poate de cavalerească în creşterea cîinilor şi cailor şi plăteau sume mari pentru a putea călări cai nobili de rasă. Este semnificativ pentru spiritul şi modul de luptă ale acestor nobili că, atunci cînd se proclama chemarea la luptă, încăleca oricine se putea ţine pe cal, chiar şi bătrînul cu plete albe, şi că, atunci cînd urma să înceapă o bătălie cu un inamic desconsiderat, ei jurau unul cîte unul că nu vor mai călca pragul casei dacă ceata lor nu va străpunge linia inamică de cel puţin două ori. Printre combatanţi

domina mercenariatul, cu toată indiferenţa şi dezinteresul său faţă de viaţa altuia sau cea proprie – lucru dovedit de povestirile, oricît de mult ar intra în sfera anecdotelor, despre obiceiul celtic de a se provoca, cu ocazia banchetelor, în glumă, la duel şi de a se lupta uneori pe viaţă şi pe moarte şi despre obiceiul răspîndit printre ei, care întrecea chiar şi luptele de gladiatori ale romanilor, de a se vinde pentru a fi omorîţi în schimbul unei anumite sume de bani sau unui anumit număr de butoaie de vin şi de a primi voluntar, întinşi pe scut, lovitura mortală în faţa întregii mulţimi. Alături de aceşti cavaleri, pedestrimea trecea pe planul al doilea. În principal, ea se asemăna încă cu hoardele celtice cu care luptaseră romanii în Italia şi Hispania. Scutul mare deţinea, ca şi atunci, rolul principal în apărare, însă printre arme mai importantă decît sabia era acum lunga lance de străpuns. Acolo unde războiul era purtat de mai multe cantoane unite, clanurile poposeau şi luptau, firește, unul cîte unul; nu întîlnim nici o urmă a vreunei încercări de a structura contingentul clanului din punct de vedere militar, formînd detaşamente mai mici dispuse după regulile tacticii. Bagajele erau transportate în urma armatei celtice de un lung şir de care; în locul taberei cu valuri, precum şi-o ridicau romanii în fiecare seară, celţii se serveau în continuare de provizoratul taberei de care. În mod excepţional se remarcă destoinicia pedestrimii unor cantoane, ca, de exemplu, cea a nervienilor; este remarcabil că tocmai aceştia nu aveau o cavalerime, nefiind, poate, nici măcar un trib celtic, ci unul germanic imigrat. În general, pedestrimea celtică a acestor timpuri apare ca o miliţie nerăzboinică şi greoaie, şi aceasta cel mai mult în ţinuturile sudice, unde, odată cu barbaria dispăruse şi vitejia. Celtul, spune Caesar, nu îndrăzneşte în timpul luptei să se uite în ochii germanului; o critică şi mai aspră decît această sentinţă a fost adusă infanteriei celtice de către generalul roman prin faptul că, după ce o cunoscuse în timpul primei sale campanii, el nu o mai folosi niciodată alături de cea romană.

Dacă aruncăm o privire asupra situaţiei generale a celţilor aşa cum a întîlnit-o Caesar în ţinuturile transalpine, nu putem nega un progres în civilizaţie faţă de treapta culturală pe care romanii i-au

întîlnit pe celţi cu un secol şi jumătate în urmă în Valea Padului. În armatele lor prevala pe atunci miliţia, excelentă în felul ei (I, p. 232); acum, primul loc era ocupat de cavaleri. Celţii locuiau atunci în tîrguri deschise; acum, localităţile lor erau împrejmuite de ziduri bine întocmite. Şi inventarul mormintelor din Lombardia, îndeosebi în ceea ce priveşte obiectele din cupru şi sticlă, este cu mult inferior celui din mormintele ţării celtice din nord. Sentimentul unităţii naţiunii este poate măsura cea mai sigură pentru cultura aflată în progres; pe cît de puţin transpare acest sentiment în bătăliile cu celţii susţinute pe meleagurile actualei Lombardii, pe atît de viu se manifestă în luptele împotriva lui Caesar. După toate aparenţele, în momentul întîlnirii cu Caesar, naţiunea celtică atinsese deja punctul culminant al culturii ei, aflîndu-se acum în declin. Civilizaţia celţilor transalpini din epoca lui Caesar oferă chiar şi pentru noi, care deţinem foarte puţine informaţii despre ea, multe laturi remarcabile şi, înainte de toate, interesante; în mai multe privinţe, ea se leagă mai strîns de civilizaţia modernă decît de cea eleno-romană, cu velierele sale, cu cavalerismul ei, cu constituţia ei ecleziastică, înainte de toate prin tentativele ei, ce-i drept, incomplete, de a nu edifica statul bazîndu-se pe oraş, ci pe trib şi, la o scară mai înaltă, pe naţiune. Dar tocmai faptul că naţiunea celtică se află acum în punctul culminant al dezvoltării sale ne permite să constatăm cu o evidenţă şi mai mare înzestrarea morală inferioară sau, ceea ce este acelaşi lucru, capacitatea ei culturală inferioară. Ea nu a reuşit să creeze prin sine nici o artă naţională, nici un stat naţional, ci a ajuns cel mult la o teologie naţională şi la o nobleţe proprie. Naiva vitejie originară nu mai exista; curajul militar, care se bazează pe o moralitate superioară şi un sistem adaptat scopului, se exprima prin cavalerism numai într-o formă degenerată. Ce-i drept, barbaria propriu-zisă fusese depăşită; trecuseră timpurile cînd, în ţara celţilor, bucata grasă de coapsă era dată celui mai viteaz dintre oaspeţi, fiecare dintre invitaţi, jigniţi prin gestul acesta, avînd însă posibilitatea de a-l provoca la luptă pe cel căruia i se făcuse onoarea, şi cînd, la moartea căpeteniei, cei mai fideli vasali ai acesteia erau arşi odată cu ea. Dar sacrificiile umane existau încă, iar principiul

legal care stabilea că torturarea bărbatului liber nu era acceptabilă, dar era permisă în cazul femeii libere, ca şi în cel al sclavului aruncă o lumină nefavorabilă asupra poziţiei pe care femeile o deţineau la celţi, chiar în perioada apogeului civilizaţiilor. Celţii pierduseră avantajele proprii epocii primitive a naţiunilor, dar nu le cîştigaseră pe acelea pe care le aduce moralitatea atunci cînd pătrunde profund şi complet în sînul unui popor.

Aceasta era situaţia internă a naţiunii celtice. Trebuie să mai prezentăm relaţiile externe cu vecinii ei şi să descriem rolul pe care-l deţineau în momentul acesta în grandioasa întrecere şi rivalitate a naţiunilor, în care păstrarea cîştigului se dovedeşte, în toate cazurile, mai dificilă decît dobîndirea lui. În Pirinei, relaţiile dintre popoare se reglementaseră demult în mod paşnic şi trecuseră deja timpurile în care celţii asaltaseră şi înlăturaseră parţial populaţia iberică originară, altfel spus, pe basci. Văile Pirineilor, ca şi munţii din Béarn şi Gascogne şi, la fel, stepele ţărmului de la sud de Garonne se aflau, în timpul lui Caesar, în stăpînirea necontestată a aquitanilor, o mulţime de populaţii mici de origine iberică, care întreţineau legături sporadice între ele şi, chiar mai sporadice, cu exteriorul; aici, numai estuarul în sine al fluviului Garonne, cu importantul port Burdigala (Bordeaux), se afla în mîinile unui trib celtic, cel al biturigoviviscilor. De o importanţă mult mai mare erau contactele naţiunii celtice cu romanii şi cu germanii. Nu dorim să repetăm aici ceea ce am relatat mai sus, anume că, printr-o înaintare sistematică, romanii i-au respins pe celţi, pas cu pas, ocupînd pînă la urmă şi fîşia de litoral dintre Alpi şi Pirinei, întrerupîndu-le astfel legăturile cu Italia, Hispania şi Marea Mediterană, după ce această catastrofă fusese pregătită deja cu secole în urmă prin fondarea cetăţii elene de la gurile Ronului; trebuie totuşi să amintim aici din nou că celţii nu erau îngenuncheaţi numai de supremaţia armelor romane, ci, în egală măsură, şi de cultura romană, sprijinită în ultimă instanţă de începuturile remarcabile ale civilizaţiei elene în ţara celtică. Şi aici, ca de atîtea alte ori, comerţul şi relaţiile au netezit calea cuceririi. După obiceiul nordic, celtul iubea băuturile vîrtoase; faptul că bea vinul nobil, asemenea scitului, fără a-l amesteca cu apă şi pînă la

beţie, trezea mirarea şi dezgustul meridionalului măsurat, dar comerciantului nu-i displac relaţiile cu asemenea clienţi. În curînd, negoţul cu vin către ţara celţilor deveni o mină de aur pentru comerciantul roman; nu rareori o amforă de vin era cumpărată în schimbul unui sclav. Şi alte articole de lux, ca, de exemplu – caii italici, găseau o piaţă favorabilă în ţara celtică. Se ajunsese deja atît de departe, încît cetăţeni romani cumpărau pămînt dincolo de graniţa romană, cultivîndu-l după obiceiul italic, proprietăţi romane fiind amintite, de exemplu, deja în jurul anului 673 (**81**) în cantonul segusiavilor (lîngă Lyon). Fără îndoială, o consecinţă a constituit-o faptul că, precum am relatat mai sus (p. 152), limba latină n-a fost necunoscută în Galia liberă (de exemplu, la arverni) înainte de cucerirea romană, deşi numărul cunoscătorilor trebuie să fi fost încă destul de restrîns, romanii trebuind să comunice prin tălmaci chiar şi cu nobilii cantonului aliat al eduilor. Aşa cum negustorii de „apă de foc" şi „squatter"-ii au iniţiat ocuparea Americii de Nord, la fel l-au călăuzit şi l-au îndemnat comercianţii de vin şi proprietarii romani pe viitorul cuceritor al Galiei. Cît de viu era sentimentul acesta de partea opusă o dovedeşte interdicţia pe care cantonul nervienilor, unul dintre triburile cele mai destoinice ale ţării celtice, a pronunţat-o, asemenea unor populaţii germanice, împotriva relaţiilor comerciale cu romanii. Mult mai năvalnic decît romanii dinspre Marea Mediterană, se îmbulzeau dinspre Marea Baltică şi Marea Nordului germanii, o populaţie nou-ieşită din marele leagăn al popoarelor care este Orientul; cu putere juvenilă, dar, firește, şi cu sălbăticie juvenilă, aceasta îşi revendica un loc alături de fraţii săi mai vîrstnici. Chiar dacă populaţiile germanice care locuiau cel mai aproape de Rin, usipeţii, tencterii, sugambrii, ubii, începuseră să se civilizeze într-o oarecare măsură şi încetaseră cel puţin să-şi schimbe locurile în mod voluntar, toate mărturiile concordă în relatarea că, spre interior, agricultura deţinea o importanţă scăzută şi că triburile nu deveniseră încă sedentare. Este semnificativ în acest sens faptul că vecinii occidentali din aceste timpuri cu greu puteau numi vreo populaţie din interiorul Germaniei cu numele său cantonal; ele le erau cunoscute numai după denumirile generice de suebi, aşadar de

„oameni rătăcitori”, „nomazi”, şi de marcomani, aşadar „miliţii” – nume care în epoca lui Caesar n-au putut fi denumiri de cantoane, cu toate că romanii le-au interpretat ca atare şi cu toate că, ulterior, ele au devenit, în multe cazuri, nume de cantoane. Şocul cel mai năprasnic al acestei invazii îi lovi pe celţi. Luptele pe care germanii le-au purtat, probabil, cu celţii pentru stăpînirea ţinuturilor de dincolo de Rin ne sînt întru totul necunoscute. Putem remarca numai că, la sfîrşitul secolului al VII-lea al Romei, toată ţara pînă la Rin era pierdută pentru celţi, că boiii, care locuiseră probabil cîndva în Bavaria şi Boemia (II, p. 115), rătăceau în căutarea unei patrii şi că însăşi Pădurea Neagră (II, p. 115), stăpînită odinioară de helveţi, chiar dacă nu fusese încă ocupată de triburile germanice mai apropiate, era totuşi o ţară de graniţă pustie şi contestată, denumită mai tîrziu – poate chiar de pe acum – deşertul helvetic. Strategia barbară a germanilor de a se pune la adăpost de atacurile inamice prin pustiirea pe distanţa multor mile a ţinuturilor vecine pare să fi fost aplicată aici la scara cea mai largă. Dar germanii nu se opriseră la Rin. Se părea că invazia militară a cimbrilor şi teutonilor, la care participaseră înainte de toate triburile germanice, care se năpustiseră cu 50 de ani în urmă atît de năvalnic asupra Panoniei, Galiei, Italiei şi Hispaniei, să nu fi fost altceva decît o expediţie extraordinară de recunoaştere. La vest de Rin, îndeosebi pe cursul inferior al acestuia, diferite triburi germanice deveniseră deja sedentare; pătrunşi drept cuceritori, aceşti colonişti continuau să ceară ostatici de la vecinii lor gali, ca şi cum galii ar fi fost supuşii lor, şi să perceapă un tribut anual. Printre ei se aflau aduatucii care, fiind o parte a grupului cimbrilor (II, p. 126), deveniseră un canton însemnat, şi mai multe alte populaţii, cuprinse mai tîrziu sub numele de tungri, aşezate pe Meusa, în jurul Liègeului; chiar şi treverii (lîngă Trier) şi nervienii (în Hainaut), două dintre populaţiile cele mai mari şi mai puternice din acest ţinut, sînt desemnate de specialiştii în materie ca fiind populaţii germanice. Însă credibilitatea neîngrădită a acestor relatări trebuie pusă sub semnul întrebării întrucît, aşa cum remarcă Tacitus în legătură cu cele două populaţii menţionate mai sus, cel puţin în aceste ţinuturi, a fi de sînge german şi a nu aparţine

naţiunii celtice desconsiderate era apreciat ca un fapt onorabil; dar populaţia din regiunea Scheldei, Meusei şi Mosellei pare, într-un fel sau altul, puternic amestecată cu elemente germanice sau aflată cel puţin sub influenţă germanică. Colonizările germanice în sine au fost poate de amploare redusă; ele n-au fost lipsite de importanţă, întrucît, în obscuritatea haotică ce domina în această perioadă în rîndul populaţiilor de pe malul drept al Rinului, putem recunoaşte totuşi foarte bine că, pe urmele acelor avanposturi, mase germanice mai mari erau gata să traverseze Rinul. Ameninţată din două părţi de dominaţia străină şi divizată în interior, nefericita naţiune celtică putea să prevadă că îşi va găsi cu greu echilibrul pentru a se salva prin forţe proprii. Fărîmiţarea şi decăderea pe care aceasta a generat-o fusese istoria ei de pînă atunci. Cum era posibil ca o naţiune care nu se putea mîndri cu o zi asemănătoare celor de la Maraton şi Salamina, Aricia şi Cîmpiile Raudiene, o naţiune care nici în epoca vigorii ei nu întreprinsese vreo tentativă de a nimici Massalia printr-o acţiune comună să se apere acum, cînd se lăsase înserarea, în faţa unor inamici atît de teribili?

Cu cît celţii erau mai puţin capabili să ţină piept singuri germanicilor, cu atît romanii aveau motive mai serioase pentru a observa cu grijă conflictele care angajau cele două naţiuni. Chiar dacă ei nu fuseseră implicaţi pînă acum în mod direct în aceste mişcări, erau totuşi cît se poate de interesaţi de deznodămîntul lor. Cum este firesc, situaţia internă a naţiunii celtice se împletise, într-un mod rapid şi complex, cu relaţiile ei externe. Aşa cum în Grecia partidul lacedemonean s-a aliat cu Persia împotriva Atenei, la fel şi romanii, de la prima lor intervenţie în ţinuturile situate dincolo de Alpi împotriva arvernilor, pe atunci forţa principală în rîndul celţilor sudici, găsiseră sprijin la rivalii acestora întru hegemonie, eduii; cu ajutorul acestor noi „fraţi ai naţiunii romane”, ei nu numai că-şi supuseseră o mare parte din teritoriul propriu-zis al arvernilor, dar determinară, prin influenţa lor, şi trecerea hegemoniei de la arverni asupra eduilor în Galia rămasă liberă. Dar dacă naţionalitatea grecilor fusese ameninţată numai dintr-o singură parte, celţii se vedeau asaltaţi concomitent de două naţiuni inamice şi era firesc ca

salvarea în faţa uneia să fie căutată cu sprijinul celeilalte şi ca, dacă o partidă a celţilor se raliase romanilor, adversarii ei să se fi aliat în schimb cu germanii. Acesta era îndeosebi cazul belgilor, care, datorită vecinătăţii şi multiplelor întrepătrunderi, se apropiau de germanii de dincolo de Rin şi care, datorită culturii lor mai puţin dezvoltate, se puteau simţi rudă bună cu suebul străin cel puţin în aceeaşi măsură ca şi cu instruitul concetăţean alobrog sau helvet. Dar şi celţii sudici, însemnatul canton al sequanilor (în jurul Besançonului), aflîndu-se, cum am menţionat deja, în fruntea partidei antiromane, aveau toate motivele să-i cheme tocmai acum pe germani împotriva romanilor de care se simţeau ameninţaţi în primul rînd. Guvernarea delăsătoare a senatului şi semnele revoluţiei care se pregătea la Roma şi care nu rămăseseră necunoscute celţilor păreau să indice momentul potrivit pentru a se elibera de influenţa romană şi pentru a-i umili mai întîi pe clienţii acestora, eduii. Ruptura dintre cele două cantoane se produsese din cauza vămilor de pe Saône care separa teritoriul eduilor de cel al sequanilor şi, în jurul anului 681 (**73**), principele Ariovist, condotier al sequanilor, trecu Rinul cu aproximativ 15.000 de oameni înarmaţi. Cu sorţi schimbători, războiul se întinse pe durata mai multor ani; în general, rezultatele au fost nefavorabile pentru edui. În sfîrşit, conducătorul lor Eporedix chemă întreaga clientelă sub arme şi se îndreptă cu o superioritate zdrobitoare împotriva germanilor; însă aceştia refuzară bătălia cu îndărătnicie şi se retraseră în păduri şi mlaştini. Abia cînd clanurile, obosite de aşteptare, începură să părăsească armata, germanii apărură în cîmp deschis. Ariovist cîştigă bătălia la Admagetobriga, unde floarea cavalerilor edui rămase pe cîmpul de bătălie. Eduii, nevoiţi după această înfrîngere să încheie pacea în condiţiile impuse de către învingător, au trebuit să renunţe la hegemonie şi să intre cu toţi aliaţii lor în clientela sequanilor; de asemenea, să plătească tribut sequanilor, sau mai degrabă lui Ariovist, şi să trimită ca ostatici pe copiii celor mai distinşi nobili ai lor; în fine, să se angajeze sub jurămînt că nu vor cere niciodată eliberarea acestor ostatici şi că nici nu vor provoca intervenţia romanilor. După toate aparenţele, această pace a fost încheiată în

jurul anului 693 (**61**). Onoarea şi avantajul reclamau intervenţia romanilor; nobilul Divitiacus, conducătorul partidei romane din clanul eduilor, exilat acum din această cauză de către confraţii săi, merse în persoană la Roma pentru a solicita această intervenţie. Un avertisment şi mai grav a fost răscoala alobrogilor (693, **61**; p. 148), vecinii sequanilor, neîndoielnic legată de aceste evenimente. Într-adevăr, guvernatorii din Galia primiră ordin să-i sprijine pe edui; se vorbea despre trimiterea consulilor şi a unor armate consulare dincolo de Alpi, dar senatul, care trebuia să decidă în primă instanţă asupra chestiunii, încununa pînă la urmă şi aici cuvintele mari cu fapte mici: insurecţia alobrogilor a fost reprimată prin forţa armelor, iar pentru edui nu numai că nu se făcu nimic, dar în anul 695 (**59**) Ariovist a fost trecut pe lista regilor prieteni ai Romei. Şeful militar german interpretă, fireşte, această atitudine ca o renunţare a romanilor la ţara celtică necucerită. În consecinţă, se simţi ca acasă şi începu să întemeieze un principat germanic pe pămînt galic. Numeroasele cete aduse de el, cele şi mai numeroase venite mai tîrziu din patrie la chemarea lui – s-a calculat că, pînă în anul 696 (**58**), 120.000 de germanici au trecut Rinul –, toată această puternică imigraţie a naţiunii germane care se revărsa torenţial în frumosul Occident prin ecluzele o dată deschise urma să devină sedentară aici, el edificînd pe această bază stăpînirea sa asupra ţării celtice. Nu se poate determina numărul aşezărilor germane întemeiate la îndemnul său pe malul stîng al Rinului; neîndoielnic, ele ocupau o suprafaţă întinsă, dar mai întinse erau proiectele sale. El îi trata pe celţi ca pe o naţiune supusă în întregime şi nu făcea nici o deosebire între diferitele cantoane. Înşişi sequanii, Ariovist traversînd Rinul ca generalul lor mercenar, ca şi cum ar fi fost şi ei inamici învinşi, au trebuit să-i cedeze o treime din marca lor – probabil Alsacia superioară, locuită mai tîrziu de triboci –, unde Ariovist se statornici cu ai săi pe o durată nelimitată; ulterior, ca şi cum acestea n-ar fi fost suficiente, li se ceru încă o treime pentru haruzii veniţi mai tîrziu. Se părea că Ariovist doreşte să preia în ţara celţilor rolul lui Filip al Macedoniei şi să joace rolul de stăpîn atît la celţii favorabili germanilor, cît şi la cei ataşaţi de romani. Apariţia energicului

principe german într-o vecinătate atît de ameninţătoare, care trebuia să stîrnească deja, prin ea însăşi, cele mai serioase temeri ale romanilor, părea şi mai periculoasă în măsura în care nu era nicidecum un fenomen izolat. Şi usipeţii, şi tencterii stabiliţi pe malul drept al Rinului, obosiţi de necurmatele pustiiri ale teritoriului lor de către impetuoasele triburi ale suebilor, îşi părăsiseră teritoriile cu un an înaintea sosirii lui Caesar în Galia (695, **59**), pentru a-şi căuta o nouă patrie la gurile Rinului. Aici ocupaseră deja partea de teritoriu a menapienilor, situată pe malul drept, şi putea fi prevăzută tentativa luării în stăpînire a celui stîng. Mai departe, între Colonia şi Mainz se adunau cete suebe care ameninţau să apară, ca oaspeţi nepoftiţi, în cantonul celtic al treverilor situat pe partea opusă. În sfîrşit, şi teritoriul clanului celtic situat în extremitatea estică, cel al numeroşilor şi războinicilor helveţi, era tulburat tot mai frecvent de către germani, astfel încît helveţii – care sufereau probabil deja de o suprapopulare în urma refluxului coloniştilor lor dinspre ţinuturile pierdute de la nord de Rin, fiind ameninţaţi pe deasupra cu izolarea completă de triburile înrudite din cauza stabilirii lui Ariovist în teritoriul sequanilor – luară hotărîrea desperată de a părăsi voluntar teritoriul lor deţinut pînă atunci în favoarea germanilor şi de a cîştiga la vest de Jura o ţară mai extinsă şi mai fertilă şi, totodată, după posibilităţi, şi hegemonia în Galia centrală. Acesta era un plan pe care unele districte îl concepuseră şi încercaseră să-l realizeze deja în timpul invaziei cimbrilor (II, p. 120). Rauracii, al căror teritoriu (Basel şi Alsacia sudică) era ameninţat într-un mod asemănător, apoi rămăşiţele boiilor, care fuseseră mai demult siliţi de către germani să-şi părăsească patria şi care rătăceau acum fără ţel, şi alte triburi mai mici făcură cauză comună cu helveţii. Corpurile lor de recunoaştere ajunseră încă din anul 693 (**61**) dincolo de Jura şi chiar pînă în provincia romană; plecarea propriu-zisă nu mai putea fi mult amînată; neîndoielnic, colonişti germanici ar fi ocupat ţinutul atît de important dintre Lacul Constanţei şi Lacul Genevei, părăsit de către apărătorii săi. Triburile germanice se agitau de la izvoarele Rinului pînă la Oceanul Atlantic; întreaga linie a Rinului era ameninţată de ei; era un moment asemănător celui în care alemanii şi francii s-au

aruncat împotriva imperiului aflat în decădere al Cezarilor şi se părea că acum se va înfăptui împotriva celţilor ceea ce se va reuşi o jumătate de mileniu mai tîrziu, împotriva romanilor.

În aceste împrejurări, noul guvernator Gaius Caesar sosi în primăvara anului 696 (**58**) în Gallia *Narbonensis*, adăugată printr-un decret al senatului guvernării sale iniţiale, care cuprindea Galia Cisalpină, alături de Istria şi Dalmaţia. Magistratura sa, care-i fusese încredinţată mai întîi pentru cinci ani (pînă la sfîrşitul anului 700, **54**), apoi, în anul 699 (**55**), pentru alţi cinci ani (pînă la sfîrşitul anului 705, **49**), îi dădea dreptul să desemneze 10 locotenenţi de rang propretorian şi – cel puţin conform interpretării sale – să-şi completeze după cum credea de cuviinţă legiunile sau să formeze altele noi din populaţia de cetăţeni ai teritoriului ce-i dădea ascultare, numeroasă îndeosebi în Galia Cisalpină. Armata pe care o preluă în cele două provincii cuprindea patru legiuni instruite şi deprinse cu războiul, a şaptea, a opta, a noua şi a zecea, sau cel mult 24.000 de soldaţi, ca trupe de linie, la care se adăugau, ca de obicei, contingentele supuşilor. Cavaleria şi trupele uşoare erau completate, de altfel, cu cavaleri din Hispania şi arcaşi şi prăştieri numizi, cretani, baleari. Statul-major al lui Caesar, elita democraţiei din capitală, cuprindea, alături de un număr considerabil de tineri bărbaţi nobili inutili, cîţiva ofiţeri capabili, precum Publius Crassus, fiul mai tînăr al vechiului aliat politic al lui Caesar, şi Titus Labienus, care, ca locotenent fidel, îl urmase pe conducătorul democraţiei din for pe cîmpul de bătălie. Caesar nu primise sarcini precise; pentru un bărbat clarvăzător şi curajos ele depindeau de împrejurări. Şi aici era necesar să se recupereze timpul pe care senatul îl pierduse, înainte de toate, trebuind să fie stăvilit torentul migraţiei germane. Tocmai acum începu invazia helvetică, strîns împletită cu cea germană şi pregătită de ani de zile. Pentru a nu-şi abandona casele în favoarea germanilor şi pentru a-şi înlătura posibilitatea reîntoarcerii, helveţii îşi incendiaseră oraşele şi cătunele, iar lungile lor coloane de care, pline cu femei, copii şi partea cea mai preţioasă din bunurile lor mobile, sosiră din toate părţile la Lacul Leman, lîngă Genava (Geneva), unde ei şi aliaţii lor îşi dăduseră întîlnire pentru ziua de 28

martie a acestui an. După propriul calcul, numărul întregii mase se ridica la 368.000 de capete, dintre care aproximativ o pătrime era în stare să poarte armele. Potrivit hotărîrii conducătorilor, Munţii Jura, care se întind de la Rin pînă la Ron, închizînd ţinutul helvetic aproape în întregime spre vest şi ale căror defilee înguste erau pe cît de nefavorabile pentru trecerea unei asemenea caravane, pe atît de favorabile pentru apărare, trebuiau ocoliţi în direcţia sudică, drumul spre vest urmînd să fie deschis acolo unde Ronul străpungea lanţul muntos, între partea sud-vestică şi cea mai înaltă a Jurei şi Munţii Savoiei, lîngă actualul Fort de l'Écluse. Însă pe malul drept, stîncile şi prăpăstiile se apropie aici atît de mult de rîu, încît rămîne doar o potecă îngustă, uşor de blocat, iar sequanii, care stăpîneau acest mal, puteau să le închidă oricînd helveţilor trecătoarea, fără dificultate. De aceea, ei au preferat traversarea pe malul stîng al alobrogilor, deasupra defileului Ronului, pentru ca, mai în aval, acolo unde Ronul intră în cîmpie, să treacă din nou pe malul drept şi să-şi continue drumul spre şesul Galiei occidentale, unde pribegii aleseseră ca patrie nouă fertilul canton al santonilor (Saintonge, valea rîului Charente), situat lîngă Oceanul Atlantic. Acest marş, acolo unde se desfăşura pe malul stîng, trecea prin teritoriul roman; Caesar, potrivnic ideii aşezării helveţilor în Galia occidentală, era ferm hotărît să nu le permită trecerea. Dar trei din cele patru legiuni ale sale erau cantonate departe, la Aquileia. Cu toate că trecu în grabă la concentrarea miliţiilor provinciei transalpine, părea aproape imposibil să se împiedice, cu o armată atît de redusă, traversarea numeroasei mulţimi a celţilor pe malul celălalt al Ronului, pe o distanţă de mai bine de trei mile germane de la punctul de lîngă Lacul Leman pînă la defileu. Datorită tratativelor cu helveţii, care doreau să traverseze fluviul şi să mărşăluiască prin teritoriul alobrogilor în mod paşnic, Caesar cîştigă însă un răgaz de 15 zile, folosit pentru distrugerea podului peste Ron de la Genava (Geneva) şi blocarea malului sudic printr-un val de aproape patru mile germane lungime; aceasta a fost prima aplicare a sistemului, folosit ulterior la o scară atît de mare de către romani, de a închide graniţa imperiului, din punct de vedere militar, printr-un lanţ de tranşee legate unele de

altele prin valuri şi şanţuri. Încercările helveţilor de a trece pe malul celălalt în diferite locuri cu ajutorul bărcilor sau prin vaduri au fost împiedicate de către romanii retraşi în liniile acestea, helveţii fiind siliţi să renunţe la traversarea rîului. Partida din Galia opusă romanilor care spera să obţină prin helveţi un sprijin puternic, îndeosebi căpetenia eduilor Dumnorix, fratele lui Divitiacus şi şeful partidei naţionale în cantonul său, aşa cum fratele lui se afla în fruntea partidei romane, le mijloci în schimb trecerea prin trecătorile Jurei şi teritoriul sequanilor. Romanii nu aveau nici un temei legal pentru a interzice acest lucru; dar expediţia helveţilor implica în cazul lor şi alte interese, mai importante decît problema integrităţii formale a teritoriului roman. Aceste interese puteau fi respectate numai dacă Caesar, în loc să se limiteze, aşa cum procedaseră toţi guvernatorii senatului şi aşa cum procedase Marius însuşi (II, p. 126), la modesta misiune de supraveghere a graniţelor, trecea graniţa consacrată a imperiului în fruntea unei armate considerabile. Caesar nu era generalul senatului, ci al statului; el nu şovăi. De la Genava se deplasă imediat în persoană în Italia şi, cu vestita-i rapiditate, aduse cele trei legiuni cantonate acolo, precum şi două legiuni de recruţi nou-formate. El unifică aceste trupe cu corpurile staţionate lîngă Genava şi traversă Ronul cu toate forţele. Apariţia sa neaşteptată în teritoriul eduilor aduse aici, bineînţeles, partida romană din nou la conducere, fapt important mai ales pentru aprovizionare. El îi găsi pe helveţi preocupaţi cu traversarea Saônei şi cu trecerea din ţinutul sequanilor în cel al eduilor; cei care se aflau încă pe malul stîng al Saônei, mai ales corpul tigorinilor, au fost surprinşi şi nimiciţi de către romanii care înaintau cu rapiditate. Grosul coloanei trecuse însă deja pe malul drept al rîului. Caesar îi urmări şi în 24 de ore trecu rîul, lucru pe care dezordonata masă a helveţilor nu-l putuse face în 20 de zile. Helveţii, obligaţi să renunţe la marşul lor spre vest din cauza traversării rîului de către romani, se îndreptară spre nord, neîndoielnic în speranţa că Caesar nu va îndrăzni să-i urmeze mult în Galia interioară şi cu intenţia de a-şi atinge din nou ţelul propriu-zis după ce romanii vor fi renunţat la urmărire. Timp de 15 zile, armata romană mărşălui în urma celei

inamice, aflîndu-se în permanenţă la o distanţă de aproximativ o milă germană şi aşteptînd momentul favorabil pentru a ataca masa inamică spre a obţine victoria şi nimicirea ei. Dar momentul acesta nu se ivi; oricît de anevoios înainta caravana helvetică, conducătorii ei ştiau să prevină un atac prin surprindere şi se dovediră aprovizionaţi din plin şi bine informaţi de către iscoadele lor despre orice mişcare din tabăra romană. În schimb, romanii începură să ducă lipsă de cele necesare, îndeosebi după ce helveţii se îndepărtaseră de Saôna, încetînd astfel transportul fluvial. Absenţa proviziilor promise de către edui, care era cauza principală a acestei situaţii dificile, trezea bănuieli, cu atît mai mult cu cît cele două armate se deplasau în continuare pe teritoriul lor. De asemenea, impunătoarea cavalerie romană, numărînd aproape 4.000 de cai, se dovedi a fi cu totul nesigură – lucru, desigur, explicabil, întrucît se compunea aproape în întregime din cavaleri celţi, îndeosebi din cavalerii eduilor comandaţi de cunoscutul inamic al romanilor, Dumnorix, Caesar însuşi preluîndu-i mai degrabă ca ostatici decît ca soldaţi. Existau temeiuri suficiente pentru a crede că o înfrîngere suferită din partea cavaleriei helvetice mult inferioare fusese provocată de edui şi că ei informau inamicul despre cursul evenimentelor din tabăra romană. Situaţia lui Caesar era dificilă; devenea limpede că partida patriotică celtică se putea impune chiar şi la edui, în ciuda alianţei lor oficiale cu Roma şi a intereselor particulare ale acestui canton ataşat de Roma. Ce s-ar întîmpla dacă ar continua înaintarea într-o ţară agitată şi dacă posibilităţile de comunicaţie deveneau tot mai grele? Armatele tocmai treceau prin apropierea capitalei eduilor, Bibracte (Autun); Caesar se hotărî să cucerească această localitate importantă înainte de a continua marşul în interiorul ţării şi este foarte probabil că intenţiona să renunţe cu totul la continuarea urmăririi şi să se stabilească aici. Atunci cînd, renunţînd la urmărire, el se întoarse spre Bibracte, helveţii crezură că romanii se pregăteau de retragere şi, la rîndul lor, îi atacară acum. Era tocmai ceea ce-şi dorea Caesar. Cele două armate se rînduiră pe două lanţuri colinare paralele; celţii începură bătălia, risipiră cavaleria romană înaintată în cîmpie şi se năpustiră

spre legiunile romane aşezate de-a lungul pantei colinei; aici însă, trebuiră să se retragă în faţa veteranilor lui Caesar. Cînd romanii, profitînd de avantajul obţinut, coborîră la rîndul lor în cîmpie, celţii reluară ofensiva, un corp celtic de rezervă atacîndu-i concomitent din flanc. Împotriva acestuia se îndreptă rezerva coloanei romane de atac care îl separă de masa principală şi îl împinse spre bagaje şi tabăra de care, unde a fost lesne nimicit. Grosul armatei helvetice trebui să se replieze şi el pînă la urmă, fiind silit să se retragă în direcţia estică, opusă aceleia spre care o purta ţelul ei. În ziua aceasta a fost zădărnicit planul helveţilor de a-şi întemeia la Oceanul Atlantic o nouă patrie, ei fiind lăsaţi la discreţia învingătorului; dar şi pentru învingători fusese o zi cumplită. Caesar, care avea motive întemeiate pentru a nu se încrede întru totul în corpul său de ofiţeri, trimisese de la bun început toţi caii ofiţerilor în spatele frontului, pentru a nu lăsa alor săi îndoieli în privinţa necesităţii rezistenţei; într-adevăr, probabil că pierderea bătăliei ar fi însemnat nimicirea armatei romane. Trupele romane erau prea epuizate pentru a trece la urmărirea energică a celor învinşi; dar, în urma proclamaţiei lui Caesar, potrivit căreia el îi va trata pe toţi cei care îi vor sprijini pe helveţi ca inamici, asemenea acestora, armata inamică, oriunde ajungea, mai întîi în cantonul lingonilor (în apropiere de Langres), a fost lipsită de orice ajutor şi, fără provizii şi fără bagaje, stînjeniţi pe deasupra de masa de necombatanţi, helveţii au trebuit să se supună pînă la urmă generalului roman. Soarta învinşilor a fost relativ suportabilă. Eduii au fost îndemnaţi să-i aşeze pe boiii rătăcitori pe teritoriul lor, iar această aşezare a inamicilor învinşi în mijlocul celor mai puternice cantoane celtice aproape că echivala cu stabilirea unei colonii romane. Bineînţeles, restul helveţilor şi rauracilor, ceva mai mult de o treime din numărul celor plecaţi, au fost retrimişi în vechiul lor teritoriu pentru a apăra, sub suzeranitate romană, graniţa de pe Rinul superior împotriva germanilor. Romanii ocupară numai extremitatea sud-vestică a cantonului helvetic, transformînd aici mai tîrziu, pe ţărmul fermecător al Lacului Leman, vechiul oraş celtic Noviodunum (acum Nyon) într-o fortăreaţă de graniţă romană, „Colonia ecvestră iuliană” (*Iulia Equestris*).

Pe Rinul superior s-a prevenit aşadar invazia ameninţătoare a germanilor şi totodată a fost umilită partida celtică potrivnică romanilor. Pe Rinul mijlociu, unde germanii trecuseră deja cu ani în urmă pe malul stîng şi unde puterea lui Ariovist, rivala celei romane în Galia, se întindea pe zi ce trece tot mai mult, trebuia să se acţioneze în mod asemănător: pretextul a fost găsit cu uşurinţă. În comparaţie cu jugul care-i ameninţa sau care le fusese deja impus de către Ariovist, supremaţia romană putea să pară majorităţii celţilor de aici drept răul cel mai mic; minoritatea care-şi păstra ura faţă de romani nu se putea împotrivi. O adunare a poporului triburilor celtice din Galia centrală, ţinută sub influenţa romanilor, îi ceru generalului roman, în numele naţiunii celtice, ajutor împotriva germanilor. Caesar consimţi. La îndemnul său, eduii încetară plătirea tributului datorat prin tratat lui Ariovist şi cerură eliberarea ostaticilor; întrucît Ariovist îi atacă pe clienţii Romei din cauza încălcării prevederilor tratatului, Caesar folosi prilejul pentru a intra în tratative directe cu acesta, pretinzînd, în afara eliberării ostaticilor şi promisiunii de a păstra pacea cu eduii, şi angajamentul lui Ariovist de a nu mai chema germani de dincolo de Rin. Generalul german îi răspunse celui roman în baza sentimentului egalităţii depline în privinţa puterii şi a dreptului. Galia nordică i-ar fi revenit lui după acelaşi drept al războiului potrivit căruia romanilor le revenea cea sudică; aşa cum el nu-i împiedica pe romani să perceapă tribut de la alobrogi, la fel nici ei nu-l puteau opri să ceară impozite din partea supuşilor săi. În cursul negocierilor secrete de mai tîrziu se dovedi că principele era un bun cunoscător al realităţilor romane; el aminti de încurajările, care i-ar fi venit de la Roma, de a-l înlătura pe Caesar şi se oferi, dacă Caesar îi va lăsa Galia nordică, să-l sprijine pentru dobîndirea stăpînirii Italiei – aşa cum învrăjbirea naţiunii celtice îi deschisese drumul spre Galia, la fel, se pare, aştepta consolidarea stăpînirii sale asupra acesteia prin învrăjbirea celei italice. De secole romanii nu mai auziseră, ca acum, din partea unui comandant german astfel de cuvinte, expresie a puterii ce-şi afirmă independenţa, cu asprime şi îndrăzneală; cînd generalul roman, după obiceiul consacrat în cazul principilor clientelari, îi ceru să vină personal în faţa lui, acesta

refuză fără ocolişuri să se prezinte. Cu atît mai puţin trebuia să se ezite acum: Caesar înainta neîntîrziat împotriva lui Ariovist. O spaimă profundă se răspîndi în rîndul trupelor sale, îndeosebi printre ofiţeri, cînd aflară că trebuie să lupte cu trupele germane de elită care de 14 ani nu făceau altceva; se părea că şi în tabăra lui Caesar se manifesta declinul profund al disciplinei romane militare şi morale şi că acest declin va provoca dezertarea şi răzmeriţa. Dar generalul, declarînd că, la nevoie, va ataca inamicul doar cu a zecea legiune, a ştiut nu numai să strîngă această legiune în jurul stindardelor printr-un apel la onoare, dar să şi înflăcăreze, prin spiritul de întrecere militară, şi celelalte legiuni şi să insufle trupelor ceva din propria energie. Fără să le dea răgaz pentru a se dezmetici, el le conduse în marşuri forţate mai departe şi avu norocul să ocupe înaintea lui Ariovist capitala sequanilor, Vesontio (Besançon). O întrevedere personală a celor doi generali, cerută de către Ariovist, nu pare să fi servit altui scop decît celui de a camufla un complot împotriva vieţii lui Caesar; numai armele puteau decide între cei doi stăpîni ai Galiei. Războiul stagna deocamdată. În Alsacia sudică, în apropiere de Mulhouse, la depărtare de o milă germană de Rin, cele două armate staţionau la o distanţă mică una de cealaltă, pînă cînd Ariovist, reuşind, printr-un marş de flanc, să ocolească tabăra romană, cu forţe superioare, ajunse în spatele ei şi întrerupse legăturile romanilor cu baza de operaţii şi de aprovizionare. Caesar încercă să iasă din această situaţie penibilă printr-o bătălie; Ariovist n-o acceptă însă. Generalul roman nu avu altă soluţie decît să repete, în ciuda inferiorităţii forţelor sale, mişcarea inamicului şi să-şi recîştige comunicaţiile trimiţînd două legiuni care, ocolind inamicul, să ocupe poziţii dincolo de tabăra germanilor, în timp ce patru legiuni trebuiau să rămînă pe loc. Ariovist, văzîndu-i pe romani divizaţi, încercă să asalteze tabăra, dar romanii îl respinseră. Sub impresia acestui succes, întreaga armată romană se pregăti pentru atac; şi germanii se aşezară în ordine de bătălie, într-o linie lungă, fiecare trib în parte avînd în spate, pentru îngreunarea fugii, carele armatei cu bagajele şi femeile. Aripa dreaptă a romanilor, sub conducerea lui Caesar însuşi, se năpusti cu furie asupra inamicului şi-l puse pe fugă, acelaşi lucru

reuşi şi aripa dreaptă a germanilor. Cumpăna nu se clinti încă; dar, ca în multe alte lupte împotriva barbarilor, tactica rezervelor decise şi în cazul acesta în favoarea romanilor; a treia linie, pe care Publius Crassus o trimise la momentul oportun, restabili situaţia pe aripa stîngă şi astfel se decise victoria. Urmărirea a continuat pînă la Rin; numai puţini, printre ei şi regele, reuşiră să ajungă pe malul celălalt (696, **58**). Cu o asemenea strălucită faptă a început dominaţia romană asupra falnicului fluviu pe care soldaţii italici îl vedeau pentru prima dată; printr-o singură bătălie norocoasă, linia Rinului era cucerită. Soarta aşezărilor germane de pe malul stîng al Rinului se afla în mîinile lui Caesar; învingătorul ar fi putut să le distrugă, dar n-o făcu. Cantoanele celtice învecinate, ale sequanilor, leucilor, mediomatricilor, nu erau nici capabile să se apere, dar nici nu inspirau încredere; germanii stabiliţi în aceste teritorii promiteau să devină nu numai viteji apărători de graniţă, dar şi supuşi mai buni ai Romei, întrucît se deosebeau de celţi prin naţionalitate, iar de confraţii lor de dincolo de Rin prin interesul de a-şi păstra noile aşezări; dată fiind poziţia lor izolată, nu puteau face altceva decît să se ataşeze de puterea centrală. Aici, ca pretutindeni, Caesar preferă inamicii învinşi amicilor suspecţi; el lăsă noile locuinţe germanilor aşezaţi de către Ariovist de-a lungul malului stîng al Rinului, tribocilor lîngă Strasbourg, nemetilor lîngă Speier, vangionilor lîngă Worms şi le încredinţă supravegherea graniţei Rinului împotriva compatrioţilor lor. Suebii, care ameninţaseră teritoriul treverilor pe Rinul mijlociu, se retraseră din nou, la vestea înfrîngerii lui Ariovist, în interiorul Germaniei, suferind de-a lungul marşului pierderi însemnate din partea populaţiilor din regiune.

Urmările acestei unice campanii au fost incalculabile, fiind resimţite la distanţă de milenii după aceea. Rinul devenise graniţa dintre teritoriul romanilor şi cel al germanilor. În Galia, care nu mai putea să se autoguverneze, romanii dominaseră pînă acum coasta de sud, germanii încercînd de curînd să se statornicească mai la nord. Ultimele evenimente arătaseră că Galia era destinată să intre nu parţial, ci în întregime sub suzeranitate romană şi că graniţa naţională pe care o reprezenta marele fluviu era menită să devină şi

graniţă de stat. În timpurile sale cele mai bune, senatul nu-şi găsise odihna pînă cînd stăpînirea Romei nu atinsese graniţele naturale ale Italiei: Alpii, Marea Mediterană şi insulele cele mai apropiate. De o asemenea completare militară avea nevoie şi imperiul lărgit; dar guvernul actual lăsa aceasta pe seama hazardului şi se ocupa, în cel mai fericit caz, nu de posibilitatea apărării graniţelor, ci doar ca ele să nu necesite intervenţia lui nemijlocită. Acum se resimţea faptul că destinele Romei începuseră să fie conduse de un alt spirit şi un alt braţ.

Temelia edificiului viitor fusese zidită: erau încă multe de făcut pentru desăvîrşirea acestuia şi pentru a le impune galilor recunoaşterea dominaţiei romane, iar germanilor, recunoaşterea Rinului ca hotar. Ce-i drept, întreaga Galie centrală, de la graniţa romană pînă la Chartres şi Trier, în nord, se supuse noului stăpîn fără împotrivire, iar pe Rinul superior şi mijlociu nu era de aşteptat deocamdată vreun atac din partea germanilor. Dar ţinuturile nordice, atît cantoanele armoricane din Bretagne şi Normandia, cît şi confederaţia mai puternică a belgilor nu fuseseră afectate de loviturile îndreptate împotriva Galiei centrale şi nu se crezură obligate să se supună învingătorului lui Ariovist. La aceasta se adăugă, ceea ce s-a menţionat deja, că între belgi şi germanii de dincolo de Rin existau relaţii foarte strînse şi că la gurile Rinului triburi germanice se pregăteau de asemenea să traverseze fluviul. Din cauza acestor împrejurări, Caesar porni cu armata mărită acum la 8 legiuni, în primăvara anului 697 (**57**), împotriva cantoanelor belgice. În amintirea rezistenţei curajoase şi norocoase pe care, cu 50 de ani înainte, ele o opuseseră, unite împotriva cimbrilor (II, p. 126), la graniţa ţării şi aţîţaţi de patrioţii refugiaţi în număr mare din Galia centrală, confederaţia belgilor trimise primul ei contingent, 300.000 de bărbaţi înarmaţi, sub conducerea regelui suesionilor, Galba, la graniţa de sud, pentru a-l primi pe Caesar. Un singur canton, cel al puternicilor remi (lîngă Reims), văzu în această invazie a străinilor prilejul de a scăpa de sub guvernarea pe care suesionii, cu care se învecinau, o exercitau asupra lor şi se mulţumi să preia în nordul Galiei rolul pe care eduii îl jucaseră în Galia centrală. Armata

romană şi cea belgică sosiră aproape în acelaşi timp pe teritoriul lor. Caesar nu încercă să angajeze bătălia cu un inamic viteaz şi de şase ori mai puternic; la nord de Aisne, în apropiere de actualul Pontavert, între Reims şi Laon, el îşi ridică tabăra pe un platou, inexpugnabil în parte datorită rîului şi mlaştinilor, în parte datorită şanţurilor şi redutelor amplasate în toate părţile, şi se mulţumi să împiedice, prin măsuri defensive, tentativele belgilor de a traversa Aisne şi a-i bloca astfel comunicaţiile. Dacă nutrea speranţa prăbuşirii grabnice a coaliţiei din cauza disproporţiei acesteia, nu se înşelase. Regele Galba era un bărbat onest, respectat de toţi; dar nu putea face faţă conducerii unei armate de 300.000 de oameni aflată pe teritoriu străin. Nu se înregistră nici un progres, iar proviziile se apropiau de sfîrşit; nemulţumirea şi dezbinarea începură să se răspîndească în tabăra confederaţilor. Îndeosebi belovacii, la fel de puternici ca şi suesionii şi deja iritaţi de faptul că nu le revenise lor comanda armatei confederate, nu mai puteau fi ţinuţi în frîu de cînd sosise ştirea că eduii, aliaţi ai romanilor, făceau pregătiri în vederea invadării teritoriului belovac. Se luă hotărîrea de a dizolva armata şi de a porni către casă; dacă ruşinea dicta ca fiecare canton să-şi asume obligaţia de a veni cu toate forţele în ajutorul aceluia care va fi atacat primul, asemenea stipulaţii, imposibile de tradus în practică, nu contribuiau decît la mascarea deplorabilă a destrămării la fel de deplorabile a confederaţiei. Era o catastrofă care ne aminteşte de cea din anul 1792, petrecută aproape în acelaşi loc; asemenea campaniei din Champagne, înfrîngerea a fost cu atît mai usturătoare cu cît nu s-a ajuns la bătălie. Conducerea defectuoasă a armatei aflate în retragere îi permise generalului roman s-o urmărească de parcă ar fi fost înfrîntă şi să nimicească o parte din contingentele rămase în urmă. Dar urmările victoriei nu se limitară numai la aceasta. În măsura în care Caesar pătrundea în interiorul cantoanelor vestice ale belgilor, ele se declarară, pe rînd, învinse aproape fără a opune rezistenţă: puternicii suesioni (lîngă Soissons), ca şi rivalii lor, belovacii (lîngă Beauvais) şi ambianii (lîngă Amiens). Văzînd maşinile de asediu, pe care nu le cunoşteau, turnurile care se îndreptau spre zidurile lor, oraşele îşi deschiseră porţile; cei care nu doreau să se

supună stăpînului străin îşi căutară refugiu dincolo de mare, în Britannia. Dar în cantoanele estice sentimentul naţional era mai puternic. Viromanduii (lîngă Arras), atrebaţii (lîngă Saint-Quentin), aduatucii germani (lîngă Namur), dar mai ales nervienii (în Hainaut), cu clientela lor însemnată, inferiori suesionilor şi belovacilor ca număr, dar mult superiori acestora în privinţa vitejiei şi dragostei de patrie, încheiară o a doua alianţă, mai strînsă, şi-şi concentrară contingentele pe Sambra superioară. Iscoade celtice îi informau cu exactitate despre mişcările armatei romane; buna cunoaştere a locurilor, ca şi împrejmuirile înalte ridicate pretutindeni în aceste ţinuturi pentru a stăvili năvala hoardelor de tîlhari călare, care le bîntuiau frecvent, le permiseră aliaţilor să-şi ascundă de privirile romanilor manevrele întreprinse. Cînd aceştia ajunseră pe Sambra, în apropiere de Bavay, legiunile fiind ocupate cu ridicarea taberei pe terasamentul malului stîng, iar cavaleria şi infanteria uşoară cu recunoaşterea colinelor de vizavi, acestea din urmă au fost atacate pe neaşteptate de întreaga masă a miliţiilor inamice şi împinse în josul colinei, spre rîu. Într-o clipită, inamicul traversă rîul şi, cu o hotărîre care sfida moartea, asaltă înălţimile malului stîng. Legionarii ocupaţi cu ridicarea valurilor abia dacă mai găsiră timp să schimbe cazmaua cu sabia; soldaţii, mulţi fără coif, au trebuit să lupte acolo unde fuseseră surprinşi, fără linie de bătălie, fără plan, fără o comandă propriu-zisă, căci rapiditatea atacului şi terenul întretăiat de garduri înalte duseseră la pierderea legăturilor dintre detaşamente. În loc de o bătălie, se dezlănţui un număr de încăierări răzleţe. Labienus, aflat în fruntea aripii stîngi, îi respinse pe atrebaţi şi-i urmări pînă dincolo de rîu. Centrul roman îi împinse pe viromandui în josul pantei. Însă aripa dreaptă, unde se găsea generalul însuşi, a fost copleşită de nervienii mult mai numeroşi, cu atît mai uşor cu cît centrul, însufleţit de victoria sa, eliberase locul din flancul ei, nervienii ocupînd şi tabăra pe jumătate ridicată; se părea că amîndouă legiunile, înghesuite şi atacate din faţă şi pe flancuri, lipsite de majoritatea ofiţerilor şi de soldaţii lor cei mai buni, vor fi dispersate şi măcelărite. Oamenii de la bagaje şi trupele aliate se împrăştiară în toate direcţiile; din cavaleria celtică, escadroane întregi, precum

contingentul treverilor, galopară de pe cîmpul de bătălie pentru a duce în patrie vestea bine-venită a înfrîngerii romanilor. Totul se afla în joc. Generalul însuşi puse mîna pe scut şi luptă în primele rînduri; exemplul său, încurajările sale, şi acum la fel de înflăcărate, readuseră ordinea în rîndul trupelor şovăielnice. Ele puteau să respire deja mai uşurate, stabilind cel puţin legătura dintre cele două legiuni ale acestei aripi, cînd le sosi ajutor: în parte de pe terasă, unde, între timp, ariergarda romană ajunsese cu bagajele, în parte de pe celălalt mal al rîului, unde Labienus pătrunsese pînă la tabăra inamică, o cucerise şi, văzînd, în fine, pericolul ameninţător de pe aripa dreaptă, trimitea acum a zecea legiune victorioasă în ajutorul generalului său. Nervienii, separaţi de aliaţii lor şi atacaţi din toate părţile, dovediră acum, cînd norocul îi părăsi, acelaşi eroism ca şi atunci cînd se crezuseră victorioşi; de pe grămezile de cadavre se luptară pînă la ultimul om. După aprecierea acestora, din cei 600 de senatori, numai trei supravieţuiră acestei zile. După această înfrîngere zdrobitoare, nervienii, atrebaţii şi viromanduii trebuiră să recunoască, vrînd-nevrînd, suzeranitatea romană. Aduatucii, veniţi prea tîrziu pentru a participa la lupta de pe Sambra, încercară, ce-i drept, să se menţină încă într-unul din oraşele lor cele mai puternice (pe dealul Falhize, pe Meusa, în apropiere de Huy), dar şi ei se supuseră în curînd. Un atac nocturn împotriva taberei romane, întreprins cu îndrăzneală chiar după predare, eşuă şi fu pedepsit de către romani cu o severitate teribilă. Clientela aduatucilor, alcătuită din eburonii aşezaţi între Meusa şi Rin şi alte triburi mai mici învecinate, a fost declarată independentă, însă aduatucii luaţi prizonieri au fost vînduţi la licitaţie, banii urmînd să fie vărsaţi în contul tezaurului roman. Se părea că fatalitatea care-i lovise pe cimbri urmărea şi această ultimă rămăşiţă a lor. În cazul celorlalte triburi supuse, Caesar se mulţumi să le impună o dezarmare generală şi trimiterea de ostatici. Firește, remii deveniră cantonul conducător în Galia belgică, aşa cum eduii erau în cea centrală; iar în acesta din urmă, mai multe clanuri ostile eduilor intrară mai degrabă în clientela remilor. Numai îndepărtatele cantoane maritime ale morinilor (Artois) şi menapienilor (Flandra şi Brabant) şi ţinutul

dintre Schelda şi Rin, locuit în cea mai mare parte de către germani, scăpaseră deocamdată de invazia romană şi se bucurau încă de libertatea moştenită.

Veni rîndul cantoanelor armoricane. Publius Crassus fusese trimis aici cu un corp roman încă din toamna anului 697 (**57**) şi reuşi să obţină supunerea şi trimiterea de ostatici din partea veneţilor care, fiind stăpînii porturilor din actualul Morbihan şi ai unei flote apreciabile, ocupau, în ceea ce priveşte navigaţia şi comerţul, locul fruntaş printre cantoanele celtice şi în general printre districtele de coastă situate între Loara şi Sena. Dar remuşcările nu întîrziară. Cînd, în iarna următoare (697/698, **57/56**), sosiră ofiţeri în ţinuturile acestea pentru a impune rechiziţii de grîu, ei au fost reţinuţi de către veneţi drept contra-ostatici. Exemplul dat a fost urmat cu rapiditate nu numai de cantoanele armoricane, dar şi de cele maritime ale belgilor, rămase încă independente; acolo unde, ca în unele cantoane ale Normandiei, sfatul comunităţii refuza să se alăture insurecţiei, el era măcelărit de mulţimea care se ataşa cu un zel sporit cauzei naţionale. Întreaga coastă, de la estuarul Loarei pînă la cel al Rinului, se revoltă împotriva Romei; cei mai hotărîţi patrioţi din toate cantoanele celtice se grăbiră spre acest loc pentru a participa la marea acţiune de eliberare; ei se bizuiră pe răscoala întregii confederaţii belgice, pe ajutorul din Britannia, pe invazia germanilor de dincolo de Rin. Caesar îl trimise pe Labienus cu întreaga cavalerie la Rin, pentru a menţine liniştea în ţinutul belgic aflat în agitaţie şi, la nevoie, pentru a respinge tentativele germanilor de a traversa Rinul; un alt locotenent, Quintus Titurius Sabinus, se îndreptă cu trei legiuni spre Normandia, acolo unde se concentra masa principală a insurgenţilor. Dar veritabilul centru al insurecţiei se afla pe teritoriul puternicilor şi inteligenţilor veneţi; împotriva acestora se îndreptă atacul principal, atît pe mare, cît şi pe uscat. Flota, formată în parte din corăbiile cantoanelor celtice supuse, în parte dintr-un număr de galere romane construite în grabă pe Loara şi echipate cu vîslaşi din provincia narbonensă, era comandată de locotenentul Decimus Brutus; Caesar însuşi pătrunse pe teritoriul veneţilor cu floarea infanteriei sale. Aici însă era deja aşteptat şi, pe cît de abil, pe atît de

hotărît, veneţii se folosiră de avantajul oferit de terenul din Bretagne şi de apreciabila lor putere maritimă. Regiunea era accidentată şi săracă în cereale, iar oraşele erau situate în cea mai mare parte pe stînci şi promontorii, accesibile dinspre continent numai prin bancuri greu de trecut; aprovizionarea, ca şi asediul erau la fel de dificile pentru armata care ataca dinspre uscat, în timp ce celţii puteau lesne asigura oraşelor lor toate cele necesare şi realiza, în cazul cel mai grav, evacuarea acestora cu ajutorul corăbiilor lor. Legiunile îşi iroseau timpul şi forţele cu asediul localităţilor venete, pentru ca, pînă la urmă, să vadă cum roadele victoriei lor erau zădărnicite de traficul maritim. Aşadar, cînd flota romană, reţinută de furtuni mult timp în estuarul Loarei, sosi în fine în faţa ţărmului breton, i se încredinţă misiunea de a decide conflictul printr-o bătălie navală. Celţii, conştienţi de superioritatea lor în această privinţă, îşi conduseră flota împotriva celei comandate de către Brutus. Numărînd 240 de vele, mult mai multe decît puteau opune romanii, flota dispunea de veliere solid construite, cu bordul înalt şi plate, mai adecvate valurilor înalte ale Oceanului Atlantic decît joasele galere cu rame ale romanilor, uşoare şi cu carenele ascuţite. Nici proiectilele şi nici podurile de abordaj ale romanilor nu puteau atinge puntea înaltă a corăbiilor inamice, iar împotriva puternicelor nervuri de stejar rostrele de fier se dovediră cu totul neputincioase. Dar cu ajutorul unor coase legate de prăjini lungi, corăbierii romani tăiară frînghiile cu care vergile erau fixate de catarge; şi velele se prăbuşiră, iar întrucît celţii n-au ştiut să repare în grabă stricăciunea, navele deveniră nişte epave, la fel cum se întîmplă şi astăzi cînd se prăbuşeşte catargul; acum, printr-un atac comun, bărcile romane reuşiră să captureze cu uşurinţă corăbiile inamice grav afectate. Cînd galii îşi dădură seama de această manevră, încercară să se îndepărteze de coastă, unde angajaseră lupta cu romanii, şi să ajungă în larg, unde galerele romane nu i-ar mai fi putut urmări; dar, spre nenorocirea lor, surveni deodată o acalmie absolută şi imensa flotă, pentru a cărei echipare cantoanele maritime îşi cheltuiseră toate resursele, a fost nimicită aproape în întregime de către romani. Astfel, această bătălie navală – conform mărturiilor istorice, cea mai

veche desfăşurată în Oceanul Atlantic –, ca şi cea de la Mylae (I, pp. 358-359), cu 200 de ani înainte, a fost decisă în favoarea romanilor, în ciuda împrejurărilor nefavorabile, datorită unei soluţii ingenioase impuse de necesitate. Consecinţa victoriei cîştigate de Brutus a fost predarea veneţilor şi a întregii Bretagne. Mai degrabă pentru a impune în faţa naţiunii celtice, după atîtea dovezi de clemenţă în cazul supuşilor, acum printr-un exemplu de o severitate teribilă împotriva celor îndărătnici, decît pentru a pedepsi încălcarea tratatului şi arestarea ofiţerilor romani, Caesar dădu ordin ca întregul sfat al comunităţii să fie executat şi ca toţi locuitorii cantonului venet să fie vînduţi ca sclavi pînă la ultimul om. Prin această soartă îngrozitoare, ca şi prin inteligenţa şi patriotismul lor, veneţii, mai mult decît oricare dintre clanurile celtice, şi-au cîştigat dreptul la simpatia posterităţii. Între timp, în faţa contingentelor statelor maritime concentrate la Canal, Sabinus folosi aceeaşi tactică prin care Caesar învinse miliţiile belgice cu un an în urmă pe Aisne. El se menţinu în defensivă pînă cînd nerăbdarea şi lipsurile se făcură simţite în rîndurile inamicilor; şi atunci, prin inducerea lor în eroare cu privire la starea şi valoarea trupelor sale şi mai ales speculîndu-le nerăbdarea, el a ştiut să-i ademenească la pregătirea unui asalt pripit împotriva taberei romane şi astfel să-i înfrîngă; acest eveniment antrenă dizolvarea miliţiilor şi supunerea ţinutului pînă la Sena. Numai morinii şi menapienii continuau să se sustragă suzeranităţii romane. Pentru a le obliga la aceasta, Caesar apăru şi la graniţele lor; dar, avertizaţi de experienţa compatrioţilor lor, aceştia au evitat începerea ostilităţilor la hotarele ţării şi s-au retras în pădurile care se întindeau pe atunci aproape fără întrerupere de la Ardenne pînă la Marea Nordului. Romanii încercară să-şi croiască drum cu securea, copacii doborîţi fiind stivuiţi de ambele părţi drept garduri de apărare în cazul unor atacuri inamice; dar însuşi Caesar, oricît de temerar ar fi fost, consideră, după cîteva zile de marş istovitor, că ar fi mai bine dacă ar ordona retragerea, mai ales că iarna se apropia, cu toate că fusese supusă doar o mică parte a morinilor şi nici nu se ajunsese la menapienii mai puternici. În anul următor (699, **55**), în timp ce Caesar era ocupat în Bretagne, cea mai mare parte a armatei

a fost trimisă din nou împotriva acestor populaţii; dar şi această expediţie rămase fără rezultate hotărîtoare. Cu toate acestea, rezultatul ultimelor expediţii a însemnat supunerea aproape completă a Galiei. Dacă Galia centrală o acceptase fără rezistenţă, cantoanele belgice fuseseră silite să recunoască suzeranitatea romană în urma campaniei din anul 697 (**57**), iar cantoanele maritime în urma celei din anul care a urmat. Speranţele uriaşe cu care patrioţii celţi începuseră ultima campanie nu se împliniseră însă nicăieri. Nici germanii şi nici britanii nu veniseră în ajutorul lor, iar în Belgica, prezenţa lui Labienus fusese suficientă pentru a împiedica reînceperea luptelor din anul precedent.

Aşadar, în timp ce continua să unifice teritoriul roman din Occident într-un întreg, Caesar nu neglijă să deschidă ţinutului de curînd supus – destinat doar să completeze golul teritorial existent între Hispania şi Italia – comunicaţiile, atît cu patria italică, cît şi cu provinciile hispanice. Ce-i drept, legătura dintre Galia şi Italia fusese simţitor înlesnită prin construirea drumului militar peste Mont Genèvre (p. 22) de către Pompeius (677, **77**); dar, din momentul în care întreaga Galie se supuse romanilor, era necesară o cale mai scurtă care, pornind din Valea Padului, să nu traverseze creasta Alpilor în direcţia vestică, ci în cea nordică, stabilind legătura între Italia şi Galia centrală. Negustorul folosea de mult drumul care conduce peste Marele St. Bernhard, prin Wallis, pînă la Lacul Leman; pentru a domina acest drum, Caesar ocupă Octodurum (Martigny) încă din toamna anului 697 (**57**) prin Servius Galba, aducîndu-i sub ascultare pe locuitorii Wallisului, ceea ce, fireşte, nu putuse fi împiedicat, ci numai întîrziat din cauza curajoasei rezistenţe a acestor munteni. Pentru a asigura legătura cu Hispania, Publius Crassus a fost trimis în anul următor (698, **56**) în Aquitania cu misiunea de a obliga triburile iberice care locuiau acolo să recunoască stăpînirea romană. Misiunea nu era lipsită de dificultate : iberii erau mai uniţi decît celţii şi ştiau să înveţe de la inamici mai bine decît aceştia din urmă. Triburile de dincolo de Pirinei, îndeosebi destoinicii cantabri, trimiseră contingente compatrioţilor lor ameninţaţi; acestea erau însoţite de ofiţeri experimentaţi care,

formaţi sub conducerea lui Sertorius după modelul roman, introduseră, în măsura posibilităţilor, în armata aquitană, impunătoare deja prin numărul şi curajul său, principiile artei militare romane, mai ales pe cel al ridicării taberei. Dar excelentul ofiţer care se afla în fruntea romanilor ştiu să învingă toate greutăţile şi, după cîteva bătălii viu disputate, dar norocos cîştigate, izbuti să constrîngă la supunere populaţiile de la Garonne pînă aproape de Pirinei.

Cu cîteva excepţii puţin notabile, Caesar îşi atinsese unul dintre ţelurile pe care şi le propusese, supunerea Galiei, în măsura în care acesta putea fi atins prin forţa armelor. Cealaltă jumătate a operei începute de către Caesar avea încă o cale destul de lungă pînă la desăvîrşire, iar germanii nu erau încă nicidecum obligaţi să recunoască pretutindeni Rinul drept graniţă. Tocmai acum, în iarna anilor 698/699 (**56/55**), avusese loc o nouă traversare de graniţă pe cursul inferior al fluviului, unde romanii nu pătrunseseră încă. Triburile germane ale usipeţilor şi tencterilor, ale căror tentative de a trece Rinul în ţinutul menapienilor au fost menţionate mai sus (p. 162), înşelînd vigilenţa adversarilor printr-o retragere simulată, reuşiseră totuşi, în fine, să traverseze fluviul pe vasele menapienilor – o masă enormă care s-ar fi ridicat, incluzînd femeile şi copiii, la 430.000 de suflete. Ei bîntuiau încă, se pare, în ţinuturile de la Nymwegen şi Kleve; dar se zvonea că, urmînd îndemnurile partidei patriotice a celţilor, intenţionau să pătrundă în interiorul Galiei; acest zvon era întărit de faptul că cetele lor de călăreţi cutreierau deja meleagurile pînă la graniţa treverilor. Însă cînd Caesar sosi cu legiunile sale în faţa lor, emigranţii epuizaţi nu păreau să-şi dorească noi lupte, ci erau mai degrabă dispuşi să ceară de la romani pămînt, dornici să-l cultive în pace sub suzeranitatea lor. În timp ce se purtară tratative asupra acestei probleme, în sufletul generalului roman se insinuă bănuiala că germanii caută să cîştige timp, pînă cînd se vor fi întors cetele detaşate de călăreţi. Nu se poate spune dacă ea a fost întemeiată sau nu; un atac întreprins de un corp inamic împotriva avangardei sale, în ciuda armistiţiului stipulat, îi întări bănuiala şi, îndîrjit din cauza pierderilor simţitoare, Caesar se

crezu îndreptăţit să ignore orice considerente ale dreptului popoarelor. Cînd, în dimineaţa următoare, principii şi bătrînii germanilor apărură în tabăra romană pentru a scuza atacul întreprins fără ştirea lor, ei au fost reţinuţi, iar mulţimea nebănuitoare, lipsită de conducătorii ei, a fost atacată prin surprindere de armata romană. A fost mai degrabă o vînătoare de oameni decît o bătălie; cei care nu căzură sub sabia romanilor se înecară în Rin. Aproape numai diviziile detaşate în timpul atacului scăpară de masacru şi ajunseră de partea cealaltă a Rinului, unde sugambrii le oferiră loc de refugiu pe teritoriul lor, după toate probabilităţile pe Lippe. Conduita lui Caesar faţă de aceşti imigranţi germani a fost aspru şi pe drept criticată în senat; dar oricît de puţin putea fi scuzat generalul, incursiunile germanilor au fost stăvilite energic. Caesar însă crezu de cuviinţă să facă încă un pas şi să conducă legiunile dincolo de Rin. Nu-i lipseau relaţiile în zonă. Pe această treaptă de civilizaţie, germanii erau încă lipsiţi de orice coeziune naţională; sub aspectul fărîmiţării politice, chiar dacă nu şi din alte motive, ei erau egalii celţilor. Ubii (pe Sieg şi Lahn), tribul germanic cel mai civilizat, deveniseră de curînd supuşii şi tributarii unui puternic canton sueb din interiorul ţării şi prin soli îi ceruseră lui Caesar, încă din anul 697 (**57**), să-i elibereze de sub dominaţia suebă, aşa cum îi eliberase pe gali. Caesar nu intenţiona să dea curs în mod serios acestei invitaţii care l-ar fi angajat în acţiuni nesfîrşite; pentru a împiedica apariţia armatelor germane dincoace de Rin, i se părea totuşi util ca măcar cele romane să se arate dincolo de fluviu. Protecţia pe care usipeţii şi tencterii o găsiseră la sugambri oferi un pretext convenabil pentru aceasta. În acest ţinut, foarte probabil între Koblenz şi Andernach, Caesar construi un pod de bîrne peste Rin şi-şi conduse legiunile din teritoriul treverilor în cel al ubiilor. Unele cantoane mai mici se supuseră; însă sugambrii, împotriva cărora, înainte de toate, era îndreptată expediţia, se retraseră în timp ce armata romană înainta în interiorul ţării împreună cu clienţii ei. Într-un mod asemănător, puternicul canton sueb care-i ameninţa pe ubi, poate acelaşi care apare mai tîrziu sub numele de chatti, evacuă mai întîi districtele învecinate cu teritoriul ubian, aducîndu-i pe

necombatanţi în siguranţă, în timp ce toate contingentele combatante urmau să se întîlnească în centrul cantonului. Generalul roman nu avea nici motive şi nici dorinţa de a primi această provocare; el îşi atinse în esenţă scopul, urmărind, în parte, recunoaşterea regiunii, în parte, după posibilităţi, intimidarea, printr-o expediţie pe malul celălalt al Rinului, a germanilor sau cel puţin a celţilor şi concetăţenilor din patrie. După o staţionare de 18 zile pe malul drept al Rinului, el sosi din nou în Galia, distrugînd în urma sa podul de peste Rin (699, **55**).

Mai rămîneau celţii din insule. Avînd în vedere strînsele relaţii dintre aceştia şi celţii de pe continent, mai ales cantoanele maritime, este de înţeles că ei participaseră cel puţin prin simpatiile lor la rezistenţa naţională; chiar dacă nu îşi sprijiniseră efectiv patrioţii cu arma în mînă, ofereau totuşi celor care nu mai erau în siguranţă în patria lor un refugiu onorabil pe insula apărată de mare. Aceasta constituia într-adevăr un pericol, dacă nu pentru prezent, cel puţin pentru viitor; părea prudent nu să se întreprindă cucerirea insulei, ci să se transforme şi în cazul acesta defensiva în ofensivă şi să se arate insularilor, printr-o debarcare pe coasta lor, că braţul romanilor ajungea şi dincolo de Canal. Primul ofiţer roman care ajunse în Bretagne, Publius Crassus, navigase deja de acolo la „Insulele cositorului", aflate la extremitatea vestică a Angliei (Insulele Scilly), în anul 697 (**57**). În vara anului 699 (**55**), Caesar traversă el însuşi Canalul, acolo unde se îngustează cel mai mult, cu numai două legiuni. Găsind ţărmul apărat de trupe inamice, navigă mai departe; dar carele de luptă britane se deplasară pe uscat tot atît de repede ca şi galerele romane pe mare şi doar cu mari dificultăţi şi sub protecţia corăbiilor de război care creau spaţii libere pe coastă cu ajutorul catapultelor şi săgeţilor arcaşilor, soldaţii romani reuşiră să ajungă, unii prin apă, alţii în bărci, sub privirile inamicilor, la mal. Înspăimîntate, primele sate se supuseră, dar insularii îşi dădură curînd seama cît de slab era inamicul şi cît de puţin îndrăznea să se îndepărteze de litoral. Localnicii dispărură în interiorul ţării şi reveniră numai pentru a ameninţa tabăra; însă flota, ancorată într-o radă deschisă, suferi stricăciuni serioase în timpul primei furtuni

care o surprinse. Romanii trebuiau să se considere norocoşi dacă izbuteau să respingă atacurile barbarilor pînă cînd corăbiile vor fi reparate la repezeală şi să ajungă cu acestea pe coasta galică înainte de începutul anotimpului nefavorabil. Caesar însuşi era atît de nemulţumit de rezultatele acestei expediţii hazardate şi întreprinse cu mijloace insuficiente, încît dădu imediat ordin să se echipeze o flotă de transport de 800 de vele (iarna anilor 699/700, **55/54**), îmbarcîndu-se în primăvara anului 700 (**54**), de data aceasta cu cinci legiuni şi 2.000 de călăreţi, pentru a doua oară spre ţărmul Kentului. În faţa puternicei armate, forţele militare ale britanilor, adunate şi de data aceasta la mal, se retraseră fără a îndrăzni să angajeze lupta; Caesar începu imediat marşul spre interior şi traversă rîul Stour după cîteva încăierări norocoase. Cu totul împotriva voinţei sale, el trebui totuşi să se oprească, întrucît flota staţionată în rada deschisă fusese din nou pe jumătate distrusă de furtunile de pe Canal. Pînă cînd corăbiile au fost trase pe nisip şi s-au luat măsurile necesare pentru repararea lor, se pierdu timp preţios, bine folosit de către celţi. Viteazul şi prevăzătorul principe Cassivellaunus, care comanda în actualul Middlesex şi în ţinuturile vecine, pînă atunci spaima celţilor care locuiau la sud de Tamisa, devenit acum susţinătorul şi campionul întregii naţiuni, se afla în fruntea apărării naţionale. El înţelese imediat că pedestrimea celtică nu putea în nici un caz să facă faţă celei romane şi că masa miliţiilor, greu de aprovizionat şi condus, dăuna defensivei; în consecinţă, le concedie şi păstră numai carele de luptă, dintre care strînse 4.000 ai căror luptători, exersaţi să sară din car şi să lupte asemenea cavaleriei cetăţeneşti a străvechii Rome, puteau fi utilizaţi în două feluri. Cînd Caesar îşi putu relua marşul, nu întîlni nici o piedică; dar carele de luptă ale britanilor, mergînd necontenit în faţa şi în flancurile romanilor, impuseră evacuarea ţării, realizată fără prea mari dificultăţi datorită inexistenţei cetăţilor, stînjenind orice detaşare şi ameninţînd comunicaţiile. Tamisa a fost traversată de către romani, după toate aparenţele, între Kingston şi Brentford, în amonte de Londra; romanii înaintau, dar nu prea mult; generalul nu dobîndea nici o victorie, soldatul nu lua pradă, iar unicul rezultat real, supunerea

trinobanţilor din actualul Essex, a fost dobîndit nu atît din cauza fricii de romani, cît mai ales din cauza profundei învrăjbiri a acestui canton cu Cassivellaunus. Pericolul sporea cu fiecare pas, iar atacul pe care principii Kentului îl lansară, din ordinul lui Cassivellaunus, împotriva taberei navale romane, cu toate că a fost respins, îndemnă totuşi la întoarcere grabnică. Luarea prin asalt a unei mari împrejmuiri britane, în care romanii găsiră o mulţime de vite, oferi prilejul unei încheieri acceptabile pentru înaintarea lipsită de ţel şi un pretext plauzibil pentru întoarcere. Cassivellaunus era destul de clarvăzător pentru a nu-l împinge pe inamicul periculos la acţiuni extreme şi făgădui, aşa cum îi ceru Caesar, să nu-i neliniştească pe trinobanţi, să plătească dări şi să trimită ostatici; nu se vorbea de predarea armelor sau staţionarea unei garnizoane romane, şi nici chiar acele promisiuni, în măsura în care priveau viitorul, probabil că nu fuseseră date şi nici acceptate în mod serios. După primirea ostaticilor, Caesar se întoarse în tabăra navală şi de aici în Galia. Dacă, precum se pare, sperase să cucerească de data aceasta Britannia, planul eşuase cu desăvîrşire atît din cauza înţeleptului sistem defensiv al lui Cassivellaunus, cît şi, în primul rînd, din cauza imposibilităţii utilizării flotei italice de galere în apele Mării Nordului; căci este sigur că tributul fixat n-a fost niciodată plătit. Ţelul imediat însă – acela de a-i tulbura pe celţii insulari în securitatea lor provocatoare şi de a-i determina, în propriul lor interes, să nu-şi mai pună insula la dispoziţia emigranţilor continentali – pare să fi fost într-adevăr atins; mai tîrziu, nu s-au mai auzit cel puţin plîngeri despre astfel de acţiuni de protejare.

Respingerea invaziei germanice şi supunerea celţilor continentali fuseseră terminate. Dar deseori este mai uşor a supune o naţiune liberă decît a menţine una supusă sub ascultare. Rivalitatea pentru hegemonie, care contribuise la distrugerea naţiunii celtice mai mult decît atacurile Romei, a fost anulată într-un anumit sens prin cucerire, cuceritorul preluînd hegemonia pe cont propriu. Interesele particulare amuţiră; sub oprimarea comună, celţii se simţeau totuşi, din nou, un popor, iar ceea ce pierduseră din indiferenţă, libertatea şi naţionalitatea, a căror valoare nemărginită era resimţită acum, cînd

era prea tîrziu, constituiau pentru ei obiectul unui dor nemărginit. Dar, oare, era prea tîrziu? Ei trebuiau să recunoască cu o ruşine mînioasă că o naţiune, care număra cel puţin un milion de bărbaţi în stare să poarte armele, o naţiune cu o străveche şi bine întemeiată faimă militară, acceptase să fie înjugată de cel mult 50.000 de romani. Supunerea confederaţiei Galiei centrale fără să se fi ripostat cel puţin, supunerea celei belgice fără să fi făcut mai mult decît să dorească riposta, apoi sfîrşitul eroic al nervienilor şi veneţilor, înţeleapta şi norocoasa rezistenţă a morinilor şi britanilor conduşi de Cassivellaunus – tot ceea ce fusese irosit şi realizat, ratat şi împlinit îmboldi spiritele patrioţilor către noi tentative, după posibilităţi mai unitare şi mai încununate de succes. Îndeosebi în rîndurile nobilimii celtice domina o frămîntare ce părea că trebuie să se transforme oricînd într-o răscoală generală. Încă înaintea celei de-a doua expediţii în Britannia din primăvara anului 700 (**54**), Caesar considerase necesar să se deplaseze în persoană la treveri care, după ce se compromiseră în bătălia nervienilor din anul 697 (**57**), nu mai apăruseră în timpul adunărilor generale şi înnodaseră cu germanii de dincolo de Rin legături foarte suspecte. Caesar se mulţumise atunci să-i înroleze pe bărbaţii cei mai distinşi ai partidului patriotic, îndeosebi pe Indutiomarus, în contingentul de călăreţi al treverilor care l-a însoţit în Britannia; el făcu tot posibilul de a compromite conspiraţia, pentru a nu fi silit să favorizeze maturizarea şi transformarea ei într-o insurecţie prin măsuri severe. Dar cînd eduiul Dumnorix, care se afla de asemenea în armata destinată pentru Britannia, nominal ca ofiţer de cavalerie, însă de fapt ca ostatic, refuză pur şi simplu să se îmbarce, îndreptîndu-se în schimb spre patrie, Caesar trebui să dea ordin să fie urmărit ca dezertor; el a fost ajuns din urmă de detaşamentul plecat în urmărirea lui şi, întrucît se opuse cu arma în mînă, a fost omorît (700, **54**). Faptul că cel mai respectat cavaler al celui mai puternic şi mai puţin dependent canton celtic fusese ucis de către romani era o lovitură de trăsnet pentru întreaga nobilime celtică; cei care nutreau sentimente similare – şi aceasta era majoritatea zdrobitoare – vedeau în această catastrofă imaginea viitorului care-i aştepta pe ei înşişi. Dacă patriotismul şi

exasperarea căpeteniilor nobilimii celtice îi determinaseră la conspiraţie, teama şi legitima apărare îi îndemna acum pe conspiratori la acţiune. În iarna anilor 700/701 (**54/53**), întreaga armată romană, cu excepţia unei legiuni cantonate în Bretagne şi a alteia cantonată în turbulentul canton al carnuţilor (Chartres), numărînd şase legiuni, îşi avea taberele pe teritoriul belgilor. Puţinătatea proviziilor de cereale îl determinase pe Caesar să-şi aşeze trupele la o distanţă mai mare, unele de altele, ca de obicei şi în şase cantoane diferite, ale belovacilor, ambianilor, morinilor, nervienilor, remilor şi eburonilor. Tabăra permanentă amplasată în extremitatea estică, pe teritoriul eburonilor, probabil în apropierea localităţii Aduatuca, actualul Tongern, cea mai puternică dintre toate – fiind alcătuită dintr-o legiune sub comanda unuia dintre locotenenţii cei mai destoinici ai lui Caesar, Quintus Titurius Sabinus, şi, în plus, din diferite detaşamente care formau împreună o jumătate de legiune, comandate de viteazul Lucius Aurunculeius Cotta –, se văzu înconjurată pe neaşteptate de miliţiile eburonilor conduse de regii Ambiorix şi Catuvolcus. Atacul s-a produs atît de năprasnic, încît detaşamentele absente nu au putut fi rechemate, fiind mai apoi capturate; pentru moment primejdia nu era mare, întrucît nu lipseau proviziile, iar asaltul întreprins de eburoni eşuă în faţa valurilor romane. Dar regele Ambiorix îl înştiinţă pe comandantul roman că toate taberele romane din Galia ar fi atacate în aceeaşi zi într-un mod asemănător şi că romanii ar fi cu siguranţă pierduţi dacă diferitele corpuri nu ar porni imediat să se unească; că Sabinus ar avea şi mai multe motive să se grăbească, întrucît germanii de dincolo de Rin s-ar fi pus deja în mişcare împotriva lui; că, din prietenie pentru romani, el însuşi îi asigură liberă trecere pînă la cea mai apropiată tabără romană, situată la numai două zile de marş. Unele dintre aceste aserţiuni nu păreau simple născociri; era într-adevăr greu de crezut că singurul canton al eburonilor, favorizat în mod deosebit de către romani, ar fi întreprins atacul din proprie iniţiativă şi, avînd în vedere dificultăţile de a intra în legătură cu celelalte tabere mai îndepărtate, nu putea fi desconsiderat în nici un caz pericolul că acestea ar putea fi atacate de întreaga masă a insurgenţilor şi de a fi

nimicite fiecare în parte. Cu toate acestea, nu putea fi pus la îndoială faptul că atît onoarea, cît şi înţelepciunea impuneau respingerea capitulării oferite de inamic şi rămînerea pe poziţiile încredinţate. Această conduită a fost recomandată în consiliul de război de numeroase voci, mai ales de cea atît de importantă a lui Lucius Aurunculeius Cotta. Cu toate acestea, comandantul se decise să accepte propunerea lui Ambiorix. Trupele romane plecară aşadar în dimineaţa următoare; dar, ajunse într-o vale îngustă, la abia o jumătate de milă distanţă de tabără, ele se văzură încercuite de eburoni, orice ieşire fiindu-le blocată. Ele încercară să-şi croiască o cale cu ajutorul armelor, dar eburonii nu acceptară lupta corp la corp şi se mulţumiră să trimită proiectilele, din poziţiile lor inaccesibile, în grupul compact al romanilor. Pierzîndu-şi minţile, ca şi cum ar fi căutat salvarea în faţa trădării la trădători, Sabinus ceru o întrevedere cu Ambiorix; ea îi fu acordată, el însuşi, ca şi ofiţerii care îl însoţeau fiind mai întîi dezarmaţi şi apoi măcelăriţi. După moartea comandantului, eburonii se aruncară din toate părţile asupra romanilor epuizaţi şi desperaţi şi le risipiră rîndurile. Cei mai mulţi, printre care şi Cotta, care fusese mai înainte rănit, pieriră în cursul acestui atac; puţinii soldaţi care reuşiseră să ajungă în tabăra părăsită se sinuciseră în noaptea următoare cu propriile săbii. Întreaga armată a fost nimicită. Acest succes uriaş, probabil nesperat nici de insurgenţi, spori frămîntarea în rîndul patrioţilor celţi în asemenea măsură, încît, cu excepţia eduilor şi remilor, romanii nu mai puteau fi siguri de nici un district, revolta izbucnind în locurile cele mai diferite. Eburonii îşi exploatară victoria cu zel. Întăriţi cu contingentul aduatucilor, care nu voiau să piardă prilejul de a răzbuna răul pe care li-l provocase Caesar, şi cu puternicii, încă neînvinşi, menapieni, ei intrară pe teritoriul nervienilor, care li se alăturară imediat, şi întreaga masă, care se ridica acum la 60.000 de oameni, înaintă în faţa taberei romane amplasate în cantonul nervienilor. Quintus Cicero, care comanda aici, se afla într-o situaţie dificilă cu corpul său de oaste puţin numeros, îndeosebi după ce asediatorii, învăţînd de la inamic, folosiră valuri şi şanţuri, acoperişul de scuturi şi turnuri mobile după modelul roman, lansînd proiectile şi

suliţe incendiare împotriva construcţiilor acoperite cu paie ale taberei. Unica speranţă a asediaţilor se îndrepta spre Caesar, care se afla cu trei legiuni în tabăra de iarnă, situată în apropiere, în ţinutul de la Amiens; dar – şi aceasta este o dovadă elocventă pentru starea de spirit care domnea în ţara celtică – timp îndelungat generalul comandant nu primi nici un fel de informaţie nici despre catastrofa lui Sabinus, nici despre situaţia periculoasă a lui Cicero. În sfîrşit, un călăreţ celt din tabăra lui Cicero reuşi să străbată prin rîndurile inamice pînă la Caesar. La vestea cutremurătoare, Caesar porni imediat, ce-i drept, numai cu două legiuni slabe, formate amîndouă aproximativ din 7.000 de soldaţi şi 400 de călăreţi; cu toate acestea, ştirea înaintării sale a fost suficientă pentru a-i determina pe insurgenţi să ridice asediul. Era şi timpul: din 10 soldaţi, aproape toţi erau răniţi. Caesar, împotriva căruia se îndreptase armata insurgenţilor, îi înşelă pe inamici cu privire la forţele sale, tactică aplicată deja de mai multe ori cu succes. În condiţiile cele mai nefavorabile, ei îndrăzniră să asalteze tabăra romană, suferind cu această ocazie o înfrîngere. Este ciudat, dar caracteristic pentru naţiunea celtică faptul că, în urma acestei unice bătălii pierdute sau, poate mai mult încă, în urma apariţiei lui Caesar pe cîmpul de bătălie, insurecţia, care debutase atît de victorios, care se extinsese pe un spaţiu atît de vast, renunţă subit şi lamentabil la război. Nervienii, menapienii, aduatucii, eburonii se întoarseră acasă. Acelaşi lucru îl făcură cantoanele maritime care intenţionaseră să atace legiunea din Bretagne. Treverii, al căror conducător, Indutiomarus, fusese principalul instigator al eburonilor, clienţii puternicului canton vecin, la efectuarea acelui atac victorios, ridicaseră armele la vestea catastrofei de la Aduatuca şi pătrunseseră pe teritoriul remilor pentru a ataca legiunea staţionată aici sub comanda lui Labienus, dar şi ei renunţară deocamdată să continue lupta. Pentru a nu-şi expune trupele istovite asprimii iernii galice şi pentru a nu se prezenta pe cîmpul de luptă decît după înlocuirea celor 15 cohorte nimicite, într-un mod impunător, cu alte 30, a căror încorporare o şi ordonase, Caesar nu se opuse ideii amînării pentru primăvară a următoarelor măsuri împotriva districtelor răzvrătite.

Între timp, insurecţia îşi extinse iţele, chiar dacă armatele se odihneau pentru moment. Sediile ei principale din Galia centrală erau în parte districtele carnuţilor şi senonilor învecinaţi (lîngă Sena), ultimii alungîndu-l din ţară pe regele impus de către Caesar, în parte ţinutul treverilor, care îndemnau întreaga emigraţie celtică şi pe germanii de dincolo de Rin să participe la iminentul război naţional şi care-şi pregăteau toate forţele pentru a pătrunde a doua oară pe teritoriul remilor odată cu venirea primăverii, în scopul de a nimici oastea lui Labienus şi de a încerca să facă joncţiunea cu răsculaţii de pe Sena şi Loara. Delegaţii acestor trei cantoane nu se prezentară la adunarea naţională convocată de Caesar în Galia centrală, declarînd astfel războiul tot atît de deschis ca şi o parte a cantoanelor belgice care atacaseră taberele lui Sabinus şi Cicero. Cînd Caesar porni cu armata sa considerabil întărită împotriva insurgenţilor, iarna se apropia de sfîrşit. Încercările treverilor de a concentra răscoala nu reuşiseră; prin pătrunderea trupelor romane, ţinuturile aflate în frămîntare erau ţinute în frîu, o parte dintre cele aflate în revoltă deschisă au fost atacate. Nervienii au fost nimiciţi primii de către Caesar însuşi. Aceeaşi soartă o suferiră senonii şi carnuţii. Şi menapienii, unicul canton care nu se supusese încă niciodată romanilor, au fost siliţi să renunţe la îndelung păstrata libertate în urma unui atac simultan declanşat împotriva lor din trei părţi. Între timp, Labienus le pregăti aceeaşi soartă treverilor. Primul lor atac fusese paralizat atît din cauza refuzului triburilor germanice învecinate de a le furniza mercenari, cît şi a faptului că Indutiomarus, sufletul întregii mişcări, murise în cursul unei încăierări cu călăreţii lui Labienus. Dar, din această cauză, ei nu renunţară la proiectele lor. Cu toate forţele de care dispuneau, apărură în faţa lui Labienus şi aşteptară cetele germanice care urmau să vină, întrucît recrutorii lor fuseseră primiţi mai bine de războinicele populaţii ale Germaniei interioare decît de locuitorii Rinului, îndeosebi, se pare, de chatti. Dar întrucît se părea că Labienus dorea să le evite şi să plece precipitat, treverii, înainte de sosirea germanilor, îi atacară pe romani în locul cel mai nefavorabil şi suferiră o înfrîngere decisivă. Germanii, care sosiră prea tîrziu, nu mai puteau face altceva decît să

se întoarcă, întrucît cantonul treverilor nu mai avea altă soluţie decît să se supună; guvernarea reveni din nou căpeteniei partidei romane, ginerele lui Indutiomarus, Cingetorix. După aceste expediţii, cea a lui Caesar împotriva menapienilor şi cea a lui Labienus împotriva treverilor, întreaga armată romană se concentră în ţinutul acestora din urmă. Pentru a preîntîmpina revenirea germanilor, Caesar trecu Rinul încă o dată, pentru a le aplica vecinilor incomozi, pe cît posibil, o lovitură decisivă; dar, întrucît chatii, fideli tacticii lor încercate, nu se strînseră pentru apărarea ţării la graniţa lor occidentală, ci în interior, probabil în Harz, el se întoarse imediat şi se mulţumi să instaleze o garnizoană în punctul de traversare a Rinului. Se încheiaseră aşadar socotelile cu populaţiile revoltate; numai eburonii fuseseră lăsaţi deoparte, dar nu erau daţi uitării. De la aflarea veştii despre catastrofa de la Aduatuca, Caesar purta veşmînt de doliu şi jurase că nu-l va dezbrăca decît după ce îşi va fi răzbunat soldaţii care nu căzuseră în luptă dreaptă, ci fuseseră asasinaţi mişeleşte. Eburonii rămaseră inactivi şi dezorientaţi în casele lor şi asistară la supunerea succesivă a cantoanelor vecine, pînă cînd cavaleria romană pătrunse, dinspre teritoriul treverilor, prin Ardennes, pe teritoriul lor. Lovitura a fost atît de fulgerătoare, încît era cît pe ce ca regele Ambiorix să fie capturat în propria-i casă; cu greu se refugie într-un desiş apropiat, în timp ce suita lui se sacrifică pentru el. Curînd, cavaleria a fost urmată de 10 legiuni romane. În acelaşi timp, populaţiile vecine erau îndemnate să-i hăituiască, împreună cu soldaţii romani, pe eburonii proscrişi şi să le jefuiască teritoriul; nu puţini au fost cei care au dat curs chemării, printre ei aflîndu-se chiar o ceată temerară de călăreţi sugambri care, de altfel, aplicară acelaşi tratament atît romanilor, cît şi eburonilor şi, printr-un atac îndrăzneţ, au fost foarte aproape de a ocupa tabăra romană de la Aduatuca. Soarta eburonilor a fost groaznică. Oricît s-ar fi ascuns în păduri şi în mlaştini, numărul vînătorilor era mai mare decît al celor vînaţi. Mulţi au ales moartea voluntară, precum bătrînul principe Catuvolcus, şi foarte puţini îşi salvară viaţa şi libertatea, printre cei din urmă aflîndu-se şi acel bărbat pe care romanii îl căutau, principele Ambiorix: acesta reuşi să treacă Rinul cu numai patru călăreţi. După

această pedeapsă aplicată cantonului care păcătuise cel mai mult, au urmat procesele de înaltă trădare împotriva indivizilor în celelalte ţinuturi. Trecuse timpul clemenţei. În conformitate cu sentinţa proconsulului roman, distinsul cavaler carnut Acco a fost decapitat de către lictorii romani (701, **53**), consacrîndu-se astfel, formal, dominaţia fasciilor şi securilor. Opoziţia era redusă la tăcere; pretutindeni domnea liniştea. Spre sfîrşitul anului, conform obiceiului său, Caesar traversă Alpii pentru a urmări în cursul iernii, îndeaproape, afacerile din capitală care se complicau tot mai mult.

De data aceasta însă îşi greşi socotelile. Focul fusese domolit, nu stins complet. Întreaga nobilime celtică simţea lovitura sub care căzuse capul lui Acco. Tocmai acum situaţia era mai promiţătoare decît fusese vreodată. Evident, insurecţia din iarna care trecuse eşuase numai din cauza apariţiei lui Caesar pe cîmpul de luptă; acum el era departe, reţinut pe Pad de apropiatul război civil, iar armata galică, concentrată pe cursul superior al Senei, era staţionată la o distanţă apreciabilă de temutul general. Dacă acum izbucnea o răscoală generală în Galia centrală, armata romană putea fi încercuită, vechea provincie romană, slab apărată, putea fi invadată înainte ca Caesar să se fi aflat din nou dincoace de Alpi, chiar dacă complicaţiile italice nu l-ar fi împiedicat să se mai ocupe de Galia. Conjuraţii din toate cantoanele Galiei centrale se întîlniră; carnuţii, mai revoltaţi decît ceilalţi din cauza executării lui Acco, se oferiră să preia iniţiativa. În ziua prestabilită din iarna anilor 701/702 (**53/52**), cavalerii carnuţi Gutruatus şi Conconnetodumnus dădură la Cenabum (Orléans) semnalul insurecţiei şi-i măcelăriră pe toţi romanii aflaţi aici. Marea ţară celtică a fost cuprinsă de frămîntarea cea mai febrilă: patrioţii se ridicară pretutindeni. Nimic nu impresionă naţiunea mai mult decît răzvrătirea arvernilor. Guvernul acestei comunităţi care, sub regii ei, fusese odinioară prima în Galia sudică şi rămase, chiar şi după prăbuşirea principatului ei din pricina războaielor nefericite cu Roma (II, p. 113), una dintre comunităţile cele mai bogate, mai civilizate şi puternice din toată Galia, păstrase pînă atunci o fidelitate nestrămutată faţă de Roma. Şi întrucît partida patrioţilor se afla în minoritate în consiliul guvernant al comunităţii,

era inutil să se întreprindă tentativa convingerii lui cu privire la necesitatea insurecţiei. Atacurile patrioţilor se îndreptară aşadar împotriva consiliului comunităţii şi constituţiei în vigoare, cu atît mai mult cu cît modificarea constituţională care înlocuise la arverni principele cu consiliul (p. 153) avusese loc după victoria romanilor şi, probabil, sub influenţa acestora. Conducătorul patrioţilor arverni, Vercingetorix, unul dintre acei nobili pe care îi întîlnim deseori la celţi, bucurîndu-se de un prestigiu aproape regal în interiorul şi în afara cantonului său, fiind, pe deasupra, un bărbat impunător, viteaz şi înţelept, părăsi capitala şi chemă populaţia rurală, vrăjmaşa romanilor, ca şi a oligarhiei dominante, să se ridice pentru restaurarea regalităţii arverne şi, totodată, pentru războiul împotriva Romei. Mulţimea trecu repede de partea lui; restaurarea tronului lui Luerius şi Betuitus însemna în acelaşi timp şi declararea războiului naţional împotriva Romei. Acum, naţiunea găsi acea unitate, a cărei lipsă dusese pînă atunci la eşecul tuturor tentativelor naţiunii de a scutura jugul străin, în acest nou rege al arvernilor care preluase puterea din proprie iniţiativă. Vercingetorix deveni pentru celţii continentului ceea ce fusese Cassivellaunus pentru celţii insulari; masele erau adînc pătrunse de sentimentul că el şi nimeni altul era bărbatul care putea salva naţiunea. Insurecţia cuprinse cu rapiditate vestul ţării, de la estuarul Garonnei pînă la Sena, Vercingetorix fiind recunoscut aici de către toate cantoanele drept comandant suprem; acolo unde consiliul comunităţii se opunea, mulţimea îl silea să se alăture mişcării; numai cîteva cantoane, precum cel al biturigilor, se lăsară forţate să i se alăture şi poate şi acestea doar pentru a salva aparenţele. Revolta găsi un teren mai puţin favorabil în ţinuturile de la est de Loara superioară. Totul depindea aici de edui; şi aceştia şovăiau. În acest canton, partida patrioţilor era foarte puternică; dar vechea rivalitate împotriva arvernilor dominanţi îi ţinea cumpăna – aceasta spre marele dezavantaj al insurecţiei, întrucît alăturarea cantoanelor orientale, îndeosebi a sequanilor şi helveţilor, era condiţionată de participarea edililor, toate deciziile din această zonă a Galiei depinzînd în general de aceştia. Aşadar, în timp ce răsculaţii îşi concentraseră atenţia fie să convingă cantoanele încă nehotărîte,

îndeosebi pe cel al eduilor, să se alăture mişcării, fie să cucerească localitatea Narbo – unul dintre conducătorii lor, temerarul Lucterius, înaintase deja în interiorul vechii provincii, pe Tarn –, deodată, în plină iarnă, la fel de neaşteptat atît pentru amici, cît şi pentru inamici, generalul roman apăru dincoace de Alpi. Nu numai că luă toate măsurile necesare pentru a proteja vechea provincie, dar trimise şi un corp dincolo de Munţii Cevennes, acoperiţi de zăpadă, în teritoriul arvern; dar nu putea rămîne aici, unde trecerea eduilor de partea alianţei galice îi putea lua în orice moment posibilitatea de a ajunge la armata sa staţionată în zona localităţilor Sens şi Langres. El se deplasă în linişte la Vienna şi, de aici, însoţit numai de cîţiva călăreţi, ajunse, prin teritoriul eduilor, la trupele sale. Speranţele care îi împinseseră pe conjuraţi să ridice armele se năruiră; în Italia era pace, iar Caesar se găsea din nou în fruntea armatei sale. Dar cum urmau să procedeze? Era o nebunie să se recurgă în asemenea împrejurări la arme, căci acestea hotărîseră deja în mod irevocabil. Încercarea de a zgudui legiunile cu cetele celtice, indiferent dacă acestea erau adunate în grupuri enorme sau dacă fiecare canton se sacrifica pe rînd, valora tot atît cît tentativa zguduirii Alpilor prin azvîrlirea unor pietre. Vercingetorix renunţă aşadar la atacul împotriva romanilor. El adoptă o strategie de luptă asemănătoare celei cu care Cassivellaunus îi salvase pe celţii insulari. Pedestrimea romană nu putea fi învinsă; dar cavaleria lui Caesar se compunea aproape în întregime din contingentele nobilimii celtice şi, din cauza răzvrătirii generale, ea se dizolvase de fapt. Insurecţia, iniţiată în principal de nobilimea celtică, putea să dezvolte prin această armă o asemenea superioritate, încît putea pustii ţara în lung şi în lat, incendia oraşe şi sate, distrugea proviziile, ameninţa aprovizionarea şi comunicaţiile inamicului, împiedicîndu-l să opună o rezistenţă serioasă. În consecinţă, Vercingetorix îşi îndreptă toate străduaniile spre mărirea trupelor de cavalerie şi, conform strategiei de luptă de atunci, ale arcaşilor pedeştri care o însoţeau. El nu concedie masele imense ale miliţiei pedestre care se neutralizau, dar nu le conduse în faţa inamicului şi încercă să le iniţieze treptat în tehnica valurilor, a marşului şi a manevrelor, insuflîndu-le conştiinţa că soldatul nu e

destinat numai pentru a se bate. Învăţînd de la inamici, el adoptă mai ales sistemul roman de tabără, pe care se baza întregul secret al superiorităţii tactice a romanilor; datorită lui, fiecare corp roman întrunea toate avantajele garnizoanei de cetate şi pe cele ale armatei ofensive. Fireşte că sistemul, întru totul adaptat Britanniei sărace în oraşe şi cu locuitorii ei crînceni, hotărîţi şi în general uniţi, nu putea fi transpus aidoma în ţinuturile bogate ale Loarei, cu locuitorii lor moleşiţi, aflaţi în deplină disoluţie politică. Vercingetorix impuse cel puţin să se renunţe la încercarea de a apăra fiecare oraş; drept urmare, nu se mai apăra nici unul; se luă hotărîrea de a distruge, înainte de sosirea romanilor, localităţile care nu puteau fi protejate şi de a apăra cu toată energia fortăreţele puternice. De asemenea, regele arvernilor făcu tot posibilul pentru a-i lega de cauza patriei pe cei laşi şi delăsători printr-o severitate neîndurătoare, pe cei oscilanţi, prin rugăminţi şi promisiuni, pe cei hrăpăreţi, prin aur, pe adversarii decişi, prin forţă; a insuflat sau exaltat patriotismul, atît al celor nobili, cît şi al masei umile. Încă înainte de sfîrşitul iernii, el se aruncă împotriva boiilor colonizaţi de Caesar în ţinutul eduilor, pentru a-i nimici pe aceştia, poate unicii aliaţi siguri ai Romei, încă înainte de apariţia lui Caesar. Vestea despre acest atac îl făcu pe Caesar să se îndrepte imediat, poate mai repede decît intenţionase iniţial, împotriva insurgenţilor, lăsînd bagajele şi două legiuni în taberele de iarnă de la Agedincum (Sens). Lipsa stînjenitoare a cavaleriei şi pedestrimii uşoare a fost remediată întru cîtva prin înrolarea treptată a mercenarilor germani, echipaţi, în locul propriilor lor mîrţoage, cu cai din Italia şi Hispania, fie cumpăraţi, fie rechiziţionaţi de la ofiţeri. Jefuind şi incendiind în drum capitala carnuţilor, Cenabum, care dăduse semnalul răzmeriţei, Caesar traversă Loara şi pătrunse în ţinutul biturigilor. Prin această manevră, el îl sili pe Vercingetorix să renunţe la asedierea oraşului boiilor şi să se deplaseze, de asemenea, la biturigi. Aici, noul sistem militar urma să fie verificat pentru prima dată. La ordinul lui Vercingetorix, flăcările mistuiră într-o singură zi 20 de localităţi ale biturigilor; aceeaşi pustiire o impuse generalul şi în cantoanele învecinate, în măsura în care puteau fi atinse de detaşamentele

romane. Conform intenţiei sale, urma să fie lovită de acelaşi destin puternica şi bogata capitală a biturigilor, Avaricum (Bourges); însă majoritatea consiliului de război cedă în faţa rugăminţilor imploratoare ale autorităţilor biturige şi hotărî, dimpotrivă, să apere oraşul cu toate forţele. Astfel, războiul se concentra în special în jurul Avaricumului. Vercingetorix îşi rîndui pedestrimea în mlaştinile din apropierea oraşului, într-o poziţie atît de greu accesibilă încît, chiar fără acoperirea din partea cavaleriei, nu trebuia să se teamă de atacul legiunilor. Cavaleria celtică împînzi toate drumurile şi împiedică comunicaţiile. Oraşul a fost ocupat cu forţe numeroase, menţinîndu-se legăturile cu armata din afara zidurilor. Poziţia lui Caesar era foarte dificilă. Tentativa atragerii pedestrimii celtice în luptă eşuă; ea nu se clinti din liniile inexpugnabile. Oricît de vitejeşte ar fi luptat şi s-ar fi întărit soldaţii săi în faţa oraşului, asediaţii îi egalau în ingeniozitate şi curaj şi aproape că au reuşit să incendieze materialele de asediu ale adversarilor. La aceasta se adăugă problema aprovizionării cu alimente a unei armate de aproximativ 60.000 de soldaţi, într-un ţinut pustiit pe distanţe mari şi stăpînit de cete de călăreţi mult superioare, care devenea cu fiecare zi tot mai dificilă. Proviziile reduse ale boiilor au fost repede consumate, furniturile promise de către edui nu veniră; cerealele se terminaseră deja, iar soldatul trebuia să se mulţumească numai cu raţia de carne. Sosi însă momentul în care oraşul, cu oricîtă sfidare a morţii ar fi luptat garnizoana sa, nu mai putea rezista. Încă nu era imposibil să se retragă trupele cu multă precauţie în timpul nopţii şi să se distrugă oraşul înainte de a fi ocupat de inamic. Vercingetorix luă toate măsurile, însă strigătele pe care le sloboziră femeile şi copiii rămaşi în urmă atraseră atenţia romanilor; retragerea eşuă. În ziua următoare, neguroasă şi ploioasă, romanii escaladară zidurile şi, îndîrjiţi de rezistenţa înverşunată, nu cruţară în oraşul cucerit nici femei, nici bătrîni, nici copii. Bogatele provizii, pe care celţii le îngrămădiseră aici, erau bine-venite pentru soldaţii înfometaţi ai lui Caesar.

Cucerirea Avaricumului a fost un prim succes repurtat împotriva insurecţiei (primăvara 702, **52**) şi, conform experienţei, Caesar s-ar fi

putut aştepta acum la înăbuşirea ei, el trebuind doar să nimicească fiecare canton în parte. În consecinţă, după ce intrase cu întreaga armată în cantonul eduilor, reducînd la tăcere, prin această demonstraţie de forţă, partida agitată a patrioţilor de aici, cel puţin pentru moment, el îşi împărţi armata şi-l trimise pe Labienus înapoi la Agedincum, pentru ca împreună cu trupele lăsate acolo, în fruntea a patru legiuni, să reprime mişcarea mai întîi în ţinutul carnuţilor şi senonilor, care se aflau şi de data aceasta în fruntea mişcării, în timp ce el însuşi se îndreptă cu celelalte şase legiuni spre sud, pentru a purta războiul în munţii arvernilor, teritoriul propriu-zis al lui Vercingetorix. De la Agedincum, Labienus înaintă, de-a lungul malului stîng al Senei, pentru a ocupa oraşul parisilor, Lutetia (Paris), situat pe o insulă a rîului şi, avînd această poziţie sigură, aflată în inima ţinutului răzvrătit, să treacă la supunerea lui. Dar după ce trecu de Melodunum (Melum), îşi găsi drumul barat de întreaga armată a insurgenţilor care, aflată sub conducerea bătrînului Camulogenus, ocupase aici poziţii într-o zonă mlăştinoasă inaccesibilă. Labienus se replie pe o distanţă scurtă, traversă Sena la Melodunum şi înaintă nestingherit, pe malul drept, spre Lutetia; Camulogenus dădu ordin ca acest oraş să fie incendiat şi ca podurile care duceau pe malul stîng să fie distruse şi ocupă poziţie în faţa lui Labienus, acesta neputînd nici să-l silească să primească bătălia, nici să forţeze trecerea sub ochii armatei inamice. La rîndul ei, armata romană principală înaintă pe Allier în aval, în cantonul arvernilor. Vercingetorix încercă să-i blocheze trecerea pe malul stîng al rîului, dar Caesar îl păcăli şi, după cîteva zile, se afla deja în faţa capitalei arvernilor, Gergovia. Însă Vercingetorix, neîndoielnic încă din momentul în care staţionase în faţa lui Caesar pe Allier, strînsese la Gergovia provizii suficiente şi pentru trupele sale şi ridicase în faţa zidurilor oraşului, situat în vîrful unui deal cu pante destul de înclinate, o tabără permanentă întărită cu valuri de piatră; întrucît avea un avans destul de mare, ajunse înaintea lui Caesar la Gergovia şi aşteptă atacul în tabăra întărită de sub zidurile cetăţii. Caesar, cu armata lui relativ slabă, nu putea nici să asedieze locul în adevăratul sens al cuvîntului, nici să-l blocheze cel puţin în suficientă măsură. El

îşi ridică tabăra mai jos de înălţimea ocupată de Vercingetorix şi, de bine, de rău, imită inactivitatea adversarului. Pentru insurgenţi, faptul că marşul triumfal neîntrerupt al lui Caesar se opri deodată, atît pe Sena, cît şi pe Allier, însemna aproape o victorie. Într-adevăr, consecinţele acestei stagnări echivalau pentru Caesar aproape cu cele ale unei înfrîngeri. Eduii, care continuaseră să ezite, se pregăteau acum în mod serios să se asocieze partidei patrioţilor; contingentul pe care Caesar îl chemase la Gergovia fusese deja convins de către ofiţerii lui să se declare în favoarea insurgenţilor; concomitent, se trecuse deja la jefuirea şi uciderea romanilor aflaţi în canton. Caesar, mergînd cu două treimi din armata de blocadă în întîmpinarea corpului eduilor care înainta spre Gergovia, reuşise să-l readucă prin apariţia sa neaşteptată la ascultare nominală; dar, mai mult ca oricînd, acesta era un angajament şubred şi lipsit de conţinut, a cărui dăinuire aproape că ar fi fost răscumpărată prea scump prin marele pericol la care erau expuse cele două legiuni rămase în faţa Gergoviei. Vercingetorix, profitînd cu rapiditate şi hotărîre de plecarea lui Caesar, întreprinse în absenţa acestuia un atac împotriva lor, încheiat aproape cu învingerea legiunilor şi cucerirea taberei romane. Numai iuţeala extraordinară a lui Caesar evită o a doua catastrofă, asemănătoare celei de la Aduatuca. Chiar dacă eduii oferiră acum din nou toate asigurările, era totuşi de prevăzut că, în eventualitatea prelungirii fără succes a blocadei, ei vor trece deschis de partea insurgenţilor, silindu-l astfel pe Caesar să renunţe la asediu; alăturarea lor ar fi însemnat întreruperea legăturii dintre el şi Labienus, expunîndu-l, din cauza izolării sale, cel puţin pe acesta din urmă, la cel mai mare pericol. Caesar era hotărît să nu permită evenimentelor să ajungă pînă aici, ci, oricît de penibilă şi chiar periculoasă ar fi fost retragerea lipsită de rezultate din faţa Gergovei, să plece mai bine imediat, dacă oricum trebuia s-o facă, şi să pătrundă în cantonul eduilor pentru a împiedica cu orice preţ trecerea publică de partea insurecţiei. Însă înainte de a porni această retragere nepotrivită firii sale impetuoase şi neşovăitoare, el întreprinse o ultimă tentativă pentru a ieşi, printr-un succes strălucit, din acea situaţie penibilă. În timp ce masa garnizoanei de la Gergovia

era ocupată să fortifice partea în care era aşteptat atacul, generalul roman întrevăzu posibilitatea de a ataca prin surprindere pe o pantă mai greu accesibilă, dar pentru moment descoperită. Într-adevăr, coloanele de asalt romane trecură valul de incintă al taberei şi ocupară primele cartiere ale acesteia, dar întreaga garnizoană se alarmă imediat şi, avînd în vedere distanţele reduse, Caesar consideră inoportun să se încumete la lansarea unui al doilea atac împotriva zidurilor oraşului. El dădu semnalul de retragere, dar legiunile aflate în frunte, înflăcărate de neaşteptata victorie, nu-l auziră sau nu voiră să-l audă şi pătrunseră, fără a putea fi oprite, pînă la zidul oraşului, cîţiva ajungînd chiar şi în oraş. Grupuri tot mai compacte se năpusteau asupra intruşilor: cei din faţă căzură; coloanele se opriră; în zadar centurionii şi legionarii luptară cu un eroism fără seamăn; asaltatorii au fost izgoniţi, cu pierderi însemnate, din oraş în josul colinei, unde au fost primiţi de trupele rînduite de Caesar în cîmpie, evitîndu-se astfel o nenorocire mai mare. Aşteptata cucerire a Gergoviei se transformase într-o înfrîngere, iar numărul mare de răniţi şi morţi – căzuseră 700 de soldaţi, printre ei 46 de centurioni – era partea cea mai neînsemnată a incidentului. Poziţia impunătoare a lui Caesar în Galia se baza în principal pe nimbul său de învingător; şi acesta începea acum să pălească. Luptele pentru Avaricum, tentativele zadarnice ale lui Caesar de a-l sili pe inamic să accepte bătălia, apărarea hotărîtă a oraşului şi cucerirea lui aproape accidentală purtau o altă pecete decît războaiele celtice anterioare şi mai degrabă întăreau decît zdruncinau încrederea celţilor în puterea şi în conducătorul lor. La fel, noua strategie de război – de a-l înfrunta pe inamic în tabere fortificate amplasate în apropierea fortăreţelor – se dovedise pe deplin viabilă atît la Lutetia, cît şi la Gergovia. Această înfrîngere, în fine, prima pe care Caesar o suferise personal din partea celţilor, încununa succesul şi dădu într-un fel semnalul pentru o a doua izbucnire a insurecţiei. Eduii rupseră acum deschis relaţiile cu Caesar şi se alăturară lui Vercingetorix. Contingentul lor, care se afla încă în armata lui Caesar, nu numai că se desprinse de aceasta, ci, cu această ocazie, captură la Noviodunum pe Loara depozitele armatei

lui Caesar, casele de bani şi magaziile, o mulţime de cai de schimb, toţi ostaticii predaţi lui Caesar ajungînd în mîinile insurgenţilor. O importanţă cel puţin egală avu faptul că, la aflarea acestor ştiri, începură să se agite şi belgii care, pînă atunci, se ţinuseră departe de mişcare. Puternicul canton al belovacilor era gata să atace din spate corpul lui Labienus, în timp ce acesta se afla la Lutetia, în faţa contingentului cantoanelor vecine ale Galiei centrale. Înarmarea era practic generală; puterea entuziasmului patriotic îi cuprinse chiar şi pe partizanii cei mai decişi şi mai favorizaţi ai Romei, ca, de exemplu, pe regele atrebaţilor, Commius, care, în schimbul serviciilor sale credincioase, primise din partea romanilor importante privilegii pentru comunitatea sa şi hegemonia asupra morinilor. Firele insurecţiei se întindeau pînă în vechea provincie romană; se spera, poate pe bună dreptate, că şi alobrogii vor trece de partea ei. În afara remilor şi a districtelor imediat dependente de aceştia, ale suesionilor, leucilor şi lingonilor, al căror particularism nu se frînse nici în această atmosferă de entuziasm general, întregul neam celtic, de la Pirinei pînă la Rin, se afla acum într-adevăr, pentru prima şi ultima dată, sub arme pentru salvarea libertăţii şi fiinţei naţionale; aceasta în timp ce, în mod destul de ciudat, toate comunităţile germane care, în luptele de pînă atunci, se aflaseră în primele rînduri nu se angajară în conflict – treverii şi, după toate aparenţele, menapienii nici n-au putut participa activ la războiul naţional, fiind antrenaţi în neînţelegeri cu germanii. Era un moment dificil şi decisiv cînd, după retragerea din faţa Gergoviei şi pierderea Noviodunumului, în cartierul general al lui Caesar se ţinu consiliul de război cu privire la măsurile ce trebuiau adoptate. Mai multe voci se pronunţară pentru retragerea dincolo de Cevennes, în vechea provincie romană, deschisă acum insurecţiei din toate părţile şi care necesita, înainte de toate, protecţia legiunilor, trimise de fapt de Roma pentru apărarea ei. Caesar respinse însă această strategie a fricii, dictată nu de situaţia de fapt, ci de instrucţiunile guvernului şi de teama de responsabilităţi. El se mulţumi ca în provincie să fie chemate sub arme miliţiile alcătuite din romanii stabiliţi acolo şi, de bine, de rău, să ocupe graniţele cu ajutorul lor. În schimb, el se

orientă în direcţia opusă şi înaintă în marşuri forţate spre Agedincum, unde, conform ordinului primit, Labienus trebuise să se retragă cît mai grabnic. Bineînţeles, celţii încercară să împiedice joncţiunea celor două armate romane. Traversînd Marna şi înaintînd pe malul drept al Senei în aval, Labienus ar fi putut ajunge la Agedincum, unde îşi lăsase rezerva şi bagajele; dar el preferă să nu le mai ofere celţilor încă o dată spectacolul retragerii trupelor romane. De aceea, în loc să traverseze Marna, el trecu Sena sub privirile inamicului înşelat şi angajă pe malul stîng, cu trupele acestuia, o bătălie în care învinse şi în care, printre mulţi alţii, rămase pe cîmpul de luptă însuşi generalul celtic, bătrînul Camulogenus. La fel eşuă şi tentativa insurgenţilor de a-l opri pe Caesar pe Loara; Caesar nu le dădu timp să concentreze aici mase mai însemnate şi risipi fără dificultate miliţiile eduilor, singurele întîlnite în cale. Astfel, unirea celor două corpuri armate se înfăptui în mod norocos. Între timp, răsculaţii deliberaseră la Bibracte (Autun), capitala eduilor, cu privire la viitoarea strategie de război; sufletul acestor adunări a fost din nou Vercingetorix, de care naţiunea se ataşase cu entuziasm după victoria sa de la Gergovia. Ce-i drept, particularismul se manifesta şi acum; chiar în această luptă pe viaţă şi pe moarte a naţiunii, eduii ridicară pretenţii asupra hegemoniei şi înaintară, în adunarea naţională, propunerea ca Vercingetorix să fie înlocuit cu unul de-al lor. Dar delegaţii nu numai că respinseră această propunere, confirmîndu-l pe Vercingetorix la comanda supremă, dar adoptară şi planul său de luptă, fără a-l modifica. Acesta era în general identic cu cel după care îşi organizase operaţiunile la Avaricum şi la Gergovia. Piatra angulară a noii poziţii urma să devină puternicul oraş al mandubienilor, Alesia (Alise Sainte-Reine, lîngă Semur, în departamentul Côte d'or), ridicîndu-se sub zidurile acestuia din nou o tabără fortificată. Aici se îngrămădiră provizii imense şi tot aici trebui să se deplaseze armata de la Gergovia, a cărei cavalerie, la hotărîrea adunării naţionale, ajunse la 15.000 de călăreţi. După ce le reunise la Agedincum, Caesar se îndreptă cu toate forţele sale spre Besançon, pentru a se apropia de provincia timorată şi pentru a o apăra în eventualitatea

unei invazii, unele cete ale insurgenţilor arătîndu-se deja, ce-i drept, în ţinutul helvilor, pe versanţii sudici ai Munţilor Cevennes. Alesia se afla aproape în drumul său; cavaleria celţilor, unica armă cu care dorea să opereze Vercingetorix, îl atacă în cursul deplasării, dar, spre uimirea tuturor, suferi o înfrîngere din partea noilor escadroane germane ale lui Caesar şi a infanteriei romane aşezate în spatele acestora. Cu atît mai mult se grăbi Vercingetorix pentru a se închide la Alesia; iar dacă Caesar nu dorea să renunţe la ideea ofensivei în general, el nu avea altă posibilitate decît să atace cu forţe mult inferioare, pentru a treia oară în această campanie, o armată aşezată sub zidurile unei fortăreţe bine ocupate şi aprovizionate şi înzestrată cu extraordinare trupe de cavalerie. Dar dacă în faţa celţilor se aflase pînă atunci numai o parte din legiunile romane, în liniile din jurul Alesiei erau reunite toate forţele lui Caesar, iar Vercingetorix nu reuşi, ca la Avaricum şi Gergovia, să-şi rînduiască pedestrimea sub protecţia zidurilor cetăţii şi să-şi menţină legăturile cu exteriorul prin intermediul cavaleriei care le-ar fi întrerupt, concomitent, pe cele ale inamicului. Cavaleria celtică, descurajată deja de acea înfrîngere suferită din partea adversarului desconsiderat, a fost învinsă de călăreţii germani ai lui Caesar în fiecare încăierare. Valul ridicat de asediatori se întindea în jurul întregului oraş pe o lungime de două mile germane, incluzînd şi tabăra ataşată acestuia. Vercingetorix se aşteptase la o luptă în faţa zidurilor, nu la asedierea Alesiei; pentru aceasta, avînd în vedere armata sa – se vorbea de 80.000 de infanterişti şi 15.000 de călăreţi, ca şi numeroşii locuitori ai oraşului –, proviziile stocate, oricît de numeroase ar fi fost, nu erau nicidecum suficiente. Vercingetorix trebuia să se convingă că planul său de război se întorsese de data aceasta împotriva lui şi că era pierdut dacă întreaga naţiune nu se grăbea să-l elibereze pe generalul ei asediat. Cînd învăluirea romană se închise, erau încă suficiente alimente pentru o lună şi cîteva zile; în ultimul moment, cînd calea era încă liberă cel puţin pentru călăreţi, Vercingetorix îşi concedie întreaga cavalerie şi trimise concomitent, către toate căpeteniile naţiunii, îndemnul de a înarma toate contingentele şi de a le aduce pentru despresurarea Alesiei. El însuşi, hotărît să poarte personal

responsabilitatea pentru planul de război conceput de el şi care eşuase acum, rămase în cetate, pentru a împărtăşi, la bine şi la rău, soarta alor săi. Însă Caesar se pregătise să asedieze şi, concomitent, să fie asediat. El îşi înălţă linia de valuri şi în partea exterioară şi se aprovizionă cu alimente pentru o perioadă mai îndelungată. Zilele se scurgeau; în oraş nu se mai găsea nici o baniţă de grîu, iar nefericiţii locuitori ai cetăţii trebuiseră să fie alungaţi pentru a suferi o moarte mizerabilă între valurile celţilor şi romanilor, fiind respinşi fără milă de ambele părţi. Atunci, în ceasul din urmă, apărură în spatele liniilor lui Caesar coloanele nesfîrşite ale armatei de despresurare celto-belgice, se spune 250.000 de pedestraşi şi 8.000 de călăreţi. De la Canal pînă la Cevennes, cantoanele răzvrătite încercau din răsputeri să salveze floarea patrioţilor şi pe generalul ales de ei; numai belovacii răspunseseră că ar lupta, ce-i drept, împotriva romanilor, dar nu în afara graniţelor lor. Primul asalt pe care asediaţii din Alesia şi trupele de despresurare îl întreprinseră împotriva liniei duble romane a fost respins; dar cînd, după o zi de odihnă, acesta a fost reluat, ei reuşiră într-un loc, acolo unde valurile traversau panta unui deal, de pe înălţimea căruia puteau ataca, să astupe şanţurile şi să-i alunge pe apărători de pe val. Atunci, Labienus, trimis aici de către Caesar, strînse cohortele cele mai apropiate şi se năpusti cu patru legiuni împotriva inamicului. Sub ochii generalului, care apăru el însuşi în momentul cel mai periculos, atacatorii au fost respinşi într-o desperată luptă corp la corp, iar trupele de călăreţi venite cu Caesar desăvîrşiră înfrîngerea, atacîndu-i pe fugari din spate. Era mai mult decît o mare victorie; prin aceasta se pecetluise soarta Alesiei, ba chiar a întregii naţiuni celtice. Armata celtică, complet descurajată, se risipi de pe cîmpul de bătălie îndreptîndu-se direct către case. Vercingetorix poate ar mai fi putut fugi chiar şi acum şi s-ar fi putut salva cel puţin prin ultimul mijloc care îi rămîne omului liber; el respinse ideea şi declară în consiliul de război că, întrucît nu reuşise să scuture jugul străin, este gata să se ofere drept victimă şi, în măsura posibilului, să abată nenorocirea naţiunii celtice asupra capului său. Se întîmplă întocmai. Ofiţerii celţi îl predară inamicului ţării pe generalul lor, ales în mod solemn de întreaga naţiune, pentru

a suferi pedeapsa cuvenită. Călare şi împodobit cu splendida armură, regele arvernilor apăru în faţa proconsulului roman şi înconjură tribuna acestuia; apoi a predat calul şi armele şi s-a aşezat în tăcere pe trepte, la picioarele lui Caesar (702, **52**). Cinci ani mai tîrziu, a fost purtat în triumf pe străzile capitalei italice şi, în timp ce învingătorul său aduse un sacrificiu de mulţumire zeilor naţiunii pe înălţimea Capitoliului, Vercingetorix a fost decapitat pentru înaltă trădare, la poalele acestuia. Aşa cum, după o zi înnourată, soarele crepuscular mai răzbate o dată, la fel soarta oferă popoarelor aflate în declin încă un ultim bărbat extraordinar. Asemenea lui Hannibal la sfîrşitul istoriei feniciene, la fel s-a aflat şi Vercingetorix la sfîrşitul celei celtice. Nici unul dintre ei n-a putut salva naţiunea de dominaţia străină, dar amîndoi au salvat-o de ultima ruşine posibilă, aceea a unui sfîrşit lipsit de glorie. Vercingetorix, asemenea cartaginezului, n-a trebuit să lupte numai împotriva inamicului ţării, ci, înainte de toate, împotriva opoziţiei antinaţionale a unor orgolioşi jigniţi şi a unor laşi zăpăciţi, veşnica însoţitoare a civilizaţiei degenerate; locul în istorie nu-i este asigurat de bătăliile şi asediile sale, ci de crearea prin propria persoană, a unui punct de sprijin şi de referinţă pentru o naţiune fărîmiţată şi decăzută din cauza separatismului. Cu toate acestea, cu greu s-ar putea găsi o deosebire mai profundă decît cea existentă între cetăţeanul lucid al oraşului comercial fenician, cu planurile sale îndreptate timp de 50 de ani, cu o energie nestrămutată, spre unicul ţel măreţ, şi temerarul principe al ţării celtice, ale cărui mari acţiuni, împreună cu sacrificiul său mărinimos, n-au durat decît o scurtă vară. Întreaga Antichitate nu cunoaşte un bărbat mai cavaleresc atît în sentimente, cît şi în înfăţişarea sa exterioară. Dar omul nu trebuie să fie un cavaler, şi cu atît mai puţin omul de stat. Cavalerul, şi nu eroul era acela care a considerat sub demnitatea lui să se salveze din Alesia, în timp ce el valora pentru naţiunea sa mai mult decît o sută de mii de bărbaţi curajoşi, dar de rînd. Cavalerul, şi nu eroul era acela care s-a oferit drept victimă atunci cînd, prin acest sacrificiu, nu se obţinu mai mult decît dezonorarea publică a naţiunii, proclamînd, pe cît de laş, pe atît de stupid, cu ultima suflare agonia ei de o importanţă universală. Cît de

diferit acţionase Hannibal în împrejurări asemănătoare! Este imposibil să nu-i acordăm nobilului rege al arvernilor compasiunea istorică şi umană; dar e o particularitate a caracterului naţiunii celtice faptul că bărbatul ei cel mai de seamă a fost totuşi doar un cavaler.

Căderea Alesiei şi capitularea armatei apărătoare au constituit o lovitură teribilă pentru insurecţia celtică; dar naţiunea suportase deja dezastre la fel de grave şi, cu toate acestea, lupta fusese mereu reînnoită. Pierderea lui Vercingetorix era însă de neînlocuit. Unitatea naţiunii se născuse datorită lui; se părea că dispăruse odată cu el. Nu putem identifica nici o tentativă a insurecţiei de a continua apărarea generală şi de a desemna un alt general comandant: liga patrioţilor s-a destrămat de la sine şi rămînea la latitudinea fiecărui clan dacă să lupte în continuare sau să facă pace cu romanii. Fireşte, pretutindeni prevala dorinţa de pace. Caesar avea tot interesul să încheie afacerile cît mai grabnic. Din cei 10 ani ai guvernării sale trecuseră şapte, ultimul, de altfel, fiindu-i contestat de adversarii săi politici; cu oarecare certitudine, mai putea conta doar pe două veri, iar dacă interesul, ca şi onoarea, cereau să-i predea succesorului său ţinuturile nou-cîştigate şi pacificate într-un mod acceptabil, timpul pentru statornicirea unei asemenea păci era într-adevăr foarte scurt. Clemenţa era în cazul acesta oportună mai mult pentru învingător decît pentru învinşi; şi el trebuia să-i mulţumească stelei sale că fărîmiţarea internă şi natura superficială a celţilor îi sprijiniseră intenţiile. În ţinuturile unde exista o puternică partidă romană – de exemplu, în cele două cantoane mai puternice ale Galiei centrale, cel al eduilor şi cel al arvernilor – se restaurară vechile lor relaţii faţă de Roma, imediat după căderea Alesiei, eliberîndu-se chiar şi prizonierii, în număr de 20.000, fără despăgubire, în timp ce celelalte clanuri intrară în aspra sclavie a legionarilor victorioşi. Asemenea eduilor şi arvernilor, majoritatea districtelor galice se lăsară în voia sorţii şi acceptară fără opoziţie inevitabilele execuţii. Dar puţini erau şi cei care, din superficialitate neghioabă sau din desperare surdă, continuau să apere cauza pierdută pînă cînd trupele romane de execuţie apărură în interiorul graniţelor lor. Astfel de expediţii au fost

întreprinse în iarna anilor 702/703 (**52/51**) împotriva biturigilor şi carnuţilor. O rezistenţă mai puternică au opus belovacii care, cu un an în urmă, nu luaseră parte la tentativa de despresurare a Alesiei; se părea că doreau să arate că în acea zi hotărîtoare nu stătuseră deoparte din lipsă de curaj şi de dragoste de libertate. La această luptă participară atrebaţii, ambianii, caleţii şi alte cantoane celtice; Commius, viteazul rege al atrebaţilor, împotriva căruia romanii erau foarte îndîrjiţi din cauza alăturării sale insurecţiei şi împotriva căruia Labienus organizase de curînd o mişelească tentativă de asasinat, aduse belovacilor 500 de călăreţi germani, a căror valoare fusese recunoscută în timpul ultimei campanii. Hotărîtul şi talentatul belovac Correus, căruia îi revenise comanda supremă în războiul acesta, îl purtă asemenea lui Vercingetorix, şi nu fără succes; Caesar, deşi concentră treptat majoritatea armatei, nu putu determina pedestrimea belovacă nici să accepte bătălia, nici s-o împiedice să ocupe poziţii care asigurau o protecţie mai mare în faţa forţelor armate întărite ale lui Caesar. Cavaleria romană, îndeosebi contingentele celtice, suferi în diferitele lupte înfrîngerile cele mai usturătoare din partea celei inamice, mai ales din partea celei germane a lui Commius. Dar, după ce Correus îşi găsi moartea într-o încăierare cu romanii care se ocupau de aprovizionare, rezistenţa se nărui şi aici; învingătorul oferi condiţii acceptabile, belovacii şi aliaţii lor supunîndu-i-se. Treverii fură readuşi sub ascultare de către Labienus, în treacăt traversîndu-se şi pustiindu-se încă o dată teritoriul eburonilor proscrişi. În felul acesta a fost învinsă ultima rezistenţă a confederaţiei belgice. Cantoanele maritime, în alianţă cu vecinii lor de pe Loara, întreprinseră încă o tentativă de prevenire a dominaţiei romane. Cete de insurgenţi veniţi din cantoanele anzilor, carnuţilor şi din alte districte vecine se concentrară pe Loara inferioară şi-l asediară pe principele filoroman al pictavilor la Lemonum (Poitiers). Dar şi aici întîlniră curînd importante forţe romane; insurgenţii renunţară la asediu şi se retraseră pentru a se salva dincolo de Loara; în timpul marşului, ei au fost însă ajunşi din urmă şi înfrînţi; drept urmare, carnuţii şi celelalte cantoane răzvrătite, chiar şi cantoanele maritime, acceptară supunerea.

Rezistenţa luase sfîrşit; abia dacă stindardul naţional mai era ridicat ici-colo de cîte un şef de bandă. După dizolvarea armatei reunite pe Loara, temerarul Drappes şi fidelul camarad de arme al lui Vercingetorix, Lucterius, îi adunară pe cei mai hotărîţi şi se închiseră cu aceştia în puternica fortăreaţă de munte Uxellodunum, pe Lot, ei reuşind s-o aprovizioneze în suficientă măsură prin lupte grele şi cu pierderi însemnate. În ciuda pierderii conducătorilor lor, Drappes fiind luat prizonier, iar Lucterius separat de oraş, garnizoana opuse o rezistenţă exasperată; abia după ce Caesar veni personal, dînd ordinul ca izvorul din care asediaţii se aprovizionau cu apă să fie deviat prin galerii subterane, căzu şi această fortăreaţă, ultimul bastion al naţiunii celtice. Pentru a-i impresiona pe ultimii combatanţi ai cauzei libertăţii, Caesar ordonă ca întregii garnizoane să i se taie mîinile şi ca toţi să se întoarcă astfel în patria lor. Regele Commius, care se menţinea încă în ţinutul de la Arras şi se încăieră aici pînă în iarna anilor 703/704 (**51/50**) cu trupele romane, obţinu pacea din partea lui Caesar care făcea toate eforturile pentru a pune capăt cel puţin rezistenţei făţişe şi care acceptă chiar refuzul înverşunat al îndîrjitului şi, pe bună dreptate, suspiciosului inamic de a se înfăţişa personal în tabăra romană. Este foarte probabil ca Caesar să se fi mulţumit într-un mod asemănător cu o supunere nominală, poate numai cu un armistiţiu de facto în cazul districtelor greu accesibile din nord-vestul, ca şi din nord-estul Galiei.

În felul acesta, Galia – altfel spus, ţara din vestul Rinului şi din nordul Pirineilor – devenise supusă romanilor după o luptă de numai opt ani (696-703, **58**-**51**). La nici un an după pacificarea deplină a ţării, la începutul anului 705 (**49**), în urma mult aşteptatei izbucniri a războiului civil în Italia, trupele romane au trebuit să fie retrase dincolo de Alpi; în ţara celtică nu au rămas decît cîteva slabe divizii de recruţi. Cu toate acestea, celţii nu s-au mai răsculat împotriva dominaţiei străine; iar în timp ce lupta împotriva lui Caesar se amplifica în toate provinciile vechi ale imperiului, doar nou-cîştigatul ţinut păstră o fidelitate neclintită faţă de învingătorul său. În aceşti ani decisivi, nici germanii nu şi-au reluat tentativele de a se statornici prin cuceriri pe malul stîng al Rinului. La fel, nu s-a ajuns la o nouă

insurecţie naţională sau la o invazie germană în timpul crizelor care au urmat, cu toate că a oferit prilejurile cele mai favorabile. Dacă s-au mai produs tulburări, ca, de exemplu, răscoala belovacilor din anul 708 (**46**), aceste mişcări au rămas atît de răzleţe şi atît de lipsite de conexiune cu complicaţiile din Italia, încît au putut fi reprimate fără dificultate de către guvernatorii romani. Ce-i drept, este foarte probabil ca această stare de pace, asemănătoare celei multiseculare din Hispania, să fi fost menţinută prin permisiunea acordată ţinuturilor celor mai îndepărtate şi mai pătrunse puternic de sentimentul naţional – Bretagne, districtele de pe Schelda, regiunea Pirineilor – de a se sustrage de fapt, într-un mod mai mult sau mai puţin evident, supremaţiei romane. Dar, în ciuda acestora, deşi ridicat în grabă şi în intervalele de răgaz lăsate de munci mai importante, edificiul lui Caesar, oricît de rudimentar şi de nefinisat ar fi fost la plecarea lui, se dovedi, în această probă de foc, viabil atît în privinţa respingerii germanilor, cît şi în cea a supunerii celţilor. În privinţa guvernării superioare, teritoriile nou-cîştigate de către guvernatorul din *Gallia Narbonensis* rămîneau deocamdată unite cu provincia Narbo; abia după ce Caesar a predat această magistratură (710, **44**) teritoriul cucerit de el a fost împărţit în două provincii noi, Galia propriu-zisă şi Belgica. Pierderea independenţei politice a diferitelor cantoane era inclusă în ideea cuceririi. Fără excepţii, ele deveniră tributare comunităţii romane. Bineînţeles, sistemul de impozite nu era acela prin care aristocraţia nobiliară şi financiară exploata Asia, ci, aşa cum se proceda în Hispania, se impuse fiecărei comunităţi o sumă stabilită o dată pentru totdeauna, strîngerea ei rămînînd la latitudinea comunităţii respective. În felul acesta, din Galia se scurgeau anual 40.000.000 de sesterţi (3.000.000 de taleri) în casele de bani ale guvernului roman, care, firește, preluă, în schimb, cheltuielile apărării graniţei Rinului. Se înţelege de la sine că în afara acestora luară drumul Romei, în urma războiului, vasele de aur strînse din templele zeilor şi din tezaurele celor puternici; dacă Caesar răspîndi aurul galic în întregul Imperiu Roman şi aduse deodată asemenea mase pe piaţa monetară încît cursul aurului scăzu faţă de cel al argintului cu 25%, putem bănui sumele pe care Galia le-

a pierdut din cauza războiului. Constituţiile cantonale consacrate, cu regii lor ereditari sau cu preşedinţiile lor feudalo-oligarhice, rămaseră în linii generale valabile şi după cucerire, iar însuşi sistemul clientelar, care subordona cantoanele mai slabe celor mai puternice, n-a fost desfiinţat, deşi devenise inutil prin pierderea independenţei statale. Folosind deosebirile dinastice, feudale şi de hegemonie, Caesar nu se îngriji de nimic altceva decît să reglementeze pretutindeni relaţiile în interesul Romei şi să-i aducă în frunte pretutindeni pe bărbaţii favorabili dominaţiei străine. În general, Caesar nu precupeţea nici un efort pentru a forma în Galia o partidă romană; partizanii săi primiră sume mari de bani şi mai ales întinse suprafeţe de pămînt confiscate, iar prin influenţa sa ei obţinură locuri în sfatul comunităţii şi funcţii de primă importanţă în cantoanele lor. Acele cantoane în care existau partide romane destul de puternice şi demne de încredere, precum cele ale remilor, lingonilor şi eduilor, au fost avantajate prin acordarea unei constituţii comunale mai liberale – aşa-numitul drept de alianţă – şi prin favorizarea lor cu ocazia reglementării sistemului de hegemonie. Se pare că, pe cît posibil, Caesar a respectat de la început cultul naţional şi preoţii acestuia; nu întîlnim la el nici o urmă a unor măsuri, cum vor fi luate mai tîrziu de către unii potentaţi romani, împotriva instituţiei druizilor şi probabil că acestei circumstanţe i se datorează faptul că războaiele sale galice, în măsura în care le putem analiza, nu poartă nicidecum caracterul de război religios pe care-l vom întîlni mai tîrziu în cazul războaielor britanice. Aşadar, dacă Caesar dovedi în faţa naţiunii învinse toată consideraţia posibilă şi respectă instituţiile ei naţionale, politice şi religioase, în măsura în care faptul era compatibil cu supunerea faţă de Roma, el nu renunţă la ideea de bază a cuceririi sale, romanizarea Galiei, ci încercă s-o realizeze în condiţiile cele mai favorabile. De asemenea, el nu se mulţumi să impună în nord aceleaşi relaţii care contribuiseră deja la romanizarea aproape integrală a provinciei sudice, ci, ca un veritabil om de stat, încurajă evoluţia organică de sus şi, pe cît posibil, încercă să scurteze perioada de tranziţie, întotdeauna penibilă. Fără a vorbi de primirea unui număr de nobili celţi în corpul cetăţenilor romani,

ba poate chiar a unora în senatul roman, Caesar a fost acela care a introdus în Galia şi în interiorul diferitelor cantoane latina ca limbă oficială, deşi cu unele restricţii, şi în locul sistemului monetar naţional pe cel roman, astfel încît baterea monedelor de aur şi a denarilor rămînea un privilegiu al autorităţilor romane, moneda divizionară fiind bătută în schimb de diferitele cantoane pentru circulaţia în interiorul graniţelor cantonului, dar după etalonul roman. Latina barbară folosită de acum înainte de locuitorii Loarei şi Senei, conform ordinului primit, stîrneşte hazul; în aceste greşeli gramaticale sălăşluia un viitor mai mare decît în impecabila latină din capitală. Poate tot influenţei lui Caesar i se datorează faptul că, mai tîrziu, constituţia cantonală din ţara celtică va părea apropiată de constituţia municipală italică şi că în localităţile principale ale cantonului, ca şi în consiliile comunităţilor, se va reliefa cu mai mare precizie decît fusese cazul constituţiei originare celtice. Numai moştenitorul politic al lui Gaius Gracchus şi al lui Marius putea resimţi cît de dorită, atît din punct de vedere militar, cît şi din cel politic, era întemeierea unor colonii transalpine care să servească drept puncte de sprijin ale noii stăpîniri şi ca puncte de plecare ale noii civilizaţii. Dacă el s-a mărginit numai la colonizarea călăreţilor săi celtici şi germanici la Noviodunum (p. 165) şi a boiilor în cantonul eduilor (p. 165), ultima ctitorie aducînd încă în cursul războiului cu Vercingetorix toate serviciile unei colonii romane (p. 183), cauza acestora rezidă în simplul fapt că planurile sale de viitor nu-i permiteau încă să înlocuiască în mîinile soldaţilor săi sabia cu plugul. Ceea ce va face mai tîrziu sub acest raport pentru vechea provincie romană se va arăta la timpul potrivit; probabil că numai timpul i-a lipsit pentru a extinde aceleaşi măsuri şi asupra ţinuturilor pe care le supusese de curînd. Pentru naţiunea celtică sosise sfîrşitul. Prin Caesar, distrugerea ei politică devenise un fapt împlinit, iar nimicirea ei naţională fusese iniţiată şi se afla într-un progres continuu. Nu era o distrugere întîmplătoare, pe care destinul o pregăteşte uneori şi unor popoare susceptibile de dezvoltare, ci o catastrofă determinată de propriile greşeli şi, într-un anumit sens, necesară din punct de vedere istoric, fapt dovedit deja de evoluţia ultimului război,

indiferent dacă este considerat în ansamblu sau în detaliu. În momentul în care urma să fie instaurată dominaţia străină, o rezistenţă energică veni numai din partea cîtorva ţinuturi, şi acestea în majoritatea lor germanice sau semigermanice. Dominaţia străină odată instaurată, tentativele pentru eliminarea ei fie că au fost întreprinse precipitat şi fără organizare, fie că au fost, mai mult decît sigur, opera unor nobili extraordinari, sfîrşindu-se astfel, imediat şi pentru totdeauna, odată cu moartea sau cu prizonieratul unui Indutiomarus, Camulogenus, Vercingetorix sau Correus. Războiul de asediu şi de hărţuială, în care se relevă, de obicei, întreaga profunzime morală a războaielor naţionale, a fost şi a rămas în cazul celţilor de o insuficienţă caracteristică. Fiecare filă a istoriei celtice confirmă sentinţa severă a unuia dintre puţinii romani care au ştiut să nu-i desconsidere pe aşa-numiţii barbari: celţii provoacă cu temeritate pericolul viitor, dar îşi pierd curajul în faţa celui prezent. O asemenea naţiune nu se putea menţine pe o durată mai lungă în puternicul vîrtej al istoriei universale care striveşte fără milă toate popoarele lipsite de tăria şi elasticitatea oţelului; pe bună dreptate, celţii de pe continent suferiră din partea romanilor aceeaşi soartă pe care rudele lor din Irlanda o suferă pînă în zilele noastre din partea saxonilor: soarta de a se dizolva în sînul unei naţionalităţi, superioară politic, ca ferment al unei dezvoltări viitoare. Acum, cînd sîntem gata să părăsim această naţiune remarcabilă, să ne fie permis să amintim că, în relatările anticilor despre celţii de pe Loara şi Sena, abia dacă lipseşte una din trăsăturile caracteristice după care îl recunoaştem pe Paddy. Toate se regăsesc: superficialitatea în cultivarea pămîntului; pasiunea pentru joc şi harţă; lăudăroşenia – amintim aici acea sabie a lui Caesar atîrnată după victoria de la Gergovia în dumbrava sacră a arvernilor, pe care aşa-zisul posesor o privi zîmbind, dînd ordin ca acest bun sacru să fie respectat cu grijă; fraza bogată în comparaţii şi hiperbole, în aluzii şi expresii baroce; umorul nostim – un exemplu excelent îl oferă obiceiul potrivit căruia, dacă cineva îl întrerupea pe unul care vorbeşte în public, acestuia i se tăia o gaură mare şi vizibilă în haină; bucuria profundă de a cînta şi de a povesti faptele timpurilor trecute şi cel mai desăvîrşit talent în

elocinţă şi poezie; curiozitatea – nici un negustor nu putea trece mai departe dacă nu le povestea tuturor toate noutăţile pe care le ştia – şi credibilitatea nemaipomenită care genera faptele în urma unor asemenea veşti, astfel încît, în cantoanele mai bine organizate, li se interzicea călătorilor, sub ameninţarea cu pedepse severe, să povestească ştirile nemaiauzite altcuiva decît magistraţilor; pietatea naivă care îl recunoaşte în preot pe tată, cerîndu-i sfatul în toate problemele; intensitatea inegalabilă a sentimentului naţional şi coeziunea aproape familială a concetăţenilor în faţa străinului, înclinaţia de a se răzvrăti la chemarea primului conducător şi de a forma bande; însă, pe lîngă aceasta, incapacitatea desăvîrşită de a-şi păstra curajul nestrămutat, aflat la aceeaşi distanţă atît faţă de entuziasm, cît şi faţă de timorare, de a sesiza momentul oportun pentru aşteptare şi pentru acţiune, de a ajunge la o organizare oarecare, la o oarecare disciplină militară sau politică statornică sau de a le suporta cel puţin. Ea este şi rămîne pentru toate timpurile şi locurile aceeaşi naţiune leneşă şi poetică, slabă şi arzătoare, curioasă, credulă, deşteaptă, dar, din punct de vedere politic, absolut incapabilă şi, din această cauză, soarta ei a fost întotdeauna şi pretutindeni aceeaşi. Dar năruirea acestei mari naţiuni din cauza războaielor transalpine ale lui Caesar nu este rezultatul cel mai important al acestei întreprinderi grandioase; efectul pozitiv a fost mult mai bogat în consecinţe decît cel negativ. Este aproape neîndoielnic că, dacă guvernarea senatorială şi-ar fi prelungit cîteva generaţii acea existenţă aparentă, aşa-numita migraţie a popoarelor ar fi avut loc cu 400 de ani mai devreme decît s-a întîmplat în realitate şi ar fi debutat într-o perioadă în care civilizaţia italică nu se încetăţenise încă pe deplin nici în Galia, nici pe Dunăre, nici în Africa şi nici în Hispania. În timp ce marele general şi om de stat al Romei a recunoscut clar în triburile germanice pe inamicul egal în putere al lumii greco-romane, în timp ce el însuşi, cu mînă fermă, a fondat pînă în detaliu noul sistem de defensivă-ofensivă şi a arătat cum trebuie apărate graniţele imperiului prin cursurile de apă sau valurile artificiale, cum trebuie să fie colonizate, de-a lungul graniţei, triburile barbare mai apropiate pentru distanţarea celor mai

îndepărtate, cum trebuie recrutată armata romană din mercenari luaţi din ţările inamice, el obţinu pentru cultura eleno-italică răstimpul necesar civilizării Occidentului şi Orientului. Oamenii obişnuiţi îşi văd roadele activităţii lor, dar sămînţa pe care firile geniale o aruncă încolţeşte mai încet. Au trebuit să treacă secole pînă cînd s-a înţeles că Alexandru nu a întemeiat numai un regat efemer în Orient, ci a dus elenismul în Asia; au trebuit să treacă alte secole pînă cînd s-a înţeles că Caesar nu a cucerit romanilor numai o nouă provincie, ci a pus bazele romanizării ţinuturilor occidentale. De asemenea, abia urmaşii de mai tîrziu au recunoscut sensul acelor expediţii în Anglia şi Germania, hazardate din punct de vedere militar şi lipsite la început de succes. Datorită lor i se deschise lumii greco-romane un imens cerc de populaţii, ale căror existenţă şi viaţă erau cunoscute pînă atunci numai din relatările navigatorului şi comerciantului, conţinînd unele adevăruri şi multă poezie. „Zilnic” – se spune într-o scriere romană din mai 698 (**56**) – „scrisorile şi mesajele din Galia ne vestesc nume de populaţii, de cantoane şi de ţinuturi pînă acum necunoscute”. Această lărgire a orizontului istoric datorată expediţiilor întreprinse de Caesar dincolo de Alpi a fost, ca şi cercetarea Americii de către grupuri de europeni, un eveniment de importanţă universală. Cercului strîmt al statelor mediteraneene li se alăturară populaţiile din centrul şi din nordul Europei, locuitorii Mării Baltice şi Mării Nordului; lumii vechi i se alătura una nouă care, de acum înainte, a fost condiţionată de prima şi o condiţiona la rîndul ei. Nu a lipsit mult ca Ariovist să înfăptuiască ceea ce i-a reuşit gotului Theoderich. Dacă acest fapt s-ar fi întîmplat, civilizaţia noastră probabil s-ar fi aflat faţă de cea greco-romană în acelaşi raport ca şi faţă de cultura indiană sau asiriană. Faptul că există o punte de legătură între strălucirea apusă a Eladei şi Italiei şi edificiul mai impunător al istoriei universale moderne, că Europa Occidentală este romanică, iar cea germană clasică, că numele lui Temistocle şi Scipio au, pentru noi, o altă rezonanţă decît cele ale lui Asoka şi Salmanassar, că Homer şi Sofocle nu-l atrag, precum Vedele şi Kalidasa, numai pe botanistul literar, ci ne înfloresc în propria grădină este opera lui Caesar. Şi dacă creaţia marelui său înaintaş în

Orient a fost distrusă aproape în întregime de uraganele Evului Mediu, opera lui Caesar a înfruntat mileniile care au adus omenirii modificări în privinţa religiei şi statului şi au schimbat însuşi centrul de greutate al civilizaţiei; ea rămîne neclintită pentru ceea ce noi numim eternitate.

Pentru a completa imaginea relaţiilor Romei cu popoarele Nordului în această epocă, trebuie să aruncăm o privire asupra ţinuturilor care se întind la nord de Peninsula Italică şi Peninsula Greacă, de la izvoarele Rinului pînă la Marea Neagră. Ce-i drept, flacăra istoriei nu pătrunde în grandiosul tumult de popoare care trebuie să se fi agitat pe atunci şi aici, iar puţinele străfulgerări care luminează aceste ţinuturi au darul, precum lumina palidă într-o beznă profundă, să ne inducă mai degrabă în eroare decît să ne edifice. Sarcina istoriografului este însă aceea de a marca şi lacunele din cartea istoriei popoarelor; pe lîngă grandiosul sistem de apărare al lui Caesar, el nu trebuie să dispreţuiască preocupările modeste cu care generalii senatului credeau că vor apăra graniţa imperiului în direcţia aceasta. Ca şi înainte (II, p. 116), nord-estul Italiei era expus atacurilor populaţiilor alpine. Din prezenţa în anul 695 (**59**) a unei puternice armate romane la Aquileia şi din triumful guvernatorului Galiei Cisalpine, Lucius Afranius, putem conchide că, în această perioadă, trebuie să fi avut loc o expediţie în Alpi; o consecinţă a acesteia o poate constitui faptul că, foarte curînd, îi găsim pe romani în legături mai strînse cu un rege al noricilor. Dar şi după aceea, Italia nu era nicidecum asigurată din partea aceasta, lucru dovedit de jefuirea înfloritorului oraş Tergeste de către barbarii alpini în anul 702 (**52**), cînd insurecţia transalpină îl silise pe Caesar să lase descoperită întreaga Italie nordică. Şi popoarele turbulente care deţineau fîşia de coastă ilirică le creau stăpînilor lor romani destule probleme. Dalmaţii, încă din epocile trecute cel mai important popor al acestui ţinut, îşi măriră, prin primirea vecinilor în alianţa lor, puterea într-o asemenea măsură, încît numărul localităţilor lor crescu de la 20 la 80. Ei ajunseră în conflict cu romanii din cauza oraşului Promona (nu departe de rîul Kerka), pe care îl cuceriseră de la liburnieni; refuzînd să-l retrocedeze, învinseră miliţiile trimise de

Caesar împotriva lor; răzbunarea a fost împiedicată de izbucnirea războiului civil. În parte din cauza acestor evenimente, Dalmaţia deveni în timpul acestui război un centru al partidului potrivnic lui Caesar, iar generalii lui întîmpinară aici, pe uscat şi pe mare, o rezistenţă energică din partea locuitorilor aliaţi cu pompeienii şi cu piraţii. În sfîrşit, Macedonia, alături de Epir şi Elada, era pustiită şi decăzută ca nici o altă regiune a imperiului. Dyrrhachion, Thessalonike, Bizanţul desfăşurau încă o oarecare activitate comercială; Atena atrăgea călătorii şi studenţii prin renumele său şi prin şcoala sa filozofică; însă, în general, deasupra orăşelelor, cîndva bine populate, şi a porturilor înţesate de oameni plana o linişte de mormînt. Dar dacă grecii nu se mai mişcau, locuitorii munţilor greu accesibili ai Macedoniei îşi continuau, după vechea obişnuinţă, expediţiile de jaf şi vrajbele lor; aşa, de exemplu, agreenii şi dolopii prădară în jurul anilor 697/698 (**57/56**) oraşele etoliene, iar în anul 700 (**54**), piruştii din văile Drinei se năpustiră împotriva Iliriei sudice. La fel procedau vecinii. E drept că dardanii de la graniţa de nord, ca şi tracii din est fuseseră umiliţi de către romani în cursul unor lupte ce duraseră opt ani (676-683, **78**-**71**); cel mai puternic dintre principii traci, stăpînul vechiului regat al odrişilor, Kotys, se număra pe atunci printre regii clientelari ai Romei. Cu toate acestea, ca şi înainte, ţara pacificată avu de suferit din cauza atacurilor venite din nord şi din est. Guvernatorul Gaius Antonius n-a reuşit să se impună nici în faţa dardanilor, nici în faţa triburilor statornicite în Dobrogea actuală, care, cu ajutorul temuţilor bastarni chemaţi de pe malul stîng al Dunării, îi pricinuiră o înfrîngere însemnată la Istropolis (Istere, în apropiere de Kustendjie; 692-693, **62**-**61**). Gaius Octavius se luptă mai norocos împotriva besilor şi tracilor (694, **60**). În schimb, ca general comandant, Marcus Piso (697-698, **57**-**56**) încheie din nou afaceri foarte proaste, ceea ce nu-i de mirare, întrucît, în schimbul banilor, el îndeplinea toate dorinţele, atît pe cele ale prietenilor, cît şi pe ale inamicilor. Denteleţii tracici (pe Strymon) jefuiră în timpul guvernării sale Macedonia în lung şi în lat şi-şi ridicară posturile chiar şi pe marele drum militar roman care ducea de la Dyrrhachion la Thessalonike; aceasta din urmă se pregăti să

reziste unui asediu din partea lor, în timp ce puternica armată romană din provincie păru a nu avea altă menire decît să asiste la jaful pricinuit paşnicilor supuşi ai Romei de locuitorii munţilor şi de popoarele vecine. Fireşte, asemenea atacuri nu puteau primejdui puterea romană şi de multă vreme nu mai conta o pată în plus. Dar tocmai în această perioadă, pe întinsele cîmpii dacice de dincolo de Dunăre începu să se consolideze din punct de vedere statal un popor ce părea a fi destinat să joace un alt rol în istorie decît besii şi denteleţii. La geţi sau daci, regelui ţării i se alăturase în timpuri străvechi un bărbat sfînt numit Zamolxis, care, după ce iscodise căile şi miracolele zeilor în timpul unor îndepărtate călătorii în ţinuturi străine şi aprofundase îndeosebi înţelepciunea preoţilor egipteni şi a pitagoreicilor greci, se întorsese în patria sa pentru a-şi încheia viaţa ca pustnic pios într-o peşteră a „Muntelui sacru". Numai regele şi servitorii lui aveau acces la el, Zamolxis oferindu-i regelui, şi prin acesta poporului, oracole pentru orice întreprindere importantă. Compatrioţii săi îl considerau la început a fi preotul zeului suprem şi, pînă la urmă, zeul însuşi, asemenea lui Moise şi Aaron, dacă se consideră că Dumnezeu l-ar fi aşezat pe Aaron ca profet, iar ca zeu al profetului pe Moise. Din aceasta se născuse o instituţie permanentă; alături de regele geţilor se afla de drept un asemenea zeu, din a cărui gură veneau sau păreau să vină toate cele poruncite de către rege. Această constituţie ciudată, în care ideea teocratică pare să se fi pus în serviciul puterii regale absolute, le-a oferit, poate, regilor geţi faţă de supuşii lor o poziţie asemănătoare cu aceea a califilor faţă de arabi; o urmare a acestui fapt a fost miraculoasa reformă politico-religioasă a naţiunii pe care o impuseră în această perioadă regele geţilor Burebista şi zeul Dekaeneos. Poporul, decăzut cu totul din punct de vedere moral şi politic din cauza unei vieţi de desfrîu, a fost parcă metamorfozat prin noua evanghelie a moderaţiei şi curajului; cu cetele sale, într-un anumit sens disciplinate în mod puritan şi entuziaste, regele Burebista întemeie în cîţiva ani un regat puternic care se întindea pe ambele maluri ale Dunării şi ajungea spre sud pînă în interiorul Traciei, Iliriei şi în ţara norică. Încă nu avusese loc un contact nemijlocit cu romanii şi nimeni nu putea spune cum va

evolua acest stat deosebit, care amintea de începuturile islamismului; dar nu trebuia să fii profet pentru a prevedea că proconsuli precum Antonius şi Piso nu erau predestinaţi să lupte cu zeii.

Capitolul VIII

Guvernarea comună a lui Pompeius şi Caesar

Dintre şefii democraţiei, care, de la consulatul lui Caesar, erau recunoscuţi oficial ca stăpînii republicii, ca „triumvirii" guvernanţi, Pompeius ocupa primul loc, necontestat, conform opiniei publice. El era cel pe care optimaţii îl numeau „dictatorul privat"; în faţa lui, Cicero făcea temenele inutile; împotriva lui erau îndreptate sarcasmele cele mai amare din afişele lui Bibulus, săgeţile cele mai otrăvitoare din saloanele opoziţiei. Nici nu putea fi altfel. Conform faptelor evidente, Pompeius era incontestabil primul general al timpurilor sale, Caesar, un abil conducător şi orator de partid, plin de talente de netăgăduit, dar, într-un mod la fel de notoriu, o fire nerăzboinică, ba chiar feminină. Aceste judecăţi deveniseră demult curente; nu era de aşteptat ca plebea nobilă să se preocupe de esenţa lucrurilor şi să renunţe la unele banalităţi, odată statornicite, în schimbul unor obscure fapte eroice de pe Tajo. Se părea că Caesar nu deţinea în această alianţă decît rolul locotenentului care executa pentru şeful său ceea ce încercaseră şi nu reuşiseră să înfăptuiască Flavius, Afranius şi alte unelte mai puţin capabile. Însăşi guvernarea sa nu părea să modifice această relaţie. O poziţie foarte asemănătoare o ocupase pînă nu demult Afranius, fără a deţine prin aceasta o importanţă deosebită; în ultimii ani fuseseră reunite concomitent mai multe provincii sub acelaşi guvernator şi deseori fuseseră concentrate mai mult de patru legiuni sub aceeaşi comandă; întrucît ţinuturile de dincolo de Alpi erau pacificate, iar principele Ariovist fusese recunoscut de către romani ca prieten şi vecin, nu existau perspective pentru conducerea unui război de oarecare amploare. Compararea poziţiilor pe care le dobîndiseră Pompeius, prin legea gabino-manilliană, şi Caesar prin cea vatină era grăitoare; dar ea nu era în avantajul lui Caesar. Pompeius domina aproape

asupra întregului imperiu, Caesar numai asupra a două provincii. Pompeius dispunea aproape în mod nelimitat de soldaţii şi de casele de bani ale statului, Caesar numai de sumele care îi erau conferite şi de o armată de 24.000 de oameni. Pompeius avea posibilitatea să-şi stabilească el însuşi momentul retragerii; lui Caesar, comandamentul îi fusese încredinţat, ce-i drept, pentru o perioadă îndelungată, dar limitată. Pompeius, în fine, fusese însărcinat cu cele mai importante acţiuni pe mare şi pe uscat; Caesar fusese trimis în nord pentru a asigura capitala dinspre Italia nordică, astfel încît Pompeius s-o poată stăpîni netulburat.

Dar cînd Pompeius acceptase din partea coaliţiei dominaţia capitalei, el preluase o sarcină ce depăşea cu mult capacităţile sale. Pompeius nu înţelegea prin guvernare nimic altceva decît, sintetic vorbind, parola şi comanda. Talazurile agitaţiei din capitală se înspumau necontenit de revoluţiile trecute şi de cele viitoare; misiunea de a guverna, fără forţă armată, acest oraş, comparabil în toate privinţele cu Parisul secolului al XIX-lea, era extraordinar de dificilă, iar pentru acel model de soldat nobil, dintr-o bucată, era de-a dreptul irealizabilă. Curînd, el ajunse atît de departe, încît amici şi inamici, la fel de incomozi pentru el, puteau face, din punctul lui de vedere, ceea ce doreau; după plecarea lui Caesar din Roma, coaliţia mai stăpînea, ce-i drept, destinele lumii, dar nu şi străzile capitalei. Iar senatul, căruia îi revenea în continuare doar un fel de guvernare nominală, permitea ca lucrurile să evolueze la voia întîmplării, în parte deoarece facţiunea din această corporaţie dominată de coaliţie nu dispunea de instrucţiunile potentaţilor, în parte deoarece opoziţia îndîrjită nu intra în acţiune fie din indiferenţă, fie din pesimism, în principal însă deoarece întreaga corporaţie a înaltei aristocraţii începea, dacă nu să înţeleagă, cel puţin să-şi simtă neputinţa. Aşadar, pentru moment, la Roma nu exista nicăieri rezistenţa vreunui guvern sau o autoritate veritabilă. Se trăia în interregn, între guvernarea aristocratică distrusă şi cea militară care se năştea; iar dacă comunitatea romană a produs, mai mult decît oricare alta în timpuri antice sau moderne, cele mai diverse funcţii şi organizaţii politice în mod simplu şi firesc, atunci şi dezorganizarea politică, anarhia, apar

în sînul ei cu o evidenţă care nu este de invidiat. Este o coincidenţă ciudată faptul că, în aceiaşi ani în care Caesar crea dincolo de Alpi o operă pentru eternitate, la Roma se juca una dintre farsele politice cele mai groteşti apărute vreodată pe scena istoriei universale. Noul regent al comunităţii nu guverna, ci se închidea în casă şi mormăia în surdină. La fel, fosta guvernare, pe jumătate destituită, nu guverna, ci suspina, cînd individual în cercurile intime ale vilelor, cînd în curie, în cor. Acea parte a cetăţenilor care mai tînjea după libertate şi ordine se suprasaturase de această agitaţie necontenită, dar, privată de conducător şi de sfat, ea stăruia în pasivitate şi nu ocolea numai orice activitate politică, dar, cînd se făcea apel la ea, chiar şi Sodoma romană. Dimpotrivă, canalia de speţa cea mai joasă nu avusese niciodată zile mai bune şi spaţii de acţiune mai favorabile. Numărul micilor oameni mari nu se putea evalua. Demagogia deveni în general un meşteşug căruia nu-i lipseau uneltele: mantaua zdrenţăroasă, barba neîngrijită, părul vîlvoi, vocea sonoră; şi nu rareori era un meşteşug bănos. Pentru permanentele urlete, gîtlejurile experimentate ale comedianţilor ajunseră la mare preţ; greci şi evrei, liberţi şi sclavi erau vizitatorii cei mai conştiincioşi ai adunărilor publice şi strigătorii cei mai activi; chiar dacă se trecea la vot, numărul celor îndreptăţiţi prin constituţie la acesta era deseori inferior celuilalt. „În curînd – se spune într-o scrisoare din epocă – trebuie să ne aşteptăm ca barbarii noştri să suprime taxa de emancipare.” Veritabilele puteri ale zilei erau bandele organizate şi înarmate, batalioanele anarhiei constituite din aventurieri nobili, din sclavi obişnuiţi să se lupte şi din netrebnici. Majoritatea posesorilor lor se număraseră cîndva în rîndul partidului popular; dar, după plecarea lui Caesar, singurul care se pricepuse să se impună în faţa democraţiei şi s-o şi conducă, ele pierduseră orice disciplină, fiecare făcînd politică pe propria-i socoteală. Fireşte, aceşti indivizi luptau şi acum cu cea mai mare plăcere sub stindardul libertăţii; dar, în realitate, nu erau orientaţi nici spre democraţie, nici împotriva democraţiei, ci, după împrejurări, înscriau pe stindardul de nelipsit cînd numele poporului, cînd numele senatului, cînd pe cel al vreunui şef de partid; astfel, de exemplu, Clodius a luptat sau a afirmat că

luptă, pe rînd, pentru democraţia guvernantă, pentru senat şi pentru Crassus. Şefii bandelor erau fideli partidei numai în măsura în care îi urmăreau neîmblînziţi pe duşmanii lor personali: astfel, Clodius pe Cicero, Milo pe Clodius, poziţia de partid neservindu-le în aceste conflicte personale la altceva decît ca mijloc de răzbunare. Ar fi poate mai uşor să se compună melodia pentru un „charivari" decît să se scrie istoria acestui sabat politic; nici n-ar merita să se enumere toate asasinatele, asedierile de case, incendierile şi alte acte tîlhăreşti din mijlocul unei metropole şi să se stabilească de cîte ori s-a parcurs drumul de la fluierături şi urlete la scuipături şi călcări în picioare şi de aici la aruncarea de pietre şi la scoaterea săbiilor. Protagonistul acestei scene politice a mizerabililor era acel Publius Clodius de care, precum am amintit deja (pp. 143-144), potentaţii se foloseau împotriva lui Cato şi Cicero. Fiind nesupravegheat, acest influent, talentat, energic om de partid, într-adevăr un model în meseria sa, propaga în timpul tribunatului său (696, **58**) o politică ultrademocratică; el dădu populaţiei urbane grîul gratuit, limită dreptul cenzorilor de a-i critica pe cetăţenii imorali, interzise magistraţilor să oprească maşina comiţiilor prin formalităţi religioase, înlătură barierele care, cu puţin timp în urmă (690, **64**), fuseseră impuse dreptului de asociere ale claselor inferioare pentru a combate banditismul şi restaură „cluburile de stradă" (*collegia compitalicia*), desfiinţate atunci, care nu erau altceva decît o organizaţie, structurată pe străzi şi condusă aproape milităreşte, a întregului proletariat liber sau înrobit al capitalei. Dacă la acestea se adăuga legea pe care Clodius o elaborase deja şi pe care intenţiona s-o propună ca pretor în anul 702 (**52**), care ar fi conferit liberţilor şi sclavilor care se bucurau de o libertate efectivă drepturi egale cu cei născuţi liberi, autorul tuturor acestor ameliorări constituţionale şi-ar fi putut declara opera desăvîrşită şi ar fi putut invita, ca un nou Numa al libertăţii şi egalităţii, blînda plebeime a capitalei să asiste, într-un templu al libertăţii edificat pe unul dintre locurile incendiate de pe Palatin, la celebrarea liturghiei consacrate instaurării mileniului democratic. Fireşte, aceste tentative de libertate nu excludeau traficul cu decrete ale poporului; asemenea lui Caesar, şi

cel care-l maimuţărea pe Caesar vindea pentru concetăţenii săi guvernări şi alte posturi sau postuleţe, iar pentru regii supuşi şi pentru oraşele supuse, drepturile suverane ale statului. Pompeius asistă la toate acestea fără să crîcnească. În timp ce el nu simţea cît de mult se compromitea astfel, adversarul său se lămurise pe deplin. Clodius deveni atît de îndrăzneţ încît, din cauza unei afaceri cu totul nesemnificative – retrimiterea în patrie a unui prinţ armean luat prizonier –, el se luă de-a dreptul la harţă cu regentul Romei; curînd, discordia se transformă într-o rivalitate declarată în care Pompeius se dovedi complet neajutorat. Conducătorul statului nu ştia să-l înfrunte pe omul de partid decît cu propriile lui arme, dar mînuite cu o abilitate cu mult inferioară. Întrucît Clodius îl sîcîise din cauza prinţului armean, el îl supără la rîndul său eliberîndu-l pe Cicero, urît de Clodius peste măsură, din exilul în care fusese trimis tocmai de acesta, şi-şi atinse scopul atît de bine, încît îşi transformă adversarul într-un duşman neîmpăcat. Dacă Clodius tulbura liniştea străzilor cu bandele sale, atunci gloriosul general le inunda, de asemenea, cu sclavi şi gladiatori; iar în încăierările izvorîte de aici, generalul trebuia să se retragă întotdeauna din faţa demagogului, fiind înfrînt pe stradă şi asediat în grădina sa aproape în permanenţă de către Clodius şi acolitul acestuia, Gaius Cato. Nu constituie trăsătura cel mai puţin bizară în acest spectacol bizar faptul că regentul şi impostorul rivalizau în vrajba lor pentru dobîndirea favorurilor guvernului răsturnat: Pompeius, acceptînd rechemarea lui Cicero în parte pentru a face un serviciu senatului, Clodius declarînd legile iuliene drept nule şi îndemnîndu-l pe Marcus Bibulus să confirme în public votarea lor neconstituţională! Bineînţeles, din această vîltoare a pasiunilor zbuciumate nu putea izvorî vreun rezultat pozitiv; caracterul veritabil al disputei era inutilitatea sa de o ridiculitate grotescă. Chiar şi un bărbat de genialitatea lui Caesar a trebuit să se convingă că viaţa democratică era uzată cu desăvîrşire şi că demagogia nu mai netezea calea spre tron. Nu erau decît o efemeră înscenare vetustă costumarea încă o dată, în interregnul dintre republică şi monarhie, a unui aventurier oarecare cu mantaua şi bastonul profetului pe care Caesar le părăsise demult şi

răstălmăcirea parodică a marilor idealuri ale lui Gaius Gracchus; aşa-numitul partid care promova această agitaţie democratică era de fapt inexistent, astfel încît în lupta decisivă de mai tîrziu nu i-a revenit nici un rol. De asemenea, nu se poate afirma că această stare anarhică ar fi încurajat în cugetul celor apolitici năzuinţa spre un guvern solid, întemeiat pe puterea militară. Pe lîngă faptul că aceşti cetăţeni neutri trebuiau căutaţi, în majoritatea lor, în afara Romei, neavînd astfel un contact nemijlocit cu scandalagiii capitalei, asemenea naturi care se lăsau condiţionate de astfel de motive, avertizate de experienţe trecute, mai ales de conjuraţia lui Catilina, fuseseră convertite deja temeinic la principiul autorităţii; veritabilii fricoşi însă erau impresionaţi mult mai profund de teama în faţa crizei extraordinare pe care ar fi generat-o răsturnarea constituţională decît de simpla continuitate a anarhiei din capitală, totuşi destul de superficială în fond. Unicul rezultat, de o importanţă istorică, al acestor agitaţii este poziţia penibilă în care ajunsese Pompeius în urma atacurilor clodienilor şi prin care conduita sa viitoare va fi influenţată în mod esenţial.

Oricît de puţin îndrăgea şi înţelegea Pompeius iniţiativa, el a fost silit de data aceasta, datorită modificării poziţiei sale atît faţă de Clodius, cît şi faţă de Caesar, să renunţe la pasivitatea sa de pînă atunci. Situaţia supărătoare şi penibilă în care îl adusese Clodius trebuia să-i aprindă cu timpul ura şi mînia, chiar în ciuda firii sale indolente. Mult mai importantă era modificarea ce avusese loc în relaţiile sale faţă de Caesar. Dacă, dintre cei doi potentaţi, Pompeius devenise falimentar în urma activităţii preluate, Caesar a ştiut să se folosească de competenţa sa astfel încît să depăşească cu mult orice estimare şi orice temere. Fără a se sinchisi prea mult de permisiunea prealabilă, Caesar îşi dublase armata prin recrutări organizate în provincia sa sudică, locuită în majoritatea ei de cetăţeni romani, şi, în loc să păzească Roma staţionînd în Italia de Nord, traversase cu ea Alpii, înăbuşise în faşă o nouă invazie cimbrică şi purtase, timp de doi ani, armele romane pînă la Rin şi la Canal. În faţa unor asemenea realităţi sucombă chiar şi tactica aristocratică a ignorării şi minimalizării. Cel care fusese batjocorit deseori ca răsfăţat era acum

idolul armatei, celebratul erou încununat de victorie, ai cărui lauri proaspeţi îi eclipsau pe cei veştejiţi ai lui Pompeius; acestuia senatul îi acordă, încă din anul 697 (**57**), atît onorurile obişnuite în urma unor campanii norocoase, cît şi unele mai impresionante decît îi reveniseră vreodată lui Pompeius. Pompeius se afla în faţa fostului său locotenent în situaţia în care acesta se aflase în faţa lui în urma legilor gabino-maniliene. Acum, Caesar era eroul zilei şi stăpînul celei mai puternice armate romane, Pompeius fiind un fost general, cîndva renumit. Ce-i drept, încă nu se ajunsese la nici o coliziune între socru şi ginere, iar relaţiile erau netulburate în exterior; dar orice alianţă politică se dizolvă în interior dacă relaţia dintre puterile participanţilor se modifică esenţial. În timp ce vrajba cu Clodius era numai iritantă, poziţia modificată a lui Caesar prezenta pentru Pompeius un pericol extrem de grav; aşa cum Caesar şi aliaţii săi căutaseră cîndva un sprijin militar împotriva lui, el era nevoit să procedeze la fel împotriva lui Caesar şi, renunţînd la orgolioasa sa indiferenţă faţă de magistraturi, să se prezinte drept candidat pentru o oarecare magistratură extraordinară care i-ar fi permis să-l egaleze sau chiar să-l depăşească prin putere pe guvernatorul celor două Galii. Situaţia sa, asemănătoare cu cea a lui Caesar în timpul războiului împotriva lui Mithridates, îi impunea şi o tactică identică. Pentru a contrabalansa puterea militară a adversarului superior, dar aflat încă departe, prin dobîndirea unui comandament asemănător, Pompeius avea mai întîi nevoie de mecanismul oficial de guvernare. Cu un an şi jumătate în urmă, acesta se găsise în întregime la dispoziţia sa. Potentaţii dominaseră statul atunci atît prin comiţii, care îi ascultau orbeşte ca stăpîni ai străzii, cît şi prin senat, terorizat energic de către Caesar; fiind reprezentantul coaliţiei la Roma şi şeful recunoscut al acesteia, Pompeius ar fi obţinut neîndoielnic orice decret pe care l-ar fi dorit, atît din partea senatului, cît şi din partea cetăţenilor, chiar dacă el contravenea intereselor lui Caesar. Dar, din cauza conflictului nefericit cu Clodius, Pompeius pierduse dominaţia străzilor şi nici nu se putea gîndi să impună în adunarea poporului votarea unei propuneri în favoarea lui. Situaţia în cadrul senatului nu-i era chiar atît de defavorabilă; dar şi în acest caz, era foarte puţin

probabil că, după această lungă şi penibilă pasivitate, Pompeius mai ţinea hăţurile destul de strîns în mînă pentru a impune aprobarea decretului de care avea nevoie.

Poziţia senatului (sau, mai degrabă, a nobilimii în general) devenise între timp şi ea cu totul alta. Ea îşi împrospătă forţele tocmai înjosindu-se pe deplin. Fondarea coaliţiei din anul 694 (**60**) dădu naştere unor realităţi nicidecum coapte pentru a putea ajunge la lumina zilei. Exilarea lui Cato şi a lui Cicero, de a cărei responsabilitate oricît de mult s-ar fi străduit potentaţii să scape şi chiar s-o deplîngă în public, era raportată de opinia publică cu un tact infailibil la veritabilii ei autori, iar alianţa matrimonială dintre Caesar şi Pompeius aminteau, cu o evidenţă nedorită, de decretele de exil şi de alianţele familiale monarhice. Chiar şi publicul larg, care păstra o oarecare distanţă faţă de evenimentele politice, remarcă temeliile tot mai clar conturate ale viitoarei monarhii. Din momentul în care acesta înţelese că Caesar nu se sinchisea de o modificare a constituţiei republicane, ci că înclina spre un „a fi sau a nu fi" al Republicii, mulţi dintre bărbaţii cei mai destoinici, care se socotiseră pînă atunci partizani ai partidului popular şi-l veneraseră pe Caesar ca pe conducătorul lor, trebuie să fi trecut de partea cealaltă. Vorbele despre „cei trei dinaşti", „monstrul cu trei capete" nu se mai auziră doar în saloanele şi vilele aristocraţiei guvernante. Cuvîntările consulare ale lui Caesar erau ascultate de mulţimea adunată fără a fi însoţite de aplauze sau aclamaţii; nimeni nu schiţa vreun gest cînd consulul democrat îşi făcea intrarea în teatru. Dar se fluiera cînd una dintre uneltele potentaţilor se arăta în public şi aplaudau chiar şi bărbaţii cumpătaţi atunci cînd actorul rostea o sentinţă antimonarhică sau o aluzie la adresa lui Pompeius. Mai mult, cînd Cicero urma să plece în exil, un număr mare de cetăţeni – se spune 20.000 –, majoritatea din clasele mijlocii, îmbrăcară, după exemplul senatului, veşmîntul de doliu. „Nimic nu este acum mai popular – se spune într-o scrisoare din epocă – decît ura partidului popular." Potentaţii dădură de înţeles că o asemenea opoziţie ar putea duce cu uşurinţă la pierderea noilor locuri separate în teatru pentru cavaleri şi a grîului pentru omul de rînd; în consecinţă, răbufnirile de

împotrivire deveniră mai sporadice, dar dispoziţia rămînea aceeaşi. Un succes mai mare oferi acţionarea pîrghiei intereselor materiale. Aurul lui Caesar se revărsa torenţial. Persoane aparent bogate, dar cu finanţele ruinate, doamne influente ajunse în dificultăţi financiare, tineri nobili îndatoraţi, negustori şi bancheri strîmtoraţi fie se deplasau în persoană în Galia pentru a se adăpa de la izvor, fie apelau la agenţii lui Caesar din capitală; şi nu exista vreun om de o aparentă onestitate – Caesar se ferea să se îngrijească de netrebnicii de ultimă speţă – care să fi fost refuzat în Galia sau la Roma. La aceasta se adaugă construcţiile grandioase pe care Caesar le înălţă în capitală pe socoteala sa şi care ofereau o ocazie de cîştig pentru numeroşi oameni din toate stările, de la foşti consuli pînă la hamali, ca şi sumele incalculabile risipite pentru distracţii publice. Pompeius acţionă la fel, dar la o scară redusă: capitala îi datorează lui primul teatru din piatră şi tot el celebră inaugurarea acestuia cu un fast nemaivăzut. Se înţelege de la sine că mulţi dintre cei înclinaţi spre opoziţie, mai ales din capitală, erau mulţumiţi într-o anumită măsură cu noua situaţie, dar este la fel de evident că nucleul opoziţiei nu putea fi atins prin acest sistem de corupţie. Se arătă tot mai limpede cît de profund se înrădăcinase constituţia consacrată în rîndurile poporului şi cît de puţin cercurile mai îndepărtate de agitaţiile de partid, îndeosebi din celelalte localităţi ale peninsulei, erau favorabile monarhiei sau, cel puţin, pregătite s-o accepte. Dacă Roma ar fi avut o constituţie reprezentativă, nemulţumirea cetăţenilor şi-ar fi găsit expresia firească în alegeri şi, manifestîndu-se, s-ar fi intensificat; în condiţiile date, partizanii constituţiei nu aveau altă soluţie decît să se subordoneze senatului, care, oricît de decăzut ar fi fost, apărea în continuare ca reprezentant şi apărător al republicii legitime. Astfel se explică de ce senatul, acum cînd era răsturnat, găsi deodată la dispoziţia sa o armată mult mai însemnată şi mult mai credincioasă decît atunci cînd, în culmea gloriei şi puterii, îi nimicise pe Gracchi şi restaurase statul protejat de sabia lui Sulla. Aristocraţia se resimţi; ea începu să se agite din nou. Tocmai acum, după ce se obligase să se alăture celor docili din senat, să nu mai intre în opoziţie şi, în plus, să-i sprijine cu toate puterile pe potentaţi, Marcus Cicero primise din

partea lor învoirea de a se întoarce în capitală. Deşi, prin aceasta, Pompeius nu făcu oligarhiei decît o concesie ocazională, intenţionînd să-i joace îndeosebi lui Clodius o festă şi să cîştige apoi, prin fostul consul elocvent, o unealtă devenită suplă prin lovituri, ocazia a fost totuşi folosită pentru ca, aşa cum exilarea lui Cicero fusese o demonstraţie împotriva senatului, reîntoarcerea lui să apară ca o înscenare a unei demonstraţii republicane de o mare solemnitate. Protejaţi împotriva clodienilor de banda lui Titus Annius Milo, cei doi consuli prezentaseră cetăţenilor, în urma hotărîrii senatului, o propunere prin care se cerea permisiunea reîntoarcerii fostului consul Cicero şi prin care senatul făcea apel la toţi cetăţenii fideli constituţiei să nu lipsească de la votare. Într-adevăr, în ziua votării (4 august 697, **57**) se adună la Roma un număr neobişnuit de mare de bărbaţi respectabili, veniţi mai ales din oraşele din împrejurimi. Călătoria consularului de la Brundisium pînă în capitală oferi prilej pentru o serie de manifestaţii similare, la fel de strălucitoare, ale opiniei publice. Astfel, noua alianţă dintre senat şi corpul de cetăţeni fideli constituţiei fusese oarecum făcută publică: aceştia, dacă ne putem exprima astfel, au fost trecuţi în revistă, rezultatul neaşteptat de favorabil avînd necondiţionat darul de a ridica moralul slăbit al aristocraţiei. Inabilitatea lui Pompeius în faţa acestor demonstraţii provocatoare, ca şi situaţia nedemnă, aproape ridicolă, în care ajunsese faţă de Clodius îl privară, împreună cu coaliţia, de popularitate; facţiunea senatorială ataşată acesteia, demoralizată de neîndemînarea exemplară a lui Pompeius şi neştiind încotro să se îndrepte, nu putu să împiedice ca partidul republicano-aristocratic să recîştige superioritatea absolută în cadrul colegiului. Pe atunci (697, **57**), şansele acestui partid încă nu fuseseră toate irosite pentru un jucător curajos şi abil. El avea acum ceea ce nu mai avusese de secole: un sprijin solid în popor; dacă el se încredea în acesta şi în sine însuşi, putea să ajungă la ţel pe calea cea mai scurtă şi cea mai onorabilă. De ce să nu-i atace pe potentaţi cu viziera deschisă? De ce un bărbat hotărît şi cunoscut, aflat în fruntea senatului, nu invalidă puterile extraordinare drept anticonstituţionale şi nu-i chemă la arme pe toţi republicanii Italiei împotriva tiranilor şi acoliţilor acestora?

Nu era imposibil să se restaureze încă o dată, pe această cale, dominaţia senatului. Într-adevăr, miza republicanilor era mare în cazul acesta, dar poate că şi aici, ca de atîtea ori, hotărîrea cea mai temerară ar fi fost, concomitent, şi cea mai înţeleaptă. Dar, bineînţeles, aristocraţia demoralizată a acestor timpuri cu greu ar mai fi fost capabilă să ia o asemenea hotărîre simplă şi curajoasă. Exista însă o altă cale, poate mai sigură, dar, în orice caz, mai adecvată firii şi felului de a fi ale acestor partizani ai constituţiei: ei puteau acţiona în direcţia dezbinării celor doi potentaţi şi, pînă la urmă, puteau să ajungă, în urma acestor dezbinări, ei înşişi la cîrmă. Relaţia dintre bărbaţii care dominau statul se deplasase şi slăbise de cînd Caesar ocupa o poziţie mult superioară lui Pompeius, silindu-l pe acesta să candideze pentru o nouă demnitate autoritară; dacă acesta ar fi dobîndit-o, era probabil că se va ajunge, într-un mod sau altul, la ruptura şi la lupta dintre cei doi. Dacă Pompeius rămînea singur, înfrîngerea lui nu putea fi pusă la îndoială; în cazul acesta, partidul constituţional s-ar fi aflat nu sub stăpînirea amîndorura, ci sub stăpînirea unuia singur. Dar dacă nobilimea folosea în cazul lui Caesar acelaşi mijloc prin care acesta îşi cucerise victoriile de pînă atunci şi se alia cu rivalul mai slab, atunci, probabil, i-ar fi revenit victoria cu un general de talia lui Pompeius şi cu o armată precum cea a partizanilor constituţiei; iar a se debarasa de Pompeius după victorie nu părea o sarcină deosebit de dificilă după probele de incapacitate politică pe care acesta le dăduse întotdeauna.

Lucrurile luaseră o asemenea întorsătură încît înţelegerea dintre Pompeius şi partidul republican venea în întîmpinarea ambelor părţi; dacă se va ajunge la o asemenea apropiere şi cum se va contura mai întîi relaţia, cu totul tulburată, a celor doi potentaţi faţă de aristocraţie trebuia să se decidă în toamna anului 697 (**57**), cînd Pompeius prezentă senatului propunerea de a-i încredinţa o magistratură extraordinară. El se ataşa din nou de problema pe care, cu 11 ani în urmă, îşi sprijinise puterea: preţurile grîului din capitală care, ca şi înaintea Legii Gabinia, atinseseră creşteri uluitoare. Nu se poate stabili dacă acestea au fost mărite prin uneltiri, aşa cum Clodius îi acuza cînd pe Pompeius, cînd pe Cicero, iar aceştia, la

rîndul lor, pe cel dintîi; permanenţa pirateriei, epuizarea tezaurului public, supravegherea superficială şi dezordonată a aprovizionării cu grîne din partea guvernului erau, de altfel, şi fără speculaţii în politica cerealieră, suficiente pentru a determina scumpirea pîinii într-un oraş mare, redus aproape în exclusivitate la dependenţa de transporturile de dincolo de mare. Planul lui Pompeius prevedea ca senatul să-i încredinţeze supraintendenţa aprovizionării cu cereale pentru întregul cuprins al imperiului şi, în scopul acesta, atît neîngrăditul drept de a dispune de tezaurul de stat, cît şi armata şi flota şi, pe deasupra, un comandament care să se întindă nu numai asupra întregului imperiu, dar căruia să i se supună şi guvernatorii fiecărei provincii – într-un cuvînt, el dorea să impună o formă îmbunătăţită a Legii Gabinia, care ar fi atras de la sine conducerea războiului egiptean tocmai aflat în suspensie (p. 107), aşa cum razia împotriva piraţilor îl cuprinsese pe cel împotriva lui Mithridates. Oricît de mult teren ar fi cîştigat în ultimii ani opoziţia împotriva noilor dinaşti, cînd această afacere a fost dezbătută în septembrie 697 (**57**), majoritatea senatului se afla totuşi sub fascinaţia fricii impuse de Caesar. Ascultătoare, ea acceptă în principiu cererea, la propunerea lui Marcus Cicero, care urma să dea şi chiar dădu aici prima dovadă a docilităţii deprinse în perioada exilului. Dar la stabilirea modalităţilor se făcură totuşi modificări esenţiale faţă de planul iniţial prezentat de tribunul poporului Gaius Messius. Pompeius nu obţinu nici autoritatea de a dispune neîngrădit de tezaurul public, nici legiuni şi corăbii proprii şi nici supremaţia asupra guvernatorilor; senatul se mulţumi să-i acorde, pentru reglementarea sistemului de aprovizionare a capitalei, sume însemnate, 15 locotenenţi şi puterea proconsulară în toate problemele aprovizionării pe întregul cuprins al teritoriului roman în următorii cinci ani, confirmînd acest decret prin corpul cetăţenilor. Cauzele care au dus la modificarea, ce echivala aproape cu un refuz, a planului iniţial erau multiple: consideraţia faţă de Caesar, frica trebuind să fi contribuit cel mai mult ca, chiar fiind în Galia, să nu i se acorde colegului său o putere care nu-i era numai egală, ci superioară; opoziţia disimulată a duşmanului ireconciliabil al lui

Pompeius şi a aliatului său involuntar, Crassus, Pompeius atribuindu-i sau pretinzînd să-i atribuie acestuia, înaintea tuturor, eşecul planului său; antipatiile opoziţiei republicane din senat împotriva oricărei hotărîri care lărgea puterea potentaţilor, efectiv sau chiar numai nominal; în sfîrşit şi înainte de toate, incapacitatea lui Pompeius care, chiar după ce trebuise să acţioneze, nu-şi putea impune autorecunoaşterea acţiunii, ci, ca întotdeauna, îşi prezenta adevăratele intenţii din umbră, prin amicii săi, el însuşi declarînd, cu modestia-i cunoscută, că se mulţumeşte şi cu mai puţin. Nu-i de mirare că a fost interpretat *ad litteram* şi că i s-a dat foarte puţin. Cu toate acestea, Pompeius era fericit că găsise măcar o activitate serioasă şi, înainte de toate, un pretext plauzibil pentru a părăsi capitala; el reuşi – fireşte, cu prejudicierea gravă a provinciilor – s-o aprovizioneze cu cantităţi suficiente şi ieftine. Dar îşi ratase ţelul propriu-zis; titlul proconsular, pe care era autorizat să-l poarte în toate provinciile, rămînea un nume lipsit de conţinut atît timp cît nu dispunea de trupe proprii. De aceea, curînd, el puse să se prezinte a doua propunere în senat, prin care să i se încredinţeze misiunea reinstaurării regelui alungat al Egiptului, la nevoie cu forţa armelor. Dar, cu cît devenea mai evident cîtă nevoie avea de sprijinul senatului, cu atît mai rigid şi fără consideraţie erau primite cererile sale de către senatori. Mai întîi se descoperi în oracolele sibiline că ar fi o impietate să se trimită o armată romană în Egipt; în urma acestei constatări, piosul senat hotărî aproape în unanimitate să renunţe la intervenţia armată. Pompeius era deja atît de umilit, încît ar fi acceptat misiunea chiar şi fără armată; dar în prefăcătoria sa incorigibilă, el declară aceasta la fel, numai prin amicii săi, şi interveni şi votă pentru trimiterea altui senator. Senatul respinse, bineînţeles, o propunere care ar fi expus în mod condamnabil o viaţă atît de scumpă patriei, iar rezultatul final al tratativelor nesfîrşite a fost decretul care consfinţea neintervenţia în Egipt (ianuarie 698, **56**).

Aceste eşecuri repetate pe care Pompeius le suferi în senat şi pe care, ceea ce era şi mai grav, trebuia să le accepte fără ripostă însemnau, pentru marele public, indiferent din ce parte veneau, tot

atîtea victorii ale republicanilor şi înfrîngeri ale potentaţilor în general; mareea opoziţiei republicane se afla aşadar într-o creştere continuă. Alegerile pentru anul 698 (**56**) fuseseră deja numai în parte favorabile dinaştilor; candidaţii lui Caesar pentru pretură, Publius Vatinius şi Gaius Alfius, fuseseră votaţi; în schimb, fuseseră aleşi doi partizani hotărîţi ai guvernului răsturnat, Gnaeus Lentulus Marcellinus, în calitate de consul, şi Gnaeus Domitius Calvinus, în calitate de pretor. Pentru anul 699 (**55**) îşi prezentase candidatura pentru consulat chiar Lucius Domitius Ahenobarbus, a cărui alegere putea fi cu greu împiedicată, avînd în vedere influenţa sa în capitală şi averea-i colosală, şi despre care se ştia că nu se va mulţumi cu o opoziţie camuflată. Comiţiile se revoltară aşadar; senatul, aşijderea. El deliberă cu solemnitate asupra unui raport pe care divinatorii etrusci, de o înţelepciune recunoscută, îl întocmiseră, la cererea senatului, asupra unor anumite semne şi miracole. Relevaţia celestă vesti că, din cauza vrajbei dintre stările superioare, exista pericolul ca întreaga putere asupra armatei şi tezaurului să treacă în mîinile unui singur stăpînitor şi ca senatul să-şi piardă libertatea – se părea că zeii vizau mai întîi propunerea lui Gaius Messius. Curînd, republicanii coborîră cu picioarele pe pămînt: legea cu privire la teritoriul cetăţii Capua, ca şi celelalte legi promulgate de Caesar în timpul consulatului său fuseseră calificate de aceştia întotdeauna drept nule şi, încă în decembrie 697 (**57**), se rostise în senat părerea potrivit căreia ele ar trebui casate din cauza abaterilor formale. În ziua de 6 aprilie 698 (**56**), fostul consul Cicero propuse în plin senat ca deliberarea asupra distribuirilor pămînturilor campaniene să fie trecută pe ordinea de zi pentru 15 mai. Aceasta era o declaraţie de război formală şi era cu atît mai semnificativă cu cît a fost formulată de unul dintre acei bărbaţi care nu-şi dau cărţile pe faţă decît atunci cînd consideră că o pot face fără pericol. Era evident că aristocraţia socotea că sosise momentul declanşării luptei cu Pompeius nu împotriva lui Caesar, ci împotriva tiraniei în general. Era uşor de întrevăzut ce se va întîmpla. Domitius nu făcea un secret din faptul că, ajuns consul, intenţiona să le propună cetăţenilor rechemarea imediată a lui Caesar din Galia. Se pregătea o restauraţie

aristocratică, iar nobilitatea îi provoca pe potentaţi prin atacul asupra coloniei Capua.

Caesar, cu toate că primea zilnic rapoarte detaliate despre evenimentele din capitală şi, dacă i-o permiteau împrejurările de ordin militar, le urmărea cît mai îndeaproape din provincia sa sudică, nu intervenise pînă atunci, pe faţă cel puţin, în desfăşurarea acestora. Acum însă, lui şi colegului său li se declarase război; dar mai ales lui. Trebuia deci să acţioneze, şi a acţionat cu rapiditate. Tocmai se găsea în apropiere; aristocraţia nici nu considerase necesar să aştepte pînă cînd Caesar ar fi traversat din nou Alpii. La începutul lunii aprilie 698 (**56**), Crassus părăsi capitala pentru a stabili măsurile necesare cu colegul său mai puternic; îl găsi pe Caesar la Ravenna. De aici, cei doi plecară la Lucca, unde veni şi Pompeius care, curînd după plecarea lui Crassus (11 aprilie), se îndepărtase de Roma sub pretextul urgentării aprovizionării cu grîu din Sardinia şi Africa. Partizanii cei mai distinşi ai potentaţilor, precum proconsulul *Hispaniei Citerior*, Metellus Nepos, propretorul Sardiniei, Appius Claudius, şi mulţi alţii îi urmară; se numărară 120 de lictori şi peste 200 de senatori la această conferinţă, unde, în opoziţie cu senatul republican, era reprezentat deja cel nou, monarhic. Ultimul cuvînt îi aparţinea în toate privinţele lui Caesar. Şi îl folosi pentru a restabili guvernarea comună pe o bază nouă, cu o repartizare mai echitabilă a puterii şi pentru a o fonda mai temeinic. Guvernările militare cele mai importante care existau alături de cea a celor două Galii au fost acordate celor doi colegi: lui Pompeius, guvernarea a celor două regiuni hispanice, lui Crassus, cea a Siriei. Magistraturile urmau să le fie asigurate prin decrete ale poporului pe cinci ani (700-704, **54**-**50**), fiind înzestrate corespunzător din punct de vedere militar şi financiar. În schimb, Caesar ceru prelungirea comandamentului său, care se sfîrşea cu anul 700 (**54**), pînă la finele anului 705 (**49**), precum şi dreptul măririi numărului legiunilor sale la 10 şi preluarea soldei pentru trupele înrolate din propria-i putere de către tezaurul de stat. Mai departe, lui Pompeius şi Crassus li se promise pentru anul următor (699, **55**), înainte ca ei să fi plecat în provinciile lor, al doilea consulat, în timp ce Caesar îşi rezervă

dreptul ca, imediat după încheierea guvernării sale în anul 706 (**48**), cînd ar fi trecut intervalul de 10 ani care, legal, trebuia să separe două consulate, să administreze magistratura supremă pentru a doua oară. Sprijinul militar de care Pompeius şi Crassus aveau nevoie pentru reglementarea relaţiilor din capitală, cu atît mai mult cu cît legiunile lui Caesar destinate iniţial acestui scop nu puteau fi retrase acum din Galia Transalpină, trebuia asigurat de legiunile pe care urmau să le recruteze pentru armatele hispanice şi siriene şi să le trimită din Italia în diferite locuri de destinaţie, după cum credeau de cuviinţă. Astfel fuseseră rezolvate problemele principale; lucrurile secundare, ca stabilirea tacticii care urma să fie utilizată împotriva opoziţiei din capitală, reglementarea candidaturilor pentru anii următori şi altele asemănătoare, nu luară mult timp. Discordiile personale care stînjeneau înţelegerea au fost aplanate cu obişnuita uşurinţă de marele maestru al medierii care silea elementele cele mai contradictorii să trăiască în armonie. Între Pompeius şi Crassus se restabili din nou, cel puţin în aparenţă, o atmosferă colegială. Însuşi Publius Clodius se lăsă înduplecat să-şi ţină haita în frîu şi să nu-l mai tulbure pe Pompeius – şi acesta nu este unul dintre miracolele cele mai neglijabile ale iscusitului magician. Împrejurările arată că întreaga soluţionare a problemelor aflate în suspensie nu a rezultat dintr-un compromis al unor potentaţi independenţi care rivalizau pe picior de egalitate, ci numai din bunăvoinţa lui Caesar. Pompeius se afla la Lucca în postura penibilă a fugarului neputincios care a venit pentru a cere ajutor adversarului său. Caesar putea să-l refuze şi să declare coaliţia dizolvată sau să-l primească şi să aprobe continuarea ligii în forma dată – era totuna, Pompeius fiind oricum anihilat din punct de vedere politic. Dacă nu rupea acum cu Caesar, el devenea incapabilul client al aliatului său. Dacă, dimpotrivă, rupea cu Caesar şi, ceea ce nu era tocmai probabil, înjgheba chiar şi acum o coaliţie cu aristocraţia, atunci şi această alianţă a adversarilor, încheiată sub imperiul necesităţii şi în ultima clipă, era totuşi atît de puţin rentabilă, încît cu greu s-ar putea crede că Caesar a recurs la aceste concesii pentru a o evita. O rivalitate serioasă dintre Caesar şi Crassus era absolut imposibilă. Este dificil de stabilit motivele care l-

au determinat pe Caesar să renunţe, fără a fi silit, la poziţia sa hegemonă şi să-i acorde rivalului său, acum în mod voluntar, ceea ce-i refuzase la încheierea ligii în anul 694 (**60**) şi la ceea ce acesta, cu intenţia vădită de a fi înarmat împotriva lui Caesar, năzuise zadarnic pe căi diferite fără voia, ba chiar împotriva voinţei lui Caesar: al doilea consulat şi puterea militară. Într-adevăr, nu numai Pompeius ajunse în fruntea unei armate, ci şi Crassus, vechiul său duşman şi aliatul îndelungat al lui Caesar; şi este neîndoielnic că Crassus obţinuse însemnata poziţie militară numai ca o contrapondere faţă de noua putere a lui Pompeius. Dar, cu toate acestea, Caesar pierdu nespus de mult schimbîndu-i rivalului său neputinţa de pînă atunci cu un comandament important. Este posibil ca Iulius Caesar să nu fi fost încă destul de sigur de soldaţii săi pentru a-i putea conduce cu încredere împotriva autorităţilor formale ale statului şi ca el să fi fost interesat, din această cauză, să nu fie silit acum la războiul civil prin rechemarea sa din Galia; dar izbucnirea sau amînarea războiului civil era, pentru moment, mai degrabă în mîinile aristocraţiei din capitală decît în cele ale lui Pompeius; aceasta ar fi fost pentru Caesar cel mult un motiv pentru a rupe deschis cu Pompeius, aşa încît să nu încurajeze opoziţia, şi nicidecum să treacă la concesiile pe care i le-a făcut. De asemenea, au putut să contribuie şi motive pur personale; se poate ca Caesar să-şi fi amintit că s-a aflat el însuşi, cîndva, într-o imposibilitate asemănătoare în faţa lui Pompeius, fiind salvat de la prăbuşire numai de retragerea lui, datorată mai degrabă slăbiciunii decît mărinimiei sufleteşti; este probabil ca Caesar să fi evitat să sfîşie inima fiicei sale iubite, care-şi adora soţul cu toată sinceritatea – sufletul său era destul de mare pentru a oferi şi sentimentelor un loc alături de raţiunile de stat. Dar motivul decisiv era, neîndoielnic, consideraţia faţă de Galia. Caesar – spre deosebire de biografii săi – privea supunerea Galiei nu ca pe o întreprindere ocazională, folositoare pentru cîştigarea coroanei, ci el lega de aceasta siguranţa externă şi reorganizarea internă, într-un cuvînt, viitorul patriei. Pentru a putea desăvîrşi această cucerire nestingherit şi pentru a nu trebui să preia de pe acum soluţionarea relaţiilor italice, el renunţă fără resentimente la supremaţia asupra rivalului său şi îi conferi lui

Pompeius suficientă putere pentru a veni de hac senatului şi partizanilor acestuia. Era o gravă eroare politică, dacă Caesar nu dorea altceva decît să ajungă cît mai repede rege al Romei; dar ambiţia acestui bărbat deosebit nu se mărginea la ţelul comun al obţinerii unei coroane. El se considera capabil să se dedice şi să desăvîrşească în paralel cele două munci imense: reglementarea relaţiilor interne ale Italiei şi cîştigarea şi asigurarea unui nou şi fertil teren pentru civilizaţia italică. Fireşte, aceste două sarcini interferau; cuceririle sale galice mai degrabă l-au frînat decît l-au propulsat pe calea spre tron. El culese roade amare din cauza amînării revoluţiei italice pentru anul 706 (**48**), în locul declanşării ei în anul 698 (**56**). Dar atît ca om de stat, cît şi ca general, Caesar era un jucător mai mult decît hazardat care, încrezîndu-se în puterile sale în aceeaşi măsură în care-i desconsidera pe adversarii săi, le acorda acestora întotdeauna un avantaj mare, uneori nemăsurat de mare.

Venise acum rîndul aristocraţiei să-şi justifice miza şi să poarte războiul tot atît de temerar precum îl declanşase. Dar nu există un spectacol mai deplorabil decît acela în care oameni laşi au nenorocul de a lua o hotărîre curajoasă. Nu se pregătise nimic. Se părea că nimeni nu s-a gîndit că Caesar s-ar putea apăra ; că, şi mai surprinzător, Pompeius şi Crassus se vor alia din nou cu el, şi chiar mai strîns decît înainte. Faptul pare neverosimil; este însă de înţeles dacă se analizează personalităţile care conduceau opoziţia constituţională în senat. Cato absenta încă; în timpul acesta, cel mai influent bărbat din senat era Marcus Bibulus, eroul rezistenţei pasive, cel mai încăpăţînat şi cel mai mărginit dintre toţi foştii consulari. Armele fuseseră ridicate numai pentru a le coborî îndată ce adversarul lovi doar în teacă: simpla veste despre întîlnirea de la Lucca a fost suficientă pentru a suprima orice gînd al unei opoziţii serioase şi pentru a readuce masa fricoşilor, altfel spus, majoritatea zdrobitoare a senatului, la obligaţia lor de supuşi, părăsită într-un ceas nefericit. Nu se mai vorbea despre deliberarea fixată pentru verificarea valabilităţii legilor iuliene; legiunile formate de către Caesar din proprie iniţiativă au fost preluate de tezaurul public în urma unui decret al senatului; tentativele de a-i lua lui Caesar cele

două Galii sau cel puţin una dintre ele cu ocazia delimitării provinciilor consulare celor mai apropiate au fost respinse de majoritatea senatorială (sfîrşitul lunii mai 698, **56**). În felul acesta, senatul îşi impuse penitenţa publică. În secret, senatorii veniră, rînd pe rînd, înspăimîntaţi de moarte din cauza propriei îndrăzneli, să încheie pacea şi să promită o obedienţă necondiţionată: nici unul mai repede decît Marcus Cicero, care-şi regretă încălcarea cuvîntului prea tîrziu şi care, în legătură cu trecutul său imediat, îşi conferi titluri onorifice mai degrabă corespunzătoare decît măgulitoare. Fireşte, potentaţii se lăsară convinşi; nici unuia nu i-a fost refuzată iertarea, întrucît nici unul nu merita să fie obiectul unei excepţii. Pentru a vedea cu cîtă rapiditate se schimbase atitudinea în cercurile aristocratice după ştirea despre întîlnirea de la Lucca, merită să fie comparate broşurile lui Cicero răspîndite cu puţin timp înainte cu palinodia pe care o redactă pentru a-şi afişa în public căinţa şi bunele intenţii.

Aşadar, potentaţii puteau reglementa relaţiile italice după propria voinţă şi mai temeinic decît înainte. Italia şi capitala primeau într-adevăr o garnizoană, chiar dacă aceasta nu era încă strînsă sub stindarde, şi un comandant în persoana unuia dintre potentaţi. Dintre trupele recrutate de către Crassus şi Pompeius pentru Siria şi Hispania, primele plecară, ce-i drept, în Orient; dar Pompeius lăsă guvernarea celor două provincii hispanice pe seama locotenenţilor săi şi a garnizoanelor staţionate deja acolo, în timp ce ofiţerii şi soldaţii noilor legiuni, recrutate nominal pentru plecarea în Hispania, au rămas cu el în Italia, plecînd doar în permisii temporare. Opoziţia tacită a opiniei publice crescu, în măsura în care se înţelegea tot mai desluşit şi de către cercuri tot mai largi că potentaţii doreau să-i pregătească vechii constituţii sfîrşitul şi să aşeze relaţiile existente ale guvernării şi administraţiei, într-un mod cît mai îngăduitor, în formele monarhiei; dar întrucît n-avea încotro, ea se supunea. Înainte de toate, erau rezolvate afacerile mai importante, îndeosebi cele referitoare la sistemul militar şi la relaţiile externe, fără consultarea prealabilă a senatului, cînd prin decret al poporului, cînd prin simplul aviz al stăpînilor. Stipulaţiile stabilite la Lucca în privinţa

comandamentului militar al Galiei au fost aduse nemijlocit în faţa cetăţenilor de către Crassus şi Pompeius, cele referitoare la Hispania şi Siria, de către tribunul poporului, Gaius Trebonius; în general, guvernările importante au fost ocupate frecvent prin decretele poporului. Caesar dovedise deja în suficientă măsură că potentaţii nu necesită acordul autorităţilor pentru a-şi mări trupele după libera lor apreciere; de asemenea, ei nu ezitau să-şi împrumute reciproc trupele, Caesar primind, de exemplu, un asemenea sprijin colegial din partea lui Pompeius în războiul galic, iar Crassus, din partea lui Caesar, împotriva parţilor. În timpul administraţiei sale, transpadanii, cărora, conform constituţiei în vigoare, le revenea numai dreptul latin, erau trataţi de Caesar drept cetăţeni romani cu drepturi depline. Dacă pînă atunci organizarea teritoriilor nou-cucerite fusese încredinţată unei comisii senatoriale, Caesar îşi rîndui acum întinsele sale cuceriri galice întru totul după bunul-plac şi fondă, de exemplu, fără altă autorizaţie, colonii de cetăţeni, îndeosebi Novum-Comum (Como), unde staţionau 5.000 de colonişti. Piso conducea războiul tracic, Gabinius pe cel egiptean, Crassus pe cel partic fără consultarea senatului. Într-un mod asemănător, se acordau şi se îndeplineau triumfurile şi alte acţiuni onorifice, fără ca senatul să fi fost consultat în prealabil. Este evident că aici nu era vorba de o simplă neglijare a formalităţilor; ar fi cu atît mai puţin explicabil cu cît, în cele mai multe dintre aceste cazuri, nu era de aşteptat o opoziţie din partea senatului; era mai degrabă intenţia bine calculată de a înlătura senatul din sfera politicii superioare şi din cea militară, limitînd participarea sa la problemele de administraţie financiară şi la afacerile interne. Adversarii înţeleseseră acest fapt foarte bine şi protestau, în măsura posibilităţilor, împotriva acestei atitudini a potentaţilor prin decrete senatoriale şi acuzaţii. Aşadar, în timp ce potentaţii înlăturară senatul din problemele majore, ei se serveau şi în continuare de adunările poporului, mai puţin periculoase, şi luau măsurile necesare pentru ca stăpînii străzii să nu le mai creeze dificultăţi celor ai statului. Deseori însă, ei se debarasau şi de această fantomă lipsită de conţinut şi utilizau făţiş formele autocratice.

De bine, de rău, senatul, umilit, trebui să se împace cu situaţia.

Conducătorul majorităţii docile rămînea Marcus Cicero. El era util, datorită talentului său de avocat, pentru a găsi raţiuni sau măcar cuvinte pentru orice, şi era o ironie caracteristică lui Caesar să îl folosească drept orator al servilismului pe bărbatul de care aristocraţia se slujise, cu preferinţă, pentru demonstraţiile ei împotriva potentaţilor. Din această cauză, el a fost graţiat pentru răzvrătirea sa efemeră împotriva stăpînilor, însă nu înainte ca Caesar să se fi asigurat, prin toate mijloacele, de supunerea sa. Pentru a servi, într-un fel, drept garant, fratele său trebuise să accepte un post de ofiţer în armata galică; iar Pompeius îl obligase pe Cicero însuşi să accepte o funcţie de locotenent în armata sa, ceea ce-i oferea mijlocul de a-l exila oricînd într-un mod onorabil. Ce-i drept, Clodius primise sfatul de a nu-l mai sîcîi deocamdată, dar Caesar nu renunţă la Clodius din cauza lui Cicero, aşa cum nu renunţă la Cicero din cauza lui Clodius: în cartierul general de la Samarobriva, marele salvator al patriei, ca şi marele bărbat al libertăţii îşi făcură o concurenţă de anticameră care ar fi meritat să fie ilustrată într-un mod adecvat de către un Aristophanes roman. Nu numai că deasupra capului lui Cicero atîrna acelaşi băţ care-l lovise deja o dată atît de dureros, ci el era încătuşat şi cu lanţuri de aur. Din cauza situaţiei sale financiare deosebit de precare, îi erau bine-venite împrumuturile fără dobîndă ale lui Caesar şi participarea la administrarea sumelor imense puse în circulaţie de acesta pentru construcţiile sale; mai multe nemuritoare discursuri din senat se opriră pe buzele lui la gîndul că omul de afaceri al lui Caesar ar fi putut să-i prezinte socotelile la sfîrşitul şedinţei. În consecinţă, el îşi făgădui „să nu mai întrebe în viitor de dreptate şi de onoare, ci să se ostenească pentru a cîştiga bunăvoinţa potentaţilor” şi „să fie flexibil precum lobul urechii”. Drept urmare, el a fost utilizat acolo unde putea aduce servicii: ca avocat, el trebuind deseori să-i apere, la un ordin venit de sus, pe duşmanii săi cei mai înverşunaţi, şi mai ales în senat, unde servea aproape întotdeauna ca orator al dinaştilor şi rostea propunerile „aprobate de alţii, dar nu de el însuşi”; ba, mai mult, ca recunoscut conducător al majorităţii celor docili, el atinse şi o anumită importanţă politică. Într-un mod asemănător se procedă şi cu ceilalţi

membri, susceptibili, fricoşi, linguşitori sau lacomi de aur, ai colegiului guvernant, reuşindu-se ca, în general, acesta să fie ţinut în supunere. Ce-i drept, rămînea o facţiune de adversari care nu acceptau compromisul şi care nu puteau fi nici înspăimîntaţi, nici cumpăraţi. Potentaţii se convinseră că măsuri excepţionale, precum cele împotriva lui Cato şi Cicero, mai degrabă dăunau decît serveau cauzei lor şi că faptul de a suporta opoziţia republicană incomodă era un rău mai mic decît acela de a-i transforma pe oponenţi în martiri ai republicii. De aceea, ei nu se împotriviră reîntoarcerii lui Cato (sfîrşitul anului 698, **56**) şi reluării, deseori sub ameninţarea vieţii, a opoziţiei acestuia împotriva potentaţilor, care a fost, poate, onorabilă, dar, din nefericire, şi ridicolă. Se asista, cu ocazia intervenţiilor lui Trebonius, la încăierarea pe care el o provocă în for, ca şi în alte dăţi, la propunerea rostită în senat de a-l preda pe proconsulul Caesar usipeţilor şi tencterilor din cauza conduitei sale neloiale faţă de aceşti barbari (p. 173). Se acceptă ca Marcus Favonius, Sancho-ul lui Cato, să se năpustească spre uşa curiei, după ce senatul luase hotărîrea de a prelua legiunile lui Caesar pe cheltuiala statului, şi apoi să proclame că patria este în pericol; ca acelaşi Favonius, în felul său caraghios, să spună că bandajul alb, pe care Pompeius îl purta în jurul piciorului său bolnav, este o diademă căzută; ca Lentulus Marcellinus, fostul consular, întrucît fusese aplaudat, să strige mulţimii să se folosească acum, cît timp îi mai era permis, tot mai des de dreptul ei de a-şi rosti nestingherit opinia; ca tribunul poporului Gaius Ateius Capito să-l consacre pe Crassus, cu ocazia plecării sale în Siria, în public, zeilor infernului, după toate formalităţile teologiei în vigoare. Luate în ansamblu, acestea nu erau nimic altceva decît demonstraţii vanitoase ale unei minorităţi îndîrjite; dar micul partid care le genera avea o importanţă în sensul că, în parte, încuraja opoziţia republicană care murmura în ascuns, în parte, antrena majoritatea senatorială, care nutrea în fond aceleaşi sentimente faţă de potentaţi, la aprobarea unor hotărîri îndreptate împotriva lor. Căci şi majoritatea simţea nevoia de a da frîu liber nemulţumirii, suprimată cel puţin uneori şi în probleme secundare, şi mai ales, în felul celor servili împotriva voinţei lor, să-şi exprime

nemulţumirea împotriva marilor duşmani prin mînia împotriva celor mici. Oriunde era posibil, uneltele potentaţilor erau prejudiciate discret: astfel, i se refuză lui Gabinius sărbătoarea de mulţumire pe care o ceruse (698, **56**); a fost rechemat Piso din provincie; senatul îmbrăcă veşmintele de doliu cînd tribunul poporului Gaius Cato amînă alegerile pentru anul 699 (**55**), atît timp cît consulul Marcellinus, partizan al partidului constituţional, se afla încă în magistratură. Însuşi Cicero, oricît de servil s-ar fi ploconit acum în faţa potentaţilor, răspîndi totuşi o broşură, pe cît de veninoasă, pe atît de deplasată, la adresa socrului lui Caesar. Dar atît aceste veleităţi opoziţionale ale majorităţii senatoriale, cît şi rezistenţa lipsită de rezultat a minorităţii arată cu atît mai evident că, aşa cum guvernarea trecuse odinioară de la cetăţeni în mîna senatului, la fel ea trece acum de la senat în mîna potentaţilor şi că deja senatul nu mai era altceva decît un consiliu de stat monarhic, folosit însă şi pentru absorbţia elementelor antimonarhice. „Nimeni – se văitau partizanii guvernului răsturnat – nu valorează ceva în afara celor trei; dinaştii sînt atotstăpînitori şi ei au grijă să nu existe dubii asupra acestei probleme, întregul stat este ca şi transformat şi ascultă vocea stăpînilor; generaţia noastră nu va trăi o revoluţionare a stării lucrurilor". Nu era nimic de făcut; nu se mai trăia în republică, ci în monarhie.

Dar, în timp ce potentaţii dispuneau neîngrădit de conducerea statului, mai rămînea totuşi încă un domeniu politic, separat întru cîtva de guvernarea propriu-zisă, care putea fi mai uşor de apărat şi mai greu de cucerit: alegerile pentru magistraturile ordinare şi tribunalele de juraţi. Se înţelege de la sine că acestea din urmă nu intră nemijlocit în sfera politică, dar sînt stăpînite, pretutindeni şi îndeosebi la Roma, de spiritul dominant al statului. Într-adevăr, alegerile magistraţilor aparţineau de drept domeniului propriu-zis al guvernării statului; dar, întrucît în această epocă el era administrat în principal de către magistraţi extraordinari sau chiar de bărbaţi lipsiţi de orice titlu şi întrucît chiar magistraţii ordinari supremi nu puteau acţiona asupra mecanismului de stat într-un mod cît de cît simţitor, magistraţii ordinari decăzură tot mai mult la rolul de figuranţi – aşa

cum cei mai îndîrjiţi dintre ei se calificau pe şleau drept nişte nulităţi neputincioase –, iar alegerile lor nu mai erau decît simple demonstraţii. Astfel, după ce opoziţia fusese înlăturată cu desăvîrşire de pe cîmpul de luptă propriu-zis, conflictul putea fi continuat în alegeri şi în procese. Potentaţii nu precupeţiră nimic pentru a rămîne şi aici învingători. În privinţa alegerilor, ei stabiliseră deja la Lucca lista candidaţilor pentru anii următori şi nu neglijau nici un mijloc pentru a impune votarea candidaţilor desemnaţi atunci. În scopul agitaţiei electorale, ei îşi cheltuiau mai întîi aurul propriu. Anual, Caesar şi Pompeius trimiteau un mare număr de soldaţi în concediu pentru a participa la votările de la Roma. Caesar obişnuia să conducă şi să supravegheze, cît mai îndeaproape, în persoană, din nordul Italiei, mişcarea electorală. Cu toate acestea, scopul n-a fost pe deplin atins. Ce-i drept, conform tratatului de la Lucca, Pompeius şi Crassus au fost aleşi consuli pentru anul 699 (**55**), fiind înlăturat unicul candidat serios al opoziţiei, Lucius Domitius; dar şi acest lucru fusese impus numai prin aplicarea făţişă a forţei, Cato fiind rănit şi avînd loc şi alte scandaluri cu totul neplăcute. Cu ocazia următoarelor alegeri consulare pentru anul 700 (**54**), în ciuda tuturor eforturilor potentaţilor, a fost ales Domitius, iar Cato triumfă şi el în candidatura pentru pretură, din care, spre nemulţumirea întregului corp de cetăţeni, îl înlăturase în anul precedent clientul lui Caesar, Vatinius. În timpul alegerilor pentru anul 701 (**53**), opoziţia reuşi să dovedească corupţii electorale atît de grave şi de irecuzabile ale unor candidaţi, printre care şi cei ai potentaţilor, încît aceştia din urmă, asupra cărora scandalul se răsfrîngea înainte de toate, nu putură să facă altceva decît să abandoneze. Aceste înfrîngeri repetate şi penibile ale dinaştilor pe cîmpul bătăliei electorale pot fi atribuite, în parte, dificultăţii de manevrare a unui mecanism statal ruginit, accidentului de neprevăzut al afacerii electorale, opoziţiei de conştiinţă a claselor mijlocii, considerentelor particulare care interveneau cîteodată aici şi contraveneau deseori într-un mod ciudat poziţiei de partid; cauza principală rezidă însă altundeva. În această perioadă alegerile se aflau în principal sub autoritatea diferitelor cluburi în care se grupa aristocraţia; ele organizau sistemul de

mituire la scara cea mai largă şi în perfectă ordine. Aşadar, aceeaşi aristocraţie care era reprezentată în senat domina şi alegerile; dar dacă ceda în senat mîrîind, ea acţionă şi votă aici în secret şi, scutită de orice responsabilitate, necondiţionat împotriva potentaţilor. Severa lege penală împotriva maşinaţiilor electorale ale cluburilor, pe care consulul Crassus o impuse cetăţenilor spre votare (699, **55**), nu slăbi cu nimic influenţa nobilimii în acest domeniu, ceea ce se înţelege de la sine şi este dovedit de alegerile anilor următori. Tribunalele de juraţi le pregătiră potentaţilor dificultăţi la fel de mari. Conform componenţei lor de atunci, aici decidea, alături de aristocraţia senatorială, în această sferă foarte influentă, îndeosebi clasa mijlocie. Stabilirea unui cens de juraţi foarte ridicat, conţinut într-o lege propusă de către Pompeius în anul 699 (**55**), constituie o dovadă remarcabilă pentru faptul că opoziţia împotriva potentaţilor îşi avea sediul principal în rîndurile stării mijlocii propriu-zise şi că înalta finanţă se dovedi a fi, aici, ca şi pretutindeni, mai flexibilă decît aceasta. Dar aici partidul republican mai păstra destul teren şi nu contenea să-i urmărească cu acuzaţii criminale politice dacă nu pe potentaţii înşişi, cel puţin uneltele lor cele mai importante. Acest război de procese a fost condus cu atît mai violent cu cît, conform uzanţei, ocupaţia cu acuzaţiile revenea tineretului senatorial şi, cum lesne se poate înţelege, în rîndul acestor tineri încă sălăşluia, mai mult decît în rîndul compatrioţilor lor mai în vîrstă, pasiune republicană, talent neviciat şi neînfricată dorinţă de atac. Ce-i drept, tribunalele nu erau libere; cînd potentaţii luau lucrurile în serios, ele, ca şi senatul, nu îndrăzneau să nu se supună. Nici unul dintre adversari n-a fost urmărit de către opoziţie cu o ură atît de înverşunată, devenită aproape proverbială, ca Vatinius, de departe cel mai temerar şi mai neruşinat dintre partizanii mai apropiaţi ai lui Caesar; dar stăpînul său dădea ordine, aşa încît el a fost achitat în toate procesele intentate împotriva lui. Însă acuzaţii venite din partea unor bărbaţi care, precum Gaius Licinius Calvus şi Gaius Asinius Pollio, ştiau să mînuiască sabia dialectică şi biciul batjocurii nu-şi greşeau ţinta nici atunci cînd eşuau; dar nu lipsiră şi unele succese. Fireşte, în cele mai multe cazuri ele au fost repurtate asupra unor

indivizi subordonaţi, dar şi unul dintre cei mai eminenţi şi detestaţi partizani ai lui Caesar, fostul consul Gabinius, a fost răsturnat pe această cale. Într-adevăr, cu ura neîmblînzită a aristocraţiei, care nu-i ierta legea cu privire la conducerea războiului cu piraţii şi cu atît mai puţin tratamentul umilitor pe care îl aplicase senatului în timpul guvernării sale siriene, se asocia în cazul lui Gabinius şi mînia înaltei finanţe în faţa căreia, ca guvernator al Siriei, îndrăznise să reprezinte interesele provincialilor şi însăşi supărarea lui Crassus, căruia îi crease dificultăţi în momentul preluării provinciei. Singurul său sprijin împotriva acestei mulţimi de duşmani era Pompeius, şi acesta avea toate motivele să-l apere cu orice preţ pe locotenentul său cel mai capabil, cel mai temerar şi cel mai fidel; dar acum, ca întotdeauna, nu ştia cum să-şi utilizeze puterea şi să-şi reprezinte clienţii aşa cum Caesar îi reprezenta pe ai săi. La sfîrşitul anului 700 (**54**), juraţii îl găsiră pe Gabinius culpabil de extorcări şi-l trimiseră în exil. Aşadar potentaţii erau, în general, cei înfrînţi pe terenul alegerilor populare şi pe cel al tribunalelor de juraţi. Factorii care le dominau pe acestea erau mai puţin palpabili şi, în consecinţă, mai greu de terorizat sau de corupt decît organele directe ale guvernului şi administraţiei. Potentaţii se izbiră aici, îndeosebi la alegeri, de forţa dîrză a oligarhiei unite şi grupate în coterii, care încă nu fusese înfrîntă odată cu răsturnarea guvernării ei şi care putea fi biruită cu atît mai greu cu cît apărea mai în secret. De asemenea, ei întîlniră aici, îndeosebi în tribunalele de juraţi, împotrivirea claselor mijlocii faţă de noua guvernare monarhică, pe care, împreună cu toate neajunsurile ce decurgeau din ea, la fel, nu o puteau înlătura. Ei suferiră pe ambele terenuri o serie de înfrîngeri, dintre care victoriile electorale ale opoziţiei aveau, ce-i drept, numai valoare de demonstraţii, întrucît potentaţii dispuneau de mijloacele necesare, pe care le şi utilizau, pentru a anihila de fapt orice magistrat necorespunzător; dar condamnările penale ale opoziţiei îi privau într-un mod foarte neplăcut de uneltele lor cele mai utile. În situaţia dată, potentaţii nu puteau nici să înlăture şi nici să domine în suficientă măsură alegerile populare şi tribunalele militare, iar opoziţia, oricît de strîmtorată ar fi fost în acest domeniu, stăpînea totuşi într-o

anumită măsură cîmpul de bătălie.

Un alt domeniu în care opoziţia putea fi combătută şi mai greu şi căruia i se dedica cu un zel crescînd, în măsura în care era înlăturată tot mai mult din activitatea politică nemijlocită, era cel al literaturii. Opoziţia juridică era deja concomitent, ba chiar înainte de toate, una literară, întrucît discursurile erau publicate cu regularitate şi serveau drept pamflete politice. Săgeţile poeziei loveau mult mai rapid şi mai sigur. Înflăcărатul tineret al înaltei aristocraţii şi, mai energic poate, starea mijlocie cultivată din oraşele italice purtau cu ardoare şi succes războiul pamfletelor şi epigramelor. În acest domeniu rivalizau nobilul fiu de senator Gaius Licinius Calvus (672-706, **82-48**), temut atît ca orator şi pamfletar, cît şi prin verva sa poetică, şi municipalii din Cremona şi Verona, Marcus Furius Bibaculus (652-691, **102-63**) şi Quintus Valerius Catullus (667-cca 700, **87-54**), ale căror epigrame elegante şi sarcastice se răspîndeau cu iuţeala vîntului prin Italia şi nu-şi greşeau niciodată ţinta. În literatura acestor ani domină netăgăduit tonul opoziţiei. Ea este saturată de batjocura cea mai îndîrjită împotriva „marelui Caesar”, „unicului general”, împotriva drăgăstosului socru şi a ginerelui care distrugeau întregul glob pămîntesc pentru a oferi favoriţilor lor depravaţi ocazia de a trece în paradă pe străzile Romei, cu lucrurile furate de la celţii pletoşi, de a oferi banchete regeşti cu prada luată din insulele cele mai îndepărtate ale Occidentului şi, în calitate de pretendenţi scăldaţi în aur, de a-i eclipsa pe tinerii oneşti de acasă în faţa iubitelor lor. În poeziile lui Catullus şi în celelalte fragmente păstrate ale literaturii acestui timp se regăseşte ceva din acea genialitate a urii politico-personale, ceva din acea agonie republicană care se revarsă într-o pasiune furioasă sau într-o desperare profundă, aşa cum apare într-o grandoare copleşitoare la Aristophanes şi Demosthenes. Cel mai clarvăzător dintre cei trei stăpîni recunoscu cu luciditate că era imposibilă atît neglijarea acestei opoziţii, cît şi suprimarea ei printr-un ordin al celor puternici. În măsura posibilităţilor, Caesar încercă mai degrabă să-i cîştige personal pe cei mai cunoscuţi dintre scriitori. Cicero îşi datora deja tratamentul binevoitor, venit mai ales din partea lui Caesar, îndeosebi renumelui

său literar; dar guvernatorul Galiei nu se simţi înjosit să încheie o pace separată chiar şi cu acel Catullus prin mijlocirea tatălui acestuia, pe care îl cunoscuse personal la Verona; tînărul poet, care pînă mai ieri revărsase cele mai amare şi cele mai personale sarcasme împotriva puternicului general, a fost onorat de acesta cu distincţiile cele mai măgulitoare. Mai mult, Caesar avea destul geniu pentru a trece pe terenul propriu-zis al adversarilor săi literari şi, ca o apărare indirectă în faţa multiplelor atacuri, publică o cuprinzătoare relatare despre războaiele galice în care, cu o naivitate acceptată în mod fericit, expuse în faţa publicului necesitatea şi legalitatea acţiunilor sale militare. Dar cu adevărat poetică şi creatoare este libertatea – pentru totdeauna, necondiţionat şi în exclusivitate; ea şi numai ea poate înflăcăra, chiar şi cu ultima ei suflare, spiritul celor mai mizerabile creaturi. Toate elementele fundamentale ale literaturii erau şi au rămas antimonarhice, iar dacă Caesar însuşi se putea hazarda să pătrundă în imperiul ei fără a eşua, cauza rezidă în simplul fapt că, chiar şi acum, el nutrea visul grandios al unei comunităţi libere, pe care, bineînţeles, nu l-a putut transmite nici adversarilor şi nici partizanilor săi. Potentaţii nu dominau politica practică mai necondiţionat decît dominau republicanii literatura.

Deveni necesară intervenţia cu toată seriozitatea împotriva acestei opoziţii, ce-i drept, neputincioasă, dar în continuare jenantă şi obraznică. Pretextul a fost oferit, după toate probabilităţile, de condamnarea lui Gabinius (sfîrşitul anului 700, **54**). Stăpînii căzură de acord să instaureze o dictatură temporară prin care să impună noi măsuri de constrîngere, îndeosebi în privinţa alegerilor şi tribunalelor de juraţi. Fiind cel căruia îi revenea, înaintea celorlalţi, guvernarea Romei şi Italiei, Pompeius a preluat executarea acestei hotărîri; în consecinţă, ea purtă pecetea indeciziei sale caracteristice în luarea hotărîrilor şi în acţiune şi a neputinţei sale bizare de a ordona atunci cînd dorea şi putea ordona. Încă de la sfîrşitul anului 700 (**54**), cererea dictaturii se răspîndise în senat prin aluzii, şi nu prin Pompeius. Motivul era oferit de tulburările necontenite provocate de cluburi şi de bandele capitalei care, într-adevăr,

influenţau alegerile, ca şi tribunalele de juraţi într-un mod foarte nefast, din cauza mituirilor şi actelor de violenţă, transformînd scandalul de aici într-o stare permanentă; trebuie să recunoaştem că ele creau potentaţilor un pretext lesnicios pentru justificarea măsurilor lor extraordinare. Dar, cum este lesne de înţeles, însăşi majoritatea servilă şovăi să aprobe ceea ce însuşi viitorul dictator se părea că nu îndrăzneşte să ceară făţiş. Atunci cînd agitaţia nemaipomenită pentru alegerile consulare pentru anul 701 (**53**), provocă scenele cele mai penibile, cînd alegerile se tot amînară timp de un an întreg peste termenul legal, avînd loc abia în iulie 701 (**53**), după un interregn de şapte luni, Pompeius găsi în aceasta pretextul favorabil – dacă nu să desfacă, cel puţin să taie nodul – pentru a cere tot mai hotărît dictatura din partea senatului; dar ordinul hotărîtor tot nu fusese rostit. Poate că ar mai fi trecut mult timp pînă la rostirea lui, dacă la alegerile consulare pentru anul 702 (**52**) nu s-ar fi prezentat omul de partid cel mai temerar al opoziţiei republicane, Titus Annius Milo, drept contracandidat al lui Quintus Metellus Scipio şi Publius Plautius Hypsaeus, amîndoi bărbaţi foarte apropiaţi şi întru totul devotaţi lui Pompeius. Milo, înzestrat cu suficient curaj, cu un anumit talent pentru intrigă, după ce acumulase datorii şi îndeosebi multă obrăznicie înnăscută şi cultivată cu grijă, îşi cîştigase un renume printre escrocii politici ai acelor zile, fiind, alături de Clodius, cel mai renumit bărbat în profesiunea sa şi, fireşte, concomitent, şi duşmanul de moarte al acestuia. Întrucît acest „Ahile" al străzii fusese achiziţionat de către potentaţi, jucînd, cu permisiunea lor, din nou rolul ultrademocratului, „Hectorul" străzii deveni, bineînţeles, un aristocrat, iar opoziţia republicană, care s-ar fi aliat acum cu însuşi Catilina dacă i s-ar fi oferit, îl acceptă pe Milo cu plăcere drept campionul ei autorizat în toate scandalurile. Într-adevăr, puţinele succese pe care ea le repurtă pe acest cîmp de bătălie au fost opera lui Milo şi a bandei sale de gladiatori bine exersaţi. În consecinţă, Cato şi ai săi susţineau, la rîndul lor, candidatura lui Milo pentru consulat; nici Cicero nu putea să renunţe la a-l recomanda pe duşmanul duşmanului său protectorilor săi îndelungaţi; şi, întrucît Milo însuşi nu se zgîrci nici cu banii şi nici cu

violenţa pentru a-şi impune alegerea, aceasta părea asigurată. Pentru potentaţi, ea n-ar fi fost numai o nouă înfrîngere categorică, dar şi un pericol iminent; căci era de prevăzut că temerarul om de partid, fiind consul, nu se va lăsa anihilat atît de uşor precum Domitius şi alţi bărbaţi ai opoziţiei ordinare. Soarta a vrut ca, din întîmplare, „Ahile" şi „Hector" să se întîlnească în apropierea capitalei, pe *Via Appia*, şi să se dezlănţuie o încăierare între cele două cete, în cursul căreia Clodius primi o lovitură de sabie în umăr, fiind silit să se refugieze într-o casă învecinată. Aceasta se întîmplase fără ordinul lui Milo; dar, întrucît lucrurile evoluaseră pînă aici şi întrucît furtuna trebuia să fie înfruntată oricum, vina întreagă i se păru lui Milo mai de dorit şi mai puţin periculoasă decît cea înjumătăţită; el ordonă oamenilor săi să-l scoată pe Clodius din ascunziş şi să-l măcelărească (13 ianuarie 702, **52**). Şefii străzii partidului potentaţilor, tribunii poporului Titus Munatius Plancus, Quintus Pompeius Rufus şi Gaius Sallustius Crispus văzură în acest incident un pretext favorabil pentru a înlătura candidatura lui Milo în interesul stăpînilor lor şi pentru a impune dictatura lui Pompeius. Drojdia plebei, îndeosebi liberţii şi sclavii, îşi pierdu prin Clodius patronul şi viitorul ei eliberator (p. 200); agitaţia necesară a fost obţinută astfel cu uşurinţă. După ce cadavrul însîngerat fusese expus cu pompă pe tribuna rostrelor din for, rostindu-se şi discursurile adecvate, se declanşă vacarmul. Drept rug pentru marele eliberator a fost ales sediul aristocraţiei perfide; gloata duse trupul în curie şi dădu foc clădirii. Apoi mulţimea se năpusti spre casa lui Milo şi o asedie, pînă cînd banda acestuia îi alungă pe atacatori cu o ploaie de săgeţi. De aici, ea ajunse în faţa casei lui Pompeius şi a candidaţilor săi pentru consulat, cel dintîi fiind aclamat ca dictator, cei din urmă drept consuli, iar de aici, în faţa casei regelui interimar Marcus Lepidus, căruia îi revenea conducerea alegerilor consulare. Întrucît acesta refuză, conform constituţiei, să le organizeze pe loc, aşa cum reclamau cetele dezlănţuite, a fost asediat şi el timp de cinci zile în locuinţa sa. Dar organizatorii acestor scene scandaloase exageraseră în exercitarea rolurilor lor. Ce-i drept, stăpînul şi îndrumătorul lor era hotărît să folosească aceste incidente favorabile nu numai pentru a-l

înlătura pe Milo, ci şi pentru a prelua dictatura; dar el nu dorea s-o primească din partea unei gloate de bătăuşi, ci din partea senatului. Pompeius concentră trupe pentru a suprima anarhia dominantă din capitală, devenită într-adevăr insuportabilă pentru toată lumea; concomitent, porunci ceea ce pînă atunci ceruse, iar senatul cedă. Era un simplu artificiu dacă, la propunerea lui Cato şi Bibulus, proconsulul Pompeius, păstrînd magistraturile sale vechi, a fost desemnat drept „consul fără coleg" în loc de dictator (în ziua de 25 a lunii bisecte din anul 702, **52**) – un artificiu care acceptă o denumire ce includea o dublă contradicţie interioară1, pentru a o evita pe cea simplă care spunea lucrurilor pe nume şi care aminteşte cu intensitate de înţeleapta hotărîre a iuncherimii dispărute de a nu acorda plebeilor consulatul, ci numai puterea consulară (I, p. 207). Fiind astfel în posesia legală a plenipotenţei, Pompeius îşi începu activitatea şi adoptă măsuri decisive împotriva partidului republican redutabil prin cluburi şi tribunalele de juraţi. Normele electorale în vigoare au fost întărite de mai multe ori printr-o lege specială, fiind votată şi o altă lege care mări retroactiv pedepsele pentru corupţia electorală comisă începînd cu anul 684 (**70**). De o importanţă şi mai mare era dispoziţia prin care guvernările provinciale, aşadar acea parte a magistraturilor care erau mult mai însemnate şi mult mai profitabile, urmau să le fie acordate consulilor şi pretorilor abia după scurgerea unei perioade de cinci ani, şi nu imediat după predarea consulatului sau a preturii; bineînţeles, această reglementare nu putea intra în vigoare decît după o perioadă de patru ani, ocuparea guvernărilor depinzînd astfel pentru anii următori în principal de decretele senatoriale ce urmau să fie date pentru organizarea acestei perioade interimare, în consecinţă, de persoana sau facţiunea care domina senatul în momentul acela. Comisiile de juraţi au rămas în vigoare, dar dreptul de recuzare a fost îngrădit şi, fapt, poate, de o importanţă majoră, libertatea cuvîntului a fost anulată în cadrul tribunalelor prin norme maximale, limitîndu-se atît numărul avocaţilor, cît şi timpul de vorbire ce revenea fiecăruia, şi fiind interzis şi prostul obicei încetăţenit ca, în favoarea acuzatului, să se prezinte, alături de martorii faptei, şi martori ai caracterului sau aşa-

numiţii „oratori ai elogierii”. De asemenea, la sugestia lui Pompeius, senatul docil decretă că, prin încăierarea de pe *Via Appia*, patria ar fi ajuns în pericol; în consecinţă, printr-o lege extraordinară a fost constituită o comisie specială pentru toate crimele legate de această întîmplare, membrii ei fiind desemnaţi direct de către Pompeius. El întreprinse şi tentativa de a conferi şi magistraturii cenzoriale din nou o importanţă sporită pentru a-i elimina prin aceasta pe mişeii cei mai decăzuţi din rîndurile corpului cetăţenesc, profund dezechilibrat. Toate aceste măsuri au fost luate sub ameninţarea cu sabia. În urma declaraţiei senatului, potrivit căreia patria ar fi ameninţată, Pompeius încorporă contingentul obligat la serviciul militar pe întregul cuprins al Italiei şi, pentru orice eventualitate, îl sili să depună jurămîntul. Pentru moment, el cantonase pe Capitoliu o trupă de încredere şi suficient de puternică; la orice mişcare a opoziţiei, Pompeius ameninţa cu intervenţia armată şi, împotriva tuturor cutumelor, a postat o gardă chiar pe locul tribunalului în timpul procesului legat de asasinarea lui Clodius. Planul pentru reînsufleţirea cenzurii eşuă, întrucît din majoritatea senatorială servilă nici unul nu avea destul curaj şi suficientă autoritate morală fie numai pentru a candida la o asemenea magistratură. În schimb, juraţii îl condamnară pe Milo (8 aprilie 702, **52**), candidatura lui Cato pentru consulatul anului 703 (**51**) fiind împiedicată. Opoziţia oratorică şi pamfletară primi, prin noua reglementare a proceselor, o lovitură de pe urma căreia nu şi-a mai revenit; prin aceasta, temuta elocinţă juridică a fost înlăturată din domeniul politic şi va purta în viitor hamurile monarhiei. Firește, opoziţia nu dispăruse în întregime nici din spiritul majorităţii naţiunii, nici din viaţa publică – pentru aceasta, alegerile populare, tribunalele de juraţi şi literatura n-ar fi trebuit numai limitate, ci nimicite. Dar tocmai cu ocazia acestor evenimente Pompeius îi ajută, prin neîndemînarea şi dezorientarea sa, pe republicani să înregistreze, chiar şi sub dictatura sa, din nou, cîteva triumfuri usturătoare pentru el. Bineînţeles, măsurile tendenţioase pe care dinaştii le luau pentru consolidarea puterii lor erau caracterizate în mod oficial ca stipulaţii luate în interesul liniştii şi ordinii publice, fiecare cetăţean potrivnic anarhiei fiind desemnat, în principiu, ca

partizan al acestora. Pompeius exageră însă cu această ficţiune străvezie în asemenea măsură încît, în locul uneltelor sigure, îi alese pe bărbaţii cei mai distinşi ai tuturor partidelor, chiar şi pe Cato, în comisia specială constituită pentru cercetarea ultimei încăierări şi îşi utiliză influenţa asupra tribunalului mai ales pentru menţinerea ordinii, scandalul tradiţional cunoscut în tribunalele acestei epoci devenind o imposibilitate atît pentru adepţii, cît şi pentru adversarii săi. Această neutralitate a regentului se reflecta în sentinţele curţii speciale de judecată. Ce-i drept, juraţii nu îndrăzniră să-l achite pe Milo însuşi, dar majoritatea acuzaţilor secundari ai partidului opoziţiei republicane scăpară nevătămaţi, în timp ce condamnarea îi lovi necruţător pe cei care trecuseră, în timpul ultimului scandal, de partea lui Clodius, altfel spus, a potentaţilor, printre ei aflîndu-se un număr apreciabil dintre amicii cei mai apropiaţi ai lui Caesar şi chiar ai lui Pompeius, în frunte cu candidatul său pentru consulat, Hypsaeus, şi tribunii poporului, Plancus şi Rufus, care dirijaseră răzmeriţa în interesul său. Faptul că Pompeius, pentru a salva aparenţa imparţialităţii, nu împiedică condamnarea acestora a fost o neghiobie, ea fiind urmată de cea de-a doua, întrucît, în probleme cu totul indiferente, el încălcă totuşi propriile legi, apărînd astfel în procesul lui Plancus drept martor al caracterului şi scăpîndu-i de condamnare pe cîţiva acuzaţi foarte apropiaţi, precum Metellus Scipio. Ca de obicei, el rîvnea şi în cazul acesta la lucruri contradictorii; întrucît încercă să îndeplinească concomitent obligaţiile regentului imparţial şi pe cele ale şefului de partid, el nu corespundea nici uneia, nici celeilalte dintre funcţii şi, pe drept, apărea opiniei publice ca un regent despotic, iar adepţilor săi, cu aceeaşi îndreptăţire, ca un conducător care ori nu putea, ori nu dorea să-i protejeze pe ai săi. Însă chiar dacă republicanii se mai agitau, fiind încurajaţi cîteodată de vreun succes, mai ales în urma greşelilor lui Pompeius, scopul pe care şi-l propuseseră potentaţii prin această dictatură a fost totuşi atins în linii generale; frîiele fuseseră strînse mai puternic, partidul republican fusese umilit, iar noua monarhie fusese consolidată. Publicul începea să se resemneze cu aceasta. Cînd, puţin după aceea, Pompeius îşi reveni în urma unei boli grave,

însănătoşirea sa a fost celebrată în întreaga Italie cu manifestaţiile obligatorii de bucurie, dedicate în asemenea circumstanţe numai monarhilor. Potentaţii se arătară mulţumiţi; la 1 august 702 (**52**), Pompeius îşi depuse deja dictatura şi împărţi consulatul cu clientul său Metellus Scipio.

1. Consul înseamnă „coleg” (I, p. 179), iar un consul care este şi proconsul este totodată consul real şi consul locţiitor (n.tr.).

Capitolul IX

Moartea lui Crassus. Prăbuşirea guvernării comune

Marcus Crassus fusese socotit mult timp printre capii „monstrului tricefal” fără a se număra de fapt printre ei. El servea veritabililor potentaţi Pompeius şi Caesar drept contrapondere sau, mai exact, aparţinea talgerului lui Caesar pentru a-l ţine în cumpănă pe cel al lui Pompeius. Acest rol al colegului de prisos nu este tocmai onorabil, dar, în urmărirea avantajului său, Crassus n-a fost niciodată împiedicat de un pasionat sentiment al onoarei. Era negustor şi accepta tocmeala. Ceea ce i se oferi nu era mult; dar, întrucît nu putea obţine mai mult, se mulţumise cu atît şi încercă să uite ambiţia chinuitoare şi mîhnirea de a se afla într-o poziţie atît de apropiată de putere şi totuşi atît de neputincioasă, în compania grămezilor de aur care i se înălţau tot mai ameţitor. Întîlnirea de la Lucca aduse însă şi pentru el importante schimbări; pentru a păstra superioritatea faţă de Pompeius în urma concesiilor extinse făcute acestuia, Caesar îi oferi vechiului său aliat Crassus posibilitatea de a ajunge, prin războiul partic din Siria, acolo unde ajunsese Caesar prin cel celtic în Galia. Cu greu se poate spune dacă aceste perspective noi stîrneau mai mult neostoita poftă de aur care devenise un *alter ego* pentru bărbatul acum sexagenar şi care, cu fiecare nou milion cîştigat, devenea tot mai mistuitoare, sau dacă era vorba mai degrabă de ambiţia reţinută cu dificultate timp de ani îndelungaţi şi care dogori acum pieptul bătrînului cărunt cu un foc înfricoşător. El sosi în Siria încă la începutul anului 700 (**54**); nici nu aşteptase sfîrşitul consulatului său pentru plecare. Cuprins de o pasiune precipitată, se părea că doreşte să fructifice fiecare minut pentru a recupera timpul irosit, pentru a adăuga tezaurelor Occidentului şi pe cele ale Orientului, pentru a cuceri puterea şi gloria de general la fel de repede ca şi Caesar şi la fel de uşor ca şi Pompeius.

Războiul partic începuse deja. Atitudinea neloială a lui Pompeius faţă de parţi a fost relatată mai sus (pp. 97-98); el nu respectase graniţa Eufratului stabilită prin tratat şi desprinsese din regatul parţilor mai multe ţinuturi în favoarea Armeniei, care era acum un stat clientelar Romei. Regele Phraates nu reacţionase; dar, după ce fusese asasinat de către cei doi fii ai săi, Mithridates şi Orodes, noul rege Mithridates declară imediat război (în jurul anului 698, **56**) regelui Armeniei, Artavasdes, fiul lui Tigranes, decedat de curînd. Faptul echivala cu o declaraţie de război împotriva Romei; aşadar, imediat după reprimarea răscoalei evreilor, destoinicul şi curajosul guvernator al Siriei, Gabinius, conduse legiunile dincolo de Eufrat. Însă în regatul part avusese loc între timp o modificare; mai-marii regatului, în frunte cu tînărul, temerarul şi talentatul Mare Vizir, îl răsturnaseră pe regele Mithridates şi-l încoronaseră pe Orodes, fratele lui. Mithridates făcu în consecinţă cauză comună cu romanii şi se refugie în tabăra romană. Evoluţia evenimentelor promise întreprinderii guvernatorului roman cel mai mare succes, cînd primi pe neaşteptate ordinul să-l conducă pe regele Egiptului, cu forţa armelor, la Alexandria (p. 107). El trebui să se conformeze; dar, în speranţa reîntoarcerii sale grabnice, îl convinse pe principele part detronat, care îi implora ajutorul, să declanşeze între timp războiul pe propria socoteală. Mithridates se execută, iar Seleucia şi Babilonul se declarară de partea lui; dar Seleucia a fost luată cu asalt de către vizir, el personal fiind primul pe creneluri; la Babilon, Mithridates trebui să se predea din cauza foametei, fiind executat din porunca fratelui. Moartea lui era o pierdere considerabilă pentru romani; dar frămîntarea din regatul part nu luase nicidecum sfîrşit cu aceasta şi războiul armean continua. Gabinius tocmai făcea pregătirile pentru a fructifica, după terminarea campaniei egiptene, ocazia în continuare favorabilă şi a relua războiul cu parţii, cînd sosi Crassus în Siria, preluînd, odată cu comanda, şi planurile predecesorului său. Înflăcărat de speranţele cele mai fanteziste, el subaprecie greutăţile marşului şi, mai mult încă, subestimă rezistenţa armatelor inamice; vorbi cu convingere nu numai de supunerea parţilor, dar, în gînd, el cucerea deja regatele Bactriei şi Indiei.

Însă noul Alexandru nu se grăbi. Înainte de a trece la concretizarea unor asemenea planuri măreţe, găsi răgazul pentru afaceri secundare foarte extinse şi deosebit de profitabile. Templul Derketei din Hierapolis Bambyke, al lui Iehova din Ierusalim şi alte sanctuare bogate ale provinciei siriene au fost jefuite, la porunca lui Crassus, de tezaurele lor, iar din partea tuturor supuşilor au fost cerute contingente sau, ceea ce era şi mai bine, bani. Operaţiunile militare ale primei veri se limitară la ample raiduri de recunoaştere în Mesopotamia; a fost traversat Eufratul, satrapul part a fost învins la Ichnae (pe Belik, la nord de Rakkah), fiind ocupate oraşele cele mai apropiate, printre care şi importantul Nikephorion (Rakkah); după ce au fost staţionate garnizoane în aceste cetăţi, armata romană s-a reîntors în Siria. Crassus ezitase pînă atunci dacă ar fi mai potrivit să înainteze spre Parţia pe căi ocolite prin Armenia sau pe drumul direct, prin deşertul mesopotamian. Prima cale prezenta o securitate mai mare datorită ţinuturilor muntoase stăpînite de aliaţi fideli; regele Artavasdes veni personal în cartierul general roman ca să pledeze pentru acest plan de campanie. Dar misiunea de recunoaştere decise pentru marşul prin Mesopotamia. Numeroasele şi înfloritoarele oraşe greceşti şi semigreceşti din ţinuturile de pe Eufrat şi Tigru, îndeosebi oraşul cosmopolit Seleucia, erau întru totul potrivnice dominaţiei parţilor; asemenea, anterior, cetăţenilor de la Carrhae (p. 96), toate localităţile atinse de romani dovediseră prin faptă cît de mult doreau să scuture insuportabilul jug străin şi să-i primească pe romani ca eliberatori, aproape ca pe nişte compatrioţi. Principele arab Abgaros, care stăpînea deşertul de la Edessa şi Carrhae şi, prin aceasta, drumul obişnuit de la Eufrat pînă la Tigru, se înfăţişase în tabăra romanilor pentru a-i asigura personal de devotamentul său. Parţii se arătaseră cu totul nepregătiţi. Astfel, Eufratul a fost traversat la Biradjik (701, **53**). Pentru a ajunge de aici pe Tigru existau două posibilităţi: fie armata romană cobora pe Eufrat pînă la înălţimea Seleuciei, unde, între Eufrat şi Tigru, exista o distanţă de numai cîteva mile, fie alegea, imediat după traversare, calea cea mai scurtă spre Tigru, prin deşertul mesopotamian. Prima cale ducea nemijlocit spre capitala parţilor, Ctesiphon, care se afla în

faţa Seleuciei, pe malul celălalt al Tigrului; mai multe voci influente din consiliul de război roman pledară pentru această variantă. Îndeosebi cvestorul Gaius Cassius relevă greutăţile marşului prin deşert şi ştirile îngrijorătoare despre pregătirile de război ale parţilor, care veneau din partea garnizoanelor romane de pe malul stîng al Eufratului. Dar, în contradicţie cu acestea, principele arab Abgaros îi înştiinţă pe romani că parţii ar fi ocupaţi cu evacuarea ţinuturilor lor occidentale. Ei şi-ar fi strîns deja bogăţiile şi s-ar fi pus în mişcare pentru a se refugia la sciţi şi la hircanieni; numai printr-un marş forţat pe calea cea mai scurtă ar exista posibilitatea ajungerii lor din urmă, iar un asemenea marş ar fi dus, probabil, cel puţin la depăşirea ariergărzii marii armate conduse de către Sillakes şi vizir, la nimicirea acesteia şi cîştigarea unei prăzi imense. Aceste rapoarte ale beduinilor prieteni deciseră în problema rutei de marş; armata romană, compusă din şapte legiuni, 4.000 de călăreţi şi 4.000 de prăştieri şi arcaşi, se îndepărtă de Eufrat şi pătrunse în cîmpiile neospitaliere ale Mesopotamiei nordice. În lung şi în lat nu se arătă nici un inamic; doar foamea şi setea şi deşertul nesfîrşit păreau să păzească porţile Orientului. În sfîrşit, în urma unui marş extenuant care a durat zile în şir, se arătară primii călăreţi inamici în apropierea primului rîu, Balissos (Belik), pe care romanii trebuiau să-l traverseze. Abgaros fu trimis în recunoaştere împreună cu arabii săi; hoardele de călăreţi parţi se repliară pînă la rîu, îl trecură şi dispărură în depărtări, urmărite de Abgaros şi ai săi. Romanii aşteptară cu nerăbdare reîntoarcerea acestuia şi veşti mai concludente. Generalul speră să-l ajungă aici pe inamicul care se retrăgea necontenit; tînărul şi viteazul său fiu Publius, care-şi cîştigase sub Caesar merite deosebite în luptele din Galia (pp. 163, 173), fiind trimis de acesta în fruntea unui corp de călăreţi celţi pentru a participa la războiul cu parţii, era mistuit de o năvalnică dorinţă de luptă. Întrucît nu sosi nici un mesaj, se luă hotărîrea de a înainta, în voia sorţii: se dădu semnalul pentru plecare, se traversă rîul Balissos şi, după o scurtă şi insuficientă pauză de prînz, armata porni mai departe în marş forţat. Atunci, deodată, răsunară de pretutindeni timpanele parţilor; jur împrejur se vedeau steagurile lor

de mătase brodată, coifurile şi armurile lor de fier strălucind sub razele dogoritoare ale soarelui aflat la zenit: alături de vizir se afla principele Abgaros cu beduinii săi.

Romanii înţeleseră prea tîrziu că se lăsaseră atraşi în cursă. Cu o judecată sigură, vizirul întrevăzuse pericolul, precum şi mijloacele înfruntării lui. Cu pedestrimea orientală nu se putea răzbi în faţa infanteriei romane de linie; el renunţase la ea şi, trimiţînd această masă, care nu putea fi utilizată pe cîmpul principal de luptă, sub conducerea regelui Orodes însuşi, împotriva Armeniei, îl împiedicase pe regele Artavasdes să trimită promisa cavalerie grea, compusă din 10.000 de călăreţi, care urma să se unească cu armata lui Crassus, ce resimţea acum din plin absenţa acesteia. În schimb, tactica romană, de neîntrecut în felul ei, se confrunta cu aceea a vizirului, total diferită. Armata lui era alcătuită în întregime din cavalerie; linia frontului era formată din călăreţii greu-înarmaţi cu lănci lungi pentru străpuns, călăreţul şi calul fiind protejaţi de armuri de metal în solzi sau din piele şi jambiere asemănătoare; masa trupelor se compunea din arcaşi călăreţi. În faţa acestora, romanii erau inferiori în privinţa aceloraşi arme atît în ceea ce priveşte numărul, cît şi destoinicia. Infanteria lor de linie, oricît de admirabilă ar fi fost în lupta de aproape, atît pe distanţe scurte cu suliţa grea de aruncat, cît şi în lupta corp la corp, nu putea nicidecum să angajeze o armată, compusă în exclusivitate din cavalerie, în bătălie şi găsea chiar şi atunci un adversar egal, dacă nu superior, în hoardele sclipitoare ale călăreţilor lăncieri. În faţa unei armate precum era cea a parţilor, armata romană se afla în dezavantaj strategic, întrucît cavaleria stăpînea comunicaţiile, şi tactic, întrucît orice armă pentru lupta de aproape este inferioară celei pentru lupta de la distanţă, dacă nu se ajunge la lupta corp la corp. Structura concentrată pe care se baza întregul sistem roman de război mărea pericolul în cazul unui asemenea atac; ce-i drept, cu cît coloana romană devenea mai compactă, cu atît mai năprasnică devenea lovitura ei, dar, de asemenea, cu atît mai puţin îşi greşeau ţinta armele pentru lupta de la distanţă. În împrejurări obişnuite, cînd trebuie apărate oraşe şi luate în considerare denivelări de teren, acea tactică de a opera

numai cu cavaleria împotriva infanteriei nu ar fi putut niciodată să fie aplicată în întregime; însă în deşertul mesopotamian, unde armata, asemenea corăbiei în largul mării, n-a întîlnit, zile întregi, nici un obstacol şi nici un punct de referinţă strategic, acest sistem de război devenea imbatabil, întrucît circumstanţele permiteau desfăşurarea lui după toate regulile, aşadar cu forţă maximă. Aici conlucrau toate elementele pentru a-i prejudicia pe pedestraşii inamici în faţa călăreţilor indigeni. Acolo unde infanteristul roman, împovărat la limită, se tîra anevoios prin nisip sau prin stepă şi aproape că îşi dădea duhul pe drumul lipsit de poteci şi unde puţinele izvoare se aflau la distanţe mari unele de altele, călăreţul part, obişnuit de mic să stea, ba aproape să trăiască pe calul său iute sau pe cămila sa, gonea cu uşurinţă prin deşertul ale cărui neajunsuri învăţase să le depăşească şi să le suporte în caz de nevoie. Aici nu cădeau ploaie care ar mai fi potolit canicula insuportabilă şi ar fi slăbit corzile de arc şi curelele de praştie ale arcaşilor şi prăştierilor inamici; aici, în stratul gros de nisip, în multe locuri tabăra nici nu putea fi înconjurată cu şanţuri şi valuri propriu-zise. Fantezia abia este capabilă să-şi imagineze o asemenea situaţie în care toate avantajele militare se aflau de o parte, iar toate dezavantajele de cealaltă. Din nefericire, nu putem răspunde decît cu supoziţii la întrebarea în ce împrejurări au dezvoltat parţii această nouă tactică naţională, care se dovedea superioară celei romane pe un teren favorabil. Călăreţii lăncieri şi arcaşi sînt cunoscuţi în Orient din timpuri străvechi şi alcătuiau deja trupele de elită încă în armatele lui Kyros şi Dareios; însă pînă acum aceste arme fuseseră folosite numai în caz de nevoie şi mai ales pentru acoperirea infanteriei orientale cu totul inutilizabile. Armatele parţilor nu se deosebeau sub acest aspect cu nimic de celelalte armate orientale; există mărturii despre unele care au fost constituite într-o proporţie de cinci la şase din pedestrime. În cazul expediţiei lui Crassus, cavaleria a apărut însă pentru prima dată ca un corp de sine stătător şi această armă primi astfel o utilitate nouă şi o valoare cu totul diferită. Superioritatea inegalabilă a pedestrimii romane în lupta de aproape pare să-i fi condus pe adversarii Romei din diferitele ţinuturi ale lumii, independent unii de

alţii, în acelaşi timp şi cu un succes similar, la ideea egalării acesteia prin cavalerie şi lupta de la distanţă. Ceea ce-i reuşise pe deplin lui Cassivellaunus în Britannia (p. 175), în parte lui Vercingetorix în Galia (pp. 181-182), ceea ce, pînă la o anumită limită, încercase deja Mithridates Eupator (p. 50) a fost realizat de vizirul lui Orodes pe o scară mai largă şi într-un mod mai complet. El găsi posibilitatea aplicării nemodificate a ideilor sale geniale îndeosebi datorită cavaleriei grele cu care putea forma o linie, datorită arcului, arma eficientă pentru lupta de la distanţă, tipic Orientului şi mînuit îndeosebi în ţinuturile persane cu o rară măiestrie, în fine, datorită particularităţilor ţării şi poporului. Aici, unde arma romană croită pentru lupta de aproape şi sistemul concentrat roman sucombară pentru prima dată în faţa armei pentru lupta de la distanţă şi a sistemului dezangajat, se prefigură acea revoluţie militară care şi-a găsit desăvîrşirea abia odată cu introducerea armei de foc.

În aceste împrejurări, la şase mile spre sud de Carrhae (Harran), unde staţiona o garnizoană romană, iar în direcţia nordică ceva mai aproape de Ichnae, în mijlocul deşertului, se dădu prima luptă dintre romani şi parţi. Arcaşii romani au fost trimişi înainte, dar s-au repliat imediat în faţa superiorităţii zdrobitoare şi a puterii mult mai mari ale arcurilor parţilor. Legiunile, care, în ciuda avertismentului unor ofiţeri mai clarvăzători de a le rîndui cît mai desfăşurat în faţa inamicului, fuseseră aşezate într-un careu compact cu 12 cohorte pe fiecare latură, au fost curînd învăluite şi acoperite cu o ploaie teribilă de săgeţi, care aici nu-şi greşiră ţinta şi împotriva cărora soldaţii nici nu puteau riposta. Speranţa că inamicul îşi va epuiza săgeţile se spulberă după o privire aruncată asupra nesfîrşitului şir de cămile încărcate cu săgeţi. Parţii înaintară tot mai mult. Pentru ca învăluirea să nu se transforme într-o încercuire, Publius Crassus trecu la atac cu un corp de cavalerie de elită, arcaşi şi infanterie de linie. Într-adevăr, inamicul renunţă la închiderea cercului şi se replie, fiind urmărit cu ardoare de conducătorul nestăpînit al romanilor. Dar cînd, în cursul acestei urmăriri, corpul lui Publius ieşi din cîmpul vizual al armatei principale, cavaleria grea din faţa lui i se împotrivi, iar hoardele de parţi, gonind din toate părţile, se strînseră ca o plasă în

jurul acestuia. Publius, care văzu cum ai săi cădeau în jurul său sub săgeţile arcaşilor călăreţi, fără rost şi în rînduri strînse, se năpusti desperat cu cavaleria sa celtică lipsită de armuri asupra călăreţilor inamici, înarmaţi cu lănci şi zăngănind în zale; dar vitejia, sfidînd moartea, a celţilor săi, care apucară lăncile cu mîinile sau săreau de pe cai pentru a-i înjunghia pe inamici, înfăptui miracole – dar în zadar. Resturile trupei, printre ei aflîndu-se şi comandantul rănit la braţul drept, fură împinse pe o mică înălţime unde au devenit o ţintă şi mai uşoară pentru arcaşii inamici. Grecii mesopotamieni, buni cunoscători ai ţinutului, îl conjurară pe Crassus să plece cu ei şi să întreprindă o tentativă de a se salva; dar Crassus refuză să separe soarta sa de cea a vitejilor bărbaţi pe care curajul său temerar îi dusese la pierzanie şi îi dădu scutierului său ordin să-l străpungă. Asemenea lui, majoritatea ofiţerilor încă în viaţă îşi dădură singuri moartea. Din întregul corp, numărînd la început aproximativ 6.000 de oameni, nu au fost luaţi prizonieri mai mult de 500; nici unul nu s-a salvat. Între timp, atacul îndreptat împotriva armatei principale slăbise în intensitate, iar pauza a fost mai mult decît bine-venită. Cînd, în fine, lipsa oricărui mesaj din partea corpului detaşat o trezi din liniştea înşelătoare şi cînd, pentru a-l căuta, se apropie de locul măcelului, i se aduse tatălui capul fiului său înfipt în vîrful unei lăncii; astfel începu teribila bătălie îndreptată acum împotriva armatei principale, cu aceeaşi năvală şi aceeaşi uniformitate fără speranţă. Romanii nu reuşiră nici să străpungă linia călăreţilor lăncieri, nici să ajungă la arcaşi; abia noaptea puse capăt masacrului. Dacă parţii ar fi coborît pe cîmpul de bătălie n-ar fi scăpat, probabil, nici un singur soldat din armata romană. Dar, fiind obişnuiţi să lupte numai călare şi fiind, din această cauză, îngrijoraţi să nu fie atacaţi prin surprindere, ei nu-şi ridicau tabăra niciodată în imediata vecinătate a inamicului; sarcastic, le strigară romanilor că îi dăruiesc generalului o noapte pentru a deplînge moartea fiului său şi galopară în direcţia opusă pentru a se reîntoarce în dimineaţa următoare şi a da vînatului rănit de moarte lovitura de graţie. Bineînţeles, romanii nu aşteptară dimineaţa. Locotenenţii Cassius şi Octavius – Crassus îşi pierduse capul – dădură ordin ca toţi oamenii capabili încă de marş să plece

imediat şi în cea mai mare linişte, lăsîndu-i în urmă pe toţi răniţii – se spune 4.000 – şi pe cei rătăciţi, pentru a-şi căuta salvarea în spatele zidurilor de la Carrhae. Faptul că parţii, revenind în ziua următoare, s-au ocupat mai întîi de căutarea şi măcelărirea celor rămaşi în urmă şi că garnizoana şi locuitorii din Carrhae, înştiinţaţi de dezertori din timp despre catastrofă, veniseră în grabă în întîmpinarea armatei învinse salvă rămăşiţele acesteia de la nimicirea aparent inevitabilă. Hoardele de călăreţi parţi nu puteau trece la un asediu al oraşului. Dar curînd romanii plecară din proprie iniţiativă, fie din lipsă de alimente, fie în urma precipitării descurajate a generalului comandant pe care soldaţii încercaseră zadarnic să-l îndepărteze de la comandă şi să-l înlocuiască cu Cassius. Se merse în direcţia munţilor Armeniei; mărşăluind în timpul nopţii şi poposind în timpul zilei, Octavius ajunse cu un corp de 5.000 de soldaţi la fortăreaţa Sinnaka, situată la o depărtare de numai o zi de marş de înălţimile protectoare, şi-l eliberă, punîndu-şi în pericol viaţa, pe generalul comandant pe care călăuza îl dusese pe un drum greşit şi-l abandonase la discreţia inamicului. Atunci vizirul se apropie călare de tabăra romană pentru a le oferi romanilor pacea şi prietenia în numele regelui său şi pentru a propune o întrevedere personală a celor doi generali. Armata romană, demoralizată, îl conjură, ba chiar îl sili pe conducătorul ei să accepte oferta. Vizirul îl primi pe consular şi statul său major cu onorurile obişnuite şi se oferi din nou să încheie un pact de prietenie; amintind cu îndreptăţită amărăciune de soarta tratatelor încheiate cu Lucullus şi Pompeius în privinţa graniţelor Eufratului (p. 98), el ceru numai ca acesta să fie redactat imediat în scris. Se aduse un cal, buiestraş, bogat împodobit: era un cadou al regelui pentru generalul comandant roman; slujitorii vizirului se înghesuiră în jurul lui Crassus, zeloşi să-l ridice pe cal. Ofiţerii romani avură însă impresia că parţii au de gînd să-l prindă pe general; Octavius, neînarmat cum era, smulse sabia din teaca unui part şi-l străpunse pe îngrijitorul calului. În încăierarea care se dezlănţui, ofiţerii romani au fost ucişi cu toţii; şi, precum străunchiul său (II, p. 39-40), bătrînul general comandant nu voi să-i servească inamicului drept trofeu viu: astfel, îşi căută şi-şi găsi moartea.

Mulţimea rămasă în tabără, lipsită de conducători, în parte căzu în prizonierat, în parte se risipi. Dezastrul început în ziua de la Carrhae a fost desăvîrşit în cea de la Sinnaka (9 iunie 701, **53**): ambele zile îşi luară locul alături de datele de pe Allia, de la Cannae şi de la Arausio. Armata Eufratului nu mai exista. Numai corpul de călăreţi al lui Gaius Cassius, care fusese despărţit de armata principală în timpul plecării din Carrhae, cîteva cete răzleţite şi cîţiva fugari izolaţi reuşiră să scape de parţi şi de beduini şi să găsească separat calea de întoarcere în Siria. Din cei 40.000 de legionari care traversaseră Eufratul, nu se întoarse nici măcar un sfert; o jumătate murise, aproximativ 10.000 de prizonieri romani au fost colonizaţi de către învingători în Extremul Orient al regatului lor, în oaza de la Merv, după obiceiul parţilor, ca şerbi obligaţi la serviciul militar. În anul acesta, aproape în acelaşi timp, vulturii care conduceau legiunile ajunseră ca trofee în mîinile unor naţiuni străine: ale unui trib german în Occident (p. 178) şi ale parţilor în Orient. Din nefericire, nu ni s-au păstrat mărturii suficiente despre impresia pe care înfrîngerea romanilor a produs-o în Orient; dar ea trebuie să fi fost profundă şi durabilă. Regele Orodes tocmai celebra căsătoria fiului său Pakoros cu sora noului său aliat, regele Artavasdes al Armeniei, cînd sosi mesajul victoriei din partea vizirului său şi, după cutuma orientală, concomitent şi capul lui Crassus. Masa era deja terminată; o trupă de actori ambulanţi din Asia Mică, cum existau în epoca aceea în număr mare, purtînd poezia şi arta teatrală elenă pînă departe în Orient, prezentau în faţa curţii adunate *Bacantele* de Euripide. Actorul, care juca rolul Agauei care, într-un entuziasm dionisiac dement, îşi sfîşiase fiul şi se întorcea acum de pe Kithaeron purtînd capul acestuia înfipt în tirs, îl schimbă pe acesta cu capul însîngerat al lui Crassus şi, spre bucuria nemăsurată a publicului alcătuit din barbari pe jumătate elenizaţi, el reluă cîntecul bine-cunoscut:

Aducem de pe deal
Purtînd-o acasă
Minunata pradă,
Sîngerîndul vînat.

Din timpurile Ahemenizilor, aceasta a fost prima mare victorie pe care orientalii au repurtat-o asupra Occidentului; şi, într-adevăr, era un fapt semnificativ că, pentru sărbătorirea acestei victorii, tragedia greacă, cea mai frumoasă realizare a lumii occidentale, se parodie pe sine însăşi în acea manifestare grotescă şi cutremurătoare. Spiritul civic roman şi geniul Eladei începură să se pregătească pentru lanţurile sultanului.

Catastrofa, groaznică în sine, părea să devină teribilă şi prin urmările ei şi să cutremure stîlpii de susţinere ai puterii romane în Orient. Nu era atît de grav că parţii stăpîneau acum nestînjeniţi dincolo de Eufrat, că Armenia, după ce se desprinsese, încă înainte de catastrofa lui Crassus, din alianţa romană, ajunse în întregime în clientela partă, că locuitorii fideli ai cetăţii Carrhae erau pedepsiţi cu cruzime pentru ataşamentul lor faţă de occidentali de către noul lor stăpîn, Andromachos, una dintre călăuzele trădătoare ale romanilor, impus de către parţi. Dar parţii se pregăteau acum cu toată seriozitatea să traverseze, la rîndul lor, Eufratul şi, împreună cu armenii şi evreii, să-i alunge pe romani din Siria. Evreii şi alţi orientali aşteptau aici eliberarea de sub dominaţia romană cu aceeaşi nerăbdare cu care elenii de dincolo de Eufrat aşteptau eliberarea de sub cea a parţilor. La Roma, războiul civil era iminent; atacul survenit tocmai aici şi tocmai acum constituia un pericol serios. Dar, spre norocul Romei, conducătorii se schimbaseră de ambele părţi. Sultanul Orodes îi era prea îndatorat eroicului principe, care-i oferise mai întîi coroana şi-i eliberase apoi ţara de inamici, pentru a nu se debarasa de el cît mai curînd posibil cu ajutorul călăului. Locul său ca general comandant al armatei de invazie destinate să năvălească în Siria a fost luat de către un prinţ, fiul regelui Pakoros, căruia îi fusese asociat, din cauza tinereţii şi lipsei sale de experienţă, un consilier militar, principele Osakes. Pe de altă parte, locul lui Crassus a fost preluat în Siria, temporar, de către cumpănitul şi energicul cvestor Gaius Cassius. Întrucît parţii, asemenea romanilor înainte, nu iuţeau atacul, ci trimiseră în anii 701 şi 702 (**53**, **52**), dincolo de Eufrat, numai hoarde de recunoaştere respinse cu uşurinţă, Cassius

avu destul timp pentru a reorganiza întru cîtva armata şi a-i readuce la ascultare pe evrei, care ridicaseră de pe acum armele, fiind îndîrjiţi din cauza jefuirii templului, ordonată de către Crassus, cu ajutorul fidelului partizan al romanilor, Herodes Antipatros. Aşadar guvernul roman ar fi avut suficient timp să trimită trupe proaspete pentru apărarea graniţei ameninţate; dar el nu întreprinse nimic din cauza convulsiilor revoluţiei care începea; cînd, în anul 703 (**51**), marea armată partă apăru în sfîrşit pe Eufrat, Cassius nu i-a putut opune decît aceleaşi două legiuni slabe, alcătuite din rămăşiţele armatei lui Crassus. Fireşte, cu acestea el nu putu nici să împiedice traversarea Eufratului, nici să apere provincia. Parţii trecură Siria prin foc şi sabie; întreaga Asie Occidentală tremura. Dar parţii nu se pricepeau la asedierea oraşelor. Nu numai că trebuiră să se retragă fără nici un rezultat din faţa Antiohiei, unde Crassus se retrăsese împreună cu trupele sale, dar, în cursul retragerii, cavaleria lui Cassius îl ademeni într-o ambuscadă pe Orontes, care suferi pierderi considerabile din partea infanteriei romane; însuşi principele Osakes se afla printre cei morţi. Amici şi inamici se convinseră cu această ocazie că armata partă aflată sub un general obişnuit şi pe un teren obişnuit nu era mai destoinică decît oricare altă armată orientală. Dar atacul nu a fost abandonat. În iarna anilor 703/704 (**51/50**), Pakoros şi-a ridicat tabăra la Kyrrhestike, dincoace de Eufrat; noul guvernator al Siriei, Marcus Bibulus, deplorabil ca general şi incapabil ca om de stat, nu ştia să facă altceva decît să se închidă în fortăreţele sale. Toţi aşteptau ca războiul să reînceapă în anul 704 (**50**) cu o vehemenţă reînnoită. Dar în loc să lupte împotriva romanilor, Pakoros îşi îndreptă armele împotriva propriului tată şi, din această cauză, începu tratative cu guvernatorul roman. Ce-i drept, cu aceasta nu a fost spălată pata ruşinoasă de pe scutul onoarei romane şi nici nu a fost reabilitat renumele Romei în Orient, dar invazia partică în Asia Occidentală nu mai avu loc şi, cel puţin pentru moment, graniţa Eufratului a fost păstrată.

Între timp, la Roma, vulcanul clocotitor al revoluţiei îşi înălţă norii ameţitori. Nici un soldat şi nici un denar nu mai era risipit pentru inamicul ţării, nici un gînd nu mai era destinat sorţii popoarelor. Una

din caracteristicile cele mai cutremurătoare ale epocii o constituia faptul că imensa nenorocire naţională de la Carrhae şi Sinnaka a provocat mai puţine reflecţii şi fraze decît acel scandal de pe *Via Appia*, în cursul căruia a fost ucis conducătorul de bandă Clodius la cîteva luni după moartea lui Crassus; dar ea este de înţeles şi scuzabilă. Ruptura dintre cei doi potentaţi, resimţită de mult ca inevitabilă şi anunţată deseori ca fiind iminentă, se apropie acum în mod inevitabil. Precum barca vechii legende greceşti a corăbierilor, corabia comunităţii romane se afla între două stînci care pluteau una către cealaltă; aşteptînd ciocnirea asurzitoare din clipă în clipă, cei îmbarcaţi, înmărmuriţi de frică, îşi pironeau privirea în talazurile ce se înălţau tot mai mult şi, în timp ce cel mai mic gest atrăgea mii de ochi, nici unul nu îndrăznea să se întoarcă în dreapta sau în stînga.

Cînd, cu ocazia întrevederii de la Lucca din aprilie 698 (**56**), Caesar îi acordase lui Pompeius concesii importante, potentaţii ajungînd prin aceasta, în principiu, la un echilibru, înţelegerea lor nu ducea lipsă de condiţiile exterioare ale trăiniciei, în măsura în care împărţirea puterii monarhice, de neîmpărţit în sine, poate fi durabilă. Era o altă problemă dacă potentaţii erau hotărîţi să conlucreze măcar acum şi să se considere reciproc egali, fără a nutri gînduri ascunse. Mai sus am arătat că acesta a fost cazul lui Caesar, întrucît el îşi cumpărase răgazul necesar pentru supunerea Galiei cu preţul egalităţii cu Pompeius. Dar e probabil ca Pompeius să nu fi luat niciodată colegialitatea în serios, nici măcar temporar. El era una dintre firile mărunte şi meschine, faţă de care dovada de mărinimie se dovedeşte a fi periculoasă; firii sale înguste i se păru cu siguranţă o necesitate să folosească prima ocazie pentru a pune o piedică rivalului recunoscut de nevoie, iar sufletul său meschin jinduia după posibilitatea de a plăti, la rîndul său, umilirea pe care o suferise din partea lui Caesar. Dar dacă Pompeius, în baza naturii sale obtuze şi lente, nu a fost niciodată de acord cu afirmarea lui Caesar, intenţia ruperii alianţei i-a pătruns totuşi numai treptat în conştiinţă. În nici un caz publicul, care, în general, pătrundea concepţiile şi intenţiile lui Pompeius mai bine decît Pompeius însuşi, nu s-a lăsat înşelat asupra faptului că cel puţin după dispariţia frumoasei Iulia – care

muri în toamna anului 700 (**54**) în floarea vîrstei, unicul ei copil urmînd-o curînd – dispăruse legătura personală dintre tatăl şi soţul ei. Caesar încercă să restabilească legăturile de rudenie nimicite de soartă; el ceru pentru sine mîna unicei fiice a lui Pompeius şi îi oferi drept soţie pe ruda sa, acum cea mai apropiată, nepoata surorii sale, Octavia; dar Pompeius îşi lăsă fiica în grija soţului ei de pînă atunci, Faustus Sulla, fiul regentului, el căsătorindu-se cu fiica lui Quintus Metellus Scipio. Ruptura personală era evidentă şi Pompeius a fost acela care a retras mîna. Era de aşteptat ca ruptura politică s-o urmeze îndeaproape pe cea personală; dar nu se întîmplă nimic de genul acesta; în problemele publice, înţelegerea colegială continua să existe deocamdată. Cauza rezida în faptul că Caesar nu dorea să întrerupă relaţiile în public atît timp cît supunerea Galiei nu era desăvîrşită, iar Pompeius, atît timp cît autorităţile guvernamentale şi Italia nu se aflau cu totul sub dominaţia sa prin instaurarea dictaturii. Este ciudat, dar explicabil, că potentaţii se sprijiniră reciproc pentru realizarea acestor deziderate; după catastrofa de la Aduatuca din iarna anului 700 (**54**), Pompeius îi împrumută lui Caesar una din legiunile sale concediate; Caesar, pe de altă parte, îşi dădu asentimentul şi sprijinul său moral pentru măsurile represive pe care Pompeius le luă împotriva turbulentei opoziţii republicane. Abia după ce, la începutul anului 702 (**52**), Pompeius îşi procurase pe această cale consulatul nedivizat şi în capitală o influenţă categoric superioară celei a lui Caesar şi după ce toate contingentele din Italia, capabile să poarte armele, rostiseră jurămîntul militar în numele său, trecînd astfel în subordinea sa, el luă hotărîrea de a rupe formal cu Caesar şi aceasta cît mai repede posibil; intenţia era destul de făţiş mărturisită. Faptul că ancheta care avu loc după răzmeriţa de pe *Via Appia* îi lovi tocmai pe vechii camarazi de partid ai lui Caesar cu o asprime necruţătoare (pp. 219-220) putea fi considerat o simplă stîngăcie. Faptul că noua lege împotriva corupţiei electorale includea şi evenimentele dubioase din timpul candidaturii lui Caesar pentru consulat (p. 219), întrucît era valabilă retroactiv pînă în anul 684 (**70**), putea, de asemenea, să nu fie mai mult decît o stîngăcie, cu toate că un număr considerabil de partizani ai lui Caesar recunoşteau

în aceasta o anumită intenţie. Dar chiar şi cu cea mai mare bunăvoinţă, nu mai putea fi trecut cu vederea faptul că Pompeius nu-şi alesese drept coleg la consulat pe fostul său socru Caesar, ceea ce ar fi corespuns situaţiei date şi era cerut din mai multe părţi, ci îşi asociase, în persoana noului său socru Scipio, un figurant cu totul dependent de el (p. 220); şi cu atît mai puţin faptul că Pompeius îşi prelungi concomitent guvernarea celor două regiuni hispanice pentru încă cinci ani, adică pînă în anul 709 (**45**), şi dispuse să i se acorde din tezaurul de stat o sumă fixă considerabilă, condiţionînd astfel prelungirea comenzii lui Caesar şi aprobarea sumelor de bani, dar şi acţionînd pe căi ocolite chiar pentru rechemarea lui Caesar înainte de termenul stabilit, prin reglementările, stipulate în aceeaşi perioadă, referitoare la ocuparea guvernărilor. Aceste uzurpări erau menite, fără îndoială, să submineze poziţia lui Caesar şi să-l răstoarne cu proxima ocazie. Momentul nu putea fi mai favorabil. Caesar îi acordase lui Pompeius, la Lucca, atîtea avantaje întrucît, în eventualitatea unei rupturi cu acesta, Crassus şi armata sa siriană ar fi tras oricum în cumpăna lui Caesar şi întrucît Crassus – din vremea lui Sulla, profund învrăjbit cu Pompeius, era, aproape din aceeaşi perioadă, aliatul politic şi personal al lui Caesar; conform firii sale, dacă el însuşi nu putea să devină rege al Romei s-ar fi mulţumit cu rolul de bancher al noului rege al Romei – era demn de toată încrederea, iar Caesar nu trebuia să fie îngrijorat că acesta i se va împotrivi din tabăra inamicilor săi. De aceea, catastrofa din iunie 701 (**53**), în care armata şi generalul dispăruseră în Siria, a fost şi pentru Caesar o lovitură necruţătoare. Cîteva luni mai tîrziu, tocmai acum, cînd părea supusă în întregime, insurecţia naţională din Galia reizbucni mai năvalnic ca oricînd; pentru prima dată, Caesar se confruntă aici cu un adversar egal, în persoana regelui arvernilor, Vercingetorix. Din nou, soarta îl favorizase pe Pompeius: Crassus era mort, Galia întreagă în flăcări, iar Pompeius, dictatorul real al Romei şi stăpînul senatului. Ce ar fi putut să se întîmple dacă, în loc să unelteasc de la distanţă împotriva lui Caesar, ar fi silit corpul cetăţenesc sau senatul să-l recheme pe Caesar imediat din Galia! Dar Pompeius n-a ştiut niciodată să se folosească de ocazie. El proclamă

ruptura destul de făţiş; încă din anul 702 (**52**), acţiunile sale risipiseră toate dubiile în legătură cu aceasta, iar în primăvara anului 703 (**51**) declară fără ocolişuri că intenţionează să rupă cu Caesar, dar n-o făcu şi lăsă ca lunile să treacă fără rost.

Însă oricît de mult ar fi întîrziat Pompeius, criza se apropia totuşi necontenit, de la sine, din cauza importanţei evenimentelor. Războiul iminent nu era nicidecum o luptă între republică şi monarhie – aici verdictul căzuse deja cu ani în urmă –, ci o luptă între Pompeius şi Caesar pentru dobîndirea coroanei Romei. Dar nici unul dintre pretendenţi nu avea interesul să-şi mărturisească intenţiile pe faţă; prin aceasta ar fi provocat, inevitabil, în tabăra adversă întreaga majoritate a cetăţenilor care doreau continuitatea republicii şi credeau în posibilitatea ei. Vechile strigăte de bătălie ale lui Gracchus şi Drusus, Cinna şi Sulla, oricît de demodate şi lipsite de conţinut ar fi fost, erau încă suficient de utile pentru chemările la luptă ale celor doi generali încleştaţi pentru dobîndirea autocraţiei; şi chiar dacă, pentru moment, atît Pompeius, cît şi Caesar se socoteau a fi reprezentanţii aşa-numitului partid popular, nimeni nu se putea îndoi nici un moment că Caesar îşi va înscrie pe stindardele sale poporul şi progresul democratic, iar Pompeius, aristocraţia şi constituţia legitimă. Caesar nu avea de ales. El era un democrat prin natură şi convingeri, iar monarhia, aşa cum o înţelegea el, se deosebea de guvernarea populară a Gracchilor mai mult prin formă decît prin esenţă; era un om de stat prea mîndru şi prea pătrunzător pentru a se ascunde şi a lupta sub un alt blazon decît cel propriu. Fireşte, folosul imediat pe care i-l aduseră aceste chemări la luptă a fost nesemnificativ; el se limită în principal la avantajul lor, întrucît îl scuteau de incomoditatea numirii regalităţii cu titlul ei şi înlăturînd pericolul derutării adepţilor săi şi a masei celor indecişi prin cuvîntul proscris. Abia dacă stindardul democratic mai putea aduce vreun avantaj de cînd idealurile lui Gracchus fuseseră batjocorite şi ridiculizate de către Clodius; căci, în afara transpadanilor, unde mai exista vreun cerc de oarecare importanţă pe care chemările la luptă ale democraţiei l-ar fi putut convinge să ridice armele? Astfel ar fi fost decis şi rolul lui Pompeius în lupta apropiată, dacă nu s-ar fi

înţeles deja de la sine că el trebuia să debuteze în aceasta ca generalul republicii legitime. Natura îl destinase, ca pe nimeni altul, să fie un membru al aristocraţiei şi numai motive întru totul accidentale şi foarte egoiste îl purtaseră ca dezertor din tabăra aristocratică în cea democratică. El reveni la atitudinea sa din vremea lui Sulla, ceea ce corespundea realităţii, fiind, în plus, din toate punctele de vedere, de un folos efectiv. Cu cît strigătul democratic de luptă era mai stins, cu atît mai răsunător trebuia să fie cel conservator dacă pornea de la bărbatul potrivit. Poate că majoritatea, în orice caz nucleul cetăţenilor, aparţinea partidului constituţional şi, prin forţa lui numerică şi morală, acesta era într-adevăr predestinat să intervină în viitoarea încleştare a pretendenţilor într-un mod remarcabil, poate chiar decisiv. Lui îi lipsea numai conducătorul. Marcus Cato, actualul său conducător, îşi făcea datoria în postura de campion, aşa cum o înţelegea, riscîndu-şi permanent viaţa şi poate fără speranţă de succes; fidelitatea sa faţă de datorie era de preţuit, dar a rămîne ultimul pe o poziţie pierdută este fala soldatului, nu a generalului. El nu ştia nici să organizeze şi nici să atragă în luptă la momentul oportun imensa rezervă care, de la sine, i se oferise guvernului răsturnat de la putere în Italia; şi, din motive întemeiate, el n-a reclamat niciodată conducerea militară, elementul de care depindea totul. Dacă, în locul acestui bărbat, care nu ştia să fie nici şef de partid şi nici general, stindardul constituţiei în vigoare ar fi fost ridicat de către un bărbat de importanţa politică şi militară a lui Pompeius, municipiile Italiei s-ar fi adunat cu necesitate în masă în jurul său, nu pentru a lupta sub acesta pentru regele Pompeius, ci pentru a sprijini lupta împotriva regelui Caesar. Aici se adaugă un alt element de o importanţă cel puţin egală. Era o caracteristică a lui Pompeius ca, după ce luase o hotărîre, să nu întrevadă calea pentru realizarea ei. Dacă el ştia, poate, să conducă, dar nicidecum să declare războiul, partidul catonian era cu certitudine incapabil să-l conducă, dar foarte capabil şi, înainte de toate, deosebit de dornic să motiveze războiul invocînd considerentele monarhiei aflate în formare. Conform intenţiei lui Pompeius – în timp ce el rămînea în umbră, vorbind, în felul său, cînd

despre plecarea în provinciile hispanice, cînd despre preluarea autorităţii militare pe Eufrat –, autoritatea guvernamentală legitimă, altfel spus senatul, urma să rupă cu Caesar, să-i declare război şi să-i încredinţeze lui Pompeius conducerea acestuia. Cedînd rugăminţilor generale, intenţiona să apară ca protector al constituţiei împotriva uneltirilor monarhico-demagogice, ca bărbatul legalităţii şi soldatul ordinii în vigoare, ca generalul învestit al curiei împotriva imperatorului de stradă şi să salveze patria încă o dată. Prin alianţa cu conservatorii, Pompeius cîştigă aşadar o a doua armată, pe care o alătură partizanilor săi personali, pe de o parte, şi un manifest de război corespunzător, pe de altă parte – avantaje care, ce-i drept, au fost cumpărate cu piperatul preţ al cooperării cu adversarii principali. Dintre numeroasele neajunsuri care rezidau în această coaliţie, deocamdată se profila numai unul singur, dar deja deosebit de grav: Pompeius renunţă să pornească lupta împotriva lui Caesar cînd şi cum dorea şi, în acest moment decisiv, deveni dependent de toate accidentele şi toanele unei corporaţii aristocratice.

În felul acesta, din cauza rupturii iminente a potentaţilor, opoziţia republicană a fost readusă pe scena politică, după ce a trebuit să se mulţumească, ani de-a rîndul, cu rolul de spectator, abia îndrăznind să se manifeste din cînd în cînd. Acesta era, înainte de toate, cercul care gravita în jurul lui Cato, alcătuit din acei republicani hotărîţi să rişte lupta pentru republică şi împotriva monarhiei cu orice preţ şi, cu cît mai repede, cu atît mai bine. Deznodămîntul jalnic al tentativei întreprinse în anul 698 (**56**) (p. 209) le arătase că nu erau capabili nici să conducă războiul, nici să-l provoace; în general, se ştia că întregul corp al senatorilor, cu cîteva excepţii răzleţe, era potrivnic monarhiei, dar că majoritatea dorea să restaureze guvernarea oligarhică numai atunci cînd această restaurare nu implica nici un pericol, neexistînd astfel nici o grabă. În faţa potentaţilor, pe de o parte, şi a acestei majorităţi laşe, pe de alta, care dorea înainte de toate şi cu orice preţ pacea, dezaprobînd orice acţiune hotărîtă şi mai mult o ruptură deschisă cu unul sau celălalt dintre potentaţi, partidul catonian văzu ca unică posibilitate pentru restaurarea vechii guvernări alianţa cu dinastul mai puţin periculos. Dacă Pompeius se

pronunţa pentru constituţia oligarhică şi se oferea să lupte pentru ea împotriva lui Caesar, opoziţia republicană putea şi trebuia să-l recunoască drept generalul ei şi, în alianţă cu el, să împingă majoritatea înfricoşată la declaraţia de război. Ce-i drept, oricine îşi putea da seama că fidelitatea lui Pompeius faţă de constituţie nu avea nici un temei serios; dar aşa cum îndeplinea toate sarcinile numai pe jumătate, tot astfel nu devenise, precum Caesar, conştient de faptul că prima sarcină a noului monarh era înlăturarea temeinică şi definitivă a vechiturilor oligarhice. Oricum, războiul forma o armată republicană veritabilă şi generali republicani veritabili, iar în urma victoriei împotriva lui Caesar ar fi existat posibilitatea de înlăturare, sub auspicii mai favorabile, nu numai a unuia dintre monarhi, ci a monarhiei născînde în sine. În situaţia exasperantă în care se găsea oligarhia, oferta unei alianţe venite din partea lui Pompeius constituia pentru ea o întorsătură cît se poate de fericită.

Alianţa dintre Pompeius şi partidul catonian se încheie relativ rapid. Încă din timpul dictaturii lui Pompeius avusese loc o apropiere dorită de ambele părţi. Întreaga atitudine a lui Pompeius în timpul crizei lui Milo, refuzul categoric al dictaturii oferite de către mulţime, declaraţia sa explicită că va primi această magistratură numai din partea senatului, severitatea sa netolerantă faţă de agitatorii de orice fel, îndeosebi faţă de ultrademocraţi, bunăvoinţa remarcabilă cu care îi trată pe Cato şi pe aliaţii acestuia păreau a fi destinate atît pentru cucerirea bărbaţilor ordinii, cît şi pentru jignirea democratului Caesar. Pe de altă parte, Cato şi partizanii săi îşi însuşiseră, cu modificări formale neesenţiale, propunerea încredinţării dictaturii lui Pompeius şi renunţaseră s-o combată cu rigurozitatea tradiţională; Pompeius obţinuse dictatura mai întîi din mîinile lui Bibulus şi Cato. Aşadar, dacă partidul catonian şi Pompeius se înţelegeau, cel puţin tacit, încă la începutul anului 702 (**52**), alianţa putea fi considerată încheiată formal atunci cînd alegerile consulare îi dădură cîştig de cauză, ce-i drept nu lui Cato însuşi, ci, alături de un bărbat nesemnificativ al majorităţii senatoriale, unuia dintre partizanii cei mai decişi ai lui Cato, Marcus Claudius Marcellus. Marcellus nu era un instigator impetuos şi cu atît mai puţin un geniu, ci un aristocrat

sever şi cu un caracter integru, tocmai bărbatul potrivit pentru a-i declara război lui Caesar, la momentul dorit. În situaţia dată, această alegere surprinzătoare, impusă tocmai după măsurile de represiune luate împotriva opoziţiei republicane, cu greu poate să fi avut loc altfel decît cu consimţămîntul sau cel puţin cu asentimentul tacit al potentatului actual al Romei. Încet şi greoi, conform obiceiului său, dar sigur şi neabătut, Pompeius se îndreptă spre ruptură.

Dimpotrivă, nu era intenţia lui Caesar de a se învrăjbi cu Pompeius tocmai în momentul acesta. Ce-i drept, era imposibil ca el să dorească împărţirea puterii guvernamentale cu un coleg pe o durată mai lungă, cu atît mai puţin cu unul aparţinînd unei specii atît de subordonate precum Pompeius, şi neîndoielnic luase demult hotărîrea ca, după terminarea cuceririlor galice, să preia puterea şi, în caz de nevoie, s-o cucerească cu forţa armelor. Dar un bărbat precum Caesar – la care ofiţerul era întru totul subordonat omului de stat – nu putea să nu întrevadă că reglementarea organismului statal prin forţa armelor l-ar fi zdruncinat profund şi, poate, pentru totdeauna, prin urmările sale, el trebuind, din această cauză, să încerce soluţionarea problemei, pe cît posibil, prin mijloace paşnice sau cel puţin evitînd un război civil deschis. Dar dacă războiul civil nu putea fi totuşi evitat, era departe de el dorinţa de a-l accepta tocmai acum, cînd răscoala lui Vercingetorix punea din nou sub semnul întrebării toate cele dobîndite în Galia, angajîndu-l necontenit, din iarna anilor 701/702 (**53/52**) pînă în iarna anului 703 (**51**), şi cînd Pompeius şi partidul constituţional, oponentul lui principal, dominau în Italia. Din această cauză, el încercă să menţină relaţiile şi pacea cu Pompeius şi să ajungă, pe cît posibil, în mod paşnic la consulat pentru anul 706 (**48**), care-i fusese garantat deja la Lucca. Ajuns atunci, după reglementarea definitivă a problemelor celtice, în mod constituţional în fruntea statului, fiindu-i superior omului de stat Pompeius, într-o măsură mult mai mare decît generalului, el putea fi sigur de îndepărtarea lui atît din curie, cît şi din for. Poate că s-ar fi ivit ocazia de a găsi pentru rivalul său greoi, confuz şi orgolios vreo funcţie onorabilă şi lipsită de influenţă, pe care acesta ar fi acceptat-o în schimbul dispoziţiei sale din politică; tentativele repetate ale lui

Caesar de a menţine relaţiile de rudenie cu Pompeius au vizat, poate, înlesnirea unei asemenea soluţii şi aplanarea vechii vrajbe prin succesiunea descendenţilor născuţi din sîngele ambilor rivali. Probabil că opoziţia republicană, rămasă în acest caz fără conducător, ar fi păstrat de asemenea liniştea, şi pacea ar fi fost salvată. Dacă aceasta nu reuşea şi dacă, pînă la urmă, aşa cum era într-adevăr foarte probabil, trebuiau să decidă armele, Caesar, fiind consul la Roma, putea dispune de o majoritate senatorială docilă şi putea îngreuna, ba poate chiar împiedica înjghebarea coaliţiei dintre pompeieni şi republicani; astfel, putea să poarte războiul mult mai uşor şi mai convenabil decît în cazul înaintării împotriva senatului şi generalului acestuia, ca proconsul al Galiei. Ce-i drept, reuşita acestui plan depindea de bunăvoinţa lui Pompeius de a-i permite lui Caesar să ajungă la consulat, în anul 708 (**48**), care-i fusese garantat cu ocazia întrunirii de la Lucca; dar chiar dacă eşua, era totuşi un mare avantaj pentru Caesar dacă dovedea, efectiv şi în repetate rînduri, cea mai mare flexibilitate; în parte, se cîştiga timp pentru atingerea ţelului în ţara celtică, în parte, le rămînea adversarilor detestata iniţiativă a rupturii şi, în consecinţă, a războiului civil, ceea ce era atît în avantajul majorităţii senatoriale şi a partidului intereselor materiale, cît şi în cel al lui Caesar faţă de propriii soldaţi. El acţionă în consecinţă. Fireşte, se înarmă; în iarna anilor 702/703 (**52/51**), numărul legiunilor sale, incluzînd-o şi pe cea împrumutată de la Pompeius, se ridică prin noi recrutări la 11. Concomitent, aprobă explicit şi public atitudinea lui Pompeius în timpul dictaturii şi restabilirea ordinii din capitală datorată acestuia, respinse ca denigrări avertismentele unor amici săritori, consideră drept un cîştig propriu fiecare zi prin care reuşea să amîne catastrofa, trecu cu vederea ceea ce se putea trece cu vederea şi suportă ceea ce putea fi suportat, cramponîndu-se de unica şi hotărîtoarea pretenţie ca, atunci cînd guvernarea acestuia se va fi încheiat în anul 705 (**49**), să i se încredinţeze al doilea consulat pentru anul 706 (**48**), în concordanţă cu dreptul constituţional republican şi asigurat prin tratat de către colegul său.

Tocmai această pretenţie deveni cîmpul de bătălie pentru războiul

diplomatic care începea acum. Dacă Caesar era silit fie să depună magistratura sa de guvernator înainte de ultima zi din decembrie 705 (**49**), fie să amîne preluarea magistraturii din capitală pentru după 1 ianuarie 703 (**48**), el rămînînd, aşadar, o anumită perioadă fără magistratură, între guvernare şi consulat, şi, în consecinţă, expus acuzaţiei criminale – posibilă, conform dreptului roman, numai în cazul bărbatului lipsit de magistratură –, publicul avea în acest caz suficiente temeiuri pentru a-i profetiza soarta lui Milo, întrucît Cato era pregătit de mult să-i intenteze un proces şi întrucît Pompeius era un protector mai mult decît îndoielnic. Adversarii lui Caesar dispuneau de un mijloc foarte simplu pentru a-şi atinge ţelul. Conform ordinii electorale în vigoare, fiecare candidat pentru consulat era obligat să se înfăţişeze personal, înaintea alegerilor, aşadar cu o jumătate de an înainte de preluarea magistraturii, la magistratul care conducea alegerile şi să obţină înscrierea numelui său pe lista oficială de candidaţi. Se poate ca în timpul tratativelor de la Lucca să se fi considerat ca un lucru de la sine înţeles dispensarea lui Caesar de această obligaţie pur formală, de care candidaţii erau deseori scutiţi; dar decretul dispensator încă nu fusese promulgat şi, întrucît Pompeius se afla acum în posesia mecanismului decretelor, Caesar depindea în această privinţă de bunăvoinţa rivalului său. Nu se poate înţelege de ce Pompeius a renunţat voluntar la această poziţie absolut sigură; cu asentimentul său şi în timpul dictaturii sale 702 (**52**), Caesar a fost scutit să se prezinte personal printr-un decret tribunician. Dar cînd, la puţin timp după aceea, a fost decretat noul regulament electoral (p. 218), s-a reluat în general obligaţia candidaţilor de a se înscrie personal, neadăugîndu-se nici o excepţie în favoarea celor dispensaţi de aceasta prin decretele populare mai vechi; conform dreptului formal, privilegiul decretat în favoarea lui Caesar era anulat prin această lege generală mai recentă. Caesar reclamă, şi clauza a fost într-adevăr adăugată, dar nu a fost confirmată printr-un decret special al poporului, astfel încît această stipulare, introdusă în legea deja promulgată numai ca o simplă interpolare, putea fi considerată nulă de drept. Aşadar, ceea ce pur şi simplu ar fi putut păstra, Pompeius preferase mai întîi să doneze,

apoi să retracteze şi, în sfîrşit, să camufleze retractarea într-un mod neloial. În timp ce prin acest mijloc se ţintea indirect scurtarea guvernării lui Caesar, reglementarea asupra guvernărilor, emisă în aceeaşi perioadă, urmărea direct acest ţel. Cei 10 ani pentru care îi fusese asigurată lui Caesar guvernarea prin legea impusă de Pompeius însuşi împreună cu Crassus se întindeau, conform calculului consacrat în astfel de cazuri, de la 1 martie 695 (**59**) pînă în ultima zi a lui februarie 705 (**49**). Dar întrucît, conform regulii mai vechi, proconsulul sau propretorul avea dreptul de a-şi prelua magistratura provincială imediat după terminarea primului său an de magistratură, succesorul lui Caesar nu putea fi desemnat dintre magistraţii urbani ai anului 704 (**50**), ci dintre cei ai anului 705 (**49**), neputînd să-şi preia astfel magistratura înainte de 1 ianuarie 706 (**48**). Din acest punct de vedere, Caesar putu să ridice pretenţii asupra autorităţii sale şi pentru ultimele 10 luni ale anului 705 (**49**), şi aceasta nu în virtutea legii pompeiano-liciniene, ci în virtutea vechii reguli conform căreia comanda limitată se perpetua şi după încheierea perioadei, pînă la sosirea succesorului. Dar de cînd noua reglementare a anului 702 (**52**) nu-i mai chema la guvernări pe consulii şi pretorii care-şi predau magistratura, ci pe cei care şi-o predaseră cu cinci sau mai mulţi ani în urmă, prescriind astfel, în locul succesiunii imediate de pînă acum, un interval, nu mai exista nici o stavilă în a acoperi cu o altă persoană orice guvernare încheiată legal. Făţărnicia degenerată şi perfidia şovăitoare ale lui Pompeius se amestecară în aceste măsuri într-un mod ciudat cu formalismul avocăţesc şi cu învăţătura constituţională ale partidului constituţional. Ani de-a rîndul, înainte ca aceste arme constituţionale să poată fi folosite, ele au fost pregătite pentru ca Iulius Caesar să fie silit să depună comanda, trimiţînd succesori imediat în ziua în care se sfîrşea perioada ce-i fusese asigurată prin legea lui Pompeius însuşi, adică la 1 martie 705 (**49**), pe de o parte, şi pentru ca voturile date cu ocazia alegerilor pentru anul 706 (**48**) să poată fi tratate ca neavenite, pe de altă parte. Caesar, lipsit de posibilitatea de a împiedica aceste manevre, tăcu şi aşteptă ziua decisivă.

În consecinţă, mecanismul constituţional avansă cu paşi de melc.

Conform cutumei, senatul trebuia să delibereze asupra guvernărilor anului 705 (**49**): în măsura în care acestea reveniseră unor foşti consuli, la începutul anului 703 (**51**), iar în măsura în care reveniseră unor foşti pretori, la începutul anului 704 (**50**). Acea primă deliberare oferi prilejul pentru a supune dezbaterilor senatului desemnarea de noi guvernatori pentru ambele Galii şi, prin aceasta, prima ocazie pentru o coliziune deschisă între partidul constituţional susţinut de către Pompeius şi reprezentanţii lui Caesar din senat. Consulul Marcus Marcellus avansă propunerea de a le încredinţa celor doi consuli care trebuiau să fie înzestraţi cu guvernări în anul 705 (**49**) cele două provincii administrate pînă atunci de proconsulul Gaius Caesar, începînd cu data de 1 martie a anului respectiv. Îndîrjirea reţinută timp îndelungat se revărsă ca un torent prin ecluza odată deschisă; în cursul acestor deliberări se conturară toate planurile născocite de catonieni împotriva lui Caesar. Ei erau convinşi că dreptul conferit proconsulului Caesar prin legea extraordinară de a se înscrie în absenţă pentru alegerile consulare fusese anulat printr-un decret popular ulterior şi, pe deasupra, că nu s-ar fi încadrat în acea lege într-un mod valabil. Conform opiniei lor, senatul trebuia să-l determine pe acest magistrat să-i concedieze imediat pe soldaţii care-şi terminaseră stagiul, întrucît supunerea Galiei ar fi fost încheiată. Acordările de cetăţenie şi fondările de colonii întreprinse de Caesar în nordul Italiei au fost calificate drept nule şi anticonstituţionale; pentru a pune şi mai bine în evidenţă aceasta, Marcellus îl condamnă pe un consilier distins al coloniei lui Caesar, Comum – chiar dacă acestei localităţi nu-i revenea dreptul de cetăţenie, ci numai cel latin, consilierul era îndreptăţit să reclame dreptul de cetăţenie romană (p. 210) –, la pedeapsa biciuirii, acceptabilă numai în cazul non-cetăţenilor. Reprezentanţii actuali ai lui Caesar, dintre care cel mai distins era Gaius Vibius Pansa, fiul unui bărbat proscris de către Sulla, dar ajuns totuşi în cariera politică, fost ofiţer în armata lui Caesar şi tribun al poporului în acest an, demonstrară senatului că atît situaţia din Galia, cît şi buna-cuviinţă impuneau nu numai renunţarea la rechemarea lui Caesar înainte de vreme, ci şi faptul de a i se lăsa în continuare autoritatea

militară alături de consulat; ei arătară neîndoielnic că, doar cu cîţiva ani în urmă, Pompeius ar fi reunit într-un mod asemănător guvernările hispanice cu consulatul şi că acesta cumula şi în prezent, în afara importantei magistraturi a administraţiei supreme privind aprovizionarea capitalei, comanda supremă hispanică cu cea din Italia, ba legase de persoana sa, prin jurămîntul încă nesuspendat, toate contingentele acesteia capabile să poarte armele. Procesul începu să se formuleze, dar nu-şi acceleră din acest caz cursul. Majoritatea senatului, prevăzînd ruptura, evită luni în şir convocarea şedinţei în măsură să decreteze; alte cîteva luni se pierdură cu solemna şovăială a lui Pompeius. Acesta rupse, în sfîrşit, tăcerea şi, ca întotdeauna, într-un mod reţinut şi nesigur, dar destul de evident, trecu de partea partidului constituţional, împotriva aliatului său de pînă atunci. El respinse arogant şi fără multe cuvinte cererea partizanilor lui Caesar de a i se permite stăpînului lor să cumuleze consulatul cu proconsulatul; această pretenţie, adăugă el cu grosolănie stîngace, îi pare a fi identică cu propunerea fiului de a-şi bate tatăl. El aprobă în principiu propunerea lui Marcellus, declarînd că nici el nu va consimţi ca Iulius Caesar să preia consulatul imediat în continuarea proconsulatului. Dădu însă de înţeles că poate i se va acorda lui Caesar dreptul de a candida la alegerile pentru anul 706 (**48**), renunţîndu-se la prezentarea personală şi, în eventualitatea extremă, continuarea guvernării pînă la 13 noiembrie 705 (**49**). Mai întîi însă, incorigibilul şovăielnic aprobă amînarea desemnării succesorilor pînă după ultima zi a lunii februarie 704 (**50**), ceea ce fusese cerut probabil de reprezentanţii lui Caesar pe baza unei clauze a legii pompeiano-liciniene, care interzicea orice deliberare a senatului asupra numirii succesorilor înainte de începutul ultimului an al guvernării lui Caesar. În acest sens, au fost luate toate hotărîrile senatului (29 septembrie 703, **51**). Ocuparea guvernărilor galice a fost trecută pe ordinea de zi pentru 1 martie 704 (**50**), dar de pe acum era pregătită dizolvarea armatei lui Caesar, după cum se realizase odinioară cea a armatei lui Lucullus printr-un decret al poporului (pp. 52, 74), veteranii fiind îndemnaţi să se adreseze senatului pentru lăsarea la vatră. Ce-i drept, reprezentanţii lui

Caesar, în măsura în care puteau acţiona constituţional, determinară casarea acestor decrete prin intervenţia lor tribuniciană, dar Pompeius arătă foarte explicit că magistraţii erau obligaţi să dea senatului o ascultare necondiţionată şi că intercesiunile şi alte asemenea formalităţi învechite nu vor putea modifica nimic. Partidul oligarhic, al cărui exponent devenise acum Pompeius, lăsă să se întrevadă intenţia că, după o victorie categorică, va revizui constituţia în spiritul său şi va înlătura tot ce avea chiar numai aparenţa libertăţii populare; neîndoielnic că, din această cauză, evită să se folosească, într-un fel sau altul, de comiţii în atacurile sale îndreptate împotriva lui Caesar. Coaliţia dintre Pompeius şi partidul constituţional a fost declarată astfel în mod formal, sentinţa asupra lui Caesar rostită în mod evident; era amînat numai termenul deschiderii ostilităţilor. Alegerile pentru anul următor îi erau întru totul defavorabile.

În timpul acestor manevre de partid care pregăteau războiul, întreprinse de adversari, Caesar reuşise să suprime insurecţia galică şi să restabilească pacea pe întregul cuprins al teritoriului supus. Încă în vara anului 703 (**51**), sub pretextul plauzibil al apărării graniţei (p. 196), dar de fapt pentru a demonstra că se poate dispensa de acum de unele legiuni în Galia, el retrase una în Italia nordică. Dacă n-o făcuse mai devreme, trebuia să recunoască, cel puţin acum, că nu va fi scutit să tragă sabia împotriva concetăţenilor săi; cu toate acestea, întrucît era de dorit ca legiunile să mai staţioneze un timp în Galia abia pacificată, el încercă să tergiverseze lucrurile chiar şi acum; bun cunoscător al dragostei de pace a majorităţii senatului, el nu pierdu speranţa ca, în ciuda presiunii exercitate de către Pompeius, s-o poată îndepărta de declaraţia de război. Nu dădu înapoi nici în cazul unor sacrificii mari pentru a preveni tocmai acum contradicţia deschisă cu autoritatea guvernamentală supremă. Cînd, silit de Pompeius (primăvara anului 704, **50**), senatul ceru atît din partea lui, cît şi din partea lui Caesar cîte o legiune pentru apropiatul război cu parţii (p. 228-229) şi cînd, conform acestei hotărîri, Pompeius reclamă din partea lui Caesar legiunea pe care i-o împrumutase cu cîţiva ani în urmă, pentru a fi

îmbarcată cu destinaţia Siria, Caesar se supuse dublului îndemn, întrucît nu puteau fi puse sub semnul întrebării nici oportunitatea acestui decret senatorial, nici justificarea cererii lui Pompeius şi întrucît Caesar era interesat mai degrabă de respectarea limitelor legale şi loialităţii formale decît de păstrarea cîtorva mii de soldaţi în plus. Cele două legiuni veniră fără întîrziere şi se puseră la dispoziţia guvernului, dar, în loc să le trimită pe Eufrat, acesta le reţinu la Capua, pregătite pentru Pompeius, iar publicul avu o nouă ocazie de a compara încercările evidente ale lui Caesar de a evita ruptura cu perfidele pregătiri de război ale adversarilor. Caesar reuşise să cumpere, pentru tratativele cu senatul, nu numai pe unul dintre consulii anului, Lucius Aemilius Paulius, ci mai ales pe tribunul poporului Gaius Curio, poate cel mai ilustru dintre toate geniile depravate ale acestei epoci. El era neîntrecut în eleganţa aristocratică, în fraza sa curgătoare şi spirituală, în talentul intrigilor şi deţinea acea putere de acţiune care răbufneşte cu atît mai puternic în cazul caracterelor energice, dar decăzute; era la fel de neîntrecut în viaţa sa destrăbălată, în talentul său de a împrumuta – datoriile sale au fost estimate la 60.000.000 de sesterţi (4.500.000 de taleri) – şi în lipsa de principii morale şi politice. El i se oferise lui Caesar spre cumpărare cu mult mai înainte, dar fusese respins; talentul pe care-l arătase ulterior în atacurile îndreptate împotriva lui Caesar îl determină pe acesta să-l achiziţioneze – preţul a fost ridicat, dar merita. În primele luni ale tribunatului său popular, Curio jucase rolul republicanului independent şi tunase, în postura aceasta, atît împotriva lui Caesar, cît şi împotriva lui Pompeius. Poziţia, aparent nepartinică, pe care o dobîndise o folosi cu rară abilitate atunci cînd senatul deliberă, în martie 704 (**50**), din nou asupra propunerii ocupării guvernărilor galice pentru anul următor; aprobă această hotărîre întru totul, dar ceru concomitent extinderea ei şi asupra lui Pompeius şi autorităţii sale extraordinare. Explicaţiile lui, potrivit cărora o situaţie constituţională se poate reintroduce numai prin suprimarea tuturor poziţiilor excepţionale, că Pompeius, fiind însărcinat cu proconsulatul numai din partea senatului, ar avea obligaţii şi mai serioase decît Caesar faţă de acesta, că suprimarea

unilaterală a unuia dintre cei doi generali nu ducea decît la sporirea pericolului pentru constituţie erau, din toate punctele de vedere, edificatoare atît pentru semidoctul politic, cît şi pentru marele public, iar declaraţia lui Curio conform căreia intenţiona să împiedice orice măsură unilaterală îndreptată împotriva lui Caesar prin vetoul său constituţional a fost aprobată de mulţi din senat şi din afara senatului. Caesar consimţi imediat la propunerea lui Curio şi se oferi să depună oricînd guvernarea şi comanda la cererea senatului, dacă Pompeius va face la fel; el şi-o putea permite, căci, lipsit de comanda sa italo-hispanică, Pompeius nu mai era de temut. Dimpotrivă, Pompeius trebuia să se opună tocmai din acest motiv; răspunsul său, potrivit căruia mai întîi Caesar ar trebui să depună magistratura, el intenţionînd să urmeze exemplul dat curînd după aceea, satisfăcu cu atît mai puţin cu cît nu-şi fixă un anumit termen pentru retragerea sa. Decizia rămase din nou luni în şir în cumpănă; Pompeius şi catonienii, recunoscînd starea de spirit nefavorabilă a majorităţii senatoriale, nu îndrăzniră să supună la vot propunerea lui Curio. Caesar folosi vara pentru a consolida pacea în ţinuturile cucerite de el, pentru a organiza o amănunţită inspecţie a trupelor sale staţionate pe Schelda şi un marş triumfal prin provincia nord-italică, ce îi era întru totul devotată; în toamnă se afla la Ravenna, oraşul de la graniţa sudică a provinciei sale. Votarea propunerii lui Curio, care nu mai putea fi amînată, avu loc în fine şi demonstră clar înfrîngerea partidului lui Pompeius şi Cato. Senatul hotărî, cu 370 de voturi pentru şi 30 împotrivă, ca proconsulii din Hispania şi Galia să fie îndemnaţi amîndoi să-şi depună magistraturile în acelaşi timp şi bunii cetăţeni ai Romei aflară cu bucurie nemărginită vestea fericită a faptei salvatoare a lui Curio. Senatul îl rechemă aşadar pe Pompeius în aceeaşi măsură ca şi pe Caesar; în timp ce Caesar era gata să se conformeze ordinului, Pompeius refuză în mod deschis să se supună. Consulul-preşedinte, Gaius Marcellus, vărul lui Marcus Marcellus şi, asemenea acestuia, partizan al partidului catonian, rosti în faţa majorităţii servile o predică amară; era într-adevăr supărător că erau înfrînţi în propria tabără şi înfrînţi prin mijlocirea falangei laşilor. Dar de unde urma să vină victoria sub un conducător care, în loc să

dicteze scurt şi concis senatorilor ordinele sale, intră, la o vîrstă înaintată, pentru a doua oară în ucenicia unui profesor de retorică pentru a înfrunta proaspetele şi strălucitoarele talente ale lui Curio cu o elocinţă din nou lustruită?

Coaliţia înfrîntă în senat se afla în situaţia cea mai penibilă. Facţiunea catoniană preluase misiunea de a duce afacerile pînă la ruptură şi de a antrena senatul în această direcţie; acum asista la eşuarea cît se poate de neplăcută a corăbiei sale pe bancurile majorităţii laşe. În timpul conferinţelor, conducătorii ei trebuiau să audă din partea lui Pompeius cele mai amare reproşuri; el indică cu fermitate, şi pe bună dreptate, pericolele păcii aparente şi, chiar dacă depindea numai de el să taie nodul printr-o acţiune rapidă, aliaţii săi ştiau prea bine că nu se puteau aştepta niciodată la aşa ceva din partea lui şi că, aşa cum promiseseră, ei trebuiau să rezolve situaţia. După ce campionii constituţiei şi ai guvernării senatoriale declaraseră drepturile constituţionale ale cetăţenilor şi tribunilor poporului drept formalităţi lipsite de conţinut (p. 238), acum se văzură siliţi să trateze într-un mod asemănător deciziile constituţionale ale senatului şi, întrucît guvernul legitim nu dorea să se lase salvat din proprie voinţă, să-l salveze împotriva voinţei sale. Aceasta nu era nici o noutate şi nici o întîmplare; în circumstanţe foarte asemănătoare celor ale lui Cato şi partizanilor săi, Sulla (II, p. 230) şi Lucullus (p. 45) trebuiseră să ia hotărîri importante, în adevăratul interes al guvernului, peste capul acestuia; mecanismul constituţional era total uzat şi, la fel cum se întîmplase de secole cu comiţiile, senatul nu devenise acum nimic altceva decît o roată stricată care ieşise din angrenaj. Se zvoni (octombrie 704, **50**) că Caesar ar fi transferat patru legiuni din Galia Transalpină în cea Cisalpină şi că le-ar fi cantonat la Placentia. Cu toate că această deplasare de trupe era, în sine, una dintre prerogativele guvernatorului, Curio demonstrînd în senat, cu dovezi palpabile, netemeinicia acestui zvon, curia respingînd, în majoritate, propunerea consulului Gaius Marcellus de a-i acorda lui Pompeius, în urma zvonului, ordinul de marş împotriva lui Caesar, sus-numitul consul, împreună cu consulii aleşi pentru anul 705 (**49**), aparţinînd,

de asemenea, partidului catonian, merseră totuşi la Pompeius. În virtutea plenipotenţei lor, aceşti trei bărbaţi îi cerură generalului să se aşeze în fruntea celor două legiuni staţionate la Capua şi, după propria apreciere, să cheme contingentele italice sub arme. Cu greu se poate imagina o împuternicire mai contrară formalităţilor pentru declararea războiului civil; dar nu mai era timp pentru a lua în considerare astfel de probleme secundare: Pompeius o acceptă. Pregătirile de război şi încorporările începură. Pentru a le grăbi, Pompeius părăsi capitala în decembrie 704 (**50**).

Caesar reuşise să transfere întreaga iniţiativă a războiului civil în seama adversarilor. În timp ce el însuşi rămase pe terenul legalităţii, îl silise pe Pompeius să declare războiul şi s-o facă nu ca reprezentant al puterii legitime, ci în calitate de general al unei minorităţi senatoriale, evident revoluţionară, care teroriza majoritatea. Acest succes nu trebuie subestimat, cu toate că instinctul maselor nu se putea înşela nici o clipă asupra faptului că în acest război intrau în discuţie alte probleme decît chestiuni juridice formale. Acum, cînd războiul fusese declarat, era în interesul lui Caesar să se ajungă cît mai curînd posibil la bătălie. Înarmările adversarilor se aflau abia la început, iar capitala era neocupată. În 10-12 zile, aici putea fi concentrată o armată de trei ori superioară trupelor lui Caesar cantonate în Italia nordică; dar se putea încă ocupa Roma lipsită de apărare prin surprindere, ba chiar se putea cuceri întreaga Italie printr-o rapidă campanie de iarnă, capturînd cele mai preţioase resurse ale adversarilor înainte ca ei să le fi putut valorifica. Inteligentul şi energicul Curio, care imediat după depunerea tribunatului se deplasase (10 decembrie 704, **50**) la Caesar la Ravenna, îi prezentă stăpînului său starea de fapt în culori vii, ceea ce, cu siguranţă, n-a fost necesar pentru a-l convinge pe Caesar că acum o şovăială prelungită putea numai să dăuneze. Dar întrucît pînă atunci acesta nu concentrase trupe la Ravenna, pentru a nu le oferi adversarilor motive de reclamaţii, nu putu să facă deocamdată nimic altceva decît să trimită tuturor corpurilor sale ordinul de a se pune cît mai grabnic în mişcare, el trebuind să aştepte pînă cînd ar fi sosit cel puţin legiunea cantonată cel mai

aproape de Ravenna. Între timp, trimise la Roma un ultimatum care, chiar dacă nu folosea la nimic altceva, îi compromitea pe adversarii săi şi mai mult în ochii opiniei publice datorită îngăduinţei sale extreme şi, întrucît se părea că el însuşi şovăie, îi determina să încetinească ritmul înarmărilor împotriva lui. În acest ultimatum, Caesar renunţa la toate pretenţiile din trecut adresate lui Pompeius şi se oferea, în mod unilateral, atît ca, pînă la termenul fixat de senat, să depună guvernarea Galiei Transalpine, cît şi să dizolve 8 din cele 10 legiuni de care dispunea; se declara mulţumit dacă senatul îi lăsa fie guvernarea Galiei Cisalpine şi a Iliriei cu o legiune, fie chiar numai cea a Galiei italice cu două legiuni, şi asta nu pînă la preluarea consulatului, ci pînă după încheierea alegerilor consulare pentru anul 706 (**48**). El reluă aşadar acele propuneri de compromis care, la începutul tratativelor, mulţumiseră atît partidul senatorial, cît şi pe Pompeius însuşi şi se arătă dispus să rămînă ca simplu particular de la alegerea în consulat pînă la preluarea acestuia. Nu se mai poate afirma cu certitudine dacă Caesar a luat în serios aceste concesii surprinzătoare şi dacă şi-a închipuit că-şi poate continua jocul împotriva lui Pompeius chiar şi cu acordarea unui asemenea avantaj, sau dacă se baza pe faptul că partea adversă ar fi mers deja prea departe pentru a vedea în aceste propuneri de compromis mai mult decît dovada că Caesar însuşi îşi considera cauza pierdută. Probabilitatea înclină pentru interpretarea potrivit căreia Caesar a comis mai degrabă greşeala jocului hazardat decît cea mult mai gravă de a promite ceva ce nu intenţiona să îndeplinească şi că, dacă în mod surprinzător propunerile sale ar fi fost acceptate, el şi-ar fi respectat cuvîntul. Curio preluă misiunea de a se arunca pentru stăpînul său încă o dată în gura lupului. El străbătu calea de la Ravenna la Roma în trei zile; cînd noii consuli, Lucius Lentulus şi Gaius Marcellus cel Tînăr, convocară senatul pentru prima dată la 1 ianuarie 705 (**48**), acesta a predat documentul adresat de general senatului în plină şedinţă. Tribunii poporului, Marcus Antonius, cunoscut în cronica de scandal a oraşului ca amicul intim al lui Curio şi tovarăşul său în toate năzbîtiile, dar, din campaniile egiptene şi galice, şi ca un strălucit ofiţer de cavalerie, şi Quintus Cassius, fostul

cvestor al lui Pompeius, ambii reprezentînd acum cauza lui Caesar la Roma în locul lui Curio, impuseră citirea imediată a depeşei. Cuvintele grave şi exacte prin care Caesar expunea, cu toată puterea irezistibilă a adevărului, ameninţarea războiului civil, dorinţa generală de pace, semeţia lui Pompeius, propria docilitate, propunerile de compromis de o moderaţie neîndoielnic surprinzătoare chiar şi pentru adepţii săi, declaraţia apăsată potrivit căreia, prin aceasta, s-ar fi întreprins ultima tentativă pentru salvarea păcii stîrniră impresia cea mai profundă. În ciuda temerii provocate de numărul mare de soldaţi ai lui Pompeius veniţi în capitală, atitudinea majorităţii nu putea fi pusă la îndoială; trebuia să fie împiedicată să-şi rostească verdictul. Consulii refuzară, ceea ce le era permis ca preşedinţi, să deschidă votarea asupra propunerii, reînnoită de către Caesar, ca ambii guvernatori să-şi depună concomitent comanda, asupra tuturor propunerilor de compromis indicate în scrisoarea sa, asupra propunerii înaintate de către Marcus Caelius Rufus şi Marcus Calidius de a-l convinge pe Pompeius să plece imediat în Hispania. Însăşi propunerea unuia dintre partizanii cei mai decişi, a lui Marcus Marcellus, care era mai clarvăzător decît partidul său în privinţa situaţiei militare date – de a suspenda decretarea pînă cînd contingentele italice s-ar fi aflat sub arme, capabile să protejeze senatul –, nu putea să ajungă la vot. Pompeius declară prin vorbitorul său consacrat, Quintus Scipio, că ar fi hotărît să preia cauza senatului acum ori niciodată şi că o va abandona dacă şovăiala va continua. Consulul Lentulus spuse fără înconjur că hotărîrea senatului nici nu mai conta, iar dacă acesta va stărui în servilismul său, el va acţiona din proprie iniţiativă şi va dispune măsurile necesare împreună cu puternicii săi amici. Terorizată astfel, majoritatea votă ordinile primite: Caesar trebuia să predea pînă la o anumită zi apropiată Galia Transalpină lui Lucius Domitius Ahenobarbus, iar cea Cisalpină lui Marcus Servilius Nonianus şi să concedieze armata, în caz contrar fiind considerat vinovat de înaltă trădare. Cînd tribunii partidului lui Caesar utilizară dreptul lor de intercesiune împotriva acestui decret, nu numai că, cel puţin aşa afirmară, au fost ameninţaţi cu săbiile de către soldaţii lui

Pompeius chiar în incinta curiei şi siliţi să fugă din capitală travestiţi în sclavi pentru a-şi salva viaţa, dar senatul, timorat în suficientă măsură, trată intervenţia lor, întru totul constituţională din punctul de vedere al dreptului formal, ca o tentativă de revoluţie, declară patria în pericol şi, păstrînd formele uzuale, chemă pe toţi cetăţenii la arme, iar în fruntea celor înarmaţi, pe toţi magistraţii fideli constituţiei.

Era destul. De îndată ce Iulius Caesar fusese înştiinţat de către tribunii care se refugiaseră rugători în tabăra sa despre primirea pe care o găsiseră propunerile sale în capitală, el convocă soldaţii legiunii a treisprezecea, care sosise între timp din taberele de la Tergeste (Triest) la Ravenna, şi le prezentă situaţia. Era nu numai genialul cuceritor de inimi şi stăpîn al spiritelor a cărui cuvîntare strălucită se înălţa scînteind şi fremătînd în acest cutremurător moment al existenţei sale şi a lumii; nu numai generosul conducător al armatei şi victoriosul general care se adresa soldaţilor pe care-i convocase el însuşi sub arme şi care urmaseră stindardele sale timp de opt ani cu un entuziasm din ce în ce mai mare; vorbi, înainte de toate, energicul şi consecventul om de stat care, de 29 de ani, reprezenta cauza libertăţii în timpuri favorabile şi nefavorabile, care se împotrivise în numele ei pumnalelor asasinilor şi călăilor aristocraţiei, săbiilor germanilor şi talazurilor oceanului necunoscut, fără a se retrage sau şovăi vreodată, care spulberase constituţia lui Sulla, răsturnase guvernarea senatului, protejase şi înarmase democraţia lipsită de protecţie şi de arme în lupta de dincolo de Alpi; şi nu vorbi publicului clodian, al cărui entuziasm republican se prefăcuse demult în zgură şi cenuşă, ci tinerelor contingente din oraşele şi satele Italiei nordice, care resimţeau încă nealterat şi pur măreţul gînd al libertăţii cetăţeneşti, care mai erau capabile să lupte şi să moară pentru idealuri, care obţinuseră pentru ţinutul lor din partea lui Caesar, într-un mod cu totul revoluţionar, dreptul de cetăţenie care le fusese refuzat de către guvern, care, prin căderea lui Caesar, ar fi fost predaţi din nou fasciilor şi securilor şi care aveau deja suficiente dovezi (p. 237) pentru a-şi imagina cît de necruţător le va folosi oligarhia împotriva transpadanilor. În faţa unor astfel de

ascultători, un asemenea orator expuse faptele: mulţumirea pentru cucerirea Galiei adusă de aristocraţie generalului şi armatei; înlăturarea dispreţuitoare a comiţiilor, terorizarea senatului, obligaţia sacră de a proteja cu braţul înarmat tribunatul poporului obţinut de către strămoşii lor cu forţa armelor din partea aristocraţiei, de a păstra vechiul jurămînt pe care aceştia îl rostiseră pentru nepoţii nepoţilor lor că pentru tribunii comunităţii vor lupta unul cîte unul pînă la moarte (I, p. 197). Cînd conducătorul şi generalul partidului popular a chemat soldaţii poporului – acum, după ce tentativa de înţelegere dăduse greş şi îngăduinţa ajunsese la limitele extreme – să-l urmeze în ultima, inevitabila şi decisiva bătălie împotriva aristocraţiei, pe cît de detestată şi desconsiderată, pe atît de perfidă şi incapabilă, ca şi incorigibilă pînă la deriziune, nu a fost ofiţer sau soldat care să nu fi făcut pasul înainte. Se ordonă plecarea; în fruntea avangardei sale, Caesar traversă îngustul pîrîu care separa provincia sa de Italia şi dincolo de care constituţia îl îngrădea pe proconsulul Galiei. Păşind, după o absenţă de nouă ani, din nou pe pămîntul patriei, el păşea în acelaşi timp pe calea revoluţiei. „Zarurile erau aruncate.”

Capitolul X

Brundisium, Ilerda, Pharsalos şi Thapsus

Aşadar armele urmau să decidă căruia dintre cei doi stăpîni comuni de pînă atunci îi era hărăzit să fie primul atotstăpînitor al Romei. Să vedem însă cum se distribuise proporţia puterii între Caesar şi Pompeius pentru războiul iminent.

Puterea lui Caesar se baza, înainte de toate, pe autoritatea întru totul nemărginită de care se bucura în sînul partidului său. Dacă ideile democraţiei şi monarhiei se contopiră în această putere, nu ca urmare a unei coaliţii înjghebate accidental şi soluţionabile accidental, atunci în profunzimile esenţei democraţiei, lipsită de constituţia reprezentativă, sălăşluia adevărul potrivit căruia democraţia, ca şi monarhia urmau să-şi găsească concomitent expresia ultimă şi supremă în persoana lui Caesar. Din punct de vedere politic şi militar, Caesar decidea necondiţionat în primă şi ultimă instanţă. Oricît de mult ar fi respectat fiecare unealtă utilă, aceasta rămînea totuşi numai o unealtă; Caesar se afla în mijlocul partidului său fără coleg, înconjurat numai de locotenenţi militar-politici, care proveneau de regulă din armată şi, fiind soldaţi, erau obişnuiţi să nu pună niciodată întrebări cu privire la motivul şi scopul acţiunii, ci să asculte orbeşte. Tocmai de aceea, la momentul decisiv, cînd începu războiul civil, dintre toţi soldaţii şi ofiţerii lui Caesar numai unul singur a refuzat să i se supună; şi această interpretare a relaţiei lui Caesar cu adepţii săi este întărită de faptul că tocmai acesta era chiar primul dintre ei. Titus Labienus împărţise cu Caesar toate vicisitudinile sumbrei epoci catilinare (p. 112), ca şi toată strălucirea ascensiunii victorioase din Galia, comandase cu regularitate independent şi condusese deseori jumătate din armată; neîndoielnic, aşa cum era cel mai vîrstnic, cel mai destoinic şi cel mai fidel dintre locotenenţii lui Caesar, era şi cel mai mare în rang, şi cel

mai preţuit. Caesar îi acordase, încă în anul 704 (**50**), comanda supremă în Galia Cisalpină, în parte pentru a da acest post de încredere pe mîini sigure, în parte pentru a avantaja, concomitent, candidatura lui Labienus pentru consulat. Dar Labienus intră în legături cu partidul advers tocmai acum, se deplasă, în anul 705 (**49**), la începutul ostilităţilor, în cartierul general al lui Pompeius, şi nu în cel al lui Caesar, şi luptă, în cursul întregului război civil, cu o îndîrjire nemaiîntîlnită împotriva vechiului său prieten şi stăpîn. Nu sîntem informaţi în suficientă măsură nici despre caracterul lui Labienus şi nici despre detaliile împrejurărilor schimbării orientării sale partinice; însă, în esenţă, aceasta nu este altceva decît o dovadă în plus că generalul putea conta cu o siguranţă mult mai mare pe căpitanii decît pe mareşalii săi. După toate aparenţele, Labienus era una dintre acele personalităţi care întrunesc calităţi militare excepţionale cu o deplină incapacitate politică şi care, atunci cînd, în mod nefericit, doresc sau trebuie să facă politică, sînt expuse acelor smintite crize de ameţeală; istoria mareşalilor lui Napoleon poate oferi mai multe exemple tragicomice. Poate s-a considerat îndreptăţit să fie considerat al doilea conducător al democraţiei, alături de Caesar; refuzîndu-i-se această pretenţie, el s-a îndreptat spre tabăra adversarilor. Apăru aici, pentru prima dată în toată gravitatea sa, inconvenientul tratamentului aplicat de Caesar ofiţerilor săi: considerîndu-i locotenenţi dependenţi, nu a permis ca în tabăra lui să apară bărbaţi apţi pentru a prelua o comandă de sine stătătoare, în timp ce, avînd în vedere dispersarea evidentă a războiului iminent în toate provinciile vastului imperiu, tocmai de astfel de bărbaţi avea stringentă nevoie. Dar acest dezavantaj a fost compensat de ponderea mult mai mare a primei condiţii a oricărui succes, care poate fi păstrată numai cu acest preţ: unitatea conducerii supreme. Conducerea unitară îşi obţinu puterea deplină prin utilitatea uneltelor. Aici trebuie să fie evidenţiată în primul rînd armata. Ea număra încă nouă legiuni de infanterie, adică cel mult 50.000 de soldaţi, dar care îl înfruntaseră cu toţii pe inamic şi dintre care două treimi participaseră la toate campaniile împotriva celţilor. Cavaleria era alcătuită din mercenari germanici şi norici ale căror utilitate şi

fidelitate fuseseră încercate în războiul împotriva lui Vercingetorix. Războiul de opt ani, plin de cele mai variate vicisitudini ale sorţii, dus împotriva curajoasei naţiuni celtice, chiar dacă a fost cu totul inferioară celei italice din punct de vedere militar, îi dăduse lui Caesar prilejul să-şi organizeze armata aşa cum numai el ştia să o facă. Întreaga utilitate a soldatului presupune destoinicie fizică; recrutările lui Caesar puneau un accent mai mare pe forţa şi abilitatea recruţilor decît pe avere şi moralitate. Dar capacitatea de acţiune a armatei se întemeiază, precum cea a oricărei maşini, înainte de toate pe uşurinţa şi rapiditatea mişcării: în faptul de a putea pleca imediat, la orice oră, şi în rapiditatea marşului, soldaţii lui Caesar au atins o abilitate rareori egalată şi probabil niciodată depăşită. Curajul le întrecea, firește, pe toate celelalte; Caesar exercita cu o măiestrie neegalată arta de a înflăcăra ardoarea războinică şi spiritul de solidaritate, aşa încît preferinţa acordată unor soldaţi şi divizii apărea chiar şi celor prejudiciaţi drept ierarhia firească a vitejiei. El îi obişnui pe oameni să nu simtă frică faţă de nimeni, deseori, neprevenindu-i pe soldaţi de o bătălie apropiată, atunci cînd aceasta putea fi dată fără perspectiva unui pericol serios, conducîndu-i pe neaşteptate împotriva inamicului. Dar ascultarea se afla pe picior de egalitate cu vitejia. Soldatul a fost instruit să execute ordinul fără să se intereseze de motiv şi intenţie; mai multe munci obositoare lipsite de sens i-au fost impuse numai pentru a-l exersa în dificila artă a ascultării oarbe. Disciplina era severă, dar nu excesivă; ea a fost impusă fără îngăduinţă dacă soldatul se afla în faţa inamicului. În alte împrejurări, mai ales în urma victoriei, frîiele au fost lăsate libere, iar dacă soldatul destoinic, de altfel, găsea o plăcere în a se parfuma sau a se împodobi cu arme elegante şi alte lucruri, ba chiar dacă se făcea vinovat de brutalităţi sau nedreptăţi dintre cele mai grave, nefiind însă, prin aceasta, lezate relaţiile militare, îi erau iertate glumele, ca şi crimele, iar generalul nu-şi pleca urechea la plîngerile provincialilor care acuzau aceste atitudini. Dimpotrivă, răzmeriţa nu era iertată niciodată, şi nu numai instigatorilor, ci întregului corp. Dar adevăratul soldat nu numai că trebuia să fie, în general, destoinic, viteaz şi ascultător, ci trebuia să

dea voit dovadă de aceste calităţi; numai naturilor geniale le este dat ca, prin exemplu şi prin speranţă, înainte de toate însă prin conştiinţa de a îndeplini o muncă utilă, să determine maşina însufleţită pe care o guvernează la o supunere senină. Dacă ofiţerul trebuie să înfrunte pericolul împreună cu oamenii săi pentru a cere vitejie din partea lor, atunci Caesar avusese şi ca general destule prilejuri de a scoate sabia şi de a o folosi asemenea celor mai buni; în privinţa muncii şi eforturilor însă, el îşi asuma întotdeauna cu mult mai mult decît le cerea soldaţilor săi să facă. Caesar avea grijă ca de victorie, care, firește, aducea cîştig mai întîi generalului, să se lege şi speranţele personale ale soldatului. Am amintit mai sus (p. 111) că el ştia să-i entuziasmeze pe soldaţi pentru cauza democraţiei, în măsura în care timpurile devenite prozaice mai permiteau entuziasmul, şi că egalizarea politică a ţinutului transpadan, patria celor mai mulţi dintre soldaţii săi, cu Italia propriu-zisă a fost prezentată ca unul dintre ţelurile luptei. Se înţelege că, pe lîngă acestea, nu lipsiră nici premiile materiale, atît cele pentru fapte de arme deosebite, cît şi cele acordate în general oricărui soldat destoinic, că ofiţerii şi soldaţii erau recompensaţi, pentru triumf fiind promise daruri dintre cele mai fabuloase. Dar, ca veritabil conducător de armată, Caesar ştia înainte de toate să trezească în fiecare mecanism al grandiosului instrument sentimentul utilizării sale cu un anumit rost. Omul obişnuit este predestinat să servească şi nu se opune să fie considerat o simplă unealtă dacă simte că e condus de un maestru. Pretutindeni şi permanent privirea scrutătoare a generalului cuprindea întreaga armată, răsplătind şi pedepsind cu imparţialitate şi indicînd fiecăruia căile care duceau spre binele tuturor, astfel încît nici sudoarea şi sîngele celui mai umil nu erau lăsate în voia hazardului, cerîndu-se însă în schimb, cînd era cazul, un devotament necondiţionat, pînă la moarte.

Fără a-i permite individului să pătrundă întregul angrenaj, Caesar îi permitea totuşi să intuiască suficient de mult din aspectele politice şi militare, pentru a putea fi recunoscut, poate şi idealizat, de către soldat ca om de stat şi general. El nu-i trata pe soldaţi nicidecum ca pe egalii săi, ci ca pe nişte bărbaţi care erau îndreptăţiţi să cunoască

şi capabili să suporte adevărul şi care trebuiau să aibă toată încrederea în promisiunile şi asigurările generalului fără să presupună înşelăciuni sau să dea ascultare zvonurilor; ca pe vechi camarazi de război şi părtaşi la victorie, dintre care abia dacă exista unul pe care să nu-l fi cunoscut după nume şi la care, în toate aceste campanii, să nu se fi format o relaţie mai mult sau mai puţin personală faţă de general; ca pe buni tovarăşi cu care discuta şi pe care-i primea cu inima deschisă şi cu senină disponibilitate; ca pe clienţi, revenindu-i obligaţia sacră de a le răsplăti serviciile şi de a le răzbuna suferinţele şi moartea. Poate că niciodată nu a existat vreo armată care să fi atins această desăvîrşire spre care tind toate: aceea de a fi un mecanism capabil şi flexibil în mîna unui maestru care-i impune propria energie. Soldaţii lui Caesar erau şi se simţeau în stare să înfrunte o putere de 10 ori mai mare, şi aici nu trebuie să se treacă cu vederea faptul că, prin tactica romană, fondată întru totul pe lupta corp la corp şi îndeosebi pe lupta cu sabia, soldatul roman exersat era superior recrutului într-o măsură mult mai mare decît în zilele noastre. Dar mai mult decît prin vitejia lor superioară, adversarii se simţeau umiliţi prin fidelitatea nestrămutată şi emoţionantă pe care aceşti soldaţi o dovedeau faţă de generalul lor. Poate că istoria este lipsită de un al doilea exemplu: atunci cînd generalul se adresă soldaţilor săi cerîndu-le să-l urmeze în războiul civil, n-a fost abandonat, cu excepţia deja amintită a lui Labienus, de nici un ofiţer şi nici un soldat roman. Speranţele adversarilor privitoare la o dezertare în masă eşuară tot atît de lamentabil ca şi tentativa de a-i dizolva armata, aşa cum se întîmplase cu aceea a lui Lucullus (pp. 237-238); Labienus însuşi apăru în tabăra lui Pompeius cu o ceată de călăreţi celţi şi germani, dar fără nici un legionar. Mai mult, soldaţii, ca şi cum ar fi dorit să demonstreze că războiul este şi cauza lor, nu numai a generalului, se hotărîră între ei ca solda (Caesar promiţîndu-le că ea va fi dublată odată cu începerea războiului civil) să fie împrumutată generalului pînă la sfîrşitul acestuia şi ca tovarăşii de arme mai săraci să fie sprijiniţi între timp din mijloace comune; pe deasupra, fiecare subofiţer înarmă şi plăti pe cheltuială proprie cîte un călăreţ.

Pe cînd Caesar înfăptuia aşadar acea operă majoră – o putere politică şi militară nelimitată şi o armată rapidă şi credincioasă –, autoritatea lui se extindea asupra unui spaţiu relativ restrîns. Ea se baza în principal pe provincia nord-italică. Acest ţinut nu numai că era cel mai populat dintre toate ţinuturile italice, dar era devotat cauzei democraţiei, identice celei proprii. Despre starea de spirit dominantă aici dă dovadă comportamentul unui detaşament de recruţi din Opitergium (Oderzo, în regiunea Treviso) care, curînd după izbucnirea războiului, aflîndu-se pe o plută improvizată, au fost înconjuraţi în apele ilirice de corăbiile de război inamice şi s-au luptat cu îndîrjire toată ziua pînă la apusul soarelui, fără să se predea, iar cei care au scăpat de proiectile s-au sinucis în noaptea următoare. Se înţelege ce putea fi cerut din partea unei asemenea populaţii. Aşa cum, iniţial, ea îi oferise deja lui Caesar mijloacele pentru a-şi dubla aproape armata, la fel, după izbucnirea războiului civil, recruţii se prezentară în masă la încorporările ordonate imediat. În Italia propriu-zisă însă, influenţa lui Caesar nu putea fi comparată nici pe departe cu cea a adversarilor săi. Chiar dacă, prin manevre abile, ştiuse să pună partidul catonian într-o lumină nefavorabilă şi îi convinsese de bunul său drept pe toţi cei care doreau fie să rămînă neutri, fără a-şi păta conştiinţa, asemenea majorităţii senatoriale, fie să treacă de partea lui, asemenea soldaţilor săi şi transpadanilor, masa cetăţenilor, firește, nu se lăsă derutată; atunci cînd comandantul Galiei îşi îndreptă legiunile împotriva Romei, ea văzu, în ciuda tuturor argumentelor dreptului formal, în Cato şi Pompeius pe apărătorii republicii legitime, iar în Caesar, pe uzurpatorul democrat. Apoi, din partea nepotului lui Marius, ginerele lui Cinna şi aliatul lui Catilina, se aştepta repetarea grozăviilor mariano-cinnaniene şi înfăptuirea saturnaliilor anarhiei proiectate de Catilina; şi chiar dacă prin aceasta Caesar cîştiga aliaţi, chiar dacă refugiaţii politici i se puseră imediat şi în masă la dispoziţie, chiar dacă oamenii pierduţi văzură în persoana lui pe salvatorul lor, chiar dacă stările cele mai umile ale gloatei din capitală şi din oraşele italice începură să se agite la vestea sosirii lui, totuşi, toţi aceştia aparţineau acelei categorii de amici care erau mai periculoşi decît inamicii. Caesar se

bucura de o influenţă şi mai scăzută în provincii şi în statele clientelare. Ce-i drept, Galia Transalpină, pînă la Rin şi Canal, îi dădea ascultare, iar coloniştii din Narbo, ca şi cetăţenii romani aşezaţi aici, îi erau devotaţi; dar partidul constituţional avea numeroşi partizani chiar în provincia Narbo şi pînă şi ţinuturile nou-cucerite erau pentru Caesar mai degrabă o povară decît un avantaj în apropiatul război civil, el neutilizînd, din motive întemeiate, în cursul acestuia pedestrimea celtică, iar cavaleria numai în rare ocazii. În celelalte provincii şi în statele vecine pe jumătate sau în întregime independente, Caesar încercase, într-adevăr, să-şi asigure şi aici un sprijin: oferise principilor daruri bogate, acceptase să se ridice construcţii măreţe în unele oraşe şi le asigurase, în cazuri extreme, ajutor financiar şi militar; dar, în general, nu obţinuse prin aceasta rezultate deosebite, iar relaţiile faţă de principii germani şi celţi din ţinuturile Rinului şi ale Dunării, mai ales faţă de regele noric Voctio, importante din cauza recrutărilor de călăreţi, erau poate unicele relaţii semnificative ale acestei categorii.

Aşadar, dacă Caesar intra în război numai în calitate de comandant al Galiei, fără alte mijloace importante decît locotenenţii capabili, o armată fidelă şi o provincie devotată, atunci Pompeius îl începea ca suveran al comunităţii romane, în posesia deplină a tuturor mijloacelor aflate la dispoziţia guvernului legitim al marelui imperiu. Dar dacă poziţia sa era mult mai impunătoare din punct de vedere politic şi militar, ea era în schimb mult mai puţin conturată şi fundamentată. Unitatea conducerii supreme, care rezulta de la sine şi cu necesitate din poziţia lui Caesar, era nepotrivită naturii coaliţiei; cu toate că Pompeius, prea soldat pentru a se înşela asupra necesităţii ei, încercă s-o impună coaliţiei, lăsîndu-se proclamat de către senat ca unic şi atotputernic general comandant pe uscat şi pe mare, senatul nu putu totuşi să fie înlăturat şi nu i se putea interzice o influenţă preponderentă asupra conducerii supreme politice şi o intervenţie ocazională, şi tocmai de aceea de două ori mai periculoasă, în conducerea militară. Amintirea războiului de 20 de ani dintre Pompeius şi partidul constituţional, purtat de ambele părţi cu săgeţi otrăvitoare, conştiinţa acută şi disimulată cu greu de

ambele părţi că prima consecinţă a victoriei dobîndite va fi ruptura dintre învingători, dispreţul reciproc care domina pe bună dreptate în ambele tabere, numărul bărbaţilor distinşi şi influenţi, incomod de mare în rîndurile aristocraţiei, şi inferioritatea spirituală şi morală a majorităţii celor implicaţi determinară la adversarii lui Caesar, în general, o conlucrare îndărătnică şi contradictorie în evident contrast faţă de consensul şi conducerea unitară ale părţii adverse. Aşadar, dacă toate dezavantajele unei coaliţii de elemente ostile prin structura lor erau resimţite într-un mod profund de către adversarii lui Caesar, această coaliţie alcătuia totuşi o putere foarte însemnată. Ea stăpînea pe deplin marea în mod neîngrădit; toate porturile, toate corăbiile de război, întregul echipament al flotelor se aflau la dispoziţia ei. Cele două regiuni hispanice, într-un fel posesiuni private ale lui Pompeius, aşa cum cele două Galii puteau fi considerate ca proprietăţi private ale lui Caesar, erau devotate trup şi suflet stăpînului lor şi guvernate de administratori destoinici şi credincioşi. Şi în celelalte provincii, bineînţeles, cu excepţia celor două Galii, funcţiile de guvernatori şi de comandanţi fuseseră atribuite, în ultimii ani, unor oameni siguri, aflaţi sub influenţa lui Pompeius şi a minorităţii senatoriale. Fără excepţie şi cu multă hotărîre, statele clientelare trecură de partea lui Pompeius împotriva lui Caesar. În diferitele etape ale activităţii sale, cei mai însemnaţi principi şi cele mai însemnate oraşe intraseră în relaţii personale foarte strînse cu Pompeius; astfel, el fusese camaradul de arme al regilor Numidiei şi Mauretaniei în timpul războiului împotriva marienilor, restabilind regatul numid (II, p. 227); astfel restaurase, în cursul războiului cu Mithridates, în afara unei mulţimi de principate seculare şi teocratice, regatele Bosforului, Armeniei şi Cappadociei şi regatul galat al lui Deiotarus (pp. 97, 98, 100); astfel, războiul egiptean fusese declanşat în primul rînd la îndemnul său, dinastia Lagizilor fiind reconsolidată de către locotenenţii săi (p. 107). Însuşi oraşul Massalia, din provincia lui Caesar, îi datora, ce-i drept, acestuia mai multe înlesniri, dar lui Pompeius o lărgire teritorială foarte însemnată din timpul războiului sertorian (p. 148), iar oligarhia guvernantă locală se afla, pe deasupra, într-o alianţă

naturală, aprofundată de multe relaţii personale, cu cea romană. Aceste considerente şi relaţii personale, ca şi gloria învingătorului de pe trei continente care o eclipsa, în aceste ţinuturi îndepărtate ale imperiului, cu mult pe cea a cuceritorului Galiei i-au dăunat aici lui Caesar mai puţin decît concepţiile şi intenţiile moştenitorului lui Gaius Gracchus, devenite cunoscute şi în locurile acestea, privind necesitatea reunirii statelor dependente şi utilitatea colonizării provinciale. Nici unul dintre dinaştii dependenţi nu se simţi mai direct ameninţat de acest pericol decît regele Iuba al Numidiei. Nu numai că, în urmă cu mai mulţi ani, încă în timpul vieţii tatălui său Hiempsal, el avusese un serios conflict personal cu Caesar, dar de curînd, acelaşi Curio care ocupa acum printre locotenenţii lui Caesar primul rang le propusese cetăţenilor romani confiscarea regatului numid. În sfîrşit, dacă lucrurile urmau să evolueze atît de mult încît să intervină şi statele vecine independente în războiul civil roman, atunci unicul stat cu adevărat puternic, cel al parţilor, era deja aliat practic cu partidul aristocratic în baza legăturilor statornicite între Pakoros şi Bibulus, pe cînd Caesar era mult prea roman pentru a şi-i asocia, din interese de partid, pe învingătorii prietenului său Crassus. În ceea ce priveşte Italia, majoritatea cetăţenilor, aşa cum s-a menţionat deja, era potrivnică lui Caesar; bineînţeles, înaintea tuturor se afla întreaga aristocraţie cu clientela ei destul de însemnată; la fel, înalta finanţă, care nu putea spera ca reforma radicală a comunităţii să-i conserve tribunalele ei partinice de juraţi şi monopolul ei de extorcare. O concepţie tot atît de antidemocratică aveau micii capitalişti, proprietarii de domenii şi, în general, clasele care aveau ceva de pierdut; numai că, fireşte, în rîndul acestor stări, faţă de orice considerente de altă natură prevala grija pentru viitoarele scadenţe ale dobînzilor şi pentru semănături şi recolte. Armata de care dispunea Pompeius se compunea aproape în exclusivitate din trupe hispanice, şapte legiuni obişnuite cu războiul şi credincioase din toate punctele de vedere, la acestea adăugîndu-se diviziile, ce-i drept slabe şi foarte dispersate, din Siria, Asia, Macedonia, Africa, Sicilia şi din alte locuri. În Italia se aflau sub arme, deocamdată, numai cele două legiuni predate de curînd de

către Caesar, ale căror efective nu depăşeau 7.000 de soldaţi şi a căror credinţă era foarte îndoielnică, întrucît, recrutate în Galia Cisalpină şi vechi participante la faptele de arme ale lui Caesar, ele erau profund nemulţumite din cauza intrigii grosolane care determinase schimbarea taberelor lor (p. 238), şi-l evocau cu dor pe generalul lor care, generos, le înmînase înaintea plecării lor darurile promise fiecărui soldat cu ocazia triumfului. Dar, în afara faptului că trupele hispanice puteau ajunge în Italia odată cu primăvara, fie prin Galia pe calea uscatului, fie pe calea mării, în Italia puteau fi convocate contingentele celor trei legiuni rămase din timpul recrutărilor din anul 699 (**55**, p. 210), ca şi contingentul italic care depusese jurămîntul în anul 702 (**52**, p. 219). Incluzîndu-le pe acestea în calcul, numărul trupelor aflate la dispoziţia lui Pompeius, fără a socoti cele şapte legiuni din Hispania şi cele dispersate în celelalte provincii, se ridica numai în Italia la 10 legiuni, adică aproximativ 60.000 de soldaţi, astfel încît nu era nici o exagerare dacă Pompeius afirma că, pentru a acoperi pămîntul cu oameni înarmaţi, trebuia numai să bată din picior. Firește, necesita un anumit răstimp, chiar dacă scurt, pentru a mobiliza aceste trupe; pregătirile, ca şi efectuarea noilor recrutări ordonate de către senat în urma izbucnirii războiului civil erau în plină desfăşurare. Imediat după hotărîtorul decret al senatului (7 ianuarie 705, **49**), în plină iarnă, cei mai distinşi reprezentanţi ai aristocraţiei plecaseră în diferitele ţinuturi pentru a accelera încorporarea recruţilor şi fabricarea de arme. Deosebit de stînjenitoare era lipsa cavaleriei, întrucît se formase obiceiul de a se baza în problema aceasta în întregime pe provincii şi îndeosebi pe contingentele celtice; pentru a crea cel puţin un început, au fost luaţi 300 de gladiatori, aparţinîndu-i lui Caesar, din şcolile de la Capua, încredinţîndu-li-se cai, fapt care stîrni însă o dezaprobare atît de largă, încît Pompeius dizolvă această trupă din nou, recrutînd în schimb 300 de călăreţi dintre sclavii-păstori călăreţi din Apulia. Tezaurul de stat era gol, ca de obicei; se luară măsuri pentru a completa numerarul insuficient, din casele comunităţilor şi chiar din tezaurele templelor municipiilor.

În aceste împrejurări începu războiul, la începutul lui ianuarie 705

(**49**). Caesar nu dispunea, vorbind de trupe gata de marş, decît de o singură legiune, formată din 5.000 de soldaţi infanterişti şi 300 de călăreţi, staţionată la Ravenna, pe drum, la aproximativ 50 de mile germane de Roma; Pompeius, de două legiuni slabe, alcătuite din 7.000 de soldaţi infanterişti şi un mic detaşament de călăreţi, aflate sub comanda lui Appius Claudius la Luceria, de unde, urmînd de asemenea drumul, distanţa pînă la capitală era aproximativ egală. Celelalte trupe ale lui Caesar, exceptînd tinerele detaşamente de recruţi aflate încă în formare, erau cantonate jumătate pe Saône şi Loara, jumătate în Belgica, în timp ce rezervele italice ale lui Pompeius sosiră deja din toate părţile în locurile de concentrare. Cu mult înainte de sosirea avangardei trupelor transalpine ale lui Caesar în Italia, aici trebuia pregătită o armată cu mult superioară. Părea a fi o nebunie să se treacă, cu o ceată de mărimea celei a lui Catilina, lipsită pentru moment de o rezervă eficace, la ofensivă împotriva unei armate superioare, care creştea continuu, condusă de un general capabil; era însă o nebunie în spiritul lui Hannibal. Dacă declanşarea luptei s-ar fi tergiversat pînă în primăvară, ofensiva ar fi fost preluată în Galia Transalpină de trupele hispanice ale lui Pompeius, iar în Galia Cisalpină de trupele sale italice, iar Pompeius, ca tactician egal lui Caesar, dar superior acestuia prin experienţa acumulată, era un adversar teribil într-o campanie desfăşurată după toate regulile. Acum, obişnuit să opereze încet şi sigur cu mase superioare, el se lăsă derutat, poate, printr-un atac cu totul improvizat; ceea ce nu putuse descumpăni legiunea a treisprezecea a lui Caesar după serioasa probă a atacului galic şi după campania din ianuarie în ţara belovacilor (p. 190), rapiditatea războiului şi dificultăţile campaniei de iarnă, trebuia să dezorganizeze trupele pompeiene fie alcătuite din vechi soldaţi ai lui Caesar şi din recruţi neinstruiţi, fie aflate încă în formare. Caesar pătrunse astfel în Italia. Două drumuri conduceau, pe atunci, din Romagna spre sud: drumul aemilio-cassian, care ducea de la Bononia, peste Apenini, la Arretium şi Roma, şi cel popillio-flaminian, care ducea de la Ravenna, de-a lungul coastei Mării Adriatice, pînă la Fanum şi, divizîndu-se aici, mergea în direcţia vestică prin pasul Furlo la Roma, iar în direcţia

sudică la Ancona şi de aici pînă în Apulia. Urmînd primul drum, Marcus Antonius ajunse pînă la Arretium, Caesar pătrunzînd pe cel de-al doilea. Nu întîlni nicăieri vreo rezistenţă; ofiţerii de recrutare nobili nu erau militari, masele de recruţi nu erau soldaţi, locuitorii oraşelor fiind preocupaţi de singura grijă de a nu fi implicaţi într-un asediu. Cînd Curio se îndreptă cu 1.500 de soldaţi spre Iguvium, unde se concentraseră cîteva mii de recruţi umbrieni conduşi de pretorul Quintus Minucius Thermus, atît generalul, cît şi soldaţii o luară la sănătoasa la simpla veste a apropierii adversarilor; faptul se repetă pretutindeni. Caesar avea posibilitatea să mărşăluiască fie împotriva Romei, de care călăreţii săi din Arretium se apropiaseră deja la o distanţă de 28 de mile germane, fie împotriva legiunilor staţionate la Luceria. Alese a doua variantă. Consternarea partidului advers era nemărginită. Pompeius primi la Roma mesajul despre apropierea lui Caesar; la început se părea că ar dori să apere capitala; dar cînd sosi vestea despre pătrunderea lui Caesar în Picenum şi despre primele sale succese, el renunţă la aceasta şi ordonă evacuarea ei. O groază profundă, sporită de zvonul fals că în faţa porţilor Romei s-ar fi arătat călăreţii lui Caesar, puse stăpînire asupra lumii aristocratice. Senatorii, care fuseseră avertizaţi că fiecare dintre cei care ar rămîne în capitală va fi tratat drept complice al rebelului Caesar, se revărsară în cete prin porţile oraşului. Consulii înşişi îşi pierdură într-o asemenea măsură cumpătul, încît nici măcar nu puseră casele în siguranţă. Cînd Pompeius îi îndemnă să-şi repare greşeala, fiindcă era timp suficient, ei îi răspunseră că ar fi mai bine dacă el ar ocupa mai întîi Picenum! Deruta era generală; în consecinţă, se întruni un mare consiliu de război la Teanum Sidicinum (23 ianuarie), la care participară Pompeius, Labienus şi cei doi consuli. Mai întîi au fost prezentate noile propuneri de compromis ale lui Caesar; chiar şi acum acesta se declara încă de acord să-şi concedieze imediat armata, să predea provinciile sale succesorilor desemnaţi şi să candideze în mod constituţional pentru consulat, dacă Pompeius ar pleca în Hispania şi dacă Italia va fi dezarmată. Răspunsul a fost că, dacă Caesar s-ar întoarce imediat în provincia lui, s-ar putea lua angajamentul ca

dezarmarea Italiei şi plecarea lui Pompeius să fie decretate printr-o hotărîre constituţională a senatului; poate că, în intenţie, faptul nu era o înşelăciune grosolană, ci acceptarea propunerii de compromis, practic însă, în orice caz, era contrarul. Întrevederea personală cu Pompeius cerută de Caesar a fost refuzată şi trebuia să fie refuzată, întrucît Pompeius nu-şi putea permite să provoace şi alte suspiciuni, oricum existente, ale partidului constituţional prin aparenţa unei noi coaliţii cu Caesar. În ceea ce priveşte conducerea războiului, la Teanum se luă hotărîrea ca Pompeius să preia comanda trupelor staţionate la Luceria, pe care, cu toată incertitudinea, se întemeiau totuşi toate speranţele, să pătrundă cu acestea în patria sa şi a lui Labienus, Picenum, unde să convoace personal, ca în urmă cu 35 de ani, toate miliţiile (II, p. 219) şi să încerce, în fruntea fidelelor cohorte picentine şi a fostelor cohorte ale lui Caesar deprinse cu războiul, să ridice o barieră în calea inamicului. Totul depindea de menţinerea ţinutului picentin pînă la sosirea lui Pompeius. Caesar, reunindu-şi armata, pătrunsese deja în ţinutul acesta pe drumul de coastă venind de la Ancona. Şi aici înarmările se găseau în plină desfăşurare. În oraşul picentin cel mai nordic, Auximum, se strînse îndată o divizie însemnată de recruţi, condusă de Publius Attius Varus; dar la cererea municipalităţii, Varus evacuă oraşul încă înainte de apariţia lui Caesar şi o mînă dintre soldaţii acestuia, care ajunseră din urmă divizia în imediata apropiere a Auximumului, o risipiră în întregime după o scurtă încăierare; a fost prima în acest război. La fel, Gaius Lucilius Hirrus, cu 3.000 de recruţi, şi Publius Lentulus Spinther, cu 5.000, evacuară curînd după aceea Camerinum, respectiv Asculum. Contingentele devotate trup şi suflet lui Pompeius abandonară în majoritatea lor voluntar casa şi proprietatea şi-i urmară pe conducători dincolo de graniţă; ţinutul în sine era însă deja pierdut cînd sosi ofiţerul Lucius Vibullius Rufus, un senator nenobil, dar un militar experimentat, trimis de către Pompeius pentru conducerea interimară a apărării; el trebui să se mulţumească să preia din partea incapabililor ofiţeri recrutori pe cei aproximativ 6.000-7.000 de recruţi salvaţi şi să-i conducă deocamdată spre cel mai apropiat loc de concentrare. Acesta era Corfinium, centrul

recrutărilor în ţinutul alban, marsic şi pelign; masa de recruţi, de aproximativ 15.000 de oameni, adunată aici constituia contingentul celor mai războinice şi credincioase ţinuturi ale Italiei şi nucleul armatei aflate în formare a partidului constituţional. În momentul sosirii lui Vibullius în acest loc, Caesar se afla încă la o distanţă de cîteva zile de marş; nimic nu-l împiedica să plece imediat, conform instrucţiunilor lui Pompeius, şi să reunească trupele de recruţi picentine salvate şi pe cele concentrate la Corfinium cu armata principală din Apulia. Dar la Corfinium comanda succesorul desemnat al lui Caesar pentru guvernarea Galiei Cisalpine, Lucius Domitius, unul dintre încăpăţînaţii cei mai recalcitranţi ai aristocraţiei romane; acesta nu numai că refuză să se conformeze ordinelor lui Pompeius, dar îl opri şi pe Vibullius să plece, cel puţin cu contingentul din Picenum, spre Apulia. El era atît de convins că Pompeius şovăie numai din îndărătnicie şi că ar trebui să vină personal pentru a-l despresura, încît nici nu se aştepta în mod serios la vreun asediu, neconcentrînd la Corfinium nici măcar trupele de recruţi cantonate în oraşele vecine. Însă Pompeius nu apăru, şi asta din motive bine întemeiate; e adevărat, el putea utiliza cele două legiuni nesigure drept sprijin pentru miliţiile picentine, dar nu putea să accepte bătălia doar bazîndu-se pe ele. Însă după cîteva zile sosi Caesar (14 februarie). Între timp, cu trupele acestuia făcuseră joncţiunea legiunea a douăsprezecea din Picenum şi a opta, înainte de Corfinium, din cele transalpine, la acestea adăugîndu-se trei legiuni noi, alcătuite fie din contingentele pompeiene căzute în prizonierat sau înrolate în mod voluntar, fie din recruţi încorporaţi imediat şi pretutindeni, astfel încît în faţa Corfiniumului Caesar se afla în fruntea unei armate de 40.000 de oameni, jumătate dintre ei cu stagiul satisfăcut. Cît timp Domitius speră în sosirea lui Pompeius, el dădu ordin ca oraşul să fie apărat; dar cînd mesajele acestuia îl dezamăgiră, el hotărî nu să reziste pe poziţia pierdută, faptă prin care ar fi adus partidului său cel mai mare serviciu, şi nici să capituleze, ci, după ce soldaţilor de rînd li se spusese că armata de despresurare ar fi aproape, s-o şteargă în noaptea următoare împreună cu ofiţerii nobili. Dar nici măcar nu reuşi să traducă în

faptă acest plan perfid. Comportamentul său năuc l-a trădat. O parte dintre contingente se răzvrătiră; recruţii marsi, care credeau că generalul lor nu era în stare de o asemenea mîrşăvie, erau gata să se năpustească împotriva răzvrătiţilor; dar şi ei, vrînd-nevrînd, trebuiră să se convingă de temeinicia acuzaţiilor. Ca urmare, întreaga garnizoană, statul-major fiind arestat, i s-a predat lui Caesar, împreună cu oraşul (20 februarie). Corpul de 3.000 de combatanţi de la Alba şi 1.500 de recruţi concentraţi la Terracina depuseră armele în momentul în care se arătară patrulele de cavalerie ale lui Caesar; un al treilea detaşament de 3.500 de oameni staţionat la Sulmo fusese silit să capituleze mai demult. Din momentul ocupării Picenumului de către Caesar, Pompeius crezu Italia pierdută; el dorea numai să întîrzie cît mai mult posibil îmbarcarea pentru a salva contingentele care mai puteau fi salvate. De aceea, se deplasase încet spre portul cel mai apropiat, Brundisium. Aici veniră cele două legiuni de la Luceria şi recruţii pe care Pompeius reuşise să-i strîngă în grabă în Apulia pustie, precum şi bărbaţii recrutaţi de consuli şi de alţi însărcinaţi în Campania şi duşi cu mare rapiditate la Brundisium; tot aici ajunseră o mulţime de refugiaţi politici, printre ei aflîndu-se senatorii cei mai distinşi însoţiţi de familiile lor. Începu îmbarcarea; dar navele aflate la dispoziţie nu erau suficiente pentru a transporta întreaga masă care se cifra abia la 25.000 de oameni. Nu rămînea decît soluţia împărţirii armatei. Mai întîi plecă partea cea mai mare (4 martie); cea mică, de aproximativ 10.000 de oameni, aşteptă împreună cu Pompeius reîntoarcerea flotei la Brundisium; căci, oricît de dorită ar fi fost stăpînirea Brundisiumului în eventualitatea unei tentative de recucerire a Italiei, el nu îndrăzni să apere oraşul pe o perioadă mai îndelungată împotriva lui Caesar. Între timp, Caesar sosi în faţa Brundisiumului; începu asediul. Caesar încercă înainte de toate să blocheze intrarea în port prin diguri şi poduri plutitoare, pentru a nu permite reîntoarcerea flotei; dar Pompeius înarmă corăbiile comerciale ancorate în port şi reuşi să împiedice închiderea completă a portului pînă cînd reapăru flota, care, în ciuda vigilenţei asediatorilor şi atitudinii ostile a cetăţenilor oraşului, transportă trupele, retrase de către Pompeius cu mare abilitate din oraş, din

sfera lui Caesar, în Grecia, nevătămate pînă la ultimul om (17 martie). Din lipsa unei flote eşuară atît asediul, cît şi eventuala urmărire. Într-o campanie de două luni, fără o singură bătălie serioasă, Caesar dizolvase o armată de 10 legiuni în asemenea măsură, încît cu mare greutate partea mai mică a acesteia reuşise să scape printr-o fugă dezorganizată dincolo de mare. Întreaga Peninsulă Italică, incluzînd capitala împreună cu tezaurul de stat şi toate proviziile adunate aici, intrară pe mîna învingătorului. Nu fără temei, partidul înfrînt se plînse de înspăimîntătoarea rapiditate, clarviziune şi energie a „Monstrului".

Se pune totuşi întrebarea dacă Caesar a cîştigat sau a pierdut mai mult prin cucerirea Italiei. Ce-i drept, din punct de vedere militar, nu numai că adversarii au fost privaţi de însemnate rezerve, dar acestea au fost puse la dispoziţia lui Caesar; în primăvara anului 705 (**49**), armata sa includea, în urma recrutărilor masive ordonate pretutindeni, în afara celor nouă legiuni vechi, un număr însemnat de legiuni de recruţi. Pe de altă parte însă, nu numai că deveni acum necesar să se staţioneze o forţă de ocupaţie puternică în Italia, ci trebuiau luate măsuri şi împotriva blocadei comerţului transmarin, urmărită de către adversarii stăpîni ai mării, care ar fi dus mai ales la instalarea foametei în capitală, prin care misiunea militară, deja destul de încîlcită, a lui Caesar se complica şi mai mult. Din punct de vedere financiar, era important că Caesar reuşise să pună mîna pe sumele aflate în casele din capitală; dar principalele surse de venituri, îndeosebi beneficiile Orientului, se aflau totuşi în mîinile inamicului, şi necesităţile atît de crescute ale armatei, ca şi noua obligaţie de a se îngriji de populaţia înfometată a capitalei duseră la cheltuirea atît de rapidă a însemnatelor surse găsite, încît Caesar se văzu curînd nevoit să apeleze la creditul particular şi, întrucît părea imposibil ca el să se poată menţine mult timp cu acesta, erau aşteptate de către toţi largi confiscări, singurul remediu la care se mai putea recurge. Greutăţi şi mai serioase îi aduse cucerirea Italiei prin relaţiile politice. Teama claselor înstărite din cauza unei revoluţii anarhice era generală. Inamici şi amici vedeau în Caesar un al doilea Catilina; Pompeius credea, sau afirma numai, că Caesar fusese mînat

în războiul civil doar de imposibilitatea de a-şi achita datoriile. Această afirmaţie era într-adevăr absurdă; dar, în realitate, antecedentele lui Caesar nu erau nicidecum liniştitoare, cu atît mai puţin dacă se avea în vedere suita care-l înconjura acum. Indivizi de cea mai proastă faimă, nemernici cunoscuţi de întregul oraş, precum Quintus Hortensius, Gaius Curio, Marcus Antonius – fiul vitreg al catilinarului Lentulus, executat din ordinul lui Cicero –, deţineau primul loc în această suită; cele mai înalte posturi de încredere au fost date unor bărbaţi care renunţaseră demult să-şi însumeze cel puţin datoriile lor; nu numai că magistraţi numiţi de Caesar erau văzuţi distrînd dansatoare – lucru pe care îl făceau şi alţii –, dar apăreau în public în compania unor astfel de femei de stradă. Era de mirare că şi bărbaţi serioşi şi neangajaţi politic se aşteptau la amnistierea tuturor criminalilor fugiţi din ţară, la distrugerea cărţilor de datorii, la cuprinzătoare ordine de confiscare, de proscriere şi de asasinare, ba chiar la o jefuire a Romei de către soldăţimea galică? Dar în această privinţă „Monstrul" înşelă atît aşteptările inamicilor, cît şi pe cele ale prietenilor săi. Încă de la ocuparea primului oraş italic, Ariminum, Caesar le interzisese tuturor soldaţilor de rînd să se arate înarmaţi în interiorul zidurilor; întotdeauna şi fără deosebire, dacă îl primiseră prietenos sau duşmănos, oraşele provinciale au fost apărate în faţa oricărei injustiţii. Cînd garnizoana răzvrătită i-a predat seara tîrziu Corfiniumul, el amînă, contrar oricărei consideraţii militare, ocuparea oraşului pînă în dimineaţa următoare numai pentru a nu-i expune pe cetăţeni unei năvăliri nocturne a soldaţilor săi îndîrjiţi. Dintre prizonieri, soldaţii de rînd, presupunîndu-se neutralitatea lor politică, erau încadraţi în propria armată; ofiţerii nu numai că erau cruţaţi, ci eliberaţi fără a lua în considerare persoana lor şi fără obligativitatea unor asigurări, iar bunurile reclamate drept proprietate privată le erau predate fără a cerceta cu severitate cel puţin legitimitatea acestor reclamaţii. Astfel a fost tratat însuşi Lucius Domitius; lui Labienus i se trimiseră în tabăra inamică chiar şi banii şi bagajele abandonate. În cea mai gravă criză financiară, Caesar nu se atinse totuşi de imensele bunuri ale adversarilor prezenţi sau de ale celor absenţi; Caesar se

împrumuta mai degrabă de la prietenii săi decît să fi trezit ostilitatea celor avuţi prin introducerea impozitului funciar, legal din punct de vedere formal, dar practic căzut în desuetudine (II, p. 214). Învingătorul consideră rezolvată numai o jumătate, şi nu cea mai dificilă, din misiunea sa; garanţia durabilităţii o văzu, conform propriilor sale cuvinte, numai în graţierea necondiţionată a învinşilor; de aceea, de-a lungul întregului marş de la Ravenna pînă la Brundisium, reluase necontenit tentativele de a ajunge la o întrevedere personală cu Pompeius şi la un compromis acceptabil. Dar dacă aristocraţia respinsese deja ideea aplanării conflictului, atunci neaşteptata şi atît de ruşinoasa emigrare potenţase mînia ei pînă la demenţă, iar sălbaticele strigăte de răzbunare ale învinşilor contrastau în mod ciudat cu fraternizarea învingătorului. Mesajele primite cu regularitate de către amicii rămaşi în Italia din tabăra emigranţilor erau pline de proiecte de confiscări şi proscripţii, planuri de epurare a senatului şi a statului, faţă de care restauraţia lui Sulla era o nimica toată şi care îi înspăimîntară chiar şi pe camarazii moderaţi din partid. Smintita pasiune a neputinţei, înţeleapta moderaţie a puterii îşi făcură efectul. Întreaga masă care punea interesele materiale deasupra celor politice se aruncă în braţele lui Caesar. Oraşele provinciale divinizară „justiţia, moderaţia, înţelepciunea" învingătorului, iar adversarii trebuiau să confirme seriozitatea acestor ovaţii. În urma gravului naufragiu pe care-l suferise partidul constituţional în Italia, înalta finanţă, arendaşi de impozite şi juraţi nu se arătară prea entuziaşti să se încredinţeze în continuare aceloraşi cîrmaci: capitalurile ieşiră din nou la suprafaţă şi „domnii bogaţi trecură din nou la ocupaţia lor cotidiană, aceea de a completa cărţile de dobînzi". Însăşi majoritatea (cel puţin numerică) a senatului – fiindcă, într-adevăr, rămăseseră puţini dintre membrii influenţi şi distinşi ai senatului – a rămas, în ciuda ordinelor lui Pompeius şi consulilor, în Italia, în parte chiar în capitală, şi a acceptat guvernarea lui Caesar. Clemenţa lui Caesar, calculată chiar şi în exuberanţa ei aparentă, îşi atinse scopul; teama fremătătoare a claselor avute din cauza anarhiei ameninţătoare a fost întru cîtva anulată. Ce-i drept, acesta era un cîştig incalculabil pentru perioada

următoare; înlăturarea anarhiei şi a fricii de anarhie, aproape la fel de periculoasă, era condiţia reorganizării viitoare a comunităţii. Dar, pentru moment, această clemenţă era pentru Caesar mai periculoasă decît ar fi fost reînnoirea ferocităţilor lui Cinna şi Catilina; ea nu-i transforma pe inamici în amici, ci pe amici în inamici. Partizanii catilinari ai lui Caesar erau nemulţumiţi că nu se trecea la asasinat şi la jaf; din partea acestor ticăloşi temerari, desperaţi şi, în parte, talentaţi, Caesar se putea aştepta la cele mai neobişnuite încurcături. Iar republicanii de toate nuanţele nu fuseseră nici convertiţi şi nici împăcaţi prin indulgenţa învingătorului. Conform crezului partidului catonian, obligaţia faţă de ceea ce ei numeau „patrie" înlătură orice altă consideraţie; chiar şi cel care-i datora lui Caesar libertatea şi viaţa era îndreptăţit şi obligat să ridice armele sau cel puţin să comploteze împotriva lui. Facţiunile mai puţin decise ale partidului constituţional acceptară, de bine, de rău, pacea şi protecţia venită din partea noului monarh; dar prin aceasta ei nu încetară să blesteme din toată inima monarhia şi pe monarh. Cu cît modificarea constituţională deveni mai evidentă, cu atît mai mult majoritatea cetăţenilor – atît din capitala mai agitată din punct de vedere politic, cît şi energica populaţie din satele şi oraşele Italiei – deveni mai conştientă de convingerea ei republicană; în această privinţă, prietenii constituţiei din Roma îi informară corect pe tovarăşii lor din exil că toate clasele şi toţi indivizii din patrie ar fi de partea lui Pompeius. Dificila stare de spirit a tuturor acestor cercuri a fost adîncită şi de presiunea morală pe care camarazii de convingeri, mai energici şi mai distinşi, o exercitau tocmai ca emigranţi asupra masei celor inferiori şi indecişi. Bărbatul onest avea mustrări de conştiinţă din cauza rămînerii sale în Italia; semiaristocratul se considera coborît la nivelul plebeilor dacă nu pleca în exil cu Domiţiii şi Metellii sau dacă ocupa chiar un loc în senatul alcătuit de Caesar din nulităţi. Propria clemenţă a învingătorului conferi acestei opoziţii nemărturisite o importanţă politică sporită; întrucît Caesar se feri de terorism, se părea că adversarii ascunşi ar putea să-şi arate dezavuarea guvernării sale fără prea mare pericol. În această privinţă, în curînd el trăi în senat cele mai ciudate experienţe. Caesar

începuse lupta pentru a elibera senatul terorizat de opresorii săi. După ce înfăptuise aceasta, el dorea să obţină din partea senatului aprobarea, plenipotenţa pentru continuarea războiului. În acest scop, atunci cînd Caesar apăru în faţa capitalei (sfîrşitul lunii martie), tribunii poporului din partidul său convocară senatul (1 aprilie). Adunarea era destul de numeroasă, dar chiar şi din rîndul senatorilor rămaşi în Italia nu veniseră cei mai renumiţi, printre aceştia chiar fostul conducător al majorităţii servile, Marcus Cicero, şi propriul socru al lui Caesar, Lucius Piso; dar, ceea ce era şi mai grav, nici cei prezenţi nu erau înclinaţi să accepte propunerile lui Caesar. Cînd Caesar vorbi despre o împuternicire pentru continuarea războiului, unul dintre cei doi consulari, unicii prezenţi, Servius Sulpicius Rufus, un bărbat cît se poate de sperios, care nu dorea mai mult decît o moarte paşnică în patul său, spuse că Caesar ar aduce patriei servicii mai mari dacă ar renunţa să mai poarte război în Grecia şi Hispania. Cînd Caesar ceru apoi senatului să-i transmită lui Pompeius cel puţin propunerile sale de pace, acesta nu se împotrivi în principiu, dar ameninţările emigranţilor adresate celor neutri îi înfricoşaseră pe aceştia în asemenea măsură încît nu se găsi nimeni pentru a prelua mesajul de pace. În faţa refuzului aristocraţiei de a contribui la înălţarea tronului şi în faţa repetatei laşităţi a înaltului colegiu, care, puţin timp înaintea lui Caesar, dejucase desemnarea legală a lui Pompeius ca general comandant în războiul civil, Caesar eşuă acum şi el cu aceeaşi pretenţie. Se adăugară alte oprelişti. Pentru a-şi reglementa totuşi întru cîtva poziţia, Caesar dorea să fie proclamat dictator; fapt care nu se întîmplă, întrucît acesta putea fi desemnat numai de un consul, iar tentativa cumpărării consulului Lentulus, existînd perspective pentru reuşita ei datorită finanţelor ruinate ale acestuia, dădu greş pînă la urmă. Mai departe, tribunul poporului Lucius Metellus interveni împotriva tuturor măsurilor luate de proconsul, iar cînd oamenii lui Caesar veniră pentru a goli tezaurul de stat, el încercă să-l apere chiar şi cu preţul vieţii. În acest caz, Caesar nu putu să evite îndepărtarea blîndă a incoruptibilului; de altfel, el continuă să evite orice măsură violentă. Declară senatului, aşa cum procedase şi partidul constituţional cu puţin timp înainte, că

ar fi dorit să reglementeze situaţia pe cale legală şi cu sprijinul autorităţii supreme; dar, întrucît acesta îi era refuzat, se putea dispensa de el. Fără a se sinchisi în continuare de senat şi de formalităţile de drept constituţional, el i-a predat pretorului Marcus Aemilius Lepidus administraţia provizorie a capitalei în calitate de prefect urban şi a ordonat măsurile necesare pentru administraţia ţinuturilor supuse şi continuarea războiului. Chiar şi în larma luptei gigantice şi în ciuda murmurului ademenitor al promisiunilor extravagante ale lui Caesar, mulţimea capitalei a fost totuşi profund impresionată cînd, pentru prima dată, îl văzu pe monarh acţionînd ca monarh în libera Romă, iar pe soldaţii săi spărgînd uşa tezaurului public. Dar trecuseră timpurile cînd impresiile şi starea de spirit ale masei determinau mersul lucrurilor; acum decideau legiunile, iar cîteva sentimente mai mult sau mai puţin dureroase nu mai erau luate în considerare.

Caesar se grăbi să reia războiul. El îşi datora succesele de pînă atunci ofensivei şi intenţiona să o continue. Situaţia adversarului său era ciudată. După ce planul iniţial, de a conduce campania ofensiv concomitent dinspre Italia şi dinspre Hispania către cele două Galii, fusese anihilat de atacul lui Caesar, Pompeius intenţiona să meargă în Hispania. Aici deţinea o poziţie deosebit de sigură. Armata număra şapte legiuni; în cadrul lor servea o mare parte dintre veteranii lui Pompeius, iar luptele din munţii Lusitaniei, care duraseră mai mulţi ani, căliseră soldaţii şi ofiţerii. Dintre conducători, Marcus Varro nu era, ce-i drept, decît un erudit renumit şi un partizan fidel, dar Lucius Afranius se evidenţiase în luptele din Orient şi din Alpi, iar Marcus Petreius, învingătorul lui Catilina, era un ofiţer pe cît de neînfricat, pe atît de capabil. În timp ce, în provincia *Ulterior Catsar*, mai avea un oarecare număr de adepţi din perioada guvernării sale (p. 147), provincia Ebrului, dimpotrivă, mult mai importantă, era asociată, cu toate legăturile de veneraţie şi mulţumire, de vestitul general care, cu 20 de ani în urmă, comandase aici în războiul sertorian şi o reorganizase după terminarea acestuia. Era evident că, în urma catastrofei italice, Pompeius ar fi procedat cel mai bine dacă s-ar fi deplasat cu resturile armatei salvate într-acolo, opunîndu-se lui

Caesar în fruntea întregii sale armate. Însă, din nefericire, sperînd că va putea totuşi salva trupele staţionate la Corfinium, el întîrziase atît de mult în Apulia, încît a fost silit să aleagă drept loc de îmbarcare Brundisium, aflat mai aproape decît porturile campaniene. Cauza pentru care Pompeius, stăpînul mării şi al Siciliei, nu a revenit mai tîrziu asupra planului iniţial nu se poate determina; poate că aristocraţia, în maniera ei neprevăzătoare şi bănuitoare, nu s-a arătat dispusă să se încredinţeze trupelor şi populaţiei hispanice; oricum, Pompeius a rămas în Orient, iar Caesar avea posibilitatea să declanşeze atacul următor fie împotriva armatei care se organiza în Grecia sub comanda lui Pompeius însuşi, fie împotriva celei combative a locotenenţilor săi din Hispania. El s-a decis pentru a doua variantă şi, odată ce se sfîrşi campania italică, a luat toate măsurile pentru a concentra pe cursul inferior al Ronului nouă dintre legiunile sale cele mai bune; de asemenea, 6.000 de călăreţi, în parte oameni aleşi din cantoanele celtice de către Caesar însuşi, în parte mercenari germani, şi un număr de arcaşi iberici şi ligurici. Dar tocmai aici acţionaseră şi adversarii săi. Lucius Domitius, numit de către senat guvernator al Galiei Cisalpine în locul lui Caesar, plecase din Corfinium imediat după ce Caesar îl eliberase şi ajunsese cu suita sa şi cu omul de încredere al lui Pompeius, Lucius Vibullius Rufus, la Massalia, unde, într-adevăr, reuşise să convingă oraşul să se declare de partea lui Pompeius, ba chiar să refuze trecerea trupelor lui Caesar. Dintre trupele hispanice, cele două legiuni mai puţin sigure au rămas în provincia *Hispania Ulterior* sub comanda lui Varro; în schimb, cele cinci legiuni mai bune – întărite cu 40.000 de pedestraşi hispanici, în parte infanterie de linie iberică, în parte trupe uşoare lusitaniene şi de altă provenienţă, şi de 5.000 de călăreţi –, comandate de Afranius şi Petreius, porniseră, conform ordinelor lui Pompeius transmise prin Vibullius, pentru a bloca Pirineii în faţa inamicului. În acest timp, Caesar însuşi sosi în Galia şi, întrucît pregătirea asediului Massaliei îl mai reţinea, îşi trimise cea mai mare parte a trupelor concentrate pe Ron, şase legiuni şi cavaleria, pe marele drum care duce prin Narbo (Narbonne) la Rhode (Rosas), pentru a ajunge înaintea inamicului în Pirinei. Manevra reuşi; cînd

Afranius şi Petreius ajunseră la trecători, ei le găsiră deja ocupate de trupele lui Caesar; în consecinţă, linia Pirineilor fiind pierdută, ei ocupară poziţii la Ilerda (Lerida), situată între munţi şi Ebru. Acest oraş se află la patru mile către nord de Ebru, pe malul drept al unui afluent al acestuia, Sicoris (Segre), traversat de un singur pod solid, amplasat în imediata vecinătate a Ilerdei. La sud de Ilerda, munţii care însoţesc malul stîng al Ebrului se apropie destul de mult de oraş; la nord, de ambele părţi ale Sicorisului se întinde un teren neted, dominat de colina pe care a fost ridicat oraşul. Pentru o armată care trebuia să accepte asediul, aceasta era o poziţie excelentă; dar, după ce ocuparea liniei Pirineilor fusese întîrziată, apărarea Hispaniei putu fi reluată în mod serios numai dincolo de Ebru şi, întrucît nu fusese creată o legătură stabilă între Ilerda şi Ebru şi nici nu se construise un pod peste acesta din urmă, retragerea din poziţia provizorie de apărare în cea definitivă nu era asigurată în suficientă măsură. Trupele lui Caesar se fortificară în amonte de Ilerda, în delta pe care rîul Sicoris o formează cu Cinga (Cinca), cu care se uneşte în aval de Ilerda; dar posibilitatea atacului apăru abia după sosirea lui Caesar în tabără (23 iunie). Sub zidurile oraşului, cele două armate se luptară cu aceeaşi îndîrjire şi vitejie, cu sorţi foarte schimbători; dar trupele lui Caesar nu-şi atinseră scopul de a se stabili între tabăra pompeiană şi oraş şi de a pune astfel stăpînire pe podul de piatră. În consecinţă, pentru comunicaţiile lor cu Galia, ei se văzură restrînşi numai la cele două poduri pe care le aruncaseră în grabă peste Sicoris la patru pînă la cinci mile în amonte, întrucît la Ilerda rîul era prea lat pentru asemenea construcţii. Cînd debitul rîului crescu odată cu topirea zăpezilor, aceste poduri improvizate au fost luate de torent; şi întrucît lipseau navele pentru a traversa rîurile umflate, în aceste circumstanţe neputîndu-se trece la reconstruirea podurilor, armata lui Caesar se văzu limitată la spaţiul îngust dintre Cinca şi Sicoris – malul stîng al rîului Sicoris şi drumul prin care armata comunica cu Galia şi Italia, aproape neapărat, rămînea la discreţia pompeienilor care traversau rîul fie pe podul oraşului, fie, după obiceiul lusitan, înotînd cu ajutorul unor burdufuri. Era perioada de dinaintea recoltei; cerealele

vechi fuseseră consumate aproape în întregime, cele noi încă nu erau strînse, iar îngusta fîşie de pămînt dintre cele două rîuri a fost curînd epuizată. În tabără se instală o adevărată foamete – o baniţă prusacă de grîu costa 300 de denari (90 de taleri) –, izbucniră boli îngrijorătoare; în schimb, pe malul stîng se îngrămădeau proviziile şi furniturile cele mai variate şi, în plus, trupe de toate felurile: întăriri venite din Galia constînd în cavalerie şi arcaşi, ofiţeri şi soldaţi aflaţi în permisie, detaşamente de recunoaştere care se întorceau – în total, o masă de 6.000 de oameni, atacată de pompeieni cu forţe superioare şi respinsă cu pierderi mari în munţi, în timp ce trupele lui Caesar de pe malul drept trebuiră să asiste neputincioase la această bătălie inegală. Comunicaţiile armatei se aflau în mîinile pompeienilor; Italia rămase deodată fără ştiri din Hispania, iar zvonurile bizare ce începură să circule aici nu erau prea departe de adevăr. Dacă pompeienii şi-ar fi urmărit avantajul cu mai multă energie, ar fi reuşit, cu siguranţă, fie să nimicească masa abia capabilă de rezistenţă, înghesuită pe malul stîng al rîului Sicoris, fie s-o respingă cel puţin înapoi în Galia şi să ocupe acest mal atît de temeinic, încît nici un om să nu mai fi traversat rîul fără ştirea lor. Dar ambele posibilităţi fuseseră neglijate; ce-i drept, trupele fuseseră respinse cu pierderi, dar nu fuseseră nici distruse şi nici alungate cu desăvîrşire, iar împiedicarea traversării rîului a fost lăsată mai ales în seama rîului însuşi. Caesar îşi făuri planul în conformitate cu această realitate. Dădu ordin să fie confecţionate în tabără bărci uşoare din lemn şi coşuri împletite, căptuşite cu piele, după modelul celor ale britanilor de lîngă Canal sau folosite mai tîrziu de către saxoni, şi să fie transportate în căruţe pînă în punctul unde se aflaseră podurile. Pe aceste luntre fragile a fost atins malul opus şi, întrucît nu era ocupat, se reconstrui podul fără prea mare dificultate; cu rapiditate se eliberă apoi şi drumul de comunicaţie şi se transportară proviziile atît de aşteptate în tabără. Ideea fericită a lui Caesar eliberă aşadar armata din pericolul imens în care se aflase. Imediat după aceea, cavaleria lui Caesar, mult superioară celei adverse, începu să cutreiere ţinutul de pe malul stîng al rîului Sicoris; cele mai însemnate comunităţi hispanice din zona cuprinsă între Pirinei şi

Ebru, Osca, Tarraco, Dertosa şi altele, ba şi unele situate la sud de Ebru trecură deja de partea lui Caesar. Datorită detaşamentelor de recunoaştere ale lui Caesar şi modificării atitudinii comunităţilor învecinate, pompeienii, la rîndul lor, începură acum să ducă lipsă de provizii; ei se hotărîră, în fine, să se retragă în spatele liniei Ebrului şi se angajară cu iuţeală în construirea unui pod de vase peste Ebru, în aval de vărsarea rîului Sicoris. Caesar intenţiona să blocheze retragerea adversarilor peste Ebru şi să-i blocheze la Ilerda; dar atît timp cît inamicii se aflau în stăpînirea podului de la Ilerda, el nedispunînd aici nici de vaduri şi nici de poduri, nu putea să-şi împartă armata pe cele două maluri ale rîului şi nici să încercuiască Ilerda. În consecinţă, soldaţii lui săpară zi şi noapte pentru a produce scăderea nivelului apei, prin canale de scurgere, astfel încît infanteria să poată trece rîul fără dificultate. Dar pregătirile pompeienilor de traversare a Ebrului se terminară mai repede decît încercările trupelor lui Caesar de încercuire a Ilerdei; cînd, după terminarea podului de vase, primii începură marşul spre Ebru pe malul stîng al rîului Sicoris, canalele de scurgere făcute de trupele sale i se părură generalului totuşi prea puţin avansate pentru a folosi pasajul pentru infanterie; astfel, dădu ordin ca numai călăreţii să traverseze rîul şi, ţinîndu-se pe urmele inamicilor, să-i reţină şi să le provoace cel puţin pagube. Dar cînd, în negurile dimineţii, legiunile lui Caesar desluşiră coloanele inamice care se puseseră încă de la miezul nopţii în mişcare, ei înţeleseră, cu instinctul infailibil al veteranilor obişnuiţi cu războiul, importanţa strategică a acestei retrageri, care îi silea să-l urmeze pe adversar în ţinuturi îndepărtate, greu de pătruns şi împînzite de hoarde inamice; la rugămintea lor, generalul îndrăzni să conducă şi pedestrimea prin rîu, acesta fiind traversat fără incidente, cu toate că apa le ajunsese soldaţilor pînă la umăr. Era şi timpul. Dacă ar fi fost străbătută îngusta cîmpie care separa oraşul Ilerda de munţii care străjuiesc Ebrul, armata pompeienilor ajungînd în munţi, retragerea lor pe Ebru nu mai putea fi împiedicată. Aceştia, în ciuda atacurilor necontenite şi deosebit de stînjenitoare pentru marş ale cavaleriei inamice, se apropiaseră deja de munţi la o distanţă de o milă, cînd, mergînd neîntrerupt de la

miezul nopţii şi aflîndu-se la capătul puterilor, renunţară la planul lor iniţial de a traversa cîmpia în aceeaşi zi şi ridicară tabăra. Aici au fost ajunşi din urmă de infanteria lui Caesar, care s-a instalat pentru seara şi noaptea aceea în vecinătatea lor, pompeienii, de frica atacurilor nocturne ale cavaleriei, renunţînd la continuarea marşului de noapte plănuit iniţial. Şi în ziua următoare, cele două armate nu se mişcară, fiind ocupate doar cu recunoaşterea împrejurimilor. În cea de-a treia zi, dis-de-dimineaţă, infanteria lui Caesar porni cu intenţia ca, înconjurînd poziţia inamicilor prin munţii lipsiţi de poteci şi departe de drum, să le închidă calea spre Ebru. Ofiţerii pompeieni nu recunoscură imediat scopul marşului ciudat care, la început, păru a se îndrepta din nou spre tabăra de la Ilerda. Cînd îl înţeleseră, sacrificară tabăra şi bagajele şi înaintară, în marş forţat, pe drumul principal, pentru a atinge culmea malului înaintea lui Caesar. Dar era deja prea tîrziu; cînd se apropiară, masele compacte ale inamicului staţionau deja pe drum. O tentativă temerară a pompeienilor de a găsi un alt drum spre Ebru peste creasta munţilor a fost dejucată de cavaleria lui Caesar, care încercui şi măcelări trupele lusitane trimise în recunoaştere. Dacă armata pompeiană, avînd în spatele ei pe călăreţii inamici, iar în faţă pedestrimea inamică, fiind complet demoralizată, s-ar fi angajat în bătălie cu armata lui Caesar, deznodămîntul abia dacă se putea pune la îndoială, prilejul declanşării ei oferindu-se de mai multe ori; dar Caesar nu profită de prilej şi înfrînă cu dificultate rîvna războinică a soldaţilor săi siguri de victorie. Armata pompeiană era oricum pierdută din punct de vedere strategic; Caesar evită să-şi slăbească armata şi să învenineze şi mai mult vrajba printr-o inutilă vărsare de sînge. Din ziua în care reuşise blocarea înaintării pompeienilor spre Ebru, soldaţii celor două armate începuseră să fraternizeze şi să trateze asupra capitulării; Caesar însuşi consimţise deja la condiţiile cerute, îndeosebi la cruţarea ofiţerilor, cînd Petreius se năpusti cu escorta sa, alcătuită din sclavi şi hispanici, asupra pompeienilor, lăsînd să fie măcelăriţi soldaţii din tabăra adversă pe care-i capturase. Caesar îi trimise totuşi înapoi nevătămaţi pe pompeienii care veniseră în tabăra lui şi stărui în găsirea unei soluţionări paşnice. Ilerda, unde

pompeienii mai aveau o garnizoană şi destule magazii, deveni acum ţinta marşului lor; dar avînd armata inamică în faţă, iar Sicorisul între ei şi fortăreaţă, mărşăluiau fără a se apropia de obiectiv. Cavaleria lor se înfricoşă cu timpul în asemenea măsură încît pedestrimea trebui s-o adăpostească între rîndurile lor, în ariergardă trebuind să fie trimise legiuni; procurarea apei şi a furajelor deveni tot mai dificilă; se trecea deja la omorîrea animalelor de povară, întrucît nu mai puteau fi hrănite. În sfîrşit, armata rătăcitoare se găsi încercuită în adevăratul sens al cuvîntului; în spate Sicoris, în faţă armata adversă, care o îngrădi cu val şi şanţ. Încercă să traverseze rîul, dar cavaleria germană şi infanteria uşoară ale lui Caesar o devansară în ocuparea malului opus. Doar vitejia şi fidelitatea nu mai putură amîna capitularea inevitabilă (2 august 705, **49**). Caesar nu numai că le garantă ofiţerilor şi soldaţilor viaţa şi libertatea, posesia bunurilor care le mai rămăseseră şi retrocedarea celor deja confiscate, el preluînd sarcina de a le restitui soldaţilor săi întreaga lor valoare, dar, în timp ce în Italia îi încadrase pe recruţii luaţi prizonieri cu forţa în armata sa, el îi onoră pe aceşti bătrîni legionari ai lui Pompeius prin încuviinţarea ca nici unul să nu fie silit să intre în armata lui împotriva voinţei sale. El ceru doar ca fiecare să-şi predea armele şi să se întoarcă în patrie. În consecinţă, soldaţii originari din Hispania, aproximativ a treia parte a armatei, au fost concediaţi imediat, cei italici la graniţa dintre Galia Transalpină şi Galia Cisalpină. Cu dizolvarea armatei, *Hispania Citerior* intră de la sine sub puterea învingătorului. În *Hispania Ulterior*, Marcus Varros, care deţinea comanda pentru Pompeius, aflînd despre catastrofa de la Ilerda, crezu de cuviinţă să se retragă în oraşul insular Gades şi să adăpostească sumele însemnate pe care le strînsese prin confiscarea tezaurelor templelor şi averilor adepţilor distinşi ai lui Caesar, flota destul de însemnată pe care o înjghebase şi cele două legiuni care îi fuseseră încredinţate. Dar la simplul zvon al sosirii lui Caesar, cele mai importante oraşe ale provinciei de mult ataşate lui Caesar se declarară de partea acestuia şi alungară garnizoanele pompeiene sau le determinară să le urmeze exemplul; aşa au făcut Corduba, Carmo şi Gades. De asemenea, una dintre legiuni se deplasă din proprie

iniţiativă la Hispalis şi trecu împreună cu acest oraş de partea lui Caesar. Cînd, în fine, Italica însăşi închise porţile în faţa lui Varro, acesta hotărî să capituleze. Cam în acelaşi timp se supuse şi Massalia. Cu o energie insolită, masalioţii nu numai că suportaseră asediul, dar rezistaseră şi pe mare în faţa lui Caesar; aici erau în elementul lor şi erau îndreptăţiţi să spere într-un sprijin substanţial venit pe această cale din partea lui Pompeius care, de altfel, stăpînea marea în exclusivitate. Locotenentul lui Caesar însă, destoinicul Decimus Brutus, acelaşi care dobîndise prima victorie maritimă pe ocean împotriva veneţilor (p. 171), a ştiut să-şi alcătuiască repede o flotă şi, în ciuda rezistenţei dîrze opuse de echipajul inamic, compus în parte din mercenari albici, în parte din sclavii-păstori ai lui Domitius, reuşi cu soldaţii săi viteji selectaţi din legiuni să învingă flota masaliotă mai puternică şi să scufunde sau să captureze cea mai mare parte a corăbiilor. Cînd o mică escadră pompeiană comandată de Lucius Nasidius sosi în fine din Orient, în portul de la Massalia, navigînd de-a lungul Siciliei şi Sardiniei, masalioţii reînnoiră încă o dată înarmările lor maritime şi ieşiră împreună cu corăbiile lui Nasidius împotriva lui Brutus. Dacă în bătălia care se desfăşură în faţa Tauroeisului (La Ciotat, la est de Marseille) corăbiile lui Nasidius ar fi luptat cu acelaşi curaj desperat pe care îl dovediră masalioţii în ziua aceasta, rezultatul ei ar fi fost probabil altul; dar fuga nasidienilor aduse victoria de partea lui Brutus, iar resturile flotei pompeiene se refugiară spre Hispania. Asediaţii au fost înlăturaţi complet de pe mare. În partea continentală, unde asediul era condus de către Gaius Trebonius, se opuse şi în continuare cea mai hotărîtă rezistenţă; dar în ciuda deselor ieşiri ale mercenarilor albici şi a utilizării abile a imenselor rezerve de proiectile îngrămădite în oraş, lucrările asediatorilor se apropiară în cele din urmă de zid, unul dintre turnuri prăbuşindu-se. Masalioţii declarară că renunţau la apărare, dar doreau să capituleze în faţa lui Caesar însuşi şi cerură din partea comandantului roman să oprească lucrările de asediu pînă la sosirea generalului. Trebonius primise din partea lui Caesar ordinul clar de a cruţa oraşul în măsura posibilităţilor; el acordă armistiţiul cerut. Dar întrucît masalioţii îl folosiră pentru organizarea

unei ieşiri perfide, în cursul căreia incendiară în întregime una dintre jumătăţile lucrărilor romane aproape neapărate, asedierea reîncepu cu îndîrjire sporită. Destoinicul comandant al romanilor reconstrui cu o rapiditate uimitoare turnurile şi digul distruse; în curînd, masalioţii au fost încercuiţi din nou din toate părţile. Cînd Caesar, reîntorcîndu-se de la supunerea Hispaniei, ajunse în faţa oraşului lor, el îl găsi în pragul desperării, în parte din cauza atacurilor inamice, în parte din cauza foametei şi epidemiilor, şi, pentru a doua oară, iar de data aceasta cu intenţii serioase, gata să capituleze în orice condiţii. Numai Domitius, conştient de clemenţa învingătorului pe care o întinase într-un mod atît de mîrşav, luă o barcă şi se strecură printre corăbiile flotei romane, căutînd un al treilea cîmp de bătălie pentru ura sa neîmpăcată. Soldaţii lui Caesar juraseră să treacă prin sabie întreaga populaţie masculină a oraşului trădător şi cerură nerăbdători din partea generalului semnul pentru jefuire. Însă Caesar, conştient şi aici de marea sa misiune de întemeiere a civilizaţiei eleno-italice în Occident, nu se lăsă constrîns să reediteze distrugerea Corintului. Massalia, cel mai îndepărtat de patrie dintre oraşele libere, cîndva atît de numeroase şi de puternice pe mare, ale vechii naţiuni de navigatori ionici, şi aproape ultimul în care viaţa marinărească elenă se mai menţinuse în toată puritatea şi prospeţimea ei, ca, de altfel, şi ultimul oraş grecesc care a purtat o bătălie navală, Massalia a trebuit să-i predea învingătorului rezervele sale de arme şi de nave şi pierdu o parte din privilegiile sale şi din teritoriu, dar îşi păstră libertatea şi naţionalitatea, rămînînd, din punct de vedere spiritual, ca şi înainte, chiar în condiţii materiale precare, centrul culturii elene în îndepărtatul ţinut celtic, ajuns tocmai acum la o nouă importanţă istorică.

Aşadar, după mai multe schimbări de situaţie, în timp ce în ţinuturile occidentale războiul se decise iar net în favoarea lui Caesar – Hispania şi Massalia fiind supuse, iar armata principală a inamicului capturată pînă la ultimul om –, armele deciseseră şi pe al doilea teatru de război pe care Caesar considerase necesar să preia ofensiva imediat după cucerirea Italiei. S-a menţionat, mai sus, că pompeienii intenţionau să înfometeze Italia, avînd, pentru aceasta,

mijloacele necesare. Stăpîneau marea fără a avea vreun rival şi lucrau pretutindeni, la Gades, Utica, Messana, îndeosebi în Orient, cu rîvnă la mărirea flotei lor; ei deţineau, de asemenea, toate provinciile care asigurau mijloacele de subzistenţă pentru capitală: Sardinia şi Corsica prin Marcus Cotta, Sicilia prin Marcus Cato, Africa prin generalul autodesemnat Titus Attius Varus şi aliatul Iuba, regele Numidiei. Caesar trebuia să năruiască aceste planuri ale inamicului şi să-i smulgă provinciile cerealiere. Quintus Valerius a fost trimis cu o legiune în Sardinia şi-l sili pe guvernatorul pompeian să evacueze insula. Întreprinderea mai importantă de a cuceri Sicilia şi Africa i-a fost încredinţată tînărului Gaius Curio, sprijinit de destoinicul Gaius Caninius Rebilus, deprins cu războiul. Ei ocupară Sicilia fără să recurgă la confruntarea armată; Cato, lipsit de o armată veritabilă şi nefiind un bărbat al lui Marte, evacuă insula după ce, comportîndu-se onest, îi avertizase pe sicilieni să nu se compromită fără rost printr-o rezistenţă nesăbuită. Curio lăsă jumătate din trupele sale pentru protejarea acestei insule atît de importante pentru capitală şi se îmbarcă cu celelalte două legiuni şi 500 de călăreţi, îndreptîndu-se spre Africa. Aici, el se putea aştepta la o rezistenţă mai serioasă; în afara armatei însemnate şi destoinice în felul ei a regelui Iuba, guvernatorul Varus formase două legiuni din romanii stabiliţi în Africa şi alcătuise şi o mică flotilă de 10 vele. Însă, cu ajutorul flotei sale superioare, Curio reuşi să debarce fără dificultate între Hadrumetum, unde staţiona una dintre legiunile inamicilor împreună cu corăbiile lor de război, şi Utica, în faţa acestui oraş aflîndu-se cea de-a doua legiune comandată de Varus însuşi. Curio se îndreptă împotriva acesteia şi-şi ridică tabăra în apropiere de Utica, tocmai acolo unde, cu un secol şi jumătate în urmă, Scipio cel Bătrîn îşi stabilise prima sa tabără de iarnă în Africa (I, p. 453). Caesar, nevoit să-şi menţină trupele de elită pentru războiul hispanic, trebuise să alcătuiască armata siciliano-africană în majoritatea ei din legiunile preluate de la inamic, îndeosebi din prizonierii de război de la Corfinium; ofiţerii armatei pompeiene din Africa, în parte foştii superiori ai legiunii înfrînte la Corfinium, încercară acum cu toate mijloacele să-i determine pe vechii lor soldaţi care luptau acum

împotriva lor să-şi respecte primul jurămînt. Dar Caesar nu se înşelase în alegerea locotenentului său. Curio înţelegea atît să dirijeze mişcările armatei şi flotei, cît şi să cîştige o influenţă personală asupra soldaţilor; aprovizionarea era îndestulătoare, bătăliile fără excepţie norocoase. Cînd Varus, presupunînd că trupelor lui Curio le lipsea prilejul pentru a trece de partea lui, se hotărî să dea o bătălie pentru a le oferi această ocazie, rezultatul nu-i justifică speranţele. Entuziasmaţi de cuvîntarea înflăcărată a tînărului lor conducător, călăreţii lui Curio îi puseră pe fugă pe cei inamici şi, în faţa celor două armate, măcelăriră infanteria uşoară a adversarului care înaintase împreună cu cavaleria; încurajaţi de acest succes şi de exemplul personal al lui Curio, legiunile trecură, de asemenea, la atac, traversînd valea prăpăstioasă care separa cele două linii. Pompeienii nu-l aşteptară, ci fugiră ruşinos în tabăra lor, evacuînd-o şi pe aceasta în noaptea următoare. Victoria fiind completă, Curio începu imediat asedierea Uticăi. Cînd sosi însă vestea că regele Iuba s-ar apropia cu toate forţele sale pentru despresurare, Curio se hotărî, aşa cum procedase şi Scipio la venirea lui Syphax, să ridice asediul şi să se întoarcă în fosta tabără a lui Scipio pînă la debarcarea întăririlor din Sicilia. În curînd a fost prezentat un al doilea raport, conform căruia regele Iuba ar fi fost silit să se întoarcă cu grosul armatei sale din cauza atacurilor principilor vecini şi că ar trimite în ajutorul asediaţilor numai un corp modest comandat de Saburra. Curio, care, neastîmpărat din fire, cu greu se hotărîse să rămînă inactiv, porni acum din nou pentru a-l înfrînge pe Saburra înainte ca acesta să fi luat legătura cu garnizoana de la Utica. Cavaleria sa, care îl devansase cu o zi, reuşi într-adevăr să surprindă corpul lui Saburra pe Bagrades în timpul nopţii şi să-i provoace pierderi însemnate; la ştirea victoriei, Curio acceleră marşul infanteriei pentru a desăvîrşi cu ajutorul ei înfrîngerea. În curînd, pe ultimele pante ale colinelor care coboară spre Bagrades a fost văzut corpul lui Saburra care se lupta cu călăreţii romani; legiunile atacatoare contribuiră la respingerea definitivă a acestuia în cîmpie. Dar aici sorţii se schimbară. Saburra nu era lipsit de sprijin, aşa cum se presupusese, ci se afla la ceva mai

mult de o milă germană faţă de forţa principală numidă. Pe cîmpul de bătălie sosiră deja elita pedestrimii numide şi 2.000 de călăreţi gali şi hispanici pentru a-l sprijini pe Saburra, regele însuşi apropiindu-se cu grosul armatei şi 16 elefanţi. În urma marşului nocturn şi a bătăliei îndîrjite, numai vreo 200 de călăreţi romani se găsiră grupaţi în momentul acela, iar aceştia, ca şi infanteria, se aflau la limita puterilor în urma eforturilor şi luptei, toţi încercuiţi, pe cîmpia largă unde se lăsaseră ademeniţi de hoardele inamice ce sporeau întruna. În van încercă Curio să angajeze bătălia; conform obiceiului lor, călăreţii libieni se repliau imediat atunci cînd înainta un detaşament roman, pentru ca, atunci cînd se retrăgea, să-l urmărească. În van încercă să recîştige înălţimile; ele fură ocupate şi blocate de călăreţii inamici. Totul era pierdut. Pedestrimea a fost măcelărită pînă la ultimul om. Cîţiva dintre călăreţi reuşiră să străpungă linia inamică; şi Curio ar fi putut să se salveze, dar nesuportînd ideea de a se prezenta singur în faţa stăpînului său, fără armata ce-i fusese încredinţată, muri şi el cu sabia în mînă. Înseşi trupele care se regăsiră în tabăra de la Utica şi echipajul flotei, care s-ar fi putut salva cu atîta uşurinţă în Sicilia, se predară, sub impresia teribil de rapidei catastrofe, în ziua următoare lui Varus (august sau septembrie 705, **49**). Astfel se sfîrşi expediţia siciliano-africană ordonată de Caesar. Ea îşi atinse scopul în măsura în care, prin ocuparea Siciliei împreună cu cea a Sardiniei, au fost înlăturate cel puţin lipsurile cele mai grave din capitală; puteau fi îndurate zădărnicita cucerire a Africii, din care partidul învingător nu trăgea alte foloase, şi pierderea a două legiuni nesigure. Dar o pierdere de neînlocuit pentru Caesar, chiar pentru Roma, era moartea prematură a lui Curio. Nu fără motiv îi încredinţase Caesar tînărului bărbat, lipsit de experienţă militară şi cunoscut pentru viaţa sa depravată, cea mai importantă comandă independentă; în tînărul acesta înfocat mocnea o scînteie din propriul geniu. Asemenea lui Caesar, golise cupa plăcerilor pînă la fund; nu devenise om de stat întrucît era ofiţer; activitatea sa politică îi pusese sabia în mînă; elocinţa sa nu era aceea a perioadelor şlefuite, ci elocinţa gîndului împărtăşit cu tot sufletul; strategia lui se baza pe acţiunea rapidă cu mijloace puţine;

esenţa caracterului său era iuţeala şi deseori uşurătatea, senina amabilitate şi trăirea deplină a momentului. Dacă, aşa cum afirma generalul său despre el, focul tinereţii şi înaltul curaj îl împingeau spre fapte necugetate şi dacă el, pentru a nu fi iertat în urma acestei greşeli scuzabile, acceptă moartea cu prea multă mîndrie, momentele necugetate şi ale unei mîndrii asemănătoare nu lipsesc nici în istoria lui Caesar. Putem să deplîngem faptul că nu i-a fost dat acestei naturi clocotitoare să se maturizeze şi să se păstreze pentru generaţia următoare, atît de avară în talente şi decăzută cu atîta rapiditate sub deplorabila guvernare a mediocrităţii.

În ce măsură evenimentele războinice din anul 705 (**49**) au intervenit în planul general de campanie al lui Pompeius şi, îndeosebi, care a fost rolul acordat în acesta importantelor corpuri armate din Occident după pierderea Italiei rămîne în domeniul supoziţiei. Intenţia lui Pompeius de a veni pe calea uscatului, prin Africa şi Mauretania, în ajutorul armatei sale care se războia în Hispania nu era altceva decît un zvon straniu şi, cu siguranţă, lipsit de orice temei, care circula în tabăra de la Ilerda. Este mult mai probabil că el se crampona de planul său iniţial de a-l ataca pe Caesar din două parţi în Galia Cisaplină şi Galia Transalpină (p. 250), chiar şi după pierderea Italiei, şi intenţiona să organizeze un atac combinat concomitent din Hispania şi Macedonia. Probabil că armata hispanică urma să se menţină în Pirinei în defensivă pînă cînd cea macedoneană aflată în organizare era, de asemenea, capabilă de marş; apoi, amîndouă ar fi pornit în acelaşi timp şi, conform împrejurărilor, ar fi realizat joncţiunea fie pe Ron, fie pe Pad, flota încercînd, probabil, să recucerească concomitent Italia propriu-zisă. Se pare că în aşteptarea acestora, Caesar se pregătise mai întîi să facă faţă unui atac îndreptat împotriva Italiei. Aici comanda cu putere propretoriană unul dintre ofiţerii săi cei mai destoinici, tribunul poporului Marcus Antonius. Porturile sud-estice, Sipus, Brundisium, Tarent, unde tentativa de debarcare era de aşteptat înainte de toate, primiseră garnizoane care însumau trei legiuni. În afara acestora, Quintus Hortensius, fiul fără căpătîi al cunoscutului orator, concentră o flotă în Marea Tireniană, Publius Dolabella, o a

doua în Marea Adriatică, ce urmau, pe de o parte, să susţină apărarea, iar pe de alta, să fie folosite pentru apropiata trecere în Grecia. În cazul în care Pompeius ar fi încercat să pătrundă în Italia pe calea uscatului, Marcus Licinius Crassus, fiul cel mai vîrstnic al vechiului coleg al lui Caesar, trebuia să conducă apărarea Galiei Cisalpine, iar fratele mai tînăr al lui Marcus Antonius, Gaius, pe cea a Iliriei. Dar atacul presupus se lăsă aşteptat multă vreme. Abia la mijlocul verii acestui an se produseră aici primele încăierări. Guvernatorul lui Caesar, Gaius Antonius, staţiona cu cele două legiuni pe insula Curicta (Veglia, în Golful de la Quarnero), amiralul lui Caesar, Publius Dolabella, cu 40 de corăbii în îngustul braţ care separă această insulă de continent. Escadra a fost atacată de amiralii lui Pompeius din Marea Adriatică, Marcus Octavius cu flotila grecească, Lucius Scribonius Libo cu cea ilirică; ei distruseră toate corăbiile lui Dolabella şi-l izolară pe Antonius pe insula sa. Întru salvarea lui veniră din Italia un corp comandat de Basilus şi de Sallustius şi escadra lui Hortensius din Marea Tireniană; dar nici unii, nici ceilalţi nu reuşiră să facă faţă flotei inamice, cu mult superioară. Legiunile lui Antonius trebuiră să fie lăsate în voia sorţii. Proviziile se apropiau de sfîrşit, trupele deveneau de nestăpînit şi gata de răzmeriţă; cu excepţia cîtorva detaşamente care reuşiră să ajungă cu ajutorul unor plute pe continent, corpul, numărînd în continuare 15 cohorte, depuse armele şi fu condus pe corăbiile lui Libo în Macedonia pentru a fi înrolat aici în armata pompeiană, în timp ce Octavius rămînea pe poziţii pentru a desăvîrşi supunerea coastei ilirice lipsită acum de trupe. Dalmaţii, care se aflau în conflict cu Caesar încă din timpul guvernării sale (p. 196), importantul oraş insular Issa (Lissa) şi alte localităţi trecură de partea lui Pompeius; dar partizanii lui Caesar se menţinură la Salonae (Spalato) şi Lissos (Alessio) şi nu numai că rezistară în cel dintîi cu vitejie asediului, dar, ajunşi în pragul desperării, forţară ieşirea cu un asemenea succes încît Octavius ridică asediul şi se deplasă la Dyrrhachion pentru a ierna aici. Acest succes dobîndit de flota pompeiană în Iliria, deşi în sine nu era lipsit de importanţă, a avut o influenţă redusă asupra cursului general al campaniei; şi el apare infim dacă se ia în

considerare faptul că realizările forţelor continentale şi maritime comandate de Pompeius se limitară în cursul întregului an 705 (**49**), atît de bogat în evenimente, numai la această singură faptă de arme şi că din Orient – acolo unde se aflau generalul, senatul, a doua mare armată, flota principală, imensele mijloace militare şi cele financiare, şi mai extinse, ale adversarilor lui Caesar – nu se interveni acolo unde era nevoie, în bătălia din Occident, care decidea totul. Staţionarea dispersată a forţelor armate din jumătatea estică a imperiului, metoda generalului de a nu opera niciodată altfel decît cu mase superioare, încetineala şi încîlceala acţiunilor sale, ca şi haosul coaliţiei nu pot justifica inactivitatea forţelor de uscat, dar pot s-o explice într-un fel; dar faptul că flota, care stăpînea nestingherită Marea Mediterană, nu făcu absolut nimic pentru a interveni în cursul evenimentelor, nimic pentru Hispania, nimic pentru fidelii masalioţi, nimic pentru a apăra Sardinia, Sicilia, Africa şi, dacă nu pentru ocuparea, cel puţin pentru blocarea aprovizionării Italiei, pune imaginaţia noastră despre încurcăturile şi greşelile din tabăra pompeiană în faţa unor probleme pe care cu dificultate le poate dezlega. Rezultatul general al acestei campanii a fost identic. Dubla ofensivă a lui Caesar împotriva regiunii Hispania şi împotriva Siciliei şi Africii reuşise în primul caz pe deplin, în al doilea cel puţin parţial; dimpotrivă, planul lui Pompeius de înfometare a Italiei fusese anihilat în principal prin pierderea Siciliei, iar planul său general de campanie a fost anulat întru totul prin nimicirea armatei hispanice; şi în Italia pregătirile de apărare ale lui Caesar intraseră numai în parte în joc. În ciuda celor mai dureroase pierderi din Africa şi Iliria, Caesar termina totuşi acest prim an de război, în modul cel mai decisiv, ca învingător.

Dar dacă dinspre Orient nu se acţiona de fapt cu nimic pentru a-l împiedica pe Caesar în supunerea Occidentului, acolo se întreprinseră, în acest răstimp cîştigat în mod ruşinos, totuşi, eforturi în vederea consolidării politice şi militare. Marele loc de concentrare a adversarilor lui Caesar deveni Macedonia. Aici ajunseră Pompeius însuşi şi masa emigranţilor brundisieni; aici veniră ceilalţi refugiaţi din Occident: Marcus Cato din Sicilia, Lucius Domitius de la

Massalia, dar îndeosebi din Hispania sosi o mulţime dintre ofiţerii şi soldaţii cei mai buni ai armatei dizolvate, în frunte cu generalii lor, Afranius şi Varro. Cu timpul, emigrarea din Italia deveni în rîndul aristocraţilor nu numai o problemă de onoare, ci aproape o modă, şi ea primi un nou avînt în urma ştirilor nefavorabile cu privire la situaţia lui Caesar în faţa Ilerdei. Treptat, creştea şi numărul partizanilor mai puţin înflăcăraţi, şi cel al ofiţerilor cu înclinaţii politice; însuşi Marcus Cicero se convinsese, în felul său, că îşi îndeplinea datoria de cetăţean numai pe jumătate dacă scria o disertaţie despre concordie. Senatul emigranţilor din Thessalonike, unde Roma îşi deschisese oficial sediul interimar, număra aproximativ 200 de membri, printre ei mulţi de vîrstă foarte înaintată şi aproape toţi foşti consuli. Dar, bineînţeles, erau emigranţi. Şi acest Koblenz roman îşi expunea deplorabil înaltele pretenţii şi mediocrele realizări ale lumii aristocratice romane, reminiscenţele ei neavenite şi recriminările ei şi mai neavenite, erorile ei politice şi dificultăţile ei financiare. Nu însemna mare lucru dacă, în timp ce vechiul edificiu se prăbuşea, erau luate sub protecţie, cu o conştiinciozitate exagerată, orice ornament vechi şi orice pată de rugină ale constituţiei; pînă la urmă devenea o simplă atitudine ridicolă, dacă nobilii domni erau chinuiţi de mustrări de conştiinţă din cauză că ar fi trebuit să numească „senat” adunarea lor senatorială în afara pămîntului urban sacru, ei intitulîndu-se precaut „Cei 300”, sau dacă se trecuse la cuprinzătoare cercetări ale dreptului constituţional pentru a stabili dacă şi cum se poate emite, pe cale legală, o lege curiată într-un alt loc decît Capitoliul. Mult mai grave erau indiferenţa indolenţilor şi ura îndărătnică a ultrareacţionarilor. Primii nu puteau fi determinaţi nici să acţioneze, nici să tacă. Dacă erau îndemnaţi să acţioneze într-un anumit fel pentru binele comun, atunci, cu inconsecvenţa caracteristică oamenilor slabi de înger, ei considerau un asemenea îndemn drept o tentativă răuvoitoare de a-i compromite şi mai mult, şi nu executau ordinul deloc sau fără tragere de inimă. Dar, cu toate acestea, erau o povară permanentă pentru cei activi din cauza deşteptăciunii lor întîrziate şi a propunerilor lor savante imposibil de realizat; munca lor de zi cu zi consta în

criticarea, batjocorirea şi deplîngerea oricărui eveniment important sau lipsit de importanţă şi în dezorientarea şi descurajarea mulţimii din cauza propriei delăsări şi desperări. În timp ce aici se putea constata o scădere a slăbiciunii, la ultrareacţionari, dimpotrivă, slăbiciunea înflorea. În cazul lor nu era nici un secret că orice tratative de pace trebuiau să înceapă cu predarea capului lui Caesar; oricare dintre tentativele de pace pe care Caesar le întreprindea, chiar şi acum încă, în repetate rînduri erau respinse din capul locului sau folosite numai pentru a atenta în mod mişelesc la viaţa trimişilor adversarului. Se înţelege de la sine că, în ochii lor, adepţii lui Caesar declaraţi îşi pierduseră viaţa şi averea; dar şi cei mai mult sau mai puţin neutri nu aveau o soartă mai fericită. În consiliul de război, Lucius Domitius, eroul de la Corfinium, înaintă cu toată seriozitatea propunerea ca acei senatori care ar fi luptat în armata lui Pompeius să-i judece pe toţi cei care fie rămăseseră neutri, fie emigraseră, dar nu intraseră în armată şi, după caz, să-i achite sau să-i pedepsească cu o amendă pecuniară sau chiar să-i condamne la pierderea vieţii şi averii. Un alt reprezentant al acestor ultrareacţionari îl acuză pe Lucius Afranius în faţa lui Pompeius, după toate regulile, de luare de mită şi trădare în urma apărării deficitare a Hispaniei. Pentru aceşti republicani veritabili, teoria lor politică dobîndea aproape caracterul unei confesiuni religioase; în consecinţă, ei îi urau pe tovarăşii lor de partid indolenţi şi pe Pompeius cu suita lui personală poate mai mult decît pe adversarii declaraţi, şi asta cu acea stupiditate a urii proprie teologilor ortodocşi; lor li se datorează în primul rînd nenumăratele şi îndîrjitele vrajbe separate care dezbinau armata şi senatul emigranţilor. Dar ei nu se opriră la cuvinte. Marcus Bibulus, Titus Labienus şi alţi membri ai acestei coterii puseră teoria în practică: toţi cei din armata lui Caesar, ofiţeri sau soldaţi, care ajungeau pe mîinile lor erau executaţi în masă; ceea ce, cum lesne se poate înţelege, nu făcea ca trupele lui Caesar să lupte cu o energie diminuată. Dacă contrarevoluţia, pentru care erau întrunite toate elementele (p. 256), nu izbucni în Italia în favoarea amicilor constituţiei în timpul absenţei lui Caesar, atunci, după asigurările unor adversari mai clarvăzători, cauza rezida înainte de toate în

îngrijorarea generală faţă de ravagiile dezlănţuite ale ultrareacţionarilor republicani în urma restauraţiei. Cei mai buni din tabăra lui Pompeius erau desperaţi din cauza acestor grozăvii demenţiale. Pompeius, el însuşi un soldat viteaz, îi cruţa pe prizonieri în măsura posibilităţilor; dar el era prea apatic şi se afla într-o poziţie prea delicată pentru ca, aşa cum ar fi avut dreptul ca general comandant, să stăvilească sau chiar să pedepsească toate aceste mîrşăvii. Cu mai multă energie încercă să oprească aceste grozăvii unicul bărbat care, cel puţin, intră în luptă cu o atitudine morală, Marcus Cato; el impuse senatului emigranţilor să interzică, printr-un decret propriu, ca oraşele supuse să fie jefuite şi ca un cetăţean să fie ucis altfel decît în luptă. La fel judeca şi destoinicul Marcus Marcellus. Fireşte, Cato şi Marcellus ştiau mai bine decît oricine că, în caz de nevoie, partidul extremiştilor îşi va impune „acţiunile salvatoare" în ciuda tuturor decretelor senatului. Dar dacă de pe acum, cînd mai trebuiau respectate unele considerente ale raţiunii, mînia ultrareacţionarilor nu putea fi înfrîntă, în urma victoriei era de aşteptat o dezlănţuire a terorii în faţa căreia s-ar fi înspăimîntat chiar şi Marius şi Sulla; se poate înţelege de ce Cato, conform propriei mărturisiri, se înfricoşa mai mult la gîndul victoriei propriului său partid decît la cel al înfrîngerii. Conducerea pregătirilor militare în tabăra macedoneană se afla în mîinile comandantului suprem, Pompeius. Veşnic dificila şi deprimanta poziţie a acestuia se înrăutăţise şi mai mult în urma nefericitelor evenimente din anul 705 (**49**). În ochii colegilor săi de partid, el purta cea mai mare vină pentru starea actuală. Acest lucru nu era just din mai multe puncte de vedere. O bună parte dintre insuccesele suferite trebuiau trecute în contul nepriceperii şi insubordonării locotenenţilor – e vorba îndeosebi de consulul Lentulus şi de Lucius Domitius; din momentul în care Pompeius ajunsese în fruntea armatei, el condusese cu abilitate şi curaj şi cel puţin salvase însemnate forţe militare de la dezastru; faptul că nu era la înălţimea geniului lui Caesar, întru totul superior şi recunoscut acum de toţi, nu i se putea reproşa. Însă numai succesul putea decide. Bazîndu-se pe generalul Pompeius, partidul constituţional rupsese legăturile cu Caesar; consecinţele

păgubitoare ale acestei rupturi erau trecute pe seama generalului Pompeius, iar dacă, avînd în vedere incapacitatea militară notorie a tuturor celorlalţi şefi, nu se întreprinse nici o tentativă pentru a schimba comanda supremă, încrederea în generalul comandant era totuşi cel puţin paralizată. La aceste urmări tardive ale înfrîngerilor suferite se adăugau influenţele negative ale emigraţiei. În rîndul refugiaţilor sosiţi se afla, într-adevăr, un număr de soldaţi destoinici şi ofiţeri capabili, proveniţi mai ales din fosta armată hispanică; dar pe cît de mic era numărul acelora care veneau pentru a servi, pe atît de înspăimîntător de mare era cel al generalilor nobili care se numeau „proconsuli" şi „imperatori" cu aceeaşi îndreptăţire ca şi Pompeius şi cel al domnilor nobili care participau la serviciul activ mai mult sau mai puţin voluntar. Aceştia încetăţeniră modul de viaţă din capitală în tabără şi faptul nu era nicidecum în avantajul armatei; corturile unor astfel de domni erau gingaşe frunzare, pămîntul era acoperit graţios cu gazon proaspăt, pereţii erau îmbrăcaţi cu iederă; pe masă se găsea veselă de argint şi deseori cupele erau golite în plină zi. Aceşti războinici eleganţi contrastau în mod ciudat cu diavolii pădurii ai lui Caesar, a căror pîine cazonă îi speria pe aceştia din urmă, care se hrăneau chiar şi cu rădăcini şi care juraseră că mai degrabă vor roade coaja copacilor decît să-l slăbească pe inamic. Apoi, dacă Pompeius era deja stînjenit în activitatea sa din cauza considerentelor de neînlăturat datorate unei autorităţi colegiale care nu-i era favorabilă, această complicaţie se adînci nespus de mult cînd senatul emigranţilor îşi instală sediul aproape în incinta cartierului general, întregul venin al emigraţiei revărsîndu-se acum în aceste şedinţe senatoriale. În sfîrşit, nu se găsea nicăieri o personalitate marcantă care să fi oferit o contrapondere tuturor acestor neajunsuri. Pompeius însuşi era mult prea subordonat intelectualiceşte şi mult prea şovăitor, greoi şi prefăcut pentru a face faţă acestei misiuni. Marcus Cato ar fi avut cel puţin autoritatea morală necesară şi nu i-ar fi lipsit nici bunăvoinţa de a şi-o pune în slujba lui Pompeius; dar acesta, în loc să-i solicite sprijinul, îl nesocotea cu o invidie bănuitoare şi încredinţă, de exemplu, atît de importanta comandă supremă a flotei mai degrabă incapabilului, în

toate privinţele, Bibulus decît lui Cato. Aşadar, în timp ce Pompeius tratá latura politică a poziţiei sale cu neîndemînarea-i caracteristică, deteriorînd şi mai profund ceea ce în sine era deja deteriorat, el se dedică în schimb cu un zel lăudabil obligaţiei sale de a organiza din punct de vedere militar importantele, dar dispersatele forţe ale partidului. Nucleul acestora era format de trupele aduse din Italia din care, completîndu-se cu prizonierii de război din Iliria şi cu romanii domiciliaţi în Grecia, se formară cinci legiuni. Alte trei veniră din Orient: cele două siriene, formate din resturile armatei lui Crassus, şi una compusă din cele două legiuni slabe staţionate pînă atunci în Cilicia. Nimic nu se opunea retragerii acestor trupe de ocupaţie, întrucît, pe de o parte, pompeienii se aflau în înţelegere cu parţii şi ar fi putut realiza chiar şi o alianţă dacă Pompeius nu ar fi refuzat cu îndărătnicie să plătească preţul cerut – cedarea ţinutului sirian pe care el însuşi îl înglobase imperiului –, iar pe de altă parte, planul lui Caesar de a trimite două legiuni în Siria şi de a-i readuce pe evrei sub arme cu ajutorul prinţului Aristobulos, captiv la Roma, se năruí şi din cauza morţii lui Aristobulos, şi din alte cauze. Apoi, dintre veteranii colonizaţi în Creta şi Macedonia se recruta o legiune, iar dintre romanii din Asia Mică alte două. La toate acestea se adăugau 2.000 de voluntari rezultaţi din rămăşiţele trupelor de elită hispanice şi alte întăriri asemănătoare şi, în fine, contingentele supuşilor. Asemenea lui Caesar, Pompeius desconsiderase recrutarea de infanterişti din rîndul acestora; miliţiile epirote, etoliene şi tracice au fost concentrate numai pentru garnizoanele de coastă, acceptîndu-se de asemenea, ca trupe uşoare, 3.000 de arcaşi greci şi din Asia Mică şi 1.200 de prăştieri. Dimpotrivă, cavaleria se compunea, în afară de o gardă nobilă, mai degrabă frumoasă decît de vreo oarecare utilitate militară, a aristocraţilor tineri ai Romei şi de sclavii-păstori din Apulia transformaţi de Pompeius în călăreţi (p. 250), în exclusivitate din contingentele supuşilor şi clienţilor Romei. Nucleul ei era format de celţi, atît din garnizoana Alexandriei (p. 108), cît şi din contingentele regelui Deiotarus care, în ciuda vîrstei înaintate, venise în persoană în fruntea călăreţilor săi, şi ale celorlalţi dinaşti galaţi. Cu ei se reuniră neîntrecuţii cavaleri traci – în parte aduşi de

principii lor Sadala şi Rhaskyporis, în parte recrutaţi de Pompeius în provincia macedoneană –, cavaleria capadociană, arcaşii călăreţi trimişi din Comagene de către regele Antiochos, contingentele armenilor de dincoace de Eufrat, comandate de către Taxiles, de dincolo de fluviu, comandate de Megabates, şi hoardele numide trimise de regele Iuba; întreaga armată se ridica la 7.000 de cai. Flota pompeiană, în fine, era foarte însemnată. Ea era alcătuită, în parte, din corăbiile romane aduse de la Brundisium sau construite mai tîrziu, în parte, din corăbiile de război ale regelui Egiptului, ale principilor Colchidei, ale dinastului cilician Tarkondimotos, ale oraşelor Tyr, Rhodos, Atena, Corcyra şi, în general, ale tuturor statelor maritime asiatice şi greceşti, numărînd aproximativ 500 de vele, dintre care cele romane însemnau a cincea parte. La Dyrrhachion se strînseseră rezerve imense de cereale şi de materiale de război. Tezaurul de război era bine umplut, întrucît pompeienii se găseau în posesia principalelor surse de venituri ale statului, ei utilizînd mijloacele financiare ale principilor clientelari, ale senatorilor distinşi, ale arendaşilor de impozite şi, în general, ale întregii populaţii romane şi neromane din sfera lor. Tot ceea ce puteau oferi consideraţia guvernului legitim şi frecvent sărbătorita clientelă regală şi populară a lui Pompeius fusese pus în mişcare întru salvarea republicii romane; dacă în Italia se zvonea că Pompeius i-ar înarma pe geţi, colchidieni şi armeni împotriva Romei, dacă Pompeius era numit în tabără „Regele regilor”, acestea cu greu pot fi calificate drept exagerări. În total, el dispunea de o armată de 7.000 de călăreţi şi 11 legiuni, dintre care, fireşte, numai cinci puteau fi considerate călite în război, şi de o flotă de 500 de vele. Starea de spirit a soldaţilor, de a căror aprovizionare şi soldă Pompeius purta suficientă grijă şi cărora li se făgăduiseră cele mai extravagante recompense în cazul victoriei, era în general bună, la unele, şi tocmai la cele mai destoinice divizii, chiar excelentă, însă o mare parte din armată se compunea din trupe recent recrutate, ale căror formare şi instruire, oricît de aprig ar fi fost conduse, cereau cu necesitate timp. Forţa armată era impozantă în general, dar, totodată, destul de neomogenă.

Conform intenţiei generalului comandant, armata şi flota urmau să fie reunite în totalitatea lor pe coasta şi în apele Epirului, pînă în iarna anilor 705/706 (**49/48**). Amiralul Bibulus sosi deja cu 110 corăbii în noul său cartier general de la Corcyra. Dimpotrivă, armata de uscat, al cărei cartier general se aflase în timpul verii la Berrhoea, pe Haliakmon, întîrzie; grosul ei se îndreptă, încet, pe marele drum care leagă Thessalonike de coasta occidentală, spre viitorul cartier general, Dyrrhachion; cele două legiuni pe care Metellus Scipio le aducea din Siria se găseau încă în cartierele lor de iarnă din Asia Mică, chiar la Pergam, şi erau aşteptate în Europa abia odată cu sosirea primăverii. Nimeni nu se grăbea. În afară de flotă, porturile epirote erau apărate deocamdată numai de miliţiile cetăţeneşti şi de contingentele ţinuturilor învecinate. Astfel, Caesar avu posibilitatea să-şi asume ofensiva şi în Macedonia, în ciuda războiului hispanic intercalat, şi, cel puţin el, nu întîrzie s-o facă. Ordonase deja concentrarea corăbiilor de război şi de transport la Brundisium şi, după capitularea armatei hispanice şi căderea Massaliei, dirijase trupele de elită folosite aici în cea mai mare parte tocmai într-acolo. Eforturile nemaipomenite pe care Caesar le impuse soldaţilor săi rărirră rîndurile mai mult decît bătăliile, iar răzvrătirea uneia dintre cele patru legiuni mai vechi, a noua, în timpul marşului prin Placentia era un semn periculos pentru starea de spirit care începu să-şi facă loc în cadrul armatei; dar prezenţa de spirit şi autoritatea personală ale lui Caesar rămaseră stăpîne pe situaţie şi îmbarcarea nu a fost stînjenită cu nimic. Lipsa de corăbii care dusese deja la eşuarea urmăririi lui Pompeius în martie 705 (**49**) părea să determine însă şi eşecul acestei expediţii. Corăbiile de război, care se construiau, conform ordinului lui Caesar, în porturile galice, siciliene şi italice, încă nu erau terminate sau încă nu sosiseră; escadra sa din Marea Adriatică fusese distrusă cu un an în urmă, la Curicta (p. 266); el găsi la Brundisium nu mai mult de 12 corăbii de război şi corăbii de transport abia suficiente pentru a transborda dintr-o dată a treia parte din armata sa, de 12 legiuni şi 10.000 de călăreţi, destinată pentru Grecia. Însemnata flotă inamică stăpînea în exclusivitate Marea Adriatică şi îndeosebi toate porturile continentale şi insulare

ale coastei orientale. În asemenea circumstanţe, se pune întrebarea de ce oare Caesar n-a ales, în locul căii maritime, pe cea de uscat, prin Iliria, care l-ar fi scutit de toate primejdiile unui atac naval, fiind, în plus, pentru trupele sale care veneau din Galia, mai scurt decît cel prin Brundisium? Ce-i drept, ţinuturile ilirice erau deosebit de vitrege şi sărace; dar, cu toate acestea, ele au fost traversate de alte armate cu puţin timp după aceea şi este greu de crezut ca acest obstacol să i se fi părut insurmontabil cuceritorului Galiei. Poate că era preocupat ca, în timpul dificilului marş iliric, Pompeius să nu-şi conducă întreaga forţă armată dincolo de Marea Adriatică, ceea ce ar fi însemnat schimbarea rolurilor, Caesar aflîndu-se în Macedonia, Pompeius în Italia, cu toate că acest adversar greoi aproape că nu putea fi considerat capabil de o asemenea manevră. Poate că Caesar se decise pentru calea maritimă presupunînd că flota lui s-ar afla deja între timp într-un stadiu apropiat de finalizare şi, cînd realiză adevărata stare a lucrurilor din Marea Adriatică, după întoarcerea sa din Hispania, era probabil prea tîrziu pentru schimbarea planului de campanie. Poate că, luînd în considerare firea sa aprigă, care cerea întotdeauna o decizie rapidă, nu este greşit să presupunem că a fost ademenit nespus de mult de coasta epirotă, încă neocupată, dar în cîteva zile, în mod sigur împînzită de inamici, dorind să năruiască din nou întregul plan al adversarului printr-o mişcare temerară. Oricum, în 4 ianuarie 706 (**48**), Caesar ridică velele la Brundisium, îndreptîndu-se cu şase legiuni, foarte rărite din cauza eforturilor şi bolilor, şi 600 de călăreţi spre coasta epirotă. Era o variantă a hazardatei expediţii britanice; dar cel puţin prima etapă reuşise. Coasta a fost atinsă la stîncile acrocerauniene (Chimara), în rada rar folosită de la Paleassa (Paljassa). Vasele de transport au fost văzute atît din portul de la Orikon (Golful Avlona), unde staţiona o escadră pompeiană de 18 corăbii, cît şi din cartierul general al flotei inamice de la Corcyra; cei dintîi se considerau prea slabi, cei din urmă încă nu erau pregătiţi să ridice ancorele, astfel încît primul transport debarcă nestînjenit. În timp ce corăbiile se întoarseră imediat pentru al doilea transport, Caesar traversă Munţii Acroceraunieni chiar în aceeaşi seară. Primul său succes a fost la fel de mare precum uimirea

inamicilor. Miliţiile epirote nu opuseră nicăieri rezistenţă; importantele oraşe portuare Orikon şi Apollonia au fost ocupate, ca şi o mulţime de localităţi mai mici, iar Dyrrhachion, pe care pompeienii îl aleseseră drept cartier general, fiind ticsit cu provizii de tot felul, dar avînd o garnizoană slabă, se afla în cel mai mare pericol.

Dar următoarele evenimente ale expediţiei nu mai corespundeau acestui început strălucit. Bibulus îşi răscumpără acum în parte eroarea de care se făcuse vinovat, prin eforturi sporite. Nu numai că reuşi să captureze aproximativ 30 dintre corăbiile de transport inamice, dînd ordin să fie incendiate cu întreaga suflare ce se afla la bord, dar organiză o riguroasă pază de coastă de-a lungul întregii fîşii de ţărm ocupate de Caesar, de la insula Sason (Saseno) pînă la porturile de la Corcyra, oricît de dificilă ar fi devenit aceasta din cauza anotimpului rece şi a necesităţii de a aproviziona corăbiile de pază cu toate cele necesare, chiar şi cu lemne şi apă, de la Corcyra; succesorul său Libo – el însuşi sucombînd în curînd în urma eforturilor neobişnuite – blocă pentru un timp chiar portul de la Brundisium, pînă cînd lipsa de apă îl alungă de pe mica insulă din faţa acestuia, pe care se stabilise. Ofiţerii lui Caesar nu reuşeau să-i trimită generalului lor cel de-al doilea transport. De asemenea, nici lui nu-i reuşi ocuparea Dyrrhachionului. Pompeius află din partea unuia dintre solii de pace ai lui Caesar despre pregătirile pentru expediţia sa spre coasta epirotă şi, accelerînd marşul în consecinţă, se închise tocmai la momentul oportun în această cetate importantă. Situaţia lui Caesar era dificilă. Cu toate că el se extinse în Epir în măsura în care i-o permiteau forţele sale reduse, aprovizionarea armatei rămînea totuşi dificilă, în timp ce inamicii, avînd magaziile de la Dyrrhachion şi fiind stăpîni ai mării, aveau de toate din abundenţă. Cu armata sa, care, probabil, nu depăşea cu mult 20.000 de soldaţi, el nu putea angaja bătălia cu armata pompeiană, cel puţin de două ori mai numeroasă, ci trebuia să se considere norocos că Pompeius proceda sistematic şi, în loc să impună bătălia imediat, ocupă tabăra de iarnă între Dyrrhachion şi Apollonia, pe malul drept al rîului Apsos, în faţa lui Caesar, aflat pe malul stîng; aştepta ca, odată cu venirea primăverii şi cu sosirea legiunilor din Pergam, să-l

nimicească pe adversar printr-o superioritate copleşitoare. Astfel trecură lunile. Dacă începutul anotimpului favorabil, care-i aducea inamicului întăriri însemnate şi utilizarea nestingherită a flotei sale, îl găsea pe Caesar în aceeaşi poziţie, atunci, încercuit cu armata sa slabă printre stîncile epirote de flota imensă şi de armata de trei ori mai numeroasă a inamicului, el era, după toate aparenţele, pierdut; iarna se apropia deja de sfîrşit. Toate speranţele se bazau în continuare pe flota de transport; încercarea ei de a se strecura sau de a-şi croi o cale prin blocadă era mai mult decît temerară; după prima încercare hazardată, a doua era impusă de necesitate. Cît de exasperată i se părea situaţia lui Caesar însuşi o dovedeşte hotărîrea sa, întrucît flota se lăsa aşteptată în continuare, de a ajunge singur într-o barcă pescărească la Brundisium pentru a o aduce; intenţie care nu a fost transpusă în fapt numai din cauza lipsei unui pescar care să întreprindă această călătorie temerară. Dar n-a fost nevoie de intervenţia lui personală pentru a-l determina pe ofiţerul fidel care comanda în Italia, Marcus Antonius, să întreprindă această ultimă tentativă pentru salvarea stăpînului său. Din nou, flota de transport, avînd patru legiuni şi 800 de călăreţi la bord, părăsi portul de la Brundisium şi, cu destul noroc, puternicul vînt din sud o purtă în faţa galerelor lui Libo. Dar acelaşi vînt care salvă flota în cazul acesta o împiedică să acosteze, conform ordinului, la coasta apoloniată, silind-o să navigheze de-a lungul taberelor lui Caesar şi Pompeius, îndreptîndu-se, la nord de Dyrrhachion, spre Lissos, oraş care, din fericire, îi păstrase fidelitate lui Caesar (p. 266). Cînd ea se găsi în largul Dyrrhachionului, în urmărirea ei ieşiră galerele rodiene şi, îndată ce corăbiile lui Antonius intrară în portul de la Lissos, apăru şi escadra inamică în faţa acestuia. Dar tocmai în acest moment vîntul îşi schimbă deodată direcţia, aruncînd escadra inamică, în parte, din nou în larg, în parte, pe coasta stîncoasă. Datorită unor incidente dintre cele mai norocoase, debarcarea celui de-al doilea transport reuşise. Ce-i drept, Antonius şi Caesar se mai găseau încă la o distanţă de patru zile de marş unul de celălalt, fiind despărţiţi de Dyrrhachion şi de întreaga armată inamică; dar Antonius termină cu bine periculosul marş în jurul Dyrrhachionului, traversînd trecătorile

Balcanilor Graba, şi a fost primit de Caesar, care îi ieşi în întîmpinare pe malul drept al rîului Apsos. Pompeius, după ce încercase în van să împiedice joncţiunea celor două armate şi să constrîngă corpul lui Antonius să accepte bătălia, ocupă o nouă poziţie lîngă Asparagion, pe rîul Genusos (Uşcomobin), care, paralel cu Apsos, curge între acesta şi oraşul Dyrrhachion, şi rămase din nou pe loc. Caesar se simţi acum destul de puternic pentru a angaja o bătălie, dar Pompeius n-o acceptă. În schimb, reuşi să-l înşele şi, asemenea manevrei de la Ilerda, să se stabilească cu trupele sale, mai obişnuite cu marşurile, între tabăra inamică şi fortăreaţa Dyrrhachion, pe care se sprijinea aceasta. Din lanţul Balcanilor Graba, care, întinzîndu-se de la est spre vest, sfîrşeşte pe malul Mării Adriatice în îngustul promontoriu de la Dyrrhachion, porneşte, la trei mile est de Dyrrhachion, o culme laterală; aceasta se îndreaptă în direcţia sud-vestică şi, descriind o curbă, se orientează de asemenea spre mare. Culmea principală şi cea laterală a muntelui îmbrăţişează o mică cîmpie ce se întinde în jurul unei stînci situate pe ţărm. Aici îşi ridică Pompeius tabăra şi, cu toate că armata lui Caesar îi blocă accesul pe continent spre Dyrrhachion, el rămase totuşi într-o legătură permanentă cu oraşul datorită flotei sale, fiind aprovizionat de acolo din abundenţă şi lesnicios cu toate cele necesare, în timp ce trupele lui Caesar, în ciuda detaşărilor masive în spatele liniilor şi în ciuda tuturor sforţărilor generalului lor de a organiza un sistem de cărăuşie şi, prin aceasta, o aprovizionare periodică, duceau o lipsă acută, carnea, orzul, ba chiar rădăcinile trebuind să suplinească deseori obişnuitul grîu. Întrucît adversarul flegmatic rămase fidel pasivităţii sale, Caesar începu să ocupe înălţimile din jur, care închideau cîmpia de coastă ocupată de Pompeius, pentru a imobiliza cel puţin cavaleria inamică superioară şi pentru a conduce operaţiile împotriva Dyrrhachionului mai nestingherit sau, pe cît posibil, pentru a-l sili pe adversar fie să accepte bătălia, fie să se îmbarce. Din trupele lui Caesar aproape jumătate erau trimise în interiorul ţării; părea a fi aproape aventuros să se încerce, cu restul armatei, asedierea unei armate de două ori mai numeroase, concentrată pe un spaţiu restrîns şi sprijinită de mare şi de flotă. Cu toate acestea, veteranii lui Caesar

încercuiră, cu eforturi supraomeneşti, tabăra pompeiană cu un lanţ de posturi lung de trei mile germane şi jumătate şi, mai tîrziu, tocmai ca în faţa Alesiei, ei adăugară acestei linii interioare o a doua, exterioară, pentru a se apăra împotriva atacurilor lansate de la Dyrrhachion şi împotriva învăluirilor ce puteau fi executate cu uşurinţă datorită flotei. Pompeius atacă unele dintre aceste întărituri de mai multe ori pentru a sparge linia inamică, dar nu încercă să împiedice încercuirea printr-o bătălie, ci preferă să amplaseze şi în jurul taberei sale o serie de şanţuri care comunicau între ele. De ambele părţi se întreprinseră toate eforturile pentru amplasarea cît mai avansată a întăriturilor, şi lucrările de geniu înaintară încet numai din cauza încăierărilor permanente. Dincolo de tabăra lui Caesar se purtară concomitent lupte cu garnizoana de la Dyrrhachion; Caesar spera să cîştige fortăreaţa prin înţelegeri stabilite cu unii din interiorul ei, dar flota inamică îi zădărnici planul. Încăierările în diferite puncte – într-una din zilele cele mai fierbinţi simultan în şase locuri – nu mai conteneau, impunîndu-se, de obicei, vitejia încercată a soldaţilor lui Caesar; aşa, de exemplu, o singură cohortă rezistă mai multe ore în faţa a patru legiuni, pînă cînd sosiră întăririle. De nici o parte nu se obţinu vreun succes decisiv; dar consecinţele încercuirii se manifestară în rîndul pompeienilor, treptat, în modul cel mai apăsător. Zăgăzuirea pîrîurilor ce se revărsau de pe înălţimi în cîmpie îi sili să se mulţumească cu apa din fîntîni, puţină şi de proastă calitate. Şi mai stînjenitoare era lipsa furajelor pentru animalele de povară şi pentru cai, care nu putea fi remediată în suficientă măsură nici de flotă; ei mureau în masă şi era numai un paliativ faptul că flota transporta caii la Dyrrhachion, întrucît nu găsiră nici aici hrană îndestulătoare. Pentru a ieşi din poziţia sa incomodă, Pompeius nu mai putea întîrzia mult cu lovitura îndreptată împotriva inamicului său. Deodată a fost înştiinţat de dezertorii celţi că inamicul ar fi neglijat asigurarea ţărmului dintre cele două linii de întărituri situate la 600 de picioare una de cealaltă printr-un val de legătură şi îşi concepu planul bazîndu-se pe acest fapt. În timp ce linia interioară a întăriturilor lui Caesar a fost atacată de către legiuni dinspre tabără, cea exterioară, de trupele uşoare

transportate de corăbii şi debarcate dincolo de întărituri, o a treia divizie acostă în intervalul dintre cele două linii atacîndu-i pe apărătorii acesteia, deja destul de preocupaţi, din spate. Întăritura situată mai aproape de mare a fost cucerită, iar garnizoana fugi într-o învălmăşeală nemaipomenită; cu greu comandantul următoarei întărituri, Marcus Antonius, reuşi s-o menţină şi să pună deocamdată capăt înaintării pompeienilor; dar, chiar făcînd abstracţie de pierderile însemnate, întăritura extremă de lîngă mare rămase în mîinile lui Pompeius, iar linia era întreruptă. Cu şi mai multă ardoare folosi Caesar prilejul, care i se oferi curînd după aceea, de a ataca cu grosul infanteriei o legiune pompeiană ce se răzleţise imprudent. Dar cei atacaţi se opuseră cu vitejie, iar aripa dreaptă a lui Caesar, împreună cu cavaleria se rătăciră cu totul pe cîmpul de luptă, folosit de mai multe ori drept tabără pentru divizii mai mari sau mai mici şi străbătut în toate direcţiile de şanţuri; în loc să sprijine atacul aripii stîngi împotriva legiunii pompeiene, ea ajunse într-un şanţ îngust, care ducea din una dintre vechile tabere spre rîu. Astfel, Pompeius, care, grăbit, venea cu cinci legiuni în ajutorul oamenilor săi, găsi cele două aripi ale inamicului separate, pe una dintre ele chiar într-o poziţie cu totul vulnerabilă. Cînd trupele lui Caesar îl văzură apropiindu-se, au fost cuprinse de o spaimă cumplită; cu toţii se retraseră în debandadă, iar dacă pierderile se ridicară numai la 1.000 dintre cei mai buni soldaţi ai lui Caesar şi nu se ajunse la o înfrîngere completă a armatei lui, aceasta se datorează doar faptului că nici Pompeius nu se putea desfăşura în voie pe terenul accidentat şi, în plus, temîndu-se de o stratagemă, îşi reţinuse la început trupele. Oricum, erau zile funeste. Nu numai că Caesar suferise cele mai dureroase neajunsuri şi-şi pierduse dintr-o singură lovitură fortificaţiile, rezultatul unei munci titanice de patru luni, dar prin ultimele bătălii el ajunse din nou în acelaşi punct de unde plecase. De pe mare fusese îndepărtat ca niciodată de cînd fiul mai vîrstnic al lui Pompeius, Gnaeus, incendiase sau capturase printr-un atac temerar puţinele corăbii de război ancorate în portul de la Orikon, incendiind, la puţin timp după aceea, şi flota de transport rămasă la Lissos; cu aceasta se năruise pentru Caesar orice posibilitate de a aduce pe

mare alte întăriri de la Brundisium. Cavaleria pompeiană numeroasă, scăpată acum de cătuşele ei, se revărsa prin împrejurimi şi ameninţa cu suspendarea desăvîrşită a aprovizionării armatei, care constituise de la început pentru Caesar o problemă. Temerara întreprindere a lui Caesar de a opera ofensiv împotriva unui inamic stăpîn pe mare şi sprijinit de flotă, fără corăbii, eşuase în întregime. Pe teatrul de război de pînă atunci el se află în faţa unei poziţii defensive inexpugnabile şi nu era capabil să acţioneze serios nici împotriva Dyrrhachionului, nici împotriva armatei inamice; dimpotrivă, depindea numai de Pompeius să treacă acum, în condiţiile cele mai favorabile, la ofensivă împotriva adversarului grav periclitat în mijloacele sale de subzistenţă. Războiul ajunsese în momentul de cotitură. După toate aparenţele, Pompeius se angajase pînă atunci fără un plan propriu în disputa războinică şi-şi organizase apărarea numai în conformitate cu specificul atacului; şi nu-l putem critica din cauza aceasta, întrucît tergiversarea războiului îi permitea să-şi exerseze recruţii în luptă, să-şi concentreze rezervele şi să mărească necontenit supremaţia flotei sale din Marea Adriatică. Ce-i drept, înfrîngerile de la Dyrrhachion nu avură consecinţele aşteptate, nu fără îndreptăţire, de către Pompeius; eminenta energie soldăţească a veteranilor lui Caesar nu acceptă o dizolvare imediată şi completă a armatei din cauza foametei şi răzvrătirii; dar, într-adevăr, Caesar era învins nu numai din punct de vedere tactic, ci şi strategic, şi se părea că nu va reuşi nici să-şi menţină poziţia prezentă, nici s-o modifice în avantajul său.

Pompeius învinsese; el avea posibilitatea să treacă la ofensivă şi era hotărît în sensul acesta. I se oferiră trei căi diferite pentru culegerea roadelor victoriei sale. Prima şi cea mai simplă era păstrarea contactului permanent cu armata învinsă şi urmărirea ei în cazul în care şi-ar fi schimbat poziţia. Apoi, Pompeius îl putea abandona pe Caesar împreună cu trupele sale de elită în Grecia, el însuşi, ceea ce plănuise de mult, trecînd cu armata principală în Italia, unde spiritele adoptaseră o atitudine hotărît antimonarhică şi unde, după trimiterea celor mai bune trupe şi a viteazului şi neşovăielnicului comandant la armata din Grecia, forţele armate ale

lui Caesar nu însemnau mare lucru. În sfîrşit, învingătorul putea să se îndrepte şi spre interiorul ţării, să realizeze joncţiunea cu legiunile lui Metellus Scipio şi să încerce nimicirea trupelor lui Caesar staţionate aici. Întrucît acesta trimise, imediat după sosirea celui de-al doilea transport, puternice detaşamente spre Etolia şi Tesalia, pentru a procura mijloacele de subzistenţă necesare armatei sale, pe de o parte, iar pe de alta, dăduse ordin unui corp de două legiuni condus de Gnaeus Domitius Calvinus să înainteze pe *Via Egnatia* spre Macedonia, să închidă calea corpului lui Scipio care venea pe aceeaşi cale dinspre Thessalonike şi, după posibilităţi, să-l înfrîngă separat. Calvinus şi Scipio se apropiaseră deja pînă la o distanţă de cîteva mile, cînd Scipio se îndreptă deodată spre sud şi, traversînd în grabă Haliakmonul (Iadşe Carasu) şi lăsînd aici bagajele sub comanda lui Marcus Favonius, pătrunse în Tesalia, pentru a ataca cu superioritate numerică legiunea de recruţi a lui Caesar ocupată cu supunerea ţării, aflată sub conducerea lui Lucius Cassius Longinus. Longinus se replie însă dincolo de munţi, spre Ambracia, către detaşamentul lui Gnaeus Calvisius Sabinus, trimis de Caesar în Etolia, şi Scipio îl putu urmări numai prin călăreţii săi traci, întrucît Calvinus ameninţa rezerva sa lăsată sub conducerea lui Favonius pe Haliakmon cu aceeaşi soartă pe care el însuşi dorise să i-o pregătească lui Longinus. Astfel, Calvinus şi Scipio se reîntîlniră pe Haliakmon şi-şi ridicară taberele pentru mai mult timp, unul în faţa celuilalt. Pompeius putea să aleagă unul din aceste planuri; Caesar nu avea de ales. În urma acelei bătălii nefericite, el începu retragerea spre Apollonia. Pompeius îl urmă. Marşul de la Dyrrhachion la Apollonia pe o cale dificilă, întreruptă de mai multe rîuri, nu era o sarcină uşoară pentru o armată înfrîntă şi urmărită de inamic; dar conducerea abilă a generalului ei şi neistovita capacitate de marş a soldaţilor îl determinară pe Pompeius, după o urmărire de patru zile, să renunţe la ea, fiind inutilă. El trebuia să se hotărască acum fie pentru expediţia italică, fie pentru marşul în interiorul ţării; şi, oricît de indicată şi de ademenitoare ar fi părut prima variantă, ea fiind aprobată de mai mulţi, Pompeius preferă totuşi să nu sacrifice corpul lui Scipio, cu atît mai mult cu cît spera că prin acest marş va captura

şi corpul lui Calvinus. Calvinus se afla în momentul acela pe *Via Egnatia*, lîngă Heracleia Lyncestis, între Pompeius şi Scipio şi, după ce Caesar se retrăsese spre Apollonia, era mai departe de acesta decît de marea armată a lui Pompeius; pe deasupra, el nu era la curent cu evenimentele de la Dyrrhachion şi nu era conştient de situaţia sa nesigură, întrucît, în urma succeselor de la Dyrrhachion, întregul ţinut simpatiză cu Pompeius, solii lui Caesar fiind arestaţi pretutindeni. Abia după ce forţa principală inamică se apropie la o distanţă de numai cîteva ore, Calvinus înţelese situaţia din relatările avanposturilor inamice. O plecare grabnică în direcţia sudică spre Tesalia îl salvă în ultimul moment de nimicirea ameninţătoare; Pompeius trebui să se mulţumească cu salvarea lui Scipio din poziţia sa dificilă. Caesar ajunsese între timp nestingherit la Apollonia. După catastrofa de la Dyrrhachion, el luase îndată hotărîrea de a deplasa teatrul de război pe cît posibil în interiorul ţării, pentru a neutraliza flota inamică, ultima cauză a eşuării eforturilor sale de pînă atunci. Marşul la Apollonia nu avusese alt scop decît să-i adăpostească pe răniţi şi să le plătească soldaţilor solda acolo unde se găseau depozitele sale; imediat după rezolvarea acestor probleme, plecă spre Tesalia, lăsînd garnizoane la Apollonia, Orikon şi Lissos. Spre Tesalia se deplasase şi corpul lui Calvinus; iar întăririle, două legiuni comandate de Quintus Cornificius, care veneau din Italia, folosind de data aceasta calea de uscat, prin Iliria, la fel se puteau uni cu el mai uşor aici decît în Epir. Înaintînd pe valea rîului Aoos în amonte, folosind poteci dificile şi escaladînd lanţul muntos care separă Epirul de Tesalia, el ajunse pe Peneios; tocmai într-acolo se îndreptase şi Calvinus, joncţiunea celor două armate realizîndu-se aşadar pe drumul cel mai scurt şi cel mai puţin expus inamicului. Ea avu loc la Aeginion, foarte aproape de izvorul lui Peneios. Primul oraş tesalian în faţa căruia apăru armata acum unificată, Gomphoi, îi închise porţile; aşa că a fost luat cu asalt şi predat soldaţilor spre jefuire; înspăimîntate din această cauză, celelalte oraşe ale Tesaliei se supuseră la simpla apariţie a legiunilor lui Caesar în faţa zidurilor lor. În urma acestor marşuri şi bătălii şi cu ajutorul proviziilor, ce-i drept nu prea abundente, pe care le oferea ţinutul de pe Peneios, dispărură

treptat urmele şi amintirile zilelor nefaste din trecut. Victoriile de la Dyrrhachion nu aduseseră, aşadar, multe roade învingătorilor. Pompeius nu reuşise să-l urmeze pe inamicul abil în munţi cu armata sa greoaie şi cavaleria sa numeroasă; Caesar, ca şi Calvinus se sustraseră urmăririi şi amîndoi staţionau cu trupele unite şi în deplină siguranţă în Tesalia. Poate că Pompeius ar fi acţionat acum cît se poate de bine dacă s-ar fi îmbarcat imediat împreună cu forţele sale principale şi ar fi debarcat în Italia, unde succesul nu putea fi pus la îndoială. Dar, pentru moment, el trimise numai o parte a flotei în Italia şi Sicilia. În tabăra coaliţiei, afacerea Caesar era considerată clasată în asemenea măsură, încît se aştepta numai culegerea roadelor victoriei, altfel spus, căutarea şi capturarea armatei învinse. În locul reţinerii mai mult decît precaute de pînă acum, se instaură o bravadă cu atît mai puţin justificată de împrejurări; nu se luă în considerare că urmărirea eşuase de fapt, că în Tesalia trebuia întîmpinată o armată întru totul regenerată şi reorganizată şi că existau destule pericole urmîndu-l pe inamic pe cîmpul de bătălie pe care el şi-l alesese, depărtîndu-se de mare şi renunţînd la sprijinul flotei. Nu era nimic de făcut; republicanii erau hotărîţi să se bată cu orice preţ cu Caesar, şi să-l angajeze din această cauză cît mai curînd posibil şi pe calea cea mai lesnicioasă. Cato preluă comanda la Dyrrhachion, unde rămase o garnizoană de 18 cohorte, şi la Corcyra, unde rămaseră 300 de corăbii de război. Pompeius şi Scipio, primul urmînd, după toate probabilităţile, *Via Egnatia* pînă la Pella şi îndreptîndu-se apoi spre sud pe marele drum, al doilea străbătînd trecătorile Olimpului dinspre Haliakmon, se deplasară pe cursul inferior al rîului Peneios, întîlnindu-se la Larissa. Caesar staţiona la sud de această cetate, în cîmpia care se întinde între ţinutul colinar de la Kynoskephalai şi Munţii Othrys, fiind străbătută de Enipeus, afluentul rîului Peneios, pe malul stîng al acestuia, lîngă oraşul Pharsalos; Pompeius îşi ridică tabăra în faţa lui, pe malul drept al lui Enipeus, pe pantele înălţimilor de la Kynoskephalai. Armata lui Pompeius era concentrată în totalitatea ei; Caesar, dimpotrivă, se afla încă în aşteptarea corpului detaşat înainte în Etolia şi Tesalia, staţionat acum în Grecia sub comanda lui Quintus Fufius Calenus,

format din aproape două legiuni, şi a celor două legiuni ale lui Cornificius, trimise din Italia pe calea continentală şi care ajunseseră între timp în Iliria. Armata lui Pompeius, alcătuită din 11 legiuni sau 47.000 de soldaţi şi 7.000 de călăreţi, era superioară armatei lui Caesar, pedestrimea fiind mai mare de două ori, iar cavaleria de şapte ori; eforturile şi bătăliile decimaseră trupele lui Caesar în asemenea măsură, încît cele opt legiuni ale sale nu numărau mai mult de 22.000 de soldaţi combatanţi, aşadar nici pe departe jumătatea efectivului obişnuit. Armata victorioasă a lui Pompeius, înzestrată cu o cavalerie imensă şi provizii îndestulătoare, dispunea din abundenţă de alimente, în timp ce trupele lui Caesar se întreţineau cu greu de pe o zi pe alta, sperînd într-o aprovizionare mai bună datorită apropiatei recolte de cereale. Starea de spirit a soldaţilor pompeieni, care se iniţiaseră în război în cursul ultimei campanii şi cîştigaseră încredere în conducătorul lor, era excelentă. Toate circumstanţele militare îi cereau lui Pompeius să nu întîrzie prea mult bătălia decisivă, întrucît el se afla oricum în Tesalia şi în faţa lui Caesar; şi, poate, o pondere mai mare decît acestea o avu în consiliul de război nerăbdarea tipică emigrantului, a mulţimii de ofiţeri şi de însoţitori nobili ai armatei. În urma evenimentelor de la Dyrrhachion, aceşti domni considerau triumful partidului lor drept un fapt împlinit; izbucnise deja o vrajbă vehementă în legătură cu ocuparea pontificatului suprem al lui Caesar şi se trimiseră solii la Roma pentru a închiria case lîngă for în vederea următoarelor alegeri. Cînd Pompeius şovăi la traversarea pîrîului care separa cele două armate şi pe care Caesar, cu armata sa mult inferioară, nu îndrăzni să-l treacă la rîndul său, se produse o mare nemulţumire; se spunea că Pompeius ar întîrzia bătălia numai pentru a-şi prelungi autoritatea asupra atîtor consulari şi pretorieni şi pentru a-şi eterniza rolul de Agamemnon. Pompeius cedă, iar Caesar, care, considerînd că nu se va ajunge la bătălie, tocmai îşi concepuse un plan vizînd ocolirea armatei inamice, fiind gata să plece, în acest scop, spre Skotussa, îşi rîndui, de asemenea, legiunile pentru bătălie atunci cînd îşi dădu seama că pompeienii se pregăteau să o angajeze pe malul lui. În consecinţă, aproape pe acelaşi loc de bătălie unde romanii îşi

întemeiaseră dominaţia în Orient cu 150 de ani înainte (I, p. 494) se dădu, la 9 august 706 (**48**), bătălia de la Pharsalos. Pompeius sprijini aripa dreaptă de Enipeus, Caesar, în faţa lui, pe cea stîngă de terenul accidentat care se întinde în faţa rîului; celelalte două aripi se întinseră în cîmpie, fiind acoperite de ambele părţi de cavalerie şi trupe uşoare. Pompeius intenţiona să-şi menţină pedestrimea în defensivă şi să risipească în schimb cu cavaleria slaba unitate de călăreţi care i se opunea, amestecată, după felul german, cu infanteria uşoară, şi să atace apoi aripa dreaptă a lui Caesar din spate. Pedestrimea sa rezistă cu vitejie primei lovituri a infanteriei inamice şi aici lupta stagnă. Labienus dispersă, la rîndul său, cavaleria inamică după o curajoasă, dar scurtă rezistenţă şi se desfăşură spre stînga pentru a învălui pedestrimea. Caesar, prevăzînd înfrîngerea cavaleriei sale, rînduise în spatele ei, pe flancul ameninţat al aripii drepte, aproximativ 2.000 dintre legionarii săi cei mai buni. Cînd călăreţii inamici, mînîndu-i pe cei al lui Caesar înaintea lor, se apropiară şi ocoliră linia de bătălie, se loviră pe neaşteptate de trupa de elită care avansa neînfricată şi, fiind dezorientaţi pe loc de atacul de infanterie nebănuit şi neobişnuit, părăsiră în goana calului cîmpul de bătaie. Victorioşii legionari îi măcelăriră pe arcaşii rămaşi fără apărare, se îndreptară apoi împotriva aripii stîngi a inamicului şi începură acum, la rîndul lor, învăluirea. Linia a treia a lui Caesar, ţinută pînă atunci în rezervă, trecea concomitent la atac pe întregul front. Nesperata înfrîngere a celei mai bune arme a oştirii pompeiene spori curajul adversarului în aceeaşi măsură în care duse la năruirea celui al armatei şi îndeosebi al generalului ei. Cînd Pompeius, din capul locului neîncrezător în pedestrimea sa, constată fuga cavaleriei, părăsi cîmpul de bătălie imediat, îndreptîndu-se spre tabără, fără a mai aştepta sfîrşitul atacului general ordonat de Caesar. Legiunile sale începură să şovăie şi să se replieze curînd dincolo de pîrîu spre tabără, ceea ce reuşiră numai cu pierderi grele. Ziua era pierdută, în consecinţă, şi căzuseră mulţi soldaţi destoinici; însă, în general, armata era neatinsă şi situaţia lui Pompeius mult mai puţin ameninţătoare decît cea a lui Caesar în urma înfrîngerii de la Dyrrhachion. Dar, în timp ce Caesar

învăţase, în cursul sorţilor schimbători, că Fortuna se complace uneori să se sustragă şi favoriţilor săi pentru o scurtă perioadă, pentru a fi biruită din nou datorită perseverenţei, Pompeius o cunoscuse pînă atunci numai ca zeiţa veşnic binevoitoare şi pierdu încrederea în sine şi în divinitate cînd ea îi întoarse spatele; şi în timp ce desperarea genera în grandioasa natură a lui Caesar forţe tot mai puternice, sufletul amărît al lui Pompeius căzu sub aceeaşi presiune în abisul nesfîrşit al umilinţei. Aşa cum odinioară, în timpul războiului cu Sertorius, fusese gata să fugă din faţa inamicului superior, abandonînd magistratura încredinţată (p. 24), la fel acum, cînd văzu cum legiunile se retrag dincoace de pîrîu, el îşi smulse funesta eşarfă de general şi galopă pe drumul cel mai scurt spre mare, pentru a-şi căuta o corabie. Armata sa, descurajată şi rămasă fără conducător – întrucît Scipio, cu toate că fusese recunoscut de către Pompeius drept coleg în comanda supremă, era totuşi numai cu numele un general comandant –, speră să găsească protecţie în spatele valurilor taberei; dar Caesar nu-i acordă nici un răgaz. Rezistenţa dîrză a posturilor romane şi trace a fost înfrîntă cu rapiditate şi masa a fost silită să se retragă în dezordine pe pantele de la Krannon şi Skotussa, la ale căror poale se ridica tabăra. Deplasîndu-se pe aceste coline, ea încercă să ajungă din nou la Larissa; dar trupele lui Caesar, neglijînd atît prada, cît şi oboseala şi înaintînd în cîmpie pe drumuri mai bune, închiseră calea fugarilor; mai mult, cînd, seara tîrziu, pompeienii îşi încetară marşul, urmăritorii lor găsiră resursele necesare pentru a mai săpa un val care le bloca accesul la unicul pîrîu aflat în apropiere. Astfel se sfîrşi ziua de la Pharsalos. Armata inamică nu era doar învinsă, ci nimicită : 15.000 de inamici morţi sau răniţi acopereau cîmpul de bătălie, în timp ce oastea lui Caesar deplîngea numai 200 de oameni; masa rămasă compactă, în continuare, aproximativ 20.000 de soldaţi, depuse armele în dimineaţa care a urmat luptei; numai cîteva cete, în rîndul acestora aflîndu-se, bineînţeles, ofiţerii cei mai distinşi, căutară un loc de refugiu în munţi; dintre cei 11 vulturi inamici, nouă i-au fost predaţi lui Caesar. Acesta, care în ziua bătăliei le reamintise soldaţilor să nu uite concetăţeanul din cauza inamicului, nu tratã prizonierii precum

Bibulus şi Labienus; dar şi Caesar crezu de cuviinţă că severitatea nu mai putea fi ocolită acum. Soldaţii de rînd au fost înrolaţi în armată, cei din stările superioare au fost pedepsiţi cu amenzi pecuniare sau confiscări de avere; cu puţine excepţii, senatorii şi cavalerii distinşi luaţi prizonieri au fost omorîţi. Timpurile graţierii trecuseră; cu cît războiul civil se prelungea mai mult, cu atît bîntuia mai furios şi mai implacabil.

Se scurse cîtva timp pînă cînd consecinţele zilei de 9 august 706 (**48**) au putut fi recunoscute în plenitudinea lor. Ceea ce deveni evident de la început a fost trecerea de partea lui Caesar a tuturor celor care luaseră partea partidului învins la Pharsalos, întrucît acesta fusese cel mai puternic; înfrîngerea era atît de decisivă, încît învingătorul a fost înconjurat de toţi cei care nu doreau sau nu trebuiau să lupte pentru o cauză pierdută. Toţi regii, toate popoarele şi oraşele care alcătuiseră pînă atunci clientela lui Pompeius îşi rechemară acum contingentele flotei şi armatei şi refuzau să-i primească pe refugiaţii partidului învins – Egiptul, Cyrene, comunităţile Siriei, Feniciei, Ciliciei şi Asiei Mici, Rhodosul, Atena şi, în general, întregul Orient. Mai mult, regele Pharnakes al Bosforului exagera cu servilismul în asemenea măsură, încît, la vestea bătăliei de la Pharsalos, ocupă nu numai oraşul Phanagoria, declarat independent de către Pompeius cu cîţiva ani în urmă, şi ţinuturile principilor Colchidei confirmaţi de către acesta, dar şi regatul Armenia Mică, pe care Pompeius îl dăruise regelui Deiotarus. Aproape unicele excepţii de la această supunere generală au rămas micul oraş Megara, care acceptă să fie asediat şi cucerit de către Caesar, şi regele Iuba al Numidiei, care se aştepta din partea lui Caesar, deja de multă vreme, la confiscarea regatului său, mai ales după victoria împotriva lui Curio, trebuind aşadar, vrînd-nevrînd, să rămînă fidel partidului învins. Aşa cum comunităţile clientelare se supuseră învingătorului de la Pharsalos, la fel sosiră şi ultimii reprezentanţi ai partidului constituţional, toţi cei care participaseră fără tragere de inimă sau care, precum Marcus Cicero şi alţii de teapa lui, se învîrtiseră în jurul aristocraţiei ca vrăjitoarele necoapte în jurul locului sabatului, pentru a încheia pacea cu noul

atotstăpînitor, care acorda petiţionarilor o clemenţă dispreţuitoare, dar cu îngăduinţă şi politeţe. Nucleul partidului învins rămase însă intransigent. Aristocraţia îşi găsise sfîrşitul; dar aristocraţii nu puteau nicidecum să accepte monarhia. Şi cele mai înalte revelaţii ale omenirii sînt trecătoare; religia cîndva adevărată poate deveni o minciună, constituţia cîndva binefăcătoare, blestem; dar însăşi vechea evanghelie îşi mai găseşte credincioşi, iar dacă o asemenea credinţă nu mai poate muta munţii din loc precum credinţa în adevărul viu, ea îşi rămîne fidelă sieşi pînă la apusul ei şi nu părăseşte imperiul celor vii pînă cînd nu a sorbit pe ultimul ei preot şi pe ultimul ei cetăţean, dominaţia asupra lumii întinerite fiind arogată de o nouă seminţie, eliberată de acele fantome ale trecutului şi descompunerii. Aşa s-a întîmplat la Roma. Oricît de profund ar fi fost abisul degenerării în care se prăbuşise guvernarea aristocratică, ea fusese odinioară un măreţ sistem politic; focul sacru, prin care se cucerise Italia şi fusese înfrînt Hannibal, continuă, ce-i drept, tulburat şi amorţit, să pîlpîie în sînul aristocraţiei romane atît timp cît ea a existat şi determina imposibilitatea înţelegerii între bărbaţii vechii guvernări şi noul monarh. Mulţi dintre membrii partidului constituţional se supuseră cel puţin formal şi recunoscură monarhia în măsura în care acceptaseră graţierea din partea lui Caesar şi se retraseră, pe cît posibil, în viaţa particulară; ceea ce, firește, nu se întîmplă fără gîndul ascuns de a se păstra astfel pentru o viitoare întorsătură a lucrurilor. Acest pas a fost făcut mai ales de partizanii mai puţin distinşi ai partidului; dar în rîndul acestor bărbaţi ponderaţi se numără şi destoinicul Marcus Marcellus, acelaşi care produsese ruptura cu Caesar (p. 234) şi care se exilă voluntar la Lesbos. În sînul majorităţii veritabilei aristocraţii, pasiunea a fost însă mai puternică decît chibzuita judecată, adăugîndu-se, în cazurile cele mai diferite, bineînţeles şi autoînşelări asupra succesului încă posibil şi îngrijorări din cauza răzbunării inevitabile a învingătorului. Poate că nimeni n-a judecat situaţia cu mai multă luciditate dureroasă şi cu mai puţină frică şi speranţă pentru sine decît Marcus Cato. Fiind pe deplin convins că, după zilele de la Ilerda şi Pharsalos, monarhia va fi inevitabilă şi avînd un caracter destul de puternic

pentru a-şi mărturisi şi acest adevăr amar şi a acţiona în consecinţă, el nu ştia pentru moment dacă partidul constituţional mai era îndreptăţit să continue războiul care, cu necesitate, cerea sacrificii pentru o cauză pierdută din partea multora care nu ştiau pentru ce le aduceau. Dar dacă luă hotărîrea să continue lupta nu pentru victorie, ci pentru o prăbuşire mai rapidă şi mai onorabilă, el încercă totuşi, în măsura posibilităţilor, să nu implice în acest război pe nimeni care ar fi putut să supravieţuiască sfîrşitului republicii şi să se conformeze monarhiei. Cît timp republica fusese ameninţată – consideră el –, exista dreptul şi obligaţia de a sili la luptă şi pe cetăţeanul laş şi răuvoitor; dar acum, a constrînge individul să aleagă nimicirea proprie împreună cu republica pierdută ar fi un act lipsit de sens şi crud. Nu numai că nu se opuse plecării tuturor celor care doreau să se întoarcă în Italia, dar cînd cel mai violent dintre violenţii partizani ai partidului, Gnaeus Pompeius Fiul, ceru executarea acestor oameni, îndeosebi a lui Cicero, numai Cato o împiedică în virtutea autorităţii sale morale. Nici Pompeius nu rîvnea pacea. Dacă el ar fi fost un bărbat care ar fi meritat să se găsească în locul unde se găsea, am putea crede că înţelesese faptul că cel care aspiră la coroană nu se mai poate întoarce în matca existenţei comune, nemaiexistînd, în consecinţă, loc pe pămînt pentru acela care eşuase. Însă cu greu Pompeius nutri gînduri măreţe şi, dacă nu cerea o graţiere pe care învingătorul i-ar fi acordat-o probabil din mărinimie, o făcea, mult mai probabil, din meschinărie. Dar el ori nu avu destul curaj să se încredinţeze lui Caesar, ori, potrivit firii sale obscure şi indecise, speranţele începînd să-i renască după ce învinsese prima impresie a catastrofei de la Pharsalos, era hotărît să continue lupta împotriva lui Caesar şi să-şi caute un alt cîmp de bătălie.

Aşadar, oricît de mult s-ar fi străduit Caesar să liniştească, prin înţelepciune şi moderaţie, obida adversarilor săi şi să reducă numărul lor, lupta continuă totuşi necurmat. Dar conducătorii luptaseră aproape cu toţii la Pharsalos; şi cu toate că, cu excepţia lui Lucius Domitius Ahenobarbus, care fusese ucis în timpul fugii, reuşiseră să se salveze cu toţii, ei fuseseră dispersaţi în toate direcţiile, neputînd astfel să stabilească un plan comun pentru

continuarea campaniei. Cei mai mulţi dintre ei ajunseră, în parte străbătînd munţii pustii ai Macedoniei şi Iliriei, în parte cu ajutorul flotei, la Corcyra, unde se găsea rezerva comandată de Marcus Cato. Aici, sub preşedinţia acestuia, se ţinu un fel de consiliu de război, la care asistară Metellus Scipio, Titus Labienus, Lucius Afranius, Gnaeus Pompeius Fiul şi alţii; dar atît din cauza absenţei generalului comandant şi a incertitudinii penibile despre soarta sa, cît şi din cauza dezbinării interne a partidului, nu se putu lua nici o hotărîre, fiecare alegînd calea care i se părea mai oportună pentru sine sau pentru cauza comună. Într-adevăr, era deosebit de dificil să se aleagă din mulţimea firelor de paie pe acela care urma să rămînă cel mai mult la suprafaţa apei. Macedonia şi Grecia fuseseră pierdute în urma bătăliei de la Pharsalos. Ce-i drept, Cato menţinu Corcyra cîtva timp pentru partidul constituţional, după ce, la vestea înfrîngerii, evacuase imediat Dyrrhachion, iar Rutilius Lupus, Peloponesul. Pentru moment s-a creat impresia că pompeienii doreau să se apere la Patrae, în Pelopones; dar vestea despre apropierea lui Calenus a fost suficientă pentru a-i alunga de aici. La fel, nu încercară să păstreze Corcyra. După victoriile de la Dyrrhachion, escadrele pompeiene obţinuseră de-a lungul coastei italice şi siciliene, unde fuseseră trimise (p. 278), succese însemnate împotriva porturilor Brundisium, Messana şi Vibo, reuşind, mai ales la Messana, să incendieze întreaga flotă a lui Caesar aflată în pregătire; dar corăbiile care acţionaseră aici, în majoritatea lor din Asia Mică şi Siria, au fost rechemate de către comunităţile lor în urma bătăliei de la Pharsalos, astfel încît expediţia se sfîrşi de la sine. În Asia Mică şi Siria nu staţionau pentru moment trupele nici uneia dintre părţi, cu excepţia armatei bosporane a lui Pharnakes, care, oficial în interesul lui Caesar, ocupase mai multe ţinuturi ale adversarilor acestuia. În Egipt staţiona încă o impunătoare armată romană alcătuită din trupele lăsate aici de către Gabinius (p. 108) şi mărite de atunci prin recrutarea vagabonzilor italici şi tîlharilor cilicieni sau sirieni; dar se înţelege de la sine, fapt confirmat curînd în mod oficial prin rechemarea corăbiilor egiptene, că Alexandria nu avea nicidecum intenţia să rămînă de partea celor învinşi sau chiar să le pună la

dispoziţie trupele sale. Perspective ceva mai luminoase li se deschideau învinşilor în Occident. În Hispania, simpatiile pompeiene în rîndul armatei, cît şi în rîndul populaţiei erau atît de puternice, încît Caesar trebui să renunţe din această cauză la atacul plănuit să se declanşeze de aici împotriva Africii şi încît izbucnirea unei insurecţii păru inevitabilă odată cu sosirea în peninsulă a unui conducător renumit. În Africa, coaliţia sau mai degrabă veritabilul potentat de aici, regele Iuba al Numidiei, se înarmase nestingherit începînd cu toamna anului 705 (**49**). Aşadar, în timp ce întregul Orient fusese pierdut de coaliţie în urma bătăliei de la Pharsalos, ea putea, dimpotrivă, să continue războiul în mod onorabil, probabil în Hispania, dar mult mai sigur în Africa, întrucît acceptarea ajutorului regelui Numidiei, de mult supus comunităţii romane, împotriva concetăţenilor revoluţionari era pentru un roman într-adevăr o umilire penibilă, dar nicidecum o crimă de înaltă trădare. Fireşte, cel care nu mai recunoştea în această luptă a desperării nici legea şi nici onoarea, declarîndu-se astfel în afara legii, putea declanşa şi lupta de bandiţi sau, aliindu-se cu statele vecine independente, putea atrage inamicul din afară în conflictul intern sau, în fine, purtînd monarhia pe buze, se putea folosi de pumnalul asasinului pentru restaurarea republicii legitime. Faptul că cei învinşi se dezangajară şi se deziseră de noua monarhie era cel puţin expresia cea mai firească şi, în consecinţă, cea mai corectă a situaţiei lor desperate. În trecutul cel mai îndepărtat, muntele şi, înainte de toate, marea au fost atît sălaşul tuturor fărădelegilor, cît şi cel al mizeriei insuportabile şi al dreptăţii oprimate; pompeienii şi republicanii erau interesaţi să organizeze în munţi şi pe mare un război dîrz împotriva monarhiei lui Caesar care îi excludea şi, îndeosebi, erau interesaţi în adoptarea pirateriei pe o scară mai largă, în forme mai riguroase şi cu ţeluri mai precise. Chiar şi după rechemarea escadrelor venite din Orient, ei dispuneau încă de o flotă proprie apreciabilă, în timp ce Caesar era, practic, lipsit în continuare de corăbii de război; legăturile lor cu dalmaţii, care se răzvrătiseră în propriul interes împotriva lui Caesar (p. 267), stăpînirea lor asupra celor mai importante mări şi porturi, ofereau pentru războiul maritim, mai ales dacă era dus la scară redusă, cele

mai avantajoase posibilităţi. Aşa cum hăituirea democraţilor de către Sulla se sfîrşise odinioară cu răscoala sertoriană, la început o luptă de piraţi, apoi de bandiţi, pentru a se încheia în cele din urmă cu un război serios, la fel se putea naşte pe marea încă nesupusă o comunitate independentă de monarhia lui Caesar, aptă s-o înfrunte, dacă în sînul aristocraţiei catoniene sau în rîndul partizanilor lui Pompeius se găsea atîta suflet şi înflăcărare ca în democraţia mariană şi mai ales dacă se găsea un autentic rege al mărilor. O dezaprobare mult mai aspră din toate punctele de vedere merită ideea atragerii unui stat vecin independent în vîltoarea războiului civil, producîndu-se cu ajutorul lui o contrarevoluţie; legea şi conştiinţa îl condamnă pe dezertor mai drastic decît pe hoţ, iar banda de tîlhari victorioasă regăseşte mai uşor calea spre o comunitate liberă şi disciplinată decît emigraţia readusă în patrie de către inamicul ţării. De altfel, nu era probabil ca partidul învins să reuşească pe această cale impunerea restauraţiei. Unicul stat care ar fi putut să-i acorde sprijin era cel al parţilor; însuşirea unei cauze străine din partea acestuia trebuia să fie, cel puţin, pusă la îndoială şi era foarte improbabil că el va reuşi să se impună în faţa lui Caesar. Timpul conspiraţiilor republicane nu sosise încă.

Aşadar, în timp ce rămăşiţele partidului învins erau dezorientate de soartă şi chiar cei decişi să continue lupta nu ştiau nici cum o vor face, nici unde, Caesar, hotărîndu-se şi acţionînd ca întotdeauna cu rapiditate, lăsase totul la o parte pentru a-l urmări pe Pompeius, singurul dintre adversarii săi pe care îl stima ca ofiţer şi a cărui capturare ar fi paralizat probabil una şi poate cea mai periculoasă parte a adversarilor săi. Cu puţini însoţitori, el traversă Helespontul – unica sa corabie întîlni aici o flotilă, aflată în drum spre Marea Neagră şi captură întregul echipaj, parcă înmărmurit de vestea bătăliei de la Pharsalos – şi, imediat după luarea măsurilor strict necesare, se grăbi în urmărirea lui Pompeius în Orient. Acesta se deplasase de pe cîmpul de bătălie de la Pharsalos la Lesbos, de unde îşi luase soţia şi pe al doilea fiu, Sextus, şi, ocolind Asia Mică, navigase mai departe pînă la coastele Ciliciei, iar de aici în Cipru. El ar fi putut să ajungă la camarazii săi de partid din Corcyra sau din

Africa, dar repulsia faţă de aliaţii săi aristocraţi, gîndul la primirea care-l aştepta acolo în urma zilei de la Pharsalos şi îndeosebi în urma fugii sale ruşinoase par să-l fi determinat să-şi aleagă o cale proprie şi să se aşeze mai degrabă sub protecţia regelui part decît sub cea a lui Cato. În timp ce era ocupat să strîngă bani de la arendaşii de impozite şi comercianţii romani şi să înarmeze o hoardă de 2.000 de sclavi, află că Antiohia s-ar fi declarat de partea lui Caesar, calea spre parţi fiindu-i astfel închisă. Atunci îşi modifică planul şi ridică velele către Egipt, unde serveau o mulţime dintre soldaţii săi vechi şi unde poziţia şi bogatele resurse ale ţării îi ofereau timpul necesar şi posibilitatea reorganizării războiului. În Egipt, după moartea lui Ptolemaios Auletes (mai 703, **51**), copiii săi, Cleopatra, avînd în jur de 16 ani, şi Ptolemaios Dionysos, de 10 ani, urcaseră, conform voinţei tatălui lor, în comun şi ca soţi, pe tron; curînd însă, fratele sau mai degrabă tutorele acestuia, Potheinos, o alungă pe soră din regat, silind-o să-şi caute refugiu în Siria, de unde făcea pregătiri pentru a se reîntoarce în regatul strămoşesc. Ptolemaios şi Potheinos staţionau cu întreaga armată egipteană la Pelusion pentru a proteja graniţa de răsărit cînd Pompeius ancoră în faţa promontoriului casian şi trimise soli regelui pentru a-i permite debarcarea. Curtea egipteană, informată deja despre catastrofa de la Pharsalos, era gata să-l refuze; însă majordomul regelui, Theodotos, arată că în cazul acesta Pompeius va face probabil uz de legăturile sale în armata egipteană pentru a provoca o răzmeriţă; că ar fi mai sigur şi preferabil, şi din considerente faţă de Caesar, dacă s-ar folosi ocazia pentru înlăturarea lui Pompeius. Asemenea raţionamente politice îşi ating aproape întotdeauna scopul în cazul oamenilor de stat ai lumii elene. Generalul trupelor regale, Achillas, şi unii dintre vechii soldaţi ai lui Pompeius acostară cu o barcă de corabia lui Pompeius, îl invitară să vină la rege şi, pretextînd că apele ar fi puţin adînci, îl sfătuiră să folosească ambarcaţiunea lor. Coborînd pe ţărm, tribunul militar Lucius Septimius îl străpunse din spate sub privirile soţiei şi fiului său, care trebuiră să asiste de pe corabie fără posibilitatea de a se salva sau de a se răzbuna (28 septembrie 706, **48**). În aceeaşi zi în care, cu 13 ani înainte, intrase în capitală triumfînd asupra lui

Mithridates (p. 104), sfîrşi, pe o dună pustie a inospitalierei coaste a promontoriului casian, de mîna unuia dintre veteranii săi, bărbatul care se numise timp de o generaţie „cel Mare” şi care stăpînise Roma ani la rînd. A fost un bun ofiţer, dar unul înzestrat cu modeste calităţi ale spiritului şi inimii; timp de 30 de ani, cu o perseverenţă demonică, soarta i-a permis să soluţioneze fără eforturi toate misiunile strălucite, i-a permis să rupă toţi laurii plantaţi şi îngrijiţi de alţii, i-a prezentat toate condiţiile pentru dobîndirea puterii supreme numai pentru a zămisli un exemplu al măreţiei false, neegalat în istorie. Dintre toate rolurile deplorabile, nu există altul mai deplorabil decît a fi considerat superior propriei condiţii; şi este soarta monarhiei – întrucît abia dacă la o mie de ani se naşte din rîndul poporului unul care nu numai că se numeşte, dar chiar este rege – dacă această condiţie deplorabilă i se atribuie obligatoriu. Dacă această neconcordanţă între a părea şi a fi nu s-a reliefat poate niciodată mai frapant decît în cazul lui Pompeius, atunci cugetarea pătrunzătoare trebuie să ia aminte la faptul că, într-un anumit sens, el deschide şirul monarhilor romani. Cînd Caesar, urmărindu-l pe Pompeius, sosi în rada portului din Alexandria, totul se sfîrşise deja. El se întoarse îngrozit cînd ucigaşul se apropie de corabie cu capul bărbatului care fusese ginerele său şi, ani îndelungaţi, coleg la guvernare, el venind în Egipt pentru a-l captura viu. Răspunsul la întrebarea cum ar fi procedat Caesar cu Pompeius luat prizonier a fost şters de pumnalul asasinului grăbit; dar dacă compasiunea umană, care mai găsea suficient spaţiu în sufletul mare al lui Caesar, îi impunea cruţarea prietenului de odinioară, interesul său impunea neutralizarea acestuia pe o altă cale decît cea a călăului. Pompeius fusese timp de 20 de ani stăpînul recunoscut al Romei: o dominaţie atît de profund înrădăcinată nu piere odată cu moartea stăpînului. Moartea lui Pompeius nu dizolvă partidul pompeienilor, ci îi conferi în locul capului bătrîn, incapabil şi uzat, prin cei doi fii ai săi, Gnaeus şi Sextus, doi conducători tineri şi energici, al doilea fiind chiar o capacitate incontestabilă. Monarhiei ereditare nou-întemeiate i se ataşă imediat, ca un parazit, răul ereditar al pretendenţilor şi era foarte discutabil dacă Caesar nu pierdea cu această schimbare de

persoane mai mult decît cîştiga.

Însă în Egipt, Caesar nu mai avea altceva de făcut, romani şi egipteni fiind convinşi că el se va îmbarca imediat şi că va începe supunerea Africii şi imensa operă de organizare care îl aştepta în urma victoriei. Dar Caesar, fidel obiceiului său de a reglementa definitiv, imediat şi în persoană relaţiile întinsului regat, el aflîndu-se oricum în interiorul graniţelor sale şi ferm convins că nu va întîmpina vreo opoziţie nici din partea garnizoanei romane, nici din partea Curţii, trecînd pe deasupra printr-o acută criză pecuniară, debarcă la Alexandria cu cele două legiuni care îl însoţeau şi care se împuţinaseră la 3.200 de soldaţi şi 800 de călăreţi celţi şi germani. El se încartirui în cetatea regală şi trecu la strîngerea sumelor necesare şi la reglementarea succesiunii egiptene, fără a se sinchisi de observaţia naivă a lui Potheinos potrivit cărora Caesar nu trebuia să uite, din cauza acestor fleacuri, de propriile afaceri, atît de importante. Faţă de egipteni el procedă, de altfel, corect şi chiar îngăduitor. Cu toate că sprijinul pe care îl acordaseră lui Pompeius îl îndreptăţea să pretindă o contribuţie de război, ţara epuizată a fost totuşi scutită de aceasta şi, renunţînd la restul sumei stipulate în anul 695 (**59**) (p. 107), care fusese achitată doar pe jumătate, ceru achitarea a numai 10.000.000 de denari (3.000.000 de taleri). Fratele şi sora aflaţi în război primiră ordin să renunţe imediat la ostilităţi, amîndoi fiind invitaţi să vină în faţa arbitrului pentru cercetarea şi rezolvarea discordiei. Aceştia se supuseră; tînărul rege se găsea deja în cetate, iar Cleopatra sosi curînd. Conform testamentului lui Auletes, Caesar acordă regatul Egiptului celor doi soţi fraţi, Cleopatra şi Ptolemaios Dionysos, şi, fără a fi îndemnat la aceasta, casă confiscarea regatului cipriot (p. 107), ordonată înainte, şi încredinţă Ciprul copiilor mai tineri ai lui Auletes, Arsinoe şi Ptolemaios cel Tînăr, ca o succesiune egipteană a celor născuţi mai tîrziu. Dar în secret se pregătea o furtună. Alexandria era un oraş cosmopolit precum Roma, egalînd capitala italică în privinţa numărului de locuitori, dar fiindu-i mult superioară în privinţa energicului spirit mercantil, talentului meşteşugăresc şi simţului pentru ştiinţă şi artă; în rîndul cetăţenilor domnea un neadormit

sentiment de mîndrie naţională şi, chiar dacă nu un simţ politic, cel puţin un spirit agitat care determina izbucnirea scandalurilor de stradă cu aceeaşi regularitate şi neastîmpăr ca în cazul celor din Parisul zilelor noastre. Ne putem imagina sentimentele lor cînd văzură cum generalul roman se desfăşura în reşedinţa Lagizilor, regii lor primind dreptatea în faţa tribunalului său. Potheinos şi tînărul rege, amîndoi, bineînţeles, nemulţumiţi atît de evocarea peremptorie a unor datorii vechi, cît şi de intervenţia în conflictul dinastic care putea găsi (şi-şi găsi) numai o rezolvare în favoarea Cleopatrei, trimiseră cu ostentaţie tezaurele templelor şi vesela de aur a regelui pentru baterea monedelor, cu scopul de a satisface pretenţiile romane; cu o îndîrjire crescîndă, egiptenii pioşi, superstiţioşi, care se bucurau de splendoarea mult lăudată a Curţii ca de o proprietate personală, văzură pereţii despuiaţi ai templelor lor şi paharele de lemn de pe masa regelui lor. Armata de ocupaţie romană, deznaţionalizată profund din cauza staţionării îndelungate în Egipt şi a multiplelor căsătorii dintre soldaţii romani şi fetele egiptene, numărînd în plus o mulţime de soldaţi vechi ai lui Pompeius şi criminali italici şi sclavi, se depărtă de Caesar, la al cărui ordin trebuise să înceteze acţiunea de la graniţa siriană, şi de grupul orgolioşilor săi legionari. Răzmeriţa pricinuită de debarcare, cînd mulţimea văzu cum securile romane sînt purtate în vechea cetate regală, şi numeroasele asasinate comise în oraş împotriva soldaţilor săi îl lămuriseră pe Caesar de imensul pericol în care se aflau el şi puţinii săi oameni în faţa acestei mulţimi îndîrjite. Dar din cauza vînturilor de nord-vest care predominau în acest anotimp, întoarcerea era dificilă, şi o tentativă de îmbarcare ar fi putut deveni cu uşurinţă semnalul declanşării insurecţiei; în general, nu era caracteristic pentru Caesar să se retragă fără să fi obţinut cele dorite. El chemă aşadar întăriri din Asia, dar pînă la sosirea acestora, manifestă în public cea mai mare siguranţă. Niciodată distracţiile din tabăra sa n-au fost mai frecvente decît în timpul acestui popas alexandrin; iar dacă frumoasa şi spirituala Cleopatra nu se zgîrci cu farmecele ei şi cu atît mai puţin faţă de judecătorul ei, se părea că şi Caesar aprecia, dintre toate victoriile sale, cel mai mult pe cele

obţinute asupra femeilor frumoase. Era un prolog foarte vesel pentru scene deosebit de serioase. Sub conducerea lui Achillas şi, precum s-a văzut mai tîrziu, la porunca secretă a regelui şi a tutorelui său, armata romană de ocupaţie staţionată în Egipt apăru pe neaşteptate la Alexandria; îndată ce locuitorii constatară că ea venise pentru a-l ataca pe Caesar, ei făcură cauză comună cu aceasta. Cu o prezenţă de spirit care justifică într-o anumită măsură bravura sa din trecut, Caesar îşi concentră în grabă detaşamentele dispersate, îl arestă pe rege şi pe miniştrii săi, se fortifică în cetatea regală şi în teatrul învecinat, ordonă ca flota de război ancorată în faţa teatrului să fie incendiată, întrucît nu mai avea timp s-o salveze, şi ca insula Pharos, care domina portul, să fie ocupată cu ajutorul unor bărci. Astfel se crease cel puţin o poziţie defensivă limitată şi se păstrase posibilitatea aducerii proviziilor şi întăririlor. Concomitent, comandanţii Asiei Mici, ca şi ţinuturile supuse mai apropiate, sirienii, nabateii, cretanii şi rodienii primiră ordin să trimită în grabă trupe şi corăbii în Egipt. Insurecţia, în fruntea căreia se situase prinţesa Arsinoe şi confidentul acesteia, eunucul Ganymedes, se răspîndi însă nestingherită în întregul Egipt şi în cea mai mare parte a capitalei, pe ale cărei străzi se desfăşurau zilnic lupte, în cursul lor nici Caesar nereuşind să se angajeze pe un teren mai larg şi să ajungă pînă la lacul de apă dulce de la Marea, situat în spatele oraşului, unde s-ar fi putut aproviziona cu apă şi cu furaje, nici alexandrinii să-i înfrîngă pe cei asediaţi şi să-i păgubească de orice sursă de apă potabilă; căci, atunci cînd canalele Nilului din cartierul lui Caesar au fost inundate cu apă marină, se găsi pe neaşteptate apă potabilă în fîntînile săpate lîngă ţărm.

Întrucît Caesar nu a putut fi învins dinspre partea continentală, eforturile asediatorilor urmăreau nimicirea flotei sale şi întreruperea legăturilor cu marea, de unde era aprovizionat. Insula Farului şi digul care realiza legătura acesteia cu continentul împărţeau portul într-o jumătate occidentală şi una orientală, care comunicau între ele prin două deschizături în arcadă realizate în dig. Caesar stăpînea insula şi portul de est, în timp ce digul şi portul de vest se aflau în stăpînirea cetăţenilor; întrucît flota alexandrină fusese incendiată, corăbiile sale

puteau să circule în voie. Alexandrinii, după ce încercaseră în zadar să introducă plute incendiare din portul de vest în cel de est, construiră o mică escadră din resturile arsenalului lor şi baricadară calea corăbiilor lui Caesar cînd acestea escortară în port o flotă de transport care aducea o legiune din Asia Mică; dar neîntrecuţii corăbieri rodieni ai lui Caesar rămaseră stăpîni pe situaţie. La puţin timp după aceea, cetăţenii ocupară Insula Farului şi blocară de aici îngusta şi stîncoasa ieşire a portului răsăritean pentru corăbii mai mari; astfel, flota lui Caesar era nevoită să staţioneze în rada deschisă din faţa portului de est, comunicaţiile sale cu marea fiind serios periclitate. Flota lui Caesar, atacată în rada aceea în repetate rînduri de forţa navală maritimă superioară, nu putea nici să evite lupta inegală, întrucît pierderea Insulei Farului îi închidea portul interior, nici să caute scăparea prin fugă, întrucît pierderea radei i-ar fi tăiat toate posibilităţile de comunicare pe mare. Cu toate că vitejii legionari, sprijiniţi şi de abilitatea marinarilor rodieni, deciseră pînă acum bătăliile întotdeauna pentru romani, alexandrinii îşi sporiră totuşi flota cu o perseverenţă neobosită; asediaţii trebuiau să accepte lupta oricînd era cerută de asediatori, iar dacă cei dintîi ar fi pierdut o singură dată, Caesar ar fi fost încercuit în întregime şi, cu siguranţă, pierdut. Vrînd-nevrînd, se impunea cu necesitate o tentativă de recîştigare a Insulei Farului. Atacul dublu, lansat dinspre port de bărci şi dinspre mare de corăbiile de război, aduse nu numai insula, dar şi partea inferioară a digului în mîinile lui Caesar. El opri înaintarea abia la a doua deschidere a digului şi ordonă ca acesta să fie blocat aici, spre oraş, cu un val transversal. Dar, în timp ce aici, în jurul geniştilor, se dezlănţui o luptă aprigă, trupele romane lăsaseră descoperită partea inferioară a digului care făcea legătura cu insula; pe neaşteptate, aici debarcă un detaşament de egipteni, care atacă soldaţii şi marinarii înghesuiţi pe dig lîngă val şi alungă întreaga masă într-o dezordine cumplită în mare. O parte a fost salvată de corăbiile romane; cei mai mulţi se înecară. Aproximativ 400 de soldaţi şi o parte şi mai însemnată a echipajului flotei deveniră victimele acestei zile; însuşi generalul, care-şi legase soarta de cea a oamenilor săi, trebuise să se salveze pe o corabie, iar cînd aceasta se

scufundă din cauza supraîncărcării, el scăpă înnotînd spre alta. Dar oricît de dureroasă ar fi fost pierderea suferită, ea era răsplătită pe deplin de redobîndirea Insulei Farului, care rămase în stăpînirea lui Caesar împreună cu digul, pînă la prima deschizătură. În sfîrşit, sosi mult-aşteptatul ajutor, Mithridates al Pergamului, un războinic competent din şcoala lui Mithridates Eupator, al cărui fiu natural era, sau cel puţin aşa pretindea, aducînd pe uscat o armată pestriţă din Siria: ityreii principelui Libanului (p. 93), beduinii lui Iamblichos, fiul lui Sampsikeramos (p. 93), evreii, sub conducerea lui Antipatros, în general contingentele micilor principi şi ale comunităţilor Ciliciei şi Siriei. De la Pelusion, pe care Mithridates îl ocupă în ziua sosirii sale, el alese, pentru a evita terenul accidentat al deltei şi pentru a traversa Nilul înainte de despărţirea sa, marele drum spre Memphis, trupele sale primind un sprijin frăţesc din partea evreilor stabiliţi în număr mare îndeosebi în această parte a Egiptului. Egiptenii, avîndu-l acum în fruntea lor pe tînărul rege Ptolemaios, pe care Caesar îl eliberase în speranţa deşartă că insurecţia ar putea fi astfel liniştită, trimiseră o armată pe Nil pentru a-l reţine pe Mithridates pe malul de răsărit. Aceasta întîlni inamicul într-adevăr dincolo de Memphis, la aşa-numita „Tabără a evreilor", între Onion şi Heliopolis; dar Mithridates, obişnuit să manevreze şi să ridice tabăra după obiceiul roman, reuşi totuşi, în urma unor bătălii norocoase, să cîştige la Memphis malul celălalt. Pe de altă parte, de îndată ce află de sosirea armatei de despresurare, Caesar porni cu o parte din trupele sale, pe corăbii, spre extremitatea lacului de la Marea la vest de Alexandria şi, ocolindu-l, îşi continuă marşul de-a lungul Nilului către Mithridates, care urcă de-a lungul fluviului. Joncţiunea avu loc fără ca inamicul să fi încercat s-o împiedice. Caesar înaintă apoi în deltă, unde se retrăsese regele, împrăştie avangarda egipteană cu un singur asalt şi, în ciuda canalului adînc care se afla în faţa frontului ei, pregăti imediat şi cucerirea taberei egiptene. Ea se găsea la poalele unei înălţimi, între Nil, de care era despărţită numai de o potecă îngustă, şi nişte mlaştini greu accesibile. Caesar dădu ordin ca tabăra să fie asaltată concomitent din faţă şi din flanc de pe poteca respectivă şi ca un al treilea detaşament să escaladeze

înălţimile din spatele taberei. Victoria a fost desăvîrşită, tabăra cucerită, iar egiptenii care nu căzuseră sub săbiile inamice se înecară în timpul tentativei de a ajunge la flota Nilului. Cu una dintre bărcile care s-au scufundat din cauza greutăţii dispăru şi tînărul rege în valurile fluviului. De pe cîmpul de bătălie, Caesar se îndreptă în fruntea cavaleriei sale de pe partea continentală de-a dreptul spre capitala ocupată de egipteni. Inamicii îl primiră în veşminte de doliu, purtînd imaginile zeilor lor şi implorînd pacea; ai săi, văzîndu-l că se întoarce ca învingător din direcţia opusă celei în care plecase, îl întîmpinară cu o bucurie neţărmurită. Destinul oraşului, care îndrăznise să se amestece în planurile stăpînului lumii şi care aproape că provocase prăbuşirea acestuia, se afla în mîinile lui Caesar; dar el era un regent desăvîrşit, fiind insensibil la asemenea ofense, şi procedă cu alexandrinii aşa cum procedase şi cu masalioţii. Caesar, reliefînd grava pustiire a oraşului care pierduse, cu ocazia incendiului flotei, hambarele de grîu, faimoasa lui bibliotecă şi alte edificii publice importante, îi îndemnă pe locuitori să se dedice de acum cu asiduitate numai artelor păcii şi să-şi vindece rănile pe care singuri şi le cauzaseră. În rest, el se mulţumi să acorde evreilor stabiliţi la Alexandria aceleaşi drepturi de care se bucurase populaţia urbană grecească şi să înlocuiască armata de ocupaţie romană, care ascultase pînă atunci cel puţin nominal de regii Egiptului, cu o garnizoană romană propriu-zisă, constînd din două legiuni care fuseseră asediate aici şi alta venită mai tîrziu din Siria, comandată de un ofiţer pe care îl numi el însuşi. Această funcţie de încredere a fost acordată intenţionat unui bărbat a cărui origine îl împiedica să abuzeze de ea: Rufio, un soldat destoinic, dar fiul unui libert. Guvernarea Egiptului sub suzeranitate romană a fost dăruită Cleopatrei şi fratelui ei mai tînăr Ptolemaios; prinţesa Arsinoe a fost dusă în Italia, pentru a nu le oferi egiptenilor, după cutuma orientală, pe cît de devotaţi dinastiei, pe atît de indiferenţi faţă de dinastişti, un nou pretext pentru insurecţii; Ciprul deveni iarăşi parte integrantă a provinciei romane Cilicia.

Această răscoală alexandrină, oricît de minoră ar fi fost în sine şi oricît de puţin se lega, de fapt, de evenimentele de importanţă

universală care se desfăşurau concomitent în statul roman, interveni totuşi în cursul acestora, întrucît îl siliseră pe bărbatul care însemna totul şi fără de care nu putea să înainteze şi nu putea să fie soluţionat nimic, din octombrie 706 (**48**) pînă în martie 707 (**47**), să renunţe temporar la sarcinile sale propriu-zise, pentru a lupta împotriva unei plebe urbane împreună cu evrei şi beduini. Consecinţele guvernării personale începeau să fie resimţite. Monarhia se instalase, dar pretutindeni domina haosul cel mai înspăimîntător şi monarhul nu era prezent. Asemenea pompeienilor, şi tabăra lui Caesar era, pentru moment, lipsită de conducător; peste tot decidea capacitatea ofiţerilor şi, înainte de toate, hazardul.

La plecarea lui Caesar în Egipt nu se afla nici un inamic în Asia Mică. Dar guvernatorul de aici, destoinicul Gnaeus Domitius Calvinus, primise ordin să-i confişte regelui Pharnakes teritoriile pe care acesta le luase aliaţilor lui Pompeius fără să fi fost însărcinat cu aceasta, iar întrucît acesta, un despot încăpăţînat şi orgolios precum tatăl său, refuză cu îndărătnicie să evacueze Armenia Mică, nu rămase altă soluţie decît intervenţia militară. Dintre cele trei legiuni alcătuite din prizonierii de război de la Pharsalos, Calvinus trebuise să trimită două în Egipt; el remedie situaţia prin alcătuirea unei legiuni din romanii stabiliţi în Pont şi două legiuni ale lui Deiotarus, exersate conform modelului roman, şi pătrunse în Armenia Mică. Armata bosporană, încercată în numeroasele lupte cu locuitorii de pe ţărmul Mării Negre, se dovedi a fi mai destoinică decît a sa. În bătălia de la Nikopolis, contingentul pontic al lui Calvinus a fost măcelărit, iar legiunile galate o luară la sănătoasa, o singură veche legiune a romanilor reuşind să scape cu pierderi acceptabile. În loc să cucerească Armenia Mică, Calvinus nu a putut să-l împiedice pe Pharnakes nici măcar să reocupe „statele sale ereditare" pontice şi să-şi reverse toanele de sultan asupra nefericiţilor amiseni (iarna anilor 706/707, **48/47**). Cînd Caesar sosi personal în Asia Mică şi-i transmise că serviciul pe care Pharnakes i-l făcuse lui personal, neacordîndu-i ajutor lui Pompeius, nu poate fi luat în considerare în schimbul pagubelor provocate imperiului şi că, înainte de orice tratative, ar trebui să evacueze provincia Pont şi să retrocedeze

bunurile furate, el declară că se va conforma; dar, ştiind prea bine că afacerile urgentau plecarea lui Caesar în Occident, nu luă nici o măsură serioasă în vederea evacuării. El nu ştia că Caesar ducea la bun sfîrşit ceea ce începea. Fără a mai trata, Caesar luă legiunea adusă din Alexandria şi trupele lui Calvinus şi Deiotarus şi se îndreptă împotriva taberei lui Pharnakes de la Ziela. Cînd bosporanii sesizară apropierea lui, traversară cutezător adînca vale care le apăra frontul şi asaltară colina pe care se aşezaseră romanii. Soldaţii lui Caesar erau încă preocupaţi cu ridicarea taberei şi, pentru moment, rîndurile lor şovăiră; dar veteranii încercaţi în război se adunară în grabă şi dădură semnalul pentru atacul general şi victoria deplină (2 august 707, **47**). Expediţia se sfîrşise în cinci zile – acum, cînd fiecare oră era preţioasă, faptul constituia o întorsătură nepreţuit de norocoasă. Caesar încredinţă urmărirea regelui, care se refugiase prin Sinope spre patrie, fratelui nelegitim al lui Pharnakes, viteazului Mithridates al Pergamului, care, drept recompensă pentru serviciile aduse în Egipt, primi coroana bosporană. În rest, afacerile siriene şi ale Asiei Mici au fost soluţionate în mod paşnic; propriii aliaţi au fost recompensaţi cu dărnicie, cei ai lui Pompeius, fie au plătit amenzi, fie au fost avertizaţi. Numai cel mai puternic dintre clienţii lui Pompeius, Deiotarus, a fost limitat din nou la teritoriul său ereditar, cantonul tolistobogilor. Regele Ariobarzanes al Cappadociei primi Armenia Mică în locul acestuia, iar noul rege al Bosforului, care descindea pe linie paternă din dinastiile pontice, iar pe linie maternă dintr-o dinastie galată, obţinu principatul trocmerilor uzurpat de către Deiotarus.

În timpul prezenţei lui Caesar în Egipt se petrecură şi în Iliria evenimente însemnate. Coasta dalmatică era de secole un călcîi al lui Ahile al stăpînirii romane; din timpul guvernării lui Caesar, locuitorii se aflau deja într-o ostilitate declarată faţă de acesta; în interiorul ţării se stabiliseră pompeienii dispersaţi în urma războiului tesalian. Dar cu ajutorul legiunilor venite din Italia, Quintus Cornificius îi ţinuse în frîu atît pe indigeni, cît şi pe refugiaţi şi reuşise să facă faţă şi problemei atît de spinoase a aprovizionării trupelor în aceste regiuni neospitaliere. Chiar şi atunci cînd destoinicul Marcus

Octavius, învingătorul de la Curicta (p. 266), apăru cu o parte a flotei pompeiene în apele acestea, pentru a conduce aici războiul pe mare şi pe uscat împotriva lui Caesar, Cornificius, bazîndu-se pe corăbiile şi portul iadestinilor (Zara), nu numai că reuşi să se menţină, dar cîştigă chiar mai multe bătălii navale norocoase împotriva flotei inamice. Cînd noul guvernator al Iliriei, Aulus Gabinius, rechemat de Caesar din exil (p. 215), sosi în timpul iernii 706/707 (**48/47**) cu 15 cohorte şi 3.000 de călăreţi pe cale terestră în Iliria, sistemul conducerii războiului se modifică. În loc să se limiteze, asemenea predecesorului său, la războiul de hărţuială, temerarul şi energicul bărbat întreprinse, în ciuda anotimpului aspru, o expediţie în munţi cu întreaga sa forţă armată. Însă timpul nefavorabil, dificultăţile de aprovizionare şi rezistenţa curajoasă a dalmaţilor slăbiră armata. Gabinius trebui să se retragă, timp în care a fost atacat de către dalmaţi şi înfrînt în mod ruşinos, ajungînd greu, cu slabele resturi ale armatei sale impunătoare, la Salonae, unde muri curînd. În consecinţă, cele mai multe oraşe maritime ale Iliriei se predară flotei lui Octavius, cele care i-au rămas fidele lui Caesar, precum Salonae şi Epidauros (Ragusa Vecchia), au fost asaltate atît de vehement de pe mare de flotă, iar de pe uscat de barbari, încît se părea că predarea şi capitularea resturilor armatei închise la Salonae nu mai puteau dura mult timp. Atunci, comandantul depozitului de la Brundisium, energicul Publius Vatinius, dădu ordin ca, în lipsa corăbiilor de război, să fie echipate bărci normale cu rostre şi cu soldaţi eliberaţi din infirmerii, iar cu această flotă de război improvizată, o angajă pe cea octaviană, cu mult superioară, lîngă insula Tauris (Torcola, între Lesina şi Curzola), într-o bătălie în care vitejia comandantului şi a soldaţilor-marinari înlocui, ca de atîtea alte ori, lipsa corăbiilor, trupele lui Caesar dobîndind o victorie strălucită. Marcus Octavius părăsi apele acestea şi se îndreptă spre Africa (primăvara 707, **47**); dalmaţii, ce-i drept, se apărară încă ani la rînd cu o mare dîrzenie, dar acesta nu era decît un război local de munte. Cînd Caesar se reîntoarse din Egipt, locotenentul său hotărît înlăturase deja pericolul iminent din Iliria.

Cu atît mai gravă era situaţia în Africa, unde partidul

constituţional dominase neîngrădit de la începutul războiului civil, puterea lui sporind continuu. Pînă la bătălia de la Pharsalos, guvernarea fusese deţinută de fapt de regele Iuba; el îl învinsese pe Curio, iar forţa armatei sălăşluia în călăreţii săi agili şi nenumăraţii arcaşi; alături de el, guvernatorul pompeian Varus deţinea un rol atît de subordonat, încît chiar şi acei soldaţi ai lui Curio care i se predaseră lui trebuiseră să fie remişi regelui, el fiind silit să asiste pasiv la executarea sau deportarea lor în interiorul Numidiei. Cu excepţia lui Pompeius, nici un bărbat distins al partidului învins nu se gîndea la o fugă în regatul parţilor. La fel, nu se întreprinse nici o încercare de a menţine marea cu forţe unite; războiul lui Marcus Octavius în apele ilirice a fost un eveniment izolat şi lipsit de un succes durabil. Majoritatea republicanilor, ca şi a pompeienilor, se orientase spre Africa, unicul loc unde mai era posibilă o luptă onorabilă şi constituţională împotriva uzurpatorului. Acolo se întruniră treptat resturile armatei dispersate la Pharsalos, trupele de garnizoană de la Dyrrhachion, Corcyra şi din Pelopones, rămăşiţele flotei ilirice; acolo sosiră al doilea general comandant Metellus Scipio, cei doi fii ai lui Pompeius, Gnaeus şi Sextus, şeful politic al republicanilor, Marcus Cato, destoinicii ofiţeri Labienus, Afranius, Petreius, Octavius şi alţii. Dacă puterile emigraţiei scăzuseră, sporise în schimb fanatismul ei. Nu numai că se persevera în uciderea prizonierilor şi chiar a parlamentarilor lui Caesar, dar regele Iuba, la care îndîrjirea omului de partid se contopise cu mînia africanului semibarbar, susţinea ca în fiecare comunitate bănuită de a nutri simpatii faţă de inamic să fie exterminaţi cetăţenii, iar oraşul să fie incendiat; împotriva unor localităţi, ca, de exemplu, nefericita Vaga de lîngă Hadrumetum, el a pus această teorie în practică. Mai mult, faptul că însăşi reşedinţa provinciei înfloritoare Utica, privită odinioară de către regii numizi, ca şi Cartagina, cu ochi pizmuitori, nu suferi din partea regelui Iuba acelaşi tratament şi că se luară doar măsuri de precauţie în cazul cetăţenilor, acuzaţi, probabil pe drept, de a simpatiza cu Caesar, se datoră numai intervenţiei energice a lui Cato. Întrucît nici Caesar şi nici unul dintre guvernatorii săi nu întreprinse nimic împotriva Africii, coaliţia găsi timpul necesar

pentru a se reorganiza acolo politic şi militar. Înainte de toate, trebuia reocupat locul de general comandant, devenit vacant în urma morţii lui Pompeius. Regele Iuba se arătă foarte dispus să menţină şi în continuare poziţia pe care o deţinuse în Africa pînă la bătălia de la Pharsalos; de altfel, nu se mai înfăţişa în calitate de client al romanilor, ci ca aliat egal în drepturi sau chiar ca protector, Iuba îndrăznind chiar să bată monedă romană de argint cu numele şi efigia proprii, ba chiar ridică pretenţia ca numai el să poarte purpura în tabără, cerîndu-le comandanţilor romani să renunţe la mantaua de purpură a generalului. La rîndul său, Metellus Scipio ceru comanda supremă pentru sine, întrucît Pompeius, mai mult din respectul de ginere decît din considerente militare, îl recunoscuse în campania tesaliană drept egalul lui. Aceeaşi pretenţie a fost ridicată de către Varus ca guvernator – fireşte, de la sine putere – al Africii, întrucît războiul urma să se desfăşoare în provincia sa. În sfîrşit, armata îl solicită drept conducător pe propretorul Marcus Cato. Probabil că avea dreptate. Cato era unicul bărbat înzestrat cu devotamentul, energia şi autoritatea necesare pentru această funcţie dificilă; chiar dacă nu era un militar, era totuşi preferabil ca generalul comandant să fie un nemilitar, care ştia să fie modest şi să permită locotenenţilor săi să acţioneze, decît un ofiţer cu o capacitate neîncercată, precum Varus, sau chiar de o incapacitate dovedită, precum Metellus Scipio. Dar decizia căzu pînă la urmă asupra acestui Scipio, şi Cato însuşi a fost promotorul ei principal. Aceasta nu pentru că nu se simţea la înălţimea situaţiei sau pentru că orgoliul său ar fi fost satisfăcut mai degrabă prin refuzul decît prin acceptarea magistraturii; cu atît mai puţin pentru că îl iubea sau îl stima pe Scipio, acesta fiind, de fapt, duşmanul său personal: în ciuda incapacităţii sale notorii, ajunse pretutindeni la o oarecare importanţă numai datorită poziţiei sale de socru; ci numai şi numai pentru că încăpăţînatul său formalism juridic asista mai degrabă la distrugerea legală a republicii decît la salvarea ei nereglementară. Cînd, în urma bătăliei de la Pharsalos, îl întîlni pe Cicero la Corcyra, el se oferise să-i cedeze acestuia, care mai păstra titlul de general din timpul guvernării sale din Cilicia, aşa cum ar fi fost constituţional, comanda în Corcyra, considerîndu-l ca

ofiţer superior lui şi aducîndu-l prin această complezenţă pe nefericitul avocat, care-şi blestema acum de mii de ori laurii de la Amanos, aproape în pragul desperării, dar provocînd şi mirarea unor bărbaţi mai pătrunzători. El se crampona aici, unde miza era mai mare, de aceleaşi principii; Cato cumpăni problema referitoare la cui ar trebui să-i fie încredinţată funcţia de comandant suprem ca şi cum ar fi fost vorba de un ogor de lîngă Tusculum şi i-o acordă lui Scipio. Datorită votului său au fost înlăturate candidatura sa şi cea a lui Varus. Însă el şi numai el era acela care se opunea energic pretenţiilor regelui Iuba şi care îi dădea de înţeles acestuia că aristocraţia romană nu se prosternează în faţa lui ca în faţa marelui principe al parţilor pentru a cere ajutor din partea protectorului, ci doreşte să-şi impună ordinele şi să pretindă sprijin din partea supusului. Avînd în vedere starea actuală a forţelor armate romane în Africa, Iuba trebui să-şi înfrîngă orgoliul, cu toate că reuşi să-l determine pe Scipio, slab de înger, ca solda trupelor sale să fie preluată de tezaurul roman şi ca, în cazul victoriei, să-i fie asigurată cedarea provinciei Africa. Alături de noul general comandant apăru din nou senatul „Celor 300”, care-şi alesese Utica drept reşedinţă şi care-şi completă rîndurile rărite prin primirea celor mai distinşi şi avuţi bărbaţi ai ordinului ecvestru. Înarmările au fost urgentate cu cea mai mare energie, mai ales datorită însufleţirii lui Cato, fiind încorporat în legiuni orice bărbat capabil să poarte armele, chiar liberţi şi libieni; agricultura a fost păgubită astfel în asemenea măsură, încît o mare parte a loturilor a rămas în paragină; dar se obţinuse, într-adevăr, un rezultat surprinzător. Infanteria grea număra 14 legiuni, dintre care două fuseseră alcătuite deja de Varus, alte opt fuseseră formate în parte din refugiaţi, în parte din cei conscrişi în provincie, iar patru, înarmate după model roman, erau ale regelui Iuba. Cavaleria grea, alcătuită din celţii şi germanii veniţi cu Labienus şi alţi bărbaţi integraţi în rîndurile acestora, număra, exceptînd escadronul lui Iuba echipat după model roman, 1.600 de soldaţi. Trupele uşoare se compuneau din nenumărate mase de numizi care călăreau fără căpăstru şi frîu şi erau înarmaţi numai cu suliţe de aruncat, dintr-un număr de arcaşi, călăreţi şi mari cete de

arcaşi pedeştri. La acestea, în fine, se adăugau cei 120 de elefanţi ai lui Iuba şi flota de 55 de vele comandată de Publius Varus şi Marcus Octavius. Acuta criză financiară a fost înlăturată întru cîtva printr-o contribuţie a senatului care a fost cu atît mai prodigioasă cu cît cei mai bogaţi capitalişti africani fuseseră convinşi să intre în rîndurile sale. În fortăreţele puternice fuseseră îngrămădite cantităţi nemaivăzute de cereale şi alte provizii, ele fiind concomitent îndepărtate, în limita posibilităţilor din localităţile deschise. Absenţa lui Caesar, starea de spirit problematică a legiunilor sale, frămîntările din Hispania şi Italia duseră treptat la ridicarea moralului, iar amintirea bătăliei de la Pharsalos a fost înlocuită de noi speranţe de victorie. Nicăieri timpul pierdut de Caesar în Egipt nu se răzbună mai substanţial decît aici. Dacă el s-ar fi îndreptat spre Africa imediat după moartea lui Pompeius, ar fi găsit aici o armată slabă, dezorganizată şi consternată şi o anarhie desăvîrşită printre conducători; acum însă, îndeosebi datorită energiei lui Cato, în Africa se afla o armată egală ca număr celei de la Pharsalos, sub conducători vestiţi şi o comandă reglementată.

În general, se părea că expediţia africană a lui Caesar va fi călăuzită de o stea nefastă. Încă înainte de îmbarcarea sa spre Egipt, Caesar ordonase în Hispania şi Italia diferite măsuri pentru introducerea şi pregătirea războiului african; însă toate acestea duseră numai la eşecuri. Conform ordinelor lui Caesar, guvernatorul provinciei hispanice sudice, Quintus Cassius Longinus, urma să treacă cu patru legiuni din Hispania în Africa, să realizeze aici joncţiunea cu regele Bogud al Mauretaniei occidentale şi să înainteze împreună cu el împotriva Numidiei şi Africii. Dar acea armată destinată expediţiei africane includea o mulţime de hispanici indigeni şi două legiuni, cîndva întru totul pompeiene; simpatiile pompeiene dominau în armată, ca şi în provincie, iar conduita neîndemînatică şi tiranică a guvernatorului numit de Caesar nu putea contribui la modificarea lor. Izbucni o răscoală propriu-zisă în timpul căreia trupe şi oraşe se deciseră fie pentru, fie împotriva guvernatorului: cei care se răzvrătiseră împotriva guvernatorului lui Caesar erau deja gata să înalţe deschis steagul lui Pompeius. Fiul mai vîrstnic al lui Pompeius,

Gnaeus, se îmbarcase deja în Africa spre Hispania pentru a fructifica această întorsătură favorabilă, cînd dezavuarea guvernatorului prin cei mai distinşi partizani ai lui Caesar şi intervenţia comandantului provinciei nordice contribuiră la înăbuşirea în faşă a răscoalei. Gnaeus Pompeius, care pierduse timpul cu o tentativă zadarnică de a se stabili în Mauretania, veni prea tîrziu; Gaius Trebonius, pe care Caesar îl trimise după întoarcerea sa din Orient în Hispania pentru a-l înlocui pe Cassius (toamna anului 707, **47**), întîlni pretutindeni o supunere necondiţionată. Dar, fireşte, din cauza acestor tulburări, din Hispania nu fusese luată nici o măsură care să fi stingherit organizarea republicanilor în Africa; mai mult, în urma complicaţiilor cu Longinus, regele Bogud al Mauretaniei occidentale, care se afla de partea lui Caesar şi care l-ar fi putut stînjeni întru cîtva cel puţin pe regele Iuba, fusese chemat cu trupele sale în Hispania. Şi mai îngrijorătoare erau întîmplările în rîndul trupelor pe care Caesar le concentrase în Italia meridională pentru a trece cu ele în Africa. În majoritatea lor, erau vechile legiuni care fundamentaseră tronul lui Caesar în Galia, Hispania, Tesalia. Starea de spirit a acestor trupe nu fusese ameliorată în urma victoriilor, ci zdruncinată profund din cauza îndelungatei şederi în Italia sudică. Eforturile aproape supraomeneşti pe care generalul le solicita din partea lor şi ale căror urmări puteau fi constatate prea bine în rîndurile teribil de mult rărite adînciră chiar şi în aceşti bărbaţi oţeliţi mînia care necesita numai timp şi odihnă pentru a duce la aprinderea spiritelor. Unicul bărbat care îi impresiona plecase de un an şi aproape că dispăruse, iar superiorii lor se temeau de soldaţi mult mai mult decît aceştia de ei şi scuzau orice brutalitate faţă de populaţie şi orice indisciplină a învingătorilor lumii. Acum, cînd sosi ordinul de îmbarcare cu destinaţia Sicilia, soldatul, care urma să schimbe opulenta viaţă de huzur din Campania cu încă o campanie, în mod sigur cu nimic mai prejos, în privinţa lipsurilor, celor din Hispania şi Tesalia, se rupseră frîiele slobozite şi apoi strînse prea repede. Legiunile refuzară să se supună înainte de plătirea darurilor promise şi îi alungară pe trimişii lui Caesar cu vorbe zeflemitoare, ba şi cu pietre. Tentativa de a înlătura pericolul unei răscoale deschise prin mărirea sumelor

promise nu numai că a rămas fără succes, dar soldaţii porniră în masă spre capitală, pentru a-l sili pe general să-şi îndeplinească promisiunile. Cîţiva ofiţeri, care încercară să reţină mulţimea rebelă pe drum, au fost ucişi. Pericolul era imens. Caesar blocă porţile oraşului cu puţinii soldaţi aflaţi în capitală, pentru a preveni jefuirea, aşteptată pe bună dreptate, cel puţin în cazul primului asalt, şi apăru pe neaşteptate în mijlocul cetelor dezlănţuite, întrebîndu-le care le era dorinţa. Se strigă: concedierea. Ea a fost acordată imediat conform dorinţei. În privinţa darurilor, adăugă Caesar, pe care le promisese soldaţilor săi cu ocazia triumfului, ca şi în privinţa pămînturilor, pe care nu le promisese, dar pe care le-ar fi destinat lor, soldaţii erau rugaţi să se prezinte în faţa lui în ziua în care va triumfa cu ceilalţi soldaţi; la triumful propriu-zis puteau participa, bineînţeles, întrucît fuseseră concediaţi înainte de termen. Masele nu se aşteptară la o asemenea întorsătură; fiind convinşi că Caesar nu se putea lipsi de ei în expediţia africană, ei ceruseră concedierea numai pentru a lega condiţiile lor de acest fapt în cazul refuzului. Dezorientaţi din cauza încrederii în valoarea lor capitală, prea neajutoraţi pentru a reveni şi a aduce tratativele ratate din nou pe calea cea bună, ca oameni, ruşinaţi prin fidelitatea cu care imperatorul se ţinea de cuvînt chiar şi faţă de soldaţii care uitaseră de fidelitatea lor şi prin mărinimia acestuia care oferi, tocmai acum, mult mai mult decît promisese vreodată, ca soldaţi, profund emoţionaţi, întrucît generalul le deschise perspectiva de a asista ca simpli civili la triumful camarazilor lor şi întrucît nu-i mai numi „camarazi”, ci „cetăţeni”, cu această formulă de adresare, atît de neobişnuită deoarece era rostită de el, distrugînd aşadar, dintr-o lovitură, întregul lor trecut de mîndri soldaţi şi aflîndu-se, pe lîngă toate acestea, sub farmecul exercitat de irezistibilul şi grandiosul bărbat, soldaţii rămaseră un timp muţi şi nehotărîţi, pînă cînd răsună din toate părţile strigătul ca generalul să-i ierte şi să le permită să se numească din nou soldaţi ai lui Caesar. Caesar se conformă, după ce se lăsase mai mult timp rugat; capilor răzmeriţei li se scăzu însă o treime din darurile triumfale. Istoria nu cunoaşte o capodoperă psihologică mai mare şi nici una care să fi reuşit într-un mod mai

desăvîrşit.

Această răzmeriţă avu totuşi o influenţă negativă asupra expediţiei africane, întrucît întîrzie considerabil începerea ei. Cînd Caesar sosi la Lilybaeon, portul destinat îmbarcării, cele 10 legiuni menite să plece în Africa încă nu erau nici pe departe adunate şi tocmai trupele cele mai încercate întîrziaseră cel mai mult. Dar, imediat după sosirea a şase legiuni, dintre care cinci nou-formate, şi a corăbiilor de război şi de transport necesare, Caesar ieşi numai cu acestea în larg (25 decembrie 707, **47**, după calendarul necorectat, aproximativ 8 octombrie, după cel iulian). Flota inamică, trasă la mal pe insula Aegimuros, în faţa golfului cartaginez, din cauza frecventelor furtuni echinocţiale, nu stînjeni traversarea; dar aceleaşi furtuni dispersară flota lui Caesar în toate direcţiile, iar cînd Caesar sesiză ocazia de acostare în apropierea Hadrumetumului (Susa), el nu putu debarca mai mult de 3.000 de soldaţi, în majoritatea lor recruţi, şi 150 de călăreţi. Tentativa de cucerire a Hadrumetumului, ocupat de numeroase forţe inamice, eşuă; în schimb, Caesar puse stăpînire pe cele două porturi, Ruspina (Sahalil, lîngă Susa) şi Leptis Minor, aflate la o mică distanţă unul de celălalt. El se fortifică aici, dar poziţia sa era atît de nesigură, încît îşi cantonă călăreţii pe corăbii, acestea fiind aprovizionate cu apă şi oricînd gata să ridice ancora, în cazul în care ar fi fost atacat cu forţe superioare. Inutil însă, întrucît corăbiile abătute din drum apărură la momentul oportun (3 ianuarie 708, **46**). În ziua următoare, Caesar, a cărui armată ducea lipsă de cereale din cauza măsurilor luate de pompeieni, porni cu trei legiuni în interiorul ţării; dar nu departe de Ruspina, el a fost atacat în timpul marşului de cetele armate pe care le conducea Labienus pentru a-l alunga pe Caesar de pe litoral. Întrucît Labienus dispunea aproape în exclusivitate de călăreţi şi arcaşi, iar Caesar aproape numai de infanterie de linie, legiunile au fost repede încercuite şi lăsate pradă proiectilelor inamicilor fără a putea riposta cu aceeaşi armă sau ataca cu succes. Ce-i drept, angajarea întregii linii degajă din nou flancurile şi atacuri curajoase salvară onoarea armatei; însă retragerea era absolut necesară, iar dacă Ruspina n-ar fi fost atît de aproape, suliţa maură ar fi dus

probabil la deznodămîntul provocat de arcurile partice. Caesar, în urma acestei zile, convins de dificultatea războiului apropiat, nu dorea să-şi mai expună soldaţii neexperimentaţi şi descurajaţi din cauza noii tactici de luptă unui asemenea atac, ci aşteptă sosirea legiunilor de veterani. Răstimpul acesta a fost folosit pentru a echivala întru cîtva superioritatea zdrobitoare a inamicului în privinţa armelor de la distanţă. N-au putut fi dobîndite succese deosebite prin înrolarea în armata de uscat a bărbaţilor potriviţi din flotă ca arcaşi sau călăreţi uşor înarmaţi. Consecinţe mai trainice avură diversiunile puse la cale de către Caesar. El reuşi să răscoale împotriva lui Iuba triburile getulice de păstori, ce rătăceau pe panta sudică a Atlasului Mare; întrucît efectele epocii lui Marius şi Sulla se prelungiseră pînă în ţinuturile lor, iar mînia lor împotriva lui Pompeius, care îi subordonase atunci regilor numizi (II, p. 227), îi apropie din capul locului de moştenitorul puternicului Marius, care continua să dăinuie în amintirea lor din vremea expediţiei iugurtine. Regii mauretanieni, Bogud din Tingis şi Bocchus din Jol, erau rivalii fireşti ai lui Iuba şi, în parte, vechi aliaţi ai lui Caesar. În sfîrşit, în teritoriul de graniţă dintre regatul lui Iuba şi cel al lui Bocchus pribegea ultimul dintre catilinari, acel Publius Sittius din Nuceria (p. 117) care, cu 18 ani în urmă, se transformase dintr-un negustor italic bancrutar într-o căpetenie de tîlhari mauretani şi care îşi procurase de atunci un renume şi o armată în cursul vrajbelor libiene. Bocchus şi Sittius pătrunseră împreună în Numidia, ocupară importantul oraş Cirta, iar atacul lor, ca şi cel al getulilor îl siliră pe Iuba să trimită o parte dintre trupele sale la graniţa sudică şi vestică. Dar situaţia lui Caesar rămînea destul de incomodă. Armata sa era înghesuită pe un teritoriu de o milă pătrată; chiar dacă flota putea să aducă cerealele, lipsa furajelor era resimţită de cavaleria lui Caesar la fel ca aceea a lui Pompeius înaintea Dyrrhachionului. În ciuda tuturor eforturilor lui Caesar, trupele uşoare ale inamicului rămaseră atît de superioare celor proprii, încît părea aproape imposibil să se organizeze ofensiva în interiorul ţării, chiar şi cu veteranii. Dacă Scipio se replia şi sacrifica oraşele de coastă, putea cîştiga o victorie asemănătoare celei a vizirului lui Orodes asupra lui Crassus sau a lui Iuba asupra

lui Curio; oricum însă, putea prelungi războiul pînă la o dată imprevizibilă. Acest concept de campanie se impunea din raţiunile cele mai elementare; însuşi Cato, care era orice altceva, dar nu un strateg, pleda pentru el şi se oferea concomitent să treacă cu un corp în Italia şi să cheme republicanii la arme, tentativă care, avînd în vedere dezorganizarea profundă în locul acesta, ar fi putut fi, cu uşurinţă, încununată de succes. Însă Cato nu putea decît să dea sfaturi, nu să comande; comandantul suprem, Scipio, decise ca războiul să fie purtat în ţinutul de coastă. Această hotărîre nu era eronată numai din cauza abandonării unui plan de război ce promitea un succes garantat, dar şi din cauza deplasării războiului într-un ţinut aflat într-o frămîntare îngrijorătoare; şi armata care urma să lupte împotriva lui Caesar prezenta, în bună parte, puţine garanţii. Recrutările teribil de severe, sechestrarea proviziilor, pustiirea localităţilor mai mici şi, în general, sentimentul de a fi sacrificaţi unei cauze cu totul străine şi pierdute din capul locului îndîrjiseră populaţia indigenă împotriva republicanilor romani care-şi disputau pe pămînt african ultima lor luptă desperată; iar procedeele teroriste ale acestora faţă de toate comunităţile bănuite fie şi numai de indiferenţă (p. 293) transformaseră această îndîrjire într-o ură neîmpăcată. Acolo unde era posibil, oraşele africane se declarară de partea lui Caesar; dezertarea se răspîndi în rîndul getulilor şi libienilor care serveau în masă în trupele uşoare şi în legiuni. Dar Scipio perseveră cu toată încăpăţînarea caracteristică neroziei în realizarea planului său, se îndreptă cu toate forţele sale de la Utica spre oraşele Ruspina şi Leptis Minor ocupate de Caesar, instală garnizoane puternice la nord de acestea, Hadrumetum, la sud, Thapsus (lîngă Muntele Râs ed Dimâs), şi, împreună cu Iuba, care apăruse şi el înaintea Ruspinei cu toate trupele sale neangajate în apărarea graniţelor, încercă de mai multe ori să-l atragă pe inamic în luptă. Dar Caesar era decis să aştepte pînă la sosirea legiunilor sale de veterani. Cînd acestea apărură treptat pe cîmpul de bătălie, scăzu zelul lui Scipio şi Iuba de a angaja o bătălie în cîmp deschis; dar, din cauza superiorităţii lor extraordinare în privinţa cavaleriei uşoare, Caesar nu dispunea de mijloace pentru a-i sili s-o accepte. Se

scurseră aproape două luni de marşuri şi lupte de hărţuială în împrejurimile localităţilor Ruspina şi Thapsus, care se concentrară în principal asupra găsirii ascunzişurilor subterane (silozuri) caracteristice locului şi amplasării posturilor. Caesar, silit de cavaleria inamică să manevreze mai ales pe înălţimi sau să-şi asigure flancurile prin linii fortificate, îi obişnui totuşi pe soldaţii săi, în cursul acestui război lipsit de perspectivă, cu această tactică neobişnuită. Amici şi inamici nu recunoscură în grijuliul profesor de scrimă, care-şi exersa oamenii cu conştiinciozitate şi deseori în persoană, pe generalul fulgerător şi aproape că îşi pierdură cumpătul din cauza acestei măiestrii inegalabile atît în tergiversare, cît şi în atac. În sfîrşit, după ce primi ultimele întăriri, Caesar se îndreptă lateral spre Thapsus. Scipio, care, aşa cum s-a menţionat, fortificase puternic acest oraş, comiţind astfel greşeala de a-i oferi adversarului său un obiect de atac palpabil, la prima greşeală adăugă în curînd o alta, şi mai puţin scuzabilă, acceptînd în cîmp deschis bătălia dorită de Caesar şi refuzată pînă atunci pe bună dreptate de Scipio pentru salvarea Thapsusului pe un teren care lăsa decizia destoiniciei infanteriei de linie. Legiunile lui Scipio şi Iuba se rînduiră în imediata vecinătate a ţărmului, în faţa taberei lui Caesar. Primele rînduri erau gata de luptă, cele din spate, ocupate cu ridicarea unei tabere fortificate; concomitent, garnizoana din Thapsus pregătea o ieşire. Posturile taberei lui Caesar erau suficiente pentru respingerea acesteia. Legiunile sale experimentate în război, apreciind corect forţa inamicului numai după aşezarea nesigură şi raidurile neînchegate, siliră pe un gornist să sune atacul, în timp ce partea adversă era încă ocupată cu ridicarea taberei, şi, înainte ca generalul să fi dat semnalul, ele înaintară pe toată linia în frunte cu Caesar însuşi care, văzînd că ai săi atacă fără a-i aştepta ordinul, galopă în fruntea lor împotriva inamicului. Aripa dreaptă, avansată faţă de celelalte divizii, puse pe fugă linia de elefanţi staţionată în faţa ei – a fost ultima mare bătălie în care au fost folosite aceste animale – folosind proiectilele azvîrlite cu praştiile şi săgeţi, animalele năpustindu-se împotriva propriei armate. Detaşamentele de acoperire au fost masacrate, aripa stîngă a inamicilor a fost risipită şi

întreaga linie se prăbuşi. Înfrîngerea era cu atît mai nimicitoare cu cît tabăra nouă a armatei învinse încă nu fusese terminată, cea veche aflîndu-se la o distanţă apreciabilă; amîndouă au fost cucerite aproape fără a se întîmpina vreo rezistenţă. Masa armatei învinse aruncă armele şi ceru iertare, dar soldaţii lui Caesar nu mai erau aceiaşi care se abţinuseră să angajeze bătălia în faţa Ilerdei şi care-i cruţaseră în mod cavaleresc pe cei lipsiţi de apărare la Pharsalos. Obişnuinţa războiului civil şi mînia păstrată încă din timpul răzvrătirii se manifestară pe cîmpul de bătălie de la Thapsus într-un mod teribil. Dacă Hidra, angajată în luptă, îşi reîmprospăta mereu puterile, dacă armata fusese aruncată din Italia în Hispania, din Hispania în Macedonia, din Macedonia în Africa, dacă pacea, rîvnită cu o ardoare mereu sporită, nu se mai instala, atunci, şi nu fără temei, soldatul vedea cauza pentru toate acestea în clemenţa neavenită a lui Caesar. El îşi jurase să recupereze ceea ce generalul neglijase şi rămînea surd la implorările concetăţenilor săi dezarmaţi, ca şi la ordinele lui Caesar şi ale ofiţerilor superiori. Cei 50.000 de morţi care acopereau cîmpul de bătălie de la Thapsus, printre ei aflîndu-se şi cîţiva ofiţeri ai lui Caesar, cunoscuţi ca adversari ai noii monarhii şi masacraţi din această cauză de propriii oameni, demonstrară cum înţelege soldatul să-şi făurească pacea. În schimb, armata învingătoare nu număra mai mult de 50 de morţi (6 aprilie 708, **46**).

După bătălia de la Thapsus, lupta nu se continuă în Africa, aşa cum ea nu avusese loc nici în Orient cu un an şi jumătate înainte, după bătălia de la Pharsalos. Cato, comandantul Uticăi, convocă senatul, expuse starea mijloacelor de apărare şi lăsă la discreţia celor adunaţi decizia asupra supunerii sau rezistenţei pînă la ultimul om. El îi conjură numai să nu hotărască şi să acţioneze fiecare pentru sine, ci toţi pentru unul. Varianta mai curajoasă găsi unii adepţi; se ceru eliberarea de către stat a sclavilor capabili să poarte armele, dar această măsură a fost respinsă de Cato, ea reprezentînd o intervenţie ilegală în proprietatea privată; el propuse în schimb un apel patriotic adresat proprietarilor de sclavi. Însă curînd, această atitudine de dîrzenie pieri din rîndurile adunării alcătuite în majoritatea ei din mari comercianţi africani şi se hotărî capitularea.

Cînd Faustus Sulla, fiul regentului, şi Lucius Afranius sosiră apoi la Utica cu un puternic detaşament de cavalerie de pe cîmpul de bătălie, Cato întreprinse încă o încercare de a apăra oraşul cu ajutorul acestora; dar respinse cu indignare pretenţia lor de a accepta mai întîi măcelărirea tuturor cetăţenilor oraşului ca susceptibili de trădare şi acceptă mai degrabă ca ultima fortăreaţă a republicanilor să cadă fără opoziţie în mîinile monarhului, decît să profaneze ultima răsuflare a republicii printr-un asemenea masacru. După ce el oprise, atît cît putuse, urgisirea de către soldăţimea înverşunată a nefericiţilor locuitori ai Uticăi, atît prin autoritatea sa, cît şi prin daruri mărinimoase, şi după ce, cu o scrupulozitate emoţionantă, acordase, în limita puterilor sale, mijloacele necesare fugii celor care nu doreau să se încredinţeze milei lui Caesar, iar celor care doreau să rămînă, posibilitatea de a capitula în condiţii cît mai acceptabile, după ce se convinsese întru totul că nu mai putea fi nimănui de folos, el se consideră absolvit de comandă, se retrase în camera de dormit şi-şi străpunse pieptul cu sabia. Dintre ceilalţi conducători fugari, puţini reuşiră să se salveze. Călăreţii fugiţi de la Thapsus întîlniră hoardele lui Sittius şi au fost măcelăriţi sau luaţi prizonieri; conducătorii lor, Afranius şi Faustus, au fost predaţi lui Caesar şi, întrucît acesta nu trecu imediat la executarea lor, au fost omorîţi în cursul unei învălmăşeli de către veteranii lui Caesar. Generalul comandant Metellus Scipio ajunse cu flota partidului învins în mîinile corăbierilor lui Sittius şi se sinucise în momentul în care urma să fie capturat. Regele Iuba, pregătit şi pentru un asemenea deznodămînt, luase hotărîrea să sfîrşească în cazul acesta aşa cum i se părea că trebuie să sfîrşească un rege; în acest scop, el dăduse ordin ca în piaţa oraşului său Zama să fie înălţat un rug imens care urma să mistuie, alături de trupul său, toate tezaurele sale şi cadavrele tuturor cetăţenilor din Zama. Locuitorii oraşului nu resimţiră însă nici o dorinţă de a servi drept decor funeraliilor Sardanapalului african: cînd regele sosi în faţa oraşului, ca fugar de pe cîmpul de bătălie, împreună cu Marcus Petreius, ei le închiseră porţile. Regele, una dintre acele firi degenerate în sclipitoarele şi dezlănţuitele plăceri ale vieţii, care transformă moartea într-o orgie,

se îndreptă cu însoţitorul său spre una dintre vilele sale, comandă o masă copioasă, iar după terminarea ei, îl îndemnă pe Petreius să lupte cu el în duel pe viaţă şi pe moarte. Învingătorul lui Catilina a fost rănit de moarte de mîna regelui; drept urmare, regele dădu unui sclav ordinul de a-l străpunge. Puţinii bărbaţi distinşi care scăpară, precum Labienus şi Sextus Pompeius, îl urmară pe fratele mai vîrstnic al acestuia din urmă în Hispania, căutîndu-şi, precum odinioară Sertorius, un ultim azil de hoţi şi de piraţi în apele şi munţii acestui ţinut în continuare numai pe jumătate dependent. Caesar reglementă afacerile africane fără a întîmpina vreo rezistenţă. Regatul lui Massinissa a fost dizolvat, lucru pe care îl ceruse deja Curio. Partea orientală sau ţinutul de la Sitifis a fost unificat cu regatul regelui Bocchus al Mauretaniei orientale (II, p. 108), fidelul rege Bogud al Tingisului fiind răsplătit, de asemenea, din abundenţă. Cirta (Constantine) şi teritoriul învecinat, pînă atunci stăpînite, sub suzeranitatea lui Iuba, de către principele Massinissa şi fiul acestuia Arabion, au fost acordate condotierului Publius Sittius, pentru a-şi coloniza aici cetele sale pe jumătate romane; acest ţinut, ca, de altfel, partea cea mai mare şi cea mai fertilă a regatului numid de pînă atunci au fost unite, cu numele de „Africa Nouă”, cu mai vechea provincie Africa, apărarea ţinuturilor de coastă împotriva triburilor nomade ale deşertului, pe care republica o lăsase la discreţia unui rege clientelar, fiind trecută de către noul monarh în seama imperiului însuşi.

Lupta pe care Pompeius şi republicanii o declanşaseră împotriva monarhiei lui Caesar se sfîrşi aşadar, după patru ani, cu victoria deplină a noului monarh. Ce-i drept, monarhia nu s-a constituit pe cîmpurile de bătălie de la Pharsalos şi Thapsus; ea poate fi datată deja din momentul în care Pompeius şi Caesar întemeiaseră împreună stăpînirea comună, răsturnînd constituţia aristocratică în vigoare. Dar abia acele botezuri de sînge din 9 august 706 (**48**) şi din 6 aprilie 708 (**46**) au înlăturat guvernarea comună, opusă esenţei stăpînirii individuale, şi au acordat noii monarhii o bază trainică şi o recunoaştere formală. Într-adevăr, mai puteau să urmeze insurecţii ale pretendenţilor şi conjuraţii republicane, provocînd noi zguduiri,

poate chiar noi revoluţii şi restauraţii; dar continuitatea republicii libere, neîntreruptă timp de o jumătate de mileniu, era frîntă, iar pe întregul cuprins al întinsului imperiu se întemeiase monarhia prin legitimitatea faptului împlinit. Lupta constituţională luase sfîrşit; sfîrşitul a fost demonstrat de Cato, atunci cînd se aruncă, la Utica, în propria-i sabie. De mai mulţi ani, el fusese campionul în lupta republicii legitime împotriva agresorilor ei; o continuase mult timp după ce, în sinea lui, se stinsese orice speranţă de victorie. Dar acum, însăşi lupta devenise imposibilă; republica, pe care o fondase Marcus Brutus, era moartă şi nu mai putea fi reînviată vreodată; ce mai căutau republicanii în lumea aceasta? Tezaurul era furat, garda devenind, prin aceasta, inutilă; cine o putea acuza dacă se întorcea acasă? În moartea lui Cato se găseşte mai multă nobleţe şi mai multă înţelepciune decît în viaţa sa. Cato a fost cu totul altceva decît un mare bărbat; dar, în ciuda acelei miopii, a acelei absurdităţi, a acelei plictiseli aride şi a acelor fraze false care l-au consacrat pentru timpurile sale, ca şi pentru cele care au urmat drept ideal al republicanismului nechibzuit şi drept favorit al tuturor indivizilor simpatizanţi ai acestuia, el a fost totuşi singurul care a reprezentat marele sistem destinat pierzaniei şi, în agonia sa, a făcut-o cu onestitate şi curaj. Întrucît în faţa adevărului simplu şi cea mai calculată minciună se năruie de la sine şi întrucît întreaga măreţie şi splendoare a naturii umane nu se bazează, la urma urmei, pe înţelepciune, ci pe onestitate, Cato a jucat un rol istoric mai mare decît mulţi alţi bărbaţi care l-au întrecut prin inteligenţă. Faptul că el însuşi a fost un ignorant măreşte numai profunzimea şi importanţa tragică a morţii sale; tocmai pentru că este un ignorant, Don Quijote este o figură tragică. Este cutremurător că, pe acea scenă a lumii pe care umblaseră şi acţionaseră atîţia bărbaţi mari şi înţelepţi, destinul l-a hărăzit pe nebun să joace epilogul. Şi n-a murit degeaba. Era un protest teribil de usturător al republicii împotriva monarhiei faptul că ultimul republican pleca odată cu venirea primului monarh; un protest care sfărîma întreaga aşa-numită constituţionalitate cu care Caesar camufla monarhia, folosind-o ca pe o ţesătură de păianjen şi care prostitua lozinca înfrăţirii tuturor partidelor, sub a cărei egidă se

născu noua stăpînire, în toată făţărnicia sa sclipitoare. Războiul nemilos pe care fantoma republicii legitime l-a purtat timp de secole – de la Cassius şi Brutus pînă la Thrasea şi Tacitus, ba şi mai tîrziu – împotriva monarhiei lui Caesar, acest război al comploturilor şi al literaturii, este moştenirea pe care Cato, murind, o lăsă duşmanului său. Această opoziţie republicană a preluat de la Cato întreaga ei atitudine nobilă, retoric transcendentală, pretenţioasă în severitate, lipsită de speranţă şi fidelă pînă la moarte; de altfel, imediat după moartea acestuia, a început să-l venereze ca pe un sfînt pe bărbatul care în timpul vieţii fusese deseori ţinta batjocurii şi supărării lor. Veneraţia cea mai adîncă era cea involuntară pe care i-o atribui Caesar, întrucît el îl exceptă doar pe Cato de la clemenţa indiferentă cu care obişnuia să-şi trateze adversarii pompeieni sau republicani: îl urmări chiar şi dincolo de moarte cu acea ură energică pe care oamenii de stat practici o resimt îndeobşte faţă de adversarii care li se opun pe tărîmul ideilor, pe cît de periculos pentru ei, pe atît de intangibil.

Capitolul XI

Vechea republică şi noua monarhie

Cînd bătălia de la Thapsus, ultima verigă a unui lung lanţ de victorii pline de consecinţe, aşeza în mîinile sale decizia asupra viitorului lumii, noul monarh al Romei, primul stăpîn al întregului teritoriu al civilizaţiei romano-elenice, Gaius Iulius Caesar împlinise 56 de ani (născut la 12 iulie 652, **102**?). Vigoarea puţinor oameni a fost supusă unei asemenea încercări precum cea a acestui unic geniu creator pe care l-a zămislit Roma şi a ultimului pe care l-a zămislit lumea antică, şi în ale cărei cadre a evoluat pînă la prăbuşire. Descendent al uneia dintre cele mai vechi familii de patricieni din Latium, care-şi socotea genealogia de la eroii *Iliadei* şi regii Romei, ba chiar de la Venus-Aphrodita comună ambelor naţiuni, îşi petrecuse copilăria şi primii ani ai adolescenţei aşa cum obişnuia să şi le petreacă tineretul nobil al acelei epoci. Şi el sorbise din cupa vieţii mondene atît spuma, cît şi drojdia; recitase şi declamase, se dedicase literaturii pe patul trîndăviei şi scrisese versuri, trăise aventuri amoroase de toate genurile şi lăsase să fie iniţiat în toate misterele eleganţei, ale ştiinţei cosmetice de atunci, ca şi în arta, şi mai misterioasă, de a împrumuta necontenit fără a înapoia vreodată datoriile. Dar oţelul mlădios al acestei naturi a rezistat chiar şi acestei vieţi desfrînate şi uşuratice; Caesar păstră, în toată plenitudinea lor, atît prospeţimea fizică, cît şi vigoarea spiritului şi inimii. În mînuirea sabiei şi în călărie el se putea întrece cu oricare dintre soldaţii săi; prin înot îşi salvă viaţa la Alexandria; rapiditatea uluitoare a deplasărilor sale, efectuate îndeosebi noaptea pentru a economisi timpul – reversul potrivit pentru încetineala ca de procesiune cu care se deplasa Pompeius dintr-un loc în altul –, stîrni mirarea contemporanilor săi şi era, nu în ultimă instanţă, cauza succeselor sale. Asemenea trupului era şi spiritul. Admirabila sa

capacitate de imaginaţie se releva în siguranţa şi realismul tuturor dispoziţiilor sale, chiar şi acolo unde ordona fără a fi de faţă. Memoria lui era incomparabilă şi cu uşurinţă putea rezolva mai multe probleme în paralel, cu aceeaşi siguranţă. Deşi „gentleman”, geniu şi monarh, el avea totuşi şi un suflet. Tot timpul vieţii sale păstră pentru respectabila sa mamă, Aurelia – tatăl lui murise de timpuriu –, cea mai pură veneraţie; soţiilor sale şi îndeosebi fiicei sale Iulia le consacră un devotament sincer, care avu repercusiuni chiar şi asupra relaţiilor politice. Avea relaţii de prietenie cu cei mai destoinici şi cei mai marcanţi bărbaţi ai timpurilor sale, de rang înalt sau nesemnificativ, cu fiecare după felul său. Aşa cum nu a abandonat niciodată pe vreunul dintre ai săi în maniera josnică şi nepăsătoare a lui Pompeius, rămînînd, nu numai din interes, credincios prietenilor săi în timpuri bune sau rele, la fel, mulţi dintre aceştia, precum Aulus Hirtius şi Gaius Matius, şi-au dovedit ataşamentul prin mărturii sincere chiar după moartea lui. Dacă într-o natură organizată într-o asemenea armonie poate fi evidenţiată vreo latură caracteristică, atunci ea constă în aceea că îi erau străine orice ideologie şi orice fantasmagorie. Se înţelege de la sine că Caesar era un bărbat entuziast, întrucît nu există geniu fără entuziasm; dar entuziasmul său nu a fost niciodată mai puternic decît el însuşi. El trăise din plin tinereţea, iar cîntecele, dragostea şi vinul pătrunseseră cu înflăcărare şi în sufletul său; cu toate acestea, ele nu au atins sălaşurile cele mai profunde ale fiinţei sale. Literatura l-a preocupat mult timp şi în mod serios; dar, în timp ce Alexandru nu putea dormi din cauza lui Ahile al lui Homer, Caesar îşi dedica orele de insomnie reflecţiilor asupra flexiunii substantivelor şi verbelor latine. Scria versuri ca oricare alt contemporan, dar ele erau slabe; în schimb, îl interesau astronomia şi ştiinţele naturale. În timp ce vinul era şi a rămas pentru Alexandru panaceul împotriva grijilor, romanul realist l-a ocolit întru totul după anii furtunoşi ai tinereţii. Asemenea tuturor celor înconjuraţi în tinereţe de strălucirea deplină a dragostei feminine, i-a rămas şi lui o rază nepieritoare a acesteia; chiar în anii de mai tîrziu avu aventuri amoroase şi se bucură de succes la femei, păstrînd o anumită eleganţă în apariţia sa în public sau, mai exact,

conştiinţa liniştitoare a atrăgătoarei sale apariţii ca bărbat. El îşi acoperi cu grijă chelia, atît de dureros resimţită, cu coroana de lauri, de care, spre bătrîneţe, nu se lipsi în public şi, neîndoielnic, ar fi renunţat la mai multe dintre victoriile sale dacă ar fi putut să-şi răscumpere prin aceasta buclele tinereţii. Însă oricît de mult ar fi îndrăgit relaţiile cu femeile, chiar monarh fiind, nu le-a luat totuşi niciodată în serios şi nu le-a permis să cîştige vreo influenţă asupra lui; însăşi mult discutata relaţie amoroasă cu regina Cleopatra a fost ţesută numai pentru mascarea unui punct vulnerabil în poziţia lui politică (p. 287). Caesar era întru totul un realist şi om al raţiunii; iar ceea ce aborda şi înfăptuia era pătruns şi susţinut de acea sobrietate genială ce-l caracterizează întru totul. Ei îi datora capacitatea de a trăi momentul cu energie, netulburat de amintire sau aşteptare; ei, posibilitatea de a acţiona în fiecare moment cu forţa concentrată şi de a-şi dedica deplina genialitate chiar şi întreprinderii celei mai nesemnificative şi mai accidentale; ei, multilateralitatea cu care înţelegea şi domina ceea ce poate să înţeleagă mintea şi să determine voinţa; ei, uşurinţa sigură cu care îşi alcătuia perioadele şi cu care-şi proiecta planurile de campanie; ei, „minunata vervă" care i-a fost fidelă în zilele bune, ca şi în cele rele; ei, desăvîrşita independenţă care nu permitea nici unui favorit, nici unei metrese, nici măcar prietenilor să exercite vreo influenţă asupra persoanei sale. Din această limpezime a minţii rezultă însă şi împrejurarea că Caesar nu şi-a făcut niciodată iluzii despre puterea destinului şi putinţa omului; pentru el nu exista voalul delicat ce-i acoperă omului insuficienţa acţiunii sale. Oricît de înţelept ar fi plănuit şi ar fi reflectat asupra tuturor posibilităţilor, nu l-a părăsit totuşi niciodată sentimentul că, înainte de toate, norocul, altfel spus întîmplarea, trebuie să aducă încununarea acţiunii; probabil acestei concepţii i se datorează faptul că a provocat atît de frecvent destinul, expunîndu-şi persoana, de atîtea ori, cu o indiferenţă temerară. Aşa cum oamenii raţionali se refugiază cu preponderenţă în jocul pur al hazardului, la fel găsim şi în raţionalismul lui Caesar un punct în care el se identifică, într-un anumit sens, cu misticismul. Din asemenea predispoziţii putea rezulta numai un om de stat. Încă din prima tinereţe, Caesar a fost

într-adevăr un om de stat în adevăratul sens al cuvîntului, iar ceea ce îşi propunea constituia ţelul suprem pe care şi-l poate propune omul: renaşterea politică, militară, spirituală şi morală a propriei naţiuni, profund decăzută, şi a celei elene, strîns înfrăţită cu cea italică, decăzută şi mai profund. Şcoala severă a experienţei de 30 de ani îi modifică opiniile despre mijloacele necesare atingerii acestui ţel; el nu l-a trădat nici în timpurile umile, lipsite de speranţă, nici în cele ale nelimitatei plenitudini a puterii, atît în timpurile în care se furişă spre aceasta ca demagog şi pe căi întunecoase, cît şi atunci cînd, ca asociat la puterea supremă şi apoi ca monarh, el îşi crea opera în faţa ochilor unei lumi în neiertătoarea strălucire a soarelui. Toate măsurile durabile ordonate de el în perioadele cele mai diferite se încadrează armonios în marele proiect arhitectural. De aceea, nu ar trebui să se vorbească de realizări singulare ale lui Caesar; el nu a creat nimic singular. Pe bună dreptate, oratorul Caesar este lăudat datorită elocinţei sale bărbăteşti care umileşte orice artă avocăţească şi care, precum o flacără diafană, străluceşte şi încălzeşte. Pe bună dreptate, scriitorul Caesar este admirat din cauza simplităţii inegalabile a compoziţiei, din cauza purităţii unice şi a frumuseţii limbii. Pe bună dreptate, cei mai mari meşteri ai războiului din toate timpurile l-au elogiat pe generalul Caesar întrucît, ca nimeni altul, neinfluenţat de tradiţie şi rutină, ştia să găsească întotdeauna acea strategie prin care inamicul era învins şi care, în consecinţă, era cea corectă pentru fiecare caz în parte; care, cu o siguranţă de divinator, găsea mijlocul cel mai potrivit pentru fiecare scop; care, în urma înfrîngerii, se afla gata de luptă precum Wilhelm de Orania şi încheia campania, fără excepţie, cu victoria; care mînuia elementul strategic, a cărui abordare deosebeşte geniul militar de obişnuita destoinicie de ofiţer – mişcarea rapidă a maselor – cu o perfecţiune neîntrecută şi care găsea chezăşia victoriei nu în masivitatea forţelor armate, ci în operativitatea manevrelor lor, nu în pregătirea îndelungată, ci în acţiunea fulgerătoare, temerară, chiar şi cu mijloace insuficiente. Dar toate acestea constituie numai laturi secundare ale naturii lui Caesar. E drept, era un mare orator, scriitor şi general, dar toate acestea numai pentru că a fost un om de stat desăvîrşit. Îndeosebi soldatul

deţine, în cazul lui, un loc cu totul subordonat; una dintre particularităţile cele mai caracteristice care îl deosebesc de Alexandru, Hannibal şi Napoleon este faptul că punctul de plecare pentru activitatea sa politică n-a fost ofiţerul, ci demagogul. Conform planului său iniţial, el intenţionase să-şi atingă scopul fără forţa armelor, precum Pericle şi Gaius Gracchus; timp de 18 ani activase ca şef al partidului popular numai în sfera planurilor şi intrigilor politice înainte ca, deja în vîrstă de 40 de ani, convingîndu-se fără plăcere de necesitatea unui sprijin militar, să se aşeze în fruntea unei armate. Este aşadar explicabil de ce şi mai tîrziu a rămas mai degrabă om de stat decît general, asemenea lui Cromwell, care se transformă şi el din conducătorul opoziţiei în şef militar şi rege democrat şi care, de altfel, prin evoluţia sa, ca şi prin ţelurile sale, dintre toţi oamenii de stat, este cel mai înrudit cu Caesar, oricît de puţină asemănare ar părea să existe între eroul puritan şi romanul dezinvolt. Chiar şi în modul său de a purta războiul se poate recunoaşte faptul că şi-a improvizat rolul de general; în acţiunile lui Napoleon împotriva Egiptului şi împotriva Angliei, locotenentul avansat pînă la general se trădează tot atît cît demagogul metamorfozat în general în acţiunile asemănătoare ale lui Caesar. Probabil că un ofiţer de carieră nu ar fi suprimat temerile militare cele mai întemeiate din cauza unor raţiuni politice nu tocmai convingătoare, aşa cum a procedat Caesar de mai multe ori, cel mai frapant exemplu fiind debarcarea sa în Epir. Unele dintre acţiunile sale sînt criticabile din această cauză; dar ceea ce pierde generalul cîştigă omul de stat. Misiunea omului de stat este de natură universală, precum geniul lui Caesar; chiar dacă aborda cele mai variate şi mai disparate probleme, ele se răsfrîngeau totuşi, fără excepţie, toate, asupra unicului mare ţel, căruia îi servea cu o fidelitate şi o consecvenţă necondiţionate; dintre multiplele aspecte şi direcţii ale impresionantei sale activităţi, el nu a acordat niciodată întîietate uneia în detrimentul celeilalte. Deşi era un maestru al artei războiului, din considerente politice a depus totuşi cele mai mari eforturi pentru a împiedica războiul civil şi, întrucît acesta începuse, cel puţin pentru a nu culege lauri însîngeraţi. Deşi este întemeietorul monarhiei militare, a combătut cu o energie inegalată în istorie atît

ierarhia mareşalilor, cît şi guvernarea pretorienilor. Dacă el a preferat cumva o latură a meritelor civile, atunci acestea au fost mai degrabă ştiinţele şi artele păcii decît cele militare. Trăsătura cea mai remarcabilă a activităţii sale de om de stat este armonia desăvîrşită. Într-adevăr, fiinţa lui Caesar întrunea toate cerinţele pentru această operă, cea mai dificilă dintre toate operele umane. Realist pînă în măduva oaselor, el nu se sinchisea niciodată de imaginile trecutului şi de tradiţia venerabilă; în politică nu aprecia nimic altceva decît prezentul viu şi legea clementă, aşa cum, ca literat, abandonă cercetarea istorică şi de anticar şi nu recunoscu nimic altceva decît limba vie, pe de o parte, şi regula omogenităţii, pe de alta. Fiind un monarh înnăscut, el guverna spiritele oamenilor aşa cum vîntul conduce norii, şi constrîngea cele mai diferite firi să i se supună, atît pe cetăţeanul simplu, cît şi pe subofiţerul necioplit, atît pe nobilele doamne ale Romei, cît şi pe frumoasele principese ale Egiptului şi Mauretaniei, atît pe curajosul general de cavalerie, cît şi pe bancherul calculat. Talentul său organizatoric este formidabil: niciodată un om de stat nu şi-a înjghebat alianţele, niciodată un general nu şi-a menţinut armata alcătuită din elemente butucănoase şi contradictorii cu atîta hotărîre aşa cum a făcut Caesar cu coaliţiile şi legiunile sale; niciodată un regent nu şi-a preţuit uneltele sale cu o judecată atît de pătrunzătoare, aşezînd pe fiecare la locul cuvenit. Era un monarh, dar niciodată nu s-a jucat de-a regele. Chiar şi ca stăpîn al Romei, în acţiunile sale se recunoaşte conducătorul de partid; flexibil şi adaptabil pînă la perfecţiune, accesibil şi agreabil în conversaţie, primitor faţă de oricine, se părea că nu doreşte altceva decît să fie primul dintre egalii săi. Caesar a ocolit întru totul greşeala atîtor bărbaţi, egalii săi în alte privinţe, de a folosi tonul de comandă militară în politică; oricît de multe prilejuri i-ar fi oferit relaţiile sale posomorîte cu senatul, el nu a recurs niciodată la brutalităţi de genul celei de la 18 Brumar. Caesar era monarh, dar niciodată n-a fost cuprins de ameţeala tiranului. El este poate singurul dintre aleşii sorţii care, atît în problemele importante, cît şi în cele minore, nu a acţionat niciodată după preferinţe şi capricii, ci, fără excepţie, conform obligaţiilor sale de regent şi care, dacă şi-ar fi

derulat viaţa în faţa lui, putea deplînge mai multe calcule greşite, dar nici un singur pas greşit datorat pasiunii. În biografia lui Caesar nu se găseşte nici cel mai mărunt element care să poată fi comparat cu acele ieşiri poetico-pasionale, cum ar fi uciderea lui Kleitos sau cu incendierea Persepolisului atribuite de istorie marelui său predecesor din Orient. În sfîrşit, poate că este unicul dintre cei aleşi care a păstrat tactul omului de stat pentru cele posibile şi cele imposibile pînă la sfîrşitul carierei sale şi care nu a eşuat în faţa problemei – pentru naturile măreţe, cea mai dificilă dintre toate – de a recunoaşte, chiar ajuns în culmea gloriei, limitele fireşti ale succesului. El a înfăptuit lucrurile posibile şi niciodată nu a neglijat posibilul bun în schimbul imposibilului mai bun; niciodată nu a considerat nedemn să atenueze relele incurabile cel puţin prin paliative. Dar a ascultat întotdeauna atunci cînd a recunoscut verdictul sorţii. Alexandru s-a întors de la Hypanis, Napoleon de la Moscova întrucît nu au avut încotro, şi amîndoi se răzvrătiră împotriva destinului întrucît dăruia chiar şi favoriţilor săi doar succese limitate; Caesar s-a retras de bunăvoie de la Tamisa şi de la Rin, iar pe Dunăre şi pe Eufrat nu intenţiona să înfăptuiască planuri nemăsurate de cucerire a lumii, ci numai reglementări de graniţă bine cumpănite. Astfel se prezenta acest unic bărbat a cărui descriere pare a fi atît de simplă, fiind totuşi atît de dificilă. Întreaga sa natură este limpezime diafană; tradiţia păstrează despre el mărturii mai ample şi mai vii decît despre oricare dintre pairii lumii antice. O asemenea personalitate putea fi concepută mai superficial sau mai profund, dar pînă la urmă în acelaşi mod; oricărui cercetător cît de cît pătrunzător imaginea plină de har i-a apărut cu aceleaşi trăsături esenţiale, dar cu toate acestea nimeni n-a reuşit s-o redea într-un mod desluşit. Secretul rezidă în desăvîrşirea ei. Din punct de vedere uman şi istoric, Caesar se găseşte în acel moment de cumpănă în care marile contradicţii ale existenţei se anulează reciproc. Prin cea mai grandioasă putere de creaţie şi, concomitent, prin cea mai pătrunzătoare inteligenţă, nemaifiind adolescent, dar nici bătrîn, prin maxima voinţă şi maxima înfăptuire, devotat idealurilor republicane şi totuşi născut pentru a fi rege, un roman în

adîncul fiinţei sale şi totuşi chemat să reconcilieze şi să înfrăţească evoluţia romană şi elenă atît în esenţa, cît şi în afara ei, Caesar este bărbatul total şi desăvîrşit. Din această cauză, mai mult decît oricărei alte personalităţi istorice îi lipsesc aşa-numitele trăsături caracteristice care, la urma urmei, nu sînt totuşi altceva decît abateri de la evoluţia umană firească. Ceea ce la o primă şi superficială privire apare drept o astfel de trăsătură, la o analiză mai atentă se relevă nu ca o individualitate, ci ca un specific al epocii culturale sau al naţiunii; aşa cum aventurile sale de tinereţe sînt comune tuturor contemporanilor de aceeaşi stare şi cu oarecare talent, la fel, natura sa nepoetică, dar logică şi energică, este natura romanilor în general. Ţine tocmai de profundul umanism al lui Caesar faptul că el a fost condiţionat în cel mai înalt grad de spaţiu şi timp, căci nu există un umanism în sine, ci omul viu se poate găsi numai integrat într-un anumit specific naţional şi într-un anumit curent cultural. Caesar era un bărbat desăvîrşit întrucît s-a aflat, ca nimeni altul, în mijlocul curentelor epocii sale şi întrucît, desăvîrşit ca nimeni altul, a purtat în suflet viguroasa particularitate a naţiunii romane şi reala demnitate civilă; nici elenismul său nu era altul decît cel care se contopise demult cu naţionalitatea italică. Dar tocmai în aceasta rezidă dificultatea, s-ar putea spune chiar imposibilitatea de a-l descrie pe Caesar în mod desluşit. Aşa cum artistul poate picta totul, dar nu şi frumuseţea desăvîrşită, la fel şi istoriograful care întîlneşte perfecţiunea numai o dată la o mie de ani trebuie să păstreze tăcerea asupra ei. Căci regula se poate statornici, ce-i drept, dar ea nu oferă altceva decît imaginea negativă a absenţei defectului; nu se poate rosti secretul naturii care îmbină normalitatea şi individualitatea în manifestarea lor cea mai desăvîrşită. Nu ne rămîne altceva de făcut decît să-i considerăm norocoşi pe cei care au fost contemporani cu această perfecţiune şi să ne făurim o părere reflectînd asupra strălucirii nepieritoare a operelor create de această natură excepţională. Ce-i drept, şi acestea poartă pecetea timpului. Bărbatul roman însuşi se alătură tînărului său precursor grec nu numai ca egal, ci superior lui; dar lumea îmbătrînise între timp şi scînteierea ei juvenilă pălise. Activitatea lui Caesar nu mai era, precum cea a lui

Alexandru, o înaintare voioasă în depărtările nemărginite; el reclădi, şi aceasta din ruine, şi se mulţumi ca în spaţiile odată indicate, vaste, dar totuşi limitate, să se statornicească pe cît posibil suportabil şi sigur. Astfel, subtilul simţ poetic al popoarelor nu s-a sinchisit, pe bună dreptate, de romanul nepoetic şi l-a înveşmîntat numai pe fiul lui Filip cu toată strălucirea poeziei, cu toate culorile de curcubeu ale legendei. Dar, cu aceeaşi dreptate, viaţa politică a naţiunilor a revenit de milenii, iarăşi şi iarăşi, în căile trasate de Caesar, şi dacă şi astăzi încă popoarele care se consideră stăpîne ale lumii desemnează cu numele său pe monarhii lor cei mai iluştri, în acest fapt rezidă un avertisment profund, dar, din nefericire, şi umilitor.

Dacă opera înlăturării vechilor stări de lucruri, în toate privinţele dezastruoase, şi întineririi comunităţii urma să fie încununată de succes, ţara trebuia să fie mai întîi pacificată de fapt, iar pămîntul trebuia să fie despovărat de ruinele, pretutindeni prezente, ale ultimei catastrofe. În acest scop, Caesar porni de la împăcarea partidelor de pînă atunci sau, mai corect – căci în cazul unor contradicţii ireconciliabile nu se poate vorbi despre o împăcare veritabila –, de la principiul conform căruia cîmpul de bătălie pe care nobilii şi popularii se confruntau pînă atunci urma să fie abandonat de ambele partide, ele trebuind să se întrunească pe tărîmul noii constituţii monarhice. Înainte de toate, vechea vrajbă a trecutului republican era considerată aplanată pentru totdeauna. În timp ce Caesar ordona să fie reînălţate statuile lui Sulla dărîmate de gloata capitalei după aflarea ştirii despre bătălia de la Pharsalos, recunoscînd astfel că numai istoria are dreptul să-l judece pe acest mare bărbat, el anulă concomitent ultimele consecinţe ale legilor sale extraordinare încă în vigoare, îi rechemă din exil pe cei proscrişi în timpul tulburărilor lui Cinna şi Sertorius şi îi înzestră pe copiii celor proscrişi de către Sulla, din nou, cu dreptul electoral pasiv. În aceeaşi măsură au fost reabilitaţi toţi cei care-şi pierduseră locul în senat sau existenţa civilă în timpul stadiului pregătitor al ultimei catastrofe prin verdictul cenzorilor sau prin proces politic, îndeosebi prin acuzaţiile care se bazaseră pe legile excepţionale din anul 702 (**52**). Rămaseră înfieraţi, cum era şi firesc, numai cei care uciseseră

proscrişi în schimbul banilor; cel mai temerar condotier al partidului senatorial, Milo, rămase exclus de la graţierea generală. Mult mai dificilă decît reglementarea acestor probleme care ţineau de fapt de domeniul trecutului era tratarea partidelor opuse ale momentului: pe de o parte, propria suită democratică a lui Caesar, pe de alta, aristocraţia răsturnată. Se înţelege de la sine că, în urma victoriei şi îndemnurilor sale de a renunţa la vechiul punct de vedere al partidului, cea dintîi era poate mai potrivnică procedurii urmate de Caesar decît aceasta din urmă. Probabil că Caesar însuşi nu dorea în general nimic altceva decît ceea ce-şi imaginase deja Gaius Gracchus; dar intenţiile adepţilor lui nu mai coincideau cu cele ale gracchienilor. Într-un progres mereu accelerat, partidul popular roman fusese împins de la reformă la revoluţie, de la revoluţie la anarhie; de aici, la războiul împotriva proprietăţii; în sînul său el celebra amintirea dominaţiei de teroare şi, aşa cum împodobise cîndva mormîntul Gracchilor, la fel îl împodobea acum pe cel al lui Catilina; el se aşezase sub stindardele lui Caesar întrucît aşteptase din partea lui ceea ce nu putuse înfăptui Catilina. Dar cînd deveni evident că Caesar dorea să fie cu totul altceva decît executorul testamentar al lui Catilina, că debitorii nu pot aştepta din partea lui altceva decît înlesniri de plată şi circumstanţe atenuante în cazul proceselor, se auzi tot mai des întrebarea: Pentru cine învinsese partidul popular, dacă nu pentru popor ? Gloata nobilă şi umilă de teapa aceasta începu mai întîi să simpatizeze, mînioasă din cauza nereuşitelor saturnalii politico-economice, cu pompeienii, apoi, în timpul absenţei de aproape doi ani a lui Caesar din Italia (ianuarie 706 pînă în toamna anului 707, **48**-**47**), să aţîţe aici chiar un război civil în războiul civil. Pretorul Marcus Caelius Rufus, un bun aristocrat şi un rău platnic, înzestrat cu oarecare talent şi cu multă educaţie, pînă atunci, în senat şi în for, unul dintre apărătorii cei mai zeloşi ai cauzei lui Caesar, aduse, fără ordin, în faţa poporului o lege care acorda datornicilor un moratoriu de şase ani fără dobînzi; apoi, cînd i se ripostă, propuse o a doua lege care casă toate pretenţiile privind împrumuturile şi chiriile curente; atunci, senatul lui Caesar îl destitui din magistratură. Era tocmai perioada de dinaintea bătăliei

de la Pharsalos şi se părea că, în marea încleştare, talgerul va înclina de partea pompeienilor; Rufus stabili legături cu vechia căpetenie de tîlhari Milo şi amîndoi plănuiră o contrarevoluţie care îşi propunea drept ţel, pe de o parte, salvarea constituţiei republicane, iar pe de altă parte, casarea dobînzilor şi eliberarea sclavilor. Milo părăsi Massalia, locul său de exil, şi merse în ţinutul de la Turii, unde chemă pompeienii şi sclavii-păstori sub arme; Rufus se pregăti să ocupe oraşul Capua cu ajutorul sclavilor înarmaţi. Acest plan a fost însă descoperit înainte de executarea lui şi împiedicat de către miliţiile capuane; Quintus Pedius, care pătrunse cu o legiune în teritoriul turinian, risipi banda care se cuibărise acolo, iar căderea celor două căpetenii puse capăt scandalului (706, **48**). Cu toate acestea, în anul următor (707, **47**) se găsi un al doilea zănatic, tribunul poporului Publius Dolabella, care, tot atît de îndatorat, dar mult mai puţin talentat decît predecesorul său, propuse din nou legea acestuia cu privire la dobînzi şi chirii şi relansă împreună cu colegul său Lucius Trebellius încă o dată – a fost ultima dată – războiul demagogilor; între cele două bande înarmate s-a ajuns la încăierări serioase şi la frecvente scandaluri de stradă, pînă cînd comandantul Italiei, Marcus Antonius, trecu la intervenţia armată; reîntoarcerea lui Caesar din Orient, care avu loc puţin timp după aceea, puse definitiv capăt acestor evenimente turbulente. Caesar acordă acestor nesănătoase tentative de reluare a proiectelor catilinare o importanţă atît de scăzută, încît îl toleră pe Dolabella însuşi în Italia, ba îl şi graţie după un timp. În faţa unei asemenea gloate, care ignoră problemele politice şi se concentrează numai asupra războiului împotriva proprietăţii, este suficientă, ca şi în cazul unor bande de tîlhari, simpla existenţă a unui guvern puternic. Caesar era o personalitate prea mare şi prea cumpănit pentru a face concesii fricii pe care o resimţeau laşii italici faţă de aceşti comunişti ai epocii şi pentru a-i procura astfel monarhiei sale o popularitate falsă. Aşadar, dacă Caesar putea permite, şi a permis, sorţii să-şi desăvîrşească opera de dezagregare a fostului partid democratic, ajunsă deja la limita extremă, dimpotrivă, în cazul fostului partid aristocratic, mult mai viabil, el trebuia nu să ducă la bun sfîrşit această dezagregare – ea

fiind apanajul timpului –, ci s-o pregătească şi s-o declanşeze prin justa îmbinare a reprimării şi a bunăvoinţei. Nu este cea mai semnificativă realizare a lui Caesar faptul că, dintr-un firesc simţ al moralităţii, evita să îndîrjească partidul răsturnat printr-o batjocorire deşartă, să triumfe asupra concetăţenilor învinşi; că îl pomenea deseori pe Pompeius şi întotdeauna cu deferenţă şi că dădu ordin ca, odată cu edificarea curiei, statuia lui, răsturnată de popor, să fie reînălţată în faţa ei, în vechiul loc de onoare. În urma victoriei, Caesar încercă să limiteze, pe cît posibil, consecinţele politice. Nu se întreprinseră cercetări asupra multiplelor legături pe care partidul constituţional le avusese chiar şi cu partizanii cunoscuţi ai lui Caesar; vrafurile de hîrtii găsite în cartierele generale inamice de la Pharsalos şi Thapsus au fost aruncate în foc necitite, Caesar scutind ţara şi pe sine de procese politice împotriva indivizilor suspecţi de înaltă trădare. Mai departe, rămaseră nepedepsiţi toţi soldaţii de rînd care-şi urmaseră ofiţerii romani sau provinciali în lupta împotriva lui Caesar. De la această regulă erau exceptaţi numai acei cetăţeni romani care intraseră în armata regelui numidian Iuba; lor li se confiscă averea drept pedeapsă pentru trădare de ţară. Pînă la sfîrşitul campaniei hispanice din anul 705 (**49**), Caesar îi graţiase necondiţionat şi pe ofiţerii partidului învins; dar el se convinsese că exagerase cu această clemenţă şi că ar fi necesară cel puţin înlăturarea conducătorilor. De acum încolo respectă regula ca acela care servise în armata adversă ca ofiţer după înfrîngerea de la Ilerda sau care făcuse parte din senatul inamicului să-şi piardă averea şi drepturile politice şi să fie exilat pe viaţă din Italia, dacă supravieţuise luptelor; iar dacă nu supravieţuise, averea lui să revină statului; iar dintre aceşti ofiţeri, cei care acceptaseră graţierea lui Caesar înaintea acestui eveniment, intrînd din nou în rîndurile inamice, să-şi piardă viaţa din această cauză. Aceste ordonanţe au fost însă mult atenuate în practică. Condamnări la moarte au fost executate numai împotriva cîtorva dintre numeroşii recidivişti. Cu ocazia confiscării averilor celor căzuţi nu numai că se respectară, ca şi cum ar fi fost îndreptăţite, datoriile ce grevau asupra diferitelor proprietăţi şi pretenţiile asupra zestrei ridicate de văduve, dar şi

copiii decedatului păstrau o parte din averea părintească. În sfîrşit, mulţi dintre cei care, conform ordonanţelor respective, ar fi trebuit să fie pedepsiţi cu exilul şi confiscarea averii au fost graţiaţi imediat şi pe loc sau scăpară cu amenzi pecuniare, ca, de exemplu, marii comercianţi africani care fuseseră siliţi să intre în senatul de la Utica. Dar, aproape fără excepţie, li s-au retrocedat libertatea şi averea tuturor celorlalţi care reuşiră să-şi înfrîngă orgoliul şi să se prezinte ca avocaţi ai propriei cauze în faţa lui Caesar; unora, care refuzaseră să facă acest pas, graţierea le-a fost impusă în mod nedorit, ca, de exemplu, fostului consul Marcus Marcellus, în anul 710 (**44**) fiind decretată, în fine, o amnistie generală pentru toţi cei care nu fuseseră încă rechemaţi. Opoziţia republicană putea fi graţiată aşadar; dar ea nu era împăcată. Nemulţumirea o crea noua ordine a lucrurilor, şi îndîrjirea împotriva stăpînului neobişnuit deveni generală. Bineînţeles, nu mai existau ocazii pentru a opune o rezistenţă politică deschisă – aproape că nu trebuie luat în considerare faptul că unii tribuni din opoziţie îşi cîştigară coroana republicană a martirilor intervenind demonstrativ împotriva acelora care îl desemnaseră pe Caesar drept rege cu ocazia problemei titulaturii; dar republicanismul se exterioriză cu atît mai evident ca opoziţie de conştiinţă şi în instigaţiile secrete. Nu se ridica nici o mînă cînd imperatorul apărea în public. Afişele şi versurile batjocoritoare, pline de o amară şi devastatoare ironie populară, curgeau cu nemiluita. Atunci cînd un comediant îndrăznea să rostească vreo aluzie la republică, urmau aplauze frenetice. Glorificarea lui Catos deveni tema la modă a autorilor de broşuri de opoziţie, iar scrierile acestora găsiră un public cu atît mai recunoscător cu cît nici literatura nu mai era liberă. Ce-i drept, Caesar continua şi acum să-i combată pe republicani în propriul lor domeniu; el însuşi şi apropiaţii săi mai capabili răspunseră literaturii catoniene cu o literatură anticatoniană, iar scribii republicani şi cei ai lui Caesar se luptară pentru eroul mort de la Utica, precum troienii şi elenii pentru cadavrul lui Patrocle; dar se înţelege de la sine că în această luptă în care domina publicul de orientare preponderent republicană, adepţii lui Caesar trebuiau să fie înfrînţi. Nu rămînea

altă soluţie decît terorizarea scriitorilor: astfel, dintre cei exilaţi, bărbaţii periculoşi cunoscuţi pentru talentele lor literare, ca Publius Nigidius Figulus şi Aulus Caecina, obţinură mai greu permisiunea de reîntoarcere în Italia, iar scriitorii de opoziţie toleraţi in Italia au fost supuşi unei cenzuri reale care îi strîmtora cu atît mai mult cu cît mărimea pedepsei posibile era cu totul arbitrară. Instigaţiile partidelor răsturnate împotriva noii monarhii vor fi prezentate cu mai mult folos într-un alt context; aici este suficient să amintim că revoltele pretendenţilor şi republicanilor clocoteau în permanenţă pe întregul cuprins al imperiului, că flacăra războiului civil, aprinsă cînd de pompeieni, cînd de republicani, se înălţă din nou cu toată puterea în diferitele regiuni şi că, în capitală, conspiraţia împotriva vieţii monarhului rămînea o permanenţă, Caesar neputînd fi convins, nici în urma acestor atentate, că trebuie să se înconjoare cu o gardă personală, mulţumindu-se, de regulă, cu publicarea prin afişe a conspiraţiilor dezvăluite. Cu oricîtă indiferenţă temerară obişnuia să trateze Caesar toate problemele care priveau securitatea sa personală, totuşi el nu şi-a putut ascunde imensa primejdie cu care această masă de nemulţumiţi îl ameninţa nu numai pe el, ci toate creaţiile sale. Dacă, ignorînd avertismentele şi insistenţele prietenilor săi, perseveră totuşi, cu o energie admirabilă şi cumpătată, să-i ierte pe cei mai mulţi dintre adversarii săi, fără a se lăsa înşelat de ireconciliabilitatea chiar şi a celor graţiaţi, aceasta nu era nici mărinimia cavalerească a unei naturi orgolioase, nici clemenţa sentimentală a unei firi influenţabile, ci corecta judecată a unui om de stat, potrivit căreia partidele înfrînte se lasă absorbite în sînul statului mai rapid şi cu pagube mai mici pentru stat decît în cazul în care se încearcă exterminarea lor prin proscriere sau eliminarea lor din comunitate prin exilare. Pentru realizarea ţelurilor sale nobile, Caesar nu se putu lipsi de partidul constituţional în sine, care nu includea numai elementele aristocraţiei, ci toate elementele care aveau sentimentul libertăţii şi pe cel naţional din rîndul cetăţenilor italici; pentru desăvîrşirea planurilor sale privind întinerirea statului îmbătrînit, el avea nevoie de întreaga masă de talente, de toată educaţia, tot prestigiul moştenit şi cîştigat prin propriile eforturi pe

care le conţineau acest partid; şi poate că acesta era scopul pentru care a recurs la graţierea adversarilor săi, laurii cei mai frumoşi ai victoriei sale. Astfel, vîrfurile eminente ale partidelor înfrînte au fost înlăturate; bărbaţii de rangul al doilea şi al treilea şi, îndeosebi, generaţia mai tînără nu au fost frustraţi de graţierea deplină, dar nici nu li s-a permis să crîcnească într-o opoziţie pasivă, ci, printr-o constrîngere mai mult sau mai puţin blîndă, ei au fost siliţi să participe activ la noua administraţie şi să accepte onoruri şi magistraturi din partea ei. Ca şi în cazul lui Henric al IV-lea şi Wilhelm de Orania, şi pentru Caesar, cele mai mari dificultăţi începură abia după victorie. Fiecare învingător revoluţionar trebuie să experimenteze că, dacă în urma înfrîngerii adversarilor nu rămîne şi şef al partidului, precum Cinna şi Sulla, ci doreşte să înlocuiască programul partidului, cu necesitate unilateral, cu binele comunităţii, precum Caesar, Henric al IV-lea, Wilhelm de Orania, toate partidele, cel propriu şi cel înfrînt, se vor alia imediat împotriva noului conducător; şi aceasta cu atît mai mult cu cît el îşi concepe misiunea mai nobil şi mai pur. Prietenii constituţiei şi pompeienii, chiar dacă purtau pe buzele lor cuvinte de veneraţie pentru Ceasar, se răzvrătiră totuşi în străfundul sufletului, fie împotriva monarhiei, fie cel puţin împotriva dinastiei; democraţia decăzută se afla într-o revoltă deschisă împotriva lui Caesar, din momentul în care înţelesese că ţelurile lui nu coincideau nicidecum cu ale ei; înşişi adepţii personali ai lui Caesar protestară în surdină cînd constatară că şeful lor întemeiază, în locul unui stat de condotier, o monarhie dreaptă şi egală pentru toţi şi că părţile lor din cîştig se micşorau din cauza promovării celor învinşi. Această reglementare a comunităţii displăcea tuturor partidelor şi ea trebuia să fie impusă atît camarazilor, cît şi adversarilor. Într-un anumit sens, poziţia lui Caesar era acum mai periclitată decît înaintea victoriei; dar ceea ce pierdea el, cîştiga statul. Întrucît a distrus partidele şi i-a cruţat pe oamenii de partid, acceptînd, concomitent, ca fiecare bărbat de talent sau chiar numai de origine onorabilă să ajungă la magistraturi fără să se ţină seama de trecutul său politic, nu numai că a cîştigat întreaga forţă de muncă disponibilă în stat pentru marele său edificiu, dar

conlucrarea voluntară sau silită a bărbaţilor tuturor partidelor la aceeaşi operă conduse naţiunea, pe nesimţite, pe terenul proaspăt pregătit. El nu se înşela asupra faptului că această egalizare a partidelor era, pentru moment, numai de natură exterioară, ele întîlnindu-se mult mai puţin prin ataşamentul lor faţă de noile împrejurări decît prin ura împotriva lui Caesar; el ştia prea bine că aceste contradicţii se tocesc şi printr-o asemenea unificare exterioară şi că numai pe această cale omul de stat poate să devanseze timpul care, bineînţeles, este unicul capabil să îmblînzească pînă la urmă o asemenea vrajbă, depunînd vechea generaţie în mormînt. Cu atît mai puţin el întrebă de aceia care îl urau sau care îşi puseseră în gînd să-l asasineze. Ca un veritabil om de stat, nu servea poporului pentru recompensă, nici pentru a fi iubit de acesta, ci renunţă la favoarea contemporanilor în schimbul binecuvîntării viitorului şi, îndeosebi, în schimbul îngăduinţei de a-şi putea salva şi întineri naţiunea.

Dacă încercăm să dăm socoteală în particular despre aducerea vechilor stări în noua traiectorie, trebuie să amintim mai întîi că Caesar nu venise pentru a începe, ci pentru a desăvîrşi. Planul unei politici noi şi corespunzătoare timpului, proiectată demult de către Gaius Gracchus, fusese menţinut de adepţii şi succesorii săi, ce-i drept, cu mai mult sau mai puţin noroc şi inteligenţă, dar fără ezitare. Din capul locului şi, într-un fel, prin dreptul de succesiune şef al partidului popular, înălţase scutul acestuia timp de 30 de ani, fără să-l renege sau să încerce să-l renege vreodată; şi ca monarh el rămînea democrat. Aşa cum preluase neîngrădit moştenirea partidului său, exceptînd, fireşte, erorile catilinare şi clodiene, nutrind ura cea mai amară, chiar şi personală, împotriva aristocraţiei şi veritabililor aristocraţi şi păstrînd cu fidelitate ideile esenţiale ale democraţiei romane – ameliorarea situaţiei debitorilor, colonizarea transmarină, nivelarea treptată a deosebirilor juridice existente în rîndul claselor de supuşi ai statului, emanciparea puterii executive în faţa senatului –, la fel nici monarhia sa nu contravenea democraţiei, astfel încît aceasta din urmă ajunse la desăvîrşire şi împlinire abia prin monarhie. Căci această monarhie nu era despotismul oriental consfinţit de Dumnezeu, ci monarhia pe care dorise s-o întemeieze

Gaius Gracchus, pe care au întemeiat-o Pericle şi Cromwell: reprezentarea naţiunii prin omul ei cel mai de încredere, aşezat în poziţia cea mai înaltă şi cea mai neîngrădită. Din această perspectivă, ideile care se găseau la baza operei lui Caesar nu erau noi în sine; dar lui îi revine realizarea lor, care rămîne, pînă la urmă, pretutindeni problema principală; lui îi revine măreţia aplicării în practică ce l-ar fi surprins pe însuşi genialul lor născocitor dacă i-ar fi fost dat s-o contemple şi care a impresionat şi va impresiona pentru eternitate, după capacitatea de înţelegere a măreţiei umane şi istorice, cu o intensitate mai mult sau mai puţin profundă, pe toţi cei care au întîlnit-o în realitatea vie sau în oglinda istoriei, oricărei epoci istorice şi oricărei convingeri politice i-ar aparţine. Dar poate că tocmai aici este cazul să se ceară o dată răspicat, ceea ce istoriograful presupune pretutindeni în tăcere, şi să se protesteze împotriva obiceiului, comun atît prostiei, cît şi perfidiei, de a transforma elogiul istoric şi critica istorică într-o frază general valabilă şi desprinsă de realităţile concrete – în cazul acesta, de a răstălmăci judecata asupra lui Caesar într-o judecată a aşa-numitului cezarism. Fireşte, istoria secolelor trecute este magistra celui prezent; dar aceasta nu în sensul comun, ca şi cum conjuncturile prezentului ar putea fi descifrate prin răsfoirea relatărilor despre trecut, compilînd simptomele şi trăsăturile specifice din aceste cărţi ale diagnozei politice şi ale artei de receptare. Ea este instructivă numai în sensul în care analizarea culturilor mai vechi, condiţiile organice ale civilizaţiei în general, relevă forţele originare, pretutindeni egale, şi compoziţia lor, pretutindeni diferită şi care, în locul imitării searbede, pledează şi entuziasmează mai degrabă pentru o recreare independentă. În sensul acesta, istoria lui Caesar şi cea a cezarismului roman, cu toată măreţia neîntrecută a creatorului, cu toată necesitatea istorică a creaţiei, constituie într-adevăr o critică mai amară decît cea care poate fi scrisă de mîna omului. Conform aceleiaşi legi a naturii după care cel mai umil organism valorează infinit mai mult decît cea mai reuşită maşină, şi cea mai defectuoasă constituţie care oferă cîmp liber autodeterminării unei majorităţi cetăţeneşti valorează infinit mai mult decît cel mai genial şi cel mai

uman absolutism, căci cea dintîi este capabilă de evoluţie şi trăieşte în consecinţă, iar cel din urmă este ceea ce este, adică un sistem mort. Această lege a naturii s-a confirmat şi în cazul monarhiei militare absolutiste romane şi s-a confirmat cu atît mai deplin cu cît, sub impulsul genial al creatorului ei şi în condiţiile absenţei tuturor complicaţiilor esenţiale cu statele externe, ea s-a constituit într-o formă mai pură şi mai liberă decît oricare alt stat asemănător. Începînd cu Caesar, aşa cum vom explica în cărţile ulterioare şi aşa cum Gibbon a lămurit demult, structura romană păstră numai o coeziune exterioară şi a fost lărgită numai în mod mecanic, în timp ce se veştejea şi murea în interior odată cu el. Dacă în începuturile autocraţiei şi, îndeosebi, în propriul suflet al lui Caesar (p. 138) mai domina visul plin de speranţă al unificării liberei evoluţii a poporului cu dominaţia absolută, atunci guvernarea talentaţilor împăraţi ai dinastiei iuliene a arătat deja ce înseamnă a cuprinde focul şi apa în acelaşi vas. Opera lui Caesar era necesară şi tămăduitoare nu pentru că aducea binecuvîntarea prin sine sau pentru că ar fi putut s-o aducă, ci pentru că – avînd în vedere antica organizare a poporului, bazată pe sclavagism şi cu totul străină sistemului reprezentativ republicano-constituţional, şi constituţia urbană legitimă, care evoluase în cursul unei jumătăţi de mileniu pînă la stadiul absolutismului oligarhic – monarhia militară absolută constituia, cu o necesitate logică, piatra angulară şi răul cel mai mic. Dacă aristocraţia sclavagistă din Virginia şi Caroline va fi ajuns la stadiul rudelor ei din Roma lui Sulla, cezarismul se va legitima şi aici în faţa judecăţii istorice; acolo unde apare în alte circumstanţe, el este, concomitent, o malformaţie şi o uzurpare. Istoria nu se va preta însă la diminuarea onoarei veritabilului Caesar numai pe motiv că o asemenea sentinţă rostită faţă de cezarii făţarnici ar putea deruta naivitatea şi oferi ticăloşiei pretextul minciunii şi înşelătoriei. Şi ea este o Biblie, iar dacă, asemenea aceasteia, nu-l poate opri pe cel nechibzuit s-o înţeleagă greşit şi pe diavol s-o citeze, va fi totuşi capabilă să-i suporte şi să-i răsplătească pe amîndoi.

Formal, poziţia noului şef de stat apare sub un aspect straniu. După reîntoarcerea din Hispania în anul 705 (**49**), Caesar preluă

dictatura mai întîi temporar, apoi, după bătălia de la Pharsalos din toamna anului 706 (**48**), pe o perioadă nedeterminată, în fine, după bătălia de la Thapsus, începînd cu 1 ianuarie 709 (**45**), ca magistratură anuală, astfel încît a fost desemnat mai întîi pe o perioadă de 10 ani, iar în anul 710 (**44**), pe viaţă; de asemenea, în anul 708 (**46**) preluă cenzura sub noul titlu de păstrător al moravurilor, pe o perioadă de trei ani, în anul 710 (**44**), pe viaţă; apoi consulatul, mai întîi pentru anul 706 (**48**), în mod ordinar – aceasta era magistratura care oferise pretextul izbucnirii războiului civil –, prelungit ulterior pe o durată de cinci ani, după aceea de 10 ani, o dată chiar fără coleg; ce-i drept, nu i s-a acordat tribunatul poporului, dar în anul 706 (**48**) i se conferi o putere asemănătoare celei tribuniciene, pe viaţă; la fel, primul loc în senat şi, cu aceasta, dreptul primului vot; în sfîrşit (708, **46**), titlul de imperator pe viaţă. Caesar nu trebuia să ceară conducerea supremă a cultului, întrucît deţinea deja magistratura de *pontifex maximus* (p. 112); în schimb, deveni membru al celui de-al doilea mare colegiu sacerdotal, cel al augurilor. Acestei uniuni pestriţe de magistraturi civile şi sacerdotale i se adăugau în continuare o mulţime şi mai pestriţă de legi şi decrete senatoriale, care îi acordau lui Caesar dreptul de a decide în probleme de război şi de pace fără consultarea senatului şi poporului, de a dispune de armată şi tezaur, de a desemna guvernatorii provinciali, dreptul de a propune obligatoriu o parte a magistraţilor romani urbani, de a conduce alegerile în comiţiile centuriate, dreptul numirii patricienilor şi alte prerogative extraordinare asemănătoare; pentru a nu aminti onorurile şi decoraţiile lipsite de conţinut: acordarea titlului de „Părinte al patriei”, schimbarea numelui pentru luna naşterii sale, *Iulius*, nume pe care îl poartă şi astăzi încă, şi alte manifestaţii ale spiritului megaloman incipient al curţii, care se rătăciră pînă la urmă în cele mai aberante adulaţii. Se pare că aici, probabil printr-un compromis între noua devoţiune de curte şi repulsia republicană de a desemna monarhia cu numele ei adevărat, s-a întreprins încercarea de a descompune autoritatea nelimitată a monarhului în părţile ei componente; ceea ce, firește, a fost pe cît de complicat, pe atît de greşit în privinţa termenilor, întrucît, prin

natura ei, puterea nelimitată se sustrage oricărei specializări. Supoziţia că Caesar însuşi a intenţionat să-şi înjghebeze noua autoritate regală din acest mănunchi de magistraturi, vechi şi noi, şi comisii extraordinare este mai degrabă naivă decît inteligentă. Un istoric pătrunzător nu va avea nevoie aşadar de o dovadă nici pentru faptul că Caesar intenţionase să introducă autoritatea supremă ca un organ esenţial şi permanent, aşadar ca autoritate ereditară şi nu numai pentru cîţiva ani sau ca magistratură personală pe durată nedeterminată sau a vieţii, asemenea regenţei lui Sulla, nici pentru faptul că el a ales pentru noua instituţie un termen corespunzător şi simplu; căci, dacă crearea unor nume lipsite de conţinut este o greşeală politică, prezentarea conţinutului plenitudinii puterii fără nume este cel puţin o greşeală la fel de gravă. Bineînţeles, este foarte dificil să se identifice formularea aleasă de Caesar, deoarece, pe de o parte, în această perioadă de tranziţie edificiile efemere încă nu se separaseră bine de cele perene, iar pe de alta, devoţiunea clienţilor, care devansează gestul stăpînului, îl copleşi cu o avalanşă de decrete de încredere şi legi onorifice, neîndoielnic detestate de Caesar însuşi. Autoritatea tribuniciană oferea expresia cel mai puţin indicată pentru calificarea competenţei noului şef de stat, întrucît, conform constituţiei, tribunul poporului nu putea să ordone, ci numai să interzică altora să ordone. Nici consulatul nu prezenta o alegere prea fericită pentru noua monarhie, din simplul motiv al colegialităţii, nedespărţită de această magistratură; este evident, de altfel, că Caesar a acţionat intenţionat pentru degradarea acestei magistraturi, supremă pînă atunci, la titlul lipsit de conţinut şi chiar dacă o preluă, el nu o deţinea, de regulă, pe întreaga durată a anului, ci o cedă curînd după aceea unor persoane subordonate. Din multiplele magistraturi ale lui Caesar, dictatura apare în practică cel mai frecvent şi cel mai clar conturată, evident din cauză că Caesar o folosi în accepţiunea ei străveche din organismul constituţional, ca preşedinţie extraordinară pentru depăşirea unor crize extraordinare. Dimpotrivă, ea nu se recomanda ca purtătoarea noii monarhii, întrucît excepţionalitatea şi nepopularitatea erau intrinseci acestei magistraturi şi întrucît era mult prea îngustă pentru a cuprinde noua

monarhie dacă Caesar – aşa se pare şi nici nu poate fi altfel, avînd în vedere fosta lui poziţie de partid – nu prelua dictatura anormală a lui Sulla, ci, făcînd abstracţie de bariera timpului, pe cea republicană ordinară. Dimpotrivă, numele *imperator* apare în toate privinţele ca formularea potrivită pentru noua monarhie: în primul rînd pentru că era insolit, introducerea lui nefiind determinată de nici un anumit motiv exterior. Vinul nou nu putea fi turnat în burdufuri vechi; aici, cauzei noi i se adăugă numele nou, concentrîndu-se în acesta în modul cel mai pregnant, ceea ce, ce-i drept cu mai puţină acuitate, partidul democratic formulase deja în Legea Gabinia drept competenţa conducătorului ei: concentrarea autorităţii de magistrat (*imperium*) în mîinile unui conducător al poporului independent de senat. De asemenea, pe monedele lui Caesar, îndeosebi pe cele din ultima perioadă, întîlnim, alături de dictatură, cu preponderenţă titlul de *imperator*, iar în legea lui Caesar cu privire la crimele politice monarhul pare să fi fost desemnat cu termenul acesta; dar întru totul decisiv este faptul că puterea de imperator nu i-a fost încredinţată lui Caesar numai pentru persoana sa, ci şi pentru descendenţii săi naturali sau adoptivi. Chiar dacă nu imediat, posteritatea a legat monarhia de titlul de *imperator*. Pentru a acorda acestei noi magistraturi o legitimare, concomitent, democratică şi religioasă, Caesar intenţiona probabil să-i alăture, tot cu titlu ereditar, atît puterea tribuniciană, cît şi pontificatul suprem, cu toate că ereditatea este documentată explicit numai în cazul sacerdoţiului suprem. În privinţa dreptului constituţional, noua magistratură de *imperator* se afilia poziţiei pe care consulii sau proconsulii o deţineau în afara zidurilor Oraşului, astfel încît ea conţinea nu numai comanda militară, dar şi suprema autoritate judiciară şi, în consecinţă, pe cea administrativă. Într-un anumit sens, imperatorul se raporta la consul aşa cum aceasta se raporta faţă de pretor, autoritatea lor fiind, ce-i drept, de aceeaşi esenţă, dar în cazul neconcordanţei, consulul supunîndu-se imperatorului aşa cum pretorul se supunea consulului; ceea ce a fost marcat cu pregnanţă, inclusiv formal, întrucît jilţul imperial supraînălţat se afla între cele două scaune curule ale consulilor. Autoritatea imperatorului era calitativ superioară celei

consularo-proconsulare, în măsura în care cea dintîi nu era limitată în timp şi spaţiu, ci era acordată pe viaţă şi era ereditară, fiind valabilă şi în capitală, unde imperatorul, spre deosebire de consul, nu putea fi oprit de colegii înzestraţi cu aceeaşi putere şi unde îngrădirile impuse la origine magistraturii supreme, îndeosebi obligaţia de a da curs provocaţiei şi de a ţine seama de sfaturile senatului, îşi pierdură cu timpul valabilitatea pentru imperator. Pentru a sintetiza: această nouă magistratură de imperator nu era nimic altceva decît străvechea regalitate restaurată; căci tocmai acele îngrădiri temporale şi spaţiale ale puterii, ale colegialităţii şi colaborării senatului sau comunităţii, necesare în anumite circumstanţe, îl deosebeau pe consul de rege (I, p. 178). Aproape că nu există trăsătură în noua monarhie care să nu se regăsească în cea veche: unificarea supremei autorităţi militare, juridice şi administrative în mîinile principelui; o preşedinţie religioasă asupra comunităţii; dreptul de a da dispoziţii cu putere de lege; reducerea senatului la rolul de consiliu de stat; restauraţia patriciatului şi a prefecturii urbane; ciudata cvasiereditate, întrucît constituţia lui Caesar, întru totul asemănătoare celei a lui Cromwell şi Napoleon, îi permitea monarhului să-şi desemneze succesorul prin formele adopţiunii. Dar mult mai izbitoare decît aceste analogii este identitatea esenţială a monarhiei lui Servius Tullius cu cea a lui Caesar; dacă, în ciuda plenipotenţei lor, acei străvechi regi ai Romei fuseseră totuşi stăpînii unei comunităţi libere şi, tocmai ei, protectorii omului de rînd în faţa aristocraţiei, nici Caesar nu venise pentru a dizolva libertatea, ci pentru a o împlini, îndepărtînd mai întîi jugul insuportabil al aristocraţiei. De asemenea, nu trebuie să ne surprindă faptul că Caesar, care nu era un anticar politic, s-a întors cu o jumătate de mileniu în urmă pentru a găsi modelul noului stat; căci, întrucît magistratura supremă a comunităţii romane a rămas în toate timpurile o regalitate limitată printr-o serie de legi speciale, nu dispăruse termenul de *regalitate*. În epocile şi din motivele cele mai diferite – prin dictatura republicană, prin puterea decemvirală, prin regenţa lui Sulla –, în practică, se revenise asupra lui şi în timpul republicii; mai mult, întotdeauna cînd interveni cerinţa unei autorităţi

extraordinare, apăru, cu o anumită necesitate logică, *imperium*-ul nelimitat împotriva celui ordinar limitat, care nu era nimic altceva decît autoritatea regală. În sfîrşit, existau şi considerente exterioare care recomandau revenirea la fosta regalitate. Omenirea ajunge numai cu eforturi extraordinare la creaţii noi şi, de aceea, păstrează formele deja dezvoltate ca pe o moştenire sacră. Din această cauză, Caesar l-a continuat cu bună ştiinţă pe Servius Tullius, aşa cum, mai tîrziu, îl va continua Carol cel Mare şi aşa cum Napoleon a încercat cel puţin să-l continue pe Carol cel Mare. De altfel, el nu a acţionat pe ocolite şi în secret, ci, ca şi urmaşii săi, într-un mod cît se poate de manifest; scopul acestei continuări era doar găsirea unei formulări clare, naţionale şi populare pentru noul stat. Din timpuri străvechi, pe Capitoliu se găseau statuile celor şapte regi pe care obişnuia să le înşire istoria convenţională a Romei; Caesar ordonă ca alături să fie ridicată a opta: a sa. El apăru în public în vestimentaţia vechilor regi de la Alba. În noua sa lege cu privire la crimele politice, principala deviaţie de la legea lui Sulla era aceea că imperatorul era aşezat pe picior de egalitate cu comunitatea cetăţenilor, ca expresia vie şi personală a poporului. În formula obişnuită pentru jurăminte politice, Geniul imperatorului se adăugă alături de Iovis şi de Penaţii poporului roman. Expresia caracteristică exterioară a monarhiei era, conform concepţiei răspîndite în întreaga Antichitate, imaginea monarhului de pe monede; chipul lui Caesar apare pe cele ale statului roman din anul 710 (**44**). Cel puţin nu exista posibilitatea ca ulterior să fie acuzat de camuflarea esenţei poziţiei sale; el se înfăţişă atît de hotărît şi, pe cît posibil, în formele consacrate nu numai ca monarh, ci chiar ca rege al Romei. Oricum de o importanţă secundară, este chiar posibil ca el să nu fi intenţionat să-şi desemneze noua autoritate de magistrat cu noul nume de *imperator*, ci de-a dreptul cu vechiul nume de rege. Mulţi dintre duşmanii, ca şi dintre prietenii săi considerau încă din timpul vieţii sale că el ar intenţiona să se lase desemnat în mod formal ca rege al Romei; mulţi dintre adepţii săi cei mai înfocaţi îi sugerară încoronarea pe diferite căi şi cu diferite ocazii; cel mai învederat, consulul Marcus Antonius, îi oferi lui Caesar diadema în faţa întregului popor (15 februarie 710,

44); Caesar respingea însă aceste oferte fără excepţie. Dacă, în acelaşi timp, el intervenea împotriva celor care foloseau aceste incidente pentru a relua opoziţia republicană, nu putem deduce de aici că nu a luat aceste refuzuri în serios; şi cu atît mai puţin ele pot servi drept dovadă că aceste invitaţii erau făcute la iniţiativa lui, pentru a pregăti mulţimea pentru neobişnuitul spectacol al diademei romane. Doar zelul nedorit al unor adepţi entuziaşti poate să fi provocat aceste scene; se prea poate ca Iulius Caesar să fi acceptat sau chiar să fi organizat scena cu Antonius, pentru ca, prin această respingere desfăşurată sub privirile cetăţenilor, ea fiind trecută printr-un ordin superior chiar şi în calendarele statului, să pună capăt bîrfei incomode într-un mod cît mai tranşant. Probabil Caesar, care aprecia valoarea unei formulări curente tot atît cît estima antipatiile mulţimii, care se răsfrîng mai degrabă asupra numelui decît asupra esenţei lucrurilor, era hotărît să evite numele de rege, pătat cu străvechiul blestem şi folosit de romanii timpului său mai degrabă pentru despoţii Orientului decît pentru Numa şi Servius ai lor, şi să-şi însuşească esenţa regalităţii sub titlul de *imperator*. Însă oricare ar fi fost titulatura, stăpînul era prezent şi imediat se instală curtea cu fastul obligatoriu şi cu lipsa de bun-gust şi deşertăciunea obligatorie. Caesar se înfăţişă în public cu veşmîntul de purpură, în locul celui al consulilor, brodat cu tivul de purpură, considerat în Antichitate haina regală, şi primi cortegiul solemn al senatorilor şezînd în jilţul său de aur, fără a se ridica în picioare. În onoarea lui, calendarul era ticsit de sărbătorile zilei sale de naştere, ale victoriilor şi jurămintelor. Dacă Caesar venea în capitală, cei mai distinşi dintre slujitorii săi ieşeau în număr mare, şi chiar la distanţe apreciabile, în întîmpinarea lui. A fi în apropierea lui începu să echivaleze cu escaladarea chiriilor în cartierul în care locuia. Din cauza mulţimii persoanelor care se îmbulzeau pentru obţinerea unei audienţe, el deveni atît de inabordabil, încît deseori se văzu nevoit să comunice cu apropiaţii săi în scris, chiar şi cei mai distinşi bărbaţi trebuind să aştepte ore în şir în anticameră. Se resimţea faptul, prea evident pentru Caesar însuşi, că nu se mai venea în faţa unui concetăţean. Se născu o aristocraţie monarhistă, care, într-un mod ciudat, era

simultan nouă şi veche, şi care generase ideea eclipsării aristocraţiei oligarhiei prin cea a regalităţii şi a nobilimii prin patricieni. Deşi lipsit de privilegii însemnate ale ordinului, patriciatul continua să existe ca o ghildă ermetică a iuncherimii (I, p. 207); dar, întrucît nu putea primi ginţi noi (I, p. 187), patriciatul se restrînse din ce în ce mai mult, iar în timpul lui Caesar nu existau mai mult de 15-16 ginţi patriciene. Întrucît Caesar, el însuşi descendentul unei asemenea ginţi, lăsă să i se acorde imperatorului, prin decret al poporului, dreptul de a crea noi ginţi patriciene, el întemeie, în opoziţie cu nobilimea republicană, o nouă aristocraţie a patriciatului care întruni în modul cel mai fericit toate cerinţele unei aristocraţii monarhice: acea vrajă conferită de vîrsta venerabilă, independenţa deplină faţă de guvern şi deplina insignifianţă. În toate aceste direcţii se relevă noua dominaţie.

Sub un monarh, într-adevăr nelimitat în puterea sa, aproape că nu mai putea fi vorba de o constituţie şi nicidecum de perpetuarea comunităţii de pînă atunci, bazată pe colaborarea legală a cetăţenilor, a senatului şi a diferiţilor magistraţi. Caesar recurse cu toată hotărîrea la tradiţiile epocii regale: alături de rege, adunarea cetăţenilor rămînea ceea ce fusese deja în perioada regalităţii – suprema şi ultima expresie a voinţei populare suverane; senatul era redus la menirea lui originară, care consta în acordarea sfatului la cererea stăpînului; monarhul, în fine, concentră din nou în persoana lui întreaga putere de magistrat, astfel încît, alături de el, ca şi alături de regii timpurilor străvechi, nu exista nici un alt magistrat independent.

În privinţa legiferării, monarhul democrat păstră străvechiul principiu al dreptului constituţional roman, conform căruia numai corpul cetăţenilor, împreună cu regele care l-a convocat, era îndreptăţit să reglementeze comunitatea în mod organic, şi sancţionă dispoziţiile sale constitutive întotdeauna prin decret al poporului. Bineînţeles, nu era posibil să li se insufle aşa-numitelor comiţii ale acestui timp puterea liberă şi autoritatea moral-politică pe care le conţinuseră acel „da” sau acel „nu” ale vechilor adunări centuriate; conlucrarea cetăţenilor în cazul legiferării, extrem de limitată în

cazul vechii constituţii, dar reală şi vie, era, în practică, o simplă umbră în cea nouă. De aceea, nu erau necesare măsuri speciale de limitare împotriva comiţiilor; o experienţă îndelungată arătase că oricare guvern – oligarhic, dar şi monarhic – se putea înţelege cu acest suveran formal. Numai în măsura în care aceste comiţii organizate de Caesar serveau pentru menţinerea principială a suveranităţii populare şi pentru protestul energic împotriva sultanismului ele erau un moment important în sistemul instituit de Caesar şi de o semnificaţie practică mijlocită. Însă, alături, şi acest fapt nu se înţelege numai de la sine, ci este şi atestat cu siguranţă, Caesar şi urmaşii săi reluară şi celălalt principiu al străvechiului drept constituţional, conform căruia ordinul supremului sau mai degrabă unicului magistrat are o valabilitate necondiţionat atîta timp cît acesta rămîne în magistratură, dar şi conform căruia legiferarea revine, ce-i drept, numai regelui împreună cu cetăţenii, dispoziţia regală fiind însă echivalentă legii cel puţin pînă la moartea autorului ei.

Dacă regele democrat acordă aşadar adunării populare cel puţin o participare formală la suveranitate, el nu intenţiona nicidecum să împartă puterea cu guvernul de pînă atunci, colegiul senatorial. Senatul lui Caesar – cu totul deosebit de cel al lui Augustus – nu urma să fie altceva decît un consiliu imperial suprem pe care să-l utilizeze pentru a se sfătui cu el asupra legilor, înaintea promulgării lor, şi pentru a decreta dispoziţiile administrative mai importante prin intermediul său sau cel puţin în numele său; fireşte, s-a întîmplat să fie promulgate decrete senatoriale despre care nu ştiau nimic nici senatorii citaţi să fie prezenţi la redactarea lor. Nu se creară dificultăţi formale esenţiale pentru a readuce senatul în poziţia lui iniţial consultativă, pe care o părăsise mai degrabă de fapt decît de drept; dimpotrivă, aici trebuia prevenită rezistenţa practică, întrucît aşa cum areopagul attic fusese focarul opoziţiei împotriva lui Pericle, la fel, senatul roman era focarul opoziţiei împotriva lui Caesar. În principal din această cauză numărul senatorilor, pînă atunci în condiţii ordinare de cel mult 600 (II, p. 237), fiind sensibil decimat în urma ultimelor crize, a fost mărit prin adăugiri extraordinare pînă la

900 şi, pentru a-l menţine la acest nivel, numărul cvestorilor anuali, deci cel al membrilor care intrau anual în senat, a fost ridicat concomitent de la 20 la 40. În cazul completării extraordinare a senatului, monarhul acţiona singur. La cea ordinară îşi asigură o influenţă durabilă prin obligarea prin lege a colegiilor electorale de a-i vota pe primii 20 de candidaţi la cvestură înzestraţi de monarh cu scrisori de recomandare; pe deasupra, în mod excepţional, coroana se bucura şi de privilegiul de a acorda drepturile onorifice legate de cvestură sau de o magistratură superioară acesteia, aşadar îndeosebi un loc în senat, şi unor indivizi care nu îndeplineau toate condiţiile cerute. Alegerile extraordinare de completare se desfăşurară, fireşte, în principal în favoarea adepţilor noii ordini şi introduseră în înalta corporaţie, alături de cavaleri distinşi, mulţi indivizi dubioşi şi plebei; foşti senatori, şterşi de pe listă de către cenzor sau în urma unei sentinţe judecătoreşti, străini din Hispania şi Galia care, în parte, trebuiau să înveţe latina după ce ajungeau în senat, foşti subofiţeri care nici nu avuseseră inelul de cavaler pînă atunci, fii ai unor liberţi sau ai unora care se îndeletniciseră pînă atunci cu meserii neonorabile şi alte elemente asemănătoare. Cercurile exclusiviste ale nobilimii, bineînţeles, profund ofensate din cauza acestei modificări a personalului senatorial, văzură în aceasta o degradare intenţionată a instituţiei senatului în sine. Caesar nu era capabil de o asemenea artă politică autodistrugătoare; pe cît era de hotărît să nu permită să fie guvernat de către consiliul său, pe atît era de convins de necesitatea instituţiei în sine. Ei ar fi trebuit să recunoască în această procedură intenţia monarhului de a priva senatul de caracterul său de reprezentanţă exclusivă a aristocraţiei oligarhice, deţinut pînă atunci, şi de a-l readuce pe poziţia pe care o deţinuse în timpul regalităţii: un consiliu imperial în care erau reprezentate toate clasele statului prin elementele lor cele mai inteligente şi care nu-l excludea cu necesitate nici pe bărbatul străin şi nici pe cel de origine umilă; aşa cum acei străvechi regi atrăseseră necetăţeni în senat (I, pp. 69-70, 185-186), la fel Caesar primise neitalici în senatul său. Dacă guvernarea nobilimii era înlăturată şi subminată astfel în existenţa ei, senatul, în noua sa formă, nefiind însă altceva decît un instrument al

monarhului, autocraţia a fost introdusă concomitent în modul cel mai tăios în administrarea şi guvernarea statului, întreaga putere executivă revenind monarhului. Bineînţeles, în toate problemele majore decidea înainte de toate imperatorul în persoană. Caesar a reuşit să impună guvernarea personală într-o amploare care aproape că nu poate fi concepută de noi, oameni obişnuiţi, şi care, totuşi, nu se explică numai prin inegalabila rapiditate şi siguranţa muncii sale, ci îşi găseşte motivaţia şi într-o cauză generală. Dacă îi vedem pe Caesar, Sulla, Gaius Gracchus, în general pe oamenii de stat romani, dezvoltînd o activitate care depăşeşte întotdeauna concepţia noastră asupra capacităţii umane de muncă, cauza nu rezidă în natura umană, ci în organizarea sistemului domestic modificat din zilele noastre. Casa romană era o maşină în care forţele stăpînului erau înmulţite şi de capacităţile intelectuale ale sclavilor şi liberţilor săi; un stăpîn care ştia să le guverneze lucra, într-un fel, cu nenumărate spirite. Acesta este idealul centralizării birocratice spre care năzuieşte sistemul nostru de contor, ce-i drept, cu multă ardoare, rămînînd însă tot atît de mult în urma imaginii originare ca şi actuala dominaţie a capitalului în urma sistemului sclavagist antic. Caesar a ştiut să folosească acest avantaj; acolo unde un post necesita o fidelitate deosebită, constatăm, dacă nu interveneau alte considerente, că el era ocupat, în principiu, de sclavii, liberţii şi clienţii săi de origine umilă. Luate în ansamblu, operele sale arată ce putea înfăptui un geniu ca al său cu un asemenea instrument; cum a realizat fiecare din aceste opere este o întrebare care nu-şi găseşte un răspuns mulţumitor – birocraţia se aseamănă fabricii şi prin aceea că obiectul creat nu apare ca opera celui care l-a lucrat, ci ca produs al fabricii care îl marchează. Un singur lucru este evident: Caesar n-a avut nici un ajutor pentru opera sa, nu unul care să fi avut o influenţă personală asupra ei sau să fi fost iniţiat cel puţin cu privire la planul întreg; el nu numai că a fost meşter, dar a muncit doar cu ucenici şi fără calfe. Dacă analizăm părţile constitutive ale operei, se înţelege de la sine că Caesar evita pe cît posibil orice reprezentanţă în problemele politice propriu-zise. Atunci cînd ea devenea inevitabilă, Caesar necesitînd un organ superior în capitală din cauza

frecventelor sale absenţe din Roma, într-un mod semnificativ nu era desemnat locţiitorul legal al monarhului, prefectul urban, ci un om de încredere lipsit de o competenţă recunoscută oficial, îndeobşte bancherul lui Caesar, vicleanul şi abilul negustor fenician Lucius Cornelius Balbus din Gades. În domeniul administraţiei, Caesar acţiona îndeosebi pentru recîştigarea cheilor tezaurului de stat pe care şi le însuşise senatul curînd după căderea regalităţii şi cu al căror ajutor pusese mîna pe guvernare şi încredinţarea lor unor astfel de slujitori care răspundeau cu capul, necondiţionat şi în exclusivitate, în faţa lui. Bineînţeles, în privinţa proprietăţii, averea privată a monarhului rămînea întru totul separată de bunurile statului; dar Caesar prelua administraţia întregului sistem financiar şi monetar al statului şi o conducea din toate punctele de vedere aşa cum el şi, în general, mai-marii romani obişnuiau să-şi administreze propria avere. Perceperea impozitelor provinciale şi, în principal, conducerea sistemului monetar a fost încredinţată pentru viitor sclavilor şi liberţilor, bărbaţii ordinului senatorial fiind excluşi şi de la aceste activităţi – un pas plin de consecinţe, în decursul timpului dezvoltîndu-se din această categorie importantul ordin al procuratorilor şi „casa imperială”. Dimpotrivă, dintre guvernările provinciale care, mai ales acum, după ce îşi predaseră afacerile financiare noilor perceptori imperiali de impozite, erau în esenţă comandamente militare, numai cea egipteană revenea propriilor oameni ai monarhului. Aşa cum o dovediseră repetatele încercări ale unor şefi strîmtoraţi de partide italice încă din timpul ultimei crize, ţinutul de pe Nil, izolat geografic şi centralizat politic într-un mod atît de ciudat, era cel mai potrivit, dintre toate districtele, să se desprindă, sub un conducător capabil, pe o durată mai îndelungată, de puterea centrală. Acesta era probabil motivul care îl determină pe Caesar să nu declare ţara în mod oficial ca provincie, ci să-i tolereze aici pe inofensivii Lagizi; şi este sigur că acelaşi motiv a impus încredinţarea comenzii legiunilor staţionate în Egipt nu unui bărbat din rîndul senatului, altfel spus unui bărbat care aparţinea fostului guvern, ci considerarea ei ca un post de slujitor, asemenea perceptorilor de impozite (p. 290). În general, Caesar avu grijă ca

soldaţii Romei să nu fie comandaţi de lachei, precum cei ai regilor Orientului. Se menţinu regula ca guvernările mai importante să fie ocupate de foşti consuli, cele de importanţă scăzută de foşti pretori; de asemenea, în locul intervalului de cinci ani pe care îl introduse legea din anul 702 (**52**) (p. 218), se reveni la vechiul sistem, guvernarea începînd din nou imediat după depunerea magistraturii urbane. Distribuirea provinciilor între candidaţii calificaţi, care pînă atunci avusese loc fie prin decret popular sau senatorial, fie printr-o tranzacţie încheiată între magistraţi, fie prin tragere la sorţi, a fost preluată în schimb de către monarh; şi întrucît consulii erau îndemnaţi frecvent să abdice înainte de sfîrşitul anului, lăsînd locul lor unor consuli aleşi pe urmă (*consules suffecti*), apoi, întrucît numărul pretorilor numiţi anual a fost ridicat de la 8 la 16 şi, ca şi în cazul cvestorilor, imperatorul avea dreptul să numească jumătatea acestora, în fine, întrucît lui i se rezervă dreptul de a numi, dacă nu consuli titulari, cel puţin pretori şi cvestori titulari, Caesar îşi asigură pentru ocuparea guvernărilor un număr suficient de candidaţi agreaţi de el. Rechemarea, ca şi numirea rămîneau bineînţeles la latitudinea regentului; se adoptă drept regulă ca guvernatorul consular să nu rămînă în provincie mai mult de doi ani, cel pretorian, mai mult de un an. În sfîrşit, în ceea ce priveşte administraţia capitalei şi a reşedinţei, este evident că la început imperatorul intenţiona s-o încredinţeze, într-un mod asemănător, unor magistraţi desemnaţi de el. El reînvie vechea administraţie urbană din timpul regalităţii (I, p. 59); în repetate rînduri el încredinţă administraţia urbană, pentru durata absenţei sale, unuia sau mai multor reprezentanţi de genul acesta, numiţi de el fără consultarea poporului şi pe o perioadă nedeterminată, care întruneau atribuţiile tuturor magistraţilor de administraţie, avînd chiar dreptul să bată monedă, nu cu imaginea, dar, în tot cazul, cu numele lor. Apoi, în anul 707 (**47**) şi în primele nouă luni ale anului 709 (**45**) nu au existat nici pretori, nici edili curuli, nici cvestori – în primul din aceşti ani şi consulii au fost numiţi abia către sfîrşitul lui, iar în al doilea, însuşi Caesar a fost consul fără coleg. Toate acestea, exceptînd limitările impuse de trecutul democratic al noului monarh, apar ca o tentativă de restaurare

deplină a vechii autorităţi regale, în interiorul oraşului Roma continuînd să existe, în afara regelui însuşi, numai prefectul urban, în timpul absenţei regelui, şi tribunii şi edilii chemaţi pentru apărarea libertăţii poporului, fiind anulate în schimb consulatul, cenzura, pretura, edilitatea curulă şi cvestura. Caesar renunţă însă mai tîrziu la ideea aceasta; el nu acceptă titlul de rege, dar nici nu suprimă acele nume venerabile contopite cu glorioasa istorie a republicii. Consulii, pretorii, edilii, tribunii şi cvestorii îşi păstrau în esenţă competenţa formală de pînă atunci, dar poziţia lor era profund modificată. Ideea politică de bază a republicii cerea ca imperiul să se confunde cu oraşul Roma; de aceea, magistraţii municipali ai capitalei fuseseră trataţi consecvent drept magistraţi ai imperiului. În monarhia lui Caesar, această concepţie a fost anulată odată cu consecinţa ei; magistraţii Romei alcătuiau de acum numai prima dintre multele municipalităţi imperiale şi îndeosebi consulatul deveni automat un post cu un titlu, care păstră o anumită importanţă practică numai prin posibilitatea imanentă a dobîndirii unei guvernări superioare. Soarta pe care comunitatea romană se obişnuise s-o pregătească comunităţilor supuse se împlini acum pentru ea însăşi datorită lui Caesar; suveranitatea ei asupra imperiului se transformă într-o libertate comunală limitată în cadrul statului roman. S-a amintit deja că, simultan, a fost dublat numărul pretorilor şi cvestorilor; acelaşi lucru s-a întîmplat în cazul edililor poporului, la care se adăugară doi „edili cerealieri” (*aediles Ceriales*) pentru supravegherea aprovizionării capitalei. Ocuparea acestor magistraturi rămînea o atribuţie a comunităţii şi n-a fost limitată în privinţa consulilor, tribunilor poporului şi edililor poporului; faptul că imperatorul obţinu un drept de propunere care îi obliga pe alegători la acceptarea unei jumătăţi dintre pretorii, edilii curuli şi cvestorii aleşi pentru fiecare an a fost amintit mai sus. În general, el nu se atinse de vechile paladii sacre ale libertăţii populare; bineînţeles, asta nu însemna că nu mai exista posibilitatea unei intervenţii serioase împotriva vreunui tribun al poporului răzvrătit sau destituirii şi ştergerii lui de pe lista senatorilor. Aşadar, întrucît imperatorul era propriul său ministru în toate problemele importante şi de ordin

general, întrucît el stăpînea finanţele prin slujitorii, iar armata prin locţiitorii săi, întrucît vechile magistraturi republicane de stat fuseseră transformate din nou în magistraturi comunale ale oraşului Roma, în sfîrşit, întrucît el obţinuse, pe deasupra, dreptul de a-şi desemna el însuşi succesorul, autocraţia era suficient de întemeiată.

Dimpotrivă, în ierarhia religioasă, cu toate că a dat o lege cuprinzătoare şi asupra acestei părţi a bugetului de stat, Caesar n-a adus înnoiri importante, cu excepţia preluării de către regent a pontificatului suprem şi a auguratului; acestei circumstanţe i se datorează, în parte, adăugarea cîte unui loc în cazul celor trei colegii supreme şi a trei în cazul celui de-al patrulea, al „stăpînilor banchetului". Dacă religia romană de stat servise pînă atunci ca sprijin pentru oligarhia guvernantă, ea putea oferi acelaşi serviciu şi noii monarhii. Politica religioasă conservatoare a senatului trecu în seama noilor regi ai Romei. Cînd Varro, un conservator convins, îşi publică în această perioadă *Antichităţile lucrurilor divine*, cartea de căpătîi a teologiei romane de stat, el obţinu permisiunea de a o dedica pontifului suprem Caesar. Strălucirea plăpîndă pe care o mai putea răspîndi cultul lui Iovis înconjura tronul nou-întemeiat, iar vechea credinţă naţională deveni în ultimele sale stadii instrumentul unui cezaropapism lipsit, fireşte, din capul locului de conţinut şi de vlagă.

În sistemul judiciar a fost restaurată înainte de toate vechea jurisdicţie regală. Aşa cum regele fusese iniţial judecător în procesele penale, fără a apela la instanţa de graţiere a poporului, şi în cele civile, fără a fi obligat juridic să transfere deciderea cazurilor în cauză unor juraţi, la fel şi Caesar îşi aroga dreptul de a decide singur şi definitiv atît în procesele penale, cît şi în cele private şi să le judece el însuşi în cazul prezenţei sale, sau, în cazul absenţei, să lase judecarea lor în seama prefectului urban. Într-adevăr, întru totul asemănător vechilor regi, îl întîlnim judecîndu-i fie în forul capitalei, în public, pe cetăţenii romani acuzaţi de înaltă trădare, fie în casa lui pe principii clientelari acuzaţi de aceeaşi nelegiuire; astfel, prerogativa care venea în avantajul cetăţenilor romani faţă de ceilalţi supuşi ai regelui pare să fi constat numai în publicitatea procesului.

Dar această jurisdicţie regală supremă renăscută, cu toate că prin natura lucrurilor Caesar o abordă cu imparţialitate şi cu grijă, nu putu fi aplicată de fapt decît în cazuri excepţionale. Jurisdicţia republicană consacrată continua să existe în paralel pentru procesele ordinare, atît în cazurile penale, cît şi în cele civile. Procesele penale erau rezolvate, ca şi înainte, de către comisiile de juraţi competente pentru diferitele crime, cele civile, în parte de către tribunalul succesoral sau aşa-numitul „tribunal al celor o sută", în parte de către juraţii individuali. Ca şi pînă atunci, conducerea tribunalelor intra, în capitală mai ales, în atribuţiile pretorului, iar în provincii, în cele ale guvernatorilor. Chiar şi sub monarhie, crimele politice erau predate unei comisii de juraţi; noua ordine pe care Caesar o decretă pentru acestea specifica acţiunile pasibile de pedeapsă legală cu exactitate şi într-un mod liberal, care excludea orice urmărire a conştiinţei şi nu stabilea drept pedeapsă moartea, ci exilul. În privinţa alegerii juraţilor, pe care partidul senatorial dorise să-i desemneze în exclusivitate din rîndul senatului, iar severii gracchieni, în exclusivitate din rîndul ordinului ecvestru, Caesar, fidel principiului reconcilierii partidelor, păstră legea de tranzacţie a lui Cotta (p. 70), dar probabil cu includerea modificării pregătite de legea lui Pompeius din anul 699 (**55**) (p. 214); astfel, au fost înlăturaţi tribunii tezaurului veniţi din păturile inferioare ale poporului, stabilindu-se un cens al juraţilor de cel puţin 400.000 de sesterţi (30.000 de taleri), senatorii şi cavalerii împărţindu-şi funcţiile de juraţi care fuseseră multă vreme mărul discordiei în relaţiile lor. Relaţia dintre jurisdicţia republicană şi cea regală era, în general, concurentă, astfel încît fiecare afacere putea fi pledată atît în faţa tribunalului regal, cît şi în faţa curţii republicane, aceasta din urmă fiind, bineînţeles, inferioară în cazul coliziunii; dar dacă unul dintre cele două tribunale rostise deja sentinţa, cauza era definitiv rezolvată. Însă noul rege putea ajunge pe o altă cale la posibilitatea reformulării unei sentinţe judiciare. Fiind o acţiune oficială ca oricare alta, tribunul poporului putea casa prin intervenţia sa şi sentinţa juraţilor pronunţată sub conducerea unui magistrat, cu excepţia cazurilor în care legile extraordinare speciale excludeau

intercesiunea tribuniciană; acesta era cazul tribunalelor de juraţi ale „celor o sută”, instituite în urma unor legi mai recente şi diferitelor comisii. Aşadar, în virtutea puterii sale tribuniciene, imperatorul putea anula, cu excepţia acestor sentinţe, orice decizie rezultată din procesul privat ordinar în faţa juraţilor civili şi putea readuce afacerea în faţa instanţei sale în virtutea autorităţii de judecător suprem. Caesar fondă astfel, alături de tribunalul regal de primă şi unică instanţă, care concura cu tribunalele ordinare consacrate, şi o curte regală de apel şi, cu aceasta, o instanţă legală întru totul străină epocii mai vechi, care urma să devină atît de importantă pentru epocile ulterioare şi chiar pentru cea actuală. Ce-i drept, aceste inovaţii, dintre care introducerea principiului apelului nici nu poate fi inserată în mod necondiţionat în rîndul îmbunătăţirilor, nu au vindecat nicidecum rănile de care suferea jurisdicţia romană. Procesul penal nu poate fi o soluţie în statul sclavagist, întrucît acţiunea împotriva sclavului se găseşte, dacă nu de drept, cel puţin de fapt, în mîinile stăpînului. Cum lesne se poate înţelege, stăpînul roman nu pedepsea crima sclavului său ca atare, ci numai în măsura în care prin ea sclavul îi devenea nefolositor sau incomod; aşa cum sclavii criminali erau înlăturaţi asemenea boilor îndărătnici şi aşa cum cei din urmă erau predaţi măcelarului, sclavii erau vînduţi şcolii de gladiatori. Dar şi procesul penal împotriva oamenilor liberi, care fusese din capul locului şi rămase în bună parte un proces politic, se transformase din cauza exagerărilor violente ale ultimelor generaţii dintr-o serioasă afacere judiciară într-o bătălie a coteriilor care trebuia să fie purtată cu favoruri, bani şi forţă. Vina revenea, concomitent, tuturor celor implicaţi: magistraţilor, juraţilor, partidelor, chiar şi publicului spectator; dar loviturile cele mai grave au fost aplicate dreptului de activitatea avocaţilor. În timp ce prolifera planta parazitară a elocinţei avocaţilor romani, au fost descompuşi toţi termenii pozitivi ai dreptului, deosebirea dintre opinie şi dovadă, atît de greu accesibilă sferei de înţelegere a publicului, fiind extirpată în practica penală romană. „Un acuzat cunoscut pentru fărădelegile sale – spune un avocat deosebit de experimentat al acestor timpuri – poate fi învinuit de orice crimă pe

care a comis-o sau n-a comis-o şi este condamnat cu siguranţă." Din această epocă s-au păstrat numeroase pledoarii în cazuri penale; aproape că nu se găseşte nici unul care să fi încercat cel puţin să fixeze crima cît de cît în cauză şi să formuleze proba sau contraproba. Nici n-ar mai trebui amintit faptul că procesul civil suferea în multe privinţe de aceeaşi maladie; consecinţele politicii de partid care se amesteca în toate problemele se răsfrîngeau şi asupra lui; astfel, de exemplu, în procesul lui Publius Quinctius (671-673, **83-81**) au fost formulate cele mai diferite sentinţe, determinate de supremaţia deţinută la Roma cînd de Cinna, cînd de Sulla; pe de altă parte, avocaţii, deseori nefiind jurişti, provocau, intenţionat sau neintenţionat, şi aici încurcături destul de frecvente. Totuşi, era în natura lucrurilor ca partidele să se amestece aici numai în cazuri excepţionale, pe de o parte, şi ca vorbăria goală avocăţească să nu dizolve conceptele de drept atît de rapid şi atît de profund, pe de altă parte; pledoariile civile care ne-au parvenit din epoca aceasta nu sînt, ce-i drept, bune scrieri avocăţeşti conform concepţiilor noastre mai riguroase, dar sînt mult mai puţin pamfletare şi cu un conţinut juridic mult mai bogat decît cuvîntările din procesele penale din aceeaşi perioadă. Dacă Caesar a păstrat sau chiar a strîns botniţa pe care Pompeius o puse elocinţei avocăţeşti (p. 218), cel puţin nu s-a pierdut nimic şi se cîştiga foarte mult dacă erau desemnaţi magistraţi şi juraţi aleşi şi supravegheaţi cu mai mare grijă şi dacă se sfîrşea odată cu mituirea şi intimidarea evidentă a tribunalelor. Dar sacrul sentiment de dreptate şi venerarea legii, greu de zdruncinat în spiritele mulţimii, se pot recrea cu şi mai mare dificultate. Oricît de mult ar fi curmat legislatorul multiplele abateri, el nu putea tămădui rana cea mai profundă; şi se putea pune la îndoială faptul că timpul, care vindecă tot ce mai poate fi vindecat, va fi salutar în cazul acesta.

Sistemul militar roman se găsea aproximativ în situaţia celui cartaginez din timpul lui Hannibal. Clasele guvernante ofereau numai ofiţeri, cei supuşi, plebeii şi provincialii alcătuind trupele. Generalul era, sub aspect financiar şi militar, aproape independent faţă de guvernul central şi trebuia să recurgă, în vremuri bune sau rele, în principal la propriile resurse şi la cele ale provinciei sale.

Sentimentul civic şi chiar cel naţional dispăruseră din armată, singura legătură interioară rămînînd spiritul de trupă. Armata încetase să mai fie un instrument al comunităţii; din punct de vedere politic, ea nu avea o voinţă proprie, dar era capabilă să şi-o însuşească pe cea a stăpînului; din punct de vedere militar, ea devenea sub obişnuiţii conducători submediocri o hoardă dezorganizată şi nefolositoare, dar sub un adevărat general atingea o perfecţiune militară la care armata cetăţenească nu poate ajunge niciodată. Îndeosebi starea ofiţerilor trecea printr-o profundă decadenţă. Stările superioare, senatorii şi cavalerii, se dezobişnuiră tot mai mult de mînuirea armelor. Dacă înainte fuseseră rîvnite cu ardoare locurile de ofiţeri de stat-major, acum oricare bărbat din ordinul ecvestru care dorea să intre în armată putea fi sigur că va primi o funcţie de tribun militar şi multe dintre aceste posturi trebuiau să fie ocupate deja de bărbaţi de origine inferioară; însă puţinii ofiţeri nobili care mai serveau încă încercau să-şi îndeplinească stagiul militar în Sicilia sau în altă provincie, unde erau siguri că nu vor avea de înfruntat nici un inamic. Ofiţerii de o vitejie şi o utilitate obişnuite erau admiraţi ca nişte curiozităţi marine, aşa cum, de exemplu, contemporanii îl idolatrizau mai ales pe Pompeius pentru calităţile sale militare, ceea ce îi compromitea în toate privinţele. Statul-major dădea, de obicei, semnalul pentru fugă sau pentru răzmeriţă; în ciuda îngăduinţei condamnabile a comandanţilor, propunerile pentru destituirea unor ofiţeri nobili erau evenimente cotidiene. Ni s-a păstrat imaginea creionată, nu fără ironie, de către Caesar însuşi cu privire la propriul său cartier general înaintea expediţiei împotriva lui Ariovist, cînd oamenii săi au înjurat, au plîns şi au scris testamente, ba chiar şi cereri pentru concediu. În rîndul soldăţimii nu se mai putea descoperi nici o urmă a prezenţei stărilor superioare. Ce-i drept, serviciul militar general şi obligatoriu rămăsese în vigoare; dar recrutările aveau loc în modul cel mai indisciplinat şi nefiresc; mulţi dintre cei obligaţi la serviciul militar erau uitaţi cu desăvîrşire, cît timp cei care fuseseră recrutaţi o dată erau reţinuţi sub stindarde timp de 30 de ani sau chiar mai mult. Cavaleria cetăţenească romană vegeta numai ca un fel de

gardă nobilă de cavalerie, ai cărei cavaleri parfumaţi şi cai de lux deţineau numai cu ocazia sărbătorilor capitalei o oarecare importanţă; aşa-numita pedestrime cetăţenească era o trupă de mercenari încropită din păturile cele mai umile ale populaţiei cetăţeneşti; supuşii ofereau cavaleria şi trupele uşoare în exclusivitate şi începeau să fie folosiţi tot mai frecvent şi în rîndurile pedestrimii. Locurile de centurioni în legiuni, pe care, după modul de a purta războiul, se baza în principal destoinicia detaşamentelor şi la care, după constituţia naţională de război, putea ajunge acela care avansase de la gradul de simplu soldat, nu numai că erau acordate acum cu regularitate favoriţilor, dar nu rareori erau vîndute celor care ofereau mai mult. Din cauza deplorabilului sistem financiar al guvernului şi a venalităţii şi înşelătoriilor de care se făceau vinovaţi majoritatea magistraţilor, plata soldei era deosebit de precară şi schimbătoare. Consecinţele necesare nu întîrziară: în mod obişnuit, armatele romane îi jefuiau pe provinciali, se răzvrăteau împotriva ofiţerilor şi fugeau din faţa inamicului; s-a întîmplat ca armate considerabile, precum cea macedoneană a lui Piso, în anul 697 (**57**) (p. 196), să fie ruinate cu desăvîrşire nu printr-o înfrîngere propriu-zisă, ci numai din cauza acestei dezorganizări. Dimpotrivă, conducători capabili, precum Pompeius, Caesar, Gabinius, înjghebau din ceea ce aveau la dispoziţie armate combative şi, în parte, demne de a fi luate drept model, dar aceste armate aparţineau mai degrabă comandantului lor decît comunităţii. Aproape că nici n-ar mai trebui amintită decăderea şi mai deplină a marinei romane pe care, în plus, romanii o desconsideraseră întotdeauna şi care nu fusese naţionalizată niciodată pe deplin. Într-adevăr, sub guvernarea aristocratică se ruinase şi aici tot ceea ce se putuse ruina. Reorganizarea de către Caesar a sistemului militar roman se mărgini în principal la întărirea disciplinei slăbite sub conducerea slabă şi incapabilă de pînă atunci. În cazul armatei romane, reforma radicală fie că nu i se părea necesară, fie că o aprecia drept o imposibilitate; el acceptă elementele armatei întocmai precum le acceptase şi Hannibal. Stipulaţia din reglementarea sa potrivit căreia ocuparea unei magistraturi sau a unui loc în senatul comunităţii înainte de

îndeplinirea vîrstei de 30 de ani necesita un serviciu de trei ani în cavalerie – altfel spus, ca ofiţer – sau de şase în pedestrime dovedeşte că dorea să atragă stările superioare în armată; dar avînd în vedere spiritul tot mai puţin războinic al naţiunii, e la fel de evident că nici el nu mai credea în posibilitatea condiţionării, precum odinioară, a ocupării unei magistraturi onorifice de satisfacerea stagiului militar. Aceasta explică de ce Caesar n-a întreprins niciodată tentativa de a restaura cavaleria cetăţenească romană. Recrutările au fost reglementate după criterii mai bune, stagiul militar a fost scurtat; în rest, se menţinu sistemul ca infanteria de linie să se recruteze cu preponderenţă din păturile inferioare ale corpului cetăţenesc roman, cavaleria şi infanteria uşoară, din rîndul supuşilor; este izbitor că nu s-a întreprins nimic pentru reorganizarea flotei de război. Neîndoielnic, a fost o înnoire stranie chiar şi pentru autorul ei, la care trebuise să recurgă mai ales din cauza nesiguranţei pe care o prezenta cavaleria supuşilor (p. 183): Caesar, primul care abandonă vechiul sistem roman de a nu lupta niciodată cu mercenari, a înrolat în cavalerie străini plătiţi, îndeosebi germani. O altă inovaţie a fost instituirea locotenenţilor de legiune cu putere pretoriană (*legati legionis pro praetore*). Pînă atunci, tribunii militari, desemnaţi în parte de cetăţeni, în parte de guvernatorul respectiv, conduseră legiunile în aşa fel încît în fruntea fiecăreia se aflau cîte şase, comanda alternînd în rîndul lor; un comandant unic al legiunii fusese desemnat numai în mod temporar şi extraordinar de către general. În epocile ulterioare, dimpotrivă, acei comandanţi sau locotenenţi ai legiunilor apar fie ca o instituţie permanentă şi organică, fie ca ofiţeri care nu mai sînt numiţi de guvernator, ale cărui ordine le ascultă, ci de comandamentul suprem de la Roma; se pare că ambele aspecte îşi datorează existenţa reglementărilor lui Caesar, ca o prelungire a Legii Gabinia (p. 74). Cauza introducerii acestei importante trepte intermediare în ierarhia militară trebuie căutată, în parte, în necesitatea unei centralizări mai energice a comenzii, în parte, în lipsa acută de ofiţeri superiori capabili, în parte şi înainte de toate, în intenţia de a crea guvernatorului o contrapondere prin numirea de către imperator a unuia sau mai

multor locotenenţi. Modificarea esenţială operată în sistemul militar constă în instituirea unui comandant militar permanent în persoana imperatorului, care, spre deosebire de colegiul de guvernămînt de pînă atunci, nemilitar şi incapabil din toate punctele de vedere, reunea în mîinile sale toate aspectele conducerii armatei şi care, în consecinţă, a transformat-o dintr-o direcţiune, în cele mai multe cazuri pur nominală, într-o energică şi veritabilă comandă supremă. Nu sîntem informaţi în suficientă măsură asupra poziţiei pe care această comandă supremă o ocupă faţă de comandamentele speciale, pînă atunci atotputernice în provinciile lor. Probabil că la baza ei se găsea în general analogia relaţiei care exista între pretor şi consul sau între consul şi dictator, astfel încît guvernatorul păstra, ce-i drept, autoritatea militară supremă în sine în provincia sa, imperatorul fiind însă îndreptăţit să i-o suspende oricînd şi s-o preia pentru sine sau pentru însărcinatul său; astfel încît, în timp ce puterea guvernatorului se limita la provincia sa, cea a imperatorului, ca şi cea regală sau consulară mai veche, se extindea din nou asupra întregului imperiu. Apoi, este foarte probabil ca desemnarea ofiţerilor, atît a tribunilor militari, cît şi a centurionilor, în măsura în care fusese pînă atunci o prerogativă a guvernatorului, şi desemnarea noilor locotenenţi ai legiunilor să fi intrat acum în competenţa imperatorului şi se prea poate ca ordonanţele recrutărilor, lăsarea la vatră, cazurile penale mai importante să fi revenit tot de pe acum autorităţii supreme. În baza acestei limitări a competenţei guvernatorilor şi în baza controlului sistematic al imperatorului nu mai existau temeri că în viitor se va ajunge la o neglijare completă a armatelor sau la transformarea lor în cete personale ale diferiţilor ofiţeri. Dar, oricît de incontestabilă era apropierea de monarhia militară şi cu oricîtă evidenţă Caesar îşi arogase în exclusivitate comanda supremă, el nu intenţiona nicidecum să-şi întemeieze puterea prin şi pe armată. Armata permanentă i se păru într-adevăr necesară pentru statul său, dar numai pentru că acesta avea nevoie de o organizare mai amplă a graniţelor şi de garnizoane de graniţă permanente, dată fiind poziţia sa geografică. El se ocupase de pacificarea regiunilor hispanice şi

întemeiase poziţii solide pentru apărarea graniţelor în Africa, de-a lungul marelui deşert, şi în nord-vestul imperiului, pe linia Rinului, în parte în epoci trecute, în parte în timpul ultimului război civil. Planuri asemănătoare îl preocupaseră în legătură cu ţinuturile de pe Eufrat şi Dunăre. El intenţiona mai ales să se îndrepte împotriva parţilor şi să răzbune ziua de la Carrhae; Caesar fixase o durată de trei ani pentru acest război şi era hotărît să încheie socotelile cu aceşti inamici periculoşi o dată pentru totdeauna şi să acţioneze pe cît de prudent, pe atît de necruţător. El concepuse de asemenea planul unui atac împotriva regelui geţilor Burebista (p. 197), care făcuse cuceriri considerabile pe ambele maluri ale Dunării, şi pentru apărarea nord-estului Italiei prin mărci asemănătoare celor create în ţara celţilor. Dimpotrivă, nu există mărturii pentru a afirma că Caesar, asemenea lui Alexandru, ar fi intenţionat să înceapă un marş triumfal în depărtările nesfîrşite; se spune că ar fi intenţionat să ajungă prin ţara parţilor la Marea Caspică şi, de aici, la Marea Neagră, apoi, de-a lungul malului nordic al acesteia, pînă la Dunăre, să încorporeze imperiului întreaga ţară a sciţilor şi germanilor, pînă la Oceanul nordic – aflat, conform concepţiei de atunci, la o distanţă convenabilă de Marea Mediterană –, şi să se întoarcă prin Galia în patrie; însă autenticitatea acestor proiecte fabuloase nu este garantată de nici o autoritate cît de cît verosimilă. Pentru un stat care, asemenea celui roman al lui Caesar, includea deja o masă de elemente barbare greu de stăpînit, a căror asimilare trebuia să-l preocupe în suficientă măsură încă timp de secole, astfel de cuceriri, exceptînd şi imposibilitatea militară a înfăptuirii lor, n-ar fi fost altceva decît greşeli mai sclipitoare şi mai grave decît expediţia militară în India a lui Alexandru. Judecînd atît activitatea lui Caesar în Britannia şi Germania, cît şi atitudinea celor care deveniră moştenitorii ideilor sale politice, este foarte probabil că Caesar, precum Scipio Aemilianus, nu invocă zeii pentru mărirea imperiului, ci pentru conservarea lui, şi că planurile sale de cucerire se limitară la asigurarea unui sistem de graniţă, conceput, bineînţeles, la o scară măreaţă, care urma să asigure linia Eufratului şi să consolideze graniţa de nord-est a imperiului, foarte oscilantă şi lipsită de valoare

militară, prin transferarea ei pe linia Dunării. Dar, în timp ce faptul de a nu-l desemna pe Caesar drept cuceritor al lumii, asemenea lui Alexandru şi Napoleon, rămîne numai o posibilitate, este în schimb absolut sigur că, la început, el nu intenţiona să-şi întemeieze noua monarhie pe armată, nici să suprapună autoritatea militară celei civile, ci s-o înglobeze şi, pe cît posibil, s-o subordoneze comunităţii cetăţeneşti. Tocmai din cauza spiritului lor de trupă, incompatibil cu o comunitate civilă, au fost anulaţi nepreţuiţii stîlpi de susţinere ai statului militar, acele venerabile şi mult celebrate legiuni galice, glorioasele lor nume perpetuîndu-se numai prin întemeierea de noi comunităţi urbane. Soldaţii lui Caesar, care au fost dăruiţi cu loturi de pămînt la lăsarea la vatră, nu au fost aşezaţi împreună în colonii proprii, aşa cum serviseră în armată, precum cei ai lui Sulla, ci, îndeosebi în măsura în care se stabiliră în Italia, cît mai izolaţi şi răspîndiţi în întreaga peninsulă; bineînţeles, nu s-a putut evita ca vechii soldaţi ai lui Caesar să se întrunească totuşi în masă pe pămînturile rămase libere ale teritoriului campanian. Caesar încercă să răspundă dificilei sarcini de a menţine soldaţii unei armate permanente în sfera vieţii civice, în parte prin păstrarea ordinii de pînă atunci, care prescria numai un anumit număr de ani de serviciu, dar nu un serviciu permanent, altfel spus neîntrerupt prin nici o concediere, în parte prin reducerea serviciului militar, care antrenă o schimbare mai rapidă a personalului, în parte prin colonizarea periodică a soldaţilor cu stagiul satisfăcut ca agricultori, în parte şi (înainte de toate) prin îndepărtarea armatei din Italia şi în general din centrele propriu-zise ale vieţii civile şi politice, soldatul fiind trimis acolo şi numai acolo unde, conform opiniei marelui rege, se justifica prezenţa lui: la posturile de graniţă pentru respingerea inamicului din exterior. La Caesar nu vom întîlni nici veritabilul criteriu al statului militar, dezvoltarea şi protejarea unei trupe de gardă. Deşi instituţia unei gărzi personale a generalului exista de mult în cadrul armatei active (II, p. 133), ea va ocupa totuşi în sistemul militar al lui Caesar un loc cu totul secundar; cohorta sa pretoriană pare să fi fost alcătuită în principal din ofiţeri de ordonanţă sau din însoţitori nemilitari şi pare să nu fi devenit

niciodată un corp de elită propriu-zis, deci niciodată un obiect al invidiei trupelor de linie. Dacă Caesar abandonase practic garda personală în calitate de general, el o tolera cu atît mai puţin ca rege. Deşi înconjurat în permanenţă de asasini şi deşi era conştient de aceasta, el respinse totuşi propunerea senatului privind instituirea unei gărzi de nobili, concedie, după ce lucrurile se liniştiră întru cîtva, escorta hispanică de care se servise în prima perioadă a şederii sale în capitală şi se mulţumi, aşa cum se cuvenea magistraţilor supremi romani, cu suita de lictori. Oricît de mult ar fi trebuit să renunţe Caesar, în lupta cu realităţile, la ideea partidului său şi împărtăşită de el în tinereţe de a instaura la Roma o guvernare pericleiană nu bazată pe sabie, ci pe încrederea naţiunii, el păstră şi acum, cu o energie care cu greu îşi găseşte vreo asemănare în istorie, ideea de bază de a nu ctitori o monarhie militară. Ce-i drept, acesta era un ideal irealizabil – poate unica iluzie în care năzuinţa pasională a biruit raţiunea cristalină a acestui spirit puternic. O guvernare aşa cum o concepuse Caesar nu numai că era cu necesitate de natură pur personală, trebuind să dispară odată cu moartea autorului ei, precum creaţiile înrudite ale lui Pericle şi Cromwell, dar, avînd în vedere profunda dezorganizare a naţiunii, nici nu era probabil ca al optulea rege al Romei să reuşească, precum reuşiseră cei şapte predecesori ai săi, să-i guverneze pe concetăţenii săi doar în virtutea legii şi dreptăţii, chiar şi numai pe durata vieţii sale, şi era cu atît mai puţin probabil că va reuşi să încadreze armata permanentă, după ce îşi dăduse seama de forţa ei şi uitase de frică în cursul ultimului război civil, din nou ca un element angajat spre binele comunităţii. Celui care cumpănea cu sînge rece pînă la ce grad dispăruse teama în faţa legii atît din păturile inferioare, cît şi cele superioare ale societăţii, cea dintîi speranţă trebuia să i se pară mai degrabă un vis; şi dacă, odată cu reforma mariană a sistemului militar, soldatul încetase practic să mai fie cetăţean (II, p. 133), răzmeriţa din Campania şi cîmpul de bătălie de la Thapsus arătaseră cu suficientă evidenţă care era sprijinul pe care armata îl acorda acum legii. Însuşi marele democrat nu reuşi să readucă sub stăpînire forţele pe care le dezlănţuise decît cu dificultate şi în insuficientă

măsură; la semnul său ieşeau mii de săbii din teacă, dar deja ele nu se mai întorceau în teacă la îndemnul său. Destinul este mai puternic decît geniul. Caesar dori să devină restauratorul comunităţii cetăţeneşti şi deveni întemeietorul monarhiei militare pe care o detesta; el răsturnă statul în stat al aristocraţilor şi bancherilor numai pentru a-l înlocui cu statul în stat al soldaţilor, iar comunitatea continuă să fie tiranizată şi exploatată, ca şi pînă atunci, de o minoritate privilegiată. Dar, în ciuda acestora, este un privilegiu al marilor naturi faptul de a greşi creînd. Tentativele geniale ale bravilor bărbaţi de a realiza idealul alcătuiesc tezaurul cel mai preţios al naţiunilor, chiar dacă ele nu-şi ating ţelul. Este meritul lui Caesar dacă statul militar roman nu s-a transformat, decît abia după secole, într-un stat poliţienesc şi dacă imperatorii romani, oricît de puţin ar putea fi asimilaţi marelui ctitor al stăpînirii lor, în principiu, nu au utilizat soldatul împotriva cetăţeanului, ci împotriva inamicului, şi au păstrat o veneraţie prea mare pentru naţiune şi armată pentru a o aşeza pe aceasta din urmă ca poliţai asupra naţiunii.

Reglementarea sistemului financiar crea puţine greutăţi datorită bazelor solide pe care le ofereau imensitatea imperiului şi suprimarea sistemului de credit. Dacă statul se aflase pînă atunci într-o permanentă criză financiară, nu putea fi invocată insuficienţa veniturilor de stat; dimpotrivă, veniturile se înmulţiseră nespus de mult tocmai în ultimii ani. La mai vechile venituri totale, estimate la 200.000.000 de sesterţi (15.000.000 de taleri), se adăugaseră 85.000.000 de sesterţi (6.500.000 de taleri) prin instituirea provinciilor Bitinia, Pont şi Siria; această sursă suplimentară, împreună cu celelalte sume de venituri nou-deschise sau mărite, îndeosebi cîştigurile din impozitele pe lux, aflate într-o creştere continuă, depăşi cu mult pierderea sumelor de arendăşie provenite din Campania. În afară de aceasta, în tezaurul de stat se vărsaseră în mod extraordinar sume imense provenite din partea lui Lucullus, Metellus, Pompeius, Cato şi alţii. Cauza crizelor financiare rezida, pe de o parte, mai mult în cheltuielile ordinare sau extraordinare mărite şi în dezorganizarea financiară, pe de altă parte. Primei categorii îi aparţineau mai ales distribuirile de grîu către mulţimea capitalei,

care înghiţeau sume aproape incalculabile: prin extinderea pe care le-o dăduse Cato în anul 691 (**63**; p. 128), cheltuielile anuale necesare în acest scop se ridicară la 30.000.000 de sesterţi (2.300.000 de taleri) şi, după suspendarea în anul 696 (**58**) a bonificaţiei plătite pînă atunci, ele consumară chiar a cincea parte din veniturile de stat. De cînd garnizoanele Ciliciei, Siriei şi Galiei se alăturaseră celor din Hispania, Macedonia şi celelalte provincii, sporise şi bugetul militar. Dintre cheltuielile extraordinare trebuie amintite în primul rînd sumele mari consacrate echipării flotei, la cinci ani după marele raid din anul 687 (**67**), fiind cheltuiţi, de exemplu, 34.000.000 de sesterţi deodată (2.600.000 de taleri). La acestea se adăugau sumele foarte însemnate necesare expediţiilor războinice şi pregătirii războiului, plătindu-se astfel lui Piso, numai pentru echiparea armatei macedonene, 18.000.000 de sesterţi (1.370.000 de taleri) dintr-odată; lui Pompeius, pentru întreţinerea şi solda armatei hispanice, anual chiar 24.000.000 de sesterţi (1.826.000 de taleri) şi lui Caesar sume echivalente pentru legiunile galice. Dar oricît de considerabile ar fi fost aceste pretenţii cu care se confrunta tezaurul de stat roman, el ar fi reuşit totuşi să le facă faţă dacă administraţia sa, cîndva atît de ireproşabilă, n-ar fi fost cuprinsă de delăsarea şi necinstea caracteristice acestei epoci; plăţile tezaurului se sistară deseori numai din cauza neglijenţei în strîngerea sumelor. Magistraţii răspunzători, doi dintre cvestori, bărbaţi tineri, schimbaţi anual, rămîneau, în cazul cel mai fericit, pasivi; în rîndurile personalului de scribi şi de birou, stimat odinioară pe bună dreptate în baza onestităţii sale, se încetăţeniră acum, mai ales de cînd aceste posturi puteau fi cumpărate, cele mai grave nelegiuiri. Dar din clipa în care pîrghiile sistemului financiar al statului roman nu mai erau acţionate de către senat, ci din cabinetul lui Caesar, în toate angrenajele acestui mare mecanism începu să pătrundă, ca de la sine, un suflu nou, o ordine mai severă şi o coeziune mai strînsă. Cele două instituţii datate din perioada lui Gracchus – arendarea impozitelor directe şi distribuirile de grîu –, care devorau comunitatea romană precum o tumoare canceroasă, au fost fie desfiinţate, fie transformate. Spre deosebire de predecesorul său,

Caesar nu dorea să intimideze nobilimea prin aristocraţia bancară şi prin plebea din capitală, ci dorea să le înlăture şi să elibereze comunitatea de toţi paraziţii de rang superior sau inferior; din această cauză, el nu adoptă, în cazul acestor două probleme vitale, concepţia lui Gaius Gracchus, ci pe cea a oligarhului Sulla. Sistemul de arendare rămînea valabil pentru impozitele indirecte, avînd aici o vechime remarcabilă, neputînd să se dispenseze de el nici Caesar, datorită mecanismului administraţiei financiare romane, pe care l-a respectat şi el cu fidelitate, în baza căruia perceperea dărilor trebuia să fie necondiţionat simplă şi uşor de supravegheat. Însă impozitele directe erau tratate ca obligaţii în natură ce trebuiau livrate nemijlocit statului, ca livrările de grîu şi de ulei din Africa şi Sardinia, sau au fost transformate în dări fixe în bani, strîngerea sumelor fiind în parte lăsată chiar în grija districtelor impozabile, ca impozitele din Asia Mică. Distribuirile de grîu din capitală fuseseră privite pînă atunci ca un privilegiu al comunităţii dominante, care trebuia întreţinută de către supuşi, în virtutea acestei dominaţii. Caesar înlătură acest principiu dezonorant; dar nu putea fi trecut cu vederea faptul că o mulţime de cetăţeni lipsiţi de orice avere fuseseră salvaţi de la înfometare numai datorită acestor surse de aprovizionare. În acest sens au fost menţinute ele de către Caesar. Dacă, în conformitate cu ordinea semproniană, reînnoită de către Cato, fiecare cetăţean roman stabilit la Roma putea să ridice de drept pretenţii asupra grîului gratuit, această listă de îndreptăţiţi, care se ridicase pînă la urmă la un număr de 320.000 de înscrişi, a fost redusă acum, prin excluderea tuturor indivizilor înstăriţi sau cu alte surse de venituri, la numărul de 150.000, el fiind stabilit o dată pentru totdeauna ca număr maximal al locurilor distribuirilor de grîu gratuit, ordonîndu-se concomitent şi o revizuire anuală a listei, pentru a atribui locurile devenite vacante prin renunţare sau moarte celor mai nevoiaşi dintre candidaţi. Aşadar, privilegiul politic a fost transformat în asistenţă pentru cei săraci, acest principiu, remarcabil atît din punct de vedere moral, cît şi istoric, fiind pus pentru prima dată în practică. Societatea cetăţenească ajunge încet şi treptat la solidaritatea intereselor. Ce-i drept, în Antichitatea timpurie, statul îi

apăra pe ai săi de inamicul ţării şi de asasin, dar nu era obligat să-l protejeze pe concetăţeanul cu totul neajutorat de duşmanul şi mai periculos care este sărăcia, prin acordarea mijloacelor de subzistenţă necesare. Civilizaţia attică a fost prima care a dezvoltat în legislaţia soloniană şi postsoloniană principiul conform căruia este o obligaţie a comunităţii faptul de a se îngriji de invalizii, ba chiar de săracii ei în general; şi Caesar a fost primul care a transformat problema comunităţii, determinată de sfera limitată a vieţii attice, într-o instituţie organică de stat şi care a metamorfozat o instituţie, care fusese o povară şi o ruşine pentru stat, în primul dintre aşezămintele, astăzi pe cît de nenumărate, pe atît de binefăcătoare, în care nesfîrşita milă se luptă cu nesfîrşita mizerie umană. În afara acestor reforme principiale se înfăptui o revizuire totală a sistemului de venituri şi cheltuieli. Veniturile ordinare au fost reglementate şi fixate pretutindeni. Multor comunităţi, ba chiar unor ţinuturi întregi li s-a aprobat scutirea de impozite, fie indirect, prin acordarea dreptului de cetăţenie romană sau latină, fie direct, prin privilegii; astfel, toate comunităţile siciliene îl obţinură prin prima cale, iar oraşul Ilion, prin cea de-a doua. Numărul acelora care obţinură reduceri de impozite a fost şi mai mare; de exemplu, din iniţiativa lui Caesar, senatul acordă comunităţilor din *Hispania Ulterior* o reducere de impozite imediat după guvernarea acestuia; în cazul mult-încercatei provincii Asia s-a relaxat nu numai perceperea impozitelor directe, dar s-a suprimat în întregime a treia parte a acestora. Dările nou-adăugate, precum cele ale comunităţilor supuse în Iliria şi mai ales cele ale comunităţilor galice, acestea din urmă plătind împreună anual 40.000.000 de sesterţi (3.000.000 de taleri), erau întotdeauna moderate. Bineînţeles, unor oraşe, precum Leptis Minor din Africa, Sulci din Sardinia şi mai multor comunităţi hispanice, li se măriră în schimb impozitele drept pedeapsă pentru atitudinea lor din timpul ultimului război. Taxele portuare italice, foarte profitabile şi desfiinţate în ultimele perioade ale anarhiei (p. 136), au fost reintroduse cu atît mai mult cu cît această dare lovea în primul rînd în mărfurile de lux provenite din Orient. Acestor venituri ordinare noi sau restaurate li se adăugau sumele care reveniră învingătorului în mod extraordinar,

îndeosebi în urma războiului civil: prada cumulată în Galia, tezaurul din capitală, tezaurele confiscate din templele italice şi hispanice; sumele percepute din partea comunităţilor dependente şi dinaştilor, sub forma împrumutului, a darului obligatoriu sau a căinţei, ori amenzile impuse unor romani bogaţi, într-un mod asemănător printr-o decizie judecătorească sau prin trimiterea ordinului de plată; înainte de toate, din cîştigul dobîndit prin vînzarea averilor adversarilor înfrînţi. Cît de profitabile au fost aceste surse de venit rezultă din simpla circumstanţă că numai amenda plătită de marii comercianţi africani care făcuseră parte din senatul advers se ridică la 100.000.000 de sesterţi (7.500.000 de taleri). Acest procedeu era necesar întrucît puterea nobilimii înfrînte se baza, în bună parte, pe bogăţia ei colosală, ea putînd fi anihilată cu eficienţă numai prin impunerea costurilor războiului. Asprimea confiscărilor a fost însă temperată întru cîtva prin faptul că Caesar vărsă tezaurului de stat toate beneficiile obţinute de pe urma lor şi, în loc să neglijeze, precum Sulla, toate sustragerile, el percepu cu severitate banii obţinuţi din vînzare, chiar şi de la adepţii săi cei mai fideli, de exemplu, de la Marcus Antonius. Cheltuielile au scăzut mai întîi prin reducerea considerabilă a distribuirilor de grîu. Cele menţinute pentru săracii din capitală, ca şi înruditele livrări de ulei, introduse de Caesar pentru băile din capitală, se întemeiau, în majoritatea lor cel puţin, o dată pentru totdeauna, pe dările în natură provenite din Sardinia şi îndeosebi din Africa, dispărînd astfel în totalitate sau în cea mai mare parte din rîndul obligaţiilor tezaurului de stat. Pe de altă parte, cheltuielile periodice pentru sistemul militar crescură, în parte din cauza măririi armatei permanente, în parte din cauza creşterii soldei legionarului de la 480 (36 de taleri) la 900 de sesterţi (68,5 taleri) anual. Ambele modificări erau de fapt inevitabile. O serioasă apărare de graniţă lipsea cu desăvîrşire, iar pregătirea ei ar fi însemnat o mărire sensibilă a armatei; ce-i drept, dublarea soldei fusese utilizată de către Caesar pentru a-şi atrage mai mult soldaţii (pp. 246-247), dar el n-o introduse din această cauză ca o inovaţie permanentă. Solda de pînă atunci de 1,3 sesterţi (2 groşi) pe zi fusese statornicită în timpuri străvechi, cînd banii aveau cu totul altă

valoare decît în Roma lui Caesar; ea putuse fi menţinută pînă în timpurile în care un simplu zilier cîştiga în capitală, prin munca braţelor sale, în medie 3 sesterţi (5 groşi) numai din cauză că soldatul acestor timpuri nu intra în armată pentru soldă, ci, în principal, datorită veniturilor accidentale din serviciul militar, în majoritatea lor nepermise. Prima condiţie pentru o reformă fundamentală a sistemului militar şi pentru înlăturarea cîştigului nereglementat al soldaţilor, care apăsa mai ales asupra provincialilor, a fost o mărire oportună a soldei reglementare; şi fixarea acesteia la 2,5 sesterţi (4 groşi) poate fi considerată justificată, iar greaua povară care apăsa asupra tezaurului era una necesară şi salutară prin consecinţele ei. Este greu să ne creăm o imagine despre mărimea cheltuielilor extraordinare pe care Caesar a trebuit să le preia sau le-a preluat în mod voluntar. Războaiele în sine înghiţeau sume imense şi poate că cele necesare pentru satisfacerea asigurărilor date de către Caesar în timpul războiului civil nu erau cu nimic mai prejos. A fost un exemplu foarte nefast, din nefericire rămas în memoria posterităţii, cînd fiecare soldat de rînd primi pentru participarea la războiul civil 20.000 de sesterţi (1.500 de taleri), iar fiecare cetăţean al mulţimii din capitală, pentru neparticiparea sa, un supliment de 300 de sesterţi (22 de taleri), adăugat cantităţii de grîu gratuit; însă Caesar, după ce îşi dăduse cuvîntul, silit de împrejurări, era prea mult rege pentru a încerca reducerea promisiunilor. În afara acestora, Caesar satisfăcu nenumăratele pretenţii ale generozităţii onorifice şi investi sume imense mai ales pentru sistemul edilitar, neglijat în mod ruşinos în timpul crizei financiare din ultima perioadă a republicii; s-a calculat că totalul cheltuielilor pentru clădirile din capitală ridicate în parte în timpul campaniilor galice, în parte după terminarea lor s-a cifrat la 160.000.000 de sesterţi (12.000.000 de taleri). Rezultatul global al administraţiei financiare a lui Caesar se poate rezuma lapidar dacă se afirmă că acesta a satisfăcut din abundenţă şi pe deplin toate pretenţiile juste prin reforme clarvăzătoare şi energice şi printr-o îmbinare corectă a spiritului de economie cu liberalitatea şi că, cu toate acestea, încă din martie 710 (**44**), în casa de stat se găseau

700.000.000, iar în cea particulară 100.000.000 de sesterţi (în total 61.000.000 de taleri) în numerar – o sumă care depăşea de zece ori numerarul din casa republicii în epoca ei cea mai înfloritoare (I, p. 552).

Dar misiunea dizolvării vechilor partide şi înzestrării comunităţii cu o constituţie corespunzătoare, o armată combativă şi finanţe reglementate, oricît de dificilă ar fi fost, nu constituia partea cea mai dificilă a operei lui Caesar. Dacă naţiunea italică urma să renască cu adevărat, era necesară o reorganizare care să transforme din temelii toate părţile marelui imperiu: Roma, Italia şi provinciile. Vom încerca să descriem şi aici atît vechea stare a lucrurilor, cît şi începuturile unei epoci noi şi mai suportabile.

Buna tulpină a naţiunii latine dispăruse demult din Roma. Stă în esenţa lucrurilor faptul că specificul municipal şi însuşi cel naţional este pierdut de capitală mai repede decît de orice comunitate care îi este subordonată. Aici, clasele superioare părăsesc repede viaţa comunităţii urbane pentru a-şi găsi patria mai degrabă pe întregul cuprins al statului decît într-un singur oraş; aici se concentrează inevitabil colonizarea străină, populaţia fluctuantă a celor care călătoresc pentru distracţie sau pentru afaceri, masa gloatei indolente, trîndave, criminale, falită din punct de vedere economic şi moral şi, tocmai de aceea, cosmopolită. Toate acestea îşi găsesc o confirmare strălucită în cazul Romei. Romanul înstărit privea casa sa din oraş deseori numai ca pe o reşedinţă temporară. Întrucît magistraturile imperiului rezultară din municipalitatea urbană, întrucît adunarea urbană deveni adunarea cetăţenilor imperiului, întrucît nu erau tolerate în interiorul capitalei comunităţi districtuale mai mici sau de altă natură, care să se guverneze singure, Roma încetă să mai cunoască vreun fel de viaţă comunală propriu-zisă. De pe întregul cuprins al vastului imperiu, oamenii se revărsară spre Roma pentru a specula, a se emancipa, a complota, a se califica drept criminali sau pentru a scăpa de urmărirea legală. Aceste neajunsuri decurgeau într-un fel cu necesitate din esenţa structurii capitalei; la acestea se adăugau altele mai mult accidentale, dar, poate, şi mai grave. Poate că niciodată n-a existat un mare oraş care să fi fost lipsit

de resurse alimentare în asemenea măsură ca Roma; aici, existenţa oricărei industrii libere devenea din capul locului o imposibilitate, în parte din cauza importului, în parte din cauza economiei domestice bazate pe sclavi. Consecinţele negative ale flagelului fundamental al structurii politice din Antichitate în general, sistemul sclavagist, se conturau în capitală mai limpede decît oriunde. Nicăieri nu s-au concentrat asemenea mase de sclavi precum în palatele marilor familii sau ale parveniţilor bogaţi din capitală. Nicăieri naţiunile de pe trei continente – sirieni, frigieni şi alţi semieleni, libieni şi negri, geţi şi iberi împreună cu celţii şi germanii care pătrundeau tot mai masiv – nu s-au amestecat într-atîta ca în masa de sclavi ai capitalei. Demoralizarea, nedespărţită de lipsa de libertate, şi contradicţia respingătoare între dreptul formal şi cel moral se evidenţiară în cazul sclavului urban mult mai izbitor decît în cazul sclavului plugar care cultiva ogorul în lanţuri, asemenea boului înjugat. Mult mai dăunători decît masele de sclavi erau oamenii eliberaţi de drept sau numai de fapt, un amestec de lepădături-cerşetori şi de parveniţi îmbogăţiţi, nefiind nici sclavi, nici cetăţeni deplini, dependenţi din punct de vedere economic şi chiar juridic de stăpînul lor, dar cu pretenţiile unor oameni liberi; şi tocmai liberţii năvăleau spre capitală, unde cîştigul putea fi realizat pe multiple căi şi unde comerţul cu amănuntul, ca şi meşteşugurile se aflau aproape în întregime în mîinile lor. Influenţa lor asupra alegerilor este atestată explicit; faptul că se aflau şi în fruntea scandalurilor de stradă e dovedit deja de semnalul obişnuit prin care acestea erau prevestite într-un fel de către demagogi: închiderea prăvăliilor şi tavernelor. La toate acestea se adaugă atitudinea guvernului care nu numai că nu luă nici o măsură pentru combaterea corupţiei populaţiei din capitală, dar o şi încuraja de dragul politicii sale egoiste. Înţeleapta dispoziţie legală, care interzicea şederea în capitală a individului condamnat din cauza unei crime capitale, nu era aplicată de către poliţia delăsătoare. Supravegherea poliţienească a asociaţiilor şi cluburilor gloatei, deosebit de presantă, a fost neglijată atît la început, cît şi mai tîrziu (p. 200), ca fiind o suprimare ilegală a libertăţii poporului, declarată chiar drept pasibilă de pedeapsă. Sărbătorile populare luaseră

asemenea proporţii, încît cele ordinare – cele romane, plebeiene, ale Mamei Zeilor, ale lui Ceres, Apollo, ale Florei (I, pp. 602-603) şi Victoriei – durară, doar ele, 62 de zile, acestora adăugîndu-li-se luptele de gladiatori şi alte nenumărate distracţii extraordinare; grija pentru preţuri joase la cereale, absolut necesare în cazul unui asemenea proletariat care, fără excepţie, de pe o zi pe alta, sucomba în faţa unei neseriozităţi cît se poate de lipsite de scrupule, oscilaţiile preţurilor pentru grîu fiind fantastice şi imprevizibile; în sfîrşit, distribuirile de grîu invitau în mod oficial întregul proletariat de cetăţeni trîndavi să se statornicească în capitală. Era o semănătură nereuşită şi recolta era pe măsura ei. Aici îşi avea rădăcinile sistemul de cluburi şi de bande din sfera politică, iar din cea religioasă, cultul lui Isis şi alte înşelăciuni pioase similare. Preţurile mari ameninţau în permanenţă şi deseori se instala o foamete cumplită. Nicăieri viaţa oamenilor nu era mai periclitată decît în capitală; asasinatul tîlhăresc profesat ca îndeletnicire era unicul meşteşug într-adevăr propriu acesteia; preludiul omorului îl constituia atragerea victimei la Roma; nimeni nu îndrăznea să călătorească în împrejurimile capitalei fără o suită înarmată. Acestei dezorganizări interioare îi corespundea şi înfăţişarea exterioară a Oraşului, care părea o satiră vie la adresa guvernării aristocratice. Nu se întreprinse nimic pentru amenajarea cursului Tibrului; abia dacă unicul pod, care continua să fie folosit (II, p. 267), a fost clădit din piatră cel puţin pînă la insula Tibrului. La fel de puţin se întreprinse pentru nivelarea Oraşului celor şapte coline, cu excepţia locurilor unde spaţiile fuseseră umplute cu moloz. Străzile urmau un curs sinuos şi erau strîmte, coborînd şi urcînd colinele, trotuarele erau înguste şi pavate necorespunzător. Casele obişnuite erau construite neîngrijit, din cărămizi, dar cu atît mai înalte, şi de obicei de către constructori speculanţi, pe socoteala micilor proprietari; în timp ce primii deveneau putred de bogaţi, cei din urmă ajungeau la sapă de lemn. În acest ocean de edificii mizerabile, palatele strălucitoare ale bogaţilor păreau a fi insule pierdute, care strîmtorau omului de rînd spaţiul de locuit, aşa cum stăpînii le strîmtorau dreptul de cetăţeni în stat şi alături de ale căror coloane de marmură şi statui greceşti templele dărăpănate lăsau o

impresie deosebit de tristă din cauza imaginilor divine în majoritatea lor sculptate încă în lemn. Abia dacă se putea vorbi despre o poliţie de stradă, de coastă, de incendii şi edilitară; în cazul în care guvernul se preocupa cît de cît de inundaţiile, incendiile şi surpările de edificii care se repetau anual, o făcea numai pentru a solicita din partea teologilor oficiali raporturi şi reflecţii asupra adevăratului sens al unor asemenea semne şi miracole. Dacă încercăm să ne imaginăm o Londră cu populaţia de sclavi din New Orleans, cu poliţia din Constantinopol, cu lipsa de industrie a Romei actuale şi animată de o politică avînd-o drept model pe cea a Parisului din anul 1848, va rezulta o viziune aproximativă despre splendoarea republicană, a cărei decădere este deplînsă de Cicero şi prietenii săi în epistolele lor. Caesar nu se tînguia, ci încerca să ajute, pe măsura posibilităţilor. Roma rămînea, bineînţeles, ceea ce era, un oraş cosmopolit. Tentativa de a-i conferi din nou un caracter specific italic nu numai că n-ar fi fost realizabilă, dar nici nu s-ar fi potrivit cu planul lui Caesar. Aşa cum Alexandru şi-a găsit o capitală adecvată în Alexandria eleno-iudeo-egipteană şi mai ales cosmopolită pentru imperiul său eleno-oriental, la fel şi oraşul principal al noului imperiu universal romano-elen, situat la punctul de întretăiere a Orientului cu Occidentul, nu urma să fie o comună italică, ci capitala deznaţionalizată a multor naţiuni. De aceea, Caesar toleră şi venerarea nou-adoptaţilor zei egipteni alături de Părintele Iovis, şi le permise chiar evreilor să-şi practice ciudatul lor ritual străin în însăşi capitala imperiului. Oricît de pestriţ şi de respingător s-ar fi amestecat populaţia parazitară, îndeosebi cea eleno-orientală, la Roma, el nu interveni nicăieri împotriva sporirii ei; este semnificativ faptul că, în timpul serbărilor sale populare, lăsă să se însceneze nu numai piese în limba latină şi greacă, dar şi în alte limbi, probabil în feniciană, ebraică, siriacă sau hispanică. Dar dacă Caesar acceptă cu bună ştiinţă caracterul fundamental al capitalei aşa cum îl găsise, el acţionă totuşi cu energie în vederea ameliorării condiţiilor jalnice şi ruşinoase care domneau aici. Din nefericire, tocmai aceste neajunsuri puteau fi soluţionate cel mai greu. Caesar nu putea desfiinţa sclavajul cu suita lui de plăgi naţionale; aserţiunea că ar fi încercat, cel puţin

cu timpul – aşa cum a procedat în alte domenii –, să reducă numărul populaţiei de sclavi din capitală trebuie să rămînă de domeniul ipotezei. De asemenea, era imposibil ca Iulius Caesar să creeze din nimic o industrie liberă în capitală, dar grandioasele construcţii contribuiră întru cîtva la înlăturarea foametei şi deschiseră pentru proletariat o sursă de venituri derizorie, dar cinstită. Caesar acţionă în schimb energic în direcţia diminuării proletariatului liber. Fluxul permanent al acelora care îşi îndreptau paşii spre Roma datorită distribuirilor de grîu a fost, dacă nu stăvilit în întregime, cel puţin limitat substanţial, din cauza transformării acestora într-o asistenţă acordată săracilor, reduşi la un anumit număr de persoane. Rîndurile proletariatului existent erau rărite în parte prin tribunalele care primiseră ordin să intervină cu o severitate necruţătoare împotriva gloatei, în parte prin cuprinzătoarea colonizare transmarină; dintre cei 80.000 de colonişti pe care Caesar îi conduse în puţinii ani ai guvernării sale dincolo de mare, o bună parte trebuie să fi fost selectată din păturile inferioare ale populaţiei din capitală, aşa cum cei mai mulţi dintre coloniştii corintieni au fost liberţi. Aceasta trebuie să fi fost însă mai mult decît o simplă acţiune demonstrativă de moment; convins, precum oricare alt bărbat clarvăzător, că unicul remediu eficient împotriva mizeriei proletariatului constă într-un sistem de colonizare bine reglementat şi fiind capabil să-l realizeze extensiv aproape nelimitat, datorită structurii imperiului, Caesar trebuie să fi fost condus de intenţia de a-l perpetua necontenit şi de a drena permanent rana mereu purulentă. Mai departe, el luă măsuri pentru a pune stavilă gravelor oscilaţii de preţuri ale celor mai importante alimente de pe pieţele capitalei. Finanţele de stat nou-reglementate, administrate în mod liberal, oferiră mijloacele pentru aceasta şi doi magistraţi nou-numiţi, edilii cerealelor (p. 323), preluară supravegherea specială a furnizorilor şi pieţelor capitalei. Mai eficient decît în cazul legilor prohibitive, sistemul de coterie a fost suprimat prin constituţia modificată, întrucît odată cu republica şi cu alegerile luaseră sfîrşit şi tribunalele republicane, şi mituirea şi coruperea colegiilor electorale şi de juraţi, în general saturnaliile politice ale canaliei. La fel, au fost desfiinţate şi legăturile născute în

urma legii clodiene, întregul sistem de asociaţii fiind subordonat supravegherii supreme a autorităţilor guvernamentale. Cu excepţia străvechilor colegii şi societăţi, a întrunirilor religioase ale evreilor şi ale altor categorii speciale pentru care pare să fi fost suficientă anunţarea senatului, aprobarea constituirii unei asociaţii permanente, cu termeni stabili de întrunire şi cu contribuţii fixe, a fost legată de o concesie acordată de către senat în urma consultării voinţei monarhului. La acestea se adăuga o severă jurisdicţie penală şi o poliţie energică. Legile, îndeosebi cele vizînd violul, deveniră mai aspre şi, aşa cum era firesc, a fost anulată stipulaţia necugetată a dreptului republican prin care făptaşul, a cărui vină fusese dovedită, era îndreptăţit să se sustragă unei părţi din pedeapsă prin alegerea exilului voluntar. Reglementările detaliate pe care Caesar le decretă în cazul poliţiei din capitală s-au păstrat în majoritatea lor, iar oricine doreşte se poate convinge că imperatorul nu s-a simţit înjosit să-i îndemne pe proprietarii de imobile la întreţinerea străzilor şi la pavarea trotuarului cu pietre fasonate pe întreaga lui lăţime şi să dea ordonanţe adecvate pentru purtarea litierelor şi transportul carelor, care, avînd în vedere structura străzilor, puteau circula nestingherit numai în timpul serii şi nopţii. Supravegherea supremă a poliţiei locale rămase, ca şi pînă atunci, în principal în grija celor patru edili care, dacă nu fuseseră astfel organizaţi mai de mult, au fost destinaţi cel puţin acum, fiecare în parte, controlului unui anumit district poliţienesc din capitală. În sfîrşit, sistemul edilitar din capitală şi grija pentru instituţiile publice în general, care se leagă de acesta, luară, datorită lui Caesar, în firea căruia pofta de construcţii a romanilor era dublată de cea a organizatorului, un avînt strălucit care nu numai că ruşina administraţia delăsătoare din epoca anarhică recentă, dar întrecu, de asemenea, tot ceea ce realizase aristocraţia romană în timpurile sale cele mai bune, în măsura în care geniul lui Caesar întrecea strădaniile sincere ale Marciilor şi Aemiliilor. Caesar îi eclipsa pe predecesorii săi nu prin simpla mărime a edificiilor în sine şi prin sumele cheltuite pentru ridicarea lor, ci el se evidenţie faţă de toate performanţele asemănătoare prin veritabilul spirit de om de stat şi de folos obştesc pe care îl învesti în

instituţiile publice ale Romei. El nu a construit, precum succesorii săi, temple şi alte edificii măreţe, ci a degrevat forul Romei, unde se înghesuiau în continuare adunările cetăţeneşti, tribunalele principale, bursa, ca şi activitatea comercială şi trîndăvia cotidiană, cel puţin de adunări şi de tribunale, dînd ordin să se amplaseze pentru unele un nou loc de adunare, *Saepta Iulia* de pe Cîmpul lui Marte, iar pentru celelalte un for special de justiţie, *Forum Iulium*, între Capitoliu şi Palatin. Înrudită este şi instituţia, care i se datorează, de a li se furniza băilor din capitală, anual, 3.000.000 de pfunzi de ulei, în general adus din Africa, acestea avînd astfel posibilitatea să administreze în mod gratuit uleiul necesar pentru ungerea corpului celor care le frecventau – o măsură deosebit de eficace a organelor ce supravegheau igiena şi salubritatea, avînd în vedere vechea profilxie bazată mai ales pe băi şi unguente. Erau deja terminate proiectele pentru construirea unei curii noi, a unui nou şi impresionant bazar, a unui teatru care urma să concureze cu cel pompeian, a unei biblioteci publice latine şi greceşti care o lua drept model pe cea din Alexandria de curînd distrusă – prima instituţie de asemenea natură din Roma –, în fine, a unui templu al lui Marte, care ar fi întrecut prin bogăţie şi splendoare tot ce se văzuse pînă atunci. Ideea de a modifica întregul curs inferior al Tibrului şi de a-l abate din matca sa, situată între Cîmpul Vatican şi cel al lui Marte şi îndreptîndu-se către Ostia, croindu-i drum mai degrabă în jurul Cîmpului Vatican şi al Ianiculumului şi, traversînd prin mlaştinile pomptine, spre portul de la Terracina le întrecea pe toate celelalte prin genialitatea ei. Prin acest plan gigantic, pe de o parte, s-ar fi lărgit dintr-o dată spaţiul pentru construcţii extrem de limitat în cazul capitalei, astfel încît Cîmpul Vatican, care ar fi ajuns pe malul stîng al Tibrului, ar fi luat locul Cîmpului lui Marte, extinsul Cîmp al lui Marte putînd fi utilizat pentru edificii publice şi private, iar pe de altă parte, s-ar fi drenat mlaştinile pomptine, în general coasta latină, şi i s-ar fi conferit capitalei calitatea de port maritim sigur, a cărui lipsă era resimţită cu atîta durere. Se părea că imperatorul dorea să strămute munţii şi rîurile şi să se lupte cu natura însăşi. Însă oricît de mult ar fi cîştigat oraşul Roma în privinţa comodităţii şi splendorii, el

îşi pierdu în mod irecuperabil, tocmai datorită lor, supremaţia politică. Coincidenţa dintre statul roman şi oraşul Roma devenise, în decursul timpului, tot mai ipotetică şi mai anacronică; dar axioma devenise una cu esenţa republicii, astfel încît nu putu fi nimicită înaintea ei. Abia în noul stat al lui Caesar ea a fost înlăturată cu desăvîrşire, exceptînd unele ficţiuni legale, comunitatea capitalei fiind aşezată de drept la acelaşi nivel cu toate celelalte municipalităţi; aşa cum Caesar, rîvnind, aici ca şi pretutindeni, nu numai să reglementeze afacerea în sine, ci să-i acorde şi în public veritabila ei identitate, decretă, neîndoielnic intenţionat, reglementările sale italice valabile concomitent pentru capitală şi pentru celelalte comunităţi urbane. Se poate adăuga că Roma, tocmai pentru că, fiind capitala, nu era capabilă să păstreze viabilitatea unei structuri comunale, a fost întrecută în mod substanţial de celelalte municipalităţi ale epocii imperiale. Roma republicană fusese un cuib de tîlhari, dar în acelaşi timp fusese statul însuşi; deşi începu să se împodobească cu toate splendorile de pe trei continente şi să strălucească în aur şi marmură, totuşi, în stat, Roma monarhică nu era altceva decît palatul regal legat de azilul de săraci, altfel spus, un rău necesar.

În timp ce capitala trebuia să facă faţă numai înlăturării neajunsurilor celor mai palpabile prin reglementări poliţieneşti la scara cea mai largă, întremarea economiei naţionale italice, profund zdruncinată, era o sarcină mult mai dificilă. Maladiile fundamentale, care au fost evidenţiate deja exhaustiv, constau în dispariţia treptată a populaţiei de agricultori şi în sporirea nefirească a celei de negustori, la care se adăugau o serie nesfîrşită de alte deficienţe. Cititorul nu poate să fi uitat care a fost situaţia economiei agricole italice. În ciuda tentativelor foarte serioase de a frîna procesul de distrugere a micii proprietăţi, abia dacă mai putem considera în această epocă, pentru ţinutul propriu-zis al Italiei, poate cu excepţia văilor din Apenini şi din Abruzzi, ferma ţărănească drept formă economică preponderentă. În ceea ce priveşte marea proprietate, nu putem stabili o deosebire fundamentală între cea catoniană, prezentată mai sus (I, pp. 563-567), şi cea pe care ne-o descrie Varro,

aceasta din urmă purtînd, în bine şi în rău, urmele vieţii unei metropole mari precum Roma. „Odinioară – ne spune Varro –, şura moşiei era mai mare decît casa stăpînului; acum este, de obicei, invers.” Pe teritoriul tiburtin şi tusculan, pe ţărmurile de la Terracina şi Baiae, acolo unde semănaseră şi recoltaseră străvechile generaţii de ţărani latini şi italici, se ridicau acum, într-o splendoare lipsită de rodnicie, vilele mai-marilor romani, dintre care unele – cu nelipsitele grădini şi conductele de apă, cu lacurile de apă dulce şi de apă sărată pentru păstrarea şi creşterea peştilor de rîu şi de mare, cu crescătoriile de melci şi de pîrşi cenuşii, cu parcurile de sălbăticiuni, unde erau ţinuţi iepuri, cerbi, căprioare şi porci sălbatici, şi cu păsărăriile, în care creşteau chiar cocori şi păuni – acopereau spaţiul unui oraş mai mic. Dar luxul metropolei îmbogăţeşte mulţi oameni harnici şi hrăneşte mai mulţi săraci decît o poate face iubirea semenilor care împarte prinoase. Bineînţeles, acele păsărării şi lacuri pentru peşti ale nobililor erau de regulă plăceri deosebit de costisitoare. Această economie se dezvoltase extensiv şi intensiv atît de mult, încît valoarea unui porumbar a fost estimată pînă la suma de 100.000 de sesterţi (7.600 de taleri); încît se născuse o preocupare raţională pentru îngrăşare, îngrăşămintele obţinute în crescătoriile de păsări deţinînd un rol în agricultură; încît un singur păsărar putea livra dintr-o dată 5.000 de cocoşari – atît cît putuse să crească – a 3 denari bucata (21 de groşi), un singur posesor al unei crescătorii de peşte, 2.000 de murene, aşa încît, de exemplu, din peştii lăsaţi moştenire de către Lucius Lucullus se obţinu un cîştig de 40.000 de sesterţi (3.050 de taleri). Se înţelege că acela care se dedica acestei economii cu spirit mercantil şi inteligenţă putea să obţină, în asemenea circumstanţe, venituri foarte mari, cu un capital investit relativ redus. Un mic agricultor al acestor timpuri vindea de pe urma grădinii sale de cimbru, care nu era mai mare de un *iugerum*, situată în apropiere de Falerii, an de an miere în valoare de cel puţin 10.000 de sesterţi (760 de taleri). Zelul agricultorilor a mers atît de departe, încît în elegantele vile, camera pentru fructe îmbrăcată în marmură era aranjată deseori şi ca sală de mese, expunîndu-se aici fructe extraordinare cumpărate, ca şi cum ar fi provenit din propria

grădină. În această perioadă au fost plantaţi, pentru prima dată în grădinile italice, cireşul din Asia Mică şi alţi pomi aduşi din ţinuturi îndepărtate. Grădinile de zarzavaturi, straturile de trandafiri şi de viorele din Latium şi Campania dădeau roade bogate, iar „tîrgul delicateselor" (*forum cupedinis*), situat lîngă strada sacră, unde se vindeau de obicei fructe, miere şi coroane, deţinea un rol important în viaţa capitalei. În general, sistemul marii proprietăţi, un veritabil sistem de plantaţie, se afla, din punct de vedere economic, pe o treaptă de dezvoltare greu de întrecut. Valea de la Rieti, împrejurimile Lacului Fucino, ţinuturile de pe Liris şi Volturnus, chiar Italia Centrală în general, erau zone extrem de înfloritoare în privinţa agriculturii; mai mult, anumite industrii, care se puteau ataşa de mersul proprietăţii prin intermediul sclavilor, au fost adoptate de agronomii inteligenţi, iar acolo unde condiţiile erau prielnice, moşia se îmbogăţea prin hanuri, ţesătorii şi îndeosebi cărămidării. Producătorii italici de vin şi mai ales de ulei nu numai că aprovizionau pieţele italice, dar făceau şi importante afaceri transmarine în cazul ambelor articole. O modestă scriere de specialitate din vremea aceea compară Italia cu o mare grădină roditoare, iar descrierile pe care le face un poet contemporan despre frumoasa sa patrie, unde pajiştea bine irigată, lanul de grîu îmbelşugat, vesela colină de viţă-de-vie sînt îmbrăţişate de şirul umbros al măslinilor, unde mîndria ţării, zîmbind cu o drăgălăşenie cuceritoare, îngrijeşte grădinile cele mai fermecătoare la sînul ei, fiind ea însăşi înconjurată de pomi dătători de viaţă – aceste descrieri, evident, imagini fidele ale ţinutului pe care poetul îl contempla zi de zi, ne transpun în regiunile cele mai înfloritoare din Toscana şi Terra di lavoro. Dimpotrivă, economia pastorală, care pătrundea tot mai adînc în sudul şi sud-estul Italiei din cauzele analizate mai sus, însemna un regres din toate punctele de vedere; dar, pînă la un anumit grad, contribuia şi ea la sporirea generală a afacerilor; astfel, s-au luat multe măsuri pentru îmbunătăţirea raselor, măgarii de prăsilă fiind vînduţi, de exemplu, cu 60.000 (4.600 de taleri), 100.000 (7.570 de taleri), ba chiar 400.000 de sesterţi (30.000 de taleri). Nealterata economie agricolă italică, impulsionată

de dezvoltarea generală a inteligenţei şi de abundenţa capitalurilor, obţinu în această perioadă rezultate mult mai strălucite decît ar fi putut obţine străvechea economie ţărănească, trecînd deja graniţele Italiei, întrucît economul italic exploată deja mari suprafeţe în provincii, prin activităţi legate de păstorit şi chiar prin cultivarea cerealelor. Dimensiunile pe care le capătă sistemul financiar, alături de sistemul de plantaţii, care prosperă în mod nefiresc pe seama ruinării micii ţărănimi, concurenţa între comercianţii italici şi evrei care se revărsaseră în toate provinciile şi statele clientelare ale imperiului, concentrarea întregului capital la Roma – toate acestea, luînd în considerare cele spuse mai sus, vor fi ilustrate în mod suficient prin singurul fapt că dobînda normală de pe piaţa monetară a capitalei nu depăşea în această perioadă 6%, banii fiind aici pe jumătate mai ieftini decît erau, în medie, în Antichitate. Consecinţa acestei economii naţionale care se baza, atît în agricultură, cît şi în comerţ, pe mase de capital şi pe speculaţie a fost cea mai teribilă disproporţie în distribuirea averii. Imaginea deseori folosită, a unei comunităţi compuse din milionari şi din cerşetori, nu se potriveşte poate nicăieri cu asemenea exactitate ca în cazul Romei din ultima perioadă republicană; şi poate că axioma statului sclavagist, conform căreia bărbatul bogat care trăieşte de pe urma muncii sclavilor săi este cu necesitate respectabil, iar bărbatul sărac care trăieşte de pe urma muncii braţelor sale este cu necesitate mizerabil, n-a fost recunoscută nicăieri cu atîta siguranţă înfiorătoare drept principiul de bază irecuzabil al tuturor relaţiilor publice şi private. Nu există o veritabilă stare de mijloc, în accepţiunea noastră, aşa cum nici nu poate exista în vreun stat sclavagist pe deplin dezvoltat; ceea ce apare într-un fel drept o bună stare de mijloc, corespunzîndu-i în anumite privinţe, sînt acei oameni de afaceri şi proprietari funciari bogaţi care sînt atît de inculţi sau chiar atît de culţi pentru a nu rîvni să iasă din sfera activităţii lor şi să intre în viaţa publică. În rîndurile oamenilor de afaceri, unde numeroşii liberţi şi ceilalţi parveniţi erau cuprinşi, de regulă, de ameţeala caracteristică pentru cei care se simt obligaţi să joace rolul bărbatului distins, nu existau mulţi dintre aceşti oameni înţelegători; un model al acestui gen îl oferă Titus

Pomponius Atticus, deseori evidenţiat în relatările acestei perioade, care dobîndise o avere imensă, în parte datorită marilor proprietăţi pe care le deţinea în Italia şi în Epir, în parte datorită afacerilor sale financiare care se desfăşurau în întreaga Italie, în Grecia, Macedonia, Asia Mică, rămînînd cu toate acestea un simplu om de afaceri care nu se lăsă ademenit să candideze pentru o magistratură sau chiar numai să se angajeze în afaceri financiare de stat; fiind departe atît de chiverniseala avară, cît şi de viciosul şi împovărătorul lux al acestor timpuri – masa sa, de exemplu, nu costa mai mult de 100 de sesterţi (7,5 taleri) pe zi –, el se mulţumi cu o existenţă comodă, savurînd farmecul vieţii de la ţară şi de la oraş, plăcerile relaţiilor cu cele mai bune cercuri ale Romei şi Greciei şi orice delectare oferită de literatură şi artă. Mai numeroşi şi mai destoinici erau proprietarii italici de viţă veche. Literatura contemporană ne păstrează prin descrierea lui Sextus Roscius, ucis în timpul proscripţiilor din anul 673 (**81**), imaginea unui asemenea nobil de ţară (*pater familias rusticanus*); averea sa, estimată la 6.000.000 de sesterţi (457.000 de taleri), a fost investită în principal în cele 13 proprietăţi ale sale; el însuşi administra cu raţiune şi cu pasiune; venea rareori sau deloc în capitală şi, dacă îşi făcea apariţia aici, el contrasta prin manierele sale necioplite cu distinsul senator tot atît cît nenumăratele sale hoarde de sclavi plugari aspri cu graţioasele cete de servitori din capitală. Aceşti proprietari funciari şi „oraşele agricole” (*municipia rusticana*) care-şi datorau existenţa mai ales lor conservară atît disciplina şi obiceiurile strămoşilor, cît şi limba pură şi nobilă a acestora mai mult decît cercurile nobile de cultură cosmopolită şi starea comercianţilor, a căror patrie se afla pretutindeni şi nicăieri. Starea proprietarilor putea fi considerată nucleul naţiunii; speculantul care-şi agonisise averea şi dorea să intre în rîndul notabililor ţării îşi cumpăra terenuri şi, dacă nu năzuia să devină un „squire”, îl educa cel puţin pe fiul său în acest spirit. Urmele acestei stări a proprietarilor pot fi întîlnite pretutindeni acolo unde politica vădeşte o tendinţă populară şi unde literatura rodeşte o ramură verde. Din sînul ei îşi extrăgea opoziţia patriotică forţele cele mai bune împotriva noii monarhii; ei îi aparţin Varro, Lucretius,

Catullus; poate nicăieri prospeţimea relativă a acestei existenţe de proprietar nu apare mai elocventă ca în fermecătoarea introducere arpinată la a doua carte a scrierii lui Cicero despre legi, o oază verde în pustietatea înfiorătoare a acestui scrib pe cît de vid, pe atît de voluminos. Dar educata stare a comercianţilor şi destoinica stare a proprietarilor sînt depăşite cu mult de cele două clase hotărîtoare pentru destinele societăţii: populaţia cerşetorilor şi veritabila lume nobilă. Nu există, pentru această epocă, date statistice care să permită circumscrierea exactă a proporţiilor relative ale sărăciei şi ale bogăţiei; dar poate că este permis să amintim aici din nou cuvintele pe care le-a rostit un om de stat roman cu aproximativ 50 de ani înainte (II, p. 94) : că numărul de familii cu o bogăţie bine consolidată nu s-ar ridica în cadrul corpului de cetăţeni romani la mai mult de 2.000. Corpul de cetăţeni se modificase de atunci; dar faptul că cel puţin disproporţia dintre săraci şi bogaţi rămase aceeaşi este atestat de urme evidente. Sărăcirea treptată a mulţimii se relevă mult prea izbitor în afluxul spre distribuirile de grîu şi spre recrutările în armată; sporirea corespunzătoare a bogăţiei este atestată într-un mod de netăgăduit de un scriitor al acestei generaţii, întrucît, vorbind despre relaţiile epocii lui Marius, el consideră o avere de 2.000.000 de sesterţi (152.000 de taleri) „în situaţia de atunci drept bogăţie”, iar mărturiile pe care le deţinem cu privire la unii indivizi întăresc ipoteza. Nemăsurat de bogatul Lucius Domitius Ahenobarbus promise fiecăruia dintre cei 20.000 de soldaţi cîte patru *iugera* din proprietatea sa; averea lui Pompeius se ridica la 70.000.000 de sesterţi (5.300.000 de taleri), cea a actorului Aesopus la 20.000.000 de sesterţi (1.520.000 de taleri); Marcus Crassus, cel mai bogat dintre cei bogaţi, avea la începuturile carierei sale 7.000.000 de sesterţi (530.000 de taleri), iar la sfîrşitul acesteia şi după ce dăruise sume imense către popor, 170.000.000 de sesterţi (13.000.000 de taleri). Consecinţele unei asemenea sărăcii şi ale unei asemenea bogăţii s-au concretizat, în ambele cazuri, într-o decădere economică şi morală diferită prin formă, dar identică prin conţinut. Dacă omul de rînd era salvat de la înfometare numai prin sprijinul acordat din fondurile de stat, consecinţa necesară a acestei mizerii

de cerşetori, care apărea la rîndul ei drept cauză, a fost acceptarea trîndăviei de cerşetor şi a bonomiei cerşetoreşti. Decît să lucreze, plebeul roman căsca gura mai degrabă la teatru; cîrciumile şi bordelurile erau atît de mult frecventate, încît demagogii se orientau bine dacă atrăgeau îndeosebi stăpînii unor asemenea stabilimente în sfera lor de interese. Luptele de gladiatori, simptomul, dar şi hrana celei mai grave demoralizări în lumea antică, ajunseră la o asemenea înflorire, încît numai vînzarea programelor acestora devenise o afacere bănoasă, şi în această perioadă se acceptă groaznica inovaţie ca viaţa sau moartea celui învins să nu fie decisă de legea duelului sau de voinţa învingătorului, ci de toanele publicului spectator, la al cărui semn învingătorul îl cruţa sau îl străpungea pe învinsul căzut la pămînt. Meşteşugul gladiatorilor atinse cote atît de înalte sau, altfel spus, libertatea atinse cote atît de joase, încît curajul şi spiritul de întrecere, care nu se puteau găsi pe cîmpurile de luptă ale acestor timpuri, erau întotdeauna prezente în armatele din arenă: acolo unde o cerea legea duelului, oricare gladiator se lăsa străpuns fără să clipească şi fără să crîcnească; nu rareori, oameni liberi se vindeau antreprenorilor ca sclavi gladiatori în schimbul mîncării şi plăţii. Şi plebeii secolului al V-lea au îndurat lipsuri şi au fost înfometaţi, dar ei nu şi-au vîndut libertatea; cu atît mai puţin jurisconsulţii acelor timpuri s-ar fi înjosit să declare unul dintre acele contracte pe cît de imorale, pe atît de ilegale ale gladiatorilor – „de a permite necondiţionat să accepte înlănţuirea, biciuirea, arderea sau moartea în cazul în care lucrul acesta ar fi fost cerut de legile instituţiei” –, pe căi juridice necurate, drept valabil şi ca bază a acuzaţiei. Ce-i drept, în lumea nobilă nu se întîmplau asemenea lucruri; dar, în fond, ea nu se deosebea de lumea celor mulţi; cu atît mai puţin era mai bună. În privinţa trîndăviei, aristocratul se lua la întrecere cu proletarul; dacă acesta lenevea pe stradă, celălalt trîndăvea în puf pînă la amiază. Risipa domina aici pe cît de nemăsurat, pe atît de lipsit de bun-gust. Ea se avîntă spre politică şi, la fel, spre teatru, firește, spre nenorocirea amîndurora; magistratura de consul era cumpărată la preţuri exorbitante – în vara anului 700 (**54**) se plătiră 10.000.000 de sesterţi (760.000 de taleri) numai pentru prima categorie de votanţi –

şi necumpătatul lux al decoraţiilor strica celui educat orice plăcere la spectacolele teatrale. La Roma, chiriile par să fi fost în medie de patru ori mai mari decît în celelalte oraşe, o casă fiind vîndută cu 15.000.000 de sesterţi (1.500.000 de taleri). Casa lui Marcus Lepidus (consul în anul 676, **78**), la moartea lui Sulla cea mai frumoasă din Roma, ocupa, cu o generaţie mai tîrziu, nici al o sutălea loc în lista ierarhică a palatelor romane. S-a amintit deja specula cu vilele de la ţară; întîlnim, de exemplu, cazul în care, pentru o asemenea vilă, apreciată îndeosebi pentru lacul său plin de peşti, s-au plătit 4.000.000 de sesterţi (300.000 de taleri); şi bărbatul deosebit de distins avea nevoie acum de cel puţin două vile: una în Munţii Sabiniei sau Albani, în apropierea capitalei, o a doua în apropiere de staţiunile balneare din Campania, lor adăugîndu-li-se, pe cît posibil, şi o grădină imediat în faţa porţilor Romei. Mai absurde chiar decît aceste palate suburbane erau palatele funerare, dintre care unele arată pînă în zilele noastre de ce înaltă grămadă de pietre fasonate avea nevoie romanul bogat pentru a muri respectîndu-şi condiţia. Nu lipseau nici pasionaţii de cai şi de cîini; suma de 24.000 de sesterţi (1.830 de taleri) plătită pentru un cal de lux nu era un preţ ieşit din comun. Se rîvneau mobile din esenţe superioare: o masă din lemn de chiparos african a fost plătită cu suma de 1.000.000 de sesterţi (76.000 de taleri); veşminte din stofe de purpură sau ţesături transparente, dar, pe lîngă acestea, şi pliseuri delicat aranjate înaintea oglinzii – se spune că oratorul Hortensius l-a acuzat pe colegul său de injurii întrucît acesta i-ar fi şifonat hainele în înghesuială; pietre preţioase şi perle care înlocuiesc în această perioadă vechile podoabe de aur infinit mai frumoase şi mai artistic realizate. Era deja o barbarie faptul că imaginea lui Pompeius apărea, în cursul triumfului său asupra lui Mithridates, lucrată în întregime din perle şi că sofalele şi etajerele din sala de mese erau bătute în argint, ba chiar vesela de bucătărie era confecţionată din acelaşi material. Aceleiaşi categorii îi aparţine mania colecţionarilor acestor timpuri, care smulgeau măiestritele medalioane din vechile cupe de argint pentru a le încastra în vase de aur. Nu lipseşte nici luxul călătoriilor. „Dacă guvernatorul călătoreşte – ne povesteşte Cicero

despre unul sicilian –, ceea ce, bineînţeles, nu se întîmplă în timpul iernii, ci abia la începutul primăverii, nu al celei calendaristice, ci atunci cînd înfloresc trandafirii, el se lasă transportat într-o litieră purtată de opt hamali, aşa cum obişnuiau regii Bitiniei, şezînd pe perne din ţesătură malteză şi burduşite cu petale de trandafiri, împodobit cu o coroană, o a doua încolăcindu-i gîtul, ţinînd în faţa nasului în permanenţă un fin săculeţ de in împodobit cu un desen suav şi plin cu trandafiri; astfel, el se lăsa purtat pînă în faţa camerei sale de dormit." Dar nici un gen al luxului nu înflorea mai mult decît luxul mesei, cel mai barbar dintre toate. Întreaga construcţie a vilei şi întreaga viaţă de vilă erau menite să servească, la urma urmei, plăcerilor stomacului; nu numai că existau săli de mese diferite pentru iarnă şi vară, dar se servea şi în galeria de artă, în camera fructelor, în păsărărie sau pe o estradă ridicată în parcul sălbăticiunilor, în jurul căreia se îmbulzeau, atunci cînd comandatul „Orpheus" apărea în costumul teatral şi suna din corn, căprioarele şi mistreţii dresaţi în acest scop. Astfel, erau luate toate măsurile în vederea decoraţiei; dar dincolo de aceasta, realitatea n-a fost nicidecum uitată. Nu numai că bucătarul era un gastronom calificat, dar stăpînul ţinea deseori să fie el însuşi meşterul bucătarilor săi. De mult friptura fusese înlocuită cu peşti marini şi stridii; acum, peştii din rîurile italice dispăruseră cu totul de pe masa nobililor, delicatesele şi vinurile italice fiind considerate aproape ordinare. De pe acum se distribuiau deja, cu ocazia sărbătorilor populare, în afara falernului italic, trei soiuri de vin străin – din Sicilia, Lesbos şi Chios –, în timp ce cu o generaţie înainte era de ajuns, chiar şi cu prilejul unor mari banchete, să se dea un singur rînd de vin grecesc; în pivniţele oratorului Hortensius se găsea un depozit de 10.000 de amfore (a cîte 33 de sferturi berlineze)[1] de vin străin. Nu este de mirare că viticultorii italici încep să se plîngă de concurenţa vinurilor insulare greceşti. Nici un naturalist nu poate cutreiera cu mai mult zel ţările şi mările pentru a găsi animale şi plante noi decît artizanii gastronomi ai acelor timpuri care erau în căutare de noi galanterii culinare. Dacă oaspetele lua un vomitiv după masă, pentru a se sustrage consecinţelor varietăţilor ce-i fuseseră servite, nimeni nu se

mai mira de un asemenea lucru. Credem că nu este necesar să mai zăbovim asupra acestei imagini dezgustătoare a unei diversităţi de cea mai mare monotonie; cu atît mai mult cu cît romanii s-au dovedit şi în acest domeniu cu totul altceva decît originali, limitîndu-se să furnizeze luxului eleno-oriental o copie şi mai nemăsurată şi despuiată. Bineînţeles, Pluto îşi devoră copiii, ca şi Kronos; concurenţa pentru dobîndirea tuturor acelor bunuri, de obicei lipsite de valoare, care făceau obiectul aspiraţiilor nobile duse la o asemenea creştere a preţurilor, încît cei care se lăsară purtaţi de torent văzură cum li se subţiază în scurt timp şi cea mai colosală avere, şi chiar şi aceia care participară, în limita necesităţii, numai pentru a-şi păstra onoarea constatară că bunăstarea moştenită şi bine consolidată este subminată cu rapiditate. Candidatura pentru consulat, de exemplu, era calea obişnuită spre ruina unor familii distinse; aproape acelaşi lucru se poate spune despre jocuri, construcţii grandioase şi toate celelalte ocupaţii, ce-i drept distractive, dar scumpe. Averea princiară a acelor timpuri este întrecută numai de gradul de îndatorare şi mai princiar; după scăderea activului său, Caesar datora, în jurul anului 629 (**62**), aproximativ 25.000.000 de sesterţi (1.900.000 de taleri), Marcus Antonius, la vîrsta de 24 de ani, 6.000.000 (460.000 de taleri) şi, după 14 ani, 40.000.000 (3.000.000 de taleri), Curio 60.000.000 (4.500.000 de taleri), Milo 70.000.000 de sesterţi (5.500.000 de taleri). Omniprezenţa creditului în acea viaţă risipitoare a lumii nobile romane este dovedită de faptul că, prin împrumuturile diferiţilor concurenţi pentru consulat, dobînda a crescut de la 4% la 8%. Insolvabilitatea, în loc să provoace imediat falimentul sau cel puţin lichidarea, restabilind astfel din nou o relaţie clară, era, de regulă, tergiversată de către debitor cît mai mult posibil; în loc să-şi vîndă averea, îndeosebi proprietăţile, el continua să se împrumute şi să joace rolul celui bogat în aparenţă, pînă cînd crahul devenea şi mai nimicitor, ajungîndu-se la falimente, precum cel al lui Milo, în urma căruia debitorii obţinură ceva mai mult de 4% din sumele lichidate. Bineînţeles, în cursul acestei modificări ameţitor de rapide de la bogăţie la bancrută şi a acestei înşelătorii sistematice nu cîştiga

nimeni altul decît bancherul calculat care ştia să acorde sau să refuze creditul. În felul acesta, relaţiile de credit ajunseră aproape în acelaşi punct în care fuseseră în timpurile cele mai tulburi ale crizei sociale din secolul al V-lea: proprietarii funciari nominali erau într-un fel posesori din bunăvoinţa creditorilor lor, debitorii fie că erau supuşi creditorilor lor precum slugile, astfel încît cei umili dintre ei apăreau în suita acestora asemenea liberţilor, iar cei nobili deliberau şi votau în senat conform indicaţiilor stăpînului lor creditor, fie că erau gata să declare războiul proprietăţii înseşi şi să-i terorizeze pe creditorii lor prin ameninţări sau să se debaraseze de ei chiar prin complot sau război civil. Pe aceste relaţii se baza puterea lui Crassus; de aici decurgeau răzmeriţele al căror semnal îl constituia „foaia liberă" a lui Cinna (II, pp. 170, 214) şi cu atît mai mult a lui Catilina, Caelius, Dolabella; ele erau întru totul identice cu acele lupte dintre avuţi şi neavuţi care zguduiseră lumea elenă cu un secol în urmă (I, p. 528). Era în firea lucrurilor ca oricare criză financiară sau politică să provoace unei structuri economice atît de şubrede cele mai teribile încurcături; aproape că nu trebuie amintit că efectele obişnuite – dispariţia capitalului, deprecierea rapidă a proprietăţilor funciare, nenumărate falimente şi o insolvabilitate aproape generală – se instalară în cursul războiului civil, ca şi în timpul războiului aliaţilor şi al celui mithridatic (II, p. 270). Se înţelege de la sine că moralitatea şi viaţa de familie deveniră în asemenea împrejurări un lucru demodat în toate păturile societăţii. A fi sărac nu mai constituia ruşinea cea mai mare şi situaţia cea mai gravă, ci singura dintre acestea; în schimbul banilor, omul de stat îşi vindea statul, iar cetăţeanul, libertatea; în schimbul banilor, putea fi cumpărată atît funcţia de ofiţer, cît şi bila juratului; în schimbul banilor, doamna nobilă se oferea aidoma femeii de stradă; falsificarea de documente şi sperjurul deveniseră lucruri atît de comune, încît un poet popular al acestor timpuri desemnează jurămîntul drept „bandajul datoriilor". Se pierduse sensul onestităţii; cel care refuza o mituire nu era considerat un om onest, ci un duşman personal. Cazuistica tuturor timpurilor şi din toate ţările nu poate oferi o paralelă la imaginea grotescă a atîtor crime felurite, groaznice şi abominabile, aşa cum ni

se prezintă ea în cursul procesului lui Aulus Cluentius, în sînul uneia dintre cele mai distinse familii ale unui oraş agricol italic. Dar în măsura în care, în profunzimile vieţii populare, mîlul se aduna tot mai otrăvitor şi tot mai dens, pojghiţa comportamentului distins şi a prieteniei generale se întinse cu atît mai netedă şi cu atît mai strălucitoare la suprafaţă. Toată lumea se vizita reciproc, astfel încît în casele nobililor se ivi necesitatea de a primi persoanele care se instalau în fiecare dimineaţă pentru „lever" într-o anumită ordine, stabilită de către stăpîn sau numai de către camerist, de a acorda numai celor cunoscuţi o audienţă particulară, pe ceilalţi primindu-i fie în grupuri, fie în masă la sfîrşit; se spune că această separare a fost statornicită de către Gaius Gracchus, şi aici primul fondator al noii monarhii. Corespondenţa de politeţe luă proporţiile vizitelor de politeţe; scrisorile „prietenoase" traversează totuşi ţările şi mările unind persoane care nu sînt legate nici de o relaţie personală şi nici de afaceri, iar scrisorile de afaceri propriu-zise şi formale apar, pe de altă parte, numai în cazul în care epistola este adresată unei corporaţii. Într-o manieră asemănătoare sînt înstrăinate de esenţa lor invitaţiile la masă, obişnuitele cadouri de Anul Nou, sărbătorile familiale fiind aproape transformate în festivităţi publice; nici moartea nu scuteşte de aceste atenţii faţă de nenumăraţii „apropiaţi", ci, pentru a muri onorabil, romanul trebuia să-i fi dăruit fiecăruia dintre aceştia cel puţin o amintire. Aşa cum se întîmplă în anumite cercuri ale lumii noastre mondene, la fel, în Roma acelor timpuri se renunţase la intimele legături familiale şi familiare propriu-zise în asemenea măsură, încît formele şi făţărniciile acestora au putut fi adoptate de totalitatea relaţiilor de afaceri şi între cunoscuţi, locul veritabilei prietenii putînd fi luat treptat de acea fantomă a „amiciţiei" care nu ocupă tocmai ultimul loc în şirul spiritelor malefice care plutesc deasupra proscripţiilor şi războaielor civile ale acestor timpuri. O trăsătură la fel de caracteristică în decadenţa sclipitoare a acestei perioade este emanciparea lumii feminine. Din punct de vedere economic, femeile deveniseră de mult independente (I, p. 601); în epoca aceasta întîlnim deja avocaţi ai femeilor, care sprijină cu sîrguinţă doamne bogate solitare în

administrarea averii şi în procesele lor, care li se impun prin cunoştinţele lor în materie de afaceri şi de jurisprudenţă, obţinînd astfel cîştiguri şi cote de moştenire mai mari decît alţi trîntori ai baroului. Dar femeile nu se simţiră dezlegate numai de tutela economică a tatălui sau a soţului. Afaceri amoroase de tot felul deveniră o temă de discuţie cotidiană. Dansatoare de balet (*mimae*) se puteau întrece întru totul cu cele de astăzi în privinţa varietăţii şi virtuozităţii execuţiilor lor; primadonele, Cytheris şi cum s-or fi mai numit, pîngăresc chiar paginile istoriei. Dar meşteşugul lor, într-un fel concesionat, era concurat puternic de arta liberă a doamnelor din cercurile aristocratice. Legăturile amoroase în familiile de frunte deveniră atît de frecvente, încît numai o invidie aparte le putea aduce în sfera bîrfei; o intervenţie juridică părea de-a dreptul ridicolă. Un scandal fără seamăn, precum cel pe care îl declanşase Publius Clodius în anul 693 (**61**) cu ocazia sărbătorii femeilor în casa pontifului suprem – cu toate că era de o mie de ori mai grav decît evenimentele care, cu 50 de ani înainte, duseseră încă la un număr de condamnări la moarte (II, p. 249) –, n-a generat aproape nici o instrucţie şi nici o pedeapsă. Sezonul de băi, în aprilie – cînd afacerile de stat stagnau şi cînd lumea nobilă se îmbulzea spre Baiae şi Puteoli –, îşi exercita atracţia principală prin relaţii admise şi interzise care animau călătoriile cu gondola însoţite de muzică şi cîntec şi dejunuri elegante, consumate în barcă sau la mal. Aici, doamnele stăpîneau neîngrădit; dar ele nu se mulţumeau nicidecum numai cu domeniul acesta care le revenea de drept, ci se amestecau şi în politică, apăreau la întîlnirile de partid şi participau cu banii şi cu intrigile lor la viaţa desfrînată de coterie a epocii. Cine urmărea felul în care se desfăşurau aceste femei pe scena problemelor de stat disputate de Scipio şi Cato şi îl vedea alături pe tînărul elegant cum copiază femeiuşca uşoară, cu bărbia catifelată, cu vocea piţigăiată şi pasul zglobiu, cu basmale legate în jurul capului sau gîtului, cămăşi cu manşete şi sandale femeieşti, acela avea dreptate să se înfioare în faţa lumii nefireşti în care se părea că sexele ar dori să-şi schimbe rolurile. Concepţiile în aceste cercuri ale aristocraţiei pot fi deduse cel mai bine din comportamentul bărbatului ei cel mai bun şi mai

moral, Marcus Cato, care nu se sfii să se despartă de soţia sa în urma rugăminţilor unui prieten dornic să se căsătorească cu ea, şi cu atît mai puţin să se căsătorească cu aceeaşi femeie pentru a doua oară după moartea acestui prieten. Celibatul şi căsniciile fără copii se întîlneau tot mai des şi îndeosebi în cazul stărilor superioare. În timp ce mariajul era de mult considerat o povară în rîndurile acestora, acceptată în cazul extrem numai în interesul public (I, p. 601; II, p. 276), întîlnim acum deja şi la Cato, şi la cei care-i împărtăşeau ideile maxima prin care Polybios prevăzuse, cu un secol înainte, decăderea Eladei (II, p. 33): că faptul de a menţine coeziunea marilor proprietăţi ar fi o obligaţie cetăţenească, impunîndu-se astfel necesitatea de a concepe cît mai puţini copii. Unde erau timpurile în care termenul de „cel care concepe copii" (*proletarius*) fusese un titlu de onoare pentru roman! Drept consecinţă a acestor stări sociale, ramura italică descreştea în Italia într-un ritm înspăimîntător, frumoasele ţinuturi fiind acaparate în parte de imigraţia parazitară, în parte de pustietate. O parte însemnată a populaţiei Italiei se revărsa în străinătate. Capacitatea şi forţa de muncă de care era nevoie pentru furnizarea de magistraţi italici şi de garnizoane italice întregului spaţiu al Mării Mediterane depăşeau deja posibilităţile peninsulei, mai ales din cauză că elementele trimise astfel în pribegie erau pentru totdeauna pierdute pentru naţiune. Căci, cu cît comunitatea romană evolua spre un imperiu care cuprindea mai multe naţiuni, cu atît mai mult aristocraţia guvernantă se dezobişnuia să privească Italia ca pe patria ei exclusivă; iar dintre contingentele recrutate sau cîştigate pentru serviciul militar, o mare parte sucomba în nenumăratele războaie, îndeosebi în sîngerosul război civil, iar cealaltă parte se înstrăina cu totul de patrie din cauza îndelungatului stagiu militar care se întindea cîteodată pe durata unei generaţii întregi. Asemenea serviciului public, speculaţia ţintuia în afara ţării o parte a proprietarilor şi aproape întreaga negustorime pe durata vieţii sau cel puţin pe o perioadă îndelungată, iar în cursul vieţii demoralizante de negustor, acesta se dezobişnuia mai ales de existenţa civilă în patria-mamă, în general, dar şi de cea, mult mai complicată, din cadrul familiei. Drept compensaţie, Italia obţinu în

parte proletariatul de sclavi şi de liberţi, în parte meşteşugarii şi comercianţii care pătrundeau din Asia Mică, Siria şi Egipt, care prosperau în principal în capitală şi mai mult încă în oraşele portuare Ostia, Puteoli, Brundisium (II, p. 280). Însă în cea mai mare şi cea mai importantă parte a Italiei nu avu loc un asemenea schimb între elementele pure şi cele impure, ci populaţia dispărea văzînd cu ochii. Această constatare este valabilă mai ales pentru regiunile pastorale, aşa cum era lăudata ţară a creşterii animalelor, Apulia, socotită de către contemporani drept colţul cel mai nepopulat al Italiei, şi pentru împrejurimile Romei, unde Campania devenea din an în an mai pustie, din cauza interrelaţiei permanente între agricultura aflată în decadenţă şi aerul din ce în ce mai infestat. Labicii, Gabii, Bovillae, odinioară îmbietoare orăşele de ţară, decăzuseră în asemenea măsură, încît procurarea reprezentanţilor lor pentru ceremonia sărbătorii latine prezenta dificultăţi serioase. Tusculum, deşi în continuare una dintre comunităţile cele mai de vază ale Latiumului, se alcătuia aproape numai din cîteva familii nobile care trăiau în capitală, dar care îşi păstrau dreptul de locuitori tusculani; în privinţa numărului de cetăţeni apţi de vot se afla cu mult în urmă, chiar faţă de mici comunităţi din interiorul Italiei. Tulpina contingentului în stare să poarte armele se veştejise în asemenea măsură pe aceste meleaguri, pe care cîndva se bazase în principal capacitatea de luptă a Romei, încît relatările cronicilor despre războaiele ecvilor şi volscilor, care, comparate cu realităţile date, trebuiau să pară fantastice, erau citite cu mirare şi, poate, cu groază. Situaţia nu era pretutindeni atît de gravă, mai ales în celelalte părţi ale Italiei Centrale şi în Campania; dar, cu toate acestea, cum se plîngea Varro, „oraşele Italiei, cîndva atît de populate, erau acum pustii”. Imaginea Italiei sub guvernarea oligarhiei este înfiorătoare. Contradicţia fatală între lumea cerşetorilor şi lumea bogaţilor nu este mediată sau moderată prin nimic. Cu cît aceasta era resimţită mai evident şi mai supărător de ambele părţi, cu cît bogăţia se înălţa mai ameţitoare, cu cît abisul sărăciei se deschidea mai profund, cu atît mai frecvent individul era azvîrlit din adîncuri spre înălţimi şi, din nou, de pe înălţimi în adîncuri în această capricioasă lume a

speculaţiei şi a jocului hazardului. Cu cît cele două lumi se îndepărtau mai mult în exterior, cu atît mai mult se identificau în distrugerea vieţii familiale, care este nucleul şi germenul oricărei naţionalităţi, în trîndăvie şi opulenţă, în economia lipsită de perspectivă, atitudine nebărbătească, în corupţia care se deosebea numai prin tariful diferit, în demoralizarea pînă în pragul crimei, în lăcomia care declanşa războiul împotriva proprietăţii. Bogăţia şi mizeria intrate într-o strînsă alianţă îi alunga pe italici din Italia, iar peninsula era năpădită în parte de viermuiala de sclavi, în parte de o linişte terifiantă. Este o imagine înfricoşătoare, dar nu una deosebită; pretutindeni unde guvernarea capitalistă s-a desăvîrşit în statul sclavagist, ea a pustiit frumoasa lume a Preaînaltului într-un mod asemănător. Aşa cum fluviile lucesc în culorile curcubeului, cloaca oferind însă pretutindeni aceeaşi imagine, la fel se identifica Italia epocii lui Cicero, în esenţă, cu Elada lui Polybios şi, mai evident, cu Cartagina epocii lui Hannibal, unde capitalul guvernant atotputernic distrusese pătura mijlocie într-un mod asemănător, ridicase comerţul şi marea proprietate la maxima înflorire, producînd, în fine, o putrefacţie politică şi morală a naţiunii, spoită cu un strat sclipitor. Toate păcatele grave de care capitalul s-a făcut vinovat faţă de naţiune şi de civilizaţie în lumea de astăzi rămîn tot atît de nesemnificative în raport cu grozăviile vechilor state capitaliste, pe cît de semnificativă rămîne deosebirea dintre omul liber, fie el oricît de sărac, şi sclav; şi abia atunci cînd se va coace semănătura monstruoasă a Americii de Nord lumea va recolta din nou fructe asemănătoare.

Aceste suferinţe, din a căror cauză economia naţională italică lîncezea, erau incurabile în esenţa lor, iar ceea ce mai putea fi tămăduit intra în principal în competenţa poporului şi timpului; căci guvernul cel mai înţelept, ca şi medicul cel mai iscusit, nu poate transforma sucurile descompuse ale organismului în altele noi, nici nu poate întreprinde în cazul unor maladii mai grave altceva decît să prevină accidentele care stînjenesc puterea salutară a naturii în acţiunea ei. O asemenea protecţie era garantată deja prin sine datorită energiei paşnice a noii guvernări, prin care dispărură, fără

alte intervenţii, excrescenţele cele mai grave, ca, de exemplu, cultivarea artificială a proletariatului, nepedepsirea crimelor, cumpărarea magistraturilor şi altele. Dar guvernul putea face mai mult decît să nu dăuneze. Caesar nu aparţine acelei categorii de bărbaţi prea deştepţi, care nu îndiguiesc marea din simplul motiv că, oricum, nici un dig nu poate rezista talazurilor. Este mai avantajos dacă naţiunea şi economia ei îşi urmează de la sine calea prescrisă de natură; dar întrucît ele o părăsiseră, Caesar îşi concentră întreaga energie pentru a readuce, de sus în jos, naţiunea la viaţa patriei şi familiei şi pentru a reforma economia naţională prin lege şi decret. Pentru a contracara absenţa permanentă a italicilor din Italia şi pentru a sili lumea nobilă şi negustorimea să întemeieze familii în propria patrie, el nu numai că scurtă stagiul militar al soldaţilor, dar le interzise categoric bărbaţilor de rang senatorial să călătorească în afara Italiei altfel decît pentru afaceri publice, şi le impuse celorlalţi italici aflaţi la vîrsta căsătoriei (de la 20 pînă la 40 de ani) să nu absenteze din Italia mai mult de trei ani consecutivi. În acelaşi sens, Caesar îi favorizase deja în timpul primului său consulat pe taţii cu mai mulţi copii, cu ocazia fondării coloniei Capua (p. 139), oferindu-le acum, ca *imperator*, capilor unor familii numeroase premii extraordinare, în timp ce, concomitent, ca judecător suprem al naţiunii, tratã divorţul şi adulterul cu o rigoare nemaiîntîlnită, conform concepţiilor romane. El nu se simţi înjosit atunci cînd decretă o lege detaliată asupra luxului; printre altele, aceasta limită cel puţin risipa edilitară într-una din excrescenţele ei cele mai absurde, monumentele funerare, reduse folosirea veşmintelor de purpură şi a perlelor la anumite perioade, categorii de vîrstă şi de rang, interzicînd-o cu desăvîrşire pentru bărbaţii adulţi, impuse o cotă maximă cheltuielilor pentru masă, interzicînd de-a dreptul o serie de mîncăruri de lux. Fireşte, asemenea dispoziţii nu erau noi; prezenta însă o noutate faptul că „magistrul moravurilor” urmărea respectarea lor cu severitate, că supraveghea tîrgurile alimentare prin intermediul unor oameni plătiţi şi, mai mult, că ordonă revizuirea meselor domnilor nobili prin mijlocirea lictorilor săi şi chiar confiscarea mîncărurilor interzise găsite la aceştia. Ce-i drept,

prin asemenea învăţătură teoretică şi practică pentru respectarea moderaţiei, pe care noua poliţie monarhică o dădu lumii aristocratice, nu se putea obţine un alt rezultat decît tăinuirea luxului; dar dacă ipocrizia este veneraţia pe care imoralitatea o aduce virtuţii, o onestitate aparentă stabilită pe cale poliţienească însemna, în situaţia dată, un progres care nu trebuie subestimat. Măsurile luate de Caesar pentru reglementarea economiei funciare şi financiare erau de natură mai serioasă şi mai promiţătoare. Aici era vorba mai întîi de dispoziţii tranzitorii în privinţa lipsei de bani şi a crizei datoriilor în general. Legea provocată de larma iscată în jurul capitalurilor nevalorificate, conform căreia nimeni nu putea să deţină mai mult de 60.000 de sesterţi (4.600 de taleri) în aur şi argint, probabil că a fost decretată numai pentru a calma mînia publicului ignorant împotriva cămătarilor; forma publicării, în care s-a pretextat că s-ar reactualiza numai o lege mai veche dată uitării, ne demonstrează că Caesar se simţea ruşinat din cauza acestei dispoziţii, şi este foarte puţin probabil ca ea să fi găsit o aplicare reală. O problemă mult mai gravă era abordarea pretenţiilor aflate în suspensie, a căror îndeplinire integrală era cerută în mod tumultuos de către cei care constituiseră partidul lui Caesar. Mai sus (p. 309) am amintit că el nu a dat curs acestei cereri; cu toate acestea, făcu totuşi debitorilor două concesii importante, şi aceasta încă în anul 705 (**49**). În primul rînd au fost anulate dobînzile restante, cele achitate fiind scăzute din masa de capital. În al doilea rînd, creditorul era silit să accepte bunurile mobile şi imobile ale debitorului în locul numerarului la valoarea pe care le avuseseră înainte de războiul civil, altfel spus, înainte de deprecierea generală antrenată de acesta. Dispoziţia era întru cîtva justificabilă; dacă creditorul putea fi considerat, pînă la achitarea sumei datorate, drept posesorul real al avutului debitorului său, era corect ca şi el să suporte partea sa din deprecierea generală a proprietăţii. Dimpotrivă, anularea plăţilor de dobîndă achitate sau aflate în suspensie, ceea ce însemna, de fapt, ca creditorii să piardă nu numai dobînzile, dar, în medie, şi un sfert din capitalul asupra căruia puteau ridica pretenţii în momentul decretării legii, nu era în realitate altceva decît o concesionare parţială a

casării pretenţiilor care decurgeau din împrumuturi, rîvnită cu atîta ardoare de către democraţi; şi oricît de insolent s-ar fi comportat cămătarii, totuşi nu se poate justifica prin aceasta anihilarea generală şi retroactivă a tuturor pretenţiilor de dobîndă, fără deosebire. Pentru a înţelege situaţia, trebuie să ne reamintim de atitudinea partidului democratic faţă de problema dobînzilor. Interdicţia legală de a percepe dobînzi, pe care opoziţia plebeiană a impus-o în anul 412 (**342**) (I, p. 216), fusese de fapt neutralizată de către nobilime, care stăpînea procesul civil prin intermediul preturii, dar îşi păstrase valabilitatea formală începînd cu timpurile acelea; iar democraţii secolului al VII-lea, care apăreau întru totul drept continuatorii acelei vechi mişcări sociale a ordinelor (p. 120), au susţinut în permanenţă ilegalitatea plătirii de dobînzi şi o traduseră în practică, cel puţin temporar, în perioada tulburărilor epocii lui Marius (II, p. 170). Nu este probabil ca Iulius Caesar să fi împărtăşit, în privinţa problemei dobînzilor, vederile grosolane ale partidului său; dacă el aminteşte, în relatarea sa despre afacerile de lichidare, de dispoziţia pierderii avutului debitorilor în locul plătirii banilor, dar păstrează tăcerea asupra casării dobînzilor, circumstanţa aceasta poate fi luată drept un autoreproş tacit. Dar, ca oricare alt şef de partid, el depindea totuşi şi de partidul său şi nu se putea dezice de-a dreptul de principiile tradiţionale ale democraţiei în problema dobînzilor; cu atît mai mult cu cît trebui să adopte o decizie în legătură cu această problemă nu ca învingătorul atotputernic de la Pharsalos, ci încă înainte de plecarea sa în Epir. Dar în timp ce el mai degrabă a acceptat decît a determinat această intervenţie împotriva legalităţii şi proprietăţii, este necondiţionat meritul său dacă a fost respinsă acea pretenţie nemaiauzită a casării tuturor datoriilor; şi poate fi privită drept o salvare a onoarei sale faptul că debitorii erau mult mai nemulţumiţi de concesiile acordate, cu totul insuficiente conform părerii lor, decît creditorii păgubiţi, declanşînd, sub conducerea lui Caelius şi Dolabella, acele tentative nebuneşti, imediat reprimate, precum s-a arătat deja, pentru a-şi impune revendicările, respinse de către Caesar, prin scandal şi război civil. Caesar nu se limită însă numai la sprijinirea temporară a debitorului,

ci făcu tot ceea ce putea face un legiuitor pentru a curma teribila atotputernicie a capitalului pentru o durată mai lungă. Înainte de toate, el proclamă marele principiu al dreptului conform căruia libertatea nu este un bun pe care şi-l arogă proprietatea, ci un drept peren al omului, pe care statul îl poate sustrage numai vinovatului, nu şi debitorului. Caesar este acela care, poate îndemnat şi aici de legislaţia mai umană egipteană şi greacă şi, mai ales, de cea soloniană, a introdus acest principiu, întru totul contradictoriu normelor mai vechii reglementări asupra falimentului, în dreptul public, unde se menţine de atunci necontestat. Conform dreptului public roman, debitorul devenea sclavul creditorului său (I, p. 118). Ce-i drept, Legea Poetelia permise aceluia care era insolvabil numai pentru moment şi nu din cauza mărimii datoriilor să-şi salveze libertatea personală prin cedarea averii sale (I, p. 216); pentru cel falimentar însă, această normă a dreptului fusese într-adevăr atenuată în punctele secundare, dar menţinută neschimbat timp de o jumătate de mileniu în problema principală; o acţiune îndreptată mai întîi împotriva proprietăţii era posibilă în mod excepţional numai atunci cînd debitorul murise, îşi pierduse cetăţenia sau nu mai putea fi găsit. Abia Caesar acordă bărbatului insolvabil dreptul pe care se bazează şi reglementările noastre actuale privind falimentul: astfel că, prin cedarea formală a avutului către creditori, indiferent dacă aceasta îi satisfăcea sau nu, debitorul îşi salva în tot cazul libertatea personală, chiar dacă numai în schimbul limitării drepturilor sale onorifice şi politice, şi începea o nouă existenţă ca proprietar, în care putea fi acuzat din cauza pretenţiilor mai vechi care nu fuseseră satisfăcute în perioada falimentului numai dacă le putea face faţă fără a se ruina din nou din punct de vedere economic. În timp ce marele democrat îşi cîştigă aşadar nemuritoarea onoare de a emancipa în principiu libertatea personală de capital, el încercă, de asemenea, să stăvilească atotputernicia capitalului şi pe cale poliţienească, decretînd legi împotriva cametei. Nici el nu-şi tăinui antipatia democratică împotriva tranzacţiilor cămătăreşti. Pentru relaţiile monetare italice a fost statornicită o sumă maximală pentru împrumuturile cu dobîndă ale fiecărui capitalist, ce pare să fi fost

stabilită în funcţie de proprietatea italică pe care o deţinea fiecare în parte, ridicîndu-se poate la jumătatea valorii acesteia. Conform procedurii prescrise în legile republicane asupra cametei, încălcări ale acestei dispoziţii erau tratate drept infracţiuni penale şi aduse în faţa comisiei speciale de juraţi. Dacă se reuşea traducerea în practică a acestor stipulaţii, fiecare om de afaceri italic ar fi fost silit să devină, concomitent, şi proprietar funciar italic, clasa capitaliştilor care trăia numai de pe urma dobînzilor dispărînd astfel cu desăvîrşire din Italia. În mod indirect, se limită substanţial şi categoria, cu nimic mai puţin dăunătoare, a proprietarilor funciari insolvabili care administrau proprietatea numai în interesul creditorilor lor, întrucît creditorii au fost siliţi să-şi cumpere ei înşişi pămînt dacă doreau să-şi continue tranzacţiile cămătăreşti. De aici se poate deduce, de altfel, că Caesar nu reînnoi pur şi simplu acea naivă interdicţie de percepere a dobînzilor a vechiului partid popular, ci încercă să înscrie stabilirea dobînzilor în anumite graniţe. Este însă foarte probabil ca el să nu se fi limitat numai în cazul Italiei la stabilirea unei cote maximale a sumelor ce puteau fi împrumutate, ci să fi ordonat cote maximale pentru dobînzile înseşi, mai ales ţinînd seama de interesele provinciilor. Stipulaţiile conform cărora este neavenit să se perceapă dobînzi mai mari de 1% pe lună sau să se revendice alte dobînzi pentru cele restante sau, în fine, să se ceară în faţa instanţei dobînzi restante care întreceau suma capitalului au fost stabilite în graniţele imperiului mai întîi de către Lucius Lucullus pentru Asia Mică. Ele urmară, probabil, tot modelul greco-egiptean, fiind conservate aici de către succesorul său mai bun şi aplicate, prin dispoziţiile guvernatorilor, şi în alte provincii, pentru ca în anul 704 (**50**), cel puţin o parte dintre ele să primească putere de lege în toate provinciile, în baza unui decret al senatului roman. Dacă aceste dispoziţii ale lui Lucullus apar mai tîrziu în toată semnificaţia lor drept legi imperiale, constituind întru totul fundamentul legislaţiei romane, ba chiar al celei actuale asupra dobînzilor, realitatea aceasta poate fi atribuită unei dispoziţii a lui Caesar. Mînă în mînă cu aceste încercări de înlăturare a supremaţiei capitalului trebuie amintite şi acele strădanii de readucere a economiei agricole pe calea cea mai

folositoare comunităţii. Deosebit de importante au fost aici îmbunătăţirea jurisdicţiei şi a poliţiei. Dacă pînă atunci, în Italia, nimeni nu putea fi sigur de viaţa sau de averea sa mobilă sau imobilă, dacă căpeteniile de tîlhari romani, de exemplu, se dedau jafului în pădurile Etruriei sau acaparau domeniile stăpînilor lor prin tîlhărie în perioadele de acalmie în care oamenii lor nu contribuiau la bunul mers al politicii din capitală, dreptul celui mai puternic nu mai era valabil acum; consecinţele binefăcătoare trebuiau să fie resimţite mai ales de toate clasele populaţiei agricole. În acelaşi sens, urmau să acţioneze şi planurile edilitare ale lui Caesar, care nu se limitară nicidecum doar la capitală; astfel, de exemplu, construirea unui drum lesnicios de la Roma la Marea Adriatică prin trecătorile Apeninilor urma să învioreze comerţul peninsular pe calea uscatului, iar desecarea parţială a Lacului Fucino urma să vină în avantajul ţărănimii marsice. Caesar interveni însă şi direct în realităţile economice ale Italiei. Crescătorii italici de vite au fost siliţi să-şi recruteze cel puţin o treime din păstori din rîndul oamenilor adulţi născuţi liberi, măsură prin care se interveni împotriva flagelului tîlharilor, oferindu-se, concomitent, şi proletariatului liber o posibilitate de cîştig. În problema agrară, Caesar, care se angajase deja în timpul primului său consulat în reglementarea ei (p. 139), mai clarvăzător decît Tiberius Gracchus, nu intenţiona să restaureze micile gospodării ţărăneşti cu orice preţ, chiar şi cu cel al unei revoluţii împotriva proprietăţii, ascunsă în spatele unor clauze juridice; ca oricare alt veritabil om de stat, punea înaintea tuturor maximelor politice securitatea a ceea ce este proprietate sau este considerat cel puţin de către public ca atare, şi încercă să înfăptuiască reîmprospătarea micii proprietăţi italice, care i se părea şi lui o problemă vitală a naţiunii, numai în limitele astfel prescrise. Reducîndu-se chiar numai la atît, se puteau face multe în această privinţă. El respectă necondiţionat oricare drept particular, fie că se numea proprietate sau posesiune cu titlu de creditare, fie că data din timpul lui Gracchus sau al lui Sulla. Dimpotrivă, după ce trecuse la o revizuire generală a titlurilor italice de proprietate prin reinstituirea „Comisiei celor 20“ (p. 139), în maniera sa strict economă, care nu

tolera risipa şi delăsarea nici în problemele mărunte, Caesar destină distribuirii după modelul gracchic, bineînţeles, în măsura în care erau prielnice agriculturii, toate pămînturile domeniale reale din Italia, incluzînd o parte însemnată din pămînturile aflate în posesiunea unor colegii sacerdotale, dar care reveneau de drept statului; păşunile de vară din Apulia şi cele de iarnă din Samnium ale statului rămîneau în continuare domenii. În cazul în care aceste domenii n-ar fi fost suficiente, imperatorul intenţiona cel puţin să procure restul pămînturilor prin achiziţionarea unor proprietăţi italice pe socoteala tezaurului public. Bineînţeles, în alegerea noilor ţărani au fost luaţi în considerare mai ales veteranii, povara recrutării care apăsa asupra patriei-mamă fiind transformată astfel într-o binefacere, întrucît Caesar îl reda ca ţăran pe proletarul încorporat ca recrut; este remarcabil mai ales faptul că în comunităţile latine pustii, ca, de exemplu, Veii şi Capena, par să fi fost aşezaţi cu predilecţie colonişti noi. Reglementarea lui Caesar prin care noii proprietari nu erau îndreptăţiţi să înstrăineze pămînturile primite înaintea încheierii unui interval de 20 de ani constituia o fericită cale de mijloc între concesionarea neîngrădită a dreptului de înstrăinare, care ar fi adus grabnic majoritatea loturilor distribuite din nou în mîinile marilor capitalişti, şi interdicţiile permanente în privinţa libertăţii de circulaţie, dispuse în zadar atît de către Tiberius Gracchus (II, pp. 62, 67, 235), cît şi de către Sulla (II, pp. 91; III, p. 64). Aşadar, dacă guvernul intervenea energic pentru suprimarea elementelor bolnave ale vieţii naţionale italice şi pentru întărirea celor sănătoase, sistemul municipal nou-reglementat, care se dezvoltase abia de curînd în criza războiului aliaţilor în cadrul şi alăturat sistemului statal (II, p. 245), urma să transfere noii monarhii absolute viaţa comunitară corespunzătoare şi să accelereze circulaţia încetinită a celor mai nobile elemente ale vieţii publice. În cele două ordonanţe, decretate în anul 705 (**49**) pentru Galia Cisalpină, iar în anul 709 (**45**) pentru Italia, îndeosebi aceasta din urmă rămînînd o lege fundamentală pentru toate timpurile ulterioare, apare drept principiu călăuzitor, pe de o parte, epurarea severă a colegiilor urbane de toate elementele imorale (în

timp ce nu găsim nici o urmă a vreunei poliţii politice), iar pe de altă parte, limitarea cît mai riguroasă a centralizării şi o cît mai mare libertate de mişcare a comunităţilor, ele păstrînd încă şi acum alegerea magistraţilor şi, chiar dacă îngrădită, o jurisdicţie civilă şi penală. Reglementările poliţieneşti generale, ca, de exemplu, limitarea dreptului de asociere (p. 338), au fost introduse, bineînţeles, şi aici. Acestea sînt reglementările prin care Caesar a încercat să reformeze viaţa naţională italică. Este uşor fie să evidenţiem neajunsurile lor, întrucît şi ele ignorau o mulţime de deficienţe, fie să demonstrăm că ele au dăunat în mai multe privinţe, întrucît, parţial, limitau simţitor libertatea de circulaţie. Este şi mai uşor să demonstrăm că neajunsurile vieţii naţionale italice erau de fapt fără soluţie. Dar, în ciuda acestora, omul de stat raţional va admira atît opera, cît şi maestrul. Însemna mult dacă acolo unde un bărbat precum Sulla, exasperînd în faţa unui remediu, se mulţumise cu o reorganizare pur formală, răul era atacat la rădăcină, încercîndu-se extirparea lui; şi, pe bună dreptate, putem aprecia că Caesar s-a apropiat de măsura posibilului atît de mult cît i-a fost permis să se apropie omului de stat şi romanului. Asfel, nu s-a putut aştepta şi nici nu s-a aşteptat la regenerarea Italiei, ci a încercat s-o realizeze mai degrabă pe o cale cu totul diferită; pentru înţelegerea acestui lucru este necesar să analizăm mai întîi situaţia provinciilor aşa cum i se înfăţişa lui Caesar.

El găsi 14 provincii: şapte europene: *Hispania Ulterior* şi *Hispania Citerior*, Galia Transalpină, Galia Cisalpină împreună cu Illyricum, Macedonia cu Grecia, Sicilia, Sardinia cu Corsica; cinci asiatice: Asia, Bitinia şi Pontul, Cilicia cu Ciprul, Siria, Creta; şi două africane: Cyrene şi Africa. Acestora, Caesar le adăugă încă trei teritorii prin instituirea celor două guvernări noi în *Gallia Lugdunensis* şi Belgica (p. 191) şi constituirea Iliriei ca provincie de sine stătătoare. Proasta administraţie oligarhică ajunsese, în guvernarea acestor provincii, la un punct neatins vreodată – cel puţin în Occident, în ciuda multor altor performanţe considerabile în acest domeniu – de nici un alt guvern şi care, conform concepţiei noastre, nici nu mai putea suferi vreo potenţare. Ce-i drept, romanii nu erau singurii răspunzători de

această stare de lucruri. Guvernarea elenă, feniciană sau asiatică extirpaseră din rîndul popoarelor, aproape pretutindeni, crezul superior al unor timpuri mai bune şi sentimentul dreptăţii şi libertăţii. Era într-adevăr grav că fiecare provincial acuzat era obligat să se prezinte, la cerere, personal la Roma; că guvernatorul roman intervenea după propria apreciere în jurisdicţia şi administraţia comunităţilor dependente, ordona sentinţe capitale şi casa hotărîrile consiliului comunităţii; că, în caz de război, el întrebuinţa miliţiile după bunul său plac şi deseori într-un mod condamnabil – aşa, de exemplu, cu ocazia asedierii Heracleii pontice, Cotta încredinţă miliţiei toate posturile periculoase pentru a-şi cruţa italicii, iar întrucît asediul nu progresa conform dorinţei sale, îi scurtă pe geniştii săi cu un cap. Era într-adevăr grav că atît guvernatorii romani, cît şi suita lor nu erau legaţi de nici un paragraf al moralităţii sau al dreptului penal şi că violuri, profanări şi asasinate, cu sau fără păstrarea aparenţei legale, erau evenimente cotidiene în provincii. Dar cel puţin acestea nu constituiau fapte noi; aproape pretutindeni tratamentul rezervat de obicei sclavilor devenise un fenomen uzual şi, la urma urmei, nu conta dacă postul de tiran al locului era deţinut de un guvernator cartaginez, de un satrap sirian sau de un proconsul roman. Bunăstarea materială, poate unica problemă înţeleasă acum în provincii, a fost afectată de acele evenimente care, ce-i drept, îi implicau pe mulţi din cauza numărului mare de tirani, dar numai pe unii indivizi într-o măsură mult mai mică decît exploatarea financiară care apăsa în mod egal asupra tuturor şi care nu se înfăţişase încă niciodată cu o asemenea energie. În acest domeniu, romanii îşi certificau acum vechea lor măiestrie în sistemul monetar într-un mod înspăimîntător. Mai sus am încercat să descriem sistemul roman al asupririi provinciale atît în fundamentele sale modeste şi înţelepte, cît şi în creşterea şi degradarea sa (II, pp. 260-265); se înţelege de la sine că cea din urmă luă proporţii tot mai alarmante. Impozitele ordinare deveniră mai apăsătoare în principal prin inegalitatea distribuirii lor şi nefastul sistem de colectare decît prin mărimea lor. În privinţa poverii de încartiruire, chiar oamenii de stat romani apreciau că un oraş suferă aproximativ în egală măsură fie că este

luat cu asalt de către inamic, fie că trebuie să deschidă porţile unei armate romane pentru a o încartirui pe timp de iarnă. În timp ce, prin caracterul lor originar, impozitele fuseseră compensaţia pentru povara războiului preluată de Roma, comunitatea care le plătea avînd, în consecinţă, dreptul de a fi scutită de serviciul ordinar, serviciul de garnizoană, cum este atestat în cazul Sardiniei, era impus acum provincialilor aproape în întreaga lui amploare, iar în armatele obişnuite, pe lîngă altele, erau obligaţi în exclusivitate la greaua sarcină a serviciului de cavalerie. Pe cît de frecvente, pe atît de apăsătoare şi imprevizibile erau şi dările extraordinare ca, de exemplu, livrările de grîu, în schimbul unei remuneraţii derizorii sau chiar inexistente, în beneficiul proletariatului din capitală, frecventele şi costisitoarele echipări de flote şi apărări ale coastelor de atacurile piraţilor, procurarea operelor de artă, a fiarelor sălbatice sau a altor obiecte pentru a satisface luxul roman privind teatrul şi luptele dintre animale, rechiziţiile militare în caz de război. Un singur exemplu poate arăta cît de mult progresaseră lucrurile. În timpul administrării trienale a Siciliei de către Gaius Verres, numărul proprietarilor scăzu, la Leontinoi, de la 84 la 32, la Motyka, de la 187 la 86, la Herbita, de la 252 la 120, la Agyrion, de la 250 la 80; astfel încît, în patru dintre cele mai fertile districte ale Siciliei, 59 din 100 de proprietari preferau să-şi lase ogoarele în paragină decît să le cultive sub această guvernare. Aşa cum arată deja numărul lor scăzut şi cum se afirmă în mod explicit, aceşti agricultori nu erau mici fermieri, ci veritabili proprietari de plantaţii, în majoritatea lor cetăţeni romani! În statele clientelare, formele asupririi difereau într-o oarecare măsură, dar obligaţiile în sine erau, poate, şi mai intolerabile, întrucît exploatării de către romani i se alătura aici şi cea a curţilor autohtone. În Cappadocia şi Egipt, atît ţăranul, cît şi regele erau falimentari, cel dintîi fiind incapabil să-l satisfacă pe perceptorul de dări, cel din urmă, pe creditorul roman. La acestea se adăugau extorcările propriu-zise, nu numai cele ale guvernatorului însuşi, dar şi cele ale „amicilor” săi, fiecare părînd a poseda un drept de referinţă asupra guvernatorului şi un drept legitim de a se întoarce din provincie ca un om căpătuit. Din acest punct de vedere,

oligarhia romană se asemăna întru totul cu o ceată de tîlhari şi practica jaful în provincii ca pe o profesie şi un meşteşug; un adevărat oligarh nu-şi făcea prea multe scrupule, întrucît trebuiau mituiţi şi avocaţii şi juraţii şi deoarece cu cît se fura mai mult, cu atît se fura mai sigur. Proliferase deja şi onoarea tîlharului: marele hoţ îl desconsidera pe cel mic, iar acesta din urmă pe simplul pungaş; cel care, în mod surprinzător, fusese condamnat vreodată se împăuna cu cifra colosală a sumelor despre care dovedise că au fost extorcate de el. În felul acesta, magistraturile erau gestionate de urmaşii acelor bărbaţi care fuseseră obişnuiţi să nu aducă acasă din timpul administrării lor nimic altceva decît gratitudinea supuşilor şi aprobarea concetăţenilor. Dar nefericiţii provinciali erau năpăstuiţi poate şi mai mult de prezenţa oamenilor de afaceri italici, şi mai puţin supuşi vreunui control. În mîinile acestora se concentrau cele mai profitabile domenii din proprietatea funciară şi întreaga activitate comercială şi financiară. Domeniile din ţinuturile transmarine care aparţineau nobililor italici erau lăsate pradă tuturor neajunsurilor conducerii prin administratori şi nu-şi vedeau stăpînul niciodată, exceptînd poate parcurile de vînătoare, care apar deja în această perioadă în Galia Transalpină, incluzînd o suprafaţă de pînă la o milă pătrată germană. Cămătăria înflorea ca niciodată înainte. Micii proprietari din Illyricum, Asia, Egipt lucrau de fapt încă din timpul lui Varro, în majoritatea lor, ca sclavi debitori ai creditorilor lor romani sau neromani, întocmai precum plebeii lucraseră odinioară pentru seniorii lor patricieni. S-a întîmplat ca unele sume să fie împrumutate şi unor comunităţi urbane cu o dobîndă lunară de 4%. Nu era un lucru neobişnuit ca un om de afaceri energic şi influent să ceară fie din partea senatului titlul de ambasador, fie din partea guvernatorului titlul de ofiţer şi, pe cît posibil, şi o ceată înarmată, pentru a-şi încheia afacerile cu mai mult succes; putem da crezare relatării conform căreia unul dintre aceşti onorabili bancheri belicoşi a închis, din cauza unei pretenţii, consiliul comunităţii oraşului Salamis din Cipru în clădirea sfatului, pînă cînd cinci dintre membrii consiliului au murit de foame. Acestei asupriri duble, fiecare în parte fiind deja insuportabilă, una completînd-o pe cealaltă tot mai

bine, i se adăugau apoi poverile generale, de care, în majoritatea lor, guvernul roman era răspunzător cel puţin în mod indirect. În cursul numeroaselor războaie, ţara era privată de mari capitaluri cînd de barbari, cînd de armatele romane; multe ţări au fost astfel distruse. Avînd în vedere nulitatea poliţiei romane de uscat şi de mare, hoţii la drumul mare şi piraţii mişunau pretutindeni. În Sardinia şi în interiorul Asiei Mici, tîlhăria era endemică; în Africa şi în *Hispania Ulterior* se impunea fortificarea cu ziduri şi turnuri a tuturor edificiilor situate în afara cetăţilor. Teribilul flagel al pirateriei a fost descris deja într-un alt context (p. 30). Panaceele sistemului de prohibiţie – obişnuitele mijloace de intervenţie a guvernatorului roman atunci cînd se instalau criza financiară şi scumpetea grîului, care nu puteau lipsi în asemenea împrejurări – nu contribuiau la ameliorarea situaţiei. În afară de criza generală, starea comunităţilor era subminată aproape pretutindeni de tulburările locale şi de sustragerile magistraţilor locali. Acolo unde asemenea suferinţe nu erau numai trecătoare, ci apăsau asupra comunităţilor şi indivizilor timp de generaţii cu o greutate sporită inevitabil an de an, trebuia să sucombe, pe bună dreptate, şi cel mai bine rînduit buget public sau particular şi să se răspîndească cea mai cumplită mizerie asupra tuturor naţiunilor de la Tajo pînă la Eufrat. „Toate comunităţile – se spune deja într-o scriere publicată în anul 684 (**70**) – sînt ruinate”; tocmai acest fapt este atestat explicit în cazul regiunilor hispanice şi în *Gallia Narbonensis*, aşadar provinciile cu o stare economică acceptabilă. În Asia Mică, oraşe precum Samos şi Halikarnassos erau aproape pustii; comparată cu chinurile la care era supus provincialul liber, starea legală de sclav părea a fi aici un liman al liniştii şi, conform descrierilor oamenilor de stat romani, pînă şi răbdătorul asiatic se săturase de viaţă. Cel care doreşte să cerceteze cît de mult poate să decadă omul atît în nelegiuita producere, cît şi în cu nimic mai puţin nelegiuita îndurare a inimaginabilei nedreptăţi, să citească în actele judiciare ale acestor timpuri ce au putut săvîrşi mai-marii romani şi ce au putut suporta grecii, sirienii şi fenicienii. Chiar şi oamenii de stat încuviinţau în public şi fără înconjur că numele de roman este detestat nespus de mult pe întregul cuprins al Greciei şi

Asiei; iar dacă cetăţenii din Heracleia pontică îi omorîră odată pe toţi vameşii romani, se poate numai regreta că asemenea evenimente nu s-au repetat mai des. Optimaţii rîdeau de noul stăpîn care îşi vizita pe rînd „fermele" sale; într-adevăr, starea tuturor provinciilor necesita întreaga seriozitate şi întreaga înţelepciune ale unuia dintre acei bărbaţi de excepţie, mulţumită cărora numele de rege nu este considerat numai ca un exemplu strălucitor al insuficienţei umane. Timpul trebuia să vindece rănile, iar Caesar avu grijă să acţioneze şi să nu fie produse altele în viitor. Sistemul de administraţie a fost reorganizat din temelii. Proconsulii şi propretorii lui Sulla fuseseră de drept suverani în provinciile lor, nefiind supuşi, practic, nici unui control; cei ai lui Caesar erau slujbaşii bine disciplinaţi ai unui stăpîn exigent, care înnoda deja, prin unitatea şi durata pe viaţă a puterii sale, o relaţie mai firească şi mai suportabilă faţă de supuşi decît acea mulţime de mici tirani care se schimbau anual. Ce-i drept, guvernările erau distribuite şi în continuare între cei doi consuli şi cei 16 pretori, care părăseau anual magistratura, dar, întrucît imperatorul desemna de-a dreptul opt dintre cei din urmă şi întrucît împărţirea provinciilor concurenţilor depindea numai de propria-i voinţă (p. 250), ele erau acordate de fapt de către Caesar. El îngrădi şi competenţa reală a guvernatorilor. Aceştia păstrau conducerea jurisdicţiei, chiar şi controlul administrativ al comunităţilor, dar comanda lor era paralizată de noul comandant suprem de la Roma şi de locotenentul acestuia alăturat guvernatorului (p. 329); sistemul de impozite era încredinţat, probabil de pe acum şi în provincii, în principal unor slujbaşi imperiali (p. 322), astfel încît guvernatorul se vedea înconjurat, de acum încolo, de un personal auxiliar dependent, necondiţionat, de imperator fie în baza legilor ierarhiei militare, fie datorită celor, şi mai severe, ale disciplinei domestice. Dacă proconsulul şi cvestorul său apăruseră pînă atunci, într-un fel, ca membrii unei bande de tîlhari trimişi pentru a strînge prada, magistraţii lui Caesar aveau menirea de a-l apăra pe cel oropsit împotriva celui puternic; iar locul controlului mai rău decît inexistent al tribunalelor ecvestre sau senatoriale era luat de răspunderea datorată unui monarh drept şi neîngăduitor. Legea asupra

extorcărilor, ale cărei dispoziţii Caesar le întărise încă din timpul primului său consulat, se aplica în cazul comandanţilor supremi din magistraturi cu o duritate inexorabilă, care trecea uneori chiar şi de litera ei; iar magistraţii financiari, dacă îşi permiteau cumva să comită o abatere, ispăşeau în faţa stăpînului lor aşa cum obişnuiau să ispăşească sclavii şi liberţii în baza teribilului drept domestic al acestor timpuri. Sarcinile publice extraordinare au fost reduse la adevărata lor mărime şi considerat ca un veritabil caz de urgenţă, cele ordinare au fost substanţial micşorate. Mai sus am amintit de reglementarea fundamentală a sistemului de impozite (p. 332): extinderea degrevărilor, scăderea generală a dărilor directe, limitarea sistemului de zeciuială asupra Africii şi Sardiniei, înlăturarea deplină a intermediarilor în cazul perceperii impozitelor directe constituiau pentru provinciali reforme binefăcătoare. Ce-i drept, nu se poate dovedi că Caesar, urmînd exemplul unuia dintre cei mai mari predecesori democraţi, Sertorius (p. 17), a încercat să-i elibereze pe supuşi de povara încartiruirii şi să le impună soldaţilor obligaţia de a-şi ridica ei înşişi tabere permanente după modelul urban; dar, cel puţin după ce schimbase rolul de pretendent cu cel de rege, el nu era bărbatul care să sacrifice supusul în favoarea soldatului, iar spiritul lui s-a simţit şi atunci cînd moştenitorii politicii sale creară asemenea tabere de război şi din aceste tabere de război din nou oraşe care deveniră focare ale civilizaţiei italice în mijlocul ţinuturilor barbare de graniţă. Eliberarea provincialilor de supremaţia copleşitoare a capitalului roman era mult mai dificilă decît înlăturarea fărădelegilor magistraţilor. Aceasta nu putea fi suprimată întru totul fără a utiliza mijloace care erau şi mai periculoase decît răul în sine; guvernul putea elimina deocamdată numai unele abuzuri: Caesar interzise, de exemplu, folosirea titlului de ambasador al statului în scopuri cămătăreşti, violarea evidentă şi cămătăria dovedită erau combătute prin aplicarea necruţătoare a legilor penale generale şi a legilor asupra cametei, valabile şi pentru provincii (p. 353); o tămăduire temeinică nu putea fi aşteptată decît în urma reînfloririi bunăstării provincialilor, datorată unei administraţii mai bune. În ultima perioadă fuseseră decretate de mai

multe ori dispoziţii tranzitorii pentru a conjura înglodarea în datorii a unor provincii. Ca guvernator al *Hispaniei Ulterior*, Caesar însuşi le acordase creditorilor două treimi din veniturile debitorilor lor, pentru a-şi realiza sumele ce le reveneau. La fel, Lucius Lucullus, fiind guvernator al Asiei Mici, casase de-a dreptul resturile de dobîndă ajunse la proporţii nemăsurate, sugerîndu-le creditorilor să se mulţumească pentru celelalte sume cu a patra parte a veniturilor rezultate din domeniile debitorilor lor, ca şi cu o cotă-parte corespunzătoare din beneficiile ce le reveneau acestora din chiria imobilelor sau munca sclavilor. Nu există mărturii despre lichidări de datorii în provincii ordonate de către Caesar în urma războiului civil; dar, luînd în considerare cele relevate mai sus şi măsurile întreprinse în Italia (p. 351), nu poate fi pus la îndoială faptul că Caesar a acţionat în aceeaşi direcţie sau că a intenţionat să o facă. Aşadar, dacă imperatorul despovăra provincialii de asuprirea venită din partea magistraţilor şi capitaliştilor Romei, în măsura în care aceasta se află în putinţa omului, era, cu siguranţă, de aşteptat ca guvernul, cîştigînd în vigoare datorită lui, să înfrîngă sălbaticele popoare de graniţă şi să scape de tîlhari şi piraţi aşa cum soarele aflat la răsărit împrăştie negurile îndărătnice. Oricît de dureroase ar fi fost vechile răni, Caesar părea să inaugureze pentru mult-chinuiţii supuşi zorii diafani ai unei epoci mai suportabile, de secole prima guvernare inteligentă şi umană, şi o politică de pace care nu se baza pe laşitate, ci pe putere. Pe bună dreptate, îndeosebi provincialii au deplîns, alături de romanii cei mai buni, moartea marelui eliberator.

Înlăturarea fărădelegilor existente nu constituia însă obiectivul principal din reforma provincială a lui Caesar. Conform concepţiei aristocraţilor democraţilor, în republica romană provinciile nu fuseseră altceva decît proprietăţi funciare ale poporului roman – astfel erau denumite – şi fuseseră utilizate şi exploatate ca atare. Aceasta se sfîrşise acum. Provinciile în sine urmau să dispară treptat pentru a pregăti întineritei naţiuni eleno-italice o patrie nouă şi mai spaţioasă, ale cărei districte să nu existe toate celelalte în folosul unuia, ci toate pentru unul şi unul pentru toate; suferinţele şi pierderile naţiunii, pentru care nu se mai găsea nici un remediu în

vechea Italie, urmau să fie învinse, prin propriile forţe, de noua existenţă în patria întinerită, de viaţa naţională mai bună, mai amplă, mai măreaţă. Se ştie că aceste idei nu erau noi. Emigraţia din Italia în provincii, devenită de secole permanentă, pregătise o asemenea extindere a Italiei, fireşte, fără a intra în conştiinţa emigranţilor înşişi. Italicii fuseseră conduşi într-un mod planificat dincolo de graniţa Italiei mai întîi de către Gaius Gracchus, creatorul monarhiei democratice romane, iniţiatorul cuceririlor transalpine, ctitorul coloniilor Cartagina şi Narbo; apoi, al doilea om de stat genial, zămislit de democraţia romană, Quintus Sertorius, începuse să-i îndrume pe barbarii occidentali spre civilizaţia latină; el acordă tineretului hispanic nobil veşminte romane, îl îndemnă să vorbească latina şi să-şi însuşească cultura italică superioară în instituţia pe care o fondase la Osca. La începutul guvernării lui Caesar exista deja o populaţie italică masivă în toate provinciile şi statele clientelare care, ce-i drept, ducea lipsă atît de continuitate, cît şi de densitate; fără a vorbi despre oraşele italice formale din Hispania şi din Galia meridională, este suficient să amintim de numeroasele trupe de cetăţeni pe care Sertorius şi Pompeius le recrutaseră în Hispania, Caesar în Galia, Iuba în Numidia, partidul constituţional în Africa, Macedonia, Grecia, Asia Mică şi Creta, de lira latină (bineînţeles, neacordată) cu al cărei ajutor poeţii urbani ai Cordubei îi elogiaseră pe generalii romani încă din vremea războiului sertorian, de traducerea poeziilor greceşti, apreciate tocmai datorită eleganţei versurilor lor, pe care cel mai vechi poet extraitalic demn de reţinut, transalpinul Publius Terentius Varro de pe Aude, le-a publicat curînd după moartea lui Caesar. Pe de altă parte, întrepătrunderea spiritului latin şi italic, pentru a spune astfel, era de o vîrstă cu Roma însăşi. Încă în cursul unificării Italiei, naţiunea latină învingătoare îşi asimilase toate celelalte naţionalităţi învinse, doar cea greacă integrîndu-se în forma dată, fără a se contopi cu ea. Acolo unde ajungea legionarul roman, el era urmat de magistrul grec, în felul său un cuceritor cu nimic mai prejos; de timpuriu, renumiţi gramatici greci pot fi localizaţi pe Guadalquivir, iar în instituţia de la Osca se învăţa atît greceşte, cît şi latineşte. Educaţia romană superioară în

sine nu era altceva decît propovăduirea marii evanghelii a originalităţii şi artei greceşti în idiomul italic; elenul, cel puţin, nu se putea revolta deschis împotriva insolenţei modeste a cuceritorilor civilizatori de a o destăinui barbarilor Occidentului mai întîi în limba lor. De mult timp grecul vedea în Roma sabia şi scutul elenismului, mai ales acolo unde sentimentul naţional era mai pur şi mai puternic, la graniţele ameninţate de deznaţionalizarea barbară – de exemplu, la Massalia, pe coasta de nord a Mării Negre şi pe Eufrat şi Tigru; şi într-adevăr, după o întrerupere seculară, ctitoriile de oraşe ale lui Pompeius în îndepărtatul Orient relevau opera binefăcătoare a lui Alexandru. Ideea unui imperiu italo-elen, cu două limbi şi o naţionalitate unitară, nu era nouă – altfel nici n-ar fi fost altceva decît o greşeală –, dar faptul că ea a progresat de la proiecte nesigure spre o formulare certă, de la începuturi răzleţe spre o fundamentare temeinică şi concentrată este opera celui de-al treilea şi celui mai mare dintre oamenii de stat democraţi ai Romei.

Prima şi esenţiala condiţie pentru nivelarea politică şi naţională a imperiului era conservarea şi lărgirea celor două naţiuni destinate guvernării, eliminîndu-se cît mai grabnic influenţa populaţiilor barbare sau numite astfel. Într-un anumit sens, s-ar putea aminti, alături de greci şi de romani, o a treia naţionalitate care concura cu aceştia în privinţa ubicuităţii în lumea de atunci, fiind destinată să deţină şi în noul stat al lui Caesar un loc destul de important. Aceştia erau evreii. Dîrzul popor, ciudat de maleabil, era, atît în lumea veche, cît şi în cea contemporană, pretutindeni şi nicăieri acasă, pretutindeni şi nicăieri puternic. Diadohii lui David şi ai lui Solomon nu însemnau pentru evreii acelor timpuri nimic mai mult decît Ierusalimul pentru cei de astăzi; într-adevăr, pentru unitatea ei religioasă şi spirituală, naţiunea îşi găsea un punct de sprijin în micul regat de la Ierusalim, dar ea însăşi nu se compunea nicidecum din masa de supuşi ai Hasmoneilor, ci din nenumăratele comunităţi evreieşti risipite pe întregul cuprins al Imperiului Roman şi regatului part. Îndeosebi la Alexandria şi, în mod asemănător, în Cyrene, evreii alcătuiau în interiorul acestor oraşe comunităţi administrative proprii, delimitate chiar şi teritorial, asemănătoare cartierelor de

evrei din oraşele noastre, dar bucurîndu-se de o libertate mai mare şi fiind conduse de un „stăpîn al poporului" ca judecător şi administrator suprem. Numărul mare al populaţiei evreieşti la Roma încă dinaintea lui Caesar şi strînsa coeziune etnică ce domina atunci în rîndul ei sînt dovedite de remarca unui scriitor al epocii, conform căreia nu se putea recomanda guvernatorului să ia măsuri prea aspre împotriva evreilor din provincia sa, întrucît putea fi sigur că, odată întors în patrie, va fi fluierat de plebea din capitală. Şi în epoca aceea, comerţul era ocupaţia de bază a evreilor; negustorul evreu îl însoţea atunci pe comerciantul roman cuceritor aşa cum îl va însoţi mai tîrziu pe cel din Genova sau Veneţia şi alături de negustorimea romană capitalul se concentra înainte de toate în mîinile celei evreieşti. În fine, şi în epoca aceea întîlnim antipatia neobişnuită a occidentalilor faţă de această rasă atît de profund orientală şi faţă de opiniile şi obiceiurile ei necunoscute. Această influenţă evreiască, deşi nu era trăsătura cea mai îmbucurătoare în amestecul de populaţii de atunci, de altfel, nu a fost nicăieri îmbucurătoare, constituia, cu toate acestea, numai un aspect istoric care a evoluat în cursul firesc al lucrurilor, pe care omul de stat nu avea voie nici să-l nege, nici să-l combată şi pe care Caesar, recunoscînd corect situaţia dată, l-a încurajat pe cît posibil la fel cum a făcut-o şi precursorul său Alexandru. Dacă Alexandru, ctitorul evreismului alexandrin, a înfăptuit pentru această naţiune cel puţin tot atît cît înfăptuise şi David prin construirea templului de la Ierusalim, Caesar îi stimulă pe evreii din Alexandria şi Roma cu privilegii şi avantaje deosebite şi protejă mai ales cultul lor ciudat atît împotriva preoţimii romane, cît şi a celei greceşti. Bineînţeles, cei doi mari bărbaţi de stat nu se gîndeau la egalizarea naţionalităţii evreieşti cu cea elenă sau italo-elenă. Însă evreul, care, spre deosebire de occidental, nu primise darul Pandorei al organizării politice şi care păstrează o oarecare indiferenţă faţă de stat; care, mai apoi, cu cît renunţă mai greu la esenţa particularităţii sale naţionale, cu atît se înconjoară mai uşor cu haina oricărei naţionalităţi, adaptîndu-se, pînă la un anumit punct, particularităţilor naţionale străine – acest evreu era, tocmai din această cauză, croit pentru un stat care urma să fie clădit pe ruinele

a o sută de politii organice şi care urma să fie înzestrat cu o naţionalitate abstractă, denaturată într-un fel din capul locului. Iudaismul a fost şi în lumea antică un ferment hotărîtor al cosmopolitismului şi al descompunerii naţionale; din acest punct de vedere, era îndreptăţit cu predilecţie să fie inclus în statul lui Caesar, a cărui politie nu era, la urma urmei, nimic altceva decît cetăţenia universală şi a cărui popularitate nu era decît umanitarism. Însă elementele pozitive ale noii organizări rămîneau naţionalitatea latină şi elenă în exclusivitate. Aşadar se sfîrşise existenţa statului italic, specific republicii; nu era însă nimic altceva decît o vorbărie, pe bună dreptate explicabilă, dar cu toate acestea extrem de puerilă, a nobilimii revoltate faptul că Caesar era acuzat că ar distruge Italia şi Roma în mod intenţionat pentru a deplasa centrul de greutate al imperiului în Orientul grecesc şi a transforma Ilionul sau Alexandria în capitala lui. În organizarea lui Caesar, naţionalitatea latină păstră mai degrabă preponderenţa, situaţie dovedită de faptul că el decretă fiecare dispoziţie în limba latină, ordonanţelor destinate ţinuturilor elenofone fiindu-le adăugate şi textele în limba greacă. În cadrul monarhiei sale ordonă relaţiile celor două mari naţiuni în general, aşa cum fuseseră ordonate de predecesorii săi republicani în Italia unificată: naţionalitatea elenă a fost protejată acolo unde exista, cea italică a fost lărgită după posibilităţi, dîndu-i-se drept moştenire patrimoniul naţionalităţilor destinate disoluţiei. Această atitudine era necesară din simplul motiv că o egalizare absolută a elementului grecesc şi latin în stat ar fi condus, foarte probabil, la acea catastrofă pe care o desăvîrşi bizantinismul cîteva secole mai tîrziu; căci, din toate punctele de vedere, elenismul era superior structurii romane nu numai prin spirit, ci şi prin masă şi deţinea, în hoardele de eleni sau semieleni, veniţi în Italia constrînşi sau de bunăvoie, un număr infinit de apostoli umili, a căror importanţă nu poate fi evaluată numai în baza influenţei lor. Evocînd numai apariţia cea mai eminentă din acest domeniu, trebuie spus că guvernarea monarhilor romani de către lachei greci este tot atît de veche ca şi monarhia însăşi; primul de pe această listă a indivizilor, pe cît de interminabilă, pe atît de respingătoare, este slujitorul apropiat al lui Pompeius,

Theophanes din Mytilene, care, datorită puterii pe care o deţinea asupra influenţabilului său stăpîn, a contribuit poate mai mult decît oricare altul la izbucnirea războiului dintre Pompeius şi Caesar. Pe bună dreptate, concetăţenii săi îl venerară după moarte aproape ca pe un zeu, el fusese acela care a inaugurat guvernarea de camerişti a epocii cezarilor care, într-un anumit sens, era tot o guvernare a elenilor asupra romanilor. În consecinţă, cel puţin în Occident, guvernul avea suficiente temeiuri pentru a nu încuraja expansiunea elenismului, însă acolo unde exista, el era conservat şi protejat. Oricît de mult crizele politice îi sugerau imperatorului să răstoarne stîlpii de susţinere ai elenismului în Occident şi în Egipt, Massalia şi Alexandria n-au fost nici distruse, nici deznaţionalizate. Dacă Sicilia a fost nu numai despovărată de greutatea dijmei, ci comunităţilor sale li s-a acordat dreptul latin, urmînd, probabil, ca la timpul potrivit să se ajungă la deplina egalizare cu Italia, intenţia lui Caesar nu era, fără îndoială, latinizarea Siciliei, ci, asemenea Neapolisului şi Regionului, să includă minunata insulă, pe care natura o destinase nu atît ca ţară vecină Italiei, cît ca ţinutul său cel mai încîntător, în federaţia comunităţilor italice, ea păstrîndu-şi naţionalitatea elenă. Dimpotrivă, prin colonizare şi latinizare, elementul roman a fost încurajat de către guvern în cele mai diferite colţuri ale imperiului. Caesar conservă principiul – născut, ce-i drept, dintr-o unificare terifiantă a dezvoltării dreptului formal şi a creşterii brutale a puterii, dar de neînlăturat pentru a avea mînă liberă în vederea acţiunilor împotriva naţiunilor destinate nimicirii – potrivit căruia orice teren din provincii care nu era concesionat comunităţilor sau particularilor printr-un act special al guvernului să rămînă în proprietatea statului, ocupantul temporar avînd numai o posesiune tolerată, oricînd pasibilă de anulare; el ridică această teorie democratică de partid la rangul unei axiome fundamentale a dreptului monarhic. Bineînţeles, extinderea naţionalităţii romane putea fi promovată în primul rînd în Galia. Prin acceptarea comunităţilor transpadane în federaţia cetăţenilor romani, considerată de către democraţi ca fiind de mult săvîrşită (pp. 7, 210-211), dar realizată efectiv abia acum de către Caesar (705, **49**), Galia Cisalpină obţinu integral ceea ce fusese

dobîndit de o mare parte a locuitorilor ei: drepturi politice egale cu ţara-mamă. Într-adevăr, în cei 40 de ani care se scurseseră de la acordarea dreptului latin, această provincie se latinizase întru totul. Cei cu vederi exclusiviste puteau lua în derîdere grosul şi guturalul accent al latinei celtice şi puteau observa lipsa „unei anumite fineţi metropolitane" la insubrul şi venetul care-şi cuceriseră, ca legionari ai lui Caesar, cu sabia, un loc în forul roman şi chiar în curia romană. Cu toate acestea, Galia Cisalpină, cu marea sa densitate de populaţie, majoritar rurală, devenise practic, încă înainte de Caesar, un ţinut italic şi a rămas timp de secole veritabilul loc de refugiu pentru obiceiurile italice şi cultura italică; nicăieri magiştrii literaturii latine nu erau primiţi şi înconjuraţi cu mai multă afecţiune decît aici. Aşadar, dacă Galia Cisalpină se contopea în esenţă cu Italia, locul pe care-l ocupase pînă atunci a fost luat de vechea provincie transalpină, transformată doar prin cuceririle lui Caesar dintr-o provincie de graniţă în una internă; de asemenea, atît prin vecinătate, cît şi prin climă, era mai potrivită decît toate celelalte ţinuturi să devină cu timpul o ţară italică. Conform vechiului obiectiv al colonizării transmarine promovat de democraţii romani, şuvoiul emigraţiei italice a fost îndrumat în principal în acest loc. Aici, vechea colonie Narbo a fost întărită cu noi colonişti, pe de o parte, iar pe de altă parte au fost fondate patru noi colonii de cetăţeni la Baeterrae (Beziers), în apropiere de Narbo, la Arelate (Arles) şi Arausio (Orange) pe Ron şi în noul oraş maritim Forum Iulii (Fréjus), ale căror nume păstrau, concomitent, amintirea curajoaselor legiuni care înglobaseră în imperiu Galia nordică. Se pare că, cel puţin în majoritatea lor, localităţile care nu primiseră colonişti au fost pregătite pentru romanizare într-un mod asemănător celui de odinioară din ţara celtică transpadană (II, p. 164), acordîndu-li-se dreptul comunităţilor latine; îndeosebi Nemausus (Nîmes), principala localitate din ţinutul confiscat de către Caesar masalioţilor în urma defecţiunii lor (p. 263), a fost transformat din tîrg masaliot în comunitate urbană latină şi înzestrat cu un teritoriu însemnat şi chiar cu dreptul de a bate monedă. Aşadar, în timp ce Galia Cisalpină progresa de la treapta pregătitoare spre deplina egalitate cu Italia,

provincia narbonensă intră concomitent în acest stadiu pregătitor; la fel ca în cazul Galiei Cisalpine de pînă atunci, comunităţile cele mai înfloritoare se bucurau de dreptul de cetăţenie deplină, celelalte, de dreptul latin. În celelalte ţinuturi negreceşti şi nelatine ale imperiului, aflate încă departe de influenţa Italiei şi de procesul de asimilare, Caesar se limită la fondarea unor focare izolate de civilizaţie italică, cum fusese cazul pentru *Gallia Narbonensis*, pentru a pregăti, prin intermediul lor, viitoarea egalizare deplină. Cu excepţia Sardiniei, cea mai săracă şi mai nesemnificativă dintre provinciile imperiului, asemenea începuturi pot fi dovedite în cazul tuturor celorlalte. Mai sus (p. 192) am arătat deja cum procedase Caesar în Galia nordică; aici, chiar dacă nu pentru toate domeniile relaţiilor publice, limba latină se impusese pretutindeni în mod oficial, iar lîngă Lacul Leman se născu oraşul cel mai nordic de constituţie italică, Noviodunum (Nyon). În Hispania, pe atunci, poate, ţinutul cel mai dens populat al Imperiului Roman, coloniştii lui Caesar au fost aşezaţi, alături de vechii locuitori, după toate aparenţele, numai în importantul oraş maritim eleno-italic Emporiae. Dimpotrivă, vechiul şi importantul oraş comercial Gades, al cărui sistem municipal Caesar îl adaptase epocii deja în timpul preturii sale, primi acum din partea guvernatorului dreptul deplin al municipiilor italice (705, **49**) şi deveni ceea ce fusese Tusculum în Italia (I, p. 245), prima comunitate extraitalică nefondată de Roma care intra în corpul de cetăţeni romani. Cîţiva ani mai tîrziu (709, **45**), acelaşi drept a fost acordat altor cîtorva comunităţi hispanice, cel latin, probabil mai multora. Ceea ce nu putuse fi desăvîrşit de către Gaius Gracchus în Africa a fost transpus acum în faptă, iar în locul unde se înălţase oraşul inamicilor ereditari ai Romei au fost colonizaţi 3.000 de colonişti italici şi un mare număr din arendaşii şi posesorii precari stabiliţi pe teritoriul cartaginez; uimitor de repede, în condiţiile locale, incomparabil de favorabile, se dezvoltă noua „Colonie a Venerei”, Cartagina romană. Utica, pînă atunci capitala şi primul oraş al provinciei, fusese, în prealabil, despăgubită întru cîtva, se pare, prin acordarea dreptului latin, pentru redeşteptarea concurentului superior. În teritoriul numidian, de curînd alipit

imperiului, importanta Cirta şi celelalte comunităţi încredinţate condotierului roman Publius Sittius, pentru sine şi pentru ai săi (p. 301), obţinură dreptul unor colonii militare romane. Fireşte, falnicele oraşe provinciale, care fuseseră transformate în ruine de pustiirile lui Iuba şi ale resturilor partidului constituţional, nu-şi reveniră cu aceeaşi repeziciune cu care fuseseră distruse, iar mormanele de dărîmături amintiră încă mult timp după aceea de aceste evenimente nefaste; însă cele două noi colonii iuliene, Cartagina şi Cirta, deveniră şi rămaseră centrele civilizaţiei afro-romane. În ţara elenă pustiită, Caesar se preocupă – exceptînd alte planuri, ca, de exemplu, fondarea unei colonii romane la Buthroton (în faţa insulei Corfu) – îndeosebi de reconstruirea Corintului; nu numai că acolo se întemeie o importantă colonie de cetăţeni, dar se concepu şi proiectul străpungerii istmului, prin care s-ar fi evitat periculosul înconjur al Peloponesului, toate comunicaţiile italo-asiatice putînd fi realizate prin golful corintiano-saronian. În sfîrşit, monarhul dădu viaţă colonizării italice chiar şi în îndepărtatul Orient elenic: la Heracleia şi Sinope, oraşe unde coloniştii italici convieţuiră, ca şi la Emporiae, cu vechea populaţie; pe coasta siriană, în importantul port de la Berytos, care primi o constituţie italică, asemănătoare Sinopei; chiar şi în Egipt se înfiinţă o staţiune romană pe Insula Farului care domina portul Alexandriei. Prin aceste dispoziţii, libertatea comunală italică era purtată în provincii într-un mod mult mai cuprinzător decît pînă acum. Comunităţile cu cetăţenie deplină, aşadar toate oraşele provinciei cisalpine şi cele din Galia Transalpină şi celelalte colonii şi municipii de cetăţeni, aflate în alte regiuni, erau egale celor italice în măsura în care aveau o administraţie proprie şi exercitau o jurisdicţie proprie, ce-i drept limitată; dimpotrivă, procesele mai importante intrau sub jurisdicţia autorităţilor romane, competente în cazul acesta, de regulă sub cea a guvernatorului provinciei. Comunităţile latine formal autonome şi celelalte comunităţi eliberate, aşadar toate cele din *Gallia Narbonensis* şi cele siciliene în măsura în care nu erau comunităţi de cetăţeni, dar şi un număr însemnat din alte provincii dispuneau nu numai de o administraţie liberă, dar, probabil, şi de o jurisdicţie nelimitată, astfel încît guvernatorul era îndreptăţit să

intervină aici numai în virtutea controlului său administrativ, ce-i drept foarte arbitrar. Într-adevăr, şi înainte existaseră comunităţi de cetăţeni deplini în cadrul diferitelor provincii, ca, de exemplu, Aquileia, Ravenna, Narbo, provincii întregi, precum Galia Cisalpină, alcătuindu-se din comunităţi cu constituţie italică; dar chiar dacă nu de drept, era totuşi o inovaţie deosebit de importantă faptul că acum fiinţa o provincie care, ca şi Italia, era populată numai de cetăţeni romani şi că alte provincii promiteau să ajungă în acelaşi stadiu. Cu aceasta se prăbuşi unul dintre pilonii care deosebise, de fapt, pînă atunci Italia de provincii; iar cel de-al doilea, ca în Italia să nu fie staţionate niciodată trupe, ci numai în provincii, era în curs de prăbuşire. Trupele staţionau acum numai acolo unde trebuia apărată o graniţă, iar comandanţii acelor provincii care nu se încadrau în această categorie, ca, de exemplu, Narbo şi Sicilia, rămîneau ofiţeri numai cu numele. Ce-i drept, diferenţa formală dintre Italia şi provincii, care s-a bazat în toate timpurile pe criterii de altă natură (I, pp. 375-376), a rămas chiar şi acum în vigoare, Italia fiind ţinutul jurisdicţiei civile, al consulilor şi pretorilor, iar provinciile, districte ale jurisdicţiei marţiale supuse proconsulilor şi propretorilor; însă procesul desfăşurat, conform dreptului civil sau al celui de război, se confunda în practică de mult timp, iar diferenţa în titulatura magistraţilor deţinea o pondere neglijabilă de cînd imperatorul se afla deasupra tuturor. Este evident că toate aceste ctitorii şi reglementări municipale – datorate lui Caesar, dacă nu prin execuţie, cel puţin în concepţie – respectau un anumit sistem. Din stăpîna populaţiilor supuse, Italia a fost metamorfozată în mama întîneritei naţiuni italo-elene. Provincia cisalpină, întru totul egală ţării-mamă, promitea şi garanta că în monarhia lui Caesar, întocmai tinerei republici, oricare ţinut latinizat va putea ocupa un loc egal cu surorile mai vîrstnice şi cu mama însăşi. Ţările vecine, Sicilia greacă şi Galia sudică aflată într-un rapid proces de latinizare, ajunseseră la un pas de deplina egalizare naţională şi politică cu Italia. La o depărtare mai mare faţă de această egalizare se găseau celelalte regiuni ale imperiului, în care – aşa cum Narbo fusese pînă acum colonie romană în Galia meridională – marile oraşe maritime,

Emporiae, Gades, Cartagina, Corint, Heracleia din Pont, Sinope, Berytos, Alexandria, deveniră comunităţi italice sau eleno-italice, focare ale unei civilizaţii italice chiar în Orientul grecesc, piloni pentru viitoarea nivelare naţională şi politică a imperiului. Stăpînirea comunităţii urbane Roma asupra litoralului Mării Mediterane luase sfîrşit; locul ei a fost ocupat de noul stat mediteranean, al cărui prim act a fost ispăşirea celor două fărădelegi majore pe care această comunitate urbană le comisese la adresa civilizaţiei. Dacă distrugerea celor mai mari antrepozite comerciale situate în zona de influenţă romană marcase momentul de cotitură în care suzeranitatea comunităţii romane s-a transformat în tiranie politică şi exploatare financiară a ţinuturilor supuse, restaurarea imediată şi strălucitoare a Cartaginei şi Corintului marca acum întemeierea noii mari comunităţi care conducea toate regiunile apropiate Mării Mediterane spre egalitatea naţională şi politică, spre veritabila unitate statală. Pe bună dreptate, Caesar putea adăuga arhicunoscutului nume al oraşului Corint pe cel nou de „Onoare iuliană".

Aşadar, dacă noul imperiu unitar fusese înzestrat cu o naţionalitate căreia, ce-i drept, îi lipsea cu necesitate individualitatea populară, fiind mai degrabă un produs artizanal neînsufleţit decît un vlăstar neofilit al naturii, el avea nevoie, în continuare, de unitatea tuturor acelor instituţii care garantează viaţa cotidiană a naţiunilor: în constituţie şi administraţie, în religie şi jurisdicţie, în sistemul monetar, în măsuri şi greutăţi. Bineînţeles, cele mai multe particularităţi trebuiau să se acorde cu unificarea esenţială. În aceste domenii poate fi vorba pretutindeni numai de începuturi, întrucît structurarea unitară a monarhiei lui Caesar aparţinea viitorului, el nerealizînd altceva decît fundamentarea edificiului multisecular. Însă unele dintre liniile pe care marele bărbat le-a trasat în aceste domenii pot fi recunoscute chiar şi astăzi; iar urmărirea lor oferă mai multe satisfacţii decît cea a labirintului naţionalităţilor.

Mai sus, într-un alt context, am evidenţiat deja cele mai importante momente ale noii unităţi în privinţa constituţiei şi administraţiei: trecerea suveranităţii senatului asupra

atotstăpînitorului monarhiei mediteraneene; transformarea acestui senat într-un consiliu imperial suprem, reprezentînd atît Italia, cît şi provinciile; înainte de toate, preluarea constituţiei comunităţii romane şi, în general, a celei italice de către comunităţile provinciale. Această din urmă cale, acordarea dreptului latin, urmat îndeaproape de cel roman, comunităţilor apte de a intra pe deplin în statul unitar, a contribuit la instituirea treptată a unor constituţii comunale egale. Acest deziderat nu putea fi împlinit într-o singură privinţă: noul imperiu avea imediată nevoie de o instituţie care să fi oferit guvernului o imagine clară şi atotcuprinzătoare asupra bazelor administraţiei, situaţiei demografice şi relaţiilor de proprietate ale diferitelor comunităţi, altfel spus, de un cens îmbunătăţit. Înainte de toate a fost reformat cel italic. În mod uimitor, atît spre disconfortul cetăţenilor, cît şi în dauna afacerilor, el se desfăşura, chiar şi acum, exclusiv, în capitală. Conform ordonanţei lui Caesar, odată cu censul din capitală, magistraţii locali urmau să înscrie în viitor în toate comunităţile italice numele fiecărui cetăţean, ca şi pe cel al tatălui sau al patronului său, tribul, vîrsta şi averea, aceste liste trebuind să fie predate cenzorului roman cît mai repede, aşa încît acesta să poată încheia în timp optim situaţia generală a cetăţenilor şi a avutului roman. Faptul că Caesar intenţiona să introducă instituţii asemănătoare şi în provincii este dovedit atît de măsurarea şi cadastrarea întregului imperiu, cît şi de instituţia în sine, căci prin introducerea ei se găsise formula generală pentru a procura, fie din comunităţile italice, fie din cele neitalice, datele necesare pentru administraţia centrală. Şi în cazul acesta se releva intenţia lui Caesar de a recurge la tradiţiile timpurilor republicane mai vechi şi de a reintroduce censul pe care vechea republică, asemenea lui Caesar în cazul celui italic, îl impusese tuturor comunităţilor supuse prin extinderea analoagă a instituţiei cenzurii urbane cu termenele ei şi toate celelalte norme esenţiale (I, pp. 296-297, 377). Aceasta fusese una dintre primele instituţii pe care a abandonat-o aristocraţia aflată în încremenire, luînd astfel supremei autorităţi administrative orice viziune de ansamblu asupra contingentelor disponibile şi resurselor financiare, aşadar orice posibilitate a unui control efectiv (I, p. 558).

Mărturiile păstrate şi însăşi natura lucrurilor arată incontestabil că Caesar pregătea reînnoirea censului dispărut de secole.

Aproape n-ar trebui amintit faptul că în domeniul religiei şi al jurisdicţiei nu putea fi abordată o nivelare fundamentală; totuşi, în ciuda largii tolerări faţă de credinţele locale şi statutele municipale, noul stat avea nevoie de un cult comun, corespunzător naţionalităţii italo-elene, şi de un cod general de legi supraordonat statutelor municipale: ambele existau, de fapt, deja. Timp de secole se acţionase în domeniul religios în vederea contopirii cultului italic cu cel elen, în parte prin preluarea formelor de cult, în parte prin echivalarea conceptelor referitoare la divinitate; avînd în vedere lipsa de formă a zeilor italici, nu se iviseră obstacole insurmontabile pentru a-l transpune pe Iupiter în Zeus, pe Venus în Aphrodita, şi astfel, orice idee esenţială a credinţei italice în imaginea elenă corespunzătoare. Religia italo-elenă se prezenta deja în trăsăturile ei fundamentale; cît de mult conştientizaseră romanii, tocmai în acest domeniu, de a fi depăşit naţionalitatea specific romană şi de a fi progresat la o cvasinaţionalitate italo-elenă este un fapt dovedit, de exemplu, de diferenţierea, statornicită în amintita teologie a lui Varro, zeilor „comuni", altfel spus, cei recunoscuţi atît de către greci, cît şi de către romani, de cei specifici comunităţii romane. În jurisdicţie, în domeniul dreptului penal şi poliţienesc, unde guvernul intervenea nemijlocit şi unde starea legală putea fi menţinută printr-o legislaţie înţeleaptă, nu existau dificultăţi pentru a atinge, pe calea activităţii legislative, acel grad al uniformităţii materiale care, ce-i drept, era revendicat de către unitatea imperiului şi în acest caz. Dimpotrivă, în dreptul civil, unde iniţiativa revine relaţiilor, legislatorul arogîndu-şi numai formularea, dreptul civil unitar al imperiului, pe care legislatorul, firește, n-ar fi fost capabil să-l creeze, se dezvoltase de mult pe cale naturală prin relaţiile înseşi. Dreptul urban roman se baza *de iure* în continuare pe formulările dreptului public latin conţinute de Legea Celor Douăsprezece Table. Legile ulterioare introduseseră, într-adevăr, în particular unele ameliorări corespunzătoare epocii, între care cea mai importantă pare să fi fost abolirea vechilor inaugurări procedurale neîndemînatice prin formule

consacrate ale partidelor (I, p. 120) şi înlocuirea lor cu o instrucţie pentru jurat (*formula*), concepută în scris de către magistratul care conducea procesul; dar, în principal, legislaţia populară nu făcuse altceva decît să aşeze pe aceste temelii îmbătrînite un maldăr impresionant de legi speciale de mult învechite şi date uitării, asemenea legilor statutare engleze. Tentativele formulării şi sistematizării ştiinţifice deschiseseră şi luminaseră căile labirintice ale dreptului civil (II, p. 312), însă carenţa fundamentală, anume faptul că un drept cutumiar redactat cu 400 de ani în urmă, cu toate amendamentele sale, pe cît de difuze, pe atît de confuze, trebuia să servească acum drept legislaţie unui mare stat, nu putea fi înlăturată de vreun Blackstone roman. De mai mare ajutor au fost relaţiile în sine. Relaţiile intense între romani şi neromani generaseră de multă vreme la Roma un drept privat internaţional (*ius gentium*; I, p. 120), altfel spus, un număr de norme privind îndeosebi acele cazuri în care judecătorii romani nu puteau decide nici conform dreptului lor naţional, nici conform vreunui alt drept, ci, făcînd abstracţie de particularităţile juridice romane, elene, feniciene şi toate celelalte, trebuiau să recurgă la concepţiile de drept comune relaţiilor în general. De aici a pornit legiferarea mai nouă. Drept linie directoare pentru relaţiile juridice între cetăţenii romani, ea înlocui, înainte de toate, vechiul drept urban, devenit inutilizabil *de facto*, cu unul nou care se baza, din punct de vedere material, pe un compromis între dreptul naţional al Legii Celor Douăsprezece Table şi cel internaţional sau aşa-numitul drept al popoarelor. Cel dintîi, intervenind, bineînţeles, modificările cerute de epocă, a fost respectat în privinţa căsătoriei, familiei şi moştenirilor; dimpotrivă, dreptul internaţional deveni hotărîtor pentru toate stipulaţiile referitoare la circulaţia bunurilor, aşadar referitoare la proprietate şi contracte; mai mult, aici au fost împrumutate chiar din dreptul provincial unele instituţii importante ca, de exemplu, legislaţia asupra uzurii (p. 353) şi sistemul ipotecar. Dacă deodată sau treptat, dacă a existat unul sau mai mulţi autori, cine, cînd şi cum a dat naştere acestei inovaţii bogate în consecinţe – sînt întrebări la care nu putem da răspuns. Ştim numai că această reformă, cum este şi

firesc, a pornit mai întîi de la tribunalul urban, că ea s-a formulat mai întîi în învăţămintele anuale ale noului judecător urban adresate partidelor pentru luare la cunoştinţă a celor mai importante maxime de drept ce trebuiau respectate în noul an judiciar (*edictum annuum* sau *perpetuum praetoris urbani*) şi că, chiar dacă au fost realizaţi paşi premergători în epoci trecute, ea a fost desăvîrşită cu siguranţă abia în epoca aceasta. Noua legislaţie era abstractă din punct de vedere teoretic, în măsura în care concepţia romană asupra dreptului se înstrăinase de specificul naţional, întrucît devenise conştientă de el; concomitent, ea era însă pozitivă în practică, întrucît nu se pierdea nicidecum în negurile obscure ale valabilităţii generale sau chiar în purul neant al aşa-numitului drept natural, ci era aplicată de anumite autorităţi în anumite cazuri concrete, conform unor norme statornicite, şi nu numai că era capabilă de o formulare legală, ci în esenţă avusese deja parte de aceasta prin edictul urban. Apoi, această legislaţie corespundea, din punct de vedere material, cerinţelor epocii, deoarece oferea formele cele mai comode, cerute de intensificarea relaţiilor, pentru proces, achiziţionarea de proprietate şi încheierea contractelor. În sfîrşit, ea devenise deja un drept subsidiar general pe întregul cuprins al imperiului, întrucît au fost menţinute diversele statute locale pentru acele relaţii juridice care nu sînt nemijlocit relaţii de circulaţie, ca şi pentru relaţiile locale între membrii aceleiaşi circumscripţii juridice; dimpotrivă, circulaţia proprietăţii între locuitorii imperiului, ai unor districte juridice diferite, era reglementată, atît în Italia, cît şi în provincii, întotdeauna conform modelului edictului urban care, ce-i drept, nu putea fi aplicat în aceste cazuri *de iure.* Aşadar dreptul edictului urban a ocupat în acele timpuri poziţia care a revenit dreptului roman în cursul evoluţiei noastre statale; faptul, în măsura în care pot fi reunite asemenea diferenţe, este concomitent pozitiv şi negativ şi se recomandă prin formele sale de circulaţie, suple în comparaţie cu mai vechiul drept cutumiar, intervenind alături de statutele locale ca drept auxiliar general. Evoluţia dreptului roman comportă însă un avantaj esenţial prin faptul că legislaţia deznaţionalizatoare nu a intervenit, ca la noi, prematur şi în mod artificial, ci la momentul

oportun şi în mod organic. Aceasta era starea dreptului pe care o întîlni Caesar, iar dacă el plănuia un nou cod de legi, ne putem lesne imagina ce intenţiona prin acesta. Acest cod de legi putea sintetiza dreptul cetăţenilor romani şi putea prelua rolul unui cod general de legi al imperiului numai în măsura în care un cod de legi actualizat al naţiunii dominante trebuia să devină de la sine un drept subsidiar general pe întregul cuprins al imperiului. Dreptul penal, dacă, de altfel, era inclus în plan, necesita numai o revizuire şi o redactare a ordonanţelor lui Sulla. În dreptul civil, necesara şi unica formulare posibilă era acel edict urban, născut organic din relaţiile juridice, cu garanţiile şi precizările legale pentru un stat a cărui naţionalitate o constituia de fapt umanitatea. Primul pas spre această garantare fusese realizat deja de Legea Cornelia din anul 687 (**67**), ea impunîndu-i judecătorului obligaţia de a respecta maximele stabilite la începutul magistraturii sale şi de a nu judeca arbitrar într-un alt fel (p. 111) – o stipulaţie care poate fi comparată cu Legea Celor Douăsprezece Table şi care a deţinut, pentru fixarea dreptului urban mai nou, aproape aceeaşi importanţă ca şi cea dintîi pentru fixarea dreptului urban mai vechi. Dar chiar dacă edictul nu mai era subordonat judecătorului în urma decretului popular al lui Cornelius, ci, din punct de vedere legal, judecătorul era subordonat edictului; chiar dacă noul cod de legi a înlăturat practic vechiul drept urban, atît în instrucţia, cît şi în practica judiciară, totuşi, oricare judecător urban se bucura în continuare de dreptul de a modifica edictul la preluarea magistraturii sale într-un mod nelimitat şi arbitrar; de asemenea, dreptul Celor Douăsprezece Table, cu amendamentele sale, prevala formal în continuare faţă de edictul urban, astfel încît, în cazul oricărei contradicţii, ordonanţa învechită trebuia înlăturată prin intervenţia arbitrară a magistratului; aşadar, *stricto sensu*, prin lezarea dreptului formal. Aplicarea subsidiară a edictului urban în tribunalul peregrinilor din Roma şi în diferitele curţi de judecată din provincii era abandonată întru totul bunului-plac al magistraţilor respectivi. Evident, devenise necesar ca vechiul drept urban, în măsura în care nu se contopise cu cel nou, să fie înlăturat definitiv şi ca, în cazul celui de-al doilea, să fie statornicite îngrădiri serioase

modificărilor arbitrare propuse de oricare judecător urban, poate chiar să fie reglementată şi aplicarea lui subsidiară alături de statutele locale. Aceasta era intenţia lui Caesar cînd a conceput planul pentru un cod de legi; căci trebuie să fi existat un plan. Planul n-a fost pus în practică şi, prin aceasta, s-a permanentizat acea stînjenitoare stare de tranziţie din legislaţia romană, pînă cînd această reformă necesară a fost realizată abia după 600 de ani, şi chiar şi atunci numai incomplet, de unul dintre succesorii lui Caesar, împăratul Iustinian.

În sfîrşit, în domeniul monetar, al măsurilor şi greutăţilor, egalizarea esenţială dintre sistemul latin şi cel elen începuse de foarte mult timp. Ea era străveche în cazul măsurilor pentru greutate, volum şi lungime (I, pp. 153-154), legate necondiţionat de comerţ şi circulaţie; în sistemul monetar, era puţin ulterioară introducerii monedelor de argint (I, p. 583). Însă aceste identităţi mai vechi nu erau suficiente, întrucît chiar în lumea elenă coexistau cele mai diferite sisteme metrice şi monetare. Constituia o necesitate şi, neîndoielnic, figura în planul lui Caesar ca în noul imperiu unitar să fie introduse, în măsura în care nu se întîmplase mai demult, moneda, măsurile şi greutăţile romane, în aşa fel încît să fie folosite numai ele în circulaţia oficială, iar sistemele neromane să fie în parte limitate la o valabilitate locală, în parte aşezate, o dată pentru totdeauna, într-o relaţie stabilă faţă de cel roman. Activitatea lui Caesar poate fi dovedită însă numai în cazul a două dintre domeniile acestea foarte importante: în sistemul monetar şi cel calendaristic. Sistemul monetar roman se baza pe cele două metale preţioase care circulau într-o relaţie fixă unul faţă de celălalt şi dintre care aurul era evaluat după greutate, iar argintul după titlu; în realitate însă, aurul deţinea o pondere mult mai mare datorită extinsului comerţ transmarin. Nu se poate preciza cu exactitate dacă acceptarea monedelor romane de argint n-a devenit încă înaintea acestei perioade obligatorie pe întregul cuprins al imperiului; oricum, locul monedelor romane era suplinit în întregul teritoriu roman de aurul brut, şi aceasta cu atît mai mult cu cît romanii interziseseră baterea monedelor de aur în toate provinciile şi statele clientelare; de altfel,

denarul se încetăţenise, în afara Italiei, de drept sau de fapt, şi în Galia Cisalpină, Sicilia, Hispania şi în multe alte locuri, îndeosebi în Occident (II, p. 273). Dar odată cu Caesar debutează moneda imperială. Asemenea lui Alexandru, Caesar marcă şi el fondarea noii monarhii extinse asupra lumii civilizate prin faptul că unicul metal mijlocitor al lumii obţinu primul loc în sistemul monetar. Cît de cuprinzătoare a fost emiterea imediată a noii piese de aur a lui Caesar (de 7 taleri şi 18 groşi, conform valorii actuale a aurului) este un fapt dovedit de descoperirea unui tezaur îngropat după şapte ani de la moartea lui Caesar, în care s-au găsit 80.000 de asemenea monede. Bineînţeles, s-ar putea ca aici să fi concurat, alături de alţi factori, şi speculaţii financiare. În privinţa monedei de argint, Caesar statornici, în sfîrşit, în întregul Occident autocraţia denarului roman, ale cărei baze au fost puse mai de mult, întrucît închise definitiv unica monetărie occidentală, cea masaliotă, care mai concura cu cea romană pe tărîmul argintului aflat în circulaţie. Baterea monedelor divizionare de argint sau de cupru a continuat să rămînă o prerogativă a unor comunităţi occidentale, aşa cum *victoriati* (trei sferturi de denar) au fost bătuţi de unele comunităţi latine din Galia meridională, *quinarii* (jumătăţi de denar) de mai multe cantoane din Galia septentrională, iar monedele de cupru de mică valoare, deseori de localităţi ale Occidentului chiar şi după moartea lui Caesar. Dar şi această monedă divizionară era bătută fără excepţie conform etalonului roman, acceptarea ei fiind, probabil, obligatorie numai în circulaţia locală. Asemenea guvernului anterior, Caesar nu pare să fi intenţionat realizarea unei reglementări unitare a sistemului monetar din Orient, unde circulau mari mase de monede de argint bătute rudimentar şi în majoritatea lor cu un etalon necorespunzător, sau uzate – în parte, ca în Egipt, existînd chiar o monedă de cupru asemănătoare cu banii noştri de hîrtie – şi unde oraşele comerciale siriene ar fi resimţit profund lipsa monedei lor naţionale consacrate care corespundea etalonului mesopotamian. Mai tîrziu întîlnim aici uzanţa ca denarul să deţină pretutindeni un curs legal, numai el servind în mod oficial ca bază de calcul; monedele locale aveau, ce-i drept, tot un curs legal în sfera zonei lor limitate, dar deţineau un

tarif nefavorabil lor în schimbul cu denarul. Această uzanţă nu a apărut brusc, datorîndu-şi existenţa, în parte, epocii anterioare lui Caesar; în orice caz, ea constituie completarea esenţială a reformei monetare imperiale a lui Caesar, a cărei nouă piesă de aur îşi găsea modelul în cea a lui Alexandru, cu care era aproximativ egală în greutate, fiind destinată, pe bună dreptate, îndeosebi circulaţiei în Orient. Reforma calendaristică a fost şi ea de natură asemănătoare. Calendarul republican, care era, incredibil, vechiul calendar decemviral croit după *oktaëteris* premetoneană (I, p. 327), ajunsese, prin concursul celei mai mizerabile matematici şi administraţii, să înainteze cu 67 de zile faţă de timpul real şi să celebreze, de exemplu, sărbătoarea Florilor la 11 iulie, în loc de 23 aprilie. Caesar înlătură, în sfîrşit, acest neajuns şi, cu ajutorul matematicianului grec Sosigenes, introduse pentru uzul religios şi oficial anul italic al ţăranilor, reglementat conform calendarului eudoxian egiptean, precum şi un sistem de intercalare mai riguros; concomitent, renunţă la vechiul început calendaristic al anului, cel de la 1 martie, adoptînd în schimb ziua de 1 ianuarie, stabilită iniţial pentru schimbarea magistraţilor supremi şi, în consecinţă, de mult consacrată în viaţa civilă, ca moment calendaristic pentru schimbarea anului. Ambele modificări intrară în vigoare la 1 ianuarie din anul 709 al Romei, 45 î.Cr.; odată cu ele a intrat în uz şi folosirea calendarului numit, în onoarea iniţiatorului său, *iulian*, care şi-a păstrat valabilitatea în lumea cultă mult timp după prăbuşirea monarhiei lui Caesar şi şi-o păstrează de fapt în continuare. Pentru explicarea lui, într-un edict cuprinzător s-a adăugat un calendar astral preluat din observaţiile astronomice egiptene şi adaptat Italiei, fireşte, neîndemînatic, determinîndu-se răsăritul şi apusul astrelor cunoscute în conformitate cu zilele calendaristice. Lumea romană şi cea greacă se contopiseră aşadar şi în acest domeniu.

Acestea erau temeliile monarhiei mediteraneene a lui Caesar. Pentru a doua oară, problema socială intrase la Roma într-o criză în care contradicţiile, aşa cum se statorniciseră şi cum se pronunţaseră, nu numai că păreau, dar chiar erau insurmontabile şi ireconciliabile. Atunci Roma fusese salvată prin contopirea Italiei cu Roma şi a

Romei cu Italia, iar acele vechi contradicţii nu numai că se echilibraseră, dar se pierduseră cu totul în noua patrie lărgită şi transformată. Roma a fost salvată acum din nou de contopirea, sau pregătirea pentru aceasta, a ţinuturilor mediteraneene cu metropola italică; războiul dintre săracii şi bogaţii italici, care s-ar fi sfîrşit în vechea Italie neîndoielnic cu nimicirea naţiunii, nu mai avea nici un cîmp de bătălie şi nici un sens în Italia celor trei continente. Coloniile latine închiseră abisul care se deschisese înaintea comunităţii romane în secolul al V-lea; ruptura mai profundă a secolului al VII-lea a fost tămăduită prin colonizările transalpine şi transmarine ale lui Gaius Gracchus şi Caesar. Pentru unica Romă istoria nu numai că a înfăptuit miracole, dar şi-a repetat miracolele şi a vindecat de două ori criza internă incurabilă a statului prin întinerirea lui. Într-adevăr, această întinerire include descompunerea; aşa cum unificarea Italiei s-a realizat pe baza rămăşiţelor naţiunii samnite şi etrusce, la fel s-a clădit şi monarhia mediteraneană pe ruinele a nenumărate state şi triburi, cîndva viabile şi destoinice; dar este o descompunere din care au germinat vlăstare proaspete, şi astăzi în parte nealterate. Numai naţionalităţile secundare, de mult destinate pierzaniei de către civilizaţia nivelatoare, au fost nimicite de dragul noului edificiu. Caesar, acolo unde a intervenit distrugător, a săvîrşit numai sentinţa rostită de evoluţia istorică şi a protejat germenii culturii, unde şi cum îi găsea, atît în propria ţară, cît şi la naţiunea înrudită a elenilor. El a salvat şi a regenerat romanismul; dar nu numai că a ocrotit elenismul, ci, cu aceeaşi genialitate neclintită care l-a călăuzit la refondarea Romei, a trecut şi la regenerarea elenilor, reluînd opera întreruptă a marelui Alexandru, a cărui imagine, şi putem fi convinşi de acest lucru, a luminat întotdeauna sufletul lui Caesar. El a rezolvat aceste două mari probleme nu numai în paralel, ci una prin cealaltă. Cele două mari entităţi ale umanităţii – evoluţia generală şi cea individuală sau stat şi cultură, odată reunite *in nuce* în acei străvechi greco-italici care, departe de ţărmurile şi insulele Mării Mediterane, îşi păşteau turmele într-o simplitate primordială – se îndepărtaseră cînd se divizaseră în italici şi eleni, şi rămăseseră de atunci, timp de milenii, despărţiţi. Acum, nepotul principelui troian şi al prinţesei

latine crea dintr-un stat lipsit de cultură proprie şi dintr-o civilizaţie cosmopolită un nou întreg, în care statul şi cultura se regăseau în culmea existenţei umane, în bogata împlinire a vîrstei fericite, şi conturau demn sfera corespunzătoare unui asemenea conţinut. Direcţiile stabilite de Caesar pentru această operă au fost evidenţiate; el însuşi a acţionat în conformitate cu ele, iar urmaşii, forţaţi să urmeze secole de-a rîndul căile trasate de bărbatul acesta, au încercat, dacă nu în spirit şi faptă, cel puţin în linii generale, să continue opera conform intenţiilor marelui maestru. Puţine au fost desăvîrşite, multe doar începute. Asupra integralităţii planului să se pronunţe cel care îndrăzneşte să se ia la întrecere cu gîndirea unui asemenea bărbat; nu remarcăm goluri esenţiale în cele ce ni s-au păstrat; fiecare piatră de construcţie este suficientă pentru a garanta oricui nemurirea, şi totuşi, luate împreună, formează un întreg armonios. Cinci ani şi jumătate, nici pe jumătate cît Alexandru, Caesar a fost rege al Romei; între şapte campanii mari care îl constrînseră să nu rămînă, în total, mai mult de 15 luni în capitală, el rîndui destinele lumii pentru prezent şi pentru viitor începînd cu stabilirea liniei de demarcaţie între civilizaţie şi barbarie, pînă la înlăturarea băltoacelor de ploaie de pe străzile capitalei, şi avu, cu toate acestea, suficient timp şi suficientă seninătate pentru a urmări cu atenţie piesele de teatru aflate în concurs şi pentru a-i acorda învingătorului coroana rostind versuri improvizate. Rapiditatea şi siguranţa execuţiei planului demonstrează că fusese conceput timp îndelungat şi construit în detaliu în toate părţile sale; cu toate acestea, execuţia nu-şi pierde caracterul miraculos, ca şi planul în sine. Trăsăturile de bază fuseseră date şi, cu aceasta, statul se statornicise pentru toate timpurile; edificiul putea fi desăvîrşit numai de viitorul infinit. Din acest punct de vedere, Caesar îşi putu mărturisi că ţelul său fusese atins; în sensul acesta trebuie interpretate cuvintele, rostite cîteodată de el însuşi, că trăise destul. Dar tocmai pentru că edificiul era nemărginit, maestrul, atît cît a trăit, a aşezat piatră peste piatră fără oprire, devotat operei sale cu o adaptabilitate şi o energie veşnic egale, fără a se precipita sau a amîna ceva vreodată, ca şi cum pentru el ar fi existat numai un astăzi

şi niciodată un mîine. Astfel, el crea şi dura aşa cum niciodată nu a mai făcut cineva, înaintea sau după el; chiar şi după milenii, el trăieşte în memoria naţiunilor ca un creator şi constructor, cel dintîi şi totuşi unicul imperator, Caesar.

1. 1 sfert berlinez = 1,145 l (n.tr.).

Capitolul XII

Religia, educaţia, literatura şi arta

Nici un element nou nu apare în epoca aceasta în evoluţia religioasă şi filozofică. Religia romano-elenă de stat şi filozofia stoică de stat, legată nedespărţit de cea dintîi, erau nu numai un instrument comod pentru oricare guvernare, fie ea oligarhică, democratică sau monarhică, ci de-a dreptul indispensabil, deoarece nu se putea construi statul lipsit cu desăvîrşire de elemente religioase, nici nu se putea găsi o nouă religie de stat adecvată pentru înlocuirea celei vechi. Astfel, mătura revoluţionară pătrundea cîteodată foarte brutal în firele de păianjen ale înţelepciunii augurale (p. 200); dar şubredul mecanism care scîrţîia din toate încheieturile supravieţui totuşi cutremurului care produse nimicirea republicii înseşi şi se trezi, împreună cu insipiditatea şi aroganţa lui, nevătămat în monarhie. Se înţelege că el căzu tot mai mult în dizgraţia tuturor celor care-şi păstraseră o judecată imparţială. Ce-i drept, faţă de religia de stat opinia publică rămase în esenţă indiferentă; ea era recunoscută de toate părţile ca o instituţie a convenienţei politice şi, cu excepţia savanţilor politici şi a celor învechiţi, nimeni nu se sinchisi prea mult din cauza ei. Dar faţă de sora ei filozofică, publicul neavizat dobîndi curînd acea aversiune, negreşit provocată, faţă de făţărnicia goală, dar şi perfidă a frazelor. Faptul că Porticul începuse să-şi dea seama de propria nulitate este dovedit de tentativa de a-şi insufla artificial o oarecare vitalitate pe calea sincretismului. Antiochos din Askalon (înfloreşte în 675, **79**), care trăi cu impresia că reuşise să înjghebeze o unitate organică între sistemul stoic şi cel platono-aristotelic, izbutise într-adevăr ca doctrina sa deformată să devină filozofia la modă a conservatorilor timpului său şi să fie studiată cu sîrg de nobilii diletanţi şi literaţi ai Romei. Toţi cei care-şi păstraseră o oarecare prospeţime spirituală se opuneau Porticului sau îl ignorau.

Îndeosebi repulsia faţă de lăudăroşii şi plictisitorii farisei romani, căreia i se alătura, firește, şi tendinţa sporită de a se retrage din viaţa activă lăsîndu-se în voia apatiei şi ironiei nihiliste, contribuiră în această epocă la răspîndirea sistemului lui Epicur în cercuri mai largi şi la încetăţenirea filozofiei cinice a lui Diogenes la Roma. Oricît de stins şi lipsit de idei ar fi fost cel dintîi, o filozofie care nu căuta calea spre adevăr prin modificarea termenilor consacraţi, ci se mulţumea cu cei existenţi şi se încredea numai şi numai în perceperea senzorială era totuşi de preferat sporovăielii terminologice şi conceptelor lipsite de conţinut ale înţelepciunii stoice; iar filozofia cinică, dintre toate sistemele filozofice existente pe atunci, chiar era cea mai valoroasă, în măsura în care sistemul ei se limita la a nu avea nici un sistem şi la a batjocori toate sistemele şi pe toţi cei care sistematizau. În ambele domenii, războiul împotriva Porticului era purtat cu zei şi cu noroc; pentru bărbaţii serioşi, epicurianul Lucretius predica, cu deplina vigoare a convingerii interioare şi a rîvnei pioase, împotriva credinţei stoice în zei şi în providenţă, şi împotriva doctrinei stoice despre nemurirea sufletului; pentru marele public zeflemitor, cinicul Varro lovea şi mai usturător cu săgeţile fulgerătoare ale mult cititelor sale satire. Aşadar, în timp ce bărbaţii cei mai destoinici ai generaţiei mai vîrstnice luptau împotriva Porticului, generaţia mai tînără, ca, de exemplu, Catullus, nu mai realiza nici o legătură interioară cu el şi-l critica mult mai aspru printr-o ignorare desăvîrşită.

Însă dacă se menţinu aici o credinţă lipsită, din convenienţă politică, de credinţă, starea aceasta era egalată pe deplin în altă parte. Şi în lumea romană de atunci necredinţa şi superstiţia, manifestări diferite ale aceluiaşi fenomen istoric, mergeau mînă în mînă şi nu lipseau indivizii care le întruneau pe ambele în sinea lor, abjurînd zeii cu Epicur şi rugîndu-se şi sacrificînd totuşi în faţa fiecărei capele. Bineînţeles, numai zeii veniţi din Orient se mai bucurau de credit, şi întrucît oamenii continuau să năvălească din ţinuturile greceşti spre Italia, divinităţile Orientului migrau într-un număr tot mai mare spre Occident. Importanţa cultului frigian la Roma este dovedită atît de polemica autorilor generaţiei mai vechi,

Varro şi Lucretius, cît şi de glorificarea poetică a acestuia de către modernul Catullus, care încheie cu rugămintea semnificativă ca zeiţa să binevoiască a-i înnebuni numai pe alţii, nu pe poetul însuşi. Ca o noutate se adăuga acum cultul divin persan, care pare să fi ajuns în Occident mai întîi prin intermediul piraţilor, ale căror căi se întretăiau pe Marea Mediterană, primul său loc de cult în Occident fiind atestat pe muntele Olimp din Licia. Odată cu primirea cultelor orientale în Occident, a fost abandonat cu desăvîrşire întregul lor conţinut de elemente ale speculaţiei şi moralei superioare : o confirmare remarcabilă a acestei constatări o constituie faptul că divinitatea supremă a purei doctrine a lui Zarathustra, Ahuramazda, a rămas pentru occidentali un necunoscut, venerarea îndreptîndu-se aici, din nou, spre zeul care deţinuse întîietatea în vechea religie persană şi care fusese împins de către Zarathustra pe al doilea loc, zeul solar Mithras. Cu o rapiditate mai mare decît mai luminoasele şi mai blîndele personaje celeste persane, pătrunse la Roma plictisitoarea şi misterioasa ceată a caricaturilor divine egiptene: muma naturii, Isis, cu toată suita ei, veşnic murindul şi veşnic renăscîndul Osiris, sumbrul Serapis, tăcutul şi seriosul Harpokrates, Anubis cel cu cap de cîine. În anul în care Clodius conferi libertate cluburilor şi conventiculelor (696, **58**) şi, neîndoielnic, în urma emancipării gloatei, acea ceată încercă chiar să pătrundă în vechea citadelă a romanului Iupiter de pe Capitoliu; cu mare dificultate a fost îndepărtată din acest loc; inevitabilele temple au fost surghiunite cel puţin în suburbiile Romei. Nici un alt cult nu se bucura de o mai mare popularitate în rîndul populaţiei umile: cînd senatul ordonă ca templele lui Isis edificate în interiorul zidurilor să fie dărîmate, nici un lucrător nu îndrăzni să înceapă el opera, iar consulul Lucius Paullus trebui să dea el însuşi prima lovitură de cazma (704, **50**); se putea paria că o fluşturatică o venera pe Isis cu atît mai pios cu cît era mai decăzută. Se înţelege de la sine că ghicitul, tălmăcirea viselor şi alte asemenea meşteşuguri aduceau venituri substanţiale. Stabilirea horoscoapelor era mînuită deja ca o ştiinţă: Lucius Tarutius din Firmum, un bărbat stimat şi învăţat în felul lui, prieten al lui Varro şi Cicero, fixă într-un mod foarte serios horoscopul regilor

Romulus şi Numa, ba chiar al oraşului Roma, iar pentru edificarea credincioşilor de ambele părţi întări relatările analelor cu ajutorul înţelepciunii sale caldeene şi egiptene. Cel mai remarcabil fenomen pe acest tărîm este însă prima tentativă de a acorda credinţa ingenuă cu gîndirea speculativă, prima manifestare în lumea romană a acelor tendinţe pe care le desemnăm drept neoplatonice. Cel dintîi apostol a fost aici Publius Nigidius Figulus, un roman nobil al celei mai conservatoare facţiuni a aristocraţiei, care deţinu pretura în 696 (**58**) şi muri în anul 709 (**45**) ca exilat politic în afara Italiei. Cu o uimitoare erudiţie şi cu o credinţă şi mai uimitoare, el creă din elementele cele mai dispersate un edificiu filozolico-religios al cărui plan uluitor a fost, poate, dezvoltat şi mai mult în predicile orale decît în scrierile sale teologice şi despre ştiinţele naturii. Căutînd eliberarea de scheletele sistemelor şi abstracţiilor consacrate, el se întoarse în filozofie la izvorul înfundat al filozofiei presocratice, pentru ai cărei înţelepţi bătrîni ideea însăşi apăruse cu o vivacitate senzuală. Pe bună dreptate, cunoaşterea ştiinţelor naturii, care, mînuită cu pricepere, oferă şi astăzi mijloace excelente pentru înşelătoria mistică şi scamatoriile pioase, în Antichitate oferindu-le şi mai lesnicios din cauza cunoaşterii deficitare a legilor fizicii, deţinea şi aici un rol considerabil. Teologia lui se baza în esenţă pe un uluitor amalgam în care se contopiseră la grecii înrudiţi prin spirit înţelepciuni orfice şi alte doctrine indigene străvechi sau foarte moderne cu ştiinţe oculte persane, caldeene şi egiptene şi în care Figulus mai turnă cvasirezultatele cercetării toscane asupra neantului şi ştiinţa augurală indigenă, extinzînd confuzia armonioasă. Binecuvîntarea politico-religioasă şi naţională a fost asigurată pentru întregul sistem de numele lui Pythagoras, omul de stat ultraconservator a cărui maximă supremă fusese „protejarea ordinii şi înlăturarea dezordinii", vrăjitorul şi necromantul, înţeleptul străvechi introdus chiar şi în istoria legendară a Romei şi a cărui statuie putea fi văzută în forul roman. Aşa cum naşterea şi moartea sînt înrudite, la fel, Pythagoras, aşa se părea cel puţin, nu urma să vegheze numai la leagănul republicii ca prieten al înţeleptului Numa şi coleg al iscusitei mame Egeria, dar şi la mormîntul ei, ca ultim

refugiu al sfintei ştiinţe augurale. Noul sistem nu era însă doar miraculos, ci şi producea miracole: Nigidius îi anunţa tatălui viitorului împărat Augustus, chiar în ziua naşterii acestuia, mărirea viitoare a fiului; profeţii exorcizau duhurile pentru cei credincioşi şi, mult mai grăitor, le indicau locurile unde se aflau monedele pierdute. Vechea înţelepciune înnoită, oricum ar fi fost, îi impresiona totuşi pe contemporani într-un mod profund; practicile necromantice şi-au găsit adepţi în rîndul celor mai nobili, mai învăţaţi şi mai destoinici bărbaţi ai diferitelor partide, ca, de exemplu, consulul din anul 700 (**54**), Appius Claudius, eruditul Marcus Varro, viteazul ofiţer Publius Vatinius; se pare că a devenit necesară intervenţia poliţienească împotriva acestor societăţi. Asemenea străduinţelor lui Cato în domeniul politic, aceste ultime tentative de salvare a teologiei romane produceau o impresie pe cît de comică, pe atît de dezolantă; este permis să se rîdă de evanghelie şi de apostoli, dar este întotdeauna un lucru serios dacă şi bărbaţii destoinici încep să se consacre absurdului.

Aşa cum se înţelege de la sine, educaţia tinerilor urmări căile trasate în epoca precedentă ale umanităţii bilingve, şi cultura generală a lumii romane înseşi acceptă într-o măsură tot mai mare formulele stabilite de greci. Chiar şi exerciţiile fizice evoluară de la jocul cu mingea, alergare şi luptă la întrecerile gimnastice greceşti practicate ca o artă; chiar dacă încă nu existau asemenea instituţii publice, vilele mondene începeau să fie înzestrate deja, pe lîngă băi, şi cu palestre. Felul modificării educaţiei generale din lumea romană petrecută în decursul unui secol rezultă din comparaţia enciclopediei lui Cato (I, p. 636) cu scrierea înrudită a lui Varro, *Despre disciplinele ştiinţifice.* La Cato apar ca elemente ale educaţiei desprinse de ştiinţele de specialitate retorica, agronomia, jurisprudenţa; la Varro – cu o probabilitate destul de mare – gramatica, logica sau dialectica, retorica, geometria, aritmetica, astronomia, muzica, medicina şi arhitectura. În cursul secolului al VII-lea, arta războiului, jurisprudenţa şi agronomia au devenit ştiinţe de specialitate. În schimb, educaţia elenă a tinerilor se prezintă la Varro deja în plenitudinea ei: alături de cursul de gramatică, retorică şi filozofie,

introdus în Italia mai de mult, apare şi cel de geometrie, aritmetică, astronomie şi muzică, care-şi păstrase pînă atunci particularitatea specific elenă. Faptul că îndeosebi astronomia, care venea în sprijinul anostului diletantism asimilat prin însuşirea nomenclaturii astrelor şi înşelătoriei religioase dominante în raporturile ei cu astrologia, a fost studiată cu zel şi regularitate de către tineretul italic este atestat şi de alţi autori: dintre toate operele literaturii alexandrine, poeziile didactice astronomice ale lui Aratos au fost primele preluate de educaţia romană a tineretului. Acestui curs elen i se adăuga apoi şi medicina, păstrată din educaţia romană mai veche şi, în sfîrşit, arhitectura, devenită indispensabilă pentru nobilul roman de atunci, care clădea case şi vile în loc să cultive ogorul. În comparaţie cu epoca precedentă, atît educaţia grecească, cît şi cea latină cîştigau în conţinut şi severitate, în măsura în care pierdeau în puritate şi subtilitate. Aspiraţia crescîndă spre cunoştinţe greceşti conferea învăţămîntului în sine un caracter erudit. A-l explica pe Homer sau pe Euripides nu era, la urma urmei, o artă; magistrul, ca şi discipolul ieşeau mai bine la socoteală în cazul poeziilor alexandrine care, situate şi prin spirit mult mai aproape de lumea romană contemporană decît veritabila poezie naţională elenă, chiar dacă nu erau cu totul atît de venerabile precum *Iliada*, deţineau totuşi o vîrstă suficient de respectabilă pentru ca dascălii să le aprecieze drept clasice. Poeziile erotice ale lui Euphorion, *Cauzele* şi *Ibis* ale lui Kallimachos, *Alexandra*, comic de obscură, a lui Lykophron conţineau un bogat material de vocabule rare (*glossae*) care se pretau excerptării şi interpretării, fraze încîlcite şi anevoios de dezlegat, excursuri vaste pline de combinarea unor mituri uitate, în general, resurse inepuizabile de erudiţie pretenţioasă de tot felul. Învăţămîntul avea nevoie de exerciţii tot mai dificile; producţiile citate, în majoritatea lor lucrări-model ale unor dascăli, se pretau de minune rolului de piese didactice pentru elevi-model. Astfel, poeziile alexandrine îşi cuceriră, mai ales ca teme de exerciţiu, un loc permanent în învăţămîntul italic, mărind, ce-i drept, cunoştinţele, dar în detrimentul gustului şi al inteligenţei. Aceeaşi nesănătoasă sete de cunoaştere îi îmboldi pe tinerii romani să soarbă elenismul pe cît

posibil la izvorul însuşi. Cursurile frecventate la Roma la magiştrii greci erau suficiente numai pentru începutul carierei; cel care dorea să ţină întru cîtva pasul audia filozofie greacă la Atena, retorică grecească la Rhodos şi efectua o călătorie literară şi artistică în Asia Mică, unde mai puteau fi întîlnite la faţa locului cele mai multe dintre capodoperele artistice ale elenilor şi unde, chiar dacă numai în mod artizanal, educaţia inspirată de muze se perpetuase pînă în timpurile acestea. Dimpotrivă, mai îndepărtata Alexandria, celebrată îndeosebi ca reşedinţă a ştiinţelor exacte, constituia mult mai rar ţinta călătoriilor tinerilor setoşi de cultură. Asemenea educaţiei greceşti, progresă şi cea latină. Aceasta s-a realizat în parte prin simpla înrîurire a celei greceşti, căreia îi datora doar în esenţă metoda şi imboldurile sale. Apoi, relaţiile politice, asaltarea tribunei rostrelor din for, care-şi recrută adepţi din cercuri tot mai largi datorită maşinaţiilor democratice, contribuiră la răspîndirea şi îmbunătăţirea exerciţiilor oratorice: „Oriunde ai privi – spuse Cicero –, dai de mulţimea retorilor”. La acestea se adăuga faptul că scrierile secolului al VI-lea, cu cît se refereau mai mult la trecut, cu atît mai convins erau considerate texte clasice ale epocii de aur a literaturii latine, conferind astfel o pondere mai însemnată învăţămîntului, care se concentra în principal asupra lor. În sfîrşit, barbarii, care existau şi imigrau pretutindeni la începutul latinizării unor largi ţinuturi celtice şi hispanice, atribuiră gramaticii latine şi învăţămîntului latin, în mod firesc, o importanţă mai mare decît ar fi putut s-o dobîndească dacă numai Latiumul ar fi continuat să vorbească latineşte. Dascălul pentru literatură latină deţinea la Comum şi Narbo o altă poziţie decît la Praeneste şi Ardea. Privită în ansamblu, educaţia se afla mai degrabă în decădere decît în progres. Ruinarea oraşelor municipale italice, pătrunderea masivă a unor elemente străine, degradarea politică, economică şi morală a naţiunii, îndeosebi nimicitoarele războaie civile distruseseră şi în domeniul limbii mai mult decît puteau remedia toţi dascălii lumii. Contactul mai strîns cu educaţia elenă contemporană, influenţa mai hotărîtoare a limbutei înţelepciuni ateniene şi a retoricii din Rhodos şi Asia Mică apropiau tineretul roman cu preponderenţă tocmai de elementele cele mai dăunătoare

ale elenismului. Misiunea propagandistică pe care Latiumul o avea în rîndul celţilor, iberilor şi libienilor trebuia, oricît de măreaţă era sarcina în sine, să aibă pentru limba latină urmări asemănătoare celor ale elenizării Orientului pentru cea elenă. Dacă publicul roman al acestor timpuri aplauda bine aşezata şi ritmic cadenţata perioadă a oratorului şi dacă avea de suferit acel actor care comisese o inadvertenţă lingvistică sau metrică, aceasta demonstrează pe bună dreptate că înţelegerea limbii materne, ca rezultat al învăţării şcolare, devenea un bun comun pentru cercuri tot mai largi; concomitent, contemporani judicioşi declară că, în jurul anului 690 (**64**), educaţia elenă în Italia decăzuse foarte mult faţă de generaţia precedentă; că buna şi curata latină abia dacă mai putea fi auzită, şi asta mai curînd din gura unor femei culte mai vîrstnice; că, treptat, a apus străvechiul şi gustatul umor înnăscut al latinilor, subtilitatea luciliană, învăţatul cerc de cititori al epocii lui Scipio. Faptul că în această perioadă se încetăţeniră cuvîntul şi conceptul de „urbanitate", altfel spus ideea comportării naţionale rafinate, nu dovedeşte dominaţia, ci dispariţia ei şi că absenţa acestei urbanităţi era dureros resimţită în limba şi în structura barbarilor latinizaţi sau a latinilor barbarizaţi. Acolo unde, ca în satirele lui Varro şi în scrisorile lui Cicero, mai întîlnim tonul urban de conversaţie, este un ecou al vechiului spirit, dispărut mai degrabă la Roma decît la Reate sau Arpinum. Educaţia tradiţională a tineretului a rămas aşadar nemodificată în structura ei, numai că, nu atît prin propria decădere, cît prin cea generală a naţiunii, ea a cauzat mai puţin bine şi mai mult rău decît în epoca anterioară. Caesar a iniţiat şi pe acest tărîm o revoluţie. Dacă senatul roman luptase mai întîi împotriva educaţiei şi apoi o tolerase în cel mai fericit caz, guvernul noului imperiu italo-elen, care-şi propusese tocmai umanitatea drept rost de căpătîi, trebuia implicit s-o încurajeze de sus după modelul elen. Dacă Caesar acordă dreptul de cetăţenie romană tuturor magiştrilor de ştiinţe liberale şi tuturor medicilor capitalei, putem vedea în aceasta, pe bună dreptate, un anumit început pentru acele instituţii în care statul s-a îngrijit mai tîrziu de educaţia bilingvă superioară a tineretului imperiului şi care constituie expresia cea mai pregnantă a statutului

noii umanităţi; şi dacă, mai apoi, Caesar hotărîse întemeierea unei biblioteci publice greceşti şi latineşti în capitală şi-l desemnase deja ca bibliotecar-şef pe cel mai erudit roman al timpului, Marcus Varro, se întrevede aici negreşit intenţia de a deschide literaturii universale monarhia universală.

Evoluţia lingvistică a acestei perioade se leagă de nepotrivirea între latina clasică a oamenilor culţi şi latina vulgară a vieţii cotidiene. Cea dintîi era un produs al educaţiei italice specifice; „latină pură" devenise deja în cercul lui Scipio un termen de referinţă, iar limba maternă nu mai fusese vorbită într-un mod cu totul naiv, ci diferenţiată conştient de limba marii mase. Această epocă debutează cu o reacţie ciudată împotriva clasicismului care dominase pînă atunci suveran în limbajul superior şi, în consecinţă, şi în literatură, o reacţie care, prin caracteristicile ei interne şi externe, se afla în strînsă legătură cu reacţia lingvistică similară din Grecia. Tocmai în această perioadă, retorul şi autorul de romane Hegesias din Magnesia şi mulţi alţi retori şi literaţi din Asia Mică ce îi urmară exemplul începură să se răzvrătească împotriva atticismului ortodox. Ei cereau dreptul de cetăţenie pentru limba vie, indiferent dacă cuvîntul sau locuţiunea se născuse în Attica sau în Caria şi Frigia; ei înşişi nu vorbeau şi nu scriau pentru gustul cercurilor erudite, ci pentru cel al marelui public. Principiul nu oferea o bază de controversă convenabilă; numai că rezultatul nu putea fi, bineînţeles, cu nimic superior publicului contemporan din Asia Mică, care pierduse cu desăvîrşire simţul pentru rigurozitatea şi puritatea producţiei şi tindea numai către elementele artificiale şi sclipitoare. Pentru a nu vorbi aici de genurile artistice neautentice, romanul şi istoria romanţată, stilul acestor asiatici era, într-un mod firesc, poticnit, lipsit de cadenţă şi perioadă, încîlcit şi greoi, plin de expresii pompoase şi bombastice, întru totul ordinar şi manierat: „Cine îl cunoaşte pe Hegesias – spune Cicero –, ştie ce este pueril". Acest stil a pătruns cu toate acestea şi în lumea latină. Cînd retorica elenă la modă, după ce se infiltrase la sfîrşitul epocii precedente în educaţia latină a tineretului (II, pp. 292-293), înfăptui ultimul pas la începutul celei prezente şi urcă la tribuna oratorică romană însăşi odată cu

Quintus Hortensius (640-704, **114**-**50**), cel mai celebrat avocat din timpul lui Sulla, ea imprimă şi idiomului latin prostul-gust grecesc al epocii; iar publicul roman, nicidecum cel educat în spiritul sever şi pur al epocii lui Scipio, aplaudă zelos, bineînţeles, pe inovatorul care ştia să confere vulgarităţii aparenţa unei realizări artistice. Faptul era de o importanţă majoră. Aşa cum în Grecia controversele lingvistice erau întotdeauna susţinute mai întîi în şcolile de retorică, la fel şi la Roma, discursul juridic era, într-un anumit sens mai mult decît literatura, hotărîtor pentru stil, avocaţii rezervîndu-şi, oarecum de drept, autorizaţia de a prescrie tonul la modă în scriere şi vorbire. Stilul vulgar asiatic al lui Hortensius înlătură aşadar clasicismul de la tribuna oratorică şi, în parte, din literatura romană. Dar în curînd moda se schimbă din nou atît în Grecia, cît şi la Roma. În primul caz, şcoala retorică rodiană, chiar dacă nu reveni la întreaga severitate neîntinată a stilului attic, încercă totuşi să găsească o cale de mijloc între acesta şi modalitatea modernă; dacă maeştrii rodieni nu erau atît de exigenţi în privinţa corectitudinii imanente a gîndirii şi vorbirii, ei insistau totuşi asupra purităţii lingvistice şi stilistice, asupra unei selecţii riguroase a cuvintelor şi expresiilor şi asupra unei cadenţări elaborate a frazelor. În Italia, Marcus Tullius Cicero (648-711, **106**-**43**), partizan, în prima tinereţe, al manierei lui Hortensius, a fost readus pe căi mai bune după audierea maeştrilor rodieni şi prin propriul gust maturizat, fiind preocupat de atunci încoace de o severă puritate a limbii şi o desăvîrşită periodizare şi cadenţare a discursului. Modelele lingvistice pe care le urmă în cazul acesta le găsi îndeosebi în acele cercuri ale societăţii romane superioare care nu suferiseră – sau suferiseră foarte puţin – din cauza stilului vulgar; şi, cum s-a amintit, ele mai existau, cu toate că începeau să dispară. Literatura latină mai veche şi cea bună grecească, oricît de mult ar fi influenţat regulile discursului, mai ales cea din urmă, ocupau totuşi în cazul acesta numai locul al doilea; această epurare a limbii nu era aşadar nicidecum o reacţie a limbii livreşti împotriva celei vorbite, ci o reacţie a limbii celor cu adevărat docţi împotriva jargonului celor pseudoinstruiţi sau semidocţi. Caesar, şi pe tărîmul limbii cel mai mare maestru al epocii sale,

formulă ideea de bază a clasicismului roman, cerînd ca în rostire şi scriere să fie evitat cuvîntul străin, aşa cum corăbierul evită stînca; cuvîntul poetic sau dispărut al literaturii mai vechi era abandonat în aceeaşi măsură ca şi expresia ţărănească sau cea împrumutată din limba vieţii cotidiene şi îndeosebi, aşa cum demonstrează scrisorile acestor timpuri, cuvintele şi locuţiunile greceşti pătrunse în număr însemnat în limba vorbită. Cu toate acestea, clasicismul didacticist şi artificial al timpurilor lui Cicero se raportă la cel al lui Scipio precum păcatul iertat la neprihănire, sau franceza clasiciştilor napoleonieni la cea exemplară a lui Molière şi Boileau; dacă cel dintîi îşi trăsese seva din viaţa de zi cu zi, cel din urmă capta, într-un fel tocmai la timp, ultimele răsuflări ale unei generaţii plecate pe drumul fără întoarcere. Oricum ar fi fost, el găsi o rapidă răspîndire. Odată cu supremaţia avocaţilor, Cicero îl păgubi pe Hortensius de dictatura în materie de lingvistică şi de gust, iar multipla şi extinsa lui operă scriitoricească oferi acestui clasicism ceea ce-i lipsise pînă atunci: cuprinzătoare texte în proză. Cicero deveni astfel creatorul prozei latine clasice moderne, iar clasicismul debută în toate şi pretutindeni de la Cicero ca stilist. Stilistului Cicero, nu scriitorului şi nicidecum omului de stat i se adresară acele panegirice exuberante, nelipsite totuşi de un oarecare simţ al realităţii cu care l-au încărcat cei mai talentaţi reprezentanţi ai clasicismului, îndeosebi Caesar şi Catullus. În curînd se mai făcu un pas. Ceea ce realizase Cicero în proză a fost înfăptuit în poezie, sub influenţa poeziei moderne greceşti, spre sfîrşitul secolului, de noua şcoală poetică romană, al cărei talent eminent a fost Catullus. Şi aici, limba vorbită superioară înlătură reminiscenţele arhaizante care mai prevalau în multe privinţe în acest domeniu; aşa cum proza latină se supuse exigenţelor attice, poezia latină se supuse treptat legilor metrice severe sau, mai degrabă, penibile ale alexandrinilor; astfel, de exemplu, începînd cu poeziile lui Catullus, nu mai este permis să se înceapă un vers cu un cuvînt monosilabic sau cu unul bisilabic de o importanţă scăzută şi să se încheie concomitent o propoziţie începută în versul anterior. În sfîrşit, se adăuga ştiinţa; ea statornici legea lingvistică şi dezvoltă regula care nu mai era determinată în mod empiric, ci îşi aroga

dreptul de a determina empirismul. Desinenţele declinărilor, care, în parte, mai variaseră pînă atunci, urmau să fie fixate o dată pentru totdeauna; astfel, de exemplu, dintre formele genitivului şi dativului ale aşa-numitei a patra declinări, pînă atunci nediferenţiate (*senatuis* şi *senatus*, *senatui* şi *senatu*), Caesar le acceptă în exclusivitate pe cele contrase (*-us* şi *-u*). În domeniul ortografiei s-au operat mai multe modificări pentru a restabili concordanţa deplină între scriere şi limbă: astfel, după exemplul lui Caesar, *u* medial, în cuvinte ca *maxumus*, a fost înlocuit cu *i*, iar dintre cele două litere *k* şi *q*, devenite superflue, a fost impusă suprimarea celei dintîi, suprimarea celei de-a doua fiind cel puţin propusă. Limba, chiar dacă nu încremenise încă, se afla totuşi în încremenire şi chiar dacă regula nu o domina încă în mod absolut, ea suferise un proces de conştientizare. Această activitate pe tărîmul gramaticii latine accepta din partea celei greceşti spiritul şi metoda nu doar în general, ci limba latină era corectată de-a dreptul conform limbii greceşti; faptul e dovedit, de exemplu, de tratarea lui *s* oclusiv, care, pînă la sfîrşitul acestei epoci, avusese cînd o valoare consonantică, cînd una vocalică, dar care era tratat de către poeţii noii mode, întotdeauna ca în greacă, drept o terminaţie consonantică. Această reglementare a limbii constituie veritabilul domeniu al clasicismului roman; în felurite chipuri şi tocmai de aceea cu atît mai stăruitor, corifeii acestuia, Cicero, Caesar, ba chiar şi Catullus în poeziile sale, învederau regula şi protestau împotriva încălcării acesteia. Dimpotrivă, generaţia mai veche, cu cît recepta mai indiferent revoluţia din domeniul lingvistic, pe atît reacţiona mai sensibil la cea impusă în domeniul politic. Însă, oricît de mult noul clasicism – altfel spus, latina purificată şi exemplară, acordată pe cît posibil cu greaca exemplară, rezultată din reacţia conştientă împotriva limbii vulgare, pătrunsă în societatea superioară şi în literatura însăşi – se fixa, din punct de vedere literar, şi se formula sub aspectul structurii, acele vulgarisme nu putură fi totuşi înlăturate. Găsim această limbă vulgară nu numai în formă naivă în operele unor indivizi subordonaţi, rătăciţi numai în mod întîmplător în rîndul scriitorilor, ca în relatarea despre al doilea război hispanic al lui Caesar, ci o întîlnim, într-o

formă mai mult sau mai puţin pregnantă, şi în literatura propriu-zisă, în mim, în roman, în scrierile estetice ale lui Varro; şi este caracteristic faptul că ea s-a menţinut tocmai în aceste foarte populare domenii ale literaturii şi că bărbaţi cu vederi autentic conservatoare, precum Varro, îi luau apărarea. Clasicismul se bazează pe moartea limbii italice, precum monarhia pe dispariţia naţiunii italice; era întru totul corect ca bărbaţii, care mai trăiau cu spiritul în republică, să continue lupta pentru drepturile limbii vii, suportînd carenţele ei estetice de dragul vervei şi popularităţii relative. În consecinţă, opiniile şi direcţiile lingvistice ale acestei epoci erau întru totul contradictorii: alături de poezia demodată a lui Lucretius apare cea desăvîrşit de modernă a lui Catullus, alături de perioada cadenţată a lui Cicero, fraza lui Varro, privată intenţionat de orice structurare. Divergenţele epocii se reflectă şi aici.

Comparată cu perioada precedentă, literatura acestei epoci vădeşte mai întîi o creştere extensivă a îndeletnicirii literare la Roma. De multă vreme activitatea literară a grecilor nu mai prospera în spaţiul liber al independenţei civice, ci numai în instituţiile ştiinţifice ale oraşelor mai mari şi, îndeosebi, ale curţilor. Constrînşi la protecţia celor mari, înlăturaţi din sălaşele consacrate Muzelor prin stingerea dinastiilor din Pergam (621, **133**), Cyrene (658, **96**), Bitinia (679, **75**) şi Siria (690, **64**) şi prin lucirea crepusculară a vieţii de curte a Lagizilor devenind, de la moartea lui Alexandru cel Mare, neapărat cosmopoliţi, iar printre egipteni şi sirieni cel puţin tot atît de străini, cît şi printre latini, literaţii eleni începură să-şi întoarcă privirile spre Roma. Alături de bucătar, de amant şi de parazit, în ceata slujitorilor greci care-l înconjurau pe nobilul roman al acestor timpuri, un rol preponderent îl aveau şi filozoful, poetul şi biograful. În astfel de poziţii întîlnim deja literaţi renumiţi; de exemplu, epicurianul Philodemos era angajat ca filozof al casei lui Lucius Piso, consul în anul 696 (**58**), şi, pe lîngă altele, îi distra pe cei iniţiaţi cu epigramele sale cizelate despre epicureismul cam necioplit al patronului său. Într-un număr tot mai mare, cei mai cunoscuţi reprezentanţi ai artei şi ştiinţei greceşti se îndreptară din toate părţile spre Roma, unde laurii literari erau acordaţi acum mai darnic

decît oriunde; astfel, sînt numiţi ca fiind stabiliţi la Roma medicul Asklepiades, pe care regele Mithridates încercă în zadar să-l angajeze în serviciul său; savantul multilateral Alexandros din Milet, numit Polyhistor; poetul Parthenion din Niceea bitiniană; Poseidonios din Apameia siriană, celebrat în aceeaşi măsură ca dascăl, scriitor şi călător, care s-a mutat în anul 703 (**51**), la o vîrstă foarte înaintată, de la Rhodos la Roma, şi mulţi alţii. O casă ca aceea a lui Lucius Lucullus era, aproape ca Muzeul alexandrin, un centru al educaţiei elene şi un loc de adunare pentru literaţii eleni. Mijloacele materiale ale romanilor şi priceperea elenă adunaseră în aceste săli ale bogăţiei şi ştiinţei un tezaur incomparabil de statui şi picturi ale maeştrilor mai vechi şi contemporani, precum şi o bibliotecă pe cît de minuţios alcătuită, pe atît de pretenţios construită; orice învăţat şi, mai ales, orice grec era bine-venit aici. Deseori, însuşi stăpînul casei era văzut plimbîndu-se de-a lungul frumosului portic adîncit în discuţii filologice sau filozofice cu unul dintre oaspeţii săi eruditi. Bineînţeles, aceşti greci aduseră în Italia, odată cu bogatele tezaure de cultură, şi absurdităţile şi servilismul lor; aşa, de exemplu, unul dintre aceşti peregrini eruditi, Aristodemos din Nysa (în jurul anului 700, **54**), autorul *Artei linguşirii*, se recomandă stăpînilor prin dovada că Homer ar fi fost roman neaoş. În măsura în care zelul literaţilor greci stabiliţi la Roma luă proporţii, crescu şi la romani activitatea literară şi interesul pentru literatură. Însăşi literatura greacă, suprimată în totalitate de gustul mai sever al epocii lui Scipio, îşi făcu acum din nou apariţia. Doar limba greacă era limbă universală, iar o scriere greacă îşi cîştiga un public cu totul diferit decît una latină; de aceea, asemenea regilor Armeniei şi Mauretaniei, nobili romani ca, de exemplu, Lucius Lucullus, Marcus Cicero, Titus Atticus, Quintus Scaevola (tribun al poporului în anul 700, **54**), scriau, de asemenea, ocazional, proză în greacă şi chiar versuri. Însă asemenea scrieri greceşti ale unor romani autentici au rămas un lucru secundar, aproape numai fleacuri; partidele literare, ca şi cele politice convergeau totuşi, fără excepţie, în menţinerea naţionalităţii italice, mai mult sau mai puţin pătrunsă de elenism. La fel, pe tărîmul scrierilor latine cel puţin, nimeni nu putea acuza lipsa de sîrguinţă.

La Roma ploua cu broşuri şi cărţi de tot felul şi îndeosebi cu poezii. Poeţii forfoteau aici, asemenea situaţie putînd fi întîlnită numai la Tarsos sau Alexandria; publicaţiile poetice deveniră eternul păcat al tinerilor mai pătimaşi şi încă de pe atunci era considerat fericit acela căruia uitarea milostivă îi sustrăsese criticii poeziile tinereţii. Cel care deprinsese meseria scria 500 de hexametri dintr-o trăsătură de condei, fără dificultate, care nu ofereau vreunui magistru vreun motiv de critică, dar, firește, nici unui cititor vreunul de laudă. Şi lumea feminină participa cu pasiune la această viaţă literară; doamnele nu se mulţumiră să se dedice dansului şi muzicii, ci dominau conversaţia prin spirit şi vervă, vorbind admirabil despre literatura greacă sau despre cea latină; şi dacă poezia asalta inimile fetelor, cetatea asediată capitula deseori în faţa versurilor senine. Ritmurile deveneau într-o măsură tot mai mare jucăria elegantă a tineretului adult de ambele sexe. Bilete poetice, exerciţii poetice comune şi întreceri de versificaţie între prieteni buni ajunseră ceva obişnuit, iar spre sfîrşitul acestei epoci se deschiseră şi în capitală instituţii în cadrul cărora poeţii latini neajutoraţi puteau învăţa, în schimbul banilor, compunerea de versuri. Ca o consecinţă a creşterii vertiginoase a consumului de cărţi, tehnica copierii în serie a fost desăvîrşită în mod substanţial şi publicarea urma relativ rapid şi la preţuri acceptabile; comerţul de cărţi deveni o ocupaţie respectată şi profitabilă, iar prăvălia negustorului de cărţi, un loc de adunare cotidian pentru bărbaţii culţi. Cititul ajunsese la modă, ba devenise chiar o manie; la masă, în măsura în care nu pătrunseseră deja distracţii mai vulgare, se citea fără excepţie şi cel care plănuia o călătorie nu uita aproape niciodată să-şi împacheteze şi o bibliotecă de voiaj. Ofiţerul superior era văzut citind în cortul din tabără romane greceşti licenţioase, omul de stat, tratate filozofice în senat. Căci şi în statul roman exista regula, cum a existat şi va exista în orice stat în care cetăţenii citesc, „de la prag pînă la privată”. Vizirul part nu era departe de adevăr cînd, arătîndu-le cetăţenilor de la Seleucia romanele găsite în tabăra lui Crassus, îi întrebă dacă-i mai considerau pe cititorii unor asemenea cărţi drept adversari de temut.

Tendinţa literară a acestei epoci nu era simplă, şi nici nu putea fi,

întrucît epoca însăşi era divizată între vechiul şi noul regim. Aceleaşi direcţii care s-au întîlnit pe cîmpul de bătălie al politicii – cea naţional-italică a conservatorilor şi cea eleno-italică sau, altfel spus, cea cosmopolită a noii monarhii – s-au înfruntat şi pe cel al literaturii. Cea dintîi se sprijinea pe literatura latină mai veche care adoptă tot mai mult caracterul clasicismului în teatru, şcoală şi cercetarea savantă. Cu mai puţin gust, dar cu o mai pronunţată tentă de partid decît o dovedise epoca lui Scipio, Ennius, Pacuvius şi îndeosebi Plautus erau ridicaţi în slava cerului. Oracolele sibiline deveneau tot mai scumpe pe măsură ce numărul lor scădea; naţionalitatea şi productivitatea relative ale poeţilor din secolul al VI-lea n-au fost resimţite niciodată cu mai mare intensitate decît în această epocă a pleiadei de epigoni care, în literatură ca şi în politică, considerau secolul învingătorilor lui Hannibal drept epoca de aur, din nefericire apusă pentru totdeauna. Acestei admiraţii a vechilor clasici i se adăuga, bineînţeles, o cantitate suficientă din aceeaşi insignifianţă şi ipocrizie, care sînt trăsături generale ale sistemului conservator al epocii, iar cei inconsecvenţi nu lipseau nici aici. Cicero, de exemplu, deşi în proză unul dintre reprezentanţii principali ai tendinţei moderne, venera totuşi poezia naţională mai veche aproximativ cu acelaşi respect găunos pe care-l arăta faţă de constituţia aristocratică şi disciplina augurală: „Patriotismul ne cere – spune el într-un loc –, să citim mai degrabă o traducere notoriu mizerabilă a lui Sofocle decît originalul”. Aşadar, dacă direcţia literară modernă, înrudită cu monarhia democratică, îşi recruta chiar şi din rîndul ortodocşilor admiratori ai lui Ennius suficienţi adepţi secreţi, nu lipseau nici judecători mai cutezători care să atace literatura indigenă şi politica senatorială cu aceeaşi vigoare. Nu numai că a fost reluată critica severă a epocii lui Scipio, acceptîndu-l pe Terentius doar pentru a-l condamna pe Ennius şi, mai mult încă, pe partizanii lui, dar lumea mai tînără şi mai temerară depăşi cu mult aceste limite şi îndrăznea deja, chiar dacă numai printr-o răzvrătire eretică împotriva ortodoxiei literare, să-l califice pe Plautus drept un farsor grosolan, iar pe Lucilius, drept un nepriceput versificator. Această direcţie se bazează nu pe literatura indigenă, ci în special pe cea

greacă mai nouă şi pe aşa-numitul alexandrinism. Este imperios necesar să vorbim despre această ciudată grădină de iarnă a limbii şi artei elene cel puţin atît cît este necesar pentru înţelegerea literaturii romane a epocii în cauză şi a celor următoare. Literatura alexandrină se datorează dispariţiei purului idiom elen, înlocuit în viaţa cotidiană, din timpul lui Alexandru cel Mare, de un jargon degradat, rezultat îndeosebi din contactul dialectului macedonean cu feluritele graiuri greceşti şi barbare; mai exact, literatura alexandrină s-a născut din ruinarea naţiunii elene care era condamnată la pieire şi a pierit în individualitatea ei naţională pentru a întemeia monarhia universală alexandrină şi imperiul elenismului. Dacă imperiul universal al lui Alexandru ar fi dăinuit, locul literaturii cîndva naţionale şi populare ar fi fost luat de o literatură numai nominal elenă, profund deznaţionalizată şi creată într-un fel de sus, dar, într-adevăr, cosmopolită şi atotstăpînitoare; însă, aşa cum statul lui Alexandru se dezmembrase odată cu moartea sa, la fel dispărură şi începuturile literaturii corespunzătoare. Naţiunea greacă aparţinea însă, cu tot ceea ce deţinuse – particularitatea, limba, arta ei –, trecutului. Numai într-un cerc relativ restrîns, nu de oameni culţi, care nu mai existau ca atare, ci de eruditi, literatura greacă, deşi moartă, era cultivată în continuare; bogata ei moştenire era inventariată cu o bucurie melancolică sau într-o contemplare stearpă, retrăirile vii sau pedanteria moartă potenţîndu-se uneori pînă la o productivitate aparentă. Această productivitate postumă este aşa-numitul alexandrinism. El este esenţial identic cu acea literatură erudită care, făcînd abstracţie de naţionalităţile romanice vii şi de idiomurile lor vulgare, s-a născut în cursul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, într-un cerc cosmopolit de învăţaţi filologi, ca o artificială a doua înflorire a Antichităţii apuse. Deosebirea dintre greaca clasică şi greaca vulgară a epocii diadohilor este poate mai puţin manifestă, dar, de fapt, identică cu cea dintre latina lui Manutius şi italiana lui Machiavelli. Pînă atunci, Italia dezaprobase alexandrinismul în principiu. Înflorirea lui relativă coincide cu perioada imediat anterioară şi imediat ulterioară primului război punic; cu toate acestea, Naevius, Ennius, Pacuvius şi, în general, întreaga literatură naţional-romană

pînă la Varro şi Lucretius, în toate ramurile producţiei poetice, neexceptînd nici poemul didactic, nu-i urmară pe contemporanii lor greci sau pe predecesorii lor cei mai recenţi, ci, fără excepţie, pe Homer, Euripide, Menandru şi ceilalţi maeştri ai literaturii greceşti nealterate şi populare. Literatura romană n-a fost niciodată pură şi naţională; dar atît timp cît a existat un popor roman, scriitorii săi s-au îndreptat instinctiv spre modele viabile şi populare şi au copiat cel puţin originalele, chiar dacă uneori nici în modul cel mai bun şi nici pe cele mai bune. Primii imitatori romani – căci începuturile mediocre din timpul lui Marius (II, p. 305) abia dacă pot fi luate în considerare – ai literaturii greceşti născute după Alexandru se găsiră printre contemporanii lui Cicero şi Caesar; acum, alexandrinismul roman se răspîndi cu o rapiditate uluitoare. Faptul se datorează în parte unor cauze externe. Intensificarea relaţiilor cu grecii, îndeosebi călătoriile frecvente ale romanilor în ţinuturile elene şi afluxul literaţilor greci la Roma creară literaturii greceşti contemporane – poeziilor epice şi elegiace, epigramelor şi poveştilor milesiene – un public numeros şi în rîndul italicilor. Întrucît, cum s-a arătat mai sus (pp. 378-379), poezia alexandrină se înrădăcinase în învăţămîntul tineretului italic, ea avea asupra literaturii latine repercusiuni cu atît mai mari cu cît aceasta a fost şi a rămas în toate timpurile esenţial dependentă de instrucţia elenă. În cazul acesta întîlnim chiar o legătură nemijlocită între literatura romană nouă şi cea greacă nouă: sus-numitul Parthenios, unul dintre cei mai cunoscuţi scriitori alexandrini de elegii, a deschis la Roma, se pare în jurul anului 700 (**54**), o şcoală de literatură; s-au păstrat o serie de fragmente în care oferea unuia dintre nobilii săi elevi teme pentru elegii erotico-mitologice latine, conform cunoscutei reţete alexandrine. Dar alexandrinismul roman nu se născu nicidecum numai din cauza acestor momente accidentale; el era, mai degrabă, un produs al evoluţiei politice şi naţionale a Romei – poate nu unul îmbucurător, dar, oricum, unul inevitabil. Pe de o parte, aşa cum Elada se dizolvase în elenism, Latiumul se dizolva acum în romanism; dezvoltarea naţională a Italiei îşi depăşea limitele şi era inclusă în monarhia mediteraneană aşa cum cea elenă fusese inclusă în imperiul oriental

al lui Alexandru. Dacă, pe de altă parte, noul imperiu se baza pe unificarea grandioaselor fluvii ale naţionalităţii greceşti şi latine, după ce, milenii la rînd, curseseră în două albii paralele, şi atunci literatura italică nu numai că trebuia să caute, ca pînă atunci, un sprijin în cea greacă, ci trebuia să ajungă tocmai la nivelul literaturii greceşti a contemporaneităţii, altfel spus, al alexandrinismului. Odată cu latina şcolărească, cu numărul statornicit al clasicilor, cu cercul exclusiv al „urbanilor" cititori ai clasicilor, literatura latină populară dispăruse. Locul ei a fost ocupat în schimb de o literatură datorată întru totul epigonilor, elaborată în mod artificial, care nu se întemeia pe un anumit specific naţional, ci glorifica evanghelia generală a umanităţii în două limbi şi depindea, prin spirit, cu totul şi conştient de vechea literatură elenă, iar prin limbă, în parte de aceasta din urmă, în parte de vechea literatură romană naţională. Acesta nu era un progres. Monarhia mediteraneană a lui Caesar era, ce-i drept, o creaţie măreaţă şi, ceea ce înseamnă mult mai mult, necesară; dar ea fusese zămislită de sus şi de aceea nu putea cuprinde nimic din prospeţimea vieţii populare, din exuberanţa vigorii naţionale, proprii unor comunităţi mai tinere, mai limitate, mai naturale, pe care le mai vădise statul Italia din secolul al VI-lea. Dispariţia specificului italic, desăvîrşită prin creaţia lui Caesar, dădu literaturii lovitura de graţie. Cel care manifestă un ataşament afectiv pentru strînsa înrudire între artă şi naţionalitate, acela îl va neglija întotdeauna pe Cicero şi Horatius în favoarea lui Cato şi Lucretius; şi numai concepţia şcolărească a istoriei şi literaturii, bineînţeles învechită în acest domeniu, a putut desemna epoca artistică ce debutează îndeosebi cu noua monarhie drept epocă de aur. Dar dacă, pe de o parte, alexandrinismul romano-elen al epocii lui Caesar şi Augustus a trebuit să acorde întîietate mai vechii literaturi naţionale, oricum nedesăvîrşită, el este, pe de altă parte, tot atît de superior alexandrinismului epocii diadohilor pe cît era edificiul durabil al lui Caesar faţă de creaţia efemeră a lui Alexandru. Mai jos vom arăta că literatura din vremea lui Augustus, comparată cu cea înrudită a epocii diadohilor, a fost nu atît o literatură filologică, cît una imperială, influenţînd din această cauză cercurile superioare ale

societăţii mult mai persistent şi mai universal decît o făcuse vreodată alexandrinismul grecesc.

Imaginea cea mai jalnică este oferită de literatura dramatică. În literatura naţională romană tragedia şi comedia degeneraseră prin structura lor încă înainte de această epocă. Nu se mai puneau în scenă piese noi. Publicul din timpul lui Sulla era dornic să mai vadă asemenea piese; faptul e dovedit de reluările, aparţinînd acestei epoci, ale comediilor lui Plautus, cu titluri şi nume de persoane schimbate, direcţiunea teatrului adăugînd, poate, că o piesă veche, dar bună este de preferat unei piese noi şi proaste. De aici nu mai era cale lungă pînă la închirierea scenei poeţilor morţi, situaţie pe care o constatăm în timpul lui Cicero şi căruia alexandrinismul nu i se opune deloc. Productivitatea pe tărîmul acesta era mai vătămătoare decît absenţa ei. Literatura alexandrină n-a cunoscut niciodată o veritabilă literatură dramatică; ea reuşi să încetăţenească în Italia numai falsa dramă, destinată iniţial citirii, nu punerii în scenă, şi în curînd aceşti iambi dramatici făcură la Roma aceleaşi ravagii ca şi la Alexandria, îndeosebi compunerea tragediilor începînd să figureze printre eternele maladii ale dezvoltării. Felul acestor producţii este ilustrat oarecum de Quintus Cicero care, pentru a-şi alunga plictiseala din tabăra de iarnă din Galia, a compus patru tragedii în 16 zile. Numai în „imaginea vieţii" sau în mim, ultimul vlăstar neprihănit al literaturii naţionale, farsa atelană se contopi cu prelungirile etologice ale comediei greceşti pe care alexandrinismul o cultiva cu o forţă poetică şi un succes mai mare decît oricare altă ramură a poeziei. Mimul rezultase din dansurile de caractere acompaniate de flaut, intrate de mult în uz şi puse în scenă fie cu diferite ocazii, ca, de exemplu, pentru distracţia oaspeţilor în timpul mesei, fie, îndeosebi, la parterul teatrului în timpul pauzelor dintre acte. Nu era dificil să se transforme aceste dansuri – care, ocazional, apelaseră, cu siguranţă, de mult la ajutorul limbii – în mici comedii, prin introducerea unei fabule mai ordonate şi a unui dialog. Totuşi, ele se deosebeau în mod esenţial de comedia mai veche, ba chiar şi de farsă prin faptul că dansul şi lascivitatea, de nedespărţit în acest caz, continuau să deţină un rol central şi prin faptul că mimul, nefiind

jucat pe scenă, ci la parter, abandona orice idealizare teatrală, ca, de exemplu, masca şi coturnul, şi, ceea ce este de o importanţă majoră, permitea ca rolurile de femei să fie jucate de femei. Acest mim nou, apărut pe scena capitalei, după toate aparenţele, în jurul anului 672 (**82**), devoră curînd arlechinada naţională, identică în punctele esenţiale, fiind utilizat drept piesă intermediară şi, mai ales, finală alături de alte piese. Bineînţeles, fabula era şi mai indiferentă, dezinvoltă şi extravagantă decît cea a arlechinadei; dacă hărmălaia era straşnică, dacă cerşetorul devenea dintr-odată un Cresus şi aşa mai departe, nu era certat poetul care tăia nodul dintr-o lovitură în loc să-l desfacă treptat. Temele erau îndeosebi cele de dragoste, îndeobşte din categoria cea mai indecentă; de exemplu, poetul şi publicul erau consecvent potrivnici soţului, iar dreptatea literară consta în persiflarea obiceiurilor cinstite. Întru totul asemănător atelanei, farmecul artistic se datora prezentării obiceiurilor din viaţa obişnuită şi cea depravată, imaginile rurale cedînd locul celor ale vieţii şi întîmplărilor din capitală; scumpa plebe a Romei, întocmai celei din Alexandria care asista la piesele greceşti, era îndemnată să-şi aplaude propria reproducere. Multe subiecte erau luate din viaţa meşteşugărească: şi aici apar nelipsitul *Dărăcitor*, apoi *Frînghierul*, *Boiangiul*, *Vînzătorul de sare*, *Ţesătoarele*, *Îngrijitorul de cîini*; alte piese oferă tipuri caracteriale: *Uitucul*, *Lăudărosul*, *Bărbatul de 100.000 de sesterţi*; sau imagini din străinătate: *Femeia etruscă*, *Galii*, *Cretanul*, *Alexandria*; sau descrierea unor sărbători populare: *Compitaliile*, *Saturnaliile*, *Anna Perenna*, *Băile calde*; sau mitologie travestită: *Călătorie în lumea tenebrelor*, *Lacul Arvern*. Sînt binevenite replicile pertinente şi sentenţele generale scurte, uşor de reţinut şi de folosit; dar oricare prostie are din oficiu dreptul la cetăţenie: în această lume năstruşnică, lui Bacchus i se cere apă, iar nimfei izvoarelor, vin. În aceste mimuri se găsesc chiar şi cîteva exemple de aluzii politice, atît de categoric interzise teatrului roman. În privinţa formei metrice, aceşti poeţi, conform propriei mărturii, nu se sinchiseau „prea mult de măsura versurilor”; piesele redactate pentru publicare abundau în expresii vulgare şi neşlefuite alcătuiri de cuvinte. Aşa cum se poate constata, mimul nu este în esenţă altceva

decît vechea farsă, cu deosebirea că măştile de caracter şi scenografia specifice atelanei, ca şi amprenta rurală sînt abandonate, fiind înlocuite pe scenă de libertatea şi obrăznicia nemărginită ale vieţii din capitală. Cele mai multe dintre aceste piese erau neîndoielnic de natură pur efemeră şi nu ridicau pretenţii la un loc în literatură, cu toate că mimurile lui Laberius, cu o reliefare drastică a caracterelor şi tratate de mîna unui maestru în privinţa limbii şi metrului, s-au menţinut în ea; şi însuşi istoriograful trebuie să regrete că nu ne mai este dat să comparăm drama agoniei republicane de la Roma cu marele său model din Attica.

Nulitatea literaturii dramatice merge mînă în mînă cu creşterea jocului şi splendorii de pe scenă. Reprezentările dramatice cîştigară locul lor permanent în viaţa publică nu numai a capitalei, dar şi a celorlalte oraşe italice; datorită lui Pompeius, cea dintîi primi, în sfîrşit, un teatru permanent (699, **55**; p. 203) şi tot acum se răspîndi la Roma şi obiceiul campanian de a întinde vele deasupra teatrului, desfăşurat în Antichitate întotdeauna sub cerul liber, pentru protejarea actorilor şi spectatorilor (676, **78**). Aşa cum în Grecia scena fusese dominată odinioară nu de pleiada mai mult decît palidă a dramaturgilor alexandrini, ci de drama clasică, îndeosebi de tragedia euripideană, cu cea mai îmbelşugată desfăşurare a posibilităţilor scenice, la fel şi în Roma lui Cicero se jucau de preferinţă tragediile lui Ennius, Pacuvius, Accius, precum şi comediile lui Plautus. Dacă acesta din urmă fusese îndepărtat în perioada anterioară de Terentius, mai elegant, dar mult inferior prin verva comică, acum colaborau Roscius şi Varro, altfel spus, teatrul şi filologia, pentru a-i pregăti o renaştere asemănătoare celei a lui Shakespeare datorată lui Garrick şi Johnson. Plautus avea de suferit din cauza receptivităţii scăzute şi pripelii capricioase ale publicului răsfăţat prin scurtele şi licenţioasele farse, astfel încît organizatorii se văzură nevoiţi să scuze lungimea comediilor plautine, ba poate chiar să şteargă şi să modifice unele pasaje. Cu cît repertoriul devenea mai limitat, cu atît activitatea personalului conducător şi executant, ca şi interesul publicului, se îndrepta mai mult spre reprezentarea scenică a pieselor. Aproape că nu exista la Roma o

îndeletnicire mai profitabilă decît cea de actor şi de dansatoare de prima mînă. Averea princiară a actorului tragic Aesopus a fost evidenţiată mai sus (p. 343); contemporanul său şi mai celebru, Roscius (II, p. 302), îşi estima veniturile anuale la 600.000 de sesterţi (46.000 de taleri), iar dansatoarea Dionysia, la 200.000 de sesterţi (15.000 de taleri). Pe lîngă aceasta, se irosiră sume imense pentru decoruri şi costume: uneori scena era traversată de caravane numărînd 600 de catîri, iar armata troiană reprezentată pe scenă era folosită pentru a-i înfăţişa publicului o listă-model a naţiunilor învinse de Pompeius în Asia. Acompaniamentul muzical din fragmentele cîntate intercalate în piesă cîştiga, de asemenea, o independenţă şi o importanţă mai mari; Varro spune că flautistul dibaci mişcă sufletele spectatorilor cu oricare modulaţie, aşa cum vîntul mişcă valurile. El accelerează ritmul tot mai mult, silindu-l pe actor să acţioneze cu mai mare vivacitate. Se dezvoltau cunoştinţele muzicale şi scenice; expertul recunoştea oricare piesă muzicală după prima notă şi ştia textele pe de rost; publicul sancţiona cu severitate orice greşeală muzicală sau de recitare. Scena romană a vremii lui Cicero aminteşte mult de teatrul francez actual. Aşa cum tablourilor izolate ale piesei de circumstanţă le corespunde mimul roman, pentru care, ca şi pentru cea dintîi, nu este nimic prea bun şi nimic prea prost, la fel se regăsesc în amîndouă aceeaşi tragedie şi aceeaşi comedie tradiţional clasice, pe care omul cult este obligat de drept să le admire sau, cel puţin, să le aplaude. Mulţimea este satisfăcută dacă se regăseşte în farsă, se cască în timpul reprezentaţiei la pompa decorativă şi rămîne cu impresia generală a unei lumi ideale; cel cu o educaţie „superioară” nu urmăreşte la teatru piesa în sine, ci numai reprezentarea artistică. În sfîrşit, arta interpretativă romană însăşi, asemenea celei franceze, oscila în diferitele ei sfere între colibă şi salon. Nu era ceva neobişnuit dacă dansatoarele romane îşi azvîrleau în final veşmîntul şi ofereau publicului un dans în cămaşă; dar, pe de altă parte, legea supremă a artei acestui Talma al romanilor nu era adevărul, ci euritmia.

Se pare că în poezia recitativă nu au lipsit cronicile versificate după modelul celei a lui Ennius; dar o considerăm suficient de aspru

criticată citind acel nostim jurămînt de fată eternizat de Catullus: ea se angajează să ardă pe altarul sfintei Venere cel mai prost dintre proastele poeme eroice dacă aceasta îl eliberează pe soţul ei iubit de blestemata poezie politică şi-l readuce în braţele ei. Într-adevăr, în toată sfera poeziei recitative, mai vechea tendinţă naţional-romană este reprezentată în această epocă numai de o singură operă notabilă, care aparţine însă concomitent şi celor mai importante realizări ale literaturii romane în general. Este poemul didactic al lui Titus Lucretius Carus (655-699, **99-55**), *De rerum natura* (*Despre natura lucrurilor*), al cărui autor, aparţinînd celor mai nobile cercuri ale societăţii romane, se ţinu departe de viaţa publică fie datorită unei suferinţe, fie datorită repulsiei, şi muri în floarea vîrstei, cu puţin timp înainte de izbucnirea războiului civil. Ca poet, el este continuatorul energic al lui Ennius şi, prin aceasta, al literaturii clasice greceşti. Dezgustat, el respinge „deşertul elenism" al timpului său şi se declară cu tot sufletul şi toată inima elev al „grecilor severi"; astfel, însăşi sacra seriozitate a lui Thukydides şi-a găsit un ecou demn în unul dintre cele mai cunoscute pasaje ale acestei opere poetice romane. Aşa cum Ennius sorbea înţelepciune de la Epicharmos şi Euhemeros, la fel Lucretius împrumută forma imaginilor sale de la Empedokles, „tezaurul cel mai nepreţuit al darnicei insule siciliene", şi citeşte pentru subiectele sale „toate cuvintele de aur din sulurile lui Epicur", „care-i întrece pe ceilalţi înţelepţi aşa cum soarele eclipsează stelele". Precum Ennius, Lucretius desconsidera erudiţia mitologică cu care alexandrinismul împovărase poezia şi nu cerea din partea cititorilor săi nimic altceva decît cunoaşterea miturilor în general cunoscute. În ciuda purismului modern care excludea cuvintele străine din poezie, Lucretius, asemenea lui Ennius, foloseşte în locul unui cuvînt latin nesemnificativ şi imprecis mai degrabă un curînd grecesc pertinent. În ritmurile lui Lucretius întîlnim încă deseori aliteraţia arhaică romană, neconcordanţa dintre începuturile versurilor şi propoziţiilor şi, în general, o mai veche modalitate de compunere şi de vorbire; cu toate că versul său este mai melodios decît cel al lui Ennius, hexametrii săi nu se prăvălesc în salturi gingaşe, asemenea

clipocitului pîrîului, ca în cazul şcolii poetice moderne, ci cu o încetineală măreaţă, asemenea torentului de aur topit. Inclusiv din punct de vedere filozofic şi practic, Lucretius se aseamănă cu Ennius, unicul poet indigen celebrat în poemul său. Confesiunea de credinţă a cîntăreţului de la Rudiae (I, p. 626):

> Zeii există, fireşte, ceea ce am spus-o atunci şi o spun şi acum;
> Dar ei nu se sinchisesc deloc, după opinia mea, de soarta oamenilor

caracterizează şi concepţia religioasă a lui Lucretius; pe deplin şi pe bună dreptate el îşi numeşte cîntecul continuarea aceluia

> Cîntat de Ennius, primul care neveştejita coroană de lauri
> A adus-o din mirifica dumbravă a Heliconului,
> Ca să strălucească popoarelor Italiei în gloria nemuritoare.

Încă o dată, dar şi pentru ultima dată, răsună în poemul lui Lucretius întregul orgoliu şi întreaga seriozitate ale poetului secolului al VI-lea care, prin imaginile teribililor puni şi magnificilor Scipioni, îi era mai familiară decît propria epocă decăzută. Şi lui, cîntecul propriu, „revărsîndu-se suav din sufletul prea plin", i se pare, faţă de cele ordinare, „ca strigătul cocorilor faţă de scurtul cîntec al lebedei"; şi lui, ascultînd melodiile proprii, îi creşte inima în speranţa măreţelor onoruri, aşa cum Ennius, „care muritorilor le oferă versuri înflăcărate din adîncul pieptului", le interzicea oamenilor să poarte doliu la mormîntul cîntăreţului nemuritor. Constituie o ciudată lovitură a sorţii faptul că acest nemaipomenit talent, care prin harul poetic original i-a întrecut pe cei mai mulţi, dacă nu pe toţi predecesorii săi, s-a născut într-o epocă în care trebuia să se simtă străin şi stingher, eşuînd astfel în modul cel mai uimitor în alegerea subiectului. Sistemul lui Epicur, care transforma cosmosul într-un uriaş vîrtej de atomi şi îndrăznea să explice originea şi sfîrşitul vieţii, ca şi toate problemele naturii într-un mod pur

mecanic, nu era, poate, atît de pueril ca istoricizarea miturilor încercată de Euhemeros, urmat de Ennius. El nu era însă un sistem spiritual şi inedit, şi chiar sarcina de a dezvolta poetic această concepţie mecanică asupra lumii era de o asemenea manieră, încît niciodată, poate, vreun poet nu şi-a irosit viaţa şi măiestria pentru un subiect mai ingrat. Cititorul-filozof critică în poemul didactic al lui Lucretius abandonarea elementelor mai subtile ale sistemului, superficialitatea mai ales în prezentarea controverselor, structurarea deficitară, repetările frecvente, cu acelaşi drept cu care cititorul-poet se necăjeşte din cauza ritmicităţii matematice care face ca o mare parte din poem să fie de-a dreptul ilizibilă. În ciuda acestor lipsuri incredibile, din cauza cărora oricare talent ar fi trebuit să renunţe necondiţionat, acest poet se putea lăuda, pe bună dreptate, de a fi smuls agitatei vieţi poetice o coroană, aşa cum Muzele încă nu decernaseră niciodată; şi poetul nu-şi datorează această coroană în nici un caz numai alegoriilor răzleţe şi unor descrieri intercalate ale unor grandioase fenomene naturale şi unor pasiuni şi mai grandioase. Genialitatea concepţiei asupra vieţii, ca şi a poeziei lui Lucretius sălăşluieşte în necredinţa sa care s-a opus, şi s-a putut opune, credinţei ipocrite sau superstiţiei cu întreaga putere victorioasă a adevărului şi, tocmai de aceea, cu întreaga însufleţire a artei poetice.

> Cînd văzu prăbuşită existenţa omenirii
> Jalnic pe pămînt, strivită de apăsătoarea teamă în zeitate
> Care, arătîndu-şi faţa din înălţimile bolţii cereşti,
> Îi ameninţa pe muritori cu îngrozitoarea-i privire,
> Un grec, cel dintîi, îndrăzni ochii muritori
> Să-i ridice împotrivă-i şi să i se opună întîiul,
> Şi puterea curajoasă a ghidului învinse; dornic
> El păşi dincolo de învolburatele zăgazuri ale cosmosului
> Şi spiritul înţelept străbătu infinitul întreg.

Astfel se grăbi poetul să-i doboare pe zei, aşa cum Brutus îi doborîse pe regi, şi „să elibereze natura de severul ei stăpîn”. Dar aceste cuvinte înflăcărate nu erau azvîrlite împotriva tronului deja

năruit al lui Iovis; precum Ennius, Lucretius luptă practic, înainte de toate, împotriva deşănţatelor credinţe străine şi superstiţiei mulţimii – de exemplu, împotriva cultului Marii Mame şi puerilei înţelepciuni despre fulgere a etruscilor. Acest poem a fost inspirat în general de groaza şi de repulsia faţă de această înfricoşătoare lume, în şi pentru care scria poetul. El a fost compus în acea perioadă lipsită de speranţă în care guvernarea oligarhiei fusese abolită, iar cea a lui Caesar încă nu exista, în acei ani înăbuşitori în cursul cărora izbucnirea războiului civil era aşteptată într-o îndelungă şi iritantă încordare. Dacă inegalul şi neliniştitul flux al expunerii ne lasă impresia că poetul aştepta zilnic ca larma haotică a revoluţiei să se năpustească împotriva lui şi a operei sale, nu trebuie să uităm în mijlocul căror semeni şi în perspectiva căror evenimente luă naştere concepţia sa despre oameni şi lucruri. În Elada epocii anterioare lui Alexandru circula ideea, resimţită profund de mulţimea celor buni, că a nu te naşte este cel mai bun lucru dintre toate, a muri, cel de-al doilea. Dintre toate concepţiile asupra lumii accesibile unei naturi gingaşe înzestrate cu o structură poetică, din înrudita epocă a lui Caesar, cea mai nobilă şi cea care înnobila cel mai mult era aceea care spunea că este o binefacere pentru om faptul de a fi eliberat de credinţa în nemurirea sufletului şi, cu aceasta, de nefasta teamă în faţa morţii şi a zeilor, care se strecoară cu viclenie în sufletele oamenilor precum frica în sufletele copiilor închişi într-o cameră întunecoasă; că, aşa cum somnul de noapte este mai întremător decît truda zilei, şi moartea, eternul repaus lipsit de orice speranţă şi frică, este mai bună decît viaţa, înşişi zeii poetului nefiind şi neavînd altceva decît veşnica linişte divină; că pedepsele Tartarului nu-l chinuie pe om după moarte, ci în timpul vieţii prin pasiunile neostoite ale inimii palpitînde; că omul este obligat să-şi armonizeze sufletul într-o măsură netulburată, să nu dea întîietate purpurei în faţa călduroşului veşmînt de casă, să reziste mai degrabă în rîndul celor ascultători decît să se îmbulzească în masa candidaţilor pentru slujba de stăpîn, să se întindă mai degrabă în iarbă, lîngă izvor, decît să ajute, sub plafonul celor bogaţi, la golirea nenumăratelor farfurii. Această tendinţă filozofico-pragmatică este veritabilul nucleu ideal al

poemului didactic al lui Lucretius, ea fiind numai acoperită şi nicidecum zdrobită de toată ariditatea demonstraţiilor fizice. Înţelepciunea şi adevărul ei se întemeiază în esenţă pe această tendinţă. Bărbatul care, cu veneraţie în faţa marilor săi predecesori, cu o sîrguinţă măreaţă, de altfel străină acestui secol, a propovăduit o asemenea învăţătură şi a transpus-o în străvezimea farmecului Muzelor poate fi numit, concomitent, un bun cetăţean şi un mare poet. Poemul didactic *Despre natura lucrurilor*, oricît de des ar provoca critica, a rămas unul dintre astrele cele mai strălucitoare de pe cerul sărac în stele al literaturii romane; pe bună dreptate, cel mai mare maestru al limbii germane a ales adaptarea poemului lui Lucretius, ca să poată fi citit din nou, drept ultima şi cea mai izbutită operă a sa.

Lucretius, deşi atît forţa, cît şi arta sa poetică au fost admirate chiar de către contemporanii săi culţi, a rămas un maestru fără discipol. Dimpotrivă, în poezia elenă la modă cel puţin nu lipseau elevii care se străduiau să-i imite pe maeştrii alexandrini. Cu tact, cei mai talentaţi dintre poeţii alexandrini evitaseră operele mai mari şi genurile literare pure: drama, epopeea, lirica. Asemenea poeţilor neolatini, realizările lor cele mai îmbucurătoare aparţineau tărîmurilor „lipsite de suflu", îndeosebi acelora aflate în regiunile de graniţă ale genurilor artistice, mai ales în cel vast dintre povestire şi cîntec. Se scriau cu predilecţie poezii didactice. Foarte îndrăgite erau apoi micile epopei eroico-erotice, însă de neîntrecut era elegia de dragoste, specifică pentru această vară tîrzie a poeziei greceşti şi caracteristic de savantă pentru Hippokrena ei filologică. Poetul împletea, mai mult sau mai puţin arbitrar, descrierea propriilor sentimente preponderent erotice cu zdrenţe epice din ciclul mitologic elen. Cîntece de sărbătoare erau fabricate cu sîrg şi artificialitate; în general, avînd în vedere lipsa autenticului simţămînt poetic, prevala poezia de ocazie şi îndeosebi epigrama, unde alexandrinii se pot lăuda cu realizări excepţionale. Sărăcia subiectelor şi lipsa de prospeţime lingvistică şi ritmică, necondiţionat legată de oricare literatură înstrăinată de specificul naţional, era camuflată, pe cît posibil, sub teme încîlcite, expresii pretenţioase, cuvinte rare şi o

versificaţie artificială, în general, sub întregul aparat al erudiţiei filologice de anticar şi abilităţii tehnice. Aceasta era evanghelia propovăduită tinerilor romani ai acestor timpuri, şi ei veniră în mase compacte pentru a audia şi a o practica; poeziile erotice ale lui Euphorion şi alte stihuri alexandrine asemănătoare deveniseră, deja în jurul anului 700 (**54**), lectura obişnuită şi obişnuitele piese de declamat ale tineretului educat. Revoluţia literară sosise; dar, cu cîteva excepţii, ea livra pentru început numai fructe necoapte sau coapte înainte de vreme. Numărul „poeţilor de modă nouă" nu putea fi calculat, dar poezia era rareori prezentă şi, ca întotdeauna cînd Parnasul este asaltat cu asemenea furie, Apollo deveni un judecător implacabil. Poeziile lungi erau întotdeauna lipsite de orice valoare, cele scurte erau rareori acceptabile. În acest ev literar, poezia cotidiană devenise o calamitate naţională; s-a întîmplat frecvent ca amicul să trimită celui celebrat, în batjocură, un pachet de versuri proaste în dar, luate de-a dreptul din depozitul anticarului şi a căror valoare era trădată deja, de la distanţă, de coperta delicată şi hîrtia lucioasă. Un public veritabil, în sensul celui al literaturii naţionale, lipsea atît alexandrinilor romani, cît şi celor eleni; este vorba numai de poezia de grup sau, mai degrabă, a grupurilor, ai căror membri cultivă spiritul de castă, îl alungă pe intrus, îşi citesc şi îşi critică reciproc poeziile noi sau, întru totul în acord cu moda alexandrină, serbează poetic producţiile reuşite şi-şi procură, deseori fraudulos, prin lauda grupului o faimă falsă şi efemeră. Valerius Cato, un distins magistru al literaturii latine, activ ca poet chiar şi în această nouă orientare, pare să fi exercitat un fel de patronat şcolar asupra celui mai renumit dintre aceste cercuri, decizînd în ultimă instanţă asupra valorii relative a poeziilor. Aceşti poeţi romani nu creează opere originale, iar uneori se află într-o dependenţă şcolărească faţă de modelele lor greceşti; majoritatea produselor lor n-au fost probabil nimic altceva decît fructele amare ale unei arte poetice şcolăreşti, asimilată prin învăţare, dar nicidecum maturizată la încheierea acesteia. Ce-i drept, imitînd prin limbă şi măsură modelele greceşti mult mai mult decît le imitase poezia latină naţională vreodată, se atinse o mai pronunţată corectitudine şi consecvenţă lingvistică şi

metrică; însă acest deziderat a fost împlinit în detrimentul supleţii şi plinătăţii idiomului naţional. Sub influenţa modelelor inconsistente, pe de o parte, şi a epocii imorale, pe de alta, tema erotică obţinu în alegerea subiectelor o preponderenţă evidentă, nicidecum favorabilă poeziei. Începeau să fie traduse şi îndrăgitele compendii metrice ale grecilor: astfel, cel astronomic al lui Aratos de către Cicero, fie la sfîrşitul acestei perioade, fie, mai probabil, la începutul celei următoare, manualul geografic al lui Eratosthenes de către Publius Varro de pe Aude; manualele fizico-medicinale ale lui Nikandros, de către Aemilius Macer. Nu este de mirare şi nici de regretat că din această mulţime de poeţi nu ni s-au păstrat decît puţine nume; şi chiar şi acestea sînt desemnate în majoritatea lor numai ca foste somităţi sau curiozităţi: de exemplu, oratorul Quintus Hortensius cu opera sa plicticoasă şi obscenă, de „500.000 de rînduri”, şi Laevius, numit mai frecvent, ale cărui *Glume erotice* trezeau interesul numai prin metrica lor încîlcită şi expresiile manierate. Mai mult, mica epopee *Smyrna* a lui Gaius Helvius Cinna (mort în 710, **44**), oricît de mult ar fi fost aplaudată de clică, poartă amprentele cele mai păcătoase ale timpului atît prin alegerea subiectului, dragostea senzuală a fiicei pentru propriul tată, cît şi prin calvarul de nouă ani necesar pentru scrierea ei. O excepţie originală şi îmbucurătoare o constituie numai acei poeţi ai acestei şcoli care reuşeau să îmbine corectitudinea şi supleţea formei cu restul de spirit naţional încă prezent în viaţa republicană şi îndeosebi în cea municipală. Acesta, fără a vorbi aici de Laberius şi de Varro, este în primul rînd cazul celor trei poeţi ai opoziţiei republicane amintiţi mai sus (p. 215), Marcus Furius Bibaculus (652-691, **102-63**), Gaius Licinius Calvus (672-706, **82-48**) şi Quintus Valerius Catullus (667-cca 700, **87-54**). Bineînţeles, în cazul primilor doi, ale căror scrieri s-au pierdut, sîntem obligaţi să ne limităm la presupuneri; poeziile lui Catullus pot fi judecate însă şi de noi. Şi el este dependent de alexandrini prin conţinut şi formă. În culegerile sale întîlnim traduceri ale poeziilor lui Kallimachos, şi nu dintre cele mai bune, ci dintre cele destul de complicate. În rîndul creaţiilor originale găsim întortocheate poezii la modă, ca, de exemplu, galiambii săi supraartificiali scrişi spre lauda

Mamei frigiene; însăşi poezia atît de frumoasă despre nunta nimfei Thetis este deformată din cauza intercalării, pur alexandrine, a tînguirii Ariadnei în naraţiunea de bază. Dar alături de aceste piese şcolăreşti se află jelania melodică a veritabilei elegii, se află poezia festivă de o desăvîrşită frumuseţe datorită tratării originale, aproape dramatice; se află, înainte de toate, cea mai solidă pictură miniaturală a vieţii sociale de salon, aventurile amoroase de fată, gingaşe şi deloc supărătoare, în care o jumătate a plăcerii constă în relatarea şi poetizarea secretelor amoroase, dulcea viaţă a tineretului, cu pungile goale, în jurul unor pahare pline, setea de călătorie şi de poezie, anecdota urbană romană şi, chiar mai frecvent, cea veronesă, şi gluma capricioasă în cercul intim de prieteni. Însă poetul îl îndeamnă pe Apollo să mînuiască arcul cu aceeaşi măiestrie cu care mînuieşte corzile: săgeata înaripată a batjocurii nu-l iartă nici pe plicticosul versificator, nici pe provincialul care stîlceşte limba; dar îi loveşte des şi mai necruţător pe cei prea puternici care ameninţă libertatea poporului. Versurile scurte şi îmbietoare, înviorate deseori de refrenuri suave, reprezintă o artă desăvîrşită, lipsită, cu toate acestea, de respingătorul lustru al produsului de serie. Pe rînd, aceste poezii ne poartă din Valea Nilului în Valea Padului; în cea din urmă, poetul se simte mai mult în largul său. Poeziile sale se întemeiază într-adevăr pe arta alexandrină, dar şi pe cea civică, ba pe conştiinţa demnităţii provinciale, pe opoziţia dintre Verona şi Roma, pe opoziţia modestului municipal faţă de domnii de viţă nobilă din senat, care deseori le joacă o festă amicilor lor umili, resimţită în patria lui Catullus, înfloritoarea şi relativ nealterata Galie Cisalpină, mai intens decît într-altă parte. Imaginile scumpe ale Lacului Garda sînt întreţesute în cele mai frumoase dintre cîntecele sale şi este puţin probabil ca un cetăţean din capitală să fi putut scrie în această epocă o poezie ca aceea izvorîtă din adîncul sufletului scrisă cu ocazia morţii fratelui, sau onesta, veritabil cetăţeneasca poezie de sărbătoare dedicată căsătoriei lui Manlius cu Aurunculeia. Catullus, deşi dependent de maeştri alexandrini şi prins în mijlocul poeziei la modă şi de grup a timpului, era totuşi un bun elev printre mulţi alţii mediocri şi mizerabili, dar pe atît de superior chiar

magiştrilor săi, pe cît de superior era cetăţeanul unei comunităţi italice libere faţă de literatul elen cosmopolit. Fireşte, nu-i putem atribui o forţă creatoare eminentă şi scopuri poetice înalte: el este foarte talentat şi mlădios, dar nu un mare poet, iar operele sale, aşa cum el însuşi le-a calificat, nu sînt altceva decît „glume şi prostii". Dar atît contemporanii, cît şi urmaşii aveau deplină dreptate: cei dintîi erau şocaţi de aceste poezioare efemere, iar criticii de artă din perioada lui Augustus îl desemnau, alături de Lucretius, drept cel mai important poet al acestei epoci. Naţiunea latină n-a zămislit un al doilea poet în care conţinutul artistic şi forma artistică să apară cu desăvîrşire egale, ca la Catullus; în acest sens, culegerea de poezii a lui Catullus constituie într-adevăr realizarea perfectă a poeticii latine în general.

În sfîrşit, în această epocă debutează literatura în proză. Legea artei autentice, atît a celei naive, cît şi a celei devenite conştiente, despre condiţionarea reciprocă între subiectul poetic şi forma metrică respectată pînă atunci consecvent cedează amestecului tuturor genurilor şi formelor artistice. Faptul constituie una din trăsăturile cele mai remarcabile ale acestei epoci. Ce-i drept, în domeniul romanului încă nu poate fi amintit altceva decît faptul că cel mai renumit istoriograf al acestei epoci, Sisenna, nu s-a simţit înjosit să traducă în latină mult cititele povestiri milesiene ale lui Aristeides, licenţioase nuvele la modă de cea mai searbădă speţă. O realizare mai originală şi mai îmbucurătoare pe acest îndoielnic tărîm de graniţă, situat între poezie şi proză, trebuie considerate scrierile estetice ale lui Varro, nu numai cel mai însemnat reprezentant al cercetării filologico-istorice latine, dar şi în beletristică unul dintre cei mai prodigioşi şi mai interesanţi scriitori. Născut dintr-o gintă plebeiană statornică în ţinutul sabin, intrată de 200 de ani în senatul roman, educat cu severitate în spiritul vechii discipline şi onestităţi, fiind deja la începutul acestei perioade un bărbat în floarea vîrstei, Marcus Terentius Varro din Reate (638-727, **116**-**27**) aparţinea, din punct de vedere politic, cum se înţelege de la sine, partidului constituţional şi participa leal şi energic la activitatea şi suferinţa sa. El îl sprijinea în parte prin literatură, combătînd, de exemplu, în foi

volante, prima coaliţie, „monstrul tricefal”, în parte în război, fiind comandant al *Hispaniei Ulterior* (pp. 257-258) în armata lui Pompeius. După ce cauza republicii fusese pierdută, învingătorul îl numi pe Varro bibliotecarul proiectatei biblioteci din capitală. Tulburările anilor care au urmat îl mai atraseră pe bătrîn încă o dată în vîrtejul lor şi moartea îl chemă abia după 17 ani de la moartea lui Caesar, în al 89-lea an al vieţii sale împlinite. Scrierile estetice, prin care şi-a făurit un renume, erau lucrări de mici dimensiuni, în parte proză simplă, cu un conţinut mai serios, în parte descrieri capricioase, a căror temă în proză era des întreţesută cu poezii. Cele dintîi sînt „Tratatele istorico-filozofice” (*Logistorici*), cele din urmă, satirele menipee. Nici una nu se leagă de modelele latine, cu atît mai puţin satira lui Varro de cea a lui Lucilius, aşa cum *satura* romană nu este de fapt un gen artistic cu reguli bine stabilite, ci exprimă numai în mod negativ faptul că „poezia felurită” nu doreşte să fie ordonată într-unul din genurile artistice consacrate: din această cauză, poezia satirei adoptă în cazul fiecărui poet în parte un caracter diferit şi de sine stătător. Varro şi-a găsit modelele, atît pentru lucrările sale estetice mai riguroase, cît şi pentru cele mai uşoare, mai degrabă în filozofia greacă prealexandrină: pentru tratatele mai serioase, în dialogurile lui Herakleides din Heracleia pontică (mort în jurul anului 450, **300**), pentru satire, în scrierile lui Menippos din Gadara siriană (activ în jurul anului 475, **280**). Alegerea era semnificativă. Herakleides, stimulat ca scriitor de dialogurile filozofice ale lui Platon, pierduse cu totul din vedere conţinutul lor ştiinţific din cauza formei lor strălucite şi înălţase haina lor poetică şi dramatică la rangul suprem. El era un autor agreabil şi foarte citit, dar cu totul altceva decît un filozof; cu atît mai puţin Menippos. Acesta era cel mai autentic reprezentant al acelei filozofii, al cărei rost constă în negarea filozofiei şi batjocorirea filozofilor – înţelepciunea cinică a lui Diogenes; fiind un şăgalnic maestru al înţelepciunii serioase, el dovedea prin exemple şi snoave că, în afară de viaţa cinstită, totul, atît pe pămînt, cît şi în ceruri, este inutil şi nu există ceva mai inutil decît vrajba dintre aşa-numiţii înţelepţi. Acestea erau modele bine-venite pentru Varro, un bărbat plin de dezgust curat-roman faţă de

timpurile deplorabile şi plin de capricii curat-romane, nicidecum lipsit de talent plastic, dar întru totul nereceptiv faţă de tot ceea ce nu părea a fi imagine şi faptă, ci concept sau chiar sistem, fiind astfel, poate, cel mai nefilozofic dintre nefilozoficii romani. Însă Varro nu era un discipol dependent. Ideea şi, în general, forma le împrumuta de la Herakleides şi Menippos; dar el avea o natură prea individuală şi era prea mult roman pentru a nu conferi creaţiilor sale imitate un caracter destul de independent şi de naţional. În tratatele sale serioase, în care aborda o sentenţă morală sau vreun alt subiect de interes general, nu se înjosea să imite în fabula sa poveştile milesiene, precum Herakleides, şi să îndruge istorioare cu totul infantile, ca aceea despre Abaris şi fata care reînvie după ce murise cu şapte zile înainte. Rareori împrumuta motivul din miturile mai nobile ale grecilor, ca, de exemplu, în lucrarea *Orestes sau despre nebunie*; aproape întotdeauna, istoria, îndeosebi cea naţională contemporană, îi oferea un pretext mai demn pentru compunerile sale, acestea devenind concomitent, cum şi sînt, de fapt, numite, *Scrieri elogioase* la adresa unor romani distinşi, îndeosebi a corifeilor partidului constituţional. Astfel, tratatul *Despre pace* era în acelaşi timp şi o scriere în cinstea lui Metellus Pius, ultimul din şirul strălucit al fericiţilor generali ai senatului; *Despre adorarea zeilor* era destinat în acelaşi timp să păstreze memoria mult stimatului optimat şi pontif Gaius Curio; lucrarea *Despre destin* se leagă de Marius, cea *Despre istoriografie*, de primul istoric al acestei epoci, Sisenna; cea *Despre începuturile scenei romane*, de princiarul donator al jocurilor, Scaurus; cea *Despre numere*, de subtilul şi educatul bancher roman Atticus. Cele două tratate istorico-filozofice, *Laelius sau despre prietenie* şi *Cato sau despre bătrîneţe*, pe care Cicero le-a scris, probabil, după modelul lui Varro, pot da o imagine aproximativă despre tratarea, pe jumătate didacticistă, pe jumătate narativă, a acestor subiecte de către Varro. Cu aceeaşi originalitate în formă şi conţinut, Varro a abordat şi satira menipee; îndrăzneaţa combinaţie dintre proză şi versuri este străină originalului grecesc şi întregul conţinut spiritual este pătruns de specificul roman, s-ar putea spune, de gustul gliei sabine. Precum scrierile istorico-filozofice, aceste

satire conţin o oarecare temă morală sau una adecvată pentru publicul mai larg, lucru dovedit deja de titluri: *Coloanele lui Hercule sau despre glorie*; *Oala îşi găseşte capacul sau despre obligaţiile soţului*; *Oala de noapte îşi are măsura sau despre beţie*; *Treanca-fleanca sau despre panegiric.* Bineînţeles, încadrarea plastică, neputînd lipsi nici în cazul acesta, este rareori împrumutată din istoria patriei, ca, de exemplu, în satira *Serranus sau despre alegeri*. Dimpotrivă, cum se înţelege, lumea cinică a lui Diogenes juca un rol foarte însemnat: întîlnim cinicul-cercetător, cinicul-retor, cavalerul cinic, cinicul băutor de apă, catehismul cinicului şi altele asemănătoare. Apoi, şi mitologia este exploatată în scopuri comice: întîlnim un *Prometeu dezlănţuit*, un *Aias de paie*, un *Hercule socraticul*, un *Ulise şi jumătate* care n-a rătăcit doar 10, ci 15 ani. Forma dramatico-nuvelistică răzbate în unele lucrări chiar şi din fragmente: de exemplu, în *Prometeu dezlănţuit*, în *Bărbatul sexagenar*, în *Dis-de-dimineaţă*; se pare că deseori – sau, poate, de regulă – Varro relata fabula ca o experienţă proprie. De exemplu, în *Dis-de-dimineaţă*, personajele satirei merg la Varro şi-i vorbesc întrucît „le era cunoscut ca scriitor". Nu ne putem permite o judecată sigură despre valoarea poetică a acestor localizări; izolat se mai întîlnesc în fragmentele păstrate candide descrieri mustind de spiritualitate şi vivacitate; astfel, în *Prometeu dezlănţuit*, eroul deschide după căderea lanţurilor sale o fabrică de oameni în care Pantof-de-Aur, Bogatul, îşi comandă o fată făcută din lapte şi ceară, aşa cum o adună albinele milesiene din flori, o fată lipsită de oase şi tendoane, fără piele şi păr, pură şi fină, zveltă, catifelată, gingaşă, adorabilă. Suflul acestei poetici este polemica, nu atît cea politică a partidului, cum o exercitau Lucilius şi Catullus, ci aceea general-morală a bătrînului sever împotriva nestăpînitului şi imoralului tineret; cea a eruditului trăind în sfera clasicilor săi împotriva poeziei moderne frivole şi insipide sau cel puţin condamnabile prin tendinţa ei; cea a bunului cetăţean de modă veche împotriva noii Rome, în care forul, pentru a folosi cuvintele lui Varro, este un coteţ de porci şi Numa, dacă şi-ar întoarce privirea spre cetatea sa, n-ar mai găsi nici o urmă a înţeleptelor sale dispoziţii. Varro acţionă în lupta

constituţională conform concepţiei sale despre obligaţia cetăţenească; dar inima sa era departe de această încleştare dintre partide: „De ce – se tînguie odată – m-aţi chemat din viaţa mea fără prihană în gunoiul senatului?”. El aparţinea vremurilor bune de demult, cînd oratorul duhnea a ceapă şi usturoi, dar inima îi era neviciată. Polemica împotriva duşmanilor ereditari ai veritabilei vieţi romane, împotriva înţelepţilor greci cosmopoliţi, reprezintă numai o latură a acestei opoziţii de modă veche faţă de spiritul timpurilor noi; dar atît prin structura filozofiei cinice, cît şi prin natura lui Varro, biciul menipeean urmărea să pocnească mai ales lîngă urechile filozofilor, băgînd spaima în ei. Nu fără teamă, scribii filozofi ai timpului îi trimiteau „bărbatului necruţător” tratatele lor recent apărute. A filozofa nu este, fireşte, o artă. Stăpînul se formează ca filozof cu a zecea parte din truda necesară educării unui sclav ca specialist în cofetărie; bineînţeles, atunci cînd cofetarul şi filozoful sînt scoşi la licitaţie, maestrul cofetar este vîndut la un preţ de o sută de ori mai ridicat decît înţeleptul cosmopolit. Oameni ciudaţi, filozofii ăştia! Unul cere ca morţii să fie înmormîntaţi în miere – noroc că nu sînt ascultaţi, unde ar rămîne în cazul acesta miedul? Altul este de părere că oamenii ar fi crescut din pămînt ca năstureii. Al treilea a descoperit un sfredel universal cu ajutorul căruia pămîntul va fi nimicit odată.

> Sigur, niciodată un bolnav n-a visat ceva
> Mai smintit, ce deja nu a învăţat vreun filozof.

Este nostim să vezi cum „o barbă lungă” – este vorba de stoicul etimologizant – cîntăreşte fiecare cuvînt cu grijă pe balanţa de aur; dar nimic nu întrece veritabila ceartă filozofică – o partidă stoică de pugilism eclipsează cu mult orice luptă atletică. În satira *Oraşul lui Marcus sau despre guvernare*, unde Marcus îşi creează o cucărie în nori după placul său, ţăranul, întocmai ca în cea attică, o ducea bine, iar filozoful prost; „Repede-dovedeşte-printr-o-teză” (*Celer* – δι-ἐνὸς-λήμματος-λόγος), Antipatros, fiul Stoicului, îi crapă adversarului său, evident, variantei sale filozofice (*Dilemma*), capul cu o sapă. Acestei tendinţe polemico-moralizatoare şi acestui talent de a-i găsi o

expresie caustică şi sugestivă – care, aşa cum o dovedeşte forma dialogată a cărţilor despre agricultură scrise în al optzecilea an al vieţii, nu l-a părăsit nici la vîrsta cea mai înaintată – i se adaugă în modul cel mai fericit incomparabilele cunoştinţe ale lui Varro despre obiceiurile şi limba naţională care, în scrierile filologice tîrzii, apar, ce-i drept, sub formă de culegeri, însă acum se desfăşoară în întreaga lor plenitudine şi prospeţime nealterată. În sensul optim şi deplin al cuvîntului, Varro era un erudit local care, din îndelungata-i experienţă, îşi cunoştea naţiunea atît în fosta ei particularitate şi mărginire, cît şi în actuala ei degradare şi dispersare, şi-şi suplimentase şi adîncise cunoştinţele directe despre obiceiurile şi limba ţării prin cea mai cuprinzătoare cercetare a arhivelor istorice şi literare. Carenţele, în sensul nostru, în privinţa concepţiilor şi a erudiţiei judicioase sînt echivalate pe deplin de intuiţie şi de poezia proprii firii sale. El nu scotoci nici după notiţe de anticar, nici după rare cuvinte învechite sau poetice; dar era un bărbat vîrstnic şi de şcoală veche şi aproape un ţăran, clasicii naţiunii sale fiindu-i dragi camarazi şi vechi cunoscuţi. Cum putea să nu povestească în scrierile sale multe despre obiceiurile strămoşilor pe care îi iubea şi cunoştea mai bine decît oricine; cum se putea ca naraţiunea sa să nu abunde în expresii proverbiale greceşti şi latine, în cuvinte bune şi vechi, păstrate în graiul sabin vorbit, în reminiscenţe din Ennius, Lucilius, dar, înainte de toate, din Plautus? Stilul acestor scrieri estetice din anii mai buni ai lui Varro nu poate fi asemuit cu cel al operei sale filologice, scrisă la o vîrstă înaintată şi publicată probabil neterminată; aici, într-adevăr, părţile frazei sînt rînduite pe şiragul propoziţiilor relative ca sturzii pe coardă; dar s-a remarcat deja mai sus (p. 383) că Varro desconsidera în principiu stilizarea severă şi periodizarea attică, iar compunerile sale estetice erau lipsite, ce-i drept, de sclipirea falsă a vulgarităţii, dar scrise într-o manieră puţin clasică şi chiar superficială, în propoziţii mai degrabă sugestiv alcătuite decît atent structurate. Dimpotrivă, poeziile intercalate dovedesc nu numai că autorul lor ştia să încropească cu măiestrie cele mai variate măsuri, ca oricare dintre poeţii la modă, dar că nu era îndreptăţit să se includă în rîndul celor hărăziţi de zeitate „să

alunge grijile din inimi prin cîntec şi sacra artă poetică". Ca şi poemul didactic al lui Lucretius, opera lui Varro n-a găsit o largă răspîndire; cauzelor generale li se mai adaugă structura lor cu totul individuală, de nedespărţit de vîrsta mai înaintată, de caracterul rustic şi chiar de erudiţia rară ale autorului. Însă gingăşia şi îndeosebi spiritul satirelor menipee, care, atît prin număr, cît şi prin importanţă, par a fi mult superioare lucrărilor mai serioase ale lui Varro, îi fascinau atît pe contemporani, cît şi pe urmaşii înzestraţi cu simţ pentru originalitate şi specific naţional. Noi înşine, privaţi de lecturarea lor, mai putem resimţi întru cîtva, din fragmentele păstrate, că scriitorul „ştia să rîdă şi să glumească cu măsură". Ultima suflare a bunului spirit, aflat în crepuscul, al vechii republici, vlăstarul cel mai tînăr pe care l-a zămislit poezia latină naţională, satirele lui Varro, copiii săi menipei, meritau să fie recomandate – prin testament, de poetul însuşi – oricui:

Care pune la inimă înflorirea Romei şi a Latiumului.

Şi, în consecinţă, ele îşi păstrează un loc onorabil atît în literatură, cît şi în istoria poporului italic.

Roma n-a ajuns practic niciodată la stadiul unei istoriografii critice, în genul istoriei naţionale scrise de attici în epoca lor clasică sau în genul celei universale a lui Polybios. În general, ea n-a depăşit tentativele mai mult sau mai puţin reuşite nici pe tărîmul cel mai propice în scopul acesta, prezentarea evenimentelor contemporane sau de curînd petrecute. Îndeosebi în epoca dintre Sulla şi Caesar aproape că n-au fost atinse nici măcar performanţele modeste cu care se putea lăuda perioada precedentă în acest domeniu: operele lui Antipater şi Asellio. Unica lucrare de renume în acest domeniu, apărută în această epocă, este istoria războiului social şi civil a lui Lucius Cornelius Sisenna (pretor în anul 676, **78**). Cititorii ei mărturisesc că întrecea, prin adîncime şi accesibilitate, cu mult vechile cronici insipide, dar că, în schimb, era scrisă într-un stil cu desăvîrşire confuz, păcătuind uneori chiar prin puerilitate; puţinele fragmente păstrate relevă, de altfel, o tipicară pictură de detaliu a

oribilului şi o mulţime de cuvinte nou-formate sau împrumutate din limba vorbită. Dacă mai adăugăm că modelul autorului şi, de fapt, unicul istoric grec cu care se familiarizase a fost Kleitarchos – autorul unei biografii a lui Alexandru cel Mare, care, în felul falsului roman care poartă numele lui Curtius, oscilează între istorie şi ficţiune –, nimic nu ne va opri să recunoaştem în mult lăudata operă istorică a lui Sisenna nu un produs al veritabilei critici şi al artei istorice, ci prima tentativă romană în acest gen hibrid situat între istorie şi roman, atît de îndrăgit de către greci, care încearcă să învioreze şi să confere evenimentelor reale o notă mai picantă prin adăugarea unor fapte inventate, privîndu-le însă prin aceasta de prospeţimea şi veridicitatea lor. De aceea nu trebuie să ne mirăm dacă-l întîlnim pe acelaşi Sisenna şi ca traducător al unor romane greceşti la modă (p. 395). Era în natura lucrurilor ca situaţia să fie şi mai jalnică pe tărîmul cronicii urbane sau chiar al celei universale. Activitatea sporită a cercetării de anticar lăsa impresia că o istorisire în general acceptată va fi rectificată în urma studierii documentelor şi a altor izvoare demne de încredere; însă această speranţă nu se împlini. Cu cît se cerceta mai mult şi mai profund, cu atît se evidenţia mai limpede ce operă gigantică era scrierea unei istorii critice a Romei. Dificultăţile care se ridicau în faţa cercetării şi prezentării erau deja incomensurabile; dar obstacolele care dădeau cel mai mult de furcă nu erau de natură literară. Istoria străveche convenţională a Romei, aşa cum era povestită şi crezută de cel puţin peste 10 generaţii (I, p. 321), se contopise cu viaţa civică a naţiunii; şi totuşi, la oricare cercetare aprofundată şi onestă nu numai că trebuie modificate, pe ici, pe colo, o serie de probleme particulare, dar întregul edificiu trebuia dărîmat de-a binelea – ca în cazul istoriei străvechi a francilor cu privire la regele Pharamond şi al celei britanice cu privire la regele Arthur. Un cercetător cu vederi conservatoare, ca, de exemplu, Varro, nu putea nutri dorinţa de a începe o asemenea operă; iar dacă s-ar fi găsit un temerar liber-cugetător, toţi cetăţenii buni s-ar fi ridicat împotriva acestui cumplit revoluţionar care se pregătea să anuleze partidului constituţional însuşi trecutul său, şi ar fi răsunat din toate părţile: „Răstigniţi-l!”. Astfel, cercetarea

filologică şi de anticar mai mult se îndepărta decît se apropia de istoriografie. Varro şi cei clarvăzători în general nu mai crezură în viabilitatea cronicii; cel mult, aşa cum proceda Titus Pomponius Atticus, erau alcătuite listele de magistraţi şi de ginţi după modestul model tabelar – de altfel, o operă prin care a fost încheiată cronologia greco-romană sincronică în modul devenit convenţional pentru urmaşi. Bineînţeles, din această cauză, fabrica de cronici urbane nu-şi încetă activitatea, ci continuă să-şi furnizeze contribuţiile pentru marea bibliotecă scrisă din plictiseală pentru plictiseală, atît în versuri, cît şi în proză, fără ca producătorii de cărţi, în parte deja liberţi, să se fi sinchisit într-un fel de cercetarea propriu-zisă. Scrierile, care ne sînt cunoscute din alte surse – nu s-a păstrat nici una –, par să fi fost nu numai de natură cu totul secundară, dar pătrunse în majoritatea lor de falsuri grosolane. Ce-i drept, cronica lui Quintus Claudius Quadrigarius (în jurul anului 676?, **78**) a fost scrisă într-un stil demodat, dar bun, şi se rezumă în prezentarea epocii fabuloase cel puţin la o concizie lăudabilă. Dar dacă Gaius Licinius Macer (fost pretor, mort în anul 688, **66**), tatăl poetului Calvus (p. 395) şi un democrat înflăcărat, ridică, mai mult decît oricare alt cronicar, pretenţii la cercetarea izvoarelor şi la critică, ale sale *Cărţi de in* şi altele proprii lui sînt suspecte în cel mai înalt grad; probabil lui i se datorează amplele interpolări în întreaga cronică în scopuri democratico-tendenţioase, care au fost preluate în parte de analiştii care i-au urmat. Valerius Antias, în fine, îi întrecea pe toţi predecesorii săi atît prin prolixitate, cît şi prin fabularea puerilă. Falsificarea datelor era practicată aici în mod sistematic, inclusiv cele referitoare la istoria contemporană; istoria străveche a Romei a dobîndit o insipiditate nouă; de exemplu, relatarea despre felul în care înţeleptul Numa, acţionînd conform indicaţiilor nimfei Egeria, i-a prins pe zeii Faunus şi Picus îmbătîndu-i, şi instructiva convorbire desfăşurată apoi între acelaşi Numa şi zeul Iupiter nu pot fi recomandate cu destulă căldură tuturor admiratorilor aşa-numitei istorii legendare a Romei, pentru a le crede şi pe acestea, fireşte, în esenţa lor. Ar fi fost de mirare dacă nuveliştii greci ai acestor timpuri ar fi lăsat să le scape asemenea subiecte parcă anume croite pentru

ei. Într-adevăr, nu lipseau literaţii greci care adaptau istoria romană pentru romanele lor; o asemenea scriere o oferă, de exemplu, cele cinci cărţi *Despre Roma* ale lui Alexandros Polyhistor (p. 383), amintit deja printre literaţii greci care trăiau la Roma, un hibrid respingător între tradiţia istorică sălcie şi inovaţia trivială, predominant erotică. Jumătatea de mileniu care lipsea pentru a realiza conexiunea cronologică, cerută de ambele fabule, între distrugerea Troiei şi întemeierea Romei a început să fie umplută probabil de acesta cu una dintre acele liste regale, lipsite de fapte, care, din păcate, erau curente la cronicarii egipteni şi greci; căci, după toate aparenţele, el este cel care i-a născocit pe regii Aventinus şi Tiberinus şi ginta albană a Silviilor, posteritatea grăbindu-se apoi să-l înzestreze pe fiecare în parte cu un nume, o perioadă de guvernare şi, de dragul plasticităţii, cu o imagine. Romanul istoric al grecilor se infiltrează astfel din diferite părţi în istoriografia romană; şi este mai mult decît probabil că ceea ce obişnuim să numim astăzi tradiţia epocii străvechi romane provine într-o mare măsură din izvoare de genul romanelor cavalereşti ale lui Amadis din Wales şi ale lui Fouqué – o examinare edificatoare ce poate fi recomandată celor care au simţ pentru umorul istoric şi care ştiu să cinstească pietatea păstrată regelui Numa în anumite cercuri din secolul al XIX-lea. În această epocă, în literatura romană, alături de istoria naţională, pătrunde, ca o noutate, istoria universală sau, mai corect, istoria romano-elenă sintetizată. Cornelius Nepos (cca 650-cca 725, **100**-**33**) a fost primul care a oferit o cronică generală (editată înainte de anul 700, **54**) şi o culegere generală de biografii, ordonate după anumite categorii, ale unor excepţionali bărbaţi romani sau greci sau ale unora care au influenţat istoria romană sau greacă. Aceste lucrări se leagă de istoriile universale scrise mai de mult de greci; şi tocmai aceste cronici universale greceşti, ca, de exemplu, cea încheiată în anul 698 (**56**) a lui Kastor, ginerele regelui galat Deiotarus, începură să atragă în sfera lor istoria romană, pe care o neglijaseră pînă atunci. Aceste lucrări, precum aceea a lui Polybios, au încercat să aşeze în locul istoriei locale istoria lumii mediteraneene; dar ceea ce la Polybios decurgea dintr-o concepţie extraordinar de pătrunzătoare

şi dintr-un profund sentiment al istoricităţii, în aceste cronici constituie mai degrabă produsul unor necesităţi practice pentru educaţia şcolară şi autoeducaţie. Este aproape imposibil să încadrăm aceste cronici universale, manuale pentru învăţămîntul şcolar sau cărţi de referinţă şi toată această literatură înrudită, devenită mai tîrziu şi în limba latină foarte complexă, în istoriografia propriu-zisă; îndeosebi Nepos însuşi nu era altceva decît un autentic compilator lipsit de spirit şi chiar de metodă. Ce-i drept, istoriografia acestor timpuri este ciudată şi în cel mai înalt grad specifică, dar, bineînţeles, la fel de întristătoare ca şi timpurile înseşi. În nici un alt domeniu contopirea literaturii greceşti şi a celei latine nu apare mai evidentă ca în cel al istoriei; aici, cele două literaturi s-au egalizat cel mai devreme prin conţinut şi formă, iar concepţia unitară a istoriei eleno-italice, cu care Polybios îşi devansase epoca, era învăţată deja în şcoală atît de discipolul grec, cît şi de cel latin. Dar dacă statul mediteranean îşi găsise un istoriograf înainte de a deveni conştient de propria existenţă, acum, cînd această conştiinţă era prezentă, nu se găsi nici la greci şi nici la romani bărbatul care să-i dea expresia cuvenită. O istoriografie romană – spune Cicero – nu există; în măsura în care putem judeca, acesta era purul adevăr. Cercetarea se dezice de istoriografie, istoriografia de cercetare; literatura istorică oscilează între manual şi roman. Toate genurile artistice pure, epopeea, drama, lirica, naraţiunea sînt nule în această lume nulă; dar nici un gen nu reflectă decadenţa spirituală a timpurilor ciceroniene cu o limpezime mai înfiorătoare ca istoriografia.

Dimpotrivă, printre multe produse nesemnificative şi dispărute, literatura istorică de dimensiuni reduse a acestei epoci prezintă o scriere de primă mînă: memoriile lui Caesar sau, mai degrabă, raportul militar al generalului democratic către poporul care-i încredinţase misiunea. Cel mai desăvîrşit şi unicul capitol publicat de autor, care descrie campaniile celtice pînă în anul 702 (**52**), a avut, evident, scopul de a justifica în faţa publicului, pe cît posibil, întreprinderea, formal anticonstituţională, a lui Caesar, de a cuceri o ţară mare, fără însărcinare din partea autorităţii competente, şi de a-şi mări armata necontenit în acest scop. L-a scris şi l-a publicat în

anul 703 (**51**), cînd la Roma se dezlănţui furtuna împotriva lui, el fiind îndemnat să-şi concedieze armata şi să dea socoteală. Autorul acestei apologii, cum spune el însuşi, scrie întru totul ca ofiţer şi evită cu grijă să extindă darea de seamă militară în sferele problematice ale organizării şi administraţiei politice. Scrierea sa de ocazie şi de partid, alcătuită în forma unui raport militar, constituie în sine o parte de istorie, ca buletinele lui Napoleon, dar ea nu este şi nici nu doreşte să fie o operă istorică în adevăratul sens al cuvîntului; obiectivitatea relatării nu este cea a istoricului, ci a magistratului. Însă în cadrul acestui gen modest opera a fost executată cu o măiestrie şi o perfecţiune neegalate în întreaga literatură romană. Expunerea este întotdeauna succintă, dar niciodată parcimonioasă, întotdeauna modestă, dar niciodată superficială, întotdeauna de o vivacitate diafană, dar niciodată exaltată sau manierată. Limba este lipsită cu desăvîrşire atît de arhaisme, cît şi de vulgarisme, o limbă a urbanităţii moderne. Citind cărţile despre războiul civil se creează impresia că autorul ar fi dorit şi n-ar fi putut evita războiul, poate şi aceea că în sufletul lui Caesar, ca în oricare altul, timpul speranţelor era mai pur şi mai viu decît cel al împlinirilor; dar asupra scrierii despre războiul galic se revarsă o voioşie senină, o suavitate simplă, unice în literatură, aşa cum Caesar este unic în istorie. De natură înrudită sînt corespondenţele dintre oamenii de stat şi literaţii timpului, adunate şi publicate cu grijă în epoca următoare; astfel, corespondenţa lui Caesar însuşi, a lui Cicero, Calvus şi alţii. Într-o măsură şi mai mare decît scrierile precedente, ele nu pot fi socotite printre realizările literare propriu-zise; dar această literatură de corespondenţă constituie o bogată arhivă atît pentru cercetarea istorică, cît şi pentru oricare alta, fiind cea mai fidelă imagine a unei epoci în care se mistuiau şi se risipeau în treburi mărunte atîtea valori demne de timpurile apuse şi atîta inteligenţă, pricepere şi talent. Romanii n-au cunoscut niciodată o jurnalistică în sensul actual al termenului; polemica literară trebuia să se rezume la literatura de broşură şi, în cazul cel mai fericit, la obiceiul, larg răspîndit în epoca aceea, de a scrie notiţele destinate publicului cu pensula sau cu stilul în locuri vizibile tuturor. Pe de altă parte, indivizi subordonaţi erau

folosiţi pentru a înregistra pentru nobilii absenţi evenimentele zilei şi noutăţile oraşului; încă din timpul primului său consulat, Caesar luă măsuri adecvate pentru publicarea imediată a unui extras din deliberările senatului. Din jurnalele particulare ale acestor *penny-a-liners* şi din aceste raporturi oficiale curente se născu un fel de jurnal oficial al capitalei (*acta diurna*) în care erau înregistrate rezumatele afacerilor dezbătute înaintea poporului şi în senat, apoi naşteri, decese şi altele asemănătoare. Acesta deveni un izvor istoric destul de important, dar nu a avut o importanţă politică şi literară propriu-zisă.

Literaturii istorice secundare îi aparţin de drept şi scrierile oratorice. Discursul, înregistrat sau nu, este efemer prin natura sa şi nu ţine de literatură; însă prin pregnanţa momentului şi forţa spiritului cărora le datorează existenţa, el poate intra, precum raportul şi scrisoarea, şi chiar mai uşor decît acestea, în tezaurul peren al literaturii naţionale. Aşadar, şi la Roma, consemnările discursurilor politice ţinute în faţa corpului cetăţenesc sau în faţa juraţilor nu numai că jucau deja un rol important în viaţa publică, dar, pe bună dreptate, unele dintre ele, îndeosebi cele ale lui Gaius Gracchus, erau considerate printre scrierile romane clasice. Epoca înregistrează însă în acest domeniu o ciudată modificare din toate punctele de vedere. Literatura oratorică politică, dar şi discursul politic în sine, se află în declin. Acesta din urmă, la Roma ca, în general, în vechile politii, şi-a atins apogeul în dezbaterile în faţa corpului cetăţenesc; aici, oratorul nu era înfrînat de considerente colegiale şi de formalităţi stînjenitoare ca în senat, şi nu trebuia să ţină seama, ca în discursurile judiciare, de interesele acuzării şi apărării, de fapt străine politicii; numai aici îi creştea inima, aici, în faţa marii şi puternicei comunităţi romane, care îl urmărea cu sufletul la gură. Însă aşa ceva nu mai exista. Nu lipseau oratorii sau publicaţiile discursurilor ţinute în faţa cetăţenilor; dimpotrivă, abia acum profesiunea de literat politic cîştigă în amploare şi începu să intre în domeniul flagelurilor permanente ale mesei ca amfitrionul să-şi incomodeze oaspeţii prin citirea discursurilor sale mai recente. Ca şi Gaius Gracchus, Publius Clodius îşi răspîndi discursurile populare

sub formă de broşuri; dar nu este acelaşi lucru dacă doi bărbaţi înfăptuiesc acelaşi lucru. Conducătorii mai importanţi, chiar şi cei ai opoziţiei – îndeosebi Caesar însuşi –, nu se adresau decît rareori cetăţenilor şi nu mai publicau aceste discursuri; ba, în parte, ei îşi căutau pentru foile lor politice volante o altă formă decît cea tradiţională a cuvîntărilor în adunările politice, remarcabile fiind în sensul acesta mai ales scrierile elogioase şi critice la adresa lui Cato (p. 311). Lucru lesne de înţeles. Gaius Gracchus se adresase corpului cetăţenesc; acum, oratorul se adresa gloatei; şi aşa cum era publicul, la fel era şi cuvîntarea. Nu este de mirare dacă scriitorul politic reputat evita chiar şi stilizarea, ca şi cum s-ar fi adresat mulţimii adunate în forul capitalei. Aşadar, dacă scrierile oratorice îşi pierd prestigiul literar şi politic tradiţional, tot atît cît celelalte ramuri ale literaturii născute în mod firesc din viaţa naţională, se naşte concomitent o ciudată şi apolitică literatură de pledoarii. Pînă atunci nu se considerase că expunerea avocăţească în sine poate fi destinată, în afara judecătorilor şi părţilor, şi pentru reconfortarea literară a contemporaneităţii şi posterităţii. Nici un avocat nu-şi scrisese şi nu-şi publicase pledoariile, în măsura în care acestea nu erau, concomitent, discursuri politice, adică recomandate astfel să fie răspîndite ca scrieri de partid; dar şi aceasta se întîmplase destul de rar. Însuşi Quintus Hortensius (640-704, **114-50**), cel mai celebrat avocat roman în primii ani ai acestei perioade, a publicat doar foarte puţine discursuri şi, după toate aparenţele, numai pe acelea în întregime sau pe jumătate politice. Abia succesorul său în corpul avocaţilor romani, Marcus Tullius Cicero (648-711, **106-43**), era prin vocaţie în egală măsură scriitor şi orator judiciar; el îşi publică pledoariile în mod regulat, chiar şi atunci cînd nu erau sau erau numai indirect legate de politică. Fenomenul acesta nu marchează progresul, ci anormalitatea şi decadenţa. Apariţia discursurilor avocăţeşti apolitice în rîndul genurilor literaturii constituise şi la Atena un simptom al maladiei; şi acesta este de două ori cazul Romei, care n-a produs această malformaţie, ca la Atena, cu o anumită necesitate din excesiva activitate retorică, ci a copiat-o din străinătate în mod arbitrar şi în contradicţie cu mai bunele tradiţii ale

naţiunii. Acest nou gen a fost totuşi repede acceptat; pe de o parte, se lega şi se contopea în multe privinţe cu mai vechea literatură oratorică politică, pe de altă parte, firea nepoetică, pedantă şi retorică a romanilor oferea un teren propice pentru sămînţa nouă, aşa cum discursul avocăţesc şi chiar un fel de literatură a proceselor se bucură şi astăzi încă de o deosebită consideraţie în Italia. Aşadar literatura oratorică emancipată de politică dobîndi dreptul de cetăţenie în sfera literaţilor romani graţie lui Cicero. În repetate rînduri a trebuit să-l amintim pe acest bărbat multilateral. Ca om de stat fără înţelegere, concepţie şi intenţie, el a figurat pe rînd ca democrat, aristocrat şi ca unealtă a monarhilor, dar n-a fost niciodată mai mult decît un egoist cu vederi înguste. Cînd crea aparenţa acţiunii în problemele esenţiale, el acţiona întotdeauna numai formal; astfel, în procesul lui Verres interveni împotriva tribunalelor senatoriale abia după ce acestea fuseseră înlăturate; astfel, tăcu în timpul deliberărilor asupra Legii Gabinia şi apără Legea Manilia; astfel, tuna împotriva lui Catilina, atunci cînd căderea lui devenise evidentă, şi aşa mai departe. El îşi dovedi puterea în cazul unor atacuri false şi luptă cu multă bravură împotriva morilor de vînt; niciodată, nici în bine şi nici în rău, n-a decis într-o problemă serioasă şi, îndeosebi, nu a provocat, ci a permis executarea catilinarilor. Din punct de vedere literar, aşa cum s-a remarcat mai sus (p. 381), el este creatorul prozei latine moderne; importanţa lui constă în stilistica sa şi numai ca stilist a demonstrat o fermă încredere în sine. Dimpotrivă, ca scriitor a rămas la nivelul modest al omului de stat. El şi-a încercat talentul în cele mai felurite domenii, în hexametri nesfîrşiţi a elogiat marile fapte ale lui Marius şi propriile fapte minore, i-a scos de pe cîmpul de luptă pe Demosthenes prin discursurile sale şi pe Platon prin dialogurile sale filosofice; numai timpul nu i-a permis să-l învingă şi pe Thukydides. Într-adevăr, era un cîrpaci într-o asemenea măsură încît nu conta pe care ogor ara. O fire de jurnalist în sensul cel mai negativ al cuvîntului, prea plin de cuvinte, cum spune el însuşi, dar infinit de sărac în idei: nu exista nici un domeniu în care, traducînd sau compilînd din puţine cărţi, n-ar fi reuşit să confecţioneze cu rapiditate o lucrare acceptabilă.

Corespondenţa sa îi reflectă imaginea în modul cel mai fidel. În mod curent ea este considerată interesantă şi spirituală; nimic mai adevărat, atît timp cît reflectă viaţa lumii nobile din capitală sau viaţa de la vile; dar atunci cînd scriitorul se întoarce către propria persoană, ca în timpul exilului, în Cilicia şi după bătălia de la Pharsalos, ea este palidă şi seacă, cum poate fi numai sufletul unui foiletonist exilat din cercurile sale. Nici n-ar mai fi necesar să se afirme că un asemenea om de stat şi un asemenea literat trebuia să fie şi ca om de o superficialitate şi indolenţă abia spoite. Să-l mai descriem pe orator? Marele scriitor este totuşi şi un om mare; îndeosebi în cazul marelui orator, convingerea sau pasiunea se revarsă mai limpede şi mai viguros din profunzimile sufletului, decît în cazul celor mulţi şi umili, care figurează numai, fără a exista. Cicero nu avea nici convingere şi nici pasiune; el nu era nimic altceva decît avocat, şi chiar un avocat prost. El se pricepea să-şi expună pledoaria picant, ca o anecdotă, să trezească, dacă nu sentimentul, cel puţin sentimentalismul auditorilor săi şi să însenineze afacerea seacă a jurisdicţiei prin glume sau spirite în majoritatea lor de natură personală; deşi nu ating nicidecum gingăşia neîngrădită şi precizia absolută ale excelentelor compoziţii de acest gen, ca, de exemplu, memoriile lui Beaumarchais, discursurile sale mai bune oferă totuşi o lectură uşoară şi agreabilă. Dar dacă deja calităţile tocmai enunţate vor apărea judecătorului sever ca virtuţi de o valoare îndoielnică, oricare cititor cu minte şi inimă al cuvîntărilor ciceroniene va fi revoltat din cauza absenţei totale a sentimentului politic în discursurile constituţionale, a deducţiei juridice în cele judiciare, din cauza egoismului delăsător, care neglijează întotdeauna cauza de dragul avocatului, şi a înspăimîntătoarei sărăcii de idei. Dacă aici există ceva minunat, nu poate fi nicidecum vorba de discursuri, ci numai de admiraţia de care s-au bucurat. Pentru observatorul imparţial, Cicero îşi pierde curînd caracterul enigmatic; cazul Cicero este o problemă care, într-adevăr, nu poate fi rezolvată propriu-zis, ci trebuie generalizată la scara mai marii enigme a naturii umane: limba şi efectul limbii asupra simţirii. Întrucît nobila limbă latină, tocmai înainte de dispariţia ei ca idiom naţional, a fost, într-un fel,

sintetizată încă o dată de acest stilist abil şi imortalizată în amplele sale scrieri, vasul nevrednic preluă ceva din forţa pe care o exercită limba şi din pietatea pe care aceasta o trezeşte. Romanii nu aveau un mare prozator latin; căci Caesar, precum Napoleon, n-a fost decît un scriitor accidental. Este de mirare că în lipsa lui a fost venerat cel puţin marele stilist ca geniu al limbii? Şi că cititorii lui Cicero se obişnuiseră să întrebe, precum Cicero însuşi, nu ce, ci cum scrisese? Obişnuinţa şi pedanteria desăvîrşiră apoi opera începută de forţa limbii. Bineînţeles, nu atît contemporanii cît mulţi dintre urmaşii lui Cicero erau prinşi în această idolatrie ciudată. Maniera ciceroniană, asemenea celei mult mai slabe a lui Hortensius, a dominat lumea avocăţească romană timp de o generaţie; însă bărbaţii cei mai importanţi, Caesar, de exemplu, au păstrat întotdeauna o anumită distanţă faţă de aceasta, iar în rîndul generaţiei mai tinere, toate talentele nealterate şi originale intrau într-o opoziţie declarată faţă de această artă oratorică slăbuţă şi hibridă. În limba lui Cicero se remarca lipsa conciziei şi a severităţii, în anecdote, a vieţii, în dispunere, a claritătii şi structurării, însă, înainte de toate, în întreaga elocinţă, a înflăcărării care, numai ea, îl consacră pe orator. Locul eclecticienilor rodieni începu să fie ocupat de atticii veritabili, îndeosebi de Lysias şi Demosthenes, şi se încercă să se încetăţenească la Roma o elocinţă mai viguroasă şi mai virilă. Din această direcţie fac parte ceremoniosul, dar rigidul Marcus Iunius Brutus (669-712, **85**-**42**), cei doi partizani politici Marcus Caelius Rufus (673-706, **82**-**48**; p. 309) şi Gaius Scribonius Curio (mort în anul 705, **49**; pp. 238, 265), ca oratori, amîndoi plini de spirit şi de viaţă, Calvus (672-706, **82**-**48**), cunoscut ca poet şi corifeu literar al acestui cerc oratoric mai tînăr, şi seriosul şi sîrguinciosul Gaius Asinius Pollio (678-757, **76**-**4** d.Cr.). Este de netăgăduit că în această literatură oratorică mai tînără era mai mult bun-gust şi mai mult spirit decît în cea a lui Hortensius şi Cicero luate împreună; însă din cauza uraganului revoluţiei care, cu excepţia lui Pollio, a răpit acest foarte talentat cerc în întregime, nu ne este dat să evaluăm în ce măsură germenii mai buni au avut ocazia să se desfăşoare. Prea puţin timp le-a fost hărăzit. Noua monarhie îşi inaugura dominaţia

prin declaraţia de război adresată libertăţii cuvîntului şi, curînd, suprimă cu totul discursul politic (p. 218). De atunci, ce-i drept, s-a mai menţinut în literatură genul subordonat al autenticei pledoarii avocăţeşti; dar arta şi literatura oratorică superioară, care se bazează întru totul pe activitatea politică, coborîră cu aceasta, în mod necesar şi pentru totdeauna, în mormînt.

În sfîrşit, în literatura estetică a acestei epoci se dezvoltă tratarea artistică, în forma dialogului stilizat, a unor subiecte din domeniul ştiinţelor particulare, răspîndite la greci şi apărute mai de mult, izolat, şi la romani (II, pp. 310-311). Îndeosebi Cicero s-a exersat mult în prezentarea unor subiecte retorice şi filozofice în această formă şi în contopirea manualului cu cartea de citire. Operele sale principale sînt *Despre orator* (scrisă în anul 699, **55**), căreia i se adaugă istoria elocinţei romane (dialogul *Brutus*, scris în anul 708, **46**) şi alte lucrări retorice de dimensiuni mai reduse, şi *Despre stat* (scrisă în anul 700, **54**), care, după model platonian, este legată de scrierea *Despre legi* (scrisă în anul 702?, **52**). Nu sînt mari realizări artistice, dar, neîndoielnic, sînt lucrări în care caracteristicile pozitive ale autorului se evidenţiază cel mai mult, iar cele negative, cel mai puţin. Scrierile oratorice nu ating nici pe departe severitatea didactică şi subtilitatea conceptuală ale *Retoricii*, dedicată lui Herennius, dar conţin în schimb un tezaur de experienţă de barou şi de anecdote avocăţeşti de tot felul, prezentate într-un mod agreabil şi elegant, rezolvînd, într-adevăr, problema unei scrieri didactice amuzante. Scrierea *Despre stat*, într-o uluitoare manieră hibridă filozofico-istorică, argumenta ideea fundamentală că prezenta constituţie a Romei ar fi în esenţă orînduirea de stat ideală căutată de către filozofi; bineînţeles, o idee pe cît de nefilozofică, pe atît de neistorică, nefiind, de altminteri, proprie autorului, dar care, cum se poate înţelege, a devenit şi a rămas populară. Temelia ştiinţifică a acestor scrieri retorice şi politice ale lui Cicero se datorează, firește, întru totul grecilor şi chiar multe elemente particulare – ca, de exemplu, marea lovitură de trăsnet din finalul scrierii despre stat, visul lui Scipio – sînt de-a dreptul copiate. Dar le revine o originalitate relativă în măsura în care prelucrarea vădeşte

necondiţionat o nuanţă locală romană şi în măsura în care sentimentul superiorităţii politice, romanul fiind, într-adevăr, îndreptăţit să-l deţină în faţa grecilor, îi permitea autorului să cîştige chiar o anumită autonomie faţă de magiştrii săi eleni. Forma dialogului lui Cicero nu este, ce-i drept, nici veritabila dialectică interogativă a celor mai bune dialoguri artistice greceşti, nici veritabilul ton de conversaţie al lui Diderot sau Lessing; dar marile grupuri ale avocaţilor strînşi în jurul lui Crassus sau Antonius şi cele ale oamenilor de stat mai tineri sau mai vîrstnici ai cercului lui Scipio oferă totuşi un cadru expresiv şi evocator, interconexiuni adecvate pentru relaţii istorice sau anecdote şi abile pasaje de calm pentru disputa ştiinţifică. Stilul este tot atît de elevat şi de cizelat ca şi în discursurile sale cele mai bune, ba chiar mai atrăgător decît în acestea, întrucît aici autorul încearcă foarte rar să adopte, în zadar, un ton patetic. Aşadar, dacă aceste scrieri oratorice şi politice, cu tentă filozofică, ale lui Cicero nu sînt lipsite de merite, în schimb compilatorul a eşuat cu desăvîrşire cînd, în răgazul ultimilor săi ani de viaţă (709-710, **45**-**44**), a trecut în sfera filozofiei propriu-zise şi, cu o amărăciune şi o grabă la fel de mari, şi-a compilat în cîteva luni o bibliotecă filozofică. Reţeta era foarte simplă. Imitînd în mod grosolan scrierile filozofice populare ale lui Aristotel, în care forma dialogată era folosită mai ales pentru dezvoltarea şi criticarea diferitelor sisteme mai vechi, el intercala în acestea, în ordinea aflării lor, scrierile epicureice, stoice şi sincretiste care tratau aceeaşi problemă, făurind un aşa-numit dialog. Lui nu i se datorează altceva decît, în parte, o oarecare introducere în bogata colecţie de precuvîntări pentru opere viitoare, care era tocmai la îndemînă şi care prefaţa noua carte; în parte, o anumită popularizare, el interpolînd exemple şi realităţi romane, divagînd, uneori, şi despre lucruri ciudate, dar cunoscute atît scriitorului, cît şi cititorului – în etică, de exemplu, despre demnitatea oratorică –, în parte, acea deformare fără de care un literat, străin atît de gîndirea filozofică, cît şi de cunoştinţele filozofice înseşi, dar lucrînd cu rapiditate şi îndrăzneală, nu poate reproduce şiruri de idei dialectice. Bineînţeles, pe această cale s-au putut naşte cu repeziciune o mulţime de cărţi

voluminoase. „Sînt cópii – scria autorul însuşi unui prieten mirat de prolificitatea sa –, ele nu-mi creează dificultăţi deosebite, deoarece eu adaug numai cuvintele, şi acestea le am din abundenţă.” Această apreciere nu poate fi contrazisă; dar cine caută în asemenea compilaţii producţii clasice ar face bine să păstreze în probleme literare o tăcere docilă.

În rîndul ştiinţelor, una singură era străbătută de o activitate intensă: cea a filologiei latine. Edificiul cercetării lingvistice şi obiective în cadrul sferei naţionale latine ridicat de Stilo a fost lărgit într-un mod excepţional îndeosebi de discipolul său Varro. Au apărut cuprinzătoare şi aprofundate studii ale întregului tezaur lingvistic, mai ales vastele comentarii gramaticale ale lui Figulus şi marea operă a lui Varro *Despre limba latină*; monografii gramaticale şi de istoria limbii, ca, de exemplu, scrierile lui Varro despre folosirea limbii latine, despre sinonime, despre vechimea literelor, despre formarea limbii latine; scolii referitoare la literatura mai veche, îndeosebi la Plautus; lucrări de istoria literaturii, biografii de poeţi, cercetări despre scena mai veche, despre divizarea scenică a comediilor plautiene şi despre autenticitatea acestora. Filologia analitică latină, care includea în sfera ei întreaga istorie mai veche şi dreptul sacral exclus din jurisprudenţa practică, a fost sintetizată în *Antichităţile lucrurilor umane şi divine* (publicată între 687 şi 709, **67-45**), opera fundamentală a lui Varro şi rămasă fundamentală pentru toate timpurile. Prima parte, „Despre lucrurile umane”, descria epoca străveche a Romei, împărţirea oraşului şi a teritoriului, ştiinţa despre ani, luni şi zile, în fine, acţiunile publice în patrie şi în război. În partea a doua, „Despre lucrurile divine”, erau expuse cu claritate teologia de stat, structura şi semnificaţia colegiilor de experţi, ale lucrurilor sacre, ale darurilor votive şi pentru sacrificii, în sfîrşit, ale zeilor înşişi. Acestora li se adăuga, în afara unui număr de monografii – de exemplu, despre originea poporului roman, despre ginţile romane venite din Troia, despre districte –, ca o postfaţă mai extinsă şi independentă, scrierea *Despre viaţa poporului roman*, o încercare ciudată de a reda o istorie a obiceiurilor romane, care plăsmui o imagine a vieţii domestice, financiare şi culturale în epoca

regală, în cea republicană timpurie, în cea a lui Hannibal şi în cea recentă. Aceste lucrări ale lui Varro se bazează pe o cunoaştere empirică atît de multilaterală şi, în felul ei, atît de măreaţă a lumii romane şi a teritoriului ei elen limitrof, cum nu a avut-o nici un roman înaintea lui sau după el şi la care au contribuit în egală măsură contemplaţia nemijlocită şi studiul literaturii. Era binemeritată lauda contemporanilor, potrivit căreia Varro i-ar fi orientat în patrie pe concetăţenii lui străini de propria lume şi i-ar fi învăţat pe romani cine sînt şi unde se află. Zadarnic se va căuta însă critică şi sistem. Cunoştinţele despre greci par să fi provenit din surse destul de obscure şi se găsesc mărturii conform cărora scriitorul nu s-a putut debarasa nici în cazul celor romane de influenţa romanului istoric. Ce-i drept, subiectele sînt încadrate într-o textură comodă şi simetrică, dar nu sînt nici structurate şi nici tratate metodic; în ciuda tuturor străduinţelor de a integra tradiţia şi propriile observaţii într-un tot armonios, lucrările ştiinţifice ale lui Varro nu pot fi scutite nici de o anumită credinţă oarbă în faţa tradiţiei şi nici de o scolastică nepractică. Apropierea de filologia greacă constă mai mult în imitarea carenţelor decît a calităţilor acesteia; îndeosebi etimologizarea, atît la Varro însuşi, cît şi la ceilalţi lingvişti ai epocii, se transforma, la simpla asemănare dintre cuvinte, în adevărate şarade, deseori de-a dreptul ridicole. Prin siguranţa şi amploarea ei empirică, ca şi prin neajunsurile şi lipsa ei de metodă, filologia lui Varro aminteşte insistent de cea naţională engleză, găsindu-şi, ca şi aceasta, centrul de greutate în studiul scenei mai vechi. Mai sus s-a remarcat că, în opoziţie cu acest empirism lingvistic, literatura monarhică a perfecţionat regulile gramaticale. Este cît se poate de semnificativ faptul că în fruntea gramaticienilor moderni nu se găseşte nimeni altul decît Caesar însuşi, care, în scrierea sa despre analogie (publicată între anii 696 şi 704, **58**-**50**), a fost cel dintîi care a supus limba vorbită autorităţii legii. Alături de această animaţie nemaipomenită pe tărîmul filologiei se remarcă scăzuta activitate în celelalte ştiinţe. Scrierile mai semnificative din filozofie, ca, de exemplu, prezentarea sistemului epicureic în hăinuţele poetice ale filozofiei presocratice, aparţinînd lui Lucretius

şi scrierile bune ale lui Cicero îşi exercitară efectul şi-şi găsiră publicul nu datorită, ci în ciuda conţinutului filozofic, numai prin forma lor estetică. Este neîndoielnic că numeroasele traduceri ale scrierilor epicureice şi ale lucrărilor pitagoreice – ca, de exemplu, marea operă a lui Varro cu privire la numere şi cea, şi mai cuprinzătoare, a lui Figulus despre zei – n-au avut valoare nici ştiinţifică, nici una formală. O situaţie asemănătoare se prezintă în domeniul ştiinţelor particulare. Bineînţeles, cărţile dialogate ale lui Varro despre agricultură sînt mai metodice decît cele ale precursorilor săi Cato şi Siserna, criticaţi, de altfel, uneori în mod indirect; dar au rezultat, în general, dintr-o muncă de birou, şi nu din experienţa directă, asemenea celor ale predecesorilor. Despre lucrările juridice ale lui Varro şi ale lui Servius Sulpicius Rufus (consul în 703, **51**) nu se poate menţiona decît contribuţia lor la ornamentarea dialectică şi filologică a jurisprudenţei romane. Nu se mai pot menţiona aici decît cele trei cărţi ale lui Gaius Matius despre gătit, sărarea şi conservarea fructelor şi legumelor, după cunoştinţele noastre cea mai veche carte romană de bucate, şi, fiind opera unui bărbat distins, într-adevăr o apariţie remarcabilă. Matematica şi fizica au fost încurajate prin creşterea tendinţelor elenistice şi utilitariste ale monarhiei, fapt dovedit, de bună seamă, de locul pe care-l ocupau în educaţia tineretului (p. 378) şi de unele aplicaţii practice; în afara reformei calendarului (p. 372), acestora trebuie să le mai fie adăugate apariţia în această perioadă a hărţilor murale, tehnica îmbunătăţită a construcţiilor navale şi a instrumentelor muzicale, instalaţii şi clădiri, precum păsărăria descrisă de Varro, podul pe piloni construit de inginerii lui Caesar peste Rin, chiar două schele de lemn semicirculare, care puteau fi asamblate, folosite mai întîi separat, ca două teatre, apoi împreună, ca amfiteatru. Devenise ceva obişnuit să se expună, cu ocazia serbărilor populare, ciudăţenii ale naturii provenite din străinătate; iar descrierile unor animale ciudate pe care Caesar le-a structurat în rapoartele campaniilor sale probează că, în eventualitatea apariţiei unui nou Aristotel, el şi-ar fi găsit un alt principe. Performanţele literare amintite pentru acest domeniu se leagă însă în principal de neopitagorism; astfel erau

compilaţia lui Figulus care sintetiza observaţii astronomice greceşti şi barbare, altfel spus, egiptene, şi scrierile lui despre animale, vînturi şi organele genitale. În general, după ce cercetarea grecească a naturii părăsise efortul aristotelic de a căuta legea în particular şi se rătăcise tot mai mult în observaţia empirică şi, în cele mai multe cazuri, necritică a fenomenelor exterioare şi interesante din natură, ştiinţele naturale, apărînd ca filozofie mistică a naturii, nu mai puteau elucida şi stimula, ci numai nărui şi paraliza. Iar în faţa unei asemenea situaţii era preferabilă platitudinea pe care Cicero o expune ca înţelepciune socratică conform căreia cercetarea naturii caută fie acele lucruri pe care nu le poate şti nimeni, fie pe acelea pe care nimeni nu trebuie să le ştie.

Dacă, în final, ne mai oprim asupra artei, constatăm şi aici aceleaşi fenomene neplăcute ce caracterizează întreaga viaţă spirituală a perioadei. Din cauza penuriei de bani în ultimii ani ai republicii, activitatea edilitară de stat încetase cu desăvîrşire. Mai sus am vorbit deja despre luxul edilitar al nobililor Romei; mulţumită lui, arhitecţii deprinseseră arta irosirii marmurei – varietăţile colorate, ca, de exemplu, cea numidiană (*Giallo antico*) şi altele, au fost utilizate începînd cu această perioadă, iar carierele de marmură de la Luna (Carrara) au fost exploatate acum pentru prima dată. Acum începe realizarea podelelor camerelor din mozaicuri, îmbrăcarea pereţilor cu plăci de marmură, pînă şi stucatura căpătînd aspect de marmură – sînt primele începuturi ale viitoarei picturi murale interioare. Arta nu cîştigă însă nimic prin această pompă risipitoare; în artele plastice continua să crească numărul experţilor şi colecţionarilor. Era o simplă artificialitate de genul simplicităţii lui Cato dacă un avocat vorbea în faţa juraţilor despre operele artistice „ale unui anumit Praxiteles”; toată lumea călătorea şi admira, iar meseria ciceronilor artistici sau, cum erau numiţi pe atunci, a exegeţilor nu era de dispreţuit. Vechile opere artistice erau vînate în adevăratul sens al cuvîntului; bineînţeles, nu atît statuile şi picturile, cît, în conformitate cu felul butucănos al economiei romane de paradă, ustensilele măiestre şi podoabele de tot felul pentru cameră sau masă. Încă din acea epocă erau scormonite vechile morminte

greceşti de la Capua şi Corint pentru vasele de metal şi de lut care fuseseră aşezate în mormînt alături de cei decedaţi. Pentru un bibelou din bronz se plăteau 40.000 de serterţi (3.000 de taleri), pentru cîteva covoare preţioase, 200.000 de sesterţi (15.000 de taleri); o sobă de gătit din bronz bine lucrată era mai scumpă decît o moşie. Deseori, cum este firesc la o asemenea barbară vînătoare de obiecte artistice, bogatul colecţionar era înşelat de către colportorii săi; dar ruinarea economică, îndeosebi a Asiei Mici, unde existau din belşug opere artistice, aducea frecvent şi unele capodopere într-adevăr antice şi rare pe piaţă; şi de la Atena, Siracusa, Cizic, Pergam, Chios, Samos şi cum se vor mai fi numit vechile centre ale artei, tot ceea ce era sau nu era de vînzare se muta în palatele şi vilele mai-marilor romani. Mai sus am amintit deja de tezaurele artistice pe care le adăpostea, de exemplu, casa lui Lucullus, acuzat, probabil pe bună dreptate, că şi-ar fi satisfăcut interesele artistice în detrimentul obligaţiilor sale de general. Iubitorii de artă se înghesuiau acolo la fel ca astăzi în Villa Borghese şi deplîngeau încă de pe atunci surghiunirea capodoperelor artistice în palatele şi vilele domnilor distinşi, unde nu puteau fi văzute decît cu dificultate şi abia după obţinerea consimţămîntului din partea proprietarului. Dimpotrivă, în raport cu casele particulare, edificiile publice erau relativ sărace în opere renumite ale maeştrilor greci, iar în multe temple ale capitalei se găseau în continuare vechile statui ale divinităţilor sculptate în lemn. De fapt, despre exercitarea artei nu se poate relata nimic; în această perioadă abia dacă este amintit un alt sculptor şi pictor roman decît un anume Arellius, ale cărui tablouri se vindeau ca pîinea caldă, nu din cauza valorii lor artistice, ci deoarece şiretul Roué oferea în tablourile zeiţelor replici fidele ale metreselor sale de moment. Importanţa muzicii şi a dansului spori atît în viaţa publică, cît şi în cea privată. Mai sus am descris deja (pp. 389-390) modul în care muzica de teatru şi piesa de dans şi-au cîştigat o poziţie autonomă în evoluţia scenică a vremii; se mai poate adăuga că, deseori, la Roma, se desfăşurau acum chiar şi pe scena publică spectacole ale unor muzicieni, dansatori şi declamatori greci, cotidiene în Asia Mică şi, în general, în întreaga lume elenă şi

elenizantă. Acestora li se adăugau muzicanţii şi dansatoarele care-şi produceau arta la comandă, la masă sau cu alte ocazii; de asemenea, şi propriile orchestre de instrumente cu coarde şi de suflat şi cîntăreţi care nu mai constituiau o raritate în casele nobile. Dar includerea muzicii în sfera materiilor de învăţămînt general recunoscute arată că şi în lumea nobilă se cînta cu sîrg (p. 378); iar în ceea ce priveşte dansul, fără a aminti de femei, li se reproşa chiar şi consularilor că în cercuri restrînse s-ar deda reprezentaţiilor coregrafice. Spre sfîrşitul acestei perioade, odată cu începuturile monarhiei se ivesc şi în artă germenii unor timpuri mai bune. Mai sus s-a relatat despre avîntul colosal al activităţii edilitare din capitală, datorat lui Caesar, şi despre perspectivele ei la scara întregului imperiu. Însăşi gravura monedelor cunoaşte, în jurul anului 700 (**54)**, o modificare remarcabilă: tiparul, pînă atunci în majoritatea cazurilor grosolan şi neglijent, a fost executat de atunci încoace cu mai multă grijă şi acribie.

Ne aflăm la sfîrşitul republicii romane. Am văzut cum s-a manifestat timp de o jumătate de mileniu în Italia şi în ţinuturile mediteraneene; am văzut cum s-a năruit politic şi moral, religios şi literar, nu din cauza unor forţe exterioare, ci a decadenţei interioare, şi cum a cedat locul noii monarhii a lui Caesar. În lumea pe care o găsise Caesar, aşa cum o găsise, sălăşluiau o considerabilă moştenire nobilă a secolelor trecute şi o neţărmurită plenitudine de splendoare şi măreţie, dar puţin spirit, şi mai puţin simţ estetic, şi cu atît mai puţin bucuria în şi pentru viaţă. Într-adevăr, era o lume bătrînă, iar patriotismul genial al lui Caesar n-o putea întineri. Aurora se reîntoarce abia după lăsarea deplină a nopţii. Totuşi, după zăpuşeala amiezii, mult încercatele popoare de la Marea Mediterană au avut parte, graţie lui Caesar, de o seară tihnită; iar cînd, mai apoi, după o lungă noapte istorică, începu noua zi a popoarelor, iar naţiunile tinere au purces în libera lor afirmare spre noi şi mai înalte ţeluri, s-a văzut că în unele dintre ele încolţise sămînţa răspîndită de Caesar; acestea îi datorau şi îi datorează individualitatea lor naţională.

Cartea a opta

Provinciile şi locuitorii de la Caesar la Diocleţian

„Mergi prin lume şi vorbeşte cu fiecare!”

Firdusi

Introducere

Istoria epocii imperiale romane ridică probleme asemănătoare celor ale istoriei republicii timpurii.

Ceea ce poate fi dedus nemijlocit din tradiţia literară nu este lipsit numai de suflu şi formă, ci, în cele mai multe cazuri, şi de conţinut. Lista monarhilor romani este aproximativ la fel de demnă de crezare şi de instructivă ca aceea a consulilor republicii. Marile crize care cutremură întregul stat pot fi desluşite în contururile lor; însă nu sîntem cu mult mai bine informaţi despre războaiele germanice sub împăraţii Augustus şi Marcus decît despre cele ale samniţilor. Tezaurul republican de anecdote este mult mai venerabil decît cel al epocii imperiale; dar povestirile despre Fabricius şi despre împăratul Gaius se apropie destul de mult prin insipiditate şi minciună. Este posibil ca tradiţia să ne ofere date mai complete despre evoluţia internă a republicii timpurii decît despre cea a epocii imperiale; în primul caz, ea păstrează cel puţin o descriere a transformărilor ordinii statale care, chiar tulburată şi falsificată, se încheie pînă la urmă în forul roman; în cel de-al doilea, această descriere are ca fundal cabinetul imperial şi, de regulă, pătrunde în public doar cu lucruri indiferente. La aceasta se adaugă lărgirea colosală a cercului şi deplasarea evoluţiei propriu-zise dinspre centru spre periferie. Istoria oraşului Roma s-a extins spre cea a ţării italice, iar aceasta din urmă spre cea a lumii Mării Mediterane, şi despre problemele esenţiale sîntem cel mai puţin informaţi. Statul roman al acestei epoci se aseamănă cu un copac uriaş, în jurul trunchiului principal tot mai uscat înălţîndu-se puternice lăstare secundare. Curînd, senatul şi stăpînii romani descind cu aceeaşi îndreptăţire nu numai din Italia, ci şi din oricare provincie imperială; quiriţii acestei epoci, deveniţi moştenitorii nominali ai legionarilor care îngenunchează lumea, au faţă de măreţele amintiri ale vremurilor trecute aproximativ aceeaşi atitudine ca ioaniţii noştri faţă de Rhodos şi Malta şi consideră moştenirea lor un drept uzufructuar, o asigurare statutară a unor săraci certaţi cu munca. Acela care abordează aşa-

numitele izvoare – şi cele bune – ale acestei epoci cu greu îşi poate ţine în frîu indignarea faţă de ceea ce ar fi meritat să fie trecut sub tăcere şi tăinuirea a ceea ce ar fi trebuit spus. Căci şi în această epocă s-au creat lucruri grandios gîndite, exercitînd o influenţă profundă; în ciuda tuturor schimbărilor de dinastii şi de dinaşti, care, datorită tradiţiei limitate şi reduse curînd la simple biografii de împăraţi, se găsesc în mod firesc în prim-plan, conducerea destinelor lumii a păstrat rareori o perioadă atît de îndelungată o succesiune reglementată, iar normele stabile de administraţie prefigurate urmaşilor de către Caesar şi Augustus s-au impus în general cu o soliditate remarcabilă. Delimitările clar conturate între diferitele guvernări sînt determinate de o concepţie uzuală, dar eronată din cauza superficialităţii tradiţiei şi aparţin mai degrabă vieţii de curte decît istoriei imperiului. Măreţia acestor secole constă tocmai în faptul că opera odată începută – traducerea în viaţă a civilizării latino-greceşti în forma desăvîrşirii constituţiei comunale urbane şi includerea treptată în acest cerc a elementelor barbare sau cel puţin străine –, o operă care a necesitat, prin natura ei, secole întregi de activitate necontenită şi o netulburată dezvoltare proprie, a beneficiat de această perioadă îndelungată şi de această pace pe uscat şi pe mare. Vîrsta bătrîneţii nu poate genera idei noi şi o activitate creatoare, iar guvernarea imperială nu face excepţie; însă în sfera sa, pe care cei incluşi o resimţeau, fără a greşi, drept lumea în sine, ea a menţinut pacea şi prosperitatea numeroaselor naţiuni unificate mai mult şi mai complet decît oricare altă supremaţie vreodată. În oraşele agricole ale Africii, în căminele viticultorilor de pe Mosela, în localităţile înfloritoare din munţii Liciei şi din zona de graniţă a deşertului sirian trebuie căutată şi este de găsit munca epocii imperiale. Şi astăzi există ţinuturi din Orient, ca şi din Occident, pentru care epoca imperială semnifică punctul culminant al bunei guvernări, ce-i drept, destul de modest în sine, dar neatins nici înainte, nici după aceea; şi, dacă, vreodată, un înger al Domnului va face bilanţul între prezent şi trecut, constatînd cînd a fost guvernat teritoriul stăpînit de către Severus Antoninus cu mai multă înţelepciune şi mai multă umanitate, dacă, în general, moralitatea şi

fericirea popoarelor au progresat sau au regresat, este foarte îndoielnic dacă sentinţa va fi rostită în favoarea prezentului. Dar, chiar dacă ajungem la această concluzie, în cele mai multe cazuri apelăm în zadar la cărţile rămase pentru a afla căile acestei dezvoltări. Aşa cum nici tradiţia republicii timpurii nu explică grandioasa apariţie a Romei care, călcînd pe urmele lui Alexandru, supune şi civilizează lumea, nici aceste surse nu ne oferă vreun răspuns.

Nici una din cele două lacune nu poate fi completată. Dar merită încercarea de a face o dată abstracţie atît de descrierea regenţilor în culori cînd prea stridente, cînd prea palide şi prea des falsificate, cît şi de transparenta înşiruire cronologică a unor fragmente disparate şi de a aduna şi a clasifica în schimb datele oferite de tradiţie şi de monumente pentru prezentarea guvernării provinciale romane; merită osteneala de a sintetiza, prin diferitele mărturii obţinute în mod întîmplător şi cu ajutorul fanteziei, care este nu numai mama oricărei poezii, ci şi a oricărei istorii, urmele devenirii conservate în cele devenite, instituţiile generale în relaţiile lor cu diferitele regiuni ale statului, diferitele condiţii în cadrul acestora determinate de natura locului şi a locuitorilor, nu într-un întreg, dar într-un surogat al unui asemenea întreg. N-am vrut să depăşesc epoca lui Diocleţian întrucît noua guvernare creată atunci poate forma într-o sinteză de perspectivă doar piatra angulară a acestei relatări; deplina ei apreciere necesită o relatare separată şi un alt cadru istoric, o operă istorică independentă, realizată cu o înţelegere mai pătrunzătoare a faptului individual în generosul înţeles şi larga perspectivă ale lui Gibbon. Italia şi insulele sale au fost excluse, întrucît această prezentare nu poate fi despărţită de cea a guvernării generale a imperiului. Aşa-numita istorie externă a epocii imperiale a fost inclusă ca parte integrantă a administraţiei provinciale; aşa-numitele războaie imperiale n-au fost purtate împotriva străinătăţii în timpul împăraţilor, cu toate că luptele provocate de comasarea pămînturilor sau de apărarea graniţelor au îmbrăcat uneori forme care le conferă înfăţişarea unor războaie între două puteri egale. Prăbuşirea stăpînirii romane la mijlocul secolului al III-lea, care, timp de cîteva

decenii, părea să marcheze sfîrşitul ei definitiv, s-a dezvoltat din apărarea de graniţă, condusă concomitent în mai multe locuri în mod nefericit. Relatarea este introdusă de marea lărgire şi reglementarea graniţei de nord din timpul lui Augustus, în parte înfăptuite, în parte ratate. Şi din alte puncte de vedere evenimentele au fost concentrate în unul dintre cele trei teatre principale ale apărării de graniţă: Rinul, Dunărea şi Eufratul. În rest, prezentarea a fost rînduită după ţinuturi. Ea nu oferă detalii captivante, descrieri de atitudini şi caractere individuale; artistul, şi nu istoriograful îşi poate permite să zămislească portretul lui Arminius. Cartea aceasta a fost scrisă cu resemnare şi doreşte să fie citită cu resemnare.

Capitolul I

Graniţa de nord a Italiei

Republica romană şi-a lărgit teritoriul spre vest, sud şi est, în principal pe căile maritime; într-o măsură mult mai mică, ea s-a extins în direcţia în care Italia şi cele două peninsule dependente din Occident şi Orient se leagă de marele continent al Europei. Nici hinterlandul Macedoniei şi nici pantele nordice ale Alpilor nu dădeau ascultare romanilor; doar hinterlandul Galiei sudice fusese înglobat imperiului datorită lui Caesar. Avînd în vedere poziţia deţinută de imperiu în general, această situaţie nu se putea permanentiza; înlăturarea greoaiei şi nesigurei guvernări a aristocraţiei trebuia să dea roade îndeosebi în acest loc. Caesar încredinţase moştenitorilor puterii sale extinderea teritoriului roman pe versanţii nordici ai Alpilor şi pe malul drept al Rinului nu tocmai aşa cum le indicase cucerirea Britaniei; dar, prin natura lucrurilor, lărgirea graniţelor continentale se impunea de la sine şi era mult mai necesară decît supunerea celţilor transmarini şi se înţelege de ce Augustus a abandonat-o pe cea din urmă şi a reluat-o pe cea dintîi. Ea se împarte în trei mari etape: operaţiile la graniţa de nord a peninsulei greco-macedonene în ţinutul Dunării mijlocii şi inferioare, în Illyricum; la graniţa de nord a Italiei înseşi, în regiunea Dunării superioare, în Raetia şi Noricum; în sfîrşit, pe malul drept al Rinului, în Germania. Conduse în cele mai multe cazuri în mod independent, acţiunile militaro-politice din aceste ţinuturi păstrează totuşi o coeziune interioară şi, aşa cum au rezultat în totalitatea lor din iniţiativa liberă a guvernului roman, la fel, din punct de vedere militar şi politic, ele pot fi înţelese în reuşita, ca şi în parţiala lor nereuşită numai în totalitatea lor. De aceea ele vor fi prezentate mai mult în conexiunea lor geografică decît în cea temporală; edificiul, ale cărui părţi sînt, la urma urmei, poate fi admirat mai bine în coeziunea lui interioară

decît în succesiunea temporală a construcţiilor.

Preludiul pentru această mare acţiune unitară îl formează instituirile întreprinse de Caesar-Fiul, din momentul în care primise mînă liberă în Italia şi Sicilia, pe ţărmurile superioare ale Mării Adriatice şi în ţinutul continental învecinat. Ce-i drept, în cei 150 de ani scurşi de la fondarea Aquileii comerciantul roman monopolizase de aici tot mai mult traficul, dar statul realizase numai progrese neînsemnate. În porturile principale ale coastei dalmatice, ca şi la Nauportus (Ober-Laibach), pe şoseaua care conducea de la Aquileia în valea Savei, se formaseră impunătoare aşezări comerciale; Dalmaţia, Bosnia, Istria şi Craina erau considerate teritoriu roman şi cel puţin ţinutul de coastă era de fapt supus; dar fondarea oraşelor de drept nu avusese loc şi nici supunerea inospitalierei ţări interioare. Aici se adaugă însă şi un alt moment. În războiul dintre Caesar şi Pompeius, dalmaţii indigeni luaseră partea celui din urmă cu aceeaşi hotărîre cu care romanii aşezaţi în locurile acestea trecuseră de partea lui Caesar; chiar şi după înfrîngerea lui Pompeius la Pharsalos şi după înlăturarea flotei pompeiene din apele ilirice (III, p. 291), autohtonii au continuat rezistenţa cu energie şi succes. Viteazul şi capabilul Publius Vatinius, care intervenise mai demult cu mare succes în aceste lupte, a fost trimis cu o armată puternică în Illyricum – probabil cu un an înaintea morţii lui Caesar şi numai ca avangardă a armatei principale cu care dictatorul intenţiona să-l urmeze – pentru a-i supune pe dacii aflaţi tocmai atunci într-un avînt nestăvilit (III, p. 196) şi a reglementa relaţiile în întregul spaţiu danubian. Acest plan a fost zădărnicit de pumnalele asasinilor; romanii trebuiau să se considere fericiţi că dacii n-au pătruns şi ei în Macedonia; în Dalmaţia, Vatinius însuşi purtă lupte nenorocoase şi suferi pierderi însemnate. Cînd republicanii se înarmară apoi în Orient, armata ilirică a fost înglobată celei a lui Brutus şi multă vreme dalmaţii nu au fost stingheriţi. După supunerea republicanilor, Antonius, căruia îi revenise Macedonia după împărţirea imperiului, i-a hăituit pe tumultuoşii dardani din nord-vest şi pe partinii de pe litoral (la est de Durazzo), vestitul orator Gaius Asinius Pollio dobîndind cu această ocazie onorurile triumfului. În Illyricum,

atribuit lui Caesar, nu s-a putut întreprinde nimic atît timp cît acesta a trebuit să-şi folosească toate forţele pentru războiul sicilian împotriva lui Sextus Pompeius; dar, după fericita încheiere a acestuia, Caesar însuşi se consacră acestei sarcini cu toate forţele. Micile populaţii de la Doclea (Cernagora) pînă la iapizi (lîngă Fiume) au fost readuse sub ascultare sau supuse abia acum, în cursul primei campanii (719, **35**). Nu era un război cu bătălii răsunătoare, dar luptele din munţi împotriva curajoaselor şi disperatelor triburi şi cucerirea puternicelor fortăreţe, în parte înzestrate cu maşini romane, nu constituiau o sarcină uşoară; în nici unul din războaiele sale Caesar n-a dat dovadă de o asemenea energie şi vitejie personală. După supunerea anevoioasă a ţinutului iapizilor, el a înaintat în acelaşi an de-a lungul rîului Kulpa pînă la vărsarea lui în Sava; acum a fost ocupată localitatea întărită de aici, Siscia (Sziszek), principalul loc de exerciţii militare al panonienilor, pe care romanii îl asaltaseră pînă atunci în zadar, şi destinat a fi bază de operaţiuni pentru războiul împotriva dacilor, pe care Caesar intenţiona să-l înceapă cît de curînd. În următorii doi ani (720-721; **34**-**33**), dalmaţii, de mai mulţi ani înarmaţi împotriva Romei, au fost siliţi la supunere după căderea fortăreţei lor Promona (Promina, lîngă Dernis, mai sus de Sebenico). Însă mai importantă decît aceste succese războinice era opera de pacificare, înfăptuită în paralel, căreia urmau să-i servească. Neîndoielnic că în aceşti ani porturile de pe coasta istriană şi dalmatică, Tergeste (Triest), Pola, Iader (Zara), Salonae (lîngă Spalato), Narona (la vărsarea Narentei), de asemenea, dincolo de Alpi, pe şoseaua de la Aquileia peste Alpii Iulieni la Sava, Emona (Laibach), în măsura în care se aflau în sfera de influenţă a lui Caesar, au fost înzestrate de cel de-al doilea Iulian în parte cu ziduri de incintă şi în totalitate cu dreptul urban. Într-adevăr, locurile respective existau de mult ca tîrguri romane; dar era oricum de o importanţă crucială faptul că acum se situau pe picior de egalitate cu comunităţile italice.

Urma să înceapă războiul cu dacii; dar războiul civil l-a devansat pentru a doua oară. În loc să-l reţină în Illyricum, el l-a chemat pe stăpîn în Orient; şi marea încleştare decisivă dintre Caesar şi

Antonius şi-a aruncat valurile pînă în îndepărtatul ţinut al Dunării. Poporul dacilor, unificat şi purificat de către regele Burebista (III, p. 197), acum sub regele Cotiso, s-a văzut curtat de ambii adversari; mai mult, Caesar era acuzat că ar fi cerut-o în căsătorie pe fiica regelui şi că i-ar fi oferit în schimb mîna Iuliei, fiica sa de cinci ani. Este de înţeles că dacul a trecut de partea lui Antonius, avînd în vedere invazia plănuită de tată şi realizată de fiu prin fortificarea Sisciei; şi, dacă ar fi executat operaţiunile de care se temea Roma, dacă, în timp ce Caesar lupta în Orient, ar fi pătruns dinspre nord în Italia lipsită de apărare sau dacă Antonius, dînd curs propunerii dacilor, n-ar fi căutat decizia în Epir, ci în Macedonia, unde s-ar fi unit cu cetele dacice, zarurile Fortunei ar fi căzut altfel, poate. Dar nu s-a întîmplat nici una, nici alta; în plus, tocmai atunci se prăbuşi statul dac făurit de viguroasa mînă a lui Burebista; conflictele interioare, poate şi atacurile dinspre nord ale bastarnilor germanici şi ale triburilor sarmatice care vor încleşta Dacia mai tîrziu din toate părţile i-au împiedicat pe daci să intervină în războiul civil roman care va decide şi asupra viitorului lor.

Îndată după încheierea lui, Caesar s-a dedicat reglementării relaţiilor din zona Dunării de Jos. Însă, întrucît dacii înşişi nu mai erau de temut ca înainte, pe de o parte, iar Caesar nu domina numai asupra Illyricumului ca pînă acum, ci asupra întregii peninsule greco-macedonene, pe de altă parte, el a ales-o mai întîi pe aceasta din urmă drept bază pentru operaţiunile romane.

Macedonia era de secole provincie romană. Ca atare, ea nu se întindea spre nord mai departe de Stobi şi spre est mai departe de Munţii Rhodope; dar, deşi lipsită de o formă definitivă şi supusă unor fluctuaţii continue, sfera puterii romane se întindea mult dincolo de hotarele propriu-zise ale ţării. Se pare că pe atunci romanii deţineau supremaţia pînă la Haemus (Balcani), în timp ce ţinutul de dincolo de Balcani pînă la Dunăre a fost, ce-i drept, călcat de trupe romane, dar nu era în nici un caz dependent de Roma. Dincolo de Munţii Rhodope, dinaştii traci învecinaţi cu Macedonia, îndeosebi odrişii (I, p. 525), stăpînii celei mai întinse părţi a coastei de sud şi a unei părţi a litoralului Mării Negre, ajunseseră prin expediţia lui Lucullus (III,

p. 30) sub protectoratul roman, în timp ce locuitorii ţinuturilor mai continentale, îndeosebi besii de pe Mariţa superioară, erau consideraţi astfel, dar nu erau supuşi, incursiunile lor în ţinutul pacificat şi campaniile de răzbunare pe teritoriul lor perpetuîndu-se neîncetat. Astfel se războiseră cu ei tatăl bun al lui Augustus, Gaius Octavius, în jurul anului 694 (**60**) şi Marcus Brutus în timpul pregătirilor pentru războiul cu triumvirii, în anul 711 (**43**). O altă populaţie tracică, denteleţii (în regiunea Sofiei), intenţionaseră în cadrul unei incursiuni în Macedonia, în timpul lui Cicero, să asedieze capitala Thessalonike. Dardanii, vecinii vestici ai tracilor, o ramură a familiei etnice a ilirilor, care locuiau în Serbia sudică şi în districtul Prisrend, au fost combătuţi cu succes de Curio, predecesorul în magistratură al lui Lucullus (III, p. 30), şi, un deceniu mai tîrziu, în anul 692 (**62**), cu neşansă de către Gaius Antonius, colegul lui Cicero în consulat. Mai jos de ţinutul dardanilor, în imediata apropiere a Dunării, se aflau alte triburi tracice: în valea Oescus (în regiunea Plevnei), tribalii, cîndva puternici, acum decăzuţi; mai departe, pe ambele maluri ale Dunării pînă la gurile ei, dacii sau, cum au fost denumiţi pe malul drept al Dunării folosindu-se vechiul nume etnic, rămas şi triburilor înrudite asiatice, mysii sau moesii, intrînd în timpul lui Burebista probabil în componenţa regatului său, acum fărîmiţaţi din nou în diferite principate. Însă cea mai puternică populaţie între Balcani şi Dunăre erau pe atunci bastarnii. Acest trib viteaz şi numeros, ramura cea mai estică a marelui neam germanic (II, p. 186), a fost amintit deja de mai multe ori. Locuind de fapt dincolo de dacii transdanubieni, dincolo de munţii care separă Transilvania de Moldova, la gurile Dunării şi în întinsul ţinut pînă la Nistru, ei înşişi se găseau în afara sferei romane; dar atît regele Filip al Macedoniei, cît şi regele Mithridates al Pontului îşi alcătuiseră armatele cu predilecţie din oşteni recrutaţi din rîndurile lor şi în felul acesta romanii se luptaseră deseori cu ei mai demult. Acum ei traversaseră Dunărea în mase mari şi se aşezaseră la nord de Haemus; în măsura în care războiul dacic, plănuit de Caesar-Tatăl şi apoi de Caesar-Fiul, urmărea, negreşit, să ducă la cîştigarea malului drept al Dunării de Jos, el se îndrepta atît împotriva lor, cît şi

împotriva moesilor dacici de pe malul sudic al fluviului. Oraşele greceşti de coastă din ţinutul barbarilor, Odessos (lîngă Varna), Tomis, Istropolis, greu încercate de această avalanşă de popoare, erau aici, ca pretutindeni, clienţii naturali ai romanilor.

În timpul dictaturii lui Caesar, cînd Burebista se afla în plenitudinea puterii sale, dacii desfăşuraseră de-a lungul coastei, pînă la Apollonia, acea teribilă expediţie de jaf ale cărei urme nu dispăruseră cu totul nici 150 de ani mai tîrziu. Probabil că această incursiune îl determinase iniţial pe Caesar-Tatăl să întreprindă războiul dacic; şi, după ce fiul dispunea acum şi de Macedonia, el trebuia să se simtă într-adevăr obligat să intervină aici imediat şi energic. Înfrîngerea pe care colegul lui Cicero, Antonius, o suferise la Istropolis din partea bastarnilor poate servi drept dovadă că grecii, ca de atîtea ori, necesitau din nou sprijinul romanilor.

Într-adevăr, curînd după bătălia de la Actium (725, **29**), Marcus Licinius Crassus, nepotul celui căzut la Carrhae, a fost trimis de către Caesar ca guvernator al Macedoniei şi însărcinat să întreprindă acum expediţia împiedicată de două ori. Bastarnii, care invadaseră Tracia tocmai atunci, s-au supus fără rezistenţă ordinului lui Crassus de a părăsi teritoriul roman; dar romanul nu s-a mulţumit cu retragerea lor. La rîndul său, el a traversat Munţii Haemus, i-a învins la vărsarea Cibrusului (Tibriţa) în Dunăre pe inamicii al căror rege, Deldo, a rămas pe cîmpul de luptă şi i-a capturat cu ajutorul unui principe dac, partizan al romanilor, pe cei refugiaţi în urma bătăliei într-o cetate din apropiere. Fără a mai opune altă rezistenţă, întregul ţinut al moesilor s-a supus învingătorului bastarnilor. Aceştia au revenit în anul următor pentru a-şi lua revanşa pentru înfrîngerea suferită; dar au avut aceeaşi soartă împreună cu acele triburi moesice care ridicaseră din nou armele. Astfel, aceşti inamici au fost înlăturaţi o dată pentru totdeauna de pe malul drept al Dunării, acesta fiind supus în întregime stăpînirii romane. Concomitent, au fost îmblînziţi tracii încă nesupuşi, li s-a luat besilor sanctuarul naţional al lui Dionysos, administrarea lui fiind încredinţată principilor odrişilor care, în general, deţineau sau trebuiau să deţină de atunci suzeranitatea asupra populaţiilor tracice la sud de Haemus, sub

scutul supremaţiei romane. Sub protecţia lor au fost aşezate, de asemenea, oraşele greceşti de pe coasta Mării Negre, iar celelalte ţinuturi cucerite au fost distribuite diferiţilor principi vasali care se preocupau aşadar mai întîi de apărarea graniţei imperiului; Roma nu dispunea de legiuni propriu-zise pentru aceste meleaguri îndepărtate. Prin aceste măsuri Macedonia a devenit o provincie interioară care nu mai avea nevoie de administraţie militară. Se atinsese ţelul avut în vedere cu ocazia planurilor pentru războaiele dacice.

Ce-i drept, acest ţel era doar provizoriu. Dar, înainte ca Augustus să fi preluat controlul definitiv asupra graniţei de nord, el s-a dedicat reorganizării ţinuturilor deja înglobate imperiului: reglementarea situaţiei în Hispania, Galia, Asia, Siria a necesitat mai bine de un deceniu. În continuare vom relata cum a început această operă cuprinzătoare după luarea măsurilor necesare în provinciile menţionate.

După cum s-a spus, Italia, care domina asupra a trei continente, încă nu era nicidecum stăpînul necondiţionat în propria casă. Alpii care o apărau dinspre nord erau împînziţi pe întreaga lor întindere, de la o mare la alta, cu populaţii puţin numeroase, slab civilizate, de naţionalitate ilirică, retică, celtică, ale căror teritorii se aflau în parte în imediata vecinătate a marilor oraşe ale Transpadaniei: de exemplu, cel al trumpilinilor (Val Trompia) nu departe de oraşul Brixia, cel al camunienilor (Val Camonica, mai sus de Lago d'Iseo) în apropierea oraşului Bergomum, cel al salasilor (Val d'Aosta) lîngă Eporedia (Ivrea). Acestea nu respectau în nici un caz buna vecinătate. Înfrînte destul de frecvent şi proclamate pe Capitoliu drept învinse, aceste triburi, în ciuda tuturor laurilor nobililor triumfători, îi prădau necontenit pe ţăranii şi negustorii Italiei septentrionale. Această stare nu putea fi combătută în mod serios cîtă vreme guvernul nu se decidea să traverseze înălţimile Alpilor şi să-şi supună şi versanţii nordici; căci este evident că mulţi dintre tîlhari treceau necontenit dincoace de munţi pentru a jefui bogata ţară vecină. Şi în direcţia Galiei trebuiau luate măsuri similare; populaţiile din valea superioară a Ronului (Wallis şi Waadt) au fost într-adevăr supuse de către

Caesar, dar se numără în rîndul celor care au creat dificultăţi generalilor fiului său. Pe de altă parte, paşnicele districte de graniţă ale Galiei se plîngeau de veşnicele incursiuni ale reţilor. Numeroasele expediţii pe care Augustus le-a organizat din cauza acestor neajunsuri nu suportă şi nu necesită o prezentare istorică; deşi nu sînt şi nici nu merită să fie consemnate în fastele triumfale, ele au adus totuşi Italiei pentru prima dată pacificarea nordului. Ar merita menţionate supunerea camunienilor pomeniţi mai sus în anul 738 (**16**), prin guvernatorul Illyricumului, şi cea a unor populaţii ligurice în regiunea de la Nizza, în anul 740 (**14**), întrucît dovedesc că aceste triburi nesupuse apasă încă la jumătatea epocii lui Augustus, asupra Italiei. Dacă, mai tîrziu, împăratul declara, în raportul său general despre administrarea imperiului sub domnia sa, că el n-ar fi folosit pe nedrept forţa împotriva nici uneia dintre aceste mici populaţii, trebuie să înţelegem justificarea în sensul că, fiind ameninţate cu cedări de teritorii şi mutări, ele au ripostat în consecinţă; doar mica ligă cautonală condusă de regele Gottius de la Segusio (Susa) s-a supus noii rînduieli fără a opune rezistenţă.

Teatrul acestor lupte îl constituiau versanţii sudici şi văile Alpilor. În anul 739 (**15**) a urmat statornicirea pe versanţii nordici ai munţilor şi în ţinutul submontan învecinat. Cei doi fii vitregi ai lui Augustus, aparţinînd casei imperiale, Tiberius, împăratul de mai tîrziu, şi fratele său Drusus au fost introduşi astfel în cariera de generali ce le era hărăzită; se urmărea obţinerea unor lauri foarte siguri şi rentabili. Din Italia, Drusus a pătruns de-a lungul văii Adigei în munţii retici şi a repurtat o primă victorie; înaintarea a fost continuată cu ajutorul fratelui, pe atunci guvernatorul Galiei, dinspre ţinutul helvetic; pe Lacul Boden, trierele romane au învins bărcile vindelicilor; de ziua împăratului, 1 august 739 (**15**), s-a dat ultima bătălie în preajma izvoarelor Dunării, prin care Raetia şi ţara vindelicilor – altfel spus, Tirolul, Elveţia orientală şi Bavaria, au devenit de acum încolo părţi componente ale Imperiului Roman. Împăratul Augustus însuşi a mers în Galia pentru a supraveghea războiul şi instituirea noii provincii. Acolo unde Alpii se sfîrşesc la Golful Genova, pe înălţimea ce domină Monaco, Italia recunoscătoare îi ridică împăratului Augustus un

monument ce scrutează depărtările Mării Tireniene, şi astăzi vizibil încă, drept mulţumire că în timpul guvernării sale popoarele Alpilor, de la marea superioară pînă la cea inferioară – inscripţia enumeră 46 –, au fost aduse toate sub stăpînirea Romei. Acesta nu era altceva decît simplul adevăr, iar acest război, nimic altceva decît ceea ce trebuie să fie războiul: protectorul şi garantul păcii.

Organizarea noului teritoriu era poate mai dificilă decît opera propriu-zisă; şi aceasta îndeosebi din cauză că relaţiile politice interne au intervenit aici deosebit de stînjenitor. Întrucît, conform naturii lucrurilor, punctul militar de greutate nu putea fi plasat în Italia, guvernul trebuia să vegheze ca marile comandamente militare să fie ţinute cît mai departe de imediata vecinătate a Italiei; mai mult, la ocuparea Raetiei însăşi a contribuit strădania îndepărtării definitive a comandamentului de care Italia septentrională nu se putuse lipsi pînă atunci; ceea ce s-a şi întîmplat. Ne-am fi putut aştepta ca pentru indispensabilele concentrări militare din nou-cîştigatul teritoriu să fi fost creat un mare centru pe versanţii nordici ai Alpilor; dar s-a întîmplat tocmai contrariul. Între Italia, pe de o parte, şi marile comandamente de pe Rin şi Dunăre, pe de altă parte, s-a creat un lanţ de guvernări mai mici care erau ocupate nu numai de către împărat, ci şi de bărbaţi care nu aparţineau senatului. Italia era despărţită de provincia sud-galică de cele trei mici districte militare ale Alpilor Maritimi (departamentul Alpilor Maritimi şi provincia Cuneo), Cotieni, cu capitala Segusio (Susa), şi probabil Graieni (Savoya orientală), dintre care cel mai important era al doilea, administrat o vreme, în formele clientelei, de sus-numitul principe cantonal Cottius şi descendenţii săi. Toate posedau însă o anumită putere militară, menirea lor majoră fiind menţinerea securităţii publice în teritoriul respectiv şi îndeosebi pe importantele şosele imperiale care le străbăteau. Dimpotrivă, valea superioară a Ronului, aşadar Wallis şi nou-cucerita Raetia au fost supuse unui comandament, superior nu atît prin rang, cît prin putere; era imperios necesar ca aici să fie staţionat un corp relativ însemnat. Însă, pentru a-l putea reduce cît mai mult, Raetia a fost depopulată în mare măsură prin îndepărtarea locuitorilor săi. Cercul era închis de

provincia Noricum, organizată într-un mod similar, cuprinzînd cea mai mare parte a actualei Austrii germane. Acest întins şi fertil ţinut s-a supus dominaţiei romane fără a opune o rezistenţă notabilă, probabil în forma unui principat dependent, apărut aici pentru prima dată, regele fiind înlocuit însă curînd de procuratorul imperial, de care, oricum, nu se deosebea prea mult. Ce-i drept, dintre legiunile de pe Rin şi Dunăre, unele şi-au primit taberele permanente în imediata vecinătate, pe de o parte, la Vindonissa, pe graniţa retică, iar pe de altă parte la Poetovio, pe cea norică, evident, cu scopul de a supraveghea provincia vecină; dar în acest spaţiu intermediar nu existau nici armata de primă mînă, alcătuită din legiuni comandate de generali senatoriali, nici guvernatori senatoriali. În această instituţie, neîncrederea în colegiul care guverna statul alături de împărat îşi găseşte o expresie deosebit de drastică.

În afară de pacificarea Italiei, scopul principal al acestei organizări era asigurarea comunicaţiilor cu nordul, ele avînd aceeaşi importanţă atît pentru relaţiile comerciale, cît şi pentru organizarea militară. Augustus a abordat această sarcină cu o energie deosebită şi pe merit numele său s-a perpetuat în denumirile oraşelor Aosta şi Augsburg, poate şi în cea a Alpilor Iulieni. Vechea şosea de coastă, pe care Augustus în parte a restaurat-o, în parte a construit-o, de pe ţărmul Liguriei, prin Galia şi Hispania, pînă la Oceanul Atlantic, a putut servi doar unor scopuri comerciale. Şoseaua peste Alpii Cotieni, deschisă deja de către Pompeius (III, p. 22), a fost îmbunătăţită tot sub Augustus, de către numitul principe de Susa, şi îi poartă numele; la fel şi o şosea comercială ce lega Italia prin Torino şi Susa de metropola negustorească a Galiei meridionale, Arelate. Dar linia militară propriu-zisă, ce asigura legătura directă între Italia şi taberele de pe Rin, conducea, prin valea Dorei Baltea din Italia, atît spre capitala Galiei, Lyon, cît şi spre Rin. Dacă republica se mărginise să-şi supună intrarea acelei văi prin fondarea Eporediei (Ivrea), Augustus o ocupă în întregime în sensul că locuitorii ei – salasii, în continuare turbulenţi şi pe care îi combătuse deja în cursul războiului dalmatin – au fost nu numai supuşi, ci şi exterminaţi: aproximativ 36.000, printre ei 8.000 de bărbaţi capabili să poarte

arme, au fost vînduţi la licitaţie în piaţa din Eporedia, cumpărătorii fiind obligaţi ca în termen de 20 de ani să nu acorde nici unuia libertatea. Tabăra militară de unde generalul său Varro Murena îi învinsese decisiv în anul 729 (**25**) a devenit fortăreaţa care, ocupată cu 3.000 de colonişti din garda imperială, urma să asigure comunicaţiile, iar oraşul ajunse Augusta Praetoria, actuala Aosta, ale cărei ziduri şi porţi ridicate atunci ne vorbesc şi astăzi despre măreţia trecutului. Mai tîrziu, ea a dominat două şosele alpine; atît cea care conducea peste Alpii Graieni sau Micul St. Bernard de-a lungul cursului superior al Isèrei şi Ronului la Lyon, cît şi cea care ducea peste Alpii Poenini, Marele St. Bernard, spre valea Ronului şi Lacul Genevei şi de aici în văile rîurilor Aare şi Rin. Dar oraşul a fost construit pentru prima dintre aceste şosele, întrucît la origine el posedase numai porţile orientate spre est şi vest; nici nu putea fi altfel, întrucît fortăreaţa a fost ctitorită cu un deceniu înainte de ocuparea Raetiei, deoarece în acei ani nu exista nici organizarea de mai tîrziu a taberelor de pe Rin şi de primă importanţă era, necondiţionat, legătura între capitalele Italiei şi Galiei. În direcţia Dunării s-a amintit deja de fondarea Emonei în ţinutul panonic, pe Sava superioară, lîngă vechea şosea comercială de la Aquileia peste Alpii Iulieni; această şosea era concomitent artera principală a legăturii militare dintre Italia şi ţinutul dunărean. În sfîrşit, de cucerirea Raetiei se leagă inaugurarea şoselei care ducea de la ultimul oraş italic, Tridentum (Trient), de-a lungul văii Adigei spre Augusta, actualul Augsburg, fondată de curînd în ţara vindelicilor, şi în continuare spre Dunărea superioară. Mai tîrziu, cînd fiul generalului care a dobîndit acest ţinut a ajuns la conducere, şoseaua a primit numele de „claudiană”. Ea realiza legătura militară indispensabilă între Raetia şi Italia; însă, din cauza importanţei relativ scăzute a armatei retice şi, poate, din cauza comunicaţiilor mai dificile, ea n-a deţinut niciodată ponderea celei de la Aosta.

Trecătorile şi versanţii nordici ai Alpilor se găseau aşadar în posesia sigură a romanilor. Dincolo de Alpi, la est de Rin se întindea ţara germanică, la sud de Dunăre – cea a panonienilor şi moesilor. Romanii au trecut şi aici la ofensivă la puţin timp după ocuparea

Raetiei şi concomitent în ambele sensuri. Să examinăm mai întîi evenimentele de la Dunăre.

Ţinutul dunărean, administrat pînă în anul 727 (**27**), după toate aparenţele, împreună cu Italia septentrională, devenise atunci, cu ocazia reorganizării imperiului, un district administrativ autohton, Illyricum, sub un guvernator propriu. El era alcătuit din Dalmaţia, cu hinterlandul său pînă la Drina, în timp ce litoralul aflat mai la sud aparţinea de mult provinciei Macedonia, şi din posesiunile romane din ţara panonienilor, pe Sava. Teritoriul dintre Haemus şi Dunăre pînă la Marea Neagră, care, cu puţin timp în urmă, fusese adus de către Crassus în dependenţa imperiului, precum şi Noricum şi Raetia se aflau în relaţii de clientelă faţă de Roma, aşadar, deşi nu aparţineau acestui district, depindeau totuşi mai întîi de guvernatorul Illyricumului. Şi Tracia la sud de Haemus, nicidecum liniştită, intra, din punct de vedere militar, în aceeaşi sferă. Prin menţinerea pînă în epoci tîrzii a influenţei acestei organizări iniţiale, întregul ţinut dunărean din Raetia pînă în Moesia a fost conceput ca un district vamal sub denumirea de Illyricum, în sens mai larg. Legiunile staţionau doar în Illiyricumul propriu-zis, în celelalte districte probabil că nu se găseau nici un fel de trupe imperiale – în orice caz, doar detaşamente mai mici; comanda supremă o deţinea proconsulul senatorial al noii provincii, în timp ce soldaţii şi ofiţerii erau, bineînţeles, imperiali. Caracterul serios al ofensivei începute după cucerirea Raetiei este dovedit de faptul că Agrippa, asociatul la împărăţie, a preluat mai întîi comanda în ţinutul dunărean, proconsulul Illiyricumului trebuind să i se subordoneze de drept şi că, atunci cînd moartea neaşteptată a lui Agrippa, în primăvara anului 742 (**12**), a dus la eşuarea acestei combinaţii, Illyricumul a trecut în anul următor sub administraţie imperială, generalii imperiali obţinînd astfel aici comanda supremă. În acest loc s-au format curînd trei centre militare care vor duce şi la împărţirea administrativă tripartită a ţinutului dunărean. Micile principate din teritoriul cucerit de Crassus au fost înlocuite de provincia Moesia, al cărei guvernator, în actualele Serbia şi Bulgaria, s-a ocupat de apărarea graniţelor împotriva dacilor şi bastarnilor. În provincia

Illyricum de pînă atunci, o parte a legiunilor a fost aşezată pe Kerke şi Cettina, pentru a-i ţine în frîu pe dalmaţii care continuau să se agite. Puterea principală staţiona în Panonia, pe Sava, graniţa de atunci a imperiului. Din punct de vedere cronologic, nu putem fixa cu exactitate această dislocare a legiunilor şi organizarea provinciilor; probabil că serioasele războaie purtate concomitent împotriva panonienilor şi tracilor, despre care vom relata mai jos, au dus mai întîi la instituirea guvernării Moesiei, iar legiunile dalmatice şi cele de pe Sava au primit mai tîrziu comandanţi supremi proprii.

Aşa cum expediţiile împotriva panonienilor şi germanilor sînt, într-un fel, repetarea expediţiei retice la o scară mai largă, la fel ele erau conduse de aceiaşi comandanţi cu titlul de legaţi imperiali: cei doi prinţi ai casei imperiale, Tiberius, care a preluat comanda în Illyricum în locul lui Agrippa, şi Drusus, care a mers pe Rin, amîndoi nemaifiind acum tineri neîncercaţi, ci bărbaţi în floarea vîrstei, capabili să facă faţă unor munci grele.

Meleagurile dunărene nu duceau lipsă de pretexte convenabile pentru reluarea războiului. Tîlhari din Panonia şi chiar din paşnicul Noricum au jefuit în anul 738 (**16**) ţinutul pînă în Istria. Doi ani mai tîrziu, provincialii ilirici au ridicat armele împotriva stăpînilor lor şi cu toate că, atunci cînd Agrippa a preluat comanda, în toamna anului 741 (**13**), au revenit la ascultare fără a opune rezistenţă, se spune totuşi că tulburările ar fi reînceput îndată după moartea sa. Nu putem aprecia în ce măsură aceste mărturii romane corespund adevărului; motivul şi scopul propriu-zis ale acestui război erau neîndoielnic avansarea graniţei romane, impusă de situaţia politică generală. Despre cele trei campanii ale lui Tiberius în Panonia (742-744; **12**-**10**) există informaţii foarte lacunare. Drept urmare a acestora, guvernul a anunţat stabilirea graniţei provinciei Illyricum pe Dunăre. Este neîndoielnic corect că aceasta din urmă a fost privită de atunci, pe întregul ei curs, drept graniţa teritoriului roman, dar în nici un caz nu s-a trecut atunci la o supunere propriu-zisă sau chiar la ocuparea integrală a acestui vast ţinut. Tiberius a întîlnit principala rezistenţă la populaţiile declarate deja romane, îndeosebi la dalmaţi; dintre populaţiile supuse atunci pentru prima dată, cea mai

însemnată este cea a breucilor panonieni de pe Sava inferioară. Nu este probabil ca armatele romane să fi depăşit cel puţin Drava în cursul acestor campanii, în nici un caz nu şi-au amplasat taberele permanente pe Dunăre. Ce-i drept, ţinutul dintre Sava şi Drava a fost ocupat şi cartierul general al armatei ilirice nordice a fost transferat de la Siscia pe Sava, la Poetovio (Pettau), pe cursul mijlociu al Dravei, în timp ce garnizoanele romane din ţinutul noric, ocupat de curînd, se întindeau pînă la Dunăre la Carnuntum (Petronell, lîngă Viena), pe atunci cel mai estic oraş noric. Întinsul şi marele ţinut dintre Drava şi Dunăre, actuala Ungarie vestică, probabil că nici n-a fost ocupat atunci din punct de vedere militar. Aceste pregătiri corespundeau planului general al ofensivei începute; se căuta legătura cu armata galică, şi pentru noua graniţă a imperiului în nord-est punctul de sprijin firesc nu era Ofen, ci Viena.

Expediţia pe care Lucius Piso, poate primul guvernator propriu pe care l-a avut Moesia, a întreprins-o în aceeaşi perioadă împotriva tracilor constituie într-un fel suplimentarea expediţiei panonice a lui Tiberius. Cele două mari naţiuni învecinate, ilirii şi tracii, despre care vom prezenta o relatare amănunţită într-un capitol următor, trebuiau să fie supuse din aceleaşi considerente. Populaţiile Traciei interioare se dovedeau a fi şi mai îndărătnice decît ilirii şi nu dădeau ascultare regilor pe care îi întronase Roma; în anul 738 (**16**), o armată romană a trebuit să intervină aici pentru a-l sprijini pe principe împotriva besilor. Dacă am avea descrieri exacte despre bătăliile desfăşurate în anii 741-743 (**13-11**) în cele două regiuni, acţiunile simultane ale tracilor şi ilirilor ar apărea, probabil, comune. Este cert că masa triburilor tracice de la sud de Haemus şi probabil şi cele din Moesia au participat la acest război naţional şi că opoziţia tracilor a fost la fel de dîrză ca aceea a ilirilor. Pentru ei, el era totodată un război religios; nu se uitase că sanctuarul lui Dionysos a fost luat besilor şi încredinţat principilor odrişi situaţi de partea romană; în fruntea insurecţiei se găsea un preot al acestui Dionysos şi ea s-a îndreptat mai întîi tocmai împotriva acestor principi. Unul dintre ei a fost prins şi ucis, celălalt a fost alungat; insurgenţii, în parte înarmaţi şi disciplinaţi după modelul roman, l-au învins pe Piso în prima întîlnire

şi au pătruns pînă în Macedonia şi Chersonesul Tracic; se părea că era ameninţată şi Asia. Însă disciplina romană s-a impus pînă la urmă şi în faţa acestor adversari viteji; în decursul mai multor campanii Piso a înfrînt rezistenţa, iar comanda Moesiei, instituită pe „malul tracic", fie deja cu această ocazie, fie curînd după aceea, a destrămat coeziunea populaţiilor daco-tracice, despărţind triburile de pe malul stîng al Dunării de cele înrudite de la sud de Haemus; în ţinutul Dunării de Jos stăpînirea romană se consolidase astfel în mod temeinic.

Schimbarea situaţiei existente era impusă nu atît de către panonieni şi traci, cît de către germani. Din timpul lui Caesar, graniţa statului roman era formată de Rin, de la Lacul Konstantz pînă la vărsare (III, p. 167). Rinul nu era o linie de demarcaţie etnică, întrucît, din timpuri străvechi, în nord-estul Galiei celţii se amestecaseră cu germanii, treverii şi nervienii, dorind ei înşişi să fie consideraţi germani (III, p. 159), iar pe Rinul mijlociu însuşi Caesar aşezase resturile cetelor lui Ariovist, tribocii (în Alsacia), nemeţii (lîngă Speyer), vangionii (lîngă Worms). Bineînţeles, aceşti germani de pe malul stîng ai Rinului păstrau faţă de stăpînirea romană o fidelitate mai mare decît cantoanele celtice, şi nu ei au fost cei care au deschis porţile Galiei conaţionalilor de pe malul drept. Dar aceştia din urmă, obişnuiţi cu incursiunile de jaf de dincoace de fluviu şi neuitînd nici de tentativele de colonizare aproape reuşite, au venit şi nechemaţi. Unica populaţie germanică de dincolo de Rin, care se separase deja în timpul lui Caesar de rudele ei şi trecuse sub protecţie romană, ubii, fuseseră nevoiţi să se retragă din cauza urii concetăţenilor lor îndîrjiţi şi să caute pe malul roman siguranţă şi locuinţe noi (716, **38**). Sub presiunea războiului sicilian apropiat, Agrippa, deşi aflat în persoană în Galia, nu-i putuse ajuta atunci în alt mod şi traversase Rinul numai pentru a efectua strămutarea. Din această aşezare s-a născut mai tîrziu Colonia noastră. Romanii care se ocupau cu negoţul pe malul drept au fost păgubiţi deseori de către germani, astfel încît în anul 729 (**25**) a trebuit să se desfăşoare o incursiune dincolo de Rin, iar în anul 734 (**20**) Agrippa a fost nevoit să respingă din Galia cetele germanice venite peste Rin; dar în anul

738 (**16**) malul de dincolo a fost cuprins de o frămîntare generală, prevestind o invazie de proporţii. Sugambrii de pe Ruhr şi vecinii lor au luat iniţiativa: la nord, în Valea Lippei, usipeţii, la sud tencterii; ei i-au capturat pe negustorii romani aflaţi în acele locuri şi i-au răstignit, pe urmă au traversat Rinul, jefuind cantoanele galice în lung şi în lat; iar cînd guvernatorul Germaniei l-a trimis pe legatul Marcus Lollius cu legiunea a V-a împotriva lor, ei au învins mai întîi cavaleria, după care au pus legiunea pe fugă, capturîndu-i chiar şi vulturul. După aceste izbînzi ei s-au întors nestingheriţi în patrie. Deşi în sine fără prea mare importanţă, acest insucces al armatelor romane dădea totuşi de gîndit din cauza mişcării germanice şi a dificilei stări de spirit din Galia; însuşi Augustus s-a deplasat în provincia atacată, iar această acţiune poate fi considerată prima cauză a marii ofensive care, debutînd cu războiul retic (739, **15**), a dus în continuare la campaniile lui Tiberius în Illyricum şi ale lui Drusus în Germania.

Nero Claudius Drusus, născut în anul 716 (**39**) de Livia în casa noului ei soţ, Augustus de mai tîrziu, iubit şi crescut de acesta din urmă ca un fiu – ca pe fiul său, spunea –, un ideal al frumuseţii virile şi plăcut prin conduita sa, un soldat viteaz şi un general destoinic, pe deasupra un partizan declarat al vechii ordini republicane şi în toate privinţele unul dintre prinţii cei mai populari ai casei imperiale, a preluat administrarea Galiei şi comanda supremă împotriva germanilor; după întoarcerea lui Augustus în Italia (741, **13**), supunerea lor era plănuită în mod serios. Nu putem cunoaşte în mod clar nici puterea armatei staţionate atunci pe Rin, nici starea de spirit din rîndul germanilor; un singur fapt este evident, şi anume că cei din urmă nu erau capabili să riposteze nici unui atac concentrat în mod corespunzător. Ţinutul de pe Neckar, stăpînit cîndva de helveţi (II, p. 115), după aceea timp îndelungat teritoriu de graniţă disputat cu germanii, era pustiu şi dominat în parte prin intermediul vindelicilor, de curînd supuşi în parte de germanii partizani ai romanilor de lîngă Strassburg, Speyer şi Worms. Mai la nord, pe cursul superior al rîului Main, locuiau marcomanii, poate cel mai puternic dintre triburile suebice, dar din timpuri îndepărtate

învrăjbiţi cu germanii de pe Rinul mijlociu. La nord de Main urmau mai întîi chattii în Taunus, în aval, pe Rin, sus-numiţii tencteri, sugambri şi usipeţi; în spatele lor se găseau puternicii cherusci de pe Weser, precum şi o serie de populaţii de importanţă secundară. Aşa cum atacul împotriva Galiei romane fusese executat de triburile de pe Rinul mijlociu, în frunte cu sugambrii, la fel expediţia de răzbunare a lui Drusus s-a orientat în principal împotriva lor; ei s-au aliat împotriva lui Drusus pentru apărarea comună şi pentru alcătuirea unei armate naţionale formate din contingentele tuturor acestor cantoane. Dar triburile frisone de pe coasta Mării Nordului nu s-au aliat, stăruind în propria lor izolare.

Germanii au fost cei care au preluat ofensiva. Sugambrii şi aliaţii lor i-au capturat din nou pe toţi romanii aflaţi pe malul lor şi au răstignit din rîndul acestora vreo 20 de centurioni. Triburile aliate au hotărît să invadeze din nou Galia, împărţind prada dinainte: sugambrii urmau să primească oamenii, cheruscii – caii, triburile suebice – aurul şi argintul. Astfel, la începutul anului 742 (**12**) au încercat iarăşi să traverseze Rinul, bazîndu-se şi pe sprijinul germanilor de pe malul stîng şi sperînd chiar într-o insurecţie a cantoanelor galice care se agitau tocmai atunci din cauza neobişnuitei întreprinderi a censului. Dar tînărul general roman a luat măsurile potrivite: a sufocat mişcarea din teritoriul roman încă înainte de a lua amploare, i-a respins pe invadatori dincolo de vadul fluviului, după care a trecut şi el Rinul pentru a incendia ţinutul usipeţilor şi sugambrilor. Era o măsură provizorie; planul de război propriu-zis, conceput la o scară mai largă, prevedea cucerirea coastei Mării Nordului şi a gurilor rîurilor Ems şi Elba. După toate probabilităţile, numerosul şi viteazul trib al batavilor din Delta Rinului a fost înglobat atunci, pe calea înţelegerii, în Imperiul Roman; cu ajutorul lor s-a realizat o legătură pe apă de la Rin la Lacul Zuider şi de aici la Marea Nordului, care deschidea flotei renane o cale sigură şi mai scurtă spre vărsarea rîurilor Ems şi Elba. Frisonii de pe coasta de nord au urmat exemplul batavilor, supunîndu-se şi ei stăpînirii străine. Aici romanii şi-au netezit calea mai degrabă prin politica chibzuită decît prin supremaţia militară: aceste populaţii

rămăseseră aproape în întregime scutite de impozite şi modalitatea de includere în serviciul de război nu le înspăimînta, ci le atrăgea. De aici expediţia şi-a urmat cursul de-a lungul ţărmului Mării Nordului; în larg a fost luată cu asalt insula Burchanis (poate Borkum, în faţa Frisiei Orientale), iar pe Ems flota romană a învins flota de vase a bructerilor; Drusus a ajuns pînă la cauci, la vărsarea rîului Weser. Bineînţeles, la întoarcere flota s-a rătăcit în zona periculoaselor şi necunoscutelor bancuri de nisip şi, dacă frisonii n-ar fi asigurat armatei naufragiate o escortă credincioasă, ea ar fi ajuns într-o situaţie foarte critică. Totuşi, în urma acestei prime expediţii coasta devenise romană de la estuarul Rinului pînă la vărsarea rîului Weser.

Aşadar, după ocuparea litoralului, în anul următor (743, **11**) a început supunerea ţinutului continental. Ea a fost substanţial uşurată de vrajba existentă în rîndul germanilor de pe cursul mijlociu al Rinului. Chattii nu au trimis contingentul promis pentru atacul încercat în anul precedent împotriva Galiei; cu o mînie de înţeles, dar cît se poate de nepolitică, sugambrii au atacat ţara chattiilor cu toată forţa; astfel, romanii au ocupat fără dificultate propriul lor teritoriu, ca şi pe cel al vecinilor lor de pe Rin. Chattii s-au supus apoi fără rezistenţă inamicilor inamicilor lor; cu toate acestea, au fost siliţi să evacueze malul Rinului şi să ocupe în schimb teritoriul pe care sugambrii îl deţinuseră pînă atunci. La fel au fost înfrînţi mai spre interior puternicii cherusci de pe cursul mijlociu al rîului Weser. După ce în anul precedent fuseseră atacaţi dinspre litoral, caucii situaţi pe cursul inferior al Weserului au fost atacaţi acum dinspre interior, fiind astfel ocupat întregul ţinut dintre Rin şi Weser, cel puţin în locurile de importanţă strategică. Ce-i drept, ca şi în anul precedent, reîntoarcerea s-ar fi încheiat aproape printr-un dezastru; la Arbalo (poziţie necunoscută), într-o strîmtoare, romanii s-au trezit încercuiţi de germani, care le-au tăiat comunicaţiile; însă disciplina de fier a legionarilor, ca şi semeaţa încredere în victorie a germanilor au transformat ameninţătoarea înfrîngere într-o strălucită victorie. În anul următor s-au răsculat chattii (744, **10**), îndîrjiţi din cauza pierderii vechii şi frumoasei lor patrii; dar acum rămăseseră şi ei izolaţi, aşa încît, după o rezistenţă dîrză şi pierderi simţitoare, au fost

înfrînţi de romani (745, **9**). Marcomanii de pe cursul superior al rîului Main, după ţinutul chattiilor primii ameninţaţi de atacul roman, l-au evitat şi s-au retras în ţara boiilor, Boemia actuală, fără a interveni de aici, unde se aflau departe de sfera nemijlocită a puterii romane, în luptele de pe Rin. Războiul luase sfîrşit pe întregul cuprins dintre Rin şi Weser. În anul 745 (**9**) Drusus a putut pătrunde în cantonul cheruscilor, pe malul drept al rîului Weser, înaintînd de aici pînă pe Elba, pe care n-o traversă, fiind probabil îndemnat să rămînă pe malul de dincoace. S-au dat multe bătălii crîncene, dar nicăieri nu s-a opus o rezistenţă încununată de succes. Dar la întoarcere, probabil de-a lungul rîului Saale şi de aici spre Weser, romanii au suferit o lovitură grea, nu din partea inamicului, ci printr-un accident imprevizibil. Generalul a căzut de pe cal, fracturîndu-şi coapsa; după o suferinţă de treizeci de zile, el a murit în ţinutul îndepărtat dintre Saale şi Weser, unde nici o armată romană nu păşise înaintea lui, în braţele fratelui care venise în grabă de la Roma. A murit în al treizecilea an al vieţii, în deplinătatea puterii şi succeselor sale, deplîns profund şi îndelungat de ai săi şi de întregul popor, trebuind, poate, să fie considerat fericit, întrucît zeii l-au lăsat să moară tînăr şi să scape astfel de deziluziile şi amărăciunile care-i lovesc cel mai dureros pe cei mari; astfel, strălucitoarea sa figură de erou continuă să dăinuie şi astăzi în amintirea lumii.

Cum era şi firesc, moartea destoinicului general nu a schimbat cu nimic bunul mers al evenimentelor. Fratele său Tiberius venise destul de repede nu numai pentru a-i închide ochii, dar şi pentru a salva armata, cu mîna-i fermă, şi a continua cucerirea Germaniei. El a fost comandantul în următorii doi ani (746, 747; **8**, **7**); în timpul acesta nu s-a ajuns la bătălii mai mari, dar între Rin şi Elba trupele romane s-au arătat pretutindeni, iar cînd Tiberius a dispus ca toate cantoanele să recunoască stăpînirea romană în mod formal, declarînd totodată că poate primi recunoaşterea doar simultan din partea tuturor cantoanelor, ele s-au supus fără excepţie, ultimii fiind sugambrii – pentru care, fireşte, nu putea exista o pace reală. Cît de mult se realizase din punct de vedere militar este dovedit de expediţia lui Lucius Domitius Ahenobarbus, organizată puţin mai tîrziu. Fiind

guvernator al Illyricumului şi plecînd probabil din ţara vindelicilor, el a putut repartiza unei cete rătăcitoare de hermunduri locuri de habitat chiar în ţara marcomanilor, ajungînd cu ocazia acestei expediţii pînă dincolo de Elba, fără a întîmpina vreo rezistenţă. Marcomanii erau întru totul izolaţi în Boemia, iar restul Germaniei dintre Rin şi Elba era provincie romană, chiar dacă nu pe deplin pacificată.

Organizarea militaro-politică a Germaniei, statornicită atunci, poate fi cunoscută doar într-un mod incomplet, întrucît, pe de o parte, ne lipsesc datele exacte despre măsurile luate pentru protecţia graniţei orientale a Galiei în perioada anterioară, iar pe de altă parte, realizările celor doi fraţi au fost distruse, în majoritatea lor, de evoluţia ulterioară a lucrurilor. În nici un caz nu a avut loc o transferare a graniţei romane de pe Rin; acesta era probabil ţelul, dar el încă nu fusese atins. Ca şi Dunărea în Illyricumul de atunci, Elba era, ce-i drept, graniţa politică a imperiului, însă Rinul era linia apărării graniţei, iar comunicaţiile din spatele frontului mergeau de la castrele de pe Rin spre marile oraşe şi porturi ale Galiei. În timpul acestor campanii, marele cartier general este aşa-numita „Vechea tabără" de mai tîrziu, *Castra vetera* (Birten, lîngă Xanten), prima înălţime dominantă în aval de Bonn de pe malul stîng al Rinului, din punct de vedere militar corespunzînd aproximativ actualului oraş Wesel de pe malul drept. Acest loc, probabil ocupat de la începutul dominaţiei romane pe Rin, a fost constituit de către Augustus ca bastion al Germaniei; şi dacă fortăreaţa a fost în toate timpurile punctul de sprijin pentru defensiva romană de pe malul stîng al Rinului, ea era în aceeaşi măsură bine aleasă pentru invadarea malului drept, fiind situată în faţa Lippei, navigabilă pe o mare distanţă şi fiind legată de malul drept printr-un pod solid. Opusul acestei „vechi tabere" de la vărsarea Lippei era format probabil de Mogontiacum, actualul Mainz, de la vărsarea rîului Main, după toate probabilităţile o creaţie a lui Drusus; amintitele cedări de teritorii impuse chattiilor, ca şi fondările din Taunus, asupra cărora vom mai reveni, dovedesc cel puţin că Drusus a recunoscut importanţa militară a liniei Mainului şi, în consecinţă, a cheilor ei de pe malul

stîng al Rinului. Dacă tabăra legiunii de pe Aare a fost instituită, după toate probabilităţile, pentru a-i ţine sub ascultare pe reţi şi vindelici (p. 10), fondarea ei aparţine probabil deja acestei epoci; dar ea a fost legată numai în mod exterior de realizările militare galo-germanice. Cu greu tabăra legiunii de la Strassburg poate fi datată în această perioadă. Baza poziţiei armatelor romane era formată de linia de la Mainz pînă la Wesel. Este cert că, exceptînd provincia narbonensă care nu mai era imperială, Drusus şi Tiberius deţineau atît guvernarea întregii Galii, cît şi comanda tuturor legiunilor renane; cu excepţia acestor prinţi, administraţia civilă a Galiei trebuie să fi fost separată atunci de comanda trupelor romane, dar este puţin probabil ca aceasta din urmă să fi fost divizată deja în două comandamente coordonate.

Efectivul acestei armate, probabil mai mică, a Rinului de sub comanda lui Drusus nu poate să fi fost mai mare decît cel al armatei care, 20 de ani mai tîrziu, va staţiona în Germania, de cinci pînă la şase legiuni, aproximativ 50.000-60.000 de soldaţi.

Aceste reglementări militare de pe malul stîng al Rinului se corelează cu cele impuse pe malul drept. Pentru început, romanii l-au luat în stăpînire. Această măsură i-a afectat mai ales pe sugambri; dar aici trebuie avută în vedere şi răzbunarea vulturului capturat şi a centurionilor răstigniţi. În contradicţie cu dreptul popoarelor, solii trimişi pentru declararea supunerii, cei mai nobili ai naţiunii, au fost trataţi ca prizonieri de război, sfîrşind într-un mod ruşinos în fortăreţele italice. Din masa poporului, 40.000 de indivizi au fost îndepărtaţi din patria lor, fiind colonizaţi pe malul galic, unde mai tîrziu sînt întîlniţi, probabil, sub numele de cugerni. Numai un rest nesemnificativ, nepericulos al puternicului trib a putut rămîne în locurile de baştină. Cete suebice au fost transferate de asemenea în Galia, alte populaţii fiind împinse mai spre interior: de exemplu, marsii şi, desigur, chattii; pretutindeni pe Rinul mijlociu populaţia indigenă de pe malul drept a fost fie mutată, fie slăbită. De-a lungul acestui mal s-au instituit şi 50 de posturi întărite. De la Mogontiacum, ţinutul luat chattiilor, de la cantonul matiecilor pînă la actualul Wiesbaden, a fost inclus în liniile romane, iar înălţimea

Taunusului a fost puternic întărită. Însă înainte de toate a fost cucerită linia Lippei dinspre Vetera; este cert că, dintre cele două şosele militare ocupate de fortăreţe la distanţe egale de o zi de marş, de pe ambele maluri ale rîului, una, cea de pe malul drept, este opera lui Drusus, ca şi fortăreaţa Aliso din ţinutul izvoarelor Lippei, probabil actualul sat Elsen, în apropiere de Paderborn. Ei i se adaugă amintitul canal de la gurile Rinului la Lacul Zuider şi un dig ridicat de Lucius Domitius Ahenobarbus într-o întinsă zonă mlăştinoasă între Ems şi Rinul inferior, aşa-numitele „poduri lungi". De asemenea, prin întregul ţinut erau staţionate posturi romane izolate; astfel de posturi sînt amintite mai tîrziu la frisoni şi la cauci, aşa încît ar putea fi plauzibilă afirmaţia că garnizoanele romane se întindeau pînă la Weser şi Elba. În sfîrşit, în cursul iernii armata era cantonată pe Rin, dar vara, chiar dacă nu erau întreprinse expediţii propriu-zise, staţionau întotdeauna în ţara cucerită, de obicei la Aliso.

În teritoriul nou cucerit romanii nu s-au organizat însă doar din punct de vedere militar. Germanii, ca şi ceilalţi provinciali erau determinaţi să accepte jurisdicţia guvernatorilor romani, iar expediţiile de vară ale generalilor au devenit treptat obişnuite călătorii judiciare ale guvernatorilor. Acuzaţia şi apărarea celor învinuiţi se desfăşurau în limba latină; avocaţii romani şi-au început activitatea din plin atît dincoace, cît şi dincolo de Rin, dar în acest din urmă caz i-au îndîrjit profund pe barbarii neobişnuiţi cu asemenea procedee. Mai lipseau multe pentru desăvîrşirea instituţiilor provinciale; încă nu se trecuse la o contribuţie formală a censului şi la recrutări regulate pentru armata romană. Dar, aşa cum noua ligă cantonală a fost instituită în Galia tocmai acum în legătură cu introducerea simultană a venerării divine a monarhului, şi în noua Germanie s-au pus bazele unei asemenea instituţii. Cînd Drusus a consacrat la Lyon altarul lui Augustus pentru Galia, ubii, germanii aşezaţi ultimii pe malul stîng al Rinului, nu au fost primiţi în această asociaţie, aşa încît în localitatea lor principală – conform poziţiei sale, aceasta era pentru Germania ceea ce însemna Lyon pentru cele trei Galii – s-a înălţat un altar similar pentru cantoanele germanice, al cărui sacerdoţiu a fost administrat în anul 91 de tînărul principe

cherusc Segimundus, fiul lui Segestes.

Desăvîrşirea succesului militar a fost frîntă sau întreruptă totuşi de politica familială imperială. Neînţelegerile dintre Tiberius şi tatăl său vitreg au dus, la începutul anului 748 (**6**), la depunerea comenzii din partea celui dintîi. Interesul dinastic nu permitea ca operaţii militare cuprinzătoare să fie încredinţate altor generali decît prinţilor familiei imperiale; iar după moartea lui Agrippa şi Drusus şi retragerea lui Tiberius ea nu mai dispunea de alţi generali capabili. Ce-i drept, cei zece ani în care provinciile Illyricum şi Germania au fost conduse de guvernatori cu puteri ordinare nu vor fi fost lipsiţi cu totul de operaţii militare, cum ne apar nouă. Tradiţia îndatorată curţii informează diferit despre campaniile conduse cu şi cele conduse fără prinţi; dar stagnarea este de netăgăduit şi ea însăşi a constituit un regres. Ahenobarbus, care, datorită înrudirii sale cu familia imperială – soţia sa era nepoata de soră a lui Augustus –, avea mînă mai liberă decît alţi magistraţi şi care, în timpul guvernării sale ilirice, traversase Elba fără a întîmpina vreo rezistenţă, nu va culege mai tîrziu lauri ca guvernator al Germaniei. Nu numai îndîrjirea, dar şi curajul germanilor erau într-o creştere continuă şi în anul 2 ţara se răscoală din nou, armele fiind ridicate de cherusci şi cauci. Între timp, moartea a intervenit în destinele familiei imperiale şi dispariţia tinerilor fii ai lui Augustus a dus la reconcilierea lui cu Tiberius. Imediat după pecetluirea acestei reconcilieri prin adoptarea şi proclamarea ei (4), Tiberius a reluat opera din punctul unde fusese întreruptă şi, în vara aceasta, ca şi în următoarele două veri (5-6), a condus armatele dincolo de Rin. Era o repetare şi o potenţare a campaniilor precedente. Cheruscii au fost readuşi la ascultare în prima campanie, caucii în cea de-a doua; s-au supus canenefaţii, învecinaţi cu batavii, prin vitejie cu nimic mai prejos decît aceştia din urmă, bructerii şi alte cantoane, ca şi puternicii longobarzi, amintiţi aici pentru prima dată şi vieţuind atunci între Weser şi Elba. Prima campanie a fost dusă pe Weser în interior; în cea de-a doua, legiunile romane au ajuns chiar pe malul opus al Elbei, faţă în faţă cu miliţiile germane. În anii 4 şi 5 se pare că, pentru prima dată, armata romană şi-a instalat taberele de iarnă pe pămînt germanic, la Aliso. Toate

acestea s-au realizat fără lupte deosebite; prevăzătoarea purtare a războiului nu numai că frînsese orice rezistenţă, dar o făcea imposibilă. Acest general nu a căutat laurii sterili, ci succesul durabil. În aceeaşi măsură s-a reluat şi navigaţia maritimă; ca şi prima campanie a lui Drusus, cea din urmă a lui Tiberius se evidenţiază prin navigaţia pe Marea Nordului. Dar de data aceasta flota romană a pătruns mai departe, cercetînd întregul ţărm al Mării Nordului pînă la promontoriul cimbrilor, altfel spus la extremitatea Iutlandei şi, navigînd pe Elba în amonte, a realizat joncţiunea cu armata de uscat staţionată aici. Împăratul a interzis traversarea acesteia în mod categoric; dar popoarele de dincolo de Elba, sus-numiţii cimbri din Iutlanda actuală, charuzii aşezaţi la sud de aceştia din urmă, puternicii semnoni dintre Elba şi Odra intraseră cel puţin în relaţii cu noii vecini.

Se putea crede că ţelul fusese atins. Dar mai lipsea ceva pentru forjarea inelului de fier care urma să înlănţuie Marea Germanie: realizarea legăturii între Dunărea mijlocie şi Elba superioară, luarea în stăpînire a vechii ţări a boiilor, care, prin cununa sa muntoasă, se intercala ca o grandioasă fortăreaţă între Noricum şi Germania. Regele Maroboduus, născut dintr-o nobilă gintă marcomană, dar, datorită tinereţii petrecute la Roma, iniţiat în severa organizare militară şi politică romană, nu s-a mulţumit, după revenirea sa – poate că în timpul primelor campanii ale lui Drusus şi transferarea marcomanilor de pe Main pe Elba superioară –, doar cu proclamarea ca principe al poporului său, ci, spre deosebire de felul relaxat al regalităţii germanice, şi-a organizat stăpînirea după modelul celei augustane. În afară de propriul popor, el stăpînea asupra puternicului trib al lugiilor (în Silezia actuală), şi clientela sa trebuie să se fi întins asupra întregului ţinut al Elbei, întrucît longobarzii şi semnonii sînt desemnaţi supuşii lui. Pînă atunci, el menţinuse neutralitatea deplină atît faţă de romani, cît şi faţă de ceilalţi germani; ce-i drept, el a oferit inamicilor Romei, fugari, un loc de azil în ţara sa, dar nu a intervenit activ în luptă nici cînd hermundurii au primit din partea guvernatorului roman pămînt pe teritoriul marcoman (p. 23) şi nici cînd malul stîng al Elbei a fost ocupat de către romani. El nu li s-a

supus, dar a acceptat toate aceste evenimente fără a întrerupe relaţiile prieteneşti cu romanii. Prin această politică, în nici un caz măreaţă şi cu greu putînd fi numită înţeleaptă, el a obţinut privilegiul de a fi atacat ultimul; după strălucitele campanii germanice din anii 4 şi 5 a venit şi rîndul lui. Armatele romane s-au apropiat de inelul muntos al Boemiei din două părţi: dinspre Germania şi Noricum, Gaius Sentinus Saturninus a înaintat de-a lungul rîului Main, defrişînd desele păduri din Spessart şi Munţii Fichtel cu ajutorul securei şi focului, iar Tiberius dinspre Carnuntum, unde legiunile ilirice staţionaseră în cursul iernii din anii 5 şi 6; cele două armate, ce formau împreună 12 legiuni, erau aproape de două ori mai numeroase decît cea a inamicului, a cărui forţă militară era estimată la 70.000 de pedeştri şi 4.000 de călăreţi. Se părea că prevăzătoarea strategie a generalului asigurase succesul şi în acest caz, cînd un eveniment neaşteptat întrerupse înaintarea romanilor.

Populaţiile dalmatine şi panoniene, cel puţin cele din ţinutul Savei, se supuseseră de curînd guvernatorilor romani, însă îndurau noua guvernare cu o îndîrjire crescîndă, mai ales din cauza impozitelor apăsătoare şi percepute fără cruţare. Cînd, mai tîrziu, Tiberius a încercat să afle cauzele răzvrătirii, unul dintre conducători îi răspunse că ele rezidă în faptul că romanii îşi încredinţaseră paza turmelor nu unor cîini şi nici unor păstori, ci lupilor. Acum legiunile au fost duse din Dalmaţia pe Dunăre şi bărbaţii capabili să poarte arme au fost încorporaţi pentru a contribui la întărirea acestor armate. Aceste contingente au făcut primul pas şi au ridicat armele nu pentru, ci împotriva Romei; conducătorul lor se numea Bato, din neamul desitiaţilor (lîngă Sarajevo). Exemplul a fost urmat de panonieni, sub conducerea a doi bărbaţi din neamul breucilor, un alt Bato şi Pinnes. Întregul Illyricum s-a răsculat cu o nemaipomenită rapiditate şi unitate în acţiuni; numărul contingentelor insurecţionale a fost estimat la 200.000 de pedeştri şi 9.000 de călăreţi. Împreună cu limba latină, recrutările pentru trupele auxiliare, practicate mai ales în rîndul panonienilor la o scară foarte largă, au răspîndit în cercuri întinse cunoştinţele despre sistemul militar roman şi chiar educaţia romană; aceşti soldaţi romani cu stagiul militar satisfăcut

formau acum nucleul insurecţiei. Cetăţenii romani, stabiliţi în număr mare în ţinuturile răzvrătite, negustorii şi îndeosebi soldaţii au fost capturaţi şi ucişi pretutindeni. Răzvrătirea populaţiilor provinciale a fost urmată de acţiuni ale celor independente. Ce-i drept, principii tracilor, întru totul devotaţi romanilor, au trimis generalilor romani cetele lor numeroase şi curajoase; dar dacii, împreună cu sarmaţii, au invadat Moesia de pe malul celălalt al Dunării. Se părea că întregul vast ţinut dunărean luase hotărîrea comună să pună acum capăt stăpînirii străine.

Insurgenţii nu intenţionau să aştepte atacul, ci plănuiau o invazie a Macedoniei şi chiar a Italiei. Pericolul era grav; trecînd Alpii Iulieni, răsculaţii ar fi putut ajunge în cîteva zile din nou în faţa Aquileii şi Tergestei – încă nu uitaseră drumul acesta – şi în zece zile în faţa Romei, aşa cum însuşi împăratul argumenta în senat, ce-i drept, mai mult spre a-şi asigura aprobarea pentru măsurile militare cuprinzătoare şi apăsătoare. În cea mai mare grabă s-au recrutat noi contingente şi au fost trimise garnizoane în oraşele imediat ameninţate; de asemenea, toate trupele disponibile au fost concentrate în punctele periclitate. Cel dintîi s-a prezentat guvernatorul Moesiei, Aulus Caecina Severus, şi odată cu el regele trac Rhoemetalkes; curînd au urmat şi alte trupe din provinciile transmarine. Însă înainte de toate, în loc să pătrundă în Boemia, Tiberius trebuia să se întoarcă în Illyricum. Dacă insurgenţii ar fi aşteptat pînă la angajarea luptelor între romani şi Maroboduus sau dacă acesta din urmă ar fi făcut cauză comună cu ei, situaţia ar fi putut deveni foarte critică pentru Roma. Dar cei dintîi au acţionat prea devreme, iar al doilea, fidel sistemului său de neutralitate, a consimţit tocmai acum să încheie pace cu romanii pe baza statu-quoului. În consecinţă, Tiberius a trebuit, ce-i drept, să dea ordin legiunilor romane de a face cale întoarsă, întrucît era imposibil ca Germania să rămînă lipsită de trupe, dar el a izbutit să unifice armata sa ilirică cu trupele din Moesia, Italia şi Siria aflate în marş şi să le folosească împotriva insurgenţilor. Într-adevăr, spaima era mai mare decît pericolul. Dalmaţii pătrunseseră în mai multe rînduri în Macedonia, jefuind coasta pînă la Apollonia, dar nu se ajunsese la

invadarea Italiei şi în curînd incendiul a fost limitat la focarul propriu-zis.

Totuşi, războiul nu era uşor ; şi aici, ca pretutindeni, noua supunere a celor supuşi s-a dovedit a fi mai dificilă decît supunerea în sine. În timpul lui Augustus n-a mai fost reunificată sub aceeaşi comandă niciodată o asemenea masă de trupe; încă în primul an de război, armata lui Tiberius se compunea din 10 legiuni cu trupele auxiliare corespunzătoare, la care se adăugau numeroşi veterani, reînrolaţi de bună voie, şi alţi voluntari, în total aproximativ 120.000 de soldaţi; mai tîrziu el a reunificat 15 legiuni sub stindardele sale. În prima campanie (6) sorţii au fost foarte schimbători; ce-i drept, romanii au reuşit să protejeze localităţi importante precum Siscia şi Sirmium, dar dalmatinul Bato a luptat cu aceeaşi dîrzenie şi, în parte, cu acelaşi noroc împotriva guvernatorului Panoniei, Marcus Valerius Messalla, fiul oratorului, ca şi omonimul său panonian împotriva celui al Moesiei, Aulus Caecina. Îndeosebi războiul de hărţuială a creat trupelor romane probleme deosebite. Nici anul următor (7), în care pe teatrul de război a apărut şi nepotul lui Tiberius, tînărul Germanicus, nu a pus capăt luptelor nesfîrşite. Abia în cursul celei de-a treia campanii (8) romanii au reuşit să-i supună mai întîi pe panonieni, după toate probabilităţile îndeosebi prin atragerea conducătorului Bato, care şi-a convins trupele să depună armele pe rîul Bathinus şi l-a predat romanilor pe colegul său în comanda supremă, Pinnes, fiind recunoscut, drept răsplată a faptelor sale, ca principe al breucilor. Ce-i drept, trădătorul a fost pedepsit curînd după aceea; omonimul său dalmatin l-a capturat şi a dat ordin să fie executat, iar flăcările răscoalei s-au mai răspîndit o dată în rîndul breucilor; dar revolta a fost înfrîntă cu rapiditate şi dalmatul a trebuit să se limiteze la apărarea propriei patrii. În anul acesta, ca şi în cel următor (9), Germanicus şi comandanţii altor corpuri militare au fost nevoiţi să susţină aici lupte crîncene în diferitele cantoane. În anul 9 au fost înfrînţi piruştii (la graniţa cu Epirul) şi desitiaţii, din cantonul cărora provenea chiar conducătorul; pe rînd, au fost cucerite fortăreţele apărate cu vitejie. În cursul verii, Tiberius a apărut încă o dată în persoană pe cîmpul de bătălie şi a acţionat cu toate forţele

armate împotriva ultimelor zvîcniri ale insurecţiei. Închis de armata romană în puternicul Andetrium (Much, mai la nord de Salona), ultimul său loc de refugiu, cauza era considerată pierdută şi de către Bato. Întrucît nu a reuşit să-i determine pe cei disperaţi să capituleze, el a părăsit oraşul şi s-a supus învingătorului, care l-a tratat într-un mod onorabil; internat ca prizonier politic, a murit la Ravenna. Fără conducător, garnizoana a mai continuat lupta inutilă o perioadă, pînă cînd romanii au luat fortăreaţa cu asalt; probabil că această zi de 3 august este consemnată de calendarul roman ca zi comemorativă a victoriei repurtate de Tiberius în Illyricum.

Răzbunarea i-a lovit şi pe dacii de dincolo de Dunăre. În această perioadă, după ce războiul iliric fusese decis în favoarea romanilor, Gnaeus Lentulus trebuie să fi condus o puternică armată romană pe malul celălalt al Dunării şi, ajungînd pînă pe Marisus (Mureş), le-a provocat o înfrîngere usturătoare în propria ţară, călcată atunci pentru prima dată de o armată romană. 50.000 de daci luaţi prizionieri au fost aşezaţi în Tracia.

După cel al lui Hannibal, urmaşii au calificat „Războiul batonian" al anilor 6-9 drept cel mai greu pe care Roma a trebuit să-l susţină împotriva unui inamic extern. În ţara ilirică a provocat răni teribile; în Italia, bucuria biruinţei a fost nemărginită cînd tînărul Germanicus a adus în capitală solia succesului definitiv. Entuziasmul nu a durat multă vreme; aproape în acelaşi timp cu vestea acestui succes, la Roma a sosit solia despre o astfel de înfrîngere cum Augustus nu a trăit o alta în timpul guvernării sale de 50 de ani şi care era mult mai gravă prin urmările ei decît în sine.

Situaţia din provincia Germania a fost descrisă mai sus. Contralovitura care, cu inevitabilitatea unui fenomen natural, urmează instaurării oricărei stăpîniri străine şi care se desfăşurase tocmai acum în ţara ilirică se pregătea şi acolo, în cantoanele de pe Rinul mijlociu. Bineînţeles, resturile triburilor, aşezate în imediata vecinătate a Rinului, erau cu totul descurajate; dar cele care trăiau mai în interior, îndeosebi cheruscii, chattii, bructerii, marsii nu suferiseră pierderi însemnate şi în nici un caz nu-şi pierduseră nădejdea. Ca întotdeauna în asemenea situaţii, în fiecare canton s-au

format o partidă a docililor partizani ai Romei şi una naţională, care pregătea răscoala în secret. Sufletul acesteia din urmă era un tînăr bărbat de 26 de ani din neamul princiar al cheruscilor, Arminius, fiul lui Sigimer; el şi fratele său Flavus fuseseră dăruiţi de Augustus cu dreptul la cetăţenia romană şi, ca ofiţeri, amîndoi luptaseră cu bravură în ultimele campanii romane sub comanda lui Tiberius; fratele mai servea în armata romană şi-şi întemeiase un cămin în Italia. Este de înţeles că şi Arminius se bucura de încrederea deplină a romanilor; acuzaţiile formulate de compatriotul său Segestes, mai bine informat, în faţa romanilor nu au putut zdruncina această încredere din cauza bine cunoscutei duşmănii existente între cei doi. Nu avem mărturii despre pregătirile ulterioare; se înţelege de la sine că aristocraţia şi îndeosebi tineretul aristocratic erau de partea patrioţilor, ceea ce-şi găseşte expresia cea mai limpede în faptul că propria fiică a lui Segestes, Thusnelda, s-a căsătorit cu Arminius, în ciuda interdicţiei tatălui ei; în insurecţie, un rol strălucit l-au jucat şi fratele ei Segimundus şi fratele lui Segestes, Segimer, ca şi nepotul său Sesithacus. Revolta nu a cuprins un spaţiu întins, nefiind nici pe departe atît de vastă ca în Illyricum; privită cu toată rigoarea, aproape că nu poate fi denumită una germanică. Nu participau batavii, frisonii, caucii aşezaţi pe litoral şi nici triburile suebice aflate sub stăpînirea romană şi cu atît mai puţin regele Maroboduus; de fapt, nu s-au răsculat decît acei germani care se asociaseră cu cîţiva ani în urmă împotriva Romei şi împotriva cărora se îndreptase mai întîi ofensiva lui Drusus. Neîndoielnic, răscoala ilirică a înlesnit frămîntările din Germania, dar lipseşte orice urmă a unor legături între cele două insurecţii similare şi aproape simultane; dacă ar fi existat, germanii ar fi trebuit să declanşeze ostilităţile înainte de suprimarea răscoalei panonice şi de capitularea ultimelor fortăreţe din Dalmaţia. Arminius a fost conducătorul viteaz şi şiret şi, înainte de toate, norocos în lupta disperată pentru recîştigarea libertăţii naţionale; dar nici mai mult, nici mai puţin decît atît.

Reuşita planului a fost mai degrabă vina romanilor decît meritul insurgenţilor. În această privinţă, războiul iliric a deţinut totuşi un rol. Comandanţii destoinici şi, după toate probabilităţile, trupele

încercate au fost transferate de pe Rin pe Dunăre. Se pare că armata germanică n-a scăzut numeric, dar cea mai mare parte era alcătuită din legiuni noi, formate în cursul războiului. Situaţia comandamentului era şi mai gravă. Guvernatorul Publius Quinctilius Varus era, ce-i drept, soţul unei nepoate a împăratului şi un bărbat cu o avere strînsă pe căi ilegale, dar princiară, şi de o vanitate la fel de princiară; însă era leneş la trup şi îngust la minte, lipsit de orice talent sau experienţă militară, unul dintre numeroşii romani sus-puşi care, datorită menţinerii vechii confuzii dintre funcţiile administrative şi cele militare, purtau eşarfa de general precum Cicero. El nu ştia nici să-i menajeze pe noii săi supuşi, nici să le înţeleagă intenţiile ; asuprirea şi extorcarea erau la ordinea zilei, el aplicînd metodele din timpul guvernării sale anterioare asupra răbdătoarei Sirii; cartierul general mişuna de clienţi şi de avocaţi şi îndeosebi conjuraţii veneau să apeleze la jurisdicţia sa cu o smerenie recunoscătoare, în timp ce iţele se strîngeau tot mai mult în jurul vanitosului pretor.

Situaţia armatei era cea obişnuită. În provincie staţionau cel puţin cinci legiuni, dintre care două îşi aveau taberele de iarnă la Mogontiacum, trei la Vetera sau, o parte din ele, şi la Aliso. Ultimele trei îşi avuseseră taberele de vară pe Weser. Şoseaua de legătură naturală de la cursul superior al Lippei la Weser duce, peste culmile joase ale lui Osning şi peste pădurea Lippei, care separă valea rîului Ems de cea a rîului Weser, prin cheile Dören, în valea rîului Werre, care se varsă în Weser la Rehme, în apropiere de Minden. Acestea trebuie să fi fost poziţiile ocupate atunci de legiunile lui Varus. Bineînţeles, tabăra de vară era legată de Aliso, punctul de sprijin al poziţiilor romane de pe malul drept al Rinului, cu o şosea de etapă. Anotimpul favorabil se apropia de sfîrşit şi se făceau pregătirile pentru marşul de întoarcere. Atunci a sosit mesajul despre răscularea unui canton învecinat şi Varus, în loc să conducă armata pe această şosea de etapă, s-a hotărît să facă un ocol şi, pe parcurs, să-i readucă pe cei răzvrătiţi la ascultare. Se întîmplă întocmai; ca urmare a numeroaselor detaşări, armata se compunea din trei legiuni şi nouă detaşamente ale trupelor de categoria a doua, cu totul aproximativ

20.000 de soldaţi. După ce armata s-a îndepărtat suficient de liniile ei de legătură şi a pătruns destul de mult în interiorul ţării greu accesibile, confederaţii din cantoanele învecinate s-au răsculat, au măcelărit micile unităţi de trupe staţionate pe teritoriul lor şi, din chei şi păduri, s-au năpustit din toate părţile împotriva armatei guvernatorului aflate în marş. Pentru a nu-i tulbura încrederea lui Varus, Arminius şi cei mai de vază conducători ai patrioţilor au rămas pînă în ultimul moment în cartierul general roman; în seara dinaintea zilei izbucnirii insurecţiei ei luaseră masa în cortul de general al lui Varus şi, anunţînd apropiata izbucnire a răscoalei, Segestes îl implorase pe general să treacă imediat la arestarea lui şi a celor acuzaţi şi să aştepte ca evenimentele să-i justifice acuzaţia. Încrederea lui Varus era de neclintit. De la masă, Arminius a mers călare la insurgenţi, iar în ziua următoare se afla înaintea valurilor romane. Situaţia militară nu era nici mai favorabilă, nici mai nefavorabilă decît cea a armatei lui Drusus înaintea bătăliei de la Arbalo sau decît cea a multor armate romane surprinse în împrejurări asemănătoare; pentru moment, comunicaţiile erau întrerupte, armata împovărată cu multe bagaje se afla la o distanţă de mai multe etape de Aliso şi aceasta în ţara lipsită de poteci şi în anotimpul nefavorabil, toamna ploioasă, atacatorii fiind, ca număr, neîndoielnic superiori romanilor. În asemenea situaţii se decide destoinicia trupelor; iar dacă zarurile au căzut aici în defavoarea romanilor, cel mai mult trebuie să fi contribuit lipsa de experienţă a tinerilor soldaţi şi mai ales descurajarea şi zăpăceala generalului. După atac, armata romană şi-a continuat marşul încă trei zile, acum neîndoielnic în direcţia Aliso, necontenit asaltată şi tot mai demoralizată. Nici unii ofiţeri superiori nu şi-au făcut datoria; unul dintre ei a părăsit cîmpul de bătălie cu întreaga cavalerie, obligînd pedestrimea să ducă singură lupta. Primul care şi-a pierdut cumpătul a fost însuşi generalul; rănit, el s-a sinucis încă înainte de terminarea luptei – atît de devreme, încît ai săi au reuşit chiar să-l incinereze şi să salveze astfel trupul de profanarea inamicului. Exemplul său a fost urmat de o seamă de ofiţeri superiori. Cînd totul a fost pierdut, a capitulat şi celălalt comandant, renunţînd şi la ceea ce le mai

rămăsese celor scăpaţi cu viaţă – o onorabilă moarte de soldat. Astfel, în toamna anului 9, armata germanică a fost nimicită în una din văile dintre înălţimile care străjuiesc ţinutul Münster. Vulturii au căzut toţi trei în mîinile duşmanilor. Nu au scăpat nici un detaşament, nici călăreţii care-şi abandonaseră camarazii; doar cîţiva au reuşit să se salveze. Prizonierii, îndeosebi ofiţerii şi avocaţii, au fost răstigniţi sau îngropaţi de vii ori şi-au pierdut viaţa sub cuţitul de sacrificii al preoţilor germani. Ca semne ale victoriei, capetele tăiate au fost bătute de copacii dumbrăvilor sacre. Ţara s-a ridicat în lung şi în lat împotriva stăpînirii străine; se aştepta ralierea lui Maroboduus; posturile şi şoselele romane de pe întregul mal drept al Rinului au căzut fără dificultate în mîinile învingătorilor. Singur la Aliso, viteazul comandant Lucius Caedicius, nu un ofiţer, ci un soldat cu stagiu îndelungat, a opus o rezistenţă hotărîtă, iar arcaşii lui au reuşit să-i alunge pe germanii lipsiţi de arme pentru luptă de la distanţă din faţa valurilor, asediul transformîndu-se într-o blocadă. După epuizarea ultimelor provizii ale asediaţilor, cum tot nu sosea nici o forţă de despresurare, Caedicius a plecat într-o noapte întunecoasă; iar restul armatei, deşi stingherit de numărul mare de femei şi copii şi suferind pierderi însemnate din cauza atacurilor germanilor, a ajuns pînă la urmă în tabăra de la Vetera. La vestea catastrofei au sosit aici şi cele două legiuni staţionate la Mainz, comandate de Lucius Nonius Asprenas. Apărarea hotărîtă de la Aliso şi intervenţia rapidă a lui Asprenas i-au împiedicat pe germani să-şi urmărească victoria pe malul stîng al Rinului, poate şi pe gali să se răscoale împotriva Romei.

În curînd, înfrîngerea a fost atenuată prin faptul că armata Rinului nu numai că a fost completată, dar a fost substanţial întărită. Tiberius a preluat din nou comanda acesteia, şi chiar dacă în anul următor (10) istoria războiului nu înregistrează alte bătălii, probabil că atunci numărul legiunilor de pe graniţa Rinului s-a mărit la opt şi s-a divizat această comandă în cea a armatei superioare, cu cartierul general la Mainz, şi cea a armatei inferioare, cu cartierul general la Vetera, fiind luate în general toate măsurile care au rămas hotărîtoare de-a lungul secolelor. Era de aşteptat ca această mărire a

armatei Rinului să fie urmată de reluarea energică a operaţiunilor de pe malul drept al fluviului. Încleştarea romano-germană nu era o luptă între două puteri politice aflate în cumpănă, în care înfrîngerea uneia dintre ele putea justifica o încheiere nefavorabilă a păcii; era lupta dintre un mare stat civilizat, organizat şi o naţiune vitează, dar barbară din punct de vedere politic şi militar, în care rezultatul final este evident de la bun început şi – aşa cum corabia nu-şi abandonează cursa din cauza unei rafale de vînt care îi schimbă direcţia – în care nu este admis ca un insucces izolat să modifice în vreun fel planul prestabilit. Dar nu s-a întîmplat întocmai. Ce-i drept, Tiberius a traversat Rinul în anul următor (11), dar această expediţie nu semăna cu cele precedente. El a rămas acolo în timpul verii şi a sărbătorit ziua de naştere a împăratului, dar armata staţiona în imediata vecinătate a Rinului şi nici nu putea fi vorba despre expediţii la Weser şi Elba. Probabil se intenţiona să li se arate germanilor că romanii mai ştiau să găsească drumul în ţara lor şi, poate, să se întreprindă pe malul drept al Rinului acele instituiri devenite necesare prin schimbarea politicii.

Marea comandă, cuprinzînd ambele armate, a fost păstrată în sînul casei imperiale. Germanicus o deţinuse deja în anul 11 alături de Tiberius; în anul următor, fiind reţinut la Roma din cauza administrării consulatului său, Tiberius a comandat singur pe Rin; la începutul anului 13, Germanicus a preluat comanda supremă unică. Romanii se aflau în stare de război cu germanii, dar erau ani lipsiţi de evenimente. Cu greu înfocatul şi ambiţiosul prinţ moştenitor suporta cătuşele care i-au fost impuse şi pot fi înţeleşi ofiţerul care nu uita cei trei vulturi aflaţi în mîini străine, şi fiul bun al lui Drusus, care dorea să reedifice clădirea dărîmată. În curînd i s-a oferit (sau a găsit) un prilej. La 19 august 14, împăratul Augustus muri. Prima schimbare de tron în cadrul noii monarhii nu a fost lipsită de crize, iar Germanicus a avut ocazia să-i dovedească tatălui său prin fapte că doreşte să-i păstreze fidelitatea. Totodată, el a găsit însă în aceasta şi justificarea de a relua mult-visata invazie a Germaniei chiar fără ordin; el declară că periculoasa frămîntare în rîndul legiunilor, provocată de schimbarea de tron, trebuie suprimată prin această

nouă expediţie războinică. Nu ştim dacă aceasta a fost o cauză sau doar un pretext, şi poate că nici el n-a ştiut-o. Comandantul armatei renane nu putea fi oprit în toate cazurile la trecerea graniţei şi întotdeauna natura măsurilor luate împotriva germanilor a depins pînă la un anumit punct de persoana lui. De asemenea, credea poate că acţionează în spiritul noului monarh care se putea numi doar, cu aceeaşi îndreptăţire ca şi fratele său, învingător al Germaniei şi a cărui sosire anunţată în tabăra de pe Rin putea fi interpretată în sensul că el ar veni pentru a relua cucerirea Germaniei întreruptă la ordinul lui Augustus. Oricum, ofensiva de dincolo de Rin a fost reluată. Încă din toamna anului 14, Germanicus însuşi a condus detaşamente din toate legiunile de la Vetera pe malul opus, a înaintat destul de adînc în interiorul ţării de-a lungul Lippei, incendiind ţinutul în lung şi-n lat, măcelărindu-i pe autohtoni, distrugînd templele – spre exemplu, cel deosebit de venerat al Tanfanei. Cei loviţi, mai ales bructerii, tubanţii şi usipeţii, au încercat să-i pregătească prinţului, la întoarcere, soarta lui Varus, dar atacul a fost compromis din cauza ripostei energice a legiunilor. Întrucît această incursiune n-a fost criticată, ba chiar i se aduseră generalului mulţumiri şi omagii, el a mers mai departe. În primăvara anului 15, şi-a adunat forţele principale mai întîi pe Rinul mijlociu şi de la Mainz atacă în persoană chattii pînă la afluenţii superiori ai rîului Weser, în timp ce mai la nord armata de pe Rinul inferior i-a atacat pe cherusci şi pe marsi. Acest plan era justificat în măsura în care cheruscii, cu simpatii romane, fiind siliţi să se ralieze patrioţilor sub impresia nemijlocită a catastrofei lui Varus, se aflaseră din nou în luptă deschisă cu partida naţională mult mai puternică şi reclamaseră intervenţia lui Germanicus. Într-adevăr, romanii au reuşit să-l elibereze pe prietenul lor Segestes, strîmtorat de compatrioţii săi, şi să o captureze cu această ocazie şi pe fiica lui, soţia lui Arminius; s-a supus şi fratele lui Segestes, Segimerus, cîndva conducătorul patrioţilor alături de Arminius; încă o dată vrajbele interne ale germanilor au netezit calea stăpînirii străine. În acelaşi an Germanicus a întreprins expediţia principală în ţinutul de pe Ems; din Vetera, Caecina a înaintat spre cursul superior al rîului Ems, el

însuşi îndreptîndu-se spre acelaşi loc de la gurile Rinului; cavaleria a străbătut ţinutul fidelilor frisoni de-a lungul coastei. Reuniţi, romanii au pustiit ţara bructerilor şi întregul ţinut dintre Ems şi Lippe şi au întreprins de aici o incursiune spre locul catastrofei, unde sucombase armata lui Varus cu şase ani în urmă, pentru a înălţa camarazilor monumentul funerar. În cursul înaintării, cavaleria romană a fost ademenită într-o ambuscadă de către Arminius şi îndîrjitele cete ale patrioţilor şi ar fi fost nimicită dacă infanteria venită în grabă n-ar fi evitat pierderi mai grave. Primejdii mai mari s-au ivit la întoarcerea de pe Ems, care a avut loc pe aceleaşi căi ca şi înaintarea. Cavaleria a ajuns nevătămată în taberele de iarnă. Întrucît pedestrimea celor patru legiuni n-a putut fi transportată toată din cauza navigaţiei dificile – era perioada echinocţiului de toamnă –, Germanicus a dat ordinul de debarcare pentru două dintre ele, care urmau să se întoarcă de-a lungul ţărmului; dar, prea puţin cunoscătoare ale proporţiilor fluxului şi refluxului în acest anotimp, ele şi-au pierdut echipamentul şi erau aproape pe punctul de a se îneca în masă. Reîntoarcerea celor patru legiuni ale lui Caecina de la Ems la Rin se asemăna întru totul cu cea a lui Varus, ba chiar dificila regiune mlăştinoasă a provocat poate şi mai multe greutăţi decît prăpăstiile Munţilor Păduroşi. Întreaga masă a autohtonilor, în frunte cu cei doi principi cherusci, Arminius şi veneratul său unchi Inguiomerus, s-a aruncat asupra trupelor aflate în retragere, în speranţa că le va pregăti aceeaşi soartă, şi a ocupat mlaştinile şi pădurile dimprejur. Însă bătrînul general, încercat de-a lungul serviciului său de război de 40 de ani, şi-a păstrat sîngele rece chiar şi în acele condiţii de pericol extrem şi a comandat neclintit trupele sale timorate şi flămînde. Totuşi, poate că nici el n-ar fi putut să evite nenorocirea dacă, în urma unui atac norocos în timpul marşului, cu prilejul căruia romanii au pierdut o mare parte din cavalerie şi aproape toate bagajele, germanii, siguri de victorie şi dornici de pradă, în pofida sfatului lui Arminius, nu l-ar fi urmat pe celălalt conducător şi, în loc să-l înconjure pe inamic, n-ar fi încercat să cucerească tabăra imediat prin asalt. Caecina a permis apropierea germanilor pînă la limita valurilor, dar atunci s-a năpustit pe toate porţile şi ieşirile cu o

asemenea năvală împotriva atacatorilor, încît aceştia au suferit o grea înfrîngere, retragerea putînd fi continuată fără a mai întîlni oprelişti notabile. Cei de pe Rin pierduseră deja speranţele în revenirea armatei şi erau gata să distrugă podul de la Vetera pentru a împiedica cel puţin pătrunderea germanilor în Galia; numai intervenţia curajoasă a unei femei, soţia lui Germanicus, fiica lui Agrippa, a împiedicat executarea hotărîrii laşe şi ruşinoase.

Aşadar, reluarea supunerii Germaniei nu începuse tocmai norocos. Ce-i drept, ţinutul dintre Rin şi Weser fusese străbătut din nou, dar romanii nu se puteau mîndri cu succese decisive, iar pierderile materiale, îndeosebi în cai, se resimţeau profund; astfel, ca pe vremea lui Scipio, oraşele Italiei şi ale provinciilor occidentale trebuiră să participe cu contribuţii patriotice la înlăturarea pagubelor.

Pentru campania următoare (16), Germanicus şi-a schimbat planul de război; el a încercat să sprijine expediţia pentru supunerea Germaniei pe Marea Nordului şi flota, întrucît populaţiile de pe coastă, batavii, frisonii, caucii, erau mai mult sau mai puţin apropiate de romani, pe de o parte, şi pentru a scurta îndelungatele şi păgubitoarele marşuri de la Rin la Weser şi la Elba şi înapoi, pe de altă parte. După ce folosise această primăvară şi pe precedenta pentru incursiuni rapide pe Main şi pe Lippe, la începutul verii el a îmbarcat întreaga armată la gurile Rinului pe imensa flotă de transport de 1.000 de vele, terminată între timp, şi a ajuns într-adevăr fără pierderi pînă la vărsarea rîului Ems, unde a ancorat; de aici, mergînd probabil de-a lungul acestui rîu pînă la confluenţa rîului Haase şi pe urmă de-a lungul acestuia pînă în valea Werrei, a ajuns pe Weser. El a evitat astfel traversarea Pădurii Teutoburgice cu armata de 80.000 de soldaţi, care implica mari greutăţi, mai ales datorită aprovizionării; se crease totodată garanţia comunicaţiilor prin tabăra flotei şi, în locul atacului frontal, cheruscii erau atacaţi pe malul drept al rîului Weser, din flanc. Aici romanii au fost întîmpinaţi de întregul contingent al germanilor, comandaţi din nou de cele două căpetenii ale partidei patrioţilor: Arminius şi Inguiomerus. Forţa lor poate fi estimată dacă se ia în considerare că au angajat două bătălii

succesive în cîmp deschis în ţara cheruscilor, mai întîi chiar pe Weser, pe urmă puţin în interior, unde au întîlnit întreaga armată romană, victoria fiind mult timp disputată. Ce-i drept, ea a revenit romanilor şi un număr mare de patrioţi germanici au rămas pe cîmpurile de bătălie; nu se luau prizonieri şi de ambele părţi se lupta cu îndîrjirea cea mai cruntă. Al doilea Tropaeum al lui Germanicus vorbea despre supunerea tuturor popoarelor germanice dintre Rin şi Elba; fiul a adăugat această campanie celor strălucite ale tatălui său şi a înştiinţat Roma că în următoarea campanie va desăvîrşi supunerea Germaniei. Dar, deşi rănit, Arminius scăpă şi rămase în continuare în fruntea patrioţilor, iar o nenorocire neaşteptată umbri succesul militar. La întoarcere, realizată de majoritatea legiunilor pe calea mării, flota de transport a fost surprinsă de furtunile de toamnă din Marea Nordului; corăbiile au fost aruncate în toate direcţiile spre insulele Mării Nordului şi pînă la coasta britanică multe s-au scufundat, iar de pe cele care au scăpat a trebuit să se arunce majoritatea cailor şi bagajelor peste bord, în încercarea de a salva viaţa oştenilor. Ca şi în perioada războaielor punice, pierderile materiale echivalau cu o înfrîngere; însuşi Germanicus, rătăcit cu vasul amiral pe coasta inospitalieră a caucilor, disperat din cauza acestui insucces, era gata să-şi găsească moartea în acelaşi ocean, al cărui sprijin îl invocase atît de insistent şi de zadarnic la începutul campaniei. Mai tîrziu, pierderile de vieţi omeneşti s-au dovedit a nu fi chiar atît de mari cum se estimase la început, şi cîteva lovituri încununate de succes, pe care generalul le-a executat împotriva barbarilor celor mai apropiaţi, după reîntoarcerea pe Rin, au ridicat moralul trupelor. Dar, comparată cu campania precedentă, cea din anul 16 s-a terminat, ce-i drept, cu victorii mai strălucite, dar şi cu pierderi mult mai usturătoare.

Rechemarea lui Germanicus a însemnat şi anularea conducerii supreme a armatei Rinului. Simpla divizare a conducerii a pus capăt strategiei de pînă atunci; faptul că Germanicus nu numai că a fost rechemat, ci nici n-a primit vreun succesor echivala cu ordonarea defensivei pe Rin. Drept urmare, campania din anul 16 a fost ultima pe care romanii au purtat-o în scopul supunerii Germaniei şi al

mutării graniţei imperiului de pe Rin pe Elba. Expediţiile lui Germanicus au urmărit acest scop, fapt demonstrat de însăşi evoluţia lor şi de momentul triumfal care celebra graniţa de pe Elba. Şi restaurarea amplasamentelor militare de pe malul drept al Rinului, a castelelor din Taunus şi a fortăreţei Aliso şi a liniei care asigura comunicaţiile cu Vetera ţine doar în parte de ocuparea malului drept, care era în acord cu planul limitat de operaţiuni avizat după bătălia lui Varus, în parte ea mergea cu mult dincolo de acesta din urmă. Dar ţelurile generalului nu erau (sau nu erau întru totul) şi ale împăratului. Este mai mult decît probabil că, din capul locului, Tiberius mai degrabă a tolerat acţiunile lui Germanicus de pe Rin şi cu siguranţă a vrut să le pună capăt prin rechemarea lui în iarna anilor 16/17. Fără îndoială, concomitent au fost abandonate o bună parte din realizări, îndeosebi a fost retrasă garnizoana din Aliso. Aşa cum încă în anul următor Germanicus nu a găsit nici o piatră din monumentul triumfal ridicat în pădurea Teutoburgică, la fel au dispărut şi rezultatele victoriilor sale şi nici unul dintre succesorii săi n-a continuat construirea pe această fundaţie.

Dacă Augustus nu mai crezuse în recîştigarea Germaniei după bătălia lui Varus, dacă Tiberius, acum, cînd cucerirea a fost reluată, a ordonat să fie întreruptă, sîntem îndreptăţiţi să determinăm motivele care i-au condus pe cei doi importanţi regenţi la această hotărîre şi urmările pe care le-au avut aceste semnificative evenimente pentru politica imperială.

Bătălia lui Varus este o enigmă, nu militară, ci politică, dar nu prin desfăşurarea, ci prin urmările ei. Augustus avea dreptate să-şi ceară legiunile pierdute nu de la inamic, nici de la destin, ci din partea generalului; era un accident din categoria celor pe care conducătorii militari neîndemînatici le mai provoacă din cînd în cînd pentru oricare stat. Mai greu se poate înţelege de ce nimicirea unei armate de 20.000 de soldaţi, fără alte consecinţe militare directe, a putut impune o turnură decisivă în marea politică a unui stat universal condus cu clarviziune. Şi, cu toate acestea, cei doi stăpîni au suportat acea înfrîngere cu o răbdare inegalabilă, dar îngrijorătoare şi periculoasă atît pentru armată, cît şi pentru vecini; cu toate acestea,

ei au acceptat ca încheierea păcii cu Maroboduus, care, iniţial, urma să devină neîndoielnic doar un armistiţiu, să se definitiveze într-un tratat şi n-au mai încercat să cucerească valea superioară a Elbei. Căderea marelui edificiu, început împreună cu fratele său şi, după moartea acestuia, aproape terminat, trebuie să-l fi afectat în mod deosebit pe Tiberius; măreaţa fervoare cu care reluase războiul germanic început cu zece ani în urmă, imediat după revenirea la guvernare, ne dă o idee despre efortul depus cu ocazia acestei renunţări. Dacă totuşi nu numai Augustus, ci şi el însuşi i-au rămas fidel, după moartea lui, pentru aceasta nu se poate găsi alt motiv decît că ei au recunoscut imposibilitatea realizării planurilor pentru modificarea graniţei de nord urmărită timp de 20 de ani, apreciind puterile imperiului ca fiind insuficiente pentru supunerea şi menţinerea teritoriului situat între Rin şi Elba.

Pînă atunci, graniţa imperiului ducea de la Dunărea mijlocie pînă la izvoarele ei şi Rinul superior şi pe urmă de-a lungul cursului acestuia; ea ar fi fost, într-adevăr, scurtată şi ameliorată substanţial prin transferarea ei pe Elba, care se apropie de Dunăre în zona izvoarelor, şi pe întregul parcurs al acesteia din urmă; la cîştigul militar de netăgăduit se adaugă probabil şi elementul politic: plasarea cît mai departe de Roma şi Italia a puternicelor comandamente era una dintre maximele călăuzitoare ale politicii lui Augustus şi, în evoluţia Romei, o armată a Elbei cu greu ar fi găsit rolul pe care armatele Rinului îl vor prelua din nefericire cît de curînd. Condiţiile preliminare, suprimarea partidei patriotice germanice şi a regelui sueb din Boemia nu erau sarcini uşoare; însă, o dată, succesul aproape că fusese obţinut şi o conducere corectă trebuia să ducă la rezolvarea lor. Dar se punea şi întrebarea dacă trupele din ţinutul intermediar puteau fi retrase după instituirea graniţei de pe Elba; problemă cu care guvernul roman s-a confruntat în modul cel mai serios în timpul războiului dalmato-panonian. Dacă deja apropiata intervenţie a armatei romane dunărene din Boemia a provocat o răscoală naţională, învinsă abia după o luptă de patru ani, cu folosirea tuturor mijloacelor militare, acest vast ţinut nu putea fi lăsat la voia întîmplării nici în momentul respectiv şi nici pentru o

îndelungată perioadă ulterioară. Situaţia de pe Rin era neîndoielnic asemănătoare. Ce-i drept, publicul roman obişnuia să se laude că prin garnizoana de 1.200 de soldaţi de la Lyon statul ţine întreaga Galie în supunere; dar guvernul roman nu putea uita că cele două mari armate de pe Rin nu-i respingeau doar pe germani, ci erau foarte importante şi pentru cantoanele galice care în nici un caz nu se remarcau prin docilitate. Staţionate pe Weser sau chiar pe Elba, ele n-ar fi putut aduce acest serviciu în egală măsură şi era imposibil să fie ocupate atît Rinul, cît şi Elba. Astfel, Augustus a ajuns poate la concluzia că efectivele armate existente, ce-i drept, de puţin timp puternic întărite, dar aflate în continuare cu mult sub limita necesităţilor reale, nu erau suficiente pentru această colosală reglementare de graniţă; din una militară, problema se schimbase astfel în una a politicii interne şi mai ales în una financiară. Nici Augustus, nici Tiberius nu au îndrăznit să mărească cheltuielile pentru armată. Această atitudine poate fi criticată. Paralizanta lovitură dublă a insurecţiei ilirice şi germanice cu gravele ei catastrofe, vîrsta înaintată şi epuizarea puterilor împăratului, tot mai accentuata aversiune a lui Tiberius faţă de acţiuni tinereşti şi mari iniţiative şi îndeosebi faţă de orice abatere de la politica lui Augustus au contribuit cu siguranţă în mod hotărîtor la luarea acestei decizii – poate în dezavantajul statului. În atitudinea inacceptabilă, dar explicabilă a lui Germanicus se resimt sentimentele armatei şi tineretului determinate de renunţarea la noua provincie Germania. În modesta tentativă de a conserva Germania pierdută, cel puţin prin intermediul celor cîtorva cantoane germanice de pe malul stîng al Rinului, în cuvintele ambigue şi nesigure cu care Augustus însuşi îşi arogă sau nu în raportul său stăpînirea asupra Germaniei se recunoaşte situaţia penibilă pe care guvernul trebuia s-o apere faţă de opinia publică. Planul ocupării graniţei de pe Elba fusese măreţ, poate hazardat, şi poate că Augustus, ale cărui idealuri în general nu se avîntau în asemenea sfere, l-a trecut în fapte numai după îndelungi tergiversări şi cu siguranţă sub influenţa hotărîtoare a mai tînărului fiu vitreg de care era foarte apropiat. Dar, de regulă, anularea pasului prea temerar nu înseamnă corectarea greşelii, ci

comiterea unei a doua greşeli. Monarhia, într-un mod cu totul diferit decît guvernarea de odinioară, avea nevoie de onoarea militară nepătată şi succesul militar necondiţionat; absenţa numerelor 17, 18 şi 19 din rîndul regimentelor necompletate niciodată după bătălia lui Varus nu cadra cu prestigiul militar, iar pacea cu Maroboduus pe baza statu-quoului nu putea fi văzută ca un succes nici măcar de retorica cea mai loială. Întreaga poziţie politică a lui Germanicus interzice supoziţia că el ar fi declanşat acele cuprinzătoare întreprinderi fără un ordin propriu-zis al guvernului său; dar, aşa cum nu poate fi scutit de reproşul că şi-a folosit dubla poziţie de comandant suprem al primei armate a imperiului şi de succesor la tron pentru înfăptuirea din proprie iniţiativă a planurilor sale politico-militare, la fel nici împăratul nu poate fi scutit de reproşul la fel de grav că s-a înspăimîntat în faţa luării, poate şi în faţa formulării desluşite şi a executării energice a propriilor hotărîri. Dacă Tiberius, cel puţin, nu s-a împotrivit reluării ofensivei, trebuie să-şi fi dat seama de argumentele care pledau pentru o politică mai viguroasă; aşa cum procedează oamenii prea calculaţi, el a lăsat cumva decizia în voia destinului, pînă cînd repetatul şi gravul eşec al prinţului a justificat încă o dată politica de descurajare. Nu era uşor pentru guvern să oprească o armată care readusese doi din cei trei vulturi pierduţi; totuşi, a luat această hotărîre. Oricare ar fi fost motivele obiective şi cele personale, ne găsim aici la o cotitură a istoriei popoarelor. Şi istoria are fluxuri şi refluxuri; aici intervine refluxul după marele flux al guvernării mondiale romane. La nord de Italia, stăpînirea romană ajunsese pentru cîţiva ani pînă la Elba; începînd cu bătălia lui Varus, graniţele ei sînt Rinul şi Dunărea. O poveste, dar una veche, relatează că, în timpul ultimei sale campanii pe Elba, lui Drusus, primul cuceritor al Germaniei, i-ar fi apărut o colosală făptură femeiască de neam germanic şi i-ar fi strigat în limba sa: „Înapoi!”.

Însă înfrîngerea politicii lui Augustus, cum pot fi considerate pacea cu Maroboduus şi acceptarea catastrofei teutoburgice, aproape că nu a însemnat o victorie pentru germani. După bătălia lui Varus, sufletul celor mai buni trebuie să fi fost străbătut de speranţa

că strălucita victorie a cheruscilor şi aliaţilor lor şi retragerea inamicului, atît în vestul, cît şi în sudul ţării, vor conferi naţiunii o anumită unitate. Poate că sentimentul unităţii dintre saxoni şi suebi, care nu întreţinuseră legături înainte, s-a născut tocmai în aceste crize. Faptul că saxonii au trimis capul lui Varus de pe cîmpul de bătălie regelui suebilor nu poate fi altceva decît expresia sălbatică a ideii că pentru toţi germanii sosise momentul de a se năpusti într-o avalanşă comună împotriva Imperiului Roman şi a asigura graniţa şi libertatea ţării prin unicul mijloc posibil: înfrîngerea inamicului ereditar în propria casă. Dar bărbatul educat şi regele diplomat a acceptat darul insurgenţilor doar pentru a-i trimite împăratului Augustus capul pentru funeralii; el nu a făcut nimic pentru romani, dar nici împotriva lor, stăruind neclintit în neutralitatea sa. Imediat după moartea lui Augustus, Roma s-a temut de invazia marcomanilor în Raetia, dar, probabil, fără temei; iar cînd Germanicus a reluat apoi ofensiva împotriva germanilor dinspre Rin, puternicul rege marcoman a rămas fidel pasivităţii sale. Această politică a subtilităţii sau a laşităţii, în tumultuoasa lume germanică, îmbătată de succese şi speranţe patriotice, şi-a săpat propriul mormînt. Triburile suebice mai îndepărtate, slab ataşate de regat, semnonii, longobarzii şi gotonii s-au dezis de rege, raliindu-se patrioţilor saxoni; nu este imposibil ca însemnatele forţe militare de care dispuneau Arminius şi Inguiomerus în bătăliile susţinute cu Germanicus să le fi revenit, în majoritatea lor, din aceste locuri. Cînd, curînd după aceea, atacul roman a fost întrerupt pe neaşteptate, patrioţii s-au lansat într-un atac împotriva lui Maroboduus (17), poate împotriva regalităţii în general, cel puţin împotriva celei administrate după modelul roman. Dar şi în rîndul lor au apărut sciziuni; cei doi principi cherusci înrudiţi de aproape care, chiar dacă nu fuseseră victorioşi, îşi conduseseră totuşi compatrioţii în ultimele bătălii cu vitejie şi onoare şi luptaseră pînă acum întotdeauna umăr la umăr, nu mai erau întovărăşiţi în acest război. Unchiul Inguiomerus nu a mai suportat rangul secundar alături de nepot, aşa încît, la izbucnirea războiului, a trecut de partea lui Maroboduus. Ca urmare, s-a ajuns la bătălia decisivă între germani şi germani – mai mult, între aceleaşi triburi;

căci în ambele armate luptau atît suebi, cît şi cherusci. Lupta a rămas mult timp nedecisă; ambele armate învăţaseră din tactica romană, iar pasiunea şi îndîrjirea le erau la fel de mari. Arminius nu a cucerit o victorie propriu-zisă, adversarul abandonînd cîmpul de bătălie – şi, întrucît Maroboduus a părut să fie cel înfrînt, l-au părăsit şi triburile care îi mai rămăseseră fidele, el fiind limitat la propriul regat. Cînd a cerut ajutor roman împotriva forţei zdrobitoare a compatrioţilor, Tiberius i-a reamintit atitudinea sa după bătălia lui Varus şi i-a răspuns că romanii vor păstra acum şi ei neutralitatea. Sfîrşitul i se apropia acum cu paşi repezi. Deja în anul următor (18) a fost atacat chiar în reşedinţa sa de un principe al gotonilor, Catualda, pe care-l jignise cîndva personal şi care-l părăsise după aceea cu ceilalţi suebi din afara Boemiei; părăsit de ai săi, s-a salvat cu greu la romani, care i-au acordat azilul cerut; mulţi ani după aceea a murit la Ravenna ca pensionar roman.

Adversarii şi rivalii lui Arminius fuseseră aşadar înlăturaţi şi toate privirile naţiunii germanice se îndreptau spre el. Dar această măreţie era o ameninţare şi echivala cu nimicirea lui. Propriii compatrioţi, îndeosebi propria gintă îl acuzau că ar urma calea lui Maroboduus şi că nu doreşte să fie doar primul, ci stăpînul şi regele germanilor; cine ar putea spune dacă aceste acuzaţii erau întemeiate sau nu şi dacă, admiţînd că aceasta i-ar fi fost intenţia, nu era cumva calea cea bună? Izbucni războiul civil: el de o parte, aceşti reprezentanţi ai libertăţii poporului de cealaltă; la doi ani după exilarea lui Maroboduus, a căzut, asemenea lui Caesar, sub pumnalele asasine ale unor nobili cu vederi republicane. Cu ocazia triumfului lui Germanicus, soţia sa, Thusnelda, şi fiul său Thumelicus, născut în prizonierat şi pe care nu l-a cunoscut niciodată, au mers spre Capitoliu (28 mai 17) împreună cu ceilalţi nobili germani înlănţuiţi; drept răsplată pentru fidelitatea sa faţă de romani, bătrînul Segestes a primit un loc de onoare, de unde i s-a permis să privească intrarea fiicei şi a nepotului. Cu toţii au murit în imperiul romanilor; în exilul de la Ravenna, Maroboduus i-a regăsit atît pe soţia, cît şi pe fiul adversarului său. Dacă Tiberius a remarcat la rechemarea lui Germanicus că războiul împotriva germanilor nu este justificat şi că

vor purta ei de grijă să rezolve problemele Romei, el îşi cunoştea adversarii; în acest punct istoria i-a dat pe deplin dreptate. Dar nobilul bărbat care, la vîrsta de 26 de ani, îşi eliberase patria saxonă de sub dominaţia străină italică şi, pe urmă, fusese atît general, cît şi soldat în lupta de şapte ani pentru libertatea recîştigată, care nu-şi periclitase numai trupul şi viaţa, ci îşi sacrificase şi soţia şi copilul pentru naţiunea sa, pentru a muri de mînă asasină la vîrsta de 37 de ani, acestui bărbat poporul său i-a dat ceea ce i-a putut da: o amintire veşnică în poemul eroic.

1. Începînd cu anul 1 d.Cr. Th. Mommsen renunţă la cronologia Romei. Ne-am conformat. Datele de după acest an vor apărea fără adaosul „d.Cr.” (n.tr.).

Capitolul II

Hispania

Accidentele politicii externe i-au determinat pe romani să se aşeze în Peninsula Iberică mai devreme decît în oricare parte a continentului transmarin şi să instituie aici un dublu comandament permanent. La fel, aici republica nu se mărginise, ca în Galia şi Illyricum, la supunerea coastelor mării italice, ci, dimpotrivă, după exemplul Barcinilor, a plănuit de la bun început cucerirea întregii peninsule. Romanii se luptaseră cu lusitanii (în Portugalia şi Estramadura) de cînd se numeau stăpîni ai Hispaniei; în acelaşi timp cu cea „mai apropiată", „provincia mai îndepărtată" fusese instituită de fapt împotriva acestui popor; galecii (Galicia) deveniseră cu un secol înainte de bătălia de la Actium supuşii romanilor; cu puţin timp înaintea acesteia, Caesar, dictatorul de mai tîrziu, purtase armatele romane pînă la Brigantium (Coruna) şi reconsolidase stăpînirea provinciei mai îndepărtate asupra acestor meleaguri. În anii cuprinşi între moartea lui Caesar şi principatul lui Augustus armatele nu au mai poposit în Hispania septentrională; în această scurtă perioadă nu mai puţin de şase guvernatori şi-au cîştigat acolo triumful şi este probabil ca supunerea versanţilor sudici ai Pirineilor să se fi desfăşurat cu preponderenţă în această epocă. Trebuie să fi existat o conexiune între aceste lupte şi războaiele cu înrudiţii aquitani, aşezaţi pe versanţii nordici ai munţilor, care aparţin aceleiaşi perioade şi dintre care ultimul se încheie victorios în anul 727 (**27**). Cu ocazia reorganizării administraţiei în anul 727 (**27**), peninsula i-a revenit lui Augustus, aici fiind proiectate întinse operaţiuni militare şi întrucît ţinutul reclama o ocupaţie permanentă. Deşi treimea sudică a provinciei mai îndepărtate, numită de atunci după rîul Baetis (Guadalquivir), a fost curînd înapoiată guvernării senatoriale, totuşi partea cu mult mai mare a peninsulei a rămas necontenit sub

administraţia imperială: atît cele două treimi din provincia mai îndepărtată, Lusitania şi Galecia, cît şi întreaga provincie mai apropiată. Imediat după instituirea noii conduceri supreme, Augustus s-a deplasat în persoană în Hispania pentru ca, în cursul unei şederi de doi ani (728, 729; **26**, **25**), să reglementeze noua administraţie şi să conducă ocuparea ţinuturilor încă nesupuse. El a acţionat dinspre Tarraco; de altfel, reşedinţa guvernării provinciei mai apropiate a fost transferată de la Noua Cartagină la Tarraco, din această cauză provincia fiind numită de atunci după acest oraş. Dacă, pe de o parte, a părut necesar a nu îndepărta sediul guvernării de coastă, noua capitală stăpînea, pe de altă parte, ţinutul Ebrului şi comunicaţiile cu nord-vestul şi Pirineii. Dificilul şi păgubitorul război împotriva asturilor (în provinciile Asturia şi Leon) şi îndeosebi împotriva cantabrilor (în Ţara Bascilor şi provincia Santander), care se menţineau cu dîrzenie în munţii lor şi jefuiau cantoanele învecinate, s-a prelungit timp de opt ani cu întreruperi, numite de romani victorii, pînă cînd, în sfîrşit, Agrippa a reuşit să frîngă rezistenţa deschisă prin distrugerea oraşelor montane şi mutarea locuitorilor în văi.

Dacă, aşa cum afirmă Augustus, litoralul Oceanului asculta, începînd cu domnia sa, de romani, de la Cádiz pînă la vărsarea Elbei, în acest colţ supunerea populaţiei era deosebit de forţată şi lipsită de garanţii. Se pare că a mai trecut mult timp pînă la pacificarea propriu-zisă a nord-vestului Hispaniei. Încă din timpul lui Nero se vorbeşte despre expediţii militare împotriva asturilor. Şi mai elocventă este ocuparea ţării conform ordinelor lui Augustus. Pentru a concentra comanda supremă într-o singură mînă, Galecia a fost separată de Lusitania şi unită cu provincia tarraconensă. Nu numai că această provincie a fost atunci singura care, fără a se învecina cu ţinutul inamic, a primit o comandă militară legionară, ci Augustus a transferat imediat trei legiuni în aceste locuri – două în Asturia, una în Cantabria – şi, în pofida situaţiei militare grave din Germania şi Illyricum, această garnizoană n-a fost micşorată. Cartierul general a fost instituit între vechea metropolă a Asturiei, Lancia, şi cea nouă, Asturica Augusta (Astorga), în Leon, care-i poartă şi azi numele.

Probabil că reţeaua de şosele, realizată aici în primele decenii ale epocii imperiale într-un mod foarte cuprinzător, se află în legătură directă cu această puternică ocupaţie a teritoriului nord-vestic, deşi ea nu poate fi dovedită pentru fiecare caz în parte, întrucît nu cunoaştem dislocările acestor trupe în epoca lui Augustus. Astfel, Augustus şi Tiberius au realizat o legătură între capitala Galeciei, Bracara (Braga), şi Asturica – altfel spus, marele cartier general – şi oraşele învecinate din nord, nord-est şi sud. Construcţii similare au fost ridicate de Tiberius în ţinutul vasconilor şi în Cantabria. Treptat, garnizoana a fost micşorată, Claudius folosind o legiune, iar Nero o a doua în altă parte. Dar acestea erau privite numai ca detaşate şi încă la începutul guvernării lui Vespasian garnizoana hispanică îşi recîştigase vechea putere; o reducere reală a avut loc abia sub Flavieni: Vespasian le-a redus la două, Domiţian la o legiune. De atunci pînă în epoca lui Diocleţian, în Leon au staţionat o singură legiune, a VII-a Gemina, şi un număr de contingente auxiliare.

Sub principat, nici una dintre provincii n-a fost tulburată mai puţin de războaiele externe şi interne decît această ţară a Occidentului îndepărtat. Pe cînd comandamentele trupelor preluau în această epocă, într-un fel, locul partidelor rivale, armata hispanică a deţinut şi în această privinţă un rol cu totul secundar; Galba a intervenit numai în ajutorul colegului său şi simplul accident l-a purtat în frunte. Garnizoana din nord-vestul peninsulei, chiar şi după reducerea deosebit de puternică, ne permite concluzia că acest ţinut n-a fost supus în întregime nici în secolul al II-lea, nici în veacul următor; dar nu putem oferi date sigure despre utilizarea legiunii hispanice în cadrul provinciei ocupate. Războiul împotriva cantabrilor a fost purtat cu ajutorul navelor de război; după aceea, romanii n-au avut motive să instituie aici o staţie permanentă a flotei. Abia în epoca postdiocleţiană Peninsula Iberică, precum cea italică şi cea greco-macedoneană, a fost privată de garnizoane permanente.

Cel puţin de la începutul secolului al II-lea, provincia Baetica a fost prădată deseori de mauri, piraţii Rifului, de pe coasta învecinată; aceste evenimente vor fi relatate în amănunt cu ocazia prezentării situaţiei africane. Probabil că ele explică înzestrarea Italicii (lîngă

Sevilla) cu o legiune din Leon, deşi, în general, trupele imperiale nu obişnuiau să staţioneze în provinciile senatoriale. Însă protejarea bogatei Hispanii sudice de aceste incursiuni revenea în principal comandamentului staţionat în provincia de la Tingis (Tanger). Cu toate acestea, s-a întîmplat să fie asediate de piraţi oraşe ca Italica şi Singili (în apropiere de Antequere).

Dacă opera istorică universală a epocii imperiale, romanizarea Occidentului, a fost devansată undeva, atunci acest lucru s-a întîmplat în Hispania. Acţiunile începute cu sabia în mînă au fost desăvîrşite prin relaţii paşnice: în Hispania, moneda romană de argint a dominat cu mult înainte de a fi devenit curentă în alte zone din afara Italiei, iar minele, viticultura şi plantarea măslinilor, relaţiile comerciale au determinat în zona de coastă, îndeosebi în sud-vest, un necontenit flux de elemente italice. Noua Cartagină, creaţia Barcinilor, chiar de la formarea ei pînă în epoca lui Augustus centrul provinciei de dincoace şi cel mai important antrepozit al Hispaniei, cuprindea deja în secolul al VII-lea o numeroasă populaţie romană; Carteia, în faţa actualului Gibraltar, fondată cu o generaţie înainte de epoca Gracchilor, a fost prima comunitate urbană transmarină cu o populaţie de origine romană (II, p. 7); străvechiul oraş-geamăn al Cartaginei, Gades, actualul Cádiz, a fost primul oraş străin din afara Italiei care acceptă dreptul roman şi limba latină (III, p. 365). Aşadar, dacă de-a lungul celei mai însemnate părţi a coastei Mării Mediterane străvechea civilizaţie indigenă şi cea feniciană se familiarizaseră încă din timpul republicii cu specificul poporului dominant, în epoca imperială în nici o altă provincie romanizarea n-a fost încurajată de sus cu asemenea energie ca în Hispania. Îndeosebi partea sudică a provinciei Baetica, între Baetis şi Marea Mediterană, a obţinut – în parte deja în timpul republicii sau sub Caesar, în parte sub Augustus în anii 739 (**15**) şi 740 (**14**) – o splendidă salbă de comunităţi romane cu drepturi depline, care, în acest caz, nu se înşiruie de-a lungul coastei, ci mai ales în interior: înainte de toate Hispalis (Sevilla) şi Corduba (Córdoba) cu drepturi de colonie, Italica (lîngă Sevilla) şi Gades (Cádiz) cu drepturi municipale. Şi în Lusitania sudică întîlnim un număr de oraşe egal îndreptăţite; îndeosebi Olisipo

(Lisabona), Pax Iulia (Beja) în colonia de veterani Emerita (Mérida), fondată de către Augustus în timpul şederii sale în Hispania şi devenită capitala acestei provincii. În provincia Tarraconensis, oraşele de cetăţeni se găsesc mai ales de-a lungul coastei: Noua Cartagină, Ilici (Elche), Valentia, Dertosa (Tortosa), Tarraco, Barcino (Barcelona); în interior se remarcă numai colonia Caesaraugusta (Saragossa) din valea Ebrului. În timpul lui Augustus în întreaga Hispanie erau 50 de comunităţi de cetăţeni cu drepturi depline, în jur de alte 50 primiseră pînă atunci dreptul latin şi erau egale comunităţilor de cetăţeni în privinţa organizării interne. Cu ocazia censului imperial general din anul 74, împăratul Vespanian a introdus şi în cazul celorlalte constituţia urbană latină. Nici atunci şi nici în alte perioade ale epocii imperiale mai bune acordarea dreptului de cetăţenie n-a trecut de limita atinsă în epoca lui Augustus, realitate la care, probabil, a contribuit cel mai mult dreptul de recrutare restrîns faţă de cetăţenii imperiului.

Nicăieri populaţia indigenă a Hispaniei, în parte amestecată cu colonişti italici, în parte îndrumată spre limba şi obiceiurile latine, nu apare în istoria epocii imperiale cu claritate. Probabil că tribul ale cărui resturi şi limbă s-au impus pînă în zilele noastre în munţii de la Vizcaya, Guipúzcoa şi Navarra, asemenea berberilor din Africa de Nord, a populat cîndva întreaga peninsulă. Idiomul său, cu totul diferit de cel indo-germanic şi lipsit de flexiune, ca acela al finilor şi mongolilor, dovedeşte autonomia sa originară şi, cu excepţia coastei meridionale, de la Cádiz pînă la Granada, unde domina limba feniciană, şi a ţinutului de la nord de vărsarea rîului Tajo şi la vest de izvoarele Ebrului, probabil pe atunci în majoritatea lui de fapt independent şi cu siguranţă întru totul necivilizat, monumentele sale cele mai importante, monedele, cuprind, în primul secol al stăpînirii romane în Hispania, întreaga peninsulă. Ce-i drept, în acest ţinut iberic scrierea din sud se deosebeşte evident de cea a provinciei nordice, dar, cu aceeaşi evidenţă, ambele sînt ramuri ale aceluiaşi trunchi. Colonizarea feniciană s-a limitat aici la spaţii şi mai restrînse decît în Africa, iar amestecul celtic a modificat uniformitatea generală a evoluţiei naţionale într-un mod care scapă cu totul

analizei noastre. Dar conflictele romanilor cu iberii aparţin în principal epocii republicane şi au fost prezentate mai sus (I, p. 469).

După ultimele expediţii militare din timpul primei dinastii, amintite mai sus, iberii dispar cu totul din cîmpul nostru vizual. Mărturiile păstrate nu ne oferă un răspuns satisfăcător nici în problema romanizării lor în epoca imperială. Nu trebuie dovedit că în toate timpurile ei au fost determinaţi să se folosească de limba latină în relaţiile cu stăpînii străini; dar, sub influenţa Romei, limba şi scrierea naţională dispar din uzul public şi în cadrul comunităţilor. Încă din ultimul secol al republicii a fost suprimată aproape total baterea de monedă pe plan local, permisă la început aproape fără restricţii; din epoca imperială nu există nici o monedă urbană hispanică care să nu poarte inscripţie latină. Ca şi portul roman, limba latină era răspîndită în cercuri foarte largi, chiar şi în rîndul hispanilor care erau privaţi de dreptul de cetăţenie italică, iar guvernul favoriza romanizarea reală a ţării. La moartea lui Augustus, limba latină şi obiceiurile romane prevalau în Andalusia, Granada, Murcia, Valencia, Catalonia şi Aragón, o bună parte nefiind roadele colonizării, ci ale romanizării. Conform dispoziţiilor lui Vespasian amintite mai sus, limba autohtonă a fost limitată de drept la relaţiile particulare. În cadrul acestora ea s-a conservat, lucru dovedit de existenţa ei de azi: populaţia care locuieşte astăzi în munţii neocupaţi vreodată nici de goţi şi nici de arabi trebuie să se fi întins în epoca romană cu siguranţă asupra unei mari părţi a Hispaniei, îndeosebi a celei nord-vestice. Totuşi, romanizarea Hispaniei trebuie să fi apărut mult mai devreme şi mult mai viguroasă decît cea a Africii; aici se găsesc relativ numeroase monumente cu inscripţii indigene, datate din epoca imperială – în Hispania aproape deloc ; limba berberilor domină şi astăzi jumătatea Africii de Nord – cea iberică, doar îngustele văi ale bascilor. Nici nu se putea întîmpla altfel; pe de o parte, civilizaţia romană a intervenit în Hispania mult mai devreme şi mult mai energic decît în Africa, iar pe de altă parte, indigenii hispanici, spre deosebire de cei africani, nu se bucurau de sprijinul triburilor libere.

Pentru noi, constituţiile comunale autohtone ale iberilor nu se

deosebesc simţitor de cele ale galilor. Hispania, ca şi ţara celţilor cis- şi transalpină, se diviza de la început în districte cantonale; abia dacă există deosebiri profunde între vaccei, cantabrii, şi cenomanii Transpadanei sau remii din provincia Belgica. Monedele hispanice bătute în primele timpuri ale stăpînirii romane, pe care, în majoritatea lor, nu sînt numite oraşele, ci cantoanele, nu Tarraco, ci cesetanii, nu Saguntum, ci arsensii, dovedesc – cu mai mare claritate decît istoria războaielor contemporane lor – că şi în Hispania au existat cîndva ligi cantonale mai mari. Însă romanii învingători nu tratau aceste ligi pretutindeni la fel. Cantoanele transalpine au rămas şi sub dominaţia romană comunităţi politice; asemenea celor cisalpine, cele hispanice sînt numai noţiuni geografice. Aşa cum districtul cenomanilor nu este altceva decît o expresie generală pentru teritoriile de la Brixia, Bergomum etc., la fel asturii se compun din 22 de comunităţi independente politic care, după toate aparenţele, nu se potrivesc politic mai mult decît oraşele Brixia şi Bergomum. Provincia tarraconensă număra în epoca lui Augustus 293, iar la mijlocul secolului al doilea 275 de asemenea comunităţi. Aşadar, vechile ligi cantonale au fost dizolvate în acest caz. Şi este puţin probabil ca unitatea vetonilor sau cantabrilor să fi fost considerată mai periculoasă pentru coeziunea imperiului decît cea a sequanilor sau a treverilor; este cert că, în principal, deosebirea rezidă în diferenţa dintre epoca şi forma cuceririi. Ţinutul de pe Guadalquivir a devenit roman cu un secol şi jumătate înainte de cele de pe malurile Loarei şi Senei; epoca în care s-a aşezat fundaţia organizării hispanice nu este chiar atît de îndepărtată de cea în care Roma a dizolvat confederaţia samnită. În primul caz domină spiritul vechii republici, în cel de-al doilea, în Galia, vederile mai liberale şi mai moderate ale lui Caesar. În ambele cazuri, districtele mai mici lipsite de putere, devenite purtătoare ale unităţii politice după dispariţia ligilor – cantoanele mici sau ginţile –, s-au transformat în decursul timpului în oraşe. Începuturile dezvoltării urbane, şi în afara comunităţilor înzestrate cu drept italic, datează din primele timpuri ale republicii, poate din epoca preromană; mai tîrziu, acordarea generală a dreptului latin de către Vespasian a trebuit să

generalizeze această transformare. Într-adevăr, din cele 293 de comunităţi ale provinciei de la Tarraco în epoca lui Augustus, numai 114 nu erau urbane, iar din cele 275 ale secolului al II-lea, doar 27.

Poziţia Hispaniei în administraţia imperiului poate fi rezumată în puţine cuvinte. Provinciile hispanice au jucat un rol extraordinar în cazul recrutărilor. Este probabil ca de la începutul principatului legiunile staţionate aici să fi fost recrutate cu predilecţie chiar din populaţia ţării; mai tîrziu, cînd armata de ocupaţie a fost micşorată, pe de o parte, şi recrutările se limitau tot mai mult la districtele propriu-zise ale garnizoanelor, pe de altă parte, Baetica, împărtăşind şi în acest punct soarta Italiei, a beneficiat de îndoielnicul noroc de a fi exclusă cu totul de la obligaţia serviciului militar. Recrutările auxiliare, impuse mai ales ţinuturilor înapoiate în privinţa dezvoltării urbane, au fost realizate la scară largă în Lusitania, Galecia, Asturia, ca şi în întreaga Hispanie septentrională şi centrală; cu excepţia provinciei Belgica, Augustus, al cărui tată îşi alcătuise chiar şi o gardă personală din hispanici, n-a aplicat în nici unul din ţinuturile supuse lui recrutări mai masive decît în Hispania.

Fără îndoială că această ţară bogată a constituit una din sursele cele mai abundente şi mai sigure pentru finanţele statului; nu posedăm date mai detaliate.

Importanţa relaţiilor comerciale ale acestor provincii poate fi dedusă întru cîtva din grija guvernului pentru sistemul rutier hispanic. Între Pirinei şi Tarraco s-au găsit încă din ultima perioadă republicană pietre miliare, cum nu apar în nici una dintre provinciile Occidentului. Mai sus s-a remarcat deja că Augustus şi Tiberius au încurajat construcţia de şosele în Hispania mai ales din considerente militare; dar şoseaua de la Noua Cartagină construită de Augustus trebuie să fi fost destinată comerţului şi aceluiaşi scop trebuie să-i fi servit şi cea care-i poartă numele, în parte modificată, în parte nou-amplasată, şoseaua imperială de tranzit care, continuînd şoseaua de coastă italo-galică şi traversînd Pirineii prin trecătoarea de la Puycerda, ajungea la Tarraco; urmărind apoi aproximativ linia coastei, de la Valentia pînă la vărsarea rîului Júcar, unde o părăsea, ajungea la valea rîului Baetis; de la Arcul lui Augustus, graniţa celor

două provincii, unde începea un nou calcul miliar, ea ducea prin provincia Baetica pînă la vărsarea rîului, legînd aşadar Roma de ocean. Ce-i drept, aceasta este unica şosea imperială din Hispania. Mai tîrziu, guvernul nu s-a mai îngrijit de drumurile Hispaniei; cu excepţia platoului superior, comunităţile, în grija cărora intraseră de fapt curînd după aceea, par să fi restabilit comunicaţiile pretutindeni conform nivelului de cultură al provinciei. Căci, oricît de muntoasă ar fi Hispania, nefiind lipsită nici de stepe şi pustiuri, totuşi ea aparţine categoriei ţărilor celor mai productive, atît prin cantitatea produselor agricole, cît şi prin bogăţia de vii, ulei şi metale. Lor li s-a adăugat de timpuriu industria, mai ales a produselor metalice şi a ţesăturilor de lînă şi de in. Cu excepţia Pataviumului, nici una dintre comunităţile romane de cetăţeni n-a putut oferi, cu ocazia censului lui Augustus, un număr atît de mare de oameni bogaţi precum Gadesul hispanic, cu marii săi comercianţi răspîndiţi în lumea întreagă; şi acestei situaţii îi corespundeau opulenţa obiceiurilor, dansatoarele din castaniete originare de aici şi cîntecele gaditane, bine cunoscute atît romanului elegant, cît şi publicului alexandrin. Apropierea Italiei, precum şi comodul şi economicul comerţ maritim au oferit în această epocă îndeosebi coastelor hispanice de sud şi de est posibilitatea să-şi ducă bogatele produse pe cea mai importantă piaţă a lumii; şi este probabil ca Roma să nu fi desfăşurat cu nici un alt ţinut un comerţ atît de cuprinzător şi neîntrerupt ca în cazul Hispaniei.

Civilizaţia romană a pătruns în Hispania mai devreme şi mai puternic decît în oricare altă provincie, lucru dovedit de mai multe aspecte, dar îndeosebi de religie şi literatură.

Ce-i drept, în ţinuturile rămase şi mai tîrziu iberice, ocolite de imigraţie, în Lusitania, Galecia, Asturia, zeii autohtoni cu numele lor ciudate, terminate în cele mai multe cazuri în *-icus* şi *-ecus* – Endovellicus, Eaecus, Vagodonnaegus şi cum s-or mai fi numit –, s-au menţinut aici şi în epoca principatului. Dar în întreaga Baetica nu s-a găsit nici o singură piatră votivă care să nu poată fi consacrată la fel de bine şi în Italia; aceeaşi afirmaţie este valabilă şi pentru provincia tarraconensă propriu-zisă, doar pe cursul superior al rîului Duero întîlnindu-se cîteva nume izolate ale vechilor divinităţi celtice. Nici o

altă provincie nu oferă o romanizare sacrală atît de energică.

Cicero îi numeşte pe poeţii latini din Corduba doar pentru a-i dojeni; în principal, întreaga eră augustană a literaturii este opera italicilor, deşi au contribuit şi cîţiva provinciali, printre alţii bibliotecarul împăratului, filologul Hyginus, născut îu Hispania ca sclav. Dar de atunci încolo hispanicii aproape că au preluat în acest domeniu, dacă nu rolul de promotori, măcar pe cel de magiştri. Cordubanii Marcus Porcius Latro, dascălul şi modelul lui Ovidiu, şi compatriotul şi prietenul său de tinereţe Annaeus Seneca, amîndoi doar cu un deceniu mai tineri decît Horaţiu, dar activînd în oraşul lor natal mai mult timp ca magiştri ai elocinţei, înainte să-şi fi mutat activitatea didactică la Roma, sînt reprezentanţii propriu-zişi ai retoricii şcolare, care înlocuieşte libertatea şi obrăznicia oratorică republicană. Cînd cel dintîi a trebuit să apară odată într-un proces real ; el s-a poticnit în mijlocul discursului, recăpătîndu-şi elocinţa abia după ce, de dragul vestitului bărbat, juriul a fost transferat din tribunal în sala şcolii. Şi fiul lui Seneca, ministrul lui Nero şi filozoful la modă al epocii, şi nepotul său, Lucanus, poetul opoziţiei intelectuale împotriva principatului, au o importanţă pe cît de îndoielnică din punct de vedere literar, pe atît de incontestabilă din punct de vedere istoric, care, într-un sens, revine de asemenea Hispaniei. În epoca imperială timpurie, alţi doi provinciali din Baetica, Mela în timpul lui Claudius, Columella în timpul lui Nero, şi-au cîştigat un loc printre scriitorii didacticişti consacraţi de stil elevat; cel dintîi prin scurta sa descriere a pămîntului, cel de-al doilea printr-o minuţioasă – în parte şi poetică – prezentare a agriculturii. Dacă, în timpul lui Domiţian, poetul Canius Rufus din Gades, filozoful Decianus din Emerita şi oratorul Valerius Licinianus din Bilbilis (Calatayud, în apropiere de Saragossa) sînt consideraţi celebrităţi literare alături de Vergiliu şi Catullus şi alături de cele trei somităţi din Corduba, aceasta, ce-i drept, este tot opera unui bibliotecar, Valerius Martialis, el însuşi neîntrecut de nici un poet al epocii în subtilitate şi tehnică, dar nici prin venalitate şi deşertăciune, şi pe bună dreptate calitatea sa de compatriot va fi pusă în cumpănă; dar simpla posibilitate de a lega o asemenea

cunună poetică demonstrează importanţa elementului hispanic în literatura epocii. Însă perla literaturii latino-hispanice este Marcus Fabius Quintilianus (35-95) din Calagurris, pe Ebru. Tatăl său îşi făcuse la Roma un renume ca magistru al elocinţei; el însuşi a plecat la chemarea lui Galba la Roma şi a deţinut, îndeosebi sub Domiţian, o poziţie însemnată ca educator al nepoţilor imperiali. Manualul său despre oratorie şi, pînă la un anumit punct, şi al istoriei literaturii romane este una dintre scrierile admirabile pe care le posedăm din Antichitatea romană; pătruns de un gust subtil şi o judecată impecabilă, simplu atît prin sentiment, cît şi prin prezentare, didactic fără a plictisi, gingaş fără preţiozitate, el este conceput într-o opoziţie clară şi conştientă faţă de literatura la modă, bogată în fraze şi lipsită de conţinut. Mai ales lui îi revine meritul, chiar dacă nu de a fi îmbunătăţit, totuşi de a fi schimbat orientarea disciplinei. Mai tîrziu, în nulitatea generală, influenţa hispanilor nu a mai ieşit în evidenţă. Din punct de vedere istoric, apropierea desăvîrşită a acestor provincii de dezvoltarea literară a ţării-mamă este de o importanţă deosebită. Bineînţeles, Cicero ia în derîdere stîngăcia şi provincialismele zeloşilor poeţi hispanici; şi nici chiar latina lui Latro nu a fost aplaudată de Messalla Corvinus, de origine romană şi, pe cît de distins, pe atît de corect. Dar după epoca lui Augustus nu se mai aud asemenea remarci. Într-un anumit sens, oratorii gali, marii scriitori africani ai Bisericii au rămas străini şi ca scriitori latini; prin spiritul şi în scrierile lor nimeni nu le-ar reproşa aceasta lui Seneca şi Martialis, iar prin dragostea arzătoare faţă de propria literatură şi prin pătrunzătoarea ei înţelegere nici un italic nu l-a întrecut pe gramaticianul din Calagurris.

Capitolul III

Provinciile galice

Asemenea Hispaniei, dar nu atît de timpuriu şi de complet ca aceasta, Galia meridională devenise încă din epoca republicană o parte a Imperiului Roman. Cele două provincii hispanice au fost instituite în timpul lui Hannibal, provincia Narbo în timpul Gracchilor; şi, dacă în primul caz Roma ocupă întreaga peninsulă, pînă în ultima perioadă a republicii, ea nu numai că s-a mulţumit în cel de-al doilea caz cu stăpînirea coastei, ci şi din aceasta ocupă în mod direct doar partea mai mică şi mai îndepărtată. Pe bună dreptate, republica desemna această posesiune ca teritoriu al oraşului Narbo (Narbonne); partea mai mare a coastei, aproximativ de la Montpellier pînă la Nizza, aparţinea oraşului Massalia. Această comunitate grecească era mai degrabă un stat decît un oraş şi, prin puternica ei poziţie, alianţa egală încheiată cu Roma în epoci îndepărtate, obţinea o importanţă reală, nemaiîntîlnită vreodată în cazul altui oraş federat. Bineînţeles, cu toate acestea, romanii erau scutul şi sabia pentru aceşti greci învecinaţi, chiar mai mult decît pentru cei ai Orientului. Ce-i drept, masalioţii posedau ţinutul de pe cursul inferior al Ronului pînă la Avignon; dar cantoanele ligurice şi celtice ale interiorului nu erau nicidecum supuse lor şi tabăra romană permanentă de la Aquae Sextiae (Aix), aflat la o zi de marş la nord de Massalia, a fost instituită de fapt pentru protecţia necontenită a bogatului oraş comercial grecesc. Ca una dintre consecinţele cele mai grave ale războiului civil roman, aliatul cel mai fidel, oraşul Massalia, a fost nimicit din punct de vedere politic odată cu republica legitimă şi transformat dintr-un stat coregent într-o comunitate care, ce-i drept, îşi păstra libertatea şi specificul grecesc, dar sub formele modeste ale autonomiei şi elenismului unui oraş provincial secundar. După cucerirea din timpul războiului civil, politic, nu se mai

aminteşte nimic despre Massalia; de atunci încolo, pentru Galia oraşul nu este altceva decît ceea ce a fost Neapole pentru Italia: centrul culturii şi educaţiei elene. În măsura în care cea mai mare parte a provinciei Narbo de mai tîrziu intră abia atunci sub administraţia romană nemijlocită, şi instituirea ei aparţine, într-un anumit sens, abia acestei epoci.

Cucerirea restului Galiei de către romani a fost relatată mai sus (III, p. 71). Înainte de războiul galic al lui Caesar, dominaţia romană se întindea aproximativ pînă la Toulouse, Viena şi Geneva; în urma acestuia, pînă la Rin pe întregul său curs şi la coastele Oceanului Atlantic atît în nord, cît şi în vest. Probabil că această supunere n-a fost completă, poate în nord-vest la fel de superficială ca în Britania (III, p. 147). Însă, în principal, mărturiile ne informează doar în cazul districtelor de naţionalitate iberică despre războaie suplimentare. Ibericii ocupau nu numai versanţii sudici, ci şi pe cei nordici ai Pirineilor, împreună cu regiunea submontană: Bearn, Gascogne, Languedocul occidental; şi s-a amintit deja mai sus (p. 40) că, în momentul în care Hispania nord-vestică susţinea ultimele bătălii cu romanii, s-au purtat lupte serioase şi pe partea nordică a Pirineilor, legate necondiţionat de cele dintîi, conduse la început de Agrippa (716, **38**), pe urmă de Marcus Valerius Messalla, cunoscut patron al poeţilor romani, care în anul 726 (**28**) sau 727 (**27**), aşadar cam în acelaşi timp cu războiul cantabric, i-a învins în bătălie deschisă pe aquitani pe străvechiul teritoriu roman de lîngă Narbonne. În privinţa celţilor ni se relatează numai că puţin înainte de bătălia de la Actium au fost supuşi morinii din Picardie; şi, chiar dacă în timpul războiului civil, neîntrerupt aproape 20 de ani, corespondenţii noştri au neglijat afacerile galice, relativ neînsemnate, tăcerea desăvîrşită a listei triumfurilor, completă în cazul acesta, dovedeşte totuşi că în ţara celţilor n-au avut loc alte acţiuni militare importante în perioada respectivă. Şi după aceea, în timpul îndelungatei guvernări a lui Augustus şi al tuturor crizelor războaielor germanice, în parte foarte periculoase, ţinuturile galice nu s-au mai răsculat. Fireşte, aşa cum am văzut, atît guvernul roman, cît şi partida patriotică germanică au scontat întotdeauna că un succes decisiv al germanilor şi

pătrunderea lor în Galia ar fi urmate de o insurecţie a galilor împotriva Romei; este aşadar cert că stăpînirea străină nu poate să fi fost consolidată pe atunci. O insurecţie veritabilă a avut loc în anul 21, sub Tiberius. În sînul aristocraţiei celtice s-a format o largă conjuraţie pentru răsturnarea guvernării romane. Ea a izbucnit prematur în cantoanele puţin importante ale turonilor şi andecavilor de pe cursul inferior al Loarei; nu numai mica garnizoană din Lyon, ci şi o parte a armatei Rinului au primit imediat ordinul de marş împotriva răsculaţilor. Totuşi, cele mai însemnate districte au făcut front comun cu răzvrătiţii: sub conducerea lui Iulius Florus, treverii s-au adunat în număr mare în Ardeni; sub conducerea lui Iulius Sacrovir, eduii şi sequanii s-au răsculat în imediata vecinătate a Lyonului. Bineînţeles, masa compactă a legiunilor a determinat sfîrşitul rapid al rebeliunii; însă răscoala, nesprijinită în nici un caz de germani, demonstrează totuşi ura împotriva stăpînilor străini, care domina încă ţara şi îndeosebi aristocraţia şi care, într-adevăr, fusese mărită, dar nu zămislită de impozitele apăsătoare şi de criza financiară, considerate cauze ale insurecţiei. Păstrarea Galiei şi anihilarea posibilităţii apariţiei unui nou Vercingetorix, cu toate că, aşa cum s-a văzut, ţara nu era lipsită de bărbaţi care ar fi rîvnit să păşească pe aceeaşi cale, constituie pentru diplomaţia romană o performanţă mai mare decît cucerirea ei. Aceste deziderate au fost realizate prin îmbinarea înţeleaptă a terorii şi a cîştigului; se poate adăuga, şi a dezbinării. Puterea şi apropierea armatei Rinului au constituit neîndoielnic primul şi cel mai eficient mijloc de a-i menţine pe gali într-o stare de frică faţă de stăpînii lor. Această armată a rămas pe parcursul întregului secol la fel de puternică – lucru care va fi evidenţiat în capitolul următor – atît din cauza propriilor supuşi, cît şi din cauza vecinilor, care nu se vor arăta prea ameninţători în epocile ulterioare. Îndepărtarea, chiar şi numai temporară, a acestor trupe punea stăpînirea romană sub semnul întrebării, nu din cauza traversării Rinului de către germani, ci din cauza defecţiunii galilor, ceea ce, în ciuda inutilităţii sale, este demonstrat de răscoala care a urmat morţii lui Nero; după ce trupele plecaseră spre Italia pentru a-l impune pe generalul lor ca împărat, la Trier s-a proclamat regatul

galic independent, soldaţii romani rămaşi locului trebuind să-i jure credinţă. Dar, chiar dacă această stăpînire străină, ca oricare alta, se baza mai întîi şi în principal pe puterea copleşitoare şi pe superioritatea trupelor compacte şi exersate asupra maselor, totuşi ea nu se baza în exclusivitate pe aceste realităţi. Arta dezbinării a fost aplicată şi aici cu succes. Celţii nu erau singurii locuitori ai Galiei; nu numai că iberii erau bine reprezentaţi în sud, ci de-a lungul Rinului erau aşezate triburi germanice în număr mare, redutabile mai degrabă prin destoinicia lor războinică decît prin număr. Guvernul ştia să întreţină şi să fructifice cu abilitate opoziţia dintre celţi şi germanii de pe malul stîng al Rinului. Dar mai puternic a acţionat politica de contopire şi înfrăţire. Măsurile luate în acest scop vor fi înfăţişate în continuare; constituţia cantonală a fost menajată, aprobîndu-se chiar un fel de reprezentanţă naţională, iar sacerdoţiul naţional a fost îngăduit numai treptat; în schimb, limba latină a devenit de la început obligatorie, acea reprezentanţă naţională fiind contopită cu noua religie imperială. În general, romanizarea n-a fost impusă cu brutalitate, ci favorizată cu precauţie şi răbdare, astfel încît stăpînirea romanilor în ţara celţilor a încetat să fie apreciată ca străină, întrucît celţii au devenit şi doreau să devină romani. Progresele romanizării, remarcabile după numai un secol de stăpînire romană în Galia, sînt dovedite de evenimentele, amintite mai sus, intervenite după moartea lui Nero, care, în ansamblul lor, aparţin în parte istoriei comunităţii romane, în parte relaţiilor acesteia cu germanii, dar care trebuie să fie punctate cel puţin şi în acest context. Prăbuşirea dinastiei iulioclaudine a debutat cu răzvrătirea unui nobil celt şi cu o insurecţie celtică; dar aceasta nu era o răzvrătire împotriva stăpînirii străine ca aceea a lui Vercingetorix sau chiar a lui Sacrovir; ţelul ei n-a fost înlăturarea, ci transformarea guvernării romane; faptul că în afară de scrisorile nobiliare ale ginţii sale conducătorul ei adaugă şi descendenţa dintr-un bastard al lui Caesar exprimă clar caracterul pe jumătate naţional, pe jumătate roman al mişcării. Ce-i drept, cîteva luni mai tîrziu, după ce trupele romane de origine germanică au trecut de partea adversă şi germanii liberi au învins pentru moment armata romană a Rinului, unele

triburi celtice şi-au proclamat independenţa naţiunii; dar această tentativă a eşuat lamentabil, nu atît prin intervenţia guvernului, cît prin opoziţia marii majorităţi a cantoanelor celtice înseşi care nu puteau dori şi nu doreau să se despartă de Roma. Numele romane ale căpeteniilor nobile, inscripţia latină de pe monedele insurgenţilor, imitarea desăvîrşită a organizării romane demonstrează cît se poate de evident că eliberarea naţiunii celtice de sub jugul străinilor nu mai era posibilă în anul 70 d.Cr. din simplul motiv că nu mai exista o asemenea naţiune şi că, după împrejurări, stăpînirea romană era resimţită ca o împilare, dar nu ca o dominaţie străină. Dacă celţii ar fi avut o asemenea ocazie în perioada bătăliei de la Philippi sau chiar şi sub Tiberius, răscoala nu s-ar fi sfîrşit, probabil, altfel, dar ar fi fost multă vărsare de sînge; acum ea nu mai era posibilă. Dacă armata Rinului a fost considerabil redusă cîteva decenii după aceste crize grave, tocmai această măsură dovedeşte că în majoritate galii nu mai intenţionau să se separe de italici şi cele patru generaţii care se succedaseră de la cucerire îşi desăvîrşiseră opera. Evenimentele ulterioare intervenite în locurile acestea sînt crize din sfera lumii romane. Atunci cînd aceasta din urmă era ameninţată cu prăbuşirea, Occidentul, ca şi Orientul, s-a îndepărtat pentru un timp de centrul imperiului; dar statul separat al lui Postumus era opera nevoii, nu a alegerii, separaţia însăşi fiind numai de circumstanţă; imperatorii care guvernau asupra Galiei, Britaniei şi Hispaniei au ridicat aceleaşi pretenţii asupra stăpînirii întregului imperiu ca şi anticezarii italici. Bineînţeles, au rămas suficiente urme ale vechiului specific celtic şi chiar ale independenţei celtice. Aşa cum episcopul Hilarius din Poitiers, el însuşi gal, se plînge de firea îndărătnică a compatrioţilor săi, şi galii sînt numiţi şi în biografiile imperiale tîrzii încăpăţînaţi, greu de condus, cu înclinaţii spre răzvrătire, astfel încît în cazul lor se recomandă în mod deosebit consecvenţa şi severitatea conducerii. Însă, în aceste secole tîrzii, gîndul separării de Imperiul Roman sau chiar cel al abandonării naţionalităţii romane, admiţînd existenţa ei, nu s-a manifestat nicăieri mai puţin decît în Galia. Mai mult, dezvoltarea culturii romano-galice, ale cărei temelii au fost puse de Caesar şi Augustus, cuprinde epoca romană tîrzie tot atît cît Evul

Mediu şi epoca modernă.

Reglementarea relaţiilor din Galia este opera lui Augustus. La sfîrşitul războaielor civile, întreaga Galie, aşa cum fusese preluată sau lărgită de către Caesar, exceptînd numai teritoriul de dincoace de Alpi, unificat între timp cu Italia, a ajuns sub administraţia imperială. Imediat după aceea Augustus s-a deplasat în Galia, în capitala Lugudunum, realizînd în anul 727 (**27**) censul provinciei: prin aceasta, ţinuturile înglobate imperiului de Caesar au primit mai întîi un cadastru bine rînduit, fixîndu-se pentru fiecare cota impozitelor. Atunci el nu a rămas mult timp, întrucît a fost chemat de afacerile hispanice. Dar transpunerea noilor reglementări întîmpină mari dificultăţi şi deseori opoziţia deschisă: prezenţa lui Agrippa în anul 735 (**19**) şi a împăratului însuşi în anii 738-741 (**16-13**) n-a fost cerută doar de probleme militare şi guvernatorii sau comandanţii de pe Rin ai familiei imperiale, Tiberius, fiul vitreg al lui Augustus (738, **16**), fratele său Drusus (742-745, **12-9**), din nou Tiberius (745-747, **9-7**; 757-759, **3-5** d.Cr.; 763-765, **9-11** d.Cr.), fiul său Germanicus (766-769; **12-15** d.Cr.), au avut sarcina să continue organizarea Galiei. Opera de pace era cu siguranţă la fel de dificilă şi de importantă ca şi acţiunile militare de pe Rin; lucru evident dacă se ia în considerare că împăratul se preocupă personal de fundamentarea ei, încredinţîndu-le edificarea celor mai apropiaţi şi mai înalţi în rang bărbaţi ai imperiului. Abia în aceşti ani măsurile luate de Caesar sub presiunea războaielor civile au primit forma care se va statornici pentru o perioadă îndelungată. Ele priveau atît provincia veche, cît şi pe cea nouă; însă, încă în anul 732 (**22**), Augustus a cedat străvechiul teritoriu roman, împreună cu cel al Massaliei de la Marea Mediterană pînă la Cevennes, guvernului senatorial, păstrînd doar noua Galie sub administraţie proprie. Acest teritoriu, în continuare foarte întins, a fost divizat în trei districte administrative, fiecare fiind condus de un guvernator imperial independent. Această împărţire se lega de diviziunea tripartită, întîlnită deja de Caesar şi bazată pe diferenţe naţionale: Aquitania locuită de iberi, Galia pur celtică şi ţinutul celto-germanic al belgilor; poate că prin această împărţire administrativă s-a urmărit consolidarea opoziţiilor naţionale favorabile adîncirii

stăpînirii romane. Însă acest deziderat a fost realizat numai în parte, neputînd fi transpus altfel în practică. Ţinutul pur celtic dintre Garonne şi Loara a fost alipit Aquitaniei iberice prea mici, întregul mal stîng al Rinului, de la Lacul Leman pînă la Mosela, a fost unificat cu Belgica, deşi majoritatea acestor cantoane erau celtice; în general, naţionalitatea celtică predomina în asemenea măsură, încît provinciile unificate puteau fi desemnate „cele trei Galii". Despre formarea celor două aşa-numite Germanii, o compensaţie nominală pentru reala provincie Germania pierdută sau nerealizată, de fapt graniţa militară a Galiei, vom vorbi în capitolul următor.

În cazul vechii şi al celor trei noi provincii ale Galiei, relaţiile juridice au fost reglementate într-un mod cu totul diferit; cea dintîi a fost latinizată imediat şi pe deplin, apoi au fost reglementate mai întîi doar relaţiile naţionale existente. Această opoziţie a administraţiei, care pătrunde mult mai adînc decît diferenţa formală a administraţiei senatoriale şi imperiale, a contribuit esenţial la diferenţa, manifestă şi astăzi încă, dintre regiunile din Langue d'oc şi Provence, pe de o parte, şi cele din Langue d'oui, pe de altă parte.

În epoca republicană, romanizarea ţinuturilor galice meridionale nu era atît de avansată ca aceea a Hispaniei sudice. Cei 80 de ani care separau cele două cuceriri nu puteau fi recuperaţi cu uşurinţă; taberele trupelor hispanice erau mult mai puternice şi mai durabile decît cele galice, iar oraşele latine erau acolo mult mai numeroase decît aici. Ce-i drept, în timpul şi sub influenţa Gracchilor fusese fondată Narbo, prima colonie propriu-zisă de cetăţeni de dincolo de mare; dar ea a rămas izolată şi, deşi în relaţiile comerciale era rivala Massaliei, n-a egalat-o nici pe departe prin importanţă. Dar, cînd Caesar a început să conducă destinele Romei, cele neglijate au fost recuperate îndeosebi aici, în ţara alegerii sale şi a geniului său. Colonia Narbo a fost întărită şi a devenit sub Tiberius cel mai populat oraş din întreaga Galie. Atunci, în principal pe teritoriul cedat de Massalia, au fost fondate patru noi comunităţi de cetăţeni (III, p. 364), cele mai importante fiind, din punct de vedere militar, Forum Iulii (Fréjus), port principal al noii flote imperiale, şi, din punct de vedere comercial, Arelate (Arles), de la gurile Ronului, care întrecea

Narbo, cînd Lyonul a devenit prosper şi comerţul s-a orientat din nou mai mult spre Ron, devenind moştenitorul veritabil al Massaliei şi marele imperiu al comerţului galo-italic. Nu se poate stabili cu certitudine ce anume a mai fost creat în această direcţie de el însuşi şi ce anume de către fiul său; pentru istorie nici nu are importanţă, căci aici Augustus n-a fost cu certitudine altceva decît executorul testamentar al lui Caesar. Pretutindeni constituţia cantonală celtică se retrăgea în faţa comunităţii italice. Cantonul volcilor din regiunea de coastă, cîndva supus masalioţilor, a primit din partea lui Caesar constituţia municipală italică, astfel încît „pretorii" volcilor reprezentau întregul district de 24 de localităţi; curînd după aceea, vechea ordine a dispărut şi cu numele, locul cantonului volcilor fiind luat de oraşul latin Nemausus (Nîmes). În mod asemănător, cel mai vestit canton al acestei provincii, cel al alobrogilor, care posedau ţara din nord de Isere şi din est de Ronul mijlociu, de la Valence şi Lyon pînă în Munţii Savoiei şi Lacul Leman, a primit, probabil deja sub Caesar, o organizare urbană similară şi dreptul italic, pînă cînd împăratul Gaius a acordat oraşului Vienna dreptul de cetăţenie romană. La fel, oraşele mai mari din întreaga provincie au fost organizate de Caesar sau în primele timpuri ale imperiului după dreptul latin, astfel: Ruscino (Roussillon), Avennio (Avignon), Aquae Sextiae (Aix), Apta (Apt). Încă de la sfîrşitul epocii lui Augustus, ţinutul de pe ambele maluri ale Ronului inferior a fost romanizat în întregime prin limbă şi obiceiuri, constituţia cantonală fiind probabil înlăturată, cu puţine excepţii, de pe tot cuprinsul provinciei. Membrii comunităţilor cărora li se acordase dreptul de cetăţenie a imperiului şi, cu aceeaşi îndreptăţire, locuitorii celor de drept latin care dobîndiseră pentru ei, ca şi pentru urmaşii lor, dreptul de cetăţeni ai imperiului prin înrolarea în armata imperială sau prin ocuparea unor magistraturi în oraşul lor natal erau de drept întru totul egali italicilor şi ajungeau în serviciul imperiului, ca şi aceştia, la magistraturi şi onoruri.

Dimpotrivă, în cele trei Galii nu existau oraşe de drept roman şi latin sau, mai degrabă, exista unul singur care tocmai de aceea nu aparţinea nici uneia dintre provincii sau aparţinea tuturor laolaltă:

oraşul Lugudunum (Lyon). Această aşezare s-a născut în timpul războaielor civile, în anul 711 (**43**), datorită alungării unui număr de italici colonizaţi la Vienna, în extremitatea sudică a Galiei imperiale, în imediata apropiere a graniţei provinciei cu viaţa urbană reglementată. Ea nu a descins dintr-un canton celtic, posedînd, în consecinţă, întotdeauna un teritoriu limitat, ci a fost întemeiată din capul locului de italici, aflîndu-se deci în posesia dreptului deplin la cetăţenie romană, deţinînd o poziţie unică printre comunităţile celor trei Galii, asemănătoare, prin relaţiile juridice, cu cea a oraşului Washington în statul federativ din America de Nord. Acest unic oraş al celor trei Galii a devenit concomitent capitala galică. Cele trei provincii nu au avut autorităţi supreme comune şi dintre înalţii magistraţi doar guvernatorul provinciei centrale sau lugudunense îşi avea reşedinţa aici; dar atît împăraţii, cît şi anumiţi particulari aflaţi în Galia îşi aveau reşedinţa întotdeauna la Lyon. Alături de Cartagina, Lyonul era unicul oraş al jumătăţii latine a imperiului care a primit o garnizoană permanentă, după modelul garnizoanei din capitală. La Lyon s-a aflat unica monetărie pentru monedă imperială din Occident a cărei existenţă este atestată cu siguranţă în epoca imperială timpurie. Aici era centrala taxelor vamale percepute pe întregul cuprins al Galiei, precum şi punctul nodal al a reţelei drumurilor galice. Dar nu numai că toate instituţiile guvernamentale comune pentru Galia îşi aveau sediul firesc la Lyon, ci, aşa cum vom vedea mai jos, acest oraş roman a devenit şi reşedinţa adunării celtice pentru cele trei provincii şi a tuturor instituţiilor politice şi religioase legate de aceasta, a templelor şi sărbătorilor anuale ale celţilor. Lugudunum a cunoscut aşadar o înflorire rapidă, fiind avantajat şi de bogata înzestrare determinată de poziţia de metropolă şi de aşezarea nespus de propice comerţului. Un scriitor din timpul lui Tiberius îl consideră a doua localitate din Galia după Narbo; mai tîrziu, oraşul va ocupa aici un loc egal sau chiar superior corespondentului său de pe Ron, Arelate. În urma incendiului din anul 64, care a transformat o mare parte din Roma în cenuşă, lugudunensii le-au trimis sinistraţilor un ajutor de patru milioane de sesterţi (870.000 de mărci) şi, cînd, în anul următor, oraşul lor a suferit aceeaşi soartă,

dar cu consecinţe şi mai grave, ei au fost sprijiniţi de întregul imperiu, iar împăratul le-a trimis aceeaşi sumă din propria visterie. Localitatea a renăscut din ruine mai strălucitor decît înainte şi în cursul a aproape două milenii, în ciuda vitregiilor timpului, a rămas pînă astăzi un mare oraş. Fireşte, în epoca imperială tîrzie el va fi eclipsat de Trier. Oraşul treverilor, numit Augusta, probabil după primul împărat, cîştigă în curînd primul loc în Belgica; dacă Durocortorum al remilor (Reims) mai este desemnat în epoca lui Tiberius localitatea cea mai populată a provinciei şi reşedinţa guvernatorului, un scriitor din timpul lui Claudius acordă acest primat deja localităţii principale a treverilor. Însă Trier a devenit capitala Galiei, poate s-ar putea spune a Occidentului, abia prin transformarea administraţiei imperiale efectuată de către Diocleţian. Din momentul în care Galia, Britania şi Hispania se întîlnesc sub o singură administraţie supremă, aceasta şi-a avut sediul la Trier, ce de atunci devine reşedinţa firească a împăraţilor care poposesc în Galia şi, după spusele unui grec din secolul al V-lea, cel mai mare oraş de dincolo de Alpi. Însă epoca în care această Romă a Nordului şi-a ridicat zidurile şi băile, demne de a fi menţionate alături de zidurile urbane ale regilor romani şi băile capitalei imperiului, depăşeşte expunerea noastră. În primele trei secole ale epocii imperiale, Lyonul a rămas centrul roman al ţării celtice, şi nu numai pentru că ocupă primul loc prin numărul populaţiei şi bunăstare, ci întrucît, ca nici o altă localitate a nordului şi doar ca puţine din sudul galic, el a fost fondat din Italia, fiind nu doar de drept, ci şi prin origine şi spirit un oraş roman.

Oraşul italic a fost baza pentru organizarea provinciei sudice, aşa cum cantonul a fost pentru cea a provinciei nordice, şi anume, cu preponderenţă, cel al constituţiei celtice în trecut statale, acum comunale. Importanţa opoziţiei dintre oraş şi canton nu este condiţionată atît de conţinutul ei; chiar dacă ar fi fost numai una de natură juridică formală, ea ar fi separat naţiunile; în primul caz, ar fi trezit şi hrănit sentimentul apartenenţei de Roma, în cel de-al doilea, sentimentul alienării. Pentru această epocă, diferenţa practică dintre cele două rînduieli nu poate să fi fost prea izbitoare, întrucît

elementele constituţiei comunităţii – magistraţii, sfatul, adunarea cetăţenilor – erau aceleaşi în ambele cazuri şi întrucît este sigur că deosebiri mai profunde, poate existente în epoci trecute, nu au fost tolerate mult timp de autorităţile supreme romane. Din această cauză, trecerea de la sistemul cantonal la cel urban s-a petrecut frecvent şi fără opoziţie, s-ar putea spune de la sine în cursul evoluţiei şi cu o anumită necesitate. Drept urmare, diferenţele calitative ale celor două forme juridice aproape că nu apar în tradiţia de care dispunem. Totuşi, opoziţia n-a fost cu siguranţă doar de natură nominală, ci în prerogativele diferitelor puteri, în jurisdicţie, în sistemul fiscal, în cel de recrutare au existat diferenţe, importante sau aparent importante pentru administraţie, fie prin ele însele, fie ca urmare a obişnuinţei. Deosebirea cantitativă poate fi recunoscută cu claritate. Cantoanele, cel puţin aşa cum se înfăţişează la celţi şi la germani, cuprind întotdeauna mai degrabă o populaţie decît localităţi; acest element foarte important este o caracteristică a tuturor teritoriilor celtice şi, deseori, însăşi romanizarea care a intervenit mai tîrziu mai degrabă l-a mascat decît l-a anihilat. Mediolanum şi Brixia îşi datorează graniţele largi şi prosperitatea necontenită în principal realităţii că nu au fost altceva decît cantoanele insubrilor şi cenomanilor. Faptul că teritoriul oraşului Vienna a cuprins Dauphiné şi Savoia occidentală şi că localităţile Cularo (Grenoble) şi Genava (Geneva), pe cît de vechi, pe atît de însemnate, sînt, din punct de vedere juridic, pînă în epoca imperială tîrzie, sate ale coloniei Vienna explică de asemenea realitatea că acesta este numele de mai tîrziu al populaţiei alobrogilor. În cele mai multe cantoane celtice, una dintre localităţi prevalează în aşa măsură, încît este indiferent dacă sînt numiţi remii sau Durocortorum, biturigii sau Burdigala; dar se întîmplă şi contrariul: de exemplu, la voconţi îşi ţin cumpăna Vasio (Vaison) şi Lucus, la carnuţi, Autricum (Chartres) şi Cenabum (Orléans); şi este mai mult decît problematic dacă prerogativele deţinute, conform constituţiei greceşti şi italice, necondiţionat de zidul de incintă faţă de teritoriul dimprejur au fost reglementate la celţi de drept sau chiar şi numai de fapt într-un mod asemănător. Replica acestui canton în Occidentul

greco-italic este mai degrabă populaţia decît oraşul; carnuţii trebuie să fie asemuiţi cu beoţienii, Autricum şi Cenabum cu Tanagra şi Thespiae. Particularitatea poziţiei celţilor aflaţi sub stăpînirea romană faţă de alte naţiuni – de exemplu, faţă de iberi şi eleni – constă în faptul că federaţiile lor continuau să dăinuie drept comunităţi, în timp ce la cei din urmă elementele componente formau ele însele comunităţile. Este posibil ca aici să fi contribuit diferenţe mai vechi ale evoluţiei naţionale datînd din epoca preromană; probabil că a fost mai uşor să li se desfiinţeze beoţienilor adunarea comună a oraşelor, decît să fie împărţiţi helveţii în cele patru districte; federaţii politice se menţin şi după supunerea faţă de o putere centrală în cazul în care dizolvarea lor ar antrena dezorganizarea. Cu toate acestea, măsurile luate în Galia de Augustus sau, după preferinţe, de Caesar nu au fost determinate de forţa împrejurărilor, ci, în principal, de libera hotărîre a guvernului care explică în acelaşi timp şi menajamentele aplicate în cazul celţilor. Căci, într-adevăr, faţă de perioada mai tîrzie în epoca preromană şi în timpul cuceririi de către Caesar a existat un număr mult mai mare de cantoane; mai ales este remarcabil că în epoca imperială numeroasele cantoane mai mici, aflate într-o relaţie de clientelă faţă de cele mai mari, nu vor deveni de sine stătătoare, ci vor dispărea. Dacă, mai tîrziu, ţara celtică apare împărţită într-un număr redus de districte cantonale însemnate, în parte chiar foarte mari, în interiorul cărora cantoanele lor dependente nu pot fi găsite, această ordine a fost pregătită, bineînţeles, de sistemul clientelar preroman, dar a fost desăvîrşită abia de către reorganizarea romană. Această continuare şi potenţare a constituţiei cantonale trebuie să fi fost determinantă înainte de toate pentru viitoarea evoluţie politică a Galiei. În timp ce provincia tarraconensă se diviza în 293 de comunităţi independente (p. 44), cele trei Galii luate împreună nu vor număra, după cum vom vedea, mai mult de 64. Unitatea şi tradiţia lor nu au fost zdruncinate: venerarea zeloasă de care zeul izvoarelor Nemausus s-a bucurat la volci pe parcursul întregii epoci imperiale demonstrează că şi aici, în sudul ţării, şi într-un canton transformat într-un oraş, tradiţionalul sentiment al originii comune continua să

subziste cu intensitate. Comunităţi cu o asemenea conexiune interioară şi cu graniţe largi alcătuiau o putere. Stadiul în care Caesar a găsit comunităţile galice, cu o masă a poporului redusă la o deplină dependenţă politică şi economică şi o aristocraţie atotputernică, nu s-a modificat esenţial nici în timpul dominaţiei romane; aşa cum nobilii mari, cu slujitorimea lor de clienţi şi de sclavi din cauza neachitării datoriilor, de ordinul miilor, jucau, fiecare în patria lui, rolul de stăpîni, la fel ne prezintă Tacitus starea lucrurilor la treveri în timpul lui Tiberius. Guvernarea romană a acordat comunităţii drepturi cuprinzătoare, chiar şi o anumită putere militară, astfel încît în anumite circumstanţe era îndreptăţită să ridice şi să dispună de cetăţi – ca de exemplu la helveţi –, magistraţii puteau concentra miliţiile, deţinînd în cazul acesta funcţia şi gradul de ofiţeri. Aceasta prerogativă era ceva în mîinile unui primar al unui oraş mic din Andalusia şi altceva în mîinile unui conducător de district de pe Loara sau Mosela cu suprafaţa unei mici provincii. Aici ni se oferă în toată măreţia ei mărinimia politicii lui Caesar-Tatăl, căruia i se datorează trăsăturile de bază ale acestui sistem.

Dar guvernul nu s-a limitat numai la menţinerea ordinii cantonale a celţilor; el le-a lăsat sau, mai degrabă, le-a acordat şi o constituţie naţională, în măsura în care aceasta se putea pune de acord cu supremaţia romană. Ca şi în cazul naţiunii elene, Augustus a acordat galilor o reprezentanţă generală organizată, ce-i drept, rîvnită de ambele naţiuni în epoca libertăţii şi fărîmiţării, dar niciodată atinsă. La poalele colinei ce străjuia capitala Galiei, acolo unde Saône se revarsă în Ron, prinţul imperial Drusus, reprezentantul guvernului în Galia, a consacrat la 1 august 742 (**12**) altarul dedicat Romei şi geniului împăratului, în jurul căruia comunitatea galilor urma să celebreze anual, în ziua respectivă, sărbătoarea acestor zei. În acest scop, reprezentanţii tuturor cantoanelor alegeau din rîndul lor, an de an, „preotul celor trei Galii”, care aducea de ziua împăratului sacrificiul imperial şi conducea jocurile festive corespunzătoare. Această reprezentanţă a ţării a deţinut nu numai o administraţie proprie a averii ei cu magistraţi originari din cercurile distinse ale nobilimii provinciale, ci şi un anumit rol în afacerile generale ale

ţării. Ce-i drept, despre intervenţia ei nemijlocită în politică nu găsim altă mărturie decît avertismentul dietei din anul 70, în timpul gravei crize, adresat treverilor care intenţionau să se răzvrătească împotriva Romei; dar ea avea şi se folosea de dreptul de reclamaţie împotriva magistraţilor imperiali şi a celor care acţionau în Galia, contribuind dacă nu la impunerea, cel puţin la repartizarea impozitelor, mai ales că acestea din urmă nu erau prevăzute pentru fiecare provincie în parte, ci pentru Galia în general. Este adevărat, guvernul imperial a creat în toate provinciile instituţii asemănătoare, nu numai introducînd în fiecare centralizarea sacrală, ci acordînd fiecăreia şi un organ pentru a aduce cererile şi plîngerile în faţa guvernului, ceea ce fusese neglijat în perioada republicii. Dar în această privinţă Galia deţine faţă de toate celelalte regiuni ale imperiului cel puţin un privilegiu real, această instituţie dezvoltîndu-se de altfel numai aici în deplinătatea ei. Mai întîi, adunarea reunită a celor trei provincii deţinea faţă de legaţii şi procuratorii fiecăreia în parte o poziţie mai independentă decît, de exemplu, dieta de la Thessalonike în faţa guvernatorului Macedoniei. Apoi, în cazul unor asemenea instituţii numărul drepturilor acordate contează mult mai puţin decît ponderea corporaţiilor pe care le reprezintă; puterea fiecărei comunităţi galice se transmitea asupra dietei din Lyon în aceeaşi măsură în care se transmitea slăbiciunea fiecărei comunităţi elene asupra celei din Argos. Se pare că în evoluţia Galiei din timpul cezarilor adunarea de la Lyon a avantajat substanţial acea omogenitate galică generală care merge mînă în mînă cu latinizarea.

Compoziţia dietei, destul de bine cunoscută, arată felul în care guvernul a tratat problema naţionalităţilor. Dintre cele 60, mai tîrziu 64 de cantoane reprezentate în dietă, doar patru le revin locuitorilor iberici ai Aquitaniei, deşi acest ţinut între Garonne şi Pirinei era repartizat unui număr mult mai mare de triburi, însă toate de dimensiuni modeste; probabil, celelalte au fost excluse din reprezentanţă din capul locului; sau, poate, cele patru cantoane reprezentate au fost reşedinţele unor ligi cantonale. Mai tîrziu, probabil în timpul lui Traian, districtul iberic a fost separat de dieta de la Lyon, acordîndu-i-se o reprezentanţă proprie. În schimb,

cantoanele celtice, în forma pe care am descris-o mai sus, sînt reprezentate aproape fără excepţie în dietă, ca şi cele semi- sau pur germanice, în măsura în care aparţineau imperiului la data consacrării altarului. Se înţelege de la sine că în această reprezentanţă cantonală capitala Galiei nu ocupa nici un loc. La fel, ubii nu fac parte din dieta de la Lyon, ci îşi aduc sacrificiul la propriul altar al lui Augustus; aşa cum am văzut (p. 20), aceasta este o rămăşiţă a proiectatei provincii Germania.

Aşadar, dacă naţiunea celtică se consolidase în sine în Galia imperială, într-un anumit sens ea a fost garantată şi faţă de spiritualitatea romană prin procedeul acordării dreptului de cetăţenie a imperiului respectat pentru acest teritoriu. Bineînţeles, capitala Galiei era şi rămînea o colonie romană de cetăţeni, iar acest fapt a contribuit esenţial la poziţia remarcabilă pe care o deţinea şi urma s-o deţină faţă de restul Galiei. Dar, în timp ce provincia sudică era împînzită de colonii, fiind rînduită întru totul conform dreptului municipal, Augustus n-a ctitorit în „cele trei Galii" nici o singură colonie de cetăţeni şi este probabil ca şi acel drept municipal care, sub denumirea de *drept italic*, conferea o poziţie intermediară între cetăţenie şi necetăţenie şi care le acorda mai distinşilor lui posesori *de iure* dreptul de cetăţenie atît pentru ei înşişi, cît şi pentru urmaşii lor, să fi fost introdus în Galia abia după o perioadă mai îndelungată. Ce-i drept, şi galii puteau beneficia de acordarea personală a dreptului de cetăţenie – fie soldatul, la înrolare sau la lăsarea la vatră, conform dispoziţiilor generale, fie unele persoane, prin favoruri excepţionale. Augustus nu a urmat exemplul republicii, care le-a interzis helveţilor, de exemplu, dobîndirea dreptului de cetăţenie o dată pentru totdeauna, şi nu l-a putut urma nici după ce Caesar folosise deseori această cale pentru a le acorda dreptul de cetăţenie unor gali din naştere. Însă a suspendat cel puţin cetăţenilor originari din „cele trei Galii" – întotdeauna cu excepţia lugudunensilor – dreptul de a candida la magistraturi, excluzîndu-i prin aceasta, concomitent, din senatul imperial. Nu putem şti dacă această stipulaţie a fost decretată mai întîi în interesul Romei sau în cel al galilor; este sigur că Augustus a urmărit ambele ţeluri: pe de o parte,

să evite pătrunderea elementelor străine în romanitate şi prin aceasta s-o purifice şi s-o înalţe; pe de alta, să garanteze continuitatea particularităţii galice, intuind că reţinerea înţeleaptă o să avantajeze mai sigur contopirea finală cu spiritualitatea romană decît impunerea forţată a unor instituţii străine.

Împăratul Claudius, el însuşi născut la Lyon şi, conform afirmaţiei opozanţilor săi, un veritabil gal, a înlăturat în bună parte aceste bariere. Oraşul ubiilor, unde fusese ridicat altarul Germaniei romane, a fost cu siguranţă prima localitate a Galiei care a primit dreptul italic; acolo, în tabăra tatălui ei, Germanicus, s-a născut Agrippina, soţia de mai tîrziu a lui Claudius, şi este probabil ca ea să fi obţinut în anul 50 dreptul de colonie latină pentru locul ei de baştină: actualul Köln. Poate în acelaşi timp, poate mai devreme, acelaşi drept a fost acordat oraşului treverilor, Augusta, actualul Trier. Şi alte cantoane galice au fost apropiate în acest mod de romanitate: astfel, cel al helveţilor prin Vespasian şi cel al sequanilor (Besançon); dar se pare că dreptul latin n-a cunoscut în aceste ţinuturi o extindere prea mare. În primele timpuri ale cezarilor, comunităţi întregi din Galia imperială au beneficiat cu atît mai puţin de dreptul de cetăţenie deplină. Dar, prin anularea îngrădirii juridice care-i excludea de la cariera de magistraţi imperiali pe galii dăruiţi cu dreptul personal de cetăţenie a imperiului, Claudius a realizat începutul în această direcţie; este probabil ca această barieră să fi fost înlăturată mai întîi pentru cei mai vechi aliaţi ai Romei, eduii. Cu aceasta se obţinuse egalizarea esenţială. Căci, conform realităţilor acestei epoci, dreptul de cetăţenie abia dacă avea o valoare practică pentru cercurile excluse prin statutul lor de la cariera politică şi putea fi obţinut cu uşurinţă de peregrinii bogaţi şi de origine distinsă, care doreau să parcurgă această carieră şi, în consecinţă, aveau nevoie de el. Într-adevăr, era o umilire usturătoare dacă un cetăţean nobil din Galia şi urmaşii săi erau excluşi de drept de la cariera magistraturilor.

Dacă structura naţională a celţilor a fost menajată în privinţa organizării administraţiei atît cît nu contravenea unităţii imperiului, în privinţa limbii realităţile au evoluat altfel. Chiar dacă în practică ar fi fost posibil să se permită comunităţilor să-şi conducă administraţia

într-o limbă stăpînită doar în mod excepţional de magistraţii imperiali cu atribuţii de control, nu era în nici un caz intenţia guvernului de a ridica această barieră între guvernanţi şi guvernaţi. Drept urmare, printre monedele bătute şi monumentele publice ridicate în Galia în timpul stăpînirii romane, nu s-a găsit nici o inscripţie celtică. Folosirea limbii autohtone nu era de altfel interzisă; şi în provincia sudică, şi şi în cea nordică întîlnim monumente cu inscripţii celtice, în primul caz, întotdeauna în alfabetul grecesc, în cel de-al doilea, întotdeauna în cel latin; unele dintre cele dintîi şi toate în cel din urmă caz trebuie să aparţină epocii stăpînirii romane. În afara oraşelor de drept latin şi a castrelor romane, în Galia apar puţine monumente epigrafice; această circumstanţă se datorează în principal faptului că, la fel ca limba oficială, puţin cunoscută, limba autohtonă, tratată ca dialect, nu se preta acestui scop, ridicarea monumentelor neintrînd în uz ca în ţinuturile latinizate. Probabil că în cea mai mare parte a Galiei latina a avut atunci o poziţie similară celei pe care o va deţine în Evul Mediu timpuriu faţă de limba populară. Perpetuarea energică a limbii naţionale este demonstrată cu cea mai mare claritate de redarea numelor proprii galice în latină, deseori conservîndu-se forme fonetice nelatine. Forme ca *Lousonna* şi *Boudicca*, cu diftongul nelatin *ou*, au pătruns chiar şi în literatura latină, iar pentru dentala aspirată, forma engleză *th*, se foloseşte un semn propriu (Ð), chiar şi în scrierea latină, scriindu-se *Epatatextorigus* alături de *Epasnactus*, Ðirona alături de Sirona; concluzia e că, în această epocă sau mai înainte, limba celtică a fost supusă unei reglementări gramaticale, ori pe teritoriul roman, ori în afara lui, fiind scrisă deja atunci în felul rămas în vigoare pînă astăzi. Nu lipsesc nici mărturiile pentru continua ei folosire în Galia. Cînd apărură numele oraşelor Augustodunum (Autun), Augustonemētum (Clermont), Augustobona (Troyes) şi altele asemănătoare, trebuie să se fi vorbit celtica şi în Galia centrală. În tratatul său despre cavalerie, Arrian, din timpul lui Hadrian, foloseşte sintagme celtice pentru unele manevre împrumutate de la celţi. Un grec veritabil, Eirenaeos, activînd către sfîrşitul secolului al II-lea ca preot la Lyon, se scuză pentru carenţele stilului său, motivînd ar trăi în ţara celţilor

şi că ar fi astfel silit să vorbească în permanenţă în limba barbară. În contradicţie cu regula de drept, conform căreia dispoziţiile testamentare trebuie să fie scrise în general în latină sau greacă, o scriere juridică de la începutul secolului al III-lea dispune ca fideicomisurile să poată fi scrise şi în orice altă limbă – de exemplu, în punică sau galică. Împăratului Alexandru i s-a prezis sfîrşitul în limba celtică de către o prorocitoare galică. Hieronymus, părinte al Bisericii, care a vizitat atît Ancyra, cît şi Trierul, ne asigură că galatii din Asia Mică şi treverii timpurilor sale vorbeau aproximativ aceeaşi limbă şi compara galica stîlcită a asiaticilor cu punica stîlcită a africanilor. Dacă, asemănător cu Wales, limba celtică s-a păstrat în Bretagne pînă în zilele noastre, ţinutul şi-a primit, ce-i drept, numele din partea britanilor insulari refugiaţi aici din faţa saxonilor, dar este puţin probabil ca limba să fi fost adusă de către aceşti imigranţi; mai degrabă, ea a fost transmisă aici de milenii, din generaţie în generaţie. Bineînţeles, în decursul epocii imperiale spiritualitatea romană a cîştigat în restul Galiei tot mai mult teren. Dar sfîrşitul idiomului celtic a fost marcat aici nu atît de imigraţia germanică, cît de creştinare, care nu a preluat şi nu a propovăduit în limba naţională discreditată de guvern, ca în Siria şi Egipt, ci a vestit Evanghelia în latină.

În privinţa progresului romanizării, lăsat în Galia, cu excepţia provinciei sudice, îndeosebi în seama evoluţiei interne, se remarcă o diferenţa remarcabilă între Galia orientală, pe de o parte, şi vestul şi nordul regiunii, pe de alta, bazată parţial, în nici un caz în exclusivitate, pe deosebirea dintre germani şi gali. În cursul evenimentelor care au însoţit şi au urmat prăbuşirea lui Nero, această diferenţă a îmbrăcat chiar şi o hotărîtoare importanţă politică. Strînsa legătură dintre cantoanele orientale cu taberele de pe Rin şi recrutările legiunilor renane desfăşurate cu predilecţie în regiunea aceasta au deschis de timpuriu spiritualităţii romane o cale mai largă decît în ţinutul de pe Loara şi Sena. În cursul dezbinărilor menţionate, cantoanele renane, lingonii şi treverii celtici, ca şi ubii germanici sau, mai degrabă, locuitorii coloniei agrippense, luaseră partea oraşului roman Lugudunum şi nu trădară cauza guvernului

roman legitim, în timp ce insurecţia, cel puţin într-un anumit sens naţională, aşa cum am menţionat mai sus, pornise de la sequani, edui şi arverni. Într-o etapă mai tîrzie a aceleiaşi încleştări, dar într-o situaţie schimbată a partidelor, găsim aceeaşi sciziune: cantoanele orientale amintite sînt aliate cu germanii, în timp ce dieta de la Reims refuză să li se alăture.

Aşadar, dacă în privinţa limbii ţara galică a fost tratată, în esenţă, ca şi celelalte provincii, remarcăm totuşi menajarea vechilor sale instituţii în privinţa măsurilor şi greutăţilor. Ce-i drept, alături de ordonanţa imperială generală, decretată în sensul acesta de către Augustus, normele locale s-au conservat în foarte multe locuri datorită atitudinii tolerante sau, mai degrabă, indiferente a guvernului în asemenea probleme; dar numai în Galia unităţile locale le-au înlăturat mai tîrziu pe cele ale imperiului. În întregul Imperiu Roman drumurile sînt măsurate şi marcate pe baza milei romane (1,48 km), iar pînă la sfîrşitul secolului al II-lea aceste provincii nu au făcut excepţie. Începînd cu Severus, în „cele trei Galii” şi cele două Germanii locul ei este luat de o milă adaptată celei romane, însă diferită şi numită în limba galică „leuga” (2,22 km), egală cu 1,5 mile romane. Este imposibil ca Severus să fi intenţionat să le facă celţilor o concesie naţională; nu se potriveşte nici cu epoca, nici cu acest împărat, care a păstrat chiar şi faţă de aceste provincii o animozitate aparte. Faptul trebuie să fi fost determinat de considerente practice. Acestea trebuie să se bazeze pe simplul fapt că, după introducerea măsurii unitare, măsurile naţionale, ale drumurilor, „leuga” sau şi „leuga dublă”, „rasta” germanică, corespunzătoare francezei „lieue”, au persistat în aceste provincii la o scară mai mare decît în celelalte ţinuturi ale imperiului. Augustus a extins probabil mila romană formal şi asupra Galiei şi a adaptat cartările poştale şi drumurile imperiale, dar, de fapt, nu s-a atins de vechea măsură a ţării; în felul acesta, administraţia de mai tîrziu a considerat că dubla unitate în circulaţia poştală era mai puţin incomodă decît folosirea unei unităţi de lungime necunoscute practic în ţară.

Atitudinea guvernului roman faţă de religia naţională este de o importanţă mult mai mare şi e neîndoielnic că naţiunea galică şi-a

găsit sprijinul cel mai solid în aceasta. Chiar şi în provincia sudică, venerarea zeităţilor neromane trebuie să se fi menţinut timp îndelungat, mult mai mult decît în Andalusia, de exemplu. Bineînţeles, în marele oraş comercial Arelate monumentele votive au fost consacrate aceloraşi zei ca şi în Italia; dar la Fréjus, Aix, Nîmes şi pe întregul cuprins al coastei, vechile divinităţi celtice au fost adorate în toată perioada imperială ca şi în Galia interioară. Şi în partea iberică a Aquitaniei se întîlnesc numeroase mărturii ale cultului indigen, întru totul diferit de cel celtic. Însă toate statuile de divinităţi ieşite la iveală în sud sînt mai apropiate de cele obişnuite decît monumentele din nord şi, îndeosebi, era mai uşor să se convieţuiască cu zeii naţionali decît cu sacerdoţiul naţional, întîlnit numai în Galia imperială şi în insulele britanice: druizii (III, p. 154). În zadar am încerca să plăsmuim o imagine despre structura internă a doctrinei druizilor, uimitor amalgam de speculaţie şi imaginaţie; oferim doar cîteva exemple pentru a înfăţişa caracterul ei bizar şi înfricoşător. Puterea cuvîntului era reprezentată simbolic printr-un moşneag chel, zbîrcit, ars de soare, care purta ghioaga şi arcul, limba lui străpunsă fiind legată de urechile omului care-l urma cu lanţuri fine de aur; altfel spus, săgeţile bătrînului elocvent zburau şi bătăile răsunau, iar sufletul mulţimii îl urma fără împotrivire. Acesta este Ogmius al celţilor; grecii vedeau în el un Charon costumat ca Heracle. Un altar descoperit la Paris ne înfăţişează trei imagini de divinităţi cu inscripţii: în mijloc se află Iovis, în stînga sa Vulcan, iar în dreapta, Esus, „cel Groaznic cu altarele sale înspăimîntătoare”, cum îl numeşte un poet roman, însă un zeu al relaţiilor comerciale şi al activităţii paşnice. Ca şi Vulcan, poartă un şorţ de lucru; aşa cum acesta din urmă mînuieşte ciocanul şi cleştele, Esus ciopleşte salcia cu o secure. O zeitate întîlnită în repetate rînduri, numită, probabil, Cernunnos, este prezentată ghemuită, cu picioarele încrucişate; pe cap poartă coarne de cerb, de care atîrnă un lanţ, iar pe genunchi ţine un sac de bani; în faţa ei se află cîteodată vite şi cerbi – se pare că aceasta era o alegorie care simboliza ţărîna ca izvor al bogăţiei. Deosebirea enormă între acest Olimp celtic, lipsit de orice puritate şi frumuseţe, complăcîndu-se în mulţimea barocă şi fantastică a unor

lucruri foarte pământeşti, şi simplele forme umane ale religiei greceşti şi simplele concepte umane ale celei romane ne oferă o idee despre abisul care se deschidea între aceşti învinşi şi învingătorii lor. De această religie se legau consecinţe practice foarte îngrijorătoare: un cuprinzător arsenal de leacuri secrete şi vrăjite, folosite de preoţii care se erijau, concomitent, în medici, care cuprindeau, alături de descîntec, binecuvîntări, sacrificii umane şi vindecarea prin carnea celor sacrificaţi. Nu se poate dovedi dacă druizii acestei epoci s-au opus direct stăpînirii străine; dar, chiar dacă nu a fost cazul, este lesne de înţeles că guvernul roman, cu toată atitudinea lui indiferentă faţă de particularităţile locale ale venerării divinităţilor, trebuie să fi adoptat în general o poziţie conciliantă faţă de druizi, şi aceasta nu numai datorită exceselor lor. Instituirea sărbătorii anuale galice în capitala pur romană a ţării, excluzînd orice legături cu vreun cult naţional, este evident o contramăsură a guvernului împotriva vechii religii naţionale, cu conciliul preoţilor desfăşurat anual la Chartres, centrul ţării galice. Augustus însă nu a luat alte măsuri directe împotriva druizilor, interzicînd numai oricărui cetăţean roman participarea la cultul naţional galic. Prin conduita sa mai energică, Tiberius a acţionat cu fermitate şi a interzis acest sacerdoţiu cu suita lui de dascăli şi de artizani într-ale medicinei; dar succesul real al acestei dispoziţii trebuie să fi fost destul de nesemnificativ, dacă aceeaşi interdicţie a mai fost decretată încă o dată sub domnia lui Claudius. Despre acesta din urmă se afirmă că ar fi ordonat decapitarea unui nobil gal, întrucît se dovedise că folosise obişnuitul farmec pentru a-şi asigura succesul tratativelor în faţa împăratului. Mai jos se va arăta că ocuparea Britaniei, din vechime sediul principal al acestei activităţi preoţeşti, a fost hotărîtă în bună parte pentru a stîrpi din rădăcină acest rău. În ciuda acestor măsuri, sacerdoţiul galic a mai jucat un rol important în timpul defecţiunii resimţite de gali după prăbuşirea dinastiei claudine; incendierea Capitoliului – după cum predicau druizii – anunţa răsturnarea ordinii şi începutul stăpînirii nordului asupra sudului. Însă, chiar dacă acest oracol se va adeveri mai tîrziu, el nu s-a împlinit nici prin această naţiune şi nici în avantajul preoţilor ei. Ce-i drept, particularităţile

adorării divinităţilor galice şi-au exercitat influenţa şi în epoci mai tîrzii; în secolul al III-lea, cînd se instaurează efemerul imperiu galo-roman separat, moneda lui îl reprezintă în primul rînd pe Hercule, atît în postura sa greco-romană, cît şi ca zeitate galică, Deusoniensis sau Magusanus. Druizii sînt însă amintiţi doar în legătură cu femeile înţelepte din Galia, care prorocesc sub denumirea de druide pînă în epoca lui Diocleţian: mult mai tîrziu vechile familii nobile se mîndreau cu strămoşii druizi din genealogia lor. Religia naţională a suferit probabil un regres mai rapid decît limba naţională şi abia dacă a existat o opoziţie reală faţă de pătrunderea creştinismului.

Mai mult decît toate celelalte provincii, prin poziţia sa sustrasă oricărui atac din afară şi, asemenea Italiei şi Andalusiei, o ţară a măslinului şi smochinului, Galia meridională a cunoscut sub regimul cezarilor o remarcabilă bunăstare şi o bogată dezvoltare urbană. Amfiteatrul şi cîmpul de sarcofage de la Arles, „Mama întregii Galii", teatrul de la Orange, templele şi podurile rămase intacte în şi lîngă Nîmes constituie şi astăzi dovezi concrete ale acestei realităţi. Şi în provinciile nordice vechea bunăstare a ţării spori datorită păcii prelungite, instaurate, ce-i drept, împreună cu apăsarea continuă a impozitelor, odată cu stăpînirea străină. „În Galia" – afirmă un scriitor din timpul lui Vespasian – „izvoarele belşugului sînt la ele acasă şi abundenţa lor se revarsă asupra întregului pămînt". Poate că nicăieri nu au fost descoperite vile atît de numeroase şi de splendide ca aici, îndeosebi în estul Galiei, pe Rin şi pe afluenţii acestuia, somptuoase locuinţe ale bogatei nobilimi galice. Faimos este testamentul inscripţionat pe un lingou, prin care se ordonă ca monumentul funerar şi statuia să fie ridicate din marmură italică sau din bronzul cel mai bun şi, printre altele, să fie arse odată cu defunctul toate uneltele pentru vînătoare şi prinderea păsărilor. Acest testament aminteşte de parcurile de vînătoare, îngrădite pe mai multe mile – evocate în altă parte –, şi de rolul excepţional pe care cîinii de vînătoare celtici şi stilul de vînătoare celtic îl joacă la Xenophon din timpul lui Hadrian, care nu neglijează să adauge că Xenophon, fiul lui Cryllos, nu se poate să fi cunoscut modul de vînătoare al celţilor. În acelaşi context intră şi faptul remarcabil că, în

sistemul militar al epocii imperiale, cavaleria era de fapt celtică, şi aceasta nu numai întrucît se recruta cu predilecţie din Galia, ci şi deoarece manevrele şi chiar expresiile tehnice erau împrumutate în bună parte de la celţi. Se recunoaşte aici că, după dispariţia vechii cavalerii cetăţeneşti din timpul republicii, Caesar şi Augustus au reorganizat cavaleria cu contingente galice după sistemul galic. Baza acestei bunăstări distinse era agricultura, încurajată energic şi de către Augustus însuşi, care, exceptînd doar ţinutul de stepă de pe coasta Aquitaniei, aducea recolte însemnate în întreaga Galie. Îndeosebi în nord se obţineau venituri considerabile din creşterea animalelor, mai ales din creşterea porcinelor şi ovinelor, regiunea cîştigînd în curînd importanţă pentru industrie şi export; în epocile de mai tîrziu şuncile menapiene (din Flandra) şi mantalele de postav atrebatiene şi merviene (lîngă Arras şi Tournay) erau vîndute în întregul imperiu. De un interes deosebit este dezvoltarea viticulturii. Ea nu era favorizată nici de climă şi nici de guvern. În rîndul locuitorilor sudului, „iarna galică" a rămas proverbială timp îndelungat; de altfel, Imperiul Roman atinge în această parte graniţa sa cea mai nordică. Dar viticultura galică era îngrădită mai degrabă de concurenţa italicilor. Ce-i drept, zeul Dionysos a purces încet la cucerirea lumii, iar băutura pregătită din păioase a cedat doar pas cu pas în faţa mustului viţei-de-vie; însă, din cauza sistemului de prohibiţie, berea s-a menţinut în Galia, cel puţin în nord, ca băutură alcoolică obişnuită pe întregul parcurs al epocii imperiale; în cursul şederii sale în Galia, însuşi împăratul Iulian a intrat în conflict cu acest Pseudo-Bacchus. Bineînţeles, guvernarea imperială n-a recurs la severitatea republicii care, sub ameninţarea cu pedepse, interzisese plantarea măslinilor şi a viţei-de-vie de-a lungul coastei meridionale a Galiei (II, p. 111, 268); dar italienii acestor timpuri erau veritabilii fii ai părinţilor lor. Înflorirea celor două mari imperii de pe Ron, Arles şi Lyon, se baza într-o măsură destul de însemnată pe vînzarea vinului italic în Galia; de aici se poate deduce importanţa viticulturii pentru Italia însăşi. Dacă unul dintre administratorii cei mai severi care a deţinut titlul de împărat, Domiţian, a dat ordin ca în toate provinciile să fie distruse cel puţin o jumătate din butucii de

viţă-de-vie – ordin care, fireşte, n-a fost executat conform literei –, putem trage concluzia că măcar guvernul a ridicat bariere serioase în calea extinderii viticulturii. În epoca lui Augustus, ea încă nu era cunoscută în partea nordică a provinciei narbonense (III, p. 150) şi, chiar dacă a fost introdusă în curînd şi aici, se pare totuşi că de-a lungul secolelor s-a restrîns doar asupra Galiei narbonense şi Aquitaniei meridionale. Epoca mai bună cunoaşte dintre vinurile galice numai pe cel al alobrogilor şi biturigilor, în termenii noştri, vinul de Burgundia şi de Bordeaux. Situaţia se schimbă abia în cursul secolului al III-lea, cînd frîiele imperiului au scăpat din mîinile italicilor, împăratul Probus (**276**-**282**) acordînd, în sfîrşit, libertatea pentru viticultorii provinciali. Probabil că abia după aceasta viţa-de-vie a prins rădăcini atît pe Sena, cît şi pe Mosela. „Am petrecut" – scrie împăratul Iulian – „o iarnă (cea din anii **357**/**358**) în iubita Lutetia, căci aşa numesc galii orăşelul parisilor, o mică insulă în mijlocul rîului, înconjurată de ziduri; apa este acolo excelentă, limpede şi bună de băut. Locuitorii se bucură de o iarnă destul de blîndă, iar vinul lor este bun; ba unii cresc şi smochini, acoperindu-i în timpul iernii cu paie, ca şi cum ar fi o haină". Şi nu mult după aceea, în atrăgătoarea descriere a Moselei, poetul din Bordeaux înfăţişează cum viile cuprind acest rîu de ambele maluri, „aşa cum propriile viţe îmi încununează galbena Garonne".

Relaţiile interne şi cele cu ţările vecine, îndeosebi cu Italia, trebuie să fi fost extrem de intense, iar reţeaua rutieră dezvoltată şi îngrijită. Marele drum imperial de la Roma pînă la vărsarea lui Baetis, amintit la prezentarea Hispaniei (p. 45), era artera principală pentru comerţul continental al provinciei sudice; întreaga rută, în timpuri republicane întreţinută de masalioţi de la Alpi pînă la Ron şi de aici pînă la Pirinei de romani, a fost pietruită din nou de către Augustus. În nord, drumurile imperiale duceau în principal fie spre capitala galică, fie spre marile castre de pe Rin; dar se pare că şi în afara acestora se luaseră suficiente măsuri pentru asigurarea restului comunicaţiilor.

În timp ce în epoci trecute provincia sudică a aparţinut, pe plan spiritual, sferei elene, decăderea Massaliei şi pătrunderea

impetuoasă a spiritualităţii romane au produs în Galia meridională o schimbare în acest domeniu; totuşi, ca şi Campania, această parte a Galiei a rămas în toate timpurile un centru al spiritului elen. Nemausus, unul dintre moştenitorii parţiali ai Massaliei, prezintă pe monedele sale din epoca augustană anii alexandrini şi emblema Egiptului, ceea ce, pe bună dreptate, a fost atribuit faptului că Augustus a colonizat veterani din Alexandria şi în acest oraş, care nu a rămas străin de elenism. Tot în legătură cu influenţa Massaliei trebuie să fie pusă atitudinea istoricului care aparţine acestei provincii cel puţin prin descendenţă şi care, după toate aparenţele, în opoziţie conştientă cu istoriografia naţional-romană şi uneori cu ieşiri destul de necruţătoare împotriva lui Sallustius şi Livius, reprezentanţii ei cei mai de seamă, reprezintă istoriografia elenă: vocontul Pompeius Trogus, autorul unei istorii universale care debutează cu Alexandru şi regatele diadohilor, în care afacerile romane sînt prezentate numai în cadrul acesta sau în anexă. Este neîndoielnic că, prin aceasta, a redat doar ideile care aparţineau practic opoziţiei literare a elenismului; este oricum remarcabil că această tendinţă şi-a găsit reprezentantul ei latin şi un reprezentant iscusit şi elocvent tocmai aici şi în epoca lui Augustus. Din epoci ulterioare poate fi menţionat Favorinus, născut într-o distinsă familie de cetăţeni din Arles, unul dintre reprezentanţii principali ai lumii culte din timpul lui Hadrian; filozof cu tendinţe aristotelice şi sceptice, pe lîngă aceasta filolog şi orator, elev al lui Dion din Prusa, prieten al lui Plutarh şi Herodes Atticus, contrazis pe tărîmul ştiinţific de către Galenus, în cel foiletonistic de către Lucian, a păstrat în general relaţii intense cu savanţii renumiţi ai secolului al II-lea şi cu împăratul Hadrian însuşi. Variatele sale cercetări, care vizau, printre altele, numele tovarăşilor lui Ulise pe care i-a devorat Scylla şi cel al primului om care a fost, concomitent, un învăţat, îl recomandă ca un cunoscător al mărunţişurilor savante îndrăgite pe atunci, iar prelegerile sale, adresate unui public cultivat, despre Thersites şi friguri intermitente, ca şi discuţiile, în parte păstrate, despre tot ce se poate imagina, nu oferă o imagine îmbucurătoare, dar e caracteristică în ce priveşte activitatea literară a timpului. Trebuie

evidenţiat, fapt pe care el însuşi îl trecea în rîndul ciudăţeniilor vieţii sale, că, deşi născut gal, era, concomitent, scriitor grec. Cu toate că literaţii Occidentului îşi încercau talentele deseori şi în limba greacă, totuşi puţini s-au folosit de aceasta ca limbă literară propriu-zisă; în cazul acesta, folosirea limbii greceşti trebuie să fi fost condiţionată şi de patria savantului. În rest, Galia meridională a participat la înflorirea literaturii epocii augustane în măsura în care unii dintre cei mai renumiţi oratori juridici ai perioadei tîrzii a acestei epoci, Votienus Montanus (mort în anul **27**) din Narbo – supranumit Ovidiu al oratorilor – şi Gnaeus Domitius Afer (consul în anul **39**) din Nemausus, au aparţinut acestei provincii. În general, literatura romană îşi lărgeşte cercurile şi asupra acestui ţinut, poeţii din timpul lui Domiţian trimiţîndu-le exemplare gratuite prietenilor din Tolosa şi Vienna. În timpul lui Traian, Plinius se bucură că micile sale scrieri îşi găsesc la Lugudunum nu numai cititori binevoitori, ci şi librari care se ocupă de vînzarea lor. Însă, în cazul sudului, nu putem dovedi existenţa unei influenţe deosebite, de genul celei exercitate asupra dezvoltării spirituale şi literare a Romei de Baetica, în epoca imperială timpurie, şi de Galia nordică, în cea tîrzie. Vin şi fructe se găseau din belşug în frumoasa ţară; dar imperiul n-a beneficiat de aici nici de soldaţi, nici de gînditori.

În domeniul ştiinţei, Galia propriu-zisă este ţara lăudată a instruirii şi a învăţării; această împrejurare se datorează probabil dezvoltării originale şi influenţei puternice a sacerdoţiului naţional. Învăţătura druidică n-a fost nicidecum o naivă credinţă populară, ci o teologie bine articulată şi stufoasă care, conform lăudabilului obicei bisericesc, încerca să lumineze sau măcar să stăpînească toate domeniile gîndirii şi acţiunii umane – fizica şi metafizica, jurisprudenţa şi medicina –, care cerea din partea elevilor ei un studiu neostoit, se spune de 20 de ani, şi care-şi căuta şi-şi găsea discipolii mai ales în cercurile nobile. Suprimarea druizilor de către Tiberius şi urmaşii săi trebuie să fi lovit în primul rînd aceste şcoli sacerdotale şi să fi determinat cel puţin înlăturarea lor oficială; dar această măsură putea deveni eficientă numai atunci cînd educaţiei naţionale a tineretului îi era opusă cea romano-elenă, aşa cum

conciliului druidic carnuţian îi fusese opus templul Romei din Lyon. Neîndoielnic sub influenţa hotărîtoare a guvernului, această educaţie trebuie să fi pătruns în Galia destul de timpuriu, întrucît, cu ocazia răscoalei, amintită mai sus, din timpul lui Tiberius, insurgenţii au încercat să cucerească înainte de toate oraşul Augustodunum (Autun) pentru a captura tineretul nobil aflat acolo la studii, prin aceasta atrăgînd sau înspăimîntînd marile familii. Deşi aceste licee galice nu profesau în nici un caz cursuri de educaţie naţională, ele trebuie să fi fost totuşi la început un ferment al naţionalităţii specific galice; cu greu putem pune pe seama accidentului faptul că cel mai important dintre acestea nu şi-a avut atunci sediul în Lyonul roman, ci în capitala eduilor, cel mai distins dintre cantoanele celtice. Deşi probabil impusă şi acceptată de naţiune după o opoziţie iniţială, cultura romano-elenă pătrunse atît de profund în spiritualitatea celtică, încît discipolii o studiau cu mai mare ardoare decît magiştrii lor. Educaţia de „gentleman", asemănătoare cu cea de astăzi în Anglia, bazîndu-se pe studiul latinei şi apoi al elinei, amintind, prin dezvoltarea oratoriei şcolăreşti cu poantele burleşti şi frazele sale de paradă, cu intensitate de fenomene literare mai noi, născute în acelaşi loc, deveni în Occident un fel de privilegiu al galo-romanilor. Într-adevăr, aici dascălii fuseseră întotdeauna mai bine plătiţi, dar mai ales mai bine trataţi decît în Italia. Quintilianus numeşte cu respect pe mai mulţi gali dintre eminenţii oratori de barou; în subtilul dialog despre arta oratorică, Tacitus îl pune pe avocatul galic Marcus Aper intenţionat în postura de apologet al elocinţei moderne împotriva admiratorilor lui Cicero şi Caesar. Printre universităţile galice, primul loc este ocupat mai tîrziu de Burdigala, în privinţa educaţiei Aquitania fiind, de altfel, mult mai avansată decît Galia centrală şi nordică; într-un dialog scris aici la începutul secolului al V-lea, unul dintre vorbitori, un preot din Chalon-sur-Saône, abia dacă îndrăzneşte să deschidă gura în faţa educatului cerc aquitan. Aici a învăţat amintitul profesor Ausonius, chemat de împăratul Valentinianus ca dascăl pentru fiul său Gratianus (născut în anul **359**), care i-a eternizat în poeziile sale variate pe mulţi dintre colegii săi; cînd contemporanul său Symmachus, cel mai renumit orator al

acestei epoci, îşi căuta un preceptor pentru fiul său, el alese pe unul din Galia în amintirea bătrînului său dascăl, originar de pe Garonne. Alături de aceasta, Augustodunum a rămas întotdeauna unul dintre marile centre pentru studioşii gali; ni s-au transmis discursurile rostite rugător şi recunoscător în faţa împăratului Constantin pentru restaurarea acestei instituţii educative.

Rezultatele literare ale acestei zeloase activităţi didactice sînt de natură subordonată şi de valoare secundară: panegirice, avantajate mai ales prin transformarea ulterioară a oraşului Trier într-o reşedinţă imperială şi şederea frecventă a curţii imperiale în ţara galică, şi poezii de ocazie foarte variate. Ca şi performanţa oratorică, versificaţia era necesară meseriei de dascăl, iar magistrul public de literatură era, concomitent, dacă nu un poet înnăscut, cel puţin unul desemnat. Acestor occidentali cel puţin nu li s-a transmis atitudinea de dezinteres faţă de poezie, proprie literaturii elene din aceaşi epocă. În versuri predomină reminiscenţele şcolăreşti şi piesa care excelează prin pedanterie; arareori, ca în călătoria de pe Mosela a lui Ausonius, întîlnim descrieri însufleţite şi autentice. Disursurile pe care, din nefericire, le putem aprecia doar după cîteva prelegeri tîrzii, ţinute la curtea imperială, sînt capodopere în arta de a spune puţin cu vorbe multe şi de a exprima loialitatea necondiţionată cu o nechibzuinţă la fel de necondiţionată. Dacă, după însuşirea bogăţiei şi eleganţei oratoriei galice, mama înstărită îşi trimitea fiul mai departe în Italia pentru a dobîndi şi sobrietatea romană, retorii galici se puteau debarasa de aceasta din urmă mai greu decît de pompa cuvintelor. Aceste performanţe au devenit hotărîtoare pentru Evul Mediu timpuriu; mulţumită lor, Galia a devenit în primele epoci creştine veritabila reşedinţă a versurilor pioase, dar şi ultimul loc de refugiu pentru literatura şcolărească, în timp ce marea mişcare spirituală din cadrul creştinismului nu a găsit aici reprezentanţii ei principali.

În sfera artei arhitecturale şi plastice, clima a generat mai multe fenomene, necunoscute sau cunoscute în sud numai în fazele lor iniţiale; astfel, încălzirea cu aer, utilizată în Italia numai în terme, şi folosirea geamurilor de sticlă, de asemenea puţin cunoscute, au fost

folosite cu o amploare foarte mare în cazul arhitecturii galice. Se poate vorbi chiar de o dezvoltare artistică proprie pe acest tărîm, în măsura în care imaginile şi, într-o etapă mai avansată, prezentarea scenelor din viaţa de zi cu zi apar în ţinutul celtic relativ mai frecvent decît în Italia şi în care uzatele scene mitologice sînt înlocuite de altele, mai plăcute. Ce-i drept, această direcţie îndatorată realităţii şi specificului poate fi recunoscută aproape numai în cazul monumentelor funerare, dar, în general, ea trebuie să fi prevalat în mişcarea artistică. Arcul de la Arausio (Orange) din epoca imperială timpurie, cu armele şi stindardele sale galice, statuia de bronz, din Muzeul din Berlin, găsită la Vetera, reprezentîndu-l probabil pe zeul local cu spice de orz împletite în păr, vesela de argint din Hildesheim, lucrată probabil într-un atelier galic, dovedesc o anumită libertate în preluarea şi transformarea motivelor italice. Mausoleul iulian din St. Remy de lîngă Avignon, o operă a epocii lui Augustus, constituie o mărturie remarcabilă pentru însufleţita şi spirituala recepţie a artei elene în Galia meridională, atît prin îndrăzneaţa concepţie arhitecturală a două etaje pătrate, împodobite cu un cerc de coloane care susţin cupola, cît şi prin reliefurile sale care, înrudindu-se cel mai mult cu stilul celor pergameene, reprezintă într-o mişcare dramatică şi pitorească scene de luptă şi de vînătoare bogate în figuri, împrumutate probabil din viaţa celor veneraţi. Este ciudat că apogeul acestei evoluţii se găseşte alături de provincia sudică, în ţinutul rîurilor Mosela şi Maas; aceste meleaguri, mai îndepărtate de influenţa romană decît Lyon şi oraşele-tabără de pe Rin, dar mai înstărite şi civilizate, într-un anumit sens, decît ţinuturile de pe Sena şi Loara, par să fi creat acest exerciţiu artistic din propriile resurse. Monumentul funerar al unui bogat cetăţean din Trier, cunoscut sub numele de „Columna de la Igel”, ne oferă o imagine clară despre monumentele încetăţenite aici, încoronate cu un acoperiş ascuţit, în formă de turn, pe toate părţile figurînd scene din viaţa celui decedat. Pe astfel de monumente îl vedem deseori pe proprietar, căruia colonii săi îi aduc oi, peşti, păsări şi ouă. Pe o piatră funerară din Arlon, în Luxemburg, se pot vedea, în afară de portretele celor doi soţi, într-o parte un car şi o femeie cu un coş de fructe, iar în cealaltă vinderea

unor mere şi doi bărbaţi şezînd. O altă piatră funerară, din Neumagen, de lîngă Trier, are forma unei corăbii; înăuntru se află şase corăbieri care vîslesc; încărcătura constă din butoaie mari, alături de care cîrmaciul, cu o privire veselă, se bucură, s-ar putea spune, de vinul pe care-l conţin. Sîntem îndreptăţiţi să le legăm de imaginile senine pe care poetul din Bordeaux ni le-a păstrat despre valea Moselei, cu somptuoasele castele, viile voioase şi necontenitul du-te-vino al pescarilor şi corăbierilor, şi să găsim în aceste monumente dovada că, în această frumoasă ţară, activitatea paşnică, savurarea tihnită şi viaţa îmbietoare au pulsat deja cu un mileniu şi jumătate în urmă.

Capitolul IV

Germania romană şi germanii liberi

Cele două provincii romane, Germania superioară şi cea inferioară, sînt rezultatul înfrîngerii suferite de armele romane şi de diplomaţia romană în timpul guvernării lui Augustus, descrisă mai sus (p. 34). Provincia originară Germania, care cuprindea ţara de la Rin pînă la Elba, a dăinuit numai 20 ani; de la prima campanie a lui Drusus (742, **12**), pînă la bătălia lui Varus şi căderea fortăreţei Aliso (762, **9** d.Cr.); dar, întrucît includea taberele militare de pe malul stîng al Rinului, Vindonissa, Mogontiacum, Vetera, pe de o parte, unele părţi mai mult sau mai puţin însemnate de pe malul drept rămînînd şi după catastrofă romane, pe de alta, guvernarea şi comanda nu erau anulate de fapt, deşi erau oarecum suspendate. Structura internă a celor trei Galii a fost prezentată mai sus; indiferent de origine, ele cuprindeau întregul teritoriu pînă la Rin; doar ubii, transferaţi în Galia în cursul ultimelor crize, nu aparţineau celor 64 de cantoane, însă helveţii, tribocii şi, în general, districtele ocupate de trupele renane nu făceau excepţie. Guvernul roman intenţionase să reunească toate cantoanele germanice dintre Rin şi Elba într-o comunitate aflată sub suzeranitatea romană, asemănătoare celei galice, şi să-i confere Germaniei, prin altarul lui Augustus din oraşul ubiilor, nucleul actualului Köln, un centru care să aibă acelaşi rol ca şi altarul lui Augustus din Lyon pentru Galia; este posibil ca pentru viitorul mai îndepărtat să fi fost prevăzută mutarea taberelor principale pe malul drept al Rinului şi, cel puţin în majoritatea lui, retrocedarea celui stîng guvernatorului provinciei Belgica. Dar aceste proiecte s-au năruit odată cu legiunile lui Varus; altarul germanic al lui Augustus de pe Rin a devenit sau a rămas cel al ubiilor; legiunile şi-au păstrat cartierele lor permanente în teritoriul care intra de fapt în componenţa provinciei Belgica, dar,

întrucît conform regulei romane separarea administraţiei militare şi civile era exclusă atît timp cît trupele staţionau în locurile acestea, el se afla şi din punct de vedere administrativ subordonat comandantului celor două armate. Căci, aşa cum s-a amintit, Varus a fost probabil ultimul comandant al armatei reunite a Rinului; după toate aparenţele, divizarea armatei s-a făcut cu ocazia măririi ei la opt legiuni, măsură determinată de această catastrofă. Aşadar, în acest capitol nu ne revine sarcina descrierii unui ţinut roman, ci a stării unei armate romane şi, în strînsă legătură cu aceasta, cea a popoarelor vecine şi a adversarilor, în măsura în care au intervenit în istoria Romei.

Cele două cartiere generale ale armatei renane fuseseră de la început Vetera, de lîngă Wesel, şi Mogontiacum, actualul Mainz, amîndouă, cu certitudine, mai vechi decît divizarea comandamentului şi una dintre cauzele aplicării ei. În secolul I d.Cr., fiecare dintre cele două armate număra patru legiuni, aşadar aproximativ 33.000 de soldaţi; în sau între cele două puncte se afla masa principală a trupelor romane; de asemenea, o legiune la Noviomagus (Nimwegen), alta la Argentoratum (Strassburg), o a treia la Vindonissa (Windisch, în apropiere de Zürich), lîngă graniţa cu Raetia. Armatei din provincia inferioară îi aparţinea şi însemnata flotă a Rinului. Graniţa dintre armata de sus şi cea de jos trecea prin Brohl, între Andernach şi Remagen, astfel încît Koblenz şi Bingen intrau în teritoriul militar superior, iar Bonn şi Köln în cel inferior. Districtului administrativ al Germaniei superioare îi aparţineau, pe malul stîng, cantoanele helveţiilor (Elveţia), sequanilor (Besançon), lingonilor (Langres), rauricilor (Basel), tribocilor (Alsacia), nemeţilor (Speyer) şi vangionilor (Worms); în districtul administrativ, mai mic, al Germaniei inferioare intrau districtele ubiilor sau, mai degrabă, colonia Agrippina (Köln), al tungrilor (Tongern), menapienilor şi batavilor, în timp ce cantoanele situate mai spre vest, incluzînd Metz şi Trier, erau subordonate diferiţilor guvernatori ai celor trei Galii. Dacă această împărţire are numai o importanţă administrativă, întinderea schimbătoare a celor două provincii pe malul drept se leagă de raporturile capricioase cu vecinii şi de avansarea sau

retragerea graniţelor romane, determinate de acestea din urmă. Din cauza acestor vecini, relaţiile de pe Rinul inferior au fost reglementate şi au decurs într-un mod cu totul diferit decît cele de pe Rinul superior, împărţirea provincială devenind aici deosebit de importantă din punct de vedere istoric.

Mai sus s-a relatat în ce măsură romanii i-au supus pe germanii de pe ambele maluri ale Rinului. În nici un caz prin Caesar, dar, curînd după aceea, batavii germanici au fost unificaţi cu imperiul, probabil de Drusus (p. 38). Ei locuiau în Delta Rinului, altfel spus pe malul lui stîng şi în insulele formate de Rin în amonte, pînă cel puţin la Rinul Vechi, aşadar aproximativ de la Antwerpen pînă la Utrecht şi Leiden, în Zelanda şi Olanda meridională, pe teritoriul, la origine celtic; cel puţin toponimele sînt cu preponderenţă celtice. Numele lor mai este perpetuat de Betuwe, şesul situat între Waal şi Leck, cu capitala Noviomagus, astăzi Nimwegen. Comparaţi cu turbulenţii şi îndărătnicii celţi, ei erau supuşi ascultători şi folositori, ocupînd deja o poziţie de excepţie în federaţia Imperiului Roman şi îndeosebi în sistemul militar. Ei au rămas scutiţi cu totul de impozite, fiind, în schimb, solicitaţi pentru recrutări ca nici un alt district; unul dintre aceste cantoane furniza armatei imperiale 1.000 de călăreţi şi 9.000 de pedestraşi; la fel, gardienii personali ai împăratului au fost recrutaţi, de preferinţă, din rîndul lor. Comanda acestor detaşamente batave era acordată exclusiv unor batavi neaoşi. Fără drept de apel, batavii erau consideraţi a fi nu numai cei mai buni călăreţi şi înotători ai armatei, dar şi modelul soldaţilor fideli; ce-i drept, loialitatea era consolidată substanţial atît de solda mare a gardienilor batavi, cît şi de serviciul preferat de ofiţer, prestat de nobili. Drept urmare, aceşti germani nu contribuiseră nici la pregătirea şi nici la definitivarea catastrofei lui Varus; iar dacă Augustus îşi concedie gardienii săi batavi sub prima impresie a înfiorătoarei ştiri, el se convinse în curînd de netemeinicia suspiciunii sale şi trupa a fost reînfiinţată curînd după aceea.

Pe malul celălalt al Rinului, în actualul Kennemerland (în Olanda de Nord, lîngă Amsterdam), batavii se învecinau cu înrudiţii, dar puţin numeroşii canenefaţi; nu numai că s-au numărat printre

populaţiile supuse de Tiberius, dar au fost recrutaţi asemenea batavilor. Frisonii, vecinii nordici ai canenefaţilor, locuind în ţinutul de coastă care le păstrează numele, pînă la cursul inferior al rîului Ems, se supuseră lui Drusus şi obţinuseră o poziţie similară celei a batavilor; în locul impozitelor li s-a impus numai furnizarea unui număr de piei de vite pentru necesităţile armatei; în schimb, trebuiau să trimită şi ei contingente relativ numeroase pentru serviciul roman. Ca şi lui Germanicus, ei i-au păstrat fidelitate totală, ajutîndu-l atît la construcţia canalului, cît şi după nefericitele expediţii de la Marea Nordului (p. 32).

Aceştia se învecinau la est cu caucii, un popor de corăbieri şi de pescari, care locuiau de-a lungul coastei Mării Nordului pe o suprafaţă întinsă, pe ambele maluri ale lui Weser, poate că de la Ems pînă la Elba; Drusus îi supuse împreună cu frisonii, dar, spre deosebire de aceştia din urmă, ei opuseseră rezistenţă.

Toate aceste popoare germanice de coastă se supuseră noii stăpîniri fie prin tratate, fie în urma unei rezistenţe de scurtă durată; şi, aşa cum nu participaseră la răscoala cheruscilor, la fel, după bătălia lui Varus, nu rupseseră relaţiile stabilite cu Imperiul Roman; garnizoanele n-au fost retrase atunci nici din cantoanele mai îndepărtate ale frisonilor şi caucilor, aceştia din urmă trimiţînd contingente şi pentru campaniile lui Germanicus. Însă cu ocazia celei de-a doua evacuări a Germaniei, în anul 17, ţara caucilor, săracă şi îndepărtată, greu de apărat, pare să fi fost abandonată; cel puţin după această dată nu deţinem dovezi despre continuitatea stăpînirii romane în aceste locuri, iar cîteva decenii mai tîrziu este atestată independenţa lor. Dar toate teritoriile situate la vest de cursul inferior al rîului Ems au rămas în componenţa imperiului, ale cărui graniţe includeau aşadar Ţările de Jos din zilele noastre. Apărarea acestei părţi a graniţei imperiului împotriva germanilor din afara lui a fost încredinţată în principal cantoanelor maritime.

În amonte s-a procedat diferit; aici s-a trasat un drum de graniţă şi s-a depopulat regiunea intermediară. De drumul de graniţă, *limes*[1], construit la o distanţă mai mare sau mai mică de Rin, se lega controlul circulaţiei de graniţă: traversarea acestui drum era

categoric interzisă în timpul nopţii şi ziua pentru cei înarmaţi, iar pentru ceilalţi era permisă, de regulă, numai cu respectarea unor norme deosebite de securitate şi după achitarea vămilor de graniţă dinainte stabilite. Un asemenea drum a fost construit de Tiberius după bătălia lui Varus în ţinutul de la Münster, în faţa cartierului general de pe Rinul inferior, aflat la o oarecare distanţă de Rin, întrucît ea era separat de fluviu prin „Pădurea Caesiană" (poziţie necunoscută). Măsuri asemănătoare trebuie să fi fost luate în acelaşi timp în văile rîurilor Ruhr şi Sieg pînă la cea a rîului Wied, graniţa provinciei de pe Rinul inferior. Nu era obligatoriu ca acest drum să fie ocupat cu armată şi pregătit pentru apărare, deşi apărarea şi consolidarea graniţei vizau întotdeauna asigurarea drumului de frontieră. Un mijloc important pentru protejarea graniţei era depopularea fîşiei de pămînt situată între rîu şi drum. „Populaţiile de pe malul drept al Rinului" – ne informează un scriitor cunoscător al timpului lui Tiberius – „fie că au fost mutate de către romani pe cel stîng, fie că s-au retras de la sine în interior". Această soartă le ajunse, în actualul ţinut de la Münster, pe triburile germanice ale usipeţilor, tencterilor, tubanţilor, care, mai înainte, locuiseră pe meleagurile acestea. În campaniile lui Germanicus ele apar îndepărtate de Rin, dar încă în regiunea de pe Lippe, iar mai tîrziu, probabil că tocmai din cauza acestor expediţii, mai spre sud, în faţa localităţii Mainz. Vechea lor patrie a rămas de atunci pustie, iar în întinsa regiune de păşunat, rezervată turmelor armatei Germaniei inferioare, au intenţionat să se aşeze în anul 58 mai întîi frisonii şi apoi amsivarii, care rătăceau în căutarea unei patrii fără a putea obţine permisiunea din partea guvernului roman. Mai la sud, sugambrii, supuşi în majoritatea lor aceluiaşi tratament, rămaseră cel puţin în parte pe malul drept, în timp ce alte populaţii mai mici au fost înlăturate cu totul. Puţin numeroasa populaţie tolerată în interiorul *limes*-ului era, bineînţeles, supusă imperiului, fapt dovedit de recrutările romane desfăşurate în rîndul sugambrilor.

În acest fel au fost reglementate relaţiile de pe Rinul inferior după renunţarea la proiectele mai ample, romanii stăpînind pe malul drept în continuare un teritoriu destul de însemnat. Dar această posesie

genera diverse complicaţii. Spre sfîrşitul cîrmuirii lui Tiberius (28), în urma tratamentului insuportabil aplicat cu ocazia strîngerii dărilor, neînsemnate în sine, frisonii se răzvrătiră împotriva imperiului, îi uciseră pe cei însărcinaţi cu perceperea impozitelor şi-l asediară pe comandantul roman de aici împreună cu restul soldaţilor romani şi cu persoanele civile rămase în acest ţinut în fortăreaţa Flevum, acolo unde, înainte de extinderea Lacului Zuider în cursul Evului Mediu, se vărsase braţul cel mai estic al Rinului, pe actuala insulă Vlieland, lîngă Texel. Răscoala luă asemenea proporţii, încît ambele armate renane trebuiră să înainteze împreună împotriva frisonilor; cu toate acestea, guvernatorul Lucius Apronius nu obţinu rezultatul scontat. Frisonii renunţară la asediul fortăreţei cînd flota romană se apropie cu legiunile, dar din cauza terenului accidentat, nu puteau fi înfrînţi atît de uşor. Ei nimiciră izolat mai multe detaşamente romane, iar avangarda romană suferi o înfrîngere atît de gravă, încît romanii trebuiră să-i abandoneze pe cei căzuţi în mîinile inamicilor. Nu se ajunse la o acţiune decisivă, dar nici la o supunere propriu-zisă; cu cît îmbătrînea mai mult, cu atît Tiberius se îndepărta de organizarea unor acţiuni de anvergură care le-ar fi conferit generalilor comandanţi o poziţie mai sigură. De acest fapt se leagă, în anii următori, atacurile caucilor, vecinii frisonilor, care i-au incomodat pe romani foarte mult, guvernatorul Publius Gabinius Secundus trebuind să întreprindă în anul 41 o expediţie împotriva lor; şase ani mai tîrziu (47), conduşi de dezertorul Gannascus, un canenefat la origine, ei incendiară coasta galică, pe o mare întindere, cu uşoarele lor corăbii de piraţi. Gnaeus Domitius Corbulo, desemnat de Claudius ca guvernator al Germaniei inferioare, îi potolise pe aceşti predecesori ai saxonilor şi normanzilor cu ajutorul flotei renane şi apoi îi readuse la ascultare pe frisoni, reorganizînd comunitatea lor şi staţionînd aici garnizoane romane. În continuare, el nutri intenţia de a-i pedepsi pe cauci; la instigaţiile sale, Gannascus a fost ucis – se crezuse îndreptăţit la această măsură faţă de un dezertor – şi era gata să traverseze rîul Ems şi să pătrundă în ţara caucilor cînd nu numai că primi un contraordin de la Roma, dar înţelese şi că guvernul roman îşi modificase cu desăvîrşire politica vizavi de Rinul

inferior. Împăratul Claudius îi porunci guvernatorului să retragă toate garnizoanele romane de pe malul drept. Este de înţeles dacă generalul imperial îi pomenea pe generalii liberi ai fostei Rome cu vorbe amare; dar, prin aceasta, se completa consecinţa înfrîngerii recunoscute numai pe jumătate după bătălia lui Varus. Este probabil ca această restrîngere a ocupării romane a Germaniei, nedeterminată de vreo împrejurare nemijlocită, să fi fost pricinuită de hotarîrea, luată tocmai atunci, de a ocupa Britania şi justificată prin faptul că trupele nu erau suficiente pentru ambele planuri. Ordinul a fost executat şi nu s-a mai revenit asupra lui, fapt dovedit de lipsa inscripţiilor militare romane de pe întregul mal drept al Rinului inferior. De la această regulă generală fac excepţie doar cîteva puncte de trecere şi unele capuri de pod, mai ales Deutz, situat în faţa Coloniei. Drumul militar urmează aici malul stîng şi vecinătatea necondiţionată a albiei Rinului, în timp ce drumul comercial, aflat în spatele lui, stabileşte o legătură directă, neglijînd meandrele. Aici nu au fost identificate nicăieri drumuri militare romane pe malul drept al Rinului, nici prin descoperirea bornelor militare, nici într-un alt mod.

Retragerea garnizoanelor nu a implicat o renunţare propriu-zisă la stăpînirea malului drept. De atunci, romanii au privit acest ţinut aşa cum comandantul fortăreţei priveşte terenul aflat înaintea tunurilor sale. Ca şi înainte, canenefaţii şi cel puţin o parte a frisonilor au rămas supuşi ai imperiului. Mai sus s-a remarcat deja că şi mai tîrziu turmele legiunilor păşteau în regiunea de la Münster şi că nu li s-a îngăduit germanilor să se stabilească aici. Dar pentru protejarea ţinutului de graniţă de pe malul drept din provincie, guvernul s-a bazat de atunci, în nord, pe canenefaţi şi frisoni, iar în amonte, în principal pe graniţa pustie; şi chiar dacă nu a interzis, cel puţin n-a încurajat colonizarea romană în aceste locuri. Altarul unui cetăţean, găsit la Altenberg (comitatul Mülheim), pe rîul Dhün, constituie aproape unica mărturie a locuirii romane în acest ţinut. Faptul este cu atît mai remarcabil cu cît însăşi înflorirea Coloniei ar fi putut purta civilizaţia romană pînă departe pe malul celălalt, dacă nu s-ar fi opus piedici deosebite. Trupele romane trebuie să fi păşit

deseori pe aceste ţinuturi întinse şi au întreţinut probabil chiar şi numeroasele drumuri construite aici în epoca lui Augustus sau, poate, au construit altele noi; puţinii locuitori, în parte rămăşiţe ale vechii populaţii germanice, în parte colonişti din imperiu, trebuie să fi vieţuit aici asemenea celor întîlniţi curînd după aceea, în epoca imperială timpurie, pe Rinul superior; dar atît drumurilor, cît şi populaţiilor le lipsea pecetea durabilităţii. Romanii n-au dorit să întreprindă aici o operă de amploarea şi complexitatea celei pe care o vom întîlni în provincia superioară; nu au intenţionat să apere şi să consolideze aici graniţa imperiului ca în cea din urmă. De aceea, spre deosebire de Rinul superior, cel inferior nu a fost traversat de cultura, ci numai de stăpînirea romană.

Chiar şi după renunţarea la regiunile din dreapta Rinului, armata provinciei inferioare a făcut faţă dublei ei misiuni : de a ţine Galia învecinată sub ascultare şi de a-i împiedica pe germanii de dincolo de Rin să pătrundă pe malul stîng; şi este probabil că pacea în exterior şi în interior n-ar fi fost întreruptă dacă prăbuşirea dinastiei iulio-claudiene şi războiul civil sau, mai degrabă, războiul pe care-l provocase între corpurile militare n-ar fi intervenit într-un mod cît se poate de nefast în aceste relaţii. Ce-i drept, insurecţia din ţara celtică, condusă de Vindex, a fost înăbuşită de cele două armate germanice; totuşi, a urmat prăbuşirea lui Nero, iar cînd atît armata hispanică, cît şi garda imperială din Roma au desemnat un succesor, armatele renane le-au urmat exemplul şi au traversat în majoritatea lor Alpii, la începutul anului 69, pentru a decide pe cîmpurile de luptă ale Italiei dacă stăpînul ei se va numi Marcus sau Aulus. După ce armele au decis în favoarea lui, a venit şi noul împărat Vitellius (mai 69), însoţit de restul diviziilor bune, obişnuite cu războiul. Golurile garnizoanelor de pe Rin fuseseră suplinite într-un mod precar prin grabnice recrutări în Galia; dar întreaga ţară ştia că nu era vorba de vechile legiuni şi curînd se adeveri zvonul că acestea din urmă nu se vor mai întoarce. Dacă noul stăpîn ar fi deţinut autoritatea asupra armatei care-l întronase, el ar fi trebuit să retrimită pe Rin cel puţin o parte din ea, imediat după înfrîngerea lui Otho în aprilie; dar legiunile germanice au fost reţinute în Italia mai degrabă din cauza

indisciplinei soldaţilor decît a noilor complicaţii ivite în curînd prin proclamarea în Orient a unui nou împărat, Vespasian.

Galia se afla într-o teribilă frămîntare. Cum s-a remarcat mai sus (p. 50), insurecţia lui Vindex nu se îndreptase împotriva stăpînirii romane în sine, ci împotriva stăpînului de atunci; în aceeaşi măsură fusese totuşi un război între armatele Rinului şi miliţiile majorităţii cantoanelor celtice, acestea fiind jefuite şi tratate ca învinse. Starea de spirit existentă între provinciali şi soldaţi este dovedită, de exemplu, de tratamentul aplicat cantonului helveţilor, cu ocazia trecerii trupelor destinate Italiei: întrucît capturară aici un sol trimis de partizanii lui Vitellius în Panonia, coloanele de marş, dintr-o parte, şi garnizoanele romane staţionate în Raetia, din cealaltă, pătrunseră în canton, jefuiră localităţile în lung şi în lat, îndeosebi actualul Baden de lîngă Zürich, îi hăituiră din ascunzişurile lor pe cei refugiaţi în munţi şi-i măcelăriră cu miile sau îi vîndură pe prizonieri conform dreptului de război. Deşi capitala Aventicum (Avenches, lîngă Murten) s-a supus fără a opune rezistenţă, agitatorii armatei cerură dărîmarea ei şi nu permiseră remiterea problemei împăratului, cum ar fi fost firesc, ci soldaţilor marelui cartier ganeral; aceştia din urmă se sfătuiră asupra destinului oraşului şi doar faptul că-şi schimbară toanele salvă localitatea de la distrugere. Asemenea fărădelegi au dus la exasperarea provincialilor; încă înainte de plecarea lui Vitellius din Galia, în cantonul boiilor, dependent de edui, apăru un anume Mariccus, un zeu pe pămînt cum se autointitula, destinat să readucă libertatea celţilor; oamenii se strîngeau cete-cete în jurul stindardelor sale. Însă îndîrjirea din ţara celtică nu era prea îngrijorătoare. Tocmai răscoala lui Vindex arătase cît se poate de limpede incapacitatea galilor de a se elibera de stăpînirea romană. Starea de spirit din districtele germanice, socotite ca aparţinînd Galiei, din actualele Ţări de Jos, cel al batavilor, canenefaţilor, frisonilor, a căror poziţie specială a fost remarcată mai sus, avea însă o pondere mai însemnată; pe de o parte, tocmai aceştia fuseseră îndîrjiţi în cel mai înalt grad, pe de alta, contingentele lor staţionau din întîmplare în Galia. Masa trupelor batave, 8.000 de soldaţi, alăturaţi legiunii a XIV-a, cantonase împreună cu aceasta mai mult

timp lîngă armata de pe Rinul superior, iar în timpul lui Claudius, cu ocazia ocupării Britaniei, ajunsese pe această insulă; aici, prin vitejia sa incomparabilă, acest corp decisese, în favoarea romanilor, cu puţin timp înainte, bătălia hotărîtoare comandată de Paullinus; această zi îi consacră primul loc printre toate diviziile romane. Paullinus a fost rechemat de către Nero, tocmai datorită acestei evidenţieri, pentru a-l însoţi în războiul din Orient ; revoluţia din Galia generase o neînţelegere între legiune şi trupele ei auxiliare; cea dintîi, devotată lui Nero, se grăbi spre Italia, batavii, dimpotrivă, refuzau s-o urmeze. Este posibil ca acest refuz să ţină de acuzarea pentru înaltă trădare a doi dintre ofiţerii lor mai distinşi, fraţii Paulus şi Civilis, fără un motiv concret şi în ciuda serviciului îndelungat şi ireproşabil şi a rănilor meritorii; instrucţia se desfăşurase cu puţin înainte, cel dintîi fiind executat, cel de-al doilea întemniţat. După prăbuşirea lui Nero, la care defecţiunea cohortelor batave îşi adusese o contribuţie esenţială, Galba îl eliberă pe Civilis şi îi retrimise pe batavi în vechea lor tabără permanentă din Britania. În timp ce cantonară în cursul marşului la lingoni (Langres), legiunile renane îl părăsiră pe Galba şi-l proclamară împărat pe Vitellius. După ezitări prelungite, batavii făcură cauză comună cu ele; Vitellius le iertă această ezitare, dar nu îndrăzni să-i ceară socoteală comandantului puternicului corp. Astfel, împreună cu legiunile Germaniei inferioare, batavii se deplasaseră spre Italia şi luptaseră în bătălia de la Betriacum, cu obişnuita vitejie, pentru Vitellius, în timp ce vechii lor camarazi de legiune luptaseră de partea adversă, în armata lui Otho. Dar oricît de mult ar fi recunoscut vitejia lor în luptă, trufia acestor germani îi îndîrji pe camarazii lor romani părtaşi la victorie; nici generalii comandanţi nu aveau încredere în ei şi întreprinseră chiar tentativa de a-i separa prin detaşări, lucru imposibil în acest război în care soldaţii comandau, iar generalii executau şi care aproape că ar fi costat viaţa generalului. După victorie, ei au fost însărcinaţi să-i escorteze în Britania pe camarazii lor inamici din legiunea a XlV-a; dar întrucît cele două corpuri se încăierară la Turin, romanii plecară singuri în Britania, iar aceştia se îndreptară spre Germania. Între timp, Vespasian fusese proclamat împărat în Orient; cînd Vitellius dădu

cohortelor batave ordinul de marş spre Italia, pe de o parte, şi pregăti noi şi ample recrutări în patria batavilor, pe de alta, însărcinaţii lui Vespasian intrară în tratative cu ofiţerii batavi pentru a dejuca această plecare şi a provoca o răscoală chiar în Germania, care ar fi determinat reţinerea trupelor. Civilis acceptă. El se deplasă în patria sa şi cîştigă cu uşurinţă consimţămîntul alor săi, ca şi al canenefaţilor şi frisonilor învecinaţi. Cei dintîi declanşară răscoala; ei atacară cele două tabere ale cohortelor din apropiere şi alungară garnizoanele romane; recruţii romani nu erau exersaţi în luptă. În curînd, Civilis se puse în mişcarea cu cohorta care îl urmase, aparent pentru a fi folosită împotriva insurgenţilor, se dezise de Vitellius împreună cu cele trei cantoane germanice şi îi îndemnă pe ceilalţi batavi şi canenefaţi, care tocmai plecau din Mainz spre Italia, să i se alăture.

Toate acestea erau mai degrabă o răzmeriţă a soldaţilor decît o insurecţie a provinciei sau chiar un război germanic. Dacă legiunile de pe Rin se luptau atunci cu cele de pe Dunăre, iar apoi cu acestea şi cu cele de pe Eufrat, era firesc ca şi soldaţii de categoria a doua şi, înainte de toate, trupa cea mai distinsă din rîndul lor, cea batavă, să intervină independent în acest război al corpurilor militare. Cel care echivalează această mişcare în rîndul cohortelor batavilor şi germanilor de pe malul stîng al Rinului cu insurecţia celor de pe malul drept din timpul lui Augustus să nu uite că în cea dintîi alele şi cohortele au preluat rolul miliţiilor cherusce; iar dacă ofiţerul infidel al lui Varus îşi eliberă naţiunea de sub stăpînirea romană, conducătorul batav acţiona din însărcinarea lui Vespasian, ba chiar, poate, la îndemnul secret al guvernatorului provinciei sale, partizan nedeclarat al lui Vespasian, iar răscoala se îndreptă mai întîi numai împotriva lui Vitellius. Bineînţeles, situaţia era de asemenea natură încît această răscoală de soldaţi se putea transforma în orice clipă într-un război al germanilor cît se poate de periculos. Drept consecinţă a războaielor trupelor, aceleaşi trupe romane care apărau Rinul împotriva germanilor de pe malul drept se aflau în relaţii de duşmănie cu germanii de pe malul stîng. Rolurile erau de asemenea natură încît schimbarea lor părea a fi mai uşoară. Este probabil ca

Civilis să fi aşteptat succesul pentru a vedea dacă mişcarea se va termina cu o schimbare de împăraţi sau cu alungarea romanilor din Galia de către germani.

După ce guvernatorul Germaniei inferioare a devenit împărat, comanda celor două armate renane a fost preluată de fostul său coleg din Germania superioară, Hordeonius Flaccus, un bărbat foarte înaintat în vîrstă, bolnav de podagră, lipsit de energie şi autoritate; în plus, era fie într-adevăr nedeclarat de partea lui Vespasian, fie foarte suspectat de legiuni de o asemenea infidelitate. Pentru persoana şi poziţia sa, este semnificativ faptul că, pentru a se descotorosi de bănuiala trădării, dădu ordin ca depeşele guvernamentale aduse în tabără să fie predate sigilate stegarilor legiunilor; aceştia le citeau mai întîi soldaţilor şi abia după aceea le înmînau destinatarului. Dintre cele patru legiuni ale armatei inferioare, angrenată deocamdată în conflictul cu răsculaţii, două, a V-a şi a XV-a, comandate de legatul Munius Lupercus, staţionau în cartierul general de la Vetera; a XVI-a, comandată de Numisius Rufus, staţiona la Novaesium (Neuss); legiunea I, comandată de Herennius Gallus, la Bonna (Bonn). Din armata superioară, care număra atunci numai trei legiuni, una, a XXI-a, staţionată în tabăra ei permanentă de la Vindonissa, rămase străină de aceste evenimente, dacă nu cumva fusese detaşată cu totul în Italia; celelalte două, a IV-a macedoneană şi a XXII-a, staţionau în cartierul general de la Mainz, unde se afla şi Flaccus, comanda supremă fiind deţinută de destoinicul legat al celui din urmă, Dillius Vocula. Fără excepţie, legiunile dispuneau numai de jumătate din efectiv, cei mai mulţi soldaţi fiind reformaţi din cauza infirmităţilor sau recruţi.

În fruntea unui număr redus de trupe regulate, dar a întregului contingent de batavi, canenefaţi şi frisoni, Civilis îşi părăsi patria şi trecu la atac. Pe Rin întîlni mai întîi rămăşiţele garnizoanelor romane alungate din cantoanele nordice şi un detaşament al flotei renane romane. Cînd atacă, de partea lui trecură nu numai echipajul corăbiilor compus în majoritatea lui din batavi, dar şi o cohortă a tungrilor – prima defecţiune a unei unitaţi galice. Soldaţii din contingentele italice au fost fie ucişi, fie luaţi prizonieri. Acest succes

atrase în acţiune, în sfîrşit, şi germanii de pe malul drept. Se împlini acum ceea ce speraseră atît timp în zadar: supuşii romani de pe malul celălalt se răsculară şi se aruncară în luptă : atît caucii şi frisonii de pe coastă, cît şi, în primul rînd, bructerii de pe ambele maluri ale cursului superior al rîului Ems pînă în sud, pe Lippa, apoi tencterii, de pe Rinul mijlociu, în faţa Coloniei, şi, într-o mai mică măsură, populaţiile învecinate din sud, usipeţii, matiacii şi chattii. Cînd cele două legiuni slabe ieşiră din Vetera, la ordinul lui Flaccus, şi se îndreptară împotriva insurgenţilor, aceştia li se puteau opune deja cu trupe numeroase venite de dincolo de Rin; ca şi încăierarea de pe Rin, bătălia se sfîrşi cu înfrîngerea romanilor, cu defecţiunea cavaleriei batave, aparţinînd garnizoanei din Vetera, şi cu conduita necorespunzătoare a cavaleriei ubiilor şi treverilor. Atît germanii răsculaţi, cît şi cei veniţi de pe malul celălalt al Rinului trecură la încercuirea şi asedierea cartierului general al armatei inferioare. În timpul asediului, vestea evenimentelor de pe Rinul inferior ajunse şi la celelalte cohorte batave din apropiere de Mainz; ele se întoarseră imediat spre nord. În loc să ordone masacrarea lor, generalul suprem, slab de înger, nu întreprinse nimic pentru a le opri, iar cînd comandantul legiunii din Bonn le bară calea, Flaccus nu-i sprijini, deşi îi stătea în putinţă şi s-ar fi conformat promisiunii iniţiale. Drept urmare, vitejii germani risipiră legiunea din Bonn şi ajunseră nevătămaţi la Civilis, alcătuind de atunci înainte nucleul stabil al armatei sale, în care steagurile cohortelor romane se găseau acum alături de stindardele din dumbrăvile sacre ale germanilor. Dar, cel puţin în aparenţă, batavul rămînea în continuare fidel lui Vespasian; el impuse trupelor romane jurămîntul în numele acestuia din urmă şi îndemnă garnizoana de la Vetera să treacă de partea lui. Însă, probabil pe bună dreptate, contingentele văzură în acest îndemn numai o tentativă de înşelătorie şi-l respinseră cu o hotărîre egală cu a cetelor asaltatoare ale inamicilor, care, din cauza tacticii romane superioare, trebuiră să transforme în curînd asediul într-o blocadă. Dar întrucît comandamentul militar roman fusese surprins de aceste evenimente, proviziile nu erau suficiente şi se impunea o despresurare grabnică. În scopul acesta, Flaccus şi Vocula porniră cu

toate trupele lor din Mainz, încorporară pe parcurs cele două legiuni din Bonna şi Novaesium, ca şi trupele auxiliare ale cantoanelor galice care se supuseră în număr mare ordinului primit şi se apropiau deja de Vetera. Dar în loc să se arunce imediat în luptă cu toate forţele împotriva asediatorilor, oricît de zdrobitor ar fi fost numărul lor, Vocula îşi ridică tabăra la Gelduba (Gellep, pe Rin, în apropiere de Krefeld), la o distanţă de o zi de marş de Vetera, în timp ce Flaccus rămase la o depărtare şi mai mare. Nulitatea aşa-numitului general şi demoralizarea din ce în ce mai mare a trupelor, îndeosebi neîncrederea în ofiţeri, care degenerase deseori în maltratări şi atentate, sînt singurele motive care pot explica cel puţin această oprire. Ca urmare, din toate părţile nenorocirea deveni tot mai ameninţătoare. Se părea că întreaga Germanie intenţiona să participe la acest război; în timp ce armata asediatoare se mări necontenit prin noi contingente, alte cete traversară Rinul, în această vară secetoasă cu un debit deosebit de mic, şi jefuiră ţara atît în spatele romanilor, în cantoanele ubiilor şi treverilor, mai ales pe valea Moselei, cît şi la sud de Vetera, în ţinutul rîurilor Maas şi Schelda; alte cete ajunseră la Mainz, fiind gata să înceapă asediul. Pe neaşteptate, sosi vestea catastrofei din Italia. La aflarea deznodămîntului celei de-a doua bătălii de la Betriacum, din toamna anului 69, legiunile germanice abandonară cauza lui Vitellius şi, deşi fără voie, îi jurară credinţă lui Vespasian, poate în speranţa că Civilis, care-şi înscrisese tot numele lui Vespasian pe steagurile sale, va încheia pacea. Dar cetele germanice, între timp revărsate în întreaga Galie septentrională, nu veniseră să instaureze dinastia flaviană; chiar dacă, înainte, Civilis avea de gînd să sprijine această întronare, acum era prea tîrziu s-o înfăptuiască. El îşi aruncă masca şi declară deschis, ceea ce, bineînţeles, devenise de mult evident, că germanii Galiei de Nord intenţionează să se debaraseze de stăpînirea romană cu ajutorul compatrioţilor lor liberi.

Norocul armelor se schimbă însă. Civilis încercă să cucerească prin surprindere tabăra de la Gelduba; atacul începu norocos, iar trădarea cohortelor nervienilor aduse mica divizie a lui Vocula într-o situaţie foarte critică. Deodată, două cohorte hispanice îi atacară pe

germani din spate şi înfrîngerea iminentă se transformă într-o victorie strălucită. Ce-i drept, nucleul armatei atacatoare rămase pe cîmpul de bătălie. Deşi ar fi fost posibil, Vocula nu se îndreptă imediat spre Vetera, dar, cîteva zile mai tîrziu, în urma unei alte lupte deosebit de aprige cu inamicii, pătrunse în oraşul asediat. Bineînţeles, nu aducea alimente; întrucît rîul se afla sub controlul inamicilor, ele trebuiau să fie aduse pe calea uscatului din Novaesium, unde staţiona Flaccus. Primul transport reuşi să treacă; dar inamicii, care-şi concentraseră forţele din nou, atacară a doua coloană de aprovizionare şi o siliră să se închidă la Gelduba. Grăbindu-se în sprijinul ei, Vocula plecă din Vetera cu trupele sale şi cu o parte a vechii garnizoane şi se îndreptă spre această localitate. Ajunse la Gelduba, trupele refuzară să se reîntoarcă la Vetera şi să mai suporte greutăţile asediului care putea fi prevăzut; în schimb, ele merseră la Novaesium, iar Vocula, ştiind că restul vechii garnizoane din Vetera este cît de cît aprovizionat, vrînd-nevrînd trebui să le urmeze. Între timp, izbucnise răzmeriţa la Novaesium. Soldaţii aflaseră că generalul primise o gratificaţie pe care Vitellius le-o destinase lor şi-l siliseră s-o împartă în numele lui Vespasian. După ce-şi primiră gratificaţia, vechea mînie a soldaţilor reizbucni în cursul desfrînatelor banchete care urmaseră; ei jefuiră casa generalului care vînduse armata renană generalului legiunilor siriene şi îl uciseră; i-ar fi pregătit şi lui Vocula aceeaşi soartă, dacă acesta n-ar fi scăpat travestindu-se. Apoi, îl proclamară din nou împărat pe Vitellius, fără să ştie că acesta murise între timp. Cînd vestea aceasta sosi în tabără, o parte dintre soldaţi, îndeosebi cele două legiuni din Germania superioară, se dezmeticiră întru cîtva; ei schimbară pe stindardele lor imaginea lui Vitellius din nou cu cea a lui Vespasian şi se supuseră ordinelor lui Vocula; acesta îi conduse la Mainz, unde rămaseră pentru tot restul iernii (69/70). Civilis ocupă Gelduba şi izolă astfel Vetera, blocată din nou cît se poate de sever; castrele de la Novaesium şi Bonna mai rezistau încă.

Cu excepţia puţinelor cantoane germanice răzvrătite din nord, ţara galică rămăsese pînă atunci de partea Romei. Ce-i drept, vrajba partidelor pătrunse şi în rîndul cantoanelor ei; de exemplu, batavii se

bucurau de o adeziune deosebită din partea tungrilor, iar conduita nesatisfăcătoare a trupelor auxiliare galice din decursul întregii campanii trebuie să fie atribuită în parte unor asemenea stări de spirit antiromane. Dar şi în rîndul insurgenţilor exista o viguroasă partidă proromană: Claudius Labeo, un nobil batav, conducea cu sorţi favorabili un război de partide împotriva compatrioţilor săi şi a ţinuturilor vecine; nepotul de soră al lui Civilis, Iulius Briganticus, căzu în cursul unei asemenea lupte în fruntea unui escadron roman. Toate cantoanele galice se supuseră fără opoziţie ordinului de a trimite contingente; deşi de origine germanică, ubii rămaseră şi în acest război fideli romanităţii lor şi, ca şi treverii, opuseseră germanilor care le invadaseră teritoriul o rezistenţă dîrză şi încununată de succes. Această stare este de înţeles. Situaţia din Galia nu se schimbase din vremea lui Caesar şi Ariovist; o eliberare a patriei galice de sub stăpînirea romană de către acele hoarde care pustiau tocmai atunci văile Moselei, Meusei şi Scheldei, pentru a-i acorda lui Civilis sprijinul lor de compatrioţi, echivala cu predarea ţării acestor vecini germanici; în acest război care evoluase de la un conflict între două corpuri de trupe romane la unul romano-germanic, galii nu erau nimic altceva decît miza şi prada. Evenimentele de pînă atunci arătaseră în modul cel mai convingător că, în ciuda tuturor plîngerilor generale şi particulare bine întemeiate cu privire la guvernarea romană, starea de spirit a galilor era precumpănitor antigermanică şi că, în această Galie pe jumătate romanizată, lipsea materialul inflamabil pentru o răscoală naţională devastatoare şi lipsită de scrupule, care înflăcărase cîndva poporul. Dar din cauza insuccesele repetate ale armatei romane, curajul galilor cu vederi antiromane spori treptat, iar trădarea lor desăvîrşi catastrofa. Doi treveri nobili, Iulius Classicus, comandantul cavaleriei trevere, şi Iulius Tutor, comandantul garnizoanelor de pe Rinul mijlociu, lingonul Iulius Sabiuns, un descendent, cel puţin aşa pretindea, dintr-un bastard al lui Caesar, şi alţi cîţiva bărbaţi din diferite cantoane însufleţiţi de aceleaşi sentimente crezură, în felul confuz al celţilor, că prăbuşirea Romei ar fi hotărîtă de soartă şi anunţată lumii prin incendiul Capitoliului (decembrie 69). În

consecinţă, deciseră să înlăture stăpînirea romană şi să întemeieze un regat galic. În scopul acesta, ei aleseră calea lui Arminius. Într-adevăr, derutat de rapoartele falsificate ale acestor ofiţeri romani, Vocula se lăsă convins să pornească în primăvara anului 70 spre Rinul inferior cu contingentele aflate sub comanda acestora şi cu o parte a garnizoanei din Mainz, intenţionînd să despresureze Vetera, aflată într-o situaţie disperată, cu aceste trupe şi cu legiunile de la Bonna şi Novaesium. Classicus şi ceilalţi ofiţeri conjuraţi părăsiră armata romană în timpul marşului de la Novaesium spre Vetera şi proclamară noul regat galic. Vocula se întoarse cu legiunile la Novaesium; Classicus îşi ridică tabăra în imediata vecinătate. Vetera nu se mai putea apăra mult timp; după căderea ei, romanii se puteau aştepta la asaltul tuturor forţelor inamice. Conştiente de aceasta, trupele romane nu mai rezistară şi capitulară împreună cu ofiţerii trădători. În zadar încercă Vocula să strîngă încă o dată frîiele disciplinei şi onoarei; legiunile Romei îngăduiră ca, la porunca lui Classicus, un dezertor al legiunii întîi să-l străpungă pe viteazul general şi-i predară încătuşaţi chiar şi pe ceilalţi ofiţeri superiori reprezentantului regatului Galiei, care primi apoi jurămîntul soldaţilor în numele acestui regat. Acelaşi jurămînt a fost rostit în faţa ofiţerilor sperjuri de către garnizoana din Vetera, care, înfrîntă prin înfometare, s-a predat imediat, şi, la fel, de către garnizoana din Mainz, unde doar cîţiva s-au sustras ruşinii prin fugă sau moarte. Întreaga falnică armată a Rinului, prima armată a imperiului, capitulase în faţa propriilor trupe auxiliare; Roma capitulase în faţa Galiei.

Era o tragedie şi, în acelaşi timp, o farsă. Regatul galic dispăru, şi pe drept. Pentru început, Civilis şi germanii săi erau întru totul de acord că vrajba din tabăra romană le predase ambele partide ale inamicilor, dar ei nici nu se gîndeau să recunoască acest regat, ba nici măcar pe tovarăşii lor de pe malul drept al Rinului. Cu atît mai puţin îl luau galii înşişi în seamă, această situaţie fiind determinată într-adevăr şi de ruptura, manifestată deja în cursul răscoalei lui Vindex, dintre districtele orientale şi celelalte regiuni ale ţării. Treverii şi lingonii, ai căror conducători puseseră la cale acea

conspiraţie din tabără, se alăturaseră căpeteniilor lor, dar ei rămaseră practic izolaţi, întrucît li se aliară numai vangionii şi tribocii. Sequanii, în al căror teritoriu pătrunseseră lingonii pentru a-i forţa la adeziune, pur şi simplu îi alungară pe aceştia din ţinutul lor. Distinşii remi, cantonul principal din Belgica, convocară adunarea celor trei Galii şi, deşi nu duceau lipsă de apostoli politici ai libertăţii, ea hotărî numai să-i sfătuiască pe treveri să renunţe la răzvrătire.

Este greu de spus care ar fi fost structura constituţiei noului regat în cazul întemeierii sale; deţinem doar informaţia că acel Sabinus, strănepotul concubinei lui Caesar, se numea tot Caesar şi că a fost înfrînt în această calitate de către sequani; dimpotrivă, Classicus, nedispunînd de o asemenea ascendenţă, a preluat însemnele magistraturii romane şi a jucat aşadar rolul proconsulului roman. Cu aceasta concordă o monedă emisă de către Classicus sau de către adepţii săi, pe care e reprezintat capul Galiei, precum pe monedele romane cel al Romei, alături de simbolul legiunii cu inscripţia destul de temerară: „Fidelitate” (*fides*).

Firește, aliaţi cu germanii răsculaţi, conducătorii regatului acţionau deocamdată nestingheriţi pe Rin. Resturile celor două legiuni de la Vetera au fost măcelărite în ciuda capitulării lor şi împotriva voinţei lui Civilis; cele două de la Novaesium şi Bonna au fost trimise la Trier, iar toate castrele romane de pe Rin, indiferent de mărime, au fost incendiate cu excepţia celui de la Mogontiacum. În situaţia cea mai gravă se găseau locuitorii Agrippinei. „Conducătorii regatului” se mulţumiseră să le pretindă jurămîntul de credinţă; dar germanii nu uitară că aceştia erau de fapt ubii. O solie a tencterilor de pe malul drept al Rinului – acesta era unul dintre triburile a căror veche patrie, pustiită de către romani, era folosită acum ca păşune pentru vite, ei trebuind să-şi caute alte aşezări – ceru dărîmarea acestei reşedinţe a apostaţilor germanici şi executarea tuturor cetăţenilor de origine romană. Neîndoielnic, o asemenea hotărîre ar fi fost adoptată dacă n-ar fi intervenit atît Civilis, care se obligase personal faţă de ei, cît şi profetesa germanică Veleda, din cantonul bructerilor, care prezisese această victorie şi a cărei autoritate era recunoscută de întreaga armată a insurgenţilor.

Nu le rămînea învingătorilor mult timp pentru a se certa din cauza păcii. Ce-i drept, conducătorii regatului dădeau asigurări că în Italia ar fi izbucnit războiul civil, că toate provinciile ar fi fost invadate de inamici şi că Vespasian ar fi murit; dar braţul greu al Romei se resimţi în curînd. Guvernarea reconsolidată putea trimite pe Rin pe cei mai buni generali şi numeroase legiuni, iar o impunătoare demonstraţie de forţă se recomanda aici de la sine. Annius Gallus preluă comanda în provincia superioară, Petillius Cerialis, în cea inferioară, acesta din urmă fiind un ofiţer impetuos şi deseori imprudent, dar viteaz şi capabil, şi conduseră operaţiunea propriu-zisă. În afara legiunii a XXI-a de la Vindonissa, veniră alte cinci legiuni din Italia, trei din Hispania, una, ca şi flota, din Britania şi, în plus, un corp al garnizoanei din Raetia. Acesta din urmă şi legiunea a XXI-a ajunseră primele. Conducătorii regatului vorbiseră într-adevăr despre închiderea trecătorilor Alpilor, dar ei nu întreprinseră nimic şi întregul ţinut al Rinului superior era deschis pînă la Mainz. Ce-i drept, cele două legiuni din Mainz juraseră credinţă regatului galic şi se opuseră la început; dar din clipa în care au înţeles că se aflau în faţa unei armate romane mai numeroase, ele se predară, exemplul lor fiind urmat imediat de vangioni şi de triboci. Pentru a-şi asigura un tratament indulgent, înşişi lingonii se supuseră fără a mai încerca soarta armelor – aproximativ 70.000 de bărbaţi în stare să poarte armele. Puţin a lipsit ca treverii să se supună şi ei; dar nobilimea împiedică trădarea. La prima veste despre apropierea romanilor, cele două legiuni rămase din armata Rinului inferior staţionate aici smulseră însemnele galice de pe stindardele lor şi se deplasară în teritoriul fidelilor mediomatrici (Metz), unde se puseră la dispoziţia clemenţei noului general. La sosirea lui Cerialis, armata înregistrase deja progrese însemnate. Bineînţeles, conducătorii insurgenţilor nu se îngroziră în faţa nici unei măsuri – la ordinul lor, atunci au fost ucişi legaţii legiunilor predaţi la Novaesium –, dar, fiind neputincioşi din punct de vedere militar, ultima lor măsură politică, oferirea stăpînirii regatului galic generalului roman, era demnă de începutul acţiunii. După o bătălie scurtă, Cerialis ocupă capitala treverilor, conducătorii şi întregul consiliu refugiindu-se la germani;

acesta a fost sfîrşitul regatului galic.

Mult mai serioasă era lupta cu germanii. Cu toate forţele sale armate, batavii, contingentele germanilor şi cetele rătăcitoare ale insurgenţilor galici, Civilis atacă chiar armata romană mult mai slabă din Trier; el cucerise deja tabăra romană şi ocupase podul Moselei, cînd, în loc să urmărească victoria asigurată, soldaţii săi începură jaful înainte de vreme, iar Cerialis, îndreptîndu-şi imprudenţa printr-o vitejie strălucitoare, restabili echilibrul şi-i alungă pînă la urmă pe germani atît din tabără, cît şi din oraş. Fortuna îi părăsi pe germani. Locuitorii Agrippinei trecură imediat de partea romanilor şi-i uciseră pe germanii încartiruiţi în casele lor; o întreagă cohortă germanică staţionată aici a fost închisă şi arsă de vie în cartierul ei. Aderenţii germanilor din Belgica au fost readuşi la ascultare de către legiunea venită din Britania; situaţia generală a războiului n-a fost modificată de o victorie a canenefaţilor asupra corăbiilor romane din care debarcase legiunea şi nici de alte succese izolate ale curajoaselor cete germanice şi îndeosebi ale corăbiilor germanice mai numeroase şi mai bine conduse. Civilis i se opuse inamicului pe ruinele Veterei; dar trebui să se retragă din faţa armatei romane dublate între timp; în sfîrşit, după o rezistenţă disperată, a fost constrîns să cedeze inamicului şi propria patrie. Ca întotdeauna, vrajba a însoţit nenorocirea; Civilis nu mai putea conta pe oamenii săi, aşa că a căutat şi a găsit protecţie la inamici. În toamna tîrzie a anului 70, lupta inegală era decisă; la rîndul lor, trupele auxiliare capitulară acum în faţa legiunilor de cetăţeni, iar preoteasa Veleda a fost dusă la Roma ca prizonieră.

Luat în ansamblu, acest război este unul dintre cele mai ciudate şi mai înspăimîntătoare ale tuturor timpurilor; este puţin probabil ca o oştire să se fi confruntat vreodată cu asemenea grave probleme de felul celor întîmpinate de cele două armate romane ale Rinului în anii 69 şi 70; în decursul cîtorva luni, au fost soldaţi ai lui Nero, apoi ai senatului, ai lui Galba, ai lui Vitellius şi, în sfîrşit, ai lui Vespasian; unicul sprijin al stăpînirii Italiei asupra celor două puternice naţiuni, ale galilor şi germanilor, soldaţii auxiliari fiind luaţi aproape în întregime, cei din legiuni în majoritatea lor tocmai din rîndul acestor

naţiuni; lipsite de detaşamentele lor cele mai destoinice, aproape întotdeauna fără soldă, deseori flămînde şi conduse în mod jalnic, li s-au pretins într-adevăr eforturi supraomeneşti. Ele nu au făcut faţă acestor încercări grele. Acest război nu a fost atît o încleştare între două corpuri de armată, ca alte războaie civile ale acestor timpuri îngrozitoare, cît un război al soldaţilor şi îndeosebi al ofiţerilor de mîna a doua împotriva celor de primă mînă, asociat cu o periculoasă insurecţie şi invazie ale germanilor şi cu o întîmplătoare şi nesemnificativă răzvrătire a unor districte celtice. Comparate cu dubla ruşine de la Novaesium, Cannae, Carrhae şi Pădurea Teutoburgică constituie pagini de glorie în analele istoriei militare romane; în dezonoarea generală, numai cîţiva indivizi – nici măcar o singură trupă – şi-au păstrat scutul nepătat. În aceste evenimente de pe Rin, nemaiîntîlnite nici în istoria trecută, nici în cea care a urmat a Romei, teribila zdruncinare a sistemului politic şi îndeosebi a celui militar, care ne apare cu ocazia prăbuşirii dinastiei iulio-claudiene, ni se înfăţişează cu mai mare claritate decît în bătălia lipsită de conducători de la Betriacum.

Din cauza amplorii şi universalităţii acestor fărădelegi, nu putea fi vorba despre o pedepsire corespunzătoare. Este demn de remarcat faptul că noul împărat, din fericire neimplicat personal în toate aceste evenimente, într-un mod vrednic de un om de stat, a lăsat cele trecute în seama trecutului şi s-a străduit numai să prevină repetarea unor asemenea incidente. Se înţelege de la sine că principalii vinovaţi, atît din rîndul trupelor, cît şi din cel al insurgenţilor, au fost traşi la răspundere pentru crimele lor; judecata a fost deosebit de aspră; cinci ani mai tîrziu, unul dintre conducătorii insurecţiei galice a fost găsit într-o ascunzătoare în care îl adăpostise soţia lui, Vespasian deferindu-i pe amîndoi călăului. Dar legiunile trădătoare primiseră permisiunea de a participa la luptele împotriva germanilor şi, într-un fel, de a-şi ispăşi vina în bătăliile fierbinţi de la Trier şi Vetera. Cu toate acestea, cele patru legiuni ale armatei de pe Rinul inferior şi una dintre cele două de pe Rinul superior, care participaseră la revoltă au fost desfiinţate în întregime; s-ar putea crede că legiunea a XXII-a a fost cruţată în amintirea viteazului ei

legat. Este probabil ca şi o mare parte dintre cohortele batave să fi avut aceeaşi soartă, cu atît mai mult regimentul de cavalerie al treverilor şi, poate, multe alte trupe a căror vinovăţie era de netăgăduit. În cazul cantoanelor galice şi germanice, aplicarea consecventă a legii era şi mai dificilă decît în cazul soldaţilor trădători; legiunile romane cerură dărîmarea coloniei treviriene a lui Augustus, de data aceasta nu din dorinţa de pradă, ci din răzbunare, cu aceeaşi îndreptăţire cu care, înainte, germanii ceruseră distrugerea oraşului ubiilor; dar aşa cum Civilis îl apărase pe acesta din urmă, Vespasian o protejă pe cea dintîi. Înşişi germanii de pe malul stîng al Rinului îşi păstrară în general poziţia lor de pînă atunci. Însă este probabil – mărturiile noastre nu sînt sigure în această privinţă – ca recrutarea şi folosirea trupelor auxiliare să fi fost supuse unor modificări esenţiale care diminuau pericolul intrinsec din sistem. Batavii au fost scutiţi în continuare de impozite, iar în serviciul militar s-au bucurat de raporturi foarte favorabile; doar o bună parte dintre ei luptaseră cu arma în mînă pentru cauza romanilor. Dar trupele batave au fost diminuate simţitor, iar dacă pînă atunci, se pare că de drept, ofiţerii lor fuseseră desemnaţi din rîndurile propriei nobilimi, aceeaşi consideraţie fiind arătată destul de frecvent şi în cazul celorlalte trupe germanice şi celtice, mai tîrziu, ofiţerii alelor şi cohortelor vor fi luaţi cu preponderenţă din acea clasă din care provenea Vespasian însuşi: nealterata stare mijlocie din oraşele Italiei şi din cele provinciale organizate conform modelului italic. De atunci nu mai întîlnim ofiţeri în funcţii, precum cheruscul Arminius, batavul Civilis, treverul Classicus. Cu atît mai puţin se mai întîlneşte coeziunea de pînă atunci a trupelor recrutate din acelaşi canton: oamenii servesc, fără deosebire de originea lor, în cele mai diferite detaşamente – aceasta fiind, poate, una dintre învăţăturile pe care administraţia militară romană le-a tras din acest război. Războiul mai recomanda şi o altă modificare: dacă, pînă atunci, trupele auxiliare folosite în Germania proveniseră, în majoritatea lor, din cantoanele germanice şi din cele învecinate, trupele auxiliare germanice vor servi de acum înainte, în principal, în afara patriei lor, ca şi cele dalmatine şi panoniene în urma războiului

cu Bato. Vespasian era un militar clarvăzător şi experimentat; este, probabil, în bună parte meritul său dacă, ulterior, nu a mai fost atestat vreun exemplu de răzvrătire a trupelor auxiliare împotriva legiunilor lor.

Datorită numărului mare al relatărilor păstrate întîmplător, insurecţia germanilor de pe malul stîng al Rinului ne oferă, singură, o privire clară asupra relaţiilor politice şi militare de pe Rinul inferior şi din Galia în general, meritînd aşadar şi o prezentare mai detaliată: ea a fost provocată mai degrabă de motive formale şi accidentale decît de o necesitate internă. Această afirmaţie este dovedită de perioada ulterioară, caracterizată printr-o pace desăvîrşită şi, după constatările noastre, de neîntreruptul statu-quo tocmai în acest ţinut. Germanii romani au fost asimilaţi de imperiu în aceeaşi măsură ca şi galii romani; nu s-a mai vorbit niciodată de tentative insurecţionale ale celor dintîi. La sfîrşitul secolului al III-lea, francii au pătruns în Galia traversînd Rinul inferior şi au ocupat şi ţinutul batavilor; însă batavii, ca şi frisonii s-au menţinut în vechea lor patrie şi în perioada tulbure a migraţiei popoarelor, chiar dacă fusese micşorată, şi, după cîte ştim, şi-au păstrat fidelitatea faţă de imperiul tîrziu aflat în declin.

Dacă, părăsindu-i pe germanii romani, ne consacrăm celor liberi de la est de Rin, participarea lor la insurecţia batavă marchează sfîrşitul ofensivei lor, aşa cum expediţiile lui Germanicus au pus capăt tentativelor romane de a determina la scară largă o modificare de graniţă în aceste ţinuturi.

Dintre germanii liberi, cei mai apropiaţi de teritoriul roman erau bructerii, care locuiau pe ambele maluri ale cursului mijlociu al rîului Ems şi în regiunea izvoarelor acestuia şi ale Lippei, motiv pentru care aceştia au fost primii dintre germanii care s-au aliat insurecţiei batave. Din cantonul lor provenea tînăra Veleda care-i trimise pe compatrioţi în lupta împotriva Romei şi le proroci victoria, ale cărei cuvinte deciseră soarta oraşului ubiilor, înaintea turnului ei înalt fiind trimişi senatorii luaţi prizonieri şi corabia amiral, capturată, a flotei Rinului. Supunerea batavilor îi lovi şi pe ei, ca şi, poate, o contralovitură deosebită a romanilor; mai tîrziu, această fecioară a

fost dusă ca prizonieră la Roma. Această catastrofă, ca şi vrajbele cu populaţiile învecinate le frînseră puterea; în timpul lui Nerva, vecinii le impuseră cu armele un rege nedorit, fără ca legatul roman să fi intervenit în vreun fel.

După moartea lui Arminius, cheruscii de pe cursul superior al rîului Weser, în timpurile lui Augustus şi Tiberius cantonul principal din Germania centrală, sînt amintiţi rar, dar întotdeauna sînt evidenţiate relaţiile lor bune cu romanii. După ce războiul civil, care aici trebuie să fi continuat şi după prăbuşirea lui Arminius, suprimă întregul neam princiar, ei cerură din partea guvernului roman permisiunea întronării ultimului reprezentant al familiei, Italicus, nepotul de frate al lui Arminius, care trăia în Italia; bineînţeles, reîntoarcerea în patrie a viteazului bărbat, care corespundea cerinţelor mai mult prin nume decît prin descendenţă, reaprinse vrajba şi, fiind alungat de ai săi, a fost aşezat încă o dată pe tronul şubred de longobarzi. În războiul lui Domiţian împotriva chattiilor, unul dintre succesorii săi, regele Chariomerus, luă partea romanilor cu atîta zel, încît a fost alungat de către chattii şi a trebuit să se refugieze la romani, apelînd în zadar la intervenţia lor. Din cauza acestor necontenite vrajbe interne şi externe, poporul cheruscilor a fost slăbit în asemenea măsură, încît de atunci a dispărut de pe scena politicii active. După expediţiile lui Germanicus, numele de *mars* nici nu mai apare. Avînd în vedere relatarea detaliată despre evenimentele anilor 69 şi 70, putem presupune, aproape sigur, că populaţiile din partea orientală a Elbei, ca toţi germanii mai îndepărtaţi, nu au participat la luptele batavilor şi camarazilor lor, aşa cum nici aceştia din urmă nu interveniseră în războaiele germanice purtate în timpul lui Augustus şi Tiberius. În relatările de mai tîrziu ele nu apar niciodată ca inamici ai romanilor. Mai sus am amintit deja că longobarzii îl reînscăunaseră pe regele cheruscilor. Regele semnonilor, Masuus şi, foarte ciudat, profetesa Ganna, care se bucura de o înaltă consideraţie la acest trib recunoscut pentru credinţa sa, îi vizitară pe împăratul Domiţian la Roma şi au fost primiţi cu bunăvoinţă la curtea acestuia. În cursul acestor secole, în ţinuturile de pe Weser, pînă la Elba, au mai bîntuit probabil vrajbe, au

mai avut loc răsturnări de putere, diferite cantoane schimbîndu-şi numele sau intrînd în alte alianţe; însă, după ce se simţi că, în general, romanii renunţaseră definitiv la supunerea acestei ţări, se instaură o durabilă pace de graniţă. Nici invaziile din îndepărtatul Orient nu au tulburat-o profund, căci efectul acestora ar fi trebuit să se exercite şi asupra pazei romane de graniţă şi nu ne-ar lipsi mărturiile despre crize mai grave în acest teritoriu. Toate aceste afirmaţii sînt confirmate de reducerea armatei de pe Rinul inferior la jumătatea efectivului de odinioară; fără a putea preciza data exactă, faptul trebuie să se fi petrecut în această epocă. Armata de pe Rinul inferior pe care o înfruntase Vespasian număra patru legiuni; cea din timpul lui Traian, probabil tot atîtea, dar, cu siguranţă, nu mai puţin de trei; este posibil ca deja sub Hadrian, negreşit sub Marcus, aici să nu fi staţionat mai mult de două legiuni: legiunea I *Minerva* şi a XXX-a *Traiana.*

Realităţile germanice din provincia superioară au evoluat într-un mod diferit. Despre germanii de pe malul stîng al Rinului, care locuiau între fruntariile ei, tribocii, nemetii, vangionii, istoria poate evidenţia doar îndelungata lor convieţuire cu celţii, ei împărtăşind soarta Galiei. Şi aici Rinul a rămas întotdeauna principala linie de apărare a romanilor. În toate timpurile, castrele permanente ale legiunilor s-au aflat pe malul stîng al Rinului; chiar şi în epoca în care întregul ţinut de pe Neckar era roman, nici măcar tabăra de la Argentoratum n-a fost transferată pe malul drept. Dar, în timp ce în provincia inferioară stăpînirea romană de pe malul drept al Rinului a fost restrînsă în decursul timpului, în cazul celei superioare ea va fi lărgită. Legarea taberelor de pe Rin cu cele de pe Dunăre prin deplasarea graniţei imperiului în direcţia estică, proiectată de Augustus, care, în eventualitatea realizării ei, ar fi lărgit mai degrabă Germania superioară decît cea inferioară, niciodată abandonată cu desăvîrşire, a fost reluată de acest comandament mai tîrziu, dar la o scară mai redusă. Tradiţia nu ne permite să prezentăm în complexitatea lor operaţiunile, construcţiile de drumuri şi de întărituri, războaiele purtate în scopul acesta de-a lungul secolelor ; nici marele organism militar, încă vizibil – naşterea lui, care acoperă,

de asemenea, mai multe secole, trebuind să ocupe o bună parte din acea prezentare –, n-a fost cercetat pînă acum în totalitate de ochi avizaţi şi din punct de vedere militar; s-a năruit speranţa că Germania unificată se va unifica şi pentru cercetarea celui mai vechi monument istoric comun. Aici vom încerca să sintetizăm datele rezultate pînă astăzi din fragmentele analelor sau din ruinele fortăreţelor romane.

Pe malul drept, în spatele şesurilor şi colinelor din ţinutul Rinului de Jos, aproape de hotarele nordice ale provinciei, lanţul Munţilor Taunus se întinde în direcţia est-vest, atingînd fluviul în faţa oraşului Bingen. Într-o linie paralelă cu acest lanţ muntos, închisă în partea sudică de poalele Pădurii Oden, se desfăşoară cîmpia de pe cursul inferior al Mainului, veritabilă intrare în interiorul Germaniei, dominată de poziţia-cheie de la vărsarea Mainului în Rin: Mogontiacum sau Mainz. Din timpul lui Drusus pînă la sfîrşitul Romei, oraşul a fost centrul de plecare al romanilor din Galia împotriva ţării germanice, iar astăzi formează un real zăvor al Germaniei împotriva Franţei. Chiar după ce romanii renunţaseră în general la stăpînirea ţării de dincolo de Rin, ei au păstrat aici nu numai capul de pod de pe malul celălalt, *castellum Mogontiacense* (Kastel), dar şi cîmpia propriu-zisă a Mainului. În acest ţinut s-a putut statornici şi civilizaţia romană. Iniţial, aceasta era ţara chattiilor, iar la începutul stăpînirii romane, matiacii, un trib chattic, a rămas pe loc; dar după ce chattii au trebuit să-i cedeze acest district lui Drusus, el a fost înglobat imperiului. Este atestat faptul că izvoarele termale din imediata vecinătate a oraşului Mainz *(Aquae Mattiacae*, Wiesbaden) au fost folosite de romanii din timpul lui Vespasian, dar e probabil că au fost frecventate cu mult înainte; sub Claudius, aici s-a extras argint; de timpuriu, matiacii au trimis armatei trupe, la fel ca şi celelalte districte supuse. Ei participară la răzvrătirea generală a germanilor condusă de Civilis, dar, după înfrîngere, se reinstaurară vechile raporturi. De la finele secolului al II-lea, comunitatea matiacilor din Taunus s-a aflat sub autorităţi rînduite conform modelului roman.

Deşi îndepărtaţi de Rin, chattii apar în epocile ulterioare ca tribul

cel mai puternic dintre cele din interiorul ţării germanice care au intrat în relaţii cu romanii. Din cauza vrajbei necontenite cu chattii, cheruscii pierduseră în favoarea celor dintîi, vecinii lor înrudiţi din sud, supremaţia pe care o deţinuseră în timpul lui Augustus şi Tiberius pe cursul mijlociu al rîului Weser. Toate războaiele dintre romani şi germani, despre care sîntem informaţi, din epoca cuprinsă între moartea lui Arminius şi începutul deplasării popoarelor de la sfîrşitul secolului al III-lea, au fost purtate împotriva chattiilor: de exemplu, în anul 41, sub Claudius, de viitorul împărat Galba ; în anul 50, sub acelaşi împărat, de Publius Pomponius Secundus, celebrat ca poet. Acestea erau doar obişnuite incursiuni de graniţă şi, deşi intraseră în marele război batav, participarea chattiilor avusese numai un rol secundar (p. 76). Dar în expediţia pe care o întreprinse împăratul Domiţian în anul 83, romanii erau atacatorii; ce-i drept, războiul n-a condus la victorii strălucite, ci la o mutare a graniţei romane, bogată în consecinţe. Atunci, graniţa trebuie să fi înglobat întinderea de mai tîrziu, cuprinzînd spre nord, unde nu se îndepărtase prea mult de Rin, o mare parte din Taunus şi din ţinutul de pe Main, pînă în amonte de Friedberg. Cu această ocazie, imperiul i-a înglobat şi pe usipeţi, care, după alungarea lor din ţinutul de pe Lippe, despre care am relatat mai sus, apar în timpul lui Vespasian în apropiere de Mainz, găsind probabil un nou cămin la est de matiaci, pe Kinzig sau în ţinutul de la Fulda; aceeaşi soartă au avut-o şi cîteva populaţii mai mici, separate de chattii. Cînd armata Germaniei superioare se răzvrăti în anul 88, sub guvernatorul Lucius Antonius Saturninus, împotriva lui Domiţian, reluarea războiului deveni iminentă; trupele trădătoare făcură cauză comună cu chattii şi numai datorită întreruperii comunicaţiilor prin spargerea gheţii de pe Rin regimentele credincioase reuşiră să le învingă pe cele trădătoare înainte de sosirea periculosului sprijin. Ni se relatează că, la Mainz, stăpînirea romană se mai întindea pe 80 de leghe spre interior, aşadar chiar şi dincolo de Fulda; această mărturie pare veridică dacă se ia în considerare faptul că linia de graniţă militară, care nu a trecut cu mult dincolo de Friedberg, a rămas şi aici în interiorul teritoriului de graniţă.

Dar în linia graniţei militare n-a fost inclusă numai partea inferioară a Văii Mainului din faţa oraşului Mainz; în Germania sud-vestică, graniţa a fost lărgită mult mai mult. După reglementarea graniţelor germane impusă de bătălia lui Varus, ţinutul de pe Neckar – cîndva ocupat de helveţii celtici, apoi, o perioadă îndelungată, teritoriu de graniţă în litigiu între aceştia din urmă şi germanii invadatori, numit, în consecinţă, „pustietatea helvetică", mai tîrziu stăpînit parţial de marcomani, înainte ca aceştia să se retragă spre Boemia (p. 22) – a ajuns în aceeaşi situaţie în care se afla cea mai mare parte a malului drept al Rinului inferior. Probabil de atunci, s-a trasat o linie de graniţă în interiorul căreia nu era tolerată colonizarea germanică. Ca şi în cazul terenurilor mlăştinoase neîndiguite, imigranţi izolaţi, de obicei galii, care nu aveau mult de pierdut, se aşezară pe aceste meleaguri fertile, dar puţin protejate, numite atunci *agri decumanes*. În timpul lui Vespasian, această ocupaţie privată, probabil tolerată de către guvern, a fost urmată de ocupaţia formală. Întrucît, în jurul anului 74, a fost construit un drum de la Strassburg peste Rin pînă cel puţin la Offenburg, în acest teritoriu trebuie să fi fost instituită în această perioadă o apărare de graniţă mai riguroasă decît simpla interdicţie a colonizării germanice. Opera începută de tată a fost desăvîrşită de către fii. Poate că prin fondarea „Altarelor Flaviene" de la izvorul Neckarului, lîngă actualul Rottweil, a căror denumire constituie, din nefericire, unica mărturie a faptului că, fie de către Titus, fie de către Domiţian, s-a creat pentru noua Germanie superioară de pe malul drept al Rinului un centru care trebuia să îndeplinească aceleaşi funcţii pe care le îndeplinise odinioară altarul ubian pentru plănuita Mare Germanie şi pe care, în curînd, le va îndeplini altarul de la Sarmizegetusa pentru nou-cucerita Dacie. Prima instituire a apărării de graniţă, care va fi descrisă în continuare, este aşadar opera Flaviilor, probabil în principal a lui Domiţian care a continuat prin aceasta construcţiile din Taunus. Între timp, s-a putut dovedi că drumul militar de pe malul drept al Rinului, de la Mogontiacum, prin Heidelberg şi Baden în direcţia Offenburg, consecinţă necesară a includerii ţinutului de pe Neckar, a fost construit în anul 100 de către

Traian ca o parte a legăturii mai directe dintre Galia şi linia Dunării, realizată de acelaşi împărat. Soldaţii, în nici un caz armele, au făurit aceste opere; în ţinutul de pe Neckar nu locuiau populaţii germanice şi este cu atît mai puţin probabil ca îngusta fîşie de teren de pe malul stîng al Dunării, care a fost inclusă astfel în linia de graniţă, să fi generat lupte serioase. Ca nici un alt popor germanic, hermundurii, cel mai apropiat trib de o oarecare importanţă, păstrau o atitudine binevoitoare faţă de romani şi întreţineau relaţii comerciale intense în oraşul vindelicilor, Augusta; mărturiile ulterioare confirmă lipsa unei rezistenţe, datorată acestei mutări. Aceste instituiri militare au fost completate de guvernările următoare ale lui Hadrian, Pius şi Marcus.

Nu ne este dat să urmărim istoria evoluţiei pazei de graniţă între Rin şi Dunăre, ale cărei fundaţii s-au păstrat, în majoritatea lor, pînă astăzi, dar putem recunoaşte atît traseul, cît şi menirea ei. Prin felul şi scopul urmărit, amplasamentul din Germania superioară diferă de cel din Raetia. Apărarea graniţei din Germania superioară, cu o lungime totală de aproximativ 250 de mile romane (368 km), începe chiar lîngă hotarul nordic al provinciei, cuprinde, cum s-a menţionat, Munţii Taunus şi cîmpia Mainului, pînă în apropiere de Friedberg, şi se curbează apoi spre sud, atingînd Mainul la Grosskrotzenburg, în amonte de Hanau. Urmînd Mainul de aici pînă la Worth, se continuă în direcţia Neckarului, pe care îl atinge puţin în aval de Wimpfen, fără a-l mai părăsi. În faţa acestei linii de graniţă s-a aşezat mai tîrziu o a doua, care, dincolo de Wörth, urmează cursul Mainului pînă la Miltenberg, îndreptîndu-se de aici, pe cea mai mare parte a distanţei fără cotituri, între Stuttgart şi Aalen, spre Lorch. Aici, apărarea de graniţă a Germaniei superioare se leagă de cea a Raetiei, de numai 120 de mile (174 km) lungime; aceasta din urmă părăseşte Dunărea la Kelheim, în amonte de Regensburg, şi, traversînd Altmühl de două ori, descrie un arc spre vest, ajungînd, de asemenea, pînă la Lorch.

Limes-ul din Germania superioară se compune dintr-un şir de fortăreţe distanţate la cel mult o jumătate de zi de marş (15 km) una de cealaltă. Acolo unde liniile de comunicaţie între fortăreţe n-au fost protejate de Main sau de Neckar, aşa cum s-a menţionat, s-a ridicat o

barieră artificială, constituită la început numai din nişte palisade[2], iar mai tîrziu dintr-un val de o înălţime medie, cu un şanţ exterior şi turnuri de pază adosate din interior la distanţe mici. Fortăreţele nu au fost incluse în val, ci amplasate imediat în spatele său, destul de probabil la o distanţă mai mare de o jumătate de kilometru.

Apărarea de graniţă din Raetia este o simplă barieră, realizată prin îngrămădirea unor pietre brute; lipsesc şanţul şi turnurile de pază, iar fortăreţele amplasate în spatele *limes*-ului, fără o anumită ordine şi la distanţe inegale (nici una mai apropiată de 4 sau 5 km de cealaltă), nu au nici o legătură directă cu linia de graniţă. Lipsesc mărturii certe cu privire la succesiunea în timp a întăriturilor; este dovedit faptul că, în Germania superioară, linia de pe Neckar a existat din timpul lui Pius, cea din faţa ei, de la Miltenberg pînă la Lorch, din timpul lui Marcus. Celor două amplasamente, de altfel atît de diferite, le este comună închiderea graniţei; faptul că, într-un caz, a fost preferată înălţarea unor valuri de pămînt, şanţul rezultînd astfel foarte frecvent de la sine, iar în celălalt construirea lor din piatră se bazează probabil pe deosebirea dintre soluri şi materialul aflat la dispoziţie; de asemenea, nici una, nici cealaltă n-a fost ridicată pentru apărarea generală a graniţei. Nu numai că obstacolul pe care valurile de pămînt sau de piatră îl opun inamicului este prin sine nesemnificativ, dar faptul că, pretutindeni, pe întreaga linie, se întîlnesc poziţii supraînălţate, mlaştini întinse în spatele graniţei, precum şi lipsa unei perspective asupra zonei avansate şi alte urme asemănătoare sînt dovezi sigure că romanii nici nu s-au gîndit la scopuri războinice cu ocazia trasării hotarelor. Fireşte, fiecare fortăreaţă era destinată apărării, dar ele nu erau legate de drumuri pietruite; garnizoana fiecărei fortăreţe nu se baza aşadar pe cea a fortăreţelor învecinate, ci pe rezervele la care conducea drumul pe care îl ocupa fiecare în parte. La fel, aceste garnizoane n-au fost integrate într-un sistem militar al apărării de graniţă şi erau mai degrabă poziţii întărite pentru cazuri de forţă majoră decît amplasamente strategice destinate ocupării ţinutului; de altfel, comparată cu numărul trupelor disponibile, însăşi lungimea liniei exclude posibilitatea unei apărări atotcuprinzătoare; în consecinţă,

spre deosebire de valul britanic, aceste întinse construcţii militare nu au servit la stăvilirea invaziei inamicilor. Fortăreţele urmau să domine drumurile situate de-a lungul graniţelor artificiale, aşa cum podurile domină graniţele de apă; în rest, urmau să împiedice traversarea necontrolată a graniţelor, aşa cum o zădărniceşte rîul în cazul graniţelor pe care le marchează şi valul în cazul celor artificiale. Acestui scop i-au fost subordonate şi alte utilizări; preferarea evidentă a direcţiei rectilinii indica recurgerea la semnalizare; ocazional, construcţiile trebuie să fi fost folosite de-a dreptul în scopuri războinice, însă scopul principal şi propriu-zis l-a constituit oprirea traversării graniţei. Instituirea unor posturi de pază şi a unor forturi, nu de-a lungul graniţei retice, ci de-a lungul celei a Germaniei superioare, se explică prin raporturile diferite cu vecinii: în primul caz, hermundurii, în cel de-al doilea, chattii. Raporturile romanilor cu vecinii lor din Germania superioară erau deosebite de cele angajate pe platourile britanice, faţă de a căror populaţie provincia se găsea într-o permanentă stare de asediu; însă alungarea unor invadatori prădalnici, ca şi perceperea vămilor necesitau un sprijin militar sigur şi prompt. Armata din Germania superioară şi, în raport cu aceasta, garnizoanele de pe *limes* puteau fi reduse treptat, dar în ţinutul de pe Neckar *pilum*-ul roman n-a devenit niciodată de prisos. El era însă inutil în cazul hermundurilor, unicii germani care s-au bucurat în epoca traiană de dreptul de trecere a graniţei imperiului fără un control special şi de circulaţia liberă în teritoriul roman, mai ales la Augsburg, şi care, din cîte sîntem informaţi, n-au generat niciodată conflicte de graniţă. Drept urmare, în aceste timpuri nu existau motive pentru instituirea unui amplasament asemănător de-a lungul graniţei retice; aici, fortăreţele din nordul Dunării, atestate încă înaintea domniei lui Traian, erau suficiente pentru apărarea şi controlul circulaţiei de graniţă – afirmaţie care corespunde observaţiei că *limes*-ul retic, aşa cum ni se înfăţişează astăzi, îşi găseşte o analogie numai în linia de apărare mai recentă din Germania superioară, amenajată, probabil, abia sub Marcus. Ocaziile nu lipsiră nici atunci. Cum vom vedea mai jos, în această perioadă războaiele cu chattii au cuprins şi Raetia, iar întărirea

garnizoanei provinciei poate fi corelată foarte bine cu instituirea acestui *limes* care, oricît de puţin ar fi fost adecvat unor scopuri militare, trebuie să fi fost construit şi pentru ridicarea unei bariere de graniţă, chiar neînsemnată.

Atît din punct de vedere politic, cît şi sub aspect militar, graniţa deplasată sau, mai degrabă, întărirea apărării ei a avut urmări faste şi utile. Înainte, lanţul de posturi romane din Germania superioară şi Raetia s-a întins de-a lungul Rinului prin Strassburg şi Basel, în apropiere de Vindonissa, pînă la Lacul Baden, iar de aici pînă la Dunărea superioară; acum, cartierul general din Germania superioară a fost stabilit la Mainz, iar cel al Raetiei la Regensburg, în general, cele două armate principale ale imperiului apropiindu-se foarte mult. Prin aceasta, castrul de legiune de la Vindonissa (Windisch, lîngă Zürich) a devenit inutil. Ca şi cea învecinată, armata Germaniei superioare a putut fi redusă după un timp la jumătate din efectiv. Ce-i drept, numărul iniţial de patru legiuni, redus, în cursul războiului batav, numai accidental la trei, probabil că a mai persistat în timpul lui Traian; dar sub Marcus, provincia era ocupată numai de două legiuni, a VIII-a şi a XXII-a, dintre care cea dintîi staţiona la Strassburg, cea de-a doua în cartierul general de la Mainz, în timp ce majoritatea trupelor, divizate în posturi mai mici, era cantonată de-a lungul valului de graniţă. Viaţa urbană înflorea în interiorul noii linii aproape ca pe malul stîng al Rinului: exceptînd Köln şi Trier, Sumelocenna (Rottenburg pe Neckar), Aquae (*civitas Aurelia Aquensis*, Baden), Lopodunum (Ladenburg) puteau rivaliza în privinţa dezvoltării urbane cu oricare oraş din Belgica. Prosperitatea acestor aşezări se datorează în principal lui Traian, care şi-a deschis guvernarea cu această operă de pace; un poet roman imploră ca „Rinul, roman pe ambele maluri”, să-l trimită în curînd pe stăpînul aflat încă departe. Întinsul şi fertilul ţinut aşezat astfel sub protecţia legiunilor necesita, dar şi merita această protecţie. Într-adevăr, bătălia lui Varus marchează declanşarea refluxului puterii romane, dar numai în măsura în care ea înseamnă sfîrşitul înaintării şi începutul încercărilor romanilor de a asigura mai trainic şi mai durabil regiunile stăpînite.

Pînă la începutul secolului al III-lea, puterea romană de pe Rin nu a dat semne de slăbiciune. Războiul marcomanilor din timpul lui Marcus nu a provocat tulburări în provincia inferioară. Legatul din Belgica, care a trebuit să convoace atunci miliţiile împotriva caucilor, a fost constrîns probabil de o incursiune de piraţi care, în epoca aceea, ca şi în timpuri trecute sau viitoare, bîntuiau frecvent coasta Mării Nordului. Talazurile marii mişcări a popoarelor atinseră izvoarele Dunării şi chiar ţinutul renan; dar aici ele nu zdruncinară temeliile. Chattii, unicul popor germanic important de lîngă graniţa Germaniei superioare şi Raetiei, se năpustiră în ambele direcţii şi, aşa cum se va arăta în continuare cu ocazia prezentării războiului, s-au numărat şi printre germanii care au invadat Italia. Oricum, întărirea armatei din Raetia, ordonată atunci de către Marcus, şi transformarea ei într-o comandă de prim rang, cu legiuni şi legat, erau măsuri menite să oprească atacurile chattiilor, dovedind că şi mai tîrziu problema a fost tratată cu seriozitate. De aceeaşi împrejurare trebuie să fi fost legată şi întărirea apărării de graniţă amintită mai sus. Aceste reglementări trebuie să fi fost suficiente pentru generaţia următoare.

În Raetia izbucni (213) un alt război dificil în timpul domniei lui Antoninus, fiul lui Severus. Şi acesta a fost purtat împotriva chattiilor; dar alături de ei este numit un alt popor, care apare aici pentru prima dată: alemanii. Nu ştim de unde au venit. Conform unui roman care scrie la puţin timp după aceste evenimente, ar fi fost o populaţie amestecată; o alianţă între mai multe comunităţi este sugerată atît de denumire, cît şi de circumstanţa că, mai mult decît în cazul altor popoare germanice, diferitele triburi cuprinse sub această denumire apar şi mai tîrziu ca entităţi distincte: iutungii, lentiensii şi alte populaţii alemane acţionează deseori de sine stătător. Dar nu germanii acestui ţinut se manifestă aici ca aliaţi cu un nume nou şi întăriţi prin această alianţă, fapt dovedit atît de numirea alemanilor alături de chattii, ca şi de mărturia despre neobişnuita lor abilitate în lupta de cavalerie. Este cert că rezistenţa aproape stinsă a germanilor de pe Rin a fost reînsufleţită în principal de noi hoarde venite din est; nu este imposibil ca puternicii semnoni, care locuiau

în epoci trecute pe Elba mijlocie şi despre care nu se mai vorbise de la sfîrşitul secolului al II-lea, să fi participat cu un puternic contingent alături de alemani. Deşi nu în mod decisiv, guvernarea Imperiului Roman, din ce în ce mai deficitară, a contribuit şi ea la deplasarea puterii. Împăratul porni personal în campanie împotriva noilor inamici; în luna august din anul 213, el traversă graniţa romană şi, pe Main, dobîndi sau sărbători cel puţin o victorie asupra lor; se ridicară noi fortăreţe; populaţiile de pe Elba şi din ţinuturile Mării Nordului i-au trimis împăratului roman daruri şi s-au mirat cînd acesta i-a primit îmbrăcat după portul lor, cu scurta bătută în argint, cu părul şi barba vopsite şi aranjate după obiceiul german. De atunci încoace, războaiele de pe Rin nu mai conteniră, iar atacatorii erau germani; se părea că vecinii atît de docili odinioară fuseseră schimbaţi cu alţii. Douăzeci de ani mai tîrziu, incursiunile barbarilor pe Dunăre şi Rin deveniră atît de frecvente şi atît de grave, încît împăratul Alexander se văzu nevoit să întrerupă războiul persan, pentru moment mai puţin periculos, şi să se deplaseze în persoană în tabăra de la Mainz, nu atît pentru apărarea teritoriului, cît pentru cumpărarea păcii în schimbul unor mari sume de bani. Îndîrjirea soldaţilor din cauza acestei atitudini a condus la asasinarea lui (235) şi, prin aceasta, la stingerea dinastiei serviene, de fapt ultima înainte de regenerarea statului. Succesorul său Maximinus, un trac necioplit, dar viteaz, care-şi începuse cariera ca soldat, îndreptă conduita laşă a predecesorului său printr-o campanie viguroasă care îl duse pînă în inima Germaniei. Barbarii încă nu îndrăzneau să se opună unei armate romane puternice şi bine conduse; ei se retraseră în pădurile şi mlaştinile lor: urmărindu-i şi aici, viteazul împărat luptă în fruntea tuturor. În urma acestor bătălii, care, pornind de la Mainz, se îndreptaseră neîndoielnic mai întîi împotriva alemanilor, el a preluat pe bună dreptate titlul de *Germanicus*; este sigur că expediţia din anul 236, pentru vreme îndelungată ultima mare victorie a romanilor pe Rin, a procurat destule beneficii pentru perioadele care au urmat. În ciuda necontenitelor şi sîngeroaselor schimbări de tron şi a gravelor catastrofe din Orient şi de pe Dunăre, care nu le-au lăsat romanilor nici o clipă de răgaz, în următorii douăzeci de ani pe Rin n-

a fost păstrată o pace netulburată, dar, oricum, n-a intervenit nici o catastrofă de proporţii. Se pare că atunci una dintre legiunile din Germania superioară a fost trimisă tocmai în Africa, fără a fi înlocuită, această provincie fiind socotită suficient de bine protejată. Dar cînd, în anul 253, diferiţi generali ai Romei se războiră din nou pentru demnitatea imperială şi legiunile renane se îndreptară spre Italia pentru a-l impune pe împăratul lor Valerianus împotriva lui Aemilianus, împăratul armatei dunărene, germanii profitară de aceste evenimente pentru a dezlănţui un atac orientat mai ales împotriva Rinului inferior. Aceşti germani sînt francii, care apar aici pentru prima dată ca noi adversari, dar probabil doar cu numele, căci, deşi Antichitatea tîrzie îi identifică cu populaţii menţionate anterior pe Rinul inferior, în parte cu chamavernii, localizaţi lîngă bructeri, în parte cu mai sus-numiţii sugambri, supuşii romanilor, aceste date sînt nesigure şi cel puţin insuficiente; în acest caz, mai mult decît în cel al alemanilor, este foarte probabil ca germanii de pe malul drept al Rinului, pînă atunci dependenţi de Roma, şi triburile germanice îndepărtate în timpurile trecute de Rin, numite generic „cei liberi", să fi preluat ofensiva comună împotriva romanilor. În pofida forţelor militare reduse de care dispunea, Gallienus reuşi să înfrîneze năvala adversarilor, să împiedice traversarea fluviului sau să-i alunge pe cei pătrunşi pe teritoriul roman, atît timp cît s-a aflat în persoană pe Rin; uneori le ceda unor conducători germani o parte din ţinutul de graniţă rîvnit, cu condiţia recunoaşterii stăpînirii romane şi a promisiunii de a-şi apăra proprietatea împotriva compatrioţilor lor, ceea ce, firește, echivala aproape cu o capitulare. Dar cînd împăratul, chemat de situaţia şi mai periculoasă de pe Dunăre, se îndreptă într-acolo lăsîndu-l în Galia, ca reprezentant, pe fiul său mai vîrstnic, care încă nu depăşise anii adolescenţei, unul dintre ofiţeri, căruia îi încredinţase apărarea graniţei şi pe fiul său, Marcus Cassianius Latinius Postumus, acceptă să fie proclamat împărat de către oamenii săi şi-l asedie pe Silvanus, protectorul fiului împăratului la Köln. El izbuti să cucerească oraşul şi să-i captureze atît pe fostul său coleg, cît şi pe fiul împăratului; dădu ordin ca amîndoi să fie executaţi. În cursul acestor tulburări, francii

traversară Rinul şi nu numai că pătrunseră în întreaga Galie, dar intrară şi în Hispania, ba chiar jefuiră şi coasta africană. Curînd după aceea – între timp capturarea lui Valerian de către perşi umpluse paharul nenorocirilor –, în provincia Germania superioară se pierdu întregul teritoriu roman de pe malul stîng al Rinului; cuceritorii au fost neîndoielnic alemanii, a căror invazie în Italia, în ultimii ani de domnie ai lui Gallienus, presupune această pierdere. Acesta este ultimul împărat al cărui nume poate fi găsit pe monumentele de pe malul drept al Rinului. Monedele sale îl celebrează pentru cinci mari victorii asupra germanilor, iar cele ale succesorului său în stăpînirea galică, Postumus, nu încetează să glorifice victoriile germane ale salvatorului Galiei. Cu energie, Gallienus reluase în primii săi ani de domnie lupta pe Rin, iar Postumus era chiar un ofiţer excelent şi-ar fi dorit fierbinte să devină şi un regent bun. Dar din cauza indisciplinei care domina atunci în statul roman sau, mai degrabă, în armata romană, talentul şi destoinicia nu i-au servit nici lui şi nici comunităţii. Barbarii invadatori pustiiră un număr mare de oraşe romane înfloritoare, iar romanii pierdură malul drept al Rinului pentru totdeauna.

Stabilirea liniştii şi ordinii în Galia depindea mai întîi de coeziunea imperiului însuşi; o expediţie eficientă împotriva germanilor se excludea de la sine atît timp cît împăraţii italici îşi rînduiau trupele în provincia narbonensă pentru a înlătura rivalul galic, acesta, la rîndul lui, fiind oricînd gata să traverseze Alpii. Abia după ce stăpînul Galiei de atunci, Tetricus, obosit de poziţia lui ingrată, îşi convinsese personal trupele să se declare de partea lui Aurelianus (în jurul anului 272), împăratul roman recunoscut de senat, forţele puteau fi folosite din nou împotriva germanilor. Acelaşi destoinic împărat, care readuse Galia între graniţele imperiului, puse pentru multă vreme capăt incursiunilor alemanilor care, timp de aproape un deceniu, bîntuiseră în Italia septentrională, ajungînd pîna la Ravenna; pe Dunărea superioară, îi înfrînse decisiv pe iutungi, unul dintre triburile lor. Dacă guvernarea sa ar fi fost de durată, ar fi restaurat apărarea de graniţă şi în Galia; după moartea sa prematură şi subită (275), germanii traversară iarăşi Rinul şi pustiiră ţara în lung şi-n lat.

Urmaşul său Probus (din anul 276), tot un soldat destoinic, nu numai că-i alungă din nou – se spune că ar fi recîştigat 70 de oraşe –, ci trecu chiar la ofensivă, traversă Rinul şi-i împinse pe germani dincolo de Neckar; dar el nu restabili fruntariile din epocile precedente, ci se mulţumi cu instituirea capetelor de pod mai importante de pe malul celălalt al Rinului. Cu alte cuvinte, el reveni în general la sistemul aplicat înaintea domniei lui Vespasian. În provincia nordică, generalii săi îi învinseră concomitent pe franci. În postura de colonişti forţaţi, mase compacte din rîndul germanilor biruiţi au fost trimise în Galia şi mai ales în Britania. În felul acesta, graniţa Rinului a fost recîştigată şi transmisă imperiului de mai tîrziu. Bineînţeles, atît stăpînirea de pe malul drept al Rinului cît şi pacea de pe cel stîng fuseseră pierdute o dată pentru totdeauna. Ameninţător, alemanii aşteptau în faţa actualelor localităţi Basel şi Strassburg, francii, în faţa actualului Köln. Alături de ei apar alte triburi. Izvoarele confirmă că burgundionii, stabiliţi odinioară dincolo de Elba şi înaintînd spre vest pînă pe Mainul superior, au ameninţat Galia pentru prima dată sub împăratul Probus; cîţiva ani mai tîrziu, saxonii declanşează împreună cu francii atacurile de pe mare împotriva coastei de nord a Galiei şi împotriva Britaniei romane. Dar în timpul împăraţilor dinastiei diocleţiano-constantiniene, în majoritatea lor destoinici şi capabili, ca şi în timpul primilor urmaşi ai acestora, romanii izbutiră să zăgăzuiască în limite rezonabile torentul de popoare.

Nu este sarcina istoriografului romanilor de a-i prezenta pe germani în evoluţia lor naţională; pentru el, aceştia apar doar ca un factor de frînare sau chiar distructiv. Spre deosebire de ţara celtică romanizată, Germania superioară nu ne oferă întrepătrunderea celor două naţionalităţi şi rezultatul ei, cultura îngemănată; conform concepţiei noastre, aceasta din urmă coincide cu atît mai mult cu cea romano-galică, cu cît ţinuturile germanice de pe malul stîng al Rinului erau întrepătrunse întru totul de elemente celtice şi cu cît cele de pe malul drept, private în majoritatea lor de populaţie originară, primiseră cei mai mulţi colonişti din Galia. Elementul germanic era lipsit de centrele comunale, caracteristica principală a ţării celtice. Aşa cum s-a evidenţiat mai sus (p. 59), datorită atît

acestor circumstanţe, cît şi unor evenimente din afară, elementul roman din orientul germanic s-a putut dezvolta mai repede şi mai profund decît în ţinuturile celtice. Influenţa esenţială în acest sens a fost exercitată de castrele armatei renane, toate repartizate pe teritoriul Germaniei romane. Fie datorită comercianţilor, ataşaţi armatei, fie datorită veteranilor, rămaşi şi după lăsarea la vatră în cartierele cu care se obişnuiseră, cele mai mari dintre ele obţinuseră o anexă, un „oraş al tavernelor" (*canabac*) separat de sectorul militar propriu-zis; cu timpul, din aceste cartiere situate lîngă castrele de legiune şi îndeosebi lîngă cartierele generale s-au dezvoltat pretutindeni, dar mai ales în Germania, oraşe propriu-zise. În fruntea lor se găseşte oraşul ubiilor, iniţial, după mărime, a doua tabără a armatei din Germania inferioară, mai tîrziu, din anul 50, colonie romană (p. 58) de importanţă vitală pentru încurajarea civilizaţiei romane în ţara de pe Rin. În acest caz, oraşul castrului a fost înlăturat de colonia romană; mai tîrziu, fără a deplasa trupele, Traian a acordat dreptul urban celor două aşezări Ulpia Noviomagus din ţara batavilor şi Ulpia Traiana de la Vetera, ambele aparţinînd celor două mari castre de pe Rinul inferior; în secolul al III-lea, Mogontiacum, capitala militară a Germaniei superioare, a obţinut acelaşi drept. Bineînţeles, alăturate centrelor militare administrative independente, aceste oraşe civile au deţinut întotdeauna o poziţie secundară.

Dacă depăşim limitele acestei prezentări, romanizarea germanilor este înlocuită, într-un anumit sens, de germanizarea romanilor. Ultima etapă a statului roman se caracterizează prin barbarizarea şi, în special, prin germanizarea lui; începuturile ei datează din perioade anterioare. Ea debutează cu ţărănimea cuprinsă în sistemul colonatului, se continuă cu armata, aşa cum a constituit-o împăratul Severus, cuprinde apoi ofiţerii şi funcţionarii şi se încheie cu statele mixte romano-germanice: cel al vizigoţilor, în Hispania şi Galia, al vandalilor, în Africa, şi, mai ales, cu cel al lui Theoderich, în Italia. Însă această ultimă etapă poate fi înţeleasă numai pătrunzînd în evoluţia ambelor naţiuni. Este evident că, sub acest raport, cercetarea germanică este dezavantajată. Instituţiile statale în care

aceşti germani au intrat ca subordonaţi sau participanţi sînt bine cunoscute, mult mai bine decît istoria pragmatică a aceleiaşi epoci; dar începuturile germanilor sînt învăluite de o negură faţă de care începuturile Eladei şi Romei pot fi considerate transparente. În timp ce cultul divin naţional al lumii antice se poate desluşi în mare măsură, ştiinţa păgînismului germanic, exceptînd nordul îndepărtat, a dispărut înaintea epocii istorice. Începuturile evoluţiei statale a germanilor sînt descrise, în parte, în prezentarea lui Tacitus, sclipitoare, dar tributară şablonului de idei ale Antichităţii aflate în decrepitudine, neglijînd prea des momentele cu adevărat decisive; în parte însă, trebuie să le deducem din structura statelor hibride, născute pe fostul teritoriu roman şi îmbibate pretutindeni de elemente romane. Aşa cum cuvintele germanice lipsesc în orice loc, trebuind să ne mulţumim aproape exclusiv cu termeni latini inadecvaţi, la fel dau greş şi pătrunzătoarele concepţii fundamentale de care cunoaşterea noastră asupra Antichităţii nu duce lipsă. Constituie o trăsătură fundamentală a naţiunii noastre faptul că nu i-a fost dat să se dezvolte din ea însăşi; acestei trăsături i se datorează, probabil, şi faptul că ştiinţa germană a putut recunoaşte mai uşor începuturile şi particularităţile altor naţiuni decît pe cele proprii.

1. *Limes* (de la *limus*, transversal) este un termen tehnic, străin relaţiilor noastre de drept şi, prin urmare, fără corespondent în limba noastră. El derivă de la faptul că împărţirea ogorului roman, care exclude toate graniţele naturale, separă pătratele în care este divizat pămîntul aflat în proprietate particulară cu drumuri intermediare de o anumită lăţime; aceste drumuri intermediare sînt *limites*; în acest sens, cuvîntul desemnează întotdeauna, concomitent, atît graniţa trasată, cît şi drumul construit de mîna omului. Cuvîntul îşi păstrează sensul dublu şi în cazul limitelor teritoriale ale statului; nu orice graniţă imperială este *limes*, ci numai cea trasată de mîna omului, amenajată atît pentru transport, cît şi pentru instalarea posturilor în vederea apărării graniţelor, aşa cum o întîlnim în Germania şi în Africa.
2. Dacă, şi aceasta trebuie să fi fost realitatea, indiciul conform căruia Hadrian ar fi apărat graniţa imperiului prin palisade împotriva barbarilor (p. 71) se referă şi, poate chiar mai întîi, la hotarele Germaniei superioare, atunci valul, ale cărui resturi sînt încă vizibile, nu este opera sa. Chiar dacă acesta ar fi fost dotat cu palisade, nici o relatare nu le-ar fi amintit, uitînd de construcţia valului. Dio (69, 9) spune că Hadrian a revizuit apărarea de graniţă din întregul imperiu.

Denumirea parului sau a şanţului cu pari nu poate fi de origine romană; în limba latină, parii care sînt înfipţi în valul taberei, formînd aici un lanţ de palisade, nu se numesc *pali*, ci *valli* sau *sudes*; la fel, valul însuşi se numeşte întotdeauna *vallum*. Dacă această denumire, după toate probabilităţile consacrată la germani, pe întreaga linie, pentru această construcţie, deriva într-adevăr de la palisade, ea trebuie să fie de origine germanică şi poate data numai din perioada în care aceştia s-au confruntat cu acest val în integritatea şi semnificaţia sa. Este puţin probabil ca „ţinutul" Palas pe care-l aminteşte Ammianus (18, 2, 15) să fie legat de această problemă.

Capitolul V

Britania

Trecuseră 79 de ani de cînd trupele romane păşiseră pe pămîntul marii ţări insulare din oceanul nord-vestic, o supuseseră şi o părăsiseră din nou, înainte ca guvernul roman să se decidă să repete expediţia şi să ocupe Britania pentru o perioadă îndelungată. Ce-i drept, spre deosebire de campaniile sale împotriva germanilor, expediţia britanică a lui Caesar nu fusese doar o incursiune cu scop defensiv. Cît putuse cuprinde cu braţul, el adusese diferitele populaţii în dependenţa imperiului şi reglementase tributul lor anual atît aici, cît şi în Galia. S-a găsit şi populaţia conducătoare, prin poziţia ei privilegiată strîns legată de Roma, care va deveni astfel punctul de sprijin al stăpînirii romane: pe insula celţilor, trinovanţii (Essex) urmau să preia rolul, mai degrabă avantajos decît onorabil, pe care îl deţineau eduii şi remii pe continentul galic. Sîngeroasa vrajbă dintre principele Cassivellaunus şi casa princiară de la Camalodunum (Colchester) condusese nemijlocit la invazia romană; Caesar debarcase pentru a o reinstaura pe aceasta din urmă şi, pentru moment, scopul fusese atins. Este neîndoielnic faptul că Caesar a înţeles întotdeauna că, pentru început, atît tributurile, cît şi acest protectorat erau simple vorbe; dar aceste vorbe constituiau un program care trebuia şi urma să conducă la ocupaţia durabilă a insulei de către trupele romane.

Lui Caesar însuşi nu i-a fost dat să reglementeze relaţiile insulei supuse, iar Britania a creat urmaşilor săi numai neplăceri. Cu siguranţă, multă vreme, poate chiar niciodată, britanicii intraţi sub stăpînirea imperiului nu şi-au trimis tributul datorat; cu atît mai puţin trebuie să fi fost respectat protectoratul asupra dinastiei de la Camalodunum, unica lui urmare fiind apariţia necontenită la Roma a principilor şi prinţilor acestei familii, care cereau intervenţia

guvernului roman împotriva vecinilor şi rivalilor; astfel, regele Dubnovellaunus, probabil succesorul principelui trinovanţilor confirmat de Caesar, sosi la Roma, ca pribeag, în timpul lui Augustus; la fel s-a întîmplat şi mai tîrziu, sub Gaius, cu un prinţ din aceeaşi dinastie.

Într-adevăr, expediţia în Britania era un aspect necesar impus de moştenirea lui Caesar; încă din timpul duumviratului ea a fost plănuită de către Caesar Fiul, care a abandonat-o numai din cauza nevoii stringente de a restabili ordinea în Illyricum sau din cauza relaţiilor încordate cu Antonius, de pe urma cărora au profitat atît parţii, cît şi britanicii. Poeţii de curte din primii ani ai lui Augustus au celebrat de mai multe ori, cu anticipaţie, cucerirea Britaniei; aşadar, succesorul reluase programul lui Caesar. După ce monarhia fusese consolidată, întreaga Romă era convinsă că terminarea războiului civil va fi urmată imediat de o expediţie britanică; lamentaţiile poeţilor referitoare la teribila vrajbă, în lipsa căreia britanii ar fi fost duşi de mult în triumf pe Capitoliu, se transformară în speranţa orgolioasă că noua provincie Britania va fi integrată imperiului. Expediţia a fost anunţată de mai multe ori (727-728, **26**-**27**); totuşi, fără a abandona întreprinderea în mod formal, Augustus renunţă în curînd la transpunerea ei în fapte, iar Tiberius, fidel maximei sale, respectă sistemul tatălui său şi în această privinţă. Gîndurile ultimului împărat iulian trebuie să fi peregrinat dincolo de ocean; dar nici el nu putea plănui lucruri serioase. Abia guvernarea lui Claudius reluă şi realiză planul dictatorului.

Motivele hotărîtoare, atît într-un sens, cît şi în celălalt, se pot desluşi cel puţin în parte. Însuşi Augustus remarcase că ocuparea insulei n-ar fi justificată din punct de vedere militar, întrucît locuitorii ei n-ar fi capabili să-i stînjenească pe romani pe continent, şi că n-ar fi avantajoasă pentru finanţe: veniturile care ar putea fi dobîndite în Britania s-ar putea scurge în tezaurul imperiului prin taxele de import şi export percepute în porturile galice; garnizoana trebuia să numere cel puţin o legiune şi cîteva escadroane de cavalerie, tributurile insulei fiind consumate aproape în întregime cu întreţinerea ei. Neîndoielnic, toate aceste argumente erau corecte,

ba chiar suficiente; experienţa de mai tîrziu va dovedi că o singură legiune nu era nici pe departe suficientă pentru păstrarea insulei. Trebuie să fie adăugat încă un factor, guvernul neavînd nici un interes să-i facă publicitate: luînd în calcul slăbiciunea armatei romane, cauzată de politica internă a lui Augustus, exilarea unei bune părţi a acesteia pe o insulă îndepărtată a Mării Nordului, şi aceasta o dată pentru totdeauna, trebui să dea de gîndit. Probabil că exista doar posibilitatea alegerii între renunţarea la cucerirea Britaniei sau mărirea armatei din cauza ei; iar pentru Augustus, considerentele de politică internă au prevalat întotdeauna faţă de cele ale politicii externe.

Cu toate acestea, în rîndul oamenilor de stat romani trebuie să fi precumpănit convingerea că Britania trebuia cucerită. Comportamentul lui Caesar n-ar fi de înţeles dacă n-am presupune-o şi în cazul lui. În ciuda incomodităţii ţelului, Augustus l-a recunoscut mai întîi formal pe cel fixat de Caesar şi nu l-a dezavuat niciodată. Chiar cele mai clarvăzătoare şi consecvente guvernări, cele ale lui Claudius, Nero, Domiţian, au pus bazele cuceririi Britaniei sau au contribuit la lărgirea ei; niciodată după realizarea ei, cucerirea Britaniei n-a fost privită ca aceea traiană a Daciei şi Mesopotamiei. Dacă maxima de guvernare, practic neîncălcată, conform căreia Imperiul Roman trebuia doar să-şi împlinească, nu să-şi lărgească graniţele, a fost abandonată pentru totdeauna numai în cazul Britaniei, cauza trebuie căutată în natura celţilor, interesele Romei cerînd ca ei să fie supuşi nu numai pe continent. Se părea că îngustul braţ de mare care separă Anglia de Franţa contribuia mai degrabă la unirea decît la despărţirea acestei naţiuni; dincoace şi dincolo întîlnim aceleaşi nume de populaţii; deseori, graniţele diferitelor state se întindeau pînă dincolo de Canal; din toate timpurile, reşedinţa sacerdoţiului, care, ca nicăieri, pătrundea aici întreaga naţionalitate, au fost insulele Mării Nordului. Bineînţeles, aceşti insulari nu erau capabili să smulgă Galia continentală din braţele legiunilor romane; dar dacă însăşi cucerirea Galiei şi ţelurile urmărite aici de guvernul roman, altele decît în Siria şi Egipt, dacă celţii urmau să fie asociaţi naţiunii italice, această misiune nu putea

fi îndeplinită atît timp cît cele două ţinuturi celtice – cel supus şi cel independent – erau separate numai de mare, inamicul romanilor, dezertorul roman putînd găsi în Britania un loc de refugiu. Pentru început, ţelul era atins dacă se supunea numai coasta de sud, deşi, cum este şi firesc, efectul se mărea cu fiecare palmă de pămînt rupt din ţinutul celtic independent. Considerentele aparte ale lui Claudius faţă de patria sa galică şi cunoaşterea realităţilor galice trebuie să fi contribuit şi ele la declanşarea acestei acţiuni. Pretextul războiului a fost oferit tocmai de acel principat aflat într-o anumită dependenţă faţă de Roma; sub conducerea regelui său Cunobelinus – Cymbeline la Shakespeare –, el îşi lărgi considerabil teritoriul şi se emancipă de sub protectoratul roman. Unul dintre fiii regelui, Adminius, care se răzvrătise împotriva tatălui său, căută protecţia împăratului Gaius şi, întrucît succesorul acestuia refuză să-l predea potentatului britanic, războiul se declanşă mai întîi împotriva tatălui şi fraţilor acestui Adminius. Însă cauza lui propriu-zisă era definitivarea obligatorie a supunerii unei naţiuni închegate, învinsă pînă atunci numai pe jumătate.

Înşişi oamenii de stat care au iniţiat ocuparea Britaniei erau convinşi că ea nu putea fi înfăptuită fără mărirea simultană a armatei permanente; expediţia trebuia să fie întreprinsă de trei legiuni renane şi una dunăreană, dar, în acelaşi timp, armatelor germane li se adăugară două legiuni nou-instituite. Comandantul şi, totodată, primul guvernator al provinciei a fost Aulus Plautius, un soldat destoinic; expediţia începu în anul 43. Soldaţii murmurară, probabil mai mult din cauza exilării pe îndepărtata insulă decît din cauza fricii de inamic. Unul dintre conducători – poate sufletul întreprinderii –, Narcissus, secretar din cabinetul imperial, dori să-i încurajeze; batjocoritor, îi tăiară vorba sclavului, dar dădură curs dorinţei sale şi se îmbarcară. Ocuparea insulei nu crea probleme deosebite. Atît politic, cît şi militar, indigenii se găseau pe aceeaşi joasă treaptă de dezvoltare pe care o semnalase şi Caesar. Diferitele cantoane, lipsite de orice alianţă exterioară, erau guvernate de regi sau regine şi se aflau într-o vrajbă continuă. Ce-i drept, contingentele erau alcătuite din bărbaţi cu o vigoare trupească deosebită, cu o vitejie care sfida

moartea şi mai ales din călăreţi destoinici. Dar carul de luptă din timpul lui Homer, aici folosit în continuare şi condus chiar de principii ţării, nu se putea impune în faţa compactelor escadroane romane; infanteristul lipsit de armură şi de coif, apărat numai de micul său scut, dotat pentru lupta corp la corp cu o suliţă scurtă şi o sabie lată, trebuia să sucombe în faţa scurtei săbii romane sau chiar în faţa masivului *pilum* al legionarului, a plumbului de praştie şi a săgeţilor din înzestrarea trupelor romane uşoare. Nicăieri indigenii nu puteau opune masei armate de aproximativ 40.000 de soldaţi bine exersaţi o apărare eficientă. Debarcarea nu întîmpină vreo rezistenţă; britanii fuseseră informaţi despre starea dificilă din rîndul trupelor şi nu se mai aşteptaseră la debarcare. Regele Cunobelinus murise cu puţin timp în urmă; defensiva era condusă de cei doi fii ai săi, Caratacus şi Togodumnus. Armata de invazie se îndreptă imediat spre Camalodunum şi, după un şir de victorii, ajunse repede la Tamisa. Aici se opri, probabil numai pentru a-i oferi împăratului ocazia de a culege el însuşi laurii atît de apropiaţi. Imediat după sosirea lui, armata traversă rîul, înfrînse contingentul britanic, Togodumnus găsindu-şi moartea, şi cuceri reşedinţa Camalodunum. Într-adevăr, fratele său Caratacus continuă rezistenţa cu îndîrjire şi, triumfător sau înfrînt, îşi cîştigă faima atît pentru ai săi, cît şi printre inamici; dar înaintarea romanilor nu putea fi stăvilită. Principii au fost biruiţi şi destituiţi pe rînd: lista triumfală a lui Claudius menţionează 11 regi britani învinşi de el însuşi; cei care nu căzură sub armele romane cedară în faţa darurilor romane. Numeroşi bărbaţi distinşi acceptară proprietăţile oferite de împărat pe socoteala compatrioţilor lor; cîţiva regi se mulţumiră cu modesta poziţie de vasali; de exemplu, regele regnilor (Chichester), Cogidumnus, şi cel al icenilor (Norfolk), Prasutagus, au domnit mai mulţi ani ca principi clientelari. Dar în cele mai multe districte ale insulei, pînă atunci guvernată în exclusivitate monarhic, cuceritorii introduseră constituţia lor comunală şi încredinţară micile probleme de administraţie nobililor locali, măsură urmată, bineînţeles, de grave sciziuni de partide şi de certuri de familie. Încă din vremea primului guvernator, puterea romană pare să se fi extins asupra

întregii regiuni de cîmpie, pînă pe Humber; de exemplu, icenii s-au predat acestuia. Dar romanii nu-şi croiră calea numai cu sabia. La Camalodunum au fost aduşi veterani imediat după cucerire, iar în Britania se fondă primul oraş cu organizare şi cetăţenie romane, „Colonia Claudină a Victoriei", destinat să devină capitala ţării. Imediat după aceea, începu şi exploatarea minelor britanice, îndeosebi a celor bogate în plumb; există lingouri de plumb datate din al şaselea an de după invazie. Este evident că valul de negustori şi industriaşi romani trebuie să se fi revărsat cu aceeaşi repeziciune asupra noului cîmp de activitate; în timp ce Camalodunum primi colonişti romani, în sudul insulei, îndeosebi la Verulamium (St. Albans, la nord-vest de Londra), lîngă izvoarele termale ale lui Sulis (Bath), şi la Londinium de la vărsarea Tamisei, prin excelenţă emporiul marelui comerţ, se formară – numai datorită libertăţii comerciale şi imigraţiei – localităţi romane care obţinură în curînd şi organizarea urbană formală. Pretutindeni, stăpînirea străină tot mai pronunţată se manifestă atît prin noile dări şi recrutări, cît şi în comerţ şi meşteşuguri. Cînd Plautius a fost rechemat după o administraţie de patru ani, el intră la Roma în triumf – este ultimul particular căruia i s-a acordat o asemenea cinste –, iar onorurile şi decoraţiile se revărsară asupra ofiţerilor şi soldaţilor legiunilor victorioase; la Roma şi, apoi, în alte oraşe i se ridicară împăratului arcuri de triumf pentru victoria dobîndită „fără pierderi"; prinţul moştenitor, născut cu puţin timp înainte de invazie, primi, în locul numelui bunicului, pe cel de *Britannicus*. Sîntem îndreptăţiţi să vedem în acestea manifestări caracteristici ale timpurilor nemilitare, în care victoriile nu mai erau dobîndite cu pierderi, şi ale exaltării corespunzătoare slăbiciunii datorate bătrîneţii politice; însă chiar dacă invazia Britaniei nu valorează mult din punct de vedere militar, trebuie să evidenţiem că bărbaţii conducători au abordat opera într-un mod energic şi consecvent şi că în Britania penibila şi periculoasa perioadă de tranziţie de la independenţă la stăpînirea străină a fost neobişnuit de scurtă.

Bineînţeles, după primul succes rapid apărură şi aici dificultăţile şi chiar primejdiile pe care ocuparea insulei nu le aducea numai

cuceriţilor, ci şi cuceritorilor.

Ţinutul de cîmpie se afla sub stăpînire romană, dar nu şi munţii, şi marea. Îndeosebi în vest, romanii se confruntau cu probleme deosebite. Ce-i drept, în extremitatea sud-vestică, în actualul Cornwall, vechea naţionalitate s-a conservat mai degrabă prin lipsa de interes pe care romanii au manifestat-o faţă de aceste ţinuturi, decît datorită unei rezistenţe deschise. Dar silurii din sudul actualului Wales şi ordovicii, vecinii lor din nord, se opuseră cu dîrzenie armelor romane; insula Mona (Anglesey), învecinată cu cei din urmă, era veritabilul centru al opoziţiei naţionale şi religioase. Înaintarea romanilor nu era frînată numai de condiţiile din teren; ceea ce fusese Britania pentru Galia, devenea acum marea insulă Ivernia pentru Britania şi mai ales pentru această coastă vestică; libertatea de dincolo nu permitea ca stăpînirea străină să se înrădăcineze dincoace, iar în amplasarea taberelor de legiune se recunoaşte cu uşurinţă că invazia s-a oprit aici. Sub succesorul lui Plautius a fost ridicat castrul pentru legiunea a XIV-a la Viroconium (Wroxeter, în apropiere de Shrewsbury) la vărsarea rîului Tern în Severn; aproximativ în acelaşi timp, în sudul acestuia, cel de la Isca (Caerleon < *castra legionis*) pentru legiunea a II-a, iar în nordul lui, cel de la Deva (Chester < *castra*) pentru a XX-a. Aceste trei castre închideau ţara galilor şi protejau astfel ţinutul pacificat în faţa munţilor rămaşi liberi. În locurile acestea se retrase Caratacus, ultimul principe de la Camalodunum, după ce patria sa devenise romană. El a fost înfrînt în ţinutul ordovicilor de succesorul lui Plautius, Publius Ostorius Scapula; curînd după aceea (51), briganţii timoraţi la care îşi căutase un refugiu îl predară romanilor, el fiind dus împreună cu ai săi în Italia. Văzînd orgoliosul oraş, el întrebă mirat ce motive îi puteau determina pe stăpînii unor astfel de palate să rîvnească la colibele patriei sale. Dar cu aceasta Occidentul nu era supus; îndeosebi silurii opuneau o rezistenţă îndîrjită şi nici avertismentul generalului roman, care îi ameninţa cu exterminarea, nu avu darul să-i îmblînzească. Cîţiva ani mai tîrziu (61), întreprinzătorul guvernator Gaius Suetonius Paullinus încercă să cucerească insula Mona, sediul principal al rezistenţei; în ciuda apărării înverşunate pe care o avu de

înfruntat şi care a fost condusă de preoţi şi de femei, copacii sacri sub care sîngeraseră prizionierii romani căzură sub securile legionarilor. Iar ocuparea acestui ultim azil al preoţimii celtice stîrni o criză periculoasă chiar în ţinutul supus, iar guvernatorului nu i-a fost dat să desăvîrşească ocuparea insulei.

Stăpînirea străină a trebuit să treacă şi în Britania proba de foc a insurecţiei naţionale. La celţii insulari, tentativa, întreprinsă de Mithridates în Asia Mică, de Vercingetorix la celţii de pe continent, de Civilis la germanii supuşi, a fost reluată de o femeie, soţia unuia dintre principii vasali confirmaţi de Roma, Boudicca, regina icenilor. Pentru a asigura viitorul soţiei şi fiicelor sale, regele decedat al icenilor renunţase la suveranitate în folosul împăratului Nero, şi-şi împărţise averea între acesta din urmă şi ai săi. Împăratul preluă moştenirea, dar îşi însuşi şi partea care nu-i revenise; verii princiari au fost încătuşaţi, văduva a fost bătută, fiicele au fost maltratate într-un mod şi mai mîrşav. La acestea s-au adăugat alte nedreptăţi ale guvernării neroniene de mai tîrziu. Veteranii colonizaţi la Camalodunum îi alungară pe foştii proprietari din casele şi de pe pămînturile lor, fără ca autorităţile să intervină. Darurile acordate de către împăratul Claudius au fost sechestrate ca bunuri revocabile. Pe această cale, miniştrii romani, care, concomitent, se angajau şi în afaceri, aduseră comunităţile britanice, rînd pe rînd, în pragul falimentului. Momentul era favorabil. Aşa cum s-a relatat, guvernatorul Paullinus, mai degrabă viteaz decît prevăzător, se afla cu nucleul armatei romane pe îndepărtata insulă Mona, iar acest atac împotriva celei mai sacre reşedinţe a religiei naţionale îndîrji spiritele şi netezi calea răscoalei. Încă o dată, şi pentru ultima oară, vechea şi impunătoarea credinţă a celţilor, care ridicase atîtea probleme romanilor, se înălţă ca o flacără mistuitoare. Castrele din nord şi din vest, slăbite şi aflate la o distanţă mare unul de celălalt, nu puteau oferi nici o protecţie sud-estului insulei şi înfloritoarelor sale oraşe romane. Îndeosebi capitala Camalodunum era întru totul neputincioasă; nu existau nici garnizoană, nici ziduri terminate; în schimb, fusese edificat templul ctitorului ei imperial, noul zeu Claudius. Se pare că vestul insulei, intimidat de legiunile staţionate

acolo, şi nordul neocupat nu au participat la insurecţie; însă şi această particularitate s-a manifestat frecvent în răscoalele celtice; în anul 61, la semnalul stabilit, celelalte ţinuturi supuse s-au ridicat simultan împotriva străinilor, în fruntea lor aflîndu-se trinovanţii alungaţi din capitala lor. În ultima clipă, cel de-al doilea comandant, care-l înlocuia atunci pe guvernator, procuratorul Decianus Catus, trimisese toţi soldaţii de care dispunea pentru apărarea ei: erau 200. Împreună cu veteranii şi ceilalţi romani în stare să poarte armele, ei opuseră o rezistenţă de două zile în templu; copleşiţi, au fost înfrînţi şi toată suflarea romană din oraş a fost măcelărită pînă la ultimul om. Aceeaşi soartă le-a fost hărăzită atît emporiului comerţului roman, Londinium, cît şi unui al treilea oraş roman înfloritor, Verulamium (St. Albans, la nord-vest de Londra), dar şi străinilor dispersaţi în insulă; era o vecernie britanică naţională, ca şi cea a lui Mithridates, iar numărul victimelor – se spune 70.000 – nu-i era cu nimic inferior. Procuratorul abandonă cauza Romei şi fugi pe continent. Armata romană a fost ameninţată de o catastrofă. Unele detaşamente şi garnizoane sucombară în faţa atacurilor insurgenţilor. Cu legiunea a IX-a, Quintus Petillius Cerialis, comandantul castrului de la Lindum, se îndreptă spre Camalodunum; dar sosi prea tîrziu pentru a-l salva şi, în bătălie, atacat de forţe mult superioare, pierdu întreaga pedestrime : briganţii cuceriră tabăra. Nu lipsea mult şi comandantul suprem ar fi suferit aceeaşi soartă. Revenind în grabă de pe insula Mona, el chemă legiunea a II-a staţionată la Isca; dar aceasta nu se supuse ordinului, iar Paullinus, dispunînd doar de 10.000 de soldaţi, a trebuit să accepte bătălia inegală cu nenumăratele şi victorioasele mase ale armatei insurgenţilor. Dacă soldatul a îndreptat vreodată greşelile comandanţilor, atunci a făcut-o în această zi, în care, probabil spre propria uimire, această mică trupă – în principal legiunea a XIV-a, mult lăudată de atunci – a dobîndit o victorie deplină, reconsolidînd stăpînirea romană în Britania; nu lipsea mult şi numele lui Paullinus ar fi fost rostit alături de cel al lui Varus; dar succesul e cel care decide, iar aici victoria reveni romanilor. Comandantul vinovat al legiunii care absentase preîntîmpină decizia curţii marţiale şi se aruncă în propria sabie. Regina Boudicca bău

cupa cu otravă. Ce-i drept, în cazul generalului, viteaz de altfel, guvernul, renunţînd la intenţia iniţială, nu trecu la instrucţie, dar îl rechemă în curînd sub un pretext rezonabil.

Succesorii lui Paullinus nu au trecut imediat la supunerea părţilor occidentale ale insulei. Abia destoinicul general Sextus Iulius Frontinus din timpul lui Vespasian îi obligă pe siluri să recunoască stăpînirea romană; după lupte grele cu ordovicii, urmaşul său, Gnaeus Iulius Agricola, reuşi să traducă în practică planul lui Paullinus şi să ocupe insula Mona în anul 78. După această dată, în aceste ţinuturi nu a mai existat o rezistenţă activă; probabil că tot în această perioadă a putut fi părăsită tabăra de la Viroconium, legiunea devenită disponibilă fiind detaşată în Britania nordică. Dar celelalte două tabere de legiune, de la Isca şi Deva, au rămas pe loc pînă în epoca lui Diocleţian şi au dispărut abia în ultima perioadă a ocupaţiei. Chiar dacă animată şi de considerente politice, rezistenţa părţii occidentale, poate bazată pe legăturile cu Ivernia, a continuat şi mai tîrziu. Această supoziţie este întărită de lipsa aproape totală a numelor romane în interiorul ţării galilor şi de naţionalitatea celtică ce s-a menţinut aici pînă în zilele noastre.

Centrul poziţiilor romane din nord era format de tabăra legiunii a IX-a hispanice de la Lindum (Lincoln), situat la est de Viroconium. Aceasta se învecina în Anglia nordică cu cel mai puternic principat din insulă, cel al briganţilor (Yorkshire); de fapt, el nu se supusese, dar regina Cartimandus încercă să menţină pacea cu ocupanţii şi se dovedi docilă. În anul 50, partida potrivnică romanilor încercă să declanşeze revolta, dar tentativa a fost reprimată cu rapiditate. Înfrînt în Occident, Caratacus sperase că-şi va putea continua rezistenţa în nord, dar, cum s-a menţionat deja, regina îl predase romanilor. Aceste conflicte interne şi vrajbe dinastice trebuie să fi jucat un rol în răscoala împotriva lui Paullinus, la care briganţii şi-au adus o contribuţie însemnată şi care lovi cu întreaga forţă îndeosebi legiunea din nord. Însă după înfrîngerea răscoalei, partida romană din rîndul briganţilor a fost suficient de influentă pentru a dobîndi restaurarea guvernării reginei Cartimandus. Susţinută de ideea răzvrătirii împotriva Romei, care străbătu întregul Occident după

prăbuşirea lui Nero, partida patrioţilor declanşă, cîţiva ani mai tîrziu, o nouă insurecţie a briganţilor împotriva dominaţiei străine, în fruntea căreia se găsea experimentatul Venutius, fostul ei soţ pe care-l înlăturase şi-l ofensase; puternicul popor a fost înfrînt, după lupte îndelungate, abia de către Petillius Cerialis, acelaşi care luptase sub Paullinus cu sorţi nefavorabili tocmai împotriva acestor britani, devenit între timp unul dintre cei mai renumiţi generali ai lui Vespasian şi primul guvernator al insulei desemnat de acesta din urmă. Rezistenţa tot mai slabă a regiunii occidentale permise romanilor să unifice una dintre cele trei legiuni staţionate aici cu cea de la Lindum şi să avanseze chiar şi tabăra de la Lindum la Eburacum (York), reşedinţa briganţilor. Însă atît timp cît această regiune opuse o rezistenţă serioasă, graniţa romană de nord n-a suferit nici o modificare; un scriitor din timpul lui Vespasian ne informează că armele romane stagnau de treizeci de ani la Pădurea Caledoniană. Abia Agricola trecu energic la supunerea nordului după ce definitivase situaţia regiunii occidentale. Înainte de toate, el îşi construi o flotă fără de care aprovizionarea trupelor ar fi fost imposibilă în aceşti munţi care nu ofereau mijloace de subzistenţă. Bazîndu-se pe aceasta, el ajunse sub Titus (80) pînă la Golful Tava (Firth of Tay), în regiunea de la Perth şi Dundee, şi folosi următoarele trei campanii pentru recunoaşterea exactă a întinselor meleaguri aflate între acest golf şi graniţa comună de pînă atunci pe ambele maluri ale mării, pentru reprimarea necruţătoare a rezistenţei locale şi pentru ridicarea unor întărituri în locurile adecvate; ca linie de sprijin, el alese îndeosebi graniţa naturală de apărare formată de cele două golfuri care crestează adînc uscatul, cel de la Clota (Firth of Clyde), de lîngă Glasgow, şi cel de la Bodotria (Firth of Forth), de lîngă Edinburgh. Această înaintare chemă întregul podiş sub arme; dar grandioasa bătălie pe care triburile caledoniene unite o angajară cu cele două legiuni între cele două golfuri Forth şi Tay, la poalele Dealurilor Graupiene, se termină cu victoria lui Agricola. Conform opiniei sale, odată începută, supunerea insulei ar fi trebuit terminată, ba chiar extinsă şi asupra Iverniei; iar pentru cucerirea ei în beneficiul Britaniei romane puteau fi invocate aceleaşi motive care

duseseră la cucerirea Britaniei în beneficiul Galiei; la aceasta se adăuga argumentul că o cucerire energică a întregului complex insular ar fi dus, probabil, în viitor la micşorarea cheltuielilor în oameni şi bani.

Guvernul roman nu urmă aceste sfaturi. Nu putem şti în ce măsură rechemarea victoriosului general (85), care, de altfel, deţinuse magistratura mai mult decît se obişnuia, a fost determinată de motive personale şi de invidie: coincidenţa dintre ultimele victorii ale generalului în Scoţia şi primele înfrîngeri ale împăratului în ţara dunăreană era într-adevăr extrem de penibilă. Încetarea operaţiilor în Britania şi detaşarea în Panonia a uneia dintre cele patru legiuni care au participat la campaniile lui Agricola, intervenită, după toate aparenţele, atunci, poate fi explicată însă în suficientă măsură de situaţia militară a statului, de extinderea stăpînirii romane în Germania superioară, pe malul drept al Rinului, şi de izbucnirea periculoaselor războaie din Panonia. Bineînţeles, cu aceste argumente nu putem explica abandonarea totală a ofensivei spre nord, a cuceririi Scoţiei de Nord şi a Irlandei. Întreaga istorie ulterioară a insulei şi, îndeosebi, costisitoarele şi anevoioasele construcţii de val ne dovedesc că guvernul a renunţat atunci, o dată pentru totdeauna, la avansarea graniţei imperiului, şi aceasta în ciuda schimbării personalităţilor, şi nu datorită accidentelor de moment. Dacă el a renunţat la desăvîrşirea cuceririi, bineînţeles în interesul statului, aceasta e o altă întrebare. Acum ca şi înainte, cu ocazia ocupării insulei, a fost invocat argumentul că finanţele imperiale ar fi fost prejudiciate printr-o lărgire a graniţei; dar motivul nu era decisiv. Aşa cum fusese concepută de către Agricola, ocuparea putea fi înfăptuită fără probleme din punct de vedere militar. Dar este posibil să fi precumpănit opinia că, din cauza diferenţei etnice, romanizarea ţinuturilor încă independente ar fi creat mari dificultăţi. Celţii din Anglia propriu-zisă erau rude bune cu cei de pe continent; numele etnic, credinţa, limba erau comune ambelor ramuri. Dacă naţionalitatea celtică de pe continent a găsit un sprijin pe insulă, romanizarea Galiei, dimpotrivă, se întindea necondiţionat şi asupra Angliei; acestui fapt îi datorează Roma romanizarea surprinzător de

rapidă a Britaniei. Dar locuitorii Irlandei şi Scoţiei aparţineau unei alte ramuri şi vorbeau o altă limbă; este probabil ca britanul să nu fi înţeles gaelica lor, aşa cum nici germanul nu înţelegea limba scandinavilor. Caledonienii sînt descrişi ca barbari cît se poate de sălbatici; cu ivernii, romanii aproape că nici nu s-au întîlnit. Pe de altă parte, „preotul stejarului" („derwydd", *druida*) îşi îndeplinea funcţia atît pe Rin, cît şi în Anglesey, dar nu pe insula occidentală şi nici în munţii nordici. Dacă romanii purtaseră războiul în principal pentru a cuceri întreaga sferă a druizilor, ţelul lor fusese atins aproape în întregime. Neîndoielnic, în alte vremuri toate aceste judecăţi nu i-ar fi convins pe romani să renunţe la graniţa maritimă din nord, situată atît de aproape, şi ar fi ocupat cel puţin Caledonia. Dar Roma de atunci nu mai putea pătrunde alte ţinuturi cu spiritualitatea romană; pieriseră puterea germinatoare şi nealteratul geniu naţional. Iar dacă ar fi fost întreprinsă acea cucerire care nu poate fi impusă prin ordonanţe şi marşuri, probabil că ea n-ar fi izbutit.

Drept urmare, graniţa de nord trebuia să fie instituită într-un mod corespunzător şi de acum încolo eforturile militare s-au concentrat pentru înfăptuirea acestui ţel. Centrul militar rămase Eburacum. Întinsul ţinut ocupat de Agricola a fost păstrat şi înzestrat cu fortificaţii care serveau ca avanposturi pentru cartierul general aşezat în spatele frontului; este probabil ca majoritatea trupelor legionare să fi fost folosite în scopul acesta. Mai tîrziu se trecu la amplasarea unor linii de apărare continue. Cea dintîi de acest fel datează de pe vremea lui Hadrian, fiind remarcabilă şi prin faptul că, într-un anumit sens, s-a păstrat pînă în zilele noastre şi este cunoscută mai bine decît orice construcţie militară a romanilor. Cu alte cuvinte, este un drum militar apărat în ambele părţi ca o fortăreaţă, care are o lungime de aproximativ 16 mile germane şi care leagă cele două mări, ducînd din vest, de la Solway Firth, pînă în est, la vărsarea lui Tyne. Fortificaţia constă, în nord, dintr-un zid impunător, iniţial de cel puţin 16 picioare înălţime şi opt picioare grosime, clădit în părţile exterioare din pietre fasonate şi umplut în interiorul lui cu pietre brute şi mortar, în faţa căruia se întindea un

şanţ tot atît de impunător, de nouă picioare adîncime, în partea superioară avînd o lăţime de cel puţin 34 de picioare. Spre sud, drumul era apărat de două diguri paralele de pămînt, între care se întindea un şanţ cu o adîncime de şapte picioare şi cu marginea sudică supraînălţată; în felul acesta, construcţia atingea, de la dig la dig, o lăţime totală de 24 de picioare. Între zidul de piatră şi digurile de pămînt, chiar pe drum, se aflau castrele şi posturile de pază: la o depărtare de o milă una de cealaltă, castrele cohortelor, înălţate ca mici fortificaţii independente cu porţi pe toate cele patru laturi; în faţa fiecărui colţ al fortificaţiei, o întăritură asemănătoare, mai mică, cu porţile îndreptate spre nord şi spre sud; între două întărituri, patru turnuri de pază situate, fiecare, în raza auditivă a celorlalte. Această construcţie de o soliditate extraordinară, care trebuie să fi necesitat o garnizoană de 10.000-12.000 de soldaţi, alcătui de atunci încoace baza operaţiunilor militare în Anglia nordică. Ea n-a fost un val propriu-zis de graniţă; dimpotrivă, nu numai că au fost păstrate şi posturile mult înaintate din timpul lui Agricola, dar Pius şi apoi, mai temeinic, Severus au fortificat într-un mod asemănător, dar mai puţin trainic, linia de la Firth of Clyde pînă la Firth of Forth, care era jumătate din lungimea celei dintîi, fiind ocupată deja de către Agricola cu un şir de posturi, ca un fel de avanpost pentru „Valul lui Hadrian”. Prin structura ei, această linie se deosebea de cea a lui Hadrian numai în sensul că ea se limita la un uriaş val de pămînt, cu un şanţ în faţă şi un drum în spate, nefiind deci apărată spre sud; în rest, includea un număr de castre mai mici. Drumurile imperiale ajungeau pînă la această linie şi chiar dacă romanii îşi stabiliră posturile şi în nordul ei – punctul cel mai nordic unde s-a găsit piatra funerară a unui soldat roman este Ardoch, între Stirling şi Perth –, Firth of Tay, limita expediţiilor lui Agricola, poate fi considerat, şi mai tîrziu, drept graniţa Imperiului Roman.

Informaţiile noastre, atît de bogate, referitoare la aceste impunătoare construcţii de apărare sînt mai sărace în privinţa utilizării lor şi, în general, în privinţa evenimentelor ulterioare de pe acest îndepărtat teatru de război. În timpul lui Hadrian, s-a verificat o gravă catastrofă – după toate aparenţele un atac împotriva

castrului de la Eburacum şi nimicirea legiunii staţionate acolo, aceeaşi care luptase cu sorţi atît de nefaşti în războiul cu Boudicca. Este probabil ca ea să nu fi fost provocată printr-o incursiune inamică, ci prin defecţiunea populaţiilor din nord, considerate supuse imperiului, îndeosebi a briganţilor. Acestor împrejurări trebuie să i se datoreze fortificarea valului lui Hadrian atît spre nord, cît şi spre sud; evident, el a fost destinat să intimideze şi Anglia nordică, supusă numai superficial. În timpul lui Pius, succesorul lui Hadrian, au fost reluate luptele la care briganţii participară din nou; dar mărturiile sînt confuze. Cel dintîi atac serios împotriva acestei graniţe a imperiului şi cea dintîi străpungere atestată a zidului – neîndoielnic cel al lui Pius – au avut loc sub Marcus şi, mai tîrziu, sub Commodus, acesta din urmă fiind, de altfel, primul împărat care a adoptat cognomenul de *Britannicus*, după ce destoinicul general Ulpius Marcellus îi nimicise pe barbari. Însă, începînd cu această perioadă, declinul puterii romane se manifestă cu aceeaşi pregnanţă ca şi pe Dunăre şi Eufrat. În anii tulburi de la începutul cîrmuirii lui Severus, caledonienii au încălcat promisiunea de a nu se alia cu supuşii romani şi, bazîndu-se pe cei dintîi, vecinii lor sudici, meaţii, îl siliră pe guvernatorul roman să răscumpere prizonieri romani cu sume foarte mari. Drept pedeapsă, ei au fost loviţi de braţul viguros al lui Severus cu puţin timp înaintea morţii sale: acesta pătrunse în teritoriul caledonienilor şi îi sili să cedeze însemnate ţinuturi. Bineînţeles, după ce bătrînul împărat muri, în anul 211, în tabăra de la Eburacum, fiii săi rechemară garnizoanele pentru a fi scutiţi de apărarea incomodă.

În secolul al III-lea abia dacă se mai aminteşte ceva despre destinele insulei. Trebuie să fi lipsit luptele serioase, întrucît pînă la Diocleţian şi colegii săi nici unul dintre împăraţi n-a preluat numele de *Britannicus*; chiar dacă civilizaţia romană nu s-a împămîntenit niciodată pe meleagurile situate între valurile lui Pius şi Hadrianus, cel puţin acesta din urmă pare să-şi fi îndeplinit menirea de a fi scutul care proteja dezvoltarea nestingherită a civilizaţiei venite din alte ţări. În timpul lui Diocleţian, districtul dintre cele două valuri n-a fost apărat, dar valul lui Hadrian a rămas ocupat, restul armatei

romane fiind cantonat începînd de aici pînă la cartierul general de la Eburacum, pentru a face faţă incursiunilor de jaf ale caledonienilor – de atunci încoace menţionate foarte frecvent – sau, cum au fost numiţi în acest timp, ale „tatuaţilor" (*picti*) şi scoţilor veniţi din Ivernia.

Romanii au avut în Britania o flotă permanentă, dar aşa cum marina a rămas întotdeauna punctul vulnerabil al sistemului militar roman, la fel, flota britanică a dobîndit numai sub Agricola o oarecare importanţă.

Speranţa guvernului roman de a putea retrage majoritatea trupelor după cucerirea insulei nu se împlini: aşa cum am constatat, numai una dintre legiuni a fost detaşată în timpul lui Domiţian; celelalte trei trebuie să fi fost indispensabile, întrucît nu s-a întreprins niciodată tentativa rechemării lor. Acestora li se adăugau trupele auxiliare care, avînd în vedere serviciul puţin ispititor pe îndepărtata insulă a Mării Nordului, par să fi fost folosite aici într-o proporţie relativ mai mare decît trupele cetăţeneşti. În bătălia din anul 84 de la Dealurile Graupiene, cele trei legiuni au fost susţinute de 8.000 de pedestraşi şi 3.000 de călăreţi auxiliari. În timpul lui Traian şi Hadrian, cînd numărul trupelor auxiliare din Britania se ridica la şase ale şi 21 de cohorte, în total aproximativ 15.000 de combatanţi, efectivul întregii armate britanice nu poate să fi depăşit 30.000 de soldaţi. Britania era, din capul locului, un comandament de prim ordin, cedînd celor două comandamente renane şi celui sirian întîietatea rangului, dar nu şi pe cea a importanţei; către sfîrşitul secolului al II-lea, a devenit poate cea mai distinsă dintre guvernări. Marea distanţă a prejudiciat legiunile britanice; în cursul divizării corpurilor, care avu loc după stingerea dinastiei Antoninilor, ele luptară în linia întîi. Dar tocmai de aceea Severus a împărţit guvernarea după victoria sa. De atunci, cele două legiuni, de la Isca şi Deva, s-au aflat sub comanda legatului provinciei superioare, iar cea de la Eburacum şi trupele de pe valuri, aşadar masa trupelor auxiliare, sub comanda celui al provinciei inferioare. Una dintre cauzele care au împiedicat detaşarea tuturor garnizoanelor în nord, care, aşa cum s-a menţionat, ar fi fost justă din considerente exclusiv

militare, a fost pericolul încredinţării celor trei legiuni unui singur guvernator.

Nu este de mirare dacă provincia mai degrabă reclama cheltuieli decît aducea beneficii (p. 96). Britania deţinea în schimb o pondere însemnată în capacitatea de apărare a imperiului, iar aici trebuie să se fi aplicat raportul de compensaţie între mărimea impozitelor şi cea a recrutărilor: alături de cele ilirice, trupele britanice erau socotite printre cele mai bune ale armatei. De la început s-au format şapte cohorte din indigeni, numărul lor sporind necontenit pînă la Hadrian; după ce acesta inaugură sistemul ca trupele să fie recrutate, pe cît posibil, din districtul lor de garnizoană, Britania şi le-a asigurat, cel puţin în majoritatea cazurilor, din propriile resurse. Comportamentul oamenilor era sobru şi plin de curaj; fără crîcnire suportau impozitele şi recrutările, dar se răzvrăteau împotriva semeţiei şi brutalităţii funcţionarilor.

Temelia ordinii interne a Britaniei era formată de constituţia cantonală, răspîndită înaintea cuceririi, care, aşa cum s-a menţionat, se îndepărta de cea a celţilor de pe continent doar prin aceea că, probabil fără excepţie, diferitele populaţii ale insulei erau guvernate de principi (III, p. 152). Se pare însă că această ordine n-a fost abandonată, cantonul (*civitas*) devenind în Britania, ca şi în Hispania, o noţiune geografică; altfel nu se poate explica „dispariţia" populaţiilor britanice şi trecerea sub tăcere a diferitelor cantoane după ce au ajuns sub dominaţia romană. Probabil că odată cu supunerea şi înglobarea diferitelor principate, ele au fost fărîmiţate în mici comunităţi; această măsură a fost uşurată de deosebirea existentă între continent şi insulă, unde nu exista o constituţie cantonală lipsită de un conducător monarhic. Acestei împrejurări i se datorează şi o altă deosebire; în timp ce cantoanele galice au avut o capitală comună în care exista o reprezentanţă generală politică şi religioasă, Britania nu a cunoscut ceva asemănător. Provincia a avut un *concilium* şi un cult comun al împăratului, dar nu lipsesc ştirile cu privire la faptul că altarul lui Claudius din Camalodunum ar fi fost, cel puţin într-o oarecare măsură, ceea ce era altarul lui Augustus din Lugudunum. Generoasa şi grandioasa organizare a ţării galice,

concepută de Caesar şi consolidată de către fiul său, nu se mai încadrează în tiparele politicii împăraţilor de mai tîrziu.

Mai sus (p. 98) am vorbit despre fondarea coloniei Camalodunum, care a coincis cu invazia; s-a menţionat şi că în unele localităţi britanice constituţia urbană italică a fost introdusă de timpuriu. Din acest punct de vedere, Britania a fost tratată mai degrabă după modelul Hispaniei decît după cel al continentului celtic.

Comparată cu alte ţinuturi, situaţia internă a Britaniei trebuie să fi fost mulţumitoare, şi aceasta în ciuda neajunsurilor generale ale guvernării imperiale. În timp ce în nord se practicau numai vînătoarea şi păstoritul şi atît locuitorii, cît şi vecinii erau oricînd gata să se învrăjbească şi să jefuiască, în sud, agricultura şi, alături de ea, creşterea animalelor sau exploatarea minieră cunoscură o dezvoltare modestă datorită păcii netulburate: oratorii gali din timpul lui Diocleţian laudă bogăţia fertilei insule şi deseori legiunile renane şi-au primit grîul din Britania.

Reţeaua de drumuri din insulă, deosebit de dezvoltată şi la care a contribuit mai ales Hadrian prin construcţia valului său, a servit, bineînţeles, mai întîi unor scopuri militare; dar, alături, ba înaintea taberelor de legiune, Londinium a ocupat un loc care evidenţiază poziţia sa conducătoare în cadrul relaţiilor comerciale. Numai în Wales drumurile imperiale erau construite doar în vecinătatea imediată a castrelor romane: de la Isca la Nidum (Neath) şi de la Deva la punctul de trecere pe insula Mona.

Faţă de romanizare, Britania romană a adoptat o atitudine asemănătoare celei din Galia centrală şi septentrională. Divinităţile naţionale, Mars Belatucadrus sau Cocidius, zeiţa Sulis, echivalată cu Minerva, al cărei nume îl purta actualul oraş Bath, au mai fost venerate şi în limba latină. Mai mult decît pe continent, limba şi obiceiurile din Italia pătrunse pe insulă au rămas o plantă exotică: spre sfîrşitul secolului I, familiile nobile refuzau atît limba latină, cît şi portul latin. În Britania, marile centre urbane, veritabilele focare ale noii culturi, erau mai slab dezvoltate; nu ştim cu siguranţă care dintre oraşele engleze a servit drept sediu pentru conciliul provinciei şi pentru cultul comun al împăratului şi în care dintre cele trei castre

şi-a avut reşedinţa guvernatorul provinciei; dacă, şi aceasta pare să corespundă realităţii, Camalodunum a fost capitala civilă a Britaniei, iar Eburacum cea militară, cea din urmă nu se poate compara cu Mainz, la fel cum cea dintîi nu se putea compara cu Lyon. Ruinele renumitelor localităţi, ale oraşului veteranilor lui Claudius, Camalodunum, şi ale populatului oraş comercial Londinium şi, în aceeaşi măsură, cele ale multisecularelor castre de legiune de la Deva, Isca sau Eburacum ne-au oferit doar un număr redus de monumente epigrafice, în timp ce cunoscutele oraşe de drept roman, precum colonia Glevum (Gloucester), municipiul Verulamium, nici măcar unul. În Britania, obiceiul ridicării unor astfel de monumente, pe care se bazează cunoştinţele noastre în aceste cazuri, nu s-a încetăţenit niciodată cu adevărat, iar în interiorul ţării galilor şi în alte regiuni mai puţin accesibile monumentele romane lipsesc cu desăvîrşire. Însă alături stau evidente mărturii despre circulaţia şi comerţul intens semnalate de Tacitus: astfel sînt nenumăratele cupe scoase din ruinele Londrei şi reţeaua rutieră din Londra. Străduinţele lui Agricola de a încetăţeni şi în Britania zelul municipal pentru împodobirea propriului oraş cu edificii şi monumente, aşa cum s-a extins din Italia şi asupra Africii şi Hispaniei, şi de a-i determina pe insulari să-şi înfrumuseţeze forurile şi să înalţe temple şi palate, ca în alte locuri, nu au dat rezultatul scontat. Economia privată prezintă însă o imagine total diferită: impunătoare vile, construite şi ornate după modelul roman, din care s-au păstrat numai pavimentele de mozaic, se întîlnesc în Britania sudică pînă în ţinutul de la York cu aceeaşi frecvenţă ca şi în părţile renane. Treptat, din Galia pătrunse educaţia superioară instituţionalizată pentru tineret. Printre succesele administrative ale lui Agricola se aminteşte şi introducerea majordomului roman în casele nobile ale insulei. În timpul lui Hadrian, Britania era desemnată ca o ţară cucerită de magiştrii gali şi „deja Thule vorbeşte despre angajarea unui profesor”. Aceşti magiştri erau, înainte de toate, latini, dar au venit aici şi greci. Plutarh ne vorbeşte despre o discuţie purtată la Delphi cu un gramatician grec din Tarsos, revenit în patrie din Britania. Dacă în Anglia actuală, exceptînd Wales şi, pînă nu demult, şi Cornwall, a

dispărut vechea limbă autohtonă, ea nu a cedat în faţa anglilor sau saxonilor, ci în faţa idiomului latin; şi aşa cum se întîmplă în ţările de graniţă, în epoca tîrzie a imperiului britanul era cel mai fidel aliat al Romei. Britania n-a renunţat la Roma, ci Roma la Britania : ultimele mărturii care au ajuns pînă la noi de pe insulă sînt rugăminţile fierbinţi ale populaţiei adresate împăratului Honorius în care invocau protecţia împotriva saxonilor, alături de răspunsul acestuia: să se ajute cum vor putea.

Capitolul VI

Provinciile dunărene şi războaiele de pe Dunăre

Graniţa Dunării este opera lui Augustus aşa cum graniţa Rinului este cea a lui Caesar. Cînd cel dintîi veni la conducere, romanii abia ajunseseră stăpînii Alpilor, în Peninsula Italică, ai Haemusului (Munţii Balcani), în cea greacă, şi ai fîşiilor de coastă la Marea Adriatică şi Marea Neagră; nicăieri teritoriul lor nu ajungea pînă la măreţul fluviu care separă Europa sudică de cea nordică; atît Italia septentrională, cît şi oraşele comerciale din Illyricum şi Pont, mai mult încă, ţinuturile civilizate ale Macedoniei şi Traciei erau expuse în permanenţă expediţiilor de jaf ale triburilor vecine, barbare şi turbulente. Pînă la moartea lui Augustus locul provinciei Illyricum, abia înzestrată cu o administraţie proprie, fusese luat de cinci mari districte administrative romane – Raetia, Noricum, Iliria inferioară sau Panonia, Iliria superioară sau Dalmaţia şi Moesia – şi, deşi nu peste tot graniţă militară, Dunărea devenise totuşi pe întregul ei curs graniţa politică a imperiului. Mai sus am prezentat supunerea relativ uşoară a acestor întinse ţinuturi, ca şi grava insurecţie din anii 6-9 şi consecinţa acesteia din urmă: renunţarea la proiectul iniţial de mutare a graniţei de pe Dunărea superioară în Boemia şi pe Elba. Ne mai revine sarcina de a prezenta evoluţia acestor ţinuturi în perioada de după Augustus şi relaţiile romanilor cu triburile stabilite dincolo de Dunăre.

Destinul Raetiei se împleteşte atît de strîns cu cel al Germaniei superioare, încît putem trimite la descrierea celei din urmă. Civilizaţia romană luată în ansamblu a cunoscut aici o dezvoltare redusă. Regiunea deluroasă a Alpilor, pe cursul superior al rîurilor Inn şi Rin, adăpostea o populaţie distinctă şi puţin numeroasă, probabil identică cu aceea care stăpînise cîndva partea estică a cîmpiei nord-italice şi înrudită cu etruscii. Alungată de pe aceste

meleaguri de către celţi, probabil şi de către iliri, ea se menţinea în munţii septentrionali. În timp ce văile cu deschidere spre sud, precum cea a Adigelui, făceau corp comun cu Italia, cele nordice le ofereau meridionalilor un spaţiu strîmt şi nu foarte potrivit pentru colonizare şi fondarea unor oraşe. Ce-i drept, mai la nord, pe platoul dintre Lacul Constanţa şi Inn, ocupat de triburile celtice ale vindelicilor, cultura romană ar fi putut prinde rădăcini. Însă în acest ţinut, care, spre deosebire de Noricum, nu putea deveni o prelungire directă a Italiei şi care – ca şi aşa-numitul teritoriu decumat învecinat – a fost apreciat de către romani mai întîi doar ca o linie de demarcaţie împotriva germanilor, politica epocii imperiale timpurii impuse mai degrabă o frînare a dezvoltării culturii. Mai sus (p. 15) am remarcat deja că, imediat după cucerire, romanii au trecut la depopularea ţinutului. Această afirmaţie este sprijinită şi de faptul că la începutul epocii imperiale nu s-a format nici o singură comunitate organizată conform modelului roman. Fondarea cetăţii Augusta Vindelicorum, actualul Augsburg, a fost într-adevăr inseparabilă de construirea marelui drum realizat odată cu ocuparea, chiar de către mai vîrstnicul Drusus, a ţinutului întins de la crestele Alpilor pînă la Dunăre (p. 16); însă această localitate care a cunoscut o înflorire rapidă a rămas timp de un secol un simplu tîrg, pînă cînd Hadrian părăsi şi în această privinţă calea trasată de Augustus şi incluse ţinutul vindelicilor în politica de romanizare a nordului. Acordarea dreptului urban roman localităţii principale a vindelicilor de către Hadrian poate fi corelată cu avansarea simultană a graniţei militare de pe Rinul superior şi cu apariţia oraşelor romane în fostul teritoriu decumat; însă şi mai tîrziu Augusta a rămas unicul centru mai mare al civilizaţiei romane în Raetia. Frînarea acesteia a fost determinată şi de organizarea militară. Provincia a fost de la bun început sub administraţia imperială şi nu putea rămîne fără o garnizoană, dar, aşa cum s-a arătat mai sus, guvernul a fost silit din considerente deosebite să trimită în Raetia numai trupe de rang secundar şi, chiar dacă numeric importante, micile castre permanente ale alelor şi cohortelor n-au putut exercita o influenţă civilizatoare şi urbanizatoare aşa cum au făcut-o taberele legiunilor. Ce-i drept, din

cauza războiului marcomanic, cartierul general din Raetia – Castra Regina, actualul Regensburg – a primit o legiune în timpul lui Marcus, dar chiar şi această localitate pare să fi rămas în epoca romană numai o aşezare militară, neegalînd probabil în privinţa dezvoltării urbane nici măcar castrele de rangul al doilea de pe Rin, ca, de exemplu, Bonna.

În alt context (p. 89) s-a remarcat că graniţa Raetiei a fost împinsă în vest încă din timpul lui Traian dincolo de Dunăre şi s-a arătat că, asemănător teritoriului decumat, acest ţinut a fost înglobat imperiului probabil fără folosirea forţei armate. De asemenea, s-a remarcat deja că fortificarea acestui ţinut se leagă probabil de invaziile chattilor, care ajung sub Marcus pînă aici, şi că aceştia din urmă şi, mai tîrziu, în secolul al III-lea, alemanii au bîntuit atît acest teritoriu îndepărtat, cît şi Raetia însăşi, în cele din urmă smulgîndu-le romanilor în timpul lui Gallienus.

În privinţa structurii, provincia vecină Noricum a fost organizată asemănător Raetiei, cunoscînd însă, din alte puncte de vedere, o dezvoltare particulară. Direcţia nord-estică oferă Italiei cea mai bună deschidere pentru relaţiile continentale; ca nicăieri în ţinutul dunărean, lărgirea graniţelor din timpul lui Augustus a fost pregătită aici de relaţiile comerciale ale cetăţii Aquileia atît prin Friul spre Dunărea superioară şi minele de fier de la Noreia, cît şi peste Alpii Iulieni spre valea Savei. Nauportus (Oberlaibach), dincolo de trecătoare, devenise încă în epoca republicană o localitate comercială romană, iar mai tîrziu Emona (Laibach) – o colonie romană de cetăţeni, aparţinînd de fapt Italiei de la fondarea ei de către Augustus – a fost înglobată Italiei de drept. Din această cauză, aşa cum s-a evidenţiat (p. 15), probabil că a fost suficientă simpla proclamare pentru a transforma acest „regat" într-o provincie romană. Populaţia, la origine probabil ilirică, mai tîrziu în bună parte celtică, nu vădeşte nici o urmă din acea conservare a obiceiurilor şi limbii naţionale pe care o putem constata la celţii Occidentului. Limba şi obiceiurile romane s-au statornicit de timpuriu aici; iar împăratul Claudius a organizat în baza constituţiei municipale italice întregul teritoriu, chiar şi pe cel nordic, separat de valea Dravei, de

lanţul Munţilor Tauern. În timp ce în ţinuturile vecine, Raetia şi Panonia, monumentele de limbă latină fie lipsesc, fie apar numai în centrele mai mari, văile rîurilor Drava, Mur şi Salzach şi ale afluenţilor lor abundă, pînă în zona muntoasă, în mărturii ale profundei lor romanizări. Noricum deveni un ţinut avansat şi, într-un anumit sens, o parte a Italiei. Atît timp cît italicii au fost preferaţi în cazul recrutărilor pentru legiuni şi pentru gardă, această preferinţă n-a fost extinsă asupra nici uneia dintre provincii într-o asemenea măsură ca în cazul acesteia.

Noricum aproape că se identifică cu Raetia în privinţa forţelor militare. Din motivele arătate mai sus, în primele două secole ale epocii imperiale au existat numai tabere ale alelor şi cohortelor; tocmai din această cauză, Carnuntum (Petronell, lîngă Viena), care ţinea de Noricum în epoca lui Augustus, a fost înglobat Panoniei din momentul transferării legiunilor ilirice în acest loc. Castrele permanente mai mici din Noricum, situate pe Dunăre, şi chiar şi cel al lui Marcus, care a cantonat o legiune şi în această provincie şi a construit în acest scop castrul de la Lauriacum (Enns), nu au avut importanţă pentru dezvoltarea urbană; marile localităţi ale Noricumului, precum Celeia (Cilli) pe Sann, Aguontum (Lienz), Teurnia (în apropiere de Spittal), Virunum (Zollfeld, lîngă Klagenfurt) şi Iuvavum în nord (Salzburg), au rezultat din elemente pur civile.

În epoca republicană, Illyricum – cu alte cuvinte, teritoriul roman situat între Italia şi Macedonia – a fost divizat în două: o parte mai mică a fost unită cu guvernarea greco-macodeneană, iar partea mai mare a fost administrată ca un ţinut adiacent Italiei şi, după instituirea Galiei Cisalpine, ca o regiune a acesteia din urmă. Ţinutul se identifică pînă la un anumit grad cu tribul, foarte mare, al cărui nume romanii l-au dat şi regiunii: este acela ale cărui rămăşiţe şi-au păstrat pînă astăzi vechea naţionalitate şi propria limbă, undeva în extremitatea sudică a teritoriului său, atît de întins cîndva, sub denumirea de schipetari, cum îşi spun ei înşişi, ori arnăuţi sau albanezi, cum îi numesc vecinii lor. Tribul acesta face parte din familia indo-germanică, iar în cadrul acesteia, constrîns şi de condiţiile geografice, se apropie cel mai mult sferei greceşti, însă faţă

de aceasta şi-a păstrat o independenţă cel puţin la fel de mare precum cel latin sau celtic. La început, această naţiune ocupa coasta Mării Adriatice de la vărsarea Padului, prin Istria, Dalmaţia, Epir, pînă în apropiere de Acarnania şi Etolia; în zona continentală ocupa, de asemenea, Macedonia superioară, ca şi Serbia şi Bosnia de astăzi, precum şi întregul teritoriu maghiar de pe malul drept al Dunării. Aşadar, ea se învecinează în est cu populaţiile tracice, în vest cu cele celtice, Tacitus deosebind-o explicit de acestea din urmă. Avînd o natură viguroasă, de tip meridional, cu păr negru şi ochi de culoare închisă, ea se deosebeşte întru totul de celţi şi cu atît mai mult de germani. Această naţiune era alcătuită din oameni sobri, moderaţi, neînfricaţi şi mîndri, soldaţi excelenţi, care nu se pretau însă la dezvoltare civică, fiind mai degrabă păstori decît agricultori. Ei nu au ajuns la o dezvoltare politică superioară. Pe coasta italică s-au confruntat mai întîi cu celţii; din cauza rivalităţii lor cu celţii, populaţiile de aici, probabil de origine ilirică, îndeosebi veneţii, au devenit de timpuriu supuşi docili ai romanilor. La sfîrşitul secolului al VI-lea al Romei, teritoriul lor a fost restrîns şi mai mult prin fondarea cetăţii Aquileia şi supunerea peninsulei Istria (I, p. 462). Pe coasta de est a Mării Mediterane cele mai importante insule şi porturile sudice ale continentului fuseseră ocupate de mult de temerarii corăbieri greci. Cînd stăpînii de la Scodra (Scutari) – într-un anumit sens, atît în vechime, cît şi în prezent, centrul ţării ilirice – începură să dezvolte o putere proprie şi să se războiască îndeosebi pe mare cu grecii, Roma i-a supus încă înainte de războiul lui Hannibal cu o forţă irezistibilă şi a trecut întreaga coastă sub protectoratul ei (I, p. 378); apoi după ce tiranul de la Scodra împărţise cu regele Perseus al Macedoniei atît războiul, cît şi înfrîngerea, s-a ajuns curînd la deplina dezmembrare a principatului (I, p. 534). După lupte îndelungate, romanii au ocupat oraşul, la sfîrşitul secolului al VI-lea, iar în prima jumătate a celui următor, inclusiv coasta dintre Istria şi Scodra (II, pp. 115, 117). În interiorul ţării, ilirii aproape nici nu s-au întîlnit cu romanii în epoca republicană; în schimb, pătrunzînd din vest, celţii trebuie să fi luat în stăpînire o bună parte a ţinutului la origine iliric, ca, de exemplu, Noricum, locuit mai tîrziu preponderent de celţi. Şi

latobicii din Carintia actuală sînt celţi; iar atunci cînd Caesar şi Augustus au supus stăpînirii romane districtele sudice ale Panoniei, întregul ţinut dintre Sava şi Drava, precum şi valea rîului Raab erau locuite de ambele triburi mari care se amestecaseră aici. Este foarte probabil ca această pătrundere masivă a elementelor celtice, combinată cu configuraţia întinsă a terenului, să fi contribuit în bună parte la decăderea naţiunii ilirice în ţinuturile panonice. Dimpotrivă, cu excepţia scordiscilor, celţii nu au pătruns în partea meridională a ţinuturilor locuite de iliri. Mai sus am amintit de aşezarea lor pe Sava inferioară pînă la Morava şi de incursiunile lor care au ameninţat chiar şi Thessalonike (II, p. 116). Aici, într-un anumit sens, grecii le-au eliberat locul; declinul puterii macedonene şi pustiirea Epirului şi Etoliei trebuie să fi favorizat extinderea vecinilor iliri. În epoca imperială, Bosnia, Serbia şi îndeosebi Albania au fost ilirice, cea din urmă rămînînd astfel pînă în zilele noastre.

Mai sus am relatat că deja Caesar intenţionase să transforme Illyricum într-o provincie de sine stătătoare şi că această intenţie a fost transpusă în fapt cu ocazia împărţirii provinciilor între Augustus şi senat; că această guvernare, acordată mai întîi senatului, a trecut în seama împăratului din cauza necesităţii purtării războiului; că Augustus diviză această guvernare şi transformă stăpînirea asupra ţinutului interior, atît în Dalmaţia, cît şi în regiunea Savei, dintr-una nominală într-una efectivă; că, după o luptă dificilă de patru ani, înfrînse, în sfîrşit, puternica insurecţie naţională care izbucnise la ilirii dalmaţi şi panonieni în anul 6 d.Cr. Ne revine sarcina să prezentăm mai întîi soarta ulterioară a provinciei sudice.

În urma experienţei dobîndite cu ocazia insurecţiei, păreau necesare nu numai folosirea contingentelor recrutate din Illyricum în alte părţi – şi nu în patrie, ca pînă atunci –, ci şi instituirea unui comandament de prim rang pentru stăpînirea dalmaţilor şi panonienilor. La scurt timp, acesta şi-a atins scopul. Rezistenţa pe care ilirii au opus-o stăpînirii străine în timpul lui Augustus s-a potolit după acea unică şi grandioasă furtună; pentru perioada care a urmat, mărturiile noastre nu mai înregistrează nici o mişcare asemănătoare, nici măcar una parţială. Odată cu guvernarea imperială a debutat o

epocă nouă pentru partea sudică a Iliriei sau, după expresia romană, cea superioară, provincia Dalmaţia, cum este denumită îndeobşte începînd cu dinastia Flaviilor. Negustorii greci întemeiaseră pe coasta învecinată cele două mari emporii Apollonia (lîngă Valona) şi Dyrrhachium (Durazzo); tocmai din această cauză regiunea fusese trecută sub administraţia grecească încă din timpul republicii. Dar în părţile mai nordice elenii se stabiliseră numai pe insulele apropiate de ţărm – Issa (Lissa), Pharos (Lesina) şi Corcyra Neagră (Curzola) –, înjghebînd relaţii cu indigenii, înainte de toate pe litoralul de la Narona şi în localităţile învecinate cu Salona. În timpul republicii, comercianţii italici, moştenitorii celor greci, se stabiliseră în porturile principale, Epitaurum (Ragusa Vecchia), Narona, Salonae, Iader (Zara), într-un număr atît de mare, încît au putut juca un rol important în războiul dintre Caesar şi Pompeius. Însă abia sub Augustus aceste localităţi au fost întărite prin colonizarea veteranilor şi, ceea ce este mai important, au primit dreptul municipal. În acelaşi timp, atît suprimarea energică a cuiburilor de piraţi de pe insule, cît şi supunerea interiorului ţării şi împingerea graniţei romane către Dunăre au sprijinit mai ales interesele acestor italici colonizaţi pe coasta orientală a Mării Adriatice. O înflorire rapidă cunoscu mai ales Salonae, capitala ţării, reşedinţa guvernatorului şi a întregii administraţii, ea depăşind cu mult coloniile greceşti mai vechi Apollonia şi Dyrrachium, deşi chiar şi în acest din urmă oraş au fost trimişi, tot sub Augustus, colonişti italici – bineînţeles nu era vorba de veterani, ci de italici expropriaţi – şi oraşul a fost instituit ca o comunitate de cetăţeni romani. Este foarte probabil ca înflorirea Dalmaţiei şi decăderea coastei iliro-macedonene să fi fost condiţionate mai ales de opoziţia dintre guvernarea imperială şi cea senatorială, cea dintîi excelînd atît prin administraţia mai bună, cît şi prin favorizarea de către stăpînul propriu-zis. În acelaşi context trebuie să fie plasată şi conservarea naţionalităţii ilirice, mai pronunţată în perimetrul guvernării macedonene decît în al celei dalmate; în teritoriile guvernate de Macedonia ea a persistat pînă în zilele noastre, iar în epoca imperială, cu excepţia oraşului grecesc Apollonia şi a coloniei italice Dyrrhachium, în interiorul ţării trebuie

să se fi menţinut limba poporului, cea ilirică, alături de cele două limbi oficiale. Dimpotrivă, în măsura posibilităţilor, coasta şi insulele Dalmaţiei – regiunea inospitalieră de la nord de Iader a trebuit să rămînă în urmă – au fost organizate conform constituţiei municipale italice şi în curînd pe întregul litoral se vorbea latineşte, aşa cum se vorbeşte astăzi idiomul veneţienilor. Pătrunderea civilizaţiei în interiorul ţinutului a fost îngreunată şi de configuraţia geografică. Rîurile cele mai importante ale Dalmaţiei formează mai degrabă cascade decît căi fluviale, iar construirea drumurilor întîmpină dificultăţi neobişnuite din cauza specificului lanţurilor sale muntoase. Guvernul roman a întreprins eforturi serioase pentru „a-şi deschide ţara". În valea rîului Kerka, sub protecţia taberei de legiune de la Burnum, în cea a rîului Cettina, sub protecţia taberei de la Delminium, ambele castre fiind şi aici purtătoarele civilizării şi latinizării, s-au dezvoltat agricultura conform modelului italic, plantarea viţei-de-vie şi a măslinului şi, în general, modul de viaţă şi obiceiurile din Italia. În schimb, dincolo de cumpăna apelor, între Marea Adriatică şi Dunăre, văile de la Kulpa pînă la Drin, mai puţin propice agriculturii, au rămas în epoca romană într-o situaţie primitivă similară cu cea a Bosniei actuale. Într-adevăr, cu ajutorul soldaţilor din castrele dalmate de la Salonae, împăratul Tiberius a construit diferite drumuri pînă în văile Bosniei; dar, se pare, guvernările ulterioare au abandonat dificila sarcină. În curînd, Dalmaţia nu mai avu nevoie de protecţia militară de-a lungul coastei şi în regiunile învecinate; deja Vespasian a putut să retragă legiunile de pe Kerka şi Cettina şi să le folosească în alte părţi. În secolul al III-lea, în timpul decăderii generale a imperiului, Dalmaţia a suferit relativ puţin; mai mult, Salonae şi-a atins probabil abia atunci maxima înflorire. Bineînţeles, aceasta se datorează în parte faptului că regenatorul statului roman, împăratul Diocleţian, a fost un dalmat şi că prin tendinţele sale de a priva Roma de rolul de capitală a favorizat mai ales capitala patriei sale. Alături de acest oraş el a înălţat grandiosul palat de la care şi-a împrumutat numele actuala capitală a provinciei, Spalato; în interiorul palatului templul servea drept catedrală şi baptisteriu. Dar Salonae n-a devenit o metropolă

datorită lui Diocleţian, ci el a ales-o ca reşedinţă particulară întrucît deja ajunsese la acest nivel; în aceste vremuri comerţul, navigaţia şi meşteşugurile trebuie să se fi concentrat în aceste regiuni mai ales la Aquileia şi Salonae, acesta din urmă fiind unul dintre cele mai populate şi mai bogate oraşe ale Occidentului. Cel puţin în epoca imperială tîrzie, bogatele mine de fier din Bosnia trebuie să fi fost exploatate intens, de asemenea, pădurile provinciei furnizau în cantităţi enorme lemne excelente pentru construcţii; şi înfloritoarea industrie textilă a ţinutului este atestată pînă astăzi de dalmatica sacerdotală. În general, civilizarea şi romanizarea Dalmaţiei este unul dintre cele mai specifice şi mai semnificative evenimente ale epocii imperiale. Graniţa Dalmaţiei şi Macedoniei constituie în acelaşi timp linia de demarcaţie politică şi lingvistică dintre Occident şi Orient. Ca şi sferele de dominaţie ale lui Caesar şi Marcus Antonius, la Scodra se întîlnesc în secolul al IV-lea, după împărţirea imperiului, şi cele ale Romei şi Bizanţului. Aici, provincia latină Dalmaţia se învecinează cu provincia greacă Macedonia; aici, înălţîndu-se cu vigoare şi superioritate, exercitînd o propagandă care dădea roade, sora mai tînără se găseşte alături de cea mai vîrstnică.

În timp ce, curînd după constituirea ei, provincia ilirică sudică şi guvernarea ei paşnică nu se mai remarcă din punct de vedere istoric, Illiyricumul nordic sau, cum este numit îndeobşte, Panonia, formează în epoca imperială unul dintre marile centre militare şi, în consecinţă, şi politice. La fel ca taberele renane în Occident, cele panonice deţin poziţia conducătoare în armata dunăreană, lor supunîndu-li-se cele dalmate şi moesice, precum legiunile Hispaniei şi Britaniei celor renane. Civilizaţia romană se află şi rămîne aici sub influenţa castrelor care, spre deosebire de Dalmaţia, nu au existat numai cîteva generaţii, ci permanent. După înfrîngerea răscoalei lui Bato, armata ordinară din provincie însuma mai întîi trei, iar apoi, după toate aparenţele, numai două legiuni, evoluţia ulterioară fiind determinată de taberele lor permanente şi de dislocările lor. Dacă, după primul război împotriva dalmaţilor, Augustus alesese drept centru militar Siscia, la vărsarea Kulpei în Sava, Tiberius, după ce supusese Panonia cel puţin pînă la Drava, le împinsese pînă la acest

rîu, iar de atunci cel puţin unul dintre cartierele generale panoniene se găsea la Poetovio (Pettau), la graniţa cu Noricum. Cauza care a determinat rămînerea integrală sau parţială a armatei panoniene în valea Dravei trebuie să fi fost aceeaşi care a dus la construirea castrelor de legiune din Dalmaţia; trupele erau necesare aici pentru a ţine supuşii în subordine, atît în învecinatul Noricum, cît şi, înainte de toate, chiar în ţinutul Dravei. Paza pe Dunăre era asigurată de flota romană, atestată deja pentru anul 50 şi, probabil, creată odată cu provincia. Probabil că nici sub dinastia iulio-claudiană nu existau încă tabere de legiune de-a lungul Dunării; aici trebuie să fie luat în considerare şi faptul că statul suebilor, învecinat cu provincia, era întru totul dependent de Roma şi putea asigura apărarea graniţei. Asemenea castrelor dalmate, Vespasian a renunţat la taberele de pe Drava şi le-a dislocat pe Dunăre; de atunci, marele cartier general al armatei din Panonia a devenit Carnuntum (Petronell, la est de Viena), care era înainte centrul armatei din Noricum, alături de Vindobona (Viena).

Evoluţia civică în Panonia poate fi comparată cu cea din Noricum şi de pe coasta Dalmaţiei, manifestîndu-se doar în cîteva districte, situate de-a lungul graniţei cu Noricum şi aparţinînd iniţial acestei din urmă provincii: Emona şi valea superioară a Savei se găsesc la acelaşi nivel cu Noricum, iar dacă Savaria (Steinamanger) a primit constituţia urbană italică odată cu oraşele norice, această localitate trebuie să fi făcut parte din Noricum atît timp cît Carnuntum fusese un oraş noric. Abia după staţionarea trupelor pe Dunăre, guvernul trecu la organizarea urbană a hinterlandului. În ţinutul vestic, la origine noric, Scarbantia (Ödenburg, lîngă Lacul Neusiedler) obţinu dreptul urban în timpul Flaviilor, pe cînd Vindobona şi Carnuntum ajunseră de la sine oraşe-castru. Siscia şi Sirmiurn, între Sava şi Drava, primiră dreptul urban în timpul Flaviilor, Poetovio (Pettau), pe Drava, în timpul lui Traian, iar Mursa (Eszeg) obţinu dreptul de colonie sub Hadrian – pentru a aminti aici numai localităţile principale. Mai sus am stabilit deja că populaţia preponderent ilirică, dar în bună parte şi celtică n-a opus romanizării o rezistenţă energică; vechea limbă şi vechile obiceiuri dispărură odată cu

aşezarea romanilor şi se conservară numai în districtele mai îndepărtate. Meleagurile de la est de rîul Raab şi de la nord de Drava, pînă la Dunăre, întinse, dar puţin atrăgătoare, au fost incluse în imperiu deja din timpul lui Augustus, însă, probabil, la fel ca Germania înainte de bătălia lui Varus, dezvoltarea urbană nu s-a putut înrădăcina aici nici atunci şi nici mai tîrziu; timp îndelungat, acest teritoriu a fost ocupat din punct de vedere militar foarte slab sau chiar deloc. Această situaţie s-a schimbat întru cîtva abia după cucerirea Daciei de către Traian. Este mai potrivit să descriem avansarea castrelor panoniene spre graniţa orientală a provinciei, determinată de aceste evenimente, şi etapele ulterioare ale dezvoltării interioare a Panoniei în contextul războaielor lui Traian.

Ultima porţiune a malului drept al Dunării, ţinutul deluros de ambele părţi ale Moravei (Margus) şi întinsa zonă de cîmpie dintre Haemus şi Dunăre, au fost locuite de populaţii tracice; considerăm necesar să ne oprim mai întîi asupra acestei mari ramuri în sine. Într-un anumit sens, ea cunoaşte o evoluţie paralelă celei ilirice. Aşa cum ilirii au ocupat cîndva ţinuturile de la Marea Adriatică pînă la Dunărea mijlocie, la fel tracii au locuit odinioară la est de iliri, de la Marea Egee pînă la gurile Dunării, îndeosebi în actuala Transilvanie, dar şi dincolo de Bosfor cel puţin în Bitinia şi pînă în Frigia. Pe bună dreptate, dintre popoarele cunoscute lui, Herodot îi numeşte pe traci cei mai numeroşi alături de inzi. Asemenea tribului iliric, nici cel tracic nu şi-a atins culmea dezvoltării şi apare mai degrabă prejudiciat şi înlăturat de alte popoare decît într-o evoluţie proprie care să pătrundă în amintirea istorică. Dar, dacă limba şi obiceiurile ilirilor s-au păstrat pînă în zilele noastre, ce-i drept într-o formă deteriorată de trecerea secolelor, şi dacă putem transpune imaginea palicarului istoriei moderne cu oarecare îndreptăţire în epoca Imperiului Roman, această constatare nu este valabilă în cazul triburilor tracice. Numeroase şi indubitabile mărturii demonstrează că populaţiile ţinutului, numit pînă la urmă Tracia în baza împărţirii provinciale romane, ca şi cele moesice dintre Balcani şi Dunăre, şi, în aceeaşi măsură, geţii sau dacii pe malul celălalt al Dunării au vorbit cu toţii una şi aceeaşi limbă. Această limbă a deţinut în Imperiul

Roman o poziţie asemănătoare cu cea a celţilor şi sirienilor. Strabo, istoricul şi geograful perioadei lui Augustus, evidenţiază că popoarele amintite vorbeau aceeaşi limbă. În unele scrieri botanice ale epocii imperiale se amintesc denumirile dacice ale unui număr de plante. Cînd contemporanul său, poetul Ovidiu, avu ocazia să reflecteze, departe, în Dobrogea, asupra vieţii sale prea uşuratice, el îşi folosi timpul liber pentru a învăţa limba getică, devenind aproape un poet al geţilor.

> Şi, vai! am scris o poezie în limba getică.
> Nu mă feliciţi, că am fost apreciat de geţi?

Dar, dacă barzii irlandezi, misionarii sirieni şi văile din munţii Albaniei au asigurat altor idiomuri ale epocii imperiale o anumită persistenţă, cel tracic a dispărut din cauza turbulentelor migraţii din ţinutul dunărean şi a copleşitoarei influenţe a Constantinopolelui; nu sîntem în stare nici măcar să stabilim locul care îi revine în arborele genealogic al popoarelor. Din descrierile tradiţiilor şi obiceiurilor diferitelor populaţii tracice, despre care s-au păstrat numeroase menţiuni, nu rezultă trăsături individuale valabile pentru întreaga ramură şi, în cele mai multe cazuri, ele evidenţiază numai amănuntele caracteristice pentru toate populaţiile aflate pe o treaptă joasă a dezvoltării culturale. Însă tracii au fost şi au rămas soldaţi înnăscuţi, fiind din timpul războaielor peloponesiace şi ale lui Alexandru pînă la cele ale cezarilor romani apţi să servească cu succes atît în cavalerie, cît şi în infanteria uşoară, indiferent dacă se opuneau împăraţilor sau luptau, cum s-a întîmplat mai tîrziu, sub stindardele lor. Şi sălbatica, dar grandioasa venerare a divinităţilor poate fi privită ca o trăsătură de bază a acestei ramuri; de asemenea, nestăvilita izbucnire a freneziei tinereşti odată cu venirea primăverii, nocturnele sărbători din munţi, care culminau cu cortegiile de făclii ale fetelor, cu muzica asurzitoare, îmbătătoare a simţurilor, vinul şi sîngele curgînd în şiroaie, cu sărbătorile care incitau toate pasiunile senzuale pînă la delir; Dionysos, măreţul şi cumplitul, este un zeu tracic şi toate elementele de acest gen care străbat cultul elen şi roman se leagă de datini tracice sau frigiene.

În timp ce populaţiile ilirice din Dalmaţia şi Panonia n-au mai apelat, împotriva romanilor, la decizia armelor după suprimarea marii insurecţii din ultimii ani ai lui Augustus, triburile tracice s-au comportat altfel: sentimentul de libertate, deseori dovedit, şi dezlănţuita vitejie ale acestei naţiuni nu s-au dezminţit nici în perioada ei de declin. În ţinutul Traciei din sudul Munţilor Haemus, vechiul principat a rămas sub suzeranitate romană. Dintre ginţile princiare tracice se remarcase deja în epoci trecute dinastia autohtonă a odrişilor, cu reşedinţa la Bizye (Wiza), între Adrianopole şi coasta Mării Negre. După perioada triumviratelor, nu mai sînt amintiţi alţi regi traci decît cei proveniţi din această dinastie; se pare că Augustus i-a transformat în vasali sau i-a înlăturat pe ceilalţi principi şi că regalitatea tracică a fost acordată numai membrilor acestei ginţi. Această măsură a fost probabil necesară, întrucît, aşa cum vom arăta mai jos, în secolul I de-a lungul Dunării de Jos nu staţionau legiuni romane; Augustus se aştepta ca apărarea graniţei de la vărsarea Dunării să fie asigurată de către vasalii traci. Rhoemetalkes, care, în a doua jumătate a guvernării lui Augustus, stăpînea întreaga Tracie ca rege vasal Romei, şi copiii şi nepoţii săi au deţinut în această ţară aproximativ acelaşi rol pe care Herodes şi descendenţii săi îl aveau în Palestina: poziţia casei domnitoare este caracterizată de devotamentul necondiţionat faţă de suzeran, de înclinaţiile evidente spre obiceiurile romane şi, ca urmare, de învrăjbirea cu compatrioţii decişi să lupte pentru independenţa naţională. Marea insurecţie tracică din anii 741-743 (**13-11**)**,** relatată mai sus, se îndreptase mai întîi împotriva acestui Rhoemetalkes, precum şi a fratelui şi coregentului său, Kotys, care-şi pierdu cu acest prilej viaţa; fiindcă îşi datora reîntronarea romanilor, el îşi achită datoriile cîţiva ani mai tîrziu, păstrînd fidelitatea faţă de romani în timpul răscoalei dalmaţilor şi locuitorilor Panoniei, căreia i se asociaseră şi dacii, rudele sale de trib, contribuind astfel esenţial la înfrîngerea ei. Fiul său Kotys era mai mult roman sau, mai degrabă, mai mult grec decît trac; el îşi socotea genealogia de la Eumolpos şi Erichthonios şi a obţinut astfel mîna unei rude a casei imperiale, strănepoata triumvirului Antonius. Era cîntat nu numai de poeţii

greci şi latini ai timpului său, ci el însuşi era poet, şi nu de limbă getică. Ultimul dintre regii traci, Rhoemetalkes, fiul lui Kotys, care murise de tînăr, crescuse la Roma, fiind, ca şi Agrippa, fiul lui Herodes, camaradul din tinereţe al împăratului Gaius. Însă naţiunea tracică nu împărtăşea în nici un caz înclinaţiile romane ale casei domnitoare şi, atît în cazul Traciei, cît şi în cel al Palestinei, guvernul se convinse treptat că şubredul tron al vasalilor, menţinut numai prin necontenitele intervenţii ale puterii protectoare, era dăunător atît romanilor, cît şi ţării în sine; introducerea administraţiei directe era din toate punctele de vedere preferabilă. Împăratul Tiberius folosi disensiunile apărute în casa domnitoare pentru a trimite în anul 19 un guvernator roman în Tracia, Titus Trebellenus Rufus, ca tutore al principilor minori. Însă această ocupaţie avu de înfruntat rezistenţa, zadarnică, ce-i drept, dar dîrză, a poporului care, mai ales în văile dintre munţi, nu se sinchisi de stăpînii desemnaţi de Roma şi ale cărui contingente, conduse de căpeteniile de trib, abia dacă se mai considerau soldaţi regali şi cu atît mai puţin soldaţi romani. Trimiterea lui Trebellenus provocă o răscoală în anul 21, la care participară nu numai cele mai dîrze triburi tracice, ci care ameninţa să ia proporţii şi mai mari. Solii insurgenţilor trecură Haemus-ul pentru a declanşa războiul naţional în Moesia, poate şi mai departe spre nord. Însă legiunile din Moesia interveniră la timp pentru a despresura oraşul Philippopolis, asediat de răsculaţi, şi a reprima mişcarea. Cîţiva ani mai tîrziu (25), cînd guvernul roman ordonă recrutări în Tracia, contingentele refuzară să servească în afara ţării proprii. Întrucît refuzul nu a fost luat în considerare, se răsculă întregul ţinut muntos, răzvrătire urmată de o luptă disperată în care insurgenţii, înfrînţi în sfîrşit de foame şi sete, muriră fie de săbiile inamice, fie de cele proprii, renunţînd mai degrabă la viaţă decît la vechea libertate. Sub forma tutelei, guvernarea directă a durat în Tracia pînă la moartea lui Tiberius; iar dacă la preluarea guvernării, împăratul Gaius retroceda stăpînirea atît prietenului trac de tinereţe, cît şi celui evreu, ea luă sfîrşit definitiv puţin timp după aceea (46), în timpul împăratului Claudius. Chiar şi această confiscare finală a regatului şi transformarea lui într-o provincie romană s-au lovit de o

rezistenţă pe cît de deznădăjduită, pe atît de înverşunată. Opoziţia a fost înfrîntă odată cu introducerea administraţiei directe. Guvernatorul, la început din ordinul ecvestru, dar de rang senatorial, începînd cu perioada lui Traian, n-a dispus niciodată de o legiune. Corelat cu măsurile preventive luate de guvern, garnizoana staţionată, chiar dacă nu număra mai mult de 2.000 de soldaţi, şi o mică escadră ancorată la Perinthos erau suficiente pentru a-i ţine pe traci în subordine. Construirea unor drumuri militare a fost începută imediat după confiscare; documentele atestă că încă în anul 61 guvernul a instituit şi a predat circulaţiei edificiile staţiilor pentru cazarea călătorilor, necesare din cauza configuraţiei ţinutului. De atunci Tracia este o provincie importantă şi supusă imperiului; poate că nici una n-a furnizat contingente atît de numeroase pentru toate armele forţei militare, îndeosebi pentru cavalerie şi flotă, ca această veche patrie a gladiatorilor şi mercenarilor.

Dificilele lupte pe care romanii au trebuit să le susţină cu aceeaşi naţiune pe aşa-numitul „mal tracic" – în ţinutul dintre Balcani şi Dunăre – şi care s-au finalizat cu instituirea comandamentului Moesia constituie, în epoca lui Augustus, un element esenţial al reglementării graniţei de nord şi au fost descrise deja în contextul lor (p. 14). Din Moesia nu se relatează nimic despre o rezistenţă asemănătoare celei pe care romanii au întîmpinat-o în Tracia; starea de spirit trebuie să fi fost identică, dar, din cauza ţinutului de cîmpie şi a presiunii exercitate de legiunile cantonate la Viminacium, rezistenţa nu s-a manifestat deschis.

Ca şi în cazul populaţiilor ilirice, tracii primiră civilizaţia din două direcţii: dinspre coastă şi dinspre graniţa macedoneană, pe cea a elenilor, iar dinspre graniţele cu Dalmaţia şi Panonia, pe cea latină. Vom vorbi despre cea dintîi atunci cînd vom trece la caracterizarea poziţiei grecilor europeni în epoca imperială. Este suficient să remarcăm aici nu numai că, în general, împăraţii au protejat şi în cazul acesta elenismul, oriunde l-au întîlnit, şi că întreaga coastă, inclusiv cea subordonată guvernatorului Moesiei, a rămas întotdeauna grecească, ci şi faptul că provincia Tracia, a cărei civilizare temeinică a debutat abia sub Traian, fiind întru totul o

operă a epocii imperiale, nu a fost îndrumată spre făgaşul roman, ci elenizată. Deşi se aflau sub administraţia Moesiei, chiar şi versanţii nordici ai Haemusului au fost incluşi în această elenizare; Nikopolis, de pe Jantra, şi Marcianopolis, în apropiere de Varna, ambele ctitorii ale lui Traian, au fost organizate conform modelului grec.

Civilizaţia latină a Moesiei prezintă aceleaşi caracteristici ca aceea din partea continentală a Dalmaţiei şi Panoniei; cu singura deosebire că ea apare cu atît mai tîrziu, mai inconsistentă şi alterată cu cît se îndepărtează de centrul originar. În aceste ţinuturi, ea a păşit pe calea castrelor legiunilor, pătrunzînd spre est odată cu ele; punctul de plecare l-au constituit probabil cele mai vechi castre ale Moesiei de la Singidinum (Belgrad) şi Viminacium (Kostolac). Fireşte, corespunzător naturii apostolilor ei înarmaţi, ea s-a menţinut şi în Moesia superioară pe o treaptă foarte joasă, lăsînd stării originare un teren destul de vast. Viminacium a obţinut sub Hadrian dreptul urban italic. În prima perioadă a epocii imperiale, Moesia inferioară, între Balcani şi Dunăre, a rămas probabil în stadiul la care o găsiseră romanii; abia după construirea castrelor de legiune pe Dunărea de Jos, Novae, Durostorum şi Troesmis – ceea ce, cum va fi dovedit mai jos, s-a întîmplat chiar la începutul secolului al II-lea – această parte a malului drept al Dunării va deveni şi ea un centru al civilizaţiei italice care concorda cu ordinea militară. În aceste timpuri se fondează aici şi aşezări civile, mai ales oraşele Ratiaria, în apropiere de Vidin, şi Oescus la vărsarea Iskrei în Dunăre, precum şi de-a lungul Dunării, între marile castre permanente organizate conform modelului italic; în curînd, ţinutul s-a apropiat de nivelul culturii romane, încă existentă, dar intrată deja în declin. Începînd cu Hadrian, de la care datează cele mai vechi borne miliare din zonă descoperite pînă în prezent, regenţii au desfăşurat în Moesia inferioară o intensă activitate în domeniul construirii drumurilor.

Dacă ne întoarcem privirile de la prezentarea stăpînirii romane de pe malul drept al Dunării, în formele consacrate din timpul lui Augustus, spre situaţia şi locuitorii celui stîng, trebuie spus că trăsăturile caracteristice regiunii occidentale au fost schiţate în esenţă cu prilejul descrierii Germaniei superioare; am remarcat (p.

31) îndeosebi că, dintre toţi vecinii romanilor, hermundurii, germanii apropiaţi cel mai mult de Raetia, au fost cei mai paşnici, după cunoştinţele noastre neintrînd niciodată în conflict cu Roma. Mai sus s-a arătat deja că marcomanii sau, conform denumirii consacrate la romanii acestor timpuri, suebii, după ce îşi găsiseră o patrie nouă în vechea ţară a boiilor, actuala Boemia, şi intraseră, în vremea regelui Maroboduus, într-o organizaţie statală mai solidă, nu s-au angajat, ce-i drept, în războaiele romano-germanice, dar au fost salvaţi de invazia romană ameninţătoare numai de intervenţia germanilor renani; de asemenea, că înnoita întrerupere a ofensivei romane pe Rin a determinat nimicirea acestui stat excesiv de neutru. Cu aceasta luă sfîrşit hegemonia pe care marcomanii conduşi de Maroboduus o cîştigaseră asupra mai îndepărtatelor populaţii din ţinutul Elbei; însuşi regele muri pribeag pe pămînt roman (p. 38). Marcomanii şi vecinii lor înrudiţi din est, quazii din Moravia, au trecut în clientelă romană, în măsura în care, asemănător Armeniei, pretendenţii care rivalizau pentru putere se bazau şi aici în parte pe romani, aceştia din urmă arogîndu-şi dreptul de învestire, pe care l-au exercitat după împrejurări. Catualda, principele gotonilor, care deţinuse rolul principal în prăbuşirea lui Maroboduus şi preluase succesiunea acestuia, nu s-a putut menţine mult timp, mai ales că Vibilius, regele învecinaţilor hermunduri, s-a ridicat împotriva lui; Catualda a trebuit să treacă pe teritoriul roman şi să apeleze, la fel ca Maroboduus, la clemenţa imperială. Sub influenţa lui Tiberius, locul lui a fost luat de Vannius, un nobil quad. Suita numeroasă a celor doi regi exilaţi, care nu putea rămîne pe malul drept al Dunării, primi din partea lui Tiberius noi locuri pentru aşezare pe cel stîng, în valea rîului March, iar Vannius obţinu recunoaşterea din partea hermundurilor, aflaţi în relaţii de prietenie cu Roma. În anul 50, după o domnie de 30 de ani, acesta din urmă a fost înlăturat de la putere de Vangio şi Sido, doi nepoţi de soră, care se răzvrătiseră împotriva lui şi cîştigară popoarele vecine de partea lor: hermundurii din Franconia şi lugii din Silezia. Guvernul roman, al cărui sprijin fusese solicitat de Vannius, a rămas fidel politicii lui Tiberius: el acordă regelui detronat dreptul de azil, dar nu interveni, mai ales pentru că succesorii care-şi

împărţiseră teritoriul recunoscură suzeranitatea romană de bunăvoie. În bătălia decisivă dintre Vitellius şi Vespasian, Sido, noul principe al suebilor, şi coregentul său Italicus, poate urmaşul lui Vangio, luptară împreună cu armata dunăreană de partea Flaviilor. Succesorii lor pot fi întîlniţi din nou în timpul marilor crize ale dominaţiei romane pe Dunăre sub Domiţian şi Marcus. Suebii dunăreni n-au aparţinut Imperiului Roman. Ce-i drept, monedele bătute, probabil, de aceştia poartă inscripţii latine, dar lipsesc etalonul roman şi efigia împăratului; aici nu au fost impuse dări şi contingente propriu-zise, însă statul sueb din Boemia şi Moravia a fost inclus, mai ales în secolul I, în sfera puterii romane şi, aşa cum s-a remarcat mai sus, acest fapt şi-a exercitat influenţa şi asupra modului de organizare a apărării graniţei romane.

În cîmpia dintre Dunăre şi Tisa, aflată la est de Panonia romană, s-a intercalat între aceasta şi dacii tracici o frîntură din populaţia garmaţilor, o parte din ramura medo-persană, care acopereau aproape întreaga stepă din Europa orientală, trăind ca păstori şi călăreţi nomazi. Aceştia sînt iazigii, numiţi „emigraţi" (*metiavnstai*) pentru a-i deosebi de tribul originar, rămas lîngă Marea Neagră. Denumirea demonstrează că au pătruns relativ tîrziu în aceste ţinuturi; poate că migraţia lor se leagă de loviturile sub care, în perioada bătăliei de la Actium, s-a prăbuşit regatul dac al lui Burebista (p. 12). Pe aceste meleaguri îi întîlnim pentru prima dată în timpul împăratului Claudius: iazigii i-au trimis regelui suebilor Vannius cavaleria pentru războaiele sale. Guvernul roman se păzea de abilele şi prădalnicele cete de călăreţi, dar, în general, nu trăia în raporturi de ostilitate cu ele. Cînd legiunile dunărene se îndreptară, în anul 70, spre Italia pentru a-l întrona pe Vespasian, ele refuzară contingentul de călăreţi oferit de către iazigi şi, în mod potrivit, acceptară venirea cîtorva dintre cei mai nobili, drept chezăşie pentru pacea la graniţa lipsită de trupe.

O pază mai serioasă şi permanentă era necesară în aval, pe Dunărea inferioară. Aici, dincolo de marele fluviu, care era acum graniţa imperiului, în cîmpiile Valahiei şi în actuala Transilvanie, locuiau dacii; în ţinutul de şes din est, în Moldova, Basarabia şi mai

departe, au locuit mai întîi bastarnii germanici, apoi triburile sarmate, ca roxolanii, asemenea iazigilor, un popor de călăreţi, aşezaţi la început între Nipru şi Don (II, p. 187), dar care au migrat ulterior de-a lungul coastei. În primii ani de domnie ai lui Tiberius, principele vasal al Traciei şi-a întărit trupele pentru a-i respinge pe bastarni şi pe sciţi; în ultimii ani ai domniei sale, guvernarea din ce în ce mai delăsătoare a fost criticată tot mai mult, drept dovadă invocîndu-se şi faptul că incursiunile dacilor şi sarmaţior nu erau urmate de expediţii punitive. Situaţia de pe cele două maluri ale Dunării inferioare din ultimii ani ai lui Nero este prezentată în linii generale de raportul guvernatorului Moesiei inferioare, Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, care, întîmplător, ni s-a păstrat. Acesta „conduse peste 100.000 de bărbaţi aşezaţi în nordul fluviului împreună cu soţiile şi copiii lor şi principii sau regii lor în sudul Dunării, astfel încît deveniră cu toţii plătitori de impozite. Deşi cedase o mare parte din trupele sale pentru purtarea războiului în Armenia (lui Corbulo), el suprimă în faşă o mişcare a sarmaţilor. El conduse un număr de regi, pînă atunci necunoscuţi romanilor sau învrăjbiţi cu ei, pe malul roman şi îi sili să îngenuncheze în faţa stindardelor romane. El înapoie regilor bastarnilor şi roxolanilor fiii luaţi prizonieri sau eliberaţi din prizonieratul inamicilor, iar celor ai dacilor, fraţii capturaţi şi luă ostatici din partea mai multor regi. Prin aceste măsuri, el consolidă şi lărgi aria de pace a provinciei. De asemenea, îl determină pe regele sciţilor să renunţe la asediul oraşului Chersones (Sevastopol), de dincolo de Borysthenes. A fost cel dintîi care ieftini pîinea la Roma prin mari transporturi de grîu din această provincie”.

Se recunoaşte aici atît vîrtejul de populaţii care clocotea în timpul dinastiei iulio-claudiene pe malul stîng al Dunării, cît şi vigurosul braţ al puterii imperiale, care încerca, şi chiar reuşea într-o oarecare măsură, să protejeze oraşele greceşti de pe Nipru şi din Crimeea, pînă dincolo de fluviu; această realitate va fi prezentată în contextul descrierii realităţilor greceşti.

Însă forţele militare de care dispunea Roma aici erau cu totul insuficiente. Garnizoana puţin numeroasă a Asiei Mici şi flota, de

asemenea nesemnificativă, din Marea Neagră satisfăceau în cel mai fericit caz cerinţele coloniştilor coastei nordice şi vestice ale acesteia. Guvernatorul Moesiei, care, cu două legiuni, trebuia să apere malul Dunării de la Belgrad pînă la gurile ei, se afla în faţa unei sarcini foarte dificile; în anumite circumstanţe, ajutorul tracilor nesubordonaţi pe deplin se putea transforma într-un pericol în plus. Îndeosebi în zona apropiată de vărsarea Dunării lipsea un bastion redutabil împotriva barbarilor care atacau cu forţe din ce în ce mai mari. Mai mult decît pe Rinul inferior, cele două retrageri ale legiunilor dunărene spre Italia în timpul tulburărilor de după moartea lui Nero au provocat incursiuni ale popoarelor vecine: mai întîi roxolanii, pe urmă dacii, în sfîrşit sarmaţii sau, mai exact, iazigii. Erau lupte grele; într-una din aceste bătălii, probabil împotriva iazigilor, a căzut şi viteazul guvernator al Moesiei, Gaius Fonteius Agrippa. Cu toate acestea, Vespasian nu a trecut la o mărire a armatei dunărene; necesitatea întăririi garnizoanelor asiatice trebuie să fi părut şi mai presantă, iar parcimonia care se impunea atunci interzicea orice mărire a efectivului general. În măsura în care o permitea pacificarea ţinutului din interior şi se impunea necondiţionat datorită dizolvării trupelor tracice prin includerea Traciei în imperiu, el se mulţumi să mute marile castre ale armatei dunărene pe graniţa statului. În felul acesta, legiunile panoniene au fost dislocate de pe Drava la Carnuntum şi Vindobona (aproape de regatul suebilor, p. 115), iar cele dalmate de pe Kerka şi Cettina, pe malul dunărean al Moesiei, astfel încît de atunci guvernatorul Moesiei a dispus de un număr dublu de legiuni.

În timpul lui Domiţian a intervenit o schimbare a puterii în defavoarea Romei sau, mai degrabă, atunci s-au manifestat consecinţele insuficientei apărări a graniţei. Din puţinele date de care dispunem, întocmai ca în timpul lui Caesar, transformarea situaţiei se lega de numele unui singur bărbat dac: se părea că planurile regelui Burebista vor fi realizate de către regele Decebal. Relatarea potrivit căreia regele dacilor Duras i-a cedat locul lui Decebal pentru a-l aduce pe omul potrivit la locul potrivit dovedeşte gradul în care veritabila forţă motrice rezida în personalitatea

acestuia. Înainte de a declanşa lupta, Decebal s-a preocupat mai ales de organizarea forţelor sale, fapt dovedit de relatările despre introducerea disciplinei romane în cadrul armatei dacice şi despre recrutarea unor bărbaţi destoinici dintre romanii înşişi, dar şi de condiţia impusă romanilor după victorie, de a-i furniza lucrătorii necesari pentru instruirea alor săi în îndeletnicirile păcii şi ale războiului. El îşi începu opera în stil mare, fapt dovedit de legăturile pe care le stabili în Vest şi Est, cu suebii şi iazigii şi chiar şi cu parţii. Atacatorii erau dacii. Oppius Sabinus, guvernatorul provinciei Moesia, cel dintîi care li se împotrivise, îşi pierdu viaţa pe cîmpul de bătălie. Au fost cucerite un număr de castre mai mici, cele mari erau ameninţate, însăşi stăpînirea provinciei aflîndu-se sub semnul întrebării. Domiţian s-a deplasat în persoană în tabără, iar locţiitorul său – Domiţian nu era militar şi a rămas în spatele liniilor –, comandantul gărzii, Cornelius Fuscus, a condus armata dincolo de Dunăre; însă el a plătit înaintarea nechibzuită cu o grea înfrîngere şi astfel al doilea comandant suprem căzu de mîna inamicului. Succesorul său, Iulianus, un ofiţer destoinic, îi înfrînse pe daci într-o mare bătălie care s-a dat pe teritoriul acestora, la Tapae, deschizînd calea unor succese durabile. Dar, în timp ce lupta împotriva dacilor se afla în cumpănă, Domiţian pornise războiul împotriva suebilor şi iazigilor, întrucît neglijaseră să-i trimită contingentele pentru războiul împotriva celor dintîi; solii, care veniseră pentru a scuza această neglijenţă, au fost executaţi la ordinul său. Ghinionul a urmărit armatele romane şi aici. Marcomanii au dobîndit o victorie asupra împăratului însuşi, iazigii au încercuit şi au măcelărit o legiune întreagă. În ciuda victoriei lui Iulianus, înfricoşat de această înfrîngere, Domiţian s-a grăbit să încheie cu dacii o pace care, ce-i drept, nu-l împiedică să-i acorde lui Diegis, reprezentantul lui Decebal la Roma, coroana, ca şi cum ar fi fost vasalul Romei, şi să se întoarcă triumfător pe Capitoliu, dar care echivala practic cu o capitulare. Aproape că se adeverise propunerea batjocoritoare avansată de Decebal la pătrunderea armatei romane în Dacia, de a-l concedia nevătămat pe fiecare bărbat pentru care i se va asigura o plată anuală de doi aşi; această pace prevedea ca incursiunile din

Moesia să fie răscumpărate printr-o sumă de despăgubire care urma să fie plătită anual.

Situaţia trebuia schimbată. Domiţian, un bun administrator, dar insensibil faţă de cerinţele onoarei militare, a fost urmat, după o scurtă guvernare a lui Nerva, de împăratul Traian, care, mai întîi de toate soldat, nu numai că a rupt acest tratat, ci a luat toate măsurile pentru ca astfel de evenimente să nu se mai repete. Se pare că războiul împotriva suebilor şi sarmaţilor, care mai bîntuia la moartea lui Domiţian, a fost încheiat favorabil în timpul lui Nerva (97). Înainte de a intra solemn în capitală, noul împărat s-a deplasat de pe Rin pe Dunăre, unde a rămas în iarna 98/99, însă nu pentru a-i ataca imediat pe daci, ci pentru a pregăti războiul; din această perioadă datează drumul de pe malul drept al Dunării, în regiunea Orşovei, terminat în anul 100, care se leagă de construcţiile de drumuri din Germania superioară (p. 87). Războiul împotriva dacilor, în care comanda el însuşi, ca în toate războaiele sale, a fost declanşat abia în primăvara anului 101. Traian traversă Dunărea în aval de Viminacium şi se îndreptă spre Sarmizegetusa, capitala regelui, situată la o distanţă considerabilă. Decebal împreună cu aliaţii săi – burii şi alte triburi statornicite mai spre nord au participat la luptă – au opus o rezistenţă neînfricată, iar romanii şi-au croit drum numai prin încleştări violente şi sîngeroase; numărul răniţilor era atît de mare, încît împăratul şi-a pus propria garderobă la dispoziţia medicilor. Dar victoria era sigură. Cetăţile căzură pe rînd; romanii o capturară pe sora regelui, prizonierii din războiul precedent şi stindardele pierdute de armatele lui Domiţian; încercuit de Traian însuşi şi de viteazul Lusius Quietus, regele a fost constrîns să capituleze fără condiţii (102). Traian a pretins foarte mult: renunţarea la puterea suzerană şi intrarea regatului dac în clientela romană. Dezertorii, armele, maşinile de război, lucrătorii trimişi cîndva de Roma pentru a le construi au trebuit să fie predaţi, iar regele trebuia să îngenuncheze personal în faţa învingătorului. El renunţă la dreptul de a hotărî asupra războiului şi păcii şi promise că va acorda oricînd sprijin militar. Cetăţile au fost fie dărîmate, fie predate romanilor, în acestea din urmă, mai ales în capitală, instalîndu-se garnizoane

romane. Grandiosul pod de piatră construit din ordinul lui Traian la Drobeta Turnu Severin asigura legătura peste Dunăre şi în anotimpurile nefavorabile, acordînd garnizoanelor din Dacia un sprijin prin legiunile din Moesia superioară apropiată. Dar, spre deosebire de regii Cappadociei şi Mauritaniei, naţiunea dacă şi îndeosebi regele nu se puteau obişnui cu dependenţa sau, mai degrabă, acceptaseră jugul numai în speranţa de a-l scutura cu prima ocazie. Indiciile acestei atitudini nu întîrziară să apară. Dacii au păstrat o parte din armele ce trebuiau predate, nu au cedat fortăreţele conform tratatului, acordau în continuare dezertorilor romani azil, ocupau teritorii ale iazigilor inamici sau, poate, nu rămîneau pasivi cînd aceştia din urmă treceau graniţa, întreţineau intense şi îngrijorătoare relaţii cu naţiunile mai îndepărtate încă independente. Traian a trebuit să se convingă că opera era numai pe jumătate împlinită şi, nedezminţîndu-şi caracterul, se decise rapid, fără a mai recurge la tratative, declarîndu-i regelui război trei ani după încheierea păcii (105). Decebal l-ar fi evitat bucuros; dar pretenţia de a se preda nu lăsa nici o umbră de îndoială cu privire la intenţiile romanilor. Unica soluţie era lupta disperată şi nu toţi doreau s-o accepte; o mare parte dintre daci se supuseră fără a riposta. Chemarea adresată popoarelor vecine de a face front comun împotriva pericolului care ameninţa libertatea şi naţionalitatea lor rămase fără răspuns. În acest război, Decebal se putea baza numai pe dacii care-i rămăseseră fideli. Eşuară, de asemenea, tentativele înlăturării generalului imperial cu ajutorul dezertorilor, ca şi cele de răscumpărare a unor condiţii acceptabile prin eliberarea unui înalt ofiţer luat prizonier. Din nou, împăratul intră ca învingător în capitala inamică, iar Decebal, care s-a opus sorţii pînă în ultima clipă, se sinucise (107). De data aceasta, Traian merse pînă la capăt; războiul nu mai ameninţa libertatea, ci existenţa poporului. Populaţia autohtonă a fost alungată din partea cea mai bună a ţării, aceste meleaguri fiind colonizate, pentru regiunile sale miniere, cu o populaţie din munţii Dalmaţiei, în rest, cu locuitori dezrădăcinaţi, după toate aparenţele proveniţi în majoritate din Asia Mică. Bineînţeles, în unele zone a rămas vechea populaţie autohtonă şi s-a

impus chiar limba naţională. Mai tîrziu – de exemplu, sub Commodus şi Maximinus – aceşti daci, ca şi triburile care locuiau în afara graniţelor, le-au creat dificultăţi romanilor; dar, fiind izolaţi, au decăzut. Nu era de dorit ca pericolul pe care vigurosul trib tracic îl reprezentase de mai multe ori pentru romani să reapară, iar Traian atinsese acest ţel. Roma lui Traian nu mai era cea din timpul lui Hannibal; dar faptul de a-i înfrînge pe romani era în continuare periculos.

Impunătoarea columnă, înălţată de către senat pentru împărat la şase ani după eveniment, în noul for al lui Traian din capitală, acolo unde se află şi astăzi, constituie pentru precara tradiţie istorică a epocii imperiale romane o mărturie inegalabilă. Pe toată înălţimea ei, 100 de picioare romane, este acoperită cu imagini separate – se numără 124: o carte ilustrată a războaielor dacice pentru care ne lipseşte textul aproape în toate cazurile. Vedem turnurile de pază ale romanilor cu acoperişul lor ţuguiat, curtea împrejmuită de palisade, circumvalaţia superioară, semnalele de foc; oraşul de pe malul Dunării, al cărui zeu fluvial priveşte pe soldaţii romani mărşăluind sub stindardele lor peste podul de vase; împăratul însuşi în consiliul de război şi apoi făcînd sacrificii pe altarul amplasat în faţa valurilor taberei. Se povesteşte că burii, aliaţi cu dacii, l-au sfătuit pe Traian să renunţe la război trimiţîndu-i un text latin scris pe o ciupercă uriaşă; la o privire atentă, această ciupercă poate fi recunoscută: încărcată pe un animal de povară, de pe care un bărbat a fost doborît cu măciuca şi, zăcînd la pămînt, i-o arată cu degetul împăratului care se apropie. Vedem cum se ridică tabăra, cum se doboară copacii, cum se cară apa, cum se construiesc poduri. Primii daci luaţi prizonieri, uşor de recunoscut datorită cămăşilor cu mîneci lungi şi pantalonilor largi, cu mîinile legate la spate şi apucaţi de soldaţi de pletele lor bogate, sînt conduşi în faţa împăratului. Vedem luptele, aruncătorii de suliţe şi de pietre, purtătorii săbiilor încovoiate, arcaşii pedeştri, cavaleria grea în armură înarmată cu arcuri, stindardul cu dragon al dacilor, ofiţerii inamici împodobiţi cu însemnele demnităţii lor – căciula rotundă –, pădurea de molizi în care dacii îşi adăposteau răniţii, capetele retezate ale barbarilor rînduite în faţa împăratului.

Vedem satul lacustru dacic, situat în mijlocul lacului, spre ale cărui case cu acoperiş ţuguiat se îndreaptă torţele incendiatoare. Femei şi copii imploră mila împăratului. Răniţii sînt îngrijiţi şi bandajaţi, ofiţerii şi soldaţii primesc decoraţii. Pe urmă lupta este reluată: sînt atacate întăriturile inamice, în parte din lemn, în parte ziduri de piatră; sînt aduse maşinile de război şi scările de asediu, coloana de asalt atacă protejată de acoperişul format din scuturi. În sfîrşit, regele şi suita sa se găsesc la picioarele lui Traian; stindardele cu dragon au căzut în mîinile romanilor: trupele îl salută frenetic pe imperator; în faţa armelor inamicilor, înălţate în formă de piramidă, este reprezentată Victoria care înscrie izbînda. Urmează imaginile celui de-al doilea război, în general asemănătoare celui dintîi; demnă de remarcat este o scenă de mari dimensiuni care, după ce cetatea regală a fost cuprinsă de flăcări, pare să-i reprezinte pe nobilii daci adunaţi în jurul unui cazan şi golind, pe rînd, cupa cu otravă; într-o altă scenă, împăratului îi este adus pe un taler capul viteazului rege dac; în sfîrşit, imaginea finală înfăţişează lungul şir al învinşilor plecînd din patrie împreună cu femeile, copiii şi turmele lor. Istoria acestui război a fost scrisă de împăratul însuşi, aşa cum Frederic cel Mare a scris istoria războiului de şapte ani şi cum au procedat mulţi alţii după el. Toate acestea nu ni s-au păstrat şi, aşa cum nimeni n-ar îndrăzni să născocească istoria războiului de şapte ani luînd ca model tablourile lui Menzel, la fel şi noi, avînd acces la cîteva amănunte pe jumătate inteligibile, rămînem cu sentimentul dureros al unei mari şi impresionante catastrofe istorice care se sustrage pentru totdeauna memoriei.

În pofida aşteptărilor, transformarea Daciei într-o provincie romană n-a antrenat mutarea liniei de apărare a graniţei din ţinutul Dunării; nu a intervenit o schimbare propriu-zisă a liniei de apărare; noua provincie a fost tratată în general ca o poziţie excentrică, legată de teritoriul roman doar spre sud, pe Dunăre, înaintînd spre celelalte trei puncte cardinale în ţinutul barbar. Cîmpia Tisei, care se întinde între Panonia şi Dacia, a rămas şi în continuare stăpînită de iazigi; ce-i drept, s-au găsit urmele unor valuri vechi care duc de la Dunăre pînă dincolo de Tisa, ajungînd pînă în munţii Daciei şi delimitînd

teritoriul iazigilor în partea nordică, dar epoca şi autorii acestor întăriturі nu pot fi determinate cu precizie. Şi Basarabia este străbătută de o dublă linie de apărare, care, legînd Prutul de Nistru, se sfîrşeşte la Tyra; conform mărturiilor existente, dar încă insuficiente, aceasta pare să dateze din epoca romană. În cazul acesta, Moldova şi partea sudică a Basarabiei, ca şi întreaga Valahie, vor fi fost înglobate în Imperiul Roman. Însă, chiar dacă a existat o stăpînire nominală, este greu de crezut că dominaţia romană s-a extins şi în mod efectiv asupra acestor ţinuturi; pînă în prezent lipsesc dovezi certe despre aşezări romane atît în partea orientală a Valahiei, cît şi în Moldova; în Basarabia acestea lipsesc cu desăvîrşire. În orice caz, Dunărea a rămas aici, mai mult decît Rinul în Germania, graniţa civilizaţiei romane şi veritabilul punct de sprijin pentru apărarea graniţei. De-a lungul ei, poziţiile au fost întărite în mod considerabil. Era în avantajul Romei dacă valul popoarelor migratoare se izbea tot mai mult de Dunăre şi scădea în intensitate pe Rin, trupele de aici putînd fi folosite în alte locuri. Dacă, în timpul lui Vespasian, pe Dunăre nu erau staţionate mai mult de şase legiuni, în timpul lui Domiţian şi Traian numărul lor a sporit la zece; această schimbare se leagă probabil de împărţirea celor două comandamente supreme din Moesia şi Panonia – cel dintîi sub Domiţian, cel de-al doilea sub Traian –, la Dunărea de Jos existînd acum, prin adăugirea celui dacic, cinci comandamente.

Bineînţeles, se pare că la început a fost exclusă Dobrogea de astăzi, ţinutul înconjurat de acest fluviu în aval de Durostorum (Silistra), şi că, asemenea Britaniei (p. 103), de la actuala localitate Rassova, unde fluviul se apropie pînă la şapte mile germane de mare, pentru a se îndrepta apoi aproape în unghi drept spre nord, linia fluvială a fost înlocuită cu un drum fortificat care atingea coasta la Tomis. Însă cel mai tîrziu sub Hadrian acest colţ a fost inclus în apărarea de graniţă; căci, începînd cu el, în Moesia inferioară – probabil neînzestrată înainte de Traian cu garnizoane permanente mai mari – sînt atestate cele trei mari castre de legiune de la Novae (Sviştova), Durostorum (Silistra) şi Troesmis (Igliţa, în apropiere de Galaţi), acesta din urmă aflîndu-se chiar lîngă cotul Dunării. În cazul

iazigilor, poziţia a fost întărită adăugîndu-se castrelor din Moesia superioară, Singidunum şi Viminacium, cel de la Acumincum, din Panonia inferioară, la vărsarea Tisei în Dunăre. În Dacia au fost staţionate atunci puţine trupe. Capitala, acum colonia traiană Sarmizegetusa, se afla la o distanţă relativ mică de trecerile peste Dunăre din Moesia superioară. Romanii s-au aşezat mai ales aici, pe cursul mijlociu al Mureşului, ca şi dincolo de acesta, în districtul minelor de aur; legiunea staţionată în Dacia începînd cu Traian şi-a stabilit, curînd după aceea, cartierul general în acest ţinut, la Apulum (Alba Iulia). Mai spre nord, tot la început, romanii trebuie să fi ocupat Potaissa (Turda) şi Napoca (Cluj), dar marile centre militare panoniene şi dacice au avansat foarte încet spre miazănoapte. Dislocarea legiunii din Panonia inferioară, de la Acumincum la Aquincum, actualul Ofen, şi ocuparea acestei poziţii dominante din punct de vedere militar datează probabil din vremea lui Hadrian; în acelaşi timp, probabil că una dintre legiunile din Panonia superioară a fost staţionată la Brigetio (în apropierea localităţii Komorn). În timpul lui Commodus, la graniţa de nord a Daciei a fost interzisă locuirea pe lăţimea unei mile germane, ordonanţă care trebuie corelată cu reglementările de graniţă introduse după războiul cu marcomanii, ce vor fi prezentate mai jos. Este posibil ca atunci să fi luat naştere şi liniile întărite care blocau această graniţă, asemenea celei germanice. În timpul lui Severus, una dintre legiunile din Moesia inferioară a fost adusă şi staţionată la graniţa de nord a Daciei, la Potaissa (Turda). Dar, chiar şi după aceste dislocări, Dacia rămînea o poziţie avansată de pe malul stîng, apărată de munţi şi de valuri, justificîndu-se întrebarea dacă ar favoriza sau ar stingheri poziţia defensivă generală a romanilor. Într-adevăr, Hadrian a reflectat asupra problemei abandonării acestui ţinut: cu alte cuvinte, a privit înglobarea lui ca o greşeală, însă au prevalat considerentele legate dacă nu de profitabilele mine de aur ale ţării, cel puţin de civilizaţia romană din bazinul Mureşului, care se dezvolta cu rapiditate. El dădu însă ordin să fie îndepărtată suprastructura podului de piatră de peste Dunăre, întrucît, pentru el, temerea că ar putea fi folosit de către inamici trăgea mai greu în cumpănă decît

consideraţia faţă de garnizoana dacică. Epoca ulterioară s-a debarasat de această anxietate, însă poziţia excentrică a Daciei faţă de celelalte graniţe ale imperiului s-a menţinut.

Cei 60 de ani care au urmat războaielor dacice ale lui Traian au însemnat pentru ţările dunărene o perioadă de pace şi de dezvoltare. Bineînţeles, mai ales la gurile Dunării, tulburările nu au putut fi suprimate niciodată cu desăvîrşire; de asemenea, a fost folosit şi în continuare periculosul expedient, la care se recursese în cazul lui Decebal, de a răscumpăra securitatea graniţelor prin plătirea unor gratificaţii anuale. Totuşi, tocmai în această perioadă, mărturiile din Antichitate demonstrează pretutindeni o înflorire a vieţii urbane, multe comunităţi, îndeosebi în Panonia, numindu-i pe Hadrian şi pe Pius fondatori ai lor. Dar această linişte a fost urmată de o furtună cum imperiul nu mai înfruntase vreodată înainte; deşi s-a mărginit la un război de graniţă, a zguduit imperiul însuşi întrucît s-a extins asupra mai multor provincii şi a durat 13 ani.

Războiul, care poartă numele marcomanilor, nu a fost declanşat de o personalitate singulară de valoarea lui Hannibal sau Decebal. Cu atît mai puţin a fost provocat de abuzuri din partea romanilor; împăratul Pius nu ofensa pe nici un vecin – nici pe cel puternic, nici pe cel umil – şi cultiva pacea aproape peste măsură. Poate din cauza împărţirii teritoriale din vremea lui Vangio şi Sido (p. 120), regatul lui Maroboduus şi al lui Vannius se divizase între timp în regalitatea marcomanilor din Boemia actuală şi cea a quazilor din Moravia şi Ungaria superioară. Se pare că în acest caz nu au avut loc conflicte cu romanii; revendicînd confirmarea, relaţia de vasalitate a principilor quazi a fost recunoscută în mod formal chiar în timpul guvernării lui Pius. Cauza principală a marelui război au fost deplasările populaţiilor aflate dincolo de orizontul roman. Curînd după moartea lui Pius (161), au apărut în Panonia cete de germani, îndeosebi longobarzi de la Elba, dar şi marcomani şi alte populaţii, intenţionînd, după toate aparenţele, să obţină pămînturi pe malul drept. Constrînşi de trupele romane trimise în întîmpinarea lor, ei îi delegară pe principele Ballomarius şi pe cîte un reprezentant al celor zece triburi participante să reînnoiască rugămintea de a li se

distribui pămînturi. Dar guvernatorul nu se lăsă înduplecat şi îi sili să se reîntoarcă pe celălalt mal al Dunării. Acesta a fost începutul marelui război dunărean şi guvernatorul Germaniei superioare, Gaius Aufidius Victorinus, ginerele scriitorului Fronto, a trebuit să respingă, încă în anul 162, un atac al chattilor, provocat probabil tot de asaltul populaţiilor dinspre Elba. Dacă romanii ar fi intervenit imediat şi energic, nenorocirea ar fi putut fi prevenită. Dar tocmai atunci începuse războiul armean în care, curînd după aceea, intrară şi parţii; chiar dacă trupele n-au fost retrase de la graniţa ameninţată pentru a fi trimise în Orient – cel puţin ne lipsesc mărturiile în sensul acesta –, totuşi au lipsit contingente pentru a relua neîntîrziat cel de-al doilea război. Această temporizare a avut urmări funeste. Tocmai cînd Roma triumfa asupra regilor Orientului, chiatii, marcomanii, quazii, iazigii trecură simultan Dunărea şi invadară teritoriul roman. Invaziei îi căzură pradă în acelaşi timp Raetia, Noricum, cele două Panonii şi Dacia; urmele acestei expediţii pot fi constatate chiar şi de noi în districtul minier al Daciei. Dimensiunea pustiirilor în aceste ţinuturi, care nu mai văzuseră inamici de mult timp, este demonstrată de faptul că, după cîţiva ani, quazii eliberară mai întîi 13.000, apoi încă 50.000 de prizonieri romani, iar iazigii chiar 100.000. Dezastrul nu se limita însă numai la provincii. S-a întîmplat ceea ce nu se mai întîmplase de trei secole, un fapt care era socotit deja o imposibilitate: barbarii trecură bariera Alpilor şi invadară Italia însăşi. Venind, pe de o parte, din Raetia, ei distruseră Opitergium (Oderzo), iar pe de alta, din Alpii Iulieni, asaltară Aquileia. Corpurile armatei romane trebuie să fi suferit mai multe înfrîngeri; mărturiile păstrate ne informează numai că Victorinus, unul dintre comandanţii gărzii, a căzut pe cîmpul de luptă şi că rîndurile armatei romane s-au rărit simţitor.

Năprasnica lovitură izbi statul în momentul cel mai nepotrivit. Ce-i drept, războiul oriental luase sfîrşit; dar, ca o consecinţă a acestuia, în Italia şi în întregul Occident se răspîndise o epidemie care a durat mai mult decît războiul, secerînd nenumărate vieţi omeneşti. În timpul concentrărilor de trupe, inevitabil victimele răpuse de ciumă erau cu atît mai numeroase. Aşa cum pestilenţa determină

întotdeauna o scumpire, în acest caz consecinţele au fost recolte slabe, foamete şi o gravă criză financiară; impozitele nu mai puteau fi percepute, iar în cursul războiului împăratul se văzu nevoit să vîndă odoarele palatului la licitaţie publică. Lipsea conducătorul potrivit. În situaţia în care se afla Roma, o asemenea vastă şi complexă sarcină militaro-politică nu putea fi îndeplinită de un general căruia i se încredinţase această misiune, ci doar de împăratul însuşi. Recunoscîndu-şi corect şi resemnat nedesăvîrşirea, Marcus şi-l asociase la tron pe Lucius Verus, fratele său adoptiv mai tînăr, presupunînd încrezător că tînărul şi abilul bărbat, un destoinic spadasin şi vînător, va da dovadă şi de calităţile unui general capabil. Dar onestul împărat nu era înzestrat cu harul pătrunzătorului cunoscător de oameni; alegerea era cît se poate de nefericită. Războiul tocmai încheiat arătase că generalul era un destrăbălat şi un ofiţer incapabil. Coregenţa lui Verus nu era nimic altceva decît o calamitate în plus, anulată, bineînţeles, prin moartea sa, survenită puţin după izbucnirea războiului cu marcomanii (169). Marcus înclina mai mult către viaţa meditativă decît spre cea practică şi lipsit cu totul de calităţile unui soldat, în general nefiind o personalitate excepţională, preluă personal şi exclusiv conducerea operaţiilor necesare. Probabil că în amănunt a săvîrşit multe greşeli, lor datorîndu-li-se şi lunga durată a luptelor; dar unitatea comenzii supreme, pătrunderea scopului războiului, consecvenţa acţiunilor diplomatice, înainte de toate onestitatea şi tăria bărbatului care se achita cu fidelitate de obligaţiile misiunii dificile uitînd de propriile interese au dus la înlăturarea marelui pericol. Acesta este un merit cu atît mai mare cu cît succesul se datorează mai mult caracterului decît talentului.

Guvernul considera situaţia deosebit de gravă, căci, în ciuda lipsei de oameni şi de bani, el a reconstruit în primul an de război zidurile capitalei Dalmaţiei, Salonae, şi ale capitalei Traciei, Philippopolis, cu soldaţii şi pe banii săi; este cert că acestea n-au fost măsuri izolate. Era de aşteptat ca triburile din nord să asalteze pretutindeni zidurile marilor oraşe ale imperiului; grozăviile expediţiilor goţilor bătuseră deja la porţi, fiind de data aceasta înlăturate poate doar prin faptul

că au fost prevăzute de guvern. Conducerea supremă nemijlocită a operaţiunilor militare, reglementarea relaţiilor cu populaţiile de la graniţă şi reformarea ordinii în vigoare la faţa locului, cerute de situaţia creată, nu puteau fi nici neglijate, nici lăsate în voia fratelui lipsit de caracter sau a unor comandanţi separaţi. Într-adevăr, situaţia s-a schimbat imediat după sosirea celor doi împăraţi la Aquileia pentru a-şi pregăti plecarea cu armata spre teatrul de război. Germanii şi sarmaţii, dezbinaţi şi lipsiţi de o conducere unitară, nu au putut rezista în faţa unei asemenea contraofensive. Cetele invadatoare se retrăgeau pe întreaga linie; quazii se supuseră guvernatorilor imperiali, iar în multe cazuri conducătorii mişcării îndreptate împotriva romanilor îşi pierdură viaţa în cursul acestei retrageri. Lucius opină că războiul făcuse destule victime şi pleda pentru reîntoarcerea la Roma. Însă marcomanii stăruiră în rezistenţa lor obstinată, iar calamitatea care se abătuse asupra Romei, sutele de mii de oameni duşi ca prizonieri, succesele dobîndite de barbari reclamară stăruitor o politică mai viguroasă şi continuarea războiului ofensiv. În mod extraordinar, comanda din Raetia şi Noricum a fost preluată de ginerele lui Marcus, Tiberius Claudius Pompeianus; cu ajutorul legiunii I auxiliare, venită din Panonia, destoinicul său locotenent, viitorul împărat Publius Helvius Pertinax, alungă inamicul, grabnic şi definitiv, de pe teritoriul roman. În ciuda crizei financiare, se constituiră două noi legiuni, alcătuite îndeosebi din contingente ilirice; la încorporare, bineînţeles, mulţi vagabonzi au fost transformaţi în apărători ai ţării şi, cum s-a arătat mai sus (pp. 90, 110), apărarea de graniţă a acestor două provincii, pînă atunci insuficientă, a fost întărită prin cele două castre de legiune de la Regensburg şi Enns. Împăraţii înşişi se deplasară la castrele din Panonia superioară. Cel mai important lucru era reducerea focarului de război. N-a fost refuzat nici ajutorul barbarilor veniţi din nord; ei luptau în schimbul soldei romane, exceptînd cazurile în care îşi încălcau cuvîntul şi făceau front comun cu inamicul. Quazilor li se acordară fără reţineri pacea cerută şi confirmarea noului lor rege Furtius, romanii pretinzînd doar predarea dezertorilor şi a prizonierilor. S-a reuşit în bună măsură limitarea războiului la

adversarii principali: marcomanii şi vechii lor aliaţi, iazigii. În anii care au urmat, romanii purtară lupte grele, nu întotdeauna victorioase, împotriva acestor două popoare. Nu s-au păstrat decît relatări fragmentare, imposibil de integrat într-un tot unitar. Marcus Claudius Fronto, deţinătorul comandamentelor Moesiei superioare şi Daciei, unificate în mod extraordinar, căzu în jurul anului 171 în lupta împotriva germanilor şi iazigilor. De mînă inamică a fost răpus şi comandantul gărzii, Marcus Macrinius Vindex. În aceşti ani, lor şi altor ofiţeri superiori li se ridicară la Roma monumente onorifice, lîngă Columna lui Traian, întrucît muriseră apărîndu-şi patria. Triburile barbare care trecuseră de partea Romei se deziseră în parte de această alianţă: de exemplu, cotinii şi îndeosebi, quazii, care le ofereau azil refugiaţilor marcomani şi-l alungară pe principele vasal Furtius. În consecinţă, împăratul Marcus oferi pentru capul succesorului său, Ariogaesus, suma de 1.000 de monede de aur. Se pare că înfrîngerea definitivă a marcomanilor a avut loc abia în al şaselea an de război (172), după care Marcus adoptă binemeritatul titlu de *Germanicus*. Urmară, în sfîrşit, supunerea quazilor, în anul 175, apoi cea a iazigilor, împăratul adoptînd şi titlul de învingător al sarmaţilor. Condiţiile impuse populaţiilor învinse arată că Marcus nu intenţiona să le pedepsească, ci să le supună. Marcomanii şi iazigii, probabil şi quazii au trebuit să evacueze malul stîng al Dunării pe o lăţime iniţial de două, apoi, după o reevaluare, de o milă germană. Fortăreţele de pe malul drept primiră garnizoane romane care, numai la marcomani şi quazi, însumau 20.000 de soldaţi. Toţi supuşii trebuiau să trimită contingente – iazigii, de exemplu, 8.000 de călăreţi. Dacă împăratul n-ar fi fost silit să părăsească ţinutul din cauza insurecţiei Siriei, i-ar fi alungat pe cei din urmă din patria lor, aşa cum procedase Traian în cazul dacilor. Următorii ani de război dovedesc că aceasta ar fi fost soarta transdanubienilor răzvrătiţi. Imediat după pacificarea Siriei, împăratul se deplasă din nou la Dunăre şi, la fel ca Traian, începu în anul 178 cel de-al doilea şi cel mai hotărîtor război. Nu cunoaştem motivaţia acestei declaraţii de război; neîndoielnic, este corect dacă se presupune că el ar fi urmărit constituirea a două noi provincii: *Marcomania* şi *Sarmatia*. Iazigii,

care probabil au venit în întîmpinarea dorinţelor împăratului, au fost scutiţi de aproape toate obligaţiile împovărătoare; mai mult, li se permise, sub supravegherea corespunzătoare, şi trecerea prin Dacia pentru a comunica cu roxolanii, triburile înrudite din estul Daciei – probabil pentru că erau priviţi deja ca supuşi romani. Marcomanii au fost nimiciţi aproape toţi prin sabie şi înfometare. Disperaţi, quazii intenţionau să emigreze în nord şi să-şi caute o patrie nouă la semnoni, însă nu li s-a permis, întrucît trebuiau să cultive pămîntul pentru aprovizionarea garnizoanelor romane. După un efort de 14 ani aproape continuu, principele, războinic împotriva voinţei sale, îşi atinse ţelul: pentru a doua oară, şi romanii erau gata să cucerească ţinuturile de la Elba superioară; într-adevăr, acum trebuia doar manifestată dorinţa de a păstra teritoriile cucerite. Însă acesta muri fulgerător, înainte de a împlini 60 de ani, la 17 martie 180, în tabăra de la Vindobona.

Trebuie să recunoaştem nu numai hotărîrea şi acţiunea consecventă ale împăratului, ci şi consonanţa dintre faptele sale şi exigenţele politicii. Cucerirea Daciei de către Traian era un cîştig de o valoare îndoielnică, deşi stăpînirea Daciei a contribuit în războiul marcomanic nu numai la excluderea unui element periculos din rîndul inamicilor Romei, ci şi la împiedicarea intervenţiei în acest război a mulţimii de popoare de la Dunărea de Jos: bastarnii, roxolanii şi alţii. Dar, după ce impetuosul asalt al transdanubienilor din vestul Daciei a impus supunerea lor, aceasta a putut fi realizată în mod definitiv – altfel spus, trebuiau să fie incluse în linia de apărare romană Boemia, Moravia şi cîmpia Tisei, chiar dacă aceste ţinuturi urmau să fie doar avanposturi, asemenea Daciei, linia strategică de graniţă continuînd să rămînă Dunărea.

La moartea lui Marcus, fiul şi succesorul său, împăratul Commodus, era în tabără şi, întrucît nominal purta coroana de mai mulţi ani împreună cu tatăl său, el intră imediat, odată cu moartea acestuia, în posesia puterii depline. Doar o scurtă perioadă urmaşul în vîrstă de 19 ani îngădui ca oamenii de încredere ai tatălui, cumnatul său Pompeianus şi alţii care purtaseră strivitoarea povară a războiului, să acţioneze în spiritul acestuia. În toate privinţele,

Commodus era opusul tatălui său; nu era un savant, ci un iubitor al luptelor cu sabia; cu cît fusese Marcus mai hotărît şi mai consecvent, mai activ şi mai conştiincios, cu atît fiul său era mai laş şi mai lipsit de caracter, mai molîu şi mai delăsător. Nu numai că renunţă la înglobarea ţinutului cucerit, ci chiar le acordă marcomanilor condiţii nesperat de avantajoase. Este uşor de înţeles că printre ele figurau reglementarea circulaţiei la graniţă sub controlul roman şi angajamentul de a nu-i prejudicia pe vecinii lor aliaţi cu romanii; însă au fost retrase garnizoanele din ţinutul lor, menţinîndu-se numai interdicţia de a coloniza fîşia de graniţă. Ce-i drept, se stipulau plătirea unor dări şi trimiterea de contingente, dar în curînd se renunţă la prima condiţie, iar cea de-a doua n-a fost respectată niciodată. Tratate asemănătoare au fost încheiate cu quazii şi cu ceilalţi transdanubieni. Cu aceasta, cuceririle erau pierdute, iar îndelungatul efort era zădărnicit; dacă ţelul s-ar fi limitat doar la atît, el ar fi putut fi atins cu mult mai devreme. Şi totuşi, cu toate că Roma a refuzat preţul victoriei, războiul marcoman a statornicit pentru perioada următoare supremaţia Romei în aceste ţinuturi. Lovitura care a dus la năruirea supremaţiei mondiale a Romei n-a fost dată de triburile angajate în acest conflict.

O altă consecinţă durabilă a acestui război este legată de mutarea transdanubienilor în Imperiul Roman. De fapt, asemenea transmutări au avut loc în toate perioadele: sugambrii, colonizaţi de Augustus în Galia, dacii trimişi în Tracia nu fuseseră nimic altceva decît noi supuşi sau comunităţi de supuşi care se adăugau celor vechi. Nici cei 3.000 de narişti care obţinuseră din partea lui Marcus dreptul de a-şi părăsi patria din vestul Boemiei şi de a se aşeza în imperiu n-au deţinut alt statut, în timp ce aceeaşi rugăminte, rostită de astigi, necunoscuţi de altfel, situaţi la graniţa de nord a Daciei, a fost respinsă. Însă germanii pe care el i-a colonizat nu doar în ţinutul dunărean, ci chiar în Italia, la Ravenna, nu erau nici supuşi liberi, nici oameni propriu-zis dependenţi; acestea sînt începuturile iobăgiei romane, colonatul, al cărui rol în economia agrară a întregului stat va fi relatat într-un alt context. Însă această aşezare de lîngă Ravenna n-a fost de durată; oamenii s-au răzvrătit şi au fost duşi în alt loc, astfel

încît noul colonat s-a limitat la început numai la provincii, îndeosebi la ţinuturile dunărene.

Marele război de pe Dunărea mijlocie a fost urmat de o perioadă de pace de aproape 60 de ani, ale cărei binefaceri n-au putut fi zădărnicite întru totul de guvernarea internă tot mai delăsătoare. Ce-i drept, informaţii răzleţe arată că îndeosebi cea mai expusă graniţă a fost atacată şi în această perioadă; dar aici mai ales severa guvernare a lui Severus s-a achitat de sarcini, iar în vremea urmaşilor săi imediaţi cel puţin marcomanii şi quazii apar ca supuşi ascultători: fiul lui Severus a putut să-l convoace pe unul dintre principii quazi şi să-l decapiteze. De o importanţă secundară sînt, în această epocă, şi luptele purtate la Dunărea de Jos. Se pare totuşi că tot acum a avut loc o amplă mişcare de populaţii din nord-est spre Marea Neagră, care a confruntat paza romană de graniţă de la Dunărea de Jos cu inamici noi şi periculoşi. Aici, romanii înfruntaseră pînă în această epocă îndeosebi populaţii sarmatice, roxolanii fiind vecinii lor direcţi; bastarnii, statorniciţi de multă vreme în aceste ţinuturi, erau unica populaţie germanică. În această perioadă, roxolanii au fost asimilaţi, după toate aparenţele, de carpii înrudiţi, care, aşezaţi în regiunea văilor Siretului şi Prutului, vor deveni de acum înainte, la gurile Dunării, vecinii ai romanilor. Carpilor li se alătură la gurile Dunării poporul goţilor, de asemenea ca vecini ai romanilor. Relatarea istorică ne spune că, traversînd Marea Baltică, acest trib germanic a migrat din Scandinavia spre ţinutul Vistulei şi de aici către Marea Neagră; în acelaşi spirit, geografii romani din secolul al II-lea îi localizează pe Vistula, iar istoriografia romană din prima treime a secolului al III-lea, pe coasta de nord-vest a Mării Negre. Din acest moment, ascensiunea lor nu mai poate fi oprită; sub împăratul Probus, ultimii bastarni se refugiază pe malul drept al Dunării, fiind urmaţi de carpi, sub împăratul Diocleţian, în timp ce o mare parte a ambelor populaţii s-au amestecat, neîndoielnic, cu goţii, urmîndu-i. Această catastrofă poate fi considerată război al goţilor numai în măsura în care cea din timpul lui Marcus poartă numele marcomanilor. La ea a participat întreaga masă a populaţiilor antrenate de presiunea migraţiei orientate din nord-est spre Marea

Neagră, cu atît mai mult cu cît aceste atacuri succesive erau însoţite de jafuri şi piraterie, atît pe uscat, traversînd Dunărea de Jos, cît şi pe mare, dinspre coasta de nord a Mării Negre. De aceea, învăţatul atenian, participant activ şi istoriograf al războiului, nu este departe de adevăr dacă îl califică mai degrabă ca război scitic, incluzînd în acesta, asemenea celui pelasgic, toate denumirile – care-l exasperează pe istoric – ale inamicilor imperiului, de neam germanic sau negermanic. În rîndurile următoare vom rezuma istoria acestor expediţii, atît cît ne-o permite încîlcita tradiţie, întru totul corespunzătoare acestor timpuri haotice.

Anul 238, în plus un an de război civil între patru împăraţi, este desemnat ca începutul războiului împotriva goţilor, menţionaţi acum pentru prima dată. Întrucît, odată cu Alexander (mort în 235), Tyra şi Olbia nu mai emit monede, aceste posesiuni romane situate în afara graniţei imperiului trebuie să fi fost cucerite de noii inamici cu cîţiva ani înaintea acestei date. În acest an, ei au traversat Dunărea pentru prima dată, Istros, oraşul de coastă cel mai nordic din Moesia, fiind prima lor victimă. Învingător al goţilor este desemnat Gordian, ajuns împărat în aceste vremuri tulburi; este mult mai probabil că – dacă nu înaintea, măcar în timpul acestui împărat – guvernul roman s-a priceput să răscumpere invaziile gotice. Se înţelege că beneficiile acordate de împărat goţilor desconsideraţi au fost reclamate şi de carpi: în anul 245, după respingerea cererii lor, aceştia vor invada teritoriul roman. Împăratul Philippus – Gordian murise – îi respinse şi este sigur că o acţiune energică sprijinită de forţele reunite ale marelui imperiu i-ar fi oprit pe barbari. Dar, aşa cum îşi găsise tronul, ucigaşul imperial îşi găsi în aceşti ani atît asasinul, cît şi succesorul; tocmai în ameninţatele ţinuturi dunărene armata îi proclamă împotriva împăratului Philippus mai întîi pe Marinus Pacatianus, iar după înlăturarea lui, pe Traianus Decius. Într-adevăr, acesta din urmă l-a înfrînt pe adversarul său din Italia, fiind recunoscut împărat. Era un bărbat destoinic şi viteaz, justificînd cele două nume pe care le purta, şi, imediat ce împrejurările i-au permis, a intervenit hotărît în luptele de la Dunăre; dar pierderile provocate între timp de războiul civil nu mai puteau fi compensate. Goţii şi carpii se uniseră în timpul

luptelor dintre romani şi, sub principele got Cniva, invadaseră Moesia, lipsită de trupe. Trebonianus Gallus, guvernatorul provinciei, se închisese cu detaşamentul său la Nicopole din Haemus; goţii trecură la asedierea cetăţii. Concomitent, ei jefuiră Tracia şi asediară capitala provinciei, Philippopolis, întinsă şi bine fortificată; mai mult, ei au ajuns pînă în Macedonia şi au asaltat Thessalonike, unde guvernatorul Priscus consideră acest moment cel mai potrivit pentru a se proclama împărat. Decius sosi pentru a-şi înfrunta în acelaşi timp atît rivalul, cît şi inamicul ţării: îl înlătură fără dificultate pe cel dintîi, reuşind să despresureze şi Nicopole, unde, se spune, ar fi căzut 30.000 de goţi. Însă, la rîndul lor, goţii repliaţi spre Tracia învinseră la Beroë (Zagora Veche), îi respinseră pe romani spre Moesia şi cuceriră atît Nicopole din acest ţinut, cît şi, în Tracia, Anchialos şi chiar Philippopolis, unde, se spune, ar fi capturat 100.000 de oameni. După aceea, ei se îndreptară spre nord, pentru a-şi pune la loc sigur imensa pradă. Decius concepu planul de a lovi inamicul la traversarea Dunării. Sub comanda lui Gallus aşeză o divizie pe mal, sperînd că aceasta îi va ataca pe goţi şi le va bara calea. Însă în dreptul localităţii de graniţă a Moesiei, Abrittus, nenorocul armelor sau trădarea lui Gallus decise în defavoarea lui; Decius căzu împreună cu fiul lui, iar Gallus, proclamat succesor al acestuia, îşi începu guvernarea prin asigurarea contribuţiilor pecuniare anuale către goţi (251). Într-adevăr, această înfrîngere totală atît a armatelor, cît şi a politicii romane, moartea împăratului, primul care şi-a pierdut viaţa în lupta împotriva barbarilor – o veste care, chiar şi în aceste vremuri apatice din cauza obişnuinţei cu nenorocirile, a cutremurat spiritele –, capitularea care a urmat au pus sub semnul întrebării integritatea imperiului. Consecinţa imediat următoare trebuie să fi fost constituită de crize serioase pe Dunărea mijlocie, dacă nu chiar de pierderea Daciei. Însă ea a fost prevenită încă o dată: guvernatorul Panoniei, Marcus Aemilius Aemilianus, un bun soldat, obţinu o victorie importantă şi-i alungă pe inamici dincolo de graniţă. Însă Nemesis veghea. Urmările acestei victorii dobîndite în numele lui Gallus au fost refuzul armatei de a se supune trădătorului şi proclamarea generalului ei ca împărat. Aşadar,

războiul civil avu din nou întîietate faţă de apărarea de graniţă şi, în timp ce Aemilianus îl înfrînse pe Gallus în Italia, fiind însă în curînd (256) învins de Valerianus, generalul acestuia din urmă, Dacia a fost separată de imperiu; modalitatea şi autorii acestei separări nu ne sînt cunoscuţi. Ultima monedă bătută de această provincie şi cea mai recentă inscripţie găsită în acest ţinut datează din anul 255, ultima monedă a localităţii învecinate din Moesia superioară, Viminacium, din anul următor. În concluzie, barbarii au ocupat teritoriul roman de pe malul stîng al Dunării în primii ani de guvernare a lui Valerian şi Gallienus şi, cu siguranţă, au pătruns şi dincolo, pe malul drept.

Înainte de a urmări evoluţia ulterioară de la Dunărea de Jos, considerăm necesar să ne oprim asupra pirateriei de atunci din bazinul oriental al Mării Mediterane şi asupra expediţiilor maritime ale goţilor şi însoţitorilor lor, care au rezultat din aceasta.

E o caracteristică a stăpînirii romane, aşa cum s-a format de-a lungul coastelor imperiului, faptul că flota romană din Marea Neagră n-a fost niciodată de prisos şi că, probabil, pirateria n-a fost stîrpită niciodată în aceste locuri. Stăpînirea romană era consolidată numai asupra ţinutului cuprins aproximativ între gurile Dunării şi, spre sud, Trapezunt. Bineînţeles, romane erau, pe de o parte, şi Tyra, de la vărsarea Nistrului, şi Olbia, de lîngă gurile Niprului, pe de alta, porturile din Caucaz, Dioskurias şi Pityus, în zona actualei localităţi Suchumi. La fel, regatul bosporan din Crimeea, situat la mijloc, era sub protecţia romană, avînd o garnizoană romană, subordonată guvernatorului Moesiei. Însă de-a lungul acestor ţărmuri, în majoritatea lor puţin primitoare, romanii îşi exercitau stăpînirea durabilă doar asupra acestor porturi, ori vechi colonii greceşti, ori fortăreţe romane; coasta însăşi era fie pustie, fie în mîinile indigenilor care populau interiorul ţinutului, reuniţi sub denumirea generică de sciţi, în majoritate de origine sarmatică, care nu deveniseră şi nici nu aveau să devină vreodată supuşi ai romanilor. Autorităţile erau deja mulţumite dacă nu îi atacau direct pe romani sau pe protejaţii lor. Astfel, nu este de mirare dacă încă din timpul lui Tiberius piraţii coastei orientale nu doar bîntuiau în Marea Neagră, ci şi debarcau şi jefuiau satele şi oraşele de pe ţărm. Dacă o ceată de

costoboci, stabiliţi pe malul nord-vestic, au atacat în timpul lui Pius sau Marcus oraşul continental Elateia, situat în inima Focidei, şi s-au încăierat cu cetăţenii sub zidurile sale, acest eveniment – singularitatea lui datorîndu-se, cu siguranţă, numai tradiţiei lacunare – arată că reapăreau acum aceleaşi fenomene care precedaseră răsturnarea guvernării senatoriale şi că, în timpul puterii statale formal nealterate, Marea Neagră şi chiar Marea Mediterană erau străbătute nu numai de corăbii izolate de piraţi, ci chiar de escadre întregi. Cum era firesc, declinul guvernării, devenit evident după moartea lui Severus; îndeosebi după stingerea ultimei dinastii, declinul se relevă mai ales printr-o accentuată decădere a poliţiei maritime. Deja înainte de Decius relatări îndoielnice, dacă sînt luate fiecare în parte, atestă apariţia unei mari flote de piraţi în Marea Egee; ulterior, în timpul lui Decius, se citează jefuirea coastei Pamfiliei şi a insulelor greco-asiatice; în timpul lui Gallus, sînt semnalate incursiuni piratereşti în Asia Mică pînă la Pessinus şi Efes. Acestea erau expediţii de jaf. Aceşti indivizi prădau coastele în lung şi în lat şi, cum am văzut, efectuau temerare incursiuni chiar în interior; dar nu sînt menţionate oraşe distruse, iar piraţii evitau ciocnirea cu trupele romane; atacurile se îndreptau de preferinţă împotriva ţinuturilor lipsite de armată.

Caracterul acestor expediţii s-a schimbat în timpul lui Valerian. Felul incursiunilor diferă atît de mult de cele anterioare, încît expediţia boranilor împotriva localităţii Pityus, în timpul lui Valerian, nesemnificativă de altfel, a putut fi desemnată de referenţi documentaţi drept începutul acestei mişcări, astfel încît, pentru o vreme, piraţii au purtat în Asia Mică numele acestei populaţii, necunoscute din alte izvoare. Aceste incursiuni nu mai sînt organizate de locuitorii indigeni de pe ţărmul Mării Negre, ci de hoardele care se îmbulzeau în spatele lor. Ceea ce fusese pînă atunci piraterie începe să devină o parte a deplasării de populaţii în care se înscrie pătrunderea goţilor pînă la Dunărea de Jos. Diversitatea populaţiilor implicate este mare şi, în parte, ele sînt puţin cunoscute; se pare că herulii, pe atunci stabiliţi lîngă Maeotis, au jucat în cadrul expediţiilor ulterioare un rol conducător. Au participat şi goţii, însă,

în măsura în care este vorba de expediţii maritime propriu-zise despre care sîntem bine informaţi, rolul lor a fost de ordin secundar; pe drept cuvînt, aceste expediţii trebuie numite scitice, şi nu gotice. Centrul maritim al acestor atacuri este gura Nistrului, portul de la Tyra. Oraşele greceşti ale Bosforului, abandonate din cauza falimentului puterii imperiului, neputincioase, hoardelor nestăvilite şi sub presiunea asediului iminent, acceptară, în parte silite, în parte voluntar, să-i transporte pe noii vecini incomozi – lipsiţi de mijloacele şi de abilităţile necesare – cu corăbiile şi marinarii lor pînă la posesiunile romane cele mai apropiate de pe coasta de nord a Pontului. În acest fel, s-a ajuns la expediţia de la Pityus. Boranii debarcară şi, încrezători în succes, trimiseră corăbiile în patrie. Însă Successianus, energicul comandant de la Pityus, respinse atacul, iar invadatorii, temîndu-se de sosirea restului garnizoanei romane, se retraseră în grabă; corăbiile necesare au fost procurate cu mare greutate. Însă planul nu a fost abandonat; ei reveniră în anul următor şi, întrucît comandantul fusese schimbat între timp, fortăreaţa s-a predat. Boranii, ce reţinuseră de data aceasta corăbiile bosforane şi le echipaseră cu marinari adunaţi cu forţa şi cu romani luaţi prizionieri, cuceriră o mare parte a coastei şi ajunseră pînă la Trapezunt. Locuitorii din împrejurimi se refugiaseră cu toţii în acest oraş bine fortificat şi înzestrat cu o garnizoană puternică, iar barbarii nu erau în stare să treacă la un asediu propriu-zis. Însă conducerea romană era mizerabilă, iar disciplina militară atît de decăzută, încît nu au fost apărate nici măcar zidurile; în consecinţă, barbarii le escaladară în timpul nopţii fără a întîlni vreo rezistenţă şi capturară în marele şi bogatul oraş o pradă imensă, precum şi cîteva corăbii. Fericiţi, se întoarseră din îndepărtatul ţinut lîngă Maeotis.

În iarna care a urmat, o a doua expediţie, stimulată de acest succes, a altor cete de sciţi învecinaţi se îndreptă împotriva Bitiniei. Este semnificativ pentru starea generală a societăţii faptul că iniţiatorul acestei incursiuni a fost un grec din Nikomedeia, Chrysogonos, şi că barbarii ajunseră să-l venereze datorită reuşitei ei. Întrucît nu au putut fi procurate numărul necesar de corăbii, această expediţie a fost întreprinsă atît pe mare, cît şi pe uscat; abia

în apropiere de Bizanţ, piraţii reuşiră să captureze un număr apreciabil de bărci pescăreşti, ajungînd astfel pe coasta asiatică la Calchedon, a cărui garnizoană puternică fugi la vestea debarcării lor. Ei cuceriră nu numai acest oraş, ci, de-a lungul coastei, şi Nikomedeia, Kios şi Apameia, iar în interior, Nikaea şi Prusa. Ei incendiară Nikomedeia şi Nikaea şi pătrunseră pînă pe Rhyndakos. De aici, se întoarseră în patrie încărcaţi cu tezaurele bogatului ţinut şi ale oraşelor sale impunătoare.

Deja expediţia împotriva Bitiniei fusese întreprinsă parţial pe uscat; cu atît mai mult atacurile îndreptate împotriva Greciei europene erau întreprinse de pe mare şi pe calea continentală. Chiar dacă Moesia şi Tracia n-au fost ocupate permanent de către goţi, totuşi aceştia circulau aici ca în ţara lor, pătrunzînd adînc pînă în Macedonia. În timpul lui Valerian, invazia lor a fost aşteptată chiar şi în Achaia; au fost baricadate Termopilele şi Istmul, iar atenienii începură restaurarea zidurilor oraşului, distruse în timpul lui Sulla. Barbarii nu au venit atunci şi pe această cale. Dar în timpul lui Gallienus o flotă de 500 de vele, de data aceasta mai ales heruli, apăru în faţa portului Bizanţului, însă acesta nu-şi pierduse încă posibilităţile de apărare; corăbiile bizantinilor îi respinseră cu succes pe tîlhari. Aceştia îşi continuară drumul, pînă în faţa Ciziculuі, cruţat pînă atunci, navigînd, în dreptul insulelor Lemnos şi Imbros, spre Grecia propriu-zisă. Atena, Corintul, Argos şi Sparta au fost jefuite şi distruse. Oricum, nu a fost lipsită de importanţă acţiunea a 2.000 de cetăţeni ai Atenei distruse, care, la fel ca în epoca războaielor persane, pregătiră o ambuscadă barbarilor aflaţi în retragere şi, conduşi de Publius Herennius Dexippus din vechea gintă nobilă a Kerycilor, campionul lor pe cît de erudit, pe atît de viteaz, şi sprijiniţi de flota romană, le provocară piraţilor o gravă înfrîngere. În Tracia, în timpul întoarcerii în patrie, în parte pe uscat, ei au fost atacaţi pe rîul Nestos de împăratul Gallienus, care le-a provocat grave pierderi de vieţi omeneşti.

Pentru a avea o imagine completă a nenorocirii, trebuie să adăugăm că, în acest imperiu aflat în destrămare şi, mai ales, în provinciile cotropite de inamic, ofiţerii rîvneau mereu la coroana care

abia dacă mai însemna ceva. Nu merită osteneala să consemnăm numele acestor efemeri purtători de purpură; situaţia este caracterizată prin atitudinea împăratului Valerian, care, după pustiirea Bitiniei de către piraţi, a neglijat să trimită aici un comandant extraordinar, văzînd, nu fără temei, un rival în oricare dintre generali. Acest comportament a contribuit la formarea atitudinii guvernului, aproape cu desăvîrşire pasivă, faţă de această calamitate. Însă, din alt punct de vedere, este neîndoielnic că o bună parte din această pasivitate iresponsabilă se datorează personalităţii imperatorilor: Valerian era slab şi înaintat în vîrstă, Gallienus distrat şi desfrînat, nici unul, nici altul nefiind capabil să manevreze corabia statului prin furtună. Marcianus, căruia Gallienus i-a încredinţat comanda în Achaia după invadarea acestor ţinuturi, a înregistrat cîteva succese; dar, atît timp cît tronul a fost ocupat de cel din urmă, nu s-a înregistrat o reală schimbare în bine.

După asasinarea lui Gallienus (268), poate chiar la vestea morţii lui, barbarii, conduşi din nou de heruli, dar unindu-şi forţele, dispunînd de o flotă imensă, au întreprins, probabil şi dinspre Dunăre, pe uscat, un atac fără precedent la graniţele imperiului. În Propontida flota a suferit mult din cauza furtunilor; pe urmă s-a divizat, goţii îndreptîndu-se, o parte, spre Tesalia şi Grecia, iar alţii spre Rhodos şi Creta. Masa principală se deplasă spre Macedonia şi, de aici, neîndoielnic împreună cu cetele invadatoare din Tracia, pătrunse în interiorul ţării. Dar locuitorii din Thessalonike, deseori asediaţi şi ajunşi acum în pragul disperării, au fost despresuraţi de împăratul Claudius, care a venit personal în fruntea unei armate puternice. El îi alungă pe goţi în valea rîului Axios (Vardar) şi mai departe, dincolo de munţi, în Moesia superioară; după mai multe bătălii în care şansa a fost de ambele părţi, el dobîndi o strălucită victorie în valea Moraviei, lîngă Naissus; se spune că au pierit 50.000 de inamici. Risipiţi, goţii se retraseră mai întîi spre Macedonia, apoi, prin Tracia, spre Haemus, cu intenţia de a ajunge dincolo de Dunăre. Vrajba din tabăra romană, de data aceasta între infanterie şi cavalerie, aproape că le-ar fi dat răgazul necesar; însă, după ce bătălia a început, călăreţii nu au putut suporta ideea abandonării

camarazilor lor, iar armata reunită ieşi din nou victorioasă. E adevărat, o gravă epidemie, care a bîntuit în toţi aceşti ani de mizerie, dar tocmai atunci în aceste ţinuturi şi mai ales în rîndurile soldaţilor, le-a provocat şi romanilor mari pierderi – însuşi împăratul Claudius a murit din cauza ei –, însă marea armată a nordicilor a fost nimicită şi numeroşii prizionieri au fost fie înrolaţi în trupele romane, fie transformaţi în şerbi. Într-o oarecare măsură, a fost îmblînzită şi hidra revoluţiilor militare: Claudius şi, după el, Aurelianus au fost într-un fel stăpîni ai imperiului, ceea ce nu se poate spune despre Gallienus. S-a continuat reînnoirea flotei începută sub Gallienus. Dacia traiană era şi a rămas pierdută; Aurelian a retras posturile care mai rezistaseră pînă atunci şi a acordat proprietarilor alungaţi sau dornici să emigreze noi proprietăţi pe malul moesic. Tracia şi Moesia, pentru un timp mai degrabă stăpînită de goţi decît de romani, au reintrat însă sub stăpînirea romană; cel puţin graniţa Dunării a fost consolidată din nou.

Nu este cazul să credem că aceste expediţii gotice şi scitice, pe apă şi pe uscat, care se întind pe o perioadă de 20 de ani (250-269), au urmărit stabilirea permanentă a cetelor nestatornice în ţinuturile cotropite. Un asemenea plan nu poate fi atestat nici pentru Moesia sau Tracia şi cu atît mai puţin pentru coastele mai îndepărtate; de asemenea, este puţin probabil ca atacatorii să fi fost suficient de numeroşi pentru a întreprinde o invazie propriu-zisă. Aşa cum mizerabila guvernare a ultimilor împăraţi şi, mai ales, neîncrederea care trebuia să fie manifestată faţă de armată au contribuit mult mai mult decît supremaţia barbarilor la invadarea ţinutului de către tîlharii şi de pe uscat, şi de pe mare, la fel, restabilirea ordinii interne şi măsurile energice ale guvernului au antrenat de la sine eliberarea acestuia. Statul roman încă nu putea fi înfrînt, dacă nu se frîngea el însuşi. Oricum, guvernarea restaurată de Claudius a constituit o mare operă. Despre el cunoaştem şi mai puţin decît despre majoritatea regenţilor acestei perioade, întrucît stabilirea lui, probabil fictivă, ca strămoş în genealogia constantiniană, a dus la zugrăvirea portretului său după searbădul model al perfecţiunii. Însă tocmai această legătură şi numeroasele monede bătute în onoarea lui

după moarte dovedesc că generaţia următoare l-a considerat salvator al statului şi probabil că nu a greşit. Ce-i drept, aceste expediţii scitice sînt un preludiu al migraţiei popoarelor de mai tîrziu; distrugerea oraşelor, particularitate prin care se deosebesc de obişnuitele incursiuni ale piraţilor, a luat atunci asemenea proporţii, încît bunăstarea şi civilizaţia Greciei şi Asiei Mici nu s-au mai putut regenera niciodată după aceea.

Trecînd Dunărea pe la vărsare, Aurelian a consolidat victoria dobîndită, reluînd la graniţa restaurată o poziţie defensivă strategică; dincolo de fluviu, i-a înfrînt atît pe carpi, trecuţi de atunci în relaţii de clientelă faţă de romani, cît şi pe goţi, conduşi de regele Canabaudes. Cum s-a menţionat mai sus, succesorul său, Probus, a aşezat rămăşiţele bastarnilor asaltaţi de goţi pe malul roman; la fel a procedat Diocleţian cu resturile carpilor în anul 295. Aceste măsuri atestă consolidarea regatului goţilor pe malul celălalt al fluviului. Romanii au întărit fortificaţiile de graniţă; *Contra-Aquincum* (Pesta) a fost ridicat în anul 294. Incursiunile piraţilor nu au încetat cu totul. În timpul lui Tacitus cete de la Maeotis şi-au făcut apariţia în Cilicia. Francii, colonizaţi de Probus pe malul Mării Negre, îşi procurară corăbii şi navigară spre Marea Nordului, jefuind în drum porţiuni ale coastelor siciliene şi africane. Armele nu zăboviră nici pe uscat; numeroasele victorii sarmatice ale lui Diocleţian şi o parte din cele germanice trebuie să fi fost repurtate în zona Dunării. Dar abia în vremea lui Constantin a fost angajat un nou război serios cu goţii, sorţii fiind de partea romanilor. Începînd cu victoria asupra goţilor cîştigată de Claudius, supremaţia Romei era, ca şi odinioară, consolidată.

Istoria războaielor prezentată mai sus a avut repercusiuni generale şi durabile asupra structurii interne a sistemului roman de stat şi militar. S-a remarcat deja că armatele Rinului, forţa militară principală în epoca imperială timpurie, a cedat primatul legiunilor de pe Dunăre încă din timpul lui Traian. Dacă sub Augustus pe Dunăre staţionau doar şase legiuni, iar pe Rin opt, după războaiele dacice ale lui Domiţian şi ale lui Traian din secolul al II-lea castrele renane numărau numai patru legiuni, cele dunărene zece, iar după războiul

cu marcomanii chiar douăsprezece legiuni. După ce, exceptînd ofiţerii, elementul italic a dispărut din armată începînd cu Hadrian şi, în general, fiecare unitate se recruta în ţinutul în care staţiona, cei mai mulţi soldaţi din armata dunăreană şi, în aceeaşi măsură, centurionii avansaţi din rîndul lor erau locuitori ai Panoniei, Daciei, Moesiei şi Traciei. De asemenea, noile legiuni, formate în timpul lui Marcus, au provenit din Illyricum şi completările extraordinare ale trupelor reclamate de evenimentele zilei au fost efectuate, foarte probabil, de preferinţă tot în ţinuturile de staţionare ale armatelor. În consecinţă, primatul armatelor dunărene, dovedit şi sporit de războiul celor trei împăraţi în vremea lui Severus, era în acelaşi timp şi primatul soldaţilor ilirici, realitate ce şi-a găsit o expresie foarte energică în reforma gărzii din timpul lui Severus. Atît timp cît poziţia de ofiţer mai coincidea cu aceea de funcţionar al imperiului, acest primat nu s-a manifestat în cercurile superioare ale guvernării, deşi cariera ecvestră era oricînd deschisă soldatului de rînd prin instituţia intermediară a centurionatului; drept urmare, iliricii au parcurs-o de timpuriu, purpura fiind îmbrăcată pe această cale încă din anul 235 de Gaius Iulius Verus Maximinus, prin naştere trac, iar în anul 248 de Traianus Decius, originar din Panonia. Dar, după ce Gallienus, cu îndreptăţită suspiciune, a exclus ordinul senatorial de la seviciul militar superior, regula valabilă pînă atunci pentru soldaţi se extinse necondiţionat şi asupra ofiţerilor. Aşadar, este întru totul firesc dacă soldaţii din armata dunăreană, proveniţi în bună parte din ţinuturile ilirice, au deţinut de atunci şi în guvernare un rol primordial şi dacă împăraţii, în măsura în care erau proclamaţi de armată, erau în majoritatea cazurilor, de asemenea, ilirici. În consecinţă, Gallienus este urmat de dardanul Claudius, de Aurelianus din Moesia, de Probus din Panonia, de Diocleţian din Dalmaţia, de Maximianus din Panonia, de Constantius din Dardania, de Gallerius din Serdica. Un scriitor din timpul dinastiei constantiniene relevă originea ilirică a celor din urmă, adăugînd că au avut puţină cultură, dar, cu o bună educaţie primită prin munca cîmpului şi în urma serviciului militar, au ajuns împăraţi excelenţi. Serviciile îndeplinite de albanezi mult timp pentru Imperiul Otoman au fost aduse de strămoşii lor

Imperiului Roman, ajuns într-un dezechilibru şi într-o barbarie asemănătoare. Numai că regenerarea ilirică a împărăţiei romane nu poate fi concepută ca o reorganizare naţională; ea nu era nimic altceva decît susţinerea de către soldaţi a unui imperiu ruinat prin proasta guvernare a unor stăpîni de viţă nobilă. Demilitarizarea Italiei se desăvîrşise, iar istoria nu recunoaşte dreptul de stăpînire fără forţă militară.

Capitolul VII

Europa grecească

Evoluţia politică a republicilor elene nu a ţinut pasul cu cea spirituală generală a elenilor sau, mai degrabă – aşa cum mugurele plesneşte datorită florii nerăbdătoare –, exuberanţa celei din urmă nu a permis nici unei comunităţi să atingă amploarea şi perseverenţa necesare oricărei dezvoltări statale. Sistemul statului mic, caracteristic oraşelor sau uniunilor de oraşe, a degenerat sau a căzut pradă barbarilor; doar panelenismul garanta atît continuitatea naţiunii, cît şi dezvoltarea ulterioară faţă de locuitorii de alt neam din jur. El a fost realizat prin tratatul pe care regele Filip al Macedoniei, tatăl lui Alexandru, l-a încheiat cu statele Eladei la Corint. Nominal, acesta era un tratat între federaţi; de fapt, însemna supunerea republicilor faţă de monarhie, dar o supunere doar faţă de o monarhie străină, întrucît aproape nelimitata conducere militară a fost încredinţată generalului macedonean, în rest ele păstrîndu-şi libertatea şi autonomia neştirbite; în circumstanţele date, aceasta era unica posibilitate de realizare a panelenismului şi, în general, forma hotărîtoare pentru viitorul Greciei. Ea a dăinuit în timpul lui Filip şi Alexandru, chiar dacă idealiştii eleni, ca întotdeauna, au refuzat să recunoască idealul realizat ca atare. După destrămarea imperiului lui Alexandru, au fost pecetluite atît soarta panelenismului, cît şi unificarea oraşelor greceşti sub supremaţia macedoneană. De-a lungul secolelor, ele şi-au risipit ultimele resurse spirituale şi materiale într-o luptă lipsită de ţel, cînd sub stăpînirea vremelnică a monarhiilor atotputernice, cînd încercînd să restaureze vechiul particularism profitînd de vrajba dintre acestea.

Cînd viguroasa republică a Occidentului a intervenit în lupta dintre monarhii, pînă atunci întru cîtva echilibrată, dovedindu-se în curînd mai puternică decît fiecare dintre statele greceşti angajate în

acest conflict, politica panelenă s-a reînnoit odată cu întemeierea supremaţiei romane. Nici macedonenii, nici romanii nu au fost eleni în adevăratul sens al cuvîntului; rămîne o trăsătură tragică a evoluţiei greceşti faptul că imperiul maritim attic a fost mai degrabă o speranţă decît o realitate şi că naţiunii nu i-a fost dat să înceapă opera de unificare din interiorul ei. Din punct de vedere naţional, macedonenii se apropiau de greci mai mult decît romanii; dimpotrivă, sub aspect politic, cetăţile greceşti erau înrudite mai degrabă cu republica romană decît cu monarhia ereditară macedoneană. Însă – şi acesta este factorul principal – puterea de atracţie a spiritului grecesc a fost resimţită de cetăţenii romani probabil mai profund şi pe o perioadă mai îndelungată decît de oamenii de stat ai Macedoniei, tocmai pentru că primii erau mai departe decît cei din urmă. Dorinţa de a se eleniza cel puţin în cuget, de a se împărtăşi din obiceiul şi educaţia, din arta şi ştiinţa Eladei, de a călca pe urmele marelui macedonean, fiind scutul şi sabia grecilor din Orient, şi de a continua civilizarea lui, nu italică, ci elenă – această năzuinţă caracterizează ultimele secole ale republicii romane şi partea mai bună a epocii imperiale cu o forţă şi un idealism aproape la fel de tragice ca eforturile politice niciodată împlinite ale elenilor. Căci de ambele părţi se năzuia spre imposibil: panelenismul elen era privat de durată, iar elenismul roman de desăvîrşire. Însă această lipsă nu l-a împiedicat să exercite o influenţă hotărîtoare atît asupra politicii republicii romane, cît şi asupra celei a împăraţilor. Oricît de mult grecii le-au demonstrat romanilor – îndeosebi în ultimul secol al republicii – că osteneala lor este zadarnică, ei nu au putut să estompeze nici dorinţa, nici eforturile depuse pentru împlinirea ei.

Republica romană îi înglobase pe grecii Europei într-o singură provincie care purta numele ţinutului principal, Macedonia. Chiar dacă la începutul epocii imperiale ea a fost dezmembrată din punct de vedere administrativ, a luat naştere concomitent pentru toţi grecii o comunitate religioasă care se lega de vechea amfictionie delfică, ctitorită pentru respectarea păcii impuse de zei şi folosită ulterior, abuziv, în scopuri politice. În timpul republicii romane, ea a fost readusă, în principal, la vechea ei formă: atît Macedonia, cît şi Etolia,

care uzurpaseră dreptul de participare, au fost iarăşi excluse, amficţionia cuprinzînd din nou, dacă nu toate, cel puţin majoritatea populaţiilor Tesaliei şi Greciei propriu-zise. Augustus a inclus Epirul şi Macedonia în federaţie, ea devenind astfel, în esenţă, reprezentanta ţinuturilor elene în accepţiunea cea mai largă, unica potrivită pentru această epocă. Alături de Delfi, poziţiile privilegiate în cadrul ligii au fost ocupate de Atena şi Nikopolis, cea dintîi fiind capitala vechiului elenism, cea de-a doua, conform intenţiei lui Augustus, capitala celui nou, imperial. Această amficţionie prezintă o anumită similitudine cu adunarea provincială a celor trei Galii (p. 56); la fel ca altarul imperial de la Lyon, templul lui Apollo Pythicul era centrul religios al provinciilor greceşti. Însă, dacă cel dintîi a exercitat chiar şi o influenţă politică, amficţioniile acestei epoci se ocupau, exceptînd sărbătoarea religioasă propriu-zisă, numai de administrarea sanctuarului delfic şi a veniturilor sale în continuare destul de însemnate. Dacă, mai tîrziu, preşedintele ei îşi atribuie „guvernarea Eladei", această stăpînire asupra Greciei rămîne doar un termen ideal. Însă întotdeauna conservarea oficială a naţionalităţii greceşti a constituit o trăsătură caracteristică pentru atitudinea noii împărăţii faţă de aceasta şi pentru filoelenismul ei, care-l întrecea cu mult pe cel republican.

Unificarea religioasă a grecilor europeni merge mînă în mînă cu dezmembrarea administrativă a guvernării greco-macedonene din timpul republicii. Această diviziune n-a fost condiţionată de împărţirea administraţiei imperiului între împărat şi senat, deoarece, cu ocazia repartizării iniţiale, atît acest ţinut, cît şi regiunile dunărene învecinate au fost atribuite senatului; cu atît mai puţin au intervenit consideraţii militare, întrucît întreaga peninsulă pînă la graniţa tracică a aparţinut întotdeauna teritoriului pacificat, fiind protejată în parte de Tracia, în parte de garnizoanele de pe Dunăre. Dacă Peloponesul şi partea continentală a Atticii şi a Beoţiei au primit atunci un proconsul propriu şi au fost despărţite de Macedonia – măsură plănuită, poate, deja de Caesar –, prevala, alături de tendinţa generală de a restrînge provinciile senatoriale, intenţia de a separa ţinuturile elene de cele semielene. Graniţa provinciei Achaia a fost

iniţial muntele Oeta şi, chiar după includerea etolienilor între fruntariile ei, ea nu a trecut dincolo de Acheloos şi de Termopile. Acestea sînt reglementări care vizau întregul ţinut. În continuare, ne vom referi la poziţia deţinută de diferitele comunităţi urbane sub stăpînirea romană.

Intenţia iniţială a romanilor de a lega totalitatea cetăţilor greceşti de propria comunitate, asemenea celor italice, suferise limitări substanţiale; aceasta îndeosebi în urma rezistenţei faţă de aceste instituţii şi, mai ales, în urma răzvrătirii Ligii aheene din anul 608 **(146**; II, p. 33) şi a trecerii majorităţii oraşelor greceşti în tabăra lui Mithridates (666, **88**; II, p. 195). Federaţiile oraşelor, temelia oricărei puteri politice atît în Elada, cît şi în Italia, la început acceptate de romani, au fost dizolvate fără excepţie – înainte de toate, cea mai importantă, cea a peloponesienilor sau, cum se autointitula, a aheenilor – şi fiecare oraş a fost îndemnat să-şi reglementeze problemele propriei comunităţi. De asemenea, puterea suverană stabilise norme generale pentru constituţiile oraşelor, acest model servind pentru reorganizarea lor, în cele mai multe cazuri, antidemocratică. Doar în cadrul acestor limite comunitatea îşi păstra autonomia şi magistraturile proprii. Ea păstra chiar tribunalele proprii; dar, de drept, grecul se găsea şi sub ameninţarea fasciilor şi securilor pretorului roman: în cazul oricărei fărădelegi care putea fi interpretată ca o răzvrătire împotriva puterii suverane, magistraţii romani erau îndreptăţiţi să impună plata unei amenzi pecuniare, să pronunţe sentinţa exilului sau a condamnării la moarte. Comunităţile îşi percepeau impozitele; dar, fără excepţie, ele trebuiau să plătească Romei o sumă fixă, se pare destul de moderată. S-a renunţat la încartiruirea de garnizoane în oraşe, ca în epoca macedoneană, întrucît trupele staţionate în Macedonia puteau interveni şi în Grecia în caz de nevoie. Însă dărîmarea Corintului apasă asupra aristocraţiei romane mai mult decît distrugerea Tebei asupra memoriei lui Alexandru. Oricît de duşmănoase şi de revoltătoare au fost celelalte măsuri, fiind impuse de o stăpînire străină, ele erau, luate împreună, inevitabile şi, în multe cazuri, salutare. Ele constituiau inevitabila palinodie a politicii iniţiale faţă de eleni, cea, în parte cu totul

nepolitică, a iertării şi retragerii. În mod uimitor, egoismul comercial se dovedise în cazul Corintului mai puternic decît întregul filoelenism.

În ciuda acestor realităţi, romanii nu uitaseră niciodată ideea fundamentală a politicii lor: de a alătura oraşele greceşti federaţiei de oraşe italice; după cum Alexandru n-a dorit să stăpînească Grecia niciodată aşa cum stăpînise Iliria şi Egiptul, la fel succesorii săi romani nu au împins în cazul Eladei relaţia de supunere pînă la limita sa extremă, renunţînd încă din epoca republicană la dreptul sever al războiului la care fuseseră constrînşi. Această atitudine s-a manifestat îndeosebi faţă de Atena. Din punctul de vedere al politicii romane, nici un alt oraş grecesc nu săvîrşise greşeli mai grave faţă de Roma; conduita Atenei din timpul războiului cu Mithridates ar fi determinat inevitabil distrugerea oricărei alte comunităţi. Însă, din punctul de vedere al filoelenismului, Atena era, bineînţeles, capodopera lumii, iar lumea mondenă de peste graniţă era legată de ea prin simpatii şi amintiri, aşa cum cercurile noastre intelectuale evocă Pforta şi Bonn; aceste considerente au predominat atunci ca şi înainte. Atena n-a fost supusă niciodată securilor guvernatorului roman şi nu a plătit niciodată impozite către Roma; dar întotdeauna a menţinut cu Roma o alianţă bazată pe jurămînt şi le-a acordat romanilor doar ajutor extraordinar şi, cel puţin formal, voluntar. E adevărat, capitularea ce a urmat asediului lui Sulla a determinat o modificare constituţională, dar alianţa a fost reînnoită; mai mult, au fost retrocedate toate posesiunile externe: chiar insula Delos, care se desprinsese de Atena atunci cînd oraşul a trecut de partea lui Mithridates şi se constituise ca o comunitate de sine stătătoare, fiind jefuită şi devastată de flota pontică, drept pedeapsă pentru fidelitatea faţă de Roma.

Sparta a fost tratată cu o consideraţie asemănătoare, datorată, şi în cazul ei, în mare parte bunului renume. Şi alte oraşe ale comunităţilor eliberate care vor fi numite mai jos au deţinut această poziţie încă din timpul republicii. Ce-i drept, asemenea excepţii au fost făcute în toate provinciile romane; dar pentru ţinutul grecesc este caracteristic faptul că, de la început, cele mai renumite două

oraşe s-au aflat în afara relaţiei de subordonare, în consecinţă, aceasta fiind valabilă numai în cazul comunităţilor mai neînsemnate. Oraşele greceşti supuse s-au bucurat încă din timpul republicii de înlesniri. Ligile oraşelor, interzise la început, reapărură treptat, cele mai mici şi neputincioase, ca, de exemplu, cea beoţiană, chiar foarte curînd. Odată obişnuite cu stăpînirea străină, dispărură tendinţele de opoziţie care conduseseră la dizolvarea lor, ele profitînd acum de strînsa lor legătură cu străvechiul cult, protejat cu grijă; s-a remarcat deja că republica romană a restaurat şi a ocrotit amficţionia în funcţiile ei iniţial nepolitice. Se pare că, spre sfîrşitul epocii republicane, guvernul le-a permis beoţienilor să intre chiar într-o alianţă generală cu micile ţinuturi învecinate din nord şi cu insula Eubeea. Cheia de boltă a epocii republicane o oferă reconstruirea Corintului de către cel mai mare dintre romani şi dintre toţi filoelenii, dictatorul Caesar (III, p. 365), şi reînnoirea „Astrului Eladei" sub forma unei comunităţi independente de cetăţeni romani, noua „Onoare iuliană".

Aceasta era situaţia cu care se confrunta nou-instaurata guvernare imperială în Grecia şi ea nu s-a abătut de la această cale. Comunităţile eliberate de intervenţia nemijlocită a guvernării provinciale şi de plătirea impozitelor către tezaurul statului, coloniile de cetăţeni romani fiind în multe privinţe foarte asemănătoare, cuprind cea mai mare şi mai bună parte din provincia Achaia; în Pelopones, Sparta, cu teritoriul său, ce-i drept, diminuat, dar care cuprinde acum, din nou, partea de nord a Laconiei, în continuare replica Atenei, atît prin instituţiile încremenite şi demodate, cît şi prin ordinea şi disciplina păstrate cel puţin în exterior; de asemenea, cele 18 comunităţi ale laconienilor liberi, ocupînd partea de sud a Laconiei, cîndva supuse Spartei, după războiul cu Nabis fiind organizate de romani ca o ligă de sine stătătoare şi eliberate de Augustus, asemenea Spartei; în sfîrşit, în ţinutul aheilor – exceptînd Dyme, unde Pompeius colonizase piraţi şi care primise noi colonişti romani în timpul lui Caesar –, îndeosebi Patrae, transformată de către Augustus, datorită poziţiei sale propice comerţului, dintr-un tîrg decăzut în cel mai populat şi mai prosper oraş al peninsulei, în

parte prin includerea localităţilor învecinate mai mici, în parte prin aşezarea unui număr mare de veterani italici. Patrae a fost constituită ca o colonie de cetăţeni romani, de care depindea şi Naupaktos (în limba italiană Lepanto) din Locrida, de pe malul opus. Pe Istm, Corint, odinioară victima poziţiei sale favorizate, s-a dezvoltat acum, după reînfiinţare, asemenea Cartaginei, cu rapiditate şi a devenit oraşul cel mai populat şi cu cele mai numeroase meşteşuguri din Grecia, ajungîng să fie, în plus, sediul obişnuit al guvernului. Aşa cum corintenii fuseseră cei dintîi dintre greci care îi recunoscuseră pe romani drept compatrioţi prin acceptarea la Jocurile Istmice (I, p. 381), la fel, acelaşi oraş, deşi o comunitate de cetăţeni romani, conducea acum această ilustră sărbătoare naţională grecească. Printre districtele eliberate de pe continent se numărau nu numai Atena, cu teritoriul său care cuprindea întreaga Attică şi numeroase insule din Marea Egee, ci şi Tanagra şi Thespiae, pe atunci cele mai însemnate oraşe din Beoţia, şi, de asemenea, Plataeae; în Focida, Delphi, Abae, Elateia, ca şi Amphissa, cel mai important dintre oraşele Locridei. Opera începută în timpul republicii a fost desăvîrşită de Augustus; el a procedat după sistemul arătat mai sus, stabilit de el în liniile principale şi menţinut în esenţă de urmaşii săi. Deşi comunităţile provinciei supuse proconsulului prevalau cu siguranţă prin număr şi, eventual, prin raportare la totalitatea populaţiei, oraşele Greciei evidenţiate prin importanţă materială sau măreţia amintirilor au fost totuşi eliberate dintr-un veritabil spirit filoelen.

Mai departe decît Augustus, pe această cale a mers ultimul împărat din dinastia claudiană, un bărbat din tagma poeţilor rataţi şi, în această privinţă, într-adevăr un filoelen înnăscut. Drept mulţumire pentru recunoaşterea de care s-au bucurat performanţele sale poetice în patria Muzelor, Nero, la fel ca, odinioară, Titus Flamininus (I, p. 498), tot la Corint, cu prilejul Jocurilor Istmice, îi eliberă pe toţi grecii de guvernarea romană, de tributuri şi, asemenea italicilor, de orice guvernator. În întreaga Grecie au luat naştere imediat mişcări care s-ar fi transformat în războaie civile dacă aceşti oameni ar mai fi putut declanşa altceva decît încăierări. După cîteva luni, observînd

caustic că grecii s-ar fi dezvăţat de libertate, Vespasian a repus constituţia provincială în vechile ei drepturi.

Statutul juridic al comunităţilor eliberate a rămas în principal aceeaşi ca în timpul republicii. În măsura în care nu erau cetăţeni romani în cauză, ele păstraseră neîngrădita inviolabilitate judiciară; stipulaţiile generale referitoare la apelul către autorităţile imperiale, pe de o parte, şi cele senatoriale, pe de alta, par să fi fost valabile şi pentru oraşele libere. Înainte de toate, ele şi-au menţinut autodeterminarea şi autoguvernarea. De exemplu, în epoca imperială, Atena a deţinut dreptul de a bate monedă fără a emite vreodată o piesă cu bustul împăratului, iar la începutul acestei epoci el lipseşte deseori chiar şi de pe monedele spartane. Atena a păstrat şi vechile unităţi monetare, drahma şi obolul; fireşte, în această epocă, drahma attică nu era nimic altceva decît o monedă divizionară locală, circulînd valoric ca obolul drahmei attice imperiale sau al denarului roman. Însăşi exercitarea formală a dreptului de a hotărî asupra păcii şi războiului era acordată prin unele tratate încheiate cu astfel de state. N-au fost abolite o mulţime de instituţii total opuse constituţiei municipale italice: astfel, de exemplu, schimbarea anuală a membrilor consiliului şi diurnele acestora şi ale juraţilor, plătite, la Rhodos cel puţin, şi în epoca imperială. Cu toate acestea, guvernul roman exercita continuu şi asupra comunităţilor eliberate o influenţă hotărîtoare. Astfel, fie la sfîrşitul republicii, fie în timpul lui Caesar şi Augustus, constituţia atenian㠠a fost modificată în sensul că dreptul de a le prezenta cetăţenilor o propunere nu mai era prerogativa oricărui cetăţean, ci, conform modelului roman, doar anumitor magistraţi; iar din marele număr de magistraţi deveniţi simpli figuranţi, conducerea afacerilor a fost încredinţată unuia singur: strategului. Pe această cale, au fost înfăptuite cu siguranţă alte reforme, atestate atît pentru Grecia dependentă, cît şi pentru cea independentă, însă fără a putea determina data şi motivul introducerii lor. Astfel, a fost limitat cel puţin, şi în această provincie, dreptul sau, mai degrabă, nelegiuirea azilelor, rămăşiţe ale unor epoci lipsite de legi, devenite acum ascunzişuri pioase pentru datornici şi criminali. Ospitalitatea de stat – la origine o instituţie

binefăcătoare, comparabilă cu consulatele noastre din străinătate, dar devenită, politic, necorespunzătoare din cauza acordării drepturilor civile depline şi, deseori, a scutirii de impozite străinului prieten şi îndeosebi din cauza amplorii pe care o cîştigase – a fost înlăturată de guvernul roman probabil abia la începutul epocii imperiale. În conformitate cu organizarea italică, locul ei a fost luat de patronatul urban, lipsit de conţinut şi separat de sistemul fiscal. În sfîrşit, guvernul roman, deţinătorul suveranităţii supreme, atît asupra acestor republici dependente, cît şi asupra principilor clientelari, şi-a arogat şi a exercitat întotdeauna dreptul ca, în eventualitatea abuzului, să anuleze constituţia liberă şi să preia administraţia oraşului. Însă, raportate la relaţia dintre Roma şi principii clientelari, aceste tratate s-au bucurat de o stabilitate mai mare, datorită, pe de o parte, jurămîntului depus, pe de alta, neputinţei acestor state nominal aliate.

În timp ce comunităţile eliberate ale Achaiei şi-au păstrat, şi în perioada imperiului, statutul juridic moştenit, cele ale provinciei, cărora nu li se retrocedase libertatea, au primit din partea lui Augustus un statut juridic nou şi mai bun. Aşa cum el le oferise grecilor Europei un centru comun prin reorganizarea amficţioniei delfice, la fel permise tuturor oraşelor provinciei Achaia, în măsura în care se găseau sub administraţia romană, să se constituie ca o confederaţie şi să-şi trimită anual delegaţii la adunarea provincială de la Argos, cel mai important oraş al Greciei dependente. Cu aceasta nu numai că s-a reconstituit Liga Aheeană, dizolvată în urma războiului cu aheii, ci i s-a adăugat şi federaţia beoţiană, amintită mai sus (p. 143). Probabil că prin unificarea acestor două ţinuturi s-a ajuns la delimitarea provinciei Achaia. Noua Ligă a aheilor, beoţienilor, locrienilor, foceenilor, dorienilor şi eubeienilor sau, deoarece, îndeobşte, se foloseşte desemnat asemenea provinciei, a aheilor, n-a deţinut probabil nici mai multe, nici mai puţine drepturi decît celelalte diete provinciale ale imperiului. Trebuie să se fi intenţionat un anumit control din partea magistraţilor romani, din această cauză fiind excluse oraşe nesubordonate proconsulului, ca, de exemplu, Atena şi Sparta. Asemenea tuturor celorlalte adunări, şi

aceasta trebuie să-şi fi găsit centrul activităţii în principal în cultul comun, extins asupra întregului ţinut. Dar, dacă acest cult naţional se lega în celelalte provincii prepronderent de Roma, adunarea din Achaia a devenit mai degrabă focarul elenismului, care urma să fie lărgit continuu. Încă din timpul împăraţilor iulieni ea se considera reprezentanta naţiunii greceşti, acordîndu-i preşedintelui ei titlul de Ἑλλαδάρχης, iar ei înseşi cel al panelenilor. În consecinţă, adunarea se îndepărta de fundamentul ei provincial, iar modestele sale atribuţii administrative alunecară pe planul al doilea.

Aşadar, aceşti paneleni îşi purtau pe nedrept titlul şi erau doar toleraţi de guvern. Însă Hadrian făuri nu numai o nouă Atenă, ci şi o nouă Eladă. În timpul domniei sale, reprezentanţii tuturor oraşelor autonome sau neautonome din provincia Achaia s-au putut constitui la Atena ca Grecie reunită, ca paneleni. Se făurise astfel unitatea naţională, în epoci mai bune deseori visată şi niciodată împlinită, şi dorinţa din tinereţe se realizase la bătrîneţe prin graţia imperială. Bineînţeles, noul „Panhellenion" nu obţinu drepturi politice; dar nu se zgîrci cu nimic din ceea ce puteau oferi aurul şi favorurile imperiale. La Atena se înălţă templul noului Zeus Panhellenios şi ctitoria a fost însoţită de strălucitoare serbări populare şi jocuri, a căror organizare intra în atribuţiile Colegiului Panelenilor şi, în primul rînd, ale preotului lui Hadrian celebrat ca zeu viu şi fondator. Una dintre acţiunile celebrate anual de acest colegiu era sacrificiul adus la Plataeae lui Zeus Eliberatorul în memoria elenilor căzuţi aici în bătălia împotriva perşilor (în ziua aniversară a bătăliei, 4 boedromion[1]); tendinţa este evidentă. Ea se conturează şi mai pregnant prin faptul că adunarea de la Atena eliberă scrisori ideale de cetăţenie elenistă oraşelor greceşti din afara Eladei considerate vrednice de comunitatea naţională.

Dacă guvernarea imperială a întîlnit pe întregul cuprins al vastului imperiu pustiirile provocate de un război civil ce durase 20 de ani, în multe locuri urmările lui neputînd fi depăşite vreodată, nici un ţinut n-a suferit mai mult decît Peninsula Greacă. Soarta a voit ca marile bătălii decisive ale acestei epoci – de la Pharsalos, Philippi şi Actium – să se desfăşoare pe teritoriul sau în apropierea coastelor ei;

operaţiunile militare făcuseră mai ales aici victimele lor în vieţi şi destine omeneşti. Lui Plutarh străbunicul său îi povestea cum ofiţerii lui Antonius îi siliseră pe cetăţenii localităţii Chaeroneia, întrucît nu mai aveau sclavi şi animale de povară, să care pe umerii lor ultimele cereale pînă la cel mai apropiat port, pentru aprovizionarea armatei; şi cum, tocmai în momentul plecării celui de-al doilea transport, vestea despre bătălia de la Actium a fost primită ca o solie de bucurie. Prima măsură luată de Caesar în urma acestei victorii a fost distribuirea proviziilor de grîu capturate de la inamic populaţiei înfometate a Greciei. Aceste grave încercări ale sorţii au întîlnit o slabă rezistenţă. Cu mai mult de un secol înaintea bătăliei de la Actium, Polybios afirmase deja că întreaga Grecie a timpului său este năpăstuită de sterilitatea căsniciilor şi de descreşterea populaţiei, fără ca ţara să fi fost lovită de epidemii sau războaie grele. Aceste flageluri îşi desăvîrşiseră opera, iar Grecia a rămas pustiită pentru toate perioadele ulterioare. Plutarh apreciază că, din cauza războaielor devastatoare, populaţia ar fi scăzut în întregul Imperiu Roman, cel mai mult însă în Grecia, care, acum, nu era capabilă să înroleze din cercurile superioare ale cetăţenilor cei 3.000 de hopliţi pe care Megara, cel mai mic dintre ţinuturile greceşti, îi trimisese odinioară în bătălia de la Plataeae. Caesar şi Augustus au încercat să găsească un remediu pentru această depopulare, înspăimîntătoare şi pentru guvern, trimiţînd colonişti italici; într-adevăr, cele mai înfloritoare două oraşe ale Greciei au fost tocmai aceste colonii. Guvernările de mai tîrziu nu au mai reluat aceste colonizări. Fundalul încîntătoarei idile bucolice din Eubeea lui Dion din Prusa este alcătuit dîntr-un oraş depopulat, în care numeroase case nu sînt locuite, turmele păscînd lîngă curie şi arhiva de stat, şi în care două treimi din teritoriu sînt lăsate în paragină din cauza lipsei mîinii de lucru; iar dacă autorul narează pe baza propriilor constatări, el descrie cu siguranţă starea de fapt a numeroase mici oraşe agricole greceşti din timpul lui Traian. „Teba, în Beoţia” – ne spune Strabon în epoca lui Augustus –, „nici nu mai poate fi numită astăzi un sat mîndru şi, cu excepţia localităţilor Tanagra şi Thespiae, afirmaţia este valabilă pentru toate oraşele beoţiene”. Dar nu numai că a scăzut

populaţia, ci a degenerat şi neamul. E adevărat, spune către sfîrşitul secolului I unul dintre cei mai subtili observatori, mai există femei frumoase, dar nu se mai văd bărbaţi frumoşi: comparaţi cu cei din trecut, învingătorii olimpici apar în epoca aceasta scunzi şi obişnuiţi, fireşte, în parte din vina artiştilor, dar, în principal, întrucît sînt aşa cum sînt. În această ţară lăudată a efebilor şi atleţilor, educaţia fizică a tineretului a fost încurajată ca şi cum constituţia comunităţii şi-ar fi propus să-i crească pe tineri ca gimnaşti şi să-i transforme pe bărbaţi în boxeri; nici o provincie nu dispunea de mai mulţi luptători sportivi, dar nici una nu trimitea mai puţini soldaţi pentru armata imperială. Însăşi educaţia ateniană a tinerilor, care a cuprins în trecut aruncarea suliţei, tirul cu arcul, mînuirea catapultelor, regulile marşului şi ridicarea taberei, renunţase acum la aceste jocuri militare ale adolescenţilor. În general, cu ocazia recrutării, oraşele greceşti ale imperiului aproape că nu erau luate în calcul, fie că recruţii păreau inapţi fizic, fie că părea suspect a introduce acest element în armată. A fost un capriciu al împăratului faptul că Severus Antoninus, Alexandru caricaturizat, a întărit armata romană în vederea luptei cu perşii cu cîteva subunităţi de spartiaţi. Iniţiativa pentru luarea unor măsuri privind ordinea şi securitatea interioară trebuie să fi aparţinut diferitelor comunităţi, întrucît în provincie nu staţionau trupe romane; de exemplu, Atena întreţinea o garnizoană pe insula Delos şi este probabil ca pe acropolă să fi staţionat un detaşament de miliţie. În secolul al III-lea, miliţiile din Elateia (p. 133) şi Atena (p. 136) i-au respins cu curaj pe costoboci şi pe goţi şi, într-un mod mai demn decît o făcuseră nepoţii luptătorilor de la Termopile în cursul războiului persan al lui Caracalla, în timpul războiului cu goţii, nepoţii învingătorilor de la Maraton şi-au înscris numele pentru ultima dată în analele istoriei antice. Dar, chiar dacă asemenea evenimente trebuie să ne împiedice să-i plasăm pe grecii acestei epoci în categoria gloatei decăzute, scăderea numărului şi vigorii populaţiei a fost totuşi o constantă şi pentru epoca imperială mai bună. Astfel, de la sfîrşitul secolului al II-lea, suferinţa cronică s-a accentuat, evoluînd către o catastrofă iminentă din cauza epidemiilor care au bîntuit şi pe aceste meleaguri, a incursiunilor

piraţilor, de pe mare şi de pe uscat, îndreptate mai ales spre coasta orientală, în sfîrşit, din cauza prăbuşirii puterii imperiale în timpul lui Gallienus.

Decăderea Eladei şi sentimentele cu care au reacţionat cei mai destoinici bărbaţi ne apar într-un mod zguduitor în cuvîntarea pe care bitinianul Dyon, unul dintre ei, o adresă rodienilor în timpul lui Vespasian. Pe bună dreptate aceştia erau apreciaţi drept cei mai vrednici dintre eleni. În nici un alt oraş, populaţiei sărace nu i s-a purtat de grijă cu mai mare răspundere, această asistenţă purtînd nu amprenta unui gest caritabil, ci urmărind mai degrabă asigurarea unui loc de muncă. Cînd, după marele război civil, Augustus anulă în Orient toate datoriile particulare, doar rodienii respinseră această înlesnire înşelătoare. Chiar dacă apusese marea epocă a comerţului rodian, aici continuau să existe numeroase prăvălii înfloritoare şi multe familii bogate. Însă şi aici se înrădăcinaseră numeroase lipsuri, după cum spune, nu atît din cauza rodienilor, cît din cauza elenilor în general, iar filosoful reclama înlăturarea lor.

> Odinioară, onoarea Eladei era susţinută de mulţi şi mulţi măriră faima ei: voi, atenienii, lacedemonienii, Teba, un timp Corintul şi, în epoci îndepărtate, Argos. Însă, acum, toţi ceilalţi nu mai înseamnă nimic; căci unele comunităţi sînt cu totul decăzute şi distruse, altele mai există, cum ştiţi, dar sînt dezonorate şi îşi distrug vechile glorii. Voi aţi rămas; numai voi mai însemnaţi ceva şi vă mai bucuraţi de oarecare consideraţie; dacă s-ar urma exemplul celorlalţi, de mult toţi elenii ar fi decăzut mai mult decît frigienii şi tracii. Locul vostru în Elada este cel al ultimului reprezentant al unei mari şi bogate ginte, ale cărui păcate îi dezonorează pe toţi strămoşii săi. Să nu credeţi că sînteţi primii dintre eleni – sînteţi singurii. Dacă privim aceşti jalnici netrebnici, marile înfăptuiri ale trecutului devin enigmatice. Mîndria şi măreţia Eladei sînt evidenţiate mai bine de pietrele şi ruinele oraşelor decît de aceşti descendenţi, nedemni nici măcar de strămoşi misieni; şi, comparate cu cele locuite, oraşele dărîmate sînt de invidiat, căci amintirea lor este venerată, iar gloria lor binemeritată rămîne nepătată – a arde cadavrul este mai bine decît a-l lăsa să se împuţească.

Aceste sentimente nobile ale unui învăţat, care raporta prezentul nesemnificativ la măreţia trecutului, privindu-le – nici nu putea fi altfel – pe cel dintîi cu repulsie, pe cel din urmă în transfigurarea

lucrurilor apuse, nu vor fi rănite dacă remarcăm că bunul obicei elen moştenit nu putea fi găsit, atunci şi mult timp după aceea, doar la Rhodos, ci, dimpotrivă, se perpetua încă în toate regiunile sub multe aspecte. Cu toată supleţea supuşeniei şi toată smerenia parazitismului, elenii nu şi-au pierdut nici în această epocă independenţa internă şi îndreptăţita mîndrie că naţiunea lor se găsea în continuare în fruntea civilizaţiei. Romanii adoptau zeii vechilor eleni şi împrumutau formele de administraţie ale alexandrinilor; ei încearcau să-şi însuşească limba greacă şi s-o elenizeze pe cea proprie în metru şi stil. Elenii, chiar şi cei ai epocii imperiale, nu procedau la fel: divinităţile naţionale ale Italiei, precum Silvanus şi Larii, nu erau venerate în Grecia şi nici o comunitate urbană grecească nu s-a gîndit vreodată să introducă acel sistem politic, celebrat de conaţionalul lor Polybios drept cel mai bun. Deoarece cunoaşterea latinei era necesară pentru parcurgerea magistraturilor superioare, ca şi a celor inferioare, grecii care începuseră o carieră politică trebuiau să-şi însuşească limba; căci, dacă numai împăratului Claudius i se năzări să le retragă cetăţenia romană acelor greci care nu înţelegeau limba latină, exercitarea reală a privilegiilor şi obligaţiilor legate de dreptul de cetăţenie putea fi încredinţată numai unui cunoscător al limbii oficiale. Dar, exceptînd viaţa publică, în Grecia nu s-a învăţat niciodată latina aşa cum se învăţa greaca la Roma; Plutarh, care îngemănă literar cele două jumătăţi ale imperiului şi ale cărui biografii paralele ale renumiţilor bărbaţi romani şi greci se recomandau şi impresionau îndeosebi datorită acestei alăturări, nu înţelegea mai multă latină decît Diderot rusă şi, cum afirma el însuşi, nu stăpînea limba. Literaţii greci cu adevărat cunoscători ai latinei erau fie magistraţi, ca Appianus şi Cassius Dio, fie persoane neutre, ca regele Iuba. În structura ei intimă Grecia suferise de fapt mult mai puţine schimbări decît în poziţia sa externă. Guvernarea din Atena era destul de slabă, dar ea nu fusese desăvîrşită nici în epoca ei de glorie. „Au rămas” – ne spune Plutarh – „acelaşi neam, aceleaşi frămîntări, severitatea şi spiritul glumeţ, gingăşia şi răutatea strămoşilor”. Iar această epocă se caracterizează în viaţa poporului grec prin cîteva trăsături demne de primatul său

civilizator. Dintre toate ţinuturile, luptele cu gladiatori, care s-au răspîndit din Italia în toate direcţiile, cu precădere în Asia Mică şi Siria, s-au încetăţenit cel mai tîrziu în Grecia. Timp îndelungat, ele s-au limitat la Corintul pe jumătate italic, iar cînd atenienii, pentru a nu părea recalcitranţi, le introduseră fără să ţină seama de unul dintre cei mai buni cetăţeni – care îi întrebase dacă nu doreau să ridice mai întîi un altar consacrat zeului Clemenţei –, mulţi dintre nobili, mîhniţi, îşi întoarseră privirile de la oraşul natal care se dezonora voluntar. În nici o ţară a lumii antice sclavii nu au fost trataţi mai uman ca în Elada; întrucît nu dreptul, ci obiceiul îi interzicea grecului să-şi vîndă sclavii unui stăpîn negrec, comerţul de sclavi propriu-zis a fost eradicat în acest ţinut. În epoca imperială doar aici îi vedem şi pe oamenii dependenţi ca participanţi la banchetele cetăţeneşti şi ca beneficiari ai gratificaţiilor de ulei acordate corpului de cetăţeni. Doar aici un bărbat neliber, ca Epictet în timpul lui Traian, stabilit în Epir, la Nikopolis, unde ducea o viaţă foarte modestă, putea conversa cu bărbaţi distinşi din ordinul senatorial, asemenea lui Socrate cu Kritias şi Alcibiade, iar aceştia ascultau învăţăturile sale în postura discipolilor faţă de magistru, consemnînd şi publicînd aceste dialoguri. Atenuarea sclaviei prin dreptul imperial se datorează în mare parte influenţei concepţiilor greceşti; împăratul Marcus, de exemplu, îl venera pe acest sclav din Nikopolis ca pe maestrul şi modelul său. Inegalabilă este descrierea comportamentului elegantului cetăţean atenian, familiar în mediul său, faţă de nobilul şi bogatul public călător cu o educaţie suspectă sau chiar de o bădărănie evidentă conţinută într-unul dintre dialogurile lui Lucian: străinul bogat trebuie să fie dezvăţat să apară în baia publică cu o armată de slujitori, ca şi cum viaţa i-ar fi în pericol şi n-ar domni pacea în ţară, să se împăuneze pe stradă cu veşmîntul de purpură, provocîndu-i pe trecători să-l întrebe politicos dacă nu cumva îi aparţine mamei sale. El compara viaţa romană cu cea ateniană: la Roma, obositoarele taverne, bordelurile şi mai obositoare, incomoda comoditate a cetelor de servitori şi a luxului domestic, supărările generate de delăsare, chinurile ambiţiei, întreaga abundenţă şi varietate, neliniştea provocată de animaţia

metropolei; la Atena, farmecul sărăciei, discuţia neîngrădită în cercul prietenilor, răgazul pentru desfătarea spirituală, posibilităţile deschise pentru o viaţă tihnită şi fericită. Cum de ai putut – îl întreba la Roma un grec pe alt grec – să părăseşti lumina soarelui, Elada, cu fericirea şi libertatea ei în schimbul acestei îmbulzeli? Acest acord fundamental este caracteristic tuturor naturilor mai subtile şi mai însufleţite de idealurile nobile ale epocii; tocmai cei mai buni eleni nu doreau să facă schimb cu romanii. În literatura epocii imperiale se poate găsi cu greu ceva mai încîntător decît idila eubeică a lui Dyon, amintită mai sus. Ea descrie viaţa a două familii de vînători într-o pădure singuratică, a căror avere se compunea din opt capre, o vacă fără un corn şi un viţel frumos, patru seceri şi trei suliţe de vînătoare; ele nu cunoşteau nici banii, nici impozitele; aduse în faţa tumultuoasei adunări cetăţeneşti a oraşului, puteau pleca pînă la urmă nevătămate pentru a se bucura şi a se căsători. Imaginea reală a acestei concepţii de viaţă transfigurată poetic este Plutarh din Chaeroneia, unul dintre cei mai atrăgători, mai eruditi şi mai activi scriitori ai Antichităţii. Născut într-o familie înstărită din acest mic oraş provincial din Beoţia, iniţiat în veritabila cultură elenă mai întîi în patrie, apoi la Atena şi Alexandria şi devenind un bun cunoscător al realităţilor romane prin studiile şi variatele sale relaţii personale şi călătorii în Italia, el a refuzat să intre, conform uzanţei răspîndite în rîndul grecilor talentaţi, în serviciul de stat sau să aleagă cariera de profesor. El a rămas fidel patriei sale, savurînd viaţa domestică, în accepţiunea sa cea mai frumoasă, cu admirabila sa soţie şi copiii săi, cu prieteni şi prietene, mulţumindu-se cu magistraturile şi onorurile pe care i le putea oferi Beoţia sa şi cu modesta avere moştenită. Acest locuitor din Chaeroneia este expresia vie a contrastului dintre eleni şi elenizaţi. Un asemenea elenism nu era posibil nici la Smyrna, nici la Antiohia; el aparţine acestui pămînt ca mierea de pe Hymettos. Există destule talente mai măreţe şi naturi mai profunde, dar, probabil, nici un alt scriitor care să fi acceptat necesitatea cu o seninătate mai fericit cumpănită, aşa cum a ştiut Plutarh să transmită scrierilor sale calitatea liniştii sufleteşti şi a vieţii fericite.

Stăpînirea de sine a elenismului nu se poate releva pe tărîmul

vieţii publice în puritatea şi frumuseţea locurilor natale netulburate, care nu intră în sfera de interese a istoriei şi care, din fericire, nu se sinchisesc de istorie. Dacă ne îndreptăm atenţia asupra vieţii publice, putem remarca mai degrabă lipsa de guvernare decît guvernarea, atît din partea guvernului roman, cît şi a oraşelor greceşti autonome. Bunăvoinţa nu lipsea la Roma, întrucît filoelenismul roman domina în epoca imperială mult mai profund decît în cea republicană. El se manifesta pretutindeni, în problemele majore, ca şi în cele minore: în continuarea elenizării provinciilor orientale şi recunoaşterea celei de-a doua limbi oficiale a imperiului, ca şi în formele de politeţe păstrate de guvern şi, la îndemnul lui, de magistraţii săi, chiar şi în relaţiile cu cele mai mici comunităţi greceşti. De asemenea, în această provincie împăraţii au fost deosebit de generoşi în privinţa darurilor şi înălţării de edificii; şi, chiar dacă atenţiile lor se îndreptau îndeosebi spre Atena, Hadrian a construit totuşi un mare apeduct pentru Corint, iar Pius sanatoriul de la Epidauros. Atitudinea plină de consideraţie faţă de greci în general şi veneraţia guvernului imperial faţă de Elada propriu-zisă, deoarece, într-un anumit sens, era privită drept ţară-mamă, ca Italia, n-au fost în avantajul nici al guvernării, nici al ţinutului. Schimbarea anuală a magistraţilor supremi şi slăbirea controlului exercitat din capitală aduseră asupra tuturor provinciilor senatoriale, lăsate în seama guvernatorilor, mai degrabă povara decît binefacerea administraţiei unitare şi aceasta din cauza micimii şi sărăciei lor. Aceste neajunsuri s-au manifestat încă din timpul lui Augustus cu asemenea intensitate, încît una dintre primele măsuri guvernamentale ale urmaşului său a fost trecerea sub administraţia proprie atît a Greciei, cît şi a Macedoniei; teoretic, era o măsură temporară, practic, s-a întins pe toată durata guvernării sale. Restabilirea vechii ordini de către împăratul Claudius la începutul domniei sale a fost pe cît de constituţională, pe atît de neînţeleaptă. De atunci şi pînă la desfiinţarea totală a acestei forme administrative, nu au mai fost întreprinse modificări, Achaia fiind guvernată nu de magistraţi desemnaţi, ci traşi la sorţi.

Situaţia comunităţilor Greciei exceptate de la această guvernare era însă mult mai dezavantajoasă. Intenţia ca aceste comunităţi să fie

favorizate prin scutirea de tribut şi de recrutări, ca şi prin limitarea cît mai ponderată a drepturilor proprii unui stat suveran a condus, în multe cazuri, tocmai la rezultate contrarii. Anacronismul instituţiilor nu mai putea fi ascuns. E adevărat, poate că autonomia comunală şi-a îndeplinit scopul în cazul comunităţilor mai puţin privilegiate sau mai bine administrate: situaţia din Sparta, Corint, Patrae trebuie să fi fost mulţumitoare. Însă Atena nu mai era capabilă să se autoguverneze şi oferea imaginea respingătoare a unei comunităţi răsfăţate de puterea suverană, dar decăzută financiar şi moral. De drept, ea ar fi trebuit să se găsească într-o situaţie înfloritoare. Deşi atenienii au eşuat în tentativa de a unifica naţiunea sub hemegonia lor, acest oraş a fost totuşi unicul – referindu-ne atît la Grecia, cît şi la Italia – care a reuşit unificarea desăvîrşită a ţinuturilor din jur: nici un oraş al Antichităţii n-a avut un teritoriu propriu de mărimea Atticii – aproximativ 40 de mile pătrate, de două ori mai mare decît insula Rügen. Dar atenienii au păstrat şi posesiunile din afara Atticii, atît datorită clemenţei lui Sulla după războiul cu Mithridates, cît şi după bătălia de la Pharsalos, în care luaseră partea lui Pompeius, datorită clemenţei lui Caesar – acesta din urmă întrebîndu-i doar de cîte ori voiau să se ruineze ei înşişi, pentru a fi salvaţi apoi de gloria strămoşilor lor. Oraşul dispunea în continuare nu numai de fostul teritoriu al oraşului Haliart din Beoţia (I, p. 538), ci şi, în apropierea coastei, de Salamina, germenele hegemoniei sale maritime, în Marea Tracică, de productivele insule Skyros, Lemnos şi Imbros, iar în Marea Egee, de Delos. Bineînţeles, de la sfîrşitul republicii, după ce centrul de greutate s-a deplasat de aici spre porturile coastei occidentale a Italiei, această insulă nu mai era emporiul central al comerţului cu Orientul; pentru atenieni, aceasta era o pierdere de neînlocuit. Dintre celelalte donaţii obţinute prin linguşiri din partea lui Antonius, Augustus – ei trecînd de partea adversă – le confiscă Egina şi Eretria din Eubeea, dar nu se atinse de insulele mai mici ale Mării Tracice, Ikos, Peparethos, Skiathos, şi nici de Keos, din faţa promontoriului de la Sunion; Hadrian le dădu partea mai bună a marii insule Kephallenia din Marea Ionică. Abia în timpul împăratului Severus, care le era ostil, li se confiscă o parte dintre aceste posesiuni

externe. Mai departe, Hadrian le concesionă atenienilor furnizarea unei anumite cantităţi de cereale pe socoteala imperiului şi, extinzînd acest privilegiu rezervat pînă atunci exclusiv capitalei imperiului, recunoscu Atena ca una dintre metropolele imperiale. Hadrian încetăţeni la Atena şi binefăcătoarea instituţie a stipendiilor alimentare, statornicită în Italia din timpul lui Traian, el dăruind, în mod sigur, capitalul necesar din propria casetă de bani. Apeductul, destinat Atenei sale, a fost terminat abia după moartea sa, în vremea lui Pius. Celor enumerate li se adăugau afluenţa călătorilor şi studioşilor, precum şi donaţiile tot mai numeroase acordate oraşului de mai-marii romani şi de principii străini. Comunitatea se găsea totuşi într-o criză perpetuă. Dreptul de cetăţenie nu numai că era de vînzare, ca pretutindeni, ci, formal, era declarat un obiect de speculă, aşa încît Augustus a trebuit să decreteze o interdicţie în acest sens. În repetate rînduri, consiliul Atenei hotărî să vîndă unele dintre insulele sale şi nu întotdeauna se găsea un bogătaş gata să se sacrifice, precum Iulius Nikanor, care răscumpără în timpul lui Augustus insula Salamina de la atenienii falimentari, obţinînd în schimb din partea sfatului oraşului titlul onorific de „Noul Temistocle” şi, în plus – întrucît era şi versificator –, titlul de „Noul Homer”; drept mulţumire, a devenit ţinta batjocurii binemeritate a nobililor consilieri şi a publicului. Edificiile splendide, şi acum podoaba Atenei, erau ridicate fără excepţie de străini; de exemplu, de bogaţii regi Antiochos din Commagene şi Herodes din Iudeea, însă îndeosebi de împăratul Hadrian, care fondă un întreg „Nou oraş” (*novae Athenae*) pe Ilisos, printre altele terminînd într-un mod demn, şapte secole după începerea construcţiei, şi amintitul „Panhellenion”, miracolul lumii, edificiul gigantic al *Olympieion*-ului, început de Peisistratos, cu ale sale 120 de coloane, în mare parte nevătămate, cele mai înalte dintre coloanele rămase pînă astăzi în picioare. Acest oraş nu dispunea de bani proprii, nu numai pentru zidurile sale care îl legau de port, acum într-adevăr de prisos, ci nici pentru port. În timpul lui Augustus Pireul era un sat sărăcăcios cu cîteva case, vizitat doar din cauza capodoperelor picturale din sălile templelor. Comerţul şi industria dispăruseră la Atena aproape cu desăvîrşire sau, mai

exact, atît corpul de cetăţeni, în general, cît şi cetăţeanul individual se îndeletniceau cu o singură meserie profitabilă – cerşetoria. Criza financiară nu era unicul rău. Ce-i drept, lumea trăia în pace, dar nu era pace şi pe străzile sau în pieţele Atenei. O răscoală din Atena a luat încă sub Augustus asemenea proporţii, încît guvernul roman a trebuit să intervină împotriva oraşului liber; şi, chiar dacă nu s-au mai repetat asemenea evenimente, tulburările de stradă provocate de preţurile pîinii sau de alte motive nesemnificative caracterizau totuşi viaţa de zi cu zi la Atena. Situaţia din multe alte oraşe libere, intrate mai puţin în atenţia contemporaneităţii, nu poate să fi fost deosebită. Era un act de iresponsabilitate dacă li se încredinţa unor asemenea cetăţeni justiţia penală neîngrădită; şi totuşi, aceasta revenea de drept oraşelor acceptate în federaţia internaţională, ca Atena şi Rhodos. Dacă, în epoca lui Augustus, areopagul atenian a refuzat să-l achite de pedeapsă pe un grec condamnat pentru falsificare în urma intervenţiei unui roman distins, el nu poate fi acuzat de atitudine partinică; dar faptul că în timpul lui Tiberius locuitorii Ciziculului au întemniţat cetăţeni romani, iar în timpul lui Claudius locuitorii Rhodosului chiar au răstignit un cetăţean roman era o încălcare formală a dreptului; un eveniment similar l-a determinat pe Augustus să anuleze autonomia tesalienilor. Neputinţa nu exclude trufia şi abuzurile; dimpotrivă, le generează deseori tocmai la protejaţii slabi. În ciuda consideraţiei faţă de marile amintiri şi de tratatele bazate pe jurămînt, orice guvernare conştiincioasă trebuia să considere existenţa acestor state libere o încălcare mai gravă a ordinii legale generale decît era dreptului de azil al templelor, de o vechime mult mai venerabilă.

Guvernul interveni în sfîrşit şi subordonă economia oraşelor libere supraintendenţei unor magistraţi imperiali, mai întîi desemnaţi drept comisari extraordinari pentru „corectarea lipsurilor încetăţenite în cadrul comunităţilor libere”, ulterior purtînd denumirea de *corector* în titulatura lor. Începuturile acestor magistraturi pot fi urmărite pînă în epoca lui Traian; din secolul al III-lea, îi găsim în Achaia ca magistraţi permanenţi. Achaia, pe jumătate alcătuită din oraşe libere, a fost prima provincie în care au fost trimişi şi s-au statornicit aceşti

magistraţi desemnaţi de împărat, care funcţionau alături de proconsuli. Orgoliul elenilor, îndreptăţit în sine şi încurajat de atitudinea guvernului roman şi, poate mai mult, de cea a publicului roman, conştiinţa primatului lor spiritual au cauzat apariţia unui cult al trecutului, bazat pe conservarea fidelă a amintirilor unor epoci mai măreţe şi mai fericite şi revenirea barocă a civilizaţiei mature la începuturile ei în parte foarte primitive. Făcînd abstracţie de divinităţile egiptene, îndeosebi Isis, încetăţenite mai demult datorită legăturilor comerciale, grecii Eladei propriu-zise au avut întotdeauna rezerve faţă de cultele străine; dacă această afirmaţie nu este întru totul valabilă în cazul Corintului, trebuie să avem în vedere că acest oraş este cel mai puţin grecesc din Grecia. Vechea religie naţională nu este apărată de credinţa sinceră, de mult dată uitării; dar de ea se leagă preponderent obiceiurile locului şi amintirea trecutului şi, din această cauză, nu numai că este conservată cu îndărătnicie, ci, în bună parte, prin cercetarea savantă, religia a devenit, cu timpul, tot mai rigidă şi învechită, mai degrabă un apanaj al erudiţilor.

Acelaşi fenomen intervine în cultul genealogiilor, în care elenii acestor timpuri au obţinut performanţe remarcabile, întrecîndu-i cu mult pe romanii mîndri de originea lor nobilă. În timpul lui Marcus, ginta Eumolpizilor deţinea la Atena un rol important în reorganizarea sărbătorii de la Eleusis. Fiul său Commodus acordă capului ginţii Keryricilor dreptul de cetăţenie romană; acestei ginţi îi aparţine viteazul şi eruditul atenian care – aproape la fel ca Thukydides – se războiu cu goţii pentru a descrie ulterior războiul gotic (p. 136). Magistrul şi consularul Herodes Atticus, contemporanul lui Marcus, a fost şi el un membru al acestei ginţi; poetul său de curte apreciază că pantoful roşu al patricianului roman i s-ar fi potrivit foarte bine acestui atenian de neam, descendentul lui Hermes şi al Hersei, fiica lui Kekrops, în timp ce unul dintre panegiriştii săi în proză îl celebra ca Eacid şi, concomitent, ca descendent al lui Miltiades şi Kimon. În acest domeniu însă, Atena a fost întrecută cu mult de Sparta; deseori se întîlnesc spartiaţi care se mîndresc cu descendenţa lor din Dioscuri, Heracle, Poseidon şi cu sacerdoţiul acestor strămoşi moştenit în familia lor de 40 sau chiar mai multe generaţii. O

trăsătură caracteristică a acestui fenomen este faptul că se manifestă în toată amploarea sa abia la sfîrşitul secolului al II-lea. Heraldicii care au conceput aceste tabele genealogice nu vor fi folosit un cîntar de mare precizie nici la Atena, nici la Sparta.

Aceeaşi tendinţă se remarcă şi în tratarea limbii sau, mai curînd, a dialectelor; în timp ce în ţinuturile grecofone, ca în Elada acestor timpuri, în relaţiile cotidiene predomina aşa-numita greacă vulgară, derivată în principal din dialectul attic, limba literară a acestei epoci tinde nu doar către înlăturarea greşelilor şi inovaţiilor lingvistice devenite curente, ci, în contradicţie cu limba vorbită, şi către reluarea unor caracteristici dialectale, revenindu-se aici, fără nici o îndreptăţire, în mod aparent la vechiul particularism. Statuile pe care tespienii le înălţară în dumbrava Heliconului în onoarea Muzelor au fost numite, într-un corect idiom beoţian, *Orania* şi *Thalea*, pe cînd în epigramele scrise de un poet cu nume roman apar într-un corect dialect attic ca *Uranie* şi *Thaleie*; iar beoţienii neinstruiţi, dacă le cunoşteau, le desemnau ca toţi ceilalţi greci: *Urania* şi *Thaleia*. Spartanii au obţinut şi în acest domeniu performanţe remarcabile; se scria mai mult despre umbra lui Licurg decît despre Aelii şi Aurelii din prezent. Ca fenomen adiacent, limba acestei epoci pierde din corectitudine; nu mai surprind pe nimeni arhaismele şi barbarismele din documentele epocii imperiale. În această privinţă, populaţia Atenei, puternic amestecată cu elemente de origine străină, nu s-a evidenţiat niciodată şi, cu toate că documentele urbane, comparate cu celelalte, dau dovadă de mai multă acurateţe, totuşi coruperea limbii, manifestată încă din timpul lui Augustus, se manifestă şi aici. Exigenţii gramaticieni ai epocii au umplut mai multe tomuri cu inadvertenţele lingvistice ale mult celebratului retor Herodes Atticus, amintit mai sus, şi ale celorlalţi oratori de profesie din secolul al II-lea, fără a mai vorbi de artificialitatea încîlcită şi de accentele manieriste din discursurile lor. Veritabila degenerare a limbii şi scrierii debutează însă la Atena, ca, de altfel, în toată Grecia – întocmai ca la Roma –, în timpul lui Septimius Severus.

Deteriorarea situaţiei elene se datora sferei restrînse care-i stătea la dispoziţie: înaltelor pretenţii le lipsea un ţel corespunzător şi, din

această cauză, îşi făcu loc ambiţia joasă şi înjositoare. Nici Elada nu ducea lipsă de familii autohtone foarte bogate şi influente. E adevărat, ţara era în general săracă, dar existau totuşi familii cu întinse proprietăţi funciare şi o bunăstare bine consolidată; de exemplu, la Sparta, familia lui Lachares a deţinut de la Augustus pînă cel puţin în timpul lui Traian o poziţie în realitate foarte apropiată de cea a unui principe. Lachares a fost executat la ordinul lui Antonius, fiind acuzat de extorcare. În schimb, fiul său Eurykles a fost unul dintre cei mai hotărîţi partizani ai lui Augustus şi unul dintre căpitanii cei mai viteji în decisiva bătălie navală: aproape că l-a luat prizonier pe generalul înfrînt; printre alte daruri bogate, el obţinu din partea învingătorului insula Kythere (Cerigo), ca proprietate privată. Mai tîrziu, el jucă un rol deosebit şi echivoc nu numai în patria sa, unde trebuie să fi exercitat o preşedinţie permanentă, ci şi la curţile din Ierusalim şi Caesarea, unde a fost susţinut şi de prestigiul de care spartiatul se bucura în rîndul orientalilor. Citat din această cauză de mai multe ori înaintea tribunalului imperial, el a fost pînă la urmă condamnat şi trimis în exil; moartea îl răpi însă înainte de a trebui să se conformeze sentinţei, iar averea şi puterea sa, exercitată însă cu mai multă precauţie, au fost preluate de fiul său Lakon. Ginta des amintitului Herodes se bucura la Atena de o poziţie asemănătoare; descendenţa lui genealogică poate fi urmărită timp de patru generaţii, pînă în epoca lui Caesar, şi, asemenea spartanului Eurykles, bunicul lui Herodes a fost pedepsit cu confiscarea averii din cauza puterii sale exagerat de mari pe care o avea la Atena. Imensele latifundii stăpînite de nepot în patria sa săracă, întinsele suprafeţe folosite de adolescenţii rezervaţi plăcerilor sale stîrniră chiar şi nemulţumirea guvernatorilor romani. Probabil că asemenea familii puternice au existat în cele mai multe ţinuturi ale Eladei, iar dacă ele decideau de regulă în adunarea provincială, nu erau lipsite de relaţii şi influenţă nici la Roma. Dar, deşi barierele juridice care îl excludeau pe gal şi pe alexandrin din senatul imperial chiar şi după dobîndirea dreptului de cetăţenie se prăbuşeau cu siguranţă în faţa acestor greci distinşi, mai mult, în timpul cezarilor deschizîndu-li-se de drept cariera politică şi militară rezervată italicilor, ei au intrat

totuşi tîrziu şi într-un număr redus în serviciul de stat. Acest fenomen se datorează, pe de o parte, dificultăţilor create grecilor, ca străini, de guvernul roman al epocii imperiale timpurii, pe de altă parte, dorinţei lor de a evita să se mute la Roma, de neocolit odată ce se angajau în cariera politică, ei preferînd să fie acasă cei dintîi, în loc să fie la Roma doar unii din numărul mare al senatorilor. Abia în timpul lui Traian, Herklanos, strănepotul lui Lachares, şi, din familia lui Herodes, probabil tatăl său au intrat în senatul roman.

Cealaltă carieră, deschisă doar în epoca imperială, serviciul personal al împăratului, oferea în cazul cel mai fericit bogăţie şi influenţă, iar grecii au ales-o mai devreme şi mai frecvent; dar, întrucît cele mai multe şi mai importante dintre aceste funcţii erau legate de serviciul militar, italicii par să fi fost avantajaţi şi aici pentru o vreme mai îndelungată, în calea grecilor aflîndu-se mai multe obstacole. În poziţii subordonate, grecii au fost folosiţi la curtea imperială în toate timpurile şi într-un număr foarte mare, ajungînd deseori pe căi ocolite în funcţii influente şi confidenţiale; însă asemenea personalităţi proveneau mai degrabă din ţinuturile elenizate decît din Elada însăşi şi foarte rar din familiile elene nobile. În Imperiul Roman, tînărul grec înstărit şi de viţă nobilă îşi putea satisface ambiţiile legitime doar într-un spaţiu restrîns. Lui îi era rezervată patria, iar a acţiona aici pentru binele public era într-adevăr o obligaţie şi o onoare. Erau însă numai obligaţii modeste, iar onorurile mult mai modeste. După cum se adresa Dyon rodienilor săi,

> Misiunea noastră este alta decît cea a strămoşilor. Ei şi-au putut exercita destoinicia în multe domenii: să năzuiască spre guvernare, să-i ajute pe cei asupriţi, să cîştige aliaţi, să întemeieze oraşe, să se războiască şi să învingă – din toate acestea nu aţi mai păstrat nimic. Vă rămîn conducerea gospodăriei, administrarea oraşului, acordarea, cumpănită şi bine gîndită, a onorurilor şi distincţiilor, locul în sfat şi în tribunal, serviciul divin şi festivitatea sărbătorilor – prin toate acestea vă puteţi evidenţia în faţa altor oraşe. Nu sînt lucruri de neglijat nici ţinuta corectă, grija acordată părului şi bărbii, mersul cumpătat pe stradă – încît şi străinii, deprinşi cu alte obiceiuri, încetează să se grăbească –, portul decent, însuşi, chiar dacă pare ridicol, îngustul tiv de purpură, liniştea în teatru, aplauzele măsurate. Toate acestea măresc gloria oraşului nostru şi, mai mult decît porturile, zidurile şi cheiurile

voastre, arată bunul şi vechiul spirit elen prin care chiar barbarul, care nu ştie numele oraşului, recunoaşte că se găseşte în Grecia, şi nu în Siria sau Cilicia.

Afirmaţii pertinente; dar, dacă cetăţenii nu mai erau obligaţi să moară pentru oraşul natal, se pune totuşi întrebarea dacă mai merita osteneala să trăieşti pentru acest oraş. În scrierile lui Plutarh există o controversă despre poziţia magistraţilor greci locali în epoca sa, în care autorul, cu nepărtinirea şi tactul ce-l caracterizează, analizează situaţia. Nu dispăruse nici acum vechea dificultate de a dispune de o administraţie corespunzătoare a afacerilor publice prin intermediul majorităţii corpului cetăţenesc, nesigur, capricios, interesat deseori mai mult de propriul avantaj decît de cel al comunităţii sau al sfatului foarte numeros – în epoca imperială, cel atenian număra mai întîi 600, apoi 500 şi, mai tîrziu, 750 de consilieri urbani. Intră în obligaţiile magistratului destoinic să împiedice „poporul” să-l păgubească pe cetăţean, să nu acapareze proprietatea privată pe căi ilegale, să nu-şi împartă bunurile aparţinînd comunităţii. Aceste sarcini devin cu atît mai dificile cu cît magistratul nu dispune de alte mijloace decît de administrarea rezonabilă şi de arta demagogiei, cu cît era sfătuit să nu fie prea rigid în problemele minore şi, dacă era propusă o mică gratificaţie pentru cetăţeni cu ocazia unei festivităţi publice, să nu strice relaţiile cu oamenii din cauza unei asemenea bagatele; în rest, situaţia pe schimbase cu totul, iar magistratul trebuia să se conformeze celei prezente. În primul rînd trebuia să fie conştient şi să-i conştientizeze mereu şi pe concetăţenii săi de neputinţa elenilor. Limita libertăţii comunităţii este fixată de stăpîni, iar depăşirea acestor bariere ar fi fost probabil în dezavantajul ei. Dacă Pericle îşi îmbrăca veşmintele oficiale, el se îndemna să nu uite că guvernează asupra unor oameni liberi şi greci; acum, magistratul trebuia să-şi spună că guvernează sub un stăpîn, asupra unui oraş supus proconsulilor şi procuratorilor imperiali, că nu este şi nici nu poate fi mai mult decît un reprezentant al guvernului, că dintr-o singură trăsătură de condei guvernatorul poate anula orice decret al său. De aceea, cea dintîi obligaţie a unui bun magistrat consta în stabilirea unei bune înţelegeri cu romanii şi, îndeosebi, a unor relaţii

influente la Roma, de care să poată beneficia patria sa. Bineînţeles, onestul bărbat avertizează insistent asupra pericolului servilismului; în caz de nevoie, magistratul putea să se opună ferm guvernatorului netrebnic şi, ca performanţă supremă în asemenea conflicte, era necesară reprezentarea hotărîtă a comunităţii înaintea împăratului. În mod semnificativ, el îi critică aspru pe acei greci care – ca pe vremea Ligii Aheene – atrag intervenţia guvernatorului roman din pricina vreunei vrajbe locale şi recomandă stăruitor ca afacerile comunităţii să fie rezolvate mai degrabă în interiorul comunităţii decît să fie încredinţate nu atît autorităţilor superioare, cît împuterniciţilor şi avocaţilor lor. Aceste aprecieri sînt toate la fel de judicioase şi patriotice ca, odinioară, politica lui Polybios, amintită explicit de cîteva ori. În această epocă a desăvîrşitei păci universale, în care nu se desfăşura nici un război al grecilor, nici unul al barbarilor, în care comandamentele orăşeneşti, încheierea tratatelor de pace şi a alianţelor între oraşe aparţineau doar istoriei, consiliul ar fi făcut foarte bine să renunţe la Maraton şi Plataeae în favoarea magiştrilor şi să nu înflăcăreze adunarea poporului cu asemenea cuvinte măreţe, ci să se mulţumească mai degrabă cu libertatea de acţiune concedată în spaţiul restrîns. Însă lumea nu e raţională, ci pasională. Cetăţeanul elen putea fi şi acum devotat patriei sale; dar, poate cu excepţia mesei de studiu, veritabila ambiţie politică tinzînd spre lucruri măreţe, pasiunea imitată după Pericle şi Alcibiade, nu putea fi satisfăcută în această Eladă, iar în crăpături se înmulţeau plantele otrăvitoare care, în absenţa aspiraţiilor înalte, cruţă viaţa omului, dar îi otrăvesc sufletul.

Din această cauză, Elada este metropola ambiţiilor decăzute şi lipsite de conţinut, poate cea mai generalizată şi, cu siguranţă, una dintre cele mai dăunătoare carenţe ale civilizaţiei antice crepusculare. Primul loc este luat aici de sărbătorile naţionale cu competiţiile lor pentru premii; întrecerile olimpice i se potrivesc de minune tînărului popor el elenilor; sărbătoarea gimnastică generală a triburilor şi oraşelor greceşti şi coroana împletită din ramuri de măslin, acordată prin verdictul „Judecătorilor Eladei” celui mai sprinten alergător, sînt expresia inocentă şi simplă a conexiunii

tinerei naţiuni. Însă evoluţia politică a trecut curînd dincolo de aceşti zori. Această sărbătoare a elenilor devenise un anacronism, un joc infantil continuat la vîrsta maturităţii încă în zilele ligii maritime ateniene şi, cu atît mai mult, în timpul monarhiei lui Alexandru; faptul că posesorul acestei coroane de măslin se considera şi era considerat de concetăţenii săi un purtător al primatului naţional echivalează întru cîtva cu o situaţie similară din Anglia, în care învingătorii regatelor studenţeşti sînt omologaţi cu Pitt şi Beaconsfield. În unitatea ei ideală şi fărîmiţarea reală, răspîndirea naţiunii elene prin colonizare şi elenizare îşi găsise expresia corectă în acest imperiu oniric al coroanei de măslin; şi, cum este firesc, politica elenă realistă a epocii diadohilor nu s-a sinchisit prea mult de aceasta. Dar, cînd epoca imperială prelua ideea panelenismului în felul ei, iar romanii intrară în drepturile şi obligaţiile elenilor, atunci Olympia rămase sau deveni veritabilul simbol pentru „Panelada" romană; în timpul lui Augustus apare primul campion olimpic, nimeni altul decît fiul vitreg al lui Augustus, viitorul împărat, Tiberius. Cununia întinată realizată între panelenism şi demonul jocului transforma aceste sărbători într-o instituţie pe cît de puternică şi durabilă, pe atît de dăunătoare în general, pentru Elada în special. Întreaga lume elenă şi elenizată luă parte, trimiţînd atleţi sau imitînd-o; pretutindeni au apărut asemenea sărbători destinate întregii lumi greceşti, iar prin participarea zeloasă a maselor largi, prin interesul general pentru fiecare concurent, prin mîndria nu doar a campionului, ci şi a susţinătorilor şi a patriei sale, scopul întrecerii aproape că fusese dat uitării. Guvernul roman nu numai că nu se opuse acestor întreceri de gimnastică şi de orice fel ar fi fost, ci angajă şi imperiul în cadrul lor; în epoca imperială, dreptul de a-l readuce pe campion triumfător în oraşul natal nu depindea de voinţa corpului respectiv de cetăţeni, ci a fost concedat diferitelor instituţii sportive, prin privilegiu imperial. În acest caz, renta anuală ce îi revenea învingătorului a fost preluată de tezaurul imperial – altfel spus, instituţiile mai importante au fost tratate de-a dreptul ca aşezăminte imperiale. Asemenea imperiului, toate provinciile au fost cuprinse de această frenezie a jocurilor; dar întotdeauna Grecia a

rămas centrul ideal al acestor întreceri şi victorii, a căror patrie era pe Alpheios; aici se afla sediul celor mai vechi reprezentări, al Jocurilor Pitice, Istmice şi Nemeene, originare din glorioasa epocă a numelui de elen şi celebrate de poeţii clasici, ca şi al unor sărbători mai recente, dar organizate cu mult fast: al Eurycleelor, instituite în timpul lui Augustus de stăpînul Spartei amintit mai sus, al Panateneelor ateniene, al Paneleneelor, celebrate tot la Atena şi susţinute de împăratul Hadrian cu generozitate imperială. Era îndreptăţită mirarea în cazul populaţiei acestui mare imperiu care părea că se învîrte în jurul jocurilor sportive, dar nu în cazul elenilor, cei dintîi care se ameţeau din acest pahar magic şi care permiseră ca imaginea politică, recomandată de conaţionalii lor cei mai buni, să fie tulburată în modul cel mai păgubitor de coroanele, statuile şi privilegiile campionilor.

Instituţiile orăşeneşti urmară o tendinţă similară, manifestă în întregul imperiu, dar, din nou, cu preponderenţă în Elada. În epocile în care mai existau ţeluri măreţe şi ambiţie veritabilă, candidatura pentru magistraturile şi onorurile publice constituise – în Elada, ca şi la Roma – centrul întrecerii politice, generînd, alături de multe fenomene ridicole, vătămătoare şi lipsite de conţinut, şi performanţele cele mai remarcabile şi mai nobile. Nucleul dispăruse, coaja a rămas; la Panopeus, în Focida, casele erau, ce-i drept, lipsite de acoperişuri, iar cetăţenii locuiau în cocioabe, dar era vorba totuşi de un oraş, mai mult, de un stat, şi panopeienii nu lipseau din cortegiul comunităţilor foceene. Folosind din plin magistraturile şi sacerdoţiile lor, decretele de elogiere anunţate prin crainic, acordarea locurilor de onoare la adunările publice, a veşmîntului de purpură şi a diademei, dedicarea unor statui pedestre sau ecvestre, aceste oraşe se angajaseră în afaceri cu banii şi vanitatea celor interesaţi, care întreceau cu mult afacerile cu decoraţii şi titluri ale celui mai neînsemnat prinţişor din epoci mai recente. Este posibil ca în aceste evenimente să nu fi lipsit meritul autentic şi recunoştinţa sinceră: dar, în cele mai multe cazuri, era un comerţ bazat pe cerere şi ofertă sau, folosind cuvintele lui Plutarh, o afacere ca între curtezană şi clienţii ei. Aşa cum astăzi munificenţa particulară

generoasă procură decoraţia, iar cea extraordinară, titlul de nobleţe, la fel ea furniza atunci purpura sacerdotală şi statuia în piaţa oraşului. Dar statul care escrochează cu onorurile sale nu rămîne nepedepsit. Performanţele actuale sînt mult mai modeste decît cele ale lumii vechi în privinţa enormităţii unor astfel de proceduri şi a grosolăniei formelor lor, ceea ce este de înţeles, întrucît aparenta autonomie a comunităţii, îngrădită insuficient de conceptul de stat, putea acţiona nestingherit pe acest tărîm, autorităţile de decretare fiind întotdeauna corpurile de cetăţeni sau consiliile unor mici oraşe. În ambele direcţii, urmările au fost dezastruoase: magistraturile comunităţii au fost acordate mai mult conform solvabilităţii decît destoiniciei candidaţilor, banchetele şi darurile nu-l îmbogăţeau pe cel care primea cadoul, dar îl sărăceau deseori pe donator, acest prost obicei contribuind substanţial la accentuarea trîndăviei şi la decăderea averilor familiilor distinse. Economia comunităţilor înseşi suferea din plin din cauza adulaţiei. Ce-i drept, onorurile acordate de comunităţi diferiţilor binefăcători erau cîntărite după înţeleptul principiu al echităţii, care stăpîneşte şi astăzi în sfera înlesnirii accesului la decoraţii; iar atunci cînd nu precumpănea, binefăcătorul se declara deseori dispus să plătească, de exemplu, statuia ce urma să-i fie ridicată. Alta este însă realitatea în cazul onorurilor pe care comunitatea le aducea unor străini nobili şi, îndeosebi, guvernatorilor şi împăraţilor, ca şi membrilor familiei imperiale. Deşi nu în măsura ambiţiei caracteristică micilor oraşe, tendinţa epocii de a aprecia chiar şi adulaţia obligatorie şi lipsită de conţinut pătrunse într-un mod foarte simţitor şi în cercurile curţii imperiale şi ale senatorilor romani; era firesc ca onorurile şi omagiile să crească în decursul timpului, din cauza propriei uzuri, pe de o parte, şi în măsura în care sporea inferioritatea personalităţilor guvernante sau participante la guvernare, pe de alta. În aceste condiţii, oferta era, bineînţeles, întotdeauna mai mare decît cererea, iar cei care apreciau asemenea omagii cu luciditate erau siliţi să le refuze pentru a fi scutiţi de acceptarea lor; acest refuz a intervenit frecvent în cazuri individuale, dar puţini au fost cei care i-au rămas consecvenţi – numărul mic al statuilor ridicate în onoarea lui Tiberius poate fi trecut în rîndul

titlurilor sale de glorie. Cheltuielile pentru monumente onorifice, care au depăşit de multe ori simpla statuie, şi pentru delegaţiile onorifice erau şi deveneau tot mai vizibil o tumoare canceroasă care dăuna bugetului tuturor provinciilor. Însă, raportată la posibilităţile ei reduse, nici una nu a risipit sume mai însemnate decît Elada, metropola campionilor sărbătorilor, ca şi a onorurilor publice, de neîntrecut într-un domeniu care a stăpînit această epocă – cel al smereniei de slugă şi al omagierii supuse.

Aproape că nici nu ar mai fi necesară expunerea situaţiei economice defavorabile a Greciei. Ţinutul, privit ca o unitate, este de o fertilitate mediocră: pămînturile arabile ocupă o suprafaţă limitată; pe continent, cultura viţei-de-vie nu deţine întîietatea şi s-a impus plantarea măslinilor. Întrucît renumitele cariere de marmură – din Attica, cu marmură albă şi strălucitoare, de la Karystos, cu cea verde, ca, de altfel, majoritatea lor – se găseau pe pămînturi domeniale, iar exploatarea lor de către sclavi imperiali îi avantaja pe locuitori într-o mică măsură.

Ţinutul grecesc cu cea mai intensă viaţă meşteşugărească era cel al aheilor, unde prospera fabricarea tradiţională a stofelor de lînă şi unde bine populatul oraş Patrae era renumit pentru numeroasele ateliere în care se torcea şi care prelucra vaporosul in din Elida din care se ţeseau veşminte şi plase pentru păr. Chiar şi acum, arta şi artizanatul au rămas îndeletniciri specifice grecilor, iar din imensa cantitate de marmură pentelică folosită în epoca imperială, o bună parte trebuie să fi fost prelucrată la faţa locului. Grecii se îndeletniceau însă cu ambele preocupări, mai ales în străinătate; importantul export rezultat în trecut de pe urma activităţii meşteşugăreşti din Grecia aproape că nici nu mai este pomenit. Comerţul cel mai intens îl făcea Corintul, oraşul celor două mări, cum este denumit de un orator, metropola comună tuturor elenilor, înţesată în permanenţă de străini. În cele două colonii romane, Corint şi Patrae, ca şi în Atena aglomerată necontenit de mulţimea străinilor vizitatori şi studioşi, se concentrau cele mai importante afaceri bancare ale provinciei, care, în epoca imperială, ca şi în cea republicană, se găseau în mare parte în mîinile italicilor stabiliţi aici.

Comercianţii romani stabiliţi în Grecia se asociau şi în localităţile de rang secundar, Argos, Elis, Mantineia din Peloponeș, în corporaţii proprii, separate de corpul cetăţenesc. Privit în ansamblu, comerţul din Achaia decăzuse, îndeosebi după ce Rhodos şi Delos încetară să fie antrepozitele pentru comerţul de tranzit dintre Asia şi Europa, acesta mutîndu-se în Italia. Pirateria era într-adevăr suprimată, iar drumurile trebuie să fi fost destul de sigure; dar ele nu puteau determina reîntoarcerea vremurilor fericite de altădată. Mai sus am amintit de depopularea Pireului; era un eveniment dacă una dintre marile corăbii egiptene care transportau cereale se rătăcea din întîmplare în acest loc. Nauplia, portul Argosului, după Patrae cel mai important oraş maritim al Peloponesului, era la fel de pustiu.

Acestei situaţii îi corespunde starea drumurilor din provincie, în această epocă practic abandonate în voia sorţii; bornele miliare romane au fost găsite doar în imediata vecinătate a oraşelor Patrae şi Atena, ele aparţinînd împăraţilor de la sfîrşitul secolului al III-lea şi din cel următor. Este evident că guvernările au renunţat aici la stabilirea comunicaţiilor. Doar Hadrian a transformat legătura continentală dintre Corint şi Megara, pe cît de scurtă, pe atît de importantă, într-un drum practicabil, traversînd dificilul pas stîncos scironian prin construirea unor colosale diguri în mare. Mult cumpănitul plan de a străpunge istmul de la Corint, conceput de dictatorul Caesar, a fost reluat abia de către împăratul Gaius şi, ulterior, de Nero. Cu ocazia şederii sale în Grecia, acesta din urmă a inaugurat personal lucrările la canal şi, timp de cîteva luni, aici au muncit 6.000 de prizoniei evrei. Cu ocazia reluării acestui proiect, în zilele noastre au fost descoperite importante urme ale acestor construcţii, care demonstrează stadiul avansat pe care lucrările îl atinseră în momentul abandonării lor, la care s-a recurs, probabil, nu din cauza revoluţiei din Occident, care izbucni la puţin timp după aceea, ci întrucît aici – ca şi în cazul canalului asemănător din Egipt – se presupunea, eronat, o diferenţă de nivel între cele două mări, care ar provoca inundarea insulei Egina şi alte nenorociri după terminarea canalului. Ce-i drept, dacă acest canal ar fi fost realizat, el ar fi scurtat ruta comercială între Asia şi Italia, dar n-ar fi adus Greciei

beneficii colosale.

Mai sus s-a remarcat deja că în epoca imperială ţinuturile din nordul Eladei, Tesalia şi Macedonia şi, cel puţin din timpul lui Traian, chiar Epirul (*Epirus*) au fost separate administrativ de Grecia (p. 141). Din rîndul lor, mica provincie epirotă, administrată de un guvernator imperial de rang secundar, nu şi-a revenit niciodată de pe urma pustiirilor suferite în timpul celui de-al treilea război macedonean (I, p. 538). Ţinutul continental, muntos şi sărac, nu avea nici un oraş renumit şi era foarte slab populat. Augustus s-a străduit să redreseze situaţia de-a lungul coastei pustii întemeind două oraşe. Mai întîi, desăvîrşi colonia de cetăţeni romani la Buthrotum, în faţa Corcyrei, hotărîtă deja de către Caesar, căreia i-a fost însă refuzată o înflorire reală, apoi întemeie oraşul grecesc Nikopolis, chiar în locul unde se aflase cartierul general înaintea bătăliei decisive de la Actium, în punctul cel mai sudic al Epirului, la un ceas şi jumătate depărtare, către nord, de Prevesa. În concepţia lui Augustus, oraşul urma să fie, concomitent, un monument al marii victorii maritime şi centrul vieţii elene renăscînde. Venind din partea romanilor, această întemeiere este nouă în felul ei.

> În locul Ambraciei şi Argosului din Amphilochia,
> În locul oraşelor Thyreion şi Anaktorion
> Şi în locul Leucadiei şi tuturor localităţilor din jur
> Culcate la pămînt de suliţa dezlănţuită a lui Ares,
> Caesar fondează Oraşul Victoriei, cel sacru, prin el
> Mulţumindu-i regelui Phoebos Apollon pentru victoria actiacă.

Aceste versuri ale unui poet grec contemporan prezintă în cuvinte simple realizările lui Augustus în ţinut: el a unificat întreaga regiune – partea meridională a Epirului, ţinutul învecinat Acarnania, cu insula Leucadia, chiar şi o parte din Etolia – într-un singur teritoriu urban şi a mutat locuitorii din localităţile decăzute, dar încă existente, în noul oraş Nikopolis, în faţa căruia, pe malul acarnanian, a fost restaurat şi mărit grandios vechiul templu al lui Apollon. Niciodată nu s-a întemeiat un oraş roman în acest fel, adică recurgînd la o contopire

în maniera Alexandrizilor. La fel procedaseră regele Kassandros cu oraşele macedonene Thessalonike şi Kassandreia, Demetrios Asediatorul cu oraşul tesalian Demetrias, Lysimachos cu oraşul Lysimacheia de pe Chersonesul Tracic, înjghebate, toate, dintr-un număr de localităţi vecine, private de independenţă. Corespunzător caracterului grecesc al fondării, intenţia ctitorului era ca Nikopolis să devină o metropolă grecească. El obţinu libertatea şi autonomia precum Atena şi Sparta şi, cum s-a menţionat deja, în amficţionia reprezentativă pentru întreaga Eladă urma să deţină a cincea parte din voturi, asemenea Atenei, o dată pentru totdeauna. Noul sanctuar al lui Apollon de la Actium respecta întru totul modelul Olympiei: sărbătoarea se celebra din patru în patru ani şi avea, alături de cea proprie, şi denumirea celei olimpice, acelaşi rang şi aceleaşi privilegii; aşa cum Olympia îi avea pe Olimpiazi, cel dintîi îi avea pe Actiazi; faţă de acest sanctuar, oraşul Nikopolis păstra aceleaşi relaţii ca oraşul Elis faţă de templul olimpic. Oricît de firesc ar fi fost ca „Oraşul Victoriei", legat atît de strîns de întemeierea imperiului, să fie instituit conform modelului roman, se evită cu grijă introducerea oricărui element italic, atît în organizarea oraşului, cît şi în cadrul instituţiilor religioase. Cel care judecă măsurile luate de Augustus în conexiunea lor şi reflectează îndeosebi asupra acestei ciudate chei de boltă trebuie să ajungă la convingerea că Augustus a crezut în posibilitatea reorganizării Eladei sub protectoratul principatului roman şi a intenţionat s-o traducă în fapte. Cel puţin locul era bine ales, deoarece atunci, înaintea fondării oraşului Patrae, nu exista nici un oraş grecesc mai mare de-a lungul întregii coaste vestice a Greciei. Speranţele nutrite de Augustus la începutul autocraţiei sale nu s-au împlinit însă; chiar el le-a abandonat, conferind mai tîrziu oraşului Patrae forma unei colonii romane. Aşa cum dovedesc întinsele cîmpuri de ruine şi numeroasele monede, Nikopolis şi-a menţinut o populaţie şi o bunăstare relativ însemnate; dar cetăţenii săi nu par să fi deţinut un rol precumpănitor nici în meşteşuguri şi comerţ, nici în alte domenii. Epirul septentrional, locuit – asemenea Illyricumului învecinat, încorporat Macedoniei – în cea mai mare parte de populaţii albaneze, nefiind subordonat oraşului Nikopolis,

nu s-a debarasat nici în epoca imperială de situaţia sa primitivă, într-o oarecare măsură moştenită pînă în zilele noastre. „Epirus şi Illyricum" – spune Strabon – „sînt aproape o pustietate, acolo unde se găsesc oameni, ei locuiesc în sate şi în ruinele fostelor oraşe; oracolul de la Dodona" – devastat de traci în timpul războiului cu Mithridates (II, p. 195) – „s-a stins ca tot restul".

Tesalia (Thessalia), de fapt un ţinut tot atît de elen ca şi Etolia sau Acarnania, a fost separată în epoca imperială de provincia Achaia şi a trecut sub administraţia guvernatorului Macedoniei. Situaţia din Grecia de nord se potriveşte şi Tesaliei. Libertatea şi autonomia pe care Caesar le acordase sau, mai degrabă, nu le retrăsese tesalienilor par să fi fost anulate de Augustus din cauza unor abuzuri, astfel încît, mai tîrziu, doar Pharsalos se mai bucura de această poziţie juridică. În acest ţinut nu au fost aşezaţi colonişti romani. Tesalienii şi-au păstrat adunarea de la Larisa şi, asemenea grecilor dependenţi din Achaia, s-au bucurat în continuare de autoguvernarea urbană. Tesalia era incontestabil cel mai fertil ţinut din întreaga peninsulă şi exporta cereale chiar şi în secolul al IV-lea; Dion din Prusa afirma totuşi că şi Peneios curgea printr-o regiune pustie, iar în epoca imperială numărul monedelor emise în acest ţinut a rămas foarte scăzut. Hadrian şi Diocleţian s-au străduit să îmbunătăţească reţeaua de drumuri, ei fiind însă singurii împăraţi care au întreprins ceva în această direcţie.

Ca district administrativ roman, *Macedonia* din epoca imperială este mult redusă faţă de Macedonia republicană. Ce-i drept, ca şi aceasta din urmă, ea se întinde de la mare la mare, întrucît acestui district i-au fost adăugate atît coasta Mării Egee din Tesalia, încorporată Macedoniei pînă la gura lui Nestos (Mesta), cît şi cea a Mării Adriatice, de la Aoos pînă la Drilon (Drin). Acest din urmă ţinut, deşi nu aparţine practic Macedoniei, ci Iliriei, a fost subordonat guvernatorului macedonean încă în timpul republicii (II, p. 32) şi a rămas provincie şi în epoca imperială. Mai sus s-a remarcat însă că Grecia începea la sud de Oeta. Graniţa de nord cu Moesia şi cea de est cu Tracia au rămas neschimbate, întrucît provincia din perioada imperiului avea aceleaşi limite ca Macedonia propriu-zisă din timpul

republicii: altfel spus, în nord, aproximativ Valea Erigonului, în est, rîul Nestos; însă, dacă în epoca republicană dardanii, tracii şi toate populaţiile din nord şi nord-est, învecinate cu teritoriul macedonean, intrau în relaţii cu acest guvernator, fie paşnice, fie războinice, putîndu-se afirma că graniţa macedoneană se întinde pînă unde pot ajunge lăncile romane, guvernatorul macedonean al epocii imperiale stăpînea doar asupra districtului ce-i fusese încredinţat, care nu se mai mărginea cu vecini pe jumătate sau cu totul independenţi. Deoarece apărarea graniţei trecu mai întîi în sarcina regatului tracic clientelar şi, curînd după aceea, a guvernatorului noii provincii Moesia, cel al Macedoniei a fost dispensat din capul locului de comandamentul său. De altfel, în epoca imperială teritoriul macedonean a cunoscut foarte puţine conflicte armate; doar dardanii barbari de pe cursul superior al rîului Axios (Vardar) mai jefuiau paşnica provincie vecină din cînd în cînd. În cazul Macedoniei nu deţinem mărturii nici despre răscoale locale.

Acest ţinut, cel mai nordic, se deosebeşte de ţinuturile greceşti mai sudice atît prin rădăcina naţională, cît şi prin gradul de civilizaţie. În timp ce adevăraţii macedoneni de pe cursul inferior al rîurilor Haliakmon (Vistriţa) şi Axios (Vardar) pînă la Strymon sînt la origine un trib grecesc, a cărui deosebire faţă de elenii mai sudici nu mai are nici o importanţă pentru epoca în cauză, şi în timp ce colonizarea elenă a inclus ambele ţărmuri în sfera ei – în vest prin Apollonia şi Dyrrhachion, în est îndeosebi prin localităţile Peninsulei Chalcidice –, interiorul provinciei, dimpotrivă, este ocupat de un furnicar de populaţii negreceşti, care trebuie să se fi deosebit de situaţia actuală de pe acelaşi teritoriu mai mult prin elementele decît prin rezultatul lor. După ce scordiscii, celţii ajunşi pe aceste meleaguri, au fost respinşi de generalii republicii romane, interiorul Macedoniei era locuit în vest şi nord îndeosebi de triburi ilirice, iar în est de triburi tracice. Ambele categorii au fost prezentate mai sus; în acest context ele trebuie să fie amintite numai în sensul că, în epoca imperială, ca şi în cea anterioară, ordinea grecească, cea urbană cel puţin, a fost introdusă doar în proporţii foarte reduse. În cazul interiorului Macedoniei nu s-a constatat niciodată un impuls energic

de dezvoltare urbană, iar regiunile mai izolate n-au trecut, cel puţin în realitate, dincolo de economia sătească.

În această ţară monarhică, nici politica grecească n-a evoluat de la sine ca în Elada propriu-zisă, ci a fost introdusă de principi, mai elenizaţi decît supuşii lor. Forma ei nu este cunoscută aproape deloc, însă preşedinţia urbană a politarhului, întîlnită în acelaşi fel doar la Thessalonike, Edessa şi Leta, ne permite să deducem o deosebire fundamentală, de altfel foarte probabilă, între constituţia urbană macedoneană şi cea consacrată din Elada. Oraşele greceşti existente la venirea romanilor şi-au păstrat organizarea şi drepturile; cel mai important dintre ele, Thessalonike, chiar libertatea şi autonomia. Asemenea situaţiei din Achaia şi Tesalia, existau o federaţie şi o adunare (Κοινον) ale oraşelor macedonene. Drept mărturie a prezenţei amintirii măreţelor timpuri trecute, merită să fie notat exemplul adunării provinciale din Macedonia şi al cîtorva oraşe din provincie care, încă la mijlocul secolului al II-lea d.Cr., continuau să bată monede pe care numele şi imaginea împăratului guvernant erau înlocuite de cele ale lui Alexandru cel Mare. Destul de numeroasele colonii de cetăţeni romani pe care Augustus le-a constituit în Macedonia – Byllis în apropiere de Apollonia, Dyrrhachium lîngă Marea Adriatică, Diurn, Pella şi Cassandra de-a lungul celeilalte coaste, Philippi în ţinutul tracic – sînt, toate, oraşe greceşti mai vechi care obţinură doar un număr de noi cetăţeni şi un alt statut juridic. Intenţia care stă la baza fondării n-a fost alta decît aşezarea veteranilor italici, cărora Italia nu le mai putea oferi pămînt, într-o provincie civilizată şi slab populată. Acordarea dreptului italic a avut loc, cu siguranţă, numai pentru a le îndulci veteranilor colonizarea în străinătate. Niciodată nu s-a intenţionat o includere a Macedoniei în sfera civilizaţiei italice, lucru dovedit, exceptînd toate celelalte realităţi, de faptul că Thessalonike a rămas un oraş grecesc şi capitală a provinciei. Alături de aceasta din urmă, prospera Philippi, un oraş minier, întemeiat de fapt datorită minelor de aur situate în apropiere, favorizat de împăraţi datorită faptului că fusese locul de desfăşurare a bătăliei care a instalat definitiv monarhia şi datorită numeroşilor veterani care luaseră parte la această încleştare, stabiliţi

ulterior aici. Încă din primele decenii ale epocii imperiale, constituţia romană, dar nu cea a unei colonii a fost acordată celei mai nordice localităţi, Stobi – mai sus amintitul oraş de la graniţa Macedoniei cu Moesia, la vărsarea rîului Erigon în Axios, o poziţie importantă atît din punct de vedere comercial, cît şi militar –, care a fost organizată ca politeie grecească, probabil încă din timpul regatului macedonean.

Şi sub împăraţi, statul roman a luat puţine măsuri pentru redresarea situaţiei economice a Macedoniei; nicăieri nu se manifesta o grijă deosebită pentru această provincie care nu se găsea sub administraţia lor directă. Mărturiile de care dispunem ne informează că abia împăraţii secolului al III-lea, cel dintîi Severus Antoninus, s-au preocupat iarăşi de întreţinerea drumului militar care traversa ţinutul încă din timpul republicii de la Dyrrhachium pînă la Thessalonike, fiind una dintre cele mai importante artere rutiere din întregul imperiu. Oraşele limitrofe, Lychnidos, lîngă Lacul Ochrida, şi Heracleia Lyncestis (Bitolia), nu au cîştigat niciodată o poziţie deosebită. Din punct de vedere economic, situaţia Macedoniei era totuşi mai echilibrată decît cea a Greciei. Prin fertilitatea pămîntului, ea o întrece net pe vecina sudică. Aşa cum regiunea de la Thessalonike se remarcă şi astăzi prin culturi relativ prospere şi o populaţie relativ numeroasă, la fel Macedonia este socotită printre provinciile deosebit de bogate încă în descrierea imperiului din timpul lui Constantinus; ce-i drept, Constantinopole fusese deja ctitorit. În timp ce documentele de care dispunem privind recrutările romane în Achaia şi Tesalia sînt practic nule, Macedonia a fost angajată puternic în acest scop, mai mult decît majoritatea ţinuturilor greceşti, îndeosebi pentru formarea gărzii imperiale. Bineînţeles, aici trebuie să fie avute în vedere obişnuinţa macedonenilor cu serviciul militar regulat, pregătirea lor excelentă în acest scop, ca şi, comparativ, slaba dezvoltare urbană a provinciei. Thessalonike, metropola provinciei, care era şi în această epocă oraşul cel mai populat şi mai plin de meşteşugari, făurindu-şi un renume şi în literatură, şi-a asigurat un loc de onoare în istoria politică prin rezistenţa dîrză pe care cetăţenii săi au opus-o barbarilor în teribilele perioade ale invaziilor gotice.

Dacă Macedonia era un ţinut semigrecesc, *Thracia* era o ţară negrecească. Mai sus am vorbit despre marele trib al tracilor, dispărut pentru noi (p. 116). Elenismul a ajuns doar din exterior în sfera lui. Pentru a arăta ce obligaţii îi reveneau Romei aici şi cum s-a achitat de ele, este necesar să prezentăm retrospectiv tentativele elenismului de a pătrunde prin porţile ţinutului sudic ocupat de acest trib, care-i poartă numele şi astăzi, şi performanţele mediocre obţinute în interiorul ţării. Filip, tatăl lui Alexandru, a fost cel dintîi care a supus Tracia şi a întemeiat nu numai Kalybe, în apropiere de Byzantion, ci şi oraşul din inima ţării care-i poartă numele. Alexandru, şi aici precursorul politicii romane, a ajuns pînă la şi chiar dincolo de Dunăre, stabilind graniţa de nord a imperiului său pe acest fluviu; tracii din armata sa au deţinut un rol important în supunerea Asiei. După moartea sa, se părea că Hellespontul va deveni unul dintre marile centre ale noului stat, iar întinsul teritoriu, situat la nord de acesta, pînă la Dunăre, va fi partea septentrională a unui imperiu grecesc, că reşedinţei fostului guvernator al Traciei, Lysimachos, nou-întemeiatul oraş Lysimacheia din Chersonesul Tracic, îi va surîde o soartă asemănătoare celei a reşedinţelor generalilor Siriei şi Egiptului; neatîrnarea acestui imperiu nu supravieţui morţii primului său stăpîn (473, **281**). În secolul care a urmat acestui eveniment – mai exact, pînă la consolidarea supremaţiei Romei în Orient – teritoriile europene ale lui Lysimachos au fost ocupate cînd de Seleucizi, cînd de Ptolemei, cînd de Attalizi – toate acestea fiind tentative lipsite de succese durabile. Regatul de la Tylis din Haemus, în ţinutul moesic-tracic, pe care celţii îl fondaseră curînd după moartea lui Alexandru, cam în acelaşi timp cu aşezările lor de durată din Asia Mică, a nimicit germenii civilizaţiei greceşti din spaţiul său, sucombînd, la rîndul său, în timpul războiului cu Hanibal, din cauza atacurilor tracilor care-i nimiciră pe aceşti intruşi pînă la ultimul om. De atunci, Tracia era lipsită de o putere conducătoare. Relaţiile existente între oraşele maritime greceşti şi principii diferitelor triburi, într-un fel identice cu cele de dinaintea lui Alexandru, sînt ilustrate de descrierea celui mai important oraş, datorată lui Polybios: acolo unde bizantinii au semănat, recoltează

barbarii tracici care nu pot fi învinşi nici prin arme nici prin bani; cînd cetăţenii îl învinq pe unul dintre principi, alţi trei le invadează, în schimb, teritoriul şi, dacă se răscumpără de la unul, alţi cinci cer acelaşi tribut. Tendinţa regilor macedoneni de mai tîrziu de a-şi reconsolida poziţia în Tracia şi, îndeosebi, de a-şi supune oraşele greceşti de coastă a întîlnit opoziţia romanilor: pe de o parte, pentru a frîna dezvoltarea puterii Macedoniei, pe de alta, pentru a nu le permite macedonenilor să ocupe în întregime „drumul regal" care ducea spre Orient, cel pe care au înaintat Xerxes spre Grecia, iar Scipionii împotriva lui Antiochos. Linia de graniţă de mai tîrziu a fost trasată chiar după bătălia de la Kynoskephalae. Ultimii doi regi macedoneni au încercat totuşi fie să ocupe poziţii stabile în Tracia, fie să-i oblige pe principii ei prin tratate: ultimul Filip a recucerit chiar Philippopolis, lăsînd aici o garnizoană, pe care odrişii o vor alunga, fireşte, în curînd. Nici el, nici fiul său nu s-au putut statornici aici, iar independenţa acordată de Roma tracilor după dizolvarea Macedoniei a distrus rămăşiţele începuturilor civilizaţiei elene. Tracia însăşi deveni un principat clientelar al Romei, în parte încă din epoca republicană, în întregime în cea imperială, iar în anul 46 d.Cr. deveni provincie romană (p. 117); elenizarea ţinutului nu trecuse dincolo de lanţul de colonii greceşti care s-au format şi de-a lungul acestei coaste, în timpuri de mult apuse, şi care decăzuseră odată cu scurgerea vremii. Pe cît de puternic şi de durabil a cuprins colonizarea macedoneană Orientul, pe atît de slab şi de trecător s-a manifestat în Tracia; se pare că înşişi Filip şi Alexandru au simţit reticenţă şi chiar repulsie faţă de colonizarea acestui ţinut. Mult timp, chiar în epoca imperială, el a rămas în stăpînirea autohtonilor, iar oraşele greceşti de coastă care mai existau încă, aproape fără excepţie decăzute, au fost private de un hinterland grecesc.

Această cunună de oraşe elene, ce se întindea de la graniţa macedoneană pînă la Chersonesul Tauric, are o densitate foarte inegală. În sud, ea este continuă de la Abdera pînă la Bizanţul de lîngă Dardanele; dar în afara Bizanţului, care a putut să reziste şi celor mai grele perioade ale anarhiei elene datorită fertilităţii teritoriului său, profitabilului pescuit al tonului, poziţiei comerciale

extrem de favorabile, sîrguinţei şi destoiniciei locuitorilor săi pe care îi călise poziţia expusă, nici un alt oraş din această regiune n-a cîştigat în epoca mai tîrzie o importanţă precumpănitoare. Colonizarea de-a lungul coastei vestice a Mării Negre evoluase cu totul diferit; o însemnătate oarecare o atinseră, pe coasta inclusă ulterior provinciei romane Tracia, doar Mesembria, iar pe cea atribuită Moesiei, doar Odessos (Varna) şi Tomis (Constanţa). Pe ţărmul nordic al Mării Negre, dincolo de gurile Dunării şi de graniţa Imperiului Roman, se găseau Tyra şi Olbia, în mijlocul ţării barbarilor; o cheie de boltă impunătoare era oferită de Herakleia, sau Chersonesos, şi Pantikapaeon, vechile şi marile oraşe comerciale greceşti din Crimeea actuală. De cînd romanii preluaseră supremaţia pe continentul greco-asiatic, toate aceste aşezări se bucurau de protecţia romană, iar braţul puternic care a dat ţării greceşti propriu-zise mai multe lovituri distrugătoare a împiedicat cel puţin aici catastrofe de genul celei de la Lysimacheia: în epoca republicană, protejarea acestor greci intra în obligaţiile guvernatorului Macedoniei şi, după ce devenise romană, şi în ale guvernatorului Bitiniei. Mai tîrziu, Bizanţul va fi inclus în aceasta din urmă provincie. În rest, protectoratul a trecut asupra guvernatorului Moesiei şi, mai tîrziu, asupra celui al Traciei, provincii organizate în epoca imperială.

Roma le-a acordat acestor greci în toate timpurile protecţia şi favorurile ei; dar nici republica, nici epoca imperială timpurie nu s-au preocupat de răspîndirea elenismului. După transformarea Traciei în provincie romană, ea a fost împărţită în districte rurale şi, cu excepţia a două colonii, ale lui Claudius şi Vespasianus – Apri, în interiorul ţării, în apropiere de Perinthos, şi Deultus, în partea de nord a coastei –, nu înregistrăm nici o întemeiere urbană pînă la sfîrşitul secolului I. Domiţian a început să acorde constituţia grecească oraşelor din interior, mai întîi capitalei provinciei, Philippopolis. În timpul lui Traian, un număr de alte localităţi tracice obţinură acelaşi drept urban: Topeiros, în apropiere de Abdera, Nikopolis, pe Nestos, Plotinopolis, pe Hebros, Pautalia, lîngă actualul Kjustendil, Serdica, Sofia actuală, Augusta Traiana, lîngă Zagora

Veche, un al doilea Nikopolis, pe versanţii nordici ai Munţilor Haemus, de asemenea, pe coastă, la gura lui Hebros, Traianopolis; Hadrian îl acordă şi localităţii Adrianopolis, astăzi Adrianopol. Toate aceste oraşe nu erau colonii de străini, ci politei greceşti, organizate conform modelului instituit de Augustus prin fondarea oraşului Nikopolis din Epir; aveau loc o civilizare şi o elenizare a provinciei de sus în jos. Ca în ţinuturile greceşti propriu-zise, şi la Philippopolis exista încă de atunci o adunare provincială a Traciei. Acest ultim vlăstar al elenismului nu este cel mai slab. Ţara este bogată şi atrăgătoare – o monedă din Pautalia laudă împătrita binecuvîntare a spicelor, strugurilor, argintului şi aurului: iar Philippopolis, ca şi frumoasa vale a rîului Tundja, este patria cultivării trandafirilor şi a uleiului din trandafiri. Vigoarea neamului tracic nu era frîntă. Aici se dezvoltă o populaţie demnă şi înstărită; mai sus am amintit de recrutările masive din Tracia, iar în această epocă puţine provincii se pot compara cu activitatea monetăriilor orăşeneşti tracice. Conform tradiţiei, Philippopolis număra, în momentul cuceririi sale de către goţi (251, p. 132), 100.000 de locuitori. Pentru resursele şi vitejia orăşenilor traci stau mărturie susţinerea energică de către bizantini a împăratului Orientului grecesc, Pescennius Niger, şi rezistenţa pe care oraşul a opus-o învingătorului mai mulţi ani, chiar după prăbuşirea celui dintîi. Chiar dacă şi de această dată bizantinii au fost cei înfrînţi, în curînd avîntul ţinutului tracic a pregătit totuşi perioada în care Bizanţul va deveni noua Romă elenă şi reşedinţa principală a imperiului transformat.

O evoluţie asemănătoare, e adevărat, de proporţii mai modeste, a cunoscut-o şi provincia învecinată Moesia inferioară. Probabil că, la constituirea provinciei romane Moesia, oraşele greceşti de coastă, a căror metropolă a fost Tomis cel puţin în epoca romană, au fost organizate ca „Liga celor cinci oraşe de pe malul stîng al Mării Negre” sau, cum se mai numeşte, „a grecilor” – altfel spus, a grecilor acestei provincii. În apropiere de coastă, lîngă graniţa cu Tracia, Traian a fondat mai tîrziu Marcianopolis, organizat, ca şi oraşele tracice, conform modelului grecesc şi înglobat ligii ca a şasea localitate. Mai sus am amintit că oraşele născute din castrele

amplasate de-a lungul malului Dunării şi, în general, localităţile din interiorul ţinutului au fost constituite conform modelului italic. Moesia inferioară este unica provincie romană divizată printr-o graniţă lingvistică în care liga urbană tomitană ţine de domeniul limbii greceşti, iar oraşele dunărene, precum Durostorum şi Oescus, de cel al limbii latine. Din celelalte puncte de vedere, această ligă urbană din Moesia prezintă trăsăturile remarcate în cazul Traciei. Dispunem de o descriere a Tomisului din ultimii ani ai lui Augustus; e adevărat, ea se datorează unui exilat, dar prezintă, cu siguranţă, realitatea. Populaţia e formată în cea mai mare parte din geţi şi sarmaţi; precum dacii de pe Columna lui Traian, ei poartă haine de blană şi pantaloni, îşi lasă părul şi barba să crească în voie, umblă înarmaţi cu arc, cu tolba de săgeţi pe umăr şi cuţitul la brîu. Puţinii greci care se mai găsesc printre ei au adoptat obiceiurile barbarilor, chiar şi pantalonii, şi cunosc limba getică tot atît de bine sau mai bine decît pe cea proprie. Este pierdut cel care nu poate comunica în limba getică şi nici o persoană nu cunoaşte limba latină. În faţa porţilor bîntuie cete războinice de cele mai diferite etnii şi deseori săgeţile lor zboară peste zidurile protectoare; cel care îşi cultivă ogorul îşi pune viaţa în pericol, chiar dacă ară înarmat – în perioada dictaturii lui Caesar, oraşul ajunsese în mîinile barbarilor cu ocazia unei expediţii a lui Burebista, iar cu cîţiva ani înainte de sosirea acestui exilat, flagelul războiului, generat de insurecţia dalmato-panoniană, bîntuia din nou în ţară. Autenticitatea acestor descrieri este garantată de monedele şi inscripţiile din acest oraş, întrucît metropola ligii urbane de pe malul stîng al Pontului Euxin nu a emis monede de argint în epoca preromană, spre deosebire de unele dintre aceste oraşe; înainte de domnia lui Traian, monedele şi inscripţiile se întîlnesc în general destul de rar. În secolele al II-lea şi al III-lea ea este însă cu totul alta şi se poate numi o ctitorie a lui Traian cu aceeaşi îndreptăţire ca Marcianopolis, ajuns de asemenea rapid la o dezvoltare însemnată. Liniile de apărare din Dobrogea, amintite mai sus (p. 127), au servit în acelaşi timp şi ca zid protector pentru oraşul Tomis. În spatele lor localitatea a putut dezvolta comerţul şi navigaţia. În interiorul ei se găsea o corporaţie de

comercianţi alexandrini cu un templu închinat lui Serapis; atît prin generozitate, cît şi prin ambiţie municipală, Tomisul se putea întrece cu orice alt oraş grecesc mijlociu. El este, în continuare, un oraş bilingv, în sensul că aici, la graniţa dintre cele două spaţii lingvistice ale imperiului, limba latină este, alături de greacă, nelipsită de pe monede, deseori chiar şi de pe monumentele publice.

Ţinuturile de dincolo de graniţa imperială, ţărmul situat între gurile Dunării şi Crimeea nu fuseseră ţinta unei colonizări greceşti intense. Aici existau doar două oraşe greceşti demne de reţinut, ambele întemeiate în timpuri de mult apuse de către Milet: Tyra, aşezat la vărsarea rîului cu acelaşi nume, actualul Nistru, şi Olbia, situat lîngă golful în care se varsă rîurile Borysthenes (Nipru) şi Hyspanis (Bug). Poziţia izolată pe care au menţinut-o aceşti eleni în mijlocul barbarilor, atît în epoca diadohilor, cît şi în perioada supremaţiei republicii romane, a fost descrisă mai sus (II, p. 185). Împăraţii au ameliorat situaţia. În anul 56, deci în perioada ireproşabilului început al guvernării neroniene, Tyra a fost inclusă în provincia Moesia. Din epoca traiană deţinem o descriere despre Olbia situată la o distanţă mai mare în timp: vechile răni ale oraşului sîngerau încă; mizerabilele ziduri înconjurau case la fel de mizerabile; cartierul locuit ocupa numai o mică suprafaţă din cea delimitată de vechiul şi cuprinzătorul zid de incintă, unele dintre turnurile care mai stăteau în picioare aflîndu-se la o distanţă apreciabilă, în mijlocul pustietăţii cîmpiei; în temple nu se găsea nici o singură statuie a vreunei divinităţi care să nu fi fost ciobită de loviturile barbarilor; locuitorii nu uitaseră moştenirea lor elenă, dar se purtau în felul sciţilor, cu care se războiau zi de zi. Ei adoptară numele scitice tot atît de des ca şi pe cele greceşti – altfel spus, cele ale triburilor sarmatice înrudite cu iranienii; în familia regală, numele Sauromates apărea chiar foarte frecvent. Este probabil că aceste oraşe îşi datorau continuitatea nu atît propriei puteri, cît bunăvoinţei sau, mai degrabă, propriilor interese ale autohtonilor. Populaţiile care locuiau de-a lungul acestor ţărmuri nu erau capabile să atragă comerţul extern în emporii proprii şi nici nu erau interesate de pierderea lui; în oraşele maritime greceşti ei cumpărau sare,

veşminte, vin, iar principii mai civilizaţi îi protejau pe străini în faţa atacurilor sălbaticilor. Primii regenţi ai Romei trebuie să fi avut rezerve în a-şi asuma dificila protejare a acestor aşezări îndepărtate; însă, cînd sciţii trecură la un nou asediu, Pius le trimise totuşi trupe auxiliare romane şi îi sili pe barbari să încheie pace şi să trimită ostatici. În timpul lui Severus, de la a cărui domnie Olbia bate monede cu imaginea împăraţilor romani, oraşul trebuie să fi fost încorporat de-a dreptul în imperiu. Această anexare se referea, bineînţeles, numai la teritoriile urbane propriu-zise: romanii nu au intenţionat niciodată să îi aducă pe locuitorii din jurul Olbiei şi Tyrasului sub sceptrul roman. Mai sus s-a remarcat deja că primele oraşe care au căzut victime năvălirii goţilor – probabil în timpul lui Alexander (mort în 235) – au fost tocmai acestea (p. 131).

Dacă grecii s-au aşezat în număr redus de-a lungul coastei nordice continentale a Mării Negre, în schimb au venit de timpuriu pe marea peninsulă care porneşte din această coastă, Chersonesul Tauric, Crimeea actuală, ocupînd-o aproape în întregime. Despărţiţi de lanţul muntos dominat de taurii, cele două centre ale colonizării greceşti erau, în vest, oraşul dorian liber Herakleia sau Chersonesos (Sevastopol), iar în est, principatul de la Pantikapaion sau Bosporus (Kerci). În culmea puterii sale, regele Mithridates unificase aceste două centre şi-şi întemeiase aici un al doilea regat, septentrional (II, p. 187), după prăbuşirea puterii sale regatul revenindu-i, ca unică rămăşiţă a acesteia, fiului şi ucigaşului său, Pharnakes. Cînd acesta din urmă încercă să recîştige regatul părintesc din Asia Mică în timpul războiului dintre Caesar şi Pompeius, Caesar îl înfrînse (III, p. 280) şi îi confiscă şi regatul bosporan. Între timp, Asandros, guvernatorul căruia Pharnakes îi încredinţase stăpînirea pe timpul absenţei sale, se răzvrătise împotriva regelui, sperînd că Caesar îl va recompensa dăruindu-i regatul. E adevărat, cînd Pharnakes a revenit în regatul său bosporan după înfrîngere, şi-a recucerit capitala, dar a fost totuşi învins şi, cel puţin ca soldat egal tatălui său, a căzut în ultima bătălie luptînd vitejeşte. Succesiunea a fost disputată de Asandros, stăpînul real al ţării, şi Mihridates din Pergam, un ofiţer destoinic al lui Caesar, înzestrat de acesta cu principatul bosporan.

Amîndoi încercară în acelaşi timp să stabilească o filiaţie cu fosta dinastie a regatului şi cu marele Mithridates; Asandros se căsători cu fiica lui Pharnakes, Dynamis; Mithridates, descendentul unor cetăţeni înstăriţi din Pergam, susţinu că este fiul nelegitim al marelui Mithridates, zvon care a determinat, poate, alegerea lui sau care a fost răspîndit anume pentru a justifica această alegere. Întrucît Caesar era deocamdată angajat în probleme mai importante, partizanii săi, cel legitim şi cel nelegitim, recurseră la arme, iar soarta îi surîse iarăşi celui din urmă. Mithridates căzu în luptă şi Asandros rămase stăpînul regatului bosporan. La început, neîndoielnic din cauza lipsei confirmării din partea suzeranului, el evită titlul de rege şi se mulţumi cu cel de arhonte, purtat în trecut şi de principii Pantikapaionului, dar curînd după aceea, poate chiar din partea lui Caesar însuşi, obţinu confirmarea stăpînirii şi titlul regal. După moartea sa (737/738, **17/16**), regatul a fost moştenit de soţia sa, Dynamis. Puterea succesiunii şi a numelui lui Mithridates era încă atît de mare, încît un anume Scribonianus, primul care încercă să ia locul lui Asandros, şi, după el, regele Polemon din Pont, care primise regatul bosporan din partea lui Augustus, au îmbinat preluarea guvernării cu luarea în căsătorie a reginei Dynamis. Mai mult, cel dintîi afirma că ar fi un nepot al lui Mithridates, în timp ce regele Polemon se căsători, curînd după moartea reginei Dynamis, cu o nepoată a lui Antonius, aşadar cu o rudă a familiei imperiale. După moartea sa neaşteptată – el căzu pe coasta asiatică în luptă împotriva aspurgienilor –, nu urmară copiii săi minori, iar nepotul său, care-i purta numele, întronat de împăratul Gaius, deşi era doar un adolescent, ca rege al celor două principate ale tatălui său (anul 38), nu putu păstra coroana bosporană mult timp. În locul său, împăratul Claudius îl chemă pe un descendent adevărat sau presupus al lui Mithridates Eupator şi se pare că de atunci principatul a fost moştenit în cadrul acestei familii.

În timp ce, după sfîrşitul primei dinastii, principatul clientelar a dispărut în alte părţi ale statului roman, începînd cu Traian principiul guvernării directe fiind introdus pe întregul cuprins al Imperiului Roman, regatul bosporan s-a găsit pînă în secolul al IV-lea sub

suzeranitate romană. Abia după mutarea centrului de greutate al puterii romane la Constantinopole, acest stat a fost încorporat imperiului, dar a fost abandonat curînd după aceea şi a căzut pradă hunilor. Însă statul bosporan a fost şi a rămas de fapt mai degrabă un oraş decît un regat şi se aseamănă mai mult cu districtele urbane ale coloniilor Tyra şi Olbia decît cu regatele Cappadocia şi Numidia. Şi aici, romanii doar au protejat oraşul elen Pantikapaion şi, întru totul ca la Tyra şi Olbia, nu au rîvnit lărgirea graniţelor şi supunerea interiorului ţării. E adevărat, teritoriului principelui de la Pantikapaion îi aparţineau coloniile greceşti Theudosia, pe peninsulă, şi Phanagoria (Taman), pe coasta asiatică opusă, dar nu şi Chersonesos. Poziţia lui faţă de regat era asemănătoare cu cea a Atenei faţă de districtul guvernatorului provinciei Achaia. Romanii acordaseră oraşului autonomia şi acesta îl aprecia pe principe ca fiind protectorul cel mai apropiat, dar nu îi recunoscu calitatea de suveran; privilegiul de oraş liber i-a permis, chiar şi în epoca imperială, să nu folosească niciodată ştanţele monetare regale sau imperiale. Pe continent, principii clientelari romani nu au stăpînit în permanenţă nici oraşul pe care grecii îi numesc Tanais, un emporiu activ la gura Donului, dar foarte probabil de origine negrecească. Dintre triburile mai mult sau mai puţin barbare de pe peninsulă şi de lîngă ţărmurile europene şi asiatice la sud de Tanais, probabil că numai cele mai apropiate erau supuse.

Ţinutul de la Pantikapaion era prea vast şi prea important, îndeosebi datorită relaţiilor comerciale, pentru a fi încredinţat – precum Olbia şi Tyra – administraţiei unor magistraţi locali care se schimbau anual şi unui guvernator aflat la mare distanţă. De aceea, el le-a fost acordat unor principi ereditari, măsură ce se recomanda şi prin faptul că nu părea indicat să se lase nemijlocit în seama imperiului relaţiile cu populaţia autohtonă, caracteristice locului. În ciuda genealogiei şi cronologiei ahemenide, stăpînii dinastiei bosporane s-au identificat întotdeauna ca principi greci şi, conform bunului obicei elen, şi-au stabilit descendenţa de la Heracle şi Eumolpizi. Dependenţa acestor greci faţă de Roma, atît a celor regali de la Pantikapaion, cît şi a celor republicani de la Ghersonesos, a fost

determinată de natura lucrurilor şi ei nu s-au gîndit niciodată să se răzvrătească împotriva braţului protector al imperiului. Chiar dacă, în timpul împăratului Claudius, trupele romane au trebuit să lupte o dată împotriva unui principe bosporan rebel, acest ţinut nu s-a despărţit niciodată de imperiu, nici de cel aflat în declin, ca, de exemplu, în teribilele vremuri haotice de la mijlocul secolului al III-lea, care îl loviră necruţător. Oraşele comerciale prospere, reclamînd în acest tumult ai populaţiilor barbare o permanentă protecţie militară, se ataşară de Roma, aşa cum s-a întîmplat cu avangarda armatei principale. Garnizoana a fost recrutată în principal din interiorul ţării, iar constituirea şi comanda ei intrau neîndoielnic în obligaţiile de căpătîi ale regelui bosporan. Monedele bătute cu prilejul învestiturii unui asemenea rege înfăţişează într-adevăr scaunul curul şi celelalte cadouri onorifice uzuale unor astfel de ceremonii, dar, alături, şi scutul, coiful, sabia, toporul şi calul de luptă; magistratura acestui principe nu era de natură paşnică. Astfel, primul rege, învestit de Augustus, a căzut în lupta împotriva barbarilor, iar dintre urmaşii săi, regele Sauromates, fiul lui Rhoemetalkes, s-a războit, în primii ani de domnie a lui Severus, cu siracii şi cu sciţii – poate pe bună dreptate el a gravat muncile lui Heracle pe monedele sale. De asemenea, a trebuit să acţioneze pe mare, mai ales să combată pirateria nestîrpită din Marea Neagră (p. 133); lui i se atribuie pacificarea tauriilor şi suprimarea pirateriei. În peninsulă staţionau însă şi trupe romane: poate o escadră din flota pontică, cu siguranţă un detaşament din armata moesică. Deşi puţini la număr, prezenţa lor le arăta totuşi barbarilor că temutul legionar îi sprijinea şi pe aceşti greci. Romanii au sprijinit regatul şi pe alte căi; cel puţin în epoci mai tîrzii, principii bosporani au primit periodic bani din tezaurul imperiului, necesari, aici, în afara graniţelor propriu-zise ale imperiului; răscumpărarea invaziilor inamice cu tributuri anuale fixe trebuie să fi devenit permanentă înaintea altor ţinuturi.

Din multe realităţi putem afla că şi acest principe a fost afectat de centralizarea guvernării, poziţia lui faţă de cezarul roman deosebindu-se puţin de cea a mai-marelui Atenei. În acest context,

trebuie reţinut faptul că regele Asandros şi regina Dynamis au bătut monede de aur cu numele şi efigiile lor; însă regele Polemon şi succesorii săi direcţi, deşi au avut dreptul de a emite monede de aur – deoarece acest ţinut, ca şi cel al barbarilor vecini, era obişnuit de mult cu circulaţia exclusivă a aurului –, au fost siliţi să înzestreze monedele lor de aur cu numele şi imaginea împăratului guvernant. Tot din timpul lui Polemon, principele acestei ţări este în acelaşi timp preotul suprem pe viaţă al împăratului şi al familiei imperiale. În rest, administraţia şi viaţa de curte au conservat formele introduse de Mithridates, conform modelului regalităţii persane, cu toate că scribul secret (ἀρχιγραμ ματείς*)* şi prim-şambelanul (ἀρχικοιτ ωνείτης) curţii de la Pantikapaion ocupau faţă de funcţionarii de curte ai Marilor Regi aceeaşi poziţie ca inamicul romanilor Mithridates Eupator faţă de descendentul său Tiberius Iulius Eupator, care, din pricina pretenţiei sale asupra coroanei bosporane, acceptă la Roma jurisdicţia împăratului Pius.

Datorită legăturilor comerciale, această Grecie septentrională nu-şi pierduse valoarea pentru imperiu. Chiar dacă în această epocă ele nu mai sînt aşa de importante ca în trecut, intensitatea lor nu a înregistrat o scădere evidentă. În epoca lui Augustus, triburile stepei aduceau la Tanais sclavi şi piei, comercianţii civilizaţiei veşminte, vin şi alte articole de lux; la o scară mai largă, Phanagoria era locul de depozitare pentru exportul indigenilor, iar Pantikapaion pentru importul grecilor. Tulburările din regat din timpul lui Claudius erau o grea lovitură pentru negustorii din Bizanţ. Mai sus s-a amintit (p. 135) că, în secolul al III-lea, goţii îşi începuseră expediţiile piratereşti cu extorcarea armatorilor bosporani. Este probabil că, datorită acestor relaţii, indispensabile chiar şi pentru vecinii barbari, cetăţenii din Chersoresos s-au putut menţine şi după retragerea garnizoanelor romane, fiind capabili să se alăture imperiului grecesc ca greci atunci cînd, în timpul lui Iustinian, puterea statului îşi mai întinse o dată braţul şi în această direcţie.

1. Boedromion = a treia lună în calendarul atic (septembrie/octombrie) (n.tr.).

Capitolul VIII

Asia Mică

În măsura în care aparţinea zonei de graniţă a imperiului, marea peninsulă, scăldată din trei părţi de cele trei mări – Neagră, Egee şi Mediterană –, legată, către est, de continentul asiatic propriu-zis, va fi tratată în următorul capitol, consacrat regiunii Eufratului şi relaţiilor dintre romani şi parţi. În acest capitol vom prezenta realităţile din perioada de pace instaurată sub guvernarea imperială, mai ales din ţinuturile vestice ale Asiei Mici.

În multe locuri, populaţia originară sau cel puţin pregrecească a acestei regiuni vaste se menţinuse în proporţii însemnate pînă în epoca imperială. Tribul tracic, analizat mai sus, a stăpînit cu siguranţă cea mai mare parte a Bitiniei; Frigia, Lidia, Cilicia, Cappadocia prezintă multe rămăşiţe ale unor epoci lingvistice mai vechi, al căror caracter poate fi dezlegat cu dificultate şi care s-au păstrat în bună parte pînă în epoca romană. Pretutindeni se întîlnesc denumiri străine de zeităţi, oameni şi localităţi. Dar, atît cît pot pătrunde privirile noastre, care se opresc deseori la suprafaţa lucrurilor, aceste elemente ne apar într-un proces de descreştere şi dispariţie, în principal ca o negaţie a civilizaţiei sau, ceea ce pare a fi aici acelaşi lucru, a elenismului. La locul potrivit vom reveni asupra unora dintre aceste grupuri. În epoca imperială, doar două naţionalităţi au fost determinante pentru dezvoltarea istorică a Asiei Mici, ultima fiind imigrată: elenii, la începutul epocii istorice, şi celţii, în timpul conflictelor necontenite din perioada diadohilor.

Istoria elenilor din Asia Mică, în măsura în care face parte din cea romană, a fost prezentată în alt context. În epoci îndepărtate, cînd debutară navigaţia şi colonizarea coastelor Mării Mediterane şi împărţirea lumii între naţiunile avansate în dezavantajul celor rămase în urmă, fluxul migraţiei elene se revărsase într-adevăr asupra

tuturor ţărmurilor mediteraneene, dar nicăieri, nici măcar în Italia şi Sicilia, la fel de năvalnic ca în cazul Mării Egee, bogată în insule, şi al apropiatei şi îmbietoarei coaste bogate în porturi a Asiei occidentale. Înaintea tuturor, grecii din aceste ţinuturi au continuat ulterior cucerirea lumii, contribuind, dinspre Milet, la colonizarea coastelor Mării Negre, dinspre Phoceea şi Knidos, la cea a ţărmurilor mării occidentale. Civilizaţia elenă îi influenţă în Asia pe locuitorii ţinuturilor continentale: misii, lidienii, carienii şi licienii, şi nici marea putere persană nu i s-a putut sustrage. Însă elenii înşişi nu stăpîneau mai mult decît fîşia de coastă, incluzînd în unele cazuri cursul inferior al rîurilor mai mari şi insulele. În faţa puternicilor principi indigeni, ei nu puteau trece la cuceriri şi la întemeierea unei puteri continentale proprii; de altfel, spre deosebire de coaste, interiorul Asiei Mici, alcătuit din podişuri şi munţi în cea mai mare parte, puţin receptiv la tentativele de civilizare, nu invita la colonizare; între aceste două zone legăturile puteau fi stabilite cu dificultate. Îndeosebi din cauza acestor factori, elenii asiatici au fost lipsiţi, chiar mai mult decît cei europeni, de unitate internă şi de o mare putere proprie şi au învăţat de timpuriu să se supună faţă de stăpînii continentului. Ideea naţional-elenă le veni abia dinspre Atena: au devenit aliaţii ei abia după victorie, dar au abandonat-o în momentul pericolului. Ceea ce dorise şi nu putuse înfăptui Atena pentru aceşti protejaţi ai naţiunii a fost desăvîrşit de Alexandru; Elada a trebuit să fie înfrîntă, iar Asia Mică a văzut în cuceritor un eliberator. Într-adevăr, victoria lui Alexandru nu numai că asigura elenismul asiatic, ci îi deschidea şi perspective largi, aproape nemăsurate, şi Asia Mică a fost din plin antrenată în colonizarea continentului, care, spre deosebire de cea limitată numai la litoral, este caracteristică pentru acest al doilea stadiu al cuceririi universale elene. În vechile oraşe greceşti de pe ţărm nu s-a găsit însă nici un singur punct nodal pentru formarea noilor state. Aşa cum în general aveau nevoie de o formă nouă, timpurile noi cereau îndeosebi oraşe noi, în acelaşi timp reşedinţe regale greceşti şi centre ale unor populaţii negreceşti, ce urmau să fie elenizate. Marea evoluţie statală gravitează în jurul oraşelor întemeiate de regi şi purtînd nume regeşti: Thessalonike,

Antiohia, Alexandria. Stăpînii lor au trebuit să fie înfrînţi de romani; stăpînirea Asiei Mici o dobîndiră aproape exclusiv – aşa cum se obţine o moşie de la rude sau prieteni – prin moştenire testamentară; şi, oricît de greu ar fi apăsat guvernarea romană asupra ţinuturilor astfel ocupate, niciodată nu se adăugă aici ghimpele stăpînirii străine. Nu se poate nega că ahemenidul Mithridates a organizat în Asia Mică o opoziţie naţională împotriva romanilor şi că defectuoasa guvernare romană i-a aruncat pe eleni în braţele sale; dar ei înşişi nu au întreprins niciodată ceva asemănător. Din această cauză, istoria acestei mari, bogate şi importante posesiuni este relativ săracă în privinţa evenimentelor politice; cu atît mai puţin cu cît consideraţiile din capitolul precedent referitoare la relaţiile naţionale ale elenilor, în general, faţă de romani sînt valabile şi pentru cei din Asia Mică.

Administraţia romană a Asiei Mici nu a fost reglementată în mod sistematic; pe măsură ce diferitele ţinuturi au fost încorporate imperiului, acestea au fost instituite ca districte administrative romane, fără modificări substanţiale ale graniţelor. Statele pe care regele Attalos al III-lea din Pergam le lăsase moştenire romanilor au format provincia Asia; cele ale regelui Nikomedes, revenite, de asemenea, pe calea succesorală, provincia Bitinia; din ţinutul cucerit de la regele Mithridates Eupator, unificat cu Bitinia, a rezultat provincia Pontului. Creta a fost ocupată de romani cu ocazia marelui război împotriva piraţilor; Cyrene, care poate fi amintită deja aici, a fost preluată de romani conform ultimei dorinţe a stăpînului ei. Acelaşi titlu constitutiv îi conferi republicii insula Cipru; în cazul acesta mai interveni şi necesitatea suprimării pirateriei. Această necesitate pusese şi bazele provinciei Cilicia; datorită lui Pompeius, ţinutul a fost alipit în întregime Romei odată cu Siria, iar în secolul I ele au fost administrate împreună. Toate aceste posesiuni teritoriale au fost dobîndite încă din timpul republicii. În epoca imperială au mai fost incluse cîteva ţinuturi stăpînite pînă atunci doar în mod indirect: în anul 729 (**25**), regatul Galatia, căruia i-au fost alipite o parte a Frigiei, Lycaonia, Pisidia şi Pamfilia; în anul 747 (**7**), stăpînirea regelui Deiotarus, fiul lui Kastor, care cuprinse Gangra din Paflagonia şi, probabil, Amaseia şi alte localităţi învecinate; în anul 17 d.Cr.,

regatul Cappadocia; în anul 43, teritoriul deţinut de confederaţia oraşelor liciene; în anul 63, nord-estul Asiei Mici, de la valea rîului Iris pînă la graniţa cu Armenia; Armenia Mică şi cîteva principate mai mici din Cilicia, probabil de către Vespasian. Astfel se statornicise administraţia imperială directă pe întregul cuprins al Asiei Mici. Statutul de principat clientelar îl păstrară doar regatul bosporan, prezentat mai sus, şi Armenia Mare, ce va fi tratată în următorul capitol.

Introducerea guvernării imperiale determinase împărţirea administraţiei între împărat şi senat; cu această ocazie, întregul ţinut al Asiei Mici, atît cît se afla atunci sub stăpînirea nemijlocită a imperiului, a revenit acestuia din urmă; insula Cipru, inclusă la început în sfera administraţiei imperiale, a trecut, cîţiva ani mai tîrziu, de asemenea, sub administraţia senatului. În acest fel luară naştere aici cele patru provincii senatoriale: Asia, Bitinia şi Pontul, Cipru, Creta şi Cyrene. La început, doar Cilicia şi o parte din provincia Siria au fost sub administraţia imperială. Dar ţinuturile trecute ulterior sub administraţia directă a imperiului au fost subordonate, aici, ca şi pe tot cuprinsul statului, guvernatorilor imperiali; astfel, din regiunile continentale ale regatului galat se formă încă în timpul lui Augustus provincia Galatia, ţinutul de coastă Pamfilia fiindu-i încredinţat altui guvernator, căruia i-a fost subordonată, în timpul lui Claudius, şi Licia. În timpul lui Tiberius, Cappadocia deveni, de asemenea, o provincie imperială. Bineînţeles, atunci cînd a avut guvernatori proprii, Cilicia a rămas sub administraţia imperială. Făcînd abstracţie de schimbul realizat de Hadrian, care a renunţat la neînsemnata provincie liciano-pamfiliană în favoarea celei importante bitino-pontice, aceste reglementări au rămas în vigoare pînă cînd, spre sfîrşitul secolului al III-lea, coguvernarea senatorială a fost înlăturată aproape în întregime. În prima perioadă a epocii imperiale, graniţa era formată de principatele clientelare; după confiscarea lor, dintre toate aceste districte administrative, graniţa imperiului era atinsă, exceptînd Cyrene, doar de cel capadocian, acestuia aparţinîndu-i atunci şi zona de graniţă nord-estică, pînă la Trapezunt. Însă această provincie nu

se învecina direct cu ţări propriu-zis străine, ci, în nord, cu populaţiile dependente de pe Phasis, iar în continuare cu regatul clientelar Armenia, care aparţinea de drept şi, întru cîtva, de fapt, imperiului.

Pentru a ne crea o imagine despre situaţia şi evoluţia Asiei Mici în primele trei secole din era creştină – dacă acest lucru este posibil în cazul unei ţări despre care nu deţinem mărturii istorice nemijlocite –, trebuie să plecăm, respectînd caracterul conservator al guvernării provinciale romane, de la împărţirile teritoriale mai vechi şi de la situaţia acestor teritorii înaintea acestei epoci.

Provincia Asia este vechiul regat al Attalizilor: Asia Anterioară se întindea în nord pînă la graniţa cu Bitinia, iar în sud, pînă la cea cu Licia. Ţinuturile estice, separate la început, Frigia Mare, i-au fost alipite încă din epoca republicană (II, p. 181) şi de atunci provincia se întindea pînă la ţinutul galatilor şi munţii Pisidiei. Acestei provincii îi aparţineau Rhodosul şi celelalte insule mai mici din Marea Egee. În afara insulelor şi coastei propriu-zise, primii colonişti eleni se îndreptaseră şi spre cursurile inferioare ale rîurilor mai mari; încă înaintea lui Alexandru, Magnesia de pe Sipylos, pe valea fluviului Hermos, cealaltă Magnesie şi Tralleis în valea rîului Meandru fuseseră fondate sau se constituiseră totuşi ca oraşe greceşti; de timpuriu, carienii, lidienii, misii au devenit cel puţin semieleni. În regiunile de coastă, noua stăpînire elenă nu avu de înfruntat dificultăţi deosebite; Smyrna, distrusă cu secole în urmă de barbarii din interiorul ţării, se ridică din ruine pentru a redeveni în curînd una dintre perlele cele mai frumoase din strălucitorul şirag al oraşelor din Asia Mică; şi, chiar dacă restaurarea Ilionului la mormîntul lui Hector putea fi considerată mai degrabă un act de pietate decît unul politic, întemeierea Alexandriei de pe ţărmul Troadei a avut, în schimb, o importanţă durabilă. Pergamul din valea lui Kaïkos înflori ca reşedinţă a Attalizilor.

În conformitate cu intenţiile lui Alexandru, toate guvernările elene – Lysimachos, Seleucizii, Attalizii – se întreceau în marea operă a elenizării regiunii continentale a acestei provincii. Tradiţia este săracă în privinţa acestor întemeieri, chiar mai mult decît în cazul

evenimentelor războinice din aceeaşi epocă. În general, trebuie să ne mulţumim cu numele şi epitetele oraşelor; dar şi acestea sînt suficiente pentru a urmări contururile generale ale acestei activităţi care, deşi se întinde pe durata mai multor secole, rămîne totuşi omogenă şi consecventă. În documente, dar şi alte surse verosimile, un număr de oraşe continentale – Stratoniceea, în Caria, Peltac, Blaundos, Dokimeion, Kadoi, în Frigia, myso-macedonenii din districtul de la Efes, Thyateira, Hyrkania, Nakrasa, în regiunea fluviului Hermos, ascylacii în districtul de la Adramytion – sînt denumite oraşe macedonene. Amintirea acestor oraşe, parţial importante, se datorează în asemenea măsură hazardului, încît aceeaşi denumire trebuie să fi fost aplicată unui număr mare de alte aşezări din acest ţinut; există suficiente temeiuri pentru a presupune că aici au fost colonizaţi soldaţi greci cu scopul de a apăra Asia occidentală împotriva galatilor şi pisidienilor. De asemenea, dacă monedele însemnatului oraş frigian Synnada leagă numele ionienilor şi dorienilor, ca şi cel al lui Zeus (Ζεὺςτπάνδηος), de denumirea oraşului, atunci unul dintre Alexandrizi trebuie să-i fi îndemnat pe greci să se aşeze aici; cu siguranţă, acest îndemn nu s-a limitat doar la acest oraş. Nu vom menţiona aici numeroasele oraşe, în principal din ţinutul continental, ale căror nume derivă de la dinastiile Seleucizilor sau Attalizilor sau care poartă alte denumiri greceşti. Dintre oraşele întemeiate sau reorganizate indubitabil de către Seleucizi, se vor dezvolta mai tîrziu, devenind cele mai înfloritoare şi mai civilizate localităţi din interiorul ţării, îndeosebi Laodiceia din Frigia sudică şi, mai ales, Apameia, vechiul Kelaenae de lîngă marele drum militar care lega coasta de vest a Asiei Mici de Eufratul mijlociu, încă din epoca persană antrepozitul pentru comerţul pe această rută şi, în timpul lui Augustus, după Efes, cel mai important oraş al provinciei Asia. Chiar dacă adoptarea unui nume grecesc nu poate fi legată întotdeauna de aşezarea unor colonişti greci, considerăm că nu greşim incluzînd o bună parte dintre aceste localităţi în categoria coloniilor greceşti. Dar şi aşezările urbane de origine negreacească întîlnite de Alexandrizi intrară de la sine pe făgaşul elenizării, aşa cum Sardes, reşedinţa satrapului persan, a fost

organizată de însuşi Alexandru ca o comunitate grecească.

Cînd romanii preluară dominaţia asupra Asiei Anterioare, această evoluţie urbană se împlinise; ei înşişi n-au încurajat-o în mod intensiv. E adevărat că un mare număr de comunităţi urbane din partea orientală a provinciei îşi încep cronologia de la anul 670 (**84**) al Romei, dar această realitate se datorează faptului că atunci, după încheierea războiului cu Mithridates, Sulla a subordonat aceste districte nemijlocit administraţiei romane (II, p. 204). Aceste oraşe obţinuseră dreptul urban cu mult înainte. În oraşele Parium de la Hellespont şi Alexandria din Troada, amintit deja, Augustus i-a aşezat pe veteranii săi, acordînd ambelor privilegiile ce reveneau comunităţilor de drept roman; de atunci, cel din urmă a devenit o insulă italică în Asia grecească, asemenea Corintului în Grecia şi localităţii Berylos în Siria. Aceasta nu era însă nimic altceva decît împlinirea obligaţiilor faţă de soldaţi; în timpul împăraţilor se vorbeşte puţin despre fondări propriu-zise de oraşe în provincia romană Asia. În cazul oraşelor numite după împăraţi, nu se poate atesta o denumire urbană mai veche decît Sebaste şi Tiberiopolis, amîndouă în Frigia, şi Hadrianoi de la graniţa cu Bitinia. Aici, în ţinutul muntos dintre Ida şi Olimp, s-au adăpostit Kleon, în perioada triumviratului, şi un anumit Tilliboros, în timpul lui Hadrian, ambii pe jumătate căpetenii de tîlhari, pe jumătate principi naţionali, dintre care cel dintîi s-a angajat chiar şi în probleme politice; iniţiativa lui Hadrian de a fonda o solidă comunitate urbană în acest loc de azil al hoţiei era într-adevăr o binefacere. De altfel, în această provincie, cu 500 de comunităţi urbane, cea mai bogată în oraşe din întregul imperiu, nu mai puteau fi ridicate alte ctitorii decît, poate, întemeierea unor noi oraşe prin împărţirea celor vechi; altfel spus, puteau fi desprinse tîrgurile, evoluate de fapt la nivelul unor comunităţi urbane, din vechiul teritoriu urban, conferindu-li-se independenţa. Un asemenea caz poate fi atestat în timpul lui Constantin I în Frigia. La începutul guvernării romane, ţinuturile mai izolate erau însă departe de stadiul elenizării propriu-zise; îndeosebi în Frigia s-a păstrat limba locală, probabil înrudită cu armeana. Dacă lipsa monedelor şi inscripţiilor greceşti nu presupune necondiţionat

absenţa elenizării, faptul că monedele frigiene datează, aproape toate, din epoca imperială, iar inscripţiile frigiene, în majoritatea lor, din epoca imperială tîrzie demonstrează totuşi că, în măsura în care au fost elenizate, ţinuturile îndepărtate şi greu accesibile civilizării din provincia Asia au acceptat obiceiuri elene abia sub împăraţi. Acest proces, profund şi greu sesizabil, a oferit puţine ocazii pentru intervenţia administraţiei imperiale şi nu sîntem în măsură să dovedim prezenţa unei asemenea ingerinţe. Asia era, bineînţeles, o provincie senatorială, iar lipsa oricărei iniţiative din partea guvernării senatoriale nu se poate să fi rămas fără efect.

Siria şi, mai mult încă, Egiptul se confundă cu metropolele lor; provincia Asia şi Asia Mică în general nu se pot mîndri cu nici un oraş de talia Antiohiei sau Alexandriei, prosperitatea lor bazîndu-se pe numeroasele oraşe de mărime mijlocie. Acestor ţinuturi li se potriveşte prin excelenţă împărţirea oraşelor în trei categorii, deosebite prin numărul voturilor în adunarea provincială, prin repartizarea impozitelor ce trebuiau achitate de întreaga provincie, ba chiar şi prin numărul medicilor şi magiştrilor urbani care trebuiau să fie angajaţi. Structurii politeilor elene în general, dar îndeosebi celor asiatice le sînt caracteristice şi rivalităţile urbane care au apărut în Asia Mică, atît de energice, în parte atît de puerile şi, uneori, cu atîta ură: în Bitinia, războiul dintre Severus şi Niger nu a fost, de exemplu, nimic altceva decît un război între cele două capitale rivale, Niceea şi Nikomedia. Întrecerea pentru templele împăraţilor va fi prezentată mai jos; într-un mod asemănător, ordinea ierarhică a delegaţiilor trimise cu ocazia serbărilor comune din Asia Mică deveni o problemă vitală – pe monedele ei, Magnesia de pe Meandru se intitula „al şaptelea oraş din Asia”; mai ales primul loc era atît de rîvnit, încît, pînă la urmă, guvernul se văzu nevoit să accepte mai multe oraşe pe locul întîi. Titlul de metropolă era folosit în acelaşi fel. Metropola propriu-zisă a provinciei era Pergamon, reşedinţa Attalizilor şi sediul adunării provinciale. Dar acelaşi drept onorific era reclamat de Efes, adevărata capitală a provinciei, guvernatorul fiind obligat să-şi înceapă aici magistratura, care se mîndrea pe monedele sale cu acest „privilegiu de acostare”; de

Smyrna, veşnica rivală a Efesului, care se numea pe monedele ei „cea dintîi prin mărime şi frumuseţe”, în ciuda dreptului legitim al efesienilor; de străvechea Sardeis, de Kyzikos şi de altele. Din cauza acestor plîngeri, adresate fără excepţie senatului şi împăratului, a „prostiilor greceşti”, cum erau denumite la Roma, locuitorii din Asia Mică deveniră pentru romanii nobili un necontenit motiv de supărare şi de batjocură.

Bitinia nu se putea compara cu regatul Attalizilor. Mai vechea colonizare grecească se mărginise aici doar la coastă. În epoca elenistică, regii macedoneni, apoi dinastia autohtonă care nu părăsi calea odată trasată ocupaseră – exceptînd instituirea localităţilor de coastă, care se rezuma probabil la o simplă schimbare de denumiri – şi ţinutul continental, îndeosebi prin cele două aşezări prospere de la Niceea (Isnik) şi Prusa de pe Olimp (Brussa). În cazul celei dintîi, se relevă că primii colonişti au fost de nealterată origine macedoneană şi elenă. În regatul lui Nikomedes, intensitatea elenizării era însă mult mai scăzută decît în cel al regelui-cetăţean de la Pergam; înaintea lui Augustus, mai ales regiunile continentale trebuie să fi fost slab colonizate. Această situaţie se modifică în epoca imperială. O norocoasă căpetenie de tîlhari, revenită pe făgaşul legalităţii, reconstruia în timpul lui Augustus localitatea Gordiu Kome, situată la graniţa cu Galatia, numind-o Iuliopolis; în acelaşi ţinut, dreptul urban grecesc a fost achiziţionat în cursul secolului I de oraşele Bithynion (Claudiopolis) şi Krateia (Flaviopolis). În epoca imperială, elenismul din Bitinia a luat în general un avînt puternic, dezvoltîndu-se pe trainica temelie oferită de vigurosul neam tracic autohton. Din numărul mare al inscripţiilor în piatră găsite în această provincie, doar patru datează din epoca preromană, ceea ce nu se poate explica numai prin presupunerea că ambiţia urbană a fost cultivată abia de către împăraţi. Cîţiva dintre cei mai buni literaţi care evită pe cît posibil retorica gratuită s-au născut în Bitinia: filozoful Dion din Prussa, istoricii Memnon din Heracleia şi Arrhianos din Nikomedia.

Partea orientală a ţărmului sudic al Mării Negre, provincia romană Pontus, are la origine acel ţinut din regatul lui Mithridates pe care Pompeius îl subordonase Romei imediat după victorie. După o

existenţă efemeră sau mai îndelungată, numeroasele principate mici pe care Pompeius le concesiona în acelaşi timp în ţinutul continental al Paflagoniei şi, mai spre est, pînă la graniţa cu Armenia au fost fie alipite aceleiaşi provincii, fie incluse între graniţele Galatiei sau Cappadociei. Atît elenismul mai vechi, cît şi cel mai recent pătrunseră în fostul regat al lui Mithridates mult mai puţin decît pe meleagurile occidentale. Cînd romanii intrară în posesia mijlocită sau nemijlocită a acestui ţinut, ei nu întîlniră oraşe organizate, *stricto sensu*, conform modelului grecesc. Amaseia, vechea reşedinţă a Ahemenizilor pontici şi dintotdeauna locul necropolei regale, nu corespundea acestei organizări; celelalte două vechi oraşe maritime greceşti, Amisos şi Sinope, care dominaseră cîndva Marea Neagră, deveniseră reşedinţe regale şi este puţin probabil ca politica grecească să fi fost acordată puţinelor localităţi întemeiate de Mithridates, ca, de exemplu, Eupatoria (III, p. 102). În cazul acesta, cum s-a arătat mai sus (III, p. 101), cucerirea romană însemna, concomitent, şi elenizare. Prin organizarea sa, Pompeius ridică cele 11 localităţi principale la rang de oraşe şi le înzestră cu noul teritoriu. Ce-i drept, aceste oraşe create în mod aritificial, cu districtele lor imense – cel al oraşului Sinope se întindea de-a lungul coastei pe o lungime de 16 mile germane şi se învecina, pe Halys, cu cel al oraşului Amisos –, se asemănau mai degrabă cu cantoanele celtice decît cu adevăratele comunităţi urbane elene şi italice. Însă atunci a fost restabilită totuşi vechea poziţie a oraşelor Sinope şi Amisos şi se fondaseră noi oraşe în interior: de exemplu, Pompeiopolis, Nikopolis, Megalopolis (Sebasteia de mai tîrziu). Din partea dictatorului Caesar, Sinope obţinu dreptul de colonie romană şi, neîndoielnic, au fost trimişi aici colonişti italici (III, p. 365). Trapezunt, o veche colonie a oraşului Sinope, deveni mai importantă pentru administraţia romană: oraşul, anexat în anul 63 provinciei Cappadocia (p. 175), a fost nu numai portul principal al flotei pontice, ci şi baza de operaţiuni pentru trupele provinciei, unic în toată Asia Mică.

În momentul instituirii provinciilor Pontus şi Siria, şi Cappadocia interioară intrase sub stăpînirea romană. În capitolul următor vom

relata confiscarea ei, petrecută la începutul domniei lui Tiberius, punctul de plecare fiind tentativa Armeniei de a se sustrage clientelei romane. Curtea şi anturajul ei cel mai apropiat se elenizaseră (II, p. 40) aproximativ în felul curţilor germane din secolul al XVIII-lea care se deschiseră spiritualităţii franceze. La îndemnul lui Pompeius, capitala Caesarea, vechea Mazaka – asemenea localităţii Apameia din Frigia, un punct de tranzit al marelui comerţ dintre porturile coastei occidentale şi ţinuturile de pe Eufrat, iar în epoca romană, ca şi astăzi, unul dintre cele mai prospere oraşe comerciale ale Asiei Mici –, nu numai că fusese reconstruită după războiul cu Mithridates, ci şi înzestrată, probabil tot atunci, cu dreptul urban grecesc. La începutul epocii imperiale, civilizaţia grecească nu putea să fi pătruns în Cappadocia mai mult decît cea franceză în Brandenburg şi Pomerania în timpul lui Frederic cel Mare. Contemporanul Strabon ne informează că, atunci cînd ţinutul a devenit roman, el nu a fost împărţit în districte urbane, ci în zece magistraturi, dintre care numai două aveau oraşe: capitala, numită mai sus, şi Tyana. În linii mari, această ordine n-a fost schimbată, ca şi în Egipt, chiar dacă unele localităţi au primit ulterior dreptul urban grecesc, împăratul Marcus transformînd, de exemplu, satul capadocian în care-i murise soţia în oraşul Faustinopolis. Bineînţeles, capadocienii vorbeau acum greceşte; dar în afara provinciei studioşii din Cappadocia aveau mult de suferit din cauza accentului lor stîngaci şi a greşelilor în exprimare şi intonaţie, iar pe cei care învăţaseră limba Atenei conaţionalii îi dojeneau pentru preţiozitatea lor. Numele capadocian cîştigă faimă abia în timpurile creştine prin colegii de studiu ai împăratului Iulian, Gregorios din Nazianzos şi Basileios din Caesarea.

În ţinutul lor muntos izolat, oraşele liciene, deşi nu-şi deschiseseră coastele pentru colonizarea greacă, nu respinseră totuşi influenţa elenă. Licia este unicul ţinut din Asia Mică în care civilizarea timpurie n-a înlăturat limba naţională şi care – aproape la fel ca romanii – a preluat spiritualitatea greacă fără ca practic să se elenizeze. Este semnificativ faptul că federaţia liciană s-a raliat ligii maritime attice şi a recunoscut supremaţia Atenei prin plătirea unui tribut. Licienii nu numai că au imitat arta elenă, ci au preluat de

timpuriu şi sistemul politic elen. Pătrunderea elenismului trebuie să fi fost avantajată prin transformarea ligii urbane, cîndva supusă Rhodosului, dar devenită independentă după cel de-al treilea război macedonean (I, p. 536), într-o provincie romană. Această măsură a fost dispusă de împăratul Claudius din cauza necontenitei vrajbe dintre federaţi. În perioada imperiului, licienii s-au grecizat cu totul.

În împrejurări favorabile, oraşele de coastă din Pamfilia, precum Aspendos şi Perge, străvechi colonii greceşti, se dezvoltaseră de sine stătător şi atinseseră un stadiu prosper. Aici, străvechiul elenism fusese fie conservat, fie plămădit în forme originale, aşa încît pamfilienii, cu nimic mai prejos licienilor, puteau fi priviţi, în baza limbii şi a scrierii, ca o naţiune independentă. Cînd Asia a fost cîştigată în favoarea elenilor, ei îşi găsiră treptat calea spre civilizaţia greacă şi spre sistemul politic comun. În epoca elenistică, stăpînii acestui ţinut erau, ca şi pe coasta liciană învecinată, în parte egiptenii, a căror dinastie a dat numele mai multor localităţi din Pamfilia şi Cilicia, în parte Seleucizii, care au proclamat Seleucia, pe Kalykadnos, cel mai important oraş din Cilicia occidentală, în parte pergamenii, a căror dominaţie este atestată de Attaleia (Adalia) din Pamfilia. Dimpotrivă, pînă la începutul epocii imperiale, populaţiile din munţii Pisidiei, Isauriei şi Ciliciei occidentale şi-au păstrat practic independenţa. Aici luptele nu conteneau niciodată. Guvernele civilizate trebuiau să-i înfrunte pe uscat pe pisidieni şi pe acoliţii lor; în plus, mai mult decît hoţii la drumul mare, aceştia se dedicau cu zel înzecit pirateriei, folosindu-se îndeosebi de Cilicia occidentală, unde munţii se apropie de mare. Din cauza decăderii puterii maritime egiptene, coastele meridionale ale Asiei Mici se transformară definitiv în loc de refugiu al piraţilor; atunci intervenir romanii şi, în scopul reprimării pirateriei, instituiră provincia Cilicia, care cuprindea sau urma să cuprindă şi coasta Pamfiliei. Dar acţiunile lor au avut mai degrabă darul de a arăta ce ar trebui să fie întreprins decît rezultate palpabile; intervenţiile surveneau prea tîrziu şi prea neregulat. Chiar dacă se recurgea uneori la acţiuni împotriva corsarilor şi trupele romane pătrundeau pînă în munţii Isauriei (III, p. 34), cucerind cetăţile piraţilor din interiorul ţinutului, republica

romană nu s-a statornicit în aceste districte anexate fără voia ei. Întregul efort a rămas aici în sarcina supremei autorităţi romane. Odată ce preluă Orientul, Antonius îi încredinţă unui destoinic ofiţer galat, Amyntas, misiunea de a supune îndărătnicul ţinut pisidian; cînd acesta dădu dovadă de calităţile necesare, el îl proclamă rege al Galatiei, ţinutul cel mai bine rînduit şi mai combativ din Asia Mică, şi-şi extinse guvernarea în acelaşi timp de aici pînă la coasta de sud – altfel spus, asupra Lycaoniei, Pisidiei, Isauriei, Pamfiliei şi Ciliciei occidentale, în timp ce jumătatea orientală a Ciliciei, cea civilizată, a rămas Siriei. Augustus, preluînd după bătălia de la Actium şi frîiele guvernării din Orient, nu se atinse de poziţia principelui celt. Acesta realiză progrese remarcabile atît în suprimarea netrebnicilor piraţi, refugiaţi în ascunzişurile Ciliciei occidentale, cît şi în exterminarea tîlharilor de pe uscat; îl ucise pe unul dintre cei mai învederaţi principi briganzi, Antipatros, stăpînul de la Derbe şi Laranda, în Lycaonia de sud, îşi înălţă reşedinţa în Isauria şi nu numai că-i alungă pe pisidieni din ţinutul frigian învecinat, ci le invadă ţinutul, cucerind Kremna, din inima regiunii. Însă, cîţiva ani mai tîrziu (729, **25**), îşi pierdu viaţa în timpul unei expediţii împotriva homonadensilor, un trib din Cilicia apuseană: după ce cucerise majoritatea localităţilor, iar principele lor căzuse în luptă, deveni victima unui complot organizat de soţia acestuia din urmă. Augustus preluă aşadar el însuşi dificila misiune a pacificării ţinuturilor interioare ale Asiei Mici. Aşa cum s-a remarcat deja, el a separat micul ţinut de coastă Pamfilia, subordonîndu-l unui guvernator propriu, întrucît zona muntoasă situată între litoral şi stepa galato-licaoniană era atît de nesupusă, încît administrarea regiunii de coastă dinspre Galatia prezenta multe inconveniente. În Galatia nu au staţionat trupe romane; însă contingentul războinicilor galati trebuie să fi fost mult mai redutabil decît cele din majoritatea provinciilor. La acţiunile militare trebuiau să participe şi trupele principelui clientelar al Cappadociei, întrucît, pe atunci, Cilicia occidentală i-a fost subordonată acestuia. Pedepsirea mai întîi a homonadensilor a fost minunea armatei siriene; cîţiva ani mai tîrziu, guvernatorul Publius Sulpicius Quirinius pătrunse pe teritoriul lor, le tăie căile de

aprovizionare şi îi sili să se supună în masă. După aceea, au fost aşezaţi în localităţile vecine, fostul lor teritoriu fiind pustiit. În anii 36 şi 52 au fost pedepsiţi într-un mod asemănător clitienii, un alt trib aşezat în Cilicia occidentală în apropierea litoralului, întrucît refuzaseră să se supună principelui clientelar impus de Roma şi jefuiseră atît pe uscat, cît şi pe mare; întrucît aşa-numiţii stăpîni ai locului nu reuşeau să o scoată la capăt cu ei, trupele imperiale din Siria interveniră în ambele cazuri pentru a-i supune. Aceste informaţii s-au păstrat din întîmplare, multe asemenea evenimente fiind, probabil, date uitării.

Augustus recurse însă şi la colonizare pentru a pacifica acest ţinut. Guvernele elenistice îl izolaseră într-un anumit sens; nu numai că îşi menţinuseră sau îşi lărgiseră toate poziţiile de pe coastă, ci întemeiaseră şi în nord-vest un număr de oraşe: Apollonia, la graniţa frigiană, întemeiată, conform tradiţiei, de Alexandru însuşi, Seleucia Siderus şi Antiohia, ambele din timpul Seleucizilor, de asemenea, Laodikeia Katakekaumene, în Lycaonia, şi capitala acestui ţinut, Ikonion, întemeiată probabil în aceeaşi perioadă. În ţinutul muntos propriu-zis nu se găseşte însă nici o urmă de aşezare grecească, iar senatul roman a încercat cu atît mai puţin să îndeplinească această misiune dificilă. Altfel a procedat Augustus; doar aici din întregul Orient grecesc întîlnim un număr de colonii de veterani romani, evident destinate că cucerească acest ţinut pentru o colonizare paşnică. Dintre localităţile mai vechi amintite mai sus, Antiohia a fost colonizată cu veterani şi reorganizată conform modelului roman, dar el a fondat şi aşezări noi: Parlais şi Lystra, în Lycaonia, iar în Pisidia, alături de Kremna menţionată deja, Olbasa şi Komama, situate mai la sud. Guvernările de mai tîrziu continuară opera începută cu mai puţină energie; însă, în timpul lui Claudius, Seleucia „de fier” din Pisidia a fost transformată în cea „elaudiană”; apoi, în regiunile continentale ale Ciliciei vestice, se ctitoriră Claudiopolis şi, în apropierea lui, poate în acelaşi timp, Germanicopolis, Ikonion, care, în timpul lui Augustus, era o mică localitate cu o dezvoltare deosebită. Bineînţeles, oraşele nou-întemeiate nu ajunseră să aibă o importanţă prea mare, dar restrînseră totuşi simţitor spaţiul locuit de

muntenii liberi şi pacea trebuie să fi fost instaurată în sfîrşit şi aici. În epoca imperială, atît cîmpiile, cît şi dealurile terasate ale Pamfiliei, ca şi oraşele din munţii Pisidiei – de exemplu, Selge şi Sagalassos –, au fost bine populate, iar pămîntul a fost cultivat cu grijă. E drept, ruinele impunătoarelor apeducte şi ale teatrelor surprinzător de mari, toate edificii din timpul împăraţilor, stau mărturie doar pentru tehnica meşteşugărească, dar sînt dovezi ale unei dezvoltări stimulate de existenţa paşnică. Neîndoielnic, niciodată guvernul nu a putut eradica în întregime tîlharii din aceste ţinuturi; şi, dacă acest flagel fusese suportabil în epoca imperială timpurie, în schimb, bandele apărură în cursul tulburărilor din secolul al III-lea din nou ca o forţă războinică. Acum se adunau sub numele isauri şi-şi aveau tabăra principală în munţii Ciliciei, de unde porneau în incursiunile lor pe uscat şi pe mare. Prima lor menţionare datează din timpul lui Severus Alexander. Proclamarea căpeteniei lor ca împărat în vremea lui Gallienus trebuie să fie o legendă; cert este însă că, sub împăratul Probus, o căpetenie de teapa lui Lydios, care ani de-a rîndul pustiise Licia şi Pamfilia, a fost înfrîntă în colonia romană Kremna, pe care o ocupase după un lung asediu susţinut de o armată romană. Constatăm că în epoci mai tîrzii teritoriul lor a fost înconjurat de un lanţ de posturi militare, un general fiind desemnat doar pentru isauri. Vitejia lor sălbatică le-a oferit isaurilor care doreau să intre în serviciul curţii bizantine o poziţie similară celei pe care macedonenii o deţinuseră la curtea Ptolemeilor; mai mult, unul de-al lor, Zenon, a murit ca împărat al Bizanţului.

În sfîrşit, în decursul secolelor, ţinutul Galatia, odinioară centrul stăpînirii orientale asupra Asiei occidentale, păstrînd prin renumitele sculpturi în stîncă din actualul Boghazköi – cîndva oraşul regal Pteria – amintirea unei măreţii aproape dispărute, devenise, prin limbă şi obiceiuri, o insulă celtică în mijlocul valurilor populaţiilor orientale; în privinţa organizării interne, şi-a păstrat acest rol şi în epoca imperială. Invadînd interiorul peninsulei în timpul războiului dintre Pyrrhos şi romani, cele trei populaţii celtice îşi fondaseră un stat militar solid, asemănător celui din Evul Mediu întemeiat de franci în Orient, ocupînd, după oscilaţii îndelungate, regiunea de pe ambele

maluri ale rîului Halys. Ele depăşiseră de mult stadiul în care jefuiseră ţinuturile din jur şi se războiseră cu regii Asiei sau ai Pergamului, poate chiar le serveau ca mercenari. Celţii asiatici au fost şi ei înfrînţi de superioritatea romanilor (I, p. 514), devenindu-le supuşi, ca şi compatrioţii lor din Valea Padului şi de pe Ron şi Sena. Dar, în ciuda şederii lor de mai multe secole în Asia Mică, aceşti occidentali se deosebeau în continuare profund de asiatici. Deosebirea consta nu numai în păstrarea limbii şi a specificului naţional, în conservarea celor trei cantoane – guvernate fiecare de cei patru principi ereditari şi care recunoscură adunarea federală din dumbrava sacră de stejari, unde toate trei erau reprezentate în mod egal drept autoritate supremă a ţării galate (I, p. 477) –, nu doar în barbaria neîmblînzită, ci şi în destoinicia războinică prin care se distanţau de vecini, atît în avantajul, cît şi în dezavantajul lor. Astfel de contradicţii între cultură şi barbarie existau şi în alte regiuni ale Asiei Mici, iar elenizarea superficială şi exterioară, determinată de vecinătate, de relaţiile comerciale, de cultul frigian preluat de imigranţi, de mercenariat, nu se poate să fi pătruns în Galatia cu mult după apariţia ei în Cappadocia învecinată, de exemplu. Contradicţia este de altă natură: invazia celtică şi cea elenă au concurat în Asia Mică, iar opoziţiei naţionale i s-a adăugat otrava rivalităţii în cucerire. Această contradicţie apare pregnant în timpul crizei mitridatice: ordinul sîngeros al lui Mithridates îndreptat împotriva italicilor a fost urmat de măcelărirea întregii nobilimi galate (II, p. 202) şi, în consecinţă, romanii nu au găsit în războaiele împotriva eliberatorului oriental aliaţi mai fideli decît galatii din Asia Mică (III, pp. 39, 99). Din această cauză, succesul romanilor era şi al lor şi, pentru o anumită perioadă, victoria le conferi o poziţie conducătoare în Asia Mică. Se pare că Pompeius a fost cel care a desfiinţat vechea tetrarhie. Deiotarus, unul dintre noii principi cantonali, evidenţiindu-se cel mai mult în războaiele cu Mithridates, a alipit propriului teritoriu Armenia Mică şi alte regiuni din fostul regat al lui Mithridates, devenind un vecin incomod pentru ceilalţi principi galati şi, totodată, cel mai puternic dintre dinaştii din Asia Mică **(**III, p. 99). După victoria lui Caesar, faţă de care adoptase o atitudine

ostilă şi pe care nu-l putea îmbuna nici prin ajutorul acordat împotriva lui Pharnakes, el îşi pierdu majoritatea posesiunilor achiziţionate cu sau fără voia guvernului roman. Partizanul lui Caesar, Mithridates din Pergam, descendent pe linie maternă al dinastiei galate, a obţinut cele mai multe din teritoriile confiscate lui Deiotarus şi a fost învestit chiar în Galatia cu drepturi egale. Dar, întrucît, curînd după aceea, acesta îşi găsi sfîrşitul în Chersonesul Tauric (p. 169), Caesar însuşi fiind asasinat cîţiva ani mai tîrziu, Deiotarus ocupă neinvitat regiunile pierdute; pe cît era de docil faţă de partida romană dominantă în Orient, pe atît a ştiut s-o schimbe la momentul oportun, murind astfel la o vîrstă înaintată ca stăpîn al întregii Galatii (744, **40**). Urmaşii săi trebuiră să se mulţumească cu o mică stăpînire în Paflagonia; cum s-a spus, regatul său, lărgit spre sud prin Lycaonia şi toate ţinuturile pînă la coasta Pamfiliei, a fost încredinţat de Antonius lui Amyntas (718, **36**), care pare să fi deţinut guvernarea încă din ultimii ani ai lui Deiotarus, ca secretar şi general al său, iar în această calitate pare să fi obţinut, înaintea bătăliei de la Philippi, trecerea sa din tabăra generalilor republicani în cea a triumvirilor. Soarta sa ulterioară a fost relatată deja. Prin înţelepciune şi vitejie egal predecesorului său, el îi servi mai întîi lui Antonius, apoi lui Augustus ca unealtă principală pentru pacificarea ţinuturilor încă nesupuse din Asia Mică, pînă cînd îşi găsi aici moartea, în anul 729 (**25**). Regalitatea galată luă sfîrşit odată cu el, locul ei fiind luat de provincia romană Galatia.

Romanii îi numeau pe locuitorii ei *Gallograeci*, încă din ultima perioadă a republicii; Livius adaugă că erau un popor amestecat şi, ceea ce rezultă din denumirea lor, că au pierdut trăsăturile originare. La fel, o bună parte din ei descindeau din mai vechii locuitori frigieni ai acestor ţinuturi. O pondere şi mai mare revine venerării zeloase a zeilor şi sacerdoţiului din Galatia, care nu au nimic comun cu instituţiile sacrale ale celţilor europeni. Nu numai că Marea Mamă, al cărei simbol romanii îl ceruseră şi îl primiseră din partea tolistobogilor în timpul războiului cu Hannibal, este de origine frigiană, ci şi majoritatea preoţilor ei făceau parte din aristocraţia galată. În provincia romană Galatia prevala totuşi organizarea

internă celtică, fapt dovedit, în sfera dreptului privat, de severa autoritate patriarhală, străină dreptului elen, existentă în Galatia încă din timpul împăratului Pius. În acest ţinut existau în relaţiile publice doar cele trei comunităţi ale tectosagilor, tolistobogilor şi trocmerilor, care, ce-i drept, îşi adaugă numele celor trei reşedinţe, Ankyra, Pessinus şi Tauion, dar, practic, nu erau nimic altceva decît cunoscutele cantoane galice, nelipsite nici ele de capitale. Celţii Asiei au adoptat conceperea comunităţii ca oraş mai devreme decît cei europeni şi dacă numele Ankyra îl înlătură pe cel al tectosagilor mai repede decît numele Burdigala pe cel al biturigilor – Ankyra, capitala întregului ţinut, numindu-se, în primul caz chiar ca „oraşul-mamă" (μητρόπολις) –, aceasta dovedind, nici nu putea fi altfel, într-adevăr influenţa vecinătăţii greceşti şi începutul procesului de asimilare, ale cărui etape nu pot fi stabilite din cauza tradiţiei fragmentare. Numele celtice se păstrează pînă în timpul lui Tiberius, apoi ele apar numai izolat şi în familiile nobile. Se înţelege de la sine că, aşa cum au permis în Galia doar limba latină, romanii au acceptat-o în provincia Galatia alături de aceasta doar pe cea greacă. Nu cunoaştem situaţia anterioară, întrucît documentele epigrafice anterioare perioadei romane lipsesc în acest ţinut cu desăvîrşire. În circulaţie, limba celtică s-a conservat şi în Asia cu fermitate; dar, treptat, greaca a devenit totuşi preponderentă. În secolul al IV-lea, Ankyra era unul dintre centrele principale ale eduaţiei elene; „micile oraşe din Galatia grecească" – ne spune literatul Themistios, încărunţit în decursul discursurilor ţinute pentru publicul cult – „bineînţeles, nu se pot măsura cu Antiohia; însă oamenii îşi însuşesc cultura cu mai mult zel decît elenii veritabili, iar acolo unde apare mantaua filozofului, ei se prind de ea precum fierul de magnet". Totuşi, este probabil ca îndeosebi dincolo de Halys, la trocmeri, elenizaţi mult mai tîrziu, limba naţională să se fi menţinut în rîndul claselor inferioare pînă în această epocă. Mai sus s-a amintit deja (p. 59) că Hieronymus, unicul dintre Părinţii Bisericii, i-a auzit încă la sfîrşitul secolului al IV-lea pe galatii asiatici folosind, deşi stîlcit, aceeaşi limbă ca aceea vorbită pe atunci la Trier. Galatii, deşi inferiori occidentalilor, erau soldaţi mult mai destoinici decît asiaticii greci, lucru atestat de legiunea pe care

regele Deiotarus o alcătui din supuşii săi conform modelului roman şi pe care Augustus o preluă împreună cu regatul şi o înrolă în armata romană fără a-i schimba numele, şi prin faptul că la recrutările din epoca imperială în Orient galatii au fost preferaţi, asemenea batavilor în Occident.

Elenii din afara Europei mai populau şi cele două mari insule ale Mării Mediterane orientale, Creta şi Cipru, ca şi numeroasele insuliţe din marea dintre Grecia şi Asia Mică, iar Liga celor cinci oraşe din Cyrenaica, de pe coasta africană opusă, separată prin deşertul înconjurător de ţinuturile continentale, poate fi asemuită cu aceste insule greceşti. Aceste elemente ale imensei mase de ţări reunite sub sceptrul împăraţilor nu au adăugat trăsături noi concepţiei istorice generale. Prin specificul lor, insulele mai mici, elenizate mai repede şi mai complet decît continentul, aparţin mai degrabă Greciei europene decît regiunilor colonizate din Asia Mică; astfel, s-a amintit de mai multe ori de statul elen model Rhodos. În măsura în care se mai păstra obiceiul în această epocă, insulele sînt numite doar ca locuri de exil pentru bărbaţii din stările superioare, în cazurile deosebit de grave erau alese insulele stîncoase, precum Gyaros şi Donussa; dar şi Andros, Kythnos, Amorgos, odinioară înfloritoare centre ale culturii greceşti, serveau acum pentru pedepsirea condamnaţilor romani, în timp ce romanii distinşi şi chiar membrii casei imperiale locuiau la Lesbos şi Samos, deseori în mod voluntar şi pentru o perioadă mai îndelungată. În epoca elenistică şi, mai tîrziu, în cea romană, Creta şi Ciprul, al căror vechi elenism îşi pierduse legătura cu patria, fie sub stăpînirea persană, fie prin izolare desăvîrşită, preluară – Ciprul ca o dependenţă a Egiptului, oraşele cretane în mod autonom – formele generale ale politeiei greceşti. În oraşele cirenaice predomina sistemul Lagizilor; în interiorul lor nu numai că întîlnim cetăţeni eleni şi meteci, ca în cele greceşti propriu-zise, ci în afara acestor două categorii alături de cei dintîi stăteau „ţăranii” – altfel spus, africanii autohtoni, la fel ca egiptenii în Alexandria – şi, tot ca în această metropolă, evreii formau alături de cei din urmă o clasă numeroasă şi privilegiată.

Guvernarea imperială nu le-a acordat grecilor niciodată o

reprezentanţă generală. Aşa cum am văzut (p. 140), amficţionia din timpul lui Augustus se limita la elenii din Achaia, Epir şi Macedonia. Dacă panelenii lui Hadrian din Atena se erijau în reprezentaţi ai tuturor elenilor, ei au intervenit în destinele celorlalte provincii greceşti doar prin decretarea elenităţii onorifice în favoarea unor oraşe din Asia (p. 146); faptul arată cu atît mai mult că aceşti paneleni nu au inclus nicidecum şi comunităţile greceşti din afară. Dacă în Asia Mică se vorbeşte de reprezentanţă sau reprezentanţi ai elenilor, izvoarele se referă în provinciile Asia şi Bitinia, reglementate întru totul conform modelului grecesc, la adunarea provincială şi la conducătorii acestei adunări; aceasta în măsura în care aceşti conducători fac parte dintre deputaţii trimişi de fiecare oraş la adunare, toate oraşele fiind politei greceşti. În provincia negrecească Galatia, reprezentanţii grecilor stabiliţi aici, figurînd alături de adunarea galată, sînt, de asemenea, denumiţi conducători ai grecilor.

Guvernarea romană nu avea temeiuri să stînjenească confederaţia urbană din Asia Mică. Atît în epoca romană, cît şi în cea preromană, nouă oraşe din Troada au celebrat acţiuni sacrale şi sărbători în comun. Adunările diferitelor provincii din Asia Mică, la fel ca în restul imperiului, instituţii stabile datorate lui Augustus, nu se deosebesc de cele ale altor provincii. În aceste regiuni, instituţia a suferit totuşi o evoluţie specifică sau, mai degrabă, o denaturare. Scopul imediat al acestor adunări anuale ale deputaţilor urbani din fiecare provincie era de a-şi transmite doleanţele către guvernator sau guvern şi de a servi în general ca organ al acestei provincii; dar aici mai întîi i s-a asociat sărbătoarea anuală în cinstea împăratului guvernant şi a împărăţiei în general: în anul 725 (**29**), Augustus a permis adunărilor din Asia şi Bitinia să-i ridice temple în Pergam şi Nikomedia şi să fie venerat ca zeitate. Această nouă instituţie se extinse în curînd în întregul imperiu, iar contopirea instituţiei sacrale cu cea administrativă deveni un principiu de bază al organizării provinciale din perioada imperială. Totuşi, în nici o altă provincie pompa sacerdotală şi festivă şi rivalităţile urbane legate de această instituţie nu au luat asemenea proporţii ca în provincia Asia şi, odată cu ea, în celelalte provincii din Asia Mică; nicăieri ambiţia municipală n-a fost

însoţită sau, mai degrabă, întrecută de cea provincială – în această privinţă, oraşele depăşindu-i pe particulari – ca în Asia Mică, unde domina întreaga viaţă publică. Marele preot (ἀρχιερεύς) al noului templu, desemnat anual în fiecare provincie, ci nu numai cel mai distins demnitar din provincie, ci anul purta, în provincia respectivă, numele său. În Asia Mică, sărbătorile şi jocurile organizate după modelul serbărilor olimpice, din ce în ce mai răspîndite în rîndul tuturor elenilor, se legau îndeosebi de sărbătorile şi jocurile cultului imperial provincial. Conducerea lor revenea înainte de toate preşedintelui adunării provinciale – în Asia asiarhului, în Bitinia bitiniarhului etc. – şi el era cel care suporta cheltuielile pentru sărbătoarea anuală, deşi o parte a acestor sume, ca şi altele necesare pentru acest serviciu divin pe cît de strălucit, pe atît de loial, erau acoperite prin daruri şi donaţii voluntare sau solicitate diferitelor oraşe. Ca urmare, aceste preşedinţii erau accesibile doar unor oameni bogaţi; bunăstarea oraşului Tralleis este atestată prin faptul că el nu ducea niciodată lipsă de asiarhi – titlul era păstrat şi după depunerea magistraturii –, iar influenţa apostolului Pavel la Efes e dovedită de prin legăturile sale cu diferiţii asiarhi locali. În ciuda cheltuielilor, această funcţie onorifică era mult rîvnită datorită nu atît privilegiilor legate de ea – de exemplu, eliberarea de tutelă –, cît strălucirii ei exterioare: în concepţia locuitorilor Asiei Mici, intrarea festivă în oraş, cu mantaua de purpură şi coroana pe cap, în fruntea procesiunii mergînd tineri care tămîiau necontenit, însemna tot atît cît ramura de măslin de la Olimpia pentru eleni. Deţinem mai multe mărturii despre asiatici care se laudă nu numai de a fi fost ei înşişi asiarhi, ci şi de a fi descendenţi ai unor asiarhi. Dacă, la început, acest cult se limita la capitalele provinciale, ambiţia municipală atingînd mai ales în provincia Asia, proporţii nemaivăzute, el depăşi aceste bariere foarte curînd. Încă din anul 23, provincia decretă un templu pentru împăratul guvernant Tiberius, ca şi pentru mama sa şi senat, după o vrajbă îndelungată între oraşe acesta fiind ridicat la Smyrna, prin decret senatorial. Celelalte mari oraşe au urmat exemplul în diferite ocazii. Dacă pînă atunci provincia avusese doar un singur templu şi, în consecinţă, doar un preşedinte şi un mare

preot, trebuia să fie desemnat acum un număr de mari preoţi corespunzător cu numărul templelor provinciale; dar, întrucît conducerea sărbătorii templului şi organizarea jocurilor nu cădeau în sarcina marelui preot, ci în cea a preşedintelui adunării şi întrucît disputa între marile oraşe rivale se concentra mai ales în jurul sărbătorilor şi jocurilor, marii preoţi primiră cu toţii, concomitent, şi dreptul preşedinţiei, astfel încît asiarhia şi pontificatul templelor provinciale coincideau, cel puţin în Asia. Drept urmare, adunarea provincială şi afacerile civile, care stăteau la baza instituţiei, trecură în planul al doilea; curînd asiarhul nu mai era nimic altceva decît executorul unei sărbători populare legate de venerarea divină a împăraţilor, foşti şi actuali; din această cauză, soţia lui, asiarha, putea participa la sărbătoare şi chiar o făcea.

Mulţumită supravegherii religioase supreme, pontificatul provincial trebuie să fi avut şi o importanţă practică, sporită în Asia Mică prin înalta consideraţie de care se bucura această instituţie aici. După ce adunarea provincială adoptase cultul imperial şi obţinuse acordul guvernului, urmară, bineînţeles, şi reprezentanţele urbane; încă din timpul lui Augustus cel puţin, toate reşedinţele districtelor judecătoreşti din Asia îşi aveau propriul *Caesareum* şi propria sărbătoare imperială. Supravegherea acestor decrete provinciale şi municipale şi a îndeplinirii cultului intra în drepturile şi obligaţiile marelui preot. Semnificaţia acestor atribuţii este ilustrată de exemplul oraşului liber Kyzikos din Asia: printre alte motive, Tiberius i-a anulat autonomia şi din cauza abandonării construirii decretate a templului zeului Augustus – poate tocmai pentru că, în calitate de oraş liber, nu era subordonat adunării provinciale. Probabil că această supraveghere superioară, destinată la început cultului imperial, s-a extins asupra problemelor religioase în general. Atunci cînd vechea şi credinţa cea nouă începură să-şi dispute supremaţia în imperiu, această contradicţie a evoluat mai întîi prin acest pontificat provincial spre starea conflictuală. Prin tradiţiile şi prin obligaţiile ce decurgeau din magistraturile lor, aceşti provinciali distinşi erau chemaţi şi înclinaţi, mult mai mult decît magistraţii imperiali, să vegheze asupra desfăşurării corecte a cultului divin oficial. Nu

deţineau puterea disciplinară, dar, acolo unde admonestarea se vădea a fi ineficace, ei puteau să denunţe acţiunea, pasibilă de pedeapsă conform dreptului civil, autorităţilor locale sau imperiale şi să reclame intervenţia justiţiei – îndeosebi atunci cînd creştinii trebuiau să fie siliţi să respecte cerinţele cultului imperial. În epoci mai tîrzii, împăraţii de credinţă veche le ordonau acestor mari preoţi să pedepsească ei înşişi, inclusiv prin preoţii urbani subordonaţi, contravenţiile împotriva credinţei în vigoare şi le acordară tocmai rolul pe care mitropolitul şi episcopii urbani îl vor deţine sub împăraţii noii credinţe. Este foarte probabil ca în acest caz ordonanţele păgîne să nu fi copiat instituţiile creştine, ci, dimpotrivă, biserica creştină victorioasă să fi preluat instrumentele ierarhice din arsenalul inamic. Cum s-a spus, toate aceste măsuri sînt valabile pentru întregul imperiu; însă mai ales Asia Mică a suportat consecinţele foarte practice provocate de reglementarea provincială a cultului imperial, de supravegherea religioasă şi de persecutarea celor de altă credinţă.

Alături de cultul imperial, Asia Mică constituia şi pentru adoraţia divină sediul preferat şi, înainte de toate, un loc de refugiu pentru excrescenţele sale. Aici, flagelul azilelor şi tămăduirilor miraculoase era la el acasă. În timpul lui Tiberius, senatul dispuse îngrădirea celor dintîi; Asklepios, zeul medicinei, nu înfăptuia nicăieri minuni mai multe şi mai mari ca în Pergam, oraşul său mult iubit, care îl venera chiar ca Zeus Asklepios şi care îi datora în bună parte înflorirea din epoca imperială. Cei mai eficienţi făcători de minuni din timpul împăraţilor, Apollonios din Tyana, canonizat ulterior, şi Alexandru, omul-zmeu din Abonuteichos, s-au născut în Asia Mică. Dacă, aşa cum vom vedea, interdicţia generală a asociaţiilor a fost aplicată în Asia Mică cu o severitate exemplară, cauza trebuie să fie căutată mai ales în realităţile religioase care sugerau de-a dreptul abuzurile unor astfel de societăţi.

Siguranţa publică cădea în principal în sarcina provinciei însăşi. Exceptînd comandamentul sirian care includea şi Cilicia orientală, în întreaga Asie Mică nu staţiona în epoca imperială timpurie mai mult de o divizie de 5.000 de soldaţi din trupele auxiliare, care-şi aveau

garnizoanele în provincia Galatia; ei i se adăuga o flotă de 40 de corăbii. Acest comandament era destinat intimidării turbulenţilor pisidieni, pe de o parte, şi apărării graniţei de nord-est a imperiului, ca şi supravegherii coastei Mării Negre pînă la hotarele Crimeii, pe de alta. Sub Vespasian, s-a instituit un corp de armată format din două legiuni; statele lor majore au fost amplasate în provincia Cappadocia, pe cursul superior al Eufratului. În Asia occidentală nu existau pe atunci alte garnizoane importante în afara acestor contingente destinate apărării graniţei; de exemplu, în provincia imperială Licia şi în Pamfilia se găsea o singură cohortă de 500 de soldaţi, în provinciile senatoriale cel mult cîţiva soldaţi detaşaţi în misiuni speciale din garda imperială sau din provinciile imperiale vecine. Evident, pe de o parte, această împrejurare atestă pacea din aceste provincii şi distanţa colosală ce separa corporaţiile de cetăţeni din Asia Mică de veşnic agitatele capitale ale Siriei şi Egiptului; dar, pe de altă parte, explică permanenţa tîlhăriei, relevată în alt context, facilitată de ţinutul prin excelenţă muntos şi parţial pustiu, îndeosebi de-a lungul graniţei miso-bitiniene şi în văile muntoase ale Pisidiei şi Isauriei. În Asia Mică nu existau miliţii cetăţeneşti propriu-zise. În ciuda înfloririi instituţiilor gimnastice pentru băieţi, adolescenţi şi bărbaţi, elenii din Asia Mică în acele vremuri au rămas tot atît de nerăzboinici ca şi cei din Europa. Pentru menţinerea siguranţei publice, autorităţile se mulţumiră cu numirea unor „stăpîni ai păcii” (εἰρηνάρχης), cărora li se puse la dispoziţie un număr de jandarmi urbani, în parte călări. Acestea erau contingente plătite, dar desconsiderate, care trebuie să fi fost totuşi utile, întrucît, în timpul penuriei grave de oameni din timpul războaielor marcomanice, împăratul Marcus nu se simţi înjosit să înroleze aceşti soldaţi urbani din Asia Mică în armata imperială.

Şi în această epocă, justiţia autorităţilor urbane, ca şi cea a guvernatorilor, era destul de deficitară: odată cu începutul epocii imperiale, avu loc şi în acest domeniu o evoluţie spre mai bine. În timpul republicii, intervenţia puterii de stat se limitase la controlul penal al magistraţilor; îndeosebi în ultima perioadă, acesta a fost marcat de delăsare şi părtinire sau, mai degrabă, abandonat cu totul.

Acum, Roma nu numai că ţinea frîiele mai strîns, întrucît severa supraveghere a propriilor magistraţi era de nedespărţit de guvernarea militară unitară, senatul fiind îndemnat să dea dovadă de mai multă exigenţă în controlul guvernării mandatarilor săi, dar acum deveni posibilă înlăturarea abuzurilor tribunalelor provinciale prin intermediul apelului introdus de curînd sau, în cazurile în care provincia nu putea garanta o judecată imparţială, prin mutarea procesului la Roma, înaintea tribunalului imperial. De aceste stipulaţii beneficiau şi provinciile senatoriale şi, în general, ele par să fi fost resimţite ca o binefacere.

Ca şi la elenii din Europa, provincia romană din Asia Mică este în esenţă un complex de comunităţi urbane. Aici, asemenea Eladei, se păstrau în general formele tradiţionale ale politiei democratice – de exemplu, magistraţii erau aleşi şi în continuare de corpul cetăţenesc –, dar influenţa hotărîtoare le era conferită celor înstăriţi, anulîndu-se spaţiul de afirmare atît a capriciilor mulţimii, cît şi a ambiţiilor politice serioase. O particularitate în limitarea autonomiei municipale în oraşele Asiei Mici o reprezintă stabilirea de către consiliul urban a unei liste de zece persoane din care guvernatorul îl desemna pe „stăpînul păcii", adică pe conducătorul poliţiei urbane. Curatela guvernamentală a administraţiei financiare urbane, numirea de către împărat a unui curator al averii care nu era cetăţean al oraşului (*curator rei publicae*, λογισής), al cărui consens trebuia să fie solicitat de către autorităţile urbane în eventualitatea unor importante tranzacţii patrimoniale, nu a fost niciodată generalizată, ci a fost ordonată în unele oraşe după necesităţi; însă, datorită evoluţiei impresionante a vieţii urbane, ea a intervenit în Asia Mică de timpuriu (începutul secolului al II-lea) şi a fost deosebit de amplă. Cel puţin în secolul al III-lea, aici, ca pretutindeni, importantele hotărîri ale administraţiei trebuiau să îi fie prezentate guvernatorului spre aprobare. Guvernul roman nu a trecut nicăieri la uniformizarea constituţiei urbane, cu atît mai puţin în ţinuturile elene; din acest punct de vedere, şi în Asia Mică dominau o mare varietate şi, frecvent, dorinţa corpurilor cetăţeneşti în cauză, cu toate că diferitele comunităţi ale provinciei trebuiau să respecte normele

generale stipulate de legea valabilă pentru întreaga provincie. Celelalte instituţii de acest gen, specifice şi dominante în Asia Mică, nu aveau un caracter politic, ci erau semnificative doar pentru relaţiile sociale: de exemplu, asociaţiile răspîndite pe întregul cuprins al Asiei Mici, atît pentru cetăţenii mai în vîrstă, cît şi pentru cei tineri – *gerusia* şi colegiul celor tineri (νέοι) –, organizaţii de ajutor ale celor două categorii de vîrstă, cu palestrele şi sărbătorile corespunzătoare. De la început, Asia Mică a avut mult mai puţine comunităţi care se bucurau de darul ambiguu al autonomiei decît Elada propriu-zisă, iar cele care o aveau au pierdut-o de timpuriu: Kyzikos, în timpul lui Tiberius (p. 186), Samos, în timpul lui Vespasian. Asia Mică era doar un ţinut supus din vremuri îndepărtate, iar sub stăpînii persani, ca şi sub cei eleni, se obişnuise cu sistemul monarhic; spre deosebire de Elada, amintirile zadarnice şi speranţele confuze nu duceau aici dincolo de strîmtul orizont municipal al prezentului, iar nelinişti de genul acestora nu tulburau savurarea paşnică a fericirii vieţii în limita posibilităţilor existente.

În timpul guvernării împăraţilor, Asia Mică abundă în astfel de moduri de viaţă fericită. „Nici o provincie" – spune un scriitor care trăia la Smyrna sub Antonini – „nu are atîtea oraşe ca a noastră şi nici una oraşe similare cu metropolele noastre. Ea beneficiază de ţinutul îmbietor, de clima plăcută, de produsele variate, de poziţia în centrul imperiului, de populaţiile dimprejur, toate pacificate, de ordinea solidă, de raritatea crimelor, de tratamentul moderat al sclavilor, de consideraţia şi favorurile împăraţilor". Aşa cum s-a amintit deja, Asia era numită „Provincia celor 500 de oraşe" şi, chiar dacă interiorul Frigiei, Lycaoniei, Galatiei, lipsit de ape şi deschis doar păstorilor, era şi atunci slab populat, celelalte regiuni de coastă aproape că se puteau măsura cu Asia. Prosperitatea durabilă a ţinuturilor receptive la cultură ale Asiei Mici nu se limitează doar la oraşele cu nume strălucite, precum Efes, Smyrna, Laodiceia, Apameia; oriunde, studiile ne dezvăluie un colţ uitat în decursul celor 15 secole care ne despart de acea vreme; primul şi cel mai copleşitor sentiment este cel al groazei, aproape că s-ar putea spune al ruşinii, în faţa contrastului dintre mizerabilul şi jalnicul prezent, pe de o

parte, şi fericirea şi strălucirea epocii romane, pe de altă parte. Pe un singuratic vîrf de munte, în apropierea coastei liciene, acolo unde locuia Himera, conform legendei greceşti, se afla vechiul Kragos, ale cărui case erau construite probabil numai din lemn şi cărămizi, el dispărînd, în consecinţă, cu excepţia zidurilor ciclopice de cetate de la poalele muntelui. La poalele acestui vîrf se întinde o vale atrăgătoare şi fertilă, binecuvîntată cu un aer răcoritor şi o vegetaţie meridională şi înconjurată de munţi bogaţi în păduri şi în sălbăticiuni. Cînd Licia deveni provincie sub împăratul Claudius, guvernul roman mută oraşul de munte, „Kragosul verde" al lui Horaţiu, în această cîmpie; în forul noului oraş Sidyma mai pot fi văzute ruinele templului cu patru coloane, consacrat atunci împăratului, şi ale unui impunător portic, ridicat de un cetăţean originar de aici, care se îmbogăţise ca medic. Forul era împodobit de statuile împăraţilor şi ale unor concetăţeni merituoşi; în oraş existau un templu al zeilor protectori, Artemis şi Apollo, terme, gimnazii (γυμνάσια) atît pentru cetăţenii mai în vîrstă, cît şi pentru cei tineri. În faţa porţilor, de-a lungul drumului principal care ducea, destul de abrupt, spre portul Kalabatia, se înşirau de ambele părţi monumente funerare din piatră, mai grandioase şi mai preţioase decît cele din Pompeii, în parte păstrate pînă astăzi, în timp ce casele au dispărut, fiind construite, probabil, ca şi cele din vechiul oraş, din materiale perisabile. Un decret al comunităţii referitor la constituirea organizaţiei de ajutor pentru cetăţenii mai în vîrstă, emis probabil în timpul lui Commodus şi descoperit de curînd, ne permite să tragem unele concluzii asupra nivelului şi stilului de viaţă ale locuitorilor. Această organizaţie era constituită din 100 de membri, jumătate proveniţi din consiliul urban, cealaltă jumătate din corpul cetăţenesc, printre ei fiind acceptaţi cel mult trei liberţi şi un bastard; toţi ceilalţi trebuiau să provină dintr-o căsătorie legală şi unii să aparţină unor familii de cetăţeni înstăriţi, a căror vechime nu putea fi pusă la îndoială. Unele dintre aceste familii au obţinut dreptul de cetăţenie romană; una a ajuns chiar în senatul imperial. Însă nici această familie senatorială, nici unii medici născuţi la Sidyma şi angajaţi chiar la curtea imperială nu şi-au uitat patria; cei mai mulţi dintre aceştia aici s-au săvîrşit din viaţă. Unul dintre

aceşti distinşi cetăţeni a sintetizat legendele oraşului şi profeţiile legate de el într-o operă, ce-i drept nu prea izbutită, dar foarte savantă şi patriotică, şi a expus aceste memorii în mod public. Acest Kragos-Sidyma nu vota în cadrul adunării micii provincii Licia împreună cu oraşele din prima categorie, nu avea un teatru, titluri onorifice şi acele sărbători generale, în lumea de atunci caracteristice pentru marile oraşe, fiind chiar şi în concepţia contemporanilor un mic oraş provincial şi întru totul o creaţie a epocii imperiale romane. Dar în întregul ţinut Vilajet Aïdin nu există astăzi nici o singură localitate din interior care ar putea fi asemuită, cel puţin de departe, cu acest orăşel montan. Realizările încă vii din acest loc îndepărtat au dispărut într-o mulţime de alte oraşe aproape complet sau cu desăvîrşire, din cauza activitaţii distructive a omului. O anumită imagine de ansamblu a acestei abundenţe oferă monedele de cupru emise de aceste oraşe în epoca imperială; prin numărul monetăriilor şi varietatea imaginilor, toate provinciile rămîn cu mult în urma Asiei.

Bineînţeles, reversul concentrării tuturor intereselor asupra vieţii din micul oraş natal se manifestă în Asia Mică tot atît cît şi la grecii europeni. Constatările referitoare la administraţia comunală din Grecia sînt, în general, valabile şi pentru Asia Mică. Administraţia urbană a finanţelor, conştientă de absenţa unui control riguros, este lipsită de continuitate, de spiritul de economie şi, deseori, chiar de onestitate; în cazul construcţiilor, fie se depăşesc posibilităţile oraşului, fie se renunţă la măsurile cele mai urgente; cetăţenii de rînd se obişnuiesc cu gratificaţiile din tezaurul municipal sau din partea oamenilor bogaţi, cu uleiul gratuit din băi, cu banchetele cetăţeneşti şi cu serbările populare finanţate din buzunarele altora, iar familiile distinse cu clientela mulţimii, cu omagiile ei umile, cu intrigile ei de cerşetori, cu facţiunile ei. Aşa cum există rivalităţi între diferite oraşe (p. 178), la fel apar şi în fiecare oraş între diferitele partide şi familii; în Asia Mică, guvernul nu îndrăzneşte să înfiinţeze asociaţii de săraci şi de pompieri voluntari, arhicunoscute în Occident, întrucît aici facţinuile stăpînesc imediat orice societate. Lacul netulburat se transformă cu uşurinţă în mlaştină şi în Asia Mică

absenţa măreţului val al intereselor generale putea fi resimţită cu toată puterea.

Asia Mică, îndeosebi partea occidentală, era unul dintre cele mai bogate ţinuturi ale marelui stat roman. Ce-i drept, proasta guvernare din timpul republicii, catastrofele pe care le-a pricinuit în timpul lui Mithridates, apoi flagelul pirateriei şi, în sfîrşit, îndelungatele războaie civile care au lovit puţine provincii atît de puternic din punct de vedere financiar ruinaseră comunităţile şi cetăţenii în asemenea măsură, încît Augustus apelă la remediul extrem: anularea tuturor pretenţiilor. Cu excepţia rodienilor, toţi asiaticii au recurs la această soluţie periculoasă. Însă guvernarea paşnică ulterioară compensa multe dintre aceste neajunsuri. Nu pretutindeni – de exemplu, insulele din Marea Egee nu şi-au revenit niciodată de atunci –, dar în cele mai multe locuri, la moartea lui Augustus, se uitaseră atît rănile, cît şi remediile, iar ţara s-a bucurat de această situaţie timp de trei secole, pînă în perioada războaielor gotice. Sumele fixate pentru oraşele Asiei Mici, pe care le repartizau şi le percepeau ele însele, ce-i drept sub supravegherea guvernatorului, constituiau una dintre cele mai importante surse de venituri pentru tezaurul imperiului. Nu putem stabili proporţia dintre povara impozitelor şi solvabilitatea celor care cădeau sub incidenţa lor; dar o suprasolicitare permanentă ar fi incompatibilă cu situaţia ţinutului pînă în secolul al III-lea. Limitarea fiscală a circulaţiei şi mărirea impozitelor, dezavantajoasă nu numai pentru contribuabil, trebuie să fi fost îngrădite mai degrabă de delăsarea guvernării decît de o menajare intenţionată. În cazul unor calamităţi grave, mai ales după cutremure – în timpul lui Tiberius ele au provocat daune imense în 12 oraşe înfloritoare ale Asiei, îndeosebi la Sardes, iar în timpul lui Pius, într-un număr de localităţi din Caria şi Licia şi în insulele Kos şi Rhodos –, ajutorul particular şi, înainte de toate, cel imperial intervenea cu o generozitate extraordinară şi asigura locuitorilor Asiei Mici întreaga binecuvîntare a statului mare – garanţia tuturor pentru toţi. Construirea de drumuri, începută de romani prin Manius Aquillius (II, p. 39) cu ocazia primei instituiri a provinciei Asia, a fost încurajată în epoca imperială doar acolo unde staţionau garnizoane

mai mari; îndeosebi în Cappadocia şi Galatia învecinată, de cînd Vespasian instituise tabere de legiune pe cursul mijlociu al Eufratului. Neîndoielnic şi din cauza delăsării guvernării senatoriale, în celelalte provincii nu s-a întreprins prea mult în această direcţie; aici toate drumurile finanţate de stat au fost construite din ordinul împăraţilor.

Această înflorire a Asiei Mici nu este opera unei guvernări călăuzite de o clarviziune superioară şi o energie nestăvilită. Instituţiile politice, inovaţiile meşteşugăreşti şi comerciale, iniţiativa literară şi artistică reveneau în Asia Mică întru totul vechilor oraşe libere sau Attalizilor. De fapt, guvernul roman n-a dăruit ţării nimic altceva decît starea de pace durabilă, tolerarea bunăstării în interior şi renunţarea la acea înţelepciune de stat care consideră fiecare pereche de braţe sănătoase şi fiecare monedă economisită, de drept, tributare scopurilor lor nemijlocite – virtuţi negative care nu aparţin unor personalităţi extraordinare, dar care sînt deseori mai utile pentru prosperitatea generală decît faptele măreţe ale tutorilor din propria voinţă a umanităţii.

Într-o armonie remarcabilă, bunăstarea Asiei Mici se baza nu numai pe agricultură, ci şi pe industrie şi comerţ. Natura a favorizat din plin mai ales regiunile de coastă şi de multe ori putem constata – de exemplu, în cazul cetăţenilor localităţii Selge, în stîncoasa vale a lui Eurymedon în Pamfilia – cum neobosita hărnicie nu a abandonat, chiar şi în condiţii mai dificile, nici un petec de pămînt. Produsele industriei din Asia Mică sînt prea numeroase şi variate pentru a fi descrise fiecare în parte; amintim numai că imensele păşuni din interiorul ţinutului cu turmele lor de oi şi de capre au făcut din Asia Mică metropola industriei lînii şi a ţesutului în general, lîna milesiană galată – altfel spus, de Angora – a broderiilor în aur din perioada attalidă, a postavurilor confecţionate în atelierele din Laodiceia frigiană în stil nervian – altfel spus, flandrens. Se ştie că la Efes izbucnirea răzmeriţei era iminentă, întrucît orfevrii se temeau că noua religie creştină le va prejudicia vînzarea efigiilor divine. Din cele şapte cartiere ale importantului oraş din Lidia, Philadelphia, cunoaştem denumirea a două dintre ele: al ţesătorilor de lînă şi al

pantofarilor. Este posibil ca aici să transpară o realitate care se ascunde în cazul celorlalte oraşe mai vechi şi cu nume mai ilustre: oraşele mai importante ale Asiei includeau nu numai o mulţime de meşteşugari, ci şi o numeroasă populaţie proletară. În Asia Mică, circulaţia banilor şi a mărfurilor se baza în principal pe producţia proprie. Chiar dacă erau importate unele articole din ţinuturile orientale – de exemplu, mulţi sclavi erau aduşi de negustorii galati –, importul şi exportul Siriei şi Egiptului erau aici aproape excluse. Dar, dacă negustorii romani puteau fi întîlniţi într-un număr atît de mare, încît asociaţiile lor participau la acţiunile publice alături de corpul cetăţenesc din fiecare oraş, fie el mare sau mic, chiar în asemenea localităţi ca Ilion şi Assos din Misia, Prymnessos şi Traianopolis din Frigia, dacă la Hierapolis, în ţinutul continental al Frigiei, un fabricant (ἐργαστής) dădu ordin să-i fie scris pe mormînt că în viaţa lui ar fi navigat de 72 de ori în jurul Capului Malea spre Italia şi dacă un poet roman îl descrie pe comerciantul capitalei care se grăbeşte spre port pentru a preîntîmpina capturarea de către concurenţă a partenerului de afaceri sosit din Kibyra, situat în apropiere de Hierapolis, ni se deschide o perspectivă asupra intensei vieţi meşteşugăreşti şi comerciale desfăşurate şi în afara porturilor. Neîntreruptul comerţ cu Italia este atestat şi de limbă; multe din cuvintele latine intrate în limba de circulaţie din Asia Mică se datorează acestui comerţ, iar la Efes breasla ţesătorilor de lînă purta chiar denumirea latină. Magiştrii de toate specialităţile şi medicii veneau îndeosebi de aici în Italia sau în celelalte ţinuturi latinofone şi nu numai că dobîndeau frecvent averi însemnate, ci şi le readuceau în patria lor; medicii şi literaţii înavuţiţi ocupau un loc de excepţie printre ctitorii de edificii şi donatorii oraşelor din Asia Mică. În sfîrşit, Asia Mică a fost păgubită mai puţin şi mai tîrziu decît Occidentul de emigrarea marilor familii spre Italia; din Vienna şi Narbo mutarea în capitala imperiului era mai uşoară decît din oraşele greceşti, iar la început guvernul nu era tocmai dispus să-i atragă pe distinşii municipali ai Asiei Mici la curte şi să-i introducă în aristocraţia romană.

Dacă facem abstracţie de minunata înflorire timpurie pe care au

cunoscut-o pe aceste ţărmuri epopeea ionică şi lirica eolică, începuturile istoriografiei şi ale filozofiei, ale plasticii şi picturii, marea epocă a Asiei Mici în ştiinţă, ca şi în practicarea artelor, a fost cea a Attalizilor, care au cultivat cu fidelitate amintirea acelei epoci mai măreţe. Dacă Smyrna îl venera pe cetăţeanul ei Homer ca pe un zeu şi bătea monede cu imaginea şi numele lui, acestea nu erau decît manifestări ale sentimentului dominant în toată Ionia şi în întreaga Asie Mică: arta divină ar fi coborît pe pămînt în Elada, în general, şi în Ionia, în special. Vechimea şi amploarea învăţămîntului elementar din aceste ţinuturi organizat pe cheltuială publică sînt ilustrate de un decret din oraşul Teos din Lidia. Conform documentului, oraşul – după ce a dispus de mijloacele necesare prin donaţia unei sume de bani din partea unui bogat cetăţean – urma să instituie alături de inspectorul de gimnastică (γυμνασιάρκηχ) şi magistratura onorifică a unui inspector de şcoală (παιδονόμος). De asemenea, urmau să fie angajaţi trei magiştri de gramatică – plătiţi în funcţie de cele trei clase cu 600, 550, respectiv 500 de drahme – pentru ca fetele şi băieţii născuţi liberi să poată învăţa să scrie, doi profesori de gimnastică, primind salariu de cîte 500 de drahme, un profesor de muzică, plătit cu 700 de drahme, care trebuia să-i instruiască în mînuirea lăutei şi ţiterei pe băieţii din ultimii doi ani de şcoală şi pe adolescenţii absolvenţi, un profesor de scrimă, cu 300 de drahme, şi unul pentru învăţarea tragerii cu arcul şi aruncării suliţei, cu 250 de drahme. Magistrul de gramatică şi cel de muzică trebuiau să organizeze anual în curie un examen public al elevilor. Aceasta este Asia Mică din timpul Attalizilor; dar opera lor nu a fost continuată de republica romană. Victoriile lor asupra galatilor n-au fost eternizate prin sculpturi şi cu puţin timp înainte de bătălia de la Actium biblioteca pergamenă a fost transferată la Alexandria; mulţi dintre germenii cei mai valoroşi au fost nimiciţi în timpul pustiirilor provocate de războaiele mitridatice şi civile. Odată cu regenerarea bunăstării Asiei Mici în timpul împăraţilor, se regenera, cel puţin din exterior, grija pentru artă, îndeosebi pentru literatură. Nici unul dintre numeroasele oraşe ale Asiei Mici nu poate reclama într-un anumit domeniu un primat asemănător cu cel al Atenei ca oraş

universitar, al Alexandriei în sfera cercetării ştiinţifice, al frivolei capitale siriene în materie de actorie şi balet; dar poate că nicăieri educaţia generală n-a fost mai răspîndită şi mai profundă. În Asia trebuie să se fi încetăţenit de timpuriu obiceiul de a-i elibera pe magiştri şi pe medici de magistraturile urbane şi de alte sarcini costisitoare. Acestei provincii i se adresează decretul împăratului Pius (p. 178) care, pentru a limita aceste scutiri deosebit de păgubitoare pentru finanţele urbane, stabilea cîteva cifre maximale, permiţînd, de exemplu, ca oraşele din prima clasă să acorde această imunitate unui număr de zece medici, cinci magiştri de retorică şi cinci de gramatică. Locul de frunte din epoca imperială pe care Asia Mică îl ocupa în domeniul literaturii se datorează activităţii retorilor sau, conform expresiei consacrate mai tîrziu, a sofiştilor. Locul profesiunii de literat, desuetă acum, a fost ocupat de conferinţa publică, de genul discursurilor universitare şi academice din zilele noastre, mereu înlocuită şi păstrată doar în cazuri excepţionale, ascultată şi aplaudată o dată, iar apoi uitată pentru totdeauna. Deseori conţinutul era inspirat de un prilej oarecare: ziua de naştere a împăratului, sosirea guvernatorului, orice eveniment public sau privat analog; şi mai frecvent se vorbea în vînt, fără nici un prilej, despre subiecte care nu erau nici practice şi nici instructive. În această perioadă, discursul politic lipsea cu desăvîrşire, chiar şi în senatul roman. Pentru greci, discursul juridic nu mai era obiectivul final al retoricii, ci, alături de discursul de dragul discursului, ocupa locul surorii neglijate şi plebeiene, la care un maestru al noii elocinţe se cobora doar din cînd în cînd. Din poezie, filozofie şi istorie este cules tot ceea ce au ele în comun, în timp ce ele însele, rareori cultivate, cu atît mai puţin în Asia Mică, şi preţuite aproape deloc, decad, fiind denaturate de retorica pură. Aceşti oratori privesc marele trecut al naţiunii, pentru a spune aşa, ca pe o proprietate a lor exclusivă; ei îl venerau şi-l tratau pe Homer la fel cum abordează rabinii cărţile lui Moise şi se ocupă de religie cu cea mai zeloasă ortodoxie. Aceste discursuri sînt susţinute de toate mijloacele permise şi nepermise din arsenalul teatrului, de arta gesticulaţiei şi modulării vocii, de somptuozitatea costumului de orator, de trucurile

virtuozităţii, de sistemul de facţiuni, de concurenţă, de asistenţa plătită. Nemărginitei vanităţi a acestor meşteri ai cuvîntului îi corespund participarea însufleţită a publicului, aproape comparabilă cu cea similară de la cursele de care, şi expresia acestei participări, corespunzînd întru totul manifestărilor de teatru; iar constanţa prezentării unor astfel de exhibiţii, pentru cei culţi, în toate localităţile mai mari le asigură, ca şi teatrul, pretutindeni un loc în viaţa cotidiană orăşenească. Chiar dacă impresia pe care o produc discursurile obligatorii ale societăţilor savante din metropolele noastre cele mai agitate poate fi oarecum legată de acest fenomen dispărut, în prezent elementul central din elocinţa lumii antice lipseşte totuşi cu desăvîrşire: momentul didactic şi combinarea discursului public lipsit de scop cu educaţia superioară a tineretului. Dacă această educaţie, cum se spune, îl forma pe adolescentul din clasa cultă ca profesor de filologie, îl forma şi ca profesor de elocinţă, şi anume de elocinţă a acestui gen. Căci scopul instruirii era tot mai mult însuşirea deprinderii de a ţine discursuri asemănătoare cu cele descrise mai sus, pe cît posibil în ambele limbi; iar cel ce absolvise cursul cu folos elogia în performanţe analoage amintirile despre propriii ani de şcoală. E adevărat, această îndeletnicire se întîlnea atît în Orient, cît şi în Occident; însă locul de frunte şi iniţiativa aparţin Asiei Mici. Cînd retorica didactică s-a încetăţenit în educaţia tineretului latin din capitală în epoca lui Augustus, promotorii principali erau, alături de italici şi hispanici, doi magiştri din Asia Mică: Arellius Fuscus şi Cestius Pius. Un avocat spiritual din timpul Flaviilor deplînge chiar aici, unde gravul discurs juridic s-a menţinut alături de acest parazit în anii mai buni din epoca imperială, adînca prăpastie care-i separa pe Niketes din Smyrna şi pe ceilalţi magiştri de retorică aplaudaţi la Efes şi Mytilene de Aeschines şi Demosthenes. Cei mai mulţi şi mai renumiţi dintre celebraţii oratori de acest gen proveneau de pe ţărmurile Asiei occidentale. Mai sus am remarcat deja cît de mult greva furnizarea de magiştri pentru întregul imperii asupra finanţelor oraşelor din Asia Mică. În cursul epocii imperiale, numărul şi consideraţia acestor sofişti se afla într-o continuă creştere şi ei încep să cîştige teren şi în Occident. Cauza

acestei pătrunderi rezidă, parţial, în atitudinea schimbată a guvernului care, din secolul al II-lea, îndeosebi din epoca lui Hadrian, nu mai păstra faţa de spiritualitatea greacă şi orientală rezervele din secolul I, însă în principal în generalizarea crescîndă a educaţiei superioare şi în creşterea rapidă a instituţiilor pentru răspîndirea ei în rîndul tineretului. Aşadar, sofistica trebuie să fie localizată în Asia Mică îndeosebi în secolele al II-lea şi al III-lea; însă acest primat literar nu trebuie văzut ca o particularitate a acestor greci şi a acestei epoci sau chiar ca o însuşire naţională. Sofistica este pretutindeni aceeaşi: la Smyrna şi Atena, ca şi la Roma şi Cartagina; maeştrii elocinţei au fost exportaţi ca tiparele pentru lămpi, fiind produşi în serie, conform dorinţei, în greceşte sau latineşte, şi doar producţia era mărită după necesităţi. Dar ţinuturile greceşti mai prospere şi mai culte livrau acest articol de export, bineînţeles, la o calitate optimă şi într-o cantitate maximă; pentru Asia Mică, această constatare este valabilă atît pentru timpurile lui Sulla şi Cicero, cît şi pentru epoca lui Hadrian şi a Antoninilor.

Dar nici aici nu este totul cufundat în umbră. Ce-i drept, nu în rîndul sofiştilor de profesie, ci printre literaţii altor orientări, încă destul de numeroşi aici, se găsesc tocmai în aceste ţinuturi cei mai buni reprezentanţi ai elenismului pe care i-a produs această epocă: magistrul filozofiei, Dion din Prusa, în Bitinia, din timpul lui Vespasian şi Traian, şi Galenos din Pergam, medicul personal la curtea împăraţilor Marcus şi Severus. Persoana lui Galenos atrage mai ales prin caracterul subtil al bărbatului de lume şi al curteanului împletit cu o educaţie literară şi filozofică generală, frecvent întîlnită la medicii acestei perioade[1]. Prin puritatea ţinutei morale şi clarviziunea în analiza situaţiei, bitinianul Dion nu este cu nimic inferior eruditului de la Chaeroneia, dar îl întrece prin capacitatea de creaţie, prin fineţea şi spiritualitatea frazei, prin cugetarea gravă turnată într-o formă accesibilă şi prin energie practică. Scrierile sale cele mai bune, fanteziile despre elenul ideal înainte de descoperirea oraşului şi banului, alocuţiunea către rodieni, ultimii reprezentanţi ai venerabilului elenism, descrierea elenilor contemporani lui, atît în izolarea de la Olbia, cît şi în opulenţa de la Nikomedia şi Tarsos,

avertismentele adresate individului, pentru o conduită demnă, şi colectivităţii, pentru o convieţuire armonioasă, constituie mărturia cea mai elocventă pentru a caracteriza elenismul din Asia Mică în epoca imperială cu maxima poetului: chiar apunînd, soarele este întotdeauna acelaşi.

1. Un medic din Symrna, Hermogenes, fiul lui Charidemos, a scris nu numai 77 de volume de specialitate, ci şi, cum ne informează monumentul său funerar, opere istorice: despre Smyrna, despre patria lui Homer, despre înţelepciunea lui Homer, despre întemeierea unor oraşe în Asia, Europa sau pe insule, despre itinerariile din Asia şi Europa, despre stratageme, tabele cronologice, despre istoria Romei şi Smyrnei. În scrierile sale însumînd 156 de volume, Menekrates, un medic personal imperial a cărui origine n-o cunoaştem, a instituit noua medicină logică şi, concomitent, empirică, realizare certificată de partizanii săi romani.

Capitolul IX

Graniţa Eufratului şi parţii

Singurul mare stat vecin cu Imperiul Roman era regatul din Iran care, avînd la bază naţionalitatea cunoscută în Antichitate, ca şi astăzi, sub denumirea de perşi, era centralizat politic de străvechea dinastie persană a Ahemenizilor şi primul său Mare Rege, Cyrus, şi unit religios prin credinţa lui Ahura Mazda şi Mithras. Nici unul dintre popoarele civilizate n-a rezolvat problema unificării naţionale mai devreme şi mai complet. Triburile iraniene se întindeau spre sud pînă la Oceanul Indian, spre nord pînă la Marea Caspică; spre nord-est, stepa din Asia interioară era necontenit disputată între perşii sedentari şi triburile nomade din Turan. Munţii semeţi îi despărţeau, la est, de indieni. În Asia occidentală se înfruntară de timpuriu trei mari naţiuni venind din direcţii opuse: elenii, care au ocupat coasta Asiei Mici dinspre Europa; populaţiile aramaice, pătrunse din Arabia şi Siria în direcţia nordică şi nord-estică pînă la valea Eufratului; în sfîrşit, triburile iraniene, care nu numai că populau ţinuturile pînă la Tigru, ci ajunseseră pînă în Armenia şi Cappadocia. Populaţiile autohtone de altă origine din aceste vaste ţinuturi s-au supus nouveniţilor mai puternici şi au dispărut. În epoca Ahemenizilor, apogeul măreţiei Iranului, stăpînirea persană depăşea acest imens teritoriu patrimonial în toate direcţiile, dar îndeosebi spre vest. Exceptînd perioadele în care Iranul a trebuit să accepte dominaţia Turanului şi în care perşii au fost comandaţi de selgiucizi şi de mongoli, nucleul triburilor iraniene s-a aflat numai de două ori sub stăpînire străină propriu-zisă: sub cea a marelui Alexandru şi a urmaşilor săi imediaţi şi sub cea a califilor, de fiecare dată doar pentru puţin timp. Ţinuturile orientale – în primul caz parţii, în cel de-al doilea locuitorii anticei Bactria – nu numai că au scuturat curînd jugul străin, ci l-au alungat pe invadator şi din regiunea occidentală înrudită.

În ultimele decenii ale republicii, cînd romanii intrară într-un contact nemijlocit cu Iranul prin ocuparea Siriei, ei întîlniră aici regatul persan regenerat de către perşi. În capitolele anterioare a trebuit să ne referim de mai multe ori la acest stat; însă în acest context trebuie totuşi să sintetizăm puţinele date referitoare la particularităţile acestui regat, deseori atît de hotărîtor pentru destinele statului vecin. Ce-i drept, pentru cele mai multe întrebări pe care şi le pune istoriograful lipsesc mărturiile. Realităţile interne din regatul parţilor sînt reţinute de occidentali doar în note răzleţe, care, prin caracterul lor sporadic, pot duce cu uşurinţă la concluzii greşite; iar dacă facultatea orientărilor în fixarea şi conservarea tradiţiei istorice a fost în general slab dezvoltată, această afirmaţie este cu atît mai adevărată pentru epoca Arsacizilor, întrucît iranienii de mai tîrziu au privit această perioadă, împreună cu dominaţia străină anterioară a Seleucizilor, ca o uzurpare situată între vechiul şi noul regat persan – altfel spus, între Ahemenizi şi Sasanizi. Într-un fel, această jumătate de mileniu este omisă din istoria Iranului, ca şi cum nici n-ar fi existat.

Punctul de vedere adoptat de istoriografii curţii sasanide este mai degrabă cel legitimist-dinastic al nobilimii persane decît cel al naţionalităţii iraniene. Bineînţeles, scriitorii de la începutul epocii imperiale opinează că limba parţilor, a căror patrie se identifică oarecum cu actualul Chorasan, se situează între idiomul medic şi cel scitic, considerînd-o aşadar un dialect iranian impur; drept urmare, erau consideraţi a fi imigranţi din ţara sciţilor, iar numele lor era interpretat ca desemnînd oameni pribegi, fondatorul dinastiei, Arsakes, fiind declarat de unii bactrian, iar de alţii scit venit din regiunea Maeotis. Se spune că principii lor au evitat să-şi stabilească reşedinţa la Seleucia şi că şi-au aşezat taberele de iarnă în imediata vecinătate, la Ctesiphon, pentru a nu încartirui trupele scitice în bogatul oraş comercial. Multe dintre obiceiurile şi rînduielile parţilor se îndepărtează de datinile iraniene şi amintesc de deprinderi caracteristice nomazilor; ei mănîncă şi negociază călare, iar omul liber nu merge niciodată pe jos. Nu se poate pune la îndoială faptul că parţii, singurul dintre toate triburile ţinutului al cărui nume nu

figurează în cărţile sfinte ale perşilor, sînt străini de Iranul propriu-zis, patria Ahemenizilor şi magilor. Opoziţia acestui Iran faţă de o familie guvernantă, provenită dintr-un district necivilizat şi aproape necunoscut, şi de suita sa apropiată, opoziţie pe care scriitorii romani o preluară bucuros de la vecinii persani, a existat şi a răzvrătit spiritele pe întreaga durată a stăpînirii arsacide, ducînd pînă la urmă la prăbuşirea ei. Aceste considerente nu îndreptăţesc însă calificarea guvernării Arsacizilor ca stăpînire străină. Tribul şi ţinutul part nu s-au bucurat de privilegii. E adevărat, reşedinţa Arsacizilor era nominal oraşul part Hekatompylos; însă ei se aflau, vara îndeosebi, la Ecbatana (Hamadan) sau la Rhagae, asemenea Ahemenizilor, iar iarna, cum s-a menţionat, în oraşul militar Ctesiphon sau la Babilon, în extremitatea vestică a imperiului. Ei au păstrat necropola ereditară din oraşul part Nisaea, însă, mai tîrziu, funeraliile au fost celebrate mai frecvent la Arabela, în Asiria. Îndeosebi pentru Arsacizii de mai tîrziu, săraca şi îndepărtata patrie partică nu se preta niciodată fastului de la curte şi importantelor relaţii cu Occidentul. Ca şi sub Ahemenizi, ţinutul principal a rămas Media. Chiar dacă Arsacizii erau de origine scitică, nu era atît de important ceea ce erau, cît ceea ce doreau să fie. Ei înşişi s-au considerat şi au pretins să fie consideraţi urmaşi ai lui Cyrus şi Darius. Aşa cum cei şapte principi ai triburilor persane îl înlăturaseră pe falsul Ahemenid şi reinstauraseră guvernarea legitimă prin întronarea lui Darius, la fel dominaţia străină macedoneană trebuia răsturnată prin alţi şapte principi care-l întronară pe regele Arsakes. Această ficţiune trebuia să fie întărită prin suprimarea patriei scitice a primului Arsacid şi prin înlocuirea ei cu cea bactriană. Ţinuta şi ceremonialul de la curtea Arsacizilor erau cele ale dinastiei persane; după ce regele Mithridates îşi extinse stăpînirea pînă la Ind şi Tigru, dinastia schimbă titlul simplu de rege cu cel de „Rege al regilor”, purtat şi de Ahemenizi, şi căciula scitică ţuguiată cu tiara înaltă, împodobită cu perle; asemenea lui Darius, regele este reprezentat pe monede cu arcul. Aristocraţia pătrunsă în ţară împreună cu Arsacizii, neîndoielnic puternic amestecată cu cea veche persană, adoptă portul şi obiceiurile persane, de cele mai multe ori chiar şi numele

persane. În armata partă care s-a confruntat cu Crassus, soldaţii mai erau descrişi ca avînd părul neîngrijit, conform obiceiului scitic, însă generalul apare înfăţişat potrivit obiceiului mezilor: pieptănat cu cărare la mijloc şi cu faţa fardată.

Drept urmare, structura politică stabilită de primul Mithridates este în principal cea din timpul Ahemenizilor. Familia fondatorului dinastiei este aureolată de întreaga splendoare şi sfinţenie ale unei stăpîniri ereditare şi poruncite de zei; numele său este moştenit, de drept, de fiecare dintre urmaşii săi şi i se aduc onoruri divine; astfel, urmaşii săi mai sînt numiţi şi fii ai zeului şi, de asemenea, „Fraţi ai zeului Soarelui şi ai zeiţei Lunii": actualul şah al Persiei continuă să poarte numele Soarelui în titulatura sa; a vărsa sîngele unui membru al familiei regale este un sacrilegiu – reglementări care, uşor modificate, reapar la cezarii romani, aceştia împrumutîndu-le probabil parţial de la mai vechea mare putere.

Deşi demnitatea regală este strîns legată de familie, există totuşi o anumită alegere a regelui. Întrucît noul stăpîn trebuia să facă parte, pentru a putea urca pe tron, atît dintre rudele „casei regale", cît şi din colegiul sacerdotal, trebuia să aibă loc un act prin care aceste colegii îl recunoşteau pe noul rege. Este de presupus că termenul *rude* nu-i includea doar pe Arsacizii înşişi, ci şi pe cele „şapte case" ale ierarhiei ahemenide – altfel spus, neamuri de principi care deţineau, conform acestei ordini, egalitatea de rang şi accesul liber la Marele Rege şi care trebuie să se fi bucurat şi sub Arsacizi de privilegii similare. Aceste „rude" deţineau în acelaşi timp prerogativele regale ereditare; de exemplu, *Surênae*, a doua gintă după familia regală, erau „maeştrii de încoronare", aşezîndu-i fiecărui nou Arsakes tiara pe frunte. Dar, întrucît Arsacizii înşişi erau originari din provincia partică, patria *Surênae*-ilor era Sakastane (Sedjistan), fiind poate *saci*, aşadar sciţi; la fel, *Carenae* proveneau din Media occidentală, în timp ce înalta aristocraţie din rîndul Ahemenizilor era pur persană.

Administraţia le revenea viceregilor sau satrapilor; conform geografilor romani din timpul lui Vespasian, statul parţilor era alcătuit din 18 „regate". Unele dintre aceste satrapii erau conduse

prin dreptul de secundogenitură, îndeosebi cele două provincii nord-vestice. Media atropatenă (Azerbaidjan) şi, în perioadele de dominaţie parţă, Armenia par să fi fost încredinţate administrării prinţilor mai apropiaţi de Marele Rege în viaţă. Printre ceilalţi satrapi se evidenţiază regele ţinutului Elymais sau de la Susa, înzestrat cu o putere şi o poziţie extraordinare, alături de cel al Persiei, ţara de baştină a Ahemenizilor. Altfel decît în statul Cezarilor, în regatul part forma administrativă preponderentă, deşi nu exclusivă, care condiţiona şi titlul era regalitatea vasală: satrapii îşi preluau funcţia prin dreptul de succesiune, dar trebuiau să obţină confirmarea din partea suzeranului. Se pare că această ierarhie s-a continuat în jos, astfel încît dinaştii mai mici şi căpeteniile de triburi se aflau faţă de vicerege în aceleaşi relaţii în care acesta din urmă se afla faţă de Marele Rege. Prin structurarea administraţiei teritoriale ereditare, marea regalitate a parţilor era aşadar extrem de limitată în favoarea înaltei aristocraţii. În concordanţă cu această realitate se află situaţia masei populaţiei, alcătuită fie din oameni semidependenţi, fie din sclavi, eliberarea nefiind permisă. Se spune că, din cei 50.000 de soldaţi care alcătuiau armata trimisă împotriva lui Antonius, doar 400 ar fi fost oameni liberi. Cel mai nobil dintre vasalii lui Orodes, generalul acestuia care-l înfrînse pe Crassus, a pornit în război cu un harem de 200 de femei şi bagaje transportate de 1.000 de cămile; din rîndul clienţilor şi sclavilor săi, el a trimis 10.000 de călăreţi în această luptă. Parţii nu au dispus niciodată de o armată permanentă, ci, în toate timpurile, războiul a fost purtat aici cu ajutorul contingentelor principilor clientelari şi cele ale vasalilor lor, ca şi cu cel al marii mase de oameni dependenţi aflaţi la dispoziţia acestora.

Însă elementul urban nu a lipsit cu totul din structura politică a regatului part. Ce-i drept, localităţile mai mari, rezultate din evoluţia proprie a Orientului, nu sînt comunităţi urbane – însăşi reşedinţa partică Ctesiphon poartă, spre deosebire de vecina colonie greacă Seleucia, denumirea de tîrg; ea nu avea un preşedinte propriu şi un consiliu al comunităţii şi, asemenea districtelor teritoriale, administraţia se găsea aici exclusiv în mîinile funcţionarului regal. Ctitoriile urbane ale regilor greci ajunseseră însă într-o proporţie

relativ redusă sub stăpînirea partă. Pe vremea lui Alexandru şi a urmaşilor săi, sistemul urban grecesc se înrădăcinase în provinciile Mesopotamia şi Babilonia, prin naţionalitate aramaice. Mesopotamia era împînzită de comunităţi greceşti, iar Babilonia, succesoarea vechiului Babilon, precursoarea Bagdadului, a fost pentru o anumită perioadă reşedinţa regilor greci ai Asiei: Seleucia de pe Tigru avansase, datorită poziţiei comerciale favorabile şi atelierelor ei, în poziţia celui mai mare oraş comercial din afara graniţelor romane; se spune că ar fi numărat mai mult de o jumătate de milion de locuitori. În propriul interes, nici stăpînii parţi nu se atinseră de constituţia ei elenă liberă, căreia îi datora prosperitatea înainte de toate, iar în mijlocul Orientului negrecesc oraşul îşi păstra nu numai consiliul urban alcătuit din 300 de membri aleşi, ci şi limba, şi obiceiurile greceşti. Fireşte, în aceste oraşe elenii formau doar elementul dominant, împreună cu ei trăind numeroşi sirieni, iar evreii, tot atît de numeroşi, constituiau componenta a treia; asemenea celei din Alexandria, populaţia acestor oraşe greceşti din regatul part era alcătuită aşadar din trei naţionalităţi diferite care ocupau acelaşi teritoriu. Întocmai ca la Alexandria, aceste categorii intrau deseori în conflict; de exemplu, în timpul guvernării lui Gaius, cele trei naţionalităţi se încăierară sub ochii guvernării parte, evreii fiind alungaţi pînă la urmă din oraşele mai mari.

Din aceste considerente, imperiul part este replica celui roman. În mod excepţional, viceregalitatea orientală apare în cel din urmă la fel ca oraşul grecesc în cel dintîi, iar prejudiciile aduse caracterului oriental-aristocratic general al guvernării parţilor de către oraşele comerciale greceşti de la graniţa de vest sînt tot atît de nesemnificative ca şi cele aduse statului roman axat pe structura urbană de regalităţile clientelare din Cappadocia şi Armenia. În statul cezarilor, comunitatea urbană greco-romană îşi lărgeşte continuu sfera şi devine treptat forma administrativă generală; dimpotrivă, fondarea de oraşe, veritabilul simbol al civilizaţiei eleno-romane care stăpînea în egală măsură oraşele comerciale greceşti şi coloniile militare ale Romei, pe de o parte, şi măreţele aşezări ale lui Alexandru şi ale Alexandrizilor, pe de alta, se întrerupe brusc odată

cu instaurarea guvernării parte în Orient, iar oraşele greceşti existente în regat decad în epocile ulterioare. În ambele imperii, regula determină suprimarea treptată a excepţiilor.

Religia Iranului, cu venerarea „Celui mai mare dintre zei, care a creat cerul şi pămîntul şi oamenii şi toate cele bune pentru aceştia din urmă", care se apropie de monoteism, cu lipsa de imagini şi spiritualitatea ei, cu severa ei moralitate şi veracitate, cu propovăduirea activităţii practice şi a unei vieţi neobosite, a pătruns în sufletele adepţilor ei altfel şi mult mai profund decît au pătruns vreodată religiile Occidentului în spiritul credincioşilor lor; şi, dacă nici Zeus, nici Jupiter nu au rezistat în faţa civilizaţiei evoluate, credinţa parsilor a rămas mereu tînără pînă cînd a trebuit să capituleze în faţa unei noi evanghelii, cea a adepţilor lui Mahomed, sau a trebuit totuşi să se retragă în India. Nu intră în atribuţiile noastre să stabilim relaţia dintre vechea credinţă Mazda, îmbrăţişată de Ahemenizi şi apărută în epoci preistorice, şi cea vestită ca învăţătura înţeleptului Zarathustra de Avesta, cărţile sfinte ale perşilor, apărute probabil sub Ahemenizii mai tîrziu. În epoca întîlnirii dintre Occident şi Orient, poate fi vorba doar de forma religioasă mai tîrzie, poate născută în estul Iranului, în Bactria, pătrunzînd în Occident îndeosebi din vest, din Media. Religia naţională şi statul naţional se înlănţuie însă în Iran chiar mai strîns decît la celţi. Mai sus s-a remarcat deja că regalitarea legitimă din Iran a fost în acelaşi timp şi o instituţie religioasă; se considera că stăpînul suprem al ţării era chemat la guvernare de suprema divinitate naţională, acestuia atribuindu-i-se calităţi divine. Pe monedele cu tipar naţional apar întotdeauna marele altar de foc, deasupra lui plutind zeul înaripat Ahura Mazda, iar alături de el regele, mai mic şi cufundat în rugăciune, iar în faţa regelui apare înfăţişat stindardul regal. Ca urmare, supremaţia aristocraţiei în regatul part merge mînă în mînă cu poziţia privilegiată a clerului. Preoţii acestei religii, magii, sînt menţionaţi încă din documentele Ahemenizilor şi în *Istoriile* lui Herodot, fiind apreciaţi de occidentali – probabil pe bună dreptate – întotdeauna ca o instituţie persană naţională. Sacerdoţiul era ereditar şi, cel puţin în Media, poate şi în

alte ţinuturi, totalitatea preoţilor, asemenea leviţilor din Israel mai tîrziu, era privită ca o categorie socială deosebită. Vechea religie a statului şi sacerdoţiul naţional s-au menţinut şi în timpul dominaţiei greceşti. Cînd Seleukos I dori să fondeze noua capitală a imperiului său, amintita Seleucia, el îi lăsă pe magi să stabilească ziua şi ora pentru acest act şi abia după ce preoţii, fără tragere de inimă, stabiliră horoscopul cerut, regele şi armata sa începură, conform indicaţiilor acestora, ceremonia punerii pietrei de temelie a noului oraş grecesc. Aşadar, şi el era sfătuit de preoţii lui Ahura Mazda şi, în măsura în care afacerile publice implicau lucruri divine, ei au fost cei consultaţi, şi nu preoţii zeilor Olimpului elen. În cazul Arsacizilor, aceste constatări au o valabilitate cu atît mai mare. S-a remarcat deja că alegerea regelui a fost înfăptuită de consiliul aristocraţilor împreună cu cel al preoţilor. În călătoria sa la Roma, regele Tiridates al Armeniei, din neamul Arsacizilor, a fost însoţit de o suită de magi; el se deplasa şi mînca după prescripţiile lor chiar şi în prezenţa lui Nero, care era dornic să audă învăţătura înţelepţilor străini şi să asiste la conjurarea spiritelor. De aici nu rezultă că starea preoţilor în sine a deţinut o influenţă hotărîtoare asupra conducerii statului; este însă sigur că religia lui Mazda n-a fost reinstituită decît în timpul Sasanizilor. În ciuda tuturor modificărilor dinastice şi a dezvoltării proprii, caracteristicile fundamentale ale religiei naţionale din Iran au rămas aceleaşi.

Limba naţională din regatul part este cea a Iranului. În timpul Arsacizilor, nici o mărturie nu atestă prezenţa unei limbi străine acceptate ca limbă oficială. Limba şi scrierea statului provenindu-se din dialectul naţional iranian din Babilonia, dezvoltîndu-se înainte şi după perioada arsacidă sub influenţa limbii şi scrierii vecinilor aramaici şi purtînd denumirea de *pahlavî*, respectiv *parthava*, astfel desemnate drept caracteristice pentru regatul parţilor. În acest regat nici greaca n-a devenit limbă oficială. Nici unul dintre regi nu poartă un nume grecesc, nici măcar al doilea, iar dacă Arsacizii şi-ar fi însuşit această limbă, inscripţiile greceşti n-ar lipsi din regatul lor. Ce-i drept, pînă în timpul lui Claudius fără excepţie, iar mai tîrziu preponderent, monedele lor poartă inscripţii greceşti, dar nici o urmă

din religia naţională, adoptînd titlul emisiunilor locale din provinciile romane orientale; de asemenea, au păstrat calendarul şi cronologia statornicite în epoca Seleucizilor. Această realitate trebuie să fie înţeleasă însă în sensul că Marii Regi nu au emis niciodată monede proprii, cele amintite, destinate îndeosebi relaţiilor cu vecinii occidentali, fiind bătute de oraşele greceşti ale regatului în numele stăpînului ţării. Denumirea regelui pe aceste monede, „prieten al grecilor" (φιλέλλην), întîlnită deja înaintea acestei epoci, consacrată din timpul lui Mithridates I – altfel spus, din perioada întinderii statului pînă la Tigru –, îşi găseşte înţelesul doar dacă monedele poartă pecetea oraşului grec. Este probabil ca în regatul part limba greacă să fi deţinut, alături de cea persană, în circulaţia publică o poziţie secundară asemănătoare celei ocupate alături de latină în Imperiul Roman. Prin aceste monede se poate urmări dispariţia treptată a spiritualităţii elene sub stăpînirea parţă, declin caracterizat atît prin apariţia limbii naţionale alături şi în locul celei greceşti, cît şi prin tot mai pronunţata deformare a limbii.

În privinţa întinderii, regatul Arsacizilor era mult inferior nu numai prin comparaţie cu statul universal al Ahemenizilor, ci şi cu precursorul imediat, statul Seleucizilor. Din teritoriul acestora din urmă ei stăpîneau doar partea orientală mai mare; după bătălia în care căzu regele Antiochos Sidetes, un contemporan al Gracchilor, în lupta împotriva parţilor, suveranii sirieni nu au mai manifestat tentative serioase de a-şi extinde stăpînirea dincolo de Eufrat; ţinutul de dincoace de Eufrat a rămas totuşi în mîinile occidentalilor. Ambele ţărmuri ale Golfului Persic, aşadar şi cel arab, erau sub stăpînirea parţilor, ei controlînd aici navigaţia în întregime; restul Peninsulei Arabe nu era supus nici parţilor, nici romanilor care stăpîneau asupra Egiptului.

În prezentarea noastră nu ne-am propus să descriem lupta naţiunilor pentru stăpînirea Văii Indului şi a ţinuturilor învecinate din vestul şi estul lui, atît cît ne-ar permite tradiţia fragmentară; dar trăsăturile principale ale acestei încleştări, care o însoţeşte necontenit pe cea din Valea Eufratului, nu pot lipsi nici în acest context, cu atît mai puţin cu cît mărturiile de care dispunem nu ne

permit să desluşim detaliile influenţei exercitate asupra realităţilor Iranului din cele din Occident; de aceea, este necesar să conturăm cel puţin trăsăturile principale ale acestora. Curînd după moartea marelui Alexandru, mareşalul şi moştenitorul său parţial Seleukos încheie o înţelegere cu Ciandragupta, în greacă Sandrakottos, în privinţa graniţei dintre Iran şi India. Conform acesteia, regele indian stăpînea nu numai asupra întregii văi a Gangelui şi în toată partea nordică a Indiei Anterioare, ci şi, în ţinutul Indului, cel puţin asupra unei părţi a podişului din actualul Kabul, de asemenea, asupra Arachosiei sau Afghanistanului, probabil şi asupra Gedrosiei, actualul Belucistan, pustiu şi lipsit de apă, ca şi asupra deltei şi gurilor Indului. Documentele înscrise în piatră de nepotul lui Ciandragupta, Asoka, piosul adorator al lui Buddha, prin care le amintea supuşilor săi de codul moral general, au fost regăsite pe întregul cuprins al acestui vast teritoriu, chiar şi în regiunea de la Peşavar. Aşadar, Iranul era despărţit de India prin Hinducuş, denumit de antici Parapanisos, şi de prelungirile sale spre est şi vest, măreţul masiv muntos fiind străbătut de foarte puţine trecători. Însă acest tratat n-a fost de durată.

Traversînd masivul de graniţă în primele decenii ale epocii diadohilor, stăpînii greci ai regatului de la Bactria, care, odată desprins de statul seleucid, cunoscu o înflorire deosebită, cuceriră o mare parte din Valea Indului şi se stabiliră, poate, şi în interiorul Indiei Anterioare, astfel încît centrul de greutate al acestui imperiu se deplasă din Iranul vestic în India orientală, elenismul cedînd în faţa spiritualităţii indiene. Regii acestui stat sînt cunoscuţi ca indieni şi poartă mai tîrziu nume negreceşti; asemenea monedelor parte-persane, unde greaca este însoţită de *pahlaví*, cele bactriene poartă alături sau în locul limbii greceşti inscripţii în limba şi scrierea indiană autohtonă.

Mai apoi, interveni încă o naţiune în această încleştare: sciţii sau sacii, cum sînt numiţi în Iran şi India, părăsiră locurile lor de baştină de pe Iaxartes şi trecură munţii spre sud. Ei cuceriră o mare parte din ţinutul bactrian, stabilindu-se în ultimul secol al republicii romane în actualul Afghanistan şi Belucistan. Din această cauză, în

epoca imperială timpurie coasta situată la gurile Indului, lîngă Minnagara, este numită „Scitia”, ţinutul continental la vest de Kandahar, locuit de drangieni, purtînd mai tîrziu numele „ţara sacilor”, Sakastane, actualul Sedjistan. E drept, această migrare a sciţilor în ţinuturile imperiului bactro-indian l-a prejudiciat teritorial şi material – la fel cum primele migraţii ale germanilor l-au prejudiciat pe cel roman –, dar nu l-a nimicit; chiar şi sub Vespasian exista un stat bactrian, probabil independent. În timpul Iuliilor şi Claudiilor, supremaţia la gurile Indului pare să fi fost deţinută de parţi. Un scriitor serios din epoca lui Augustus număra tocmai Sakastane printre provinciile parte şi-l încadra pe regele saci-sciţilor în rîndul regilor subordonaţi Arsacizilor; ca ultimă provincie partă în Orient, apare Arachosia, cu capitala la Alexandropolis, probabil Kandahar. Mai mult, curînd după aceea, în timpul lui Vespasian, principii parţi domnesc şi la Minnagara. Pentru regatul de pe Ind, aceasta era însă mai degrabă o schimbare de dinastie decît o anexare propriu-zisă la statul de la Ctesiphon. Ce-i drept, principele part Gondopharos, pe care legenda creştină îi leagă de Sfîntul Toma, apostolul parţilor şi indienilor, a domnit de la Minnagara pînă la Peşavar şi Kabul; însă aceşti stăpîni, ca şi antecesorii lor din regatul indian, foloseau alături de limba greacă şi pe cea indiană şi se numeau Mari Regi, precum cei de la Ctesiphon. Deşi aparţineau aceleiaşi familii dinastice, ei par să fi rivalizat totuşi cu Arsacizii. Conform tradiţiei indiene, dinastia partă din regatul indian este urmată, după un scurt interregn, de epoca sacilor sau a regelui Kanerku sau Kaniska; ea începe în anul 78 d.Cr. şi durează cel puţin pînă în secolul al III-lea. Sacii fac parte din ramura sciţilor, a căror imigrare a fost amintită mai sus, iar pe monedele lor, locul limbii indiene este luat de cea scitică. După indieni şi parţi, guvernarea în ţinutul Indului a fost deţinută aşadar în primele trei secole de după Cristos de către parţi şi sciţi. Dar nici dinastiile străine evoluţia politică naţional-indiană n-a putut fi oprită, ea opunînd creşterii puterii parto-persane în Orient o barieră la fel de solidă ca aceea ridicată de statul romanilor în Occident.

În nord şi nord-est, Iranul se învecina cu Turanul. Aşa cum

ţărmurile vestic şi sudic ale Mării Caspice şi cursul superior al rîurilor Oxus şi Iaxartes oferă locuri favorabile pentru dezvoltarea civilizaţiei, stepa din jurul Lacului Aral şi întinsa cîmpie din nordul lui aparţine de drept populaţiilor nomade. În rîndul acestor nomazi s-au găsit într-adevăr şi cîteva triburi înrudite cu iranienii; dar nici ele nu au contribuit la făurirea civilizaţiei iraniene şi este determinant pentru poziţia istorică a Iranului faptul că el a constituit bastionul popoarelor civilizate împotriva hoardelor – cunoscute sub denumirea de sciţi, saci, huni, mongoli, turci – care nu par să aibă în istoria universală altă menire decît aceea de a nimici cultura. Sub stăpînii ei greci din epoca postalexandrină, Bactra, puternica fortăreaţă a Iranului împotriva Turanului, pare să fi împlinit această misiune pentru o perioadă mai îndelungată; mai sus s-a menţionat deja că, mai tîrziu, deşi continua să existe, ea nu a putut împiedica pătrunderea sciţilor spre sud. Odată cu decăderea puterii regilor bactrieni, aceeaşi sarcină a trebuit să fie preluată de Arsacizi. Este greu să apreciem în ce măsură s-au achitat de această obligaţie. Se pare că în epoca imperială timpurie Marii Regi de la Ctesiphon i-au respins sau i-au supus pe sciţi atît din regiunile din sudul Hinducuşului, cît şi din ţinuturile nordice; ei au recucerit o parte din teritoriul bactrian. Dar nimeni nu poate spune unde şi dacă s-au fixat graniţe stabile pe aceste meleaguri. Războaiele dintre parţi şi sciţi sînt frecvent menţionate. Cei din urmă, în aceste regiuni îndeosebi locuitorii din jurul Lacului Aral, strămoşii turcmenilor de astăzi, sînt întotdeauna atacatorii, fie că traversează Marea Caspică şi invadează văile rîurilor Kyros şi Araxes, fie că folosesc calea continentală şi jefuiesc mănoasele cîmpii din Hircania şi fertila oază din Margiana (Merw). Ţinuturile de graniţă se obişnuiseră să răscumpere năvălirile întîmplătoare cu tributuri, cerute întotdeauna la termene fixe, aşa cum beduinii de astăzi percep *kubla* de la ţăranii stabiliţi aici. Ca şi actuala guvernare turcă, cea partă nu reuşi, cel puţin în epoca imperială timpurie, să-i garanteze supusului paşnic de aici roadele muncii sale şi să instituie la graniţă o pace durabilă. Aceste tulburări de la graniţă au constituit chiar şi pentru puterea regatului o rană deschisă: deseori sciţii au intervenit în războaiele de succesiune ale

Arsacizilor, ca şi în conflictele cu Roma.

Într-un alt context am descris relaţia dintre parţi şi romani, precum şi fixarea graniţelor între cele două mari puteri. Atît timp cît armenii rivalizaseră cu parţii şi regalitatea de pe Araxes avea pretenţii asupra hegemoniei în Asia Anterioară, parţii întreţinuseră, în general, relaţii de prietenie cu romanii, ca inamici ai inamicilor lor. Dar, după supunerea lui Mithridates şi Tigranes, romanii ocupaseră, mai ales prin organizarea lui Pompeius, o poziţie care nu era compatibilă cu o pace sinceră şi durabilă între cele două state. În sud, Siria se afla acum sub directa stăpînire romană, iar legiunile romane vegheau la marginea marelui deşert care separă ţinutul de coastă de Valea Eufratului. În nord, Cappadocia şi Armenia deveniseră principate clientelare Romei. Drept urmare, populaţiile de la graniţa de nord a Armeniei, colhidienii, iberii, albanii, ieşiseră de sub influenţa partă şi deveniseră, cel puţin conform concepţiei romane, state clientelare romane. Media Mică sau Atropatene (Azerbaidjan), vecina sud-estică a Armeniei, de care era separată prin rîul Araxes, îşi menţinuse naţionalitatea sub străvechea ei dinastie autohtonă încă din timpul Seleucizilor, devenind chiar independentă. În timpul Arsacizilor, regele acestor ţinuturi apare, după împrejurări, fie vasal al parţilor, fie independent, apropiindu-se în aceste cazuri de romani. Influenţa hotărîtoare a romanilor se întindea astfel pînă în Caucaz şi la ţărmul vestic al Mării Capsice. Romanii depăşeau aşadar graniţele consacrate prin realităţile naţionale. E drept, spiritualitatea elenă se răspîndise de-a lungul Mării Negre şi în interior, în Cappadocia şi Commagene, în suficientă măsură pentru a conferi supremaţiei romane o acoperire; dar, în ciuda îndelungatei stăpîniri romane, Armenia a rămas pentru totdeauna o ţară negrecească, ferecată de statul part prin comunitatea limbii şi credinţei, prin numeroasele căsătorii între nobilii celor două naţiuni, prin port şi armele identice. Recrutările şi impozitele romane n-au fost extinse niciodată asupra Armeniei; cel mult, regatul trebuia să-şi recruteze şi să-şi întreţină propria armată şi s-o aprovizioneze pe cea romană staţionată aici. Negustorii armeni mijloceau schimbul de mărfuri peste Caucaz cu sciţii, peste Marea Caspică cu Asia orientală şi

China, pe Tigru, în aval, cu Babilonia şi India, spre vest cu Cappadocia. Se părea că totul pledează pentru includerea ţării dependente politic în teritoriul fiscal şi vamal roman; totuşi, romanii nu au întreprins niciodată o asemenea tentativă. Incongruenţa apartenenţei naţionale şi politice a Armeniei constituie un moment semnificativ în conflictul cu vecinul oriental, care se perpetuează pe durata întregii epoci imperiale. Romanii au sesizat probabil că anexiunile de dincolo de Eufrat erau o intervenţie abuzivă în ţinutul patrimonial al naţionalităţii orientale şi că nu constituiau o mărire propriu-zisă a puterii romane. Cauza sau, dacă doriţi, scuza pentru continuarea acestor încălcări o constituie altă împrejurare: coexistenţa a două mari state egal îndreptăţite nu era compatibilă cu structura politicii romane, s-ar putea spune cu politica Antichităţii în general. De fapt, Imperiul Roman recunoaşte drept graniţă doar marea sau ţinutul lipsit de apărare. Romanii pizmuiau puterea, ce-i drept, mai slabă, dar redutabilă, a statului parţilor şi-l prejudiciară acolo unde acesta nu putea da înapoi; de aceea, pe parcursul epocii imperiale, relaţia dintre Roma şi Iran a fost practic o vrajbă continuă pentru malul stîng al Eufratului, întreruptă numai de armistiţii.

Prin tratatele încheiate de Lucullus (III, p. 49) şi Pompeius (III, p. 83) cu parţii, se recunoscuse graniţa Eufratului – altfel spus, li se cedase Mesopotamia. Dar aceste tratate nu-i împiedicaseră pe romani să-i primească pe stăpînii de la Edessa în clientela lor şi să lărgească graniţele Armeniei spre sud, supunînd o mare parte din Mesopotamia nordică, cel puţin sub o dominaţie indirectă (III, p. 98). Din această cauză, după oarecare ezitări, guvernul part declanşase conflictul cu romanii, declarîndu-le război armenilor. Replica fusese campania lui Crassus, iar după înfrîngerea de la Carrhae (III, pp. 225 sqq.) reintrarea Armeniei sub dominaţia partică; s-ar putea adăuga reluarea pretenţiilor asupra regiunii vestice a statului seleucid, tentativă atunci, firește, eşuată (III, p. 228). Pe tot parcursul războiului civil de 20 de ani, care dusese la prăbuşirea republicii romane şi la instaurarea principatului, starea de război dintre romani şi parţi n-a încetat şi cele două înfruntări se întrepătrunseră deseori. Înaintea bătăliei decisive, Pompeius încercase să-l cîştige pe regele

Orodes ca aliat, însă, cînd acesta ceru cedarea Siriei, el nu se putu decide să predea provincia intrată, datorită lui, între fruntariile Imperiului Roman. Decizia a fost totuşi luată după catastrofă; întîmplări neprevăzute îl abătură însă din drum şi el ajunse nu în Siria, ci în Egipt, unde îşi găsi sfîrşitul (III, p. 284). Se pare că parţii se pregăteau pentru o nouă invazie în Siria, iar conducătorii republicani de mai tîrziu nu dispreţuiră sprijinul inamicilor de stat. Încă din timpul vieţii lui Caesar, Caecilius Bassus, ridicînd stindardul răzvrătirii în Siria, îi chemase imediat şi pe parţi. Aceştia dădură curs chemării; Pakoros, fiul lui Orodes, îl învinsese pe guvernatorul lui Caesar şi eliberase trupa lui Bassus asediată de acesta din urmă la Apameia (709, **45**). Din această cauză şi din dorinţa de a se revanşa pentru Carrhae, se decise ca în primăvara următoare să meargă el însuşi în Siria şi dincolo de Eufrat; însă moartea îi zădărnici planul. Apoi, cînd Cassius se înarmă în Siria, el negocie şi cu regele part, iar în bătălia decisivă de la Philippi (712, **42**) arcaşii-călăreţi parţi au luptat şi ei pentru libertatea Romei. Întrucît republicanii au fost înfrînţi, Marele Rege nu a mai intervenit deocamdată; probabil că Antonius însuşi intenţiona să realizeze planurile dictatorului, dar, pentru început, era prea ocupat cu reglementarea afacerilor Orientului. Confruntarea nu putea fi evitată; de data aceasta, atacatorul a fost regele part. Cînd Caesar Fiul se războiîn Italia cu generalii şi soţia lui Antonius, acesta rămînînd inactiv în Egipt, în compania reginei Cleopatra, Orodes cedă insistenţelor unui roman care se afla la el în exil, Quintus Labienus, un fiu al lui Titus Labienus, adversar îndîrjit al dictatorului şi fost ofiţer în armata lui Brutus, şi-l trimise, ca şi pe fiul său Pakoros, în fruntea unei puternice armate dincolo de graniţă (713, **41**). Guvernatorul Siriei, Decidius Saxa, a fost copleşit de neaşteptatul atac; garnizoanele romane, alcătuite în mare parte din bătrînii soldaţi ai armatei republicane, trecură sub ordinele fostului lor ofiţer; se supuseră Apameia şi Antiohia, în general toate oraşele Siriei, cu excepţia inexupgnabilului oraş insular Tyr; pentru a nu fi luat prizonier, Saxa se sinucise în timpul fugii spre Cilicia. După ocuparea Siriei, Pakoros se îndreptă spre Palestina, iar Labienus spre provincia Asia; şi aici

oraşele s-au supus sau au fost ocupate cu forţa, cu excepţia cetăţii Stratoniceia din Caria. Antonius, antrenat în complicaţiile italice, nu-i sprijini pe guvernatorii săi; ca urmare, Siria şi o mare parte din Asia Mică au fost stăpînite timp de aproape doi ani (de la sfîrşitul anului 713 pînă în primăvara anului 715, **41**-**39**) de generalii parţi şi de imperatorul republican Labienus Particul, cum se numea cu neruşinată ironie nu romanul care-i înfrînse pe parţi, ci acela care-i înfrînse pe ai săi în alianţă cu parţii. Abia după ce dispăru ameninţătoarea perspectivă a rupturii dintre cei doi potentaţi, Antonius trimise o nouă armată sub conducerea lui Publius Ventidius Bassus, căruia îi încredinţă comanda în provinciile Asia şi Siria. În Asia, destoinicul general îl întîlni doar pe Labienus cu trupele sale romane şi-l alungă imediat din provincie. O divizie de parţi încercă să-i primească pe aliaţii fugari în trecătorile din Tauros, la graniţa dintre Asia şi Cilicia; dar şi ei au fost înfrînţi înainte de a fi realizat joncţiunea cu Labienus; fugar, acesta a fost capturat şi ucis în Cilicia. Norocos, Ventidius cuceri şi trecătorile lui Amanos de la graniţa dintre Cilicia şi Siria; aici căzu Pharnapates, cel mai bun general part (715, **39**). Cu aceasta, inamicul era alungat din Siria. Ce-i drept, în anul următor, Pakoros mai traversă încă o dată Eufratul, dar numai pentru a pieri împreună cu majoritatea soldaţilor săi în bătălia decisivă de la Gindaros, în nord-estul Antiohiei (9 iunie 716, **38**). Aceasta era o victorie care compensa oarecum, cu urmări durabile, ziua de la Carrhae; pentru o vreme îndelungată parţii nu şi-au mai trimis trupele pe malul roman al Eufratului.

Dacă interesele Romei ar fi solicitat extinderea cuceririlor spre Orient şi preluarea deplină a moştenirii marelui Alexandru, situaţia nu a fost niciodată mai favorabilă ca în anul 716 (**38**). Relaţiile dintre duumviri se reconsolidaseră în momentul oportun, şi este probabil ca şi Caesar să fi dorit în mod sincer atunci pentru colegul de stăpînire şi noul său cumnat un război norocos şi purtat cu energie. În rîndul parţilor catastrofa de la Cindaros provocase o gravă criză dinastică. Regele Orodes, profund cutremurat de moartea fiului său mai vîrstnic şi mai destoinic, renunţă la guvernare în favoarea celui de-al doilea, Phraates. Pentru a-şi asigura tronul, acesta introduse un regim de

teroare, căruia îi căzură victimă numeroşii săi fraţi şi însuşi bătrînul tată, ca şi cîţiva dintre membrii înaltei aristocraţii din regat; din rîndul acestora din urmă, unii se exilară şi căutară protecţie la romani, printre ei şi puternicul şi distinsul Monaeses. Roma n-a deţinut în Orient niciodată o armată mai numeroasă şi mai destoinică decît cea din aceste timpuri: Antonius putea traversa Eufratul cu 16 legiuni, aproximativ 70.000 de soldaţi pedeştri, în jur de 40.000 de soldaţi din trupele auxiliare, 10.000 de călăreţi hispanici şi gali şi 6.000 de călăreţi armeni. Cel puţin jumătate erau trupe de veterani, aduse din Occident, toate fiind gata să-l urmeze pe iubitul şi veneratul conducător, învingătorul de la Philippi, oriunde le-ar fi dus şi să încununeze strălucitele victorii asupra parţilor, care nu fuseseră repurtate de el, ci în numele lui, sub propria comandă cu succese şi mai mari.

Într-adevăr, Antonius preconiza fondarea unei mari regalităţi asiatice după modelul celei a lui Alexandru. Aşa cum Crassus anunţase, înainte de incursiunea sa, că va extinde stăpînirea romană pînă în Bactria şi India, la fel Antonius îi dădu primului fiu pe care i-l născu regina egipteană numele Alexandru. Excluzînd provinciile Bitinia şi Asia, complet elenizate, el pare să fi intenţionat subordonarea întregului ţinut din est unor principi clientelari, în afara regiunilor stăpînite deja sub această formă, pe de o parte, şi să-şi supună sub formă de satrapii toate teritoriile ocupate cîndva de occidentali, pe de alta. Cea mai mare parte din Asia Mică orientală şi primatul militar au fost atribuite galatului Amyntas, cel mai războinic dintre principii regiunii (p. 181). Alături de suveranul galat se găseau cei ai Paflagoniei, urmaşii lui Deiotarus, alungaţi din Galatia; Polemon, noul principe din Pont şi soţul nepoatei lui Antonius, Pythodoris; de asemenea, ca şi pînă acum, regii Cappadociei şi Commagenei. Antonius reunifică o mare parte din Cilicia şi Siria, ca şi Ciprul şi Cyrene, cu statul egiptean, retrocedîndu-i astfel aproape toate teritoriile pe care le deţinuse în timpul Ptolemeilor; şi, aşa cum regina Cleopatra devenise concubina sau, mai degrabă, soţia lui Caesar, la fel Caesarion, bastardul conceput cu Caesar – recunoscut încă înainte ca şi coregent în Egipt –, primise dreptul de succesiune

asupra vechiului regat al Ptolemeilor, iar cel asupra Siriei i-a fost conferit bastardului ei conceput cu Antonius, Ptolemaios Philadelphos. Altui fiu, conceput tot cu Antonius, amintitul Alexandru, i-a fost rezervată de pe acum Armenia ca un acont al stăpînirii asupra Orientului ce urma să fie cucerit. Cu această mare regalitate, structurată în spirit oriental, urma să fie unit principatul asupra Occidentului. El însuşi nu a adoptat numele de rege, ci a purtat în faţa conaţionalilor şi soldaţilor doar acele titluri ce îi reveneau şi lui Caesar. Dar pe monedele imperiale cu inscripţie latină Cleopatra este numită „Regină a reginelor", iar fiii ei concepuţi cu Antonius, cel puţin „regi"; efigia primului său fiu apare alături de cea a tatălui, ca şi cum ereditatea s-ar înţelege de la sine. Căsătoria şi succesiunea copiilor legitimi, ca şi a celor nelegitimi, erau abordate conform obiceiului consacrat la Marii Regi ai Orientului sau, după propria afirmaţie, cu divina libertate a strămoşului său Heracles; conform modelului acestor Mari Regi, el îl numi pe Alexandru „Helios", iar pe sora lui geamănă, Cleopatra, „Selene" şi, aşa cum odinioară regele perşilor îi dăruise fugarului Temistocle un număr de oraşe asiatice, el îi donă partului Monaeses trei oraşe din Siria. E adevărat, şi în persoana lui Alexandru, regele macedonenilor, se alăturase oarecum Regelui regilor din Orient, iar pentru el patul nupţial de la Susa era răsplata pentru cortul de campanie de la Gaugamela, dar, prin meticulozitatea ei, copia sa romană aminteşte foarte mult de o caricatură.

Nu putem stabili dacă Antonius şi-a conceput poziţia în acest mod imediat după preluarea guvernării; este probabil ca făurirea noii mari regalităţi orientale, combinată cu principatul occidental, să se fi maturizat treptat, ideea fiind desăvîrşită cînd, după întoarcerea din Italia în Asia (717, **37**), el reînnodă legătura cu ultima regină din dinastia Lagizilor, pentru a nu o mai rupe niciodată. Dar firea sa nu putea face faţă unor asemenea întreprinderi. Fiind una dintre acei militari înnăscuţi care nu-şi pierd cumpătul în bătălie, chiar ajunşi în situaţii dificile, îi lipsea totuşi energia omului de stat, înţelegerea fermă şi urmărirea hotărîtă a ţelului politic. Dacă dictatorul Caesar i-ar fi încredinţat supunerea Orientului, el ar fi dus această misiune la

capăt; însă mareşalul nu era destinat să guverneze. După alungarea parţilor din Siria trecură aproape doi ani (între vara anului 716 şi vara lui 718, **38**-**36**) fără să se fi apropiat cu un singur pas de ţelul propus. Antonius însuşi, făptură obişnuită şi prin faptul că-i invidia pe generalii săi pentru succesele lor importante, îl îndepărtase pe destoinicul Ventidius, învingătorul lui Labienus şi al lui Pakoros, imediat după ultima sa izbîndă, preluînd chiar el comanda supremă, pentru a urmări şi a rata cucerirea Samosatei, capitala micului stat sirian dependent Commagene. Supărat din această cauză, el părăsi Orientul pentru a negocia în Italia cu cumnatul său viitoarea ordine sau pentru a se bucura de viaţă împreună cu tînăra sa soţie Octavia. Guvernatorii săi din Orient nu erau inactivi. Dinspre Armenia, Publius Canidius Crassus înaintă spre Caucaz şi-i supuse pe Pharnabazos, regele iberilor, şi pe Zober, regele albanilor. În Siria, Gaius Sossius cuceri Arados, ultimul oraş aliat cu parţii; în Iudeea, el îl reinstaură în drepturi pe Herodes, dînd ordin să fie executat Hasmoneul Antigonos, pretendentul întronat de parţi. Aşadar, victoria a fost exploatată din plin pe teritoriul roman, stăpînirea Romei fiind recunoscută din nou pînă la Marea Caspică şi deşertul sirian. Războiul împotriva parţilor şi-l rezervase însă Antonius însuşi, dar acesta nu începu.

Cînd, în sfîrşit, în anul 718 (**36**), se smulse nu din braţele Octaviei, ci din cele ale Cleopatrei şi puse coloanele armate în marş, se scursese deja o bună parte din anotimpul favorabil. Mai surprinzătoare decît această întîrziere este direcţia aleasă de Antonius. Înainte şi după acest eveniment, toate războaiele de cucerire ale romanilor împotriva parţilor au ales calea Ctesiphonului, capitala imperiului situată în acelaşi timp la graniţa lui occidentală, fiind, în consecinţă, cel mai firesc şi mai apropiat obiectiv pentru operaţiunile unei armate care cobora de-a lungul Eufratului sau Tigrului. După ce Antonius pătrunsese în Mesopotamia septentrională, aproape pe acelaşi pe drumul parcurs de Alexandru, şi ajunsese pe Tigru, el ar fi putut să înainteze de-a lungul fluviului în aval şi să ajungă la Ctesiphon şi Seleucia. Însă el se îndreptă înspre nord, mai întîi spre Armenia şi, de aici, unde-şi unifică toate forţele

armate, întărindu-le prin cavaleria armeană, spre podişul din Media Atropatene (Azerbaidjan). Se prea poate ca acest plan de campanie să fi fost recomandat de regele aliat al Armeniei, întrucît stăpînii armeni rîvniseră întotdeauna la dominaţia ţării vecine, regele Artavazdes al Armeniei putînd spera că-l va înfrînge acum pe satrapul omonim din Atropatene şi că va anexa teritoriul acestuia. Asemenea considerente însă nu l-au putut convinge pe Antonius însuşi. Mai degrabă şi-a imaginat că dinspre Atropatene va putea să pătrundă în inima ţării inamice, ţelul final fiind vechile reşedinţe persane Ecbatana şi Rhagae. Însă, dacă acesta i-a fost planul, el acţiona fără cunoaşterea terenului dificil şi subestima puterea de rezistenţă a inamicului, realităţi la care se adăugau perioada scurtă pentru operaţiunile militare în acest ţinut muntos şi declanşarea întîrziată a campaniei. Deoarece Antonius, un ofiţer abil şi experimentat, trebuie să fi întrevăzut aceste pericole, decizia a fost condiţionată probabil de raţionamente politice deosebite. Aşa cum s-a spus, tronul lui Phraates era şubred; la dorinţa regelui part, Monaeses se întorsese în patrie; Antonius se încrezu pe deplin în fidelitatea lui şi dorea, probabil, să-l încoroneze în locul lui Phraates. Se pare că Antonius prevăzuse răzvrătirea lui Monaeses şi-şi condusese armata în provinciile parte interioare, aşteptînd izbucnirea acestui război civil. Nimic nu-l oprea să aştepte succesul acestui complot în Armenia prietenă, iar dacă erau necesare operaţiuni suplimentare, să dispună în anul următor cel puţin de întreaga perioadă a verii; dar această amînare nu-i convenea generalului grăbit. În Atropatene nu numai că întîlni opoziţia dîrză a puternicului viceregе, aproape independent, care rezistă cu hotărîre asedierii capitalei sale Praaspa sau Phraarta (la sud de Lacul Urmia, probabil pe cursul superior al rîului Djaghatu), ci se pare că atacul inamic le aduse parţilor pacea internă. Phraates apăru cu o armată impunătoare pentru despresurarea oraşului atacat. Antonius avea un însemnat număr de maşini de asediu, dar, înaintînd impetuos, le lăsase în grija a două legiuni comandate de legatul Oppius Statianus. Astfel, asediul nu progresa; însă regele Phraates îşi trimise trupele de călăreţi tocmai sub conducerea acelui Monaeses, în spatele

inamicilor, împotriva corpului lui Statianus, care înainta anevoios. Parţii măcelăriră contingentele de acoperire, generalul numărîndu-se şi el printre morţi, îi luară prizonieri pe cei scăpaţi cu viaţă şi distruseră toate maşinile de asediu încărcate pe 300 de căruţe. Cu aceasta, campania era pierdută. Armeanul, nemaiavînd nădejde în succesul expediţiei, îşi adună oamenii şi se întoarse în patrie. Antonius nu renunţă imediat la asediu şi chiar înfrînse armata regală într-o bătălie în cîmp deschis; dar călăreţii iuţi scăpară fără pierderi considerabile, iar victoria rămase fără urmări. Eşuă şi tentativa de a obţine din partea regelui cel puţin înapoierea vulturilor pierduţi în trecut şi de curînd, aşadar de a încheia o pace dacă nu avantajoasă, cel puţin onorabilă; partul nu renunţă cu atîta uşurinţă la succesul sigur. El îl asigură pe solul lui Antonius că nu-i va stînjeni pe romani la întoarcere, dacă vor ridica asediul. Plecarea lui Antonius nu poate să fi fost determinată de această declaraţie a inamicilor, pe cît de dezonorantă, pe atît de nesigură. Trebuia să fie luată în considerare ideea de a ierna în ţara inamică, întrucît trupele parte nu cunoşteau serviciul militar permanent şi cele mai multe contingente s-ar fi îndreptat spre casă odată cu venirea iernii. Lipsea însă un punct de sprijin şi nici aprovizionarea nu putea fi asigurată în acest ţinut secătuit; dar, înainte de toate, Antonius nu era bărbatul capabil de o asemenea tactică dîrză. Aşadar, el abandonă maşinile incendiate de către asediaţi şi începu dificila retragere fie prea devreme, fie prea tîrziu. Armata mai avea de străbătut 15 zile de marş (300 de mile romane) prin ţara inamică pînă la Araxes, rîul de graniţă al Armeniei, unica direcţie în care se putea retrage, în ciuda atitudinii ambigue a regelui ei. Cu toate asigurările date, trupele aflate în retragere erau escortate de o armată inamică de 40.000 de călăreţi şi, odată cu plecarea armenilor, romanii pierduseră cea mai bună parte din cavaleria lor. Ei duceau lipsă de alimente şi de animale de povară, anotimpul era mult înaintat. În această situaţie, Antonius îşi regăsi forţa şi arta războinică, în oarecare măsură şi norocul armelor; el făcuse alegerea, iar generalul şi trupele rezolvară problema într-un mod lăudabil. Dacă romanii n-ar fi fost călăuziţi de un fost soldat al lui Crassus care, devenit part, cunoştea orice potecă şi, ocolind

cîmpia traversată la venire, îi conduse pe cărări de munte – se pare, munţii din jurul localităţii Tabriz – mai puţin expuse atacurilor de cavalerie, probabil că armata nu şi-ar fi atins ţinta; şi, dacă Monaeses, plătindu-şi, în felul său, datoria de recunoştinţă faţă de Antonius, nu l-ar fi înştiinţat din timp despre asigurările false şi uneltirile perfide ale conaţionalilor săi, romanii ar fi intrat probabil într-una dintre multele ambuscade destinate pierzaniei lor. În aceste zile nefaste, firea de soldat a lui Antonius dădu mai multe exemple strălucite prin folosirea abilă a fiecărui moment prielnic, prin severitatea sa faţă de laşi, prin autoritatea sa asupra sufletelor soldaţilor, ca şi prin grija sa constantă pentru răniţi şi bolnavi. Salvarea semăna tot mai mult cu un miracol; Antonius îl însărcinase pe un slujitor fidel să-l ucidă în cazul iminenţei prizonieratului. După 27 de zile sub atacurile necontenite ale făţarnicilor inamici, suferind din cauza intemperiilor iernii, în curînd rămaşi fără alimente şi deseori lipsiţi de apă, romanii ajunseră la graniţa protectoare, unde duşmanul renunţă la urmărire. Pierderile erau imense; în cele 27 de zile avuseseră loc 18 ciocniri armate de anvergură, într-una singură romanii numărînd 3.000 de morţi şi 5.000 de răniţi. Tocmai cei mai buni soldaţi erau răpuşi de necurmatele încăierări din ariergardă şi de pe flancuri. În cursul acestei expediţii în Media se pierduseră toate bagajele, o treime din arsenal, o pătrime din armată, 20.000 de soldaţi pedeştri şi 4.000 de călăreţi murind nu atît de tăişul sabiei, cît de foame şi epidemii. Suferinţele nefericitelor trupe nu se sfîrşiră nici pe Araxes. Artavazdes le primi ca prieten, neavînd de ales; se putea ierna aici. Dar nerăbdarea lui Antonius nu mai putea fi ţinută în frîu; marşul a fost continuat şi, avînd în vedere vremea tot mai aspră şi starea sănătăţii soldaţilor, această ultimă etapă a expediţiei de pe Araxes pînă la Antiohia, deşi nestingherită de nici un inamic, mai răpuse 8.000 de vieţi. Expediţia poate fi privită ca o ultimă manifestare a caracterului curat şi destoinic al lui Antonius, dar şi ca ruina sa politică, cu atît mai mult cu cît, în acelaşi timp, Caesar îşi impuse stăpînirea în Occident şi încrederea Italiei, pentru moment, ca şi pentru viitor, prin încheierea fericită a războiului sicilian.

Responsabilitatea insuccesului, pe care Antonius îl tăgăduia în

zadar, a fost pusă pe seama regilor dependenţi ai Cappadociei şi Armeniei, în cazul acestuia din urmă oarecum îndreptăţit, întrucît plecarea sa precipitată de la Praaspa mărise în mod substanţial pericolele şi pierderile din cursul retragerii. Însă răspunderea pentru planul de campanie nu-i revenea acestuia, ci lui Antonius, iar zădărnicirea speranţelor puse în Monaeses, catastrofa lui Statianus, eşuarea asediului de la Praaspa nu fuseseră provocate de armean. Antonius nu renunţă la supunerea Orientului, ci, în anul următor (719, **35**), porni din nou dinspre Egipt. Situaţia era încă destul de favorabilă. El încheie o alianţă de prietenie cu Artavazdes, regele Mediei; acesta nu numai că intrase în conflict cu suveranul part, ci se mîniase îndeosebi pe vecinul armean şi, cunoscînd îndîrjirea lui Antonius provocată de nereuşita recentă, putea nădăjdui să găsească un sprijin la inamicul inamicului său. Totul depindea de buna înţelegere dintre cei doi potentaţi, victoriosul stăpîn al Occidentului şi suveranul înfrînt al Orientului; la vestea că Antonius intenţiona să continue războiul, soţia sa legitimă, sora lui Caesar, părăsi Italia şi veni în Orient pentru a-i aduce noi contingente şi a-şi reconsolida relaţiile personale, ca şi cele dintre fratele şi soţul ei. Dacă, în ciuda relaţiei lui cu regina egipteană, Octavia era destul de mărinimoasă pentru a-i întinde soţului mîna spre împăcare, şi Caesar trebuie să fi fost pe atunci încă de acord cu menţinerea înţelegerii, ceea ce, de altfel, este dovedit de declanşarea războiului de la graniţa nord-estică a Italiei, survenită tocmai acum. Măriminoşi, fratele şi sora îşi subordonau propriile interese celor ale comunităţii. Dar, oricît de mult interesul şi onoarea ar fi pledat pentru acceptarea mîinii întinse, Antonius nu se putu decide să rupă legătura cu epigteanca; el îşi respinse soţia, ceea ce echivala cu un afront adus fratelui ei şi, cum se poate adăuga, cu renunţarea la continuarea războiului împotriva parţilor. Înainte de a se dedica lui, trebuia să fie rezolvat conflictul dintre Antonius şi Caesar. Ca urmare, Antonius plecă imediat din Siria spre Egipt, iar în următorii ani nu mai întreprinse nimic pentru îndeplinirea planurilor sale de cucerire a Orientului; îi pedepsi doar pe cei vinovaţi, în opinia lui, de insucces. El dădu ordin să fie executat Ariarathes, regele Cappadociei, încredinţînd regatul unei

rude nelegitime a acestuia, lui Archelaos. Armeanului îi era rezervată aceeaşi soartă. Dacă Antonius apăru în anul 720 (**34**) în Armenia sub pretextul continuării războiului, el nu urmărea nimic altceva decît să-l captureze pe regele ce refuzase să se prezinte în Egipt. Într-un mod mîrşav, acest act de răzbunare a fost îndeplinit pe calea înşelăciunii, fiind celebrat într-un mod la fel de infam prin caricaturizarea triumfului capitolin prezentat la Alexandria. Atunci, fiul lui Antonius, destinat stăpînirii Orientului, cum s-a menţionat deja, a fost instaurat ca rege al Armeniei şi căsătorit cu fiica noului aliat, regele Mediei, în timp ce Artaxes, fiul cel mai vîrstnic al regelui Armeniei – luat prizonier şi executat la cîtva timp după aceea la ordinul Cleopatrei –, pe care armenii îl proclamaseră rege în locul tatălui, se refugie la parţi. Astfel, Armenia şi Media Atropatene intraseră sub puterea sau în alianţa lui Antonius; e adevărat, a fost anunţată şi continuarea războiului partic, dar a fost amînată pînă la înfrîngerea rivalului din vest. La rîndul lui, Phraates atacă Media; la început lipsit de succes, întrucît trupele romane staţionate în Armenia îi sprijiniră pe mezi, el cîştigă superioritatea cînd Antonius îşi rechemă contingentele în cursul înarmărilor împotriva lui Caesar, îi înfrînse pe mezi şi-l întronă atît în Media, cît şi în Armenia pe regele Artaxes, care, pentru a răzbuna executarea tatălui său, dădu ordin să fie prinşi şi ucişi toţi romanii aflaţi în ţară. Phraates nu fructifică din plin perioada pregătirilor şi desfăşurării marii vrajbe dintre Antonius şi Caesar, cauza fiind, probabil, din nou, răzmeriţelor izbucnite în propria ţară. Ele se sfîrşiră cu alungarea lui, acesta refugiindu-se la sciţii din Orient; locul lui a fost luat de Marele Rege Tiradates. Cînd se dădu bătălia navală decisivă în faţa coastei Epirului, urmată de desăvîrşirea catastrofei lui Antonius în Egipt, acest nou Mare Rege se afla pe tronul nesigur de la Ctesiphon şi, de-a lungul graniţei opuse, cetele Turanului se pregăteau să-l reinstaureze pe fostul stăpîn; curînd după aceea, tentativa a fost încununată de succes.

Înţeleptul şi clarvăzătorul bărbat, care trebuia să pună capăt acţiunilor lui Antonius şi să stabilizeze relaţiile dintre cele două părţi ale imperiului, trebuia să dea dovadă atît de moderaţie, cît şi de energie. Cea mai gravă greşeală ar fi fost acceptarea ideilor lui

Antonius de cucerire totală sau doar parţială a Orientului. Augustus recunoscu aceasta; reglementările dovedesc clar că el privea stăpînirea coastelor siriene şi egiptene, într-adevăr, ca pe un complement indispensabil pentru imperiul Mării Mediterane, dar că nu acorda nici o importanţă cuceririlor continentale din aceste regiuni. Însă, cu o generaţie în urmă, Armenia devenise romană şi, în situaţia dată, ea putea fi doar romană sau partă; prin poziţia sa, ţinutul era, din punct de vedere militar, pentru fiecare dintre cele două mari puteri poarta de acces spre teritoriul celeilalte. Augustus nici nu se gîndea să renunţe la Armenia în favoarea parţilor; şi nici nu putea fi altfel. Dar păstrarea Armeniei antrena alte cuceriri; condiţiile locale îi sileau pe romani să asigure de bazinul lui Kyros – ţinuturile iberilor pe cursul său superior, cele ale albanilor pe cursul inferior –, altfel spus, să-şi supună populaţiile din Georgia şi Şirvanul actual, destoinice atît în lupta pedestră, cît şi în cea de cavalerie, împiedicînd astfel extinderea zonei de influenţă a parţilor dincolo de Atropatene, la nord de Araxes. Chiar expediţia lui Pompeius demonstrase că stabilirea în Armenia îi obligă pe romani să ajungă pînă la Caucaz, pe de o parte, şi malul vestic al Mării Caspice, pe de alta. Începuturile nu lipseau nicăieri, legaţii lui Antonius se luptaseră cu iberii şi albanii. Polemon, confirmat de Augustus, domnea nu numai asupra coastei de la Pharnakeia pînă la Trapezunt, ci şi asupra ţinutului colhidienilor de la vărsarea lui Phasis. Acestei situaţii generale i se adăugau realităţile momentului, care-i impuneau noului autocrat al Romei nu numai să arate, ci să şi folosească sabia împotriva orientalilor. Uciderea tuturor romanilor de pe teritoriul Armeniei, ordonată de regele Artaxes, asemenea lui Mithridates în Asia Mică, nu putea rămîne nepedepsită. Şi regele fugar al Mediei ceru sprijinul lui Augustus, pe care l-ar fi solicitat în alte împrejurări din partea lui Antonius. Războiul civil şi al pretendenţilor din regatul part nu numai că înlesni atacul, ci regele alungat Tiridates căută protecţia lui Augustus şi consimţi să devină vasal roman şi să primească regatul ca feudă din partea lui Augustus. Stăpînului i se putea părea de prisos să poarte războiul doar pentru retrocedarea romanilor şi vulturilor capturaţi cu ocazia înfrîngerilor lui Crassus şi

ale antonienilor; dar restauratorul statului roman nu putea abandona această problemă de onoare militară şi politică. Aceste considerente îl obligau pe omul de stat roman; avînd în vedere poziţia lui Augustus în Orient, politica acţiunii se impunea de la sine şi în special din cauza insucceselor anterioare. Neîndoielnic, era de dorit ca situaţia de la Roma să fie reglementată curînd; dar autocratul necontestat nu era constrîns să acţioneze imediat în această direcţie. După bătăliile decisive de la Actium şi Alexandria, el se afla în fruntea unei puternice şi victorioase armate; nu era bine să se amîne ceea ce oricum trebuia să se înfăptuiască. Un stăpîn de genul lui Caesar nu s-ar fi întors la Roma înainte de restaurarea protectoratului asupra Armeniei, impunerea supremaţiei romane pînă la Caucaz şi Marea Caspică şi încheierea socotelilor cu parţii. Un stăpîn înzestrat cu clarviziune şi energie ar fi reglementat imediat apărarea de la graniţa orientală, aşa cum reclamau împrejurările; de la bun început era evident că cele patru legiuni siriene de numai 40.000 de soldaţi nu erau suficiente pentru a apăra interesele Romei, concomitent, pe Eufrat, pe Araxes şi pe Kyros şi că miliţiile regatelor dependente nu acopereau, ci doar camuflau lipsa trupelor imperiale. Legată prin simpatii politice şi naţionale, Armenia se apropia mai mult de parţi decît de romani; ce-i drept, regii din Commagene, Cappadocia, Galatia, Pont înclinau mai mult de partea romanilor, dar nu prezentau încredere şi erau slabi. Chiar şi aplicarea unei politici moderate reclama o lovitură militară energică, iar menţinerea ei presupunea prezenţa în apropiere a unei forţe militare romane superioare.

Augustus n-a aplicat lovitura şi nici n-a asigurat apărarea; el trebuie să fi fost conştient de situaţia reală, dar îi era caracteristic să aplice măsurile recunoscute ca necesare cu şovăială şi slăbiciune şi să acorde considerentelor politicii interne o importanţă prea mare faţă de relaţiile externe. Era conştient probabil de carenţele apărării la graniţă asigurate de statele clientelare din Asia Mică; astfel, încă în anul 729 (**25**), după moartea regelui Amyntas, stăpînul întregului teritoriu interior al Asiei Mici, el nu a acceptat o succesiune a urmaşilor acestuia, ci a subordonat ţinutul unui legat imperial. Probabil că după moartea guvernanţilor celorlalte state clientelare

mai însemnate, îndeosebi Cappadocia, acestea urmau să fie transformate în provincii imperiale. Acesta era un progres, întrucît, prin măsura amintită, miliţiile acestor ţinuturi erau încorporate în armata imperială şi subordonate unor ofiţeri romani; însă, chiar dacă deveniseră trupe imperiale, aceste contingente nu puteau exercita presiuni serioase asupra regiunilor nesigure de graniţă şi cu atît mai puţin asupra marelui stat vecin. Dar toate aceste judecăţi au fost întrecute de măsurile privind reducerea numărului de soldaţi din armata permanentă şi scăderea cheltuielilor pentru sistemul militar.

Faţă de realităţile de moment, măsurile luate de Augustus în timpul întoarcerii în patrie din Alexandria erau la fel de insuficiente. El acordă regelui alungat al mezilor stăpînirea asupra Armeniei Mici, iar pretendentului part Tiridates azil în Siria, pentru ca prin cel dintîi să-l domolească pe regele Artaxes, inamic declarat al Romei, iar prin cel de-al doilea să-l intimideze pe regele Phraates. Tratativele începute cu acesta din urmă pentru înapoierea trofeelor capturate de parţii victorioşi deveniră interminabile, deşi Phraates promisese, în anul 731 (**23**), retrocedarea lor, pentru a obţine eliberarea unui fiu căzut din întîmplare în mîinile romanilor. Orientalii se conformară abia după ce Augustus se deplasă personal în Siria (734, **20**), dînd de înţeles că va trece la măsuri serioase. O puternică partidă se ridicase în Armenia împotriva regelui Artaxes; insurgenţii trecură de partea romanilor şi cerură învestitura imperială pentru fratele mai mic al lui Artaxes, Tigranes, care fusese educat la curtea imperială şi care locuia la Roma. Cînd Tiberius Claudius Nero, fiul vitreg al împăratului, pe atunci un tînăr de 22 de ani, a pătruns cu o armată în Armenia, regele Artaxes a fost asasinat de propriile rude, iar Tigranes a primit tiara regală din mîna reprezentantului imperial, aşa cum bunicul său cu acelaşi nume o obţinuse din partea lui Pompeius cu 50 de ani în urmă (III, p. 86). Atropatene a fost separată din nou de Armenia şi a ajuns sub stăpînirea unui rege educat tot la Roma: Ariobarzanes, fiul lui Artavazdes, menţionat mai sus. Se pare însă că acesta a primit ţinutul ca regat clientelar al parţilor, şi nu al romanilor. Tradiţia nu ne informează despre reglementarea principatelor de la poalele Caucazului; dar, întrucît, mai tîrziu, au fost

trecute în rîndul statelor clientelare romane, influenţa romană trebuie să se fi impus şi aici. Însuşi regele Phraates, pus acum în faţa alternativei de a-şi respecta cuvîntul sau de a accepta războiul, se decise cu inima strînsă pentru predarea – jignitoare pentru sentimentele naţionale ale compatrioţilor săi – a puţinilor prizonieri romani încă în viaţă şi a stindardelor capturate.

Această victorie nesîngeroasă obţinută de „principele păcii" a fost salutată cu neţărmurită bucurie. Mai mult, ea a fost urmată pentru o perioadă mai îndelungată de relaţii de prietenie, interesele celor două mari state neintrînd, de altfel, în conflict. Dimpotrivă, dominaţia clientelară romană din Armenia, lăsată în voia sorţii, trebuia să înfrunte o opoziţie naţională deosebit de puternică. După moartea neaşteptată a regelui Tigranes, copiii săi sau regenţii care guvernau în locul lor trecură, de asemenea, de partea ei. Partizanii romanilor susţinură un alt rege, în persoana lui Artavazdes, dar acesta nu reuşi să se impună în faţa mai puternicei partide de opoziţie. Aceste tulburări din Armenia dezechilibrară şi relaţiile cu parţii; era în natura lucrurilor ca armenii cu vederi antiromane să-şi caute sprijinul aici şi nici Arsacizii nu puteau uita că Armenia fusese în trecut o secundogenitură partă. Victoriile obţinute fără vărsare de sînge sînt deseori neviabile şi periculoase. Conflictul luă o asemenea amploare, încît guvernul roman se văzu nevoit să-i încredinţeze în anul 748 (**6**) aceluiaşi Tiberius, care-l învestise pe Tigranes cu 14 ani în urmă, misiunea de a interveni din nou cu trupe armate şi de a reglementa situaţia, în caz de nevoie, cu forţa. Dar vrajba din sînul familiei imperiale, care întrerupsese supunerea germanilor (p. 29), se manifestă şi aici cu aceleaşi consecinţe nefaste. Tiberius refuză să primească misiunea din partea tatălui vitreg şi, în lipsa unui general princiar corespunzător, guvernul roman, de bine, de rău, asistă cîţiva ani la uneltirile partidei antiromane din Armenia, protejată de parţi. În sfîrşit, în anul 753 (**1**), fiul adoptiv mai mare al împăratului Gaius Caesar, în vîrstă de 20 de ani, primi aceeaşi misiune; cel puţin în imaginaţia tatălui, supunerea Armeniei trebuia să marcheze începutul unor operaţiuni mai vaste; s-ar putea spune că expediţia orientală a prinţului moştenitor de 20 de ani urma să continue

campania lui Alexandru. Literaţii angajaţi de împărat sau simpatizanţi ai curţii – geograful Isidoros, născut la gurile Eufratului, şi regele Iuba al Mauritaniei, reprezentantul erudiţiei greceşti printre principii adunaţi în cercul lui Augustus – îi dedicară prinţului mărturiile, strînse de cel dintîi în Orient, şi notiţele literare despre Arabia, editate de cel de-al doilea. Tînărul prinţ ardea de nerăbdare ca prin cucerirea Arabiei, căreia Alexandru nu i s-a mai putut dedica, să compenseze strălucit un insucces suferit aici de guvernarea lui Augustus cu ceva timp în urmă. Ocupîndu-se mai întîi de Armenia, el se achită de sarcină cu acelaşi succes ca şi Tiberius. Prinţul moştenitor roman şi Marele Rege part Phraatakes se întîlniră personal pe o insulă de pe Eufrat; parţii mai renunţară o dată la Armenia şi se înlătură pericolul iminent al unui război partic, înţelegerea restabilindu-se cel puţin formal. Gaius l-a numit pe Ariobarzanes, un principe din familia princiară din Media, rege al armenilor şi suzeranitatea romană a fost astfel reconsolidată. Însă armenii cu vederi antiromane nu se supuseră fără rezistenţă; deveni necesară nu numai intervenţia legiunilor, ci şi angajarea luptei. Prin stratagema perfidă a unui ofiţer part, tînărul prinţ a fost în faţa zidurilor fortăreţei armene Artageira, ceea ce-i provoca moartea după o suferinţă de mai multe luni (2 d.Cr.). Combinarea politicii de stat cu cea dinastică se răzbună din nou. Moartea unui tînăr modifică mersul marii politici; expediţia arabă, anunţată public cu atîta încredere, a fost abandonată deoarece nu-i mai putea netezi fiului împăratului calea spre tron. Nici pe Eufrat n-au mai fost întreprinse alte acţiuni; se atinsese ţelul imediat – ocuparea Armeniei şi restabilirea relaţiilor cu parţii –, oricît de sumbre ar fi fost umbrele aruncate de moartea prinţului moştenitor asupra succesului. Lui i-a fost hărăzită aceeaşi durabilitate ca şi celui obţinut în urma mai strălucitei expediţii din anul 734 (**20**). Regii Armeniei instauraţi de Roma au fost asaltaţi sau înlăturaţi curînd de cei ai partidei de opoziţie, sprijiniţi în taină sau pe faţă de parţi. Cînd tronul part vacant a fost ocupat de prinţul Vonones, educat la Roma, romanii s-au încrezut în colaborarea lui; dar tocmai din această cauză el trebui să-l părăsească în curînd, locul său fiind luat de regele Artabanos al

Mediei, un bărbat energic, crescut în spiritul obiceiurilor locului, un descendent, după mamă, al Arsacizilor, dar aparţinînd de fapt poporului scitic al dacilor (în jurul anului 10). Vonones fusese primit atunci de armeni ca rege, aceştia rămînînd aşadar sub influenţă romană. Dar cu atît mai puţin Artabanos îl putea tolera pe rivalul său alungat ca principe vecin; pentru a-l menţine pe tron pe acest bărbat, din toate punctele de vedere nepotrivit pentru poziţia sa, guvernul roman ar fi trebuit să utilizeze forţa armată atît împotriva parţilor, cît şi împotriva propriilor supuşi. Tiberius, ajuns între timp la putere, nu interveni imediat, iar în Armenia supremaţia a fost dobîndită pentru moment de partida antiromană; însă el nu intenţiona să renunţe la importanta ţară de graniţă. Dimpotrivă, în anul 17 se execută probabil de mult plănuita confiscare a regatului Cappadociei: bătrînul Archelaos, din anul 718 (**36**) deţinător al tronului, a fost chemat la Roma, unde a fost anunţat că domnia sa luase sfîrşit. În acelaşi timp, administraţia imperială directă se extinse şi asupra micului regat Commagene, important pentru vadurile sale de pe Eufrat. Prin aceste măsuri, graniţa directă a imperiului se extinse pînă pe cursul mijlociu al Eufratului. Prinţul moştenitor Germanicus, care comandase de curînd cu mare bravură pe Rin, a fost trimis în Orient cu puteri depline pentru a organiza noua provincie Cappadocia şi a restabili prestigiul scăzut al armelor romane. Şi această misiune a fost îndeplinită cu rapiditate şi uşurinţă. Deşi n-a fost sprijinit de guvernatorul Siriei, Gnaeus Piso, cu numărul de trupe pe care îl pretinsese, Germanicus pătrunse totuşi în Armenia şi readuse ţara sub ascultare prin simpla prestanţă a personalităţii şi a poziţiei lui. El îl abandonă pe incapabilul Vonones şi, dînd curs dorinţelor nobililor filoromani, îl întronă pe fiul acelui Polemon pe care Antonius îl proclamase rege al Pontului, Zenon, acesta luîndu-şi, ca rege al Armeniei, numele Artaxias. Pe de o parte, acesta era legat de familia imperială prin mama sa, regina Pythodoris, o nepoată a triumvirului Antonius, pe de alta, era educat în spirit naţional, un vînător destoinic şi, la banchete, un băutor zdravăn. Marele Rege Artabanos păstră faţă de prinţul roman relaţii de prietenie şi ceru doar îndepărtarea predecesorului său, Vonones, din Siria, pentru a

evita uneltirile urzite de acesta şi parţii nemulţumiţi de guvernarea sa. Întrucît Germanicus dădu curs acestei rugăminţi şi-l trimise pe fugarul incomod în Cilicia, unde a fost ucis curînd după aceea în cursul unei tentative de evadare, între cele două mari puteri se stabiliră cele mai bune relaţii. Artabanos dori chiar să-l întîlnească pe Germanicus personal pe Eufrat, cum făcuseră şi Phraatakes şi Gaius; însă Germanicus nu primi această propunere, gîndindu-se probabil la suspiciunile trezite în cugetul lui Tiberius. Fireşte că şi această expediţie orientală a fost umbrită de acelaşi eveniment ca şi cea precedentă; nici de data aceasta prinţul moştenitor al Imperiului Roman nu se întoarse viu în patrie.

Aceste instituiri se dovediră viabile pentru o anumită perioadă. Atît timp cît Tiberius guverna cu braţ ferm şi atît timp cît a trăit Artaxias al Armeniei, Orientul s-a bucurat de pace; dar, în ultimii ani ai bătrînului împărat, cînd el, aflat pe insula sa pustie, nu s-a mai sinchisit de afaceri şi a respins ideea oricărei intervenţii, şi îndeosebi după moartea lui Artaxias (în jurul anului 34), vechiul joc a reînceput. Regele Artabanos, a cărui autoritate sporise prin guvernarea sa îndelungată şi fericită şi prin numeroasele succese dobîndite împotriva populaţiilor de la graniţa Iranului, convins că bătrînul împărat nu va înclina spre începerea unui război dificil în Orient, îi convinse pe armeni să-l proclame ca rege pe Arsakes, fiul său cel mai mare – altfel spus, să schimbe suzeranitatea romană cu cea partică. Mai mult, se părea că doreşte chiar războiul cu Roma; el pretindea din partea guvernului roman moştenirea rivalului său Vonones, decedat în Cilicia, iar scrisorile sale trimise în capitala imperiului exprimau deschis atît ideea că Orientul le-ar aparţine orientalilor, cît şi grozăviile de la curtea imperială povestite la Roma, chiar şi în cercurile intime, doar în şoaptă. Se spune că ar fi încercat chiar să cucerească Cappadocia. Dar el îşi făcuse socoteala fără leul bătrîn. Chiar la Capreae fiind, Tiberius îi înspăimînta nu numai pe curteni, şi nu era el bărbatul care să nu fi ripostat la batjocorirea sa şi a Romei. Înzestrîndu-l cu puteri asemănătoare celor pe care le deţinuseră anterior Gaius Caesar şi Germanicus, el îl trimise în Orient pe Lucius Vitellius, tatăl viitorului împărat, ofiţer hotărît şi abil diplomat, cu

misiunea de a conduce legiunile siriene, în caz de nevoie, dincolo de Eufrat. În acelaşi timp, recurse la des încercata metodă de a le crea stăpînilor Orientului dificultăţi în propria ţară, provocînd insurecţii şi instigîndu-i pe pretendenţii la tron. Pentru a-l combate pe prinţul part, proclamat rege de către partida naţională armeană, el alese un principe din familia dinastică a iberilor, Mithridates, fratele regelui iberilor Pharasmanes, şi-l îndemnă, ca şi pe principele albanilor, să-l sprijine cu armata pe pretendentul roman la tronul Armeniei. Cu ajutorul aurului roman, el angajă pentru invadarea Armeniei numeroase cete din rîndul sarmaţilor transcaucazieni, uşor accesibili oricărui recrutor. Într-adevăr, pretendentul roman reuşi să-l otrăvească pe rivalul său cu ajutorul unor curteni mituiţi şi să devină stăpînul ţării şi al capitalei Artaxata. În locul celui asasinat, Artabanos îşi trimise în Armenia un alt fiu, acesta încercînd, la rîndul său, să-şi procure trupe auxiliare transcaucaziene; dar numărul celor ajunse în Armenia nu era semnificativ şi cetele de călăreţ parţi nu puteau face faţă destoinicei infanterii a populaţiilor caucaziene şi temuţilor arcaşi-călăreţi sarmaţi. Orodes a fost înfrînt într-o bătălie crîncenă şi grav rănit în duelul cu rivalul său. Atunci, Artabanos porni el însuşi spre Armenia. Însă şi Vitellius puse acum legiunile în mişcare pentru a traversa Eufratul şi a invada Mesopotamia; acest fapt a dus la izbucnirea insurecţiei de mult pregătite în taină. Comportarea regelui scitic, energică şi tot mai nestăpînită odată cu succesele obţinute, lezase multe persoane şi interese. El a îndepărtat mai ales pe grecii mesopontamieni şi orgolioasa comunitate urbană Seleucia, căreia îi anulase constituţia democratică de tip grecesc. Aurul roman a susţinut răzvrătirea iminentă. Nobili nemulţumiţi intraseră mai demult în legătură cu guvernul roman şi-i ceruseră un Arsacid veritabil. Tiberius îl trimisese pe fiul cu acelaşi nume al lui Phraates, unicul care-i supravieţuise tatălui, şi, după ce bătrînul, educat în tradiţia romană, murise în Siria, în locul lui plecă Tiridates, un nepot al lui Phraates, stabilit, de asemenea, la Roma. Principele part Sinnakes, căpetenia acestor uneltiri, refuză acum să se subordoneze scitului şi înălţă stindardul Arsacizilor. Vitellius traversă Eufratul împreună cu legiunile, avîndu-l în suita sa pe noul Mare

Rege din mila romanilor. Guvernatorul part al Mesopotamiei, Ornospades, care, aflat în exil, participase la războiul panonian sub comanda lui Tiberius, trecu împreună cu trupele sale imediat de partea noului stăpîn; Abdagaeses, tatăl lui Sinnakes, a predat tezaurul regal; după foarte scurt timp, Artabanos a fost părăsit de întreaga ţară, fiind silit să se refugieze în patria sa scitică. Aici rătăci ca fugar prin păduri şi-şi asigură hrana vînînd cu arcul, în timp ce la Ctesiphon avea loc ceremonia instaurării lui Tiridates, care, conform constituţiei parte, primi tiara din partea principilor convocaţi cu ocazia încoronării. Dar domnia noului Mare Rege trimis de inamicul statului n-a fost de durată. Fiind un bărbat tînăr, neexperimentat şi slab de înger, guvernarea, care, de fapt, nu se afla în mîinile sale, ci în cele ale bărbaţilor care-l aduseseră la putere, îndeosebi în mîinile lui Abdagaeses, stîrni în curînd opoziţia. Unii dintre satrapii cei mai distinşi nu se prezentaseră nici măcar la ceremonia încoronării şi-l rechemau acum din exil pe regele alungat; Artabanos se întoarse cu ajutorul lor şi al contingentelor primite din partea conaţionalilor săi scitici şi, în anul următor (36), stăpînea deja din nou asupra întregului regat, cu excepţia Seleuciei. La rîndul lui, Tiridates ajunse fugar şi ceru din partea protectorilor săi romani azilul care nu-i putea fi refuzat. Vitellius conduse legiunile din nou la Eufrat; dar, întrucît Marele Rege apăru în persoană şi era gata să accepte orice condiţii în cazul în care guvernul roman va renunţa la întronarea lui Tiridates, pacea a fost încheiată destul de repede. Artabanos nu numai că l-a recunoscut pe Mithridates ca rege al Armeniei, ci a adus şi în faţa imaginii împăratului omagiile ce obişnuiau să fie cerute din partea unui vasal şi l-a predat romanilor pe fiul său Darius ca ostatic. Între timp, bătrînul împărat murise; dar el mai gustase această victorie a politicii sale – pe cît de nesîngeroasă, pe atît de desăvîrşită – în timpul insurecţiei din Orient.

Succesul obţinut de înţelepciunea bătrînului a fost năruit imediat de neghiobia succesorului. Exceptînd anularea unor chibzuite instituiri ale lui Tiberius, cum era, de exemplu, restaurarea regatului confiscat Commagene, firea sa stupidă îl pizmuia pe împăratul mort pentru succesul dobîndit. El îi chemă la Roma, pentru a da socoteală,

pe destoinicul guvernator al Siriei şi pe noul rege al Armeniei, îl destitui pe cel din urmă şi, după ce-l întemniţă pentru un timp, îl trimise în exil. Guvernul part profită, bineînţeles, de ocazie şi ocupă Armenia, rămasă din nou fără stăpîn. După ce a ajuns la putere, în anul 41, Claudius a trebuit să o ia de la capăt. El urmă exemplul lui Tiberius. Mithridates, rechemat din exil, a fost reabilitat şi îndemnat să recucerească Armenia cu sprijinul fratelui său. Intenţiile romanilor au fost înlesnite de războiul fratricid dintre cei trei fii ai regelui Artabanos al III-lea, care tocmai devasta regatul parţilor. După asasinarea fratelui mai vîrstnic, Gotarzes şi Vardanes se luptară ani de-a rîndul pentru tron; Seleucia, care se răzvrătise şi împotriva tatălui, rezistă timp de şapte ani împotriva lui şi, după aceea, împotriva fiilor săi; ca întotdeauna, populaţiile Turanului interveniră şi în această vrajbă dintre principii Iranului. Cu ajutorul trupelor fratelui său şi al celor din provinciile romane învecinate, Mithridates reuşi să-i învingă pe armenii filoparţi şi să redevină regele ţinutului; Armenia primi o garnizoană romană. După ce Vardanes se înţelese cu fratele său şi recuceri, în sfîrşit, Seleucia, îşi manifestă intenţia de a invada Armenia; însă, observînd atitudinea ameninţătoare a legatului roman din Siria, renunţă la plan; curînd după aceea, fratele rupse înţelegerea şi războiul civil îşi reluă cursul. El nu se sfîrşi nici cu uciderea viteazului Vardanes, încercat în luptele cu popoarele Turanului; partida adversă apelă acum la Roma şi ceru guvernului pe fiul lui Vonones, prinţul Meherdates, stabilit aici. În faţa senatului, împăratul Claudius l-a predat alor săi pentru a pleca spre Siria, sfătuindu-l să-şi administreze noul regat cu bunătate şi dreptate şi să nu uite de prietenia protectoare a Romei (49). El nu a putut traduce aceste precepte în practică. Legiunile romane care-l însoţiseră pînă la Eufrat l-au predat aici celor care-l chemaseră: căpeteniei puternicei ginţi princiare a Carenae-ilor şi regilor Abgaros din Edessa şi Izates din Adiabene. Ca toţi ceilalţi regi parţi proclamaţi de romani, neexperimentatul şi deloc războinicul tînăr nu putea face faţă misiunii încredinţate; odată ce-l cunoscură mai bine, mulţi dintre susţinătorii săi cei mai distinşi îl părăsiră şi trecură de partea lui Gotarzes; în bătălia decisivă soarta i-a fost pecetluită prin uciderea

viteazului conducător al Carenae-ilor. Meherdates a fost luat prizonier; duşmanii săi, considerînd că execuţia este inutilă, îi tăiară doar urechile, după cutuma orientală acesta devenind astfel inapt pentru guvernare.

În ciuda acestei înfrîngeri a politicii romane în regatul part, Armenia le-a revenit totuşi romanilor atît timp cît parţii au fost conduşi de incapabilul Gotarzes. Dar lupta pentru stăpînirea acestei ţări a reînceput imediat după ce frîiele guvernării au fost preluate de o mînă mai viguroasă şi luptele interne se încheiară. Regele Vologasos, care urmă în anul 51, după moartea lui Gotarzes şi scurta guvernare a tatălui său, Vonones al II-lea, a fost întronat – rară excepţie – cu asentimentul deplin al fraţilor săi, Pakoros şi Tiridates. El s-a dovedit un regent capabil – este cunoscut şi ca întemeietor de oraşe, şi pentru strădaniile sale, încununate de succes, de a orienta comerţul Palmyrei către oraşul său, Vologasias, de pe cursul inferior al Eufratului –, un duşman al hotărîrilor pripite şi extreme şi, în limita posibilităţilor, un suveran dornic să menţină pacea în relaţiile cu puternicul său vecin. Redobîndirea Armeniei era însă scopul politic călăuzitor al dinastiei, el însuşi fiind pregătit să folosească orice ocazie pentru realizarea lui. Se părea că ocazia se ivise. Curtea armeană devenise scena uneia dintre cele mai groaznice tragedii familiale din cîte cunoaşte istoria. Bătrînul rege al iberilor, Pharasmanes, intenţiona să-l detroneze pe fratele său Mithridates, regele Armeniei, şi să-l înlocuiască cu propriul fiu, Rhadamistos. Pretextînd o neînţelegere avută cu tatăl său, Rhadamistos se înfăţişă în faţa unchiului şi socrului său şi complotă cu armeni distinşi conform planului urzit. După ce îşi cîştigă un număr de simpatizanţi, Pharasmanes, invocînd motive fictive, porni războiul împotriva fratelui în anul 52 şi instaură puterea lui sau, mai degrabă, cea a fiului său asupra Armeniei. Mithridates se refugie sub protecţia garnizoanei romane din fortăreaţa Gorneae. Rhadamistos nu îndrăzni s-o atace, însă comandantul Caelius Pollio era cunoscut pentru ticăloşia şi venalitatea lui. Centurionul subordonat lui se duse la Pharasmanes pentru a solicita retragerea trupelor sale; acesta îşi dădu cuvîntul, dar nu-l respectă. În absenţa comandamentului

secund, Pollio, amenințîndu-l cu suspendarea protecției, îl sili pe rege, care-şi întrezărea soarta, să se predea lui Rhadamistos. Mithridates a fost ucis împreună cu soția lui, sora lui Rhadamistos; copiii lor, întrucît începuseră să se vaiete disperaţi la vederea trupurilor neînsufleţite ale părinților lor, au fost şi ei uciși. În acest fel, Rhadamistos îşi impuse stăpînirea asupra Armeniei. Guvernul roman nu putea rămîne nepăsător faţă de grozăviile în care fuseseră implicaţi şi ofiţerii romani şi nici nu putea permite ca unul dintre vasalii lui să pornească război împotriva altui vasal roman. Cu toate acestea, guvernatorul Cappadociei, Iulius Paelignus, îl recunoscu pe noul rege al Armeniei. Iar în sfatul guvernatorului Siriei, Ummidius Quadratus, prevala opinia că romanilor le era indiferent dacă Armenia era condusă de unchi sau de nepot; legatul trimis în fruntea unei legiuni spre Armenia avea numai misiunea de a menține statu-quoul pînă la noi ordine. Atunci, regele parților, presupunînd că guvernul roman nu se va grăbi să intervină în favoarea regelui Rhadamistos, consideră că sosise momentul pentru a-şi reînnoi revendicările asupra Armeniei. El dărui Armenia fratelui său Tiridates, iar trupele parte invadatoare, aproape fără a angaja lupta, ocupară cele două capitale, Tigranocerta şi Artaxata, şi întreaga ţară. Cînd Rhadamistos încercă să păstreze preţul crimelor sale sîngeroase, înşişi armenii îl alungară din ţară. Se pare că, după predarea fortăreţei Gorneae, garnizoana romană a părăsit Armenia; pentru a nu intra în conflict cu parții, guvernatorul a rechemat legiunea plecată din Siria.

Cînd vestea ajunse la Roma (sfîrşitul anului 54), împăratul Claudius tocmai murise, iar în locul tînărului urmaş de 17 ani guvernau de fapt miniştrii Burrus şi Seneca. Acțiunea lui Vologasos putea fi pedepsită doar cu o declarație de război. În mod extraordinar, guvernul roman îl trimise într-adevăr pe legatul consular Gnaeus Domitius Corbulo în Cappadocia, provincie de rang secundar, deci lipsită de legiuni. Fiind cumnatul împăratului Gaius, acesta avansase repede, devenise în timpul lui Claudius legat al Germaniei inferioare (anul 47; p. 72) şi de atunci trecuse în rîndul puținilor comandanți destoinici care încercau să reintroducă

disciplina decăzută în multe privinţe; Corbulo era de statură herculeană, capabil să înfrunte orice greutăţi şi de un nestăvilit curaj nu numai înaintea inamicilor, ci şi faţă de propriii soldaţi. Părea a fi un semn de bun augur că guvernarea neroniană îi încredinţa tocmai lui primul comandament însemnat devenit vacant. Ce-i drept, incapabilul legat sirian Quadratus n-a fost rechemat, ci îndemnat să-i cedeze guvernatorului provinciei vecine două dintre cele patru legiuni. Toate legiunile au înaintat pînă la Eufrat şi începu imediat construirea podurilor. Cele două ţinuturi învecinate situate la graniţa vestică a Armeniei, Armenia Mică şi Sophene, au fost acordate unor principi sirieni de încredere: Aristobulos, o rudă a familiei herodiene, şi Sohaemos, din familia princiară de la Hemesa. Amîndoi îi erau subordonaţi lui Corbulo. Ordinul de marş le-a fost transmis şi regelui Agrippa, care guverna rămăşiţele statului iudaic, şi regelui Antiochos din Commagene. Însă lupta n-a fost angajată imediat. Cauza rezida parţial în starea legiunilor siriene: era o gravă dovadă a incapacităţii administraţiei de pînă atunci faptul că trupele încredinţate au fost considerate de Corbulo de-a dreptul inutilizabile. Legiunile recrutate şi staţionate în provinciile greceşti fuseseră întotdeauna mai slabe decît cele occidentale; acum, din cauza păcii îndelungate şi a disciplinei militare delăsătoare, puterea distructivă a Orientului le demobilizase cu totul. Soldaţii locuiau mai mult în oraşe decît în tabere; mulţi dintre ei se dezobişnuiseră să poarte armele şi nici nu auziseră de ridicarea unei tabere sau de serviciul de gardă; regimentele nu mai fuseseră completate de mult şi aveau în rîndurile lor mulţi soldaţi bătrîni, incapabili de luptă. Pentru început, Corbulo trebui să concedieze un mare număr de soldaţi, dar şi să încorporeze şi să instruiască un număr mult mai mare de recruţi. Schimbarea comodelor tabere de iarnă de pe Orontes cu cele din asprii munţi ai Armeniei, introducerea neaşteptată a unei discipline militare ferme provocară îmbolnăviri dese şi numeroase dezertări. Cînd situaţia deveni critică, generalul se văzu totuşi nevoit să ceară una dintre legiunile mai destoinice din Occident. În aceste împrejurări, el nu se grăbi să-şi trimită soldaţii împotriva inamicului; hotărîtoare au fost totuşi considerentele politice.

Dacă guvernul roman ar fi intenţionat să-l alunge imediat pe regele part din Armenia şi să-l înlocuiască – ce-i drept, nu cu Rhadamistos, neexistînd nici un temei ca romanii să se păteze cu crimele acestuia – cu un alt principe ales de ei, forţele armate de care dispunea deja Corbulo ar fi fost suficiente, întrucît regele Vologasos, antrenat din nou în vrajbe interne, îşi retrăsese trupele de pe teritoriul armean. Însă planul romanilor a fost de altă natură; ei nu intenţionau să-l înlăture pe Tiridates, ci doar să-i impună, în caz de nevoie şi cu forţa, recunoaşterea suzeranităţii romane. Numai în acest caz legiunile romane urmau să fie puse în mişcare. Această cerinţă se apropia de fapt foarte mult de cedarea Armeniei în favoarea parţilor. Factorii care susţineau, respectiv contraziceau această politică au fost prezentaţi mai sus (p. 212). Dacă Armenia era organizată acum ca o secundogenitură partă, recunoaşterea dreptului clientelar roman nu era altceva decît o formalitate – mai exact, doar o salvare a onoarei militare şi politice. Guvernarea din primii ani ai lui Nero, egalată rareori în privinţa clarviziunii şi energiei, intenţiona aşadar să se debaraseze de Armenia într-un mod cît mai decent; şi nici nu trebuie să ne surprindă. Într-adevăr, aici se căra apa cu ciurul. Ce-i drept, în repetate rînduri, stăpînirea Armeniei a trebuit să fie recunoscută în această ţară şi de către parţi: în anul 20 î.Cr. prin Tiberius, apoi, în anul 2 d.Cr. prin Gaius; în anul 18 prin Germanicus; în anul 36 prin Vitellius. Dar tocmai aceste expediţii extraordinare, reluate periodic şi, deşi încununate întotdeauna de succes, rămase totuşi fără efecte durabile, sprijiniră argumentul parţilor invocat cu prilejul tratativelor din timpul lui Nero, şi anume că suveranitatea romană asupra Armeniei ar fi o noţiune lipsită de conţinut, ţara fiind şi vrînd să rămînă parţă. Recunoaşterea suzeranităţii romane era determinată, dacă nu de războiul efectiv, cel puţin de ameninţarea cu războiul, iar fricţiunile nesfîrşite iscate din această cauză duceau la imposibilitatea statornicirii unei păci durabile între cele două mari puteri vecine. Dacă romanii erau consecvenţi, trebuiau fie să-şi subordoneze efectiv Armenia şi malul stîng al Eufratului renunţînd la stăpînirea indirectă, fie să le cedeze parţilor din aceste ţinuturi atît cît era compatibil cu

principiul suprem al guvernării romane: nerecunoaşterea nici unei puteri egale la fruntariile imperiului. Augustus şi regenţii de pînă atunci respinseseră prima alternativă cu toată hotărîrea şi ar fi trebuit să păşească pe cealaltă cale; însă ei încercaseră cel puţin s-o evite şi pe aceasta din urmă şi să excludă dinastia parţă din competiţia pentru tronul Armeniei, tentativă lipsită de succes. Oamenii de stat guvernanţi din primii ani ai domniei lui Nero trebuie să fi întrevăzut în această politică o greşeală, întrucît ei le cedară Armenia Arsacizilor şi se mulţumiră cu recunoaşterea unor pretenţii minime. Dacă pericolele şi neajunsurile cauzate statului prin menţinerea acestui ţinut legat doar formal de imperiu erau puse în cumpănă împotriva celor pe care romanii le aveau de aşteptat din partea stăpînirii parte asupra Armeniei, decizia, avînd în vedere şi slaba putere ofensivă a regatului part, trebuie să fie luată în ultima accepţiune. În tot cazul, această politică era consecventă şi încerca să atingă într-un mod mai evident şi mai înţelept ţelul urmărit şi de Augustus.

Astfel se poate înţelege de ce Corbulo şi Quadratus, în loc să traverseze Eufratul, iniţiară tratative cu Vologasos şi de ce regele part, fără îndoială înştiinţat despre intenţiile reale ale romanilor, nu se împotrivi să se supună romanilor, asemenea predecesorului său, şi să le predea ca ostatici unii membri ai familiei regale drept garanţie a păcii. Contraserviciul stabilit în secret l-au constituit tolerarea stăpînirii lui Tiridates asupra Armeniei şi renunţarea la alegerea unui pretendent roman. Trecură cîţiva ani de pace efectivă. Dar, întrucît Vologasos şi Tiridates nu interveniră pe lîngă guvernul roman pentru învestitura celui din urmă, Corbulo trecu în anul 58 la ofensiva împotriva lui Tiridates. Dacă nu dorea să le ofere prietenilor, ca şi inamicilor, o dovadă de slăbiciune, tocmai politica retragerii şi renunţării avea nevoie de salvarea aparenţelor, aşadar fie de recunoaşterea formală şi solemnă a supremaţiei romane, fie, ceea ce era preferabil, de victoria dobîndită prin forţa armelor.

În vara anului 58, Corbulo conduse o armată destul de combativă, de 30.000 de soldaţi, dincolo de Eufrat. Reorganizarea şi călirea trupelor au fost desăvîrşite de campania însăşi, iar taberele de iarnă

au fost ridicate pe teritoriul armean. În primăvara anului următor începu înaintarea către capitala Artaxata. În acelaşi timp, Armenia a fost atacată din nord de iberi, al căror rege, Pharasmanes, îşi executase fiul Rhadamistos pentru a-şi camufla propriile fărădelegi, străduindu-se acum, prin servicii oportune, să-şi acopere greşelile cu vălul uitării; dinspre nord-vest pătrunseră vitejii mosci, iar din sud regele Antiochos al Commagenei. Regele Vologasos era reţinut de răscoala hircanienilor de la graniţa opusă a imperiului şi nu putea sau nu dorea să intervină direct în luptă. Tiridates se opuse cu vitejie, dar era neputincios în faţa superiorităţii zdrobitoare. În zadar încercă să întrerupă liniile de legătură ale romanilor, care se aprovizionau folosind căile Mării Negre şi portul de la Trapezunt. Fortăreţele Armeniei nu au putut rezista asalturilor romane, iar garnizoanele au fost măcelărite pînă la ultimul om. Pierzînd bătălia sub zidurile Artaxatei, Tiridates renunţă la lupta inegală şi se refugie la parţi. Artaxata s-a predat şi armata romană a iernat aici, în inima Armeniei. După ce incendie oraşul în primăvara anului 60, Corbulo înaintă pe calea cea mai scurtă spre a doua capitală a ţării, Tigranocerta, la nord-vest de Nisibis, în regiunea Tigrului. Spaima stîrnită de distrugerea Artaxatei i-o luă înainte; nicăieri nu i se opuse o rezistenţă serioasă; Tigranocerta îşi deschise voluntar porţile în faţa învingătorului, care, în mod bine calculat, iertă oraşul. Tiridates mai întreprinse o tentativă de întoarcere şi de reluare a luptei, dar a fost respins fără dificultate. La sfîrşitul anului 60, întreaga Armenie era supusă şi se afla la dispoziţia guvernului roman.

Era firesc ca Roma să renunţe acum la Tiridates. Nero îi încredinţă regatul Armenia prinţului Tigranes, un strănepot, după tată, al lui Herodes cel Mare, iar după mamă, al regelui Archelaos al Cappadociei. Înrudit şi cu vechea familie regală armeană pe linie feminină şi nepotul unui rege efemer al Armeniei din ultimii ani ai lui Augustus, el fusese educat la Roma şi era o unealtă devotată guvernului roman. Din ordinul împăratului, Corbulo îl întronă în anul 60. În ţară rămase o garnizoană romană alcătuită din 1.000 de legionari şi între 3.000 şi 4.000 de călăreţi şi trupe pedestre auxiliare. O parte dintre provinciile de graniţă au fost separate de

Armenia şi împărţite regilor vecini: Polemon din Pont şi Trapezunt, Aristobulos din Armenia Mică, Pharasmanes din Iberia şi Antiochos din Commagene. Noul stăpîn al Armeniei pătrunse în schimb, bineînţeles, cu acordul romanilor, în provincia parţă învecinată Adiabene, îl înfrînse pe satrapul Monobazos şi se părea că statul part va pierde şi acest ţinut.

Această întorsătură a lucrurilor sili guvernul part să renunţe la pasivitatea de pînă atunci; nu mai era vorba de recîştigarea Armeniei, ci de integritatea regatului part. Coliziunea dintre cele două mari puteri, de mult aflată în suspensie, părea inevitabilă. În adunarea mai-marilor regatului, Vologasos îl confirmă pe Tiridates din nou ca rege al Armeniei şi-l trimise împreună cu generalul Monaeses împotriva uzurpatorului ţării instaurat de romani; parţii îl asediară la Tigranocerta, ocupată de trupe romane. Vologasos însuşi îşi concentră forţele principale în Mesopotamia şi ameninţă Siria (începutul anului 61). Corbulo, care comanda după moartea lui Quadratus atît în Cappadocia, cît şi în Siria, dar ceruse din partea guvernului numirea unui alt guvernator pentru Cappadocia şi Armenia, trimise deocamdată două legiuni în sprijinul lui Tigranes, în timp ce el însuşi se apropie de Eufrat pentru a-l primi pe regele parţilor. Însă din nou nu se ajunse la bătălie, ci la tratat. Vologasos, înţelegînd riscurile jocului ce urma să fie angajat, acceptă acum condiţiile propuse în zadar de romani înainte de izbucnirea războiului armean şi era chiar gata să permită învestirea fratelui său de către împăratul roman. Corbulo acceptă propunerea. El îl abandonă pe Tigranes, retrase trupele din Armenia şi, întrucît şi trupele parte de sprijin părăsiră ţara, permise ca Tiridates să recîştige poziţiile pierdute. Vologasos trimise în schimb o solie guvernului roman, care prezentă acceptul fratelui său de a guverna ţara în calitate de client roman.

Aceste măsuri ale lui Corbulo erau hazardate şi conduseră la grave complicaţii. Se poate ca generalul roman să fi fost convins mai mult decît oamenii de stat din Roma de inutilitatea păstrării Armeniei; dar, după ce guvernul roman îl instaurase pe Tigranes ca rege al Armeniei, Corbulo nu putea reveni cu de la sine putere

asupra condiţiilor puse înainte, cu atît mai puţin să renunţe la propriile cuceriri şi să retragă trupele romane din Armenia. El îşi depăşise prerogativele cu atît mai mult cu cît administra Cappadocia şi Armenia doar interimar, chiar el declarînd guvernului că nu este capabil să deţină în acelaşi timp comanda şi aici, şi în Siria; drept urmare, consularul Lucius Caesennius Paetus, care fusese numit guvernator al Cappadociei, se afla deja în drum spre această provincie. Corbulo aproape nu poate fi disculpat de bănuiala că l-a invidiat pe succesorul său din cauza onoarei supunerii definitive a Armeniei şi că tratatul de pace, încheiat *de facto* cu parţii, urma să instituie o situaţie definitivă înainte de sosirea lui. Ca urmare, guvernul roman respinse propunerile lui Vologasos şi stărui asupra păstrării Armeniei, care, conform declaraţiei noului guvernator sosit în Cappadocia în vara anului 61, urma să treacă direct sub administraţie romană. Nu se poate stabili dacă guvernul roman se hotărîse într-adevăr pentru măsuri atît de radicale; ele ar fi fost însă o consecinţă a politicii sale. Instaurarea unui rege dependent de Roma era doar prelungirea situaţiei intolerabile de pînă atunci; cel care dorea să evite cedarea Armeniei în favoarea parţilor trebuia să reflecteze asupra transformării regatului într-o provincie romană. Războiul continuă aşadar; în acest scop, armata capadociană a fost întărită cu una dintre legiunile moesice. La sosirea lui Paetus, cele două legiuni cedate de Corbulo staţionau dincoace de Eufrat, în Cappadocia. Armenia fusese evacuată şi trebuia să fie recucerită. Paetus nu întîrzie, traversă Eufratul la Melitene (Malatia), pătrunse în Armenia şi cuceri primele fortăreţe aflate în apropierea graniţei. Însă anotimpul îl sili să renunţe destul de curînd la planul iniţial de a ocupa Tigranocerta chiar în acel an; dar, urmînd exemplul lui Corbulo, îşi stabili taberele de iarnă în ţara inamică, la Rhandeia, pe Arsanias, un afluent al Eufratului, în apropiere de actualul Charput, pentru a-şi putea relua marşul neîntîrziat în primăvara următoare; bagajele, femeile şi copiii au fost adăpostite în apropiere, în puternica fortăreaţă Arsamosata. Însă el subapreciase dificultăţile acestei acţiuni. Cea mai bună dintre legiunile sale, cea moesică, se afla încă în marş şi iernă dincoace de Eufrat, în ţinutul pontic;

celelalte două nu erau cele pe care Corbulo le iniţiase în război şi le condusese la victorie, ci legiunile siriene păstrate de Quadratus, incomplete şi aproape inutilizabile fără o reorganizare radicală. În plus, spre deosebire de Corbulo, el nu se găsea doar în faţa armenilor, ci şi a forţelor principale ale parţilor. Cînd războiul deveni inevitabil, Vologasos îşi conduse nucleul trupelor sale din Mesopotamia în Armenia şi-şi fructificase din plin avantajul strategic al liniilor de legătură mai scurte. Printr-un atac oportun împotriva Mesopotamiei, Corbulo ar fi putut să întîrzie sau măcar să compenseze această invazie, cu atît mai mult cu cît aruncase poduri peste Eufrat şi ocupase şi capete de pod pe malul opus; dar el rămase nepăsător pe poziţie şi-l lăsă pe Paetus să înfrunte singur marea masă a trupelor inamice. Acesta nu era nici militar şi nici dispus să accepte şi să respecte un sfat autorizat, fiind un om nehotărît, semeţ şi lăudăros cînd ataca, dar descurajat şi tăcut în urma insuccesului. În consecinţă, inevitabilul se produse. În primăvara anului 62 nu Paetus atacă, ci Vologasos; trupele romane avansate care urmau să taie calea parţilor au fost copleşite de superioritatea zdrobitoare a acestora. Atacul se transformă în curînd într-un asediu al poziţiilor răsfirate în taberele de iarnă şi al fortăreţei. Legiunile nu puteau nici să înainteze, nici să se retragă; soldaţii dezertau în masă; unica speranţă se îndrepta spre legiunile inactive ale lui Corbulo, cantonate în îndepărtata Sirie septentrională, neîndoielnic la Zeugma. Catastrofa se petrecu din vina ambilor generali; vina îi revenea în egală măsură lui Corbulo, întrucît pornise prea tîrziu în ajutorul armatei împresurate – cu toate că iuţi cît putu marşul îndată ce-şi dădu seama de amploarea pericolului –, şi lui Paetus, care preferă capitularea în locul ideii temerare de a lupta pînă la ultimul om, irosind astfel şansa unei salvări iminente. Dacă ar mai fi rezistat încă trei zile, cei 5.000 de soldaţi ai lui Corbulo ar fi adus mult aşteptatul ajutor. Condiţiile capitulării stipulau pentru romani retragerea nestingherită şi cedarea Armeniei împreună cu toate fortăreţele ocupate şi toate proviziile existente, de care parţii duceau lipsă acut. În ciuda acestui succes militar, Vologasos se declară de acord să solicite Armenia sub formă de regat clientelar pentru fratele său şi să

trimită în acest scop soli la împăratul Nero. Moderaţia învingătorului se poate datora informaţiilor despre apropierea lui Corbulo, pe care armata încercuită nu le deţinea; însă mult mai probabil prevăzătorul bărbat nu avea nici un interes să reediteze catastrofa lui Crassus şi să aducă vulturii romani din nou la Ctesiphon. El ştia că înfrîngerea unei armate romane nu putea fi echivalată cu supunerea Romei, iar concesia reală ce rezida în recunoaşterea lui Tiridates nu a fost plătită prea scump prin această renunţare formală.

Guvernul roman respinse din nou propunerile regelui part şi ordonă continuarea războiului. Nici nu se putea altfel; dacă înainte de începerea războiului recunoaşterea lui Tiridates trebuia să dea de gîndit, iar după declaraţia de război a parţilor era aproape inadmisibilă, ea trebuia să apară acum ca o consecinţă a capitulării de la Rhandeia, de-a dreptul ca o ratificare a acesteia. Roma întreprinse măsuri energice pentru reluarea luptei împotriva parţilor. Paetus a fost rechemat. Corbulo, privit datorită opiniei publice revoltate în urma ruşinoasei capitulări, ca învingătorul Armeniei şi calificat de cunoscătorii pătrunzători ai faptelor recente, vrînd-nevrînd, drept cel mai capabil şi unicul general care putea comanda în acest război, preluă încă o dată guvernarea Cappadociei, dar, în acelaşi timp, şi comanda asupra tuturor trupelor utilizabile în această campanie, întărite cu încă o legiune dislocată din Panonia. Ca urmare, toţi guvernatorii şi principii Orientului primiră poruncă să i se subordoneze în problemele de ordin militar, astfel încît puterea magistraturii sale se apropia foarte mult de cea deţinută în Orient de prinţii moştenitori Gaius şi Germanicus. Dacă aceste măsuri urmau să ducă la o reabilitare serioasă a onoarei militare romane, ele nu-şi atinseră scopul. Felul în care situaţia a fost judecată de Corbulo este oglindit de înţelegerea pe care o încheie cu regele parţilor, la scurt timp după catastrofa de la Rhandeia: regele îşi retrase garnizoanele partice din Armenia, iar romanii evacuară fortăreţele construite pe malul mesopotamian pentru apărarea podurilor ce traversau Eufratul. Pe cît de neînsemnate erau garnizoanele partice din Armenia pentru ofensiva romană, pe atît de importante erau podurile de pe Eufrat; dimpotrivă, dacă Tiridates urma să fie recunoscut ca

rege clientelar roman în Armenia, podurile deveniseră într-adevăr inutile, iar garnizoanele partice din Armenia chiar o imposibilitate. E drept, în primăvara următoare (63), Corbulo trecu la ofensiva ce-i fusese ordonată şi conduse la Melitene cele mai bune patru legiuni, dincolo de Eufrat, înaintînd împotriva forţei armate principale a parţilor şi armenilor, care staţiona în regiunea de la Arsamosata. Dar nu se ajunse la o bătălie propriu-zisă; el distruse doar cîteva castele ale unor nobili cu vederi antiromane. În schimb, întîlnirea duse la o nouă împăciuire. Aşa cum o vor arăta evenimentele ulterioare, Corbulo acceptă propunerile partice, respinse înainte de guvernul său, în sensul că Armenia deveni o dată pentru totdeauna o secundogenitură partă şi că, prin această convenţie, guvernul roman se obliga să acorde coroana în viitor doar unui Arsacid. Tiridates trebuia numai să se angajeze că va depune diadema regală la picioarele imaginii împăratului, în faţa celor două armate, la Rhandeia, tocmai acolo unde se hotărîse capitularea, făgăduind că nu şi-o va mai aşeza pe frunte pînă nu o va primi chiar la Roma, din mîinile împăratului însuşi. Se întîmplă întocmai (63). Prin această umilire nu putea fi iertat generalul care, în loc să poarte războiul cu care fusese însărcinat, încheiase pace în condiţiile respinse de către guvernul său. Dar, între timp, muriseră oamenii de stat care hotărîseră destinele statului, locul lor fiind luat de guvernarea personală a împăratului. Actul ceremonios de la Rhandeia şi aşteptata înscenare fastuoasă a învestiturii principelui part cu coroana Armeniei în capitala imperiului suscită un puternic interes din partea publicului şi îndeosebi a împăratului însuşi. Pacea a fost ratificată şi condiţiile ei respectate; în anul 66, prinţul part îşi făcu intrarea la Roma însoţit de 3.000 de călăreţi parţi, aducîndu-i ca ostatici pe copiii celor trei fraţi, ca şi pe cei ai lui Monabazos al Adiabenei. El îl salută în genunchi pe suzeranul său aşezat pe tronul imperial instalat în forul capitalei şi, în faţa întregului popor, acesta îi legă panglica regală în jurul frunţii.

Felul prudent, s-ar putea spune chiar paşnic, în care a fost condus ultimul război, ce a durat, nominal, zece ani, şi încheierea lui corespunzătoare prin predarea reală a Armeniei în mîinile parţilor cu

respectarea susceptibilităţii mai puternicului imperiu din Occident nu întîrziară să dea roade. Sub dinastia naţională, recunoscută de romani, Armenia deveni mai dependentă decît în timpul regilor impuşi cu forţa. Garnizoanele romane au rămas cel puţin în ţinutul Sophene, delimitat în vest de Eufrat. Armenii cerură permisiunea de a reconstrui Artaxata; ea a fost acordată, iar împăratul Nero încurajă reclădirea cu bani şi lucrători. Nici o epocă n-a putut egala buna vecinătate existentă între cele două puternice state despărţite de Eufrat instaurată după încheierea păcii de la Rhandeia din ultimii ani ai lui Nero şi, în continuare, din timpul celor trei împăraţi ai dinastiei Flaviilor. Populaţiile transcaucaziene, ademenite poate în urma participării lor la ultimele războaie, în timpul cărora pătrunseră în Armenia ca mercenari, fie ai iberilor, fie ai parţilor, începură să ameninţe îndeosebi provinciile parte occidentale, dar totodată şi cele orientale ale Imperiului Roman. Confiscarea aşa-numitului regat pontic – altfel spus, a regiunii sud-estice a ţărmului Mării Negre, cu oraşul Trapezunt şi ţinutul Phasis –, imediat după războiul armean din anul 63, se datorează probabil tocmai pregătirii de apărare împotriva acestor populaţii. Bineînţeles, marea expediţie orientală pe care împăratul Nero intenţiona s-o declanşeze în momentul în care soarta îl răpuse (68) şi în al cărei scop trimisese deja ordinele de marş către trupele de elită din Occident, dislocate în parte spre Egipt, în parte spre Dunăre, trebuia să contribuie la lărgirea graniţei în mai multe direcţii; dar ţelul propriu-zis îl constituiau trecătorile Caucazului de la nord de Tiflis şi triburile scitice stabilite pe versanţii de nord, pentru început alanii. Această expediţie neroniană are un caracter atît de puţin antipartic, încît mai degrabă poate fi concepută ca fiind întreprinsă în ajutorul lor; ambele state civilizate din Occident şi din Orient ar fi trebuit să întreprindă acţiuni concertate împotriva sălbaticelor hoarde ale nordului. Bineînţeles, Vologasos refuză cu amabilitate, ca şi fratele său, invitaţia amabilă venită din partea colegului său roman de a-l vizita la Roma, întrucît nu dorea, la rîndul lui, să apară în for ca vasal al stăpînului roman; dar el îşi dădu consimţămîntul de a se prezenta în faţa împăratului îndată ce acesta va sosi în Orient şi, spre deosebire de romani, compasiunea

orientalilor la moartea lui Nero a fost sinceră. În mod oficial, regele Vologasos înaintă senatului cererea ca memoria lui Nero să fie păstrată cu cinste, iar Pseudo-Nero a fost simpatizat mai tîrziu îndeosebi în statul part.

Însă regele part urmărea să obţină mai degrabă prietenia statului roman decît cea a lui Nero. Nu numai că se abţinu în anul celor patru împăraţi de la orice abuz, ci, prevăzînd cu exactitate deznodămîntul încleştării, îi oferi lui Vespasian 40.000 de arcaşi-călăreţi încă din perioada în care acesta se afla la Alexandria, ofertă refuzată, bineînţeles, cu mulţumiri. Înainte de toate, el se supuse dispoziţiilor date de noua guvernare în legătură cu apărarea graniţei orientale. Ca guvernator al Iudeii, Vespasian recunoscuse neajunsurile forţelor militare staţionate aici; după ce schimbă această provincie cu puterea imperială, el nu se rezumă doar la reluarea iniţiativei lui Tiberius şi la retransformarea regatului Commagene într-o provincie, ci mări şi numărul legiunilor permanente din Asia romană de la patru la şapte, forţă concentrată temporar în perioada războaiului cu parţii şi a celui şi iudaic. De asemenea, dacă Asia deţinuse pînă atunci un singur comandament militar mai important, cel al guvernatorului Siriei, el institui acum trei comandamente de acest gen. Siria, căreia i se adăuga acum Commagene, păstră cele patru legiuni; în provinciile Palestina şi Cappadocia, dotate pînă atunci doar cu trupe auxiliare, au fost staţionate una, respectiv două legiuni. Armenia rămase principat clientelar roman sub dominaţia Arsacizilor; însă, întrucît o garnizoană romană era staţionată, în timpul lui Vespasian, dincolo de graniţa armeană, în fortăreaţa Harmozika, lîngă Tiflis, Armenia trebuie să fi fost, din punct de vedere militar, sub stăpînire romană. Toate aceste măsuri erau îndreptate împotriva vecinului oriental, chiar dacă nu implicau o ameninţare cu războiul. După cucerirea Ierusalimului, Vologasos a fost totuşi primul care l-a felicitat pe prinţul moştenitor roman pentru consolidarea stăpînirii romane în Siria, iar înfiinţarea taberelor de legiune din Commagene, Cappadocia şi Armenia Mică a fost acceptată fără crîcnire. Mai mult, el îi sugeră lui Vespasian să reia expediţia transcaucaziană şi solicită trimiterea unei armate romane, comandată de unul dintre prinţii

imperiali, împotriva alanilor; cu toate că împăratul nu a acceptat acest plan amplu, trupa romană staţionată în ţinutul de la Tiflis a fost, probabil, trimisă doar pentru închiderea trecătorii Caucazului, reprezentînd astfel şi aici interesele parţilor. În ciuda întăririi poziţiei militare a Romei de pe Eufrat sau, poate, tocmai mulţumită ei – şi intimidarea vecinului este un mijloc de a menţine pacea –, starea de pace n-a fost simţitor tulburată pe parcursul întregii stăpîniri flaviene. E adevărat, permanenta schimbare a dinaştilor parţi a determinat ciocniri izolate şi uneori s-au arătat şi norii ameninţători ai războiului, dar, pe cît de neaşteptat apărură, pe atît de rapid dispărură. Apariţia, în ultimii ani ai lui Vespasian, a unui impostor care îşi luă numele lui Nero – este cel care a determinat revelaţia lui Ioan – aproape că ar fi dus la o asemenea coliziune. Pretendentul, în realitate un anume Terentius Maximus din Asia Mică, dar semănînd izbitor cu împăratul-cîntăreţ prin fizionomie, glas şi gestică, nu numai că strînse în jurul său partizani din tot ţinutul roman de pe Eufrat, ci obţinu şi sprijinul parţilor. Se pare că atunci, ca de atîtea ori, regalitatea partă era disputată de mai mulţi regi, unul dintre ei, Artabanos, apărînd cauza pretendentului roman, întrucît împăratul Titus se declarase împotriva lui. Acţiunea a rămas însă fără urmări; dimpotrivă, curînd după aceea, guvernul part i l-a predat pe falsul Nero împăratului Domiţian. În avantajul ambelor părţi, pacea trebuie să fi fost susţinută şi de relaţiile comerciale ale Siriei cu ţinuturile de pe Eufratul inferior, unde tocmai atunci regele Vologasos a ctitorit noul emporiu Vologasias sau Vologasocerta, în apropiere de Ctesiphon.

Conflictul izbucni în timpul lui Traian. În primii ani de domnie, el nu făcu modificări fundamentale în structura realităţilor orientale; excepţie fac cele două state clientelare de la graniţa deşertului sirian, cel nabateean de la Petra şi cel iudaic de la Caesarea Paneas, pe care le transformă în districte aflate sub directa administraţie romană. Relaţiile cu regele parţilor Pakoros nu erau dintre cele mai prietenoase, dar ruptura interveni abia în timpul domniei fratelui şi succesorului său Chosroes şi tot din cauza Armeniei. Vina le revenea parţilor. Traian nu-şi depăşi prerogativele atunci cînd îi oferi tronul

armean vacant fiului lui Pakoros, Axidares; însă regele Chosroes îl consideră pe Axidares incapabil de guvernare şi-l înlocui din proprie iniţiativă cu un alt fiu al lui Pakoros, Parthomasiris. Răspunsul a fost declaraţia de război romană. Traian părăsi capitala spre sfîrşitul anului 114, pentru a se aşeza în fruntea trupelor romane din Orient. Ce-i drept, acestea se găseau din nou într-o decadenţă teribilă; împăratul trecu însă la reorganizarea lor rapidă şi le întări cu legiuni mai destoinice dislocate din Panonia. Solii regelui part îl întîlniră la Atena, dar nu obţinură nici un rezultat, întrucît nu puteau oferi nimic în afara acordului lui Parthomasiris de a accepta Armenia ca regat vasal romanilor. Războiul începu. Romanii au fost înfrînţi în primele încleştări de pe Eufrat, dar, cînd bătrînul împărat, cunoscut pentru abilitatea lui şi obişnuit cu victoria, preluă personal comanda, în primăvara anului 115, orientalii i se supuseră aproape fără a opune rezistenţă. A urmat apoi un nou război civil izbucnit între timp în regatul part, împotriva lui Chosroes ridicîndu-se un pretendent cu numele Manisaros. Împăratul se îndreptă din Antiohia spre Eufrat şi mai departe spre nord, pînă la Satala din Armenia Mică, cea mai nordică tabără legionară; de aici pătrunse în Armenia, mergînd apoi către Artaxata. Ajuns la Elegeia, i se înfăţişă Parthomasiris şi-şi luă diadema de pe frunte, sperînd că prin această umilire va obţine învestitura, asemenea lui Tiridates. Însă Traian era hotărît să transforme şi acest stat clientelar într-o provincie şi, în general, să mute graniţa orientală a imperiului. În faţa armatei, el îi expuse aceste intenţii principelui armean şi-l îndemnă ca împreună cu suita sa să părăsească imediat tabăra şi regatul: astfel, avu loc o încăierare în cursul căreia pretendentul îşi pierdu viaţa. Armenia se supuse inevitabilului şi deveni provincie romană. În relaţiile de clientelă au fost incluşi, unii pentru prima dată, şi principii populaţiilor din Caucaz, ai albanilor, ai iberilor, mai departe, către Marea Neagră, ai apsilienilor, colhidienilor, enochienilor, lazilor şi ai altora, chiar şi cei ai sarmaţilor transcaucazieni. După aceea, Traian pătrunse pe teritoriul parţilor şi ocupă Mesopotamia. Şi aici toate regiunile se supuseră fără luptă; Batnae, Nisibis, Singara ajunseră sub stăpînire romană; la Edessa, împăratul primi nu numai supunerea satrapului

Abgaros, ci şi a celorlalţi dinaşti, iar Mesopotamia deveni, asemenea Armeniei, o provincie romană. Din ordinul lui Traian, taberele de iarnă au fost stabilite din nou la Antiohia, unde numărul victimelor provocate de un puternic cutremur a fost mai mare decît cel din campania de vară. În primăvara următoare (116), „Învingătorul parţilor", cum îl desemna acum senatul, traversă Tigrul dinspre Nisibis şi, după ce înfrînse rezistenţa întîlnită pe aceste meleaguri, ocupă ţinutul Adiabene; aceasta deveni a treia provincie romană nouă, numită Asiria. Marşul continuă spre sud, de-a lungul Tigrului, înspre Babilonia; Seleucia şi Ctesiphon intrară sub stăpînirea romanilor şi, odată cu ele, tronul de aur şi fiica regelui. Traian ajunse pînă în satrapia persană Mesene şi în marele oraş comercial de la gura Tigrului, Charax Spasinu. Şi acest ţinut pare să fi fost înglobat imperiului, în sensul că noua provincie Mesopotamia includea întreaga regiune cuprinsă între cele două fluvii. Se spune că, ajuns aici, Traian şi-ar fi dorit cu ardoare tinereţea lui Alexandru, pentru a-şi purta armele de la ţărmul Golfului Persic pînă în miraculoasa ţară indiană. Curînd însă a fost informat că trebuie să le folosească împotriva unor adversari mai apropiaţi. Pînă atunci, marele regat part nici nu ripostase de fapt la această invazie şi întreprinsese mai multe tentative zadarnice de a încheia pacea. Dar acum, la întoarcerea spre Babilon, împăratul a fost înştiinţat despre defecţiunea Babiloniei şi Mesopotamiei. În timp ce el cantonase la vărsarea Tigrului, întreaga populaţie a acestor provincii se răzvrătise împotriva lui; cetăţenii din Seleucia de pe Tigru, din Nisibis, chiar din Edessa măcelăriră sau alungară garnizoanele din interiorul zidurilor lor şi închiseră porţile. Împăratul se văzu nevoit să-şi divizeze trupele şi să trimită corpuri de armată împotriva diferitelor focare ale răscoalei; în Mesopotamia, una dintre aceste legiuni, comandată de Maximus, a fost încercuită şi măcelărită împreună cu generalul ei. Împăratul însă rămase stăpîn pe situaţie, îndeosebi datorită generalului Lusius Quietus, la origine un şeic maur, care se evidenţiase încă din timpul războaielor dacice. Seleucia şi Edessa au fost asediate şi incendiate. Deşi soldaţii romani nu trecuseră dincolo de graniţa vestică a marelui regat, Traian merse pînă acolo încît

declară Partia stat vasal roman şi-l acordă la Ctesiphon unui partizan al Romei, partul Parthamaspates. După aceea, alese pentru întoarcerea în Siria acelaşi drum pe care venise; pe parcurs a fost reţinut doar de un atac, lipsit de succes, împotriva arabilor de la Hatra, reşedinţa regelui curajoaselor triburi din deşertul mesopotamian, ale cărui puternice fortificaţii şi măreţe edificii impresionează şi astăzi, chiar şi prin ruinele lor. El intenţiona să reia războiul în anul următor, să transforme aşadar supunerea parţilor într-o realitate. Dar încăierarea din deşertul de la Hatra, în care împăratul sexagenar se luptase vitejeşte cu călăreţii arabi, urma să fie ultima lui bătălie. El se îmbolnăvi şi muri în timpul întoarcerii în patrie (8 august 117), fără să-şi fi desăvîrşit victoria şi fără să o fi celebrat la Roma; onorurile triumfului i-au fost acordate după moarte, el fiind astfel unicul împărat roman divinizat care poartă titlul onorific şi ca zeu.

Traian nu căutase războiul cu parţii, ci a fost silit să-l accepte; Chosroes a fost cel care a încălcat înţelegerea privitoare la Armenia, care fusese, timp de 40 de ani, temelia păcii din ţinutul Eufratului. Este de înţeles că parţii nu se mulţumiră cu această stare de fapt, întrucît continuarea dominaţiei clientelare romane asupra Armeniei era un permanent imbold pentru răzvrătire; totuşi, trebuie să se recunoască realitatea că pe calea urmată pînă atunci nu se putea merge mai departe decît mersese Corbulo; renunţarea necondiţionată la Armenia şi, ca o consecinţă inevitabilă, recunoaşterea deplinei egalităţi în drepturi a statului part depăşesc orizontul politicii romane, la fel ca abolirea sclaviei sau alte idei de neconceput pentru aceste timpuri. Însă, dacă această alternativă nu conducea la o pace durabilă, marea dilemă a politicii orientale romane putea fi rezolvată doar de cealaltă posibilitate – extinderea stăpînirii romane directe pe malul stîng al Eufratului. Din această cauză, atît Armenia, cît şi Mesopotamia deveniseră acum provincii romane. Nici nu putea fi altfel. Transformarea Armeniei dintr-un stat clientelar roman cu garnizoane romane într-o provincie romană nu produse modificări formale deosebite; parţii puteau fi alungaţi din Armenia doar dacă pierdeau stăpînirea asupra ţinuturilor vecine; şi,

înainte de toate, în Mesopotamia pe jumătate grecească atît stăpînirea, cît şi constituţia provincială romană găseau un teren mult mai propice decît în Armenia întru totul orientală. Se adăugară şi alte aprecieri. Graniţa vamală romană din Siria era nesatisfăcătoare, iar preluarea integrală a circulaţiei internaţionale din marile antrepozite ale Siriei spre Eufrat şi Tigru prezenta un cîştig substanţial pentru statul roman; de altfel, Traian trecu imediat la instituirea noilor taxe vamale de pe Eufrat şi Tigru. Şi din punct de vedere militar, graniţa Tigrului putea fi apărată mai uşor decît cea stabilită cîndva la marginea deşertului sirian şi de-a lungul Eufratului. Corolare ale aceleiaşi idei sînt şi transformarea ţinutului Adiabene de dincolo de Tigru în provincie romană, Armenia devenind astfel o provincie îndepărtată de graniţa propriu-zisă a imperiului, şi transformarea regatului part însuşi într-un stat clientelar roman. Prin acestea nu putem nega că, în cazul politicii de cucerire, consecinţa este o justificare de valoare îndoielnică şi că, în felul său, Traian a cedat în această expediţie prea mult dorinţei succesului van, depăşind limita rezonabilă; însă l-am nedreptăţi dacă acţiunile sale din Orient ar fi atribuite poftei oarbe de cuceriri. El făcu ceea ce ar fi făcut şi Caesar dacă ar fi trăit. Politica sa nu este altceva decît cealaltă faţetă a politicii oamenilor de stat ai lui Nero, ele fiind pe cît de opuse, pe atît de consecvente şi justificate. Epocile ulterioare au îndreptăţit nu atît politica renunţării, cît mai ales pe cea a cuceririi.

Bineînţeles, pentru moment situaţia era cu totul alta. Cuceririle orientale ale lui Traian străbat amurgul Imperiului Roman ca nişte fulgere, însă, asemenea acestora, nu aduc o nouă dimineaţă. Urmaşul său a trebuit să aleagă între desăvîrşirea şi abandonarea supunerii parţilor. Lărgirea graniţelor în toate direcţiile nu putea fi realizată fără o creştere însemnată a armatei şi a bugetului, iar întărirea imperiului prin mutarea centrului de greutate spre Orient, devenită astfel inevitabilă, trebuia să dea de gîndit. Ca urmare, Hadrian şi Pius reveniră întru totul pe făgaşul epocii imperiale timpurii. Hadrian renunţă la Pharthamaspates, regele clientelar roman al Patriei, şi-l despăgubi într-un fel. El evacuă provinciile Asiria şi Mesopotamia şi le retrocedă fostului lor stăpîn. De asemenea, i-o trimise înapoi pe

fiica prizonieră; însă chiar şi paşnicul Pius refuză să le înapoieze parţilor tronul de aur de la Ctesiphon, semnul durabil al victoriei cîştigate. Atît Hadrian, cît şi Pius se străduiră să întreţină relaţii de pace şi de prietenie cu vecinul şi în nici o altă perioadă relaţiile dintre antrepozitele romane de la graniţa de est a Siriei şi oraşele comerciale de pe Eufrat nu par să fi fost mai intense decît în această epocă. Armenia îşi încetă de asemenea existenţa ca provincie romană şi reveni la vechea ei poziţie de stat clientelar roman şi secundogenitură partică. În relaţii de dependenţă rămaseră de asemenea principii albanilor şi iberilor de la poalele Caucazului şi numeroşii dinaşti mici din colţul sud-estic al Mării Negre. Garnizoanele romane staţionau nu numai pe coastă, la Apsaros şi pe Phasis, ci, în timpul lui Commodus, sînt atestate chiar şi în Armenia, în apropiere de Artaxata; din punct de vedere militar, toate aceste state aparţineau districtului comandantului din Cappadocia. Însă această suzeranitate, în general imprecis conturată, pare să fi fost exercitată, îndeosebi de către Hadrian, într-o manieră care se apropia mai mult de un drept de protecţie decît de o supunere reală şi cel puţin principii mai puternici acţionau de fapt după bunul lor plac. Interesul comun al respingerii atacurilor sălbaticelor triburi caucaziene, menţionat mai sus, s-a manifestat în această epocă şi mai pregnant şi a servit evident ca element de legătură între romani şi parţi. Se pare că, în acord cu Pharasmanes al II-lea, regele iberilor, căruia i-ar fi revenit obligaţia închiderii trecătorii Caucazului, alanii au invadat ţinuturile sudice, spre sfîrşitul domniei lui Hadrian, jefuind nu numai teritoriul albanilor şi al armenilor, ci şi provincia partică Media şi cea romană Cappadocia. Chiar dacă atunci nu s-a ajuns la o campanie conjugată, barbarii întorcîndu-se în parte datorită aurului regelui part Vologasos al III-lea, în parte datorită mobilizării armatei capadociene ordonate de romani, interesele erau totuşi identice şi acuzaţia lui Pharasmanes al Iberiei trimisă de parţi la Roma dovedeşte consensul dintre cele două mari puteri.

Tulburările statu-quoului au fost provocate iarăşi de parţi. Suzeranitatea romanilor asupra Armeniei a jucat în istorie un rol similar cu cea a imperiului german asupra Italiei; oricît de lipsită de

conţinut ar fi fost, ea era resimţită veşnic ca un abuz şi implica pericolul de război *in nuce*. Conflictul ameninţă să izbucnească încă din timpul lui Hadrian; însă împăratul reuşi să salveze pacea printr-o întrevedere personală cu principele part. Sub Pius, invazia parţilor în Armenia păru din nou iminentă; la început, deconsilierea sa serioasă a fost încununată de succes. Dar în ultima perioadă a guvernării sale chiar şi cel mai paşnic dintre împăraţi, care prefera să cruţe viaţa unui cetăţean decît să ucidă 1.000 de inamici, trebuia să se aştepte la un atac şi să întărească armatele Orientului. Abia murise împăratul (161), cînd furtuna de mult prevestită se dezlănţui. La porunca regelui Vologasos al IV-lea, generalul persan Chosroes pătrunse în Armenia şi-l întronă aici pe prinţul arsacid Pakoros. Guvernatorul Cappadociei, Severianus, se achită de obligaţiile ce-i reveneau şi, la rîndul său, conduse trupele romane dincolo de Eufrat. Armatele se întîlniră la Elegeia, tocmai acolo unde, cu o generaţie în urmă, regele Parthomasiris, aşezat tot de parţi pe tronul armean, se umilise în zadar înaintea lui Traian; armata romană a fost nu numai înfrîntă, ci nimicită după o luptă ce durase trei zile. Precum Varus odinioară, nefericitul general se sinucise. Orientalii victorioşi nu se mulţumiră cu ocuparea Armeniei, ci traversară Eufratul şi pătrunseră în Siria; armata staţionată aici a fost învinsă, romanii îndoindu-se de fidelitatea sirienilor. Guvernul roman nu avu de ales. Întrucît trupele romane din Orient dădură dovadă, şi de data aceasta, de combativitate redusă, fiind, în plus, slăbite şi demoralizate în urma înfrîngerii, împăratul trimise aici noi legiuni din Occident, pînă şi de pe Rin, şi ordonă recrutări chiar şi Italia. Lucius Verus, unul dintre împăraţii ajunşi cu puţin timp în urmă la guvernare, se deplasă personal în Orient pentru a prelua comanda supremă. Nefiind războinic şi nici măcar leal, el nu făcu faţă sarcinii încredinţate, iar faptele sale din Orient nu se evidenţiază decît prin căsătoria încheiată aici cu nepoata sa şi prin entuziasmul său pentru teatru, luat în derîdere chiar şi de antiohieni; dar cauza Romei a fost apărată cu cea mai multă conştiinciozitate de guvernatorii Cappadociei şi Siriei, în primul caz, la început Statius Priscus, mai tîrziu Martius Verus, în cel de-al doilea Avidius Cassius, cei mai buni generali din

această epocă. Înainte de încleştarea armatelor, romanii au oferit încă o dată pacea; Marcus ar fi evitat cu dragă inimă dificilul război. Vologasos a respins categoric propunerile moderate, dar de această dată vecinul doritor de pace se dovedi mai puternic. Armenia a fost recîştigată imediat; Priscus cuceri şi distruse capitala Artaxata în anul 163. În apropierea ei, romanii construiră noua capitală a ţării, Kainepolis, în armeană Nor-Khalakh sau Valarşapat (Eemiadzin), primind o puternică garnizoană. În anul următor, locul lui Pakoros a fost luat de Sohaemos, prin naştere Arsacid, dar supus şi senator roman, numit rege al Armeniei Mari. De drept, situaţia din Armenia nu s-a schimbat, iar legăturile cu Roma au fost strînse şi mai mult.

Luptele din Siria şi Mesopotamia au fost mai serioase. Parţii apărară cu dîrzenie linia Eufratului; după o bătălie viu disputată de pe malul drept, la Sura, romanii cuceriră fortăreaţa Nikephorion (Rakka) de pe malul stîng. Lupte şi mai violente s-au dat la vadul Eufratului de la Zeugma; dar, după bătălia decisivă de la Europos (Djerabis, la sud de Biredjik), romanii învinseră şi în această regiune. La rîndul lor, pătrunseră acum în Mesopotamia. A fost asediată Edessa, în apropierea ei fiind cucerită Dausara; romanii apărură sub zidurile oraşului Nisibis, iar generalul part se salvă ajungînd înot pe malul celălalt al Tigrului. Dinspre Mesopotamia, romanii ar fi putut să înceapă marşul împotriva Babiloniei. Unii dintre satrapi părăsiră stindardele Marelui Rege înfrînt; Seleucia, marea capitală a elenilor de pe Eufrat, le deschise romanilor porţile de bunăvoie, însă mai tîrziu aceştia o incendiară, întrucît cetăţenii au fost acuzaţi, pe drept sau pe nedrept, de a se fi înţeles cu inamicul. Ei cuceriră şi distruseră şi oraşul Ctesiphon, capitala parţilor; pe bună dreptate, senatul i-a putut saluta pe cei doi împăraţi la începutul anului 165 ca marii învingători ai parţilor. În cursul campaniei din acest an, Cassius pătrunse chiar pînă în Media, însă ciuma izbucnită în aceste ţinuturi decimă trupele şi le sili să se replieze, grăbind probabil şi încheierea păcii. Rezultatul războiului a fost cedarea regiunilor vestice din Mesopotamia: principii de la Edessa şi Osrhoene intrară în clientela romană, iar oraşul Carrhae, de mult tributar spiritualităţii elene, deveni un oraş liber sub protecţie romană. Luîndu-se în considerare

mai ales succesul deplin al războiului, creşterea teritorială era neînsemnată, dar importantă, deoarece romanii se stabiliră pe malul stîng al Eufratului. Celelalte ţinuturi ocupate le-au fost retrocedate parţilor, restabilindu-se starea de lucruri. Se renunţă aşadar, în general, la politica prevăzătoare a lui Hadrian şi se reluă calea lui Traian. Această realitate este cu atît mai semnificativă cu cît guvernarea lui Marcus nu poate fi acuzată de ambiţie şi dorinţă de mărire; acţiunile întreprinse în timpul ei erau dictate de împrejurări şi nu depăşeau măsura.

Mai hotărît, dar pe aceeaşi cale păşi şi împăratul Severus. Anul celor trei împăraţi din această perioadă duse la războiul dintre legiunile Occidentului şi cele ale Orientului, acestea din urmă fiind înfrînte, împreună cu Pescennius Niger. Firește, principii clientelari romani ai Orientului, ca şi regele parţilor, Vologasos al V-lea, fiul lui Sanatrukios, îl recunoscuseră pe Niger, oferindu-i chiar trupele lor; la început acesta le refuză politicos, dar, cînd cauza sa luă o întorsătură nefavorabilă, apelă la ajutorul lor. Precauţi, aproape nici unul dintre vasalii romani, îndeosebi cel al Armeniei, nu dădură curs cererii; doar Abgaros, principele de la Edessa, trimise contingentul cerut. Parţii promiseră ajutor, care sosi cel puţin din districtele învecinate: din partea principelui Barsemias al Hatrei, din deşertul mesopotamian, şi, de dincolo de Tigru, din partea satrapului din Adiabene. Aceşti străini nu numai că au rămas în Mesopotamia şi după moartea lui Niger (194), ci chiar au cerut retragerea garnizoanelor romane staţionate aici şi retrocedarea acestui ţinut. Drept urmare, Severus pătrunse în Mesopotamia şi ocupă întregul ţinut, întins şi important. Dinspre Nisibis a fost organizată o expediţie împotriva principelui arab de la Hatra, care nu se termină însă cu ocuparea puternicului oraş; generalii lui Severus nu reuşiră să se impună nici dincolo de Tigru, în faţa satrapului de la Adiabene. Mesopotamia – cu alte cuvinte, întregul ţinut dintre Eufrat şi Tigru, pînă la rîul Chaboras – deveni însă provincie romană şi primi două legiuni nou-create cu ocazia acestei lărgiri teritoriale. Principatul Edessa rămase un ţinut supus clientelei romane, nemaifiind însă acum regiune de graniţă, ci înconjurat de teritorii ale imperiului. Impunătorul oraş fortificat

Nisibis deveni capitala noii provincii şi sediul guvernatorului; de atunci purtă numele împăratului, fiind organizat ca o colonie romană. După ce regatul part pierduse aşadar un ţinut important şi se folosise forţa armată împotriva a doi satrapi dependenţi de acest stat, Marele Rege îşi puse trupele în mişcare pentru a-i înfrunta pe romani. Severus oferi pacea şi cedă o parte a Armeniei în schimbul Mesopotamiei. Însă prin aceasta confruntarea armată a fost doar amînată. Îndată ce Severus plecă spre Occident, unde prezenţa lui devenise necesară din cauza complicaţiilor cu coregentul său, parţii încălcară înţelegerea şi pătrunseră în Mesopotamia; îl alungară pe principele de la Osrhoene, ocupară ţinutul, asediindu-l la Nisibis pe guvernatorul Laetus, unul dintre cei mai talentaţi militari ai vremii sale. El se găsea în mare pericol cînd Severus, înfrîngîndu-l pe Albinus în anul 198, reveni în Orient. Cu aceasta norocul armelor se schimbă. Parţii se retraseră şi Severus trecu, la rîndul lui, la ofensivă. El pătrunse în Babilonia şi cuceri Seleucia şi Ctesiphon; însoţit de cîţiva călăreţi, regele part reuşi să fugă; tezaurul regal a căzut în mîinile învingătorilor, capitala partă a fost abandonată jafului soldaţilor romani, peste 100.000 de prizonieri ajungînd în tîrgurile romane de sclavi. Bineînţeles, arabii din Hatra se apărară mai bine decît statul part; pe durata unui dublu asediu, Severus încercă în zadar să cucerească cetatea deşertului. Dar succesul celor două expediţii din anii 198 şi 199 era aproape deplin. Armenia pierdu poziţia intermediară, deţinută pînă atunci, prin instituirea provinciei Mesopotamia şi a marelui comandament plasat în această regiune; situaţia ei nu trebuia să fie modificată, iar înglobarea formală putea fi abandonată. Ţinutul îşi păstră aşadar propriile trupe, iar mai tîrziu guvernul imperial a plătit pentru acestea chiar o contribuţie din tezaurul de stat.

Evoluţia ulterioară a relaţiilor de la graniţă a fost condiţionată de ordinea internă din cele două imperii. Dacă dinastia lui Nerva şi cea a lui Severus au reprezentat superioritatea monarhiei romane relativ stabile faţă de statul part, deseori dezbinat de războiul civil şi de luptele pentru tron, situaţia s-a schimbat odată cu moartea lui Severus şi, timp de aproape un secol, imperiul occidental a fost

guvernat în general de regenţi mizerabili şi efemeri, care oscilau întotdeauna, faţă de străini, între semeţie şi slăbiciune. Aşadar, în timp ce talerul Occidentului coborî, se înălţă cel al Orientului. La cîţiva ani după moartea lui Severus (211), în Iran se iscă o revoluţie care, spre deosebire de crizele anterioare, nu numai că-l răsturnă pe regentul guvernant şi-i înlocui pe degeneraţii Arsacizi cu o altă dinastie, ci dădu avînt elementelor naţionale şi religioase. Locul civilizaţiei hibride a statului part, pătrunsă de elenism, a fost luat de sistemul politic, de credinţa, obiceiurile şi principii acelui ţinut, care făuriseră vechiul regat persan; aici se păstraseră nu numai mormintele lui Darius şi Xerxes după apariţia dinastiei parte, ci şi germenii renaşterii poporului. Prin afirmarea dinastiei Sasanizilor se înfăptui restaurarea marii regalităţi persane anihilate de către Alexandru. Înainte de a continua cu evoluţia relaţiilor romano-parte din Orient, să aruncăm o privire asupra acestei noi structuri.

Mai sus am afirmat deja că, deşi meritul de a fi sustras Iranul influenţei elenismului îi revine practic dinastiei parte, naţiunea o considera totuşi, într-un fel, ilegitimă. Istoriografia oficială a Sasanizilor relatează că Artahşatr, sau Ardaşir în persana nouă, ar fi apărut pentru a răzbuna sîngele lui Dara, ucis de Alexandru, şi pentru a reinstaura stăpînirea familiei legitime, pe care dorea s-o organizeze conform exemplului strămoşilor săi, aşadar înainte de viceregi. Această legendă conţine mult adevăr. Dinastia care-şi luă numele de la Sasan, bunicul lui Ardaşir, nu este alta decît cea regală a ţinutului persan; tatăl lui Ardaşir, Papak sau Pabek, şi un lung şir de strămoşi ai săi purtaseră sceptrul sub suzeranitatea Arsacizilor în această regiune de baştină a naţiunii iraniene, avuseseră reşedinţa la Istachr, în apropiere de vechiul Persepolis, şi bătuseră monedele în limba şi scrierea iraniană şi cu însemnele sacre ale religiei naţionale persane. Dimpotrivă, Marii Regi îşi aveau reşedinţa în ţinutul de graniţă pe jumătate grecesc şi emiteau monedele în limba şi scrierea greacă. Structura fundamentală a sistemului politic iranian, cea a marii regalităţi supraordonate viceregilor, nu era diferită sub cele două dinastii, aşa cum nici Imperiul Roman de Naţiune Germanică n-a fost guvernat altfel sub împăraţii suabi decît sub cei saxoni.

Versiunea oficială desemnează epoca Arsacizilor ca una a viceregilor şi-l numeşte pe Ardaşir primul conducător unic al întregului Iran după ultimul Darius, întrucît în vechiul regat persan ţinutul Persiei se raporta la celelalte regiuni, deci şi la parţi, precum Italia la provincii în statul roman, persanul contestîndu-i partului legitimitatea marii regalităţi, legată de drept de ţinutul său. Tradiţia este lacunară în privinţa proporţiilor regatului Sasanizilor în comparaţie cu cel al Arsacizilor. Din perioada în care noua dinastie se consolidase, provinciile din Occident au rămas necondiţionat supuse şi, după cum vom vedea, revendicările ei faţă de romani depăşeau cu mult pretenţiile Arsacizilor. Însă nu putem determina orizontul oriental al stăpînirii sasanide şi nici perioada în care s-a extins pînă pe Oxus, considerat mai tîrziu drept graniţă legitimă între Iran şi Turan.

Instaurarea noii dinastii nu a provocat schimbări de principiu în sistemul de stat al Iranului. Titulatura primului rege sasanid, aceeaşi în toate cele trei limbi în care este înscrisă în relieful de pe stînca de la Nakşi-Rustam, „Slujitorul lui Mazda zeul Artaxares, Rege al regilor arienilor, de natură divină” (Μάσγασνος Θεὸς Ἀρταξάρης βασιλεὺς βασιλέων Ἀριανῶν ἐκ γένους Θεῶν), este de fapt cea a Arsacizilor, cu deosebirea că aici, precum în străvechea titulatură regală, se evidenţiază naţiunea iraniană şi zeul autohton. Era o operă şi o victorie ale reacţiei naţionale faptul că locul unei dinastii practic străine, doar naţionalizate, a fost luat de una stabilită în Persia; însă forţa împrejurărilor impuse consecinţelor acestei modificări bariere insurmontabile. Nominal, Persepolis sau, cu noul nume, Istachr devine iarăşi capitala regatului şi remarcabilele imagini gravate pe acelaşi perete stîncos alături de cele similare ale lui Darius, ca şi inscripţiile, şi mai remarcabile, tocmai amintite, vestesc faima lui Ardaşir şi a lui Şapur; dar regatul n-a putut fi administrat din această localitate îndepărtată, iar centrul administrativ rămase în continuare Ctesiphon. Noua guvernare persană nu preluă prerogativele juridice ale perşilor, din epoca Ahemenizilor; dacă Darius se numise „persan, fiul unui persan, arian dintr-un trib arian”, Ardaşir se denumi, cum am văzut, doar rege al arienilor. Nu ştim dacă marile ginţi au primit noi elemente persane, în afara celei regale; cert este că au fost

păstrate mai multe dintre ele – de exemplu, Carenae şi Surênae. Ele au fost exclusiv persane doar în timpul Ahemenizilor, nu şi în vremea Sasanizilor. Nici sub raport religios nu interveni vreo modificare propriu-zisă; însă sub Marii Regi persani credinţa şi preoţii dobîndiră o putere neîntîlnită sub cei parţi. Se prea poate ca religia Mazda să fi fost regenerată prin vrajba creată de dubla propagandă a unor culte împotriva Iranului: budismul dinspre Orient şi credinţa iudeo-creştină dinspre vest. Tradiţia afirmă că fondatorul noii dinastii, Ardaşir, era un zelos adorator al focului, fiind el însuşi consacrat ca preot; de aceea, se spune în continuare, starea magilor deveni de atunci influentă şi cu autoritate, în timp ce înainte ea nu se bucurase nicidecum de asemenea onoare şi libertate, fiind mai degrabă discreditată de către potentaţi. „De atunci perşii îi cinstesc şi îi venerează pe toţi preoţii; treburile publice sînt reglementate conform sfaturilor şi oracolelor lor; ei supraveghează şi judecă orice contract şi orice litigiu, iar perşii acordă valabilitate şi legalitate doar deciziilor confirmate de un preot.” Drept urmare, întîlnim o structurare a administraţiei religioase care aminteşte de poziţia papei şi a episcopilor alături de împărat şi de principi. Fiecare district este subordonat unui mag superior (*Magupat*, „Stăpîn al magilor”, în persana nouă *Mobedh*) şi, la rîndul lor, toţi aceştia „Celui mai mare dintre magii superiori” (*Mobedhan – Mobedh*), replica „Regelui regilor”; el este acela care-l încoronează pe rege. Efectele acestei teocraţii nu întîrziară să apară; e adevărat, spiritualitatea persană a excelat întotdeauna prin ritualul rigid, normele înguste despre vină şi ispăşire, ştiinţa care a degenerat într-un confuz cod de oracole şi în scamatorie, dar ele au ajuns probabil numai în această epocă la deplina lor dezvoltare.

Elemente ale reacţiei naţionale se regăsesc şi în folosirea limbii şi a obiceiurilor naţionale. Vechea Seleucia, cel mai mare oraş grecesc al regatului part, îşi continuă existenţa, dar nu mai poartă numele mareşalului grec, ci pe cel al noului ei stăpîn, Beh – altfel spus, Ardaşir. Deşi deformată şi împinsă pe un loc secundar, limba greacă fusese totuşi folosită pînă atunci; odată cu naşterea noii dinastii, ea dispare brusc de pe monede şi doar în inscripţiile primilor Sasanizi

mai apare sub textul în limba ţării. Se impune „scrierea partă”, *pahlavî*, dar ei i se alătură o a doua, puţin diferită şi, cum dovedesc monedele, cea veritabil oficială, probabil folosită pînă atunci în provincia persană. Ca urmare, asemenea Ahemenizilor, cele mai vechi documente ale Sasanizilor sînt trilingve, situaţie care corespunde întru cîtva cu cea din Evul Mediu german, cînd latina, saxona şi francona au fost folosite în paralel. După moartea regelui Sapor I (272), bilingvismul dispare şi se impune doar a doua scriere, moştenind termenul *pahlavî.* Cronologia Seleucizilor cu denumirile lunilor dispare odată cu schimbarea dinastiei; conform vechii datini persane, locul lor este luat de anii de domnie a regilor şi de numele autohton-persane ale lunilor. Însăşi vechea legendă persană este adaptată Persiei noi. „Istoria despre Ardaşir, fiul lui Papak”, păstrată pînă astăzi, care-l aduce pe acest fiu al unui păstor persan la curtea medică, unde trebuia să îndeplinească muncile de jos, devenind ulterior eliberatorul poporului său, nu este nimic altceva decît vechea poveste despre Kyros, transcrisă doar cu numele noi. O altă carte de poveşti a parsilor indieni relatează că regele Iskander Rumi – altfel spus, „Alexandru Romanul” – ar fi dat ordin să fie arse cărţile sfinte ale lui Zarathustra, ele fiind însă rescrise de piosul Ardaviraf la întronarea regelui Ardaşir. Aici romano-elenul se opune persanului; cum era şi firesc, legenda l-a uitat pe bastardul arsacid.

În rest, situaţia nu poate să se fi schimbat fundamental. Este cert că, îndeosebi din punct de vedere militar, nici armatele Sasanizilor nu au fost trupe permanente şi exersate, ci se constituiau din contingente formate din bărbaţi în stare să poarte armele, datorită renaşterii naţionale pătrunse, ce-i drept, de un nou spirit, dar bazată în continuare pe serviciul de cavalerie al aristocraţilor. Nici administraţia n-a fost înlocuită: regele destoinic acţiona cu inexorabilă severitate împotriva tîlharilor, şi a funcţionarilor vinovaţi de extorcări şi, cel puţin în comparaţie cu stăpînirea arabă şi turcă de mai tîrziu, supuşii regatului sasanid se bucurau de bunăstare, iar vistieria statului era întotdeauna plină.

Importantă este însă schimbarea poziţiei noului imperiu faţă de cel roman. Arsacizii nu s-au simţit niciodată egali cezarilor. Ori de

cîte ori cele două state au intrat în contact, pe timp de pace sau de război, ca puteri egale, oricît de mult ar fi fost pătruns Orientul roman de concepţia dublei mari puteri (p. 197), statul roman a avut o preeminenţă comparabilă cu cea a Imperiului Roman de Naţiune Germană, deţinută de acesta din urmă multe secole în dezavantajul său. Acte de supunere de felul celor ale Marilor Regi parţi faţă de Tiberius (p. 218) şi Nero (p. 163), fără a fi siliţi de împrejurări, nici nu pot fi concepute în sensul opus. Un argument şi mai hotărîtor este omiterea baterii monedelor de aur. Nu poate fi atribuit hazardului faptul că sub guvernarea Arsacizilor n-a fost bătută nici o singură monedă de aur, în timp ce chiar primul rege sasanid a recurs la emiterea lor; acesta este semnul cel mai palpabil al suveranităţii neîngrădite de nici un fel de vasalitate. Fără excepţie, Arsacizii respectaseră pretenţia imperiului cezarilor de a fi unicul stat care bătea moneda universală, ei înşişi renunţînd cu totul la monetarii proprii, lăsînd baterea monedelor de argint şi de cupru în seama oraşelor sau satrapiilor. Asemenea regelui Darius, Sasanizii băteau din nou monedă de aur. Marea regalitate a Orientului îşi ceru în sfîrşit drepturile depline; de acum încolo, lumea nu le mai aparţinea doar romanilor. Se terminase cu smerenia orientalilor şi cu suzeranitatea occidentalilor. Drept urmare, locul relaţiilor dintre parţi şi romani, întotdeauna revenite în matca păcii, este luat, pentru multe generaţii, de ostilitatea îndîrjită.

După ce am prezentat noul sistem statal care se va înfrunta în curînd cu Roma aflată în declin, să reluăm firul întrerupt al relatării noastre. Fiul şi succesorul lui Severus, Antoninus, nefiind, spre deosebire de tatăl său, războinic şi om de stat, ci o caricatură confuză a amîndurora, trebuie să fi nutrit intenţia, în măsura în care se poate vorbi de intenţie la asemenea personalităţi, de a aduce întregul Orient sub stăpînire romană. Nu avu nici o dificultate în a-i aresta pe principii de la Osrhoene şi din Armenia convocaţi la curtea imperială şi a declara confiscate teritoriile lor. Însă numai vestea a fost suficientă pentru a provoca răscularea Armeniei. Prinţul arsacid Tiridates a fost proclamat rege, el apelînd la protecţia parţilor. Ca urmare, Antoninus se aşează în fruntea unei însemnate armate şi veni

în Orient (216) pentru a-i supune pe armeni şi, în caz de nevoie, şi pe parţi. De la bun început, Tiridates consideră cauza sa pierdută, deşi divizia trimisă în Armenia se lovi ulterior de o rezistenţă foarte dîrză şi se refugie în regatul vecin. Romanii cerură extrădarea. Parţii nu erau dispuşi să declanşeze războiul din cauza lui, cu atît mai puţin cu cît cei doi fii ai regelui Vologasos al V-lea, Vologasos al VI-lea şi Artabanos, purtau o luptă crîncenă pentru tron. La repetarea categorică a pretenţiei romanilor, cel dintîi se supuse şi-l extrădă pe Tiridates. Dar, după aceea, împăratul îi ceru lui Artabanos, recunoscut între timp, mîna fiicei sale cu scopul declarat de a obţine regatul prin căsătorie şi de a deveni stăpînul Orientului şi Occidentului. Respingerea acestei propuneri insolente a fost semnalul care a declanşat războiul; romanii îl declarară şi trecură Tigrul. Parţii nu erau pregătiţi; fără să li se opună vreo rezistenţă, romanii incendiară oraşele şi satele din Adiabene şi, cu mînă nelegiuită, distruseră chiar mormintele regale de la Arbela. Însă, prin eforturi susţinute, Artabanos reuşi să strîngă o uriaşă forţă armată, pe care o opuse romanilor în campania următoare (primăvara anului 217). Antoninus iernase la Edessa; însă, tocmai cînd se pregătea să pornească în această a doua campanie, a fost ucis de ofiţerii săi. Urmaşul său, Macrinus, desconsiderat şi a cărui guvernare nu era consolidată, pe deasupra în fruntea unei armate lipsite de disciplină şi onoare, zdruncinată de asasinarea împăratului, s-ar fi spălat pe mîini cu dragă inimă de războiul provocat din neastîmpăr şi care lua proporţii îngrijorătoare. El îi trimise regelui part prizonierii şi aruncă vina pentru crimele săvîrşite asupra predecesorului său. Artabanos nu se mulţumi însă doar cu atît; el ceru despăgubiri pentru toate pustiirile şi cedarea Mesopotamiei. Astfel, se ajunse la lupta de la Nisibis, în care romanii a fost înfrînţi. Parţii au oferit totuşi pacea în condiţii relativ favorabile (218), deoarece contingentele lor începuseră să se destrame, pe de o parte, şi poate sub influenţa aurului roman, pe de alta; Roma plăti o apreciabilă despăgubire de război (50.000.000 de denari), dar păstră Mesopotamia; Armenia rămase sub stăpînirea lui Tiridates, dar acesta deveni clientul romanilor. Vechea familie princiară a fost reinstaurată şi la Osrhoene.

Acesta a fost ultimul tratat de pace încheiat de dinastia arsacidă cu Roma. Aproape imediat după încheierea lui şi, poate, tocmai din cauza acestui pact, care, în situaţia dată, putea fi privit de orientali ca o renunţare la victoriile dobîndite, acceptată de propriul guvern, se declanşă insurecţia care transformă statul parţilor într-unul al perşilor. Pînă la dobîndirea succesului deplin, conducătorul ei, regele Ardaşir sau Artaxares (224-241), se luptă mai mulţi ani cu partizanii vechii dinastii; după trei mari bătălii, în ultima căzînd regele Artabanos, Ardaşir deveni stăpîn în regatul propriu-zis al parţilor şi putu să înainteze în deşertul mesopotamian pentru a-i supune pe arabii de la Hatra şi pentru a acţiona de aici împotriva Mesopotamiei romane. Dar, aşa cum rezistaseră anterior în faţa invaziei romane, curajoşii arabi liberi se apărau acum împotriva perşilor de pe puternicele ziduri de apărare, iar Artaxares se văzu nevoit să acţioneze mai întîi împotriva Mediei şi Armeniei, unde Arsacizii îşi păstraseră guvernarea şi unde se refugiaseră şi fiii lui Artabanos. Abia în jurul anului 230 se îndreptă împotriva romanilor şi nu numai că le declară război, ci le ceru retrocedarea tuturor provinciilor care făcuseră parte din imperiul predecesorilor săi Darius şi Xerxes – altfel spus, cedarea întregii Asii. Pentru a-şi sublinia cuvintele ameninţătoare, el traversă Eufratul cu o armată imensă, ocupă Mesopotamia, începu asedierea oraşului Nisibis; călăreţii inamici apărură în Cappadocia şi Siria. În aceşti ani, tronul roman era ocupat de Severus Alexander, războinic doar cu numele, guvernarea fiind deţinută de fapt de mama sa, Mamaea. Insistentele propuneri de pace, aproape umilitoare, ale guvernului roman, rămaseră lipsite de efect; singura cale era recurgerea la forţa armelor. Trupele armatei romane, concentrate din întregul imperiu, au fost divizate; sperînd, probabil, să vină în sprijinul partizanilor Arsacizilor, aripa stîngă se îndreptă spre Armenia şi Media, cea dreaptă spre Mesene de la gurile Eufratului şi Tigrului; armata principală înaintă împotriva Mesopotamiei. Trupele erau destul de numeroase, dar indisciplinate şi lipsite de curaj; chiar un ofiţer superior din vremea aceasta afirmă că erau răsfăţate şi nu se subordonau, că refuzau să accepte bătălia, îşi ucideau ofiţerii şi dezertau în masă. Forţa principală nici nu ajunse

dincolo de Eufrat, întrucît mama îl convinsese pe împărat că n-ar fi de datoria lui să se războiască pentru supuşii săi, ci că, dimpotrivă, ei ar trebui să-i aducă lui acest serviciu. Abandonat de împărat şi atacat de forţa armată persană principală în cîmp deschis, flancul drept a fost nimicit. Ca urmare, împăratul ordonă flancului ajuns în Media să se retragă; în cursul retragerii hibernale, prin Armenia, acesta suferi pierderi însemnate. Retragerea deplorabilă a marii armate orientale spre Antiohia nu se termină cu o catastrofă deplină, însăşi Mesopotamia rămînînd sub stăpînirea romană, ceea ce nu a fost meritul trupelor romane sau al comandanţilor ei, ci s-a datorat contingentului persan obosit de luptă care s-a retras în patrie. Ei se întoarseră însă curînd, cu atît mai mult cu cît generalii romani şi guvernul de la Roma începură să se lupte pentru tronul roman la scurt timp după uciderea ultimului descendent al dinastiei severiene, lăsînd aşadar afacerile externe în seama inamicilor. În timpul lui Maximinus (235-238), Mesopotamia romană ajunse sub stăpînirea lui Ardaşir, iar perşii se pregătiră pentru o nouă traversare a Eufratului. După ce tulburările interne se liniştiră întru cîtva, stăpînul de netăgăduit al imperiului deveni Gordian al III-lea, un copil încă, sub protecţia comandamentului Romei şi, curînd după aceea, a socrului său, Furius Timesitheus. Perşilor li se adresă declaraţia de război în mod solemn; în anul 242, în Mesopotamia pătrunse o mare armată romană comandată personal de împărat sau, mai degrabă, de socrul său. Expediţia debută cu un succes deplin; Carrhae a fost recucerită, armata regelui persan Sapur sau Sapor (anii de domnie 241-272), care-i succedase de curînd tatălui său, Ardaşir, a fost înfrîntă la Resaina, între Carrhae şi Nisibis, în urma victoriei fiind ocupată şi aceasta din urmă. Întreaga Mesopotamie fusese recucerită; se luă hotărîrea de a mărşălui spre Eufrat, pentru a continua expediţia de-a lungul acestuia, împotriva capitalei inamice Ctesiphon. Din nefericire, Timesitheus a murit, iar urmaşul său, Marcus Iulius Philippus, un arab din Trahonitida, profită de ocazie pentru a-l înlătura pe tînărul împărat. Se spune că, din cauza dispoziţiilor date de Philippus, soldaţii, după ce încheiaseră dificilul marş prin valea rîului Chaboras pînă pe Eufrat, nu găsiră proviziile şi rezervele la

Kirkesion, la confluenţa dintre Chaboras şi Eufrat, şi-l acuzară pe împărat. Totuşi, s-a ordonat marşul în direcţia Ctesiphon; dar deja în cursul primei opriri de la Zaitha (puţin în aval de Mejadîn) un număr de soldaţi din gardă răzvrătiţi îl uciseră pe împărat (primăvara sau vara anului 244) şi-l proclamară în locul lui pe Philippus ca Augustus. Noul împărat cedă dorinţelor soldaţilor sau, cel puţin, ale celor din gardă şi nu numai că abandonă proiectata expediţie împotriva Ctesiphonului, ci conduse îndată trupele spre Italia. Învoirea o obţinu din partea inamicului înfrînt prin cedarea Mesopotamiei şi Armeniei, aşadar a graniţei Eufratului. Această pace stîrni însă o asemenea îndîrjire, încît împăratul nu îndrăzni să-i dea curs şi nu retrase garnizoanele din provinciile cedate. Faptul că perşii nu ripostară oglindeşte puterea de care dispuneau în acel moment. Ultimele energii ale imperiului nu se consumaseră în luptele cu orientalii, ci din cauza goţilor, a ciumei care a bîntuit timp de 15 ani şi a vrajbei dintre generalii care-şi disputau coroana.

În aceste împrejurări în care Orientul roman trebuia să recurgă la propriile forţe în încleştarea cu cel persan, este indicat să ne referim la un stat remarcabil, creat prin şi pentru comerţul prin deşert, care, pentru scurt timp, a preluat în istoria politică un rol de prim rang. Oaza Palmyra, în limba autohtonă Thadmor, se găseşte la jumătatea distanţei dintre Damasc şi Eufrat. Ea este importantă doar ca staţie intermediară între ţinutul Eufratului şi Marea Mediterană, cîştigînd această importanţă doar tîrziu şi pierzînd-o de timpuriu, aşa încît epoca de înflorire a Palmyrei coincide aproximativ cu perioada pe care o descriem acum. Tradiţia nu ne informează despre evoluţia oraşului. Prima menţiune datează din timpul şederii lui Antonius în Siria din anul 713 (**41**), el încercînd zadarnic să cucerească bogăţiile lui; nici chiar monumentele descoperite în acest loc – cea dintîi inscripţie palmireană databilă este din anul 745 (**9**) – probabil că nu aparţin unor epoci cu mult anterioare. Foarte posibil, înflorirea lui coincide cu stabilirea romanilor în regiunea de coastă a Siriei. Atît timp cît nabateii şi oraşele din ţinutul Osrhoene nu se aflau sub directa stăpînire romană, occidentalii aveau tot interesul să stabilească o altă legătură directă cu Eufratul, iar aceasta trecea

necondiţionat prin Palmyra. Ea nu este o colonie romană; Antonius se servi de neutralitatea comercianţilor, mijlocitori ai comerţului dintre cele două mari state, ca pretext pentru expediţia amintită, iar călăreţii se întoarseră cu mîinile goale, lovindu-se de linia de arcaşi pe care palmireenii o opuseră atacatorilor. Oraşul trebuie să fi fost inclus în imperiu încă din epoca imperiului timpuriu, întrucît reglementările fiscale stabilite de Germanicus şi Corbulo au fost aplicate şi Palmyrei; într-o inscripţie din anul 80 întîlnim aici o gintă claudiană; din vremea lui Hadrian, oraşul se intitulează Hadriana Palmyra, iar în secolul al III-lea se numeşte chiar colonie.

Însă supunerea palmireenilor faţă de imperiu era de altă natură decît cea obişnuită şi se apropia întru cîtva de relaţia clientelară a regatelor dependente Încă din timpul lui Vespasian, Palmyra este calificată ca un ţinut intermediar dintre cele două mari puteri, iar cu ocazia fiecărei confruntări dintre romani şi parţi se punea întrebarea ce politică vor adopta palmireenii. Secretul acestei poziţii privilegiate trebuie căutat în relaţiile de graniţă şi în măsurile luate pentru apărarea ei. În măsura în care erau staţionate pe Eufrat, trupele siriene au avut poziţia-cheie la Zeugma, în faţa localităţii Biredjik, la marele vad al Eufratului. Între ţinutul aflat sub directa stăpînire romană şi cel partic, mai în aval, se intercalează teritoriul Palmyrei, care se întinde pînă la Eufrat, incluzînd următorul loc important de trecere de la Sura, în faţa oraşului mesopotamian Nikephorion (mai tîrziu Kallinikon, astăzi er-Rakka). Este aproape sigur că apărarea acestei importante fortăreţe de graniţă, ca şi asigurarea drumului prin deşert dintre Eufrat şi Palmyra, probabil şi o parte a celui dintre Palmyra şi Damasc, să fi fost încredinţată comunităţii Palmyra, ca urmare ea fiind îndreptăţită şi obligată să ia măsurile militare cerute de această misiune destul de însemnată. Ce-i drept, mai tîrziu, trupele imperiale au fost cantonate mai aproape de Palmyra, una dintre legiunile siriene fiind dislocată la Danava, între Palmyra şi Damasc, iar cea arabă la Bostra. Mai mult, după unificarea Mesopotamiei cu imperiul, înfăptuită de Severus, aici ambele maluri ale Eufratului intrară sub stăpînirea romană, teritoriul roman de pe Eufrat nemaisfîrşindu-se la Sura, ci la Kirkesion, la vărsarea lui

Chaboras în Eufrat, în amonte de Mejâdîn. Tot atunci, Mesopotamia a fost înzestrată cu numeroase trupe imperiale. Legiunile mesopotamiene staţionau însă de-a lungul marelui drum septentrional, la Resaina şi Nisibis, şi, în ciuda trupelor siriene şi arabe, colaborarea celor palmireene nu deveni dispensabilă. Se prea poate ca protecţia Kirkesionului şi a acestei porţiuni a malului Eufratului să fi fost încredinţată tocmai palmireenilor. Abia după prăbuşirea Palmyrei şi, probabil, în locul ei, Diocleţian transformă localitatea Kirkesion în puternica fortăreaţă care de atunci servi drept punct de sprijin al apărării de graniţă.

Mărturii despre această poziţie privilegiată a Palmyrei pot fi găsite şi în cadrul instituţiilor. Absenţa numelui împăratului de pe monedele palmireene nu i se datorează, ce-i drept, întrucît comunitatea a emis aproape numai monede divizionare de mică valoare. Mai evidentă este însă tratarea limbii. Palmyra este exceptată de la regula respectată de romani, aproape întotdeauna cu stricteţe, de a permite pe teritoriul roman propriu-zis doar folosirea celor două limbi oficiale. Atît timp cît a existat oraşul, limba folosită în restul Siriei şi, de asemenea, în Iudeea după perioada exilului, în relaţiile particulare, însă numai în acestea, s-a menţinut şi în relaţiile publice. Nu pot fi atestate deosebiri fundamentale între siriana palmireană şi cea din ţinuturile amintite; numele proprii, cu forme frecvent arabe sau iudaice, chiar persane, dovedesc puternicul amestec de populaţii şi numeroasele cuvinte împrumutate din greacă şi latină, influenţa occidentalilor. Abia mai tîrziu s-a statornicit regula de a adăuga textului sirian şi unul grecesc care, conform hotărîrii sfatului comunităţii palmireene din anul 137, îl urma pe cel palmirean, iar mai apoi îl preceda; însă inscripţiile unor palmireeni înnăscuţi redactate doar în greacă sînt o excepţie rară. Chiar în inscripţiile votive pe care palmireenii le-au dedicat divinităţilor lor indigene la Roma şi în inscripţiile funerare ale soldaţilor palmireeni decedaţi în Africa sau Britania se adaugă formularea palmireeană. Şi la Palmyra, ca în întregul imperiu, datarea se făcea în funcţie de anul roman, dar denumirile lunilor nu erau cele macedonene, receptate oficial în Siria romană, ci cele utilizate aici cel puţin de evrei în

relaţiile publice şi de triburile aramaice aflate sub stăpînire asiriană şi, mai tîrziu, persană[1].

Sistemul municipal a fost structurat în principal conform modelului grecesc din Imperiul Roman; de cele mai multe ori, textele palmireene împrumută denumirile pentru magistraţi şi consilii, chiar şi pe cele din colonii, din limbile oficiale ale imperiului. Însă districtul păstră şi în administraţie o libertate mai mare decît cea acordată de obicei comunităţilor urbane. Alături de magistraţii urbani, oraşul Palmyra era condus, cel puţin începînd cu secolul al III-lea, de un „căpitan" special de rang senatorial, desemnat de romani, dar din rîndul celei mai nobile familii a locului. În realitate, Septimios Hairanes, fiul lui Odaenathos, era un principe al palmireenilor, aflat faţă de legatul Siriei în aceleaşi relaţii de dependenţă ca principii clientelari faţă de guvernatorii imperiali vecini. Cîţiva ani mai tîrziu, îl găsim pe fiul său Septimios Odaenathos în aceeaşi poziţie de principe ereditar, chiar mai mare în rang decît tatăl său. În acelaşi sens, Palmyra forma un district vamal separat, în care vămile nu erau arendate de către stat, ci de către comunitate.

Importanţa Palmyrei se baza pe circulaţia caravanelor. În inscripţii conducătorii caravanelor (συνοδίαρχαι) care plecau din Palmyra spre marile antrepozite de pe Eufrat – Vologasias, amintita aşezare fondată de parţi în apropierea vechiului Babilon, şi Forath sau Charax Spasinu, oraşe gemene în apropierea vărsării fluviului în Golful Persic – apar drept cei mai distinşi cetăţeni ai oraşului, deţinînd nu doar magistraturi în patria lor, ci, în parte, şi magistraturi imperiale. Marii comercianţi (ἀρχέμποροι) şi breasla aurarilor şi argintarilor vorbesc despre importanţa oraşului pentru comerţ şi fabricaţie, bunăstarea lui fiind atestată de temple şi lungile portice ale halelor urbane păstrate pînă astăzi, ca şi de nenumăratele monumente funerare bogat ornamentate. Clima nu era favorabilă cultivării pămîntului – localitatea se găsea în apropierea graniţei de nord a curmalului, numele ei grecesc fiind derivat de la alt cuvînt; însă în împrejurimi se găseau resturile unor imense apeducte subterane şi ale unor imense bazine de apă, construite din blocuri fasonate de piatră, cu ajutorul cărora pămîntul, astăzi lipsit de

vegetaţie, trebuie să fi dat cîndva roade bogate. Această bogăţie şi această particularitate naţională alături de autonomia administrativă, în multe privinţe prezente şi în perioada stăpînirii romane, explică întru cîtva rolul Palmyrei la mijlocul secolului al III-lea, în timpul marii crize a cărei prezentare va fi reluată în continuare.

După ce împăratul Decius căzuse, în Europa, în războiul împotriva goţilor (251), guvernul imperial, dacă acceptăm în această perioadă existenţa unui imperiu şi a unui guvern, lăsă Orientul cu desăvîrşire în voia lui. În timp ce piraţii de pe malul Mării Negre pustiau coastele şi chiar interiorul ţinuturilor în lung şi în lat, atacul a fost reluat şi de către regele persan Sapor. Dacă tatăl său se mulţumise cu titlul de stăpîn al Iranului, el şi regii care i-au succedat s-au desemnat ca Marii Regi ai Iranului şi ai Ne-Iranului, stabilind astfel, concomitent, şi programul lor. În anul 252 sau 253 a ocupat sau i s-a supus Armenia, neîndoielnic cuprinsă şi ea de acea renaştere a vechii credinţe şi spiritualităţi persane; regele legitim Tiridates se refugie la romani, iar ceilalţi membri ai familiei regale se aşezară sub stindardele persanului. După ce Armenia deveni persană, cetele orientalilor invadară Mesopotamia, Siria şi Cappadocia; cîmpia a fost pustiită pe suprafeţe întinse, dar locuitorii oraşelor mai mari au respins atacul inamicilor nepregătiţi pentru asediu, în fruntea tuturor aflîndu-se curajoşii edesieni. În Occident se stabilise între timp o guvernare cel puţin recunoscută. Împăratul Publius Licinius Valerianus, un om onest şi bine intenţionat, dar cu o fire şovăielnică şi depăşit de situaţie, ajunse în sfîrşit în Orient şi se deplasă la Antiohia. De aici merse în Cappadocia, evacuată de cetele persane plecate după pradă. Însă armata sa a fost decimată de ciumă şi împăratul oscilă prea mult pînă reluă lupta decisivă în Mesopotamia. Pînă la urmă, se decise să vină în ajutorul mult încercatei Edessa şi traversă Eufratul cu trupele sale. Aici, aproape de Edessa, a survenit catastrofa care a avut pentru Orientul roman aproximativ aceeaşi semnificaţie ca victoria goţilor de la gurile Dunării şi moartea lui Decius pentru Occident: luarea în captivitate a împăratului Valerianus de către perşi (sfîrşitul anului 259 sau începutul anului 260). Mărturiile se contrazic în privinţa împrejurărilor capturării lui.

Conform unei versiuni, el a fost încercuit şi luat prizonier de perşii mult superiori ca număr în timp ce încerca să ajungă la Edessa cu o trupă puţin numeroasă. Conform unei a doua variante, deşi învins, a reuşit să ajungă în oraşul asediat, dar, întrucît ajutorul adus era nesemnificativ şi rezervele de hrană se epuizau cu atît mai repede, el s-ar fi temut că va izbucni o răzmeriţă militară, ca urmare împăratul predîndu-se de bunăvoie în mîinile inamicilor. O a treia versiune afirmă că, ajuns la capătul puterilor, ar fi intrat în tratative cu Sapor privind capitularea Edessei; întrucît regele persan a refuzat să negocieze cu solii, el ar fi mers personal în tabăra acestuia, devenind prizonierul unui sperjur.

Nu contează care dintre aceste relatări se apropie cel mai mult de adevăr; cert este că împăratul a murit în prizonieratul inamic, consecinţa acestei catastrofe fiind pierderea Orientului în favoarea perşilor. Îndeosebi Antiohia, cel mai mare şi mai bogat oraş al Orientului, ajunse sub stăpînirea inamicului, pentru prima dată de cînd era sub dominaţia romană, şi aceasta în bună parte din vina propriilor cetăţeni. Mareades, un antiohian nobil, exclus din consiliu din cauza delapidării banilor publici, conduse armata persană spre oraşul său natal; chiar dacă afirmaţia că inamicul i-ar fi surprins pe cetăţeni care asistau la un spectacol de teatru ţine de domeniul legendei, putem fi siguri nu numai că nu au opus rezistenţă, ci şi că o bună parte din păturile de jos ale populaţiei s-au bucurat de pătrunderea perşilor, în parte simpatizînd cu Mareades, în parte în speranţa anarhiei şi jafului. Astfel, oraşul împreună cu toate tezaurele căzu pradă inamicului, care aduse toate grozăviile asupra lui; e adevărat, din motive necunoscute, regele îl condamnă pe Mareades la moarte prin ardere pe rug. Aceeaşi soartă au avut, alături de un mare număr de oraşe mai mici, şi capitalele Ciliciei şi Cappadociei, Tarsos şi Caesarea, ultima avînd, se spune, 400.000 de locuitori. Drumurile de deşert ale Orientului au fost acoperite de nesfîrşitele şiruri de prizonieri, duşi ca vitele o dată pe zi la adăpat. Tradiţia afirmă că, la întoarcere, perşii ar fi umplut o prăpastie, pe care doreau s-o traverseze mai repede, cu trupurile prizonierilor capturaţi. Este mai probabil ca Marele „Canal imperial” (Bend-i-

Kaiser) de lîngă Sostra (Şuşter) din Susiana, prin care apa rîului Pasitigris ajunge şi astăzi în regiunile mai înalte, să fi fost construit de aceşti prizonieri; arhitecţii lui Nero contribuiseră doar la edificarea capitalei Armeniei, occidentalii dovedindu-şi întotdeauna superioritatea în acest domeniu. Perşii nu întîmpinară nicăieri vreo rezistenţă din partea imperiului; dar Edessa continuă să reziste, iar Caesarea se apărase vitejeşte, fiind cucerită doar prin trădare. Rezistenţa locală depăşi însă treptat apărarea din spatele zidurilor, iar dispersarea cetelor persane, determinată de imensa întindere a teritoriului cucerit, venea în întîmpinarea partizanului temerar. Kallistos, un conducător roman, reuşi să pună în aplicare o lovitură îndrăzneaţă; cu ajutorul corăbiilor strînse în porturile ciliciene, el navigă la Pompeiopolis, asediat de perşi, care jefuiau în acelaşi timp şi Lycaonia, unde ucise mai multe mii de soldaţi şi captură haremul regal. Acest eveniment îl determină pe rege să invoce o ceremonie imposibil de amînat şi să se întoarcă imediat în patrie, aşa o grabă, încît, pentru a nu pierde nici o clipă, răscumpără de la locuitorii Edessei, în schimbul tuturor monedelor de aur romane prădate, trecerea liberă pe teritoriul lor. Principele Palmyrei, Odaenathos, le-a provocat cetelor care se întorceau de la Antiohia pierderi însemnate la trecerea Eufratului. Dar, abia înlăturat iminentul pericolul persan, doi dintre cei mai distinşi conducători militari din Orient, lăsaţi în voia sorţii, ofiţerul Fulvius Macrianus, administratorul tezaurului şi depozitului armatei de la Samosata, şi acest Kallistos, amintit mai sus, se deziseră de fiul, coregentul şi acum unicul împărat Gallienus, care, fireşte, nu se sinchisi de perşi şi de Orient, şi, refuzînd să accepte purpura pentru ei, îi proclamase împăraţi pe cei doi fii ai celui dintîi: Fulvius Macrianus şi Fulvius Quietus (261). Această intervenţie a celor doi cunoscuţi generali determină recunoaşterea celor doi tineri împăraţi de către întregul Orient, cu excepţia Palmyrei, al cărei principe susţinea cauza lui Gallienus. Pentru a impune noua guvernare şi în Occident, unul dintre împăraţi, Macrianus, plecă împreună cu tatăl său în această direcţie. În curînd însă, norocul nu le mai surîse: înfruntîndu-l pe un alt pretendent, nu pe Gallienus, Macrianus pierdu în Illyricum bătălia, dar şi viaţa.

Odaenathos se întoarse împotriva fratelui rămas în Siria; la Hemesa, unde se întîlniră armatele, soldaţii lui Quietus, îndemnaţi să depună armele, răspunseră că vor accepta orice soartă, dar nu i se vor preda unui barbar. În ciuda acestei atitudini, Kallistos, generalul lui Quietus, îl trădă pe stăpînul său, astfel încheindu-se şi scurta guvernare a acestuia.

Cu aceasta Palmyra cîştiga întîietatea în Orient. Gallienus, preocupat peste măsură de barbarii Occidentului şi de numeroasele insurecţii militare de aici, îi acordă principelui Palmyrei – unicul care-i rămăsese fidel în timpul crizei tocmai prezentate – o poziţie privilegiată fără precedent, dar explicabilă prin forţa împrejurărilor: ca principe ereditar sau, cum va fi numit de acum înainte, ca rege al Palmyrei, el deveni, dacă nu coregent, cel puţin guvernator independent al împăratului pentru Orient. Administraţia locală a Palmyrei a fost deţinută în subordinea lui de un alt palmirean, fiind, concomitent, procurator imperial şi locţiitor al acestuia. Astfel, întreaga putere imperială, în măsura în care mai exista în Orient, se afla în mîinile „barbarului" şi, pe cît de rapid, pe atît de strălucit, acesta restaură dominaţia Romei cu ajutorul palmireenilor săi susţinuţi întărită de rămăşiţele corpurilor armate romane şi de contingentele ţinuturilor. Inamicul evacuase deja Asia şi Siria. Odaenathos traversă Eufratul, îi despresură în sfîrşit pe curajoşii locuitori din Edessa şi-i alungă pe perşi din oraşele cucerite Nisibis şi Carrhae (264). Este probabil ca şi Armenia să fi fost readusă atunci în subordinea romană. Apoi, primul după Gordianus, reluă ofensiva împotriva perşilor şi se îndreptă spre Ctesiphon. În două campanii diferite el înconjură capitala regatului persan şi pustii regiunile învecinate, încheind victorios bătăliile angajate cu perşii sub zidurile oraşului. Cînd porni spre Cappadocia, se retraseră chiar şi goţii, ale căror incursiuni de jaf ajungeau pînă în interiorul ţării. Pentru imperiu, această dezvoltare a noii puteri era pe cît de salutară, pe atît de periculoasă. Bineînţeles, Odaenathos îşi respectă toate obligaţiile faţă de suzeranul roman şi trimise ofiţerii inamici capturaţi şi prada împăratului de la Roma, care nu se simţi înjosit să îşi atribuie triumful. Însă, de fapt, Orientul condus de Odaenathos era

tot atît de independent ca şi Occidentul condus de Postumus şi se înţelege de ce ofiţerii devotaţi Romei se opuneau viceîmpăratului palmirean şi de ce, pe de o parte, se vorbea despre tentativele lui Odaenathos de a se ralia perşilor, care ar fi eşuat doar din cauza trufiei lui Sapor, iar pe de alta, era învinovăţit guvernul roman că ar fi provocat asasinarea lui Odaenathos la Hemesa (266/267). Însă adevăratul ucigaş a fost un nepot al lui Odaenathos, neexistînd dovezi privind implicarea guvernului. Oricum, crima nu a schimbat nimic. În virtutea dreptului principatului ereditar, soţia celui decedat, regina Bat Zabbai sau, pe greceşte, Zenobia, o femeie frumoasă, inteligentă şi curajoasă, de o energie clocotitoare, îi atribui poziţia celui decedat fiului ei Vaballathos sau Athenodoros, aflat încă la vîrsta copilăriei – cel mai în vîrstă, Herodes, murise odată cu tatăl său –, şi reuşi să-şi impună pretenţia atît la Roma, cît şi în Orient; anii de domnie ai fiului se numără de la moartea tatălui. Prin sfat şi faptă, mama interveni pentru fiul încă inapt pentru guvernare; nemulţumindu-se cu păstrarea regatului moştenit, curajul sau semeţia ei o îmboldea să năzuie la stăpînirea asupra tuturor ţinuturilor grecofone ale imperiului. Comanda asupra Orientului cu care fusese însărcinat Odaenathos şi pe care o moştenise fiul său poate să fi cuprins de drept şi suzeranitatea asupra Asiei Mici şi Egiptului; însă, de fapt, Odaenathos stăpînise doar Siria şi Arabia, la care se mai adăugau probabil Armenia, Cilicia şi Cappadocia. Acum, Timagenes, un egiptean influent, o îndemnă pe regină să ocupe Egiptul; consimţind, îl trimise pe generalul ei suprem, Zabdas, cu o armată, se spune, de 70.000 de soldaţi, pe Nil. Ţara se opuse cu energie; însă palmireenii înfrînseră contingentul egiptean şi cuceriră Egiptul. Probus, un amiral roman, încercă să-i alunge; într-adevăr, îi înfrînse, iar palmireenii luară calea Siriei. În apropiere de Memphis, lîngă Babilonul egiptean, încercă să le taie calea; dar, întrucît generalul palmirean Timagenes dovedi o mai bună cunoaştere a locurilor, Probus a fost înfrînt şi s-a sinucis. Cînd locul împăratului Claudius, decedat, a fost ocupat de Aurelian (mijlocul anului 270), palmireenii erau stăpînii Alexandriei. Ei întreprinseră tentative de a se stabili şi în Asia Mică; garnizoanele lor avansaseră pînă în Galatia, la Ankyra,

şi ei încercaseră să impună recunoaşterea stăpînirii reginei lor chiar şi la Calchedon, în faţa Bizanţului. Toate aceste evenimente se petrecură fără ca palmireenii să se fi dezis de guvernul roman, ba probabil în aşa fel încît guvernul roman recunoscu politica aceasta ca o realizare a guvernării Orientului încredinţată principelui de la Palmyra, ofiţerii romani care se opuseră extinderii stăpînirii palmireene fiind acuzaţi de răzvrătire împotriva dispoziţiilor imperiale. Monedele bătute la Alexandria îi numesc pe Aurelianus şi Vaballathos împreună şi îi conferă doar celui dintîi titlul de Augustus. În realitate însă, Orientul se desprinsese de imperiu şi acesta a fost împărţit în două prin executarea unei dispoziţii date de incapabilul Gallienus în timpul crizei.

Energicul şi prevăzătorul împărat aflat acum la cîrma statului întrerupse imediat relaţiile cu guvernul secundar palmirean, măsură care îi determină pe palmireni să-l proclame pe Vaballathos însuşi împărat. După lupte crîncene, Egiptul a fost reîncorporat imperiului încă la sfîrşitul anului 270 de către viteazul general Probus, urmaşul de mai tîrziu al lui Aurelian. Cum se va vedea într-un alt capitol, această victorie era cît pe-aici să fie plătită cu distrugerea Alexandriei, al doilea oraş al imperiului. Mai dificilă se dovedi înfrîngerea îndepărtatei oaze siriene. Aproape toate celelalte războaie orientale din epoca imperială au fost susţinute în principal de trupe imperiale originare din aceste regiuni; acum, cînd Occidentul trebuia să treacă la o nouă supunere a Orientului, se războiră iarăşi, ca în timpul republicii libere, occidentalii cu orientalii, soldaţii de pe Rin şi Dunăre cu cei din deşertul sirian. Se pare că grandioasa expediţie a fost declanşată spre sfîrşitul anului 271. Fără a întîlni vreo rezistenţă, armata romană ajunse pînă la graniţa cu Cappadocia; aici se izbi de rezistenţa dîrză a oraşului Tyana, care bloca trecătorile ciliciene. După cucerirea lui, Aurelian, asigurîndu-şi calea spre noi victorii prin clemenţa dovedită faţă de locuitori, traversă Munţii Taurus şi ajunse prin Cilicia în Siria. Speranţele Zenobiei privind sprijinul energic al regelui persan se dovediră deşarte. Regele Sapor, foarte înaintat în vîrstă, nu interveni în acest război şi stăpîna Orientului roman trebui să se limiteze la

propriile forţe armate, o parte a acestora trecînd, poate, în tabăra legitimului Augustus. Împăratul întîlni armata principală palmireană, sub comanda generalului Zabdas, în faţa Antiohiei; şi Zenobia era prezentă. După o norocoasă bătălie, pe Orontes, împotriva cavaleriei palmireene superioare angajată oraşul a căzut în mîinile lui Aurelian; asemenea Tyanei, acesta a fost graţiat necondiţionat; foarte just, intuise că supuşii imperiului nu puteau fi învinuiţi dacă se subordonaseră principelui palmirean, numit chiar de guvernul roman comandant suprem. După ce mai angajară o bătălie de retragere la Daphne, o suburbie a Antiohiei, palmireenii se repliară şi aleseră marele drum care duce de la capitala Siriei la Hemesa şi, de aici, prin deşert, la Palmyra. Amintindu-i pierderile însemnate suferite pe Orontes, Aurelian o îndemnă pe regină să se predea. Ar fi fost doar romani, răspunse regina; orientalii încă nu acceptau înfrîngerea. Pentru bătălia decisivă ea îşi rîndui trupele lîngă Hemesa. Lupta a fost îndelungată şi sîngeroasă; cavaleria romană a fost înfrîntă şi pusă pe fugă, însă intervenţia legiunilor se dovedi decisivă şi romanii ieşiră învingători. Marşul a fost însă mai dificil decît lupta. În linie dreaptă, distanţa de la Hemesa la Palmyra măsoară 18 mile germane şi, chiar dacă în această epocă a civilizaţiei siriene rafinate ţinutul nu era atît de pustiu ca în zilele noastre, expediţia lui Aurelian rămîne totuşi o performanţă deosebită, mai ales dacă se ia în considerare cavaleria uşoară a inamicului, care nu s-a dezlipit de armata inamică. Dar Aurelian îşi atinse ţinta şi începu asediul puternicului oraş bine aprovizionat; asediul propriu-zis era mai uşor decît aprovizionarea cu alimente a armatei asediatoare. În sfîrşit, principesa îşi pierdu curajul şi fugi din oraş, căutîndu-şi salvarea la perşi. Însă Fortuna continuă să-i surîdă împăratului. Călăreţii romani urmăritori o capturară împreună cu fiul ei tocmai cînd ajunseseră la Eufrat şi erau gata de îmbarcare; demoralizat după fuga ei, oraşul capitulă (272). Ca pe parcursul întregii expediţii, Aurelian îi iertă şi pe cetăţenii Palmyrei. Însă regina, magistraţii şi ofiţerii ei au fost supuşi unei judecăţi severe. După ce stăpînise timp de mai mulţi ani cu energie bărbătească, Zenobia nu se simţi ruşinată să apeleze la privilegiile sexului ei şi îi făcu răspunzători pe consilierii ei, mulţi dintre aceştia,

printre care şi celebrul erudit Cassius Longinus, murind sub securea călăului. Ea însăşi nu putea lipsi din cortegiul triumfal al împăratului; nu merse pe calea Cleopatrei, ci pe Capitoliul roman, în lanţuri de aur şi în faţa carului învingătorului, fapt ce încîntă nespus masele. Dar înaintea celebrării triumfului Aurelian trebui să-şi reînnoiască victoria. Palmireenii se răsculară la cîteva luni după capitulare, măcelăriră slaba garnizoană romană staţionată în oraşul lor şi-l proclamară principe pe un oarecare Antiochos. În acelaşi timp, încercau să-l împingă la răzvrătire şi pe guvernatorul Mesopotamiei, Marcellinus. Împăratul primi vestea imediat după traversarea Hellespontului: întorcîndu-se grabnic, devansînd speranţele prietenilor şi inamicilor, ajunse din nou în faţa zidurilor oraşului răzvrătit. Rebelii nu se aşteptaseră la aşa ceva; de această dată nu putea fi vorba de rezistenţă, dar nici de graţiere. Palmyra a fost distrusă, comunitatea dizolvată, zidurile au fost dărîmate, măreţele opere din strălucitul sanctuar al Soarelui transportate în templul pe care împăratul îl ridică la Roma în onoarea Zeului solar al Orientului şi în amintirea acestei victorii. Au rămas, în parte pînă azi, doar halele şi zidurile părăsite. Aceste evenimente s-au petrecut în anul 273. Înflorirea Palmyrei fusese artificială, generată de drumurile deschise comerţului şi de marile edificii publice legate de acesta. Acum guvernul îi retrase nefericitului oraş favorurile sale. Comerţul căută şi găsi alte căi; întrucît Mesopotamia era considerată atunci o provincie romană, fiind reintegrată curînd în imperiu, iar romanii dispuneau şi de ţara nabateilor pînă la portul de la Aelana, ei se puteau dispensa de această staţie intermediară, circulaţia comercială îndreptîndu-se în schimb spre Bostra sau Beroca (Aleppo). Strălucirii meteorice a Palmyrei şi principilor ei i-au urmat pustietatea şi liniştea care au cuprins de atunci pînă astăzi sărăcăciosul cătun din deşert şi ruinele colonadelor sale.

Atît prin apariţia, cît şi prin prăbuşirea sa, efemerul regat de la Palmyra este strîns legat de relaţiile romanilor cu Orientul neroman, dar reprezintă totodată şi un fragment al istoriei imperiului în ansamblu. Căci, asemenea imperiului occidental al lui Postumus, imperiul oriental al Zenobiei este una dintre acele mase în care se

părea atunci că se va dizolva măreţul întreg. Dacă în cursul existenţei sale stăpînii lui încercară să opună atacului persan stavile serioase, mai mult, dacă sporirea puterii lor se baza tocmai pe această tentativă, în momentul prăbuşirii sale el nu numai că apelă tocmai la ajutorul perşilor, ci romanii au pierdut Armenia şi Mesopotamia chiar din cauza defectării Zenobiei, iar după supunerea Palmyrei Eufratul a redevenit pentru un timp graniţa Imperiului Roman. Ajunsă pe malul Eufratului, regina spera că va fi primită de perşi; iar Aurelian nu-şi conduse legiunile dincolo de fluviu, întrucît nici Galia, nici Hispania şi Britania încă nu-l recunoscuseră ca împărat. Nici lui şi nici urmaşului său Probus nu le-a fost dat să reia această luptă. Dar, după moartea prematură a acestuia din urmă (282), cînd trupele îl proclamară împărat pe Marcus Aurelius Carus, ofiţerul cel mai înalt în grad, noul stăpîn jurase că perşii îşi vor aminti această alegere şi îşi ţinu cuvîntul. Pătrunse imediat cu armata în Armenia şi restabili situaţia de odinioară. La graniţa ţării a fost întîmpinat de soli persani care merseră pînă la limita concesiilor; însă, abia plecaţi solii, marşul a continuat fără întîrziere. Mesopotamia deveni iarăşi provincie romană şi oraşele parte de reşedinţă, Seleucia şi Ctesiphon, au fost ocupate încă o dată de romani, fără ca aceştia să fi întîlnit o rezistenţă serioasă; la aceasta trebuie să fi contribuit şi războiul fratricid care devasta atunci regatul persan. Împăratul tocmai traversase Tigrul şi se pregătea să pătrundă în inima ţării inamice cînd îşi găsi sfîrşitul în mod violent, răpus probabil de o mînă asasină; odată cu el se încheie şi această campanie. Însă, printr-un tratat de pace, urmaşul său dobîndi cedarea Armeniei şi Mesopotamiei; deşi Carus purtase purpura doar ceva mai mult de un an, el restabili graniţa imperiului din timpul lui Severus.

Cîţiva ani mai tîrziu (293), tronul de la Ctesiphon a fost ocupat de un nou rege, Narseh, fiul regelui Sapur, care declară romanilor război din cauza stăpînirii Mesopotamiei şi Armeniei. Diocleţian, conducătorul suprem al întregului imperiu, dar îndeosebi al Orientului, îi încredinţă conducerea acestui război ajutorului său întru guvernare, Galerius Maximianus, un general grosolan, dar viteaz. Începutul nu a fost favorabil. Perşii invadară Mesopotamia şi

ajunseră pînă la Carrhae; pentru a le ieşi în întîmpinare, cezarul conduse legiunile siriene la Nikephorion, dincolo de Eufrat. Cele două armate se întîlniră la mijloc, iar trupele romane, mult mai slabe, au fost înfrînte. Era o lovitură grea şi tînărul general trebui să îndure reproşuri amare; dar nu se dădu bătut. Pentru campania următoare au fost concentrate trupe din întregul imperiu şi ambii regenţi se aşezară personal în fruntea armatei; cu forţa principală, Diocleţian ocupă poziţii în Mesopotamia, în timp ce Galerius, întărit cu trupele ilirice de elită sosite între timp, îl înfruntă pe inamic în Armenia cu o armată de 25.000 de soldaţi, provocîndu-i o înfrîngere decisivă. Romanii capturară tabăra şi tezaurul, ba chiar şi haremul Marelui Rege, Narseh însuşi reuşind cu greu să nu fie luat prizonier. Pentru a-şi redobîndi femeile şi copiii, regele se declară de acord să încheie pacea în orice condiţii. Ambasadorul său Apharban îi imploră pe romani să-l cruţe pe persan: cele două imperii, cel roman şi cel persan, ar fi, într-un fel, cei doi ochi ai lumii şi nici unul nu se poate dispensa de celălalt. Romanii dispuneau de libertatea de a adăuga imperiului încă o provincie orientală; împăratul, precaut, se mulţumi cu reglementarea graniţei de nord-est. Mesopotamia rămase, bineînţeles, sub stăpînire romană; importantele relaţii comerciale cu ţara vecină au fost subordonate unui sever control de stat şi îndreptate îndeosebi spre puternicul oraş Nisibis, centrul apărării romane de graniţă din Mesopotamia orientală. Tigrul a fost recunoscut drept graniţă a stăpînirii romane directe, cu rezerva includerii în Imperiul Roman a întregii Armenii meridionale pînă la Lacul Thospitis (Lacul Van) şi pînă la Eufrat, aşadar întreaga vale superioară a Tigrului. Acest ţinut avansat al Mesopotamiei nu deveni o provincie propriu-zisă, ci a fost administrat ca şi pînă atunci, ca satrapia romană Sophene. Cîteva decenii mai tîrziu, romanii construiră aici puternica fortăreaţă Amida (Diarbekr), de atunci bastionul lor principal în ţinutul Tigrului superior. În acelaşi timp, s-a trecut la o nouă reglementare a graniţei dintre Armenia şi Media, suzeranitatea romană fiind reconfirmată atît în cazul acestui din urmă ţinut, cît şi în cazul Iberiei. Pacea nu le impuse învinşilor cedări teritoriale însemnate, dar statornici pentru romani o graniţă

favorabilă în aceste ţinuturi mult disputate, care a separat cele două imperii pentru mai multă vreme. Politica lui Traian fusese astfel desăvîrşită; ce-i drept, aceasta a fost perioada în care centrul de greutate al stăpînirii romane s-a deplasat din Occident în Orient.

1. Originea acestor denumiri ale lunilor nu este clară; ele apar pentru prima dată în scrierile cuneiforme asiriene, dar nu sînt de origine asiriană. Ca o consecinţă a stăpînirii asiriene, ele au continuat să fie folosite în sfera limbii asiriene.

Capitolul X

Siria şi ţara nabateilor

După ocuparea jumătăţii occidentale a ţărmurilor Mării Mediterane, romanii s-au decis foarte încet să dobîndească şi partea lor orientală. Nu rezistenţa, întîlnită aici relativ destul de rar, ci teama bine întemeiată de consecinţele deznaţionalizatoare ale acestor cuceriri i-a determinat pe romani să prelungească pe cît posibil doar influenţa politică decisivă în aceste ţinuturi, încorporarea propriu-zisă, a Siriei şi Egiptului cel puţin, realizîndu-se abia în perioada în care statul ajunsese aproape o monarhie. E adevărat, Imperiul Roman s-a desăvîrşit astfel din punct de vedere geografic – Marea Mediterană, veritabila bază a Romei de cînd devenise o mare putere, se transforma în toate direcţiile într-un lac intern roman, navigaţia şi comerţul de pe cuprinsul ei fiind unificate de stat spre binele tuturor locuitorilor ţărmurilor. Însă coeziunea geografică a fost însoţită de diviziunea naţională. Aşa cum oraşele greceşti Neapolis şi Massalia n-au elenizat Campania şi Provence, nici statul roman nu ar fi evoluat către binaţionalitate doar prin ocuparea Greciei şi Macedoniei. Dar dacă ţinutul grecesc din Europa şi Africa a dispărut în faţa masei compacte a celui latin, regiunile din continentul al treilea, împreună cu Valea Nilului, inclusă de drept în această arie culturală, aparţineau exclusiv grecilor; îndeosebi Antiohia şi Alexandria erau promotoarele veritabile ale dezvoltării elene culminînd cu Alexandru, focare ale vieţii şi civilizaţiei elene şi metropole asemenea Romei. Capitolul precedent s-a ocupat de pregătirea încleştării dintre Orient şi Occident în interiorul său din cauza Armeniei şi Mesopotamiei, perpetuată în tot cursul epocii imperiale; în cel de faţă vom descrie situaţia ţinuturilor siriene în aceeaşi epocă. Ne referim la ţinutul despărţit de Asia Mică prin masivul muntos al Pisidiei, Isauriei şi Ciliciei occidentale, de Armenia

şi Mesopotamia prin pintenii aceluiaşi masiv şi prin Eufrat, de regatul part şi de Egipt prin deşertul Arabiei. Am considerat totuşi de cuviinţă să tratăm soarta particulară a Iudeii într-un capitol de sine stătător. Corespunzător dezvoltării politice diferite din timpul guvernării cezarilor, vom vorbi mai întîi despre Siria propriu-zisă, apoi despre partea nordică a acestui ţinut şi coasta feniciană care se întinde la poalele Munţilor Liban, după aceea despre meleagurile din estul Palestinei, ţara nabateilor. Datele referitoare la Palmyra au fost incluse deja în capitolul anterior.

Siria a trecut sub administraţia imperială din momentul împărţirii provinciilor între împărat şi senat şi, precum Galia în Occident, a servit drept centru al administraţiei imperiale civile şi militare din Orient. De la bun început, această guvernare era cea mai agreabilă şi în decursul timpului şi-a sporit continuu atracţia. Asemenea guvernatorilor celor două Germanii, conducătorul acestei provincii deţinea patru legiuni în subordinea sa; dar în timp ce comandanţii armatei renane erau privaţi de administraţia ţinuturilor galice, din interior, o anumită limitare fiind conţinută deja în coexistenţa lor, guvernatorul Siriei deţinea neîngrădit şi administraţia civilă a întregii mari provincii, fiind, vreme îndelungată, unicul comandant de prim rang din toată Asia. Ce-i drept, în timpul lui Vespasian puterea sa a fost concurată de guvernatorii Palestinei şi Cappadociei, colegi care erau şi ei comandanţi de legiuni, însă prin confiscarea regatului Commagene şi, curînd după aceea, a principatelor din Liban aceste ţinuturi au intrat sub administraţia sa. Prerogativele sale au fost limitate abia în decursul secolului al II-lea, cînd Hadrian i-a luat guvernatorului Siriei una dintre cele patru legiuni şi a atribuit-o celui al Palestinei. Severus l-a privat pe guvernatorul sirian de primul loc în ierarhia militară romană. După ce se lovise îndeosebi de rezistenţa Antiohiei în supunerea provinciei care, aşa cum îl înălţase odinioară pe guvernatorul ei Vespasian, dorea acum să-l vadă pe Niger împărat, el a dispus împărţirea ei într-una nordică şi una sudică, guvernatorul celei dintîi, *Syria Koile*, primind două legiuni, iar guvernatorul celei de-a doua, *Syrophoenicia*, una singură.

Siria poate fi comparată şi din alt punct de vedere cu Galia: mai

pronunţat decît celelalte provincii, acest district administrativ imperial se separa în ţinuturi pacificate şi în zone de graniţă care trebuiau apărate. Pe cînd întinsele ţărmuri ale Siriei şi ale ţinuturilor occidentale nu erau expuse unor atacuri inamice, apărarea la graniţa deşertului împotriva beduinilor nomazi revenind principilor arabi şi evrei şi, ulterior, trupelor provinciei Arabia, uneori şi palmireenilor mai degrabă decît legiunilor siriene, graniţa Eufratului, îndeosebi înainte de includerea Mesopotamiei, reclama împotriva parţilor o pază asemănătoare celei de pe Rin împotriva germanilor. Dar chiar dacă legiunile siriene erau folosite la graniţă, ele trebuiau să fie prezente şi în Siria occidentală. E adevărat, trupele renane existau şi din cauza galilor; totuşi, romanii puteau afirma cu îndreptăţită mîndrie că o garnizoană nemijlocită de 1.200 de soldaţi ar fi suficientă pentru marea capitală şi cele trei provincii galice. Dar în cazul populaţiei siriene şi îndeosebi pentru capitala Asiei romane, legiunile staţionate pe Eufrat nu erau suficiente. Nu numai la marginea deşertului, dar şi în ascunzişurile din munţi, în apropierea cîmpiilor roditoare şi a bogatelor oraşe vieţuiau temerare bande de tîlhari – ce-i drept, mai puţine decît astăzi, dar pericolul era şi atunci permanent – care furau vite şi jefuiau satele, travestindu-se deseori în negustori sau soldaţi. Însă oraşele, în fruntea cărora se afla Antiohia, cereau, precum Alexandria, garnizoane proprii. Neîndoielnic că, din această cauză, în Siria nu s-a trecut niciodată la o împărţire în districte civile şi militare, statornicită în Galia încă de Augustus, şi lipsesc în orientul roman marile aşezări independente din vecinătatea castrelor, din care s-au dezvoltat, de exemplu, Mainz pe Rin, León din Hispania şi Chester din Anglia. Însă, neîndoielnic, această realitate explică inferioritatea categorică a armatei siriene faţă de cele ale provinciilor occidentale în privinţa disciplinei şi spiritului de luptă şi de ce disciplina severă încetăţenită în castrele permanente ale Occidentului nu s-a putut înrădăcina în cantonamentele urbane ale Orientului. Acolo unde, alături de obligaţiile ei imediate, armata permanentă trebuia să îndeplinească şi misiuni de poliţie, această sarcină o demoraliza prin însăşi natura ei, şi foarte des i-a fost subminată propria disciplină atunci cînd era

nevoie să stăpînească masele urbane turbulente. Aceste afirmaţii sînt ilustrate în suficientă măsură de războaiele siriene descrise mai sus; nici unul n-a putut fi început cu o armată capabilă de luptă, iar războiul a putut fi decis întotdeauna abia după concentrarea unor trupe occidentale.

Sub împăraţii romani, Siria propriu-zisă şi ţinuturile sale vecine, Cilicia de cîmpie şi Fenicia, nu au avut o istorie în adevăratul înţeles al cuvîntului. Locuitorii acestor regiuni aparţin aceloraşi ramuri ca şi cei ai Iudeii şi Arabiei, strămoşii sirienilor şi fenicienilor locuind împreună şi vorbind aceeaşi limbă cu cei ai evreilor şi arabilor. Dar în timp ce aceştia din urmă şi-au păstrat limba şi obiceiurile, sirienii şi fenicienii se elenizaseră încă înainte de a ajunge sub stăpînire romană. Această elenizare s-a concretizat întotdeauna prin formarea unor politii greceşti. Bineînţeles, temeliile au fost puse de evoluţia autohtonă, pe coasta feniciană mai ales de vechile şi marile oraşe comerciale. Dar, ca şi republica romană, structura statului lui Alexandru şi al Alexandrizilor nu are drept temelie tribul, ci comunitatea urbană. Alexandru n-a purtat în Orient străvechiul principat ereditar macedonean, ci politia greacă; ca şi romanii, el nu intenţiona să-şi alcătuiască imperiile din triburi, ci din oraşe. Termenul corpului autohton de cetăţeni este foarte elastic, iar autonomia Atenei şi Tebei este alta decît cea a oraşului macedonean sau sirian, aşa cum autonomia cetăţii Capua, din sfera romană, avea un alt conţinut decît cea a coloniilor latine din timpul republicii sau chiar a comunităţilor urbane din epoca imperiului; însă întotdeauna ideea fundamentală era cea a corpului de cetăţeni, care se autoadministra şi era suveran în interiorul zidurilor de incintă. După prăbuşirea imperiului persan, Siria şi Mesopotamia învecinată, puntea de legătură militară între Occident şi Orient, au fost împînzite cu colonii macedonene ca nici un alt ţinut. Toponimele macedonene, încetăţenite aici la scară foarte largă, situaţie nemaiîntîlnită în întregul imperiu al lui Alexandru, dovedesc că aici a fost colonizat nucleul cuceritorilor eleni ai Orientului şi că Siria urma să devină Noua Macedonie a acestui stat; de altfel, atît timp cît imperiul lui Alexandru a dispus de un guvern central, el şi-a avut reşedinţa aici.

Ca urmare a tulburărilor din ultima perioadă a Seleucizilor, oraşele imperiale siriene cîştigaseră o mai mare autonomie. Acestea au fost instituţiile întîlnite de romani. Încă organizarea Siriei, datorată lui Pompeius, probabil că nu prevedea districte neurbane, administrate direct de imperiu, iar dacă în prima perioadă a stăpînirii romane principatele dependente includeau o mare parte din ţinutul continental sudic al provinciei, acestea erau în cele mai multe cazuri regiuni muntoase şi, în orice caz, de importanţă secundară. În general, romanii nu trebuiau să recurgă la măsuri serioase pentru urbanizarea Siriei şi, oricum, la mai puţine decît în Asia Mică. Ca urmare, Siria aproape că n-a cunoscut fondări de oraşe în epoca imperială. Puţinele colonii întemeiate aici, ca, de exemplu, sub Augustus, Berytus şi, poate, şi Heliopolis, nu au îndeplinit alt rol decît cel al coloniilor ctitorite în Macedonia: aşezări ale veteranilor. Relaţiile dintre greci şi populaţia mai veche din Siria pot fi deduse din denumirile locale. În majoritatea lor, ţinuturile şi oraşele purtau aici nume greceşti, împrumutate, cum s-a menţionat, în mare parte din patria macedoneană, ca, de exemplu, Pieria, Anthemus, Arethusa, Beroea, Chalkis, Edessa, Europos, Kyrrhos, Larisa, Pella; altele sînt denumite după Alexandru sau membrii familiei seleucide, ca Alexandria, Antiocheia, Seleukis şi Seleukeia, Apameia, Laodikeia, Epiphaneia. Ce-i drept, coexistă şi vechile denumiri autohtone, aşa cum Beroea, mai întîi Chaleb, este numită şi Chalybon; Edessa sau Hierapolis, mai înainte Mabog şi Bambyke; Epiphaneia, mai înainte Hamat, şi Amathe. Dar în cele mai multe cazuri vechile denumiri sînt înlăturate de cele străine, iar nou-createle nume greceşti lipsesc doar în cîteva ţinuturi şi localităţi mai mari, ca, de exemplu, Commagene, Samosata, Hemesa şi Damasc. În Cilicia orientală găsim puţine ctitorii macedonene; însă capitala Tarsos a devenit de timpuriu un oraş complet elenizat, ajungînd cu mult înaintea stăpînirii romane un centru al civilizaţiei elene. Situaţia din Fenicia se prezenta întru cîtva schimbată; străvechile şi renumitele oraşe comerciale Arados, Byblos, Berytos, Sidon, Tyros nu şi-au abandonat de fapt vechile nume autohtone, însă şi aici greaca a avut cîştig de cauză, fapt dovedit tocmai de transformarea elenizată a acestor nume şi, mai

pertinent, de realitatea că Noul Arados ne era cunoscut doar cu numele grecesc Antarados, ca şi noul oraş fondat de tirieni, sidonieni şi aradieni împreună pe această coastă, cunoscut doar ca Tripolis; ambele şi-au derivat denumirile lor actuale, Tartus şi Tarabulus, din cele vechi greceşti. Încă din epoca Seleuzicilor, monedele din Siria propriu-zisă poartă aproape în exclusivitate inscripţii greceşti, iar cele din oraşele feniciene în majoritatea lor; la începutul epocii imperiale, supremaţia limbii greceşti nu mai poate fi contestată în respectivele regiuni. De la această regulă trebuie să fie exceptată, cum am văzut (p. 241), doar oaza Palmyra, separată nu numai de întinsele regiuni de deşert, dar păstrînd şi o anumită autonomie politică. Însă idiomurile autohtone nu au putut fi înlocuite în relaţiile cotidiene. Este probabil ca în epoca imperială limba autohtonă să fi circulat neîngrădit în Munţii Liban şi Antiliban, unde stăpîneau, chiar şi la sfîrşitul secolului I d.Cr., micile dinastii princiare de la Hemesa (Homs), Chalkis şi Abila (ambele între Berytus şi Damasc); în munţii greu accesibili ai druzilor limba lui Aram a trebuit să se închine în faţa arabei abia în epoci recente. Însă acum două milenii ea a fost într-adevăr limba poporului din întreaga Sirie. Faptul că în cazul oraşelor cu nume dublu denumirea siriană prevala în viaţa de toate zilele tot atît cît cea grecească în literatură este dovedit de actualele toponime: Beroea-Chalybon se numea Haleb (Aleppo), Epiphaneia-Amathe, Hama, Hierapolis-Bambyke, Mabog-Membidj, iar Tyros poartă numele său fenician Sur. Oraşul sirian cunoscut din documente şi de la scriitori doar ca Heliopolis poartă şi astăzi străvechiul său nume autohton Baalbek; în general, numele actuale de localităţi nu s-au dezvoltat din cele greceşti, ci din cele aramaice.

Continuitatea spiritualităţii autohtone siriene este dovedită şi de cult. Sirienii din Beroea îşi aduc ofrandele cu inscripţii greceşti lui Zeus Malbachos, cei din Apameia, lui Zeus Belos, cei din Berytos, în calitate de cetăţeni romani, lui Iupiter Balmarcodes, toate acestea fiind zeităţi care nu aveau de fapt nimic comun nici cu Zeus, nici cu Iupiter. Zeus Belos nu este altul decît Malach Belos venerat la Palmyra în limba siriană. Cît de vie a fost şi a rămas adorarea zeilor autohtoni în Siria este un fapt dovedit foarte limpede de exemplul

„Doamnei” de la Hemesa, care, datorită înrudirii ei cu dinastia Severilor, a obţinut la începutul secolului al III-lea demnitatea imperială pentru nepotul ei de soră; însă nu s-a mulţumit cu titlul de *pontifex maximus* al poporului roman, ci l-a îndemnat pe tînăr să se intituleze în faţa tuturor romanilor şi ca mare preot al zeului solar indigen Elagabalus. Romanii îi puteau înfrînge pe sirieni, dar în Siria zeii romani trebuiau să se retragă în faţa celor autohtoni.

În aceeaşi măsură, numeroasele nume proprii transmise sînt preponderent negreceşti; iar numele duble, destul de frecvente: Messias este numit şi Christos, apostolul Thomas şi Didymos, femeia reînviată de Petrus la Joppe, „Căprioara”, Tabitha sau Dorkas. Aşa cum în Occident nu se folosea idiomul celtic, nici literatura şi, negreşit, nici relaţiile comerciale şi cele dintre oamenii culţi nu recurgeau aici la idiomul sirian; în aceste cercuri domnea doar limba greacă, exceptînd armata, unde se pretindea cunoaşterea latinei şi în Orient. Un literat din a doua jumătate a secolului al II-lea, pe care Sohaemos, regele Armeniei amintit mai sus (p. 233), îl chemase la curtea sa, a comentat aceste realităţi, incluzînd într-un roman, a cărui acţiune se petrece la Babilon, unele date autobiografice. Ne informează că ar fi sirian, dar nu descendent al unor greci imigraţi, ci de origine autohtonă din partea ambilor părinţi, sirian prin limbă şi obiceiuri, cunoscînd şi limba babiloniană, şi magia persană. Dar tocmai acest bărbat, care respinge spiritualitatea elenă într-un anumit sens, adaugă faptul că şi-ar fi însuşit educaţia elenă şi a devenit în Siria un cunoscut magistru şi un însemnat romancier al literaturii greceşti tîrzii1. Dacă idiomul sirian a fost înălţat mai tîrziu din nou la rangul unei limbi literare, dezvoltînd o literatură proprie, schimbarea nu se datorează unei renaşteri a spiritului naţional, ci necesităţii imediate a propagandei creştine. Această literatură, născută din traducerile profesiunilor de credinţă creştine în limba siriană, a fost limitată la cercul educaţiei specifice a clerului creştin, preluînd ca urmare din cultura elenă generală doar acea infimă parte pe care teologii timpului o acceptau ca fiind avantajoasă sau, cel puţin, nu potrivnică scopurilor lor. Această scriitură nu a atins şi, probabil, nici n-a tins spre un ţel mai înalt decît traducerea bibliotecii

monahale greceşti pentru mănăstirile maroniţilor. Mai mult, ea nu poate fi considerată anterioară secolului al II-lea d.Cr. şi nu şi-a avut centrul în Siria, ci în Mesopotamia, mai ales la Edessa; aici, spre deosebire de celălalt ţinut aflat mai de mult sub stăpînire romană, trebuie să se fi născut o literatură precreştină incipientă în limba naţională2.

Din multitudinea formelor hibride pe care elenismul le-a adoptat prin propaganda sa pe cît de civilizatoare, pe atît de decăzută, cea siro-elenă este forma în care cele două elemente s-au echilibrat cel mai bine, dar în acelaşi timp şi cea care a exercitat o influenţă decisivă asupra evoluţiei generale a imperiului. E drept, sirienii au primit constituţia urbană grecească şi şi-au însuşit limba şi obiceiurile elene; totuşi, ei nu au încetat niciodată să se simtă orientali sau, mai degrabă, purtătorii unei duble civilizaţii. Poate că nicăieri acest sentiment nu a fost exprimat cu mai multă sagacitate ca în colosalul mausoleu pe care regele Antiochos al Commagenei şi l-a ridicat la începutul epocii imperiale pe un vîrf de munte izolat din apropierea Eufratului. În detaliata inscripţie funerară, el se numeşte persan; preotul sanctuarului să-i aducă sacrificiile comemorative în veşmîntul persan, aşa cum prescrie datina neamului său; dar, asemenea perşilor, el îi numeşte şi pe eleni temelie sacră a neamului său şi imploră pentru urmaşii săi binecuvîntarea tuturor zeilor, atît ai Persidei, cît şi ai Maketidei, altfel spus ai ţinutului persan, ca şi ai celui macedonean. Căci el este fiul unui rege autohton din neamul Ahemenizilor şi al unei prinţese elene din familia lui Seleukos; drept urmare, mormîntul era împodobit cu un lung şir de imagini, pe de o parte cele ale strămoşilor săi paterni pînă la primul Darius, pe de alta cele ale celor materni, pînă la generalul lui Alexandru. Însă zeii pe care-i adoră sînt, concomitent, persani şi eleni: Zeus Oromasdes, Apollon Mithras Helios Hermes, Artagnes Herakles Ares, această ultimă imagine purtînd, de exemplu, atît măciuca eroului elen, cît şi tiara persană. Acest principe persan, care se numeşte fără ezitare un prieten al elenilor şi al romanilor ca supus loial al împăratului, ca şi Ahemenidul Sohaemos, înălţat de Marcus şi Lucius pe tronul Armeniei, sînt veritabilii reprezentanţi ai aristocraţiei Siriei

imperiale, pătrunsă în egală măsură de amintirile persane şi de prezentul romano-elen. Cultul persan al lui Mithras a ajuns din astfel de cercuri în Occident. Însă populaţia, supusă atît acestei înalte aristocraţii persane sau dorit persane, cît şi guvernării stăpînilor macedoneni şi, mai tîrziu, a celor italici, era aramaică în Siria, ca şi în Mesopotamia şi Babilonia; din multe puncte de vedere, ea aminteşte de situaţia românilor de astăzi faţă de saşii sau maghiarii nobili. Ea constituie, incontestabil, cel mai decăzut şi mai distructiv element din conglomeratul romano-elen de populaţii. Despre aşa-numitul Caracalla, născut la Lyon din tată african şi mamă siriană, se spune că în persoana sa s-ar fi întrunit viciile a trei neamuri: superficialitatea galică, sălbăticia africană şi ticăloşia siriană.

Din această întrepătrundere a Orientului şi elenismului, în privinţa căreia Siria rămîne neîntrecută, a rezultat un amestec în care, de cele mai multe ori, binele şi frumosul nu au putut supravieţui. Situaţia nu se prezintă însă pretutindeni astfel; evoluţie ulterioară a religiei şi speculaţiei, creştinismul şi neoplatonicismul au rezultat din aceeaşi îngemănare; dacă Orientul pătrunde cu ajutorul celui dintîi în Occident, cel de-al doilea este transformarea filozofiei occidentale potrivit concepţiei şi spiritului Orientului, o creaţie mai întîi a egipteanului Plotin (204-270) şi a discipolului său celui mai însemnat, tirianul Malchos sau Porphyrios (233-după 300), fiind cultivată mai tîrziu îndeosebi în oraşele Siriei. Nu este locul aici pentru a analiza cele două creaţii de importanţă universală, dar nu au putut fi omise cu ocazia evaluării realităţilor siriene.

Natura siriană îşi găseşte expresia eminentă în capitala ţinutului şi, înainte de fondarea Constantinopolelui, a Orientului în general, Antiohia, prin numărul locuitorilor întrecută în această epocă doar de Roma şi Alexandria şi, poate, de Seleucia babiloniană; trebuie deci să fie prezentată succint. Oraşul, unul dintre cele mai tinere ale Siriei, astăzi de importanţă redusă, nu a devenit o metropolă în baza relaţiilor comerciale fireşti, ci a fost o realizare a politicii monarhice. El a fost creat de cuceritorii macedoneni înainte de toate din considerente militare, avînd o bună poziţie centrală pentru o dominaţie care cuprindea întreaga Asia Mică, ţinutul Eufratului şi

Egiptul şi nu dorea să se îndepărteze nici de Marea Mediterană. Ţelul identic şi căile diferite ale Seleucizilor şi Lagizilor îşi găsesc expresia fidelă în corespondenţa şi opoziţia dintre Antiohia şi Alexandria; aşa cum cea din urmă este centrul puterii şi politicii maritime a stăpînilor egipteni, la fel Antiohia este centrul monarhiei orientale continentale a regilor Asiei. De mai multe ori, Seleucizii de mai tîrziu au întreprins aici noi mari fondări, astfel încît, în momentul ocupării de către romani, oraşul se compunea din patru cartiere de sine stătătoare înconjurate de incinte separate, toate la un loc fiind împrejmuite de un zid comun. Nu au lipsit nici imigranţii veniţi din depărtări. După ce Grecia propriu-zisă a ajuns sub dominaţia romanilor, Antiochos cel Mare încercînd zadarnic să-i alunge de aici, el a oferit cel puţin emigranţilor din Eubeea şi Etolia un loc de refugiu. Ca şi în capitala Egiptului, evreii s-au bucurat şi în cea a Siriei de o comunitate oarecum autonomă şi de o poziţie privilegiată, iar în evoluţia lor ambele oraşe au fost substanţial favorizate de calitatea de centre ale diasporei iudaice. Odată ridicată la rangul de reşedinţă şi de sediu al administraţiei unui mare regat, Antiohia a rămas şi în epoca romană capitala provinciilor asiatice ale Romei. Aici îşi aveau reşedinţa împăraţii, dacă se aflau în Orient, şi guvernatorii Siriei fără excepţie; aici au fost bătute monedele imperiale pentru Orient şi îndeosebi aici, ca şi la Damasc şi Edessa, se găseau arsenalele imperiale. Pentru Imperiul Roman, oraşul îşi pierduse, bineînţeles, importanţa militară, iar în condiţiile schimbate, legătura deficitară cu marea a fost resimţită ca un grav inconvenient, nu atît din cauza distanţei, cît a portului – oraşul Seleucia, fondat odată cu Antiohia – inadecvat pentru marele comerţ. Împăraţii romani din timpul Flaviilor pînă la Constantinus au cheltuit sume imense pentru a sfărîma stîncile dimprejur şi a construi astfel cheiurile necesare cu canalele de ancorare şi diguri suficiente; dar arta inginerilor, care realizase cele mai îndrăzneţe proiecte la gura Nilului, se luptă în van cu dificultăţile de nebiruit ale terenului de aici. Cel mai mare oraş al Siriei a participat intens la industria şi comerţul provinciei, asupra cărora vom reveni; el a fost totuşi mai degrabă un centru al consumatorilor decît al producătorilor. În întreaga Antichitate n-a existat nici un oraş

în care savurarea vieţii să fi fost într-o asemenea ‚măsură în centrul atenţiei şi ale cărui obligaţii să se fi aflat undeva la periferia existenţei, ca în „Antiohia de lîngă Daphne”, denumire semnificativă, ca şi cum am spune „Viena de lîngă Prater”. Căci Daphne[3] este grădina plăcerilor, aflată la o distanţă de o milă de oraş, cu o circumferinţă de două mile, renumită datorită dafinilor ei, de unde şi numele, bătrînilor chiparoşi – chiar împăraţii creştini au dat ordin ca aceştia să fie ocrotiţi –, fîntînilor arteziene şi apelor curgătoare, strălucitului templu al lui Apollo şi fastuoasei şi mult celebratei sărbători din 10 august. În ciuda delăsării crunte, toate împrejurimile oraşului, situat între două culmi împădurite în valea lui Orontes, bogat în ape, la trei mile germane în amonte de gura lui, există şi astăzi o grădină înfloritoare, care e unul dintre colţurile cele mai fermecătoare de pe pămînt. Fastul şi splendoarea construcţiilor publice ale oraşului propriu-zis nu aveau egal în întregul imperiu. Strada principală, de 36 de stadii, aproape o milă germană, care străbătea oraşul în linie dreaptă de-a lungul rîului, fiind mărginită de ambele părţi de un portic şi avînd la mijloc un larg drum carosabil, a fost imitată de multe oraşe antice, dar n-a fost întrecută nici de Roma imperială. Aşa cum fiecare casă înstărită avea apă curentă, la fel cetăţenii se puteau plimba pe sub acele porticuri în orice anotimp, protejaţi de ploaie şi de arşiţa soarelui, iar seara pe străzi iluminate, ceea ce nu este atestat pentru nici un alt oraş al Anchităţii[4].

Însă Muzele nu s-au putut familiariza cu această viaţă opulentă; în Siria şi, îndeosebi, la Antiohia, seriozitatea ştiinţei şi arta tot atît de serioasă nu s-au încetăţenit niciodată cu adevărat. Pe cît de asemănătoare au fost evoluţiile Egiptului şi Siriei din alte punct de vedere, pe atît de izbitor a fost contrastul în domeniul literaturii: această parte a moştenirii marelui Alexandru a revenit doar Lagizilor. Ei cultivau literatura elenă şi a încurajat cercetarea ştiinţifică în spiritul şi concepţia lui Aristotel, în timp ce poziţia politică le-a permis Seleucizilor mai destoinici să deschidă grecilor Orientul – solia lui Megasthenes în India, trimis de Seleukos I la regele Ciandragupta, şi explorarea Mării Caspice de amiralul Patrokles, contemporanul său, au făcut senzaţie în această privinţă. Despre

intervenţia nemijlocită a Seleucizilor în sfera intereselor literare însă istoria literaturii greceşti nu poate cita nimic altceva decît numirea poetului Euphorion ca bibliotecar al lui Antiochos, zis „cel Mare”. Doar istoria literaturii latine poate revendica seriozitatea activităţii ştiinţifice pentru Berytos, o insulă latină în marea elenismului oriental. Reacţia împotriva tendinţei literare modernizatoare a epocii iulio-claudiene şi reintroducerea în şcoli şi literatură a limbii şi scrierilor din epoca republicană nu au pornit accidental de la un locuitor din Berytos, Marcus Valerius Probus, născut într-o familie din clasa de mijloc a îndepărtatei sale patrii, ale cărei şcoli rămase în urmă îl educaseră prin vechii clasici, el punînd bazele pentru clasicismul epocii imperiale avansate mai degrabă prin scrierile sale critice decît prin activitatea didactică propriu-zisă. Mai tîrziu, tot Berytos a devenit şi a rămas în toată epoca imperială centrul din Orient pentru studierea jurisprudenţei, necesară pentru cariera publică. E adevărat, în literatura elenă Siria a fost patria poeziei, epigramei şi foiletonului; mulţi dintre cei mai renumiţi poeţi minori greci, ca Meleagros şi Philodemos din Gadara sau Antipatros din Sidon, sînt sirieni, fiind neîntrecuţi atît prin tematica erotică, cît şi prin arta versificaţiei rafinate; iar părintele literaturii de foileton este Menippos din Gadara. Însă aceste performanţe sînt databile în bună parte înainte şi, în parte, cu mult înainte de epoca imperială. Deşi patria diferiţilor scriitori nu poate să fi deţinut o pondere deosebită, din cauza poziţiei universale a elenismului în epoca imperială, nu putem atribui întîmplării faptul că în literatura greacă a timpului nici un ţinut nu era mai slab reprezentat decît Siria. În schimb, scriitura secundară care se răspîndeşte în această epocă – povestirile de dragoste, cele despre hoţi, piraţi, proxeneţi, prezicători, vise şi călătorii fantastice, lipsite de conţinut şi formă – trebuie să-şi fi avut centrul tocmai aici. Printre colegii sus-numitului Iamblichos, autorul unei istorii a Babilonului, compatrioţii săi trebuie să fi fost destul de numeroşi; contactul acestei literaturi greceşti cu genul similar din Orient a fost mediat neîndoielnic de către sirieni. Fireşte, grecii nu au trebuit să deprindă minciuna de la orientali; însă fabulaţia din perioada lor tîrzie, nemaifiind plastică, ci fantastică, nu s-a mai

născut din spiritele Graţiilor, ci din cornul abundenţei al Şeherazadei. Poate că nu este întîmplător faptul că satira acestei epoci îl proclamă pe Homer drept părinte al călătoriilor imaginare, susţinînd că de fapt ar fi fost un babilonian cu numele de Tigranes. Exceptînd această lectură distractivă, de care oarecum se ruşinau şi cei care-şi pierdeau timpul cu scrierea sau citirea ei, nu întîlnim în aceste regiuni alt nume eminent decît cel al lui Lucian din Commagene, contemporanul lui Iamblichos citat mai sus. Nici el n-a scris altceva decît eseuri şi foiletoane în maniera lui Menippos, tipic siriene, spirituale şi vesele prin persiflarea personală, dar nimic mai mult; acolo unde ea se sfîrşeşte, este incapabil să păstreze umorul faţă de gravitatea adevărului sau chiar să mînuiască plastica situaţiei comice. Acest popor trăia doar de azi pe mîine. Nici un alt ţinut grecesc nu are mai puţine monumente epigrafice decît Siria; marea Antiohie, după mărime al treilea oraş al imperiului, ne-a lăsat mai puţine inscripţii decît unele mici sate africane sau arabe, pentru a nu vorbi de ţara hieroglifelor şi obeliscurilor. Cu excepţia retorului Libanios din timpul lui Iulian, mai degrabă cunoscut decît important, acest oraş nu a dăruit literaturii nici un alt nume de scriitor. Pe bună dreptate, Mîntuitorul tiannian al păgînismului sau apostolul, purtătorul său de cuvînt, i-a numit pe locuitorii Antiohiei un popor incult şi barbar, opinînd că Apollo n-ar greşi dacă i-ar transforma asemenea Daphneii lor; căci la Antiohia mai degrabă ar putea să şoptească chiparoşii, decît să vorbească oamenii. În sfera artistică, Antiohia a deţinut un loc de frunte doar în privinţa teatrului şi a jocurilor în general. Conform obiceiurilor timpului, publicul din Antiohia era captivat nu atît de reprezentările dramatice propriu-zise, cît de impunătoarele spectacole muzicale, balete, lupte între animale sălbatice şi de gladiatori. Aplauzele sau fluierăturile acestui public erau decisive pentru renumele unui balerin în întregul imperiu. Jocheii şi celelalte personalităţi ale circului şi teatrului se îndreptau înainte de toate spre Siria. În istoria teatrului italic vor rămîne de neuitat balerinii şi muzicanţii, ca şi jonglerii şi clovnii aduşi de Lucius Verus la Roma după campania orientală pe care, în ceea ce-l priveşte personal, a susţinut-o la Antiohia. Caracteristică pentru pasiunea cu care

publicul se dedica acestor plăceri este mărturia conform căreia cea mai gravă catastrofă care s-a abătut în această perioadă asupra Antiohiei – cucerirea de către perşi în anul 260 (p. 244) – i-a surprins pe cetăţenii oraşului în teatru, săgeţile fiind trase în spectatori de pe înălţimea dealului de care se sprijinea construcţia. Cu ocazia întrecerilor hipice de la Gaza, oraşul cel mai sudic al Siriei, unde păgînismul îşi găsise un puternic centru în jurul renumitului templu al lui Marnas, la sfîrşitul secolului al IV-lea, se întreceau caii unui zelos păgîn şi cei ai unui zelos creştin; şi după ce „Christos îl înfrînse pe Marnas" – povesteşte Sfîntul Hieronymos – mulţi păgîni ar fi acceptat botezul.

E adevărat, toate metropolele Imperiului Roman se întreceau în decăderea obiceiurilor; însă aici coroana revine, probabil, Antiohiei. Asprul moralist din epoca lui Traian, descriind cum onorabilul roman îşi părăseşte patria, întrucît devenise un oraş grecesc, adaugă că aheii erau doar răul cel mai neînsemnat dintre lepădăturile adunate; de mult sirianul Orontes s-ar fi vărsat în Tibru şi ar fi inundat Roma cu limba şi obiceiurile, muzicanţii, harpistele, fetele de la trianglu şi cetele prostituatelor sale. Romanii lui Augustus vorbeau de flautista siriană Ambubaia[5] aşa cum noi vorbim despre cocota pariziană.

Încă în ultima perioadă a republicii, Poseidonios, un scriitor important, născut şi el în Apameia siriană, ne spune că în oraşele siriene cetăţenii s-ar fi dezvăţat de munca grea; toată lumea se gîndea doar la mîncăruri şi banchete, reuniunile şi petrecerile periodice servind exclusiv acestui scop; fiecare oaspete de la masa regală primea o coroană, aceasta fiind stropită ulterior cu parfumuri babiloniene; pe străzi răsunau cîntecul flautelor şi sunetul harpelor; palestrele au fost transformate în băi calde – acestea din urmă se referă la aşa-numitele *thermae*, probabil apărute mai întîi în Siria şi răspîndite ulterior în întregul imperiu, de fapt o legătură între palestre şi băile calde. 400 de ani mai tîrziu, situaţia din Antiohia era aceeaşi. Vrajba dintre Iulian şi aceşti orăşeni nu s-a dezlănţuit atît din cauza bărbii împăratului, cît a reglementărilor preţurilor pentru cîrciumari în acest oraş al cîrciumilor, care, cum afirmă el însuşi, nu s-ar gîndi la nimic altceva decît la dans şi băutură. Această viaţă

destrăbălată şi senzuală a pătruns, s-ar putea spune, îndeosebi în realitatea religioasă a ţinutului sirian. Cultul zeiţei siriene era deseori o anexă a bordelului sirian.

Ar fi nedrept dacă am învinui guvernul roman pentru aceste stări de fapt siriene; ele au fost aceleaşi în timpul guvernării diadohilor, romanii moştenindu-le doar. Însă elementul siro-elen este un factor însemnat în istoria acestor timpuri şi, chiar dacă influenţa sa indirectă a avut o pondere mult mai mare, el a intervenit totuşi de mai multe ori direct în politică. Ca şi în cazul tuturor celorlalte metropole ale imperiului, nu se poate vorbi, în cazul locuitorilor Antiohiei de acum şi dintotdeauna, despre veritabile partide politice; se pare însă că prin zeflemea şi scandaluri ei i-au întrecut pe toţi ceilalţi, chiar şi pe alexandrini, rivalii lor şi în această privinţă. Ei nu au trecut niciodată la revoluţie, dar au sprijinit imediat şi cu bunăvoinţă orice pretendent proclamat de armata siriană, pe Vespasian împotriva lui Vitellius, pe Cassius împotriva lui Marcus, pe Niger împotriva lui Severus, întotdeauna pregătiţi să se dezică de guvernul existent dacă întrevedeau posibilitatea victoriei protagonistului lor. Unicul talent incontestabil, măiestria batjocurii, se îndrepta nu numai împotriva actorilor scenei lor, dar şi împotriva împăraţilor aflaţi în reşedinţa Orientului, între persiflarea actorului şi a împăratului neexistînd nici o diferenţă. Între publicul din Antiohia şi împăraţi, mai ales aceia care au rămas aici mai multă vreme, Hadrian, Verus, Marcus, Severus, Iulian, exista, într-un anumit sens, un permanent „război al batjocurii”, din care se păstrează pînă astăzi un document, replica celui din urmă împotriva „zeflemiştilor bărbii” din Antiohia. Dacă literatul imperial a răspuns la cuvintele batjocoritoare cu scrieri batjocoritoare, în alte timpuri locuitorii Antiohiei au plătit scump pentru vorbele lor usturătoare şi tot restul păcatelor. Astfel, Hadrian le anulă dreptul de a bate monedă de argint, Marcus, dreptul de adunare, închizînd şi teatrul pentru o anumită perioadă. Severus confiscă oraşului chiar întîietatea în Siria şi o acordă cetăţii Laodiceia, veşnica rivală a capitalei; şi chiar dacă aceste două ordonanţe au fost retractate curînd, Severus trecu la împărţirea provinciei, cu care o ameninţase deja Hadrian (p. 252), şi

aceasta în bună parte din dorinţa guvernului de a umili metropola nesupusă. Oraşul îşi datorează batjocurii chiar şi prăbuşirea definitivă. Cînd regele persan Chosroes Nuşirvan apăru în anul 540 în faţa zidurilor Antiohiei, soldaţii de pe creneluri nu-l primiră doar cu săgeţi, ci şi cu obişnuitele cuvinte zeflemitoare obscene; îndîrjit, regele nu numai că asaltă şi puse stăpînire pe oraş, ci îi duse şi pe locuitorii săi în Noua Antiohie, ridicată în apropiere de Ctesiphon.

Realităţile siriene impresionează însă prin aspectele economice; prin producţie şi comerţ, Siria nu numai că ocupă, alături de Egipt, primul loc printre provinciile Imperiului Roman, dar în anumite privinţe a păstrat întîietatea chiar şi faţă de Ţara Nilului. Sub pacea durabilă şi administraţia prevăzătoare orientată îndeosebi spre dezvoltarea irigaţiilor, agricultura a cunoscut o dezvoltare în faţa căreia civilizaţia actuală trebuie să se ruşineze. E adevărat, unele regiuni ale Siriei sînt şi astăzi îmbelşugate, nici beduinii şi nici parşii nu au reuşit să pustiască pînă acum valea de pe cursul inferior al lui Orontes, roditoarea grădină din jurul Tripolisului, cu aranjamentele de palmieri, dumbrăvile de portocali şi tufişurile de rodie şi de iasomie şi fertila cîmpie de coastă din nordul şi sudul Gazei. Dar opera lor nu trebuie subestimată. Apameia de pe cursul mijlociu al lui Orontes, acum o pustietate stîncoasă lipsită de cîmpii şi de copaci, unde sărăcăcioasele turme de pe slabele păşuni sînt decimate de tîlharii coborîţi din munţi, este acoperită cu ruine în lung şi-n lat şi este atestat documentar faptul că, sub guvernatorul Siriei Quirinus, identic cu cel din evanghelii, oraşul număra, împreună cu teritoriul său, 117.000 de locuitori liberi. Fără îndoială, întreaga vale a lui Orontes bogat în apă – deja la Hemesa el atinge o lăţime cuprinsă între 30 şi 40 m şi o adîncime între 1,5 şi 3 m – a fost un important centru al civilizaţiei. Însă şi unele ţinuturi, astăzi complet aride, călătorul modern fiind convins că viaţa şi prosperitatea umană ar fi aici imposibile, au oferit odinioară cîmp de lucru pentru braţele neobosite. La est de Hemesa, acolo unde astăzi nu se mai găseşte nici o frunză, nici un strop de apă, s-au găsit nenumărate plăci de bazalt, rămăşiţe ale fostelor teascuri de ulei. În timp ce măslinii cresc astăzi sporadic doar în văile Munţilor Liban, pădurile de măslini trebuie să

se fi întins cîndva mult dincolo de valea lui Orontes. Cel ce călătoreşte astăzi de la Hemesa la Palmyra trebuie să-şi care apa pe spinarea cămilelor, iar întregul parcurs este acoperit de ruinele unor foste vile şi sate. Nici o armată n-ar mai putea repeta marşul lui Aurelian de-a lungul acestui drum (p. 248). O bună parte dintre regiunile numite astăzi pustietate sînt mai degrabă rezultatul pustiirilor muncii binecuvîntate a unor timpuri mai fericite. „Întreaga Sirie" – se spune într-o *Geografie* de la mijlocul secolului al IV-lea – „abundă în grîu, vin şi ulei". Spre deosebire de Egipt şi Africa, Siria n-a devenit nici în Antichitate o ţară exportatoare a roadelor pămîntului, chiar dacă vinurile nobile au fost exportate: de exemplu, cel din Damasc în Persia, cele de la Laodikeia, Askalon şi Gaza în Egipt şi de aici pînă în Etiopia şi India; şi romanii ştiau să preţuiască vinul de la Byblos, Tyr şi Gaza.

Pentru situaţia generală a provinciei, atelierele de producţie erau mult mai importante. Un număr de industrii, semnificative tocmai pentru export, sînt caracteristice locului, îndeosebi cea de pînzeturi, purpură, mătase sau sticlă. Din Babilonia, veritabila ei patrie, ţesătoria de in a fost adusă de timpuriu în Siria; aceeaşi *Geografie* spune că „Skytopolis (în Palestina), Laodikeia, Byblos, Tyr, Berytos îşi trimit pînza în lumea întreagă"; în spiritul acestei afirmaţii, legea lui Diocleţian referitoare la tarife stabileşte ca pînzeturi fine cele produse în primele trei oraşe sus-numite alături de cele din învecinatul Tarsos şi Egipt, dar cele siriene le întrec pe toate. Este cunoscut faptul că, oricît de mult ar fi fost concurată, purpura din Tyr şi-a păstrat întotdeauna întîietatea; în Siria existau însă, alături de boiangeriile de purpură tiriene, multe altele renumite: de-a lungul coastei, în nordul şi sudul Tyrului, la Sarepta, Dora, Caesarea şi chiar în ţinutul continental, la Neapolis din Palestina şi la Lydda. În această epocă, mătasea brută venea din China, îndeosebi pe calea Mării Caspice aşadar, în Siria; ea era prelucrată mai ales în fabricile de la Berytos şi Tyr, în această din urmă localitate fiind produsă şi mătasea de purpură mult cerută şi foarte scumpă. În epoca imperială, fabricile de sticlă de la Sidon şi-au păstrat străvechea lor faimă şi numeroase vase de sticlă din muzeele noastre poartă marca unor fabricanţi

sidonieni. Desfacerii acestor mărfuri, destinate prin natură pieţei universale, i se adăuga întreaga avalanşă de mărfuri care se revărsa pe drumurile Eufratului din Orient spre Occident. Bineînţeles, importul arab şi indian al acestei epoci nu a folosit această cale şi a luat, înainte de toate, calea Egiptului, dar nu numai că relaţiile cu Mesopotamia se aflau necondiţionat în mîinile sirienilor, ci emporiile de la gura Eufratului stabiliseră un transport caravanier regulat cu Palmyra (p. 243), folosindu-se în consecinţă de porturile siriene. Importanţa acestor relaţii cu vecinii din est este ilustrată cel mai bine de similitudinea existentă între monedele de argint din Orientul roman şi cele din Babilonia partică; abătîndu-se de la etalonul din imperiu, guvernul roman bătea în provinciile Siria şi Cappadocia monede de argint care corespundeau numelui şi titlului celor din regatul vecin. Însăşi producţia siriană, de exemplu cea de pînzeturi şi de mătase, a fost stimulată de importul acestor mărfuri din Babilonia şi, asemenea lor, în epoca imperială, Italia, ca şi Occidentul în general au beneficiat de articolele de piele şi blănărie, unguentele, mirodeniile şi sclavii Orientului, îndeosebi prin intermediul Siriei. Spre deosebire de egipteni, bărbaţii sidonieni din aceste străvechi sedii ale relaţiilor comerciale nu numai că-şi vindeau mărfurile, dar, ca şi înainte, le aduceau chiar ei străinilor; şi aşa cum căpitanii de corăbii formau în Siria o clasă remarcabilă şi onorată, la fel negustorii sirieni şi factoriile siriene puteau fi întîlniţi în epoca imperială tot atît de frecvent ca în îndepărtatele timpuri despre care relatează Homer. În această perioadă, tirienii deţineau factorii în cele două mari porturi de import ale Italiei, Ostia şi Puteoli, şi pretenţia exprimată în documentele lor, de a deţine cele mai mari şi mai impunătoare instituţii de acest gen, este susţinută de *Geografia* citată deja de cîteva ori, care rezervă Tyrului primul loc în rîndul oraşelor comerciale ale Orientului; cu ocazia descrierii oraşelor Tyr şi Sidon, Strabon evidenţiază şi casele neobişnuit de înalte, alcătuite din mai multe etaje. De factorii în porturile italice au dispus şi Berytos, Damasc şi, cu siguranţă, multe alte oraşe comerciale siriene şi feniciene. În concordanţă cu această situaţie, în epoca imperială tîrzie, negustorii sirieni, îndeosebi cei din Apameia, erau stabiliţi nu

numai în întreaga Italie, dar şi în toate emporiile mai mari ale Occidentului – la Salonae, în Dalmaţia, Apulum, în Dacia, Malaca, în Hispania, însă mai ales în Galia şi Germania, ca, de exemplu, la Bordeaux, Lyon, Paris, Orleans, Trier –, aşa încît, asemenea evreilor, aceşti creştini sirieni trăiau după obiceiurile proprii şi vorbeau greaca în adunările lor. Doar dacă ţinem seama de aceste realităţi putem înţelege situaţia din Antiohia şi din oraşele siriene în general, descrisă mai sus. Lumea nobilă de aici se alcătuia din bogaţii fabricanţi şi comercianţi, masa locuitorilor din lucrători şi corăbieri; aşa cum bogăţiile cîştigate mai tîrziu în Orient luau calea Genovei şi Veneţiei, la fel cîştigul obţinut atunci din comerţ se revărsa din nou spre Tyr şi Apameia. Avînd în vedere intensa sferă comercială deschisă acestor mari comercianţi şi taxele vamale de graniţă şi interne în general scăzute, numai exportul sirian, cuprinzînd majoritatea articolelor profitabile şi uşor de transportat, le aducea acestora venituri imense; iar afacerile lor nu se limitau la mărfurile autohtone. Bunăstarea ce trebuie să fi dominat aici cîndva nu se poate desprinde din sărăcăcioasele rămăşiţe ale marilor oraşe apuse, ci din ţinutul de pe malul drept al lui Orontes, de la Apameia pînă la cotul rîului spre mare, mai degrabă părăsit decît pustiit. Pe această fîşie de pămînt, cu o lungime aproximativă de 20-25 mile germane, se ridică şi astăzi ruinele a cel puţin 100 de localităţi: străzi întregi clar delimitate; clădiri, cu excepţia acoperişurilor, construite din blocuri de piatră, locuinţe înconjurate de porticuri, înzestrate cu galerii şi balcoane, cu ferestrele decorate cu bogate arabescuri de piatră, deseori şi estetice, la care se adaugă parcuri şi piscine, încăperile administrative de la parter, grajduri, teascuri de vin şi de ulei tăiate în stîncă; de asemenea, mari camere mortuare, de asemenea tăiate în stîncă, în care se înşiră sarcofagele, ale căror intrări sînt flancate de coloane. Nicăieri nu se întîlnesc urme ale vieţii publice; acestea sînt vilele suburbane ale comercianţilor şi industriaşilor din Apameia şi Antiohia, ale căror ruine ne vorbesc de bunăstarea şi tihnitele plăceri ale vieţii de care s-au bucurat. Aceste aşezări întru totul asemănătoare datează toate din ultima perioadă a cezarilor, cea mai veche de la începutul secolului al IV-lea, cele mai tîrzii de la mijlocul

celui de-al VI-lea, cu puţin timp înainte de iureşul islamismului, căruia i-a căzut victimă şi această viaţă înfloritoare consacrată păcii. Pretutindeni întîlnim simboluri creştine şi versete biblice, ca şi biserici impunătoare cu anexele lor. Însă această efervescenţă culturală nu a debutat în timpul lui Constantin, ci, în aceste secole, ea a devenit doar mai cuprinzătoare şi a fost clădită pe baze mai solide. Este cert că aceste edificii de piatră au fost precedate de vile şi parcuri asemănătoare, din materiale mai perisabile. Regenerarea guvernării imperiale, care a urmat tulburărilor funeste din secolul al III-lea, se exprimă în avîntul pe care-l înregistrează viaţa comercială siriană din această epocă; însă, cel puţin în anumite privinţe, sîntem îndreptăţiţi să raportăm imaginea ei transmisă zilelor noastre şi epocii imperiale timpurii.

În epoca imperială, situaţia evreilor este atît de deosebită şi, s-ar putea spune, atît de puţin dependentă de provincia căreia i-au conferit numele în prima parte a acestei epoci, înlocuit în cea de-a doua cu numele renăscut al filistinilor sau al palestinienilor, încît am considerat de cuviinţă – cum s-a subliniat mai sus – să fie tratată într-un capitol de sine stătător. Puţinele referiri necesare la relaţia cu Palestina, îndeosebi participarea destul de importantă a oraşelor de coastă şi, în parte, chiar a celor continentale la industria şi comerţul siriene, au fost făcute în contextul potrivit. Încă înainte de distrugerea templului, diaspora iudaică se lărgise în asemenea măsură încît Ierusalimul, chiar în timpul existenţei sale, deţinea mai degrabă rolul de simbol decît de patrie – aşa cum l-a îndeplinit oraşul Roma pentru aşa-numiţii cetăţeni romani ai epocii tîrzii. Evreii din Antiohia şi Alexandria şi numeroasele comunităţi similare de drept inferior şi, oarecum, desconsiderate au participat, bineînţeles, la comerţul şi la relaţiile acestor localităţi. Evreismului lor îi revine aici o oarecare importanţă doar în măsura în care ura şi desconsiderarea reciprocă, dezvoltată sau, mai degrabă, mărită după distrugerea templului şi repetatele războaie naţional-religioase între evrei şi cei de altă naţionalitate, trebuie să-şi fi exercitat influenţa şi în aceste cercuri. Întrucît negustorii sirieni stabiliţi în ţinuturi străine se

întruneau înainte de toate pentru celebrarea cultului divinităţilor lor din patrie, evreul sirian din Puteoli nu poate să fi aparţinut asociaţiilor comerciale siriene din localitate ; dacă cultul zeilor sirieni devenea în străinătate tot mai popular, credincioşii sirieni mozaici nu beneficiau de această situaţie; dimpotrivă, faptul era încă o barieră între aceştia şi italici. Dacă evreii care-şi găsiseră o patrie în afara Siriei nu se asociau compatrioţilor prin locul de baştină, ci prin religie – şi nu putea fi altfel –, ei renunţau odată cu aceasta la consideraţia şi toleranţa de care se bucurau alexandrinii, antiohienii şi alţii în străinătate, fiind primiţi, aşa cum se recomandau, ca evrei. Însă majoritatea evreilor palestinieni din Occident nu rezultaseră din emigraţia comercială, ci erau prizonierii de război sau descendenţii acestora, drept urmare lipsiţi de patrie din toate punctele de vedere; poziţia de paria pe care copiii lui Avraam o ocupau îndeosebi în capitala romană, evreul cerşetor, al cărui calabalîc se compunea din legătura de fîn şi coşul său pentru speculă şi pentru care nici un cîştig nu era prea mic sau prea umilitor, se leagă de tîrgul de sclavi. În asemenea împrejurări, se înţelege de ce în epoca imperială evreii din Occident au jucat un rol subordonat faţă de sirieni. Pe lîngă desconsideraţia generală legată de poziţia lor, totalitatea evreilor mai era prejudiciată şi de comunitatea religioasă a emigraţiei comerciale şi proletare. Dar şi una, şi alta dintre diaspore trebuie să fie privite separat de Palestina.

Este necesar să ne mai referim la un ţinut de graniţă, deseori trecut sub tăcere, dar care merită să fie luat în consideraţie: provincia romană *Arabia*. Ea îşi poartă numele pe nedrept; împăratul care a instituit-o, Traian, a fost un bărbat de fapte mari, dar de vorbe şi mai mari. Peninsula Arabia, care separă ţinutul Eufratului de valea Nilului, săracă în ploaie, lipsită de rîuri, înconjurată de o coastă stîncoasă, fără porturi, nu este propice agriculturii şi comerţului, rămînînd în Antichitate exclusiv sub stăpînirea necontestată a locuitorilor nomazi ai deşertului. Îndeosebi romanii, care, mai mult decît toate celelalte puteri schimbătoare, au ştiut să-şi limiteze posesiunile atît în Asia, cît şi în Egipt, nu au încercat nici măcar o

dată să supună Peninsula Arabia. Puţinele acţiuni îndreptate împotriva regiunii situate la extremitatea ei sud-estică, economic cea mai dezvoltată şi mai importantă datorită legăturilor ei cu India, vor fi prezentate în contextul descrierii relaţiilor comerciale egiptene. Încă din timpul clientelatului şi îndeosebi ca provincie, Arabia romană cuprindea doar o mică parte din nordul peninsulei; în schimb, includea regiunile din sudul şi estul Palestinei, situate între aceasta din urmă şi marele deşert pînă dincolo de Bostra. În analizarea acestora va fi inclusă şi regiunea dintre Bostra şi Damasc, de fapt o parte a Siriei, care poartă în aceste timpuri vechea denumire a Munţilor Haurân, Trachonitis şi Batanaea.

Aceste ţinuturi întinse pot fi civilizate doar în condiţii deosebite. Suprafeţele de stepă propriu-zisă (*hamâd)* din estul ţinutului aflat în atenţia noastră, pînă la Eufrat, nu au intrat niciodată sub stăpînire romană şi nici nu puteau fi civilizate; ele erau străbătute doar de triburile nomade ale deşertului – astăzi, de exemplu, de aneţi –, pentru a-şi duce caii şi cămilele la Eufrat iarna, iar vara în munţii din sudul Bostrei, schimbînd păşunea de mai multe ori pe an. Pe o treaptă superioară de civilizaţie se găseau triburile de păstori din vest, care practicau mai ales creşterea oilor în număr însemnat. Aceste regiuni însă oferă loc şi agriculturii. Pămîntul roşu din Haurân, de fapt lavă descompusă, produce, chiar necultivat, în abundenţă secara şi ovăzul sălbatic, iar cultivat, grîul cel mai frumos. În mijlocul deşerturilor stîncoase, unele dintre văile adînci, ca de exemplu „Cîmpia semănăturii", Ruhbe din Trachonitis, sînt cele mai fertile meleaguri din Siria; fără arat, de îngrăşat nici nu poate fi vorba, bobul de grîu dă în medie roade de 80, iar orzul de 100 de ori mai bogate, dintr-un singur bob răsărind deseori 26 de spice. Totuşi, aici nu s-a ajuns la viaţă sedentară, întrucît canicula şi lipsa de apă şi păşuni îi silesc pe locuitori să migreze în lunile de vară spre pantele Munţilor Haurân. Există însă meleaguri favorabile aşezărilor permanente. Terenurile de grădină din jurul oraşului Damasc, străbătute de numeroasele braţe ale rîului Baradâ şi fertilele districte, şi astăzi dens populate, pe care le includ în direcţiile estică, nordică şi sudică, au fost şi au rămas perla Siriei. Astăzi, cîmpia din

jurul Bostrei, îndeosebi aşa-numita Nukra din vestul ei, este grînarul Siriei, deşi lipsa de ploaie duce, în medie, la pierderea fiecărei a patra recolte, iar invaziile de lăcuste pornite din apropiatul deşert constituie un inextirpabil flagel public. Viaţa prosperă înfloreşte oriunde cursurile de apă ale munţilor ajung în cîmpie. „Fertilitatea acestor ţinuturi" – spune un cunoscător autorizat – „este inepuizabilă; chiar şi astăzi, după ce nomazii au distrus copacii şi tufişurile, ţara se aseamănă unei grădini, cît cuprinzi cu ochii". Şi pe platourile formate din lavă ale zonelor muntoase, curenţii incandescenţi au lăsat multe locuri libere (numite Kâ' în Aurân) prielnice agriculturii.

Această situaţie geografică a predat ţinutul dintotdeauna păstorilor şi hoţilor. Nestatornicia, impusă de împrejurări, a unei însemnate părţi din populaţie a dus la neîncetate vrajbe, înainte de toate pentru locurile de păşunat, şi la necontenite atacuri împotriva ţinuturilor favorabile aşezării stabile; mai mult decît în alte regiuni se impunea aici formarea unor puteri statale capabile să asigure liniştea şi pacea pe mari întinderi, şi tocmai elementele necesare formării ei lipseau în rîndul acestor populaţii. E posibil ca în toată lumea să nu mai existe altă regiune asemenea acesteia, în care civilizaţia nu poate germina de la sine, ci poate fi zămislită numai din afară printr-o cucerire covîrşitoare. Doar în condiţiile în care posturi militare îngrădesc cîmpul de activitate al triburilor migratoare din deşert şi le silesc pe cele din interiorul cercului cultural la o viaţă de păstori paşnică, doar dacă sînt aşezaţi colonişti în regiunile cultivabile şi omul conduce apele din munte la vale, atunci, dar numai atunci se poate ajunge aici la o viaţă fericită şi bogată.

Epoca preromană nu a adus acestor ţinuturi o asemenea binefacere. Pînă la Damasc, locuitorii întregului ţinut aparţin ramurii arabe a marii tulpini semitice; cel puţin numele de persoane sînt în general arabe. Ca şi în Siria septentrională, aici s-au întîlnit civilizaţia orientală şi cea occidentală; însă pînă în epoca imperială ambele au înregistrat doar progrese timide. Limba şi scrierea de care se foloseau nabateii erau cele ale Siriei şi ţinuturilor Eufratului şi trebuie să fi fost preluate de autohtoni de aici. Pe de altă parte, colonizarea grecească din Siria s-a extins, cel puţin parţial, şi asupra

acestor teritorii. Marele oraş comercial Damasc a devenit grecesc odată cu restul Siriei. Seleucizii purtaseră aşezarea urbană grecească şi în ţinutul transiordanian, îndeosebi în Dekapolisul nordic; mai la sud, Lagizii transformaseră cel puţin vechiul Rabbath Ammon în oraşul Philadelpheia. Însă în sud şi în zonele orientale, vecine cu deşertul, regii nabateilor se aflaseră doar nominal sub suzeranitatea Alexandrinilor sirieni sau egipteni şi nicăieri nu au apărut monedele sau inscripţiile şi edificiile care pot fi atribuite elenismului preroman.

Cînd Siria a devenit romană, Pompeius s-a străduit să consolideze sistemul urban grecesc existent; de altfel, mai tîrziu, oraşele din Dekapolis îşi vor stabili cronologia începînd cu anul includerii Palestinei în imperiu (690/91; **64/63**). Însă în acest ţinut atît guvernarea, cît şi civilizarea au rămas în seama celor două state vasale: cel iudaic şi cel arab.

Despre regele evreilor Herodes şi dinastia sa vom vorbi într-un alt context; aici trebuie doar să amintim activitatea sa în vederea extinderii civilizaţiei sale spre Orient. Sfera sa de stăpînire cuprindea ambele maluri ale Iordanului pe toată lungimea sa, către nord, cel puţin pînă la Chelbon, la nord-vest de Damasc, către sud, pînă la Marea Moartă, în timp ce meleagurile orientale, între regatul său şi deşert, erau încredinţate regelui arabilor. El şi urmaşii săi, care continuau să guverneze aici şi după suprimarea stăpînirii de la Ierusalim pînă în vremea lui Traian şi care, mai tîrziu, îşi aveau reşedinţa la Caesarea Paneas în Libanul de sud, au trecut energic la civilizarea autohtonilor. Cele mai vechi mărturii ale unei anumite culturi în aceste regiuni sînt oraşele de grotă – probabil cele amintite în Cartea Judecătorilor –, mari ascunzişuri subterane colective cu străduţe şi fîntîni, locuibile datorită gurilor de aerisire practicate din loc în loc, potrivite pentru adăpostirea oamenilor şi turmelor, fiind greu de găsit şi, chiar descoperite, greu de cucerit. Simpla lor existenţă demonstrează la ce violenţe erau expuşi locuitorii paşnici către fiii rătăcitori ai stepei. „Aceste meleaguri” – spune Iosephus, care descrie situaţia din Haurân în timpul lui Augustus – „au fost locuite de triburi sălbatice fără oraşe şi ogoare stabile, care

sălăşluiau cu turmele lor în peşteri cu intrări înguste şi străduţe labirintice, dar, fiind aprovizionate din belşug cu apă şi alimente, erau greu de înfrînt". Unele dintre aceste oraşe de grotă puteau adăposti pînă la 400 de oameni. Un ciudat edict din timpul celui dintîi şi al celui de-al doilea Agrippa – fragmente din el s-au găsit la Kanatha (Kanawît) – îi îndemna pe autohtoni să renunţe la „starea animală" şi să schimbe viaţa de peşteră cu o existenţă civilizată. Arabii nomazi trăiau în principal din jefuirea fie a ţăranilor învecinaţi, fie a caravanelor aflate în trecere; nesiguranţa era sporită din cauză că unicul principe, Zenodoros din Abila, la nord de Damasc, în Antiliban, căruia Augustus îi încredinţase supravegherea peste Trachon, preferase să treacă de partea tîlharilor şi să participe în taină la cîştigul lor. Tocmai de aceea, împăratul îi atribui acest ţinut lui Herodes, iar prin energia sa necruţătoare el duse întru cîtva la limitarea acestor tîlhării. După toate aparenţele, regele a instituit la graniţa de est o linie de posturi militare fortificate şi subordonate unor comandanţi regali (επαρχοι). Rezultatele ar fi fost de-a dreptul mulţumitoare dacă ţinutul nabateean n-ar fi servit hoţilor drept loc de refugiu; această realitate a dus la învrăjbirea lui cu colegul său arab. În acest ţinut, tendinţele sale de elenizare apar la fel de puternice, dar mai salutare decît în guvernarea patriei sale. Deşi toate monedele lui Herodes şi ale Herodienilor erau greceşti, cel mai vechi monument cunoscut nouă, din Transiordania, templul lui Baalsamin din Kanatha, poartă totuşi o dedicaţie în aramaică; însă cele două coloane onorifice înălţate aici, una dintre ele pentru Herodes cel Mare, sînt bilingve sau doar greceşti; sub urmaşii săi greaca domneşte necontestată.

Alături de regele iudaic se afla sus-numitul (III, p. 81) „rege de la Nabat", cum se intitula chiar el. Reşedinţa acestor principi arabi era „Oraşul de piatră", în aramaică Sela, în greacă Petra, o cetate de stîncă situată la jumătatea drumului între Marea Moartă şi Golful Arabiei, din toate timpurile un antrepozit pentru comerţul Indiei şi Arabiei cu Marea Mediterană. Aceşti principi stăpîneau jumătatea de nord a Peninsulei Arabiei; de-a lungul Golfului Arabiei puterea lor se întindea pînă la Leuke Kome, în faţa oraşului egiptean Berenike, în

ţinutul continental, cel puţin pînă în regiunea vechii Thaema (Teimâ). În nordul peninsulei, teritoriul lor ajungea pînă la Damasc, intrat sub protecţia lor6, şi chiar dincolo de acesta, înlănţuind asemenea unei centuri întreaga Sirie palestiniană. După ocuparea Iudeii, romanii au intrat în conflict armat cu nabateii, Marcus Scaurus întreprinzînd o expediţie împotriva Petrei. Atunci nu s-a ajuns la supunerea lor, dar ea trebuie să fi avut loc curînd după aceea. Sub Augustus, regele lor Obodas era supus al imperiului, ca şi regele evreilor Herodes, şi, asemenea lui, a sprijinit expediţia romană împotriva Arabiei meridionale. Din acest moment, regele arabilor trebuie să fi fost învestit cu protecţia graniţei imperiului atît la sud, cît şi la est de Siria, pînă la Damasc. Vrajba cu vecinul iudaic era permanentă. Revoltat că arabul îl înfruntase cu armele pe Herodes în loc să-şi reclame drepturile în faţa suveranului şi că Harethath, în greacă Aretas, fiul lui Obodas, nu aşteptase învestirea după moartea tatălui, ci îşi însuşise stăpînirea fără alte formalităţi, Augustus era hotărît să-l destituie şi să unifice teritoriul său cu cel iudaic; însă proasta guvernare din ultimii ani ai lui Herodes i-a impus o altă conduită; drept urmare, Aretas a fost confirmat (în jurul anului 747, **7**). Cîteva decenii mai tîrziu, acesta a declanşat, iarăşi din proprie iniţiativă, războiul împotriva ginerelui său, Herodes Antipas, principele Galileii, din cauza repudierii fiicei sale în favoarea frumoasei Herodias. El a cîştigat supremaţia, însă mîniatul suveran Tiberius i-a ordonat guvernatorului Siriei să-l readucă la ascultare. Trupele porniseră deja, cînd Tiberius muri (37); urmaşul său Gaius, potrivnic lui Antipas, îl iertă pe arab. Urmaşul lui Aretas, regele Maliku sau Malchos, luptă în războiul iudaic ca vasal roman şi-i transmise stăpînirea fiului său Rabel, contemporanul lui Traian, ultimul reprezentant din rîndul acestor regenţi. Îndeosebi după confiscarea statului de la Ierusalim şi reducerea însemnatei stăpîniri a lui Herodes la regatul neputincios de la Caesarea Paneas, statul arab a fost cel mai important dintre cele clientelare siriene, dintre contingentele regale angajate alături de armata romană la asediul Ierusalimului al său fiind, de altfel, cel mai puternic. Nici sub suzeranitatea romană acest stat nu s-a servit de limba greacă;

exceptînd Damascul, monedele bătute în timpul regilor săi poartă numai inscripţii aramaice. Însă nu lipsesc începuturile unei vieţi organizate şi ale unei guvernări civilizate. Probabil că baterea monedelor în sine a început abia după ce statul a ajuns sub clientelă romană. Comerţul arabo-indian cu Mediterana se desfăşura în bună parte pe drumul de caravane care începe la Leuke Kome şi ajunge la Gaza prin Petra, fiind supravegheat de către romani. Asemenea comunităţii Palmyra, principii regatului nabateean folosesc pentru magistraţii lor termeni greceşti, ca, de exemplu, titlurile de *eparh* şi *strateg*. Dacă buna organizare a Siriei, datorată romanilor, şi siguranţa recoltelor, datorată ocupaţiei militare, sînt mereu lăudate, meritul revine înainte de toate măsurilor luate în statele clientelare de la Ierusalim sau, după aceea, de la Caesarea Paneas şi de la Petra.

În timpul lui Traian, locul acestor două state clientelare a fost luat de stăpînirea romană nemijlocită. La începutul guvernării acestuia a murit regele Agrippa al II-lea, teritoriul său fiind alipit provinciei Siria. Nu mult după aceea, în anul 106, guvernatorul Aulus Cornelius Palma a dizolvat regatul de pînă atunci al regilor de la Nabat şi a transformat cea mai mare parte în provincia Arabia, în timp ce Damascul a fost încorporat Siriei, romanii renunţînd la posesiunile regilor nabateeni din ţinutul continental al Arabiei. Instituirea Arabiei este desemnată ca supunere, iar monedele care celebrează ocuparea Arabiei pledează pentru o ripostă armată a nabateilor, aşa cum, de altfel, putem presupune o anumită autonomie a acestor principi dacă luăm în calcul particularităţile geografice ale ţinutului şi comportamentul lor de pînă atunci. Însă importanţa istorică a acestor evenimente nu trebuie căutată în succesul armelor; cele două confiscări, evident reciproc condiţionate, nu erau altceva decît acţiuni administrative sprijinite, probabil, de forţa militară, iar tendinţa de a deschide aceste ţinuturi civilizaţiei şi în special elenismului este doar amplificată prin faptul că guvernul roman a preluat această misiune. Elenismul Orientului, cum l-a sintetizat Alexandru, a fost o biserică militantă, o putere angajată politic, religios, economic, literar, întru totul cuceritoare. Aici, la marginea deşertului aflat sub presiunea iudaismului antielenic şi manipulat de

guvernarea seleucidă searbădă şi nestatornică, rezultatele sale nu erau impresionante. Dar acum, odată cu pătrunderea romanităţii, el a dezvoltat o forţă nestăvilită care se raportează la cea din trecut, ca puterea principilor clientelari evrei şi arabi faţă de cea a Imperiului Roman. În această ţară, unde graniţa păcii depindea şi depinde de statornicirea unei forţe militare superioare şi permanente, stabilirea unui castru de legiune la Bostra, subordonat unui comandant de rang senatorial, era un eveniment senzaţional. Din acest centru au fost instituite posturile necesare în locurile adecvate, înzestrate cu garnizoane. Merită să fie amintite fortăreaţa de la Namara (Nemâra), la o distanţă de o zi bună de marş dincolo de graniţele ţinutului muntos locuibil, în mijlocul deşertului stîncos, dar stăpînind unica fîntînă din aceste meleaguri, şi celelalte din zonă, una la amintita oază de la Ruhbe şi, mai departe, cea de la Djebel Sês; aceste garnizoane stăpîneau întregul ţinut de la poalele lui Haurân. Un alt lanţ de fortăreţe, subordonate comandamentului sirian, mai întîi comandamentului legiunii cantonate la Danava (p. 210), şi aşezate la distanţe egale de trei ore de marş, asigura drumul de la Damasc la Palmyra; foarte bine cunoscută este a doua din acest lanţ, fortăreaţa de la Dmeer, un dreptunghi cu laturile de 300, respectiv 350 de paşi, înzestrat pe fiecare latură cu şase turnuri şi un portal lat de 15 paşi şi înconjurat de un zid de incintă de 16 picioare grosime, cîndva placat în exterior cu frumoase blocuri de piatră.

Această ţară nu se aflase niciodată sub o asemenea egidă. De fapt, n-a fost deznaţionalizată. Numele arabe se păstrează pînă în epoci tîrzii, deşi uneori celui indigen i se asociază, tocmai ca în Siria (p. 255), unul romano-elen; de exemplu, un şeic se numeşte „Adrianos sau Soaidos, fiul lui Malechos”. Nici cultul indigen nu se modifică; ce-i drept, zeitatea principală a nabateilor, Dusaris, este comparată cu Dionysos, dar venerată întotdeauna sub numele lui local şi pînă tîrziu locuitorii Bostrei au sărbătorit Dusariile în onoarea sa. În provincia Arabia au fost construite temple şi au fost aduse sacrificii în acelaşi mod lui Aumu sau Helios, lui Vasaeathu, Theandritos, Ethaos. La fel se păstrează triburile şi organizarea de trib; inscripţiile numesc şirurile de φυλαί cu nume indigen şi deseori *filarci* sau *etnarci*. Însă

civilizarea şi elenizarea nu puteau fi oprite de cutumele locale. Dacă pe teritoriul statului nabateilor nu s-a găsit nici un monument grecesc din epoca anterioară lui Traian, din epoca ulterioară acestuia nu datează în schimb nici unul în limba naţională; după toate aparenţele, guvernul imperial a suprimat folosirea scrierii aramaice imediat după încorporare, deşi limba autohtonă trebuie să se fi menţinut, ceea ce, în afara numelor proprii, este dovedit şi de „tălmaciul perceptorilor".

Ameliorarea agriculturii nu este atestată de autori demni de încredere; dar dacă pe toate pantele orientale şi meridionale ale lui Haurân, din vîrful munţilor pînă în deşert, pietrele presărate pe întinderea acestei regiuni vulcanice erau adunate în grămezi sau stivuite în şiruri lungi, cîştigîndu-se astfel cele mai bune ogoare, putem recunoaşte aici spiritul unicei autorităţi care a guvernat acest ţinut aşa cum putea şi trebuia să fie guvernat. În regiunea Ledjâ, un platou de lavă lung de 13 ore de mers şi lat de cca 9 ore, astăzi aproape nelocuit, între torenţii de lavă creşteau odinioară viţă-de-vie şi smochini; regiunea era străbătută de drumul roman care lega Bostra de Damasc. În Ledjâ şi în jurul ei se pot număra ruinele a 12 localităţi mai mari şi a 39 mai mici. Este dovedit că acelaşi guvernator care a instituit provincia Arabia a ordonat şi construirea grandiosului apeduct care ducea apa din munţii Haurân în cîmpie, la Kanatha (Kerak); în apropiere, la Arrha (Rahâ), se găseşte unul asemănător, ambele fiind construcţii ale lui Traian care pot fi alăturate portului de la Ostia şi forului din Roma. Însăşi alegerea capitalei noii provincii vorbeşte despre înflorirea relaţiilor comerciale. Bostra a existat încă sub guvernarea nabateeană şi aici s-a găsit o inscripţie a regelui Malichu; dar importanţa sa militară şi comercială debutează cu începerea guvernării romane directe. „Dintre toate oraşele Siriei orientale" – ne spune Wetzstein – „Bostra se bucură de poziţia cea mai avantajată; chiar Damascul, care îşi datorează măreţia abundenţei în apă şi poziţiei sale protejate de Trachonul oriental, va eclipsa Bostra doar sub o guvernare slabă, în timp ce cea din urmă trebuie să ajungă, în cîteva decenii, sub o guvernare puternică şi înţeleaptă, la o înflorire fabuloasă. Este marea

piaţă pentru deşertul sirian; munţii înalţi ai Arabiei şi Peraea, dar şi lungile rînduri ale dughenelor sale de piatră atestă, chiar şi în pustietatea actuală, realitatea unei grandori trecute şi posibilitatea înălţării viitoare". Urmele drumului roman care ducea de aici, prin Salchat şi Ezrak, la Golful Persic arată că Bostra mijlocea alături de Petra şi Palmyra comerţul între Orient şi Marea Mediterană. Constituţia elenă a acestui oraş datează probabil încă din timpul domniei lui Traian; de atunci, cel puţin, el se numeşte „Noua Bostră Traiană"; monedele greceşti apar în vremea lui Pius, iar mai tîrziu, în urma acordării dreptului de colonie din partea lui Alexander, inscripţionarea acestora s-a făcut în latină. Petra a primit, de asemenea, încă sub Hadrian, constituţia urbană greacă, dreptul urban fiind acordat ulterior şi altor localităţi; însă în această ţară a arabilor au prevalat pînă tîrziu tribul şi aşezarea tribală.

În jumătatea de mileniu scursă între Traian şi Mahomed, amestecul elementelor naţionale şi greceşti a generat în acest ţinut o civilizaţie particulară. În acest caz, avem o imagine mai completă decît cu privire la alte forme ale lumii antice, întrucît aşezarea de la Petra, dăltuită în mare parte în stîncă, şi edificiile din Haurân, construite în întregime din piatră din cauza lipsei lemnului – relativ puţin deteriorate de către stăpînirea beduinilor reinstalaţi odată cu islamul în vechile lor „ne-drepturi" – s-au păstrat în bună parte pînă astăzi, elucidînd măiestria artistică şi felul de viaţă din aceste timpuri. În componentele sale originare, templul lui Baalsamin de la Kanatha, amintit mai sus, construit, cu siguranţă, în timpul lui Herodes, vădeşte o deosebire netă faţă de arhitectura greacă, iar prin concepţia arhitectonică, analogii remarcabile cu planul templului construit de acelaşi rege al Ierusalimului: bineînţeles, imaginile suprimate la acesta din urmă nu lipsesc la cel dintîi. Structuri similare au fost sesizate şi la monumentele descoperite la Petra. Lucrurile au evoluat însă. Dacă sub stăpînii evrei şi nabatei cultura s-a desprins încet de influenţele Orientului, cantonarea legiunii la Bostra pare să marcheze începutul unei noi ere pentru aceste ţinuturi. „Prin aceasta" – ne spune un excelent observator francez, Melchior de Vogué – „activitatea edilitară a primit un imbold

care nu a mai contenit. Pretutindeni se ridicară case, palate, terme, temple, teatre, apeducte, arcuri de triumf; în cîţiva ani răsăriră ca din nimic oraşe, cu planul ordonat, cu colonade simetrice, caracteristice pentru urbiile fără trecut, în epoca imperială, o constantă inevitabilă pentru această parte a Siriei". Pantele estice şi sudice din Haurân adăpostesc cam 300 de asemenea sate şi oraşe pustii, în timp ce astăzi există acolo doar cinci localităţi noi; unele din prima categorie, de exemplu Bûsân, numără pînă la 800 de case cu unu sau două etaje, construite, fără excepţie, din bazalt, cu ziduri bine amplasate, din blocuri fasonate nelegate cu ciment, uşi în general ornamentate, deseori cu inscripţii, tavanul plan format din grinzi de piatră, susţinute de arcade de piatră şi acoperite cu un strat de ciment impermeabil. Zidul de incintă al oraşului este format, de obicei, doar din dosurile compacte ale caselor, fiind fortificat cu numeroase turnuri. Timidele tentative de recolonizare din zilele noastre găsesc aici casele gata pregătite; lipseşte numai mîna neobosită sau, mai degrabă, puternicul braţ care s-o apere. În faţa porţilor se găsesc cisternele, deseori subterane sau protejate de un acoperiş artificial de piatră, dintre care unele sînt întreţinute de beduini – astăzi, cînd această „pustietate urbană" a devenit o păşune – pentru adăpatul turmelor în timpul verii. E adevărat, arhitectura şi arta au păstrat unele elemente definitorii pentru modalitatea orientală mai veche – de exemplu, des întîlnitul mormînt în formă de cub deasupra căruia se plasează o piramidă, poate şi firidele frecvent adăugate mormintelor din Siria, chiar şi astăzi –, dar, în general, sînt cele greceşti obişnuite ale epocii imperiale. Numai că lipsa lemnului a generat aici o dezvoltare a arcadei de piatră şi a cupolei care conferă acestor construcţii un caracter original, atît din punct de vedere tehnic, cît şi artistic. În opoziţie cu repetarea obişnuită a formelor tradiţionale, consacrată în alte locuri, aici s-a impus o arhitectură suficientă necesităţilor şi condiţiilor date, echilibrată în ornamentare, întru totul validă şi raţională, care nu duce lipsă nici de eleganţă. Mormintele, dăltuite în pereţii de stîncă care se înalţă la est şi vest de Petra şi în văile laterale ale acestora, cu faţadele lor de coloane dorice sau corintice, suprapuse deseori în mai multe rînduri,

şi piramidele şi propileele lor, amintind de Teba egipteană, nu bucură ochiul artistului, dar impun prin masivitate şi bogăţie. Doar o viaţă intensă şi o bunăstare însemnată au putut asigura o asemenea grijă pentru morţi. Existînd astfel de monumente arhitectonice, nu surprinde dacă inscripţiile menţionează un teatru în „satul" (κώμη) Sakkaea, un „odeon în formă de teatru" în Kanatha şi dacă un poet local din Namara, în Batanaea, se autoglorifică drept „maestru al măreţei arte a mîndrului cîntec ausonian". La graniţa orientală a imperiului se cîştigase aşadar pentru civilizaţia elenă un teritoriu de graniţă care poate fi alăturat ţinutului renan romanizat; edificiile înzestrate cu arcade şi cupole din Siria orientală pot fi comparate cu castelele şi monumentele funerare ale nobililor şi comercianţilor din Belgica.

Însă sfîrşitul nu a întîrziat. Tradiţia istorică a romanilor păstrează tăcerea asupra imigrării triburilor arabe meridionale în aceste ţinuturi, iar însemnările ulterioare ale arabilor cu privire la istoria ghasanizilor şi la predecesorii lor nu pot fi fixate cronologic. Însă sabeii, localitatea Borechtah (Brêka, la nord de Kanawat) păstrînd numele lor, par a fi într-adevăr emigranţi veniţi din Arabia meridională; ei au ocupat aceste locuri încă din secolul al III-lea. Se prea poate ca ei şi compatrioţii lor să fi venit în pace şi să se fi sedentarizat sub egidă romană; mai mult, poate că au adus în Siria înalt dezvoltata şi opulenta cultură a Arabiei sud-vestice. Atît timp cît imperiul era bine închegat şi fiecare dintre aceste triburi era condus de un şeic, toţi se supuneau suzeranului roman. Dar în anul 513, în cursul războiului persan, Iustinian i-a supus pe toţi filarcii sarazinilor, vasali romani, lui Arethas, fiul lui Gabala, pentru a se opune mai bine arabilor unificaţi sub un rege sau, cum sînt numiţi acum, sarazinilor regatului persan, şi i-a acordat acestuia titlul regal, ceea ce – se adaugă – nu se întîmplase niciodată pînă atunci. Acest rege al tuturor triburilor arabe aşezate în Siria era încă vasalul imperiului, însă alungîndu-i pe compatrioţii săi el le pregătea în acelaşi timp terenul. Un secol mai tîrziu, în anul 637, Arabia şi Siria s-au închinat Islamului.

1. Extrasul lui Photios din romanul lui Iamblichos, care afirmă eronat că autorul ar fi babilonian, este corectat şi întregit substanţial prin scolia adăugată. Caracteristici pentru această epocă sînt literatul de curte şi însuşi educatorul prinţilor (Sohaemos trebuie să-l fi chemat la Valarşapat ca „retor bun”), care în virtutea artei sale magice nu se pricepe doar la „vrăjirea muştelor” şi necromanţie, ci îi şi prezice lui Verus victoria asupra lui Vologasos, în acelaşi timp relatînd grecilor poveşti care ar putea fi incluse în ciclul „1001 de nopţi”.
2. Literatura siriană se alcătuieşte aproape exclusiv din traducerile unor opere greceşti. Din rîndul scrierilor profane, primul loc este ocupat de tratatele lui Aristotel şi Plutarh; urmează scrieri practice cu conţinut juridic sau agronomic şi cărţi distractive populare, ca *Romanul lui Alexandru*, *Fabulele* lui Esop, *Sentenţele* lui Menandru.
3. Spaţiul dintre Antiohia şi Daphne era ocupat de vile şi vii, aici existînd şi o suburbie, Herakleia sau, de asemenea, Daphne; însă Tacitus greşeşte surprinzător dacă o numeşte Epidaphne; Plinius spune corect: *Antiochia Epidaphnes cognominata*.
4. „Lumina soarelui” – spune Libanios din Antiohia în panegiricul patriei sale scris în timpul lui Constantius – „este înlocuită de alte lumini, atît de strălucitoare încît întrec sărbătoarea lampioanelor din Egipt; la noi, noaptea se deosebeşte de zi doar prin diferenţa iluminaţiei; braţele neobosite nu găsesc nici o diferenţă şi făuresc în continuare, iar cei dornici cîntă şi dansează, Hephaistos şi Aphrodita împărţindu-şi orele nopţii”. Ammianus ne informează că, în „sportul de stradă” pe care-l practica, prinţul Gallus era foarte stînjenit de felinarele din Antiohia.
5. De la cuvîntul sirian abbuba, „fluier”.
6. În timpul ultimilor Seleucizi, în perioada dictaturii lui Sulla, oraşul Damasc s-a supus de bunăvoie regelui nabateilor, probabil Aretos, cu care se războise Scaurus.

Capitolul XI

Iudeea şi iudeii

Aşa cum istoria Statului Papal nu este cea a catolicilor, tot aşa istoria ţinutului iudaic nu coincide cu cea a poporului evreu; se impun cu aceeaşi necesitate separarea, precum şi analizarea comună a celor două componente.

Iudeii din ţinutul Iordanului care-i nelinişteau pe romani nu erau aceiaşi cu poporul care se războise sub regii şi judecătorii săi cu Moab şi Edom şi ascultase cuvintele lui Amos şi Osea. Modesta comunitate de exilaţi pioşi, alungată de stăpînirea străină şi reîntoarsă datorită schimbării ei, îşi începu noua instituire prin respingerea categorică a tovarăşilor de trib rămaşi în locurile de baştină, punînd bazele vrajbei ireconciliabile dintre evrei şi samariteni şi a idealului exclusivităţii naţionale şi încătuşării sacerdotale a spiritului; cu mult înainte de epoca romană, sub guvernarea Seleucizilor, ea dezvoltase aşa-numita teocraţie mozaică, un colegiu sacerdotal în fruntea căruia se găsea arhierarhul, care, renunţînd la structurarea statală, a păstrat particularitatea alor săi în ciuda stăpînirii străine şi i-a stăpînit sub egida puterii protectoare. Această conservare a specificului naţional în forme religioase prin ignorarea statului reprezintă caracteristica iudaismului de mai tîrziu. E drept, fiecare noţiune de zeitate este populară; dar nici un alt zeu n-a fost într-o măsură mai mare doar zeul alor săi precum Iahve şi nici unul nu şi-a păstrat acest atribut fără deosebire de timp şi de loc asemenea lui. Cei care au revenit în Ţara Sfîntă, crezînd că trăiesc potrivit regulilor lui Moise, dar trăind, în realitate, potrivit regulilor lui Ezra şi Neemia, au rămas faţă de Marii Regi ai Orientului şi, mai tîrziu, faţă de Seleucizi în vechea dependenţă statornicită la apele Babilonului. Elementul politic al acestei organizaţii nu este mai semnificativ decît cel al Bisericii Armene sau al celei greceşti

conduse de patriarhii lor în timpul Imperiului Otoman; nici un suflu înviorător de evoluţie statală nu străbate această restauraţie clericală; nici una dintre grelele şi serioasele obligaţii ale comunităţii lăsate în voia ei nu-i împiedica pe preoţii templului de la Ierusalim să instaureze regatul lui Iahve pe pămînt.

Contralovitura nu a întîrziat. Acest ne-stat teocratic putea exista numai atît timp cît o mare putere lumească prelua rolul de protector şi de călău. Cînd regatul Seleucizilor decăzu, răzvrătirea împotriva stăpînirii străine, care-şi trăgea seva din entuziasta credinţă populară, formă o nouă comunitate evreiască. Marele preot de la Salem a fost chemat din templu pe cîmpul de bătălie. Ginta Hasmoneilor nu numai că a restaurat regatul lui Saul şi David aproximativ în vechile sale graniţe, dar aceşti pontifi au reînnoit întru cîtva şi fosta regalitate, într-adevăr statală şi supraordonată preoţilor. Însă acest lucru, în acelaşi timp produsul şi antiteza acelei dominaţii teocratice, nu era în spiritul celor pioşi. Fariseii şi saducheii se separară şi începură să se învrăjbească. În acest caz nu se opuneau atît dogmele şi diferenţele rituale, cît, pe de o parte, stăruirea într-o teocraţie care se crampona doar de principiile şi interesele religioase, indiferentă faţă de independenţa şi suveranitatea comunităţii, iar pe de alta, regalitatea care năzuia spre o evoluţie stabilă şi se străduia, prin războaie şi tratate, să asigure, din nou, poporului evreu un loc în lupta politică a cărei arenă era, pe atunci, regatul sirian. Prima tendinţă stăpînea mulţimea, cea de-a doua prevala în rîndul celor clarvăzători şi al claselor nobile; reprezentantul lor cel mai de seamă era regele Iannaeos Alexandros, care, pe întreaga durată a guvernării sale, a trebuit să-i înfrunte în egală măsură pe regii sirieni şi pe farisei (III, p. 93). Deşi această regalitate nu era de fapt altceva decît cealaltă, fiind cea mai firească şi mai puternică expresie a avîntului naţional, ea se apropia prin cuget şi acţiune de spiritualitatea elenă şi era considerată, îndeosebi de adversarii pioşi, străină şi eretică.

Locuitorii Palestinei erau însă doar o parte, şi nu cea mai importantă, a evreilor; chiar şi după regenerarea datorată Macabeilor, comunităţile evreieşti din Babilonia, Siria, Asia Mică,

Egipt erau cu mult superioare celor din Palestina, în epoca imperială diaspora evreiască însemnînd mult mai mult decît cele din urmă; şi ea constituie un fenomen cu totul particular. Aşezările evreieşti din afara Palestinei îşi datorează existenţa doar parţial imboldului care a dus la fondarea celor ale fenicienilor şi elenilor. Fiind la origine un popor de agricultori, trăind la mare distanţă de coastă, aşezările lor din străinătate au luat naştere relativ tîrziu şi din voinţa altora, ca o creaţie a lui Alexandru sau a mareşalilor săi. Oricît de ciudat ar fi fost ca evreii să fie chemaţi în ajutor tocmai pentru elenizarea Orientului, ei au jucat un rol excepţional în imensele fondări urbane greceşti, neîntrecute, prin amploarea lor, nici în timpurile anterioare, nici în cele ulterioare. Această afirmaţie este valabilă mai ales pentru Egipt. Din timpul primului Ptolemeu, care a aşezat, după cucerirea Palestinei, un număr mare dintre locuitorii săi în cel mai important dintre toate oraşele create de Alexandru, Alexandria pe Nil, acesta a devenit un oraş al evreilor aproape în aceeaşi măsură ca şi al grecilor şi, prin număr, bogăţie, inteligenţă, organizare, corpul de evrei alexandrini a fost cel puţin egal celui din Ierusalim. La începutul epocii imperiale, existau un milion de evrei alături de opt milioane de egipteni şi influenţa lor trebuie să fi depăşit această proporţie numerică. Mai sus (p. 257) s-a remarcat deja că, din spirit de competiţie, evreii din capitala imperială a Siriei au fost organizaţi şi dezvoltaţi într-un mod asemănător. Numărul mare şi importanţa evreilor din Asia Mică sînt dovedite, printre altele, de tentativa oraşelor greceşti ioniene, întreprinsă în epoca lui Augustus – se pare, după o înţelegere comună –, de a-i sili pe concetăţenii lor evrei fie să renunţe la credinţa lor, fie să preia toate sarcinile cetăţeneşti. Cert este că în toate fondările elene şi în numeroase oraşe elene vechi, chiar şi în Elada propriu-zisă, de exemplu la Corint, existau corpuri de evrei organizate autonom. Organizarea se realiza întotdeauna conform principiului conservării naţionalităţii evreilor, cu toate consecinţele pe care trebuiau să le suporte ei înşişi, impunîndu-li-se doar folosirea limbii greceşti. Drept urmare, această grecizare impusă de sus Orientului, fie prin flatare, fie cu forţa, i-a transformat pe evreii oraşelor greceşti în orientali grecofoni.

Realităţile dovedesc că, în cazul comunităţilor evreieşti din oraşele macedonene, limba greacă nu şi-a cîştigat întîietatea doar pe căile naturale ale relaţiilor, ci printr-o măsură impusă cu forţa. Într-un mod asemănător, Traian a romanizat mai tîrziu Dacia cu colonişti veniţi din Asia Mică. Fără această constrîngere nu s-ar fi putut realiza uniformitatea exterioară a întemeierii de oraşe, iar acest material nici n-ar fi putut fi folosit pentru elenizare. Faptul că scrierile sacre ale evreilor au fost traduse în greacă încă din timpul primilor Ptolemei se datorează, poate, tot atît de puţin iniţiativei guvernului ca şi traducerea Bibliei lui Luther; însă elenizarea lingvistică a evreilor egipteni era într-adevăr în spiritul său, şi ea se împlini surprinzător de rapid. Cel puţin la începutul epocii imperiale, dar, probabil, şi cu mult înainte, cunoaşterea ebraicei în rîndul evreilor alexandrini era tot atît de rară pe cît e astăzi şi în lumea creştină cea a limbilor străvechi ale Sfintelor Evanghelii; greşelile de traducere ale celor 70 de alexandrini erau argumentate la fel cum pioşii noştri argumentează greşelile de traducere ale lui Luther. În această epocă, limba naţională a evreilor dispăruse pretutindeni din relaţiile cotidiene şi, asemenea limbii latine în sfera religiei catolice, se menţinea doar în uzul religios. În Iudeea însăşi ea fusese înlocuită de aramaică, limba populară a Siriei, fireşte înrudită cu ebraica; comunităţile evreieşti din afara Iudeii, care intră în atenţia noastră, renunţaseră în întregime la idiomul semitic şi abia la mult timp după această epocă a intervenit acea reacţie care a reinstituit în rîndul evreilor cunoaşterea şi folosirea ei pe o scară mai largă. În cursul epocii imperiale, operele lor literare, foarte numeroase, sînt, fără excepţie, greceşti. Dacă naţionalitatea ar fi determinată doar de limbă, istoria nu ar putea relata multe despre evreii acestor timpuri.

De această constrîngere lingvistică, probabil greu resimţită la început, se leagă însă recunoaşterea ciudatei naţionalităţi, cu toate consecinţele ei. În oraşele monarhiei alexandrine, populaţia urbană se alcătuia pretutindeni din macedoneni veritabili sau din eleni care se bucurau de aceeaşi consideraţie. Exceptînd străinii, lor li se asociau indigenii, la Alexandria egiptenii, la Cyrene libienii şi, în general, locuitorii din Orient, care, ce-i drept, nu aveau nici ei altă

patrie decît noul oraş, dar care nu erau recunoscuţi ca eleni. Acestei a doua categorii îi aparţin evreii; însă lor, şi doar lor, li se permitea să întemeieze, într-un fel, o comunitate în comunitate şi să se autoguverneze pînă la o anumită limită, în timp ce ceilalţi necetăţeni sînt conduşi de autorităţi. „Evreii" – ne spune Strabon – „au la Alexandria un conducător propriu al poporului (ἐθνάρχης), care se află în fruntea acestuia (ἔθνιος), decide procesele şi dispune de tratate şi dispoziţii ca şi cum ar guverna o comunitate autonomă". Această situaţie se datorează pretenţiei evreilor asupra unei jurisdicţii specifice, reclamată de naţionalitatea sau, ceea ce este acelaşi lucru, de religia lor. De asemenea, reglementările generale de stat îi menajau pe evrei cît se poate de mult, din cauza scrupulelor lor naţional-religioase, şi interveneau pe cît posibil cu scutiri. Locuirea în comun se adăuga în cele mai multe cazuri; de exemplu, la Alexandria, două dintre cele cinci cartiere ale oraşului erau populate preponderent de evrei. Acesta nu pare să fi fost sistemul de ghetou, ci mai degrabă o tradiţie statornicită de la începutul aşezării şi respectată ulterior de ambele părţi, prevenindu-se astfel întru cîtva conflictele dintre vecini.

Ca urmare, evreilor le-a revenit un rol excepţional cu ocazia elenizării macedonene a Orientului; pe de o parte, docilitatea şi utilitatea, pe de alta, tenacitatea lor încăpăţînată trebuie să-i fi determinat pe oamenii de stat foarte realişti, care trasau aceste căi, să treacă la asemenea instituiri. Cu toate acestea, amploarea şi importanţa extraordinară a diasporei evreieşti faţă de îngusta şi umila lor patrie rămîn pe cît de reale, pe atît de problematice. Nu trebuie să fie trecut cu vederea faptul că evreii din Palestina nu au fost mai mult decît nucleul pentru cei din străinătate. Evreismul timpurilor mai vechi nu este în nici un caz exclusivist, ci, dimpotrivă, la fel cu creştinismul şi islamismul de mai tîrziu, este pătruns de prozelitism. Evanghelia relatează despre rabini care străbat mările şi ţările pentru a cîştiga adepţi; acceptarea semiprozeliţilor cărora nu li se impune circumcizia, dar li se acordă totuşi comunitatea religioasă, constituie în acelaşi timp mărturia şi mijlocul cel mai eficient ale acestui prozelitism. Această propagandă a fost susţinută de motive

foarte diferite. Privilegiile civile pe care Lagizii şi Seleucizii le-au acordat evreilor au determinat probabil un mare număr de orientali neiudaici şi semieleni din noile oraşe să adere la categoria privilegiată a necetăţenilor. În epoci mai tîrzii, propaganda evreiască a fost favorizată şi de declinul credinţei naţionale tradiţionale. Numeroase persoane, aparţinînd îndeosebi claselor culte, ale căror sentimente religioase şi morale se îndepărtau îngrozite sau zeflemitoare de ceea ce grecii şi, mai mult încă, egiptenii numeau religie, căutau un refugiu în învăţătura iudaică mai simplă şi mai pură, care respingea politeismul şi iconolatria şi care venea necondiţionat în întîmpinarea concepţiilor religioase ale cercurilor docte sau semidocte apărute în urma evoluţiei filozofiei. Există un remarcabil poem moralizator grecesc, datînd probabil din epoca tîrzie a republicii romane, inspirat din cărţile mozaice, în care sînt incluse învăţătura monoteistă şi codul moral universal, evitîndu-se tot ceea ce îl respingea pe cel de altă naţionalitate şi opoziţia directă împotriva religiei dominante, fiind destinat evident pentru răspîndirea iudaismului în cercuri mai largi. Îndeosebi femeile se orientau spre credinţa mozaică. Cînd autorităţile din Damasc au hotărît în anul 66 uciderea evreilor luaţi prizonieri, au convenit să păstreze secretul asupra acestei decizii, pentru ca populaţia feminină devotată evreilor să nu împiedice execuţia. Chiar şi în Occident, unde cercurile culte erau în general potrivnice spiritualităţii iudaice, doamnele nobile trebuiau să fie excluse de timpuriu de la această regulă; exceptînd lucrurile mai puţin onorabile, soţia lui Nero, Poppaea Sabina, descendentă dintr-o familie nobilă, era cunoscută în Urbe pentru pioasa ei credinţă mozaică şi pentru protecţia acordată evreilor. Convertirile formale la iudaism nu erau o raritate; în timpul lui Tiberius şi Claudius, de exemplu, familia regală din Adiabene, regele Izates şi mama sa Helena, ca şi fratele şi urmaşul său se convertiră la iudaism din toate punctele de vedere. Remarca autentică referitoare la evreii din Antiohia este, cu siguranţă, valabilă pentru toate comunităţile de evrei: în majoritatea lor, ele erau formate din convertiţi.

Oricît de tenace a fost conservată individualitatea naţională,

această transplantare a iudaismului pe teritoriul elen prin adoptarea unei limbi străine nu s-a putut desfăşura fără a genera în sînul iudaismului însuşi o tendinţă contrară spiritualităţii sale şi fără a duce, în anumite limite, la deznaţionalizarea lui. Profunzimea pătrunderii vieţii intelectuale greceşti în rîndul evreilor stabiliţi în mijlocul grecilor este dovedită de literatura ultimului secol dinaintea şi a primului ulterior naşterii lui Christos. Ea este saturată de elemente evreieşti, iar capacităţile cele mai pătrunzătoare şi gînditorii cei mai spirituali sînt cei care încearcă să pătrundă fie ca eleni în spiritualitatea iudaică, fie ca evrei în cea elenă. Ca literat şi diplomat al regelui Herodes, Nikolaos din Damasc, el însuşi păgîn şi reprezentant renumit al filozofiei aristotelice, nu numai că apăra în faţa lui Agrippa şi Augustus cauza patronului său evreu şi a evreilor în general, dar scrierile sale istorice stau mărturie pentru o serioasă şi, pentru această epocă, importantă tentativă de a include Orientul în sfera cercetării occidentale; iar descrierea anilor de tinereţe ai împăratului Augustus, de care se apropiase personal, constituie o memorabilă mărturie pentru dragostea şi adoraţia de care se bucura împăratul roman în lumea grecească. Tratatul *Despre sublim*, scris la începutul epocii imperiale de un autor necunoscut, una dintre operele estetice cele mai subtile păstrate din Antichitate, se datorează, dacă nu unui evreu, cel puţin unui bărbat care-i venera în egală măsură pe Homer şi pe Moise. O altă scriere, tot anonimă, *Despre universal*, o tentativă remarcabilă de contopire a învăţăturii lui Aristotel cu cea a Porticului, pe care o datorăm, poate, tot unui evreu, este dedicată cu siguranţă celui mai distins şi sus-pus evreu din timpul lui Nero, şefului de stat-major al lui Corbulo şi Titus, Tiberius Alexandros. Însoţirea celor două lumi spirituale ne apare cel mai pregnant în forma filozofiei iudeo-alexandrine, cea mai puternică şi mai palpabilă expresie a unei reacţii religioase care nu numai că înţelegea, dar şi critica iudaismul. Evoluţia spiritualităţii elene era angajată în luptă cu religiile naţionale de toate genurile, negînd sau conferind concepţiilor de pînă atunci un alt conţinut, alungînd zeii consacraţi din sufletul oamenilor, lăsînd libere locurile devenite vacante sau ocupîndu-le cu astre şi concepte abstracte. Aceste

atacuri loviră şi religia evreilor. Se formă un nou iudaism de sorginte elenă care, deşi nu-l lovi pe Iehova cu atîta asprime, nu a diferit cu mult prin procedură de tratamentul aplicat lui Zeus şi Iupiter de grecii şi romanii culţi. Leacul universal al aşa-numitei interpretări alegorice, prin care religiile naţionale păgîne fuseseră expulzate în modul cel mai politicos, îndeosebi de filozofii Porticului, se potrivea tot atît de bine şi de rău pentru Geneză şi pentru zeii Iliadei; dacă, în realitate, Moise se referea prin Avraam la Raţiune, prin Sara la Virtute, prin Noah la Dreptate, dacă cele patru fluvii ale raiului erau cele patru virtuţi principale, atunci şi cel mai luminat elen putea crede în Tora. Dar acest pseudoiudaism era foarte energic, iar întîietatea spirituală a evreilor Egiptului se datora mai ales faptului că această direcţie şi-a găsit reprezentanţii cei mai zeloşi la Alexandria.

În ciuda sciziunii interne care se manifestase în rîndul evreilor din Palestina, evoluînd deseori pînă la război civil, în ciuda risipirii unui mare număr de evrei în străinătate, în ciuda pătrunderii unor mase străine şi chiar a distructivului element elenistic pînă în profunzimile structurii lor spirituale, totalitatea evreilor a rămas unificată într-un mod pentru care găsim în prezent anumite analogii doar în Vatican şi Caaba. Sacrul Salem a rămas drapelul, iar templul lui Zion paladiul tuturor evreilor, indiferent dacă dădeau ascultare romanilor sau parţilor, dacă vorbeau greaca sau aramaica, mai mult, dacă credeau în vechiul Iahve sau în cel nou, care era cu totul altceva. Dacă stăpînul protector îi acordase conducătorului spiritual o anumită putere lumească, această realitate însemna pentru evrei tot atît de mult, iar în sfera redusă a acestei puteri tot atît de puţin ca, în alte timpuri, aşa-numitul Stat Papal pentru catolici. Fiecare membru al unei comunităţi evreieşti trebuia să plătească anual o drahmă dublă templului de la Ierusalim; această dare sosea cu mai mare regularitate decît impozitele de stat; cel puţin o dată în viaţă fiecare era obligat să-i aducă personal sacrificii lui Iahve în unicul loc din lume care-i era plăcut. Teologia a rămas comună; ea a fost elaborată atît de rabinii din Babilon şi Alexandria, cît şi de cei de la Ierusalim. În ciuda disperării şi sciziunii, sentimentul apartenenţei naţionale,

incomparabil de puternic, statornicit deja în comunitatea exilată după reîntoarcerea ei şi contribuind ulterior la impunerea poziţiei de excepţie a evreilor în lumea grecească, nu a putut fi dezrădăcinat. În cel mai înalt grad remarcabilă este supravieţuirea spiritualităţii evreieşti chiar şi în acele medii care s-au îndepărtat cel mai mult de intimitatea ei religioasă. Unicul şi cel mai renumit reprezentant în literatură care ne este cunoscut prin întreaga sa personalitate, Philon, unul dintre cei mai distinşi şi mai bogaţi evrei din timpul lui Tiberius, ocupă faţă de religia naţională o poziţie foarte asemănătoare cu aceea a lui Cicero faţă de religia romană; însă el însuşi era convins că nu contribuie la dizolvarea, ci la împlinirea ei. Ca oricărui evreu, Moise îi apare şi lui ca izvor al tuturor adevărurilor, preceptele sale scrise ca lege obligatorie, sentimentele sale ca veneraţie şi credinţă. Totuşi, acest iudaism înnobilat nu este întru totul identic cu aşa-numita credinţă în zeitate a Porticului. Pentru Philon dispare corporalitatea, nu însă şi personalitatea zeului, iar spre deosebire de esenţa filozofiei elene, tentativa de a transpune divinitatea în sufletul uman este un eşec total; se păstrează concepţia conform căreia omul păcătos depinde de o fiinţă desăvîrşită, aflată în afara şi deasupra lui. De asemenea, noul iudaism se supune legii rituale naţionale mai necondiţionat decît noul păgînism. Întrucît miza era mai mare, lupta dintre vechea şi noua credinţă era în sfera evreiască de altă natură decît în cea păgînă; păgînismul reformat lupta numai împotriva vechii credinţe, în timp ce iudaismul reformat ar fi anulat, în ultimă instanţă, naţionalitatea care dispărea în urma revărsării elenismului odată cu credinţa naţională; din această cauză, el a evitat această consecinţă. De aceea, în regiunile civilizaţiei şi limbii greceşti au fost conservate şi apărate cu o dîrzenie nemaipomenită, dacă nu esenţa, cel puţin forma vechii credinţe, inclusiv de aceia care capitulaseră în realitate în faţa elenismului. Cum se va vedea în continuare, Philon însuşi a luptat şi a suferit pentru cauza evreilor. Dar tocmai de aceea orientarea elenă din cadrul iudaismului nu a exercitat niciodată o influenţă copleşitoare asupra acesteia din urmă, nu a reuşit niciodată să înfrunte iudaismul naţional, ci doar să micşoreze fanatismul său şi să stăvilească

absurditățile şi nelegiuirile sale. În toate problemele esenţiale, îndeosebi în cazul presiunilor şi persecuţiilor, dispar diferenţele din sînul iudaismului şi, oricît de neînsemnat ar fi fost statul rabinilor, comunitatea religioasă pe care o prezida era o putere însemnată, în anumite condiţii chiar teribilă.

Aceste realităţi le întîlniră romanii cînd preluară stăpînirea Orientului. Cucerirea îi obligă în egală măsură pe cuceritor şi pe cucerit. Opera secolelor, instituirile urbane macedonene nu au putut fi anulate nici de Arsacizi, nici de cezari; nici Seleucia de pe Eufrat, nici Antiohia şi Alexandria n-au putut fi preluate de guvernările ulterioare prin simpla inventariere. Este probabil ca întemeietorul guvernării imperiale să fi urmat, ca în multe alte probleme, politica primilor Lagizi faţă de diaspora locului şi mai degrabă să fi încurajat decît să fi frînat poziţia particulară a iudaismului din Orient, iar această atitudine a rămas întru totul hotărîtoare pentru urmaşii săi. Mai sus am relatat deja că, în timpul lui Augustus, aşezările Asiei Anterioare au încercat să impună concetăţenilor lor evrei aceleaşi obligaţii cu ocazia recrutărilor şi să le interzică respectarea sabatului; însă Agrippa a respins tentativa şi a menţinut statu-quoul în favoarea evreilor sau, mai degrabă, a statornicit poate abia acum prin lege scutirea evreilor de serviciul militar şi privilegiul sabatului, pînă atunci acordate, probabil, după caz, doar de unii guvernatori sau de unele comunităţi ale provinciilor greceşti. Mai mult, Augustus i-a îndemnat pe guvernatorii Asiei să nu aplice în cazul evreilor severele legi imperiale cu privire la asociaţii şi întruniri. Însă guvernul roman era conştient de faptul că poziţia de excepţie asigurată evreilor în Orient nu putea fi împăcată cu obligaţia necondiţionată a locuitorilor imperiului de a da curs pretenţiilor impuse de stat, că poziţia particulară garantată a evreilor încuibărea în diferitele oraşe ura de rasă şi, după împrejurări, războiul civil, că guvernarea spirituală a autorităţilor de la Ierusalim asupra tuturor evreilor din imperiu putea să aibă consecinţe imprevizibile şi că în toate acestea sălăşluiau pentru stat o păgubire reală şi o primejdie care nu putea fi ignorată. Prin nimic dualismul intern al imperiului nu s-a manifestat mai izbitor decît prin tratarea diferită a evreilor în

sfera limbii latine şi în cea a limbii greceşti. În Occident, comunităţile autonome de evrei nu au fost acceptate niciodată. Ce-i drept, obiceiurile religioase evreieşti erau tolerate asemenea celor siriene sau egiptene sau, mai degrabă, ceva mai puţin decît acestea; Augustus a adoptat o atitudine binevoitoare faţă de colonia evreiască din suburbia Romei de dincolo de Tibru şi, cu ocazia donaţiilor sale, îl primea şi pe cel întîrziat din cauza sabatului. Însă a evitat orice contact atît cu cultul egiptean, cît şi cu cel evreiesc şi, aşa cum a evitat taurul sacru în Egipt, nu s-a împotrivit cînd fiul său Gaius, plecînd în Orient, a vizitat şi Ierusalimul. În timpul lui Tiberius, cultul iudaic a fost interzis odată cu cel egiptean, iar cei care nu au consimţit să abjure în public şi să arunce obiectele sacre în foc au fost alungaţi din Italia, cu excepţia celor apţi pentru serviciul militar încorporaţi în companii disciplinare, unde mulţi dintre ei ajunseră în faţa curţii marţiale din cauza scrupulelor lor religioase. Dacă, aşa cum vom constata mai departe, tocmai acest suveran evita aproape temător orice conflict cu rabinul, se dovedeşte aici limpede că el, cel mai destoinic împărat al imperiului, a recunoscut atît pericolele imigrării iudaice, cît şi injusteţea şi imposibilitatea de a-i înlătura pe evrei din locurile unde prinseseră rădăcini. Cum vom vedea în continuare, în principiu, regenţii de mai tîrziu nu-şi vor schimba atitudinea rezervată faţă de evreii Occidentului, deşi au urmat în general exemplul lui Augustus, şi nu pe cel al lui Tiberius. Evreii nu au fost împiedicaţi să perceapă impozitul templului sub forma unor contribuţii voluntare şi să le trimită la Ierusalim. Statul nu intervenea dacă ei aduceau un litigiu mai degrabă în faţa unui judecător evreu decît în faţa unui tribunal roman. După Tiberius, în Occident nu se mai vorbeşte despre recrutări forţate. Însă în Roma păgînă şi, în general, în Occidentul păgîn evreii nu au obţinut niciodată o poziţie particulară şi tribunale separate recunoscute în mod oficial. Înainte de toate, exceptînd capitala care reprezenta şi Orientul prin natura lucrurilor şi includea, încă în timpul lui Cicero, o însemnată comunitate evreiască, comunităţile de evrei din epoca imperială timpurie nu au avut nicăieri în Occident o amploare sau o însemnătate deosebită. Doar în Orient guvernul a cedat din capul

locului sau, mai degrabă, nu a încercat să schimbe situaţia existentă şi să prevină pericolele ce rezultau de aici. Ca urmare, aşa cum cărţile sacre ale evreilor au devenit cunoscute lumii latine abia în limba latină datorită creştinilor la fel marile mişcări evreieşti din timpul împăraţilor s-au limitat exclusiv la Orientul grecesc. Aici nu s-a întreprins tentativa de a înfunda treptat izvorul urii antisemite cu ajutorul poziţiei privilegiate legale a evreilor, dar în aceeaşi măsură, exceptînd toanele şi absurdităţile unor regenţi, guvernul nu încuraja ura şi agitaţia antisemită. Într-adevăr, catastrofa iudaismului nu a rezultat din tratarea diasporei iudaice din Orient. Doar relaţiile guvernării imperiale cu statul rabin iudaic, evoluînd într-o direcţie fatală, nu numai că au dus la distrugerea comunităţii de la Ierusalim, dar au determinat în general dezechilibrarea şi deplasarea poziţiei evreilor în imperiu. Ne vom dedica acum descrierii evenimentelor din Palestina din timpul stăpînirii romane.

Generalii republicii, Pompeius şi succesorii săi imediaţi, reglementaseră situaţia din Siria meridională astfel ca puterile mai mari aflate în formare să fie readuse în starea lor anterioară, întregul ţinut fiind dizolvat în teritorii urbane şi mici principate. Lovitura cea mai grea se îndreptase împotriva evreilor; aceştia nu numai că trebuiseră să renunţe la toate posesiunile cucerite, îndeosebi la întreaga coastă (III, pp. 96-97), dar Gabinius împărţise vechiul teritoriu al regatului în cinci districte autonome administrativ şi anulase prerogativele lumeşti ale marelui preot Hyrkanos (III, p. 106). Cu aceasta se restauraseră, pe de o parte, puterea protectoare, de pe alta, veritabila teocraţie. Această situaţie s-a schimbat însă în curînd. Hyrkanos sau mai degrabă idumeul Antipatros, ministrul care deţinea guvernarea, a fost reinstituit în poziţia conducătoare în Siria meridională probabil de către Gabinius, căruia îi devenise indispensabil datorită acţiunilor sale împotriva parţilor şi egiptenilor (III, pp. 221-222). După jefuirea templului din Ierusalim ordonată de Crassus, răscoala evreilor provocată de acest eveniment a fost potolită mai ales datorită lui (III, pp. 227-228). Destinul i-a fost favorabil cîtă vreme guvernul iudeu nu a fost silit să intervină activ în criza declanşată între Caesar şi Pompeius, de partea căruia se

declarase, urmînd exemplul întregului Orient. Totuşi, după ce Aristobulos, fratele şi rivalul lui Hyrkanos, ca şi fiul său Alexandru au fost ucişi de partizanii lui Pompeius, întrucît trecuseră de partea lui Caesar, acesta din urmă l-ar fi instituit după victorie pe cel de-al doilea fiu, Antigonos, ca stăpîn al Iudeii. Dar cînd Caesar, venit după victoria decisivă din Egipt, s-a aflat în situaţia periculoasă de la Alexandria, el a fost eliberat mulţumită îndeosebi lui Antipatros (III, p. 289), şi acest lucru s-a dovedit decisiv; Antigonos nu putea face faţă acestei fidelităţi mai noi, dar mai eficiente. Recunoştinţa personală a lui Caesar n-a deţinut un rol minor în restaurarea formală a statului iudaic. Regatul iudaic a obţinut poziţia cea mai favorabilă care putea fi acordată unui stat clientelar: deplina scutire de impozite faţă de romani şi de încartiruiri şi recrutări militare, guvernul autohton trebuind să preia în schimb obligaţiile şi cheltuielile cerute de apărarea graniţei. S-a retrocedat oraşul Ioppe şi, cu aceasta, legătura cu marea; s-au garantat independenţa administraţiei interne, ca şi exercitarea liberă a religiei, s-a permis reconstruirea, pînă atunci refuzată, a fortificaţiilor Ierusalimului dărîmate de Pompeius (707, **47**). Astfel, statul iudaic era guvernat sub numele principelui din dinastia Hasmoneilor de un semistrăin – căci faţă de evreii veritabili, reveniţi de la Babilon, idumeii ocupau o poziţie similară cu cea a samaritenilor – aflat sub protecţia şi supus voinţei Romei. Sentimentele evreilor naţionalişti nu erau deloc favorabile noii guvernări. Vechile ginţi care prevalau în sfatul de la Ierusalim erau sufleteşte de partea lui Aristobulos, iar după moartea lui de partea fiului său, Antigonos. În munţii Galileii, fanaticii luptau în egală măsură împotriva romanilor şi a propriului guvern; cînd fiul lui Antipatros, Herodes, îl capturase pe Ezekias, conducătorul acestei cete sălbatice, şi ordonase executarea lui, sfatul sacerdotal de la Ierusalim, invocînd pretextul încălcării unor prescripţii religioase, îl silise pe Hyrkanos, slab de înger, să-l exileze pe Herodes. Drept urmare, acesta se înrolă în armata romană şi-i aduse servicii preţioase guvernatorului lui Caesar din Siria în lupta împotriva ultimilor partizani ai lui Pompeius. Iar cînd republicanii cîştigară din nou supremaţia după asasinarea lui Caesar, Antipatros nu numai că

fu pentru a doua oară cel dintîi care se supuse celui mai puternic, ci îi obligă pe noii potentaţi prin strîngerea grabnică a contribuţiilor pe care le impuseseră. Astfel, cînd conducătorul republicanilor părăsi Siria, îl lăsă pe Antipatros în funcţie şi îi încredinţă fiului său Herodes chiar o comandă în Siria. După ce Antipatros muri, otrăvit, se spune, de unul dintre ofiţerii săi, Antigonos, refugiat la cumnatul său, principele Ptolemaios din Chalcis, consideră că sosise momentul oportun pentru a-l înlătura pe slabul unchi. Însă fiii lui Antipatros, Phasael şi Herodes, îi nimiciră ceata, iar Hyrkanos consimţi să le acorde poziţia tatălui lor, ba chiar să-l primească pe Herodes în familia guvernantă, logodindu-l cu nepoata sa Mariamne. Conducătorii partidei republicane sucombară între timp la Philippi. Opoziţia din Ierusalim spera că va putea obţine acum din partea învingătorilor răsturnarea detestaţilor Antipatrizi; însă Antonius, căruia îi reveni arbitrajul, respinse deputăţiile lor cu toată hotărîrea, mai întîi la Efes, apoi la Antiohia, în sfîrşit la Tyr, ordonînd chiar executarea ultimilor trimişi, şi îi confirmă formal pe Phasael şi Herodes ca „tetrarhi" ai evreilor (713, **41**).

Curînd, întorsăturile marii politici atraseră statul iudaic încă o dată în vîltorile lor. Pentru început, stăpînirea Antipatrizilor luă sfîrşit în anul următor (714, **40**), ca urmare a invaziei parţilor. Pretendentul Antigonos trecu de partea lor şi ocupă Ierusalimul şi aproape întregul teritoriu statal. Hyrkanos a fost dus de parţi în captivitate; Phasael, fiul cel mai vîrstnic al lui Antipatros, prizonier şi el, se sinucise în temniţă. Cu greu Herodes îi adăposti pe ai săi într-o fortăreaţă din ţinutul stîncos de la marginea Iudeii şi se duse ca fugar şi rugător mai întîi în Egipt şi, întrucît Antonius nu mai era aici, la Roma, unde cei doi potentaţi guvernau într-o nouă concordie (714, **40**). Cererea sa de a-şi recuceri regatul iudaic, întru totul legată de interesele romane, a fost primită cu generozitate; el se întoarse în Siria, în ceea ce-i priveşte pe romani, ca stăpîn recunoscut şi avînd chiar titlul de rege. Dar, asemenea unui pretendent, el trebuia să-şi impună autoritatea atît în faţa parţilor, cît mai ales în faţa patrioţilor. El îşi susţinu bătăliile cu o armată alcătuită în majoritatea ei din samariteni, idumei şi mercenari, ajungînd în final, cu sprijinul

legiunilor romane, şi în posesia capitalei îndelung apărate. Călăii romani îl eliberară şi de vechiul său rival Antigonos, adepţii acestuia rărind rîndurile nobilelor ginţi din sfatul de la Ierusalim. Dar zilele nefaste nu se sfîrşiseră odată cu instalarea sa. Expediţia nefericită a lui Antonius împotriva parţilor rămase fără urmări pentru Herodes, fiindcă învingătorii nu îndrăzniră să pătrundă în Siria; însă el suferea foarte mult din cauza pretenţiilor mereu sporite ale reginei egiptene, care era atunci adevărata stăpînă a Orientului. Cu politica ei feminină, îndreptată mai întîi asupra lărgirii patrimoniului şi îndeosebi a veniturilor sale, nu-i putea impune lui Antonius toate pretenţiile ei, dar pe coasta siriană şi din ţinutul intermediar egipteano-sirian ea îi smulse totuşi regelui evreilor o parte dintre posesiunile cele mai preţioase, chiar şi bogatele plantaţii de balsam şi dumbrăvile de palmieri de la Ieriho, şi îl împovără din punct de vedere fiscal peste măsură. Pentru menţinerea restului de stăpînire, el trebuia fie să devină arendaşul noilor posesiuni siriene ale reginei, fie să garanteze pentru alţi arendaşi, mai puţin solvabili. În urma tuturor acestor strîmtorări şi în aşteptarea unor pretenţii mult mai grave şi la fel de irecuzabile, izbucnirea războiului dintre Antonius şi Caesar constituia speranţa lui, iar scutirea de la participarea activă la luptă, pe motiv că ar avea nevoie de trupele sale pentru perceperea veniturilor siriene, un alt moment norocos datorat absurdităţii egoiste a Cleopatrei, întrucît îi uşura supunerea faţă de învingător. Norocul îi surîse şi în continuare la schimbarea partidelor; el reuşi să captureze un grup de gladiatori fideli lui Antonius care plecaseră din Asia Mică şi traversau Siria pentru a-l sprijini pe stăpînul lor în Egipt. Înainte de a se deplasa la Rhodos pentru a obţine graţierea din partea lui Caesar, el ordonă, pentru orice eventualitate, executarea ultimului descendent masculin din familia Macabeilor, Hyrkanos, în vîrstă de 80 de ani, căruia familia lui Antipatros îi datora poziţia prezentă; e adevărat, cu acest gest a depăşit precauţia necesară. Caesar acţiona în numele politicii, îndeosebi pentru că sprijinul lui Herodes era important pentru apropiata expediţie egipteană; el îl confirmă pe cel învins fără regrete în stăpînirea sa şi o lărgi în parte cu posesiunile smulse de

Cleopatra, în parte cu noi donaţii: de atunci, întreaga coastă de la Gaza pînă la Turnul lui Straton, Caesarea de mai tîrziu, ţinutul samaritean care se intercalează între Iudeea şi Galileea, ca şi un număr de oraşe din estul Iordanului îi dădură ascultare lui Herodes. Odată cu consolidarea monarhiei romane, şi principatul iudaic a fost scutit de alte crize externe.

Din punctul de vedere al romanilor, conduita noii dinastii pare de o aşa de mare corectitudine, încît pe observator ar trebui să-l podidească lacrimile. Ea a intervenit la început pentru Pompeius, apoi pentru Caesar Tatăl, pe urmă pentru Cassius şi Brutus, apoi pentru triumviri, pe urmă pentru Antonius, în sfîrşit pentru Caesar Fiul; fidelitatea se schimba odată cu parola. Acestei conduite nu i se pot nega totuşi consecvenţa şi statornicia. Facţiunile care sfîşiau corpul cetăţenilor guvernanţi – fie republică sau monarhie, fie Caesar sau Antonius – nu intrau de fapt în sfera intereselor ţinuturilor dependente, îndeosebi ale Orientului grecesc. În acest caz ies pregnant în evidenţă demoralizarea, inerentă oricărei schimbări guvernamentale datorate revoluţiei, amestecul degradant al fidelităţii interne şi al obedienţei externe; dar cît priveşte îndeplinirea datoriei cerută de comunitatea romană din partea supuşilor ei, regele Herodes a corespuns într-o măsură de care naturi mai notabile şi măreţe n-ar fi fost capabile. Chiar în situaţii dificile, el nu i-a trădat niciodată pe protectorii aleşi în favoarea parţilor.

Din punctul de vedere al politicii iudaice interne, guvernarea lui Herodes însemna înlăturarea teocraţiei şi continuarea, ba chiar potenţarea guvernării Macabeilor, în măsura în care separarea conducerii statale şi ecleziastice era realizată cu maximă severitate prin opoziţia dintre regele atotputernic, dar de origine străină, şi marele preot neputincios, schimbat frecvent şi arbitrar. Bineînţeles, poziţia regală a marelui preot evreu era mai scuzabilă decît cea a bărbatului străin, incapabil de hirotonisire; şi dacă Hasmoneii reprezentau independenţa evreimii spre exterior, idumeul îşi primise puterea regală asupra evreilor ca vasal al stăpînului protector. Repercusiunea acestui conflict insolvabil asupra unei naturi pasionale se relevă pe întreaga durată a vieţii omului care provoacă,

dar şi resimte, poate, la fel de multe suferinţe. Energia, consecvenţa, supunerea faţă de inevitabil, abilitatea militară şi politică, acolo unde a putut s-o dovedească, i-au asigurat regelui evreilor un anumit loc în imaginea generală a unei epoci remarcabile.

Istoriografului Romei nu-i revine sarcina să descrie guvernarea de aproape 40 de ani a lui Herodes – el a murit în anul 750 (**4**) – în toate amănuntele, ceea ce ar fi posibil datorită relatărilor cuprinzătoare păstrate. Poate că în nici o epocă n-au existat o asemenea familie regală în care vrajba sîngeroasă între părinţi şi copii, soţi şi fraţi să fi bîntuit într-un mod asemănător; împăratul Augustus şi guvernatorul său din Siria se retraseră îngroziţi din faţa părţii de vină care le-ar fi revenit lor. În această imagine de groază, trăsătura nici pe departe cea mai înspăimîntătoare este constituită de totala inutilitate a majorităţii acestor execuţii, ordonate, de regulă, numai pe baza simplei suspiciuni, şi de necontenitele remuşcări ale autorului, intervenite după faptul împlinit. Oricît de energic şi înţelept ar fi respectat interesele ţării sale, în măsura posibilităţilor, oricît de mult ar fi intervenit, nu numai în Palestina, dar chiar în întregul imperiu, cu tezaurele şi influenţa sa pentru evrei – decizia lui Agrippa în marele litigiu din Asia Mică (p. 280), favorabilă evreilor, era, în esenţă, meritul său –, regele găsi dragoste şi fidelitate în Idumeea şi Samaria, dar nu la poporul israelit. În ochii acestuia el rămase nu atît bărbatul învinuit de multiple omucideri, cît îndeosebi un străin. Considerarea soţiei sale, frumoasa Mariamne din dinastia hasmoneană, şi a copiilor săi mai degrabă ca evrei decît ca ai săi, el temîndu-se în consecinţă, constituie una dintre cauzele principale ale războiului familial; el însuşi afirmase că, pe cît se simţea îndrăgit de greci, pe atît se simţea respins de evrei. Este semnificativ faptul că fiii destinaţi mai întîi pentru succesiune au fost educaţi la Roma. În timp ce copleşi oraşele greceşti din străinătate cu daruri din imensele sale bogăţii şi le împodobi cu temple, el construi şi pentru evrei, dar nu în acord cu spiritualitatea lor. Edificiile destinate circului şi teatrului din Ierusalim şi templele pentru cultul imperial din oraşele evreieşti însemnau pentru israelitul pios un îndemn la blasfemie. Transformarea templului din Ierusalim într-o clădire

somptuoasă s-a făcut parţial împotriva voinţei celor evlavioşi; oricît de mult ar fi admirat edificiul, fixarea unui vultur de aur de pereţii lui i s-a reproşat mai mult decît toate condamnările la moarte şi a dus la o răzmeriţă populară căreia îi căzură victimă vulturul, dar şi, apoi, chiar credincioşii care-l smulseseră. Herodes era un prea bun cunoscător al ţării pentru a nu împinge lucrurile pînă la limita posibilului; dacă elenizarea ei ar fi fost realizabilă, ea n-ar fi eşuat din cauza voinţei sale. Prin energie, idumeul nu era cu nimic inferior celor mai buni dintre Hasmonei. Impunătoarele construcţii de la Turnul lui Straton sau Caesarea, cum este numit oraşul complet reclădit de Herodes, au conferit coastei sărace în porturi pentru prima dată un element absolut necesar, oraşul devenind, pentru întreaga perioadă imperială, unul dintre emporiile principale din Siria meridională. Herodes a îndeplinit şi toate celelalte obligaţii ce revin unui guvern: dezvoltarea exploatării resurselor naturale, intervenţii în perioadele de foamete şi în caz de calamităţi, îndeosebi siguranţa ţării înăuntru şi în afară. Năpasta tîlhăriei dispăru, iar apărarea graniţelor împotriva triburilor nomade ale deşertului, atît de dificilă în aceste ţinuturi, a fost realizată cu severitate şi consecvenţă. Datorită acestui succes, guvernul roman se simţi obligat să-i subordoneze şi alte ţinuturi: Ituraea, Trachonitis, Auranitis şi Batanaea. Aşa cum s-a menţionat deja (p. 267), stăpînirea sa se întindea de atunci unitar asupra Transiordaniei, pînă în apropiere de Damasc şi Munţii Hermon; conform cunoştinţelor noastre, pe întregul cuprins al regiunii delimitate mai sus nu au existat, după aceste concesionări teritoriale, nici un oraş liber şi nici o stăpînire aflată în afara controlului lui Herodes. Apărarea de graniţă în sine reveni mai mult regelui arab decît celui al evreilor; dar, în măsura în care intra în obligaţiile sale, şirul de fortăreţe de graniţă determină şi aici o pace internă necunoscută pînă atunci în aceste ţinuturi. Se înţelege că, după ce Agrippa vizită construcţiile portuare şi militare ale lui Herodes, el recunoscu în persoana lui un ajutor pentru marea operă organizatorică a imperiului şi-l tratã ca atare.

Regatul său nu a fost de durată. Prin testament, Herodes îl împărţi între cei trei fii, iar Augustus confirmă dispoziţiile în general,

subordonînd direct guvernatorului sirian doar importantul port Gaza şi oraşele greceşti din Transiordania. Regiunile septentrionale ale regatului au fost separate de ţinutul principal; ultimul ţinut achiziţionat de Herodes, Batanaea şi districtele aferente, din sudul Damascului, a fost acordat lui Philippos, Galileea şi Peraea, altfel spus ţinutul transiordanian negrecesc, lui Herodes Antipas, amîndoi ca tetrarhi; cu scurte întreruperi, aceste două mici principate au existat pînă în timpul lui Traian, la început separate, apoi unificate sub strănepotul lui Herodes „cel Mare", Agrippa al II-lea. Despre guvernarea lor s-a vorbit cu ocazia descrierii Siriei orientale şi a Arabiei (p. 267). Aici putem adăuga că aceşti Herodieni l-au continuat pe ctitorul dinastiei, dacă nu cu aceeaşi energie, cel puţin cu rostul şi în spiritul său. Oraşele pe care le-au instituit, Caesarea, vechea Paneas, în ţinutul nordic şi Tiberias în Galileea, au avut o organizare elenă, întru totul corespunzătoare politicii lui Herodes; caracteristică este osîndirea oraşului impur de către rabinii evrei, din cauza unui mormînt descoperit cu ocazia întemeierii localităţii Tiberias.

Ţinutul principal, Iudeea, împreună cu Samaria în nord şi Idumeea în sud, a fost încredinţat, conform voinţei tatălui, lui Archelaos. Însă această succesiune nu corespundea dorinţelor naţiunii. Ortodocşii, mai exact fariseii, erau de fapt stăpînii exclusivi ai maselor şi dacă teama de Dumnezeu a fost pînă atunci întru cîtva înăbuşită de teama de regele înzestrat cu o energie lipsită de scrupule, ţelul majorităţii evreilor îl constituia totuşi reinstaurarea, sub protecţia Romei, a guvernării teocratice, unica plăcută lui Dumnezeu, aşa cum fusese instituită cîndva de funcţionarii perşi. Imediat după moartea bătrînului rege, masele se strînseră la Ierusalim pentru a reclama înlăturarea marelui preot desemnat de Herodes şi expulzarea necredincioşilor din oraşul sacru, unde urma să fie sărbătorit tocmai atunci Paştele. Archelaos a fost silit să-şi înceapă guvernarea cu înăbuşirea acestei răzmeriţe; se numărară o mulţime de morţi şi festivitatea nu mai avu loc. Guvernatorul roman al Siriei – acelaşi Varus a cărui neghiobie a dus, curînd după aceea, la pierderea Germaniei de către romani –, însărcinat cel dintîi cu

menţinerea ordinii în ţară pe perioada interregnului, permise acestor cete răzvrătite din Ierusalim să trimită o deputăţie de 50 de persoane la Roma, unde tocmai se trata despre ocuparea tronului iudaic. Ea urma să pretindă suprimarea regalităţii, iar cînd Augustus o primi, a fost însoţită la templul lui Apollo de 8.000 de evrei din capitală. Între timp, evreii fanatici din patrie continuară să-şi facă singuri dreptate: garnizoana romană cantonată în templu a fost atacată, iar ţara a fost împînzită de cete de tîlhari bigoţi; Varus a trebuit să intervină cu legiunile şi să restabilească ordinea cu ajutorul sabiei. Acesta era un avertisment pentru suzeran, o justificare tardivă pentru guvernarea regelui Herodes, brutală, dar eficientă. Dar cu toată slăbiciunea dovedită atît de frecvent, mai ales în ultimii săi ani, Augustus a respins, ce-i drept, pretenţia reprezentanţilor acelor mase fanatice, însă, respectînd în esenţă testamentul lui Herodes, a predat stăpînirea din Ierusalim lui Archelaos, lipsit de titlul de rege pe care împăratul nu dorea, deocamdată, să-l acorde tînărului bărbat neexperimentat; de asemenea, îl priva de ţinuturile nordice şi i-a diminuat şi poziţia militară scutindu-l de apărarea graniţelor. Faptul că impozitele, mărite de Herodes peste măsură, au fost micşorate din ordinul lui Augustus nu putea să contribuie la o ameliorare simţitoare a poziţiei tetrarhului. Incapacitatea şi nevrednicia lui Archelaos erau aproape inutile pentru demonstrarea nulităţii sale; chiar Augustus se văzu nevoit să-l destituie cîţiva ani mai tîrziu (6 d.Cr.). Acum, el se conformă într-adevăr voinţei acelor rebeli: regalitatea a fost desfiinţată, iar ţinutul a trecut în parte sub administraţia romană directă, în parte, atît cît permitea o guvernare internă, sub cea a senatului de la Ierusalim. E drept, această procedură pare determinată, pe de o parte, de asigurările date anterior de Augustus lui Herodes în legătură cu succesiunea, iar pe de alta, de repulsia tot mai pronunţată şi, în anumite cazuri, justificată a guvernării imperiale faţă de state clientelare mai mari, dotate cu o anumită autonomie. Măsurile luate în Galatia, Cappadocia, Mauritania cu puţin timp înainte sau după această perioadă explică de ce şi în Palestina regatul lui Herodes se destrămă imediat după moartea acestuia. Dar prin modul de organizare, guvernarea indirectă din

Palestina reprezenta, şi din punct de vedere administrativ, un grav regres faţă de cea a lui Herodes; însă, înainte de toate, realităţile erau atît de ciudate şi atît de dificile, încît contactul nemijlocit dintre romanii guvernanţi şi evreii guvernaţi, rîvnit cu atîta ardoare şi obţinut pînă la urmă chiar de partida ecleziastică, nu era o binecuvîntare nici pentru unii, nici pentru ceilalţi.

Astfel, Iudeea deveni în anul 6 d.Cr. o provincie romană de rang secundar şi, exceptînd efemera restauraţie a regatului de la Ierusalim (41-44) din timpul lui Claudius, nu şi-a mai schimbat statutul. Locul principelui autohton ereditar numit pe viaţă, cu rezerva confirmării de către guvernul roman, a fost luat de un magistrat din ordinul ecvestru, numit de către împărat, acesta putînd fi destituit oricînd. Reşedinţa administraţiei romane deveni, probabil de la început, oraşul portuar Caesarea, reclădit de Herodes conform modelului elen. Bineînţeles, se renunţă la scutirea ţinutului de garnizoane romane, dar, ca în toate provinciile de rang secundar, forţele armate se alcătuiau numai dintr-un număr redus de detaşamente de călăreţi şi pedestraşi din trupele inferioare; mai tîrziu, aici au staţionat o ală şi cinci cohorte, aproximativ 3.000 de soldaţi. Probabil că aceste trupe au existat şi sub guvernarea mai veche; cert este că au fost alcătuite, cel puţin în majoritatea lor, chiar în provincie, dar aproape exclusiv din samariteni şi greci sirieni. Provincia nu a primit garnizoane de legiune, iar în ţinuturile învecinate cu Iudeea staţiona cel mult una dintre cele patru legiuni siriene. Pentru Ierusalim a fost numit un comandant roman permanent, cu reşedinţa în palatul regal, care dispunea de o slabă garnizoană permanentă; doar în perioada Paştelui, cînd întreaga ţară şi nenumăraţi străini veneau la templu, un detaşament mai puternic de soldaţi romani era instalat într-o hală din perimetrul templului. Odată cu instituirea provinciei trebuie să se fi instituit şi obligaţia fiscală faţă de Roma, ceea ce rezultă deja din trecerea cheltuielilor pentru apărarea ţinutului asupra guvernării imperiale. Deoarece aceasta din urmă a ordonat o reducere a impozitelor cu ocazia învestirii lui Archelaos, este puţin probabil ca la încorporarea ţinutului să se fi trecut la o mărire imediată a acestora; dar, ca în

orice teritoriu nou achiziţionat, se trecu la o revizuire a vechiului cadastru.

Ca pretutindeni, comunităţile urbane deveniră, pe cît posibil şi în Iudeea, baza activităţilor autohtone. Aflate sub controlul autorităţilor romane, Samaria sau Sebaste, cum este numit oraşul în această perioadă, nou fondata Caesarea şi celelalte comunităţi urbane din fostul regat al lui Archelaos se administrau autonom. Într-un mod similar a fost reglementată şi guvernarea capitalei cu întinsul teritoriu aferent. La Ierusalim se formase, cum am văzut (p. 274), încă în epoca preromană, sub Seleucizi, un sfat al bătrînilor, sinedriul (σμνέδριον) sau, iudaizat, sanhedrinul. În cadrul lui, prezidiul era condus de marele preot, desemnat pe o anumită durată de stăpînul numit al ţării, dacă nu era el însuşi mare preot. Din colegiu făceau parte foştii mari preoţi şi renumiţii cunoscători ai legilor. Această adunare, în care prevala elementul aristocratic, servea ca reprezentanţă religioasă supremă a întregii comunităţi evreieşti şi, în măsura în care nu putea fi despărţită de aceasta, şi ca reprezentanţă lumească, îndeosebi a comunităţii de la Ierusalim. Abia ficţiunea pioasă a rabinismului de mai tîrziu a transformat sanhedrinul de la Ierusalim într-o instituţie religioasă cu statute mozaice. În principiu, el corespundea consiliului din constituţia urbană grecească, însă avea, atît prin componenţă, cît şi prin sfera de activitate, un caracter religios mai pronunţat decît reprezentanţele comunale greceşti. Guvernul roman lăsă sau încredinţă acestui sanhedrin şi marelui preot, numit acum de către procurator, ca reprezentant al suveranului imperial, competenţa care revenea, în comunităţile greceşti supuse, autorităţilor urbane şi consiliilor comunale. Cu o miopie indiferentă, el nu a pus nici o stavilă mesianismului transcendental al fariseilor, iar în probleme de religie, datini şi drept, atunci cînd interesele romane nu erau lezate, a acordat o relativă libertate de acţiune consistoriului naţional, nicidecum transcendental, care a funcţionat pînă la sosirea lui Mesia; afirmaţia se referă îndeosebi la jurisdicţie. Ce-i drept, atunci cînd era vorba de cetăţeni romani, justiţia în cauze civile şi penale trebuie să fi fost rezervată tribunalelor romane încă înainte de încorporarea ţării. Dar

în cazul evreilor, justiţia civilă trebuie să fi rămas în seama autorităţilor locale chiar şi după ocupare. Este probabil ca, în general, justiţia penală să fi fost exercitată în concurenţă cu procuratorul roman; doar condamnările la moarte nu puteau fi executate decît după confirmarea magistratului imperial.

Aceste dispoziţii constituiau în esenţă consecinţele inevitabile ale abolirii principatului şi, odată cu reclamarea acesteia din urmă, evreii le provocaseră practic şi pe cele dintîi. Era necondiţionat şi în atenţia guvernului necesitatea de a evita pe cît posibil duritatea şi severitatea cu ocazia transpunerii lor în practică. Instituirea noii provincii a fost încredinţată guvernatorului Siriei, Publius Sulpicius Quirinus, un magistrat acceptat de toţi şi un bun cunoscător al realităţilor din Orient; toate monografiile atestă explicit sau implicit că romanii cunoşteau dificultatea situaţiei şi că au luat-o în considerare. Baterea monedei divizionare locale, efectuată anterior de regii iudaici, trecu acum în seama stăpînului roman; dar, din cauza aversiunii evreilor faţă de imagini, monedele nu purtau efigia împăratului. Sub ameninţarea pedepsei cu moartea, intrarea în spaţiul interior al templului era interzisă pentru oricine nu era evreu. Oricît de rezervată ar fi fost atitudinea personală a lui Augustus faţă de cultele orientale (pp. 280-281), aici, la fel ca în Egipt, el nu se simţi înjosit să le îmbine în patria lor cu guvernarea imperială: sanctuarul evreilor era împodobit cu fastuoase cadouri venite din partea lui Augustus, a Liviei şi a altor membri ai familiei imperiale; zilnic, ofranda unui taur şi a doi miei din partea fundaţiei imperiale îşi înălţa aici fumul în onoarea „zeului suprem”. Soldaţii romani primiseră ordin ca, atunci cînd erau detaşaţi la Ierusalim, să lase însemnele de luptă cu imaginea împăratului la Caesarea, iar cînd, sub Tiberius, un guvernator nu a respectat regula, guvernul a dat în final curs rugăminţilor imploratoare ale celor pioşi, reconfirmîndu-l în funcţie pe guvernatorul anterior. Mai mult, cînd trupele romane urmau să mărşăluiască prin Ierusalim cu ocazia unei expediţii împotriva arabilor, li se schimbă ruta de marş ca urmare a repulsiei preoţilor faţă de imaginile de pe stindarde. Cînd acelaşi guvernator îi consacră împăratului scuturi fără imagini pe zidurile palatului regal

din Ierusalim, cei pioşi scandalizîndu-se şi din această cauză, Tiberius ordonă să fie îndepărtate şi atîrnate pe pereţii templului lui Augustus din Caesarea. În urma unei cereri a credincioşilor, le-a fost predat veşmîntul de ceremonii al marelui preot, păstrat în cetate sub pază romană, trebuind să fie purificat din cauza acestei profanări timp de şapte zile înainte de a putea fi îmbrăcat, iar comandantul cetăţii primi ordinul să nu se mai sinchisească de el. Ce-i drept, romanii nu puteau pretinde din partea mulţimii să nu resimtă consecinţele încorporării atît de apăsătoare, doar pentru că ea însăşi o provocase. De asemenea, nu vrem să afirmăm că ocuparea directă a ţinutului n-a însemnat oprimarea locuitorilor şi că aceştia nu aveau nici un motiv să se plîngă; aceste instituiri n-au fost impuse nicăieri fără dificultăţi şi tulburări ale liniştii. La fel, în Iudeea, numărul nedreptăţilor şi brutalităţilor diferiţilor guvernatori nu va fi fost mai mic decît în alte părţi. Încă de la începutul guvernării lui Tiberius, atît evreii, cît şi sirienii se plînseră de opresiunea fiscală; un observator judicios a imputat îndeosebi guvernării îndelungate a lui Pontius Pilatus toate fărădelegile obişnuite ale magistraţilor. Însă, cum afirmă acelaşi evreu, în cei 23 de ani ai guvernării sale, Tiberius a respectat străvechile obiceiuri sacre şi nu le-a suprimat sau prejudiciat în nici un fel. Acest fapt este cu atît mai remarcabil cu cît acelaşi împărat a intervenit în Occident, ca nimeni altul, împotriva evreilor (pp. 280-281); ca urmare, răbdarea şi reţinerea dovedite în cazul Iudeii nu pot fi deduse din favorizarea personală a evreilor.

În ciuda acestora, încă din perioada de pace s-au dezvoltat atît opoziţia principială faţă de guvernul roman, cît şi recurgerea la forţa deschisă a celor credincioşi. Plătirea de impozite nu era atacată doar din cauza opresiunii, ci şi din cauza nelegiuirii ei. „Este permis” – întreabă rabinul în evanghelie – „să se plătească cezarului censul?” Răspunsul ironic la această întrebare nu-i edifică pe toţi; chiar dacă într-un număr mai redus, existau evrei care se considerau întinaţi dacă atingeau o monedă cu imaginea împăratului. Faptul era o noutate, un progres în teologia de opoziţie; nici regii Seleukos sau Antiochos nu fuseseră circumcişi, şi totuşi primiseră tributul în monede de argint cu efigia lor. Aceasta era teoria; e adevărat, ea n-a

fost aplicată în practică de înaltul sfat din Ierusalim, în care, sub influenţa guvernării imperiale, votul decisiv aparţinea nobililor mai docili ai ţării, ci de Iudas Galileul din Gamala de lîngă Lacul de la Genezareth, care – aşa cum Gamaliel i-a amintit mai tîrziu acestui înalt sfat – „s-a răsculat în zilele censului, şi el a fost urmat în răzvrătire de popor". El a rostit ceea ce gîndeau toţi, anume că aşa-numitul cens ar constitui de fapt servitutea şi că era o ruşine pentru evrei faptul de a recunoaşte un alt stăpîn decît Dumnezeu; însă el îi ajută numai pe cei care-şi fac singuri dreptate. Dacă chemarea sa la arme n-a fost urmată de mulţi şi dacă el a sfîrşit pe eşafod cîteva luni mai tîrziu, atunci sfîntul mort era pentru învingătorii profani mai periculos decît cel viu. Alături de saduchei, farisei şi esenieni, evreii de mai tîrziu l-au încadrat împreună cu adepţii săi în cea de-a patra „şcoală"; atunci ei se numiră „zeloţi", ulterior „sicari", „bărbaţii cuţitelor". Doctrina s-a păstrat, iar copiii şi nepoţii lui Iudas au devenit conducătorii insurecţiilor de mai tîrziu.

Dacă în timpul primilor doi regenţi guvernul roman s-a achitat, în general cu abilitate şi răbdare, de sarcina de a reprima pe cît posibil aceste elemente explozive, a doua schimbare de tron a condus aproape la o catastrofă. Ca în întregul imperiu, ea a fost primită cu entuziasm şi de evreii din Ierusalim şi Alexandria, după mizantropul şi nepopularul bătrîn, noul şi tînărul împărat Gaius fiind celebrat cu frenezie. Dar, în curînd, motive meschine au generat o învrăjbire teribilă. Un nepot al primului Herodes şi al frumoasei Mariamne, numit Herodes Agrippa, după protectorul şi prietenul bunicului său, cam cel mai insignifiant şi decăzut dintre numeroşii fii princiari orientali stabiliţi la Roma, era totuşi, poate tocmai de aceea, favoritul şi prietenul noului împărat; cunoscut pînă atunci doar pentru desfrînarea şi datoriile sale, el primise din partea protectorului său, căruia îi adusese cel dintîi vestea despre moartea lui Tiberius, drept cadou, unul dintre micile principate evreieşti vacante împreună cu titlul regal. În anul 38, în cursul călătoriei în noul său regat, el ajunse în oraşul Alexandria, unde, cu cîteva luni înainte, ca debitor cambial fugar, încercase să se împrumute de la bancherii evrei. Nu este de mirare că, atunci cînd el se arătă în public în veşmîntul regal şi cu

acoliţii săi împopoţonaţi, populaţia neevreiască a marelui oraş, oricînd gata de batjocură şi scandal, întru totul potrivnică evreilor, răspunse cu o parodie corespunzătoare; şi nu se mulţumi cu atît. Se ajunse la o îndîrjită agitaţie antisemită. Casele izolate ale evreilor au fost jefuite şi incendiate, corăbiile evreieşti ancorate în port au fost prădate, evreii întîlniţi în afara cartierelor evreieşti au fost maltrataţi şi ucişi. Însă în faţa veritabilelor cartiere evreieşti forţa era neputincioasă. Atunci, conducătorilor le veni ideea de a consacra ca temple ale noului împărat sinagogile, pe care le vizau înainte de toate, în măsura în care nu fuseseră dărîmate, şi să ridice în interiorul tuturor statui ale noului suveran, în cea principală chiar una înfăţişîndu-l pe împărat aşezat în cvadrigă. Toată lumea ştia, iar evreii şi guvernatorul nu făceau excepţie, că, atît cît îi permitea mintea sa tulburată, împăratul se considera cu adevărat un zeu întruchipat. Guvernatorul, Avillius Flaccus, un bărbat destoinic şi, în timpul lui Tiberius, un excelent administrator, însă neputincios acum din cauza dizgraţiei în care căzuse odată cu venirea noului împărat, aşteptîndu-se din clipă în clipă să fie rechemat şi acuzat, nu se simţi înjosit să folosească ocazia pentru a se reabilita1. Nu numai că ordonă prin edict să nu se opună nici o stavilă aşezării statuilor în sinagogi, ci se angajă el însuşi în agitaţia antisemită. Porunci suprimarea sabatului. În decretele sale, explică în continuare că aceşti străini toleraţi ar fi ocupat neautorizaţi cea mai bună parte a oraşului; evreii au fost limitaţi la unul singur dintre cele cinci cartiere, toate celelalte case evreieşti fiind lăsate pradă plebei, în timp ce locuitorii alungaţi se strîngeau în masă fără adăpost, de-a lungul ţărmului. Protestele nici nu au fost ascultate; în circ, în faţa întregului popor au fost biciuiţi 38 de membri ai sfatului bătrînilor care prezida pe atunci comunitatea evreilor în locul etnarhului. 400 de case au fost dărîmate; comerţul şi circulaţia stagnau, atelierele nu lucrau. Nu exista alt ajutor decît împăratul. Lui i se înfăţişară cele două deputăţii alexandrine: cea a evreilor, condusă de mai sus amintitul Philon (p. 279), un învăţat al noii orientări iudaice, mai degrabă blînd decît viteaz, dar care, hotărît, nu se sfii să intervină pentru ai săi în această strîmtorare; cea a duşmanilor evreilor,

condusă de Apion2, şi acesta un învăţat şi scriitor alexandrin, „Clopoţelul lumii”, cum l-a numit împăratul Tiberius, doldora de cuvinte mari şi de minciuni şi mai mari, de o omniscienţă cît se poate de impertinentă şi o credinţă oarbă în sine, cunoscător, dacă nu al oamenilor, cel puţin al nevredniciei lor, un meşter celebrat atît al cuvîntului, cît şi al demagogiei, înzestrat cu prezenţă de spirit, spiritual, obraznic şi necondiţionat loial. Rezultatul dezbaterii era stabilit dinainte: împăratul primi părţile în timp ce-şi vizita grădinile, dar, în loc să-i asculte pe solicitanţi, el le adresă întrebări batjocoritoare însoţite, în ciuda etichetei, de rîsetele răsunătoare ale potrivnicilor evreilor şi, întrucît era bine-dispus, se mulţumi cu exprimarea părerii de rău că aceşti oameni, în fond nevinovaţi, au o organizare atît de nefericită încît nu sînt capabili să înţeleagă natura sa divină înnăscută, afirmaţie exprimată neîndoielnic cu toată seriozitatea. Aşadar, i se dădu dreptate lui Apion: oriunde au dorit, duşmanii evreilor au transformat sinagogile în temple ale lui Gaius.

Însă lucrurile nu se opriră la aceste dedicaţii ale tineretului de pe străzile Alexandriei. În anul 39, împăratul îi ordonă guvernatorului Siriei, Publius Petronius, să pătrundă cu legiunile sale în Ierusalim şi să ridice statuia împăratului în templu. Guvernatorul, un magistrat onest din şcoala lui Tiberius, se sperie; evreii din toată ţara, bărbaţi şi femei, bătrîni şi copii, dădură năvală, mai întîi la Ptolemais în Siria, apoi la Tiberias în Galileea, pentru a-l implora să devină mijlocitorul lor şi să împiedice grozăvia; în întreaga ţară ogoarele n-au mai fost cultivate, iar masele disperate declarară că mai degrabă vor muri de sabie sau de foame decît să vadă această oroare cu propriii ochi; într-adevăr, guvernatorul îndrăzni să tergiverseze executarea ordinului, cu toate că îşi risca viaţa. În acelaşi timp, amintitul rege Agrippa se duse personal la Roma pentru a-l determina pe amicul său să anuleze ordinul. Şi, într-adevăr, împăratul renunţă la dorinţă – se spune, în timpul unei beţii, fructificată cu dibăcie de prietenul său. Dar, concomitent, el limită concesia la unicul templu de la Ierusalim şi îi trimise totuşi guvernatorului condamnarea la moarte pentru nesupunere; ce-i drept, întîrziată întîmplător, această condamnare n-a mai fost pusă în practică. Gaius era hotărît să frîngă încăpăţînarea

evreilor; ordinul privind pătrunderea legiunilor arată că, de data aceasta, cumpănise dinainte consecinţele. În timpul acestor evenimente, pe cît egiptenii, încrezători în natura sa divină, se bucurau de dragostea sa deplină, pe atît îndărătnicii şi nerozii evrei aveau de suportat ura sa corespunzătoare; perfid cum era şi obişnuit să graţieze pentru a revoca ordinul mai tîrziu, faptele cele mai teribile trebuiau să apară doar amînate. Era gata să se îmbarce cu destinaţia Alexandria pentru a inspira personal tămîia arsă pe altarele sale; în secret – cum se spune –, statuia pe care intenţiona să şi-o ridice la Ierusalim era dată în lucru, dar, printre altele, pumnalul lui Chaerea eliberă, în ianuarie 41, şi templul lui Iehova de acest monstru.

Din scurta perioadă de suferinţă nu rămaseră multe urme; altarele dispărură odată cu zeul lor. Însă urmele ei s-au conservat totuşi în ambele tabere. Istoria pe care o relatăm aici este cea a urii din ce în ce mai mari dintre evrei şi neevrei; în acest context, pogromul antisemit de trei ani din timpul lui Gaius reprezintă un episod şi un pas înainte. Ura şi agitaţiile antisemite debutează odată cu diaspora însăşi; ele au trebuit să fie provocate de aceste comunităţi orientale privilegiate şi autonome, aşezate în mijlocul celor elene, cu necesitatea cu care mlaştina îşi emană miasmele. Dar în istoria mai veche, şi greacă, şi romană, nu există o agitaţie antisemită similară celei din Alexandria anului 38, motivată de lipsa elenismului şi dirijată simultan de autoritatea supremă şi plebea umilă. Cu aceasta se parcursese îndelungatul drum de la reaua-voinţă a individului la fapta rea a comunităţii şi se demonstrase ce doreau şi, după împrejurări, ce trebuiau să facă cei cu astfel de convingeri. Că această revelaţie a fost resimţită şi de partea evreiască nu se poate pune la îndoială, deşi nu avem posibilitatea să argumentăm cu documente în acest sens. Dar în sufletul evreilor statuia zeului Gaius din sfînta sfintelor a fost resimţită mult mai dureros decît agitaţia antisemită din Alexandria. Fapta fusese săvîrşită deja o dată; aceeaşi atitudine a regelui Siriei, Antiochos Epiphanes, provocase mişcarea Macabeilor şi restaurarea victorioasă a statului naţional independent (II, p. 36). Acest Epiphanes, un

Antimesia, care l-a acuzat pe Mesia, aşa cum, ce-i drept ulterior, l-a schiţat profetul Daniil, devenise de atunci modelul grozăviilor; nu era lipsit de importanţă faptul că această concepţie a fost asociată cu aceeaşi îndreptăţire cu un împărat roman sau, mai degrabă, cu imaginea suveranului roman în general. De la decretul funest persista îngrijorarea că un alt împărat ar putea da acelaşi ordin, ea fiind întru cîtva îndreptăţită, deoarece, conform structurii sistemului statal roman, această dispoziţie depindea doar de aprecierea stăpînului de moment. Ura evreiască îndreptată împotriva cultului imperial şi a împărăţiei în general se relevă în culorile cele mai arzătoare în Apocalipsa lui Ioan, în principal datorită ei Roma devenind tîrfa de la Babilon şi inamicul comun al umanităţii3. Cu atît mai puţin indiferentă era analogia consecinţelor, care se impunea de la sine. Mattathias de la Modein nu fusese mai mult decît Iudas Galileul, iar rebeliunea patrioţilor împotriva regelui sirian era cam la fel de lipsită de speranţă ca şi insurecţia împotriva monstrului de dincolo de mare. Aplicate în practică, paralelele istorice sînt elemente periculoase ale opoziţiei; neaşteptat de rapid, edificiul îndelungatei înţelepciuni guvernamentale începu să se clatine.

Guvernarea lui Claudius a păşit în ambele direcţii pe făgaşul lui Tiberius. E adevărat, nu s-a reluat expulzarea evreilor, întrucît se dovedise imposibilitatea realizării acestei măsuri, iar interdicţia exercitării în comun a cultului lor, ceea ce, bineînţeles, avea aproximativ aceleaşi rezultate ca şi cea dintîi, probabil nu a fost tradusă în faptă. Alături de acest edict de intoleranţă, dar în sens contrar, a fost decretată o dispoziţie valabilă pentru întregul imperiu, prin care evreii au fost eliberaţi de acele obligaţii publice care contraveneau convingerilor lor religioase; este probabil ca, îndeosebi în privinţa serviciului militar, să fi fost acordat numai ceea ce nu putuse fi impus nici pînă atunci cu forţa. Avertismentul către evrei, exprimat la sfîrşitul acestui edict, de a da, la rîndul lor, dovadă de mai multă moderaţie şi de a se abţine de la ocărîrea celor de altă credinţă arată că excesele n-au lipsit nici de partea evreiască. Atît în Egipt, cît şi în Palestina, ordinea religioasă a fost restaurată în general ca în timpurile de dinaintea lui Gaius, cu toate că este puţin

probabil ca evreilor din Alexandria să li se fi restituit tot ceea ce deţinuseră anterior; cu aceasta dispăruseră în ambele provincii răzvrătirile care izbucniseră sau erau gata să izbucnească. În cazul Palestinei, Claudius făcu chiar mai mult decît Tiberius şi încredinţă din nou întregul fost teritoriu al lui Herodes unui principe autohton, tocmai acelui Agrippa care, din întîmplare, era prieten şi cu Claudius şi-i fusese util în perioada crizelor de la începutul guvernării sale. Intenţia lui Claudius de a relua sistemul aplicat în timpul lui Herodes şi de a înlătura pericolele unui contact nemijlocit între romani şi evrei era evidentă. Însă Agrippa, uşuratic, confruntîndu-se şi ca principe cu necontenite greutăţi financiare, pe deasupra blînd şi ostenindu-se să fie mai degrabă pe placul alor săi decît al îndepărtatului stăpîn protector, stîrni de mai multe ori nemulţumirea guvernului – de exemplu, cu ocazia întăririi zidurilor Ierusalimului, a cărei continuare i-a fost interzisă. Oraşele Caesarea şi Sebaste, aflate de partea romanilor, ca şi trupele organizate conform modelului roman îi erau potrivnice. Cînd acesta muri prematur şi pe neaşteptate (44), părea imprudent să se încredinţeze importanta poziţie politică şi militară unicului său fiu de 17 ani, cei puternici din cabinet nedorind să renunţe la profitabilele procuraturi. Ca şi în alte cazuri, guvernarea lui Claudius intuise calea corectă, dar nu avea suficientă energie pentru a merge pînă la capăt, ignorînd considerentele secundare. Un principe evreu cu soldaţi evrei putea conduce guvernarea în Iudeea în interesul Romei; magistratul şi soldaţii romani comiteau greşeli, probabil mai mult din cauza necunoaşterii concepţiilor iudaice decît a contramăsurilor nepotrivite, şi orice ar fi întreprins era o jignire pentru evreul credincios, aşa încît evenimentul cel mai insignifiant părea un sacrilegiu. În sine, cerinţa de a se înţelege reciproc şi de a convieţui era de ambele părţi cît se poate de îndreptăţită, dar împlinirea ei era imposibilă. Înainte de toate, un conflict între stăpînul evreu şi supuşii săi era pentru imperiu un fapt indiferent; orice conflict între romani şi evreii din Ierusalim lărgea prăpastia care se deschisese între popoarele occidentale şi evreii cu care convieţuiau; pericolul nu rezida în vrajbele din Palestina, ci în incompatibilitatea locuitorilor de

diferite naţionalităţi din imperiu, aduşi în soartă în aceleaşi locuri.

Astfel, corabia se îndrepta necontenit spre vîrtej. Această călătorie funestă a fost sprijinită de toţi participanţii, atît de guvernul roman şi administratorii săi, cît şi de autorităţile iudaice şi poporul evreu. Ce-i drept, cel dintîi se strădui în permanenţă să răspundă, pe cît posibil, tuturor pretenţiilor îndreptăţite şi neîndreptăţite ale evreilor. În anul 44, cînd procuratorul sosi din nou la Ierusalim, el a fost scutit de numirea marelui preot şi de administrarea tezaurului templului, legate de regalitate şi, ca urmare, de procuratură, acestea fiind încredinţate regelui Herodes din Chalcis, un frate al regelui decedat Agrippa, iar după moartea sa, survenită în anul 48, urmaşului său, Agrippa cel Tînăr, numit mai sus. În urma plîngerii evreilor, magistratul suprem roman ordonă executarea unui soldat roman care rupsese un sul din Tora cu ocazia jefuirii ordonate a unui sat iudaic. Întreaga severitate a justiţiei imperiale romane îi lovea chiar şi pe magistraţii superiori; cînd doi procuratori învestiţi cu aceeaşi putere se angajaseră în vrajba dintre samariteni şi galileeni, soldaţii lor luptînd unii împotriva celorlalţi, împăratul îl trimise în Palestina pe guvernatorul imperial al Siriei, Ummidius Quadratus, înzestrat cu puteri plenipotenţiare extraordinare, pentru a judeca şi pedepsi; într-adevăr, unul dintre cei vinovaţi a fost trimis în exil, iar un tribun militar roman, Celer, a fost decapitat în public chiar la Ierusalim. Dar alături de aceste exemple de severitate se găsesc altele de o slăbiciune complice; tocmai în acest proces nu a fost pedepsit cel de-al doilea procurator, Antonius Felix, cel puţin la fel de vinovat, întrucît era fratele puternicului slujitor Pallas şi soţul surorii regelui Agrippa. Însă guvernul nu trebuie să fie acuzat numai din cauza abuzurilor de putere ale unor administratori, ci îndeosebi din cauza neglijării puterii administrative şi sporirii trupelor într-o provincie de genul acesteia şi a continuării recrutării garnizoanelor aproape exclusiv din rîndul acestor provinciali. Întrucît provincia nu era importantă, era o gravă nechibzuinţă şi o dovadă de zgîrcenie să fie tratată conform şablonului consacrat; o desfăşurare oportună a unei superiorităţi copleşitoare şi a unei severităţi inexorabile, un guvernator de rang superior şi un castru de legiune ar fi scutit

provincia, ca şi imperiul de mari sacrificii în bani, sînge şi onoare.

Însă vina evreilor era cel puţin tot atît de mare. Chiar după mărturiile evreieşti, guvernarea teocratică, în perimetrul competenţelor sale – iar guvernarea era prea înclinată să-i dea mînă liberă în toate afacerile interne –, n-a fost exercitată în nici o epocă mai brutal şi mai nedemn ca în perioada cuprinsă între moartea lui Agrippa şi izbucnirea războiului. Cel mai cunoscut şi mai influent dintre aceşti teocraţi este Ananias, fiul lui Nebedaeus, „peretele spoit", cum l-a numit Paulus atunci cînd acest judecător ecleziastic le-a ordonat călăilor săi să-l lovească peste gură fiindcă îndrăznise să se apere în faţa tribunalului. El a fost învinuit că l-ar fi mituit pe guvernator şi că ar fi sustras preoţimii minore darul celui de-al zecelea snop printr-o interpretare corespunzătoare a Bibliei. Ca unul dintre instigatorii principali ai războiului dintre samariteni şi galileeni, se aflase în faţa judecătorilor romani. Aceşti incitatori ai răzmeriţei de stradă şi orînduitori ai tribunalelor eretice nu puteau să medieze în sens paşnic între stăpînirea străină şi naţiune, nu atît din cauza preponderenţei fanaticilor lipsiţi de scrupule în cercurile guvernamentale, cît din cauza lipsei autorităţii morale şi religioase prin care cei moderaţi conduseseră mulţimea în vremuri mai bune şi a neînţelegerii şi abuzului de îngăduinţa manifestată de autorităţile romane în afacerile interne. Tocmai în timpul activităţii lor, autorităţile romane au fost asaltate cu cele mai sălbatice şi nesăbuite cereri, ajungîndu-se la mişcări populare de un ridicol teribil. Astfel este petiţia impetuoasă care reclamase şi obţinuse sîngele unui soldat roman din cauza unui sul de Tora rupt. Cu altă ocazie, se iscă o zarvă populară care pricinui moartea mai multor oameni, întrucît un soldat roman, într-o nuditate indecentă, îşi exhibase membrul în faţa templului. Nici cel mai bun dintre regi n-ar fi putut împiedica o astfel de sminteală; însă cel mai neînsemnat principe n-ar fi adoptat faţă de mulţimea fanatică o atitudine atît de lipsită de noimă ca aceşti preoţi.

Rezultatul concret a fost creşterea continuă a influenţei noilor Macabei. În mod obişnuit, izbucnirea războiului este datată în anul 66; cu aceeaşi – şi poate cu mai mare – îndreptăţire ea poate fi fixată în anul 44. După moartea lui Agrippa, zgomotul armelor nu a mai

contenit şi, alături de vrajbele locale pe care evreii şi le disputau între ei, se ducea un permanent război al trupelor romane împotriva oamenilor retraşi în munţi, numiţi zeloţi de către iudei şi tîlhari de către romani. Ambele denumiri au fost potrivite, şi aici elementele decăzute sau aflate în decădere ale societăţii îşi jucau rolul alături de fanatici – după victorie, unul dintre primii paşi ai zeloţilor a fost doar arderea scrisorilor de datorii păstrate în templu. Fiecare dintre procuratorii mai destoinici, începînd cu cel dintîi, Cuspius Fadus, a organizat razii împotriva lor şi întotdeauna Hidra devenea mai puternică decît înainte. Urmaşul lui Fadus, Tiberius Iulius Alexander, el însuşi născut într-o familie de iudei, un nepot al eruditului alexandrin Philon, numit mai sus, ordonă să fie răstigniţi doi fii ai lui Iudas Galileul, Iacob şi Simon; acest fapt a constituit naşterea noului Mattathias. Pe străzile oraşelor patrioţii propovăduiau fără sfială războiul şi mulţi îi urmară în deşert; celor paşnici şi înţelegători, care refuzau să li se asocieze, bandele le–au incendiat casele. Dacă soldaţii îi capturau pe bandiţi, cei din urmă au dus, la rîndul lor, oameni distinşi ca ostatici în munţi; deseori autorităţile au recurs la eliberarea tîlharilor în schimbul celor aflaţi la tîlhari. În acelaşi timp, „bărbaţii cuţitelor” îşi exercitau în capitală meseria lor înfricoşătoare; ce-i drept, asasinau în schimbul banilor – se spune că prima lor victimă ar fi fost preotul Ionathan şi că procuratorul roman Felix fusese cel care-i însărcinase –, dar, pe cît posibil, concomitent ucideau soldaţi romani sau conaţionali simpatizanţi ai romanilor care acţionau ca patrioţi. Într-o asemenea stare de spirit, cum ar fi putut lipsi miracolele şi semnele şi cei care, înşelaţi sau înşelînd, fanatizau masele cu ajutorul lor? În timpul lui Cuspius Fadus, făcătorul de minuni Theudas îşi conduse adepţii spre Iordan, asigurîndu-i că, la fel ca în timpurile regelui Pharao, apele se vor despărţi în faţa lor şi-i vor înghiţi pe călăreţii romani urmăritori. Un alt făcător de minuni, numit Egipteanul, după patria sa, profetiza în timpul lui Felix că zidurile Ierusalimului se vor dărîma întocmai ca ale Ierihonului din cauza sunetelor de trîmbiţe ale lui Iosua; acesta a fost urmat pe Muntele Măslinilor de 4.000 de cuţitari. Pericolul rezida tocmai în această absurditate. Marea masă a populaţiei evreieşti era formată din mici

ţărani, care-şi arau pămîntul şi îşi tescuiau uleiul trudind din greu, mai mult locuitori ai satelor decît orăşeni, cu o educaţie rudimentară, dar o credinţă colosală, foarte apropiaţi de bandele de partizani din munţi; pe cît de mult îi venerau pe Iehova şi pe preoţii săi, pe atît îi detestau pe străinii spurcaţi. Războiul era prezent; nu un război între două puteri purtat pentru obţinerea supremaţiei, de fapt nici un război al celor asupriţi împotriva asupritorilor dus pentru recîştigarea libertăţii; el a fost declanşat şi purtat de ţărani fanatici, care l-au plătit cu sîngele lor, şi nu de temerari oameni de stat[4]. Aceasta era o nouă etapă în istoria urii naţionale; se părea că de ambele părţi convieţuirea nu mai era posibilă, dominînd ideea extirpării reciproce.

Mişcarea ce duse la transformarea acestor tumulturi în război a pornit din Caesarea. În această comunitate urbană, originar grecească, apoi restructurată de Herodes conform modelului coloniilor lui Alexandru şi dezvoltată în calitate de cel mai important oraş portuar al Palestinei, grecii şi evreii trăiau, fără deosebire de naţiune şi confesiune, cu aceleaşi drepturi civice, cei din urmă fiind superiori prin număr şi avere. Însă, după exemplul alexandrinilor şi, neîndoielnic, sub impresia directă a evenimentelor din anul 38, cetăţenii eleni aleseră calea plîngerilor către forul suprem pentru a obţine anularea dreptului de cetăţenie al conlocuitorilor evrei. Ministrul lui Nero, Burrus (mort în anul 62), le dădu dreptate. Era o faptă gravă dacă dreptul de cetăţenie era transformat într-un privilegiu al elenilor în cazul unui oraş creat pe teritoriul evreu şi de către o guvernare evreiască; dar nu trebuie să fie dată uitării atitudinea evreilor faţă de romani tocmai în acea perioadă şi cît de mult ei înşişi sugeraseră romanilor transformarea capitalei şi a cartierului general roman al provinciei într-o comunitate urbană autentic elenă. Decizia conduse, cum este de înţeles, la violente tumulturi de stradă, în care zeflemelele elene şi trufia iudaică par să fi cumpănit la fel de mult, îndeosebi în cursul luptei pentru accesul la sinagogă; autorităţile romane interveniră, fireşte, în dezavantajul evreilor. Aceştia părăsiră oraşul, însă guvernatorul îi sili să se întoarcă; apoi, în cursul unui scandal de stradă, ei au fost omorîţi cu

toţii (6 august 66). E adevărat, aceasta nu era o măsură ordonată de guvern şi, cu siguranţă, nu a fost nici intenţionată, dar astfel se dezlănţuiseră forţe care nu mai puteau fi stăpînite.

Dacă aici atacatorii au fost duşmanii evreilor, la Ierusalim acest rol a fost preluat de evrei. În relatarea acestor evenimente, reprezentanţii lor afirmă însă că procuratorul de atunci al Palestinei, Gessius Florus, ar fi dorit să provoace o insurecţie prin exagerarea nedreptăţilor, ca să evite acuzaţiile pentru proasta sa guvernare; şi este evident că guvernatorii acestor timpuri întreceau considerabil măsura obişnuită a nevredniciei şi asupririi. Dar chiar dacă Florus a urmărit într-adevăr un asemenea plan, el a eşuat. Căci, conform aceloraşi relatări, evreii moderaţi şi bogaţi alături de regele Agrippa al II-lea, învestit cu guvernarea templului şi prezent la Ierusalim tocmai atunci – între timp schimbase stăpînirea Chalcisului cu cea de la Batanaea – astîmpărară masele astfel încît înhăitările şi intervenţiile împotriva lor nu au depăşit stadiul atins în mod obişnuit în ultimii ani. Însă mai periculoase decît scandalurile de stradă şi decît patrioţii tîlhari din munţi erau progresele teologiei iudaice. Într-un mod liberal, iudaismul timpuriu deschisese străinilor porţile credinţei sale; ce-i drept, în templele interioare puteau pătrunde doar membrii propriu-zişi ai religiei, dar, ca prozeliţi ai porţii, fiecare era acceptat în halele periferice, permiţîndu-i-se şi celui de altă naţionalitate să se roage aici Domnului Iehova şi să-i aducă sacrificii. În acest fel, cum s-a amintit mai sus (pp. 288-289), dintr-o donaţie a lui Augustus se aduceau zilnic sacrificii pentru împăratul roman. Aceste sacrificii ale neevreilor au fost interzise de stăpînul templului din acea perioadă, Eleazar, fiul arhierarhului Ananias, numit mai sus, un bărbat tînăr, distins, pătimaş, cu un caracter neîntinat şi onest, aşadar întru totul opus tatălui său, dar, prin virtuţile sale, mai periculos decît era cel din urmă prin vicii. În zadar se obiectă că această măsură era pe cît de jignitoare pentru romani, pe atît de periculoasă pentru ţară şi, în general, potrivnică tradiţiei; pioşenia astfel reabilitată n-a mai fost abrogată şi suveranul a rămas exclus de la serviciul divin. De mult timp, evreii credincioşi se separaseră în cei care-şi puneau toate speranţele în Dumnezeu şi suportau stăpînirea

romană, pînă cînd el va binevoi să întemeieze împărăţia cerurilor pe pămînt, şi în bărbaţii mai practici care erau hotărîţi să clădească această împărăţie cerească cu propriile forţe, încredinţaţi că stăpînul oştirilor îi va sprijini în opera pioasă, sau, mai exact, în farisei şi zeloţi. Numărul şi influenţa celor din urmă erau în continuă creştere. Se descoperi o tradiţie mai veche, conform căreia în această perioadă va purcede un bărbat din Iudeea şi va cîştiga stăpînirea lumii; i se dădu crezare, întrucît era atît de absurdă, iar oracolul contribui substanţial la accentuarea fanatizării maselor.

Partida moderată recunoscu pericolul şi luă decizia de a-i înfrînge pe fanatici cu forţa; ea ceru trupe din partea romanilor de la Caesarea şi a regelui Agrippa. Cei dintîi nu se sinchisiră; Agrippa trimise o mînă de călăreţi. În schimb, oraşul a fost năpădit de patrioţi şi de cuţitari, printre ei aflîndu-se cel mai sălbatic, Manahem, de asemenea un fiu al des numitului Iudas din Galileea. Aceştia erau foarte puternici şi în curînd deveniră stăpînii oraşului. Mica garnizoană romană, care ocupa cetatea alăturată templului, a fost învinsă cu uşurinţă şi măcelărită. Nu s-a putut menţine nici palatul regal învecinat, cu puternicele sale turnuri, unde se refugiaseră adepţii moderaţilor, un număr de romani comandaţi de tribunul Metilius şi soldaţii lui Agrippa. La cererea de capitulare, celor din urmă li se asigură retragerea nestingherită, dar li se refuză romanilor; cînd, în sfîrşit, se predară în schimbul garantării vieţii, ei au fost mai întîi dezarmaţi şi apoi măcelăriţi, cu excepţia ofiţerului care promisese că va accepta circumcizia, fiind aşadar graţiat ca evreu. Victime ale furiei populare, care se îndrepta împotriva partizanilor romanilor cu mai mare ură decît împotriva romanilor înşişi, căzură şi conducătorii celor moderaţi, printre ei aflîndu-se tatăl şi fratele lui Eleazar. Acesta se sperie de victoria sa; după victorie, cei doi conducători ai fanaticilor, Eleazar şi Manahem, se încăierară, probabil din cauza nerespectării condiţiilor capitulării; Manahem a fost luat prizonier şi executat. Însă oraşul sfînt era liber şi detaşamentul roman staţionat la Ierusalim fusese nimicit; noii Macabei învinseră asemenea celor vechi.

Astfel, se spune că în aceeaşi zi, 6 august 66, cei de altă

naţionalitate îi masacrară pe evrei la Caesarea, iar evreii pe cei de altă naţionalitate la Ierusalim; cu aceasta se dăduse în ambele direcţii semnalul de a persevera în această operă patriotică şi plăcută lui Dumnezeu. În oraşele greceşti învecinate, grecii se debarasară de corpurile de evrei după modelul de la Caesarea. De exemplu, la Damasc evreii au fost închişi mai întîi în gimnaziu şi, la vestea unui insucces al armatelor romane, precaut, au fost ucişi cu toţii. Evenimente identice sau similare au avut loc la Askalon, Skytopolis, Hippos, Gadara, pretutindeni unde elenii erau mai puternici. În teritoriul regelui Agrippa, locuit în majoritate de sirieni, intervenţia sa energică salvă viaţa evreilor din Caesarea Paneas şi din celelalte localităţi. În Siria, exemplul a fost urmat de Ptolemais, Tyr şi, mai mult sau mai puţin, de celelalte comunităţi greceşti; doar cele două mari şi civilizate oraşe, Antiohia şi Apameia, ca şi Sidonul făcură excepţie. Probabil că din cauza acestui fapt mişcarea nu se răspîndi spre Asia Anterioară. În Egipt nu numai că se ajunse la un tumult popular care ceru numeroase victime, ci înseşi legiunile alexandrine au trebuit să intervină împotriva evreilor. Ca o reacţie inevitabilă a acestei vecernii evreieşti, insurecţia victorioasă în Ierusalim cuprinse imediat întreaga Iudee şi se organiză pretutindeni sub forma unei rapide şi energice maltratări similare a minorităţilor.

Devenise necesară o intervenţie urgentă pentru a împiedica extinderea conflagraţiei; la aflarea primei ştiri, guvernatorul roman al Siriei, Gaius Cestius Gallus, porni cu trupele sale împotriva insurgenţilor. El comanda aproximativ 20.000 de soldaţi romani şi 13.000 din statele clientelare, lor adăugîndu-li-se numeroasele miliţii siriene; cuceri Joppe, unde au fost măcelăriţi toţi cetăţenii, şi se găsea deja, în septembrie, în faţa, ba şi în interiorul Ierusalimului. Însă el nu putea învinge puternicele ziduri ale palatului regal şi ale templului şi, de asemenea, nu fructifică ocaziile oferite de mai multe ori de cei moderaţi pentru a ocupa oraşul. Fie că sarcina nu putea fi rezolvată, fie că el nu era capabil s-o rezolve, în curînd renunţă şi-şi răscumpără chiar o retragere accelerată prin sacrificarea bagajelor şi a ariergărzii sale. Aşadar, pentru început Iudeea rămînea împreună cu Idumeea şi Galileea în mîinile evreilor îndîrjiţi. Ei siliră şi ţinutul

samaritean să se asocieze cauzei comune, distruseră oraşele de coastă Anthedon şi Gaza, preponderent elene; Caesarea şi celelalte oraşe greceşti se menţinură cu dificultate. Dacă rebeliunea nu depăşi graniţele Palestinei, cauza nu o constituiau măsurile guvernamentale, ci repulsia naţională a siro-elenilor faţă de evrei.

Guvernul de la Roma recunoscu întreaga gravitate a situaţiei. Locul procuratorului Palestinei a fost luat de un legat imperial, Titus Flavius Vespasianus, un bărbat cumpătat şi un soldat încercat. El primi pentru purtarea războiului două legiuni din Occident, întîmplător staţionate încă în Asia din cauza războiului partic, şi legiunea siriană, care suferise cel mai puţin în cursul nefericitei expediţii a lui Cestius, în timp ce armata siriană, comandată de noul guvernator Gaius Licinius Mucianus – Gallus murise la timp –, îşi menţinu configuraţia anterioară prin repartizarea altei legiuni5. Acestor trupe de cetăţeni cu auxiliile lor li se adăugară garnizoana de pînă atunci din Palestina, în fine, contingentele celor patru regi clientelari, ale comagenilor, hemesienilor, evreilor şi nabateilor, în total aproximativ 50.000 de combatanţi, dintre care 15.000 erau soldaţi ai regilor. În primăvara anului 67, această armată a fost concentrată la Ptolemais şi apoi pătrunse în Palestina. După ce insurgenţii fuseseră respinşi hotărît de slaba garnizoană romană din oraşul Askalon, ei renunţaseră la atacarea oraşelor aflate de partea romanilor; deznădejdea, care se încuibări în întreaga mişcare, se exprimă în renunţarea imediată la orice ofensivă. Cînd romanii trecură la atac, evreii nu li se opuseră nicăieri în cîmp deschis; mai mult, nici nu încercară să despresureze diferitele poziţii atacate. Ce-i drept, prevăzătorul general nu-şi diviză trupele, ci menţinu unitatea cel puţin a celor trei legiuni. Însă întrucît numărul relativ mic al fanaticilor teroriza cetăţenii din cele mai multe localităţi, rezistenţa era dîrză şi purtarea războiului nici strălucită, nici rapidă. Vespasian folosi întreaga primă campanie (67) pentru cucerirea fortăreţelor micului ţinut Galileea şi a coastei pînă la Askalon; doar în faţa orăşelului Jotapata cele trei legiuni cantonară timp de 45 de zile. În timpul iernii (67/68), una dintre legiuni staţiona la Skytopolis, la graniţa de sud a Galileii, iar celelalte două legiuni la Caesarea. La

Ierusalim, diferitele facţiuni se învrăjbiseră între timp, aflîndu-se într-o luptă violentă; bunii patrioţi, care interveneau concomitent pentru ordinea civilă, şi cei şi mai buni, care doreau să introducă şi să fructifice guvernarea de teroare, în parte din efervescenţa fanatică, în parte datorită poftelor josnice, se războiau pe străzile oraşului, fiind de acord numai asupra faptului că orice tentativă de reconciliere cu romanii ar fi fost o crimă care trebuia pedepsită cu moartea. Generalul roman, îndemnat în repetate rînduri să fructifice aceste tulburări, nu se lăsă influenţat în înaintarea sa metodică. În al doilea an de război, el ocupă mai întîi ţinutul transiordanian, îndeosebi importantele oraşe Gadara şi Gerasa, şi se stabili ulterior la Emmaus şi Ieriho, de unde dirijă supunerea Idumeii în sud şi a Samariei în nord, astfel încît, în vara anului 68, Ierusalimul era înconjurat din toate părţile. Tocmai urma să înceapă asediul, cînd sosi vestea despre moartea lui Nero. De drept, cu aceasta se încheiase mandatul acordat legatului, iar Vespasian, în politică la fel de precaut ca şi pe cîmpul de luptă, încetă operaţiile pînă la noi ordine. Anotimpul favorabil se sfîrşi înainte ca ele să fi fost trimise de Galba. Sosirea primăverii aduse vestea detronării lui Galba; decizia trebuia să cadă în lupta dintre împăratul gărzii pretoriene şi cel al armatei renane. Vespasian reluă operaţiile abia după victoria lui Vitellius (iunie 69) şi ocupă Hebronul; dar în curînd toate armatele Orientului îl renegară şi-l proclamară împărat pe legatul Iudeii. Ce-i drept, poziţiile la Ieriho şi Emmaus au fost păstrate împotriva evreilor, dar, aşa cum legiunile germanice descoperiseră Rinul pentru a-l impune ca împărat pe generalul lor, la fel nucleul armatei din Palestina se îndreptă în parte spre Italia, aceste trupe fiind comandate de legatul Siriei, Mucianus, în parte cu noul împărat spre Siria şi, de aici, spre Egipt; abia după încheierea războiului de succesiune (sfîrşitul anului 69) şi recunoaşterea unanimă a stăpînirii lui Vespasian, acesta din urmă îi încredinţă fiului său încheierea războiului iudaic.

Drept urmare, din vara anului 66 pînă în primăvara anului 70, insurgenţii din Ierusalim nu au fost stingheriţi în acţiunile lor. Tot ceea ce combinaţia fanatismului religios cu cel naţional, nobila

dorinţă de a nu supravieţui prăbuşirii patriei, conştiinţa crimelor comise şi a pedepsei inevitabile, dezlănţuita învălmăşire a pasiunilor celor mai alese şi mai mizerabile au putut aduce naţiunii în aceşti patru ani de teroare devine cu atît mai oribil cu cît străinii au fost doar spectatorii toate nenorocirile fiind provocate nemijlocit de evrei evreilor. Cu ajutorul contingentului locuitorilor barbari şi fanatici din satele Idumeii, patrioţii moderaţi au fost înfrînţi în curînd de cei zeloşi (sfîrşitul anului 68), conducătorii lor fiind omorîţi. De atunci, guvernau zeloţii şi, odată cu aceasta, se dizolvară toate legăturile unei ordini civile, religioase şi morale. Sclavii au fost eliberaţi, marii preoţii au fost traşi la sorţi, legile ritualului au fost desconsiderate şi batjocorite tocmai de aceşti fanatici a căror fortăreaţă era templul: prizonierii au fost ucişi în temniţe şi, sub ameninţarea pedepsei cu moartea, a fost interzisă înmormîntarea victimelor. Diferitele căpetenii se războiau cu cetele lor: Ioan din Giskala, cu ceata sa adusă din Galileea; Simon, fiul lui Giora, din Gerasa, era conducătorul unei cete de patrioţi înjghebate în sud şi, concomitent, al idumeilor care se răzvrăteau împotriva lui Ioan; Eleazar, fiul lui Simon, unul dintre campionii luptei împotriva lui Cestius Gallus. Cel dintîi stăpînea hala templului, cel de-al doilea în oraş, cel de-al treilea în Sfînta Sfintelor, şi străzile oraşului asistară zilnic la lupte între evrei şi evrei. Concordia se instală numai datorită inamicului comun; odată cu declanşarea atacului, mica ceată a lui Eleazar se subordonă comenzii lui Ioan şi, deşi Ioan şi Simon continuară să-şi atribuie stăpînirea, cel dintîi în templu, cel de-al doilea în oraş, vrajba nedomolindu-se din această cauză, ei luptară umăr la umăr împotriva romanilor. Misiunea nu era uşoară nici pentru atacatori. Ce-i drept, armata era pe deplin suficientă pentru încercuirea oraşului, întrucît detaşamentele trimise în Italia fuseseră înlocuite cu puternice contingente detaşate de trupele egiptene şi siriene; în ciuda îndelungatului răgaz acordat evreilor pentru a se pregăti în vederea asediului, proviziile erau insuficiente, cu atît mai mult cu cît unele dintre ele fuseseră distruse în cursul luptelor de stradă şi, fiindcă asediul începu în timpul sărbătorii Paştelui, cu cît fuseseră închişi în oraş mulţi oameni veniţi din afară în acest scop. Însă chiar dacă masa

populaţiei începu să resimtă curînd lipsurile, combatanţii confiscară cele necesare acolo unde le-au găsit şi, bine aprovizionaţi, continuau lupta fără a se sinchisi de masele flămînzite şi în curînd muritoare de foame. Tînărul general nu se putea decide să treacă la o simplă blocadă; un asediu înfăptuit în acest fel cu patru legiuni nu-i aducea nici o faimă personală, iar noua guvernare avea nevoie de o strălucită faptă de arme. Apărat aproape pretutindeni de pereţi stîncoşi inaccesibili, oraşul putea fi atacat doar dinspre nord; şi nici aici nu era uşor să se biruie triplul zid de incintă, construit din bogatele tezaure ale templului fără a ţine seama de cheltuieli, să se cucerească în interiorul oraşului în continuare citadela, templul şi cele trei grandioase turnuri ale lui Herodes, apărate de o garnizoană puternică, fanatică şi disperată. Ioan şi Simon nu numai că respinseră asalturile cu hotărîre, ci atacară deseori cu succes detaşamentele angajate în lucrări de geniu, distrugînd sau incendiind maşinile de asediu. Însă superioritatea numerică şi arta de a conduce războiul deciseră în favoarea romanilor. Zidurile au fost cucerite, apoi cetatea Antonia; după o îndelungată rezistenţă, flăcările mistuiră mai întîi halele templului, iar la 10 *Ab* (august) templul însuşi împreună cu toate tezaurele adunate aici de şase secole. În sfîrşit, la 8 *Elul* (septembrie), după o luptă de stradă care a durat cîteva luni, ultima rezistenţă a fost înfrîntă şi în oraş, dărîmîndu-se Sfînta Solyma. Opera sîngeroasă durase cinci luni. Sabia, săgeata şi, mai mult încă, foamea făcuseră nenumărate victime; evreii îi uciseră chiar şi pe cei suspectaţi de dezertare şi siliră femei şi copii să moară de foame în oraş; cu nimic mai puţin cruzi, romanii îi străpunseră sau îi răstigniră pe prizonieri. Restul luptătorilor, îndeosebi cei doi conducători, au fost scoşi cîte unul din cloacele în care se salvaseră. Lîngă Marea Moartă, tocmai acolo unde odinioară regele David şi Macabeii îşi găsiseră refugiul la mare strîmtoare, ultimii insurgenţi rezistară ani de-a rîndul în fortăreţele de stîncă Machaerus şi Massada, pînă cînd, în sfîrşit, ultimii evrei liberi, Iudas, nepotul Galileului, Eleazar şi ai săi, îşi uciseră mai întîi femeile şi copiii, urmîndu-i imediat după aceea. Opera era terminată. Nu ne putem construi o bună imagine despre spiritul războinic al epocii dacă ne

gîndim că împăratul Vespasian, un soldat destoinic, nu s-a simţit înjosit să meargă ca învingător pe Capitoliu din cauza unui asemenea succes inevitabil asupra unui popor mic, de mult supus şi că pe arcul de triumf ridicat de senat în onoarea lui Titus în forul oraşului războinic se poate vedea şi astăzi candelabrul cu şapte braţe adus din Sfînta Sfintelor a templului. Bineînţeles, profunda repulsie pe care occidentalii o nutreau faţă de poporul evreu înlocuia întru cîtva lipsurile gloriei războinice, iar dacă împăraţii desconsiderau numele de evreu prea mult pentru a şi-l aroga precum pe cel al germanilor şi parţilor, ei nu considerau sub demnitatea lor să permită ca plebea capitalei să savureze bucuria răutăcioasă a triumfului datorat acestei victorii.

Opera sabiei a fost urmată de turnura politică. Politica, respectată de statele elene din trecut şi preluată de romani, care, recunoscînd în evrei o comunitate unitară naţională şi religioasă, depăşise într-adevăr limitele simplei toleranţe faţă de obiceiurile şi credinţa străine, nu mai putea fi urmată. În cursul insurecţiei iudaice se relevaseră prea evident pericolele care sălăşluiau în această asociere naţional-religioasă, pe de o parte sever concentrată, pe de alta extinsă asupra întregului Orient şi avînd ramificaţii chiar şi în Occident. Ca urmare, cultul central a fost înlăturat o dată pentru totdeauna. Această hotărîre a guvernatorului nu poate fi pusă la îndoială şi nu are nimic în comun cu întrebarea, rămasă fără un răspuns mulţumitor, dacă distrugerea templului a fost un act premeditat sau întîmplător; dacă, într-un anumit sens, suprimarea cultului ar fi necesitat doar închiderea templului, somptuoasa clădire putînd să fie cruţată, sau dacă, într-un alt sens, presupunînd distrugerea accidentală a templului, cultul ar fi putut continua într-unul nou. Bineînţeles, în această problemă se vor impune întotdeauna cu mai multă probabilitate excluderea ipotezei accidentului de război şi acceptarea flăcărilor mistuitoare ca program al politicii schimbate a guvernului roman faţă de evrei. Ea se conturează, chiar mai evident decît în evenimentele de la Ierusalim, în închiderea sanctuarului central al evreilor din Egipt, a templului Onias din apropiere de Memphis în districtul heliopolitan – ordonată de Vespasian în aceeaşi

perioadă –, care dăinuia de secole alături de cel de la Ierusalim, asemenea traducerii „Celor 70 de alexandrini" alături de Vechiul Testament; şi el a fost privat de donaţiile votive, interzicîndu-se cultul divin în interiorul lui.

În cursul definitivării noii situaţii, dispărură sacerdoţiul suprem şi sanhedrinul de la Ierusalim; odată cu acestea, evreii din imperiu îşi pierdură căpetenia exterioară şi autoritatea supremă, pînă atunci general competentă în probleme religioase. E adevărat, n-a fost anulat impozitul anual al fiecărui evreu, fără deosebire de domiciliu, către templu, pînă atunci cel puţin tolerat, dar, ca o parodie amară, a fost transmis lui Iupiter Capitolinul şi reprezentantului său pe pămînt, împăratul roman. Avînd în vedere structura instituţiilor iudaice, suprimarea cultului central a determinat dizolvarea comunităţii de la Ierusalim. Oraşul nu numai că a fost distrus şi incendiat, dar, la fel ca odinioară Cartagina şi Corint, a rămas în ruină: teritoriul său, atît cel comunal, cît şi cel privat, deveni domeniu imperial. Cetăţenii populatului oraş cruţaţi de înfometare sau sabie au fost vînduţi la licitaţie în tîrgurile de sclavi. În ruinele oraşului distrus îşi ridică tabăra legiunea care urma să staţioneze de acum înainte în ţinutul iudaic împreună cu trupele ei auxiliare hispanice şi tracice. Vechile trupe provinciale, recrutate pînă atunci chiar în Palestina, au fost dislocate în alte regiuni. Un număr de veterani romani au fost colonizaţi la Emmaus, în imediata vecinătate a Ierusalimului, dar nici acestei localităţi nu i s-a acordat dreptul urban. În schimb, vechiul Sichem, centrul religios al comunităţii samaritene, poate încă din timpul lui Alexandru cel Mare un oraş grecesc, a fost reorganizat acum, sub numele de Flavia Neapolis, conform modelului politiei greceşti. Ca „prima Colonie Flaviană", capitala provincială Caesarea, pînă atunci o comunitate urbană grecească, obţinu o structură romană şi adoptă ca limbă oficială latina. Acestea erau începuturi de municipalizare occidentală a ţinutului iudaic. Totuşi, chiar dacă depopulată şi sărăcită, Iudeea propriu-zisă rămase iudaică; deja ocupaţia militară permanentă, întru totul anormală, care avea ca scop doar intimidarea populaţiei, întrucît Iudeea nu se afla la graniţa imperiului, arată împotriva cui

erau îndreptate măsurile guvernului.

Nici Herodienii nu supravieţuiră mult timp distrugerii Ierusalimului. În războiul împotriva concetăţenilor săi, regele Agrippa al II-lea, stăpînul de la Caesarea Pancas şi Tiberias, îi sprijinise pe romani cu fidelitate cel puţin din punct de vedere militar şi putea arăta cicatrice onorabile. Pe deasupra, sora sa Berenike, o Cleopatră în miniatură, îi răpise inima învingătorului de la Ierusalim cu farmecele ei. Ca urmare, stăpînirea îi rămase personal garantată; însă după moartea sa, aproximativ 30 de ani mai tîrziu, şi această ultimă rămăşiţă a statului iudaic a fost înglobată în provincia romană Siria.

În exercitarea cultului lor, evreii nu au fost stingheriţi nici în Palestina, nici în alte locuri. Cel puţin în Palestina au fost tolerate instruirea religioasă şi adunările dascălilor şi cunoscătorilor de legi care se legau de cea dintîi şi nu se luară contramăsuri cînd aceste asociaţii de rabini încercară să ocupe într-o oarecare măsură locul fostului sanhedrin de la Ierusalim şi să-şi fixeze învăţătura şi legile în începuturile Talmudului. După cunoştinţele noastre, comunităţile de evrei din afara Palestinei nu au fost private de situaţia lor tradiţională, deşi, izolat, unii participanţi la răscoala iudaică, fugiţi în Egipt şi Cyrene, provocară tulburări în aceste ţinuturi. Reprezentantul guvernatorului Siriei interveni energic împotriva agitaţiei antisemite, provocată la Antiohia tocmai în perioada distrugerii Ierusalimului pentru că un renegat îi acuză în public pe conaţionalii săi din localitate că ar intenţiona să incendieze oraşul, şi nu îngădui să fie aplicată măsura preconizată – aceea de a-i sili pe evrei să aducă sacrificii zeilor ţării şi să nu respecte sabatul. Însuşi Titus, venind la Antiohia, îi respinse cu toată hotărîrea pe conducătorii mişcării locale, veniţi cu rugămintea de a-i alunga pe evrei sau, cel puţin, de a le anula privilegiile. Romanii se sfiiră să declare război credinţei iudaice în sine şi să aducă diaspora larg ramificată în pragul exasperării; era suficient că evreii fuseseră şterşi din sistemul statal prin suprimarea reprezentanţei lor politice.

În esenţă, turnura din politica aplicată în cazul evreilor începînd cu Alexandru se rezuma la anularea conducerii unitare şi a coeziunii

exterioare ale acestei comunităţi religioase şi la smulgerea puterii conducătorilor ei, care se întindea nu numai asupra patriei evreilor, ci şi asupra tuturor comunităţilor de evrei dinăuntrul şi din afara Imperiului Roman, prejudiciind astfel guvernarea unitară a imperiului, în special în Orient. Lagizii şi Seleucizii, ca şi împăraţii dinastiei iulio-claudiene au acceptat situaţia dată; însă dominaţia directă a occidentalilor asupra Iudeii ascuţise contradicţia dintre autoritatea imperială şi cea preoţească în asemenea măsură, încît catastrofa a intervenit ca o necesitate imperioasă cu toate consecinţele ei. E adevărat, din punct de vedere politic poate fi criticată cruzimea cu care s-a purtat războiul, de altfel comună tuturor războaielor similare din istoria romană, dar cu greu romanii pot fi acuzaţi de dizolvarea politico-religioasă a naţiunii, pe care a antrenat-o acest eveniment. Oricît de funestă şi individual nejustă ar fi fost lovitura pentru individ, stîrpirea instituţiilor care duseseră – cu o anumită necesitate – la formarea unui partid precum cel al zeloţilor, nu era altceva decît o măsură corectă şi necesară. Vespasian, care luă decizia, era un regent înţelegător şi cumpănit. Nu era o problemă de credinţă, ci doar una de putere; statul ecleziastic iudaic, aflat în fruntea diasporei, nu corespundea caracterului necondiţionat al marelui stat lumesc. Şi în acest caz, guvernul nu s-a îndepărtat de la norma generală a toleranţei şi nu a purtat războiul împotriva evreilor, ci împotriva marelui preot şi a sanhedrinului.

Distrugerea templului nu şi-a ratat acest scop în întregime. Destui evrei şi încă şi mai mulţi adepţi ai evreilor trăiau îndeosebi în diasporă; aceştia se ataşau mai mult de codul moral şi de monoteismul iudaic decît de severa formă a credinţei naţionale; întreaga sectă însemnată a creştinilor se desprinse de structura evreilor şi adoptă, în parte, o opoziţie declarată faţă de ritul iudaic. Căderea Ierusalimului nu echivala în ochii acestora în nici un caz cu sfîrşitul credinţei, şi în sînul acestor întinse şi influente cercuri guvernul atinse întru cîtva ţelul urmărit prin desfiinţarea centrului adoraţiei divine iudaice. Despărţirea credinţei creştine, comună naţiunilor, de cea naţional-iudaică, victoria adepţilor lui Paulus asupra celor ai lui Petrus au fost impulsionate substanţial de

dispariţia cultului central iudaic. Însă în rîndurile evreilor Palestinei, acolo unde, ce-i drept, nu se vorbea ebraica, ci aramaica, şi la acea parte a diasporei care era strîns legată de Ierusalim, distrugerea templului adînci prăpastia dintre evrei şi restul lumii. Solidaritatea naţional-religioasă pe care guvernul dorise s-o înlăture a fost reconsolidată în această sferă îngustată tocmai din cauza acţiunii violente şi împinsă în curînd spre noi lupte disperate.

În 116, la nici 50 de ani după distrugerea Ierusalimului, evreii de pe coasta orientală a Mării Mediterane se răsculară împotriva guvernării imperiale. Deşi declanşată de diasporă, rebeliunea era de natură pur naţională, tinzînd în centrele sale, Cyrene, Cipru, Egipt, spre alungarea romanilor, ca şi a elenilor şi, se pare, chiar spre întemeierea unui stat iudaic de sine stătător. Ea îşi extinse braţele pînă în ţinutul asiatic şi cuprinse Mesopotamia şi chiar Palestina. Acolo unde răsculaţii dobîndiră supremaţia, războiul se purta cu o îndîrjire identică celei a sicarilor din Ierusalim; ei omorau pe oricine întîlneau – istoriograful Appian, născut la Alexandria, ne povesteşte cum, urmărit îndeaproape de aceştia, s-a salvat cu greu la Pelusion – şi deseori îi ucideau pe prizonieri sub torturi groaznice sau îi sileau, după procedeul aplicat de Titus evreilor capturaţi la Ierusalim, să se lupte între ei spre delectarea învingătorilor. Se spune că ar fi ucis în acest fel 220.000 de oameni în Cyrene, iar în Cipru chiar 240.000. La Alexandria, pe de altă parte, care nu pare să fi fost ocupată de evrei, elenii asediaţi îi uciseră pe evreii surprinşi în oraş. Cauza imediată a răzvrătirii nu este cunoscută. Probabil că nu a fost vărsat zadarnic sîngele zeloţilor refugiaţi la Alexandria şi Cyrene, care-şi plătiseră credinţa sub securea călăului; ea a fost încurajată de războiul partic, în timpul căruia începuse, în măsura în care trupele staţionate în Egipt au fost chemate pe cîmpul de luptă. După toate aparenţele, este vorba de o izbucnire a îndîrjirii religioase a evreilor – de genul celor pe care Orientul le-a produs şi le va produce în toate timpurile –, care, asemenea unui vulcan, dogoreşte ascuns pentru a izbucni pe neaşteptate în flăcări. Dacă este adevărat că insurgenţii au proclamat un evreu ca rege, această insurecţie, similară celei din patrie, trebuie să-şi fi avut focarul în marea masă a oamenilor umili. Ea a adoptat

chiar şi o anumită importanţă politică, întrucît această răzvrătire a evreilor a coincis în parte cu tentativa de eliberare a populaţiilor supuse de împăratul Traian cu puţin timp înainte, relatată mai sus (p. 231), în timp ce acesta din urmă staţiona departe în Orient, pe Eufrat. Dacă succesele acestui împărat se năruiră la sfîrşitul carierei sale, faptul poate fi pus şi pe seama insurecţiei evreieşti, îndeosebi din Palestina şi Mesopotamia. Pretutindeni, trupele trebuiau să fie puse în mişcare pentru reprimarea răscoalei; Traian trimise doi dintre generalii săi cei mai încercaţi, pe Quintus Marcius Turbo, cu armată şi flotă, împotriva „regelui" evreilor din Cyrene, Andreas sau Lukuas, şi a insurgenţilor din Egipt, iar pe Lusius Quietus, cum s-a spus, împotriva răsculaţilor din Mesopotamia. Nicăieri răsculaţii nu reuşiră să se opună trupelor compacte, deşi lupta din Africa, la fel ca şi cea din Palestina, se perpetuă pînă în primii ani de domnie ai lui Hadrian; împotriva acestei diaspore au fost dictate execuţii similare celor aplicate odinioară evreilor Palestinei. Dacă Appian afirmă că Traian i-ar fi exterminat pe evreii din Alexandria, expresia corespunde probabil adevărului, deşi prezintă evenimentele petrecute aici într-un mod exagerat; pentru Cipru deţinem însă mărturii că de atunci nu s-a mai permis nici unui evreu să păşească pe insulă, chiar şi israeliţii naufragiaţi fiind pedepsiţi cu moartea. Dacă documentele legate de această catastrofă ar fi la fel de abundente ca şi cele despre cea de la Ierusalim, ea ar apărea probabil drept continuarea şi desăvîrşirea acesteia şi, într-un anumit sens, ca o explicaţie a ei; această răscoală arată relaţia diasporei cu ţara de baştină şi statul în stat pe care îl întemeiaseră evreii.

Chiar şi această a doua supunere nu echivala cu sfîrşitul răzvrătirii evreilor împotriva autorităţii imperiale. Nu se poate afirma că cea din urmă i-ar fi provocat în continuare; acţiuni administrative obişnuite, primite în întregul imperiu fără crîcnire, îi loviră pe evrei în centrul de rezistenţă al credinţei naţionale şi, probabil spre surpriza guvernanţilor înşişi, provocară o insurecţie care era, de fapt, un război. Hotărîndu-se, cu ocazia călătoriei de inspecţie prin imperiu care îl purtă şi în Palestina (130), să reconstruiască oraşul sfînt al evreilor ca o colonie romană, împăratul Hadrian nu-i onoră

prin teama sa şi nu se gîndea la propaganda politico-religioasă, ci aplică în cazul acestei tabere legionare o măsură luată cu puţin timp în urmă, sau poate după, pe Rin, pe Dunăre şi în Africa. Este vorba de asocierea castrului cu o comunitate urbană ce se recruta, înainte de toate, din veterani; în acest caz, *Aelia Capitolina* îşi primi numele atît din partea ctitorului ei, cît şi din partea zeului căruia evreii îi plăteau impozit în locul lui Iehova. O situaţie asemănătoare o prezintă interdicţia circumciziei; aşa cum se va remarca mai jos, probabil că nici n-a fost decretată cu intenţia de a declara război evreilor. Este limpede că evreii nu se sinchiseau de motivele fondării oraşului şi ale acestei interdicţii, dar ele resimţeau pe amîndouă ca pe un atac îndreptat împotriva credinţei şi naţiunii lor, replicînd cu o răscoală care, subapreciată de romani la început, cîştigă în intensitate şi durată, rămînînd neegalată în istoria epocii imperiale romane. Toţi evreii din imperiu şi din afara lui se agitară şi îi sprijiniră, mai mult sau mai puţin făţiş, pe insurgenţii de pe Iordan; ei cuceriră chiar şi Ierusalimul, iar guvernatorul Siriei şi însuşi împăratul Hadrian apărură pe cîmpul de bătălie. Semnificativ a fost faptul că războiul a fost condus de preotul Eleazar şi de căpitanul de tîlhari Simon, supranumit Bar-Kokheba, altfel spus „Fiul Stelelor”, ca purtător al ajutorului divin, poate chiar ca Mesia. Puterea financiară şi organizarea insurgenţilor sînt atestate de monedele de argint şi de cupru, bătute mai mulţi ani cu numele acestor doi conducători. După concentrarea unui număr suficient de trupe, procedînd încet şi metodic, încercatul general Sextus Iulius Severus cîştigă superioritatea; la fel ca în războiul lui Vespasian, nu se ajunse la nici o bătălie în cîmp deschis, dar fiecare fortificaţie ceru o cheltuială de timp şi sînge, pînă cînd, în sfîrşit, după un război de trei ani, romanii luară cu asalt ultima cetate a insurgenţilor, puternicul Bether din apropierea Ierusalimului. Cifrele transmise în relatări demne de crezare, 50 de fortăreţe cucerite, 985 de sate ocupate, 580.000 de morţi, nu par exagerate, deoarece războiul a fost purtat cu o cruzime neîndurătoare, populaţia masculină fiind, cu siguranţă, măcelărită pretutindeni.

Ca urmare a acestei răscoale, a fost suprimat chiar şi numele

poporului înfrînt: de acum înainte, provincia nu se mai numi *Iudeea*, ci primi vechea denumire menţionată de Herodot – „Siria filistinilor" sau *Syria Palaestina*. Ţinutul a rămas pustiu; noul oraş al lui Hadrian exista, dar nu prospera. Sub ameninţarea cu moartea, evreilor le-a fost interzis să mai intre în Ierusalim; garnizoana a fost dublată. Ţinutul restrîns situat între Egipt şi Siria, din cel transiordanian adăugîndu-se doar o îngustă fîşie de lîngă Marea Moartă şi care nu ajungea nicăieri pînă la graniţa imperiului, a fost ocupat de atunci cu două legiuni. În ciuda tuturor acestor măsuri de excepţie, ţinutul nu era pacificat, înainte de toate din cauza tîlhăriei care se împletea de multă vreme cu problema naţională; Pius dădu ordin trupelor să lupte împotriva evreilor, iar sub Severus se vorbeşte chiar de un război împotriva evreilor şi samaritenilor; însă după războiul lui Hadrian nu s-a mai ajuns la mişcări mai ample în rîndul evreilor.

Trebuie să recunoaştem că aceste izbucniri repetate ale urii ascunse care frămîntau spiritul evreilor împotriva tuturor concetăţenilor de altă naţionalitate nu au modificat politica generală a guvernului. Asemenea lui Vespasian, împăraţii care au urmat nu numai că menţinură în esenţă faţă de evrei punctul de vedere al toleranţei politice şi religioase generale, ci legile extraordinare decretate pentru evrei erau şi au rămas, în principal, destinate să-i dispenseze de acele obligaţii cetăţeneşti comune care contraveneau obiceiurilor şi credinţei lor; de aceea, sînt desemnate de-a dreptul ca privilegii6.

Se pare că din timpul lui Claudius, a cărui suprimare a cultului iudaic în Italia (p. 293) este cel puţin ultima măsură de acest gen despre care sîntem informaţi, evreii s-au bucurat de drept pe întregul cuprins al imperiului de libertatea domicilierii şi a cultului religios. Nu ar fi fost surprinzător dacă răscoalele din ţinuturile africane şi siriene ar fi dus la alungarea totală a evreilor stabiliţi aici; însă, cum am văzut, asemenea măsuri au fost impuse doar pe plan local, de exemplu în Cipru. Reşedinţe ale evreilor au rămas şi în continuare provinciile greceşti; şi în capitala oarecum bilingvă, al cărei numeros corp de evrei cuprindea multe sinagogi, ei alcătuiau o parte din populaţia greacă a Romei. Inscripţiile lor funerare din Roma sînt

exclusiv greceşti; în sînul comunităţii creştine romane dezvoltate din acest nucleu de evrei, sacramentul botezului a fost rostit pînă în epoci tîrzii în limba greacă şi în primele trei secole scrierea a fost exclusiv grecească. Însă măsuri restrictive împotriva evreilor nu par să fi fost luate nici în provinciile latine; spiritualitatea iudaică a pătruns în Occident prin şi odată cu elenismul, găsindu-se şi aici comunităţi evreieşti, deşi, chiar şi acum cînd loviturile îndreptate împotriva diasporei aduseră comunităţii evreieşti orientale grave prejudicii, ele au rămas, prin număr şi importanţă, mult în urma acestora.

Din tolerarea cultului nu rezultau privilegii politice propriu-zise. Evreii nu au fost stingheriţi în edificarea sinagogilor şi a caselor lor de rugăciuni, cu atît mai puţin în numirea unui şef al acestora (ἀρχισυναγωγός), ca şi a unui colegiu al celor mai bătrîni (ἄρχοντες), condus de un *gerusiarh* (γερουσιάρχης). De aceste funcţii nu urmau să fie legate prerogativele administrative; însă în baza inseparabilităţii ordinii ecleziastice de jurisdicţie iudaică, şefii, precum episcopii din Evul Mediu, exercitau pretutindeni o jurisdicţie cel puţin *de facto.* De asemenea, comunităţile de evrei din diferitele oraşe nu erau recunoscute oficial drept corporaţii; acest lucru îl putem afirma, de exemplu, cu siguranţă despre Roma; dar, pe baza unor privilegii locale, astfel de asociaţii corporative existau în multe localităţi, în frunte cu etnarhi sau, cum sînt numiţi acum îndeobşte, patriarhi. Mai mult, la începutul secolului al III-lea întîlnim în Palestina din nou un şef al întregii comunităţii evreieşti, care, în virtutea dreptului său sacerdotal ereditar, îi domina pe tovarăşii săi întru credinţă aproape ca un monarh, deţinînd chiar şi jurisdicţia capitală şi fiind cel puţin tolerat de guvern. Este neîndoielnic că în ochii evreilor acest patriarh era fostul mare preot; aşadar, dîrzul popor al Domnului se reconstituise încă o dată sub privirile şi opresiunea stăpînirii străine şi, într-un fel, distrusese opera lui Vespasian.

În privinţa atragerii evreilor în sfera obligaţiilor publice, scutirea de serviciul militar fusese recunoscută de mult, el fiind incompatibil cu principiile lor religioase recunoscute ca atare. Drept compensaţie

pentru această scutire putea fi privită capitaţia particulară, vechea dare către templu, pe care trebuiau s-o plătească statului chiar dacă nu fusese impusă în acest sens. Cel puţin din timpul lui Severus sînt consideraţi în general apţi şi obligaţi să preia alte sarcini, ca, de exemplu, tutele şi magistraturi comunale; însă au fost scutiţi de acelea care contraveneau „superstiţiei" lor, avîndu-se în vedere că excluderea din magistraturile comunale se transforma tot mai mult dintr-un prejudiciu într-un privilegiu. În epoci mai tîrzii, această procedură s-a aplicat chiar şi în cazul funcţiilor de stat.

Unica intervenţie serioasă a puterii de stat în obiceiurile iudaice se referă la ceremonialul circumciziei; este însă probabil că măsurile luate împotriva acesteia nu au fost determinate de scrupule politico-religioase, ci au fost legate de interdicţia castrării, în parte rezultînd din neînţelegerea datinii evreieşti. Necuviinţa automutilării care luase proporţii tot mai însemnate a fost inclusă pentru prima dată de Domiţian în sfera faptelor pasibile de pedeapsă; cînd Hadrian, înăsprind acest articol, situă castrarea în sfera legii asupra omorului, şi circumcizia pare să fi fost concepută drept castrare; ce-i drept, această precizare trebuia şi era resimţită de evrei ca un atac împotriva fiinţei lor (p. 306), deşi el poate nici n-a fost intenţionat. Curînd după aceea, probabil în urma răscoalei provocate şi din această cauză, Pius permise circumcizia în cazul copiilor de origine iudaică; dimpotrivă, ca şi înainte, cea a sclavului de altă naţionalitate şi a prozelitului urma să antreneze pedeapsa aplicată în cazul castrării pentru toţi cei participanţi. Faptul avea şi o importanţă politică, întrucît convertirea formală la iudaism devenea astfel o crimă pasibilă de pedeapsă; şi este probabil ca interdicţia să nu fi fost decretată, ci menţinută în vigoare tocmai în acest sens. Ea trebuie să fi contribuit la izolarea severă a evreilor de cei de altă etnie.

Revenind asupra istoriei iudaismului în epoca de la Augustus pînă la Diocleţian, recunoaştem o transformare profundă a structurii, ca şi a poziţiei sale. La începutul acestei epoci el se prezintă ca o forţă naţională şi religioasă strîns ataşată de mica ţară de baştină, care s-a opus cu armele chiar şi guvernării imperiale înăuntrul şi în afara

Iudeii şi a dezvoltat pe tărîmul credinţei o colosală putere propagandistică. Este de înţeles de ce guvernul roman nu dorea să tolereze adorarea lui Iahve şi credinţa lui Moise altfel decît cultul lui Mithras şi credinţa lui Zoroastru. Reacţia împotriva acestui iudaism ermetic şi de sine stătător au constituit-o loviturile zdrobitoare ale lui Vespasian şi Hadrian împotriva ţării iudaice, ale lui Traian împotriva evreilor din diasporă, lovituri ale căror efecte depăşesc cu mult distrugerea nemijlocită a comunităţii şi diminuarea consideraţiei şi puterii evreilor. Într-adevăr, atît creştinismul, cît şi iudaismul de mai tîrziu sînt consecinţe ale acestei reacţii a Occidentului împotriva Orientului. Cu aceasta, cum s-a spus deja (p. 305), marea mişcare de propagandă, care a purtat concepţiile religioase mai profunde din Orient în Occident, s-a descătuşat de barierele strîmte ale naţionalităţii iudaice; chiar dacă ea nu a renunţat la învăţătura lui Moise şi la profeţi, s-a desprins totuşi de guvernarea fariseilor. De cînd Ierusalimul terestru a încetat să mai existe, idealurile creştine legate de viitor au devenit universale. Dar aceste catastrofe au generat atît noua credinţă, lărgită şi aprofundată, care-şi schimbă numele odată cu esenţa sa, cît şi îngustata şi împietrita ortodoxie care s-a regăsit, nu numai în Ierusalim, ci şi în ura împotriva acelora care o distruseseră şi, mai mult încă, împotriva mişcării spirituale superioare şi mai liberale care cristalizase creştinismul în iudaism. Puterea externă a evreilor fusese zdrobită, iar mai tîrziu nu mai întîlnim insurecţii de genul celor izbucnite la mijlocul epocii imperiale; împăraţii romani au anihilat statul în stat şi, întrucît creştinismul prelua veritabilul element periculos – răspîndirea propagandistică –, adepţii vechii credinţe, care se izolau de noua ligă, erau excluşi din evoluţia generală ulterioară. Dar dacă legiunile putuseră să distrugă Ierusalimul, iudaismul în sine nu putea fi dărîmat; şi ceea ce acţiona tămăduitor într-un sens, în celălalt s-a dovedit a fi o adevărată otravă. Iudaismul nu numai că era, ci şi a devenit altceva. O adîncă prăpastie a separat iudaismul timpurilor mai vechi, care făcea propagandă pentru credinţa sa, al cărui pronaos era ticsit de păgîni, al cărui preot aducea zilnic sacrificii pentru împăratul Augustus, şi rigidul rabinism care nu ştia şi nici nu

voia să ştie despre altceva decît sînul lui Avraam şi legea mozaică. Dintotdeauna, evreii fuseseră şi doriseră să fie străini; însă sentimentul înstrăinării, atît în rîndurile, cît şi împotriva lor, se accentuă acum într-un mod teribil, şi de ambele părţi erau suportate consecinţele sale veninoase şi dăunătoare. De la batjocura dispreţuitoare a lui Horatius împotriva evreului insistent din ghetoul roman este o cale lungă pînă la mînia solemnă pe care Tacitus o nutreşte faţă de această drojdie a omenirii pentru care tot ceea ce este pur este impur şi tot ceea ce este impur, pur; de-a lungul ei se răsfiră răscoalele acestui popor dispreţuit şi necesitatea înfrîngerii sale, cheltuindu-se necontenit bani şi oameni pentru asuprirea sa. Interdicţiile maltratării evreilor, mereu reluate în decretele imperiale, arată, cum era şi firesc, că vorbele celor culţi erau traduse în fapte de cei neinstruiţi. Evreii replicau cu măsuri similare. Ei se deziseră de literatura elenă, considerată acum pîngăritoare, şi se împotriviră chiar şi folosirii traducerii greceşti a Bibliei; purificarea tot mai accentuată a credinţei se îndrepta nu numai împotriva grecilor şi romanilor, dar în aceeaşi măsură şi împotriva „evreilor înjumătăţiţi” din Samaria şi a ereticilor creştini; bigotismul faţă de scrierile sfinte crescu pînă la înălţimile ameţitoare ale absurdităţii şi, îndeosebi, se stabili un ritual pe cît posibil şi mai sfînt, în ale cărui lanţuri împietriră orice viaţă şi gîndire. Abisul existent între amintita scriere *Despre sublim*, care se încumetă să-l compare pe Poseidon, cutremurătorul pămîntului şi al mării al lui Homer cu Iehova, creatorul soarelui strălucitor, şi începuturile Talmudului, care aparţin acestei epoci, desemnează opoziţia dintre iudaismul secolului I şi cel al secolului al III-lea. Convieţuirea dintre evrei şi celelalte naţiuni se dovedi a fi din ce în ce mai mult pe cît de inevitabilă, pe atît de insuportabilă în realităţile existente; se ascuţi opoziţia în credinţă, drept şi morală, iar trufia, ca şi ura reciprocă distrugeau morala de ambele părţi. Nu numai că aceste secole nu au încurajat egalizarea, dar, cu cît necesitatea ei se impunea tot mai mult de la sine, cu atît realizarea ei a fost împinsă spre orizonturi tot mai îndepărtate. Această îndîrjire, această aroganţă, această desconsideraţie, statornicite atunci, nu constituie, bineînţeles, nimic altceva decît

încolţirea inevitabilă a unei semănături poate la fel de inevitabile; dar moştenirea acestor timpuri apasă şi astăzi asupra omenirii.

1. Ura înverşunată a lui Gaius împotriva evreilor n-a fost cauza, ci urmarea agitaţiei antisemite de la Alexandria.
2. Apion vorbea şi scria despre toate şi despre orice, despre metale şi literele romane, despre magie şi hetaire, despre istoria străveche a Egiptului şi reţetele culinare ale lui Apicius; însă, înainte de toate, avu succes cu discursurile sale despre Homer, care-i aduseră dreptul de cetăţenie onorifică a numeroase oraşe greceşti. El descoperise că Homer îşi începuse *Iliada* cu nepotrivitul cuvînt μῆνις, deoarece, luate drept cifre, primele două litere reprezintă numărul cărţilor celor două epopei pe care urma să le scrie; el îl pomenea pe prietenul din Ithaca, de care era legat prin relaţii de ospitalitate şi care i-ar fi destăinuit regulile jocului de table al peţitorilor; mai mult, l-ar fi chemat pe Homer însuşi din Hades pentru a-l întreba despre patria sa; acesta ar fi venit şi i-ar fi dezvăluit-o, dar l-ar fi obligat să nu divulge nimic nimănui.
3. Apocalipsa este o remarcabilă mărturie a urii naţionale şi religioase a evreilor faţă de guvernarea occidentală; dar faptele sînt simplificate şi deplasate dacă – aşa cum procedează îndeosebi Renan – romanul de groază al lui Nero este ilustrat cu aceste culori. Pentru a lua naştere, ura populară evreiască nu a aşteptat cucerirea Ierusalimului şi, cum este firesc, nu a făcut nici o deosebire între Cezarul bun şi cel rău; ce-i drept, Antimesia al ei se numeşte Nero, dar în aceeaşi măsură Vespasian sau Marcus.
4. Este curată înşelătorie faptul că, în precuvîntarea la istoria războiului, omul de stat Iosephus dă de înţeles că evreii din Palestina s-ar fi bazat, pe de o parte, pe insurecţia ţinuturilor Eufratului, iar pe de alta, pe tulburările din Galia şi pe atitudinea ameninţătoare a germanilor, ca şi pe crizele anului celor patru împăraţi.
5. Nu este întru totul elucidat cum a fost reglementată situaţia militară din Siria după încheierea războiului partic din anul 63. În Orient staţionau la sfîrşitul războiului şapte legiuni: cele patru la origine siriene – a II-a *Gallica*, a IV-a *Ferrata*, a X-a *Fretensis*, a XII-a *Fulminata* – şi trei aduse din Occident – a IV-a *Scythica* din Moesia, a V-a *Macedonica*, probabil tot de acolo, a XV-a *Apollinaris* din Panonia. [...] Dintre cele patru legiuni care au cucerit Ierusalimul, cele două pînă atunci siriene au rămas în Orient – a X-a în Iudeea, a XII-a în Cappadocia –, în timp ce a V-a s-a întors în Moesia, iar a XV-a în Panonia.
6. În biografia lui Alexander: *Iudaeis privilegia reservavit, Christianos esse passus est*. Aici transpare evident poziţia privilegiată a evreilor faţă de creştini, care se bazează, la rîndul ei, pe faptul că cei dintîi formau o naţiune, iar cei din urmă, nu.

Capitolul XII

Egiptul

Cele două regate, Egiptul şi Siria, care s-au războit şi au rivalizat în toate privinţele o vreme atît de îndelungată, intrară, ambele cam în aceeaşi perioadă, sub stăpînirea romanilor. Chiar dacă aceştia nu au fructificat presupusul sau realul testament al lui Alexandru al II-lea (mort în anul 673, **81**) şi nu au confiscat ţara imediat, ultimii regi din dinastia lagidă au recunoscut totuşi clientela romană; litigiile pentru tron erau decise de senat, iar de cînd guvernatorul roman al Siriei, Aulus Gabinius, l-a readus cu trupele sale pe regele Ptolemaios Auletes în Egipt (699, **55**; III, pp. 107-108), legiunile romane nu au mai părăsit ţara. Asemenea celorlalţi regi clientelari, şi stăpînii Egiptului se angajară în războaiele civile la îndemnul guvernului pe care-l recunoşteau sau care îi impresiona mai mult; şi chiar dacă nu va fi elucidat niciodată rolul pe care Antonius intenţiona să-l confere patriei preaiubitei femei în fantasticul imperiu oriental al visurilor sale (p. 208), totuşi, guvernarea lui Antonius în Alexandria, ca şi ultima bătălie în faţa porţilor oraşului în ultimul război civil aparţin istoriei naţionale a Egiptului tot atît de puţin cît bătălia de la Actium celei a Epirului. Însă această catastrofă şi, legată de ea, moartea ultimei regine din dinastia Lagizilor îl determinară pe Augustus să renunţe la ocuparea tronului vacant şi să treacă regatul Egipt sub administraţie proprie. Această includere a ultimei regiuni de pe coasta Mării Mediterane în administraţia romană directă şi desăvîrşirea noii monarhii, care coincideau în timp şi realitate – aceasta din urmă pentru constituţie, cea dintîi pentru administraţia imensului imperiu –, reprezintă momentul de cotitură, sfîrşitul unei epoci vechi şi începutul alteia noi.

Înglobarea Egiptului în Imperiul Roman s-a petrecut într-un mod deosebit. Principiul de stat consacrat al diarhiei, altfel spus al

guvernării comune a celor două puteri supreme din imperiu, principele şi senatul, n-a fost aplicat, exceptînd cîteva districte de importanţă secundară, singur în cazul Egiptului; în această ţară, nu numai că senatul în sine, ca şi fiecare dintre membrii săi erau excluşi de la orice participare la guvernare, ci le era interzis senatorilor şi persoanelor de rang senatorial să intre în provincie. Aceasta nu înseamnă că Egiptul a fost legat de restul imperiului doar printr-o uniune personală; conform sensului şi spiritului constituţiei lui Augustus, principele, asemenea senatului, era un element integrator, permanent în acţiune, al structurii statului roman, iar stăpînirea sa asupra Egiptului era o parte din stăpînirea imperiului, identică cu guvernarea proconsulului din Africa1. Realităţile constituţionale pot fi clarificate mai degrabă prin analogie cu imperiul britanic care s-ar găsi în aceeaşi situaţie dacă ministerul şi parlamentul ar decide doar pentru metropolă, coloniile, dimpotrivă, fiind supuse guvernării absolute a împărătesei Indiei. Motivele care l-au determinat pe noul monarh să stabilească de la începutul autocraţiei sale această instituţie radicală, niciodată contestată, şi măsura în care aceasta a intervenit în relaţiile politice generale ţin de istoria generală a imperiului; aici ne revine sarcina să descriem realităţile interne ale Egiptului sub stăpînirea imperială.

Incluzînd ţinuturile elene sau elenizate în imperiu, romanii au conservat instituţiile existente şi au intervenit cu modificări doar acolo unde părea a fi absolut necesar; această regulă generală a fost aplicată pe deplin în cazul Egiptului. Cînd a devenit roman, Egiptul era, asemenea Siriei, o ţară cu dublă naţionalitate; şi aici, grecul se afla alături şi era superior indigenului, cel dintîi fiind stăpînul, cel de-al doilea sluga. Dar, de drept şi de fapt, relaţiile dintre cele două naţiuni erau în Egipt cu totul diferite faţă de cele din Siria.

Încă în epoca preromană şi cu atît mai mult în cea romană, Siria se găsea doar sub stăpînirea indirectă a guvernului central; ea era divizată fie în principate, fie în districte urbane autonome şi era administrată mai întîi de stăpînii locului sau de autorităţile comunale. Dimpotrivă, în Egipt nu existau nici principi locali, nici oraşe imperiale organizate după modelul grecesc. Cele două regiuni

administrative în care era împărţit Egiptul, „ţara” (ἡ χώρα) egiptenilor cu districtele sale (νομοί), la origine în număr de 36, şi cele două oraşe greceşti, Alexandria în Egiptul de Jos şi Ptolemais[2] în Egiptul de Sus, sînt strict despărţite şi manifest opuse, şi totuşi aproape identice. Districtul rural, ca şi cel urban nu numai că erau delimitate teritorial, dar erau şi distincte după origine; apartenenţa faţă de unul sau celălalt este independentă de domiciliu şi ereditară. Egipteanul din noma chemitiană îi aparţine cu ai săi, chiar dacă îşi are reşedinţa la Alexandria, în aceeaşi măsură în care alexandrinul stabilit la Chemmis face parte din comunitatea de cetăţeni din Alexandria. Centrul districtului rural este format întotdeauna de o aşezare urbană – cel al districtului chemitian, de exemplu, oraşul Panopolis, ivit în jurul templului lui Chemmis sau Pan – sau, exprimat în concepţie greacă, fiecare nomă îşi are metropola ei; din acest punct de vedere, fiecare district rural poate fi considerat şi district urban. În epoca creştină, nomele au devenit, asemenea oraşelor, baza diocezelor episcopale. Districtele rurale se fundamentează pe aşezămintele de cult, atotstăpînitoare în Egipt; centrul fiecăruia este sanctuarul unei anumite divinităţi şi, de obicei, el îşi declină numele de la aceasta sau de la animalul ei sacru; astfel, districtul chemitian poartă numele zeului Chemmis sau, după denumirea greacă, al lui Pan; altele pe cel al cîinelui, leului, crocodilului. Dar, pe de altă parte, nici districtele urbane nu sînt lipsite de un centru religios; zeul protector al Alexandriei este Alexandru, zeul protector din Ptolemais, primul Ptolemeu, iar preoţii instituiţi pentru cultul lor şi cel al urmaşilor lor sînt eponimi pentru ambele oraşe. Districtul rural este lipsit de orice autonomie; administraţia, fiscalitatea, jurisdicţia se găsesc în mîinile funcţionarilor regali şi colegialitatea, paladiul comunităţii greceşti şi romane, este exclusă aici din capul locului din toate forurile. Însă nici în cele două oraşe greceşti situaţia nu diferea cu mult. Ce-i drept, exista un corp de cetăţeni împărţit în file şi deme, dar nu un consiliu al comunităţii; e adevărat, magistraţii erau alţii şi purtau alte nume decît cei din nome, dar, fără excepţie, sînt magistraţi numiţi de rege şi, de asemenea, lipsiţi de o instituţie colegială. Abia Hadrian a acordat dreptul urban grecesc unei

localităţi egiptene, Antinoopolis, fondată în amintirea preferatului său înecat în Nil; iar mai tîrziu, Severus, poate pe cît în ciuda locuitorilor Antiohiei, pe atît în folosul egiptenilor, a acordat capitalei Egiptului, oraşului Ptolemais şi altor comunităţi egiptene, e drept, nu magistraţi urbani, ci un consiliu urban. E adevărat, în limba oficială oraşul egiptean s-a numit pînă atunci *nomos*, iar cel grecesc *polis*, dar un *polis* lipsit de arhonţi şi buleuţi este un termen fără conţinut. Situaţia este identică în domeniul emisiunii monetare. Nomele egiptene nu au deţinut dreptul de a bate monedă; cu atît mai puţin a emis Alexandria vreodată monede. Dintre toate provinciile sferei orientale a imperiului, Egiptul este singura care nu a cunoscut altă monedă decît cea regală. Lucrurile nu s-au schimbat nici în epoca romană. Împăraţii au suprimat abuzurile încetăţenite în timpul ultimilor Lagizi: Augustus a desfiinţat baterea monedelor lor de cupru, iar cînd Tiberius a reluat baterea monedelor de argint, a conferit banilor egipteni de argint aceeaşi valoare reală ca monedelor cu valoare intrinsecă din celelalte provincii ale imperiului. Însă, în principiu, caracterul emisiunii a rămas neschimbat3. Între *nomos* şi *polis* era o deosebire ca între zeul Chemmis şi zeul Alexandru; în privinţa administraţiei, nu exista nici o diferenţă. Egiptul se alcătuia dintr-o mulţime de localităţi egiptene şi cîteva localităţi greceşti, toate lipsite de autonomie şi toate aflate sub administraţia directă şi absolută a regelui şi a funcţionarilor desemnaţi de acesta.

Drept urmare, Egiptul a fost unica provincie romană lipsită de o reprezentanţă generală. Dieta era reprezentanţa generală a comunităţilor cu o administraţie proprie din provincie. În Egipt nu au existat însă asemenea comunităţi; nomele nu erau altceva decît districte administrative imperiale sau, mai degrabă, regale, iar Alexandria nu numai că deţinea o poziţie unică, dar era, de asemenea, lipsită de o organizare municipală propriu-zisă. Pe bună dreptate, preotul aflat în fruntea capitalei ţării se numea „Preotul suprem al Alexandriei şi al întregului Egipt”; într-un anumit sens, el poate fi comparat cu asiarhul sau cu bitiniarhul din Asia Mică, însă prin aceasta camuflăm numai profunda deosebire dintre formele de organizare.

În mod corespunzător, stăpînirea din Egipt are un caracter cu totul diferit faţă de restul teritoriului civilizaţiei greceşti şi romane, unificat pînă la urmă sub guvernarea imperială. Acest teritoriu este administrat de comunitate fără excepţie; stăpînul imperiului nu este nimic altceva decît căpetenia numeroaselor comunităţi de cetăţeni mai mult sau mai puţin autonome; alături de avantaje se manifestă pretutindeni dezavantajele şi pericolul autoadministrării. În Egipt, stăpînul este rege, locuitorul ţării este supusul său, administraţia este cea a domeniului. Această administraţie din principiu exercitată în mod absolutist de sus în jos, pe de o parte, şi îndreptată spre bunăstarea egală a tuturor supuşilor fără deosebire de rang şi avere, pe de alta, constituie particularitatea guvernării lagide, dezvoltată probabil mai degrabă prin elenizarea vechii dominaţii a faraonilor decît din stăpînirea universală organizată pe baze urbane, aşa cum a fost concepută de marele Macedonean şi cum şi-a găsit expresia cea mai avansată în Noua Macedonie siriană (p. 253). Sistemul reclama un rege care nu numai că era comandantul său militar, ci era angajat într-o muncă administrativă necontenită, o ierarhie de funcţionari, dezvoltată şi sever disciplinată, o justiţie lipsită de consideraţie atît faţă de cei nobili, cît şi faţă de cei umili; şi întrucît aceşti stăpîni şi-au asociat, în parte pe bună dreptate, numele de *binefăcător* (εὐεργέτης), monarhia Lagizilor poate fi comparată cu cea a lui Frederic cel Mare, apropiindu-se de aceasta foarte mult în trăsăturile de bază. Însă şi Egiptul se confruntase cu reversul ei: prăbuşirea inevitabilă a unui sistem ajuns în mîini incapabile. Dar noma rămase, iar principatul lui Augustus alături de stăpînirea senatorială nu este nimic altceva decît însoţirea guvernării Lagizilor cu vechea dezvoltare urbană şi federativă.

O altă consecinţă a acestei forme de guvernare este superioritatea administraţiei egiptene, categorică îndeosebi din punct de vedere financiar, faţă de aceea a celorlalte provincii. Epoca preromană poate fi desemnată ca o încleştare dintre puterea financiară dominantă a Egiptului şi regatul asiatic, care, spaţial, ocupa restul Orientului; într-un anumit sens, ea se continuă în epoca romană, întrucît finanţele imperiale le întrec pe cele ale senatului

îndeosebi datorită stăpînirii exclusive a Egiptului. Dacă scopul statului se rezumă la stoarcerea unei sume cît mai mari dintr-un anumit ţinut, Lagizii au fost în lumea veche de-a dreptul maeştrii politicii. Îndeosebi pe acest tărîm, ei au devenit magiştri şi modele ale cezarilor. Veniturile romanilor rezultate din Egipt nu pot fi stabilite cu exactitate. În epoca persană, Egiptul plătise un tribut anual de 700 de talanţi babilonieni, aproximativ 4.000.000 de mărci; în culmea gloriei lor, veniturile anuale ale Ptolemeilor din Egipt sau, mai degrabă, din posesiunile lor în general se cifrau la 12.800 de talanţi egipteni de argint, sau 57 de milioane de mărci, la care se adăugau 1.500.000 de artabe de grîu, echivalentul a 591.000 de hectolitri; la sfîrşitul stăpînirii lor îndestulătoare, 6.000 de talanţi sau 23.000.000 de mărci. Anual, romanii obţineau din Egipt a treia parte din grîul necesar pentru consumul în capitală, 20.000.000 de baniţe romane4, echivalentul a 1.740.000 de hectolitri; însă o parte provenea neîndoielnic din domeniile propriu-zise, alta fiind livrată poate drept despăgubire, în timp ce, pe de altă parte, impozitele egiptene trebuie să fi fost fixate cel puţin într-o proporţie însemnată în bani, astfel încît nu avem posibilitatea să stabilim veniturile egiptene ale tezaurului imperial nici cu oarecare aproximaţie. Însă importanţa lor decisivă pentru economia romană de stat nu este dată doar de mărimea lor, ci mai ales de modelul oferit mai întîi pentru posesiunile domeniale imperiale din celelalte provincii şi, în general, pentru întreaga administraţie imperială, aspect care va fi analizat cu ocazia prezentării acesteia din urmă.

Dar dacă administraţia autonomă comunală nu şi-a găsit locul în Egipt, neexistînd în această privinţă o deosebire reală între cele două naţiuni care alcătuiau acest stat, ca şi pe cel sirian, între ele s-a ridicat o barieră de altă natură, lipsind în acest caz paralelismul sirian. Conform ordinii cuceritorilor macedoneni, originea naţională egipteană îi descalifica pe cei în cauză pentru toate magistraturile publice şi serviciul militar superior. Atunci cînd statul acordă cetăţenilor săi o alocaţie, ea se rezumă la cei ai comunităţilor greceşti; dimpotrivă, capitaţia era plătită doar de egipteni, iar sarcinile comunale care apăsau asupra autohtonilor din diferitele

districte egiptene nu-i priveau pe alexandrinii stabiliţi aici. Deşi vinovăţia era ispăşită atît de spinarea egipteanului, cît şi de cea a alexandrinului, cel de-al doilea se putea totuşi lăuda – şi se proceda întocmai – că era bătut cu vergeaua, şi nu cu biciul asemenea celui dintîi. Egiptenii nu aveau acces nici la posibilitatea obţinerii dreptului mai bun de cetăţenie. Listele de cetăţeni ale celor două mari oraşe greceşti din Egiptul de Jos şi de Sus, rînduite şi numite de cei doi întemeietori ai statului, includeau populaţia dominantă, iar în Egiptul Ptolemeilor deţinerea dreptului de cetăţenie al unuia dintre aceste oraşe era de egală importanţă cu deţinerea dreptului de cetăţenie romană în Imperiul Roman. Ptolemeii au aplicat întocmai sfatul pe care Aristotel l-a dat lui Alexandru, de a fi pentru eleni un conducător (ἡγεμών), iar pentru barbari un stăpîn, de a-i îngriji pe cei dintîi ca prieteni şi tovarăşi şi de a profita de cei din urmă ca de nişte animale şi plante. Regele, mai mare şi mai generos decît magistrul său, a reluat ideea în accepţiunea superioară a transformării barbarilor în eleni sau, cel puţin, a înlocuirii aşezărilor barbare cu altele elene; urmaşii i-au oferit acestui proces aproape pretutindeni, şi îndeosebi în Siria, un vast cîmp de acţiune5. În Egipt nu au fost luate asemenea măsuri. Ce-i drept, stăpînii lui încercau să se apropie de indigeni îndeosebi pe tărîmul religios şi să stăpînească nu ca greci asupra egiptenilor, ci, mai degrabă, ca zei pămînteni asupra supuşilor în general; acestui deziderat nu-i contravenea îndreptăţirea diferită a supuşilor, aşa cum nici privilegierea legală şi reală a nobilimii în timpul guvernării lui Frederic cel Mare n-a exclus dreptatea egală faţă de cei nobili şi de cei umili.

Aşa cum romanii continuau în Orient opera grecilor în general, la fel nu numai că nu a fost abolită excluderea egiptenilor indigeni de la accesul la dreptul de cetăţenie grecească, ci ea a fost extinsă şi asupra dreptului de cetăţenie romană. Dimpotrivă, grecul egiptean putea să-l obţină pe cel din urmă ca oricare alt necetăţean. Bineînţeles, asemenea cetăţeanului roman din Galia, nu i-a fost permisă intrarea în senat, iar în cazul Egiptului această limitare a fost menţinută mult mai mult timp decît în cazul Galiei; primele excepţii datează abia de la începutul secolului al III-lea şi, ca regulă,

ea nu a fost abolită nici în secolul al V-lea. În Egipt, poziţiile funcţionarilor superiori, aşadar ale celor răspunzători pentru întreaga provincie, ca şi posturile de ofiţeri au fost rezervate cetăţenilor romani, drept calificare fiind cerut calul de cavaler. Această condiţie era statornicită prin reglementările generale din imperiu, iar în Egiptul primilor Lagizi macedonenii deţinuseră şi ei privilegii similare faţă de ceilalţi greci. Sub stăpînirea romană magistraturile de rang secundar au rămas, ca şi pînă atunci, inaccesibile pentru egiptenii indigeni, fiind ocupate de greci, mai întîi de cetăţenii oraşelor Alexandria şi Ptolemais. Dacă serviciul militar imperial reclama cetăţenia romană pentru prima clasă, în cazul legiunilor staţionate chiar în Egipt a fost primit deseori şi grecul egiptean, acordîndu-i-se dreptul de cetăţenie romană cu ocazia recrutării. Categoria trupelor auxiliare nu impunea nici o restricţie pentru acceptarea grecilor, însă egiptenii n-au fost folosiţi nici aici, sau au fost folosiţi foarte rar; au fost recrutaţi în schimb mai tîrziu în număr mare pentru clasa inferioară, echipajul de flotă fiind alcătuit în epoca imperială timpurie încă din sclavi. E adevărat, în decursul timpului, lipsa de consideraţie faţă de egiptenii indigeni a pierdut din severitate, ei ajungînd deseori la dreptul de cetăţenie grecească şi, cu ajutorul acesteia, şi la cea romană; în general însă, guvernarea romană n-a fost decît continuarea atît a stăpînirii, cît şi a exclusivităţii greceşti. Guvernarea macedoneană se mulţumise cu Alexandria şi Ptolemais; doar în această provincie guvernarea romană nu a fondat nici o colonie6.

Şi realităţile lingvistice din Egipt au rămas sub romani, în esenţă, identice cu cele stabilite de Ptolemei. Exceptînd armata, unde domina latina, greaca s-a menţinut ca limbă oficială în relaţiile dintre forurile superioare. Împăraţii romani şi guvernatorii lor nu s-au folosit niciodată de limba autohtonă, radical diferită de limbile semitice şi ariene, poate înrudită cu cea a berberilor din Africa de Nord, şi de scrierea autohtonă; dacă traducerile greceşti trebuiau să fie adăugate documentelor oficiale scrise în egipteană încă din timpul Ptolemeilor, succesorii lor trebuie să fi procedat cel puţin la fel. Ce-i drept, în măsura în care era impus de ritual sau util din alte puncte

de vedere, egiptenii se puteau folosi şi de limba naţională, şi de străvechile şi sacrele semne grafice; pe de altă parte, în această veche patrie a întrebuinţării scrisului, limba naţională, singura cunoscută publicului larg, şi scrierea consacrată trebuiau să fie îngăduite în relaţiile cotidiene nu numai pentru redactarea contractelor private, ci şi pentru chitanţele de impozite şi alte asemenea acte. Aceasta era însă o concesie şi elenismul dominant se străduia să-şi lărgească imperiul. Eforturile de a acorda concepţiilor şi tradiţiilor dominante din ţară o expresie general valabilă şi în greacă au conferit în Egipt denumirilor paralele un uz care nu se înregistrează nicăieri altundeva. Toate zeităţile egiptene, ale căror nume nu deveniseră deja curente pentru greci, ca, de exemplu, Isis, au fost înzestrate cu nume greceşti corespunzătoare sau necorespunzătoare; cam jumătate dintre localităţi şi o mulţime de persoane purtau atît un nume indigen, cît şi unul grecesc. Pe această cale elenizarea s-a impus treptat. Pe monumentele păstrate, vechea scriere sacră este întîlnită pentru ultima dată în timpul împăratului Decius, la mijlocul secolului al II-lea; amîndouă au dispărut mult mai repede din uzul comun. Prin aceasta se exprimă neglijarea şi decăderea elementelor autohtone ale civilizaţiei. Apoi, limba naţională, limba copţilor, asemenea celei siriene, a cunoscut în epoca imperială tîrzie o regenerare limitată, datorită introducerii creştinismului şi eforturilor care vizau realizarea unei literaturi popular-creştine; ea s-a menţinut mult timp în localităţile izolate şi în păturile inferioare şi a dispărut abia în secolul al XVII-lea.

În privinţa guvernării trebuie luată în considerare îndeosebi suprimarea curţii şi a reşedinţei, consecinţa necesară a confiscării ţării de către Augustus. A rămas ceea ce putea rămîne. În inscripţiile redactate în limba naţională, deci destinate doar egiptenilor, împăraţii, la fel ca, odinioară, Ptolemeii, sînt desemnaţi ca regi ai Egiptului de Sus şi de Jos şi ca aleşi zeilor egipteni; acestora li se adaugă, spre deosebire de Ptolemei, titlul de Mari Regi[7]. Timpul era măsurat în Egipt, ca şi pînă atunci, după calendarul încetăţenit, iar cronologia regală a trecut acum în seama împăraţilor romani; cupa de aur, pe care regele o arunca în iunie în apele crescînde ale Nilului,

era aruncată acum de viceregele roman. Dar cu aceasta nu se obţinuse prea mult. Împăratul roman nu putea îndeplini rolul regelui egiptean, incompatibil cu poziţia sa în imperiu. Odată cu primul guvernator trimis în Egipt, noul stăpîn al ţării trăi experienţe neplăcute din cauza reprezentării printr-un subordonat; destoinicul ofiţer şi talentatul poet, care nu se putu abţine să nu-şi graveze numele pe piramide, a fost destituit şi-şi găsi sfîrşitul din această cauză. Ridicarea unor bariere era inevitabilă. Asemenea regelui autohton, guvernatorul roman trebuia să conducă afacerile care reveneau principelui conform atît sistemului lui Alexandru8, cît şi structurii principatului; însă nu putea nici să pară, nici să fie rege. Este sigur că această realitate a fost resimţită profund şi înjositor în al doilea oraş al lumii. Simpla schimbare a dinastiei aproape că n-ar fi fost resimţită. Însă o curte asemenea celei a Ptolemeilor, structurată conform ceremonialului faraonilor, regele şi regina în veşmintele lor de zei, pompa procesiunilor sărbătoreşti, recepţia colegiilor sacerdotale şi a soliilor, banchetele de la curte, grandioasele ceremonii de încoronare, ale depunerii jurămîntului, căsătoriei, înmormîntării, funcţiile de curtean ale gardienilor personali şi ale gardianului-şef (ἀρχισωματοφύλαξ), ale primului şambelan (εἰσαγγελεύς), ale şefului maeştrilor mesei (ἀρχεγέατγρος), ale şefului maeştrilor de vînătoare (ἀρχιχυνηγός), verii şi prietenii regelui, cei decoraţi – pentru alexandrini, toate acestea au apus pentru totdeauna odată cu transferarea reşedinţei de pe Nil pe Tibru. Doar cele două faimoase biblioteci alexandrine, cu toate accesoriile şi tot personalul lor, au rămas ca un rest al vechii splendori regale. Este neîndoielnic că deposedarea regenţilor săi a însemnat pentru Egipt pierderi mult mai mari decît pentru Siria; bineînţeles, ambele naţiuni erau în situaţia de a accepta tot ceea ce li se impunea şi atît în cel dintîi, cît şi în cea din urmă nu s-a îndrăznit nici să se conceapă ideea răzvrătirii pentru recîştigarea puterii universale pierdute.

Aşa cum s-a evidenţiat mai sus, administraţia ţării era încredinţată unui „locţiitor”, altfel spus viceregelui; căci deşi noul stăpîn, luînd în considerare poziţia sa din imperiu, s-a abţinut şi în Egipt să-şi însuşească sau să acorde denumirile regale

reprezentanţilor săi superiori, în realitate el a deţinut stăpînirea întru totul ca succesor al Ptolemeilor, reunificînd întreaga putere civilă şi militară în mîinile sale şi ale guvernatorului său. Am remarcat deja că nici necetăţenii şi nici senatorii nu puteau ocupa această funcţie; uneori ea a fost încredinţată unor alexandrini, care dobîndiseră dreptul de cetăţenie şi, în mod excepţional, calul de cavaler. În rest, această funcţie le întrecea la început prin rang şi influenţă pe toate celelalte din rîndul magistraturilor nesenatoriale, ulterior fiind întrecută doar de comandamentul gărzii imperiale. În afară de ofiţerii propriu-zişi, a căror situaţie se deosebea de sistemul general doar prin excluderea senatorului şi titulatura inferioară a comandantului legiunii determinată de această realitate (*praefectus* în loc de *legatus*), guvernatorul era sprijinit de alţi magistraţi, ale căror prerogative se întindeau, de asemenea, asupra întregului Egipt: un magistrat suprem al justiţiei (*iuridicus Aegypti*) şi un administrator suprem al finanţelor; şi aceştia erau cetăţeni romani din ordinul ecvestru şi, se pare, nu erau preluaţi din modelul administrativ al Ptolemeilor, ci alăturaţi şi subordonaţi guvernatorului din celelalte provincii imperiale.

Toţi ceilalţi magistraţi răspund numai de diferitele districte, fiind, în principal, preluaţi din sistemul Ptolemeilor. Un simptom remarcabil pentru respingerea tot mai accentuată a elementului autohton din magistratură în decursul epocii imperiale era desemnarea conducătorilor celor trei provincii, Egiptul de Jos, Egiptul de Mijloc şi Egiptul de Sus, care, înzestraţi asemenea guvernatorului, exceptînd comanda de pe acelaşi teritoriu, erau aleşi în perioada lui Augustus dintre grecii egipteni, iar mai tîrziu, asemenea magistraţilor superiori propriu-zişi, din cavalerimea romană.

Acestor autorităţi superioare şi mijlocii le erau subordonaţi magistraţii locali, conducătorii oraşelor egiptene şi greceşti, alături de numeroşii subalterni angajaţi în sistemul de percepere şi strîngere a multiplelor taxe comerciale impuse, iar în cadrul fiecărui district, conducătorii subunităţilor administrative şi ai satelor, funcţii considerate mai degrabă o povară decît o onoare, fiind impuse de

magistratul superior, cu excepţia alexandrinilor, indigenilor sau, în general, a celor domiciliaţi aici; cea mai importantă din această categorie, conducerea nomei, era acordată de către guvernatorul însuşi pe o perioadă de trei ani. Autorităţile locale ale oraşelor greceşti erau diferite prin număr şi titulatură; îndeosebi la Alexandria funcţionau patru magistraţi superiori: preotul lui Alexandru (ἐξηγητής), scribul urban (ὑπομνηματογράφος), judecătorul suprem (ἀρχιδιχαστής) şi maestrul paznicilor de noapte (νυχτερινὸς στρατηγός). Este de la sine înţeles că erau mai respectaţi decît strategii nomelor, fapt dovedit de veşmîntul de purpură care îi revenea celui dintîi. De altfel, şi ei datează din epoca Ptolemeilor şi, asemenea conducătorilor nomelor, guvernul roman îi desemna din rîndul localnicilor pe o anumită perioadă. În categoria acestor conducători urbani nu se găseau magistraţi romani numiţi de împărat. Acesta din urmă îl numea însă pe preotul Muzeului, care era în acelaşi timp şi preşedintele Academiei alexandrine a ştiinţelor, dispunînd şi de însemnatele mijloace băneşti ale respectivei instituţii; de asemenea, guvernul de la Roma trimitea magistraţi de rang ecvestru pentru supravegherea mormîntului lui Alexandru, a edificiilor legate de acesta şi a altor poziţii importante din capitala Egiptului.

Bineînţeles, alexandrinii şi egiptenii au fost antrenaţi în mişcările pretendenţilor pornite din Orient, angajîndu-se întotdeauna; astfel, aici au fost proclamaţi împăraţi Vespasian, Cassius, Niger, Macrianus (p. 245), Vaballathus, fiul Zenobiei, Probus. În toate aceste cazuri, iniţiativa nu a aparţinut însă nici cetăţenilor din Alexandria, nici trupelor egiptene desconsiderate, iar cele mai multe dintre aceste revoluţii, şi cele eşuate, nu au avut consecinţe deosebit de grave pentru Egipt. Dar mişcarea legată de numele Zenobiei (pp. 246-247) a devenit pentru Alexandria şi întregul Egipt aproape la fel de catastrofală ca pentru Palmyra. În oraşe şi sate, partizanii Palmyrei şi cei ai Romei se înfruntau cu armele şi torţele incendiare. La graniţa de sud, se pare în înţelegere cu adepţii palmireenilor din rîndul populaţiei egiptene, pătrunseră blemienii barbari şi ocupară o mare parte din Egiptul de Sus. La Alexandria se suspendară relaţiile dintre

cele două cartiere învrăjbite; chiar şi expedierea scrisorilor era dificilă şi periculoasă. Străzile erau pline de sînge şi ticsite de cadavre neîngropate. Epidemiile bîntuiau şi mai necruţător decît tăişul sabiei; şi ca să nu lipsească nici unul dintre cei patru călăreţi ai apocalipsului, Nilul nu se mai revărsă, foametea asociindu-se celorlalte plăgi. Populaţia scăzu în asemenea măsură încît, după cum afirma un contemporan, înainte la Alexandria trăiau mai mulţi moşnegi decît erau acum cetăţeni. Cînd generalul Probus, trimis de Claudius, cîştigă în sfîrşit supremaţia, un mare număr dintre partizanii Palmyrei, printre ei majoritatea membrilor consiliului, se retraseră în puternica fortăreaţă Prucheion, din imediata vecinătate a oraşului; şi deşi majoritatea se supuse cînd Probus promise cruţarea vieţii celor care se vor preda, o bună parte din populaţie stărui totuşi în această luptă a disperării, pînă la limitele posibilului. Înfrîntă pînă la urmă prin înfometare (270), fortăreaţa a fost dărîmată, devenind o ruină; însă oraşul îşi pierdu zidurile. Blemienii s-au mai menţinut în ţară ani de-a rîndul; abia împăratul Probus a recucerit oraşele Ptolemais şi Koptos şi i-a alungat din Egipt. Starea de criză provocată de aceste tulburări prelungite trebuie să fi produs unica revoluţie[9] care poate fi dovedită în cazul Egiptului. Nu cunoaştem cauzele şi scopurile, însă, în timpul guvernării lui Diocleţian, atît egiptenii indigeni, cît şi cetăţenii de la Alexandria se răzvrătiră împotriva guvernului existent. Au fost proclamaţi ca anticezari Lucius Domitius Domitianus şi Achilleus, dacă cele două nume nu desemnează cumva o singură persoană; rebeliunea a durat 3-4 ani; trupele guvernului distruseră oraşele Busiris, din deltă, şi Koptos, în apropiere de Teba, după opt luni de asediu, care a fost condus de Diocleţian în persoană, fiind înfrîntă în sfîrşit şi capitala (primăvara 297). Nimic nu arată mai evident decăderea bogatei ţări, întru totul dependentă de pacea internă şi externă, decît dispoziţia decretată de acelaşi Diocleţian în anul 302: o parte din grîul egiptean, trimis pînă atunci la Roma, trebuia acordată corpului de cetăţeni din Alexandria. E adevărat, aceasta este una dintre măsurile îndreptate spre decapitalizarea Romei; însă Diocleţian, neavînd nici un temei să-i favorizeze tocmai pe alexandrini, nu le-ar fi acordat această gratificaţie dacă n-ar fi fost

absolut necesară.

Este cunoscut că, din punct de vedere economic, Egiptul este îndeosebi o ţară agricolă. Ce-i drept, „pămîntul negru” – semnificaţia termenului autohton *Chemi* – nu este nimic altceva decît o îngustă fîşie dublă, întinsă de la ultima cataractă de la Syene, graniţa meridională a Egiptului propriu-zis, pe o distanţă de 120 de mile, de ambele maluri ale măreţului Nil, care-şi revarsă apele spre Marea Mediterană prin deşertul galben care-l însoţeşte de ambele părţi. Doar în ultima sa porţiune, „Darul fluviului”, Delta Nilului, se desfăşoară între numeroasele sale braţe ale revărsării pe o întindere mai mare. Recolta acestor regiuni depinde an de an de Nil şi de cei 16 coţi ai perioadei sale de nivel maxim, părintele înconjurat de cei 16 copii zburdalnici, cum este înfăţişat zeul fluviului de arta grecilor; pe bună dreptate, arabii au dat coţilor inferiori numele „arhanghelilor morţii”, căci dacă rîul nu-şi atinge cotele maxime, întreaga ţară egipteană e năpăstuită de foamete şi distrugere. Însă, în general, Egiptul – unde cheltuielile pentru cultivare sînt extrem de reduse, unde grîul rodeşte însutit şi unde rentează şi legumicultura, viticultura, plantarea pomilor fructiferi, îndeosebi a curmalului şi creşterea animalelor – nu numai că poate hrăni o populaţie densă, dar dispune de posibilităţi largi de a trimite cereale şi în străinătate. Această situaţie a determinat pierderea bogăţiilor ţării după instaurarea dominaţiei străine. Ca în epoca persană şi ca în zilele noastre, Nilul se revărsa şi egiptenii trudeau în principal pentru străinătate; de aceea, Egiptul deţine un rol important în istoria Romei imperiale. După scăderea producţiei proprii de cereale a Italiei şi după ce Roma devenise cel mai mare oraş al lumii, ea avea nevoie de o aprovizionare fluentă în cereale transmarine ieftine; iar principatul s-a consolidat mai ales prin soluţionarea sarcinii deloc uşoare de a garanta şi a înlesni aprovizionarea capitalei şi din punct de vedere financiar. Acest sistem se baza pe stăpînirea Egiptului şi, întrucît ţara era subordonată exclusiv împăratului, el intimida Italia cu dependenţele sale prin intermediul acestei provincii. Cînd Vespasian năzui la guvernare, îşi trimise trupele spre Italia, însă el merse în Egipt şi cuceri Roma cu ajutorul flotei grîului. De fiecare dată cînd

vreun regent a reflectat, fapt atestat sau doar presupus, asupra mutării reşedinţei guvernului în Orient, aşa cum se povesteşte despre Caesar, Antonius, Nero, Geta, gîndurile s-au îndreptat ca de la sine nu către Antiohia, cu toate că aceasta era reşedinţa obişnuită a Orientului, ci către locul de baştină şi bastionul principatului, Alexandria.

Din această cauză, guvernul roman nu s-a dedicat nicăieri cu mai multă fervoare ameliorării agriculturii ca în Egipt. Întrucît este dependentă de inundaţiile Nilului, suprafaţa propice cultivării a putut fi substanţial lărgită cu ajutorul unor construcţii hidrotehnice executate sistematic – canale artificiale, diguri, rezervoare. În epocile bune ale Egiptului, leagănul sforii de măsurat şi al construcţiilor, se făcuseră paşi însemnaţi în această direcţie, însă aceste realizări decăzuseră puternic în timpul ultimelor guvernări mizerabile şi strîmtorate din punct de vedere financiar. Ca urmare, romanii îşi inaugurară stăpînirea cu toată vrednicia atunci cînd Augustus dădu ordinul ca trupele staţionate în Egipt să cureţe şi să reînnoiască toate canalele Nilului. În timp ce în jurul datei ocupării ţinutului o recoltă reuşită avea nevoie de un nivel al apei de 14 coţi, la 8 coţi aşteptîndu-se o recoltă proastă, mai tîrziu, după reamenajarea canalelor, erau suficienţi doar 12 coţi pentru recolta reuşită, 8 coţi dînd încă roade îndestulătoare. Cîteva secole mai tîrziu, împăratul Probus nu numai că a eliberat Egiptul de etiopieni, ci a refăcut şi construcţiile hidrotehnice de pe Nil. Putem admite, în general, că urmaşii mai buni ai lui Augustus au administrat ţara cam în acelaşi spirit şi că agricultura egipteană s-a aflat într-o continuă stare înfloritoare, mai ales dacă se ia în considerare pacea internă din perioada principatului, aproape neîntreruptă în decursul secolelor. Nu putem stabili cu exactitate care au fost repercusiunile acestor realităţi asupra egiptenilor. Veniturile din Egipt se bazau în bună parte pe posesiunile domeniale imperiale care includeau, atît în epoca romană, cît şi în cea anterioară, o bună parte din întregul areal; în acest ţinut, mai ales datorită costurilor mici ale cultivării, micii arendaşi, principalii furnizori, trebuie să fi rămas cu o cotă redusă din recoltă sau trebuie să fi plătit o arendă mare în bani. Dar şi

numeroşii proprietari, dispunînd aproape exclusiv de mici suprafeţe, trebuie să fi plătit un impozit funciar ridicat, fie în natură, fie în numerar. Neîndoielnic, populaţia agricolă, mulţumită cu puţin, a rămas numeroasă chiar şi în epoca imperială; dar sub stăpînirea străină romană, povara impozitelor, atît prin sine, cît şi prin exportarea recoltei, apăsa asupra Egiptului cu mai mare greutate decît guvernarea Ptolemeilor, nicidecum blîndă.

Agricultura era doar o parte a economiei Egiptului; cu cît acest ţinut era net superior Siriei în acest domeniu, cu atît devansa Africa preponderent agricolă prin starea înfloritoare a fabricilor şi relaţiilor sale comerciale. Prin vechime, amploare şi faimă, fabricarea de pînzeturi din Egipt era cel puţin egală cu cea din Siria şi chiar dacă în această epocă sortimentele mai fine erau produse preponderent în Siria şi Fenicia10, ea s-a impus pe întreaga perioadă a cezarilor; cînd Aurelian incluse între furniturile Egiptului către capitala imperiului şi alte mărfuri decît cerealele, nu lipsiră pînzeturile şi cîlţii. Atît prin colorit, cît şi prin forme, alexandrinii ocupau incontestabil primul loc în domeniul sticlăriei fine; mai mult, după părerea lor, deţineau chiar monopolul, întrucît anumite tipuri optime puteau fi produse doar cu material egiptean. Ei îl deţineau în orice caz în privinţa papirusului. Această plantă, în Antichitate cultivată pe scară largă pe rîurile şi lacurile Egiptului de Jos, rodind numai aici, furniză indigenilor atît hrană, cît şi material pentru funii, coşuri şi bărci, dar şi material de scris pentru întreaga lume literară. Veniturile realizate de pe urma ei pot fi estimate din măsurile luate de senatul roman atunci cînd papirusul se împuţină şi aproape dispăru de pe piaţa romană; şi întrucît prepararea trudnică putea fi făcută doar la faţa locului, nenumăraţi oameni trebuie să fi trăit în Egipt de pe urma ei. Furniturile de mărfuri alexandrine stabilite de Aurelian pentru capitala imperiului mai cuprindeau sticla şi papirusul11. Prin sistemul cererii şi ofertei, relaţiile cu Orientul trebuie să fi exercitat multiple influenţe asupra fabricaţiei egiptene. Aici au fost produse ţesături pentru exportul spre Orient, respectîndu-se particularităţile din ţinutul respectiv; hainele obişnuite ale locuitorilor din Habeş erau de fabricaţie egipteană; stofele minunate, datorate îndeosebi ţesătoriei

în mai multe culori şi în aur practicate cu măiestrie la Alexandria, se îndreptau spre Arabia şi India. În comerţul ţărmului african, coralele de sticlă confecţionate în Egipt deţineau acelaşi rol ca şi în ziua de astăzi. India cumpăra atît pahare de sticlă, cît şi sticlă brută pentru industria proprie; se spune că şi la curtea chineză vasele de sticlă donate împăratului, ca omagiu, de străinii romani ar fi stîrnit mirarea tuturor. Ca daruri consacrate, negustorii egipteni duceau regelui axomiţilor (Habeş) vase de aur şi de argint făurite după obiceiul pămîntului, iar monarhilor civilizaţi de pe coastele Arabiei meridionale şi ale Indiei, printre altele, şi statui, probabil din bronz, şi instrumente muzicale. Dimpotrivă, materialele fabricaţiei de lux, provenite din Orient, îndeosebi fildeş şi baga, n-au fost prelucrate atît în Egipt, cît, în principal, la Roma. În sfîrşit, epoca, niciodată egalată în lume prin măreţele construcţii publice, a beneficiat de preţiosul material de construcţii pe care-l furnizau carierele egiptene de piatră, utilizat în cantităţi enorme şi în afara Egiptului: frumosul granit roşu de la Syene, *breccia verde* din ţinutul de la Kosêr, bazaltul, alabastrul, din timpul lui Claudius, granitul cenuşiu şi, mai ales, porfirul munţilor din amonte de Myos Hormos. Ce-i drept, în cele mai multe cazuri, exploatarea acestor materiale era realizată în avantajul tezaurului imperial prin deportaţi; însă ţara şi îndeosebi Alexandria trebuie să fi beneficiat cel puţin de pe urma transportării lor. Amploarea relaţiilor comerciale şi a fabricaţiei egiptene este relevată într-o notă, întîmplător conservată, referitoare la o ambarcaţiune de transport (ἄχατος) lăudată pentru mărimea sa, care a transportat la Roma obeliscul aşezat acum lîngă Porta del Popolo, împreună cu baza sa; în afară de acesta, ea a transportat 200 de marinari, 1.200 de pasageri, 400.000 de baniţe romane (echivalentul a 34.000 de hectolitri) de grîu şi o încărcătură de pînzeturi, sticlă, hîrtie şi piper. „Alexandria" – ne spune un scriitor roman din secolul al III-lea – „este un oraş al abundenţei, bogăţiei şi opulenţei, în care nimeni nu stă degeaba; unul este sticlar, altul fabricant de hîrtie, al treilea ţesător; singurul zeu este banul". Într-o anumită măsură, această afirmaţie este valabilă pentru întreaga ţară.

Mai jos vom vorbi amănunţit despre relaţiile comerciale ale

Egiptului cu ţinuturile învecinate din sud, ca şi cu Arabia şi India. Relaţiile cu ţinuturile de la Marea Mediterană sînt rareori menţionate, fapt ce se datorează, în parte, caracterului lor cotidian, neexistînd motive serioase pentru a-l evidenţia în mod special. Cerealele egiptene erau transportate în Italia de corăbieri egipteni; drept urmare, apăru la Portus, lîngă Ostia, un sanctuar care-l imita pe cel al lui Serapis din Alexandria, adăpostind comunitatea de corăbieri; însă este foarte puţin probabil ca aceste corăbii de transport să fi fost angajate la scară largă în distribuirea mărfurilor plecate din Egipt spre Occident. Ea se găsea, în egală măsură şi probabil în proporţii mult mai mari, în mîinile armatorilor şi căpitanilor italici decît în cele ale egiptenilor; este cert că încă din timpul Lagizilor exista o însemnată colonie italică la Alexandria, iar în Occident comercianţii egipteni au fost mai puţin numeroşi decît cei sirieni. Dispoziţiile lui Augustus legate de transformarea relaţiilor comerciale de pe mările Arabiei şi Indiei, care vor fi amintite mai jos, nu au fost extinse asupra navigaţiei pe Marea Mediterană; aici, guvernul nu avea nici un interes să-i privilegieze pe negustorii egipteni în faţa celorlalţi şi comerţul şi-a urmat vechile căi.

Aşadar, Egiptul nu numai că era dens locuit de o populaţie agricolă în regiunile sale cultivabile, ci era o ţară a fabricaţiei, aşa cum trădează deja numeroasele şi, în parte, impresionantele tîrguri şi oraşe; ca urmare, era pe departe cea mai populată provincie a Imperiului Roman. Se spune că vechiul Egipt ar fi avut o populaţie de 7.000.000 de locuitori; pe listele oficiale din timpul lui Vespasian s-au numărat 7.500.000 de locuitori care plăteau capitaţia, cărora li se adăugau alexandrinii şi ceilalţi greci scutiţi de capitaţie, ca şi sclavii, probabil nu prea numeroşi. Populaţia trebuie să se fi ridicat astfel la cel puţin 8.000.000 de indivizi. Deoarece arealul cultivabil poate fi estimat astăzi la 500, pentru epoca romană la cel mult 700 de mile pătrate germane12, densitatea medie a populaţiei pe mila pătrată trebuie să se fi ridicat atunci la aproximativ 11.000 de oameni.

Dacă ne îndreptăm atenţia asupra locuitorilor Egiptului, cele două naţiuni conlocuitoare, marea masă a egiptenilor şi mica minoritate a alexandrinilor, ocupau sfere cu totul deosebite, deşi forţa contagioasă

a viciului şi similitudinea proprie oricărui viciu au ctitorit o nefastă comuniune a răului.

Atît prin poziţie, cît şi prin felul lor, egiptenii indigeni trebuie să fi fost foarte apropiaţi de cei actuali. Ei au fost cumpătaţi, realişti, harnici şi activi, meşteşugari şi corăbieri iscusiţi şi negustori versaţi, păstrînd tradiţiile şi vechea credinţă. Dacă romanii ne asigură că egiptenii ar fi fost mîndri de cicatricele loviturilor de bici datorate unor fraude fiscale, acestea sînt interpretări din perspectiva funcţionarului fiscal. Cultura naţională nu era lipsită de germeni promiţători; în ciuda superiorităţii grecilor, egiptenii, pe deplin conştienţi, îi devansau totuşi pe eleni în unele privinţe esenţiale, chiar şi în confruntarea spirituală dintre cele două rase atît de diferite. Constituie într-adevăr un reflex al propriei lor simţiri dacă preoţii egipteni din literatura de divertisment grecească iau în derîdere aşa-numita istoriografie a elenilor şi tratarea povestirilor poetice ca tradiţie autentică transmisă din timpuri străvechi; în Egipt nu se versifica, dar întreaga lor istorie veche era înscrisă pe temple şi monumente comemorative; fireşte, acum doar puţini o mai cunoşteau, întrucît multe monumente ar fi fost distruse şi tradiţia s-ar fi pierdut din cauza ignoranţei urmaşilor. Însă această lamentaţie îndreptăţită includea şi lipsa de speranţă; venerabilul arbore al civilizaţiei egiptene fusese însemnat de mult. Elenismul pătrundea destructiv pînă în rîndurile preoţimii înseşi. În a sa *Istorie egipteană*, Chaeremon, un scrib dintr-un templu egiptean, chemat la curtea lui Claudius ca magistru de filozofie elenă pentru prinţul moştenitor, substituie elemente de filozofie istorică vechilor zei naţionali, interpretînd documentele păstrate în scrierea egipteană în acest sens. În viaţa practică a epocii imperiale, vechea spiritualitate egipteană se remarcă aproape numai pe tărîm religios. Pentru acest popor religia însemna totul. Atît timp cît nu nesocotea datinile sacre ale ţării, stăpînirea străină în sine era suportată fără crîcnire, s-ar putea spune că era aproape desconsiderată. Bineînţeles, în guvernarea internă cam toate se legau de aceasta, scrierea şi limba, privilegiile şi aroganţa preoţilor, obiceiurile de la curte şi cele specifice ţării; grija guvernului pentru taurul sacru în viaţă,

contribuţiile pentru înmormîntare intervenite după moartea sa şi pentru găsirea unui succesor adecvat erau considerate de aceşti preoţi şi acest popor un criteriu al destoiniciei stăpînului în cauză şi normă pentru respectul şi fidelitatea pe care le-o datorau. Primul rege al perşilor îşi începu stăpînirea în Egipt cu redarea sanctuarului zeiţei Neith din Sais destinaţiei sale, altfel spus, preoţilor; încă guvernator macedonean, primul Ptolemaios readuse imaginile divine transportate în Asia în vechile lor locuri şi restitui zeilor de la Pe şi Tep daniile de pămînturi înstrăinate; în renumitul decret de la Kanopos din anul 238 î.Cr., preoţii ţării îi mulţumesc lui Energetes pentru sfintele imagini din temple readuse în patrie din Persia cu ocazia marelui cortegiu triumfal; precum faraonii egipteni, aceşti străini au acceptat consacrata încadrare a regilor şi reginelor în viaţă în cercul zeilor naţionali. Stăpînii romani au urmat acest exemplu doar în mod limitat. Ce-i drept, aşa cum am văzut (p. 317), prin titulatură ei s-au adaptat oarecum cultului naţional, dar au evitat totuşi, chiar în forma egipteană, să accepte predicatele curente în ţară, aflate într-un contrast prea izbitor cu concepţiile occidentale. Întrucît în Italia aceşti „Iubiţi ai lui Ptah şi ai Isidei" au intervenit în egală măsură împotriva cultului religios egiptean şi a celui iudaic, este de înţeles de ce această iubire nu s-a manifestat în afara hieroglifelor; de altfel, în Egipt nu au participat sub nici o formă la cultul zeilor naţionali. Oricît de dîrz, religia naţională era conservată de egiptenii propriu-zişi chiar şi sub stăpînirea străină, poziţia de paria în care ajunseseră faţă de greci şi romani apăsa în mod necesar şi asupra cultului, şi asupra preoţilor, iar în timpul guvernării romane putem sesiza doar rămăşiţele sărăcăcioase ale poziţiei conducătoare, influenţei şi educaţiei vechii stări preoţeşti a Egiptului. Religia naţională, prin esenţă străină de formele frumoase şi de transfigurarea spirituală, servea în schimb, atît în ţară, cît şi în afara Egiptului, ca punct de plecare şi de refugiu pentru toate genurile de vrăjitorie pioasă şi înşelătorie sfîntă – este suficient să amintim de „Hermes de trei ori cel mai mare" (*Hermes Trismegistos*), în Egipt la el acasă, cu întreaga literatură de mici tratate religioase, cărţi miraculoase, precum şi cu practicile corespunzătoare legate de

numele său. Însă în cercurile indigene cultul se lega în această epocă de cele mai grave abuzuri; ele constau nu numai în banchete, care durau mai multe zile, în onoarea diferitelor zeităţi locale, de la care nu lipsea desfrîul, dar şi în necontenite vrajbe religioase între districte pentru întîietatea ibisului faţă de pisică, a crocodilului faţă de pavian. Dintr-un asemenea motiv, ombiţii din sudul Egiptului au fost atacaţi de o comunitate vecină în timpul unui banchet (127 d.Cr.) şi se spune că învingătorii l-ar fi mîncat pe unul dintre cei ucişi. Curînd după aceea, comunitatea cîinelui mîncă o ştiucă pentru a supăra comunitatea ştiucii, iar aceasta din urmă, în ciudă, la rîndul ei, a mîncat un cîine, din această cauză izbucnind între cele două nome un război aplanat doar prin intervenţia romanilor, care pedepsiră ambele părţi. În Egipt, asemenea evenimente erau la ordinea zilei. Ţara nu ducea lipsă nici de alte tulburări. Imediat, primul viceregе al Egiptului desemnat de Augustus a trebuit să trimită trupe în Egiptul de Sus, din cauza măririi impozitelor, ca şi la Heroonpolis, situat în partea superioară a Golfului Arabic, poate tot din cauza impozitelor apăsătoare. Odată, sub împăratul Marcus, o răscoală a egiptenilor indigeni luă chiar proporţii ameninţătoare. Cînd un detaşament de trupe romane prinse cîţiva indivizi în mlaştinile de coastă greu accesibile din estul Alexandriei, aşa-numita „păşune a vitelor” (*bucolia*), care servea drept refugiu pentru criminali şi tîlhari şi constituia un fel de colonie a lor, s-au răsculat toţi hoţii pentru a-i elibera, iar populaţia rurală li s-a asociat. Legiunea romană din Alexandria merse în întîmpinarea lor, însă fu înfrîntă şi răsculaţii erau pe punctul de a ocupa chiar şi Alexandria. Ce-i drept, guvernatorul Orientului, Avidius Cassius, pătrunse cu trupele sale, dar nu îndrăzni să angajeze lupta cu adversarul mult mai numeros, ci preferă să semene discordie în cadrul ligii rebelilor; după ce cele două bande se învrăjbiră de-a binelea, guvernul le învinse pe amîndouă cu mai mare uşurinţă. Ca toate războaiele ţărăneşti de acest gen, şi această aşa-numită „răscoală a văcarilor” a avut, probabil, un caracter religios; prin poziţie, conducătorul Isidoros, cel mai viteaz bărbat al Egiptului, era şi preot, iar sacrificarea unui ofiţer roman luat prizonier cu ocazia consacrării

ligii, după depunerea jurămîntului – el fiind mîncat de toţi cei care juraseră – se potriveşte atît cu cele afirmate mai sus, cît şi cu canibalismul din timpul războiului ombitan. Povestirile egiptene despre tîlhari din literatura grecească tîrzie secundară păstrează un ecou al acestor evenimente. Oricît de multe probleme ar fi creat acestea administraţiei romane, ele nu au urmărit un scop politic, pacea generală a ţării fiind întreruptă doar parţial şi temporar.

Alături de egipteni se găsesc alexandrinii, din anumite puncte de vedere asemenea englezilor alături de indigenii din Indiile Orientale. În epoca imperială preconstantiniană, Alexandria este considerată al doilea oraş al Imperiului Roman şi primul oraş comercial al lumii. La sfîrşitul dominaţiei lagide, ea număra peste 300.000 de locuitori liberi, iar în epoca imperială, neîndoielnic mai mult. Din compararea celor două mari capitale de pe Nil şi Orontes, dezvoltate din spiritul de concurenţă, rezultă pe cît de multe similitudini, pe atît de multe contraste. Ambele sînt oraşe relativ recente, creaţii monarhice *ex novo*, construite după un plan şi avînd toate instituirile urbane; atît la Antiohia, cît şi la Alexandria, apa curgea în fiecare casă. Dacă oraşul din valea Orontesului îşi întrecea rivalul prin frumuseţea poziţiei şi splendoarea clădirilor, acesta din urmă îl depăşea prin oportunitatea locului pentru marele comerţ şi prin numărul de locuitori. Marile edificii publice ale capitalei egiptene, palatul regal, Muzeul dedicat Academiei, îndeosebi templul lui Sarapis erau minuni ale unei epoci anterioare, puternic dezvoltată sub aspect arhitectonic; însă capitala egipteană vizitată de puţini cezari nu rezistă comparaţiei cu numărul mare de ctitorii imperiale din reşedinţa siriană.

Antiohienii şi alexandrinii sînt fraţi buni în privinţa insubordonării şi a opoziţiei faţă de guvernare şi, se mai poate adăuga, prin aceea că ambele oraşe, dar înainte de toate Alexandria, înfloreau tocmai de la începutul şi datorită guvernării romane, avînd mult mai mult temei de mulţumire decît de frondă. Atitudinea alexandrinilor faţă de regenţii lor eleni este bine ilustrată de lungul şir al poreclelor, în parte rămase în uz pînă astăzi, pe care regenţii Ptolemei le datorau fără excepţie publicului din capitala lor. Datorită introducerii unui impozit asupra peştelui sărat, şi împăratul Vespasian primi din partea

alexandrinilor titlul de „Casier de sardele” (Κυβιοσάχτης), iar sirianul Severus Alexander, cel de „Rabin suprem”; însă împăraţii veneau foarte rar în Egipt, iar stăpînii îndepărtaţi şi străini nu constituiau ţinta aşteptată pentru o asemenea batjocură. În absenţa lor, publicul se dedică cu aceeaşi atenţie şi cu un zel constant cel puţin viceregilor; chiar şi eventualitatea unei pedepsiri inevitabile nu putea să ducă la amuţirea acestei limbi deseori spirituale şi întotdeauna obraznice. Vespasian se mulţumi să răspundă la atenţia acordată prin mărirea capitaţiei cu şase pfenigi, ceea ce îi atrase un al doilea nume – „Bărbatul de şase pfenigi”; alexandrinii au plătit însă amar vorbele aruncate lui Severus Antoninus: mica maimuţă a marelui Alexandru şi iubitul mamei Iokasta. Perfidul împărat apăru prieteneşte şi permise poporului să-l sărbătorească, dar apoi dădu soldaţilor săi ordinul să măcelărească mulţimea, astfel încît pieţele şi străzile marelui oraş au fost inundate zile în şir de sîngele vărsat; mai mult, el ordonă desfiinţarea Academiei şi dislocarea legiunii chiar în incinta oraşului, ambele măsuri nefiind, bineînţeles, transpuse în practică. Dar dacă locuitorii Antiohiei se mulţumeau, de regulă, cu zeflemeaua, plebea din Alexandria folosi şi prilejul cel mai neînsemnat pentru a pune mîna pe piatră şi bîtă. În a face scandal, ne spune chiar un om de încredere al locului, egiptenii îi întrec pe toţi; ajunge o singură scînteie şi tumultul e stîrnit. Legiunile au trebuit să intervină din cauza unor vizite neglijate, a confiscării unor alimente alterate, a excluderii dintr-o baie publică, a unei certe între sclavul unui alexandrin distins şi un infanterist roman cu privire la valoarea sau lipsa de valoare a încălţămintei celor doi. Aici se manifestă realitatea că pătura inferioară a populaţiei alexandrine se compunea în majoritate din autohtoni; ce-i drept, în aceste scandaluri, rolul de instigatori era preluat de greci, întrucît retorii, aici mai degrabă provocatorii, sînt amintiţi explicit13, dar cursul evenimentelor ulterioare este determinat de perfidia şi sălbăticia egipteanului propriu-zis. Sirienii sînt laşi, iar, ca soldaţi, egiptenii dovedesc aceeaşi calitate, dar în tumultul de stradă pot dezvolta un curaj care ar fi demn de un ţel superior. Atît antiohienii, cît şi alexandrinii se delectau la cursele de care; dar la cei din urmă nici o

cursă nu se sfîrşea fără bătăi cu pietre şi lovituri de cuţit. Ambele oraşe au fost cuprinse de agitaţia antisemită din timpul împăratului Gaius; dar la Antiohia o vorbă înţeleaptă a autorităţilor a fost suficientă pentru a-i pune capăt, în timp ce în cursul celei alexandrine, pusă la cale de nişte neisprăviţi cu ajutorul unei mascarade, muriră mii de oameni. Se spune că alexandrinii angajaţi într-un asemenea scandal nu s-ar fi liniştit pînă cînd nu au văzut vărsînd sînge. Misiunea magistraţilor şi ofiţerilor romani era deosebit de dificilă. „La Alexandria" – spune un martor din secolul al IV-lea – „guvernatorii intră cu frica în sîn, deoarece se tem de justiţia populară; atunci cînd un guvernator comite o nedreptate, urmează imediat incendierea palatului şi lapidarea". Naiva încredere în justeţea acestei proceduri este semnificativă pentru poziţia scriitorului care făcea parte din acest „popor". Continuarea acestui sistem de linşaj care dezonora guvernul şi naţiunea în egală măsură nu e transmisă de aşa-numita *Istorie a Bisericii*: în timpul lui Iulian, au fost ucişi episcopul Georgios, rău văzut atît de păgîni, cît şi de ortodocşi, şi acoliţii săi, iar în timpul lui Theodosius al II-lea frumoasa liber-cugetătoare Hypatia de către pioasa comunitate a episcopului Kyrillos. Aceste tumulturi alexandrine erau mai perfide, mai spontane şi mai violente decît cele din Antiohia, dar, ca şi acestea, nu erau periculoase nici pentru existenţa imperiului, nici pentru fiecare guvern în cauză. Băieţii uşuratici şi răutăcioşi erau deosebit de incomozi, dar nu mai mult, atît în casă, cît şi în comunitate.

Sistemele religioase din cele două oraşe prezintă, de asemenea, mai multe analogii. Atît antiohienii, cît şi alexandrinii au respins cultul naţional în forma sa originară, aşa cum l-a păstrat populaţia indigenă din Siria şi Egipt. Dar, asemenea Seleucizilor, Lagizii s-au ferit să se atingă de temeliile vechii religii a ţării; împrospătînd mai vechile concepţii şi sanctuare naţionale cu făpturile mai suple ale Olimpului elen, ei s-au mulţumit cu parţiala lor elenizare exterioară. Astfel, de exemplu, l-au introdus în cultul naţional pe zeul elen al Hadesului, Pluton, sub numele divin egiptean de Serapis, aproape necunoscut pînă atunci, grefînd, treptat, pe acesta vechiul cult al lui Osiris. Astfel, veritabil egipteana Isis şi pseudoegipteanul Serapis au

jucat la Alexandria un rol asemănător lui Belos şi Elagabalos în Siria, iar în epoca imperială au pătruns precum aceştia, deşi nu atît de puternic şi atacaţi cu mai multă violenţă, treptat, în cultul occidental. Cele două oraşe nu se puteau învinui reciproc din cauza desfrîului provocat de aceste obiceiuri şi serbări religioase sau din cauza imoralităţii aprobate şi stimulate prin binecuvîntarea preoţească. În pioasa ţară Egipt, vechiul cult şi-a menţinut bastionul pînă în epoci tîrzii. Restauraţia vechii credinţe, atît ştiinţific, prin filozofia legată de aceasta, cît şi practic, prin respingerea atacurilor creştinilor îndreptate împotriva politeismului şi prin reintroducerea serviciului divin şi a prezicerii păgîne, şi-a avut veritabilul centru la Alexandria. Atunci cînd noua credinţă cuceri şi acest bastion, specificul naţional n-a fost totuşi trădat; leagănul creştinismului este Siria, cel al vieţii monahale, Egiptul. Într-un alt context (p. 276) am vorbit deja despre semnificaţia şi poziţia evreilor, de asemenea o trăsătură caracteristică pentru ambele oraşe. Ca şi elenii imigranţi chemaţi în ţară de guvern, ei erau inferiori celor dintîi şi, ca şi egiptenii, erau obligaţi să achite capitaţia, dar se considerau şi erau consideraţi superiori acestora din urmă. În timpul lui Vespasian, numărul lor se ridica la un milion, aproximativ a opta parte din populaţia totală; asemenea elenilor, ei locuiau de preferinţă în capitală, două dintre cele cinci cartiere fiind evreieşti. Încă înainte de prăbuşirea Ierusalimului, evreii din Alexandria constituiau prima comunitate din lume în privinţa autonomiei recunoscute, consideraţiei, educaţiei şi bogăţiei; drept urmare, aşa cum s-a arătat mai sus, o bună parte din ultimele acte ale tragediei iudaice s-au derulat pe pămînt egiptean.

Alexandria, ca şi Antiohia erau, prin excelenţă, sediul comercianţilor şi fabricanţilor avuţi; însă la Antiohia lipsea portul maritim şi tot ceea ce se lega de acesta; oricît de agitată ar fi fost viaţa de pe străzile ei, ea nu rezistă, totuşi, comparaţiei cu viaţa şi forfota lucrătorilor din ateliere şi ale marinarilor din Alexandria. Dimpotrivă, în privinţa desfătărilor vieţii – teatru, banchete, plăcerile dragostei – Antiohia putea oferi mai mult decît oraşul în care „nimeni nu stătea degeaba”. În Egipt trecu pe planul al doilea chiar şi viaţa literară propriu-zisă, legată îndeosebi de exhibiţiile retorice, pe care

am schiţat-o în descrierea Asiei Mici, probabil mai mult din cauza urgenţei afacerilor zilnice decît a lipsei de influenţă a numeroşilor eruditi bine plătiţi, domiciliaţi, în bună parte chiar născuţi, la Alexandria. Aceşti bărbaţi ai Muzeului, la care ne vom mai referi, chiar dacă-şi îndeplineau îndatoririle cu conştiinciozitate, nu deţineau un rol excepţional în formarea caracterului general al oraşului. Însă medicii alexandrini erau consideraţi cei mai buni din întregul imperiu; bineînţeles, în aceeaşi măsură Egiptul era veritabila patrie a şarlatanilor şi remediilor miraculoase, dar şi a acelei, în mod ciudat, civilizate forme a medicinei pastorale în care simplitatea pioasă şi înşelăciunea speculantă se drapau în mantaua ştiinţei. Pe Hermes Trismegistos l-am amintit deja (p. 325); în Antichitate, alexandrinul Serapis a înfăptuit mai multe tămăduiri miraculoase decît oricare dintre colegii săi, molipsindu-l chiar şi pe realistul împărat Vespasian să treacă la vindecarea orbilor şi ologilor – dar numai la Alexandria.

Locul pe care Alexandria îl ocupă sau pare să-l ocupe în dezvoltarea spirituală şi literară a Greciei tîrzii şi a culturii occidentale în general nu poate fi apreciat suficient într-o descriere a situaţiei locale din Egipt, ci doar în cadrul unei analize a acestei dezvoltări în sine. Însă starea eruditilor alexandrini şi continuarea sa sub guvernarea romană este un fenomen prea remarcabil pentru a nu fi privită şi în acest context în punctele sale generale. Mai sus (p. 255) am remarcat contopirea lumii spirituale orientale cu cea elenă, desfăşurată, exceptînd Siria, îndeosebi în Egipt; şi dacă noua credinţă, care urma să cucerească Occidentul, porni din Siria, Egiptului i se datorează ştiinţa omogenă, acea filozofie care recunoaşte şi propovăduieşte zeul supranatural şi revelaţia divină, poate deja noul pitagoreism, cu siguranţă noul iudaism filozofic despre care am vorbit deja (pp. 279-280), ca şi noul platonism, despre al cărui fondator, egipteanul Plotin, am discutat, de asemenea, mai sus (p. 257). Acestei întrepătrunderi a elementelor elene şi orientale, realizată îndeosebi la Alexandria, i se datorează forma, în principal egipteană, a elenismului local din epoca imperială timpurie, ceea ce va fi înfăţişat mai în amănunt în prezentarea

realităţilor italice. Aşa cum vechile, dar mereu noile înţelepciuni legate de Pitagora, Moise şi Platon au pătruns în Italia dinspre Alexandria, la fel Isis şi tot anturajul ei au jucat primul rol în comoda cucernicie la modă pe care au dovedit-o poeţii romani din epoca lui Augustus şi templele din Pompei în cea a lui Claudius. Imitarea artei egiptene predomină atît în frescele campaniene din această perioadă, cît şi în vila tiburtină a lui Hadrian. Acestei realităţi îi corespunde locul ocupat de starea erudiţilor alexandrini în viaţa spirituală a epocii imperiale. În exterior, ea se bazează pe cultivarea statală a intereselor spirituale şi s-ar lega cu mai multă justeţe de numele lui Alexandru decît de cel al Alexandriei; este realizarea ideii că, într-un anumit stadiu de civilizaţie, arta şi ştiinţa ar trebui să fie sprijinite şi încurajate de prestigiul şi mijloacele autoritare ale statului – consecinţă a momentului genial al istoriei universale, care i-a alăturat pe Alexandru şi Aristotel. Nu este cazul să întrebăm în acest context despre amestecul de adevăr şi eroare, de păgubire şi ridicare a vieţii spirituale în această măreaţă concepţie, nici să comparăm încă o dată sărăcăcioasa a doua înflorire a divinei cîntări şi înaltei gîndiri a elenilor liberi cu roadele opulente, dar şi grandioase, ale culegerii, cercetării şi arhivării tîrzii. Dacă instituţiile rezultate din această idee nu puteau reînnoi sau, ceea ce este mai grav, puteau reînnoi doar aparent cele iremediabil pierdute pentru naţiunea elenă, ele i-au acordat pe locul liber de construcţie al lumii spirituale singura compensaţie posibilă şi totuşi minunată. Judecăţile noastre sînt interesate mai ales de realităţile locale. Grădinile decorative sînt întru cîtva independente de pămîntul care le-a generat; situaţia este identică în cazul acestor instituţii ştiinţifice, numai că, prin esenţa lor, sînt legate de curţile princiare. De sprijinul material pot beneficia şi în alte sfere; dar mai importante decît acesta sînt favoarea cercurilor celor mai înalte, care le dezvoltă din plin, şi legăturile reunite în aceste mari centre, care împlinesc şi lărgesc aceste medii ale ştiinţei. În epoca mai bună a monarhiilor alexandrine, numărul acestor centre era egal cu cel al statelor, cel de la curtea Lagizilor fiind doar cel mai renumit din cadrul lor. Rînd pe rînd, republica romană le cucerise pe celelalte şi înlăturase curţile şi, odată cu ele,

instituţiile şi cercurile ştiinţifice aferente. Atunci cînd viitorul Augustus desfiinţă ultima dintre aceste curţi, permiţînd însă ca institutele savante legate de aceasta să-şi continue activitatea, el puse adevărata, şi nu cea mai neglijabilă, pecete a timpurilor schimbate. În avantajul său, filoelenismul mai energic şi superior al guvernării cezarilor se deosebea de cel republican, deoarece nu numai că oferea literaţilor greci posibilitatea de cîştig la Roma, ci privea şi trata marea tutelă a ştiinţei greceşti ca o parte a stăpînirii lui Alexandru. Bineînţeles, ca în întreaga restauraţie a imperiului, proiectul construcţiei era mai grandios decît construcţia însăşi. Muzele potentate şi pensionate regeşte pe care Lagizii le chemaseră la Alexandria nu se sfiiră să primească aceleaşi sume şi din partea romanilor; şi munificienţa imperială nu era inferioară celei regale de mai înainte. Fondul bibliotecii din Alexandria şi fondul pentru întreţinerea gratuită a filozofilor, poeţilor, medicilor şi savanţilor de tot felul, ca şi imunităţile pertinente n-au fost micşorate de Augustus: mai mult, au fost înmulţite de împăratul Claudius, bineînţeles cu precizarea că, an de an, noua Academie claudiană trebuia să introducă în conferinţele sale operele istorice greceşti ale excentricului ctitor. Odată cu prima bibliotecă a lumii, Alexandria păstră pe întreaga perioadă a epocii imperiale un anumit primat al activităţii ştiinţifice, extins pînă la distrugerea Muzeului şi a civilizaţiei antice de islamism. Întîietatea oraşului nu s-a păstrat datorită doar conjuncturii, ci şi vechii tradiţii şi orientării spirituale a acestor eleni; de altfel, alexandrinii înnăscuţi predominau prin număr şi importanţă. Din cercul erudiţilor „de la Muzeu”, cum se intitulau asemenea parizienilor „de la Institut”, au rezultat şi în această epocă numeroase şi remarcabile lucrări ştiinţifice, îndeosebi filologice şi fizice; dar niciodată importanţa literară pe care o avuseseră ştiinţa şi arta de curte din Alexandria şi Pergam pentru întreaga lume elenă şi elenizată n-a fost întrecută de cea romano-alexandrină. Cauza nu rezidă în lipsa talentelor sau în alte motive accidentale şi cu atît mai puţin în faptul că împăratul a acordat cîteodată locul din Muzeu în schimbul unor daruri şi întotdeauna prin favoare, guvernul permiţîndu-şi aceleaşi libertăţi ca şi în privinţa calului de cavaler şi

funcţiilor de la curte; procedeele erau identice cu cele de la curţile mai vechi. Filozofii şi poeţii rămaseră la Alexandria, însă curtea nu; aici se vede foarte clar că pensiile şi gratificaţiile erau secundare, fiind necesară tangenţa, înviorătoare pentru ambele părţi, între marea operă politică şi marea operă ştiinţifică. E adevărat, ea interveni şi în noua monarhie împreună cu consecinţele ei; dar reşedinţa nu era Alexandria: această accelerare a dezvoltării politice aparţinea, firesc, latinilor şi capitalei latine. În împrejurări apropiate celor de la curtea pergamenilor şi primilor Ptolemei, poezia şi ştiinţa din epoca lui Augustus au ajuns la o dezvoltare la fel de importantă şi de promiţătoare precum cele elene din perioada anterioară. În măsura în care guvernul roman a influenţat cercul elen în sensul Lagizilor, chiar şi acesta s-a legat mai degrabă de Roma decît de Alexandria. E drept, bibliotecile greceşti ale capitalei nu se puteau măsura cu cea de la Alexandria, iar Roma n-a avut o instituţie comparabilă cu Muzeul alexandrin. Dar poziţia în bibliotecile romane deschidea posibilitatea relaţiilor cu curtea. Profesoratul pentru retorica elenă din capitală, instituit de Vespasian, ocupat şi finanţat de guvern, conferea posesorului ei o poziţie asemănătoare celei a bibliotecarului imperial, chiar dacă nu era un funcţionar de curte în sensul acestuia din urmă, fiind considerat, neîndoielnic din această cauză, catedra cea mai distinsă din imperiu. Însă cea mai ilustră şi mai influentă poziţie la care putea ajunge un literat grec în general era secretariatul cabinetului imperial, îndeosebi prin sectorul său grecesc. Este un fapt dovedit că transferarea de la Academia alexandrină într-o asemenea funcţie din capitală echivala cu o avansare. Chiar făcînd abstracţie de toate avantajele de care literaţii greci beneficiau la Roma, poziţiile şi funcţiile de la curte erau suficiente pentru a le permite celor mai vestiţi dintre ei ascensiunea mai degrabă în acest secretariat decît la „bursa” egipteană. Alexandria erudită a acestor timpuri deveni un fel de văduvie a ştiinţei greceşti, demnă de stimă şi utilă, dar lipsită de o influenţă decisivă în marele curent al educaţiei, ca şi al corupţiei din epoca imperială; cum este firesc, locurile din Muzeu au fost acordate unor cunoscuţi eruditi din exterior, iar pentru instituţia în sine cărţile

bibliotecii erau de o mai mare valoare decît cetăţenii marelui oraş comercial şi industrial.

Asemenea Siriei, realităţile militare din Egipt confereau trupelor o dublă misiune: pe de o parte, apărarea graniţei de sud şi de est, care nu poate fi comparată nici pe departe cu cea necesară în cazul liniei Eufratului, pe de alta, menţinerea ordinii în ţară şi în capitală. Exceptînd corăbiile staţionate la Alexandria şi pe Nil, probabil folosite în principal pentru controlul vamal, în timpul lui Augustus garnizoana romană se alcătuia din trei legiuni împreună cu trupele auxiliare aferente, puţin numeroase, în total aproximativ 20.000 de soldaţi, însemnînd, corespunzător importanţei acestei provincii pentru noua monarhie, cam jumătate din totalul forţelor destinate provinciilor asiatice. Însă, probabil chiar sub Augustus, garnizoana a fost redusă cu o treime, iar în timpul lui Domiţian cu încă o treime. La început, două legiuni au fost staţionate în afara capitalei; dar tabăra principală, în curînd unica tabără, se afla în afara porţilor acesteia, acolo unde Caesar Fiul susţinuse ultima luptă cu Antonius, în suburbia care primi un nume corespunzător – Nikopolis. Aceasta îşi avea propriul amfiteatru şi propria sărbătoare populară imperială, fiind instituită de sine stătător din toate punctele de vedere; pentru o anumită perioadă, distracţiile publice de aici le-au întrecut pe cele din Alexandria. Paza directă a graniţelor revenea trupelor auxiliare. Aceleaşi cauze care determinaseră şi în Siria slăbirea disciplinei – misiunea, înainte de toate, poliţienească şi contactul nemijlocit cu marea capitală – aveau aşadar şi în cazul trupelor egiptene un cuvînt greu de spus. Aici se mai adaugă prostul obicei – consacrat de mult la regimentele macedonene ale Ptolemeilor şi încetăţenit cu rapiditate şi în cazul romanilor, cel puţin pînă la un anumit grad – de a le permite soldaţilor aflaţi sub drapel viaţa conjugală sau cel puţin un surogat al acesteia şi de a completa trupa cu copiii de tabără. Drept urmare, corpul egiptean, în care occidentalii serveau şi mai puţin decît în celelalte armate ale Orientului şi care se recruta în bună parte din cetăţenii şi din tabăra de la Alexandria, pare să fi fost cel mai puţin respectat dintre toate corpurile de armată; de altfel, deja

prin rangul lor, ofiţerii acestei legiuni erau inferiori celorlalţi, după cum am arătat mai sus.

Misiunea propriu-zis militară a trupelor egiptene era strîns legată de măsurile luate pentru încurajarea comerţului egiptean. Din acest punct de vedere, se impun analizarea comună a celor două aspecte şi, pentru început, prezentarea relaţiilor cu vecinii continentali din sud, iar apoi, în comun, a celor cu Arabia şi India.

Cum s-a arătat, Egiptul se întinde spre sud pînă la bariera pe care ultima cataractă din apropierea Syenei (Assuân) o opune navigaţiei. Dincolo de Syene, se întinde teritoriul tribului cuşiţilor, cum îi numesc egiptenii sau, cum traduc grecii, al „celor de culoare închisă", al etiopienilor, probabil înrudiţi cu locuitorii aborigeni ai Abisiniei, care vor fi amintiţi mai jos; şi chiar dacă au răsărit poate din aceeaşi tulpină cu egiptenii, li s-au opus totuşi prin dezvoltarea istorică, ca un popor străin. În continuare, spre sud, urmează „nahsiu" ai egiptenilor, altfel spus „cei negri", numiţi de greci nubieni. În epoci mai bune, regii Egiptului îşi întinseseră stăpînirea pînă departe în ţinutul continental sau, cel puţin, unii egipteni emigranţi îşi întemeiaseră aici regate proprii; monumentele epigrafice ale guvernării faraonilor pot fi întîlnite pînă în amonte de a treia cataractă, în Dongola, unde Nabata (lîngă Nûri) pare să fi fost centrul aşezărilor lor; temple şi piramide, bineînţeles anepigrafice, se găsesc chiar şi mai în amonte, într-un punct aflat aproximativ la şase zile de mers la nord de Khartum, la Şendi, în Sennaar, în apropiere de oraşul etiopian Meroë, dispărut de timpuriu. Cînd Egiptul a intrat sub stăpînirea romană, această expansiune a puterii apusese de mult; dincolo de Syene stăpînea un trib etiopian condus de regine care purtau numele sau titlul consacrat de „kandake" şi îşi aveau reşedinţa la Nabata din Dongola, cîndva egipteană. Era un popor pe o treaptă inferioară de civilizaţie, format în general din păstori, capabil să mobilizeze o armată de 30.000 de oameni, alcătuită însă din soldaţi protejaţi de scuturi din piei de vite; nu erau înarmaţi cu săbii, ci cu securi, lănci şi ghioage bătute în fier – vecini prădalnici, inferiori romanilor în luptă. În anul 730 (**24**) sau 731 (**23**), ei invadară teritoriul roman pretextînd daune provocate de conducătorii

nomelor vecine; romanii atribuiau însă atacul faptului că trupele egiptene erau detaşate atunci în bună parte în Arabia şi că aceştia sperau într-o acţiune de pradă fără a fi pedepsiţi. Într-adevăr, înfrînseră cele trei cohorte care apărau graniţa şi duseră în sclavie populaţia din districtele egiptene cele mai apropiate, iar statuile împăratului găsite aici le luară ca însemne ale victoriei. Însă Gaius Petronius, guvernatorul care prelua tocmai atunci administraţia ţării, răzbună atacul cu promptitudine; cu 10.000 de soldaţi pedeştri şi 800 de călăreţi nu numai că îi alungă din provincie, ci îi urmări de-a lungul Nilului în propria ţară, îi înfrînse decisiv la Pselchis (Dakke) şi cuceri puternica lor cetate Premis (Ibrim), precum şi capitala, pe care o distruse. Ce-i drept, regina, o femeie curajoasă, repetă atacul în anul următor şi încercă să ia cu asalt Premis, unde rămăsese o garnizoană romană, însă Petronius apăru la timp cu forţele de despresurare. Astfel, regina etiopică se hotărî să trimită soli şi să ceară pacea. Împăratul nu numai că o acordă, ci porunci evacuarea teritoriului cucerit, respingînd propunerea guvernatorului său de a-i obliga pe învinşi la plătirea unui tribut. Acest eveniment, în general de o importanţă scăzută, este totuşi semnificativ, întrucît chiar de atunci s-a manifestat hotărîrea fermă a guvernului roman de a păstra necondiţionat valea Nilului pe distanţa navigabilă a rîului, dar de a renunţa, o dată pentru totdeauna, la ocuparea întinselor ţinuturi de pe Nilul superior. Excepţie făcea regiunea Syene, unde au staţionat trupe de graniţă în timpul lui Augustus, pînă la Hiera Sykaminos (Maharraka), aşa-numita „Ţară a celor 12 mile” (Δωδεχάσχοινος), ce-i drept, niciodată instituită ca nouă şi considerată ca aparţinînd Egiptului, dar privită ca un teritoriu al imperiului; cel mai tîrziu sub Domiţian, posturile au fost avansate pînă la Hiera Sykaminos. Situaţia nu s-a mai schimbat în esenţă. Într-adevăr, expediţia orientală plănuită de Nero (p. 227) urma să cuprindă şi Etiopia; dar au fost trimişi numai ofiţeri romani pînă dincolo de Mervi, pentru a efectua recunoaşterea ţării. Chiar dacă nu vor fi lipsit litigiile minore cu acea „kandake” şi succesoarele ei care şi-au păstrat dominaţia mai mult timp, iar mai tîrziu cu alte triburi ajunse la putere, dar aflate dincolo de graniţa imperiului, relaţiile de vecinătate de la graniţa

meridională a Egiptului trebuie să fi fost în general paşnice. Abia în epoca lui Valerius şi Gallienus, cînd imperiul s-a aflat la un pas de prăbuşire, vecinii trecură şi această graniţă. Mai sus am amintit (p. 319) că blemienii aşezaţi la graniţa sud-estică, anterior supuşii etiopienilor, un popor barbar de o cruzime înspăimîntătoare – aceştia au mai practicat timp de secole sacrificii umane –, invadară în această epocă Egiptul pe cont propriu şi, înţeleşi cu palmirenii, ocupară şi menţinură cîţiva ani o bună parte din Egiptul de Sus. Destoinicul împărat Probus îi alungă; însă invaziile, odată începute, nu mai conteniră şi împăratul Diocleţian hotărî revenirea la vechiul statu-quo. Îngustul „Ţinut al celor 12 mile" necesita o garnizoană puternică şi aducea statului venituri puţine. Nubienii, care locuiau în deşertul libian şi jefuiau neîncetat Marea Oază, acceptară propunerea de a-şi părăsi locurile de baştină şi de a se aşeza în acest ţinut care le-a fost cedat formal. În acelaşi timp, li se stabiliră, ca şi blemienilor, stipendii anuale fixe, nominal pentru a-i despăgubi pentru apărarea graniţei, în realitate, neîndoielnic, pentru a răscumpăra incursiunile de jaf, care, firește, nu conteniră. Era un pas înapoi, primul de cînd Egiptul devenise roman.

Tradiţia antică ne oferă puţine mărturii despre relaţiile comerciale de la această graniţă. Întrucît cataractele de pe Nilul superior blocau comunicaţiile directe pe calea apei, relaţiile dintre interiorul Africii şi egipteni, îndeosebi comerţul cu fildeş, s-au desfăşurat în epoca romană mai mult prin intermediul porturilor abisiniene decît pe Nil; însă ele s-au realizat şi pe această cale. Etiopienii, stabiliţi, alături de egipteni, în număr mare pe insula Philae, au fost în bună parte negustori, iar pacea de graniţă impusă aici a contribuit evident la înflorirea oraşelor de graniţă din Egiptul de Sus şi a comerţului egiptean în general.

Pe coasta orientală a Egiptului dezvoltarea comerţului internaţional este pusă în faţa unei probleme greu de rezolvat. Ţărmul, cu totul pustiu şi stîncos, nu a putut dezvolta o cultură propriu-zisă, fiind, în timpurile vechi şi în cele noi, un deşert. În schimb, cele două mări atît de importante pentru dezvoltarea culturii lumii antice, cea Mediterană şi cea Roşie sau Indiană, se apropie cel

mai mult prin cele două vîrfuri situate la extremitatea nordică a celei din urmă: Golful Persic şi Golful Arabic. Cel dintîi primeşte Eufratul care se apropie de Marea Mediterană în cursul său mijlociu; cel de-al doilea se află doar la cîteva etape depărtare de Nilul care se revarsă în aceeaşi mare. Din această cauză, relaţiile comerciale din Antichitate între Orient şi Occident se îndreaptă fie pe Eufrat spre coasta siriană sau arabă, fie de la coasta estică a Egiptului spre Nil. Căile comerciale dinspre Eufrat sînt mai vechi decît cele peste Nil; însă acestea din urmă au avantajul mai bunei navigabilităţi a fluviului şi al transportului continental mai scurt. Înlăturarea acestui inconvenient prin construirea unui canal artificial este exclusă în cazul Eufratului, însă atît în vechime, cît şi în vremurile noi ea a fost considerată dificilă, dar nu imposibilă în cazul căii egiptene. Drept urmare, natura însăşi impune Egiptului să lege coasta orientală cu Valea Nilului şi coasta nordică prin căi terestre sau fluviale; într-adevăr, începuturile unor astfel de construcţii datează încă din perioada acelor stăpîni indigeni care au deschis Egiptul străinătăţii şi marelui comerţ. Mergînd, după toate aparenţele, pe urmele marilor regenţi ai Egiptului, Seti I şi Ramses al II-lea, regele Necho (610-594 î.Cr.), fiul lui Psametic, a început construcţia unui canal care, separîndu-se de Nil în apropiere de Cairo, urma să stabilească o legătură pe apă cu lacurile amare de la Ismailia şi, prin acestea, cu Marea Roşie; însă nu a reuşit să-şi încheie opera. Că el nu şi-a propus doar stăpînirea Golfului Arabic şi a relaţiilor comerciale cu arabii şi că orizontul acestui rege egiptean se întindea probabil deja pînă la Golful Persic şi Marea Indiană şi în Orientul depărtat este un fapt dovedit prin unica înconjurare a Africii din Antichitate ordonată de acest rege. Aceste scopuri sînt irecuzabile în cazul regelui Darius I, stăpînul Persiei, ca şi al Egiptului; el a terminat canalul, dar tot el a dat ordinul astupării lui, aşa cum dovedesc inscripţiile sale comemorative găsite la faţa locului, probabil pentru că inginerii săi îşi exprimaseră temerea că, pătrunsă în canal, apa marină va inunda meleagurile Egiptului.

Rivalitatea dintre Lagizi şi Seleucizi, de altfel dominanta politică în epoca postalexandrină, a fost în acelaşi timp şi o luptă între Eufrat

şi Nil. Cel dintîi era posesorul, cel de-al doilea pretendentul; şi în timpurile mai bune ale Lagizilor, ofensiva paşnică a fost susţinută foarte energic. Nu numai că al doilea Ptolemeu, Philadelphos (mort în anul 247 î.Cr.) a deschis navigaţiei canalul construit sub Necho şi Darius, numit acum „Rîul Ptolemaios", ci de-a lungul inospitalierei coaste orientale au fost ridicate în punctele importante ample instalaţii portuare pentru securitatea corăbiilor şi legăturile cu Nilul. Astfel de măsuri au fost luate îndeosebi la gura canalului care ducea spre Nil, lîngă localităţile Arsinoe, Kleopatris, Klysma, toate trei în apropiere de actualul Suez. În afara amenajărilor mai mici, spre sud au luat naştere cele două importante emporii Myos Hormos, la nord de actualul Kosêr, şi Berenike, în ţara trogodiţilor, aproximativ la aceeaşi latitudine cu Syene pe Nil şi cu portul arab Leuke Kome; cel dintîi se afla la o distanţă de şase-şapte, cel de-al doilea la 11 etape depărtare de oraşul Koptos, acolo unde Nilul atinge punctul cel mai estic, ambele fiind legate de acest emporiu principal de pe Nil cu drumuri care străbăteau deşertul şi de-a lungul cărora se instalaseră cu mari cisterne de apă. Circulaţia mărfurilor din timpul Ptolemeilor probabil n-a urmat atît calea prin canal, cît aceste căi terestre spre Koptos.

Însă Egiptul propriu-zis al Lagizilor nu a trecut dincolo de Berenike din ţinutul trogodiţilor. Aşezările mai sudice, Ptolemais „pentru vînătoare", la miazăzi de Suâkin şi cea mai sudică localitate a regatului Lagizilor, mai tîrziu Adulis, atunci poate „Berenike cea de aur" sau „de lîngă Saba", Zula în apropiere de actualul Massaua, de departe cel mai bun port pe întregul ţărm, n-au fost altceva decît fortăreţe de coastă şi nu au avut o legătură pe uscat cu Egiptul. La fel, este neîndoielnic faptul că în timpul Lagizilor de mai tîrziu aceste aşezări izolate au fost fie pierdute, fie abandonate voluntar; şi asemenea Syenei în interior, Berenike trogodită de pe coastă era în epoca de început a stăpînirii romane punctul cel mai sudic al graniţei imperiului.

Aici, în ţinutul neocupat niciodată sau evacuat de timpuriu de egipteni, s-a format, fie la sfîrşitul epocii lagide, fie în prima perioadă a imperiului, un stat independent, întins şi important, cel al

axomiţilor, corespunzînd actualului Habeş. El şi-a luat numele de la oraşul Axomis, actualul Aksum, situat în inima acestei ţări alpine, la opt zile de marş de la mare, în actuala regiune Tigre; drept port i-a servit cel mai bun emporiu de pe această coastă, Adulis, în golful de la Massaua, amintit mai sus. Populaţia originară din acest ţinut a vorbit probabil limba agau; unele frînturi nealterate se păstrează pînă astăzi în unele meleaguri din sud; limba aparţine familiei hamite împreună cu actuala bedşa, dancali, somali şi galla. Faţă de populaţia egipteană, acest idiom manifestă o afinitate asemănătoare cu cea existentă între greci, pe de o parte, şi celţi sau slavi, pe de alta, aşa încît aici există o anumită concordie în privinţa cercetării ştiinţifice, iar în privinţa existenţei istorice, dimpotrivă, doar opoziţie. Dar chiar înainte de apariţia ştirilor despre această ţară, îngustul golf a fost traversat de triburi semite superioare, aparţinînd celor himiaritiene din sudul Arabiei, care şi-au impus limba şi scrierea. Vechea limbă literară de la Habeş, dispărută din popor cu mult după epoca romană, „ge'ez" sau etiopiana, cum este în general greşit numită14, este întru totul semită, ea şi actualele dialecte, îndeosebi „tigriña", fiind doar modificate de influenţa limbii agau mai vechi.

Nu s-au păstrat mărturii despre începuturile acestei comunităţi. La sfîrşitul domniei lui Nero, poate chiar cu mult înainte, stăpînirea regelui axomiţilor de pe coasta africană se întindea cam de la Suâkin pînă la strîmtoarea Bab el Mandeb. Puţin timp după aceea – epoca nu se poate stabili cu exactitate –, îl întîlnim ca vecin al romanilor la graniţa de sud a Egiptului, războindu-se şi pe coasta opusă a Golfului Arabic, în ţinutul intermediar, între teritoriul roman şi cel al sabeilor; ca urmare, el deveni, spre nord, şi în Arabia vecinul direct al romanilor, stăpînind pe deasupra şi coasta africană din afara golfului, poate pînă la Capul Guardafui. Întinderea teritoriului statului său Axiomis spre interior nu este elucidată; este puţin probabil ca în epoca imperială timpurie Etiopia, altfel spus Sennaar şi Dongola, să fi fost inclusă deja; în această perioadă, regatul de la Nabata trebuie să fi existat alături de cel axomit. Izvoarele păstrate despre axomiţi atestă o treaptă de dezvoltare relativ avansată. În timpul lui Augustus, relaţiile comerciale egiptene cu India au prosperat, dar, în

egală măsură, au prosperat relaţiile cu aceste porturi africane. Regele dispunea nu numai de o armată, dar şi de o flotă, dovadă a relaţiilor sale cu Arabia. Un comerciant grec ajuns pînă la Adulis îl numeşte pe Zoskales, regele care a guvernat la Axomis în timpul lui Vespasian, un bărbat onest şi cunoscător al scrierii greceşti. În acest loc, unul dintre urmaşii săi a aşezat o inscripţie votivă redactată într-o greacă corectă, care relata străinilor faptele sale; în textul ei, el însuşi se numeşte fiu al lui Ares – titlu pe care regii axomiţilor l-au păstrat pînă în secolul al IV-lea –, consacrînd tronul care poartă această inscripţie lui Zeus, lui Ares şi lui Poseidon. Însă în timpul lui Zoskales acel străin numeşte Adulis un antrepozit comercial bine organizat; urmaşii săi au silit triburile nomade ale coastei arabe să păstreze pacea atît pe mare, cît şi pe uscat, şi au stabilit o rută de legătură între capitala lor şi graniţa romană, ceea ce nu este o realizare neglijabilă, avînd în vedere relieful acestui ţinut înainte de toate limitat la comunicaţiile pe mare. În timpul lui Vespasian, indigenii foloseau în locul banilor piese de alamă, divizate după caz, iar moneda romană circula doar în rîndul străinilor aşezaţi la Adulis; în epoca imperială tîrzie, regii înşişi emiteau monede. Mai mult, monarhul axomit se numeşte „Rege al regilor” şi nici o mărturie nu atestă clientela romană; el bătea monedă de aur, fapt pe care romanii îl interziceau nu numai pe teritoriul lor, dar şi în sfera lor de influenţă. În epoca imperială, aproape că nu există altă ţară în afara graniţelor romano-elene care să fi asigurat cu asemenea autonomie un loc de refugiu pentru spiritualitatea elenă ca statul de la Habeş. În decursul timpului, limba populară autohtonă sau, mai degrabă, încetăţenită din Arabia şi-a recîştigat autocraţia şi a înlăturat greaca; acest fapt se datorează în parte influenţei arabe, în parte creştinismului de care se leagă renaşterea dialectelor populare, întîlnită şi în Siria şi Egipt. Această evoluţie nu exclude posibilitatea ca în secolele I-II d.Cr. limba greacă să fi deţinut la Axomis şi Adulis o poziţie similară celei din Siria şi Egipt – în măsura în care este permis să comparăm lucrurile mici cu cele mari.

În primele trei secole ale erei creştine, la care se rezumă relatarea noastră, nu se aminteşte aproape nimic despre relaţiile

politice ale romanilor cu statul de la Axomis. Odată cu restul Egiptului, ei ocupară şi porturile de pe coasta orientală pînă în sud la Berenike trogodită, îndepărtată şi aflată, din această cauză, sub un comandant propriu. Romanii nu au intenţionat niciodată să-şi lărgească aici teritoriul prin ocuparea munţilor de coastă, inospitalieri şi lipsiţi de valoare; de asemenea, populaţia ţinutului vecin slab locuit, aflată pe o treaptă de dezvoltare inferioară, nu poate să fi creat romanilor probleme serioase. La fel, spre deosebire de primii Lagizi, romanii nu au întreprins niciodată tentativa de cucerire a emporiilor de pe coasta axomită. Se subliniază doar că soli ai regelui axomit ar fi tratat cu împăratul Aurelian. Dar tocmai această linişte, ca şi poziţia independentă a monarhului, evidenţiată mai sus, se datorează respectării reciproce durabile a graniţelor odată statornicite şi existenţei unor bune relaţii de vecinătate, care veneau în întîmpinarea păcii şi, îndeosebi, erau în interesul relaţiilor comerciale egiptene. Acestea, îndeosebi importantul comerţ cu fildeş în care Adulis era antrepozitul principal pentru interiorul Africii, au pornit preponderent dinspre Egipt şi pe corăbii egiptene, o situaţie care, încă din perioada Lagizilor, se datorează civilizaţiei superioare a Egiptului; în epoca romană aceste relaţii s-au intensificat, poate, dar nu au suferit modificări.

Pentru Egipt şi pentru Imperiul Roman în general, relaţiile cu Arabia şi cu coastele orientale şi mai îndepărtate erau mult mai importante decît cele stabilite în sud cu Africa. Peninsula Arabică n-a fost inclusă în sfera culturii elene. Evenimentele ar fi luat probabil un alt curs dacă regele Alexandru ar mai fi trăit un an; moartea surveni în toiul pregătirilor întreprinse pentru a înconjura şi a ocupa ţărmurile arabe meridionale, deja explorate dinspre Golful Persic. Însă expediţia pe care marele rege nu mai reuşi s-o întreprindă n-a fost reluată ulterior de nici un grec. În schimb, cele două maluri ale Golfului Arabic, de o lăţime modestă, au fost legate din cele mai vechi timpuri prin intense relaţii comerciale. În relatările egiptene din epoca faraonilor, călătoriile maritime în ţara Punt şi mărfurile aduse de acolo, tămîie, lemn de abanos, smaragde, blănuri de leopard, deţin un loc important. Mai sus s-a indicat deja (p. 268) că, mai tîrziu,

partea de nord a coastei arabe occidentale a fost inclusă în teritoriul nabateilor şi, odată cu acesta, în cel al romanilor. Acestea erau ţărmuri pustii15; doar emporiul Leuke Kome, ultimul oraş al nabateilor şi, aşadar, al Imperiului Roman, nu numai că păstra legătura maritimă cu Berenike, situată pe coasta opusă, ci era şi punctul de plecare al drumului de caravană care ducea spre porturile Siriei meridionale şi, ca urmare, unul dintre punctele nodale ale comerţului dintre Orient şi Occident (p. 269). Prin structura lor geografică, ţinuturile învecinate din miazăzi, la nord şi la sud de actuala Mecca, corespundeau ţării trogodite de pe ţărmul opus, fiind în Antichitate, ca şi aceasta din urmă, lipsite de importanţă politică sau comercială; după toate aparenţele, ele nici nu au fost unificate sub un sceptru, ci erau ocupate de triburi nomade. În epoca preislamică, unicul trib arab ajuns la o importanţă mai mare a stăpînit periferia sudică a golfului. În epoci mai vechi, grecii şi romanii îi numesc pe aceşti arabi sabei, preluînd numele populaţiei celei mai importante, iar mai tîrziu, preluînd denumirea alteia, homeriţi; preluînd forma arabă nouă a ultimului nume, noi îi numim îndeosebi himiariţi. Acest popor remarcabil a atins o treaptă de dezvoltare însemnată cu mult înainte de începutul stăpînirii romane asupra Egiptului. Patria sa, „Arabia Fericită" a anticilor, ţinutul de la Mocha şi Aden, este înconjurată de o îngustă, toridă şi pustie cîmpie de coastă, dar în interiorul ţării, Yemen şi Hadramaut, pe versanţii muntoşi există o vegetaţie luxuriantă, iar în condiţiile unei economii riguroase, numeroasele ape de munte permit în multe locuri grădinăritul. Civilizaţia bogată şi particulară din această regiune este viu ilustrată de ruinele zidurilor urbane şi ale turnurilor, ale unor construcţii utile, îndeosebi hidrotehnice, şi ale unor temple acoperite cu inscripţii – toate acestea confirmă întru totul descrierile autorilor antici despre splendoarea şi luxul încetăţenite pe aceste meleaguri. Geografii arabi au scris cărţi despre cetăţile şi castrele numeroşilor mici principi ai Yemenului. Faimoase sînt ruinele marelui dig care bara cîndva rîul Dana în valea de la Mariaba, permiţînd irigarea cîmpiilor din amonte, şi a cărui străpungere, se spune, urmată de emigrarea populaţiei Yemenului spre nord, a fost mult timp

considerată de arabi începutul cronologiei lor. Înainte de toate însă, acest ţinut era unul dintre străvechile sedii ale marelui comerţ pe uscat şi pe mare, nu numai pentru că produsele sale – tămîie, pietre preţioase, cauciuc, cassia, aloe, sena, smirnă şi alte esenţe – erau solicitate în alte ţări, ci şi pentru că acest trib semitic, asemenea celui fenician, era prin firea sa creat pentru comerţ; ca şi călătorii mai recenţi, Strabon spune că arabii sînt cu toţii negustori şi mari comercianţi. Aici baterea monedelor de argint este veche şi originală; la început, monedele au fost imitate după ştanţe ateniene, mai tîrziu, după cele romane din timpul lui Augustus, însă aveau un etalon aparte, probabil babilonian. Din ţara acestor arabi, străvechile drumuri ale comerţului cu tămîie străbăteau deşertul spre antrepozitele din Golful Arabic, Aelana şi Leuke Kome, numită mai sus, şi spre emporiile Siriei, Petra şi Gaza; aceste căi de comerţ pe uscat, care mijloceau din cele mai vechi timpuri relaţiile dintre Orient şi Occident, alături de cele ale Eufratului şi Nilului, au constituit probabil veritabila bază a înfloririi Yemenului. Dar în curînd li s-a asociat şi comerţul maritim; marele său antrepozit a devenit Adane, actualul Aden. Aici mărfurile erau încărcate, cu siguranţă preponderent pe corăbii arabe, îndreptîndu-se fie spre antrepozitele din Golful Arabic, aşadar spre porturile siriene, fie spre Berenike şi Myos Hormos, iar de aici spre Koptos şi Alexandria. Mai sus s-a amintit faptul că tot în timpuri îndepărtate aceiaşi arabi au ocupat coasta opusă, aducîndu-şi în Habeş limba, scrierea şi civilizaţia. Dacă la Koptos, emporiul de pe Nil pentru comerţul oriental, locuiau la fel de mulţi arabi şi egipteni, dacă arabii exploatau chiar minele de smaragd de la nord de Berenike (lîngă Djebel Zebâra), este evident că, pînă la o anumită limită, ei stăpîneau comerţul chiar şi în statul lagid. Atitudinea pasivă a acestuia din urmă faţă de circulaţia pe Marea Arabică, întreruptă din cînd în cînd de cîte o expediţie împotriva piraţilor, devine mai uşor de înţeles, dacă se admite că aceste ape erau stăpînite de un stat bine rînduit care dispunea de o putere maritimă. Arabii Yemenului sînt întîlniţi şi în afara mării lor. Pînă în epoca romană, Adane a rămas antrepozitul comerţului cu India, pe de o parte, şi cu Egiptul, pe de alta, iar în ciuda poziţiei sale

nefavorabile pe coasta lipsită de arbori, atinsese o asemenea prosperitate încît denumirea de „Arabia Fericită” se referă înainte de toate la acest oraş. Stăpînirea pe care imamul de la Maskat, din sud-estul peninsulei, a exercitat-o în zilele noastre asupra insulelor Sokotra şi Zanzibar şi a coastei africane orientale situate la sud de Capul Guardafui a revenit sub Vespasian, „din timpuri vechi”, principelui Arabiei: pe atunci, insula Dioskorides, tocmai această Sokotra, era subordonată regelui de la Hadramaut; Azania, altfel spus, coasta Somal şi ţinuturile şi mai sudice erau supuse unui viceregе al vecinului său occidental, regele homeriţilor. Cea mai sudică staţiune de pe coasta Africii de est, pe care o cunoşteau comercianţii egipteni, Rhapta, în apropiere de Zanzibar, a fost arendată de şeicul ei negustorilor de la Muza, probabil actualul Mocha, „care-şi trimit aici corăbiile comerciale, în general echipate cu marinari şi căpitani arabi, obişnuiţi să intre în relaţii cu indigenii şi cunoscători ai locurilor şi limbilor ţinutului, deseori fiind legaţi de el prin căsătorie”. Agricultura şi industria merg mînă în mînă cu negoţul: în casele nobile ale Indiei se bea, alături de falernul italic şi laodicianul sirian, şi vinul arab; iar lăncile şi sulele de cizmar cumpărate de la indigenii de pe coasta Zanzibarului de comercianţii străini erau produse la Muza. Astfel, acest ţinut, care vindea mult şi cumpăra puţin, deveni unul dintre cele mai bogate ale lumii.

În cazul epocii preromane şi al celei imperiale timpurii nu se poate stabili concordanţa între evoluţia politică şi cea economică; din relatările occidentalilor, ca şi din inscripţiile autohtone, pare să rezulte numai faptul că această extremitate sud-vestică a Arabiei a fost împărţită între mai mulţi monarhi autohtoni, stăpînii unor teritorii de dimensiuni modeste. Alături de sabei şi homeriţi, locuiau chatramotiţii din Hadramaut, numiţi mai sus, iar la nord, în ţinutul continental, mineii, toţi fiind conduşi de principi proprii.

Faţă de arabii Yemenului, romanii au urmat o politică contrară celei aplicate în cazul axomiţilor. Augustus, pentru care renunţarea la extinderile teritoriale constituie punctul de plecare al guvernării imperiale şi care a renunţat la aproape toate planurile de cucerire ale tatălui şi magistrului său, a exceptat coasta sud-vestică a Arabiei de

la această regulă şi a preluat aici ofensiva din proprie iniţiativă. Măsura se datora poziţiei pe care această populaţie o ocupa atunci în relaţiile comerciale indiano-egiptene. Pentru a aduce ţinutul – sub aspect politic şi financiar, cel mai important din sfera puterii sale – la dezvoltarea economică nerealizată sau neglijată de predecesorii săi, el trebuia să cîştige îndeosebi comerţul intermediar dintre Arabia şi India, pe de o parte, şi Europa, pe de alta. De mult, calea Nilului rivaliza cu succes cu rutele arabe şi de pe Eufrat; dar, cum am arătat, Egiptul deţinea, cel puţin în perioada ultimilor Lagizi, un rol secundar. Concurenţa comercială nu apăru în relaţiile cu axomiţii, ci în cele cu arabii; dacă relaţiile comerciale egiptene urmau să renunţe la caracterul pasiv şi să adopte unul activ, atunci arabii trebuiau să fie supuşi; acesta a fost ţelul rîvnit de Augustus şi, întru cîtva, atins de guvernarea romană.

În al şaselea an al guvernării sale în Egipt (sfîrşitul anului 729, **25**), Augustus trimise o flotă de 80 de corăbii de război şi 130 de transport, construite special în scopul acestei expediţii, şi jumătatea armatei egiptene, un corp de 10.000 de soldaţi, fără a lua în considerare contingentele regilor clientelari mai apropiaţi, nabateeanul Obodas şi evreul Herodes, împotriva statelor Yemenului, fie pentru a le supune, fie pentru a le nimici; tezaurele îngrămădite aici trebuie să fi contribuit şi ele la adoptarea acestei hotărîri. Însă acţiunea se termină cu un eşec total, îndeosebi din cauza incapacităţii conducătorului, guvernatorul Egiptului din acea perioadă, Gaius Aelius Gallus. Întrucît ocuparea şi stăpînirea coastei pustii din sudul localităţii Leuke Kome pînă la graniţa teritoriului inamic nu aveau nici o importanţă, expediţia trebuia să fie îndreptată direct împotriva acesteia din urmă; în acest scop, armata ar fi trebuit condusă imediat din portul egiptean cel mai sudic în Arabia Fericită; în loc să se urmeze această concepţie, construirea flotei a fost terminată în portul cel mai nordic, cel de la Arsinoe (Suez), iar armata a fost debarcată în cel de la Leuke Kome, ca şi cum ar fi fost neapărat necesară prelungirea drumului flotei şi a marşului trupelor. În plus, corăbiile de război erau inutile, întrucît arabii nu aveau o flotă de război, iar corăbierii romani nu cunoşteau apele de-a lungul

ţărmului arab; deşi construite în mod special pentru această expediţie, ambarcaţiunile nu erau adecvate scopului lor. Piloţii nu se puteau orienta între bancurile de nisip şi stînci: călătoria în apele romane de la Arsinoe la Leuke Kome a provocat pierderi în corăbii şi oameni. Se iernă aici; în primăvara anului 730 (**24**) începu expediţia în ţinutul inamic. Însă Arabia i se opuse, nu arabii. Atunci cînd se înfruntară securile cu tăiş dublu, praştiile şi arcurile cu *pilum*-ul şi sabia, indigenii se risipiră ca pleava luată de vînt; însă soldaţii erau decimaţi puternic nu de bătălia cea mai sîngeroasă, ci de bolile endemice ale regiunii – scorbutul, lepra, paralizia –, şi aceasta cu atît mai mult cu cît generalul nu se pricepu să accelereze marşul greoaiei armate. Armata romană ajunse totuşi pînă în faţa zidurilor Mariabei, capitala sabeilor, loviţi primii de acest atac. Însă deoarece locuitorii închiseră porţile zidurilor lor puternice, păstrate pînă astăzi16, generalul roman îşi pierdu nădejdea în rezolvarea misiunii primite şi începu retragerea după ce staţionase şase zile în faţa oraşului; arabii n-o stînjeniră în mod serios şi ea reuşi într-un timp relativ scurt – firește, cu pierderi însemnate în oameni.

Era un insucces penibil, însă Augustus nu renunţă la cucerirea Arabiei. Mai sus s-a relatat (pp. 215-216) că expediţia orientală pe care a întreprins-o prinţul moştenitor Gaius în anul 753 urma să se încheie în Arabia; după supunerea Armeniei în acord cu guvernul part sau, în caz de nevoie, după înfrîngerea armatelor amîndurora, planul prevedea de această dată pătrunderea pînă la vărsarea Eufratului, alegîndu-se de aici calea maritimă spre *Arabia Felix*, explorată cîndva de amiralul Nearchos pentru Alexandru. Aceste speranţe se năruiră altfel, dar tot atît de nefericit, cînd săgeata partică îl lovi pe prinţul moştenitor în faţa zidurilor Artageirei. Odată cu moartea lui, planul de cucerire a Arabiei a fost abandonat o dată pentru totdeauna. Exceptînd fîşiile de coastă din nord şi nord-vest, marea peninsulă şi-a păstrat în întreaga epocă imperială libertatea care va zămisli într-un anumit moment călăul elenismului – islamul.

Însă comerţul arab se prăbuşise, în parte din cauza măsurilor luate de guvernul roman pentru protejarea navigaţiei romane, care vor fi analizate în continuare, în parte din cauza loviturii date de

romani antrepozitului principal al relaţiilor indiano-arabe. Fie chiar în timpul lui Augustus, poate în cursul pregătirilor făcute în perspectiva invaziei lui Gaius, fie în timpul domniei unuia dintre urmaşii săi imediaţi, în faţa Adanei apăru o flotă romană care distruse localitatea; în timpul lui Vespasian, acesta era doar un sat, iar apogeul său apusese. Cunoaştem doar realitatea în sine, care este destul de explicită. Un pandant al distrugerii Corintului şi Cartaginei de către republică, ea şi-a atins scopul în aceeaşi măsură, asigurînd comerţului romano-egiptean supremaţia în Golful Arabic şi în Marea Indiei.

Înflorirea binecuvîntatei ţări a Yemenului era însă prea bine consolidată pentru a avea de suferit de pe urma acestei lovituri; e probabil ca organizarea sa politică să fi devenit abia în această epocă mai riguroasă. Cînd armele lui Gallus eşuară sub zidurile Mariabei, oraşul nu mai era, probabil, capitala sabeilor; dar încă de pe atunci populaţia homeriţilor, a căror capitală Sapphar, situată puţin mai la sud de Mariaba, se găsea în ţinutul continental, era cea mai redutabilă din *Arabia Felix*. Un secol mai tîrziu, ambele au fost reunite sub un rege al homeriţilor şi sabeilor, cu reşedinţa la Sapphar, a cărui stăpînire se întindea pînă la Mocha şi Aden şi, cum s-a amintit, asupra insulei Sokotra, a coastei Somal şi a insulei Zanzibar; cel puţin din această perioadă se poate vorbi despre un regat al homeriţilor. Pe atunci, pustietatea de la nord de Mariaba pînă la graniţa romană nu intra în componenţa sa, nefiind practic subordonată nici unei puteri organizate; principatele mineilor şi hatramotiţilor au rămas şi în continuare sub propriii stăpîni. Partea orientală a Arabiei a aparţinut neîntrerupt regatului persan (p. 202) şi nu s-a aflat niciodată sub sceptrul monarhilor din *Arabia Felix*. Graniţele au fost aşadar şi acum restrînse, situaţie care nu s-a schimbat nici mai tîrziu; evoluţia ulterioară a evenimentelor este puţin cunoscută. La mijlocul secolului al IV-lea, regatul homeriţilor era unificat cu cel al axomiţilor, fiind condus de la Axomis; această uniune n-a fost însă de durată. În epoca imperială tîrzie, atît regatul homeriţilor, cît şi cel unificat axomit-homeritan au întreţinut cu Roma relaţii comerciale, statornicite prin tratate, ca state independente.

Chiar dacă pierduseră supremaţia, arabii din sud-vestul peninsulei au deţinut un loc excepţional în domeniul comerţului şi navigaţiei pe întreaga durată a epocii imperiale. După distrugerea Adanei, Muza a devenit metropola comercială din acest ţinut. Descrierea oferită mai sus corespunde încă pentru epoca lui Vespasian. În această perioadă, localitatea este descrisă ca o aşezare exclusiv arabă, locuită de armatori şi marinari, fremătînd de o activitate comercială neobosită; locuitorii Muzei străbat cu propriile corăbii întreaga coastă africană orientală şi cea indiană occidentală, transportînd nu numai mărfurile propriei ţări, ci aducînd orientalilor şi stofele de purpură şi broderiile în aur confecţionate în atelierele occidentale după gustul oriental, ca şi vinurile nobile ale Siriei şi Italiei, iar occidentalilor mărfurile nepreţuite din est. Muza şi Kane, la est de Aden, fiind emporiul regatului învecinat de la Hadramaut, trebuie să fi deţinut dintotdeauna un fel de monopol *de facto* asupra tămîii şi a celorlalte arome. Această marfă, folosită în Antichitate în cantităţi mult mai mari decît în zilele noastre, a fost produsă atît pe coasta meridională a Arabiei, cît şi pe cea a Africii, de la Adulis pînă la Capul Guardafui, „Promontoriul aromelor”; însă de aici era achiziţionată de comercianţii de la Muza, şi ei o puneau în circulaţia internaţională. Pe insula Dioskorides, amintită mai sus, exista o aşezare comercială comună a celor trei mari naţiuni maritime ale acestor mări, a elenilor, mai exact a egiptenilor, a arabilor şi a indienilor. În ţinutul Yemenului nu se întîlneşte însă nici o urmă a relaţiilor cu elenismul, aşa cum au fost constatate la axomiţi (pp. 336-337); dacă emisiunile monetare aveau la bază ştanţele occidentale (p. 338), e vorba totuşi numai de cele general uzuale în Orient. După informaţiile noastre, scrierea, limba şi arta au cunoscut aici o dezvoltare la fel de independentă precum comerţul şi navigaţia: această realitate a contribuit cu siguranţă la revenirea axomiţilor, politic supuşi mai tîrziu de homeriţi, de pe făgaşul elen pe cel arab (pp. 336-337).

Respectînd acelaşi spirit ca şi în relaţiile cu Africa şi cu statele arabe, mai întîi Augustus, urmat neîndoielnic de toţi regenţii înţelegători, s-a îngrijit într-un mod şi mai îmbucurător de căile

comerciale din Egipt. Sistemul rutier şi portuar instituit pe urmele faraonilor de primii Ptolemei decăzuse foarte mult în cursul tulburărilor din ultima perioadă a Lagizilor. Nu dispunem de mărturii explicite care să ateste restaurarea căilor terestre şi fluviale şi a porturilor din Egipt de către Augustus; dar este evident că ea a avut loc. Pe întreaga perioadă a epocii imperiale, Koptos a rămas punctul nodal al acestor relaţii17. Dintr-un document descoperit de curînd rezultă că cele două drumuri, care duceau de aici spre porturile de la Myos Hormos şi Berenike, au fost reparate de soldaţii romani la începutul epocii imperiale, fiind înzestrate în locurile adecvate cu cisternele necesare. Canalul care lega Marea Roşie cu Nilul, aşadar cu Marea Mediterană, a avut şi în epoca romană doar o importanţă secundară, fiind folosit, poate, pentru transportul blocurilor de marmură şi de porfir de pe coasta egipteană orientală pînă la Marea Mediterană; el şi-a păstrat însă navigabilitatea în toată perioada imperială. Împăratul Traian l-a restaurat şi lărgit; probabil nu este exclus ca el să-l fi legat la Babilon (în apropiere de Cairo) de Nilul încă nedespărţit, mărindu-i astfel debitul, acordîndu-şi numele de „Rîu al lui Traian" sau „al împăratului" (*Augustus amnis*), extins ulterior asupra acestei părţi a Egiptului (*Augustamnica*).

Augustus a acţionat energic şi pentru suprimarea pirateriei din Marea Roşie şi cea a Indiei; mult timp după moartea sa, egiptenii i-au mulţumit pentru dispariţia velelor corăbiilor de piraţi de pe mare, locul lor fiind luat de corăbiile comerciale. Bineînţeles, nu s-a făcut destul. Faptul că guvernul disloca din cînd în cînd escadre, dar aici nu staţiona niciodată o flotă permanentă de război, sau că ambarcaţiunile romane luau în Marea Indiei întotdeauna arcaşi la bord pentru a respinge atacurile piraţilor ar surprinde, dacă guvernării romane imperiale sau, mai bine, guvernării romane în general nu i s-ar recunoaşte ca un păcat strămoşesc indiferenţa relativă faţă de nesiguranţa mărilor, aici ca şi de-a lungul coastelor belgiene sau ale Mării Negre. Ce-i drept, prin poziţia lor geografică, guvernele de la Axomis şi Sapphar erau destinate în mai mare măsură decît romanii din Berenike şi Leuke Kome să conjure pirateria; buna înţelegere, în general netulburată, dintre romani şi

aceşti vecini, în parte mai slabi, în parte necesari, se datorează poate şi acestei realităţi.

Mai sus s-a arătat că în epoca imediat premergătoare stăpînirii romane egiptenii au contribuit nesemnificativ la mijlocirea relaţiilor comerciale ale Egiptului, dacă nu cu Adulis (p. 337), cel puţin cu Arabia şi India. Egiptul obţinu marele comerţ maritim cu Orientul datorită romanilor. „În timpul Ptolemeilor" – spune un contemporan al lui Augustus – „nici măcar 20 de corăbii egiptene nu îndrăzneau să iasă anual din Golful Arabic; acum, doar din portul Myos Hormos pleacă anual 120 de corăbii de comerţ spre India". De la deschiderea legăturii directe cu Orientul mai îndepărtat, comerciantul roman îşi însuşea întregul cîştig pe care trebuise să-l împartă pînă atunci cu negustorii intermediari persani sau arabi. Acest rezultat a fost obţinut mai întîi prin închiderea porturilor egiptene pentru ambarcaţiunile arabe şi indiene, nu în sensul unei interdicţii propriu-zise, ci al unor tarife vamale diferenţiate. Această transformare rapidă a relaţiilor comerciale poate să fi avut loc doar dacă presupunem existenţa unor astfel de „Acte de navigaţie" în favoarea propriei flote. Nu numai că acum comerţul pasiv a fost transformat într-unul activ, dar a şi cunoscut o creştere în cifre absolute, în parte datorită cererii crescînde a mărfurilor Orientului în Occident, în parte pe seama celorlalte drumuri comerciale care străbăteau Arabia şi Siria. Deveni tot mai evident că, în comerţul arab şi indian cu Occidentul, drumul prin Egipt era cel mai scurt. Tămîia, transportată, în epoci mai îndepărtate, îndeosebi pe uscat prin interiorul Arabiei spre Gaza, lua acum mai ales calea apei prin Egipt. În timpul lui Nero, comerţul indian luă un nou avînt datorită temerităţii unui cunoscător şi curajos căpitan egiptean, Hippalos, care renunţă să urmeze întinsele coaste şi navigă de la ieşirea din Golful Arabic prin largul mării de-a dreptul spre India; el cunoştea musonul, numit Hippalos de corăbierii care au urmat aceeaşi cale. De atunci, călătoria nu numai că a fost substanţial scurtată, ci şi mai puţin expusă atacurilor piraţilor de pe uscat şi de pe mare. Proporţiile atinse de consumul de mărfuri orientale în Occident, datorită păcii netulburate şi luxului aflat într-o continuă creştere, pot fi

determinate într-o anumită măsură prin plîngerile din timpul lui Vespasian, tot mai des auzite din cauza sumelor imense care se plăteau în schimbul lor. Suma totală a preţurilor de cumpărare plătite anual arabilor şi indienilor era estimată de Plinius la 100.000.000 de sesterţi (22.000.000 de mărci), dintre care doar pentru Arabia 55.000.000 (12.000.000 de mărci); o parte îşi găsea, bineînţeles, acoperirea în exportul de mărfuri. Ce-i drept, arabii şi indienii cumpărau metalele Occidentului, fier, cupru, cositor, arsenic şi articolele egiptene menţionate mai sus (pp. 321-322), vin, purpură, obiecte de aur şi de argint, chiar şi pietre preţioase, corali şi balsamul de şofran; dar întotdeauna ei ofereau luxului străin mai mult decît puteau primi pentru cel propriu. De aceea, banii romani de aur şi argint se îndreptau în însemnate cantităţi spre marile emporii arabe şi indiene. Încă în timpul lui Vespasian, ei se încetăţeniră în India în asemenea măsură încît puteau fi cheltuiţi cu folos. Cea mai mare parte a acestui comerţ oriental era preluată de Egipt; iar dacă intensificarea lui era în avantajul tezaurului guvernamental datorită măririi veniturilor vamale, obligaţia de a-şi construi propriile corăbii şi de a face călătorii comerciale duse la creşterea bunăstării particularilor.

Aşadar, în timp ce guvernul roman îşi restrînse stăpînirea în spaţiul îngust delimitat de navigabilitatea Nilului, neîncercînd – fie din laşitate, fie din înţelepciune, dar, în orice caz, cu o energie consecventă – să cucerească vreodată Nubia sau Arabia, el rîvnea cu aceeaşi energie la stăpînirea marelui comerţ arab şi indian, obţinînd cel puţin o restrîngere însemnată a concurentului. Urmărirea consecventă a intereselor comerciale caracterizează atît politica republicii, cît şi pe cea a principatului, îndeosebi în Egipt. De altfel, în direcţia estică, graniţa comerţului maritim roman poate fi estimată doar cu aproximaţie. La început, el s-a orientat spre Barygaza (Broach, lîngă Golful de la Cambay, la nord de Bombay), un mare antrepozit care trebuie să fi rămas pentru întreaga epocă imperială centrul comerţului egipteano-indian; mai multe localităţi din Peninsula Gudjarat poartă la greci denumiri elene – spre exemplu, Naustathmos şi Theophila. În perioada dinastiei flaviene, cînd

călătoriile din timpul musonului deveniseră o permanenţă, comercianţii romani şi-au deschis întreaga coastă de vest a Indiei Anterioare, pînă în sud, pe coasta Malabar, patria mult preţuitului piper plătit cu bani grei, din cauza căruia ancorau în porturile de la Muziris (probabil Mangaluru) şi Nelkynda (în indiană probabil Nîlakantha, preluînd unul dintre epitetele zeului Şiva; poate identic cu actualul Nîlêswara). Mai spre sud, la Kananor, s-au găsit numeroase monede de aur din epoca iulio-claudiană, plătite cîndva în schimbul mirodeniilor destinate bucătăriilor romane. În perioada lui Claudius, un funcţionar roman, naufragiat, din cauza unor furtuni dezlănţuite în apropiere de coasta arabă, pe insula Salike – Taprobane pentru corăbierii greci mai vechi, actualul Ceylon –, a fost primit prietenos de stăpînul locului; se spune că, mirat de greutatea identică a monedelor romane, în ciuda deosebirilor dintre efigiile imperiale, acesta ar fi trimis odată cu cel naufragiat şi soli colegului său roman. Acest eveniment contribui iniţial doar la lărgirea sferei cunoştinţelor geografice; se pare că navigaţia a fost extinsă abia mai tîrziu pînă la acea insulă, mare şi bogată în produse, monede romane găsindu-se în mai multe locuri. Însă descoperirile monetare depăşesc Capul Comorin şi Ceylon doar în mod excepţional18, şi este greu de crezut că ţărmurile costei Coromandel şi gurile Gangelui, fără a vorbi de Indochina şi China, au întreţinut legături comerciale permanente cu occidentalii. Dimpotrivă, mătasea din China a fost trimisă spre Occident de timpuriu în mod regulat, însă, după toate aparenţele, exclusiv pe calea uscatului şi prin intermediul indienilor de la Barygaza, pe de o parte, şi îndeosebi al parţilor, pe de alta. „Oamenii mătăsii” sau serii (derivat de la numele chinezesc al mătăsii, *ser*) ai occidentalilor erau locuitorii bazinului Tarim, în nord-vestul Tibetului, unde chinezii îşi aduceau mătasea; negustorii intermediari parţi păzeau cu străşnicie drumul care ducea într-acolo. Întîmplător sau explorînd, unii corăbieri au ajuns totuşi pînă la coasta orientală a Indochinei sau chiar mai departe; portul cunoscut romanilor la începutul secolului al II-lea d.Cr. sub numele de Cattigara este unul dintre oraşele chinezeşti de coastă, poate Hang-ciau-fu la gurile lui Yangtze. Ştirea din analele chinezeşti referitoare la debarcarea (166

d.Cr.) unei solii a împăratului An-tum de la Ta (Mare)-Tsin (Roma) la Ji-Nan (Tongking), ajungînd de aici, pe calea uscatului, în capitala Lo-yang (sau Ho-nan-fu de pe cursul mijlociu al lui Huanghe) la împăratul Hwan-ti, poate fi raportată pe bună dreptate la Roma şi la împăratul Marcus Antonius. Însă acest eveniment, ca şi celelalte apariţii ale romanilor în această ţară din cursul secolului al III-lea, despre care ne informează izvoarele chinezeşti, nu pot fi interpretate ca solii oficiale, întrucît documentele romane ne-ar fi informat despre acestea; este însă foarte probabil ca unii căpitani să fi fost consideraţi de curtea chineză ambasadori ai guvernului lor. Consecinţele acestor legături pot fi constatate doar prin înlocuirea fabulaţiilor de odinioară legate de producerea mătăsii cu ştiri mai apropiate de adevăr.

1. Teza uzuală potrivit căreia termenul provincie este folosit în mod abuziv pentru districtele care nu sînt administrate de senatori, nu este întemeiată. Asemenea Galiei şi Siriei, nici Egiptul nu era proprietatea împăratului; însuşi Augustus spune doar: *Aegyptum imperio populi Romani adieci* şi acordă guvernatorului, care, fiind cavaler, nu putea fi *pro praetore*, printr-o lege specială, aceeaşi competenţă procesuală pe care o deţineau propretorii romani.
2. Acestora li se adaugă Naukratis, cel mal vechi oraş grecesc fondat de Ptolemei în Egipt; de asemenea, Paraetonion care, bineînţeles, se găseşte de fapt în afara graniţelor Egiptului.
3. Regula rămîne aceeaşi, chiar dacă împăratul Hadrian, dînd curs toanelor sale egiptizante, a acordat o dată dreptul de emisiune şi nomelor, ca şi noii sale Antinoopolis; după aceea, măsura a mai fost repetată de cîteva ori.
4. Această cifră este atestată pentru epoca lui Augustus. După ce această dare a trecut în seama Constantinopolelui, oraşul a primit în timpul lui Iustinian anual 8.000.000 de artabe sau 26.000.000 de baniţe romane, la care se adaugă darea similară către oraşul Alexandria, introdusă de Diocleţian. Pentru transportul la Constantinopole, corăbierii primeau din tezaurul de stat anual 3.000 de *solidi*, adică 100.000 de mărci.
5. În sensul regelui, acest principiu a fost combătut şi de ştiinţa alexandrină; Eratosthenes afirmă că civilizaţia nu era un apanaj al elenilor, existînd şi la unii dintre barbari, de exemplu la indieni, arieni, romani, cartaginezi; oamenii ar trebui să fie împărţiţi mai degrabă în „buni” şi „răi”. Dar această teorie n-a fost aplicată rasei egiptene nici de Lagizi..
6. Dacă relatarea lui Plinius, că Insula Farului din faţa portului Alexandria ar fi o *colonia Caesaris dictatoris* (III, pp. 364-365), corespunde realităţii, dictatorul, asemenea lui Alexandru, a gîndit mai profund decît Aristotel. Oricum, este cert că după înglobarea Egiptului aici n-a existat niciodată o colonie romană.

7. La preoţii egipteni, titulatura lui Augustus era următoarea: „Frumosul adolescent, încîntător prin bunătate, Principele principilor, ales de Ptah şi Nun, tatăl zeilor, Rege al Egiptului de Sus şi Rege al Egiptului de Jos, Stăpîn al celor două ţări, Autokrator, Fiul Soarelui, Stăpînul diademelor, Kaisar, veşnic viu, iubit de Ptah şi Isis”; cele două nume proprii *Autokrator* şi *Kaisar* au fost preluate aidoma din greacă.
8. Dacă oamenii ar şti, obişnuia să spună regele Seleukos, cît de împovărător este să scrii şi să citeşti atîtea scrisori, n-ar ridica diadema depusă la picioarele lor.
9. Presupuşii tirani egipteni Aemilianus, Firmus, Saturninus cel puţin nu sînt atestaţi ca atare. Aşa-numita biografie a celui de-al doilea nu este nimic altceva decît catastrofa, puternic denaturată, de la Prucheion.
10. În edictul lui Diocleţian, primele patru dintre cele cinci categorii de pînzeturi fine sînt siriene sau ciliciene (tarsiene), pînza egipteană apărînd nu numai pe ultimul loc, dar este desemnată ca „tarsiană alexandrină”, altfel spus, confecţionată la Alexandria după model tarsian.
11. Despre un om bogat din Egipt circula vorba că şi-ar fi căptuşit palatul cu sticlă în loc de marmură şi ar fi avut papirus şi clei destul pentru a hrăni o întreagă armată cu aceste materiale.
12. 27.530, respectiv 38.642 km2 (n.tr.).
13. Munca acestor oratori populari se recunoaşte în agitaţia antisemită alexandrină pe care Philon o descrie atît de necruţător.
14. În epoci mai bune, numele etiopienilor se leagă de ţara de pe Nilul superior, îndeosebi de regatele de la Meroe şi Nabata, aşadar de acel ţinut pe care-l numim astăzi Nubia. În Antichitatea tîrzie, de exemplu la Prokopios, denumirea se referă la statul de la Axomis; din această cauză, abisinienii îşi desemnează regatul de mult timp cu acest termen.
15. În interior se află străvechea Teimâ – fiul lui Ismael din Geneză –, trecută în secolul al VIII-lea î.Cr. în rîndul cuceririlor regelui asirian Tiglatpalasar şi numită de profetul Ieremia, împreună cu Sidon, un punct nodal remarcabil al relaţiilor asiriene, egiptene şi arabe; după explorarea ei de către călători temerari, putem spera în noi descoperiri ale cercetării orientale.
16. Aceste ziduri, construite din piatră brută, alcătuiesc un cerc cu un diametru de un sfert de oră de mers.
17. Aristeides consideră Koptosul un antrepozit indian şi arab. În romanul lui Xenophon din Efes, tîlharii sirieni merg la Koptos „întrucît pe acolo trec o mulţime de comercianţi care călătoresc spre Etiopia sau India”.
18. Un mare tezaur alcătuit din monede de aur ale împăraţilor romani (sînt amintiţi Gordian şi Constantin) ar fi fost găsit la Bâmanghati (districtul Singhbhum), la vest de Calcutta; însă o asemenea descoperire izolată nu dovedeşte existenţa unor relaţii permanente cu această regiune. În China septentrională, în provincia Şensi, la vest de Beijing, ar fi fost descoperite de curînd monede romane de la Nero pînă la Aurelian; în rest, astfel de descoperiri nu sînt atestate nici pentru Indochina, nici pentru China.

Capitolul XIII

Provinciile africane

Geografic şi etnografic, Africa nordică este de sine stătătoare, asemenea unei insule. Natura a izolat-o din toate părţile: pe de o parte, prin Oceanul Atlantic şi Marea Mediterană, pe de alta, prin vastul şi aridul ţărm al Sirtei Mari, mai la sud de actualul Fezzan, continuat de deşertul, de asemenea în afara culturii, care înconjoară în sud ţinutul de stepă şi oazele Saharei. Etnografic, populaţia acestui întins teritoriu e alcătuită dintr-o mare familie de etnii cu totul diferite de negrii din sud, dar la fel de net deosebite de egipteni, chiar dacă au format cu aceştia din urmă, cîndva, o comunitate originară. Ei înşişi se numesc în Rîful de la Tanger „amâzigh”, în Sahara „imoşagh”; raportat la diferite triburi, acelaşi nume este întîlnit deseori la greci şi romani: astfel, la întemeierea Cartaginei, sub formă de massili (I, p. 467), în epoca romană, ca mazici, în diferite locuri pe coasta de nord a Mauritaniei. Denumirea similară păstrată de populaţiile disparate arată că, odinioară, acest mare popor a avut revelaţia apartenenţei comune care i s-a întipărit în conştiinţă o dată pentru totdeauna. Populaţiile cu care au intrat în contact aproape că nu au remarcat-o; de altfel, deosebirile, astăzi izbitoare, care există între diferitele părţi – după ce, în decursul mileniilor, au fost influenţate prin amestecul cu popoarele vecine, îndeosebi cu negri în sud, şi cu arabii în nord – trebuie să fi fost, încă înainte de aceste înrîuriri, străine de importanţa reclamată de întinderea geografică. Tuturor celorlalte idiomuri le lipseşte o expresie general valabilă pentru naţiunea în sine, chiar şi atunci cînd denumirea depăşeşte sfera tribului1. Denumirea de *libieni*, folosită de egipteni şi, după exemplul lor, de greci, se referea iniţial la triburile cele mai estice, vecine cu Egiptul, fiind atribuită prin excelenţă întotdeauna acestor locuitori din partea orientală. Cea de *nomazi*, de

origine grecească, exprima la început doar absenţa vieţii sedentare, legîndu-se apoi, sub forma romană de *numizi*, de teritoriul pe care regele Massinissa îl unifică sub stăpînirea sa. Cea de *mauri*, de origine autohtonă şi devenită curentă la grecii şi romanii de mai tîrziu, se mărgineşte la ţinuturile vestice, fiind aplicată regatelor dezvoltate aici şi provinciilor romane în care au fost transformate. Triburile din sud sînt cuprinse sub numele generic de getuli, pe care uzul mai restrîns al limbii îl rezervă doar ţinutului de lîngă Oceanul Atlantic, la sud de Mauritania. Ne-am obişnuit să desemnăm naţiunea cu numele de *berberi*, pe care arabii îl aplică triburilor nordice. Prin natura lor, berberii se apropie de triburile indo-germanice mult mai mult decît de cele semite, fiind şi astăzi, cînd Africa de Nord a revenit rasei semite după invazia islamului, în frapant contrast faţă de arabi. Aveau întru cîtva dreptate acei geografi ai Antichităţii care negau existenţa unui al treilea continent numit Africa şi atribuiau Egiptul Asiei, iar ţinutul berberilor, Europei. Aşa cum flora şi fauna Africii de Nord corespund în esenţă celor de pe coasta opusă a Europei meridionale, la fel şi tipul de om, acolo unde s-a păstrat nealterat, impune întru totul legătura cu nordul: părul blond şi ochii albaştri la o bună parte a locuitorilor, statura înaltă, trupul zvelt, constituţia fizică viguroasă, respectarea strictă a monogamiei şi poziţia respectată a femeii, temperamentul vioi şi nobil, înclinaţia spre viaţa sedentară, comunitatea bazată pe egalitatea deplină a bărbaţilor, care oferea, prin obişnuita confederaţie a mai multor comunităţi, fundamentul pentru o dezvoltare statală ulterioară. În nici o perioadă această naţiune înconjurată de negri, egipteni, fenicieni, romani şi arabi nu a ajuns la o evoluţie politică propriu-zisă şi la deplina civilizare; ea trebuie să se fi apropiat de acest stadiu sub guvernarea lui Massinissa. Alfabetul, derivat într-un mod original din cel fenician, de care se slujeau berberii sub stăpînirea romană şi pe care locuitorii Saharei îl folosesc şi astăzi, ca şi sentimentul apartenenţei naţionale, viu cîndva, cum s-a menţionat, datează probabil din timpul marelui rege numid şi al succesorilor săi, pe care generaţiile ulterioare i-au venerat ca zei. În ciuda tuturor invaziilor, ei şi-au păstrat în bună parte teritoriul originar: numărul locuitorilor de origine berberă este

estimat în Maroc la aproximativ două treimi, în Algeria la aproximativ jumătate din totalul populaţiei.

Imigraţia, care a cuprins în Antichitate toate coastele Mării Mediterane, a adus Africa de Nord sub stăpînirea feniciană. Indigenii au pierdut cea mai mare şi mai bună parte din coasta de nord în favoarea fenicienilor care au sustras întreaga Africă septentrională civilizării greceşti. Cumpăna lingvistică şi politică este alcătuită şi în acest caz de Sirta Mare; aşa cum în est Pentapolis din Cyrene aparţine sferei greceşti, la fel în vest Tripolis (Tripoli) de la Leptis Magna a devenit şi a rămas fenician. Am relatat deja cum fenicienii au fost înfrînţi de romani după o luptă multiseculară. În acest capitol trebuie să descriem destinele Africii după ocuparea ţinutului cartaginez şi supunerea ţinutului învecinat de către romani.

Nicăieri miopia şi egoismul, în acest caz s-ar putea spune absurditatea şi brutalitatea, guvernării externe a republicii romane nu au acţionat cu mai mare amploare ca în Africa. În Galia meridională şi, mai mult încă, în Hispania, guvernarea romană urmărea cel puţin consolidarea cuceririlor teritoriale şi, aproape involuntar, începuturile latinizării; în Orientul grecesc, stăpînirea străină era atenuată sau chiar echivalată prin puterea elenismului care biruie chiar şi politica necruţătoare. Însă vechea ură naţională împotriva punilor pare să domnească asupra acestui al treilea continent şi dincolo de mormîntul lui Hannibal. Romanii păstrară ţinutul pe care Cartagina îl deţinea în momentul distrugerii sale, dar nu atît pentru a-l dezvolta în propriul folos, cît pentru a-i priva pe alţii, nu pentru a duce la renaşterea lui, ci pentru a păzi cadavrul. Nu setea de stăpînire şi de înavuţire, ci teama şi invidia au creat provincia Africa. În perioada republicii, ea nu avea o istorie proprie; pentru Africa, războiul lui Iugurtha nu este nimic altceva decît o vînătoare de lei, iar importanţa sa istorică rezidă în legăturile sale cu luptele republicane de partid. Bineînţeles, ţinutul a fost exploatat de speculanţii romani, dar s-a avut grijă ca metropola distrusă să nu fie restaurată şi ca nici un oraş vecin să nu ajungă la o asemenea înflorire. Aici nu existau nici castre permanente ca în Hispania şi Galia; restrînsa provincie romană era limitată din toate părţile de

ţinutul relativ civilizat al regelui dependent din Numidia, care participase la opera de distrugere a Cartaginei, primind drept răsplată nu atît prada în sine, cît misiunea de a o apăra împotriva invaziilor cetelor sălbatice din interiorul ţării. Prin aceasta, regele primi o importanţă politică şi militară net superioară puterii oricărui stat clientelar roman de pînă atunci, politica romană stîrnind şi din această direcţie serioase pericole doar pentru a linişti fantomele Cartaginei; contribuţia Numidiei la războaiele civile ale Romei constituie o dovadă concludentă în acest sens; niciodată în timpul tuturor crizelor interne ale imperiului, premergătoare sau ulterioare, un principe clientelar nu a jucat un asemenea rol ca ultimul rege al Numidiei în războiul purtat de republicani împotriva lui Caesar.

Cu atît mai necesară era transformarea situaţiei din Africa, reclamată de decizia armelor. În celelalte provincii, războaiele civile au dus la schimbarea guvernării, în Africa, la cea a sistemului. Dominaţia fenicienilor nu este o stăpînire propriu-zisă asupra Africii; ea poate fi oarecum comparată cu cea a elenilor în Asia Mică anterioară perioadei lui Alexandru. Din această stăpînire, romanii au preluat doar o mică parte, căreia îi smulseră odorul. Acum Cartagina renaşte şi, ca şi cum pămîntul ar fi aşteptat doar aruncarea seminţei, ajunge curînd la deplina înflorire. Întregul hinterland, marele regat Numidia, devine o provincie romană, apărarea graniţei împotriva barbarilor fiind preluată de legionarii romani. Regatul Mauritaniei intră mai întîi în dependenţă romană, ulterior devenind parte a Imperiului Roman. Odată cu dictatorul Caesar, civilizarea şi latinizarea Africii de Nord intră în sfera atribuţiilor guvernului roman. Aici vom prezenta traducerea ei în practică, mai întîi organizarea formală, apoi stipulaţiile impuse diferitelor districte şi succesele obţinute.

Este foarte probabil ca deja republica romană să-şi fi arogat suveranitatea teritorială asupra întregii Africi septentrionale: poate ca o parte a moştenirii cartagineze, poate pentru că „Marea noastră” devenise de timpuriu unul dintre principiile de bază ale sistemului politic roman; drept urmare, romanii republicii priveau ca pe o proprietate legală toate ţărmurile acesteia. De fapt, după distrugerea

Cartaginei, statele mai mari ale Africii de Nord nu au contestat niciodată această pretenţie a Romei; dacă în multe locuri populaţia nu se subordona stăpînirii, ea se răzvrătea şi împotriva autorităţilor locale. Baterea monedelor de argint ale regelui Iuba I al Numidiei şi ale regelui Bogud al Mauritaniei după etalonul roman, ca şi prezenţa nelipsită a inscripţiei latine, nepotrivită cu realităţile lingvistice şi comerciale ale Africii septentrionale de atunci, constituie recunoaşterea directă a suzeranităţii romane, poate o consecinţă a reorganizării Africii întreprinse de Pompeius în anul 674, **80** (II, p. 227). Rezistenţa, în general neînsemnată, pe care africanii, cu excepţia Cartaginei, o opuseseră romanilor porni din partea urmaşilor lui Massinissa; după înfrîngerea regelui Iugurtha şi, mai tîrziu, a regelui Iuba, principii ţinutului occidental se resemnaseră şi acceptaseră fără împotrivire dependenţa pretinsă. Dispoziţiile impuse de împăraţi au fost aplicate în ţinutul clientelar cu aceeaşi rigurozitate ca în teritoriul direct subordonat; guvernului roman îi reveneau reglementarea graniţelor din întreaga Africă septentrională şi, după propria-i apreciere, constituirea unor comunităţi de cetăţeni romani. Din această cauză, nu se poate vorbi de fapt despre o supunere romană a Africii nordice. Romanii nu au cucerit-o asemenea fenicienilor sau francezilor, ci au stăpînit atît asupra Numidiei, cît şi asupra Mauritaniei, mai întîi ca suzerani, apoi ca succesori ai guvernelor autohtone. Cu atît mai mult se pune problema dacă termenul *graniţă* poate fi aplicat în sens obişnuit Africii. Statele lui Massinissa, Bogud şi cel cartaginez porniră de la limita nordică, iar întreaga civilizaţie a Africii septentrionale se bazează în principal pe această coastă; dar, din perspectiva noastră, cu toţii au privit triburile din sud, sedentare sau nomade, ca supuse, iar dacă se sustrăgeau dependenţei, ca răzvrătite, în măsura în care depărtarea şi deşertul nu anulau stăpînirea odată cu pierderea contactului; în partea meridională a Africii de Nord cu greu putem dovedi existenţa unor state vecine, cu care s-ar fi stabilit relaţii juridice reglementate prin tratate; sau, dacă a apărut cîndva unul, ca, de exemplu, regatul garamanţilor, poziţia sa nu poate fi strict delimitată de cea a principatelor tribale din perimetrul ţinutului civilizat. Această

afirmaţie este valabilă şi pentru Africa romană; ca şi în cadrul predecesorilor, civilizaţia romană, dar puţin probabil şi suzeranitatea teritorială romană, a avut o graniţă în sud. În Africa nu se vorbeşte niciodată despre o lărgire sau o retragere formală a graniţei; aici, insurecţiile din teritoriul roman şi incursiunile popoarelor vecine se aseamănă cu atît mai mult cu cît, mai pronunţat decît în Siria şi Hispania, unele districte izolate şi greu accesibile, chiar aflate sub stăpînire romană, nu cunoscuseră nici impozitele şi nici recrutările romane. Din acest motiv, ni se pare oportun ca, odată cu constituirea diferitelor provincii, să prezentăm şi puţinele date, de care dispunem prin intermediul tradiţiei istorice sau al monumentelor păstrate, legate de relaţiile paşnice sau duşmănoase ale romanilor cu vecinii lor din sud.

Pînă la sfîrşitul guvernării lui Tiberius, fostul teritoriu al Cartaginei şi partea cea mai mare din fostul regat Numidia, alăturată celui dintîi de dictatorul Caesar sau, cum mai erau numite, vechea şi noua Africă, alcătuiau provincia astfel numită, întinsă de la graniţa Cyrenei pînă la rîul Ampsaga, cuprinzînd actualul stat Tripolis, ca şi Tunisia şi provincia franceză Constantine (III, pp. 300-301). Însă, datorită vastului teritoriu care necesita o amplă apărare de graniţă, guvernul reveni, în timpul împăratului Gaius, în principiu asupra divizării din epoca republicană şi încredinţă guvernării civile regiunea care nu reclama o apărare de graniţă specială; restul ţinutului, ocupat de garnizoane, a fost subordonat unui comandament militar, în al cărui resort nu intra cea dintîi. Drept urmare, cu ocazia împărţirii provinciilor între împărat şi senat, Africa a fost atribuită celui din urmă şi, întrucît realităţile locale impuneau un comandament mai însemnat, coexistenţa guvernatorului trimis de senat şi a comandantului militar desemnat de împărat – conform ierarhiei consacrate, acesta din urmă era subordonat ordinelor celui dintîi – a provocat, în mod necesar, fricţiuni între aceşti magistraţi şi chiar între împărat şi senat. Această situaţie a fost abolită în anul 37: ţinutul de coastă de la Hippo (Bone) pînă la graniţa cu Cyrene a păstrat vechiul nume de Africa, rămînînd în subordinea proconsulului, iar partea vestică a provinciei, cu capitala Cirta

(Constantine), mai departe regiunea continentală cu marile tabere militare situate la nord de Aures – în general întregul teritoriu ocupat cu garnizoane a fost subordonat comandantului legiunii africane. Acesta din urmă era de rang senatorial, dar nu aparţinea ordinului consular, ci celui pretorian.

În timpul dictatorului Caesar, partea vestică a Africii de Nord era împărţită în cele două regate de la Tingi (Tanger), atunci sub regele Bogud, şi de la Iol, Caesarea (Cherchel) de mai tîrziu, atunci sub regele Bocchus (III, p. 295). Întrucît în lupta împotriva republicanilor ambii regi trecuseră de partea lui Caesar cu aceeaşi hotărîre cu care regele Iuba al Numidiei îmbrăţişase cauza republicanilor, aducîndu-i servicii deosebite în timpul războaielor din Africa şi Hispania, nu numai că rămaseră amîndoi în posesia stăpînirii lor, ci învingătorul lărgi teritoriul lui Bocchus şi, probabil, şi pe cel al lui Bogud. La începutul rivalităţilor dintre Antonius şi Caesar Fiul, în Occident doar regele Bogud trecu de partea lui Antonius şi invadă Hispania în timpul războiului perusian (714, 40), la îndemnul fratelui şi soţiei acestuia; însă vecinul său Bocchus, ca şi propria capitală optară pentru Caesar şi i se împotriviră. Încheindu-se pacea, Antonius îl abandonă pe Bogud, iar Caesar acordă cea mai mare parte teritoriului său regelui Bocchus, iar oraşului Tingi dreptul urban roman. Cîţiva ani mai tîrziu, cînd se ajunse la ruptura dintre cei doi monarhi, fostul rege se angajă energic în luptă, sperînd să îşi recîştige regatul; dar la cucerirea oraşului mesenian Methone a fost luat prizonier de Agrippa şi executat. Regele Bocchus murise deja cu cîţiva ani înainte (721, **33**); curînd după aceea, regatul său, întreaga Africă occidentală, a fost atribuit fiului ultimului rege al Numidiei Iuba al II-lea, soţul Cleopatrei, fiica lui Antonius şi a reginei egiptene. În prima tinereţe, ca descendenţi regali căzuţi prizonieri, ambii fuseseră prezentaţi publicului roman: Iuba în cortegiul triumfal al lui Caesar, Cleopatra în cel al fiului acestuia; era o coincidenţă minunată faptul că plecară acum din Roma ca rege şi regină ai celui mai important stat clientelar al imperiului, ceea ce nu contravenea însă realităţilor: ambii crescuseră în sînul familiei imperiale; soţia legală a tatălui ei fusese pentru Cleopatra o mamă, ca şi pentru propriii copii,

iar Iuba servise în armata lui Caesar. În general, în epoca imperială timpurie, tineretul dinastiilor dependente, reprezentat în număr mare la curtea imperială şi jucînd un rol important în anturajul prinţilor imperiali, a fost folosit – asemenea primei clase senatoriale în ocuparea guvernărilor Siriei şi Germaniei – arbitrar pentru ocuparea principatelor clientelare vacante. El şi, după aceea, fiul său Ptolemaeus au stăpînit Africa occidentală aproape 50 de ani (729-775; **25** î.Cr.-**23** d.Cr.); bineînţeles, aşa cum predecesorul său nu stăpînise oraşul Tingis, la fel i-a fost sustras un număr apreciabil dintre cele mai importante oraşe, îndeosebi de pe coastă, acordîndu-li-se dreptul urban roman; exceptînd capitala, aceşti regi ai Mauritaniei nu erau practic decît principii triburilor de berberi.

Această guvernare a durat pînă în anul 40, cînd împăratul Gaius crezu de cuviinţă, îndeosebi datorită bogatului tezaur, să-l cheme pe vărul său la Roma şi să-l predea aici călăului; ţinutul a fost trecut sub guvernarea imperială. Ambii monarhi erau nerăzboinici: tatăl, un literat grec al timpului său, compilînd în cărţi nenumărate aşa-numite curiozităţi din domeniul istoriei, geografiei, istoriei artei, remarcabil prin activitatea sa literară, s-ar putea spune, internaţională, foarte citit în literatura feniciană şi siriană, însă, înainte de toate, străduindu-se să răspîndească în rîndul elenilor cunoaşterea obiceiurilor şi a aşa-numitei istorii romane, pe deasupra un zelos prieten al artelor şi al teatrului; fiul, un individ din categoria prinţilor obişnuiţi, dedicat cu totul vieţii de curte şi luxului princiar. Supuşii lor îi desconsiderau, atît din cauza trăsăturilor lor de caracter, cît şi din cauza poziţiei lor de clienţi ai romanilor; regele Iuba trebui să apeleze în repetate rînduri la sprijinul guvernatorului roman împotriva getulilor din sud, iar cînd principele numizilor, Tacfarinas, se răzvrăti, în Africa romană, împotriva romanilor, maurii se adunară în masă sub stindardele sale. În ciuda acestei situaţii, sfîrşitul dinastiei şi introducerea guvernării provinciale romane au avut în ţară un efect profund. Maurii erau devotaţi dinastiei lor; în Africa, regilor din neamul lui Massinissa li s-au ridicat altare chiar în timpul stăpînirii romane (p. 347). Oricum ar fi fost, Ptolemaeus era urmaşul de drept al lui Massinissa din a şasea generaţie şi ultimul

reprezentant al vechiului neam regesc. După catastrofă, Aedemon, un slujitor fidel al acestuia, chemă triburile din Atlas sub arme, iar guvernatorul Suetonius Paullinus, acelaşi care i-a înfruntat ulterior pe britani, reuşi să înfrîngă răscoala doar cu dificultate (42). Cu ocazia organizării noului teritoriu, s-a revenit la diviziunea într-o parte orientală şi alta occidentală sau, cum au fost numite de atunci încoace, după numele capitalelor, provinciile de la Caesarea şi de la Tingi. Mai degrabă a fost păstrată, căci, aşa cum se va vedea mai tîrziu, ea a fost impusă de realităţile fizice şi politice ale ţinutului şi trebuie să fi continuat şi sub conducerea unitară într-o formă sau alta. În ambele provincii au fost cantonate trupe imperiale de rang secundar, ele fiind subordonate unor guvernatori imperiali care nu făceau parte din senat.

Destinele şi evoluţia acestui mare şi original ţinut de curînd încorporat civilizaţiei latine sînt condiţionate de structura fizică a Africii de Nord. Ea este dominată de două mari masive muntoase, dintre care cel nordic formează o coastă abruptă de-a lungul Mării Mediterane, în timp ce masivul sudic, Atlasul, coboară lin spre deşertul propriu-zis, formînd în Sahara o stepă împînzită de numeroase oaze. În regiunea centrală, actuala Algerie, munţii de coastă din nord şi cei de frontieră din sud sînt despărţiţi de o stepă, în general similară Saharei, dar mai îngustă decît aceasta din urmă şi adăpostind un număr mare de lacuri sărate. În Africa septentrională nu există cîmpii arabile întinse; în lungul coastei Mării Mediterane, există doar mici porţiuni de regiuni joase; ţinutul cultivabil, „Tell”-ul, folosind expresia actuală, se întinde în principal în numeroasele văi şi în pantele înconjurate de aceste două masive muntoase, avînd asftel lăţimea maximă în acele regiuni în care nu se intercalează o stepă intermediară între marginea de nord şi de sud, aşadar în Marocul şi Tunisia de astăzi.

Conform realităţilor geografice, ţinutul Tripolis, sub aspect politic o parte a provinciei Africa, se află în afara regiunii descrise, alipindu-i-se în formă de peninsulă. În zona Golfului de la Tacapae (Gabes), ţinutul premontan, format din stepe şi lacuri sărate, al munţilor de frontieră care se înclină către Marea Mediterană atinge ţărmul. De-a

lungul coastei, la sud de Tacapae pînă la Sirta Mare, se întinde îngusta insulă cultivabilă tripolitană, mărginită spre stepa din interior de un lanţ muntos cu o înălţime medie. Dincolo de acesta din urmă, începe ţinutul de stepă cu numeroase oaze. Din cauza lipsei munţilor înalţi la graniţă, apărarea coastei împotriva atacurilor locuitorilor deşertului prezintă dificultăţi deosebite; ele sînt atestate de mărturiile păstrate despre expediţiile şi poziţiile militare din aceste regiuni. Pentru pacificarea acestor vecini incomozi, Augustus îl desemnase pe Lucius Cornelius Balbus, care, în tinereţe, în timpul lui Caesar, luptase şi administrase cu o temeritate dezlănţuită şi cu brutalitatea cea mai feroce. În cursul proconsulatului său (735, **19**), el supuse interiorul ţării pînă la Cidamus (Ghadames), situat la o distanţă de 12 etape de marş de Tripolis, şi Garama (Djerma) din Fezzan. Cu ocazia triumfului său – el fiind ultimul cetăţean care l-a celebrat – se înşirară ca supuse un număr mare de oraşe şi triburi, necunoscute pînă atunci nici măcar după nume. Această expediţie a fost desemnată drept cucerire; ca urmare, ţinutul premontan trebuie să fi intrat atunci parţial sub stăpînirea romană. Dar şi mai tîrziu s-au purtat destule lupte în acest ţinut. Curînd după aceea, încă în timpul lui Augustus, Publius Sulpicius Quirinius a întreprins o expediţie împotriva populaţiilor din Marmarica, altfel spus, din deşertul libian situat la est de Cyrene, şi, concomitent, împotriva garamanţilor. Mai jos se va arăta că, în timpul lui Tiberius, războiul împotriva lui Tacfarinas va cuprinde şi acest ţinut. După încheierea lui, regele garamanţilor a trimis soli la Roma pentru a obţine iertarea din cauza participării la război. În anul 70 avu loc o incursiune a aceloraşi garamanţi în ţinutul pacificat, întrucît în vrajba dintre oraşul Oea (Tripoli) din Tripolis şi oraşul vecin Leptis Magna (Lebda), care atinse proporţiile unui război, cel dintîi apelă la barbari care au fost alungaţi şi urmăriţi de guvernatorul Africii pînă în locurile lor de baştină. În timpul lui Domiţian, guvernatorul Numidiei a trebuit să înfrîngă cu armata o răzvrătire a indigenilor de pe coasta Sirtei Mari, locuită din timpuri străvechi de nasamoni, cauzată de impozitele insuportabile; ca urmare a acestui război purtat fără cruţare, ţinutul şi aşa slab locuit a fost depopulat în întregime. Împăratul Severus

acordă acestei provincii cea mai mare atenţie – el era originar din Leptis Magna – şi îi asigură o protecţie militară mai puternică împotriva barbarilor vecini. Probabil acestor măsuri li se datorează, în perioada de la Severus pînă la Alexander, existenţa unor detaşamente ale legiunii africane în oazele avansate, Cidamus (Ghadames), Gharia el Gharbia, Bondjem; bineînţeles, avîndu-se în vedere distanţa la care se găsea cartierul general, ele nu puteau fi mult mai mult decît nucleul contingentelor, probabil însemnate, furnizate de triburile băştinaşe supuse romanilor. Într-adevăr, stăpînirea acestor oraşe era importantă nu numai pentru protejarea coastei, dar şi pentru relaţiile comerciale care în toate timpurile au mers din interiorul Africii prin aceste oaze spre porturile tripolitane. Aceste poziţii avansate au fost abandonate probabil abia în perioada declinului; în descrierile războaielor africane din timpul lui Valentinian şi Iustinian, oraşele de coastă apar ca fiind ameninţate direct de indigeni.

Temelia şi nucleul Africii romane sînt reprezentate de provincia omonimă cu includerea celei numide. Civilizaţia romană a preluat moştenirea oraşului Cartagina, ca şi a regilor Numidiei şi, dacă rezultatele ei sînt impresionante, nu trebuie uitat niciodată că, de fapt, n-a făcut altceva decît să preia în numele şi limba ei ceea ce exista deja. În afara oraşelor întemeiate cu certitudine de cartaginezi sau numizi, asupra cărora vom mai reveni, aceste două state au determinat sedentarizarea triburilor berberilor, oricum înclinate spre agricultură. Încă în timpul lui Herodot, libienii din vestul Golfului de la Gabes nu mai erau nomazi, ci paşnici cultivatori ai ogorului, iar stăpînirea numidă purtă civilizaţia şi cultura şi mai mult în interior. În plus, natura favoriza aici agricultura mai mult decît în partea vestică a Africii de Nord; ce-i drept, nivelul coborît al terenului, în centru, între marginea nordică şi cea sudică nu lipseşte nici în aceste locuri, însă lacurile sărate şi stepa propriu-zisă sînt mai puţin întinse decît în cele două Mauritanii. Instituirile militare se rezumă îndeosebi la amplasarea trupelor în faţa grandiosului masiv muntos aurasic, un Sankt Gotthard al munţilor sudici de graniţă, cu scopul de a împiedica incursiunile triburilor nesupuse de aici în ţinutul pacificat

al Africii şi Numidiei. Din această cauză, Augustus statornici cartierul permanent al legiunii la Theveste (Tebessa), pe podişul înalt dintre Aures şi vechea provincie; în prima parte a epocii imperiale au fost construite fortificaţii romane chiar şi la nord de acest centru militar, între Ammaedara şi Althiburus. Deţinem puţine amănunte despre evenimentele războinice; ele trebuie să fi fost permanente, constînd în respingerea necontenită a triburilor de graniţă, ca şi în incursiuni de jaf nu mai puţin numeroase. Despre un singur război de acest gen avem date întru cîtva exacte: luptele care poartă numele lui Tacfarinas, căpetenia principală a berberilor. Ele au luat proporţii neobişnuite: au durat opt ani (17-24), motiv pentru care garnizoana provinciei, alcătuită în mod obişnuit dintr-o singură legiune, a fost întărită în cursul anilor 20-22 cu încă una, dislocată din Panonia. Războiul a fost declanşat de marele trib al musulamilor, de pe versantul sudic al lui Aures, împotriva cărora Lentulus organizase o expediţie încă din perioada lui Augustus şi care-l aleseră acum drept conducător, sub succesorul său, pe Tacfarinas. Era un Arminius african, de origine numidă, care servise în armata romană, dezertase şi-şi făcuse un nume în fruntea unei cete de tîlhari. Spre est, insurecţia se extinse pînă la cinitienii de pe Sirta Mică şi garamanţii din Fezzan, spre vest, pe o mare parte din teritoriul Mauritaniei, devenind periculoasă întrucît Tacfarinas îi echipă şi-i antrenă pe o parte dintre oamenii săi conform modelului roman, atît călare, cît şi pedestru; aceste detaşamente permiteau sprijinirea cetelor uşor înarmate ale insurgenţilor şi asigurau angajarea unor bătălii şi asedii propriu-zise. După eforturi îndelungate şi după ce senatul a fost determinat în repetate rînduri să renunţe la regula legală în privinţa ocupării acestei importante funcţii de general şi să aleagă bărbaţi potriviţi în locul generalilor de teapa lui Cicero, insurecţia a fost înăbuşită pentru moment de Quintus Iunius Blaesus; acesta întreprinse o operaţie combinată, trimiţînd coloana din flancul stîng împotriva garamanţilor şi acoperind cu cea din flancul drept porţile lui Aures către Cirta, el însuşi pătrunzînd în fruntea armatei principale în ţinutul musulamilor şi ocupîndu-l (22). Însă, curînd după aceea, temerarul partizan reluă lupta şi, cîţiva ani mai tîrziu,

proconsulul Publius Cornelius Dolabella – după ce înăbuşise în germene o dezertare ameninţătoare a musulamilor înfrînţi prin executarea tuturor conducătorilor – reuşi să angajeze o bătălie cu sprijinul trupelor regelui Mauritaniei în ţinutul acestuia, la Auzia (Aumale), în care Tacfarinas îşi pierdu viaţa. Ca în aproape toate războaiele de insurecţie naţională, moartea conducătorului a însemnat sfîrşitul acestei mişcări. Din epoci mai tîrzii ne lipsesc informaţii de acest gen; acţiunile romane de pacificare pot fi urmărite doar în linii generale. Chiar dacă nu au fost exterminate, populaţiile din sudul Auresului au fost alungate şi colonizate în districtele nordice; de exemplu, îndeosebi musulamii înşişi, împotriva cărora s-a mai organizat încă o expediţie în timpul lui Claudius. Cererea lui Tacfarinas, de a li se acorda lui şi alor săi pămînturi în interiorul ţinutului civilizat, la care, cum este şi firesc, Tiberius i-a replicat doar cu îndoite eforturi pentru nimicirea reclamantului neobrăzat, a fost îndeplinită în acest mod într-un fel *post-mortem* şi a contribuit, probabil, esenţial la consolidarea guvernării romane. Masivul muntos aurasic a fost înconjurat de castre tot mai numeroase. Garnizoanele au fost amplasate şi mai mult spre interior; în timpul lui Traian, cartierul general a fost dislocat de la Theveste şi deplasat către vest. Cele trei importante aşezări romane de pe versantul nordic al lui Aures, Mascula (Khenşela), la capătul văii lui Arab, fiind astfel cheia Munţilor Aures, devenită colonie cel tîrziu sub Marcus şi Verus, Thamugadi, o ctitorie a lui Traian, şi Lambaesis, din timpul lui Traian cartierul general al armatei africane, alcătuiau împreună o fundaţie militară comparabilă cu marile castre de pe Rin şi Dunăre. Aşezate de-a lungul liniilor de legătură dintre Aures şi marile oraşe din nord şi de pe coastă, Cirta (Constantine), Calama (Gelma), Hippo Regius (Bone), ele erau menite să asigure pacea acestora. Partea necultivabilă a ţinutului intermediar de stepă a fost străbătută cel puţin de drumuri de legătură păzite. Pe latura occidentală a lui Aures, legăturile cu Mauritania erau întrerupte de un şir de posturi care se înşiruiau de-a lungul versantului muntos de la Lambaesis, prin oazele Calceus Herculis (el Kantara) şi Bescera (Beskra). Mai tîrziu, chiar şi regiunea muntoasă propriu-zisă a

devenit romană: războiul purtat în Africa în timpul împăratului Pius, a cărui evoluţie nu o putem reconstitui, trebuie să fi adus Munţii Aures sub stăpînirea romană. În această perioadă, o legiune staţionată în Siria, neîndoielnic trimisă în scopul amintitului război în Africa, a construit un drum prin aceşti munţi; în epoci mai tîrzii, întîlnim aici nome ale unor garnizoane şi chiar ale unor oraşe romane, care s-au perpetuat pînă în timpul creştinismului; aşadar, Munţii Aures au fost ocupaţi atunci şi au rămas neîntrerupt sub această ocupaţie. Oaza Negrîn, situată pe versantul sudic al acestor munţi, a primit o garnizoană romană încă din timpul sau chiar înaintea lui Traian; şi mai la sud, la marginea extremă a stepei, lîngă Bir Mohammed ben Iûnis, se găsesc ruinele unei fortăreţe romane; de asemenea, în sud, la poalele acestor munţi a fost construit un drum roman. Această oază se găseşte pe ultima terasă a impunătorului versant care coboară de pe podişul înalt de la Theveste, cumpăna apelor între Marea Mediterană şi deşert, în trepte de 200-300 metri înălţime, spre acesta din urmă. La poalele lui, în contrast cu munţii prăpăstioşi care se înalţă în spate, începe deşertul Suf, cu şirurile sale de dune galbene, asemenea valurilor mişcate de vînt, o pustietate imensă, lipsită de ridicături de pămînt, de arbori, contopindu-se fără margini cu orizontul. Este cert că din toate timpurile, zilele noastre nefăcînd excepţie, Negrîn a fost locul de adunare şi ultima posibilitate de refugiu atît a căpeteniilor de tîlhari, cît şi a indigenilor răzvrătiţi împotriva stăpînirii străine, o poziţie foarte avansată care domina deşertul şi căile sale comerciale. În Numidia, ocupaţia romană şi chiar aşezarea romană se întindeau pînă la această graniţă extremă.

Mauritania nu era o moştenire, ca Africa şi Numidia. Nu deţinem mărturii cu privire la realităţile timpurii; în epoci mai vechi, aici nu se poate să fi existat oraşe nici măcar de-a lungul coastei, iar civilizaţia n-a fost încurajată în aceste locuri nici de imboldurile feniciene, nici de stăpîni de genul lui Massinissa. Atunci cînd ultimii săi urmaşi au schimbat coroana numidă cu cea mauritană, capitala, odată ce nu se mai numea Iol, ci Caesarea, deveni reşedinţa unei curţi civilizate şi opulente şi un centru al navigaţiei maritime şi al

comerţului. Însă consideraţia redusă de care se bucura această regiune faţă de provincia vecină este dovedită de deosebirile în organizarea provincială; prin numărul lor, cele două armate mauritane nu erau cu nimic inferioare celei africano-numide, dar aici erau suficienţi guvernatori de rang ecvestru şi soldaţi imperiali din clasa peregrinilor. Caesarea a rămas un oraş comercial însemnat; dar aşezarea permanentă s-a limitat în provincie la munţii din nord şi doar în partea orientală se găsesc oraşe continentale mai mari. Însăşi valea fertilă a rîului Şelîf, cel mai important din această provincie, dă dovadă de o civilizaţie urbană slab dezvoltată; mai spre vest, în văile rîurilor Tafna şi Malua, ea dispare aproape cu desăvîrşire, ca denumiri locale fiind folosite, în parte, numele escadroanelor staţionate aici. Provincia de la Tingi (Tanger) nu cuprinde nimic altceva decît acest oraş cu teritoriul său cel mai apropiat şi fîşia de coastă de-a lungul Oceanului Atlantic pînă la Sala, actualul Rabat, în timp ce, spre interior, aşezarea romană nu se întindea nici pînă la Fes. Această provincie nu este legată de cea de la Caesarea prin nici un drum; cele 500 de mile de la Tingi pînă la Rusaddir (Melilla) erau parcurse pe apă, de-a lungul coastei pustii şi nesupuse a Rîfului. Ca urmare, acest ţinut întreţinea mai degrabă legături cu Baetica decît cu Mauritania; mai tîrziu, cînd imperiul a fost împărţit în districte administrative mai mari, provincia Tingi fiind inclusă în Hispania, nu se realiza nimic altceva decît împlinirea formală a unei stări ce devenise de mult o realitate. Pentru Baetica, ea îndeplinea rolul pe care îl avusese Germania pentru Galia şi, puţin rentabilă, cum trebuie să fi fost, a fost instituită şi menţinută doar pentru că abandonarea ei ar fi provocat de pe atunci o invazie similară celei întreprinse de islam după prăbuşirea stăpînirii romane.

Dincolo de graniţa aşezării permanente desemnată mai sus, de linia vămilor şi a posturilor de frontieră şi în unele districte incluse, dar necivilizate, cele două Mauritanii le-au rămas autohtonilor, supuşi însă suzeranităţii romane. În limita posibilităţilor, din partea lor s-au pretins dări şi servicii militare, renunţîndu-se însă la formele regulate ale perceperii impozitelor şi ale exploatării. De exemplu, tribului zimizilor, aşezat pe coasta stîncoasă la vest de Igilgili (Djidjeli), în

Mauritania orientală, aşadar în centrul regiunilor romane, i-a fost încredinţată o fortăreaţă construită pentru apărarea oraşului Igilgili, astfel încît contingentelor le era interzis să păşească dincolo de spaţiul de 500 de paşi din jurul fortăreţei. Aşadar, aceşti berberi supuşi erau folosiţi în interesul romanilor, dar nu au fost organizaţi potrivit modelului roman; astfel, ei nu au fost priviţi ca soldaţi ai armatei imperiului. În epoci mai tîrzii, trupele neregulate din Mauritania, îndeosebi călăreţii, au fost folosite şi în afara provinciei, în număr mare, ceea ce nu se poate afirma despre numizi.

Spaţiul în care se exercita influenţa romană dincolo de oraşele şi garnizoanele romane şi capătul drumului imperial nu poate fi delimitat. Întinsul ţinut de stepă şi lacurile sărate de la vest de Lambaesis, regiunea muntoasă de la Tlemsen, pînă în apropiere de Fes, incluzînd şi coasta Rîfului, frumoasa ţară fertilă de lîngă Oceanul Atlantic de la sud de Sala pînă la Atlasul înalt, a cărei civilizaţie a concurat în perioada de înflorire a arabilor cu cea din Andalusia, în sfîrşit, Munţii Atlas din sudul Algeriei şi Marocului cu versanţii lor sudici, care oferă resurse abundente pentru populaţiile de păstori în transhumanţă între păşunea de stepă şi cea de munte şi, în numeroasele oaze, fertilitatea cea mai îmbelşugată – toate aceste meleaguri nu au fost practic atinse de civilizaţia romană. Însă de aici nu trebuie să tragem concluzia că în epoca romană au fost independente şi, cu atît mai puţin, că nu au fost socotite ca părţi ale imperiului. În acest sens, tradiţia ne oferă date foarte puţine. Mai sus (p. 351) s-a relatat că proconsulii Africii l-au sprijinit pe regele Iuba în supunerea getulilor, altfel spus, a triburilor din Algeria meridională; în Madeira, regele a înfiinţat boiangerii de purpură. După prăbuşirea dinastiei mauritane şi introducerea guvernării romane nemijlocite, Suetonius Paullinus a fost primul general roman care a traversat Atlasul şi a purtat armele pînă la rîul Ger din deşert, care şi-a păstrat numele pînă astăzi, în sud-estul Marocului. Succesorul său, Gnaeus Hosidius Geta, a continuat aceste operaţiuni şi l-a înfrînt decisiv pe Salabus, căpetenia maurilor. Şi după aceea au existat guvernatori întreprinzători ai provinciilor mauritane care au păşit pe aceste meleaguri îndepărtate; acelaşi lucru se poate afirma

despre guvernatorii Numidiei : lor, şi nu celor mauritani, le erau subordonaţi munţii de graniţă ce se întindeau în sudul provinciei Caesarea; însă din timpurile ulterioare nu deţinem ştiri despre expediţii războinice propriu-zise în regiunile meridionale ale Mauritaniei şi Numidiei. Este puţin probabil ca romanii să fi preluat spre sud întregul teritoriu stăpînit cîndva de regii mauritani; dar expediţiile întreprinse după încorporarea ţării nu se poate să fi rămas fără urmări durabile. Aşa cum dovedesc trupele auxiliare recrutate în aceste zone, cel puţin o parte dintre getuli trebuie să fi fost supuşi în epoca imperială chiar conscripţiei regulate; şi urmele n-ar lipsi cu desăvîrşire dacă triburile aşezate în sudul provinciilor le-ar fi creat romanilor probleme serioase. Probabil că întregul sud, pînă la marele deşert, a fost considerat teritoriu imperial şi dependenţa efectivă trebuie să se fi întins mult dincolo de sfera civilizaţiei romane, ceea ce, bineînţeles, nu exclude frecvente incendieri şi incursiuni de jaf pornite de ambele părţi. Ţinutul pacificat a fost atacat în principal de locuitorii de coastă de lîngă şi de pe Rîf, mazicii şi baquaţii, atacuri venite întotdeauna dinspre mare şi îndreptate îndeosebi împotriva coastei hispanice (p. 42). Întreaga epocă imperială este străbătută de veşti despre incursiunile maurilor în Baetica, ele arătînd că, în lipsa unei ofensive energice, romanii se găseau aici într-o continuă defensivă care, ce-i drept, nu constituia un pericol vital pentru imperiu, dar, pentru meleagurile bogate şi paşnice, era o veşnică nesiguranţă şi deseori cauza unor nenorociri cumplite. Se pare că regiunile civilizate ale Africii au suferit mai puţin de pe urma atacurilor maurilor, situaţie ce se datorează, probabil, conştiinciozităţii cu care îşi îndeplineau misiunea cartierul general al Numidiei, plasat în vecinătatea imediată a graniţei mauritane, şi puternicele garnizoane de pe latura vestică a lui Aures. Dar invazia a fost declanşată şi aici odată cu prăbuşirea puterii imperiului în secolul al III-lea; aşa-numita „vrajbă a celor cinci popoare”, izbucnită în timpul lui Gallienus şi din cauza căreia împăratul Maximianus s-a deplasat, cu 20 de ani mai tîrziu, personal în Africa, a pornit de la triburile de dincolo de şoturi, la graniţa dintre Numidia şi Mauritania, şi a lovit îndeosebi oraşele din Mauritania orientală şi

Numidia occidentală, ca, de exemplu, Auzia şi Mileu.

Am ajuns la organizarea internă a ţinutului. În privinţa limbii, cea propriu-zis populară a fost tratată asemenea limbii celtice în Galia şi a limbii iberice în Hispania – aici cu atît mai mult cu cît primii paşi în această direcţie fuseseră făcuţi de stăpînirea străină mai veche şi cu cît este cert că nici un roman nu înţelegea acest idiom naţional. Triburile berbere au avut nu numai o limbă, ci şi o scriere naţională (p. 347); dar, după constatările noastre, ea nu a fost folosită niciodată în mod oficial, cel puţin nu a fost înscrisă niciodată pe monede. Nici chiar dinastiile berbere indigene nu fac excepţie de la această regulă, fie din cauza faptului că şi în regatele lor oraşele mai importante erau mai degrabă feniciene decît libiene, fie din cauza supremaţiei civilizaţiei feniciene în general. Bineînţeles, limba a fost folosită, chiar şi în scris, şi sub stăpînirea romană; mai mult, majoritatea inscripţiilor berbere votive sau funerare datează, cu siguranţă, din epoca imperială, însă raritatea lor arată că în sfera dominaţiei romane ea a fost folosită doar limitat. În schimb, s-a menţinut ca limbă populară, firește, îndeosebi în ţinuturile necălcate sau călcate foarte rar de romani, ca, de exemplu, în Sahara, în munţii Rîfului marocan, în cele două Cabylii; chiar şi în fertila insulă Girba (Djerba) a Tripolitaniei, civilizată de timpuriu, fiind sediul fabricaţiei cartagineze de purpură, se vorbeşte şi astăzi libiana. În ansamblu, vechiul idiom popular a fost apărat în Africa mai bine decît la celţi şi iberi.

Limba predominantă în Africa de Nord în momentul ocupării de către romani este cea a stăpînirii străine care a precedat-o pe cea romană. Leptis, probabil nu cel tripolitan, ci acela de lîngă Hadrumetum, este unicul oraş african ale cărui monede poartă inscripţii greceşti şi care a acordat, aşadar, acestei limbi cel puţin o poziţie secundară în relaţiile publice. În măsura existenţei unei civilizaţii în Africa de Nord, limba feniciană domina atunci de la Leptis Magna pînă la Tingi, cel mai intens în Cartagina şi în jurul acesteia, dar cu nimic mai puţin în Numidia şi chiar în Mauritania[2]. Cu ocazia modificării sistemului administrativ, romanii au făcut anumite concesii acestei limbi, proprie mai multor culturi dezvoltate,

deşi străine. Poate încă din timpul lui Caesar, în mod sigur din timpul lui Augustus şi Tiberius, atît oraşele provinciei romane ca, de exemplu, Leptis Magna şi Oea, cît şi cele ale regatului mauritan, ca Tingi şi Lix, se foloseau în relaţiile publice de limba feniciană – chiar şi acelea care, precum Tingi, deveniseră comunităţi de cetăţeni romani. Însă în Africa romanii nu au mers atît de departe ca în jumătatea elenă a imperiului. În provinciile greceşti ale imperiului limba greacă domina atît în relaţiile cotidiene, cît şi în relaţiile cu guvernul imperial şi cu funcţionarii săi în general; moneda oraşului de constituţie greacă îl numeşte şi pe împărat în elină. Dimpotrivă, în cele africane, moneda, chiar dacă poartă o inscripţie într-o limbă străină, îl numeşte pe împărat sau pe magistratul imperial întotdeauna în limba latină. Ce-i drept, pe monedele regilor Mauritaniei, numele reginei grece este scris în greacă, însă cel al regelui, de asemenea un magistrat al imperiului, întotdeauna în latină, chiar şi atunci cînd regina este numită alături de el. Cu alte cuvinte, în Africa guvernul nu accepta folosirea limbii feniciene în relaţiile sale cu comunităţile şi cu particularii, dar o tolera în relaţiile interne; ea nu era a treia limbă a imperiului, ci o limbă de cultură recunoscută în sfera ei.

Însă această recunoaştere limitată a limbii feniciene n-a fost de durată. Din perioada de după Tiberius nu deţinem nici un document care să ateste folosirea publică a fenicienei şi este puţin probabil ca ea să fi supravieţuit epocii primei dinastii. Nu cunoaştem modul şi data în care a intervenit această modificare; hotărîrea decisivă trebuie să fi fost luată de guvern, poate de Tiberius sau Claudius, acesta trecînd la anexarea lingvistică şi naţională a fenicienilor africani în măsura în care ea poate fi impusă de puterea de stat. În relaţiile private, feniciana s-a menţinut în Africa mult timp, se pare mai mult decît în ţara mamă; la începutul secolului al III-lea, doamnele caselor nobile din Leptis Magna vorbeau latina sau greaca atît de stîlcit, încît nu puteau rămîne într-o societate romană; încă la sfîrşitul celui de-al IV-lea, în împrejurimile oraşului Hippo Regius (Bone), clericii care nu puteau comunica cu locuitorii rurali în limba punică erau angajaţi foarte rar; pe atunci, aceştia din urmă se

numeau în continuare cananiţi, iar numele şi expresiile punice erau încă folosite. Însă limba era înlăturată din şcoală şi chiar din scris, devenind un dialect popular, şi acesta vorbit probabil doar în ţinutul vechii civilizaţii feniciene, îndeosebi în străvechile aşezări feniciene de coastă, aflate în afara marilor relaţii comerciale. Cînd arabii au venit în Africa, limba ţării era cea a berberilor, nu cea a punilor; odată cu civilizaţia cartaginezo-romană au dispărut şi cele două limbi străine, în timp ce străvechea limbă autohtonă dăinuie şi astăzi. Stăpînirile străine civilizatoare s-au schimbat, berberii au rămas asemenea palmierului din oază şi nisipului din deşert.

Moştenirea limbii feniciene nu a revenit celei greceşti, ci latinei. Această realitate era împotriva naturii lucrurilor. În timpul lui Caesar, latina, ca şi greaca erau limbi străine în Africa de Nord, însă, aşa cum dovedesc monedele din Leptis, cea din urmă era mult mai răspîndită decît cea dintîi; pe atunci, latina era vorbită doar de magistraţi, soldaţi şi comercianţii italici. În această perioadă, elenizarea Africii ar fi fost probabil mai uşoară decît latinizarea ei. S-a petrecut însă contrariul. Aici acţiona aceeaşi voinţă care a suprimat germenii eleni din Galia şi care a înglobat Sicilia grecească în domeniul limbii latine; aceeaşi voinţă care a trasat graniţele între Occidentul latin şi Orientul grecesc a atribuit Africa celui dintîi.

Într-un mod similar a fost reglementată organizarea internă a ţării. Aşa cum ea se bazează în Italia pe comunitatea urbană latină, iar în Orient pe cea elenă, aici se întemeiază pe cea feniciană. La începutul stăpînirii romane în Africa, teritoriul cartaginez de atunci se alcătuia în principal din comunităţi urbane, în majoritatea lor de proporţii reduse, administrate de sufeţii lor; existau aproximativ 300 de comunităţi, iar republica nu modificase această structură. Oraşele, odinioară feniciene, îşi păstraseră organizarea şi în regatele conduse de stăpîni autohtoni şi cel puţin Calama, un oraş din interiorul Numidiei, nefiind probabil o ctitorie a fenicienilor, a avut, cu siguranţă, aceeaşi constituţie urbană feniciană. În esenţă, civilizarea impusă de Massinissa în regatul său trebuie să fi constat în transformarea satelor de berberi agricultori în oraşe organizate după modelul fenician. Acelaşi lucru se poate afirma despre puţinele

comunităţi urbane mai vechi, existente în Mauritania înaintea lui Augustus. Constatăm că instituţia celor doi sufeţi din comunităţile africane, care se schimbau anual, este de fapt identică cu instituţia conducătorilor analogi ai constituţiei urbane italice; în rest, cel puţin nu se poate dovedi că constituţia urbană feniciană a Africii romane şi-a păstrat particularităţile naţionale, ca, de exemplu, în sfaturile comunităţilor, structurate la cartaginezi cu totul altfel decît la italici (I, pp. 343-344). Dar însăşi realitatea conservării, chiar numai formală, a deosebirii dintre oraşul fenician şi cel italic era, la fel ca tolerarea limbii, o recunoaştere a naţionalităţii feniciene şi o anumită garanţie pentru continuitatea ei şi sub stăpînirea romană. Recunoaşterea acestei constituţii drept formă administrativă obişnuită a teritoriului african este dovedită de restaurarea Cartaginei de către Caesar, în primul rînd ca oraş fenician sub vechii sufeţi şi, într-un anumit sens, cu vechii locuitori, întrucît o mare, poate cea mai mare, parte a noilor cetăţeni au fost aduşi din localităţile vecine, dar şi, de asemenea, sub protecţia marii zeiţe a Cartaginei punice, a Reginei Cerului, Astarte, care, odată cu credincioşii ei, reintră în vechile drepturi. Ce-i drept, în Cartagina această organizare a trebuit să cedeze în curînd locul constituţiei coloniale italice, iar zeiţa protectoare Astarte a devenit Caelestis, latină cel puţin cu numele. Însă în restul Africii şi în Numidia constituţia urbană feniciană a predominat probabil pe întreaga durată a secolului I, în măsura în care revenea tuturor comunităţilor cu dreptul urban recunoscut şi în lipsa unei organizări romane sau latine. Ea n-a fost desfiinţată în mod formal; sufeţii sînt întîlniţi încă în timpul lui Pius, dar, treptat, ei cedează pretutindeni locul duumvirilor, iar principiul modificat de guvernare produce şi în această sferă ultimele sale consecinţe.

Transformarea dreptului urban fenician în cel italic începe în timpul lui Caesar. Drept compensaţie pentru prejudicierea gravă a intereselor sale prin restaurarea fostei capitale a ţinutului, vechea cetate feniciană Utica, antecesoarea şi moştenitoarea Cartaginei, a fost cea dintîi localitate africană care a primit o organizare italică: din partea dictatorului Caesar, poate, dreptul latin, din partea

urmaşului său Augustus, cu siguranţă, rangul de municipiu roman. În semn de mulţumire pentru fidelitatea dovedită în timpul războiului perusian, acelaşi drept a fost acordat oraşului Tingi (p. 350). În curînd au urmat altele; însă pînă la Traian şi Hadrian numărul comunităţilor de drept roman din Africa a rămas limitat. Din această perioadă, dreptul municipal sau cel colonial a fost acordat comunităţilor feniciene cu generozitate, dar, cum putem constata, doar prin privilegieri singulare; mai tîrziu, şi dreptul de colonie a fost acordat, de regulă, fără trimiterea de colonişti, ci doar prin transmiterea titlului. Dacă dedicaţiile şi monumentele de tot felul, înainte destul de rare în Africa, sînt din ce în ce mai numeroase odată cu începutul secolului al II-lea, această realitate se datorează, probabil, în principal primirii de numeroase localităţi în federaţia oraşelor de *optimo iure*.

Numărul oraşelor de drept italic din Africa a crescut nu numai prin transformarea oraşelor feniciene în municipii sau colonii italice, ci şi prin stabilirea coloniştilor italici. Temelia a fost pusă şi aici de dictatorul Caesar, Africa fiind, de altfel, provincia în care evoluţia ulterioară se datorează cel mai mult lui, iar împăraţii primei dinastii i-au urmat exemplul. Mai sus am vorbit despre întemeierea Cartaginei; deşi nu imediat, oraşul a primit totuşi şi destul de curînd colonişti italici şi, cu aceasta, o organizare italică şi dreptul roman deplin. Fără îndoială destinată de la început să fie din nou capitala provinciei construită şi ca metropolă, ea şi-a împlinit în curînd menirea. Cu excepţia capitalei imperiului, Cartagina şi Lugudnum sînt unicele oraşe ale Occidentului care au avut o garnizoană permanentă de trupe imperiale. Pe deasupra, dictatorul şi, în parte, primul împărat au amplasat colonii în unele oraşe provinciale mai mici din districtele Africii situate cel mai aproape de Sicilia – Hippo Diarrhytus, Clupea, Curubi, Neapolis, Carpi, Maxula, Uthina, Thuburbo Mare, Assuras –, probabil nu numai pentru a asigura pămînturile veteranilor, ci şi pentru încurajarea latinizării acestor regiuni. Cele două colonii care au luat naştere acum în fostul regat al Numidiei, Cirta, cu teritoriul dependent, şi Noua Cirtă sau Sicca, sînt consecinţa obligaţiilor speciale ale lui Caesar faţă de căpetenia de

partizani Publius Sittius din Nuceria şi cetele sale italo-africane (III, pp. 300-301). Întrucît teritoriul pe care a fost întemeiată aparţinea unui stat clientelar, cea dintîi a primit o organizare particulară cu o largă autonomie şi, deşi a devenit curînd după aceea un oraş al imperiului, şi-a păstrat o bună parte din aceste caracteristici. Ambele oraşe au prosperat cu repeziciune şi au devenit centre importante ale civilizaţiei romane în Noua Africă.

Colonizarea începută de Augustus în regatul lui Iuba şi continuată de Claudius are trăsături diferite. În Mauritania, pe atunci încă foarte primitivă, lipseau atît oraşele, cît şi elementele necesare creării lor; aici, colonizarea veteranilor armatei romane a adus civilizaţia într-un ţinut barbar. Astfel, veterani ai lui Augustus s-au aşezat în provincia Caesarea de mai tîrziu, de-a lungul coastei, la Igilgili, Saldae, Rusazu, Rusguniae, Gunugi, Cartenna (Tenes), spre interior, la Thubusuptu şi Zuccabar, alţii, ai lui Claudius, la Oppidum Novum; de asemenea, în provincia de la Tingi au fost colonizate Zilis, Babba, Banasa sub Augustus şi Lix sub Claudius. Aşa cum s-a remarcat mai sus, aceste comunităţi de drept roman nu erau subordonate regilor Mauritaniei pe durata existenţei lor, ci au fost încorporate administrativ celei mai apropiate provincii romane; ca urmare, în această colonizare rezidă, concomitent, un început al anexării Mauritaniei. Mai tîrziu, progresul civilizaţiei, intenţionat de Augustus şi Claudius, n-a mai fostîncurajat , sau a fost într-o măsură redusă, deşi partea occidentală a provinciei de la Caesarea şi cea de la Tingi ofereau suficient spaţiu în acest scop; coloniile de mai tîrziu, cum s-a amintit (p. 358), s-au născut întotdeauna prin simpla acordare a titlului, fără stabilirea coloniştilor.

Alături de această organizare urbană, trebuie să fie evidenţiată în cazul acestei provincii cea a marii proprietăţi funciare. Conform sistemului roman, ea se integrează de regulă constituţiei comunale; această apartenenţă n-a fost prejudiciată – s-ar putea presupune contrariul – nici de întinderea latifundiilor, întrucît acestea din urmă nu erau, de obicei limitate teritorial şi se repartizau frecvent mai multor teritorii urbane. Însă în Africa nu numai că existau în general mult mai numeroase şi mai întinse proprietăţi funciare decît oriunde, ci acestea au adoptat şi coeziunea teritoriilor urbane. În jurul clădirii

stăpînului se forma o aşezare cu nimic inferioară micilor oraşe agricole din ţinut, iar dacă magistraţii şi consilierii acestora din urmă deseori nu îndrăzneau să-i impună sau, prea des, nici nu-l puteau obliga pe un asemenea concetăţean la îndeplinirea integrală a sarcinilor publice care-i reveneau, desprinderea reală a acestor latifundii din uniunea comunală se accentua şi mai mult dacă o posesiune de acest gen trecea în mîinile împăratului. Această situaţie a intervenit în Africa de timpuriu; prin confiscările sale, îndeosebi Nero îi lovi pe marii proprietari – se spune că pe jumătate dintre aceştia –, iar ceea ce ajunsese odată sub stăpînirea împăratului obişnuia să-şi păstreze acest statut. Micii arendaşi, cărora le-au fost concesionate pămînturile domeniale, par să fi fost aduşi, în majoritatea lor, din străinătate şi, într-un anumit sens, aceşti coloni imperiali pot fi trecuţi în seama imigrării italice.

Mai sus s-a amintit (pp. 346-347) că, pe întreaga durată a dominaţiei romane, berberii au alcătuit o parte considerabilă a populaţiei Numidiei şi Mauritaniei. Din organizarea lor internă aproape că nu putem sublinia altceva decît existenţa tribului (*gens*) în locul ordinii urbane supuse duumvirilor sau sufeţilor. Spre deosebire de cele ale Italiei septentrionale, uniunile autohtonilor nu au fost subordonate diferitelor comunităţi urbane, ci, asemenea oraşelor, au fost supuse direct guvernatorilor, iar acolo unde părea necesar, unui ofiţer special (*praefectus gentis*); de asemenea, erau conduse de autorităţi proprii, „căpitanul” (*princeps*), care poartă mai tîrziu titlul de rege, şi „Primii unsprezece”. În contradicţie cu ordinea colegială a comunităţii feniciene şi latine, aceasta era probabil monarhică, alături de căpetenia tribului aflîndu-se un număr limitat de bătrîni în locul numerosului senat al decurionilor din oraş. Se pare că în Africa romană comunităţile indigenilor au ajuns doar în mod excepţional la organizarea italică; oraşele africane de drept italic, nerezultate din imigrare, avuseseră, probabil în cele mai multe cazuri, dreptul urban fenician. Excepţii se constată îndeosebi în cazul triburilor strămutate; dintr-o asemenea aşezare forţată de numizi a rezultat, de exemplu, însemnatul oraş Thubursicum. Comunităţile berbere ocupau cu predilecţie munţii şi stepele; ei dădeau ascultare

străinilor, fără ca stăpînii sau supuşii să resimtă nevoia de egalizare reciprocă; iar atunci cînd ţara a fost invadată de alţi străini, poziţia lor a rămas în general aceeaşi atît faţă de vandali, cît şi faţă de bizantini, arabi sau francezi.

În privinţa agriculturii, partea orientală a Africii rivaliza cu Egiptul. E adevărat, pămîntul nu este acelaşi şi, ca în regiunea vestică, stîncile şi stepele ocupă şi în cea estică suprafeţe apreciabile; şi aici există ţinuturi muntoase inaccesibile, care s-au opus civilizării vreme îndelungată; îndeosebi în recifele stîncoase de pe coastă, stăpînirea romană a lăsat urme puţine sau chiar deloc. Doar prin generalizarea greşită a unor trăsături, caracteristice unor porţiuni de coastă şi oaze, şi Byzakene, partea sud-estică a provinciei proconsulare, este desemnată ca o regiune deosebit de productivă. La vest de Sufetula (Sbitla), ţinutul este lipsit de apă şi stîncos; în secolul al V-lea d.Cr., pămîntul cultivabil din Byzakene era apreciat, în procente, la jumătatea celui din celelalte provincii africane. Însă meleagurile nordice şi nord-vestice ale provinciei proconsulare, îndeosebi Valea Bagradasului (Medjerda), cel mai mare rîu al Africii septentrionale, ca şi o bună parte din Numidia furnizau cereale din belşug, recoltele fiind aproape egale celor din Valea Nilului. Judecînd după ruinele numeroase ale oraşelor provinciale, ele erau aşezate atît de apropiat unele de altele în districtele privilegiate, încît populaţia trebuie să fi atins o densitate comparabilă cu cea din ţara Nilului; conform mărturiilor, activitatea preponderentă trebuie să fi fost cultivarea pămîntului. Imensele mase armate, cu care republicanii reluară lupta împotriva lui Caesar în Africa, după înfrîngerea de la Pharsalos, au fost recrutate din rîndurile acestor ţărani, astfel încît în anul războiului ogoarele au rămas necultivate. De cînd Italia consuma mai multe cereale decît producea, ea depindea, alături de insulele italice, şi de Africa, tot atît de apropiată; iar atunci cînd aceasta din urmă a fost supusă de romani, cerealele ei nu mai ajungeau în metropolă doar ca marfă comercială, ci îndeosebi ca impozite. Încă din timpul lui Cicero, capitala imperiului a trăit în bună parte de pe urma grîului african; conform mărturiilor, prin încorporarea Numidiei în timpul dictaturii lui Caesar, cantităţile de

cereale trimise ca impozit s-au mărit anual cu 1.200.000 de baniţe romane (echivalentul a 200.000 de hectolitri). După instituirea de către Augustus a transporturilor de grîu din Egipt, o treime din cerealele consumate la Roma proveneau din Africa de Nord, tot atît din Egipt, în timp ce restul necesarului era acoperit de Sicilia pustiită, ca şi de Sardinia, Baetica şi producţia internă italică. Cît de mult depindea Italia epocii imperiale de Africa pentru asigurarea mijloacelor sale de subzistenţă ne dovedesc planurile concepute în timpul războaielor dintre Vitellius şi Vespasian şi dintre Severus şi Pescennius; Vespasian intenţiona să cucerească Italia prin ocuparea Egiptului şi Africii; Severus a trimis o puternică armată în Africa pentru a-l împiedica pe Pescennius să o supună.

Chiar şi în vechea agricultură cartagineză uleiul şi vinul au deţinut un loc aparte, iar Leptis Minor, lîngă Susa, a putut să facă faţă pretenţiei lui Caesar de a furniza băilor romane, anual, 3 milioane de pfunzi de ulei (aproximativ 10.000 hectolitri); de altfel, şi astăzi Susa exportă anual 40.000 de hectolitri de ulei. Totuşi, istoriograful războiului cu Iugurtha consideră Africa bogată în cereale, săracă în ulei şi vin, iar în această privinţă recoltele din provincie erau modeste încă în timpul lui Vespasian. Cultura de măslini s-a extins abia după ce epoca imperială a instaurat o pace durabilă, de care pomii fructiferi aveau şi mai multă nevoie decît roadele cîmpului; în secolul al IV-lea, nici o provincie nu furniza asemenea cantităţi de ulei ca Africa, iar în băile Romei se folosea de regulă ulei african. Ce-i drept, calitativ, el era inferior celui din Italia şi Hispania, nu din cauza condiţiilor mai puţin favorabile, ci din cauza îndemînării şi atenţiei mai scăzute dovedite în timpul pregătirii lui. Pentru export, viticultura din Africa n-a cîştigat o importanţă excepţională. În schimb, creşterea cailor şi vitelor a înflorit mai ales în Numidia şi Mauritania.

În provinciile africane, industria şi relaţiile comerciale n-au dobîndit niciodată importanţa celor din Orient şi Egipt. Din patria lor, fenicienii aduseră fabricarea purpurei pe aceste ţărmuri, unde insula Girba (Djerba) deveni Tyrul african, întrecut de acesta doar prin calitatea produselor. Acest meşteşug a înflorit pe durata întregii

epoci imperiale. Printre puţinele fapte meritorii ale regelui Iuba al II-lea se numără şi instituirea extracţiei de purpură pe coasta Oceanului Atlantic şi în insulele situate în faţa ei. Se pare că indigenii fabricau în Mauritania stofe de lînă de slabă calitate şi produse de marochinărie şi pentru export. Comerţul cu sclavi era foarte important. E adevărat, produsele din interiorul continentului au ajuns şi prin Africa de Nord în circulaţia universală, dar nu în proporţiile constatate în Egipt. Ce-i drept, elefantul este, înainte de toate, blazonul Mauritaniei, iar acolo unde a dispărut deja, a fost vînat pînă în epoca imperială; dar numărul celor ajunşi de aici în comerţ nu poate să fi fost prea ridicat.

Bunăstarea de care s-a bucurat partea cultivată a Africii este atestată concludent de ruinele numeroaselor oraşe care, în ciuda teritoriilor foarte limitate, aveau pretutindeni băi, teatre, arcuri de triumf, morminte fastuoase, în general edificii luxoase de tot felul, în cele mai multe cazuri puţin artistice, dar foarte somptuoase. Forţa economică a acestor ţinuturi nu rezida probabil în vilele nobilimii distinse, ca în Galia, ci în clasa mijlocie a cetăţenilor agricultori. În măsura în care cunoaştem reţeaua rutieră, în interiorul ţinutului civilizat circulaţia trebuie să fi fost proporţională cu densitatea populaţiei. În cursul secolului I au fost construite drumurile imperiale care legau Theveste, cartierul general de atunci, în parte de ţărmul Sirtei Mici – măsură legată necondiţionat de pacificarea ţinutului dintre Aures şi mare, relatată mai sus –, în parte de marile oraşe de pe coasta de nord, Hippo Regius (Bone) şi Cartagina. Începînd cu secolul al II-lea, observăm că toate oraşele mai mari şi unele mai mici îşi stabilesc legăturile necesare în interiorul teritoriilor; însă este probabil că această activitate s-a desfăşurat în toate provinciile imperiului şi în Africa s-a evidenţiat cu mai multă claritate, doar pentru că aici comunităţile au folosit cu mai mult zel ocazia de a-l venera pe împăratul guvernant. Ne lipseşte orice ştire despre reţeaua de drumuri ale districtelor, chiar dacă romane, totuşi neromanizate, şi despre căile care asigurau importantul negoţ prin deşert. Însă este probabil ca în această perioadă să fi intervenit o noutate bogată în urmări: introducerea cămilei în comerţul

deşertului. Cum este ştiut, în epocile mai vechi, cămila era întîlnită doar din Asia pînă în Arabia, în timp ce Egiptul şi întreaga Africă nu cunoşteau decît calul. În decursul primelor trei secole ale erei creştine, aceste ţinuturi au realizat un schimb remarcabil, în istorie devenind emblematice calul arab şi cămila libiană. Cea dintîi menţionare a acesteia din urmă datează din timpul războiului purtat de dictatorul Caesar în Africa; dacă, alături de ofiţerii luaţi prizonieri, în pradă sînt menţionate 22 de cămile ale regelui Iuba, o asemenea proprietate trebuie să fi fost în Africa de atunci un lucru extraordinar. În secolul al IV-lea, înainte de a porni expediţia în deşert, generalii romani pretind deja din partea oraşelor Tripolitaniei mii de cămile pentru transportul apei şi al alimentelor. Aceste date ne oferă o idee despre revoluţia intervenită între timp în relaţiile dintre nordul şi sudul Africii; nu se poate spune dacă a pornit din Egipt sau din Cyrene şi Tripolis, însă ea a fost o binefacere pentru întregul nord al acestui continent.

Ca urmare, Africa septentrională era o regiune importantă pentru finanţele imperiului. Neelucidată rămîne întrebarea dacă, în general, naţiunea romană a cîştigat sau a pierdut prin asimilarea Africii de Nord. Repulsia pe care italicii au resimţit-o întotdeauna faţă de africani nu s-a modificat nici după ce Cartagina a devenit un mare oraş roman şi nici după ce întreaga Africă vorbea latineşte. Dacă Severus Alexander întrunea viciile a trei naţiuni, brutalitatea sa feroce a fost explicată prin faptul că tatăl său era african, iar căpitanul de vas din secolul al IV-lea care admitea că Africa ar fi o ţară frumoasă, însă africanii nu ar fi demni de ea, întrucît ar fi perfizi şi zgîrciţi la vorbă şi că s-ar putea să existe printre ei şi oameni buni, dar nu mulţi, nu se gîndea la Hannibal, ci exprima opinia publică de atunci. În măsura în care literatura romană din epoca imperială vădeşte influenţa elementelor africane, cartea, în general puţin plăcută, conţine file deosebit de neplăcute. Nicăieri viaţa nouă pe care au instituit-o romanii pe meleagurile naţiunilor pe care le nimiciseră nu este împlinită, neviciată şi frumoasă; şi cele două creaţii ale lui Caesar, ţara celtică şi Africa de Nord – căci, asemenea Galiei latine, Africa latină este opera sa – au rămas construcţii

fragmentare. Însă toga le stă noilor romani de pe Ron şi Garonne mai bine decît „seminumizilor şi semigetulilor". Ce-i drept, prin populaţia numeroasă şi bogăţie Cartagina se apropie de Alexandria şi era neîndoielnic al doilea oraş din partea occidentală a imperiului, alături de Roma cel mai agitat, poate şi cel mai depravat oraş din Occident şi chiar centrul cel mai important al educaţiei şi literaturii latine. În culorile cele mai vii, Augustinus ne descrie destinul tinerilor oneşti veniţi din provincie, care s-au pierdut în viaţa desfrînată a circului de aici şi cum el, studentul de 17 ani, venit de la Madaura la Cartagina, a fost captivat de teatru atît prin piesele amoroase, cît şi prin tragedii. Africanii nu erau lipsiţi nici de hărnicie, nici de talent; dimpotrivă, poate mai mult decît în oricare altă parte a imperiului, în Africa se punea mare accent pe instrucţia latină şi greacă, precum şi pe scopul ei final, cultura generală, iar instituţiile şcolare au atins un nivel înalt. Filozoful Appuleius din timpul lui Pius, renumitul autor creştin Augustinus, ambii provenind din familii cetăţeneşti solide – cel dintîi din Madaura, cel de-al doilea din mai mica localitate învecinată, Thagaste –, au fost instruiţi mai întîi la şcoala din oraşul natal; după aceea, Appuleius a studiat la Cartagina şi şi-a desăvîrşit educaţia la Atena şi Roma; de la Thagaste, Augustinus s-a îndreptat pentru început la Madaura, apoi, de asemenea, la Cartagina; în toate familiile mai bune educaţia tinerilor urma această cale. Juvenal îl sfătuieşte pe profesorul de retorică, doritor să cîştige bani, să meargă în Galia sau, mai bine, în Africa, „moaşa avocaţilor". În ţinutul Cirtei, pe un fost domeniu nobiliar a fost descoperită de curînd o baie particulară din epoca imperială tîrzie, de un fast princiar, al cărei paviment cu mozaic ne dezvăluie viaţa de odinioară din castel: bineînţeles, spaţiul cel mai vast este ocupat de palate, întinsul parc de vînătoare cu cîini şi cerbi, grajdurile cu nobilii cai de cursă, dar nu lipsesc nici „colţul eruditului" (*filosofi locus*) şi distinsa doamnă aşezată alături sub palmieri. Însă tocmai didacticismul este punctul negativ al literaturii africane. Ea începe tîrziu; înaintea guvernărilor lui Hadrian şi Pius, lumea literară nu avea nici un nume african, şi chiar mai tîrziu africanii renumiţi au devenit mai întîi magistri, croindu-şi calea spre scriitură de pe această bază. În timpul

împăraţilor, cei mai celebraţi dascăli şi savanţi din capitală sînt africani din naştere: retorul Marcus Cornelius Fronto din Cirta, educatorul prinţilor la curtea lui Pius, şi filologul Gaius Sulpicius Apollinaris din Cartagina. În aceste cercuri domină din această cauză cînd stupidul purism, care înghesuie latina în învechitele tipare ale lui Ennius şi Cato, prin care au devenit renumiţi Fronto şi Apollinaris, cînd abandonarea desăvîrşită a înnăscutei rigurozităţi a latinei şi o condamnabilă superficialitate, proasta imitare a unor modele greceşti, culminînd cu, pe atunci, mult admiratul roman al măgarului, scris de amintitul filozof din Madaura. Limba era îmbibată, pe de o parte, cu reminiscenţe şcolăreşti, pe de alta, cu cuvinte şi expresii neclasice sau nou formate. Aşa cum împăratul Severus, un african dintr-o bună familie, el însuşi erudit şi scriitor, era recunoscut ca african după accentul său, la fel, stilul concetăţenilor săi şi al celor spirituali şi de la început educaţi în latineşte – ca, de exemplu, cartaginezul Tertullianus – vădeşte, prin pedanteria afectată, frazele neînchegate, incoerenţa gîndurilor şi aforismele sale, întotdeauna ceva străin şi incongruent. Lipsesc atît farmecul grecului, cît şi demnitatea romanului. Este semnificativ că în întreaga literatură afro-latină nu întîlnim nici un poet care ar merita să fie cel puţin menţionat. Situaţia s-a schimbat abia în perioada creştină. În dezvoltarea creştinismului, Africii îi revine chiar primul loc: dacă acesta a luat naştere în Siria, Africa l-a ridicat la rangul de religie universală. Traducerea cărţilor sfinte din ebraică în limba greacă, şi anume în limba populară a celei mai însemnate comunităţi evreieşti din afara Iudeii, i-a conferit iudaismului poziţia sa universală. Într-un mod asemănător, traducerea scrierilor sale confesionale în limba latină a devenit hotărîtoare pentru transferarea creştinismului din Orientul supus în Occidentul dominant, şi aceasta cu atît mai mult cu cît aceste cărţi nu au fost traduse în limba cercurilor culte ale Occidentului – dispărută de timpuriu din viaţa cotidiană şi învăţată în epoca imperială pretutindeni în şcoli –, ci în latina, aflată în descompunere, a relaţiilor publice, cunoscută marilor mase, care pregătea deja structura lingvistică romanică. Dacă creştinismul s-a desprins de fundamentul său iudaic prin prăbuşirea statului

ecleziastic evreu, el a devenit religia mondială prin preluarea limbii oficiale general valabile în marele imperiu; iar acei bărbaţi anonimi care au latinizat scrierile creştine începînd cu secolul al II-lea au realizat în această epocă ceea ce astăzi, în condiţiile lărgirii cerute de orizontul etnic mai vast, este înfăptuit de misiunile biblice pe urmele lui Luther. Aceşti bărbaţi au fost în parte italici, însă înainte de toate africani. Se pare că în Africa cunoaşterea limbii greceşti, care ducea la inutilitatea traducerilor, nu a fost atît de încetinită ca la Roma; şi, pe de altă parte, elementul oriental, precumpănitor cel puţin la începuturile creştinismului, a fost primit aici mai repede decît în celelalte provincii latinofone ale Orientului. În literatura creată de noua credinţă, prin excelenţă polemică, Africa deţinea rolul conducător în limba latină, întrucît, în această epocă, biserica romană aparţinea sferei greceşti. Pînă la sfîrşitul acestei perioade, întreaga literatură creştină, scrisă în latineşte, este africană; Tertullianus şi Cyprianus erau din Cartagina, Arnobius din Sicca; Lactantius, probabil şi Minucius Felix erau africani în ciuda latinei lor clasice, la fel ca şi amintitul Augustinus care a trăit puţin mai tîrziu. În Africa, biserica în devenire şi-a găsit prozeliţii cei mai înfocaţi şi reprezentanţii cei mai talentaţi. Pentru lupta confesională literară, Africa a dat de departe cei mai numeroşi şi mai destoinici polemişti, a căror particularitate, manifestată cînd prin analiza elocintă, cînd prin batjocorirea spirituală a legendelor, cînd prin mînia pasionată, şi-a găsit un îndreptăţit şi vast cîmp de acţiune în lupta împotriva vechilor zei. În întreaga Antichitate nu întîlnim o fire asemenea celei relevate de confesiunile lui Augustinus, îmbătată mai întîi de dezlănţuita vîltoare a vieţii, apoi de înflăcăratul entuziasm religios.

1. Termenul *Afer* nu intră în acest context. În măsura în care îl putem urmări în uzul limbii, el n-a fost acordat berberilor niciodată în opoziţie cu alte triburi africane, ci fiecărui locuitor de pe continentul opus Siciliei, îndeosebi şi fenicienilor; dacă el s-a referit cîndva la un anumit popor, atunci acesta nu poate fi decît cel cu care romanii au intrat aici în primele şi cele mai importante relaţii.
2. În afara monedelor, această situaţie este atestată şi de inscripţii. Conform catalogului pe care-l datorez domnului Euting, imensa masă a monedelor punice vechi, deci scrise probabil înainte de distrugerea Cartaginei, revine

acesteia (cam 2.500); celelalte provin din Hadrumetum (9), Thugga (cea renumită, feniciano-berberă), Cirta (5); Iol-Caesarea (1). Cele mai multe inscripţii punice noi au fost descoperite la Cartagina şi în jurul ei (30); în general, ele nu sînt rare nici în provincia proconsulară, nici la Leptis Magna (5) şi în insulele Girba (1) şi Cossura (1); în Numidia, la Calama şi în jurul ei (23) şi în Cirta (15); în Mauritania, pînă acum doar la Portus Magnus (2).